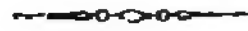
प्रकाशकस्य निवेदनम्

अयं सप्तमोऽन्तिमश्च भागो मीमांसाकोषस्य । अस्मद्गुरुचरणैः रचितोऽयं कोषोऽस्मिन् भागे हकारेण समाप्तिं गच्छति । गुरुचरणान्तेवासिना मीमांसाभूषणेन आहिताग्निना ताम्बे इत्युपाख्येन दत्तात्रेयशास्त्रिणा अस्य भागस्य संस्कारः संपादितः । विशेषतः सर्वेषां भागानामादितोऽन्तपर्यन्तं संपादनं मुद्रणं प्रकाशनं चास्मत्सहकारिणा कार्यकारिसंपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा वह्नायासेन निर्वर्तितम् । अस्य भागस्य मुद्रणव्ययार्थं भारतसंघराज्यशिक्षामन्त्रणालयेन महाराष्ट्रराज्यशासनशिक्षाविभागेन च वित्तानुदानं कृतमिति तदुभयं हार्दिकीं प्रशंसामर्हति ।

गुरुचरणैस्तु अस्य कोशस्य विरचनार्थं कस्मादप्यन्यस्मात् वित्तानुदानमस्वीकृत्यैव, एतद्विरचनं स्वाध्यायरूपं तप इत्येवं मत्वा, बहवः संवत्सरा अस्मिन्नेव कार्ये समाहितचित्तैर्व्यतीताः । गुरुचरणर्णोपाकरणमस्य कोशस्य समाप्त्या निःशेषं संपन्नमिति कृत्वा अस्मत्प्राज्ञपाठशालामण्डलमात्मानं कृतार्थं मन्यते ।

अस्मिन् महाकोशे गुरुचरणविरचिता पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः अधिकरणाद्यसूत्राक्षरानुक्रमेण अधिकरणशः समाविष्टाऽस्ति । सा इत उद्धृत्य पृथक्तया मीमांसादर्शनसूत्रानुक्रमेण प्रकाशिता चेद्भविष्यति मीमांसादर्शनाध्ययनरसिकानुपकरिष्यतीति मत्वा तस्याः पृथक् प्रकाशनेऽस्मन्मनसि संकल्पोऽस्ति । वित्तानुकूल्ये सोऽपि संकल्पः साफल्यं गच्छेदित्याशास्महे ।

कोशेऽस्मिन् स्वीकृतवर्णक्रमविषयकं विवरणं तृतीयभागे द्रष्टव्यम् ।

अधिकरणादिसंख्या— सप्तमेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १५६, संकर्षाधिकरणानि ५४, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १९१, तौताततिताधिकरणानि ९, न्यायाः २०६, लघुसिद्धान्ताश्च ६२०७ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ९३५, संकर्षाधिकरणानि ३२२, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि (पूर्वमनवधानादगणितानि १९, मिलित्वा) ९००, तौताततिताधिकरणानि ८९, न्यायाः १४२२, लघुसिद्धान्ताश्च २८४८७ इति ।

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

मार्गशीर्षः शुक्लः १
शकः १८८८

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत. चं— अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकारः— भाट्टालङ्कारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आचारमयूखः— श्री. ज. र. घारपुरेसंपादितः, मुंबई ।

आपध— आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रश्नः, कण्डिका, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् ।

आपस्तम्बाचार्यः— प्रसिद्धः कल्पसूत्रकारः ।

आभरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका । अध्याय- पाद- सूत्राङ्काः । क्वचित् तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

आर्षेयब्राह्मणम्— सामवेदीयम् ।

आश्व. गृ— आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, तत्रत्या नारायणवृत्तिश्च ।

आश्व. श्रौ— आश्वलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ— इत्यादि ।

उद्योत— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणीता । रामतीर्थः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकाङ्कौ । गद्यं पद्यं च ।

ऋजु— ऋजुविमला नाम शाबरभाष्यव्याख्यानरूपायाः प्राभाकरीबृहत्याः टीका श्रीशालिकनाथप्रणीता । चौखम्बासीरीज् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐआसा— ऐतरेयारण्यकस्य सायणभाष्यम् ।

ऐब्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐब्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप— कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकदर्शनम् । अध्याय-आह्निक-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका— न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मेडिकल्हॉल्मुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

कर्क— कर्काचार्यः, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकारः ।

कल्पतरु— भामत्याः टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीतः, १९१७ सने मोहमय्यां निर्णयसागरे मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

कस्तूरि— कस्तूरिरङ्गाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्तिः । १९०८ सने मैसूरनगरे मुद्रिता । सा च भाट्टदीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्— कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कासं— काठकसंहिता ।

कु., कुतूहलम्— अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-वाणीविलासे मुद्रिता। अध्याय , पादः , अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तत्कृता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैउ— कैवल्योपनिषत् ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकार । काश्यां मुद्रितः ।

कौ., कौस्तुभः— मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रितः । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् , पृष्ठाङ्कश्च ।

कौब्रा., कौषीतकिब्राह्मणम्— पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चतुर्ग्रन्थी— महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत-अद्वैतसिद्धि-न्यायामृत-तरङ्गिणी-लघुचन्द्रिकाणां चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

चान्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

जै— जैमिनिद्वादशलक्षणी । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैब्रा— जैमिनीयब्राह्मणम् ।

टुप् — टुप्टीका नाम वार्तिकं कुमारिलभट्टप्रणीतम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शाबरभाष्येण सह १९३३ सनादौ मुद्रिता ।

तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ सवति काश्यां मुद्रिता ।

तत्त्वबोधिनी— सिद्धान्तकौमुद्याः टीका निर्णयसागरीया १९२९ सने मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्— टुप्टीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्ड्य— ताण्ड्यब्राह्मण पञ्चविंश नाम । अध्यायः , खण्डः , सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्ड्यसा— ताण्ड्यब्राह्मणस्य सायणप्रणीत भाष्यम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम् , प्रपाठकः , अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

तौता— तौतातितमततिलक· भवदेवप्रणीत· मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः । काश्यां मुद्रितः ।

दमी — दत्तकमीमांसा श्रीनन्दपण्डितकृता ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः— श्रीकाशीनाथोपाध्यायविरचितः ।

निरुक्त— यास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

निर्णयसिन्धुः— श्रीकमलाकरभट्टविरचितः ।

न्या. माला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता, चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शाङ्करशारीरकभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्र इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पद्धतिः ।

पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिकनाथप्रणीता प्राभाकरमतानुसारिणी । अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः । चौखम्बायां मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रमः अप्पय्यदीक्षितप्रणीतः । लिखित· । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । अमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीतः । काश्या २००२ सवति मुद्रितः ।

परिमल— भामत्याटीकाया कल्पतरोः टीका । अप्पय्यदीक्षितविरचितः मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रित ।

पा— पाणिनि व्याकरणाचार्यः प्रसिद्धः । अध्यायः, पादः, सूत्र चेति अङ्कत्रयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुभट्टविरचितः । मोहमय्या मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिकनाथप्रणीता । काश्या विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजय नन्दीश्वरविरचितः । कलकत्तायां १९२६ सने मुद्रितः ।

बाल— बालमीमांसाप्रकाशः शङ्करभट्टप्रणीतः । काश्या विद्याविलासमुद्रणालये १९०२ सने मुद्रित ।

बिन्दु— न्यायबिन्दु तत्त्वबिन्दुपारव्यवैयनाथप्रणीतः, मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रित ।

बृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरमतानुसारिणी टीका । नव्यप्राभाकरमतमत्र । चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

बृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृति ।

बौध— बौधायनधर्मसूत्रम् । प्रश्न., पटल, सूत्र च ।

ब्रसू— ब्रह्मसूत्रम् । अध्यायः, पादः, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कचतुष्ट्ये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भगी— भगवद्गीता । अध्यायः श्लोकश्च ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायसुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्य आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टालंकारः— मीमांसान्यायप्रकाशस्य अनन्तदेवविरचिता टीका ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शारीरकभाष्यस्य टीका । मुम्बई, निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भावनाविवेकः— मण्डनाचार्यप्रणीतः काश्या १९२३ सने मुद्रितः ।

भाष्यम्— शाबरभाष्यम् ।

भूति— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्याशास्त्री- पटवर्धन- प्रणीता । काश्या २००२ विक्रमसंवति मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः गागाभट्टविरचितः । तर्कपादमात्रम् । चौखम्बाया १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसानुक्रमणी चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता, मण्डनाचार्यश्च ।

माघ— माघविरचित शिशुपालवध नाम महाकाव्यम् । सर्ग. श्लोकः इत्यङ्कद्वयम् ।

मिताक्षरा— याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका श्रीविज्ञानेश्वरविरचिता ।

मीको— मीमांसाकोश ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाश श्रीआपदेवप्रणीतः । चौखम्बाया १९२० सने मुद्रित ।

मीमांसाजीवरक्षा— प्राभाकरमतानुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके अन्ते काश्यां १९०४ सने मुद्रिता ।

मुरारि — अङ्गत्वनिरुक्तिकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेधातिथिः— मनुस्मृतेः भाष्यकारः ।

याज्ञ., यास्मृ— याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अध्याय , श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्थसारथिमिश्रप्रणीतम् । टुप्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां मुद्रिता ।

रत्नाकर— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका, पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रित ।

रसायनम्— विधिरसायन अप्पय्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टरहस्य श्रीखण्डदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शाबरभाष्यस्य विवरणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् । अध्याय , पादः, अधिकरणम्, सूत्र चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकावृत्ति शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि— जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः सायणमाधवाचार्यप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अध्याय., पाद., अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

विवि— विधिविवेक मण्डनाचार्यप्रणीत । काश्यां मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रित ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्ति सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचिता । काश्यां मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्याषाढश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वैया. भू— वैयाकरणभूषणसारः ।

वै सार. कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्था कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री ज र. घारपुरेप्रकाशितः, मुम्बई ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः मीमांसासारसंग्रहः । काश्यां विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्चिकापुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौस्तुभः— भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शांभा— शांकर भाष्यम् । अध्यायः , पादः , सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । चतुरङ्कत्वे तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

शांश्री— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः , खण्ड , सूत्रं च । कलिकातायां १८८८ सने मुद्रित सभाष्यम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः , पादः , अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छांकरभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता।

शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीत । काश्यां २००२ संवति मुद्रितः भूत्यादिसहितः ।

श्राद्धमयूखः — श्री. ज. र. घारपुरेप्रकाशितः, मुम्बई ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैवमतानुसारी ।

श्लोवा— श्लोकवार्तिकं आचार्यकुमारिलभट्टविरचितम् । तर्कपादः । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम्।

संस्कारकौस्तुभः— श्रीअनन्तदेवविरचितः निर्णयसागरे मुद्रितः ।

संकर्ष— सकर्षकाण्डम्। भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्यां मेडिकलहॉल-मुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता।

संक्षेपशारीरकम्— रामतीर्थकृतटीकासहितम्। अध्यायः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम्।

संग्रहः — न्यायसंग्रहः । लिखितः ।

सत्याश्रौ— सत्याषाढीय श्रौतसूत्रम्। आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम्।

सत्याषाढः — तैत्तिरीयहिरण्यकेशिशाखीयकल्पसूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सद्सं— सर्वदर्शनसंग्रह ।

सना. ध. प्र — सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुरुन्दवाडकरमहाराजप्रेरितैः म. म. अनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीत' ।

समयमयूख— श्री ज. र घारपुरेसंपादित , मुम्बई ।

साहस्री— भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री । मुम्बई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता। साहस्र्यां यो न्याय-क्रमाङ्को निवेशित' स एवास्माभि. प्रदर्श्यते ।

सि. कौ. — सिद्धान्तकौमुदी भट्टोजीदीक्षितप्रणीता। निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कशास्त्रशास्त्रदीपिकायाः टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता ।

सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनभाष्यसमेतम्। आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम्।

सिद्धिव्याख्या— अद्वैतसिद्धेः टीका ।

सु, सुधा— *न्यायसुधा, तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भट्टसोमेश्वरविरचिता राणकापरपर्याया ।* चौखम्बायां मुद्रिता। अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमुपन्यस्ताः। यत्र च ' सु. ३।७ ' इति स्यात्तत्र सुधाया. तृतीयाध्यायस्य सप्त-माद्यपादात्मके भागे प्रत्यान्ते मुद्रिते पृष्ठ अङ्क इत्यर्थ । तत्र भागे भिन्न पृथगेव अङ्का मुद्रिता आदित आरभ्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमालिका नाम शास्त्रदीपिकाटीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य द्वादशाध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता । अत्र अध्यायः, पादः, अधिकरणं इति अङ्कत्रयम् ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६३९	२	८	बर्हिव	बर्हिवे
३६४१	,,	६	श्रतौ	श्रुतौ
३६४२	,,	१५	मिधान	मिधानं
३६४४	१	,,	शेषपाच्च	शेपाच्च
,,	२	१४	पादकं	पदिकं
३६५२	१	१	त्राथ	त्रार्थ
,,	,,	४	श्रति	श्रुति
,,	,,	१७	श्रतेः	श्रुतेः
,,	२	२०	श्रत्य	श्रुत्य
३६५३	१	४	प्यरन्य	प्यन्य
३६६०	,,	६	स्मति	स्मृति
,,	,,	६	श्रत्य	श्रुत्य
,,	,,	१७	शिताथ	शितार्थ
,,	२	२८	स्मते	स्मृते
३६६१	१	८	श्रति	श्रुति
३६६५	,,	१३	श्रति	श्रुति
,,	२	३	श्रत्य	श्रुत्य
,,	,,	२४	श्रति	श्रुति
३६६६	१	१०	अनमी	अनुमी
,,	,,	२०	दशन	दर्शन
,,	२	१४	स्मति	स्मृति
३६६८	१	२	मेवकं	मेवैकं
३६७३	,,	५	श्रसंख्या	श्रुतसंख्या
३६७४	२	७	योनमः	योगम
३६८५	,,	६	रथत	रथंत
३७००	,,	२१	तिसमिः	तिसृमिः
३७०६	,,	१	कमव	कर्मैव
३७०९	,,	२२	भ्रुवाणे	ब्रुवाणे
३७४०	,,	२६	दवेन	देवेन
३७९९	१	७	ऐता	एता
,,	२	८	घरो	घरौ
३८०८	१	३३	वस्तुन्	वस्तून्
३८२५	२	२४	धुति	द्युति

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३८२६	१	१९	मतान्य	मुतान्य
३८२७	२	११	मदः	मेदः
३८५३	१	६	चतद	चैतद
३८६७	"	३	मिलन्द्रि	मिलेन्द्रि
"	"	११	सवः	सर्वैः
"	२	१	रिक्त	रिक्त
३८७२	१	६	चत्य	चैत्य
३८७३	२	३	तत्मात्त	तस्मात्त
३८७४	"	१५	हुमि	दुरमि
३८७७	१	३	ब्रुवाणा	ब्रुवाणा
३८७९	२	२१	सगयो	सर्गयो
३८८७	१	"	शास्त्र	शास्त्रे
३८८८	"	१९	नथा	नैषां
"	२	१३	वाह्यभ्यः	बाह्येभ्यः
३८९८	१	१५	थैवेति	स्थैवेति
३९२२	"	१०	पद यें	पदार्थे
"	"	२०	शस्यै	शस्यैव
३९२३	"	३२	मना	मन्त्रा
३९२५	२	८	घद्धर्म	धर्म
३९३३	"	१२	दशना	दर्शना
३९३४	१	२०	सिद्धयय	सिद्धयर्थ
३९४१	२	३०	औपत्ति	औत्पत्ति
३९४३	"	२	कम्मी	कुम्भी
"	"	८	शृग	शृङ्ग
"	"	२४	धम	धर्मे
"	"	२६	शते	शृते
३९४६	"	२८	काय	कार्य
३९७३	"	२९	भति	श्रुति
३९७५	"	६	स्मूर्विकं	स्मृतिकं
३९७६	१	१	धम	धर्मे
३९९९	"	२४	आहृत्ये	आकृत्ये
४००५	"	१५	मध्य	मद्ध्य
४०१०	२	१०	नैमत्ति	नैमित्ति
४०२७	"	४	पोडशि	भाप्यस-पोडशि
४०२९	१	२२	इयुच्चम्	इत्युच्चम्
४०३५	"	२८	रित्या	रीत्या
४०५२	२	८	द्वचनं	दूषनं

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०६५	१	६	सौर्य	सौर्य
४०९०	,,	१	जोतिः	ज्योतिः
४०९६	२	२७	चेत् ।	चेत् । ४७ ॥
४१००			५०००	४१००
४१०१			५००१	४१०१
४१०२			५००२	४१०२
४१०३			५००३	४१०३
४१०४			५००४	४१०४
४११५	१	२५	प्रकान्तं	प्रक्रान्तं
४१२७	,,	११	मूंध्रा	मूर्ध्ना
,,	२	२६	मूंध्रा	मूर्ध्ना
४१४२	,,	१४	प्रधा	प्राधा
४१४३	१	३२	सखड	सखण्ड
४१५३	,,	२०	उर्जे	ऊर्जे
४१७३	,,	१५	जुहोति	जुहोति
४१८६	२	३०	एकैकी	एकैको
४१९१	१	२०	ब्रह्मणी	ब्रह्मणी
४२०४	,,	१९	कृश्यते	दृश्यते
४२०५	,,	३३	पोऽस्यति	पोऽवद्यति
४२०७	२	११	प्रकान्ता	प्रक्रान्ता
४२३५	,,	१५	* सर्वस्यारे	* सर्वस्यारे
४२४२	,,	२०	पद्य	पशु
४२४३	,,	५	मपरि	सुपरि
४२५४	१	१३	स्रग्दण्ड	स्रुग्दण्ड
४२७८	,,	१७	ऋक्	ऋक्
४२८३	,,	३०	कमति	कमिति
४२८६	,,	७	श्लोके	श्लोकेन
४३२१	,,	१	कल्पयं	कल्पयं
४३३९	२	२८	धारयति	धारयति
४३४०	,,	२६	श्रतम्	शृतम्
४३६८	,,	७	वाल्मीक	वल्मीक
४३६९	,,	२९	फल्न्त	फलान्त
४३७३	,,	२१	श्रन्या	शुन्या
४३७९	१	१२	पृथ	पृथक्
४३८३	२	७	चुर्गन	चूर्गन
४४१०	१	३४	मात्रयि	मात्रयि
४४२१	२	२८	प्रश्ना	पश्ना

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४२७	२	४	तत्रार्थं	तत्रार्थं
४४२८	,,	३	प्रयवा	प्रत्यवा
४४४०	१	३३	वेदे	वेद
४४४७	,,	२३	स्वतःप्र	स्वतःप्रा
४४५१	,,	१९	समावाये	समवाये
४४५२	२	१६	प्रयणी	प्रायणी
४४६७	१	९	प्रतिवि	प्रतीति
,,	२	१२	पर्वाय	पर्याय
४४८३	,,	३१	स्वहा	स्वाहा
४४८५	१	१३	अमि	अग्नी
४४९०	,,	१	हविपा	हविषा
४४९७	२	३०	तो अहुते	तोऽहुते
,,	,,	१४	कत्सात्या	फलाया
४४९९	,,	२५	स्व्यास्यात्	स्व्या स्यात्
४५०६	१	५	उज्ञल	उज्ज्वल
४५१३	२	२६	उदपेदयो	उपदेदयो
४५१४	१	१३	हिरय	हिरण्य
४५१७	,,	३३	अथ	अप
४५२५	,,	,,	देवता	देवत्ता

* विधिव्यापारः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषणार्थातिरिक्तेऽर्थे विधिव्यापारो नास्ति इति उत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९१. * विधिव्यापारं विनैव यत् पुरुषस्याभिलषितं तस्य विधीयमानसाधनं प्रति उद्देश्यत्वमात्रं विधिगम्यम् । सोम. २।१।४.

* विधिव्यापारसंस्पर्शपरिमाणं अन्वेष्यम् (' दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि ' इत्येवमादौ), यद् विधिनैव संस्पृष्टं तत् कर्तव्यं नेतरत् इत्यवधारणात् । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७००–७०१ .

* विधिशक्तिः आख्यातविशेषाणां मन्त्रत्वेन तिरोधीयते इति न नियमः । वा. २।१।६।१० पृ. ४३१, * विधिशक्तिः गुणे संचरति । ३।३।१०।२१ पृ. ८६९, * विधिशक्तिः नामपदे नास्ति । १।४।३।३ पृ.३३२. * विधिशक्तिः प्रतिबध्यते यच्छब्देन ' न ता नशन्ति ' इत्यादौ । आमन्त्रणविभक्त्या– ' अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ' इत्यादौ । उत्तमपुरुषेण ' दामि गृह्णामि ' इत्यादौ । यदिशब्देन ' यदि सोममपहरेयुः ' इत्यादौ । ' येषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात् । विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु ते सर्वेऽनभिधायकाः ॥ ' वा. २।१।६।११ पृ. ४३३ । सुधा– ' आत्मनि प्रेरणाऽयोगान्निमित्तत्वाभिधानतः । विधिशक्तिविहन्तृ स्यात् यच्छब्दादिचतुष्टयम् ॥ ' पृ. ६६८. * ' विधिशक्त्या गृहीतं यत् तत्सर्वं हि विवक्षितम् । शेषं तु परिशेषात् स्यात्सर्वमविवक्षितम् ॥' वा. ३।१।७।११ पृ. ७०३ .

* विधिशक्त्यभावः अर्थवादः । पराक्रमः . ५१२.

* विधिशक्तिक्षयः यच्छब्देन, उत्तमपुरुषेण, संबोधनविभक्त्या च भवति । ' यस्तोभय हविर्गतिमार्छेत् ' इत्यत्र यच्छब्दः । ' बर्हिर्देवसदनं दामि ' इत्यत्र उत्तमपुरुषः । ' आपीद् अग्नीद् विहर ' इत्यत्र, हे ' अग्नीद् ' इति संबोधनम् । वि. ३।१।६ .

* विधिशक्तिविघातकम्— ' सिद्धत्वद्योतनात् वक्त्राभिमुख्यासम्भवाद् विधौ । आत्मनि प्रेरणायोगान्निमित्तत्वाभिधानतः ॥ विधिशक्तिविहन्तृ स्याद्यच्छब्दादिचतुष्टयम् । प्राप्त्ययोगेऽपि तत्रापि क्वचित्स्यादपि हन्तृता ॥ ' यच्छब्दः, आमन्त्रणविभक्तिः, उत्तमपुरुषः, यदिशब्दश्चेति चतुष्टयम् । सु. पृ. ६६८.

* विधिशतेनापि तथा पुरुषो न हि प्रवर्तते यथा लोभेन । वा. ३।४।१०।२८ पृ. ९६० .

* 'विधिशब्दाश्च' । १।२।४।४५ ॥ इत्यत्र 'अग्ने गृहपते सुगृहपतिः ' इत्यादिमन्त्रेषु ' शतं हिमाः ' इत्यादिमन्त्रांशानां ' शतं त्वा हेमन्तान् इन्धिषीय इति वावैतदाह ' इत्यादिवाक्यशेषाः मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे लिङ्ग इति व्यवस्थापितम् । कु. १।२।१।१८ पृ. ३०. * न च गौणोऽर्थो विधिशब्दात् अवगम्यते । भा. १०।२।१७।४७ .

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् तेन चोदना । १०।४।१२।२३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ' इति श्रुतम् । अष्टाकपालस्य पुरोडाशस्य अग्निर्देवता । अग्नेश्च अग्निः, शुचिः, पावकः, धूमकेतुः, कृशानुः इत्यादीनि नामधेयानि । तथा सति आवाहनादिनिगदमन्त्रेषु ' अमुष्मै इदं न मम ' इति त्यागमन्त्रे च कतमन्नामधेयं वक्तव्यं इति विचारे सिद्धान्तमाह । मन्त्रत्वे इत्यत्र सप्तम्यर्थः सार्थे, मन्त्रे इत्यर्थः । निगदमन्त्रेषु त्यागमन्त्रे च विधिशब्दस्य विधिवाक्यगतस्य अग्निशब्दस्यैव भावः स्यात् उच्चारणं कर्तव्यं नान्यस्य पर्यायशब्दस्य । यस्मात् तेन अग्निशब्देनैव चोदना विधिः प्रवृत्ता । तस्मात् विधिगतदेवतावाचकशब्देनैव त्यागे निगदेषु च निर्देशः इति सिद्धान्तः ।

शेषाणां चोदनैकत्वात् तस्मात् सर्वत्र श्रूयते ।
२४ ॥

विधिशब्दगतदेवतावाचकशब्दस्यैव आवाहनादिनिगदेषु उच्चारण इति सिद्धान्ते हेतुमाह । यस्मात् शेषाणां शेषभूतानां मन्त्राणां चोदनैकत्वात् एकचोदनागतशब्दसंयुक्तत्वात् विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव, तस्मात् सर्वत्र अयाट्–उशिति-स्वाहाकारेष्वपि विधिगतशब्द एव श्रूयते । तस्मात् आवाहनादिनिगदेषु त्यागे अयाडादिनिगमेषु चेति सर्वत्र अग्निशब्द एव उच्चारणीय' इति । के.

* 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात्तेन चोदना' (१०।४।१२।२३) । आवाहनादौ येन केनचित् पर्यायेण देवताभिधानसिद्धेर्विधिगताग्न्यादिशब्दानादरः इति पूर्वपक्षयित्वा, 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति विधिगतेनाग्निशब्देन देवताया हवि.सत्र घविधानात् मन्त्रार्थे देवतोद्देशे विधिगतस्यैव शब्दस्योच्चारण कार्यं इति तत्र सूत्रे सिद्धान्तितम् । सु. पृ ६४३. * 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात्' इति दशमे (१०।४।१२।२३) विधिमात्रप्रमाणिका देवता इत्युक्तम् । याल पृ १२२. * 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् तेन चोदना' (१०।४।१२।२३) इति दशमाधिकरणन्यायेन आवाहनादिविषये निगमे मन्त्रार्थे विधिगतस्यैव शब्दस्य उच्चारणमवगम्यते । सु पृ. ६५१, * 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्०' इति दशमाधिकरणन्यायेन द्रव्येऽपि देवतावत् विधिगतस्यैव शब्दस्य प्रयोगनियम. । पृ ४६८, * आग्नेयादियागाङ्गभूतेषु आवाहनादिषु निगमस्थानेषु किं येन केनचित् पर्यायेण देवता अभिधेया अथ विधिगतेनैव शब्देनेति संदेहे, येन केनचिदर्थाभिधानियमे प्राप्ते, देवताया. प्रतिग्रहादिव्यापाराभावात् स्वरूपेण कर्मसम्बन्धानुपपत्ते. शब्देन अग्निमुद्दिश्य हविस्त्यजेत् इति विपर्यासागमात्, येन शब्देनोपेक्षाया बुद्धिव्याप्तिशब्दानियमे कारणाभावात् अग्निशब्देनैव अग्निमुद्दिशेत् इति विधिगतेनैव शब्देन देवतात्वविधानात् मन्त्रकार्ये तस्यैवोच्चारण कार्यं इति 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव. स्यात्तेन चोदना' इतिसूत्रोक्तदाशमिकन्यायेन विकृतौ (१०।४।१२।२३) विधिगतप्रयोगानुसारेणैव विकृतौ देवतापदानि उह्यमानानि प्रयोक्ष्यन्ते । पृ. २८२. * चेतनाचेतनसाधारण्येन अर्थस्यैव देवतात्वं दशमे ('विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे०') वक्ष्यते । कौ. २।१। ६।१५ पृ ८९ * देवतापदानि तावत् 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्०' इत्येतेन न्यायेन सर्वाणि साधुत्वसमतान् पर्यायान् परित्यज्य विधिगतप्रयोगानुसरणेनैव तद्वाक्यशेषवाक्यान्तराधिगतार्थाभिधानरूपेण प्रयुज्यन्ते । वा. १।३।८।२४ पृ. २६३, * न चान्यशब्दोच्चारणे तेषां (विश्वेषां देवानां) देवतात्वं भवति 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव.०' इति वक्ष्यति । २।१। २।२३ पृ ७३८. * यदा तु दाशमिकाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या ('विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे०') विधिगतशब्दविशिष्टस्य अर्थस्य तादृशशब्दमात्रस्य वा देवतात्वम्, तदा क प्रसङ्ग. शब्दान्तरस्य । भाट्ट. ६।१।५.

ॐ विधिशब्दाधिकरणम् । त्यागादौ विधिगतशब्देनैव देवताप्रकाशन कार्यम् ॥

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ।
१०।४।१२।२३॥

भाष्यम्— स्तो दर्शपूर्णमासौ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्रेदमाम्नायते 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्नि शुचि. पावकः धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वानर. शाण्डिल्य' इत्येवमादीनि । तत्र सन्देह' वाचिषु निगमेषु किं येन केनचिदग्नेः शब्देनाभिधान कर्तव्यमुत विधिशब्देन अग्निशब्देनेति । किं प्राप्तम् ? येन केनचिदिति । कुत ? अन्वर्थनिर्देशात् । अन्वर्थो देवता अन्यर्थेन पुरोडाश. सम्बद्ध्य । सा येन शब्देन शक्यते कर्तुं वा । त्यागकाले उद्देष्टव्या । सैषा शब्दानामन्यतमेन शक्योद्देष्टुम्, तेनोद्देशनीया । तस्मादनेन केनचिद्वाचिषु निगमेषूद्देश. कर्तव्य इति । एव प्राप्ते, ब्रूम. । विधिशब्देनैव अग्निशब्देन उद्देष्टव्या, नान्येन शुच्यादिना इति । कुत. ? तेन चोदना । तेन विधिशब्देन अस्य हविष. सम्बन्धचोदना

भवति । कथमिव ? आग्नेयः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम । एकं तावन्मतम्, या एता इतिहासपुराणेष्वाख्यायन्ते स्वर्गसदो नाकसदः, ता देवता इति । उच्यते । तासु देवतासु, अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न ग्रहः । स्मर्यते च काष्ठाश्विना देवतान्तरम् 'कालेभ्यो भवति, मासो देवता, संवत्सरो देवता' इति ।

अपरं मतम्, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते 'अग्निर्देवता, वातो देवता, सूर्यो देवता, चन्द्रमा देवता' इत्येवमादिषु, तेऽत्र देवताशब्देनोच्यन्ते इति । तत्राप्यहरादीनामनुपसंग्रह एव । किंच सामान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारे अभावात् अर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः ? 'इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥' (ऋग्. १।९४।१) इति । हविर्भाजः आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति ।

आह । यदि हविर्भाजो देवताः कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति । तान्यपि हविर्भाञ्जि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, या प्रति तादर्थ्यं हविषः । सूक्तस्याप्येवमेव । अथ हि देवताशब्दः स्मर्यते । अग्निर्देवतास्य सूक्तम्, अग्निर्देवतास्य हविरिति । तथा अतिथिदेवत्यम्, पितृदेवत्यमिति । एवं मूर्तानाममूर्तानां चेतनानाम् अचेतनानां श्रुत्या कञ्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सम्बध्यमानानां देवतात्वं भविष्यति । सामान्यवचनं चोपपत्स्यते । किमत्र । एवम् । यस्या वाचकं शब्दमुद्दिश्य त्यक्तव्यं हविरित्यध्यवसायः क्रियते, सा देवता भवति तत्र । ननु एवं सति सुतरां येन केनचिदपि शब्देन निर्देशः करणीयः । अथोच्यते । भवेदेतदेवम्, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अर्थोऽपि हि तदन्यार्थं प्रत्याय्येत । न तु अत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते । यत्र ह्यर्थे कार्यमाश्रीयते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति, यथार्थेन प्रयोजनम् । यत्र पुनः शब्द एव कार्यम्, तत्र कार्यसम्बन्धार्थः शब्द एव प्रत्याययितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति । केन तर्हि ? सम्बन्धिना शब्देन । यथा 'अध्वर्युर्हस्ताभ्यामुपकरोति' एवं 'देवता शब्देनोपकरोति' । यथा 'होतुः पाणी हिरण्येनोपस्तृणाति' इति पाणिसम्बन्धे अपि होत्रैवोपकरोति, एवं सम्बन्धिना शब्देनोपकुर्वती देवता उपकारिणी गम्यते । देवतायाश्चोपकारिण्या चोदितायाः शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः । स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किं तर्हि ? शब्द एव हविषा सम्बध्यते । तत्सम्बन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति । यस्य हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन सम्बध्यते, सा देवता । शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञायते । इह तु शब्द एव कार्यं सम्भवति । तस्मान्नार्थप्रत्यायनार्थः शब्द इति ।

तदुक्तं वृत्तिकारेण । न वा शब्दपूर्वको हि अर्थसम्प्रत्ययस्तस्मादर्थनिष्पत्तिरिति । एवं चेदग्निशब्देन हविषः सम्बन्धः । नास्ति प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति । तस्मात् मन्यन्ते विधिशब्द उपादातव्य इति । उच्यते । नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति । अथोच्यते । नैतदस्माभिः परिहर्तव्यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्पक्षं बाधते । सुतरां शुच्यादीनामसंग्रह इति ।

टुप्—अस्य अधिकरणस्य ताथसम्बन्धो वक्तव्यः । पूर्वपक्षे न विशिष्यते । सिद्धान्ते पर्यायशब्दो बाध्यते । इन्द्रादीनां पर्यायो विद्यते लोकव्यवहारे, यथा गजादीनाम्, ततः पर्यायशब्दानामग्रहणो भवेत् । न त्वर्थो विद्यते । इन्द्रादीनामव्यवहारात् । उच्यते । इन्द्रशब्द उच्चरिते किमपि प्रतीयते सामान्येन । तथोपपदाद्व्यवहारात् स्वरूपेणैन्द्रादीनामर्थो विद्यते । यथा प्राची दिगिति न प्रत्यक्षेण प्रतीयते, नानुमानेन । शब्दादेव प्रतीयते । इन्द्रशब्देन च यदुच्यते, शक्रशब्देन च तदेवोच्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च स्मरणं न शक्यं पर्यनुयोक्तुम् । यथा प्रत्यक्षेण रूपमनुभूयमानं न शक्यते पर्यनुयोक्तुम्, किमर्थमनुभूयते इति । एवमिह प्रसिद्धार्थानुसारोऽर्थ एव देवता । तस्य च वाचकः शब्दः । सः

हविषा सम्बध्यमान अर्थस्य देवतात्वं प्रतिपादयति, नान्यथा ।

पूर्वपक्षस्तु—शब्दोऽर्थं प्रति अत्यन्तगुणभूत । अर्थ एव कार्ययोगी, प्रधानत्वात् । अग्निशब्दो न स्वयं कार्येण द्रव्येण सह संबध्यते । किं तर्हि ? अर्थेन सम्बध्यते । अर्थपरत्वाच्च निर्दिष्टस्य पर्यायशब्दानामनिवृत्तिः । न च अग्निशब्दपदार्थक एव द्रव्येण संबध्यते (लिङ्गकल्पित एव वर्तते । वाक्येन पुरोडाशेन । न चैतत्करणेन निष्कृष्य निर्दिश्यते । येन लिङ्गं गम्यते । यदि निष्कृष्य पुरोडाशेन सम्बध्यते) तथा सति तद्धितानुपपत्तिः । अपि च वाक्यार्थे पदनिर्वचनम् । वाक्यार्थश्च पदार्थपूर्वको भवति । यदि शब्द एव देवता भवेत् तथा सति देवतापदमर्थशून्यं स्यात् । अर्थशून्ये च तस्मिन्, अस्वशब्देन योऽर्थ उच्यते, स एव येनार्थः स्यात् । तत्र साकाङ्क्षशब्दनिराकाङ्क्षीकरणाच्च वाक्यमेव न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायशब्दानामप्रसङ्ग एव । कथम् ? अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशं प्रति देवतात्वेन प्रतिपादयति । तत्र देवतात्वं यदि आग्नेयी श्रुतिमुद्दिश्य परिरक्षति द्रव्यम्, तत एव सम्पादितं भवति, नान्येन प्रकारेण । अस्या चारशक्यामग्निशब्द एव भवति विनिवर्तते, नान्य. । तस्मात्तस्मिन्निवर्तमाने स एव ग्रहीतव्यो नान्य । स च शब्द । तत्प्रसङ्ग परोक्षार्थत्वे यो यावच्छ्रुति देवताम् ।

अत्रोच्यते । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशस्य देवतात्वेन प्रतिपाद्य कृतार्थ । तस्मात्तेनैव शब्देन प्रयोक्तव्यम् । नान्यथा यागो भवतीति । एतस्यामवस्थायामग्निशब्दो न निवर्तते । येन केनचिच्छब्देन उच्चारणं कर्तव्यम् । अग्निशब्दस्य स्वरहितत्वात् । तस्मादग्निशब्दो न शक्यो निवर्तयितुमिति ।

सिद्धान्तस्तु— अग्निशब्दः पदार्थत्वरूपेण सम्बध्यमानोऽर्थान्तस्य देवतात्वं प्रतिपादयति । यथा 'मैत्रावरुणी मनूयात्' इति ऋत्विक्कर्म स्वार्थं प्रतिपादयति । न च विवक्षित. अर्थो कार्ययोगेन । एवमिहाप्यग्निशब्दो न कार्ययोगेन विवक्षित । अपि च योऽर्थमनपायकालेन प्रकाशयितुमिच्छति, तस्यापि याज्ञिका श्रुतिरुच्चारयितव्या । तद्द्वारेण देवता मिथ्या सम्बध्यते । तत्र प्रथममर्थस्य देवतात्वम् । पश्चाच्च शब्दोच्चारणं विधीयते इति श्रुत्यर्थाभ्यामर्थद्वयं नोच्यते । यस्य पुनरग्निश्रुतिराष्टाकपालेन सम्बध्यते, तदुच्चारणमेव विधीयते, अन्यथा हस्तुपार्थाष्टाकपाल स्यादिति, तथाऽन्यथार्थो देवतेत्यनुवाद एव. । यथा 'भूतिकाममग्निमुपयात्' इति यागोऽर्थाल्लभ्यते ।

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात् सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

भाष्यम् — इतश्च विधिशब्देन याज्यासु वचनं कर्तव्यम् । कुत ? शेषाणां मन्त्राणामेकः शब्द । य एकोऽसौ विधिशब्द, स एव सर्वत्र श्रूयते, अयाड्कारे अग्निरग्ना स्वाहाकारे च । 'अयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामानि' इत्ययाड्कारे । 'अग्नेरहं जितमनूज्जयम्, सोमस्याहं जितमनूज्जेषम्' इत्यनुविधायाम् । 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम्' इत्येवमादि स्वाहाकारे । एवं च नित्यवत् श्रूयमाणा अग्निश्रुतिः अविरोधिनीं, यथाऽस्माभिरुक्तोऽपदिष्ट. । तस्मात् विधिशब्दस्य मन्त्रेषु भाव स्यादिति ।

व्या— दर्शपूर्णमासयो श्रूयते 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति । सन्ति च अग्नेरभिधानानि अग्निः शुचि पावकः इत्यादीनि । तत्र तद्याज्यासु निगमेषु येन केनचिच्छब्देन अग्नेरभिधानं कर्तव्य उत विहितेनैव अग्निशब्देन इति । तत्र 'देवताया विधायामेवोदना विनिवर्तते । प्रयोगकाल उद्देशो येन केनापि सिध्यति ॥' अन्यथा देवतात्वस्य, इत्येनाग्नेश्चोदनार्थं । तत्र शब्दोद्दिश्यमानस्य देवतात्वमिति प्रयोगकाले शब्दोच्चारणमापतति, तन्नियमे तु नास्ति प्रमाणम् । पावकशब्देनापि हि उद्दिश्यमाने चोदनाविहितस्यैव देवतात्वं संपादितमेव भवति, तस्मादनियम । इति प्राप्ते, उच्यते, अर्थस्यैव देवतात्वा चोदनयोच्यते । तस्य तु इहैव देवतात्व यच्छब्देन उद्देश । तेन तच्छब्दोच्चारणमेव पुरस्य व्यापार, मन्त्रपाठे चाग्नी नियोजनाय, तेन अर्थस्यापि देवतात्वमुक्तया सामान्येन

अपर्यवस्यन्ती चोदना शब्दोच्चारणं यावद्विधाय पर्यवस्यति । तस्यां च अवस्थायां विधिगतस्य शब्दस्य संनिहितस्य परित्यागे कारणाभावात् तदुच्चारणमेव विधीयते न शब्दान्तरस्य । तस्मात् विधिशब्दनियम इति ।

सोम— पूर्वत्र यथा आघाराज्यभागयोः संयोगः, एवं इह देवतानिर्देशो विधिशब्देनैव कार्य इति संयोगे प्रमाणाभावात् येन केनचिच्छब्देन देवतानिर्देशः कार्य इत्युत्थितेः संगतिः । लक्षणसंगतिस्तु वाक्यप्रसङ्गात् पर्यायशब्दस्याप्यर्थावसानात् विचारस्य इति (शेषः) । सूत्रार्थस्तु— मन्त्रवत् मन्त्रपदेवतावाचकशब्दोच्चारणावश्यंभावे विधिगतस्य अग्निशब्दस्य प्रायः उच्चारणं स्यात्, यतः तेन विधिशब्देन हविःसम्बन्धचोदनेति ।

वि— 'पर्यायेणापि देवोक्तिर्विधेनैव पदेन वा । अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वत्वनियमतः ॥'

भाट्ट— सर्वत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यादौ किं विधिगत एव देवताशब्दस्त्यागादावुच्चारणीयः, अथवा नायं नियम इति चिन्तायाम्, न तावच्छब्दस्यैव देवतात्वम्, यदि अर्थमनङ्गीकृत्याङ्गीकृत्य वा उच्यते । न तावदाद्यः, अग्न्यादिशब्दानामर्थपरत्वस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात् अर्थपरत्वाभावे अग्न्यादिशब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन विभक्त्यनुत्पत्तेश्च । नान्त्यः । अर्थाभिन्नत्वे तस्यैव देवतात्वोपपत्तौ अग्न्यादिपदे शब्दलक्षणायां प्रमाणाभावात् । न च तत्र त्यागप्रकाशकोद्देश्यत्वरूपदेवतात्वासम्भवः, द्रव्यत्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वरूपस्य तस्य शब्दधर्मत्वादिति वाच्यम्, उद्देश्यत्वस्योच्चारणकर्मत्वे प्रमाणाभावेन द्रव्यत्यागकालीनज्ञानकर्मत्वरूपस्य तस्यार्थेऽप्युपपत्तेः । न च ज्ञानस्यापि शब्दोच्चारणाधीनत्वमेवेत्येवं नियमोऽस्ति । इत्यादिसंकल्पदर्शनादिनाऽपि स्मरणोपपत्तेः । अतः शब्दोच्चारण एव प्रमाणाभावे विधिगतशब्दनियमस्य दूरापास्तत्वमेव ।

अस्तु वोद्देश्यत्वस्य उच्चारणघटितत्वम्, तथाप्युच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्यत्वमेव देवतात्वमिति न तस्यार्थे असंभवः । न च तथाप्युच्चार्यमाणशब्दविशेषापेक्षायां श्रुतत्वाद्विधिगतशब्दस्यैव नियमो भविष्यतीति वाच्यम्, श्रुतशब्दस्यार्थं विधाय चरितार्थस्य शब्दनियामकत्वानुपपत्तेः । आकाङ्क्षायाः वाचकपदमात्रग्रहणेनापि शान्तेः । इतरथा द्रव्यवाचिपदस्थलेऽपि यत्र— 'व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इत्यादौ विकृतौ प्रैयङ्गवादिचरुषूहप्रसक्तिः तत्र विधिगतशब्दनियमापत्तेः । यद्यपि च द्रव्यस्य स्वरूपेणैव कर्मणि समवायः, देवतायास्तु शब्दद्वारेणेत्येतावानस्ति तयोर्भेदः, तथापि श्रुतशब्दस्यार्थं विधाय चरितार्थस्य शब्दविशेषापेक्षायामनुपस्थितत्वात्तस्यैव नियमे तुल्यत्वमेव ।

किञ्चैवं यत्र पर्यायशब्दद्वयप्रयोगः, यथा— 'अग्नये पावकाय' इत्यादौ, तत्र पदद्वयप्रयोगो भवतः कथं सिध्येत् । तत्र शब्दापेक्षायामेकशब्दनियमस्यैवोपपत्तौ शब्दद्वयनियमे प्रमाणाभावः । अतो न क्वापि त्यागादौ विधिगतशब्दनियमः । इति प्राप्ते, न तावदुच्चारणमन्तरेणैव ज्ञानमात्रेणार्थस्य देवतात्वम्, तथात्वे 'अग्नये पावकाय' इत्यादावर्थस्यैकेनापि पदेन विधानसंभवे पदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः । अत एव यद्यपि पुराणादिपर्यालोचनया पावकपदमग्निविशेषपरमपि, तथापि तेनैवाग्नित्वसमानाधिकरणविशेषधर्मोपस्थित्युपपत्तेः अग्निपदवैयर्थ्यापत्तिः । अतः शिष्टाचारानुरोधेन च शब्दोच्चारणमावश्यकमेव । अत एव 'प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्' इत्यादावेव तदभावो वाचनिकः । 'नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक् श्रद्धान्वितो वदेत् । संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं संप्रददे इति ॥ न ममेति स्वस्वत्वाय निवृत्तिमपि कीर्तयेत् । दानहोमादिकं कुर्यादेवं श्रद्धासमन्वितः ॥' इति हेमाद्रिधृतवृद्धवसिष्ठवचनादयमर्थो निर्णीयते । अतश्च लाघवाद्द्रव्यत्यागकालीनविहितशब्दोच्चारणकर्मत्वमेव देवतात्वं न तु निरुक्तज्ञानकर्मत्वम्, न वा त्यागकालीनोच्चारणकर्मीभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वं गौरवात् । अत्र माहात्म्यक—यत्किञ्चिच्छब्दोच्चारणमादायातिप्रसङ्गवारणार्थं विहितेति । इदमेव च तद्धितार्थः । अतः प्रधानभूततदर्थानुरोधेनाग्न्यादिशब्दनिष्पादितैः शब्दस्वरूपमस्पृष्टीकृत्य तस्यैव देवतात्वं विधिना विधीयते । एवं च पदद्वयस्थले उभयोरपि समुच्चयेन देवतात्वम्, समुच्चयश्चैकवाक्यतासमानाधिकरण्यादिना लभ्यः । अर्थस्य तु यानुपदोक्त-

तया प्रतीतेः आवश्यकत्वात् तादृशशब्दप्रतिपाद्यत्वरूप भाक्तं देवतात्वमपि अर्थसिद्धमिति न तत् शास्त्रेण विधीयते ।

एतेन शुद्धस्यार्थस्यैव देवतात्वम्, देवतात्वं च त्याग-कालीनोच्चारणकर्मीभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, तच्च 'अग्नये पावकाय' इत्यादौ एकस्मिन्नेवार्थे तत्तच्छब्दघटितं देवतात्वद्वयम्, तयोश्च शब्दयोरुपादानात् समुचितम्, तेन न तत्र एकपदोच्चारणावृत्तिरित्यपास्तम्, गुरुभूतदेवतात्वे तद्धितादिशक्तिकल्पनाया गौरवात् । उक्तार्थस्यान्यलभ्यत्वाच्च ।

एतेनैव 'शब्दविशिष्टार्थे एव प्रातिपदिकलक्षणा-मङ्गीकृत्य तस्यैव निरुक्तदेवतात्वेऽन्वय.' इति न्यायसुधा-कृत्वारस्यमपि अपास्तम्, तद्धितादिपदशक्यतावच्छेदके गौरवात् । अतः शब्द एव वाक्यार्थान्वयीति नान्य-शब्दप्रयोगप्रसक्तिस्त्यागकाले । आवाहनादिमन्त्रेषु तु पठितत्वादेव नान्यशब्दप्रयोग इति निर्विवादमेव । तत्र-त्यामिन्द्रे परं न शब्दलक्षणा शब्दस्यार्थस्यापि तत्प्रति-पाद्यत्वसम्बन्धेन यागसम्बन्धात्तस्यैव शक्याऽन्यादिरूपेण स्मरणोपपत्ते. । अस्य चाधिकरणस्य लक्षणोपयोगप्रमा-धिकरणोपोद्घाततया लक्षणसंगति ।

मण्डन— 'विधिशब्दस्तु मन्त्रे स्यात् ।' विधि-शब्दः विधिवाक्यगतदेवतावाची शब्द. इत्यर्थः ।

शंकर— 'विधिशब्दो देवतायाम् ।' १५..

• यस्य यावन्तं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्या वा हवि-स्त्यज्यति इति संकल्प. क्रियते सा देवता भवति इति विधिशब्दाधिकरणे देवतालक्षण वक्ष्यते । मु. पृ ७८२.

• विधिश्रुतिः इतरश्रुतिभ्यो बलीयसी । विधि-श्रुत्या स्वाश्रयत्वापराय आर्त्विज्यश्रुतिसंकोचस्य अपेक्षित-त्वात् (आर्त्विज्या आग्नीध्र) तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतु-त्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो बलीयस्त्वात् न आर्त्विज्यश्रुतिसंकोचो दोषः । मु पृ. ११२९. • विधिश्रुतिरेव पुरुषार्थे पुरुषं प्रवर्तयन्ती कर्मणः फलसम्बन्धमात्र बोधयति । मीन्या.

• विधिसंनिधौ श्रुतायाः निन्दायाः निषेधाकल्पनेन विधेयस्तुत्यर्थत्व दशमे वक्ष्यते (१०।८।४।७) । मु. पृ. ६१.

• नहि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तम् । वा. ३।५।२०।५२ पृ. १०२४, • मुख्यविधिसंभवे लक्षणया न स्तुतिः प्रतिपत्तव्या । १।२।२।१९ पृ. १३४.

• विधिसहस्रेणापि अवाक्यार्थप्रतिपादनशक्तेः आधातुमशक्यत्वम् । सोम. १।२।१ पृ. ६.

• 'विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते । तस्मादेकत्र सन्दिग्धमितरेणावधार्यते ॥' वा. १।४।१३।२४ पृ. ३६५.

• विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं बाध्यते नानु-वाद्यमानस्य अन्या वचनव्यक्तिः, गुणेन समध्यमानस्य चान्या । ३।१।६।१२ पृ. ६९०. • अज्ञातवत् गुणम् । वा. ३।२।६।१७ पृ. ५११. • अज्ञातवदनूद्यते गुणसम्बन्धा-श्राव्यते विधीयमानोऽर्थः, ज्ञातवदनूद्यते गुणसम्बन्धा-र्थम् । नच सकृदुच्चार्यमाणः ज्ञातवत् अज्ञातवच्च भवितु-मर्हति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९०, • विधीय-

• विधृती । 'अरत्निमात्रे विधृती करोति' दर्श-पूर्णमासयोः । ते च परिभोजनीयाद् बर्हिषः कर्तव्ये न तु वेदिस्तरणार्थाद् बर्हिषः । ३।८।१७।३३. • आतिथ्याया इष्टौ 'ऐक्षव्यौ विधृती' इत्युक्तम् । ऐक्षव्यौ काशादिमूले, न तु इक्षुपत्रे । (याज्ञिकास्तु इक्षुपत्रे एव स्वीकुर्वन्ति । के.) । शा. १।३।५. • दृढा. धारक दर्भद्वयम् । तच्च वेद्यामास्तृते बर्हिषि उपरि प्रसार्य मूले प्रस्तरः आसाद्यते तदुपरि च जुहूः आसाद्यते । विधृत्योरवस्तात् उपभृत् अग्रोपरि च ध्रुवा । शा. सोम. १।३।५.

॥ विधृतिपवित्राधिकरणम् । विधृतिः पवित्रं च लौकिकाद् बर्हिषः कार्यम् ॥

विरोधे च श्रुतिविरोधादव्यक्तः शेषे । ३।८।१७।३३ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति 'समावप्रच्छि-न्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति' । तथा 'अर-

रिनमात्रे विधृती करोति' इति । तत्र संशयः किं वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषो विधृतिपवित्रे, उतान्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् ? वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः कार्ये । किं कारणम् ? तद्धि प्रकृतम्, धर्माश्चाविशेषात् सर्वबर्हिषामर्थेन । तस्मात्तत इति प्राप्ते, ब्रूमः । अन्यतः क्रियेत । कुतः ? विरोधात् । कथं विरोधः ? श्रूयते हि 'त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति' इति । तत्रेनाऽऽस्तीर्यते, कथं तद्विधृतिपवित्रं क्रियेत । न हि संभवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेतदुपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे अप्यसंभविनी प्रतिज्ञाते स्याताम् । तस्माच्च ततः क्रियेतेति । यदि न ततः, कुतस्तर्हि । अन्यत्त एवंजातीयकः शेषे । अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम बर्हिः, ततः कर्तव्यम् ।

वा— इदानीं प्रकृतान्यपि नातीव सर्वार्थतेत्येतत्साधयति । यथा लूनस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वेति सकलस्य स्तरणविधानात् अशक्योऽन्यविनियोग इति सामान्यभूतौ विधृतिपवित्रार्थौ दर्भविधिरन्यो द्रष्टव्यः । धातुरिति स्तरणचयोऽभिधीयते ।

शा— इदानीं प्रकृतान्यपि नातीव सर्वार्थता इत्युच्यते । दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थं पवित्रार्थं च यत् बर्हिः तदपि धर्मवत् स्यात् अविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः । धर्मवतः कृत्स्नस्य बर्हिषो यथा लूनस्य सन्नद्धस्य आसादितस्य आस्तरणे विनियोगात् नान्यत्र विनियोगः संभवतीति बलादसंस्कृतादेव पवित्रादि कार्यम् ।

सोम—सूत्रार्थस्तु– त्रिधातु श्रुतिविरोधात् इति संस्कृतस्य स्तरणादन्यत्र विनियोगे विरोधे सति शेषे विधृत्यादिकार्ये अन्यतो धर्मरहितः परिभोजनीयः स्यादिति ।

वि— 'यद्बर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाऽऽसादस्य संभवात् । संस्कृतं स्तरणे क्षीणं पवित्रं त्वन्यतो भवेत् ॥'

भाट्ट— प्रकृतानपि न समन्त्रकबर्हिर्लवनादिधर्माणां प्रकृत्यपूर्वसंबन्धिबर्हिर्मात्रार्थत्वम्, अपि तु हविरासादनार्थबर्हिरर्थत्वमेव । अत एव पवित्रविधृत्यादिबर्हिषि नैते संस्काराः । 'त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिर्लुनाति' इति विहितलवनसंस्कृतस्य बर्हिषः तथैव सन्नद्धस्यासादितस्य 'त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिः स्तृणाति' इति वचनेन सर्वस्यैव स्तरणे विनियोगात् । अमन्त्रकलवनमात्रसंस्कृतस्य परिभोजनीयबर्हिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेन तत एव पवित्रादिकरणोपपत्तेः ।

मण्डन— 'नोपात्तदर्भौ विधृती पवित्रे ।'

शंकर— 'पवित्रविधृती तद्वत् ।' (तद्वत्– यूपावटबर्हिवत्) ।

* विधेयम् । 'तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्' । श्लोवा. अनुमानं ११०.

Ⓝ विधेयं स्तूयते वस्त्विति न्यायः । अयं न्यायः तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशध्यानादिस्तुतये तदन्यविग्रहावच्छिन्नेशापकर्षवर्णनविषये अवतरतीति । साहस्री. ७८६.

* न च यत् प्राक् वचनाद् गम्यते, तद् विधेयं भवति । भा. ६।१।५।२३. * यद्यदुपादीयते तत्तत् विधेयं इति तन्त्रव्यवहारः (तन्त्रे व्यवहारः) । बृहती. पृ. ३०. * यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोतव्यम् । पा. १।४।११।२०, * विधेयस्य कर्मणः पापफलदत्वासंभवः । ३।४।१०।२८ पृ. ९५८.

* विधेयान्वयः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयः शब्दस्वभावसिद्धः । भाट्ट. १०।८।१.

* विधेयार्थभेदे वाक्यभेदो भवति । 'ग्रहं संमार्ष्टि' अत्र ग्रहस्य एकत्वस्य च विधेयत्वे 'ग्रहं संमृज्यात्, तं चैकम्' इति वाक्यभेदप्रसङ्गः । वि. ३।१।७.

* विधेयगता संख्या विवक्षिता भवति । यथा– 'यजेत' इति । अत्र विधेयकर्तृगता एकत्वसंख्या विवक्षिता । एकं यागं द्वौ न कर्तुं शक्नुतः । वि. ६।२।२.

* विधेयतद्विशेषणव्यतिरिक्तप्रशंसाद्वारा विधेयप्रशंसार्थः कश्चित् अर्थवादः यथा– 'अभिघार्यास्त्रियम्बकाः नाभिघार्या इति यदभिघारयेत् तद्रुद्रायास्ये पशून्निदध्यात्, यन्नाभिघारयेत् न तद्रुद्रायास्ये पशून् निदध्यात्, तन्न मुख्यं अभिघार्या एव न ह्यनभिघृतं हविरस्ति' इति । बाल. पृ. ५२.

• विधेयता च (गुणार्थलक्षणे) स्वरूपसंबन्धरूपविशेषणाविशेषरूपा न तु अनुष्ठेयत्वरूपा । भाट्ट ४।१।१२.

• विधेयत्वमेव विवक्षणीयम्, नोपादेयत्वं तद्विशेषणत्वं वा । बाल. पृ. १३. • विधेयत्वम् । अज्ञातस्य अनुष्ठेयत्वेन विधि. शब्दोपस्थितो धर्मः । वि. ३।४।६.

• विधेयभेदे विधेयत्वाऽनन्त्येऽप्येकभेद. औत्सर्गिक । अतश्च यागादिषूपात्तः द्रव्यः हविराद्यनेकतन्त्रता-धानादिरूपा. तत्तद्‌द्रव्यत्वेन चविना स्पृष्टिता तत्तद्‌विभागपरतयो निर्धार्यन्ते । कौ. २।२।७।२ पृ. १५३.

• ' विना तेन यदि वाऽसौ न सिध्यति ' इत्येतेन न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य इष्टत्वम् । सु. पृ ८०२

• ' विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ' इति न्याय. । अय महान्तं गुणश्रेष्ठ अत्र अधिश्य पुष उनति प्रमोति नाम्वेति विवक्षायामवतरतीति । साहस्री. ७९२.

• विनाशः आत्यन्तिकी अनुपलब्धि. इति लोके दृष्टम् । ऋजु पृ. २८९, • विनाशस्य मामांसकैः धर्मान्तरभूतस्य अनभ्युपगमात्, येन हि घटादीनामुपलब्धानां कदापि तत्सम्बन्धेतुसाकल्ये अनुपलब्धि, सैव तेषां विनाश. । अनुपलब्धिरपि सैव तस्य । पृ. २५१.

• विनिगमनाविरहन्यायः । एकतरपक्षसाधिनी युक्तिर्विनिगमना, वैकल्पिके वस्तुन्येकस्मिन् अवधारण शक्तिरिति यावत्, तस्या विरहो विरोध इत्यर्थः । यथा – केचित् सूर्यसिद्धान्तानुयायिगणेतस्य सम्यक्त्वादन्यदसम्यक्त्वम् । अपरे बहवस्तु इत्थमिदैक्यात् तद्वैषम्येऽपि सम्यक्त्वतो यदुपगमनात् विनिगमनाविरहेण वैशेषिकाचार्यो इत्यादिन्येव विनिगमकस्यैवेपि वस्तुतत्त्वेन सोऽयं प्रत्याऽविशेषिता इति सिद्ध वत इति भाव । साहस्री. १७.

• विनियुक्तेन । नहि विनियुक्तेन न विधातव्य इति किंचिद् प्रमाणमस्ति, यदि स्यात् विधिशक्ति स्त्वेव । वा. २।१।६।२०.

• विनियुक्तविनियोगः अन्याय्यः । न हि भोजने उपयुक्त कदलीपत्र पुनः शिष्टा उपयुञ्जन्ति । वि. ६।८।१४. • विनियुक्तविनियोगोऽपि अविरुद्धः, पुरोडाशश्रपणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुषोपवापे विनियोगात् । सु पृ. ११९०.

• ' विनियोक्त्री श्रुता तथा ' (श्रुतिः) । पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वम् । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७०० । सुधा- विनियोग. अन्वयमात्रबोध. पदत्वा अपि पदान्तरोक्तार्थान्वयबोधकत्वात् विनियोजकत्वम् । पृ. १००५.

• विनियोक्त्रीश्रुतिः अष्टधा–१ विधि., २ परस्मैपदम्, ३ आत्मनेपदम्, ४ सुबन्तविकल्पोऽनेकपदरूपा या उपश्लेषलक्षणा इति गीयते, ५ एकप्रत्ययरूपा, ६ कारकविभक्ति, ७ उपपदविभक्तिषु तादर्थ्यचतुर्थी, ८ शेषषष्ठी च । बाल पृ. ४१. • विनियोक्त्रीश्रुतिस्त्रिधा– (१) विभक्तिरूपा– ' व्रीहिभिर्यजेत ' ' अरुणया क्रीणाति ' इत्यादि । (२) समानाभिधानरूपा– ' पशुना यजेत ' अत्र एकत्व–पुंस्त्वयो. समानाभिधानश्रुत्या (' ना 'प्रत्ययेन) कारकाङ्गत्वम् । (३) एकपदरूपा– यजेत ' । तिङन्तं पदम् । अत्र आख्यातवाच्य–एकत्वसंख्यायाः यागाङ्गत्वं एकपदश्रुत्या । मीन्या. • विनियोक्त्रीश्रुति भट्टनीमेश्वरमते अन्याऽपि– इतिकरण, णमुल्, क्त्वा, शतृ, तुमुन्, ण्वुल्, भावलक्षणा, अण्, घुरचमुप्, तृच्, लट् इति । तत्सर्वं पार्थसारथिविरुद्धं नास्माकमपि मतम् । बाल. पृ ४६-४७. • यस्य शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्ध प्रतीयते सा विनियोक्त्रीश्रुति । ' पशुना यजेत ' अत्र तृतीयया पशो यागेन सम्बन्ध प्रतीयते । मीन्या.

• विनियोगः आहवनीयहरणमन्त्रस्य विहरणे । भा ३।३।४।१०. • विनियोग ऊहेन इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु ज्योतिष्टोमे । ३।२।११।२८–२९, ३९, ४४. मीको पृ १०५० ' इन्द्रपीताधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विनियोग क्रमेण (स्थानप्रमाणेन) । ३।३।५।१२. मीको पृ. २०५९ ' क्रमाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* विनियोगः ' गायत्रच्छन्दसः ' इत्यादेर्मन्त्रस्य नानाच्छन्दस्के । ३।२।१८।४२-४३. मीको. पृ. १७२७ ' छन्दोऽधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विनियोगः तादर्थ्येनोपनम् । सु पृ. ११९३. * विनियोगस्तु सामर्थ्यानुसारीति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२९. * विनियोगः प्रकरणेन । ३।३।८।११. मीको. पृ. २६६४ ' प्रकरणाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विनियोगः प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मरूप. काम्यनैमित्तिकोभयसाधारण एव । भाट्ट. ६।३।१. * विनियोगः मन्त्रानुवाकस्य यथालिङ्ग ग्रहणादौ ज्योतिष्टोमे । वि. ३।२।९. * विनियोग. मनोतामन्त्रस्य गौणेऽर्थे । भाट्ट. ३।२।१. * विनियोगः मन्त्राणां मुख्येऽर्थे । ३।२।१।१-२. मीको. पृ. २९१३ 'बर्हिर्न्याय.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विनियोगः लवनमन्त्रस्य मुख्ये बर्हिषि एव । भा. ३।२।१।१-२. * विनियोगः श्रुत्या । कौ ३।१।४।७-१०. * विनियोगः समाख्यया । ३।३।६।१३. ' समाख्योऽधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विनियोगः सूक्तवाकस्य अर्थानुसारेण दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ३।२।६. * विनियोगः सूक्तवाकनिवेशस्य दर्शपूर्णमासयोः वाक्यस्य प्रकरणात् प्राबल्येन । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५३. * विनियोगः स्थानेन । (स्थानमिति क्रमस्यैव नामान्तरम्) । ३।३।५।१२. मीको. पृ. १५०९ ' क्रमाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विनियोगः ' इन्द्राग्नीच्छदेहि ' इति आह्वानमन्त्रस्य आह्वाने दर्शपूर्णमासयो. । ३।२।३।५-९. मीको. पृ. १०२२ ' आह्वानाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * ' उत्पत्तिविनियोगयोः विनियोगो बलवान् ' इति न्यायसूत्र (३।३।२।९) इत्यधिकरणम् । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१८. * यथा श्रुतिलिङ्गादिभिर्विनियुक्ताः पदार्थाः प्रयोगविधिना विधीयन्ते तथा श्रुत्यर्थादिभिर्विनियुक्तत्वात् क्रमोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते । न च ताभिः श्रुतिलिङ्गादिभिरेव क्रमस्य विनियोगनियमः । अनियतस्य पदार्थविनियोगमात्रनियतत्वेन क्रमस्य पाठादिश्रुत्यर्थादिभिः विनियोगेऽप्यविरो

धात्, यथाक्रमस्तेषामपि तार्तीयिष्वन्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वाच्चेति भावः । सोम. ५।१।१.

* विनियोगानुसारेण मन्त्रार्थः । ' यथाविनियोगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविदो वर्णयन्ति ' । बृहती, पृ. २७०. (विनियोगवशेन च अनेकार्थः अस्मात् प्रत्येतव्यः इति अतो भवति अनेकार्थः मन्त्रः । ऋजु.)

* विनियोगकारणानि श्रुतिः लिङ्गं वाक्यमिति उक्तानि । भा. ३।३।४।११, * विनियोगकारणानि श्रुतिः लिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्यानं इति उक्तानि । तेषां समवाये किं बलीय इति चिन्त्यते । ३।३।७।१४ पृ. ८१२.

* विनियोगविधिः । अङ्गतानोधको विधिः विनियोगविधिः । यथा ' दध्ना जुहोति ' इति । नियमपरिसंख्याविधी प्रायेण विनियोगविधयश्चैव । मणि. पृ. ९९. * विनियोगविधिः अनुष्ठापकत्वाभावान्न्यूनः । उत्पत्तिविधिस्तु अतथाविधत्वात् गुणः । वि. ३।३।२. * विनियोगविधिः द्विविध.– क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च । तत्र क्रत्वर्थः यथा ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' इत्यादिः । पुरुषार्थः यथा– द्रव्यार्जनविधिः । बाल. पृ. १३. * अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिः विनियोगविधिः । यथा ' दध्ना जुहोति ' इति । अत्र होमः प्रधानं दधि अङ्गम्, तयोः सम्बन्धः अनेन विधिना बोध्यते । मीन्या. * इष्टसाधनत्वबोधको विधिः विनियोगविधि । भाट्ट. ११।२।१ पृ. १५१. * विनियोगाभिधानात्मिका श्रुतिः विनियोगविधिः । वा. ३।३।४।११ पृ. ८१७.

* विनियोगविधिसहकारीणि षट् प्रमाणानि । श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि । मीन्या.

* विनियोगविधिसिद्धिः । लिङादयः खलु विधौ समर्यन्ते, विधि. फलुंनपेक्षितोपायता । तत्र ते धातोः परे श्रूयमाणाः स्वार्थस्य भावनायाः गर्भीकृतिं मान्यमुपनयन्ति । धात्वर्थस्य भावनाऽनुरञ्जनस्य समीहितार्थप्रवृत्तभावनाभावस्य समीहितसाधनत्वं समीहितभावनासाधनत्वं वा तद्रूपस्य तस्य स्वशो-

ऽलाभात् श्रुत्यैवाभिदधाति इति विनियोगार्थेराम् । फलवद्वाक्योपात्तत्वेन हि तादर्थ्यप्रतिपादनम् । कणिका पृ २७७

* विनियोगवेदधर्म कर्त्तव्य न उत्पत्तिवेदधर्म । वा ३।१।२।९ पृ ८१४.

* विनियोगश्रुत्या अश्वमात्रपरिच्छेदात् अन्यत्र नियमार्थत्वमुद्धवनुवाद । सु पृ १००

* विनियोगसाधारण्यविधिर्यथा- 'यदाहिताग्नेर्यदाहितान्तस्य बर्हिस्तदुपसदा तदग्नीषोमीयस्य' इति । यथा वा बर्हिष बर्हिर्धर्माणा च, वेदा वेदिधर्माणा च विधि अङ्ग प्रधानसाधारण्य । बाल पृ २०

* विनियोगसामर्थ्यात्मक लिङ्गम् । वा ३।३। ४।११

* कारकविभक्तिश्रुतेरेव विनियोगहेतुत्वम् । सु पृ १२०९

* विनियोजकानि प्रमाणानि षट् (प्रमाण शब्द वैदिकोपदेशपर)— श्रुतिलिङ्ग वाक्य प्रकरण स्थान समाख्या चेति तानीमानि । बाल पृ ८

* श्रुत्यादिभिरेव तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनियोजनानि इति तद्विवेकार्थं शेषलक्षणम् । वा ३।१। २।२ पृ ६७८, * अगत्या हि तेनैवोत्पत्ति तेनैव च विनियोग नियम्ये ('पशुनाऽऽनाय्यकाम याजयेत्' इत्यत्र अपेक्षया) । अन्यथा तु गतौ विनियोजकस्य उत्पत्तिविध्यर्थापत्त्यनुपपत्तेः अन्यैर्नैवोत्पादितानां च विधिविनियोगानां विनियोगसामर्थ्यमात्रमेव ज्ञायते । वा ३।२।१।३।२६ पृ ६१०

* विनियोजकस्य अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्य, आनन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य, रूढिशब्दलक्षणायाश्च समाख्याया नाभ्युपगम्यते । सु पृ ११९३, * विनियोगश्च, पदसन्निधौ वाक्यसन्निधौ शब्दान्तरनिमित्तसन्निधौ योगिकशब्दे च अवसीयते । पृ ११०२

* विनियोगवेदस्वर उत्पत्तिवेदस्वरात् बलवान् । आज्ये गेयानि सामानि सामवेदे उत्पन्नानि, सामवेदस्य स्वर उच्चैस्त्वम् । तेषां साम्नां विनियोगस्तु यजुर्वेदेन कृत । यजुर्वेदस्य स्वरस्तु उपांशुत्वम् । (अत) आज्ये गेयानि सामानि उपांशु गेयानि । वि ३।३।१

विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् । ६।५।८।१८ ॥

दर्शयागकाल प्रत्ता दर्शेष्टिरारब्धा । निर्वापे प्रवृत्ते मुष्टिद्वय निरुप्त प्राकृतदेवतायै । एतावति काले अभ्युदितश्चन्द्रो दृष्ट । तथा सति किं कर्तव्यमिति विचार । तत्राह । विनिरुप्ते अर्धनिरुप्ते चतुर्मुष्टिमध्ये मुष्टिद्वये निरुप्ते, चन्द्रोदये ज्ञातेऽपि मुष्टीना चतुर्मुष्टीना पूर्वदेवतायाः सकाशात् अपनय न कर्तव्य । मुष्टिद्वय यथा पूर्वदेवता उद्दिश्य निरुप्त तथा अवशिष्टमुष्टिद्वयमपि पूर्वदेवता उद्दिश्यैव निरुप्तव्यम् । तद्गुणत्वात् निर्वापगुणत्वात् देवतानाम् । निर्वापस्य च चतुर्मुष्ट्यात्मकस्य एकत्वात् । तस्मात् अर्धनिर्वापोत्तर चन्द्रोदयज्ञानेऽपि चतुर्मुष्ट्यात्मको निर्वाप प्राकृतीभ्यो देवताभ्य स्यात् इति पूर्व पक्ष ।

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् । १९॥

दर्शयागकाल प्रत्ता दर्शेष्टिरारब्धा । निर्वापे प्राप्ते मुष्टिद्वय निरुप्त प्राकृतदेवतायै । एतावति च काले चन्द्र उदितो दृष्ट । तथा सति अवशिष्टस्य मुष्टिद्वयस्य अप्राकृतेन प्राकृतभिन्नेन वैकृतेन देवताविशेषेण अग्निना दात्रा संयोग कर्तव्य । प्रथम मुष्टिद्वय 'अग्नये जुष्ट निर्वपामि' इति निरुप्तम्, उत्तर मुष्टिद्वय तु 'अग्नये दात्रे जुष्ट निर्वपामि' इति निर्वप्तव्य इत्यर्थ । तत्स्थानीयत्वात् वैकृतदेवताना प्राकृतदेवतास्थानीयत्वात् । तस्मात् निर्वापशेष वैकृतीना संयोगेन कर्तव्य । इति द्वितीय पूर्वपक्ष । हिशब्द अवधारणार्थं सन् पक्षान्तर सूचयति ।

अभावाच्चेतरस्य स्यात् । २० ॥

दर्शयागकाल प्रत्ता दर्शेष्टिरारब्धा । निर्वापे प्रवृत्ते मुष्टिद्वय अग्नये प्राकृतदेवतायै निरुप्तम् । एतावति काले अभ्युदितश्चन्द्रो दृष्ट । तथा सति अवशिष्ट मुष्टिद्वय तूष्णीमेव निर्वप्त स्यात् । इतरस्य अवशिष्टस्य निर्वापस्य देवतासंयुक्तस्य अभावात् । इदानीं न प्राकृत देवतामुद्दिश्य निर्वप्तु शक्यते न वैकृती इति तूष्णी

मेव अवशिष्टं मुद्दिश्य निर्देशयं इति सिद्धान्तः । वशब्दः तुशब्दस्थानीयः पूर्वपक्षद्वयं निरस्य सिद्धान्त बोधकः । के.

* 'विन्ध्यो हिमवता यथा' न सन्देः । ('शब्दः अर्थेन न सगत.' इत्यत्र अयं दृष्टान्तः)। श्लोवा. सम्बन्धाक्षेपे ७.

* विपरिणामः । आनर्थक्यपरिहाराय फलचोदनया सम्बन्ध एषितव्यो भवति । अन्यस्मात्त्वैषितव्यात् एकवाक्यगतस्य विपरिणामो लघीयान् । भा. ३।४। ८।२४. * विपरिणामेन विधिर्यथा- 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इति । अत्र 'प्रतितिष्ठन्ति' 'उपेयुः' इति विपरिणामः । बाल पृ. २६.

* विपरिणामोदाहरणं सूत्रे । 'विप्रकर्षात् पशोश्चेति विभक्तिः परिणम्यते'। श्लोवा. १।१।२।५५। अत्र न्यायरत्नाकरः- विपरिणाममुदाहरति 'विप्रकर्षात्' इति । ज्योतिष्टोमे सौत्ये अहनि सवनीयः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशाः । तत्र पशुतन्त्रस्य पुरोडाशेषु प्रसङ्गार्थं पशुतन्त्रमध्ये पुरोडाशाना विधान प्रतिपादयितु सूत्रं 'पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात्' (१२। २।१२।३२) इति । अत्र तन्त्रमध्ये विधान साध्यत्वात् प्रथमार्हम्, न पञ्चम्यर्हं इति पञ्चमी प्रथमया विपरिणम्यते । तथा विप्रकर्षोऽपि वपायाः 'प्रातःसवने' इत्यादिप्रत्यक्षवचनसिद्धत्वात् हेतुत्वेन पञ्चमीमर्हति न प्रथमा इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदयमर्थः, पशोश्च विप्रकर्षात् तत्तन्त्रमध्ये पुरोडाशाना विधान इति ।

* विपरिणामकल्पना वाक्यदोषः । 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते ध्रुवौ ॥' इति । वा. १।४।२।३ पृ. ३२९.

* विपरीता पङ्क्तिः । पादेषु अक्षराणि ८।१२। ८।१२ । उदा० 'य ऋत्व्य श्रावयत्' (ऋसं. ८।४६।१२)।

* विपर्ययः अग्रहणादेव । कथ तर्हि विपर्ययः ? अग्रहणादेवेति वदाम । अग्रहणनिमित्तता च दर्शिता भाष्यकारेण 'यदि (यदा च) चक्षुरादिभिरुपहतं मन.' इति (पृ. २७ पं. ९) । कथमनेन अग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? 'यदन्यविषयं ज्ञान' इत्यस्याः प्रतिज्ञायाः हेतुत्वेन उपन्यासात् । युक्त च दुष्टतायाः कार्याक्षमत्वम्, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । तस्मात् अग्रहणनिबन्धन एव विपर्यय इति । बृहती. पृ. ५२ –५३ । ऋजु — विवेकाग्रहणात् गृह्यमाणस्मर्यमाणयोरिव ग्रहणस्मरणयोरपि भेदं न मन्यते । तेन ग्रहणव्यवहार स्मरणे प्रवर्तयति । स्मरण नाम गृहीतग्रहणम् । तत्र गृहीतत्वाननुसंधाने ग्रहणमात्रमेव अवभाति । तत् ग्रहण व्यवहारहेतुता प्रतिपद्यमानं व्यवहारविसंवादकत्वात् व्यवहारे विपर्ययमावहति । पृ ५१.

* विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाछेदनमिति न्यायः । अयं च सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने प्रदर्शितः । तथाहि– एव च परमेश्वराऽभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णासमत्वाभिधान विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाछेदनमनुहरत्येतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गाविति । साहस्री. ६७८.

* विप्रकर्षः सन्निकर्षश्च तत्रापेक्ष्यते यत्र विरोधः कश्चित् । वा. ३।७।१०।३१.

* विप्रकृष्टार्थता च (श्रुतिलिङ्गादौ) बाधने हेतुभूता । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५०.

* विप्रकृष्टार्थविधिः उपपदातथ्यप्रसक्तिहेतुक' । बाल. पृ. ९५

* 'विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति' । ७।३।१०।१८ इति सूत्रे विकृतिप्रयोगवचनस्य (दौर्बल्यं) प्राकृतधर्मानुसारात्य-प्रकृत्यनुगमशालिना प्रकृत्यन्वयशब्देन वक्ष्यते । सु ३।७ पृ. ४९.

* विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वात् । ९।३।५।१५ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पार्श्वेनाभिधायी पाशानुत्वाभिधायी च मन्त्रौ समाम्नातौ । तत्र किं एकत्वाभिधायी प्रकरणे निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते उत उभावपि प्रकरणमभिनिविशेते इति विचारे सिद्धान्तमाह । प्रकृते पार्श्वेकत्वे सति पाशान् इति बहुवचनस्य

विप्रतिपत्तौ विरोधे सति पाशैकत्वाभिधायिना मन्त्रेण सह पाशबहुत्वाभिधायिनो मन्त्रस्य विकल्पः स्यात् । समत्वात्, पाशोमोचनक्रियाया कर्मत्वेन पाशाभिधानस्य उभयोरपि मन्त्रयो अविशिष्टत्वात् । ननु तथापि बहुवचनस्य बहुपाशके प्रयोगे अयथार्थत्वा तस्मात् बहुवचन उत्कर्षेण उत्कृष्टे च तस्मिन् प्रातिपदिकस्यापि स्यादुत्कर्ष । इति चेन्न । गुणे तु अप्रधाने बहुवचने अन्यायकल्पना कर्तुं शक्यते पाशस्य एकत्वेन बहुवचन अन्याय अविवक्षणीय तत् इति यत्तु शक्यते वचनस्य एकदेशत्वात् । प्रातिपदिकं प्रधान तत्र न अन्यायकल्पना कर्तुं शक्या इति प्रातिपदिकार्थो विवक्षणीय एवेति नोत्कर्ष । तस्मात् प्रकृतौ एकवचनान्तवत् बहुवचनान्तोऽपि मन्त्र विकल्पेन निविशते इति सिद्धान्त ।

प्रकरणाविशेषाच्च । १६ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रौ विकल्पेन उभावपि निविशेते तत्र स्यात् इत्युक्तम्, तत्र समत्व साधयति । उभयोरपि मन्त्रयो एकमेव प्रकरणम् । इति प्रकरणाविशेषात् एकप्रकरणस्थत्वात् समत्वम् । समत्वाच्च उभयोरपि प्रकरणे निवेश । विकल्पेन च प्रयोग । नोत्कर्ष कस्यापीति सिद्धान्त । 'प्रकरणाविशेषात्' इति पाठोऽत्र उपयुक्त, स तु न क्वापि उपलभ्यते । इति व्यर्थो मन्तव्य ।

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् । १७ ॥

अग्नीषोमीयपशुप्रकरणे पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिनौ द्वौ मन्त्रौ शाखाभेदेन आम्नातौ द्वावपि प्रकरणे एव निविशेते इत्युक्ते सिद्धान्तिना, पूर्वपक्षी शङ्कते । वा शब्द सिद्धान्तव्यावर्तक । पाशैकत्व किन्तु पाशबहुत्वाभिधायिनो मन्त्रस्य बहुपशुके बहुपाशके विकारे उत्कर्ष स्यात् । द्वियज्ञात् 'युवा हि स्थ स्वर्वती' इति द्वयोर्यजमानयो प्रतिपद कुर्यात्' इत्युक्तत्वात् द्वियज्ञे द्वयो यजमानयो यज्ञे कुलायनाम्नि 'युवं हि स्थ' इत्यस्या प्रतिपद उत्कर्ष क्रियते तद्वत् ।

अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् गुणमात्रमितरत् । १८ ॥

'युवं हि स्थ स्वर्पती' इत्यस्या प्रतिपद यथा ज्योतिष्टोमात् एकयजमानकात् द्वियजमानके कुलाययज्ञे उत्कर्ष एवं पाशबहुत्वाभिधायिनो मन्त्रस्य 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्' इत्यस्य बहुपशुके उत्कर्ष स्यात् इति पूर्वपक्षिण शङ्का निरस्यति सिद्धान्ती । अर्थाभावात् अर्थस्य यजमानद्वित्वस्य अग्निष्टोमे अभावात् एव 'युवं हि स्थ०' इति प्रतिपद निवेश न स्यात् । गुणमात्रं तु एवं न स्यात् । गुणमात्रं पाशबहुत्वमात्रं एव प्रतिपदवत् प्रकृतौ निविष्ट न स्यात् नापि उत्कृष्ट स्यात् । किन्तु बहुवचन अविवक्षित वा स्यात् पाशावयवविवक्षया वा उपपन्न स्यात् प्रकृतावेव । इतरत्तु एवं स्यात् इतरत् प्रातिपादक तु एव प्रकृतौ समवेतत्वात् निविष्ट स्यात् । तथा च विषमो दृष्टान्त । तस्मान्नोत्कर्ष ।

द्यावोस्तथेति चेत् । १९ ॥

यथा 'द्यावापृथिवी गोष्ठ देवयजनयोरुभयोर्लोकयो-रन्ध्यासम्' इति द्यावापृथिवी यानुमन्त्रणम् सो याजमान मन्त्रो सहायान् तद्देवताके कर्मणि उत्कृष्यते तथा पाशबहुत्वाभिधायी मन्त्र बहुपशुके कर्मणि उत्कृष्यता इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् । यथा द्यावो तथा पाशमन्त्र इति योजना । द्यावो इत्यस्य द्यावापृथिवी योरित्यर्थ ।

नोत्पत्तिशब्दत्वात् । २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठित . द्यावापृथिवी यानुमन्त्रण मन्त्रो याजमान तद्देवताके कर्मणि उत्कृष्यते तथा पाशबहुत्वाभिधायी मन्त्र पशौ पठित बहुपशुके उत्कृष्यता इति पूर्वपक्षिण शङ्का निरस्यति सिद्धान्ती । द्यावोस्तथेति चेत्, न, पाशमन्त्रस्य उत्पत्तिशब्दत्वात् द्यावापृथिवी यानुमन्त्रणमन्त्रस्य तु उत्पत्तिशब्दत्वाभावात् । नहि दर्शपूर्णमासयोरुत्पत्तिवाक्ये द्यावापृथिवी देवता विहितास्ति । पाशबहुत्वाभिधायी मन्त्रस्तु प्रकृतावेव पशौ विहित इति वैषम्यम् । तस्मात् पशौ द्वावपि मन्त्रौ अविकारेण विकल्पेन प्रवर्तेते इति सिद्धान्त । पै.

० 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वात्०' (९।३।५।१९) इत्यधिकरणे, 'अदिति पाश प्रमु

मोक्तवेतं, अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्' इति एकवचनबहुवचनान्तमन्त्रयोः दैक्षप्रकरणाम्नातयोः बहुवचनान्तस्य एकपाशके कर्मणि असमवेतार्थत्वात् उत्कर्षं पूर्वपक्षयित्वा बहुवचनस्य असमवेतार्थत्वेऽपि तदनुरोधेन अनुपसजातविरोधावस्थाया श्रुतस्य प्रातिपदिकस्य उत्कर्षायोगात् तस्यैव तु प्रातिपदिकात्परप्रयोज्यत्वस्मृतेः प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात् प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्रव्यलक्षित–तदन्यबहुसंख्यावाचित्व-लक्षण-व्यायकल्पनाया युक्तत्वात् कर्मबहुत्वरूपानेकबहुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाशनार्थं प्रयोज्यत्वेन अवगतस्य बहुवचनस्य अर्थैकदेश-बहुत्वानुरोधेन उत्कर्षायोगात् मन्त्रद्वयस्य प्रकरणाम्नान-साम्यात् विकल्पः इति सिद्धान्तो वक्ष्यते । सु पृ. १०४९.

❀ विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । ८।१।१७।३२॥

'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति 'आग्नेय पयः' इति च श्रूयते । तत्र किं ऐन्द्रे पुरोडाशे देवतासामान्यात् सानाय्यस्य विध्यन्तः आग्नेये पयसि च आग्नेयपुरोडाशस्य विध्यन्त, किंवा हविःसामान्यात् ऐन्द्रे आग्नेयस्य, पयसि च सानाय्यस्य इति विचारे सिद्धान्तमाह । विप्रतिपत्तौ अस्या हविर्देवतयोः सत्याम्, हविषा हविर्द्रव्येण विध्यन्तो नियम्येत । कर्मणः तदुपाख्यत्वात् तेन हविषा उपाख्यायते कर्म । हविषा उपाख्यायमानत्वात् । कर्मणः अन्तरङ्गं हविः, देवता तु बहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं बलीयः ।

तेन च कर्मसंयोगात् । ३३ ॥

विध्यन्तातिदेशे हविर्देवतयोः विप्रतिपत्तौ हविषा नियमः इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । चकारो हेतुसमुच्चये । तेन हविषा संयोगात् कर्म चोद्यते । 'आग्नेय', 'सौर्य' इति हविर्वाचकः शब्दोऽयम् । अतो हविरत्र शुद्धं संनिहितम्, तद्धिङ्गं भवति । ततोऽपि हविर्बलीयः । कर्मसंयोगात् इत्येकपद्यपक्षेऽपि तेन हविषा कर्मणः संयोगात् हविर्बलीय इत्यर्थः ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः । ३४ ॥

विध्यन्तातिदेशे हविर्देवतयोर्विप्रतिपत्तौ हविर्बलीयः इत्यत्र हविःसंयोगः कारणमुक्तम् । तत्र ननु देवताऽपि श्रूयतेऽत्र आग्नेयं सौर्यं इति, तत्राह । सत्य देवतायाः श्रुतिः देवताश्रवणं विद्यते अत्र, तत् गुणत्वेन, न प्रधानत्वेन । 'साऽस्य देवता' इत्यत्र सर्वनामार्थो हविरेव प्रधानम् । तस्मात् देवतासामान्यात् हविःसामान्य बलीयः ।

एवं वा । ननु हविःसामान्यात् देवतासामान्य बलीयः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताया आराधनार्थः । सा प्रसन्ना फलं दास्यति । यश्च इन्द्रस्य प्रसादनोपायः एकत्र ज्ञातः स एवान्यत्रापि युक्तः । इति चेत्, न । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्व स्तुत्या उच्यते । हविरेव तु प्रधानम् । तस्मात् हविःसामान्यमेव बलीयः । ततश्च ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयस्य विध्यन्तः औषधसामान्यात् । आग्नेये पयसि सानाय्यविध्यन्तः पयःसामान्यात् इति सिद्धान्तः । के.

* 'विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्' (८।१।१७।३२) इति न्यायेन द्रव्यसादृश्यस्य (देवतासादृश्यात्) बलीयस्त्वम् । सु. पृ. ४४७.

❀ विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम् । १२।२।७।२२ ॥

पञ्चदशरात्रे प्रथममहः अग्निष्टुदेकाहः । ततो ज्योतिर्गौरायुः इति त्र्यहः । परिशिष्टानि एकादशाहानि द्वादशाहप्रकृतीनि । तत्र विप्रतिपिद्धधर्माणां ज्योतिर्गौरायुषां अग्निष्टुतश्च एकादशानां चाह्नां समवाये एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसां एकादशानामह्नां सधर्मत्वं स्यात् । तदीयो धर्मः सर्वत्र कर्तव्यः । अग्निष्टुति आग्नेयी सुब्रह्मण्या इतरेषु अहःसु ऐन्द्री, तत्र ऐन्द्री कर्तव्या । इदं भाष्यानुसारेणोक्तम् । वार्तिककारस्तु द्वे अपि सुब्रह्मण्ये आह्वातव्ये इत्याह । उदाहरणं तु वार्तिकोक्तं शास्त्रदीपिकायां प्रपञ्चितम् । यथा– 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं, दधि, मधु, घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः' इति । अत्र सप्त हवींषि आग्नेय

ऐन्द्र प्राजापत्यानि च हवींषि पठ्यन्ते । तत्र ऐन्द्र पुरोडाश प्राजापत्य च दधि तयो ऐन्द्राग्नप्राजापत्य निकारत्वात् अग्नावार्यधर्मापेक्षा, मधुपुनस्तु उपांशु याजविकारत्वात् पौर्णमासिकधर्मापेक्षा । तदेतेषु सत्सु यागेषु सहप्रयुक्तेषु पौर्णमासीविकाराणा याज्यौ आग्नेय मामन्त्रौ प्राप्तौ, दर्शविकारत्वात्तु द्वयो वृधन्वतौ प्राप्तौ, भूयसा मध्यादीना धर्मौ याज्यौ अनुप्रहीतव्यौ इति । के

* 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्मत्वम्' (१२।२।३।२२) इत्यस्मात् मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ' (१२।२।८।२३) इत्यस्य भिन्ना विषयता । सु पृ ११७२, * 'विप्रतिषिद्धधर्म०' अयमेव भूयोऽनुग्रहन्याय । पृ ८१२ असत्स्य मुख्यत्वेऽपि भूयोऽनुसारित्व सूचित अनेन न्यायेन । पृ ११७३

☐ विप्रतिषेधेन करण समवायविशेषादितर मन्यस्तेषा यतो विशेष स्यात् । ३।८।१०।२१ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय पशु । तस्य यूपस्य परिव्याणे मन्त्रौ– एक आध्वर्यव 'परिवीरसि' इति करण, अपरो हौत्र 'युवा सुवासा' इति क्रियमाणानुवाद । तयोश्चोदकप्राप्तयो कृष्णपाशिना मयन प्रसक्तोर्भवति सदेह । क पुनरत्तो ? अत्र ऋत्विक्समाम्नाये आम्नात 'यो होता सोऽध्वर्यु' इति । किं करणमात्र आध्वर्यव होता कुर्यात्, किंवा हौत्र क्रियमाणानुवादिनमिति । इदमपि प्रसङ्गादनन्तर निरूप्यते । अत्र पूर्वपक्ष – 'परिवीरसि, युवा सुवासा' इत्येतयो करणक्रियमाणानुवादिनोरध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तौ मुख्यप्रयुक्तो ओत्कर्षापनिवारणाय 'यो होता सोऽध्वर्यु' इति वचनेन होत्रध्वर्युकर्मणोरेककर्तृकत्व व्याख्यायते । तथापि प्रयोगेषु नियमितमनुपजातविरोध होतृकर्मैव मुख्यार्थं परिगृह्य चरमोपनिपतिते विरोधकाले प्रतीत्याध्वर्युशब्द कार्यलक्षणार्थो वर्णनीय । तत्र होत्रैव करणक्रियमाणानुवादिनौ मन्त्रौ प्रयोक्तव्याविति प्राप्नोति । न चोभयत्र प्रयोग कर्तु युगपदेव शक्नोतीत्यनियमेन कदाचित् करणमन्त्रस्य कदाचित् क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्य होत्रा प्रयोग कर्तव्य इति । अथवा 'यो होता सोऽध्वर्यु' इत्यत्राहत्य-वाक्यस्यैव होतुराध्वर्यवविधानात् स्वतन्त्र क्रियमाणानुवादी होत्रा प्रयोक्तव्य । आध्वर्यव करणमन्त्र । प्रयोगान्तरस्तु 'यो होता सोऽध्वर्यु' इत्येतस्मादुप-देशात् । अतिदेशाद्योपदेशो बलवानिति करणमन्त्र एव होत्रा प्रयोक्तव्य । यत्र महत्त्वस्यार्थ एव होता आध्वर्यवेण धार्यते इत्युक्तम्, न हि होत्रा योगाद्धौत्रम् । अपि तर्हि होतु कर्म हौत्रम् । यथा राज्ञ कर्म राज्यम्, न तु राज्ययोगाद्राजेति । तेन ऋग्वेदाध्ययनमात्रेणैव योग्यतया होत्राध्यवसिते परित्यक्तस्वकार्यस्यापि होतुराध्वर्यवे विधानोपपत्ते, उपदेशसामर्थ्यात् होत्रा करण एव मन्त्र प्रयोक्तव्य । होतृप्रतिपुरुषेण क्रियमाणानुवादी मन्त्र प्रयोक्तव्य इति । ननु करणस्य 'मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात' (१२।३।१०।२५) इत्यनेन न्यायेन परिव्याणारम्भे करणमन्त्रस्य प्रयोग प्राप्नोति, क्रियमाणानुवादिनस्तु क्रियमाणे एव परिव्याणे प्रयोग । तेन भिन्नकालयोर्मन्त्रयोरेकेनापि होत्रा प्रयुज्यमानयोर्न कश्चिद्विरोध । तदुक्तम् 'एककालप्रयोगो हि विरोधो मन्त्रयोर्भवेत् । करण प्राक् क्रियातस्तु परस्त्वेतर स्थित ॥' इति (बा पृ ११९५) । उच्यते । क्रियमाणता हि परिव्याणस्य आरम्भादिसमाप्तिपर्यन्तम् । आरम्भे करणस्य क्रियमाणानुवादिन काल । 'युवा सुवासा परिवीत' इति मन्त्रेऽपि अतीतत्वेन सन्निहितो यूपो निर्दिश्यते । तस्मात् तदारभ्य परिव्याणाय यूपमुपस्थितस्याहो यूप सन्निहितो भवति । तत एकस्य परिव्याणप्रभृतिपरिसमापनपर्यन्तकालत्वम् । अत समकालत्वात् भवति विरोध । एव च सत्युपदेशात् होतृप्रतिपुरुषेण प्रयोक्तव्य । प्रतिपुरुषयु मध्ये यस्मिन् विशेषो गम्यते प्राधान्येन वा कार्यसामर्थ्यत वा तेन प्रयोक्तव्य इति । तौता

☐ विप्रतिषेधे करण समवायविशेषादितर मन्यस्तेषा यतो विशेष स्यात् । ३।८।१०।२२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपस्य परिव्याणे अध्वर्यो 'परिवीरसि परि त्वा०' इति करणमन्त्र यजुर्वेदे

पठितः । होतुश्च 'युवा सुवासाः परिवीत आगात्॰' इति क्रियमाणानुवादी मन्त्रः ऋग्वेदे पठितः । तत्र करणमन्त्रान्ते कर्मारम्भः । क्रियमाणानुवादी तु परिव्ययणसमानकालिकः । इमौ मन्त्रौ कुण्डपायिनामयने चोदकपरम्परया प्राप्नुतः । कुण्डपायिनामयने च 'यो होता सोऽध्वर्युः, स पोता । य उद्गाता स नेष्टा, सोऽच्छावाकः । यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा, स प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी, स ग्रावस्तुत् । यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्, स उन्नेता । गृहपतिः गृहपतिः । सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यः' इति ऋत्विक्कर्मणां विपरिवर्तनं श्रुतम् । एवं सति होता चोदकप्राप्तः क्रियमाणानुवादी मन्त्रोऽपि पठनीयः, परिवर्तनवशाच्च आध्वर्यवः करणमन्त्रोऽपि पठनीयः इति भाति । परन्तु करणमन्त्रस्य अन्तिमानि कानिचिदक्षराणि यदा पठनीयतां प्राप्तानि तदैव क्रियमाणानुवादिमन्त्रस्य आदिमानि कानिचित् अक्षराणि पठनीयानि इति प्राप्नोति इति विप्रतिषेधो भवति । तथा सति संदेहः, किं होत्रा करणमन्त्र एव पठनीयः अथवा क्रियमाणानुवादी मन्त्र एव पठनीयः इति । तत्र अनियमेन इच्छानुसारेण कश्चिदपि पठनीयः । इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह सूत्रम् । विप्रतिषेधे तुल्यबलविरोधे सति करणः करणमन्त्र एव होत्रा पठनीयः । कुतः ? समवायविशेषात् सम्बन्धविशेषात् । क्रियमाणानुवादी मन्त्रः चोदकप्राप्तत्वात् आनुमानिकः । करणमन्त्रश्च 'यो होता सोऽध्वर्युः' इति प्रत्यक्षश्रवणात् प्रत्यक्षः । प्रत्यक्षं च अनुमानाद् बलीयः । उपदेशः अतिदेशात् बलीयान् । अस्मात् प्रत्यक्षश्रुतात् उपदिष्टात् समवायविशेषात् हेतोः 'परिवीरसि परि त्वा॰' इति आध्वर्यवं करणमन्त्रमेव होता पठेत् इति सिद्धान्तः । ननु तर्हि 'युवा सुवासाः' इति हौत्रं मन्त्रं कः पठतु ? आह— इतरमन्यः इतरं 'युवा सुवासाः' इतिमन्त्रं अन्यः कश्चित् ऋत्विक् ब्रूयात् । तथापि तेषां होतृपुरुषाणां मध्ये यत यस्मिन् होतृपुरुषसमाख्यारूप विशेषः यस्य यूपपरिव्याणकाले अन्यव्यापाराभावरूपो विशेषः स्यात् स ब्रूयात् । के.

० 'विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' (३।८।१०।२१) इति सूत्रम् । (सुधायां तु अत्र 'विप्रतिषेधे समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति मुद्रितम् ।) केन परेण मैत्रावरुणो नियोक्तव्यः इत्यपेक्षायां । न परो होता नियोक्ता 'विप्रतिषेधे॰' इति सूत्रदर्शितेन न्यायेन विज्ञायते इत्युक्तेऽपि आकृष्टस्य अस्मत्कार्यकारित्वप्रसिद्धेः मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुः मैत्रावरुणकार्यकारित्वायोगात् मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणसदृशस्य अच्छावाकस्यैव अनेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तिः । सु. पृ. १२४८.

● 'विप्रतिषेधे करणसमवाय॰ (करण. समवाय)-विशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' (३।८।१०।२२)। कुण्डपायिनामयने श्रूयते 'यो होता सोऽध्वर्युः' इति । तत्र होत्रध्वर्युशब्दयोः भिन्नपुरुषवाचिनोः मुख्यसामानाधिकरण्यायोगात् अन्यतरस्य लक्षकत्वे कल्पनीये प्रथमश्रुतस्य होतृशब्दस्य मुख्यवृत्त्या चरमश्रुतस्य अध्वर्युशब्दस्य अध्वर्युकर्मलक्षकत्वं इति लक्षिते अध्वर्युकर्मणि कर्तृत्वेन होतृविधिः । तेन प्रकृतितः प्राप्तयोः अध्वर्युहोत्रोः अध्वर्योर्निवृत्तिः, होत्रैव आध्वर्यवमपि कर्म कर्तव्यमिति व्यवस्था । तत्र यूपपरिव्याणकाले 'परिवीरसि' 'युवा सुवासाः' इत्यनयोः परिव्याणे क्रियमाणानुवादिकरणमन्त्रयोः अध्वर्युणा होत्रा च प्रयोज्ययोः परिव्याणसङ्कल्पप्रभृतितत्समाप्तिपर्यन्तमनुवर्तमानः क्रियमाणानुवादी, तन्मध्यवर्ती परिव्याणारम्भसन्निपाती करणमन्त्र इति कालैक्यमापन्नयोः तथैव कुण्डपायिनामयनेऽपि प्राप्तौ एकेन होत्रा युगपदुभयोः प्रयोक्तुमशक्यतया अन्यतरमन्यतरबाधे वक्तव्ये प्रत्यक्षश्रुतिविधीयमानाध्वर्युकर्मबाधायोगात् आनुमानिकप्रकृतिवच्छन्दप्राप्त होतृकर्मबाध इति । तत्र होतुः प्रकृतिवच्छन्देन प्राप्तिः प्रत्यक्षवचनस्योपजीव्या निवृत्तौ पदार्थप्राप्तिः उपकारमुखेन इति होतृकर्मप्राप्तिरपि होतृप्राप्त्यर्थत्वेन उपजीव्या । सा च उपजीव्यहोतृकर्मप्राप्तिः अविरोधप्रवृत्ता 'युवा सुवासाः' इति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति । अध्वर्युशब्दश्च अध्वर्युकर्माणि लक्षयन् 'परिवीरसि' इति

म न्नप्रयोगमपि स्पृशति । उभयोरपि उदाहरणमन्त्रद्वय प्रयोगातिरिक्त विषयत्वेन सावकाशत्वाऽप्यस्ति । एव सत्यपि उपर्जानस्य प्रसङ्गवचनत्वेन प्रबलत्वात् उपर्जा यस्येबो परर्मं भवति । परिमल २।१।१।१ पृ १ प्रसू

* विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोप स्यात् तेन च कर्मसयोगात् । १०।२।२१।७१ ॥

छान्दसे 'रशनावाली यूपो भवति' इति श्रूयते । यूपकरण धायान्ते गर्भे यजीवर्हिपरिभ्रामणार्थे या स्थूणा निरवपते सा रशनावाली । अत्र प्रकृतिप्रत्यादिस्य विरोधाय खादिरो रशनावाली कर्तव्या द्वियो वा कस्य चिद् वृक्षस्य रशनावाली स्यात् सैव यूपत्वेन स्वीकार्या इति विचारे सिद्धान्तमाह । विप्रतिषेधे प्राकृतवैकृत योर्गुणयो विरोधे सति तद्वचनात् 'रशनावाली यूप' इति वैकृतवचनविशेषात् प्राकृतगुणलोप प्रकृतस्य खादिरत्वस्य गुणस्य लोप बाध स्यात् । ननु यूप उद्दिश्य रशनावालीत्वविधान श्रुतो न स्वीक्रियते तत्राह । तेन यूपेन समीपवर्तिना कर्मणा सावनया सयोगात् अन्वयात् यूपस्यैव विधान युक्तमिति । इति सुबोधिनी । ननु एव यूपशब्दस्य गौणत्व प्रसज्येत तत्राह– तेन रशनावालीद्रव्येण पशुनियोजना ख्येन इष्टेन कर्मणा सयोगात् इति । सम्भवति इष्टे पक्षे यूप शब्दस्य गौणत्वाश्रयणे न दोष इति भाव इति कुतूहलम् । के

* विप्राणा एव आर्त्विज्यम्, न राजन्यवैश्ययो । वि ६।६।१

* विप्रराजन्यौ सत्यपि सामर्थ्ये न वैश्यस्तोम कुरुत । या ३।३।४।१४ पृ ८४३

* विप्रलम्भकवाक्यवत् 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इत्यादिस्मृति वदमूलत्वाभावात् अप्रमाणम् । वि १।३।२

* विभक्ति । का पुन क्रियाकारकयो वाचिका का गुणस्य वाचिकेति । कारकलक्षणा क्रियासबन्धे विधीयते भवति द्वितीयादि । अभिधीयते पुन कारक सबन्ध-मात्रनिरपेक्षा षष्ठी भवति । भा २।१।६।१२ पृ ६८८

* विभक्ति निपूर्णा कारकमाह ब्रवीति । या १।४।१२ पृ ३२४, * विभक्ति प्रातिपदिकार्थानुग्रहार्था इति द्रष्टव्यम् । कारकप्रतीतिपरा या सती नान्तरीय कत्वात् सख्या प्रतिपादयति । ३।१।७।१४ पृ ७२३

* विभक्ति प्रातिपदिकार्थकारकसख्यावाचिनी । * पृ ७२९ * विभक्तिर्हि लिङ्गसख्याप्रातिपदिकार्थानां श्रुत्यैव क्रियायत्तामाह । क्रिया साध्या, साधन तु परिच्छेद कानि न लिङ्गसख्यादीन् अपेक्षते । अत सर्वविशेषण विशिष्टा क्रियैव विधीयते । तत्र प्रथम पूर्वं विशेषणे व्याप्रियते अन्यथानुपपत्त्या, न हि अगृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धि इति । टुप् ४।१।५।१५ * विभक्ति हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगत सख्यार्थं ब्रूते । भा ४।१।५।११ । विभक्तिश्रुत्या एकत्वस्य प्रातिपदिकार्थ त्वात् न क्रियार्थता । टुप् * क्रियासबन्धस्य वाचिका विभक्ति कारकविभक्ति तृतीयादिका । गुण सबन्धस्य वाचिका विभक्ति षष्ठी । भा ३।१।६।१२ पृ ६८८, * प्रातिपदिकार्थगत हि विभक्ति स्व अर्थं श्रुत्यैव वदति । ३।१।७।१४ पृ ७२३, * समर्थतराणि समानविभक्तीनि दुर्बलो विविभक्ति । अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि । तेषां हि आशुतरा वृत्ति । विलम्बिता विविभक्तीनाम् । स्वार्थे समान विभक्तीनि समर्थतराण प्रथमान्तानि भवन्ति । परपदार्थे पञ्चम्यो विशिनष्टि । १०।३।२१।८२, * विभक्त्य आख्यातिक्य तिप् तस्–झीत्यादय इत्युच्यन्ते । २।१।१।४, * विभक्तय नामिक्य (नाम सज्ञा दुत्पद्यमाना स्वौजसमौडित्यादय) इत्युच्यन्ते । २।१। १।३ * विभक्त्या प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते । ऋजु १।१।१ पृ १ * विभक्त्या हि कारक प्रत्याय्यते । सा च यत्रैका अग्नीषोमादौ तत्र सकृदेव प्रत्ययस्य व्यापारो भवति । यत्र पुनर्भिन्नविभक्ति शब्दानेकपदोपादानमपि कारक भवति यथा 'अग्नये च प्रजापतये च' इति तत्र सुप्प्रत्ययस्यैक्या भावात् अवश्य भेदेन अभिप्रायाप्तत्री प्रत्ययेन आलोचयितव्यौ । कारकविभक्तिर्हि नामपदार्थालोचनाय प्रत्यय प्रयुङ्क्ते, सा च नालोचयितारा नत प्रयुङ्क्ते इति आर्जिप्रमद । या २।२।७।१६ पृ ५०७

● घट कर्मत्व आनयन कृतिः (घटमानय) इति वाक्ये क्रियाकर्मभावेन अन्वयाभावात् विभक्त्या तदुपस्थितेरेव प्रयोजकत्वम् । सोम. ६।१।१३.

● विभक्तिभिः एव अङ्गाङ्गिभावे अभिधीयमाने निष्प्रयोजनतरमपवादः न तु प्रयोजनसद्भावेन अङ्गाङ्गिरयम् । वा. २।१।४।१२ पृ. ४१३. ● विभक्तेः वचनमेवैकं न प्रयोजनम्, किं तर्हि कारकसम्बन्धोऽपि । अविवक्षिते एकत्वे कारकसम्बन्धार्थं अस्योच्चारणं भविष्यति । तस्मात्सानर्थकम् । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३.

● निमित्तफलहेतुषु सर्वासां (विभक्तीनां) प्रायदर्शनम् । टुप्. ९।१।२।१ वर्णक २.

● विभक्त्यर्थः गुणः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । भा. ९।३।५।१५.

● विभक्तिजन्योपस्थितेः अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकबोधे हेतुत्वम् । मणि. पृ. १४७.

● विभक्तिप्रातिपदिकयोः प्रातिपदिकं प्रधानम्, धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वात् गुणभूता । वि. ९।३।५.

● विभक्तिरूपा विनियोक्त्री—श्रुतिः— १ 'व्रीहिभिर्यजेत' व्रीहीणां यागाङ्गत्वं तृतीयया । 'अरुणया क्रीणाति ' आरुण्यस्य गुणस्य क्रयाङ्गत्वं तृतीयया । आरुण्यस्याङ्गत्वं च एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा । क्रयसाधनत्वं एकहायन्या. अरुणाया एव न कृष्णाया. इत्यर्थः । २ ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयया । द्वितीया हि व्रीहीणां प्राधान्यं बोधयन्ती प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं बोधयति । श्रुतिरेवेयं प्रकरणसहकृता प्रोक्षणस्य क्रत्वङ्गत्वे पर्यवस्यति । 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते ' इत्यत्र मन्त्रस्य अभिधान्यङ्गत्वं द्वितीयया । ३ ' यदाहवनीये जुहोति ' इति आहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तम्या । ४ 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' इत्यत्र मैत्रावरुणस्य दण्डदानाङ्गत्वं चतुर्थ्या । ५ ' वसिष्ठानां नाराशंसः ' इत्यत्र मन्त्रनियमस्य वसिष्ठाङ्गत्वं षष्ठ्या । ६ ' मध्यात् पूर्वार्धात् ' प्रातिपदिकार्थस्य अवदानाङ्गत्वं पञ्चम्या । मीन्या.

● विभक्तिवचनयोः विभक्तेः प्राधान्यं कर्मादिकारकवाचित्वात् । वचनस्य तु गुणत्वं कारकसंख्याभिधायित्वात् । वि. ९।३।०.

● विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तः (अपरः) वाक्यभेदः । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२१.

● विभक्तिव्यत्यये अपि प्रत्ययो भवति । 'अश्मकैरागच्छामि ' इति अश्मकशब्दैकदेश उपलब्धे, अश्मकेभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते । ततोऽश्मकेभ्यः इत्येषोऽर्थ उपलभ्यते इति । भा. १।३।८।२९.

● वि–भजेत् इत्यत्र वि–उपसर्गः कर्मव्यतिहारार्थीयः । अयत्रापक्षे विभागार्थीयो वि–शब्दः श्रुतिवृत्तः । टुप्. ६।५।२।११.

● विभागः द्वादशशतदक्षिणायाः ज्योतिष्टोमे अध्वर्य्वादिसमाख्यानुरोधेन । १०।३।१३।५३–५५. मीको. पृ १८१३ 'ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणायाः ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● विभागः पुरोडाशस्य भक्षार्थः दर्शपूर्णमासादौ । ३।४।१७।४८–५१. मीको. पृ. १६६९ 'चतुर्धाकरणं भक्षार्थम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● यत्र विशेषो न श्रूयते तत्र समो विभागः भवितुमर्हति । भा. १०।३।१३।५३ .

● विभागमन्त्राश्रुतिः नास्ति यत्र पुरोडाशानां बहूनां एक एव पिण्ड तत्र । प्रदानकालेऽपि अविभक्तानामेव हविषां प्रतिदैवत प्रदीयमानत्वात् यथा सर्वपृष्ठायाम् । संकर्ष. १।३।२४ .

● विभागलक्षण. वाक्यभेदः । अत्र गम्यमानसम्बन्धत्याग. अनेकादृष्टकल्पना च दोषः । बाल. पृ. १८० .

● समागविभागशब्दौ बौद्धानां निकायप्रसिद्धया सजातीयविजातीययोर्वर्तेते । ऋजु पृ. १५१.

☸ विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते । ६।५।१७।४९॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने ग्रहग्रहणानन्तरं अध्वर्युः बर्हिर्मुष्टिद्वयं गृहीत्वा बहिष्पवमानार्थं शालाया बहिः प्रसर्पति । तं उद्गाता अन्वारभते, उद्गातारं प्रस्तोता, प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं यजमानः, यजमानं

ब्रह्मा । अन्वारम्भणं च दक्षिणहस्तेन । तत्र पुरतो गच्छन् कच्छं गृहीत्वैव पश्चात्तो गच्छति । एवं पिपीलिकापङ्क्तिवत् गच्छतां मध्ये प्रस्तोतुरुद्गात्रोः उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्वा यदि कदाचित् अपच्छेदः (अन्वारम्भभङ्गः) युगपत् स्यात् तदा अपच्छेदयोः यौगपद्ये इति प्रायश्चित्तं न विद्यते न कर्तव्यम् । एतस्य विभागे नाम अपच्छेदे प्रायश्चित्तं श्रूयते न अपच्छेदद्वये । तथा च विभागश्रुतेः एकस्यैव विभागस्य निमित्तत्वश्रवणात् अपच्छेदयौगपद्ये प्रायश्चित्तं न विद्यते । इति पूर्वः पक्षः ।

स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् कालमात्रमेकम् । ५० ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने ग्रहग्रहणानन्तरं बहिष्पवमानार्थं अध्वर्युः बहिर्मुद्दिश्य गृहीतया शाखया सह प्रसर्पति । तमुद्गाता अन्वारभते, तं प्रस्तोता, तं प्रतिहर्ता, तं यजमानः, तं ब्रह्मा । एवं अन्वारभ्य गच्छतां यदि अपच्छेदः स्यात् तदा प्रायश्चित्तं भवति । अपच्छेदद्वययौगपद्ये तु प्रायश्चित्तं न विद्यते इति पूर्वपक्षः प्राप्तः सूत्रेण । तं प्रागुक्तेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । अपच्छेदयोः यौगपद्येऽपि स्यात् प्रायश्चित्तम् । प्राप्तनिमित्तत्वात्, प्राप्तं निमित्तं अपच्छेदरूपं यस्य प्रायश्चित्तस्य तत् प्राप्तनिमित्तम्, प्राप्तनिमित्तत्वात् यौगपद्येऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । यौगपद्येऽपि अपच्छेदयोः ऐक्यं नास्ति, कालमात्रं तु एकम् । न च कालैक्येऽपि अपच्छेदैक्यं भवति । तस्मात् अपच्छेदयोर्द्वयोर्यौगपद्येऽपि प्रायश्चित्तं स्यादेव इति सिद्धान्तः । के.

* 'विभाषा' (पा० २।१।११) इत्यनेन समासो वाक्यं वा भवति । यदि समासस्यैवमेव आश्रीयेत, राज्ञः पुरुषः इत्यप्रयोग एव स्यात् । तस्मात् राज्ञः पुरुष इत्येतदपि साधु । राजपुरुष इत्यपि, उभयोरप्युपगमात् । यत्रानुगमो नास्ति तत्रासाधुप्रयोग । गोधा यातीति । तेनासत्यपि समासे च एकार्थे समासेऽपि । तेनासमासेऽत्र अदोषः । टुप्. १०।८।१।४ पृ. २०६०.

* विभिन्नदेवताकेषु एकजातीयेषु ऐकादशिनेषु पशुषु कुम्भी-शूल-वपाश्रपणीनां तन्त्रम् । ११।४।९। २४-२९. मीको पृ १३०६ 'ऐकादशिनेषु पशुषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* विभुसंयोगसिद्धिः. विभुनी मिथः संयुक्ते निरवयवत्वात् परमाणुवत् इत्यनुमानेन । मणि. पृ ९०.

ꣳ विमुक्तोऽमुच्यमानोऽप्यपैति न्यायः । यथा कालप्रस्तम्बप्रभृतिसूत्रानुकमुद्धादयः अनित्यत्वात् नष्टप्रायत्वेनमेव बुद्ध्या मुष. पुरैव तेषां स्नेहादिकं मुञ्चेदिति विपर्ययेऽयं न्यायोऽवतरतीति श्रीवल्लभाः । साहस्री. ९९०.

* विमोकः. अग्नेः. प्रधानानन्तरमेवाभिचयने । ११।३।५।१९-२२ मीको. पृ. ४१ 'अग्निचयने प्रधानादौ अग्नियोगः प्रधानान्ते च अग्निविमोकः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विमोकः पूर्वमाम्नातः पश्चात्तद्योग । अर्थात् विपरीतः कार्यः. (पूर्वं योगः पश्चात् विमोक इति आर्थं क्रमोऽत्र) । भा. ५।१। २।१ . * अग्निचयने 'इमं स्तनं' (तैसं. ५।५।१०) इतिमन्त्रहोमो विमोकः । स च प्रधानान्ते भाष्यमतेन, सर्वान्ते वार्तिकमतेन । वि. ११।३।९.

* विरक्तस्य कर्तव्यं न दारक्रिया, किंतु आश्रमान्तरमेव । भाट्ट. ६।८।१२.

* विरप्शशब्दः. विस्तीर्णं भवति । यथा विरप्शान्यरण्यानि, विस्तीर्णानि इति गम्यते । भा. १०।४। २।९.

* विराट् अनुष्टुप् । पादेषु अक्षराणि १०।१०। १० । उदा० 'प्रेष्ठो अग्ने दीदिहि' (ऋसं ७। १।३) । विराट् ११।११।११ । उदा० 'अग्निं नरो दीधिति' (ऋसं. ७।१।१) । * विराट् पङ्क्तिः । पादेषु अक्षराणि १०।१०।१०।१० । उदा० 'वि विश्वेरहिमा' (ऋसं. ६।१०।७) ।

* विराट्पूर्वा त्रिष्टुप् । पादेषु अक्षराणि १०।१०। ८।८।८ । उदा० 'एवेन्द्राग्निभ्यामहावि' (ऋसं. ५।८६।६) । षड्नरयुक्ता त्रिष्टुप् इयमेव ।

* विराड्रूपा त्रिष्टुप् । पादेषु अक्षराणि ८।१२। ११।११ । उदा० 'क्रीळन्नो रश्म' (ऋसं. ५।१९। ५)। किंवा ११।११।१२।८ । उदा० 'श्रुत मे मित्रा-वरुणा' (ऋसं. ११।१२२।६)।

* विराट्शब्दस्य दशाक्षरात्मकत्वम् । सु. पृ. ७८१.

* विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । पादेषु अक्षराणि ९।९। १०।११ । उदा० 'स्वस्ति न इन्द्रो०' (ऋसं. १। ८९।६) । किंवा १०।९।१०।११ । उदा० 'शुधी हवमिन्द्र०' (ऋसं. २।११।११) । किंवा १०।९।११। ९ । उदा० 'युष्मं नु ते०' (ऋसं. २।११।४) ।

* विरामः करणानन्तरं अकरणम् । रहस्य. पृ ११६. * विरामः गीत्युपायः (पञ्चसु) अन्यतमः । मा. ९।२।७।२९.

* विरुद्धं अपि ज्ञानद्वयं अन्योन्यनिरपेक्षं वाक्य-द्वयादुत्पद्यते । तत्र नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । श्रुतिलिङ्गादौ तु उत्तरस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः, पूर्वसापेक्षत्वादुत्तरस्य । वि. ६।५।१९. * 'विरुद्धौ सदसद्भावौ न स्यातामेक-वस्तुनि ।' श्लोवा. सम्बन्धाक्षेपपरिहारे ३४.

* विरुद्धार्थकविभक्त्यवरुद्धयोः प्रातिपदिकार्थयोः भेदेन अन्वयः व्युत्पत्तिसिद्धः । राज. पुरुष. राजपुरुषः राजसम्बन्धी पुरुष इत्यत्र यथा । मणि. पृ. १५१.

* धर्म्यन्तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तं हेतुद्वयं एकत्र एक-देशिनि दृश्यमानं विरुद्धाव्यभिचारि । रत्नाकरः. पृ. ३७४.

* विरुद्धत्रिकद्वयं उपादेयत्वोद्देश्यत्व– विधेयत्वा-नुवाद्यत्व–गुणत्वप्रधानत्वरूपम् । सु. पृ.५४६.

* विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । 'वाजपेयेन स्वाराज्य-कामो यजेत' अत्र वाजरूपगुणविधित्वपक्षे यागे विरुद्ध त्रिकद्वय प्राप्नोति । उद्देश्यत्व अनुवाद्यत्व मुख्यत्वं इत्येकं त्रिकम् । उपादेयत्वं विधेयत्व गुणत्वं इत्यपरं त्रिकम् । "वाजेन याग भावयेत्" इत्येकं वाक्यम्, 'यागेन स्वाराज्यं भावयेत्' इत्यपरं वाक्य कल्पनी-यम्, तत्र उद्देश्यत्वादयः त्रयः स्वाराज्यरूपफलनिष्ठा धर्माः, उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयागनिष्ठा धर्माः । फलमुद्दिश्य याग उपादीयते । फलमनूद्य यागो विधी-यते । फलं प्रधानं यागो गुणः । इति यागे उपादेयत्वा-दित्रिकं सिद्धम् । पुनश्च यागमुद्दिश्य वाज उपादी-यते, यागमनूद्य वाजो विधीयते । यागः प्रधानं वाजो गुणः इति यागे एव उद्देश्यत्वादिकं त्रिकं प्राप्नोति । इति यागे विरुद्धं त्रिकद्वय प्राप्तं भवति । तच्चानिष्टम् ।

उद्देश्यत्वं मानसापेक्षो विषयत्वाकारः । उपादेयत्वं अनुष्ठीयमानताकारः । तौ उभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ शब्दोपाधिकौ । अनु-वादः ज्ञातस्य कथनम्, विधिः अज्ञातस्यानुष्ठेयत्व-कथनम् । फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वो-पसर्जनत्वे । वि. ११४।६.

* विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोः अभेदा-न्वयव्युत्पत्तिः । मणि. पृ. १४७.

* विरेचनवमनयोः (सोमस्य) प्रायश्चित्त आम्नातम् । भा. ३।२।९।२६.

* विरोधः प्रतियोगिनि दृष्टे विज्ञायते । भा. ३।१।१।२, * न च अनवगतो विरोधः बाधकारणं भवितुमर्हति । ३।८।१०।२१ पृ. ११२६, * सर्वत्र चाविरोधसम्भवे विरोधो नाश्रीयते । २।२।७।२१ पृ. ५२७. * विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी । भा. ३।३।७।१४ पृ ८८७.

☞ विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३।८।१५।३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नन्ति 'समौ अप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते' तथा 'अरत्निमात्रे विधृती करोति' इति । तत्र संशयः किं वेदिस्तरणार्थस्य बर्हिषो विधृती पवित्रे उतान्यतः इति । इदानीं प्रकृतावपि बर्हिर्धर्माणां न सर्वबर्हिर्थत्वमिति प्रसङ्गाच्चिन्त्यते ।

अत्रायं पूर्वपक्षः – 'बर्हिर्लुनाति' इति लवनविधौ प्रयोजनविशेषाश्रवणात् यावत्प्रकरणवर्तिबर्हिःकार्यार्थमेव लवनमवधार्यते । विधृती पवित्रे अपि बर्हिःकार्ये । तेन तदर्थमपि लवनमिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यदत्र विरोधो न स्यात् । तथाहि स्तृणाति बर्हिः स्तृणातीति धातुशब्देन स्तरणमभिधीयते । तेन लूनस्य बर्हिषः सकलस्यैव वेदिस्तरणार्थत्वावगमान्न विनियोगः

समवतीति । अतोऽस्यार्थस्य बर्हिषः, निधृतिपवित्राय दर्भग्रहणमिति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्– यथोक्तम् । सूत्रं तु– दर्भस्य कृत्स्नस्यैव बर्हिष. श्रुतिविरोधाद्वेदिस्तरणे विनियोगाद्विधृतिपवित्रार्थं न तत्र ग्रहणे विरोधाद्व्यक्तः सामान्यभूतो विधृतिपवित्रार्थदर्भविधिः शेषे परिभोजनीयाभिधाने बर्हिषीति । तौता.

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३।८।१७।३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'समौ अप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति' इति 'अरत्निमात्रे विधृती करोति' इति च श्रुतम् । पवित्रस्य दर्भद्वय विधृत्यारव्यं च दर्भद्वयमत्र विहितम् । एते दर्भाः वेदिस्तरणार्थान् बर्हिषो ग्राह्या इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । 'त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति' इति श्रुतिविशेषात् सस्कृत बर्हिः सर्वं वेदिस्तरणार्थमेवेति ज्ञायते । पवित्रविधृत्यर्थं दर्भाणा तत एव ग्रहणे तत्कृतेः विरोधः स्यात् । एव श्रुतिविशेषात् विरोधे सति शेषे पवित्रविधृत्यादिशेषकार्ये उपयुक्तो दर्भसमुच्चयः अयक्त असंस्कृतः स्यात्, परिभोजनीय नाम यद् बर्हिः, तस्मात् स्यात् । अनेन प्रकृतावपि बर्हिरादिपदार्थाना नातीव सर्वार्थता इति साधितम् । के.

विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम् । १।३।२।३ ॥

यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम् ? यथा औदुम्बर्याः सर्ववेष्टन 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत्' इतिश्रुतिविरुद्धम् । 'अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणम्' (गौध, १।३।२) 'कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इतिश्रुतिविरुद्धम् । 'श्रीतराजको भोजनार' इति 'तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नन्ति' इति. दर्शिनार्थीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यम्' इतिश्रुतिविरुद्धम् । अत्र प्राभाकरेण सर्वत्रैवोपादेयमधिकरणमुपवर्णितम् । प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः सामान्यबाधादप्रामाण्यम् न बाधोऽतिवचा प्रथमश्रुत्या विरुद्धार्थताद्वयम् ... प्रसिद्धस्य अनुमितश्रुतेरबाधात्वात् उभयोरपि तु स्वामन्यथासिद्धत्वेनापि ज्ञातं मेत्युपदेशादनन्यथासिद्धेन भन्मानेन बाधोपस्थितस्यापि ज्ञातैकदेशाद्दृष्टिनः प्रत्यक्षप्रमानेन बाधोपस्थितस्यापि कालेनकयमाहित्यः प्रत्यक्षश्रुत्या न्यय सिद्धस्य बाधदर्शनात् । इह तु प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्द्वयोरपि अन्यथासिद्धिसंभावना समस्ति । यथा हि पौरुषेयत्वेन स्मृतौ भ्रान्त्यादिमूलत्वसंभावना, तथा वेदेऽप्युच्चारणस्य पौरुषेयत्वात् 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति श्रुतौ नकारानुच्चारणेन स्पृष्ट्वा उद्गायेदिति प्रतिविपभावना समस्त्येव । अतो विनिगमनकारणाभावात् द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योरन्यथासिद्धत्वसंभावनया न बाध्यबाधकभावः, नापि विकल्पः । अथ द्वयोरपि श्रुतत्वाविशेषादनन्यथासिद्धत्वम्, तथापि न तावत् तुल्यबलत्वात् बाध्यबाधकभावः संभवति, नापि विकल्पः । युगपदुपस्थितयोर्हि प्रयोगविशेषान्वयव्यवस्थया विकल्पो भवति । इह तु प्रथमोपस्थितेनानुपजातविरोधिना सकलप्रयोगव्याप्तेर्विलम्बोपस्थितेनाप्यनन्यथासिद्धेन तथैव व्याप्ते. परस्परव्याघातादप्रामाण्यमेवेति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु– यद्येवं यदि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमान भवेत् । तदेव तु न संभवति । बाधितविषयत्वेनानुमानोदयासंभवात्, बहावित द्वै.धानुमानोदयस्य । अत श्रुत्यनुमानासंभवान्न परस्परव्याघातः, किन्तु स्मृतेर्बाध एवेति ।

तदेतद्बालजल्पितम् । यदि हि प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योरतुल्यबलत्व तदा बाध्यबाधकभावः । अथ तुल्यबलत्वम्, तदा विकल्प एव । परस्परव्याघातस्तु कुत. ? न च द्वयोरपि अन्यथासिद्धिसंभावनया परस्परव्याघातः, तत्र प्रत्यक्षश्रुतौ तावन्नकारानुच्चारणसंभावनाऽनादिपरम्पराप्रयोगतोऽध्ययनपरम्परयाप्राहतेव । एवं मन्वादिस्मृतिष्वपि भ्रान्त्यादिमूलत्वसंभावनाभिधाने अनन्तरोक्तस्मृत्यधिकरणसिद्धान्तविस्मरणेन मनोरथस्यैव अभिव्यक्तिः । न चानन्यथासिद्धत्वेऽपि अप्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः प्रत्यक्षानुमितश्रुत्यो. सकलप्रयोगव्याप्त्यवगमात् न बाध्यबाधकभावो नापि विकल्प इति वाच्यम् । युगपदुपस्थितयोरपि यावज्जीविकाग्निहोत्रयोरेकैकप्रयोगव्याप्त्यवगमेन सकलप्रयोगव्याप्त्यवगमात् । तदुक्तम्– 'नियमार्थो गुणे शास्त्रे यावज्जीविकयोर्द्वयोः' इति (वा १।३।२।३

पृ. १७६)। अथ तत्रानन्यथासिद्धशास्त्रद्वयदर्शनात् प्रयोगविधिना विकल्प आश्रीयते, तदिहापि समानम्। याऽप्यत्र उपस्थितिरन्यतरश्रुतेः, साऽप्यध्ययनक्रमेण यवव्रीहिशास्त्रयोरप्यन्यतरस्याऽविशिष्टेति तयोरपि परस्परव्याघातात् अप्रामाण्यमापद्येतेति यत्किञ्चिदेतत्। सिद्धान्तयुक्तिस्तु मन्त्रान्तर एव निरसनीयेति यथाभाष्यमेव तावदधिकरणं प्रस्तूयते– पूर्वेण मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये निरूपिते इदानीं वेदविरोधे सति तदपोद्यते।

अत्रायं **पूर्वपक्षिणोऽभिसंधिः**। न ह्येकमन्वादिप्रणीतानां क्वचित् वेदमूलत्वं क्वचित् भ्रान्त्यादिमूलत्वमिति शक्यते वक्तुम्, सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्। तदुक्तम्–'**कदाचित् श्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलता। स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कस्तामिन्द्रोऽपि वारयेत्॥**' इति (वा. १।३।२।३ पृ. १६९)। तत्रापि यदि श्रुतिविरुद्धार्थविषयिणी श्रुतिर्न संभवयेम, तदा न कल्प्येतापि। न त्वेवम्। दृश्यन्ते हि परस्परविरुद्धार्थाः श्रुतयः। उदितहोमानुदितहोमषोडशिग्रहणाग्रहणादिविषयाः सहस्रशः। तदुक्तम्– '**परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न भवेद्यदि। स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तरं भवेत्॥**' इति (वा. १।३।२।३ पृ. १७०)। अतः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाऽपि स्मृतिः श्रुतिमूलतया प्रमाणमेवेत्येवं प्राप्ते, **अभिधीयते**। स्मृतितो हि श्रुतिविज्ञानमानुमानिक वक्तव्यम्। अनुमानस्य च व्याप्तिपक्षधर्मत्ववदबाधितविषयत्वमपि सामग्रीमध्यनिविष्टम्। तेन यद्यपि स्मृतिस्वरूपेण अष्टकादिस्मृतितः सर्ववेष्टनस्मृतेर्नास्ति विशेषः कश्चित्, तथापि औदुम्बरीस्पर्शनश्रुतेः प्रत्यक्षत्वेनाऽप्रवृत्तत्वादसर्ववेष्टितौदुम्बरी कृत्यपूर्वसाधनमित्यवच्छिन्नबुद्धेः पुरुषस्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानं बाधितविषयत्वादुत्पत्तुमेव नाऽर्हति अग्नाविव प्रत्यक्षावगतोष्णत्वानुष्णत्वबुद्धेः अनुष्णत्वानुमानम्। इतरथा तु 'एन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिविरोधेऽपि मन्त्रलिङ्गात् श्रुत्यनुमानं प्रसज्येत। तदुक्तम्–'सिद्धेन हि साध्यमुत्पत्तिमुखनिरोधेन बाध्यत इति न्यायविदो नैयायिकाः' इति। न चैवं सति अनैकान्तिकत्वादष्टकादिस्मृतावपि न वेदानुमानमिति वक्तव्यम्। प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धाया एव स्मृतेर्लिङ्गत्वेनाऽनैकान्तिकत्वाभावादिति। अतः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतयो न प्रमाणमिति।

प्रयोजनम्— यदि पूर्वः पक्षः, तदा षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः। **सिद्धान्ते तु**— स्पर्शनमात्रमनुष्ठेयमिति। **सूत्रं तु**– प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लिङ्गभावेन स्मृतिप्रामाण्यं अनपेक्ष्यं अनादरणीयम्। यस्मात् असति विरोधे स्मृतितो वेदानुमानमिति। तौता.

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्। १।३।२।३॥

स्मृतिर्धर्मे प्रमाणं इत्युक्तं श्रुतिमूलकत्वानुमानात्। यत्र तु स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्या विरोधो दृश्यते तत्र श्रुत्या विरोधे सति तु अनुमानं (स्मृतिः) अनपेक्षं श्रुतिमूलत्वानपेक्षं स्यात् श्रुतिमूलकत्वानुमानासंभवात् अप्रमाणं स्यात् स स्मृत्यंशो यः श्रुतिविरुद्धः। असति हि श्रुतिविरोधे श्रुतिमूलकत्वस्यानुमानं कर्तव्यं प्रामाण्यं च स्वीकर्तव्यम्। हिशब्दः अवधारणार्थः, असत्येव विरोधे श्रुतिमूलकत्वानुमानं इति। '**औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्**' इति प्रत्यक्षा श्रुतिः '**सा सर्वा वेष्टयितव्या**' इति स्मृतिः तया श्रुत्या विरुध्यते इति सर्वांशो न प्रमाणम्। सर्वशब्दस्यात्र संकोचः कर्तव्यः। किमन्तेचित् औदुम्बर्या मूलभागं त्यक्त्वा शेषं सर्वा वेष्टयितव्या अहतेन वाससा इति।

हेतुदर्शनाच्च। ४॥

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे विरुद्धांशे स्मृतिः अप्रमाण इति सिद्धान्त उक्तः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। अहतेन वाससा सदसि निर्मिता औदुम्बरी शाखा सर्वा वेष्टयितव्या इति प्रतिपादने लोभो हेतुर्दृश्यते अधिकरणलोभात् तथोक्तं स्यात् स्मृतिकारेण। बुभुक्षमाणाः केचित् क्रीतराजकस्य भोजनमपेक्षन्त, अपुत्रा छादयन्त अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चक्रुः। तत् दृष्ट्वा स्मृतिकारैस्तत् निबद्धं स्यात्। तथा च तया करणे स्मरणे च लोभादिहेतुर्दृश्यते। तस्मात् तादृशी स्मृतिः अप्रमाण इति भाष्यम्। वार्तिककारस्तु नैतत्कारणं मन्यते।

अथवा इदं सूत्रं अधिकरणान्तरत्वेन व्याख्येयम्। अत्रापि तु स एव। उदाहरणमात्रं भिन्नम्। 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' इति स्मृति अध्वर्योर्ग्रहणं लिप्सा इति न प्रमाणम्। चे

● विरोधे दृष्टसंस्कारयोर्दृष्टस्यैवोपादानम्। ६।३।१८।३८ मीको हृ २३८० 'द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● विरोधे श्रुतिवाक्ययोः, श्रुतिर्बलीयसी वाक्यात्। मा २।३।१।१४.

■ विरोधाधिकरणम्। प्रत्यक्षवेदवाक्यविरोधे स्मृत्यर्थो नानुष्ठेयः॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्॥ १।३।२।३॥

भाष्यम्— अथ यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम्? यथा औदुम्बर्याः सर्ववेष्टनं 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति श्रुत्या विरुद्धम्। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणं 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन विरुद्धम्। 'क्रीतराजको भोज्यान्नः' इति 'तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयात्' इत्यनेन विरुद्धम्। तत्रमाणं कर्तृसामान्यात्, इत्येव प्राप्ते, ब्रूमः। अदर्शनाद् व्यामोह इत्यवगम्यते। कथम्? शक्यता स्पर्शनविधानात् शक्या वेष्टयितुमुद्गायता स्प्रष्टुं च। तामुद्गायता स्पृश्यमानामवलम्ब्य येनेमं स्पर्शं बाधते, सर्ववेष्टनस्मरणेनेति ब्रूमः।

ननु निर्मूलत्वात् व्यामोहस्मरणमिति वैदिकवचनं मूलं भविष्यतीति। भवेदेदिदं वचनं मूलं यदि स्पर्शने व्यामोहः। अव्यामोहे तदवकल्पत्वादनुपपन्नम्। यथा मनुवचनं अनुपपन्नमिति न कल्प्यते, तथा वैदिकमपि वचनम्। कथं तर्हि सर्ववेष्टनस्मरणम्? व्यामोहः। कथं व्यामोहकल्पना? श्रौतविज्ञानविरोधात्। अथ किमर्थं नेमौ विधी विकल्प्येते व्रीहियववत् बृहद्रथन्तरवद्वा। नार्हति व्यामोहविज्ञाने विकल्पो भवति, यदि सर्ववेष्टनविज्ञानं प्रमाणं स्पर्शने व्यामोहः। यदि स्पर्शनं प्रमाणं स्मृतिर्व्यामोहः। विकल्पे तु यदा स्पर्शनस्य पक्षे ह्यप्रामाण्यमनुमन्यते। तस्य च मूलं श्रुतिः। सा चेत्प्रमाणमनुमता न पाक्षिकी। पाक्षिकं च सर्ववेष्टनस्मरणं पक्षे तावत् शक्नोति श्रुतिं परिकल्पयितुम्, स्पर्शविज्ञानेन बाधितत्वात्। ततश्च अव्यामोहे च तन्निबन्धनया श्रुतिं कल्पयितुम्। न चास्य व्यामोहः पक्षे, पक्षे व्यामोहो भविष्यतीति। यदेव हि तस्यैकस्मिन्पक्षे मूलम्, तदेवेतरस्मिन्नपि। एकस्मिंश्चेत्पक्षे न व्यामोहः श्रुतिप्रामाण्यहेतुस्तस्मादितरत्रव्यामोहः। न चास्मादेकस्मिन्पक्षे श्रुतिः, नियतकाला हि सा न प्रमाणं इति शक्या वदितुम्। तेन नैकस्मिन् विज्ञानं व्यामोहात् पक्षान्तरं सङ्क्रान्तमित्यवगम्यते। तत्र तु श्रुतस्मार्तविज्ञानमूलत्वं तु स्ववचनमेवेति विरोधात् कल्प्यते। न हि तस्य सति विरोधे प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम्। तस्मात् यथैवैकस्मिन् पक्षे न शक्या श्रुतिः कल्पयितुमेवमपरस्मिन् पक्षे, तुल्यकारणत्वात्।

अपि चेतरेतराश्रयेऽत्र परिच्छेदात्। कथमितरेतराश्रयता? प्रमाणायां स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोहः, स्पर्शने प्रमाणे स्मृतिर्व्यामोहः, तदेतदितरेतराश्रयं भवति। तत्र स्पर्शनस्य कस्तत्र मूलं कल्प्यं स्मृतेः। सोऽयमपरिच्छेदः। कल्प्यमूलत्वात् स्मृतिप्रामाण्यमनवकल्पनम्। तदप्रामाण्यात् स्पर्शने न व्यामोहः। तदव्यामोहात् तत्र श्रुतिकल्पनाऽनुपपन्ना प्रमाणाभावात्। ननु एवं सति व्रीहियवावघातविज्ञानस्याप्यव्यामोहात् यवश्रुतिर्नोपपद्यते। अन्यं नोपपद्यते, यन्मतपक्षात् स्यात्। अन्यथा वेदा। न हि प्रत्यक्षमनुपपन्नं नामास्ति। द्वयोस्तु श्रुत्योर्भावात्। द्वे एते वाक्ये। एकेन वैकल्पिक साधनता गम्यते, एकेन वैकल्पिकी व्रीहिसाधनता। न च वाक्येनावगतोऽर्थः अपह्नूयते। तस्मात् व्रीहियवयोरुपपन्नो विकल्पः, बृहद्रथन्तरयोश्च। तस्माच्छ्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणमिति। अतश्च सर्ववेष्टनादि न आचरणीयम्।

वा— 'स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्टं प्रसक्तं सर्वगोचरम्। सति वेदविरुद्धत्वे तदिदानीमपोद्यते॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमीयते। विरोधे वेदवाक्येन तेन पार्थेऽनधिष्ठिते॥' यावती

स्मृतिः प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धा वा सर्वामुदाहृत्य सम्बाध्यते। किं पुनस्तादृश्यपि धर्मप्रमाणत्वेन अवधार्यते, किंवा पर्युदस्यते इति। कुतः संशय इति चेदुच्यते—

'विरोधपरिहाराद्वा सति वा तुल्यमूलतः।
अबाधो वा भवेदस्या बाधो वा तद्विपर्ययात्॥'

एकविषये विरुद्धार्थोपसंहारिणी विज्ञाने विरुध्येते अन्यतरवचननिर्णयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते। तद्यदि शङ्कितविरोधयोरपि श्रुतिस्मृत्योः केनचित्प्रकारेण भिन्नविषयत्वेन व्यवस्था सिध्येत्। विधेयप्रतिषेध्ययोर्वा विरोधाभावादेकस्मिन्नपि विषये समुच्चयसंभवात् एकप्रयोगगतत्वासंभवाद्वोभयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेन प्रयोगान्तरे चोभयानुग्रहः स्यात् इत्येवं विकल्पाश्रयणेऽपि अत्यन्तविरोधाभावात् प्रत्यक्षानुमितश्रुतिजनितज्ञानयोश्च वैदिकत्वाविरोधे तुल्यबलत्वकल्पनात् उभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते। ततो यथोपन्यस्तविषयेऽपि स्मृतिप्रामाण्यमपेक्षितव्यम्। अथ तु प्रयत्नेनान्विष्यमाणेऽपि न विषयान्तरेण व्यवस्था नापि प्रमेयाविरोधात् समुच्चयो नापि विकल्पेनोभयानुग्रहः किं तर्हि उभयपीडनादत्यन्तविरोध एव। प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योश्च लौकिकप्रत्यक्षानुमानवत् महान् बलविशेषस्तदा गत्यन्तराभावादुभयानुग्रहासम्भवे श्रुतिबलीयस्त्वेन स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्षणीयं भविष्यतीति।

'किं तावत्प्राप्नुयादत्र विरोधेऽपि प्रमाणता।
अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्यादातिक्रमो भवेत्॥'

अनाशङ्कितविप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूलाः [illegible] व्याहतवेदमूलत्वावधारणाः स्मृतयो निर्व्याजप्रामाण्याः शक्यन्ते धर्मव्यवहाराङ्गत्वेन स्थापयितुम्। यदा तु वेदविरुद्धत्वहेतुदर्शनपरस्परविगानादिना केनचित् अपि रूपेण आशङ्कितप्रामाण्यं कल्प्यते तदा बहुशाखाखिलप्रकरणादिभेदभिन्नेषु (बहुशाखाश्च खिलाः प्रकरणादयश्च ये तेषां ये भेदास्तैर्भिन्नेषु वेदेषु) वेदेषु श्रुतिलिङ्गवाक्यक्रमोपदेशनामादिद्वारातिदेशात्मकविचित्रप्रमाणमार्गेषु (श्रुतिलिङ्गवाक्यक्रमोपदेशो यश्च नामादिद्वारोऽतिदेशस्तदात्मका ये विचित्रप्रमाणमार्गास्तेष्विति विग्रहः) को जानाति का स्मृतिः कीदृशेन वेदभागेन विरुध्यमाना कदाऽनुमास्यते इति। अतश्चैव, ज्ञाताशङ्कैर्न कश्चिदपि निश्चीयेत। अविश्वासादात्यन्तमेव प्रामाण्यं प्रतिहन्येत। तथाहि— 'कदाचित् श्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलता। स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कस्तामिन्द्रोऽपि वारयेत्॥ एकमूलव्यवस्थायां मूलान्तरनिराक्रिया। अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदुपेक्षणे॥' किंच—'परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न भवेद्यदि। स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तरं भवेत्॥' यदा तूदितानुदिताग्निहोत्रहोमविधिवदतिरात्रषोडशिग्रहणवच्च सहस्रशः श्रुतयोऽप्युभयपक्षानुगतप्रामाण्यतया परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते तदा यदि नाम कस्याचित् स्मृतेः स्ववेदशाखागतवचनविपरीतार्थशाखान्तरवचनमूलत्वा अधीतवाक्यविरोधो दृश्यते अतः तावतैव सर्वशाखाप्रामाण्यकर्मव्यवहारिणा स्वयमश्रुतानधीतत्वमात्रेण दृढतरणोपस्थापितपुरुषान्तरस्थश्रुतिनिराकरणं न शोभते 'न चैकं प्रति शिष्यते' इति हि सर्वश्रुतीनां सर्वपुरुषान् प्रति प्रामाण्यादध्ययनवच्च स्मृतेरपि श्रुतिधारणसामर्थ्यात्।

'तस्माद्यथा विरोधेऽपि पठ्यमानप्रमाणता।
पठितस्मर्यमाणानां तथैवेत्यवधार्यताम्॥'

किंच—

'अविरोधे श्रुतिर्मूलं न मूलान्तरसंभवः।
विरोधे त्वन्यमूलत्वमिति स्याद्धर्वैशसम्॥
मूलान्तरं निरस्तं च सामान्येनैव यत्पुरा।
तदनुप्राप्यते पश्चाद्विरोधे नैतदचिन्तया॥
तेनाऽऽसां श्रुतिमूलत्वं सर्वदैव व्यवस्थितम्।
मूलान्तरप्रवेशे वा किं तत्प्रामाण्यतृष्णया॥
किंच भ्रान्त्यादिमूलानां संभवासंभवाश्रयः।
स्मृतीः प्रति विरुद्धोऽयं बाधपक्षो न युज्यते॥
तेनाऽऽसां यदि वा नैव कश्चिदस्ति प्रमाणता।
सर्वत्राव्याहता वा स्यान्न त्वर्धजरतीयता॥
विरुद्धत्वं च जानन्ति स्मर्तारस्ताः स्मरन्ति यत्।
वेदमूलत्वं त्यक्त्वा किमन्यत्तत्र कारणम्॥
गृह्यमाणनिमित्तत्वाद्युच्येताप्रमाणता।
उत्प्रेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसज्यते॥
रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः।
क वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः॥
अदुष्टेन हि चित्तेन सुलभा साधुमूलता।
दुष्टमूलत्वलम्भस्तु भवता-

ह्यदोषत ॥ का वा धर्मक्रिया यस्या दृष्टो हेतुर्न युज्यते । कथञ्चिद्वा विरुद्धत्वं प्रत्यक्षश्रुतिभिः सह ॥ लोकायतिकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते । यावत्किञ्चिददृष्टार्थं तद्दृष्टार्थं हि कुर्वते ॥ वैदिकान्यपि कर्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः । अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्ति च ॥ तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम दत्तो मीमांसकैः क्वचित् । न च फल्गु मुमुक्षेयुर्धर्ममार्गं हि ते तदा ॥ प्रसरं न लभन्ते हि यावत्क्वचन मर्कटाः । नाभिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥ कश्चिद्दत्तेऽवकाशे हि स्तोकेऽप्यालब्धधामभिः । जीवितुं लभते कष्टैस्तन्मार्गपतितः स्वयम् ॥ तस्माल्लोकायतस्थानां धर्मनाशनशालिनाम् । एवं मीमांसकैः कार्यं न मनोरथपूरणम् ॥ यथाऽऽदौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्न्यायेन साधितम् । आह्नासिद्धप्रमाणत्वं पुराणादिचतुष्टयम् ॥ तत्तथैवानुमन्तव्यं पर्यन्ते नान्तराश्रयम् । सर्वं श्रयत सीदेद्दुर्नदशकटादिवत् ॥ पक्षो योऽङ्गीकृतो येन यत्नतस्तस्य निर्वहेत् । हास्यो भवेदन्यथा त्वस्मान् भीतोपद्रवकारिभिः ॥ वेदश्च यदि दृष्टार्थं श्रूयमाणविरोधि वा । न विद्ध्यात्ततस्तादृक्स्मृतिस्तन्मूलता त्यजेत् ॥ यदा तु हस्तिपिण्ड्यादिकर्म दृष्टं सहस्रशः । दृष्टार्थं विहितं वेदे तदा किं हेतुदर्शने ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानमानूनप्त्रादिकर्म च । (ऋत्विग्ना यजमानस्य च परस्परम् अभिनाशार्थं धर्मोऽस्मे शपथकर्म तत् तानूनप्त्रम्) यदर्थं त्वज्ञमन्याना दृष्टार्थं सर्वमिष्यते ॥ तथैव वैदिकं तावत्स्यात्ततोऽन्यदवैदिकम् । यदा चैव विधान्येव वेदे कर्माणि सन्ति न ॥ तदा किं नाम दृष्टार्थं बुद्ध्या सिध्येदवैदिकम् । तेनाऽऽदावेव या क्लृप्ता स्मार्तानां वेदमूलता ॥ निर्वोढव्येह सैकान्तात्त्विमिदं सिध्यतेऽधुना ॥ तस्माद्वेदविरुद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः । स्मृतीनां न प्रमाणत्वं विहन्तव्यं मनागपि ॥ अविशिष्टं प्रमाणत्वं सर्वासामनमीदृशम् । विरोधेऽप्यधुना युक्तमेव प्राप्तेऽभिधीयते ॥ विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादप्रामाण्यं स्मृति

बन्धनम् । अविरोधे हि वेदेन तन्मूलमनुमीयते ॥ या तु वेदविरुद्धेह स्मृतिः काचन दृश्यते । सा तु स्याद्भ्रान्तिमूलैव न स्पष्टश्रुतिमूलिका ॥ स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वं स्मृतेस्तावन्न सम्मतम् । वेदमूलानुमानं च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ वेदवाक्यानुमानं हि तावदेव प्रवर्तते । तदर्थविषयं यावत्प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु न विधेरानुमानिकम् । न हि हस्तिनि दृष्टेऽपि तत्पदेनानुमीयते ॥ स्मृतीनां श्रुतिलिङ्गत्वमस्ति हस्तिपदादिवत् । तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्वदेव निवार्यते ॥ तावदेव स्फुरन्त्यर्था पुरस्तादानुमानिकाः । यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते ॥ कृत्तमूलाः स्फुरन्त्योऽपि स्मृतयो न चिरमुपः । निराधारत्वदोषेण शाखा इव वनस्पतेः ॥ न हि साक्षात्प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते । अन्यमूलं यतस्तस्याश्च मूलं न विद्यते ॥ प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी । नैराकाङ्क्ष्यात्प्रमातॄणामनुमानं न लभ्यते ॥ प्रमेयं यत्परिच्छेद्यमबोधेनापि दात्मना । तस्य स्यात्तत्परिच्छेदात्स्वात्मलाभप्रमाणता ॥ तावद्रूपेण परिच्छिन्ने तद्विपर्ययतोऽपि वा । भूयस्तस्मिन्प्रमेये हि न प्रमाणं प्रवर्तते ॥ भिन्नकक्षागते ये च प्रमाणे तत्र धावतः । तयोः शीघ्रेण निर्णीते मन्थरं न प्रवर्तते ॥ तद्धि दूरमपि ग्राममेकमप्यागतं पथम् । इतरेण गतेनाऽऽदावेकान्तेनैव जीयते ॥ यत्र शीघ्रतरं नास्ति तस्यार्थस्यापहारकम् । चिरेणापि प्रमेयं तत्र दुर्बलं न निवार्यते ॥ न हि येन प्रमाणत्वं लब्धपूर्वं कदाचन । तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्याज्ञापयतीश्वरः ॥ सर्वमुत्पद्यमानं हि यद्यन्येन विरोधिना । न रुध्यते ततस्तस्य सिद्धिं कालेन लभ्यते ॥ यस्य तूत्पद्यमानस्य मूलमेव निकृत्यते । पुरा वा रुध्यते तस्य नाऽऽत्मलाभः कदाचन ॥ न च यद्बलवद्रुद्धमात्मानं नैव विन्दति । अविरोधेऽपि तेनात्मा न लब्धव्यः कथंचन ॥ न चापि बाधकाभाव-

लब्ध आत्मेति सर्वदा । लब्धव्यः स विरोधेऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥ उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वत्रैवोपलभ्यते । तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवाव-रुध्यते ॥ अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः क्वचित् । तस्मात् सर्वत्र बाध्योऽसावित्येतदपि नेष्यते ॥ विषयाविषयौ ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवा-दयोः । बाधाबाधौ विवेक्तव्यौ न तु सामान्य-दर्शनात् ॥ यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनी-षति । तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णाजलैरपि ॥ बाधितां मृगतृष्णां वा दृष्ट्वा हृद्गतोऽप्यसौ । विप्रलम्भभयादेव न स्नानादि समाचरेत् ॥ तावदेव हि तोयादिज्ञानस्येष्टा प्रमाणता । न तोयं मृगतृष्णेयमिति यावन्न बुध्यते ॥ अनुमानं प्रमाणं च तावदर्थेषु जायते । रुध्यते विषयो यावन्नास्य प्रत्यक्षजन्मना ॥ एवं स्मृतिप्रमाणत्वे तावत् श्रुत्यनुमानजम् । यावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विषयो नावरुध्यते ॥ अतः क्वचित्प्रमाणत्वं क्वचित्त्वप्रमाणताम् । व्यवस्थापयता न्यायैर्न भवेदर्धवैशसम् ॥ प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृग-तृष्णयोः । यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्ध-विरुद्धयोः ॥ तस्मादेवं न वक्तव्यं सर्वासां वा प्रमाणता । अथवा सा न कस्याश्चिद्यदि क्वचिद्-बाधिता । तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमा-णता । रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि ता यतः ॥ विकल्पः किं पुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभिः सह । ’ उच्यते— ‘ विकल्पस्याष्टदोषत्वान्न तावत्स्वभ्यु-पेयता । पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिरा-कराः ॥ ’

तुल्यबलविकल्पो हि तावदष्टदोषत्वादगतिकगति-न्यायेन क्वचिदेवाऽऽश्रीयते । किमुत कक्षान्तरितप्रामाण्य-विषमशिष्टविकल्पः । तथाहि ‘ प्रमाणपदवीं यावन्ना-रोहत्येव हि स्मृतिः । बाध्यते तावदत्यन्तं श्रुत्या-ऽन्यनिरपेक्षया ॥ स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इष्यते । तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदवीं व्रजेत् ॥ पराधीनप्रमाणत्वान्न प्रमाणपदे स्थिता । श्रुत्या बाधितमात्राऽसौ पुनर्नोज्जीवितुं क्षमा ॥ तुल्य-कक्षविकल्पोऽपि नाप्रामाण्येऽस्त्यकल्पिते । प्रमा-णस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषभाक् ॥ प्रमाणत्वं प्रतीतं यद्धुज्ज्वलत्तदपह्नुतम् । एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात् ॥ तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम् । भावे सत्यथ भावेन विनैवं परिकल्प्यते ॥ सोऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थ-विपर्ययात् । अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना ॥ प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भवेत् । यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम् ॥ संप्रत्य-पह्नुवानस्य दोष एको हि जायते । प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तान्निराकृतम् ॥ एष जायेत दोषोऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः । एवमेकत्र चत्वारो दोषा वाक्ये प्रदर्शिताः ॥ एत एव प्रसज्येरन् द्वितीयेऽपि प्रकल्पिते । एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ॥ विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते । व्रीहिशास्त्रप्रवृत्तौ हि यव-शास्त्रेण कृष्यते ॥ श्रोता तत्र प्रवृत्तोऽपि व्रीहि-शास्त्रेण कृष्यते । द्वाभ्यामश्वमुखीयच्च श्रुतिभ्या-ममितः समम् ॥ श्रोतुराकृष्यमाणस्य बलाबल-मपश्यतः । एकस्मिन्नुपसंहर्तुं बुद्धिं युक्त्या न पश्यतः ॥ उभयोरप्रमाणत्वं प्रतिघातात्प्रसज्यते । तत्र प्रामाण्ययोग्यस्य यदप्रामाण्यकल्पनम् ॥ तदनन्यगतित्वेन तथाऽप्यभ्युपगम्यते । सति गत्यन्तरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्हति ॥ एकस्य वा प्रमाणत्वं परिहर्तुं न शक्यते । तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥ सिद्धो लोकप्रवादो-ऽयमेकानेकविनाशिनाम् । सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः ॥ स चायमुभयोर्नाश उभ-यार्थापरिग्रहात् । मिश्रैर्वा यजमानस्य मिश्राणां विध्यदर्शनात् ॥ नियमार्थे ह्युभे शास्त्रे यवव्रीह्यो-र्विधातृणी । प्राप्ते चान्यन्निवृत्त्यंशः फलमर्थात्प्रती-यते ॥ व्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाध-नम् । यवाश्चैवमतस्तेषां मिश्रत्वं नावकल्पते ॥ नैव व्रीहिभिरिष्टं स्याद्यवैर्न च यथाश्रुतैः । मिश्रैरिज्येत

चेत्तत्र भवेदुभयबाधनम् ॥ एवमप्रतिपत्त्यैव
तुल्यैषा मिश्रतामति । तेनोभयाप्रमाणत्वानुक्तैवे-
काप्रमाणता ॥ सेयमत्यन्तमन्याय्या द्वयोरप्यनव-
स्थिति । अव्यवस्था न युक्ता हि व्यवस्था
यत्र लभ्यते ॥' सर्वैव ह्येकरूपत्वावधारणेन निरु
पितरूप व्यवहर्तु शक्यम् । 'तेन यस्य प्रमाणत्व
प्रमाण सर्वदाऽस्तु तत् । यस्यापि त्वप्रमाणत्वम
प्रमाण तदुच्यताम् ॥' तदेव तु कदाचित्प्रमाण
कदाचिदप्रमाणमिति न कथचिदपि विश्रम्भ स्यात् ।
तदेतद्व्रीहियवश्रुत्योरन्यतापरिहार्यत्वाद्द्वयमापतितम् ।
'न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्न किंचिद्व्यवस्थितम् ।
येनैकत्र प्रमाणत्व स्यादन्यत्राप्रमाणता ॥ श्रुति-
स्मृत्यो पुन स्पष्ट व्यवस्थाकारणद्वयम् । येन
श्रुते प्रमाणत्व स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणता ॥ स्वरूपेण
ततोऽन्यापेक्षया तयोस्तावत्प्रमाणत्वाप्रमाणते ।
स्यातामप्रामाण्यप्रमाणते ॥' यो यस्य स्वरूपाश्रयो
धर्म प्राप्त स बलवता कारणान्तरेण विपर्यय प्रति
पद्यते । न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो बाध
कस्य प्रतिपद्यते । 'स्मार्तस्य बाधक श्रौतो बलव
त्त्वात्प्रतीयते । प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्धि व्यवस्थितबल
धारितम् ॥ श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यवस्थितबल
बले । सनिकृष्टविकृष्टार्थे तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥
स्मृत्या प्रतीयते यावत् श्रुत्या तावत्प्रमीयते ।
विरुद्धधर्मतामेषो न च धर्म प्रतीच्छति ॥ न च
शीघ्रहतेऽर्थेऽस्ति चिरादागच्छतो गति । अश्वैर
पहृत को हि गर्दभै प्राप्तुमर्हति ॥ स्मृत्या चार्थं
परामृश्य यावत्तद्विषया श्रुतिम् । अनुमातु प्रवर्तेत
तावत्सोऽर्थोऽन्यतो गत ॥ किं कर्तव्यमितीद च
कर्ता यावदपेक्षते । प्रमाण क्रमते तावत्प्रमिते
तत्र जायते ॥ युगपत्प्रमिमीयाता यदि चार्थं
श्रुतिस्मृती । अगृहीतविशेषत्वात्स्याता तुल्यबले
तत ॥ यद्वा यावच्छ्रुतेरर्थ साक्षादेव प्रतीयते ।
तस्मिन्नेव क्षणे मूल कल्पयेत्स्व स्मृति श्रुतिम् ॥
ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि प्रमाणत्वेन तुल्यता । भवे-
देव श्रुतिस्मृत्योरर्थ श्रुतिपरिग्रहात् ॥ यत

स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिकल्पना । जायते
कल्पनया तस्मात्सा बाध्येताप्रतिष्ठिता ॥ स्मृति
मूलानपेक्षा हि स्मृतित्वादेव हीयते । तदपेक्षा
पुन श्रुत्या बाध्यते मूलवर्जिता ॥' एव ताव
द्विकल्पपदमनारूढाया एव स्मृतेरुक्तो बाधप्रकार ।
'द्वितीयेन प्रकारेण विकल्पपदवीं गता । आपन्ना
पाक्षिक भावमत्यन्तं बाध्यते स्मृति ॥' तदर्थं
यति । विकल्प तु यदन्यपक्षे तावत् श्रुतिप्रामाण्यमभ्यु
पैतीति । तदा च स्मृत्यप्रामाण्यमवश्यभावि तस्याश्च
प्रामाण्यकल्पनाया न श्रुतेरिव तदध्यारोप । 'किं तु
तस्या प्रमाणत्व श्रुतिमूलत्वकारितम् । यतस्त
स्मादतन्मूला तदानीं साऽवधार्यते ॥' श्रुतिमूलत्व-
विच्छेदोत्तरकाल च प्राङ्निराकृतमूला तदोपष्टम्भादविगान
स्मृतपुरुषप्रणीतत्वनिर्णयाच्च नित्यत्वद्वारनिर्मूलत्वासम्भा-
दवश्यभावि विप्रलम्भाभिप्रायादि किंचिदेक मूलमाप
द्यते । 'श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूल स्मृतेरन्यत्प्रक-
ल्प्यते । तेनैवास्या प्रमाणत्वमत्यन्त प्रतिहन्यते ॥'
व्रीहिश्रुतिपरिग्रहकाले हि यवश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्या-
रोपितम् । तत्प्रयोगान्तरवेलाया तुल्यसाम्प्रदायिकाम्नाय
मानत्वेन सनिकृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादिविशेषाभावेन च पुन
सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते । 'न तु स्मृते प्रमाणत्व
विच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्ग्रस्त पुनरुज्जीवितु क्षमम् ।
भ्रान्त्यादिहेतुभि ॥' न हि एकस्या एव स्मृते
प्रत्यक्षश्रुत्यर्थापरिग्रहकाले अनुमितश्रुतिमूलत्व तत्परि-
ग्रहाश्रयणे तु भ्रान्त्यादिमूलत्वमिति विरुद्धावधारणाऽव
कल्पते । आह । सत्य यदि प्रथममेव विकल्पकारी
श्रुत्यर्थं परिगृह्य द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यर्थपरिग्रहणायोप-
तिष्ठेत । 'ततस्तदुक्तमार्गेण प्रतिहन्येत सर्वदा ।
न त्वेतस्य प्रसङ्गोऽस्ति स्मृते पूर्वपरिग्रहे ॥'
यो हि श्रुति प्रथममश्रुत्वा श्रुतिमेवैक पश्यति तस्या-
प्रतिहतश्रुत्यनुमाने वृत्त । 'न पश्चात् श्रूयमाणाऽपि
श्रुति स्यात्प्रतिबन्धिका । गर्दभेनापनीतं हि
हरेयाश्वैश्चिरागत ॥' न चैष नियमोऽस्ति
जिज्ञासुभि स्मृतिविरुद्धा श्रुतिरेव प्रथम श्रोतव्येति ।
'बहुजिज्ञासमानाना कदाचित्किंचिदापतेत् ।

पूर्वपश्चाद्विभागेन न तद्धेतुबलाबलम् ॥ आद्ये प्रपाठके येन व्रीहिशास्त्रं प्रतीयते । द्वितीये यवशास्त्रं च न तत्प्रति दुर्बलम् ॥ स्वशाखा-विहितैश्चापि शाखान्तरगतान्विधीन् । कल्पकारा निबध्नन्ति सर्व एव विकल्पितान् ॥ सर्वशाखो-पसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः । न तु पूर्वापरबुद्धो-ऽर्थो बाधेतैवोत्तरं विधिम् ॥' तस्मात्पौर्वापर्यश्रवण-मनाश्रित्य 'न चैकं प्रति शिष्यते' इत्यनेन न्यायेन सर्वपुरुषान् प्रति नित्यावस्थितसमस्तपठ्यमानसर्वप्रमाण-वेदशाखाध्ययनज्ञानैर्जिज्ञासुभि. आत्मीयशक्तिमात्रकारित-पूर्वापरग्रहणविभागैरेकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णपदवत् बला-बलमनपेक्ष्य मातापितृप्रणीतोपदेशवद्विनिश्चितमेव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि— 'पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम् । प्रसज्यमानिकामेवं कोऽध्यवस्येत्सचेतन. ॥ इत्थं च भ्रान्तिमूलत्व-प्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः । अविरोधेऽपि हि श्रुत्या प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत् ॥ सर्वैव श्रुतिमूलाऽतः सर्वा या भ्रान्तिमूलिका । स्मृतिरेवं निरूप्येत न तु स्यान्मूलसंकर. ॥' उच्यते । यद्यपि पूर्वो-पलब्धया स्मृत्या श्रुतिमनुपलभमानस्य प्रतिबन्धरहित-श्रुत्यनुमानं क्रियेत तथाऽपि कालान्तरे श्रुतिं श्रुत्वा तत्प्रतिपक्षस्मृतेः बाधाध्यवसानादवश्यंभाविश्रुतिमूलत्व-विच्छेदवशेन मूलान्तरसंचरणम् । 'ततश्च पूर्व-विज्ञानं मिथ्यैतदिति चिन्तयन् । आदावेवा-प्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥' यो हि कूट-कार्षापणेन कंचित्कालमज्ञो लोकमध्ये व्यवहरति न तेन विवेकज्ञानजनितव्युत्पत्तिनाऽपि तथैव व्यवहर्तव्यम् । न चास्य तदानीन्तनज्ञानमात्रबाधबुद्धिर्भवति । 'समान-विषयत्वाद्धि पूर्वेषामपि बाधनम् । न हि तेषाममिथ्यात्वे मिथ्येदानीतनं भवेत् ॥ ननु च प्रागवस्थायां श्रुतिर्येनानुमीयते । सैवे-दानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः ॥' नैतदेवम् । प्रतिप्रयोग प्रमाणपर्यालोचनात् । यदि ह्येक-प्रयोगमात्रालोचनेनैव प्रयोगान्तराण्यप्यनुतिष्ठेयुस्ततो येन व्रीहिशास्त्रमप्रमाणीकृत्य यवा. परिगृह्येरन् स याव-

ज्जीवं तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्यां विकल्प्य मानाभ्यां व्यवहार. सिध्येत् । तेन यावत्प्रयोग-मात्रिप्रमाणालोचनवशात्पूर्वानुमितां श्रुतिं कश्चिदप्य-शृण्वन् पुनरपि स्मृतिमेवोपलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव श्रुतिमनुमिमान प्रत्यक्षया श्रुत्या आक्षिप्तचित्ततया तत्प्रा-माण्येनान्यथानुपपद्यमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वा-वधारितमूलत्वत्यागमेव प्रतिपद्यते न पूर्वकल्पितमूलस्या-प्रामाण्याध्यारोपम् । अपठ्यमानतयैवास्य सुलभावज्ञान-त्वात् । 'यस्त्वेतदनवस्थानं त्वया मां प्रति चोद्यते । भवतोऽपि तदस्त्येव तेनाचोद्यत्वमेकत ॥ यदा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा स्मृतेर्नान्याऽनुमीयते । तदाऽ-न्यमूलतापत्तेरेकान्तेनैव बाध्यते ॥ कालान्तरेऽपि यो बाधः स्फुटत्वेनावधार्यते । यत्नेनाप्यप्रमाणत्वं कृतं तत्र निवर्त्यते ॥' पूर्वस्मृतिग्राहिणा च स्वयं बाधम-चेतयमानानामपि पुरुषान्तरस्य श्रुतिश्रवणमात्रबलेन बाधसत्तनोऽनुवर्तते एव । 'पुरुषान्तरबाधोऽपि नैवाल्पं भ्रान्तिकारणम् । न हि द्विचन्द्रदिङ्मोहौ न बाध्येते नरान्तरैः ॥' ननु परश्रुतेरपि तर्हि प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणायाः पुरुषान्तरबाधस्तदानीमस्तीति मिथ्यात्वप्रसङ्ग. । 'उच्यते पठ्यमानत्वादुन्मज्जन-निमज्जने । सर्वान् प्रति तयोस्तुल्ये विशेषोऽन्यो न गृह्यते ॥ स्मृतिस्तु यावतां पुंसां प्रथमं गोचरी-भवेत् । तावता सर्वदाऽभावान्नाप्रामाण्येन मुच्यते ॥ अप्रामाण्यपदं चैकमस्त्येवं प्रथमं स्मृतेः । तावता लब्धमिथ्यात्वान्न श्रुतिं बाधितुं क्षमा ॥ अध्यारोप्येत मिथ्यात्वमुज्ज्वलाया श्रुतेः पुन' । लब्धमेव स्मृतौ तच्चेत्किमर्थं कल्प्यते श्रुते. ॥' विरुद्धयोर्हि श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पप्रसङ्गेनानयं कल्पनीयेऽन्यतरस्याप्रमाणत्वे यावच्छ्रुतौ पटाच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्मृतौ स्वरूपाश्रय कल्पनमेवोपलभ्य सहायच्छेदे जाते न कदाचिदप्यभूताप्रामाण्याध्यारोप-कल्पनोपपत्ति । 'ननु श्रुत्यविरुद्धाया' श्रुतिमूलत्व-निश्चयः । अनुमानादपि प्राप्यन् केनचित्प्रति-बध्यते ॥ तस्मात्कारणवैषम्यान्नोभयत्रैकरूपता । सिध्येन्मूलव्यवस्था हि प्रतिपक्षानुसारिणी ॥'

ततश्चार्थैकत्वप्रसङ्गनिवृत्तिः । यथा— 'प्रमाणत्वा-प्रमाणत्वे लिङ्गादीनां व्यवस्थिते । पूर्वैः सह विरुद्धत्वाविरुद्धत्वनिबन्धने ॥ तथेहापि व्यवस्थेष्टा न परस्परसंकरः । प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां श्रुत्या नास्त्येकरूपता ॥' यद्यप्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनं धर्मशास्त्रेष्वेव स्मृतिविरुद्धग्रन्थमध्यवर्तिमहाकल्पसूत्रकारोपनिबद्धं तथापि उपरिष्टात् वक्ष्यमाणत्वान्तरत्वाभिप्रायेण पुरुषोपदिष्टत्वात्वशेषाच्च स्मृतिवदेव दार्ढ्यम् । श्रौतत्वाज्जनभावात् अत्र वचनं यद्यप्यवरेऽस्ति तथाऽपि तस्याऽऽहवनीयसदृशस्य समाभावात् तदधिकृतस्वर्गप्रतिपादितासोमीय-सत्यादिभोजनप्रतिषेधविरोधात् 'प्रकरणविशेषाद्विकृतौ विरोधि स्यात्' इत्यनेन न्यायेनाधिकृतानधिकृतन्यायविशेषाभिप्रायेण स्मृतिपक्षनिक्षेपात्कास्यकारेण तदाह्रियते । कृष्णनेदस्य च पश्यन्तस्थितयोरसतो कालनिर्णेष नात्युत्सृज्यते इति न्यायेन च तथाऽपि पुनेव धर्मान्विच्छेदित्येवमादिस्मरणप्रकाशितास्य चौदनार्थपरिग्रहात् अततो वा यथोपानत्क्रमाश्च यजमानस्य चरित्राद्दर्शनवदधर्मानुष्ठानस्य नष्टत्वात्स्य च यस्य वातिरेकद्विगुणाभ्यनुज्ञा-नाभावश्चावरमितत्वेनापरिहार्यत्वोऽस्याधिकारावस्थामावित्वात् यत्र एव विरोधो दृश्यते । ननु च पूर्वकृतसर्ववेष्टनोत्तरकालविहित वेष्टिताया एव स्पर्शनमनतीन्द्रियत्वाद्विरोध । यथाविरोधो यदा स्पर्शनं नाम त्वगिन्द्रियद्वारं स्पृश्यमवेदनम् । न च वस्त्रान्तरिताया औदुम्बर्याः स्पर्शो गृह्यते । न च वस्त्रं स्पृश्यमाने औदुम्बरी स्पृष्टा भवति । वस्त्रौदुम्बरीकारितव्यक्तिभ्यामात्मान्तरभेदात् । 'अथ सवस्त्रस्पर्शात्पूर्वेवत्य-भिधीयते । भूमिस्पर्शेन तत्सिद्धेर्वृथा स्पर्शनिधिर्भवेत् ॥' ननु भूमावौदुम्बर्यादुद्धृता तस्या न तद्युक्तस्पर्शनत्वादुष्टत्वान्तरम् । तथाहि 'यस्त्रान्तरितचण्डालस्पर्शेऽप्यापतिते क्वचित् । स्नानाच्छुध्यतेऽवैश्य सचैलस्नानाच्छुद्धता ॥' अन्य-स्मिन्नन्यते स्नानं स्पृष्टस्पर्शवारितम् । अशुद्धकारणं तद्धि चण्डालस्पर्शनमतम् ॥ तथा च सति युक्तेऽपि यत्र स्पर्शो दृश्यते । स्पृश्यमाने यस्त्येव दोष सयुक्तत्वात् ॥' कथं पुनरयं धर्मशास्त्रे-ष्वनिबद्धोऽपि चण्डालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शननिमित्तो दोषो-ऽध्यवसीयते । 'कथं वा नेष्यते दोषः काष्ठलोष्टतृणादिषु । तत्स्पृष्टस्पृश्यमानेषु न प्रमन्तेऽत्र युक्तय ॥' तदुच्यते — 'यथा काष्ठतृणादीनां मारुतादेव शुद्धता । स्मर्यते वाससो नैव तोय-प्रक्षालनाद्विना ॥ तन्मध्येन स्थितस्य सा शुद्धि-रभिधीयते । न लिङ्गग्रहणं तत्र पाठेऽस्ति तु चिरन्तने ॥' अमेध्यस्यैव पक्षान्तरमेति । चण्डालस्पृष्टस्याश्वास्यैवामेध्यता । तस्मादस्ति सलिलादि-शुद्धिः । ननु च मनुष्यस्यैव चण्डालस्पर्शनिमित्तमा-धिक्यविधानादशुद्धिरूपममेध्यत्वं गम्यते न तु वस्त्रस्य गवाश्वादेः । ततश्च वस्त्रं किं गवाश्वादिवदशुद्धमुत पुरुषवदशुद्धमिति सन्देहे गवाश्वादितुल्यमेवावधारयितुं युक्तम् । उच्यते— 'पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्मा-द्विधीयते । तस्मात्पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिव-न्मतम् ॥' यद्यपि हि शुद्धेनैव हस्तादिना चण्डाल स्पृश्यते गवादीनां तु चण्डालादिस्पृष्टानां स्नानप्रक्षालन-विध्यभावात् शुद्धिर्निश्चयते इति न तत्समत्वमापादितम् । अतश्च नानेन प्रकारेणौदुम्बरीसम्बद्धवस्त्रस्पर्शनात्तत्स्पर्शन-ज्ञानोपपत्तिः । यदा तु सर्वैरोद्गाता स्पृशेदुद्गायेदिति विधिरसर्वयज्ञसर्ववेष्टनौदुम्बरस्पृष्टोद्गातृणामपरं प्राप्तयम् । उपायवशाभ्युपगमकोऽपि न स्पृष्टस्वापरित्यागेनैव स्थित इति न समस्तात्तदादित्वाद्याप्यते । पराश्रितमपि च वस्त्रमुद्गात्रनुष्ठानं न प्रतिपद्यते । तेनैवौदुम्बर्याश्रितेनोद्गा-येत् । तस्मादस्ति सर्ववेष्टनस्पर्शनयोर्विरोध इति युक्त-वाक्यबाधव्यवस्थापनम् । अथ किमर्थं वेतौ विधी विकल्प्येते इति । स्मृतेर्विरोधव्यवस्थापनमनुपपन्नत्वा-त्त्वनुमितश्रुत्या तत्प्रतिपत्तिविधिपरिग्रहाभिप्रायेणोक्तम् । नान्यो व्यामोहोऽभिप्रेत इति । 'पूर्वोक्तेनैव मार्गेण व्यामोहैकान्तकल्पनाम् । विकल्पेऽपदयमापन्ना स्मृतावेव निषच्छति ॥' व्यामोहविज्ञानं न हाना-न्यस्य शमोदन्तवरण वेदितान्यत्र यामोऽदृष्टं च विधयते । तत्र यद्येवमाह कर्मचरणो वा योग्य । विरहो तु यदपि । कदाचित्स्मृतिपुरुषक्लृप्तिविच्छेदात्

भ्रान्त्यादिमूलत्वमापादयति । तादृश्या च सकृदपि श्रौतं विज्ञानमनुज्ञातमध्यारोप्यमाणव्यामोहाविषयत्वाच्च कदाचित्प्रामाण्यं त्यजतीत्यपाक्षिकत्वाभिधानम् । एवं केवलाप्रमाणत्वपक्षग्रहस्तस्य पुनर्जीवनासंभवादपाक्षिकं च सर्वथैवास्मरणमित्याह— पाक्षिके चेति वा । विकल्पवादिमतपाक्षिकत्ववादेन श्रुतिप्रामाण्यपक्षे स्मार्तश्रुतिकल्पनायामकृतायां मूलान्तरसङ्क्रान्तेः सर्वकालाप्रमाणत्वप्रसङ्गः । एकदाऽपि च लब्धप्रामाण्यावकाशा श्रुतिर्दुर्बलप्रतिपक्षतया न कदाचिदपि व्यामोही भविष्यतीति समर्थयमानः 'यदेव हि तस्यैकस्मिन् पक्षे मूलम्' इत्याह । 'नहि प्रमाणपाठत्वं शक्यं कल्पयितुं श्रुतेः । दुःश्रुतत्वभ्रमविज्ञानमूला स्यात्पक्षे स्मृतिः ॥'

'तेन नैतत्पक्षे विज्ञानम्' इति प्रमाणविज्ञानमभिप्रेत्योक्तम् । 'व्यामोहात्पक्षान्तरम्' इति । व्यामोहकल्पनातः प्रमाणाभावपक्षान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति । यद्वा स्मार्तज्ञानमेव पूर्वावधारितव्यामोहात् प्रामाण्यपक्षान्तरं न सङ्क्रान्तमिति । दुःश्रुतत्वादिमूलत्वेन श्रुतिविरोधं दर्शयति— 'तुल्यकारणत्वात्' इति । बलीयः प्रतिपक्षनिराकृतत्वात्समर्थदेव श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धात् न स्मृतेः प्रामाण्यपक्षसंक्रान्तिः । 'अपि चेतरेतराश्रयेऽन्यतः परिच्छेदात्' इति । उपरिष्टादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधमेवैतरेतराश्रयमाह—'परस्परविरुद्धे हि विरुद्धाव्यभिचारिवत् । प्रमाणे यत्र दृश्येते तत्रान्येनैव निर्णयः ॥' प्रमाणशब्दस्य ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन भावोत्पन्नल्युडन्तत्वेन वा नपुंसकलिङ्गत्वात् वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमितिवत् प्रमाणे स्मृती स्पर्शनं व्यामोह इति भवितव्यम् । करणविशेषविवक्षया वा अभिधेयलिङ्गवचनानुवृत्तौ ल्युडन्ताट्टिड्ढाणञिति ङीपि प्राप्ते प्रामाण्यं स्मृतावपीति प्रयोक्तव्यम् । तमिममुभयभ्रष्टं भाष्यकारप्रयोगं समर्थयमानैः एवमनुगमः कर्तव्यः । 'प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः । क्विबन्तादयतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥ तत्र यद्यपि नित्यत्वात्तिक्लोपः प्रथमं भवेत् । यलोपोऽपि भवेदेव वलादिप्रत्ययाश्रयः ॥ न च वर्णाश्रयत्वेन यलोपो न भविष्यति । व्योर्वलीति यलोपो हि वलादिप्रत्ययाश्रयः ॥ यद्वा योगविभागेन वेर्यवस्य च लुप्यते । वकारश्च यकारश्चेत्येवं लोपो भविष्यति ॥ यलोपे च कृतेऽकारो यः शुद्धः परिशिष्यते । तदन्तावधिकारपक्षादत्तटाप्क्रियते स्त्रियाम् ॥ अकः सवर्णदीर्घत्वं परयोरन्तरङ्गतः । सर्वेणापि ततः कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यते ॥' तदेतदितराश्रयं भवतीत्युक्तम् । 'यद्वा श्रुत्यप्रमाणत्वात्स्मृतेः प्रामाण्यमिष्यते । सिद्धाच्च तत्प्रमाणत्वात् श्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ॥ तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनम् । तदप्रामाण्यसिद्ध्या च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयः ॥' तदिदं विकल्पवादिन उभयनेतरेतराश्रयत्वमेकान्तवादिनस्त्वन्यतरत्र । 'तत्रान्यतः परिच्छेदाद्वाच्यं हेत्वन्तरं स्फुटम् । भाष्यकारस्त्विहोक्त्यैवं तयोरेकैकमुक्तवान् ॥' 'तत्र स्पर्शनस्य कल्प्यं मूलं कल्प्यं स्मृतेः' इति । नैवात्यन्तापह्नुतहेत्वन्तराभिप्रायेणान्यतः परिच्छेदोऽभिहितः । प्रकृतयोरपि च परकृतमितरेतराश्रयत्वं तद्व्यतिरिक्तधर्मदर्शनाभिधीयमाने भवत्येवान्यतः परिच्छेदः । 'स्वतः स्थिताप्रमाणत्वात् श्रुतेः स्यात् कल्प्यमूलता ।' स्मृतेः श्रुत्यनुमापकप्रामाण्यात्कल्प्यमूलता तथा प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनायत्त स्मृतेः प्रामाण्यं तद्बलेन च श्रुत्यप्रामाण्यं कल्पयत इतरेतराश्रयत्वमपरिहार्यम् । 'न चाध्यारोप्यमाणाऽपि श्रुतेः स्यादप्रमाणता । न च तस्यामसिद्धायां स्मृतिप्रामाण्यसंभवः ॥ बलवन्तं पराजित्य यः प्रतिष्ठातुमिच्छति । हस्तिना पादयोर्धीव संतिष्ठेताचिरादसौ ॥' एवं तावत्स्मृतिप्रामाण्यं कल्पयन्नेव तद्वादी पराजीयते । यदा तु श्रुतिप्रामाण्यगतमितरेतराश्रयत्वमालोच्यते तदा तत्रापि प्रतिपक्षभूतस्मृत्यप्रामाण्यापेक्षया निरपवादप्रामाण्यारम्भसिद्धेः पराधीनत्वात् पूर्वसिद्धस्मृत्यप्रामाण्यलिप्सायाम् 'सिद्धमेवाप्रमाणत्वं स्वरूपाश्रयमादितः । क्षणमात्रमपि प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुते ॥' तेन यत्तदा वेदकेऽननुमितावस्थाया श्रुताववपातक्षणमात्रे स्मृतेः अप्रामाण्यं दृश्यते तावतैव लब्धप्रमाणत्वा श्रुतिः सर्वदा

निरपवादप्रामाण्या मतीत्य यत परिच्छेद । 'तेनैवात्र श्रुतेरावाल्यप्रामाण्यादवसीयते । स्मृत्यप्रामाण्यतोऽन्यत्र क्षणयाजावधारितात् ॥ वृत्त्यैकमवधि तस्मात्सद्भावे क्षणे दृढम् । आनुपूर्व्या व्रजे त्वायथारम्भिद्धोऽपर स्फुट ॥' वदेतेन मार्गेण दर्शयति—'वस्यमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमपरत्र दृष्टमित्यादि यावत्स्मात श्रुतिकल्पनामनुपपन्न प्रमाणाभावात्' इति। द्वितीयमार्गेऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् आरभ्य तावमव यावत्तदेव निरपवाद सिद्धमिति। व्रीहियवगृहद्यवत विपीना स्तन क्वचित्वात्काध्याकितदर्का इव स्यान भेदाभावात्तुल्यवत्तथाऽनवस्थितविकल्पोऽपक प्रागुपदिष्टमेव योज्यम्। अतो नापेक्ष्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्यमिति।

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

भाष्यम्— लोभाद्वास आदित्समाना औदुम्बरीं कृत्स्नां वेष्टितवन्त केचित्। तत्स्मृतेर्मूलम्। मुमुक्षमाणा केचित् स्त्रीराजयक्ष्म मोक्तुमाचरितवन्त। अपुत्रस्य प्रच्छादपत्नीत्वाचरितादृष्टाणि वेदबाह्यान्याचरितवन्त। तत एषा स्मृतिरित्यवगम्यते।

[इत पर निबन्धा 'अधिकरणान्तरं वा' इत्यादिभाष्यम् अधिकरणान्तरत्वेन 'वैसर्जनहोमीयवासोऽध्याय' इति विन्दौ संगृहीत। अत्र नैव द्रष्टव्य।]

वा— 'इतश्च न प्रमाणत्व मूलहेत्वन्तरे क्षणात्। व्यभिचारे हि नोत्पत्तिरर्थापत्त्यनुमानयो ॥' श्रुतिविरोधप्रकारान्तरेणाश्च हि स्मृतौ पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुत्यनुमाननिवारणाद्व्यभिचरितमूलान्तरदर्शनादपि तदप्रामाण्यम्।

'क्वचिद्भ्रान्ति क्वचिल्लोभ क्वचिद् वुद्धि-निबन्धनम्। प्रतिमानान्तरेणैव निराकर्तुं न शक्यते ॥ स्मृतेश्च श्रुतिबाधाया कारणान्तरसम्भव। न तु श्रुतेरन्यैव तद्विरोधे हि बाध्यते ॥ यथैव वेदमूलत्वमनेकान्तात्र लभ्यते। तथाऽन्यमूलताऽपीति तदानूपन्यमुच्यते ॥

उपपन्नतरं चैतद्वेदवाक्यानुमानत। दृष्टे हि सत्यदृष्टस्य कल्पना निष्प्रमाणिका ॥'

एतावनिहाधिकरणद्वयेऽपि वक्तव्यम्। 'स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे दृढे पूर्वं निरूपिते। विरोधे सत्यपि ह्यासु तस्य मूलान्तरं कथम् ॥' शाखान्तरविप्रकीर्णानि हि पुराणादिग्रन्थकारैस्तैस्तैर्वेदवाक्यानि पुरुषधर्मानुष्ठानक्रमेणापठितानि वेदप्रामाण्यविनाशभयात् स्वरूपेणानुपपन्न अर्थोपनिबन्धनद्वारेण्यानि विशिष्टपङ्क्तिस्थानीयेन तैरेव परोक्षाण्यपि स्व प्रमाणानि पिण्डीकृत्य स्मर्यन्ते। तत्र यथैवाऽऽसम्प्रदायाद्विदमिह पठ्यते इति कथितमुच्चारितमनुच्चारितं वा शिष्या प्रतिपद्यन्ते तथैव सूत्रकारवचनानि अध्यापकवचनस्थानीयानि स्वानुरूपवेदवाक्यसमर्पणमात्र कृत्वा निवृत्तव्यापाराणीति न शाब्दादिव्यतिरेकेणवत् पौरुषेयत्वेन परिभावितानि। 'वेदो हीदृश एवाय पुरुषैर्य प्रकाश्यते स पठद्भि प्रकाश्येत स्मरद्भिर्वेति तुल्यभाक् ॥ अनुच्चारणकाले च संस्कारैरेव वेदतः। तत्कृतास्मरणेऽप्यत्र वेदोऽध्येतृषु तिष्ठति ॥ तेनार्थं कथयद्भिर्वा स्मृत्यर्था कथ्यते श्रुति। पठिताभि समानाऽसौ येन न्यायेन बाध्यते ॥ स्मृतिशास्त्रं च यन्नैकभवैरत्रावबोधितम्। तन्मुखत्वेऽपि ततोऽन्यानि व्यवहाराङ्गतामियु ॥ कठमैत्रायणीयादिपठितश्रुतिमूलिका। दृश्यन्ते स्मृतय सर्वा मन्वादिवचनादिषु ॥ तदा तन्मध्यपात्येक वाक्य किंचित्स्मृति। मूलान्तरोद्भव यत्तु सिद्धा नो न प्रवर्तन ॥ बाधिता च स्मृतिर्भूत्वा काचिन्न्यायविदा यदा। श्रूयते न चिरादेव शाखान्तरगता श्रुति ॥ तदा या ते गुरुच्छाया न्यायविदभिमानिन। बाधाबाधानवस्थान ध्रुवमेव प्रसज्यते ॥'

यथाप्रमाणं वेद-रचना स्मृत्याभ्रान्तिरेव वेनोक्तद्वित। एतज्जैमिनिनैव प्रश्नदोषानुवादे शाख्यानिवृत्तानुभूतिमूलत्वौदुम्बर्यधिकरणे न शाख्यायनिना साम वैन्दोनोपगत सामगी इत्यवगीति 'देवृत ये काम थीं काम धी मम' इति दर्शिते स्वकर्तृवशादेव प्रवर्तकोऽपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वमेवाभ्या-

ख्यातम् । 'ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्बाध्योदाहरणं न तत् । विकल्प एव हि न्याय्यस्तुल्यकक्षप्रमाणतः ॥ विरुद्धत्वे च बाधः स्यान्न चेहास्ति विरुद्धता । न हि वेष्टनमात्रं नः स्पर्शश्रुत्या विरुध्यते ॥ यदि द्व्यङ्गुलं मध्ये विमुच्योत्तरभागतः । वेष्टयेतौदुम्बरीं तत्र किं नाम न कृतं भवेत् ॥ सर्वा वेष्टयितव्येति न ह्येवं सूत्रकृद्वचः । न ह्यस्याः क्रियते कैश्चित्कर्णमूलेषु वेष्टनम् ॥ परिशब्दोऽपि यस्तत्र सर्वतो वेष्टनं वदेत् । तद्वर्जितसमन्तत्वे सोऽर्थवानेव जायते ॥ लोभमूलं च यत्तस्याः कल्प्यते सर्ववेष्टनम् । तल्लोभः सुतरां सिध्येन्मूलाग्रपरिधानयोः ॥ अन्तरीयोत्तरीये हि योषितामिव वाससी । स्मरेत्कौशेयजातीये नोद्गातैकं गुणैर्विना ॥ प्राक् च लोभादिह स्पर्शः कुशैरेवान्तरीयते । वेष्टितैषा कुशैः पूर्वं वाससा परिवेष्ट्यते ॥ कुशवेष्टनवाक्ये च न किंचिद्धेतुदर्शनम् । नियमेऽपि च तद्दृष्टं नैवोर्ध्वदशवाससः ॥ क्रीतराजकभोज्यान्नवाक्यं चाथर्ववैदिकम् । न च तस्याप्रमाणत्वे किंचिदप्यस्ति कारणम् ॥ यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्याथर्वणश्रुतेः । अर्थान्तरप्रमाणत्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥ शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था ह्येकब्रह्मर्त्विगाश्रिताः । *क्रियास्तया प्रमीयन्तेऽग्न्याप्येयाऽऽत्मीयगोचराः* ॥ न चायमपि यज्ञाङ्गविधिः शान्त्यादिशास्त्रवत् । अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थेन वार्यते ॥ न ह्येतद्यजमानस्य नर्त्विजामुपदिश्यते । सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यो हि भोज्यान्नत्वमिदं श्रुतम् ॥ वाक्यान्तरैर्निषिद्धं यद्दीक्षितान्नस्य भोजनम् । तस्यैव श्रूयते पश्चादभ्यनुज्ञाविधिद्वयम् ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायां क्रीते वा सति राजनि । सोऽयं कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत् ॥ ननु चाशौचकालेऽपि धर्मपीडाद्यपेक्षया । अतः समविकल्पत्वं नैव तस्यापि संमतम् ॥ यस्य ह्यल्पेन कालेन शुद्धिर्भोज्यान्नताऽपि वा । न कस्मात्तावता शुद्धो दीर्घकालत्वमाश्रयेत् ॥ एकरात्रे त्रिरात्रे वा शुद्धस्य ब्राह्मणस्य च । अशुद्धिरनुवर्तेत दशरात्रं कथं पुनः ॥ पापक्षयो हि शुद्धत्वं धर्मयोग्यत्वमेव वा । प्राग्दशाहात्कथं तस्य सद्सद्भावकल्पना ॥ एवं प्राक् पशुसंस्थानादीक्षितान्नविशुद्धता । अस्ति नास्तीति चेत्येवं सहते नावधारणम् ॥ स्यादेतद्येन यः कालः पुरस्तात्परिगृह्यते । तस्यासावेव होमस्य प्रागूर्ध्वोदयकालवत् ॥ युक्तं समविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः । न काचिदत्र पूर्वोक्ता सदसत्त्वविरोधिता ॥ न चानुदितहोमोक्तावुदितोक्तिरनर्थिका । क्लेशक्षयव्ययादीनां नातिरेकोऽत्र कश्चन ॥ इह त्वल्पेन कालेन शुद्धेर्या दीर्घकालता । न वर्धयेदघाहानि साऽनेनापि निवार्यते ॥ क्लेशप्रायं च तं पक्षं नाऽऽश्रयेतैव कश्चन । ततोऽनङ्गीकृते तस्मिन् स्यात्तद्वाक्यमनर्थकम् ॥ तेनर्ते विषयान्यत्वान्न विकल्पोऽवकल्पते । स चोक्तो धर्मपीडात्ययस्तत्र चाह्नामवर्धनम् ॥ दन्तजातानुजातान्यकृतचूडेषु च क्रमात् । चितिक्रिया त्र्यहैकाहास्तत्र चाह्नामवर्धनम् ॥'

तथा गौतमेनाप्युक्तम्— राज्ञा च कार्यविघातार्थं ब्राह्मणाना च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमिति । 'अथवाऽन्तर्यदाऽऽशौचनिमित्तं किंचिदापतेत् । तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥ न वर्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि । पूर्वस्यैव हि कालस्य प्रसङ्गेन तदङ्गता ॥ प्रवृत्तोऽनपवृक्तश्च दशरात्रादिकोऽवधिः । अन्तः पतितमाशौचं स व्याप्नोति स्वसंख्यया ॥ वितत्य दश संख्या हि तान्यहानि व्यवस्थिता । शक्नोत्येव परिच्छेत्तुमन्तराशौचमागतम् ॥ शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति । नन्वेवं भोजनस्यास्ति विषयाव्यवकारणम् ॥ तत्र दीर्घावधिर्व्यर्थः स्यादल्पाद्यभ्यनुज्ञया । तस्मादिहापि वैषम्यहेतुर्वाच्योऽवधिद्वये ॥ अत्राप्यसंभवे तस्य दीक्षिते वा ददत्यपि । तन्नियुक्तकृद्दत्तान्नं भोज्यं सोमक्रये कृते ॥ आपद्धर्मा यथैवान्ये मुख्यासंभवहेतुकाः ।

तथैव प्राणपीडायां नीचराजन्नभोजनम् ॥ दुर्भिक्षमप्रमाणत्वमुक्तमन्यप्रकारकम् । अथ चाण्डालात् द्वार्तो विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥' उच्यते— 'एक विनाऽप्यनुज्ञानात् म्रियते यस्य सम्भवात् । म्रियतेऽनुज्ञया त्वन्यद्विशेषश्च तयोर्महान् ॥ सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषस्य निषिध्यते । विशेषोऽस्य तु निर्दोष लोकदोषैस्तु क्रिया ॥ तथा च मनुनाऽप्युक्तमापद्धर्मगतं प्रति । तत्रत्य पापशेषाणामन्ते शौचं भविष्यति ॥ कर्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा । उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥' इति । 'धर्मश्च प्रथमं त्वापत्स्वाश्रितस्तत्समर्थो भवेत् । तस्मात्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥'

यत्तु नीचराजन्नभोजनाद्युक्तं तदभ्यनुज्ञासमये निर्गीर्णस्थापनार्थमेव ज्ञायते । तथापि तु 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न साऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥' इति निश्चितार्थ समभक्ष्यो यानत्वादि गेहस्थानादिदोषेण भोक्तव्यम् । 'यदि वा कालनैयम्यादनयोः समविकल्पयोः । अर्थभेदस्य चास्थानाद्विरोधोऽवधार्यते ॥ दीक्षितानाम भोक्तव्यं स्यादग्नीषोमीयात् ध्रुवम् । क्रीते सोमे भोजनं नाम यत्र कर्म नियम्यते ॥ यथैव श्राद्धभोजिनः यथा ऽऽमांसभक्षणम् । श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते ॥ श्राद्धमन्तर्दशाहे हि नियोगेन निषिध्यते । एकोद्दिष्टं महैकेषां न तु पिण्डप्रदापनम् ॥' श्राद्धभोक्तिरनियमं स्वार्थं यतिविशायन । तथा पञ्चदशीचतुर्दशीषष्ठ्यष्टमीषु मांसमधुमैथुनादिक्रियाप्रतिषेधात् गृहस्थानां मांसाहारप्राप्तौ तत्कामनियमः श्रेयसे विहितः । यथाऽऽह 'न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥' इति ।

ननु न भक्ष्यदर्शनेनाभ्यनुज्ञा गम्यते न पुनरिह नियमः दीक्षितानां नीचाद्वितीयत्वादन्य कथं प्राक्क्रयात् दर्शयति तदनुज्ञानं च प्रागग्नीषोमीयपशोर्माऽ-श्रेयसेन निवर्तयतीति । तदुच्यते— 'स्याद्वाक्यद्वये नैवैतद्यद्विरुद्धयकल्पितम् । यः पूर्वं प्रतिषेधोऽत्र स स्थित नीचराजके ॥ परोऽवधिः पुनस्तस्य नैकत्वादवकल्पते । द्वितीयात्तादृशानुज्ञादर्शनाच्चेन गम्यते ॥ अभोजनविधिनूनमस्त्यन्योऽप्यान्तराश्रितः । न हि पूर्वमनुज्ञाते स्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥ सत्यामभ्यनुज्ञाते निर्गीर्णे किमनुज्ञया ॥' यथा अन्यर्थोऽरगत्येन्मात्रमेव सर्वं पवमानेन पशोपयोगि भ्यवमनुज्ञानमेवेति निर्धारमन्ते प्रवरशब्देन तदार्थं तनयप्रमाणानुज्ञाप्रकरणेन न म्रियते तथैव नीचराजस्य वस्यानुज्ञातभोजनानुज्ञास्तनमग्नीषोमीयपशमासौ पुनरुक्तिमिष्यतस्य नियमन प्रतिषेधान्तरेण वा चरितम्यानुज्ञानार्थमित्यवगम्यते । 'प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दुष्यते । पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिह व्यवस्थया ॥' दीक्षितान्नविशिष्टभोजननियमो हि श्रयोविध्यो निर्धीयते । 'पाश्चात्त्यभोजनानुज्ञा नान्यथा ह्युपपद्यते । अदृष्टार्थप्रसक्तित्वात्र विधिश्चात्र सिध्यते ॥ एवं विषयनानात्वादविरोधादयाधनम् ।'

अनाचारसरिंगत्वं वेदब्रह्मचर्याचरणस्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरविकल्पेन निरूपणाद्भवतां नरविषय एतमपरहाविरोधाभाव । तथा हि— 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । सामर्थ्याश्रमयोरपरथ गृहीतुर्ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥' गौतमनापि 'द्वादशवर्षाण्येकवेदब्रह्मचर्यं चरेत्' इति प्रथमकल्पमाश्रु गार्हस्थ्यप्रतिपादनमुक्त्वा द्वितीयकल्पे द्वादश प्रतिवेदं वा सर्वे वा ग्रहणान्तरं वा स्थिरपरिग्रह इत्युक्त । 'सत्येन शक्यते यत्तु येऽन्यवदूरपादयो नरा । गृहस्थस्य न कुर्यान्ति यत्तु तेषामय विधि ॥ नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकताऽपि वा । तैत्यदय महीतव्या वेनाऽऽद्यवेनदुच्यते ॥ उपकुर्वाणकेनैव याप्यकालो यदुक्तत । समाप्य स्नानभूयस्य पवित्रं श्रीगरमप ॥ सर्वाश्रमातिरिक्तेन स्वाध्यायेनैव शोधित । लोकैरस्यामप्याचारैर्विशिष्टा गमिष्यति ॥'

द्वैपायनादयश्च आहुः— 'परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' (मैत्रः— हिंसारहितः)

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानऋक्सामयजुर्ब्राह्मणस्वव्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि फलानि ऋत्वधिकृतपुरुषेभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्व्यावृत्तानि जपध्यानमात्राधिकृतब्रह्मचारिपरिव्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेधावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थज्ञानाभियोगमपरित्यजन् ग्रहणान्तं वेत्येतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्थो भवेत्तं प्रति द्वादशाष्टाचत्वारिंशद्वर्षपक्षावनेनैव स्मरणेन पूर्वपक्षीकृतावितिनावीय श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहर्तव्यौ । 'तेन नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽस्तीव दृश्यते । श्रुत्योरेव ह्यसौ दृष्टः क्वचिद्वा नैव विद्यते ॥ तेनात्र यदि वा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते । यदि वा बाध्यमानत्वमुक्तं बाह्यं स्मृतीः प्रति ॥'

.एतद्धि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशिना जिज्ञासुभ्यः प्रतिपाद्यते । 'यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते ॥' व्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चिद्यावज्जीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेन्न स कदाचिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत् । 'ततश्च तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम् ॥' यानि स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनुदाहृत्य निवृत्तव्यापाराणि तेषु श्रुत्यनुमानव्यवधानसापेक्षप्रामाण्येषु सत्सु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणतरत्वेन सुतरां विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण ग्राह्यतरार्थं विज्ञायते । सूत्रार्थोऽप्येवं योजयितव्यः । श्रौतस्मार्तविज्ञानविरोधे यदनपेक्षमपेक्षावर्जितं यस्य वाऽपेक्षणीयमन्यन्नास्तीत्येवं पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्राद्प्रमाणशब्दमनुषङ्गेण संबन्ध्य यदनपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानींतनव्यवहारमात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छाखान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वाशङ्कायां सत्यामेवात्यन्तनिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठानहानिः । यदा तु कचित् शाखान्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्येव । नन्वनेनैव न्यायेन स्वशास्त्राविहितविरुद्धं शास्त्रान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् । सत्यम् । 'वार्तामात्रेण तद्यावत्तावन्नैव ग्रहीष्यते । यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदाऽस्मान्न विशिष्यते ॥ अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विशेषोऽनेन दर्श्यते । नात्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणे सर्वस्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं विरुद्धानामप्रामाण्यमुच्यते इति परस्परविरोध इति शङ्कां परिहरन्नापवादिकीं संगतिं दर्शयति । सूत्रार्थः— श्रुतिविरोधे यन्मानान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव प्रमाणं स्यान्न तु स्मृतिवाक्यम्, यस्मादसत्येव विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमापकत्वमिति ।

वि— 'औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः । अमितिर्वेति संदेहे, मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः । विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानता ॥', प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वा व्याघातदर्शनात् । अमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत् । अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्पष्टप्रत्यक्षानुरोधतः ॥'

भाट्ट— श्रुतिविरुद्धानामपि 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इत्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम् । न च 'औदुम्बरी स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् तदनुपपत्तिः । परस्परविरुद्धार्थकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बहुशो दर्शनेन विरोधे सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात्, तद्वदेव विकल्पेन विरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा निवर्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदनात् विरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गस्येव स्मृतेर्बाधः स्यात् । न वा शैत्योष्ण्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येनौष्ण्यप्रत्यक्षेणेव शैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारलक्षणबाधः स्यात् । न त्वेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः संभवात् । इति प्राप्ते—

तथैव प्राणपीडायां क्रीतराजकभोजनम् ॥ हन्तैवमप्रमाणत्वमुक्तमन्यप्रकारकम् । अथ पानापदि स्नातो विश्वामित्र श्वजाघनीम् ॥' उच्यते— 'एक विनाऽभ्यनुज्ञानात् क्रियते मत्य- संभवात् । क्रियतेऽनुज्ञया त्वन्यद्विशेषश्च तयो र्महान् ॥ सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विधि- ष्यते । विशेषोऽत्यन्तनिर्दोष· कोपदोषेतरक्रिया ॥ तथा च मनुनाऽप्युक्तमापद्धर्मगत प्रति । तत्रत्य- पापदोषाणामन्ते शौचं भविष्यति ॥ कर्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा । उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥' इति । 'धर्मश्च प्रथमं तावत्पापच्छित्तारमको भवेत् । ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥'

यत् क्रीतराजकभोज्यान्नवचन तदत्यन्तापमर्पे निर्दोषान्नलाभनार्थमेव भवते । तत्रापि तु 'प्रभु. प्रथम- कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । स नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥' इति निन्दितत्वात् समर्थोऽत्यन्तरेणापि लोकयात्रादिदोषेन भोक्तव्यम् । 'यदि वा कालदेवतानियमत्यसमयविकल्पयोः' । अथ भेदव्यवस्थानादविरोधोऽयथार्थने ॥ दीक्षितान्नभ- भोज्यं स्यादक्रीते राजनि ध्रुवम् । क्रीते त्वभोजनं नाम मन. कर्म नियम्यते ॥ यथैवाश्राद्ध- भोजित्वं यथा चाऽमांसभक्षणम् । श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते ॥ श्राद्धमन्वष्टकाहं हि नियोगेन निषिध्यते । मनोद्दिष्टं सदेकेषां न तु पित्र्यं कदाचन ॥' तथाश्राद्धभोजित्वनियम. स्वर्गा येति विज्ञायते । तथा पञ्चदशीचतुर्दश्यष्टमीष्वपि मास- भक्षणमैथुनादिक्रियाप्रतिषेधात् गृहस्थस्यान्यत्र कामचारे प्राप्ते तत्करणनियम श्रेयसे विहित । यथाऽऽह 'न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥' इति ।

नत्रु च वाक्यद्वयदर्शनात्तत्र प्रयोगपृथक्त्व युक्तमिह त्वेकमेव दीक्षितान्नभोजनप्रतिषेधवाक्य कथं प्राक्क्रया त्प्रतिषेधति तदूर्ध्वकाल च प्राग्ग्नीषोमीयसमाप्तेर्निः- श्रेयसेन नियच्छतीति । तदुच्यते— 'स्याद्वाक्यद्वय- मेवैतद्यथिद्वयकल्पितम । यः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र संस्थितः क्रीतराजके ॥ परोऽवधिः पुनस्तस्य नैकवाक्यत्वमुच्यते । द्वितीयावाक्यानुज्ञादर्शनात्तेन गम्यते ॥ अभोजनविधिर्नूनमस्त्यन्योऽप्यान्तरा- लिकः । न हि पूर्वमनुज्ञाते स्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥ परणाऽभ्यनुज्ञाने निषेधे किमनुज्ञया ॥' यथा मन्वर्थोऽर्गणेनेन्धनमेव वर्ते यजमानेन यज्ञोपयोगि स्वयमनुज्ञातमेवेति निर्गमन्ते अश्वशब्देन तदानी- मनवज्ञातानुज्ञाप्रकाशनं न क्रियते तथेह क्रीतराजकात् पूर्वानुज्ञानभोजनानुज्ञावचनमग्नीषोमीयसमाप्तौ पुनर्वच- मित्यनर्थं निषेधेन प्रतिषेधान्तरेण वा वारितस्यानुज्ञा- नार्थमित्यवगम्यते । 'प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा च विकल्पे- नैव दुष्यते । पर्युदासाभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यव- स्थया ॥' दीक्षितान्ननिषिद्धभोजननियमो हि श्रेयो- र्थिभ्यो विधीयते । 'पाश्चात्त्यभोजनानुज्ञा नान्यथा ह्युपपद्यते । अदृष्टार्थप्रसक्तित्वाच्च विधिश्चाप- मिष्यते ॥ एवं विषयनानात्वादविरोधाद्बाध- नम् ।'

अथाचाराश्रितद्वयं वेदवहनपर्वावरणस्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरनिरूपणेनिबन्धनाद्वाश्रमान्तरनियमनसमवाद्वा विरोधाभाव । तथा हि— 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । सामर्थ्याश्रयोरस्य- मङ्गीकृत्यैतदुच्यते ॥' गौतमेनापि 'द्वादशवर्षा- ण्येकवेदब्रह्मचर्यं चरेत्' इति प्रथमकल्पमात्र गार्हस्थ्य- प्रतिपत्त्यर्थमुक्त्वा द्वितीयकल्पे द्वादश प्रतिवेद वा सर्वे ष्वित्यष्टाचत्वारिंशत्परिग्रह. कृतः । 'तत्रैवं श्रूयते वक्तुं येऽन्धपङ्ग्वादयो नराः । गृहस्थत्वं न शक्नुवन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकताऽपि वा । तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनाऽऽदावेतदुच्यते ॥ उपकुर्वाणकेनैव याप्यः कालो बहुस्ततः । संप्राप्य ज्ञानमूयस्त्वं पवित्रैः क्षीणकल्मषैः ॥ सर्वाश्रमातिरिक्तेन स्वाध्यायेनैव शोधितः । लोकैरप्याश्रमाचारैर्गतिमिष्टां गमि- ष्यति ॥'

द्वैपायनादयश्च आहुः— 'परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' (मैत्रः— हिंसारहितः)

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानकृच्छ्रसामयजुर्ब्राह्मणकल्पव्याख्यानादिग्रहणश्रवणनिमित्तानि फलानि कल्पचित्कृतपुरुषेभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्व्यावृत्तानि अवध्यानमात्राधिकृतब्रह्मचारिपरिव्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्योपदेशः। यो वा कश्चिन्मेधावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थज्ञानाभियोगमपरित्यजन् ग्रहणान्तं वेत्येतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्थो भवेत्तं प्रति द्वादशाष्टचत्वारिंशद्वर्षपक्षावनेनैव स्मरणेन पूर्वपक्षीकृताविति नातीव श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहर्तव्यौ। 'तेन नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते। श्रुत्योरेव ह्यसौ दृष्टः क्वचिद्वा नैव विद्यते ॥ तेनात्र यदि वा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते। यदि वा बाध्यमानत्वमुक्तं वाच्यं स्मृतीः प्रति ॥'

एतद्धि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशिना जिज्ञासुभ्यः प्रतिपाद्यते। 'यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते। तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते ॥' व्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चिद्यावज्जीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेत्स कदाचिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत्। 'ततश्च तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत्। तथापि नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम् ॥' यानि स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनुदाहृत्य निवृत्तव्यापाराणि तेषु श्रुत्यनुमानद्वारसापेक्षप्रामाण्येषु सत्सु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणतरत्वेन सुतरां विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण ग्राह्यतरत्वं विज्ञायते। सूत्रार्थोऽप्येवं योजयितव्यः। श्रौतस्मार्तविज्ञानविरोधे यदनपेक्षमपेक्षावर्जितं यच्च वाऽपेक्षणीयमन्यदासीदेवं पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्रात्प्रमाणशब्दमनुषङ्गेण सम्बन्ध्य यदनपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानींतनव्यवहारमात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते।

ततश्च न तावच्छाखान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वाशङ्कायां सत्यामेवात्यन्तनिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते। न च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठानहानिः। यदा तु कश्चित् शाखान्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्येव। नन्वनेनैव न्यायेन स्वशाखाविहितविरुद्धं शाखान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात्। सत्यम्। 'वार्तामात्रेण तद्यावच्चावश्यैव गृहीष्यते। यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदाऽस्मान्न विशिष्यते ॥ अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विशेषोऽनेन दर्श्यते। नात्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणे सर्वस्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं विरुद्धानामप्रामाण्यमुच्यते इति परस्परविरोध इति शङ्का परिहरणापवादिकी संगतिं दर्शयति। सूत्रार्थः— श्रुतिविरोधे प्रमाणान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव प्रमाणं स्यान्न तु स्मृतिवाक्यम्, यस्मात्तत्रैव विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमापकत्वमिति।

वि— 'औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः। अमितिर्वेति संदेहे, मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः। विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानता ॥, प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वा व्याघातदर्शनात्। अमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत्। अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥'

भाट्ट— श्रुतिविरुद्धानामपि 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इत्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम्। न च 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् तदनुपपत्तिः। परस्परविरुद्धार्थकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बहुशो दर्शनेन विरोधे सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात्, तद्वदेव विकल्पेन विरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वाच्च। न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा निवर्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदनात् विरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गस्येव स्मृतेर्बाधः स्यात्। न वा शैत्यौष्ण्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येनौष्ण्यप्रत्यक्षेणेव शैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारलक्षणबाधः स्यात्। न त्वेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः संभवात्। इति प्राप्ते—

भाष्यकारैरेवं सिद्धान्तितम्– सर्वत्रानुमाने अनु-
मेयजिज्ञासायाः कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्पर्शविधाने-
नावेष्टितरत्वरूपेण औदुम्बर्याः परिच्छिन्नत्वात् जिज्ञासा-
ऽभावेन नोदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमानप्रसरः । तथा
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनम्, यथा
' वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः परिगृह्णाति ' इत्यादौ
तत्रापि न श्रुतिकल्पनं कल्पहेतोरेव मूलतोपपत्तेरिति ।
वार्तिककारस्तु— न जिज्ञासाया अनुमित्यङ्ग-
त्वम्, अन्यत्रजिज्ञासायामपि तदुदयात् सत्यपि वा
तस्याः कारणत्वे अनमितिविषयश्रुतेर्जिज्ञासितत्वाद्य
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि लोभादिमूलकत्वाङ्गीकारे च
अष्टकादिस्मृतेरपि तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे-
ऽपि स्मृतेः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलकत्व-
कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं
वेष्टनं नानुष्ठेयम्, अर्थवादानुग्रहीतविधिमूलकत्वस्यापि
स्मृतिषु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य सम्भावितत्वात् ।
तस्य चोत्सर्पनस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे आभासत्वसम्भवात् ।
अतश्च यावच्छ्रुतिदर्शनं अननुष्ठानलक्षणं अप्रामाण्य-
मित्यभिप्राय सूत्रमिति प्राह ।

यद्वा— शाक्यादीनामपि क्षत्रियत्वप्रसिद्धेर्वेददर्शन-
समनेन तत्प्रणीतस्मृतीनामपि वेदमूलकत्वम्, तन्मूल-
भूतवेदश्चेदानीं प्रलीनः, इति प्राप्ते— शिष्टत्रैवर्णिकाना
धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुख्यहेतोरभावात् प्रत्यु-
ताप्रमाणत्वेनैव तेषां स्मरणात् वेदाप्रामाण्यवादिभिरेव
च तत्प्रामाण्यस्वीकारात् वेदमूलकत्वकल्पनाऽनुपपत्तेर-
प्रामाण्यमिति सूत्रार्थः ।

मण्डन— ' श्रुत्या विरुद्धा स्मृतिरप्रमाणम् । '

शंकर— ' न तत् श्रुतिविरोधतः । '

● विरोधाधिकरणं विषयान्तराप्रसरात् अनङ्गी-
कृतमपि केनचित् शाक्यादिग्रन्थस्य वेदमूलत्वसंभावना-
मात्रेण आशङ्क्य तन्निराकरणार्थत्वेन व्याख्यातम् । सु.
पृ. २२८. ● प्रामाण्याप्रामाण्यविचारो न फलविचारः
किन्तु अधिकरणाङ्गविचार एव । अतश्च विरोधे सत्यपि
प्रामाण्यव्युत्पादनात् विरोधाधिकरणेन (शिष्टाकोपा-
धिकरणस्य) आपवादिकी संगतिः अस्मिन् पक्षे द्रष्टव्या ।

सोम. १।३।४. ● विरोधाधिकरणस्य शाक्यादि-
ग्रन्थविषयत्वम् । (वार्तिकमते) । सु. पृ. २२८.
● विरोधाधिकरणे च उभयोरपि स्मृत्याचारयोः
श्रुतिविरोधे प्रामाण्यमपोदितम् । कौ. १।३।४।८ पृ.
५४. ● विरोधाधिकरणे विरुद्धस्मृतिप्रामाण्यापवादेन
अविरुद्धस्मृतिप्रामाण्य निरपवादमुक्तम् । सु. पृ. २०४.
● विरोधाधिकरणे शाक्यादिग्रन्थाना अप्रामाण्यं व्युत्पा-
दितम् । कौ. १।३।३।७. ● विरोधाधिकरणे सर्ववेष्टन-
स्मृत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । सु. पृ. २२७. ● वार्तिक-
कारमते विरोधाधिकरणे शाक्यादिग्रन्थाना वेदमूलत्वा-
समनेन अप्रामाण्य प्रतिपादितम् । तदधिकरणाक्षेपोऽपि
कल्पसूत्राधिकरणे पूर्वपक्षे (कृत.) । कौ. १।३।६।
११. ● स्मृत्यधिकरणे एतावत्प्रामाण्यस्यापि व्युत्पा-
दितत्वात् विरोधाधिकरणे तस्यापि स्मृतिवत् वेदविरोध-
विषये प्रामाण्य अपोदितम् । सु. पृ. २०७.

● यद्वा नात्र (शिष्टाकोपाधिकरणे १।३।४)
विरोधाविरोधमात्र विचार्यते, किन्तु सत्यपि विरोधे
द्विराचमनादीनां धर्मित्वेन बलीयस्त्वादबाधः उत
प्रामाण्यदौर्बल्याद् बाध. इति विरोधाधिकरणापवादार्थं
विचार्यते । सु. पृ. १७४.

● स्मृतेः श्रुतिविरोधे तावत् विरोधाधिकरण-
न्यायेन श्रुत्यकल्पनम् । कौ. १।३।३।७.

● विरोधाधिकरणभङ्गटीकाव्याख्यानान्ते सोमे-
श्वरेणोक्तम्– मन्त्रकल्पो देवताविधि. अश्वदानफल-
विधिश्च । बाल. पृ. १९.

● भाष्यकारीयविरोधाधिकरणभङ्गावसरे श्रुति-
विरुद्धानामपि स्मृतीनां प्रामाण्य व्यवस्थापित परन्तु तत्र
विकल्पेन उभयानुष्ठानसम्भवात् प्रामाण्यम् । कु. १।३।
७।८ पृ. ६४.

● ' विरोध एव क्वास्ति क्व नास्ति ' इत्येवं
विरोधाधिकरणविषयव्याप्त्यर्थत्वमस्या– (१।३।४)
धिकरणस्य इति तेनास्य संगतिः । सोम. १।३।४.

● विरोधावगतिः । द्वयी हि विरोधावगतिः, सहा-
नवस्थान वा छायाऽऽतपवत्, परस्परपरिहारो वा
भावाभाववत् । कणिका. पृ. ११२.

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद् ग्रहणस्यार्थवत्त्वाच्छरवत् श्रुतितो विशिष्टत्वात् । १०।७।१६।५१ ॥

विरोधिनां पदार्थानां मध्ये एकश्रुतौ एकस्य अन्यतमस्य श्रवणे नियमः स्यात् नियमविधित्वं स्वीकार्यम् । ग्रहणस्य अन्यतमश्रवणस्य अर्थवत्त्वात् सफलत्वसिद्धेः । श्रुतिनः श्रुत्या विशिष्टत्वात् विहितत्वात् चोदकप्राप्तान् बाधेरन् । यथा वाजपेये 'खादिरो यूपो भवति' इति खादिरस्य नियमः, पालाशादेश्च बाधः । तथैव यथा 'यवमयो मध्यमः पुरोडाशः' इति श्रुतेः यवानां नियमः, व्रीहीणां बाधः । शरवत् यथा 'शरमयं बर्हिर्भवति' इत्युक्तेः शराणां नियमः, कुशानां बाधः तद्वत् । इति सिद्धान्तः ।

उभयप्रदेशान्नेति चेत् । ५२ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । उभयोः खादिरपालाशयोः, बृहद्रथन्तरयोः, व्रीहियवयोर्वा प्रदेशात् चोदकेन उपदेशात् न पालाशरथन्तरव्रीहीणां निवृत्तिः संभवति । तस्मान्न नियमः किंतु विकल्पः ।

शरेष्वपि । ५३ ॥

उक्त-पूर्वपक्षिणः शङ्कायां सिद्धान्ती प्रतिबन्द्या प्रतिशङ्कते । यदि उभयोपदेशात् पालाशादिषु न निवृत्तिः तर्हि शरेष्वपि न निवृत्तिः स्यात् तत्रापि विकल्पः प्रसज्येत । इति ।

विरोध्यग्रहणात् तथा शरेष्विति चेत् । ५४ ॥

पूर्वपक्षी शरदृष्टान्तं शोधयति । न शरेषु दोषः । विरोध्यग्रहणात् विरोधिनां ग्रहणाभावात् कुशाविरोधिषु शरेषु अङ्गीक्रियमाणेषु तद्विरोधिनां कुशानां ग्रहणं संभवति । तत्र शरेषु तथा कुशनिवर्तकत्वं स्यात् ।

तथेतरस्मिन् । ५५ ॥

सिद्धान्ती समाधत्ते । तर्हि इतरस्मिन् खादिरादौ पालाशादिविरोधिनि अङ्गीक्रियमाणे खादिरादिविरोधिनः पालाशादयः अङ्गत्वेन ग्रहीतुं न शक्याः । तस्मात् खादिरादीनां नियमः, पालाशादीनां निवृत्तिः ।

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् । ५६ ॥

पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । विरोध्यग्रहणात् पलाशादीनां निवृत्तौ स्वीकृतायां श्रुत्यानर्थक्यं श्रुतेः चोदकस्य खादिरपलाशाद्युभयप्रापकस्य अनर्थकत्वं प्रसज्येत । तस्मात् न पलाशादीनां निवृत्तिः किंतु विकल्पः । इति चेत् ।

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रवृत्तिः स्यात् । ५७ ॥

सिद्धान्ती आह । 'खादिरो यूपो भवति' 'बृहत् पृष्ठं भवति' 'यवमयो मध्यमः पुरोडाशः' इति खादिरबृहद्यवानां ग्रहणस्य विधानस्य अर्थवत्त्वात् सफलत्वसिद्ध्यर्थं उभयोः खादिरपलाशयोः, द्वयोरपि एवं बृहद्रथन्तरयोः यवव्रीह्योश्च अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् । किंतु खादिरादीनां नियमः पलाशादीनां निवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

• विरोधिनां च न सह प्रवृत्तिः । भा. १०।७।१९।६६.

• विरोधित्वाच्च लोकवत् । १०।७।१९।६६ ॥ एकस्मिन् कार्ये ये विकल्पेन साधकाः ते परस्परं विरोधिनः । तेषां न सह प्रवृत्तिः विरोधित्वात् । लोकवत् यथा 'मत्स्यान् न पयसा समश्नीयात्' इति मत्स्यैः पयो निरस्यते तद्वत् । इति न्यायः । पू. १०।७।१९।६६.

• विलापनं आज्यधर्मः । भा. ३।१।४।७.

• विलेशः । अथ आधिच्छन्दस्काः ऋच उपादास्यामहे तासु गीतिं विलेशयाम । (अधिकपरिमाणासु ऋक्षु सामगाने ऋक्शेषे सामादर्शनं विलेशः) । भा. ९।२।४।२१. • विलेशः अल्पस्य न्यूनता । वि. ९।२।४. • विलेशः शास्त्र. ऋगपेक्षयाऽल्पत्वम्, यदि न्यूनच्छन्दस्कायामृचि उत्पन्नं साम अधिकच्छन्दस्कायामृचि गीयेत तदा अल्पं साम ऋक्परिपूरणाक्षमं स्यात् । रत्नायनम् . पृ. ८७.

• विवक्षाऽविवक्षयोः भेदे प्रमाणाप्रमाणविचारः मीको पृ. १६२९–१६३१ 'ग्रहन्याय' इत्यपि स्थले द्रष्टव्यः ।

• विवक्षाबीजं विधेयत्वमेव, नोपादेयत्वं तद्विशेषणत्वं वा इति मञ्जूषिकायां (मञ्जूषिका– 'मुख ■

पिबेत्' इत्यस्य विवेचक वार्तिक पृ. २११–२१३ ।) उक्तम्– 'नोपादेयत्वमेवैकं विवक्षाकारणं मतम् । विधेयत्वविवक्षाया कारणं हि महद्विधि. ॥' बाल. पृ. १३.

● विवक्षितमेकत्वं 'पशुमालभेत' 'पशुना यजेत' इत्यादौ पशोः । ४।१।५।११–१६. मीको. पृ. २४९४ 'पश्वेकत्वाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● विवक्षित पुंस्त्वादि लिङ्ग पशौ । ४।१।६।१६–१८. मीको. पृ. ३३५४ 'लिङ्गाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● यदि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितं इत्युच्यते । भा. ४।१।५।११.

● विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणाप्रसङ्गः, वाक्यभेदप्रसङ्गश्च । विवक्षितार्थापेक्षया आधिक्याभ्युपगमे आनर्थक्यप्रसङ्गः । तत्र विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणा इत्यस्योदाहरणम्– 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति । अत्र हि विवक्षितोऽर्थः उत्तरकालविशिष्टबृहस्पतिसवान्तराङ्गत्वं वाजपेयस्य, तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः प्रसिद्धस्यैव बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरत्व तदभ्युपगमे वाजपेयश्रुतौ कालक्षणा इति । विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदः इत्यत्र उदाहरणम्– 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति । अत्र हि विवक्षितोऽर्थः द्रव्यदेवताकालद्वयविशिष्टयागविधिः । तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः द्रव्यदेवतामात्र विधीयते न यागविधिरिति । तदभ्युपगमे वाक्यभेदः इति । विवक्षितार्थापेक्षया आधिक्याभ्युपगमे आनर्थक्य इत्यस्योदाहरणम्– 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । अत्र 'सांग्रहण्या ग्रामकामो यजेत' इति प्रधानवाक्यगतग्रामकामपदानुषङ्गेण विवक्षितार्थापेक्षया आमनहोमविधेः आधिक्याभ्युपगमे ग्रामकामपदानुषङ्गानर्थक्यम् । बाल. पृ. ३.

● विवक्षितवचना: मन्त्रा. । नियतोच्चारणं तु अदृष्टार्थम् । १।२।४।३१–४९. मीको. पृ. ३१०१ 'मन्त्राधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● विवर्तवादन्याय: । रज्जौ यथा दृश्यमानोऽपि सर्पः अनिर्वचनीयत्वात् विवर्तरूपः तथा ब्रह्मणि विश्वं इति न्यायार्थः । के.

● विवाह: त्रिंशतिवर्षे पुरुषस्य न अशास्त्रीयः । तदुक्तं विस्तरे (६।७।१३) 'त्रिंशद्वर्षो विवाहं कुर्यात्' इति । के. ● विवाहे 'इष एकपदी भव' इत्यादिषु 'भव' इति शेषानुषङ्गस्यापि अनुषङ्गन्यायविषयत्वम् । तत्र केषाचित् सकृत् प्रयोगो दृश्यते स न युक्तः । सुधा. पृ. ६९६.

● विवाहार्थमिथ्यावादस्य विधेयत्वे अपि धर्मत्वं नास्ति तस्य विवाहमात्रसाधनतया अलौकिकत्वाभावात् । अत एव 'पञ्चानृतान्याहुरपातकानि' इति पातकत्वाभावमात्रं न तु धर्मत्वम् । मणि. पृ. ६.

● विवाहकाले । उद्वाहकाले एव अनयोः (दम्पत्योः) वचनेन द्रव्यसाधारण्य प्रतिपादितम्, 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति प्रतिपादितत्वात् । टुप् . ६।१।४।१७.

● मातुलसुता, मातृगोत्रा, समानप्रवरा च कुमारी न विवाहयोग्या । वि. ११३१५ वर्णक २.

● विविधसंख्याकानां दक्षिणानां आधाने विकल्पः । १२।४।५।९. मीको. पृ. ९२२ 'आधाने दक्षिणानां सर्वासु विकल्प.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

※ विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानस्तोत्रयोरेव साम्नामावापोद्वापौ (विवृद्धत्वे आवाप , अविवृद्धत्वे उद्वाप.) ॥

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् । १०।४।११।२१॥

भाष्यम्— इह विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणम् । ते एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । विवृद्धस्तोमकेष्ववृत्तिः अविवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते किं यस्मिन् कस्मिंश्चिदावापो यतः कुतश्चिदुद्वाप. उत पवमानेष्वेव आवापोद्वापाविति । किं प्राप्तम् ? अविशेषादनियम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पवमाने आवापोद्वापौ स्यातामिति । कुतः ? अस्मिन्नेव हि तौ

दृश्यते 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि, गायत्री बृहत्यनुष्टुप्। अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वपन्ति' इति।

वचनानि त्वपूर्वत्वात्। २२॥

भाष्यम्— ननु दर्शनमिदम्, प्राप्ति उच्यताम्। उच्यते— 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्'। असति न्याये वचनान्येवैतानि कल्प्यन्ते। तस्मात् पवमाने एव आवापोद्वापस्थानमिति।

शा— अविवृद्धौ प्रत्यक्षश्रुतैः 'कौत्सं भवति' इत्यादिभिः तावत्संख्याना प्राकृतानामुद्वाप, विवृद्धौ तु प्रत्यक्षश्रुताना राजनामादीनामधिकाना आवाप इति स्थितम्। तत्र चिन्त्यते किं यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्तोत्रे यस्य कस्यचित् ऋचि प्रत्यक्षश्रुताना आवापो यत्र कुत्रचित् प्राकृतानामुद्वाप अथवा पवमानेष्वेव गायत्री बृहत्यनुष्टुप्सु आवापोद्वापौ इति। तत्र यत्र क्वचिदपि निवेशो वैकृतानामर्थवत्त्वादविशेष तन्निबन्धनश्च प्राकृतानामुद्वाप इति कोऽप्यविशेषणैव स्यात्। 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च, अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इत्येतत्तु हिशब्दोपबन्धात् वर्तमानापदेशरूपत्वाच्चानियामक नावापोद्वापौ नियन्तुमलम्। यद्यपि नियामक तथापि पवमानविषययोरेव आवापोद्वापयोर्देशविधानार्थं न स्तोत्रान्तरपरिसंख्यार्थमिति। उच्यते— अपूर्वत्वात् अस्यार्थस्य विधायकमेवेद स्तुतिपरिकल्पितविधिशक्तिक अतो वचनात् पवमानेषु एव आवापोद्वापौ।

सोम— पूर्वोक्तविषयविवेचनात् सङ्गति। सूत्रार्थस्तु— पवमानेष्वेव आवापोद्वापौ स्यातां यतस्तयो, 'त्रीणि ह वै' इति वाक्ये दर्शनादिति।

वि— 'प्राप्ति स्तोत्र ऋचि क्वापि स्यादावापस्तथोद्वृति। पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोत विशेषत ॥, आवापो नो परिसंख्यानादत्र यनेति शङ्किते। विध्यन्वयानेवभूतमपूर्वं तद्विधीयते ॥'

भाट्ट— विवृद्धौ प्रत्यक्षश्रुताना राजनामादीना ... मानानां च प्रतिकृतपन्न ... संस्कारात् ... सर्वस्तोत्रेषु समुच्चितपर्ये प्राप्ते 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्, अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति वचनेनप्राप्तिपरिसंख्याविधित्ववेन इतरस्तोत्रेषु आवापपरिसंख्यानात् पवमानस्तोत्रयोरेव स। न चानेन पवमानस्तोत्रयोरेव गायत्र्यादिऋग्भिन्नऋक्ष्वेव सामावापपरिसंख्यानेऽपि स्तोत्रान्तरे तत्परिसंख्याया मानाभाव इति वाच्यम्, अत्र पवमानपदानुपादानात् प्रत्युत यज्ञपदोपादानेन यज्ञसम्बन्धिगायत्र्यादिभिन्नऋक्ष्वेव सामावापपरिसंख्यानगत स्तोत्रान्तरेऽपि तत्परिसंख्यानस्य करत्वात्। अत्र हि ऋगधिकरणकत्वस्थलगतावाप साम मात्रविषयोऽन्यथाप्रसक्ते। अत एव गायत्र्यादयोऽपि पवमानस्तोत्रसम्बन्धिन्य एव, स्तोत्रान्तरे तासामभावात्, न तु आर्भवपवमानादिसम्बन्धिन्य इत्यपि ध्येयम्।

इय च प्राप्तपरिसंख्याऽपि श्रौती, एवकारेण अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वात्। अत एव नाम्या त्रैदोष्यमपि। न चैवकारार्थस्यान्ययोगव्यावृत्तिरूपस्येतरपदार्थेनान्वयानुपपत्ति, भूतले एव घटोऽस्तीत्यादौ एवकारार्थस्यान्ययोगव्यावृत्तिरूपस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन घटेऽन्वयाङ्गीकारात्, भूतलस्य च प्रथमान्तक्रियायामन्वितस्यापि पार्ष्ठिकोऽन्यपदार्थेऽन्वय इति भूतलभिन्नाधिकरणसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगी घट इत्यर्थबोधोपपत्ते। भूतलपदस्य च पार्ष्ठिकान्वयो घटपदेनापि, अन्यथा भूतल एवास्ति इत्यस्याप्यापत्ते। अत एव भूतलवृत्तिर्घट इत्यर्थविवक्षाया प्रतियोगीति वाक्यार्थ। अतश्चात्रापि गायत्र्यादिषु तद्भिन्नऋगधिकरणकाभावप्रतियोगी सामावाप कार्य इति शाब्दबोधेऽपि सामावापतद्विवेकेन तद्भिन्नऋक्षु सामावापाभाव एव विधीयते इति युक्तैव श्रौती परिसंख्या त्रैदोष्यरहिता च। अतश्च राजनामादीना प्रत्यक्षश्रुताना सम्भावयत्यर्थेनागम्यमानाना च सामावाप पवमानविषय एवेति सिद्धम्। अत एव स्तोत्रान्तरे संख्याप्रवृत्तिरप्यस्त्येव।

वस्तुतस्तु नात्र प्राप्तपरिसंख्या, यदन्ये 'न तौ पशौ करोति' इतिवत् न्यायप्राप्तस्यापि अनूद्यत्वेन तत्कार्यबोधनं विकल्प्यते। एवञ्चिदमभ्यासदे उद्देश्यविधेयबोधकत्वसम्बन्धाद्यत्वेनैकवाक्यत्वसम्भवाच्चैव। अपि

तु न्यायप्रवृत्ते पूर्वपक्षप्रत्यङ्गीकारेण गायत्र्यादिषु सामावापविधिरेवाय परिसंख्याफलक । अत एव एवकारार्थोऽप्यनुवाद एव । न च गायत्र्यादीनामुद्देश्यत्वेऽनेकोद्देश । अत्रेत्यस्य एकस्योद्देश्यपरत्वेन तदभावात् । सप्तम्याश्च प्राधान्यपरत्वेऽप्याधेयत्वसम्बन्धतात्पर्यग्राहकत्वासान्यसम्बन्धेन सामावापविधि । यद्यपि च गायत्र्यादिषु सामावापे विहितेऽपि न स्तोत्रान्तरे तदावापप्रसक्त्यादिरिति नानाश्वाभिधानीन्यायेन फलत परिसंख्यात्वम्, तथाऽप्यावापविधे प्रयोजनजिज्ञासाया प्रयोजनान्तरासभवे गमकविधयैव स्तोत्रान्तरेषु अभ्यासविधिकल्पनेन परिसंख्याफलकत्वोपपत्ते ।

अत एवाविवृद्धस्तोमके क्रतौ उपदिष्टकौत्सादिनिवेशार्थं यत्र क्षुरचिरस्तोत्रे प्राकृतसामोद्वापे नियमेन प्राप्ते 'अत एवोद्वपति' इत्यनेन गायत्र्यादिभ्य उद्वापस्य श्रुत्या फलतो वा नियमकरणात् स नियमविधिरेवेत्युक्त कौस्तुभे ।

तत्त्व तु आवापविधिबलादेवोद्वापस्यार्थसिद्धत्वात् अयमनुवाद एव तत्स्तुत्यर्थ । अत एवावापविधेरपि विवृद्धस्तोमादौ परिसंख्याफलकत्व अविवृद्धस्तोमके नियमफलकत्वमित्यपि बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु आवापविधिरयमनारभ्याधीतोऽपि न प्रकृतौ निविशते, तत्र कस्मिन्नपि स्तोत्रे आवापाभावात् । तथाहि बहिष्पवमाने तावत् साम्नोऽभ्यास एव । ऋचां तु नवानामेव पाठ इति न तत्र कस्याप्यागम । एवमितरयो पवमानयो यावत्संख्यमृचां साम्नां च विधानादेव नावाप । आज्यपृष्ठाग्निष्टोमस्तोत्रेषु तु साम्नां ऋचां चाभ्यासादेव स्तोमसपत्तिरिति न कोऽप्यावापविधेर्विषय । अत एव प्रकृतौ आज्यादिस्तोत्रेषु एकैकसामविशिष्टैकैकतृचाम्नानात् स्तोमसपत्त्यर्थं सामान्तराणामृगन्तराणां चागमे प्राप्तेऽपि नानेन वचनेन तत्परिसंख्या पवमानयोरावापप्रसक्त्यभावेन तत्रावापविधिमुखेनेतरस्तोत्रेषु तत्परिसंख्यापकत्वाभ्य प्राकृताज्यादिविषयत्वानुपपत्ते । अत एव प्रकृतावाज्यादिस्तोत्रेषु न्यायप्राप्तोऽप्यागम 'त्रिच्छन्दा आवपेत् माध्यंदिन पवमान पञ्चसामा पञ्चच्छन्दा आवप आर्भव पवमान सप्तसामा' इति पवमानद्वयविधावापपरश्रवणात् परिसंख्यायते ।

अत्र हि प्रकृतौ पवमानद्वये आवापाभावेऽप्यावापसमाख्या प्रकृतौ विकृतौ वा यत्र यत्रावापप्रसक्तिसाऽत्रैव, न स्तोत्रान्तरे इत्येवपरा सती प्रकृतावपि स्तोत्रान्तरेऽभ्यासविध्यापादनद्वारा आगमपरिसंख्यार्था विज्ञायते । अतो विकृतावपि तत एव स्तोत्रान्तरेष्वभ्यासविधिसभवात् न 'त्रीणि ह वा' इत्यादिवचन श्रुत्या फलतो वा तत्रावापपरिसंख्यार्थम् । अपि तु विवृद्धस्तोमके क्रतौ पवमानद्वये सख्यासपत्त्यर्थमुभयोरुभयोरागमे प्राप्ते गायत्र्याद्यधिकरणकसामावापविधिस्ताद्दशऋगभ्याससपादनद्वारा ऋगन्तरागमपरिसंख्यार्थं, पवमानवृत्तित्रिष्टुबाद्यधिकरणत्वपरिसंख्यार्थो वा ।

एव चाविवृद्धस्तोमके कौत्सादीनां न्यायादेव पवमानद्वय एव प्राकृतऋगधिकरणकावापसिद्धौ 'अत्र होतारपन्ति' इत्यय पवमानवृत्तित्रिष्टुबाद्यधिकरणत्वव्यावृत्तिफलको गायत्र्याद्यधिकरणनियम इति ध्येयम् । 'अत एवोद्वपति' इत्यय तदशे त्वनुवाद एव । सर्वथा कौत्सादीनां पवमानयोरेव निवेश इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'पवमानेऽधिकोद्धृती ।' अधिकोद्धृती अधिकम्– आधिक्यम्, आवाप, वृद्धि । उद्धृति – उद्धरण उद्वाप । ते द्वे पवमाने एव भवत इति शेष ।

शकर— 'स्तोमवृद्धौ न बाध स्यात् ।' 'बाधा बाधौ न तत्रगौ ।'

* विवृद्धसुत्याहानुपलक्षण द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वाने । ११।४।७।२०–२२ मीकोषु २१९१ 'द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वाने०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपा क्रतव सन्ति । वि १०।४।१२ * विवृद्धस्तोमका क्रतव । प्रकृतौ यत्र स्तोत्रे यावन्त स्तोमा भवन्ति ततोऽधिका स्तोमा तत्र स्तोत्रे यत्र क्रतौ भवन्ति ते विवृद्धस्तोमका क्रतव । (१०।४।१०।२०) । के

☒ त्रिवृद्धस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने सामैकत्वात् ऋगागमेन संख्या पूरयितव्या ॥

बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ।
१०।५।७।२६॥

भाष्यम्— त्रिवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु संशयः । बहिष्पवमाने किं साम्नामागमोऽभ्यास इति । पूर्वेण न्यायेन आगम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । बहिष्पवमाने तु नैवम् । ऋगागमस्तत्रेति । कुतः ? सामैकत्वात् । कथम् ? यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय तृचाय हिंकरोति । अथ कस्माद्बहिष्पवमाने सकृदेव हिंकरोतीति । एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात् । ' स्वरमेव गायत्रम् ' (' स्वरसामैव गायति ' इत्येवं भाट्टदीपिकादिधृत. पाठ.) इति वचनात्सामैकत्वे ज्ञाते ऋगागमेन संख्या पूरयितव्येति । सामाभ्यसितव्यमिति ।

शा— बहिष्पवमानेऽपि किं सामागमः उत ऋगागम इति संशये पूर्वेण न्यायेन सामागमे प्राप्ते, ब्रूमः— ' एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसामैव गायति ' इति वचनात् सामागमो न सम्भवति । न च अभ्यासेनापि संख्यापूरणं सम्भवति, ' पराग्बहिष्पवमानेन स्तुवीत ' इत्यनभ्यासवचनेन पराक्शब्देन अभ्यासस्य श्रुत्यैव निषिद्धत्वात् । तस्मात् ऋगागम. ।

वि— ' किं बहिष्पवमानर्चौ साम्नर्चा वाऽभिपूरणम् । साम्ना पूर्वोक्तितो नैव सामैकत्वपराक्श्रुतेः ॥ '

भाट्ट— न्यायप्राप्तस्यापि सामागमस्य गायत्र्यात्राधिकरणकत्वविधानादेव गायत्र्यादिरहितेषु स्तोत्रान्तरेषु परिसंख्या । ' त्रिच्छन्दा आवापः ' इत्यादौ आवापपदं तत्स्तुत्यानुवाद एव । अतश्च बहिष्पवमानेऽपि गायत्रतृचस्य सत्त्वात् तत्रापि स्तोमविवृद्धौ सामावापः । न च गायत्रीमात्रसत्त्वेऽपि गायत्रीबृहत्यनुष्टुभां त्रयाणामभावात् कथं तत्रावापविधिरिति वाच्यम्, उद्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वेन माध्यंदिनपवमाने इव गायत्रीमात्रसत्त्वेऽपि आवापोपपत्ते. । न च ' यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय हिंकरोति, अथ कस्माद्बहिष्पवमाने सकृदेव हिंकरोति, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात् स्वरसामैव गायति ' इति वचनेन सामैकत्वविधानात् न तत्रागम इति वाच्यम्, एतस्य हिंकारैकत्वे हेतुमात्रपरतया प्रकृतौ पाठप्राप्तसामैकत्वानुवादकत्वेन तद्विधायकत्वाभावात् । अतः प्रकृतौ तृचत्रये एकस्यैव साम्नोऽभ्यासेऽपि त्रिवृद्धस्तोमकायां विकृतौ साम्नः आगमे न किञ्चिद्बाधकम् । इति प्राप्ते, न तावदागमस्यमानगायत्र्याद्यधिकरणत्वेनैव ' त्रीणि ह वै ' इत्यनेन सामावापविधिः । गायत्र्यादीनां सिद्धवत्तत्सन्निधानुवादानुपपत्तेः । अत. अवश्यविधेये प्राकृतगायत्र्यधिकरणके सामागमे गायत्र्या अभ्यासस्यावश्यकत्वात् ' पराक् बहिष्पवमानेन स्तुवते ' इत्यनभ्यासवाचिपराक्छब्देन तत्पर्युदासानुपपत्ते. ' त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः सप्तच्छन्दा आवाप आर्भवः ' इति पवमानद्वये एवावापग्रहणस्य स्तोत्रान्तरे इव बहिष्पवमानेऽप्यावापपरिसंख्यार्थत्वाच्च । ' अत्र होतारपन्ति ' इत्यस्य पवमानवृत्तित्रिष्टुब्न्यायवृत्तिफलकत्वस्योक्तत्वात् अतस्तत्रैकस्यैव साम्नोऽभ्यासः ।

न चैवमपि ऋचामनभ्यासस्य न्यायादेव सिद्धेस्तत्तद्विध्यानर्थक्यम्, तस्य स्तोत्रान्तरेषु न्यायप्राप्तऋगागमपरिसंख्यार्थत्वस्य तत्र तत्रोक्तत्वात् । किंच ' स्वरसामैव ' इत्यत्र साम्नः पाठादेव प्राप्तत्वेन एवकारार्थस्यैव सामान्तराभावरूपस्य प्रकृतौ विकृतौ वा विधेयत्वाद्बहिष्पवमाने सामाभ्यास आवश्यक एव । अत एव आवापसमाख्यया पराग्वाक्येन च पवमानत्रयातिरिक्ते ऋक्सामोभयपरिसंख्या । पवमानत्रये तु उभयागम इत्यप्यपास्तम् । ' त्रीणि ह वा ' इत्यादिना क्रियमाणस्य प्राकृतगायत्र्याद्यधिकरणकसामावापविधे. निर्विषयत्वापत्ते. । तस्मादावापसमाख्या सामावापविधिविधेयत्वोक्तवचनेनोपसंह्रियते । एवं च बहिष्पवमानेऽपि सामावापस्य परिसंख्यातत्वादनभ्यासस्य ऋङ्मात्रविषयत्वावगतेरुक्तव्यवस्थासिद्धि. । अतो बहिष्पवमाने साम्नोऽभ्यास ऋचामागम इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' ऋगागमः स्यात् पवमान आद्ये । '

शंकर— ' पवमाने त्वाद्यऋचा । '

* त्रिवृद्धस्तोमके क्रतौ ,श्रुतसंख्यासंपत्तये अप्राकृताना साम्नामागमः । १०।२।६।३५–२५. मीको.

पृ. २५६ 'अतिरात्रे एकविंशादौ०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * विवृद्धस्तोमकेषु अविवृद्धस्तोमकेषु च विकृतियागेषु उपदिष्टैः सामभिः अतिदिष्टानां बाधः, विवृद्धस्तोमकेषु तु उपदिष्टानामतिदिष्टानां च साम्नां समुच्चयः । वि. १०।४।१२, * विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' । विवृद्धिश्चैव पवमानेष्वेव । बहिष्पवमाने चोर्ध्वंगानमेव नावृत्तगानम् । ततश्च एकविंशस्तोमपूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः, त्रिणवे षट्, त्रयस्त्रिंशे च अष्टौ । एतेषामागन्तूनां तृचानां निवेशः अन्ते कर्तव्यः न तु पर्यासात् प्राक्, कल्पनमबाधप्रसङ्गात् । ५।३।४. * विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानयोः आगम्यमानानां साम्नां गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु निवेशः न तु अन्ते तृचे । ५।३।५।१३–१४. मीको. पृ. २६० 'अतिरात्रे काम्यस्तोमविवृद्धौ संख्यापूरणार्थं०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

विवृद्धस्तोमक्रतुषु उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां न बाधः, अविवृद्धस्तोमक्रतुषु च उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां बाधः ॥

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च । १०।४।१०।२०॥

भाष्यम्— सन्ति विवृद्धस्तोमकाः अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति । तथा द्वात्रिंशाः पवमानाः अभिषेचनीयस्य । तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, क्रोशश्रवसे वसिष्ठस्य जनित्रे च द्वे साम प्रवेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च सश्रवोपमदे चोभे । तथा, दशहविषाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य । तथा अपचितिवतः पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य । 'पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् । कार्यौ नवदशस्तोमावभितः सवने उभे ॥' इति । तदत्र क्वचित्प्रकृतौ स्तोमसंख्या विवृद्धा, क्वचिद्धीना । तत्र संदेहः किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उत हानौ निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् ? उभयत्र निवृत्तिः । प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्तं निवर्त्यते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती भविष्यति, अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स्तोमविवृद्धौ अनिवृत्तिरधिकं स्यात् । कुतः ? आगमेन हि साम्नां संख्यापूरणं वक्ष्यते । आगमेन चाऽभ्यासस्याश्रुतित्वादिति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृद्धौ तु प्राकृतं निवर्त्येत । यावता निवृत्तेन सा संख्या पूर्यते, तावत्प्राकृतं बाधितव्यम् । अन्यत्प्राकृतमेव स्यात् । कुतः ? इतरस्याश्रुतित्वात् । इतरत्र श्रूयते, आगमः कर्तव्य इति । संख्यामात्रं श्रूयते । तस्माद्विवृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिः । हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्तयितव्यम् । अथ यदुक्तम्, साम्नामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति । उच्यते । बाध्यतामार्षं चोदकेन । गुणमात्रमार्षं विशिष्टगुणश्चोदक इति ।

शा— यत्र स्तोमविवृद्धिः यथा 'द्वात्रिंशः पवमानोऽभिषेचनीयः' इत्यादौ, तत्र प्रत्यक्षश्रुतैः राजसामभिः प्राकृतानि विनीयन्ते किंवा समुच्चयः इति । तत्र विवृद्धस्तोमकेषु आगमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । तत्र आगमेन विवृद्धौ पूरितायां प्रत्यक्षश्रुतानि राजसामानि विवृद्धौ अवकाशमलभमानानि प्राकृतबाधेन वर्तन्ते, तेन अविवृद्धौ विवृद्धौ च सर्वत्र बाधः । इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'प्राकृतानामबाधेन वैकृतानां संभवः । यत्र तत्रैव बाधः स्याद्विवृद्धौ त्वस्ति संभवः ॥' तस्मात् विवृद्धौ समुच्चयः ।

सोम— आपवादिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु— स्तोमविवृद्धौ प्राकृतसमुच्चयः स्यात् इतरस्याभ्यासस्याश्रुतत्वात् अविवृद्धौ यत्र प्राकृतसंख्या यथाप्रकृत्यवतिष्ठते यत्र वा 'पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम्' इत्यादौ हीयते तत्र उभयत्रापि परं प्राकृतनिवृत्तिः ता विना वैकृतनिवेशासंभवादिति ।

वि— 'स्तोमस्य वृद्ध्यवृद्ध्योः प्राकृतः किं निवर्तते । अवृद्धावेव वाऽऽद्यः स्यात्साम्नोत्पत्त्युपयोगतः ॥ अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् । वृद्धिं प्रत्युपयोगित्वाद्वृद्धौ तु न निवर्तकः ॥'

भाट्ट— यत्र यथाप्रकृत्येव स्तोमः, यत्र वा न्यूनः, यथा 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इत्यादौ तत्र उपदिष्टैः कौत्सा-

द्विभिः प्राकृतानां तावत्समसंख्याकानां बाध इत्युक्तम् । यत्र तु प्रकृत्यपेक्षया विवृद्धस्तोमकता, यथा ' एकत्रिंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम् ' इत्यादौ, तत्र उपदिष्टानां राजसामादीनां न प्राकृतसामनिवर्तकता संख्यासंपत्तेरुपदिष्टातिदिष्टसामविशिष्टमन्त्रैरेवोपपत्तेः । अत एव आगमेन सख्यापूरणमपि उपदिष्टातिदिष्टैः समुच्चितैरपि तदपूरणे इति वक्ष्यते ।

मण्डन— ' न बाध. स्तोमवृद्धौ तु । '

शंकर— ' स्तोमवृद्धौ न बाधः स्यात् । '

विवृद्धिः कर्मभेदात् पृषदाज्यवत् तस्यतस्योपदिश्येत । ५।३।१।१॥

प्रकृतौ पञ्च प्रयाजाः श्रुताः । अग्नीषोमीये पशौ तु ' एकादश प्रयाजान् यजति ' इति श्रुतम् । चातुर्मास्येषु च ' नव प्रयाजान् यजति ' इति । तत्र किं प्रतिप्रयाजं एकादशत्वसंख्याया अन्वयः प्रयाजसमुदायेन वा अन्वयः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । विवृद्धिः प्रकृतपञ्चत्वसंख्यापेक्षया अधिका एकादशत्वसंख्या तस्यतस्य एकैकस्य प्रयाजस्य उपदिश्येत । कर्मभेदात् प्रयाजलक्षणस्य प्रधानकर्मणः भेदात् । पृषदाज्यवत् ' पृषदाज्येन अनुयाजान् यजति ' इति प्रत्यनुयाजं पृषत्त्वगुणो भिद्यते तद्वत् । तथा च पशौ पञ्चपञ्चाशत् प्रयाजा. स्युः चातुर्मास्येषु च पञ्चचत्वारिंशत् ।

अपिवा सर्वसंख्या स्यात् तद्विकारः प्रतीयेत । २ ॥

अपिवाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न एकादशत्वसंख्या प्रत्येकस्य, किन्तु सर्वसंख्या स्यात् । सर्वेषां पञ्चानां प्रयाजानाम्, सर्वेषां त्रयाणां चानुयाजानां इयं विकारभूता एकादशत्वसंख्या स्यात् । तद्विकारः तस्याः पञ्चत्वसंख्यायाः त्रित्वसंख्यायाश्च विकारः एकादशत्वसंख्या प्रतीयेत, न तु तस्यतस्य प्रत्येकं प्रतीयेत । तस्मात् सर्वसंख्या इति सिद्धान्तः । पशौ एकादश एकादशैव प्रयाजाश्चानुयाजाश्च, चातुर्मास्येषु नवनवैव । के.

' विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ' इति न्यायः ॥ साहस्री. ९९२.

* विशदं विभक्तावयवं इति ' भक्ष्येण मिश्रीकरण ' इत्यत्र (पा० २।१।३५) हरदत्तः । सोम. ८।१।१८ । कठिनत्वापरपर्यायविशदत्व... । भाट्ट. ८।१।९.

विशयेऽलौकिकं सर्वार्थत्वात् । ७।३।१२। ३० ॥

गर्गत्रिरात्रे, आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते ' अग्निमुपनिधाय स्तुवते ' इति । तत्र किं अलौकिकं लौकिकं वा अग्निमुपनिदध्यात् इति विशये संशये अलौकिकं वैदिकं अग्निं उपनिदध्यात् । कुतः ? सर्वार्थत्वात् सर्ववैदिककर्मार्थत्वात् वैदिकस्य आहवनीयादेः । इति पूर्वः पक्षः । अत्र लौकिकं लौकिक इति लिङ्गभेदेन विभक्तिभेदेन च द्वेधा पाठोऽन्यत्र । अकारप्रश्लेषः नास्ति । तत्र प्रथमान्तपाठानुसारेण स्यात्–पदमपि सूत्रे पठितम् । द्वितीयान्तत्वपक्षे तु सूत्रे स्यात्–पदं नास्ति किंतु उपनिदध्यात् इत्यध्याहारः ।

न वैदिकमर्थनिर्देशात् । ३१ ॥

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते ' अग्निमुपनिधाय स्तुवते ' इति । तत्र वैदिकं अग्निं उपनिदध्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं निषिध्य परिशेषन्यायेन सिद्धान्तमाह । न वैदिकं अग्निं उपनिदध्यात् । कुतः ? अर्थनिर्देशात् । वैदिकस्याग्नेः अर्थविशेष. प्रयोजनविशेषो निर्दिष्ट. । तत्र च आज्यदोहसामपठनकाले उपनिधानं नोक्तम् । तस्मात् वैदिकं नोपनिदध्यात् । परिशेषात्तु लौकिकमग्निं उपनिदध्यात् इति सिद्धान्तः ।

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् । ३२ ॥

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहसामगानकाले अग्नेरुपनिधानं विहितः । स च परिशेषात् लौकिक इति सिद्धान्तितम् । ननु न परिशेषोऽवतरति कस्यचित् धिष्ण्याग्नेरुपनिधानस्य संभवात् इति चेन्नेत्याह । इतरेषां धिष्ण्यानामग्नीनामपि उत्पत्तिस्तथा, यथा आहवनीयादीनाम् । तेऽपि असाधारणे व्यापाररूपे कार्ये विहिताः तेषामपि अन्यत्रस्य उपनिधानं न संभवति । समत्वात् आहवनीयादिभिर्धिष्ण्यानाम् । तस्मात् परि-

संस्कारप्राये यत्र अन्ये संस्काराः गोदोहनादयः तत्रास्य दर्शनमिति । वा. ३।३।१।१२ पृ. ८०५.

卐 विशये प्रायदर्शनात् । २।३।६।१६॥

'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितस्य पयसो दोहनविषये 'वत्समालभेत' इति श्रुतम् । किमयं यागविधिः उत संस्पर्शनमात्रविधि इति विचारे 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इतिवत् प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात् यागविधिः इति पूर्वपक्षे उत्पन्ने सिद्धान्तमाह । विशये यागविधि, संस्पर्शमात्रविधि. इति संशये प्रायदर्शनात् उपसर्जनावर्तनानुमन्त्रणादिकर्मसु वत्सालम्भनस्य पाठात् नायं यागः किंतु संस्पर्शमात्रं इति निर्णयो भवति । गोप्रस्नवनातिशये चायं संस्पर्शो उपयुज्यते । आलभनमिदं च चाटुकरणात्मकस्पर्शविशेषरूपम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च । १७॥

'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इति प्रकृत्य 'वत्समालभेत' इति श्रुत आलभतिः वत्सचाटुकरणरूपसंस्पर्शनं विदधाति न यागं इति 'वत्सनिकान्ता हि पशवः' इत्यर्थवादस्य उपपत्तेरपि सिद्धं भवति । निकान्तशब्दः नितरां प्रियत्ववाची । वत्साः निकान्ताः अतिप्रिया येषां ते पशवः वत्सनिकान्ताः । आलभतेः यागवाचित्वे तु नायमर्थवाद उपपद्येत । तस्मात् वत्समालभेत इति आलभतिः संस्पर्शनमात्रमाह इति सिद्धान्तः । के.

● 'विशये प्रायदर्शनात्' । २।३।६।१६ ॥ 'पूषाऽसि' इति मन्त्रो वत्सालम्भे विनियुज्यते न वा इति संदेहात् पूषशब्दो देवतावाची न वा इति संदेहाच्च वत्सालम्भे देवतासंयोगसंदेहो योग्यत्वात् व्यवहितानुपक्षपातनुसाररूपसाध्यसिद्ध्यै विशयशब्देन हेतुतया उक्तः इत्येव गूढ आशयः सूचयति (वार्तिककारः) 'सिद्धान्तस्तु' इत्यादिना । सु पृ. १३३, ● 'विशये लौकिकं (कः) स्यात् सर्वार्थत्वात् । न वैदिकमर्थनिर्देशात्' (१।३।१२।३०-३१, एतत्सूत्र सु-टिप्पु) इत्यधिकरणे 'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इति स्तुत्यङ्गत्वेन गायादुपकारके अग्न्युपनिधाने विहिते लौकिकस्याग्नेरुपनिधानं सम्पद्यते । पृ. ६४०.

● विशसनं पशुधर्मः । भा. ३।६।७।१८.

● विशसनस्थले पशु प्रकृतिद्रव्यम्, हृदयादि तु हविः । उत्सर्गस्थले तु पशुरेव साक्षात् हविः । मीन्या.

● विशिष्टः । न हि अविधाय विशेषणं शक्यते विशिष्टो विधातुम् । भा. ७।२।१२।२७ पृ. ५५९.

● विशिष्टस्य तादर्थ्ये विशेषणस्यापि तादर्थ्यं भवति क्वचित् । यथा- 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' इत्यत्र मन्थनस्यापि पाकाङ्गत्वम् । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र ऐन्द्र्याः न केवलं उपस्थानाङ्गता एव किंतु गार्हपत्याङ्गत्वमपि । एवं 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यादावपि । वाक्यसंयोगात् । विशिष्टस्य तादर्थ्येऽपि न विशेषणस्य तादर्थ्यं क्वचित् । यथा- अभिक्रमणस्य प्रयाजदृष्टदेवतामन्त्राणां च प्रयाजाङ्गत्वं न तु दर्शाङ्गत्वं वाक्यसंयोगाभावात् । विशिष्टं प्रति तादर्थ्ये अपि विशेषणं प्रति न तादर्थ्यं इष्यते क्वचित् । यथा- अर्थज्ञानं प्रति स्वाध्यायस्य अध्ययनस्य वा तादर्थ्येऽपि न विशेषणं अर्थकर्म प्रति तादर्थ्यमिष्यते, प्रकरणाभावात् । वाल. पृ. १०३

卐 विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायः । यथा- अनेन स्वार्थः काङ्क्षितो योग्यश्च स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति, तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यतेऽनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इति नव्यनैयायिकमतमाश्रित्य शाब्दबोधोऽङ्गीक्रियते इति संक्षेपः । साहस्री. १८४.

● 'विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः' । इति न्यायेन अवधारितेदमर्थ्यमन्येव विधेयस्यात्, तादृशस्यैवानुवादत्वावगतिः । सु. पृ. १३६९.

● शुद्धस्य स्तोत्रो साम्नो वा प्रहाणनाविधो निमित्तत्वायोगात् विशिष्टस्यैव निमित्तत्वावगतेः न विशिष्टानुवाददोषापत्तिः । सु पृ ८८६.

● विशिष्टार्थप्रतीतौ सम्बन्धस्य नान्तरीयकत्वात् सम्बन्धशब्देन लक्षणया वैशिष्ट्याभिधानम् । सु. पृ. ७५२.

● 'विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जने' इति न्यायः । शास्त्रप्रकाशिका. ६०३.

* विशिष्टार्थविधौ समासोपात्ते वाक्यभेदो नास्ति । बाल पृ १०१–१०२

* विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् । २।३।३।४ मीको. पृ ९१० 'आधानाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* विशिष्टोद्देशस्य अनुमतिवाक्ये अदोषत्वात् समासपदस्यैवानुमेयत्वम् । सङ्कर्ष १।३।३

* विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधानाभिधाने तु न येनचिदिहाश्रिते ॥' अगृहीत विशेषणे तदनुरक्ता विशेष्यबुद्धिर्नोपजायते इति तद् ग्रहणमादर्तव्यम् । न तु अनभिहितविशेषणत्वेन किञ्चित् दुष्यति । वा ३।४।४।१३ पृ ९१५–९१६

* विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वं नाङ्गीक्रियते इति शिरोमणि । मणि पृ २८, * विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य न हेतुत्वम्, विशेष्यविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात् इति केचित् । पृ २१

* विशिष्टधर्मे वृत्तस्य विशेषणप्रवृत्तिरव नियम इति न्याय । यथा– दृश्यते हि ' कुण्डली याति ' इत्यादौ विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य गत्यादे कुण्डलादि रूपविशेषणनिमित्तमिति । ' कुण्डली भुङ्क्ते ' इत्यादौ तु कुण्डलादिरूपलक्षणत्वाद्विशेष्यस्यैव भोजनान्वय इति । साहस्री २६३

* विशिष्टनिषेधात् विशेषणनिषेध । अत्र निषेधकस्य प्रतिषेध । बाल पृ ३०

* विशिष्टप्रतीतौ अपि देवदत्तशब्दस्य पुरुषस्य च केवलस्य अभिधान युक्त कारणिन्यन्तदण्डयो प्रत्यक्ष दण्डशब्दाश्रवणतश्च विशेषणत्वापत्त । वाक्यत् (देवदत्तशब्द) दण्डी (पुरुष) । वा १।१।५।११ पृ ३१८

* विशिष्टप्रत्ययादेव सर्वत्र अर्थापत्त्या एकस्य द्वयोरा अन्यतरस्य विशेषणविशेष्ययो व्यापार शब्दे कल्प्यते । सा (अर्थापत्ति) चान्यथानुपपत्तिरूपत्वा दनन्यलभ्ये विषये भवति । वा ३।४।४।१३ पृ ९१६.

* विशिष्टबुद्धि । शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनात् विशेषणविशेष्यग्राहक प्रमाणद्वयसद्भावे एव विशिष्टबुद्धेर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियम , न सर्वत्र । सु पृ १४०८.

* विशिष्टरूपाश्रयत्वात् विशेषणविशेष्ययो, तज्ज्ञान विना विशिष्टज्ञानानुपपत्ति । [illegible] पृ १४०१

* दण्डिशब्द केवले दण्डे न प्रयुज्यते इति विशिष्टवचनोऽवधार्यते । वा १।३।९।३३ पृ ३१८

* ' विशिष्टवाचकस्य पदस्य एकदेशपरत्वे लक्षणा ' इति न्यायात् ' त्रिवृता यूप परिवीय ' इत्यादौ नरकमात्रग्रहणे लाक्षणिकत्वप्रसङ्गो दुर्वार एव । अतश्चेतादृशविषये त्रैगुण्यमेव (त्रिवृत्पदार्थ) । कौ १।३।४।९ पृ ७६

* विशिष्टविधानम् । यदा केनचिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते, तदा विशिष्टविधान अङ्गी करोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्र्य इष्टा । वा ३।५।१०।३१ * विशिष्टविधानात् शुद्धधात्वर्थविधिश्रुति बलीयसी । सु पृ ७६८ * विशिष्टविधाने वाक्यभेदो नास्ति । यथा 'वाय व्य श्वेतमालभेत' । ननु अत्रापि श्वेत वायव्य कुर्यात्, त चालभेत इत्यर्थद्वयविधानात् भिन्नैतैव वाक्यम् । नैतै एवम् । नहि आलभेत इत्यस्य अप्रमितिभा , यद् द्वयदेवतासत्र येन पुरुषप्रयत्न ब्रूयात् । यथा ' रक्तमश्व योजय ' इति यदा गुणविधिपर भवति वाक्यम् तदा द्वाभ्या वाक्याभ्या प्रयोजन गुणद्वयविधाने । अथ सोमानय' इत्युच्येत तत्र गुणविधिपरेऽपि वाक्ये पर्यवसित एव गुणद्वयविधानम् । श्रुत्यैव विशिष्टगुण द्वयस्य प्रतीतत्वात् न भवति एकस्य वाक्यस्य अतिभार । भा २।३।८।१४, * विशिष्टविधाने वाक्य भेदो न भवति । यदुक्त अनेकगुणविधाने वाक्य भिद्येतेति । यदीमौ गुणौ आधानविशिष्टौ विधीयेयाताम्, भवेद्वाक्यभेद । द्वाभ्या तु विशेषणाभ्या विशिष्ट एक माधान विधायिष्यते । तेन न भविष्यति वाक्यभेद । २।३।३।४ पृ ५९४

* कथञ्चिदनुवादत्वे सम्भवति विशिष्टविधानानुपपत्तिः । वा. ३।५।१०।२१ पृ. १००६.

* विशिष्टविधानन्यायः । यत्र हि एकक्रियाविशेषण अनेकमुपादीयते तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः सुलभः इति, तत्र विशिष्टविधानन्यायः । के.

* विशिष्टविधिः अविशिष्टविधिमपेक्ष्य दुर्बलो भवति । वा. १।३।१५।४६. * विशिष्टविधिः गुणविधिना बाध्यते यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ । बाल. पृ. १४०. * सर्वप्रकारासम्भवे च विशिष्टविधिः भवति । वा. २।३।३।४ पृ. ५९०. * विशिष्टविधेः विशेष्यविशेषणोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्त्या विशिष्टमात्रपरस्य विशेषणांशेऽपि प्रामाण्य इष्यते एव इति रेवत्यधिकरणे वक्ष्यते । कु. १।१।८।२१. * विशिष्टविधौ अपि विशेषणभूतपदार्थान्तरविधिः । सु. पृ. ७६८. * विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणा । 'सोमेन यजेत' सोमवता यागेन इष्टं भावयेत् इति । मीन्या. * विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः । मीन्या.

* विशिष्टविधिनिरूपणम् । 'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल.' 'सोमेन यजेत' 'अरुणयैकहायन्या' इत्यादौ विशिष्टविधि. अभिमतः । तत्र वार्तिककृता आघाराग्निहोत्राधिकरणे (२।२।५।१३-१६) अष्टौ श्रुतिप्रकारान् पारदौर्बल्यवत. निरस्यता दूषणमुक्त 'दध्ना जुहोति' इत्यादिगुणमात्रविधौ समानपदोपात्तसन्निकृष्टधात्वर्थग्रहणासंभवात् विप्रकृष्टग्रहणम्, अतो विशिष्टविधौ उभयो. विशेषणविशेष्ययोः विध्याश्रयणात् संनिकृष्टविध्यर्थं तत्सम्भवः, विप्रकृष्टविध्यर्थं च तदसम्भवः अभ्युपगन्तव्य इति युगपद्विरुद्धसम्भवासम्भवापत्तिः इति । तत्र श्रुतेन प्रत्ययेन शुद्धयाग विधाय उपपदार्थविधानाय अश्रुत प्रत्ययान्तर कल्प्यम्, तेन उत्पत्तिशिष्टगुणान्वयस्य विशिष्टविध्यङ्गीकारप्रयोजनं न सिध्यति, उत्पत्तिशिष्टाया अपि आमिक्षायाः वाजिनवत् तत्पराशिष्टत्वात् विकल्पोपपत्ते. कर्मान्तरविधिः वाजिनवाक्ये न स्यात् । यद्यप्यत्र तद्धितचतुर्थीकृतसम्बन्धादपि भेदः सिध्येत्, तथापि 'ऐन्द्रवायव गृह्णाति' 'मैत्रावरुण गृह्णाति' इत्यादौ उभयत्र तद्धिताविशेषे नोपात्तविवक्षितत्वेन विना भेदः सिध्येदिति । अत्रोच्यते । शुद्धस्य कर्मणः अनुष्ठानाशक्तेर्विधानासम्भवात् सम्भवति विशिष्टविधिः । न चैवं 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्यादौ शुद्धकर्मविध्यसम्भव., विध्यनुपपत्त्या तत्रापि उत्पत्तिविधौ सामान्यतः इष्टमाज्यवत् द्रव्यसामान्ये कल्पितेऽपि तद्विशेषाकाङ्क्षाया वाक्यान्तरविहितविशेषलाभेन उपपन्नस्य प्रधानविधेः तद्विधानक्लेशाङ्गीकरणायोगात् । स्ववाक्योपात्ते तु विशेषे तद्विधानमात्रपर्यवसानोपपत्ते. ।

यत्तूक्तं सनिकृष्टविध्यसम्भवनिमित्तो विप्रकृष्टार्थविधिरिति । तन्न । तस्य उपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकत्वात् । तदुक्त 'प्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च । अधिकत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते ॥' इति (वा. १।४।१।१ पृ २२१-२२) । अत्र व्रीह्यादिवत् उद्भिदादेः गुणविधित्वे प्रयोजनवत्त्वं हेतु वदन् विपर्ययपर्यवसानेन दृष्टान्तेऽपि व्रीहिविधौ अन्यथा तदुपादानानर्थक्यमेव हेतु ब्रूते । किञ्च आघाराग्निहोत्राधिकरणे गुणस्य क्रियाद्वारैव विधेयतोक्तेः विप्रकृष्टविध्यर्थमपि सनिकृष्टविधिसम्भव एव वाच्यः । स तु तत्प्राप्तौ विशिष्टरूपेण वाच्य., अप्राप्तौ तु स्वरूपत एव इति न युगपद्विरुद्धसनिकृष्टविप्रकृष्टविधिसंभवासम्भवदोषः । न चानेकविशेष्यविशेषणविधानार्थं विध्यावृत्त्यापत्तिः । विशेषणमनुतिष्ठन्नेव हि विशिष्टमनुतिष्ठति नान्यथा, इति विशिष्टविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पनात् । तदुक्त पूर्णमास्यधिकरणे (२।२।३।३-८) 'विशिष्टाया भावनायामाख्याय श्रौत विधिस्त्वं यदि अन्य अपि मुख्येन पुन प्रोच्येत तत पुनरुच्चारणदोष अवैदिकत्वापत्तिश्च लभेत । अयं पुन. सकृद् विधाय निवृत्तव्यापारः स्वार्थान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वविशेषणेषु प्रत्येकनिष्ठानि विध्यन्तराणि आविर्भावयन् समाम्नायावगतैकरूपापरित्यागेनैव असकृदुच्चारणफले वर्तते' इति, 'विशेषणान्यनुपादाय विशिष्टे व्यापारासंभवात्' इति च (वा. पृ ४८५) । ग्रहैकत्वाधिकरणेऽपि (३।१।७।१३-१५) 'यथो पुनर्दंर्शसंख्याविधाना भावनां यागं च प्रति उपादेयत्वात् अवैरूप्येण विशिष्टैकभावनाविधानात् अर्थापत्तिलभ्यविशेषणविध्यन्तराविर्भावात्

एकवाक्यत्वसिद्धि ' इति (वा ३।१।७।१५)। एवं विशिष्टविध्यर्थाऽनुपपत्त्या विशेषणविधिषु कल्प्यमाने ष्वपि यागादेर्धात्वर्थस्य विशेषणत्वेऽपि न तद्विषयो विशेषणविधि, श्रुतेनैव तु प्रत्ययेन धात्वर्थानुरक्तैव भावना विधीयते, न शुद्धा शब्दान्तरन्यायात् (२।२। १।१)। तत्र हि उक्तं ' सर्वं धर्मिनिरूपणाधीननिरूपण सम्बन्धीव ज्ञेयनिरूपणाधीननिरूपणं च ज्ञानमिव अव च्छेदकधात्वर्थनिरूपणाधीननिरूपणा भावना ' (सु पृ ७०४) इति । अतो या धात्वर्थं विना निरूपयितु मेवाशक्या सा सुतरां तद्विधिं विना शुद्धा प्रत्ययेनोक्ता ऽपि विधातुमशक्या इति श्रुतेनैव विधिना धात्वर्थानु रक्ताया एव विधानात् न धात्वर्थरूपविशेषणविषय विध्यन्तरं कल्प्यते इति । ग्रहैकत्वाधिकरणन्यायमुपाश्रित्या मपि धात्वर्थावच्छिन्नैव भावना श्रुतविधिविषय इत्यु क्तम् । इति विशिष्टविधिनिरूपणम् । वाऊ पृ ९४–९६

● विशिष्टविधिव्युत्पादनप्रयोजनं उत्पत्तिशिष्ट गुणबलीयस्त्वं समर्थयितु वैश्वदेवाधिकरणम् (१।४।१०। १३–१६)। अयमाशय – यद्यपि विशिष्टविधौ गुण विशिष्टस्यापि कर्मणः विहितत्वं विशिष्टविध्यर्थाऽनुप पत्तिप्रसूतेन विधिना विशेष्यस्य अपि विशेषणवत् विधानात् शुद्धानुवादेन हि वाक्यान्तरस्थस्यापि गुणस्य वाक्यभेदवत् वाक्यीयवाक्यदोषात् विकल्पेन विधानोप पत्ते उत्पत्तिशिष्टतादि नैमित्तिक उत्पन्नशिष्टस्य तस्मिन् दे बाधाभावात् उद्भिदादिगुणानां ज्योतिष्टोमे गुणविधि त्वेऽपि उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं न गुणविधित्वनिराकरणाय उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वसमर्थनार्थं विशिष्टविधिव्युत्पादनमर्थे इत्यापद्येत अनुवादोत्तरं गुणस्य विधातुमशक्य त्वात् ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यादावपि सामान्यतो द्रव्यदेवताविशिष्टस्यैव विधानाभ्युपगमात् विशिष्टविधौ स्वाक्यश्रुतद्रव्यादिविशिष्टस्यैव भावना अनु वादान्तरत्वेन च नैयायिकस्य स्वाक्यश्रुतगुण विशिष्टत्वाभ्युपगमे विशिष्टविधौ गुणोत्पत्ति शिष्टत्व उत्पत्तिशिष्टत्वं सिद्धम् इति विशिष्टविधि व्युत्पादनप्रयोजनं उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं समर्थयितु वैश्वदेवाधिकरणम् । सु पृ ४७१

● विशिष्टविधिसदृशन्याय । यदि (सत्रादुदव साय गृहपतिनीयेन यजेरन्) साहित्यं अप्रसक्तत्वात्तत्क स्यात् ततो मत्वर्थविशिष्टविधिसदृशन्यायेन कथञ्चित् विशिष्टविधिगौरवापादकत्वमपि कर्तृत्वविधिं अङ्गीकृत्य तस्मादित्यविरुद्धा । ननु एकपदोपादानेन नान्तरीयकतया प्राप्तमनूद्यते इति न विवक्षितम् । कौ १।१।७।१४ पृ १८४

● विशिष्टवृत्ते धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वं नियतम् । यथा ' कुण्डली गच्छति ' इति कुण्डलमपि गच्छत्येव । कै

● विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रका रकनिश्चयस्य हेतुता । मणि पृ १५

● विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य विशेषणताव च्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् । मणि पृ ३०.

● विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रका रकनिश्चयस्य हेतुत्वं नाङ्गीक्रियते इति शिरोमणि । मणि पृ २८

● विशिष्टवैशिष्ट्यरूपवाक्यार्थस्य भानं चतु र्विधम् । (१) विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं यथा ' दण्डिमत् कुलम् ' । (२) विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशे षणान्तरं यथा ' नीलदण्डवान् पुरुष ' । (३) एक विशेष्ये अपरवैशिष्ट्य (विशिष्टवैशिष्ट्य) यथा ' दण्डी देवदत्तः कुण्डली ' । (४) एकत्र द्वय यथा ' दण्डी कुण्डली देवदत्त ' । मणि पृ ७९

द्रु ' विशुद्धसत्त्वा विरला पुनः प्रिय ' इति न्याय । माहस्री ९७०

● ' विशेष ' इति असाधारण्यमुच्यते । दुप् ८।२।११९ ● विशेषः एकदेशपदे सामान्य वाधते । वा ३।८।७।२७ ● विशेषः सामान्यात् प्रबल । सामिधेनीशब्दस्य सामान्यम् , समद्वय च वैरूप्य विशेष । तेन वैरूप्य सामन्दयोः पाठद्वयबाध । वि ३।२।१३ ● विशेषः सामान्यात् बलवान् । दुप् १०।२।२।५ पृ १९८१ ● विशेषः सामान्य

प्राप्तौ सत्या शक्यो नियन्तु नान्यथा । वा. ३।२।८।२२ पृ ७७१. ● सामान्ये प्राप्ते विशेष विधीयते । टुप्. १०।३।२।१५ . ● सामान्ये हि कश्चित् विशेषो भवत्यपि । न तु नि सामान्य कश्चित् विशेष उपपद्यते । वा. ३।८।१४।४१ पृ. ९८२. ● 'सामान्यप्राप्त्यपेक्षश्च विशेषो नियम्यते' । वा. ३।२। ८।२२ पृ ७७८ ● विशेषेण सामान्य बाध्यते । 'आहवनीये जुहोति' इति सामान्यम्, 'पदे जुहोति' इति विशेष । पदेन आहवनीयस्य बाध । वि १०।८।८ ● विशेषेण सामान्य बाध्यते । किं कारणम्? स्वाश्रयेषु अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवात्, विशेषस्य च अपरिच्छिन्नस्य एकान्तभाविनस्तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गात् उपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति । भा १२।४।७।२० । स्वाश्रयेषु ब्राह्मणपिण्डेषु, अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य अपरिच्छिन्नविषयस्य, विशेषापेक्षया ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवात् । तस्मात् विशेषात् कौण्डिन्यात् अन्यत्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्ति. संभवत्येव । तस्मात् सामान्य शास्त्र कृतार्थंमन्यस्मिन् विषये । विशेषस्य पुन. कौण्डिन्यादे अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्योऽपरिच्छिन्नस्य, तदाश्रयिन तदसंभवे तस्मिन्नसंभवे विषयाभावप्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । टुप् ● 'तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र संबन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥' तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति, न दुर्बलप्रमाणक । वा ३।६।२।९ पृ १०३०, ● बाध्यते च सामान्य सारूप्येण वा विशेषेण निरपेक्षेण वा । ३।८।१६।४२ पृ १०६३ ● विशेषस्य सामान्यात्मकत्वे एव सामान्यविधे विशेषविधौ पर्यवसानम् । शु ३।७।८।१८. ● विशेषे असति व्यवहाराभाव । भा १०।७।३।११, ● विशेष ग्रहण ते भेदे दृष्ट । ११।४।१२।४२ ● विशेषेषु सर्वेषु सामान्यमन्तर्गतम् । वा ३।१।८।२२ पृ ७०९.

● विशेषातिदेशो सामान्यातिदेशस्य आरम्भकत्वम् । रहस्य. पृ १२९

● विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिकरणम् । ८।१।१।१. मीको. पृ २४९ 'अतिदेशविशेषप्रतिपादनप्रतिज्ञा' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

※ विशेषाऽभावे विशिष्टाभाव इति न्यायः । अयमपि न्याय पक्षतालक्षणे संघटते । तथाहि– यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि प्रकृतन्यायेन पक्षता भवति । तत्र विशेषीभूतायाः सिद्धेरभावाद्विशेषणस्याप्यभाव. । एवमन्यत्र । साहस्री. ५४७.

● विशेषाभिधानशक्ति सामान्य अनभिधायापि संभवति । विशेषशब्दो हि वृक्षत्व–पार्थिवत्व–द्रव्यत्व–सत्ता-प्रमेयत्व–ज्ञेयत्वानां न तावदभिधायक· अथ च तद्विशेषमेव शिंशपा अभिधत्ते । वा ३।४।४।१३ पृ. ९४०.

● विशेषाश्रयत्व सशाया । भा २।२।५।१४.

● विशेषतोदृष्टमनुमान स्वार्थं परार्थं चेति द्विविधम् । बाल पृ ८.

● 'विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां सर्वेषु ह्यप्रवृत्ति स्यात्' । २।३।३।४ ॥ समप्राधान्यनिरासार्थं सूत्रम् । पूर्वेषां प्राकृतानां प्रयाजादीनां विकृतौ कृष्णलहोमादि-विशेषदर्शनात् न सर्वेषां समप्राधान्यम् । सु पृ ७३६.

● विशेषधर्माणां श्येनीयानां इषौ अतिदेश । ७।१।२।१३–१६ मीको पृ १९६ 'अतिदेश इषौ श्येनीयविशेषधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विशेषधर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतुत्व सामान्यतो धर्मज्ञानस्य । मणि पृ २

● विशेषप्रतिषेधो यथा– 'ब्राह्मण न हन्यात्' इति । बाल पृ १३

● विशेषरूप निषिद्धविषय अभ्यनुज्ञाविधि यथा– 'क्षीणमत्र श्रमो नास्ति' इति निषेधे 'जीविनात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्तत । आकाश इव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥' इति मनु । अत्र निषेधस्य पक्ष । बाल पृ १६, ● विशेषरूप पर्युदस्तविषय अभ्यनुज्ञाविधि यथा ऐतरेयब्राह्मणे– 'अश्नीतस्य वशायां हुतायाम्' इति । पृ १७.

• विशेषवचनेन प्रत्यक्षस्य परिमाणत्वात् न शक्यम् । भा १०।५।१३।९४ वर्णक २, • विशेष वचनेन विशेषविधानं प्रत्यक्षं भवति । सामान्यवचनेन विशेषविधानं परोक्षं भवति । प्रत्यक्षं परोक्षात् प्रबलम् । विशेषवचनं सामान्यवचनात् प्रबलम् । ३।१।५।११ पृ ६७२

※ विशेषवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य नानाविधोऽर्थो व्याख्यातुं शक्यते इति न्यायः । साहस्री ५७०

• विशेषवाचिनो द्वयो नास्ति बाध्यबाधक भाव । टुप् ५।१।६।२५

• विशेषविधिना च अविशेषविधिर्बाध्यते । भा १।६।३।१०

• विशेषविधिभेदा बाल मध्यस्था मीक्षो पृ ३५४६ ' विधि द्विविध इति बिन्दौ बाल-मध्य द्रष्टव्या ।

• विशेषविधिविषयं परिहाय सामान्यशास्त्राणि प्रवर्तन्ते । वा ३।२।८।२१ पृ ७७४

• विशेषविहितेन सामान्यविहित बाध्यते । तत्र विशेषभेदे विशेषस्य भेदेन द्रष्टा । तत्र आद्योदाहरणं यथा- पदेन आहवनीयबाध । द्वितीयोदाहरण उपसंहार । बाल पृ १३०

• विशेषश्रुति वाक्य सामान्यश्रुति पदम् । भा ३।१।६।१२ पृ ६८९

• विशेषशास्त्रेण दीक्षप्रवृत्तेन मध्यप्रवृत्तस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः । मीम १।३।१० वर्णक १

• विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रबाध । सु पृ ६७८

• विशेषशास्त्रे सामान्यशास्त्राणि उपसंहियमाणानि । वा ३।१।५।११ पृ ६७२

• विशेषश्रुति सामान्यश्रुतिं बाधते । भा ३।१।७।१५ पृ ८०० • विशेषश्रुति सामान्यश्रुतेर्बलवती श्रुतेर्विरोधे । वा ३।३।७।१८ पृ ८४०

• विशेषसंयोगबोधकश्रुति सामानाधिकरण्य बोधकश्रुतेर्बलवती । वा ३।३।७।१८ पृ ८४०

※ विशेषसन्निधाने ह्यप्राप्त सामान्य तद्व्यतिरिक्ते सामान्ये वर्तते इति न्यायः । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यागत इतिवत् । यथा- ' चतुर्नाड्यस्त्वहल्याया पञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाड्य सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्नत ॥ ' इति जगन्मोहनधृतनारदवचने अहल्या पाञ्चाले देशविशेषौ । सर्वदेशशब्दोऽहल्यापाञ्चालव्यतिरिक्तदेशेषु वर्तते इति ज्योतिश्चिन्तामणि । साहस्री ५७१

• विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या इत्येवं समाख्या द्विविधा । बाल पृ १२ • विशेषसमाख्या सामान्य समाख्याया बलीयसी । वा ३।३।७।१४ पृ ८४१

• विशेषसमाख्यया सामान्यसमाख्याया बाध । सु ३।८ पृ ६१

• विशेषणं अनभिधाय तद्विशिष्टविशेष्याभिधाना सम्भवात् विशेषणस्य च विशेष्येण अन्यतासंबन्ध । वा १।३।५।१० पृ २११ • विशेषणं अनुतिष्ठन्नेव हि विशिष्टमनुतिष्ठति नान्यथा । बाल पृ १५

• विशेषणं कार्यान्वये अपेक्ष्यते । सु पृ ८१५

• विशेषण तावत् सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयते इति स्थितम् (आकृत्यधिकरणे) । वा ३।१।६।१२ पृ ६७३

• विशेषण संभवे व्यभिचारे वा अर्थवत् । मणिका पृ ३६५ • अनन्तरसम्बद्धं हि विशेषणं विशेष्यं विशेषु शक्नोति, न हि व्यवहितम् । भा १०।३।१।११ ४१, • असाधारणं च भवति विशेषणम् । विशेषण विशेष्यभावे च सामर्थ्यं भवति । समर्थानां च पदानां समासो भवति । २।३।१।११, • असाधारणं हि विशेषणं भवति । ११।१।८।२७ • ' असाधारणभावेन सम्बन्धो विशेषणम् ' । वा २।३।२।३ पृ ५८६

• अन्दिश्यमानस्य च विशेषणमविवक्षित भवति इति स्थितमेव (३।१।७।१४ इत्यत्र) । वा ६।४।६।२२, टुप् ५।१।१।१ • उद्दिश्यमानत्वात् यागस्य स्वपदगत पदान्तरगत च विशेषण अविवक्षितम् । टुप् ७।१।१।२,

• क्रियासाधने तथा विधीयमानत्वात् विशेषण विवक्षितम् । गुणभूतायां तु यत् प्रधानस्य विशेषण तद् विवक्षितम् । ६।८।६।२३ • न हि अभिधाय विशेषण

शक्यते विशिष्टो विधातुम् । भा. २।२।१२।२७ पृ. ५५९. ● प्रधानस्य चोद्दिश्यमानस्य विशेषणमविवक्षितम् । टुप्. ७।१।१।१२, ● प्रधानभूते आख्याते विशेषणं विवक्षितम्, गुणभूते अविवक्षितम् । शब्दवृत्तेनाविधीयमानं परार्थमुच्चार्यते । तेनायमर्थः— यत्राख्यातार्थः स्वविधानार्थमुच्चार्यते, तत्र विवक्षितं विशेषणम् । यत्र परविधानार्थमुच्चार्यते यथा ' दध्ना जुहोति ' इति दधिसंबन्धविधानार्थं होमः उच्चार्यते, तत्र द्वितीयपदसंबन्धो नास्ति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ६।४।६।२३ पृ. १४४४. ● प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणं अशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । भा. १०।३।१७।६३. ● ' प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विशेषणम् । ' भा. २।१।३।३ पृ. ४७६, ● प्रधानक्रिया हि विशेषणानि पिण्डीकरोति । १।४।२।३ पृ. ३३२. ● विशेषणस्य अङ्गत्वं विना विशिष्टस्य अङ्गत्वं न सिध्यति । सु. पृ. ७६९. ● विशेषणस्य पदान्तरेण संबन्धो न भवति, यथा ' राजपुरुषो गच्छति ' इति । भा ९।२।९।३३ पृ. १६७६. ● विशेषणस्य पूर्वतराभिधानम् । भा. १।३।९।३० पृ. २९८. ● विशेषणस्य ' प्रातः, मध्यंदिने, सायं ' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् चातुर्मास्य-साकमेधीयानीकवत्यादीष्टयः समानकाला एव (इति राद्धान्तः) । भाट्ट. ५।१।११. ● उपलक्षणोपन्यासे विशेषणस्य दृष्टान्तता न युक्ता । भा. १।३।९।३३ पृ. ३१८, ● ' एकदण्डेन शब्देन विशिष्टो यत्र गम्यते । विशेषणस्य वाच्यत्वं तत्र सर्वत्र जायते ॥ ' २।१।१।१६ ● विशेषणानां अपि आख्यातेनैव अन्वय इति मीमांसकाः । रहस्य पृ. १२५. ● निमित्तविशेषणानां अविवक्षा इति हविरार्त्यधिकरणे (६।४।९।२८–२९) सिद्धम् । वृ. ६।५।१।११. ● विशेषणे अप्रतीते विशेष्याप्रतीतिः । भा. १।३।९।३३ पृ. ३१८. ● विशेषणे प्रतीते विशिष्टप्रतिपत्ते । भा. १।३।९।३३ पृ. ३१८.

☒ विशेषणाभावे विशिष्टाभाव इति न्यायः । इमं न्यायं नैयायिकाः पक्षतालक्षणे प्रदर्शयन्ति । तथा हि—' सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता ' इति लक्षणे सति प्रकृतन्यायेन सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव । तत्र सिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणाभावात् प्रतिबन्धकीभूतायाः विशिष्टायाः सिद्धेरप्यभावः, एवमन्यत्र । साहस्री. ५४६.

● विशेषणज्ञानं (विशिष्टज्ञाने) कारणं न्यायमते, न हि अप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्येतुमर्हन्ति । यदि च आकृतिविशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत पूर्वतरं विशेषणमवगम्येत । प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीयते । भा. १।३।९।३३.

● विशेषणतादर्थ्यविचारः । इह क्वचित् विशिष्टस्य तादर्थ्ये विशेषणस्यापि तादर्थ्यं भवति, यथा ' निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति मन्थनस्यापि पाकाङ्गत्वम् । यथा वा ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति ऐन्द्र्याः न केवलं उपस्थानाङ्गत्वमेव, किन्तु गार्हपत्याङ्गत्वमपि व्यवहृतम् । एवं ' दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि ' इत्यादावपि ॥ क्वचित् विशिष्टस्य तादर्थ्येऽपि न विशेषणस्य तादर्थ्यं संमतम्, यथा अभिक्रमणस्य प्रयाजद्रव्यदेवतामन्त्राणां च प्रयाजमात्राङ्गत्वम्, न दर्शाङ्गत्वम् । एवं अवघाताङ्गमन्त्रोलूखलमुसलतत्प्रोक्षणादेः अवघातमात्राङ्गत्वम्, निर्वापाङ्गमन्त्रशूर्पादेश्च निर्वापमात्राङ्गत्वम्, न दर्शाङ्गत्वमिति ॥ तत्र किं वैषम्यबीजम् ? तथा इह क्वचित् विशिष्टं प्रति तादर्थ्ये विशेषणं प्रत्यपि तादर्थ्यमिष्यते, यथा अवघातस्य दर्शापूर्वसाधनीभूतेषु व्रीहिषु विनियोगात् दर्शापूर्वाङ्गताऽपि । क्वचित्तु विशिष्टं प्रत्यपि तादर्थ्ये विशेषणं प्रति न तादर्थ्यमिष्यते, यथा अधीयानं प्रति स्वाध्यायस्य अध्ययनस्य वा तादर्थ्येऽपि न विशेषणमध्येतारं प्रति तादर्थ्यमिष्यते । एवं ' अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत ' ' तप्ते पयसि दध्यानयति ' इति उपनयनदध्यानयनयोः क्रमेण अष्टवर्षविशिष्टं ब्राह्मणं प्रति, तप्तविशिष्टं पयश्च प्रति तादर्थ्येऽपि न विशेषणीभूतानि अष्टसंख्यानि वर्षाणि प्रति उपनयनस्य, तापं प्रति च दध्यानयनस्य तादर्थ्यमिष्यते । तत्रापि किं वैषम्यबीजमिति । अत्र ब्रूमः । ऐन्द्री–दशापवित्रयोः वाक्यीयसंयोगात् गार्हपत्य–ग्रहार्थत्वं यथाक्रममभि-

मराम् । एवं सोमस्य यागस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्व साधनादौ विधानात् अपूर्वशेषत्वं वाक्यात् । एवं 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादौ वाक्यसंयोगात् द्रव्यस्य फलशेषत्वम् । अत एव सोमादीनां फलभावनेतिकर्तव्यतात्वमुक्तं सप्तमाद्यादौ । सोमस्य तु फलभावनाकरणत्वं आधाराग्निहोत्राधिकरणे उक्तम् । न च करणत्वमितिकर्तव्यतात्वं चैकस्य विरुद्धम्, करणस्यैव सतो यागोपकारकतया इतिकर्तव्यतात्वात् । तदुक्तं 'नहि तत् करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥' इति । (श्लोवा शब्दाक्षेपवादे ३७) । तस्मात् ऐन्द्री-दध्यामिक्षा-सोमादीनां ... कर्मकभावनेतिकर्तव्यतात्वात् द्रव्यभूतस्य ... शेषत्वं वाक्यात् युक्तं । अभिक्रमण- प्रयाजद्रव्य- देवता-मन्त्राणां तु प्रयाजकरणकभावनाभावनेतिकर्तव्यतात्व प्रकरणादिभिः, न वाक्येन सयोगो दर्शादिभिः । अस्ति दर्शेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासमेतेन तु प्रकरणेन प्रयाजमात्रस्य ग्रहणं इति न विशिष्टस्य तत्र विनियोगे प्रमाणमस्ति इति न विशेषणानां दर्शाङ्गत्वं इति वैषम्यम् । एतेनैव अवघातादेः दर्शप्रकरणात् तदपूर्वीय व्रीह्यादौ विनियोगात् तदपूर्वाङ्गता युक्ता । अभ्यञ्जनस्य तु अर्थप्रकरणेऽपि अर्थभूतकर्मप्रकरणाभावात् न तदङ्गता इष्टा । ... कचित् विनियोगाभावेन वाक्यीयसंयोगे सत्यपि न तदङ्गत्व ... इति ... उद्देश्य ... न तु उद्देश्यतायै अर्थापत्ति प्रमाणं इति वैषम्यमिति ।

ननु एवं उद्देश्यविशेषणविवक्षाया वाक्यभेदः स्यात् । सत्यम्, उद्देश्यवाक्यभाषा अविवक्षितमेव विशेषणम्, भावान्तरवाक्ये तु '... ' इति ' ... ' इति ... विशेषणविधानसिद्धि. । एवं ' यस्य ... ' इत्यत्र ... उभयपरामर्शात् । न च ... वत् उभयविशेषणसमुच्चयः, एकशब्दोपादाने अपि वैरूप्यकोभयपरामर्शात् । एवं 'काम तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात् तस्य प्रवृञ्ज्यात्' इत्यत्र कर्तृविशेषणाभिधानात् इति वार्तिकात् (३।३।१२।३२ पृ. ८८०) कर्तृविध्यवगतेः, प्राप्ते च कर्मणि भिन्नपदोपादानेन कर्तृविशेषणविधौ वाक्यभेदात् तच्छब्देनैव उभयपरामर्शात् उभयविधिः इति । इति विशेषणतादर्थ्यविचारः । बाल. पृ. १०३-१०४.

* स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वं विशेषणत्वम् । सु पृ १४२१.

* अप्रतीतस्य विशेषणत्वासंभवः । वा. १।३।५।३३ पृ. ३३८.

* विशेषणत्वप्रसिद्धिः विशेष्यानुरोधात्मा । सु. पृ ११०३.

* विशेषणपदे सामानाधिकरण्ये विशेष्यसमानलिङ्गरूपताऽनुरोधकृतसमानविभक्तिविशेषकत्वम् । अत्र लिङ्गनियमाननुशिष्टविभक्त्यन्तरं विवक्षणीयम् । तेन 'देवदत्तो मित्र' इत्यादौ न व्यभिचारः । मणि. पृ १५०-१५१.

* विशेषणप्रत्ययाश्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः । भा ७।२।१।११.

* नहि अत्र विशेषणफलमस्ति 'अभिक्रम्य.' इति । वा २।३।१।१२ पृ. ५७७. * 'विशेषणफले चास्मिन् वाक्यभेदो भविष्यति' इति न्यायेन कर्मविधानेऽपि तात्पर्यस्य फलेऽवतारात् गुणविधित्वानुपपत्ति. (इत्याशङ्का) । सु पृ. ८६९.

* 'विशेषणविधिश्चान्यत्र गृह्णाति विशेषणम् ।' वा १।४।२।२ पृ. ३२९.

* विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्व इति केचित् । मणि पृ १५२.

* विशेषणविशेषणस्यापि पुनरा विधेयत्वम्, अन्यत्र ... वाक्ये क्रियाविशेषण-पुरोडाशविशेषण-... विशेषणभूतस्य अष्टत्वादेरपि विधिप्रतीतेः । सु पृ १०१२.

* विशेषणविशेष्ययोः विशिष्टप्रत्यये जाते किं शब्देनोपात्त किमन्येनेति परीक्षाया यत्र यत्र विशेष्य मन्यतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारः, यत्र विशेषणमन्यतो लभ्यते तत्र विशेष्ये । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१६.

* विशेषणविशेष्यता सामानाधिकरण्यनिबन्धना अरुणैकहायन्यादौ । सु पृ. ४०९.

* विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायः । सूत्राक्षराणि च ' द्व्येकयोः ' इत्येवमादीनि एतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषण०न्यायानुगतानि भविष्यन्ति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२६.

* विशेषणविशेष्यन्यायः मीको. पृ. २०३० ' भावनातः प्रास्तरनात्० ' इति न्याये द्रष्टव्यः । सु. पृ. १४२६.

* विशेषणविशेष्यभावः अवच्छेद्यावच्छेदकत्वरूपः । सु. पृ. १४२१. * विशेषणविशेष्यभावः पदेऽपि प्रकृतिप्रत्ययोर्भवति ' अश्व. ' इति । वाक्ये पदयोरपि भवति ' शुक्लः पटः ' इति । वाक्यान्तरस्थयोरपि भवति 'अरुणया क्रीणाति' इति । टुप् . ६।८।१०।३७. * विशेषणविशेष्यभावः । वैयधिकरण्ये अत्यन्तभिन्नार्थत्वात् विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्य अत्यन्तभिन्नस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वरूपविशेषणत्वायोगेऽपि क्रियाकारकयो शेषशेषिणोश्च अवच्छेद्यावच्छेदकत्वाख्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तिः । सु. पृ. १४२१, * विशेषणविशेष्यभावः समानविभक्त्यन्ताना सामानाधिकरण्येन, भिन्नविभक्त्यन्ताना च वैयधिकरण्येन । पृ. १४२१. * विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्येन वा भवति समानविभक्त्यन्तानाम् , वैयधिकरण्येन वा क्रियाकारकरूपः शेषशेषिरूपश्च । वा ३।४।४।१३ पृ. ९२३. ० विशेषणविशेष्यभावात् एकार्थताया एकवाक्यत्वे मन्त्रैक्य उपपद्यते । भा. १।२।१०।२७, ० विशेषणविशेष्यभावे सामर्थ्यं भवति । असाधारणं च भवति विशेषणम् । ६।३।१।१ पृ. ७७२.

* विशेषणविपर्यय विना विशिष्टविपर्ययायोग. । सु. पृ. १४००.

* विशेषणसंबन्धः उपसर्जनस्य न युज्यते । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३७.

* विशेषणसंबन्धार्थं आवृत्तिर्दृष्टा । ' आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ' ' दध्ना जुहोति ' ' पयसा जुहोति ' 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुण गृह्णाति' इत्यादिषु । वा. २।२।१।१ पृ. ४६३.

* ' सम्भवव्यभिचाराभ्या स्याद् विशेषणसंभवः ।' वा. १।३।८।२४ पृ. २६४.

* विशेष्यं च बुद्धौ सन्निहितं भवति, न विशेषणम् । तत् विशेष्य विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ? विशेष्यानुरूपसंयोगात् । यथा– राजपुरुषः पूज्यः इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा । भा. ८।१।१७।३४. * ' विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे । ' आत्मानात्मसु सत्तासामान्ययोगेन प्रयुज्यमानः सच्छब्दः सत्तासामान्यस्यैव वाचकः 'विशेष्य०' इति न्यायात् । ' सन् घटः ' इत्यादिप्रयोगे तु घटशब्दादिसामानाधिकरण्यात् धर्मिपर्यन्तता । परिमल. ३।३।८।१६–१७ प्रत्., वर्णकं २. * 'विशेष्य नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ' इति न्यायेन सत्ताविशेषविशिष्टेषु जन्तुषु उक्थ्यादिशब्दप्रयोगो लाक्षणिकः । रसायनम् , पृ १९५. * विशेष्यस्य अनेकविशेषणग्रहाकारसामर्थ्यम् । सु पृ. १११०. * विशेष्ये एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे । यथा ' राजपुरुष आनीयताम् ' इत्युक्ते पुरुष आनीयते न राजा । यथा च ' मृष्टं भुङ्क्ते देवदत्तः ' इत्युक्ते न शाकं सूपो वा प्रतीयते । यदेव प्रधानं तत् प्रतीयते । भा. ७।४।३।१७.

☞ विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतले जलाद्घटवत् इत्यादौ भूतले घटो विशेषणम् , स च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भासते तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

* ' विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम् ' इति रीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावः । मणि. पृ. १९.

● विशेष्यत्व प्राधान्यम्, न शेषित्वम् । रत्नाकर पृ ३४७

● विशेष्यप्रकारभेदेऽपि तदनुगमकधर्मैक्ये न तदानन्त्यम् (विशेष्यप्रकारभासानन्त्यम्) । नहि श्वेत रक्तादिप्रकारभेदे घटपटादिरूपविशेष्यभेदे वा नामाश्रयोर्भेदान्वय ' इति व्युत्पत्तिर्भिद्यते । रहस्य पृ ४१

● ' विशेषणाद्विना नणो विशेष्यप्रत्ययोद्भव । वा ३।१।६।१२ पृ ६७१.

● विशेषे नीत्युपाय अन्यतम । भा १।२।७। २९.

● विश्वे देवा नाम कश्चित् वसुरुद्रादिवत् गणो वा सर्वे देवा एव विश्वे देवा इति वा इति चिन्तायां सूत्र भाष्य च— ' न वैश्वदेवो हि ' १२।१।१२।२६।। अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयजि । तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते । ' स्याद्वा व्यपदेशात् ' । २७ ।। न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते । कथं ज्ञायते ? व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति ' अग्निर्वसुभि, सोमो रुद्रै, इन्द्रो मरुद्भि, वरुण आदित्यै, बृहस्पतिर्विश्वैर्देवै ' इति वस्वादिभ्योऽर्थान्तरभूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वदेवशब्देन तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्यु । तस्मात् विश्वदेवशब्दो गणवचन एव । २७ ।। ' न गुणार्थत्वात् ' । २८ ।। नैतदेवम् । कस्मात् गुणार्थत्वात् । नानेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेव शक्य कल्पयितुम् । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रशंसार्थ । अग्न्यादयो वस्वादिभि केवलै समेता, बृहस्पतिस्तु सर्वै देवै, विश्वैर्देवैश्चेति । यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन महागत, समाहर्ता निजेन बलेन, राजा तु सर्वेणैव विश्वार्थैश्चेति । अपि च वैश्वदेवो गण कल्प्य । सर्वे तु देवा शब्दादेवावगम्यन्ते । २८ ।।

सोम— वस्तुतस्तु नैवमत्र अथवर्णन युक्तम् । ' देवासुरा संयत्ता आसन्, ते देवा मिथो विप्रिया आसन्, तेऽन्योन्यस्मै श्रैष्ठ्यायातिष्ठमाना पञ्चधा व्यक्रामन् ' इति देवानामन्योन्यस्पर्धया पृथक्पृथक् व्यूहकल्पनानुसारेण अग्निर्वसुभि इत्यादे तद्विवरणरूपतया प्रवृत्तत्वेन तत्र ' विश्वैर्देवै इति वैश्वान्यैश्च सर्वै देवै ' इत्यथवर्णनानुपपत्ते । तस्मात् विशेषत परिगणितवस्वादिव्यतिरिक्तै सर्वैर्देवै इत्येवार्थवर्णनं युक्तम् । एवं च पुरूरवार्द्रवप्रभृतिष्वपि यौगिक एव विश्वदेवशब्द कथञ्चिदुपपादनीय । अस्तु वा गणविशेष रूढिकल्पनया वैश्वदेवग्रहे तद्गणविशेषस्यैव देवतात्वम् ।

भाट्ट— यत्तु अत्र सूत्रकारादिभि अङ्गीकृत्यैव दीक्षणीयाया प्रधानमात्रार्थत्वं प्रधानदेवताया वैश्वदेव ग्रहीयाया विश्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् सर्वेषामेव देवाना देवतात्वप्रतीते अङ्गदेवतानामपि तत्परिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्ति इति समाहितम्, तत् विश्वदेवशब्दस्य ' आदित्यविश्ववसव ' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गणविशेषे रूढत्वावगते, दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहार्थत्व पक्षे प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् ।

सोमे वैश्वदेवग्रहे ये मन्त्रा उक्ता तेषु सविता द्यावापृथिव्यौ ऋभव इत्यादय एव देवता । यद्यपि वैश्वदेव इति सूक्तमपि पृथगुक्त तथापि तदीयासु ऋक्षु वरुणो मित्र अग्नि उषा अश्विनौ इत्यादय एव देवता स्तुता । अत एव सूक्तविनियोगे ' विश्वेभ्यो देवेभ्य इद ' इत्यादिरेव त्यागादिमन्त्र प्रयुज्यते तथापि ऋग्विनियोगपक्षे वरुणादिभ्य पृथक् पृथक् देवताभ्य एव त्यागादिमन्त्र प्रयुज्यते । तथा च नास्ति कश्चित् वैश्वदेवो नाम गण इत्येव शास्त्रीयोऽर्थ । त्रिकाण्डी स्मरणं तु लोकानुसारित्वात् लोकेषु वैश्वदेवगणस्य प्रसिद्धत्वात् युक्तमेव । शास्त्रीयस्तु सिद्धान्त सूत्रभाष्यकारादिभिरुक्त इति केवलानन्द ।

● विश्वजित् । विश्वजिदय सत्रफलार्थं, सत्रापरिसमाप्तिदोषोपघाताय वा न तु स्वर्गफलाय, अश्रवणात् (साम्युत्थाने) । टुप् ६।५।७।२५ ● विश्वजित् अष्टरात्रीय प्रथममह, एकाहविश्वजितो विकृति । वि १२।३।१

※ विश्वजित्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् । ६।४।११।३२ ।।

सत्रेण यक्ष्ये इति संकल्प्य य सत्रे न प्रवर्तते तस्मिन् सत्रानुष्ठाने पुरुषे अप्रवृत्ते सति तस्य विश्वजित् याग

स्यात् तेन सत्रफलप्राप्तये विश्वजित् अतिरात्रः सर्वपृष्ठः सर्ववेदसदक्षिणः कर्तव्यः । तस्य कर्मणि विश्वजिति कृते भागः सत्रफलस्य स्यात् । स सत्रफलं लभेत । तुशब्देन तत्पूर्वपक्षव्यावृत्तिः ।

निष्क्रयवादाच्च । ३३ ॥

' सत्रेण यक्ष्ये ' इति संकल्प्य सत्रं न करोति तस्य विश्वजित् कर्तव्यो भवति इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । चशब्दो हेतुसमुच्चये । ' सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आत्मानं निष्क्रीणीते ' इति विश्वजित् निष्क्रयः इति निष्क्रयवादो भवति । ततश्च विश्वजिता अनुष्ठितेन सत्रफलप्राप्तिरस्य भवति । तस्मात् य आगूर्य अशक्तया न सत्रेण यजेत तस्य विश्वजित् इति सिद्धान्तः । के.

● विश्वजित् नाम क्रतुः ज्योतिष्टोमविकारः अष्टरात्रादौ, गवामयने एकाहः । वि. ६।७।८, ७।३।१.
● विश्वजित् (यागः) विश्वजयात् । भा. १।४।१।२.
● विश्वजित् अभिगामन्त्रामस्य सोमक्रयात् प्राक् पश्चाद्वा अनुष्ठानं परिसमाप्य उचितकालेः कर्तव्यो भवति । सोमादिद्रव्य क्रीतं तु तेन विभजनीयं न वा । तत्र सोमक्रयोत्तरमुत्थाने विभक्तव्यमेतेनैव विश्वजित् स्यात् सोमक्रयात् प्रागुत्थाने तु नूतनेन क्रीतेन विश्वजित् स्यात् । वि. ६।५।७. ● विश्वजित् सर्वपृष्ठः अग्निष्टोमसंस्थः । संकर्ष. १।२।१३. ● 'विश्वजित् सर्वपृष्ठ.' इति श्रूयते । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोः रूपान्तरे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि किंवा यथावचनं देशव्यवस्था इति संशयः । तत्र प्रथमः पूर्वपक्षः । सिद्धान्तः । वचनं चैवम्— ' पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत् , मध्ये इतराणि । वैरूपं होतुः पृष्ठम्, वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम ' इति । वि. १०।६।५. ● विश्वजित् सर्वपृष्ठः । तत्र एकस्मिन्नेव पृष्ठदेशे निवेशः अन्येषां देशान्तरेषु । ' पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत् । मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः पृष्ठम्, वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम ' । भा. १०।६।१०।१८. ● ' विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति ' अनेन षडहगतषट्पृष्ठानि रथंतर–बृहत्–वैरूप–वैराज–शाक्वर–रैवतसामनिष्पन्नानि अतिदिश्यन्ते, न तु सर्वशब्दः ज्योतिष्टोमिकमाहेन्द्रादीनां चतुर्णाम् , न वा ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोः रथंतर–बृहत्–पृष्ठयोः ग्राहकः । वि. ७।३।३, ● ' विश्वजित् सर्वपृष्ठः ' । यद्यपि पृष्ठसामानि रथंतरादीनि पृष्ठस्तोत्रदेशे माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे कार्याणि इति पक्षः । यथावचनं देशव्यवस्था– ' पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्ये इतराणि । वैरूपं होतुः पृष्ठम्, वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम ' इति सिद्धान्तः । १०।६।५. ● ' विश्वजिता यजेत ' अत्र न्यूनस्य अधिकार्यविषयस्य अध्याहारदोषः । स्वर्गकामपदस्य अध्याहारः । बाल. पृ. ३. ● ' विश्वजिता यजेत ' अत्र फलं नास्ति इति चेत्, न, साध्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तत्वात् किंचित् फलं कल्पनीयमेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थम् । वि. ४।३।५, ● ' विश्वजिता यजेत ' अत्र यत् यत्किंचिदेकं फलं कल्पनीयम्, विशेषे मानाभावात् इति चेन्न, दुःखासंभिन्नत्वाभावात् निरतिशयत्वाच्च स्वर्ग एव फलं कल्पनीयम् । ४।३।७, ● ' विश्वजिता यजेत ' अत्र यत् फलं कल्पनीयं तत् पशुपुत्रादिकं सर्वमिष्टं कल्पनीयमिति चेन्न, लाघवात् एकमेव कल्पनीयम् । ४।३।६. ● ' विश्वजिता यजेत ' अत्र सोमिको विध्यन्तः न दार्शपौर्णमासिकः । भा. ८।१।९।१६. ● ' विश्वजिता यजेत ' अयं अध्याहारेण विधिः । स्वर्गकामपदस्याध्याहारः । बाल. पृ. २६. ● ' विश्वजिता यजेत ' इत्यत्र फलस्याश्रवणात् फलान्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरश्रुतं फलं कल्पयितव्यं सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलम् ' स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ' (४।३।७।१५) । मन्त्या. ● ' विश्वजिता यजेत ' इति विश्वजिच्छब्दः कर्मनामधेयम् । १।४।१।१–२. ● विश्वजिति अन्यफलानुवादस्य फलकल्पना । टुप्. ७।१।१।२. ● विश्वजिति अपि सर्वस्वदाने पितृपितामहात् अधस्तना भूमिर्निर्देया इति पाठः ('अप्रार्थ्यन्याय. ' ६।७।१।८ इत्यत्र) । पा. १।४। १०।२८ पृ. ९६१.

※ विश्वजिति अश्वादय केसरिणो न देया ॥ अकार्यत्वाच्च तत्र पुनर्विशेष स्यात् । ६।७। ३।४॥

भाष्यम्— विश्वजित्येव सन्देह, किमश्वादयो देया नेति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य विहितत्वात् देया अश्वा इति । एवं प्राप्ते, ब्रूम । यस्य च दानमकार्यं तत्र न देयम्, यथा अश्वानाम् । नैषां हि दानमकार्यम् । एष हि विशेष अश्वाना अन्येभ्यो द्रव्येभ्य यदेषां दान प्रतिषिध्यते 'न केसरिणो ददाति' 'नोभयतोदत प्रतिगृह्णाति' इति विश्वजित्येव समाम्नायते । तस्मा नाश्वा देया इति ।

सुधा— (पृ १४९२) विश्वजित्प्रकरणाम्नात- स्यापि अश्वदाननिषेधस्य असंभवानेकपर्यायप्रतिग्रह निषेधवाक्यपर्यात् धर्मपक्षन्यायादिना च अवैधे ऽपि अश्वदाने निषेधोपपत्तेः विध्यधीनात्मलाभत्वाभावात् धामाद्यविधिना सह विकल्पायोग मत्वा अश्वानां दान मकार्यम्, एष हि विशेषोऽश्वाना अन्येभ्यो द्रव्येभ्य, यदेषां दान निषिध्यते' इति भाष्येण । अश्वाना निषिद्धत्वात् अदान वक्ष्यति । तत्रत्यभाष्ये अश्वशब्दस्य केसरिमात्रोपलक्षणार्थत्वम् ।

शा— विश्वजित्येव 'न केसरिणो ददाति' इति श्रुतम्, तत्र केसरिणो दान न इति विहितप्रतिषिद्धत्वात् पक्षे दानम् । उच्यते । पर्युदासस्तु अत्र 'अपि तु वाक्यशेष स्यात्०' (१०।८।१।४) इत्यनेन न्यायेन । अत्र ■ तस्यैव न्यायस्य प्रपञ्च प्रसङ्गादिहोक्त ।

सोम— ■■ स्यादस्तु दान इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गति । सूत्रार्थस्तु—अश्वादिदानस्य अकर्तव्यत्वात् तत्र इतरधनात् अश्वादीना पुनर्विशेष स्यात् इति ।

वि— 'दान केसरिणा नो वा, विहितप्रतिषेधत । विकल्प, पर्युदासोऽयं वेदाम्नायतिति ॥'

भाट्ट— अश्वादय केसरिणोऽपि सर्वस्य अ देया 'न केसरिणो ददाति, नाभयतोदत प्रतिगृह्णाति' इति तेषां पर्युदासात् । यद्यपि च अनारभ्याधीतेन अनन दानप्रसक्तस्यैव मिथादिभ्योऽश्वदानस्य, 'यथाश्रद्ध दक्षिणां ददाति' इत्यादौ अनियमेन विहितस्यापि च अश्वविषये वैच्छिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते, तथापि विश्वजित्प्रकरणस्थेन अनेन पर्युदास एव । सर्वस्वपदेन नियमत एव सर्वस्वदानस्य विहितत्वेन अश्वांशेऽपि तत्प्रत्यक्षवैधतया निषेधपक्षे विकल्पस्यापरि हार्यत्वात् । आवश्यकी चैव वाक्यद्वयकल्पना । इतरथा अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणादौ (३।४।१५) लौकिकाश्व दाननिषेधकल्पनानुपपत्ते । 'नोभयतोदत प्रतिगृह्णाति' इत्यत्र तु पुरुषार्थ प्रतिषेध, दानलक्षणया वा पर्युदास इत्यपि ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव नैमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्य अनैमित्तिकत्वार्थं विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च दक्षिणार्थभागे इच्छयैव अश्वानां प्रसक्ते अनारभ्या- धीतेनैव तन्निषेधोपपत्तौ न विश्वजित्प्रकरणे वाक्यान्तर- कल्पनमपि । अत एव ज्योतिष्टोमतद्विकारादानेष्टौ (दर्शि ?) सर्वस्वदाने अश्वाना दाननिषेधमेव । (इदमत्र चिन्त्यम्, ज्योतिष्टोमे सर्वस्वदानपक्षे सर्वस्व द्वादशशतगवाश्वादि- सहितदक्षिणादिक इत्यस्य अग्रे स्थापयिष्यमाणत्वात् आश्वस्य सर्वस्वघटितस्य आवश्यकमिति ।)

मण्डन— 'नाश्वा देया पर्युदासतः ।'

शङ्कर— 'न देय केसरी तथा ।'

● विश्वजिति अष्टाहस्य प्रथमाहरूपे वास-वस्त्र- परिधानमर्थो चोदकप्राप्ता । अभिप्लवषडहे अभिजिति च वास प्राप्तम्, तत्रोभयो समुच्चय कर्तव्य । वासस कौपीनयोग्यत्वात् त्वचश्च प्रावरणयोग्यत्वात् । इति विश्वजिति प्रथमाहेऽपि त्वचश्च वाससश्चोभयोर्ग्रहणम् । वि १२।३।११, ● विश्वजिति अष्टरात्रान्तर्गतप्रथमाहरूपे सर्वस्वदान इति भाष्यम्, द्वादशशत देयं इति वार्ति कम् । ६।७।८ ● विश्वजिति अष्टरात्रगतेऽपि सर्वस्व- दानम् । ६।७।८।१४-१७ मीको पृ ७५१ 'अष्ट- रात्रगतेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● विश्वजिति अष्टरात्रगते वस्त्र वगाहतवाससो समुच्चय । १२।३।६।१-२ मीको पृ ७५१ 'अष्टरात्रगते विश्वजिति वस्त्रत्वगाहतवाससो समुच्चय' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ■ विश्वजिति एकाहे वास ल्वक् परीधानार्थमाम्नाता 'अनन्तधावुदेय वस्त्रलवं

परिधत्ते ' इति । भा. १२।३।११।१. ● विश्वजिति किमंशसामाख्यत्वात् फलमनुपपद्यते । टुप् . ७।४।१।१२. ● विश्वजिति ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः, अव्यक्तत्वलिङ्गात् । वि. ८।१।९.

■ विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देयः ॥

अशेषत्वात् तदन्तः स्यात्, कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् । ६।७।७।८॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेव विश्वजिति सन्देहः किं दक्षिणाकाले एव सर्वस्वं दत्त्वा विश्वजिदुत्स्रष्टव्यः, उत न सर्वस्वं दातव्यम्, परिसमापनीय इति । किं प्राप्तम् ? उत्स्रष्टव्य इति । कुतः ? अशेषत्वात् । कथमशेषता ? ' विश्वजिति सर्वस्वं ददाति ' इति । न च शक्यमन्तरेण द्रव्यं परिसमापयितुम् । तस्मात्तदन्तः स्यात् ।

अपि वा शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । शेषकर्म स्यात् । न सर्वस्वं दक्षिणाकाले देयम्, यावता तत्कर्म परिसमाप्यते, तावच्छेषयितव्यम् । कुतः ? क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । क्रतोः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षशिष्टा । ' विश्वजिता यजेत ' इति विश्वजितमुपक्रम्य परिसमापयेदित्यर्थः । परिसमापयता यच्छक्यते दातुम्, तावत्सर्वमित्यर्थः । तस्मान्न तदन्तमुत्स्रष्टव्यमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १०॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा अन्यार्थदर्शनमुपपद्यते । ' अजभ्यादुद्देत्य वत्सत्वचमाच्छादयति ' इति शेषे सत्यवकल्पते ।

अशेषं तु समञ्जसाऽऽदानेन शेषकर्म स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । एतत्समञ्जसभूतम्, यदशेषं प्रदीयते इति । एवं ' सर्वस्वं ददाति ' इति शब्द उपपन्नो भवतीति । यत्तु प्रत्यक्षा समाप्तिरिति । तत्र ब्रूमः । आदानेन शेषकर्म भविष्यतीति ।

नाऽऽदानस्य नित्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्— उच्यते– ' नाऽऽदानस्य नित्यत्वात् ' इति । आदानं त्वनित्यम् । नित्यं च शेषकर्म । न हि तयोः संबन्धोऽवकल्पते । तस्मात् शेषयितव्यं किंचिदिति ।

दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्वर्थेन संयोगस्तस्मादविरोधः स्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति किंचिच्छेषयितव्यमिति । दीक्षासु तु विनिर्देशो भवति, प्रकृतावेव ज्योतिष्टोमे । स इह चोदकेन प्राप्तः, इदं क्रत्वर्थमिदं भक्षार्थमिदमानमनाय इति । तदिह यदानमनाय दातव्यं तस्यायं विकारः सर्वता नाम । कुतः एतत् ? यतः स्वं ददातीत्यनूद्यते, सर्वतैव विधीयते । तेन नादातव्यस्य दानं विधीयते । न च भक्षार्थं क्रत्वर्थं च दातव्यम् । तस्मादविरोधो भविष्यतीति ।

शा— प्रकृतौ कर्मारम्भ एव त्रिधा यजमानेन आत्मीयं धनं वचनबलात् व्यवस्थापितम्– इदं मे भक्षार्थं इदं क्रत्वर्थं इदं दक्षिणार्थमिति । तत्र यद्दक्षिणार्थं तन्मध्ये द्वादशशतं दत्तम् । इह तु किं त्रिविधमपि दातव्यं कर्मशेषं च उत्स्रष्टव्यम्, उत यावता क्रतुशेषं निर्वर्तते तावत् शिष्ट्वा अन्यत्सर्वं देयं उत यद्दक्षिणार्थं निहितं तदेव सर्वं देयमिति संशयः । ' प्रत्यक्षवचनादिष्टसर्वदानविरोधतः । चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्बलम् ॥ प्रधानत्वात्क्रतोर्नैव दानं तद्बाधनक्षमम् । किञ्चित्तु क्रतवे शिष्ट्वा सर्वमन्यत्प्रदीयते ॥ दक्षिणार्थेन निर्दिष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य [illegible] । विधेयं सर्वतामात्रं लाघवं हि तथा विधेः ॥ '

सोम— इह त्रिविधस्यापि स्वत्वेन भाविवैपर्येण प्रत्याख्यानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु–कर्मणो द्रव्याधीनसिद्धिकत्वादशेषत्वात्कर्मणोऽप्यलोपात् तदन्तं दक्षिणादानान्तं स्यादिति । यद्वाऽशेषत्वात् द्रव्यशेषत्वाभावादिति ।

वि— ' दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं स्वं देयमुतेष्यते । शिष्ट्वाऽथवा दक्षिणार्थमेवात्र सर्वशब्दतः ॥ क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् । मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात्सर्वताविधेः ॥ '

भाट्ट—ज्योतिष्टोमे तद्विकारे तदन्यत्र च यत्र सर्वस्वदानमाम्नातं तत्र इयं कथा । तत्र तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमानेनात्मीयं धनं वचनाद्व्यवस्थापितं भक्षार्थं क्रत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति । तत्र सर्वस्य स्वत्वाविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थभागस्यैव सर्वता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यम् । तदभावे भागत्रयस्याप्यविशेषात् दक्षिणार्थोऽयं भाग इति व्यपदेशानुपपत्तिः । अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टसर्वस्वदानवचनेनातिदेशप्राप्तकर्मशेषलोपः । पदार्थानां प्रधानत्वादङ्गभूतदक्षिणानुरोधेन बाधस्य प्रमेयत्वान्यायेनानुपपत्तेर्वा किञ्चित् क्रतौ विनियुक्तं सर्वमन्यच्च दीयतामिति प्राप्ते, दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तावत्प्राप्तौ सर्वतामात्रविधाने लाघवमिति तस्यैव सर्वदानम् । न चैव प्रकृतावपि तस्य दानापत्तेरत्र विधिवैयर्थ्यम्, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'यथेतायता ऋत्विजो नानमेयुः, अपि तु सर्वस्वेन' इत्यनेन वचनेन द्वादशशतेनानत्यसम्भवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र च दक्षिणार्थभागस्यैव देयत्वेऽवस्थिते पूर्वतनानि षडधिकरणानि कृत्वाचिन्तयेति केचित् ।

वस्तुतस्तु— पित्रादीनामपि दक्षिणाभागान्तःपातित्वेन विचारोपपत्तेर्न कृत्वाचिन्तात्वम् ।

मण्डन—'क्रत्वर्थं नैव दातव्यम् ।'

शंकर—'दक्षिणार्थं च सर्वं स्यात् ।'

▣ विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ॥

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तद्दानसंयोगात् । ६।७।६।७॥

भाष्यम्— विश्वजित्येव सन्देहः किं प्राग्दक्षिणाकालाद्विद्यमानं नियोगतो दक्षिणाकाले दातुं नियन्तव्यम्, ऊर्ध्वं च दक्षिणाकालात् भविष्यद्धनागमनमपि दक्षिणाकाले देयमुत यदेव दक्षिणाकाले विद्यते तदेव देयमिति । किं प्राप्तम् ? यच्चापि प्रागूर्ध्वं च स्वम्, तदपि देयम् । सर्वस्य दानविधानात् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । दक्षिणाकाले यत्स्वं विद्यते तदेव देयम्, न प्रागूर्ध्वं च । कुतः ? स्वस्यात्र दानमनूद्य सर्वत्वं विधीयते । तच्च दानं दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात्तस्मिन्नेव कालेऽनूद्यते । तस्माद्दक्षिणाकाले एव विद्यमानं देयमिति ।

शा— किं दक्षिणाकालात् प्रागेव प्राप्तोपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयं यदपि भावित्वेन निश्चितं तदप्यदपि देयं उत यद्दक्षिणाकालेऽवस्थितं तदेव देयमिति संशये सर्वशब्दानुग्रहाय भूतभाविनोरपि दानम् । दक्षिणाकालीने एव सर्वत्वोपपत्तेर्न धारणप्रयुक्तिः । भाविनश्च तदानीं स्वत्वाभावात् अशक्यमेव दानम् ।

वि—'भूतं भावि च देयं स्यात्कालेऽवस्थितमेव वा । आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसम्भवादन्यथोक्तदा ॥'

भाट्ट— दक्षिणाकाले यदस्य स्वं तस्यैव दानं न तु ततः प्रागपि प्राप्तोपभोगं धनं तदनुपभुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । भाविनस्तु तदानीं स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः । तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानासंभवेन 'देयं प्रतिश्रुतं चैव' इति विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ददातेः समर्पणमात्रार्थत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । प्रतिश्रवणेन च स्वोपभोगान्यदानायोग्यता परं जन्यते उक्तदाननियमात् 'यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' इत्यन्यस्मै दाननिषेधाच्च, न तु स्वत्वनिरासवत् ।

मण्डन— 'तत्कालं तु प्रदीयते ।' (दानकाले वर्तमानमेव प्रदीयते न तु तत्काले अविद्यमानं भूतं भावि वा इत्यर्थः) ।

शंकर— 'दानकाले च यद्भवेत् ।'

● विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्य नास्त्यधिकारः । ६।७।९।१८–२०. मीको पृ ३१४ 'अधिकारो नास्ति विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्य' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

▣ विश्वजिति धर्मार्थसेवकः शूद्रो न देयः ॥

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् । ६।७।५।६॥

भाष्यम्— विश्वजित्येव सन्दिह्यते । किं परिचारकः शूद्रो देयो नेति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य स्वस्य

निहितत्वात् देय इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। शूद्रश्च न देय इत्यनादेशः। कुतः? धर्मशास्त्रत्वात्। धर्मशासनोपनततयास्य। एवमसौ तस्मै त्रैवर्णिकायोपनत इव शुश्रूषमाणो धर्मेण समनत्स्ये इति। सोऽन्यस्मै दीयमानो नेच्छेदपि। न चानिच्छन्तमस्य स प्रभवति। न च यस्मात् स्त्रीकर्नं यः। यस्त्वन्यायेन स्त्रीकुर्यात् स दद्यादपि। धर्मोपनतमात्रेण तु न शक्यो दातुम्।

शा— धर्मार्थं परिचारकत्वेन यजमानमुपस्थितो यः शूद्रः स किं देयो न वेति सर्वशब्दानुग्रहात् परनियोगाकरणासमर्थाच्च देयः। स्वत्वाभावात् अनिच्छया परवश्यत्वानभ्युपगमसमर्थाच्च अदेयः। दासस्तु देय. एव।

सोम— धर्मशासनार्थं उपनतस्य शूद्रस्य तदानीं विधेयतया स्वत्वसद्भावात् दानं स्यादिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु– शूद्रश्च न देयः धर्मशास्त्रत्वात्। धर्मशासनार्थं उपनतत्वादिति यावत्।

वि— 'धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयो नो वा, स दासवत्। देयोऽस्वत्वात्पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते ॥'

भाट्ट— धर्मार्थं शुश्रूषार्थं वा परिचारकत्वेनागतस्थितः शूद्रोऽपि न देयः तत्रास्य स्वत्वाभावात् परवशत्वानभ्युपगमसमर्थाच्च। गर्भदासादयस्तु देया एव।

मण्डन—'न धर्मोपनतो देयः।'

शंकर— 'धर्मदासस्यैव च।' (न देय इत्यर्थः) 'पीतादिर्देय एव स्यात्।'

● विश्वजिति 'न त्रैवर्णिको ददाति' अत्र पर्युदासः। अश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयं इत्यर्थः। अश्वस्तु न देयः। नि. ६।७।३. ● विश्वजिति (यथा) न बृहदादीनां सर्वेषामेकस्य निवेशः। भा. १०।६।८।२४. ● विश्वजिति नामधेयेन आग्रयणाख्या प्राप्नोति यथा मयने। टुप्. १०।५।२०।८९ पृ. १९८०. ● विश्वजिति (सर्वपृष्ठे) 'पवमाने रथन्तरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, शाक्वरमच्छावाकस्य'। भा. ७।३।३।८.

☞ विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात्। १२।३।१।१॥

विश्वजिति एकाहे परिधानार्थं वत्सत्वक् आम्नाता 'अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते' इति। ज्योतिष्टोमे अहतं वासः परिधानार्थम्। अहर्गणे उभयं प्राप्तम्। तयोः परिधानयोरेकार्थत्वात् विकल्पे प्राप्ते पूर्वपक्षमाह। अहर्गणस्य प्रथमेऽहनि विश्वजिति वत्सत्वक् स्यात् न विकल्पः। नामधेयात् विश्वजिन्नाम्ना एकाहाद्विश्वजितः प्राप्तत्वात्। इतरथा नामातिदेशाभावे तन्त्रभूयस्त्वात् ज्योतिष्टोमप्रकृतिकेषु अहर्गणगतेषु भूयःसु अहःसु ज्योतिष्टोमतन्त्रात् भूयस्त्वेन प्राप्तात् अहतं स्यात्। तस्मात् विश्वजिन्नाम्ना वत्सत्वगेव स्यात् न अहतं इति।

अविरोधो वा, उपरिवासो हि वत्सत्वक्। २॥

अहर्गणगते विश्वजिति एकाहात् विश्वजितः यजमानस्य परिधानार्थं वत्सत्वक् प्राप्ता अग्निष्टोमाच्च अहतं वासः प्राप्तम्, तयोर्विरोधात् वत्सत्वगेव ग्राह्या इति पूर्वपक्षे समुच्चयः सिद्धान्तः। अविरोधः न च वत्सत्वगहतवाससोर्विरोधः। हि यस्मात् वत्सत्वक् उपरिवासः, अहतं च अधोवासः योग्यत्वात्। तस्मात् वत्सत्वचः अहतवाससश्च समुच्चयः सिद्धान्तः। वाशब्दः विकल्पपूर्वपक्षनिरासाय। के.

☞ विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ॥

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबन्धः। ६।७। ४।५ ॥

भाष्यम्— विश्वजित्येव संदेहः सर्वस्वं ददाति, इति किमर्थमिमान्युपकरणानि यावन्ति मनुष्यस्य, यावन्ति च शक्नोत्युपार्जयितुम्, सर्वाणि तानि दद्यात्कुम्भाण्डकानि, उत यान्येवास्य विद्यन्ते तानि सर्वाणि देयानि, नाविद्यमानानि कर्तव्यानीति। कुतः संशयः? उभयथा वचनव्यक्तेः संभवात्। यदि वैव वचनं व्यज्यते, यानि सर्वाणि स्वानि। कानि तानि? यानि पुरुषस्योपकारकाणि शयनादीनि, तानि सर्वाणि दद्यादिति विधीयते। यद्वा यानि स्वानि पुरुषस्य दाने शक्यानि,

तानि सर्वाणि सर्वत्र विधीयन्ते । यदि दानं विधीयते, ततोऽप्रसक्तानां कृतभाण्डकानामपि दानम् । अथ स्वत्वं विधीयते, ततो विद्यमानानामेव । किं तावत् प्राप्तम् ? कृतभाण्डकानि देयानीति । तथा दानविधाने श्रुतिरनुगृह्यते । इतरथा वाक्यम् । तयोश्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् कृतभाण्डकानि देयानीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः । सम्बन्धोऽवादृशे । नाप्रसक्ता दातव्या इत्युक्तम् । कृतभाण्डकानि च न देयानीति । नित्ये हि विश्वजिति दानं चोदनया प्राप्तमनूद्यते । अनित्यानि च कृतभाण्डकानीति न शक्यानि सर्वाणि विश्वजिति क्रियमाणे उपसंहर्तुम् । तत्र कृतभाण्डकानां कदाचिदुत्पत्तिर्विश्वजिति दानं प्रतीक्षेत । नैमित्तिकं तत् स्यात् नित्यम् । नित्यवच्च तच्चोदकेन विधीयते, न निमित्तसंयोगेन । तस्मात् अवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यं सतस्तस्य देयाना प्रसक्तानां विधीयते इति । श्रुत्यसम्भवे च वाक्यार्थो ग्रहीतव्य एव भवति । तस्मान्न कृतभाण्डकानि दातव्यानि ।

शा— 'सर्वस्वं ददाति' इति किं यत्पुरुषोपभोग्यं स्वं कुप्याकुप्यशयनासनयानादि तत्सर्वं ददाति इति शास्त्रार्थः । ततश्च यस्यापि यन्नास्ति सोऽपि तदर्जयित्वा दद्यादुत यदस्य विद्यते तत्सर्वं ददातीति संशये यत् सर्वं स्वं तत् स्यादिति श्रुत्यर्थविधिलिप्सया दानविधिं मन्यते । चोदकेन तु दानस्य प्राप्तत्वात् यस्य यदस्ति स तस्मिन् द्रव्यजातमात्रे दातुं प्रवृत्तः सन् सर्वं दद्यादिति सत्ता विधीयते । किञ्च अथ सर्वशब्दः प्रसिद्धस्वत्वस्य सर्वेषु वर्तमानत्वात् न अप्रसिद्धस्वत्वानामर्जितानि भवन्ति । तस्मान्नार्जयित्वा देयम् ।

सोम—पूर्ववत् इत्यं नाम पर्युदास इति प्रयत्नान्तरं सगतिः । सूत्रार्थस्तु—दानस्य नित्यत्वात् अर्जनीयानां द्रव्याणां कदाचित् असम्भवः यदि स्यात् न तेनानित्यं अस्ति सम्बन्ध इति ।

वि— 'अत्र नित्यादपि किं सर्वं स्वं यदा यदस्ति तत् ।, सर्वेऽदानिधनस्तो न प्रसक्तं भवन्ति ॥'

भाट्ट— यत्किञ्चित्पुरुषस्य उपभोग्यं स्वं कुप्याकुप्यशयनासनयानादि तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थविचारणात् यस्यापि यत् नास्ति सोऽपि तदर्जयित्वा दद्यात् धात्वर्थविधिलाभात् । इति प्राप्ते, पशुविधिप्रकरणत्वे श्वोदक्प्राप्तदानानुवादेन द्वादशशतगवेन सर्वतामात्रविधानात् प्रसिद्धस्वत्वेष्वेव सर्वशब्दस्योपपत्तौ अप्रसिद्धस्वत्वार्जनाक्षेपकत्वानुपपत्तेश्च नार्जयित्वा देयम् ।

मण्डन— 'स्वित्वमेव च दीयते ।'

शङ्कर— 'उपाज्यापि न देयं च ।'

● विश्वजिति पडहगतपृष्ठानां अतिदेशः । ७।३।१।७–१२ मीको पृ २२० 'अतिदेश विश्वजिति पडहगतपृष्ठानाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिति पाष्ठहिकरथन्तरादिसाम्नां मध्ये वैरूपस्यैव होतुः पृष्ठस्तोत्रार्थं निवेशः ॥

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् । १०।६।५।१३॥

भाष्यम्—इदमाम्नायते 'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इति । तत्र अयमर्थः सांशयिकः किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेश उत एकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्रेति । किं प्राप्तम् ? सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां साम्नां पृष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः ? ऊर्ध्वं माध्यन्दिनात्पवमानात् प्राक् मैत्रावरुणसाम्नः, इदमन्तरालं पृष्ठदेशः । स एवैकदेशः स्यात्सर्वेषां साम्नाम् । कुतः ? पृष्ठशब्दात् । पृष्ठकार्ये वर्तमानस्य चायं कृतो देशः । तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ।

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् । १४ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । एवं न्यायेन प्राप्तम्, वचनादन्यथा भवितुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विधिरन्येषां परिशामकार्ये । कथम् ? 'यत्र मानं रथन्तरं करोति आभवं बृहत्, मध्य इतराणि— वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम' इति । एवमेकस्य पृष्ठकार्ये विधानमथस्य भविष्यति । यदीतरेषां परिशामकार्ये निवेशः । इतरथा, एकस्य पृष्ठकार्ये विधानं नोपपद्यते,

तत् मा भूदिति । अतः पञ्चाम एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशः, अन्येषां परिसामकार्ये इति ।

शा-- ' विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते । तत्र षाडह्निकानां रथंतरादिपृष्ठानां विधिरिति स्थितं सप्तमे । तत्र संशयः किं षण्णामपि साम्नां पृष्ठस्तुतिसाधनत्वं ततश्च पृष्ठदेशे माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोर्मध्ये निवेशः, उत वैरूपस्यैव तत्साधनत्वेन तत्र निवेशः अन्येषां स्तोत्रान्तरसाधनत्वेन तद्देशे प्रयोग इति । तत्र षडहे तेषां पृष्ठसाधनत्वेन इहापि पृष्ठशब्देन तत्साधनत्वानवगमात् पृष्ठदेश एव प्रयोगः सर्वेषामिति प्राप्ते, ब्रूमः । 'रथंतरं बहिःपवमाने कुर्याद्आर्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे ' इत्यादि वचनात् वैरूपस्यैव पृष्ठसाधनत्वं इतराणि स्तोत्रान्तरसाधनानि । न च पृष्ठस्तुतौ प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात् स्तोत्रान्तरेऽपि प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । वैरूपस्य पृष्ठे विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंच सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणया पृष्ठसाधनभूतानि रथंतरादीनि सामानि षाडह्निकानि विधीयन्ते । स्तुतेः बहुत्वाभावेन सर्वशब्दविषयत्वासंभवात् तेषां च साम्नामिहातिदिष्टानां कार्याकाङ्क्षिणां यावन्निकैरेव कार्यैरुपपत्तौ को नाम सर्वेषां पृष्ठसाधनत्वं कल्पयेत् । तस्माद्विभज्यैव निवेशः ।

सोम-- पूर्वेण चोदकप्राप्तकृत्स्नालम्भबाधेऽपि इह पृष्ठशब्दस्वारस्यप्रलब्ध. पृष्ठदेशो न बाधनीय इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु-- सर्वशब्दे सर्वपृष्ठ इति यावत् । तत्र तेषां साम्नां पृष्ठस्तोत्राणां वा एकदेशत्वं स्यात् पृष्ठशब्दात्पृष्ठशब्दस्य च नियतदेशत्वादिति ।

वि-- ' किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।, पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ '

भाट्ट-- 'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इत्यत्र षाडह्निकानां रथंतरादीनां साम्नां विश्वजिदङ्गत्वेन विधिरिति स्थितम् । तत्र षण्णामपि षडहे माहेन्द्राख्यरथंतरपृष्ठस्तोत्रसाधनत्वस्यैव क्लृप्तेरिहापि तत्रैव सप्तमादिवत् समुच्चयेन निवेशः । इति प्राप्ते, ' पवमाने रथंतर आर्भवे बृहत् मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य शाक्वरं ब्राह्मणाच्छंसिनः रैवतमच्छावाकस्य ' इति वचनेन स्तोत्रान्तरेषु संनिवेशविधानात् न सर्वेषां होतुः पृष्ठे एव निवेशः । न च तत्र कृतानामप्यनेन वचनेन स्तोत्रान्तरेषु पुनर्विधानम्, विशिष्टविधौ गौरवापत्तेः । वैरूपस्य होतुः पृष्ठे पुनर्विधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । अतश्च क्रतुसम्बन्धित्वेन प्राप्तानां साम्नां लाघवात्स्तोत्रान्तररूपद्वारसम्बन्धमात्रकरणेन सर्वेषां क्लृप्तसंबन्धस्यापि बाधनम् ।

न चैवं रथंतरादिधर्माणां पृष्ठापूर्वसाधनत्वस्यैव क्लृप्तत्वेनेह स्तोत्रान्तरे तदनापत्तिः । ' प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति ' इति न्यायेन आवश्यकस्तोत्रत्वाद्यनुरोधेन च साङ्गस्यैव रथंतरस्य रथंतरपदेन लक्षणया विधानादिहैव पवमानापूर्वसाधनत्वबोधोपपत्तेः ।

मण्डन-- ' प्रत्यहं न द्विसामत्वम् । ' द्विसामत्व सामद्वयप्रयोगः प्रत्यहं सर्वेष्वहःसु न भवतीति सम्बन्धः ।

शंकर-- ' विश्वजित्सर्वपृष्ठे सा । '

● विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्याः, अप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्याः (लोकपृणाः एकविंशतिः) । संकर्ष. १।३।१२.

■ विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः । ७।३।३।७॥

' विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादो विधिर्वा इति विचारे अनुवाद इति पूर्वपक्षमाह । विश्वजिति यागे स्वयमेव सर्वपृष्ठे सति सर्वपृष्ठशब्देन पुनस्तत्र सर्वेषां पृष्ठानां विधिर्न संभवति । कथं विश्वजितः सर्वपृष्ठता ? तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि पृष्ठाख्यस्तोत्राणि विश्वजिति चोदकेन प्राप्नुवन्ति । तस्मात् सर्वपृष्ठ एव विश्वजित् । ज्योतिष्टोमे च चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि माहेन्द्रादीनि, तानि विश्वजित्यपि । अस्ति च माहेन्द्रादिषु स्तोत्रेषु ' एतदृशानि पृष्ठानि ' इति पृष्ठशब्दः प्रसिद्धः । तस्मात् विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्द. अनुवाद इति पूर्वः पक्षः ।

षडहात्तु तत्र हि चोदनाः । ८ ॥

' विश्वजित् सर्वपृष्ठः ' इति सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादः, ज्योतिष्टोमात् विश्वजिति पृष्ठातिदेशः इति सूत्रप्राप्तं पूर्व-

पक्षं वाक्यभेदेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । षडहात् पृष्ठाना अतिदेशो विश्वजिति, न ज्योतिष्टोमात् । किं कस्मात् तत्र पठ्यते 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इत्यादिना रथन्तर–बृहत्–वैरूप–वैराज–रैवत–शाक्वराणां षण्णां पृष्ठानां चोदना श्रूयते । यद्यपि ज्योतिष्टोमे पृष्ठानि स्युः तथापि न षडपि । षडहे तु षडपि । विश्वजिति सर्वाण्येव । तस्मात् षाडहिकान्येव पृष्ठानि विश्वजिति अतिदिश्यन्ते । तस्मात् आतिदेशिको विधिः सर्वपृष्ठशब्दो विश्वजिति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ९ ॥

'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इति विश्वजिति सर्वेषां पृष्ठानां अतिदेशः षडहादेव न ज्योतिष्टोमात् इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'प्रथमे रथन्तरं करोति, आग्नेये बृहत्, मध्ये इतराणि । वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, शाक्वरमच्छावाकस्य' इति विनियोगपरं वाक्यं लिङ्गं विश्वजिति षाडहिकानि पृष्ठानि दर्शयति । तस्मात् षडहादतिदेशः ।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमे । १० ॥

ज्योतिष्टोमे माहेन्द्रादिषु चतुर्षु पृष्ठशब्द उत्पन्नाधिकारः । उत्पन्नानि स्तोत्राणि अधिकृत्य प्रवृत्तः 'पृष्ठैः स्तुवते' इति न तु उत्पद्यमानानि अधिकृत्य । षडहे तु उत्पद्यमानान्यधिकृत्य प्रवृत्तः । किञ्च 'पृष्ठं भवति' इत्येकमेव पृष्ठं वस्तुतः ज्योतिष्टोमे तदर्थं माहेन्द्रादिषु तु तत्र पृष्ठशब्दः छत्रिन्यायेनैव । तस्मात् विश्वजिति षडहादेव सर्वेषां षण्णामपि पृष्ठानामतिदेशः । इति सिद्धान्तः ।

द्व्योर्विधिरिति चेत् । ११ ॥

'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इत्यत्र षाडहिकानां पृष्ठानां अतिदेश इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । षाडहिकानां विधौ स्वीकृते द्वयोरपि मध्ये पृष्ठानि च विपरीतानि तेषां स्तोत्रे चेति । तस्मात् षाडहिकातिदेशो न युक्तः । किन्तु ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरयोः विकल्पेन प्राप्तयोः तयोः द्वयोः समुच्चयः विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्देन विधीयते इति द्वयोर्विधिः स्यात् । इति चेत् ।

न व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य । १२ ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पेन प्राप्तयोः बृहद्रथन्तरयोः द्वयोः पृष्ठयोः समुच्चयः विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्देन विधीयते इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तत् न । सर्वशब्दस्य व्यर्थत्वात् अनर्थकत्वप्रसङ्गात् । बहुविषयोऽयं सर्वशब्दः द्वयोः न युज्यते । षाडहिकानां तु षण्णां विधाने नायं दोषः । तस्मात् षाडहिकानामेव विधानम् । तथापि सर्वत्वमेव विधेयम्, पृष्ठानि तु अर्थात् भविष्यन्ति । नहि पृष्ठान्यकुर्वता सर्वत्वं सम्पादयितुं शक्यते । तेन न विधिद्वयप्रसङ्गः । तस्मात् विश्वजिति षाडहिकानां षण्णां पृष्ठानां अतिदेशः न ज्यौतिष्टोमिकानाम् इति सिद्धान्तः । एवं च पृष्ठानां षाडहिकधर्मातिदेशोऽयम् । के

● 'विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्यौतिष्टोमिकानि पृष्ठानि स्युः पृष्ठानि' (७।३।१।७) इति । तत्र 'विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति' इति उदाहृत्य किमयं पृष्ठशब्दः अतिदेशार्थो न वेति विचारयितुं ज्यौतिष्टोमिकपृष्ठविषयोऽयं पृष्ठशब्दः षाडहिकपृष्ठविषयो वा इति सन्दिग्धे विश्वजितो ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् तत्र च 'पृष्ठैः स्तुवते' इति 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति बहुवचनयोगेन माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दप्रयोगदर्शनात् पृष्ठबहुत्वसम्भवात् अतिदेशप्राप्तज्यौतिष्टोमिकपृष्ठानुवादकत्वात् नातिदेशार्थोऽयं पृष्ठशब्दः इति पूर्वपक्षयित्वा 'बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवति' इत्येकस्यैव पृष्ठस्य ज्योतिष्टोमे विकल्पेन विधानात् पृष्ठबहुत्वाभावेन सर्वशब्दायोगात् षाडहिकानामेव रथन्तर–बृहत्–वैरूप–वैराज–शाक्वर–रैवतानां षण्णां पृष्ठानां अतिदेशार्थः पृष्ठशब्दः इति 'षडहाद्वा तत्र हि चोदना' ७।३।१८ इति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते । सु. पृ. ४२६.

● 'विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात्॰' (७।३।७) इति सप्तमाधिकरणे 'रथन्तरं पृष्ठं भवति', 'बृहत् पृष्ठं भवति' इत्युपलिङ्गाक्रमयोः माहेन्द्रस्तोत्रमात्रत्वेन प्रथमावगतपृष्ठशब्दस्य 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इत्यनुवादवाक्ये माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगो लाक्षणिक इति प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वं नास्ति इति प्रदर्शितम् । रसायनम् पृ. २९. ● विश्वजिति सर्वस्वं देयम्,

सर्वस्य न द्वादशशतादधिकम् । तथैव ज्योतिष्टोमे म्यिनत्वात् । तादृश च सर्वस्व चोदकप्राप्तमपि नियम्यते । तथा च विश्वजिति द्वादशशतात् अधिकमेव सर्वस्वम्, न द्वादशशत ततो न्यून वा । वि. ६।७।१९, ● विश्वजिति सर्वस्वदाने धर्मज्ञानार्थं सेवमानः शूद्र. न देय. स्वत्वाभावात् । गर्भदासास्तु देयाः स्वत्वात् । ६।७।५. ● विश्वजिति सर्वस्वदाने पित्रादीनामदेयता । ६।७।१।१-२. ' सर्वस्वदानन्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● विश्वजिति सर्वस्वदाने भुक्त्यर्थं यज्ञार्थं च विभज्य यदवशिष्टं तत्सर्वं देयम्, विभागश्च चोदकप्राप्त एव । वि ६।७।७.

※ विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देया ॥

न भूमिः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । ६।७।२।३॥

भाष्यम्— अथैव सर्वदाने संशयः किं भूमिर्देया नेति । का पुनर्भूमिरत्राभिप्रेता । यदेतन्महदस्य द्रव्यान्तर पृथिवीगोलकं नाम, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा । तत्र किं प्राप्तम् । अविशेषाद्देया । प्रभुत्वसबन्धेन हि तत्र स्वसम्बन्धो वर्तते । शक्यते च मानसेन व्यापारेण स्वस्वत्वनिवर्तयितुमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूम. । न भूमिर्देयेति । कुत । क्षेत्राणामीशितारो मनुष्या दृश्यन्ते, न कृत्स्नस्य पृथिवीगोलकस्येति । आह, य इदानीं सार्वभौम स तर्हि दास्यति । सोऽपि नेति ब्रूम । कुत । यावता भूमिभागेन सार्वभौमो ऽभिषिक्तः, तावताऽन्योऽपि । न तत्र कश्चिद्विशेष । सार्वभौमस्य त्वेतदधिकं यदसौ पृथिव्या संभूतानां व्रीह्यादीनां रक्षणेन निर्विष्टस्य कस्यचिद्भागस्येष्टे, न भूमे । तन्निर्विष्टाश्च ये मनुष्यास्तैरप्यस्वामिना धारकाद्यङ्गलग्नादि यद्भूमिर्भुक्तम्, तत्रापि प्रति न कश्चिद्विशेष । तस्मान्न भूमिर्देया ।

शा— नैव महापृथिवी क्षेत्र देया न चेति । सार्वभौमस्य धनमिति कल्पनायां दाननाश, नाशो धनस्वामिनाम् । राज हि स्वविषयपरिपालनकण्टकोद्धरणमतेऽधिकारेण करदायिभ्यः करादान दण्ड्येभ्यश्च दण्डादानमित्येतावन्मात्रात् स्वत्व. न हि स्वामित्वम् । अतो न सार्वभौमो महापृथिवीं दद्यात् माण्डलिकश्च मण्डलम् ।

सोम— धनमित्यनेन पित्रादीना धनत्वाभावात् अदानेऽपि भूमेर्धनत्वात् दान स्यादिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः सूचिता ।

वि— 'देया न वा महाभूमि , स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।, पालनस्यैव राज्यत्वान्न स्व भूर्दीयते न सा ॥ '

भाट्ट— येय महापृथिवी तस्या. सार्वभौमधनत्वात् तेन तद्दानम् । इति प्राप्ते, सार्वभौमस्य अपि न तस्या स्वत्वम् । जयस्यापि च शत्रुस्वामिकधनगृहक्षेत्रादिविषये एव स्वत्वोत्पादकत्वात् । महापृथिव्या तु राज्यमात्राधिकारस्यैव जयेन संपादनात् राज्य हि स्वविषयपरिपालनकण्टकोद्धरणरूपम्, तन्निमित्तक च तस्य करदेभ्यः करादान दण्ड्येभ्यश्च दण्डादान इत्येतावन्मात्रम् । न त्वेतावता तस्या स्वत्वम् । तथात्वे वनगततृणकाष्ठादावपि स्वत्वापत्तौ तत्र स्वत्वोत्पादकपरिक्रयविधिविरोधापत्ते. तद्विषयस्थप्रजापतिगृहादिष्वपि स्वत्वापत्तेश्च । तस्मात् नासौ देया । माण्डलिकेनापि न मण्डलम् । परिक्रयादिलब्ध गृहक्षेत्रादिकं तु देयमेव ।

मण्डन— ' देय भूगोलक न तु । '

शंकर— ' देया भूमण्डल नापि । '

● विश्वजिति सोमस्य विध्यतः न दार्शपौर्णमासिक । ८।१।१।१६ ● ' स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषात् ' (४।३।७।१५) इति सूत्रेण विश्वजिति अश्रूयमाणमपि अधिकारिण संपादयितु तद्विशेषण स्वर्गफल युक्त्या स्थापितम् (इति पूर्वपक्ष) । वि. १।१।१.

● विश्वजिदधिकरणे (४।३।५) हि सर्वेषामनारभ्याधीतानामधिकारिणा ऋतुमध्यपठितानामपि अन्यादिशब्दाना अनन्यत्वनिराकरणेन फलवत्त्वं साध्यते । रत्न ४।१।३।३.

● विश्वजिदधिकरणसिद्धान्तमूलकत्वस्य (४।३। ५।१३) 'अर्थानां सर्वत्वेन ' इत्याद्यवयवस्य योग्यतानुरोधेन पदार्थतत्त्वपरतया व्याख्यानम् । सु पृ. ५८२.

卐 विश्वजिदादि एकफलकम् ॥

तत् सर्वार्थमनादेशात् । ४।३।६।१३॥

भाष्यम्— 'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेद्यु करोति' इति । 'विश्वजिता यजेत' इति फलवदेवंविध कर्मेत्येतत्समधिगतम् । इद तु सदिह्यते किं सर्वफलमेतत्कर्म, उत एकफलमिति । किं प्राप्तम् ? तत् सर्वार्थमिति । कुत ? अनादेशात् । न किंचिदिहातिदिश्यते इद नाम फलमिति । अस्ति चेत् विशायेत । तस्मात् सर्वार्थमविशेषात् ।

टुप्— अनादेशात्सर्वकामयते फलमनियमेन तस्य तस्योपाय एव विधीयमानत्वात् सर्वार्थता ।

एक वा चोदनैकत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— एकफल स्यात्, न वा सर्वार्थम् । कुत ? चोदनैकत्वात् । साकाङ्क्षत्वात् एतदर्थिपदेन सबध्यते इत्युक्तम् । यथानेकेनापि सबद्धु शक्नोति, तत् एकेन सबध्यते । एकेन सबद्ध सत् निराकाङ्क्ष भवति । न तदपरेणापि सबन्धमर्हति । तस्मादेकैव फल यचोदना व्याख्या । तस्मादेकफलेनेति ।

टुप्— यजेतेत्यस्य फलमाकाङ्क्षत फलमध्याह्रियते । यस्यैव करणता गतस्तेन निश्चयेण निराकाङ्क्ष, कुतोऽनियमप्रसङ्ग । तस्मात् नियतमेक फल साधयतीति ।

शा— स्विते फलापत्ते किं सर्वफलार्थमुतैकार्थमिति विशेषानिर्देशात् सर्वार्थत्वे प्राप्त, अभिधीयते— 'येनैवैकेन तद्वाक्य साकाङ्क्ष परिपूरितम् । तेनैनैव निराकाङ्क्षमिति नानेककल्पना ॥'

सोम— पूर्वोक्तस्य विशेषपर्यवसानकथनेन निर्णयात् सगति । अनादेशात् फलविशेषानिर्देशादित्यर्थ ।

चि— 'सर्वं फलमुतैक स्यात्, सर्वमस्त्वविशेषत ।, एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेक न कल्प्यते ॥'

[भाट्टे नेद पृथगधिकरणम् ।]

मण्डन— 'एकमेव फल तत ।' तत विश्वजिद्यागात् एकमेव फल सिध्यति इति शेष ।

शकर— 'तत्रानेक त्वेकमेव ।'

卐 विश्वजिदादि सफलम् ॥

चोदनाया फलाश्रुते कर्ममात्र विधीयेत न ह्यशब्द प्रतीयते । ४।३।५।१० ॥

भाष्यम्— इदमामनन्ति 'तस्मात्पितृभ्य पूर्वेद्यु करोति' इति । तथा 'सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्य सर्वेभ्य छन्दोभ्य सर्वेभ्य पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते, य सत्राया ऽऽगुरते, स विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत' इत्येवलक्षणके श्रुते भवति सदेह किं निष्फलमेत कर्ममात्र उत सफलमिति । किं प्राप्तम् ? निष्फलमिति । कुत ? फलाश्रुते, शब्दप्रमाणके कर्मण्येवजातीयके । न ह्यशब्द प्रतीयते । ननु वैदिकानि कर्माणि फलवन्ति भवन्तीत्येतदुक्तम् । उच्यते । फलदर्शनाच्चानि फलवन्तीत्युक्तम्, न वैदिकत्वात् । एव तर्हि कर्तव्यतावगमात् फलवन्तीत्यध्यवस्याम । सुखफल हि कर्तव्य भवतीति । उच्यते । प्रत्यक्षविरुद्धमेवजातीयकस्य कर्तव्यत्वम् । साक्षाद्धि तद्दु सफलमवगच्छाम । न चैवजातीयक प्रत्यक्षविरुद्ध वचन प्रमाण भवति । यथा अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि, शिला प्लवन्ते, पावक शीत इति । अपि चानुमानादत्र सुखफलता । यस्मात् कर्तव्यमत सुखफलमिति । प्रत्यक्ष चानुमानात् बलीय । तस्मान्निष्फलमेवजातीयकमिति । एव प्राप्ते फल कल्प्येत । यत्रैतत् फलवत्, एवमुपदेशोऽर्थवान् भवतीति । उच्यते । काम वाक्यमनर्थकमिति न्याय्य वचन भवेत् । भवन्ति ह्यनर्थकान्यपि वचनानि दश दाडिमानि षडपूपा इत्येवजातीयकानि । ननु विश्वजिद्व्यापार सुखफल इति । सुखफल हि भवत्यपूर्वम्, न व्यापार । न चायमपूर्वस्य कर्तव्यतामाह । फलकर्तव्यताया हि सत्या तदवगम्यते । वाक्यार्थश्च फलस्य कर्तव्यतामाह, न पदार्थ । न चात्र फलसबद्ध वाक्यमस्ति । तस्मात् नायमपूर्वस्य विधायक शब्द । व्यापारमात्रमेव विदधाति । स च व्यापारो न तदात्वे सुखफल, नाप्यायत्याम्, भङ्गित्वात् । तत्रापूर्व कल्पयित्वा फलमवगम्येत । फल च कल्पयित्वाऽपूर्वम् । एवमितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तस्मात् निष्फलमेवजातीयमिति ।

आह । अध्याहरिष्यामहे फलवचनम् । उच्यते । न शक्यं परिपूर्णे वाक्येऽध्याहर्तुम् । परिपूर्णं हीदं वाक्यम्, विश्वजिद्यागः कर्तव्य इति । न किंचित्पदमस्ति साकाङ्क्षम्, येनाध्याहृत्य फलं संबध्येत । यथा अक्षेमेऽपि पथि भवति विप्रलम्भकोपदेशः । क्षेमोऽयम्, यथा गच्छतु भवाननेनेति । परिपूर्णमेव इदं वाक्यम्, नाध्याहारमर्हति विप्रलम्भकत्वेऽपि । एवमिदमपि परिपूर्णं वाक्यं नाध्याहारमर्हति । अपि च अध्याह्रियमाणे नैवेदं वाक्यं सबध्येत । विश्वजिद्यागः कर्तव्यः, इदं च फलं भवतीति, द्वाविमावर्थौ । एकार्थं च वाक्यं समधिगतम् । तस्मादनर्थकमेवंजातीयकं कर्मेति ।

टुप्— विश्वजिदसाधनं (फलाभावात्) फलाभवणात् । कर्तव्यतावचनस्तस्य कर्तव्यताविनाभूतो न फलेन । तस्मादविनाभावात्, यस्मात्परः प्रत्ययः तस्य कर्तव्यता बोधयति । एवं श्रुत्यनुग्रहो भवति । अथोच्येत, फलेन विना यागे न प्रवर्तते । तस्मात् कर्तव्यत्वात् नूनं सुखदोऽयमित्यवसायः । उच्यते । अनुमानात् सुखं कल्प्यते । प्रत्यक्षेण तु दुःखम् । अध्याहृतेन फलेनैकवाक्यतेति चेत् । उच्यते । यजेतेति निराकाङ्क्षत्वात् अस्य कुतोऽध्याहारः । अध्याहृतेनापि साध्यसाधनसंबन्धस्यानवगमान्नास्ति संबन्धः । यजेत स्वर्गमिति कुतः संबन्धः । तस्मात् सति साध्यसाधनसंबन्धे भवति फलार्थताऽपूर्वद्वारेण । यत्र पुनर्यजेतेति केवलः पदार्थस्तत्र साध्यसाधनसंबन्धो नास्ति । तदभावे अपूर्वाभावोऽपूर्वाभावे फलाभावः ।

अपिवाऽऽम्नानसामर्थ्याच्चोदनाऽर्थेन गम्येतार्थानां ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धस्तस्मात् श्रुत्येकदेशः सः ॥ ११ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । न चैतदस्ति, अफलमिति । फलचोदना अर्थेन गम्येत । कतमेन अर्थेन । कर्तव्यतावचनेन । आह । ननु व्यापारस्य प्रत्यायिका कर्तव्यता । [illegible] व्यापारस्योच्यते । कस्य तर्हि । व्यापारेणान्यस्य कस्यचिदिति । भवति तेनेदानीं वाक्यं साकाङ्क्षम् । तत्राध्याहारोऽवकल्पते । भवति चाध्याहारेणापि कल्पना । यथा, द्वारं द्वारमित्युक्ते, संव्रियतामपाव्रियतामिति वा । कथं पुनरवगम्यते, इहाध्याहारेण कल्पयितव्यमिति । आम्नानसामर्थ्यात् । एवमिदमाम्नानमर्थवत् भविष्यति । शक्नोति चार्थमवगमयितुम् । तस्मान्नानर्थकम् ।

ननु यत्पदमध्याह्रियते तत्पौरुषेयम् । तेनावगतं चाप्रमाणम् । उच्यते । नापूर्वमध्याहरिष्यामः । वैदिकेनैवास्य सहान्यत्र समाम्नातेन एकवाक्यतामध्यवस्यामः । आह । नैवं शक्यम् । अन्तिकादुपनिपतितं हि पदं वाक्यार्थमुपजनयितुमलं भवति, न दूराद्व्यवतिष्ठमानम् । अत्रोच्यते । व्यवहितमपि हि पराणुद्य व्यवधायकं आनन्तर्येण मनसि विपरिवर्तमानमलमेव भवति विशेषमुपजनयितुम् । यथा— 'इतः पश्यसि धावन्तं दूरे जातं वनस्पतिम् । त्वां ब्रवीमि विशालाक्षि या पिनक्षि जरद्गवम् ॥' इति । अत्र, इतः पश्यसीति शब्दो बुद्धौ भवति । सः, दूरे जातं वनस्पतिमित्येतैः पदैर्व्यवहितेन जरद्गवमित्यनेन शब्देन व्यवधायकान्यपोह्य संबध्यमानः संबध्यते । अर्थानां ह्यर्थवत्त्वेन हेतुना व्यवहितान्यपि वचनानि संबध्यन्ते । यानि पुनरर्थतो ह्यसमर्थानि तान्यानन्तर्येऽपि सति न परस्परेण संबन्धमर्हन्ति । यथा, या पिनक्षि जरद्गवमित्येवमादीनि । तस्मान्न पौरुषेयता भविष्यति । आह । ननु अत्रापि अपेक्षा पौरुषेयी । उच्यते । नापेक्षा वैदे । वेदार्थप्रतिपत्तावभ्युपाय एष भवति । अनन्तरापेक्षाया असंभवात्तस्य आम्नानसामर्थ्यादितरापेक्षाङ्गीक्रियते । तस्मात् श्रुत्येकदेशः सः । फलवाक्यपदं दूरेऽपि सत् तस्य वाक्यस्यैकदेशभूतमित्यर्थः ।

टुप्— कर्तव्यतावचनो भावनायां पुरुषं प्रवर्तयति । तस्याश्च प्रयोजनेन भाव्यम् । स च पुरुषार्थं प्रयोक्तृता प्रतिपद्यते । तस्मात् पुरुषार्थो भाव्यमानः । अत. सर्वाख्यातेषु पुरुषार्थोऽविनाभूतः, प्रयाजादिषु द्वारेण, दर्शपूर्णमासादिषु साक्षात् । विश्वजिदादयोऽप्यनन्तरत्वात् साक्षात् पुरुषार्थस्य साधकाः । विश्वजितेति च यागनामधेय करणविभक्तिप्रयुक्तम् । तत्र यदि यागोऽपि करणम्, ततः सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वमुप

यस्ते । कर्मीभूते पुनः सामानाधिकरण्याभावाद्भावनया मान । न च विश्वजिद्द्रव्यम् । अप्रसिद्धत्वात् । अपि धाऽऽम्नानसामर्थ्यात् भावनासामर्थ्यादित्यर्थः । एकाह-काण्डपठितो विश्वजिदिहोदाहरणम् ।

वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् । १२ ॥

भाष्यम्—'इन्द्राय राज्ञे सूकर' इति यथा वाक्यान्तरस्थेन विधिशब्देन गुणविधानं भवति, एवं फलविधानमपि भवितुमर्हतीति । यथा 'वरुणो वा एतं गृह्णाति' इति व्यवधारणकल्पनायामपि प्रामाण्य-मेवमिदमपि द्रष्टव्यम् ।

शा—'विश्वजिता यजेत' इत्यादिषु अश्रुतफलासु चोदनासु फलं अस्ति नेति संशय । 'नास्त्येव फल-मेतस्या चोदनाया फलाश्रुते । शब्दगम्यमदृष्टं हि फलं तेन विना कथम् ॥ प्रत्येतुं शक्यते तच्चेदध्याहारेण लभ्यते । परिपूर्णमिदं वाक्यं नाध्याहारमपेक्षते ॥' 'तदभावे तु धात्वर्थं भाव्यत्वे को निवारयेत् । तथा च सति संपूर्णं वाक्यं नाध्याहृतिक्षमम् ॥' तस्मात् निष्फल-मेवेदं कर्मेति प्राप्ते, उच्यते- 'विधियुक्ता क्रिया नैव धात्वर्थं भाव्यमृच्छति । भाव्येन च विना वाक्यं नैव तत्परिपूर्यते ॥ वाक्यसंपूरणायाऽत फलमध्याहरिष्यते ॥' 'तेनाश्रुतफलानामप्य-ध्याहृतफलान्वयात् । सर्वेषां कर्मणामत्र फल-वत्त्वमवस्थितम् ॥'

सोम— प्रकरेण फलाश्रवणाद्विश्वजिदादेरपि न फलार्थत्वमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।

वि— 'नैवास्ति विश्वजिद्यागे फलमस्त्युत नाश्रुते । भाव्यापेक्षाद्विधे कल्प्य फलं पुंस प्रवृत्तये ॥'

भाट्ट— 'विश्वजिता यजेत' इत्येकाहकाण्डपठित विश्वजिदादावश्रुतफले भावनाया भाव्यापेक्षाया समान-पदश्रुत्युपनीतोऽपि यागो न भाव्य, तत्रोऽप्यन्तरङ्ग विधिश्रुत्यवगतप्रवर्तनकत्वान्नैन पुरुषार्थस्यैव भाव्यता यगते, तृतीयावगतान्वेषणसामानाधिकरण्येन यागस्य करणत्वावगतेश्च । अतोऽश्रुतेऽपि फले तदाकाङ्क्षाम पदान्तरस्यैवाध्याहारेण पुरुषार्थफलत्वमव । तच्च

पदमध्याहृतमपि वेदाकाङ्क्षया अध्याहृतत्वाद्वैदिकमेव । वेदतुल्यं वा । तच्च फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वाणि, एककल्पनयैव निराकाङ्क्षत्वात् । तदप्येकं स्वर्ग एव, न तु पुत्रपश्वादि 'यन्न दुःखेन संभिन्नम्' इत्यादि-वाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमात्रवाचित्वेन विजा-तीयस्वर्गत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वे लाघवात्, पुत्रादीना तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च । स्वर्गस्य सर्वैरपि प्रार्थ्यमानतया शास्त्रस्य महाविषयत्व-लाभाच्च । लाघवाविशेषेऽपि च न सुखत्वस्य ऐहिका-मुष्मिकसाधारणस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च जन्यताव-च्छेदकत्वम्, स्वरसतो दुःखासंभिन्नसुखस्यैवेच्छाविषय-त्वात् दुःखसंभिन्नसुखस्य फलत्वानुपपत्ते, व्याप्यधर्मेण जन्यतासंभवे व्यापकधर्मेण अन्यथासिद्धत्वाच्च व्यभि-चारेण सुखत्वस्य स्वर्गत्ववदेव कार्यतावच्छेदकत्वानुपप-त्तेश्च । अतो विश्वजिदवच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्य-तावच्छेदकत्वं विजातीयस्वर्गत्वस्यैव युक्तम् । मोक्षोऽपि च यदि दुःखध्वंसरूप, तदा पापक्षयादिवदेव न विश्वजिज्जन्य जन्यतावच्छेदकगौरवात् । यदि त्वानन्दा-भिव्यक्तिरूप तदा तस्य ज्ञानैकजन्यत्वान्न विश्वजिज्जन्यत्वम् । यदाऽपि 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति वचनात्कर्मजन्यत्वम्, ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा प्रामाणिक तदाऽपि 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्या-द्युपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया कर्मशब्दस्य सर्वकर्मपरत्वा-वगमाददृष्टफलकविश्वजिदादिमात्रपरत्वे प्रमाणाभाव । न चैवमपि कर्मान्तरसाधारण्येन अस्यापि तत्फलकत्वो-पपत्ते विश्वजिद्वाक्यस्य चोत्पत्तिपरत्वेनापि चरितार्थ-त्वात्फलकल्पनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, उक्तवाक्येन कल्पनालाघवानुरोधेन काम्यप्रयोगविधीनामेव कर्मणा मोक्षफलकत्वावगते अकाम्यप्रयोगकस्य विश्वजिदादे-र्ग्रहणे वैरूप्यप्रसङ्गेन विश्वजिद्वाक्येऽपि प्रयोगविधि-सिद्ध्यर्थं कर्मफलकल्पनाया आवश्यकत्वात् । एतेन 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिवाक्यात् 'कर्मणा पितृलोक' इत्यादिवाक्याद्वा विविदिषामात्रार्थत्व पितृलोकमात्रार्थत्वं वा विश्वजिदादेरपास्तम् । अत एव प्रयोगान्तरकल्पनाभियैव न प्रयाजादीनामपि विविदिषा

र्थत्वम् । एतेन ' धर्मेण पापमपनुदति ' इत्यादिवाक्येन पापक्षयफलकत्वं विश्वजितोऽपास्तम् । तस्य नित्यफले निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुपपत्तिकत्वेन विश्वजिति प्रयोजकत्वकल्पने वैरूप्यापत्तेः ।

मण्डन-- ' विश्वजित् सफलो यागः । '

शंकर -- ' फलं विश्वजितोऽस्ति च । '

■ विश्वजिन्न्यायः (स्वर्गः फलम्) ॥

स स्वर्गः स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । ४।३।७।१५॥

भाष्यम्--एवंजातीयकेष्वेवोदाहरणेषु एतत् समधिगतमेक फलमिति । इदमिदानीं संदिह्यते किं यत्किंचित्, उत स्वर्ग इति । यत्किंचिदिति प्राप्तम्, विशेषानभिधानात् । तत उच्यते । स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः । कुत एतत् ? प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते । किमतो यद्येवम् ? अविशेषवचनः शब्दो न विशेषे व्यवस्थापितो भविष्यति । यजेत कुर्यादिति । तस्मात् स्वर्गफलमेवंजातीयकमिति ।

प्रत्ययाच्च ॥१६॥

भाष्यम्-- भवति च अनादिष्टफले कर्मणि स्वर्गः फलमिति प्रत्ययो लोके । एवमुच्यते । आरामकृत् देवदत्तः, नियतोऽस्य स्वर्गः । तडागकृत् देवदत्तः, नियतोऽस्य स्वर्ग इति । किमतो यद्येवम् ? इत्थमनेन न्यायेन स्वर्गे सम्प्रत्ययो भवति । यस्मात् स्वर्गफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु फलवचनं नैवोच्चारयन्ति, गम्यत एवेति । तस्मादेवं गच्छामः, एवंजातीयकेषु स्वर्गः फलमिति ।

शा-- एकं फलमित्युक्तम्, तदेकं किमिति न ज्ञायते, अतः पुनरपि शास्त्रार्थस्य अप्रामाण्यं वा अनध्यवसायात् प्राप्नोति । तदुच्यते--'स्वर्गोऽनतिशयप्रीतिरूपो दुःखविवर्जितः । भूयांसोऽभिलषन्त्येनमल्पे स्वल्पसुखे नराः ॥' इति संमते शास्त्रस्य भूयोविषयत्वं न्याय्यम्, अविशेषप्रवृत्तस्यातिशङ्कोचपरिहारात् । स्वर्गश्च दुःखासंयुक्तनिरतिशयसुखात्मकः सर्वेषां अभिमतः । पश्वादिसुखं तु दुःखानुषक्तमल्पं च केचिदेव प्रार्थयन्ते । प्रत्यवायपरिहारस्तु सर्वाभिलषितोऽपि प्रत्यवायापेक्षया क्रियमाणोऽपि विलम्बेन हृदयमागच्छति । 'ततस्तु सुकरत्वानं सुखमेव परं फलम् । तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितम् ॥'

सोम-- यत् एकं फलं सः स्वर्गः स्यात् सर्वपुरुषान् प्रति अविशिष्टत्वादिति सूत्रार्थः ।

वि -- 'एकं यत्किंचिदथवा नियतं, न नियामकम् । तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात्स्वर्ग एव तत् ॥'

मण्डन-- 'स स्वर्गस्त्वविशिष्टत्वात् ।' (सर्वैः पुरुषैः ईप्सिततमत्वात् इत्यर्थः) ।

शंकर-- 'तत्रापि स्वर्ग एव नः ।'

■ विश्वजिन्न्यायः । यथा-- विश्वजिदधिकरणे हि ' विश्वजिता यजेत ' इत्यत्र फलस्याश्रवणात् फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् । एवं च यत्रार्थवादवाक्ये विधिवाक्ये फलं न श्रूयते तत्र स्वर्गः फलं कल्प्यते इति प्रकृतन्यायविषयः । एवं प्रकृतान्तरेऽपि ऊह्यमिति । साहस्री. ८५७.

● अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः (अध्ययनस्य) । वि. १।१।१, ● कारीर्यादिफलस्य कस्यचिदश्रवणात् । न च विश्वजिन्न्यायेन कल्पयितुं शक्यम्, परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्य अर्थवृत्तेरेव असंभवात् । १०।८।१४, ● 'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्ण एव भवति ' इत्यत्र क्रतौ निरन्तमचयत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलाभावः, विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् । ३।४।१२. ● ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्य फलसम्बन्धमपि न करोति उत्पत्तिवाक्येन कृतत्वात् विश्वजिन्न्यायेन । टुप्. १।१। ११ पृ १६३६. ● द्वादशाहादूर्ध्वभाविनः त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । 'त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्रः' इति समुदायप्राधान्येन एकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्य एक एव सत्रविशेषः बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायते । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः इति पूर्वपक्षः । वि ४।३।८.

● धर्मजिज्ञासाधिकरणे अध्ययनविधि. स्वर्गार्थ इति विश्वजिन्न्यायेन पूर्वपक्षः । बाल. पृ. २. ● 'न कलञ्जं भक्षयेत्' अत्र पर्युदासः । तस्य च अभक्षणसंकल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः (इति पूर्वपक्षः) । वि. ६।२।५. ● 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ भक्षणाभावसंकल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधान इति (पूर्वपक्षोऽयम्) । भाट्ट. ६।२।५. ● न चात्र (हिरण्यधारणे) फलाभावः, विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् । वि. ३।४।१२. ● पापक्षयस्यैव भावस्य नित्यस्थले 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिवाक्येभ्य. प्रतीयते । अत एव न विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनम् । भाट्ट. ६।३।२. ● फलप्रत्यवायश्च (न क्रियते) विश्वजिन्न्यायेन प्रातरात् । टुप्. ७।१।१।२ पृ १५२५. ● 'मलवद्वाससा न संवदेत' इति प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वे भार्यागादिकस्यापि फलस्याभावात् विश्वजिन्न्यायेन तत्कल्पनापत्तेः क्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः । कु. ३।४।११।२४. ● 'सोमेन यजेत', 'स्वाध्यायमधीयीत', 'प्रजामुत्पादयेत्' इति । तत्र सोम. काम्य., 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति कामसंयोगेन आम्नातत्वात् । अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कर्मियोगोऽपि कल्प्यते (पूर्वपक्ष इदम्) । वि. ६।२।११, ● 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' अत्र श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पनाया असंभवात् । तस्मात् श्रुतमेव फलम् । ४।३।९. ● 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यत्र विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकामपदाध्याहारः शङ्कित. चतुर्थे । बाल. पृ. ३. ● 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य.' इत्यत्र अक्षरग्रहणमेव विधेयम् । अश्रुतोऽपि च स्वर्गः विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः । वि. १।१।१.

● विश्वजिद्यागः, यः सत्र संकल्प्य नानुतिष्ठति तस्य प्रायश्चित्तत्वेनापि विहितः 'यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत' । वि. ६।८।११ .

● 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत् 'किं' इति तत्र विश्वजिद्वत् फलं न कल्प्यते (विश्वजिति यथा कल्प्यते तथा नात्र) । टुप्. ५।१।४।६.

● विश्वजिद्विधानं सत्रसंकल्पानन्तरं सत्रमकुर्वतः सत्रफलार्थतया । ६।४।११।३२–३३. 'सत्रसंकल्पानन्तरं सत्रमकुर्वतः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिद्विधिः सत्राय प्रवृत्तमानस्यापि साम्युत्थाने । ६।५।७।२५–२७. 'सत्राय प्रवृत्तमानस्य साम्युत्थाने विश्वजिद्विधानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिच्छब्दः यागनामधेयम् । वि. १।४।२, ● विश्वजिच्छब्दस्य यागनामधेयतया प्रामाण्यम् । १।४।१.

● विश्वजिदतिरात्रः पशुरामस्य इति कात्यायनसूत्रे । बाल. पृ. ३४.

● विश्वज्योतिः । 'अथैष विश्वज्योतिः' अत्र संज्ञाभेदात् कर्मभेदः । वि. २।२।८. ● विश्वज्योतिः यज्ञः । जैमा. १।२३५ । 'नवतिशतं स्तोत्रियाः । (अधिके) द्वे स्तोत्रिये उपप्रस्तुत्ये । अथो यच्चौ यतौ यज्ञमानौ तावेव तौ समौ करोति । अथो विश्वज्योतिरेव यज्ञक्रतुर्भवति ।'

● 'विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरम्' विश्वसृजामयनं नाम सत्र सहस्रदिनम् । संवत्सरशब्दो दिनपरः । वि. ६।७।१३. ● विश्वसृजामयने मनुष्याणामेवाधिकारः, संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१३।३१–४०. मीको पृ. १९८ 'अधिकारः विश्वसृजामयने०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वामित्रस्य चाण्डालयाजन धर्मव्यतिक्रमः । दृश्यते । विश्वामित्रस्य यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तपोबलदृप्तस्य चरितम्, तत् 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इत्यनेन न्यायेन महान्ति च तपांसि कृत्वा तानि क्षय नयतः, उत्तरकालं वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिकुर्वाणस्य जीर्यन्त्यपि । मन्दतपसा गजैरिव महावृक्षकाष्ठादिभक्षणं आत्मविनाशायैव स्यात् । वा. १।३।१।७ पृ. २०३-२०८ । सुधा–विश्वामित्रः क्षत्रियमपि त्रिशङ्कुं ब्राह्मणकन्याहरणकुपितस्य पितुः शापात् चाण्डालत्वमापन्नं

याजयामास । पृ. १८५, व्यामोहाभावेऽपि ' आपदि मज्जन्तं भृतवतः त्रिशङ्कोः प्रत्युपकर्तव्यं मया ' इति प्रत्युपकारेच्छया ' चण्डालमपि वा सशरीरं स्वर्गं नयामि ' इति स्वप्रभावख्यापनेच्छया त्रिशङ्कुद्वेष्टरि वसिष्ठे द्वेषाच्च ' तपोनलेन पापं नाशयामि ' इत्यध्यवसाय चण्डालं याजयामास । पृ. १९१.

● विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकारः (सत्रे) । ६।६।४।२४-२६. मीको. पृ. ३०४ ' अधिकारः सत्रे वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

विषं मृत्युरिति न्यायः । मृत्योर्निमित्तमिति गम्यते । साहस्री. १९१.

● ' विषं भुङ्क्ष्व ' इत्यत्र अनीप्सितकर्मत्वपरा द्वितीया । मणि. पृ. २. ● न हि मन्दविषेण वृश्चिकेनापि दष्टो म्रियेत न कश्चित्, यद्यपि तत्र चिकित्सा नाऽऽदरेण कर्तव्या भवेत् (न तु तथा किंतु कर्तव्यैव चिकित्सा) । भा. २।१।६।१६.

विषस्य विषमौषधमिति न्यायः । अयं लौकिकगाथारूपः स्पष्टः । साहस्री. ८३९.

विषकीटन्यायः । यथा विषात् जातः कीटो विषं भक्षन् सन् विषस्थो जीवति, तद्वत् प्रवृत्तेऽपि । विवृतश्च अयं पद्येन । तद्यथा— " विषाक्तिनगरे महान्कपय क्लात्क्रुमाणा गणः, यो दक्षः परवित्तदारहरणे सर्वोऽपि चौरो जनः । को दाता रजको ददाति वसनं प्रातर्गृहीत्वा निशि, तत्किं जीवसि हे सखे विषकृमिन्यायेन जीवाम्यहम् ॥ ' इति । साहस्री. १०९.

● विषघ्न. ओषधि. । ' यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो वा विलोपधिन् । दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् ॥ ' इति । वा. १।२।३।७ पृ. २०७.

● विषघ्नमन्त्र. । ' यथा वा चन्दनादौ देवताराधनोत्सवे । यद् वक्ष्यति स मन्त्रस्ते विषम इति मन्त्रिवे ॥ लोकः स्मरति तं मन्त्रं विषापहरणादिषु ॥ ' वा. १।२।३।७ पृ. २०७.

विषभक्षणन्यायः । दिव्यविशेषात्मकोऽयं न्यायः । साहस्री. ११७.

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति न्यायः । अयं न्यायो हि कुमारसंभवाख्यकाव्यस्य द्वितीयसर्गीयपञ्चपञ्चाशत्तमश्लोकेन विवृतः । यथा— ' इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ ' इति । साहस्री. १३४.

● विषव्रणानां पाटनमन्तरेण नोपशान्तिः । वि. ३।८।४ .

● विषमा हि पक्तिः आजानां आविकानां च माषाणाम् । यावता कालेन आजानि पच्यन्ते तावता नाविकानि विलीयन्ते । भा. ११।४।९।३७.

विषममन्त्रकर्मन्यायः । एकस्मिन् कर्मणि शाखाभेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन विनियोग. ॥

ऐन्द्राग्नाः षड् यागाः काम्याः याज्यानुवाक्यायुगले तु द्वे एवाम्नाते तत्राद्य युगलद्वयस्य कर्मणोऽङ्ग निर्विवादम् । अन्यत्तु युगल पञ्चानामपि कर्मणामङ्गम् । युगलद्वय वा पुनः पुनरावर्त्य त्रिरनुवाक्पाठे तदन्तर्गतमन्त्राणामिव दण्डकलितवद्विषमाणामेक समानानामन्यदङ्गम् । इति प्राप्ते, ' क्रमं स्यात् ' इति न्यायेनाङ्गिनामङ्गयोश्च विभागे सति आद्यकर्मस्याद्यमन्त्रमन्यस्यान्त्यमङ्गमिति स्वस्थानविवृद्धिः । संकर्ष. १।२।२.

● विषमपदा बृहती । पादेषु अक्षराणि ९।८।११।८ । उदा० 'धनिवः सुधनिव ' (ऋस. ८।४६।२०) ।

● ' विषय. संशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' सङ्गतिश्चेति क्वचित् पाठ. । मणि. पृ. ५. ● विषय.— एव यथासंयोगं दोषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषचिन्ता । वा. ३।१।७।१३-१५.

● विषयावबोधने विध्यर्थवादयोः शक्तिस्तुल्या । वा. ३।४।१३।३१ पृ. ९६७.

विषयाऽऽकृष्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथमिति न्यायः । साहस्री. ७१९.

* विषयता ज्ञानोत्पाद्या माविभूतयोरपि पदार्थयोः तिष्ठति । मणि पृ १६, * विषयता ज्ञानविषयाभ्यामनतिरिक्ता ; सा च नित्या, ज्ञानजन्या वा । (इद 'प्रामाण्यवादः' इति हिन्दी मीको. २८५७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) । पृ. १६-१७, * विषयतायाः अपि पर्वोद्दयर्शीकारात् इति परे । पृ. ९८, * विषयतायाः पदार्थान्तरत्वेन समवायेन उत्पत्त्यभावेन समवायिकारणानावश्यकत्वम् । पृ. १७.

* विषयरूपः अर्थः– योगरूढाना पङ्कजादि शब्दाना विषयः. पद्मत्वादिः (टिप्पणी द्रष्टव्या) । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३३.

* विषाणायाः कण्डूयन प्रयोजक पाकन तु न प्रयोजकं ज्योतिष्टोमे । ४।२।७।१९.

* विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत । अन्त्येऽहनि च प्रासन स्यात् । भा. ११।३।६।१८.

* विषुवान् नाम एकाहविशेषः । तत्र अतिदेशतः चत्वारि आज्यसञ्ज्ञकानि शस्त्राणि होतृ-मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसि- अच्छावाकप्रयोज्यानि प्राप्तानि । सु पृ. ११०, * विषुवति 'अर्के गृह्णाति' इति । तेन प्राकृतग्रहाणा बाध इति पूर्वपक्ष । वैकृतप्राकृताना समुच्चय इति सिद्धान्त । मि. १ ।४।३. * विषुवति अर्कग्रहेण ऐन्द्रवायवादीना समुच्चय । १०।८।२।३-५ मीको पृ ०६४४ 'ग्रहसमुच्चयन्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * विषुवति आग्रयणाग्रताया. निवेश । १०।५।१५।५८. मीको पृ. ८५७ 'आग्रयणाग्रताया विषुवति निवेश ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * विषुवति जगत्यामुत्पन्न साम गीयते स जगत्सामा । तत्र आग्रयणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात शुक्राग्रो विषुवान् इति तु वाक्यात् भविष्यति । भा. १०।५।१५।५८ * विषुवति 'महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं भवति' इति 'विभ्राड् बृहत् पिबतु' इति अस्यामृच्युत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्न पृष्ठसाधनत्वेन विधानम । सु. पृ ८९२.

* विषुवन्नामके मुख्ये अहनि पृष्ठस्तोत्र जगत्साम चेत् भवति आग्रयणाग्रता यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्' इति विधीयते न तु कर्मान्तरम् । वि. २।३।१.

* विषुवद्द्विरात्रः ज्येष्ठस्य जैष्ठिनेयस्य वा - इति कातीयसूत्रे । वाज. पृ. ३४.

* विष्टारपङ्क्तिः उत्तरा, बृहती योनिः तयोरेव प्रग्रथनेन सपादिते वार्हते तृचे रौरवयौधाजयसाम्नोर्गानं ज्योतिष्टोमे । ९।२।६।२५-२८ वर्णक २, मीको. पृ. १८१९ 'ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * विष्टारपङ्क्तिः पङ्क्ति. । पादेषु अक्षराणि ८।१२।१२।८ । उदा० 'अतीयाम निदस्तिरः' (ऋसं. ५।५३।१४) ।

* विष्टारबृहती बृहती । पादेषु अक्षराणि ८।१०।१०।८ । उदा० 'युव आस्त महो०' (ऋसं. १।१२०।७) ।

* विष्टुतिः अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य । 'षोडशभ्यो हिं करोति, स तिसृभिः, स द्वादशभिः, स एकया, षोडशभ्यो हिं करोति, स एकया स तिसृभिः, स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिं करोति, स द्वादशभिः, स एकया, स तिसृभि ' इति । तैसं. ७।१।६ सायण०. * विष्टुति उद्यती नाम । वि १।४।३, * विष्टुतिः एकविंशस्तोमस्य । सप्तभ्यो हिं करोति, स तिसृभि, स तिसृभि , स एकया । सप्तभ्यो हिं करोति, स एकया, स तिसृभि., स तिसृभिः । सप्तभ्यो हिं करोति, स तिसृभि., स एकया, स तिसृभिः ' इति । (अस्यार्थः मीको पृ १२८८ 'एकविंशस्य स्तोमस्य विष्टुति ' इति हिन्दी द्रष्टव्यः) । ९।२।६ वर्णक ३ , * विष्टुतिः चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य । 'पञ्चदशभ्यो हिं करोति, स तिसृभि , स एकादशभिः, स एकया । चतुर्दशभ्यो हिं करोति, स एकया, स तिसृभि, स दशभि । पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभि., स एकया, स तिसृभि ' इति । तैसं. ७।२।६ सायण०. * विष्टुतिः चतुर्विंशस्तोमस्य । 'अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः, स चतसृभि , स एकया । अष्टाभ्यो हिं करोति, स एकया, स तिसृभि , स चतसृभि. । अष्टाभ्यो हिं करोति, स चतसृभि , स एकया, स तिसृभि ।' इति । तैसं. ७।२।६ सायणः, * विष्टुति. त्रिवृत्स्तोमस्य । तत्र

उद्यती नाम– 'तिसृभ्यो हिं करोति स प्रथमया, तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमया, उद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः' प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्र ऋचः, द्वितीये पर्याये मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः। तिसृभ्यः इति तृतीयार्थे पञ्चमी। हिं करोति गायतीत्यर्थः॥ अथ परिवर्तिनी नाम– 'तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः परिवर्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिः' इति। पराचीभिः अनुक्रमेण आम्नाताभिः॥ अथ कुलायिनी नाम– 'तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः। तिसृभ्यो हिं करोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा। कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः' इति अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव, द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः, तृतीये तु उत्तमप्रथममध्यमाः इत्येवं व्यत्ययेन गातव्याः। तदिदं विष्टुतित्रय विकल्पितम्। वि. १।४।२, ● विष्टुतिः पञ्चदशस्तोमस्य। 'पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः, स एकया, स एकया। पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया, स तिसृभिः, स एकया। पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः'। एक सूक्तं त्रिरावर्तनीय तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ उत्तमायाः। इति। १।४।३, ● विष्टुतिः सप्तदशस्तोमस्य। 'पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभि स एकया स एकया। पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया। सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः'। अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच. त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयो.। १।४।३ पृ.४४, ● विष्टुति. स्तुतिप्रकार.। सा च त्रिवृत् पञ्चदश–सप्तदशादीनां स्तोमानामन्यान्या भवति। अत्र ऋचां संख्यादीनां परिवर्तनं भवति। १।४।३. ● विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेष.। तथापि ऋचामावृत्तिविशेषेण रचनाविशेषो भवति। त्रिवृत् पञ्चदशस्य सप्तदशस्य एकविंशस्य इत्यादेः स्तोमस्य विष्टुतयो भिन्ना भवन्ति। वै. (वि. १।४।१) ● सोमोत्तरविष्टुत्यार्थाः औदुम्बर्यः प्रादेशमात्राः कुशाः विष्टुतिः। सु. पृ. १६०.

● 'विष्णुः उपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय' ('प्रजापतिः' 'इन्द्राग्नी') इत्येवमादयो जामिरजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यपातिनः अन्तरालग्रन्थविध्येकवाक्यत्वेन अर्थवादत्वात् पृथग्विधित्वमलभमानाः न देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानार्थाः विज्ञायन्ते। शा. ३।१।१।१ पृ. ६४९. ● विष्णुर्वा उपांशुयाजे देवता स्यात्। तत्र हौत्राम्नानात्। भा. १०।८।१७।५३. ● 'विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानात्०' (१०।८।१७।५३) इत्यादिना मान्त्रवर्णिकत्वं जैमिनिराश्रयिष्यति। शा. २।२।४।१० पृ. ४९५. ● 'विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानात्०' (१०।८।१७।५३) उपांशुयाजे, पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे द्रव्यानियमवत् किं देवतायामप्यनियमः, शास्त्रैकप्रमाणत्वाद्वा देवतायास्तेन विना कल्पनाऽयोगात् 'आग्नेयं उपांशुयाजमन्तरा यजति' 'ऐन्द्रं उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरस्थाग्नेयादिपदानुपपत्त्या वैकल्पिकप्रकृताग्न्यादिदेवताविधिकल्पनया प्रकृतानामेव मध्ये या काचित् प्रजापतिधर्मोपांशुत्वदर्शनाद्वा प्रजापतिविधिकल्पनया स एव प्रजापतिर्वा, 'प्रजापतिं मनसा यजेत' इति प्रजापतेस्तूष्णीमात्रधर्मकत्वविधानेन उपांशुत्वधर्मकत्वाभावात् प्रजापतिविधिकल्पनानुपपत्तेः नियमसम्भवे चानियमायोगात् मुख्यत्वेन आग्नेयपदप्रामाण्यानुपपत्त्या अग्निविशिष्टोपांशुयागविधिकल्पनया अग्निनियम इति विचारपूर्वकं 'विष्णुर्वा०' इति सूत्रेण मान्त्रवर्णिकदेवताश्रयणम्। सु. पृ ७९५–९६, ● 'विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानात् ०' (१०।८।१७।५३)। शाखाभेदेन उपांशुयाजकर्मणि वैष्णवादियाज्यानुवाक्यायुगलाम्नानात् अन्यविनियुक्तस्यापि मन्त्रस्य प्रधानाकाङ्क्षितदेवताप्रकाशनरूपगोचरकरत्वसंभवे अनाकाङ्क्षितादृष्टोपकारकल्पनाऽयोगात् देवताकल्पकत्वोपपत्तेः मन्त्रवर्णेभ्यो देवताविधिः सिद्ध.। सूत्रे विष्णुग्रहणं अन्यतरेण एकशाखायां अन्यशाखायां विष्णुयाज्यानुवाक्याम्नानात् अन्यशाखायामपि उपांशुयाजहविः कार्यं इति प्रदर्शनार्थं पूर्वपक्षसम्बन्धेन कृतम्, न देवतान्तरनिराक-

र्थम् । पृ ७५७ ● न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न स्तुयो विष्णु क्वचिदङ्गीक्रियते । भा १२।४।१।१ ● विष्णोरुरुक्रमस्य आवाहनस्य प्राप्ति वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले । १०।१।१।१–२ वर्णक २ 'वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरुरुक्रमस्य०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● विष्णो सर्वदेवाना मध्ये प्राधान्यप्रसिद्धि 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णु परम' इति श्रुत । मु पृ ७७५

● विष्ण्वादिर्देवता वैकल्पिकी उपांशुयाजे पौर्णमासीकालश्च । १०।८।१७।५९–६१ भीकौ पृ १२०२ 'उपांशुयाजे वैकल्पिकी विष्ण्वादिर्देवता पौर्णमासीकालश्च' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विष्णुदेवताक होम अमावास्या मङ्गन्य आम्नायते— 'इद विष्णुर्विचक्रमे०' 'प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण०' इति । भा १०।८।१७।५३

● विष्णुप्रजापती हि उपांशुधर्माणौ । भा २।२। ४।१० पृ ४९५

● विष्णुप्रतिमान्याय । यदुक्त प्रतीकदर्शनमिद विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति तदयुक्तम् । (प्राक् पूर्वपक्षिणा एवमुक्त "अन्यत्रऽपि जीवब्रह्मणो 'अह ब्रह्मास्मि' इति तादात्म्यदर्शन शास्त्रात् वर्तन्य प्रतिमा स्विप्निर विष्ण्वादिदर्शनमिति" इति । तदनन्तरम् । शाभा ४।१।३ ब्रसू

● विसर्गे अन्त । भा १०।६।१३।२९

● विस्तरसक्षेपौ । 'तस्माद्विस्तरसक्षेपावध्यमार्गी प्रमाणवि । शास्त्रावपबुध्येते इति कश्चित् क्वचित् कृत ॥' । वा ३।१।१।२ पृ ६५१

■ विहङ्गमन्याय । यथा पिपीलिकाप्रवङ्गमा पदया विहङ्गमोऽनायासेन उच्चतममपि मधुर फलरस मास्वादते, तथैव उत्तमाधिकारी ज्ञानी मध्यमाधिकार्य पेक्षया अनायासेन जन्मान्तरीयसस्कारै शुद्धान्त करण तया लब्धपूर्णज्ञानोऽचिरादेव चिदानन्दरूपता प्राप्नोति इति । साहस्री ५१७

● विहरणानि धिष्ण्याना सवनत्रये त्रीणि, अग्नि षोमसामकाले चतुर्थम्, इति चत्वारि । सकर्ष ३।२। १६

● विहवेषु स्पर्धास्थानेषु । 'ममाग्ने वर्चो विहवे ष्वस्तु' भो अग्ने विहवेषु मम वर्च शारीर बलमस्तु । वर्च यश इति तु भाष्यम् (३।८।१३।२६) । भा ३।८।१३।२५

● विहार अन्यपदार्थे अन्यस्योपभोग । टु ५।३।१४।४० ● विहार इति गार्हपत्यादि अग्नि त्रेता उच्यते, विहरणात् । भा १२।२।१।१, ● विहार ऐकादशिनेषु 'एकैकमन्वहमालभेत' इति । तस्यैव विहार 'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरति रात्रयोरालभेत' इति । १०।६।४।१९ ● विहार नाम गार्हपत्यादित्रिविधोऽग्नि । त्रिविधाग्निपरिसरो देश विशेष, यत्र यागकर्मनिष्पादनार्थं ऋत्विगादिसंचारो भवति सोऽपि विहार एव । वि १२।२।१

■ विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभु त्वात् । १२।२।१।१ ॥

विहार इति गार्हपत्यादि अग्नि त्रेता उच्यते, विहरणात् । स लौकिकाना कर्मणा पार्वणस्थालीपाका दीना अन्येषा च पचनदहनप्रकाशनादीना अर्थं प्रयोजन साधयेत्, प्रभुत्वात् आहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च समर्थ त्वात् इति पूर्व पक्ष ।

मासपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । २ ॥

त्रेताग्नय सर्वलौकिककर्मसपादका अपि भवेयु । अत एव मासपाकप्रतिषेध सफलो भवति तदग्नि प्रभुत्वात् इत्यर्थ । 'माषं न पचेयुरस्मिन्नग्नौ, यद् पचेयु क्रव्याद कुर्यु' इति मासस्य पाक त्रेताग्नौ निषिध्यते । प्रसक्तस्य च निषेध । लौकिके पाके मास प्रसङ्ग शामित्र मासपाक । तस्मात् त्रेता लौकिकाना मर्थं साधयेत् इति पूर्व पक्ष ।

निर्देशाद्वा वैदिकाना स्यात् । ३ ॥

त्रेताग्नि विहारो नाम वैदिकानामेव कर्मणा स्यात् न लौकिकानाम् । वाशब्द पूर्वपक्ष व्यावर्तयति । वैदिकानामेव कुत । निर्देशात् । 'यदाहवनीये जुहोति

तेन सोऽस्यामीष्टः प्रीतो भवति ' इत्यादिभिर्वाक्यैः आहवनीयादीनां कार्यं निर्दिष्टम् । नियमशास्त्रं चैतत् । तेन *स्थालीपाकादीनामपि स्मार्तानां निवृत्तिः* । तेषां तु औपासनोऽग्निराश्रयः ।

सति चौपासनस्य दर्शनात् । ४ ॥

सति च विहारे त्रेताग्नौ राजसूये औपासनस्य अग्नेः दर्शनात् वैदिकानामेव विहारः साधनमित्यवगम्यते । ' यः कामयेत राष्ट्रमस्य प्रजायै स्यादिति तस्यौपासने प्रतिहितमालभ्य (पशुमालभ्य) जुहुयात् ' इति राजसूये कर्मणि प्रवृत्त वचनम् । यदि च त्रेतैव लौकिकानां कार्यं साधयेत्, तदा नौपासनः स्यात् । तस्मात् लौकिकार्थे न विहारः इति सिद्धान्तः ।

अभावदर्शनाच्च । ५ ॥

अभावस्य दर्शनात् । मांसपाकस्य गार्हपत्यादिष्वग्निषु अभावं दर्शयति ' मार्जीयन्ति ह वा एतस्याग्नयो यदमानस्य, ते यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानं संकल्पयन्ति, पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृथा मांसं, अथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते ' इति वचनम् । तस्मात् लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गो नास्ति । इति सिद्धान्तः ।

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ' इति (१२।२।१।२) आहवनीये वसायाः श्रपणं विहितं तस्याप्रतिषेधः स्यात् । विहितस्य प्रतिषेधः । कस्मात् ? प्रत्ययात् आहुतिसंयोगात् च । ' तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति ' इति आहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते आहवनीये च आहुतयो हूयन्ते । तस्मात् वसाश्रपणस्यायं प्रतिषेधः । तस्मात् लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गः इति सिद्धान्तः ।

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् । ६ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ' मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ' इति (१२।२।१।२) आहवनीये वसायाः श्रपणं विहितं तस्याप्रतिषेधः स्यात् । विहितस्य प्रतिषेधः । कस्मात् ? प्रत्ययात् आहुतिसंयोगात् च । ' तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति ' इति आहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते आहवनीये च आहुतयो हूयन्ते । तस्मात् वसाश्रपणस्यायं प्रतिषेधः । तस्मात् लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गः इति सिद्धान्तः ।

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्ननारभ्यविधानस्य । ७ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ' मांसपाकप्रतिषेधश्च ' इति (१२।२।१।२) तस्य अन्यः परिहारः । दक्षिणेऽग्नौ पत्नी श्रपयति अनारभ्याम्नातम् । यदा मांसमौपासनात् मांसं यज्ञकार्ये उपादीयते तदा तत्र दक्षिणेऽग्नौ श्रपयितव्यं इति । ' दक्षिणेऽग्नौ पत्नीवतं श्रपयति ' इति *दक्षिणस्मिन् अग्नौ आरभ्यविधानस्य (आरभ्य* इति भाष्यसूत्रे अनारभ्य इति सुबोधिन्या) वाक्यशेषः अयं अन्यत्र मांसादिति । दक्षिणाग्नौ च पत्नीकरणविश्लेषाहुती भवतः । ततश्च दक्षिणाग्न्यभिप्रायः प्रतिषेधः । तस्मात् त्रेताग्निषु वैदिकान्येव कर्माणि न लौकिकानि इति सिद्धान्तः । वाशब्दः शङ्कायाः समाधानान्तरार्थः । के.

● ' विहारो लौकिकानां० ' (१२।२।१) इति द्वादशद्वितीयाद्याधिकरणे ' मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् ' इति गुणसूत्रे तद्भाष्यादौ च ' मांसं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नौ ' इति सामान्यनिषेधस्य ' तस्मिन्नग्नौ मांसं न पचन्ति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति ' इति विशेषवचनानुसारेण आहवनीयविहितवपाश्रपणनिषेधपरत्वं अभ्युपगतम् । कु. ३।१।१५।२७. ● विहारः हविःश्रपण–अन्वाहार्यपचन–होमरूपवैदिककार्यार्थ एव, न तु लौकिकपचनाद्यर्थः । वि. १२।२।१. ● विहारस्योपदेशः ' प्राचीनप्रवणे यजेत ' इति वैश्वदेवपर्वणि । संकर्ष. २।४।१२. वैश्वदेवपर्वणि ' प्राचीनप्रवणे यजेत० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● विहारस्य ' प्रत्यञ्चोऽवभृथेन चरन्ति ' इति कर्तृगतविहारस्य विधानमवभृथे । संकर्ष. २।४।१६. मीको. पृ. ६९८ ' अवभृथेन प्रत्यञ्चश्चरन्ति इति कर्तृगतविहारविधानम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् । ६। ६।५।२७॥

विहारः अग्निः । यजमानस्यापि विहारस्य सर्वेषामृत्विजां प्रभुत्वात् समर्थत्वात् साग्नीनां अनग्नीनामपि च सत्रे अधिकारः स्यात् । कस्यचित् अग्निना अनग्नीनामितरेषां कार्याकारः सिध्येत् । इति पूर्वपक्षः ।

सारस्वते च दर्शनात् । २८ ॥

' पदवीयं (?) एते सर्व लोकं यन्ति, ये सारस्वतस्य ... सत्रमासते ' इति सारस्वते सत्रे अनग्नीनां अधिकारस्य दर्शनात् सत्रमस्मिन्नपि अनग्नीनामपि

साग्निभिः कैश्चित् सहाधिकारः सिध्यति । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । अत एव चकारः ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च । २९ ॥

'अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्, यस्याहिताग्नेः अन्यैरग्निभिः अग्नयः संसृज्येरन्' इति एकस्य अग्नीनां अन्यस्य अग्निभिः संसर्गे प्रायश्चित्तं विहितम्, सत्रे च यदि सर्वे साग्नयः स्युः, तदा अवश्यं सर्वेषामग्नीनां संसर्गः स्यात् । तस्मात् अन्यतम साग्निः, इतरे अनग्नयः, ते संभूय सत्रं कुर्वीरन् इति ज्ञायते प्रायश्चित्तविधानात् । चकारः पूर्वपक्षे हेत्वन्तरसमुच्चयं सूचयति ।

साग्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् । ३० ॥

सत्रे अग्निमता सह अनग्निमता संभूयाधिकारः इति पूर्वपक्षे सूत्रे, मतं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । साग्नीनामेव सत्राधिकारः नानग्नीनाम् । कस्मात् ? इष्टिपूर्वत्वात् सोमस्य, सोमपूर्वकत्वाच्च सत्रस्य, अग्निपूर्वकत्वाच्च इष्टेः । तस्मात् साग्नीनामेवाधिकारः ।

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् । ३१ ॥

साग्नीनामेव सत्राधिकारः इति सिद्धान्ते हेतुसमुच्चयं चकारेण द्योतयन् हेत्वन्तरमाह । अग्नीनां स्वार्थेन प्रयुक्तत्वात् । 'साग्नीनादधीत' इत्यात्मनेपदेन अग्न्याधानस्य स्वार्थत्वमुक्तम् । तस्मादन्यस्याग्निभिः अन्यस्य न सिद्धिः । तेन यदुक्तं 'विहारस्य प्रभुत्वात्' (६।६।५।२८) इति तत् निरस्तम् ।

संनिवापं च दर्शयति । ३२ ॥

साग्नीनामेव सत्राधिकारः इति सिद्धान्ते चकारेण हेत्वन्तरं सूचयन् अन्यं हेतुमाह । 'सारस्वताग्निहोत्रिणः संनिवपेरन्' इति अग्निहोत्रेभ्यः प्राक् सत्रदीक्षानामपि यजमानानां ये अग्नयः तेषां संनिवापं एकस्मिन् कुण्डे स्थापनं एकीकरणं दर्शयति श्रुतिः । अनग्नीनां अग्नय एव न सन्ति, कुतः संनिवापः । तस्मात् अनग्नीनां सत्रे नाधिकारः, किन्तु साग्नीनामेव ।

प्रायश्चित्तमापदि स्यात् । ३५ ॥

'प्रायश्चित्तविधानाच्च' (६।६।५।२९) इति सूत्रे अनग्नीनां सत्राधिकारः इति पूर्वपक्षे यो हेतुरुक्तः, तस्य परिहारमाह सिद्धान्ती । 'अग्नये विविचये' इत्यादिना यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तत् आपदि स्यात् । अरण्ये कान्तारे गच्छतां स्थितानां वा दस्युभयात् श्वापदभयाद्वा ग्रामे जाते दावाग्निना वा संसृज्येरन् अग्नयः, मिथो वा, ■ विषयः प्रायश्चित्तस्य भविष्यति । सत्रे तु श्रुत्यैव संनिवाप उक्तः इति नात्र प्रायश्चित्तप्रसक्तिः । तस्मात् साग्नीनामेव सत्राधिकारः इति सिद्धान्तः । के.

* विहारे दक्षिणे क्रियमाणमाहवनीये पृथगनुष्ठानं चातुर्मास्य–वरुणप्रघासेषु । ११।२।९।३९–४३. मीको. पृ ३४२४ 'वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * विहारे दक्षिणे चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासेषु अध्वर्योः पृथक् प्रतिप्रस्थात्रा मन्त्रोच्चारणं कार्यम् । १२।२।९।१८. मीको. पृ ३४२६ 'वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

☸ विहाराधिकरणम् । अग्नित्रय वैदिककर्मार्थमेव, न स्थालीपाकादिपचनादिकर्मार्थम् । गार्हपत्याद्यग्निषु लौकिककर्मणा नानुष्ठानम् ॥

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् । १२।२।१।१ ॥

भाष्यम्–– विहार इति गार्हपत्यादिरग्निरुच्यते, विहरणात् । स लौकिकानां कर्मणां पार्वणस्थालीपाकादीनाम्, अन्येषां चाग्निसाध्यानां पचनदहनप्रकाशनादीनामर्थं साधयेत् निर्वृत्तिं कुर्यात्, प्रभुत्वात् । प्रभवति ह्याहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च । सर्वच न न केनचित् प्रयोजनेनाग्निः समुत्पन्नम्, 'वसन्तेऽग्नीनादधीत' इति । तत्सामर्थ्याद्वयथोपयुज्यते तथतथोपयोग्यम् । एवं तस्योत्पत्तिरर्थवती भवति ।

टुप्––नित्यमाहवनीयादिभिर्यद्यच्छक्यं कर्तुं तत्कर्तव्यम्, उत यदेव निर्दिष्टं तदेव कर्तव्यम् । सम लिङ्गेन प्रमाणेन यच्छक्यते तत्कर्तव्यम्, वैदिकं लौकिकं वाऽग्निसाध्यम् ।

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । २ ॥

भाष्यम्— मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वत् न्यायोऽपदिष्टः । 'मांसं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नौ, यत्पचेयुः क्रव्यादं कुर्युः' इति । लौकिके हि पाके मांसप्रसङ्गो न वैदिके, आमिक्षे मांसपाकः ।

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— वैदिकानां वा कर्मणां विहारोऽयं साधयेत्, न लौकिकानाम् । कुतः ? निर्देशात् । निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां कार्यम्, 'यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इत्येवमादिभिः वाक्यैः । याऽसावनुलब्धा कार्याकाङ्क्षा सा एतैर्वचनैर्निरासिता । अत एवमर्थैर्नोपपद्यते । तस्मान्न लौकिकेषु प्रसज्येरन् । भवेत् पाकादीनामयं परिहारः, न स्थालीपाकादीनाम् । तेषामप्याहवनीये एव होमः प्राप्नोति । नैष दोषः । 'यदाहवनीये जुहोति' इति नियमार्थ एष वादः । अन्तरेणापि हि वचनमाहवनीये होमोऽन्यत्र च प्राप्तः । तदेतन्नियमसाधनम्, यत्र अनियमप्रसङ्गस्तद्विषयो विज्ञायते । वैदिकेषु चानियमप्रसङ्ग आगतः । आयतनस्यानिर्दिष्टत्वात् । लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम्, औपासनोऽग्निः । तस्मान्न तान्याहवनीये प्रसज्येरन् ।

टुप्— एवं प्राप्ते, आह । आहवनीयादय उत्पन्नाः साकाङ्क्षा वाक्यैनैव निराकाङ्क्षी क्रियन्ते । 'यदाहवनीये जुहोति' 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति' 'दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति' इति । न च लौकिकेषु शक्या विधातुम् । ते हि गृह्येऽपाधारणोत्पन्नास्ते होमादयः । यथा पदहोमः ।

सति चौपासनस्य दर्शनात् । ४ ॥

भाष्यम्— सति च विहारे औपासनोऽग्निर्दृश्यते 'यः कामयेत राष्ट्रमस्य प्रजायै स्यादिति, तस्यौपासने प्रतिष्ठितमाज्यं जुहुयात्' इति । राजसूये प्रवृत्ते कर्मण्येतद्वचनम् । तस्मिंश्च काले विहारोऽस्ति । यदि च अत्रैव लौकिकानां कार्यं साधयेत्, सत्यां तस्यां नौपासनः कार्यमानान् स्यात् ।

अभावदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नौ अभावं दर्शयति । 'मासीभवन्ति ह वा एतस्याहुतयोऽग्नयो यजमानस्य, ते यजमानमेव ध्यायन्ति, यजमानं सङ्कल्पयन्ति, पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु वृथा मांसम्, अथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते' इत्यन्यत्र पचनाभावात् मांसस्पर्शनमेव वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति । तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ।

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् । ६ ॥

भाष्यम्— यत्तु, मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति । तत् विहितप्रतिषेधः स्यात् । आहवनीये वपायाः श्रपणं विहितम् । तस्यायं प्रतिषेधः । कस्मात् ? प्राप्तत्वात्, आहुतिसंयोगाच्च । 'तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचति, यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति' इत्याहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते । आहवनीये चाऽऽहुतयो हूयन्ते । तस्मात् वपाश्रपणस्य अयं प्रतिषेधः ।

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्नानारभ्यविधानस्य । ७ ॥

भाष्यम्—अथवा अयमन्यः परिहारः । दक्षिणेऽग्नौ पत्न्या व्रतस्य श्रपणमाम्नातम् । यदाऽऽमयदोषान्माषं व्रतार्थं उपादीयते तदा तत्र दक्षिणाग्नौ श्रपयितव्यमिति, तस्य दक्षिणाग्नौ व्रतश्रपणवाक्यस्यायं शेषः, अन्यत्र मांसादिति । 'या सरस्वती वेशभगी' इति योऽसौ दक्षिणाग्नौ होमस्तेनैतत् श्रूयते । तस्मात् दक्षिणाग्न्यभिप्रायं विज्ञायते ।

शा— गार्हपत्याग्निः किं लौकिकानां पार्वणस्थाली पाक–ताप–पचन–प्रकाशादीनां चरुपुरोडाशहोमहविः-श्रपणादीनां च वैदिकानां सर्वेषामग्निकार्याणामङ्गम्, उत वैदिकानामेव इति संशये, सामर्थ्यात्मकात् लिङ्गात् मांसपाकप्रतिषेधदर्शनात् च सर्वार्थताप्राप्तौ, उच्यते । 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति' 'दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति' 'यदाहवनीये जुहोति' इति प्रत्यक्षवचननिर्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणां न लिङ्गेन सर्वार्थता शक्या कल्पयितुम् । मांसपाकप्रतिषेधस्तु वैदिकवपाश्रपणे

पचौरपच । रुद्रीयाज्यादयस्तु औपासने विहिताः न सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् गृह्णन्ति । तस्मात् वैदिकानामेव विहारोऽङ्गम् । पूर्वं वर्हिःसंस्काराणां साधारण्यासाधारण्ये विचारिते, तत्प्रसङ्गात् अग्नीनां लौकिकालौकिकसाधारण्यं निवारितमिति सर्वम् ।

वि— ' सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः इतिचेत् इत । आद्य, प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिम ॥'

भाट्ट— आहवनीयादीनामाधानेन उत्पन्नानां प्रयोजनापेक्षायां सामर्थ्यादेवाग्निसाध्यश्रौतस्मार्तलौकिककार्यसाधारण्येन कार्यमात्रार्थत्वे ' आहवनीये जुहोति ' ' गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति ' ' दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति ' इत्यादिवाक्यानि अनुवादत्वापत्तेः । अथवाऽस्त्वेतेषां विनियोजकत्वम् , तथापि कार्यान्तराणामग्न्यपेक्षायां सम्पन्नत्वेतेषामेव प्रसङ्गात् प्राप्तः अन्यन्तरासेवे गौरवात् । इति प्राप्ते, सामर्थ्यादेव सर्वार्थत्वप्राप्तावेतद्विशेषविनियोगविधिवैयर्थ्यादेव न सर्वार्थत्वम् , नाप्यन्यत्र प्रसङ्गसिद्धिः । अत एव नाम्यन्तरसाधारण्येनापि एतेषां ग्रहणम् , आयतनाद्बहिर्होमनिषेधात् , श्रौताग्निषु पाकादिनिषेधस्य स्मृतिषु श्रवणाच्च, स्मार्तेषु औपासनाग्नेरेवाभिनिवेशाच्च । तस्मात् श्रौतत्वेन होमादिषु विनियोगः । अत एव ' मांसीयन्ति ह वा एतस्य जुह्वतो यजमानस्याग्नयो यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानं सङ्कल्पयन्ति पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु वृथा मांसमथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते ' इति पशुबन्धं विना अन्यमांसस्पर्शनिवृत्तिलिङ्गं लौकिकमांसस्य च अन्याग्निषु पाकलिङ्गमुपलभ्यते । यत्तु ' मांसं न पचेयुरुत्तराग्नौ, यत् पचेयुः क्रव्याद कुर्युः ' इति मांसपाकप्रतिषेधोऽस्यार्थान्तरपाकाभ्यनुज्ञार्थं इति, तन्न ' अग्निहोत्र्यग्नौ न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति ' इति वाक्यान्तरानुसारादाहवनीये यथाश्रवणस्य विहितस्याग्नेर्निषेधार्थत्वात् । वस्तुतस्तु, नित्यश्राद्धदर्शाक्षिप्ताग्निहोत्रविधिसन्निधौ पाठाच्च वाक्यद्वयमपीदं दक्षिणाग्न्यधिकरणकपत्नीनिमित्तपक्षविषयम् । यदा हि रोगादिना मांसमेव भक्षार्थं उपानीयते, तदा तत्पाकस्याय दक्षिणाग्नौ पर्युदासः ।

मण्डन— ' त्रेताया श्रौतकर्मैव । '

शंकर— ' त्रेता पाकाद्यसाधनम् । '

● एतेन आहवनीयादेर्वाक्येनैव उपादानाङ्गत्वप्रतिपादनेन विहाराधिकरणाविरोधः सूचितः । तत्र हि (विहाराधिकरणे) सन्निहितानां प्रयोजनापेक्षायां लिङ्गात् लौकिके वैदिके वा यदग्निसाध्यं तत्र सर्वत्र विनियोगः इत्याशङ्क्य 'आहवनीये जुहोति' इत्यादिभिर्निराकाङ्क्षत्वात् न लिङ्गाद्विनियोगः इत्यवतारितमुक्तम् । सोम. ७।३।१२.

● विहारद्वयं वरुणप्रघासेषु । तत्र दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता मारुतीमामिक्षां अनुतिष्ठति, उत्तरे विहारे अध्वर्युः अष्टौ हवींषि अनुतिष्ठति । तत्रोभयत्राङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । वि. ११।२।९. ● विहारद्वये कर्तृभेदात् पत्नीसंयाजानां तन्त्रं न वरुणप्रघासेषु । ११।२।११।४९–५०. ● विहारद्वये चातुर्मास्यगतवरुणप्रघासेषु होतुः आग्नीध्रस्य ब्रह्मणश्च तन्त्रम्, अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनात् भेदः । ११।२।१०।४४–४८.

● विहितस्य पुनर्विधानानुपपत्तिः । बा. २।३।३।४ पृ ५९१ ● विहिते एव काले अग्निहोत्रादीनि कर्तव्यानि । ६।२।७।२१–२६. मीको. पृ. ८४ ' अग्निहोत्रन्याय ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विहिताकरणाद्धि प्रत्यवाय स्मर्यते । टुप्. ६।३।१।२ पृ १४०९.

● विहितत्व विधिविषयभावनान्वयित्वम् । मणि. पृ ८.

● विहितधर्मके कर्मणि दृष्ट शब्द अन्यस्मिन् अविहितधर्मके श्रूयमाणो धर्माणां ग्राहक इत्युक्तम् ' उक्तं क्रियाभिधानं० ' (७।३।१।१) इत्यत्र । भा. ७।३।४।१७

● वीक्षणे ' स्वर्दृक् '— पदपाठकालविधानम् । १०।६।२।३ मीको. पृ ३३०० " रथन्तरगाने ' स्वर्दृश प्रति वीक्षेत ' इति वीक्षणे स्वर्दृक्पदपाठकालस्य विधानम् " इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

वीचीतरङ्गन्यायः । तद्यथा– यद्यपि वीचि-तरङ्गशब्दौ पर्यायौ, 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रिया वीचि.' इति कोशात् । तथापि वीचेः स्वल्पतरङ्गस्यैव तरङ्गो यत्र वीचितो यथोत्तरोत्तरं तरङ्गजननं वाय्वादिसंयुक्तात् ह्रदादेर्वीचिर्जायते, तज्जात्वापश्चाच्च तस्मात्तरङ्गान्तरम्, तस्मात्तज्जातापश्चाच्च तरङ्गान्तरम्, एवं स्वजन्यजन्यादिरूपो न्यायः । यथा– शब्दस्य दकारादिदेशे शुद्धत्वः, स च प्रकृतिन्यायात् स्वसंनिहितशब्दान्तरमारभते, स च शब्दः शब्दान्तरमिति तज्जन्यजन्यशब्दपरम्परया श्रोत्रेण सह सम्बन्धात् श्रवणम् । तदुक्तं तार्किकैः– 'वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता '। वीचिशब्दो ह्रस्वान्तो दीर्घान्तोऽपि । वीचीत्यत्र छन्दोभङ्गदोषः प्रतीयते इति । साहस्री. २२८.

वीचीतरङ्गन्यायः । स्तब्धे जले क्षुद्रपाषाणादिपाते वीचयः तरङ्गाश्च दीर्घदीर्घनिरन्तरजनितवर्तुलानि समुत्पद्यन्ते या रीतिः. वीचीतरङ्गन्यायः । के. **वीचीतरङ्ग-न्यायेन** कदम्बमुकुलन्यायेन वा तार्किकाणां शब्दगुणस्य इन्द्रियसंनिकर्षो बोध्यः । कु. २।१।६।१५.

वीप्सा च बहुषु भवति नैकस्मिन् । भा. ९।१।६।२५. **वीप्सा बहुत्वविषया** । सु पृ. ७३०. **विशिष्टविधाने न भवति वीप्सा** । यथा 'ग्रामो ग्रामो रमणीयः' इति नानागते ग्रामार्थे वीप्सा । एवमिहापि ('प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति') अनवगतोऽत्र प्रयाजार्थः, विधेयत्वात् । टुप्. ७।४।२।९. **वीप्सया नित्यत्वसिद्धिः** 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वं सिध्यति । वि. ६।२।११. **वीप्सायाः अनगतार्थविषयत्वम्** । सु. पृ. ७३८.

वीप्सार्थे किंचिदिति वर्तते । न चैकस्मिन् वस्तुनि वीप्सा सम्भवति ! उच्यते । किंशब्दोऽयं अज्ञाते शास्त्रमिष्टे वर्तते । टुप्. ९।१।६।२५.

वीप्सान्यायः । चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते, चतुर्थपदानुरोधात् अहीनान्तराभिप्रायेण वीप्सा न्यायप्राप्तानुवादः, विधाने वाक्यभेदापत्तेः. । भाट्ट. १०।८।१४.

वीयुः ('यस्य सजाता वीयुः') विगताः विप्रतिपन्नाः इत्यर्थः । वि. ३।२।७

वीरजननं प्रथमं त्रिसंयुक्तं राजसूये । भा. ११।४।१।२.

वीर्यकामस्य खादिरो यूपः इति फलविधिः । ४।३।१।१–३. **वीर्यकामस्य पञ्चदशातिरात्रः** कातीये उक्तः । बाल. पृ. ३४. **वीर्यकामस्य सावत्सरिके चयने निष्कृष्चिते त्रैष्टुभान्येव आग्नेयसूक्तानि नेतरच्छन्दस्कानि** । संकर्ष. २।१।३७.

'वीर्यसंस्तवो राजन्यस्य' अत्र फलेन सम्बन्धोऽनूद्यते । भा. ६।६।२।१४.

वृकबन्धनन्यायः । यथा वृकं जिघृक्षुः कश्चित् सूर्यरश्मिसंतप्तशिरस्के वृके नवनीतं निधाय तेन विलेपनेन तन्नेत्रयोः पूर्णयोरन्धीभूतं तं जिघृक्षति । तस्य यथा नवनीतप्रक्षेपायासो वृथा, तं विनाऽपि तथैव ग्रहीतुं शक्यत्वात्, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. २५१.

वृक्षच्छेदनस्य स्वरुः न प्रयोजकः । स्वरो-र्नोत्पादो (पशो) अञ्जनाद्यर्थं किंचित्काष्ठं ग्राह्यम् । भाट्ट. ४।२।१.

वृक्षप्रकम्पनन्यायः । यथा वृक्षमारूढः पुमान् यः स्थितैर्नरैः पूर्वमिय शाखा प्रकम्पिता या पूर्वमियमिति भिन्नशाखाप्रचालने नियोजितस्तदप स्थैनैव च केनचित् सर्ववृक्षप्रकम्पने प्रेरितः सर्वैः पूर्वप्रचालनस्याऽऽशक्यतया यौगपद्यासम्भवेन क्रमविकल्पोपगमेऽपि सर्व विरोधासिद्धेश्चिकीर्षया वृक्षं प्रकम्पयति, तत्प्रकम्पने च सर्वा शाखाः प्रकम्पिताः स्युरिति भवति च सर्वे-रविरोधः, तथा सर्वमतैरविरोधाय एक औपनिषदाभिमतो महेशोऽङ्गीकार्यो वीतरागैः मुमुक्षुभिरित्यन्यत्र विस्तरः । साहस्री. ५२.

वृक्षमूलनिषिञ्चनन्यायः । यथा– 'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥' इत्यनेनाय व्याख्यातः । साहस्री. ५३.

☸ वृक्षवृत्तिन्यायः । अथ विनोत्तम स्वन मिद्ध-वस्तुप्राप्तिर्जीवननिर्विवक्षाया प्रवर्तते । यथा– वृक्षो मेघोदकेन चन्द्ररश्मिभिश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । तथाऽऽह कालिदासः– ' वृक्षवृत्ति यतिरिक्तसाधनः ' इत्येतेन । साहस्री. ९५६ .

* वृक्षशब्दे उच्चारिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यसहितः । उच्चारिते तु चशब्दे इतरेतरयोग-प्रतीयते । स तस्यार्थ. । टुप्. १०।३।१४।५६.

* वृतानामेव ऋत्विजा राजसूयोपक्रमे समाप्तिपर्यन्तता । ११।४।२।८–८. मीको. पृ ३३१८ ' राजसूयोपक्रमे वृतानामेव ऋत्विजा समाप्तिपर्यन्तता ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वृत्तस्य च विशेषणयोगो न । ' सविशेषणाना वृत्तिर्न ' इत्यादिः । मणि. पृ १४६ .

* वृत्तवशेन पादव्यवस्था ऋक्षु अपर्यवसितेऽर्थे । वा. २।१।१०।३५.

* वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्ररोचनार्थेन । भा. १।२।३।१०. * असद्-वृत्तान्तान्वाख्यान स्तुत्यर्थेन, प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने वर्तमाने द्वय निष्पद्यते– यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं चेति प्रयोजनाभावात् अनर्थकमिति अविवक्षितम् । भा १।२।१।१०। वा– अन्वाख्यानासम्भवत्व अतन्त्रम् । अत. स्तुतित्वात्त्यागेनैव स्वार्थसत्यता वर्णयाम ।

* वृत्तयः सर्वा अजहत्स्वार्था इति तत्सिद्धिसूत्रे उक्तम् । सु पृ. १०८०, * वृत्तीना सर्वासा अजह-त्स्वार्थत्व तत्सिद्धिसूत्रे भाष्यकृता (१।४।१२।२३) ' अर्थेन नियमयोगात् ' (३।२।१।१) इत्यत्र सूत्रकृता चोक्तम् । पृ. १४४५.

* वृत्त्युपाया याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ब्राह्मणस्यैव स्मृत्युक्ताः । भा. १२।८।१५।४३

* वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । भा. १०।६।३।४, न चैव नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति । विभाषा हि स्म भगवान् पाणिनिरधीते । १०।६।३।५

* वृत्तिविग्रहयोः भिन्नार्थत्वायोगः । सु पृ. ८९४.

* वृत्तिविषयः एव शाब्दबोधे विषयः इति नियमः । मणि. पृ. १२२.

* वृत्तिकारस्तु (उपवर्षाचार्यः) अन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार ' तस्य निमित्तपरीष्टिः ' इत्येवमादिम् । न परीक्षितव्य निमित्तम् । प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि । तदन्तर्गत च शास्त्रं अतस्तदपि न परीक्षितव्यम् । (शङ्का––) अत्रोच्यते व्यभिचारात् परीक्षितव्यम् । शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते यतः । तेन प्रत्यक्ष व्यभिचरति, तन्मूलत्वाच्च अनुमानादीन्यपि । तदपरीक्ष्य प्रवर्तमान. अर्थात् विहन्येत अनर्थं च आप्नुयात् कदाचित् । (उत्तरम्–) नैतदेवम् । यत् प्रत्यक्ष न तत् व्यभिचरति, यत् व्यभिचरति न तत् प्रत्यक्षम् ।

किं तर्हि प्रत्यक्षम् ? ' तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् ' । यद्विषय ज्ञान तेनैव सम्प्रयोगे इन्द्रियाणाम्, पुरुषस्य बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यत् अन्यविषय ज्ञान अन्यसम्प्रयोगे भवति न तत् प्रत्यक्षम् ॥ कथं पुनरिदमवगम्यते, इद तत्सम्प्रयोगे, इद अन्यसम्प्रयोगे इति ? । यत् न अन्यसम्प्रयोगे तत् तत्सम्प्रयोगे, एतद्विपरीत अन्यसम्प्रयोगे इति । कथ ज्ञेयम् ? यत् शुक्तिकायामपि रजत मन्यमानः ' रजत सन्निकृष्ट मे चक्षु ' इति मन्यते । बाधक हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते ' नैतदेवम्, मिथ्याज्ञानम् ' इति तत् अन्यसम्प्रयोगे, विपरीत तत्सम्प्रयोग इति ॥ प्राक् बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते ? यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः । (उत्तरम्–) यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मनो भवति, इन्द्रियं वा तिमिरादिभि, सौक्ष्म्यादिभिर्वा बाह्यो विषयः, ततो मिथ्या ज्ञानम् । अनुपहतेषु हि सम्यग् ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । असति तस्मिन् मिथ्या ज्ञानम् । तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञान मिथ्या भवति ॥ कथमवगम्यते ?

तस्मात् तदर्थं इदमवधारणं मन्दतरफलमेव प्रतिभाति ।

पृ ३९-४०

ऋजु— परेषामपि सिद्धान्ते नैवास्य मिथ्यात्वशङ्का उपजायते । यस्मात् निर्विकल्पकप्रत्ययपरिमितमेव स्वलक्षणं सविकल्पकज्ञाना विषय इष्यते । स्वलक्षणं च परमार्थतो ऽस्त्येव । सदर्थविषयं तु ज्ञानं सत्यम्, न मिथ्या, यथा निर्विकल्पकज्ञानम् । इयांस्तु विशेषः निर्विकल्पकेन सह पूर्वानुभूतं यत् स्वलक्षणं तस्य यत् अनुसंधानं अर्थान्तरघटनं योजनम्, तेन इदं उत्पद्यते सविकल्पकज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु न पूर्वानुसंधानेन उत्पद्यते । अस्मिन्नपि सिद्धान्ते निर्विकल्पकपरिमितविषयता पुनः समानैव । अनुसंधानप्रत्ययस्यापि समानविषयत्वे सविकल्पकं मिथ्या, निर्विकल्पकं सत्यं इति न युक्तम् । द्वयस्य चाभावः । नहि लौकिकानां द्वयमिदमस्तीति । तस्मात् मिथ्यात्वशङ्काभावात् नास्ति पूर्वः पक्षः इति निराकरणमनुपयोगि । पृ ४०

बृहती—ननु च त्वयैवेदमुक्तं इयांस्तु विशेष इति । अनेन विशेषेण परैः इदमुक्तम्, अनुसंधीयमानोऽर्थं सहितार्थान्तरविषयत्वात् नैव अस्य एकप्रत्ययविषयो ऽर्थः परिच्छेद्यतां अस्य प्रत्ययस्य प्रतिपद्यते । आलम्बनतां तु प्रतिपद्यते । पृ ४०

ऋजु— ननु च त्वयैवेति पूर्वपक्षकथनम् । अनेनैव विशेषेण जात्याद्यनुसंधानेन जायते इति परैरिदमुक्तं- निर्विकल्पकेन यत् स्वलक्षणं बाह्यार्थरूपं प्रतीयते तत् विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेद्यं न भवति, आलम्बनं तु भवतीति । एषोऽभिप्रायः – नहि बाह्यं वस्तु जात्यादिभिर्योजयितुं शक्यते, तस्य स्वलक्षणैकरूपत्वात् । किंतु तदगृहीतोऽपि विकल्पः तद्ग्रहाभिमानिनो भासते । तदभिमानानुरोधेन तदालम्बना इत्युच्यते । परमार्थस्तु निरालम्बना एवेति । एवं च मिथ्यात्वमुक्तमेव परैः । पृ ४०

बृहती— तस्माच्च परिच्छेदकत्वं अनुसंधानप्रत्ययस्य इच्छन्ति स्मृतिवत् इति वदन्तः । इष्यते चास्मिन् (मीमांसकानां) राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि प्रमाणत्वम् । न च परेषामपि अनुसंधानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वय (बाध कारणदोषरूप) अस्तीति सिद्धम् । तस्मात् अस्य प्रमाणत्वमिच्छता कृतमिदमवधारणम् (भाष्ये) ।

कथं पुनः अनुसंधानप्रत्ययः कल्पना भण्यते ! (पूर्वपक्षी आह–) जातिजातिमतोरभेदात् अनुसंधानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्च । अयं गौः इति लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते नेदं गोत्ववत् द्रव्यमिति । ननु च भेदप्रत्ययेऽपि अभेदोपचारो दृष्टः 'कुन्तान् प्रवेशय' इति । सत्यं अभेदोपचारः । न पुनः 'अयं गौः' इत्यत्र उपचारबुद्धिर्लौकिकानाम् । तस्मात् उपचरितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । न च खलु अपर्यवसायी एवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसंधानात् । अतो मन्यामहे कल्पनैवेयमिति ।

यदि अयं अन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्ययः ? (विपर्ययो बाधकज्ञानम्) । उच्यते । यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मना अवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । न चेद् गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः, पृथक्त्वेन अग्रहणात् । यत एव हि विशेषाः सामान्यप्रत्ययेन अनुस्यूयन्ते अत एव च प्रमाणविपर्ययाभ्यां अयं अन्यः विकल्पाख्यः प्रत्यय इति विकल्पविदः ।

गुणकल्पनाऽपि अनेनैव व्याख्याता, पृथग् अग्रहणादिति ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणम् । न । तथापि 'अयं विष्णुमित्र' इत्यभेदप्रत्ययात् । इयांस्तु विशेषः, जातिगुणकल्पनाभ्यां यत् एकत्राभिन्नयोर्भेदकल्पना, इतरत्र भिन्नयोरभेदकल्पना (अभिन्नयोर्जातिजातिमतोर्भेदकल्पना, भिन्नयो नामनामिनोः अभेदकल्पना) । तस्मात् उपाधिविशेषोऽयम्, न कल्पनाविशेषः ।

ननु च कर्मकल्पनायां द्वयमप्येतत् न संभवति, भिन्नयोरेव क्रियाकारकयोः संबन्धोऽवगम्यते व्यपदिश्यते च । (उत्तरम्–) नैतत्, अत्रापि अभेदोपचार एवावगम्यते । व्यपदिश्यते च 'पचति देवदत्त' इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । ननु च वैयधिकरण्यमपि दृश्यते 'ओदनं पचति' 'काष्ठैः पचति' 'पच्यते

देवदत्तेन ' इति । किमिदं मन्यते वैयधिकरण्यदर्शनादिति, जात्यादावपि वैयधिकरण्य दृश्यते, ' गोर्जातो गोत्वं ' ' पटस्य शुक्लत्वं ' ' अग्नेय सत्ता ' इति । भिन्नाभिन्नकल्पना प्रति अभिन्नस्याय व्यपदेशः । न पुनर्भिन्नस्य च अर्थान्तरस्य अनगतिरस्ति । तस्मादियमपि च कल्पना देवदत्त इति । पृ. ४०–४४.

ऋजु–– यथा वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा सामानाधिकरण्यमपि । न च एकस्य वस्तुनः भिन्नत्व अभिन्नत्व च संभवति । तस्मान्नास्त्येव भिन्नमभिन्नं वा वस्तु । परस्पर विरोधेन अनयोः प्रतीत्योः पराहत स्यात् । अविद्यमानवस्त्वन्तरभासी च प्रत्ययः विकल्पमात्रमेव इति । यथा कर्मणि वैयधिकरण्य दृश्यते तथा जातिगुणनामस्वपि । न च तानि भिन्नानि, अभेदावगमात् । अतः अविद्यमानमेव कदाचित् भिन्नतया कल्प्यते कदाचित् अभिन्नतया इति मन्तव्यम् । पृ. ४४.

बृहती— द्रव्येऽप्येवम् ' दण्डी अय ' इत्यभेदोपचारात् । तस्मात् पञ्चविधैव कल्पना (नाम–जाति–गुण–क्रिया–द्रव्याख्या) । नेव प्रमाणं नाप्यप्रमाणम् । (सिद्धान्तमुपक्रमते–) उच्यते । भवति कल्पनाज्ञान यदि प्रत्यक्षमधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनुमानिकत्व तु ज्ञानस्य वक्ष्यति । ननु अप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्य आकारमात्रमालम्बनम् , अन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । कोऽयमन्यथाभावः ? अयमन्यथाभावः, शुक्तिका हि रजतवत् भासते । शुक्तिकालम्बन हि तत् ज्ञानम्, न रजतालम्बनम् । कथमवगम्यते ? शुक्तिकासंप्रयुक्ते चक्षुषि दर्शनात् अन्धस्यानुत्पादात् । नहि अन्धः शुक्तिका रजतमिति व्यादिशति । चक्षुष्मानेव हि शुक्तिका रजतमिति मन्यते ' रजतसंनिकृष्टं मे चक्षु ' इति । अत. शुक्तिकालम्बन च तत् ज्ञानम्, न रजतालम्बनम् । न च अप्रत्यक्षज्ञानपक्षे एतत् संभवति । अतः अविद्यमानाकारालम्बनमपि ज्ञानमस्ति इति प्रतिपत्तव्यम् । सेय पञ्चविधा कल्पना ।

ननु च अविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति । नैवम् । निरालम्बनपक्षे नहि अन्यस्य अन्येन व्यपदेश उपपद्यते । भवति चायं व्यपदेशः रजतं इति शुक्तिकायाः । निरालम्बनज्ञानपक्षे हि कस्य केन च व्यपदेशः, भिन्नत्वात् शुक्तिकारजतज्ञानयोः । पृ. ४८–४६.

ऋजु–– ' ननु च...प्राप्नोति '। अस्यार्थः– यदाकारावभासि यत् ज्ञानं तत् तदालम्बनमुच्यते । शुक्तिका च न रजताकारा । तस्मात् रजताकारस्य ज्ञानस्य न शुक्तिका आलम्बनम् । तस्मात् निरालम्बनमेवेदं आपद्यते इति चोद्यम् । ' नैवं ' इति । अस्यार्थः– निरालम्बनत्वे हि रजतज्ञानस्य शुक्तिकाया ' रजत ' इति व्यपदेशो न स्यात्, भिन्नत्वात् शुक्तिकारजतज्ञानयोः । एकमत्र शुक्तिका आलम्बनम्, अपर तु निरालम्बनम् । अस्ति चाय व्यपदेशः । तस्मात् एकमेवेद ज्ञान शुक्तिकामेव रजताकारेण आलम्बते । पृ. ४६–४७.

बृहती— ननु अर्थालम्बनपक्षेऽपि अन्याकारस्य विज्ञानस्य अन्याकारमालम्बनज्ञान इति नोपपद्यते ।

ऋजु–– आलम्बनस्य ज्ञानं आलम्बनज्ञानम् । आलम्बनमेव ज्ञायते न तु अनालम्बन इत्यस्मिन्नपि पक्षे अन्याकार आलम्बन अन्याकारग्राहि च ज्ञानं इति नोपपद्यते । पृ. ४७.

बृहती––इदमेव हि आलम्बनस्य आलम्बनत्वं यद्भुत अर्थाकारमेव ज्ञानमुत्पादयति इति । अन्यथा हि चक्षुरादिवत् अव्याप्तस्यापि ज्ञानोत्पत्तौ आलम्बनव्यपदेशो न स्यात् ।

ऋजु–– इदमेव हि आलम्बनस्य आलम्बनत्व यद्भुत आत्माकारमेव ज्ञान जनयति । यदि पुनः कारणभावमेव अर्थस्य स्यात् तदा चक्षुरादीना ज्ञानोत्पत्तौ व्याप्तानामपि यथा आलम्बनभावो नास्ति, तथा अर्थस्यापि स्यात् । तस्मात् यत् आलम्बनमभिमत तदाकारेण ज्ञानेनापि भवितव्यम् । अन्यथा आलम्बनत्वानुपपत्तेः इति । पृ. ४७.

बृहती— येन नोक्त आलम्बनस्य आकारनिरपेक्षेन इय कल्पनेति ।

ऋजु— येनेदमुक्त आलम्बनीभूतस्य अर्थस्य आकारं अनपेक्ष्यैव इयं कल्पना उपेयते इति । किंतु

आलम्बनीभूतस्वलक्षणाकारग्राहित्वमेवेष्ट इति भावः । अयमाशय – शुक्त्यालम्बनमिदं ज्ञानमभिमतम् । शुक्तिकाकारमेव तावत् इत्युत्पद्यते । न पुनस्तदाकारं गृह्णाति । यदि परं तमेव अर्थान्तरमेव अर्थान्तरयोजनया गृह्णाति तेन तदाकारग्राहित्वात् तदालम्बनं तावत् अविरुद्ध इति । पृ ४७

बृहती— कथं तर्हि कल्पना ? अर्थान्तरानुसंधानं तथा (अर्थान्तरेण अनुसंधानं योजनं तद्भावात्)। किमिदं अर्थान्तरानुसंधानतया इति ? इदमिदम्, यस्य लक्षणान्तरेण एकतापत्तिः स्वात्मनि च भेदाध्यासः । कथं तर्हि अविद्यमानजात्यादिविषया एव जात्यादिप्रत्ययाः ? लक्षणे हि अविद्यमानभेदाभेदाध्यासात् अविद्यमानविषया इत्युच्यते । कोऽयमध्यासो नाम ? । पृ ४७–४८

ऋजु— पूर्वपक्षिणा हि विज्ञानं साकारं प्रत्यक्षं इत्यभ्युपगतम् । तत्र यद्यपि ज्ञानस्यैवाकारः तथापि स्वलक्षणाकारत्वात् स्वलक्षणभेदाभेदावभासो न घटते । तेन परं ज्ञाने चार्थे च अविद्यमानस्य आकारस्य अध्यारोपोऽध्यासो युक्त इति । पृ ४८

बृहती— भिन्नकालग्रहणात् स्वरूपमात्रग्रहणात् सदानुसंधानात् सामान्याध्यासः । अभिन्नस्य चार्थस्य भावेण सादृश्यसद्भावानुसंधानात् भेदाध्यासः । सद्भावानुसंधाने तु भेदानुसंधानात् । सैव पञ्चविधा कल्पनेति ।

कथा युक्त्या शब्दैस्तदालम्बनप्रतिरिक्तरूपमस्य ? आह, अथ तदनुसंधानकल्पितं तु । न चार्थान्तरं अर्थान्तरानुसंधितया आलम्बनमिति । अत अर्थान्तरानुसंधानात् स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पना इत्युच्यते । तस्मात् स्वसंवेदनज्ञानवत् एव एतदेकालम्बनत्वेऽपि ज्ञानान्तरसंवेदनं उपपन्नं । अन्यथा हि आलम्बनमात्रमविरुद्धं स्यात्, न स्वलक्षणमात्रागोचरमिति । स्वलक्षणव्यतिरिक्तं च न सामान्यमस्ति इति प्रदर्शितं रूपान्तरग्रहणं न तस्य तदनुरूपभावात् इति । अर्थान्तरस्य अनुसंधानाच्च (यदनेन विकल्पज्ञानं अर्थान्तराकारेण उत्पन्नं । तेन उत्पत्तिपक्षे सामान्यग्राहीति अनुपपत्तौ स्वलक्षणमात्रागम इति)। अनुसंधानं च ज्ञानभेदे उत्पद्यते इति उपपन्नं सामान्यविशेषव्यवहारो लौकिकः । परं च अनित्ये नित्यबुद्धिः, असुखे सुखबुद्धिः, अनात्मनि आत्मबुद्धिः इति उपपन्नाः संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । तदिदमुक्तं 'प्रामाण्यकज्ञानोत्पत्तौ कथमिदमवगम्यते' इति (भाष्ये)। एकालम्बनाभिप्रायेण सामान्यविशेषज्ञानयोः । नहि अन्यसंयुक्ते चक्षुषि अन्यालम्बनस्य ज्ञानस्य उत्पत्तिः संभवति, अप्रमाणानुत्पादात् इत्युक्तम् । (सिद्धान्ती आह–) अत एवदमुच्यते, नान्याकारं आलम्बनं अन्याकारस्य ज्ञानस्य उत्पत्तिहेतुरिति । पृ ४८–५०

ऋजु — एषा च भाष्ययोजना । ननु प्रत्यक्षं व्यभिचरति । कल्पनाशून्यं प्रत्यक्षम् । तथा अविद्यमानार्थान्तरानुसंधानात् व्यभिचरति । ननु कथं अविद्यमानमर्थान्तरं अनुसंधातुं शक्यते ? स्यादेतदेवं यदि एकान्तेन इदमविद्यमानं स्यात् । स्वलक्षणे ह्यतदविद्यमानम् । ज्ञाने तु विद्यमानत्वात् शक्यते अनुसंधातुम् । ननु ज्ञानमप्रत्यक्षम् । मैवम् । शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते । न च रजताकारं शुक्तिकायामस्ति । अतो ज्ञानस्यैवायमाकारः प्रथते । तच्च अप्रत्यक्षे ज्ञाने अनुपपन्नम् । न चेदं रजतज्ञानं स्मरणम्, पुरोऽवस्थितस्य तेनाकारेण व्यपदेशात् । अतः प्रत्यक्षमेवेदं ज्ञानम् । तच्च रजताकारावभासि इति । अत्रोत्तरम् । नेदं रजतज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यते तेनैव इन्द्रियसंप्रयोगे यत् ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षम् । न च रजतेन इन्द्रियमप्रयुक्तम् । तस्मान्नेदं प्रत्यक्षम् । स्मरणमेव । तच्च नहि रजताकारसंभवात् शुक्त्यालम्बनमेव इति सिद्धं ज्ञानस्य अप्रत्यक्षत्वम् ।

ननु कथमिदं ज्ञायते असंप्रयोगे रजतमिदमिति । उच्यते । बाधकज्ञानोदये सति, तत्र च रजताभावे दर्शिते असंप्रयोगोऽपि ज्ञायते । यत्र तर्हि बाधकप्रत्यय एव न जायते तत्र न शक्यते असंप्रयोगज्ञानं वक्तुं यथा जात्यादिप्रत्यये । तस्मात् जात्यादिप्रत्ययप्रसङ्गः अविद्यमानजात्याद्याकारतोऽव्यभिचरति इति । (अत एवेदमुच्यते इति सिद्धान्तबृहत्यास्तु–)

अयमर्थः । स्वलक्षणमात्रं आलम्बनं इन्द्रियसंप्रयुक्तम् । अन्याकारस्य स्वलक्षणं अन्याकारस्य ज्ञानस्य उत्पत्तिहेतुर्न भवति । यदि तथा स्यात् सदा इन्द्रियसंप्रयोगाभावात् तादृशेन अर्थेन इन्द्रियसंप्रयोगानपेक्षत्वे अन्धस्यापि स्यात् । न चाप्यस्ति । तस्मात् उभयाकारत्वात् ज्ञानस्य उभयाकारमेवालम्बनम् । इति । पृ. ४९–५०.

बृहती— कथं तर्हि विपरीतग्रहाः अनात्मनि आत्मादयः ? उच्यते । विषयान्तरं सदृशमालम्ब्य अगृहीतविवेकं यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत् सदृशविषयान्तरे स्मृतिहेतुतां प्रतिपद्यते स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । पृ. ५०–५१.

ऋजु— उत्तरम्, उच्यते इत्यादि । विषयान्तरं रजतात् शुक्तिका रजतसदृशीं आलम्ब्य इदं इति अगृहीतविशेषम्, रजतात् भेदावगमहेतवो ये शुक्तिकाया विशेषाः, तान् इन्द्रियदोषेण सतोऽपि अगृहीत्वा साधारणानेव शुक्तिकाया धर्मान् गृह्णत्, यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत् सदृशान्तरे स्मृतिज्ञानहेतुतां प्रतिपद्यते । दोषवशात् लुप्तितशुक्तिकाके मनसि अनुभूतावमर्शाभावेन स्मरामीतिज्ञानशून्यस्य । तेन गृह्यमाणस्मर्यमाणयोः भेदो नावसीयते । विज्ञानद्वयं चैतत्, इदं इति प्रत्यक्षम्, रजतं इति स्मरणम्, अन्यथा रजतावगत्यसंभवात् । नहि तत् इन्द्रियजम्, तेन संप्रयोगाभावात् । स्मरणमेवेदम् । पृ ५१.

बृहती— उत्पन्नानि तावत् शुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानानि अनात्मादिषु (च) । स्वप्नादिषु कथम् ? स्वप्नादिषु च तावत् पूर्वोक्तेभ्यो विशेषमभिधाय निरालम्बनवादेषु पुनरविशेषं दर्शयति । आत्मवादे च अनात्मादिषु । तस्मात् नार्थान्तरानुसंधानाभावनिमित्तं शुक्त्यादिज्ञानम् ।

यत्तु 'रूपान्तराग्रहणात् तद्भेदे तदनुद्भवाभावात्' इत्युक्तम्, तदसिद्धम् । अर्थान्तरानुसंधानज्ञानस्य हि स्वरूपमात्रानवभासः इष्टः । तत्र अप्रत्यक्षज्ञानवादिनः अर्थ एव प्राप्नोति । तस्मादसिद्धमिदं रूपान्तराग्रहणात् तद्भेदे तदनुद्भवाभावादिति । तस्मात् युक्तं अन्यसंप्रयुक्ते चक्षुषि अन्यविषयं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति । कथं तर्हि विपर्ययः ? अग्रहणादेवेति वदामः । अग्रहणनिमित्तता च दर्शिता भाष्यकारेण 'यदि चक्षुरादिभिः उपहतं मनः' इति (पृ. २७ पं. ९) । कथमनेन अग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? यत् अन्यविषयं ज्ञानं इत्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेन उपन्यासात् । युक्तं च दुष्टतायाः कार्याक्षमत्वम्, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । तस्मात् अग्रहणनिबन्धन एव विपर्ययः इति । अतः सिद्धम् 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एव असमीचीनः प्रत्ययो नान्यः' इति । पृ. ५१–५३.

● वृत्तिकारान्तरैः प्रभाकरैश्च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' (१।२।१।१) इति सूत्रं सकलवेदाप्रामाण्यपरतया व्याख्यातम् । तत्र युक्तम् । तु. पृ. ६.

● वृत्रान् हन्त्र् । वि. ३।२।७.

● 'वृद्धं तारूण्यं आर्द्रं भवति' । भा. ९।१।९। १२.

▪ वृद्धकुमारीवरन्यायः । अयं महाभाष्ये 'न तु वे' । पा० ८।२।३ इति सूत्रव्याख्यानावसरे व्याख्यातः । तद्यथा— वृद्धकुमारी तपस्विनी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति । सा वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः ? कुतो गावः ? कुतो धान्यम् ? तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यं इति सर्वं संगृहीतं भवति । एवमिहापि नेऽसिद्धत्वप्रतिषेधे मुक्ता नाभावोऽपि संगृहीतो भवतीति । केचित्तु— यथाऽनया वृद्धकुमार्या एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवतीति तथा 'काशीमरणात् मुक्तिः' इति श्रुत्या तत्साधनमन्तरेण मुक्त्यनुत्पत्तितत्सर्वं संगृहीतं भवतीति युक्तमस्य वृद्धकुमारीवरन्यायस्योदाहरणमिति वदन्ति । वृद्धकुमारी०, वृद्धकुमारीवाक्य०, वृद्धकुमारीवर० इति पर्याया इति बोध्यम् । साहस्री. २.

▪ वृद्धब्राह्मणवरन्यायः । यथा–आसीत् कश्चित् जन्मान्धोऽन्यन्तदरिद्रोऽजातविवाहो वृद्धो ब्राह्मणः । स च नानाविधैर्दुःखैरत्यन्तपीडितस्तीव्रतपश्चरणेन परमेश्वरमाराधयामास । तस्य तपसा प्रीतः परमेश्वरः स्वाभीष्टमेकं

वरं याचस्वेति तं प्रेरयामास । ततः स ब्राह्मणो यदि चक्षुष्मत्त्वं याच्यते तर्हि दारिद्र्यपीडा स्यादेव, तथा भार्यायां याचितायामपि दारिद्र्य-चक्षुःसत्त्वाभावौ पुनर्दुःखं जनयेताम्, एवं धने याचितेऽप्यन्धत्वादि, इति किं याचनीयमिति चिन्तासमाकुलो भूयो विचार्येदं प्रार्थयत्– स्वपौत्रं राजसिंहासनस्थितमीक्षितुमिच्छामीति । अथ च तस्य बुद्धिकौशलेन परमप्रीतेन परमेश्वरेण वरप्रदानेनानुगृहीतो धनं चक्षुषी मनोज्ञां भार्यां सततिं च प्राप्यात्यन्तमाननन्देति । तथा प्रकृतेऽपीति । साहस्री ३

* 'वृद्धवया प्रत्युत्थेय समन्तायश्च' इत्यस्य निमित्तावृत्तौ आवृत्ति । ६।२।१०।१० मीको पृ १६०० 'गुर्वनुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ आवृत्ति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * 'वृद्धवया प्रत्युत्थेय समन्तायश्च' इत्यादिस्मार्तकर्मसु उपनीतस्याधिकारः, नानुपनीतस्य । भा ६।२।६।२१,

* वृद्धव्यवहारश्च (अयं, यत्) प्रमाणान्तरावगम्यं अर्थं वाक्येन प्रतिपादयतः कस्यचित्, कश्चिदन्यः प्रतिपद्यते । तदनिपुणो बालोऽपि जानाति 'अनेनैव तत् प्रतिपाद्यते' इति । बृहती. पृ २५५, * वृद्धव्यवहारस्य अनादिता । पृ १३२ * वृद्धव्यवहारस्य अनादितायां प्रतिबन्धः, पुरुषस्य (शब्दार्थयोः–) सम्बन्धसद्भाव । ऋजु पृ १३८ * वृद्धव्यवहारस्य अनादित्वात् नाम (शब्दार्थसम्बन्धस्य–) कर्ता शक्यते कल्पयितुम् । बृहती. पृ. १४३ * वृद्धव्यवहारे एव शब्दानां स्वार्थे व्युत्पत्ति । ऋजु पृ १६

* वृद्धव्यवहाराधीनं शब्दसम्बन्धव्युत्पत्तिमात्रमेव । वा १।३।१।१ पृ १६२.

* वृद्धव्यवहारानादितयाऽपि शब्दादर्थावगम उपपद्यते, तथापि साक्षात् संकेतकारणदर्शने न शक्यते अनादिता वक्तुं इति भवति संबन्धपुरुषोपलम्भन प्रतिपक्षभूतम् । तस्मात् कर्तुरुपलम्भो निराकरणीय । ऋजु. पृ. १३४.

* वृद्धव्यवहारगम्यत्वं शब्दार्थस्य । वा. २।१।१०।३५

⁂ वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्यायः । अयमपि पूर्वोविषये ('एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते') प्रवर्तते । सर्वेषामीशत्वाङ्गीकारेऽपि तस्याऽस्वगत्वेन घटादिवद्विनाशोत्पत्ति॰, ब्रह्मादीशत्वबोधकानां वाक्यानां व्यवस्थाऽभावादप्रामाण्यापत्तिरिति । साहस्री. ८६.

* 'वृधन्वती अमावास्यायाम्' । इदं वृधन्वतीयुगलं अमावास्याया आग्नेयागाङ्गम्, न तु मुख्ययागाङ्गम् । वृधन्वती ऋचौ–१ 'अग्निः प्रत्नेन मन्मना॰', २ 'सोम गीर्भिष्ट्वा वयं॰' इति । वि. ३।१।२१.

⁂ वृश्चिकीगर्भन्यायः । (यथा वृश्चिकीगर्भः वृश्चिकीं नाशयति तथा अज्ञानकार्यान्तःकरणवृत्त्यात्मकं ज्ञानमपि अज्ञानं नाशयति ।) । साहस्री. २१७.

* वृषण्वन्तः नाम तृचा द्वादशाहे पृष्ठ्यषडहे द्वितीयेऽहनि अनुरूप–पर्यासयो तृचयोर्मध्ये शस्यमाने भवन्ति । वि ५।३।४.

* 'वृषभमुपदधाति' इति वृषभशब्दः 'स्वामग्ने वृषभम्' इतिमन्त्रोपधेयेष्टकापरः. अग्निचयने । संकर्ष २।१।२२. मीको. पृ. ४८ 'अग्निचयने वृषभमुपदधाति॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* 'वृषलेन प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति चोदिते । प्रत्येकं सहशया च प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥ इह बहुत्वं अविवक्षितम् । वा ३।१।७।१४ पृ. ७१४

* वृष्टिकामः ज्योतिष्टोमे उक्थ्यानां ब्रह्मसाम्नि सौभरे हीषु इति निधनं कुर्यात् । भा. २।२।१३।२८, * वृष्टिकामस्य वैद्युतात् आहृत्य अवदध्यात् चयने उख्यमग्निम् । १२।४।७।१७.

* वृष्टिकामनायां. याजमानता । वि. ३।८।६.

* वृष्टिवेदनमन्त्रं दीक्षितस्य 'उन्दतीर्बलं धत्त॰' इति । निमित्तावान्तरभेदेऽपि न मन्त्रावृत्तिः । वि. ११।४।१८.

* वृष्णि पशु ऐन्द्रः । (षोडशिनि आलभ्यः) । भा. ३।६।७।१८.

वेण्याकाशन्यायः । यथा— तीर्थात्मिका वेणी द्विधा— युक्तवेणी, मुक्तवेणीति भेदात् । तत्र प्रयागे युक्तवेणी, गङ्गया सह यमुनासरस्वत्योः संगमात् । पूर्वप्रयागे मुक्तवेणी, तत्र गङ्गया सह यमुनासरस्वत्योर्वियोगात् । उक्तं च केनचिद्वाङ्गकविना— ' सगरसंततिसंतरणेच्छया प्रचलिता जवतो हिमपर्वतात् । इह तु मन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विरहादिव जाह्नवी ॥ ' इति । तत्र प्रयागे अन्योन्यसंसर्गेणैकप्रवाहीभूते श्वेतश्यामरक्तवर्णे गङ्गायमुनासरस्वतीनीरे प्रतिबिम्बस्य तदवच्छिन्नस्याकाशस्य भेदलेशोऽपि नास्ति, तथैवमन्योन्यासक्तचित्तानां त्रिगुणाधिष्ठातृपरमेश्वराणां ब्रह्मविष्णुशिवानामन्योन्यसंसर्गेण भेदलेशोऽपि नास्तीत्यन्यत्र विस्तरः । साहस्री. १२७.

● वेण्याकाशन्यायः । अत्यन्ताभेदस्वीकारात् नहि प्रयागे अन्योन्यसंसर्गेण एकप्रवाहीभूते गङ्गायमुनासरस्वतीनीरे प्रतिबिम्बितस्य तदभिन्नस्य वा आकाशस्य भेदलेशोऽप्यस्ति । न्यासं.

● वेतसावकान्यायः । वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाग्निविकर्षणं सकृदेव कार्यं न प्रतीष्टकं अग्निचयने । ९।१।८।२६–२८. ' हिरण्यशकलाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● यद्यपि च अष्टत्वस्य अष्टाकपालादेर्वा अविधेयत्वात् स्तुत्यनर्हत्वं तथापि तत्स्तुतिः वेतसावकान्यायेन (९।१।७) द्वादशत्वस्य द्वादशकपालस्य वा स्तुत्यर्थं न विरुध्यते । कौ.२।४।१२।२०.

● वेदः अपौरुषेयः कर्त्रस्मरणात् । वैद्यनाथः १।१।३।२५ पृ. ९९. ● ' वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः । शब्दानां तत उद्धृत्य प्रयोगः संभविष्यति ॥ ' वा. १।३।८।२४ पृ. २६२, ● वेदश्च प्रमाणं इति स्थितम् । १।२।१।१० पृ. १२५. ● वेदविभागः शापुक्तः ' विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽनुनोच्यते ' इत्यादौ । बाल. पृ. ४९. ● वेदः त्रिविधः, विधिः अर्थवादः मन्त्रश्चेति । उद्भिद् बलभिद् विश्वजित् इत्यादीनां नामधेयानामाधिक्यमिति चेन्न, विधौ एव करणत्वेन तेषां अन्तर्भावात् । वि. १।४।१. ● वेदस्त्रेधा, विधि–अर्थवाद- मन्त्रभेदात् । ' प्रविभज्य वेदं त्रेधा ' इति । श्लोवा. १।१।८।१५. ● वेदः नाम दर्भमयं संमार्जनसाधनम् ' वेदं कृत्वा वेदिं करोति ' इति । वि. १।३।४. ● वेदः नाम शयानवत्सजान्वाद्याकृतिविशिष्टो दर्भमुष्टिविशेषः । कु. १।३।४।५. ● वेदः पञ्चविधः, विधि–मन्त्र–नामधेय–निषेध–अर्थवादात्मकः । तत्र विधिः— अप्राप्तार्थविधायकं वेदवाक्यं ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ' इत्यादि । मन्त्रः— प्रयोगसमवेतार्थस्मारकं वेदवाक्यं ' इषे त्वा ' इत्यादि । नामधेयं— योगेन रूढ्या वा धात्वर्थपरिच्छेदतात्पर्यकं वैदिकं सुबन्तं उद्भिद् , अग्निहोत्रम् , आघारः इत्यादि । निषेधः— अनर्थहेतोः कर्मणः सकाशात् पुरुषस्य निवृत्तिकरं वेदवाक्यम् ' न कलञ्जं भक्षयेत् ' इत्यादि । अर्थवादः— विधेयस्तावकं निषेध्यनिन्दकं वा वेदवाक्यम् ' वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ' ' सोऽरोदीत् ' इत्यादि । मीन्या. ● वेदः पुनः सविशेषः प्रत्यक्षगम्यः, तत्र घटादिवदेव पुरुषान्तरस्थमुपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि समूलमुपलभ्य अन्येऽपि स्मरन्तः अन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्ति इति अनादिता । वा. १।३।१।१ पृ. १६२. ● वेदः पौरुषेयः न वेति संशये वेदः अपौरुषेयः न केनापि कृतः इति सिद्धान्तः । १।१।८।२७–३२. ● वेदः प्रमाणं धर्मे । भा. १।१।२।२ , ● वेदः वत्सजानुमात्रः कर्तव्यः इति दर्शपूर्णमासयोर्विधिः पुरुषार्थः, न क्रत्वर्थः । ४।१।२।२ वर्णकं. २. ● ' वेदो वा प्रायदर्शनात् । ' ३।३।१।२. अत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेन उच्चैस्त्वादेः ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गमन्त्रमात्राङ्गत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वेन ... । कौ. २।१।१४।४२ । वेदवाक्यगतपदपौर्वापर्यस्य ' वेदो वा० ' इत्यत्र बलाबलहेतुत्वाभिधानम् । सु. पृ. १४५, ' वेदो वा० ' इत्यत्र उपक्रमबलीयस्त्वं वक्ष्यते । पृ. ५२६, ' वेदो वा० ' इत्यत्र उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः वेदधर्मत्वं वक्ष्यते । पृ ६७८ . ● ' वेदो वा प्रायदर्शनात् । ' ३।३।१।२॥ अर्थवादादेव वेदानां विधेयोच्चैस्त्वादिविषयवशीनिर्दिष्टैः ध्यानध्यामात्मार्थत्वेन ऋग्वेदादीनां अनुवादमात्रत्वात् अनुवादानां च न्यायानुवृत्तिदर्शनात् विष्णुदेवस्थानामपि क्रमानुसीनां एवमपि

श्रुतिर्विरुद्धा इति सूत्रस्य व्याख्यान्तरम् । सु. पृ. ११७२. ● 'वेदो वा प्रायदर्शनात् ।' इत्यधिकरणे अवसातविरोधिरुन्यायः उक्तः । मीन्या. ● 'वेदो वा प्रायदर्शनात् ।' (३।३।१।२) इति उपक्रमोपसंहारयोः नैव वेदधर्मव्यवस्थारणात् इदमेव शाखाविनियोगसूत्रम् (इति न व्याख्येयम्) । शा. ३।३।४।१' पृ. ८१७, ● वेदः सकल. पठ्यते, नित्य–नैमित्तिक–काम्यानां धर्माणां यथोपलब्धकालान्तरात् न भ्रायते कतरत् कदा करिष्यते इति । तत्र कदाचित् यत्र पठितं तत्सन्ध्यार्थनानिमित्तं वा अस्योपजायते तत्र तदविदूरत्वात् अधस्तनुवन् विहन्यते, तदानीं वा अधीयानस्य भव नियमस्वल्पाननासंभवात् वेगुण्यप्रसङ्गः । १।८।८।१८, ● वेदः समस्तः पुरुषार्थ इति साध्यते ' ग्रुत्य च शाखानिक' इत्यनेन । नह्यात्मानुपकारिणं यत्नेन बुद्धिपूर्वकारिणं पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः । यद्यपि च वेदा चिरन्तन भवेत् तथापि अस्मत्पूर्वान्निरन्तानेकपरीक्षकप्रमादकल्पना निष्प्रमाणिका । तस्मात् यथा यथा पुरुषार्थैना भवति तथा तथा मन्त्रब्राह्मणोऽपि रूपं व्याख्यायते इति । (एकदेशिमतानुवाद.) । १।२।१।७ पृ. ११६.
● मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः । भा १।१।८।३३.
● ' सहाव्याधिभिरेवासौ वेदः कात्स्न्येन रक्ष्यते ।' (न व्याकरणेन) । भा. १।१।८।२४ पृ. २६२
● वेदाः अपौरुषेयाः, कर्तृस्मरणाभावात् (स्मृतकर्तृकत्वाभावात्) । वेदनाथः १।१।८।२९ ● ' वेदमधीत्य ' इतिवत् । अत्र यथा स्नाता वेदाध्ययनादानन्तर्यं स्नानस्य भूते, तथा यत्र प्रमाणान्तरेणानुभूतः पदार्थः कर्तरः, अतः अन्येन, तदाश्रयत्व आनन्तर्ये भूते । टुप्. ५।१।१।१ पृ. १२८९–९०. ● ' वेदमधीत्य स्नायात् ' इति शास्त्र अध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभावस्मात्रमुक्ते एव आचष्टे, न तु आनन्तर्यम् । नि. २।१।१ ● ' वेद कृत्वा वेदिं करोति ' इतिवत् यथा अत्र वाक्ये औत्तरविधायकत्वं तथा ' मह वा गर्दीगा चमस योनीय सोत्रमुपाकरोति ' इत्यत्रापि । भाट्ट. ४।४।१२. ● ' न्यायेन समस्तसाद्दे मीमांसकधाविधाः । वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥ शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं गमयन्ति ते । तत्र यः शक्त्युपारूढः स तैर्याख्यातुमिष्यते ॥ यस्तु शक्त्या परित्यक्तो न व्याचिख्यास्यते स तैः ॥' वा. ३।१।९।१३ पृ. ७०१.

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः । १।१।८।२७ ॥

एके केचित् वेदान् संनिकर्षं आचक्षते । संनिकृष्टकालाः कृतका वेदाः इदानींतनाः । यतः पुरुषाख्याः पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कालापकं पैप्पलादक इति ।

अनित्यदर्शनाच्च । २८ ॥

वेदाः अर्वाचीनाः पौरुषेयाः इति पूर्वपक्षे द्वितीयहेतुप्रतिपादकं सूत्रम् । अनित्यानां जननमरणवतां केषाचित् पुरुषाणां वेदे दर्शनं विद्यते । ते पुरुषा वेदे उक्ताः ' बबरः प्रावाहणिरकामयत ' इत्याद्याः । अर्थात् ते वेदात् प्राक् । तस्मात् पुरुषात् अर्वाक् उत्पन्ना इति ज्ञायते । तस्मात् अर्वाचीनाः पौरुषेया वेदाः ।

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् । २९ ॥

वेदाः अर्वाचीनाः पुरुषकृताः इति पूर्वपक्ष सूत्राभ्यां प्राप्त तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । न अर्वाचीना वेदाः । यस्मात् अध्येतॄणां शब्दपूर्वत्व उक्तमस्माभिः । (शब्दशब्देन अत्र शब्दजन्यमध्ययनं विवक्षितम् । सर्वेषां अध्ययनं अध्ययनान्तरपूर्वकम् । सर्वे हि यथैव गुरुणा अधीतं तथैव अधिजिगांसन्ते । न पुनः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमः अध्येता वेदानामस्ति यः कर्ता स्यात् । तस्मात् कर्तृस्मरणाभावात् अपौरुषेया वेदाः । वेदनाथी) ।

आख्या प्रवचनात् । ३० ॥

वेदा पुरुषकर्तृकाः इति पूर्वपक्षे काठकतैत्तिरीयकादिसमाख्याः प्रमाणत्वेन उदाहृताः । तत्रोत्तरं सिद्धान्ती ब्रूते । वेदा अपौरुषेया एव । काठकादिसमाख्यास्तु प्रवचनात् स्युः । कठेन काचित् शाखा शिष्येभ्यो विशेषेण आदिष्टा इति तस्य वेदभागस्य काठकमिति समाख्या कृता । एवं तित्तिरिणा प्रोक्तं तैत्तिरीयक इत्यादि । एवं च ता आख्याः प्रवचननिमित्ताः न

कर्तृत्वनिमित्ताः । 'वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः' १।१।८।२७ इति सूत्रानुसारात् अत्र सूत्रे आख्याशब्दो बहुवचनान्त एव स्यात् । भाष्ये तु एकवचनान्त एवानूदितः ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । ३१ ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षयुक्तिं निरस्यति । अनित्यदर्शनात् इति यत् परं अन्यत् कारणमुक्तं तत् तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । श्रुतेः शब्दस्यैव अस्य साम्यम्, न तु प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः इत्यर्थकम् । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे । न तु अस्य समुदायः कश्चित् सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धः तथा क्रियायामपि कर्तरि । तस्मात् यः प्रवाहयति स प्रावाहणिः वायुः । बबर इति शब्दानुकृतिः । तेन यो नित्योऽर्थः तमेव एतौ शब्दौ वदिष्यतः ।

कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः संबन्धात् । ३२ ॥

नन्तु 'गावो वा एतत् सत्रमासत' 'सर्पाः सत्रमासत' 'स आत्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादिवेदवाक्यानां प्रमत्तगीतसदृशानां कथं प्रामाण्यं इति । तत्राह सिद्धान्ती । वाशब्दः शङ्कानिरासे । कृते इति भावे क्तः कर्मणि इत्यर्थः । सत्रादिरूपे कर्मणि प्रशंसाद्वारा 'गावो वा सत्रमासत' इत्यादीनां विनियोगः अन्वयः स्यात् । सत्रादेः कर्मणः प्रशंसासापेक्षस्य संनिधिपठितत्वरूपसंबन्धसत्त्वात् । तथा च सत्रकर्मप्रशंसार्थं तानि वाक्यानि न स्वार्थपराणि इति नोन्मत्तप्रलपितसादृश्यम् । तस्मात् अपौरुषेया वेदाः धर्मे प्रमाणम् । के.

● 'वेदेनापि च संस्कारात् प्रागेव च्छेदनादिकात् । तद्विधौ जातिशब्दत्वमाश्रितं लोकसंमतम् ॥' वा. १।४।७।१० पृ. ३४३, ● वेदेनैव प्रकरणाप्रकरणाम्नानविवेकः कृतः । ३।४।८।२०. ● ननु प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वेऽपि 'वेदान्नो वैदिकाः सिद्धा लोकाच्चैव हि लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणम्' इति न्यायेन लौकिकवैदिकप्रयोगसिद्धत्वात् वाचकतत्त्वनिरूपणस्य न व्याकरणापेक्षा इत्याशङ्क्याह । सु. पृ. २१०. ● वेदात् विदित्वा यथानुरूपं अनुष्ठातुं क्षमा वयम्, न तु वेदं पर्यनुयोक्तुम्, किमयं निष्प्रयोजनमभिदधाति, तद्वा अभिदधत् किमर्थं प्रयत्नेन धार्यते इति । वा. १।२।१।१ पृ. १०६, ● वेदस्य अपौरुषेयत्वम् । ३।३।७।१४ पृ. ८२५. ● वेदस्य आदिमत्तादोषः प्रसज्येत, स न युक्तः । भा. ९।१।४।९. ● वेदस्य कार्ये अर्थे प्रामाण्यम् । बृहती. पृ. १६.

● वेदस्य कार्ये एव प्रामाण्यम् । अत्र अपरे अपरिपक्वविद्यावलेपोद्रेकतिरस्कृतविवेकाः परिचोदयन्ति । कथं पुनः कार्यरूपो वेदार्थः ? यावता वेदान्तानां सिद्ध एवार्थः 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृउ. ३।९।२८) इति प्रतीयते ।

स्यान्मतम् । अपरिपूर्णत्वात् तत्र योग्यविध्यध्याहारः क्रियते इति । तत्र तु, अपरिपूर्तेः कारणाभावात् ।

अथोच्येत । वृद्धव्यवहारे एव शब्दानां स्वार्थे व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य, कार्यावगमपूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः, कार्यान्वित एवार्थः सर्वशब्दाभिधेयः । न चेह कार्यमस्ति । तेन कार्यान्वयं विना अपरिपूर्णत्वात् कार्यमध्याह्रियते इति । तदेतत् स्वसमयपरिकल्पितम् । विनाऽपि व्यवहारेण सिद्धार्थेष्वपि वाक्येषु कार्यान्वयरहितेषु व्युत्पत्तिसंभवात् 'पुत्रस्ते जातः' इत्येवमादिषु ।

ननु अर्थविशेषविषया प्रतीतिमनुमाय शब्दतद्भावभाविनीं शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते । न च व्यवहारं विना परबुद्धिरनुमातुं शक्यते । उच्यते । हर्षादिनिबन्धनमुखप्रसादादिभिरपि लिङ्गैः शक्यानुमानैव परेषामपि बुद्धिः । मुखप्रसादादिः हर्षमनुमापयति । स च हर्षहेतुम् । प्रियार्थप्रतिपत्तिश्च हर्षहेतुः । सा च वाक्यनिबन्धना इति 'पुत्रस्ते जातः' इत्यनेन हर्षहेतुभूतार्थप्रतिपत्तिः कृता इति ज्ञायते । हर्षहेतुश्च पुरुषस्य पुत्रजन्मैव केवलमस्ति इत्यवगच्छन् विशिष्टार्थविषयां शब्दस्य शक्तिं अध्यवस्यति । आवापोद्धाराभ्यां च प्रतिपदं व्यवहारवत् व्युत्पत्तिः अत्रापि उपपद्यते इति निरवद्यम् । अपि च व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थो वर्तमानापदेशोऽपि 'काष्ठैः पचति' इति

कार्यपदार्थे व्युत्पद्यते कार्यान्वयरहिते एव । किंच व्यवहारेऽपि व्युत्पत्तौ यद्यपि अन्वितार्थतैव पदानाम्, तथापि न कार्यान्विताभिधायितया व्युत्पत्तिः । किंतु अर्थान्तराभिधायितयैव । यो हि विशेषान्विताभिधानमिच्छति, इच्छति असौ अर्थान्तरान्विताभिधानम् । तावता च प्रयोगप्रतिपत्त्युपपत्तौ न शक्यते विशेषान्विताभिधानकल्पना । तथा च लोके सिद्धार्थान्येव भूयिष्ठानि वाक्यानि दृश्यन्ते 'कुशलं ते ? कुशलम्' इत्येवमादीनि । किंच कार्यमपि तदुच्यते यत् अपेक्षितोपायम् । तेन सिद्धेन कर्मणा अपेक्षितोपायता कार्यपरेषु वाक्येषु गम्यते । अतः सिद्ध एव वेदार्थः ।

तदेतद् बालभाषित बालेष्वेव आदरणीयता लभते । नहि वृद्धव्यवहारमन्तरेण व्युत्पत्तिः संभवति । विशिष्टार्थविषया हि प्रतिपत्तिः अर्थविशेषाभिधानकल्पनानिमित्तम् । न च हर्षः हर्षहेतुविशेषानुमाने प्रभवति । न च पारिशेष्येण हेतुविशेषनिश्चयः । कालत्रयवर्तिव्यवहितविप्रकृष्टानां हर्षहेतूनां पारिशेष्यावधारणानुपपत्तेः । व्यवहारः पुनः विशिष्टार्थविषय एव प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः तद्विषयामेव प्रतीतिं अनुमापयन् शब्दस्य विशिष्टार्थाभिधानकल्पनाया हेतुः व्युत्पत्तौ आदिमार्गभूतः कार्यान्विताभिधायकत्वमेव सर्वशब्दानामापादयति । अत एव 'काष्ठैः पचति' इति वर्तमानापदेशेऽपि या व्युत्पत्तिः साऽपि कार्यान्वितार्थान्तरसंबन्धानुगुण्यात् कार्यान्वयिन्येव ।

यच्चेदं अर्थान्तरान्वितमात्राभिधाने पदानि व्युत्पद्यन्ते इति, तदपि बालिशभाषितम् । सर्वेषु वृद्धव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वितार्थप्रतीतेः नार्थान्तरमात्रान्विताभिधानकल्पना संभवति । यदि कार्यान्वयोऽपि क्वचित् व्यभिचरति तदा अर्थान्तरमात्रान्विताभिधानं कल्प्येत, न च तदस्ति ।

ननु च 'निधिमान् एष भूभागः', 'प्रतिरोधकबानप्रभवः' इति विनाऽपि कार्यान्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिफलवाक्यमुपलभ्यते । वाक्येन हि निधिमत्ताया बोधितायां तदुपादित्सोः प्रवृत्तिः । प्रतिरोधकरचायां च तज्जिहासोः निवृत्तिरिति । अत्र ब्रूमः । यत्र तावत् प्रवृत्तिनिवृत्ती विद्येते तत्र तत्कारणीभूता कार्यावगतिरस्ति । नहि तां विना ते भवतः । शब्दानन्तर्याच्च शब्देनैव सा अवगता इति कल्पयति वार्धस्यः । न च कार्यार्थः शब्दो न श्रूयते इत्येतावता शब्दस्य अकारणत्वम्, अध्याहारादिलभ्यस्यापि वाचकत्वाविरोधात् । योग्यताविशेषेण च अध्याहार्यविशेषावगमसिद्धेः । न च प्रमाणान्तरेणापि कार्यावगमो घटते इति शब्दस्य तत्र औदासीन्यं शक्यं कल्पयितुम् । शब्दश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनात् आनन्तर्येण शब्दस्यैव तत्र कारणत्वावगमात् । प्रमाणान्तरेणापि असामर्थ्यो लभ्यते इति कामं शब्दः अनुवादः स्यात्, न कारणम् । न च अनुवादकत्वे पुरुषवचसां दोषः । तेन साक्षात् श्रुत्या वाक्याहारेण वा सर्वव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वयाव्यभिचारात् तदन्वितार्थाभिधानम्, लिङादीनां कार्याभिधानमेव इति सिद्धम् । तेन सर्वपदानि यावत् कार्यान्वितमेव अर्थं आहुः । न च प्रतिपदं विषयाभावः, प्रवाक्याऽपि सादृश्योपपत्तेः । प्रवाक्यसमाश्रयणे च परस्परपदार्थान्तरसंबन्धावगम एव प्रमाणम् । अन्यथा प्रतिपदं विषयभावे अनुबन्धभेदात् भिन्नेषु नियोगार्थेषु संभेदानां अरुणैकहायनीन्यायवैलक्षण्यात् । परस्परसंबन्धावगमश्च क्रियैव स्यात् । एतच्च प्रतिपदाधिकरणे (३।१।१) निपुणतरमुपपादयिष्यामः । लोके तु यः सिद्धार्थमात्रपरत्वेन प्रयोगः लोकवचसां प्रमाणान्तरप्रतीतार्थपरत्वात् लाक्षणिको द्रष्टव्यः । कार्यान्वयो हि परम्परान्वयाव्यभिचारी इति लाक्षणिकोपपत्तिः । न च अपेक्षितोपायतैव कार्यता । कृतिसाध्यं कार्यम् । साधनमुपायः । साध्यत्वोपायत्वे च भिन्ने । किंतु क्लेशात्मकं कर्म अपेक्षितोपायतया कार्यं प्रतीयते इति कार्यता साधनता न व्यभिचरति इति सादृश्यभ्रमो मन्दानाम् । तथा च सुखं स्वयमेव कार्यम् । एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधायकत्वात् यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्य अध्याहारादिभिर्लभ्यते तदा कार्यार्थतैव वेदान्तानामपि । अथ न, ततः अनभिधायकत्वमेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधिनिराकरणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति । तस्मात् सिद्धे कार्ये एव वेदस्य प्रामाण्यम् । ऋजु० पृ. १६-१८.

● वेदस्य नित्यत्वात् यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापारः इति न कर्ता इव पर्यनुयुज्यते । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३. ● वेदस्य पदरूपत्वात् पदानां च नित्यवर्णरूपत्वेन नित्यत्वात् कारणसापेक्षत्वं नास्ति । वि. १।१।७. ● वेदस्य मूलानपेक्षत्वात् प्रतिष्ठितं प्रामाण्यम् । वैद्यनाथी. १।१।२।२. ● वेदस्य यथा वक्तृदोषरहितत्वात् प्रामाण्यम्, एवं लौकिकस्यापि पदस्य अनादित्वाविशेषात् । वा. १।२।१।२५ पृ. ७८४. ● वेदस्य यत्सज्ञानुतादि पुरुषार्थमेव । भा. ४।१।२।२ वर्णकं २. ● वेदस्य विधिप्रतिषेधात्मकत्वात् यावत् किंचित् श्रूयते तत्सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधविषयं भवति तथा सर्वात्मना योजनीयम् । भा. ३।१।७।१३ पृ. ७०३. ● वेदस्य समस्तेष्वपेक्षाहानीनसमविधयत्वम् । ३।३।१।१ पृ. ८०४. ● वेदस्य सर्वस्य अध्ययनविधिना अर्थवत्त्वावधारणे आनर्थक्यायोगः । सु. पृ. ७७४. ● वेदस्य सर्वस्य अध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणेन हेतुना व्यंशात्वावधारणम् । पृ. १९४. ● वेदस्य सर्वस्यैव प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं अध्ययनविधिबलादेव अवसीयते । पृ. २१. ● इतिहासे च विधौ सति, आदिमत्ता-दोषो वेदस्य प्रसज्येत । भा. ९।१।१५।४४. ● एवं तावत् कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् (प्रथमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादाभ्याम्) । १।३।१।१. ● दृष्टो हि तस्य (वेदस्य) अर्थः कर्मावबोधनं नाम । न च तस्य अध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । यदपि च समामनन्तीव तत्रापि ' द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ' ४।३।१।१ इत्यर्थवादता वक्ष्यति । २।१।१।१ पृ. ६. ● धर्मे वेदस्य स्वतः प्रामाण्यम् । यु. १।१।५।२. ● बलवत्पौरुषेयत्वसाधक-प्रमाणान्तराभावविशिष्ट-कर्तृस्मरणाभाव एव (वेदस्य) पौरुषेयत्वाभावसाधकः इति नानैकान्तिकता । भाट्ट. ९।२।१. ● ' सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेरन् पृथक् पृथक् ' इति कृत्स्नस्य वेदस्य अध्ययनं श्रूयते । भा. ३।८।८।१८. ● वेदानां त्रयाणामपि क्वचित् साधनादौ छन्दोन्तराणामवश्यंभावित्वम् । वा. ३।२।१८।४३. ● वेदाना नित्यानामपि व्योमवत् परमात्माधिष्ठितत्वं उपपद्यते । सु. पृ. १००९. ● वेदेऽपि एकवाक्यत्वबलादेव अर्थवादेषु गुणवादाश्रयणम् । वाक्यार्थ. पृ. २०. ● वेदेऽपि बहून्येव दृष्टार्थगन्धस्पृष्टानि विधीयन्ते इति न तावता वेदमूलत्वाभावः । वा. १।३।३।७ पृ २०६. ● वेदेऽपि विवक्षाऽविवक्षे सर्वस्य जगतः चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव संभवतः । सु. पृ. १००८ । यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात् तत्पूर्विका विवक्षा संभवति तथा ऋग्वेदादिदेहाधिष्ठितानामपि आत्मना चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात् तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति । शब्दशक्त्यालोचनया च अन्यैः ज्ञातुं शक्यते । पृ. १००९. ● वेदे कर्म शब्दलक्षणम् । लोके अर्थलक्षणम् । भा. ३।१।८।१७. ● वेदे पुरुषानुप्रवेशः त्रेधा संभवति । मदपदार्थसंबन्धद्वारेण, वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण, ग्रन्थस्यैव भारतादिवत् पौरुषेयत्वाद्वा इति । न तु तत् त्रिविधमपि संभवति पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात्, इतरत् उत्तरत्र वक्ष्यते । वैद्यनाथः १।१।५।५ पृ. २३-२४. ● वेदे पौरुषेयत्वमापद्येत, अत्यन्तातीन्द्रियत्वात् यथाश्रुतात् ईषदप्यन्यथात्वे । वा. १।२।१।७ पृ. ११२. ● वेदे प्राधान्येन विधिनिषेधौ भवतः । मणि. पृ ९. ● वेदे बाधकज्ञानाभावात् अर्थासंस्पर्शिताशङ्काऽपि नास्ति । बृहती. पृ. २०. ● वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावः । सु. पृ. १२०९. ● वेदे यावद्दर्शनं प्रामाण्य अभ्युपगन्तव्यम् (छन्दसि), न दर्शनमतिक्रमितव्यम् । भा. ९।३।४।१४. ● वेदे लिडादिरेव प्रवर्तकः, पुरुषाभावात् । भाट्ट. पृ. ७८. ● वेदे शब्दलक्षणः संव्यवहारः । भा. ३।१।८।१६. ● वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन् सति समाख्या प्रवृत्ता । वय तु तं संबन्धं प्रमाणान्तरेण अप्रतिपद्यमानाः समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन ज्ञायते पूर्वं समाख्या पश्चात् संबन्ध इति । वस्तुतस्तु प्रथममेव संबन्धः । स चाप्रतीतोऽपि सत्ता-

मात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितवान् । वा ३।३।६।१३. ● वेदे हि शब्दार्थमवगम्य वृद्धव्यवहार, नान्यथा । ऋजु. पृ. २५० ● अधीते वेदे द्वयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यम्, वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि । तत्र 'गुरुकुलात् मा समावर्तिष्ट' कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थोऽय उपदेशः । भा. १।१।१।१ पृ. ५. ● 'अनादिनिधनेऽप्येव वेदे वेदार्थगोचरे । व्याख्यान मुख्यवृत्त्याऽपि स्यादिनश्वा विनश्यो ॥' वा. ३।१।७।१३ पृ ७०३, ● ऋचो हि ता एव काश्चित् त्रिष्वपि वेदेषु पठ्यन्ते, तथा यजूंषि । ३।३।१।१. ● पुरुषदोषद्वन्द्वात् शब्दज्ञान भ्रान्तत्वस्य वेदे अनुपपत्ति । सु पृ ६३२ ● पुरुषार्थभूयस्त्व च विध्याश्रमके वेदे पुरुषप्रवर्तनको कर्मविष्यते । वा ३।२।१३।२८, ● लोकप्रसिद्धि अनीक्षे वेदे यत्र एकदेशेऽपि जातिनिमित्तता स्मर्यते न तत्र पुनः निमित्तान्तरशक्तिकल्पना संभवति (शब्दार्थयोः)। १।८।७।१० पृ ३४३

● वेदाक्षरग्रहणानन्तरं मीमांसा कर्तव्या न वा इति संशये धर्मज्ञानार्थं कर्तव्या इति सिद्धान्त. । भा. १।१।१।१.

● वेदातिरिक्तस्य भाजस्य कृत्स्ननियमाभावः । सु पृ १०१०.

● वेदातिरिक्त–सकलविद्यास्थान–प्रतिपाद्यानां पदार्थानां दृष्टादृष्टप्रयोजनभेदेन मूलविवेकः । सु. पृ. १२९

● वेदाधिकरणम् । (१।१।८।२७–३२)। इदमेव वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदाना काठकादिसमाख्याबलेन पौरुषेयत्वात् पुरुषदोषानुप्रवेश इत्याशङ्किते वेदाधिकरणे आशङ्कितम् । इत्यादर्शनादिना कर्तृस्मरणनिश्चयात् समाम्नायाश्च प्रवचननिमित्तत्वोपपत्तेः अपौरुषेयत्वं साधितम् । भोम १।२।१. ● वेदाधिकरणम् । 'वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः' इति पूर्वसूत्रेण वेदाधिकरणेन श्रुतजादिवत् पौरुषेयत्व चोदनानामाशङ्क्य निरस्तम् । बाल पृ. ७०

● वेदाध्ययनं अर्थावबोधपर्यन्त इति स्थितम् (पूर्वतन्त्रे)। शाम्भा ३।४।१।६ ब्रसू. । 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' (छान्दो० ८।१५।१) इत्यत्र अध्ययनमात्रस्य श्रवणात् अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधि इति अध्यवस्याम । ननु एव सति अविदुषात् अनधिकार कर्मसु प्रसज्येत । नैष दोषः । न वय अध्ययनप्रभव कर्मावबोधन अधिकारकारणं वारयामः । किं तर्हि ? औपनिषदमात्मज्ञान स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमान न कर्माधिकारकारणता प्रतिपद्यते इत्येतावत् प्रतिपादयाम । यथा च न क्रत्वन्तरज्ञान क्रत्वन्तराधिकारिणा अपेक्ष्यते एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति । शाम्भा. ३।४।१।१२ ब्रसू. ● वेदाध्ययन दृष्टजनकदृष्टार्थम्, अर्थवद्विषयक विहिताध्ययनत्वात्, अङ्गाध्ययनवत् । स्तोमाध्ययने व्यभिचारवारणाय अर्थवद्विषयकेति । विषमन्त्राध्ययने व्यभिचारवारणाय विहितेति । मणि. पृ २. ● वेदाध्ययनात् उत्तरकाले प्रयोग श्रूयते । न प्रयोगश्रुति गृहीत वेदाध्ययनम् । कुत ? अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययन श्रूयते । तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति । भा. १।८।८।१८ ● वेदाध्ययनस्य । 'दृष्टो हि तस्य (वेदाध्ययनस्य) अर्थ. कर्मावबोधनं नाम' । बृहती पृ ९ । कस्मात् पुनः आचार्यकरणनिष्पत्तिरेव प्रथमोपनिपातिनी प्रयोजन न भवति ? उच्यते । यत्कर्तृको हि यो विधि तत्पुरुषयोग्येव अस्य प्रयोजन इत्युत्सर्गः । यत्र पुनस्तत्र दृश्यते तत्र पुरुषान्तरगतमपि गृह्यते । दृश्यते चात्र पश्चाद्भाव्यपि कर्मावबोध इति तदेव प्रयोजन न पुरुषान्तरगताऽध्यापनसिद्धिः । ऋजु पृ ९.

● वेदाध्यापनेन च आचार्यो भवति । भा ६।१।७।३०

● वेदान्तरस्य शाखान्तरताऽप्यस्ति । सु पृ ७०७

● वेदान्तरोत्पन्नं वस्तु यत्र वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मं कर्तव्य उत विनियोगवेदधर्मं इति । उत्पत्तिपूर्वकत्वाद्विनियोगस्य उत्पत्तिवेदधर्मः, इति प्राप्ते, विनियोगवेदधर्म इति उच्यते ।

उत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वात् । बा. ३।३।२।९ पृ. ८१४.

● वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितेन बाध्यते यथा– आधाने सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयादि उच्चैष्ट्वेन प्राप्त यजुर्वेदविहितत्वेन उपांशुत्वप्राप्त्या । बाल. पृ. १४०.

● वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितत्वेन बाध्यते, अपास बाध. । बा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

● वेदापौरुषेयत्वम् । संप्रति वेदवाक्यानामपौरुषेयत्वं साध्यते । प्रमाणं चार्थापत्तिरनुमानं वा । अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकत्वमपौरुषेयत्वं विना नोपपद्यते इत्यर्थापत्तिः । अनुमानं तु वेदवाक्यान्यपौरुषेयाणि अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकत्वात्, यदित्थं न भवति तत्तथा न भवति, यथा भारतादि इति । न च सुरभि गगनकुसुममिति वचने अनैकान्तिकत्वम्, अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्, प्रतिवादिनाऽपि तादृशस्य प्रतिपादकत्वानभ्युपगमात् । प्रसङ्गापादनमपि न भवति, स्वपक्षसाधनत्वपरपक्षदूषणत्वाभावात् । अत्र च न परपक्षसाधनत्वपरपक्षदूषणत्वाभावात् । न च स्वपक्षसाधनत्वम्, नाप्यसिद्धत्वाद्युद्भावनम् । न च योगीश्वरेन्द्रियविषयतया अन्यतरासिद्धत्वम्, अस्मदादीन्द्रियाभिप्रायेणातीन्द्रियार्थत्वम्, तद्व्यतिरिक्तस्येन्द्रियत्वासिद्धेः । रूपादिनियतविषय हीन्द्रियम्, तयोरपि तथाविधेन्द्रियेण नासिद्धत्वम् । न च मन्वादिष्वनैकान्तिकत्वम्, तेषां अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकत्वाभावात् श्रुतिमूलत्वेन तदनुवादकत्वात् । अत एव परमाण्वादिप्रतिपादकं वाक्यं न प्रतिपादकम्, अनुमानसिद्धार्थानुवादकत्वात् । न च भागासिद्धता, अनुवादेषु वेदवाक्यस्यैव पक्षीकृतत्वात् । [illegible]नामनर्थाभावेन न पक्षत्वं वाक्यार्थे च । न चानध्यवसितत्वम्, पक्ष एव वर्तमानत्वेऽपि केवलव्यतिरेकित्वात्, व्यतिरेकित्वे सपक्षाभावात् । न च गगनादिः सपक्षः, नित्यत्वापौरुषेयत्वयोर्भेदात्, उच्चारणपूर्वकोच्चारणं ह्यपौरुषेयत्वम्, न च [illegible]स्यापौरुषेयत्वम्, स हाद्य परस्य वा [illegible]पूर्वकत्वाभावात् ।

न च [illegible] हेतुना [illegible]दितत्वम्, तस्य सामान्यविषयत्वेन [illegible]त्वात् । अन्य च । वैदिकविषयत्वात् । न च व्यतिरेकित्वेन विलम्बः, अन्वयव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेकस्य विद्यमानत्वात् ।

नापि पौरुषेयत्वमपि साधयितुं शक्यम्, विकल्पासहत्वात् । किमस्मदादिपुरुषकृतत्वम्, आहोस्वित् विलक्षणकृतत्वम् ? अस्मदादिकृतत्वेऽपसिद्धान्तः, विलक्षणकृतत्वे दृष्टान्तः साध्यविकलः । न चोभयानुगमेन पुरुषमात्रकृतत्वं साध्यम्, उभयाभावात् । नाप्येतेनेश्वरानुमानेन विलक्षणसिद्धेः अनुगतत्वसिद्धिः, इतरेतराश्रयत्वात्, विलक्षणपुरुषसिद्धौ तदनुगतपुरुषकृतत्वसाध्यम्, तत्सिद्धौ विलक्षणपुरुषसिद्धिरिति । न च ईश्वरानुमानेन विलक्षणसिद्धिः, तत्रापि विकल्पस्य समानत्वात्, अस्मदादिकर्तृकत्वे साध्ये अपसिद्धान्तः, विलक्षणकर्तृकत्वे साध्यविकलः, उभयानुगतकर्तृकत्वमात्रत्वे साध्ये अन्योन्याश्रयत्वमिति ।

ननु सर्वत्रादृष्टस्वलक्षणमनुमानमुच्छिद्येत, तत्राप्येवं विकल्पस्य संभवात् । उच्छिद्यतां कामामिति वार्तिककारीयाः । न च प्राभाकराणां क्रियाशक्त्यादिष्वेवं विकल्पप्रसङ्ग । लोकवत्कारणजातीयस्वभावानतिक्रमेण कारणत्वाभ्युपगमात् । अतीन्द्रियस्य कारणत्वं न दृष्टमिति चेन्न, अदृष्टादीनां कारणत्वाभ्युपगमात् । अत्र तु कुलालादय शरीरद्वारेण कर्तारः अदृष्टाधीनाश्च, अनित्येच्छाज्ञानादियुक्ताश्च, विलक्षणस्त्वशरीरैव कर्ता, नाप्यदृष्टाधीन, नित्येच्छाज्ञानादियुक्तश्च, अतोऽत्यन्तापरिदृष्टस्वरूपत्वात विलक्षणस्य क्रियाशक्त्यादिसाम्यम् ।

किंच पौरुषेयत्वं नाम ? यदि वर्णोत्पादकत्वम्, तर्हि साध्यविकलता, नित्यत्वाल्लोके वेदे च वर्णानाम् । अथवा वाक्यक्रमोऽनुवादकत्वम्, तर्हि सिद्धसाधनत्वम्, अध्येतॄणामप्युक्तत्वात् । उपायमेव हि पदादीनामुत्पादनम्, नान्यत् ।

अथ स्वतन्त्रपुरुषकृतत्वम्, तर्हि वेदभारतयोरन्यतरत्वस्य पौरुषेयत्वं न स्यात् । अथ स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् । [illegible] । अथ यदि प्रमाणान्तर[illegible]पादकवाक्यत्वम्, तर्हि अना[illegible] वाक्यस्यापौरुषेयत्वं स्यात् । अथ [illegible]पूर्वकत्वम्, तर्हि तिर्यग्योर्वचनस्य न स्यात् । अपौरुषे[illegible]

निरपेक्षत्वं पौरुषेयत्वं तर्हि पुनरपि भारतादिगतस्य वाक्यस्य न स्यात्। अथ साक्षात्परम्परया चोच्चारणनिरपेक्षत्वम्, तर्हि वेदविषयोच्चारणस्य भारतादौ उच्चारणान्तरपूर्वकत्वाभावात् प्रत्यक्षादिमूलत्वं वाच्यम्। एवं च सति वेदार्थविषये प्रत्यक्षाद्यभावात् कारणाभावे कार्याभावानुमानबाधात् बाधितविषयत्वम्। योगिप्रत्यक्षात् पूर्वकत्वस्य सम्भवात् कारणाभाव इति चेन्न, तथाविधप्रमाणासिद्धेः। अथानेनैवानुमानेन तदपि सिध्यति इति चेन्न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। किंच पौरुषेयत्वानुमानस्य प्रवृत्तिरेव न सिध्यति। सिध्यति चेत् सदिग्धेभ्यो धर्मस्य प्रवर्तेन। न च वेदकर्तरि धर्मेऽहोऽस्ति, अनुपलब्धेरभावनिश्चयात्, शशमस्तके विषाणाभावनिश्चयवत्। अथायोग्यानुपलब्धित्वेन वेदकर्तृत्वानुमानं प्रवर्तेत, तर्हि शशादिमस्तके विषाणवत्, चतुष्पादात्मकत्वात्, गोमस्तकवत् इत्यप्यनुमानं स्यात्। अथ वेदकर्तुरनुमानसिद्धत्वेऽपि परमाणुवदनुपलब्धियोग्यत्वं भाति, तर्हि शशमस्तकेऽप्यनुमानसिद्धं विषाणं परमाणुवदयोग्यं स्यात्। अथ विषाणजातीयस्य रूपवत्त्वमहत्त्वादिवत्त्वं नान्यगमस्तकेऽपि प्रत्यक्षत्वम्, तर्हि वाक्यकर्तुरपि शब्दादेः प्रत्यक्षयोग्यत्वात् वेदकर्तैरपि प्रत्यक्षत्वमिति तुल्यत्वम्।

एवं वाऽनुमानम्, अपौरुषेयो वेदः, पौरुषेयविरोधिधर्मवत्त्वात्, यदि त्थं न भवति न तत्तथा यथा भारतादि। न च प्रकरणसमत्वम्, पौरुषेयत्वसाधनस्याप्य सत्प्रतिपक्षितैरनावधेय हेत्वन्तरमिव इति। न च वाक्यत्वादित्यादिना कालात्ययापदिष्टत्वम्, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्।

न च नादिनिमित्तकत्वेन सत्यहेतुत्वम्, अनुमानसामर्थ्यरेण हेतुत्वात्। न च निमित्तविमात्रेऽपि पक्षे, पौरुषेयपौरुषेयविभागसम्भवेनाति निरोधप्रसङ्गात्। न सत्यान्यवृत्तिप्रसङ्गात्, गगनादिषु नित्यपौरुषेयत्वस्य व्यावृत्तत्वात्। न च निष्करणमापनपौरुषेयत्वमित्युक्तमेव। न चाप्रयोजकत्वशङ्का, वेदान्यथानिरर्थकोपपत्ते सोऽपि प्रयोजको भवतु। न चोभयेप्रयोजकत्वे चान्यतरस्याप्रयोजकत्वम्। न चाप्रयोजकत्वस्य दूषणत्वमपि सम्मतम्।

एवं वाऽनुमानम्, विवादाध्यासितं वेदाध्ययनम्, गुर्वध्ययनपूर्वकम्, वेदाध्ययनत्वात्, अधुनाऽध्ययनवदिति। भारतेऽप्येवं प्रसज्यते इति चेन्न। तत्पौरुषेयत्वस्य भारतादिषु सिद्धत्वादप्रसिद्धान्तप्रसङ्गात्। प्रसङ्गापादनमपि न भवति, स्वपक्षसाधनत्वाभावात् परपक्षदूषणत्वाभावाच्च।

ननु किमस्मदध्ययनस्य गुर्वध्ययनपूर्वकत्वं साध्यते, तद्व्यतिरिक्तस्य वा। प्रथमपक्षे सिद्धसाधनत्वम्, द्वितीये चाश्रयासिद्धत्वम्, अतो नात्र सम्प्रतिपन्नो धर्मी विद्यते। नैवम्, सिद्धस्यैवाध्ययनविशेषस्यास्मत्कर्तृत्वेन विलक्षणकर्तृकत्वेन च विप्रतिपन्नत्वेन धर्मित्वमित्यदोषः। या च पौरुषेयत्वानुपपत्तिरुक्ता, सा च नैयायिकस्येश्वरसिद्धौ, बौद्धस्य सर्वज्ञसिद्धौ, वेदान्तिनो ब्रह्मसिद्धौ च समैव, अन्यत्र परिकल्पनायास्तुल्यत्वात्। तदुक्तम्- 'सर्वज्ञवत्सतायेषु वेदे या पौरुषेयता। तुल्यत्वकल्पिता येन तेनैव संप्रधार्यताम्॥' इति।

किंच अपौरुषेयत्वानङ्गीकारे ईश्वरसिद्धिर्न स्यात्। तथाहि, न तावत् प्रत्यक्षेण गृह्यते, अयोग्यत्वात्। नाप्यनुमानेन तस्य कर्तृमात्रविषयत्वात्। नापि पक्षधर्मतया विशेषसिद्धिः, लोकस्वभावानतिक्रमेण विशेषमात्रापेक्षत्वात्, पर्वतगताग्निविशेषवत्। अनापि दृष्टस्वभावानुगुणकत्वविशेषस्य सिद्धिः पक्षधर्मतया, न दृष्टस्वभावविपरीतस्य। नाप्यागमेन कृतकेन, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। तद्वचनत्वे सिद्धे तदीयाम्नानम्, तदीयाम्नाने तस्य प्रामाण्यम्, तस्य प्रामाण्ये तत्सिद्धिरिति। न च परं नियोगमेवानभ्युपगमात्।

किंच ईश्वरस्य वेदकरणात् प्रागप्रमाणत्वप्रसङ्गः, अपौरुषेयत्वे सिद्ध ईश्वरादिसिद्धिरप्युपपन्नेनापि। तदुक्तम् – 'एवं चेश्वरं परोक्षमनुमानं निरस्तम्, नेश्वरो निरस्त' इति। अत सिद्धमपौरुषेयत्वं वेदस्य। प्रभाकरविजय पृ ६६–६९

भिन्नस्वभावत्व व्यावर्तमान कारणाऽभेदेन व्याप्यते इति प्रतिबन्धसिद्धिः । अत्रोच्यते । किं वेदवाक्यानां पुरुषप्रणीतत्वमात्रं साध्यते, आहोस्वित् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम् ? इति । पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनम् । न खलु वयमपि नित्यत्वेऽपि वर्णानामानुपूर्वीविशेषोपहितमीम पद अभेदवाक्यानां अपौरुषेयतया आचक्ष्महे । तथाहि, वर्णानां नित्यतया विभुतया च देशतः कालतो वा न समवस्थानुपूर्व्यं इत्यभि यत्नाश्रय तदुक्तव्यम् । सा च पुरुषप्रयत्नयोनिरिति कथं तद्भेदोपहितमर्यादानां गवादिपदानां वेदवाक्यानां च पौरुषेयता ? इति । अथ स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं मानिपादादिवाक्यवत् । प्राचेतस खलु भगवान् आदिकविः स्वतन्त्रः, तद्वत् वेदवाक्येष्वपि कश्चित् ईश्वरादिः इति साम्प्रतम् । अनैकान्तिकत्वात् । स्वतन्त्रप्राचेतसपुरुषप्रणीतत्वाभावात् । स्यादेतत् । न स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं वेदवाक्यानां साधयाम , अपि तु स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् । अस्ति च अस्मदादिपुरुषप्रणीतेष्वपि मानिपादादिपदसन्निवेशेषु पारम्पर्येण पुराणस्य कवेः स्वातन्त्र्य इति नानैकान्त इति । तदनुपपन्नम् । पुरुषप्रणीतत्वमात्रेण कारणाभेदेन लौकिकात् पदसन्निवेशाद्वैदिकानां अभेदोपपत्तौ अप्रणीतस्य वेदेषु पुरुषस्वातन्त्र्यस्य अप्रयोजनकस्य कल्पनानुपपत्तेः । तस्मात् समानसन्निवेश वस्य पुरुषपारतन्त्र्येण आत्यन्तिके न स्ति कश्चित् विरोधः । येन तद्विपक्षादात्यन्तिकपारतन्त्र्याद् व्यावर्तमानं पुरुषस्वातन्त्र्याप्रयोजनकस्य कल्पनाऽनुपपत्तेः । तत्समानसन्निवेशे च पुरुषपारतन्त्र्येणात्यन्तिके नास्ति कश्चिद् विरोधः । येन तद्विपक्षादात्यन्तिकपारतन्त्र्याद् व्यावर्तमानं पुरुषस्वातन्त्र्येण व्याप्येत । तेन यथा मैत्रीतनयेष्वपि मैत्रीतनये च समानविशेषस्योगनिमित्ता श्यामता केषाञ्चिदेव न सर्वेषामिति तत्तनयत्वाद् न श्यामतानुमानं एवं विलक्षणप्रयत्नव्यापारमेवानन्यवाक्यनिष्पत्तः तद्भेदात् विधायिभेदाभेदे युज्यते न पुनः पुरुषपारतन्त्र्ये तन्त्री कर्तुमुत्सहते । सोऽयं संदिग्धव्यतिरेकतयाऽनैकान्तिको हेत्वाभासः ।

यस्तु दर्शनकथयतासत्योभरहितो यथादर्शनपूर्वक प्रमाणयेत् दृष्टानि हि भारतादिवाक्यानि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतानीति वेदवाक्यान्यपि वाक्यत्वात् तथाविधानीति स वक्तव्य , विगीताध्यासित वेदाध्ययन अध्ययनान्तरपूर्वकं वेदाध्ययनत्वात् अस्मदादिवेदाध्ययनवत् । नैव भारतादिषु अस्यानुमानम् । तत्र दृढतरेण कृष्णद्वैपायनादिस्मरणेन अनुमानस्य बाधेन विषयस्य वादनुपपादात् । वेदे तु कर्तृस्मृतिदृढिमाऽसम्भवात् काठकादिसमाख्या तस्य प्रवचनमिति वचनोपपत्ते अबाधितविषयस्य अनुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्ते । न च भवदनुमानमस्य विषयबाधे प्रभवति । तस्य सामान्यतो दृष्टस्य बाधात् सामान्यस्यैव विशेषगत्वात् दुर्बलत्वात् । तथाह । ' प्रसिद्धावयव यत्स्याद्विशेषे वा प्रतिष्ठितम् । तत्सामान्यसामान्ये यदृष्टात्तु बलवत्तरम् ।। ' इति । स्यादेतत् । शब्दानामर्थप्रत्यायनस्य पुरुषसङ्केताधीनजन्मत्वात् तत्सम्बन्धात् केनचित् लौकिकस्य व्यवहारार्थं शब्दानामर्थैः संबन्धान् कृत्वा वेद प्रणीत । न चार्थप्रत्यायन प्रति शब्दानां स्वाभाविकी शक्ति सङ्केतेन व्यज्यते इति साम्प्रतम् । यदि हि सत्यपि सङ्केते कश्चित् ध्वनिः कञ्चन अर्थं नावभासयेत् तत कस्यचित् सङ्केताभिव्यक्तसामर्थ्यस्य स्वाभाविकमुपपद्येत वाचकत्वम् , न त्वेतदस्ति । सङ्केतमन्तरेण ध्वनेरर्थरूपस्याऽप्रतिपादकत्वात् । सति तु सङ्केते सर्वस्मादपि सर्वार्थप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनात् । तदयुक्तम् । अन्तरेणापि सङ्केतमनादिवृद्धव्यवहारदर्शनात् अभिव्यक्तसामर्थ्येभ्य शब्देभ्य अर्थप्रतिपत्तेरुपपत्ते । सम्बन्धकल्पनायामर्थापत्तिपरिक्षयात् । न च व्यवहारदर्शनमेव सङ्केत इति साम्प्रतम् । न ह्येतदनेन शब्देन अयमर्थ प्रत्येतव्य इत्येवमाकारम् , अपितु शब्दोच्चारणसमनन्तरप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपव्यापारमात्रम् । तच्च स्वप्रवृत्त्या विविधघनार्थभेदविषयप्रत्ययानुमानद्वारेण शब्दस्य तत्र कारणतायां प्रमाणम् । न च व्युत्पद्यमानास्तदा सङ्केतमनेतस्य कर्तारं वा प्रतियन्ति । न चेह सङ्केत तस्य च कर्तारमन्तरेण कस्यचित् परिदृश्यमानस्याऽनुपपत्ति । ततो नूनं स्वभावत शब्द पदार्थभेदप्रत्ययस्य हेतुरित्यवसीयते । न च गवादिशब्दानां अश्वादौ देवदत्तादि-

शब्दाना च तत्र तत्र संकेताधीनतया प्रवृत्तेः गोत्वादावपि गवादिशब्दाः सकेताऽऽयत्तप्रवृत्तयः इति शक्यानुमानम्। अनादिवृद्धव्यवहारपरंपराभिव्यक्तस्वाभाविकार्थप्रत्ययहेतुभावानां स्वार्थवृत्तेः सकेताभावेन सह संभवात् अविरोधात्। यथादर्शनमूलकं प्रति तु शक्यमेवं प्रत्यवस्थातुम्। विवादाध्यासिताः पुमासो गवादिपदेभ्यो गोत्वादिषु सकेतानायत्तप्रतिपत्तयः, गवादिपदेभ्यो गोत्वादिप्रतिपत्तिमत्वात् अस्मदादिवदिति। विपश्चितं नैतद्वृद्धैरिति दिङ्मात्रमत्र सूचितम्, मन्तव्यं च किंचित् उद्ग्रन्थाभिधानं सूरिभिः इत्युपरम्यते। कणिका. २३५–२३७.

● वेदार्थः कार्यरूपः (गुरुमतम्)। वि. १।१।२.

● वेदार्थे साकाङ्क्षे यत्कल्प्यते तद्वैदिकं नेतरत् (इति अनुषङ्गाधिकरणे [२।१।१६] वर्णितम्)। वा. ३।१।७।१४ पृ. ८३०.

● वेदार्थज्ञानं मीमांसारूपवेदविचारमन्तरेण न सम्भवति। वि. १।१।१.

● वेदार्थनिर्णये तेषां (अनुमानादीनां) कारणत्वानिषेधात् तदर्थनिर्णयार्थं अनुमानोपन्यासः। वा. २।२।११।२५ पृ. ५४३.

● वेदार्थप्रतिपत्तावपि वृद्धव्यवहार एव निमित्तम्। एवं हि वृद्धव्यवहारे प्रतिपन्नं 'कार्यान्वितं स्वार्थमानं पदार्थाः प्रतिपादयन्ति' इति। लोके वेदे चैक एव कार्यात्मको नियोगार्थः। तेन व्युत्पत्तेर्विषयनानात्वं नास्ति। अतो यावन्तः पदार्था एकस्मिन् कार्येऽन्वीयन्ते तावत्पदार्थप्रतिपादकः पदसमूह एक वाक्यं इति कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति (इति प्राभाकराः)। ऋजु. १।१।७।२४ पृ. २६३.

● वेदाविरुद्धस्यापि शाक्यवचनस्य प्रामाण्यनिरासः। भाट्ट. १।३।३ वर्णकं २.

● 'शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते। तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना॥' वा. ३।१।७। १३ पृ. ७०३.

● वेदोपक्रमाधिकरणम्। ३।३।१।१–८. मीको. पृ. ११३५ 'उपक्रमाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● वेदोपक्रमाधिकरणे (३।३।१।१–८) 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यत्र पाठार्थः करोतिः विधानार्थो वा इति संदिह्य उत्पादनार्थत्वात् करोतेः पाठस्य च शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन उत्पादनत्वोपचारोपपत्तेः, विधाने अत्यन्ताप्रसिद्धवाचकशक्तिकल्पनाऽयोगात् पाठार्थः करोतिः इति पूर्वपक्षयित्वा पाठे वेदस्य करणत्वायोगात् 'ऋचा' इत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः, करोतेस्तु लक्षणया क्रियामप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्प्यत्वेन वेदविशेषव्यपदेशायोगस्य उपपादितत्वात् 'कार्ये ज्ञाते अधिकारः स्यात्' इति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनप्रयोगज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेन अधिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावगमात् सुतरां वेदविशेषव्यपदेशायोगावगतेः उत्पत्तिविनियोगविध्योः अन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इत्यवगतेः उत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् (करोतिशब्दसामञ्जस्यात्) तस्यैव च प्राथम्यात् उत्पत्तिविधानार्थः करोतिः इति सिद्धान्तयितव्यम्। सु. पृ. ११८६–८७.

● वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन पूर्वस्यैव प्राचल्यम्। सोम. ६।५।१९. ● वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन वेदलक्षणावत् निगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्तिः। कौ. २।१।१४।४२.

ॐ वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः। ३।७।२४।५०॥

अस्ति औद्गात्रे समाम्नानः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेयः। तत्र संदेहः किं श्येने उद्गातृभिरेव पदार्थाः कर्तव्याः, वाजपेयेऽध्वर्युभिः, उतोभयत्र नानाकर्तृभिः इति। इदानीं प्रसङ्गात् प्रकृतसमाख्ययोर्बाध्यबाधकभावो निरूप्यते। अत्रायं पूर्वपक्षः– श्येनस्यात्रऔद्गात्रवेदे समाम्नातत्वेन अस्य च ज्योतिष्टोमविकारत्वादतिदेशेन नानाकर्तृकाः पदार्थाः प्राप्ता इति। तेन यद्यपि साध्यौद्गात्रप्रधानप्रयाजनेन साङ्गस्यैकस्य विधानात् तदन्तर्गताङ्गान्यपि विधीयन्ते इति तान्यप्यौद्गात्राणि। अतो 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' इत्यनेन न्यायेन औद्गात्रेणैव कर्तेति। किंच यद्वेदाहेतु

सामाख्यानिकान्येव कर्मान्तराणि । तच्च समाख्यया निकृतिषु अध्वर्युणैव कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात् सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे । ५१ ॥

अयमभिप्रायः— सर्वेदेव यदि प्रयोगवचनमतिदेशात् दुर्बलं न भवेत् । तथाहि, प्रयोगवचनं तावत् प्राप्तानुवाद्यर्थानुपसंहरति । विकृतौ प्राकृतपदार्थानामतिदेशतः प्राप्तिर्वक्तव्या । अतिदेशाच्च प्राकृतसामाख्यानिककर्तृसहिता एव प्रथमं पदार्थाः प्राप्ता इति । तेन कर्मान्तरापेक्षाभावात् प्रयोगवचनेन तथाभूतमेव गृह्यते । तत्र किमौद्गात्रसमाख्या करिष्यति ? न च वैकृतसमाख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् प्राकृतप्राप्तसामाख्यानिककर्तृबाधेन निविशते इति वाच्यम् । यतः प्राकृती समाख्या क्लृप्तश्रुतिमूला, वैकृती तु कल्पनीयेति न बाधितुमर्हति । अत एव नाम गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायविषयत्वम् । प्राकृतकर्तॄणां समाख्यानुमितश्रुतिविषयत्वेन बलवत्त्वात् । किञ्च, प्रधानस्य यागमात्रेण समाख्यया कर्तृविनियमाभावात् गुणसद्भावेष्वेव प्रधानकर्तृसम्बन्धः । गुणमुख्यव्यतिक्रमे तु ' तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोगः ' इति प्रधानस्यापि यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वसम्बन्धात् तद्द्वारेणाङ्गसम्बन्धोऽपि । अतः प्राकृतकर्तृग्रहणेन नानाकर्तृक एव श्येनो वाजपेयश्चेति सिद्धम् । तेन यजुर्वेदे प्राकृतयत्किञ्चिदप्याम्नायते, तत्रैव परं वैकृतसमाख्यानिकाध्वर्युः कर्ता, न त्वन्यत्रापीति । प्रयोजनम्— पक्षोक्तम् । सूत्रं तु— तद्ग्रहणात् प्राकृतसामाख्यानिककर्तृग्रहणात् अप्राकृतकर्तृग्रहणात् श्येनो वाजपेयश्च तेनैव स्वधर्मं स्यात् अधिकारसामर्थ्यात् । अव्यक्तश्च वैकृतसामाख्यानिककर्ता शेषे अप्राकृते अङ्गे इति । लौगा.

✖ वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः । ३।७।२३।५० ॥

वेदेन औद्गात्रवेदेन श्येनयागस्य उपदेशात्, आध्वर्यववेदेन च वाजपेयस्य उपदेशात्, औद्गात्रसमाख्यानात् श्येनस्य, आध्वर्यवसमाख्यानाच्च वाजपेयस्य, तयोः सर्वे पदार्थाः क्रमेण उद्गातृभिरेव अध्वर्युभिरेव च कर्तव्याः । वेदान्यत्वे, यद्यपि श्येनयागानां वेदा-

विद्ध्याना अन्यवेदोक्तत्वेन वेदान्यत्वे सत्यपि यथोपदेशं उपदेशकवेदानुसारेणैव पदार्थाः कर्तव्याः स्युः । पूर्ववत् । पूर्वाधिकरणे यथा आध्वर्यवसमाख्याताः पदार्थाः अध्वर्युभिः क्रियन्ते इत्युक्तं तद्वत् । एवं वाजपेयेऽपि । उपदेशमनतिक्रम्य यथोपदेशं इत्यव्ययीभावः ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात् सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे । ५१ ॥

श्येनयागः औद्गात्रसमाख्येन वेदेन विहितत्वात् तस्य अङ्गानि प्रधानानि सर्वाणि उद्गातृभिरेव कर्तव्यानि, वाजपेय आध्वर्यवसमाख्येन वेदेन विहितत्वात् अध्वर्युभिरेव कर्तव्यानि इति पूर्वपक्षे सूत्रेण मतं सिद्धान्तयति । वा-शब्दः पूर्वपक्षं निराचष्टे । तद्ग्रहणात् प्राकृतानां ज्योतिष्टोमगतानां धर्माणां ग्रहणात् चोदकेन प्राप्तानां स्वीकरणात् श्येनः वाजपेयश्च स्वधर्मैः स्वैर्धर्मैः चोदकप्राप्तैः संयुक्तः स्यात् । स्वधर्मशब्दस्य बहुव्रीहिसमस्तत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वाभ्युपगमात् अनिच् अत्र नोक्तः इति ध्येयम् । सुत्तूहले तु अनिच्प्रत्ययान्तं ' स्वधर्म ' इति नपुंसकमेव पदं स्वीकृतम् । अधिकारसामर्थ्यात् चोदकसामर्थ्यात् चोदकानुसारेणैव अङ्गैः सह कुर्यात् । किंवा अधिकारः प्रयोगविधिः तस्य चोदकप्रवृत्त्युत्तरकालमेव साङ्गप्रधानविधौ समर्थत्वात् । अतः प्रयोगविधिसामर्थ्यात् अङ्गैः श्येनादि कुर्यात् ।

ननु एवं सति वाजपेयादीनां प्रधानविधिनिबन्धनाध्वर्यवादिसमाख्यायाः किं प्रयोजनं अत आह— अव्यक्तः शेषे इति । समाख्याकल्प्यः योऽयं कर्तृसम्बन्धः सः अव्यक्तः अक्लृप्तः । सः शेषे चोदकप्राप्तपदार्थेभ्यः अन्यत्र भवति । तस्मात् चोदकात् प्राप्ता ये धर्माः प्रकृतौ यत्कर्तृका भवन्ति तत्कर्तृका एव श्येनादावपि स्युः । ये तु न चोदकैः प्राप्नुवन्ति किंतु औद्गात्रादिसमाख्ययैव प्राप्नुवन्ति ते उद्गात्रादिभिः कर्तव्याः तस्मात् श्येनादावपि प्रकृताविव नानाविधाः भिन्नवेदोक्तानां कर्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते । न तु श्येनः उद्गातृभिरेव, वाजपेयो वा अध्वर्युभिरेव कर्तव्यः । के.

* 'वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥' ३।७।२३।५० ॥ सामवेदविहिते श्येने अङ्गानि उद्गातृभिः कार्याणि इति पूर्वपक्षः । सु. पृ. ११७८.

* वेदतदर्थानां अहोरात्रपौर्वापर्यवत् अनादित्वम् । वा. १।३।३।७ पृ. २०६.

* वेदत्वं मन्त्रत्वब्राह्मणत्वव्यापकजातिविशेषः इति केचित् । तदपि पौराणमन्त्रब्राह्मणत्वव्यापकपुराणत्वे अतिव्याप्तेर्न युक्तम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वं इति चिन्तामणिः । अत्र लौकिकवाक्ये अतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । घटादिवारणाय द्वितीयम् । स्मृतिपुराणादिवाक्येषु अतिव्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति । तादृशेश्वरीयज्ञानजन्यत्वात् वेदस्य लक्षणमनन्वय. ।

अपौरुषेयवाक्यत्वं वेदत्वम् । अपौरुषेयत्वं च पौरुषेयभिन्नत्वम् । मणि. पृ. ७.

* 'विधिर्विधेयं तर्कश्च वेदः' इति विधिशब्दोक्तस्य विधायकब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां तर्कशब्दोक्तोपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेः । सु. पृ. ११६९.

* वेदपाठपरीक्षा । 'अनुयोगेषु वेदानां घटिकामार्गवृत्तिषु ।' वा. १।३।६।११ पृ. २३२ । वेदकोशज्जिज्ञासार्थं तत्तद्वेदभागचिह्नलेख्यानि घटिकायां (कुम्भे) निक्षिप्य तत्तद्वेदभागपरीक्षाकाले तान्याकृष्य आकृष्टलेख्यचिह्नितं पठन्ति अध्येतारः इति घटिकामार्गवर्तिनः अनुयोगाः । सु पृ. २११.

* वेदप्रयोजनं साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिधानम् , स्तुतिबुद्धिः, कर्मानभूतेरनर्थकत्वात् इति । वा. १।४।१।१ पृ. ३२१.

* वेदप्रामाण्यं कारणदोषबाधकज्ञानरहितागृहीतग्राहित्वेन । मणि. पृ १६७. * अध्ययनविधिसामर्थ्यात् सकलवेदप्रामाण्यं सिद्धम् । सु. पृ. ३११.

* वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं औत्पत्तिकत्वं इष्यते स्वतन्त्रागमवादिभिः (मीमांसकैः) । बृहती. पृ. २५६.

* वेदफलम्— दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माववोधनं नाम । न च तस्याध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । भा. १।१।१।१ पृ ६.

* वेदभागः हि कश्चित् प्रत्यक्षः श्रूयते कश्चिदनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्च आम्नात इत्युच्यते । वा. २।१।९।३४ पृ. ४३९. * वेदभागाः चत्वारः– विधिः अर्थवादः मन्त्रः नामधेयं चेति । भा. १।४।१।१.

* वेदरक्षाहेतुः । शिष्याचार्यसम्बन्धो हि महान् वेदरक्षाहेतुः, व्याकरणानधीनस्यापि वेदक्रमस्य अध्ययनेनैव रक्ष्यमाणत्वात् । वा. १।३।८।२४ पृ २६२.

* वेदवचनस्य मिथ्यात्वे न तु किंचन प्रमाणमस्ति । भा. १।१।२।२ पृ. १७.

* वेदवाक्यं धर्मप्रत्यायकम् । १।१।७।२४-२६. मीको. पृ ३४४९ 'वाक्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वेदवाक्यं पौरुषेयम् , वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत् इति पूर्वपक्षः । कालिदासादिग्रन्थेषु सर्गावसाने कर्तारः उपलभ्यन्ते ' इति कालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये ' इत्यादि । वेदे तु कर्ता नोपलभ्यते इति प्रतिकूलतर्कपराहतमनुमानं इति सिद्धान्तः । काठकादिसमाख्या तु संप्रदायप्रवर्तननिमित्ता । वि. १।१।८ . * वेदवाक्यानि अध्याये यज्ञोपवीतेनैव मैत्रणिकेनैव च प्रयोज्यानि, लौकिकानि अनध्यायेऽपि अनुपनीतेनापि चातुर्वर्ण्येनापि च प्रयोज्यानि । सु. पृ २३३. * वेदवाक्यानि मीमांसया व्याख्येयानि । भा. १।१।१।१ . * वेदवाक्यानां अर्थज्ञानार्थं 'प्रयासो वेदवाक्येषु कार्यः , सूत्रेष्वनेन किम् । फलवत्त्वाऽफलत्वाभ्यामेभिः करणमहति ॥ चोदनार्थ उपेतयो, नोभयं यत्नगौरवात् ॥' श्लोवा. १।१।१।२८-२९. * वेदवाक्यानां एकवाक्यत्वादिप्रतिपादनोपयोगः अर्थवादाधिकरणे वार्तिके (मीको. पृ ६४२)द्रष्टव्य. । * वेदवाक्येषु अभिप्रायान्तरं प्रमादो वा न कस्यचिदस्ति ।

न च वक्ता, योऽन्यथात्र कथयेत् सर्वपुरुषाणाम् । वा. ३।१।७।१३ पृ. ६९९.

● वेदविन् । एकशाखाध्यायिनि वेदविच्छब्द प्रयोगात् न शाखासमूहस्य वेदता । सु. पृ. ९८५.

● वेदशक्तिः । नहि अत्यन्तसंनिकर्ष एव एक सवन्धकारणम् । यथायथा हि सनिकृष्टं न लभ्यते तथा-तथा निकृष्टे वेदशक्तिः सचरति । वा. ३।३।४।११ पृ ८१८.

● वेदशब्दः एकदेशेऽपि वर्तितु शक्नोति, समुदाय शब्दानां एकदेशेषु अप्युपलब्धेः । वा. ३।३।१।१.
● वेदशब्दो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकस्य काठकादि-ग्रन्थविशेषस्य वाचकः । 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्' इत्यादिव्यवहारात् । पराक्रम २।१. ● वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तम् । सु. पृ. ९०१.

● वेदशब्दवाच्याः मन्त्रब्राह्मणसमूहाः क्षेत्रशा चित्रिताः । सु. पृ. १००८.

● 'वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ।' ३।३।१।८॥
● वेदसयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात् सर्वस्मिन् ज्योतिष्टोमादनिरिक्तेऽपि यज्ञे उच्चैस्त्वादिनियमः प्राप्त न प्रकरणेन बाधितु शक्य इति कृत्वा यत् प्रकरण बाध्यते स न दोषः वाक्येन प्रकरणबाधस्य युक्तत्वात् इत्येव सूत्रव्याख्या । (बाधेत' इति पाठे तु) वेदसंयोगात् सर्वस्मिन् नियम प्राप्त न प्रकरणानुरोधेन उच्चैस्त्वा दिधर्मो बाधेत इति द्वितीयान्तविपरिणतनियमोकर्ष्यङ्गी-कारेण 'धर्मः' इत्यध्याहारापेक्षयेन च सूत्रव्याख्या । सु. पृ. ११७४. ● 'वेदसयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ।' (३।३।१।८) इत्यनेन न्यायेन वाक्यबलीयस्त्वम् । वा. ३।३।४।१३ पृ. ९४२ । बाध्यते-बाधेत-बाध्येत इति कौ-पाठाः । बाध्येत बाधेत इति वा-पाठौ ।

● वेदमामनामको ग्रन्थः सामगानाम्, तत्र साम्नां योनिभूता ऋचः पठिताः । अयमेव 'छन्दो-ग्रन्थः', 'योनिग्रन्थ' इति चोच्यते । वि. ९।२।१ वर्णकं २.

● वेदसूत्रविरोधे तु सूत्रस्यैवान्यथाकरणम् । रत्नाकरः. १।१।१ श्लो. ४९, वैद्यनाथः १।१।१।१.

● वेदान्तेषु तावत् आत्मतत्त्वप्रतिपत्तिकर्तव्यता । विवि पृ. २७० । आत्मा ज्ञातव्य. इति हि प्रतिपत्तिः आत्मनि विधीयते, तत्परत्व च वेदान्तानाम् । कणिका
● वेदान्तेषु यदि योग्य कार्यं अध्याहारादिभिर्लभ्यते तदा कार्यार्थत्वैव वेदान्तानामपि । अथ न, तदा अन-भिधायकत्वमेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधिनिरा करणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति । ऋजु. पृ. १८.

● वेदान्तिनः प्रपञ्चः अविद्योपाधिकः अपार मार्थिकः अत एव सदसद्विलक्षणः इत्याहुः । तत्र । मणि. पृ. ४८. (वेदान्तिमतस्य प्रपञ्चमिथ्यात्व-विषयकस्य भाट्टचिन्तामणिकृतं खण्डनं 'सृष्टि-प्रलयौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।)

● वेदिः अङ्गप्रधानार्था, न केवलं प्रधानार्था दर्शपूर्णमासयोः । ३।७।१।१-५. 'वेदिर्बर्हिर्धर्मन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● वेदिः अमावास्याया पूर्वेद्युरपक्रम्य-माणा हविरभिवासन नापकर्षति, प्रमाणाभावात् । वेदिविषये तु सामान्यशब्दोक्तस्य विशेषवचनेन बाध. । वा. ५।१।१६।२९. ● वेदि. ऐष्टिकी ऐष्टिकहवि.साद-नार्थं पृथक् न कार्या । ज्योतिष्टोमे महावेदिकरणोत्तर महावेद्यैव प्रसङ्गसिद्धेः । ऐष्टिकहवि.सादनं तु महावेद्या-मेव । वि. १२।२।३. ● वेदि. ज्योतिष्टोमे अङ्गप्रधानार्था, न प्रधानमात्रार्था । ३।७।३।८,९. मीको पृ. १७०० 'बर्हिर्न्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● वेदि ज्योतिष्टौमिकी षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतु विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन, इयति शक्ष्यामहे' इति उक्ता । एकपदो द्विपदो वा प्रक्रमः । प्राग्वंशस्य मध्य शङ्कोः पुरस्तात् शङ्कु निहत्य तत आरभ्य पूर्वस्या दिशि प्रतता पृष्ठ्या तावत् षट्त्रिंशत्प्रक्रमा । अग्रेण पूर्वस्या दिशि चतुर्विंशतिप्रक्रमा पृष्ठ्यायाः दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादश द्वादश प्रक्रमा. इत्यर्थ । जघनेन त्रिंशत्प्रक्रमा । अर्थात् दक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चदशपञ्च दश प्रक्रमा । इति महावेदिर्नाम । सत्याश्रौ ७।४। ३८-४५, ● वेदिः दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य

त्वा सवितु प्रसवे इति खनति ’ ‘ स्फ्येन वेदिं परिलिखन् परिगृह्णाति ’ ‘ स्फ्येनोत्तमा रेखामुद्धन्ति । वि. १०।१।१. ● वेदिः दार्शपौर्णमासिकी हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचारार्था । भा. १२।१।३।८. ● वेदिः नाम आहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता संस्कृता भूमिः । वि. १।३।४ । संमार्जनखननोद्धननादिसंस्कारविशेषैः परिष्कृता भूमिः वेदिः । कु १।३।४।५. ● वेदिः पूर्वेद्युः अमावास्याया उत्तरेद्युः प्रधान इत्यङ्गप्रधानयोः कालभेदो वचनात् ‘पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति ’ । भा. ११।३।२।१. ● वेदिः यूपैकादशिन्या यूपोपराणां यावन्तस्तिर्यग्देशाः तावन्मात्रैर्वर्धनीया । संकर्ष १।८।२४. ● वेदिः राजसूये रत्निनां हविःषु, मैत्रावार्हस्पत्ये तु ‘ स्वयंकृता वेदिर्भवति’ तथा च नाम खननादि । नि. १०।१।१. ● वेदिः ‘ षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची ’ इत्यादिवाक्यविहिता साङ्गसोमयागार्था इति ‘ तद्युक्ते तु फलश्रुतिः० ’ ३।७।३।९ इत्यत्रोक्तम् । सु. पृ. ६३६. ● वेदिः सौमिकी ‘ षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन ’ । वि. ३।७।३. ● ‘ स्वयंकृता वेदिर्भवति ’ इति उद्धननखननपरिलेखनानि निवर्तन्ते मन्त्राश्च निवर्तन्ते । भा. १०।१।१।३. ● निधाय पञ्चधा यां वेदिं स्तृणाति ’ दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।८।१७।१२, ● वेदे आहार्यपुरीषता पुरुषार्था न क्रत्वर्था दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।२।२ वर्णक २. ● वेदे. दार्शिक्या. सोमाङ्गेष्टिपदत्वादिषु सौमिकवेद्या प्रसङ्गसिद्धि । १२।१।३।८–९. ‘ सौमिकवेदिन्यायः ’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● वेदेः देशविशेषावरुद्धत्वात् देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात् सर्वार्थत्वम् । वा. ३।७।३।९. ● वेदेः पूर्वं पठितस्यापि हविरभिवासनान्तस्य, अमावास्यायां पूर्वेद्युर्वेद्या सह नापकर्षः । भा. ५।१।१६।२९. ● वेदेः प्राकृताया प्राकृतवाजिनासादनानुवादात् विहितेनोत्तरेण बाध सौमिकचातुर्मास्येषु । १०।१।३।१८–२२. मीको पृ. १६९४ ‘चातुर्मास्येषु सौमिकेषु० ’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● वेद्याः वेदिधर्माणां च विधि विनियोगसाधारण्यविधि. । वाल पृ २०. ● ‘ वेद्यां हवींष्यासादयति ’ इति अङ्गहविषां प्रधानहविषां च वेद्यामासादनम् , न प्रधानहविर्भिः विशेष्यते । टुप्. ११।३।९।१७.

● वेद्यतिक्रमणकरणमन्त्रोक्त फल कर्मोपयोगित्वादाप्यर्थेन दर्शपूर्णमासयो. आचारकाले । वि. ३।८।१५.

● वेद्याच्छादनं स्तरणे प्रयोजनम् । भा. ११।४।१४।४८.

● वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यता । वि. ११।३।१.

● वेद्यास्तरणे प्रतिधातु मन्त्रावृत्तिः । ११।४।१४।४४–४५.

● वेद्युद्धननं निशियत्रे अमावास्यातन्त्रेण प्रसङ्गसिद्धम् । १२।१।५।१४–१८.

● वेदिकरणं अमावास्याया पूर्वेद्युः श्रुतम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभिवासनादूर्ध्वं वेदिकरणमाम्नातम् । भा. १२।१।१८।३९. ● वेदिकरणं पौर्णमास्या हविरभिवासनोत्तरम् । वाल. पृ. १९. ● वेदिकरणस्य (‘ वेद कृत्वा ’ इत्यादौ) वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधानात् वाक्यादेव तदङ्गत्वम् । भाट्ट. ५।१।१.

ꣳ वेदिकरणन्यायः । दर्शे वेद्या पूर्वेद्युरपकर्षेऽपि हविरभिवासनान्तस्य नापकर्षः ॥

वद्याऽपूर्वम् । ५।१।१६।२९ ॥

भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोः वेदिः हविरभिवासनोत्तरकाले समाम्नाता । सा अमावास्याया प्रतिकृष्यते ‘पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति ’ इति । सा तु अपकृष्यमाणा तत. अर्वाचीनान् पदार्थान् अपकर्षति, न इति संशय. । उच्यते ; संबन्धात् प्रतिकर्षति इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । वद्या अपूर्वम् । अप्रकृतिपूर्विकाया अमावास्याया वेदिकरणं पूर्वेद्युराम्नातम् । उभयोरपि श्वोभूते हविरभिवासनम् । अभिवासन कृत्वा अमावास्याया वेदिं कर्तव्येति न श्रुत्यादीनामन्यतम कारणमस्ति । तस्मात् नाभिवासनान्ता प्रतिकर्षव्या इति । अभिवासने चाप्रकृष्यमाणे हवींषि भस्मीभवेयु ।

टुप्-- (सिद्धान्तमाह-) ' पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति ' इति वेदिरपकृष्यमाणा हविरभिवासनं (अर्वाचीनं) नापकर्षति । कुतः ? हविरभिवासनादुत्तरकालं (वेदिकरणं) दर्शपूर्णमासप्रकरणात् उभयोरपि (दर्शपूर्णमासयोः) सामान्येन प्राप्यमाणं विशेषवचनेन (अपकृष्यमाणं) वेदिमात्रमेव अपकृष्यते । सामान्यपाठः (अमावास्यायां बाधितः) पौर्णमास्यां कृतार्थः (भवति) । अग्न्यन्वाधानप्रस्तरणादेः (अपकर्षस्याभावात्) सामान्यपाठ एव, वेदेस्तु उत्तरः (सामान्यपाठादुत्तरकालः) । तस्मात् सामान्यावबोधः (वेदिकरणस्य सामान्येन उभयोः पर्वणोः हविरभिवासनोत्तरकालत्वावबोधः) विशेषेण (अपकर्षवचनेन) बाध्यते ।

. शा-- ' सामान्येन क्रमोऽङ्गं स्यात् पाठतः प्रक्रियावशात् । विशेषतः श्रुतं वाक्यादमावास्ये क्रमान्तरम् ॥ '

सोम-- पाशुकानुयाजपौरोडाशिकदाक्षिणाग्निकहोमवत् प्रयोगभेदाभावेन पूर्वेणास्य संगतिः । अभिवासनं पुरोडाशमभितः अङ्गारनिधानम् (साङ्गारभस्मस्थापनम्) । सूत्रार्थस्तु-- अप्रकृतिपूर्वककर्मपरेण अपूर्वशब्देन अकालप्रापणमत्र उपलक्षितम् । तादृशं वेदिकरणं प्रासङ्गिकं नापकर्षेत् इति ।

वि-- ' पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके । न वा, ऽऽद्योऽस्त्वपकृष्टाया वेदेर्वैगुण्यहानये ॥, अभिवासनात् परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः । प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ॥ '

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयोः हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणमाम्नातम् । तत्र ' पूर्वेद्युः अमावास्यायां वेदिं करोति ' इति वचनेन अपकर्षः श्रुतः पूर्वभाविनोऽपि हविरभिवासनादीनपकर्षेण, एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य क्रमकल्पकत्वात्, अमावास्यापदस्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गेन कालपरत्वावगमात्, हविरभिवासनोत्तरभाविवेदिकरणविधेरेव पौर्णमास्यङ्गतावबोधकत्वात् दर्शाङ्गत्वबोधकत्वाच्च । न च कालद्वयविधाने वाक्यभेदः, सामर्थ्यात्, ' वेदं कृत्वा वेदिं करोति ' इति धृतवेदकरणानन्तर्यबलेनैव च पूर्वेद्युस्तस्य प्राप्तत्वेन अनुवादात् । प्रधानक्रमासत्त्वाभावात् पौर्णमास्यां अतीतत्वाच्च दार्शिकवेदिकरणे एवायं कालविधिः । अतश्च पौर्णमाससाधारण्येन पाठस्य क्रमकल्पकत्वासम्भवात् । अत एव च यूपच्छेदनवैलक्षण्यात् तदन्तापकर्षे प्राप्ते, कालपरत्वेऽपि कालविधेः प्रयोगविधित्वेन दार्शिकवेदिकरणस्य तत्रैव प्रयोज्यत्वावगमात् तदवगमोत्तरं च क्रमापेक्षायां पाठस्य नियामकत्वासंभवात्, श्रौतक्रमान्तरसत्त्वाच्च न हविरभिवासनेन सहक्रमत्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशेषात् पौर्णमासविषयः एव । यदि तु खण्डपर्वणि चतुर्दश्यां प्रातरन्वाधानदिने वेदिकरणसिद्ध्यर्थं लक्षणामपि अङ्गीकृत्य अमावास्यापदेन कर्मैवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्य अयमेव विनियोगविधिरिति हविरभिवासनेन दार्शिकवेदिकरणस्य सुतरां न सहक्रमता । न चैव पूर्वेद्युःकालविशिष्टवेदिकरणस्य दर्शाङ्गतया वाक्येन विनियोगात् प्रकरणेन पौर्णमासाङ्गत्वायोगः, वेदेः सर्वसाधारण्येन तत्करणस्यापि अङ्गतया अपेक्षासहकृत पौर्णमासप्रकरणेन सर्वभामिधान्यायमादानस्यैव आक्षेपोपपत्तेः ।

अत एव वाक्येन श्रुत्या वोभयत्र न प्रकरणस्य अर्थाक्षेपस्य वा बाधः । यतो पूर्वेद्युःकालमन्त्ररूपगुणमात्रविधिफलतया क्रियाविधिफलकत्वाभावात् । अतो न प्रकृते तदन्तापकर्षः ।

मण्डन- ' वेदिरेवापकृष्यते । '

शंकर- ' अपूर्वे न स एतेषु । ' स एव अपकर्षः । २०.

* वेदिकार्यं हविरासादनम् । वि. ३।८।१७.

* वेदिधर्माः चितिसमुदायस्यैव, न तु तदाधारभूमेः । संकर्ष. २।१।२६. मीको. पृ २४ ' अग्निचयने चितिसमुदायस्यैव वेदिधर्मा० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वेदिधर्माः बर्हिर्धर्माश्च दर्शपूर्णमासयोः अङ्गप्रधानोभयार्थाः, न तु केवलं प्रधानार्थाः । ३।८।१५।३१. मीको. पृ. २१८४ ' द्रव्यसंस्कारन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वेदिपरिस्तरणे दर्शपूर्णमासयोः 'त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति'। प्रतिधातुस्तरणं मन्त्रावृत्तिः। वि०. ११।४।१५.

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः-प्रयोगात्। ११।४।१५।४९॥

दर्शपूर्णमासयोः 'त्रिः प्रोक्षति' इति वेदिप्रोक्षणं श्रुतम्। तत्र किं प्रतिप्रोक्षणं मन्त्रावृत्तिः उत सकृदेवेति विचारे पूर्वपक्षमाह। वेद्याः प्रोक्षणे 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा' इति मन्त्रस्य अभ्यासः आवृत्तिः स्यात्। प्रोक्षणरूपस्य कर्मणः पुनःप्रयोगात्।

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः स्यात्। ५०॥

सिद्धान्तमाह। एकस्य वा प्रोक्षणकर्मणः 'त्रिः' इत्यनेन अभ्यासरूपस्य गुणस्य विधिः कुतः, न क्रियाभेदः। द्रव्यैकत्वात् वेदिरूपस्य द्रव्यस्य एकत्वात्। तस्मात् मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः स्यात्। के.

वेदिप्रोक्षणन्यायः। दर्शपूर्णमासयोः वेदिप्रोक्षणमन्त्रः सकृत् प्रयोज्यः॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः-प्रयोगात्। ११।४।१५।४९॥

भाष्यम्— वेदिप्रोक्षणं श्रूयते 'त्रिः प्रोक्षति' इति। तस्य मन्त्रः 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा' इति। तत्र चिन्त्यते किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रः, अथवा सकृदेवेति। किं प्राप्तम्? वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः। कुतः? कर्मणः पुनःप्रयोगात्। यस्मिन् कर्मप्रयोगे उक्तो मन्त्रः, तदर्थोऽसौ इति गम्यते विशेषः। तस्मादावृत्तिः।

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः। ५०॥

भाष्यम्— सकृदेव प्रयोगः। कुतः? द्रव्यैकत्वात्। एकं तत् वेदिद्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतम्। तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति। ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति। तच्च कर्म भिन्नम्। अत्रोच्यते। नैतद्भिन्नम्। आवृत्तिरस्य गुणः। क्रियाभ्यावृत्तौ हि कृत्वसुजर्थः प्रत्ययो न क्रियाभेदे। तत् मन्त्रवदावृत्तिमच्च कर्तव्यम्। सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम्। आवृत्तिसंपादनार्था पुनःक्रिया। तस्मात् सकृत्प्रयोगः।

सोम— यदि क्रियैक्येऽपि मन्त्रावृत्तिः, तदा तद्भेदे किं वक्तव्यमित्युत्थानात् संगतिः।

वि— 'वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेव वा। आद्यः स्यात् प्रोक्षणत्रित्वात्, संस्कार्यैकत्वतः सकृत्॥'

भाट्ट— तत्रैव 'वेदिरसि बर्हिषे त्वेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षति' इत्यत्र तु न मन्त्रावृत्तिः, नहि अनेन मन्त्रे त्रित्वविधिः, त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यावृत्तौ विहितसुच्प्रत्ययान्ततया प्रोक्षणाभ्यासगतत्रित्वप्रतिपादकतया मन्त्रगतत्रित्वप्रतिपादकत्वाभावात्। अत एव नात्र तस्यया 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इतिवत् कर्मभेदः, येन 'आमनमस्यामनस्य' इति मन्त्रवत् इहाप्यावृत्तिः प्रसज्येत। न च तत्रापि सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृतेरविच्छेदात् अवघातमन्त्रन्यायेन आवृत्त्यनापत्तिः। 'मन्त्रान्तेन कर्मादिः संनिपात्यः' इति वचनेन विहितकर्मादेः मन्त्रान्तकालविधानात् वसाहोमवत् भेदप्रतीतेः। इदं च मन्त्रजन्यस्मृतेः कर्मानुष्ठानं प्रति कारणत्वस्य न्यायप्राप्तत्वमात्रेण नानुवादकम्, वैयर्थ्यापत्तेः, अपि तु एतादृशविषये मन्त्रावृत्तिविधानार्थम्। प्रकृते तु विहितस्य एकस्यैव प्रोक्षणकर्मणः त्रित्वरूपविशेषणानुरोधेन अर्थादावृत्तिसिद्धावपि विहितकर्मादेः सकृत्पठितमन्त्रान्तकालत्वाविरोधात् मन्त्रजन्यस्मृत्यविच्छेदेन मन्त्रावृत्तौ प्रमाणाभावः।

मण्डन— 'मन्त्रो वेद्युक्षणे सकृत्।' १६.

शंकर— 'वेदेस्त्रि प्रोक्षणे सकृत्।' मन्त्र। १६.

वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः। वेदिबर्हिन्यायः॥

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य। ३।७।१।१॥

भाष्यम्— स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बर्हिर्बर्हिर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदिधर्माश्च। तत्र संदेहः किं बर्हिरादयो बर्हिरादिधर्माश्च प्रधानस्य, उताङ्गप्रधानानामिति। किं तावत् प्राप्तम्? प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य। प्रधानस्य एवंजातीयका धर्माः। कस्मात्? प्रकरणविशेषात्। प्रधानानां हि प्रकरणम्, नाङ्गानाम्। प्रकरणेन चैषां संबन्धः। तस्मात् प्रधानस्य।

व्या — समानामसमानविधानाधिकरणैर् एतदपि प्रस्तूयते वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधद्वारेण । दर्शपूर्णमास प्रकरणस्था वेदि तद्धर्माश्च खननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च लवनादय विषयो इति । यद्यपि 'वेदा हवींषि' 'बर्हिषि हवींषि' 'बर्हिर्लुनाति' 'वेदिं खनति' इति चाविशेषितेन वाक्येन अङ्गप्रधानार्थत्वबुद्धिर्भवति । तथापि स्वातन्त्र्ये सति लौकिकेष्वपि गृहाच्छादनार्थेषु बर्हिःषु धर्मप्रसक्तौ आनर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनताकारित सम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्य । सा चापूर्वसाधनता न वाक्य सामर्थ्येन प्रतीयते इति प्रकरणाल्लभ्यन्या । ततश्च प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणस्थितत्वेन विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा गम्यन्ते । सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राह कत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वात् विशेषस्थापनहेतु त्वमित्युक्तम् । असंयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हवि र्बर्हि सयोगे प्रकरणविरोध्यप्रयोगाभिप्रायम् । अथवो ऽपि हविर्बर्हि शब्दौ प्रकरणेन समावेशयितुं नाहीनपद- संबन्धादिति मन्यते ।

सर्वेषां वा, शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— सर्वेषां वा अङ्गप्रधानानामिमे धर्मा । नात्र शेषत्व प्रकरणात् भवति । उपकारलक्षण हि तत् । यत् यस्य उपकरोति, तत् तस्य शेषभूतम् । सर्वेषा चाङ्गप्रधानानामिमे धर्मा उपकुर्वन्ति । कथमवगम्यते ? वाक्यात् । 'वेदा हवींष्यासादयति' इति हविर्मात्र वाक्यात् गम्यते । प्रधानहवींषि प्रकरणात् । वाक्य न प्रकरणात् बलीय । तस्मात् बर्हिषि हवींष्यासादयतीति । आह । यदि प्रकरण वाक्येन बाध्यते, लौकेऽपि बर्हि ष्यमिमे धर्मा प्राप्नुवन्ति । तत्र को दोष ? सयत्र धर्मा कर्तव्या प्राप्नुवन्ति । उच्यते । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एतानि गम्यते । तस्मात् लौकिकेषु न कर्तव्या । एवं यत्नादपि न दर्शपूर्ण मासयोरुपकारो न्याय्यतोऽपि न प्राप्नुवन्ति । उच्यते प्रत्यक्षाङ्गानि दर्शपूर्णमासयोरङ्गकानि, दर्शपूर्णमासयो रुपकारकाणि । एषु क्रियमाणा धर्मा दर्शपूर्णमासयो- रुपकरिष्यन्ति । तस्मात् अङ्गप्रधानेषु कर्तव्या इति ।

व्या— सर्वेषा वाक्यसंयोगाविरोधादित्युक्तमेव । यत्तु प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति, तत्राह— अत त्प्रयुक्तत्वात् । न प्रकरणमिह विशेषक भवतीत्यर्थः । कथं पुन स्थित प्रकरणस्य विनियोजकत्व निवर्तते, कथ वा तादर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्त च प्रत्युतोपकारलक्षण शेषत्व प्रतिज्ञायते । उच्यते । नैव प्रकरणस्यैवमाती यत्वेषु विनियोजकत्व स्थितम् । 'असयुक्त प्रकरणात्' इति सूत्रम् । यत्तु विरोधो नास्तीति । कथ नास्ति, यदा बर्हिषां प्राधान्यात् प्रत्येक धर्मसबन्धे सति अङ्गार्थे त्वमपि ज्ञायमान प्रकरणानुरोधेन व्यावर्त्यते । परस्तु येन कारणेन वाक्यस्यातिप्रसरे बाधिते निर्विरोध प्रकरण मवगतयान् इदानी तदुपपद्यति लौकिकेऽपि प्राप्नोति ततश्चाऽऽनर्थक्यमिति । तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यम् । स्वरसप्रवृत्त वाक्य यावत्येव विस्पष्टमानर्थक्य तावन्मात्रादेव निवर्तताम् । न चाङ्गबर्हिषां लौकिकवदानर्थ- क्यम् । अतस्तत्र भविष्यति । न चातिप्रसज्यते इति । अनेनैव चाभिप्रायेण 'उपकारलक्षण हि तत्' इति तादर्थ्यमेव फलेन व्यपदिष्टम् । यदर्थं हि कल्प्यमान प्रयोजनवद्भिशानुमानाद्क्षितोपकारनिष्पत्त्या शक्यते तदर्थ कल्पनीयम् । यत्तु भाष्यकारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणा दित्युक्त तदुत्तरपरिचोदनानवतारप्रसङ्गाददृष्टविरोधमि त्युपेक्षणीय तावत् ।

आरादपीति चेत् । ३ ॥

भाष्यम्— पिण्डपितृयज्ञेऽपि बर्हिर्धर्मं युज्येत । सोऽपि ह्याते बर्हिषि वर्तते । तस्य चापि बर्हिषाऽस्ति प्रयोजनम् । तदप्यनवच्छिन्नधर्मवत् स्यात् ।

व्या— यदि आनर्थक्यात् लौकिकाद्बर्हिषो धर्म निवृत्तिस्तत्रो यत्र तदानर्थक्य नास्ति कर्मान्तराङ्गे बर्हिषि, तत्र प्रवृत्ति प्राप्नोति । यदि नु कश्चित्तन्निवृत्त्यर्थो हेतु र्नाऽङ्गत्वव्यतिरिक्तः । तत्र सौर्यादिष्वितरथाऽप्यतिदेशेन प्राप्त्येव धर्मा इत्युपदेशातिदेशप्राप्तिरहित चात्पिण्डपितृ- यज्ञ उदाहरणम् । । अपूर्वो प्रयत्नश्च चेति स्याम्यति । तेनात्यन्तानिष्टप्रसङ्ग इति ।

न वद्वाक्य हि तदर्थत्वात् । ४ ॥

भाष्यम्— न तस्य बर्हिर्वेदिधर्मैर्धर्मवत् । वाक्य ह्येक दर्शपूर्णमासाभ्यां सह धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्णमासयोरुपकारका धर्मा, यत् दर्शपूर्णमासार्थम्, तत्र प्राप्नुवन्ति, ना यत्र । तस्मात् पिण्डपितृयज्ञबर्हिषो न भविष्यन्ति ।

वा— यद्येवमदीद वाक्य स्वतन्त्र स्यात् । बर्हिर्वेदि तद्गुणानां तु यद्वाक्य तद्दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकम् । तेन वाक्येन सहैकवाक्यता गतमित्यर्थ । तेन यस्तदेकवाक्यान्तर्गत बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्ति न भिन्नवाक्यगतस्य । न च पिण्डपितृयज्ञबर्हिर्दर्शपूर्णमासवाक्यान्तर्गतम् । अतो न सम्भन्त्स्यते इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकवाक्यतेष्यते ततस्तत्प्रकरण मुख्ये नार्येन लभ्यते । तेन प्रकरण प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गानामसद प्राप्नोति । नैष दोष । यथा स्वनवनादयस्तावत साक्षादेव प्रधानेन सबन्ध शक्नुवन्ति । यत्र वेदिर्बर्हिषी तत्र गमिष्यन्ति । वेदिबर्हिषोरपि हविरासादनेन सबन्ध । तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादन सबध्यते । एवमङ्गहविरासादनमपि तत्रान्तर्गतम्, साङ्गस्य प्रधानस्यैकप्रयोगत्वात् । ननु च यथा प्रयाजादय एकप्रयोगवचनगृहीतत्वेऽपि ‘गुणानां च परार्थत्वात्’ इत्येव परस्परसङ्गत न प्रतिपद्यन्ते तथा अङ्गहवि सबन्ध बर्हिर्न प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । यथैव हि प्रधानहविरासादन मङ्गतया सबध्यते तथा अङ्गहविरासादनमप्यङ्गाङ्गतया समन्त्स्यते । यदि च यद्दर्शपूर्णमासार्थं हविस्तद्बर्हिष्यासादयतीत्येव कल्प्येत ततस्तन्मात्रस्यैव स्यात् न त्वेवम् । अस्याऽऽनर्थक्यभयात्तु स्वरूपेऽतिक्रम्यमाणे त्रिमेयमतिक्रमोऽस्तु यद्दर्शपूर्णमासार्थं तत यद्दर्शपूर्णमासोपकारीति । यदि तादर्थ्ये गृह्यते वाक्य स्याविदूर सकोच कियेत । तदुपकारित्वग्रहणे [illegible] बहुतरविषयत्व भवति । यथा च तद्वत्वति तदनुप्रवेशेन यत् । अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकारीति विज्ञायते । तावन्मात्रेण च तद्द्वार युक्त न तादर्थ्यम् । अनुपकारिणि हि स्थित नोपकरोति तादर्थे । तथा च ‘परार्थे न्यर्थसामान्यम्’ इति वक्ष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनाभ्युदितेष्ट्या दधिपयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात् प्रणीताधर्मप्राप्तिर्भवतीति । तस्मादेव प्रकरणादेकवाक्यत्व कल्प्यते यस्मिन्नक्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र कर्तव्या इति । अङ्गहविर्भिरपि च विगुणै प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते । तस्मात् प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवाङ्गेष्वपि क्रिया युक्तेति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— लिङ्ग भवति । एवमाह ‘स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिघारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति’ इत्यभिघारणस्य आज्यभागार्थतां दर्शयति ।

वा— यदि चैवञ्जातीयकमङ्गप्रधानार्थं स्यात् ‘प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति’ इत्येतदङ्गप्रधानार्थम् । तत्र च क्रमवाक्येनैव क्रमो न्यायप्राप्त सिद्धवदुच्यमानो हेतुवन्निगदोऽर्थवत्त्वादुपपद्यते ‘स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिघारयति’ । कुत ? ‘ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति’ इति । यदि आज्यभागहविरप्यभिघारणीय तत एव वक्तव्यम् । अन्यथा हि ध्रुवायामुपाशुयाजार्थेन कर्मण्यभिघारणे स्यात् । तत्र न च अग्रेऽभिघारण स्यात् । न च ‘ततो हि प्रथमावाज्यभागौ’ इति हेतु समर्थ्येत । तस्मात् सर्वार्थत्वमिति ।

शा— समानासमानविधानप्रसङ्गात् वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचारेण दर्शपूर्णमासयो ‘वेद्यां हवींष्यासादयति’ ‘वेदिं स्तृणाति’ ‘बर्हिषि हवींष्यासादयति’ ‘बर्हिर्लुनाति’ इति श्रुता वेदिं बर्हिस्तद्धर्मा किं अङ्गप्रधानहविषां साधारणा उत प्रधानहविषामेव इति चिन्त्यते । तत्र वाक्यस्यासत्वे सति आनर्थक्यात् प्रस्तावे च अतिप्रसङ्गात् अवश्य प्रकरणेन एकवाक्यत्व अपेक्षितव्यम् । प्रकरण च प्रधानस्यैव इति प्रधानहविषामेव वेद्यादयो न प्रयाजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूम । सत्यम्, प्रकरणैकवाक्यत्व तत्तु अवच्छेदकतया न तु ग्राहकतया । वाक्यस्य अत्यन्तसंकोचप्रसङ्गात् । प्रधानगृहीता हि यदि तत्तादर्थ्येनेव हविषु स्यात् । तत्र वाक्यस्य अत्यन्तसंकोच स्यात्, अन्यथा च वाक्यस्य प्रधानापूर्वहविरासादनद्वारेण प्रधानापूर्व वेदी कुर्यादिति । किं तर्हि यत् दर्शपूर्णमासोपकारिहवि तत् वेद्यामेवेति ।

एव हि नातिसंकोच. कृतः स्यात् । न चानर्थक्यम् । अङ्गहविरपि प्रधानस्योपकारकमेव इति तत्रापि चोद्यः स्यात् । अथवा अस्तु प्रधानस्य ग्राहकत्वम्, द्वार तु न तदर्थमेव हविः किंतु तदुपकारिहविर्मात्रम्, वाक्यसंकोचपरिहारात् । सम्भवति च उपकारिमात्रस्यापि द्वारत्वम्, अतः प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिबर्हिस्तद्धर्माणां प्रयाजाद्यपूर्वस्वरूपनिर्वृत्तिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीनामिव भविष्यतीति सिद्ध प्रयाजाद्यङ्गत्व वेद्यादे. ।

सोम— ' तुल्यः सर्वेषां पशुविधि ' इत्यधिकरणात्प्रागेव प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचारसमाप्तेः अत्र वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्ता न संगता (इति आक्षेपात् संगतिः) । सूत्रार्थस्तु- अङ्गार्थेन प्रधानार्थेन वा निशिष्य अप्रयुक्त वेद्यादिक प्रधानस्यैव स्यात् प्रकरणस्य प्रधानमात्रसम्बन्धितया तात्कृतविशेषसद्भावात् इति ।

वि— ' मुख्याङ्गतैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गताऽपि वा । , तद्वाक्य प्रक्रियायुक्त मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता । मुख्यार्थत्वात्मप्रयाजादेः स्वापूर्वस्यप्रधानत. ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः वेदिबर्हिषी तद्धर्माश्च स्तनलवनादयः किं अङ्गप्रधानसाधारणहविरासादनार्था , उत प्रधानाङ्गभूतहविरासादनमात्रार्था इति चिन्तायां ' वेद्यां हवींष्यासादयति ' ' बर्हिषि हवींष्यासादयति ' इति वचनेन वेदिबर्हिरासादनस्य हविरुद्देशेन विधाना दर्शात्तयोरपि हविःसंबन्धप्रतीतेः हवि स्वरूपे च आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्यग्राहकजिज्ञासायां अप्रतिबद्धसम्बन्धप्रधानाधिकारवत्प्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वासम्भवात् तेन च अङ्गत्वसम्बन्धस्यैव शब्दस्य लक्षणापत्तेस्तथा आश्रयणात् प्रधानापूर्वाङ्गभूतहविरर्थत्वमेव । इति प्राप्ते, प्रकरणेन वाक्यसंकोचे प्रमाणाभावात् आनर्थक्यपरिहारार्थं यथा प्रधानप्रकरणेन तात्पर्यग्रह', तथा दुर्बलेनापि अङ्गाधिकारवत्प्रकरणेनापि । अत एव अनारभ्याधीताङ्गानुष्ठानसादेश्यस्यापि तात्पर्यग्राहकत्वमुक्तम् । तेन सर्वार्थो एव एते । अस्तु वा प्रधान प्रकरणेन तत् । तथापि नाङ्गत्व संबन्धपरत्वम्, गौरवात्, अपितु उपकारकत्वमात्र अभ्युदितेष्ट्या दधिपयसोरिव । सन्नमान वा स्वर्गादिवत् ' अगन्म ' इत्यत्र । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगतेरङ्गतदङ्गहविषामपि अनारभ्याधीतानां प्राकरणिकानां वा प्रधानोपकारकत्वाविशेषात् सर्वार्थत्वम् ।

मण्डन— ' बर्हिः सर्वहवि.शेषः । ' सर्वेषां प्रधानानां तदङ्गानां च हविषां ' शेष. ' अङ्गमिति ।

शंकर— ' अङ्गाङ्गिनोर्बर्हिरादिः । '

● ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' इत्यत्र ग्रहणमात्रानुवादेन देवताविधाने वेदिबर्हिर्न्यायेन प्राकरणिकयत्किंचिद्द्रव्यग्रहणेऽपि तदापत्तेश्च (वाक्यभेदापत्तेः) । कौ. २।२।६।११ पृ. २२९, ● वेदिबर्हिर्न्याय । यदि तु कथंचित् ' सोम भक्षयति ' इत्यनेन वेदिबर्हिर्न्यायेन अङ्गप्रधानसाधारणसोमोद्देशेन भक्षणविधिमङ्गीकृत्य अनुवषट्कारयागाङ्गभूतस्यापि सोमस्य भक्षण उपदेशत एव प्राप्तमित्युच्यते तथापि ...... । ३।२।१६।२८ पृ. २९७. ● सुब्रह्मण्यानिगदे, न चैव न्यायादेवोहसिद्धौ ' आग्नेयी सुब्रह्मण्या ' इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनीयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिबर्हिर्न्यायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्य उभयार्थत्वप्रवृत्तौ विकृतावपि तदर्थं भेदेनाभेदेन वा अनूहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तेः । भाट्ट. ९।१।१५.

● वेदिभाग लौकिक एव, अग्नीषोमीयपशौ यूपार्थं ' अर्धमन्तर्वेदि, अर्धं बहिर्वेदि ' इति विधीयते, ततो न वाक्यभेदः । वि. ३।७।६.

● वेदिवत् । यथा ' पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति ' इति वेदिमात्रापकर्षः अवदानमत्वात् न पूर्वेषाम्, तथा अभिषेकस्यैवापकर्षः । अन्ये तु तदङ्गप्राकृताहोचरकाले कर्तव्या इति पूर्व. पक्ष । अभिषेकस्य प्रयाजादिवैलक्षण्यात् अपकर्षोपलक्षा वेदिवत् अवन्त्सक्रम वेदेस्तु क्रम. पौर्णमास्या सहस. । टुप्. ५।२। १०।२१.

● वेदिविकर्षणं अपकर्षि. वेदसमारंभा न सह देव न तु प्रतीक्षक चयने । भा ९।११।७।२६.

* वेदिस्तरणे प्रतिस्तरणं स्तरणमन्त्रस्य आवृत्तिः दर्शपूर्णमासयोः। नियमन्याय:। ११।४।१४।४७–४८. * वेदिस्तरणे मन्त्रः 'स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जामिं मा हिंसीरमुया शयाना। दर्भैस्तृणीत हरितैः सुवर्णनिष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥' इति। 'मौद्गं चरुं निर्वपेत् श्रिये श्रीकामः' इत्यत्र तु 'पुण्डरीकैः स्तृणीत रक्तैः' इत्यूहः स्थानद्वयेऽपि कर्तव्यः। वि. ९।३।२, * वेदिस्तरणे सस्कृतं सर्वं बर्हिः उपक्षीणं भवति। अतः पवित्रं परिभोजनीयादर्भैः कर्तव्यम्। ३।८।१८.

* वेदिस्तरणार्थं बर्हिः। भा. १२।२।९।१८.

* वेदिस्तरणादेः पुरुषार्थत्वम्। गोदोहनं पुरुषार्थम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्। ४।१।२।२ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा सूत्रं वर्ण्यते। दर्शपूर्णमासयोराम्नायते 'अनतिदृश्यं स्तृणाति, अनतिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति' इति। तथा 'आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्' 'वत्सज्ञानुं पशुकामस्य वेदं कुर्यात्' 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्येवमादीनि। तत्र संशयः किमेवंजातीयकाः क्रत्वर्थाः, उत पुरुषार्था इति। किं प्राप्तम्? क्रत्वर्था इति। कुतः? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च। तदुक्तं 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः' इति। तस्मात् क्रत्वर्था इत्येवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एवेति। प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्तते। तस्मादेते पुरुषार्था इति। ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोः दृश्यते इत्युक्तम्। उच्यते। सत्य दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय। यत एभ्यः संकीर्तितेभ्यः फलेभ्य एते श्रूयन्ते। न च य उपकरोति, स शेषः। यस्तु यदर्थः श्रूयते स तस्य शेष इत्युक्तं 'शेषः परार्थत्वात्' इति।

टुप्— एवं वा। फलार्थवादत्वात् अनुदाहरणं 'अनतिदृश्यं' इत्यादि। गोदोहनादीनि वाक्यात् पुरुषार्थानि, प्रत्यक्षेण क्रतूपकारकाणि दृश्यन्ते। तस्मात् समुच्चयेन पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु अवधारणया। पुरुषार्थान्येव तादर्थ्यलक्षणेन शेषत्वेन। अस्माच्च ग्रन्थात् अनुमीयते बादरिमते पूर्वः पक्षस्तत्र इति (३।१।३।३ इत्यत्र)।

सोम— गोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वेऽपि क्रतुप्रयुक्त्यभावात् फलस्य पुरुषाभिलषितत्वेन फलप्रयुक्तेः शीघ्रतया फलप्रयुक्तेनैव क्रतूपकारसिद्धया क्रतोस्तत्प्रयुक्तौ उदासीनत्वात्। एवं च पूर्वोत्तरपक्षयोः फलप्रयुक्तमेव गोदोहनम्, न तु क्रतुप्रयुक्तम्। इति नातीवायं विचारोऽत्र संगतः।

वि— 'गोदोहनं द्वयार्थं स्यान्न वा, भानाद् द्वयार्थता।, अन्यथाऽपि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् ॥'

भाट्ट— यद्वा गोदोहनादीनां षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वम्। इतरथा प्रणयनस्य चमसलोपेन अङ्गाभावात् वैगुण्यापत्त्या विगुणप्रणयनाश्रितात् गुणादपि फलानुपपत्तेः। अतः उपजीव्यत्वात् दुर्बलमपि प्रकरणं विनियोजकम्। अथवा षष्ठी संबन्धमात्रवाचिनी व्रीह्यादिन्यायेन सर्वकाम्यवाक्यप्राप्तपशुप्रयोजकमणयनजनकत्वसंबन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशूद्देशेन गोदोहनं विधीयते। न तु साक्षात्। इति प्राप्ते, दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परंपरासंबन्धाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् व्रीह्यादिवत् नियमविधित्वबाधकाभावाच्च साक्षादेव उद्देश्यत्वं पशूनाम्। प्रणयनवैगुण्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनजन्योपकारमात्रोपजीवनेन प्रणयनस्य तत्प्रयोगे अनङ्गचमसग्राहितया अनाशङ्कयत्वात् पुरुषार्थत्वमेव तस्य, इति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनम्, इति स्वतन्त्रपशुकामनायामेव तत् कर्तव्यम्।

मण्डन— 'गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम्।' ३.

शंकर— 'काम्यो गुणो न क्रत्वर्थः।' ४.

* वेदिस्तरणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं लवने प्रयोजनम्। भा. ११।४।१४।४४.

* वेधाद्यधिकरणम्। 'वेधाद्यर्थभेदात्।' (३।३।१४।२५ ब्रसू.)। ननु प्रासिग्रद्धासद्भावतद-

भावाच्या विरोधस्थले वेधाद्यधिकरणानारम्भश्चेत्र स्विरोऽङ्गता स्यात् इति चेत्, उच्यते, शाखाभेदात् न पौनरुक्त्यम् इत्येव मुख्य. परिहार । परिमल. ३।२। १४।२५ प्रभृ.

* वैशब्दसंयोगात् कस्य अनुवादवाक्यस्य 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति । वा ३।१।२।११ पृ. ६७२.

* वैकङ्कतः यज्ञतरुः. (पात्र) न केवल यजमानाङ्गनिरतः किन्तु वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्व यागेषु विधीयते । नि ३।१।१२. * वैकङ्कती स्रुवा, अत्र फलश्रुतिरर्थवादः न फलप्रयुक्तता । ४।३।१।१–३. मीको. पृ २४६९, 'पर्णमयीन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वैकङ्कतपात्राणां दर्शादिसर्वयागेषु विनियोगः । ३।१।१२।२२ मीको. पृ. २४३८ 'कारणाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वैकर्तं, वैकर्तनं पार्श्वस्थं मांसं मांसखण्डः । ऐब्रा. ३।११।२ सायण. .

* वैकल्पिकानि सर्वाणि आदित एव अन्यतोऽप्यर्थं प्रयोग आरभ्यते । धा ३।२।१८।४६

* वैकल्पिकयोस्तु एकनिमित्ताश्रयणात् इतरेतरबाध । टुप् ६।७।१९।७४. * वैकल्पिकानां (कर्माङ्गानां) आदित एव अङ्गीकरणात् आश्रितक्रमातिक्रमे प्रायश्चित्तविधि उपपद्यते । धा २।४।२।२३ * वैकल्पिकानां हि सर्वेषां पुनरारम्भे । यावदन्यस्याप्यारम्भो न भवति तावत् पूर्वप्राप्ति । अन्यारम्भे कृते तदेवानुष्ठेयं इतरेषां निवृत्ति । तदुक्तं 'निर्देशात्तु विकल्पे यत् प्रवृत्तम्' (६।१।१२।२८) इति । प्रवृत्ते च यतोऽन्यत भवति, अशास्त्रत्वात् । टुप् १०।५।१२।८.

⧗ वैकल्पिकन्याय । परिगृहीतद्रव्यत्वात् वैकल्पिकद्रव्यान्तरस्य न प्रतिनिधित्वम् । वैकल्पिकद्रव्यस्य प्रतिनिधिः न ॥

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ।६।३।१२।२८॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति । तत्र श्रूयते, 'खादिरे पशुं बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रौहितके बध्नाति' इति । तत्र कदाचित् खादिरयूपके प्रयोगे आरब्धे खादिरो विनष्टः । तत्र सन्देहः किं वैकल्पिकस्य उपादानम्, उत खादिरसदृशस्येति । किं प्राप्तम् ? वैकल्पिकस्येति । कुतः ? न हि श्रुतः खादिरसदृशो न श्रूयते । तस्मात् वैकल्पिकस्योपादानमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकल्पे यत्प्रवृत्तम्, तत्सदृशमुपादेयम् । यत् प्रवृत्तं यस्मिन् प्रयोगे, तत् निर्दिष्टम्, तत् अङ्गभूतम्, वैकल्पिकमनङ्गम् । आश्रितखादिरे प्रयोगे पालाशरौहितकावनङ्गभूतौ । तौ न शक्येते यदा खादिरस्तदेव कर्तुम् । अशक्यं चाश्रुतम् । तस्मात् आश्रितखादिरे प्रयोगे इतरौ नोपादेयौ, अनङ्गभूतत्वात् । खादिरस्य सदृशमभ्युपेतव्यमिति ।

अशब्दमिति चेत् ।२९॥

भाष्यम्— इति चेत्पश्यसि, खादिरसदृशं उपादेयमिति । अशब्दमेव कृतं भवति । तस्मात् शब्दवत्त्वात् वैकल्पिकमुपादेयम् ।

नानङ्गत्वात् ।३०॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । अनङ्गं तस्मिन् प्रयोगे वैकल्पिकम् । आश्रितखादिरो हि स प्रयोगो यो निर्दिष्टः, तस्य निर्देशात् इतरायश्रुतौ । ननु निर्देशाभावेऽङ्गभावविरोध । तेन श्रुताविति । उच्यते ? यद्येवम्, यदोपात्तस्तदाभावस्तदा श्रवणम् । नैतदेवम् । नैमित्तिकं हि तथा प्रतिज्ञायेत । सति वचने निमित्ते, श्रुतिः खादिरे, इतरौ श्रुताविति । तत्र को दोषः ? स एवार्थे खिलोऽनपेक्षितश्चेति विरोधो भवेत् । सम्भवाश्च खादिरे कर्तव्या । खादिरशब्दो तद्गुणया लक्षणार्थे श्रुतबुद्ध्या कृता भवन्ति । वैकल्पिकेन सः श्रुतेनासम्बद्धः । तस्मात् उपात्तसदृशो ग्राह्य इति ।

भा— वैकल्पिकेषु यावदेकं अनुपक्रान्तं तावदितरेषां प्राप्ति, उपक्रान्ते तु तस्मिन् प्रयोगे तदेव अङ्गं इतरत् अनङ्गमेव, व्रीहिमिश्रं यवस्य यवे पूर्वोक्त 'नानृतं वदेत्' इति मन्वादिभूतप्रतिषेधं अतिक्रमेत । अतो व्रीहीणामेव अङ्गत्वात् तत्सदृशमेव उपादेयम् ।

सोम— इह न सदृशोपादानमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु - यत्प्रवृत्त द्रव्यं तत्सदृश उपादेयम्, तत्प्रयोगे प्रवृत्तस्य अङ्गत्वेन निर्देशादिति।

वि— 'यवा. प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थे तत्समा उत। मुख्यत्वाभावद्विमोऽन्यो व्रीहिपक्षे यवा विधेः॥'

भाट्ट— वैकल्पिकेषु 'खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति' इत्यादिषु एकेन प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्या पचारः, तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपादेयं न तु पूर्वोपात्तसदृश वैकल्पिकान्तरस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विहितस्य तस्मिन्नपि प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूपयोग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिवर्गावयवानामेव साधनत्वसमवे पूर्वोपात्तारम्भककतिपयावयवमात्रग्रहणे प्रमाणाभावात्। इति प्राप्ते, तस्मिन्नपि प्रयोगे इतरस्य अङ्गत्वेन तदभावकृतवैगुण्यापत्तेरवश्यं वैकल्पिकस्थले तत्तद्वाक्ययोः तत्तद्घटितप्रयोगमात्रविषयकत्वावश्यात् तत्प्रयोगे इतरस्याङ्गत्वाभावेन पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम्। अत एवामेयत्वादिव्याप्यधर्मानवच्छिन्नं प्रत्येव व्रीह्यादेः कारणत्वमित्युक्तं कौस्तुभे। तथापि 'वैकल्पिकानामादितोऽवधारणम्' इत्यस्य प्रामाणिकत्वे संकल्पोत्तरमेव तदभावे तु एकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति द्रष्टव्यम्।

मण्डन— 'ग्राह्यो वैकल्पिको न तु।' वैकल्पिकः मुख्यस्य विकल्पत्वेन विहितः पदार्थः 'तु न ग्राह्यः' प्रतिनिधित्वेन इति शेषः।

शंकर— 'यवा न व्रीह्युपक्रमे।'

• वैकल्पिकबाधभेदाः मीको. पृ. २९६० 'बाधभेदनिरूपणम्' इति बिन्दौ द्रष्टव्यः।

• वैकल्पिकमध्यशनवृत्ताग्नयो. गवामयने पृष्ठ्यषडहान्तेऽनुष्ठानम्। १०।६।९।२७-२८. मीको पृ. १५५२ 'गवामयने पृष्ठ्यषडहान्ते०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

• वैकारिकाग्नेराधानिकसंस्काराभावः। वि. १२।४।९, • वैकारिकाग्नेराहवनीयत्वाभावः। १२।४।८

• वैकृतं अन्ते प्राकृत पूर्वम्, यथा नक्षत्रेष्टौ नारिष्ठहोमाः पूर्वे उपहोमाः पश्चात्। उपहोमन्यायः। भा. ५।२।९।१७-२०, • वैकृतं तन्त्रं प्रकृतौ प्रसज्यते न तु प्राकृतं तन्त्रं विकृतौ (यदा प्रकृतिः विकृत्या समानतन्त्रा)। १२।२।१३।३३, • वैकृतः यो विध्यादिविध्यन्तापेक्षः सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां यास्यति। ८।१।२।२, • वैकृतेन कर्मणा अनारभ्यविधि न संबध्यते। ३।६।१।८. • वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते, प्रातबाधोऽत्र। वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. • यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपत्र संभवः तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते। भा. १०।३।४।२४. • वैकृतेभ्यः पार्वणहोमयोर्निवृत्तिः। ९।२।१८।५०-५५. मीको. पृ. २५४७ 'पार्वणन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम्। • वैकृतस्य वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् अतिदेशेन अनुषङ्गेण वा प्राकृतैरङ्गैः सबन्ध इति। टुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३७. • वैकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः अनिरुक्ते अपि अभ्युदये। ६।५।४। १६-१७. मीको. पृ. ५८१ 'अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रसृतुत्तर०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। • वैकृतीषु सर्वास्वेव चोदनासु प्राकृतं धर्मजातं अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन। भा. १०।१।१।१.

• वैकृतापूर्वस्तोत्रसाधनत्वं प्रगीताया एव ऋचः। ९।२।८।३०-३१.

• वैखानसं साम अङ्गिरसां द्विरात्रे पूर्वेद्युर्भवति। भा. १०।५।१३।५३.

• वैखानससामविध्यर्थवादः 'षोडश्युत्तरे' इति (प्राप्तानुवादोऽन्यविध्यर्थः) अङ्गिरसां द्विरात्रे। १०।५।१३।५३-५४ वर्णकं २. मीको पृ. १८१ 'अङ्गिरसां द्विरात्रे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

• वैगुण्यस्य समाधानार्थानि प्रायश्चित्तानि यथा- 'यदि ऋक्तो यज्ञ आर्तिमियात् (विनाशमियात्) भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्। अथ यदि यजुष्टो दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति। यदि सामतः स्वः स्वाहेति आहवनीये। यदि अविज्ञातो भूर्भुवः स्वः स्वाहेति आहवनीये एव' इति। भा. १२।३।५।१६.

• वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पः। वि. १२।३।५.

● वैतानिक—वितानो यज्ञ । वितान एव वैतानिक विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् । तमेव अधिकृत्य त्रयी प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासावारभ्य विश्वसृजामयनपर्यन्तानां यज्ञानामेव प्रतिपादनात् । सोम ७।८।१.

● वैदिक कर्म द्विविध क्रत्वर्थं पुरुषार्थं चेति । तन्त्ररत्ने तु लिङ्गसूत्रे प्रथमवर्णके वैदिककर्मणां त्रैविध्य मुक्तं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं अनुभयरूपं च । अध्ययन आधान च न क्रत्वर्थम्, न पुरुषार्थमिति । शास्त्रदीपिकायां तु तत्रैव 'यद् भावनास्वभावपूरणार्थं विधीयते तत् क्रत्वर्थम्, अन्यत् फलं फलं च पुरुषार्थम्' इति ग्रन्थेन द्वैविध्यमेवोक्तम् । तत् गुरूणामपीष्टम् । तु मत हि तत्र तन्त्ररत्ने प्रयोजन 'अध्ययनस्य पुरुषार्थत्वमिष्ट' इति । त्रैविध्ये तु मूल द्रव्यार्जनवर्णके एव (४।१।२ वर्णक ३ भा) 'न चाधानवत् भवितुमर्हति' इति भाष्यकार (पृ ११९०) व्याख्यावसरोक्त्यर्थे वार्तिके 'यथा आधान न क्रत्वर्थम्, न पुरुषार्थम्' इति सिद्धवत्कथितम् । तथा तन्त्ररत्ने 'यथा तेन द्रव्यार्जनस्य यथा पुरुषार्थता अवगम्यते नैवमाधानस्य' इत्यभिप्राय व्याख्यातम् । अतो न वार्तिके न (वाऽ-पत्) किञ्चित् त्रैविध्ये मूलमस्ति । द्वैविध्ये तु मूल 'अथात क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इति सूत्रमेव । अत्र हि द्वैविध्यमेव कर्मणामुक्तम्, न त्रैविध्यम् । भाष्यमपि प्रथमेन अङ्ग नाम, प्रधान पुरुषार्थ इत्यादि । अथ तु प्रथमाध्याये त्रैविध्यनिरूपणादि च शास्त्रदीपिका प्रकाशे अनुसन्धेयम् । बाल पृ ८१ ● वैदिक लिङ्ग प्रयोजनवत् । भा ३।३।७।१४ पृ ८४१ ● वैदिक सोमपान ज्योतिष्टोमे नरशिरस्सु च । भा ३।४।१२।२१ ● सामान्ये यत्र कल्प्यते तत् वैदिक नेयम् । वा ३।३।७।१४ पृ. ८३०, ● वैदिक अश्वप्रतिग्रह कर्मोत्पत्तिवाक्या भाव । ३।४।१०।२८ पृ ९०३ ● वैदिक शब्द (प्रमाण) उपदेश–अतिदेशभेदात् द्विविध । बाल पृ ८ ● वैदिका अर्था श्रुतिस्मृत्यादय । भा ५।१।१।१, ● वैदिकाश्च पदार्था लौकिकव्यवहारार्थं समाम्नाता । स्मार्ताश्च वैदिका एव । ६।२६।२२

● ये एव लौकिका शब्दास्त एव वैदिका ते एवा र्थामर्था इति (लोकवेदाधिकरणे) स्थितम् । वा १।३।७।१० पृ ३४३. ● वैदिकस्य एव विध्यन्तस्य सौर्यादौ अतिदेश । ७।४।२।१-१२ भाट्ट पृ ३५६८ 'विध्यन्ताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● वैदिकस्य गुणविधे विषयापेक्षायां वैदिक वाक्यस्यैव बुद्धिस्थत्वात् वैदिकस्य एव आश्रय णीयत्वनिर्णयोऽपि स्यादिति । सु पृ. १२५ ● वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेष पूरणीयो न लौकिक । यदा तु वेद सर्वात्मना अन्विष्यमाणोऽपि स्वतन्त्रो न दृश्यते तदा लौकिकमपि अनुजानाति । 'अदृष्ट पदानां वर्थे प्रत्ययेऽन्विष्यते पुन । पदे स्वस्मिन् अलाभ प्रार्थनीय पदान्तरे ॥ स्वस्मिन् वाक्येऽपि न लाभ न्यायो वाक्यान्तरे मत । वाक्यान्तरेऽपि न लाभे पुन प्रकरणान्तरे ॥' यदा तु तत्रापि न लभ्यते तदा लोके । लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो ग्रहीतैस्य स्वरूपार्थं आका ङ्क्षानुसन्धि भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य निराकाङ्क्षीकर्तव्यम् । वा २।१।१६।४८ ● वैदिकस्य वैदिकमेव निमित्त इति न्याय । शाबरभाष्ये व्याख्यातोऽस्य । पराक्रम २२।२. ● वैदिकानां पदानां स्वाध्याये एव उपनीतेनैव त्रैवर्णिकेनैव गुरुमुखाधिगतगुरुसम्प्रदायेनैव च श्रावण धर्म । यदा कदाचित् येनकेनचित् यथाकथञ्चित् च श्रावण लौकिकानाम् । इति धर्मभेद । सु पृ ११८ ● वैदिके अपि प्रतिग्रहे अप्रतिग्राह्यात् प्रतिगृह्णत पापमस्ति । भा ३।४।१०।२८. ● वैदिके अर्थे अनुमानाप्रवृत्ति । सु पृ ७८०. ● वैदिके अर्थे शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभाव । पृ ११९२, ११९९, १२०२ ● वैदिके कर्मणि अन्धबधिरमूकपङ्ग्वादीनां नाधिकार । त्रि ६।१।१२ ● वैदिके कर्मणि दम्पत्यो सहाधिकार । ६।१।८।१७-२१ ● वैदिके कर्मणि देवतापूर्णार्थ तिरश्चां वनस्पतीनां नाधिकार किंतु ये कृत्स्न कर्माभिनिर्वर्तयितुं शक्नुवन्ति तेषां मनुष्याणा मेव । ६।१।२।४-५ ● वैदिके कर्मणि वैदिको विध्यन्त संनिवेश न स्मार्तादि । त्रि ७।४।२ ● वैदिके कर्मणि स्त्रिया अप्यधिकार । ६।१।१।३

६–१६, १९–२१. * वैदिकेषु पदेषु छन्दोविषयतया विहितस्य प्रकृतिप्रत्यययोः लोपस्य आगमस्य वा वर्णविकारस्य वा सद्भावः, लौकिकेषु असद्भावः । सु. पृ. ३३३, * वैदिकेषु पदेषु नियतः स्वरः, लौकिकेषु अनियतः । पृ. ३३३. वैदिकी इतिकर्तव्यता उपसत्सु, गृहमेधीये च । भा. ७।८।२।३, * वैदिकी इतिकर्तव्यता दर्शपूर्णमासादिषु । ७।८।१।१. * वैदिकी लौकिकी चेति श्रुतार्थापत्तिः द्विविधा । बाल पृ. ८, * वैदिकी लौकिकी चेति समाख्या द्विविधा । पृ. १२. * 'व्याकृता सम्प्रदायेन वाणी नित्यैव वैदिकी । अनूदितोच्यमानेव कर्मस्वाध्यायकालयोः ॥' शिष्याचार्यसम्बन्धेन स्वरवर्णमात्राक्रमैरविप्लुतरूपैः निरूपिताकारैरेव वैदिकी व्याकृता इति उच्यते । वा. १।३। ८।२४ पृ. २५८, * वैदिक्याः एवेतिकर्तव्यतायाः अतिदेशः सौर्यचर्वादौ । ७।४।२।१२–१२, मीको. पृ. ३५६८ 'विध्यन्ताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकाश्वदानस्य दोषश्रवणं जन्मान्तरविषयम्, दोषश्च जलोदर व्याधिरूपः । वि. ३।४।१४.

* वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टिकर्तव्यता । वि. ३।४। १४.

* वैदिककर्मभेदनिरूपणं बालग्रन्थस्थं मीको पृ. ११९७ 'कर्म द्विविध' इति हिन्दी बालग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

* वैदिककर्मसमाप्तिः सन्ध्याजपेन । सु. पृ. १५१९.

* वैदिकत्वसामान्योपस्थितेन अवैदिक बाध्यते । यथा– अश्वप्रतिग्रहेष्टेः निमित्त वैदिक दानं न लौकिकम् । बाल पृ. १८४.

* वैदिकपानव्यापदि सोमेन्द्रचरुविधानम् । भाट्ट. ३।८।१६. मीको. पृ. ३४१७ 'वमनाधिकरणम्' द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानं भक्षस्य ज्योतिष्टोमे । ३।५।१६।४२. मीको. पृ. १८३३ 'ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनं सोमभक्षस्य ज्योतिष्टोमे। ३।५।१९।४१. मीको. पृ १७९३ 'ज्योतिष्टोमे एकपात्रे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकवाक्यानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्येण अर्थप्रत्यायकत्वम् । ऋजु. पृ. ३२.

* वैदिकशब्दस्य अतिभाराभावः । वा. ३।१। ६।१२ पृ. ६८०.

☙ वैद्ये मित्रे निरन्तरा कथेति न्यायः । साहस्री. ७५०.

* वैद्यकसंहितायाम् । न च कस्याचित् वैद्यकसंहितायां लौकिकः अश्वप्रतिग्रहः (जलोदरस्य) निदानं श्रूयते नापि प्रत्यक्षानुमानादिभिर्गम्यते । वा. ३।४।१०।२९ पृ. ९६२.

* वैद्युतस्य अग्नेः अरिन्धनत्वप्रसिद्धिः । सु. पृ. ५९.

* वैभाषिकबौद्धमतम् । ग्राह्यस्य ग्राहकात् भिन्नत्वेऽपि अतीत ज्ञानमेव उत्तरज्ञानस्य ग्राह्यम्, नार्थः इति न ज्ञानभिन्नोऽर्थः प्रामाणिक इति वृत्तिग्रन्थे वैभाषिकमते ज्ञानानां सर्वेषामपि क्षणिकत्वाभ्युपगमः । वैद्यनाथः १।१।५।५ पृ. ३२.

* वैमृधः पुरुषशीर्षानुप्रधानस्येव अनित्यः । संकर्ष. १।२।७. * वैमृध. पौर्णमास्यङ्ग एव न दर्शपूर्णमासोभयाङ्गम् । ४।३।१३।३२–३५. 'वैमृधन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

☙ वैमृधो भिन्नतन्त्र एव न समानतन्त्रः ॥

पौर्णमास्यङ्गभूतो वैमृधयागास्तया समानतन्त्र एव कार्यो न तत्पश्चात् । 'वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमास. सेन्द्र ऐन्द्र दध्यमावास्याया तेना मावास्या सेन्द्रा' इति सानाय्येन तुल्यवत् श्रुतेः । 'सत्याप्य' इति करणश्रुतिरनुनिर्वपतीत्यनुशब्दः च अनुयाजङ्गकारयागादाविव प्रधानयागोत्तरकालाभिप्रायेणा प्युपपन्ने । इति प्राप्ते, 'न वै पौर्णमासेन हविषेन्द्रानुनिर्वाप्य.' इति वचनान्तरे पौर्णमासेनेति तृतीयानिर्देशेन साङ्गप्रधानकरणकमासनानिर्देशेन प्रयोगोत्तरकालप्रतीतेः सत्याप्याब्दस्यापि प्रयोगसमाप्तिपरत्वात्

'तत्र यच्छक्नुयात्तद्द्यात्' इति दक्षिणाभेददर्शनाच्च भिन्नतन्त्र एव । तुल्यता त्विदमुत्तमानेनाप्युपपद्यते । समर्थ १।२।५.

■ वैमृधो यद्युपलब्धादनित्य एव ॥

स वैमृधो निमित्तोपलक्षमानेन भूतत्वादनित्य । इति प्राप्ते, 'यथाग्रे निरूप्य नानुनिर्वपेत्' इत्यादिना निन्दार्थवाददर्शनात् प्रारब्धस्य अपरित्यागवचनबलात् 'यथेन्द्रानालम्भेत पानवस्येन शिर उपदध्यात्' इति वचनात् पुरुषशीर्षानुपधानस्य इवानित्य तदप्यनम । समर्थ १।२।६

● वैमृध यस्या कस्याचित् पौर्णमास्यामुपक्रम्य नोत्सृज्य । याज्ञिकास्तु वैमृध नित्य एव । ऐन्द्रस्य भिन्नतन्त्रयो पर विकल्प । तत्र प्रथमपौर्णमास्या य पक्षो गृहीत तमेव यक्ष यावज्जीवमनुष्ठेयेत्याहु । समर्थ. १।२।७.

■ वैमृधादौ सामिधेनीसाप्तदश्यानुपलब्धस्य अनारभ्याधीतसाप्तदश्येन उपसंहार ॥

अप्रकरणे तु यच्छास्त्र विशेषे श्रूयमाणम-विकृतमाम्भभाग्नात् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् । १०।८।९।१७ ॥

भाष्यम्-- अनारभ्य किंचिदाम्नायते 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधित सर्वविकृतीनामुपसतम्, कासुचित् विकृतिषु पुन श्रूयते वैमृधे अन्वारम्भणीयायाम्, पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायाम्, वैश्वानरायाम् आग्रयणेष्या इति । तासु विकृतिषु अस्य अभ्यास किमर्थमिति विचार । किं प्राप्तम्? अप्रकरणे यत् शास्त्रमाम्नातम्, विकृतिविशेषे पुन अविकृत श्रुतम्, तत् प्राकृतस्य न प्रतिषेद्धुम्, वैमृधादिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् इति, नान्यत् प्राकृतं कुर्यात् इति । न चैवं विज्ञायते वैमृधादिष्वेव साप्तदश्य न त्वन्यासु विकृतिषु इति । तासु तत् प्रत्यक्षेण वचनेन श्रुत न शक्य बाधितुम् ।

विकारे तु तदर्थं स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्-- यदि तु सामिधेनीना विकार. कश्चित् श्रूयेत, ततो विकारार्थमाम्नातमिति गम्येत, न तु विकार श्रूयते । तस्मात् प्राकृतप्रतिषेधार्थमेवेति ।

वाक्यशेषो वा क्रतुनाऽग्रहणात् स्यादनारभ्य-विधानस्य । १९ ॥

भाष्यम्-- वाशब्द पक्ष व्यावर्तयति । वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु अनारभ्यविधानस्य, सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् एतासु विकृतिषु इति । तेन अन्यासु विकृतिषु न स्यात् । ननु प्रत्यक्षश्रुत अन्यासु विकृतिषु, तन्न शक्य बाधितुमिति । उच्यते । सत्य प्रत्यक्षश्रुत सामिधेनीषु, न तु तत् क्रतुना गृह्यते । क्रतुसम्बन्धाभावात् प्रयोगवचनोऽपि न गृह्णाति, सति वैमृधादिसम्बन्धे वाक्ये । यदेतत् साप्तदश्य अनारभ्योक्त तत् वैमृधादीना अङ्ग इति प्रत्यक्ष वाक्यम् । तस्मात् नान्या विकृतय तत् गृह्णन्ति । अक्रतुग्रहणे च सति सामिधेनीना साप्तदश्य निष्फलत्वान्न क्रियेत । तस्मात् अनारभ्याम्नाते वैमृधादिषु वाक्यशेष । आह, ननु वाक्यभेदो भवति, सामिधेन्य सप्तदश भवन्ति, ताश्च वैमृधादिष्विति । उच्यते । द्वे एवे वाक्ये । पूर्वेण वाक्येन याऽर्थ उक्त तस्यैव विशेष परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ।

शा-- 'कल्प्तोपकारा प्रकृतौ सामिधेन्यो यतस्तत । ताभिरेव निराकाङ्क्षा नेच्छन्ति प्राकृतान्यथम् ॥ साप्तदश्य त्वनारभ्यवादमात्रमनूद्यते । सामिधेन्यस्तु चोद्यन्ते ताभिश्चापूर्वता स्फुटा ॥ भवेदेवमपूर्वत्व सामिधेनीविधिर्यदि । साप्तदश्यविधिस्त्वेष तस्माच्चापूर्वता भवेत् ॥'

सोम-- अनारभ्याधीतस्य आहवनीयस्य पदहोमादिष्वनिविष्टविषये सङ्कोचेऽपि अनारभ्याधीतस्य आरभ्याधीतमात्राश्रयविधित्वे दर्शितविषये सङ्कोच इत्युक्तिन भवति । सूत्रार्थस्तु-- अप्रकरणे यत् आम्नातम् विकृतिविशेष पुनरधीतमविकृत श्रूयते तत् आवश्यकत्वात् चोदकप्राप्तिविरोधार्थमिति ।

वि-- ' सामिधेनीसप्तदश्य वैमृधादावपूर्वगीः । सद्वृत्तिर्नो, पक्षस्य क्लृप्त्याऽऽयोऽस्त्वाम्यमागवत् ॥ , सामिधेन्यश्चोदकाता. सप्तदश्यं तु वैमृधे । पुनर्वाक्येन सहार्थमनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ '

भाट्ट-- अनारभ्याधीतं सप्तदश्य प्राकरणिकपाञ्चदश्यानुरोधात् प्रकृतौ निवेशमलभमानं विकृतौ निविशते इति स्थितम् । अतश्च तत् ' य इष्ट्या ' इतिवाक्यप्रमितमन्त्रस्काल्यवत् सर्वविकृत्यर्थत्वमेव । ततश्च वैमृध-पशु-मित्रविन्दा-आग्रयणादिरूपविकृतिविशेषे ' सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् ' इति पुन.श्रवण न तावत् उपसंहारार्थम् , सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्ते. । न हि अत्र ' पुरोडाश चतुर्धा करोति ' इत्यादिवत् शाखान्तरत्वम् । न च एकशाखास्थत्वेऽपि अनारभ्याधीतेन सामिधेनीसम्बन्धः, प्राकरणिकेन क्रतुसम्बन्ध· इति विषयभेदात् सार्थक्य इति वाच्यम् । उभयत्रापि सामिधेनीपदस्यैव उद्देश्यसमर्पकत्वेन तत्स्वरूपे सार्थक्यप्रसक्तौ लक्षणया अपूर्वसाधनीभूताग्निसमिन्धनप्रकाशकमन्त्रत्वस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकतया विषयभेदाभावात् । अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकं पर एकत्र प्रकरणम् , अपरत्र अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध. इत्येतावान् भेद. । न तु एतावता विषयभेद । अतश्च उपसंहाररूपसप्तदश्यपुन श्रवणप्रयोजनासंभवात् अनारभ्याधीतवाक्यप्रमितानुवादमात्र सप्तदश्यपदं अङ्गीकृत्य सामिधेनीविधिरेव ' अप्सुमन्तावाज्यभागौ ' इतिवत् अङ्गीकर्तव्य. । अतश्च गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन अपूर्वत्व वैमृधादीनाम् । इति प्राप्ते, सामिधेनीविधिमात्रेण अपूर्वत्वाङ्गीकारे अग्नेः अपि अप्राप्त्यापत्तेः अपूर्वत्वायोगात् सप्तदश्यस्यैव अनुविशेषजन्यापूर्वसाधनीभूतसामिधेन्युद्देशेन विधि । तत्फल च अनारभ्यवाक्यस्य न्यमात्रविषयत्वेन उपसंहार. । न च विषयभेदाभावात् सामान्यविधिवैयर्थ्यम् , उभयत्र अपूर्वसाधनीभूताग्निसमिन्धनप्रकाशकमन्त्रत्वस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि अपूर्वसाधनीभूतार्थत्वे अपूर्वार्थत्वस्यापि आर्थिकत्वात् तस्मिन् प्राकरणिकवाक्यस्य तात्पर्यम् , अनारभ्याधीतस्य तु तत्साधनीभूतार्थत्वे इति विषयभेदात् , प्राकरणिकवाक्येन एव उभयसिद्धे. । अनारभ्याधीतवाक्यवैयर्थ्यशङ्का तु ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इतिवत् अभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनया परिहर्तव्या । न च प्राकरणिकसप्तदश्यवाक्येन तात्पर्यग्रहात् अनारभ्यवाक्येन सर्वविकृतिषु न अतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यस्य नित्य बाध. अपि तु विकल्पेन । अतश्च पक्षप्राप्तसप्तदश्यनियमार्थं प्राकरणिकवाक्य अर्थवत् इति एव किं न स्यात् इति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य शब्दस्वभावसिद्धत्वेन विकल्पे तद्बाधापत्तेः । अतश्च अभ्युदयशिरस्कत्वमपि प्रकल्प्य उपसंहारार्थत्वमेव युक्तम् । अतश्च वैमृधातिरिक्तविकृतिषु सप्तदश्येन न पाञ्चदश्यबाधः ।

मण्डन-- ' सप्तदश्य नियम्यते । ' १०.

शंकर-- ' उपसंहारवर्णनम् । ' १०.

• वैमृधादिषु सत्स्वेव विकृतिषु सामिधेनीसप्तदश्यं मान्यासु विकृतिषु । भा. १०।८।३।१७.

वैमृधारम्भः आधानानन्तरपौर्णमास्यामेवेति न नियमः ॥

यत् ' अग्ने निरूप्य ' इत्यस्य पौर्णमासीप्रकरणे पाठादग्रशब्देनाधानाव्यवहितोत्तरपौर्णमास्येव ग्राह्या । इति प्राप्ते, ' अग्रेऽकृत्वा नेदानीं कुरुते ' इत्यादावकरणपूर्वकालमात्रप्रत्यायकस्य अग्रशब्दस्य पौर्णमासीविशेषपरत्वे लक्षणापत्ते. ' अग्ने निरूप्य ' इतिवाक्यस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वात्स्या कस्याश्चित् पौर्णमास्यामुपक्रम्य नोत्स्रष्टव्यम् । याज्ञिकास्तु वैमृधो नित्य एव । ऐन्द्राग्न्यभिवासनत्वयो. पर विकल्पः । एतयोर्मध्ये प्रथमपौर्णमास्यामिच्छया यः पक्ष परिगृहीतस्तमेव पक्ष यावज्जीवमनुवर्तेतेत्याहु. । संकर्ष. १।२।७.

• वैमृधेष्टिः न पौर्णमास्यङ्ग ' संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपाल निर्वपति ' इति पौर्णमासीसमापनविधानात् । वि. १०।२।१२. • वैमृधेष्टिः पौर्णमास्यङ्गम् , न दर्शाङ्गं ' संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ' इत्युक्तत्वात्तु दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्युत्तर वैमृधमिति विशेषः । वि. ४।३।१८ । पौर्णमास्यनन्तरमेव सत्र वैमृध कर्तव्य न तु कालान्तरे, अनुनिर्वपति इति अनुशब्दबलात् । सोम. ४।३।१८.

ॐ वैमृधन्याय । वैमृध पौर्णमास्यङ्गमेव न दर्शाङ्गम् ॥

उभयार्थमिति चेत् । ४।३।१३।३२॥

भाष्यम्-- दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति 'सस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ' इति । तत्र सदेह किमु-भयाङ्ग वैमृध , कालार्थ. पौर्णमासीसयोग , उत अङ्ग-प्रयोजनसब ध इति । किं प्राप्तम् ? एव चेत् उभयार्थो वैमृध । कुत ? प्रकरणे उभयोराम्नानसामर्थ्यात् । कालविधिशक्यत्वाच्च सस्थाप्येति ।

न शब्दैकत्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्-- एक शब्द , अनुनिर्वपतीति । एक स्मिन्नेव वाक्ये न द्वौ सबन्धौ शक्नोति विधातुम् । वैमृधस्य दर्शपूर्णमासाभ्या पूर्णमासीकालेन च । एकार्थत्वात् हि एक वाक्य समधिगतम् ।

प्रकरणादिति चेत् । ३४ ॥

भाष्यम्--- प्रकरणादिति यदुक्तम् , तत् परिहर्तव्यम् ।

नोत्पत्तिसयोगात् । ३५ ॥

भाष्यम्-- नैतदेवम् , एतदेव वैमृधस्योत्पत्ति-वाक्यम् । तत् दर्शपूर्णमासाभ्या वा प्रकरणात् एकवाक्य भावमियात् । प्रत्यक्ष वा पौर्णमास्या । तत्र प्रत्यक्षसंयोग प्रकरणाद्बलवान् । प्रत्यक्षश्च पौर्णमास्या सयोग , परोक्ष इतरेण । तस्मात् पौर्णमास्यङ्ग वैमृध इति ।

टुप्-- ' सस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ' इत्यनेन वैमृध एव पौर्णमास्यङ्गत्वेन विधीयते । नान्यद्वाक्यान्तरमस्ति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वानगमकम् । येनानेन वाक्यभेद क्रियेत ।

शा--' पौर्णमास्या हि सयुक्तो वाक्येनानेन वैमृध । तस्य प्रकरण नेष्ट तद्धयसयुक्तगोचरम् ॥ '

सोम--- पूर्वेणाक्षेपेण प्रत्यवस्थानात् सगति । ननु पूर्वपक्षेऽपि पौर्णमास्यामेव वैमृधोऽनुष्ठेय न तु दर्शे अपि, तथा च कालसयोगबाधापत्ते । तत्र वचना त्पौर्णमास्यामनुष्ठितोऽपि प्रकरणाविशेषादुभयाङ्गमित्ये तावन्मात्रम् । अत एव तत्प्रदर्शनावसरे ग्रन्थकारेण उक्तम् ' तस्मिन् काले क्रियमाण. प्रकरणादुभयोर्दर्श पूर्णमासयोरङ्गम् ' इति । ततश्च पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठानैक रूप्यात् किं प्रयोजनं चिन्ताया , इति चेत् उच्यते-यत्र पौर्णमास्यतिपाते प्रायश्चित्त कृत्वा केवल दर्शोऽनु ष्ठीयते तत्र दर्शाङ्गतया वैमृध कार्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु न इति ।

वि-- 'सस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरित: ।, द्वयोरङ्गमुतैकस्य, द्वयो स्यात्सन्निधानत: ॥, उत्पत्ति-वाक्यत पूर्णमाससंयोगभासनात् । तस्यैवाङ्ग न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ॥ '

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयो ' सस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ' इति श्रुतो वैमृधोऽपि प्रकरणादुभ योर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । न च वाक्येन पौर्णमासीमात्रा ङ्गत्वावगम , वाक्यस्थपौर्णमासीशब्दस्य ल्यप्प्रत्ययोपात्त-कालप्रतियोगिसमर्पकत्वाच्च समाप्तिविशेषणत्वेनाङ्गिपरत्वा भावात् । अन्ते वा सस्थाप्येतिपदस्य साकाङ्क्षत्वापत्ते । न च फलापेक्षायामन्यार्थमप्युपात्तस्योपस्थितत्वात् तत्सि-द्धप्रतिज्ञावत् तद्वाचकपदान्तरकल्पनया पौर्णमासीमात्रा थैत्वमिति वाच्यम् , प्रयाजादिवत् प्रकरणेनोभयार्थ त्वकल्पने प्राप्त याविभूतिः तदैव पदान्तरकल्पनानुपपत्ते । अत स्वतन्त्रकालविधानात् पौर्णमास्युत्तरकालमेव तद्दिने क्रियमाणोऽप्युभयाङ्गमुभयप्रयुक्त । इति प्राप्ते, प्रयाजे-ष्वकल्पनप्राप्तयाविभूते कल्पने गौरवात्तत्र विलम्बोप-स्थितिकस्यापि कल्पनानुपपत्तरस्यैव कल्पनम् । प्रकृते तु पौर्णमास्युपकारस्यापि कल्प्यतया स्ववाक्योपस्थित-त्वपदकल्पनया वाक्येनैव तन्मात्राङ्गत्वम् । अतश्चात्र पौर्णमासीप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालविशिष्ट कर्मैव पौर्णमास्यु द्देशेन विधीयते । न चैव तस्यापि विकृतित्वादतिदेशेन 'न दध्या ' इत्यादिवचनेन वा अमावास्याकालत्वापत्ति , अनुवादेन पौर्णमास्यान-तर्यस्यापि विधेयत्वेन तद्बा धात् । न चैवमनुनिर्वाप्ये देविकाहविर्वत् प्रधानमात्रो त्तरत्वस्यैवापत्ते प्रयोगवद्धिर्भावानापत्ति । ' सस्थाप्य ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त । यच्चानुयात्सद्वयात् ' इति दक्षिणाभेदाम्नानाच्च प्रयोगभेदस्य वक्ष्यमाण-त्वात् । तत्प्रयोगस्तु परमापूर्वजननानुकूलाया फलानु-

कृत्यायामेव वा समुदायापूर्वनिष्ठाया योग्यताया द्रष्टव्यः। प्रयोजनं पूर्वपक्षे अमावास्याया तन्त्रमध्ये वैमृध. कार्यं इति तन्त्रसारः। तन्न, स्वतन्त्रकालक्रमयोराम्नानात्। अतोऽमावास्याविकारेष्वनतिदेशः प्रयोजनम्। यदा तु पार्वणहोमवदस्यापि विकृत्यतिदेशो नेष्यते तदा तत्स्वे उभयोरुच्छेदः। सिद्धान्ते पौर्णमासस्यैवेति द्रष्टव्यम्।

मण्डन-- 'पौर्णमासस्य वैमृधः।'

शंकर-- 'वैमृध. पौर्णमास्यङ्गम्।'

॥ नष्टस्याग्नेरुत्पादकाकाङ्क्षाया वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया अस्य अग्निहोत्रापेक्षिताहवनीयाग्न्युत्पादकत्वकल्पनया सन्निपत्योपकारकत्वमेव। भाट्ट ९।४।५, ॥ पिण्डपितृयज्ञ दर्शाङ्ग 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति' इति वाक्ये दर्शेष्टिपूर्वेद्युःकालश्रवणात् वैमृधन्यायेन दर्शेष्टिरुपस्थितत्वम्। ४।४।८, ॥ मध्य शान वाक्यात् वैमृधन्यायेन षडहाङ्ग न तु अनुष्ठानसादेश्यात् त्रयस्त्रिंशाङ्गम्। १०।६।९, ॥ वारुणीनिष्कासस्य वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया सत्कार्यत्वात् एकादशे वक्ष्यमाण अर्थकर्मत्वं पर तुषादौ इत्युक्तम्। ७।३।४, ॥ 'स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोति' । सप्तम्या अधिकरणत्वेन स्थाणोर्गुणत्वे अपि प्रयोजनाकाङ्क्षाया वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया यूपोपयुक्तस्थाणुसंस्कारार्थत्वावगतिः। १०।१।६, ॥ हारियोजनस्य (ग्रहस्य) वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया ग्रहणाङ्गत्वे न प्रमाणमस्ति। ४।३।१२

॥ सौत्रामण्या 'ऐन्द्रवारुणसावित्रा. (पशु-) पुरोडाशा भवन्ति' पशुपदस्यापि स्ववाक्ये श्रुतत्वात् ('अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनुनिर्वपति' इत्यत्र) न वपाभ्यासादौ वैमृधन्यायाशङ्काऽपि। भाट्ट १०।१।९.

॥ वैमृधयागः पौर्णमासा समानतन्त्र एव कार्यं, इति चेत्, न। 'पौर्णमासेन हविषेष्ट्वा अनुनिर्वपति' इति वचनान्तरे पौर्णमासेन इति तृतीयानिर्देशेन साङ्ग प्रधानकरणभावनानिर्देशेन प्रयोगोत्तरकालप्रतीते. तस्य एकतन्त्रस्यापि प्रयोगसमाप्तिपरत्वात् दक्षिणाभेदाच्च भिन्न तन्त्र एवेति सिद्धान्त। सकर्प. १।२।५.

॥ न चात्र (आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति) वैमृधवत् पदान्तरकल्पनाऽपि। अङ्गभूतकालविशेषणत्वेनैवाङ्गत्वोपपत्ते.। भाट्ट. ४।३।१२, ॥ हविरार्तिन्यायेन निमित्तविशेषणतया अन्वितस्यापि षडहस्य उपस्थितत्वात् वैमृधवत् पदान्तरकल्पनया तदङ्गत्वमेव। १०।६।९.

॥ वैयधिकरण्येन शब्दाना सम्बन्धः षष्ठ्यन्तद्रव्यपदोच्चारणे (भवति)। वा. ३।१।६।१२ पृ ६८५.

॥ वैयाकरणाः। औचित्यमपि वाक्यार्थावधारणोपाय सङ्गिरन्ते शाब्दाः। कणिका. पृ. ४२२. ॥ वैयाकरणा.। औत्पत्तिकवादिनः केचित् स्वमेव रूपं अध्यस्य शब्दः अर्थं प्रत्याययति इति प्रतिपन्नाः। युक्तिश्चोक्ता, स्वमेव रूपं शब्दस्य येष अर्थपरिणतिः इति। बृहती. पृ. १०६। वैयाकरणाः किल शब्द एव अर्थरूपेण अध्यस्तः शब्दादवगम्यते इति मन्यन्ते। योऽयमर्थाकार स शब्दस्यैव रूप यस्मात्, तस्मात् शब्दाध्यासरूपोऽर्थः। अर्थाकारस्य शब्दरूपत्वे च निर्देशतुल्यतैव हेतु। इति। ऋजु. पृ. १०६. ॥ वैयाकरणाः वचनस्य परिपूर्णार्थत्वौचित्ये वचनमध्याहरन्तो दृश्यन्ते शाब्दा.। कणिका. पृ. ३८३. ॥ वैयाकरणाः (तु) शक्ति बोधकत्वमेव। एव लाक्षणिकार्थेऽपि शक्तिरेव। अत एव 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इत्याहुः। मणि. पृ. ७४. ॥ वैयाकरणानां गुणवचनशब्दः द्रव्यप्राधान्ये वर्तते, गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानत्वात्। नहि वैयाकरणाना वैशेषिकवत् गुणा. परिसङ्ख्यायन्ते। किं तर्हि? अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः। वा. ३।१।६।१२ पृ ६८५.

॥ वैयाकरणपक्षे आत्मभावात् अवयवातिरिक्तावयवाभावाच्च। सु. पृ. १४२१.

॥ वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभावाभ्युपगम.। सु. पृ. १४३२, वैयाकरणमते धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभाव। पृ. १४३३, ॥ वैयाकरणमते कर्मणि, मीमांसकमते धर्मसङ्ख्याया तिङ्क्त्वत्ति.। पृ. १४०७.

* वैरहत्य महापापम् । बाल पृ ६०

* वैराज पृष्ठ मैत्रावरुणस्य विश्वजिति । भा ७।३।३।८, * वैराज ब्रह्मसाम विश्वजिति सवपृष्ठ । १०।६।५।१४ * वैराज साम, षडहे चतुर्थेऽहनि पृष्ठ निष्पादकम्, विश्वजिति च सर्वशब्देन षडहात् प्राप्तम् । वि ७।३।३ * 'वैराजस्य स्तोत्राय आग्नेयो गृह्यते' इत्यत्र वैराजस्तोत्राख्यदेवताकयागविधि आग्नेय इति नामधेयम् । इति पूर्वपक्ष । वैराजस्य स्तोत्राय इत्यस्य वैराजसम्बन्धिस्तोत्राय इत्यर्थ किंवा वैराजे इति सप्तम्या कालवाद वैराजकाले गीयमानस्तोत्रार्थं इत्यर्थ इति सिद्धान्त । सङ्कर्ष ३।३।६

* वैराजसामा एकविंश षोडशी ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेष । वैराज च पृष्ठार्थमेव न सर्वार्थम् । भा १०।६।६।१५-२१, * वैराजसामा षोडशी प्रकृति लिङ्गेन सामशब्देन वैराजपृष्ठ इति गम्यते । ३।८।२२। ४४ * वैराजसाम्न षोडशिनतौ होतृ पृष्ठे निवेशो न कृत्स्नक्रतौ, 'षोडशी वैराजसामा' । १०।६।६। १५-२१

* 'वैरिमरणकामो यजेत' इति यत्र श्रुत तत्र वैरिमरणरूपपरानिष्टचिन्तनादेव पापम् अभिचारार्थं कर्मणस्तामसधर्मत्वस्मरणात् वा पापम् । भाट्ट ४।१।२ वर्णक २

* वैरूप वैरूपसाम्नि उक्थ्ये पृष्ठार्थम् । न तस्य कृत्स्नक्रतुसंयोग । १०।६।६।१५-२१ * वैरूप साम षडहे तृतीयेऽहनि पृष्ठनिष्पादकम्, विश्वजिति च सर्वशब्देन षडहात् प्राप्तम् । वि ७।३।३ * वैरूप होतृ पृष्ठ विश्वजिति । भा ७।३।३।८ * वैरूप होतृ पृष्ठ विश्वजिति सवपृष्ठे । १०।६।५।१४ * वैरूपस्यैव होतृ पृष्ठस्तोत्रार्थे निवेश षाडहिकाना रथन्तरादिसाम्ना मध्ये, विश्वजिति । १०।६।५।१३-१४ मीको पृ ३६९० 'विश्वजिति षाडहिकरथन्तरादिसाम्ना०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वैरूपादिसाम्ना बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टाना उक्थ्यादिक्रतौ होतृ पृष्ठे एव निवेश, न तु कृत्स्ने क्रतौ । १०।६।६।१५-२१ मीको. पृ १०८६ 'उक्थ्यादिक्रतौ बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टाना०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वैरूपवैराजसाम्नो पृष्ठकार्ये निवेश । वि १०।६।८

* वैरूपसामा उक्थ्य इति प्रकृतिलिङ्गेन साम शब्देन वैरूपपृष्ठ इति गम्यते । भा ३।८।२२।४४, * वैरूपसामा उक्थ्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेष । वैरूप च पृष्ठार्थमेव न तस्य कृत्स्नक्रतुसंयोग । १०।६।६।१५-२१ * 'वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्वदेकसामा स्यात् ।' १०।६।६।१५ ॥ इत्यत्र सूत्रे 'उक्थ्यो वैरूपसामा' 'एकविंश षोडशी वैराजसामा' इत्यत्र सर्वप्राकृतसाम्ना निवृत्तिमाशङ्क्य पृष्ठस्तुतावेव रथन्तरादिस्थाने नियम्येते न सर्वाणि सामानि सत्सामान्येन वैरूपादे क्रतुविशेषणत्वोपपत्ते इति वक्ष्यते । रत्नाकर ३।१।८।८ श्लोक

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्वदेकसामा स्यात् । १०।६।६।१५॥

'उक्थ्यो वैरूपसामा' इति श्रूयते । सोऽयं वैरूपसामा उक्थ्य एकसामा स्यात् । एकमेव वैरूप साम यस्मिन् स एकमानसामा स्यात् । क्रतुसंयोगात् कृत्स्नेन क्रतुना वैरूपसामसंयोगस्य उक्तत्वात् । त्रिवृद्वत् यथा 'त्रिवृदग्निष्टोम' इति कृत्स्ने क्रतौ एक एव त्रिवृत् स्तोमो भवति तद्वत् । इति पूर्व पक्ष ।

पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । १६ ॥

'उक्थ्यो वैरूपसामा' इति कृत्स्ने उक्थ्ये क्रतौ एकमेव वैरूप साम इति पूर्वपक्ष वाशब्देन व्यावर्त्य सिद्धान्तमाह वैरूपसामा उक्थ्य इति वैरूप साम पृष्ठार्थे पृष्ठकार्ये स्यात् न सर्वस्मिन् क्रतौ एकमेव वैरूपम् । प्रकृतिलिङ्गेन सामशब्देन संयोगात् वैरूप साम यस्मिन् सोऽय वैरूपसामा इति बहुव्रीहि । तेनेतरेषु सामसु परिसमाप्ता सत्स्वपि पृष्ठकार्ये विद्यमानेन रूपेण वैरूपसामता सिद्धा भवति । तस्मात् वैरूपसाम्नि उक्थ्ये पृष्ठकार्ये वैरूप इति सिद्धान्त ।

त्रिवृद्वदिति चेत् । १७ ॥

'त्रिवृदग्निष्टोम' इत्यत्र यथा कृत्स्ने क्रतौ एक एव त्रिवृत् स्तोमो भवति न पञ्चदशादिरपि । तद्वत् उक्थ्यो वैरूपसामा इति कृत्स्ने उक्थ्ये एकमेव वैरूप साम स्यात् नान्यत् इति उक्त इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् । १८ ॥

'त्रिवृद्वदिति चेत्' (१७ सू.) इति शङ्काया मुत्तरमाह– नैतदेवम् । कृत्स्ने उक्थ्ये न एकमेव वैरूप साम । प्रकृतौ दृष्टेन 'वैरूपसामा' इति सामशब्देन लिङ्गेन अकृत्स्नसंयोगात् अकृत्स्नसंयोगस्य गम्यमान त्वात् । नैव त्रिवृति प्रकृतिलिङ्गेन केनचित् संयोगो ऽस्ति येन अकृत्स्नता अवगम्येत । तस्मात् त्रिवृदग्निष्टोमदृष्टान्तो विषम । तस्मात् उक्थ्ये वैरूपस्य न कृत्स्नसंयोग । इति सिद्धान्त ।

विधित्वान्नेति चेत् । १९ ॥

ननु भूमाग्नि क्रतौ 'तस्य धेनुर्दक्षिणा' इत्यस्य विधित्वात् इत्यस्मात् विधे धेनु कृत्स्नक्रतुदक्षिणाया कार्ये भवति एव उक्थ्येऽपि, कृत्स्न सामकार्ये वैरूप स्यात् न केवल पृष्ठकार्ये इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

स्याद् विशये तन्न्यायत्वात् कर्माविभागात् । २० ॥

'अथैष भू तस्य धेनुर्दक्षिणा इति धेनुदृष्टान्त वैषम्येण निराकरोति । भूमि नाम क्रतौ धेनु कृत्स्नाया क्रतुदक्षिणाया निवर्तयित्री स्यात् । धेनु कृत्स्नां नवु दक्षिणा निवर्तयेत वा इति विशये संशये तन्न्याय त्वात् तस्या दक्षिणाया न्याय रीति यस्या धेवा सा तन्न्याया, तन्न्यायत्वात् स्यात् धेनुनिवर्तिका । कर्मा विभागात् दक्षिणाया कर्मण कार्यस्य क्रतिनामानति रूपस्य कृत्स्नया वा दक्षिणया धेना वा क्रियेत नास्ति तत्र विभाग वैषम्यम् । एव तन्न्यायत्वात् कर्माविभा गात् धेनु कृत्स्नक्रतुदक्षिणाया निवर्तिका इति युक्तम् । उक्थ्ये वैरूपसाम्नि तु प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् न कृत्स्न सामनिवर्तकत्व इति दृष्टान्तवैषम्यम् । तस्मात् उक्थ्ये वैरूप पृष्ठकार्ये एव इति सिद्धान्त ।

प्रकृतेश्चाविकारात् । २१ ॥

उक्थ्ये वैरूपस्य साम्न न कृत्स्नक्रतुसंयोग प्रकृते अविकारात् । प्रकृते प्राकृतस्य चोदकस्य विकारो बाधो यथा न स्यात् । कृत्स्नक्रतुसंयोगे तु चोदकस्य बाध स्यात् । तस्मात् उक्थ्ये पृष्ठकार्ये एव वैरूप साम, परि- शामकार्ये तु इतराणि सामानि इति सिद्धान्त । के

* वैरूप्यलक्षण वाक्यभेद । 'जाघन्या पत्नी संयाजयन्ति' इत्यत्र यदि जाघनुद्देशेन च कर्म विधीयते पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते तत्र अनेकार्थविधानात् वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेद स्यात् । शा ३।३।१०।२१ .

* वैरूप्यलक्षण वाक्यभेद । भेदनिरूपण मीको. पृ १४६९ 'वाक्यभेद' इति हिन्दी शब्दस्ये द्रष्टव्यम् । बाल पृ १८०–१८२

* वैशद्य अयो वात्सल्यस्य वरो । सु पृ १३२७

* वैशम्पायन सर्वशाखाध्यायी । भा १।१। ८।३०

* वैशस विरोध । सु पृ १३४

* वैशेषिका शब्दप्रमाणवादिन । सु पृ ११४१.

* वैशेषिकादय स्वनात्मनापि अनधिगतेन (कमतु) अनधिकार वदन्ति । (तत्तु न युक्तम्) । वा ३।८।८।१८.

* वैशेषिकवत् वैयाकरणाना न गुणा परिसंख्या यन्ते । किं तर्हि ? अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणिव्यव हार । वा ३।१।६।१२ पृ ६८९

※ वैशेष्यात्तु तद्वाद इति न्याय । अयमपि महाग्रामादिरूपलौकिकव्यवहारमूलक वाटीकेषु गण नीय इति । साहस्री ३३९

* वैश्य अपि प्रजापालनेन राजशब्दभाग् भवति । परन्तु तत्र राजशब्दो गौण । वि २।३।२ * वैश्य द्वादशसु वसन्तेषु अग्निमादधीत । भा ६।१।७।२८ * 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इति । वैश्यशब्दघातात् । एव सातश्वव्यमपि वैश्यस्यैव । ६।६।७।३७, * 'वैश्यो वैश्वदेव' इत्यत्र वैश्वदेवशब्द अर्थवाद न गुणविधि ,

स्तुत्यर्थवाद । ११।८।१२।२३-२, * 'वैश्य शरदि अग्निमादधीत' । ६।१।७।२६, ११।३।२।१, * 'वैश्य शरदि उपनयीत' । ६।१।७।३३. * वैश्यस्य आमिक्षा अत्र ज्योतिष्टोमे भक्षणम् । भक्षाधिकरणम् । ४।३।४।८-९. * वैश्यस्य आर्त्विज्य प्रतिषिद्धम् । भा ६।६।३।१८ * वैश्यस्य इव ब्राह्मणस्यापि इष्टिपूर्वकत्व-सोमपूर्वकत्वयोराधाने विकल्प । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य तु ब्राह्मणे सोमात् ऊर्ध्वमुत्कर्ष । वि ५।८।४, * वैश्यस्य वसन्ते आधान च शरदि । २।३।३, * वैश्यस्य ऋणत्रयापाकरण नित्यम् । ६।२।११ * वैश्यस्यैव न केवल किंतु वर्णत्रयस्याप्यधिकार सामिधेनीसाप्तदश्यविशिष्टासु निरूढिषु । ६।६।७।३६-३९. मीको पृ. २८३ 'अधिकार अध्वरकल्पादिषु०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * वैश्यस्य ज्योतिष्टोमे न्यग्रोधफलचमस सोमस्य स्थाने न तु सोमभक्षस्तस्य । फलचमसश्च सोमविकार । फलचमसस्य होम दर्शनक्रमेण वर्त्य । वि ३।५।१९ * वैश्यस्य ज्योतिष्टोमे फले चमस इत्याविकार न भक्षविकार । भक्षणमपि च तु हविर्धानात् स्यादेव । फलचमसाधिकरणम् । ३।५।१९।४७-५१. * वैश्यस्य ज्योतिष्टोमे फलचमस, न सोमचमस । भा ३।६।११।३६. * वैश्यस्य इत्यर्जने कृष्यादिरेवोपाय । उपायान्तर तु प्रत्यवाय । वि ४।१० गणक ४, * वैश्यस्य यज्ञाद्यपि सामिधेनीसाप्तदश्यम्, विकृतौ तु [illegible] । ३।६।३ * वैश्यस्य रायोवाजीय ब्रह्मसाम कुर्यात् । भा ६।१।७।२८, * वैश्यस्य रायोवाजीय ब्रह्मसाम कुर्यात् इति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकमेव न नित्यम् । ४।३।२।४, * वैश्यस्य रायोवाजीय ब्रह्मसाम द्वादशाहे । १०।६।३।१७ * वैश्यस्य अत्र आमिक्षा ज्योतिष्टोमे । १०।८।१११, १२।१।१४।३० * क्षत्रियवैश्ययो मधुशीधोन प्रतिषेध (माध्वी-गौडी) । अनतिचारगुणमात्रस्य त्रैवर्णिकाना प्रतिषेध । या १।३।३।७ पृ २०९ । वैश्या असवर्णे निषेध । मु पृ १०० * राजन्यवैश्ययो सोमस्य भक्ष प्रतिषेधम्, असोमपीथत्व हेतुमाह । भा १२।४।१५।४७ * वैश्याना ऋत्विक्त्व नास्ति किंतु ब्राह्मणानामेव । १२।४।१५।४३-४७ मीको पृ २८४ 'अधिकार आर्त्विज्ये ब्राह्मणस्यैव' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * वैश्याना ज्योतिष्टोमे फलचमसो विधीयते 'स यदि राजन्य वा वैश्य वा याजयेत्०' इत्यादिना । भा १२।४।१५।४४, * वैश्याना नाराशंसो द्वितीय प्रयाज । ६।६।१।१. * वैश्याना राजन्याना च ब्राह्मणानामिव न्यायेन मनुष्यकल्पौ विकल्पितौ । सङ्कर्ष ३।८।९ * वैश्याना सत्राधिकारो नास्ति । ६।८।३।१६-२१. मीको पृ. २०२ 'अधिकार सत्रे ब्राह्मणानामेव' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वैश्यक्षत्रिययोरपि ऋणत्रयापाकरण नित्यम् । ६।२।१।३२ वर्णक ७ 'सोमविन्यासजाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वैश्यनिमित्तकसामिधेनीसाप्तदश्येन नित्यपाञ्चदश्यस्य बाध । याल पृ १३२

* वैश्यब्राह्मणयो राजसूये नाधिकार, राजन्यस्यैव । भा ११।४।२।१०

* वैश्यराजन्ययो यजमानयो फलचमस होम भक्षयो । ३।५।१९।४७- १ मीको पृ २८१२ 'फलचमसाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वैश्यसामिधेनीसाप्तदश्यस्य नैमित्तिकस्य काम्येन एकविंशतित्वेन बाध । याल पृ १३३

* वैश्यस्तोम ज्योतिष्टोमपूर्वक । भा १०।४।२१।८३ * वैश्यस्तोम सत्यपि साम्न्ये विप्रराजन्यौ न कुरुत । या ३।३।७।१८ पृ ८४३ * वैश्यस्तोमे अविरुद्धाना बृहद्रथन्तरधर्माणा कण्वरथन्तरे समुच्चय । १०।२।२६।४२ मीको पृ १३५१ 'कण्वरथन्तरे अविरुद्धाना०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तर पृष्ठम् । भा १०।२।२६।४८ वैश्यस्तोमे 'कण्वरथन्तर पृष्ठ भवति', तत्र प्रकृतयोर्बृहद्रथन्तरयो उभयो स्थान पतितम् तत्र समुद्रध्यान-निमीलनादीना अविरुद्धधर्माणा समुच्चय । 'उच्चैर्गेय' 'नोच्चैर्गेय' इत्यादीना विरुद्धधर्माणा विकल्प । इति भाष्यमतम् । बृहद्धर्माणा सर्वेषा रथन्तरधर्माणा च सर्वेषा

विकल्पः एवेति वार्तिककारमतम् । वि. ९।२।१६. ● वैश्यस्तोमे कण्वरथंतरस्य पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य 'पुनानः सोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम् (न रथंतरयोनौ बृहद्योनौ वा)। १०।४।२२।४६-४७. मीको. पृ. १३४९. 'कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● वैश्यस्तोमे कण्वरथंतरस्य पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानं न तु रथंतरायुत्तरयो. । १०।८।२३।४८-४९. मीको. पृ. १३५१ 'कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वकर्मणे साकमेधीयैककपाले वरुणप्रघासगतकायैककपालधर्माणा अतिदेशः । भा. ७।१।४।२३.

● वैश्वकर्मणैककपालैन्द्राग्नयोः साकमेधीययोः चातुर्मास्यगतप्राधानिककायैककपालैन्द्राग्नसवनिधनार्थवादविधिकाण्डस्यातिदेशः । भा. ७।१।४।२२.

● वैश्वदेवं पर्व 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति देशस्य नियमविधि. नानुवादः । ४।२।९।२३-२४.

● वैश्वदेवः ग्रहयजिः ज्योतिष्टोमे वर्तते । तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते । तन्मध्ये अङ्गदेवता अपि । भा. १२।१।१२।२६. ● वैश्वदेवश्चरुः आग्रयणगतः दर्शपूर्णमासयोर्विकृतिः । भाट्ट. १२।२।१४. ● 'वैश्वदेवं चरुं निर्वपेत् भ्रातृव्यवान् ...... यद्घोऽस्मृग्नेत् यत्र स्वय आश्लिष्येत् तद् विष्णव उरुक्रमायावद्येत्' अत्र आवाहनकाले विष्णुरुरक्रमो नावाहयितव्यः । सति तु निमित्ते तद्यागः एवं कर्तव्यः । १०।१।१।१-३ वर्णक ३, ● 'वैश्वदेवं चरु पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा' इय अवेष्टिषु तृतीया राजसूये । भाट्ट. ११।८।३. ● वैश्वदेवेन पर्वणा गवा प्रभूतपयस्त्वे वसन्तेऽपि यजेत । संकर्ष. ३।१।२३, ● 'वैश्वदेवेन (चातुर्मास्येषु) पशुकामो यजेत यस्मिन्नृतौ प्रभूतं गोषु पयः स्यात्' । ३।१।२३. ● 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत', 'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत' चातुर्मास्येषु । भा ११।२।१।११, ११।२।३।१३. ● वैश्वदेवस्य चरोस्तु ऐन्द्राग्न-अग्नीषोमीयविकृतित्वे अनियमः । बाल. पृ. १२०.

● वैश्वदेवे आग्रयणे वैश्वदेवविकृतत्वनियमो नास्ति । १२।२।१५।३५-३७. मीको. पृ. ८५८ 'आग्रयणे ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयो.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● वैश्वदेवे कर्मणि 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वाजिन कर्मान्तरमेव न तु आमिक्षायुक्ते कर्मणि गुणविधिः । २।३।९।२३-२४. ● वैश्वदेवे निशस्तपत्तिराहुतीनाम् । 'नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाज्यभागौ, अष्टौ हवींषि, अग्नये समवद्यति, वाजिनो यजति, आहुतीना सपत्ये निशस्ताय' । भा. १२।१।१।४, ● वैश्वदेवे आग्नेयस्य एककपाल चातुर्मास्येषु । ७।१।४।२२. ● वैश्वदेवे पर्वणि चातुर्मास्यगते वैश्वदेव्यामिक्षा पयस एव विकारो न दध्नो न चोभयोः । ८।२।४।१९-२३. ● वैश्वदेवे पर्वणि (चातुर्मास्येषु) दध्यानयनस्य आमिक्षैव प्रयोजिका न वाजिनमपि । वि. ४।१।९. ● वैश्वदेवे पर्वणि नोत्तरवेदिमुपवपन्ति । भा.७।३।८।२०. ● वैश्वदेवे पर्वणि (चातुर्मास्येषु) वाजिननाशे आज्येन वाजिनयागस्य समापनम् । भाट्ट. ४।१।९. ● वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च एककपालब्राह्मणमाम्नातम्, तस्य च अर्थवादसहिताङ्गविधिकाण्डस्य साकमेधेषु अतिदेश. न तु अर्थवादमात्रस्य । वि. ७।१।४.

ॐ वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । १।४।११। १३ ॥

चातुर्मास्ये प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे संदेहः– 'वैश्वदेवेन यजेत' इति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः, कर्मनामधेयमिति । अत्र प्रभाकरेण सगतिलोभादिदं तदधिकरणमुपवर्णितम् । वैश्वदेवशब्दस्य न तावत् कर्मनामधेयत्वम्, विनैव मत्वर्थलक्षणया तद्धितान्तत्वेन गुणविधानेऽपि कर्मसामानाधिकरण्योपपत्ते. । नापि गुणविधानम्, प्रकृतसकलयागानामेवोत्पत्तिशिष्टदेवतारुद्धत्वेन देवतारूपगुणान्तरविधानासंभवात् । नापि विश्वेदेवविशिष्टकर्मान्तरविधानम्, प्रकृतविश्वेदेवविशिष्टामिक्षायागप्रत्यभिज्ञानेन कर्मान्तरस्य बुद्धौ निवेशयितुमशक्यत्वात् । तस्मान्न गुणविधानम्, नापि कर्मनाम-

वैयर्थ्यमितरत्र प्रसङ्गादप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु– यथाभाष्यं नामधेयत्वेनैवेति । तदयुक्तम् । वक्ष्यमाणपूर्वपक्षन्यायेन गुणविधित्वेनैव अध्यारोपायोगापत्तेः. यत्किञ्चिदेतदिति यथावार्तिकमेवाधिकरणं प्रवर्त्यते । नामधेयत्वञ्च तावत् निरूप्य प्रसङ्गेनाधिकरणत्रये द्रव्यनामसु प्रवृत्तिनिमित्तं निर्णीतं इदानीमेकदेशगतप्रवृत्तिनिमित्तेनापि प्रकृतानेककर्मनामधेयत्वं भवतीति प्रतिपादयितुं पुनरारम्भः । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । वैश्वदेवशब्देन हि देवताविशिष्टं द्रव्यं प्रतिपाद्यते । द्रव्यं च प्रकृतेषु यागेषु प्राप्तत्वात्र विधिविषयः । किन्तु लोहितोष्णीषन्यायेन विशेषणीभूताप्राप्तदेवताविषयोऽयं विधिः । न च देवताया द्रव्यविशेषणत्वम्, मत्वर्थलक्षणया 'साऽस्य देवता' इति (पा. ४।२।२४) तद्धितस्यैव विशिष्टविषयत्वात् । अतो नात्र गुणविधौ मत्वर्थलक्षणादोषः । प्राप्ते कर्मणि देवतारूपैकगुणविधानात् न च वाक्यभेदोऽपि । एकस्मिन्नेव आमिक्षायागे विश्वेदेवप्राप्ते इतरेष्वप्राप्तत्वाच्च तत्प्रख्यन्यायेन वैयर्थ्यम् । न च विश्वेदेवे श्येनवत् कस्यचित्कर्मणः सादृश्यप्रतिपादकं वचनमस्ति, येन तद्व्यपदेशविषयत्वम् । न चात्र परोपादानमस्ति, येन वाजपेयवद्रूढत्वम् । अतो गुणविधित्वप्रतिपक्षस्य कस्यचिदभावात् गुणविधित्वमेव ।

किञ्च कर्मनामधेयत्वे कृत्स्नमेव वाक्यमनुवादकमनर्थकमेव आपद्येत । न च 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' 'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत' इति प्रयोगवाक्यापेक्षितसमुदायीकरणमेव अनुवादप्रयोजनमिति वाच्यम् । एतद्वाक्यन्यायेन वैश्वदेवपदस्य प्रयोगवाक्येऽपि समुदायानुवादकत्वसम्भवात् । न च नामधेयप्रवृत्तिनिमित्तमप्यस्ति । प्रत्येकं समुदाये च विश्वेदेवानामभावात् । तदुक्तम्– 'न समस्तानुवादस्य किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । विश्वे देवा न च प्राप्ताः प्रत्येकं सहितेषु च ॥' इति (वा १।४।१३ पृ ३४६) । अतो गत्यन्तराभावात् उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधेऽपि 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायेन वा विधिप्रत्ययानुवादेन वा प्रकृतेष्वामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु विश्वेदेवदेवतानां विधानमिति । अतो 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यत्र वैश्वदेवपदे विश्वेदेवविधानाश्रवणादाग्नेयादिष्विति विश्वेदेवानां विकल्प इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

न प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानेन न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १४ ॥

अयमभिप्रायः ——भवेदेवमुत्पत्तिशिष्टगुणावरोधेऽपि गुणविधानं यद्यगतिर्भवेत् । अस्ति तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वमेव गतिः । ननु 'वैश्वदेवेन यजेत' इति वैश्वदेवपदस्य प्रकृतसकलयागनामधेयत्वमपेक्षितम् । न चामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु यागेषु वाक्यान्तरेण विश्वेदेवप्राप्तिरस्ति । तस्य तत्प्रख्यन्यायेनापि नामधेयत्वमुच्यते । स्यादेवं यदि प्रकृतेषु सर्वकर्मसु मुख्यमेव वैश्वदेवपदं स्यात् । अपि तर्हि लाक्षणिकम् । लक्षणा चैकदेशद्वारेणापि छत्रिन्यायेन समुदाये नानुपपन्ना । न च एवं सति लक्षणादोषादेव गुणविधित्वमिति वाच्यम् । उत्पत्तिशिष्टदेवताख्यगुणावरुद्धे कर्मणि विप्रतिषिद्धदोषदुष्टविकल्पापादकस्य देवतान्तररूपगुणविधानस्य लोकप्रसिद्धच्छत्रिन्यायेन अनुवादगतलक्षणातोऽतिजघन्यत्वात् । तदुक्तम्– 'गुणान्तराय क्लृप्ताङ्गावकाशो गुणोऽपरः । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नाम्नैव युज्यते ॥' इति (वा १।४।१० पृ ३४७) । न च सिद्धान्ते निष्प्रयोजनः सर्वानुवादः । 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति प्रयोगवाक्यापेक्षितसमुदायकरणेनैव प्रयोजनवत्त्वात् । न च एतद्वाक्यन्यायेनैव प्रयोगवाक्येऽपि वैश्वदेवपदस्य समुदायकरणसम्भवाद्वैयर्थ्यमस्येति वाच्यम् । देशसम्बन्धपरस्य प्रयोगवाक्यस्य सति सम्भवे समुदायापादकत्वेनोभयपरत्वगौरवाश्रयणायोगात् ।

किञ्च, वैश्वदेववाक्यस्य असति समुदायकरणे देशसम्बन्धकरणेन प्रयोजनवतः प्रयोगवाक्यस्य मुख्यवैश्वदेवपदानुरोधेनैकवचनानुरोधेन चैकस्यैव आमिक्षायागस्य देशविधानार्थत्वात् न वैश्वदेवानां वैश्वदेवत्वलक्षणार्थत्वे कारणमस्ति । अनुवादवाक्यस्य तु प्रयोजनान्तराभावात् समुदायकरणार्थं वैश्वदेवानां वैश्वदेवत्वलक्षणार्थत्वं युक्तमेव ।

तस्मात् 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यत्र लक्षणया वैश्वदेवात्वैश्वदेवप्रकृत्तसकलयागनामधेयमेव वैश्वदेवपदमिति। प्रयोजनम्--पूर्वपक्षेऽग्न्यादिभिर्विश्वेदेवाना विकल्प। सिद्धान्ते तु नियमेव अग्न्यादिदेवतावत्त्वमेवेति। सूत्रं तु- 'न प्रकरणात्' विश्वेदेवाना सर्वैः सबन्ध.। प्रत्यक्षविधानेन अग्न्यादिभि सम्बन्धात्। 'न हि प्रकरण द्रव्यस्य' प्रत्यक्षविहितदेवतासंबन्धबाधने प्रकरण न समर्थमित्यर्थः। सौता.

❀ वैश्वदेवे विकल्प इति चेत्। १।४।१०। १३॥

चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणि श्रुतं 'वैश्वदेवेन यजेत' इति। प्रथमे पर्वणि तावत् 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति सौम्य चरुम्' इत्यादिना अग्न्यादयः अष्टौ देवता उक्ताः। 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यनेन तु विश्वदेवलक्षणदेवतारूपो गुणो विधीयते इति वैश्वदेवे पर्वणि अग्न्यादिभिः विश्वेषा देवाना विकल्प. स्यात् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात्।

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य। १४॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि विहिताभिः अग्न्यादिभि देवताभि 'वैश्वदेवेन यजेत' इति विहिताना विश्वेषा देवाना विकल्पः इति पूर्वपक्षिणा यदुक्त तन्न। वा शब्दोऽपि पूर्वपक्ष व्यावर्तनमेव द्योतयति। विश्वे देवा. प्रकरणात् स्युः, अग्न्यादयस्तु 'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यादिना उत्पत्तिविधौ प्रत्यक्षविधानात् स्युः। प्रत्यक्ष विधान च प्रकरणात् बलवत्। तस्मान्न विकल्पः। द्रव्यस्य नहि प्रकरण अपेक्ष्यते यदा द्रव्यस्य अष्टाकपालादे. अग्न्यादिसबन्धो विधीयते न तदा प्रकरणापेक्षा। अथवा यत् द्रव्यस्य प्रकरणं तत् न वैश्वदेववाक्येन आश्रितम्। किंच नहि प्रकरण श्रुतस्य द्रव्यस्य अग्न्यादिरूपस्य बाधने समर्थम्। तस्मात् वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेय न गुणविधायकम्।

मिथश्चानर्थसंबन्धः। १५॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि अग्न्यादयो देवता विहिताः। 'वैश्वदेवेन यजेत' इति वैश्वदेवशब्देन विश्वदेवरूपगुणविधि विकल्पेन स्यात् इति गुणविधिपूर्वपक्षे दोषमाह। वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ यागाः। तत्र वैश्वदेवी आमिक्षा उक्ता। पुनश्च यदि अग्न्यादीन् उद्दिश्य तत्स्थाने विश्वदेवदेवतारूपगुणविधि स्यात् आमिक्षावाक्ये विश्वेषा देवाना उद्देश्यत्व स्वीकार्यं वैश्वदेवेन इति तु तेषा विधेयत्व इति एकस्यैव देवताविशेषस्य मिथ उद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्या संबन्धः अनर्थः अशक्य. स्यात्। तस्मान्न गुणविधिः।

किंवा नामधेयगुणविधिरूपयो. अर्थयो प्रयोजनयोः सकृदुच्चरितेन वैश्वदेवशब्देन सह उद्देश्यविधेयभावलक्षण. सबन्धो न युक्तः। तस्मात् कर्मनामधेयमेव न गुणविधिः।

परार्थत्वाद् गुणानाम्। १६॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि 'वैश्वदेवेन यजेत' इति श्रुतम्। वैश्वदेवशब्दोऽयं कर्मनामधेयम्। न विश्वदेवदेवतारूपगुणविधायकम्। अत्र पर्वणि अष्टौ यागा विहिताः। विश्वदेवरूपगुणविधिपक्षे तु एक एव यागः स्यात् एकदेवताकत्वात्। पुरोडाशादिद्रव्याणा भिन्नत्वेऽपि तेषा गुणाना सता परार्थत्वात् यागार्थत्वात् याग भेदकत्वानुपपत्ते.। गुणावृत्त्या प्रधानावृत्तेरयुक्तत्वात्। एकयागत्वे च 'नवाहुतयो हूयन्ते' इति नावकल्पेत। तस्मात् वैश्वदेवशब्द. कर्मनामधेयम्, न देवतारूपगुणविधायक। 'मिथश्चानर्थसबन्ध. परार्थत्वाद् गुणानाम्' इत्येकं सूत्रम्। गुणाना द्रव्याणा परार्थत्वात् यागार्थत्वात् एकदेवताकत्वेन मिथ सह प्रदाने क्रियमाणे विशस्तप्रत्यभावात् अनर्थसबन्ध स्यात् इति तदर्थः। इति वार्तिकम्। के.

● अर्थवादाना अवयवार्थपरत्वाभावे 'वैश्वदेवे विकल्प इति चेत्०' इत्यधिकरणविरोध.। तत्र 'यद्विश्वे देवा समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इति निर्वचनमाश्रित्य वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वव्यवस्थापनम्। कु. १।२।१।१८.

● 'वैश्वदेवी आमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र समवकार प्रति०पदविप्रकर्षाभिधानम्। १ आमिक्षायां सामान्यत. देवतान्वयाभिधान न वाजिनस्य

इति प्रथम प्रकार । २ द्रव्यादिकल्पनाऽकल्पनरूप द्वितीय । ३ सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षण तृतीय । ४ श्रुतिलक्षणात्मक चतुर्थ । ५ गत्यभेदेह लक्षण पञ्चम । ६ उत्पत्तिशिष्ट-उत्पन्नशिष्टत्व लक्षण षष्ठ । ७ रूढियौगिकत्वलक्षण सप्तम । सु पृ ८३१-८३३ ● वैश्वदेवी आमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् ' इत्यत्र तु यद्देवतात्वरूपभेदात् कर्मभेद चातुर्मास्यवैश्वदेवपर्वणि । वि २।२।९ ● वैश्वदेवी कृत्वा प्राजापत्यै पशुभिश्चरन्ति वाजपेये । भा ५।२।१२ ११।२।०।२४ ● वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकाम ' इत्यस्य पञ्च इह अनुमन्येत, सन्ति तु प्रतिबन्ध अ मान्तरेऽपि । ४।३।१।२७-२८ थणाक २ मीको पृ १३२८ ' ऐहिकामुष्मिकत्वम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

वैश्वदेवाधिकरणम् । वैश्वदेवशब्दो यागविशेष नामधेयम् ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । १।४।१०।१३॥

भाष्यम्— चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेव सदेह ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिरुत कर्मनामधेयमिति । इति यदि सदेहो न सदेह । वैश्वदेवे विकल्प । गुणविधिर्वैश्वदेवशब्द । गम्यते हि गुणविधानम् । विश्वे देवा विधीयन्ते आग्नेयादिषु यागेषु । तत्राग्न्यादीना विश्वैर्देवैर्विकल्प । एव प्रसिद्धिरयमर्थो भविष्यति ।

वा— तद्धितोपादानात् मत्वर्थस्य न लक्षणा । न चानेकार्थविधि येन वाक्य भिद्येत । न च समस्तेषु कर्मसु तत्प्राप्त्यनन्तरमुत्तरं । न च यथाऽग्निहोत्र समासोऽनभिव्यक्तस्ताथा अत्र तद्धित । सत्र द्रव्यरूपा एव देवताविधयो भवन्ति । न च द्यावापृथिव्योर्विश्वेदेवै कश्चिद्विप्रतिषेध । न च फलप्रकरणाद्वाजपेयवदैकरूप्य यजे, पक्षयो हि कर्मान्तरानुवादेन देवता विधातु मिष्यारम्भ । सर्वत्र च नामधि तानुमानान्न यद्दिधान्या दिविनाशेन व्यवधानम् । अथवा नामधेयान्यपि यौगि कानि निमित्तादिभ्यामाय वाद्यिपदानि दर्शानि वैश्व देवशब्दोऽपि तथा_स्थितयन तत्र संबन्ध । तत्र विकल्प इति गुणविधि फलेन प्रतिज्ञानम् । एव हि शङ्क्यते । यत्र गुणविधिन तर्हि कर्म विधीयते । न चापि दूरस्थ मनुवदितु शक्यते तत्र, प्रकृतयोपादिकर्मानुवादेनान्यस्य देवताविधानानुपपत्तिवाक्यभिद्देवता तत्रपेक्षायाः आह —विकल्पस्ताभि सह भविष्यति । न चात्रापि सूत्र कारस्याध्याहारगम्यार्थोऽस्ति कश्चिदीयत्वं कश्चित् इयित मित तुल्यत्व न भवते । किञ्च ' न समस्तानु वादस्य किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । विश्वे देवा न च प्राप्ता प्रत्येक सहतेषु वा ॥ ' यदि हि गुण न विदध्यात्तत समस्तमेव वाक्यमनर्थक स्यात् । विश्वे देवमध्यस्थ न प्रकृताना प्रत्येकमस्ति न समुदाये येनानूद्यत । न च आमिक्षायागस्य केवलस्य यजिना ग्रहणम् । न च वैश्वदेवशब्दस्तद्धितयत्वनेष्यते । तस्मात् समस्तु यागेषु गुणविधि । तदेतत् स्यात् । एक एव शब्द समस्तु विधिगमिषाया चानुवाद इति विप्रति षिध्येत । तन्न । प्रकृतत्वाविशेषेऽपि यत्र प्राप्तिर्न विद्यते । विधेस्तत्रोपसंहारात्र वैरूप्य भवि ष्यति ॥ '

न वा प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरण द्रव्यस्य । १४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । प्रत्यक्षश्रुतिविहिता आग्न्या दयस्तेषा यागानाम् विश्वेदेवा वाक्येन प्रकरणात्तेनैव ना येनेति गम्यते । न चात्र विषमशिष्टो विकल्पो भवितुमर्हति । न हि प्रकरण श्रुतस्य द्रव्यस्य बाधने समर्थम् । तस्मात् कर्मनामधेयम् ।

वा— अत्रोच्यते । नात्र प्रकृतेषु गुणविधिरुप पद्यते । कथम् । " गुणा द्रव्यावरुद्धत्वात्तावदत्राश्रयो गुणोऽपर । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते ॥ आग्नेयादयो ह्युत्पत्तिवाक्ये तद्धितश्रुत्याऽष्टा कपालाग्निना देवता विश्वेदेवा वाक्येन । ननु अष्टाकपाला कपालादिवत् षाड्गुण्येन । न । तद्धितेन तु परिशेषस्य कृते द्रव्य एव वे वाक्येन विशेषणविशेष्यभावमात्रकर णात् । वैश्वदेवशब्देऽपि तथेति चेत् । न । यागलक्षित द्रव्यत्व पश्चादनाश्रयणात् । न तावद्वैश्वदेवेनेति प्रकृत मग्न्यादीना द्रव्य देवतासंबन्ध भूयते । तत्र यजेतेति

सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विज्ञायते वैश्वदेवेन यागेनेति । ततश्चान्यथा यागसम्बन्धानुपपत्त्या तत्साधनं द्रव्यं लक्षणया देवता इत्युक्तं भवतीति । वाक्येन च यागमात्रसम्बन्धे सति प्रकरणादिदं कल्पनीयं तेनैवाऽऽग्नेयादिना यागेन वैश्वदेवेन यजेत नान्येनेति । न त्वग्न्यादिविधौ काचित् लक्षणापेक्षा प्रकरणापेक्षा चेति वैषम्यम् । ' नहि प्रकरणं द्रव्यस्य ' इति । यदा द्रव्यस्याग्न्यादिसम्बन्धो विधीयते न तदा प्रकरणापेक्षा इत्यर्थः । अथवा यद्द्रव्यस्य प्रकरणं न तद्देवतोद्देशवाक्येन आश्रितम् । भाष्ये तु द्रव्यशब्दो वस्तुवाची । न हि श्रौतस्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं बाधकम्, वैयधिकरण्यं वा, द्रव्यस्य यत्संनिधानेन श्रुतमग्न्यादि तस्य प्रकरणं न बाधकमिति । प्रकृतत्रिवृदुद्देशश्च न दूरस्थानुवादेन गुणविधिर्विशिष्टापूर्वकर्मविधानं वा । विप्रकीर्णयागैकीकरणाच्च समुदायानुवादोऽर्थवान् । न हि ' वसन्ते वैश्वदेवेन ' ' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन ' इत्यादि विधानं परस्परसहितानामष्टानां हविषां समुदायवशादृतेऽवकल्पते । तस्मादेकदेशस्थैरपि विश्वैर्देवैरुपलक्षितानां छत्रिन्यायेन तत्सम्बन्धितयैव सर्वेषां नामधेयत्वम् ।

मिथश्चानर्थसंबन्धः । १५ ॥

भाष्यम्— अथोच्येत वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन प्रत्यक्षमग्न्यादिगुणविशिष्टो यागगणो लक्ष्यते । वैश्वदेवी हि सवाऽऽमिक्षा समस्तेति । यदि वैश्वदेवशब्देन यागगणो लक्ष्यते न तर्हि विश्वेदेवा विधीयन्ते । कथं सह दुष्परितो वैश्वदेवशब्दो यागगणं लक्षयिष्यति विश्वांश्च देवान् विधास्यतीति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वैर्देवैर्मिथः संबन्धो घटते । तस्मात् कर्मनामधेयमेव न गुणविधिरिति ।

वा— ' वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते । सह विध्यनुवादौ हि नैकः शब्दः समश्नुते ॥ ' अथ वा यदुक्तं निर्मन्थ्यादिवन्नामैव सद्गुणमपि विधास्यतीति । तत्र अभिधीयते । मिथश्च नानयुगविरुद्धसंबन्धः । निर्मन्थ्यस्तु गुणविधिरिति ।

परार्थत्वाद् गुणानाम् । १६ ॥

भाष्यम्— परार्थाश्च गुणाः । ते न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । तेन सकृत्त्यागः कर्तव्यो न गुणानुरोधेनाऽऽवर्तितुमर्हति । सम्प्रतिपन्नदेवतत्वाच्च न विरोधः । तत्रैकस्यां प्रधानाहुतौ त्रिंशदाहुतयो हूयन्ते इति त्रिंशत्संख्यासम्पत्तिः आहवनीयाहुतीनां नावकल्पते । तस्मात् कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ।

वा— पूर्वेणैकसूत्रमपि संभवति । मिथः सह प्रदाने क्रियमाणे त्रिंशत्संपत्त्यभावादनर्थसंबन्धः स्यात् । कुतः ? ' हविषो गुणभूतत्वान्न कर्मावृत्तिहेतुता । देवतैक्यात्सह त्यागो लाघवाद्धि प्रसज्यते ॥ ' तेन सकृत् त्यागः कर्तव्य इति सत्यां सहप्रदानशक्तौ नाऽऽवृत्तिर्युक्ता । सम्प्रतिपन्नदेवतात्वाच्च सहप्रदानमविरुद्धं शक्यं कर्तुं ततश्च त्रिंशत्त्वविरोधः । त्रिंशत्पूरणं च केषाञ्चिदेवम्, नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाघारौ, द्वावाज्यभागौ, अष्टौ प्रधानाहुतय इति । अपरेषां तु स्विष्टकृद्वाजिनेज्याग्रहणादाघारौ न गणितौ । सर्वथा तु प्रधानाहुतिभेददर्शनसिद्धिः ।

वा— चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागाः श्रूयन्ते— ' आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सौम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम्, द्यावापृथिव्यमेककपालम् ' इति । तत्संनिधौ इदमाम्नायते ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति । तत्र संशयः किं यजेतेत्यनूदितानां यागानां वैश्वदेवशब्देन गुणविधिः विश्वेदेवा देवता विधीयन्ते किंवा तेषामेव नामधेयमिति । ' तत्र नामत्वपक्षे स्याद्वाक्यमेतदनर्थकम् । देवतातो विधेया स्यात् गत्यभावाद्धि कल्प्यते ॥ ' नामत्वपक्षे हि तस्य अविधेयत्वात् यागस्य च अन्यपरत्वेन अविधेयत्वात् समस्तवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात् गुणविधिः । ननु अन्यासक्तेषु यागेषु देवतान्तरमनवकाशमिति चेत्, न विकल्पसंभवात् । न च अत्रापि सूत्रभाष्यकाराभ्यां उत्पत्तिशिष्टत्वस्य कश्चिन्निमित्तं तुल्यत्वमाश्रयते । ननु च गुणाधिकरणे वत्सस्य कल्पने तेन गतार्थमिति चेत्, आनर्थक्यपरिहारात् ।

वक्ष्यति हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे ‘ दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बाधे यदि किंचिदनर्थकं भवति ततो विरोधो बाधो भवति ’ इति । तदिहाप्यविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् देवतैव विधातव्या । सा च गम्यमानत्वात् उत्पत्तिशिष्टाऽपि उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिः विकल्पिष्यते इति । स्यादेतदेव यदि वाक्यानर्थक्यं स्यात् । तत्तु अनुवादत्वेऽपि समुदायीकरणेन अर्थवत् । नहि नानावाक्यचोदितानां आग्नेयादीनां एकशब्दोपादानात् ऋते समुदायभावापत्तिः एकप्रकारसम्बन्धो वा लभ्यते । सति तु अनुवादे तेनैकेन निमित्तेन एकप्रतीत्या रूढानां एकसमुदायत्वं एकनामधेयत्वं च लभ्यते । ततश्च प्राचीनप्रवणे ‘ वैश्वदेवेन यजेत ’ इत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्य आग्नेयादियागसमुदायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि आमिक्षायागस्यैव वैश्वदेवत्वप्रत्यभिज्ञानात् प्राचीनप्रवणादिसम्बन्धः स्यात् । तस्मात् समुदायानुवादः । तत्र च यदृच्छयोगेन एकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात् तत्सम्बन्धेन नामधेयं वैश्वदेवशब्दः ।

सोम–पूर्वत्र यथा निर्मन्थ्यशब्दे उपसर्जनभूतमन्थनविधिः, एवं इहापि उपसर्जनविधिरिति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । सूत्रार्थस्तु – वैश्वदेवशब्दे गुणविधानात् विकल्प इति चेदिति ।

वि– ‘ चातुर्मास्यान्तर्गतप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके । वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः सर्वस्य नाम वा ॥, नामत्वे रूपाहित्वाद्विधिर्गुणता सति । अन्यादिभिर्विकल्पश्चेत् विश्वेदेवास्तु सन्तु ॥ अष्टौ यजेतेति तत्स्थं नाम वर्णितम् । अविधित्वेऽप्यर्थवत्त्वान्नाम प्राचीनप्रवणादिषु ॥ इष्यतेऽत्र यजते वा विश्वदेवा हवींष्यष्टौ । निरूपितं विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पत्तिशिष्टत्वे ॥ (गुरुमतमाह–) गुणत्वान्नवसु देवतासु चोदनेति चेत् । नोत्पन्नत्वेन सर्वस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ’

भाट्ट– चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ यागान् विधाय ‘ वैश्वदेवेन यजेत ’ इति श्रुतम् । तत्र वैश्वदेवशब्दः गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति चिन्तायां नामधेयत्वे समस्तवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् अगत्या आग्नेयादिषु सत्सु देवताविधिः । आमिक्षायागे विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् देवताविशिष्टयागान्तरविधानं वा, गुणात् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आमिक्षावाक्येन द्रव्यमात्रविधानम् । एवं च ‘अष्टौ हवींषि’ इति लिङ्गदर्शनस्याप्युपपत्तिः । इति प्राप्ते, नाग्नेयादिषु गुणविधिः, उत्पत्तिशिष्टदेवताविरोधात् । नापि यागान्तरविधिः भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधिगौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । अत एव नामिक्षावाक्येऽपि द्रव्यमात्रविधानं ‘ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ’ इत्याग्नेयादिवाक्यस्थस्य निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्य आमिक्षावाक्येऽनुषक्तस्य द्रव्यमात्रविधायकत्वे वैरूप्यापत्तेश्च । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां नामधेयं वैश्वदेवशब्दः उत्पत्तिशिष्टदेवताविरोधसहकृततत्प्रख्यन्यायात् । प्रवृत्तिनिमित्तं च विश्वदेवदेवताकामिक्षायागवद्विशिष्टसमुदायाश्रयत्वम् । वाक्यं च समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनुवादकम् । तत्प्रयोजनं च अष्टानामपि यागानां ‘ वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत ’ इति वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्याङ्गकलापेन फलसम्बन्धसिद्धिः । इतरथा आमिक्षायागस्यैव विश्वदेवदेवताकत्वात् वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्याङ्गकलापेन फलसम्बन्धापत्ते इतरेषामनङ्गतापत्तिरिति कौस्तुभे स्पष्टम् ।

मण्डन– ‘ वैश्वदेवे तु नामता । ’

शङ्कर– ‘ वैश्वदेवे च नामता । ’

* वैश्वदेवाधिकरणं उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वप्रत्यादनार्थम् । सु पृ ४७०, * वैश्वदेवाधिकरणम् । १।४। १०।१३–१६ । गुणविशिष्टस्यापि कर्मणो विहितस्य विशिष्टविध्यनुपपत्तिप्रसक्तेन विधिना विशेष्यस्यापि विशेषणवत् विधानात्, शुद्धानुवादेनापि वाक्यान्तरस्थस्यापि गुणस्य समाकर्षसम्भवात् वाक्यीयत्वाविशेषादि कल्पेन विधानोपपत्ते उत्पत्तिशिष्टेनापि सोमेन उत्पन्नशिष्टस्य दक्षिणादेराश्रयोगात् उद्भिदादिशब्दानां ज्योतिष्टोमे गुणविधित्वोपपत्ते उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेन गुणविधित्वनिरासाय उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वसिद्ध्यर्थं विशिष्टविधिमुत्पादनं स्वयमित्याशङ्क्य अनुष्ठानायोग्यत्वेन

शब्दस्य विधातुमशक्यत्वात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादावपि सामान्यतो द्रव्यदेवताविशिष्टस्यैव विधेयत्वाभ्युपगमात् विशिष्टविधौ स्ववाक्यश्रुतद्रव्यादिविशेषविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वेन अनुवादापत्तेः तादृशेनैव च नैराकाङ्क्ष्ये स्ववाक्यश्रुतगुणविरोधिगुणान्तरविध्यनुपपत्तेः विशिष्टविधौ सति उत्पत्तिशिष्टेन उत्पन्नशिष्टस्य बाधसिद्धिः इति विशिष्टविधिव्युत्पादनप्रयोजनं उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं समर्थयितु एतदधिकरणम्। तथापि उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं सिध्यति, नान्यथा। पृ. ४७१. ● वैश्वदेवाधिकरणम्। 'वैश्वदेवेन यजेत' इति चातुर्मास्यगतवाक्ये यजिना सकृदुच्चारितेन तन्नामिधानशक्त्या आग्नेयादियागसमुदायस्यैवोपस्थितिमुखेन भवति वैश्वदेवपदं समुदायनामधेयम्। कु. १।४।११।१४. ● वैश्वदेवाधिकरणे उत्पत्तिशिष्टेन उत्पन्नशिष्टस्य बाध उक्तः। सु. पृ. ४१२, ७९४. ● वैश्वदेवाधिकरणे तत्प्रख्यन्यायाक्षेपेण गुणविधिरपूर्वं पक्ष। कौ. १।४।११।१३ पृ २४४, ● वैश्वदेवाधिकरणे वैश्वदेवपदस्य तत्प्रख्यन्यायसिद्धं नामधेयत्वं आक्षिप्य समाधीयते। १।४।९।१५ पृ २१८, ● मत्वर्थलक्षणा-वाक्यभेद-तत्प्रख्य-तद्व्यपदेशाख्यैः चतुर्भिरेव प्रकारैः सर्वत्र नामधेयत्वमुन्नेयम्, न त्वेतेभ्यः अन्यः प्रकारोऽस्ति। विशिष्य चायमर्थो वैश्वदेवाधिकरणे निरूपयिष्यते। १।४।५।१९ पृ. २१७, ● यत्र हि अदृष्टभेदानुबन्धिकर्मभेदकल्पनातः प्रकरणभेदानापादकं नामधेयत्वमेव इति वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते। १।४।३।३ पृ १८४. ● वैश्वदेवपदस्य नामत्वमङ्गीकृत्य गुणार्थताऽपि अस्ति नास्ति इति वैश्वदेवाधिकरणे चिन्ता। सु पृ. ४५५.

● वैश्वदेवादिनामधेयस्य गुणानुवचनयोरयोगेन अर्थवत्त्वात् अनुवादेऽपि उपपत्तिः। सु. पृ. ७१२.

● वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः अग्रान्ताः सोमाः, अत्र विशेषस्तु महा. वाजरहिता. वाजपेये। वि. १०।३।१५.

● वैश्वदेवपर्वणि ब्रह्मवर्चसकामे काम्ये चतुर्थीकरणकाले नरो. शिपिविष्टाय वा स्वार्थदेवाय वा तेनाप. पतितेन शिवेन च वैष्णवयागं कुर्यात्। वाजपेयाभावे तु न कुर्यात्। तथा चासौ वैष्णवयागो न नित्यः। तस्मात् देवतावाहनकाले विष्णोरावाहनं न कार्यम्। वि. १०।१।१ वर्णकं ३.

● वैश्वदेवतन्त्रस्य मध्ये वैष्णवो याग उत्पन्नः 'यद्घोऽश्वमृञ्जेत्, यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्, तद् विष्णवे उरुक्रमायावद्येत्' इति वचनात्। भा. १२।२।५।१४.

● वैश्वदेवपदव्युत्पत्तिः (चातुर्मास्यप्रथमपर्वणि): आमिक्षायाः साक्षात् विश्वदेवदेवताकत्वं इतरेषां छत्रिन्यायेन। किंवा विश्वेषां देवानां अष्टसु कर्मसु कर्तृत्वात् वैश्वदेवत्वम्। उक्तं च– 'यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इति। वि १।४।११.

● वैश्वदेवपर्व चातुर्मास्यगतं प्रथमं पर्व। वि. ११।४।११. ● वैश्वदेवपर्व यज्ञकालं न ब्राह्मणाल्पम्। भा. ८।२।४।२३. ● वैश्वदेवपर्वणः पशुकाम्यया अनुष्ठाने आपशुलाभात् तदेव पर्व पुनः पुनः कृत्वा पशुलाभे इतराणि पर्वाणि सकृत्कर्तव्यानि प्रधानत्वेनैव। न तु अङ्गत्वेन। वसन्ते एव सर्वाणि सकृद्वा कर्तव्यानि। संकर्ष. ३।१।२४. ● वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ यागाः प्रधानं 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सौम्यं चरुं, सावित्रं द्वादशकपालं, सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं, मारुतं सप्तकपालं, वैश्वदेवीमामिक्षां, द्यावापृथिव्यमेककपालम्' इति (तैब. १।८।२)। वि. १।४।११, ● वैश्वदेवपर्वणि ऋत्विजां नियमविधिः 'चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः' अध्वर्युः, ब्रह्मा, होता, आग्नीध्र, प्रतिप्रस्थाता चेति। न तु अर्थापत्त्या नियमप्राप्तिः। ४।२।९. ● वैश्वदेवपर्वणि चातुर्मास्यगते 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति देशविधानेन प्रधानानामनपेक्षया साहित्या वगमात् तन्निर्वाहाय पदार्थानुसमयः। सोम. ५।२।१.

● वैश्वदेवपर्वणि 'त्रिंशदाहुतयो हूयन्ते' इति श्रुतम्। त्रिंशत्पूरणं च पंचदशविधम्–नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाघारौ, द्वावाज्यभागौ, अष्टौ प्रधानाहुतयः इति। अपरेषां तु स्विष्टकृद्वाजिनेज्याग्रहणात् आघारौ न गण्यौ। सर्वथा [illegible] प्रधानाहुतिभेददर्शनसिद्धिः। वा १।४।१०।२६.

* वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रवणे यजेत' इति विहारदेशस्योपदेश ॥

वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रवणे यजेत' इत्यधिकरण त्वेन विधानात् 'पदे जुहोति' इत्यनेनाहवनीयनिवृत्ति । इति प्राप्ते, 'पर्वता वै यजेत' इत्यादाविव दशवाच करात् तस्य च वैश्वदेवेनेति तृतीयया साङ्गप्रधान प्रयोगाधारप्रतीते यज्ञवाक्य इव जुहोतेरनुपादानाच्च न होमाधिकरणता किंतु विहारदेशोपदेश । अत एव 'यदेककपालमाहवनीये जुहोति यजमानमेव स्वर्गं लोकं गमयति' इत्याहवनीयदर्शन उपपन्नम् । सकर्ष २।४।१३

* वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति प्राचीनप्रवणस्य देशस्य नियमविधि, न तु अप्राप्तस्य नित्यप्राप्ति । वि ४।२।९, * वैश्वदेवपर्वणि बर्हिः 'मेधा सन्नद्ध बर्हिर्भवति ('मेधा बर्हि संनद्धं भवति' तैब्रा १।६।३) इति, इध्म 'मेध सनद्ध इध्म' इति, प्रयाजा 'नव प्रयाजा इज्यन्ते' इति । ७।१।३, * वैश्वदेवपर्वणि वाजिनाभावन उत्कर्षे गुणविधि न तु कर्मान्तरम् 'उत्करे वाजिनमासा दयति' । चातुर्मास्येषु सौमिकेषु । १०।२।३, * वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग कर्मान्तरम् । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्' इति आमिक्षा च वाजिन च द्रव्ये तस्मिन्नेव कर्मणि समुच्चीयेते विकल्प्येते वा इति पूर्वपक्ष । द्रव्यदेवता भेदेन वाजिनयाग आमिक्षाहोमात् कर्मान्तर इति सिद्धान्त । २।२।९, * वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग । तत्र ऐष्टिको विध्यन्त सानाय्यविकारत्वात् । न तु सौमविध्यन्त । ८।२।१, * वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग प्रतिपत्ति इति कर्मान्तरम् । ४।२।१ * वैश्वदेवपर्वणि वाजिन यादेवताना वाजिना आवाहन कर्तव्य इति पूर्वपक्ष । प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात् द्रव्यस्य चावाहन काले अनिष्पन्नत्वात् नावाहन इति सिद्धान्त । सकर्ष ४।३।८

* वैश्वदेवपर्वगतैककपालधर्माणां आग्रयणगत द्यावापृथिव्यैककपाले अतिदेश । ७।३।१०।२७ (भा २६–२७) 'स्वरसामैककपालामिक्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वैश्वदेवपर्वगत-मैत्रावरुण्यामिक्षाधर्माणां सर्वामिक्षासु अतिदेश । ७।३।१०।२७ (भा २६–२७) 'स्वरसामैककपालामिक्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वैश्वदेवपर्वगतवाजिने सानाय्यविध्यन्त । भा ८।२।१।१–९

* वैश्वदेवशब्द वैश्यस्तुत्यर्थ 'वैश्यो वैश्वदेव' न गुणविधि । वि १।४।१४

* वैश्वदेव्यामिक्षा सानाय्यविकार सोमादूर्ध्वं उत्कृष्यते, तत्प्रकृते सानाय्यस्य 'नासोमयाजी संन येत्' इति सोमात् ऊर्ध्वं उत्कर्षात् । वि ५।४।८ * वैश्वदेव्यामिक्षाया चातुर्मास्यवैश्वदेवपर्वगतायाः विध्यन्तस्य मैत्रावरुण्यामामिक्षाया अतिदेश । भा ७।३।१०।२६–२७ * वैश्वदेव्यामिक्षाया वैश्वदेव पर्वगताया ज्योतिष्टोमगतानुबन्ध्यास्थानीयमैत्रावरुण्या मिक्षा विकृति इति तद्धर्मातिदेश । शा ७।१।१० * वैश्वदेव्यामिक्षाया सानाय्यगतपयोधर्माणां अति देश । ८।२।४।१९–२४ मीको पृ २२२ 'अतिदेश वैश्वदेव्यामिक्षाया सानाय्यपयोधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वैश्वदेविक तन्त्र आग्रयणे न निवर्त्यते । १२।२।१५।३५–३७ मीको पृ ८५४ 'आग्रयणे एन्द्राग्नवैश्वदेवयो०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वैश्व देविका केचिद्धर्मा वरुणप्रघासेषु विधीयन्ते, यथा– 'अग्निं मन्थन्ति, प्रसुवो भवन्ति' इति । चातु र्मास्येषु । भा ७।१।३।१७

* वैश्वदेविकैककपाल एककपालाना प्रकृति । भा ७।१।५।२३

* वैश्वदेविकसार्वपादनिधिकाण्डस्य वरुणप्रघास गतपञ्चसंचरेषु अतिदेश । ७।१।३।१७–२१ मीको पृ २१४ "अतिदेश वरुणप्रघासगतपञ्चसंचरेषु०" इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

☒ वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरुरुक्रमस्य आवाहनस्य बाध ॥

विधे प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् । १०।१।१।१ वर्णक ३ ॥

भाष्यम्—एव वा—' वैश्वदेव चरु निर्वपेत् भ्रातृव्यवान्, त बर्हिषद कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेत्, इदमहममु चामु च व्यूहामीति । य द्विष्यात्त ध्यायेत् । यद्यघोऽवमृद्येत्, यद्य स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यत् ' इति । तत्र सशय कि विष्णुरुक्रम आवाहयितव्य , उत नेति । कि प्राप्तम् ? विधे प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् । आवाहयितव्य । ननु स्फ्ये कदाचित् नाऽऽश्लिष्येदपि, न वाऽधोऽवमृद्येत । तत्र आवाहन कृतमनर्थक स्यात् । न च वचनबलादाश्लेषयितव्य अवमर्दयितव्य वा । न खुपादेयत्वेन आश्लिष्टमवमर्दित वा श्रूयते । न च विष्णोरुरुक्रमस्य यागोऽर्थकर्म । किं तर्हि ? आश्लेषणेनावमर्दनेन च लक्षितमनेन प्रकारेण आहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा हि द्रव्यमपनयते तस्य प्रयोजन भवति स्फ्यादिसशोधनम् । इतरथा हि यागादृष्ट कल्प्येत । ननु यागादृष्टमवश्य कल्पनीयम् । सत्य कल्पनीयम् । द्रव्यप्रतिपादनद्वार तत् । अत्राच्यते । एतावमपि कर्तव्यम् । यथा कृष्णले चरौ पाक । अपिच कदाचिदाश्लिष्येत्, अधश्चावमृद्येत । तत्रान्तरिते आवाहने वैगुण्यमापद्येत । तत्राप्रमादाद्भिरावाहयित वा देवता, यदि स्फ्य आश्लेक्ष्यते, अधश्चावमर्दिष्यते । न आवाहनमङ्गम तदा इष्यते । स्वकाले ह्यावाहनेन देवता स्मरमाणा साध्वी भवतीति, न स्वकालोत्तरकाले । तत्र ह्यर्थप्राप्तमभ्यत्र स्मरणम् । अथ स्फ्यो नोपश्लेक्ष्यते, न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा कृतेऽप्यावाहने न किंचित् दुष्यति । नैव मन्तव्यम् । यथा राजा, अमात्यो वा, ब्राह्मणो वा परिचरितु निमन्त्रित आहूत अपरिचर्यमाणोऽवमानित मन्यमान मन्यमानोऽपचरिष्यति इत्याशङ्क्यते । एव देवताऽपीति । न तत्र देवताऽऽहूयते । आहूता सती हविरुपयोक्ष्यते, तर्प्स्यति च । तृप्ता प्रसेत्स्यति । प्रसन्ना सती फलेन सयोक्ष्यतीति । तदेतत्रपमे सिद्धम् । तस्मात्र दोष आवाहितायामनिज्यमानायाम् ।

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् । २ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्षव्यावृत्ति । एषोऽभिधानसस्कारो निवर्तते । कुत ? अभिधानसस्कारो द्रव्य या सति प्रयोजने क्रियते, नान्यथा । तद्वर्णितम् । यदप्युक्तम्, कदाचित् श्लिष्येत, अवमृद्येत वा । तत्राऽऽवाहन नान्तरेष्यते इति । नैव दोष । अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यम् । यत आवाहनस्य कालो न तदोरुक्रमयागस्य निमित्तमापतितम् । आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्याश्लिष्टम्, अनवमृदित वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चाऽऽवाहने प्रयोगे कृत मुपकारक भवति । तस्मात् विष्णुरुक्रमो नाऽऽवाहयितव्य इति ।

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ३ ॥

भाष्यम्— इत्युपवर्णनापरिहार उक्त ।

शा— 'वैश्वदेव चरु निर्वपेत् भ्रातृव्यवान्' 'उरुक्रमायावद्यति ' इति श्रूयते । तत्र सशय, कि वैश्वदेविकदेवतावाहनकाले विष्णोरावाहन कर्तव्य नेति । तत्र चोदकप्राप्ते कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, ब्रूम । नैमित्तिकविधेर्निमित्तापेक्षत्वात् निमित्तस्य च स्फ्यश्लेषादे अवश्यभावाभावेन देवताऽऽवाहनकाले निश्चयासभवात् अनिश्चितसद्भाव उरुक्रमयागविधान न आवाहन प्रयोक्तु क्षम अविहित च आवाहन कृतमपि निष्फलमेव, तस्मान्न कर्तव्यम् ।

नि— ' वैश्वदेवस्य तन्त्र य पक्षे विष्णु स कि पुरा । आवाह्यो वा न वाऽऽद्य आम्नयाद्गातिदेशनात् ॥ वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फ्याश्लेषदर्शनात् । विष्णुयागस्य संदेहाद्विष्णोरावाहन न हि ॥ '

भाट्ट— एव वा— ' वैश्वदेव चरु निर्वपेद् भ्रातृव्यवान् । ▪ बर्हिषद कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेदिदमहममु चामु च व्यूहामीति । य द्विष्यात्त ध्यायेत्, यद्यघोऽवमृद्यत् यद्य स्फ्य आश्लिष्येत् तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यति इति श्रुतम् । अत्र चतुर

वाक्ये तच्छन्दपरामृष्ट-द्विविधनवद्वयदेवताभयविशिष्टस्य यागस्य प्रतिपादने तत्तद्गुणसंस्कारस्याशक्यत्वेन लक्षणया वैश्वदेवयागाङ्गतया विधानम्। तत्र च यस्य समानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य निमित्तत्वप्रतिपादकत्वाभावेऽपि यत्तच्छब्दाभ्यामेकवाक्यत्वप्रतीतेः 'यन्धोऽस्वमृधत्' इत्यादिभिः प्रयोजकवाक्यपर्यायहेतुत्वाभिधानात् तस्य दोषोऽपि नैमित्तिकत्वे निमित्तत्वानामभावात् तद्भेदे च वाक्यभेदापत्त्या अन्यतरानुग्रहेण निमित्तद्वयेऽप्येक नैमित्तिकविधानम्, तेनान्यतरसन्निपाते अप्येतत्। उभयसन्निपाते तु तन्त्रेण कार्यैक्यात्।

अत्र चाग्नेयोत्तरा वैश्वदेवनाकत्वात् सत्यपि शब्दद्वय आग्नेयविकारत्वात् तदीयधर्मप्राप्तौ वैश्वदेवत धर्मप्रापणेन प्रयाजादीनां प्रसङ्गसिद्धावपि आवाहनस्य वैश्वदेविकावाहनेनैतदायदेवतास्मरणासम्भवात् प्रसङ्गसिद्ध्यनुपपत्तेरवश्यकर्तव्यस्य तस्य किं वैश्वदेविकदेवतावाहनकाले तदनन्तरं करणम् उत निमित्तसम्पातानन्तरमेव कार्यं क्रमश्च नाधिकेति चिन्तायाम्, क्रमनियामके प्रमाणाभावात् निमित्तसन्निपातात् पूर्वमेव कार्यम्। न च स्थाली स्रुचरुग्रहणे अघोरमर्दनादे नियतत्वाभावात् निमित्तापाते यागाभावेनावाहितदेवताया कोपापत्तिः, नियमे विग्रहादिनिराकरणेन तदनापत्तेः। न चैवमस्य गुडापकस्य निमित्तस्याभावात् तदानीमकरणम्, निमित्तस्य फलकामनावत् प्रधानमात्रानुष्ठापकतया तदङ्गानुष्ठापकत्वाभावात्। इतरथा विकृतौ प्राकृतस्य निमित्तस्य फलकामनाया वा अभावेन प्रयाजादीनां करणानापत्तेः। अङ्गिभूतस्य प्रधानस्यैवाङ्गप्रयोजकत्वसम्भवे तत्प्रयोजकस्य फलकामनादेः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवाच्च।

न च तर्हि प्रधानस्यापि तदानीमभावादावाहनकरणानापत्तिः, प्रकृतावत्र भाविन एव तस्यावाहनानुष्ठापकत्वेन तदुपपत्तेः। न च निमित्तसन्देहेन तस्य भावित्वे नियामकाभावः, भावित्वसन्देहस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रकृतावपि सत्त्वेन तत्समाधानाया एवावाहनानुष्ठापकत्वात्। इति प्राप्ते, सत्यपि प्रतिबन्धकादिना भावित्वसन्देहे स्वानुष्ठापकत्वप्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया एव प्रकृतावावाहनाद्यङ्गप्रयोजकत्वात्। इह च स्वानुष्ठापकस्य निमित्तस्याभावेन तत्प्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया अभावात् तदानीमावाहनानुष्ठानं निमित्तानन्तरं [illegible] तत्करणं भवत्येव। न च क्रमकालयोर्बाधः, पशुपुरोडाशीयस्य भागादेरिव तद्बाधे बाधकाभावात्।

वस्तुतस्तु— कालो नैव केनचिद्विहितः। स्विष्टकृद्भागदेवतावाहनानन्तर्यरूपो भवन्मतेऽपि बाध्य एव, वैश्वदेविकदेवतावाहनानन्तरं क्रियमाणत्वात्। तदानन्तर्यं तु चोदकातिदेशेन प्राप्तम्, विकृतावेव मुख्यक्रमेण क्रमस्वरूपता तु तस्य निमित्तानन्तर्यरूपस्थानविरोधादनवस्थैव। अतो नात्र कस्यचित्प्रातस्य बाधो न वाऽत्यल्पोपादीति ध्येयम्।

मण्डन— 'नावाहनं कार्यमुत्क्रमस्य।' उत्क्रमस्य नियमो आवाहनं प्रकृतिप्राप्तं न कार्यमित्यर्थः।

शङ्कर— 'उत्क्रमस्तु नावाह्य।'

ॐ वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात्। ४।४।६।१२॥

अभिचयने संवत्सरमुख्याभिधारणाभावे 'वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्' इति वैश्वानरेष्टिरुक्ता। सा किं नित्या नैमित्तिका वेति विचारे पूर्वपक्षमाह। चकारो दृष्टान्तार्थः। यथा दधिग्रहो नित्यः तथा वैश्वानरश्च यागो नित्यः स्यात्। नित्यैस्त्रिभिर्लोकैः समानसङ्ख्यत्वात्। 'त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति, त्रय इमे लोकाः, एषां लोकानामारोहाय' इत्यर्थवादे वैश्वानरहविषा लोकत्रयसमानसङ्ख्यत्वमुक्तम्। लोकानां च नित्यत्वम्। तेन नित्यो वैश्वानरः।

पक्षे वोत्पन्नसंयोगात्। १३॥

'वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्' इति संवत्सरमुख्याभिधारणाभावे उक्ता वैश्वानरेष्टिः नित्या इति सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षं वा-शब्देन निरस्य सिद्धान्तयति। वैश्वानरयागः पक्षे स्यात्, न नित्यः। उत्पन्नसंयोगात् उत्पन्नेन उख्यधारणाभावेन निमित्तेन दोषनिर्घातार्थं वैश्वानरस्य संयोगात् सम्बन्धश्रवणात्। लोकैः समानसङ्ख्यत्वं तु नित्यत्वेनैवोपपद्यते न नित्यत्वेन। तस्मात् नैमित्तिकः। घे

* 'वैश्वानरश्च नित्य. स्यात्०' इत्यधिकरणे (४।४।६।१२) 'यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते, यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्तिं मार्च्छेद् वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्' इति अग्नौ श्रुतम्। तत् संवत्सराभरणं अर्थवादमात्रं इति नित्यता इति पूर्वपक्षयित्वा कर्तृसमानाधिकरणो यच्छब्दो निमित्तता संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति इति नैमित्तिको वैश्वानरयागः इति सिद्धान्तितम्। अतः अयं निमित्त विधिरर्थवादः। बाल. पृ. ५५. * वैश्वानरः द्वादशकपाल. (चयने) संवत्सर उख्याभरणनिमित्तकः एव न नित्यः। ४।४।६।१२-१३. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य', 'अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्'। अनयोः प्रायश्चित्तयोः विकल्प एव, न तु समुच्चयः अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् एकफलत्वाच्च। वि १२।३।५. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्यारभ्य 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इत्यन्तः जातेष्टिविधि०। अयं निमित्तजन्यदोषनाशेतरफलसंवलितपुरुषार्थाधिकारविधि। बाल. पृ. १५. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति प्रकृत्य श्रूयते- 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति। इदं फलं इष्टिकर्तुः पितुरिति चेन्न, 'यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतः' इति वाक्येन फलस्य पुत्रेणैव संबन्धात्। वि. ४।३।१७, सा चेष्टिः जातकर्मोत्तरं कर्तव्या, न तु जन्मानन्तरहितोत्तरकाले जातकर्मणः प्राक्, बालस्य विपत्तिसंभवात्। ४।३।१८, तत्रापि आशौचादूर्ध्वमिष्टिः कर्तव्या। ४।३।१९. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति श्रूयते। तत्र यदष्टाकपालो भवति इत्यादि। तत्र किं अष्टत्वादयः गुणविधयः उत अर्थवादाः इति संदेहे अर्थवादा इति सिद्धान्तः। जातेष्टिन्याय. । १।४।११।१७-२२. * वैश्वानरी (जातेष्टिः) एकस्मिन् पुत्रे जाते निरुप्य पुत्रान्तरजन्मन्यपि पुनर्निर्वपति। शा. ९।१।१० वर्णकं २. * वैश्वानर्यां प्राकृतावदानधर्मस्य नातिदेशः। संकर्ष. २।२।१६. मीको. पृ. ६९३ 'अवदानं प्राकृतमेककपाले०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

* वैश्वानराधिकरणम्। 'जातेष्टिन्यायः' इति नामान्तरम्। १।४।११।१७-२२. मीको. पृ. १७६० 'जातेष्टिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। * वैश्वानराधिकरणे आद्याधिकरणोक्त- (नामधेयप्रामाण्याधिकरणोक्त-१।४।१।१) उत्पत्तिशिष्टगुणविधिनामधेयत्वरूपप्रकारद्वयापवादात् प्रकरणसंगतिः। कौ. १।४।१२।१७ पृ. २५५, * वैश्वानराधिकरणे (पूर्वाधिकरणे) स्तुत्युपपादकत्वेन उक्तायाः गौण्याः वृत्तेः निमित्तासंभवमाशङ्क्य तत्र निमित्तप्रतिपादनद्वारा गौणीवृत्तिलक्षणं अनेन सूत्रेण (तत्सिद्धिसूत्रेण) अभिधीयते। १।४।१३।२३ पृ. २६८. * अष्टाकपालादिशब्दानामेकवाक्यगतत्वेन उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वविभागाभावात् गुणविधित्वमाशङ्क्य अष्टत्वादीनां परस्परविरोधित्वेन एकवाक्येन विधानायोगात् वस्तुतो वाक्यभेदप्रसक्तेः उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे यागे अष्टत्वादिविध्ययोगात् अष्टाकपालादिशब्दैर्गुणवृत्त्या द्वादशकपालस्तुतिः इति वैश्वानराधिकरणे अभिहितम्। सु. पृ. ३९८.

* 'स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' इत्यादिवाक्यजातं 'यज्ञायुधानि' इति प्राप्तत्वात् वैश्वानराधिकरणन्यायेन अवयुत्यानुवादः इति पूर्वपक्षः। कु. ३।१।५।१०-११.

* वैश्वानराधिकरण (पूर्वाधिकरण०) व्युत्पादितगुणवृत्ते. आक्षेपसमाधानार्थं तत्सिद्धिसूत्रम्। कौ. १।४।१३।२३ पृ. २६८.

* वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे अष्टत्वादयः उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः शक्नुवन्ति अव यवत्वं गमयितुं स्तुत्या चोपयुज्यन्ते। वा. ३।७।१७।३५.

* वैश्वानरपार्जन्यचतुर्होतृहोमानां सकृदेव अनुष्ठानं चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकाङ्गत्वावपि। संकर्ष.

म्रियते । तथा चायमनित्य । अत एव देवतावाहनकाले विष्णोरावाहन न कर्तव्यम् । नि १०।१।१ वर्णक ३.

• 'वैसर्जनानि जुहोति' । इमे दर्विहोमा । सकर्ष ३।२।२०.

• वैसर्जनहोमेषु आज्यमेव, न सोम ज्योतिष्टोमे । सकर्ष ३।२।२०.मीको पृ १८३० 'ज्योतिष्टोमे वैसर्जनादिहोमेषु आज्यमेव, न सोम' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• वैसर्जनहोमोत्तरं अग्नीषोमप्रणयनम्, तदुत्तर पठितोऽपि यूपच्छेद 'दीक्षासु यूप छिनत्ति' इति विधानेन दीक्षाकाले अपकृष्यते । अग्नीषोमप्रणयनस्य तु नापकर्ष । नि ५।१।१४

ङ्क वैसर्जनहोमीयवासोन्याय ॥
हेतुदर्शनाच्च १।३।२(३)।४॥

भाष्यम्— अधिकरणान्तर वा । 'वैसर्जनहोमीय वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति । तत् कर्तृसामान्यात् प्रमाणम् । इति प्राप्ते, अप्रमाण स्मृति । अन्यन्मूलम् । लोभादाचरितवन्त केचित् । तत एषा स्मृति । उपपन्नतर चैतत् । वैदिकवचन-(ना ?)कल्पनात् ।

वा— अधिकरणान्तर वेति । 'गर्हितत्वाद्यया विकल्पाना द्वयमेव प्रयोजनम् । पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥' अपरितोषस्तावत् प्रथमेनैव श्रुतिविरुद्धत्वहेतुना नान्तरा सिद्धे बाधे नान्यान्यहेतु अतीव प्रयोजनवान् । अधिकरणान्तर पुन पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्ष पर्याप्त एकैक स्मृतिबाधनाय इति स्वतन्त्रत्वेन प्रदर्शनम् । विषयव्याप्तिरपि तु न स्वातन्त्र्ये अप्रमाणत्वमपाते नावश्यान्तरोक्तत्व । 'वैसर्जनहोमीय वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' इति अग्नीषोमप्रणयनार्थ विसर्जनहोमकाले परिधानवासो यत् वास अध्वर्यु हरति इति युक्तमेतत् आचारानुमित स्मरणम् । एव 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति । यूपपरिमाण दारुक यूपहस्तिनन्दत्त्वा गिरिरव अध्वर्युदर्शनतया आचारानुमितवैव स्मृत्या प्रतिपाद्यते । 'तत्रापि वेदमूलत्वकल्पना नोपपद्यते । कर्तृसामान्यत प्राप्ता लोभसम्भवपूर्वकात् ॥' ऋत्विजो हि प्रयोग मध्यपतित यजमान प्रक्रान्तकर्माबद्धसमापनीयत्वनिरुद्ध सम्प्राप्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्द्य च विदित्वा कार्यवत्ता वेलायामेव तद्गतधार्यनिभाग पात्रतभूतकवत् स्वय उत्पाद्योत्पाद्य तानितानि आदेयकानि श्रद्धाजनकार्थवाद-पुरस्सर याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेयान्तरनिदर्शन व्यामोहितश्च यजमान श्रद्धानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्य प्रयच्छति इति तैरेषा स्मृति प्रवर्तिता स्यात् इत्याशङ्कया वेदमूलत्व नानुमीयते, पूर्ववच्च लोभपूर्वकत्वकल्पनमेव उपपन्न इति निर्णयात् सदेवसिद्धिरिति । इद च भाष्यकारेण प्रदर्शयता तुल्यकारणत्वात् पूर्वत्रापि प्रदर्शितमनेनेति योजयितव्यम् ।

शा— अविच्छिन्नवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिषु अनुपलभ्यमानोऽपि वेद कल्पित, शाक्यादिषु इद अत्यन्तविपरीत अवैदिक अप्रमाण च तत् इत्येव शिशूना स्मरणम्, वेदवैदिकद्वेषिण एव तेषां प्रामाण्य मन्यन्ते । दृष्टानुसारिणी च कल्पना न तद्वैपरीत्येन । अतोऽत्र वेदकल्पना दवीयसीत्यप्रामाण्यमेव तेषामनन्यमूलत्वात् इति सिद्धान्त ।

सोम— विरोधलक्षणपूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेत्वभावेन पूर्वपक्षोत्थानात् सगति ।

नि— 'वैसर्जनाख्यहोमीयवासो ग्रहणस्मृति । प्रमा न वा, श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥, दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् । सर्वज्ञवद् बाधहीनाऽप्येषा नहि प्रमा ॥' ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयस्य पशोरन्ते प्रकृते वैसर्जनहोमो विहित । तत्र यजमान पत्नी पुत्रान् भ्रातॄंश्च अहतेन वाससा आच्छन्न यासओऽन्ते यदुपवृतमुपनिरत अध्वर्युर्जुहोति ।

भाट्ट— तथा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनम्, तत्र हि न श्रुतिकल्पनम् अपितु लोभादेरेव मूलत्वोपपत्तिरिति ।

मण्डन— 'न लोभमूल स्मरण प्रमाणम् ।'

शकर—'हेतुदर्शनतोऽप्येवम् ।' (न प्रमाणत्वम्)।

* 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' इति स्मृति लोभमूलत्वान्न प्रमाणं इति भाष्यमतम् । (अध्वर्युरेव गृह्णाति इति न नियम. इति तात्पर्यम्) (के.) । वि. १।३।३.

* वैहारिकः अग्निश्रयणे आहवनीयो न भवति । तत्र आहवनीयधर्माभावः । भा. १२।४।८।२६–२७, * वैहारिके अग्नौ श्रपणे आघारनिकाः संस्काराः परिलुप्येरन् । १२।४।९।२८–२९.

Ⅱ वौषट्–वषडादीनां ब्राह्मणादीनां व्यवस्थया प्रयोगः ॥

' वौषडिति वषट् करोति ' इति सामान्येन विधाय ' वषडित्येके, वौषडित्येके, षडित्येके, वौश्रड् इत्येके ' इति कल्पान्तराणि निधाय ' वषडिति ब्राह्मणस्य वषट् कुर्याद्वौषडिति राजन्यस्य वौश्रडिति वैश्यस्य षडिति शूद्रस्य ' इति निमित्तसंयोगेनाप्याम्नातम् । अत्र पक्षाणां तुल्यत्वाद्विकल्पः ब्राह्मणस्येत्यादयोऽप्यनुवादा इति पूर्वपक्षे प्राप्ते भाष्यकार आह । ब्राह्मणादिवाचकानां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् गृहपतिनिमित्तकर्म–वैश्यस्तोमेषु क्रमेण त एव शब्दा नियताः नैमित्तिकैस्त्वेषां बाधात् । नित्यप्राप्तानामितरेषां वषट्काराणां चान्यत्र तुल्यत्वादेव विकल्प इति । वस्तुतस्तु एतत्पक्षेऽपि ब्राह्मणादिशब्दानां यत्कर्मार्थवैहारिककर्मविशेषे लक्षणापत्तेः तत्कर्तृककर्मसामान्यपरत्वेन ' ब्राह्मणस्य वैश्यस्य ' इत्यादावपि प्रतीतस्य बाधापत्तिः । अतो नैमित्तिकविधिमिः सामान्यतो विहितानामुपसंहारः । अनुपसंहृतानां तु पक्षाणां सर्वकर्मसु सर्वेषां विकल्पः । शूद्रयागस्तु त्रैवर्णिकातिरिक्तः स्थपतिः सन्निपातादिपरत्वान्निषादस्थपत्यधिकारो वा । संकर्ष. ४।३।२.

* व्यक्तचोदनत्वं द्रव्यदेवतावत्त्वम् । भा. ८।१।५।११.

* व्यक्तचोदनासामान्यात् प्रयाजानुयाजाघारसामान्याच अग्नीषोमीये पशौ दार्शपौर्णमासिको विधान्त. । भा. ८।१।५।१२.

* व्यक्तिः शब्दार्थः । भा ३।२।८।२१ पृ. ७७३. * व्यक्ति. द्रव्य इति पर्याय एव । बाल. पृ. २१. * अन्या च व्यक्तिः अन्यच्च सामान्यम् । भा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. * का व्यक्तिरिति ! असाधारणविशेषा व्यक्तिः । भा. १।३।९।३० पृ २९५–२९६ । केचिदाहु:–असाधारणा विशेषा एव व्यक्तिः, विशेषव्यतिरिक्तवस्त्वभावात् इति । ' तत्तु नैव विशेषेभ्यो व्यक्तिरन्या हीष्यते । गण्डमुण्डादयः सर्वे विशेषत्वेन सम्मताः ॥ ते चान्यत्रापि दृश्यन्ते तथा जात्यन्तरेष्वपि । शावलेयादिभेदोऽस्ति तद्रूपत्वान्तरे क्वचित् ॥ ' तस्मादसाधारणा विशेषा यस्याः सा व्यक्तिरित्येव व्याख्येयम् । वा * सर्वसामान्यविशेषनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाश्रय., स व्यक्ति. । व्यक्तिवचनश्च शब्दो न सामान्ये, न विशेषे वर्तते, तेषां तु आश्रयमेवाभिदधाति । भा. ३।१।९।१२ पृ. १०३. * आकृतिवचन. शब्दः लक्षणया व्यक्तिं लक्षयति । वा. १।४।१२।२३ पृ. ३५४, * ' व्यक्तयो हि विधीयन्ते सामान्येनोपलक्षिताः ' । यत्सामान्यं शब्दार्थभूतं तस्यानुष्ठेयत्वेनाविधेयत्वात् सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । २।२।१।२ पृ. ४७१. * व्यक्ते अनित्याया अपि जात्या सह समवायसत्त्वाच्छब्दस्य अपौरुषेयः । ऋजु. पृ. १८८. * व्यक्तेः अशब्दार्थत्वम् । वा. २।१।१।२ पृ. ४७१. * व्यक्तेश्च आकृत्या विशेषा परिच्छिद्यन्ते । भा ६।३।११।२७. * व्यक्तीनां अनन्त्येन संबन्धानुपलब्धेः व्यभिचाराच्च अवाचकः शब्द इत्युक्तम् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७४, * व्यक्तीनां आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां अनभिधानमुक्तम् । ३।१।६।१२ पृ ६७८.

* व्यस्ताहृत्यो. भेदाभेदौ– न च व्यस्तयाहृत्यो. भिन्नार्थयो. गुणप्रधानभावात्मकयो समुदायो वचनेन युक्तम् । अनन्यन्तभेदाच्च भिन्नधर्मो समुदायो न युक्तौ । अनन्यत्वव्यतिरेकाच्च आकृतेर्मूर्तद्रव्याश्रयत्वोपपत्तेः । सा हि प्रतीयते निष्कृष्टरूपा, निष्कोशितां तु व्यक्त्युपेतां मन्येरन्निति प्रोक्षणादेशस्यादि तु न कथञ्चित्सम्भवति । वा. १।३।९।३१ पृ. ३०४.

● 'व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च विद्यते'। या. १।३।८।१६ पृ. २४६.

☸ व्यक्तिन्यायः। अयं न्यायः पूर्वोक्तन्यायस्य ('पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैकदेशेन') अपवादः। तथाहि, लौकिकैर्वैदिकैर्हि जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दशक्तिमुपगच्छद्भिः तार्किकैरपि। 'गौरनित्या' इत्यादौ पदार्थैकदेशस्यापि व्यक्तेः अनित्यत्वात् अन्वय इति। साहस्री. २६६.

● अग्निष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन सस्थावचनोऽपि व्यक्तिन्यायेन ज्योतिष्टोममेव प्रचुरप्रयोगादभिधत्ते पार्थशब्द इवार्जुनम्। भाट्ट. २।३।१०. ● तर्हि आकृत्यधिकरणन्यायेन सहैव मतुपा बहुव्रीहौ अपि संबन्धे एव शक्तिरस्तु (अक्षणया पिङ्गाक्ष्या)। द्रव्यस्य तु व्यक्तिन्यायेन लक्षणया भानोपपत्तेः न शक्यता। कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५८, ● 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'। अत्र जीवनस्य दर्शादेश्च सम्बन्धस्यान्यत्र लक्षणा विनाप्युपपद्यते। तस्य च विशेषापेक्षाया सम्बन्धान्तरासंभवात् यावच्छब्दस्य च तात्पर्यग्राहकस्य मानात् निमित्तत्वमेव व्यक्तिन्यायेन आश्रीयते। ७।८।१।२ पृ. १०२

● व्यक्तिपदार्थपक्षः केषाचित्। आकृतिपदार्थपक्षश्च सिद्धान्तः। बाल. पृ. ७३.

● व्यक्तिविषयकप्रतिषेधभेदाः मीको. पृ. २३३२ 'प्रतिषेधो द्विविध' इति विन्दौ द्रष्टव्या.।

☸ व्यञ्जकव्यङ्ग्यन्यायः। यथा व्यञ्जक आतपादि व्यङ्ग्यस्य घटादेराकारतामेति तथा। उक्तं च– 'व्यञ्जको वा यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात्। सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते॥' इति। साहस्री. ३६७.

● व्यतिक्रमः बाध., विरोध., व्यभिचारः। सु पृ. ११८५. ● व्यतिक्रमः व्यूढद्वादशाहे सप्तपञ्चमानपरिधिच्छन्दस्तम्भगताना गायत्र्यादिच्छन्दसामेव, नार्थानाम्। १०।५।२६।८८. मीको. पृ. २२०१ 'द्वादशाहे व्यूढे भक्षः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● 'व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत्'। ३।३।१।६॥ लिङ्गेन उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः ऋगादिशब्दरूपश्रुतिसंबन्धितयैव प्रयोज्यत्वात् वेदविहितपदार्थधर्मत्वपक्षे मन्त्रवेदविहितत्वेन ऋचा ऋग्वेदात् व्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेन उपांशुत्वप्राप्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेन उच्चैस्त्वस्यापि अपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहितत्वनिमित्तस्य उपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथाप्राप्तेः जातधर्मत्वेन उचिता। सु. पृ. ११७१.

● व्यतिरेकासिद्धिः हेत्वाभासः। 'हेत्वाभासाः' इति विन्दौ द्रष्टव्यम्। मणि. पृ. ४१.

● व्यतिषङ्गः अग्निचयनकाले अंशुग्रहणरूपे माने क्रये इव प्राकृतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः सह पृश्निग्रहमन्त्राणां दशानां प्राणग्रहमन्त्राणां च दशानाम्। तत्र प्रथमे माने प्रथमः प्राकृतो मन्त्रः दश पृश्निमन्त्राः। द्वितीये द्वितीयः प्राकृतो मन्त्रः दश प्राणग्रहाः। तृतीये पृश्नय एव। चतुर्थे प्राणा एव। पञ्चमे पृश्नय एव इति। संकर्ष. ३।३।१९.

● 'व्यत्यस्तं ऋतव्या उपदधाति' इत्युपधाने व्यत्यासः श्रौतः क्रमः। अग्निचयने। भा. ५।१।४।७, ● 'व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति' इत्यतिरात्रे व्यत्यासः षोडशिशस्त्रशंसने श्रौत क्रम.। ५।१।४।७.

☸ व्यपगतलेपालाबून्यायः। यथा मृत्तिकालेपकृतमलापनोद्य अलाबु अलेऽध पतति, पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छतीत्यार्हता.। साहस्री ७०४.

● व्यपदेशाः पृथक्त्वनिमित्ता भवन्ति। भा. २।१।१३।४५ ● व्यपदेशानां पृथक्त्वनियतत्वात्, यथा चमसाध्वर्यवः। या. ३।७।१०।२५.

☸ व्यपदेशिन्यायः। एकस्मिन्नुभयारोपो व्यपदेशः। यथा– देवदत्तस्यैक एव पुत्रः स एव ज्येष्ठः स एव कनिष्ठ। किञ्च– निमित्तसद्भावाद्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो व्यपदेशः, सोऽस्यास्ति तेन तुल्यमित्यर्थः। साहस्री. ३२

● व्यभिचारः। अन्यसम्बन्धमानारमव्यभिचारा नभ्युपगमात्, द्विधा हि एकः संबन्धी अनेकेन सम्बध्यते। कश्चित् संबन्ध्यन्तरं परित्यजन्, कश्चित् पूर्वा

परित्यागेन । तत्र यः परित्यज्य अन्यमन्यत्र वर्तते स व्यभिचारात् अप्रमाणो भवति, यथा ऊर्ध्वत्वं स्थाणुपुरुषयोः । न च तत्रान्यसंबन्धः कारणं व्यभिचारस्य । यस्तु अन्यत्रापि वर्तमानः पूर्वोक्तसंबन्धापरित्यागेनैव वर्तते यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्त्वेषु । न तस्यानैकान्तिकत्वं सर्वेषु प्रत्यायनशक्त्यविघातात् । वा. ३।४।४।१३ पृ ९१४.

● व्यभिचारिणः निश्चितबुद्धिहेतुता नास्ति । सु. पृ. १४०९

● व्यभिचारिणीन्यायः । यथा परपुरुषाऽऽसक्ता व्यभिचारिणी स्त्री निजगृहकर्मणि व्यग्राऽपि निजजारसङ्गमसुखमाऽऽनन्दं स्वान्तेन प्रतिक्षणं ध्यायति, तथा धीरो लोके व्यवहरन्नपि आगच्छन्तमानन्दरसं हृदयाब्जे स्वादयतीति भावः । उक्तं च ' यथा व्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि । तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः । तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ ' इति । साहस्री. ४५७.

● व्यवधानम् । असत्या तु गतौ उपादेयस्याङ्गेनस्यापि प्रधानेन संबन्धोऽवकल्पते व्यवहितेनापि, व्यवधानादर्थो बलीयान् इति । भा. ६।४।६।२१ पृ १४४५. ● व्यवधानात् लक्षणाऽपि ज्यायसी । अन्यत्र हि लक्षणाक्षम्, परोक्ष व्यवधाने वाक्यम् । ' एकेशाली यूपो भवति ' इति । १०।२।११।७०.

● व्यवधारणकल्पनं अश्वप्रतिग्रहेष्ट्या अर्थवादप्रामाण्याधीनम् । सु पृ ६६. ● व्यवधारणकल्पना यत्र अन्यथा श्रुतः प्रतिभातः पौर्वापर्यालोचनेन व्यवधार्य अन्यथा कल्प्यते सा व्यवधारणकल्पना । तद्यथा– प्रतिगृह्णीयादिति श्रुतं प्रतिग्राहयेदिति कल्प्यते । भा. ३।४।८।२३. ● व्यवधारणकल्पना । ' वाक्यान्यथात्वकरणं व्यवधारणकल्पना ' इति प्राञ्चः । यथा वैदोपक्रमे (३।३।१।१–८) ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यत्र उपसंहारे वेदविषयत्वकल्पनात् वाक्यपादार्थे उक्ता । तथा अश्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणे (३।४।१०।२८–२९) दानविषयत्वकल्पनेन ' यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् ' इत्युपसंहारस्य प्रतिग्राहयेत् इति दानविषयत्वकल्पना उक्ता । ननु आद्ये व्यवधारणकल्पनोदाहरणे गुणकल्पनैवास्ति, द्वितीये प्रकृतिप्रत्यय-व्यत्ययस्य अन्यथात्वात् विपरिणाम एव इति को भेदो व्यवधारणकल्पनायाः (विपरिणामात्) । यदपि तल्लक्षणं वाक्यान्यथात्वकरणं इति, तदपि वाक्यार्थस्य अन्यथात्वकरणेन, तच्च ' प्रतितिष्ठन्ति ' इति विपरिणामोदाहरणेऽपि अविशिष्टम् । यदि तु विपरिणाम व्याहृत्यैव वाक्येन एकवाक्यतापन्नेन उपक्रमेण अन्यथात्व व्यवधारणकल्पनालक्षणम्, 'प्रतितिष्ठन्ति' इति विपरिणामे तु वर्तमानत्वबाधात् उपेयुः इति च अग्निमत्पराग्पेक्षिविधैकवाक्यत्वादेव चान्यथात्वं न केनचित् उपक्रमेण इत्युच्यते, तदपि न । फलचमसवाक्ये हि ' यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् ' इत्युपक्रमात् ' तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् ' इत्युपसंहारे ' तेन यजेत ' इति कल्पनात् भाष्ये च ' सैषा व्यवधारणकल्पना ' इत्युक्तेः (स्तेः) निर्विवादा व्यवधारणकल्पना । वार्तिके तु तदधिकरणान्ते (३।४।१५।४७–५१) ' एतेन पूतीकानभिषुणुयात् इत्यादीनि व्याख्यातानि ' इत्युक्तेः ' यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात् ' इत्यस्यापि उदाहरणता उक्ता, तत्र यागोपक्रमाभावात् अव्याप्ति स्यात् । उच्यते । ' यदि सोमं न विन्देत ' इत्युपक्रमादेव तत्रापि पूतीकानां यागसाधनता कल्प्यते । यागसाधनीभूतः सोमो यदि न लभ्येत इत्युक्ते हि प्रतिभासते ' किंचिदत्र यागसाधनं विधित्सितं अस्ति ' इति । अन्यथा सोमालाभोक्तिः अनर्थिकैव स्यादिति । बाल पृ २६–२७.

● व्यवधारणकल्पनादोषः अन्यथात्वकल्पनं भवति । यथा– ' यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् ' इत्यत्र ' प्रतिग्राहयेत् ' इत्यर्थकरणम् । बाल पृ. ४.

● व्यवस्था । अभ्यर्हितानां सामर्थ्येन व्यवस्था । भाट्ट. १।४।२०. ● व्यवस्था स्वयंप्रदर्शितानां प्रकृतिवत् वृद्धदर्शितोपमयामके मतौ । १।१।१०।४८–४९ मीको. पृ. २९७५ ' वृद्धदर्शितोपमयामके मतौ ' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् । ● व्यवस्थया वृद्धदर्श-

वचनान्तस्य परस्य च तद्व्यवेतस्य लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्यः । 'स यज्ञैरङ्गानि गच्छन्ताम्' 'स यज्ञपतिराशिषा गच्छताम्' इति । कें.

■ व्यवायान्नानुषज्येत । २।१।१८।४९ ॥

'स ते वायुर्वातेन गच्छताम्, स यज्ञैरङ्गानि, स यज्ञपतिराशिषा' इति । सन्निधिप्रत्युदाहरणमिदम् । बुद्धिविपरिवृत्तिर्हि सन्निधिरित्युक्तम् । अत्र तु 'स ते वायुर्वातेन गच्छताम्' इत्येकवचनान्तस्य आख्यातपदस्य 'स यज्ञैरङ्गानि' इत्यनेन बहुवचनान्तेनायोग्यतया अन्वयासंभवादन्यत् बहुवचनान्तं गच्छन्तामिति लौकिकपदं अध्याहर्तव्यम् । तेन विजातीयेन बुद्धिविच्छेदे सति बुद्धिविपरिवृत्तिरूपसन्निध्यभावात् आकाङ्क्षायोग्यतयोर्विद्यमानत्वेऽपि 'स यज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र गच्छतामित्यस्य नानुषङ्गः । तदुक्तम्- 'प्रत्युदाहरणत्वेन संनिधेरिदमुच्यते । असंबन्धातिरोधाने वैषम्यान्नानुपज्यते ॥' इति (वा. पृ ४५९) । तेनात्र लौकिक एव शेषोऽध्याहर्तव्यः । प्रयोजनं पूर्वमेवोक्तम् 'आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् । तदादिसाम्येन तु लौकिकानां न मन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥' इति । सूत्रं तु व्यक्तमेवेति । तौता.

* 'व्यवायान्नानुषज्यते ।' यत्र असन्निधिपदव्यवधानं तत्र अनुषङ्गो नास्ति इति अनुषङ्गाधिकरणप्रत्युदाहरणमिदम् । वस्तुतस्तु प्रत्युदाहरणेऽपि मध्यमान्तस्यैव व्यवायात् अनुषङ्गो निराकर्तव्य । कौ. ४।१।१८।५०.

■ व्यवायाधिकरणम् । व्यवेतानानुषङ्गाधिकरणम् । अग्नीषोमीये पशौ 'स यज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र गच्छता इति पूर्वस्य पदस्य व्यवायान्नानुषङ्गः ॥

व्यवायान्नानुषज्येत । २।१।१७।४९ ॥

भाष्यम्— 'स ते वायुर्वातेन गच्छताम्, स यज्ञैरङ्गानि, स यज्ञपतिराशिषा' इति । 'वायुर्वातेन गच्छता' इत्येष 'स यज्ञैरङ्गानि' इति बहुवचनान्तेन व्यवहितत्वात्, 'स यज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र नानुषज्यते । एकेन साकाङ्क्षेण अव्यवेतो गच्छता इति शेष. स्तो बहुवचनान्तेन 'स यज्ञैरङ्गानि' इत्येतेन सम्बन्धमुपेत्य व्यवेतत्वात् परेण न सम्बध्यते । गम्यते हि तदा विशेषः एकेन व्यवेत इति । गम्यमाने विशेषे न तत्र भावो वाक्यशेषस्य उपपद्यते । तस्मात् बहुवचनान्तस्य परस्य च तद्व्यवेतस्य लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्य इति ।

वा— 'प्रत्युदाहरणत्वेन संनिधेरेयमुच्यते । असंबन्धातिरोधाने वैषम्यान्नानुषज्यते ॥' 'स ते वायुर्वातेन गच्छताम्' इत्यस्य साकाङ्क्षस्य अनन्तरत्वात् अवधारित शेषो बहुवचनान्तेनायोग्येन असंबद्धा तुल्ययोगित्वाभावात् योग्येनापि यज्ञपतिना नानुषज्यते । अतश्च वैदिकशेषासंभवात् अस्ति लौकिकस्यावकाशः इत्युभयत्राध्याहारः कर्तव्यः । तत्र तु यद्यपि नोच्चार्यते गच्छन्ता इति, तथापि अवश्यमनुसंधातव्यः, अन्यथा अर्थापरिसमाप्तेः । तस्मात् नानुषङ्ग इति । प्रयोजनं तु अनुषङ्गे मन्त्रत्वात् प्रायश्चित्तम् । लौकिके त्वामन्त्रत्वमिति । आह च— 'आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् । ऊहादिसाम्येन तु लौकिकानाममन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥'

शा— 'सर्वत्र तुल्ययोगित्वादनुषङ्गो हि वर्णितः । असंयोगितिरोधाने व्यवधानाभ तुल्यता ॥'

सोम — अनुषङ्गापवादात् संगतिः ।

वि— 'गच्छतामितिशब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि । स यज्ञपतिरित्यत्र, योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥, तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि । नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ॥'

भाट्ट— यत्र तु असन्निधिपदव्यवधानम्, यथा 'स ते वायुर्वातेन गच्छताम्, स यज्ञैरङ्गानि, स यज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र गच्छतामित्यस्य आशिषा इत्यत्र नानुषङ्गः । अङ्गानि इत्यत्र एकवचनान्तस्य अनन्वयेन बहुवचनान्तस्यैव गच्छन्ता इत्यस्य अध्याहारावश्यम्भावात् । वस्तुतस्तु बहुवचनस्यैवाध्याहारेण व्यवधानात्. अनुषङ्ग एवेति एकवचनस्यैव अनुषङ्गप्रत्युदाहरणमिदम् ।

मण्डन— 'न स्याद् व्यवाये कथितोऽनुषङ्गः।' १९.

शंकर— 'व्यवाये स न सम्मत' सः अनुषङ्गः। ● व्यस्ताः प्रैषा आध्वर्यवाः। व्यस्तानि अनुवचनानि हौत्राणि। समस्तानि प्रैषानुवचनानि मैत्रावरुणानि। वि. ३।७।२१.

● व्याकरणं अत्यन्तरम्यम्। तस्य सुज्ञाततरं पुनरीदृशम्, येन अद्यापि विवदन्ते (इत्युपहासः)। वा. १।३।८।२४ पृ. २५६, ● व्याकरणं अनादि, किंचिद् ग्रन्थोपनिबद्ध–प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वार–प्रक्रिया मकं व्याकरणम्मूनिर्यत्कालकारणाभावात्। १।३।८।२७ पृ. २७९, ● व्याकरणं अर्थज्ञानोपाय। १।२।४।४१. ● व्याकरणं वेदाङ्गं पौरुषेयमपि अविच्छिन्नपारम्पर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च प्रमाणम्। वि. १।३।७, ● व्याकरणं साधूनामेव प्रयोगे, गव्यादिशब्दानामेव साधुत्वे प्रमाणम्। १।३।९. ● व्याकरणानि बहूनि। वा. १।३।८।२४ पृ. २५४, ● व्याकरणेन प्रसिद्धार्थानामेव अविनष्टस्वरूपान्वाख्यानमात्रं क्रियते तत्र प्रासङ्गिकमेव कियदपि अर्थनिरूपणम्। १।३।५।१० पृ २२८, ● 'तस्मान्न लोकवेदाभ्यां कश्चिद् व्याकरणादृते। वाचकानन्तरभ्रष्टान् यथावज्ज्ञातुमर्हति॥' १।३।८।२७ पृ. २७८, ● 'यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम्। तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम्॥' १।३।८।२७ पृ. २८२. ● व्याकरणस्य अर्थान्वाख्यानार्थत्वाभावेन अर्थतत्त्वे प्रामाण्याभावः। सु पृ ७४९, ● व्याकरणस्य पदवृत्तिपावनत्वापादकत्वाभिधानं प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानरूपव्याकरणविषयम्, न तु स्वरवर्णमात्राक्रमानिष्पत्तिरूपवैदिकशब्दव्याकरणविषयम्। नापि उद्दिश्यमानोपादीयमान–गुणप्रधानादिरूपवचनव्यक्तिव्याकरणविषयम्। पृ. ३३०. ● व्याकरणस्य पूर्वपूर्वव्याकरणं मूलम्, न निर्मूलम्। वि. १।३।९ ● व्याकरणस्य वैदिकोहविज्ञानद्वारा वेदोपकारकत्वम्। मणि. पृ. ५. ● व्याकरणस्य शब्दान्वाख्यानमात्रार्थत्वेन अर्थतात्पर्याभावः। सु. पृ. ३४३. ● व्याकरणस्य साधुशब्दतत्त्वनिर्णयरूपो विषयः, तत्रास्य व्याकरणान्तरैरेव संगतिः स्याच्च धर्मसूत्रैः। वा. १।३।८।२७ पृ. २८७, ● शास्त्रशब्दो यदि तावद्रूढस्ततश्चतुर्दशसु तावत् विद्यास्थानेषु शास्त्रव्याख्यानामेव प्रसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च व्याकरणस्य शास्त्रत्वनिराकरणानुपपत्तिः। अथापि शिष्यते अनेन इति शास्त्रत्वं अन्वर्थमिष्यते तथापि व्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाया वा प्रकृतिप्रत्ययादयः तदभियुक्तशिष्यजनो वा इति सर्वथा शास्त्रशब्दप्रवृत्तिरविहता। १।३।८।२७ पृ. २८५, ● व्याकरणे अपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं साक्षात् वृक्षादिविभागवत् प्रत्यक्षनिमित्तम्। साधुशब्दप्रयोगात् फलसिद्धिः, अपशब्देन तु फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकम्। १।३।१।२ पृ. १६७, ● व्याकरणे उपसर्जनत्वस्य गुणत्वप्रसिद्धिः। सु पृ. १४२२, ● व्याकरणे शब्दान्वाख्यानं लोकमूलं साध्वसाधुप्रयोगयोस्तु इष्टानिष्टहेतुत्वकथनं वेदमूलम्। पृ. १२९.

ॐ व्याकरणाधिकरणम्। व्याकरणसिद्धाः साधवः शब्दाः कर्मसु प्रयोज्याः॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात्। १।३।८।२४॥

भाष्यम्— गौर्गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दाः उदाहरणम्। गोशब्दो यथा सास्नादिमति प्रमाणम्, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत नेति संदेहः। किमत्र एकः शब्दः अविच्छिन्नपारम्पर्यः अर्थाभिधायी, इतरे अपभ्रंशाः, उत सर्वेऽनादयः। सर्वे इति ब्रूमः। कुतः? प्रत्ययात्। प्रतीयते हि गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानर्थः। तस्मादितो वर्षशतेऽप्यस्यार्थस्य संबन्ध आसीदेव, ततः परेण, ततश्च परतरेणेत्यनादिता। कर्ता चास्य संबन्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव। तस्मात् सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यम्। सर्वे हि साधयन्त्यर्थम्। यथा हस्तः करः पाणिरिति। अर्थाय ह्येते उच्चार्यन्ते नादृष्टाय, न ह्येषामुच्चारणे शास्त्रमस्ति। तस्मात् न व्यवतिष्ठेत कश्चिदेक एव साधुरितरे असाधव इति।

वा— [पृ. २५२] एकस्मात् पदात् प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिभाने सति विकल्पदोषभयादनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमुख्यविभागमाश्रित्य व्यव-

स्थितशास्त्रप्रयोगबलेन अव्यवस्थितलौकिकप्रयोगबाधात् यवराहादिशब्दानामर्थनिर्णयः प्रतिपादितः । एवं (स्मृति) पुनरेकस्मिन् सास्नादिमदर्थे गोगाव्यादयो बहवः शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमानाभिधानशक्तिभेदोपपत्तेः शास्त्रस्य सर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविशेषात् पदपूर्वकत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेर्न पदगतसाध्वसाधुत्वप्रतिपादने व्यापारो भवति, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथाहि— 'लोकप्रसिद्धशब्दार्थवशं शास्त्रं प्रवर्तते । अतो न लौकिकेष्वव्यवस्था साध्वसाधुत्वनिर्णयः ॥' वाक्यार्थेषु हि श्रुतिस्मृत्याचारविरोधदर्शनात् बाधाबलमानुपूर्व्येणावधृतमिह तु न विपरीतक्रमत्वात् । [पृ २५३] 'लोकादेवाधिगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता । बाधकाबाधकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता ॥ ध्वनिमात्राण्यसाधूनि वर्णा वा केवलात्मनाम् । संघातोऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशवत् ॥' तेन भेर्यादिशब्दाः ककारादयश्च प्रत्येकं वर्गा वाऽनर्थकत्वादपशब्दा इति लोकव्यवहारादेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधवो गम्यन्ते । गाव्यादयः पुनर्गवादिवदेव साधयन्त्यर्थं तेभ्योऽपि वा यौगपद्ये प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यपि एकविषयानेकशब्दत्वे हस्तकराद्यादिशब्दवदर्थसाधनत्वात् साधुत्वेनावगम्यन्ते । 'तत्रावाचकत्वेन यदसाधुत्वमुच्यते । तस्य लोकविरुद्धत्वान्न प्रामाण्यं प्रतीयते ॥ अदृष्टविषया चेत्स्यादेतेषां साध्वसाधुता । वेदवाक्यैरनिर्दिष्टा न साऽस्त्यन्यप्रमाणिका ॥'

प्रत्यक्षेण तावदुभयत्राप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते । न तद्गते तत्समुदायगते वा साधुत्वासाधुत्वे । न वाऽननुभूतसंबन्धादनुमीयेते । तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपुरुषवचननिरपेक्षयाऽपि सिद्धा । वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपकृतगुणदोषाव्याख्यानपरं विधिप्रतिषेधानपेक्षं नैरर्थक्यप्रमाणत्वेन संभवति । साधुत्वासाधुत्वयोः अननुष्ठानात्मकत्वात् विधिप्रतिषेधाविषयत्वात् । अभिधानाभिधानकारणभूतयोः विधेयप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेत्, प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवाक्यानुमानकल्पनानुपपत्तेः ।

'यो हि प्रतिपदं पाठे साधूनां नाध्यवस्यति । विधिवाक्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥ अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः । न कलञ्जादिवत्तेषां प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥' भीक्ष्णादीनि हि कलञ्जादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वात् [पृ. २५४] विधिप्रतिषेधगोचरीभवन्ति न तु गवादिगाव्यादीनां जातिरूपेण व्यक्तिरूपेण वा विधिप्रतिषेधावुपपद्येते । न तावत् साधुत्वे जातिगुणत्वात्मकसामान्यरूपेण सर्वव्यक्त्यनुगते विज्ञायेते यदालम्बनौ द्वारेण विधिप्रतिषेधावनुमीयेयाताम् 'साधुभिः भाषेत नासाधुभिः' इति । 'अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः । न स्वबान्तरसामान्ये केचिदुर्गं व्यवस्थिते ॥' तेन यद्येकैका व्यक्तिर्विधीयेत प्रतिषिध्येत वा ततो यावत्पद वाक्यान्यनुमिमानस्त्रैलोक्यपूरणदक्षाणि स्मृतिमूलभूतानि वेदवाक्यान्यनुमिमीते । न च तावता कोटिशतभागोऽप्याम्नातुं शक्यते । न चानाम्नातस्य स्मृतिमूलत्वम्, नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वानिष्टत्वात् । न च बाधकत्वावाचकत्वनिबन्धनौ विधिप्रतिषेधौ संभवतः सर्वेषां वाचकत्वात् । 'वाचकैर्भाषितव्यं हि प्राप्तत्वान्न विधीयते । अवाचकनिषेधश्च नाप्राप्तेरवकल्पते ॥' न शूद्रक पिबेद्रामि न पिबेदिति च विधिप्रतिषेधौ संभवतः । अवश्यं च व्याकरणस्मृतिमूलभूतसाधुविधिश्रुतिरसाधुप्रतिषेधश्रुतिरुभयं वा तयोरन्यतमत्वात् कल्पनीयम् । त्रिष्वपि च पक्षेषु साध्वनुशासनसामर्थ्येन लोकमर्यादाभितम् । यदि ह्यपशब्दप्रतिषेधमूलं व्याकरणं तत्र तेषां बहुत्वात् अव्यवस्थितरूपत्वाच्च न स्वरूपमवगन्तुं शक्यते इति 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति स्मृतिन्यायेन अनुगतविपरीतभाषणप्रतिषेधोऽर्थापत्तिसिद्धः स्मर्यते । साधुविधिपक्षे तु ते एव स्मर्तव्याः । उभयपक्षे तदनुगमादेव इतरसिद्धेः प्रतिषेधविषयशब्दोपपत्तिः । स एव व्याकरणस्य पक्षत्रयेऽपि एकानुशासननिबन्धनत्वात् कथंचित् संक्षेपोऽवकल्पते । ननु प्रतिशब्दं विधिप्रतिषेधावकल्पते । अनन्तशब्दशास्त्रार्थमशक्यत्वात् इष्टासंभवदर्शनार्थमेव होलाकाधिकरणेऽभिहितम् 'न तस्याऽऽकृतिवचनत्वं व्याप्या, न

व्यक्तिरचनता ' इति । तस्मात् असमर्थमूलत्वादप्रमृति । ' अथ प्राप्तश्च योऽर्थं स्यान्न स शास्त्रस्य गोचरः । सिद्धः शब्दप्रयोगश्च लोकादेवार्थलक्षणः ॥ ' अथ अपशब्दस्यैऽपि शास्त्रेण धर्माय प्रयोगनियमात् प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वं स्यादिति । तदनुपपन्नम् । नियमत्वस्याप्यसम्भवात् । ' यस्य ह्यनियता प्राप्तिस्तच्छास्त्रेण नियम्यते । नित्यप्राप्तप्रयोगस्तु न शब्दो नियमास्पदम् ॥ [पृ २५५] यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिस्ततोऽन्यो न नियम्यते । तत्र चात्यन्तमप्राप्तिर्गोण्यादे प्राप्तता मम ॥ ' तेन पक्षद्वयेऽपि नियमानुपपत्तिः । कदाचनाथ नियमं कल्पयेत । किं साधुभिरेव प्रयोक्तव्यमुत साधुभिर्भाषितव्यमेवेति । ' यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः । नियतं भाषितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते ॥ ' यदि हि पक्षाभ्यां साध्वसाधुभ्यां विकल्पेन प्राप्नुयुस्तत्र साधुनियमारम्भः स्यात् । स्वमते तु पुनः ' अत्यन्तानाचरत्वात्तु नैवासाधुः प्रसज्यते । यन्निवृत्तिफलः साधोर्नियमोऽत्रार्थवान् भवेत् ॥' अथ प्रमादशक्तिस्खलनजनिवृत्तिं नियमं मन्वीत । तदयुक्तम् । ' न हि शास्त्रशतेनापि प्रमादाशक्तिवारितम् । निवर्त्यन्ते प्रयोक्तारः प्रयोगाद्विनि दृश्यते ॥ ' दोषोऽपभ्रंशानामर्थाभिधाने प्रयोग इति चेत् । उच्यते– ' अन्योऽप्यक्षिनिकोचादेः प्रयोगोऽर्थेषु दृश्यते । तन्निवृत्तिफलः कश्चिन्नियमो न च दृश्यते ॥ ' न च नियमानां प्रतिषेधनिवृत्ति प्रयोजनम् । परिसंख्यात्वप्रसङ्गात् । न चात्र परिसंख्याविधिर्युज्यते । युक्तयसम्भवात् । ' न चा दृष्टार्थतैवास्य प्रयोगस्योपपद्यते । न हि दृष्टनिराकाङ्क्षादृष्टमपि गम्यते ॥ ' न हि शब्देषु अदृष्टकल्पनायां कश्चित् प्रमाणमस्ति । पराङ्कराणां पञ्चभुत्वेऽप्यस्ति । न चात्र पक्षे तावदपूर्वं कल्पयितुम् । ' न वेद नियमापूर्वमाश्रित केति गम्यते । शब्दार्थबोधनद्वयुद्धिपरस्तुषारणगोचरे ॥ ' तस्य तावदन्यत्रायदृष्टाभावात् तापूर्वेण कश्चिदुपकारः । स्मृति पालनलक्षणेन अथवा शब्दस्य दृष्टार्थेषु व्यवहारेषु विनाऽप्यपूर्वेणाभावात् अपूर्वोपकारानुपयोगः । श्रोतुः पुनर्नियमविधिसम्प्रदायान्तर्गतत्वादेव असत्कार्यत्वम् । बुद्धेश्च क्षणिकत्वात् कालान्तरावस्थाय्यपूर्वाधारत्वोपपत्तिः ।

' वक्ता तु भाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते । न तस्य नियमापूर्वसंस्कार्यत्वनिरूपणम् ॥ न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गकामवत् । [पृ २५६] न च षष्ठ्युक्तसम्बन्धस्वामित्वेन प्रधानता ॥ यत्तु दिङ्नियमापूर्वं भोजनादिषु कल्पितम् । पुरुषार्थक्रियाद्वारं तदर्थं तत्प्रतीयते ॥' न चेहोच्चारणं स्वरयितव्यं येन भोजनादिसमत्वं प्रतिपद्येत । स्वरूपेण पुनरभिधानात् बुद्धिवदेवासंस्कारार्हम् । ' एवं चावेदमूलत्वान्न धर्मनियमार्थता । युक्ता शब्दस्मृतेर्वक्तुं न चाप्या शास्त्रता स्वयम् ॥ ' वक्तुं ' प्रयोगशास्त्रमिति चेन्नार्थनियमात् ' इति ।

' नहि व्याकरणादीनां वेदत्वेन स्वतन्त्रता । पुरुषाधीनवृत्तेश्च सापेक्षत्वाप्रमाणता ॥ ' सर्वत्र हि पौरुषेयवचनादेरमय पुरुषो वेदेति प्रत्ययस्तेन कर्तृभिप्रायप्रकाशनमात्रोपयुक्तत्वात् व्याकरणानैव शब्दगतसाध्वसाधुविभागः प्रतीयते । ' न च स्मृत्यन्तरं किंचिद् दृष्टं तत्कार्यगोचरम् । दृढं श्रुत्यनुमानं स्यायेनोपनयनादिवत् ॥ ' प्रायेण मनुगौतमवसिष्ठादिप्रणीताः समानग्रन्थेषु धर्मसहिता वर्तन्ते । तेनाविगानात् ताभ्य एव श्रुतय स्वनुमानाः । न च व्याकरणस्य ताभिः समानग्रन्थत्वम् । ' परस्परेण चाऽऽचार्यैर्विभिन्नरचना स्थिता । सूत्रवार्तिकभाष्येषु किं तत्राध्यवसीयताम् ॥ न तावत्सूत्रकारेण किंचिदुक्तं प्रयोजनम् । कथं चिन्तारति ग्रन्थे स्यात्प्रयोजनविस्मृतिः ॥ ' केचित्तु तद्ग्रन्थेषु निरस्तात्प्रयादिषु एवाऽऽरभ्य प्रयोजनानि श्रयन्ते न चैषां श्रवणग्रहणधारणेषु महान् सदन्तप्यपि जिज्ञासुमाहात्म्ये पूर्वं प्रथाजनान्यपि निबध्यते, ' धर्मे व्याकरणाम ', ' यज्ञ व्याकरणान ' इत्येवमादिभिः । इह पुनः व्याकरणदृष्ट व्याकरणं प्रणयता सूत्रकारेण धर्मायप्रयोजनमनोपेक्षणा न

कस्यचित्प्रयोजनस्याश्रितम् । न च सर्वप्रधाने वस्तुन्य-नादरो युक्त. । मुख्यतत्त्वं पुनरीदृश येनाद्यापि विवदन्ते ।

' धर्मश्च फलसंबद्धं कर्म यागादि वर्ण्यते । न च व्याकरणे किंचित्तादृक्कर्मोपदिश्यते ॥ धर्मत्वं यश विज्ञानशास्त्रपूर्वप्रयोगयोः । यथेष्टं वर्णितं तच्च न शास्त्रसदृशं मतम् ॥ ' शास्त्रार्थो हि निरूपितरूपो भवति । इह च ज्ञानधर्मत्वमुपन्यस्य अधर्मप्रसङ्गभीतेन [पृ. २५७] शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति वार्तिककारेणोक्तम् । भाष्यकार आह– ' अथवा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म ' इति । न चैवमनियमेन धर्मत्वावधारणं युक्तम् । ' संयद्वयोश्च धर्मत्वं यद्येकस्यावधार्यते । तद्वेतरस्तदर्थत्वान्न धर्मत्वेन गम्यते ॥ ' तदिह यदि तावत् ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारित ततो लोक प्रसिद्धस्यैव प्रयोगस्य ज्ञानात्तु निष्पादितत्वेन सम्यगभ्युपकारनिर्वृत्तौ नाभिवादिप्रयोजनस्याभाव. । शास्त्रपूर्वकप्रयोगपक्षे तु ज्ञानस्य तदङ्गत्वेन निराकाङ्क्षभूतत्वात् । अनन्या प्रयोगनान्तराकाङ्क्षाया यद्यपि क्वचित्फले श्रुति भवेत्तथाऽपि ' द्रव्यसंस्कारकर्म ' (४।३।१।१) इत्य नेन न्यायेनार्थवादता ज्ञायते । न हि समानाधानो परस्मिन् फलवति ज्ञाते पूर्वस्यापि फलवत्ता ज्ञायते इति वर्णितमेतत् । ' योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ' इति । किंच– ' आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वं नैव ज्ञान प्रयोगयो । न हि व्याकरणापेक्षा वर्तते वैदिकी श्रुतिः ॥ ' यथाम ज्ञान नित्येन वेदेनैव क्रियते तत्र तत्पूर्वप्रयोगविधान कल्पनोपपद्यते । व्याकरणज्ञानं तु पौरुषेय प्र ग्रन्थाधीनत्वात् मन्त्रार्थवादगतानित्यसंयोगपरिहारन्यायेनानादिवेदविषयत्वेन नावधार्यते । ' न च व्याकरणे नित्यं कथंचिदवगम्यते । कर्तृस्मृतिदृढिम्ना हि नित्यपक्षनिराक्रिया ॥' अथापि व्यवहारनित्यतान्यायेन पौरुषेय व्याकरणपरम्पराऽनादि कल्प्येत तथापि ' उक्त तु शब्दपूर्वत्वम् ' (१।१।८।२९) इत्यस्य न्यायस्य स्थितत्वात् । अनेकपुरुषकृतमपि तद्व्याकरण वेदाम्भवनवत् न प्रतिपद्यते । ' न च व्याकरणस्यास्या जातिः काचिद्व्यवस्थिता । अनित्ये ग्रन्थसंपाते सा जातिः क्वावतिष्ठताम् ॥ '

अथ ' छन्दोलक्षणे व्याकरणम् ' इति सत्यपि लक्षणाशब्दनिमित्ते व्यवहारेण नित्येन नित्यो विधिरुपपत्स्यते इति । तदनुपपन्नम् । कुत–– ' अत्यन्तभिन्नरूपत्वाच्छन्दसां लक्षणाद्विना । नैकमालम्बनं किंचिद्विधेरस्तीत्युदाहृतम् ॥ ' ननु वेद एव व्याकरणमित्यत्र दृश्यते । यथाऽऽह– ' तस्मादेषा व्याकृता वागुच्यते ' इति । नैतदस्ति । ' व्याकृता संप्रदायेन वाणी नित्यैव वैदिकी । अनूदितोच्यमानेयं कर्मस्वाध्यायकालयोः ॥' अ याङ्नाया हि लौकिक्या वाच. शिष्याचार्यसंकथेन स्वपरर्णमात्राक्रमैरविप्लुतरूपैर्निरूपिताकारैरेव वैदिकी व्याकृतेत्युच्यते । तस्याश्च मन्त्रब्राह्मणादिमहाया. कर्मसु ज्ञाने प्रयोगे च धर्मोऽस्त्येव । यदपि च ' एक शब्द सम्यग् ज्ञात सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वित. स्वर्गे लोके कामधुग्भवति ' इति तदपि स्वाध्यायप्रशंसाशेषभूतमेव । ' अहरह. स्वाध्यायमधीयीत ' इत्यत्र ' अप्येकामृचं यजु साम वा ' इत्येतदवरपक्षे यत्ननियमार्थमुक्तम् । ' योऽपि मन्त्रं समस्तं हि नाधीयीताप्यशक्तितः । तस्य शास्त्रान्वित शब्द एकोऽपि स्वर्गकामधुक् ॥' शास्त्रान्वित इति च यथास्वाध्यायमनुगत इत्यर्थ. । सम्यक्प्रयुक्त इति चोपनयनोपक्रमगुरुमुखग्रहणादर्थपर्यन्त पाठितस्याधीति इत्येवोपपन्नस्य ग्रहणेनोक्तम् । यदपि च ' तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ' इति, तत्सम्प्रदायागतवैदिकशब्दविनाशप्रतिषेधार्थमेव । वैदिकापेक्षया लौकिकस्य अपशब्दत्व संभवति । तज्ज्ञान च । न च लौकिकादप्यपेतोऽपशब्दो नाम कश्चिदस्ति । गा शब्दी नामपि गव्यादयो श्रोत्रग्रहणेन शब्दत्वादर्थावबोधकत्वात् शब्दबुद्धिमात्रतश्शब्दत्वानुपपत्तेः । अथापि अपशब्द लौकिकादपि अपेतोऽपशब्द आश्रयणीय. । तथापि ' न म्लेच्छभाषां शिक्षेत ' इत्येवमादिस्मृत्यनुसरणेन हिमवद्विन्ध्यान्तरालवर्त्यार्यावर्तनिवास्युपलक्षितधर्माधिकार्यार्यावर्तनिवासि व्यतिरिक्तवर्बरादिभाषागतस्य म्लेच्छितकरणस्यानाधिकरणापशब्दत्वज्ञानात् तेन भाषण प्रतिषिध्यते । युक्त च सम्यक्संपादितदीयाचरणवत्परिहरणीयत्व न त्वार्यावर्तनिवासिप्रयुक्तेषु गा यादिषु म्लेच्छति-

पिता तत समासलक्षणा गुणवचनसंज्ञाया नाधिताया 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य (पा. ५।१।१२४) इति ष्यञ्प्रत्ययस्य एव ष्यञ् प्रयुक्त । भाष्येऽप्यनिर्दिष्टन्यायेनेति द्वन्द्वगर्भे तत्पुरुषे पूर्वसमासपूर्वपदस्थाया सुप 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' (पा. २।४।७१) इति प्रत्ययोपदिष्टोऽपि लुङ् न कृत । तथाऽन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार इति । 'अन्यथेन कथम्' (पा ६।८।१७) इत्यन्वाख्यातसाधुत्वोऽपि णमुल् न प्रयुक्त । न चैषा निपातनै साधुत्वसिद्धि । कुत । 'येषामनुगमो नास्ति ते सिध्येयुर्निपातने । अन्यथानुगताना तु प्रयोग बाधते स्मृति ॥ स्मृत्याचारविरोधे हि स्मृतिरेव बलीयसी । प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्च जनितकल्पितसाधुता ॥' प्रत्यक्षस्मृतिविरोधे तु लक्षणरहितस्यापि प्रयोगादेव शिष्टाचारमूलादयथानुगतस्मृतिमनुमाय निपातनात्साधुत्वसिद्धि । न च लक्षणशब्दाना स्वात्मनि क्रियाविरोधादात्मार्थता भावाद्वा लक्षणानुगतिरनादरणीया । 'प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते । देशान्तरस्थित शब्दो लक्ष्य भूतोऽन्यशब्दवत् ॥' [पृ २६१] तथा च 'कुत कस्मात भवति वृद्धि' (म. भा) इति । कोऽयं शब्द इत्यादिषु लक्षणानुगमादर सर्वथाऽऽश्रित । यदि च लक्षणशब्देषु लक्षण न प्रवर्तेत, तत सर्वं व्याकरणमय शब्दैरेव निबद्ध स्यात् । अर्थेऽनवदर्शनात्तु प्रमाणत्वहानि । अथोच्येत यज्ञप्रयोगविषय एव साधुभाषण नियमो न सूत्रकारव्याख्यानादिक्रियास्विति । तदसत् । 'स्वर्गे लोके कामधुक्' इति फलश्रवणेन याज्ञात् । चार स्त्रीविधानादिष्वाशिष्टप्रयोगात् । इतरथा ह्याहिताग्नि रेव पक्षेत्र्यधिमित्र इति तद्दोषरेऽपशब्दप्रयोगे नियमो जनयेऽऽहिताग्निरद्रष्ट भवेत् । योऽपि च ज्योतिष्टोमप्रकरणे यज्ञधर्मेष्विना 'तस्माद्ब्राह्मणो न म्लेच्छेत्' इति प्रतिषेध धर्मान्तरेण श्रूयते सोऽपि शुद्धप्रदाय क्रमागतम् प्रयोगनिराधानिरस्य एव म्लेच्छभाषणप्रति षेधार्थो वेति पूर्ववदेव नेतव्य । यदपि च 'येषा छन्दसाम्' (म भा पस्प) इति प्रश्नानन्तर 'लौकिकाना वैदिकाना च' इति विवेकवचन तदपि

बहूना तावत् प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाल्लोकवेदयोरभेदे सति लोकप्रसिद्ध्यभावापेक्ष नैवेदमत्यन्तभेदाभ्युपगमनमभिधीयमान शोभते न च लौकिकमध्ये गौरश्व पुरुषो हस्ती श्येनश्चादय सर्वे वेदसाधारणा वेदादेव चोद्धृत्य लोकेन प्रयुक्ता उदाहर्तुं न्याय्या । य एव हि भाषायामिष्येव स्मर्यन्ते, न च कश्चिदपि वेदे दृष्टपूर्वा इत्येन मभावयितु शक्यन्ते त एवोदाहर्तव्या । वैदिकोदाहरणेष्वपि च लोकप्रसिद्धा एव शमादय उदाहृता । न च भाष्योदाहरणेन लौकिकेभ्यो भिद्यन्ते । वाक्याना व्याकरणे नानन्वाख्यानात् । अत छान्दसान्येव कानिचित् 'गृभ्णामि' 'दृन्नाथाथ' इत्यवमादीनि उदाहर्तुं योग्यानि न 'श नो देवी' इत्येवमादीनि । छान्दसोदाहरणे च कुत 'सिद्धे' 'लौकत' इत्यनेन प्रत्यासन्नेनैव व्याहन्येत । यदि च लौकिकानामन्वाख्यान क्रियेत तत सुतरा गव्यादय एवा नान्येषाम्लेषा व्यथ विषय लौकिकश्च वेदेष्वप्रयोगात् पुनरप्यद्भिर्वेदादेवो द्धृत्योद्धृत्य प्रयुक्त इति शक्य वक्तुम् । तथा च मनुनाऽप्युक्तम् । 'वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्था निर्ममे' इति । दृश्यन्ते चाद्यत्वेऽपि श्रोत्रिया लौकिकेऽप्यर्थे विवक्षिते तदापाठमानायान् सकलमन्त्रानप्युदाहरन्त निगद एव पादान् पदानि वा । न चाऽऽभिलप्रतिपदपाठाना वैदिकाना लक्षणेन कार्यम् । न चैषा गुरुकुलाध्यायीको लक्षणमस्ति 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि' इति स्वयमेव लक्षणस्याऽऽम्नानाधीनत्वेन मन्त्रप्रयोगत्वेन युक्तम् । 'यथैव लोकसिद्धत्वाच्छब्दानां लक्षण वृथा । तथैव वेदसिद्धाना शब्दाना लक्षण वृथा ॥ रक्षाद्यपि यदुक्तमन्वाख्यानप्रयोजनम् । न तदप्यन्यत सिद्धेरप्रसिद्धेस्ततोऽपि वा ॥' [पृ २६२] शिष्याचार्यक्रमो हि महान् वेदरक्षाहेतु व्याकरणानधीनस्यापि वेदस्यास्याध्ययनेनैव रक्ष्यमाणत्वात् । तद्विनाशेऽपि च विशिष्टतदोषप्रसङ्गात् । उक्त च 'निराशङ्की भवेन्नूनं येन तन्नाम लक्षणम् । ज्ञानमात्रसिद्धौ तु तेन मन्द प्रयोजनम् ॥ समाम्नायप्रसिद्धेऽपि सामवेदेऽस्ति लक्षणम् । तनुक्त कृत्स्नसिद्धित्वात्तत्स्वार्थेन पार्षदम् ॥'

औचित्ये हि सर्वाणि सामर्थ्याणि यथाक्रमं लक्षणे नानुगतानि ततश्च समस्तसामर्थ्यसिद्ध [illegible] भवति। ब्राह्मणविधिरहितेन च, ऋगन्तरसंचारणाय प्रश्नादिपदविभागेन [illegible]। पदानुगममात्रनिवृत्त यापारेण तु व्याकरणेन शिक्षितपदरचनामात्र [illegible] यथाव्यवस्थानम्। स इति रक्षित [illegible] 'लक्षयेच्च समाम्नायात्पदवाक्यप्रमाणम्। स लक्षयेत्तत्सम्यक् प्रकृतिप्रत्ययक्रमम् ॥' किञ्च— 'यदि व्याकरणाद्रक्षा मन्त्राणां वेदवादिन। वैयाकरणगेहेषु छिन्द्यते वेदसञ्चयान् ॥ [illegible] निन्द्यो नाम कश्च यद्वत्। तमनादृत्य शौचार्थमन्यत अनुमन्यते ॥ लोके यस्य यदर्थत्व [illegible] ये मता। तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु यथावदवगम्यते ॥ आयुर्वेदे चिकित्सासु प्रायेण विनियुज्यते। व्याधितस्यौषधज्ञानं वैद्येभ्यश्चोपलभ्यते ॥' न तु [illegible] विना कदाचिदप्यभियुक्तनर [illegible] वेदवाक्यानां [illegible] व्याकरणं [illegible]। 'महाव्याधिभिरेवासौ वेदः [illegible] रक्ष्यते। स्वराक्षरविनष्टोऽपि [illegible] सूच्यते ॥ तस्मात् [illegible] पाणिन्यादिभिः। न विनाशयितुं वेदो [illegible] रक्ष्यते ॥ [illegible] व्याकरणम्। 'लोके तु सर्वभाषाभिरर्थो व्याकरणादृते। सिध्यन्ति व्यवहारेण [illegible] दिष्यत्यसद्ग्रहम् ॥'

[पृ. २६३] यदि तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। 'पाठ्यतेऽभ्यस्यते [illegible] प्रयुज्यते। वैयाकरणदोषाद्धि [illegible] प्रयुञ्जते ॥ न च [illegible] प्रयोजनम् [illegible]। लोकसिद्धप्रयोगे तु [illegible] स्यादनर्थकम् ॥' [illegible] [illegible]। 'ऊहार्थमपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत्। ऊहस्याप्यन्यतः सिद्धेरस्थानूहविभागवत् ॥' तथा च— 'मुख्यदृष्टार्थताद्यर्थसमवेतार्थवादिभिः। प्रयुक्ता प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्यातिदेशतः ॥ विकारेऽथ निषिद्धोहा कार्याप्येषु पञ्चधा। अर्थान्तरेऽप्यपूर्वार्थद्वारेणोहं व्रजन्ति न ॥ एतावत्यन्यतो यस्य विना व्याकरणान्मतिः। जायेत स कथं तत्र पदं योग्यं न लप्स्यते ॥ वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः। शब्दानां तत उद्धृत्य प्रयोगः सम्भविष्यति ॥ अथवा योऽपि गाव्यादिर्लौकिकेनार्थे प्रयुज्यते। सोऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगः केन वार्यते ॥' [illegible] तावत् [illegible] भाव स्यात्' (१०।८।१४।२३) इत्येतेन न्यायेन [illegible] पर्यायान् परित्यज्य विधिगतप्रयोगानुसरणेनैव [illegible] अभिधानरूपेण प्रयुज्यते तेषु [illegible] कर्माभिधानार्थमेव प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रम्। यानि तु [illegible] यद्गुणादिपदानि [illegible] प्रयोगवचनगोचर [illegible] तत्र [illegible] मन्त्रवाक्य [illegible] [illegible] प्रयुज्यमानेषु प्रयोगोत्पत्ति [illegible] स्यादित्युच्यते। प्रकृतौ हि मन्त्राणां प्रयोगोत्पत्ति [illegible], विकृतौ पुनरर्थ [illegible] व्याकरणानुसारेणैव [illegible] व्याकरण [illegible] — [पृ. २६४] [illegible] [illegible] प्रकृतिप्रत्ययपरि [illegible] [illegible] [illegible]। तेनोहे धर्मे [illegible] व्याकरणेन किम् ॥' [illegible] न व्याकरणे [illegible] टीकाकारैरप्युक्तम् 'अङ्गानि [illegible] चेन्द्रियाणि च। [illegible] ॥ आगमो यस्तु निर्दिष्टः प्रयोजनविवक्षया। धर्मस्य [illegible] तत्र किं वेदाध्ययनं फलम् ॥'

सर्वस्य हि ज्ञातुकामस्य आगमो मूलेनाऽऽम्नायते न प्रयोजनत्वेन । 'अर्थतत्त्वैव युक्तं स्यादागमोक्तं प्रयोजनम् । तदप्यसदनाम्नानान्निष्कारणतयाऽपि च ॥' निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनोपन्यासेन हि पुनः व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वमुक्तम् । 'आगमो वेदवाक्यात्र नान्यः कश्चन विद्यते । कथं चाऽऽदियतां मिथ्येद्वेदेनानादिना विधिः ॥'

तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्येतदेव षडङ्गवेदाध्ययनविधाने शतपथादिषु दृष्टमुपपन्नं च नित्यार्थाध्ययनत्वात् । व्याकरणाङ्गाध्ययनविधानं पुनर्न कस्यांचिच्छाखायां श्रूयते । न चाऽऽदिमदर्थविषयं छन्दोगादिराधीन वेदत्वं प्रमाणत्वं वा लभते । 'न च वेदाङ्गभावोऽपि कश्चिद्व्याकरणं प्रति । तादर्थ्यावयवाभावाद् मुखादिवचनेष्विव ॥ श्रुतिलिङ्गादिभिस्तावत्तादर्थ्यं नास्य गम्यते । अङ्गिनमस्य वा कश्चिन्नाङ्गिनोऽवयवः कथम् ॥' तस्मादवयविभागमेवेतदेव वर्णयितव्यम् । 'षडङ्गो वेद इत्युक्तं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षया । तैः षड्भिः प्रविभक्तः सन् स हि धर्मविबोधनः ॥'

ननु व्याकरणाद्यपेक्षत्वे वेदस्य श्रुत्यादिसमुदायापेक्षया विशेषणमनर्थकं प्रसज्यते । तथाहि 'संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणसंभवः । श्रुत्याद्यव्यभिचारात्तु तैरङ्गैः किं विशेष्यते ॥' [पृ. २६५] उच्यते— 'यतानि प्रविभक्तानि हेतुरूपकैः पृथक् । ज्ञात्वाऽधीतं स यथाम्य विवेरर्थं करोति न. ॥ अधिगन्तव्य इत्येतदध्येय इति चोच्यते । तेन श्रुत्यादिमान् वेदो वेदितव्यो विधेरतः ॥ व्याकरणं वा रूपं ध्येय इत्येतद्दर्शितम् । श्रुत्यार्पितसर्वार्थः स व्याकरणः सदा द्विजैः ॥' तदध्यीत अङ्गानां वेदार्थानुविनिर्णयाधिकारस्यैवेति श्रूयते न व्याकरणाध्ययनविधि । 'वेदे व्याकरणादीनि गम्यन्तेऽध्यन्तराणि न । अपेक्षा तदभिप्राया पदाद्यध्ययनस्मृतिः ॥' 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः' इत्यत्र हि वेदस्य षडङ्गत्वमुच्यते । किं विवक्षितं व्याकरणं नाम ? उच्यते, यदि निष्कारणो वेदोऽध्येय इति स्मृत्यर्थो भवेत् । 'प्रातिशाख्यानि वा यानि स्वाध्यायवदधीयते । गृह्यमाणतदर्थत्वाद्गृहत्वं तेषु वा स्थितम् ॥'

यानि हि वेदव्यापारपराण्येव तेषु लिङ्गेन शक्यमङ्गत्वमध्यवसातुम् । ननु कतिपयस्वरवैदिकवाक्योदाहरणमात्रमात्रेषु पाणिनिप्रभृतिप्रणीतेषु प्रातिशाख्यानीव प्रयोगशास्त्राणीति चेत् । न । तेषां पदस्वरूपस्यैव व्यापारात् । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूपवर्जितानि पदान्येव वस्तुत्वं संस्क्रियन्ते । प्रातिशाख्यैः पुनर्वेदसंहिताध्ययनानुगतस्वरसंधिप्रकृतिविकृतिपूर्वापरपदाद्यनुसरणाद्वेदाङ्गत्वमाविष्कृतम् । 'पूर्वोक्तेनानुसंधानमागमस्य च नास्ति ते । आगमोऽध्ययनप्रायः प्रायश्च शब्दानुशासनम् ॥'

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः' इति विहिते ज्ञाने धर्मः शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति च स्याद्धिताभिधानम् । यदपि च शब्दापशब्दज्ञानादरं प्रयोजनत्वेनोपदिष्टं तदिदानीं प्रयोजनान्तरस्य लाघवमात्रमेवापशिष्यते इति तथैवोक्तम् । 'यदि वा गौरवस्यैव लघुत्वमुपचर्यते । विपर्ययापदेशेन भूरे कातरतामिव ॥' लोकप्रसिद्धानामेव शब्दानामत्यन्तविस्मृतानुगमोपायादिसूत्रादिभिर्लौकिकसत्यपरिभाषानियतप्रसिद्धैरनवस्थितस्वारस्यापशिद्धान्तविचारैः क्लेशेनान्तं गत्वा यथावस्थिता-[पृ. २६६] गुरुदर्शमयैव निश्चेतुं, तथापि चोदाहरणव्यतिरिक्तेषु कस्यचिदेव लक्षणयोजनसामर्थ्यं दृश्यते । तेनाल्पलाघव समयमुपायमुख्यत्वेनैव दर्शितमुक्तमिति । यदपि केनचिदुक्तम्— 'तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' इति । तदप्यनागमप्रमाणत्वेऽपि यत्र प्रमाणीन् । 'को हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे शास्त्रात्तत्त्वावधारणम् । शास्त्रयोरन्यभावश्च दृष्टं वक्तुमर्हति ॥' अत एव लोकप्रसिद्धार्थं वक्तव्यम् । 'तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते ॥' इति । न ह्यत्र कश्चिदविप्रतिपन्नः अविपरीतमदर्शनात् । 'असंदेहश्च वेदार्थे यदप्युक्तं प्रयोजनम् । तदप्यसाधनो न्यायतत्पदवाक्यार्थनिर्णयो ॥'

यत. पदार्थसंदेहास्तावदृहनो वृद्धव्यवहारादेव निवर्तन्ते । शेषाश्च निगमनिरुक्तव्याकरणकाभियुक्तेभ्य. सर्वेषा अर्थप्रतिपादनपरत्वात् । व्याकरणेन पुनरत्यन्तं कृत्यार्थं पदस्वरूपमात्रे अन्वाख्यायमाने दूरादपेतमेवार्थज्ञानम् । तथाहि ‘ धातुभ्य. कल्पिते नाम्नि क्रियायोगोऽनुगम्यते । न चाभिधानवेलायां तत्प्रतीतिर्मनागपि ॥ ’ ‘ गमेर्डो. ’ (उणादिसू. २३९) इत्येतद्रूपमात्रानुसारी हि गन्तृमात्रमेव गोशब्दवाच्यमध्यवस्येत् । जातिशब्दश्चायं वृद्धव्यवहारेऽवस्थितो यत्र प्रसिद्धस्तत्रान्यत्र च । तथा च ‘ कुशलोदारशब्दादेर्यौगस्त्वनुगमस्थितः । न तावत्येव शब्दार्थप्रसिद्धिर्व्यवतिष्ठते ॥ अश्वकर्णाजकर्णादौ समासानुगमे सति । अपेतावयवार्थोऽर्थो दृश्यते वृत्तशब्दवत् ॥ एवं राजन्यशब्दादेरयतत्वायनादर: । व्याक्रियाविपरीतोऽपि स्थितो लोकप्रसिद्धित. ॥ तथा वेदविरुद्धेऽर्थे दृष्टं शब्दानुशासनम् । तत्तथा यदि गृह्येत वेदाङ्गत्वं विरुध्यते ॥ ’ ‘ कल्येऽण्’ (पा. ४।२।८) ‘ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ’ (पा. ४।२।९) इति कलिवामदेवदृष्टसामाभिधानप्रतिपत्तिः वैयाकरणस्य [पृ. २६७] भवति । वेदे तु ‘ततो यत् वाम समभवत् तस्माद्वामदेव्यम् ’ ‘ यद् कालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वम् ’ इत्यादार्थ तु पत्तिदर्शनं व्याकरणानुसारिणी प्रतिपत्ति बाधते । तथा कल्पसूत्रकारै. ‘ कृष्णाय वास: कृष्णतर्द्ये अजिने ’ इत्येवमादिषु कृष्णद्रव्यादिविषयत्वव्यवस्थापकशब्दात्तेनाध्ययनगता अथा वेदार्थविवरणमशक्ता वेदवाक्यप्रोक्तार्थानां वृत्तयूषादि शब्दार्थाश्च व्याख्यायन्ते । यथा चैवमादिषु व्याकरणानपेक्षाण्येव निःसंशयार्थप्रतिपत्तिमात्रा स्थूलपृषत्यादि शब्दार्थेष्वपि व्याकरणानुसरणेन निर्णयक्रमेति न व्याकरणमपेक्षितव्यम् । किंच ‘ वाक्यार्थेषु च संदेहा जायन्ते ये महत्तरा. । नैषां व्याकरणात्कश्चित्पूर्वपक्षोऽपि गम्यते ॥ ’

यदि संदेहसंदेहप्रयोजनं व्याकरणं भवेत् तत. क्रियमाणा: स्वरा अविदर्थं प्रतिपादयन्त्येव विधि दोषभूता. । तथा त्रिमूर्गशोषणमौदुम्बरत्वस्य फलमुत प्रशंसार्थमुपात्तमिति । तथा हेतुविधिहेत्वर्थवादमन्त्रप्रयोगदृष्टादृष्टार्थत्वादिषु ग्रहैकत्वविवक्षादिषु च संदेहानपनयेत् । अथैवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्व्याकरणेऽनुपन्यासस्तत्र कल्पसूत्रकारवचनसिद्धकतिपयस्थूलपृषत्यार्थनिर्णयप्रयोजनता पुनरा नाऽऽश्रयणीया । अपि च ‘लक्षणोत्थेऽपि संदेहे व्याख्यानादेव निर्णय: ॥ वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निवार्यते ॥ ’ ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः’ (महाभाष्ये प्रत्याहाराह्निके लण्सूत्रे) इत्यनयैव परिभाषया न हि संदेहादलक्षणमिति तत्र हि संदेहादवेद इत्यपि शक्यं वक्तुम् । ‘ न चागृहीतशब्दार्थै. कैश्चिद्व्याकरणाश्रयात् । व्याख्यातु शक्यते वेदो यत: स्यात्तेन निश्चय: ॥ यथैवावस्थितो वेदस्तथा व्याख्याऽपि सर्वदा । अत: स्थूलपृषत्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥ न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वर: । व्यवहाराद्बहिर्भूतात्स्वरात्तावोऽर्थनिश्चय: ॥ ’

वृद्धव्यवहाराधीनं शब्दार्थावधारणं तत्र च समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिप्रयोगविभागाभावात् न तत्कृतोऽर्थविशेषव्यवस्था । ‘ यत्र स्वरित स्वरज्ञानं वेदवाक्येष्वपि श्रुतम् । तत्र नैव पदार्थानामवधारणसंभव: ॥ [पृ. २६८] तत्रापि निर्णयो य: स्यादर्थप्रकरणादिभि. । तत्र तैरेव सिद्धत्वान्न स्वरस्याभिधाङ्गता ॥ तेनादृष्टार्थ एवायं स्वरपाठोऽवगम्यते । सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञजपेषु च ॥ ’

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कथंचित्तत्प्रयोगार्थं एव भवेत्त तु लौकिकप्रयोगार्थः । अत्यन्ताप्रयुक्तत्वात् ।

‘ न च व्याकरणोक्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णय: । शब्दानुशासनं ह्येतद्दृष्टं नार्थानुशासनम् ॥ ’ तस्मात् असंदेहार्थमपि नाध्येयं व्याकरणम् । ॥ ह्येतदर्थनिश्चयाद्भूतस्वरविशेषप्रयोगोपरक्तिशास्त्रम् । यान्यपि च ‘ इमानि भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ’ इत्येवमुक्तान्यन्यानि तेषामपि कानिचित्प्रयोजनत्वेनोक्तान्येव न संभवन्ति, कानिचित्प्रयोजनाभासानि, कानिचिदप्रमाण-

कानि । अपि च— ' अर्थवत्त्व न चेज्ज्ञातं सुरर्वैर्यस्य प्रयोजनैः । तस्यानुषङ्गिकेष्वाशा शुशाकाशा-चलम्बिनी ॥' तत्र यस्मात्तेऽसुरा इत्याद्यसुरपुराणस्यार्थवादप्रसङ्गेऽपशब्दप्रतिषेध. प्रयोजनत्वेनोपन्यस्त: । यथा चर्चितस्तथोक्तं प्राक् । दुष्ट. शब्द. इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्धशिक्षाकारपठितमन्त्रदोषद्वारेण शब्दपद प्रक्षिपता स्वपक्षानुरागो दर्शित । दुष्टमन्त्रप्रयोगे निष्फले एव यजमानस्य प्रत्यवाय: । ' यद्धोता जहाति वाग्वि कथमान जहाति ' इत्येवमादिभि, सर्वत्रिकप्रयोगमन्त्रनिन्दासु यजमानगामिदोषदर्शनात् । तथा च ' इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व ' इति मन्त्रप्रयोगविनाशदोष एवोदाहृत. । यत्तु निरुक्ते ' यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्द्यते ' (अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति शेष.) इत्युक्तम्, तदस्माभि प्रथमसूत्रे एवार्थज्ञानं व्याख्यामेव स्नानरमृत्यतिक्रम कारणत्वेनोपवर्णितम् । ' अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्त मन्तमनर्थकमनाश्रयेम, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम् ' इति । तदव्याख्यातेन वेदेनार्थप्रकाशनाकरणात् ' न तज्ज्वलति कर्हिचित् ' इति । सत्यमेवैतत् । न तु व्याकरणस्य तत्रोपयोग । कर्मप्रयोगोत्पत्तिप्रत्यक्षाक्षरत्वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेन्निष्प्रयोजनत्वेन निर्मूलत्वेन न व्यवस्था स्यात् तस्मात्कल्पसूत्रनिरुक्तमीमांसानामेव अधीतमन्त्रब्राह्मणार्थविज्ञानोपयोगश्च वादेवप्रयोजनं युक्तम्, न तु व्याकरणस्य । ' यस्तु प्रयुङ्क्ते ' (' यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ॥ ' म भा) इत्ये– [पृ २६९] तदपि मन्त्रब्राह्मणवदस्य सम्यक्प्रयोगप्रयोजनमेव निशाम्यते । यथासमाम्नातादन्यथाकरणाच्च ' दुष्यति चापशब्दैः ' इति । स्वाध्यायाध्ययनाध्यापनयजनयाजनगतवेदशब्दविनाशोऽपि ' यज्ञो यत्र आर्तिमियात् ' इति । एतद्वचनाद्यज्ञदोषानुवादोऽपीत्यवगम्यते । ' वाग्योगवित् ' इति च बहुलैकप्रयोगव्यवहारदर्शनाद्विहितपदपदार्थसंबन्ध. एवार्थ, ब्राह्मणवाक्येषु चोद्दिश्यमानोपादीयमानगुणप्रधानादिनिरूपणाद्धुना वन यत्ति विशेषो मन्त्रेषु च अनुगतचोदिताचोदितस्वार्थपरार्थप्रकाशनार्हानर्हत्व

विदेव च वाग्योगविदित्युच्यते न वैयाकरणः । वैयाकरणस्यैव नियमप्रयोगोत्पत्त्यशक्यत्वात् । ' यद्यप्यविद्वांस. ' (' अविद्वांस प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । काम तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ ' इति महाभाष्ये व्याकरणस्य स्त्रीसाम्यपरिहारप्रयोजनत्वकथनार्थमुपन्यस्त. श्लोकः) इति, प्रत्यभिवादे नामान्तस्वरप्लुतानभिज्ञनिन्दावचनम्, तत्प्लुतस्य निमित्तस्य लोकप्रसिद्धत्वात् मन्त्रानुपदिष्टनाम्न्यप्रयोगसिद्धौ लक्षणया तत्प्रयोगोत्पत्त्यशक्यत्वम् । न च तावता मन्त्रादिभिरनेन चोदाहृतेन श्लोकेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारेण शब्दापशब्दविवेकज्ञान तदुपयोगो वाऽऽश्रीयते । यच्च ' प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या ' इति तत्राक्षिकोपदेशसिद्धत्वात् ब्राह्मणे च षडहविभक्तय. ' अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् ' ' अग्निं यो वृत्रहन्तमम् ' ' अग्निनाऽग्निः समिध्यते ' इत्येवमादिविभक्तिनिमित्तप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याकरण वैभक्तिकमानालोचनेनापि वा सविभक्तिकप्रयाजप्रयोगसिद्धेरसाध्यं व्याकरणम् । ' यो वा इमां पदशः स्वरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति ' (श्रुत. ५।३।२२) इति सम्यग्वेदाध्यायेनमभिधीयते । तथा ' चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ' इति यानि तावदोंकारमहाव्याहृत्यादिचतुष्टयगाहुल्यप्रयोजनानुसरणेन नैरुक्तैरप्यक्षरवर्णसाम्यादिनिर्वचनविकल्पितानि, न तत्र व्याकरणस्य कश्चिदधिकारः । यत्तु नामाख्यातोपसर्गनिपातचतुष्टयानुगत वैयाकरणमतमाश्रित तदपि चतुष्टयस्य लोकसिद्धत्वादेव नातीव व्याकरणापेक्षम् । एतद्विषयत्वे च वर्ण्यमाने ' तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ' इत्यसम्बद्धमेव स्यात् । चतुर्णामपि पदजातानां मनुष्यैरुच्यमानत्वात् । तस्मादयमस्य मन्त्रस्यार्थः पौर्वापर्यगतो वर्ण्यते । ' चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ' इति वैदिकपदाते यान्यत्र तानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्याख्यानि प्रमाणान्यभिधीयन्ते । तत्र यानि प्रत्यक्षविषिनाक्तानि दृष्टवाक्यसारूप्यदृष्टानुपपद्यमानादिप्रमेयेष्वनुमानोपमानार्थापत्त्याख्यैरिति विवर्ण्यन्ते, तानि तद्विसदृशत्वादेव वेदयन्ति नोच्चारयन्ति । यत्तु आगमस्तैर्वाक्य. प्रतिपादयितु तत्तुरीय प्रत्यक्षसमधिगम्यमन्यैस्ताभ्यो मनुष्या वदन्ति तथा

मनन्तीत्यर्थः । पदप्रमाणीमध्याच्च प्रमाणद्वयं वाक्यद
त्वस्योक्तम् । अभावस्तावदभावविषयत्वाद् वाक्यद
न भवति । अथमस्य पुनर्वाक्यस्य वाक्यप्रमाणत्वाद्
भिन्नस्य पदार्थग्रहणमनुप- [पृ २७०] पन्नम् ।
तत्र उपदिष्टनिमित्तत्वात्पृथगनिर्देशः । चत्वारि
शृङ्गत्यस्य (ऋग्वे ४।५८।३) तु निपुणानि हानुपाय
प्रयुक्तस्य योऽर्थः स मन्त्राधिकरणे व्याख्यातः । न चात्र
काचित् व्याकरणापेक्षा । यत्तु चत्वारि पदजातानि शृङ्गाणि
त्येवमादिव्याख्यानं समाम्नातं क्रमविनियोगानपेक्षमर्थ
न्तरं कल्प्यते, तद्व्याकरणस्तुत्यर्थत्वोपन्यासार्थम् । तादृश
च वैशेषिकादि नयेऽपि तत्प्रियत्वे शक्यं योजयितुमिति
नादरणीयम् । 'उत त्वः पश्यन्' (ऋग्वे १०।७१।
४) इत्यपि शब्दनित्यत्वपक्षमीमांसाशयोऽन्यपरार्थे
वाक्यार्थज्ञानप्रशंसार्थ एव मन्त्रो विज्ञायमानो न
व्याकरणमाश्रयते । एवं 'सक्तुमिव तितउना' (ऋग्वे
१०।७१।२) इत्येषोऽप्यभिव्यक्त्यात्मपाठाभ्यवपातानभ्यवहा
र्यत्वार्थं पृथक्करणार्थः । आहिताग्नि
रपशब्दं प्रयुज्य ' (म भा पस्पशाह्निक) इति
व्याख्यातमेतत् । यदपि नामकरणं, घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थ
(अद्य निपुणानां कृतस्वरविभागीश्च नद्धि प्रतिष्ठितनाम
भवत इति नाप । म भा पस्प) द्विवर्णत्रिवर्ण
चतुरक्षरमक्षरद्वितस्य तावन्, तदुक्तद्धितमयोगो व्याकर
णेऽपि पूर्वसिद्ध एवोपादानादपरिमाणस्य च प्रयु
पूर्वस्मृतिसीनत्वात् घोषवदादीनां च शिक्षाविज्ञानस्य
'चतुरक्षरं ह नाम श्रोत्रियस्य दारक्त नामकरणात्
न व्याकरणं तद् प्रयोगोपनिबन्धनेनाप्यागमः ।
'सुदेवो असि वरुण (ऋग्वे ८।६९।१२) इत्यत्र यदपि
व्याकरणं विभक्तत्र एव नास्ति सिद्धत्व इति व्याख्यायते
तदपि तथा निर्विभक्तिकावतारसान्न व्याकरणात् क्रिय
ते प्रत्युत वा सुवचनं । यदि तु प्रामाण्यादपि ज्ञानि
नोत पदे न विभक्त्यन्तोऽयं प्रयुक्तत्वात् व्याकरण
प्रणीतमभिधीयते । यत्र पुनः प्रयोगे विग्रहो नैव एव
स्त्रीत्वप्रयुक्तलोपं चैव न तत्र हाप्यस्ति नाम एव
स्मृतिसंस्कारापेक्षया विभागः ना परिग्रह्यते, तदेतिहासेषु
साहित्यरीत्या तु पदपदार्थविन एव व्याकरणस्य ।

' संस्कृतानां च शब्दानां साधुत्वे परिकल्पिते ।
तत्रान्यस्य कस्य संस्कारः कथं वा क्रियते पुनः ॥ '
व्याकरणेन शब्देषु अभिधीयमानेषु न ज्ञायते किं वस्तु
मस्कियते को वा संस्कारः उत्पत्त्याप्तिविकारापूर्वसाधन
सामर्थ्याधानानां क्रियते इति । न तावदस्ति शब्द
स्वरवर्णव्यक्तिसंस्क्रिया । सर्वत्रातिप्रसङ्गेन न
व्यवस्था हि सिध्यति ॥ शब्दत्वे संस्कृते स्याद्धि
ध्वनीनामपि साधुता । वर्णत्वेऽप्येकवर्णानां
गाव्यादीनां च तुल्यता ॥' एतेन वर्णव्यक्तिसंस्कार
प्रत्युक्तः । [पृ २८१] 'गकारादिषु गकारादित्वं
संस्कृतं कश्चित् । गाव्यादिषु स एवेति
साधुरेव प्रसज्यते ॥ एवं प्रत्येकसंस्कारे न कस्य
चिदसाधुता । समुदायस्तु नैवास्ति तेषामयुग
पच्छ्रुतेः ॥' यथा तावद्गुणत्वस्य प्रध्वंसित्व एव तेषां
विनष्टानुत्पन्नानां संस्कारायोग्यत्वमेव । 'वर्तमानाऽपि
संस्कारक्षणं नैवावतिष्ठते । तावदेव विनश्यैत्सा
यावत्संस्कर्तुमिष्यते ॥ न च ता संस्कृता भूयः
पश्चात् दृश्यन्ति कश्चित् । सक्तूनामिव संस्कारो
होमेनैव प्रसज्यते ॥ ' यथैव होमसंस्कृतानां भस्म
साद्भाव सक्तूनां पुनरुपयोगविनियोगासंभवाद्द्वितीया
प्रतिपादितसंस्कार्यत्वविपर्यये सक्तवो होमसद्भावना
विधिरिति सर्वेषां शास्त्रकारैः प्रतिपाद्यते इति संस्काराणां
श्रवणम्, तथैव शब्दानामप्यनाकांक्षितसंस्कारपक्षे सर्वानर्थ
क्यप्रसङ्गः । तत्र योऽप्ययमनियमोऽभिहितो यथैव
नियमे शब्दान्तरेषि च उभयथापि न साधुत्वमिति
न ए ... परिकल्पनमयमाना ... ...
साधारणे यनि न युक्तं परिकल्पनम् । 'अङ्गुरविग्रहप
च वस्तुत्वनियमो भवेत् । शीतोष्णादियम
भूयात्को नु यद्दि सचेतनः ॥ न्यायेनैव संस्कार
कार्यपक्षे संभवत्यम । ततश्च सुतरां शासा प्रयोगो
पत्त्यनुशासना ॥ व्याकरणप्रक्रियानर्थक्येन येषां
वस्तुतः सताम् साधुत्वेषु नियमस्मृत्यन्तरं इत्य
निराकरणं सम्प्रत्यागतम् । अथ व्याकरणो
क्तानां शब्दानामेवोऽपि नियम । ततो व्याकरण
स्यैव वेदस्याप्यप्रमाणता ॥ शब्दप्रयोगसमानत्व

क्षणाच्च स्यात्क्षणान्तरे । तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥ तस्मादनियमं मुक्त्वा नित्यः संस्क्रियते यदि । विक्रियाख्योऽपि संस्कारस्ततो नैवास्य संभवेत् ॥ विना व्याकरणाद्व्याप्तिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया । अदृष्टार्थस्तु संस्कारो विध्यभावान्न गम्यते ॥ [पृ. २७२] दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् । न हीदं भोजनार्थानां व्रीहीणां प्रोक्षणात्फलम् ॥ कर्मप्रकरणाम्नाता न च व्याकरणक्रिया । येनापूर्वप्रयुक्तानां शब्दानां संस्कृतिर्भवेत् ॥ हन्त्यादिविधियत्नापि संभवी व्याक्रियाविधिः । पौरुषेयं कथं वस्तु विदध्याच्छास्त्रतो विधि. ॥ तेनानारभ्यवादेऽपि विधिर्नैवास्ति तादृश. । अनारभ्य विधित्वे च न कर्मार्थत्वसंभवः ॥ ऐकान्तिकं हि संस्कार्यं यत्कृतौ स्यात्सुरादिवत् । तद्द्वारेण क्रतुप्राप्तिर्न लोकव्यभिचारिणः ॥ लोकवेदगतत्वाच्च शब्दानां व्यभिचारिता । अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापितं क्रतुम् ॥ आकाशेऽवस्थितः शब्दः संस्कर्तुं शक्यते कथम् । नित्यत्वान्मूर्त्यभावाच्च व्योमाश्रितविभुत्ववत् ॥ वर्णसंस्कारमात्रं च यदि व्याकरणाद्भवेत् । प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्नोत्तरेण प्रयोजनम् ॥ समुदायस्त्ववस्तुत्वान्नैव संस्कारमर्हति । प्रत्येकं च भवेद्दूरद्भिवर्गः प्रतीष्टकम् ॥ न च स्वतन्त्रारम्भो वर्णैः शब्दस्य कस्यचित् । येन तत्संस्कृतिः सिध्येत्स हि पूर्वं निराकृतः । स्फोटगोशब्दसास्नादिप्रभृतौ पदकल्पना । गकारादिपदव्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥ सर्ववर्णसमूहोऽपि न संस्कार्यः कथंचन । न तस्यार्थप्रयुक्तत्वमस्ति ह्यनभिधानतः ॥ अथ त्रिचतुरा वर्णाः संस्क्रियन्ते पदे पदे । संख्यामात्रस्य साधुत्वं तथ स्यादितरेष्वपि ॥ संस्क्रियेतानुपूर्वी चेच्छब्दधर्मो न सेष्यते । ग्रहणोच्चारणत्वाद्धान्यादिषु च संभवात् ॥ ग्रहणोच्चारणे एव संस्कार्ये यदि मन्यसे । कर्मण. कर्मसाध्यत्वमुपरिष्टान्निषेत्स्यते ॥'

[पृ. २७३] वक्ष्यति हि– ' कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ' (३।१।१०।१९) इति । ' ताल्वादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवेत् । वेदोपदिष्टसंस्कारसंस्कार्यत्वावधारणात् ॥ मनो वा पुरुषो वाऽथ संस्कारास्पदमिष्यते । शब्दानुशासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥ शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते । शब्दस्यानुशास्यत्वाद्व्यर्थं तदनुशासनम् ॥ स्फोटशब्दे च संस्कारः सुतरां नोपपद्यते । असन्तौ तत्र हि स्यातां प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥ वाक्यस्फोटश्च यैरिष्टः सर्वावयववर्जितः । नामाख्यातादि (आदिशब्देन निपातोपसर्गयोः परिग्रहः) संस्कार्यं तेषां शशविषाणवत् ॥ अपोद्धारेण संस्कारो यथत्राभ्युपगम्यते । शृङ्गं गवादपोद्धृत्य किं न संस्क्रियते मनाक् ॥ अन्यायत्वसमारूप्यादपोद्धारो यदीष्यते । गवशृङ्गेण सारूप्याच्छशशृङ्गस्य किं न सः ॥ गवयादिषु नाम्नानां सादृश्यं यन्निदर्शितम् । सत्यावयवसामान्याद्यदिहापीष्यते तथा ॥ वाक्याधिकरणे चैतद्विस्तरेण निराकृतम् । तेनापोद्धारसंस्कारकल्पनाऽपि न युज्यते ॥ अन्वाचक्षीत शास्त्रं चेच्छब्दानसदपोद्धृतान् । एतेनैवाप्रमाणत्वमस्य माहेन्द्रजालवत् ॥ अशिष्यत्वादशास्त्रत्वमेवं तावत्पदं प्रति । वाक्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरणेन च ॥ अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोदिता । वाक्यमेवंविधं चेष्टं न पदान्यर्थवर्जनात् ॥ ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥ '

इति भट्टपादप्रमुखैः केवलस्य चाप्रयोगादर्थप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाक्यान्वाख्यानार्थत्वेन व्याकरणस्य व्याख्यानं यत्कृतमासीत् तदनाश्रयणात्तु सूत्रवार्तिकभाष्यकारैरेव [पृ. २७४] पूर्वापरविरुद्धमभिदधानैष्टीकाकारैरपि सुतरां व्याकरणस्य अप्रत्ययितपुरुषप्रणीतत्वं दर्शितम् । ' अतो निर्गानभूयिष्ठाद्विरुद्धान्मूलवर्जितात् । निष्फलाच्च व्याख्यानं शब्दानां नानुशासनात् ॥ ' ततश्च–

'स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्मसु । शेषशब्दप्रयोगेषु न व्यवस्थोपयुज्यते ॥' तेन सर्वैर्भाषितव्यं सर्वं साधु इति । अत्रानुमानप्रयोगाः– 'गावीगोण्यादयः शब्दाः सर्वे गोत्वस्य वाचकाः । वृद्धैस्तत्र प्रयुक्तत्वाद्गौरित्येवमादिवत् ॥ एवं साधुत्वमेतेषां सर्वेषामर्थसाधनात् । श्रोत्रत्वा चापशब्दत्वं पूर्वदृष्टान्तदर्शनात् ॥ अनादित्वं च सर्वेषामप्यनवधारणात् । वक्तुर्वक्तुः पुरो वृत्तेः शक्यं वक्तुं गवादिवत् ॥ साधुभिर्भाषमाणानां नादृष्टफलसंभवः । दृष्टार्थत्वाद्यथा धूमादग्निं देशेऽवगच्छताम् ॥ अशास्त्रविहितत्वाच्च वृद्धशब्दाभिधानवत् । शास्त्रं नावेदरूपत्वात्सांख्य-ख्यानित्यादिवत् ॥ वेदमूलतयाऽप्यस्य प्रमाणत्वं न कल्पते । अनेदविषयार्थत्वान्नाटकादिनिबन्धवत् ॥ शास्त्राङ्गमपि नैवैतद्वतादर्थ्यात्कथादिवत् । अतादर्थ्यं विनाऽप्यस्माद्वेदेनार्थावशोधनात् ॥ न च शब्दप्रयोगाङ्गं सिद्धे तस्मिन्प्रवर्तनात् । यदीदृशमनङ्गं तद्दृष्टं नेत्रानुमानवत् ॥' यथा हि चक्षुरादिग्रहणानपेक्षरूपादिविज्ञानसिद्धौ तदनितार्थापत्तिप्रभवं चक्षुराद्यनुमानमुत्पन्नमपि न पूर्वज्ञानस्याङ्गमेवं लोकेनैवसिद्धशब्दप्रयोगोत्तरकालप्रणीततया व्याकरणमप्यनङ्गम् । 'तस्मात्पर्यायशब्दत्वाद्गाव्यादेस्तरुवृक्षवत् । आचारेण प्रयोज्यत्वं न शास्त्रार्थनिवारितम् ॥'

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् । २५ ॥

भाष्यम्—महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चारन्ति– वायुर्नाभेरुत्थितः, उरसि विस्तीर्णः, कण्ठे विवर्तितः, मूर्धानमाहत्य परावृत्तः, वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति । तत्र अपराध्येतापि उच्चारयिता । यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृदुपस्पर्शयामीति द्विस्त्रिः स्पृशति । ततोऽपराधात् प्रवृत्ता गाव्यादयो भवेयुर्न नियोगतोऽविच्छिन्नपारम्पर्या एवेति ।

वा—एवं प्राप्ते अभिधीयते– 'अनैकान्तिकता तावदर्थापत्तेरिहोच्यते । अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्प्रयोगार्थावबोधयोः ॥ पापकल्पादनं यत्तु न कथंचित्प्रयुज्यते । प्रयोगप्रत्ययायत्ता तत्र वाचकता ध्रुवम् ॥ संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये । इष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना ॥' दृढविपर्ययज्ञानानन्तरं सहसैव च सम्यग्ज्ञानोत्पादातिभारादस्यैकदेशावतारणार्थं संशयोत्पादनामात्रमेव तावदुक्तम् । अथवा– 'संसिद्धव्यवहारत्वादनादित्वं यदाश्रितम् । अपराधप्रसङ्गेन तत्रैषा संशयक्रिया ॥' यदि ह्येकान्तेन यादृशः परस्मात्शब्दः श्रूयते तादृगेव सर्वेण सर्वदोच्चार्येत ततो वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां गवादिभिरिव न गाव्यादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसीदित्यव्यवस्थायादनादित्वमङ्गीक्रियेत । अपराधस्य शब्दस्य संभवात्तु तदाशङ्कायां सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम् । प्रयत्ननिष्पत्तेरिति पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्नाभिव्यक्तिरेव हेतुत्वेनोपदिश्यते । अपर आह । अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागितेति । यो ह्यस्खलितप्रयत्नः शब्दमभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारणमानास्सर्वे समानविधाना भवेयुः । यदा त्वप्रयत्ननिष्पत्तिरपि शब्दे संभाव्यते तदा तत्रापराधकृतरूपान्तरापत्तिप्रसङ्गाच्च नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् । अथवा शब्दविषयस्य प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिस्तस्यामपराधः सुनिपुणानामप्यविकलकरणानां दृश्यते किमुताऽनिपुणविगुणकरणानाम्– 'यश्च प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृतास्पदः । शब्दे स तदभिव्यङ्ग्ये प्रसङ्गेन धार्यते ॥ अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु साधुता । सापराधेऽन्वसाधुत्वं व्यवस्थेयं च तद्वशा ॥' लोकेऽपि च– 'अविनष्टे विनष्टे च दृश्येते साध्वसाधुने । तथा सति च तद्द्वारा सिद्धिः शब्दापशब्दयोः ॥ यद्वा सत्यत्वमेवेह साधुत्वमभिधीयते । असत्यत्वमसाधुत्वं धर्माधर्मोपयोगवत् ॥ धर्माधर्मव्यवस्था हि सत्यानृतनिबन्धना । विहितप्रतिषिद्धत्वात्तयोश्चेष्टा समाश्रिता ॥ अर्थमत्र यथा वाच्यं शब्दसत्यं तथैव हि । शब्दानृतं च हातव्यमर्थानृतवदेव नः ॥ एवं सति व्यवस्थाने भक्ष्याभक्ष्यविभागवत् । प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादिति हेतोरसिद्धता ॥' अथवा यदु-

त्तम् ' साधोर्नित्यप्रसक्तत्वादसाधोरप्रसङ्गत । न धर्मनियमोऽस्तीति तत्रेदमभिधीयते ॥ अपराधस्य भागित्वादुभयं सावकाशकम् । साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥ ' यदि हि साधुः प्रयुज्यमानो न कश्चित् कदाचिदपि विनश्येत्ततस्तस्य नित्यप्राप्तत्वात् नियत्योपशब्दप्राप्तेश्च नियमशास्त्रमनर्थकं भवेत् । यदा तु अपराधभागित्वे सति द्वयोरप्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमकारिणः शास्त्रस्य न विषयाभावः । एक एवायं शब्दः पुरुषाशक्तिप्रमादकारणादिभेदाच्चा ता वर्णन्यूनातिरेकान्यत्वाज्जयस्यानुपपत्तत्वेन तेन अपभ्रंशरूपेण गृह्यमाणः तमेवार्थं प्रतिपादयतीति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दान्तरत्वैकान्तसिद्धिः । किंच, ' देवदत्तादिनामानि नि सन्दिग्धानि यानि च । यानैस्तत्तादिरूपेण नाश्यन्ते तैश्च संशय ॥ ' तत्तादिशब्दादपि हि बालप्रयुक्तात् तदनुकारिकठोरबुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्तार्थमन्यमनुपलभमानः कथमिव प्रयोग-प्रत्ययदर्शनाभ्यामेव वाचकत्वमध्यवस्येत् । ' अपभ्रंशाश्च ये केचिद्रूढा गाव्यादयो जने । तेऽपि गाव्यादिरूपेण नाश्यन्ते व्यभिचारिता ॥ ' कतिपुचिदेव गाव्यादिषु चिरापभ्रष्टत्वाद्रूढ्याशङ्कया साधुत्वभ्रान्तिर्भवेत् । ये तु तत्क्षणमेव अशक्तिप्रमादज्ञानकरणैः भिन्नगाव्यादिरूपेण विनाश्यमानाः प्रयुज्यमानाः प्रकृत्यनुसरणद्वारेण या अर्थं प्रत्याययन्त उपलभ्यन्ते, तेष्वपि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्तीत्यनैकान्तिकता । ' ततश्च त्वत्प्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यपराधभाक् । अनैकान्तिकतादोषात्र ह्यसौ साधनक्षमः ॥ अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दोऽपभ्रश्यते यथा । तथा हेतुरनैकान्ताद्धेत्वाभासत्वमृच्छति ॥ तस्माद्दृष्टप्रयोगेऽपि पुनरस्ति विचारणा । वाचकोऽयं न चेत्येवं सति चाऽन्येन निर्णयः ॥ '

अन्याय्यश्चानेकशब्दत्वम् । २६ ॥

भाष्यम्—— न चैष न्यायो यत्तद्दशा शब्दा एक-मर्थमभिनिविशमानाः, सर्वेऽविच्छिन्नपारम्पर्या एवेति । प्रत्ययमात्रदर्शनात् अभ्युपगम्यते साधुत्वमसाधुशब्दे-ऽप्यवगते प्रत्ययोऽवकल्प्यते । तस्माद्येषामेकोऽनादि-रन्येऽपभ्रंशाः । हस्त कर. पाणिरित्येवमादिषु त्वभि-युक्तोपदेशादनादिरभीधामर्थेन सम्बन्ध इति ।

वा—— प्रत्ययापादनात्परपक्षे जितेऽपि स्वपक्षसिद्धि-र्दुर्लभैवेत्येवमर्थमुत्तरसूत्रम्-- ' अन्याय्यश्चानेकशब्दत्वम् ' इति । कथं पुनरिदमन्याय्यम् । तदुच्यते— ' वाच्य-वाचकसामर्थ्यनियमो योऽभिधानस्य । स नश्य-त्यनेकत्वे स्वरूपात्सोऽपि हीयते ॥ ' एकात्म-कयोरेव हि वाच्यवाचकयो अन्योन्याक्षेपात्परस्परनियम सम्भवति अन्यतरस्यापि त्वनेकत्वे सति व्यभिचारात् नियमहानि । किंच— ' सामर्थ्यं सर्वभावानामर्था-पत्त्याऽवगम्यते । एकसामर्थ्यसिद्धेऽर्थे नानेक तत्र लभ्यते ॥ ' अर्थतादृशा हि वाच्यप्रत्ययान्यथा-नुपपत्तिमात्रप्रमाणिका वाचकशक्तिरेकैनैव कल्पिता तद-नुसारेणापभ्रंशेऽपि चेदनुगम्यते को नाम तन्निरपेक्षवाच-कशक्त्यन्तरकल्पना लभेत । ' नाम च व्यवहारार्थ-मर्थस्याभ्युपगम्यते । तेनैकेनैव सिद्धेऽर्थे द्वितीयादि च निष्फलम् ॥ ' किंच- ' विकल्पस्याष्ट-दोषत्व पुरस्तादेव वर्णितम् । स चेहानेकशब्दत्वे निश्चयेन प्रसज्यते ॥ नामान्तरे श्रुते चार्थः स्वार्थान्नोऽन्य प्रतीयते । सञ्ज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' इत्यनेतद्धि दृश्यते ॥ या तु हस्त कर पाणिरित्यनानेकशब्दता । अनन्यगतिकत्वेन सा द्रष्टव्याणेन च ॥ एकशक्त्यनुसारेण यान्यपस्ति गति कश्चित् । उपमानानुमानाभ्यां तावत्सैवानु-गम्यते ॥ तस्मात्स्वरूपसम्बन्धशब्दार्थत्वनिरूपणे । एकैकनियमादेव गति सामान्यगोचरा ॥ ' यथा च प्रकृतिशाखस्पद्वारेण अपभ्रंशाः प्राकृतीमेव शक्तिमाविर्भावयन्तोऽर्थप्रतिपत्त्युपयोगं गच्छन्ति तथा ' तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ' (१।३।८।२८) इत्यत्र वर्णयिष्यते । ' तेनानेकप्रयोगेऽपि कश्चिदेवार्थ-सङ्गत । तदुपस्थापनेनान्ये बोधकास्तद-शक्तिजा ॥ '

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात् । २७ ॥

भाष्यम्—— कथ पुनस्तत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुम् ? शक्यमित्याह । अर्थिनो ह्यभियुक्ता भवन्ति । दृश्यते

चाभियुक्तानां शुश्रूषता अविस्मरणमुपपन्नम् । प्रत्यक्षं चैतद् शुश्रूषमाणैः श्रूयते इति । तस्मात् यमभियुक्ता उपदिशन्त्येष एव साधुरिति, साधुरित्यवगन्तव्यः ।

या— [पृ. २७८] तुल्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामन्यतरावधारणमशक्यमिति चेत्, अत आह— 'तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात्' इति । कः पुनरभियोगः ? को वा तद्विशेषः ? कथं वा तेन वाचकत्वनिरूपणमिति । तदुच्यते—' लक्षणश्रवणाभ्यासादभियोगः प्रवर्तते । तेन लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्विशेषोऽभिधीयते ॥ ' प्रतिपदपाठो ह्यानन्त्यादत्यन्ताशक्यस्तदभावे च लक्षणानुसरणमेवैकं शब्दान्वयनिरूपणक्षमत्वेन अवधार्यते । ' तस्माच्च लोकवेदाभ्यां कश्चिद्व्याकरणादृते । वाचकानपभ्रष्टान् यथावज्ज्ञातुमर्हति ॥ तत्सामस्त्यापरिज्ञाने पारिशेष्यानिरूपणात् । अर्थोपत्त्याऽपशब्दानां निश्चयो नोपपद्यते ॥ लक्षणानुगमाद्यास्तु बहिरेव प्रयुञ्जते । नियतप्रतिपक्षत्वात्तेष्वर्थापत्तिसंभवः ॥ ' [पृ. २७९] तेनोभयज्ञानस्य अपि व्याकरणमेवोपाय इति तद्गताभियोगविशेषाश्रयणम् । यत्तु प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वादिति लक्षणे तन्मूलत्वमनादित्वेतरेतराश्रयत्वमुक्तं तल्लोकव्यवहारप्रसिद्धप्रतिपादकत्वमात्रेण अनिर्णीतपारमार्थिकवाचकत्वेऽपि व्याकरणात्परभूते पदे केषांचित्साधुत्वमवाप्याय पुनस्तेष्वन्याभ्यापकत्वात्साधुत्वनिर्णयात्परिहरिष्यते । 'यदि वाचकतानाशो न स्याद्व्याकरणादृते । न विज्ञायेत वा तत्र भवेदन्योन्यसंश्रयः ॥ निर्ज्ञाते वाचकत्वेऽपि तदपभ्रंशसंकरात् । विवेकप्रतिपत्त्यर्थमिष्टा च व्याक्रिया स्मृतिः ॥ ' तेन संकीर्णसंकीर्णवाचकज्ञानोपायत्वाल्लोके व्याकरणस्याभ्यवधिविषयत्वे-नाधुनातनत्वम्, वेदे साधुशब्दमात्रदर्शनादनर्थकं व्याकरणमिति चेत् । न । अव्याप्तविषयत्वात् । ' ये चैव प्रस्थिता एव साधवो लोकवेदयोः । सर्वशाखागतान् विद्यात्को वा साधारणानपि ॥ ' यथैव लौकिकप्रसिद्धपदपाठस्यानवधारण एव वेदेऽपि सर्वशाखागतान् सर्वदा आनुपूर्व्येण किमुत अध्येतुम् ' ' प्रकृतिप्रत्ययानन्त्यादागमस्य पदराशय । लक्षणेनानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥ ' एतेन पुरुषार्थक्रत्वर्थोद्दिष्टसाधुशब्दप्रयोगज्ञानसाध्यसाधनभावविधिवाक्यगतपदव्याक्रिया तस्याश्च पूर्वप्रसिद्धतन्मूलत्वकल्पनागतेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । यदि ह्येकान्तेन ' तस्मान्न ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै ' ' एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति ' ' तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यते ' (तैत्ति. ६।४।७) इति चैवमादिक्रतुपुरुषगतनियमविधिदर्शनोत्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्तितं यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था भवेत्तत एव पर्यनुयोगः । प्रमाण्येतापि व्याकृतत्वाश्रयो वेदविधिर्वेदनित्यत्वाश्रय च व्याकरणं कथमनवकल्पिष्यते इति । यदा तु किंचिद्ग्रन्थोपनिबद्धप्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारप्रक्रियात्मकव्याकरणस्मृतिवर्जितकालाभावात् अन्वाख्यानान्वाख्येयान्वाख्यातविधिप्रयोगानन्वाख्यातप्रतिषेधवर्जनपक्षस्यापि अवगम्यमानवेदविधिमूलत्वात् अनादित्वे सति सर्वेषां वेदवेदियूपाहवनीयाध्वर्युगोदोहनादिस्वरूपतत्कार्यतत्साधनविधीनामिव सर्वदाऽनवगतपूर्वापरविभागसंबन्धे [पृ २८०] अत्यन्तादृष्टार्थत्वमेव केवलशास्त्रप्रत्ययाधीनम्, तदा सर्वकालव्याक्रियमाणविद्यमानशब्दनियमविधेर्न किंचिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वावाचकत्वव्यतिरिक्तसाध्वसाधुताभावात् वाचकावाचकत्वयोश्च लौकिकप्रयोगप्रतिपत्तितद्विपर्ययमात्रशरणत्वात् गाव्यादिशब्दानामवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकविरोधात् मेर्वादिशब्दमातृकाक्षरपाठप्रसिद्धन्यूनातिरिक्तविपर्यस्तवर्णपदव्यतिरिक्तप्रसिद्धमध्ये कश्चिदपशब्दो नामास्तीति । तत्राभिधीयते— ' समुग्धवाचके लोके लक्षणाद्वाचकः स्फुटः । गम्यते स्मरणं चोक्तमाचाराद्बलवत्तरम् ॥ ' लोकव्याकरणाभ्यां हि मिश्राभ्यामविप्लुतवाचकसिद्धिरिति तावदेव लोकव्यवहारात् वाचकत्वज्ञानं जायते यावत् व्याकरणानुगतत्वं नाभ्युपगम्यते । यदा तु तयोर्मार्गभेदेन प्रतिपत्तिस्तदा ' तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ' (१।३।४।८) इत्युपन्यस्य शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् इत्यनेनोत्तरेण व्याकरणाभ्यासाभियोगप्रतिपत्तिसंनीयस्त्वं तदभियुक्तपुरुषनिर्णीयस्त्वं वा पूर्वमेव स्थापितम् । ' तर्केणा-

वाचकत्वं च यल्लोकेन बाध्यते । स्मर्यमाणविरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत् ॥ ' यथैव तुल्यशिरःपाण्याद्याकारेष्वपि संकीर्णलोकदृष्टिग्राह्येषु ब्राह्मणादिषु मातापितृसम्बन्धस्मरणादेव वर्णविवेकावधारणं भवति तथा साधुशब्दावधारणमपीति लोकविरोधाभावः । ' यथा च तुल्यपाण्यादिरूपत्वाद्वर्णसंकरम् । पश्यतः स्मृतिबाधः स्यात्तथा वाचकसंकरम् ॥ आदितश्च स्मृतेः सिद्धः प्रत्यक्षेणापि गम्यते । साध्वसाधुविभागोऽयं कुशलैर्वर्णभेदवत् ॥ '

यो नाम स्मृतिप्रतिपादितोऽर्थः कर्मफलसंबन्धवदनियतकालत्वात् ज्ञायते यथा भविष्यतीति सोऽत्यन्तं प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् केवलशास्त्रमूलत्वेन स्थाप्यते । यस्य त्वादौ स्मरणजनितविवेके कृते तदनन्तरमेव प्रत्यक्षमपि विचाराभ्यासजनितसंस्कारस्य ग्रामाभ्यासजनितषड्जादिविभागविषयमिव साध्वसाधुशब्दरूपगोचरमुपजायते । ' तस्मै तर्केण यो नाम साधयेच्छब्दसंकरम् । तस्य प्रत्यक्षबाधोऽपि वर्णसंकरबाधवत् ॥ ' तेन क्षत्रियादिगतवाच्यगुणादवस्थेव सम्यक्प्रमाणविरोधः शक्यो वक्तुं न स्मर्यमाणशब्दसाधुत्वपक्षस्येति निरवद्यता । तेनादृष्टार्थप्रयोगनियमप्रतिषेधद्वारं धर्माधर्मसाधनत्वमपि [पृ. २८१] साध्वसाधुत्वज्ञानमुपपद्यते । यस्तु आह— ' साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यम् ' इत्यादिश्लोकम् । तं प्रति एवं वक्तव्यम् । ' साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य च विद्यते । शास्त्रस्य विषयोऽप्येष प्रयोगोऽप्यस्त्यसंकरः ॥ ' इति ।

प्रत्यभिज्ञाभूयस्त्वादिदोषवर्जितनियतदृष्टादिकालाभियुक्तप्रयुक्तपदसहिताक्रमभावदर्शना स्मर्यमाणाविनष्टवाचकरूपविषयबोधजननेनोदात्तादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वम् । तदुत्तरकालमनुवृत्तस्य तावत्कालार्थप्रतिपत्तिसहितत्त्वग्रहणनसदृशप्रत्ययनिरोधागमविकारदेशादिलिङ्गमप्यस्मिन्नादि विद्यते । शास्त्रस्य च द्विविधस्यापि श्रुतिस्मृतिरूपस्य स्वर्गलोकयशोवाक्सिद्धिसाधनमात्रशब्दोपदेशार्थस्यापानर्थक्यं प्रसज्यमानं न अयमेवंविषय एव अस्तीति विषयः । अविनष्टैः शब्दैर्व्यवहारस्य स्वर्गदर्शनफलो भावः । यत्र च क्वचिन्नष्टशब्दैर्व्यवहारस्यानुत्पन्नमिव यदतः प्रतिषिद्धाचरणनिमित्तक्रतुवैगुण्यप्रसङ्गः । यथोक्तं ' वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ' इति । एतौ द्वावप्यर्थौ न शास्त्रादृतेऽन्येन प्रतिपादयितुं शक्येते इत्ययमेव शास्त्रविषयः । द्वाभ्यामेव च विधिप्रतिषेधाभ्यामविनष्टैः शब्दैः स्वर्गयशोपकारकामो भाषेत न विनष्टैरिति न प्रतिशब्दापशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधकल्पनप्रसङ्गः । न च विधिप्रतिषेधविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रमेयस्वरूपज्ञापनार्थेनेत्येतदाशङ्कितुम् । न हि ' अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ' इत्यादि, ' चतुश्चित्वादाश्वीनानि सरस्वत्या विनशनात्प्रस्रवणे ' इत्येवमादिवाक्यदोषाणां च शास्त्रगतानामर्थतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं न लभ्यते । नापि तत्प्रतिपादने शास्त्रशब्दवाच्यत्वबाधः । अथापि विधिप्रतिषेधात्मकेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति क्वचित् परिभाषा तथाप्येवंविधाः साधुशब्दाः प्रयोक्तव्या इतीदृशो विधिः सम्भवत्येव । यो वाक्यान्तरावगतादृष्टफलार्थी स यद्यविनष्टैः शब्दैः भाषितुमिच्छेत् स केनानेकरूपानेतत्क्रमप्राप्तान् वर्णान् उपाददीत नाधिकान् न्यूनान्वेति यावदेवं विधिप्रतिषेधौ शक्यौ दर्शयितुमिति शास्त्रविषयत्वसिद्धिः । निःसंदिग्धवृद्धव्यवहारप्रयुक्तदेवदत्तादिशब्दोपमयाऽपि च सर्वशब्दानां विनष्टाविनष्टरूपैः अवश्यं भवितव्यमिति शक्यं विज्ञातुम् । एवं व्याकरणानुगतवैदिकशब्दाविनाशसादृश्यादपि तद्विधलौकिकाविनष्टत्वोपमानं दर्शयितव्यम् । तथा लौकिकार्थप्रत्ययोत्थापितवाचकस्वार्थोपलिप्सया आदेशः साधुत्वनिश्चयः । ततः संभवत्प्रमादालस्यकरणवैगुण्यनिमित्तापभ्रष्टरूपवर्जितेनास्मात्पारम्पर्यानवच्छिन्नानुपपद्यमानस्वप्रयोगार्थापत्त्या सिद्धमेव साधुत्वज्ञानम् । ' अपभ्रंशेषु साधुत्वं तुल्यार्थत्वाद्यदुच्यते । लक्षणाभावमार्गेण तस्याभावोऽपि निश्चितः ॥ ' इति । [पृ. २८२] ' षण्णामपि प्रमाणानां साध्वसाधुत्वनिर्णये । व्यापारोऽस्तीति को ब्रूयात्साधुत्वं निष्प्रमाणकम् ॥ यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति ससंकरः । अभियुक्ता विवेक्ष्यन्ते तथाऽपि ब्राह्मणादिवत् ॥ यथा च पद्मरागादीन्नाचारकरिकर्मभितान् । परीक्षका विजानन्ति साधुत्वमपरे

तथा ॥ यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम् । तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम् ॥'

पौरुषेयव्याकरणागमपरम्परायामपि च तदनुगतसाधुत्वानन्तरदर्शनात् पूर्वदृष्टविवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्धपरम्परावचनन्यायप्रसङ्गः । यावानिह अदृष्टार्थांशः स वैदिकविधिप्रतिषेधद्वयादेवोपपन्नः । तत्सिद्धयर्थाविनष्टशब्दरूपज्ञानं वेदशिष्टप्रयोगप्रवादि व्याकरणान्वाख्यानपारम्पर्येण सत्र प्रत्ययात् सुलभमिति न पुरुषान्तरनिमित्तदोषप्रसङ्गः । यत्तु दृष्टार्थत्वात् स्वसामर्थ्यप्राप्ततयैव 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' (६।२।४।१९) इति वाचकभावनियमविधानमनुपपन्नमिति तत्राधिकरणेनैव उत्तरं दास्यते 'नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते' (४।२।९।२८) इति । यत्तु अवाचकत्वेन अपशब्दानामप्रसक्त्या पर्यायाभावे नियमानुपपत्तिरिति । तत्रोच्यते— 'नियमः परिसंख्या वा न व्यावर्त्याद्विनेष्यते । निवृत्तिमात्रकारी तु नियमः किं न लभ्यते ॥' इति भाषितव्ये कदाचित् अविनष्टेन भाषेत कदाचित् प्रमादालस्याशक्तिजासंप्रदायाश्रद्धाशक्तिनिरोधनादिना वा शब्दरहितेनैव प्रत्याययेत् । 'अत्र श्रेयोऽर्थिनोऽवश्यं साधुभाषा नियम्यते । नियोगेन हि तां कुर्वन्नपूर्वं साधयिष्यति ॥' यद्यपि च नियमेऽन्यनिवृत्तिरवश्यं कल्पनीया तथाऽपि साधुशब्दस्मृतिप्रतिहतानां कालान्तरभ्रान्तिनावकारगृहीतानां च अपशब्दानां (विवक्षिताभिधायिकारूढशक्तीनामपशब्दानाम्, रूढपदत्वात्सूत्रे योऽनुमानात्प्रसिद्धिर्धर्मप्रयोगो यथा रूप शब्दोक्त–म्लेच्छभाषणनिषेध– साधुशब्दप्रयोगविधानम्. अर्थ', तदुभयाभावकारणमन्यथा भ्रान्त्या साधुनिवे धानदर्शन गृहीतानामित्यर्थः) उभयत्र प्रयोगप्रसङ्गे साधुनियमेन व्यावृत्ति ।

अथवा नैयायिकानामपूर्वव्ये केचित् एवंविधा विधाने ह्यदृष्टगुणादिकविधायां प्रवर्तन्ते ये साधु नियमेन प्रवर्तेरन् । किन्तु [पृ २८३] 'साधूनेव प्रयुञ्जाना साधयेयुरपूर्वकम् । मा विज्ञानाद्विरेव नियमस्यापि यन्त्र्ति ॥' तथा ' यो विद्वान् स नैवेत. ' इत्येवमादिदोषनिन्दापूर्वकम् ' अविद्वान् श्रपयित य. ' इति नियम्यते । तथा ' दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा ' इत्यादिना निन्दितत्वात् , ' तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ' इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्दस्वार्थादर्थसाधनादपेतोऽयं म्लेच्छः , 'म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ' (पा. धा. २०५) इति स्मरणात् स न प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेध । ' तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यते ' इति च विधिः अविनष्टप्रयोगनियमार्थः । ' ननु चाशक्तिजा दोषाः प्रमादजनिताश्च ये । परिहर्तुमशक्यत्वान् निषेधस्याप्यगोचराः ॥' उच्यते— ' प्रमादमेव मा कार्षीः सामर्थ्याय यतस्व च । एवमर्थो निषेधोऽयं नाऽऽद्रियेतान्यथा ह्यसौ ॥ अन्ये सुखसुखारूढा न क्लेशेन विवक्षय' । शक्ताश्चैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥ अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये दाक्षिण्याद्यनुवर्तनात् । जानन्तोऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि शास्त्रं न वारयेत् ॥ अन्येऽपि प्राकृतालापैरशक्तैर्व्यवहर्तृभिः । सह व्यवहरन्तस्तानुपेत्यापि प्रयुञ्जते ॥ तत्कथं नाम यत्किंचित्स्यादपभ्रंशकारणम् । दूरात्परिहरेयुस्तदिति यत्नो नियम्यते ॥'

यत्तु दृष्टार्थप्रत्यायननिराकाङ्क्षत्वात् अदृष्टार्थप्रयोगोपदेशानर्थक्यमिति । तत्रोच्यते— ' दृष्टे सत्यपि सर्वत्र नियमाददृष्टमिष्यते । क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च तत्संयोगपृथक्त्वत. ॥ ' ' एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ' (४।३।३।५) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात्-मवगन्तव्यम् , तत्र ' क्रत्वर्थादौ परार्थत्वादर्थवादः फलश्रुतिः । पुरुषार्थे तु निर्देशात्फलमात्रेयदर्शनात् ॥' क्रत्वर्थे ह्यनिशानोपायत्वात् सर्वादृष्टोपसंग्रहणमिति नियमापूर्वमात्रमवान्तर्यत्पुरुषार्थादि फलश्रुति अर्थवादी करोति । पुरुषार्थस्य नियमस्य स्वतन्त्रकल्पनीयप्रयोजनत्वादर्थप्रतिपत्त्यैकारश्रद्धोऽप्यधिनिरोचादिभ्यो वा सुतरां सिद्धत्वात् अनाकाङ्क्षितनियमापूर्वेण [पृ २८४] दर्शनसामर्थ्ये नास्तीत्यवश्यमर्थवादेनात्ततेव स्वर्गलोके कामधुगादिर फलेनाऽऽश्रयणीयम् । यत्तु न ज्ञायते केऽदः नियमापूर्वं आश्रितमिति, तत्र अभिधीयते—

[पृ. २८६] 'अथापि स्मृतिशब्देन नाम्नाना मभिधेयता । तथाऽप्येषां न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिराक्रिया ॥ पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ॥' इति हि तुल्यवत्प्रामाण्यस्मरणम्— 'अपि वा कर्तृसामान्यादुक्तो (१।३।१।२) न्यायश्च यः स्मृतेः । प्रमाणत्वे समानोऽसौ वेदाङ्गेष्वपि गम्यते ॥ प्रमाणपद्धमूलत्वं पूर्वं चैषां प्रदर्शितम् । दृष्टादृष्टफलत्वेन तन्मात्रास्त्यप्रमाणता ॥ एकस्य च यथा युक्त्या समूलत्वं निरूपितम् । पौरुषेयान्तरस्यान्यमूलताऽपि तथेष्यते ॥ असंभावितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते । मूले तस्याप्रतिष्ठत्वं रूपे जात्यन्धवाक्यवत् ॥'

इह तु वेदस्वादेशान्तरितप्रामाण्यसिद्धिः । यत्तु सूत्रवार्तिकभाष्यकाराणामन्योन्यविगीतवचनत्वादप्रमाणत्वमिति । तत्र अभिधीयते— 'स्मृतीनामप्रमाणत्वे विगानं नैव कारणम् । श्रुतीनामपि भूयिष्ठं विगीतत्वं हि दृश्यते ॥ विगीतवाक्यमूलानां यदि स्यादविगीतता । तासां ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूलविपर्ययात् ॥' मूलानुरूप्येण हि स्मृतीनां प्रमाणत्वदर्शनेन— 'परस्परविगीतत्वमतस्तासां न दूषणम् । विगानाद्धि विकल्पः स्यान्नैवत्राप्यप्रमाणता ॥ धर्मसाधनताशे च विगानं नैव विद्यते । अन्वाख्यानविगानं तु लक्ष्यभेदान्न दुष्यति ॥' पुनरुक्तत्वादिना हि यत्पूर्वव्याख्यानं तस्य न पुनः समाधानम् । 'तस्यार्थवेदमूलत्वान्न किंचिदपि दुष्यति । ये वार्तिकेषूपसंख्याने ते च स्मृत्यन्तराश्रिते ॥ न चाधिक्योपसंख्यानान्न्यूनत्वात्स्यादप्रमाणता ॥' तद्यथा । यावन्नैर्दिशानामाचार्यैश्चरणानाम् च अर्द्धदिनेनाध्वना नाप्यविपत्तेः प्रमाणीकुर्वन्ति । तस्माद् यथाविनष्टदोषः । यत्तु सूत्रकारस्य प्रयोजनानभिधानोपालम्भः । [पृ. २८७] 'स श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्नोपालम्भमर्हति । ग्रन्थान्ते च स्वमयेषं सुज्ञानं सप्रयोजनम् ॥' अन्वाख्यानं च सर्वश्रुतिस्मृतिषु सर्वप्रवर्तनेन शास्त्रप्रवर्तनेन च नियमः । स च द्विविधः शब्दस्य अर्थस्य च । तत्र यथैव धर्माधर्मनिवृत्त्यर्थं वचनं श्रेयःसाधनमेव यथावस्थितशब्दस्यान्वाख्यानमपि, यथा चार्थस्य विपर्ययः प्रत्यवायायैव विनियोगकल्पश्रुतशब्दान्वाख्यानमपि । शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगनिर्देशादियुक्तम् । 'तस्माद्विज्ञायमानत्वान्नोक्तं मूलकृता स्वयम् । शास्त्रेण सर्वशब्दानामन्वाख्यानप्रयोजनम् ॥'

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्राय प्रति केचिद्विवदन्ते । एष त्वभिप्रायः किं न्याय्यो नेत्यर्थान्तरमेतत् । 'धर्माय नियमं (लौकिकोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः) चाऽऽह वाक्यकारः प्रयोजनम् । वेदमूलस्तु तत्रैक एवो व्याकरणाश्रयः ॥' नियमद्वयप्रयुक्तं व्याकरणम् । साधुशब्दज्ञानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गयशोपकारसिद्धिरित्येतत्तावद्वेदमूलमनन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्चाय तावद्वेदाख्येन शास्त्रेण धर्मनियमः । 'तथा व्याकरणाख्येन साधुरूपं नियम्यते । अविशेषेण सिद्धिः स्याद्विना व्याकरणस्मृतेः ॥'

तेन वेदाङ्गतत्त्वज्ञातसाधुशब्दप्रयोगात्मकधर्माङ्गत्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्तव्यतया नित्यवाचकशब्दरूपज्ञाननियमः क्रियते । यच्च कात्यायनेन ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्म इति तन्त्रेण प्रसङ्गेन चाऽपशब्दज्ञानादधर्मत्वाशङ्कितदोषमभिधाय शास्त्रपूर्वप्रयोगे अभ्युदय इति नि श्रेयसमिद्ध्युपायेऽवधारिते वचनं पराकृत्य भाष्यकारेणोक्तम्, अथवा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म इत्यभ्युपेत्य यत्नमात्र तत्पूर्वोक्तदोषपरिहारसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं कृत्वा चिन्तान्वयेनोक्तम् । परमार्थेन शास्त्रान्वर्थकत्वप्रसङ्गविज्ञानपाराम्पर्यादिसार्थकत्वात् फलभूमिर्न फलनिवर्त्तिप्रमा विधीयते । यथा 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इति ज्ञानमात्रादेव ब्रह्महत्यातरणं यदि सिध्येत् को नानुविद्वहुद्रव्यप्रयासायासमश्वमेधं कुर्यात् । तद्विधानसामर्थ्यकेनैव स्यात् । एव शब्दज्ञानाधर्मं विशेषतो नामानैकान्त्यादिव्याख्यायाम्येदमनुमतेन् । तस्माद्वचनं ज्ञानवशेन ज्ञान [पृ. २८८] पूर्वप्रयोगस्यैव फलकारणे कार्यवदुपचारात्तन्दुले देवसमीपवचनात् ('देवो वर्षति तन्दुलान्' इत्यत्र यथा तन्दुलशब्दः वृष्टौ वर्तते इति

दृष्टान्ताय) धर्मेत्वनभ्यासादिताधर्मपरिहाराभिधान शक्तिमानप्रदर्शनार्थमेवोपन्यस्तं न फलत्वप्रतिपादनाय । ' द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् ' (४।३।१।) इत्यनेन न्यायेन ज्ञानस्य पुरुषशब्दसंस्कारत्वेन नित्या क्रतुत्व फलस्य श्रवणाभावात् । ' सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चाऽऽत्मविज्ञानाद् अन्यत्रेत्यवधारणात् ॥ '

आत्मज्ञानं हि स्वशरीरव्यतिरेकात् कर्तृपुरुषार्थत्वेन ज्ञायते तेन विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् । तथा ' य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ' तथा ' स एषो नेति ' तथा ' आत्मानमुपासीत ' इति वाक्यशेषेषु [illegible] अन्यस्य ज्ञानस्य [illegible] ... पक्षान्तरेऽप्युपपद्यते ... । स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानाप्नोति यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति । यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ' इत्यादिना योगजन्यानि ... अर्थफलानि वर्णितानि । तथा ' स ... वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न स पुनरावर्तते ' इत्युपनिषत्सु ... । अत्र ... श्रौतस्मार्तकर्तृत्व ... अर्थवादत्वम् । ' न च ज्ञानविधानेन कर्मसम्बन्धवारणम् । ' प्रधानतयाऽप्यर्थिनां ... पूर्वकृतदुरितनाशार्थं ... परिहारार्थं च कर्म शक्नुवन्ति । न च तेषां ... सम्भवन्ति । शब्दज्ञानस्य तु ... प्रयोगाङ्गत्वे ... पृथक् फलं ... इति ... । ननु अविच्छिन्नपारम्पर्यप्रयोगसम्प्रदायेऽपि ... इति । तत्र सूत्रकार... ' सम्प्रदायेन व्याकृतः ' इति च व्याकरणपाठानिरर्थकत्वम् ।

' न चैषा सम्प्रदायेन व्याकृतेत्यभिधीयते । तत्र श्रुयत इत्येव व्याकृतेति तु निष्फलम् ॥ '

यदपि च मनुना षड्विंशाध्ययनमध्ये वेदादेवोपलभ्यो नाम् । यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । ' (तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ॥) इति तेनापि पूर्वपक्षानुकाधीतवेदस्य यत्मीमांसकव्यतिरिक्त विषयेण यदाऽनन्यमेतदेव व्याकरणज्ञानमाश्रयितव्यमिति वक्तव्यं स्यादिति ।

तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् । २८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्— अर्थोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अत एषामप्यनादिरर्थेन सम्बन्ध इति । तदशक्त्या गम्यते । गोशब्दमुच्चारयितुकामेन केनचिदशक्त्या गाव्युच्चारितम् । अपरेण ज्ञातं सास्नादिमानस्य विवक्षितः तदर्थं गौरित्युच्चारयितुकामो गावीत्युच्चारयति । तत शिक्षित्वाऽपरेऽपि सास्नादिमति विवक्षिते गावीत्युच्चारयन्ति । तेन गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते । अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य ।

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् । २९॥

भाष्यम्— अत एव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति । ' अश्मकैरागच्छामि ' इत्यश्मकशब्दैकदेशो दृश्यते, अश्मकेभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते । तत्र अश्मकेभ्य इत्येषोऽर्थः उपलभ्यते इति । एवं गाव्यादिदर्शनाद्गोशब्दस्मरणं ततः सास्नादिमानवगम्यते ।

वा— स्मृत्याचारविरोधे स्मृते बलीयस्त्वम्, आचारेष्वपि अभियुक्ताचारस्य बलीयस्त्वं स्थितम् । इदानीं ... व्याकरणस्मृते तदभियुक्तानामाचारस्य च इतरलोकव्यवहारात् बलीयस्त्वं सम्भवति नेति चिन्त्यते । तदिह एकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानान् गो-गावी-गोण्यादिशब्दान् व्याकरणानुगतानुगतान् च उदाहृत्य चिन्तनीयं किं एते सर्वे एकस्मिन्नर्थे प्रयोक्तव्याः साधवः किंवा व्याकरणानुगता एव साधवः अन्ये तु असाधवः न प्रयोक्तव्याः इति । तथा च किं सर्वेऽपि अविच्छिन्नपारम्पर्यप्रयोगमात्रेण ... भवन्ति इति । तथा च किं व्याकरणं प्रमाणमप्रमाणं वा इति चिन्तनीयम् । तत्सिद्धये द्विविधं सूत्र

प्रभवति नेति, मूलप्रमाणे प्रमाणभूतव्याकरणस्मृतिवाक्य मूलत्वेन तदभियुक्तपुरुषाचारत्वेन च पृथग्जनाचार वदपि ग्रन्थार्थानामसाधुत्वम्, निर्मूलत्वे तु तदप्रमाणत्वात् लौकिकप्रयोगाविशेषात् सर्वेषां साधुत्वेन प्रयोक्तव्या इति । तेन व्याकरणे प्रामाण्यप्रकारस्मेनात्र चिन्तनीयम् । तत्र 'निर्मूलत्वाद्विगीतत्वाद्विपरीतत्वाद्वेदबाधनात् । पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसम्भवः ॥ तस्मादनेन शब्दानां प्रयोगो न नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययायालं प्रयोज्या न व्यवस्थया ॥ तस्मादनपेक्ष्य व्याकरणं सर्वेषामविशेषेणेति प्राप्ते, अभिधीयते प्रयोगप्रत्ययौ तावद्बाधकत्वाद्धेतेऽपि हि । युक्तायैकस्य चार्थस्य व्याख्यानानेकशब्दता ॥ अभियुक्तस्मृतेश्चात्र स्याद्विशेषावधारणम् । स्मृते स्मृत्यन्तरं मूलं साधुत्वनिरूपणे ॥ प्रत्यक्षव्यवस्थानाच्च नान्यत्रास्य प्रमाणता । प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तस्मात्प्रमाणता ॥'

वि— 'गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन । नियमः श्रुति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जितम् ॥, 'साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः । इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ अवान्तरभेद शब्दस्य व्यवस्थाकरणमात्रात् । अभावेऽस्य निर्गीतिसामान्यव्याकृतवैयर्थ्यम् ॥'

भाट्ट— स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्यमाक्षिप्यते । नियमद्वयार्थं हि तत् । 'साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्' इत्येकः । 'गवादय एव साधवः न गाव्यादयः' इत्यपरः । न च नियमद्वयस्य मूलं संभवति, प्रत्यक्षादिप्रमाणतः श्रुतिकल्पनासंभवात्, साधुत्वस्य पूर्वमनिर्णीतत्वेन अनुमानेन श्रुतिकल्पना दुरवसेया । न हि साधुत्वं नाम अर्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वं वा वाचकत्वं वा । ... शक्तिग्राहकत्वेऽपि साधुत्वम्, भ्रान्त्या क्वचित् वाचकत्वं यथा ... शक्तिग्रहणस्य । अतो वाचकत्वाविशेषात् न व्याकरणनियमः संभवति । इति प्राप्ते, प्रयोगप्रत्ययौ साधुत्वानपेक्षौ । ... साधुत्वाव्यवस्थितत्वात् । न वाचकत्वमात्रम्, अनेकशक्तिग्रहणत्वे । इदानींतनानां च शक्तिग्रहणाचौ प्रयोगप्रत्ययौ । न च घटकल्पादिवदनादिनिगमनाविरह, पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् । न चामूलत्वम् प्रयोगनियमं 'साधूनेव प्रयुञ्जीत' इत्येवंविधाया एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वं चानादिवाचकत्वम्, अनपभ्रंशत्वं वा, व्याकरणाभ्यासजनितसंस्कारसहकृता जातिर्वा, प्रतिनियता अर्थप्रत्यायकत्वं वेति कौस्तुभे प्रतिनिरूपितम् । तस्मादसाधुत्वम् । प्रत्यक्षैव च श्रुतिः 'न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इत्यादिर्मूलम् । अत्र च निषेधप्रकरणम् ज्योतिष्टोमाङ्गम् । यज्ञमानेऽपि च निषेधः, 'यज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियमः' इति महाभाष्यानुसारात् । साधुशब्दनियमात् परं फलोदय इत्यपि 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति वचनात् । अत्र हि प्रयोगाभिव्यक्तसाधुशब्दनियमफलोद्देशेन विधीयते । यागमात्रस्यापि साधुप्रयोगस्य 'तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते' इति वचनादाश्रयत्वसिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे । 'गवादय एव साधवः न गाव्यादयः' इति साधुस्वरूपनियमस्य तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम् । अतः प्रमाणं व्याकरणम् । यत्तु— यावन्मूलकं स्मरणादि तदोच्यते श्रुतिनिरूढं न, तन्मात्रश्रुतिविरोधे काम भवत्वप्रमाणम् ।

मण्डन— 'अनादयो व्याकरणात् गवाद्याः ।' व्याकरणात् व्याकरणशास्त्रोक्तनियमात्, गवाद्याः साधुशब्दाः, अनादयः अनादिप्रयोगसिद्धनियतस्वरूपा एव इति योजना ।

शङ्कर-- 'प्रामाण्यं व्याकृते स्मृत्या ।'

• व्याकरणाधिकरणे (१।३।८) अनेकशब्दस्य एकार्थत्वेन बाधनं । बाल पृ १८० • व्याकरणाधिकरणे च 'साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्' इत्यस्य श्रुतिवेदमूलत्वाभिधानेन अनादिवाचकत्वरूपसाधुत्वस्य प्रयोगस्य धर्मजनकत्वोपत्तिरिति प्रमाणं संभवति । पौ. १।३।८।८ पृ ६४ • व्याकरणाधिकरणे [illegible] 'अन्याय अनेकशब्दत्वम्' इति गुरुसूत्र एकमर्थस्य अनेकशब्दत्व निराकृतम् । कु ३।२।८।२२ • अर्थमारि

–सगुणनिर्गुणात्मप्रतिपादिकानां तु उभयविधोपासना-विध्यपेक्षितत्वेन स्वार्थपराणामेव अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुता इति वार्तिके व्याकरणाधिकरणे उपपादयिष्यते । कौ. १।२।१।७ पृ. २९, * व्याकरणे च शब्दापशब्दविभाग-कथनं वृद्धव्यवहारमूलम् । साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थ पुरुषार्थरूपत्वम्, असाधुशब्दप्रयोगस्य च क्रतुवैगुण्या-पादकत्वं वेदमूलत्वम्, वैदिकपदरक्षोहादिकथनेन च वेदाङ्गता इति व्याकरणाधिकरणे व्यवस्था. । १।३।१।२ पृ. १०.

* व्याकरणानुगृहीतप्रयोगस्य केवलप्रयोगापेक्षया बलवत्त्वम् । सोम. २।१।४ पृ. १०९.

* व्याकरणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वात् वेदाङ्गत्वोपपत्ति. । मणि. पृ. ९.

* व्याकरणकर्तारः पाणिनि–कात्यायन–पतञ्जलयः मन्वादिसमाना प्रामाण्ये । वि. १।३।९.

* व्याकरणदर्शने वाक्य प्रत्यक्षमिवावयवविभागम् । न च तस्य स्वार्थेन सह वाच्यवाचकलक्षण सम्बन्धः, किन्तु तादात्म्यलक्षण एव, वाक्यमेव वाक्यार्थरूपतया विवर्तते शुक्तिरिव रजतस्वरूपतया । यद्यपि वेदवाक्यार्थो मानान्तरागम्यतया अगृहीतसम्बन्ध, तथापि वेदवाक्यमेव अर्थरूपतया विवर्तिष्यते इत्यध्यारोपितप्रकृतिप्रत्ययपदगतो अन्वयव्यतिरेको उपायमात्र भवत इति । ऋजु. १।१।७।२४ पृ. २९९.

* व्याकरणपरंपरा अनादिः । वा. २।३।८।२७ पृ २८८.

* व्याकरणप्रामाण्यं वेदोक्तं 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्' इत्याथर्वणिका. (मुण्डकोपनिषद् १।१) । 'वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । वि. १।३।९.

* निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्य. यथा 'सृण्येव जर्भरी' इत्यादौ । भा. १।२।४।४१.

* व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वकत्वम् । सु. पृ. २६०.

* व्याकरणस्मृतेः विषयः 'एकार्थमनुपाना कः साधुः कोऽपभ्रंश.' इति । वा. ३।८।४।१३ पृ. ९२२, * व्याकरणस्मृतेः शब्दापशब्दविभागमात्रविषयत्वम् । न च स्मृतेः क्वा किं योगनिमित्तत्वं इत्येष व्यापार, तथापि तु साध्वसाधुत्वपरतयैव अन्वाख्यानात् निमित्तत्वमवगम्यते । २।३।२।३ पृ. ५८६.

* व्याख्या । 'तस्मात् विस्तरसंक्षेपावर्थमार्गानुभावपि । व्याख्यायामुपयोज्येते इति कश्चित् क्वचित् क्रमः ॥' वा. ३।१।१।१ पृ. ६५१.

* व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति न्यायः । अस्यार्थः–विशेषस्य अन्यतरार्थरूपस्य व्याख्यानात्मिकाद् लिङ्गात् प्रतिपत्तिर्निश्चयः, हि यत. सदेहात् शास्त्र अलक्षण अननुष्ठापक लक्षणम्-लक्षण तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थ. । असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽस्मिन् शास्त्रे संदिग्धोच्चारणरूपार्थव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्व नेष्यते इति यावत् । अय न्यायो महाभाष्ये प्राय. क्वचित् । परिभाषेन्दुशेखरे तु ग्रन्थ एव परिभाषारूपेणोक्तो नामेवोरिलत्वमिति । साहस्री. ५८२.

* 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति.' इत्यनयैव परिभाषया 'नहि संदेहादलक्षण' इतिवत् 'नहि संदेहादवेदः' इत्यपि वक्तुं शक्यम् । वा. १।२।८।२४ पृ. २६७. * व्याख्येयस्य निश्चितप्रामाण्यव्याख्यानानुसारेण अर्थनिर्णयो युक्त., 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति प्रसिद्धे. । पराक्रमः ५.

* व्याघारणं आग्नेय ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव । संकर्ष. ३।२।१७. सौत्रो. पृ. २८०१ 'ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव आग्नेय व्याघारणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * व्याघारण आग्नेय सोमेन वा ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयो. । संकर्ष. ३।२।१८.

सम्भवति नेति, मूलसम्भवे प्रमाणभूतव्याकरणस्मृतिशास्त्रबलीयस्त्वेन तदभियुक्तपुरुषाचारबलेन च पृथग्जनाचारबाधात् गाव्यादीनामसाधुत्वम्, निर्मूलत्वे तु तदप्रमाणत्वात् लौकिकप्रयोगाविशेषात् सर्वेषां साधुत्वेन प्रयोज्यता इति। तेन व्याकरणे प्रामाण्याप्रामाण्यमेवात्र चिन्तनीयम्। तत्र 'निर्मूलत्वाद्विगीतत्वान्निष्फलत्वाद्विद-बाधनात्। पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्य संभवः॥ तस्मादनेन शब्दानां प्रयोगो न नियम्यते। तेनार्थप्रत्ययात्सर्वे प्रयोज्या न व्यवस्थया॥' तस्मादप्रमाणं व्याकरणं सर्वैर्भाषितव्यमिति प्राप्ते, अभिधीयते- 'प्रयोगप्रत्ययौ तावद्वाचकत्वाद्दृतेऽपि हि। युक्तावेकस्य चार्थस्य न्याय्या नानेकशब्दता॥ अभियुक्तस्मृतेश्चात्र स्याद्विशेषावधारणम्। स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं साधुरूपनिरूपणे॥ प्रत्यक्षव्यवधानाच्च नान्धवाक्यसमानता। प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तस्मात्प्रमाणता॥'

वि-- 'गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन। नियमोऽस्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात्॥, साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः। इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः॥ अथालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात्। अभावेऽदन्त्यनिर्णीतिरालोकव्याकृतेर्बलात्॥'

भाट्ट-- स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्यमाक्षिप्यते। नियमद्वयार्थं हि तत्। 'साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्' इत्येकः। 'गवादय एव साधवः न गाव्यादय.' इत्यपरः। न च नियमद्वयस्य मूलं संभवति, प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यपाठासंभवात्, साधुत्वस्य पूर्वमनिर्वचनासंभवेन अनुमतेकश्रुतिकल्पनानुपपत्तेश्च। न हि साधुत्वं नाम अर्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वे सति वाचकत्वं वा। गाव्यादिष्वपशब्देष्वपि सत्त्वात्, अपशब्दानां क्वचित् वाचकत्वाभावे गवादिषु गौणत्वस्याप्यसंभवाच्च। अतो वाचकत्वाविशेषात् न व्याकरणेन नियमः संभवति। इति प्राप्ते, प्रयोगप्रत्ययसाधुशब्दापभ्रंशानां गाव्यादिशब्दानां साधुशब्दोपस्थापनद्वारा एवार्थे न वाचकत्वकल्पना, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः। इदानींतनानां च शक्तिभ्रमाच्चो प्रयोगप्रत्ययौ। न च घटकलशादिवदवृद्धिनिगमनाविरहः, पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात्। न चामूलत्वम्, प्रयोगनियमे 'साधूनेव प्रयुञ्जीत' इत्येवंविधाया एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात्। साधुत्वं चानादिवाचकत्वम्, अनपभ्रष्टत्वं वा, व्याकरणाभ्यासजनितसंस्कारव्यङ्ग्या जातिर्वा, प्रमितकृत्या अर्थप्रत्यायकत्वं वेति कौस्तुभे एवाभिधुणम्। तदभावश्चासाधुत्वम्। प्रत्यक्षैव च श्रुतिः 'न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इत्यादिर्मूलम्। अयं च निषेधः प्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गम्। यज्ञमात्रेऽपि च निषेधः, 'याज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियमः' इति महाभाष्यानुसारात्। साधुप्रयोगनियमात् परं फलोदय इत्यपि 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति वचनात्। अत्र हि प्रयोगाश्रितसाधुशब्दनियमः फलोद्देशेन विधीयते। रागप्राप्तस्यापि साधुप्रयोगस्य 'तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते' इति वचनादाश्रयान्तरसिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे। 'गवादय एव साधवः न गाव्यादय.' इति साधुस्वरूपनियमस्य तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम्। अतः प्रमाणं व्याकरणम्। यत्तु- न्यायमूलकं स्फोटादि तत्रोच्यते श्रुतिविरुद्धं च, तन्न्यायश्रुतिविरोधे कार्मं भवत्वप्रमाणम्।

मण्डन-- 'अनादयो व्याकरणात् गवाद्याः।' व्याकरणात् व्याकरणशास्त्रोक्तनियमात्, गवाद्याः साधुशब्दाः, अनादयः अनादिप्रयोगसिद्धनियतस्वरूपा एव इति योजना।

शंकर-- 'प्रामाण्यं व्याकृतेः स्मृत्या।'

● व्याकरणाधिकरणे (१।३।८) अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन बाध्यते। बाल पृ १४०. ● व्याकरणाधिकरणे च 'साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्' इत्यस्याः स्मृतेः वेदमूलत्वाभिधानेन अनादिवाचकत्वरूपसाधुशब्दप्रयोगस्य...धर्मप्रमोपयोगितया प्रामाण्यं संभवति। कौ. १।३।४।८ पृ ५४ ● व्याकरणाधिकरणे हि 'अन्याय्यश्चानेकशब्दत्वम्' इति गुणसूत्रे एकस्यार्थस्य अनेकशब्दत्वं निराकृतम्। सु २।२।८।२२. ● अर्थसारि-

–सगुणनिर्गुणात्मप्रतिपादिकाना तु उभयविधोपासना-भिप्यपेक्षितत्वेन स्वार्थपराणामेव अभ्युदयनि श्रेयसहेतुत्व इति वार्तिके व्याकरणाधिकरणे उपपादयिष्यते । कौ. १।२।१।७ पृ. २९, ● व्याकरणे च शब्दापशब्दविभाग-कथन वृद्धव्यवहारमूलम् । साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थ पुरुषार्थत्वम्, असाधुशब्दप्रयोगस्य च क्रतुवैगुण्यो-पादकत्व वेदमूलकम्, वैदिकपदरक्षोहादिकथनेन च वेदाङ्गता इति व्याकरणाधिकरणे वक्ष्याम । १।३।१।२ पृ १०.

● व्याकरणानुगृहीतप्रयोगस्य केवलप्रयोगापेक्षया बलवत्त्वम् । सोम. २।१।४ पृ १०९

● व्याकरणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वात् वेदा-ङ्गत्वोपपत्ति । मणि पृ २.

● व्याकरणकर्तारः पाणिनि–कात्यायन–पतञ्जल्य. मन्वादिसमाना प्रामाण्ये । चि १।३।९.

● व्याकरणदर्शने वाक्य प्रत्यक्षमितावयवावि-भागम् । न च तस्य स्वार्थेन सह वाच्यवाचकलक्षण सबन्ध, किंतु तादात्म्यलक्षण एव, वाक्यमेव वाक्यार्थ रूपतया विवर्तते शुक्तिरिव रजतस्वरूपतया । तत्र यद्यपि वेदवाक्यार्थो मानान्तरागम्यतया अगृहीतसबन्ध, तथापि वेदवाक्यमेव अर्थरूपतया विवर्तिष्यते इत्यध्या-रोपितप्रकृतिप्रत्ययप्रदर्शनतो अन्वयव्यतिरेकौ उपायमात्र भवत इति । ऋजु १।१।१।७।२४ पृ २९६.

● व्याकरणपरंपरा अनादि । वा. १।३।८।२७ पृ १८८.

● व्याकरणप्रामाण्यं वेदोक्त ‘ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद, शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषम् ’ इत्याद्य वैदिका (मुण्डकोपनिषद् १।१) । ‘ वाग्वै पराच्य-व्याकृताऽवदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमा नो वाच व्याकुर्विति, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मा दिय व्याकृता वागुच्यते ’ इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । चि १।३।९.

● निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्प-यितव्य यथा ‘ सृण्येव जर्भरी ’ इत्यादौ । भा. १।२।४।४१.

● व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वकत्वम् । सु. पृ. २६०.

● व्याकरणस्मृते विषय. ‘ एकार्थप्रयुक्ताना क साधु कोऽपभ्रश ’ इति । वा ३।८।४।१३ पृ. ९१२, ● व्याकरणस्मृते. शब्दापशब्दविभागमात्रविषय त्वम् । न च स्मृते कस्य किं योगनिमित्तत्वं इत्येव व्यापार, तथापि तु साध्वसाधुत्वपरत्वेनैव अन्वाख्या-नात् निमित्तत्वमवगम्यते । २।३।२।३ पृ ५८६.

● व्याख्या । ‘ तस्मात् विस्तरसक्षेपावर्थमार्गानु-भावपि । व्याख्यायामुपयोज्येते इति कश्चित् क्वचित् कृत. ॥ ’ वा. ३।१।१।१ पृ ६५१.

● व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहा-दलक्षणमिति न्याय । अस्यार्थ.–विशेषस्य अन्यतरा-र्थरूपस्य व्याख्यानात्शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चय., हि यत सदेहात् शास्त्र अलक्षण अननुशापक लक्षणम-लक्षण तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थ । असदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे सदिग्धोच्चारणरूपा-न्यार्थव्यवहारेण सदेहनिवृत्ते व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपे-क्षत्व बोध्यते इति यावत् । अय न्यायो महाभाष्ये प्राय उक्त । परिभाषेन्दुशेखरे मुग्रन्थ एव परिभाषा-रूपेणोक्तो नागेशैरित्यलमिति । साहस्री. ५८१ .

● ‘ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति ’ इत्यनयैव परिभाषया ‘ नहि सदेहादलक्षण ’ इतिवत् ‘ नहि सदेहादवेद ’ इत्यपि वक्तु शक्यम् । वा १।३।८।२४ पृ २६७. ● व्याख्येयस्य निश्चितप्रामाण्य व्याख्या-नानुसारेण अर्थनिर्णयो युक्त, ‘ व्याख्यानतो विशेष-प्रतिपत्ति ’ इति प्रसिद्धे । पराक्रम ६

● व्याघारणं आज्येन ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव । सकर्ष. ३।२।१।७, मीको. पृ १८०१ ‘ ज्योति ष्टोमे तृतीयसवने एव आज्येन व्याघारणम् ’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● व्याघारण आज्येन सोमेन वा ज्योतिष्टोमे पूर्वयो सवनयो. । सकर्ष. १।२।१।८.

मीको पृ १८१४ 'ज्योतिष्टोमे पूर्वयो सवनयो ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * व्याघारण सोमेन परिप्लुवाऽऽण ज्योतिष्टोमे। सकर्ष ३।२।१९ मीको पृ १८३१ 'ज्योतिष्टोमे सोमेन धिष्ण्यव्याघारण परिप्लुवाऽऽण' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

¶ व्याघ्रचोरधतुर्न्याय। अय नम्रीभूय स्वकार्यं साधनकर्मणि प्रवर्तते। यथा व्याघ्रचोरधनूपि नम्रीभूय स्वकार्यं साधयति, तथा नीचजनस्य प्रकृतिर्भवतीति। साहस्री ८०९

¶ व्याघ्रीक्षीरन्याय। यथा सुवर्णपात्र एव व्याघ्रीक्षीर तिष्ठति फलाय च भवति तथा सद्गुरूपदेशो हि शमादिसाधनसंपन्ने सच्छिष्ये एव प्रतिष्ठा लभते। साहस्री ३२०

* व्यादेश (चतुर्थीकरण) कृष्णान्वयो नास्ति। १०।२।७।२२ मीको पृ १४७९ 'कृष्णान्वयो चतुर्थाकरणस्य नाय' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * व्यादेशाद् दानसंस्तुति। ३।४।१७।४१॥ या दक्षिणात्यदानरूपतया विभागसंस्तुति परिक्रयार्थत्वे हेतुत्वेनोक्ता सा दक्षिणया विभागेन देयत्वात् विभाग रूपया विभज्य ब्रह्मान्वयकथनात्मक यादेशरूपत्वेन 'इद ब्रह्मण' इ यादिनिर्देशस्य तुल्यतया दक्षिणात्वेऽपि उपपन्ना इत्येव पूर्वपक्षच्छिद्रपरिहारार्थं सूत्रम्। शा पृ १५४५

¶ व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्याय। अयूनदेशकालवृत्तित्व व्यापकत्व अपरिच्छिन्नत्व असीमत्वमिति यावत्। अनधिदेशकालनियम व्याप्यमिति, व्याप्तु योग्यमित्यर्थ। एव च व्यापकाभावे व्याप्याभावो याप्य इति सिद्धम्। यथा आकाशाभावे शब्दाभाव। अत्र यत्र आधाराधेयभावो नित्य तत्र प्रवर्तते। साहस्री २६४

¶ व्यापन्न नाम आर्याणामभोज्यता प्राप्तम्॥

व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणा तत्प्रतीयेत। ६।५।१६।४८॥

भाष्यम्— 'व्यापन्नमप्सु प्रहरति' इति श्रूयते। किं व्यापन्नमित्युच्यते इति। तदभिधीयते। व्यापन्न दूषितम्, येन कार्यं न क्रियते। किं तत्? यत् अभोज्य आर्याणा केशकीटावपन्नम्, अन्येन वा उपघातेन उपहतम्, तत् व्यापन्नमिति।

सोम— शब्दार्थनिरूपणमात्रपरत्वेन पूर्वपक्षे नातीव यतितव्यमित्यथ। शब्दार्थनिरूपणमपि प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् सगतमित्याशय।

वि— 'व्यापन्नमप्सु किं न स्यादनिश्चेयमहेतुत। आर्याभोज्य यच्छकीटदूषित तत्प्रसिद्धित॥'

भाट्ट— 'व्यापन्नमप्सु परिहरति' इति वाक्ये श्रुतस्य व्यापन्नशब्दस्य यदार्याणामभोज्य केशकीटावपन्नादि तदर्थ। तत्रैव तेषा प्रयोगादिति शिष्यहितार्थमुक्तम्।

मण्डन— 'व्यापन्न भोजनानर्हम्।'

शङ्कर— 'व्यापन्नमार्याभोज्य स्यात्।'

¶ व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणा तत् प्रतीयते। ६।५।१६।४८॥

'व्यापन्नमप्सु प्रहरति' इति श्रूयते। यत् द्रव्य यजीय व्यापन्न स्यात् तस्य अप्सु प्रहरण गमन उक्तम्। किं तत् व्यापन्न नाम तदाह। व्यापन्नस्य अप्सु प्रहरणे गतौ उक्ताया यत् आर्याणा शिष्टाना अभोज्य भवति भोक्तु अयोग्य केशकीटादियुक्त भवति तत् व्यापन्न शब्देन प्रतीयेत। तत् व्यापन्न नाम यत् केशकीटादियुक्तमन्नादि। प्रायश्चित्तप्रसङ्गादिदमुक्तम्। के

* व्यापार तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापार। मणि पृ १९ * व्यापार। सर्वसाधनाना इष्टफलप्रवृत्तौ आन्तरालिक यापारावश्यम्भाव। या २।१।२१८ पृ ३९७ * व्यापारस्य भवत्युक्तस्य अप्रु याधारत्वेन पुम्प्रयत्नापरपर्यायभावनावच्छेदकत्वायोग। शा पृ ७४४ * व्यापाराणा अनेकप्रकारत्वम्। या ३।१।६।१२ पृ ६९२.

* व्यापारानाविष्टस्य केवलस्य करणत्वानुपपत्ति, कर्तृ यापारव्याप्यत्वनियमात्। व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धि। न हि उद्यमननिपातनयोरव्यान्तरयो सत्त्वेऽपि कुठारस्य साधनत्वमपैति। वि २।१।२, भाट्ट १०७।'

* त्रिभिः प्रकारैर्भूतिर्भवति । व्यापारतः फलतो वचनतः इति । भा. १०।३।११।४५.

* व्यापारसामान्यस्य गुणोत्पत्तिः न हि शक्या । न च क्रियाविशेषमनापन्नन् गुणः सामान्यस्य साधनत्वं भजते । शा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६९.

* व्याप्तिः । अथ केयं व्याप्तिः । अत्र गौतमेयिस-र्वस्वम् । साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः । वह्निमन्महानसान्यह्रदावृत्तित्वात् धूमे लक्षणसमन्वयः । धूमवन्महानसान्यायोगोलकवृत्तित्वात् धूमवान् वह्नेः इत्यसद्धेतौ च नातिव्याप्तिः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । तेन, समवायेन वह्निमद्वह्न्यवयवान्यमहानसवृत्तित्वेऽपि धूमस्य नाव्याप्तिः ।

साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः । तेन यत्किंचिद्वह्निमदन्यवृत्तित्वेऽपि धूमस्य नाव्याप्तिः ।

वृत्तित्वाभावश्च वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तेन धूमवदन्यजलावृत्तित्वेऽपि वह्नौ नातिव्याप्तिः ।

न चैवं हेतौ व्याप्तिज्ञानस्य केवलान्वयिनि असंभवात् कथमनुमितिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । केवलान्वयिव्यतिरेकिहेत्वोः पक्षरूपोपपत्त्याभावेन अनुमापकत्वाभावात् । एवं च केवलान्वयिव्यतिरेकमनुमानमेव नेति ।

यद्वा हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अत्र प्रसिद्धानुमाने घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि अयोगोलकवृत्तिधूमाभावमादाय नातिव्याप्तिः । अत एव महानसीयवह्न्यभावं वह्निघटोभयाभावं वा आदाय नाव्याप्तिः । तत्र महानसीयवह्नित्वस्य वह्निघटोभयत्वस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन, वह्नित्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।

दण्डिमान् दण्डिसंयोगात् इत्यादौ रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् पृथिवीत्वात् इत्यादौ च स्वाश्रयसंयुक्तत्वादिसंबन्धेन दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम् । तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नाव्याप्तिः । (द्वितीयोदाहरणे जातेरेव साध्यतावच्छेदकत्वम्) ।

हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं बोध्यम् । तेन वह्निमान् धूमात् इत्यादौ समवायेन धूमावयववृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य, द्रव्यं (गुणकर्मान्यत्व-) विशिष्टसत्त्वात् इत्यादौ च शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यत्वस्य, नाव्याप्तिः ।

अभावश्च हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणश्च बोध्यः । तेन संयोगी द्रव्यत्वात्, कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यादौ नाव्याप्तिः । न वा संयोगी सत्त्वात् विशिष्टसत्तावान् जातेः इत्यादौ अतिव्याप्तिः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन । तेन ज्ञानवान् सत्त्वात् इत्यादौ सत्ताधिकरणघटादेः विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः (अतिव्याप्तिः) ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वम्, तत्सामान्यस्य, यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यत्र अव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिरपि कपिसंयोगी भवति तदनधिकरणं च वृक्ष इति । द्वितीये प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।

न च वह्निमान् धूमात् इत्यादौ घटाभावादेः स्वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येव इति कथं प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घटाभावे यो वह्न्यभावः तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी, तदधिकरणं च पर्वतादिः इति क्रमेण प्रतियोग्यधिकरणत्वाप्रसिद्धत्वात् ।

यदि तु घटाभावादौ वह्न्यभावादिभिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावात् इत्यादौ अव्याप्तिः ।

तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धः । तेन संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य इति । तृतीये तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात् इत्यादौ अव्याप्तिः । आत्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगः तस्य च गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणत्वसामान्याभावः तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं च हेत्वधिकरणस्यात्मन इति चेत् । नैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ननु काले घटवान् कालपरिमाणात् इत्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशेषणत्वेन प्रतियोग्यधिकरणत्वसत्त्वात् ।

अत्र केचित् । महाकालभेदविशिष्टघटाभावः तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः । महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् । महाकाले महाकालभेदाभावात् ।

यद्वा । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्संबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः, तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ अव्याप्तिवारणाय अनधिकरणान्तं हेत्वधिकरणविशेषणम् ।

यद्वा । हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यत्वत्वावच्छिन्नवृत्तित्वं व्याप्तिः । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । अत्र न प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिनिवेश इति लाघवं इति जीर्णाः । तस्यापि अव्याप्यवृत्तित्वात् तथैव प्रतीतेः अस्त्येव तद्विवक्षा इति नव्याः ।

अत्र आचार्याः । व्यापकसामानाधिकरण्यं न व्याप्तिः । किंतु व्यापकस्वभावत्वम् । तेन अपरच्छायादेः उपरि सवितरि, कृत्तिकोदयस्य रोहिण्युदये च हेतुत्वोपपत्तिः इत्याहुः ।

न चैवं व्यतिरेकव्याप्तौ कथं व्याप्तिपदप्रयोग इति वाच्यम् । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तेः लक्ष्यत्वात् व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्तिपदप्रयोगाभावेऽपि बाधकाभावात् । वस्तुतः व्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मविशिष्टहेतुतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता इति युक्तम् । तेन अनुमानवैविध्यमुपपन्नम् । पञ्चरूपत्वनियमस्तु अविवक्षित इति । **मणि** पृ २१–२४.

* अव्यभिचारो हि व्याप्तिः । अव्यभिचारश्च सकलदेशव्यापित्वे सति । ऋजु पृ. ७२

* **व्याप्तिग्रहे हेतुः** । व्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च हेतुः । भूयोदर्शनं तु न हेतुः । व्यभिचारास्मरणे सकृद्दर्शनेनापि व्याप्तिग्रहात् । भूयोदर्शनं तु क्वचित् व्यभिचारशङ्कानिवर्तकं क्वचित् तर्कः ।

व्याप्तिग्रहश्च सकलधूमे सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या । तदनङ्गीकारे तु महानसीयधूमे धूमत्वप्रकारकव्याप्तिग्रहात् पर्वतीयधूमे धूमत्वप्रकारकव्याप्तिस्मरणोपपत्तिः । **मणि** पृ ३४

* व्याप्तिज्ञानानां व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेन अनुगमः । **मणि** पृ ३०

* **व्याप्तिवादः** । यत्र विप्रतिपद्यन्ते संबन्धे लिङ्गलिङ्गिनोः । स्वरूपतः प्रमाणाच्च तत्र निर्णय उच्यते ॥' १ ॥ स्वरूपतस्तावत् कार्यकारणभावसंयोगसमवायैकार्थसमवायविरोधात् लैङ्गिकशब्दनिर्दिष्टानुमानकारणत्वेन काणादाः संगिरन्ते । 'अस्येदं कारणं कार्यं संबन्धि एकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकं' इति । अविनाभावं साधनस्य साध्यतदभावाभ्यामन्वयव्यतिरेकस्वरूपं तत्स्वभावतदुत्पत्तिनिबन्धनं शाक्या मन्यन्ते । साध्येन साधनस्य व्याप्तिं अन्ये । नियमरूपं मीमांसकाः । प्रमाणतो विप्रतिपत्तिः । तत्स्वभावतदुत्पत्ती शाक्याः प्रमाणमाहुः । मानसप्रत्यक्षमन्ये । ऐन्द्रियकमेवान्ये । तदपि प्राथमिकमेवेति केचित् । अपरे भूयोदर्शनसहायं चरमं प्रत्यक्षं नियमप्रमाणं मन्यन्ते । अर्थापत्तिमन्ये । भूयस्त्वेव तद्दर्शनानि व्यभिचारादर्शन-

सहायानि आचार्याः । तत्र वैशेषिकपरिगृहीतकार्यकारणभावादिमात्राभ्युपगमे कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां गम्यगमकभावो न स्यात् । कार्यकारणभावाद्यभावात् । न च संबन्धिग्रहणेन सर्वसंग्रहः । तस्य संयोगसमवाय मात्रपरत्वात् । सर्वपरत्वे च कार्यकारणभावादीनामपि तत एव सिद्धेः पृथगभिधानानर्थक्यम् । अपि च एवं वह्नेरपि धूमानुमानं स्यात्, कार्यकारणत्वात् । वृक्षत्वेन शिंशपात्वस्यैकार्थसमवायात् । अथ अनियतत्वात् नायं प्रसङ्गः, तर्हि नियम एवानुमानाङ्गं न कार्यकारणभावादि । स्वाभावपक्षेऽपि समानकार्ययोरेवान्वयलाभेन हेतुत्वान्न कृत्तिकोदयादचिरोदितरोहिणीप्रतिपत्ति सिध्येत् । रसाच्च रूपानुमानं प्रवृत्तिसामर्थ्यरूपोपादानसहकारिरसोपादान त्वादनुमीयते, प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च रूपोपादानादुपादेयरूपानुमानमिति चेन्न । अकार्यत्वात् । यत्रापि कार्यात् कारणं सहकारिसहितमनुमीयते, कारणात्तु प्रवृत्तिसामर्थ्यादपि न कार्यं शक्यमनुमातुम्, अकार्यत्वादतत्स्वभावत्वाच्च । अथ कारणमपि अनुमापकम्, वह्नेरपि धूमानुमानप्रसङ्गः इत्युक्तम् । अपि चान्वयो नामानुगतिः, न च धूममूर्ध्वं गच्छन्तं भूमिष्ठो वह्निरनुगच्छति । गद्दुच्छाया वा रविर्दिविष्ठो भूमिष्ठाम् । एतेन व्याप्तिः प्रत्युक्ता । न हि 'भूमिप्रतिष्ठितो वह्निर्धूमाग्रं व्योम्न्यवस्थितम् । व्याप्नोति नियमस्तस्मात् संबन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥'२ ॥ यथोक्तम् ' नियमो नाम संबन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ' इति । 'यो यथा नियतो येन यादृशेन यथाविधः । स तथा तादृशस्यैव तादृशोऽन्यत्र बोधक ॥' ३ ॥ यो भावो येन यादृशेन यावद्देशकालवर्तिना यथा येन प्रकारेण संयोगसमवायैकार्थसमवायकार्यकारणभावादिना केनापि सम्बन्धेन साक्षात् परम्परया वा नियतत्वेन दृष्टान्तधर्मिण्यवधारितः ॥ तादृशो धर्म्यन्तरेऽप्युपलभ्यमानस्तादृशं तद्देशकालवर्तिनं तथाविधमेवसंबन्धिन मनुमापयति । तथा- धूमो नभोवृत्तिरूर्ध्वं गच्छन् नातिदूरवर्तिना वह्निना नियतः तथैव तं गमयति । नदीपूरस्तु अधुनातन. अधोदेशगतमातिदूरवर्तिनीं वृत्ता वृष्टिम् । उदयन्तु चन्द्रमसः समुद्रगतां तत्कालां वृद्धिम् ।

तस्यैव नभोमध्यस्थितिः तामेवार्धप्रहरदशनाडिकातिक्रान्ताम् । तादृश्यैव तया तस्या नियतत्वात् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । नियम एव वार्तिके व्याप्तिशब्देनोच्यते । ' संबन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना । व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यते ॥ ' इत्यादिषु । केन पुनः प्रमाणेन अयं नियमोऽधगम्यते ? कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वेति केचित् । तदयुक्तम् । अकार्यकारणातदात्मना कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां नियमाभावप्रसङ्गात् । अपिच, पौर्वापर्यनियम एव कार्यकारणभावः, कथं च नियम एव नियमे प्रमाणम्, आत्माश्रयदोषापत्तेः । अपिच, कार्यस्वभावयोरेव किं प्रमाणम् ? प्रत्यक्षेण तावत्साहित्यमात्रं गम्यते, न तत्कार्यता तत्स्वभावता वा । शतशोऽग्नौ धूमदर्शनादनग्नौ चादर्शनात् तत्कार्यता धूमस्यावसीयते इति चेन्न । स खलु यत्र दृश्यते तत्र तस्यास्तिता, यत्र न दृश्यते तत्र नास्तित्वं गम्यते । कार्यता तु कुतः । तस्मात्कार्यकारणभावस्यैवाप्रमाणकत्वाच्च तन्निबन्धनं नियमावधारणमवकल्पते । तत्स्वभावता चाप्रामाणिकी एव । शिंशपा हि वृक्षात्मिका क्वचित् दृष्टाऽपि न तत्स्वाभाव्येन निश्चेतुं शक्यते तन्मात्रानुबन्धित्वात् तत्स्वभावतायाः । न च शिंशपामात्रानुबन्धि वृक्षत्वमिति किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सत्यपि सहोपलम्भे वृक्षत्वस्य व्यभिचारसंभवात् । न शिंशपात्वस्य क्वचिद् व्यभिचारो दृष्ट इति चेत् तथापि देशान्तरे कालान्तरे वा व्यभिचारसंभवात् संदेहानिवृत्तिः । तन्न स्वभावतो नियमसिद्धिः । केचित्तु मानसप्रत्यक्षं नियममाचक्षते । तदयुक्तम्, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । भूयोदर्शनसहायं बहिः प्रवर्तत इति चेन्न । देहाबहिर्भावात् । न खलु अक्षजत्वमात्रं प्रत्यक्षलक्षणम्, अनुमानादेरपि लिङ्गादिसहितमनोजन्यतया प्रत्यक्षता मा भूत् इन्द्रियार्थसंप्रयोगजं प्रत्यक्षं चतुर्विधश्च संप्रयोगः संयोगात् द्रव्यग्रहणं संयुक्तसमवायात् गुणकर्मसामान्यानाम् । संयुक्तसमवेतसमवायात् गुणत्वादीनाम् । तत्समवायात् गुणत्वादिगतसत्ताग्रहणम् । न चायं चतुर्विधोऽपि बाह्येन सह मनसः संभवति संप्रयोगः, तस्य देहाबहिर्भावात् । येऽपि मिथु मनः

सन्निकर्षे तेषां यद्यपि मनो द्रव्यं आकाशवत् व्यापकं तथाऽपि कर्णच्छिद्रपरिच्छिन्नस्यैव गगनस्य देहावच्छिन्नस्यैवेन्द्रियभावं आतिष्ठन्ते मनश्च, अतोऽसमनी बाह्येन संयोगः। अन्यथा अनुमानादीनामपि मनःसंयुक्तार्थविषयत्वात् प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। यदि चतुर्विध एव सम्प्रयोगः कथं तर्हि शब्दग्रहणम्? न हि श्रोत्रस्य आकाशादिसहकारिणा अयत्नमात्मकस्य शब्दस्य च निष्क्रियतया तयोः सम्भवति संयोगः, तस्य कर्मजत्वात्। उच्यते। संयोग एवानयोः सन्निकर्षः। न चायं कर्मजन्य, संयोगजसंयोगे व्यभिचारात्। नापि संयोगजन्य कर्मजे व्यभिचारात्। तत् उभयानुगतं नैरन्तर्यमेव द्रव्यगतमस्य कारणम्। तच्च विभुनोरपि सम्भवति। ननु वा संयोगजसंयोगस्याप्रमाणकत्वात् निमित्त संयोगस्य कर्मजत्वम्, अव्यभिचारात्। तन्तुगत एव हि तुरीसंयोगस्तन्तौ पटभावम् आपन्ने पटगतोऽपि भवति, न तु संयोगान्तरबुद्धिस्तत्रास्ति, तदर्जं संयोगो विभुनोर्भविष्यत्यनुमानात्। विभुनी मिथः संयुक्ते, द्रव्यत्वे सति निरन्तरत्वात्, घटाकाशवत् इति। यदि तु नैरन्तर्यमेव संयोगस्तथापि विभुनोऽपि युक्तः संयोगः। ननु द्रव्यधर्मः संयोगः, कथं गुणभूतस्य शब्दस्य स्यात्? नायं गुणः, द्रव्याश्रयत्वे प्रमाणाभावात्। ननु न कार्यमनाश्रितं सम्भवति, सत्यम्, न तु शब्दस्य कार्यत्वं निश्चितम्। कश्चित्तु एकेन्द्रियग्राह्यतया रूपादिवच्छब्दं गुणमिच्छति। तस्यापि च अनैकान्तिकत्वम्। स्पर्शविरहे सतीति विशेषणेऽपि गोत्वरूपत्वादिसामान्ये व्यभिचारः। तेषां नयनैकगोचराणामपि गुणत्वाभावात्। अपि च यच्छब्दाश्रयत्वेनाभिमतं व्योम, तत् प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा स्यात्। प्रत्यक्षत्वे तेनैव लोचनैकगोचरेण द्रव्यभूतेन हेतोर्व्यभिचारः। अप्रत्यक्षत्वे सति तस्य सप्रतिसाधनत्वम्। नहि अप्रत्यक्षगुणत्वं प्रत्यक्षस्य शब्दस्य संभवति, शक्यते एव हि प्रयोक्तुं शब्दो न गुणः, प्रत्यक्षद्रव्यगुणत्वरहितत्वे सति प्रत्यक्षत्वात्, घटवदिति। तस्मादुक्तस्य द्रव्यत्वे संयोगात् ग्रहणमिति चतुर्विध एव सन्निकर्षः, इति बाह्येन मनसः सन्निकर्षाभावात् न मानसप्रत्यक्षविषयत्वं नियमस्य धूमादिवर्तिनः सम्भवति।

तत्र प्रमाणान्तरमिदं भूयोदर्शनसहायमनोजन्यं लिङ्गादिसहितमनोजन्यज्ञानादिवत् अभ्युपेयम्। तच्चानिष्टं प्रमाणपञ्चकाभिधायिनाम्। कश्चित्तु बहिरिन्द्रियविषयमेव नियममिच्छति। स हि मन्यते वह्निधूमयोः सम्बन्धो देशकालानवच्छिन्न एव प्रत्यक्षेणावगम्यते इति। ननु सन्निहितदेशकालविषयत्वात् प्रत्यक्षस्य तदवच्छिन्न एव संयोगः। नैवम्। इदन्ता हि सन्निहितदेशकालावच्छेदः, स च द्रव्ययोरेवावगम्यते न संयोगस्य, संयुक्ताविति हि प्रतीतिः न पुनरयमनयोः संयोग इति। तस्माद्देशकालाभ्यां संयोगेन च द्रव्यमेवावच्छिद्यते न तु संयोगस्य देशकालावच्छेदकौ। तेन अनवच्छिन्नः सम्बन्धो धूममात्रानुयायीति निश्चीयते ततश्च धूमसत्त्वेन देशकालान्तरादौ प्रमाणमपेक्ष्यते। न च व्यभिचारः, तस्य पूर्वमेवानवगतत्वात्। अग्नेस्तु धूमसंयुक्तस्यापि द्रव्यस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात् आर्द्रेन्धनाद्युपाधिकृतोऽस्य धूमसंयोगो न स्वाभाविकः, धूमस्य तु तादृशोपाध्यदर्शनात् स्वाभाविकमग्निसम्बन्धित्वं नियतं भवति। न हि स्वाभाविकं व्यभिचरतीति। अत्र वदामः। संवित्तिरेवात्र तत्परिपन्थिनी। सा हि देशकालाभ्यां संयोगमेवावच्छिन्दती जायते, संयुक्तावेतौ वह्निधूमौ संयुज्येते संयोक्ष्येते इति संयोगस्यैव भावार्थस्य कालत्रयावच्छेदात्। सोऽयं स्वसंयुक्त एव वायौ भवति प्रवहति। कारकव्यापारो हि कालत्रयावच्छिन्नो न कारकमिति। न चावश्यमिदं शब्देनैव कालो निर्देश्यः। लडादिभिः सुतरां निर्देशसिद्धेः। यदि च स्वतन्त्रस्यैव द्रव्यस्य कालसंयोगो न परतन्त्राणां गुणकर्मणाम्, ततो लडादीनां कालविशेषे स्मृतानां निर्विषयत्वं स्यात्। ते हि क्रियाया एव कालावच्छेदमुपदर्शयन्ति न द्रव्यस्य। सा चेदनवच्छेद्या कस्येते कालसम्बन्धमभिदधीरन्। मा भूद् देशकालाभ्यामवच्छेदावगमः संयोगस्य, तथापि स्वाभाविकत्वमप्रमाणमेव। नह्यवच्छेदानवगममात्रेण तदभावावधारणं सिध्यति, सतोऽप्यनवगतिसंभवात्। अनिश्चिते चावच्छेदाभावे न स्वाभाविकत्वं सिध्यति। सिद्धौ वा वर्तमानकालताऽपि स्वाभाविकी धूमस्य स्यात्। यथा ह्यग्निसंयोगो द्रव्यविशेषणमेव कालोऽपि। ततश्च अग्निसंयोगवत्

स्वाभाविकमेतत्कालसम्बन्धित्वमित्याशयेन । तत्र यथाऽग्निसंयोगरहितस्य नावस्थानं एवमेतत्कालसम्बन्धितामपहाय धूमस्य स्थित्यभावात् प्रत्यक्षेणैव कालान्तरसंबन्धव्युदासात् क्षणिकता मास्माकमापादिता इति जितं सौगतैः । अथ अनवच्छिन्नोऽपि कालसम्बन्धो न स्वाभाविकस्तथा अग्निसंयोगोऽपि स्यात् । अथ स्वाभाविकमपि कालसम्बन्धमपहाय धूमस्तिष्ठेत् अग्निसंयोगमप्यपहाय संभवत्यवस्थानमिति न नियमावधारणम् । ननु प्रत्यभिज्ञया कालान्तरसम्बन्धावगमात् पूर्वकालप्रहाणेनापि सिध्यति धूमस्यावस्थानम् । अग्निसंयोगं तु अपहाय न कदाचिद्धूमो दृश्यते इति कथमसौ तमन्तरेण स्यात् । किमिदानीं प्रत्यक्षगृहीतैव क्षणिकता पश्चात्प्रत्यभिज्ञया बाध्यते । न ह्येवमभ्युपगमो भवताम् । अपि चैवमस्तु नाम प्रत्यक्षावगतकालान्तरसम्बन्धस्य पूर्वावगतक्षणिकत्वबाध, अनुमानेन तु कथमसौ प्रत्यक्षावगतक्षणिकभावस्य तद्बाधेन कालान्तरसम्बन्धोऽवगम्यते । अपि चैवं प्रत्यक्षावगततत्कालसम्बन्धनियमविरुद्धस्यात्यन्तानवगतस्य कालान्तरसम्बन्धस्य अनुमानेन ग्रहणे गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य दूरापास्तं स्यात् । अपि चानवच्छिन्नस्यापि कालसंबन्धस्य व्यभिचारदर्शनादग्निसंयोगोऽपि व्यभिचरेन्न वेति संदिहाना न सहस्रेणापि पुरुषायुषैस्तदन्तं प्रतिलभेरन् । यद्यपि दृश्यमानेषु देशकालादिषु प्रयत्नेनान्विष्टो व्यभिचारो न दृष्टस्तथापि क्वचित् कदाचित्संभवति व्यभिचार इति शङ्कां को नाम निवारयेत् । न च प्रत्यक्षं तन्निवारणे शक्तम् । तस्य संनिहितदेशकालमात्रव्यापारात् । नानुमानम्, तस्य नियमावधारणाधीनत्वात् । तदधीने तु नियमे परस्पराश्रयत्वापत्तेः । स्वाभाविकत्वादव्यभिचार इति चेन्न । स्वाभाविकत्वे एव प्रमाणाभावात् । अनौपाधिकत्वमेव स्वाभाविकत्वं न चोपाध्यनवगतिमात्रेण तदभावसिद्धिरित्युक्तम् । अपि च स्वाभाविकं न व्यभिचरतीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न तावत्प्रत्यक्षं नानुमानं नान्यत्किञ्चित् । दृष्टश्चानौपाधिकस्यापि कालसंबन्धस्य व्यभिचारस्तथा अग्निसम्बन्धस्यापि स्यात् । अपि च अन्वययोरेवाग्निधूमयोः दृष्टान्तधर्मिणि सम्बन्धोऽवगतः, अ पक्षाय पर्वतवर्ती धूमः तस्याग्निसम्बन्धोऽनवगत इति कथं लिङ्गं स्यात् ? अथ सामान्यं लिङ्गम्, न, तस्य सम्बन्धानवगमात् । देशकालाभ्यां सम्बन्धेन जात्या न सर्वैः द्रव्यमेव विशेष्यते, न तु सम्बन्धस्य जातेश्च परस्परान्वयः, जातेरपि संयोगवत् द्रव्यविशेषणत्वात् । अथ द्रव्यद्वारेण अस्ति जात्योरपि सम्बन्धः, तथाप्यार्द्रेन्धनाद्युपाधिरिवाग्निधूमसम्बन्धः, तदभावे कालान्तरे तद्द्रव्याभावे तद्द्वारकसम्बन्धोऽपि न स्यात् । द्रव्यान्तरद्वारस्तु कालान्तरसम्बन्धः प्रागनवगत इति कथमनुमानाङ्गम् । न च विशेषपरिहारेण सामान्ययोः सकृद्दर्शनेन शक्यावगमः सम्बन्धः । किञ्च देशकालाभ्यामपि द्रव्यद्वारेण संयोगस्याप्यवच्छेद इति नानवच्छिन्नत्वम् । यथा च जात्योर्द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः स्वाभाविको भवति, एवमग्निसंबन्धस्य तत्कालावच्छेदो द्रव्यद्वारकोऽपि स्वाभाविकः स्यादिति तत्कालप्रहाणेन न कालान्तरे सम्बध्यतेऽग्निरित्यसम्बन्ध एव कालान्तरे अग्निधूमयोर्भवदुक्तया नीत्या निश्चेतव्यः स्यात्, न तु कालान्तरे अग्निसम्बन्धशङ्काऽपि धूमस्य स्यादित्यलमतिनिर्बन्धेन ।

अपरं मतम् । सततोऽग्नौ धूमदर्शनादनग्नौ चादर्शनाद्यतोऽयमग्निनेति प्रतीतिस्तावदुपजायते तिरश्चामपि । न चेयमप्रमाणम्, सर्वदा सर्वेषां सत्यादित्वेन जायमानत्वात् । अतः प्रमाणमेवेदम् । तच्च षड्विधान्तर्भूतम् । तत्र नेदमनुमानं संभवति, तस्य नियमावधारणाधीनत्वात् । न च शाब्दम्, अशब्दजन्यत्वात् । नोपमानम्, असादृश्यविषयत्वात् । नार्थापत्तिः, नियममन्तरेणानवकल्पमानस्य कस्यचिददर्शनात् । अभावस्तु भावरूपे नियमे दूरापास्त एव । ननु अथ विपक्षव्यावृत्तिरूपोऽभाव एव न व्याप्तिमात्रं नियमः, द्राघिमादेः सर्वविपक्षव्यावृत्तस्य सर्वार्थनियमप्रसङ्गात् । व्यावृत्तिरपि सर्वविपक्षेभ्यो दुर्लभैव, दृश्यादर्शनाभावात् । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षमेवेदम् । न च प्रथमदर्शने अनवगमादप्रत्यक्षम् । स्तनपानस्येव भूयःपरिचयसचिवप्रत्यक्षविषयत्वोपपत्तेः । ननु वर्तमानविषयं प्रत्यक्षम्, तत्कथमनेन देशकालान्तरसम्बन्धात्मा नियमः शक्यावगमः । उच्यते । न कालान्तराद्धि

संबन्धो नियमः किन्तु स्वरूप धूमादीनाम् । तच्च वर्तमानमिति युक्त प्रत्यक्षग्राह्यत्वम् । न हि नियम ग्रहीतु देशान्तरादिसंबन्धो ग्रहीतव्यः कुड्यादीनामिव स्थिर रूपम् । न हि तेषां कालान्तरसंबन्ध अप्रत्यक्ष इति तद्रूपमप्रत्यक्ष भवति । तथा सति नेद रजतमिति पूर्वज्ञानबाधकत्वमुत्तरकाले न स्यात् विषयभेदात् । पूर्वकाले हि रजतज्ञानेन रजतं प्रसञ्जितम् । उत्तरकाले च तदभाव इति विषयभेदात् कथ बाधकत्वम् ? अत स्थिरमेव रजतरूप गृहीतमिति वक्तव्यम् । आह च— 'रजत गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गम्यते ' इति । तद्वन्नियमरूप गम्यते इति युक्तं प्रत्यक्षत्वम् । कीदृश पुनरिद रूप धूमादीनाम् ? नियतोऽयमग्निनेति नियम यदा यत्र धूमस्तदा तत्राग्निरित्यर्थः । तस्मादुपपन्न प्रत्यक्ष विषयो नियम इति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्रत्यक्ष सर्वं विद्यमानोपलम्भनं आहोस्वित् अविद्यमानोपलम्भन मपीति । न तावदविद्यमानोपलम्भन प्रत्यक्ष नाम संभवति । तत्संप्रयोगजनितत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वस्य स्थितत्वात् । तथा च नियमविषयत्वासंभवः । तस्य सर्वदेशकालव्यापिरूपत्वात् । अयमेव हि धूमस्याग्निना नियम. यदग्निधूमदेशकालव्यापित्वमग्नेः । यथोक्तम्— 'यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् । स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाऽप्यधिकोऽपि वा ॥ ' इति ।

यत्तु धूमस्वरूपनियम इत्युक्तम्, भवत्वेतत् स्वरूपमपि तदग्निसंबन्धाव्यभिचारात्मकमेव । कथमाव्यभिचारः अन्वयतो (१) यावद्धूमदेशकालमग्निसंबन्धसंभवात् । तथा च तस्मिन् प्रत्यक्षीक्रियमाणे देशान्तरादिसंबन्ध. प्रत्यक्ष भवेत् । तत्संबन्धातिरिक्त तु पाण्डुरत्वादिवत् धूमगत नियमाभिधानमशेष रूपमीक्षते इति संदिग्धम् । यदि चेद रूपान्तर पाण्डुरत्वादिवत् संबन्धातिरिक्त स्यात्, तस्मिन् प्रत्यक्षदर्शनेऽपि सर्वधूमदेशकालव्याप्तित्वमग्नेर्गृहीत न स्यात् । न ह्यन्यस्मिन् गृहीते अन्यद्गृहीत भवति, अतिप्रसङ्गात् । अगृहीते च देशकालान्तराभिव्याप्तिरूपे कथमनुमानोदय ? किञ्च स्थायित्वमपि प्रत्यक्षेण गृह्यमाण संनिहितदेशकालावच्छिन्नमेव गृह्यते इति न कालान्तरेण नियमः सिध्येत् । यदपि दर्शितं कुड्यादीनामिव स्थित रूपमिति, तदपि निरूपणीयम् । किं तत्र स्थायित्वमेव गृह्यते इत्यभिप्रायः किंवा यद्वस्तुतः स्थास्नुरूप तद्गृह्यते इति किंवा स्थितियोग्यता ? न तावत् पूर्व. कल्प, स्थायिता ह्यनेककालावस्थानम्, सा कथ प्रत्यक्षेणैव गृह्यते, तस्य वर्तमानविषयत्वात् । यदि चेद प्रत्यक्षेणैव गृह्यते ततः स्थायिताप्रसिद्धये प्रत्यभिज्ञाशब्दो निरर्थक. स्यात् । द्वितीये तु कल्पे कुड्यरूपमेव तत् नान्यत्, एवमिहापि यद्वस्तुतो नियत धूमस्वरूपमेव तत्प्रत्यक्षमित्येव सिध्येत् । न च तावता किंचित् प्रयोजनमस्ति, योग्यता तु सर्वभावाना अर्थापत्तिगम्येति प्रत्यक्षगम्यताऽनुपपत्ति. । यस्तु घटकुड्यादिषु दृश्यमानेषु स्थायित्वावगमो लौकिकानाम्, स तादृशां स्थायित्वस्य पूर्वमेवानुगमादानुमानिकः । स्मृत्र चास्यानुमानिकत्व उपरूपत्वात् । तथाहि ईदृशीयमवगतिः यदि शस्त्रादिना नैतच्छिद्यते ततः कियन्तचित् काल स्थास्यतीति । एव रजतादिष्वप्यानुमानिकमेव तद्रूपस्य स्थायित्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्— 'रजत गृह्यमाण हि चिरस्थायीति गृह्यते ।' एतदेव बाधकस्यापि तत्त्वम् । अनुमानेन ह्येतदवगत रजतस्य सतो नाकस्मादतद्भावः संभवतीति अतद्रूपस्य वा तद्रूपतेति उभयोरपि कालयोरेकरूपमेवेदमिति ह्यते पूर्वमेवावगत रजतरूपमुत्तरकाल व्याप्नोति उत्तरकालावगतश्चातद्भाव. तत्पूर्वकालम् । तेन समानविषयतया पूर्वावगतस्य रजतरूपस्य भवत्युत्तरकालभुवा नेद रजतमित्यनेन बाध । यत्र त्वनुमानेन एकरूपत्व न कालद्वयेऽपि वस्तुनोऽवगत तत्र न भवत्येव बाध । यथा बदरफले श्यामप्रत्ययस्य पाककालभुवा रक्तप्रत्ययेन । प्रत्यक्षेण तु स्थायित्वावगमे तत्रापि बाध. स्यात् । तस्माद्य प्रत्यक्षेण स्थायित्व स्थायित्वावसानम् । एव नियमोऽपि सर्वदेशकालव्यापित्वरूपत्वात् । ननु स्वाभाविकत्व संबन्धस्य नियम. न तु कालान्तरसंबन्ध, तच्च वर्तमानमेवेति युक्त यत् प्रत्यक्षेण गृह्यते । किं पुनरिद स्वाभाविकत्वम् ? न तावत् सदातनत्वम्, कादाचित्कत्व तदयोगात् । अथ स्वरूप निमित्तत्वम्, भवतु धूमसंबन्धो स्वरूप निमित्तमिति

तस्यापि धूमसंबन्धो नियतः स्यात् । ननु आर्द्रेन्धनादिकृतः अस्य धूमसंबन्धः न स्वरूपनिमित्तः, सत्यम्, आर्द्रेन्धनादिनिमित्तं स्वरूपमपि निमित्तमेव । न ह्यसति संबन्धिस्वरूपे संबन्धो भवति । स्वरूपधर्मतामिति चेत्, स एव दोषः । अग्निस्वरूपस्यापि धर्म एव संयोगः । अथ स्वरूपैकनिमित्तकः संबन्धः स्वाभाविकः, वह्नेस्तु धूमसंबन्धे स्वरूपातिरिक्तोऽप्यार्द्रेन्धनादिः अस्त्येव हेतुः, धूमस्य वह्निसंबन्धे स्वरूपमेव निमित्तम्, न निमित्तान्तरमस्तीति मतम् । एवं तर्हि प्रत्यक्षगम्यं स्वाभाविकत्वम् । न हि तेन निमित्तान्तराभावः शक्यते प्रत्येतुम्, भावविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य । दृश्यादर्शनात्तु निमित्तान्तरादभावः प्रतीयते इति प्रत्यक्षगम्यत्वानुपपत्तिः । अपि च धूमस्याग्निसंबन्धे न स्वरूपमेव निमित्तम्, अग्न्यादीनामपि निमित्तत्वात् । तस्मात् स्वरूपाव्यभिचार एव स्वाभाविकत्वम् । अव्यभिचारश्च सकलदेशकालव्याप्तिरिति प्रत्यक्षगम्यत्वानुपपत्तिः, तस्य वर्तमानविषयत्वात् । अपि च स्वाभाविकताऽपि वर्तमानस्यैव संनिहितस्य निश्चेतुं शक्यते, नातीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टानां संबन्धानाम् । सन्ति हि बहवो वह्निधूमसंबन्धस्य व्यक्तयः, कथं तासां सर्वासां धूमस्वरूपमेव निमित्तमिति संयुक्तविषयेण प्रत्यक्षेण गम्यते । अथ संबन्धसामान्यस्य तन्निमित्तत्वम्, न, तस्य नित्यत्वेन निमित्ताभावात् । इदं च सकृद्दर्शनगम्यनियमपक्षेऽपि तुल्यमेव दूषणम् । तत्रापि हि संप्रयुक्तस्यैव हि संयोगस्य धूमाभावनिमित्तताऽवगम्यते, नातीतादीनाम् । स च कालान्तरे नष्ट इति अप्रत्यक्षावगतस्य संयोगस्य रूपनिमित्तेन कालान्तरेऽनुमानम् । तस्मात् न कथञ्चित् प्रत्यक्षविषयत्वं नियमस्येति स्थितम् । अपरे त्वर्थापत्तिगम्यं नियमं मन्यन्ते । यदेवमुक्तोऽग्नौ धूमदर्शनमनग्नौ च क्वचिदप्यदर्शनम्, इदमवगति धूमस्याग्निना नियमेऽनुपपन्नम् । अनियतो हि कदाचित् क्वचिदग्निं विनोपलभ्येतेति । तदप्यनुपपन्नम् । अदर्शनं तावदभावादेवोपपन्नम् । न तावत्सर्वत्र अनग्नौ नास्तीति शक्यमध्यवसातुम्, प्रमाणाभावात् । दर्शनमात्रमपि तत्र भावादेवोपपन्नम् । न तु तावन्मात्रेण सर्वत्राग्नावस्त्येव धूम इति साध्यवसानम् । तस्माद्व्याप्त्यं नियमे प्रमाणम् । उच्यते । निमन्न वक्तव्यम् । यतः—

स्वयं वार्तिककारेण प्रमाणमुपदर्शितम् । भूयोदर्शनगम्या हि व्याप्तिरित्यभिधानतः ॥ ४ ॥

अत्रत्रो हि पूर्वमार्गो महान्तं क्लेशमाश्रित्यानुभवानारूढा वैयात्यमात्रेणातिरिक्तान्त्यायेनाश्रिताः । नियतो धूमोऽयं नूनमग्निनेत्यूहरूपस्य शब्दस्य सविद्भिरुद्धपलक्षत्वाप्रमाणादस्ति चायमनुमार्गो भूयोदर्शनगम्यो नियम इति । किं पुनरिदं भूयोदर्शनं नाम प्रमाणम् ? नैव किंचित् नियम्य वक्तुं शक्यते । किन्तु येनैव प्रत्यक्षादीनामन्यतमेन लिङ्गस्य भूयः साहित्यं लिङ्गिना गम्यते तदेव विपक्षादर्शनसहायं नियमप्रमाणं संभवतीति । ननु भूयोभिर्दर्शनैस्तत्र तत्र साहित्यं गम्यते न तु सर्वत्र दर्शनानां सर्वेषां स्वविषयपर्यवसानात् अनन्तप्रत्यक्षगम्यो हि सर्वत्र सद्भावः स चार्वाग्भिर्दुर्लभः । विपक्षादर्शनादपि प्रत्यासन्नेष्वेव विपक्षेषु वस्त्वभावो गम्यते, सर्वविपक्षवार्तावित्तु दुर्लभैव, दृश्यादर्शनाभावात् । अदर्शनमात्रेण चाभावासिद्धेः, तत्कथं नियमस्य सर्वदेशकालव्याप्तिरूपस्य भूयोदर्शनगम्यत्वम् ? एतच्च स्वयमेवाचार्येण शङ्कितम् । यदाह—
'अन्वयो हि प्रतिव्याप्य व्यापकस्य न दृश्यते । अनन्त्येन हि लभ्येत स प्रत्यक्षादिजन्मना ॥' इति । तथा— 'नाभावेन विपक्षाद्धि हेतुभावः प्रतीयते ।' इति च । सर्वविपक्षाभावो न लभ्यते इत्यर्थः । अत्र च समर्थनमुक्तम्— 'तत्रास्थानदर्शनमात्रेण गमकः सहचारिणः' इति । तत्रेति विपक्षे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— मा नाम सर्वविपक्षाभावो लिङ्गस्य वेदिष्ट, अदर्शनं तु विपक्षेषु लिङ्गस्यास्त्येव, तावता च सहचारी दृष्टो धूमादिः सहचारिणोऽग्न्यादेर्गमको भवति । यत्तु सहचारित्वमपि सर्वत्र दुर्लभमित्युक्तं तत्राप्युत्तरमुक्तम्— 'दुर्लभं सहचारित्वं सर्वत्रेति यदुच्यते । इष्टु न नाम सर्वत्र द्विष्ठयोर्दृश्यते ध्रुवम् ॥ साहित्ये मितदेशत्वात्सिद्धे वह्निधूमयोः । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते ॥' इति । अयमर्थः— मा नाम सर्वत्र सहचारित्वं दृष्टि, द्वित्र्योस्तु प्रदेशयोरीपल्लर दर्शनम् ।

तावता दूषयति व्यभिचारदर्शने भवत्यनुमानम्। यदि हि सकलदेशकालव्याप्तिरूपो नियमोऽनुमानाङ्गमस्माभिरुपगम्येत तत्र स्यादुपालम्भः। न त्वेवमस्माभिरुच्यते, किन्तु यत्र यत्र धूमादिकं दृष्टं तत्र तत्र सर्वत्र नियमेनाग्न्यादिसाहित्यमनग्नौ चादर्शनमित्येतावदेवानुमानोदये कारणम्, एतावदेव हि लौकिकानां धूमोऽग्निं गमयति। न तु सकलपक्षविपक्षान्वयव्यतिरेकावगतिमपेक्षते, येन दुर्लभं प्रमाणं स्यात्। तेन न सकलदेशकालापेक्षया नियमाभिधानमपि तर्हि दृश्यमानेषु देशकालेषु यो लिङ्गस्य लिङ्गिसाहित्यनियमः स एव नियम इत्युच्यते। तस्मात्तस्मान्नैवानुमानाङ्गम्। तच्च भूयोभिरेव दर्शनैः सुगममिति नाप्रमाणं लिङ्गिसाहित्यनियमः। यथा आह– 'सहत्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः।' इति।

कियद्भिः पुनः साहित्यदर्शनैरनुमानम्? को नामैतत्समाचष्टे यावद्भिर्दृश्यते तावद्भिरेव न तु सङ्ख्याय वक्तुं शक्यते। येऽपि भूयोदर्शनसहायप्रत्यक्षगम्यं नियममाहुः, येऽपि सकृद्दर्शनेऽपि गृहीते नियमे उपाध्याशङ्कानिराकरणार्थमर्थयन्ते भूयोदर्शनं तेऽपि नैव संचक्षते तथा वयमपीति न तद्विरोधः। किमिदानीं सकलधूमदेशकालव्याप्तिरवगमैः नावगन्तव्यमनुमितसत्ता? सत्यम्, नावगन्तव्यम्। ननु नैव सामान्यतोऽप्यज्ञातसम्बन्धः पक्षैकदेशः कथमिव ज्ञातसम्बन्धपदेन अभिधीयते। नानेन पक्षैकदेशिनोऽभिधानमपि तु दृष्टान्तैकदेशिनः। तदयं भाष्यार्थः– अन्यस्मिन्नेव महानसादावेकदेशिनि धूमाग्न्येकदेशाभ्यां ज्ञातसम्बन्धे सति तदेकदेशं धूमं अन्यत्र पर्वतादौ तस्मिन्नेव वा महानसे कालान्तरे दृष्ट्वाऽग्निरनुमीयते, लोके तथा दर्शनात्। तथा च ज्ञातसम्बन्धपदेन ज्ञातुं निर्देश इत्युक्त्वा अथवा न प्रमातुः किन्तु प्रमेयस्य कस्यचित् निर्देशो न ज्ञातुरित्यर्थः। कस्य प्रमेयस्यैकदेशिन इत्यपेक्षायां दृष्टान्तैकदेशिन इत्युक्तम्। यथाह– 'एकदेशैकदेशाभ्यां कश्चिच्चेज्ज्ञातसङ्गतिः। तनुन्नोऽन्यः, स वा ताभ्यां विभागेनानुमीयते ॥' इति। स वा ताभ्यामिति कालान्तराभिप्रायम्। एतेन च यदत् ज्ञातसम्बन्धपदेन एकदेशव्यवच्छेदार्थत्वे दृष्टान्तैकदेशिनोऽभिधानमित्याह। भवतु नामैवं यथा दृष्टदेशेषु साहित्यनियमादेवानुमानम्। यस्त्वयं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः, स कथम्? न ह्यसौ नास्ति न चाप्रमाणम्, सर्वदा सर्वेषां दृढत्वेन जायमानत्वात्। तस्य कस्मिंश्चित्प्रमाणेऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम्। उच्यते। आनुमानिकोऽयं अवगमो ज्ञातसम्बन्धस्य उपजायमानत्वात्। परोक्षरूपत्वाच्च नैन्द्रियकः, साक्षात्कारित्वाभावात् स्वविद्विरोधाच्च। धूमस्य हि बहुषु देशकालेषु अग्निना साहित्यमुपलब्धवतो भवति अनुमानम्। अन्येऽप्यतीतानागतविप्रकृष्टाः सर्व एव धूमवन्तोऽग्निमन्तो धूमवत्त्वात् परिदृष्टमहानसादिवदिति। तेन यथालोकं प्रमाणानामन्यनुसरणात् धर्म्यन्तरगतसाहित्यनियमादेव धर्म्यन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यम्। आह च– 'तेन धर्म्यन्तरेऽप्येषा यस्य येनैव यादृशी। देशे यावति काले वा व्याप्यता प्राङ्निरूपिता ॥ तस्य तावति तादृक् स्याद् दृष्टधर्म्यन्तरे पुनः। व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः ॥' इति। यादृशतादृशशब्दाभ्यां दृष्टान्तपरिदृष्टरूपात् न्यूनरूपस्य न लिङ्गत्वं नापि लिङ्गित्वमिति दर्शितम्। न हि विना धूमत्वं पाण्डुरत्वमात्रेण कपोतादिभ्यः अग्निं अनुमिमते लौकिकाः। नाप्युष्णवह्निनियतः तृणविकारो हिमे दृष्टः प्रत्यक्षावगतशैत्यविरोधात् औष्ण्यबाधे सति अनुष्णमेव वह्निमनुमापयति। यथालोकं च प्रमाणगतिः परीक्षकैरनुसरणीया, न तद्विरोधेन। तदनेन सर्वेषामप्रयोजकहेतूनामाभासत्वं दर्शितम्। दृष्टान्तपरिदृष्टरूपात् न्यूनरूपो हेतुरप्रयोजक इत्युच्यते। पक्षसपक्षसम्बन्धभेदमात्रं तु नोदयम्। सर्वानुमानेषु तथा दर्शनात्। तदतिरिक्तः रूपविकल्पमेवाङ्गीकर्तव्यम्। तेन निषिद्धत्वसहितस्य हिंसात्वस्य अधर्मत्वेन साहित्यमुपलब्धं ब्राह्मणहननादिष्विति विनाऽपि निषिद्धत्वेन हिंसात्वमात्राच्चाग्नीषोमीयहिंसायामधर्मत्वं अनुमातुं शक्यम्। निषिद्धत्वस्य विनाऽपि हिंसात्वेन गुर्वङ्गनागमनादावधर्मत्वसाहित्यं दृष्टमिति तदनुमापकम्। यथा अध्ययनादिकार्यवतः शिष्यस्यासकृदुपाध्यायसाहित्यमवगतमिति न शिष्यमात्रस्योपाध्यायानुमानम्। तथा देवदत्ततनयानां श्यामत्वसाहित्यं गर्भपरिणामसमयोपयुक्तशित-

पीतादिविशेषनिमित्तमिति तदभावे देवदत्ततनयत्वमात्रेण न तत्तनयान्तरस्य श्यामत्वानुमानम्। एतेन सन्निवेशविशिष्टतया तनुतरुमहीरुहादीनां घटादिवत् उपलब्धिमत्कर्तृकत्वानुमानं प्रयुक्तम्। यथाहि येषु हस्तादिव्यापारविशेषेण सन्निवेशाः जन्यन्ते तेषामेव घटपटगृहादीनामुपलब्धिमत्कर्तृकत्वम्, तदभावे पारिमाण्डल्यानामङ्गदेहादीनां सन्निवेशविशेषमात्रेण कथं तदनुमानम् पाण्डुरमात्रादिव वह्न्यनुमानम्। तथा शरीरेन्द्रियादियुक्तबुद्धिमत्कर्तृकत्वेन साहित्यं सन्निवेशविशिष्टानामुपलब्धं तच्च दृश्यादर्शनात् दूर्वाङ्कुरादिषु निषिद्धम्। तस्मिन् निषिद्धे बुद्धिमन्मात्रं शरीरादिरहितं नानुमातुं शक्यम्। तृणादिविकारादिव हिमे उष्णवह्न्यनुमानम्। न चैवं सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, सर्वविशेषपरिहारेण धूमत्वसामान्यस्य वह्नित्वसामान्येन साहित्यमवगतं पर्वते च तदविकलमेव दृष्टमिति युक्तं तत्र तदनुमानम्। सामान्यमेवानुमीयते न विशेषः, अनुगमाभावात्। अवगतमपि महानसादौ सामान्यं देशान्तरकालान्तरादौ प्रत्यक्षेणेवानुमानेन प्रत्यभिज्ञायमानं भवति प्रमेयमिति न सिद्धसाध्यता। सामान्यस्यापि चास्त्येव संयुक्तसमवायसम्बन्धः पर्वतेन, इति युक्तं तत्र तस्यानुमानम्। ननु देशविशेषादपि पदार्थस्वरूपमन्यथा भवति, कस्मिंश्चिद् दुर्भिक्षदेशादपि मरणं भवति, कस्मिंश्चिन्न, तथा धूमस्यापि देशान्तरे अग्निव्यभिचारशङ्का भवेत्। सत्यमेषा भवति, सा तु तत्तद्देशादागतेभ्यः श्रुत्वा शक्यते निरसितुमिति सर्वमनवद्यम्। तेन यस्य यादृशस्य सामान्यस्य विशेषस्य वा येन यादृशेन सामान्येन विशेषेण वा यथादृष्टेषु देशकालेषु साहित्यं येन येनापि सम्बन्धेन नियतमुपलब्धम्, तदेव तादृशमेव देशान्तरकालान्तरादौ दृष्टं तस्य तादृशस्य साहित्यनियमादेव बोधकं भवति। दृष्टप्रदेशेषु भूयोभिरेव दर्शनैः व्यभिचारादर्शनमात्रसहायैः साहित्यनियमः शक्यावगमः इति सिद्धं नियमरूप एव लिङ्गस्य लिङ्गिना सम्बन्धः, स च भूयोदर्शनप्रमाणक इति। ‘पार्थसारथिमिश्रेण वार्तिकोक्तानुसारतः। यथाप्रतीति निर्णीतो नियमः सप्रमाणकः। ५॥ इति पार्थसारथिमिश्रविरचितायां न्यायरत्नमालायां व्याप्तिवादः समाप्तः। रत्नमाला. पृ. ५६–७२.

* व्याप्तिसमर्थनम्। इदानीं सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिरिति प्रतिपाद्यते। संयुक्ताविमौ अग्निधूमाविति प्रतिपत्तिरस्तीति निर्विवादम्। अत्र च देशकालाभ्यां संयोगेन च विशिष्टावग्निधूमौ प्रतीयेते, गुणानां द्रव्यपरतन्त्रस्वभावत्वात्। तदुक्तम् ‘गुणानां च परार्थत्वात्’ इति। तच्च शब्दानामेव पदार्थान्वयविषयमिति चेन्न, तस्यापि प्रत्यक्षमूलत्वात्। लोके तु येन प्रकारेण पदार्थानां परस्परान्वयः प्रत्यक्षादिभिर्निश्चितः, तथैव शब्दो ब्रवीति, इतरथा वेदवाक्येषु यथाश्रुतार्थपरित्यागेन लक्षणया गौण्या वा वृत्त्याऽन्यथावर्णनं क्रियमाणमयुक्तं स्यात्। अतोऽन्वयप्रमाणविषयो न्यायः न शाब्दविषयः। संयोगस्य च देशकालयोश्च द्रव्यविशेषणत्वेन प्रतीतौ स्थितायां संयुक्तावग्निधूमौ इदानीमग्निधूमाविति अन्वयो भवति, न इदानीं अग्निधूमयोः संयोग इति, इतरथा संयोगस्य देशकालविशेषणत्वं किमिति नाश्रीयते। ततश्च यावद्द्रव्यभावितया संयोगस्य प्रतीतत्वात् यत्र धूमः तत्राग्निसंयोग इत्यनौपाधिक एव धूमस्य अग्निसम्बन्धः सकृद्दर्शने एव सिद्धः। संयोगस्य च देशकालावच्छेदे इदानीमग्निधूमयोः संयोग इत्यन्वयो भवति। ततश्च देशान्तरे कालान्तरे वा संयोगस्याऽगृहीतत्वात् भूयोदर्शनमपेक्षणीयम्। न च तथा अन्वय इत्युक्तम्।

ननु संयुक्ताविमौ इति प्रतिपत्तौ एवं स्यात्, अनयोः संयोग इति प्रतिपत्तौ विपरीतं स्यात्। नैवम्, अस्तु तावत् अनयोः संयोग इत्यपि प्रतीतिः, तत्र न व्याप्तिग्रहणं अस्माभिः उच्यते, देशकालावच्छेदेन संयोगस्य ग्रहणात्, किन्तु संयुक्ताविमाविति हि प्रतिपत्तावेव अनौपाधिकत्वग्रहणम्। एतदेव अभिप्रेत्योक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम् ‘संयुक्ताविमाविति हि प्रतिपत्तिः, न पुनरनयोः संयोगः.’ इति।

ननु धूमवह्निविशेषेण संयोगस्यान्वयात् व्यक्त्यन्तरस्य च व्याप्त्यनुपपत्तिः। नैवम्, धूमजात्युपलक्षितस्य विशेषस्य अन्वयोपगमात्। व्यक्तिभेद

उपाधिरिति शङ्काया व्यक्त्यन्तरेऽपि संयोगदर्शनेनैव शङ्कानिवृत्तिः ।

ननु धूमजातेरपि व्यक्तिमात्रेणैवान्वयः । नैवम्, यदि सामान्यमन्तरेणापि व्यक्तेर्ग्रहणमस्ति, तदा स्यात् सामान्यस्य गुणभावः । न च सामान्यमन्तरेण कदाचिदपि व्यक्तेः प्रतीतिः । न हि रूपशून्या काचिदपि रूपिबुद्धिरस्ति इत्युक्तत्वात् । अतो जातिविशिष्टस्यैव प्राधान्यात्, तेन संयोगस्यान्वयात् सर्वधूमवता सकृदेवाग्निसत्ता गृहीता भवति । तदुक्तम्, 'तथा च सति धूमवत्तैव देशान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते, न च तस्या सत्यामग्निसंयोग.' इति । एवं गृहीतेऽप्यनौपाधिकत्वे यद्युपाधिशङ्का कस्यचित् स्यात्, तदा भूयोदर्शनादेव शङ्कानिरासमात्रं क्रियते, न व्याप्तिग्रहणम् ।

ननु उपाध्यदर्शनेऽपि शङ्कोदयादेव दर्शनमपि शङ्कितमेव स्यात्, एवं तर्हि अतिप्रसङ्गः, घटादिग्रहणेऽपि बाधकशङ्कया घटादिग्रहणस्यापि अनिश्चयप्रसङ्गः ।

ननु अग्निना संयोगस्य सकृद्दर्शनेऽन्वयात् सकृद्दर्शनेनाग्निना धूमानुमानं प्रसज्यते । नैवम्, सकृद्दर्शनेनैवाग्निधूमसंयोगोऽप्यनौपाधिक इति ज्ञातम्, उत्तरकाले तु आर्द्रेन्धनाद्युपाधिदर्शनात् औपाधिकत्वनिश्चयः । न च उपाधिदर्शनात् औपाधिकत्वनिश्चये उपाध्यदर्शनेऽपि तत्प्रसङ्गः । अतः सकृद्दर्शनादेव व्याप्तिग्रहः । न च सकृद्दर्शनव्यापारे भूयोदर्शनस्यापि शक्तिः, भूयोदर्शनानामपि प्रत्येकं सकृद्दर्शनत्वात् । न च दर्शनानां भूयस्त्वं ग्राहकम् । रत्नतत्त्वग्रहणे तथा दृष्टमिति चेत्, नैवम्, न तत्रापि भूयोदर्शनस्य ग्राहकत्वम्, किंतु विवेचकाकारग्रहणे प्रवृत्तः तस्य न अतिसौक्ष्म्यात् मनःसमवधानाद्यभावाच्च न तत्र प्रदीप्तं प्रभवति, केवलं रत्नमात्रमेव गृह्णाति । एवं अनेकदर्शने जाते मनःसमवधानादिसामग्रीसमवायात् अयादेकदा तत्र गृह्णाति । अतो न भूयोदर्शनस्य तत्त्वग्रहणे उपयोगः । भूयोदर्शनस्य कारणत्वाभ्युपगमे इन्द्रियसंप्रयोगादिवत् सर्वेषां भूयोदर्शननियमोऽपि स्यात् । न च तथा दृश्यते, एकः सकृद्दर्शनादेव तत्र गृह्णाति, अपरस्तु शतदर्शनात् । अतो न भूयोदर्शनाद्रत्नतत्त्वग्रहणम् ।

यत्तूक्तं सकृद्दर्शनस्यासामर्थ्येऽप्येकस्य दर्शनजातीयस्यैव सामर्थ्यं संभवति, तथा एकस्य वृश्चिकदंशस्य मरणहेतुत्वं एकस्य खर्जूरस्य पित्तज्वरमित्यादि, तदप्ययुक्तम्, तत्रापि भ्रान्तिभेदेन देशभेदेन वा सामर्थ्यं कल्पनीयम्, न तु एकविधस्यैव शक्तिद्वयम् । अतः सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिरिति । प्रवि. प्रकरणं २० .

● व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । बृहती. पृ. ७१.

● व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासः । 'हेत्वाभासाः' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. ४१.

● 'व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते । तयोरभावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ॥' श्लोवा. अनुमान १२१–१२२.

● 'व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम् ।' निषिद्धत्वेन कस्यचिद्व्याप्यमानस्येप्सितत्वे कल्प्यमाने 'व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम्' इति न्यायेन मैत्रावरुण एव तदवगतेस्तस्यैवोद्देश्यत्वम् । 'मैत्रावरुणाय दण्डम्' । भाट्ट. ४।२।६.

● 'व्याप्यमानगता संख्या अविवक्षिता' । 'यजेत' इति या संख्या प्रतीयते सा गुणभावाद्विवक्षिता इत्येतत् नानुक्ते न्याये स्यात् । उक्तश्च न्यायः 'व्याप्यमान०' इति । तद्विरोधादितरदपि अविवक्षितम् । (पूर्वपक्षे इदम्) । टुप्. ६।२।२।५.

● व्यामुग्धः । नहि व्यामुग्धान् अलं कुरुते पुरुषप्रयत्नः इति तेषामुपेक्षा कार्या । ऋजु. पृ. ९५.

● व्यामोहः अर्थव्यत्यस्य मिथ्याप्रत्ययस्य हेतुः । ऋजु. पृ. ५५. ● यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति व्यामोहः (भ्रमः) सः, यथा शुक्तिकायां रजतदर्शनम् । भा. ३।८।१२।२४.

● व्यासपादप्रणीता शारीरकमीमांसा चतुर्लक्षणी भिन्नमेव शास्त्रम् । सङ्कर्ष. ४।४।१०

● व्यासज्यवृत्ति देवता च अग्नीषोमयो. । सङ्कर्ष. ४।८।६. ● व्यासज्यवृत्ति । 'नहि व्यासक्तिविशिष्टनस्वेन

व्यपदिश्यते । नाग्नीषोमीय आग्नेय ऐन्द्राग्नो वा तदुच्यते ॥ ' वा. ३।२।१५।२७.

● व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य न हेतुत्वम् । मणि. पृ. १६.

※ व्याहृति-हिंकार-दशहोतृ-सामिधेनीनां न्यायात् क्रमः ॥

' सामिधेनीरनुवक्ष्यन् एता व्याहृतीः पुरस्ताद्दधाति ' इत्यादिभिर्विहितानां दशहोतृ- व्याहृति- हिङ्कार- सामिधेनीनां क्रमनियामकाभावादनियतक्रमेणोच्येरन् । इति प्राप्ते, ' हिङ्कृत्य सामिधेनीरन्वाह ' इति क्त्वाप्रत्ययेनाव्यवहितपूर्वकालकथनात् सामिधेनीभ्यः पूर्वो हिङ्कारः । अनुवक्ष्यन् पुरस्तादित्याभ्यामव्यवधानाश्रवणात् अकथनात् हिङ्कारात्पूर्वं व्याहृतयः । दशहोतुरपि तथैव भवनेऽपि मन्त्रपाठक्रमाद्व्याहृतिभ्योऽपि पूर्वं निवेशः सर्वथाऽव्यवधानस्यासम्भवात्ताऽल्पव्यवधानेनोपपत्तौ स्थूलव्यवधानस्यायुक्ततया प्रकृतक्रमः सिध्यति । सकर्पं ४।३।१.

● व्युत्पत्तिः । अर्थविशेषविषया प्रतीतिमनुमाय शब्दतत्प्रापमाविर्वा शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते । ऋजु. पृ. १६. ● व्युत्पत्तिश्च अर्थेन सह शब्दस्य, न विज्ञानेन कार्येण, तस्य आनन्त्यात् व्यभिचाराच्च । कणिका. पृ. १६८. ● व्युत्पत्तिः । इत्यवहारे अनेन शब्देन अयमर्थः प्रतिपाद्यते इति शब्दार्थयोः वाच्यवाचकसम्बन्धावधारणमेव व्युत्पत्तिः इत्युच्यते । ऋजु. पृ. १५४.

● व्युत्पत्तिप्रयोजकः क्रियाकारकान्वय एव, न शेषशेषिभावः । तथापि शेषशेषिभावः अन्वये अन्तर्भवति । वि. ३।१।१.

● व्युत्पन्नः शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पन्नः गृहीतशक्तिकः । वि. ३।२।१.

● व्युत्सेकः क्षेपणम् । के. (७।३।४।१२). ● व्युत्सेकः ' प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम् ' इत्यादिमन्त्रैः दर्शपूर्णमासयोः दिक्षु सर्वासु अपां प्रक्षेपः । वि. ७।३।४.

● व्युद्धरणस्य बाधः सौर्ये चरौ । १०।१।२०। ६१. ' सौर्ये चरौ व्युद्धरणस्य बाधः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

※ व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतत्वात् । १०।१।२०।६१॥

पुरोडाशस्य कपालेभ्यो व्युद्धृत्य अन्तर्वेदि बर्हिषि आसादनं क्रियते । व्युद्धृत्य आसादनं च प्रकृतौ अश्रुतं न श्रुतम् । तच्च सौर्ये चरौ न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः । के.

● व्युष्टिः नाम द्विरात्र. । तत्र उत्तरमह. अतिरात्रः । कु. १०।५।२०।४८.

● व्यूढः । अस्ति द्विविधो द्वादशाहः, व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत् ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रमिति । अथ व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां नवानामह्नां ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । अत्र व्यूढे १।२।६।१०।११।१२ इति षट् ऐन्द्रवायवाग्राणि । ३।७।८ इति त्रीणि शुक्राग्राणि । ४।५।९ इति त्रीणि आग्रयणाग्राणि । भा. १०।५।२४। ७९, १०।५।२६।८८ । सिद्धान्ते यत्र वचनं लिङ्गं च तत्र व्यूढ. प्रवर्तते, अन्यत्र अविशेषेण समूढ इति । १०। ५।२४।८२. ● व्यूढो द्वादशाहः समूढस्य विकारः । १०।५।२४।७९-८२. मीको. पृ. २१८९ 'द्वादशाहो व्यूढः समूढस्य विकारः ' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् । ● व्यूढे द्वादशाहे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते ' छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्- गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुप् जगत्याः, जगती गायत्र्याः ' इति । तत्र मन्त्रगतछन्दसां अर्थानां च व्यतिक्रम. इति पूर्वपक्षः । नार्थानां व्यतिक्रमः, किंतु गायत्रीछन्दःस्थाने जगतीछन्दः प्रयोक्तव्यः, त्रिष्टुप्छन्दःस्थाने गायत्रीछन्दः, जगतीछन्द-

स्थाने च निष्पुरुष इत्येव शब्दव्यतिक्रम एव कर्तव्य इति **सिद्धान्त** । वि. १०।५।२६ ● व्यूढे द्वादशाहे भक्ष्यमाणपरिधिकपालमन्त्रगतानां गायत्र्यादिच्छन्दसामेव व्यतिक्रम नार्थानाम् । १०।५।२६।८८ **मीको** पृ २२०१ ' द्वादशाहे व्यूढे भक्ष्यमाण० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● व्रतं इति कर्मनाम । टुप् ६।२।०।२० ● व्रत इति च मानस कर्मोच्यते, (प्रजापतिव्रत) इदमह न न करिष्यामीति सङ्कल्प । भा ६।२।५।२० ● ' व्रत कृणुतेति वाच विसृजति ' इति व्रतकरणवाग्विसर्गयो कालार्थ संयोग । ३।२।४।१० **मीको** पृ ११०७ ' उत्थानवाग्विसर्गाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● व्रत ज्योतिष्टोमे अपरात्रे न नित्यम् । ६।८।९।२९ **मीको** पृ १७८५ 'ज्योतिष्टोमे अपररात्रे व्रत न नित्यम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● व्रत नाम सत्यवदनब्रह्मचर्यादिसङ्कल्परूपम् । अशुच गमन-मांसभक्षणनिषेध अपि । भाट्ट. १२।०।११ ● व्रत नियमो वा य पठ्हे स मध्यमे भवति द्वादशाहे । भा ९।२।१२।४० ● व्रत निशियज्ञे अमावास्यातन्त्रेण प्रसक्तसिद्धम् । १२।२।४।१४-१८. **मीको** पृ २३८० ' निशीथिन्याय ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● व्रत पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्य आमिक्षा वैश्यस्य ज्योतिष्टोमे । भा ४।३।४।८, ६।१।७।२८, १०।४।१।१, १२।१।१४।३०, ● व्रतम् (पय पान यवागूभक्षण इत्यादि) । पुरुषाणां क्रियार्थानां शरीरधारणार्थो बलकरणार्थश्चाय संस्कारो व्रत नाम । ४।३।४।८, ● व्रत पुरुषार्थम् । १०।४।१।१. ● व्रतस्य भरण पत्न्या दक्षिणाग्नौ आम्नातम् । यदा आमयवित्वात् मार्ग मन्त्रार्थ उपादीयते तदा तत्र दक्षिणाग्नौ श्रपणियम् । १२।२।१।७, ● एव-मेव हि व्रतस्य अङ्गभावो यत् कर्तारं समर्थं करोति । ६।१।७।३२ ● व्रतानां अग्निचित्कर्तृकाणां क्रत्वन्ते अनुष्ठानम् । ५।३।१०।२६-२८. **मीको** पृ २९ ' अग्निचयने अग्निचिद्व्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● व्रतानां दार्शिकानां नानुष्ठान सोमे प्रायणीयादिषु । १२।१।२।१२०-२२. **मीको.** पृ १८१८ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● व्रतानां प्राजापत्यानां पुरुषार्थता । ४।१।३।३-६ **मीको.** पृ. २७०० ' प्रजापति व्रताधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

व्रताधिकरणम् । ज्योतिष्टोमगतपयोव्रतादीनि क्रत्वर्थानि ॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् । ४।३।४।८॥

भाष्यम् — ज्योतिष्टोमे समामनन्ति ' पयोव्रत ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य ' इति । तत्र सन्देह किमयं पुरुषधर्म उत क्रतोरिति । प्रकरण बाधित्वा वाक्येन विनियुक्त पुरुषस्येति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पुरुषाणां क्रियार्थानां शरीरधारणार्थो बलकरणार्थश्चाय संस्कारो व्रत नाम । स क्रतुधर्मो भवितुमर्हति, प्रकरणानुग्रहाय । ननु वाक्यात् पुरुषधर्म इति । नेति ब्रूम । तथा सति फल कल्प्यम्, कल्पममितरत्र । प्रयोग-वचनेनोपसंहृत हि तत्प्रधानस्य । तस्मात् क्रतुधर्म ।

टुप्— उत्तरस्मिन्नधिकरणे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्व पक्षः ।

पृथक्त्वाद् व्यवतिष्ठेत । ९ ॥

भाष्यम्— अथ पुरुषसंयोग किमर्थं ? व्यव-स्थापनार्थं इति ब्रूम । पयोव्रत ज्योतिष्टोमस्य भवति । तत्तु ब्राह्मणकर्तृकस्यैव, नान्यकर्तृकस्येति । एव सर्वत्र ।

टुप्— ब्राह्मणकर्तृकस्य ज्योतिष्टोमस्य पयोव्रतता । सत्यपि क्रत्वर्थं वै पुरुषप्रधानत्वान्निर्देशस्य पुरुषद्वारेण क्रतावनुप्रवेश । अत अब्राह्मणकर्तृकस्य नास्ति पयो व्रतता ।

शा—' नियममन्तरेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फल कल्प्यम्, तस्य प्रकरणात् क्रतो ॥'

सोम—पूर्ववत् (दधिग्रहादिरादिवत्) इह क्रत्वर्थ संयोगाभावात् न क्रत्वर्थता इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गति । (क्रतुयुक्तपुरुषार्थं व्रतमिति सिद्धान्त) । **सूत्रार्थस्तु**- पयोव्रत क्रियार्थानां द्रव्याणां पुरुषाणां बलाधानार्थत्वात् संस्कार इति क्रत्वर्थता स्यादिति ।

वि— 'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसो तत् क्रतवेऽथवा ।, पुंयोगाद्दक्षिणो, नैवं नैष्फल्यात् क्रतुशेषता ॥ '

भाट्ट— सोमे ' पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य ' इति श्रुतम् । ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतब्राह्मणादिरूपाधिकारिसंस्कारार्थत्वेन विहितं पयोव्रतादि तत्प्रयुक्तमित्यविवादमेव । अत्र च न वार्हद्गिरादिवत् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम्, दृष्टविधया तस्योद्देश्यत्वे संभवति निमित्तत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव रागप्राप्तभक्षणद्वारेण पयोनियमात् यस्य रोगादिना अनशनमशक्तिः तस्य न पयःप्रयोजकतेति ध्येयम् ।

मण्डन— ' क्रत्वर्थं स्यात् पयोव्रतम् । '

शंकर— ' पयोव्रतं तु क्रत्वर्थम् । '

● व्रताधिकरणन्यायस्य सारः ' कल्प्यात् क्लृप्तं बलीयः ' इति । ४।३।४।८–९.

● व्रतोपायनं सत्यवचन-ब्रह्मचर्यादिसंकल्परूपं दर्शपूर्णमासयोः औपवसथ्ये अहनि कर्तव्यम् । ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु तु सौमिकव्रतोपायनेन प्रसङ्गसिद्धत्वात् पृथङ् न कार्यम् । वि. १२।१।११.

● व्रतोपायनमन्त्राः— ' अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ', ' वायो व्रतपते० ', ' आदित्य व्रतपते० ', ' व्रतानां व्रतपते० ' इति । वि. १२।१।११.

● व्रतग्रहणं पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले, दर्शे च वत्सापाकरणकाले कर्तव्यम् । ' बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति, वत्सैरमावास्यायाम्' । वि. ६।४।१२, अयं व्रतकाले न केवलं संनयत एव किंतु असंनयतोऽपि । ' वत्सापाकरणोपलक्षिते काले ' इति तु दर्शे विशेषः । ६।४।१२.

● व्रतनियमः सांनाय्ये अप्रवृत्तस्यापि । ६।४। १३।४१–४२.

● व्रतसमाप्तिः व्रतापनेन । सु पृ. १५२९.

● व्रात्यपशोः निमित्तत्वेनोच्यमानं पितुः पितामहस्य वा असोमपत्वं साहित्यानिरपेक्षं सिद्धम् । था. ३।१।६।१२ पृ. ६६६.

● व्रीहयः केचित् कृष्णाः, केचित् आशवो नाम ये अल्पकालेन फलन्ति, केचित् महाव्रीहयो नाम, केचित् आम्बाः नाम । राजसूये नानाबीजेष्टौ एते । के. (११।३।७।१५). ● व्रीहयः तण्डुलनिर्वृत्तिं कुर्वन्ति । ततः पिष्टानि, तेभ्यः पुरोडाशः, तेन यागः, यागादपूर्वम् । टुप् . ९।२।१५।४७. ● व्रीहय. प्रधानयागपर्याप्ता लब्धाः, परन्तु स्विष्टकृत्-इडाभक्षण-प्राशित्रभक्षणरूपशेषकर्मपर्याप्ताः न सन्ति, तथापि शेषकार्यलोपं कृत्वा प्रधानपर्याप्ताः व्रीहयो ग्राह्याः, न प्रतिनिधिः । वि. ६।३।२१. ● व्रीहयो हि अनन्यनीयाः वाक्यान्तरशिष्टाश्च प्रकरणात् उत्पत्तिवाक्यशिष्टप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरोडाशावरुद्धयागानुवादेन विधीयमानाः न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागसाधनत्वं प्रतिपत्तुम् । था. ३।४।१४।४१ पृ. ९८०. ● तुल्या एते व्रीहयः । य एव भक्तार्थास्त एव कर्मार्थाः, न पृथक् केचित् कर्मार्था नाम । भा. ९।१।५।१९. ● यत्र यागोपयुक्ता एव व्रीहयः नाधिकास्तत्र निर्वापस्याप्राप्तेः यावत्यौ निर्वाप एव विधेयः । संकल्पमुष्टयुभयविशिष्टनिर्वापविधानात् । सोम. ५।२।२. ● ' व्रीहीन् अवहन्ति ' इत्यवघातः व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वाकारमेवापेक्षते न स्वरूपमपि । एवं सति व्रीह्यभावे नीवाररूपप्रतिनिधावपि अवघातविषयत्वेन ऊह सिध्यति । वि. ९।१।१ वर्णकं २. ● ' व्रीहीनवहन्ति ' इति अवहननस्य नियमविधिः नानुवादः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।११।२६. ● ' व्रीहीनवहन्ति ' अयं नियमविधि क्रियार्थः । बाल. पृ. २४, ● ' व्रीहीनवहन्ति ' अत्र प्रतिपत्तिरूपदृष्टार्थगुणकर्मविधि. । पृ. १३, ● ' व्रीहीनवहन्ति ' इद साक्षाद्विनियुक्तभावप्रयोगद्वसंस्कारार्थे दृष्टार्थे संनिपत्योपकारक क्रत्वर्थं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म । पृ. ८२, ● 'व्रीहीनवहन्ति' इय कर्मणि द्वितीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । पृ. ४४, ● ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' इत्यत्र प्रोक्षणे व्रीहिस्वरूप न प्रयोजकं किंतु अपूर्वमेव । तत्तु व्रीहिस्वरूपं गुणत्वेन चोद्यते । वि. ९।१।९. ● ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' इत्यत्र व्रीह्यर्थं प्रोक्षणं भवति ।

द्वितीयासंयोगात् व्रीहयो मान्याः । टुप्. ९।१।२।२ ● ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' अयं विनियोगविधि. क्रत्वर्थ. । बाल. पृ. १३, ● 'व्रीहीन् प्रोक्षति'– इदं प्रोक्षणं साक्षाद्विनियुक्तभागयोगद्रव्यमसंस्कारार्थं अदृष्टार्थं संनिपत्योपकारक क्रत्वर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म । पृ ८३ ● व्रीहिणा यागः कर्तव्यः प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा, नात्र कश्चिद् विशेषः । प्रीत्यर्थमुपार्जितोऽपि व्रीहि' व्रीहिरेव, कर्मार्थमुपार्जितोऽपि व्रीहि. व्रीहिरेव । भा. ४।१।२।२ वर्णक ३ . ● 'व्रीहिभिः' इति कारकविभक्तिः यवनिरपेक्षान् (व्रीहीन्) प्रतिपादयति यागसाधनत्वेन, तथा 'यवै.' इति । टुप् . १०।८।८।१६.

ॾ ' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽऽग्रयणेभ्यः ' इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः ॥

' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽऽग्रयणेभ्यः ' इत्यनेन व्रीहिकाल–यवकालान्तराले व्रीह्याग्रयणाभ्यासो विधीयते । यजिशब्देन प्रकरणिन एवोपस्थितेः । इति प्राप्ते, अन्तरालकाले नियमाभावो. दर्शपूर्णमासयोर्द्रव्यनियमविधिपरत्वे समञ्जस्यमन्यत्राप्राप्ताभ्यासपरत्वमयुक्तम् । व्रीहिभिरेव इत्येवकारेण यवनिरासप्रतीतेः । संकर्ष. ३।१।१५ .

● 'व्रीहिभिर्यजेत' इति वचनात् न तावद् व्रीहयः साक्षात् प्रदीयन्ते, अथ च प्रदेयद्रव्यप्रकृतिरतत् एवमुच्यते । भा. ३।४।१४।४० . ● ' व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत ' । अत्र व्रीहियवयोर्विकल्प एव न समुच्चयः । वि. ११।३।४ . ● व्रीहिभि शुक्लादिभिः सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणे. प्राकृतयवाना बाध. । १०।७।१९। ६४–७१ . ' सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणे. ● ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● साधनपक्षे (यागस्य फलसाधनत्वपक्षे) कामपदोच्चारणाहतेऽपि लभ्यते एव (फल), यथा ' व्रीहिभिः यजेत ' इति । टुप् ६।१।१।२. ● स्वर्गादे. साधनत्वस्य ' व्रीहिभिर्यजेत ' इत्यादिवत् कामनाप्रयोगविरहेऽपि उपपत्ति. । सोम ६।१।११ . ● व्रीहीणां अपचारे नीवारा प्रतिनिधेया । भा. ६।३।११।२७ ● व्रीहीणा अपूर्वसाधनत्वाकारो अवघाते विवक्ष्यते न व्रीहित्वम् । वि ९।१।११ वर्णक २. ● व्रीहीणा धर्मा· व्रीहित्वेन परिच्छिन्नाः, व्रीहिव्यक्तयो नीवारेषु सन्ति, तासामर्थे नीवारेषु क्रियन्ते । भा. ३।६।१८।३८. ● व्रीहीणा पुरोडाशप्रकृतितया यागाङ्गत्वम् । मीन्या. ● व्रीहीणा प्रतिनिधिर्नीवारा. । तेषु व्रीहिष्विव अवघातादिविधय. साक्षात् प्रवर्तन्ते । वि. ३।६।१४. ● ' व्रीहीणा मेध ' इति व्रीहिमन्त्रस्य नीवाराणा व्रीहिप्रतिनिधित्वे 'नीवाराणा मेध' इति ऊहो न कर्तव्य. । ९।३।९।२४–२७, मीको, पृ. १२२८ ' ऊहो न व्रीहिमन्त्रस्य● ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । 'व्रीहीणा मेध सुमनस्यमानः' इत्यत्र 'नीवाराणा मेध सुमनस्यमानः ' इत्येव ऊहः कर्तव्यः , इदं च नीवाराणामेव प्रकृतिद्रव्यत्वे । ' इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालम् ' इत्यादौ । वि, ९।३।१, ● व्रीहीणा यवा न प्रतिनिधिः, व्रीहियवयोः विकल्पितत्वेन समकक्षत्वात् । ६।३।१२ ● व्रीहीणा यागापूर्वार्थत्वात् तदुपत्त्युपयोगिप्रोक्षणादिधर्मभाक्त्वम् । सु. पृ. ५३. ● व्रीहौ द्रव्ये धर्माः श्रुता. ते तत्कार्यापन्नेषु नीवारेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते, तत्कार्यापत्त्या । न चोदकेन । भा. ७।८।३।१६ ● व्रीहिषु जलरहवायुपघातेन सारविकलेष्वपि प्रोक्षणावघातादिविधय. प्रवर्तन्ते एव । वि ३।६।१४. ● व्रीहिषु यागाङ्गत्वेनैव विहितेषु योग्यतया पुरोडाशप्रकृतित्वेन अविरोधोपपत्तौ विशेषादात्मसाक्षाद्यागसाधनत्वाङ्गीकरणानौचित्यात् प्रकृतित्वा अवसीयते । सु. पृ. ७९५.

● व्रीह्यलाभेन नीवारसंस्कृते कृते पुनर्व्रीहिलाभे व्रीहय एव ग्राह्या. । ६।३।१६।३५, मीको, पृ. ३१५७ ' मुख्यानुग्रहन्याय. ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● व्रीह्यवघातः गुणकर्म, व्रीहय संस्कार्याः । वि. २।१।८, ● व्रीह्यवघातस्य प्रधान प्रयोजक दर्शपूर्णमासयो । ४।२।११.

● व्रीह्यवघातन्याय । ११।८।२२।८५ मीको, पृ. ६८१ ' अवघातन्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० व्रीह्याकृतिः, यागस्य साधनं द्रव्यं परिच्छिन्दती आकृता प्रतिपद्यते यथा, एवं तद्गता विशेषा दीर्घशूकत्वादय. तानपि परिच्छिनत्ति । टुप्. ६।३।११।२७.

० व्रीह्यादि । यथा हि व्रीह्यादिद्योऽवघातादिभिः संस्क्रियमाणं न च तावत् प्रकरणेन विशेष्यते, अथ च आनर्थक्यभयात् निराकृष्टप्रकृतत्वप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनत्वाय प्रकृतं गृह्यते । भा ३।४।५।१५.
० व्रीह्यादीनां औत्पत्तिकेन विभागेन प्रत्यवहारेषु एकत्वा न संगत्यते । निगदाभिप्राया मन्त्राभिप्राया वा भवति । न हि भवति पचति. माषैः श्रीन इति । पचति. माषाणामाढकैः द्रोणैर्वा कुडवैर्वा खारीभिर्वा इति भवति । तत्र आढकादिभिरनुपादीयमानैः आकाङ्क्षमेव वाक्यं अपरिपूर्णं प्रमाणमपेक्षत कस्यचित् । भा. १०।३।११।४५.
० व्रीह्यादीनां न तावत् श्रुतिमन्तरेणोत्पत्तिः । अथ च न सर्वपुरुषैस्सर्वदाऽऽप्यन्ते, क्रयादिभि. अपि लभ्यमानत्वात् । वा. २।१।३।४ पृ. ५३१, ० व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादीन् प्रति श्रुत्या शेषित्वं प्राप्तुवदपि अविलङ्घ्य प्रकरणकल्प्यापूर्वसाधनत्वेन. सम्बन्धो भविष्यति । ३।१। ७।१४ पृ. ८३३.

० व्रीह्यादिधर्माणां प्राकृतव्रीह्यादिस्थानापन्नेषु नीवारादिषु उद्देनानुक्रमः । ९।७।१२।४०.

० व्रीह्यादिप्रोक्षणादीनां अपूर्वप्रयुक्तता । ९।१।५। ११-१९.

० व्रीह्यादिनान्दिश्च स्वकर्मसाध्यमेवापूर्वं उपस्थाप्यते नान्यत् । वा. ३।१।४।१० पृ. ६७०.

० व्रीहिपात्रीपवाः श्रीवासः कार्याविचित्वादर्मान् ध्यन्ते । भा. ७।१।३।१८.

० व्रीहिधर्माः. प्रोक्षणादयो वाजपेये नीवारेषु भवन्ति । भा. ९।३।१२।४०. ० व्रीहिधर्माणां पुरोडाशद्रव्यत्वगमकत्वापूर्वं प्रयोजकम् । प्रकरणम् । वि. ३।१।४.

० व्रीहिनीवारस्य पञ्चदशे अपि दर्शपूर्णमासादिधर्मं न भिद्यते । वि. ६।३।३.

० व्रीहिन्यायः । ३।१।४।७-१० मीको. पृ १८६५ 'शेषासमर्थाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

व्रीहिबीजन्यायः । यथा व्रीहिबीजस्य स्थूलस्तुष. स्पष्ट., तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुष. कणीकरणनामा, ततोऽप्यान्तरो गर्भभूतस्तण्डुल । तत्र च यथा विवेके क्रियमाणे यद्यपि तुषद्वयोपधाने तण्डुलादेयाङ्कुरोत्पत्तिरन्तरत्वात्, एवं रजस्तमसोर्गर्भात् सत्त्वादेव विपदाद्युत्पत्तिः । अत एव श्रेयस्कामैः सत्त्वावच्छिन्नः परमेश्वरो हरिरेवाराध्यो नान्यो देव इति वैष्णवैकदेशिनो वदन्तीति । साहस्री. १०१.

व्रीहिबीजन्यायः । अनेन न्यायेन केचित् शैवा. 'तमो वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतिमनुसृत्य, एवं च यथा व्रीहिलाभे प्रथमं तुष एवाविर्भवति, तदनन्तरं तदन्यावृतेन क्षीरं भवति, तदपि पुनः शुक्लत्वापूर्वेण घनता तण्डुलात्मकः सारो भवति, तस्मिंश्च सिद्धे तद्बीजं दृढं सत् अङ्कुरोत्पादनक्षमं भवति । एवं शिवे प्रथमं तम एवाविर्भवति स्म, तत ईश्वरत्वात्मकरजस्समासादेकदेशो मध्यानिव (वैषम्यात्) प्रवृत्तिस्वभावत्वापत्त्या सत्त्व स्वादेव, गुणत्रयसत्त्वविवक्षाया त्रिगुण. एक. पुरुष, तत्कार्यविवक्षाया तु त्रयः, तथापि तमोपाधि. शिव ईश., रजोपाधिर्विधि, सत्त्वोपाधिर्विष्णु, तौ च कार्यौ गुणोपाधित्वात्, कारणोपाधे. शिवस्यानुगौ जातौ स, 'कार्योपाधिरयं जीव. कारणोपाधिरीश्वरः' इत्यादिश्रुते. । अत एव तौ न श्रेयस्कामोपासनार्हौ, किन्तु शिव एवेति वदन्तीति मतान्तरप्रदर्शनाय पुनरुक्तोऽयं न्याय इति । साहस्री. १०२.

० व्रीहिमय सदस्य न यवमयो दातव्य. । 'नानृतं वदेत्' इति निषधात् । वा ३।८।४।११ पृ. ९८३.

० व्रीहियवौ एकस्यार्थैकत्वात् विकल्प्येते । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति श्रुतम्, तैरिज्यते । 'यवैर्यजेत' इत्यादि, तैरपि इज्यते एव । एकस्मिन् प्रयोगे कार्यैकत्वात् विकल्पः । अथ कथम् मिश्रीयेते ? नेत्युच्यते । एकैकस्य निरपेक्ष्य साधनत्वं श्रुतम् । तद्

मिश्रीभावे बाध्येत । तस्मात् विकल्प । भा १२।३।४।१५ • व्रीहियवौ यागेषु निरपेक्षौ साधनम् । १२।४।३।७ • व्रीहियवौ विधीयमानौ श्रुतिविहितेन आग्नेयाष्टाकपालेन न विरुध्येते, पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपत्वात् । न हि व्रीहीन् गृह्णन् अष्टाकपालं न करोति । तेनात्र न कर्मान्तरता । शा २।२।६।१७ पृ ५१३-१४ • व्रीहियवयो नियमविधित्वाभावात् समुच्चयो न युक्त । सु पृ १४० • नहि समानकार्यत्वेन व्रीहियवयो एकस्यानर्थक्यात् अन्यतरसाधकत्व निरूपणे । शा २।२।२।८ पृ ४६९ • 'समय पद विधि ' (पा० ४।१।) इति पदमात्रविधे सामर्थ्यापेक्षत्वात् व्रीह्यादिप्रातिपदिकस्य च यजादिसापेक्षत्वेन व्याघातापत्त विभक्त्यन्तयायोगात् निरपेक्षाणामेव व्रीहियवानां तृतीयया करणत्वमवगते, प्रदेय प्रकृतित्वेन द्रव्यत्वात् एकविधानात् नैराकाङ्क्ष्यावगतेश्च समुच्चयो न युक्त । सु पृ १४१

• व्रीहियवान्यतरनियमस्य प्राकृतस्य चित्रेणी तण्डुलेषु बाध । भा १०।२।२१।३०

• व्रीहियवादय प्रत्येक तुल्यार्थाः विकल्पन्ते । यागसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षा स्वेन स्वेन वाक्येन विनियुज्यन्ते । शा २।२।८।१७ पृ ७१८, • व्रीहियवादिष्वपि तावत् प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चित् यावज्जीवमपि एकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेत् न स कदाचिदपि उपालम्भास्पदं गच्छेत् । १।३।२।३ पृ १९३

• व्रीहियवन्याय (व्रीहियवयो एककार्यत्वात् एकस्मिन् कर्मणि विकल्प) । १२।३।४।१०-१५ मीको पृ ३९१० ' विकल्पाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • दधिशृतयो प्रणीताधर्मप्राप्ति सत्यपि अकर्मान्तरत्वे आग्नेयहवि श्रपणसाधनत्वस्य नैमित्तिकसह श्रपणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात् फलचमसन्यायेन (३।५।१९) स्थानापत्त्यैव न तु व्रीहियवन्यायेन । भाट्ट ९।२।१३, • यत् एकादशकपालत्वद्वादशकपालत्वरूपभेदात्मक परं भेदकारणमुक्तं तत् एकत्वेऽपि व्रीहियवन्यायेन विकल्पोपपत्ते अविरुद्धम् । कौ २।४।२।१३ पृ ११९ • यद्यपि जर्तिलगवेधुकयो विधि स्यात् तथापि ' अनाहुति ' इति निन्दया न स्वतन्त्रनिषेधोन्नयनम्, तत्फलस्य विकल्पस्य व्रीहियवन्यायेन पयोविधित्वेनैव सिद्धत्वात् । भाट्ट १०।८।४

• व्रीहियवविकल्प सौमारौद्रे चरौ काम्ये न प्राप्त, किन्तूपदिष्टा शुक्ला व्रीहय एव प्राह्या । वि १०।७।१९

• व्रीहिशब्द जातिविशेषेण आकारविशेषेण चोपेत द्रव्यमाचष्टे । वि ३ ६।१४

• व्रीहिस्वरूपप्रयुक्त न भवति प्रोक्षण दर्शपूर्णमासयो किंतु अपूर्वप्रयुक्तम् । ९।१।५।११-१९

श

● शंयू द्वौ दर्शपूर्णमासयोः । पत्नीसंयाजाना पुरस्तादेकः पश्चादपरः । त्रि. १०।७।१३ । आश्वलायनेन वैकल्पिकः शंयुवाकः पत्नीसंयाजोत्तरमुक्तः इति तैत्रा. ३।५।९ इत्यत्र सायणभाष्यम् । 'शंयुवाको मन्त्रेण वा' (आश्वश्रौ. १।१०)।

₰ शंयौ च सर्वपरिदानात् । ३।४।६।१७॥

दर्शपूर्णमासयोः 'तच्छंयोरावृणीमहे०' इति मन्त्रः शंयुवाको नाम पठ्यते । शंयुवाकवाक्यशेषे च 'तस्मात् ब्राह्मणायावगुरेत्, न हन्यात्, न लोहितं कुर्यात्' इति । सोऽयं अवगोरणप्रतिषेधः किं क्रतुधर्मः पुरुषधर्मो वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । शंयौ शंयुवाक्ये अवगोरणादिप्रतिषेधः पुरुषधर्मः न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । सर्वपरिदानात् 'योऽपगुरते शतेन यातयात्, यो निहन्यात् सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानात्' इति वाक्यशेषैः क्रतुबहिर्भूतसाधारण्येन सर्वस्यैव पुरुषस्य परिदानात् उपादानात् ग्रहणात् । तस्मात् अवगोरणादिनिषेध पुरुषधर्मः इति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा— "पूर्वसूत्रस्यापकृष्येतेति शब्दानुषङ्गेण मण्डूकप्लुत्या च व्यवहितस्यापि कर्मधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्याकर्मशब्दस्य (३।४।४।१२) अनुषङ्गेण शंयुवाक्ये यत् अकर्म निषिध्य तत् प्रकरणादपकृष्येत (सर्वादानात्) सर्वोपादानस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वाद्यनपेक्षस्य पुंसो नरकपरिहारार्थं ब्राह्मणावगोरणादीनां दानात् खण्डनात् निषेधात् इति सूत्रयोजनार्थं 'एवं' इति मन्तव्यम् । इति । ... स्वयं च सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्यः अनृत्विग्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः परिपाल्यत्वेन परिदानात् इत्येवं सूत्र व्याख्यानमाह ।" इति ।

अत्र भाष्यं तु "एव प्राप्ते, ब्रूमः, । शंयौ च प्रकरणादुत्कर्षः । कस्मात् । सर्वपरिदानात् । सर्वोपादानस्य प्रकरणस्य अयं प्रतिषेध इति । न दर्शपूर्णमासयोरेव नावगोरणादि कर्तव्यं इति" इत्येव । के.

● शंय्वधिकरणम् । ३।४।६।१७. मीको. पृ. ६७७ 'अवगोरणन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● शम्यधिकरणम् । अत्र निषेधफलार्थवादः निरूपितः 'तस्मात् ब्राह्मणाय नावगुरेत' इति निषेधे 'यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात्' इति वर्षशतयातनारूपफलवाक्यदर्शनात् । बाल. पृ. ५३.

● शंय्वन्तासु पत्नीसंयाजाभावेऽपि 'अग्निं होत्रायावह' इति निगदो भवत्येव । संकर्ष. ४।२।११.

₰ शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । १०।८।१२।३८॥

ज्योतिष्टोमे 'शंय्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति' इति, 'इडान्ता आतिथ्या संतिष्ठते नानुयाजान् यजति' इति च श्रूयते । तत्र शंय्विडान्तत्वे प्रायणीयायाः शंय्वन्तत्वे, आतिथ्यायाः च इडान्तत्वे श्रूयमाणे प्रायणीयायाः शंय्वन्ततायाः कृत्स्नांगसत्तायाश्च आतिथ्यायाः इडान्ततायाः कृत्स्नांगसत्तायाश्च विकल्पः स्यात् । यदि प्रायणीया शंय्वन्तैव नित्या स्यात् आतिथ्या च इडान्तैव नित्या स्यात् तदा, परे तु शंयोः शंयुवाकात् परेषु इडायाः परेषु च अङ्गेषु मध्ये पत्नीनां पत्नीसंयाजानां अनुयाजानां च प्रतिषेधः श्रूयमाणः अनर्थकः स्यात्, प्राप्तेरेवाभावात् । तस्मात् विकल्पः । तत्र कृत्स्नांगसत्तापक्षे पत्नीसंयाजधर्मं उत्तरमङ्गजातं प्रायणीयायाम्, अनुयाजधर्मं उत्तरमङ्गजातं च आतिथ्यायां करिष्यते । तस्मात् विकल्प इति पूर्वः पक्षः ।

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् । ३९ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । न विकल्पः किंतु शंय्विडान्तत्वमेव । पत्नीसंयाजानुयाजप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादः स्यात् । शंय्वन्तत्वविधानात् पत्नीसंयाजप्रतिषेधः सिद्ध एव अर्थवादरूपेण 'न पत्नीः संयाजयन्ति' इति । एवं इडान्तत्वविधानात् अनुयाजप्रतिषेध सिद्ध अनुवदति 'नानुयाजान् यजति' इति । एव प्रतिषेधो नित्या-

मिश्रीभावे बाध्येत । तस्मात् विकल्प । भा १२।३।४। १०, * व्रीहियवौ यागेषु निरपेक्षौ साधनम् । १२।४। ३।५ * व्रीहियवौ विधीयमानौ श्रुतिविहितेन आग्नेया ष्टाकपालेन न विरुध्येते, पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपत्वात् । न हि व्रीहीन् गृह्णन् अष्टाकपालं न करोति । तेनात्र न कर्मान्तरता । वा २।२।६।१७ पृ ५१३-१४ * व्रीहियवयोः नियमविधित्वाङ्गत्वात् समुच्चयो न युक्त । सु पृ १४० * नहि समानकार्यत्वेन व्रीहियवयो एकस्थानीयत्वात् अर्थान्तरसाधकत्व विज्ञायते । वा २।२।१०।१८ पृ ४६९ * 'समर्थ पद विधि ' (पा० २।१।) इति पदमात्रविधे सामर्थ्यापेक्षत्वात् व्रीह्यादिप्रातिपदिकस्य च यत्नाभि मापेक्षत्वेन व्याघातापत्ते विभक्त्यन्तयोगात् निरपेक्षा णामेव व्रीहियवानां तृतीयया करणत्वप्रतीते , प्रदेय प्रकृतित्वेन हयापत्त्वात् एकविधानेन नैराकाङ्क्ष्यावगमेनैव समुच्चयो न युक्त । सु पृ १४१

* व्रीहियवान्यतरनियमस्य प्राकृतस्य विकृतौ तण्डुलेषु बाध । भा १०।२।३१।७०

* व्रीहियवादय प्रत्येकं तुल्यार्था विकल्पन्ते । याज्यसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षा स्वेन स्वेन वाक्येन विनियुज्यन्ते । वा २।२।८।१० पृ ५१८, * व्रीहियवादिष्वपि तावत् प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चित् यावज्जीवमपि एकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेत् न स कदाचिदपि उपालम्भास्पदं गच्छेत् । १।३।२।३ पृ १९३

* **व्रीहियवन्याय** (व्रीहियवयो एककार्यत्वात् एकस्मिन् कर्मणि विकल्प)। १२।३।४।१०-१५ मीको पृ ३८१० 'विकल्पाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * दधिदृतयो प्रणीताधर्मप्राप्ति सत्यपि अकर्मान्तरत्वे आग्नेयहवि श्रपणसाधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात् फल चमसन्यायेन (३।५।१९) स्नानापत्तैव न तु व्रीहियवन्यायेन । भाट्ट ९।२।१३, * यत् एकादश- कपालत्वद्वादशकपालत्वरूपभेदात्तत्र परं भेदकारणमुक्तं तत् एकत्वेऽपि व्रीहियवन्यायेन विकल्पोपपत्ते अविरुद्धम् । वौ २।८।२।१३ पृ ११९ * यद्यपि जर्तिल- गवीधुकयो विधि स्यात् तथापि 'अनाहुति ' इति निन्दया न स्वतन्त्रनिषेधोन्नयनम्, तत्फलस्य विकल्पस्य व्रीहियवन्यायेन पयोविधिबलेनैव सिद्धत्वात् । भाट्ट० १०।८।४

* व्रीहियवविकल्प सौमारौद्रे चरौ कार्ष्णे न ग्राह्य , किन्तु तद्विधा शुक्ला व्रीहय एव ग्राह्या । वि १०।३।१९

* व्रीहिशब्द जातिविशेषेण आकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । वि ३।६।१४

* व्रीहिस्वरूपप्रयुक्त न भवति प्रोक्षणं दर्शपूर्णमासयो किंतु अपूर्वप्रयुक्तम् । ९।१।५।११-१९

विनियोगाभावात् इति प्रत्याख्यानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— पशौ निपत्ये लोहितशकलोरकर्मत्वमप्रयोजकत्वं तदर्थं पशावालम्भादिति ।

वि— ' हृदादिः शकलादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः । हृदादिरेव वा, ऽऽद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः ॥, हविषो यागशेषत्वाद् हृदादेर्हविरात्मनः । प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः ॥ '

भाट्ट— पशौ ' शकलं संप्रविध्यति ' ' लोहितं निरस्यति ' इति श्रुतं निरसनं पश्वालम्भनस्य शकलेहितस्यैव वा प्रयोजकम् । नहि इयं तस्य प्रतिपत्तिः । हृदयादीनामेव हविष्ट्वेन तस्यानुपयुक्तत्वात् अपूर्वसाधनत्वाभावाच्च । अतश्च अर्थकर्मैवेदं शकलोहितस्य तावत् प्रयोजकम् । पश्वालम्भोऽपि च निरसनवाक्ये श्रुतः प्रयोजकताबद्धः सन् हृदयादेरिव लोहितादेरपि पशुरहनिरूपणमाक्षिपति । नहि हृदयादेः तदुत्पत्तिवाक्याधीनम्, तस्य तदभावे हविष्ट्वेनैव तद्विधायकत्वात् । अतः तदर्थं पशुरहमपि देवतासंकल्पितत्वपर्यं वस्तुतः अनुवाद एव । अस्तु वा तदुत्पत्तिवाक्यागतं पशोः यागसाधनत्वं निरसनवाक्यानुरोधात् हवीरूपहृदयादिप्रकृतिरूपमेव इति निरसनवाक्यस्यापि तत्परत्वमेव । तथापि निरसनस्य अर्थकर्मत्वात् आनर्थक्यात् लोहितशकलस्याहितप्रयोजकत्वे न किंचिद् बाधकम् । इति प्राप्ते, द्वितीयया निरसनस्य प्रतिपत्तित्वावगमात् न लोहितादिप्रयोजकत्वम्, अपि तु उपयुक्तत्वाभावेऽपि च श्रुतिप्रत्ययत्वेन प्रतिपत्तित्वावगमात्, परम्परया अपूर्वसम्बन्धस्य सत्त्वेन च आनर्थक्याभावात् प्रतिपत्तिकर्मत्वोपपत्तेः । प्रयोजनं पशुलोहितादिप्रयोजकतयोः सत्त्वेनोः । प्रायश्चित्तं पर तस्यैवनिमित्तं भवेत् । नैमित्तिकप्रतिपत्तिलोपाभावे तु त्यागोऽस्य भावेन येन केनचित् वा द्रव्येण समाप्य भवेदिति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' नाशिम. शकला पशु. । ' १८.

शंकर— ' शकलोहितयोश्च । ' (अप्रयोजकम्) । १८.

० शकलसंप्रवेधः शेषप्रतिपत्तिरेव न तु पश्वालम्भस्य प्रयोजकम् । (आलब्धस्य पशोः गुदकाण्डस्य शकलं निष्कास्य भूमौ त्यागः निरसनं वा शकलसंप्रवेधो नाम ।) वि. ४।१।१२.

० शक्तिः अपरपर्यायेण शब्दजन्यप्रतीत्यनुकूला वृत्तिः । अपरपर्यायत्वं च अर्थान्तरप्रतीतिद्वारकत्वम् । इदं च लक्षणावारणाय तादृशचेष्टावारणाय चावशिष्टम् । सा च ' अस्मात् पदात् अयमर्थो बोद्धव्यः ' इत्याकारिका ईश्वरेच्छा इति न्यायविदः । पदार्थान्तरं इति मीमांसकाः । अस्या एव संकेत इति व्यवहारः । साक्षात्सम्बन्धजन्यार्थप्रमितिसहकारिज्ञानविषयत्वं वा । वैयाकरणास्तु बोधकत्वमेव शक्तिः । एवं लाक्षणिकार्थेऽपि शक्तिरेव । अत एव ' सर्वे सर्वार्थवाचकाः ' इत्याहुः । मणि. पृ. ७३–७४, ० शक्तिः शौरत्वादिव अभ्यपेऽपि इति वेदान्तिनः । पृ. ८२, ० शक्तिरभिधा शब्दा आद्येया पदशक्तिश्चेति । पृ. २२. ० शक्तिः पदस्य वाक्यस्य वा इति विचारः. ' वाक्यार्थे शक्तिः लक्षणा वा ' इति चिन्द्री पृ १४६४ इत्यत्र द्रष्टव्यः । ० शक्तिः । पदानामेव (न वाक्यस्य) कार्यान्विते अनुभाविका शक्तिः । स्मारिका च जातिगुणादौ । अनुभावकशक्तिभेदे च स्मारकशक्तिमत्त्वस्य हेतुता । तेन उपायेः पदानां वाक्यार्थे न शक्तिः । पदानां अन्वये अपि शक्तिः । इति गुरवः । मणि पृ. १७२, ० शक्तिः । पदेषु स्मारिका अनुभाविका चेति शक्तिद्वयम् । तत्र स्मारिका जातौ । अनुभाविका कार्यान्विते । इति प्राभाकराः । पृ. ८२. ० शक्तिः विनियोगयोग्यत्वम् । सु. पृ. १२११. ० शक्तिः । संस्कारभेदात् शक्त्युद्बोधः । तदनुरोधिनी भिन्ना च शक्तिः एकमपि विषय भेदेन समर्थस्त्वं स्वभेदापादनात् अनेक इवाभ्यास उत्पादयति । बृहती. पृ. २२९. ० शक्तिः समासेषु अङ्गीकार्या इति वैयाकरणाः । मणि. पृ. १८६—१८७, लक्षणा इति नैयायिकाः । १४८–१४९. ' समासवाद. ' इति चिन्द्री द्रष्टव्यम् । ० ' शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्या. स्वभावतः । तेन नाना वस्त्वर्थानां प्रतिबिम्बदायाः ॥ ' वा.

नुवादः । कर्मणः शंयुवाकोत्तरकर्मणः इडोत्तरकर्मणश्च अशब्दत्वात् शब्देन अनुक्तत्वात् पत्नीसंयाजानु याजानामपि प्रकरणात् सिद्धमेव । अतो नित्यानुवादः । तस्मात् प्रायणीयायाः शय्वन्तत्वं नित्यं आतिथ्यायाश्च इडान्तत्वं नित्यं इति सिद्धान्तः । के.

● 'शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यात्०' (१०।७। १२।३८) इत्यधिकरणे 'न पत्नीः संयाजयन्ति' इति शय्वन्तमस्यानिधेः अर्थवादः पत्नीसंयाजाननुष्ठानलाघवेन तत्प्रशंसार्थ इति निर्णीतम् । रसायनम् पृ ८३

● शंयुवाकः तल्भक्ष होतृकार्यम् । पा. ३।४। १४।३७

● शंयुवाककालभक्ष्य चतुर्थ. भक्षौ । भा. १०।२।३।१३

● शंयुवाककालीन भक्ष । तदर्थं उपहार क्रियते। उपहार समर्पणम् । नि. १०।२।४.

● शंयुवाकमन्त्र 'तच्छंयोरावृणीमहे०' इति । त होता पठति । नि १०।७।१२.

● शंसन नाम स्तोत्रस्य स्वावैर्गुणैः सम्यक् कीर्तनं गानरहितम् । तदेव शस्त्रम् । नि. २।१।८, शंसनं होता करोति । ३।७।९.

● शकटाभ्यां हविर्धानाभ्यां भिन्ने शकटे पशुपुरोडाशादीनां हविर्निधानं ज्योतिष्टोमे । १२।१।७। १४–१६. मीको. पृ १०८६ 'ज्योतिष्टोमे इत्यादी०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● शकटद्वयं हविर्धाननामकं ज्योतिष्टोमे महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे स्थाप्यते । वि १२।१।७

● शकुनिग्राहकस्य शकुनिं निगृहीतुं इच्छतः गति मंदत्वं । शनैः पदन्यासः, दृष्टिप्रणिधानम्, अशब्दकरणं च । एवमादियुक्तः शकुनिं गृह्णातीति । (अयमेव शकुनिग्राहकगतिन्यायः) । शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः, अपितु तद्देशाभिगमस्य शकुनेरर्थेन क्रियते । भा. ९।१।६।२२.

ॐ शकुनिमृगन्यायः । यथा पक्षी च मृगः च भिन्न तथा शरीरेऽपि भिन्नौ । माहसी ८१७.

● 'शकृत् प्रविध्यति' इदं प्रधानपूर्वकालिकं प्रतिपत्तिकर्म । (इदं ४।१।१९ इत्यत्र प्रतिपादितम्) । बाल. पृ ८२, ● 'शकृत् प्रविध्यति' इत्य साक्षाद्विनियुक्तोपादानानुपपत्तिसिद्धप्रतिपत्तिविषया प्रतिपत्तिः । पृ. २४.

ॐ शकृल्लोहिताधिकरणम् । अग्नीषोमीये पशौ शकृल्लोहितनिरसनं प्रतिपत्तिः । शकृत् लोहितं च न पश्वालम्भप्रयोजकम् ॥

पशावनालम्भाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम् । ४।१। १२।२७ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वायाः' इत्येवमादि । तथा 'लोहितं निरस्यति' 'शकृत् संप्रविध्यति' 'स्वनिमतो बर्हिरद्भ्यत्राऽपास्यति' इति । तत्र संदेहः, किं हृदयादिभिरवदाने इज्या पशोः प्रयोजिका, एवं शकृत्संप्रयासो लोहितनिरसनं च तदपि प्रयोजकं इति । किं प्राप्तम् ? 'एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्' (४।१।९।२२) । उभयं प्रयोजकमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पशौ शकृल्लोहितयोः अप्रयोजकत्वम् । न हि तदर्थः पशोरालम्भः । 'शकृत् संप्रविध्यति', 'लोहितं प्रास्यति' इत्युच्यते, न पशोरालम्भस्य चेति । पशुरग्नीषोमीयो वाक्येन 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति । शकृल्लोहिते पशौ प्रकरणेन भवेताम्, प्रकरणं च वाक्येन बाध्यते । ननु एते शकृल्लोहिते प्रतिपाद्येते, तेन यागार्थस्य पशोः, नान्यस्येति निश्चयः । एवं चेत् अप्रयोजके शकृल्लोहिते इति । किं भवति प्रयोजनम् ? साम्ये सति शकृल्लोहिताभावे अन्यः पशुरालम्भनीयः, शकृल्लोहितयोरप्रयोजकत्वे लोपः ।

शा—सिद्धान्तश्लोकः— 'यागार्थः पशुरस्पष्टो हृदि प्रकृतिभावतः । हवींषि हृदयादीनि तेनैवात्र प्रयुज्यते ॥' शकृल्लोहितकर्म तु प्रतिपत्तिमात्रम् ।

सोम— कपालस्य पुरोडाशे श्रुतस्य तुषोपवापे विनियोगात् शुक्तं पुरोडाशप्रयुक्तत्वम्, इह तु न हृदयादिमात्रप्रयुक्तत्वं तत्प्रयोजनेन श्रुतस्य अन्यत्र

सोम— पूर्ववैयर्थ्येण प्रत्याख्यानात् संगतिर्बोध्या। सूत्रार्थस्तु— सामर्थ्याद्विधेः व्यवस्थितार्थत्वकल्पना स्यात् सामर्थ्यकल्पितशब्दस्य विधिवाक्यैकदेशत्वादिति।

वि— 'स्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनाञ्जनीत्यमी।, आज्ये मांसे पुरोडाशे सर्वेषां वा व्यवस्थिताः ॥, व्यवस्थापकराहित्यात् सुसाम्या अव्यवस्थिताः। व्यवस्थापकसामर्थ्यस्य सद्भावेन व्यवस्थितिः ॥'

भाट्ट— 'स्रुवेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति' इत्यादौ विधेः अवदेयद्रव्यविषये सदिग्धस्य सामर्थ्यात् निर्णयः— स्रुवेण द्रवद्रव्यस्यैव आज्यादि, स्वधितिना मांसादि, हस्तेन संहतं पुरोडाशादि। अनया सामर्थ्यसङ्कलनाऽवगतिप्रदेनैव व्यवस्थया द्रव्यान्तरदानस्योद्देश्यत्वात् तदनुवादेन स्रुवादिविधौ न किञ्चित् बाधकम्। एवं 'अञ्जलिना सक्तून् जुहोति' इत्यादावपि न संपुटाकारोऽञ्जलिः, अपि तु व्याकोशाकार एव। तदेवं निःप्रत्यूहमस्मिन्नध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसामर्थ्यरूपाणि अष्टौ प्रमाणानि धर्माधर्मयोर्निरूपितानि। अतः परं भेदादिना तात्पर्यं निरूप्यते।

मण्डन— 'अनुष्ठानस्यापोऽर्थात्।' अनुष्ठानस्य कर्तव्यस्य भागशः निश्चय अर्थात् तत्तद्वस्तुयोग्यताद्वारा भवतीति शेषः।

शंकर— 'सामर्थ्याच्च स्रुवादौ च।' (सः नाम निर्णय इत्यर्थः)।

● शक्यभावः। यत्र तु अन्यविषयत्वेन शक्त्या अकल्पिततया अयुक्तावपि तौ (प्रतीतिप्रयोगौ) स्याताम्, तत्र अनुपलभ्यमानः शक्यभावः प्रतीयते। यथा आकृतिशब्दानां व्यक्तौ, लिङ्गादिशब्दानां च भावनायाम्। वा. १।३।४।३३ पृ ९१३.

● शक्यभावशालिनो वैदोषिकाः। मु पृ. १४४१.

● अज्ञातज्ञापकस्य अव्याप्तिरयोगः। मु पृ १२१०.

● शक्तिग्रहः। अत्र वैयाकरणानां कथं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते इति। नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। दृष्टा बालाः वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यमानाः। भा १।१।५।५ पृ. ५८। प्रयोगश्रवणाधीनं हि शब्दशक्तिज्ञानम्। वा. १।३।९।३२ पृ. ३१६. ● शक्तिग्रहश्च व्याकरणादिना। तदुक्तम्— 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥' इति। अनुमानोपमानशब्दाः एव शक्तिग्राहकाः। व्यवहारप्रसिद्धिसामानाधिकरण्यविवरणानां अनुमानान्तर्भावः। व्याकरणवाक्यशेषकोशानां शब्दान्तर्भाव इति नव्याः। व्याकरणात् तृतीयादेः करणत्वकर्तृत्वादौ शक्तिग्रहः। उपमानेन उपमितिरूपः शक्तिग्रहः। कोशो वैजयन्त्यादिः। आप्तवाक्यं 'घटो घटपदवाच्यः' इत्यादि। अत्र च आप्तवाक्यत्वेन न शक्तिग्रहहेतुता, किंतु वाक्यत्वेन लाघवात्। एवं च 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥' इत्यादिवाक्येन शक्तिग्रहः। व्यवहारः प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धव्यवहारः। तथाहि, प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिं उपलभमानो बालः प्रयोज्यवृद्धस्य तज्ज्ञानम्, ज्ञाने च शब्दस्यैव हेतुताम्, तदन्यथाऽनुपपत्त्या च शक्तिं परिकल्पयन् आवापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदस्य तत्तदर्थे शक्तिमवधारयति। तदनन्तरं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यविवरणवाक्यशेषप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यैः यथायोग्यं शक्तिमवधारयन्ति इति दिक्। मणि. पृ. ७४–७५, ● शक्तिग्रहः व्यवहारेणैव इति प्राभाकराः। पृ ८२.

● शक्तिजन्यबोधद्वारा अनेन मन्त्रेण 'आग्नेयोऽस्त्वपूर्वीयदेवता संस्तुयात्' इति लिङ्गस्य श्रुतिकल्पयित्वा उक्तसिद्धिः। भाट्ट ३।१।२ पृ. ४९.

● शक्तिभेदः प्रतिपदम्। मु. पृ. १२३०

● शक्तिसद्भावरूपद्रव्यस्वरूपत्वेऽपि अवश्यं निष्कृष्य शक्तिमात्रं श्रुतिभ्यो अभिधेयमेव यत्। वा ३।४।८।१३ पृ. ९३४.

● शक्तिमात्रस्य कारकत्वे सामानाधिकरण्यायोगः। मु पृ. १८४०.

● शक्तिरहितस्य व्यापारायोगः। मु. पृ. १४८०.

२।१।१।१ पृ. ३७८, ● अन्यत्र गतया शक्त्या अन्यस्य अविनियोगः । ३।३।७।१४ पृ. ८२५, ● शक्तेस्तु शक्त्यन्तरं नास्त्येव । १।४।२।२ पृ. ३२४. ● शक्तेः प्रमाणान्तरविषयत्वात् विधिस्तुत्यनुगताया अपि न शास्त्रार्थता । विधि. पृ ४३१. ● शक्ते शब्दाभिन्नत्वात् तद्भेदे शक्तिभेदोऽविषयम् । सु. पृ २६०. ● 'देशकालनिमित्तानि व्यञ्जकान्यर्थवादिनः । शक्तीनां कारणस्थाना स्वकार्यनियमं प्रति ॥ २५३ ॥ शक्तयोऽपि च भावाना कार्यार्थापत्तिकल्पिताः । प्रसिद्धाः पारमार्थिक्य. प्रतिकार्यं व्यवस्थिताः ॥' २५४ ॥ श्लोवा. शून्यवादे ● विलक्षणकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या त्वतो विलक्षणानामेव शक्तीना कल्पना । सु पृ. १४३१. ● सर्वशक्तीना अर्थापत्तिरेव प्रमाणम् । बा. ३।४।४।११ पृ. ९३२. ● शक्तौ । सहजशक्तौ आधेयशक्तौ च अर्थापत्तिर्मानम् । तथाहि, बीजत्वावच्छेदेन अङ्कुरजनकत्वे गृहीते मृत्तिकाऽऽघातेषु तददर्शनेन कारणत्वसंदेहे मृत्तिकाऽऽघातनाद्यभावविशिष्ट कारणशक्तिः कल्प्यते । एवं यागजन्य स्वर्गजनकमपूर्वं कल्प्यते । इति जीर्णा. । मणि. पृ. ६१.

● शक्त्यधिकरणम् । शक्त्यनुसारेण कर्मसु पदार्थविनियोगव्यवस्था ॥

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् । १।४।१४।२५ ॥

भाष्यम्-- 'स्रुवेण अवद्यति, स्वधितिना अवद्यति, हस्तेन अवद्यति' इति श्रूयते । तत्र संदेहः, किं स्रुवेण अवदानार्थं सर्वस्य द्रव्यस्य संहतस्य मांसस्य च । तथा स्वधितिना, हस्तेन च, उत सर्वेण अर्थेनो ऽव्यवस्था द्रवाणां स्रुवेण, मांसानां स्वधितिना, संहतानां हस्तेन इति । अविशेषाभिधानात् अव्यवस्थेति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अर्थाद्वा कल्पना,-सामर्थ्यात् व्यवस्थेति । स्रुवेण अवद्येत् यथा शक्नुयात् । तथा यस्य शक्नुयात् तस्य येति । आम्नायस्यैतत्सामर्थ्यं युक्ता शक्तिः सहकारिणी । एवं चेत् यथाशक्ति व्यवस्था भविष्यतीति । यथा, 'आर्द्रया स्रुचा (?) प्रत्यक्षे (दारव्यौ) जुहोति' इति । [illegible], न व्यवस्था अर्थात् [illegible] । तथाहि दवरे होमो निर्वर्तयितुम् । तद् यथा, कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्या भुङ्क्ते इत्यर्थात् कल्प्यते, कटे समासीनः कांस्यपात्र्या ओदनं निधाय भुङ्क्ते इति ।

वा— 'अथ यत्रेति संदिग्धे वाक्यशेषो न विद्यते । तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यंशेनैव निर्णयः ॥' देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ संहतहस्तसंयोगमात्रमञ्जलिः, 'नाञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादौ व्याक्रोशः । सक्तुहोमचोदनायां शब्दात् संदेहे सत्यसति च आक्रोशस्य वाक्यशेषे अन्यथानुपपत्तेरेव आक्रोशावगमः । ननु अनेनैव न्यायेन यथा शक्नुयादिति वाक्यशेषात् अन्धादीना आज्यावेक्षणादिरहितः कर्माधिकारः स्यात् । न, असंदेहात्, संदिग्धनिर्णयार्थात् तु एष कल्पना भवति । न च अधिकारे संदेहः, समस्तधर्मोपेतं यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति वाक्यशेषात् । सन्ति च तादृशस्य कर्तारः चक्षुष्मदादयः इति न प्रयोगचोदनान्यथानुपपत्तिः । यत्र तु यावज्जीवचोदनादौ भविष्यति तत्र शक्तिकृताङ्गत्यागेऽपि सत्यवैगुण्यं प्रधानस्य चोदितमित्याश्रयिष्यामहे एव । तस्मात् वाक्यादेव लब्धात्मको विधिस्तावत् यत् कल्पते तद्वैदिकम्, सिद्धे तु तत्कल्पने पौरुषेयत्वात् अप्रमाणं सामर्थ्याधीनत्वाद्वाक्यशेषसिद्धेः । आह च- 'यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् । तेनैव चैता न समामनन्ति सहस्रभागास्तु समामनेयुः ॥ इति कृतबहुमार्गं मन्त्रविध्यर्थवादैः स्मृतिपरिघमुदारं वेदशालोपगूढम् । अनभिभवसमर्थं धर्मदुर्गं प्रविश्य प्रतिभजति समस्तामर्थचिन्तामिदानीम् ॥ ''

शा — विवे. इदानीं प्रतिपादितप्रामाण्यस्य संदिग्धार्थनिर्णयेऽपि सामर्थ्यस्यापि प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । अनारभ्यविधिपर्यवसानात् भाष्य विधावस्य शक्तिः सहकारिणी [illegible] विधिरेव यथा [illegible] 'द्रव्यादिषु स्रुवादीनां, व्याक्रोशस्य च सक्तुषु । अर्थापत्तिप्रमाणत्वात् व्यवस्थैवेन्यथाभिनम ॥'

तत्रेत्थं अयमेव भेदो यत् सहजशक्तिः जनकतावच्छेदिका, आधेयशक्तिः जनिका जन्या चेति ।

न च प्रोक्षणजन्यशक्तिमद्व्रीहित्वेन अपूर्वजनकतया हेतुतावच्छेदकत्वं सम्भवति । तादृशशक्तिमत्तरजन्यतद्पूर्वे व्यभिचारात् । शक्तिव्रीहित्वयोः विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पने, तथा यागेऽपि इति तथानुकल्पने अतिगौरवापत्तिः ।

एवं सर्वविधमन्त्रोच्चारणजन्यपरलोकजनिका आधेया शक्तिः जीवनजनिका विषबाधापहारजनिका वा । प्रतिष्ठादिजन्या च पाषाणनिष्ठा पूजाहेतुः चाण्डालादिस्पर्शनाद्यापि आवश्यकीति ।

पदशक्तिस्तु उभयसिद्धा । तच्छाब्दबोधजनकपदत्वहेतुकानुमानगम्या, वृद्धैः तत्र प्रयुज्यमानयोर्हेतुकानुमानगम्या वा । परन्तु सा ईश्वरेच्छारूपा अतिरिक्ता वा इत्यनयोर्विवादः । तत्र ईश्वरेच्छावत् ईश्वरसंयोगस्य गुणरूपत्वे असंभवात् तत्सम्बन्धरूपाणां सम्बन्धकल्पनगौरवस्य एकसमवायस्य अविनश्यत् पदानामर्थानां अनित्यत्वेऽपि नानुपपत्तिः । यत्तु तत्तु पदानां नित्यत्वात् आत्मादिरूपाणामर्थानां च तत्र तत् शक्तिरपि नित्या इति तदीश्वरस्य गुणत्वा नित्यत्वा इति नानुपपत्तिरिति दिक् । मणि. पृ. ४३-४४.

● 'शक्याद्न्येन रूपेण माने भवति लक्षणा' इति नियम. प्रदर्शक । मणि. पृ २२१. ● नहि भक्तिमीमांसादिवद् शक्या अपूर्वव्यापनीभूतद्रव्यदेवतादिपरम्, अपि तु लक्षणैव, 'शक्याद्न्येन रूपेण शते मानि लक्षणा' इति न्यायात् । भाट्ट. ९।३।१.

● शक्यार्थान्वयानुपपत्ति. लक्षणाबीजम्, न तु तात्पर्यानुपपत्ति. । वेदे तदसम्भवात् । मणि. पृ. ७६.

● शक्यावच्छेदकः पदानारः । वा. ११।३।७ पृ. २०५ । शक्यसम्बन्धः- शक्यपदैकत्व. शक्यसम्बन्धमहापात्र । सु. पृ. १८७.

● शर्करी कविषु अक्षराणि ८।८।८।८।८।८ । उदा० 'प्रि पाने पुरोध' (ऋसं. १०।१३३।१) ।

● शतकातुल्ये निदर्शनी । सु. पृ. १४८९.

※ शङ्खाभिः सर्वमाक्रान्तमिति न्यायः । स्फुट. । सर्वत्र निश्चयमात्रविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ८१२.

※ शङ्कुत्पाटितदंष्ट्रोरगन्यायः । यथा उत्पाटितदन्तपङ्क्तिर्नागो नापकारक्षमो भवति, तथा नाशितस्वसहायकशत्रुरपि नहि शक्नोत्यपकर्तुमिति । साहस्री २८८.

● शङ्खापाये इव शङ्खवेला । शङ्खापायेऽपि शङ्खवेला न अपैति । स्मृत. ५।११।१८।३९.

● शङ्खन्यायः । शङ्खन्यायेन उपलक्षणस्य अग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽपि उपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति । यथा- 'शङ्खध्वनिवेलाया राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यम्' इत्युक्ते कस्मिंश्चित् दिने न शङ्खः धमतः पुरुषस्याभावेनोपलक्षणस्य ध्वनेरभावेऽपि उपलक्षिते तस्मिन् काले सेवकाः समागच्छन्ति, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम् । वि. १०।८।१९.

※ शङ्खवेलान्यायः । यथा वेलाविशेषे शङ्खध्वनिविशेषो यत्र नियमितस्तत्र शङ्खध्वनिना वेलाविशेषज्ञानं जायते, तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ५०५.

● शाङ्खलिखितोक्तं धर्मसूत्रं वाजसनेयिभिः परिगृहीतम् । वा. १।३।७।१५.

● शच्याः पतिभक्तिनिमित्तपुण्यातिशयजनितनहुषनिराकरणात्मकसामर्थ्यलाभः. श्रुत एव । वा. १।१।३।७ पृ. २०८.

● 'शतं अपि अन्धाना न पश्यति' इति न्यायात् बहुत्वादपि न प्रामाण्यम् । अद्वैत. २।४।३७६-३७७ । प्रत्यक्षादे. (प्रमाणि) अप्रमाणत्वेन तत्संवादस्य प्रामाण्याप्रयोजकत्वात्, 'शतमपि अन्धानां' इति न्यायात् । २।३३ (२४) । २१-२३. ● 'शतं आत्मा दीव्यता' इत्युक्ते समर्थत्वेन्यायः 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन' इति न्याय. । तेन 'अहो उपसदि' इत्युक्ते होमकाले चतुर्गृहीतसंयोगोऽनुज्ञायते । वा ४।१।२७।४८ पृ. १२२१ ● 'शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोः विशेषता' इत्युक्ते देवदत्ते पञ्चाशत्, यज्ञदत्ते च पञ्चाशत्

* शक्तिरूपः एव च क्रियाकारकयोः संबन्धः इति करणविभक्त्यन्तर्गतत्वम् । वा. २।२।११।२६ पृ. ५५१.

* शक्तिवादः । एतेन बीजादिषु अङ्कुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता । किं पुनः शक्तिकल्पना विना नोपपद्यते । बीजादिषु सत्सु अङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् असत्सु चादर्शनात् बीजादीनां अङ्कुरादिकारणत्वं अवगम्यते । सत्स्वपि च बीजेषु मूषिकाघ्रातेषु अङ्कुरानुत्पत्ते अकारणत्वं प्रतिभासते । सोऽयं कारणत्वाकारणत्वयो विरोधः शक्तिकल्पनया समाधीयते । नूनं अस्ति अतीन्द्रियमपि रूपं यद्भावात् कदाचिदङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूषिकाऽऽघ्राणेन नाशात् कदाचित् अनुत्पत्तिः इति कल्प्यते । (ननु) घ्राणाभावोऽपि अङ्कुरस्य कारणम्, भावे च सति तदभावादेव अनुत्पत्त्युपपत्तेः अलं शक्तिकल्पनया इति चेन्न । घ्राणक्रियायाः क्षणिकत्वात् उत्तरकालं तदभावे सत्यपि अङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभाव कारणं न प्रध्वंसाभावः इति चेन्न । अभावत्वाविशेषात् । नहि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रागूर्ध्वकालभेदं मुक्त्वा किंचिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न च अविलक्षणे कारणे कार्यवैलक्षण्यं संभवति । प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावात् विलक्षणमस्ति रूपं इति चेत्, कल्प्यमेतं सति किंचित्, तच्च अभावे कल्प्यतां बीजस्वरूपे वा इति बीजस्य साक्षादङ्कुरकारणत्वात् तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं यागादेः अपूर्वस्वर्गादिसाधनशक्तिकल्पनं ऊहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे निराधारा शक्तिरवतिष्ठते । न निराधारा भविष्यति, आत्माधारत्वात् । कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात् । तथाऽवगमात् । नात्ययं स्वाश्रयैव शक्तिरिति नियमोऽस्ति । सा हि कार्येण कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तत्रैव कल्प्या । सा चेयं अपूर्वाख्यशक्तिः यागाश्रया सती यागविनाशात् स्वर्गनिष्पत्तये पर्याप्नुयात् इत्यात्माश्रया कल्प्यते । यथा आह 'शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्गतैवोपयुज्यते । तद्गतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयान्याश्रयाऽपि वा ॥' इति कर्मजन्मानाश्रया सती यागशक्तिरिति स्थापिता । तस्य हि कल्याणसाधनत्वमुपपद्यते । सा कल्प्यते तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत् वैद्यानसामर्थ्यात् चिरवृत्तेऽपि तस्मिन् बन्धुपुण्यादिकं अद्य मे जातं इति लौकिका व्यवहरन्ति । तस्मादनवद्यम् । शा. १।१।५ पृ. ८०.

* शक्तिवादः । ननु एवं (अनुमानेन ईश्वरस्य असिद्धिवत्) 'वह्निः दाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी, दाहजनकत्वात् अदृष्टवत् आत्मवत्' इत्यनुमानस्य अनुकूलतर्काभावेन अप्रयोजकत्वात् उत्तेजकाभावविशिष्ट–मण्यादिप्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहजनकतया मण्यादिसमवधानदशायामपि शक्तिकल्पनस्य अनुपपत्तेः तद्बोधकवेदाभावाच्च शक्तिरपि न सिध्येत् । इति चेन्न । तृणारणिमणीनां व्यभिचारेण वह्नित्वावच्छिन्नजनकत्वग्रहानुपपत्त्या कार्यनिष्ठवैजात्यकल्पनापूर्वकहेतुहेतुमद्भावत्रयकल्पनं अपेक्ष्य तृणादिनिष्ठजनकतावच्छेदकसहकारिकल्पनाङ्गीकारेण एकहेतुहेतुमद्भावकल्पनालाघवतर्कसहकृततृणादिपक्षकवह्निजनकत्वहेतुकशक्तिरूपधर्मानुमानस्य तत्र मानत्वात् । एवं वैकल्पिकव्रीहियवयोरपि हेतुताभेदे लाघवं व्यभिचारवारणं च ।

न च प्रदेयप्रकृतित्वेन उभयोर्हेतुत्वात् जनकतावच्छेदकशक्त्यभावेऽपि न व्यभिचार इति वाच्यम् । व्रीहिनिष्ठकारणताभेदे प्रदेयप्रकृतित्वग्रहः तद्ग्रहे च तद्ग्रहः इत्यन्योन्याश्रयात् ।

नापि आग्नेयत्वव्याप्यवैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन व्यभिचारपरिहारः । तादृशजातौ मानाभावात् । व्रीहिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्कल्पने विकल्पो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । शक्तेश्च प्रत्येकं पर्याप्ततया न समुच्चयापत्तिः । अन्यथा अन्यतराभावविशिष्टान्यतरस्य उभयाभावविशिष्टव्रीह्यादेर्वा हेतुत्वकल्पने गौरवापत्तिः व्यभिचारश्च । अतो जनकतावच्छेदकतया सहजशक्तिस्वीकार आवश्यकः ।

एवं आधेयशक्तिरपि प्रोक्षणादिजन्या व्रीहिनिष्ठा । अन्यथा प्रोक्षणादिजन्यापूर्वस्य आत्मनिष्ठतया व्रीहीणां प्रोक्षणकर्मत्वानुपपत्तिः । अदृष्टवदात्मसंयोगेन अदृष्टवत्तया कर्मत्वेऽपि घटादीनामपि तत्कर्मत्वापत्तिः । तेन व्रीहिजन्यापूर्वजनिका आधेयशक्तिरपि आवश्यकी ।

* 'शतोक्थ्य भवति'। अत्र शतोक्थ्य नाम कर्मान्तरम्। तत्र च न केवल उक्थ्यस्य प्रसिद्धस्य शतवार आवृत्ति, द्वादशाहात् तु तत्र विध्यन्तो ग्राह्य। भा ८।३।४।८-९ * 'शतोक्थ्य भवति' इत्यत्र द्वादशाहिको दशरात्र दशकृत्व प्रवर्तते। तस्मिंश्च दशरात्रे अभितो द्वौ अग्निष्टोमौ। तत्र शतोक्थ्ये प्रतिदशक द्वौ द्वौ अग्निष्टोमौ उक्थ्यसंस्थया वर्धयितव्यौ। शा ८।३।५। सोम--दशरात्रे अभितो द्वावग्निष्टोमौ मध्ये अष्टौ उक्थ्या। केचानित् सप्त उक्थ्या। तृतीय षोडशी। तत्र प्रतिदशक द्वौ द्वौ अग्निष्टोमौ। तथा च विंशतिरग्निष्टोमा। ते उक्थ्य संस्थया वर्धयितव्या। अग्निष्टोमस्तोत्रसप्तकाद्यशीतान्तर उक्थ्यारव्यस्तोत्रत्रयसुक्ता कार्या इति यावत्। शतोक्थ्या एक षोडशी इति पक्ष च षोडशिन उक्थ्यसंस्थोपगमे कर्तव्येऽपि द्वादशाहस्थेन षोडशिस्तोत्र सहितस्य प्रवृत्ति। न तु ज्योतिष्टोमिकस्य। * शतोक्थ्य संस्थाकर्म। दशरात्र दशकृत्वोऽभ्यस्यमान प्रत्यह उक्थ्यस्तोत्रै समाप्यमान शतोक्थ्य। तत्र द्वादशाह गतदशाहस्य विध्यन्त सप्तवल्लिङ्गात्। दशाहे चाद्यन्तौ अग्निष्टोमौ, इति विंशतिसंख्याकाग्निष्टोमेषु स्तोत्रविवृद्धया उक्थ्यत्व सपादनीयम्। स्तोत्राणि तु तत्र ज्योतिष्टोमादेव ग्राह्याणि, न द्वादशाहात्। नि ८।३।४-५ * शतोक्थ्ये अग्निष्टोमशस्त्रात् परस्तात् उक्थ्यस्तोत्र विवृद्धि कर्तव्या, सा साक्षात् एकाहाज्ज्योतिष्टोमादेव ग्राह्या न तु परपरया द्वादशाहात्। भा ८।३।७। १०-११

* शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्राणामतिदेश। ८।३।५।१०-११ मीको पृ २२५ 'अतिदेश शतोक्थ्यादौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

* शतोक्थ्यादिसख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्माणामतिदेश। ८।३।४।८-९ मीको पृ २२३ 'अतिदेश शतोक्थ्यादिसंख्यागणेषु०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

* शत्रुनाशकाम 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत्'। भा ३।३।७।२० पृ ७७१

* शब्द अपि प्रमाणम्, न पञ्चैव प्रमाणानि। येन येन हि प्रमीयते तत्तत्प्रमाणम्, शब्देनापि प्रमीयते। भा १।१।५।५ (वृत्तिकारग्रन्थे) पृ ५९ * शब्द अवर्णात्मक (न वर्णात्मक) अभ्युपेय। तस्य चार्थतादात्म्यमनिरुद्धम्। तेन सम्बन्धलक्षण सम्बन्ध अभ्युपगम्यताम् (इति वैयाकरणा)। ऋजु पृ ११० * शब्द आकृतिप्रत्ययस्य निमित्तम्, आकृति प्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्येति। (तस्मात्) शब्द आकृति वचन इत्येतन्न्याय्य। भा १।३।९।३३ पृ ३१७। 'गौ' 'अश्व' इत्येवमादय शब्दा आकृतेरभिधायका इति सिद्धम्। १।३।९।३५, * शब्द एकार्थ एव। योऽस्य प्रथममुच्चरितस्य अर्थ, शतकृत्वोऽपि उच्चरितस्य स एवार्थो भविष्यति न्याय्य। २।३।१४। २८ * शब्द एव देवतारूपो न्याय्य। सकर्षे ४।३।७ * शब्द करणगुणवचन सन् द्रव्य अभिधातु नहि शक्नोति। भा ३।१।६।१२ पृ ६८६, * शब्दश्च बलवान्, न वाक्यम्। शब्दात् पत्नीसंयाजाना विधानम्, वाक्येन बाधया। इति पूर्वपक्ष। ३।२।१०।२०, * शब्दश्च साक्षात् फलमाहेति वक्ष्याम। ६।१।२।१९ * शब्द जात्यादिविशिष्ट द्रव्यमभिदधन् न विशेषणमनभिधाय विशिष्टे वर्तते। वा ३।१।७।१४ पृ ७१४ * शब्द यावत् अर्थ शक्त्या प्रथममभिधत्ते स एव न्याय्य। टुप् १०। ३।१४।५७ * शब्द। 'त्रिगुण, पौद्गलो वाऽयमाकाशसाधना गुण। वर्णादिन्नोऽय नादात्मा वायुरूपो ऽप्यवाचक। ११९॥ पदवाक्यात्मक स्फोट।१२०॥ श्लोवा १।१।६ (रत्नाकर — सत्त्वरजस्तमसाम्य सांख्यानाम्, आर्हताना पुद्गलरूप, काणादाना आकाशगुणो नादात्मा, शिक्षाकारस्य वायुरूपोऽर्थवाचक, स्फोटश्च द्विविधो वैयाकरणाभिमत)। * शब्द नैयायिकस्तु गुण। कणिका पृ २७५ * शब्द द्रव्य इति मीमांसका। 'नास्य साम द्रव्येण सह सम्बन्धो वदितव्य'। भा ३।३।१।८ * शब्दो द्रव्य इति मीमांसका। ननु श्रोत्रेन्द्रिय ग्राह्यतया शब्दे गुणत्वमिति चेत्। न। आयी रूप

विधीयते । वि १०।६।४. ● 'शतस्य दीयति' इत्यत्र करणे षष्ठी कारकविभक्तिरूपा निर्णीतेत्युक्ती श्रुतिः । बाल पृ ४५

✱ शते पञ्चाशदिति न्यायः । यथा व्यापकशतसंख्यायां व्याप्यपञ्चाशत्संख्या निविष्टा, एवं यत्र व्यापकधर्मस्य निवेशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ४८९.

● शतातृण्णा शतछिद्रा कुम्भी 'शतातृण्णायां मन्थनयेत्' इत्यत्र । वि ३।५।१

● 'शतायुः पुरुषः' इति यद्यपि वचने, अधिकजीवनं दृश्यत एवेति । अत्रोच्यते– नायमेकान्तः । कदाचित् या च यावती च शरीरस्थिरतायुष्यादयेषु (रसायनानि), न शक् इदशत (अहस्तसहस्रम्) । भा ६।७।११।३४, ● 'शतायुर्वै पुरुषः' इत्यनुवादः । अत्रोच्यते– शतानि आयुरस्य इति विग्रहीष्यामः । नैव संख्याशब्दानां समासः इष्यते । न च गमकानि भवन्ति । द्विवचनबहुवचनान्तानाम् असमासः इति चाभियुक्तवचनात् । ६।७।१३।३३

● 'शतकृष्णलं आयुष्काम' इत्यत्र कृष्णलेषु उपस्तरणं अभिघारणं च न कर्तव्यम्, मुखमक्तिनिराकरणमहार्हस्तोवात् । वि. १०।२।७, ● 'शतकृष्णलमायुष्काम' इत्यत्र 'घृते श्रपयति' इति श्रुतोऽपि पाको न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । अदृष्टार्थ कर्तव्य इति सिद्धान्तः । किंवा श्रवण औष्ण्योत्पादन इति यदा मन तदा तत् कर्तव्यमेव । १०।२।७, ● प्राजापत्येष्टिप्रकरणे 'प्रजापतये घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम' इति पठ्यते । तत्र कृष्णलेषु श्रपणं न कर्तव्योऽसंभवात् । 'घृते श्रपयति' इति विधानात् पाकस्तु कर्तव्य । १०।१।१ वर्णक २.

● शतकृष्णलचरौ अभिघारणस्य लोप (बाध) । भा १०।२।८।११–१२, ● शतकृष्णलचरौ पाकस्य अनुष्ठानम् । १०।२।१।१–२, ● शतकृष्णलचरौ प्राकरणे औपधस्य [?]विधान । ८।१।१८।३५–३९..

✱ शतपत्रव्यतिभेदन्याय । यथा– सूच्या शतपत्रपत्रभेदने क्रमोऽनुपलभ्यमानोऽपि, यत्र हि– प्रथमपत्रे सूच्याग्रस्य प्रथम संयोग, द्वितीय पत्रभेद यो, तृतीये तयोर्विभाग, तुरीये आरम्भसंयोगनाश, पञ्चमे पत्रनाश इति प्रतिपत्रभेदने बहुक्षणविलम्बस्य युक्तिसिद्धत्वात्, तथा दीर्घशष्कुल्यादिभक्षणादौ रासनादिज्ञानानां यौगपद्यप्रतीतेर्भ्रम इति । एवं क्रमेण जायमानायां क्रियायां यौगपद्यभ्रमो यत्र विवक्ष्यते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४९०

● 'शताग्निष्टोम भवति' इत्युक्ते द्वादशाहिकानामह्नां उक्थ्यादिलोप क्रियते । भा ८।३।६।१२ । अग्निष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चिद्विशेषो नास्ति । अयं हि केवलाग्निष्टोमान्ततां ब्रूते । न चोक्थ्यलोपमन्तरेण द्वादशाहिकानामह्नां अग्निष्टोमान्तता भवति इत्यवश्यकार्यं उक्थ्यलोप । ८।३।८।२० । अत्रास्म्यपुणानि चोक्थ्यस्तोत्राणि शताग्निष्टोमे । तानि शास्त्रस्थपुणया अग्निष्टोमान्ततया बाध्यन्ते । ८।३।६।२१.

● शताग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमात् स्तोत्रोपचय । ८।३।७।१०–११

● शताग्निष्टोमादिसंस्थागणेषु द्वादशाहधर्माणामतिदेश परन्तु अग्निष्टोमसंस्थता । भा ८।३।४।८–९

● शतातिरात्र संस्थागण, येन स्तोत्रेणातिरात्रस्य समाप्तिर्भवति तेन प्रत्यहमनुष्ठीयमानेन समाप्यमानस्यातिरात्रयागस्य शतकृत्वोऽभ्यासेन जायमानो गण । तत्र च द्वादशाहगतदशाहस्य विध्यन्तप्राप्तलिङ्गात् । दशाहस्य आद्यौ द्वौ अग्निष्टोमौ इति विशेषितगणेषु अग्निष्टोमेषु स्तोत्रवृद्ध्यातिरात्रत्वं संपादनीयम् । स्तोत्राणि तु तत्र ज्योतिष्टोमादेव प्राप्तानि न द्वादशाहात् । वि ८।३।५ ● शतातिरात्रे ज्योतिष्टोमिकानि रात्रत् स्तोत्राण्यनुष्ठेय । भा ८।३।७।१०–११, ● शतातिरात्रे रात्रिपर्यायोत्कर्ष ज्योतिष्टोमिकादतिरात्रात् । ८।३।७।१०–११, ● शतातिरात्रे संस्थागणे द्वादशाहिकाना अभ्यास, न तु अतिरात्रस्यैव । ८।३।४।८–९.

● शतृप्रत्यय क्रियान्तराङ्गभूतकर्तृवाची । अत एव 'अभिचरन् यजेत' इत्यत्र यागस्याभिचाराङ्गता निष्पन्ना । सु पृ १०७३ ● शतृप्रत्ययेन कर्मान्तरविशिष्टकर्त्रभिधानम् । भाट्ट ४।१।१.

वैशेषिकास्तु शब्दः अनुमानान्तर्गतः । 'घट-मानय' इत्यादिपदानि तात्पर्यविषयभूतपदार्थनिरूपित-तात्पर्यविषयसंसर्गप्रमापूर्वकाणि, परस्परान्वयतात्पर्यकत्वे सति योग्यत्वात्, पदान्तरवत् । आकाङ्क्षाऽऽसत्त्योस्तु तात्पर्यज्ञानार्थमेव अपेक्षा । यद्वा, पदैः उपस्थितेषु पदार्थेषु कर्मत्व आधेयत्वादिसंसर्गेण घटवत्, तेन संसर्गेण घटे बाधाभावरूपयोग्यताज्ञानात् । एते पदार्थाः मिथस्तात्पर्यविषयसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वात् । इदं वाक्यं संसृष्टार्थज्ञापकं आप्तवाक्यत्वात् । इत्याद्यनुमानमुद्रयैव शब्दस्य अर्थबोधकत्वसंभवेन पृथक्प्रामाण्यकल्पना अयुक्ता । न च पदात्तत्पदार्थ ज्ञानात् कथं प्रवृत्तिः, इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषय विशेष्यकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्, तस्य च तथाविधत्वा-भावात् इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति विषयविशिष्टवाचकपदादिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्, इष्टता-वच्छेदकसंसर्गकावगाह्यपि वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वात्, 'अस्मिन् गृहे सुवर्णकर्षसंख्योऽस्ति' इति ज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः, अर्थस्याप्यनुमाने दोषाभावात् इत्याहुः ।

अत्र केचित् । पदार्थकत्वानुमानस्य संसर्गप्रकार-त्वनियमात् रजतत्वप्रकारकज्ञानार्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार आवश्यकः । नहि 'रजतत्वमुक्तं' इति शब्दश्रवणे सति संसर्गप्रकारकमेव ज्ञानं जायते इति नियमः । रजतादिप्रकारकानुमानस्यापि संभवात् । अर्थस्याप्यनुमाने च योग्यता हेतुतया लिङ्गस्य लिङ्गिनस्तैव निश्चयस्तथा योग्यताज्ञाने अनुमानानुपपत्त्या प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिः । शाब्दबोधे तु संशयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् नानुपपत्तिः इत्याहुः ।

वस्तुतो वस्तुतः प्रमाणान्तरादिनाद्यापि शाब्दबोध-स्थले योग्यतानिश्चयस्यैव शाब्दबोधे हेतुता इति नैयायिकाः पक्षोऽप्याचार्यैः ।

परमार्थतस्तु 'घटमानय' 'घटं कर्मत्वं आनयनं' इत्यनुमानयोग्यतादर्शनेऽपि विशेषे न स्यात्, अनुमानस्य तथात्व संभवात् । अतो शाब्दानुमित्योः साधारणत्वबाधकत्वाधीनत्वे शब्दस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् शब्दस्य मानान्तरत्वम् ।

किंच घटपदार्थप्रकारकघटपदार्थविशेष्यकज्ञानं शब्दादेव, नानुमानात् । 'अयं पदार्थः अपरपदार्थवान्' इत्यनुमानेऽपि विपरीतक्रियाधर्मभानाभावाय अर्थान्तरतापत्तेः । 'तात्पर्यविषयवत्संसर्गवान्' इत्यनुमाने तु संसर्गस्य प्रकारतापत्तिः ।

न च शाब्दज्ञानस्य मानसत्वम्, शब्दातिरिक्तस्य मनःसहकारिणः अभावात् ।

किंच 'ओदनं पचति' 'ओदनः पच्यते' इत्यत्र पाकौदनयोः विशेष्यत्वनियमः शब्दप्रामाण्यं विना अनुपपन्नः । तस्मात् शब्दः प्रमाणमित्याहुः ।

एवं 'शाब्दयामि' इत्यनुभवोऽपि संगच्छते ।

न च अनुमितिप्रमातः शाब्दप्रमाया भेदे यत्र एक-स्मिन् विषये अनुमितिसामग्री शाब्दसामग्री च, तत्रा-नुमितिवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं इति वाच्यम् । फलमुखत्वेन अदोषत्वात् ।

किंच शाब्दप्रमाया अनुमितित्वे सिद्धिसत्त्वे शाब्द बोधो न स्यात् । शाब्दस्यानुमितित्वे तस्य सिद्धिप्रति-बन्धकताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवम् ।

किंच अनुमितिशाब्दसामग्रीसत्त्वे सिद्धयभावदशायां अनुमितिकारणीभूतस्य सिद्धयभावस्य सत्त्वेन तत्र शाब्दानुमित्युभयापत्तिः । तद्वारणाय शाब्दस्यानुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तत्र शाब्दा न्यानुमितित्वे गौरवं इति दिक् ।

तत् सिद्धं शब्दस्य विभागीयप्रमितिजनकतया प्रामाण्यम् । मणि. १ ६२-६५.

० शब्दः प्रमाणम् । 'आप्त शब्दविज्ञानात् आप्तनिर्देशोऽपि विज्ञानम् ।' (भाष्ये १।१।६।७, पृ. १०) । शब्दशब्देनात्र पदार्थविदतां धर्माधर्मोपदेशनि नर्तनं भवनं वा विज्ञानानि उच्यन्ते । वेदप्रामाण्यनिरासात् प्रमाणस्यास्य धर्माधर्मविषयकत्वमत्र शास्त्रम् । अतः प्रत्य-क्षस्य न वेदानुवर्तित्वम्, न वा लौकिकवचनेषु अनिषेध्यत्वं इति विवेकः । वैशेषिक., पृ. १०,

त्वादिसामान्ये च व्यभिचारात् । प्रत्यक्षेण शब्दगुणत्वाभावविशिष्टप्रत्यक्षेण गुणत्वाभावानुमानाच्च । तत्रापि धर्मवेगवत्त्वेन द्रव्यत्वानुमानम् । मणि. पृ. २० ● शब्दो द्रव्यम् । द्रव्येषु पृथक्शब्दः स्यात्, अद्रव्येषु ऋचा वाचकः । भा. ७।३।१४।३६ . ● शब्दः (प्रमाणं) द्विविधं लौकिकं वैदिकश्चेति । वैदिकोऽपि द्विविध उपदेशातिदेशभेदात् । चान्द्र. पृ. ८ . ● शब्दो द्विविधः वर्णो ध्वनिश्च । द्वयोरनुगतं शब्दत्वम् । वर्णत्वं ध्वनित्वं च तदवान्तरसामान्ये । वर्णविशेषा गकारादयः, ध्वनिविशेषाः शङ्खघोषादयः । ध्वन्यात्मकश्च शब्दो वायुगुणः । स एव च वर्णात्मकानां गकारादीनामभिव्यञ्जकः प्रभाकरमते मतान्तराणाम् । स च वायौ वर्णविरहे प्राप्ते संयुक्तसमवायेन श्रोत्रं संस्कृत्य तेन गृह्यमाणः कदाचित् वर्णरहितः केवलो गृह्यते शङ्खघोषादिषु । कदाचित् वर्णानभिव्यञ्जन् तदुपश्लिष्टः प्रतीयते, प्रभारूपवत् । अस्ति हि वर्णोच्चारणे ध्वन्युपलब्धिः । दूरादिभिन्नेषु वर्णरहितध्वन्युपलम्भदर्शनात् । रत्नाकरः स्फोटवादे श्लो. ३८ . ● शब्दः (धेनुशब्दः) धानयोर्वचनः तदेकवाक्यतयैव द्रव्येण सम्बध्यते । यथा 'अश्वौ द्वे धेनू ददाति' । 'तस्य पुष्टी धेनुर्दक्षिणा' । तथा 'अजर्षभस्याजिनमनन्तकामिति' इति । भा. १०।२।२९।६८, ● शब्दः न वर्धते निरवयवत्वात् । नादस्यैषा वृद्धिर्न शब्दस्य । १।१।६।१७. ● शब्दः न वायवीयसंयोगविभागाभिव्यङ्ग्य, किन्तु तज्जन्य एवासौ प्रादेशिकश्च इति मतम्, अभिव्यङ्ग्य एव नित्य शब्दः इति मीमांसकमतम् । वैद्यनाथः. १।१।६।१३. ● शब्दो नहि क्रिया । किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात् (एतच्च अनास्थया अभिहितं इति ज्ञेयम्) । बृहती पृ २४२, ● 'शब्दो नित्यः' इति श्रद्धयैव प्रतिपत्तव्यम्, शब्दात्मकत्वाद्वेदस्य वेदनिन्दा मा भूदिति । तस्मात् अनित्यपक्षमनेनाश्रित्य वारणम्, न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकं अनाश्रित्य शक्यते युक्तितो वक्तुम् । (इति पूर्वपक्षी) । पृ. २०७. ● शब्दो नित्यः ध्वनिभिन्नत्वे सति आकाशगुणत्वात् शब्दत्ववत् । मणि. पृ. १७०, ● शब्दो नित्यः व्यापकश्च । पृ. १६८,

● शब्दः निरवयवः । अवयवभेदानवगमात् निरवयवत्वे च महत्त्वानुपपत्तिः । भा. १।१।६।१७. ● शब्दः प्रमाणम् । मणि पृ. १३.

● शब्दः प्रमाणम् । 'शाब्दं (शास्त्रं— इति भाष्ये) शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानं' इति भाष्यम् (भा. पृ. ३७) । शब्दज्ञानजन्यं असन्निकृष्टार्थविषयकं यथार्थज्ञानं शाब्दप्रमा, तत्करणीभूतशब्दः प्रमाणमित्यर्थः । शब्दानुपलब्धौ अतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयम् । अनुमित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय आद्यम् । एवं वाक्यश्रवणानन्तरं पदोपस्थितपदार्थानां संसर्गविषयिणी प्रमितिः प्रत्यक्षादिविलक्षणा जायते, तत्करणं शब्दः तज्ज्ञानं वा प्रमाणान्तरम् ।

जन्यत्व— धीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे सति पक्षविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यधीः शब्दप्रमा । तत्करणं शब्दः प्रमाण इति जानकीनाथः । प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय शून्यान्तम् । अतमव-वारणाय अनुभवत्वव्याप्येति जातिविशेषणम् । उपमितिवारणाय शून्यान्तम् । पक्षादिवारणाय धीपदम् ।

स्वकरणकशाब्दधीप्रकारप्रकारकप्रमाजन्यः शब्दः प्रमाणशब्दः इति मणिकृत् ।

वाक्यं च एकार्थकपदसमूहः । एकार्थत्वं च अनेकमुख्यविशेष्यरहितत्वम्, न तु एकाख्यातवत्त्वम् । तेन आख्यातभेदेऽपि यत्र एकाख्यातार्थे अन्याख्यातार्थः प्रकारः यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ, तत्र एकवाक्यत्वम् ।

ननु इदं पदोपस्थितपदार्थानां संसर्गावगाहिमानसप्रत्यक्षमस्त्विति चेत्, न, तत्र मनःसन्निकर्षाभावात् । उपनीतभानेऽपि ज्ञातस्यैव विषयतयाऽज्ञातसंबन्धस्योपनीतभानासंभवाच्च ।

किंच शाब्दसामग्री चाक्षुषादिप्रतिबन्धिका । मानसे तु चाक्षुषादिसामग्री प्रतिबन्धिका इति सर्वसंमतम् । एवं च शाब्दत्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारे भिन्नविषयकचाक्षुषसामग्रीकाले शाब्दबोधो न स्यात् । तत्र चाक्षुषसामग्रीमानसयोः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेषु अनन्तेषु शाब्दान्तर्भावे गौरवं स्यात् ।

वैशेषिकास्तु शब्दः अनुमानान्तर्गतः । 'घट-मानय' इत्यादिपदानि तात्पर्यविषयभूतपदार्थनिरूपित-तात्पर्यविषयसंसर्गप्रमापूर्वकाणि, परस्परान्वयतात्पर्यकत्वे सति योग्यत्वात्, पदान्तरवत् । आकाङ्क्षाऽऽसत्त्योस्तु तात्पर्यज्ञानार्थमेव अपेक्षा । यद्वा, पदैः उपस्थितेषु घटादिपदार्थेषु कर्मत्व आधेयतासंसर्गेण घटत्व, तेन संसर्गेण घटे बाधाभावरूपयोग्यतावत्त्वात् । एते पदार्थाः मिथस्तात्पर्यविषयसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारित-त्वात् । इदं वाक्यं संसृष्टार्थज्ञापकं आप्तवाक्यत्वात् । इत्याद्यनुमानमुद्रयैव शब्दस्य अर्थप्रत्यायकत्वसंभवेन पृथक्प्रामाण्यकल्पना अयुक्ता । न च एतादृशमर्थं ज्ञानात् कथं प्रवृत्तिः, इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषय विशेष्यकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्, उक्तस्य तथाविधत्वा-भावात् इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति विषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्, इष्टता-वच्छेदकसंसर्गप्रकारकस्यापि वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वात्, 'अस्मिन् घटे सुवर्णकर्मसंबन्धोऽस्ति' इति ज्ञानादपि प्रवृत्तिनिर्वाहानुभवात्, अर्थपक्षकानुमाने दोषाभावाच्च इत्याहुः ।

अत्र केचित् । पदपक्षकानुमानस्य संसर्गप्रकारक-त्वनियमात् रजतत्वप्रकारकज्ञानार्थं शब्दप्रामाण्याङ्गीकार आवश्यकः । नहि 'रजतवद्भूतलं' इति शब्दभ्रमो यत्र संसर्गप्रकारकत्वेन ज्ञानं जायते इति नियमः । रजतादिप्रकारकानुभवस्यापि सत्त्वात् । अर्थपक्षकानुमाने च योग्यताया हेतुतया लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायक तया योग्यतासंशये अनुमानानुपपत्त्या प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । शाब्दबोधे तु संशयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् नानुपपत्तिः इत्याहुः ।

वस्तुतो वस्तुः प्रकारत्वादिशङ्कायां शाब्दबोध कारणाय योग्यतानिश्चयस्यैव शाब्दबोधे हेतुता इति नीमदीः पक्षधेदिवेत्तः ।

पक्षधरास्तु 'घटमानय' 'घट कर्मत्व आनयनं' इत्यादिवाक्ययोग्यत्वयोग्यत्वे विशेषो न स्यात्, अनुमानस्य उभयत्र संभवात् । अतो व्याप्त्यादिरहित सापेक्षत्वतदनपेक्षत्वकृतबोधविलक्षणाविलक्षणाभ्या विभ क्त्यादिसमभिव्याहृतशब्दस्य मानान्तरत्वम् ।

किंच एकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकभानं शब्दा देव, नानुमानात् । 'अयं पदार्थः अपरपदार्थवान्' इत्यनुमानेऽपि विपरीतक्रियाकर्मभावमादाय अर्थान्तर-त्वापत्तेः । 'तात्पर्यविषयसंसर्गवान्' इत्यनुमाने तु संसर्गस्य प्रकारतापत्तिः ।

न च तादृशज्ञानस्य मानसत्वम्, शब्दातिरिक्तस्य मनःसहकारिणः अभावात् ।

किंच 'ओदनं पचति' 'ओदनः पच्यते' इत्यत्र पाकौदनयोः विशेष्यत्वनियमः शब्दप्रामाण्यं विना अनुपपन्न । तस्मात् शब्दः प्रमाणमित्याहुः ।

पर 'शाब्दयामि' इत्यनुभवोऽपि सगच्छते ।

न च अनुमितिप्रमातः शाब्दप्रमाया भेदे यत्र एक-स्मिन् विषये अनुमितिसामग्री शाब्दसामग्री च, तत्रा-नुमितिवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरव इति वाच्यम् । फलमुखत्वेन अदोषत्वात् ।

किंच शाब्दप्रमाया अनुमितित्वे सिद्धिसत्त्वे शाब्द बोधो न स्यात् । शाब्दान्यानुमितित्वस्य सिद्धिप्रति-बन्धकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवम् ।

किंच अनुमितिशाब्दसामग्रीसत्त्वे सिद्धपरामर्शदशायां अनुमितिकारणीभूतस्य सिद्धयभावस्य सत्त्वेन तत्र शाब्दानुमित्युभयापत्तिः । तद्वारणाय शाब्दान्यानुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व वाच्यम् । तत्र शाब्दा न्यत्वनिवेशे गौरव इति दिक् ।

तत् सिद्धं शब्दस्य विजातीयप्रमितिजनकतया प्रामाण्यम् । मणि. पृ ६२-६५.

● शब्दः प्रमाणम् । 'शास्त्रं शब्दविज्ञानात् असंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ।' (भाष्यं १।१।५ पृ. १७) । शास्त्रशब्देनात्र षड्भाषिदर्शनात् योगस्त्ता धर्माधर्मौ देवोक्तानि चतुर्दश अष्टादश वा विद्यास्थानानि उच्यन्ते । चोदनालक्षणशब्दविज्ञानात् प्रमाणान्तरासाद-धर्माधर्मविषयकज्ञानमत्र शब्दः । अतः प्रत्य-क्षानुमानाभ्यां न चेन्द्रियसंनिकृष्टम्, न वा लौकिकहेतु अधिगम्यम् इति विवेकः । चैतनाथः. पृ. १७.

बृहती — ' शास्त्रं शब्दविज्ञानात् असन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ' (भाष्य) । किमिदं शब्दविज्ञानात् इति ? किं शब्दात् विज्ञानं शब्दविज्ञानम्, शब्दे एव वा विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? यदि तावत् शब्दे विज्ञानम्, शब्दाल्लक्षणलिप्सयार्थं, तदयुक्तम् । न तस्मात् शासनमवगम्यते । शासनाद्धि शास्त्रम् । अथ शब्दात् यत् अर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तत् शब्दविज्ञानम्, तत्र विशेषाव गतौ कारणं वक्तव्यम् । तदुक्तं च शास्त्रमिति । शास्त्रं हि शासनात् । तच्च अर्थविषये एव विज्ञानं उपपद्यते, न शब्दविषये । द्वितीयेऽपि पक्षे तथिमित्तत्वथा उपपन्न सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।

ननु च शब्दाभावमपि दृष्ट ' एष धन्यामुनो याति ' इत्येवमादि । तदपि शब्दादेवावगम्यते । नहि धान्यादि तुल्यं किंचित् कारणान्तरमनोपलभामहे । परिहृतमेतत् ' तद्यत् प्रत्याययितात् ' इति (भाष्येण पृ १५।०) लक्षणाभिधानेन च अयमव्यभिचारो निरस्तः । पृ ८१–८२

● शब्द यत् वस्तुतः प्रमाणान्तरप्रतीतं तदाह न तु प्रमाणान्तरप्रतीतमेवाह । यस्मात् स्वार्थे एव स्वाभाविकी शब्दस्य शक्तिः । तेन अनपेक्षायमाणप्रत्याय कत्वात् असत्यपि प्रमाणान्तरे शब्द एव कार्येऽर्थे प्रमाणम् । ऋजु पृ २४ ● शब्द यदि प्रत्यायकः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति । उच्यते । यावदन्त्य श्रुतेन इव एषा, अन्त्य एकी इत्यवधारितं भवति, ताव न्नास्य श्रुतादर्थावगम इति । भा १।१।०।५ पृ ४४, ● शब्द वायुरूप्य । शिक्षाकारा आहु – वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । १।१।६।२२ ● शब्द । ' संयोगात् विभागात् शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ' इति वैशेषिकसूत्रम् । (वै सू २।२।३१) अत्र चेयं तेषां प्रक्रिया – आद्य शब्दः संयोगादुत्पद्यते, यथा भेरीदण्ड संयोगानुगृहीतात् भेरीगगनसंयोगात् आकाशे शब्द उपजायते । स उत्पन्न शब्दान्तरमारभते, सोऽप्यपर इति वीचीनिचरङ्गन्यायेन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशदेशे धर्माधर्मोपगृहीत आत्ममनःसमाचान समुत्पन्न समवाय लक्षणेन सन्निकर्षेण गृह्यते । एवं विभागादपि शब्द उपजायते यथा वंशदलविभागानुगृहीतात् वंशदलाकाश विभागात् आकाशे शब्द उपजायते, सोऽप्यपरमारभते, सोऽप्यपर इति पूर्ववच्चोह्यम् । अत्र चाद्य शब्द कार्यविरोधी, अन्त्य कारणविरोधी मध्ये मध्यास्तु कार्यकारणोभयविरोधिन इति ज्ञेयम् । ऋजु पृ २२१ ● शब्द । सत्यपि एकविषयानेकशब्दत्वे अर्थसाधनत्वात् साधुत्वेन अवधार्यते (हस्तकरपाण्यादिशब्दवत्) । सु पृ २६० ● शब्द । साधु– असाधुशब्दविषये ' यदा तु किंचिद्प्रयोगनिबद्धप्रकृति–प्रत्ययादिविभागद्वारप्रक्रियात्मकव्याकरणस्मृतिवर्जितकालाभावात् अन्वाख्यान– अन्वाख्येय– अन्वाख्यानविधि–प्रयोग–अन्वाख्यातप्रतिषेध–वर्जनपङ्क्तस्यापि अनुगम्यमानवेदविधिमूलत्वात् अनादित्वे सति सर्वेषां वेद–वेदि–यूप–आहवनीय– अध्वर्यु–गोदोहनादिस्वरूपतत्कार्यतत्साधनविधीनामिव सनदा अनवगतपूर्वापरविभागप्रबन्धे अत्यन्तादृष्टार्थ स्वमथ, केवलं शास्त्रप्रत्ययाधीनम्, तदा सर्वकाल व्याक्रियमाणे विद्यमानशब्दनियमविधे न किंचिद नुपपन्नम् । वा १।३।८।२७ पृ २७९ । सुधा– अन्वाख्यानं प्रकृत्यादिविभागेन आख्यानम् । अन्वा ख्येया साधुशब्दा अन्वाख्यातानां विधि ' व्याकृता वागुद्यते ' इत्यादि । प्रयोगो व्यवहारकाले । इति चतुष्टयं साधुशब्दविषयम् । ' ब्राह्मणेन न म्लेच्छि तवै ' इति अनन्वाख्यातानां प्रतिषेधः, व्यवहारकाले वर्जनं च इति असाधुविषयं द्वयम् । इतिपङ्क्तस्यापि अनादित्वे सति सर्वेषां अन्वाख्यानादीनां सर्वदा अनव गतपूर्वापरविभागप्रबन्धे सति यदा अत्यन्तादृष्टायमान एषां शास्त्रीयप्रत्ययाधीनम्, न स्वरूपम्, तदा सर्वकाल व्याक्रियमाणेन विद्यमानस्य शब्दस्य यो नियम विधि तस्य (किमु वक्तव्यम्) । पृ २११–१२ ● शब्द सापेक्षवृत्ति सोऽपेक्षत्वात् बलीयान् । शा १।२।१० वर्णक १ ● शब्द स्फोटरूपो नित्य इति वैयाकरणा । वर्णरूप एव शब्द स चानित्य इति नैयायिका । वर्णरूप एव शब्द स च नित्य इति मीमांसका । वि १।१।८ ● अनेकस्यापि एक शब्द भवति वाचक । तद्यथा, माता इति मातरमपि

वदति, मातारमपि । माता च परमं दैवतम्, समा च पुत्रेषु इत्येतैरुपनिशम्यमानो जननीवचनोऽवगम्यते । माता समः, स्निग्ध इत्येभिरपि अनुचप्यमानः मान्यस्य मातृवाचकः । भा. १०।१।७।४, ● अप्रथमान्तः शब्दः न कथंचिदपि अव्यतिरिक्त प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हति । ३।१।६।१२ पृ. ६८७, ● अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात् संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । १।१।६।१३ पृ. ७९-८०, ● अक्रमोऽपि प्रयुज्यमानः (शब्द) नास्ति सामर्थ्ये प्रत्याययेत् । अतः सोऽपि शब्दात् प्रतीयते इति मुख्य एव । ३।२।१।१ पृ. ७४८. ● एकश्चायं शब्दः एकविषयश्च, आकाशविषयत्वात् । ग्राहकं चास्य आकाशमेव (श्रोत्रम्) । बृहती. पृ. ९००. ● एकः शब्दः उपदेशकः प्रयोगस्य, दर्शपूर्णमासयोः समिदादीनां च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । तेन च फलसम्बन्धः कृतः (अत. साङ्गस्यैव प्रधानस्य फलसंबन्धः स्वीक्रियते) । भा. ११।१।३।१४. ● 'एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः । तदन्यत्रास्य तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥' ये एव लौकिकाः शब्दास्ते एव वैदिकाः ते एवामीषामर्था इति स्थितत्वात् लोकप्रसिद्धिप्रतीक्षे वेदे यत्र एकदेशेऽपि जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुनः निमित्तान्तरशक्ति कल्पना सम्भवति । वा. १।४।७।१० ● गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः (पृ. ४९) । तस्मात् गौरिति गकारादिविसर्जनीयान्तं पदं अक्षराण्येव । तस्मादक्षराण्येव पदम् (न स्फोटः) । भा. १।१।५।५ पृ ४८, ● न चैक. शब्दोऽनेकार्थो युक्तः । १२।१।१।८, ● न च सकृदुच्चरित. शब्द. शक्नोत्यर्थद्वयं विधातुम् । १२।१।१।४, ● न हि अनभिधाय मुख्यम्, गौणमभिदधाति शब्दः । ३।२।१।१ पृ. ७१०, ● नहि शब्दः शब्दे समवैति, पृथगेवावतिष्ठते । ७।२।१।२. ● यस्तु कथमपि अविनष्ट एव शब्दः तेषामपि (म्लेच्छानामपि) प्रयोगविषयमापन्नः तस्य चार्यनदेव अनादिवृद्धव्यवहारपरम्परया अर्थं जानन्ति । तत् किं तेषां निराकर्तुं शक्यते ? (न शक्यते) । वा. १।३।५।१० पृ. २२८ ● यः शब्दः श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थे नोपयुज्यते स लाक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्यवृत्त्या याति । सु. पृ. १३८९. ● 'यत्र देशे हि य. शब्दो यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते । शक्तिस्तद्देशभवा तस्य वाचिकाख्या प्रतीयते ॥' वा. १।३।७।८ पृ. २१६. ● यदा शब्दः केवलगुणवचनतया प्रवर्तमानः नान्येन सम्बन्धं लभते, तदा अनुपदेशकत्वादानर्थक्यं मा भूत् इति द्रव्यपरता आपद्यते । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८६, ● 'यद्यर्थं स्वशक्त्या च शब्दो वक्त्रनपेक्षया ।' श्लोवा. अनुमान ११०. ● विस्पष्टे हि परशब्दसामानाधिकरण्ये सति 'अनन्यथासम्भवे च अपरावृत्तिः शब्दो भवति । वा. ३।२।५।१७ पृ ५१२, ● व्युत्पन्नो हि शब्द प्रत्यायकः । (व्युत्पन्न. गृहीतशक्तिकः) । वि. ३।१।१. ● सम्मूर्च्छितानेकार्थसन्निधाने हि शब्दः प्रयुक्त कियन्तमप्यर्थजातं प्रत्यय करोति । तेन च अविविक्ताभिधेयगम्यमानात्तेनापि समस्तधर्मोपेतेन कार्यसिद्धौ क्रियमाणाया प्रयुक्तः । वा. १।३।९।३० पृ. २९०, ● सर्वो हि शब्दः अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते । अर्थश्च व्यवहारप्रसिद्धपर्यन्तमभिधीयते । १।३।८।९ पृ. २१९. ● शब्दाः एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टाः सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितु अर्हन्ति । भा. १।४।७।१०, ● शब्दाः केचित् कर्मशब्दाः (सन्तो) न भावार्थाः यथा श्येनैकत्रिकादयः । केचित् भावार्था (सन्तो) न कर्मशब्दा., यथा — मन्ते मासो भूतिरिति । २।१।१।१. ● शब्दाः तावत् द्विप्रकाराः । केचित् वाच्यं स्वप्रधानमाहुः, नोपसर्जनत्वेन । यथा वृक्षौ इति । वृक्षशब्द. स्वार्थप्रधान उच्चार्यते । केचित् वाच्यमर्थं अन्यत्रोपसर्जनीभूत ब्रुवते, न स्वप्रधानभूतम् । यथा अत्रैव वृक्षौ इति द्विवचन प्रातिपदिकोपसर्जन आत्मान ब्रवीति । न द्विवचनार्थमेव जहाति । टुप्. १०।३।१८।५६ ● शब्दाः नाम- आख्यात-उपसर्ग-निपाता इति चतुर्विधाः । पुनश्च जाति-गुण-क्रिया-

■ तथा सकारः । अतो गकारादिव्यतिरिक्तः अन्यो गोशब्दः अस्ति (स्फोटाख्यः) यतः अर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अन्तर्हिते शब्दे स्मरणात् अर्थप्रतिपत्तिश्चेत्, स्मृतेरपि क्षणिकत्वात् अग्रहणेस्तुल्यता । (अत्रोच्यते) पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इत्यदोषः । भा. १।१।५।५ पृ. ४५–४६. ● सर्वमेव तावत् शब्दात् उच्चरितात् अनेकोऽर्थो गम्यते । न च तावता सर्वं एवाभिधेयो भवति । तद्वारभाविनामन्यथानुपपद्यमानत्वाद् वाचकशक्तिकल्पनायाः । वा. ३।४।४।११ पृ. ९२१. ● शब्दस्य अनेकार्थत्वमन्याय्यम् । 'अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्' इति उक्तम् । भा. ३।२।१।१ पृ ७४८. ● शब्दस्यापि गकारादिभेदः पारमार्थिको नैव कस्यचिदस्तिद्धः । वा. २।२।१।१ पृ. ४६५. ● शब्दस्य अपौरुषेयस्य यद्यपि अचेतनत्वात् आज्ञादिव्यापारो न संभवति, तथापि योऽस्य व्यापारः संभवति, नैव प्रवर्तना । ओतप्रोतनिविष्टनाना[illegible]शब्द[illegible] व्यापारः । तत्र गा यादो पुरुषार्थं उपनीयते । यागश्च साधनम् । शा. ६।१।१. ● शब्दस्य शब्दयोगो न अर्थाभावे हेतुः । अन्यत्रापि तदुपलम्भात् न प्रयुज्यते शब्दः । भा. ५।३।११।१०. ● शब्दस्य अभिधातुरावश्यकत्वे बोधकत्वं न च भवति । वा. ३।४।४।११ पृ. ९३२. ● शब्दस्यार्थं । यस्मादि य. प्रतीयते स तस्यार्थः । बृहती पृ १०३. ● शब्दस्यार्थेन संबन्धः न पुरुषकृत. । भा १।१।८।२७. ● शब्दस्य अर्थेन संबन्ध न प्रमाणान्तरापेक्षः । सहार्हि । औत्पत्तिकः औत्पत्तिकमभिधानम् । लोकेऽपि । बृहती. पृ. १०२ ● शब्दस्य अर्थान्तरभूता धातव. इत्यादिबुद्धिं अवाप्तमार्थिकीं कुर्वन्ति । वा २।१।१।१ पृ ४६५ ● शब्दस्य अर्थावगतिहेतुत्व अन्यत्र परिच्छिन्नमेव गम्यत् । बृहती. पृ. २१० । आनुमानिके [illegible] सत्येऽपि [illegible] [illegible] च अन्या [illegible] [illegible] आनुमानिक. शब्दः इत्युच्यते । अतः [illegible] अर्थावगतिहेतुत्व शब्दस्य । अनु. पृ २८०. ● शब्दस्य अर्थेनसाः कर्मादयः (कर्मकरणादि) न विधेयभूताः । एवं तदस्तु नार्थात् प्राप्नुवन्ति तेन ते शब्दार्थभूताः । भा. ३।४।४।१३ पृ. १२७. ● शब्दस्य एकार्थस्य सकृदुच्चारितस्य अनेकार्थतायोगात् अनेकार्थतायां तदा रणावृत्तिः स्यात् । सु. पृ. ६८९. ● शब्दस्य कारणाभावेन कारणदोषाभावात् नास्त्यप्रामाण्यप्रसङ्ग । वि. १।१।६. ● शब्दस्य कालान्तरस्थायित्वस्य सिद्ध सद् कारणत्वम् । बृहती. पृ. २३६. ● शब्दस्य जातिवाचकता वा व्यक्तिवाचकता वेति विचारस्य फलम् । ' यद्वाजातिगुणद्रव्यकर्मभेदादवस्थिते. । २५ ॥ प्रत्ययात् सहसा जाता श्रौतलाक्षणिकात्मकात् । न लोक. कारणाभावान्निर्धारयितुमिच्छति ।२६॥ (कारणाभावात् प्रयोजनाभावात् लोके निर्णयं न निर्धारयति ।) यज्ञायज्ञादिसिद्धयर्थं शास्त्रज्ञास्तु विविच्यते । पक्षान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्बल. ॥ २७ ॥ सामान्यवचनः शब्दो जायते लक्षणावशात् ।' (पर सामान्यं वस्तुत्वम् । द्रव्य-पृथिवीत्व-पार्थिवत्व-गोत्व-पशु त्वादीनि अपरसामान्यानि । तत्र द्रव्यत्व वस्तुत्वापेक्षया विशेष., पृथिवीत्वाद्यपेक्षया च सामान्यम् । एवं पृथिवीत्वं द्रव्यत्वापेक्षया विशेष घटत्वाद्यपेक्षया च सामान्यम् । एवमन्यत्र ज्ञेयम् । तत्र यस्य सामान्यस्य यः शब्दो वाचक., स तद्विशेषे स्वाभिधेयसामान्यस्य विशेषे स्वाभिधेयसामान्यरूपव्यवधानान्तरिते लक्षणया वर्तमानो दुर्बलो भवति । वाक्यगतप्रधानार्थाऽविवेके तु नेद बलाबल विवेचेत् ।) तेनावश्यं विवेक्तव्यं शब्देन कियदुच्यते । २८ ॥ कियद्वा नित्यसंबन्धादभिधेयेन लक्ष्यते । ' अतो निर्णयं कियदभिधेय किम् अभिधेयसंबन्धात् लक्ष्यते इति । 'तत्र प्रयोगबाहुल्यात् तत्प्रयोगेष्वसत्स्वपि । २९ ॥ प्रयोगान्तरसामान्ये सति वाच्यप्रयोगतः । सास्नादिमत्यर्थसत्तेऽप्यगोत्वमात्रस्य वाचकः । ३० ॥ गोशब्द इति विज्ञानमन्वयव्यतिरेकजम् ।' (अत्र विवेकस्य अन्वयव्यतिरेकौ अद्- लक्षे [illegible] । तत्र गौरिति शब्द. प्रयोगत्, तद्विशेषेषु शाबलेयादिषु अवस्थानेऽपि बहुलेयादिषु प्रयोग ः, गोत्वसामान्यस्य-अदर्शनात् परमाण्वे इत्यादौ अप्रति

करणम् । 'कर्मैके तत्र दर्शनात्' (१।१।६।६-२३) इत्यधिकरणं वर्णनित्यत्वार्थम् औत्पत्तिकसूत्र एव औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशः... विशिष्टे ... ... अर्थात् प्रतिज्ञानमेव ... समर्थ्यते । ... दात्सूत्रकमधिकरणम् । बाल० पृ ७

● शब्दाध्याहारसमर्थनं मीमां० पृ. ६६० 'अर्थाध्याहारस्यापि ... विधौ ... ।

● शब्दानुरोधेन हि 'आमोहादाचारः' इति कल्पनीयं ... । भा. १०।१।१०।३०.

● शब्दान्तरं धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि पृ. १३.
● शब्दान्तरं धात्वन्तरकृत भावनान्तरकल्पनारूपेण भावार्थ ... भावनाया धात्वर्थ-तदनु रञ्जनात् ... भेदं ... । सु पृ ७८१,
■ शब्दान्तरस्य धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदप्रमाणत्वम् । पृ. ७०८, ● शब्दान्तरस्य भावना ... । धात्वर्थ ... भावना ... , शब्दान्तरस्य तु धात्वर्थान्तरद्वारा धात्वर्थस्य ... अभेदाद् ... विशेषणभेदाच्च विशेष्य ... धात्वर्थभेदे धात्वर्थान्तरत्वात् धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वात् ... । पृ ७१०

‡ शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् । २।२।१।१ ॥

शब्दान्तरात् कर्मभेद अत्र प्रतिपाद्यते । 'सोमेन यजेत' 'दाक्षिणानि जुहोति' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इति यजति-जुहोति-ददातय किं सहत्य अपूर्वं साधयन्ति विभुगत वा इति विचारे सिद्धान्तः । शब्दान्तरे ... कर्मभेदः कर्मणो भेद ... । कृतानुबन्धत्वात् कृत अनुबन्ध ... अनुबन्धः यस्य तत् ... कृतानुबन्धम् । कृतानुबन्धत्वात् ... । ... भावनाभेद, भावनाभेदाच्च कर्मभेद । ... भावनाभेदेऽपूर्वभेद एव । कि.

‡ शब्दान्तराधिकरणम् ॥

शब्दान्तरे कर्मभेद कृतानुबन्धत्वात् । २।२।१।१॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र श्रूयते 'सोमेन यजेत, दाक्षिणानि जुहोति, हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इति । यजति-ददाति-जुहोतयः किं सहत्य कार्यं कुर्वन्ति, उत विभुत्वेनेति संशयः । साधकाः सहत्यापि साधयन्तो दृश्यन्ते विभुत्वापि । सहत्य तावत्, त्रयो ग्रावाण एकामुखां धारयन्तो दृश्यन्ते, नागदन्तकास्तु विभुत्वापि । एकैकस्मिन् हि शक्यते शिक्यमवलम्बयितुम् । अतो यजति-ददाति-जुहोतयः सहत्य साधयेयुर्विभुत्य वेति जायते संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम्, सहत्येति । कुतः ? अदृष्टार्था-नामुपकारकल्पना अल्पीयसी न्याय्येति । कथम् ?
'अदृष्टो योऽश्रुतो वाऽर्थः स नास्तीत्यवगम्यते ।
तस्मिन्नसति दृष्टश्चेत् श्रुतो वा न विरुध्यते ॥
विरुध्यमाने कल्प्यः स्यात्कल्प्यते तेन सोऽर्थवान् ।
विशेषश्चेन्न गम्येत, ततो नैकोऽपि कल्प्यते ॥'
गम्यते च विशेष, बहुत्व एकमपूर्वमिति । तस्मात् समुदायश्रिकीर्षित । ततो अदृष्टे कल्प्यमानेऽवयवानां समुदायं प्रत्यर्थवत्त्वात् एकमपूर्वं समुदायात् कल्पितं भविष्यति । न च अशाब्दः समुदायः । अवयव-शब्दैरेव समुदायस्योक्तत्वात् । तस्मात् समुदायश्रिकी-र्षित । अथवा यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भावयेदिति । तथा ददातीति पूर्वो भागो ददात्यर्थम्, उत्तरस्तमेव भावयेदित्यनु-वदति । एवं जुहोतीति पूर्वो भागो जुहोत्यर्थम्, उत्तरस्तमेवानुवदति । तेन एकस्या भावनायाः यजो ... दानहोमा ... भावना प्रतीयते । अत उच्यते-सहत्यैकमपूर्वं साधयन्तीति । यद्वा यजतिशब्देन विहित दान दानहोमा... गुणविधानम् । तस्मादेकमपूर्वमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रति शब्द अपूर्वभेद इति । शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्ध-त्वात् । यजेतेत्यनेन केवलस्य ... कर्म... उच्यते,

तुल्यार्थत्वादन्योन्यनिरपेक्षभिन्नशब्दोपादानाच्च । न ह्येको धातुस्त्रीन् धात्वर्थानुपादत्ते । न चैकस्मिन् पदे धातुत्रयं परस्परापेक्षं प्रत्ययं प्रत्युपादीयमानं संभवति 'धातोः' (पा. ३।१।९१) इति प्रत्ययोत्पत्तौ विवक्षितैकत्वसंख्यत्वात् । न चैतत्पदत्रयमेकवाक्यतां गच्छति । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वैकार्थत्वयोरभावात् । न चैकापूर्वकल्पनात् एकवाक्यताऽऽपद्यते । 'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' (२।१।१५।४७) इत्यत्र प्रत्याख्यातत्वात् । न चापूर्वभेदाभेदपूर्वकौ कर्मभेदाभेदौ । विपरीताभ्युपगमात् । यदि च केनलेव भावना केनचिदुपादीयेत ततोऽरुणादिभिरिवैकवाक्यगतैः दध्यादिवद्वा भिन्नवाक्यगतैरेकैवानूद्यानूद्य युगपद्वा विशिष्टविधानन्यायेन यागदानहोमैरनुरज्येत, न त्वस्याः पृथगुपस्थितिरस्तीत्यवश्यं ददात्यादीनामेकेन समस्तैर्वोत्पादयितव्या । तत्र यदि तावदेकेनैवोत्पाद्यते, तत उत्पन्नायाः पुनरुत्पत्त्यसंभवादिदं कर्मान्तरत्वम् । अथैकेन तावदुत्पाद्येत, तथापि विनिगमनायां हेतोरभावाद्विरोधो न शाम्यते । येन येनचिदुत्पत्तिरस्यैतस्याः प्रतीयते ततस्तद्व्यतिरिक्तेन धातुना नानुरज्यते । येनैव येनैव धातुना कृतानुबन्धा भावनोत्पन्ना तस्यैव श्रौतत्वेन बलीयस्त्वाच्च पदान्तरस्थैर्धात्वर्थैः सह विकल्पः संभवतीति ततः प्रच्युतैस्तैः स्वपदप्रतिपादितमवश्यं भावनान्तरमनुग्रहणीयम् । एवमेवैकस्य स्वपदोपात्तधात्वर्थानुरञ्जनमौत्सर्गिकं श्रौतं च, धात्वर्थान्तरानुरञ्जनमुत्सर्गभावि वाक्यप्रकरणलभ्यं च । ददातिर्हि यजत्युपनिबद्धा भावनां निघ्नन् स्ववाक्यानुघीतां पदान्तरानुवर्तिनी प्रकरणाद्वाक्याच्च प्राप्नुयादेवं भवतिरपि तत्र तत्रेति बोध्यम् । ननु च ददातिपदेऽप्यसौ पुनः श्रूयमाणा सैवेति प्रत्यभिज्ञायते इति न शक्यं वाक्यप्रकरणाभ्यां ददातिसंबन्धो भवतीति । एवं भावनामात्रसंबन्धः श्रुत्यैव प्रतीयते । यागानुरक्तभावनासंबन्धे तु न श्रुतिव्यापारो युज्यते । ननु चैकत्वादेवास्या एवं भेदव्यवहारो न युक्तः । केन वा कर्मभेदपक्षेऽपि सामान्यैकत्वं नाभ्युपगम्यते । नन्वत्र व्यक्तिनानात्वेऽपि नास्ति प्रमाणम् । कथं नास्ति ? यदा भिन्नधात्वर्थसंनिपातादसौ नानात्वेन प्रतिशब्दमुपलभ्यते । ननु च शब्दवदेव यथोपाधिको भेदस्तथायं न पारमार्थिको भावनाभेदः स्यात् । नैतदेवम्, शब्दस्यापि गकारादिभेदः पारमार्थिको नैव कश्चिदनिष्टत्वादिहापि यागादिभेदे सिद्धे शब्दस्थानीयमनुष्ठानसामान्यं निरूप्यते । न च यथा शब्दस्य अर्थान्तरभूता ध्वनयः द्रुतादिबुद्धिमपारमार्थिकीं कुर्वन्त्येवमत्र यागादयोऽदूरव्यतिरिक्ताः । तस्मादस्ति भेद इति । आह च – 'यथा रक्तोपधानेन निरुद्धे स्फटिके सति । कृष्णादिचोदनायुक्तं गम्यते स्फटिकान्तरम् ॥ तथैकधातुसंबद्धभावनाचोदने सति । भावनान्तरगामिन्यः स्युर्धात्वन्तरचोदनाः ॥' यस्मात्प्रकृतिप्रत्ययोः स्वार्थाभिधाने स्मृतेः प्रचाराच्च नित्यविवक्षितकर्मत्वेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थेष्वेतेषु प्रक्षिप्तेषु प्रत्ययांशः संनिपतन् कृतानुबन्धमेव स्वार्थं वदति । तस्मान्न कदाचित्प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते । यथोक्तं 'प्रातिपदिकाद्युत्पन्नो द्वितीयादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्यादेति । प्रयोगवाक्यदीपभावेन हि समुदायस्य सत्तासंबन्धः' इति । एकापूर्वकल्पनया हि समुदायानुरक्तभावनाकल्पनमाश्रितं फलसंबन्धनिमित्ता वाऽपूर्वकल्पना । प्रयोगवाक्यदीपभावेन चोत्पत्तिवाक्यानां फलसंबन्धो भवति न स्वरूपैः । अपृथक्स्वरूपाणि च कर्माणि प्रयोगवाक्येन गृह्यन्ते इत्यवगते भेदे न शक्यान्येकीकर्तुम् । न च ददातिजुहोत्योः प्रयोगवाक्यदीपभावं पश्यामः, 'यजेत स्वर्गकामः' इति केवलयागश्रवणात् । न च तेन दानहोमौ लभ्येते । स्वार्थत्यागप्रसङ्गादुभयाश्रयणे वा युगपद्वृत्तिलक्षणापत्तिदोषः । तस्मान्न समुदायकल्पनाऽस्ति । अतश्च धात्वन्यत्वेन पदान्तरस्थात्केवलविशिष्टता गम्यते । न च शानान्तरेण निवर्तते । न च धात्वर्थैकत्वम् । आसेचनपरत्वादापादनाभिधानात् । न च त्यागमात्रलक्षणा, स्वार्थश्रुतित्वेनापि वाक्यसमवायोपपत्तेः । न च दाक्षिणानि नाम गुणः कश्चित्प्रसिद्ध इति सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वमेव युक्तम् । अतश्च वाक्यानर्थक्यं मा भूदिति होमो विधीयते । ददातिना तु यागमनूद्य गुणे विधीयमाने हिरण्यात्रेयसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्गुणादपि भेदः संभवतीत्यर्थेऽनुमते निर्गुणो वाऽन्यो ददातिपदाद्धर्तव्यः ।

शा-- (अस्मिन् अधिकरणे) शब्दान्तरात् कर्मभेद अभिधीयते । इह एकप्रकरणगतानि अपर्यायधातुनिष्पन्नानि आख्यातानि–'यजति' 'ददाति' 'जुहोति' इत्यादीनि उदाहरणम् । तत्र हि सत्यपि प्रत्ययशब्दस्य एकत्वे धातुभेदात् आख्यातशब्दानि मिथ शब्दान्तराणि भवन्ति । तत्र सशय – किं एका एव भावना नाना धात्वर्थानुरक्ता विधीयते उत प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद इति । अनेकापूर्वकल्पनाभिया एका एव भावना इति पूर्वपक्ष । सिद्धान्तस्तु– 'प्रत्ययाश समानोऽपि प्रतिधातुप्रयोगत । तत्तदर्थानुसारेण भावनाभेदमावहेत् ॥ निष्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्य प्रत्ययो यदि । तत सर्वविशिष्टा स्यात् द्वन्द्वोत्पन्नसुनर्थवत् ॥ यदि वा प्रत्यय शुद्ध सर्वे धातुपृथक्कृत । श्रूयेत न्ययवत्सर्वैर्विशिष्येत स धातुभि ॥'

सोम-- सूत्रार्थस्तु– शब्दान्तरे पर्यायधातुभेदे कर्मभेद भावनाभेद धात्वर्थेन भावनाया अनुबन्धस्य अवच्छेदस्य कृतत्वादिति ।

नि-- 'ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमनाम्यता । आख्यातैक्यात्तदेकत्वे धातुभेदोऽप्रयोजक ॥ धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते तत । उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यते भावना मिथ ॥ नियोगैकत्वत शास्त्रम भिन्नमिति चेन्न तत् । धातुभेदात् शास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥'

भाट्ट— भावनाभेदरूपीभूतापूर्वभेदोपयोगिभावार्थाधिकरणरूपोपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादौ समाप्त अधुना शब्दान्तरात्कर्मभेदोऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमादिप्रकरणस्थाना 'सोमेन यजेत, हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोति' इत्यादीना विभिन्नधात्वर्थाना भावनाभेदबोधकत्वमस्ति न वेति चिन्तायां 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन स्वर्गकर्मकभावनामात्र लाघवाद्विहिते तदनुवादेन सोमादिवाक्यै सोमादिविशिष्टयागादिविधानात् । सर्वेषां चोत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्यायाभावात् न भावनाभेद । न चानेकधात्वर्थानामेकजातीयत्वनजन्यत्वासंभव, बाधकाभावात् । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात् प्रत्ययाना फलवाक्यस्थेनाख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्न–शुद्धभावनाविधानानुपपत्ति, आख्यातेन धात्वर्थावच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तदंशे विधिव्यापाराभावात् । अत एव गुणफलसंबन्धस्थले धात्वर्थानुवादेनापि भावनामात्रविधानम् । अत एव च फलवाक्ये यजि प्रकृतसर्वधात्वर्थोपलक्षण ज्योतिष्टोमपद च छत्रिन्यायेन सर्वनामधेयम् । इति प्राप्ते, कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य विजातीययागत्वादे कंचित्प्रति कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तदवच्छिन्न प्रति उपस्थितस्य यत्नस्यैव वैजात्य परिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च प्रतिधात्वर्थवैजात्यात् भावनावैजात्यसिद्धि । विभिन्नधात्वर्थमेव च शब्दान्तरम् । अत एव 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्र सख्यया होमभेदे सिद्ध शब्दान्तरादेव उक्तविधाद्भावनाभेद न तु मूलोक्तादिति ध्येयम् । किञ्च प्राप्तभावनानुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्ते तत्तद्गुणधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तत्तद्वाक्येऽङ्गीकर्तव्यम् । तत्र च चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव स्वर्गवाक्येन फलसंबन्ध अन्येषां तु तदङ्गत्वम् । न च स्वर्गवाक्ये एव यागभावनोत्पत्तिपूर्वक फलसबन्ध सोमवाक्येन तु सोममात्रविधानमिति वाच्यम् । स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेन इष्टिपशुयागानामेव फलसंबन्धापत्तौ यागान्तरविधाने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्वाद्यंशे सोमविध्यनुपपत्त सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवश्यभाव । प्रयोजन सोमयागमात्रप्राधान्यम् ।

मण्डन— 'शब्दान्तरे विधिश्रुते खलु कर्मभेद ।'

शंकर— 'भिन्न शब्दान्तरात्कर्म ।'

* शब्दान्तराधिकरणम् । अत्र भावनाभेद शब्दान्तरादिप्रमाणे प्रतिपाद्यते । तत्रापि शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तरसिद्धधात्वर्थभेदोपजीवित्वेन भावनाभेदमात्रे व्यापारात् सूचीकटाहन्यायेन प्रथम तस्यैव भेदकता निरूप्यते । अत सिद्ध अपर्यायधातुभेदरूपशब्दान्तरात् कार्यतावच्छेदकभेदेन कार्यभेदावगतौ कारणीभूताया भावनाया वैजात्यम् । प्रयोजनम् सिद्धान्ते सोमयागस्यैव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तदङ्गत्वात् न विकल्प । पौ

२।२।१।१. ● शब्दान्तराधिकरणे यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भागो भावयेदिति भाष्यम् । अत्र परो भागो भावनावचनः इति स्पष्टम् । सु. पृ. ५६६.

● न चैवं ' यजति, ददाति ' इत्यत्र यागान्वितायाः अपि भावनायाः निष्कृष्य स्वरूपेणाभिधाने सति तत्र दानान्वयसंभवात्, ' एकधात्वर्थान्वितभावनाया न धात्वर्थान्तरान्वयसंभवः ' इति–शब्दान्तराधिकरणोक्तविरोधः स्यादिति वाच्यम् । पूर्वपक्षे सिद्धान्तिशङ्कैषम् । कु. २।२।१।२३.

● ' समिधो यजति ' ' तनूनपातं यजति ... ' इत्यत्र यागभेदे अर्थान्तरपर–धातूच्चारणभेदात् शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदसिद्धिः । कौ २।२।२।१.

● यो यावद्धर्मयुक्तमनुष्ठातुं शक्नोति तेन तावद्धर्मयुक्तं कर्म अनुष्ठेय इति शक्त्या व्यवस्थाया अप्रमाण्याभावात् न्यायप्राप्तत्वेन काम्येऽपि यथाशक्त्युपबन्धो न दोषः । अन्यथा शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षादौ का गतिः । सोम. ७।१।१.

● तस्या एव च (भावनायाः) शब्दान्तरं भेदक भविष्यति अपूर्वस्यानभिधेयत्वात् कर्मभेदानुनिष्पाद्यमेव च तत् (अपूर्वं) इति न पृथक् विचारमर्हति इति शब्दान्तराधिकरणवार्तिके अपूर्वभेदस्य लक्ष्यार्थत्वनिर्देशात् । [redacted] पृ. ८७३–८७४.

● शब्दान्तराभ्यासनामधेयगुणप्रकरणानि उत्पत्तिपरता विधेर्बोधयन्ति (प्रथमाबहुवचनमेतत्) उत्पन्नस्य च उत्पत्त्यन्तराभावात्, वाक्यान्तरविहितात् कर्मणः स्ववाक्यविषयस्य भेदं बोधयन्ति । शा. २।१।१.

● शब्दान्तरादिभिः हेतुभिः प्रधानानां भेद उक्तः (अपूर्वाणाम्) । भा. ७।१।१।१.

● ' ऐन्द्रवायवं ' इत्यत्र वहितार्थद्वयभेदस्तावत् मन्त्रपर्यदेवताभेदात् शब्दान्तरन्यायेन गुणन्यायेन वा सुप्रसिद्ध एव । कौ. २।२।६।१९ पृ. २२७. ● ननु शब्दान्तरवत् संज्ञाया भावनाच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावात् शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगः । सु पृ. ८२०.

● शब्दापचारे न प्रतिनिधिः (शब्दो मन्त्रः) । ६।३।५।१८–१९. मीको. पृ. २१३० ' देवताऽग्निशब्दक्रियाणामपचारेऽपि प्रतिनिधिर्न भाव्यः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● व्याकरणस्मृतेः शब्दापशब्दविभागमात्रविषयत्वम् । वा. २।३।२।३ पृ. ५८६ .

● शब्दाभेदे (वैदिकलौकिकशब्दाभेदे) (अध्यायानध्यायादि) धर्मव्यवस्थावैयर्थ्यापत्तेः तत्साफल्याय शब्दभेदः कल्प्यते । तद्भेदे च औत्सर्गिकः अर्थभेदः ' तथा चोत्पत्तिसंयोगात् ' (२।२।८।२१) इत्यनेन सेत्स्यति । सु. पृ. ३३१.

● शब्दार्थः आकृतिः व्यक्तिर्वा इति संदेहे आकृतिरिति सिद्धान्तः । १।३।९।३०–३५.

● ' शब्दार्थश्च तथा लोके । ' ११।१।४।२३ ॥ लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति । 'काष्ठान्याहर' इत्युक्तः सकृदाहरति, न पुन. पुनः । इति पूर्वपक्षः । भा. ११।१।७।२३. ' लोके कर्मार्थलक्षणम् । ' ११।१।४।२६ ॥ यच्च लोकवत् इति । लोके कर्म अर्थप्रधानम् । कार्यवशात् सकृदपि उक्तः असकृदाहरति, असकृदपि उक्तः सकृदाहरति, नाहरति वा । भा. ११।१।४।२६, ● शब्दार्थः प्रयोगमात्रेणैव भवति । टुप्. १०।११०।३४. ● शब्दार्थः यद्याकृतिर्भवेत् न तत्र द्रव्यावचनः शब्दो भवेत् । ' षट् देया द्वादश देयाः० ' इति । न ह्याकृतिः षडादिभिः संख्याभिर्युज्यते । इति व्यक्तिवादी (पूर्वपक्षे इदम्) । भा. १।३।९।३१. ● ' अविप्लुतश्च शब्दार्थो यो वेदेषूपलभ्यते । तत्सत्यनिर्णयात् तस्माल्लोके भवति निर्णयः ॥' वा. १।३।८।१९ पृ. २१८. ● न आचार्यवचनात् सूत्रकारवचनात् वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययात् अर्थो गम्यते । ... अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः, कर्म वा इत्याचार्या आहुः । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९२३, ● न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत् कारण स्वार्थे एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थं जहत् नैव लक्षयेत् ।

८।२।६।२४, * यश्च प्रतीयते (शब्दात्) स शब्दार्थ । ४।१।२।१३, * य शास्त्रस्थानां (प्रयोगविषय) स शब्दार्थ । के शास्त्रस्था ? शिष्टा । तेषामविच्छिन्ना स्मृति शब्देषु वेदेषु च । १।३।४।९ * यावानेव हि अनन्यलभ्य अर्थ शब्दात् गम्यते स सर्व शब्दार्थ । वा २।१।१।१ पृ ३७८, * लक्षण चैतावत् योऽर्थोऽत्र गम्यते स शब्दार्थ इति । ३।४।४।१३ पृ ९१३ * शब्दार्थस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्या हि विभागोऽय गम्यते । भा ३।२।१।१ पृ ७४७ * शब्दार्थस्य वृद्धव्यवहारगम्यत्वम् । वा २।१।१०।३५, * शब्दार्थयो अनादित्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभाव अविरुद्ध । ३।३।६।१३ * शब्दार्थयो ऐक्य लोकवेदयो । १।३। ९।३०–३५ * शब्दार्थयो नित्ययोरेव नित्य एव सबन्ध शाश्वत प्रतीयते । वा ३।७।१९।४० * शब्दार्थयो यदि सश्लेषलक्षण सबन्धमभिप्रत्योच्यते (तदा) क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् । कार्यकारण–निमित्तनैमित्तिक– आश्रयाश्रयिभावादय तु सबन्धा शब्दस्यानुपपन्ना एवेति । उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्य सबन्ध तमेक न व्यपदिशति भवान् प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च य सज्ञासज्ञिलक्षण इति । (वृत्तिग्रन्थ)। भा १।१।०।७ पृ ४१, * शब्दार्थयो सबन्धोऽपि नित्य । १।१।२।७, * शब्दार्थयो सबन्ध । ननु पुरुषकृतोऽपि शब्दार्थयो सबन्ध कृत्रिम भवति । यथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति । भवति कश्चित् यत्र सबन्धस्य विधायक वाक्य भवति । ३।२।२।४, * शब्दार्थयो सबन्ध । नहि शास्त्रहेतुक शब्दार्थयो सबन्धो भवति, नित्योऽसौ लोकतोऽवगम्यते इत्युक्त 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सबन्ध ' इति । ३।२।२।४, * शब्दार्थयो सबन्ध सज्ञासज्ञिलक्षण । २।१।५।५ पृ ४३ * शब्दार्थाना लोकवेदगतानामनन्यत्वम् । १।३।९।३०–३५ * अनभियोगश्च शब्दार्थेषु अशिष्टाना अभियोगश्चेतरेषाम् । भा १।३।८।१०

* शब्दार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेश प्रमाणम् । भा ८।२।०।२४,

* शब्दार्थावगमे लोक प्रमाणम् । भा ९।३।४।१३

* शब्दार्थावधारणे हि अयमभ्युपाय , यत् प्रसिद्धसामानाधिकरण्य नाम । वा १।४।१।८ पृ. ३२५

* शब्दार्थोपायेषु अभियुक्ताना आर्यावर्तनिवासिना अभिव्याहरता कर्माणि चानुतिष्ठता अन्यवर्ज पदवासिभ्यो म्लेच्छेभ्य समीचीनतर आचारो भवति । भा. २।३।२।३ पृ ५८१

* शब्दार्थज्ञानस्य वृद्धव्यवहारात् औत्पत्तिकत्व मुक्तम् । बृहती पृ २५५ । शब्दात् यदर्थज्ञान तदौत्पत्तिक पुरुषप्रयत्नानपेक्ष असामयिक वृद्धव्यवहारादेव शब्दस्य वाचकशक्तिपरिज्ञानेन समयनिरपेक्षेण तदुत्पद्यते इत्युक्तम् । ऋजु पृ २५५

* अनेकशब्दार्थत्व एकशब्दार्थत्वेन बाध्यते । (अय अप्रामाण्य) । वा ३।३।७।१४ पृ ८६०.

* शब्दार्थपरिच्छेदे लौकिक प्रयोगो हेतु न वैदिक । भा २।१।४।१२

* शब्दार्थसबन्ध न ह्यनित्य । वा, ३।४।४।१३ पृ ९२९ * शब्दार्थसबन्ध नित्य ' औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सबन्ध ' । (सूत्रम् १।१।५।८) । औत्पत्तिक इति नित्य ब्रूम । अनियुक्त शब्दार्थयो भाव सबन्ध नोत्पन्नयो पश्चात् सबन्ध । औत्पत्तिक शब्दस्यार्थेन सबन्ध । भा २।१।५।५ * शब्दार्थ सबन्ध लोकप्रयोगाधीन । पञ्चिका पृ १५६, * शब्दार्थसबन्ध वृद्धव्यवहारगम्य । पृ २८० * 'न हि शब्दार्थसबन्ध प्रसिद्ध शास्त्रहेतुक ।' वा १।२। २।४, * ' नित्या शब्दार्थसबन्धा यथावस्थितगामिन । नाऽऽश्रयत्वमुत्र हेतु स्वच्छन्दपरिकल्पितम् ॥ ' २।३।२।३ पृ ५८२ * शब्दार्थसबन्धस्य लोकव्यवहारगम्यत्वात् । कार्ये चार्थे कमशब्द लौकिका प्रयुञ्जते । बृहती पृ २७

* शब्दार्थसबन्धनित्यत्ववाद । (पूर्वपक्षसूत्र–) भा–– यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हि शब्दस्यार्थेन सबन्ध । कुत ? स्वभावतो हि असबन्धा-

चेतौ शब्दार्थौ । श्रुते हि शब्दमुपलभामहे भूमौ अर्थम् । शब्दोऽयं न तु अर्थः, अर्थोऽयं न शब्दः इति च व्यपदिशन्ति । रूपभेदोऽपि भवति, गौः इतीमं शब्दमुच्चारयन्ति, सास्नादिमन्तमर्थं अवबुध्यन्ते इति । पृथग्भूतयोश्च यः सबन्धः ॥ कृतको दृष्टः, यथा रज्जुघटयोरिति । १।१।५।५ पृ. ४५ पं. १–६.

श्लोवा— 'पुरुषाधीनविज्ञानः (सबन्धः) तेभ्यः प्रागनिरूपितः । यः संज्ञासंज्ञिसंबन्धः स चेष्टश्चेद् ध्रुवं कृतः ॥ ४५ ॥ (सबन्धाक्षेपवादे) भिन्नदेशाद्यधिष्ठानाद् यथा रज्जुघटादिषु । समं नास्त्यनयोः किंचित् तेनासंगतता स्वतः ॥' ४६॥

बृहती— 'यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हि' (भा. पृ. ४५) इति कोऽभिप्रायश्चोदकस्य ? यदि तावत् 'कृतकः भावः, न सामयिकः' इत्यभिप्रायः, ततः सिद्धं साध्यते । पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षता हि शाब्दं प्रमाणं इति भवतोऽभिप्रेता, चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । न पुनः उत्पत्तिमत्ताऽपि नेष्यते । उत्पद्यते एव हि सबन्धः, क्रियागर्भत्वात् तस्य । क्रियायाश्च उत्पत्तिमत्त्वात् तदनुवर्ती सबन्धोऽपि उत्पत्तिमानेव । अथ 'कृतकः रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्यः' इत्यभिप्रायः, तदयुक्तम् । चक्षुरादेः आलोकाभावे कदाचित् कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे च कार्यं कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रयत्नान्तरानपेक्षत्वात् सबन्धस्य तथा शब्दस्यापि सबन्धः स्यात् इति । तस्मात् असमर्थमिव सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति 'कृतकस्तर्हि' इति ।

नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः— नेदमुन्नीतादितुल्यं (द्वितीयादिश्रवणं) उन्नीतस्यापि अनुग्राहकत्वं कार्यसमधिगम्यमेव, अवगतिपूर्वकत्वात् अवगतेश्चक्षुरादीनाम् । [अयमंशो ग्रन्थस्त्रुटितः स व्याख्यानतोऽनुमेयः ।] शब्देन सामयिकत्वं कृतकता चोक्ता । (ऋजु– यस्मात् व्यवहारे अयमस्यार्थं इत्यवगम्य ततः शब्दादर्थं प्रतिपद्यते तस्मात् सबन्धान्तरपूर्विकैव अर्थावगतिः इति सिद्धा सापेक्षता । तदिदं कृतकशब्देन सामयिकत्वं कृतकता चोक्ता । यदा अयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा मया अयं शब्दः प्रयोज्यः इति योऽयं प्रयोगनियमः स समयः । तेन निर्वृत्तः सामयिकः शब्दार्थयोः संबन्धः । तस्मिंश्च पक्षे शब्दप्रयोगात् अर्थप्रतिपादनाभिप्राय प्रतीत्य तत्पुरःसरमर्थज्ञानम्, अस्य शब्दस्य अयमर्थः इति यावत् । पुरुषस्य संकेतः, तेन संबन्ध कृतकोऽभिप्रेतः । तस्मिंस्तु पक्षे शब्दादेवार्थज्ञानम् । पक्षद्वये चास्मिन् पुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात् संबन्धस्य तत्पुरःसरत्वाच्च वेदादर्थावगतेः पौरुषेयत्वमेव वेदानाम् । पुरुषाश्च प्रमाणान्तरेण अर्थमवगम्य अवगमयन्ति इति सापेक्षता । ततश्च अप्रामाण्यं चोदनाया इति स्थितोऽयमाक्षेपः) । बृहती. पृ. १०८–१०९.

(पूर्वोक्त आक्षेपं शब्दार्थनिरूपणग्रन्थेन व्यवहितत्वात् अनुवदति भाष्यकारः–) अथ सबन्धः कः इति । यत् शब्दे विज्ञाते अर्थो विज्ञायते स तु कृतकः इति पूर्वमुपपादितम् । तस्मात् मन्यामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संबन्ध कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता इति । तदिदानीमुच्यते (उत्तरम्–) अपौरुषेयत्वात् संबन्धस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदमवगम्यते अपौरुषेय एव संबन्ध इति ? पुरुषस्य सबन्धुरभावात् । कथं संबन्धा (–धृ) नास्ति ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम् । ननु चिरवृत्तत्वात् प्रत्यक्षस्य अविषयो भवेदिदानीन्तनानाम् । नहि चिरवृत्तः सन् न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपारामादिवत् अस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषवियोगो हि तेषु भवति, देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा । न च शब्दार्थव्यवहारवियोगः पुरुषाणामस्ति । स्यादेतत्, सबन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्तृस्मरणं अनादियमाणा विस्मरेयुरिति । तन्न । यदि हि पुरुषः कृत्वा सबन्ध व्यवहारयेत्, व्यवहारकाले अवश्य स्मर्तव्यो भवति । सप्रतिपत्तौ हि कर्तृव्यवहर्त्रोः अर्थः सिध्यति, न विप्रतिपत्तौ । नहि वृद्धिशब्देन अपाणिनेर्व्यवहारतः आदैचः प्रतीयेरन्, पाणिनिकृतिं अननुमन्यमानस्य वा । तथा मकारेण आपिङ्गलस्य न सर्वगुरुः त्रिकः प्रतीयेत, पिङ्गलकृतिं अननुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यवहर्तारौ संप्रतिपद्येते । तेन वेदे व्यवहरद्भिः अवश्य स्मरणीयः सबन्धस्य कर्ता स्यात्, व्यवहारस्य च । नहि विस्मृते 'वृद्धि-

रादैच्' (पा १।१।१) इत्यस्य सूत्रस्य कर्तरि, 'वृद्धिर्यस्याचामादि' (पा १।१।७३) इति किंचित् प्रतीयेत। तस्मात् कारणात् अवगच्छामो न पुरुषः सम्बन्धं व्यवहारार्थं केनचित् वेदाः प्रणीता इति। यद्यपि न विस्मरणमुपपद्येत, तथापि न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि। यथा विद्यमानस्यापि अनुपलम्भनं भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे। तस्मात् अपौरुषेय शब्दस्य अर्थेन सम्बन्ध इति।

ननु अथापरथा सम्बन्धारं प्रतिपद्यमहि। नहि अकृतसम्बन्धात् शब्दात् अर्थं प्रतिपद्यमानान् उपलभामहे। प्रतिपद्येरंश्चेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रतिपद्येरन्। तदनुपलम्भनात् अवश्यं भवितव्यं सम्बन्धा इति चेत्। न। सिद्धवदुपदेशात्। यदि सम्बन्धुरभावात् नियोगतो नाथा उपलभ्येरन् तत अर्थापत्त्या सम्बन्धारमव गच्छाम। अस्ति तु अन्य प्रकार। वृद्धानां स्वार्थेन व्यवहरमाणानां उपशृण्वन्तो बाला प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते। तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसन्, तदा अन्येभ्यो वृद्धेभ्य, तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादि इत्यव धा भवेत्। अथवा न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्यार्थेन संबन्ध आसीत्, अथ केनचित् सम्बन्धा प्रवर्तिता इति। अत्र वृद्धव्यवहारे सति नार्थादापद्येत संबन्धस्य कर्ता। अपिच व्यवहारवादिनं प्रत्यक्षमुपदिशन्ति, वदन्ति इतरे संबन्धारम्, न च प्रत्यक्षे प्रत्ययिनि कल्पना साध्वी। तस्मात् संबन्धुरभाव।

(सूत्रपदानि योजयति–) अव्यतिरेकश्च। यथा अस्मिन् देशे सास्नादिमति गोशब्द, एवं सर्वेषु दूरीभूतेष्वपि। बहुव सम्बन्धार कथं संभवन्ते? एको न मनुनुपात्। अतो नास्ति संबन्धस्य कर्ता। अपर आह– अव्यतिरेकश्च। न हि संबन्धव्यतिरिक्त कश्चित् कालोऽस्ति, यस्मिन् न कश्चिदपि शब्द केनचिदर्थेन सम्बद्ध आसीत्। कथम्? सम्बन्धिनैव हि नोपपद्यते? अवश्यमनेन संबन्ध कुर्वता केन चित् शब्देन कर्तव्य। येन क्रियेत तस्य केन कृत? अथ अन्येन केनचित् कृत, तस्य कतेति तस्य केनेति नैवावतिष्ठते। तस्मादवश्य अनेन संबन्धं कुर्वता अकृत सम्बन्धा केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्या। अस्ति चेत् व्यवहारसिद्धि, न नियोगत संबन्धा भवितव्य इत्यर्थापत्तिरपि नास्ति। स्यादेतत्, अप्रसिद्धसम्बन्धा बाला कथं वृद्धेभ्य प्रतिपद्यन्ते इति। नास्ति दृष्टेऽनुपपन्न नाम। दृष्टा बाला वृद्धेभ्य प्रतिपद्यमाना। न च प्रतिपन्ना सम्बन्धा सम्बन्धस्य कर्तुं। तस्मादैपम्यम्।

अर्थेऽनुपलब्धे। अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थे अनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यं च। विशेषान् प्रतिपत्तुं हि संज्ञा क्रियन्ते विशेषाश्चोदिश्य। तद् विशेषेषु अज्ञायमानेषु उभयमपि अनवक्लृप्तम्। तस्मात् अपौरुषेय शब्दस्य अर्थेन संबन्ध। अतश्च तत् प्रमाणं अनपेक्षत्वात्। न चैव सति पुरुषान्तर प्रत्ययान्तर चापेक्ष्यते। तस्मात् चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षण। बादरायणग्रहणमुक्तम्। भा १।१।५।५ पृ ५२–५८

बृहती— 'अथ संबन्ध क? यत् शब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते' इति क पुनरय सम्बन्ध पृष्टश्च उपन्यस्तश्च? पूर्वोक्त एवेति वदाम। ननु चासौ सज्ञासंज्ञिलक्षण सम्बन्ध, तस्मादन्य एवाय सम्बन्ध इति मन्यते। तदयुक्तम्। तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षण सम्बन्ध इति स एवाय ज्ञाप्यज्ञापकलक्षण सम्बन्ध उक्त।

ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षण संबन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य इति षष्ठ्यभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति। नैवम्। तदेवेद प्रत्याय्यप्रत्यायकत्व संज्ञासंज्ञिलक्षण इति षष्ठ्या प्रतिपादितम्। कुत एतत्? ननु व्यतिरेक षष्ठी प्रतिपादयति। अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेक। प्रत्याय्यप्रत्यायकत्व संज्ञासंज्ञिलक्षणसंबन्धस्य अभिधाने निमित्तम्। अन्यथा प्रत्याय्यप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थक। नैक न व्यपदिशन्ति भवान् ॥ संज्ञासंज्ञिलक्षण सम्बन्ध इति वक्तव्यम्। 'अत एव कृतक इति पूर्वमुक्तादिति' इत्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यायमुपन्यास इति मन्यते।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? इदमत्र कारणम्, विवर्ताक्षेपे हि (विवर्तवादिभि वैयाकरणे कृते आक्षेपे) पुरुषसिद्धयोः अनपेक्षत्वं न शक्यते वक्तुं इति मन्यमानस्य प्रश्नः। शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्य अनादितया अनपेक्षता वक्तुं इति तस्यैवोपन्यासः। स कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैवाभिप्रायेणोक्तम्। 'तस्मान्मन्यामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीताः' इति सापेक्षत्वं उपसंहृतम् (विवर्तवादिना)। तदिदानीमुच्यते, 'अपौरुषेयत्वात् संबन्धस्य सिद्धं' इति वृद्धव्यवहारस्य अनादितोपन्यासः।

किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम्? कथमिति पृष्टे, पुरुषस्य संबन्धुरभावात् इत्युत्तरमयुक्तम्। अनादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुच्यते। कथं पुनरिदं प्रतिपक्षतया आशङ्क्यते? आशङ्क्यते। अनादिना अपि वृद्धव्यवहारेण शब्दार्थावगमसिद्धौ यत्र कर्ता उपलभ्यते तत्र आदिमत्त्वमेव बलात् प्राप्नोति 'वृद्धिरादैच्' इतिवत्। (ऋजु- यद्यपि वृद्धव्यवहारानादितयाऽपि शब्दात् अर्थावगम उपपद्यते, तथापि साक्षात् संकेतकारणदर्शने न शक्यते अनादिता वक्तुं इति भवति संबन्धृपुरुषोपलम्भने प्रतिपक्षभूतम्) तस्मात् कर्तुरुपलम्भो निराकरणीयः।

'कथं पुनः संबन्धा नास्ति' इत्यस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुपपद्यते 'प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात् तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषां' इति? कथं नोपपद्यते? अनुमानादेरपि प्रमाणस्याभ्युपगमात्। (ऋजु- तेन प्रत्यक्षमात्रनिराकरणं न संबन्धुर्नास्तितामावहति)। तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं (शब्दस्य) सापेक्षत्वप्रसङ्गात्। क्रियादिषु चानुमेयव्याप्तेः। सापेक्षत्वे च शब्दस्य औत्पत्तिकसूत्रपाठोऽनर्थक एव। तदिदमापतितं 'घोटारूढस्य विस्मृतो घोटः' इति। (ऋजु- यत् लोके दृष्टमनःकथासु श्रूयते- घोटारूढस्य मनसो विस्मृतो घोट इति। विस्मृतः चित्तादपक्रान्तः। स्मरतेः कर्मकर्तृविषयस्य इदं रूपम्)। अभिप्रायानभिज्ञस्यैव पर्यनुयोगः। केवलानुमानागमप्रमेयता तावन्न संभवति अनादौ वृद्धव्यवहारे पर्यायिणि। (ऋजु- तौ तावदनुमानागमौ केवलप्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षौ। तद्गम्यता तावत् संबन्धुर्न भवति। यस्मात् कार्यतः कारणानुमानं केवलानुमानम्। शब्दाच्च अर्थप्रतीतिः कार्यभूता। सा च नैकान्तेन संबन्धान्तरमेव अनुमापयितुमलम्, वृद्धव्यवहारानादितयाऽपि उपपत्तेः। तथा आगमोऽपि स्वतन्त्रत्वात् न संबन्धृसत्त्वे प्रमाणम्, कार्यैकविषयत्वात्। यदि परं प्रत्यक्षानुमानपूर्वको वक्तव्यः, तत्रानुमानपूर्वकोऽपि अनादिवृद्धव्यवहारप्रतिपक्षसंभवेन केवलानुमानाभावात् प्रत्यक्षानपेक्षो न संभवति इति)। तस्मात् प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं चागमानुमानं निरसनीयमिति। तस्मादुपपन्नमुत्तरम्। बहुवचनमिदानीं किमर्थं 'तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषां' इति। इतरयोरिति वक्तव्यम्। (उत्तरम्-) द्वयोराशङ्कनीयतया उपन्यासात्। असंभवस्तु सर्वेषामेव इत्युपपन्नं बहुवचनम्।

ननु चिरवृत्तत्वादिति असिद्धतामाह। कथमसिद्धता? पूर्वकाला प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः। न हि चिरवृत्तः सन् न स्मर्येत इति पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमत्र संभवतीत्यभिप्रायः। यदि स्यात् पाणिनिवत् स्मर्येत। न च हिमवदादिकूपारामादिवत् अस्मरणं भवितुमर्हति। तत्रास्मरणे हेतुरुपपद्यते पुरुषवियोगादिः। 'न च पुरुषवियोगः शब्दानामस्ति' इति किमभिप्रेतम्? कृतकपक्षे हि तत्प्रामाण्यात् प्रामाण्यं स्यात्, न निष्प्रयोजनतया विच्छेदः स्मरणस्योपपद्यते इत्यभिप्रायः। (ऋजु- यदि संबन्धा पुरुषः प्रत्यक्षमधिगम्यः स्यात् तदा तत्संकेतप्रतिपत्त्यर्थः प्रतिपत्तव्यः। नहि संकेतविप्रतिपत्तौ व्यवहारः स्यात् आर्यद्रमिलयोरिव कलिङ्गादे। तेन संकेतप्रतिपत्त्यर्थं पुरुषः स्मर्तव्यः स्यात्)। तच्च पाणिनिप्रत्युपन्यासेन प्रकटितम्।

'यद्यपि न ... प्रतिपद्यामहे' (भाष्यं) इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम्? यदि तावत् साध्यविषयम्, तदेदमेव प्रमाणं यदुत विस्मरणोपपत्तिः। उक्तं च (स्मृत्यधिकरणे) 'विस्मरणमुपपद्यते' इति। तथा न (च) प्रमाणमन्तरेण संबन्धारं प्रतिपद्येमहि इति अहेतुः।

यदप्युच्यते– ‘ यथा विद्यमानस्यापि अनुपलम्भन भवति इति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाण प्रति पद्यामहे ’ इति, तदप्ययुक्तम् । यदि विद्यमानस्यैव अनुपलब्धि , कथ वा शक्यते वक्तु शशविषाण नास्तीति ।

अथायमभिप्राय । यद्यपि अन्यत्र विस्मरणोप पत्तिर्दृष्टा, नैतावता अन्यत्रापि विस्मरणोपपत्ति शक्यते वक्तु ’ इति अस्मदभिप्रायोऽयम् । यद्ध अन्यत्र दृष्ट अन्यत्र भवतीत्युच्यते । अदृष्टमेव हि सामान्यतो दृष्टस्य विषय ।

अत्राभिधीयते । नैवेय प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृति अनुपलब्धिर्वा । किंतु उपलब्धस्याथस्य कारणदोष निराकरणाय इदमुपन्यस्यते । इह पुनर्भवता अनुपलब्धा यैव इदमुपन्यस्त इति असम्बद्धमित्युक्तम् । (ऋजु–– अनुपलब्धानथ सर्वैं प्रमाणैरपि अनुपलब्धानर्थ सत्र बु इद विस्मरण उपन्यस्त इति असम्बद्ध कारणदोषनिराकरणे नापि न सबध्यते इत्युक्तम्) । यथा घटादेरुपलब्धस्य अनुपलब्धिरस्ति इति नैतावता शशविषाणस्य अस्तित्व शक्यते वक्तुम् । उपलब्धिविषयस्यानुपलब्धि कारणा न्तरमपेक्षते । अनुपलब्धे पुन अनुपलब्धत्वादनुपलब्धि (न तत्र कारणान्तरकल्पना) । तस्मात् सूक्तमिदम् ।

‘ ननु अथापत्ता ’ इति किमिय प्रमाणसंज्ञा उपन्यस्ता ? (एकदेशी आह–) अ मित्युच्यते । (सिद्धान्ती दूषयति–) किं पुनरत्र नोपपद्यते इति अनया (बुद्ध्या) परिगृह्यते ? (एकदेशी आह–) ननु च सबन्धस्य कर्ता । (सिद्धान्ती–) कथ पुनरसौ नोपपद्यते (इत्येव परिपृच्छ्यते । एकदेशी–) प्रथमश्रवणे अर्थानवगमे । (सिद्धान्ती–) यदि प्रथमश्रवणे अर्थ न प्रतिपद्यते किमायात सबन्धस्य कर्तु ? (न तस्यानुपपत्ति काचित् अस्ति ।) (एकदेशी–) एव तर्हि (प्रसिद्धार्थापत्त्युदाहरणेऽपि) यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते, किमायात बहिर्भावस्य ? (तत्रापि गम्यस्य बहिर्भावस्य अनुपपद्यमानता नास्ति) । (सिद्धान्ती–) न ब्रूमो बहिर्भावो नोपपद्यते इति । किं तर्हि ? विद्यमानता नोपपद्यते इत्युक्तम् (अर्थापत्ति लक्षणे) । नैवेय बहिरस्तीति सवित् (तस्मात् तत्र अनुपपद्यमानमेव प्रतीयते) । इह पुन प्रथमश्रवणे अर्थानवगते सबन्धस्य कर्ता क सबन्धो दृष्ट (इति नानुपपत्ति आयाति) ।

अथेद मनसि वर्तते, न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते, प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणात् । तस्मात् शब्दादन्यत् कारणान्तर मृग्यमिति । (दूषयति–) कार्यतस्तर्हि कारणानुमानमुक्तम् । (एकदेशी–) कथ तर्हि अर्था पत्तेति (भाष्य ब्रूयते ?) । (सिद्धान्ती–) अर्थात् अनुमानात् आपत्तिरित्यर्थ । कस्मात् ? अर्थात् कार्यात् (अर्थावगतिलक्षणात्) इत्युक्तम् (सबन्धाक्षेपे) ।

ननु च अनुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणाद प्रतीते अनैकान्त्यात् । वेदवाक्यादेव प्रथमश्रुतादर्थान गते । (एकदेशी–) ननु पदगतेय चिन्ता (तेन पदा भिप्रायेण इदमुच्यते ‘ प्रथमश्रवणे अर्थानवगमादिति । न च किंचन पद प्रथमश्रवणे अर्थमवगमयति, इति नास्ति भागासिद्धता) । (सिद्धान्ती–) किमिद पद नाम ? (यद्विषया चिन्ता भवता क्रियते) (एकदेशी–) प्रसिद्धा गवादय ‘ देवदत्त गामभ्याज ’ इत्येवमादिषु वाक्येषु । (सिद्धान्ती–) किं कार्यान्तरतया प्रसिद्धा , उत वाक्यार्थावगतिरेव कार्यम् ? (न पदाना वाक्यार्था वगतेरन्यत् कार्यमस्ति । यावत् सा वाक्यार्थावगति , सा प्रथमश्रवणेऽपि भवति । वाक्याद्धि सा भवति । नैकस्मात् पदात् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापेक्षा) । (एकदेशी–) यद्ध कार्यान्तरतया प्रसिद्धा (आवापो द्वाराभ्या हि पदाना पदार्थमात्रावगम एव कार्यतया अवसित) । (पृच्छति–) कस्मिन् (प्रसिद्धा) ? (एकदेशी–) व्यवहारे, येन वृद्धा व्यवहरन्ति (व्यव ह्रियते अनेनेति व्युत्पत्त्या वाक्यमेव व्यवहार) । येन वृद्धा व्यवहरन्ति ? (उत्तर–) देवदत्त गामभ्याज शुक्ला इत्येवमादिना । (सिद्धान्ती–) एव तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहार । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थे कार्यान्तरतया शक्यते वक्तुम् । (एकदेशी प्रश्नविशेषमाह–) कथ तर्हि ‘अथ गौ इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ ’, ‘सास्ना- दिविशिष्टा आकृति ’ इति चोत्तर असति कार्या

न्यते । (सिद्धान्ती–) कथं वा वृद्धव्यवहारेण अस्य (संबन्धस्य) औत्पत्तिकत्वाभिधानम् ? (यथा अयं ग्रन्थः मन्यते न घटते इति मन्यसे, तथा त्वन्मतेऽपि वृद्धव्यवहारेण अस्य संबन्धस्य औत्पत्तिकत्वाभिधानं न घटते । वृद्धव्यवहारे हि निरूप्यमाणे वाक्यार्थावगतिरेव कार्यतयाऽवभाति, न पदार्थावगतिः) । तस्मात् प्रतिज्ञासाधनयोः यथैकवाक्यता भवति तथा अयं ग्रन्थो वर्णनीयः । स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्यकारेण वर्ण्यते इत्युपरम्यते । कस्तर्हि अनैकान्तिकपरिहारः ? निमित्ताभिप्रायेणोच्यते । अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुताच्च प्रतिपद्यते । तस्मात् शब्दात् निमित्तान्तरमस्तीत्यभिप्रायः । (ऋजु– निमित्तं वाक्यार्थप्रतिपादने पदार्थात्मकमभिप्रेत्य उच्यते– प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति । प्रथमश्रुतं पदं निमित्तभूतं पदार्थं न प्रतिपादयति । अप्रतिपन्ननिमित्तश्च प्रथमश्रुतात् पदात् वाक्यार्थमपि न प्रतिपद्यते इति सिद्धं वेदेऽपि प्रथमश्रुतस्य अप्रतिपादकत्वम्) । कः पुनः वाचकनिमित्तयोर्भेदः ? इदमर्थमेव हि तद्भूताधिकरणं आरभ्यते इत्यलमतिप्रसङ्गेन । (ऋजु– निमित्तपक्षे पदानि स्वार्थेष्वपि तेषु व्याप्रियमाणानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिं उपजनयन्ति, न पुनः प्रत्यस्तमितपदविभागं अनवयवमेव वाक्यार्थं वदन्तीति । एवं च कथ्यमाने कथित एव वाचकनिमित्तयोर्भेदः) ।

'न सिद्धवदुपदेशात्' (भाष्यं पृ. ५५–५६) इति । (ऋजु– औत्पत्तिकसूत्रस्थं 'उपदेशः' इति प्रथमान्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणमय्य सिद्धवत् इति चाभ्याहृत्य भाष्यकारेण इदमुक्तम् । अस्यार्थः– सिद्धवदिदं संबन्धस्य अपौरुषेयत्वं सिद्धमित्यर्थः । उपदेशात् वृद्धोपदेशात् । तेन संबन्धकल्पनानुपपत्तिः) । किमिदं सिद्धवदुपदेशादिति ? इदमिदम् । नात्र कर्ता शक्यते कल्पयितुं वृद्धव्यवहारस्यानादित्वात् । अतः औत्पत्तिकः संबन्ध इति सिद्धम् । पृ. १३१–१४३. [पृ. १५३] "किमिदं अन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम् ? शब्दादेवार्थावगतिरिति प्रक्रान्तम्, वृद्धव्यवहारादित्युपसंहृतम् । यदिदं अन्यथाहितं अन्यथैव निरवितम् । वृद्धव्यवहारात् अर्थे अवगम्यमाने नैव शब्दादवगतोऽर्थो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव । हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा एव, नार्थेन संबद्धा इति । व्युत्पत्तिरेव हि अर्थावबोधकारणं न हस्तसंज्ञादयः । व्युत्पत्त्युपायौ हि ते । तस्मादुपाधिः शब्दो नार्थावगतेः कारणम् । कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघातवत् । अत एव च शब्दस्वभावज्ञैः (वैयाकरणैः) उक्तं 'विवर्त एव च भेदवादिभिः आश्रयणीयः' इति ।" अत्राभिधीयते । किमनेन विवर्तपक्षपातेन, अयुक्तोऽयम्, एकस्यानुपलब्धेः (शब्दार्थयोः एकस्यस्यानुपलब्धेः) । यद्येवम्, अयुक्तं तर्हि वेदस्य प्रामाण्यम् । अत्रोच्यते । वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्या अवगम्यमानेऽर्थे शब्दादन्यत् कारणं किं वा मन्यते भवान् ? ननु च व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे । नैवम् । शब्दस्य अर्थसंबन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेः शब्दार्थावगतिः । व्युत्पत्तिरेव हि आदिमती, न पुनः शब्दार्थयोः संबन्धः, तस्य विषयत्वात् । तस्मात् 'न सिद्धवदुपदेशात्' इति सम्यगभिहितम् ।

ननु कार्येऽपि संबन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिः बालानां अनुगुणैव । कथमियं प्रतिपक्षतया शङ्क्यते ? सत्यम्, प्रमाणान्तरपरिज्ञेये हि कार्यत्वे व्युत्पत्तिः व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिव, न विरोधः, अत्र च कृतकः कस्य पुनर्निरवधि कल्पनाम् । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् । (ऋजु– यत्र प्रमाणान्तरेण कार्य एव संबन्धोऽवगतः तत्र भवतु कार्यता । यत्र पुनः प्रमाणान्तरं कार्यत्वे नास्ति, तत्र कार्यत्वं कल्पयितव्यम् । तत्र अर्थप्रतीतिलक्षणात् कार्यात् । तच्चेत् कार्यं वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तेरेव प्रत्यक्षभूतायाः उपपन्नम्, तर्हि न शक्यते कार्यत्वानुमानम् । नहि प्रत्यक्षदृष्टे कारणान्तरे सति सर्वत्र तदेव कारणमनुमातुं शक्यते । तेन अर्थप्रतिपत्तिकार्यबलेन तावन्न शक्यते संबन्धस्य अपौरुषेयता वक्तुम् । यत्र पुनः साक्षादेव दृश्यते, तत्र तथैवाङ्गीक्रियते । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम्) ।

किञ्च कार्ये हि संबन्धे कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु संबन्धकरणे न किंचित् प्रयोजनमस्तीति । संव्यवहारार्थं हि संबन्धकरणम् । न दुर्गमस्थैर्व्यवहारोपरचिः । (ऋजु– यदि

एक एव पुरुषः शब्दानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा वेदान् प्रणयेत्, तदा तेन वेदव्यवहारश्छिन्नेत शक्येत. कार्ये, न दुर्गमदेशव्यवस्थितेषु म्लेच्छादिषु, तेषां वेदव्यवहाराभावात्। दृश्यते च म्लेच्छादिदेशेष्वपि सास्नादिमति गोशब्दप्रयोगः। न चेदमुपपन्नं वेदकारान्य एव सम्बन्धकारः इति। सम्बन्धकरणस्य निष्प्रयोजनत्वात्। व्यवहर्तुं हि पाणिनिपिङ्गलादयः सङ्केतं कुर्वन्ति। तस्मान्न कश्चिद्दोषः। अनेन 'अव्यतिरेकश्च' इत्यस्य प्रथमा व्याख्या दर्शिता। [भाष्ये पृ ८६ प १० आरभ्य] द्वितीया वर्णयति–)। किंच कार्ये सम्बन्धे सर्वथैवशब्दादृते नोपपद्यते। यदि कार्योऽर्थे सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतः कार्येण।(ऋजु– 'अनेन शब्देन अयमर्थोऽस्य प्रतिपादयितव्य' इतीत्थं सम्बन्धः कर्तव्यः। न च तत् शक्यते कर्तुम्। यदि वृद्धव्यवहारे एव व्युत्पन्ना नैव चन शब्दाः व्युत्पाद्याना अङ्गीक्रियन्ते, ते हि पूर्वशब्देन व्युत्पन्नाना सम्बन्धकरणवाक्यार्थमपि बोद्धुमलम्। यदि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा केचन व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते तदा किमपर संबन्धकरणेन? वृद्धव्यवहार एव व्युत्पत्त्युपायोऽस्तु)।

ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यनामपेक्षते एव। कथम्? अयमस्य वाचक इत्येवं अविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थावगतिरुपपद्यते। नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। व्यवहारमानादेव हि बालानामवगतिः दृष्टा। तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टे (शब्दार्थावगतिकारणे) एव उपपद्यमानेऽर्थे न कर्तृकल्पना उपपद्यते।

(अर्थेऽनुपलब्धे इत्यस्यार्थं व्याचष्टे–) इदमपरव्यवहारानौपयिकम्। कृते हि सम्बन्धे अदृश्यमानस्याप्यस्य देवदत्तादेः संबन्धकरणम्। अशक्यमेव तत्कर्तुमिति (भाष्ये)। तस्मात् औत्पत्तिकत्वात् सिद्धमनपेक्षत्वम्। पृ १०३–१५६.

• शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसिद्ध्यर्थं नियमेन ...प्रवृत्तिनिमित्तस्य अपेक्षा। मु पृ ...३

• शब्दार्थसम्बन्धवादः। भाष्यम्— ...देवेन। ... सम्बन्ध, ... पौरुषेयता अपौरुषेयता वेति। कथम्? ...संबन्धः, पुरुषोदकमन्त्रोच्चारणे मुखस्य पानपूरणे स्याताम्, यदि संश्लेषलक्षण सम्बन्धमभिप्रेत्य उच्यते। कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावादयस्तु सम्बन्धा शब्दस्य अनुपपन्ना एवेति। उच्यते। यो ह्यत्र व्यपदेश्यः सम्बन्धः तमेक न व्यपदिशति भवान् प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च य सम्बन्धः ...लक्षण इति।

आह, यदि प्रत्यायक शब्दः, प्रथमश्रुत किं न प्रत्याययति? उच्यते सर्वत्र नो दर्शन (लोकव्यवहार) प्रमाणम्। प्रत्यायक इति हि प्रत्यय दृष्ट्वा अवगच्छाम, न प्रथमश्रुत इति। प्रथमश्रवणे प्रत्ययमदृष्ट्वा यावत्कृत्व श्रुतेन इत्यस्य अयं शब्दी इत्यवधारित भवति तावत्कृत्व श्रुतात् अर्थावगम इति। यथा चक्षुः द्रष्टृ न ग्राहेण प्रकाशेन विना प्रकाशयति इति अदृष्ट न भवति। (शक्तिज्ञानस्य सहकारित्वमावश्यकमिति)। १।१।५।२ पृ ४३–४४

श्लो॰वा॰– "अभिधानक्रियाया हि कर्मत्व वाच्यसंश्रितम्। १२॥ शब्दाना करणत्वं वा कर्तृत्व वा निरूपितम्।' वाच्यत्व वाचकत्व च दर्शयति– अभिधानेति। अर्थप्रतिपत्तिफल शब्दव्यापार अभिधानक्रिया, तच्च शब्दज्ञानमेव। प्रतिपत्त्याख्यक्रियाफलभागितया यत् अर्थस्य कर्मत्व तत् वाच्यत्वम्, शब्दस्य च विवक्षावशेन यत् कर्तृत्व करणत्व वा तत् वाचकत्वम्।

'प्रतिपत्त्यानुपादानात् साहित्ये च विवक्षिते। १३॥ नियम्यते यदेकस्याः (क्रियाया), सम्बन्ध सोऽर्थशब्दयो।' उद्देश्या अर्योऽयमनपेक्ष्य क्रिया वशीकुर्वन्त युक्त यत् न मिथ सम्बध्यते। उपादेयाना तु क्रियया वशीकृत्य सह्यमानाना तद्द्वारेण अस्ति परस्परनियम सम्बन्ध। तथा उद्देश्योपादेययोरपि अस्ति साहित्यम्। उद्देश्य हि क्रियामाकाङ्क्षति, सा च स्वाङ्गभूतमुपादेय गृहीत्वैव स्वप्रधान याति। तदिह अर्थ प्रधानभूत स्वप्रतिपत्तिसिद्धये अभिधाव्यापारमुपादत्ते। स च व्याप्तभूत शब्दम्, इत्यस्ति शब्दार्थयो एकक्रियानियमात् सम्बन्ध।

'उत्त यद्यप्यसम्बन्ध कारकाणा परस्परम्। १४॥ तथापि यत्क्रिया तस्यामुपकार्योपकारिता।

स क्रियासंगतेः पश्चात् संबन्धः कीर्त्यते तयोः । १५ ॥ न चात्राप्यविनाभाव उपयोगीति साधितम् ।' ननु भवतु एकस्यां क्रियायां नियमः, तथापि कारकाणां परस्परासंबद्धानां क्रियैव संबन्धात् कथं शब्दार्थयोः संबन्धः, अत आह– तत्रेति । अर्थस्य व्यवहारोपयोगिनः प्रतिपत्त्याख्यं संस्कारं कुर्वन् शब्दः उपकारको भवति अर्थश्चोपकार्यः इत्यस्ति अभिधानक्रियाद्वारकः शब्दार्थयोः उपकार्योपकारकलक्षणः वाच्यवाचकभावः नियमादिपर्यायः संबन्धः । ननु एवं नियमसम्यस्यात् अनुमानमेव शाब्दं स्यात् अत आह– नचेति । प्रतीत्युत्तरकालोऽयं नियमः न प्रतीत्युपयोगी इत्युक्तमिति ।

'संज्ञेति गमकत्वं चेन्न तदङ्गमियं भवेत् । १६ ॥ गमयन्तीं श्रुतिं दृष्ट्वा कल्प्यते व्यवहारतः । न चैषा गमयत्यर्थं संबन्धेऽनवधारिते ॥ १७ ॥ तस्माद् गमकता पश्चाद् धूमादेरिव जायते । साऽनङ्गं तद्वदेव स्यात्, नेयं धूमादिभिः समा ।' १८ ॥ (इयं, एषा, इयं, इति शब्दैः संज्ञा निर्दिष्टा) चोदयति– संज्ञा इति सपादद्वयेन । गमकत्वमेव हि संज्ञानम्, तच्च अवगत्युत्तरकालभावित्वात् नावगत्यङ्गम् । अतः संबन्धान्तरं वक्तव्यम् । नहि असति संबन्धे संज्ञा संज्ञिनं गमयति । गमकता तु पश्चादुपजायमाना धूमादिलिङ्गस्येव वाचकस्यापि अनङ्गमेवेत्यर्थः । परिहरति– नेयमिति ।

'निरूपितेऽविनाभावे तत्र तत्कारिता ह्यसौ । गमकत्वेन, पूर्वं च तत्र नोत्पद्यते मतिः । १९ ॥ इह वाचकतायाः प्राङ्नाविनाभावितामतिः । यदैव चेह संबन्धं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते । २० ॥ तदैव गमकोऽस्यायमिति, नान्यस्वरूपतः ।' नेयं समा इत्युक्तं वैधर्म्यं दर्शयति– निरूपिते इत्यादिना । धूमादौ देशकालादिद्वारा संबन्धनियमे अवगते तत्संबन्धेनैव गमकता, न तु सैव प्रथमं गृह्यते । शब्दस्य (संज्ञायाः) तु प्रथमं गमकत्वं वृद्धेभ्यो गृह्यते, न संबन्धान्तरम्, तद्ग्रहणादेव च गमकता भवति । न चात्माश्रयता, पूर्वपूर्ववृद्धेषु गमकत्वग्रहणात् उत्तरोत्तरेण गमकतोपपत्तेरिति ।

'कथयन्ति कचित्तावद् बोद्धव्योऽस्मादयं त्विति । २१ ॥ कचिद् वाचक इत्येवं वाच्योऽयमिति चोच्यते । कचिदुच्चरिताच्छब्दाद् दृष्ट्वाऽर्थविषयां क्रियाम् । २२ ॥ केषांचित् तत्र बोद्धृत्वमनुमानात् प्रतीयते । एतेनास्मादतः शब्दादर्थोऽयमवधारितः । २३ ॥ तेन नूनमिमौ सिद्धौ लोके वाचकशक्तिकौ ।' अस्मात् पदात् अयमर्थो बोद्धव्यः इति एका रीतिः । अयं शब्दो वाचकः अयमर्थस्तस्य वाच्यः इति द्वितीया । उच्चरिताच्छब्दात् अर्थविषया ज्ञानक्रिया दृष्ट्वा केषांचिच्छब्दानां तदर्थे बोद्धृत्वं बोधकत्वं अनुमानात् ज्ञायते । अनुमानं च दर्शितं श्लोकेन । शक्तिकः शक्यः वाच्यः इत्यर्थः । एवं वृद्धेभ्यः त्रेधा प्रतिपत्तिर्दर्शिता ।

'इत्थं वाचकता सिद्धा संकीर्णोऽपि ततः परम् । २४ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेऽर्थे नियम्यते ।' २५ ॥ इत्थं शब्दस्य जातिव्यक्तिसंकीर्णा वाचकता सिद्धा । निष्कृष्टे तु अर्थे जातिमात्ररूपे पश्चात् नियम्यते ।

'तस्माद्गमकतैवादावभिधायकता पुनः । ३१ ॥ तन्निमित्तेति संबन्धः संज्ञासंज्ञित्वलक्षणः ।' गमकत्वे गृहीते पश्चात् तन्मात्रेणैव असत्यपि संबन्धान्तरे शब्दादर्थं प्रतिपद्यमानो लिङ्गेन्द्रियविलक्षणं अभिधायकत्वरूपं गमकत्वं संज्ञाऽपरपर्यायं अध्यवस्यति इति संज्ञासंज्ञित्वमेव संबन्धः ।

'संबन्धनियमोऽयं तु योऽविनाभावितोच्यते ।' ३२ ॥ गमकत्वस्यैव संबन्धस्य संकीर्णरूपेण अवगतस्य विषयनियमः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अवगम्यते 'अस्यायं गमकः अस्यायं' इति, अतः स एव संबन्धः ।

'आह यदि प्रत्यायकः शब्दः' इत्यादिभाष्यार्थमाह– (भा. पृ. ४४) 'संबन्धग्रहणात् पूर्वं यस्मान्न गमयत्यतः । गवादेर्नाभिधानत्वमदृष्टपदे यथा ॥' ३३ ॥ परिहारभाष्यार्थमाह–

'यथैव गमक शब्दो व्यवहारात् प्रतीयते । तथैव शक्तिविज्ञान तस्योपायोऽवगम्यते । ३४ ॥ स्वरूपग्रहण चास्य यथा व्याप्रियते फले । तथा सम्बन्धविज्ञान नाशक्तिस्तत्कृता भवेत् । ३५ ॥ यत् साधकतमत्वेन कस्यचित् किंचिदुच्यते । तस्यानुग्राहकापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी । ' ३६ ॥ न केवल शब्दस्य, किंतु अन्यस्यापि करणस्य अनुग्राहकापेक्षा नाशक्तिमापादयति ।

'नहि तत् करण लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ।' ३७ ॥ सम्बन्धज्ञानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अर्थ बोधकत्वे करणत्व न विहन्यते ।

तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्गमापादयति ।

'नहि तत् करण लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता । ३७ ॥ तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्ग प्रसिद्धित । गौरवात् करणत्वेन मत चेत् केन वार्यते । ४२ ॥' संबन्धज्ञानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अर्थ वाचकत्वे करणत्व न विहन्यते । अथ सम्बन्धस्यैव करणत्व मत चेत् न निवारयाम ।

'यथा चक्षु ' इत्यादिभाष्यार्थमाह (भा पृ ४४) 'यथा चक्षुरितीद तु व्यभिचारित्वमुच्यते । देवदत्तेऽपि चान्यस्ता शक्तिमिच्छन्ति युक्तित । ४३ ॥ प्रकाशेऽवस्थिते बाह्ये नान्धे रूप प्रतीयते । फलान्तर्यतश्चापि चक्षु करण मिष्यते । ' ४४ ॥ श्लोवा सम्बन्धाक्षेपवादे

बृहती— ननु सव एवाय तत्र (औत्पत्तिक सूत्रे) अर्थो विवृत , पुनरनूदित । सत्यम् , विशेषा भिधानाय । क पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? 'ननु च सम्बन्ध एव नास्ति' इति पूर्वोक्तमाक्षिप्य पुन समाधि । ननु वाक्यार्थोऽयमाक्षिप्त विद्यमानोपलम्भ नत्वादिति, पदविषय नु औत्पत्तिकत्व मन्यते मीमासक । (उत्तरम्-) किमनया अनुपासितगुरुकथया विकल्पितया ? यस्माद्धि य प्रतीयते स तस्यार्थ । न च केवलात् पदात् वृद्धव्यवहार कस्यचिदर्थस्य आगति दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित् संबन्ध इति दुर्वच वच । (ऋजु- अनेन ग्रन्थेन वाक्यविषय आक्षेप , औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यविषयमेव इति परिहार । यस्मात्र केवल पद क्वचित् अर्थप्रतीतिं जनयति, वृद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात्, अपि तत्वाक्यार्थाभिधानतयैव व्युत्पत्ते । अर्थान्तरापेक्षत्वाच्च अवयस्य, पदान्तरादते तदनवगते । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्ध वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्व न केवलस्य पदस्य) ।

कथ तर्हि प्रसिद्धिरियम् । (पदविषयमौत्पत्तिकत्व मिति) । अनुपासितगुरुत्वादित्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यार्थयो सबन्ध ।

स्यादेतत् इति (भा पृ ४३) । यदि नित्य सबन्ध स्यादित्यर्थ । इद किमिति न स्यात् चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । (ऋजु- स्यादेतत् इति भाष्यस्य यदि नित्य सम्बन्ध स्यात् स्यादेतत् इत्येषोऽर्थ इति । पुनरिदानीं स्यादेतत् इति भाष्य अक्षरतो व्याचष्टे-- इद उपसहारभाष्योक्त ' तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म ' इति इद किमिति न स्यात् । यावता स्यादेतदेव चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतत् इति भाष्योक्तेन पूर्वप्रकृत चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत् प्रत्यवमृश्यते इत्यर्थ) ।

स्यात्वदर्शन सम्बन्ध इति अस्य अभावहेतु क्षुरमोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् सम्बन्धस्य अभ्युपगम दर्शयति सक्षेपतश्च समभिप्रेतेति ।

केनाय अभ्युपगत सम्बन्ध , येन निराकरणीयतया उपन्यस्तो । (स एवाह-) ननु च शब्दस्वातन्त्र्यवादिभि (मीमासकै) शब्दात् अयमर्थोऽवगम्यते इति अयमेव (वाच्यवाचकभाव) अभ्युपगत सम्बन्ध । अनभ्युपगतस्य निराकरण अबन्धपदम् (अपर्यालोचनापूर्वक इत्यर्थ) । (उत्तरम्-) इदमेवात्र निराक्रियते- यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यते इति । कथ पुनः सक्षेपसम्बन्धनिराकरणेन एतन्निराकृत भवति ? भवति । शब्दादर्थज्ञान हि कार्यं कनचित् कारणेन । शब्दादर्थ ज्ञान च न शब्दादेव इति शक्यते वक्तु चक्षुरादीनामिव, प्रथमश्रवणादप्रतीते । (स एवाह-) एव तर्हि धूमा

दीनां धम्यात्तर्थावगतावित्र न स्वरूपमेव कारणम्। किं तर्हि? सहावस्थानादिलक्षणः संबन्धः। स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्राग्अर्थावगमात्। तस्माद् (कारणभूत-)संबन्धान्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराकृता भवति।

यदि एवं (कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य) सर्व एव (संबन्धाः) निराकरणीयाः। किमिदमुच्यते यौनादयो नैव संभवन्ति इति सश्लेषस्यैव सहेतुकं निराकरणम्। अथायमभिप्रायः— यौनादयो नोपलभ्यन्ते तेन तानाशङ्कनीयत्वात् न निराक्रियन्ते इति। सश्लेषो वा किमुपलभ्यते? तथा च 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे' इत्यनुपलब्धिरेव उपन्यस्ता। तस्मान्न विद्मः केन विशेषेण इदं निराकरणीयतया उपन्यस्तमिति।

अथायमभिप्रायः— संश्लिष्टस्यैवार्थस्य गम्यता गमकत्वं चेति (गमकत्वं शब्दस्य, गम्यत्वं चार्थस्य)। तदयुक्तम्। कार्यकारणयोः असंश्लिष्टयोरपि गम्यगमकत्व-दर्शनात्। तस्मान्नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम्। अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि। कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत्, (सर्वत्र संश्लेषो व्यापकः। कार्य-कारणयोरपि समवायिकारणभूततन्तुपटयोः असमवायि-कारणात्मकतन्तुसंयोगपटयोश्च संश्लेषदर्शनात्) नैतद् निमित्ते संभवति। (नैतत् संश्लिष्टत्वं निमित्ते कुविन्दादौ संभवति। न च कुविन्दादयः न कारणम्, तद्भावभावाविशेषात्) गम्यमानमेव गम्यं च (कार्यदर्शनात्)। तस्मादिदं अन्यपदमिव प्रतिभाति। उच्यते। अत्र हि औत्पत्तिकवादिनः केचित् (वैयाकरणाः) स्वमेव रूपं अध्यस्य शब्दः अर्थं प्रत्याययति इति प्रतिपन्नाः। (शब्द एव अर्थरूपेण अध्यस्तः शब्दादवगम्यते इति मन्यन्ते)। युक्तिश्चोक्ता, स्वमेव रूपं शब्दस्य मेयं अर्थपरिणतिः इति। (योऽयमर्थाकारः स शब्दस्यैव रूपम्, तस्मात् शब्दाध्यासरूपः अर्थः)। अतः तन्निरा-साय इदमुक्तम्। तस्मिन् पक्षे संश्लेष एव (तादात्म्य-रूपः) शब्दार्थयोः संबन्धः। सोऽयं कार्यानुपलब्ध्या न घटते इति 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम्' (भा. पृ. ४३।२) इत्युक्तम्। कथं तर्हि 'गौरयं' इति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः? अस्त्ययं निर्देशः। स तु नाध्यासकृतः इति आकृतिग्रन्थे वक्ष्यामः। यौनादयस्तु संबन्धाः शब्दस्य अनुपपन्ना एव इत्यनभ्युपगमं दर्शयति।

'योऽत्र व्यपदेश्यः ... ... संज्ञासंज्ञिलक्षणः संबन्धः' (भा. पृ. ४३।५-६) इत्यनेन औत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्बलयति (सिद्धान्ती)।

'आह यदि......प्रत्याययति' (भा. पृ. ४४।१) स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिः चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे। तस्मात् सापेक्षत्वं शब्दस्य अर्थप्रतिपत्तौ अस्ति इति 'प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति' इत्युक्तम्। 'सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्' इति (भा.)। स्वाभाविकानां स्वभावत एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वं अनपेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते। दृष्टं हि चक्षुरादेः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतौ आलोकसापेक्षत्वम्, दहने च अनपेक्षत्वं अग्न्यादेः। तदिदमुक्तं 'सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्' इति। दृष्टं हि कार्यं पुरुषप्रयत्नानपेक्षं पुरुषानुपलब्धेः। सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्तरे चावगमात्। बृहती., ऋजु. पृ. १०२-१०८.

● शब्दोक्ते अथवि अर्थात् क्रिया (अर्थक्रिया) भवति। भा. १२।१।४।११.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे एवैतत् खनिकुद्दालविभागस्थाना क्रमेणोपलम्भनमुपपद्यते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि। यस्मादुत्पत्तिपक्षे एव संयोगविभागा यावद्वेग शब्दलक्षणं कार्यमारभन्ते, तेन क्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः क्रमेणो-पलभ्यते। (इति नैयायिकाः)। ऋजु. पृ. २१९.

● शब्दोपात्तत्वं अन्विताभिधाने न प्रयोजकं किंतु आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधानानि प्रयोजकानि। सोम. ५।१।१ वर्णके ३.

● शब्दैकगम्यौ धर्माधर्मौ। वि. १०।१।१०.

● शब्दैकसमधिगम्योऽर्थो न न्यायस्य विषयः। सु. पृ. १६४.

● शब्दचोदकात् अर्थचोदको बलवान्। टुप्. ३।३।२।१. मीको. पृ. २७१४ 'चोदकः द्विविधः' इति निर्दो द्रष्टव्यम्।

दीनां अव्याप्यवृत्तितामिव न स्वरूपमेव कारणम्। किं तर्हि ? सद्भावस्थानादिलक्षणः सम्बन्धः। स चाय शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात्। तस्मात् (कारणभूत-)संबन्धान्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराकृता भवति।

यदि एवं (कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य) सर्व एव (सम्बन्धाः) निराकरणीयाः। किमिदमुच्यते चीनादयो नैव सम्भवन्ति इति संश्लेषस्यैव सहेतुकं निराकरणम्। अथायमभिप्रायः— चौनादयो नोपलभ्यन्ते तेन अनाशङ्कनीयत्वात् न निराक्रियन्ते इति। संश्लेषो वा किमुपलभ्यते ? तथा च 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे' इत्यनुपलब्धिरेव उपन्यस्ता। तस्मान्न विद्म केन विशेषेण इह निराकरणीयतया उपन्यस्तमिति।

अथायमभिप्रायः— संश्लिष्टस्यैवार्थस्य गम्यता गमकता चेति (गमकत्वं शब्दस्य, गम्यत्वं चार्थस्य)। तदयुक्तम्। कार्यकारणयो. असंश्लिष्टयोरपि गम्यगमकत्वदर्शनात्। तस्मान्नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम्। अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि। कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत्, (सर्वत्र संश्लेषो व्यापकः। कार्यकारणयोरपि समवायिकारणभूततन्तुपटयोः असमवायिकारणात्मकतन्तुसंयोगपटयोश्च संश्लेषदर्शनात्) नैतत् निमित्ते सम्भवति। (नैतत् संश्लिष्टत्वं निमित्ते कुविन्दादौ संभवति।) न च कुविन्दादयः न कारणम्, तत्कारणभावाविशेषात्) गम्यमानमेव गमयं च (कार्यदर्शनात्)। तस्मादिदं अन्धपदमिव प्रतिभाति। उच्यते। अत्र हि औत्पत्तिकवादिनः केचित् (वैयाकरणाः) स्वमेव रूप अध्यस्य शब्दः अर्थं प्रत्याययति इति प्रतिपन्नाः। (शब्द एव अर्थरूपेण अध्यस्तः शब्दादवगम्यते इति मन्यन्ते)। युक्तिश्चोक्ता, स्वमेव रूप शब्दस्य येय अर्थपरिणति. इति। (योऽयमर्थाकारः स शब्दस्यैव रूपम्, तस्मात् शब्दाध्यासरूपः अर्थः)। अत. तन्निराकरणाय इदमुक्तम्। तस्मिन् पक्षे संश्लेष एव (तादात्म्यरूपः) शब्दार्थयोः सम्बन्धः। सोऽयं कार्यानुपलब्ध्या न घटते इति 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम्' (भा. पृ. ४३।२) इत्युक्तम्। कथं तर्हि 'गौरयं' इति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः ? अस्त्ययं निर्देशः। स तु नाध्यासकृतः इति आकृतिमन्वे वक्ष्यामः। चौनादयस्तु संबन्धाः शब्दस्य अनुपपन्ना एव इत्यनभ्युपगमं दर्शयति।

'योऽत्र व्यपदेश्य' ...... संश्लेषलक्षणः सम्बन्ध.' (भा. पृ. ४३।५-६) इत्यनेन औत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्बलयति (सिद्धान्ती)।

'आह यदि......प्रत्याययति' (भा. पृ. ४४।१) स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिः, चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे। तस्मात् सापेक्षत्व शब्दस्य अर्थप्रतिपत्तौ अस्ति इति 'प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति' इत्युक्तम्। 'सर्वेष नो दर्शनं प्रमाणम्' इति (भा.)। स्वाभाविकाना स्वभावत एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वं अनपेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते। दृष्टं हि चक्षुरादेः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतौ आलोकसापेक्षत्वम्, दहने च अनपेक्षत्वं अग्न्यादेः। तदिदमुक्त 'सर्वेष नो दर्शनं प्रमाणम्' इति। दृष्ट हि कार्यं पुरुषप्रयत्नानपेक्ष पुरुषानुपलब्धेः। सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्तरे चावगमात्। बृहती., ऋजु. पृ. १०१-१०८.

* शब्दोक्ते भवति अर्थात् क्रिया (अर्थक्रिया) भवति। भा. ११।१।४।११.

* शब्दोत्पत्तिपक्षे एवैतत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां क्रमेणोपलम्भनमुपपद्यते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि। यस्मादुत्पत्तिपक्षे एव संयोगविभागा यावदेव शब्दलक्षणं कार्यमारभन्ते, तेन क्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः क्रमेणोपलभ्यते। (इति नैयायिकाः)। ऋजु पृ. २१९.

* शब्दोच्चारत्वं अन्विताभिधाने न प्रयोजकं किंतु आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधानानि प्रयोजकानि। सोम. ५।१।११ वर्णक ३.

* शब्दैकगम्यौ धर्माधर्मौ। सि. १०।२।१०.

* शब्दैकसमधिगम्योऽर्थो न न्यायस्य विषयः। सु. पृ. १६४.

* शब्दचोदकात् अर्थचोदको बलवान्। टुप्. ३।३।१।१. मीको. पृ. १७१४ 'चोदकः द्विविधः' इति हिन्दी द्रष्टव्यम्।

'यथैव गमकः शब्दो व्यवहारात् प्रतीयते । तथैव शक्तिविज्ञानं तस्योपायोऽवगम्यते ॥ ३४ ॥ स्वरूपग्रहणं चास्य यथा व्याप्रियते फले । तथा सम्बन्धविज्ञानं नाशक्तिस्तत्कृता भवेत् ॥ ३५ ॥ यत् साधकतमत्वेन कस्यचित् किंचिदुच्यते । तस्यानुग्राहकापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी ॥' ३६ ॥ न केवलं शब्दस्य, किंतु अन्यस्यापि करणस्य अनुग्राहकापेक्षा नाशक्तिमापादयति ।

'नहि तत् करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥' ३७ ॥ सम्बन्धज्ञानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अर्थबोधकत्वे करणत्वं न विहन्यते ।

तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्गमापादयति ।

'नहि तत् करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ ३७ ॥ तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्गं प्रसिद्धम् । गौरवात् करणत्वेन मतं चेत् केन धार्यते ॥ ४२ ॥' सम्बन्धज्ञानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अर्थबोधकत्वे करणत्वं न विहन्यते । अथ सम्बन्धस्यैव करणत्वं मतं चेत् न निवारयामः ।

'यथा चक्षुः' इत्यादिभाष्यार्थमाह (भा पृ ४८) 'यथा चक्षुरितीदं च व्यभिचारित्वमुच्यते । देवदत्तोऽपि चान्यत्र शक्तिमिच्छन्ति युक्तितः ॥ ४३ ॥ प्रकाशेऽवस्थिते बाह्ये नान्धे रूपं प्रतीयते । फलान्तरार्थतश्चापि चक्षुः करणमिष्यते ॥' ४४ ॥ श्लोवा सम्बन्धाक्षेपवादे

बृहती— ननु अथ प्रभाष तत्र (औत्पत्तिकसूत्रे) अर्थो विवृत, पुनरत्रेदि । सत्यम्, विशेषाभिधानाय । स पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते । 'ननु च संबन्ध एव नास्ति' इति पूर्वं समाक्षिप्य पुनः ... । ननु वाक्यार्थे ... नियमाभावप्रसङ्गादिति पदनित्यत्वमौत्पत्तिकत्वं मन्यते मीमांसका । (उत्तरम्-) किंतु या अनुपासितगुरुकाणाम् ... न च प्रतीयते ... न केवलम् पदम् वृद्धव्यवहारे कस्यचिदर्थस्य अव-

गतिं दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित् सम्बन्ध इति दुर्वचं वच । (ऋजु— अनेन ग्रन्थेन वाक्यविषय आक्षेप, औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यविषयमेव इति परिहार । यस्माच्च केवलं पदं क्वचित् अर्थप्रतीतिं जनयति, वृद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात्, अन्वितस्वार्थाभिधानतयैव व्युत्पत्ते । अर्थान्तरापेक्षत्वाच्च अन्वयस्य, पदान्तराहते तदनवगते । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं न केवलस्य पदस्य)।

कथं तर्हि प्रसिद्धिरियम् । (पदविषयमौत्पत्तिकत्वमिति)। अनुपासितगुरुत्वादित्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यार्थयो सम्बन्ध ।

स्यादेतत् इति (भा पृ ४३)। यदि नित्य सम्बन्ध स्यादिदमथ । इदं किमिति न स्यात् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । (ऋजु स्यादेतत् इति भाष्यस्य यदि नित्य सम्बन्ध स्यात् स्यादेतत् इत्येषोऽर्थः इति । पुनरिदानीं स्यादेतत् इति भाष्यं अक्षरतो व्याचष्टे— इदं उपसंहारभाष्योक्तं 'तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति इदं किमिति न स्यात् । यावता स्यादेतदेव चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतत् इति भाष्योक्तेन पूर्वप्रकृत चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत् प्रत्यवमृश्यते इत्यर्थ)।

स्यात्सदर्थेन सम्बन्ध इति अस्य अभावहेतु क्षुर-मोदकशब्दोच्चारणमन्येन ब्रुवन् सम्बन्धस्य अभ्युपगमं दर्शयति सम्बन्धमभिप्रत्येति ।

कतमोऽयं अभ्युपगत सम्बन्ध, येन निराकरणीयतया उपन्यस्यते । (स प्राह—) ननु न शब्दस्यार्थेन ... वादिभि (मीमांसकैः) शब्दात् अयमर्थोऽवगम्यते इति अयमेव (वाच्यवाचकभाव) अभ्युपगत सम्बन्ध । अनभ्युपगतस्य निराकरणं अभ्यदम् (अपर्यालोचनापूर्वक इत्यर्थ)। (उत्तरम्—) इदमेवात्र निराक्रियते— यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यते इति । कथं पुनः सम्बन्धनिराकरणेन एतन्निराकृतं भवति । भवति । ... तदर्थं ... चक्षुरादीनामिव, प्रथमश्रवणादपि । (स प्राह—) एवं तर्हि पूर्वा

न्यायसमवायिकारणानुगृहीतेभ्य स्वसमवेतः शब्द आरभ्यते । वायोश्च गतिमत्त्वात् तदारब्धः शब्दोऽपि गतिमान् कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रभावमापन्नेन संयुक्तः सन्नुपलभ्यते । वेगाख्यसंस्कारनिबन्धना च वायोर्गतिरिति तदपगमे गतिविच्छेदात् दूरे सन् श्रोत्रसमाप्रत्यासत्तेः शब्दो न श्रूयते । न चैतदुपपद्यते । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् स्पर्शनेन बधिरैरुपलभ्येत । स्पर्शगतम् । अनुद्भूतत्वात् स्पर्शनेनानुपलब्धिरिति । तन्न । प्रत्यक्षोपलम्भव्याहतेः । न हि असौ अभिभूतजस्त्रीभेन नोपलभ्यते । [पृ. १६४] न च वाच्यं न स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो वायुरिति तदनुविधानेन तदुपगते । अथ मतम् । स्पर्शमात्रं स्पर्शनेन्द्रियेणोपलभ्यते न वायुद्रव्यमिति । तन्न । स्पर्शव्यभिचारेऽपि द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानात् । अन्ये त्वाहुः । संयोगाद्विभागाच्च आद्यः शब्दो निष्पद्यते । यथा दारवादिनानुसंयोगानुगृहीताकाशात् दारुसंयोगाद्वाद्यो शब्दः सञ्जायते तथा दारवादिवायुविभागोपकृतात् वाय्वाकाशविभागात् आकाश एव शब्दः । स च शब्दः शब्दान्तरमारभते तदपि शब्दान्तरमिति कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्ने नभसि श्रोत्रभावमापन्ने निष्पन्नः शब्दः श्रूयते इति ।

‘ नानाभावे प्रयत्नस्य नानाभावोपलम्भनात् ।
वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन कार्यता ॥ ’

किञ्च । अभिव्यञ्जकेन प्रयत्नेन शब्दो न प्रतियत्नभेदेनोपलभ्येत । न खलु अभिव्यञ्जकप्रदीपभेदेऽपि नानाभावेन भावानामुपलम्भः । कारकहेतुस्तु कार्यतो हेतुरिति गुणभेदः । अतः शब्दस्य प्रयत्नो जनयितेति निश्चीयते । अथ कारकैरल्पाल्पाग्निपादिभिः कार्यैरल्पाल्पसिद्धिरिति चेत् । वेगवत्त्वेऽपि नाभिव्यञ्जकस्याभिव्यङ्ग्यवैलक्षण्यं न संभवति । शब्दस्तु प्रयत्नस्य मृदुत्वे मन्दत्वे च मृदुर्मन्दश्चोपलभ्यमानस्तत्कार्यतां न जहातीति ।

‘ शब्दे प्रयत्नये स्पष्टे नानाव्यञ्जनकल्पनात् ।
उपलब्धिव्यवस्थानमुपपन्नं भविष्यति ॥ ’

यदि स्थानम्. स्यात् स्वरूपमभिधानमुपदर्शयितुं यदा प्रकारस्य कारके निर्दिष्टे अभिव्यञ्जके च भिन्ने उत्पन्नस्य व्यञ्जकत्वेन वर्णाभिव्यक्तिः । श्रोत्रमेव [पृ. १६५] संस्क्रियते तत्संस्कारकत्वाऽभिव्यञ्जकता । कोष्ठ्यो हि वायुः प्रयत्नवदात्मसंयोगादुत्पद्यते । स नाभिदेशादुत्थितः उरःप्रभृतिषु स्थानेष्वभिघातेन संस्कृतो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानः श्रोत्रमनुप्राप्तः शब्दोपलम्भानुगुणसंस्कारमारभते । तत्संयोग एव श्रोत्रसंस्कारः । वेगक्षयाच्च वायोः कर्मोपरमे श्रोत्रविभागात् संयोगोपरमे शब्दस्यानन्तरमुपलम्भविच्छेदः । प्रयत्नभेदाच्च वायुकर्मभेदादुरःप्रभृतिस्थानसंयोगान्यत्वात् व्यवस्थया शब्दश्रवणम् । शब्दोत्पत्तिपक्षेऽपि उत्पादकभेदमनुगन्तव्य एव । अन्यथा कार्यभेदासंभवात् । यत्तूक्तमिव यथोन्मीलितसंस्कृतं चक्षुः न समानदेशमनुपलभ्यात् व्यवस्थया उपलभ्यतीति । तद्युक्तम् । तेनैकत्वादभिव्यञ्जकस्य । एकमेव ह्युन्मीलनं सर्वोपलम्भानुगुणमेकसंस्कारमारभत इति न तत्र उपलब्धिर्यैरविघ्नताम् । इह त्वेकत्वं संस्काराणामसिद्धम् । ननु अपि यद्ग्राह्यं येनेन्द्रियेण ग्राह्यं तेऽभिव्यञ्जकत्वेनैव प्राप्नोति । ये समानेन्द्रियग्राह्यास्तेषामेवैकाभिव्यञ्जकः । यथाऽऽलोको घटादीनाम् । एतस्मिंश्चाभिव्यञ्जकस्योपलब्धिव्यवस्था नोपपद्यते । अतोऽभिव्यञ्जकत्वपक्षे कारकत्वे व्यवस्थिते भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञेति व्याख्या कल्प्यता । अत्रोच्यते । एकेन्द्रियग्राह्यताऽपि भवेदभिव्यञ्जकभेदोऽपि भवेदिति किमनुपपन्नम् । स्वाभाविकी हि यस्य यत्र पदार्थशक्तिस्तस्य लिङ्गसमासङ्गेन नानादोषोपाधिपरिहारेण स्वाभाविकसंबन्धव्याप्तिनिश्चयः । इह तु न शक्यते निर्णेतुं किमेकेन्द्रियग्राह्याणां घटादीनां तद्रूपादीनां चैकोऽभिव्यञ्जकः उत कश्चिद्यत्नात् तस्यैवाभिव्यक्तिरिति । अतोऽनवधारितसंबन्धव्याप्तिकमेकेन्द्रियग्राह्यत्वं नाभिव्यञ्जकैक्यानुमानसमर्थम् । अतोऽभिव्यञ्जकस्यैक्यं [पृ. १६६] प्रत्यलक्षोपलब्धिव्यवस्थोपपत्तिः । न तु निरवयवत्वस्य एव यत्कार । आनीते च सलिले सर्वशब्दोपलब्धिर्नियता । उच्यते । नाकाशमात्रत्वेन तस्याभिव्यञ्जकत्वम्, वायुना शब्दावगमार्थमनात् । किन्तु अदृष्टेन रूपेण । एतस्मान्नेतृश्रोत्रयत्नादिभेदात् नियतगुणभाजनभावो. वेदविनाशार्थम् । स समुद्रघोषादि वेगविनाशोऽनन्त श्रोत्र हीत्यादि तद्दर्शनेन नियतगुणानां मध्ये ।

ननु चैकत्वात् आकाशस्य तस्य च श्रोत्रत्वात् तत्संस्कारे सर्वपुरुषेन्द्रियसंस्कारात् सर्वेऽपि शब्दं उपलभेरन्। नैष दोषः, धर्माधर्मोपनिबद्धकर्णशष्कुलीभेदात्। शष्कुलीसंस्कारो हि श्रोत्रसंस्कारः भिन्नाश्च प्रतिपुरुषं शष्कुल्य इत्यसंस्कृतशष्कुलीको न शब्दमुपलभते। अनुवात च दूरादेव शब्दमुपलभते। बाह्यवायुनोदनानुगृहीतस्य कोष्ठ्यवायुवेगस्य दूरगमनहेतुत्वात्। शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपक्षे तु नानुवातस्य कश्चिदुपयोगः। 'अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते। नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रस्तैमिरिकैरिव ॥' स्पष्टे तद्ग्रहे नानाभावोपलम्भः शब्दे तावदसिद्ध एव। किन्तु परस्परनिरपेक्षैः अभिव्यञ्जकैः कोष्ठ्यवायुभिर्नानावक्तृसमुत्थैर्नानामूर्तैर्भिन्नं श्रोत्रसंस्कारमारभमाणैर्नानाभूतशब्दबुद्धिं जनयद्भिर्नानेव शब्दो बुध्यते। चन्द्र इव तिमिरविभिन्नाभिर्नेत्रवृत्तिभिः। 'नानादेशोपलम्भे हि सर्वेषां भ्रान्तिसंमतिः। कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य श्रवणं यतः ॥' यदुच्यते कार्यत्वे शब्दस्य कारणदेशभेदान्नानादेशो [पृ. १६७] गगन इति। तदयुक्तम्। यद्यपि कृतकः शब्दस्तथापि संनिकृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपच्छब्दोपलम्भनप्रसङ्गेन प्रतिवातानुवातयोश्चाविशेषाऽऽपत्तेर्नेन्द्रियप्राप्तस्योपलम्भकम्। प्राप्तावपि नेन्द्रियं शब्ददेशमुपसर्पति प्रत्यक्षत्वात् श्रोत्रदेशे कर्णशष्कुल्याः प्रतिवातानुवातयोश्च तुल्योपलम्भाऽऽपत्तेः। शब्दे तु श्रोत्रपथप्राप्ते उपलभ्यमाने देशभेदः प्रतीयते। अतो भ्रान्तिरेषा नानादेशेषु शब्द उपलभ्यत इति।

किंनिबन्धना भ्रान्तिः? अभिव्यञ्जकदेशनिबन्धनेति ब्रूमः। ताल्वादिस्थानाऽऽघातापेक्षो हि कोष्ठ्यो वायुरभिव्यनक्ति। अतो वक्तृदेशोऽपि भवत्यभिव्यञ्जकदेशः। तेन शब्दं शृण्वतस्तदभिव्यञ्जकदेशोऽपि न तदविनाभावोपकल्पितो बुद्धिस्थो भवति। शब्दाभिव्यक्तिविशेषेण च दूरत्वान्तिके तस्य कल्प्येते। प्रत्यक्षोपलभ्यमानवस्तुविषये च शब्दश्रुतिविशेषे दिग्विशेषो नियतमवधारितः। अतो दिग्विशेषकल्पनाऽपि। यस्तु न तथा विवेक्तुं क्षमः तस्याभिव्यञ्जकदेशं प्रति व्यामोहो दृश्यत एव। एवं चेन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वात् श्रोत्रगतशब्दोपलम्भे तद्देशाग्रहणात् तदुच्चारणप्रदेशस्य प्रतीयमानत्वात् अतद्गतत्वात् प्रतिपत्तेश्च तत्तद्देशगतशब्दव्यवहारं प्रवर्तयतीति घटते एवेयं भ्रान्तिः। 'वैलक्षण्यं स्वभावेन वर्णानां न च संमतम्। नादाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां तथात्वभ्रान्तिसंभवात् ॥' स्पष्टे तद्ग्रहे प्रयत्नस्यापि वर्णानां जनको नेति स्थिते तदनन्तरोपलम्भनियमे वायोरभियञ्जकत्वेन निर्णीतेऽभिव्यञ्जकवृद्धिह्रासयोश्चाभिव्यङ्ग्यवृद्धिह्रासहेतुत्वाभावाच्च शब्दो वर्धते [पृ. १६८] ह्रसते वा किन्तु बलवति प्रयत्ने महान् वायुरुदयते तस्य च भूयोऽवयवाः कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेमिभागैर्बहुभिः उरव्यन्ते, ततश्चाभिव्यञ्जकसंयोगबहुत्वाद्युगपदुपलम्भबहुत्वात् तेषां च विच्छेदाग्रहणात् महानिव शब्दो ऽवभाति तरूणामन्तरालाग्रहणादिव महद्वनम्। यदा ते वाय्ववयवाः सहसा विलम्बेन वा संयुज्यन्ते तदोपलम्भो द्रुतो विलम्बितो वा यदा स्वेषामुच्चारणे ताल्वादीनां संवृतत्वं भवति वा तदनुरोधेन वर्णोपलब्धिरपि मात्राकालैव भवतीति ह्रस्ववर्णव्यवहारसिद्धिः। यदा पुनर्विवृतत्वं वा ताल्वादीनामेव संपद्यते तदा वर्णप्रतीतेरपि मात्राकालवृद्ध्या दीर्घादिव्यवहारसिद्धिः। वृद्धव्यवहारे तदनुरोधेनाप्यर्थाभिधानदर्शनात् तथैव प्रतिपादकत्वमप्याश्रीयते। न चैवमभिधानस्यानित्यत्वदोषः, तदुपाधिविशिष्टस्य वाचकस्य नित्यत्वात्। अतो वर्णानुपूर्व्यनित्यत्वे न कश्चिद्दोषः। आनुपूर्वीविशेषभाजां वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात्। न च शब्दस्याभिव्यक्तिरिति कथं तद्ग्रहणसंभवः। उपलब्धे हि घटादिभावे तद्दर्शनेन पूर्वानुभवाहितसंस्कारप्रबोधेन स एवायमिति प्रत्यभिज्ञोदीयते। शब्दे पुनरुच्चरिततिरोहिते पुनरुत्तरकाले कथं प्रत्यभिज्ञोदय इति? तथाऽऽह— 'नावश्यं तद्ग्रहेणैव तत्संस्कारप्रबोधनम्। तेन हेत्वन्तरोद्बुद्धात् संस्कारात् तद्ग्रहोदयः ॥' यदि ह्यत्र नियमस्तदुपलम्भ एव तत्संस्कारोद्बोधहेतुरिति ततो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा। संस्कारास्त्वनियतोद्बोधहेतव इति कारणान्तरवशोद्बुद्धात् संस्कारात् प्रथमसमागमसमये एव शब्दे प्रत्यभिज्ञा भविष्यति। ननु स एवायं गकारः [पृ. १६९]

इति प्रसिद्धस्तद्ग्रहः । न पुनर्भेदाग्रहणमिति । कथमेष निर्णयः ? दृष्टो हि शुक्तिकाया भेदाग्रहणात् तदेवेदं रजतमिति प्रत्यय इति तत्राह– 'यदा भेदे प्रमा नास्ति शुक्तिकारजतादिवत् । तदा प्रतीतिसंसिद्धस्तद्ग्रहः केन वार्यते ॥' स्पष्टे हि शुक्तिकारजतयोर्भेदावसायिनि प्रमाणे सादृश्याद्भेदानवबोधात् अभेदप्रतीतिरिति कल्प्यते । शब्दे तु प्रत्यक्षसिद्धः प्रत्युच्चारणं भेदः कथं न सिद्धः । ननु महत्त्वाल्पत्वाभ्यां विभिन्नौ वर्णौ उपलभ्येते । नैतदेवम् । महत्त्वाल्पत्वे प्रतीयतोऽपि वर्णप्रतीते महत्त्वाल्पत्वे एव भिन्ने भासेते न वर्णौ । न वा अनुमानेनापि भेदोऽवगन्तुं शक्यते इति प्रागेव निवेदितम् । अतो भेदे प्रमाणाभावादभिन्न एवायं भिन्नावभास इति साक्षात्प्रतीतिबलेनैवावस्थापितम् । ननु च तद्ग्रहबलेनैवानुमानं निरस्तम्, निरस्ते चानुमाने तद्ग्रह इतीतरेतराश्रयम् । तत्राह– 'अनुमाननिरासेन तद्ग्रहत्वं न साध्यते । स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद् भ्रान्तिशङ्का निवार्यते ॥' भेदाग्रहनिबन्धनेयं भ्रान्तिरिति शङ्का केवलमनुमाननिरासेनापनीयते प्रतीतिबलसिद्धस्तु तद्ग्रहो न कारणान्तरमपेक्षते इति कथमितरेतराश्रयता । ननु किमिति तद्ग्रहबलात् ज्वालायामपि भेदानुमानं न निराक्रियते इत्यत आह– 'ज्वालाभेदं विना भासो विवर्तिर्नोपपद्यते । भेदाज्ञानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥' भस्मविनी ज्वाला । सर्वेश्वाभयनी स्वावयवसंयोगजाता. [पृ. १७०] तद्विनाशेन विनश्यति । तन्तुपतितन्तुजनितो हि पटः तन्तुविभागे विनाशी दृश्यते । प्रभा च प्रदीपादिवर्तिनी तैजसं रूपम् । न च द्रव्याभिना रूपादयो द्रव्यं निरहस्य वर्तन्ते । तेन तैजसाः परमाणवो नियतमभिभूतत्वात् अनुपलभ्यमाना अपि प्रत्यक्षतो भावत्प्रमात्रितति संनिधीयन्त इत्यङ्गीकरणीयम् । तेषु च देशान्तरमनुमातेषु पुनराश्रयणीयम् । एतेषां संयोगा विपद्यन्ते इति । विघटितेषु तेषु तदारब्धे द्रव्येऽपि नाशमुपेयुषि ज्वाला ज्वालान्तरमन्तरेण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिबन्धना ▯ प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः शुक्तिरजतादिषु द्रष्टव्यानुपपन्ना । 'विना ▯ शब्दभेदेन न किंचिन्नोपपद्यते । उक्तेन नीतिमार्गेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र संमतः ॥' प्रत्युच्चारणं भेदव्यतिरेकेणापि प्रयत्नानन्तरोपलभ्यत्वादिकं तथोपपद्यते तथोक्तमेव इत्यप्रतिपन्ना प्रत्यभिज्ञा । 'सदसत्कारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यता । एतदेव हि नित्यत्वं व्योमादिष्वपि संमतम् ॥' शब्दस्य प्रयत्न एव कारणतया समाश्रितः । स च प्रत्यभिज्ञाबलेन द्वितीयादिदर्शनेष्वभिव्यञ्जकतामापादितः इति प्रथमदर्शनेऽपि असावभिव्यञ्जक एव । अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वान्नित्यः शब्दो गगनादेरिव, नास्याऽनित्यतेति । 'एषा शाब्दिकनायेन शब्दनित्यत्वसाधनी । प्रभाकरगुरोर्दृष्टया न्यायशुद्धिः परीक्षिता ॥' प्र. पञ्जिका, पृ. १६१–१७०.

शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । शब्दाधिकरणम् ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् । १।१।६।६ ॥

भाष्यम्— उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः संबन्ध इति । तदनुपपन्नम्, शब्दस्यानित्यत्वात् । विनष्टः शब्दः, पुनरन्य नियमाणस्यार्थेन अकृतकः संबन्धो नोपपद्यते । न हि प्रथमश्रुतात् शब्दात् कश्चिदर्थं प्रत्येति । कथं पुनरनित्यः शब्दः ? प्रयत्नादुत्तरकाल दृश्यते यतः । अतः प्रयत्नानन्तर्याचेन क्रियत इति गम्यते । ननु अभिव्यज्यात एतम् । नेति ब्रूमः । नहास्य प्राग् अभिव्यञ्जनात् सद्भावे किंचन प्रमाणमस्ति, संश्चाभिव्यज्यते नासन् ।

बृहती— 'उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः संबन्धः इति, तदनुपपन्नम्' इति (भाष्यम्) । केयमनुपपत्तिः ? इयमेव अनुपपत्तिः, अनित्ये शब्दे नित्यः शब्दार्थयोः संबन्धो नोपपद्यते इति । कथं तर्हि समवाये ? (ऋजु– अनित्याया अपि व्यक्तेर्जात्या सह समवायलक्षणः संबन्धः अपौरुषेयः । तथा क्रियायाः कारकैः सह, अवयवैः सह अवयविनाम्, गुणिभिः सह गुणानामिति । अत्रोत्तरम्–) युतसिद्धयोः अनुपपत्तिः । (ऋजु– पृथक् सिद्धयोः संबन्धिनोः संबन्धस्य अपौरुषेयत्वानुपपत्तिः । अयुतसिद्धयश्चैते व्यक्त्यादयः । का पुनः युतसिद्धिः ? पृथगाश्रयाश्रयित्वं पृथग्गतिमत्त्वं च । नापि

हि शब्देष्वाश्रिताः, नाप्यर्थेषु शब्दाः, अतस्ते पृथगाश्रयाश्रिताः पृथग्गुणिनस्तश्च । ननु च भवतु अनित्यः शब्दः तथापि संबन्धस्यापौरुषेयत्वमुपपद्यते, शब्दत्वस्यैव विशेषनिमित्तस्य वाचकत्वं अस्तु, तेन नित्यत्वात् वाचकस्य उपपन्नमेवापौरुषेयत्वम् । तत्राह–) शब्दत्वं च निरस्तं (स्फोटनिराकरणपर्वणि) । ननु च गत्वादि अन्यदनिरस्तमस्ति (तेन गत्वादीन्येव वाचकानि भवन्तु, उपलभ्यानि च गत्वादीनि, अनित्यत्वे गव्यक्तीनां प्रत्युच्चारणं भिन्नानामैक्यप्रतीतेर्गोत्वादिवत्) न तत् (यदिदमुक्तं तत्र । कुत –) गस्य विशेषानुपलब्धेः । (तत्र हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्धि अभेदग्रहणं यथा गवादिषु । यत्र पुनः भेदग्रहो नास्ति, तत्र भेदाग्रहणनिबन्धनः अभेदावभासव्यपदेशः शुक्तिरजतवत् इति न सामान्यकल्पनोपपत्तिः । यदि गस्य विशेषानुपलब्धिः) कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु (भेदप्रतीतिः । यत एव शुकादिभेदेन भेदप्रतीतिः –) अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते । शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषमापादयन्ति । तथा च लौकिकाः ' शुकोऽयं पठति ', ' मनुष्योऽयं पठति ' इति विशेषमभिदधति, न पुनः 'अयं गविशेषम्, अयं गविशेषम्' इति । तस्मान्न नित्यता सिध्यति संबन्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वे यत्न यम् । तदिदमाक्षेपपूर्वकमुच्यते ' कर्मैके तत्र दर्शनात् ' इति ।

ननु नैवं सति कृतकोऽपि संबन्धो नोपपद्यते । (समाधित्सुः पृच्छति–) ततः किम् ? (आक्षेप्ता–) लौकिकव्यवहारोच्छेदः । (समाधाता–) पुनस्ततः किम् ? (आक्षेप्ता–) अनित्यत्वशक्तिर्नोपपद्यते । लौकिकव्यवहारविरोधात् यस्मात् नित्यता प्राप्नोति । (समाधानैकदेशी–) लौकिकव्यवहारविरोधात् अनित्यता मा भूत्, नित्यताऽप्यत्तेः किमायातम् ? (आक्षेप्ता–) इदमायातम्, लौकिकव्यवहारानुपपत्तिरेव । (समाधाता–) भवत्वेवं यदि प्रमाणमिति स्यादेव (भवेत् नित्यः । समयो लोकव्यवहारहेतुर्भवेदर्थः । किंविषयः पुनः समयो व्यवहारहेतुः ? न हि शब्दार्थसंबन्धविषयः, तस्य ग्रहणस्य गमनागमनव्यवहाराद्यनुपपत्तेः । तत्राह–) न हि अविषयः समयस्य अस्ति, सर्वानुपपत्त्यतिहरोऽयं समयः । (अस्यार्थः.– योऽयं प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्णेषु भेदाग्रहनिबन्धनः अभेदभ्रमः, तद्विषयः समयः । न च व्यवहारविसंवादः, अभिप्रायाविसंवादात् । प्रमाणान्तरेण हि अर्थं प्रतीत्य तत्प्रतिपादनाभिप्रायेण पुरुषाः भ्रान्त्याऽव्यवस्थितान् शब्दान् समयकरणकालभाविताभिमानेन प्रयुञ्जते । प्रतिपत्ताऽपि तेनैवाभिमानेन तदभिप्रायान्तर्भावमुखेन अर्थं प्रतिपद्यते, इत्यभिप्रायाव्यभिचारेणार्थसिद्धिः, ततश्च व्यवहार इति । वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकनिबन्धनः इति न समयस्तत्र हेतुः । तदाह–) तस्मात् शब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं सिध्यति । तस्मात् नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य । स चायमारभ्यः । (ननु क्षणिकत्वेऽपि शब्दस्य पुरुषानपेक्षमेव अर्थेषु प्रामाण्यं किमिति न भवति ? यथा अनित्यानामपि चक्षुरादीनां स्वतः प्रामाण्यमित्याह–) वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् संबन्धज्ञानस्य संबन्धज्ञानपूर्वकत्वाच्चार्थावगतेः । न च क्षणिकत्वेऽपि चक्षुरादीनामिव प्रामाण्यसिद्धिः, प्रथमश्रवणानवगमात् ।

' कर्मैके तत्र दर्शनात् ' इति कृतकत्वं शब्दस्योच्यते । किमिदं कृतकत्वम् ? (यदि सर्वशब्दानधिकृत्य कृतकत्वं कृत्रिमत्वमुच्यते, तदा प्रयत्नान्तरदर्शनादिति भागासिद्धो हेतुः, समुद्रघोषादिष्वभावात् । पक्षश्च प्रमाणान्तरविरुद्धः । अथ अभिधानात्मकानेव पक्षीकृत्य प्रयत्नजत्वं साध्यते, तदा अनभिधायकानां कृतकता न साधिता स्यात् इति । उत्तरं–) पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः (कृतकत्वमुच्यते) ।

ननु अप्रयत्नपूर्विकाऽपि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा छन्दःपातादेः (जलशब्दे) । नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । न चेदमभिधानं अप्रयत्नपूर्वकं दृश्यते । अतः विभागस्याप्रयत्नोपलब्धेः तथैवोत्पद्यते इति मन्यामहे । कथं तर्हि मृगोदकादिषु ? (अत्र समाधि –) अन्यतोऽभिव्यक्तेः । शब्दे पुनः प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मात् नियतत्वात् प्रयत्नोऽभिव्यञ्जकः इति शक्यते वक्तुम् । ननु इदमपि प्रयत्नात् (शब्दस्य) पूर्व-

मस्तीति प्रमाणम् । [पृच्छति–] किमिदमस्ति (तत् प्रमाणम्, प्रदर्श्यताम् । तदाह–) समयमिश्र प्रत्यक्ष [प्रमाणम्] । (समर्थयिता आह–) कथमत्र प्रत्यभिज्ञानम् ? (उत्तर–) अन्यत्वानवगमात् (अन्यत्वावगमपूर्वकं हि यत्राभेदज्ञानम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति । अन्यत्वानवगमे तु भेदाग्रहणनिबन्धन एव एकत्वावभ्रमः । आक्षेपकः–) अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनावगतिरस्ति ? (समर्थकः–) किमिति नास्ति (अन्यत्वेनावगतिः) प्रध्वस्तोत्पन्नयोः (प्रध्वस्तस्य उत्पन्नस्य च स्पष्टं अन्यत्वम्) । (आक्षेपकः–) विशेषाग्रहणात् । (अन्यत्वं नावगम्यते इति । समर्थकः–) किं विशेषाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ? (आक्षेपकः–) किं वा मन्यते भवान् ? (एवमेवेत्यर्थः । समर्थकः–) कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । (आक्षेपकः–) स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते, आनुमानिकं च कर्म इत्युक्तम् । (समर्थक.–) का वार्ता ज्वालादिषु ? (ज्वालादीनां तु स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते, भेदश्च नावगम्यते, तेन तत्रापि तर्हि भवतः प्रत्यभिज्ञाऽभिप्रेता ? समर्थक एव आक्षेपकाशयमाविष्कुरुते–) भिद्यते ज्वालादीनां अनुमानविरोध इति चेत् । (दूषयति–) तुल्यमभिधानेऽपि व्यवस्थानादेः । (उपसंहरति–) तस्मात् विशेषाग्रहणेऽपि अन्यता, अन्यत्वे च सिद्धा प्रमाणान्तरेणोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ।

अस्थानात् ॥ ७ ॥

भाष्यम्— नो खल्वपि उच्चरितं मुहूर्तमपि उपलभामहे, अतो विनष्टः (शब्दः) इत्यवगच्छामः । न च सतोपलभ्यते, अनुपलम्भकारणानां व्यवधानादीनामभावेऽपि अनुपलम्भनात् । न चासौ विप्रनष्टवान्, आवारकविगमवात्, कर्णच्छिद्रेऽपि अनुपलम्भनात् ।

बृहती— ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया नैव व्यवहारानुपपत्तिः (घटादीनां कारकाणाम् । ज्ञापकस्यापि—) उत्पन्नस्यापि चक्षुरादेः स्वाभाविकं (पुरुषप्रयत्नानपेक्षं) रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव विहन्यते । (तथा शब्दस्यापि ज्ञापकत्वमस्तु) सत्य (एतद्व्यादिषु) नैतच्छब्दे, अस्थानात् (उत्पत्तिमात्रविनष्टत्वात्) ।

ननु चक्षुषः अस्थानत्वेऽपि रूपग्रहणशक्तिः नैव विहन्यते, तद्वच्छब्देऽपी इति चेत्, (उत्तर–) प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेः (सम्बन्धग्रहणसापेक्षस्य प्रत्यायकत्वम्, न च तत् क्षणिकस्य भवति) तस्मात् अस्थानात् इत्ययं हेतुः औत्पत्तिकत्वनिघाती सम्बन्धस्य । यदि कालान्तरावस्थायिता स्यात्, स्यादपि व्यवहारात् शब्दार्थावगतिः । अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हति इत्युक्तं ‘ अस्थानात् ’ इति ।

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

भाष्यम्— अपि च ‘ शब्दं कुरु ’ ‘ मा शब्दं कार्षीः ’ इति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते । न ते नूनमवगच्छन्ति ‘ स एवायं शब्दः ’ इति ।

बृहती— लौकिकमप्यभिधानं अमुमेव न्यायमनुवर्तते । का अत्र न्यायानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता करोतेः ‘ शब्दं कुरु ’ ‘ शब्दं मा कार्षीः ’ ‘ शब्दकारी अयं माणवकः ’ इति (अभूतप्रादुर्भावनं करोत्यर्थः । स मुख्यो भवत्यनित्यत्वपक्षे) ।

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

भाष्यम्— नानादेशेषु च युगपत् शब्दमुपलभामहे । तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति । अथाति विरोधे नित्यस्य नानेकत्वम् । कार्याणां तु बहूनां नानादेशेषु क्रियमाणानां उपपद्यते अनेकदेशसंबन्धः । तस्मादप्यनित्यः ।

बृहती— केयमनुपपत्तिः (भाष्योक्ता) ? (उत्तर–) इयमनुपपत्तिः, युगपदेकस्य (देवदत्तादेः) अनेकत्रोपलब्धिर्न दृष्टा । ततः किम् ? इद तनो भवति, अन्यत्वम् (एकस्मात् व्यावृत्ता युगपदनेकत्रोपलब्धिः अन्यत्वं साधयति) । ननु च साधितमन्यत्वम् (अतः पुनरुक्तिः) । सत्यं साधितम्, हेत्वन्तरमस्तु प्रदर्श्यते । को लाभः ? न खलु कश्चित् । न चेत् कश्चित्, हेतुप्रदर्शनेन किम् ? सत्यं यथा भवानाह । किंतु अयमेवार्थो राद्धान्तमाधिपति । (अनित्यत्वेऽयमर्थः सिद्धान्तमाधिपतीति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यात्) तस्मात् तद्भ्रमनिषेधार्थोयं

मारभ । नह्यनुपन्यस्तस्य भ्रान्तिता शक्यते वक्तुम् । अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वे अपुनरुक्तोऽयं भवति कस्य चिन्मन्दधियः । सर्वार्थं चेदं शास्त्रं 'मन्दविषयेणापि' इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

'असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं' इति (भाष्यम् । आक्षिपति—) किमिदं असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं इति, 'असति विशेषे नानात्वं नास्ति' इति शक्यते वक्तुं नित्यस्यानित्यस्य वा । नित्यग्रहणं न सिद्ध्यति । यदि अनित्यस्य असत्यपि विशेषे नानात्वं स्यात् युक्तं वक्तुं 'नित्यस्य' इति । तस्मात् वर्णनीयोऽस्य ग्रन्थः । (उत्तर—) वर्ण्यते तर्हि । गवादेरेकस्य अनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः । तस्मात् 'सदन्तरे च यौगपद्यात्' इत्यस्य अनेनान्यथासिद्धिराशङ्किता । तस्येदमुत्तरं 'असति विशेषे' इति । (पुनराक्षिपति—) किं गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि हि एकमविशिष्टम् । नहि अन्यच्छाबलेये, अन्यद्बाहुलेये । (हेतुसमर्थनवादिना हि त्वया एवमुच्यते, यदिदं नित्यत्वेन एकस्यानेकत्र दर्शनम्, तद्विशेषे सति गवादेः, न च शब्दस्य विशेषोऽस्ति, तस्मान्न नित्यत्वेन इदमनेकत्र दर्शनम्, किंतु समस्तमोत्पन्नत्वेनैवेति । एवं च वदतस्तव अयमभिप्रायो लक्ष्यते 'गवादेर्विशेषो विद्यते' इति । स चायमभिप्रायस्ते अनुपपन्नः, गवादेरपि विशेषाभावात्) । अथायमभिप्रायः (ते)— 'असति आश्रयविशेषे' (गोत्वस्यापि विशेषो नास्ति । सति तु आश्रयविशेषे गोत्वस्यापि विशेष इति । अयमपि तव अभिप्रायोऽयुक्त एव । यतः—) तथापि आश्रयस्यैवान्यत्वम्, किं आयातमाश्रयिणः ? (नहि आश्रयभेदेन आश्रयी भिद्यते, अन्यत्वात्तयोः) तस्मात् नित्यस्यापि एकस्य अनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा । अतो (नित्यत्वेनापि एकस्यानेकत्रोपलब्धिसिद्धेः) नान्यत्वे युगपद्दर्शनं हेतुः । अथेदं मतम्, नैव गवादेर्युगपद्दर्शनमनेकत्र, भेदा एव हि तत्र अनेकदेशतया गृह्यन्ते, न गोत्वम्, इति (अनेन समर्थनवादिनोऽभिप्रायान्तरमाशङ्क्य पूर्वपक्षी परिहरति । दूषयति—) कथं तर्हि सर्वेषु 'गौः गौः' इति बुद्धिः ? (समर्थनवादी आह—) अत एव (सर्वत्र गौर्गौरिति बुद्धेरेव) अनेकदेशत्वं गोत्वस्य नास्ति । अन्यथा हि (यदि व्यक्तिर्गोत्वस्य देशत्वेन प्रतीयेत) 'इह गोत्वं, इह गोत्वं' इति (प्रतीतिः) स्यात् । (आक्षिपति—) कथं तर्हि इहप्रत्ययात् समवायः ? ('इहप्रत्ययात् समवायः' इति योऽयं पदार्थविदामुद्गारः स कथम् ? उत्तर—) एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् (एकद्रव्यश्चासौ पदार्थश्चेति । एकद्रव्यपदार्थशब्देन कर्मपदार्थ उच्यते । कर्मपदार्थ एव एकद्रव्यः, एकद्रव्यमाश्रयभूतं तस्य एव, न द्रव्यपदार्थस्य गुणपदार्थस्य वा) तस्मात् (अन्यथासिद्ध्यभावात्) हेतुरन्यत्वे युगपद्दर्शनम् । 'असति विशेषे' इति च युक्तं (भाष्यं अन्यथासिद्धिपरिहारार्थम्) । ननु च अनित्यस्यापि असति विशेषे नैवान्यत्वम् (अतः किमर्थं 'नित्यस्य' इति । उत्तर—) बाढं (असत्यपि विशेषे अनेकत्वमनित्यस्य) अस्ति ज्वालादिषु, कार्यत्वाद्याविरोधः । नित्यस्य तु अकार्यत्वात् अनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः ('सदन्तरे च यौगपद्यात्' इति) ।

प्रकृतिविकृत्योश्च । १० ॥

भाष्यम्— अपि च 'दध्यत्र' इत्यत्र 'इकारः प्रकृतिः, यकारो विकृतिः' इत्युपदिशन्ति । यद् विक्रियते तत् अनित्यम् । इकारसादृश्यं च यकारस्योपलभ्यते । तेनापि तयोः प्रकृतिविकारभावो लक्ष्यते ।

बृहती— प्रकृतिविकारभावं च शब्दस्य शाब्दिकाः स्मरन्ति । न चायं नित्यस्योपपद्यते । तस्मात् स्मृतिरपि (व्याकरणं) पूर्वोक्तहेतुरनुगुणैव । सादृश्यमपि अनुगुणमुपलभामहे इत्युपपन्नं कार्यत्वम् ।

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य । ११ ॥

भाष्यम्— अपि च बहुभिर्नरैरुच्चारयद्भिर्महान् शब्दः श्रूयते । न यद्यभिव्यज्येत, बहुभिरपि नैवोच्चार्यमाणस्यानेकस्य । अतो मन्यामहे, नूनमस्य एकैकेन कश्चिदवयवः क्रियते, यत्प्रचयादयं महाननुलभ्यते ।

बृहती— कारणवृद्ध्यनुगमाच्च कार्यत्वं मन्यामहे ज्वालादीनामिव । तस्मात् अनुपलभ्यमानावयवस्यापि अवयववृद्धिरनुमीयते, ज्वालैवात्र निदर्शनम् ।

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

भाष्यम्— तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं प्रयत्नात् उत्तरकाले दर्शनात् कृतकोऽयमिति । यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्ष्यामः नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रयत्नेनाभिव्यज्यते इति भविष्यति । यदि प्रागुच्चारणात् अनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते । तस्मादुभयोः पक्षयोः सममेतत् ।

बृहती—किमिदं सम दर्शनम् ? इदं तु तत् समं दर्शनम्, कार्ये चाकार्ये च तुल्यो हेतुरिति । कथं तुल्यता ? सान्यासिकतया (सम्यक् न्यस्तं संन्यस्तम्, तत्र भवं सान्यासिकम् । मूलधनमिव हस्ते स्थापितम्) । किमत्र संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्, यदि सम्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय-प्रामाण्यं वक्ष्याम इति (यदि सम्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यता शब्दस्य स्यात्, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनं प्रयत्नस्य अभिव्यञ्जकतया भविष्यति, अथ सम्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय-प्रामाण्यता शब्दस्य न स्यात्, तदा प्रयत्नः शब्दस्य कारक एवेति) । ननूक्तं तत् (सम्प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षम्) । परिहृतं च ज्वालादिष्विव अनुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यते एकता वक्तुमिति । सत्यम् । यदि भेदग्रहण-निबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा उच्येत, तद्ग्रहणनिबन्धना मा इति प्रतिपादयिष्यामः (प्रतिपादयिष्यते) । तस्मात् उपपन्नं 'समं तु तत्र दर्शनम्' इति ।

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

भाष्यम्— यत् अपरं कारणमुक्तमुच्चरितप्रध्वंसि इति । अत्रापि यदि शक्ष्यामो नित्यतामस्य नित्यस्य वक्तुं ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्कदाचिदुपलम्भं कदाचिदनुपलम्भं दृष्ट्वा किंचिदुपलम्भस्य निमित्तं कल्पयिष्यामः । तत्र संयोगविभागसद्भावे सति भवतीति संयोगविभागावेवाभिव्यञ्जकाविति वक्ष्यामः । ननु तयोः संयोगविभागयोः भवते इति चेत् । नैतदेवम् । न नूनमागच्छन्ति संयोगविभागाः । यतः शब्द्यते शब्द इति । न हि ते प्रत्यक्षाः इति । यदि शब्द संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात् य एवायमत्र श्रोत्राकाशः स एव देशान्तरेष्वपीति श्रूयेत. संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ।

यस्य पुनः कुर्वन्ति तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रिताद्वायुन्येव करिष्यन्ति । यथा तन्तवस्तन्तुष्वेव पटम् । तस्य पाटलिपुत्रेऽनुपलम्भो युक्तः, सूक्ष्मत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः । दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः संयोगविभागास्तेन दूरे शब्दोऽपि तेन नोपलभ्यत इति । नैतदेवम् । अप्राप्ताश्चेत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । न च युगपदुपलभेते । तस्मात् नाप्राप्ता उपकुर्वन्ति । न चेदुपकुर्वन्ति तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागाविति । नैतदेवम् । अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्ति । यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः ।

बृहती—'सतः परमदर्शनं विषयानागमात्' इति तद्वत् अनैकान्तिकमदर्शनमपि इत्युक्तम् । ननु एतन्नोपपद्यते (सतः अदर्शनम्) । नित्यस्यादर्शने को हेतुः ? यदि पर विषयानागमः (सोऽपि अनुपपन्नः । समर्थयते—) अस्तु तर्हि । (आक्षिपति—) स एवात्र दुर्भणः । किमिति (दुर्भणः ? हेतुमाह—) नित्यपक्षे हि अभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य । एकश्च अयं शब्दः एकविषयश्च आकाशविषयत्वात् । अतश्च अस्य आकाशमेव (इति) नैव विषयानागतिः ? तस्मात् व्यसम्येऽनुपलब्धिर्व्याख्या । येन चोक्तं न व्याख्येति, तद्ग्रहणे तु सति सर्वैर्वास्य अन्याय्या व्याख्या, अत एवोक्तं 'यदि शक्ष्यामः' इति (भाष्ये) । ननु तद्ग्रहणे अपि नान्य आचार्यादिव्यञ्जना अवमानं लभते । किमिति ? पूर्वपक्षनिषेधात् । किं तत्तत् ? आकाश-

मिन्द्रियम्, तच्चैकम् । तस्मात् संयोगविभागयोरभिव्यञ्जकत्वे सत्यपि सर्वशब्दानां सर्वैश्च उपलब्धि प्राप्नोति (सर्वे हि शब्दाः समानदेशाः, तत्रैकाभिव्यक्तौ सर्वाभिव्यक्तिः स्यात् घटादिवत् । चोदयति–) युक्तं तावत् सर्वैर्ग्रहणम् । सर्वशब्दानां तु न युक्तम्, कारणवत् अभिव्यञ्जकानां व्यवस्थानात् । (यथा कारणानां भिन्नत्वात् कश्चित् शब्दः केनचित् क्रियते, तथा कश्चित् शब्दः केनचिदभिव्यज्यते) । सर्वैश्रोपलब्धिः कार्यपक्षेऽपि तुल्यैव । (सर्वेन्द्रियवर्तिना एव शब्दस्योत्पत्तेः) यश्च उभयोः (समो) दोषः, न तमेकश्चोद्यो भवति इति । परिहृत इव दूषणम्, कारकाभिव्यञ्जकयोः विशेषाभिधानेन विना नैव चोदयेत् नित्यत्ववादिनं । (पूर्वपक्षी–) अयमस्ति विशेषः । अभिव्यक्तिः शब्दस्य, इन्द्रियस्य वा स्यात् । तत्र शब्दाभिव्यक्तौ तावत् एकविषयत्वात् सर्वशब्दानां घटादीनामिव एकनियमाना नाभिव्यक्तिः क्रमेण शक्यते वक्तुम्, अदृष्टत्वात् प्रसिद्धानामभिव्यञ्जकानां प्रदीपादीनाम् । कारणानां तु कार्यदर्शनात् शक्यमनुमानं शक्यते । ननु अभिव्यञ्जकानामपि अभिव्यक्तिदर्शनादेव अनुमानं युक्तं शक्यते । (यथा कार्यविशेषदर्शनात् कारणानां विशिष्टविषयत्वस्यानुमानम्, तथाऽभिव्यञ्जकानामपि विशिष्टशब्दाभिव्यक्तिदर्शनात् भवत्येव विशिष्टशक्त्यनुमानम् । पूर्वपक्षी–) न कार्यपक्षे प्रतिपक्षभूता सम्भवति । (पृच्छति–) को वा विशेषः ? (कार्यत्वाभिव्यक्ति पक्षयोः । विशेषमाह–) प्रसिद्धेषु कारणेषु दर्शनात्, *अभिव्यञ्जकेषु त्वदर्शनात् दृष्टानुगुणं चानुमानम्*, (व्याप्य) न दृष्टविरोधि । ननु च एकविषयत्वे विरोधः, विषयान्तरे तु विरोधकथा निवृत्तैव । सत्यम् । विषयान्तत्वमेवात्र दुर्वचम् । न दुर्वचम्, श्रोत्रमात्राभिव्यक्त्युपगमात् । अभिन्न चाकाशम्, सर्वशब्दाश्च श्रोत्रविषयाः, तत्रादेकविषयत्वम्, विषयैकत्वस्य दृष्टविरोधः । किमिदं प्रत्यक्षे, तदिदमवर्तितं ' कर्णे शब्द करोति चाल्यति ' इति, अभिव्यक्तेर्विषयो निरूप्यते, न पुनः शब्दस्य, अन्यथाऽऽर प्रदीपादिभिरभिव्यक्तिरिव (तेन प्रदीपादिभिर्नदमभिव्यज्यते, संयोगविभागैस्तु कश्चिदेव नुन्द इति) । तस्मात् प्रदीपादिविरोधात् शब्दे अभिव्यञ्जकानुमानविरोधो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । (शब्दे यदभिव्यञ्जकानुमानम्, न तस्य दृष्टविरोधः शक्यते वक्तुम्) । तस्मात् तद्ग्रहणनिबन्धनं अनुमानं दुर्निवारम् । अत अदर्शनमिदानीं अनैकान्तिकमित्युक्तम् । (नासत्त्वेनैवादर्शनं किन्तु अनभिव्यक्तावपि घटते एवेति । पूर्वपक्षी–) ननु च श्रोत्रविषयेयमभिव्यक्तिर्न शब्दविषया । 'अभिव्यक्तं हि श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति' इत्येतावदभिव्यञ्जके शक्यमनुमानम्, न पुनः 'अमुं शब्दं, अमुं न' इत्यसम्पर्शादभिव्यञ्जकानाम् । अयमेव च राद्धान्त (भवता मीमांसकानां यदुत ' श्रोत्रसंस्कार ' इति) । स चायमनुमानविरोधीत्युक्तम् । सत्यम् । प्रसिद्धानुमानबाधनमयुक्तम्, (परन्तु) प्रसिद्धप्रत्यक्षबाधनमप्ययुक्तमेव । प्रत्यभिज्ञा च प्रत्यक्षं आत्मनि सामान्यादिषु च स्थितम्, उभयोरबाध्यत्वे सति कस्यचिदर्थस्यासिद्धेः एकस्य बाधनम् । अनुमानात् प्रत्यक्षं बलीय इति नैयायिकाः (तेन प्रत्यभिज्ञाबलेन अभिव्यञ्जकवैधर्म्यानुमानं बाध्यते) ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक्, (इतर आह–) अनुमानेऽपि भ्रान्तिरविशिष्टा । (ननु वादी–) न ब्रूम अनुमानेऽपि भ्रान्तिर्नास्तीति, किन्तु अत्र भेदाग्रहणात् तद्बुद्धिरतस्मिन्नपि भवति, सम्भावितभ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलं मन्यामहे । अनयैव प्रकटिताप्रकटितभ्रमकारणतया उक्तन्यायसिद्धिः ' भवति वै प्रत्यक्षादपि अनुमानं बलीय ' इति । (पृच्छति–) किं निश्चितकारणदुष्टतैव *अभ्रान्तता* (*निश्चिता चासौ कारणदुष्टता* चेति ? ननु वादी–) किं जातं यत्नुपपन्ना ? (इतर आह–) ननु च विपर्ययाभावात् नैशासिनया उत्पन्नं शक्यते (नहि साक्षात् भेदज्ञानं शब्दे विद्यते, यत्र विपर्ययो भवेत् । पूर्वपक्षी–) किं विपर्यय एव मिथ्यात्वे हेतुः ? कारणदोषोऽपि अप्रमाणीहेतुतया नवयम एव (तेन विपर्ययाभावेऽपि कारणदोषात् मिथ्यात्वं भवतु) । (इतर आह–) ननु न कारणदोष प्रयत्नेनान्विष्यमाणतया उक्तं । (पूर्वपक्षी–) कोऽयं प्रयत्नो नाम, योऽन्यो अत्र नाशीत्युत्पन्ने ? (इतर

आह–) कथमेवासौ प्रयत्नः, अन्यत्र विपर्ययात् कारणदोषं विज्ञाय तद्बाधकमानितयैव एतद्यत्नोऽयं विपर्यय इति, तदन्यत्र विज्ञानाति, ज्ञाते च तस्मिन् असत्यपि विपर्यये 'भ्रान्तमिदं' इत्यध्यवस्यति, (स एवाह–) किमत्र एवंभूतमस्ति ? (बाधकप्रत्यये जाते, मिथ्याभावे ऽवगते, किं निबन्धनमिदं मिथ्यात्वं इति जिज्ञासमानः कारणदोषतद्भावभावितया तथैव तत्र कारणता निश्चिनोति । निश्चिते च तस्मिन् यत्रापि बाधकप्रत्ययो नास्ति तत्रापि मिथ्यात्वहेतुकारणदोषज्ञानेन मिथ्यात्व-मध्यवस्यति । तदेवंविधं किमत्र अस्ति ? यावता नास्त्येव, बाधकस्य कदाचिदप्यदर्शनात् इति । पूर्व-पक्षी–) बाढमस्ति भेदाग्रहणम् । भेदाग्रहणनिबन्धन एव शुक्तिकादिषु रजतभ्रमः । एवमत्रापि (शब्दे-ऽपि) भेदाग्रहणनिबन्धन एव ज्वालादिष्विव तद्भ्रमः । तस्मात् सुष्ठूक्तं शब्दे एव तद्ग्रहण भ्रान्तिरिति (पूर्वपक्षी एवाह–) यस्य तावत् विपरीतव्यवहारसमर्थं ज्ञानमुत्पद्यते कदाचित्, तस्य युक्तं वक्तुं 'विपर्यया-भावात् नायं भ्रम.' इति । यस्य पुनः अग्रहणनिबन्धन एव विपर्ययः, तस्य पुनः का शक्तिर्वक्तुं अनुमान-विरोधे सति ज्वालादिवैधर्म्यम् ? ननु चाग्रहणमपि पुनर्ग्रहणादवसीयते । न चात्र कस्याञ्चिदवस्थायां भेदस्य ग्रहणमस्ति सौगन्धिकस्फटिकयोरिव । (जपाद्युपधानेन स्फटिक' पद्मरागविशेषात् सौगन्धिकात् भेदेन न गृह्यते, उपधानापगमे तु गृह्यते, तथेह नास्ति । तस्मात् कथं भेदाग्रहणमेतदिति कल्प्यते ? पूर्वपक्षी–) ज्वाला-दिषु कथम् ? (तत्रापि भेदग्रहः प्रत्यक्षेण नास्ति । इतर आह–) अनुमानात् भेदावगतिरिति चेत्, (पूर्वपक्षी–) तत्तुल्यमत्रापि (अनुमानान्तराम्) । तस्मात् शब्दविषयं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं आश्वासस्थानं मीमांसकानाम् । यदप्युक्तमन्यैः, 'तुल्येऽपि संस्कार्ये संस्कारभेदात् कार्यान्यत्वमुपलभ्यते इति यथा मण्डूकवसया अक्ताक्षा वंशानुरगानिव पश्यन्ति' इति, तदिदमज्ञानविजृम्भितम् । संस्कारो हि नाम स भवति, यः स्वकार्ये शक्ति-मुपजनयति । न चैतदिन्द्रियस्य कार्यम्, यदिदमयथार्थ-ग्रहणम्, अग्रहणनिबन्धनमेव तदिति प्रतिपादितम् (न मण्डूकवसाञ्जनं नेत्रसंस्कारः, किंतु शक्तिप्रतिबन्धकमेव । अत एव वंशाकारस्याप्रतीतिः, उरगाकारस्य स्मरणमिति स्मृतिप्रमोषे दर्शितम्) । तस्मादभेदेऽपि संस्कार्यस्य संस्कारान्यत्वेन कार्यान्यत्वे ज्ञापकं न विद्यते इत्यन्यत् किञ्चिदुपदर्शनीयम् । यच्च खड्गदर्पणादिषु अन्यथा-ऽभिव्यज्यते मुखमिति, किमुक्तं भवति ? (दूषयति–) ग्राह्येऽध्युपरागो दृष्टः, मुखस्य (अयमुपरागः), अभि-व्यञ्जकस्यापि विषयापत्तेः (विषयत्वात्) । इह पुनः श्रोत्रमग्राह्यम्, संयोगविभागावपि । अत इदमपि आकाश-विजृम्भितमेव । तस्मात् 'शब्दो नित्यः' इति श्रद्ध-येव प्रतिपत्तव्यम्, शब्दात्मकत्वाद्वेदस्य वेदनिन्दा मा भूदिति । पठितं च धर्मशास्त्रकारैः 'स साधुभिर्बहि-ष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' इति । (अत एव शब्दस्य नित्यता वक्तुं न शक्यते–) तस्मादनिश्चयमतैवात्र शरणम्, न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकमनपेक्षत्वं शक्यते युक्तितो वक्तुम् । कल्पना (ण्यन्तात् णिच् । लोकः कल्पयन् त्वया वेदव्यवहारसमर्थनादिना प्रयुज्यता इति) रागादिविनिर्मुक्तमप्रतिहतज्ञानं करुणाऽऽविष्ट-चेतसं भगवन्तं कंचन मुनिवरम्, आप्तीयता वा सुरगुरो-र्दर्शनम् । व्यवहारमात्रमेवेदं वेदतयाभिहितं पश्यामः । प्राक्तनैर्लोकयात्रासिद्ध्यर्थं सुप्रतिबन्धन (सुप्रयुक्तं) अनु-पाल्यमानमिति । इदमेव (सुरगुरोः वचनं) युक्तं मन्यामहे, नहि दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पना न्याय्या । दृष्टश्चायमर्थः यत् 'प्राशे. कवच उपश्रीयन्ते' इति । तथा च सिद्धागमवादिनामपि हेतुदर्शनादप्रामाण्यं 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इत्येवमादिषु । कर्तव्यो वा सप्रत्यभिज्ञस्य प्रत्यक्षस्य शब्दो विषय इति यत्न ? (समाधाता–) कथं पुनर्ज्वालादेरिवानुमानात् शक्यते अन्यत्वमवगन्तुम् । (आक्षेप्ता–) ननु चानुमानादि-त्युक्तम् । (समाधाता–) किं तदनुमानम् ? अनभि-व्यञ्जकैरुपम्यम् । (आक्षेप्ता–) ननु अभिव्यञ्जकाना-मनेकविषया शक्तिर्दृष्टा (ये अभिव्यञ्जकास्तेषामनेक-विषया शक्तिः यथा दीपस्य, अभिव्यञ्जकौ च संयोग-विभागौ भवतः इति । समाधाता–) ननु चेदमभि-व्यञ्जकविषयमनुमानम्, कथमन्यविषयमनुमानं अन्य-

विषयस्यावच्छित्तौ हेतुः ? श्रोत्रस्य हि अभिव्यञ्जक-संस्कारं निरुणद्धि, न पुनः शब्दस्यान्यत्वमवगमयति । (आक्षेप्ता–) ननु चोक्तम् , न चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्य शब्दग्रहणसमर्थं संस्कारमापादयन्ति, शब्दस्यो-त्पादका प्राप्नुयुः (भवेयुः), उत्पत्तौ चान्यत्वमिति । (समाधाता–) कथमन्यप्रतिषेधः अन्यस्योत्पत्तिमव-गमयति ? (आक्षेप्ता–) अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः । (एकदेशी–) न चेत् संस्कारकाः संस्कुर्युः, किम-न्यत् अतः शब्दोत्पत्तेः (कुर्युः) ? (समाधाता–) किं यस्य संस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकः, भवि-तव्यम् ? (आक्षेप्ता–) न चेदुत्पादः, निर्व्यापार एव स्यात्, अन्यार्थता च संयोगविभागयोरुपलब्धा । (स च संस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे शब्दोत्पत्तिविषय एव । समा-धाता–) सत्यम् , यदर्थाः तत्र भवन्तु उत्पादकाः संस्कारका वा (न पुनः शब्दे, तदर्थत्वाभावात् । किम-र्थता तर्हि संयोगविभागयोः, तत्राह–) परप्रतिपत्त्य-र्थता च सिद्धा । (परः शब्दं प्रतिपद्यताम् इति) तत् तयोः (उत्पादकत्व-संस्कारकत्वयोः) यदिष्टं तत् परिकल्प्यताम्, विषयान्तरे (शब्दे) पुनः संबन्धा-भावात् किमास्पदं कल्पनायाः ? (समाधाता–) तस्मादन्यार्थे हेतुता संयोगविभागयोः कथमिव नैयायिकाः मन्यन्ते ? (आक्षेप्ता–) एवं मन्यन्ते, न चेत् श्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्यं प्रतिपद्यामहे । (समाधाता–) किं कार्यतत्तादर्थ्यम् ? (येनैव ब्रवीषि ? आक्षेप्ता–) श्रोत्रम् इत्युच्यते । (समाधाता–) सिद्धं तर्हि कार्यं श्रोत्रे, न संयोगविभागाः शब्दार्था इति मन्यन्ते शब्दविदः । (आक्षेप्ता–) ननु च कार्यदर्श-नात् न युक्तं वक्तुं शब्दविदाम् । (समाधाता–) कार्यदर्शनमेव नास्तीति ब्रूमहे, शब्दे तदग्रहणात् । (‘ शब्दे कार्यं विज्ञायते ’ इत्येतदेव नास्ति इति ब्रूते शब्दवित् । आक्षेप्ता– यदि शब्दस्योत्पत्तिं न कुर्वन्ति–) किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः ? (समा-धाता–) श्रोत्रसंस्कारमिति ब्रूमः । (आक्षेप्ता–) ननु च अन्यैः संस्कारैः वैलक्षण्यमत्र नोपपद्यते इत्युक्तम् । (समाधाता–) अनुमानात् कार्याभावं मन्यते भवान्, वयं तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः, प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम् । (श्रोत्रे कार्यं न भवति इत्य-भिव्यञ्जकसामान्यानुमानात् भवान् मन्यते, श्रोत्रे च कार्याभावमनुमानेनावगम्य शब्दे तद्ग्रहणबाधनीमुत्पत्तिं कल्पयति । वयं तु प्रत्यभिज्ञानात् प्रत्यक्षात् शब्दस्यैकता प्रतिपद्यमाना उत्पत्तिमनिच्छन्तः श्रोत्रसंस्कार अभि-व्यञ्जकसामान्यानुमानप्रसक्तसकलोपलम्भबाधेन नियत-शब्दविषयं कल्पयामः । एवं च त्वदीयं शब्दोत्पत्त्यनु-मानं अनुमानान्तरपूर्वकम्, अस्मदीयं तु प्रत्यक्षपूर्वकं नियतशब्दविषयश्रोत्राभिव्यक्तिकल्पनं प्रत्यक्षानुमानयोश्च शीघ्रप्रवृत्ततया प्रत्यक्षं बलीय इति सङ्क्षेपवादिना सिद्धम् । अनुमाने तु संबन्धव्याप्तिग्रहणस्मरणपक्षधर्मता-ऽध्यवसानलक्षणा सामग्री बहुतरविलम्बसंपादनीया, प्रत्यक्षे तु नार्थान्तरपरिग्रहस्यापेक्षा काचिदस्ति इति शीघ्रतरप्रवृत्तानुमानदोषेनैव वस्तुनिर्णयः इति युक्तं तद्ग्रहणे सति नियतविषयाभिव्यक्तिजनकत्वं संयोग-विभागयोः । आक्षेप्ता–) ननु चाग्रहणं भ्रमहेतु-रित्युक्तं ज्वालादीनामिव (यदि तद्ग्रहणमेवेद सिद्धं स्यात्, तदा तद्बलभावि अनुमानं बलीयो भवेत्, यावता यथा ज्वालादिषु भिन्नेष्वपि भेदाग्रहणमात्रात् तद्ग्रहणं भ्रमः, तथाऽयमपि तद्ग्रहणभ्रम एवेति कथमेतत्पूर्वकमनुमानं बलीय इति । समाधाता–) इह तु अग्रहणमेवासिद्धम् । (नात्र भेदाग्रहणमेतदिति निश्चितम् । आक्षेप्ता साम्यापादनाभिप्रायेणाह–) तत्र कथम् ? (ज्वालादिषु कथमग्रहणसिद्धिः ? समाधाता–) कार्यानुमानात् (प्रभावितविलक्षणात् कार्यात् ज्वाला-दिषु भेदानुमानात् भेदाग्रहणं सिद्धम्) । इह पुनस्तत् (कार्यं भेदानुमानहेतुभूतं) अद्यापि न सिध्यति, न चासिद्धं सिद्धौ (शब्दे भेदाग्रहणसिद्धौ) पर्याप्तम् । प्रत्यक्षं चानपेक्षत्वात् सिद्धम् । (आक्षेप्ता–) अनु-माने वा काऽपेक्षा ? (न काचिदित्यर्थः । समा-धाता–) इयमेवापेक्षा, सिद्धेऽनुमाने कार्यम्, कार्ये च सत्यनुमानमिति । न पुनरेवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम्, प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणम् । किंच संयोगविभागौ श्रोत्रा-र्थतयाऽन्यतः प्रसिद्धौ । कुतोऽन्यतः ? उक्तं ‘ दर्शनस्य

परार्थत्वात्' (१।१।१८) इति लेशतः (दर्शनस्योच्चारणस्य श्रोतृगतशब्दप्रतिपत्त्यर्थत्वात् श्रोत्रे एव कार्यं न्याय्यं तत्र श्रोत्रे हि कार्योपगमात् श्रोत्रे कार्यं युक्तम्)। तस्मात् तादर्थ्ये सति यथा सम्भवति तथा कार्यं कल्पनीयम् (तच्च श्रोत्रसम्भवात् श्रोत्रे एव युक्तम्)। न कार्यतस्तात्पर्यम्, अन्यतोऽनवगमादित्युक्तत्वात् (अन्यतः कार्यस्य शब्दवृत्तेनोऽनवगमात् इत्युक्तं 'शब्दे तद्ग्रहणात्' इति)। तस्मात्तत्र ज्वालादीनामिव प्रमाणमस्ति। तस्मात् 'सतः परमदर्शनम्' इति युक्तमनैकान्तिकत्वम्। (आक्षेपः— यदि श्रोत्रे कार्यम्) कथं तर्हि एकविषयैवाभिव्यक्तिः शक्यते वक्तुम्? (समाधत्ते—) कार्यदर्शनात् युक्ता अदृष्टस्य कल्पना (प्रतिनियततत्तच्छब्दाभिव्यक्तिरूपकार्यदर्शनात् युक्तमन्यत्र अदृष्टस्य प्रतिनियतोपलम्भसामर्थ्यस्य कल्पनम्)। अतो दृष्टस्य ग्रहणस्य नापह्नवो न्याय्यः। कार्यान्तरदर्शनात्तु कारणान्यत्वकल्पना न्याय्यैव।

'उत्तरयोः संयोगविभागयोः' इति (भाष्यम्)। कौ तौ संयोगविभागौ अभिप्रेतौ? (उत्तर—) ताल्वादीनामिति ब्रूमः। कुत एतत्? (उत्तर—भाष्ये—) उत्तरयोरिति श्रवणात्, वायवीयानामुत्पत्तिः उत्तरेषु अनुमेया। (पृच्छति—) 'न नूनं उपरमन्ति' इति (भाष्यस्य) कोऽभिप्रायः? (उत्तर—) वायवीयात् संयोगविभागात् भवति इत्यत्र कार्यसमधिगम्यत्वात् इत्युत्तर 'नहि ते प्रत्यक्षाः' इति (भाष्येण) स्पष्टीकृतम्। (ताल्वादीनां तु संयोगविभागौ प्रत्यक्षावेव इति तदभिप्रायेण 'नहि ते संयोगविभागाः प्रत्यक्षाः' इति वचनं नैव घटते। अतो वायवीयाभिप्रायेणैव परिहारः। (आक्षिपति—) यद्येवं इदानीमुत्तरग्रन्थो नोपपद्यते 'आकाशविभक्तत्वम् एव शब्दाकाशस्य' इति। कथं नोपपद्यते? (उत्तर—) वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे कार्यपक्षे इव 'यत्र ते तत्रैवोपलब्धिः भवितव्यम्' इत्येवं नोपपद्यते। अथ अयमभिप्रायः (समाधातुः) अभिव्यक्तिपक्षे नैव वाय्वाश्रिताः शब्दा भवन्ति। किं तर्हि? आकाशाश्रया एव। येषां पुनः क्रियन्ते, तेषां वायवीयाः संयोगविभागा अनवस्थितकारणत्वं प्रतिपद्यन्ते, तदेव

(वायुद्रव्यं) समवायिकारणं भवति। यत्रैव (समवायि—) कारणं तत्रैव कार्योपलब्धिरिति युक्तम्। (समाधातुरभिप्रायं दूषयति—) एवमपि निर्गते वायवीयसंयोगविभागयोरभिव्यक्तिकारणत्वे यत्रैवाभिव्यञ्जकं तत्रैवाभिव्यक्तिः यथा यत्रैव कारणं तत्रैव कार्यम्। (आक्षेप्तैव समाधातुरन्यामाशङ्कामुपक्षिपति—) अथैतन्मन्यसे, कार्ये एवैतदुक्तं (कारणदेशोपलभ्यत्वं) नाभिव्यक्तौ इति। (उपक्षिप्तं दूषयति—) तदयुक्तम्। अभिव्यक्तिरपि कार्यमेव, अभिव्यङ्ग्यं तु पूर्वोत्पन्नम्, अतो यद्देशा अभिव्यक्तिः, तत्रैवोपलब्धिरिति तुल्य उभयोरपि पक्षयोः। तस्मात् व्याख्येयोऽयं (भाष्य—) ग्रन्थः। (समाधत्ते—) अविशेषज्ञो देवानांप्रिय, कार्यं हि कारणदेशं भवति, अकार्यं पुनर्न पर्यपेक्षदेशम्। तस्मात् अभिव्यक्तिर्भवतु अभिव्यञ्जकदेशा, अभिव्यङ्ग्यं ■ किमिति तद्देशम्? अवाश्रन्यत्वात् अभिव्यङ्ग्यस्य। तद्देशत्वे (च) अभिव्यङ्ग्यत्वाभिमतशब्ददेशस्य चैकत्वात् आकाशस्य सर्वग्रहणं प्राप्नोति अज्ञातेष्वपि वायवीयसंयोगविभागेषु, सर्वश्रोत्रेषु एकमाकाशं यतः। (आक्षेपं परिहरति—) सत्यं यथा भवानाह, यदि शब्दस्याभिव्यञ्जकाः संयोगविभागाः स्युः। श्रोत्रस्य तु अभिव्यञ्जकाः, श्रोत्रस्य च श्रोतृदेशत्वात्। ननु चाकाशमेव श्रोत्रम्, तच्चान्यस्यापि इति तुल्यं शब्दाभिव्यक्त्या उच्यते। सत्यं सर्वत्राकाशमेकम्। किन्तु तस्य श्रोत्रभावः श्रोतृदेश एव, कर्तृभिः सम्बन्धेन करणत्वात्, कर्तुः भोगायतनत्वेन शरीरदेशे एव कर्तृत्वात् न तुल्यता (शब्दाभिव्यक्त्या)। तस्मात् उत्पन्नत्वादिव अभिव्यक्तावपि न सर्वोपलब्धिः। (भाष्यमनुवदति—) 'नैतदेवम्, अन्यत्राश्रोतृदुपकुर्वन्ति सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्' इति। (भाष्यमाक्षिपति—) ननु श्रोत्रसंस्कारपक्षे 'दूरस्थितं श्रोत्रं ■ संस्क्रियते' इति वदता भाष्यकारेणैव संस्कारः इत्युक्तम्। अथवा च भाष्ये दूरसन्निकृष्टव्यपदेश एव न घटते, (तर्हि) किमिदं 'अन्यत्राश्रोतृदुपकुर्वन्ति' इति (उक्तं भाष्ये?), आकाशस्य दूरत्वं नास्ति 'दूरं सतः' इत्यभिधानात्। तस्मात् विद्मः कथमिदं भाष्यं आख्यातम्? (समाधत्ते—) एवमिदमा-

यानम्, श्रोत्रसंस्कारपक्षे सर्वगतत्वात् शब्दस्य यावति कार्यतस्य संस्कारः, तावति युगपद् ग्रहणं प्राप्नोति। कोऽभिप्राय ? (एकग्रन्थेनाह—) ननु च वायवीया संयोगविभागा नैरन्तर्येण श्रोत्रं संस्कर्तुं क्षमा (प्रातिश्च क्रमेणैव, तेन क्रमेण उपलब्धिर्भवति। उत्तरमाह—) नहि संयोगविभागौ संयोगविभागान्तरं आरभ्येते इति शक्यते वक्तुम्, उभयप्रसङ्गात्। नहि एकस्मिन् कार्ये कारणद्वयकल्पना घटते। कार्यं हि कारणमनुगमयति, न पुनः कार्यान्तरमपि। तस्मात् उत्पत्तिपक्षे एवैतदुपपद्यते यावद्वेगं संयोगविभागा कार्यमारभन्ते इति, न पुनः अभिव्यक्तिपक्षेऽपि। (शब्दोत्पत्तिपक्षे एव एतत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां क्रमेणोपलम्भनमुपपद्यते। यस्मा दुत्पत्तिपक्षे एव संयोगविभागा यावद्वेगं शब्दलक्षणं कार्यमारभन्ते। तेन क्रमेणोत्पद्यमानः शब्दः क्रमेणोपलभ्यते)। ननु कार्यपक्षेऽपि कार्यान्तरकल्पना नैव घटते। सत्यं न घटते, कार्यान्तरोपलब्धिस्तु प्रत्यक्षैव, दूरस्थसमीपस्थैः क्रमेणोपलम्भे (तेन कार्यान्तरदर्शनात् कारणान्तरकल्पना न्याय्या)। ननु चाभिव्यक्तावपि तुल्यम् (अभिव्यक्त्यन्तरदर्शनात् अभिव्यञ्जकान्तरकल्पनोपपन्नेति)। न तुल्यम्, नहि अभिव्यक्तिः अभिव्यक्त्यन्तरमारभते, कार्यस्य तु कार्यान्तरारम्भे न कश्चिद् विरोधः। भवति हि आपेक्षिकं कार्यं कारणं च (मूलकारणापेक्षया कार्यम्, स्वकीयकार्यापेक्षया कारणं च), न पुनः अभिव्यक्तिः अभिव्यञ्जिका चेति (तेन आद्याः संयोगविभागाः शब्दमारभन्ते, तदारब्धाः शब्दाः शब्दान्तरम्, न चाभिव्यक्तिः अभिव्यक्त्यन्तरमारभते)। तस्मात् दूरस्थसमीपस्थैर्युगपदेव शब्दग्रहणं यावति ग्रहणम्। तस्मात् युक्तोऽयमाक्षेपः (अप्राप्तांश्चोपकुर्वन्ति इति)। उद्योतस्य उद्योतान्तरारम्भः इति चाभिधानं भणितमेतत् (नहि आलोकस्य आलोकान्तरारम्भाया प्रमाणमस्ति, यत् पुनः सौगतालोकस्य नायनरश्मि यापारम्, तत् उद्योतो, नाभिव्यक्तिः। उद्भिद्य येनयतः प्रकाशन हि अभिव्यक्तिः, तदुत्तरकाले नाभिव्यक्ति)। तस्मात् वायवीया संयोगविभागा शब्द मारभन्ताम्।

औलूक्यो (वैशेषिकीयो) वा भवतु राद्धान्तः 'संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः' (२।२।३१ काणादं) इति। किमत्रानुक्तस्य प्रदर्शनम् ? 'अनापि मे श्रमो विद्यते' इति कोऽयमभिमानः ? (किमत्र वैशेषिकराद्धान्तस्य भाष्यकारेणानुक्तस्य त्वया प्रदर्शनं क्रियते, यदि परं वैशेषिकमतेऽपि मे परिचयो विद्यते इत्येतावन्मानं ख्यापयितुमुपन्यस्तम्, तच्चेदमकिंचित्करम्। उत्तरमाह—) नायमभिमानः, कस्यचित् अज्ञस्य नायं राद्धान्तो भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तो निरस्तश्च इति भवति मतिः, तदपनोदनायेदमुपन्यस्तम्। वायुशब्दोपन्यासेनैव अयमुपन्यस्तो निरस्तश्च, तुल्यकारणत्वादुपन्यासस्य निरासस्य च। तस्मात् अभिव्यक्तिकार्यपक्षयो अन्यथात्वप्रदर्शनार्थोऽयं (भाष्य—) ग्रन्थः 'अप्राप्तांश्चोपकुर्वन्ति' इति (कार्यपक्षे क्रमेणोपलब्धिर्घटते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षे इत्येतावन्मात्रपरोऽयं ग्रन्थः, न पुनः कार्यपक्षेऽपि वायवीय एवेत्यत्र तात्पर्यम्, वायवीयो वा भवतु, संयोगविभागयोर्वा इति नात्र अतीवाभिनिवेष्टव्यमिति)।

'नैतदेवम्, अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते' इति (भाष्यम्)। ननु तदेवेदमुत्पादकत्वमुक्तम्, प्रतिज्ञातं चाभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम्। तस्मादसंबद्धमेवेदं प्रतिभाति। (समाधाता आह—) किमिति भो ? (आक्षेप्ता—) उक्तमिति इति (अत्र एकः इतिशब्दः स्वरूपनिर्देशपरः, द्वितीयस्तु हेत्वर्थपरः। 'किमिति' इत्यपि हेतुरेव पृष्टः, स एव इतिशब्देन कथितः। समाधाता—) अनभिव्यक्तिज्ञो भवान्। (आक्षेप्ता—) काऽन्याऽभिव्यक्तिरत्र ? (समाधाता—) इयमत्राभिव्यक्तिरत्र, अभिव्यक्तिर्हि तिरस्कारापायः (स्तिमिता वायवः शब्दश्रवणप्रतिबन्धकाः, तैः श्रोत्रं तिरस्कृत्याविष्टम्यन्ते, ते च वेगवता अभिघातप्रेरितेन वायुना चोद्यमानाः अपनीयन्ते, सैषा अभिव्यक्तिः। आक्षेप्ता—) येन चोक्तं नाभि ? स परापनयः अपनयान्तरं नारभते इत्युक्तम्। शब्दव्यापारः प्रत्याये भवति

अपनेतार , न यावदपनेय आदित्यप्रमादय इव । (समाधाता–) सत्यम् , यद्येक एवापनेय अनेके नापाः परिकल्प्येत, स्यादयं दोषः, अत्र पुनर्नेहवोऽभिव्यञ्जकाः । (आक्षेता–) कथमिदं ज्ञायते (नहवः संयोगविभागा इति ? समाधाता–) भवतो वा कार्यपक्षे कारणबहुत्वं कथम् ? कार्यबहुत्वादिति चेत्, ममापि अभिव्यक्तिबहुत्वात् अभिव्यञ्जकबहुत्वम् । कथं पुनरभिव्यक्तिबहुत्वम् ? यथैव कार्यबहुत्वम् । एवत्वे पुनर्यत्नसाम्यः प्रयत्नस्य बलीयस्त्वादित्युक्तम् । एकत्वे च नित्यता, नित्यत्वे (चाभिव्यञ्जकत्वम् , अभिव्यञ्जकत्वे च क्रमेणोपलब्धेः) अभिव्यक्तिबहुत्वमेव, न कार्यबहुत्वमिति सिद्धम् । (एतत्तु अत्र वक्तव्यम्– तिरस्कारकल्पितमितवायुकल्पनस्य तुल्यत्वात् कथं शब्दः क्वचिदिति न गृह्यते इति । तदिदमयुक्तम् । वायौ हि तिरस्कारापनये कल्प्यमाने बहवस्ते वायवः स्तिमिताः श्रोत्रविषयावस्थितास्ते, तत्र कस्मिंश्चित् अपनीते कश्चिदेव शब्द उपलभ्यते, न सर्वः, इति दर्शनमूलेयं कल्पना । तेन अपनेयापनेतृबहुत्वात् न किंचिदनुपपन्नं भविष्यति, यदि सम्यगिह मनश्च स्थापयति)।

प्रयोगस्य परम् । १४ ॥

भाष्यम्— यदपर कारणमुक्तम् ‘ शब्दं कुरु, मा कार्षीः ’ इति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते (इति) । यदि अयमथ नित्यः शब्दः, ‘ शब्दप्रयोगं कुरु ’ इति भविष्यति, यथा ‘ गोमयं कुरु ’ इति उच्यते (गोमयं कुरु संचय निचयं कृत्वा नय इत्यर्थो यथा, तद्वत्) ।

बृहती— प्रयोगस्येति । भिन्ने एतस्मिन् न्याये गोमयादिवत् प्रयोगसिद्धिः प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वात् लौकिकस्य वाक्यस्य । (यथा समाहारकर्तृत्वतायामेव गोमयकर्तृत्वमन्योन्यमन्ये लक्षणया, तथा प्रयोगकर्तृत्वतायामेव शब्दकर्तृत्वमन्योन्यमन्ये लक्षणया) ।

आदित्यवद्यौगपद्यम् । १५ ॥

भाष्यम्— यत्तु एकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपद्दर्शनमनुपपन्नमिति, आदित्यं पश्य देवानांप्रिय । एक सन् अनेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते । कथं पुनरवगम्यते एक आदित्य इति ? उच्यते । प्रत्युषसि देवदत्तः पूर्वाह्णे संप्रति पुरस्तादादित्यं पश्यति, तथा दक्षिणतोऽवस्थितो न द्वौ पश्यति । आत्मनश्च संप्रति क्षितिं तिरश्चीनं देवदत्तस्याऽऽन्तरे । तस्मादेक आदित्य इति । दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते । अतो व्यामोहः । एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य । यदि श्रोत्रं संयोगविभागदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात्तथापि तावदनेकदेशता कदाचिदवगम्येत । न च तत्संयोगदेशमागच्छति । प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली सदेशा गृह्यते । वायवीयाः पुनः संयोगविभागा अप्रत्यक्षस्य वायोः कर्णशष्कुलीप्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्ते इति नानुपपन्नम् । अत एव व्यामोहो यत् नानादेशेषु शब्द इति । आकाशदेशश्च शब्द इति । एकं च पुनराकाशम् । अतोऽपि न नानादेशेषु । ‘ अपि वैरूप्ये सति वेधभेदेन काम देशा एव भिन्ना न तु शब्द ’ । तस्मादयमप्यदोषः ।

बृहती— ‘ यथैकदेशस्य सतः ’ इति (भाष्य) अनेकत्वभ्रान्तिं आपादयति । कथं पुनः विपर्ययादृते भ्रान्तिरिति शक्यते वक्तुम् ? [उत्तर–] कारणदोषदर्शनात् । [आक्षेप्ता–] कस्य कारणस्यात्र दुष्टताऽवगम्यते ? विषयस्य तावत् श्रोत्रग्राह्यत्वेनैव दुष्टता । श्रोत्रस्यापि अभिव्यक्तत्वात् नैव । अथ तु दुष्टं श्रोत्रमिति कल्प्यते, एवं तर्हि शब्दस्यैव ग्रहणं न प्राप्नोति । न च शब्दादृते अन्यच्छ्रोत्रस्य ग्राह्यमस्ति । (एकदेशी–) यद्येवं कार्यपक्षे अपि कथं अनेकत्वग्रहणं श्रोत्रम् ? [आक्षेप्ता–] नैव हि तत् (नानात्वं) श्रोत्रम्, मानसं हि तत् । (एकदेशी–) मनसा वा किं श्रोत्रेणागृहीतमेव बाह्यं वस्तु गृह्यते ? [आक्षेप्ता–] किंचात्र शब्दव्यतिरिक्तं बाह्यं वस्तु अभिप्रेतं भवतः ? (एकदेशी–) यदिदं शब्दनानात्वम् । [आक्षेप्ता–] किं वा शब्दव्यतिरिक्तमिदं शब्दनानात्वम् ? [आक्षेप्तैव–] किं शब्द एव, उत शब्दादन्यः शब्दधर्मः ? न तावत् अयं शब्दस्यैव धर्मो भवति, रूपादिष्वपि दर्शनात्, रूपादयोऽपि हि नानेति गम्यन्ते । नाप्ययं शब्द एव, ‘ नानात्वं शब्दस्य ’ इति व्यतिरेकदर्शनात् । तस्माच्च निरूप्य कथं इन्द्रियस्य (अत्र नानात्वे) व्यापारः यस्य दुष्टता कल्प्येत ।

(एकदेशी–) किं तर्हीदं नानात्वमग्राह्यमेव, दृश्यते ॥ सत्यार्थेषु। बुद्धिरूपता च अग्राह्यत्वात् बुद्धेः प्रयुक्ता। (आक्षेप्ता–) उच्यते, यद् यस्य ग्राह्यम्, गृहीते च तस्मिन् ग्राह्यान्तरावमर्शो नानात्वम्। (एकदेशी–) एवं तर्हि श्रोत्रस्यैव दुष्टता (यदि नानात्वं श्रोत्रग्राह्यं कार्यपक्षे, एवं तर्हि नित्यपक्षेऽपि श्रोत्रस्यैव दुष्टता कल्पनीया)। (आक्षेप्ता–) दुष्टं च शब्दग्रहणं न प्राप्नोति (कार्यशक्तिविघातकत्वात् दुष्टतायाः)। भवति च शब्दग्रहणे शब्दान्तरावमर्शः कुतः? तस्मादवमर्शो (अवमृश्यते येन तस्मिन्) दुष्टता कल्पनीया, न पुनः शब्दग्रहणे (श्रोत्रेन्द्रिये। एकदेशी–) मनसः तर्हि दुष्टत्वम् (तेन शब्दोऽपि गृह्यते, श्रोत्रस्यादुष्टत्वात् मानसश्च दुष्टत्वात् एकत्वानवमर्शोऽपि नानात्वावमर्शो भवति। आक्षेप्ता–) ननु च मनसोऽपि नैव दुष्टत्वं शक्यते वक्तुं श्रोत्रग्रहणे (श्रोत्रग्राह्ये शब्दे) यथार्थग्रहणात्। नहि अगृहीतस्यान्यथार्थस्य तद्यावमर्शो घटते (नाह्यगृहीतविषयोऽवमर्शोऽस्तीत्यर्थः)। तस्मात् देवा एता भ्रान्तिं पश्यन्ति, अनिर्णयात् दुष्टकारणानामनवधृतेश्च (कार्यत्वपक्षे तु नानात्वबुद्धिर्न भ्रान्तिरिति युक्तं कार्यत्वमेव)। अभ्रान्ते च (ज्ञाने) भ्रान्तत्वमभिधानं प्रमादवि पापीयः। तस्मात् भ्रमकारणमत्र वक्तव्यं भ्रान्तिश्चेत्। (परमसमाधाता–) इदमभिधीयते। उक्तं भवतैव 'नागृहीतविशेषणेन्द्रियेण मनसा गृह्यते' इति, इन्द्रियेण च तद्ग्रहणात् (न एकत्वाभिमानि ग्रहणात्) अनेकत्वं नास्तीति प्रत्यभिज्ञाशीलत्वम्। मनसाऽपि अनेकत्वग्रहणं नैवोपपद्यते। (आक्षेप्ता–) किं आत्मवशतया, किं चेन्द्रियमनेकत्वमवगाहते। (समाधाता–) इदमिन्द्रियं हि सामर्थ्यम्, नानादेशस्था हि ध्वनयो युगपदागच्छन्तः शब्देनाभिव्यक्ता एव युगपत् संस्कारमारभन्ते श्रोत्रस्य, तत्संस्कारानुरोधाच्च एकमपि नादमनेकमिव गृह्णाति। एवं स्वहस्तयोरङ्गुलयोरतिसंनिकृष्टाः चाक्षुषरश्मय इव अङ्गुल्यो भिन्ना एकमपि भिन्नमिव गृह्णन्ति। तस्मात् शक्तिभेदाद्दर्शनभेद इत्यत्र। अतः नानात्वग्रहणं प्रयुक्तम् (नास्ति प्रतिहतिः। चोदयति–) अथ पुनरनेन नानात्वग्रहणं प्रयुज्यते? युक्तं तावत् संस्कारभेदात् शक्त्युद्बोधः, तदनुरोधिनी भिन्ना च शक्तिः एकमपि विषयं भेदेन समर्पयन्ती स्वभेदाग्रहणात् अनेकग्रहणभ्रममुत्पादयतीति। (परस्तु–) अन्तरालग्रहणे को हेतुः? तस्मात् कारणान्तरं ब्रूहि। (परिहरति–), नोच्यते (कारणान्तरम्), इदमेव हि कारणम्। (चोदयति–) कथमिदं कारणम्? (उत्तर–) नानादेशोत्था ध्वनयो भेदेन संस्कारमारभमाणा आमूलं शक्तेरुद्बोधं जनयन्ति, अतः श्रोत्राकाशस्थितोऽपि शब्दः अनुग्राहकानुरोधात् तत्तद्देशस्थ इव गृह्यते। (परमार्थतः श्रोत्राकाशस्थित एव शब्दो गृह्यते, बाह्येन्द्रियत्वेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्। तेन अभिव्यञ्जकवशादेव भ्रान्तिरिति मन्तव्यम्। एवा चात्र दर्शनस्थितिः — शब्दः स्वदेशरहितः श्रोत्रेण गृह्यते, तस्य श्रोत्रदेशत्वात्, इन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वात्। श्रोत्रं तु यद्यपि देशं स्वातन्त्र्येण न गृह्णाति, तथापि शब्दं गृह्णदेव शब्दाभिव्यञ्जकमूलदेशमपि गृह्णातीत्यनुभवबलेन कल्प्यते। तत्र शब्दस्य देशरहितस्य देशमपेक्षमाणस्य तेन देशेन सह असम्बन्धमगृह्णतः तद्देशसंबन्धग्रहणव्यवहारो भवतीति)।

ननु वायव्य एव संयोगविभागः संस्करोति। (परिहरति–) येन मन्दता भवतः? अननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागं अन्यं संस्करोति इति नोपपद्यते। (अननुगृहीत पूर्वं संयोगविभागो येन सः। अनुगृहीतः पूर्ववर्तिनया सहायत्वेन गृहीत उच्यते। एतदुक्तं भवति—पूर्वान् संयोगविभागानवधीरय अन्योऽभिव्यनक्तीति। योऽयो वायुः उरःप्रभृतिस्थानेषु स्थानेषु संयोगविभागौ जनयन् क्रमेण श्रोत्रदेशं प्रत्यासीदन् अपेक्षितपूर्वसंयोगविभागः श्रोत्रं संस्करोति, अन्यथा विशेषशब्दाभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्, स्थानविशेषाभिघातेन हि वर्णविशेषोपलब्ध्यनुगुणसंस्कारोऽयं नान्यथेति)। तदनुग्राहकवशात् उत्पत्तिरिव कार्यत्वं (यदि तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिः, तदा कार्यमेव परमनुग्राहकवशात्तु। अत एव स्थानाभिघातापेक्षा–) अत एव च पूर्वपूर्वानुगुणसंस्काराणाम् (पूर्वो यो येषां तदनुगुणसंस्काराणां गम्यन्ते ये.

श्रोत्रं तेषाम्, वायूनाम्)। तस्मात् आत्मोद्यानुरूपमुपजनयन्तः (संयोगविभागाः) तथातथा तमवगमयन्ति (भिन्नमिव देशान्तरवर्तिनमिव चार्थमवगमयन्ति)।

'परमं देशा एव भिन्नाः स्युः' इति (भाष्यं) विषयोऽप्युपन्यस्तः, प्राप्नोति (युक्तो भवति) यदि श्रवणेन्द्रिय संयोगविभागदेशमागच्छन्, न चैतदस्ति भाष्ये एव प्रत्युक्तत्वात्। (समाधत्ते– यत एव परमार्थतो देशभेदो नास्ति–) अत एव 'परमं' इत्युक्तम्। मतान्तरपक्षेऽपि तावत् भेदो न प्राप्नोति इत्यभिप्रायः। ननु एकस्य अनेकत्रोपलब्धिः। (एकस्य पुरुषस्यानेकत्रोपलब्धिः पूर्वपक्षे उक्ता, अत्र पुनरादित्ये अनेकेषां पुरुषाणामनेकत्रोपलब्धिः तस्मादादित्यदृष्टान्तो न तुल्य इति। परिहरति–) मूर्तमभाषितमेतत्, एकस्यानेकत्रोपलब्धिः परिचोदिता परिहृता (एकेन वा पुरुषेण बहुभिर्वा पुरुषैः इति नात्र भेदो विवक्षितः, कथमेकस्यानेकत्रोपलब्धिरिति चोदितम्, तच्चादित्यदर्शनेन समर्थितं इति नानुपपन्नं किंचिदित्यर्थः)।

शब्दान्तरमविकारः। १६॥

भाष्यम्— न च 'दध्यत्र' इत्यत्र प्रकृतिविकारभावः, शब्दान्तरमिकारायकारः। नहि यकारं प्रयुञ्जाना इकारमुपाददते, यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणानि। न च सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिविकृतिर्वोच्यते, नहि दधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते। तस्मादयमप्यदोषः।

बृहती—'शब्दान्तरमविकारः'। नैवेह 'दध्यत्र' इति प्रकृतिविकारभाव उपदिश्यते। नहि लोके यकारं प्रयुञ्जानाः इकारं उपाददते। लोकसिद्धस्य चादेशा भवन्ति। तस्मादयमर्थ आदेशिकः अचि परतः इकारस्य स्थाने (प्रसङ्गे) यकारः (प्रयोक्तव्य इति)। सादृश्यं तु प्रकृतिविकारभावेऽनैकान्तिकं दधिपिटककुन्दपिटकयोरदर्शनात् (प्रकृतिविकारभावस्य) इत्युक्तम् (भाष्ये), अतः सिद्धं शब्दान्तरत्वम् (इकारात् यकारस्य)।

श्लोवा— 'वर्णान्तरविकारत्वादिति चोक्ता विनाशिता। २०१॥ उक्ते च हेतुसिद्ध्यर्थं सादृश्यस्मरणे पुनः। तत्र स्मृतेरसिद्धत्वं नाद्यैवं पाणिनेर्वचः। २०२॥ इकारपरिणामेन यकारः क्रियतामिति। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे तच्छास्त्रं हि प्रवर्तते। २०३॥ प्रयोगनियमार्थाय न चैवं सिद्धता भवेत्। भिन्नप्रसिद्धयोस्तेन दधि दध्येतिशब्दयोः। २०४॥ आचक्षाणेन साधुत्वं दधीत्यौत्सर्गिकः कृतः। अन्वाख्यातुं स्वरूपेण दध्यशब्दं च वेदितुम्। २०५॥ स्वशास्त्रे लघुबोधार्थमैकत्व-मिव दर्शितम्। यत्राचि परतः सिद्धं दध्यशब्दं निवर्तयन्। २०६॥ दधीति शास्त्रतः प्राप्तः सोऽयं तेनैव वार्यते। उक्तप्रयोगप्रसङ्गे तु यण् साधुरिति गम्यते। २०७॥ परमार्थस्तु नैवास्मिन् विकारोऽभूत् कदाचन। केवलं यत्तु सादृश्यं तदनैकान्तिकीकृतम्। २०८॥ कुन्दे दध्यविकारेऽपि तत्सादृश्यं हि दृश्यते। नास्ति सर्वात्मना तच्च शब्देऽपि स्थानमात्रकम्। २०९॥ तेनैतयोरसिद्धत्वान्मूलहेतोरसिद्धता।' २१०॥

नादवृद्धिः परा। १७॥

[अत्र 'नादवृद्धिपरा' इति न्यायरत्नाकराद्यनुसारि पाठान्तरम्।]

भाष्यम्— यच्चैतत् बहुभिर्भेरीमाध्मद्भिः शब्दमुच्चारयद्भिर्महान् शब्दः (क्रियमाण इव) उपलभ्यते, तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते। नैवम्। निरवयवो हि शब्दः, अवयवभेदानवगमात् निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः। अतो न वर्धते शब्दः। मृदुरेवैन बहुभिरुच्चार्यमाणे तावत्स्वाश्रयाणि कर्णशष्कुलीमण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्नुवन्ति. संयोगविभागैः नैरन्तर्येणानेकशो ग्रहणात् महानिव अवयववानिवोपलभ्यते। संयोगविभागाः नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः। तेन नादस्यैषा परा (वृद्धिर्न शब्दस्येति)।

बृहती— 'नादवृद्धिः परा' तुल्यं भेदपरिहारेण। (नादवृद्ध्या महत्त्वं वर्णानाम्) यथैव हि तत्र (भेदपरिहारे) भिन्नाः (नादा. शब्द–) भिन्नमिवावगमयन्ति, एवमत्रापि प्रचिताः (महान्त.) प्रचितमिव विभागस्थिताः (सावयवाः) विभक्तमिव। अतो महा-

निव अवयवानिव च भ्रान्तिरुपपद्यते । (बहवो वायवः समानस्थानकरणप्रेरिताः परस्परनिरपेक्षा युगपदेव कृत्स्ना कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेमिं प्राप्नुवन्तो निरन्तराः श्रोत्रदेशमेव शब्दं निरन्तरं ग्राहयन्तो महान्तमिव शब्दं प्रतिपादयन्ति इति) । संस्कारानुरोधात् भक्तेरुद्बोध इत्युक्तम् । तस्मादयमपि संस्कारभेदाग्रहणनिबन्धन एव भ्रमः । अतः स्थिते सम्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये पूर्वोक्तमनैकान्तिकीकृतं अनित्यत्वे हेतुजातम् (प्रत्यभिज्ञाशब्देनात्र ज्ञानधर्मः पूर्वानुभवभावनाऽवमर्शेन 'स एवाय' इति वस्तुग्राहकत्वमुक्तम् , न ज्ञानमेव) ।

न्यायरत्नाकरः— भवतु वर्णान्तरवत् ध्वनिर्नाम शब्दत्वावान्तरभेदः , तद्भेदाश्च गकारादिवत् पारमार्थिकाः सन्तु, तेषां तु श्रोत्रत्वात् तत्सवर्णत्वादेव वर्णेषु सानुनासिकनिरनुनासिकोदात्तानुदात्तादिभेदावभासोऽपि सुकरोऽस्तु, न कश्चिद्दोषः. सर्वथा शब्दानित्यत्वपक्षे । तथोऽस्य कार्यभेदः क्वचित् वर्णोपलब्धिः, क्वचिच्च नादमात्रोपलब्धिः , तद्वशेन ध्वनीनां शक्तिभेदकल्पने केचित् वर्णान् व्यञ्जयन्ति, केचित् नेति, ध्वनयस्तु वायवो वा शब्दजातिमन्तो वा नानाभिनिवेशः । शब्दपक्षे च तस्यामूर्तस्य वृद्ध्यसम्भवात् नादवृद्धिसूत्रेण नादशब्देन नादगुणका वायवो लक्ष्यन्ते । श्लोक २२८.

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः ? दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमुच्चारणं तत्परार्थं परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे न चान्योऽन्यमर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात् । अतो न परार्थमुच्चार्येत । अथ न विनश्यति ततो बहुश उपलब्धत्वादर्थावगम इति युक्तम् । अर्थवत्त्वादस्यादर्थावगम इति चेत् । न कश्चिद्दर्शनात् सर्वेषां नवत्वात् । कस्यचित् पूर्वस्य कृत्रिमसंबन्धो भविष्यतीति चेत् । तदुक्तं सदृश इति चानगते व्यामोहात् प्रत्ययो व्यवहारेण शालाशब्दान्मालाप्रत्यय इव । यथा गावीशब्दात्सास्नादिमति प्रत्ययस्यानिवृत्तिम-द्भविष्यतीति चेत् । न हि गोशब्दं वक्तोच्चारयितुं निच्छा । नेहान्यशब्दोच्चिचारयिषा । न चैवैनोच्चारण-यनेन संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुम् । तस्माद्दर्शनस्य परार्थत्वान्नित्यः शब्दः ।

बृहती— इदानीं सम्प्रत्यभिज्ञप्रत्ययश्रुत्य शब्दविषयतोच्यते 'नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्' इति । (आक्षिपति–) 'दर्शनस्य परार्थत्वादिति' कस्यायं हेतुः ? (उत्तर–) नित्यतायाः शब्दस्य । (आक्षेता–) ननु चायमपक्षधर्मः (सिषाधयिषितधर्मो हि धर्मी पक्षशब्देनोच्यते । अत्र च शब्दस्य नित्यतालक्षणो धर्मः साधयितुमिष्टः इति शब्दः पक्षः, न च तस्य परार्थत्वं धर्मः । किं तर्हि दर्शनस्य) । अपक्षधर्मस्य चास्य हेतुत्वं नास्ति इति नैयायिकाः (न्यायविदो मन्यन्ते । समाधाना–) अश्रुतशास्त्रा हि ते (न तैर्मीमांसाशास्त्रं श्रुतम्) । दर्शनमेवात्र (सूत्रे) परार्थतयोपन्यस्यते । तत्र (दर्शने) निर्विषयं नास्ति, इति शब्दोऽत्र विषयतयोपन्यस्यते । (पृच्छति–) ततः किम् ? (उत्तरम्–) इदं तत्र परार्थदर्शनसंबन्धिता हेतुः (इति भवति) । एतदुक्तं भवति 'परार्थं दर्शनं यस्य' (शब्दस्य इति । पृच्छति–) तस्य किम् ? (उत्तरम्–) नित्यता । (पृच्छति–) कस्य यथा ? (उत्तर–) सर्वस्यैव भूमो धूमादेः । (तेनेत्थमिदं साधनं प्रयोक्तव्यम्, शब्दो धर्मी, नित्य इति साध्यो धर्मः, परार्थदर्शनसंबन्धित्वात्, यो यः परार्थदर्शनसंबन्धी स स नित्यः यथा धूमादिः, इति । हेत्वसिद्धिमाशङ्कते–) ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि दर्शनं धूमादेः (तेन परार्थत्वमसिद्धमिति । परिहरति–) भवतु (स्वप्रतिपत्त्यर्थता), परप्रतिपत्त्यर्थताऽपि (अस्ति, तेन नासिद्धिर्हेतोः । ननु च परार्थता नास्त्येव मीमांसकमते, तत्राह–) अनिराकरणीयं चैतत् अविरोधात्, शब्देऽपि विद्यमानत्वात् (परार्थतायाः । ननु च नित्यत्वे साध्ये न धूमादेर्दृष्टान्तता, तेषामनित्यत्वात् इति तत्राह–) कालान्तरावस्थायित्वं च नित्यशब्देनोच्यते, न सदकारणत्वम् । ननु च सन् अकारणश्च शब्द इष्यते (मीमांसकैः, परिहरति–) बाढं इष्यते, स तु परार्थमात्रतयैव दर्शनस्य सिध्यति । (चोदयति– यदि तावत् सदकारणता शब्दस्य–) किमिति तर्हि विशेष उच्यते ?

(कालान्तरावस्थायित्वेन साध्यते इति । परिहरति-) कथं नाम अनित्यस्यापि धूमादेर्दृष्टान्तता स्यात् (इति कालान्तरावस्थायित्वेन साध्या, न ■ सद्कारणतारूपा नित्यता) ननु च अस्यापि (शब्दस्य) अनित्यता प्राप्नोति, इतिदं (धूमादौ) दर्शनात् (यथाभूतो हि दृष्टान्ते धर्मो दृष्टस्तथाभूतेनैव दार्ष्टान्तिकेऽपि भवितव्यम्, तेन धूमवदनित्यता शब्दस्य प्राप्नोति । परिहरति-) अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यत्वेनोच्यते । कालान्तरावस्थायितया च सिद्धं शब्दस्य सद्कारणत्वम् । दर्शनमेव (उच्चारणमेव) हि तस्य कारणतया शब्द्यते परैः, तच्च परार्थतया अकारणतां गतम् (तच्च कालान्तरावस्थायित्वे सिद्धे द्वितीयश्रवणे स्वप्रतिपत्त्यर्थतया शब्दं प्रति अकारणतां गतम्, किन्तु अभिव्यञ्जकमेव, तथा प्रथमश्रवणेऽपि तदभिव्यञ्जकमेवेति सिद्धमकारणत्वम्) । तस्मात् परार्थदर्शनसामर्थ्यान्यथानुपपत्तेर्हेतुत्वे शब्दस्य सद्कारणता सिद्धम् ।

ननु च तत्तुल्योपादानमभेदमुपादाय सिध्यति परार्थदर्शनस्य (उच्चारितमात्रे हि विनष्टे शब्दे परार्थमुच्चारणं न घटते, उच्चरितस्य शब्दस्य पुनर्व्यवहारकाले असत्त्वात्, असतश्चैतस्य चार्थप्रतिपादकत्वात् । यदा पुनरुच्चरिते शब्दे विनष्टेऽपि तत्तुल्योऽपरो य शब्दः उत्पद्यते तत्सादृश्येन व्यामूढा अभेदमुपादाय अर्थं प्रतिपद्यन्ते इति घटते, तदा तद्दर्शनस्य परार्थताऽपि सिध्यति इति नैकान्तेन कालान्तरावस्थायिता शक्नोति साधयितुं इति । परिहरति-) सत्यं सिध्यति, किन्तु नैतद्भूतस्य प्रमाणमस्ति । (प्रातिभासिकबाधाभावात्-) न कस्यचिदपि आशंसा बन्तो 'पूर्वोक्तसदृशमुच्चारयति' (इत्युच्चारयितुः) 'तत्सदृशं शृणोमि' (इति श्रोतुः) विज्ञानोत्पादो दृष्टः । (अनेन 'कस्यचित् इन्द्रियमर्थभ्रान्ते संशय इति चेत् तदुक्तम्' इति भाष्य (पृ. ८०) व्याख्यातम् । भाष्ये चोक्तशब्देन 'यस्य च दुष्टं करणम्, यत्र च मिथ्येति प्रत्यय स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' (पृ. २८) इत्युक्तम् । तेन इन्द्रियदोषान्वयाभेदभ्रमेण संशयो न भवितुमर्हति । यत एव अबाधितप्रत्ययाः-) अत एव चाविपरीतं प्रतिपद्यन्ते, अन्यथा (भ्रान्तत्वे) मालाशब्दप्रत्ययस्यैव शालाशब्दसंवेदनात् विपर्ययः स्यात् ।

ननु च न सादृश्येऽपि (शब्दयोरवगते अर्थप्रत्ययस्य-) विपर्ययो दृश्यते यथा गोगावीशब्दयोः । (परिहरति-) तदेकत्वग्राहिणां तु न दृश्यते विपर्ययः, न सादृश्यग्राहिणाम् । (ये गावीशब्दमेकं वाचकं मन्वाना प्रयुञ्जते शब्दम्, अर्थं च प्रतिपद्यन्ते, तेषां नास्ति विपर्ययः । ये पुनर्गोशब्दसादृश्येन भ्रान्ताः तेषां विपर्ययो भवत्येव) तत्त्वविदां तु अनुत्पत्तिरेव (गाव्यादिशब्देभ्यो गोप्रत्ययस्य) । किमिदं तत्त्वविदामिति ? 'गोशब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः' इत्येवंविदः तत्त्वविदः । तेषां नैव गाव्यादिभ्योऽपि अर्थज्ञानमुत्पद्यते, गोशब्दादेवार्थं प्रतिपद्यन्ते इत्युक्तं व्याकरणकृद्भिः । न च अनादितया संसारस्य आदिशब्दतां कस्यचित् कल्पयितुं शक्यते, यत्सादृश्योपादानात् सव्यवहारसिद्धिः । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमूलोऽयं व्यवहार इति स्थितम् । (व्यवहारदर्शनेन प्रत्यभिज्ञैव लोकानामस्तीति साधितम् । चोदक-) अन्यदेव च साधितम्, अन्यच्चोपसंहृतम् । कालान्तरस्थितिः साधिता, प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमुपसंहृतम् । अन्यदेवोपन्यस्तम् अन्यच्च उपनिपतितम् । (समाधाता-) तदेवेदम् । प्रत्यभिज्ञानादेव हि कालान्तरावस्थायिता सिध्यति । "कालान्तरावस्थितिश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगम्या इत्युक्तम्" [अन्तरणचिह्नितो ग्रन्थः कतुचित्पुस्तके नास्ति । अत एव 'कालान्तरावस्थायिताया एव सिद्धये या प्रत्यभिज्ञा साधिता, सैवोपसंहृता इति नास्ति विरोधः' इति पूर्वग्रन्थाशय स्पष्टः । के.] (पृच्छति-) यदि प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायित्वं साध्यते, किमिति तर्हि परार्थदर्शनमर्थापत्त्या हेतूकृतम् ? (उत्तर-) अत एव प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थितिः, अत एव परार्थदर्शनमेवाभिधाय हेतूकृतम् । प्रत्यभिज्ञैव हि अभिजातदर्शनाभिव्यक्ता, न पुनरन्यत् । स्वरूपस्य दर्शनान्तरनिरूपणात् तत्पूर्वकस्य च प्रत्यभिज्ञा । न च स्वरूपान्तरभेदो यत्र प्रतिपत्तुः । (अर्थ तत्पूर्वकाणां शब्दस्वरूपम्, तेनैव प्रत्यय

दर्शनान्तरेण सिद्धं जनितमिति वक्तव्यम्। तत्पूर्विका च द्वितीयोच्चारणे प्रत्यभिज्ञा, तस्यां च सत्यामुत्पादितस्य शब्दरूपस्य पुनरुत्पादनं न सम्भवति इति प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकतया पारार्थ्यम्। एवं च निश्चितं पारार्थ्यं. प्रयत्नो न प्रथमश्रवणे स्वार्थ. शब्दस्वरूप-निष्पत्त्यर्थो भवितुमर्हति, अपितु द्वितीयश्रवणवत् अभिव्यञ्जक एवेति सिद्धं प्रत्यभिज्ञयैव उच्चारणस्य पारार्थ्यम्)।

सर्वत्र यौगपद्यात्। १९॥

भाष्यम्— गोशब्दे उच्चरिते सर्वगोषु युगपत् प्रत्ययो भवति, अत. आकृतिवचनोऽयम्। न च आकृत्या शब्दस्य सम्बन्धः शक्यते कर्तुम्। निर्दिश्य हि आकृतिं कर्ता सम्बध्नीयात्। गोपिण्डे च बह्वीना-माकृतीनां सद्भावात् शब्दमन्तरेण गोशब्दवाच्या विभक्तामाकृतिं येन प्रकारेणोपदेक्ष्यति, नित्ये तु सति गोशब्दे बहुकृत्व उच्चरिते श्रुतपूर्वश्च अन्यासु गोव्यक्तिषु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां आकृतिवचनमवगम-यिष्यति। तस्मादपि नित्यः।

बृहती— 'सर्वत्र यौगपद्यात्' इति। अनेन अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्य अर्थावगतिहेतुत्वं दर्शयति शब्दस्य (आकृत्यन्वये व्यक्त्यन्तरेऽपि शब्दप्रयोगात् तदाकृतिव्यतिरेके चान्याकृतिके अप्रयोगात् आकृति-वचनः शब्द इत्यवगम्यते, अतोऽन्वयव्यतिरेकसमधि-गम्यमर्थावगतिहेतुत्वं शब्दस्य। प्रश्न —) किमतो यद्य-यम्? (उत्तर—) कालान्तरावस्थायिता सिध्यति। नहि कालान्तरानवस्थायिनि अन्वयव्यतिरेकनिश्चय। अतः कालान्तरावस्थायिता सिध्यति। कालान्तरावस्थितिश्च अप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसमधिगम्या इत्युक्तम्। (अतो ऽनेनापि प्रकारेण शब्दे सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमस्तीति साध्यते। प्रश्न —) कथं पुनः अन्वयव्यतिरेकसमधि-गम्यत्वमर्थावगतिहेतुत्वम्? (उत्तर—) आकृते. पदार्थत्वात्। न चैकप्रयोगावगम्या आकृते. पदार्थता, स्वातन्त्र्येणाग्रहणात् द्रव्याश्रितानाम्। (स्वातन्त्र्येण—) अगृहीताना च पृथङ्निर्देशायोग्यत्वात्। तस्मात् व्यवहारसमधिगम्यैव आकृतिपदार्थता, न निर्देशसमधि-गम्या। व्यवहारश्चान्वयव्यतिरेकसमधिगम्य. इति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा। (ऋजुविमलायां तु इत्थमत्र पङ्क्तिः— 'व्यवहारश्चान्वयव्यतिरेकज. इत्यन्वयव्यतिरेकसमतरा कालान्तरावस्थितिनिश्चयात्, प्रत्यभिज्ञया च विना कालान्तरावस्थित्यनिश्चयात् सिद्धा प्रत्यभिज्ञा' इति। तेन बृहतीपाठोऽन्यथा कियाश्चित् भाति। के)

श्लोकवार्तिके अत्र 'सम्बन्धनित्यतायाः किं शब्दा धिकरणेऽभिधा। तादर्थ्यात् शब्दचिन्ताया' इत्येक मतमुक्त्वा 'यद्वा सम्बन्धनित्यत्वद्वारेण शब्दनित्यता। साध्यते' इति च मतान्तरमुक्त्वा 'यद्वा सम्बन्धनित्यत्व सूत्रेऽस्मिन्नेव वर्ण्यते। शब्दनित्यत्वमात्रेऽपि भाष्य श्रोतव्य युज्यते॥' (श्लोवा शब्दनित्यताधिकरणे १६२) इति स्वमतमुक्तम्। के.

संख्याऽभावात्। २०॥

भाष्यम्— अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति वदन्ति नाष्टौ गोशब्दा इति। किमतो यद्येवम्। अनेन वचने नावगम्यते प्रत्यभिजानन्तीति। कथं तावत् प्रत्यभि जानीमो न नः करणदौर्बल्यम्। एवमन्येऽपि प्रत्यभि जानन्ति। स एवायमिति, प्रत्यभिजानाना प्रत्यभि जानन्ति चेद्व्यभिजानन्तेऽपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति। अथ मतम्, अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढा स इति वक्ष्यन्ति। तन्न। न हि ते सदृश इति प्रतियन्ति, किं तर्हि स एवायमिति। विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे व्यामोह इति गम्यते। नाऽयमन्य इति प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति। स्यादेतत्। बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्य-भिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुत। नैष दोष। न हि ते प्रत्यक्षे। अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव। ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादर्शनोऽवचन इति चेत्। नैष विनष्ट। यत एव पुनरुपलभामहे। न हि प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्त मदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्यभिजानन्तो विनष्टं परि कल्पयन्ति। परिकल्पयन्तो द्वितीयप्रदर्शने मातरि जायायां पितरि वा नाऽऽश्वस्युः। न ह्यनुपलम्भमात्रेण नास्तीत्यवगम्य नष्ट इत्येव कल्पयन्ति। अप्रमाणताया विदितायां नास्तीत्यवगच्छाम। न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सति अप्रमाणता स्यात्। असीति पुनर्व्यामोहेनाऽ

गम्यमाने न कश्चिदप्यभावः । न चासिद्धेऽभावे व्यामोहः । न च सिद्धो भावः । तस्मात् असति व्यामोहे नाभावः । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धम् । तस्मात् पुरस्तादनुच्चारितमनुपलभमाना अपि न विनष्ट इत्यवगन्तुमर्हन्ति । यथा गृहात् निर्गताः सर्वगृहजनमपश्यन्तः पुनः प्रविश्य उपलभमाना अपि न प्राक्प्रवेशाद्विनष्ट इत्यवगच्छन्ति । तद्वदेतमपि नाश इति वक्तुमर्हन्ति । येऽपि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति, तेऽपि न शक्नुवन्ति शब्दस्य वदितुम् । अन्ते हि क्षयदर्शनात्ते मन्यन्ते । न च शब्दस्यान्तः, न च क्षयो लक्ष्यते । स इति प्रत्ययः प्रत्ययः, सदृश इत्यानुमानिकः । न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदेति स्वकार्यं वा साधयति । तस्मान्नित्यः ।

बृहती— ‘ सङ्ख्याऽभावात् ’ (इत्यनेनापि सूत्रेण) तदेवेदं कथयमिदं प्रत्यक्षं पुनरुपन्यस्यते हेतुप्रदर्शनार्थम् । (चोदयति–) हेतुप्रचये पुनः कोऽर्थोऽभ्यधिकः सिध्यति, हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वात् हेतूनां स्वार्थसिद्धौ ? (उत्तरं–) न खलु कश्चित् । (चोदयति–) अनर्थकस्तर्हि प्रचयोपन्यासः । (परिहरति–) न च अनर्थकः, प्रचये सति दार्ढ्यमाहार्यधियामपि (संस्कार्यधियामपि) भवति । तदर्थश्चायं प्रयासः, न कृतधियाम् । तस्मात् (मन्दबुद्धिप्रबोधनं) अस्ति प्रयोजनम् । कथं पुनरसौ कृत्स्नमुत् (अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरितः इति भाष्ये) प्रत्यभिज्ञाया हेतुः ? (उत्तरं–) एकस्याभ्यावृत्तौ दर्शनात् । (आक्षिपति–) सत्यमेतत्, स तु क्रियायाः ‘ क्रियाभ्यावृत्तिगणने ’ इत्यादेशात् (पाणिनेरादेशात्) । नहि शब्दः क्रिया, किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात् । तदिदमन्यदीयमन्यस्योच्यमानं मानुभवनस्थमन्याय्यमावहति । (समाधत्ते–) अत्रोच्यते– वस्तुस्वभावानभिज्ञो भवान् । (पृच्छति–) कोऽस्मानभिज्ञता ? [ऋजुविमलायां नेयं पङ्क्तिः, किन्तु ' ननु किं वस्तुस्वभावेन ज्ञातेन इत्यत आह ' इत्यवतारिता उत्तरा पङ्क्तिः ।] (उत्तरं–) वस्तुस्वभावापेक्षिणो हि आदेशा भवन्ति (तेन वस्तुस्वभावं ज्ञात्वा तेषामर्थो वर्णनीयः) । अनुमानगम्या च क्रिया । ततः किम् ? (आह–) न चानुमानगम्यस्य स्वरूपमुपलभ्यते इत्युक्तम् । अनुपलभ्यस्वलक्षणस्य (च कर्मणः) केनावृत्तिः शक्यतेऽवगन्तुम् ? ननु च येनैवास्ति कार्यतः, आवृत्तिरपि ततो भवतु (येनैव कार्यहेतुकानुमानेन प्रमाणेन कर्मणोऽस्तित्वं गम्यते, तेनैव आवृत्तिरपि प्रतीयतां इत्यर्थः) । नैतत् । कार्यावृत्तौ आवृत्तिः शक्यतेऽवगन्तुम्, न कार्यतः । कार्यस्य कार्यतया आवृत्तिर्दुर्लभा । कार्यान्तरतैव तत्र स्यात् (आवर्तमानं हि कार्यं कार्यान्तरमेव स्यात्, न पुनस्तदेव, कृतक्रियमाणयोर्भेदात् । तस्मात् कार्यपक्षे कृत्वसुजनुपपत्तिः) । शब्दे पुनरिदं (क्रियाभ्यावृत्तिगणनं) संभवति । शब्दस्य शब्दोच्चारणस्येत्युक्तम् । तस्मात् (कृत्वसुच्प्रयोगात्) पुनः पुनः (प्रयोग–) श्राव्यमानता शब्दस्य गम्यते, नोत्पाद्यमानता । अतो भङ्गित्वेऽपि कर्मणः कार्यैक्यात् (श्राव्यैक्यात्) आवृत्तिरित्युच्यते, न स्वतः कार्यस्वाभाव्यात् (कर्मणः) । कुतस्तत् कस्यं नास्तीति कृतिनः (पण्डिताः) । तस्मादेवंविषय एवायं कृत्वसुच् । कार्यैक्यं च प्रत्यभिज्ञानादित्युक्तम् । तस्मात् युक्तः कृत्वसुजर्थस्य हेतुत्वोपन्यासस्तद्ग्रहणे (प्रत्यभिज्ञायाम्) ।

“ अन्यत्वेऽपि सति सादृश्येन व्यामूढाः ‘सः’ इति वक्ष्यन्ति” इति (भाष्ये) किमिदमुपन्यस्तम् ? (समाधत्ते–) इदमेवोपन्यस्तम् (नात्र किञ्चित् तिरोहितमित्यर्थः) । (आक्षेप्ता–) न त्वमो नोपन्यस्तमिति, किमनेन निराकृतं प्रत्यभिज्ञाया इति न विद्मः । (समाधाता–) इदमनेन निराक्रियते, भेदग्रहणनिबन्धनैव ‘ सः ’ इति बुद्धिः, भेदस्य चाग्रहणं अतिसादृश्यात् अजातिकानां ज्वालादीनां च दृष्टम्, अग्रहणे च भेदस्य नान्यतरं व्यपदेष्टुं शक्यते । अन्यतराव्यपदेशे च किमन्यदवशिष्यते ‘ स एव ’ इति व्यपदेशात् । (आक्षेप्ता आह । तस्मात्–) विवेकाग्रहणमेवात्रापराध्यते (भ्रान्तौ) मणिमुक्तादिष्विव विवेकशून्यानाम् (रत्नपरीक्षायामकृतपरिश्रमाणाम्) । तस्मात् विवेके यत्न आस्थीयताम् । (यतः) ‘ अविवेकः परमापदां पदम् ’ आरभ्य चातोद्विग्नानां विवेक एवैकः शरणं परम् । (समा-

दधाति–) सत्य यथा भवानाह (अविवेकनिबन्धन एव भ्रान्ति व्यवहार इति)। किंतु अत्र विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुर्नास्ति इति ' अनवस्थानात् ' इत्य स्मिन् सूत्र लिखित विस्तरेण। (पूर्वपक्षस्य परिहार पर्यन्तत्वात् ' सत परमदर्शन ' (१३) इत्यनेन सह ' अनवस्थानात् ' (७) इत्यस्यैकसूत्रत्वात् ' सत परमदर्शन ' इत्यत्रोक्तमेव ' अनवस्थानात् ' इत्यत्रोक्त- मि याह)।

' स्यादेतत् बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुत ' इति (भाष्यम्) (आक्षिपति–) किमिद कूष्माण्डपतनम् ? उत्तरेणापि (भाष्येण) कूष्माण्डतैव प्रदर्शिता ' अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव ' इति। प्रत्यभिज्ञा हि कालान्तरावस्थायित्वे हेतुरुक्त । यदि कर्मण्यपि साऽस्ति, कोऽयमुपालम्भ ? अथायमभि प्राय — अभ्युपगमहानि प्राप्नोति इति (कर्मविषये उपा लम्भ । दूषयति–) सत्यम्, अनित्यत्वमभ्युपगत मस्माभि (कर्मण), आनुमानिकत्वमपि (अभ्युप गतम्) । न चानुमानिके अर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति (स्वरूपाग्रहणात्)। स्वरूपग्रहणे (प्रत्यभिज्ञालभ्यकाला न्तरावस्थायित्व–) हेत्वभावात् असंबद्धोऽयमुपालम्भ । यदि अस्मदभ्युपगमज्ञानमस्ति, सर्वाकारमस्तु, किमिद मर्धजरतीयम् (यदि ' कर्म कालान्तरानवस्थायि ' इति मीमांसकमत ज्ञायते, तदा ' न प्रत्यभिज्ञायते ' इत्यपि ज्ञायेतेत्यर्थ । उत्तरमपि ' नहि ते प्रत्यक्षे ' इति (भाष्यस्थ) असम्बद्धमेव । प्रत्यभिज्ञा हि निराकरणीया, न पुन प्रत्यक्षता । अथ प्रत्यक्षनिराकरणेन प्रत्यभिज्ञैव निराक्रियते इति, तन्न । अप्रत्यक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञासम्भवात् । ' अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव' इति चानुपपन्नम्, प्रत्यक्षेऽपि कस्मिंश्चित् प्रत्यभिज्ञाऽनुत्पादे कालान्तरावस्थितिनिश्चयाभावादिति । निराकरोति–) उच्यते । यदि एककार्यत्वात् कर्माभ्यासे तुल्यसजातीय कारणा न्तराऽपि न सिध्यति। नहि अन्यत्रावगतो अभ्यासा वगति । (तस्मादभ्यासानुगतनिमित्ततया कर्मापि नानाभूत नावगम्यते इत्यङ्गीकरणीयम्) । गम्यमानैक त्वाच्च (गम्यमानस्य एकत्वाच्च) तद्बुद्धेरपि नानात्व मनवगम्यमेव । तदिदमुक्त (आक्षेपभाष्येण) ' बुद्धि कर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुत ' इति (एतेन चोद्यभाष्य तावत् समर्थितम् । उत्तरभाष्यमपि समर्थयमान आह–) स्याताम् नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे । नहि अप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति (स्वरूपाग्रहणात्)। (शङ्कते–) ननु च भेदाग्रहण प्रत्यभिज्ञा । सा च बुद्धिकर्मणोरपि अस्तीत्युक्तम्, कार्यगम्यत्वादनुमेयानाम् । (परिहरति–) सत्यम्, यदि भेदाग्रहण प्रत्यभिज्ञा, तदग्रहण तु प्रत्यभिज्ञा (सा च कर्मणि नास्ति) ' कार्यं हि कारणमस्ति ' इत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तदा अन्यदेति । प्रत्यभिज्ञा तु ' तदेवेद ' इति प्रसिद्धा लोके (अतो बुद्धिकर्मणो कार्यैकगम्ययो प्रत्यभिज्ञा नास्ति) ।

(भाष्यमन्यत्र आक्षिपति–) ' ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशात् अन्योऽद्यतन इति चेत् ' इति । किमत्रानु पपन्नमुक्त भाष्यकारेण ? (आक्षेपमेवाह–) ननु सत्या प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणान्तर कल्पनीयमित्युक्तम् । कल्पिताश्च स्तिमिता वायव (श्रोत्रपिधायका अनु पलम्भहेतव)। तदपगमे चोपलब्धिरिति (कल्पितम्)। संयोगविभागा (च वायवीया, तेषा–) अपगम हेतव (इति च कल्पितम्) । किमन्यदवशिष्यते ? (उपलब्धस्य शब्दस्य, मध्ये पुनरनुपलब्धस्य प्रत्य भिज्ञायमानस्य मध्यकालेऽपि नाशो नाश्रयणीय कारणा न्तरवशादनुपलब्धिसम्भवात् । यदि समग्रे एवोपलम्भ कारणे पुनरनुपलम्भ स्यात्, तदा विनाश कल्प्येत । न च शब्दस्योपलम्भकारण समग्रमस्ति । स्तिमितवायव पगमस्यापि तदुपलम्भकारणत्वात् । एतच्च प्रत्यभिज्ञा बलेन कल्प्यते । तदेतच्च ' सत परमदर्शनम् ' इत्यत्रो क्तम् । अत किमपरमनिराकृतम्, यन्निराकरणाय पुनरिद भाष्यकारेणोच्यते । समाधत्ते–) इदमत्रशिष्यते, उपलब्ध हि अनुपलभ्यमान ' नास्ति ' इत्यस्य ज्ञानस्य गोचरतामापद्यते । नहि अत्यन्तानुपलभ्यमान ' नास्ति ' इति ज्ञानमास्कन्दति । (तत्र–) यदि उपलब्धमपि न गोचरीभवति । (तत्–) अनास्पदमेवेद (निर्विषय मेवेद– नासीति ज्ञान) अभ्युपगत भवति । अभ्युप

गतं चैतत् (भाष्ये) ' नास्तीत्यस्यामनिरूपितस्य ' इति। उन्मादमानो निर्विषयः अनेन वा विषयेण (उपलब्धानुपलम्भेन) विषयी वक्तव्यः। तस्मात् (शब्दः उपलब्धो मध्ये पुनरनुपलभ्यमानो नास्तीत्यभ्युपगमनीयः, ततश्च विनष्टः, विनष्टे च) शब्दे ज्वालादिष्विव आपतिता प्रत्यभिज्ञा (भेदाग्रहणमात्ररूपा, न पुनः परमार्थतस्तद्ग्रहणरूपेति। एवं चोद्यमार्थं समर्थ्य चोद्यं परिहरति—) अहो बत अनुपलब्धो अविवेकोऽयम्। यथैवान्यत्रानुपलब्धेर्वैयर्थ्यानुपलब्धिः ' नास्ति ' इत्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नेष्टे (निश्चयं न याति), तथा तद्ग्रहणविषयेऽपि अर्थे (प्रत्यभिज्ञायमानेऽर्थे)। तस्मादनुपलब्धिमात्रमिदम्, यदन्यदा शब्दे (न पुनर्नास्तित्वरूपैवमनुपलब्धिः)। तथा च लौकिकाः आयादिषु नानुपलब्धिमात्रेण नास्तीत्यवगच्छन्ति, पुनर्दर्शने विश्वासदर्शनात्। तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्यापेक्षोऽयं प्रमाणाभासत्वम् वक्तव्य.। पुनः ? सापेक्षत्वादभावस्य निरपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षस्य। तदेतत् ' आनुपूर्व्यां सिद्धम् ' इत्यनेनोक्तं (भाष्येण)। यदप्यनुमानं सर्वभावविषयमुक्तं (बौद्धैः) नास्तिताऽवगतौ, तदप्यत्र (शब्दे) न प्रभवति (यत.) ' अन्ते क्षयदर्शनात् ' इति हि तत्र (अनुमाने) हेतुः। न च शब्दे अन्ते क्षयोऽस्ति। अतो न तेनापि (अनुमानेन) बाध्यते इयं प्रत्यभिज्ञा, घटादिषु कदाचित् (प्रत्यभिज्ञानविदमनुमानं) आपतत्यपि इत्यपि (संभाव्यते, तेषां क्षयदर्शनात्। न पुनस्तेष्वपि प्रत्यभिज्ञा बाध्यते आकल्पस्थितिमित्यनन्तरमेव वक्ष्यामः)।

अनपेक्षत्वात्। २१॥

भाष्यम्— येषामन्यगलोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव दृश्यते, तेषामपि केषाचिदनित्यता गम्यते, येषां विनाशकारणमुपलभ्यते। यथाऽभिनवः पटः दृष्ट्वा। न चैनं क्रियमाणमुपलभ्यतात्। अथाऽनित्यतामागच्छति कालेन दृष्ट्वा। तन्तुव्यतिषङ्गविनाशोऽस्य तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात् तन्तुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छन्ति। नैवं शब्दस्य किंचित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवगम्यते।

बृहती— ' अनपेक्षत्वात् ' इति। सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां कदाचिदसमवायिकारणोपलब्धेः अनित्यता आशङ्क्येत घटादीनामिव, तदप्यत्र दर्शनाभावान्नास्ति इति स्थिता प्रत्यभिज्ञा, तदपेक्षतया च नित्यता शब्दस्य।

श्लोका— ' एवं स्थितस्य शब्दस्य श्रुतिकालात् क्षणान्तरे (श्रवणकालात् क्षणान्तरे स्थितस्य शब्दस्य)। संभाव्यते विनाशित्वं न भूयोऽन्येन हेतुना। (भूयः अन्येन हेतुना विनाशित्वं न संभाव्यते) ४४२॥ यथा शस्त्रादिभिर्भेदाज्ज्ञायते या पटादयः। नश्यन्तीत्यवगम्यन्ते नैवं शब्देऽस्ति कारणम्। ४४३॥

प्रख्याभावाच्च योगस्य। २२॥

भाष्यम्— इत उत्तरेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम्। ननु वायुकारणकः स्यादिति वायुकृतः संयोगविभागैः शब्दो भवतीति। तथा च शिक्षाकारा आहुः— वायुरापद्यते शब्दतामिति। नैतदेवम्। वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् वायोः सन्निवेशविशेषः स्यात्। न च वायवीयानवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमो यथा पटस्य तन्तूनयवान्। न चैवं भवति। स्पर्शेनैवं स्पर्शनेनोपलभेमहि। न च वायवीयानवयवान् शब्दगतान् स्पृशामः। तस्मान्न वायुकारणकः। अतो नित्यः।

बृहती— ' प्रख्याभावात्० ' इति अनपेक्षताया असिद्धताशङ्का निराक्रियते। सेयमाशङ्कोपन्यस्यते, ' वायुकृत. संयोगविभागैः शब्दो भवति ' इति (भाष्येण)। तथा च शिक्षाकारवचनानि दृश्यन्ते ' वायुरापद्यते शब्दताम् ' इति। तदिदं निराक्रियते। यदि वायवीयः शब्दः स्यात् वायोरवयवसंनिवेशविशेषः स्यात्, न च वायवीयान् संनिवेशविशेषान् शब्दे उपलभामहे। ननु न चाक्षुषो वायुः। (उत्तर-) स्पर्शेनमप्युपलभ्येरन्, तेनोपलभ्या स्युः, न चोपलभामहे, तस्मादनपेक्षा प्रत्यभिज्ञा। कथं तर्हि शिक्षाकारोक्तिः ? तदवयवत्वात् शब्दोत्पत्तेस्तदुपचारः (वायवीयोपचारः)।

श्लोका— ' शब्दो यथा पौद्गलिको निषिद्धः स्याद्वायवीयस्य स एव मार्गः। तस्मादनिर्धारितहेतुमार्गः सर्वत्र भात्यद्दयतीति नित्यः॥ '

(यतोऽस्य हेतुर्नास्ति उच्चारणस्याभिव्यञ्जकत्वात्, यतश्च भागा न सन्ति, यतश्च सर्वदेशे साक्षाद्भावात् अपरोक्षाभावात् सर्वगतः, तस्माद् व्योमादिवन्नित्यः) । ४४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च । २३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं चैवं भवति 'वाचा विरूपनित्यया' इति । अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मात् नित्यः शब्दः । (विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः । रूपयतीति रूपः कर्ता । विगतः रूपः यस्या इति कर्तृरहितेत्यर्थः, अत एव नित्या वाक् । इयं च श्रुतिः अग्निस्तुतिपरा सती वाचो नित्यत्वं द्योतयतीति लिङ्गं भवति) ।

बृहती— तथा च वेदाक्षराण्यस्मिन् पक्षे अनुगुणतराणि दृश्यन्ते 'वाचा विरूपनित्यया' इति । कोऽत्रातिशयः ? नित्यताऽभिधानं श्रुत्या । ('वायुरापद्यते शब्दताम्' इति, न तु श्रुत्या अनित्यतोच्यते) तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वात् नित्यताऽवस्थिता शब्दे ।

शा— शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तदाक्षिप्यते शब्दस्यानित्यत्वात् । नह्यनित्यस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारपरम्परया स्वाभाविकप्रत्यायकत्वं शक्यते ग्रहीतुम्, अगृहीतमपि चेत् स्वभावतश्चक्षुरादिवत्प्रत्याययेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत्, तस्मादनित्यत्वे शब्दस्य देवदत्तादिशब्दवत्पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते । कथं पुनरनित्यत्वं शब्दस्य ? प्रयत्नानभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेः घटादिवत्तदनन्तरमध्यवसीयते । अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते न पूर्वम्, उपलब्धस्य च क्षणेन तिरोभावाद्विनाशित्वमध्यवसीयते । न चासिद्धमनभिव्यङ्ग्यत्वम्, अभिव्यक्त्ययोगात् । सा हि प्रतिबन्धकनिरासेन वा संस्कारविशेषाधानेन वा । न तावत् प्रतिबन्धनिरासः— प्रतिबन्धकानुपलब्धेः । स्तिमिता वायवः श्रोत्रमाच्छाद्यावस्थिताः शब्दोपलब्धिं प्रतिघ्नन्ति, तेषु प्रयत्नोत्थापितैः कौष्ठ्यैः वायुभिरुत्सारितेषूपलभ्यते शब्द इति चेत्, एवं तर्हि सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रं प्राप्यावस्थिताः प्रतिबन्धकेषूत्सारितेषु युगपत् श्रूयेरन् । अथ संस्काराधानम्, तथापि त्रैविध्यं— शब्दस्य वा संस्कारमादध्युः कौष्ठ्या वायवः, श्रोत्रस्य वा उभयोर्वा । शब्दस्य चेत् तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगात् सुघ्नस्थैर्वायुभिः संस्कृतः शब्दः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत, तदिदमुक्तं 'तत्र सर्वैः प्रतीयेत' इत्यादिना । श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः । यदि काणादकापिलवैदिकमतेन आकाशमहंकारो दिग्वा श्रोत्रं तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्च सर्वपुंसामेकमेव श्रोत्रं स्यात्तच्चैकदेशस्थैरपि ध्वनिभिः संस्कृतमिति कः सर्वेषां शब्दोपलब्धिं वारयेत् । तदिदम्— 'आकाशश्रोत्रपक्षे च' इत्यादिना 'श्रोत्रादेरियमेव दिक्' इत्यन्तेन दर्शितम् । अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारणत्वादेकशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रोत्रं प्रयत्नात् सर्वान् शब्दान् घटादीनुन्मीलितमिव नेत्रं समानदेशस्थान् घटादीनवबोधयेत् । तदिदम्— 'सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रम्' इत्यादिना दर्शितम् । अयं च दोषः पूर्वोपक्षिप्तेऽपि शब्दसंस्कारपक्षे दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशे अवस्थितास्तत्रैकस्मिन् संस्क्रियमाणे तत्रत्यानामन्येषामपि संस्कारः स्यादेव । नहि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्यचित् संस्कारः कस्यचिच्च असंस्कारः इति व्यवस्था सम्भवति घटादावदर्शनात्, तदिदमुक्तम्— 'एतदेव प्रसक्तव्यम्' इत्यादिना । उभयसंस्कारपक्षे तूभयेऽपि दोषाः समुच्चित्य दर्शयितव्याः, तस्मात् न प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यः शब्दः । तज्जन्यस्तु असौ प्रादेशिकश्च, श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्येव, तथा सति हि कैश्चिदेव कश्चिदेव शब्दः श्रूयत इत्युपपद्यते, अन्यथा श्रोत्रव्यवस्था शब्दव्यवस्था चोभयमपि न स्यात् । किंच नानादेशस्थैश्च वक्तृभिरुच्चारितः शब्दो युगपन्नानादेशेषूपलभ्यते 'तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नं' इति भाष्यम् । तत्र नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एकस्येति हेतुः, नित्यो ह्यसावेकः स्यात् एकस्यानुपपन्नं नानादेशेषु उपलम्भनमिति । ननु नानात्वस्य नित्यत्वे सति एकत्वं भवति, अनेकान्येव हि गकारादीनि नित्यानि भवन्त्वित्यत आह— 'असति विशेषे नित्यस्य नानात्वम्' (शा. भा.) इति । एतदुक्तं भवति— प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषप्रत्ययबलेन ह्यस्तनाद्यतनगकारयोरेकत्वावगमात्

नित्यत्वमाश्रीयते । अस्ति चाध्ययनविशेषमन्तरेण युगपन्नानादेशवृत्त्यपि उच्चारितेऽपि गकारे, नहि तत्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति, असति च विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं संभवति । अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमस्माकमिव भवतोऽपि स्यात् तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः, तस्मात् नित्यत्वे सत्येकत्वमङ्गीकर्तव्यम्, एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलम्भनमिति । वार्तिके अपि— 'यौगपद्योपलम्भाद्वा भेदो भेदस्य कार्यता' इति इदमुपक्षिप्य यथा यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भवति तथा दर्शितम्— 'अभिन्नत्वे हि युगपत्' इत्यादिना 'स्फुटेऽप्यनेकदर्शने' इत्यन्तेन । यथा च भेदात्कार्यता भवति नाशश्चैव नित्यस्य भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम्— 'नित्यत्वे नैकबुद्धिः स्यात्' इति । नहि नित्यत्ववादिना प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमिष्यते । तथा च वक्ष्यते— 'अपि चैकत्वे सति देशभेदेन नाम वैगुण्य एव भिन्ना स्युः न तु शब्द' इति । नहि तदप्रामाण्ये नित्यत्वं सिध्यति प्रमाणान्तराभावात्, अतो नित्यत्वे सत्येकत्वं स्यात्तच्च नानादेशोपलम्भेन विरुध्यते इति । ततश्च यौगपद्योपलम्भात् भेदः, भेदे च प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यम्, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वाभावात्कार्यत्वम्, तदेतत् आनुपूर्व्येण व्यक्तमभिहितम् । इदं चानित्यत्वं दीपरश्मिवदवस्थात् प्रत्यभिज्ञा भवति, तस्मादनित्यः शब्दः । इति प्राप्ते, अभिधीयते— 'प्रयत्नानन्तरं दृष्टैरस्या स्यात्कार्यता ध्वनेः । तद्भिन्नत्वपक्षेऽपि युज्यते तत्र दर्शनम् ॥' यत्तु यौगपद्यमभिव्यक्तिमिति, श्रोत्रमेकमाकाश इति ब्रूम । यत्तु आकाशस्य अहङ्कारस्य वा श्रोत्रत्वे सर्वगतत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तम्, तत्र ब्रूम— यदि नाम श्रोत्रत्वम्, नैवैष दोषः । कर्णशष्कुली भवतु श्रोत्रम्, सा च प्रतिपुरुषं भिन्नेति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि चाकाशमेव श्रोत्रं तत्तु न साक्षात् संस्क्रियते किंतु अधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि श्रोत्रं सर्वत्रैकं तथाप्यधिष्ठानानां भिन्नत्वात् संस्कारव्यवस्थया व्यवस्था भविष्यति । यन्नैवं सतीन्द्रियस्य यद्यपि अधिष्ठानानि भिन्नानि तथापि एकेनाप्यधिष्ठानेन संस्कृतेन इन्द्रियस्य संस्कृतत्वात् सर्वपुंसां इन्द्रियसंस्कार

मिति सर्वेषामुपलब्धिः स्यादेव । तदुक्तम्— 'नन्वेकमस्ति श्रवणे व्यापकं श्रोत्रमिन्द्रियम् । तेषां सर्वदेहेषु स्यादेवेन्द्रियवादिन ॥' इति । सर्वदेहवर्तिना पुंसामिन्द्रियं ... । अत्रोत्तरम्— 'पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते । तेन प्रधाननैर्देश्याद्विगुणा सा तु संस्कृतिः ॥' इति । अयमर्थः— स्वशरीरे एव श्रोत्रायतने सर्वपुंसामपि ज्ञानमुत्पद्यते नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्ग त्वाधिष्ठानसंस्कारः प्रधानसमानदेशत्वेन चाङ्गानां गुणत्वेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत् स्वदेहे निष्पादयितव्यं विज्ञानम्, तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहान्तरगतः । स हि स्वप्रधानभूतेन ज्ञानेन विदेशत्वाद्विगुणः । ननु संस्कार्यस्यैकत्वात्तद्गतत्वाच्च संस्काराङ्गत्वस्य देशभेदोऽकिंचित्कर एव, यथा बहिरेकत्रावस्थितानां ... आलोकसन्निधाने सर्वेषामप्युपलब्धिर्योगिनामन्तरेण न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात् । न । अदर्शनात् । नह्येकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुत्पद्यते, अत साधारणमपीन्द्रियं विज्ञानसमानदेशसंस्कारसन्निधानेन ज्ञानमुत्पादयति नान्यथेति दर्शनबलादध्यवसीयते ततो नातिप्रसङ्गः । नचान्यस्यैवैकमिन्द्रियं यद्यप्याकाशमेकमनवयवं च तथापि तस्य प्रादेशिकैर्धर्मादिभिर्यः संयोगस्तेऽपि प्रादेशिकास्ततश्च कर्णशष्कुलीसंयोगाना प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्य चाकाशस्य श्रोत्रत्वमस्त्यपि स्वरूपेणानवच्छिन्नरूपाणां अपि भेदाद्व्यवस्था सिद्धिः । परमहत्त्वभागे विभागे वा श्रोत्रे इत्यपरम् । यत्तु 'स्युश्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत्' इत्युक्तम्, तत्रोच्यते— ध्वनयो हि ताल्वादिस्थानविशेषसंपर्कोद्भवाविशेषविलक्षणसामर्थ्यात् निष्पद्यन्ते, ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिदेव शब्दस्य अनुगुणं संस्कारमादधाति न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्प्यते, संस्कारपक्षेऽपि कश्चिदेव ध्वनिः कंचिदेव शब्दं संस्करोति न सर्वं सर्वमिति युक्तमेव व्यवस्था । इत्थं च समानेन्द्रियग्राह्याणामप्यभिव्यक्तिव्यवस्था । 'सत्त्विव हि तेजो घटादीनामेव अभिव्यञ्जकं न गन्धादीनाम्, नियताक्षराणां शब्दानाम् ... न तु ... , तस्मादनेन दोषः । न च शब्दभागादे ... भागशो उपलब्धिप्रसङ्गः, ध्वनीनां प्रादेशिकत्वादेकैकशो शब्दप्रतिपत्तिर्न भवेत्,

अतः संस्कृतेन शब्देन यस्येन्द्रियं सन्निकृष्टं स एव शृणोति नान्य इत्युपपन्नम् ।

'युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत् । ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यवस्थिताः ॥ प्राग्भागे स्यादसौ सौरस्तेभ्यो भास्वान्निरीक्ष्यते । प्रत्यग्भागे तथाऽस्तं यन्मध्याह्ने चोपरि स्थितः ॥ भिन्नाश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यक् तथोपरि । तेनास्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता ॥' तथा यस्मिन् यावद्दूरे देशे कैश्चित् सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽन्येऽपि ततः परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽस्त्यस्ति भेदाभेदः । न च सूर्यनानात्वमाशङ्कनीयम्, न हि केचित् भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति । किं पुनरेकदेशस्थस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भे कारणम् ? उच्यते— अतिदूरवर्तिनोऽस्य यथावद्देशं अजानन्तः स्वसंनिधिमध्यस्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते । विस्पष्टं चैतत् । तथाहि— यः अपराह्णे यस्मिन् यावद्दूरे देशे सूर्यं पश्यति— 'अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन् पर्वते सूर्यः' इति, स सवितारमीक्षमाण एव तद्देशं गतस्ततः परस्तात्तथैव तं पश्यति तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतः स्थितोऽसौ संनिहितवदवभासते इति । ये चादित्यापेक्षया स्तोकदेशाः पर्वतास्तेऽपि द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यवदवभासन्ते, तस्मादेवमेकस्यापि संभवति नानादेशोपलम्भः । तथा एकमेव मुखं भिन्नेषु आदर्शेषु युगपत् दृश्यते । ननु प्रतिबिम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते । [illegible] । तस्याभावादनुपलम्भाच्च, नहि मूर्तमध्ये मूर्तान्तरं संभवति । किंच दर्पणस्थस्य भूमेरुपरि नाभिदृश्ये पार्श्वस्थितास्तस्योपरिष्टादवस्थिते तत्मुखं कुर्वन्तु दर्पणाभ्यन्तरे प्रतिबिम्बं मुखप्रतिबिम्बं पश्यन्ति, तस्मिंश्च देशे पार्श्वस्थाः पुरुषा न कंचिदपि पश्यन्ति, तेन दृश्यादर्शननिरस्तः प्रतिबिम्बात्मकोऽर्थो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादर्शेनैव अर्थेन च प्रतिहतं नायनं तेजः परावृत्य मुखमेव गृह्णाति युगपत् । तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानात्वं शब्दस्य साधयति । ननु सवितुः संनिधानाभावादयुक्ता नानादेशावगतिः, शब्दे तु कथम् ? सर्वगतत्वात्, सर्वगतो हि शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः तेषु तेषु देशेष्वभिव्यज्यमानो भिन्नदेशोऽवभासते, ध्वनयो

हि श्रोत्रदेशमागत्यापि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते । ननु प्राप्यकारि श्रोत्रम्, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यते इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणम् ? तदग्रहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः ? उच्यते— नायं श्रोत्रजस्तद्विशिष्टशब्दप्रत्ययः, किंतु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं बोधयति किंतु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश आगता ध्वनयस्तया विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम्, यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रग्राह्यत्वं तथापि शब्दे गृह्यमाणे तद्विशेषणतया दिगपि श्रोत्रेण गृह्यते इति द्रष्टव्यमतीन्द्रियत्वे कालवत् । यथाहि कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते अथ च विषयेषु स्वेषु गृह्यमाणेषु तद्विशेषणतया सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् । ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत्सिद्धम् ।

ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्तः प्रत्यासन्नाद्दूराद्दूरतराच्च देशादागतास्तीव्रं मन्दं मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाच्च ध्वन्युत्पत्तिदेशः प्रत्यासन्नदूरादिरूपेणानुमानात् हृदयदेशमागच्छति तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः श्रोत्रदेशस्तस्याग्रहणात् दिग्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणात् तयोः संसर्गभ्रमादेवंविधः प्रत्ययो भवति, प्रत्यासन्ने दूरे वा शब्द इति, तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपलम्भनमित्यदोषः । ननु अयं दोषः, यदसति बाधके भ्रान्तित्वम्, अनभिज्ञाता वा कः पक्षपातो येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अयमस्ति पक्षपातः, नह्यसंभवति तद्भ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्, नानादेशोपलम्भस्य परिहार्यं भ्रान्तित्वम् । अनित्यपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो गृह्यते श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्, [illegible] च यत्तु गृह्यते येन तद्देशग्रहणस्याभ्रान्तित्वं स्यात् ।

यदपि सौगतोऽप्राप्यकारित्वमेवास्तीत्युपपन्नभ्रान्तिं न समर्थयते, तदयुक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि संनिकृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपदुपलम्भप्रसङ्गात्, तदेतत्तु [illegible] कथंचिदप्यप्राप्यकारित्वे समर्थयितुं शक्यम् । किंच क्षणिको वा शब्दः स्यात् स्थायी वा ? यदि क्षणिक-

सतः प्रत्यायकैर्गृहीतमात्रो नष्टः कथं विप्रकृष्टैः पश्चात् ग्रहीतुं क्षमः । स्थायित्वं तु सौकर्येणावगमनिमित्तमेव । स्थायित्वे च प्रत्यासन्नानां शब्दश्रवणं चिरकालमनुवर्तेत । तस्मात्प्रत्यक्षविरोधसमाधानवर्णनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्तित्वम् । असत्यपक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणासन्नदूरगमनात् सत्वरत्वेन चैकस्मिन् श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालाननुवृत्तिश्च, तस्माच्छब्दान्तरस्यानित्यत्वम् । अर्थप्रतीत्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम्, नहि प्रत्युच्चारणमन्यत्वादन्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति, संबन्धग्रहणासंभवादगृहीतसंबन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात् । न चान्यस्मिन् गृहीतसंबन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । नहि गोशब्दे गृहीतसंबन्धेऽश्वशब्दः प्रत्याययति । सत्यम्, अश्वशब्दो हि न प्रत्याययति, गोशब्दान्तरोऽपि गृहीतसंबन्धेन अर्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत्, न । तदसंभवात् । नहि कश्चिदपि गुणोऽर्थवान् संभवति, गौणत्वे तुल्यत्वेन संबन्धग्रहणात्, नहि द्वित्रिवारोऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति, अन्वयव्यतिरेकाभावात् ।

अथ व्युत्पत्तिसमये दृष्टेषु शब्देषु द्वित्रिरुपलब्धेषु पश्चात् श्रूयमाणः संबन्धग्रहणं कथमर्थवान् भवति, तदुच्चारणकालसारूप्यसादृश्यात् प्रत्यायकमित्युच्यते । तदुक्तम्- य एवैकस्मिन्नुच्चारणान्तरेण पश्चात् श्रूयमाणोऽर्थप्रतिरूप्यैरेव एवाभूतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति सिद्धान्ततः । तदुक्तं 'अप्रतीतान्यशब्दानां न चलितोऽस्त्यनर्थकः । स एवान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति निश्चयः ॥' इति । अथायं समाधेयम्, अवश्यं [illegible] न कल्पन्तीत्युच्यते । तथा सति तदुच्चारणान्तरमपि शब्दानामेवार्थ[illegible] सादृश्येन प्रत्यायकत्वम् । तदुक्तम् 'अस्यात्र नियमोऽपि' इत्यादिना । अथोच्चरितस्य शब्दस्य [illegible] गृहीतसंबन्धान् [illegible] नर्थकत्वेनाभीयते, तर्हि सोऽप्यर्थवत्त्वेन अभिमतः [illegible] प्रत्यायकस्य [illegible] कथं सिद्ध- [illegible] इत्यर्थः एतेन [illegible] भवेत् । तदुक्तम् 'अनर्थकासम्भवात्' इत्यादिना । किञ्च

व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान् । उच्यते । व्यवहारकालवर्तिनस्तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विरुद्धमापद्यते, स एव हि येषांचित् व्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यवहारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्याद्गौणमिति विरोधः । तदुक्तम् 'अर्थवत्त्वप्रसङ्गेन' इति । तस्माच्च सादृश्येन प्रत्यायकत्वं इत्येकत्वमेव शब्दस्याभ्युपेयम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकं आश्रित्य वाचकत्वं समर्थ्येत, तन्न । तदभावात्, व्यक्तिभेदे हि सामान्यसद्भावं लभते नान्यथा ।

कश्चित्पुनराह— सत्यपि व्यक्तिभेदे निष्प्रमाणकमेव सामान्यम्, यत्र हि भेदावगतौ सत्यामेवाभेदावगतिस्तत्र सामान्यम्, इह तु सत्यपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते, अतोऽत्र विशेषाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरूपा नाल सामान्यं साधयितुमिति । तदयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्यभिज्ञा स्यात् । विशेषाग्रहणादिति चेत्, कोऽयं विशेषाग्रहो नाम, उदात्तानुदात्तादिज्ञानस्य गकारस्य यथाश्रुतं रूपं तन्न गृह्यते इत्यर्थः । किं तर्हि गृह्यते ? अनेकोच्चरितेऽपि गकारेऽस्य विविक्तरूपं दृश्यते । व्याप्तस्य चैव गृह्यते, व्यक्तमनुवृत्तग्रहणम् । अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते । तस्मात्सिद्धमस्ति सामान्यम् । ननु सादृश्यादेव प्रत्यभिज्ञासिद्धेरलं सामान्येनेति चेदयुक्तम्, अवयवसामान्ययोगात्मकत्वात् सादृश्यस्य वर्णानां चानवयवत्वात् । ननु संबन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्, अतोऽनवयवानामपि तत्त्वादिसाधारणसामान्य सादृश्यं भविष्यति । न । अप्रामाण्यात्, अन्यजन्या हीयं प्रत्यभिज्ञा, तस्याः [illegible] प्रमाणम्, न च तत्त्वादिसामान्यश्रवणम्, अतो गत्वादिसामान्यनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सामान्यं तदभावात् नास्ति सामान्यमेव वाचकम्, अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् ।

ननु पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं [illegible] बहुभिरिति सूत्र. । पूर्वोक्तम् [illegible] निरवयवत्वेन [illegible] नित्यत्वम्, तत्र पूर्वानुपपत्तिः [illegible] तेन नहि [illegible] प्रत्यभिज्ञा [illegible] इति वेदितव्यम्, तस्मादपि सः

शब्दः । प्रदीपे तु प्रभामण्डलस्यावयवविश्लेषमन्तरेण अत्यन्तानुवृत्तेर्निश्शिष्टानयनस्य चानयत्विन. अवश्यमानी विनाश., विनष्टे च पूर्वस्मिन् प्रदीपे पश्चात्तनमवश्यं प्रदीपान्तरमेव भवति, दृष्टे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्तेति कल्प्यते । शब्दे तु न किंचिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेष ।

तस्य शब्दस्य अन्तेऽपि विनाशो नास्ति यतः सूक्ष्म विनाशकल्पना स्यात्, तस्मान्नित्यः शब्द. । प्रयोगश्च भवति— नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् । नच शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितव्य प्रत्यभिज्ञानात्, अरण्ये हि गच्छन्तोऽश्रुतपूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा प्राणिनः कस्यायं शब्द इति संदिहते, नच सामान्यदर्शनमन्तरेण विशेषसंशयो घटते । तथाऽवान्तरजातिरपि वर्गतृतीयगकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता कदाचिदस्ति । तथा वर्गप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनुवृत्ताः सन्ति जातय । कथमवगम्यते ? प्रत्यभिज्ञानादेव । तथाहि— नित्यत्यपि दूरदेश दकारमुच्चरित श्रुतवतो गकारादिषु संशयो भवति न चायं संशयो दकारनिबन्धनो गकारादिष्वभावात्, अतोऽस्ति तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्तं रूप वस्तुपलम्भादेव संशय. । तथा घकारोच्चारणे भकारादिषु संशयः, नान्येषु । तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम्, एव प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु च यथास्व सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तैः । शब्दस्य तु श्रावणत्वहेतुना नित्यत्वानुमानम् । ननु शङ्खादिनादानामनित्यत्वेऽपि श्रावणत्वादनैकान्तिको हेतुः । न । तेषामपि प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वात् । यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नास्ति, ततो 'ध्वन्यन्यत्वे सति' इति विशेषणाद्व्यभिचार. । यथा चानित्यत्वं ध्वनीनां, तथा कार्यस्यानाश्रित्यत्वाद्रूपवत्त्वेनाश्रयभूतेन केनचिद्द्रव्येण भवितव्यम्, तस्य चानित्यत्वे प्रमाणाभावादेकत्वे द्रव्यस्यैकत्वादनित्यत्वमापद्येत् इत्याशङ्क्यते शब्दस्य संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वाभावादद्रव्यत्वे सति पारिशेष्यात् गुणत्वमेव ध्वनीनां भवति । तत्र पार्थिवभेर्यादिगुणत्वे तद्व्यपदेशाद्गुणत्वे वा श्रवणान्तरसंभवात् तद्गुणत्वं सिध्येत्, तस्मात् पृथिव्यादिगुण. यन् । वायुगुणत्वं तु युक्तम् । गुणत्वाद्धि संयोगाच्छेरीदण्डसंयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु दिक्षु प्रविशमानाः श्रोत्रेण संयुज्यन्ते, ततश्च संयुक्तसमवायात् तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते । यस्मादेव वायुगुण. शब्दस्तस्मात्कैश्चिदुच्यते, 'शब्दलिङ्गमाकाश' इति तन्निरस्तम् । वर्णानां तु नित्यानां द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेषामपि शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुणत्वानुमानमिति चेत् । न । वर्णा न गुणाः ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् दिग्वत् कालवच्चेति प्रतिसाधनसद्भावात् । यथा च दिक्कालयो. श्रावणत्व तथा प्रागेवोक्तम् । यत्तु स्पर्शविरहित्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते, तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां तावत् । तस्मात् उत्पत्तिनाशनयोः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णानां न तावदप्युच्चारणमन्यत्वम् । एव चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किंत्वभिव्यञ्जकमिति सिद्धम् । न चोच्चारणादन्यत्कारणं संभवतीत्यकार्यत्वम्, अत एवाविनाशान्नित्यत्वसिद्धिः । इदमेव हि नित्यत्वं यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ।

सिद्धान्तचन्द्रिका—— 'भाष्यवार्तिकयोर्दृष्टमुपयुक्तं स्वदर्शने । ग्रन्थकारेण च त्यक्तं प्रमेयं लिख्यते मया ॥' नन्वस्तु नामैव नित्यत्वं तथापि आनुपूर्व्यनित्यत्वादनित्यत्वमापद्यम्, पदं हि वाचकमिष्टं तच्च क्रमाधीनम्, विशकलितानां वर्णानामवाचकत्वात् क्रमश्चानित्य. । तथाहि देशतः कालतो वा क्रमो भवति । न च वर्णानां सर्वगतानां नित्यानां च स्वत क्रम संभवति । ध्वनयो हि क्रमवर्तिनः क्रमेण शब्दानभिव्यञ्जयन्त स्वीय क्रम वर्णेष्वपि दर्शयन्ति, क्रमरचना च पुरुषाधीना यथाविवक्ष तदुपपत्ते. । अत. पुरुषपारतन्त्र्यात् अप्रामाण्यापत्तिः । अतो निष्फलमेव वर्णानां नित्यत्वप्रतिपादनम् । नहि तन्नित्यत्वे वाचकस्य पदस्य नित्यत्वं सिध्यति । नहि परमाणूनां नित्यत्वात् तदारब्धे घटादौ नित्यत्वं दृष्टम् । यथाहु —— 'वर्णाः सर्वगतत्वाद्धि न स्वतः क्रमवृत्तय. । अनित्यध्वनिकार्यत्वात्क्रमस्यापि विनाशिता ॥ पुरुषाधीनता चास्य तद्विवक्षानुसारतः । वर्णानां नित्यता तेन निष्फला परमाणुवत् ॥' किं च क्रम विना वर्णानां दीर्घादस्वरा-

समवायक्रमस्य च वाचकत्वात् पदस्य न क्रमविशिष्टानां वर्णानां तस्य चानित्यत्वाद्वाचकानित्यत्वमिति । अत्रोच्यते— न तावत् क्रमस्य पदत्वमस्ति । वस्त्वन्तराधारस्य स्वतन्त्रस्य क्रमस्यादर्शनात् । अतोऽत्र गुणप्रधानभाव एव विचारणीयः किं क्रमविशिष्टा वर्णा एव वाचका उत वर्णाश्रितः क्रम इति । एवं च सति क्रमवतां वर्णानामेव वाचकत्वं प्राधान्यात् न क्रमस्य । स्वरूपमात्रातिरेकेण तस्याभावात् । न ह्यसौ स्वतन्त्र एव वस्तुतत्त्वेन व्यवस्थाप्यते । अत एव क्रमविशिष्टा वर्णा एवास्माकं प्रतिपादका न क्रममात्रम् । ननु वर्णा नित्यास्तथापि क्रमस्य पुरुषायत्तत्वात् तद्विशिष्टवाचकस्यापि पौरुषेयत्वमापद्येत, तन्न । अत्राहुः — 'न च क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् । यथा न हि क्रमः कश्चित्स्यात्तत्त्वेन प्रयुज्यते ॥ यथैवास्य परैरुक्तिस्तथैवैनं विवक्षति । यतोऽप्येवमतश्चास्य क्रमः पारम्पर्यादिकः ॥ तेनैव व्यवहारस्याद्यन्तोऽस्थ्येऽपि नित्यता । यत्नतः प्रतिपेध्या न पुरुषाणां स्वतन्त्रता ॥' इति । ननु वर्णानामपि व्यवहारादेवानित्यत्वमस्तु किं कृत्स्नानित्यतयेति चेत् । नैवम् । वर्णानामनित्यत्वे व्यवहारस्यैवानुपपत्तेः । तथाहि वर्णेषु नित्येषु सत्सु तानेवाश्रित्य प्रयोगविशेषेण शक्यते क्रमविशेषो निष्पादयितुं परमाणुभिरिव घटादीनि । वर्णाभावे तु निर्मूलत्वमेव स्यात् । न हि निष्पादनं कार्यत्वेन संभवति । न च नित्यविभूनां क्रमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ध्वनिधर्मत्वेनोपपत्तेः । ताल्वादिसंयोगविभागक्रमवशेन भेदितानां ध्वनीनामपि क्रमो भवति । ताल्वादयो ध्वनयश्च जात्या नित्याः । तेन गकारौकारविसर्जनीयानां क्रममिच्छन् तदभिव्यञ्जकानां ध्वनिजातीयानां तदनुरूपेण क्रमेण प्रेरणं चिकीर्षन् ताल्वादिसजातीयानां स्थानानां संयोगविभागौ क्रमेण करोति इति तद्द्वारेण व्यापकानामपि वर्णानां क्रमवत्त्वमिति । केचित्तु क्रमस्य स्वरूपत्वमेवाहुः । तथाहि— पौर्वापर्यं क्रमः, निरवयवात्मकं च दीर्घादिरूपम्, पूर्वापरविभागप्रत्ययाश्च कालान्वयितात्वेन ध्वनिभिः वर्णेषु पूर्वापरभावेन व्यज्यमानः काल एव क्रम इति । ननु काल एव चेत् क्रमः स व्यापको नित्यश्च कथं पूर्वापरेण रूपेण विभक्तो भासते । उच्यते— यथा वर्णो नित्यः सर्वगतोऽपि दीर्घादिरूपेण विभक्तो भासते ध्वन्युपाधिवशात्, तथा कालोऽपि स्वयमभिन्नोऽपि आदित्यगतिक्रियोपाधिवशात् भिन्नो भासते, उत्पद्यमानविनश्यद्वर्तमानानागता सूर्यादिक्रिया इति तद्वशेन कालेऽपि भूतादिविभागः । किंतु वाक्यक्रियावच्छेदात्, सा तु क्रियावच्छेदात् चिरन्तनमिति क्रमस्य नित्यत्वे पदस्यापि नित्यत्वं सिद्धम् । यथाहुः— 'तस्मान्न पदधर्मोऽस्ति विनाशी कश्चिदीदृशः । येन नित्यं पदं सिद्धं वर्णानित्यत्ववादिनाम् ॥' ननु ध्वनिधर्माः क्रमादयः कथं वर्णानामर्थं प्रत्यायकाङ्गं भवन्ति । अत्राहुः — 'परधर्मोऽपि चाङ्गत्वयुक्तमध्यगतादिवत् ।' किं पुनः क्रमादीनां व्यवहारनित्यत्वे प्रमाणम् ? अर्थापत्तिरेवेति ब्रूमः । पूर्वोक्तार्थापत्तिर्वाचकत्वस्यैव नित्यतां कल्पयति न वर्णस्वरूपमात्रस्येति । इति शब्दाधिकरणम् ।

वि— 'नित्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथवा नित्य उत । , अनित्यो वर्णरूपत्वाद् वर्णो जन्मोपलम्भनात् ॥ , अबाधितप्रत्यभिज्ञानत्वाद् वर्णस्य नित्यता । उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥' तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्ति अप्रामाण्यम् ।

भाट्ट— शब्दस्य नित्यत्वे तावत् ॥ मायन्तरा म सम्बन्धोऽनादि स्यात् । तदेव न संभवति, ताल्वादिव्यापारपूर्वापरभाव्यो गकारादेः श्रवणेनोत्पादविनाशयोर्दृष्टत्वात् 'स एवायं गकार' इति प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यविषयत्वेन गौणत्वात् । न च ताल्वादिव्यापारस्य अभिव्यञ्जकत्वमपि संभवति । तथा श्रोत्रशब्दान्यतरनिष्ठग्रहणयोग्यतान्तरकल्पनोत्पादकत्वेन, तद्ग्रहणप्रतिबन्धकदोषनिरासेन वा स्यात् । उभयथाऽपि दिगादिरूपश्रोत्रस्य नित्यव्यापकशब्दस्य वा संस्कृतत्वात् सर्वग्रहणापत्तिः । किंच नित्यत्वपक्षे गकारादिव्यक्तेरेकत्वे नानादेशोच्चारणे देशभेदो नोपलभ्येत । तेन प्रतिदेशं भिन्ना एव शब्दा अनित्याश्च । इति प्राप्ते, व्यक्तिबाहुल्यस्य तत्प्रागभावध्वंसानां च कल्पने अतिगौरवापत्त्या उक्तप्रत्यभिज्ञाया गौणत्वायोगेनाविच्छेदेन

वर्णानुपूर्व्यामेव सत्कार्योत्पत्त्यङ्गीकारेण अभिव्यक्तेरपि निर्दोषतया गकारादिवर्णस्य एकैकस्य नित्यत्वसिद्धेश्च । उत्पादविनाशप्रतीतिस्तु ध्वनिविषया । एकस्यैव नाना देशोपलम्भः आदित्यस्येवाविरुद्धः । तस्मान्नित्यः शब्दो वर्णात्मकः । ध्वन्यात्मकोऽपि स्फोटत्वादिरूपो नित्य एव । अत एव 'सेयं गुर्जरी' इति प्रत्यभिज्ञाऽपि न गौणीत्यत्र विस्तरः ।

मण्डन— 'वाच्यवाचकसम्बन्धनित्यता या प्रमापिता । शब्दनित्यतया सा स्यात् तेन तन्नित्यतोच्यते ॥'

शङ्कर— 'नन्वाधिकरणं चाथ ।' २३

* शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । ननु कथं पदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वम् । वर्णानां अनित्यत्वेन पदानामपि अनित्यत्वात् । तथाहि, वर्णा अनित्याः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वे सति प्रयत्नोत्तरं उपलभ्यमानत्वात् घटादिवत्, इत्यनुमानेन अनित्यत्वम् । न च 'स एवायं गकारः' इति प्रत्यक्षरूपप्रत्यभिज्ञाबलेन अभिव्यङ्ग्यत्वं न इति वाच्यम् । 'उत्पन्नो गकारः, विनष्टो गकारः' इति प्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषयत्वस्य कल्पनात् । अत एव कदाचित् तज्जातीयोऽयम् इति प्रत्यभिज्ञा उपलभ्यते । अन्यथा एकव्यक्तित्वेन तज्जातेरभावात् तादृशप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः । स्वरूपेण खलु लूनपुनर्जातेषु 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा, जात्या तु लूनपुनर्जातेषु 'तज्जातीयोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा इति विवेकः । किं च नानिरिक्तस्य एकस्य मूर्तस्य युगपत् नानादेशोपलम्भो नास्तीत्यनुभवः । एवं च गकारस्य युगपन्नानादेशोपलम्भात् भेदसिद्धिः । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाबलेन अनित्यत्वसिद्धिः । इति चेत्, न । अभिव्यङ्ग्यत्वस्य असिद्धतया हेत्वसिद्धेः । प्रदीपाभिव्यङ्ग्यस्यैव अङ्गीकारात् । न च श्रोत्रनिष्ठमहत्त्वयोग्यतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धेन तन्निष्ठदृष्टादृष्टनिबन्धकदोषनिवारकत्वेन अभिव्यञ्जकत्वं ध्वन्यादेः, आकाशरूपश्रोत्रस्य नित्यतया, नित्यस्य वा संस्कृत्यनुपपत्तेः सर्वदा उपलब्धिः इति वाच्यम् । अनन्तरकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्यैव श्रोत्रत्वाङ्गीकारात् । उत्पत्त्यादिप्रतीतेः अपि तु ध्वन्युत्पत्त्यादिविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः जातिविषयत्वायोगाच्च । न च अनेकोत्पादादिप्रत्ययानां विषयभेदकल्पनमपेक्ष्य एकस्याः प्रत्यभिज्ञाया एव विषयभेदकल्पनमुचितम् इति वाच्यम् । उत्पादविनाशप्रत्ययवत् भेदाभेदप्रत्ययस्यापि नानात्वात् । भेदस्य अन्योन्याभाववैधर्म्यादिरूपतया नानात्वेन तदभावप्रत्ययस्यापि नानात्वात् । ध्वनीनां भेदस्य उभयसिद्धत्वेन गकारादिव्यक्तिकल्पनाधिक्याच्च । केचित्तु उत्पादविनाशप्रत्यययोः भ्रान्तित्वकल्पने व्यञ्जकध्वनिनिष्ठयोः तयोः परम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठत्वेन भानमभ्युपेयम् । तथा च परम्परासम्बन्धकल्पनायोरपि विषयतायाः गौरवम् । प्रत्यभिज्ञाया गकारगकारभेदविषयिण्या जातिविषयत्वकल्पनेऽपि नातिरिक्तविषयताकल्पनम् इति लाघवमाहुः ।

तदपि गकारादिव्यक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनागौरवेण निरस्तम् ।

चिन्तामणिस्तु (गङ्गेशः) तारत्वमन्दत्वविरुद्धधर्माध्यासेन प्रत्यभिज्ञाया न प्रामाण्यं संभवति इति जातिविषयत्वं तस्याः । तथाहि । सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकतया वा गत्वादिव्याप्यनानात्वमन्दत्वादिजातिसिद्धौ पूर्वगकारापेक्षया उत्तरगकारो मन्द इत्यनुभवः पूर्वोत्तरगकारयोः ऐक्ये न संभवति । अतः अस्ति गकारयोर्भेदः । एवं गकारनिष्ठगुरुत्वलघुत्वादिव्याप्यतावच्छेदकजातिभेदेन अपि तद्भेदः । अन्यथा तच्छ्रवणे गुरुत्वलघुत्वे न स्यात् । अतः प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषयत्वकल्पना इत्याह ।

तदपि 'मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' इत्यादिशिक्षाया मन्द्रत्वादिधर्मस्य स्वरनिष्ठत्वोक्तेः अकिञ्चित्करम् ।

अन्ये तु वर्णः अनित्यः । स्वाधिकरणनिष्ठापेक्षानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिगुणत्वात् । संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवायिकारणाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारवारणाय आधेयतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेति । उभयाभावप्रतियोगिनि तत्रैव व्यभिचारवारणाय स्वपदमिति । ईश्वरज्ञानस्य नाशाप्रतियोगित्वम् । संयोगाभावस्य न गुणत्वमिति संयोगदृष्टान्तेन अनित्यत्वमाहुः ।

श्रीयते । न च स्मृतिहेतोः संस्कारादन्य एव । स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपलम्भप्रभावितस्तदेवोपलम्भान्तरं जनयितुमलं नार्थान्तरम् इत्यर्थविषया तत्र प्रतीतिरनुपपन्नेति तदतिरिक्तः संस्कारस्याभ्युपगमः । तस्य च कार्यैकरूपत्वाद्यथासम्भवं प्रतीतिदर्शनं तथाभावस्यो-त्पत्तिरनुमीयते, तेन क्रमविपर्यये व्यक्तिभेदे व्यवधाने च कार्यादर्शनात्तत्र संस्कारस्यानुद्भवादर्थप्रत्ययाभावः । यस्य यस्य चार्थस्य प्रतीतौ यस्य यस्य वर्णस्य निमित्तभावस्तस्य तस्य तदर्थप्रतिपत्त्यनुगुणसंस्कारार्थत्वं स्वाभाविकम् । सहायविरहात्तु कार्यानुदयः सहायेषु कार्योत्पत्तिरिति तेभ्य एवार्थप्रत्ययः । तस्मात् प्रत्यक्षतो नाप्यनुमानतो वा वर्णव्यतिरिक्तस्फोटावगतिरिति वर्णात्मकमेव पदम् ।

कः पुनरर्थः ? अभिधेयः । अभिधेय एव कः ? येन सह शब्दस्य अपौरुषेयः सम्बन्धः । अथ कः सम्बन्धः ? प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । न तर्ह्यपौरुषेयः सम्बन्धः । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदि हि स्वभावत एव शब्दोऽर्थं प्रत्याययेत्ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत् ततोऽवगच्छामोऽपेक्षते किञ्चिच्छब्द इति । देवदत्तादिपदेषु च पुरुषसङ्केतायत्ता अर्थप्रतीतिर्दृष्टेति गवादिष्वपि तदपेक्षैवाश्रीयते । तदपेक्षा चेदर्थावगतिर्न तदपौरुषेयं शब्दस्य प्रत्यायकत्वम् ।

उच्यते । यद्यपि प्रथमश्रुतात् शब्दादर्थं नावबुध्यते तथापि स्वाभाविकमेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं पुनः सङ्केतापेक्षम् । तथाहि । वृद्धयोर्व्यवहरतोरेकस्य वाक्यं श्रुत्वा परस्य प्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्या बुद्धिमनुमापयति । तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वात् शब्दस्य हेतुतां तावदवधारयति । किन्तु तेषां पार्श्ववर्तिना व्युत्पित्सुना नवः शब्दात् व्यवस्थयैव प्रतीयता पुनरेषा विचिकित्सोदयते यदि प्रत्यायकः शब्दस्ततोऽस्मानपि किमिति नार्थं प्रतिपादयति । अथ प्रत्यायक एव ततो वृद्धमपि कथमवबोधयति । तेषामेव विचिकित्सता पुनरेषा कल्पना प्रभवति । नूनमस्ति कश्चिदस्य वृद्धस्य विशेषो यतोऽर्थमवबुध्यते । कोऽसौ विशेष इति निर्णीयताम् । पुनः शब्दश्रवणे वृद्धव्यवहारावगतार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण व्यवस्थयावगमदर्शनात् अर्थप्रत्यायकत्वावगम एव विशेष इति निर्धारणा जायते । न पुनः सङ्केतप्रतीतिर्वृद्धस्य विशेष इति कल्पना शक्या, सङ्केतस्यैव तदानीमप्रतीतेः । व्युत्पन्नेतरशब्दार्थौ हि सङ्केतवाक्यार्थमननुस्मरन्त सङ्केतं प्रतिपद्यते नान्यथा । ननु उत्तरकाल सङ्केतदर्शनात् किमिति सङ्केतभूतमेव प्रत्यायकत्वं नाश्रीयते । न, शब्दस्वभावत एवार्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धेः । यदि हि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न संपद्यते तत सङ्केतोऽपि तत्कारणमिति कल्प्यते नान्यथा उपपद्यते तु शब्दमात्रादेवार्थावगतिः प्रायेण मार्गेण । नन्वेवं सति देवदत्तादिष्वपि कथं सङ्केतस्य कारणत्वम् । उच्यते । प्रत्यक्षपरिदृष्टत्वात् सङ्केतो न तु कल्पनीयः । तेन देवदत्तादिषु सङ्केतैवार्थप्रतीतिकरणत्वम् । गवादिषु तु केवलस्यार्थदर्शनकल्पनीयो नावकाशं लभते इत्यपौरुषेय एतेषामर्थेन प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः संबन्ध इति सिद्धम् ।

असन्निकृष्ट इति किमिदम् ? प्रमाणान्तरेणाप्रतीत इति । यद्येवं कथमसौ शब्देनावबोध्यते ? उक्तं वृद्धव्यवहारावगतसंबन्धः शब्दोऽवबोधक इति । यद्यर्थो न प्रमाणान्तरेणावगम्यते कथं तद्विषयो वृद्धव्यवहारः अवसीयते । कथन्तरां च तद्विषया प्रतीतिरनुमीयते । कथन्तरां च वाचकशक्तिः शब्दस्य कल्प्यते इति । वाक्यार्थमातृकायामस्यासौ विधीयतामित्यतोत्तरम् ।

स पुनरसन्निकृष्टोऽर्थो नियोगार्थ एव । नियोगो हि प्रमाणान्तरानवगतमपूर्वमर्थमवबोधयतीति वाक्यार्थमातृकायामुक्तम् । न च नियोग एवैकस्तस्यावबोधकः, निरपेक्षव्यतिरेकेण तदप्रतीतेः पदान्तराणामपि तदन्वयिस्वार्थपरत्वेन व्युत्पत्तेस्तेन वाक्येनैव नियोगार्थः प्रतीयते । तत्र लिङादिप्रत्ययो नियोगार्थशरीरमेवाभिदधाति प्रकृतिस्तद्विषयम् । पदान्तराणि च विषयविशेषणनामधेयं नियोज्यं चाभिदधतीति नियोगार्थप्रतीतौ व्याप्रियन्ते । सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यानि च यद्यपि नियोगान्तरशून्यानि तथापि प्रधाननियोगान्वितस्वार्थाभिधायकतया तन्नियोगप्रतिपत्तावेव पदान्तरवद्वर्तन्ते । विनियुक्तमन्त्रसमाम्नायोऽपि द्रव्यभूतः नियोगजात

नियोगान्वयस्य समर्पयन्तद्विशिष्टनियोगावगततानेव उपक्षीयते, नियोगान्वयता तु योग्यतया प्रयोगकाले नैयोगिककर्मतत्साधनस्मारणेन मन्त्राणाम् । अनुवादा अपि विधेयस्तुतिमुत्पादयन्तः स्तुतिविषयनियोगप्रतिपत्तिपरा एवेति कृत्स्न एव वेदोऽवगतेऽपूर्वे कार्यात्मनि प्रमाणम् । अत एव को वेदार्थ इति जिज्ञासमानेभ्यश्चोदनासूत्रेण कार्यात्मा वेदार्थ इत्युक्तम् ।

ननु सिद्धोऽपि ब्रह्मात्मा वेदान्तानामर्थः प्रतीयते । उच्यते । व्युत्पत्त्यपेक्षः शब्दोऽर्थमवगमयति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारे । व्यवहारश्च कार्यप्रतीतिनिबन्धनः । कार्यप्रतिपादकतयैव शब्दव्युत्पत्तिः । तथापि कश्चिच्छब्दः साक्षादेव कार्यप्रतिपादकतया व्युत्पद्यते कश्चिच्च कार्यान्वितस्वार्थपरतया ।

ननु विनापि व्यवहारं सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरादपि लौकिकवचनात्सम्भवत्येव व्युत्पत्तिः । यथा 'पुत्रस्ते जातः' इति । अत्र हि मुखप्रसादादिभिर्लिङ्गैः लोकैः श्रोतुर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते । हर्षोत्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण न सम्भवति प्रियार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि प्रतीत तेन पुत्रस्ते जात इति वाक्येन प्रियोऽर्थो बोधित इति कल्प्यते । पुत्रजन्मैवास्य प्रियभूतमिति प्रमाणान्तरावगतमिति तदभिधायकतामेव कल्प्यते । प्रतिपदमावापोद्वापाभ्यां व्यवहार इव स्वार्थनिर्देशेषु अन्वयाव्यतिरेकाभ्याम् । तथा व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थी काष्ठैः पचतीति वर्तमानोपदेशेऽपि कस्मिंश्चित् कारणं तत्काष्ठशब्देन प्रतिपाद्यते इत्यवगम्य प्रत्यक्षेण काष्ठानां कारणभावमवगच्छन्, काष्ठशब्दे व्युत्पद्यन्ते । किञ्च अस्य शब्दस्यायमर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिर्दृश्यते । न तत्र शक्यते वक्तुं कार्यान्वय एव शब्दस्यार्थ इति । अपि च येन नाम कार्याभिधायित्वं तावता च कार्यान्विताभिधानस्याप्युपपत्तेर्न शक्यते विशेषान्विताभिधानशक्तिः कल्पयितुम् । लोके च सिद्धार्थान्येव प्रायशो वाक्यानि प्रश्नोत्तराणि दृश्यन्ते । कुशलं ते कुशलं ममेत्यादीनि ।

अत्रोच्यते । सर्वपुरुषाणां तावद्वृद्धव्यवहार एव प्रथमं व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीया । न तु व्यवहारमन्तरेण सिद्धान्वाख्याने व्युत्पत्तिरवकल्प्यते । यद्यपि मुखप्रसादादिभिर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते, हर्षोत्पत्त्या च हर्षहेत्ववगमस्तन्निमित्तता च शब्दस्य तथापि 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यस्य पुत्रजन्माख्यहर्षहेतुप्रतिपादकता हर्षहेतूनामानन्त्यात् दुरनुमाना । न च पारिशेष्येण तत्प्रतिपादकतावगमः । भूतभविष्यद्वर्तमानानां सन्निहितव्यवहितानां पारिशेष्यावधारणाया अत्यन्तदुष्करत्वात् । व्यवहारे पुनः प्रत्यक्षविनिर्दिष्टार्थविषये उपलभ्यमानस्तद्बुद्ध्यनुसारेण तद्गतामेव शब्दस्य वाचकतामनायासेनापादयन् व्युत्पत्तावुपायतां गन्तुमलम् । व्यवहारश्चेद् व्युत्पत्त्युपायः, कः कार्यान्विताभिधानं शब्दानामपहरेत् । न हि कार्यावगमं विना व्यवहारोऽवकल्पते इत्युक्तं वाक्यार्थमातृकायाम् । एवं लोके यः सिद्धार्थपरतया पदानां प्रयोगः स लाक्षणिको भविष्यति । कार्यान्वयो हि परस्परपदार्थान्वयव्यभिचारीत्यविवक्षित्वा कार्यान्वयं परस्परपदार्थान्वयविवक्षयाऽपि लोकाः शब्दं प्रयुञ्जते । विवक्षावशेन च लक्षणया तत्परताऽपि तत्र निर्वहति । वेदे तु लक्षणानिबन्धनं किञ्चित् नास्तीति स्वाभाविककार्यपरत्वं नापह्नोतुं शक्यते । एवं सिद्धपरेऽपि वाक्ये या व्युत्पत्तिः साऽपि कार्यपरता न विहन्ति । सर्वपदानामेव हि स्वाभाविकी वृद्धव्यवहारसिद्धा कार्यपरता, लाक्षणिकी च सिद्धपरतेति । सर्वव्यवहारेषु कार्यान्वयाव्यभिचारात् तदन्विताभिधायिता न शक्यते ह्नोतुमिति न सामान्येनार्थान्तरमात्रान्विताभिधानं शक्याश्रयम् । अतश्च वेदान्तानामपि आत्मा ज्ञातव्यः इत्यपुनरावृत्तये समाम्नातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरत्वमेव वर्णनीयम् । अथ सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरत्वेन व्युत्पत्तेरभावात् वृद्धव्यवहारावगतायाः पदानां अन्विताभिधायिताया अनुपपत्तेः, कार्यपरत्वे न प्रमाणान्तरानवगतात्मस्वरूपानुवादेनैव वर्णनं कर्तव्यम् । अपि च सिद्धार्थपरत्वेऽपि शब्दस्य न वेदान्तानां परमानन्दादिरूपत्वे ब्रह्मणः प्रामाण्यमवकल्पते । तत्र हि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनानन्दादिरूपविधिरास्थेयः । ब्रह्मस्वरूपं च प्रमाणान्तरसिद्धमेवाश्रयणीयम् । ब्रह्मशब्दस्य च लोके प्रमाणान्तरसिद्धमहत्त्ववाचित्वेन सिद्धे वेदेऽपि स एवार्थः । तथा च सति नित्यशुद्धपरमानन्दरूपविधिः सकलप्रतिपत्तिविरुद्धः । सर्वप्रतिपत्तिषु

हि प्रमाणस्मृतिभूतास्यात्मा प्रकाशते । न च स्व परमानन्दः संवेद्यते । न च सांसारिकदुःखाभिभूतत्वाच्चास्याप्रकाश, अभिभवानुपपत्ते । अविच्छिन्नं हि दुःखमनवच्छिन्नश्चानन्द इति नात्मीयता मदनोऽभिभव सम्भवति । स्वप्रकाशस्य च अभिभवावरणानभिव्यक्ती नामसम्भव एव । अभिन्नात्मनस्त्वप्रतिपादनमपि प्रमाणान्तरविरुद्धमेवेत्युक्तं तत्त्वालोके । सकलविकारशून्यता अपि विज्ञानादिविकारोत्पत्त्या प्रमाणान्तरविरुद्धैवेति परस्परान्यन्तरागतया नानन्दादिपरत्वम् । अजरामरत्वयोस्तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धत्वेनानुवादत्वादप्रामाण्यमिति ।

नन्वशाब्दमपि शाब्दमस्ति लौकिकम् । तत्कथमिति न लक्षितम् । उच्यते । न शास्त्रव्यतिरिक्तं शाब्दमस्ति, शब्दाद्धि यद्विज्ञानमसन्निकृष्टे तच्छाब्दं स्यात् । न च वेदव्यतिरेकेण तत्सम्भवति । लौकिकं हि वाक्यं नार्थे स्वतः निश्चयमापादयति, लौकिकवचसामनृतभूयिष्ठतया दृष्टव्यभिचारस्य शङ्कितत्वात् ।

नन्वेवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चायकं स्यात् शब्दोत्पादितस्य अर्थज्ञानस्य लोकेऽर्थव्यभिचारित्वात् । अथोच्येत वैदिकाद्वचनात् स्वतस्तावन्निश्चयो जायते । पश्चात्तनस्तु संशयस्तद्विरोधात्मलाभं न लभते । यथा स्थाणौ समीपवर्तिनि स्थाणुरूपतया निश्चिते न पुनरूर्ध्वता स्थाणुपुरुषसंशयं लभते । दूरस्थो ह्यनवस्थितायां सन्देहो जायते । यत्र च निश्चितोऽप्यसत्योपलब्धिरनन्तरमिति संशयो न युक्तः । न चाव्यभिचारनिश्चयपूर्वकं शब्दस्य निश्चायकत्वं येन व्यभिचारे निश्चयो न स्यात् । किन्तु स्वभावत इन्द्रियवच्छब्दो निश्चयहेतुरिति । तन्न । सत्यपि निश्चये संशयो दृष्टो य संशयः स निश्चयेनैव न शक्यते निराकर्तुम् । वाक्यदोषज्ञानतो हि संगतो निश्चयेन निरुध्यते । स पुनरप्रमाण एव नासौ तेन निरुध्यते ।

उच्यते । युक्तमेतत् लौकिके वचसि सन्देहः । पुरुषा हि स्वेच्छयानन्वितान्येव पदानि आशयदोषेण वा भ्रमेण वा प्रमादेन वा अशक्त्या वा प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । ततश्च यद्यपि तदुक्तानां पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमस्ति तथाप्यनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयो निश्चीयते । कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यवहारप्रवृत्तिः ? उच्यते । संशयादपि लोको व्यवहरति । संदिग्धायामपि वृष्टौ कृष्यादावपि कर्मणि प्रवर्तते । अथवा अस्त्येव निश्चयोपायः । यो हि पुरुषो एवमवधारितो नायं वञ्चको न प्रमादी सम्यग्वेदितार्थविषयप्रमाणः सकलाशयदोषरहितश्च नानभिज्ञायार्थमन्वितानि प्रयुङ्क्ते इति तद्वाक्यप्रयोगस्यान्वयज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञानं तावदनुमीयते । अन्वयज्ञानाच्चान्वयोऽप्यनुमीयते । ज्ञानं हि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञेयानुमाने भवत्येव लिङ्गम् । तदेवं लौकिकाद्वचसो लिङ्गभूताद्वक्तृज्ञानमनुमीयते । ततोऽर्थं निश्चित्य व्यवहारं प्रवर्तते । एवं च निश्चितेऽन्वये निवृत्तायां शङ्कायां वाक्यादप्यर्थनिश्चयो जायते । किन्तु तस्यां दशायामनुवादकत्वेन । अत एव लौकिके वचने न शाब्दं प्रमाणम् । अभिप्राये शब्दो लिङ्गम् । अभिप्रायोऽप्यर्थे लिङ्गम् । शब्दस्त्वर्थे पश्चान्निश्चयं जनयन्नप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणम् । ननु अशक्तप्रमादिभ्रान्तदुष्टाशयप्रयुक्तानां पदानां अनन्वितार्थत्वदर्शनात्पुरुषान्तरवचनेष्वनन्वितार्थत्वाशङ्का जायते तन्निवृत्तिमात्र एव पुरुषस्य वक्तुः शक्तत्वाप्रमादित्वाऽभ्रान्तत्वशुद्धाशयत्वज्ञानं व्याप्रियताम् । अर्थनिश्चयस्तु वाक्यादेवापास्तसन्देहादस्तु । मा भूत् वक्तृज्ञानादनुमितादर्थनिश्चये जाते वाक्यस्यानुवादकत्वमिति । उच्यते । अभ्रान्तत्वं नाम पुरुषस्य यथार्थज्ञानयोगित्वम् । आशयदोषविरहश्च यथानिश्चितार्थविवक्षायोगः । शक्तत्वं च यथाविवक्षितपदप्रयोगसामर्थ्यम् । शक्तस्यापि यथाविवक्षिताविक्षेपश्चाप्रमादः । यस्यैतच्चतुष्टयमस्ति स प्रत्ययितः । तस्यैतद्वचनम् । सम्यग्ज्ञाननियतोऽस्य वाक्यप्रयोग इति । तेन तदीयवाक्यश्रवणे तद्गतसम्यग्ज्ञाननिश्चयो जायत एव । समीचीनं चेत् ज्ञानमुत्पद्यते यद्यथाविषयकादि यस्य यथा प्रतीयमानोऽर्थोऽस्ति तेन समीचीनज्ञाननिश्चयोऽन्तर्गतार्थनिश्चय एवेति न संशयनिवारणमात्रं पुरुषविशेषविज्ञाने व्याप्रियते किन्त्वर्थनिश्चय एवेति निश्चितेऽर्थे निवृत्ते च संशये वाक्यमर्थनिश्चयं कुर्वदप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणम् ।

ननु तर्हि वक्तृज्ञानस्यान्यतोऽनवगतस्य अवगमकं पौरुषेयं वाक्यं तत्रैव शाब्दं प्रमाणमस्तु । न, तस्यानुमानत्वात् । वक्तृज्ञाने हि निश्चितसम्बन्धं प्रत्यक्षितवचनम् । वक्ता तु धर्मी । ज्ञानविशेषयोगित्वाद्वाक्यप्रयोगित्वे तस्यैकदेशत्वादिति । अत एव च भगवान् काश्यपो वेदान् पौरुषेयान् मन्यमानः शाब्दमनुमानेऽन्तर्भूतमुवाच तस्येदं कारणं कार्यमिति लैङ्गिकमुक्त्वा एतेनैव शाब्दमप्युक्तमिति । वक्तृज्ञानं हि कारणं वाक्यं च कार्यम् । अत एवान्येनाप्युक्तम् । वक्तुरभिप्रायं तु सूचयेयुरिति । स एव तथा प्रतिपाद्यमानतया आश्रय इति । ननु यदि वाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानं वक्तृज्ञानाच्चार्थानुमानं तदनवगतेऽर्थे कथं ज्ञानविशेषोऽनुमातुं शक्यः । अर्थेनैव निराकारस्य ज्ञानस्य विशेषो न चानिश्चितोऽर्थो ज्ञाने विशेषमापादयति । उच्यते । अनवगतेऽप्यर्थे ज्ञानविशेषोऽनुमातुं शक्यत एव । यादृशार्थप्रतिपादनयोग्यानि पदानि प्रयुक्तानि तादृशार्थविषयं ज्ञानमनुमीयते । नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तम् । व्युत्पत्त्यपेक्षो हि वेदे शब्दात् अर्थावगमो वृद्धव्यवहारे च व्युत्पत्तिः । वृद्धवाक्यानि लैङ्गिकभूतानि न तर्हि स्वार्थे प्रमाणतया व्युत्पन्नानि । उच्यते । यावद्धि पदानां अर्थविशेषवाचकत्वं नाधीयते तावत् वक्तृज्ञानविशेषोऽपि नानुमीयते । विशिष्टात् हि वाक्यात् विशिष्टं ज्ञानं अनुमातव्यम् । न च अर्थविशेषप्रतिपादकत्वात् अन्यो वाक्यस्य विशेषोऽस्ति इत्याश्रयणीयं अर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यमेतेषाम् । अर्थप्रतिपादनसामर्थ्यावधारणमेव च व्युत्पत्तिस्तावतैवार्थप्रतीतिः । अनुवादकत्वेऽपि च शब्दानामस्त्येव प्रतिपादकत्वम् । वेदे च व्युत्पत्तिबलेनार्थप्रतिपत्तौ नान्यथा प्रामाण्यमुपपद्यत एव । ननु वेदेऽपि शङ्कया भवितव्यमित्युक्तम् । सत्यमुक्तम्, अयुक्तं तत् । न तावदन्यथानिश्चयानुपपत्तिः वेदे संभवति । अज्ञानादिकर्तृदोषवशेन ह्यनन्वितार्थपदप्रयोगो लोके दृष्टः । न च वेदे कर्ता पुरुषोऽस्ति । तेन तदाश्रिताज्ञानदोषा अनन्वितार्थपदवचने हेतवो वेदे शङ्कामपि नावतारयन्तीत्यर्थनिश्चयस्तावदाप्यते । न च पौरुषेयवाक्यजन्यनिश्चयस्य व्यभिचारात् वैदिकेऽपि निश्चये व्यभिचारशङ्का उचिता, शङ्काया दर्शनमूलत्वात् । यथाभूते हि यद् दृष्टं तत् तथाभूते एव पुनः शङ्कामवतारयति । अपि च लौकिकेष्वपि तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्ययितवचनादप्रत्ययितवचनमपि भेदेन न प्रतिपद्यमानः प्रत्ययितवचने दृष्टज्ञानपूर्वकत्वं स्मरन् तच्च स्मरणं ग्रहणाद्विवेकेनानवबुध्यमानो ग्रहणव्यवहारं प्रवर्तयति । तत्र न कश्चिद्व्यभिचारः ।

ननु च पदसङ्घातात्मकतया वेदा अपि पौरुषेया एव । पदसङ्घाता हि पौरुषेया एव दृश्यन्ते, भारतादिवत् । तथा च काठकादिसमाख्याऽपि वेदे प्रवर्तते । न चेयं प्रवचननिमित्ता समाख्येति कल्पयितुं युक्तम् । साधारणत्वात् प्रवचनस्य । बहवो हि प्रवक्तारः । कर्ता पुनः असाधारणो भवति । कृतस्य करणायोगात् । असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति । यथा वैयासिकी भारतसंहितेति । अतः पौरुषेयत्वेन वेदानां तदर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वात्तद्विषये वक्तुः प्रमाणाभावादनिश्चितार्थत्वाशङ्का तत्पदेषु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुषकर्तृता तावद्वेदानां नास्मदादिभिश्च स्मर्यते । समाख्या तु पौरुषेयी प्रमाणान्तरानुसारिणी न शक्नोति स्वयमर्थव्यवस्थां कर्तुम् । यदि विचारयन्तः कृतकतामेव निर्णेष्यामस्ततः कर्तृनिबन्धना समाख्या भविष्यति । अथ तु यत्नेनान्विष्यन्तोऽपि पौरुषेयतां नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिबन्धनेति वक्ष्यामः । तदपि साधारणं स्यात् । प्रकृष्टं हि वचनं कस्यचिदेव कुतश्चिदेव तावत्तथाविधमप्रकृष्टं न पौरुषेयतामनुमापयितुं क्षमम् । वेदार्थविषयवाक्यविरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परसहतार्थतया तावद्वेदा उन्मत्तप्रणीता इति न शक्यते वक्तुम् । उन्मत्तप्रणीतस्य चैतावतो ग्रन्थराशेः प्रथममध्ययनं कथं प्रवर्तते । के हि सचेतसः उन्मत्तोक्तमेतावन्तं ग्रन्थराशिं महता क्लेशेनाधीयीरन्, धारयेयुरध्यापयेयुश्च । न च बुद्धादिग्रन्थवत् बुद्धिपूर्वकारिणा प्रोत्साहिता महाजना अध्ययने प्रवर्तेरन्, नातो बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यम् । न हि बुद्धिपूर्वकारी वेदान् रचयितुमलम् । तदर्थस्य बुद्धा-

वारोपयितुमशक्यत्वात् । प्रमाणान्तराविषयो हि अपूर्वो नाम पदार्थः स प्राग्वेदवचनेभ्यो बुद्धिस्थतामापादयितुमशक्यः । ननु बुद्धादिवचनान्यप्येवमेव अपौरुषेयाणि स्युः । न । तेषां साध्यसाधनभावमात्रपरत्वात् । साध्यसाधनभावस्य कस्यचित् अपि बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्टं स्वर्गसाधनत्वं चन्दनदानादावारोपयितुं शक्यते । अपूर्वं त्वपूर्वत्वादेवारोपेणापि नावतरति । अथ कथं तुल्येऽपि लिङादिप्रयोगे बुद्धादिवचनानि साध्यसाधनभावमात्रपराणि न वेदवाक्यानि । उच्यते । बुद्धादिवचनानि तावत् साक्षात् दृष्टकर्तृपुरुषाणि । तेन यदेव पुरुषः प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्तुमीशते तद्विनष्टान्युक्तान्येवेति निश्चीयते । पुरुषाश्च नापूर्वं बुद्धौ निवेशयितुमलम् । साध्यसाधनभावं त्वन्यत्र दृष्टं बुद्धिस्थीकृत्य विरचयितुं क्षमन्ते । वेदेषु तु साक्षात्कर्ता नोपलब्धः । तेन स्वमहिमानुसारेण तावदर्थो बोद्धव्यः । स चापूर्वात्मकः प्रतीयते । प्रतीते च तस्मिन् अशक्यता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषेयत्वं नानुमीयते । ये एव हि पदसंघाताः पौरुषेयविचारयितुं शक्यन्ते तेनैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते । न च पौरुषेयत्वं विना पदसंघातात्मकत्वमेव नोपपद्यते । उच्चारणवशेन हि पदानि संहततामापद्यन्ते । तच्चोच्चारणान्तरपूर्वकं वा स्यात् स्वबुद्धिप्रभवं वा, दृश्यते ह्यन्येनापि प्रयुक्तमन्ये नाधीयमानं भारतादिवत् यथाऽद्यतनाः पुरुषा भारतादिकमुच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानपि सर्वपुरुषा पठन्तीति किमनुपपन्नम् । अतः सिद्धमपौरुषेया इति । अपौरुषेयत्वेनास्ति प्रमाणान्तरापेक्षा प्रत्यक्षवत् । अतः प्रमाणमनपेक्षत्वादित्युक्तम् ।

ननु 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादिचोदनाः पश्वादिफलानुबद्धस्वार्थं बोधयन्ति । न च कर्मानन्तरं फलमुपलभ्यते । न च कालान्तरे फलं भविष्यतीति शक्यम् । कर्माभावात् । अतः प्रमाणान्तरबाधात् अप्रमाणं शास्त्रम् ।

उच्यते । न तावच्छास्त्रेणानन्तरभावितया फलं शाप्यते येनानन्तरफलादर्शनेन बाधः स्यात् । न च कालान्तरे कर्माभावात् फलोत्पादासंभवः । कालान्तरस्थायिनोऽपूर्वादेव फलोत्पत्त्यवगमात् । न च कालान्तरे प्रतिग्रहादिकारणान्तरदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनतां बाधते । कामं प्रमाणद्वयसमर्पितं उभयं फलसाधनमस्तु । शास्त्रेण अपूर्वं फलसाधनमवबोधितम् । प्रत्यक्षादिभिः प्रतिग्रहादिरमिति । न च कालान्तरभाविनि फले कर्तुर्भोक्तृत्वमनुपपन्नम् । नित्यत्वात् । बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो हि भिन्नः पुरुषः कर्मणां कर्ता स च नित्यतया कालान्तरभावीन्यपि फलानि भोक्तुमलमिति न प्रमाणान्तरबाधादपि शास्त्रस्य प्रामाण्यमाक्षेप्तुं शक्यम् ।

अत्रापि शिष्टिः शास्त्रमिति ज्ञानं शास्त्रम् । शिष्यते अनेनेति तु शब्दः, स च द्विविधः प्रत्यक्षोऽनुमेयश्च । किं पुनः शब्दानुमाने लिङ्गम् ? 'अष्टका कर्तव्या' इति वचनम् । कथम् ? इयं तावत्स्मृतिस्त्रैवर्णिकैरविगानेन परिगृहीता । न च निर्मूलाया परिग्रह उपपद्यते । मूलं च न प्रत्यक्षादि संभवति । तस्य कार्यत्वविषयत्वाभावात् । स्मृतौ चापूर्वकार्यावगमात् शास्त्रं संभवति मूलम् । ननु च तदपि मूलं नावकल्पते । प्रयत्नेनापि आलोच्यमानस्य अनुपलम्भात् । न चानुपलब्धः शब्दोऽर्थमवबोधयति । न च अयमनवगमः मूलं भवितुमर्हति । उच्यते । सत्यम् । वयमिव मन्वादयोऽपि तच्छास्त्रं प्रत्यक्षं नोपलभन्ते । अनुमानं तु तेषामप्यस्माकमिव संभवति । स्मृत्यन्तरं हि महाजनपरिगृहीतं दृष्ट्वा तेऽपि तत्कर्तुः स्मृत्यन्तरानुमितं शास्त्रं मूलभूतमनुमातुं शक्नुवन्ति, एवमनादिरष्टकास्मृतिपरम्पराया लिङ्गभूताया संभवात् नानुमानविघातः । शब्दाश्रवणवत् । यथाहि वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रयोज्यवृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिं प्रकल्प्य तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वेन शब्दस्य तत्कारणतां प्रतीत्य कथं पुनरयमप्रतिपादकः शब्दः अस्य अर्थप्रतिपादक इति च वितर्क्य पुनः स्वयं ततः शब्दादर्थमवगम्य प्रतिपादकत्वेनावगतः शब्दोऽर्थमवबोधयतीति निश्चित्य वृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं कल्पयित्वा स कथमनेन वृद्धेनार्थप्रतिपादकतया शब्दोऽवधारित इति विचिन्त्य नूनमस्यापि वृद्धव्यवहारान्तरदर्शनमेव व्युत्पत्त्युपायभूतं ममेव वृद्धा

न्तरस्यापि अपरवृद्धव्यवहारान्तरदर्शनमेवेत्यनादिवृद्धव्यवहाररूपलिङ्गपरम्परा परिकल्प्य लोके व्युत्पद्यते । तथा स्मृतिपरम्परामनादिमेव कल्पयित्वा शास्त्रानुमानमपि कुर्वन्ति । न चानुमितस्य शास्त्रस्यार्थप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम् । लिप्यनुमितवत् । सर्वदा च तस्याश्रवणमनाम्नातत्वात् । अनाम्नानमेव कस्मादिति चेत् । आचार्यैरनाम्नानात् । तदपि कथमिति चेत् । आचार्यान्तरैरनाम्नातत्वादिति न दोषः । न च तस्याप्रत्यक्षत्वम् । वर्णात्मकत्वात् । प्रत्येकं च वर्णानां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् । वेदत्वं च तस्यापौरुषेयवाक्यरूपत्वात् तन्मात्रवर्तित्वाच्च वेदशब्दस्य । तस्मादनुमेयमपि शास्त्रमस्ति ।

प्रत्यक्षमपि शास्त्रं किंचिदध्याहारापेक्षं पिण्डपितृयज्ञादिशास्त्रं वैदिकशास्त्रं च । पिण्डपितृयज्ञादौ हि नियोज्यपदाश्रवणादपरिपूर्णं वाक्यम् । ननु पदानामन्विताभिधायित्वेन व्युत्पत्तेर्भवत्येकपदप्रयोगेऽन्वितार्थान्तरापेक्षत्वात् अन्विताभिधानस्य तदसिद्धावपरिपूर्णता । अनेकपदप्रयोगे तु अन्विताभिधानस्य सिद्धत्वात् किंनिबन्धनापरिपूर्णत्वम् । उच्यते । अनाप्यभिहितार्थस्यानुपपत्त्या भवत्येवापरिपूर्णता । अत्रापि लिङादिभिरपूर्वं कार्यरूपमभिधीयते । न चानुष्ठानमन्तरेण कार्यरूपता निर्वहति, न च कर्तारमन्तरेणानुष्ठानोपपत्तिः । न च अधिकारं अप्रतीत्य कर्मणि कर्तृता प्रतिपद्यते । कर्मणि चाधिकारो नियोगे नियोज्यस्य अवगम्यते । यो हि ममेदं कार्यमिति प्रतिपद्यते स स्वकीयकार्यसाधनं कर्म स्वार्थतया प्रतिपद्यमानोऽधिकारी स्यादिति नियोज्याश्रवणेऽपि कार्यत्वानिर्वाहादनुपपद्यमानपरिपूर्णत्वम् । अतो लोके अपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया शब्दस्येवाध्याहारो वेदेऽपि आश्रीयते । कः पुनरयमध्याहारो नाम । अविद्यमानस्य बुद्धौ निवेशनम् । बुद्धौ संनिहिते श्रूयमाणः शब्दः स्वार्थमन्वितमभिधत्ते । तस्य च विशेषाश्रवणे योग्यता लाघवं च कारणम् । तथाहि । यद्यपि जीवनमन्तरेण नित्यं च तथापि तस्मिन्नियोज्यविशेषणे समाश्रीयमाणे विधेरपरमनुष्ठानाक्षेपकत्वं कल्पनीयं स्यात् । अपेक्षितेऽधिकारिविशेषणे तदर्थितयैव प्रवर्तने प्रवृत्तेर्विधेरनुष्ठानाक्षेपकत्वकल्पना न कर्तव्या । यद्यपि चोत्पन्नदुरितक्षयोऽपि पुरुषैरिष्यते तथापि तस्योपात्तदुरितक्षयसापेक्षत्वाद्गौरवम् । तस्मात्सकलपुरुषाभिलषणीयं सकलदुःखसंभेदरहितं सुखं स्वर्गपदाभिधेयं नियोज्यविशेषणं कल्प्यते । कथं पुनः तादृशसुखवाचकता स्वर्गशब्दस्यावसीयते । उच्यते । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिसमाम्नाये सकलदुःखसंभेदरहिताभिलाषोपनीतदीर्घतरसुखसाधनत्वे नार्थवादैः स्तूयमानं कर्म दृश्यते । स्वर्गशब्दोऽपि लोके कस्मिंश्चिदर्थे श्रौत्या वृत्त्या प्रयुज्यमानो दृश्यते । योऽयमस्य चन्दनादौ प्रयोगः सोऽपि प्रीत्युपगमे तत्रैव प्रयोगात् प्रीतिसाधनत्वावगमनेऽपि प्रीतेरपि वाच्यत्वावगमात् प्रीतिमात्रवाचकस्य तत्साधने लक्षणया अपि प्रयोगोपपत्तेर्लाक्षणिक एव । तत्र यदि निष्कृष्टेनावगतः स्वर्गशब्दः तथा सुखे वर्तते तदोऽर्थवादानां मुख्यैव वृत्तिः । सुखमपि स्यादिति तादृशसुखवाचकता स्वर्गपदस्याश्रीयते, चन्दनादिष्वपि यो लाक्षणिकः प्रयोगः, सोऽपि प्रकृतार्थः । सुखस्य तत्र तद्विधसुखसाधनत्वापादनेनैवोपपत्तेः । तथा च यावत्तावत्सुखसाधने स्वर्गशब्दं न प्रयुञ्जते किन्तु सातिशयप्रीतिजनके । स्वर्गपदाभिधेयसुखसंभवे चोक्तेन न्यायेनाम्नाय एव प्रमाणं तदन्यथानुपपत्त्या च तदुपभोगयोग्यदेहदेशसद्भावोऽपि नानुपपन्नः । सामान्यतोदृष्टानुमानं तु न नियोज्यकल्पनायां प्रमाणम् । अध्यापनादौ व्यभिचारदर्शनात् । विध्यन्तरप्रयुक्तस्यानुष्ठानलाभादपरिपूर्णताऽपि नास्ति, विकृतिषु करणोपकारजनकपदार्थवर्गाणामनाम्नानात् तद्व्यतिरेकेणोपकारासंभवात् तदभावे करणस्य कार्यसाधनासमर्थत्वात् कार्यस्य कार्यत्वानिर्वाहादपरिपूर्णत्वे सति परिपूरणार्थमध्याहारः कर्तव्यः । न च तावत्तदन्यतरपदार्थाध्याहारो नोपपद्यते, विशेषावगमे कारणाभावात् । करणोपकाराध्याहारेऽपि प्रकृतिवदपरिकल्प्याध्याहारे पुनरपि पदार्थानां अभावे निर्वाहासंभवात् प्रकृतोपकाराध्याहारः कर्तव्यः । तत्रापि प्रकृतीनां बहुत्वात् चोदनालिङ्गसामान्यात् या बुद्धौ संनिधीयते तदीयोपकाराध्याहारो युक्तः । तदध्याहारे तथैवापरिपूर्णे पदार्थाकाङ्क्षायां तदुपकारोपस्थापितैः

पदार्थैरन्विताभिधानम्। यद्यपि चायमुपकारः प्रकृतो तत्पदार्थजन्यतया निर्ज्ञातः तथाप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् पदार्थानां प्रागुक्तापूर्वसम्बन्धस्यैव सततस्योपकारस्य ते पदार्था जनका नापूर्वान्तरसम्बन्धस्येति संप्रति पैकार्थ्ये संबन्धमुपगतः करणोपकारो न तत्पदार्थजन्यतया अवसीयते इत्यस्ति तत्रान्यपदार्थापेक्षेति पूर्वप्रतीतसम्बन्धेनोपकारेणोपस्थापितैः पदार्थैरन्वितो विध्यर्थः स्वशब्देन अभिधीयते। उपमानं तु प्रागुक्तोपकारपदार्थसंबन्धे न प्रमाणम्। सादृश्यमात्रविषयत्वात्। अतोऽध्याहारापेक्षमपि प्रत्यक्षं शास्त्रम्।

तथा प्रत्यक्षमपि शास्त्रं वचनव्यक्त्यवधारणाय लोकप्रसिद्धन्यायापेक्षम्। यावद्धि लोकप्रसिद्धन्यायानुसारेण वचनव्यक्त्यवधारणं न क्रियते न तावत् समीचीनार्थबोधोत्पादनक्षमं शास्त्रम्। तथाहि, 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति किं गुणविधिः उत नामधेयमिति संदेहे न्यायाभासापादितगुणविधिनिराकरणसम्यङ्न्यायानुसारेण कृत्वा नामधेयाध्यवसानेन व्यक्तिनिर्धारणं यावन्न क्रियते तावत्समीचीनवाक्यार्थबोधो नास्तीत्यनेन मार्गेण न्यायापेक्षं शास्त्रम्। अत एव इतिकर्तव्यताभूता वेदस्य स्वार्थमवबोधयतो मीमांसा। तथा चाहुः— 'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना। इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति॥' इति। कियत्पुनः पदजातमेकं शास्त्रम्। न च शक्यं वक्तुं यावता पदानामेकार्थत्वं तावदेकं शास्त्रम्। अर्थभेदे तु शास्त्रभेदो मन्त्रवत्। यथा मन्त्रेषु यावता पदजातेनैकोऽर्थः प्रतीयते तावदेकं वाक्यमित्यवगम्यते तथा शास्त्रमपीति। युक्तं मन्त्रेषु प्रमाणान्तरप्रमितार्थेषु। तत्र हि तत्त्वमन्यथात्वं वाऽर्थस्यावधारयितुं शक्यते। शास्त्रं तु प्रमाणान्तराऽप्रतीतार्थावबोधकं तदर्थस्य तत्त्वमन्यथात्वं वा शक्यते नान्यतोऽवगन्तुम्। उच्यते। शब्दानामर्थावच्छेदेनैव सर्वैकत्वोपपत्तेः। पदतोऽपि वर्णानामर्थावच्छेदेनैव। स त्वर्थोऽवच्छेदकः शास्त्रस्य शास्त्रादेवावगम्यते। कः पुनरसौ? विषयः। शास्त्रस्य च। कः पुनर्विषयो नाम? उच्यते। कार्यमेव हि नियोज्यं, कार्यं च कृतिसाध्यम्। कृतिश्च प्रयत्नः। स च सर्व एव भावार्थसम्बन्धः। तेन कार्यं प्रतीयमानं कृतिविशिष्टं प्रतीयते। नान्यथा। कृतिरपि भावार्थेन विशिष्यते। तेन भावार्थं कृतिं विशिंषन् कार्यं विशिनष्टीति विषय उच्यते। यो हि येन विशिष्यते स तस्य विषयः। अतश्च यावति पदसमुदाये विषयस्तावत्येको नियोगार्थः, तदैक्याच्चैकं शास्त्रम्। तत्र नियोगाभेदस्यापि विषयाभेदोपेक्षत्वाद् विषयाभेदादेव शास्त्रमेकं व्यवस्थाप्यते तद्भेदाच्च भिन्नम्। पञ्चधा च विषयभेदोऽवसीयते। तत्र यजति जुहोति ददातीत्यभिधानभेदाद्यागादीनां भेदोऽवगम्यते। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः। का पुनर्देवता? कश्चोद्देशः? कश्च त्यागः? उच्यते। स्तोत्रशस्त्रे यद्गुणवचनं यदुद्देशेन च हविषा त्यागश्चोद्यते सा देवता। तथैव याज्ञिकवृद्धानां देवताशब्दप्रयोगात्। यत्र ह्याग्नेयादिदेवतार्थानुष्ठाने प्रवृत्तोऽग्निमुद्दिश्य हविस्त्यजति तत्रैवमाहुरिमं देवतेति। उद्देशश्च चतुर्थ्यन्ततद्वाचकशब्दप्रयोगः। त्यागश्च सम्बन्धिनि स्वे औदासीन्यसंकल्पः। स चानभिसंहितपरस्वत्वापत्तिफलको यागः। देवताविशेषवाचकाद्यप्रक्षेपाधिकश्च स एव होमः। अभिसंहितपरस्वत्वापत्तिफलं च दानमिति। अभिधानभेदाद्यजत्याद्यनुबन्धभेदावगमः। तथा विध्युच्चारणात् असत्यप्यभिधानभेदे भावार्थभेदोऽवगम्यते। असन्निकृष्टार्थावबोधनस्वरसं हि सर्वमेव विध्याम्नानम्। तदर्थबोधेन एवमवसीयते नूनं भिन्ना इमे धात्वर्था इति। तद्भेदे विषयभेदाद्विषयिणो भेदोपपत्तेरसन्निकृष्टावबोधस्वभावता विध्याम्नानस्य निर्वहति। नन्वेवं तर्हि पुरुषः स्वेच्छया पुनर्विधिमामनति तदापि तर्हि विषयभेदः स्यात्। न। स्वतन्त्रत्वादुच्चारणस्य। यद्धि न पूर्वोच्चारणदर्शनपूर्वकमुच्चारणं तदपौरुषेयं स्वातन्त्र्येण परिच्छेदकम्। यत्पुनरस्वतन्त्रं तत्पौरुषेयं प्रमाणान्तरोपात्तार्थावबोधकम्। न च तत्र भेदे प्रमाणमस्तीति न भेदो विषयस्य। शाखान्तर्गतस्तर्हि विध्याम्नानाभ्यासो भेदकः स्यात्। नेत्युच्यते। अभ्यासाभावात्। यत्र ह्येक एव वक्ता पुनः पुनस्तमेवार्थमुच्चारयति तत्राभ्यासो व्यपदिश्यते। शाखान्तरगतं विधिं पुरुषान्तरं पठतीति नाभ्यासः शक्यते वक्तुम्।

 शब्दपरिच्छेदः

एवमपि पुरुषान्तराम्नानमेव कस्माद्विममर्थं न प्रतिपादयति । उच्यते । एकार्थप्रतिपादकत्वेऽपि तदाम्नानस्यासन्निकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तस्य हि पुरुषस्य सोऽप्यर्थोऽसन्निकृष्ट एव यद्यपि पुरुषान्तरेण प्रतीतः । एकत्वं तु कथम् । विधेयैक्यात् । तद्देवत्य चाभिधानैक्यात् । तथा वाक्यमपि तदैक्यमेव । यद्येवं तर्हि 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' इत्यत्रापि तद्भेदः स्यात् । न । अभ्यासकल्पस्य भेदस्यानिर्वाहात् । रूपभेदेन हि भेदो निर्वहति यागस्य हि द्रव्यदेवते रूपम् । ताभ्यां हि स रूप्यते । नैते हि ताभ्यां स भवतीति । यद्यप्यत्र द्रव्यमविहितमपि यत्किंचिदुपादाय क्रिया सिध्यति, यद्यपि चाग्नावनिरूपमपि सौत्रमार्गं द्रव्यं गम्यते तथापि देवता नाभिहिता भवतीति विधानमन्तरेण तदलाभः । न च यच्छिदेव तद्व्यक्तस्यार्थमाचक्षाणो देवता विधातुमलम् । विशेषानवगमे कारणाभावात् । नापि 'याग्नेयी अमावास्यायामनूच्येते' इति मन्त्रविधानात् मान्त्रवर्णिकदेवताश्रवणं सम्भवति । मन्त्रविधेरभावात् । आज्यभागयोरेव विधिरित्यन्यतानुरोधादिति स्थितम् । तस्मादनुवादमन्तरेण रूपालाभादनुवादोऽयमिति साम्प्रतं कर्मभेदः । नन्वेवं तर्हि प्रकृतकर्मरूपप्रत्यायनानुवादः किमिति न स्यात् । ततश्चोदितानां 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यधिकारसङ्कथात् राजसूयवत् सर्वयजीनां प्राधान्यं स्यादाघारादीनां न सिध्येत् । उच्यते । सर्वानुवादाश्रयणे दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं नोपपद्यते । सर्वसमुदायानुवादद्वयेन सर्वेषामेव दर्शशब्दवाच्यता पूर्णमासशब्दवाच्यता चावगम्यते । ततश्च दर्शाश्च पूर्णमासाश्चेति कर्मधारयोऽयं समासः । तत्र यजीनां विशेष्याणां बहुत्वात् बहुवचनं स्यान्न द्विवचनम् । अतस्तदनुरोधेन केषांचिदेव तावत् 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' इत्यनुवादो न सर्वेषाम् । तथा 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति केषांचिदेवानुवादः । तेनानुवादद्वयेन समुदायद्वयापत्तेर्द्विवचनान्तोपपदनेन तेषामेवाधिकारसम्बन्धः । तत्र केषां पूर्णमासीगुणकोऽनुवादः केषां चामावास्यायुक्त इत्यपेक्षायां कालनिमित्तोपपदानुसारेण उत्पत्तिशिष्टयोगिनामेवानुवादः ।

इति निश्चयो जायते । अन्यथा विशेषाग्रहणादिति न सर्वानुवादो न सर्वेषां प्राधान्यमिति । तथा गुणान्तरयोगादप्यनुबन्धभेदोऽवगम्यते । उत्पत्तौ यत्कालानुबद्धं यत्कर्म प्रतीयते ततोऽन्येन कालेन अनुबद्धं तत्र शक्यते अवगन्तुमित्यनुबन्धभेदावगमः । तथा एतान्तरादपि अनुबन्धभेदोऽवगम्यते । अन्याय्य ह्येकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वमिति भेदस्तावत् औत्सर्गिकः । यत्र तु बलीयसा प्रमाणेनानेकशब्दत्वमपि गम्यते भवति तत्रैक्यम् । तथा विधानान्तरादपि कर्मान्तरत्वावगमः । विधानान्तरे च सन्निहिते कर्मण्यनेकगुणसंयुक्तकर्मग्रहणात् । तत्र हि गुणविधित्वात्तत्र सम्भवत्यनेकगुणश्रवणादनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टकर्मविधौ तु तस्यैवैकस्य विधानात् एकवाक्यत्वनिर्वाहात् कर्मैव विधेयम् । विधीयते चेत्तत् प्रकृतादन्यत्वम् । तथाऽसन्निधानादप्यप्रत्यभिज्ञानात् कर्मविधानावगमात् भेदावगमः । प्रकरणान्तरमपि कर्मणः प्रक्रियान्तरविधानान्तरमेव । संख्या तु भावार्थमात्रभेदे प्रभवति न विषयभेदे । यथा 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इति प्राजापत्यप्रातिपदिकोपात्तानां द्रव्यदेवतासम्बन्धानां नियोगविषयत्वम् । ते च सकृदेवाभिहिताः सकृदेव समाप्यन्ते 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इतिवदिति न भेदेन विषयभावं भजन्ते । काम्यभेदादपि शास्त्रभेदोऽवसीयते । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति च । नहि यावज्जीवचोदना काम्याधिकारे कालविधानार्था । रूपप्रसङ्गात् । यावज्जीवनलक्षितो हि कालो विधेयः । किंच जीवनकाल एव नियोगस्य प्राप्तत्वात् यावदर्थसम्बन्धेन विधेयत्वम् । तावांश्च कालो नानभ्यस्तेन प्रयोगेण शक्यते व्याप्तुमिति यजेतेत्यपि यागमभ्यसेदिति वर्णयितव्यम् । ततश्चाभ्यासलक्षणाऽप्यपरेति जीवतोऽधिकारान्तरमेतदाश्रयणीयम् । जीवने ह्यधिकारिविशेषणे सति जीवतो अवश्य यागेन भवितव्यमिति सिद्धा यागेन जीवनव्याप्तिरभिधीयते यावज्जीवमिति । ततश्च नियोगभेदान्नियोगस्यापि भेदः अवश्यभावि । तद्भेदाच्च शास्त्रभेद एव । नियोगो हि स्वसंबन्धितया मामेव कार्यमिति

नियोगमवगच्छति, तेन स्वकृतिसाध्यमपूर्वं प्रतिपद्यते। कृतिभेदेन च कार्यस्यापि भेदः। तेन नियोज्यः कृतिं भिन्दन् कार्यमपि भिनत्ति। अतो नियोगभेदस्यापि शास्त्रभेदहेतोर्नियोज्यभेदाधीनत्वात् तद्भेदेनैव शास्त्रभेदो व्यपदिश्यते। नियोज्यभेदेनापि च साध्यभूतस्यैश्वर्यस्य स्वाधिकारस्य भेद इति साध्यभेदोपलक्षणीयोऽयं शास्त्रभेदः। साध्यभेदेन चानुबन्धभेदभिन्नानामप्यङ्गप्रधानोत्पत्तिशास्त्राणां अधिकारशास्त्राणां तथाया भेदः। एकस्याधिकारिनियोगस्य तावता प्रतिपाद्यत्वादिति।

एतच्च शास्त्रस्य प्रामाण्यमनुमानतः स्पष्टभेदमेव। न ह्यत्र गम्येन अर्थेन गमकशब्दस्य सम्बन्धनियमोऽवगतो नापि गम्यस्यार्थस्य किंचित् प्रत्येकदेशत्वं नापि च गमकस्येति सामग्रीभेदादनुमानाऽऽशङ्काऽपि नास्ति। किं पुनरत्र निवर्तितम्? उच्यते। अर्थग्रहणेनाभिधेयवचनेन लौकिकवक्तुरभिप्रायज्ञानं अशास्त्रम्। आप्तनिर्दिष्टग्रहणेन पौरुषेयवाक्याभिधेयस्यार्थस्य वक्त्रभिप्रायनिश्चयपुरःसरं यद्विज्ञानं तत् शास्त्रमिति दर्शितम्। तथा वेदेऽप्यर्थवादानां न स्वतन्त्राणां शास्त्रत्वं निरर्थकतया निष्पर्थपादतया विध्यन्तरानुप्रवेशेनेति। नञ्ग्रहणेनार्थस्याशास्त्रत्वमुक्तम्। यथा प्रकृतौ 'वाससि मिनोति वाससा चोपाकरोति' इति यस्मिन्नेव वाससि सोमो मीयते तेनैव तेनैव वाससोपाक्रियते इति। एकवाक्यसंयोगोऽचोदितमपि तदर्थत्वकथनम्। अहर्गणे तु प्रथमत्वात् सोमस्य एकस्मिन्नपि वाससि नानाभूतस्यापि प्रमातुं शक्यत्वात्। उदाहरणं तु द्वितीयस्य वाससः तथात्वं तद्वेषेण न शक्यमिति मानान्तरमतोऽन्यतदर्थमुपादीयते। एकत्र तु वाससः प्रकृतौ आर्थं न शास्त्रार्थं इति न चोदनेन व्याप्यते इति तत्र वाससः एकत्वज्ञानं न शास्त्रमिति। विज्ञानादिति व्याघ्राभासाद्यज्ञानस्य वचनं व्यक्तिमवधार्य वनदर्शनेन तत्र शास्त्रमिति प्रदर्शितम्। नहि तच्छब्दविज्ञानप्रदत्तं गम्यस्यायावधार्यवचनं प्रतिपन्नं शास्त्रं तदस्मभिशाय तद्ज्ञानमिति न शास्त्रम्।

इति प्रमाणपारायणे शब्दपरिच्छेदः ॥ प्र. पञ्चिका, पृ. ८७-११०.

∗ शब्दपरिच्छेद । 'शास्त्रं शब्दविज्ञानात् असंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानं' इति (भाष्यम्)। विज्ञातात् शब्दात् पदार्थाभिधानद्वारेण यत् वाक्यार्थविज्ञानं तत् शाब्दं नाम प्रमाणम्। तत् लोकसिद्धत्वात् न परीक्षितव्यम्। तच्च द्विविधम्, पौरुषेयं अपौरुषेयं चेति। तत्र पौरुषेयं आप्तवाक्यम्। अपौरुषेयं च वेदवाक्यम्। उभयमपि अनाप्तप्रणीतत्वदोषविरहात् स्वतश्च शब्दस्य अदुष्टत्वात् प्रमाणम्। तच्च पुनर्द्विविधम्, सिद्धार्थं विधायकं चेति। विधायकमपि द्विविधम्, उपदेशकं अतिदेशकं चेति। 'इत्थमिदं कर्तव्यम्' इत्युपदेशः। यथा लोके 'दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्यः' इति। वेदे अपि 'प्रयाजानुयाजादिप्रकारेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात्' इति। 'तद्वदिदं कर्तव्यम्' इत्यतिदेशः। यथा लोके 'देवदत्तवत् यज्ञदत्तो भोजयितव्यः' इति। वेदेऽपि 'सौर्यं कुर्यात् यथा आग्नेयेन' इति। शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलिङ्गादिभिः श्रुत्यर्थादिभिश्च विविनोऽप्युपदेशः भेद–विनियोग–क्रमान् अवबोधयति। वचन–नामधेय–चोदना–लिङ्गैश्चातिदेशः, अन्यत्र विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य निःपन्नतापरनामधेयस्य अन्येन सम्बन्धं विकारं बाधं वा बोधयति इत्यूहनीयम्। आप्तनिर्दिष्टग्रहणं च पूर्ववत् ताद्रूप्य–तद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम्। एकदेशिना तु (प्राभाकराणां) तत् अनर्थकमेव स्यात्। विपरीतपरिच्छिन्ने तावत् नास्त्येव शब्दात् ज्ञानम्। यदि स्यात् पुरुषदोषाणां शब्दे सङ्क्रान्त्यनभ्युपगमात् स्वाभाविकमेव शब्दस्य अप्रामाण्यं स्यात् इति वेदाप्रामाण्यं स्यात्। यदि पर तद्रूपपरिच्छित्तिविषयस्य अनुवादस्य निरासः स्यात्, तदप्युक्तम्। तस्यापि शास्त्रत्वात्। नहि तस्यापि अप्रामाण्यम्, अनुभूतित्वात्। प्रत्यक्षान्तर्भावाभावाच्च शास्त्रत्वमेव इत्यास्तां तावत्।

इदं च शाब्दं 'अस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्धि एकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकं' ('अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकं' इति पाठः वैशे. मुद्रपाठे ९।२।१) इत्युमानस्यापि अभि-

धाय ' एतेनैव शाब्दं व्याख्यातम् ' (एतत्सूत्रे नास्ति वैशे. सूत्रपाठे ९।२।३) इति वदन्तः काश्यपीयाः, ' प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ' इति बुवाणाः सौगताश्च अनुमानादभिन्नं इति मन्यन्ते । तत्र यावत् पदार्थज्ञानं तत् अगृहीतार्थविषयत्वात् प्रमाणमेव न भवति इति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया । यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तत् अगृहीतसंबन्धैरेव पदार्थैः उपजायमानं नानुमानशङ्कामर्हति । नहि सर्वैः वाक्यार्थविशेषैः संबन्धग्रहणमस्ति । न च संभवति अनन्तैः संबन्धग्रहणम् । अन्यस्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थविशेषः पदार्थैरवगम्यते दूरदेशवार्तासु इति सर्वजनीनमेतत् ।

यत्तु आप्तवाक्यत्वात् अविसंवादानुमानं तत् वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वात् न तस्य अनुमानत्वमापादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव हि आप्तानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैः वाक्यार्थोऽवगम्यते । अन्यत्वादपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्ये अवगते तु वाक्यार्थे तत्प्रामाण्यसंशये प्रमेतुः आप्तत्वावगमे सति पश्चात् अनुमीयमानं न वाक्यार्थावगतेः आप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनः अनुमानत्वं आपादयति । तस्मात् प्रमाणान्तरमेव लोके शाब्दं इत्यवसेयम् । अपि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । एकदेशिना तु लोकवचसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वता यथा वेदप्रामाण्यं न सिध्यति तथोक्तम् । शा. १।१।७, पृ. ७१-७३ .

* शब्दपृथक्त्वाच्च । ४।१।४।२५ ॥ द्वादशशब्देन स्तोमस्य शस्त्रस्य च पृथक्त्वेन अभिधानात् तयोः तृतीयाध्यायेन सूत्रं व्याख्या । शब्देन पृथक्त्वात् इति च तदन्तार्थमनुसन्धानम् । मु. पृ. ६११.

* शब्दप्रमाणं ' पदार्थान्तरस्मृतिर्वा स्यात् ' इति । शा. १।२।१ पृ ८ । पदोच्चारितस्वार्थो वा पदस्य पदार्थज्ञानं वा शब्दप्रमाणमित्यर्थः । सोम. १।२।१ पृ. ८.

* शब्दप्रमाणाच्च यथं देवतोपयेषु । भा. ६।२।२।६, * शब्दप्रमाणत्वात् यथम् । १०।५।२१।७३, * शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तद् अस्माकं प्रमाणम् । ३।२।१४।३६. * शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने अधर्मम् । यत्र पुनः अशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय । तद्यथा— ' हिक्कित-हसित-कण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय ' (व्या. महाभाष्ये पस्पशायाम्) । सु. पृ. ३२७. * न शब्दप्रमाणकानां अन्तरेण शब्दं अवगतिर्भवति । भा. ६।१।१।२.

* शब्दप्रयोगः निष्प्रयोजनो न युक्तः । सु. पृ. १०. * शब्दप्रयोगः व्यवहारार्थः । भा. ७।३।२४।३५.

* शब्दप्रयोगरूपस्य आचारस्य आर्यम्लेच्छयोस्तुल्यत्वम् । सु. पृ. ९०९.

* शब्दप्रवृत्तिः सर्वैव गतभवादिप्रकर्षं प्रतिपद्यते, नासदित्यप्रमाणेन । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२२. * शब्दप्रवृत्तेर्निमित्तं एव नित्यः संबन्धो निमित्तं इति सर्वयोगिजनाभियमभ्युपगमनम् । ३।३।६।१३.

* शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न च एकस्मिन् निमित्ते सिद्धे निमित्तान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । विनापि तत्कल्पनेन प्रयोगोपपत्तेः । यत्तु धर्मशास्त्रातिक्रमेण क्रियते न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । वा. २।३।२।२ पृ. ५८२.

* शब्दबुद्धिकर्मणां अनाश्रुतानां विरम्य व्यापाराणुपपत्तिः । कणिका पृ. २२. * ' शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः ' इति न्यायेन एक एव चोदकस्य व्यापारः । वि. १०।७।९.

* ' शब्दब्रह्मेति यदेदं शाब्दं वेदाख्यमुच्यते । तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥ ' वा. ३।१।७। १२ पृ. ७०३.

* ' शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्वेषामनुसारिणः । विवर्ता अविवर्ता वा शब्दात्मा विधिलक्षितः ॥ ' वा. ३।१।७।१३ पृ. ७०३.

* शब्दब्रह्मवादिनः ' अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ ' (वाक्यपदीयं) इति वदन्ति । सु. पृ १०११. * शब्दब्रह्मवादिनामपि मते येनानादेः शब्दयोः नादात्म्यानुगतेः शब्दो ब्रह्मविवर्तं इति,

शब्दात्मकानामपि वेदानां देहता ब्रह्माख्यस्य च परमात्मनः देहाधिष्ठातृता इत्येव । पृ १०१०

• शब्दभेदात् भावनाभेदः, तेन कर्मभेदः । यजेत, ददाति, जुहोति । वि २।२।१

• शब्दमात्रस्य देवतात्वं निरस्तम् । मीको पृ २१४० 'देवतात्वं शब्दमात्रस्य निरस्तम्' इति हिन्दी ग्रन्थम् । के

• शब्दरूपा देवता । सकर्ष १।३।१६

• शब्दलक्षणं कर्म वेदे लोके चार्थलक्षणम् । भा ३।१।८।१७, • शब्दलक्षणं धर्म इत्युक्तम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । १।३।१।१, • शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते न लोकाभिप्रायः । १०।७।१६। ७, • शब्दलक्षणे च कर्मणि शब्दो न प्रमाणम् । १०।७।११।४४, • शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यत् शब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । ३।१। ७।१३ पृ ७०३ • शब्दलक्षणं न गुणलोपो शक्यते अवगन्तुम् । १०।८।१।३

• 'शब्दयत्नोपलभ्यते समागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम् ॥' (४।१।५।१५)। यद्यपि दृश्यते च तत्समकालं कार्यीभूतं विभक्तिश्रुत्यैव भावनाया अभिव्यक्तिरिति विधीयते । तत्तु विधिविधानात् । वक्ष्यन्ति हि 'शब्दान्तर०' इति । वा ३।१।७।१३ पृ ७०४

• शब्दप्रवृत्तये सर्वो अवहिरंगता, पूर्वमनुस्मृतमन्त्र-शब्दान्तरत्वहान प्रमाणाभावात् । वा ११।११२।२३-१ । न जहाति शब्दः स्वं अर्थं यावत् श्रुतिन्तु त । सु पृ ४९८

• 'शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इष्यते ।' वा ३।१।६।१२ पृ ६७३

• शब्दव्यतिरिक्तं भावनाया प्रत्यायकं न पश्यन । वा ३।८।८।१६ पृ ०१३

• शब्दव्यापारस्यापि भावनिष्ठनीचकव्यापारत्वात् अविरुद्धं भावनात्वम् । सु पृ ५७८,

• शब्दव्यापारस्य अर्थापत्तिरूपविशिष्टव्यापारकल्प्यत्वम् । पृ १५०१

• शब्दशक्तिः प्रमाणगम्या । वा ३।४।८।१३ पृ ९१४ • शब्दशक्तिः स्वार्थे औत्पत्तिकी । बृहती पृ ३५ • शब्दशक्त्या स्थितया पुनर्व्यवहार न तद्वीनं शक्त्य औपचन । वा ३।४।१२।१ पृ ३५८

• शब्दशक्तिज्ञानं प्रयोगप्रतीत्यधीनम् । वा १।३।९।२३ पृ ३१६

• शब्दसन्निधौ विशेष । 'प्रयोजनाय हि उच्चार्यमाणः शब्दो येनार्थः तस्मै तावत् प्रयोजनायार्थ कल्प्यते । सन्निहितश्च बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ सन्निहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः सम्बन्धयितुमिति । नैतदेवम् । यो हि असम्बध्यमानोऽनर्थको भवति, [illegible] संबध्यते नान्यः । भा ३।१।६।१२ पृ ६९०

• शब्दसम्बन्धव्युत्पत्तिमात्रमेव चेह वृद्धव्यवहाराधीनम् । वा ११३।११।१ पृ १६२

• शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगविशेषादिति । वा १।३।८।२७ पृ २६७

• शब्दसाधुत्वनिश्चय । लौकिकार्थप्रत्ययोत्थापित वाचकत्वप्रतिपत्तिभ्य तावदेव साधुत्वनिश्चय । तेन समवत्वमाद्यन्त्यकरणवैगुण्यनिमित्तापभ्रष्टरूप बहिष्कन्नल्पार्थ नायानाम्न अन्यथानुपपद्यमानत्वात् अनन्याऽन्यथात्वतः सिद्धमेव साधुत्वतानाम् । वा १।३। ८।२७ पृ २८१, 'नहि शब्दमनिशाय साधुत्वमवधार्यते' । १।३।९।३३ पृ ३०३

• शब्दसामर्थ्यं अर्थसामर्थ्यं च इति लिङ्ग द्विविधम् । शब्दसामर्थ्यमपि द्विविधम्- मन्त्रस्य कर्मसमवायप्रकाशनसामर्थ्यं एकवाक्यत्वावगमनसामर्थ्यं चेति । याल पृ ९

• शब्दस्वभावसिद्धत्वं विवत एव न वेदवादिभिरभ्युपगम्यते इति (वैयाकरणै)। बृहती पृ १५३

• शब्दस्वातन्त्र्यवादिनो स्फोटेन सिद्धत्वं शब्दस्वभावसिद्ध । भाट्ट १०।८।०

० शब्दस्वातन्त्र्यवादिनो मीमांसकाः । ऋजु. पृ. १०८.

० शब्दभावना । अर्थात्मिकायां भावनायां लिङा-दिशब्दानां यः पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारः, सा द्वितीया शब्दधर्मः अभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यते । ' अभिधा भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्म-भावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ ' वा. २।१।१।१ पृ १७८. ० शब्दभावना इति शब्दव्यापारोऽ-उच्यते । मणि. पृ. १०. ० शब्दभावना लिङ्-लेट्-लोट्-तव्य-प्रत्ययभावगता लिङादिभिर्भाव्यते । वि. २।१।१ वर्णक २. ० शब्दभावना विज्ञानोत्पादे यः शब्दस्य व्यापारः स एव शब्दभावनाशब्देन उच्यते । एवंविधविज्ञानोत्पादकत्वमेव शब्दस्य प्रवर्तकत्वं न तु औदासीन्यप्रत्यायकत्वम् । सु. पृ. ५७. ० शब्द-भावना । विधि, प्रेरणा, नियोग, इत्येकार्थाः । येन च शब्दभावना इत्यपि उच्यते । लिङादिरूपशब्द-धर्मत्वात् । तदुक्तं भावार्थाधिकरणे– ' अभिधाभावना-माहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ ' (वा. पृ. ३७८) इति ।

अभिधीयते अनेन इति अभिधा लिङादिः शब्दः । तद्धर्मः अभिधाभावना शब्दभावना इति यावत् । सा च सामान्यतो विशेषतश्चेत् व्याख्या । स्वतन्त्रपुरुषप्रवृत्ति-द्विधा लोके दृश्यते । कश्चित् स्वेच्छार्थं सुखार्थं प्रव-र्तते । कश्चित् अन्यप्रेरितः आचार्येणादिष्टोऽहं गमनयामि न स्वेच्छया इति व्यवहारात् । यद्यपि आचार्यादिरपि अनिच्छन्तं न शक्नोति प्रवर्तयितुं तथापि स्वार्थिक-प्रवृत्तिरहितमपि शिष्यादिकं स्वप्रवर्तनाशक्त्या इष्टसाधनत्व-प्रदर्शनेन इति द्वैविध्योपपत्तिः । तत्र शब्दभावनान्तर-भाविन्या प्रवृत्तौ आचार्यादेः स्वप्रवर्तनाज्ञानजनकेन प्रवर्तकत्वं अवसीयते । सा पुनः प्रवर्तना ? प्रवृत्तिहेतु-भूतः प्रवर्तयितुः धर्मः । प्रवर्तयितुर्धर्मस्याभावे प्रवृत्तेरेव एव ना प्रवर्तयति न देवदत्तः इति व्यवहारानुपपत्तेः । प्रवृत्तिहेतुभावत्वेन तु व्यापारो देवदत्तस्य प्रवर्त-यति इति प्रवर्तनाज्ञापनात् यज्ञदत्तस्यापि प्रवर्तकत्वोप-पत्तिः ।

तथा लौकिकलिङोऽपि गुर्वादिगतप्रवर्तनाविशेषस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तिः । लोके च आचार्यादेः प्रवर्तयितुर्धर्मः अहमेनं प्रवर्तयामि इति प्रवर्तयितुः मानसप्रत्यक्षवेद्यः प्रेषादिरूपः नापह्नोतुं शक्यते । वेदे तु पुरुषाभावेन लिङादेरेव प्रवर्तकत्वात् तद्धर्मः अभीष्टार्थः । स एव विधिः । तत्र उत्तमप्रवर्तनं अध्येषणम् । समस्य आम-न्त्रणम् । नीचस्य निमन्त्रणं आज्ञापनम् ।

एषु च लिङादेः अनुशासनाच्छक्तिग्रहः । तत्र नाना-र्थत्वपरिहाराय प्रवर्तनारूपं अनुस्यूतं चतुर्ष्वपि यत् चतुष्टयानुगतं एकं प्रवर्तनात्वं शक्यतावच्छेदकम् । ईप्सितानीप्सितकर्मणोरिव आपस्तम्ब द्वितीयायाः विधानमिव । अत एव हरदत्तः ' अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥ ' इत्याशङ्क्याह ' न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा । विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ ' इति । अत्र लौकिकनिमन्त्रणादिभ्यः अन्योऽपि अलौकिको भेदोऽस्ति न्यायविदः इति न्यायसूत्रेण न्यायव्युत्पादनम् । यावच्छक्यतावच्छेदकस्य प्रवर्तनात्वस्य आश्रया इत्यर्थो व्यक्तयः, न लौकिकय एव इति सूचनं प्रायः ।

ननु लोके प्रेषादिपदार्थोऽपि प्रवर्तनात्वात् कथं चतु-ष्कि. । मैवम् । कामचारानुज्ञारूपस्य अतिसर्गस्य कामचारकरणात्मकाभ्यनुज्ञारूपत्वात् । प्रवर्तनासामान्यस्य एव च प्रवृत्तिविषयत्वविशेषितत्वस्य प्रैषत्वात् । तदु-क्तम्– ' प्रवर्तनाभूतिः प्राप्ते प्रैष इत्यभिधीयते । अप्राप्तप्रेषणं सर्वं विधिरित्यभिधीयते ॥ ' (वा. पृ. १८२) इति । ' व्याख्यातोऽध्येव च. ' इत्यादौ प्रैषाभ्यनुज्ञातिविशेषानुगतप्रवर्तनारूपत्वम् । अप्राप्त प्रवर्तन च विधिः इति विधानुज्ञ इत्युत्तरपर्यायः ।

अथ प्रवर्तनालक्षणे पूर्वोक्ते (प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रवर्त-यितुर्धर्मः) पदकृत्यम् । तत्र आत्मनेपदेन प्रवर्तयितृ गुर्वाचार्यादेर्निरासः । धर्मशब्देन च सत्येन स्वाचिना प्रवर्तयितुः अभिधानादपि तद्व्यतिरेकेणा प्रवर्तयितृशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तता निरासः । प्रवर्तयाम्यहमस्य फले अति-श्याप्तिः तस्य प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वात्, प्रवर्तयितृगुर्वादि-

धर्मत्वाच्च । अत्र परसमवेतप्रवृत्तिहेतुत्वं अत्र विवक्षितम्, फलं तु प्रवर्तयितुरत्र प्रवृत्तहेतुः न परसमवेतप्रवृत्ते इति नोक्तातिव्याप्तिः ।

महामुद्गलभट्टास्तु आहुः । धर्मशब्देन अपूर्वनिरासः । प्रवर्तयितृशब्देन इष्टसाधनत्वयोः । आद्य विशेषणेन निषेधवाक्यानामिति । तन्न । धर्मशब्देन अपूर्वनिरासायोगात् । अपूर्वं हि प्रवर्त्यगतं प्रवर्तयितृगतं वा, आद्य प्रवर्तयितृ इति पदेन प्रवर्तयितृमनन्तरोक्ते प्रवर्त्यगतस्य चापूर्वस्य प्रवर्तयितृत्वसंबन्धाप्रसिद्धेः तद्गताति व्याप्तेः प्रवर्तयितुरिति पदप्रयोगेनैव निरासात् । द्वितीये प्रवर्तयितृगतस्य अपूर्वस्य प्रवर्त्यप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वाभावेन तद्गतातिव्याप्तेः प्रवृत्तिहेतुः इत्यनेनैव निरासात् इति । तदिदं भट्टसोमेश्वरमतं तदभिधाव्यापारस्यैव विधित्वभावनात्वे साधकाभावात् निर्मूलम् । तदेतन्मतं मिश्रैः पञ्चाङ्गे शास्त्रदीपिकायामुक्तम् । अथान्वयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः । अस्य प्रवर्तकस्य अर्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वमिति ।

यत्तु 'अस्तु तदभिधानाख्यो व्यापारोऽस्य प्रवर्तकः । तस्य ह्यर्थप्रतीत्याख्यकार्यफलस्य केवलम् । फलस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङ्शब्दस्येति लाघवम् ॥' इत्याशङ्क्य 'शब्दान्तरगताऽप्यभिमताभिधा स्यात् प्रवर्तिका । पक्षेऽर्थतो विशेषश्चेत् स एव स्यात् प्रवर्तकः ॥' इति दोषद्वयमुक्त्वा 'न चान्या अभिधेयत्वाद्विशेष कार्यतो गते । न युक्त ह्यभिधेयस्य मीमांसा या प्रसज्यते ॥' इत्यनेन पूर्वदोषद्वयोद्धारपूर्वकं ■ दोषद्वयमुक्त्वा तदुद्धारः । 'अथ प्रवर्तनात्वेन कार्यादन्यत्वोधितः । तद्रूपेणाभिधेयत्वं तथान्यासु न विद्यते ॥' इत्याशङ्क्य 'तन्नाम्ना ह्यभिधानात् प्राक् चेत् प्रवर्तकरूपता । स्याद् व्यर्थमभिधेयत्वं नास्ति चेत् स्यादसत्यता ॥' इति विकल्प्य दूषणद्वयमुक्तम् । तदेतत् लिङः प्रवर्तकत्वं विहाय तदभिधायाः प्रवर्तकत्वे युज्यते । अभिधायां विनाऽपि हि प्रवर्तकत्वमावश्यकं लोके आप्तवाक्ये पदे च लिङादेः पर्यवसेयमभिधेयं नाम् । ननु इदं दूषणं लिङः प्रवर्तकत्वे अभिधायाश्च प्रवर्तनात्वे प्रसज्यते । यथा हि अभिधायां बोधाख्यकार्यात् बुद्धोऽपि न प्रवृत्तिहेतुः एव त्वदभ्युपेतोऽपि व्यापारोऽग्निहोत्रादौ प्रवृत्तिं दृष्ट्वा आप्तवाक्याद्वा अस्ति कश्चित् लिङः अत्र प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति सामान्यतोऽवगतोऽपि न प्रवृत्तिहेतुः । अत त्वया अपि स्वौ प्रवर्तनात्वेन शब्देन तत्रापि लिङैव अभिहित सन् स्वस्य प्रवर्तनात्वनिर्वाहाय स्वविषयस्य इष्टसाधनताऽऽक्षेपमुखेन इच्छां जनयन् प्रवृत्तौ हेतुः वाक्यार्थज्ञाने इव पदाभिहिते एव पदार्थे इत्यवश्यमभ्युपेयम् । तच्च एतत् ममापि तुल्यम् इति न सोमेश्वरोक्तदूषणावकाशः कश्चित् । तस्मात् वेदे लिङादिरेव प्रवर्तकः । तदभिधैव च प्रवर्तनाविशेष प्रेरणा विधिः इति चोच्यते । इति विध्याख्यशब्दभावनानिरूपणम् । (अथ प्रतिषेधाख्यशब्दभावनानिरूपणं मीको पृ १७३९ इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । भाट्ट पृ ७७–७८

* शब्दभावनायाः अशक्यत्वमाहुः । 'लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना, भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचनं चाङ्गतयोपयुज्यते ॥' अस्यार्थः – लिङः अभिधानामकस्वप्रवृत्तिः स्वशक्तिः अवश्यं वाच्या । न च तत्र मानाभावः, व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारैवेति व्याप्तेः । चक्रभ्रमिजनकस्य दण्डादेः स्वनिष्ठसंयोगादिद्वारकत्वदर्शनात् । तथा च लिङ्पदेनापि पुरुषप्रवृत्तिरूपः परनिष्ठव्यापारो अवश्यं जननीय इति स एव अभिधात्मकः । व्यापारस्य व्यापारापेक्षायाः अनवस्था स्यात् इति व्यापारभिन्नस्येति । व्यापारिणि स्वनिष्ठव्यापाराजनकेऽपि व्यापारापेक्षायाः अनवस्थापत्तेः परनिष्ठेति । शब्दे ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वात् सिद्धसाधना स्यात् इति शब्दनिष्ठाभिधासिद्ध्यर्थं स्वनिष्ठेति । विधिस्थले भाव्यम् इह भाव्या चेति । अर्थभावनैव शब्दभावनामाद्या इत्यर्थः । येन इत्याकाङ्क्षायां करणमाह सम्बन्धबोध इति । अगृहीतलिङ्शक्तिकस्य अप्रवृत्त्या शब्दज्ञानस्य तत्सहकारित्वनिर्वाहाय ।

सकेतश्च तद्वाक्यघटकपदाना तत्तदर्थे, लिङश्च प्रवर्तनात्वादिविशिष्टे बोध्य । मणि पृ ९१. ● शब्दभावनायाः भाव्य आर्थीभावना । विधायको लिङादि करणम् । अर्थवादसपादिता स्तुति इतिकर्तव्यता । सेय शब्दभावना लिङादिभि गम्यते । नि. २।१।१ वर्णक २

● शब्दभावनेतिकर्तव्यतानिरूपणम् । सेय द्वयी अपि (विधिप्रतिषेधरूपा) शब्दभावना प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानानुगृहीतैव स्वफलभूता प्रवृत्ति निवृत्ति च जनयति इति तदितिकर्तव्यतात्वेन अपेक्षते, प्रकृते च अर्थवादे स्वाम्नानार्थवत्त्वाय लक्षितम् । तस्याश्च इतिकर्तव्यतापेक्षा तदन्वयश्च अथमावगमात् विध्यन्वयात् कर्तव्यत्वेन प्रतीतौ सत एव च भाव्यकरणयो आका ङ्क्षापूर्वमन्वये स्यात् नान्यथा । न च शब्दभावना ज्योतिष्टोमादिप्राशस्त्यविधिवाक्येषु स्वरूपत. सत्यपि कर्तव्यत्वेन प्रतीयते, किंतु अर्थभावनैव । अत अध्ययनविधौ सा विधीयमानत्वात् कर्तव्यत्वेन प्रतीयते । तदुक्त वार्तिके 'सा तत्र प्रवर्तन' इति । व्याख्यात चाभियुक्त 'अध्ययनविधिपरत्वात् कार्यत्वेन प्रतीयते' इति ।

ननु तत्रापि आख्यातप्रत्ययोक्तार्थभावनैव अध्ययनकर्तृका विधीयते न तु प्रवर्तना, तस्या आख्यातवाच्यत्वाभावात्, लिङा च विधिद्वयानुक्ते । अत्रोच्यते । न तावत् ऋतुहोमवत् द्वितीयाभङ्गोऽत्र 'पुरोहित वृणीते' इतिवत्तु द्वितीयाऽङ्गभूतप्रधानभाव स्वाध्याय प्रति गुणभूताध्ययनभावना अवगता । तत सस्कार्यत्वानुपपत्त्या अयमेव विधि अवस्थानुसारेण स्वाध्याय समविनि इष्टे विनियुज्य पर्यवस्यति इति तृतीये उक्तम् । तत्र विध्यर्थो तावत् पुरुषप्रवृत्तिरेव इष्टम् । तत्र च शब्दाना करणत्व वा कर्तृत्व वा निरूप्यते इति वार्तिकात् लोके उभयविवक्षासंभवेऽपि वेदे प्रवर्तयितृपुरुषाभावेन कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियामकव्यापाराभावात् स्वातन्त्र्याच्च कर्तृत्वेनैव स्वाध्यायो विनियुज्यते । अन्तरङ्ग च कर्तृकारकक्रियाया । अत एव आख्याताभिहिता संख्या अनभिहितेऽपि कर्तर्येव अन्वेति इत्युक्तं इत्युक्त कर्माधिकरणे । एव कर्तृतया स्वाध्याये विनियुक्त अर्थवादे गुणत्वात् विधायकस्य च प्राधान्यात् प्राशस्त्यवाक्यस्य लिङ कर्तृत्वेन विनियुज्यते, अध्ययनेन उपात्ता लिङ भावयेयुरिति । तत्र 'किं' इत्यपेक्षिते सामर्थ्यादेव पुरुषप्रवृत्ति इति भावयेयु इतियत् अध्याहृत्य संबध्यते । श्रुतार्थापत्तिमूलकश्चाय अध्याहारः 'इषे त्वा छिनद्मि' इत्यादिवत् । तदुक्त अर्थवादाधिकरणवार्तिके 'तत्र किमित्यपेक्षिते सामर्थ्यादेव पुरुषप्रवर्तन इति गम्यते' इति । तेन इद श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्न महावाक्य भवति 'अध्ययनसस्कृता स्वाध्यायपदोपात्ता लिङ पुरुषप्रवृत्ति भावयेयु' इति । अयमेव च वाक्यार्थ पारमार्थिक, अन्यथा शब्दभावनाया कार्यत्वानवगमात् तदितिकर्तव्यताभूतप्राशस्त्यलक्षणया अर्थवादप्रामाण्य न सिध्येत् ।

ननु अर्थवादाधिकरणे एव आद्यसूत्रे च आचार्यै 'कर्मसु अर्थज्ञानस्य लैङ्गिकविनियोगात् तदर्थं अध्ययनविधि अधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थावबोध भावयेत् इति' इत्युक्तम् । तद्विवक्षा कर्तृत्वेऽपि प्रवृत्तिफलत्वोक्तिश्च । नयमुक्तम् । न तु विरोध । शब्दभावनाया हि लिङादीना कर्तृत्वे सति अर्थात् फलवदर्थावबोधे करणत्व फलित भवति इति प्रवृत्तिकर्तृत्वमेव अर्थावबोधकरणत्वेन फलित व्याख्यात इत्यविरोध । प्रवृत्तिफलत्व तु फलवदर्थावबोधद्वारा इति न भाष्यद्वयविरोध । लिङो हि प्रवृत्तिरूपस्य वाक्यार्थस्य इष्टसाधनतया बोध कृत्वा प्रवृत्ति जनयन्ति नान्यथेति ।

ननु एवमपि चेतनप्रवर्तनात्मा विधि कथ अचेतनान् लिङ नियुञ्जीत इति चेत्, सत्यम् । उपायस्याप्यसत्त्वेऽपि उपेयसत्यत्वात् । यथा वर्णलोपागमविकाराद्यसत्यत्वेऽपि तेन सत्यमेव साधुत्व ज्ञाप्यते शिष्टपरिग्रहात् व्याकरणप्रामाण्यात् । एवमिहापि अध्येता तावत् 'लिङ् मा प्रवर्तयति' इति लिङ्व्यापारभूतशब्दभावनाकर्मं यत् बुध्यते तद्गतचेतनस्य लिङि आरोपात् नियोज्यत्वमसत्यमेव । तेन उपायेन शब्दभावनाकर्तव्यत्व सत्य ज्ञाप्यते अर्थवादप्रामाण्यात् । तस्या हि अकर्तव्यत्वे तदितिकर्तव्यताभूतप्राशस्त्यानपेक्षणात् तदन्वयाय अर्थवादप्रामाण्य न स्यादिति । एव कर्तव्यत्वेन अवगताया

शब्दभावनायाः करणं शब्दप्ररोचनयैव विधिज्ञानमेव । 'अथ येन ? इत्यपेक्षिते पूर्वसम्बन्धानुभवापेक्षेण विधिविज्ञानेन इति सम्बध्यते' इति वार्तिकात् । युक्तं चैतत् । यागो हि स्वरूपतो भावनया साध्यः सन् तस्याः फलोपहितायाः करणं भवति । एवं विधिज्ञानमपि स्वरूपेण विधिना विषयेण साध्यं सत् तयैव शब्दभावनायाः प्रवृत्तिरूपफलोपहितायाः करणं भवति । केचित् सम्बन्धस्मरणमेव करणं विधिज्ञानं तु तद्व्यापारः करणं च निर्वाहकः यागस्येव अपूर्वं इत्याहुः । लिङ्गोऽभिधासैव च शब्दभावना भाव्यं च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः करणं तदीयं, प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥ इति । अत्र प्ररोच्यतेऽनया इति प्ररोचना प्राशस्त्यज्ञानम् । तच्च अङ्गं फलोपकारि प्रयाजादिवत् । तत्त्वं तु प्ररोचनं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्यभङ्ग उपकारं अङ्गं च निर्वाहकं प्रयाजादिवत् यथा पूर्ववत् प्रयाजदर्शपूर्णमासाबाधः ।" इति न्यायम् । इति शब्दभावनेतिकर्तव्यतानिरूपणम् । बाल पृ ७९–८१

● विधिनिष्ठा शक्तिसहकारिणी स्तुत्यर्थवादोपस्था प्ररोचना इति शब्दभावनाबोधः । मणि पृ ०३

● शब्दभावनाभाव्या अर्थभावनैव । मणि पृ ०१

● 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म कर्म स्वभावजम् ॥' (भग गी १८।४२) । ब्राह्मणस्याभिधानं शौचादिसमस्य तत्प्रवृत्तीनां न तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । शौचादित्वमात्रं स्मृत्या प्रतिपाद्यते न तु तत्समाप्तौ समुदायो ब्राह्मण इति । सु पृ १८

● शमिता अध्वर्युः । ३।७।१३।२८–२९

☞ शमिता अध्वर्युगणस्य एव ॥

'दैव्याः शमितारः' इत्यारभ्य शमितारो यस्य मुख्यं कुर्वत इत्यन्तं यावत् पठ्यते स एवान्योन्यं कीर्तितो यो यजमानभिन्नात् स एव । तद्भिन्ना अपि सम्पन्न एवाध्यवसितः शमितारादयोऽपि तथा । तत् एतत् यौगिकं आग्नीध्रं पठ्यते । सह अनुष्ठानत्वे निपुणः कुर्यात् । उद्गीथभक्तिगानमुद्गातेव । इति प्राप्ते, श्रोतानैव स कुर्यात् । आध्वर्यवसमाम्नाते वेदे समाम्नातानामध्वर्योरेव कर्तृत्वावधारणात् । आर्षेषु तु अनियमः । 'न च पराग्वर्ततेऽध्वर्युः' इति वचनविरोधः । तस्य प्रथमाध्वर्युपरत्वात् । इतरमन्यतमामिति न्यायेन अध्वर्युगणस्यान्यतमस्य शमितृत्वेऽपि समाख्योपपत्तेः । सकर्प १।१।१८

☞ शमिता ऋत्विग्भ्यो न भिन्नः ॥

ते सह गन्तारो ये केचन भवन्तु । 'दैव्या शमितार आरभध्वमुत मनुष्याः' इति मन्त्रे तु ऋत्विग्भूतदेवप्राये पाठेनोपसंहारात् । इति प्राप्ते, ऋत्विज एव स्युः । तेषामुल्मुकनयनादिविहितकर्मार्थं गमनस्य कल्पनत्वात् । कर्मासम्बद्धेषु तत्कल्पने मानाभावात् । सकर्प १।१।१३

● शमिता ऋत्विग्भ्यो न भिन्नः पशौ । ३।७।१३।२८–२९ मीको पृ २४८७ 'पशौ अग्नीषोमीये शमिता ऋत्विग्भ्यो न भिन्नः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● शमिता ऋत्विगन्यः कश्चित् इति स्थितम् । अत्र ब्रूमः । याजमानब्राह्मणे 'शमिता पशुं नयति न प्रतिप्रस्थाता अन्वारभते, तमन्वारभते यजमानः । उल्मुकमादाय आग्नीध्रः पुरस्ताद् गच्छति' । 'अग्ने दमि' इति मैत्रावरुण प्रैषं, 'दैव्याः शमितारः' इत्यभिगु होताऽन्वाह, 'ब्रह्मा अभिगन आस्ते' इति युगपत् कर्माणि अवगतानि । अत एतेभ्यो भिन्नः शमिता इति निर्विवादम् । न च तदानीं तेषां उपरता वा अध्वर्युपुरुषः शमिता भविष्यतीति वाच्यम् । 'पशुबन्धस्य षड् ऋत्विजः' इति विरोधात् । यद्यपि शाखायां प्रतिप्रस्थातुरन्वारम्भो न विहितः तथापि 'प्रमुक्तमानाः इति नीयमाने पशौ जुहोति' इति प्रतिप्रस्थातुः क्रियान्तरत्वेन । तैत्तिरीयशाखायां 'यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि पशुश्रपणं हरेत्' इति प्रारब्धितगार्हपत्यात् पशुश्रपणार्थं अग्न्युद्धरणं आम्नातं तस्मिन् प्रतिप्रस्थातुर्व्यापृतत्वात् अध्वर्योः अन्वारम्भे व्यापृतत्वात् । तस्मात् ऋत्विग्भ्य अन्य एव शमिता । एवं च 'कर्मार्थत्वात् शमितुः स्यात् ब्राह्मणस्य स्यादन्यस्य' इति भाष्योदाहृतश्रुतौ अब्राह्मण

पद शमितृविषयकमेव सम्पन्नं भवति । 'नाब्राह्मण शामित्रं प्राश्नीयात्' इति सामान्यविकारपशुप्रकरणस्थ अब्राह्मणशमितृविषये प्रतिषिद्धतया अब्राह्मणः शमिता यजमानः स्वः भागं न भक्षयेत् किन्तु ब्राह्मणाय दद्यात् इत्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेः (अयमप्याभिप्रायः । के.)। अब्राह्मणशब्दस्य समानयाक्यस्थान्यब्राह्मणयजमानावच्छेदेनोपात्तशमितृपरत्वे सम्भवति व्यवहितपूर्ववाक्योपात्तयजमानपरतायाः अनुचितत्वाच्च ।

अधिकरणं तु विशसितृपरं नेयम् । शमिता हि द्वेधा संज्ञपयिता विशसिता च । तत्र संज्ञपने श्रूयमाणः शमिता ऋत्विग्भ्यः अन्य एव चातुर्वर्ण्यान्तर्गतः कश्चित् । विशसनं तु समाख्याबलात् आध्वर्यवम् । अत एव कलिवर्ज्यप्रकरणे 'शामित्रं चैव विप्राणां' इति आदित्यपुराणवचनमुपपद्यते । ततश्च पूर्वयुगेषु चतुर्णां वर्णानाम् अन्यतमः शमिता । कलौ तु शूद्र एव शमिता । कु. १।७।१३।२९

शमिता एक एव ॥

चमसाध्वर्यूणामिव पृथग्ग्रहणाभावात् शमितृपदेन यौगिकवृत्त्या पुनः पुनरुल्लेखाद्वा कश्चिदभिधीयते इति भिन्न तृतीयः । स च शमितारो बहवः स्युः । 'शमितारो नयन्ति' इति लिङ्गे 'शमितार उपेतन' इत्यादिमन्त्रेऽपि बहुवचनदर्शनात् । इति प्राप्ते, शमितुरेकत्वेऽपि अन्येषामपि पशुना सह शमित्रदेशगमनदर्शनात् शमितृसाहित्यमात्रेण सर्वेषां शमितार इति निर्देशः । विनियोगोद्गातार इत्यनुद्गातृसाहित्येन प्रयोगदर्शनात् । सङ्कर्ष ११।१।१२

शमिता च शब्दभेदात् । ३।७।१३।२८ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयादिपशुयागे 'शमितारमुपनयति' इति शमिता उक्तः । शमनं पशुघातस्य तेजसः नाशनं पशुमारणं इत्यर्थः । शमनकर्ता च शमिता । स किं पूर्वोक्तेभ्यः षोडशभ्य ऋत्विग्भ्यः, दशभ्यश्च चमसाध्वर्युभ्यो भिन्न एव उत तत एव वा कश्चित् इति विचारे पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । च-शब्दः भिन्नत्वस्य साम्यस्य व्यपदेशादयस्य हेतुन्तरस्य च अनुकर्षणार्थः । शमिता च भिन्नः स्यात्, शब्दभेदात् । अध्वर्य्वादिशब्देभ्यो भिन्न एवायं भिन्नार्थकश्च शमिता इति शब्दः । किञ्च 'श्रोणिः च अर्धं वैकर्तनं च शमितुः, तद् ब्राह्मणाय दद्यात् यदि अब्राह्मणः स्यात्' इति शमितुः अब्राह्मणत्वव्यपदेशः । शब्दभेदात् व्यपदेशाच्च शमिता भिन्न एव । वैकर्तनं पार्श्वस्थ मांसखण्डः ।

प्रकरणाद् वोत्पत्त्यसंयोगात् । २९ ॥

अग्नीषोमीयादिपशौ शमिता नाम ऋत्विग्भ्यः चमसाध्वर्युभ्यश्च भिन्न एवेति पूर्वसूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति सूत्रम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । शमिता ऋत्विग्भ्यो नान्यः । कुतः ? उत्पत्त्यसंयोगात् । उत्पत्तिवाक्ये (उत्पत्तिवाक्ये) शमितुः संयोगस्य सम्बन्धस्य अभावात् । उत्पत्तिवाक्ये शमितुः अनुक्तेः इत्यर्थः । यत्तु पूर्वपक्षे 'श्रोणिः च अर्धं वैकर्तनं च शमितुः, तद् ब्राह्मणाय दद्यात् यदि अब्राह्मणः स्यात्' इति शमितुः अब्राह्मणत्वव्यपदेश उक्तः तथापि अनुत्पत्त्यसंयोगात् इत्येवोत्तरम् । अत्र उत्पत्तिशब्दः कर्मव्युत्पत्तौ भवः । उत्पत्तिः 'श्रोणिः च' इत्यादिवाक्यं उत्पत्तिः इत्यर्थः । तथा उत्पत्त्या तु वचनं शमिता तद्वाक्यस्थस्य अब्राह्मणशब्दस्य संयोगाभावात् । अब्राह्मणशब्दः न शमितारं व्यपदिशति । कथं अनुत्पत्त्यसंयोग इति चेत् तत्राह प्रकरणात् इति । आध्वर्यवे प्रकरणात् अध्वर्युः तत्पुरुषो वा प्रतिप्रस्थाता वा कश्चित् शमिता इति न तु अब्राह्मणः उत्पत्त्यसंयोगः । एवं प्रकरणात् उत्पत्त्यसंयोगः । उत्पत्त्यसंयोगाच्च शमिता न अब्राह्मणः । ततश्च ऋत्विक्ष्वेव कश्चित् शमिता इति सिद्धान्तः ।

प्रकरणं प्रक्रिया प्रवृत्तिप्रयत्नमुत्पादनम्, शमयति पशुं संज्ञपयति इति शमिता इति । ततोऽपि ऋत्विग्गोत्र कश्चित् । ननु 'स ब्राह्मणाय दद्यात् यदि अब्राह्मणः स्यात्' इति शमितुः अब्राह्मणत्वोक्तेः कथं शमिता ऋत्विक्षु संभवति इति चेत् तत्राह प्रकरणात् इति । अब्राह्मणपदं न शमितृपरं किन्तु यजमानपरम्, दद्यात् इति यजमानस्य प्रकरणात् प्रकृतत्वात् । यदि यजमानः अब्राह्मणः क्षत्रियो वा वैश्यो वा स्यात् तदा शमितुः पशुभागं ब्राह्मणाय यजमानो दद्यात् इत्यर्थः । तथा च ऋत्विग्गणे कश्चित् शमिता । के.

● 'शमिता च शब्दभेदात्' (३।७।१३।२८) इत्यधिकरणे वार्तिककृतोक्तम्– अत एव आर्त्विज्यं निन्दन्ति– इति । तथापि विशेषनिषेधो दोषनिरोधार्थत्वेन अर्थवानेवेति । बाल. पृ. ५७. ● शमिता द्वेधा, संज्ञपयिता विशसिता चेति । तत्र संज्ञपयिता ऋत्विग्भ्योऽन्यः । विशसिता तु अध्वर्युगणान्तर्गतः कश्चित् । कु. ३।७।१३।२९. ● शमिता भूताभूतसाधारण. य. कश्चित् इति स्थित तृतीये । संकर्ष. २।१।१२. ● शमिता । शमयति इति शमिता । यौगिक एव शब्दः । भा. ३।७।१३।२९. ● शमितारः नापूर्वाः किंतु प्रतिप्रस्थात्रादय एव शमितारः । संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपनयोगात् । वि. ३।७।१३. ● शमित्रा सह शामित्रशालाया गन्तार. इतरे ऋत्विज एवेति केचित् न तु तद्भिन्ना ये केचित् । संकर्ष. २।१।१३.

● शमीधान्यभक्षणस्य न निषेध., आग्रयणाऽकरणेऽपि । संकर्ष. २।१।१२. मीको. पृ. ८०६ 'आग्रयणाकरणेऽपि मुद्गादिशमीधान्याना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● शमीमय्यः हिरण्मय्यो वा स्रुच. समाहर्त्याः वरुणप्रघासेषु सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु नानावृक्षस्रुच उत्पादयितव्याः ऐमार्गार्थत्वेन । भा. २।१।४।१२.

● शम्या यथायुधम् । 'यथायुधानि समरन्ति' 'शम्यया इदमुदपानि' । वि. ३।१।०.

● शयानत्वं परिधिधर्मः । वि. १२।२।११.

● शराः बर्हिःशब्दलक्षिते तत्कार्ये विहिताः तत्कार्यद्वारकत्वेन प्राप्यमानं बर्हिः बाधन्ते । 'शरमयं बर्हिर्भवति' । भाट्ट. १०।४।१. ● शरैरपि कुशाः प्राप्ता एव बाध्यन्ते इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे (३।३।७)। भा ३।६।१।१८. ● शरै. कुशानां अगत्या बाधः । सु पृ. ८८३.

● शरादिषु । मुख्यक्रमस्य औपदेशिकप्रयोगविधुत्पत्तीत्वेन औपदेशिकत्वात्, तस्यापि अतिदेशोत्तरकालत्वे शरादिषु बाधोत्पत्तेः मुख्यक्रमस्य बलवत्त्व इति चेत । प्रयोगविधे. औपदेशिकत्वेऽपि मुख्यक्रमस्य कल्प्यत्वात् शरन्यायानुपपत्तेः । भाट्ट. ५।१।१०

● शरेषीका शरस्य दर्भविशेषस्य इषीका पुष्पगुच्छादधोभागे वर्तमानः काण्डः शरेषीका । तया अञ्जनं कुर्वन्ति । के.

☞ शरन्यायः । शरकुशन्यायः । सोमारौद्रयागे उपदिष्टैः शरैः आतिदेशिकाना कुशाना बाधः ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् । १०।४।१।१ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एव वा । इदमाम्नायते, 'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णाना व्रीहीणामभिचरन्' इति । तत्रेदं श्रूयते 'शरमयं बर्हिर्भवति' इति । तत्र संशयः किं कौशं निवर्तते, नेति । किं प्राप्तम् ? उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चय. ।

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधानात् । २ ॥

भाष्यम्— एवं प्राप्ते, ब्रूम. । चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकार. प्रतीयेतेति । अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन बर्हिःशब्देन संयोग. । तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति । (विस्तरादिसर्वग्रन्थेषु अनेन द्वितीयेन सूत्रेण द्वितीयमधिकरणमेव स्वीकृतम् । भाष्यीयं तृतीयं वर्णकं तु द्वितीयाधिकरणीय द्वितीय वर्णक इति स्वीकृतम्) ।

शा— उभयो कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः, प्रकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः (कुशानाम्) इति ।

सोम — पूर्वाधिकरणोक्त–शरवैयर्थ्यसाधनार्थत्वात् संगतिः । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' (पा० ४।३।१४४) इति विकारार्थे शरशब्दात् मयटः प्रतिपदोक्तत्वेन प्राबल्यात् विकारार्थं एवायं मयट् । ततश्च बर्हिषो द्रव्यस्य कुशविकारत्वासंभवात् तेन तत्कार्ये शरणं लक्षयित्वा तत्र विधानात् प्रत्यक्षवचनेन कार्यापत्त्या युक्तो बाधः (शरैः कुशानाम्) ।

वि— 'समुच्चेय शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम् ।, प्रत्युर्बस्य निवेशात्तो, मैवं प्रतिपदोदितः ॥' २.

भाट्ट— 'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्' इति विहितेष्टौ 'शरमयं बर्हिः' इति

श्रुताः शरास्तु प्राकृतबर्हिर्बाधका एव । न च पाषाणमयी भूमिरितिवत् मयड्-प्रत्ययबहुत्वसंयोगमात्रविधानात् कुशबाधानापत्तिः, अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन शराणामेव बर्हिःकार्योद्देशेन विधानात् । न च तथापि बर्हिःकार्यस्य स्तरणस्य शरविकारताऽनुपपत्तेः विकारार्थमयडनुपपत्तिः । वस्तुतः संस्कारविशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रकृतौ कुशप्रकृतिकस्य विकृतौ शरप्रकृतिकत्वेन 'खादिरो यूपो भवति' इतिवत् विकारार्थमयडनुपपत्तेः । शास्त्रदीपे तु अयन्त्वे बर्हिःशब्दे स्तरणादितत्कार्यलक्षणया तदुद्देशेन शरमात्रविधानात् युक्त एव कुशबाधः । न च तथापि चोदकेन कार्यस्य सकलकपदार्थविशिष्टस्यैव पूर्वं प्राप्ततया पश्चाद्वैयर्थ्यमिया अन्यतराकाङ्क्षया अन्वीयमानानां शराणां कुशाविरोधेनैव अन्वयात् कुशाभावे प्रतिनिधित्वेनैव अन्वयोपपत्तेर्न कुशबाधकत्वमिति वाच्यम् । आकाङ्क्षाक्रमेण कार्योपस्थित्यनन्तरं तत्सकलपदार्थापेक्षायामेव शरविधिप्रवृत्त्यङ्गीकारात् शरैरेव तदाकाङ्क्षाशान्तौ तत्कार्ये कुशवैशिष्ट्याभावत्वेन कुशानामतिदेशेन वस्तुतः प्राप्त्यभावात् । अत एव वाक्यकृतौ प्रतिमादावेतदपि प्रतनाथः । शराणां च विकृत्याकाङ्क्षायामनिवृत्तायामेव ग्रहणम् । अस्तु वा कार्याणामेव प्रथममतिदेशेन अनन्तरापेक्षया पदार्थानां पृथगतिदेशः, तत्र अतिदेशप्रापितकार्योद्देशेन शरविधेर्न कुशादेः अतिदेशकल्पनेति । निरूपितरूपाणामेव च पदार्थानां पृथगतिदेशाश्लोऽन्धाधानुपपत्तिः । अतस्तत्र युक्तो बाध, इति प्रत्युदाहरणमात्रमिदम् । २.

मण्डन— 'कुशानां बाधकाः शराः ।' २.

शंकर— 'बाध्यास्तिरस्ट् शरैः कुशाः ।' २.

● शरन्यायः नक्षत्रेष्टौ उपदिष्टैः उपहोमैः नारिष्टहोमानां अतिदिष्टानां शरवत् बाधः । इति प्राप्ते, अतिदेशेन कार्यद्वारभावेन नारिष्टानामपि प्राप्त्युपपत्तौ शरन्यायवैलक्षण्येन समानस्थानत्वमात्रस्य अप्रयोजकत्वात् । शराः हि बर्हिः-शब्दलक्षिते तत्कार्ये विहिताः युक्तं यत् तत्कार्यद्वारभावेन प्राप्यमाणं बर्हिर्बाध्यन्ते इति । भाट्ट. १०।४।१.

● प्रयोगविधेरौपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कल्प्यत्वात् शरन्यायानुपपत्तिः । भाट्ट ५।१।१०.

● शरपुरुषीय इति न्यायः । काकतालीयवदय मिति । यथा— शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उत्थितः. स तेन हतस्तत्तुल्यं शरपुरुषीयमिति । साहस्री. ६७९.

● 'शरमयं बर्हिः' इति शराः कुशान् निवर्तयन्ति न्येनै । भा. १०।४।१।१, ● 'शरमयं बर्हिर्भवति' इति प्राकृतं कार्यं लक्ष्यते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन । १२।३।२।८ ● शरमयं बर्हिरिति वचनम् । यत्र पाश्चात्यमपि प्रमाणं बलवत् भवति यथा 'शरमयं बर्हिः' इति वचनम्, न तत्र दौर्बल्यम् । कल्प्यत्वे पर दौर्बल्यम् । रत्न. ५।१।१०।१८.

● शरवत् । यथा 'शरमयं बर्हिः' इति वचनप्रामाण्यात् शरैः कुशा बाध्यन्ते । भा. १०।७।३।११, १०।७।१६।७१. ● शरवत् । 'शरमयं बर्हिः' इति वचनं शास्त्रं पूर्वप्राप्तकुशबाधेन प्रवर्तते । अध्वरकल्पायां तु प्रयोगवचनाश्रयः क्रमः कल्प्यः । तस्मात् आतिदेशिकः क्रम एवेति बार्हस्पत्यचरुनिर्वाप. पूर्वं ततः सारस्वता त्वधर्मा । भा. ५।१।१०।१७–१८ । बर्हिःकार्ये शरविधानार्थं तत्कार्यप्राप्तये चोदकस्य उपजीव्यत्वेऽपि कुशप्राप्तेरनपेक्षत्वात् चोदकप्राप्तकुशबाध । सोम.

● शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते 'शरवणमेवेद कुशवनम्' इति । भा. ८।३।६।१३, स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते । दीर्घत्वात् पृथुत्वात् सादृश्यवादोऽसौ— 'शरवणमेवेद कुशवनम्' इति । स्वार्थे वर्तमानः सादृश्यं गमयति, स्वार्थं अजहत् कथं गमयेत् । तस्माच्छरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु । ८।३।६।२४.

● 'शरदि वैश्यः' अग्निमादधीत । भा. ११।१।२।२, ● 'शरदि वैश्यम्' उपनयीत । ६।१।७।२३.

● शरावः । 'षड्शरावमोदनं निर्वपेत्' इत्यादौ शरावादिशब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनम् । सु. पृ. ९२६ .

● शरीरं आतिवाहिकं नाम पूर्वोत्तरदेहयोरन्तराले ज्ञानसंतानसंधारणार्थं कल्प्यते, तदपि विन्ध्यवासिना निराकृतम् । 'अन्तराभवदेहस्तु निषिद्धो विन्ध्यवासिना । तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किंचिदवगम्यते ॥'

श्लोका आत्मवादे ६२ ● शरीरं चतुर्विधं जरायुज अण्डज उद्भिज्ज स्वेदज चेति । मणि. पृ. ८६

● शरीरग्रहणस्य ॥ नादृष्टादृते किंचित् कारणमस्ति । तस्मात् विशिष्टेन्द्रियशरीरादि फलं पशुसंबन्धसमर्थं पशुफलात् कर्मणो भवतीत्येव बोद्धव्यम् । भा ४।३।१३।२७ वर्णक २.

● शरीरसंनिवेश सामुद्रिकविषय । सु पृ १३०

● शर्करा (अग्निचयने) घृतेनाक्तया न तैलादिना । जै १।४।१९.

♉ शर्करोन्मज्जनीयन्यायः । यथा– शर्करा च क्षिप्ता पुरुषस्यो मज्जनम् , तत्तुल्य शर्करोन्मज्जनीयमिति । साहस्री ६८०

● शलाशब्दस्य अग्निगुर्णैपगतस्य कार्त्स्न्येनोद्धरणस्य प्रकाशकत्वम् । १।४।०।१७–२७ मीको पृ २४१ ' अग्निगुणैपगतेन इयेनशलादिशब्दा ० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

♉ शल्यकलाङ्गलान्याय । अयं शान्तिपर्वणि अ० ८८ श्लो० ६ टीकायाम् । ' यथा शल्यकवत् आखु पद धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥ ' इति । शल्यकश्वाखीक्ष्णमुखं आखु विशेष । स हि निद्रितस्य मनुष्यस्य पादतलस्थ मांसमतीक्ष्णेनैवोपायेन भक्षयति । खादनस्तु ईषद्वेदनया पदं किंचिद्धूनयते कम्पयते, न तु तीव्रवेदनया मनुष्यम् आखु नि‍द्रारयति । तद्वत् राष्ट्रं समापिबेदित्युक्तम् । साहस्री . ७६२ .

♉ शरोद्वर्तनन्याय । यत्र क्रिया निष्फला, तत्र अस्य न्यायस्य प्रवृत्ति । साहस्री २९९ .

● शवशिरसो स्पर्शने स्मृतिनिषिद्धम् । भा. ६।६।१।२.

● शवति: गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव दृष्ट., विकारमस्य आर्या प्रयुञ्जते शव इति मुनत्रयीअभिधानात् इत्यादि । तदपि एव हि पातञ्जलो नामशब्दार्थ प्रतिदेशमर्थभेदेषु व्यवस्थिता दृश्यन्ते । तस्मात् समा इव अभिधानेऽपि निर्णीत स्यात् । शा. १।३।८।८ पृ. २१७ । अत्र निरुक्तम्– ' अथापि प्रकृतय एव एकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु, शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते . विकारमस्य आर्येषु भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु । ' २।२ । कम्बोजेषु म्लेच्छेषु इति दुर्गाचार्य ।

अत्र पातञ्जलं महाभाष्य पस्पशायाम्– ' शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकारे एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मति सुराष्ट्रेषु, रंहति प्राच्यमध्येषु (गतिकर्मा इत्यनुषङ्ग । प्रदीप.), गमिमेव तु आर्या प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ' इति ।

● शशविषाणं नास्ति इति कथमुच्यते ? पूर्वं विषाणाभावेऽवगते नास्तिशब्दोऽनुवादक इति केचित् । अथवा सामान्येन प्रागभावादिषु नास्तिशब्द प्रवर्तमान शशविषाणशब्देन विशेष्यते, न शशविषाणम्, अव्यभिचारात् तेनेत्यदोष । अथवा येन अवयवार्थौ गृहीतौ समासाच्च राजपुरुषादिवत् सामान्यतो दृष्टेन पदद्वयार्थस्मनि प्रसक्त, न च कदाचित् शश शृङ्गरहितत्वेन अवधारितपूर्वं तस्य एतत्संसर्गानुसंधान वार्यते । अथवा विनैव समासेन शश अधिकरणत्वेन निर्दिश्य विषाण च गवादिगत विनैव अध्यारोपेण अनयो संबन्धो नास्तीति कथिते तेनैव अनुभूतसंबन्धस्य शशविषाणशब्द तमेवाभाव गमयिष्यति । अथवा शशमूर्धवर्तिना पृथिव्यवयवाना उपर्युपरि चीयमानानां दृढ दीर्घसंनिवेशरूपेण परिणताना नीचैर्वृत्ताकारेण यत् अवस्थान सोऽस्य वाक्यस्य अर्थ्यासमन्तरेण उक्तविषय संभवति इत्यविरोध । तथा च आह– ' या निषेधा क्रियामाहुर्न यातीत्यसमादय । निवृत्तीस्यादिभि सैव वस्तुरूपा प्रतीयते ॥ ' तेन स्वरूपमुख्यार्थाना शशविषाणादीना अन्यथापि प्रसिद्धत्वस्यपास्यापि अर्थे सिद्धो गौणप्रयोग । वा १।४।१४०।१२३–१ पृ २५९–२६०

♉ शशविषाणन्याय. । अयमपि अत्यन्ताभाव विषयकार्यसमरसरति । तस्मात् ईश्वरे हि शशविषाणवत्

इति चेत्तदेतत्र चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करो-तीति सर्वदर्शनसंग्रहे अक्षपादीये । साहस्री. ७१८.

• शशाङ्कस्य रोहिणी । शा. ३।८।१।९.

☞ ‘शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥’ इति न्यायः । साहस्री. ९१२.

• शस्–प्रत्ययः स्वार्थिकः । ‘ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ’ (पा. ५।४।४२) इति सूत्रे एकैकशः इति भाष्योदाहरणेन स्वार्थिकत्वं ज्ञापितत्वात् । उक्तं च धातुवृत्तौ– ‘ एकैकशः पितृयज्ञानि इत्यत्र शसः, ‘ग्रामशः’ इत्यादिवत् अनन्तस्वार्थिकत्वात् वीप्सायामनभिधानात् द्विर्वचनम्’ इति । सोम. १।२।१ पृ. ३.

• शसं अर्थकर्म न संस्कारः ‘ शसति ’ इति कर्तृत्वप्रतीतेः । वि. १०।४।२७. • शसं प्रधानकर्म न गुणकर्म । २।१।५।१३–२९. • शस्त्रं (शसन) स्तुतिरेव अप्रगीतमन्त्रसाध्या । गुणगुणिसम्बन्धकीर्तनं च स्तुतिः । शा. १।१।५।१३ पृ ४१६.

• सोमशस्त्रे आगस्त्याङ्कमुखे ग्रहग्रहणनिमित्ते । भा. १०।५।१२।५०.

• शस्त्रम् । यथा सोमस्य स्तौति शंसति इति कर्तृत्वसमवायात् प्रधानकर्मणी । भा. १०।४।२०।३९. • शस्त्रवन्तः सोमाः वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः । अवशिष्टास्तु शस्त्ररहिताः । वि. ११।३।१५. • शस्त्रवतां सोमाना-मुपरिष्टात् प्रचारः प्राजापत्यपशुना वाजपेये इति एकः पूर्वपक्षः । अथ कतमोऽसौ काल. ? तार्तीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम् । भा. ११।३।१५।४९.

• शस्त्रस्तोत्रमन्त्राणां प्रकृतानामेव अभिप्लुति भक्तिवादेन प्रयोगः । १०।८।२४।६०. मीको. पृ. ६५ ‘ अभिप्लुति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणा॰ ’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• शस्त्रस्तोत्रवान् षोडशिग्रहः । १०।५।१२। ४९–५२.

• शाक–(प्राचीन–) पर्वौषधीनां भक्षण यथा-कामम् । संकर्ष. ३।१।११. मीको. पृ. ८५६ ‘आग्र-यणाकरणेऽपि शाकप्राचीनौषधीना॰ ’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• शाक्याः । ‘ कस्यचित् जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि । शाक्यस्येव कुहेतूक्तिवेदबाह्यप्ररूपणे ॥ पशु-हिंसादिसम्बन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः । तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः शाक्याः क्षुभ्यन्ति पीडिताः ॥ ’ वा. १।३। ३।७ पृ. २०४.

• शाक्या(कस्या)नामयनं षट्त्रिंशत्सु संवत्सरेषु अनुष्ठेयम्, तत्र ‘ मलिनेऽहनि गृहपतिर्मृगया याति, स यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति ’ । अत्र तरस–(मांस)-मयत्व सवनीयपुरोडाशेष्वेव, न सर्वपुरोडाशेषु । वि. ३।८।२३ • शाक्यानामयने ‘ तरसपुरोडाशमक्ष-सरोधात् ’ इति छन्दोगसूत्रकृता अवमिश्रणेन मांसस्य पुरोडाशनिष्पादने सामर्थ्यमुक्तम् । तद्विषयमेव च धान्यशब्दोहानूहविचार (धान्याधिकरणे ९।१।१२। ३८–३९. वर्णक २) । सु. पृ. ६३८–३९. • शाक्या– (कस्या–)नामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरे सत्रे पेषणमन्त्रे ‘ धान्यमसि ’ इत्यत्र ‘ मांसमसि ’ (यद्वा-सत्तु ‘ तरसमसि ’) इत्यूहः कर्तव्य । भा. ९।१। १२।३८–३९ वर्णक २. • शाक्या–(कस्या-)नामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरसाध्ये सवनीया एव पुरोडाशा मांसमया न सर्वे । मांसाधिकरणम् । ३।८।२३।४३–४४.

• शाक्यानामयनाधिकरणम् । ३।८।२३। ४३–४४. मीको. पृ. ३१३६ ‘ मांसाधिकरणम् ’ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• शाक्यादयः । ‘ यथा मीमांसकत्रस्ताः शाक्य-वैशेषिकादयः । नित्य एवाऽऽगमोऽस्माकमित्याहुः शून्य-चेतनम् ॥ ’ वा. १।१।६।१२ पृ. २३५. • शाक्या-दयः । ‘ स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविप्लुतिहेतवः । कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥ ’ तेन कर्मानुरूप्यसामान्यतो दृष्टार्थापत्तिवत्त्वात् तदभिप्रायचरित-त्वधर्माभासमभ्युपगतं सत्यमपि अहिंसादि सदनि-मित्तिश्रीरवत् अनुपयोगि अविश्रम्भणीयं च ।१।३। ३।७ पृ. २०३. • शाक्यादेः आत्मविज्ञानचरितु-

त्वेन लोकहितैषित्वस्य दूरनिरस्तत्वात् तदुपदेशस्य प्रमाणमूलत्वानुमानं न युक्तम्। सु पृ १७२

● शाक्यादिग्रन्थानामप्रामाण्यम्। (विरोधाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमिदम्) यान्येतानि त्रयीविद्भिः न परिगृहीतानि किंचित्तन्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापतितानि लोकोपसंग्रह-लाभ-पूजा-ख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीतासंबद्ध-दृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपत-शाक्यनिर्ग्रन्थपरिगृहीत-धर्म-अधर्म-निबन्धनानि विषचिकित्सा-वशीकरण-उच्चाटन-उन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौषधिकादाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेन अहिंसा-सत्यवचन-दम-दान-दयादिश्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थगन्धवासितजीविकाप्रायार्थान्तरोपदेशीनि यानि च बाह्यतराणि म्लेच्छाचार-मिश्रकभोजनाचरणनिबन्धनानि तेषामेवैतत् श्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यां (३-४ सूत्राभ्यां) अप्रमाणत्वं प्रतिपाद्यते। न चैतत् क्वचित् अधिकरणान्तरे निरूपितम्। न च तत्त्वमेव गम्यमानं बाह्यमव्यवस्थितत्वात् अनिबद्धं युक्तम्। यदि ह्यनादरणात् न कल्प्येताप्रमाणता। अशक्यैवेति मत्वाऽन्ये भवेयु मम हृष्टय॥ शोभा-सौन्दर्यहेतूक्तिकलिताग्रदर्शना या। यज्ञोक्तपशुहिंसादि-त्यागभ्रान्तिमवाप्नुयु॥' ब्राह्मणक्षत्रियप्रणीतत्वाविशेषेण या मान्वादिवदेव श्रुतिमूलत्वं आश्रित्य सचेतसोऽपि श्रुतिविहितैः सह विकल्पत्वं प्रतिपद्यरन्। 'तेन यद्यपि लभ्येत स्मृतिः काचित् विरोधिनी। सन्त्यामुष्या तथाप्यस्मिन्नेनैव्वोपयुज्यते॥ त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य ये ह्यत्यन्तविरोधिनः। अनिराकृत्य तान् सर्वान् धर्मबुद्धिर्न लभ्यते॥ महाजनगृहीतत्व पित्राद्यनुगमादि च। तदपि द्वीपान्तरापेक्ष यदन्येन भ्यदर्शने॥' तत्र भवतामाम यावत् किंचित् कियन्तमपि कालं कैश्चित् आह्रियमाणं प्रसिद्धिं गतं तत् प्रत्यक्षशास्त्राविसंवादेऽपि उत्सन्नशाखामूलत्वाशङ्कान् अनुभवतुल्यकक्षतया प्रतिभाति। अत आह- 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति ('हेतुदर्शनाच्च' इति च)। पारतन्त्र्य तावदेषां स्मर्यमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वात् तैरेव प्रतिपन्नं शब्दकृतकत्वादिप्रतिपादनाद्वाच पार्श्वस्थैरपि श्राव्यते। यदमूलत्वं पुनस्तत् तुल्यकक्षमूलस्याश्रमैव लभ्यते च मातापितृद्विष्टपुत्रवत् नाभ्युपगच्छति। अन्यथा स्मृतिवाक्यैकमेरेन श्रुतिवचनेन निरुध्येत। शाक्यादिवचनानि तु कतिपयदमदानादिवचनवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि। त्रयीबाह्येभ्यश्चतुर्थवर्णनिरवसितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्य समर्पितानि इति न वेदमूलत्वेन संभाव्यन्ते। स्वधर्मातिक्रमेण च येन क्षत्रियेण सता प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्मं अविप्लुतमुपदेक्ष्यति इति कः समाश्वास। उक्तं च 'परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत्। आत्मानं योऽतिसंधत्ते सोऽन्यस्मै स्यात् कथं हितः॥' इति। बुद्धादेः पुनः अयमेव व्यतिक्रम अलंकारबुद्धौ स्थित। येन एवमाह- 'कलिकलुषकृतानि यानि लोके मयि निपतन्तु विमुच्यतां तु लोकः।' इति। स किल लोकहितार्थं क्षत्रियधर्ममतिक्रम्य ब्राह्मणवृत्तं प्रवक्तृत्वं प्रतिपद्य प्रतिषेधातिक्रमासमर्थब्राह्मणैः अननुशिष्टं धर्मं बाह्यजनाननुशासत् धर्मपीडामपि आत्मनः अङ्गीकृत्य परानुग्रहं कृतवान् इत्यवं विधैरेव गुणैः स्तूयते, तदनुशिष्टानुसारिणश्च सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितधर्मातिक्रमेण व्यवहरन्तो विरुद्धाचारत्वेन ज्ञायन्ते। 'तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या विरोधे ग्रन्थकारिणाम्। महाप्राचपरित्यागा ... मध्य

प्रमादः, एव चैत्यवन्दन-वद्धन्दनशूद्रसम्प्रदानकरणादीनां भेदाः सम्भवन्ति । मूलान्तरकल्पनं च प्रागेव प्रत्याख्यातम् । 'लोभादिकारणं चात्र बहवेवान्यत् प्रतीयते । यस्मिन् सन्निहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुमा ॥ शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् । हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥ न च वैदिकमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् । हेतुपक्षाभिधीयन्ते ये धर्मे दूरतः स्थिताः ॥ एत एव च ते, येषां वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् । पाषण्डिनो विकर्मस्था हैतुकाश्चैव एव हि (मनूक्ता) ॥' एतदीया ग्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः । 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥' इति । तस्माद्धर्मं प्रति सर्व एव जातीयकं प्रामाण्येन अनपेक्ष्यं स्यात् इति सिद्धम् । वा. १।३।४ पृ. १९४–१९६.

शा— यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न गृहीतानि शाक्यादिभिः (आदिशब्देन बार्हस्पत्यगौतमपाशुपतपाञ्चरात्रादि- ग्रहः –मोट.) निर्मितानि धर्मशास्त्राभासानि, तेषामनेन अप्रामाण्यं पूर्वोक्तमूलोक्तकर्तृसामान्यमुदाहरणेन उच्यते । तेषां हि प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं प्रत्यक्षसूत्रे निराकृतम् । मन्वादिवत् वेदमूलत्वेन प्रामाण्यं इह निराक्रियते । तेषां हि अस्मत्यपि प्रसिद्धवैदिकेषु मिहोत्रादिषु कर्तृसामान्ये भिन्नग्रन्थाना वेदा मूलं भविष्यति । यथैव आथर्वणस्य त्रयीभिन्नग्रन्थानरूपता, तथा चतुर्भ्योऽपि वेदेभ्यः भिन्नरूपा वेदाः सम्भवेयुः । ते च इदानीं प्रलीना. । मन्वादीनामपि हि केचित् प्रलीनशाखामूलत्वं अनुमन्यन्ते, तद्वदत्रापि भविष्यति । इथ च सम्भवति प्रामाण्ये नाप्रामाण्यं युक्तं इति मन्यन्ते केचित् आचार्याः । सा च मन्दवैफल्यार्थेन निराकर्तव्यैव इत्येतदर्थं इदमधिकरणम् । सिद्धान्तस्तु– अविच्छिन्नवैदिकसम्प्रदायानुसारिणां मन्वा(। न्वा) दिषु अनुरूपत्वसम्भवोऽपि वेद कल्पित । शाक्यादिषु इदमत्र वैपरीत्यं अवैदिकप्रमाणं च तत् इयं च विद्वानां स्मरणम् । वेदवैदिकद्वेषिण एव तेषां प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । दृष्टानुसारिणी च कल्पना, न तद्वैपरीत्येन । अतोऽत्र वेदकल्पना दुर्लभेति इति अप्रामाण्यमेव तेषां असन्मूलत्वादिति । १।३।४ पृ. २७.

भाट्ट— शाक्यादीनामपि क्षत्रियत्वप्रसिद्धेः वेददर्शनसम्भवेन तत्प्रणीतस्मृतीनामपि वेदमूलकत्वं तन्मूलभूतवेदश्च इदानीं प्रलीनः । इति प्राप्ते, शिष्टैरेव शिष्टत्वेन परिगृह्य पूर्वाधिकरणोक्तयुक्तहेतोः अभावात्, प्रत्युत अप्रमाणत्वेनैव तेषां स्मरणात् वेदप्रामाण्यवादिभिरेव च तत्प्रामाण्यास्वीकारात् वेदमूलकत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः अप्रामाण्यम् । १।३।२.

शंकर— 'शाक्यादेश्चाथ वर्णकम् । ' (वार्तिके रचित खण्डनपरम्) ।

* शाक्यादिशास्त्रखण्डनम् । कल्पसूत्राधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकम् । 'शाक्यादिनिर्मिते धर्मशास्त्राभासे निराकृते । धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेदमिहोच्यते ॥ येनैवाकृतकत्वं हि वेदस्य प्रतिपाद्यते । न्यायेन तेन शाक्यादिग्रन्थस्यापि भविष्यति ॥ बोधकत्वात् प्रमाणत्वं स्वतस्तस्यापि लभ्यते । न च सन्दिहते बुद्धिर्न विपर्यस्यते क्वचित् ॥ अकर्तृकतया नापि कर्तृदोषेण दुष्यति । वेदवद् बुद्धशास्त्रादिकर्तृस्मरणवर्जनात् ॥ बुद्धशास्त्रप्रमाणताऽपि प्रवक्तृत्वनिबन्धना । तद्वक्तृत्वनिमित्ता या काठकादिसमाख्यावत् ॥ यावद्देवोदितं किञ्चिद् वेदप्रामाण्यसिद्धये । तत्सर्वं बुद्धशास्त्राणामविशेषेण गम्यते ॥ तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा वेदस्य सम्मतम् । तथैव बुद्धशास्त्रादेर्वक्तुं मीमांसकोऽर्हति ॥' इति (१।३।११) । 'एवं प्राप्ते वदामोऽत्र तत्राऽसन्नियमादिति । अस्मन्निबन्धनं ह्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमीक्ष्यते ॥ ईदृक्षा परमार्थेन बुद्धिरर्थेषु जायते । अन्या भ्रान्तिरजाताऽपि त्वन्या जाताऽपि दुष्यति ॥ परैस्तु सह केषाञ्चिद् वादो वाक्यानि जल्पताम् । उभयप्रातिभासिक्यो जायन्ते परवाक्यतः ॥ स्वसंवेद्यं च सिद्धान्तमात्मीयमपि जानताम् । छाया तथापि रक्षन्तो जल्पन्ति प्रतिशब्दवैः ॥

यथा मीमांसकत्रस्ताः शाक्यवैशेषिकादयः । नित्य एवागमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेतनाः ॥ प्रद्वेषाद् वेदपूर्वत्वमनिच्छन्तः कथञ्चन । तन्मात्रेऽपि च भूयिष्ठामिच्छन्तः सत्यवादिताम् ॥ भूयसा वेदबाह्यत्वाद् बुद्धादिवचसाममी । अहिंसाद्यप्यनृषिपूर्वमित्याहुर्वेदमानिनः ॥ ततश्च पौरुषेयत्वाद-प्रामाण्यमतीन्द्रिये । प्रागुक्तैर्हेतुभिर्नित्यत्वगतामार्ग-विमोहने ॥ ’

यदवतावदस्मीमांसकेनापि अतीन्द्रियविषयपुरुषवचन-प्रामाण्यनिराकरणात् अपौरुषेयवाक्यप्रामाण्यनिराकृत-कारणदोषाशङ्कनिरस्ताप्रामाण्यसिद्धिं प्रतिहन्तुम् इत्यथा मन्यमाना निरुत्तरीभूता यान्यनुस्मरणवाक्य-सदृशे स्वागमे ध्वनन्तिरमानदृष्ट्या सत्तोऽपि प्रतीयन्तु हेतुवचनजाल कल्पयत्त्वमनुवर्तनगोत्र-प्रश्नोत्तरयन्—‘ यदेन भवतां गोत्र तदस्माकम् पीतिमत् । आहुः स्वागममनित्यत्व परपक्षस्यानु-धारिणः ॥ अस्मदीयमिदं वाक्यं भवतामिति चोदिताः । उत्पन्नत्वमात्मैवेनत् श्रुत्वा मीमां-सकेहितम ॥ त्यक्तलज्जः श्रुत्वागो हि वाचो-युक्तिमनर्थिकाम् । कुर्वन् परातिसंधानमभ्रान्त कोऽस्मीदृशि ॥ तत्र शाक्यैः प्रसिद्धाऽपि सर्वक्षणिकवादिता । त्यक्तौ वेदसिद्धान्तान् उत्पद्भिर्नित्यमागमम् ॥ धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयम-नित्यं सर्वसंस्कृतम् । क्षणिका सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ॥ बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं (त) क्षणिकं च तत् ॥ ’ तथा शब्देऽपि दुर्द्धानिवतात् नाभिव्यक्तिर्द्वैवाऽपि दोषात् इत्येवमादिभि र्बौद्धैः पदार्थसम्बन्धानित्यत्वप्रतिपादनात् तद्विपरीतमागम नित्यत्वमभ्युपगच्छमान लोकोत्तरासाम्प्रदायामेव भवेत् । तथाहि— ‘ यत्नान्मूलमनुपादाय तुर्गमात्रपरिग्रहान् । पटं कर्तुं समीहेत स हन्याद् व्योम मुष्टिभिः ॥ यावदागमनित्यत्वे वेदवाक्यप्रकल्पिते । हेत्वाभासाभिनिर्देश्ये तस्मिन्नेवेदम दुष्करम ॥ ’ (आगम नित्यत्वे वेदार्थे यावत् पदनित्यत्वादिदाक्यकल्पिते तस्मिन् शाक्यो वैहेत्वाभासाभिनिर्देश्य तदागमनित्यत्व-स्य वेदस्य दुष्कर इत्यर्थः । सु पृ. २३५) । व्यवहार-नित्यताशब्दश्च क्रियानित्यत्वपर्यायः तदस्य शब्दार्थ-सम्बन्धानामनित्यत्व तस्य तदाश्रयव्यवहारनित्यत्वं किमा-धारं भविष्यति इत्यतिदु प्रवादम् ।

‘ न च शब्दार्थसंबन्धकूटस्थत्वमनिच्छताम् । नित्यता व्यवहारस्य निराधाराऽवकल्पते ॥ शब्दा-दिषु विनश्यत्सु व्यवहारः क्व वर्तताम् । स्थितेर्वा धर्मतत्त्येतदर्थशून्यमतो वचः ॥ एषेत्यपि न निर्देष्टुं शक्या क्षणविनाशिनी । किमुत स्थितया सार्कं एपेत्यनेकवाक्यता ॥ ’ तेन अनित्यशब्दवादिना आगमनित्यत्वानुपपत्तेः अतीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य प्रयोगशास्त्रत्वाभावात् ‘ नाशक्षियमात् ’ इत्युच्यते ।

‘ असाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः । असन्निबन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥ ’ मागधदाक्षिणात्यतदपभ्रंशप्रायासाधुशब्दनिबन्धना हि ते । ‘ ममवि हि भिक्खवे कम्मवच इसी हवे । तथा उक्खित्ते लोडम्मि उत्ते अत्थि कारणम् । पडणे णत्थि कारणम् । अणुप्पत्ते कारणम् । इमे सङ्खडा धम्मा सम्भवन्ति सकारणा, अकारणा विणस्सन्ति । अणुप्पत्तिकारणम् ’ इत्येवमादयः (मम अपि हि भिक्षवः कर्म वर्तते एव सर्वम् । तथा उत्क्षिप्ते लोष्टे ऊर्ध्वं अस्ति कारणम् । पतने नास्ति कारणम् । अनुत्पन्ने कारणं नास्तीत्यनुषङ्गः । इमे संस्कृता धर्माः सम्भवन्ति सकारणाः, अकारणा विनश्यन्ति । अनु-त्पत्तिकारणम्– इति संस्कृतम्) । ‘ तत्रश्चासत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता । दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता ॥ ’ शाक्यादिग्रन्थेषु यद्यपि किञ्चित् साधुशब्दाभिप्रायेण अविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं तथापि प्रकृतिविशेषनिबन्धनातिपुमादिप्रायप्रयोगात् किञ्चिदेव अविनष्टं लभ्यते । किमुत यानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेश-भाषाभ्योऽपि अपभ्रष्टतराणि भिक्खवे इत्येवमादीनि । द्वितीयाबहुवचनस्थाने हि एकारान्तं प्राकृतं पदं दृष्टम्, न प्रथमाबहुवचने सम्बोधनेऽपि । संस्कृतशब्दस्थाने च क्षकारद्वयसंयोग अनुस्वारलोप ककारोकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतापभ्रंशेषु दृष्टम्, न इकारापत्तिरपि । सोऽय

संस्कृता धर्मा इत्यस्य सर्वकालं स्वयमेव प्रतिषिद्धोऽपि विनाश कृत इति असाधुशब्दनिबन्धनत्वात् इत्यन्तेन हेतुना वेदशाखान्तरशाखान्तरशङ्कानिवृत्ति । यानाश्च अकृतक अविनष्ट शब्दराशि तस्य व्याकरण मेवैक उपलक्षणम्, तदुपलक्षितरूपाणि च ' वेदे यथोपलभ्यन्ते नैवं शाक्यादिभाषिते । प्रयोगनियमाभावात्तोऽप्यस्य न शास्त्रता ॥ '

अथनियमात् व्याकरणोक्तनियमाभावात् इत्यर्थ । क्षणिकत्व–निराकृतनित्यत्व सिद्धानित्यत्वात्यन्ताविनाभाव प्रयनियमाभ्युपगमाभिप्रायेण वा अथनियमात् इत्युक्तम् (क्षणिकत्वेन निराकृतेन नित्यत्वेन सिद्ध अनित्यत्व यस्य प्रयस्य) । असता वा क्षणभङ्गशून्यवादानात्म कायादीना असद्धेतुभिर्वा प्रतिपादननियमात् तदेककर्तृकधर्मवचनानामपि अप्रामाण्यम् । ' कर्तृस्मरण दाढर्यांश्च नैषामकृतता मता । तेनाकृतकगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्याञ्च प्रमाणता ॥ ' वा. १।३।६।१२ पृ २१४–२१९.

* शाक्वर अच्छावाकस्य साम पृष्ठ विश्वजिति । भा ७।३।१।८, * शाक्वर मैत्रावरुणसाम विश्वजिति सर्वपृष्ठे । १०।६।७।१४. * शाक्वर साम । षष्ठे पञ्चमेऽहनि पृष्ठ शाक्वरसामनिष्पाद्यम् । विश्वजिति चेद् षडहात् प्राप्तम् । वि. ७।३।२.

* शाखा छेदनादिप्रयोजिका, नोपवेष । ४।२।१।८–९, मीको पृ ११७४ ' उपवेषाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * शाखा प्रहरतिना चेत्यमानाऽपि न यागसाधिका । टुप ४।२।४।११ * शाखा वत्सापाकरणाय विहिता । भा ६।४।१४। ४४, * शाखा सान्नाय्यार्था । तामनुनिष्पद्यते उपवेष । ११।३।१२।२८. * शाखा अष्टकाया शाखाव्यपदेश्या प्रविभज्यन्ते विधिरूप धर्मरूपस्य वेदाख्य वृक्षस्य कतिपयाङ्गाख्यपुष्पफलाश्रयत्वात् । यथा वृक्षस्य वृक्षस्य एकमूल सर्वशाखाधारभूत स्कन्ध तथा एककस्य कर्माख्यमूलो पत्रनिष्पाद्यस्य-धर्मरूपत्वात् वृक्षत्वोपचार । यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि न एकैकस्या शाखाया समस्तानि सन्ति तथा वेदशाखायामपि एकैकस्या ऋग्वेदादिप्रतिपाद्यहोत्रादिसमस्ताङ्गाख्यपुष्पफलासत्त्वात् शाखात्वोपचार । सु पृ ९९१–९९२.

* शाखा (वेदस्य) । शाखा इव हीमा शाखा । तद्यथा वृक्षस्य शाखा, एवमिहापि वृक्षस्थानीयस्य वेदस्य शाखा । किं शाखासादृश्यम् ? यथा नाना अवस्थानम् । न चैकैकस्या कृत्स्न पुष्प फल सन्निहितम् । एवमिहापि, नैकैकस्या कृत्स्न गुणकाण्ड सन्निहितम् । भा २।४।२।१८, * शाखामधिकृत्य ' प्राचीमाहरति ' इति शाखावादोऽय न तु दिग्वाद । शाखिनस्तु दिग्वादमाहु । ४।२।२।७ * " शाखया वत्सानपाकरोति, यत् पलाशशाखया वत्सानपाकरोति " दर्शस्य औपवसथ्येऽहनि प्राव । वि ४।२।२–३, * शाखाया प्रहरण नाम आहवनीये त्याग । ४।२।४. * शाखाया प्रहरण प्रतिपत्ति । भा ६।४।१४।४४ * शाखानाम् । नानादेशपठ्यमानाना शाखाना प्रमादिभि पुरुषै तद्देशागमनात् श्रोतुमशक्ये तद्गतश्रुत्यनुपलब्धिसंभव । एकशाखागतानामपि श्रुतीना नानाप्रकरणस्थाना तत्तत्कर्तृधर्मत्वबाधेन पुरुषधर्मत्वस्य प्रमादिभि निर्णेतुमशक्ये स्मृतिमूलत्वनिरूपणानुपलब्धिसंभव । सु. पृ. २११ * शाखाया एकस्या ब्राह्मणानेकत्वेऽपि तदेक कर्म । यथा उद्गातृणा पञ्चविंशषड्विंशब्राह्मणयो ज्योतिष्टोमद्वादशाहो । वा २।४।२।९ पृ ६३५

॥ शाखाया तत्प्रधानत्वात् । ४।२।२।७ ॥

अभिमतसूत्रैकदेशोऽयं सन् पृथक् आचार्य अधिकरणान्तरपरत्वेन भाष्ये व्याख्यात । वस्तुतस्तु अग्रम सूत्रद्वयमेव पृथक्कृत्य प्रथमवर्णत्वेन व्याख्यात इति निश्चयो भवति । सिद्धान्तसूत्रमिदम् । दर्शपूर्णमासयो वत्सापाकरणार्थां पलाशादिशाखा अधिकृत्य श्रूयते ' प्राचीमाहरति ' ' उदीचीमाहरति ' ' प्रागुदीचीमाहरति ' इति । अत्र प्राच्यादिशब्द दिशि वर्तते इति चेन्न । किन्तु प्राच्यादिशब्द दिग्विशेषस्य प्राच्यादिदिशि निरूढाया शाखाया प्रयुक्त । तत्प्रधानत्वात् शाखाप्रधानत्वेन शाखाप्रधानत्वात् प्राच्यादिशब्दस्य । तस्मात् शाखावादोऽयम्, न तु दिग्वाद । वे

■ शाखाया तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभाग स्यात् वैषम्य तत् । ४।२।३।८ ॥

दर्शपूर्णमासयो 'मूलत शाखा परिवास्य उपवप करोति' इति श्रूयते । मूलत मूलात् परिवास्य छित्वा । अत्र छेदनस्य प्रयोजक शाखा उपवेषश्च उभयम्, उत शाखैव प्रयोजिका उपवेषस्तु तदनु निष्पादी इति विचारे सिद्धान्तसूत्रम् । परिवास्य इति शाखाया अन्वेति । तत्प्रधानत्वात्, शाखा इति द्वितीया श्रुत्या शाखाया प्राधान्यबोधनन परिवासनस्य शाखा प्रधानत्वात् । उपवेषेण तु परिवासनस्य विभाग स्यात् अन्वयो न स्यात्, तस्य करोतिना अन्वयात् । तत् एतत् शाखोपवेषयो वैषम्य भवति परिवासने अन्वया नन्वयतनम् । तस्मात् छेदनापरपर्यायस्य परिवासनस्य शाखा प्रयोजिका उपवेषस्तु अनुनिष्पन्न इति सिद्धान्त ।

श्रुत्यपायाच्च । ९ ॥

दर्शपूर्णमासयो 'मूलत शाखा परिवास्य उपवप करोति' इति श्रुतम् । मूलत मूलात् प्राग्देशभागे । परिवास्य छित्वा । अत्र परिवासनेन शाखाया एवा न्वय न उपवपस्य इत्युक्त सिद्धान्तिना पूर्वसूत्र । तत्र शङ्का, ननु मूलस्यापि शाखावयवत्वात् शाखाया इव प्राधान्यमस्ति इति मूलत परिवास्य इति अन्वय स्यात् इति चेन्न श्रुत्यपायात् । श्रुते अवयविन्या शाखाया वाचकस्य शाखापदस्य अन्वयात् मूलात् अपायो भवति । अवयविवाच्य अवयवे न शक्ता प्रवर्तते । ततश्च मूल शाखाशब्देन ग्रहीतु न शक्यते नापि तस्य परिवासनेनान्वय । तस्मात् शाखैव परि वासनस्य प्रयोजिका नोपवेष । उपवेषस्तु तदनु निष्पन्न । मे

● शाखासु पौर्वापर्य नास्ति । न च तत्र पौर्वा पर्यमस्ति येन शक्येत आया शाखया प्रथम विहित शाखान्तरीये पुन श्रुतिभूता भेत्स्यतीति । आह च 'शाखाना युगपद् वृत्तत्वं पुन श्रुतिरन्यथा । नहि तन्नैकश्या तत् प्रमशाध्ययन सिन्धू ॥' वा २।४।२।१६ पृ ६३८.

● शाखाध्ययनम् । स्वशाखात्यागेन परशाखाध्य यनानुपपत्त स्वशाखाध्ययनपूर्वक मेधावितया शाखान्त राध्ययन युक्तम् । सु पृ ९९०

● शाखान्तराणि (वेदस्य) । 'एकस्य वेदवृक्षस्य किंचि समस्ताश्रयात् । एव शाखा प्रतिध्यन्ति बहुत्वा नैकवृक्षवत् ॥' यदि प्रतिशाख कर्मभेद स्यात् तत एकमूलाभावात् आदित एवाऽऽरम्य भिद्यमान त्वात् समस्तकर्माऽऽश्रयपुष्पफलान्तरत्वात् वृक्षान्तरवत् वेदान्तराण्येवोच्येरन् । न शाखान्तराणि । एककर्ममूल विधिस्कन्धकल्पत्वे सति इतिकर्तव्यताया क्वचित् किंचि दधिक इत्यालोच्य शाखाप्याद्युपपन्न शाखान्तरभेद व्यपदेश । वा २।४।२।१८ पृ ६३९ ● शाखान्त राणि काठक कालापक पैप्पलादक तैत्तिरीयक ताण्डक इत्येवमादीनि । भा २।४।२।८, मैत्रायणीयकम् । २।४।२।२० ● शाखान्तराणा पुरुषान्तर प्रति प्रति पादनेन अथवत्त्वम् । वा २।२।३।१ पृ ४७५ ● शाखान्तरेऽपि हि एक शास्त्र इच्छन्ति मीमा सका । ऋजु पृ २७१

※ शाखान्तराधिकरणम् । शाखाभेदेऽपि न कर्मभेद ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्म भेद स्यात् । २।४।२।८ ॥

भाष्यम्— इह शाखान्तराणि उदाहरण काठक कालापक पैप्पलादक इत्येवमादीनि । तत्र संदेह किमेकस्या शाखाया यत् कर्म अग्निहोत्रादि श्रूयते, तत् शाखान्तरे पुन श्रूयमाण भिद्येत तस्मादुत न भिद्यत ? भिद्यतेति पश्याम । कुत ? नामभेदात् । एक काठक नाम अन्यत् कालापक नाम । एव नाम भेदाद्भेद । ननु ग्रन्थनामैतत्, सत्यम् । कर्मणामपीति ब्रूम । कर्मभिरप्येवमादीना सामानाधिकरण्यमेकविभ क्तित्व चेति । रूपभेदाच्च । एकस्या शाखायामग्नी षोमीयमेकादशकपालमामनन्ति, एकस्या द्वादशकपालम् । एव भिन्नरूप कथमिव न कर्मान्तर भविष्यति । धर्म विशेषाच्च । कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ

भोजनमाचरन्ति, अपरे शाखिनो नाऽऽचरन्ति । तथा, अग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भानाहरन्ति अपरे न । अश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमाहरन्ति, अपरे न । परेऽन्यं धर्ममाचरन्ति । अश्वघासादेरेकेषामुपकारं आकाङ्क्षति अश्वमेधादि, एकेषां न आकाङ्क्षति । स एवैकः कथं नाऽऽकाङ्क्षेत, कथं वाऽन्यदाकाङ्क्षितुमर्हति । अतो गम्यते अन्यदिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च । यदि सर्वशाखाप्रत्ययं एकं कर्म, एकस्यां शाखायां विहितस्य कर्मणः शाखान्तरे वचनं पुनरुक्तमनर्थकं स्यात् । न तु भेदपक्षे एष दोषोऽस्ति । तस्मादपि कर्मभेदः । निन्दावचनाच्च । 'प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्, दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्' इति केचिच्छाखिनोऽनुदितहोमं निन्दन्ति । अपरे पुनरुदितहोमं निन्दन्ति । यथा अतिथये प्रद्रुतायान्नमाहरेयुस्तादृक् तद् यदुदिते जुह्वति' इति सर्वशाखाप्रत्यये विरुद्धम्, न तु कर्मभेदे । तस्मादपि भेद इति । असमाप्तेश्च । न शक्नुयुः सत्स्वपि सर्वशाखाप्रत्ययमुपसंहर्तुम् । तत्रानारम्भोऽर्थो विधीयते इति प्रतिज्ञातं भवेत् । शक्यं तु कर्मभेदे । अतः कर्मभेद इति । समाप्तिवचनाच्च । असमाप्तेऽपि समाप्तिवचनं भवति । केचिदाहुः, अत्र अस्माकमग्निः परिसमाप्यते इति । अपरे अन्यत्र परिसमाप्तिं व्यपदिशन्ति । तदेककर्मत्वे नोपपद्यते । न हि तदेव तत्र परिसमाप्येत, अन्यत्र न । भेदे तु युक्तम् । तस्माद्भेदः इति । प्रायश्चित्तविधानाच्च । केचिदनुदितहोमव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमामनन्ति, केचिदुदितहोमव्यतिक्रमे, व्यृद्धे च प्रायश्चित्तम् । न च कर्मैकत्वे उभयथा व्यृद्धिः संभवति । कर्मभेदे तु यदनुदिते होमकर्म, तदुदिते व्यृद्धमितरदप्यनुदिते । तस्मादपि भेदः । अन्यार्थदर्शनाच्च । इदं श्रूयते— 'यदि पुरा दिदीक्षाणाः स्युर्यदि वैषां गृहपतिर्गृहपतेर्वाऽनुजावर इति, त एनमेव बृहत्सामानं क्रतुमुपेयुरुपेत येषां रथंतरम् । अथ यत्रादिदीक्षाणाः' इति ऽथंतरामनिष्टवतां च द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते यदि कर्मभेदः । एककर्मत्वे नावकल्पते । कथम् ? ताण्ड्यके श्रूयते 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्र वा मीयते' इति । तत् सर्वत्र स्यात् । तत्रादिदीक्षाणां द्वादशाहे दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अथापरं लिङ्गदर्शनम् । 'यत्पक्षसंमितां मिनुयात्कनीयांसं यज्ञक्रतुमुपेयात्कनीयसी प्रजा कनीयसः पशून् कनीयोऽस्यान्नं पापीयान् स्यात् । अथ यदि वेदिसंमितां मिनोति' इति पक्षसमाने प्रतिषिद्धे वेदिसमानस्य दर्शनं भवति । तत् कर्मभेदे उपपद्यते । पाक्षिकस्य वेदिसमानस्य दर्शनमेककर्मत्वे नोपपद्यते । कथम् ? एके हि समामनन्ति 'रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति' इति । तत्र्यवेन स्यात् । तत्र च नो पक्षसमानं नो वेदिसमानं स्यात् । वेदिसमानदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अपरं च लिङ्गदर्शनम् । केषांचिज्ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते' इति । परेषां तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते इति । एककर्मत्वे विरोधः । नानाकर्मत्वे कस्मिंश्चिज्ज्योतिष्टोमे द्वे, कस्मिंश्चित्तिस्रः । तस्मात् कर्मभेद इति । अपि च सारस्वते श्रूयते 'ये पुरोडाशिनस्ते उपवसन्ति । ये सान्नाय्यिनस्ते वत्सान् वारयन्ति' । सान्नाय्यिन उपप्रथमपक्षाः । पुरोडाशिनो विपरीताः । उभयेषां सारस्वते दर्शनमवकल्पते कर्मभेदे । एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्टोमपूर्वत्वं स्यात् । तत्र दर्शनं नोपपद्यते । अपि च श्रूयते 'उपहव्योऽनिरुक्तोऽग्निष्टोमो यज्ञः, रथंतरसामाऽश्वः श्यावो दक्षिणा । परेषां श्रूयते । उपहव्योऽनिरुक्त उक्थ्यो यज्ञो बृहत्सामाऽश्वः श्वेतो रुक्मललाटो दक्षिणा' इति । कर्मैकत्वे रथंतरवचनं बृहद्वचनं चानर्थकम् । शाखाद्वयप्रत्ययत्वात् । बृहत्साम्ना रथंतरसाम्ना वा स्यात् । स चायं प्रकृतितः एवंलक्षणकः प्राप्तः । नानाकर्मत्वे तु अन्यो बृहत्सामाऽन्यो रथंतरसामेति युक्तं भवति । तस्माच्छाखान्तरे कर्मभेदो भवितुमर्हति ।

वा— उक्तभेदकारणषट्कव्यतिरिक्तकारणनिरासपरत्वार्थमिदमारभ्यते । तत्र कानिचित्केनचिद्रूपान्तरेणाऽऽशङ्क्य प्रतिषिध्यन्ते । तत्तु प्रत्युदाहरणं प्रतिविधित्सतो

योजयिष्यामः । कथं पुनरत्र वेदान्तराणि नोदाह्रियन्ते ? केचिदाहुः । शाखान्तरशब्देन तान्यप्युदाहृतानीति । न त्वेतद्युक्तम् । कुतः ? 'शाखान्तरे यथा कर्म कृत्स्नरूपं प्रतीयते । किंचिद्गुणसमाम्नानान्नैवं वेदान्तरेषु तत् ॥' यत्र हि कर्म निराकाङ्क्षमाम्नायते तत्र तद्भेदप्रतिपत्तिक्षमं भवति । यथा सर्वास्वध्वर्युशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि समस्तद्रव्यदेवतादियुक्तत्वादन्योन्यनिरपेक्षाणि विधीयन्ते इति भेदाशङ्कां सहन्ते न त्वेवं वेदान्तरेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवतारहितं कर्ममात्रं प्रस्तुत्य स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयते । न च तावताऽस्य नैराकाङ्क्ष्यं भवति । इष्टार्थानामेव द्रव्यदेवतातत्संस्काराणामभावात् । यत्तु तत्र द्रव्यदेवतायुक्तमाम्नायते तस्याऽऽध्वर्यवे गुणमात्रविधानात् साकाङ्क्षत्वम् । तथा च वक्ष्यति 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' (अ. ३ पा. ३ अ. ३ सू. १०) इति । तस्मात् शाखान्तराण्येवोदाहरणम् । तत्र च नामभेदस्तावत्कारणं दृश्यते । तद्यथा— काठकेऽग्निहोत्रे तैत्तिरीयेऽग्निहोत्रे इह पठ्यते इत्यादि । तथा रूपभेदे एकादशकपालत्वादि । वैश्वानरद्वादशकपालत्वाद्विषदामिक्षावाजिनवच्च न द्वादशैकादशत्वयोरितरेतरसंक्रान्तिरुपपद्यते इति गुण एव भेत्ता । कारीर्यश्वमेधेष्वपि भूमिभोजनोदकुम्भाश्वघासा गुणा एव सन्त इतिकर्तव्यतास्थानीयत्वेन बाह्यतरत्वात् पूर्वस्मात् भेदेनोपात्ताः । 'परेऽस्य धर्ममाचरन्ति' इति विरोधिगुणान्तरप्रदर्शनार्थम् । 'अश्वघासादेः' इति पञ्चम्यन्तं मध्ये पठितमुभाभ्यां सह सम्बध्यते । पूर्वेण तावदश्वघासादेरन्यमुत्तरेणाप्यश्वघासादेर्निष्पन्नमुपकारमाकाङ्क्षन्त्यश्वमेधादिरिति । पुनरुक्तत्वेन पुनः श्रुतिर्भेदिकोक्ता । निन्दाया अपि उदितानुदितकालसंयोगभेदात् गुण एव भेदकः । उदितहोमवादिनो ह्यनुदितहोमं निन्दन्ति अनृतवादित्वेन । 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इति ह्यनुदिते सूर्येऽभिधीयमानमनृतं जायते । तस्मादुदितहोमः कर्तव्यः इति । इतरे पुनराहुः, यः पूज्यः पूज्याय प्रथममेव गृहीत्वोत्तिष्ठते स साधुः । यस्त्वतिक्रान्तं व्याहृत्य पूजयति नासौ सम्यक्पूजकः । तस्मात् अनुदितहोम एव कर्तव्य इति । तत्रैकत्वे विप्रतिषिद्धधर्मसमवायप्रसङ्गः । नानात्वे तु न कश्चिद्विरोधः । अशक्तिद्वारेणापि गुण एवोपन्यस्तः शाखान्तरीयाणां गुणानामेककर्मण्युपसंहाराशक्तेरपूर्वसंयोगः । समाप्तिभेदोऽपि गुण एव । निन्दया गतार्थोऽपि सन् प्रायश्चित्तभेदः पुनरुपन्यस्यते । कदाचिदत्र वैकल्पिकत्वपरिहारं ब्रूयात्तत्रमभ्युपेत्योच्यते । वैकल्पिकेषु ह्युभयथाऽप्यवैगुण्यं भवति । अत्र च प्रायश्चित्तविधानादुभयत्रापि वैगुण्यं दृश्यते । न च तदेककर्मत्वे घटते । तस्मादपि भेदः । परिहारसूत्रशेषेण पञ्चान्यार्थदर्शनान्युच्यन्ते । यदि पुरा दीक्षितवन्तस्ततो बृहत्सामानमतिरात्रमुपेयुः । पूर्वदीक्षया रथन्तरस्य प्रयुक्तत्वात् । अथ न दीक्षितवन्तस्ततो रथन्तरसामानमेवोपेयुरिति । द्वादशाहेऽग्निष्टप्रथमयज्ञत्वं कर्मभेदे भवति । ताण्डकवचनेन ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति एतच्छाखागतस्यानियमात् । एकत्वे तु सर्वशाखास्थज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमाददीक्षितानां दर्शनं न स्यात् । तथा यूपैकादशिन्यां पशुवेदिसमानयोरर्थप्राप्तयोरेकं निन्दित्वेतरपरिग्रहो वचनान्तरप्राप्त्यसत्त्वं द्योतयति । वचनान्तरे हि किमेकस्य निन्दया, किं वेतरस्य स्फुटविधाने सति स्तुत्या । तस्मान्नूनं शाखान्तरीयो रथाक्षमात्रान्तरालविधिरेषां नास्ति । ततश्च कर्मभेद इति । द्वे स्तोत्रीये विराजं दशाकमतिरिच्येते इति तिस्रोऽतिरिच्यन्ते इति च ज्योतिष्टोमातिरात्रैकत्वे सति उपपन्नम् । भेदे तु यथाविधि भवतीत्यविरोधः । पुरोडाशिमानाद्यपि दर्शनं दीक्षितादीक्षितसंदर्शनेनैव गतं परिहारप्रकारान्तरत्वादुदाहृतम् । किञ्च 'बृहद्रथविकल्पः स्याच्छाखान्तरविधानतः । स च प्रकृतितः प्राप्तः कर्मैकत्वे वृथा भवेत् ॥' उपहव्यभेदे तु नियमार्थाया पुनःश्रुतावर्थवत्ता । तस्मादपि कर्मभेदः ।

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ।९॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, यदुक्तम् 'शाखान्तरेषु कर्मभेदः' इति । सर्वशाखाप्रत्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययं चैकं कर्म । अर्थसंयोगस्याविशेषात् । तदेव प्रयोजनमुद्दिश्य तदेव विधीयमानं प्रत्यभिजानीमः । रूपमप्यस्य तदेव द्रव्यदेवतम् । पुरुषप्रयत्नश्च तादृश एव चोद्यते । नाम-

धेयं चाविशिष्टम् । तेन तदेव कर्म सर्वशाखास्विति प्रत्ययः ।

वा— 'सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्संज्ञारूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शाखान्यत्वगच्छति ॥' सर्वशाखाप्रत्ययमिति— एकस्यामपि शाखायां ब्राह्मणानेकत्वेऽपि तदेकं कर्मेत्यभिप्रायः । तद्यथा उक्ताङ्गा पञ्चविंशषड्विंशब्राह्मणयोर्ज्योतिष्टोमद्वादशाहौ । संयोग इति— प्राधान्यात् फलसंयोगग्रहणम् । रूपमिति— द्रव्यदेवतं ग्रहणम् । चोदनेति— सर्वशाखार्थभावनाविषयो विधिः । ज्योतिष्टोमादि नामधेयं च सर्वशाखास्वविशिष्टं दृश्यते । तस्मादियतः प्रत्यभिज्ञानकारणकलापादभेदसिद्धिः । न चान्यः कश्चिद्भेदहेतुरस्ति । प्रकरणान्तरवच्छाखान्तरेषु वचनस्याविधानमिति चेन्न । तेनैवैतद्ग्रहणात् । येन हि प्रदेशान्तरे किंचित्कर्म गृहीतं भवति स एव तत्प्रदेशमन्यत्रोपलभमानः शक्नोति ततोऽन्यदेवेदमित्यध्यवसातुम् । एकशाखाविषये च सर्वं शाखाध्ययनादेव भवति । शाखान्तरे पुनरन्यशाखागतज्योतिष्टोमादिस्वरूपबोधात्पूर्वं तद्दृश्यमानेषु न भेदबुद्धिर्जायते । यस्तर्हि द्वे शाखे पठति तस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नकर्मकत्वमेकशाखागतेषु च ब्राह्मणान्तरेषु । नैष दोषः । शाखान्तराध्ययनं नावश्यकस्य पुंसो नैवेष्यते । किं कारणम् ? 'स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते । एकार्थानां विकल्पश्च कर्मैक्ये भविष्यति ॥' यथैव ह्याकृतिः प्रतिव्यक्ति समवैति तथैव स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायाम् । अतश्च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति कर्मावबोधनप्रयुज्यमानत्वाद्विवक्षितैकत्वैका शाखा अध्येतव्या । नन्वेवं वेदान्तरस्याध्ययनं न प्राप्नोति । न । वचनान्तरेण प्रतिप्रसवात् 'अनया त्रय्या विद्यया' इति । तथा 'वेदानधीत्य वेदौ वा' इति स्मरणम् । साकाङ्क्षत्वाच्च वेदान्तराणामतुल्यकार्यत्वादितः समुच्चयोऽवगम्यते । शाखान्तरेषु त्वन्योन्यनिरपेक्षत्वज्ज्योतिष्टोमादिरूपप्रतीतेस्तुल्यार्थत्वनिमित्तो विकल्पः । साकाङ्क्षत्वादेव चैकशाखागतब्राह्मणान्तरसमुच्चयाश्रयणम् । नन्वेककर्मत्वाद्विकल्पो विकल्पाच्चैककर्मतेतीतरेतराश्रयत्वं भवेत् । न । प्रत्यभिज्ञानमात्रेणैकत्वे निर्ज्ञाते संख्यान्तरेण विकल्पसिद्धेः । अतश्च यो नाम विशेषावितादेकवेदगतानि शाखान्तराण्यपि अधीते स समृद्धः सन् व्रीहियवैरपि विकल्पैर्यजेत । तस्मादेकं कर्मेति ।

न नाम्ना स्यादचोदनाऽभिधानत्वात् ॥ १० ॥

भाष्यम्— यदुक्तं नामभेद इति । परिहृतं तद्ग्रन्थनामत इति । अथ यदुक्तं कर्मणोऽपि नामसामानाधिकरण्यदर्शनादिति । नैष दोषः । ग्रन्थसंयोगात् कर्म काठकादि, न कर्मसंयोगात् ग्रन्थः काठकः । कथं गम्यते ? यत्कर्म काठकादिभिरुक्तं तत्काठकादिशब्देनोच्यते । भिन्नोऽपि यद्ग्रन्थसंयोगात्काठकं कालापकं कर्मोच्यते । एकत्वेऽपि काठकग्रन्थसंयोगात् काठकं कालापकग्रन्थसंयोगात् कालापकं भविष्यति ।

वा— यद्यपि तावत्काठकादिकं नामधेयं स्यात्तथाप्युत्पत्तिसंयोगाभावान्नैव भिन्द्यात् । इदं तु नैव कर्मनामधेयम् । 'अन्यायो ह्यनेकार्थत्वम्' इत्यनेन न्यायेन ग्रन्थनामत्वे सति कर्मणि लक्षणयैव प्रयोगोपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यते ग्रन्थनामैतत्कर्मण्युपचर्यते न पुनर्विपर्यय इति । तदुच्यते 'शाखया ह्येकया योगाद्बहुकर्मान्तरगोचरम् । युज्यते कर्मनानात्वादेकशाखोपलक्षणम् ॥' काठकादिशब्दो हि परस्परासंबद्धेषु बहुषु कर्मसु प्रयुज्यते । स यदि कर्मनाम स्यात्कर्मान्तरे न प्रयुज्येत । न हि तत्र लक्षणा उपपद्यते । संबन्धाभावात् । ग्रन्थाभिधानं तु कश्चिद्दुरुपपादम् । तस्माच्छाखान्तरे कर्माणि लक्ष्यन्ते न कर्मभिः शाखाः । ततश्च शाखा नाम शाखा एव भिद्यन्तां न कर्माणि । संबन्धाभावात् । तस्माच्चान्येनाग्निहोत्रादीनि सन्निधिभेदादन्यथाऽन्यथा च व्यपदिश्यन्ते ।

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥

भाष्यम्— यदि शब्दभेदाद्भेदो भवेत्, शब्दैक्यात्तर्हि कर्मैक्यं भवेत् । तत्र काठकशब्दाभिधानादैक्यं भवेत् । अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमस्य च तच्छब्दत्वात् । न चैतदेवम् । तस्मादप्यभेदः ।

वा— प्रायेण हेतुविपर्यये कार्यविपर्ययो दृश्यते इति काठकादिसंज्ञैक्यादेकशाखाधीताग्निहोत्रादेः एकत्वप्रसङ्गः । साध्यधर्मिभावित्वादियमर्थापत्तिसमा नाम

जाति पूर्वपक्षहेतोरसिद्धत्वोपालम्भप्रदर्शनार्थमेवाभिहिता। अनेन च दुष्टे पूर्वपक्षे जातीनामुत्तरत्वं केषाञ्चिदिष्टम्।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

भाष्यम्— कृतकात्वत्र चैतदभिधानं भवेत्। अस्य न पूर्वमासीत्। यतः प्रभृति कठस्य प्रवृत्तं वचनं ततः प्रभृति प्रवृत्तम्। पूर्वं नाऽऽसीदिदमिदानीं भेद इति विरुद्धम्।

व्या— 'कृतिम काठकाद्युक्तमाख्याप्रवचना दिति। न नाऽनादीनि भिद्यन्ते कर्माण्यादिमता सता॥' यद्यपि काठकादेनामेर्नित्यत्वात् नित्यैवाऽऽख्या तथाऽपि प्रवचननिमित्तत्वं स्मर्यते न च कर्माणि प्रोच्यन्ते। शब्दविषयत्वात् प्रवचनस्य। तस्मादपि न संज्ञया कर्मभेद इति।

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

भाष्यम्— एककर्मत्वेऽपि रूपभेदो भवति वचनात्। न च यावति रूपभेदेऽवश्यामपि भेदबुद्धौ कर्मणो भेदोऽभ्युपगम्येत।

व्या— न च क्वाल्पस्याभेदाद्भेद। तत्सन्निधिद्वार भेदानभ्युपगमात्। तस्मादेकस्मिन्नपि कर्मणि साधन विकल्पो भविष्यति। ननु नोत्पत्तिवाक्यशिष्ट त्वाद्विकल्पो भाव्योऽनुपपन्न। नैष दोषः। उभयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वा विरोधस्य तुल्यत्वात्। कथं पुनरनयोरुत्पत्तिवाक्योत्पादितस्य एकत्वं विज्ञायत इति। तस्य उत्तरसूत्रे परिहारं वक्ष्यामः।

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

भाष्यम्— अथ यो धर्मविशेष उक्तो विद्या [illegible] न कर्मण उपकारक। कथं गम्यते? [illegible] इति।

आग्नेयवत् पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं— यथाऽऽग्नेयस्य [illegible] पुनर्वचनमनर्थकं [illegible], एवमत्रापि [illegible] इति। एतत्परिहर्तुं [illegible] सूत्रम्।

व्या — अनुभाषणसूत्रमेतत्। अथवा पुनरुक्तत्व परिहारायमेवैतत्। पुनः श्रुतेरर्थवादगुणार्थत्वेन अन्यार्थत्वात्।

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६॥

भाष्यम्— नैव पुनरेतद् द्विर्वचनम्। स एवायमर्थः पुनः श्रावितोऽग्निहोत्रादिर्बहुकृत्वो बहुभिस्तु पुरुषैः। न चैकोऽर्थो बहुभिरुच्यमानः पुनरुक्तो भवति। यदि भवेत्, एकस्मिन्नेव वेदे बहुभिरुच्यमाने भवेत्। तस्मान्न बहुकर्मसमवायोऽयम्। एकमेवेदं कर्मेति।

व्या— द्वितीयपादस्थेन परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः। तत्रान्यार्था पुनः श्रुतिर्भवति यत्र तावन्मात्रमेव श्रूयते। यत्र चैकवाक्यगतं विधेयान्तरं विद्यते। न त्विह तदेकमपि। समस्तेतिकर्तव्यतोपेतप्रधानपुनःश्रुति श्रवणात्। एतमत्र श्रुतिसंयोगाविशेषं मन्यते। न चैषा पुनः श्रुतिः। कुतः? 'एकशाखानिबद्धाना ज्ञायते हि पुनः श्रुतिः। कठादिचरणानां तु प्रतिशाखं सकृच्छ्रुतिः॥' पूर्वोक्तन शाखाध्ययनविकल्पेन येन काठकमग्निहोत्रं श्रुतं नासौ कदाचित्तैत्तिरीयकं शृणोति। शृण्वन्नपि वा स्वशाखयैव प्रतिबद्धत्वात् तैत्तिरीयकश्रुतिमन्यथा नैतदिति कल्पयित्वा न पुनःश्रुतिं मन्यते। एवमितरोऽपीतरदिति मत्वा एकैकश्रुतिसंयोगा विशेषादग्निहोत्रादि प्रतिपद्यते। न च तत्र पौर्वापर्यमस्ति येन ज्ञायेत अन्यया शाखया प्रथमं विहिते शाखान्तरीये पुनःश्रुतिर्भविष्यतीति। आह च 'शाखानां युगपत्प्रवृत्तेर्न पुनः श्रुतिकल्पना। न हि तत्रैकशाखा यत्क्रमेणाध्ययनं स्थितम्॥' तस्मात्प्रत्येकशाखाकर्म देशान्तरपुरुष तत्रादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रतिपाद्यभेदात्पुनरुक्तं मन्यते शाखान्तरीयमिति।

ननु चैकस्यामपि शाखायां [illegible] प्रतिपादने सति, [illegible] शाखान्तरम्। नार्थकम्। न हि कश्चिद्द्वे शाखे अधीते। न च पुरुषान्तरेण तत्प्रति [illegible] भवति। यत्तु [illegible] [illegible] द्वितीयशाखाध्यायनमवधानादिरत्र त्

अनुपपन्न । किंच– ' सम्प्रदायागता मुक्त्वा स्वां समाख्यानिबन्धिनीम् । शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशो श्रमे ॥ ' तस्मात्परकीयशाखाध्ययने अप्यस्यैव पुरुषाणां श्रम इति यथावस्थितशाखाध्ययन मेव । न च वेद पुनरुक्तादिदोषपरिहारं पर्यनुयोगमर्हति ।

वाक्यासमवायात् । १७ ॥

वा— अनन्तरं भाष्यकारस्य सूत्रं प्रथमं ' वाक्यासमवायात् ' इति । तदेव व्याख्येयम् । नैकस्मिन्पुरुषे शाखान्तरवाक्यं समवैति ।

अर्थासंनिधेश्च । १८ ॥

भाष्यम्— अर्थासंनिधेश्च शाखाशब्द उपपन्नो भविष्यति । शाखा इव हीमाः शाखाः । तद्यथा वृक्षस्य शाखाः, एवमिहापि वृक्षस्थानीयस्य वेदस्य शाखाः । किं शाखासारूप्यम् ? यथा नानास्थानम् । न चैकस्यां वृक्षस्य पुष्पं फलं संनिहितम् । एवमिहापि, नैकस्यां वृक्षस्य गुणकाण्डं संनिहितमित्यर्थासंनिधेः शाखाशब्दोपपत्तिः । तस्मादप्येकं कर्मेति ।

वा— ' एकस्य वेदवृक्षस्य निश्चितकर्मफलाश्रयात् । एवं शाखाः प्रतीयन्ते यद्वृक्षाग्रैकवृक्षवत् ॥ ' यदि प्रतिशाखं कर्मभेदः स्यात्तत एकमूलशाखाशादितः एकाऽऽश्रयस्य विद्यमानत्वात् समस्तकर्मान्यपुष्पफलान्तरवत् वृक्षान्तरवद्वेदान्तराण्येवोच्येरन् । न शाखाख्यानि । एककर्ममूलविधिस्कन्धस्थे सतीतिकर्तव्यताशाखा क्वचित्क्वचिन्निबद्धेत्यालोच्य सारूप्यादुपपन्नं शाखान्तरभेदव्यपदेशः । अथवा पौनरुक्त्यपरिहारार्थमेव सूत्रम् । तत्र नाम पुनरुक्तता भवति यत्र पूर्वांशोऽर्थस्तस्यैव पुनः संनिहितो भवति । न त्विह शाखान्तरगतस्य संनिधानमित्यपुनरुक्तता ।

न चैकं प्रति शिष्यते । १९ ॥

भाष्यम्— न च यत्काठकेऽग्निहोत्रं तत्काठकमेव पुरुषं प्रति विधीयते । तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव । पुरुषविशेषवचनाभावात् । यश्च अग्निहोत्रस्य विनियोगः विधीयते, सर्वार्थत्वस्य तदग्निहोत्रस्य । यश्च काठकस्याग्निहोत्रस्य तच्च तैत्तिरीयकस्येति । विशेष वचनाभावात् । तस्मात्सर्वशाखाभिरेकं समानं कर्मोच्यते इति ।

वा— अभ्युपेत्यवादोऽयम् । यद्यपि कर्मभेदे ये तावद्वाक्यप्रयुक्ता दोषास्तेऽग्निहोत्रादिनामादर्शनेन विधीयमानाः सर्वार्थत्वेन ज्ञायन्ते इत्यनर्थकोऽनादातव्या इति नैव शाखामात्रपरितोषव्यवस्था लभ्यते । न च सूत्रकारायमपि कश्चित् स्वशाखोपसंहारमात्रेणावस्थितो येन प्रतिशाखं कर्मव्यवस्थां समर्थयेत । प्रधानत्वेऽपि प्राधान्येन यजमाननियमं प्रति, अप्रमत्तश्रीभिः समाख्याभिरर्थिमात्रमुद्दिश्य विधीयमानानि सर्वशाखागतान्येकैकपुरुषमुपतिष्ठन्ते । तत्रैकदेशावस्थानमुपदर्श्य येन केनचित्साध्यमाने फलेऽन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अथ तेषां विकल्पेनार्थवत्त्वम्, तद्वत् शाखान्तराणामेव व्यवस्थितमनिष्पन्नमानानामनतुल्यत्वं परिकल्पितमित्यपुनरुक्तता ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा । २० ॥

भाष्यम्— अत्र अस्माकमपि परिसमाप्यते इत्युपक्षितारो भवन्ति । अन्वारोहेषु मैत्रायणीयानामपि परिसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिसमाप्यते इति । यत्र यदेव मैत्रायणीयानामेव तेषाम्, कथं ते ब्रूयुरेभ्यस्माकं न परिसमाप्यते इति । एवमनुपपन्नम्, तेषामपि हि ते सन्ति ।

वा— असमाप्तिवदिति वा छेदः । कर्मभेदपक्षे हि हि यावदेव यथा समाम्नातं तावदेव तेषां समाप्यते इति न ब्रूयुरस्माकं न समाप्यते इति । अन्वारोहो नाम अन्वारोहणमन्त्राः । तेषु मैत्रायणीयानां समाप्यन्ते न अस्माकमित्यभिधानादध्येतॄणामपि कर्मैकत्वं प्रसिद्धमित्यवसीयते ।

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनानि । २१ ॥

भाष्यम्— न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तर्हि ? निन्दितादितरत्प्रशंसितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते, किं त्वितरस्य विधिः । तत्र एकस्मिन् अग्निहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते । अतो न कश्चिद्विरोधः ।

तथा, असमर्थानामकारणमपि वेदे विहितस्य मन्त्रान्तरमुपसंहर्तुमशक्ति । समर्थानां तु शाखान्तराम्नातेऽप्याम्नानमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शाक्नुवन्तीति तत्रैव कर्मत्वेऽपि न विरुद्धमिति । तथैकस्मिन्नपि कर्मणि किंचिद्वस्तु समस्तमपि कृत्वा समानविधानं प्रयुञ्जन्ति । यथा आध्वर्यवं समानं ज्योतिष्टोमस्य, समानो ज्योतिष्टोम इति भवति ।

वा-- अन्योन्यनिरपेक्षशाखान्तरविधाने तुल्यार्थयोरुदितानुदितहोमयोः कर्मणि विकल्पो भविष्यति । स्वपक्षेऽपि नानो कर्मणो फलं प्रत्यविशिष्टे । तथा शाकल्यानन्दीश्वरपुरुषाणामध्यवसिते । मन्त्रनाम्नां तु अधिकारविधायकत्वं शाखान्तरस्तोत्रादिविधिः । केचिच्च तत्र लाघवार्थिन एवं वर्णयन्ति । य एव नित्यं वाक्यसंयुक्ता शाखान्तरविधयस्त एव सर्वोपकारकाः, ये तु प्राकरणिकास्तेषां यथायथमिति । कुतः? 'एककर्मगता गुणाः निरूप्यन्ते विधायकाः । तत्समीपसमाम्नाताः प्राप्ताः प्रकरणस्य च ॥' शाखान्तरेषु निरूप्यमानेषु यथैव प्रधानं विधीयतेऽभिनस्तदीयं क्रमप्रायस्त्वमत्र सामान्यं न शाखान्तराणि । अनश्यत्यगता गुणा कथं भावेन नापश्यन्तः प्रयोगवचनेनानुपसंहृता नाङ्गमनन्तीति नानुरूपा । सतश्च वाक्यसंयुक्तानामपरत्वादिविधीयमानानामप्युपसंहरणमात्रमिति । न त्वेतद्युक्तमिति । तथा हि 'शाखान्तरगतस्यापि यत्राङ्गं कर्मणः स्थितम् । तत्रान्यत्रापि तादर्थ्यं प्राप्तं येन निराचैते ॥' प्रतिवेशमपि च प्रकरणं पुरुषस्य धर्मानुपस्थिति । न च तद्वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणम्, तथा शाखान्तरेऽपि दृष्टम् । कर्मधर्मार्थता विज्ञायन्ते । सत्य कर्म नाना तस्यापि तदेवैतदुपसंहारादिविषय । तथापि प्रकरणग्रन्थस्य एतस्य हि नानाग्रन्थेनानेन एतेऽपि धर्म गृहीता इत्यादि सर्वत्र स्वप्रकरणगृहीतत्वेन न विशिष्यते । अस्तु अपि च शाखासु अधिकारविधयो न कश्चिद्वाक्यतया परिगता भवतीत्यन्यत्र एतावद्याम इति नास्ति । समानेश्च अधीतवेदयोरुपपन्नत्वात् न भेद कल्पयति ।

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २२ ॥

भाष्यम्-- यदुक्तम्- उदितहोमस्यापि प्राय श्चित्ताम्नानात् व्युदितो गम्यते, अनुदितहोमस्यापि । तदेकत्वे विरुध्यते । अविरुद्धं नानात्वे इति । तत्परिहर्तव्यम् । आम्नानात्तु सूत्रम् ।

वा-- अनुभाषणसूत्रं साम्ना परिहारसूत्रं वा ।

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २३ ॥

भाष्यम्-- वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैव दोषः 'उदिते होष्यामि' इति प्रक्रान्तेऽ यथा क्रियमाणे भवति दोषः । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यति इति कर्मैकत्वेऽपि न दोषः ।

वा-- वैकल्पिकानामादितः स्वाङ्गीकरणादाश्रितक्रमातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिरुपपद्यते ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥ २४॥

भाष्यम्— पूर्ववति समाप्तिवचनं भवति । यत् प्रारब्धं तत्परिसमाप्यते । तत्रास्माकं परिसमाप्तोऽग्निरिति योऽस्माभिर्ज्ञायते, परिसमाप्यते । प्रारब्धश्चेत्यभिप्रायः ।

वा-- एकत्वेऽपि समाप्तिलिङ्गत्वेनोक्ता । 'समाप्तं च सम्प्रेक्षा' इति समाप्तिवचनं नानात्वेऽपि । तत्र यथानुसारित्वात् एकत्वस्यैव बाधकं । तद्वचनस्थे यदुपपत्ति पूर्ववत्त्वादिति, आरम्भ पेक्षत्वात् । अथवा शब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिपूर्वकत्वात् यादृशी वय समाप्तिं पदयामस्तादृश्यामत्र प्रयुक्ता इति निश्चितुम् । न च वस्तु प्रथमान्तऽपि तत्छाखाविशेषपदार्थसमाप्तौ प्रयुक्त इति दृश्यते । तस्मादविरोधः ।

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्म चोदना, तस्मात् द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २५ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं 'यदि पुरा दिदीक्षाणा' इति द्वादशाहे, इष्टप्रथमयज्ञानामनिष्टप्रथमयज्ञानां च दर्शनं कर्मभेदे उपपद्यते, न सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मणीति । नैष दोषः । यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन, अदिदीक्षाणा द्वादशाहेनत्येव तत् । न हि सामवेदे ज्योतिष्टोमस्य विधानम् । किमतोऽपि । यत्र विहितं तत्रानुवादः । तेन कर्मभेदेऽपि सर्वे ज्योतिष्टोमानामेव

धर्मः प्राधान्यं नाम । अतो नानाकर्मपक्षेऽप्यव्यवहृत द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः कल्पनीयः । तस्माददोषः ।

वा-- अदीक्षितदर्शनं द्वादशाहे तत्राप्यनुपपन्नम् । ताण्ड्यके सर्वशाखागतज्योतिष्टोमानुवादेन प्राधान्यविधानात् । न हि तथापरस्यापि ज्योतिष्टोमस्योत्पत्तिरस्ति यस्य नियमः स्यात् । अत आध्वर्यवशाखामेव नियमे, उभयपक्षे समे च दोषे इति उभाभ्यामेवोऽर्थो वर्णनीयः, यदि द्वादशाहेन पुरा दिदीक्षाणा अदिदीक्षाणा वेति । तस्मादविशिष्टमेतत् ।

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २६ ॥

भाष्यम्-- द्रव्ये चाग्नौ अचोदितत्वादेकादशिन्याः समानपरिमाणं प्रति नैषा व्यवस्था स्यात् । नैवाग्नावेकादशिनी चोद्यते । कुतः पक्षसंमानं वेदिसमानं वा स्यात् । द्रव्यमप्येतत्परार्थं कीर्त्यते, यदेकादशिनी विधानार्थम् । यदि पक्षसंमिता स्यादयं दोषः स्यात् । वेदिसंमाने न दोषो भवेत् । क एतत्स्तम्भस्यायतनमर्हति । एकस्मिन् यूपे एकादश पशवो नियोक्तव्या इति । पाक्षस्तोमादिषु तु यूपैकादशिन्यामस्य नित्यानुवादत्वात् द्व्यायामान्येव यूपान्तरालानि भविष्यन्ति । नित्यानुवादत्वात्पक्षसमाने वेदिसमाने चैकादशिनीविधानार्थं वचनमुपपन्नतरमेवेति न दोषः ।

वा-- अथ यदुक्तं एकादशिन्या पक्षवेदिसमानदर्शनं न स्यादिति । तत्र ब्रूमः । 'अन्यथाऽपि तु नैवास्ति पक्षवेद्यादिमानता । एकादशिन्यभावेन स्तूयते त्वेकयूपता ॥' 'एकयूपे एकादश पशवः' इत्यस्य विधेः शेषोऽयं पशवननमितामित्यादि । एकादशिन्या हि तथाऽन्यतरमानाश्रयणात् क्लेशो भवेत् । तस्मात् एकयूप एव परमिति । पक्षसमाने तावत्पश्चात्प्रमाणेनेति नित्यानुवादः । वेदिसमानोपदेशोऽपि प्रशंसारूपेण एकयूपप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थः । यथाऽऽम्नायान्तराल्ला च यन्नैकादशिनी विहिता तत्र परिकल्पितविशेषः । इह तु वेदिसमानस्य प्रशंसया विधेयत्वस्यासंभवात् मन्यन्तरयैतत् कल्पयितुम् । अतः पक्षसमानस्याऽऽमस्यैव वेदिसमानस्तुत्यर्थो नित्यानुवाद इति समर्थितव्यम् । प्रासङ्गिकत्वाचास्यैवाग्नौ यदीदमसमितमित्यनारभ्याधीतो स्थानाभावान्यत्रानधिगतविनिर्मुक्ता निर्दिश्यन्ति । मन्तव्यमेतन्नेयम् । यदि हि द्रव्ये (चयने) वेदिसमानं न चोद्येत तदोऽग्नीनां--पक्षसमानादिविधीनां (विधेयानामित्यर्थः) अव्यवस्था स्यात् । सा च स्थानान्तरत्वेन बाध्येत, न त्वेवमस्तीत्यविरोधः ।

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २७ ॥

भाष्यम्-- 'अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इति विहितः षोडशी 'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इति प्रतिषिद्धः । तेन पक्षे द्वयोः स्तोत्रीययोरतिरेकः, पक्षे तिसृणाम् । तस्माददोषः । कथं पुनरप द्वयोस्तिसृणां वाऽतिरेकः । त्रिवृद्बहिष्पवमानम्, तचावयनकम् । पञ्चदशान्याज्यानि, तानि चत्वारि, तेन सा षष्टिः । पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः । तथा पञ्चदशसंख्यया सह पूर्वया च नवसंख्यया चतुरशीतिः । सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि, सप्तदश आर्भवः पवमानः, पञ्चसप्तदशानि तानीति पञ्चाशीतिः । पूर्वया चतुरशीत्या सहैकोनसप्ततिशतम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियम्, तदेकविंशत्या सह, तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इति ब्राह्मणवादः । अग्निष्टोमसामसमभिप्रेत्योच्यते, सा विराट् संपूर्णा । विराडिति दशाक्षरा । अथ एकविंशका उक्थ्यपर्यायाः, सा त्रिषष्टिः । एकविंशः षोडशी । तदेकविंशत्या सह चतुरशीतिः । पञ्चदशरात्रिपर्यायाश्च । त्रैककपञ्चदशस्तोत्रः । तदशीतिशतं संपूर्णा विराट् । त्रिवृद्रथन्तरं सन्धिसाम, तदपरकम् । तदधनुश्चतीवरे नवकस्यागच्छति । तथा तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते । यदा षोडशी न गृह्यते तदा, एकविंशत्या विना द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते । एवमेकपक्षेऽपि लिङ्गमुपपन्नम् ।

वा-- षोडशिनि षोडशिन्यगृह्यमाणे द्वयोरतिरेकः । क्रियमाणे स्तोत्रीयात्रयस्य त्र्यक्षरातिरेकेण तिस्रो गच्छन्ति । तस्मादविरोधः ।

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २८ ॥

भाष्यम्-- यदुक्तं 'पुरोडाशिना ... च ज्यायसे दर्शनं भवति' इति । ज्योतिष्टोमपूर्वे सारस्वत-

कर्मणा विप्रतिषिद्धमेतदिति । तेन यदा सानाय्यिन (यदा सानाय्यिन इति । अयमाशय — मित्रावरुणयोरयनाख्ये सारस्वतसत्रे ' यथाऽमावास्यायामतिरात्र स्यात्तथा दीक्षेरन् । तेऽमावास्यायामतिरात्र सस्थाप्य तद्हरेव वत्सानपाकुर्युः । त पक्षममावास्येन प्रजित्वा पौर्णमास्या गामुपेयु । पौर्णमासेनोत्तर प्रजित्वाऽमावास्यायामुपयुपेयु । एवमावर्तयन्तो प्रजेयु ' इत्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेकैकस्मिन्पक्षे पौर्णमास्यमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्द पौर्णमास्याख्यकर्मोपयोगि पशूपलक्षणार्थे । सानाय्यिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मोपयोगिपशूपलक्षणार्थे इत्येव पक्षद्वयेऽपि वक्तव्यमिति ।) इति कल्प्यते ।

वा — सारस्वते हि द्वादशाहन्यायेनैरोभयो पक्षयोर्ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वाद्वक्तव्यमेव वक्तव्यम् । यदा पुरोडाशिन पौर्णमासीपक्षे तदोपवसन्ति, यदा सानाय्यिनो ऽमावास्यापक्षे तदा वत्सानपाकुर्वन्तीति । भवति हि कालभेदादपि कर्तृभेदोपचारस्तस्माददोष ।

उपहव्ये प्रतिप्रसव । २९ ॥

भाष्यम्-- अथ यदुक्तम्, उपहव्ये बृहद्रथतरविधान प्रकृतिप्राप्तमेव । एककर्मत्वे प्रतिप्रसवतश्चाप्य संमतादिष्टीयमानमनर्थक स्यादिति । तत्परिहर्तव्यम् । आह यात्र सूत्रम् ।

वा-- अनुभाषण सामा परिहारो वा ।

गुणार्था वा पुन श्रुति । ३० ॥

भाष्यम्-- यदा रथन्तरसामा तदा, अश्व श्वेतो दक्षिणा, यदा बृहत्सामा तदा श्वमल्लाट इति ।

वा - संभाव्यमानयो वा बृहद्रथतरयो पुन श्रुति भविष्यति ।

प्रत्यय चापि दर्शयति । ३१ ॥

भाष्यम्— यदा न सर्वशाखाप्रत्ययमेक कर्मेति कथमेकस्यां शाखायां समाम्नायते अन्यस्या गुणो विधीयत । यथा मैत्रायणीयाना अग्निहोत्र प्रयाजा न समाम्नायन्ते । अथ च गुणा श्रूयन्त— ऋतवो वै प्रयाजा समानीय होतव्या ' इति । तथा यथा शाक्तिनाम्, कुटरासि, इत्यश्म दानमन्त्रो नाऽऽम्नात्यन्तेषामपि हि दृश्यते— ' कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमुपादत्ते, कुटरुरसीति वा ' इति । तस्मादेक कर्मेति प्रतीम ।

वा-- शाखान्तरविहितप्रयाजानुवादेन सह होम वदन् अन्यशाखाधीत च ' कुटरुरसि ' इति मन्त्रमश्मादाने विदधत्सर्वशाखाप्रत्ययत्व दर्शयति ।

अपि वा क्रमसयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत । ३२ ॥

भाष्यम्-- यो ह्यन्यशाखायामवस्थितान् विधीनुपसहरति, स स्वशाखाविहित क्रममुपरुणद्धीति । तेन शाखान्तरेषु कर्मभेद इति ।

वा-- प्रतिशाख वा विधिपृथक्त्व व्यवतिष्ठेत । तथा सति हि क्रमभेद न यास्यन्ति स्वशाखाविहिता क्रिया । परिमाण च तद्वति नान्यत्र प्रतिपत्स्यते ।

विरोधिना त्वसयोगादैककर्म्ये तत्सयोगाद्विधीना सर्वकर्मप्रत्यय: स्यात् । ३३ ॥

भाष्यम् - उच्यते । नैव शाखान्तरविहितानामेककर्म्ये सति विरोधिना सयोग । न हि क्रमो वाक्येन विरुध्यते । दुर्बलो हि क्रम । बलवद्वाक्यम् । वाक्येन च शाखान्तरीयाणामुपसहार । तस्मात् सर्वशाखाप्रत्यय सर्वब्राह्मणप्रत्यय चैक कर्म चोद्यते इति सिद्ध भवति ।

वा - यत्र स्मार्ता पदार्था न क्रमस्तत्परिमाणानुरोधेन बाधितास्तत्र श्रौता बाधिष्यन्ते इति कुत एतत् । तेनैव (विरोधाधिकरणेनैव) गतत्वादवाच्यमिति चेन्न । सूत्रकारस्यैव प्रथमाभिधानात् तत्र हि कारणाग्रहणमात्रमुपपत्तिरुक्ता । शेष त्विह सिद्धमनूदितमित्युक्तम् । ' तस्मात्तद्देवेति मते न कर्म भिन्नं कथंचित्प्रतिशाखमिष्टम् । न कारण सप्रमाणमस्ति कान्यदतो ययोर्हि तु भेदसिद्धि ॥ '

शा-- शाखान्तरेषु किं अग्निहोत्रादि कर्म भिद्यते किंवा सर्वशाखासु एकमेवेति विचार । तत्र अविशेषेण पुन श्रुतिलिङ्गात् अध्ययनात् दूरनाम्नाय प्रकरणान्तरात् भेद , तथा गुणादपि क्वचित् ' ऐन्द्राग्नेकादशकपाल निर्वपेत् ' इति श्रुत क्वचित् द्वादशकपालमिति । तत्र अदृष्टमयत्नेन कर्म उत्पादयितव्यम्,

येन च उत्पादितं तद्गतो गुणः उत्पत्तिशिष्ट इति, इतरस्तु निवेशमलभमानो वाजिनवत् कर्मान्तरं कल्पयति ? इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'विधेः कर्मार्थतामात्रं पुनःश्रुत्यादिभिर्भवेत् । तावन्मात्रमिहापि स्यान्न तु भेदः प्रसिध्यति ॥' पुनःश्रुत्या हि कर्म विधेय इत्येतावत् सिध्यति, विधित्वात्तु भेदो विहितस्य विधानायोगात्, एवमवनिधावपि निपरिशुद्धभावात् कर्मविधानम्, विधानाच्च भेदः तदिहापि कर्मविधिः पुनःश्रुत्यादिना सिध्येत् न स्वत विधित्वाद्भेदसिद्धिः, विहितस्यापि पुरुषान्तरं प्रति विधिसम्भवात् । यथा खलु एकशाखागतमग्निहोत्रादिवाक्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेव अपरस्यापि विधत्ते न कर्मान्तरं एव अन्यापि अध्येतृभेदात् तान् प्रति सर्वाण्येव वाक्यानि एकमेव कर्म विदधति न कर्मान्तरम् । एवमेकादशद्वादशकपालयोरुभयोरुत्पत्तिशिष्टत्वात् बलाबलम्, तस्मादभेदः ।

सोम-- अधीयते इति अध्यायः, स्वश्चासौ अध्यायश्च स्वाध्यायः । स्वत्वं च पितृपितामहादिपरम्परागतत्वम् । ततश्च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति स्वीयशाखाध्ययनमात्रमेव विधीयते स्वाध्यायस्य अध्ययनसंस्कार्यस्यापि अर्थज्ञानं प्रति उपादेयत्वेन तत्र स्वत्वस्य एकत्वस्य च विवक्षितत्वादेव चैकस्य पुरुषस्य एकशाखाध्यायित्वात् तत्तच्छाखागतविधीनां तत्तदध्यायिपुरुषान् प्रति अज्ञातज्ञापकत्वेन अर्थवत्त्वात् एकस्यैव पुनःश्रुतिः अविरोधात् अनर्थकं हि स्यादिति न्यायप्राप्त्या न भेद इत्यर्थः । न चैव वेदान्तराध्ययनमपि न स्यादिति वाच्यम् । 'वेदानधीत्य' इत्यादिशास्त्रेण वेदेषु समुच्चयागमात् ।

वि-- 'शाखाभेदात्कर्मभेदो न वा कर्माऽत्र भिद्यते । इह पाठकनामादि यद्वद्भेदस्य कारणम् ॥ मा पदत्वादिना कर्म युज्यन्ते भेदहेतवः । रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥'

भाट्ट-- अग्निहोत्रादौ सत्स्वपि भेदकप्रमाणेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणैर्हि स्वसंबन्धस्य कर्मोत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पत्त्यैवोत्पत्तिरोधात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः । प्रकृते तु तत्प्रमाणैरुत्पत्तिपरत्वासंभवेऽपि पुरुषभेदात् तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषान् प्रत्येकस्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवात् न कर्मभेदः । न हि सर्वशाखाः सर्वपुरुषैरध्येयाः, स्वाध्यायविधौ 'अध्वर्युं वृणीते' इतिवत् स्वीयत्वैकत्वयोर्विवक्षितत्वेन अनेकशाखाध्ययनानुपपत्तेः । न चैवं वेदान्तरस्वशाखाध्ययनस्याप्राप्तिः । 'वेदानधीत्य' इत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रयगतैकैकशाखाध्ययनस्यैवावश्यकत्वावगतेः । अत एव वेदभेदे पुरुषाभेदादेककर्मोत्पत्तिपरत्वं गुणार्थं भवतीत्येव निरामकं वक्ष्यते । वेदैकत्वे तु प्रतिशाखं पुरुषभेदात् सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अत एवैकस्मिन् कर्मणि विरुद्धाना नानाशाखागताङ्गानां विकल्पः । [illegible] च न तत्तत्पुरुषभेदेन व्यवस्थितः । तत्तदङ्गानां तत्तदध्येत्रर्थत्वे प्रमाणाभावेन प्रकरणाच्छुद्धक्रत्वर्थत्वावगतेः । अविरुद्धाङ्गेषु तु समुच्चयः । शाखान्तरीयाङ्गज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुलभम् । यत्तु 'बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तम्' इत्यादिवचनं तत् सर्वाङ्गोपसंहारासंभवे अनुकल्पविधानार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

तदेवं शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः निरूपितः कर्मणां भेदः । अतः परं तेषां विनियोगो निरूपयिष्यते ।

मण्डन-- 'मुनिरपि बहुशाखं कर्म चैकं जगाद ।'

शंकर-- 'शाखाभेदे न कर्मभित् ।'

● शाखान्तराधिकरणे (२।४।२।८-३३) तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति स्वस्वशाखाध्ययनप्राथम्येन अज्ञातज्ञापकत्वं समर्थितम् । रसायनम् पृ. ३७. ● शाखान्तराधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्रयोजनम्, सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनम् । सु. पृ ९९२, ● 'प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्' इत्यनुदितहोमनिन्दात्वेन भासमानमपि तस्मात् 'उदिते होतव्य' इति विध्येकवाक्यत्वात् स्तुतिरेव इति शाखान्तराधिकरणे भाष्यकारो वक्ष्यति । पृ.३८. ● यथैव वैदिकत्वाविशेषेऽपि सौम्यचरुत्वमात्रेण प्रयोगविधिपरिमाणात्मावश्यकत्वम्, वस्तुपूर्वस्य अनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन श्रोतव्यत्वेन नैराकाङ्क्ष्यायोगात् । किन्तु समाख्यादि.

दुर्बलप्रमाणक – अनारभ्याधीतशाखान्तरविहितयावदुक्त-कल्पपरत्वोत्तरप्रयोगविधिसमवश्यक्षीकारेणेव तत् इति शाखान्तराधिकरणे वक्ष्यते। कौ १।२।३।७ ● शाखा-न्तरीययो उदितानुदितहोमयो ऐन्द्राग्नैकादशकपाल-द्वादशकपालयो समविकल्प यजमानं प्रति इति शाखा-न्तराधिकरणे वार्तिकम्, न स्वमतं किंतु परमतम्। बाल पृ ९१. ● स्वरूपस्यापि सामान्यवचनस्य यत्र नान-र्थक्य तत्र विशेषोपसंहाराभ्युपगमात् न दोष। प्रकृते च सामान्यवचनस्य शाखान्तरीयत्वात् नानर्थक्यम्। अन्यथा नानाशाखागताग्निहोत्रादिविधिवाक्येषु का गति। यथा चैतत्तथा शाखान्तराधिकरणे 'अद्विर्वचन वा०' इत्यादिसूत्रमूनी व्याख्यानावसरे भाष्यवार्तिकयो प्रपञ्चित स्पष्टीकृत चास्माभि। कु ३।१।१५।२७.

● शाखान्तराधिकरणनिष्कर्षनिरूपणम्। शाखान्तराधिकरणवार्तिके उदितानुदितहोमयो. तथा ऐन्द्राग्नैकादशकपाल–द्वादशकपालयो शाखान्तरीययो समविकल्प सर्वान् प्रति इत्युक्तम् (२।४।२)। तत्परमत न स्वमतम्, श्रुतिलिङ्गाधिकरणे अनेकविध बाधनिरूपणे स्वयमेव वार्तिककृता परशाखाविहित स्वशाखाविहितेन बाध्यते इत्युक्तम्। युक्त चैतत्। स्वशाखाविहितज्ञानस्य स्वाध्यायाध्ययनजनितस्य कर्माङ्ग त्वात् तत्संभवे इतरस्यानाक्षेपात्। स्वशाखाविहित विरुद्धवैकल्पिकानुष्ठानेनापि च साद्गुण्यसंभवात्। स्वशाखाऽविहितविरुद्धवैकल्पिकस्य ज्ञान शाखा-न्तराध्ययनजनितमपि कर्मणा साद्गुण्याय आक्षिप्यते एव। एतन्न्यायमूलकमेवेद भविष्यत्पुराणवचन 'यन्ना-म्नात स्वशाखाया पारक्यमविरोधि यत्। विद्वद्भिस्त दनुष्ठेयमग्निहोत्रादिक यथा॥' इति। बाल पृ ९१

● शाखान्तराधिकरणन्यायेन शाखागतपार्वण स्थालीपाकाद्यभेदेऽपि पूर्वपक्षे तदङ्गेषु विधिपाठव्यवस्थया व्यवस्थितमुपसंहरणस्य पुरुषार्थेष्वि अवश्यनीयत्वात् न्यायसुधोक्तमयुक्तम्। कौ १।३।७।१५. ● ('अग्नि मुखे मेघपतिभ्या मेघातय' इत्यत्र) न तावदत्र शाखाभेदेन मन्त्रभेद एकदर्शैकमुपप्येऽपि शाखान्तरा-धिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानेन तदेकत्वावगते। भाट्ट. ५।३।१२.

● शाखान्तराधिकरणसमाप्तौ 'अपि वा क्रम संयोगात् विधिपृथक्त्वमेकस्या व्यवतिष्ठेत' (२।४।२।३२) इति सूत्रेण क्रमकालपरिमाणविरोधात् शाखा-न्तरीयपदार्थानुपसंहारमाशङ्क्य 'विरोधेनार्थसंयोगा-देककर्म्ये तत्संयोगाद् विधीना सर्वप्रत्यय' ('विरोधिना त्वसयोगादेककर्म्ये तसंयोगात् विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात्' इति भा-पाठ) इति सूत्रेण पदार्थाना क्रमादि बाधकत्व वक्ष्यते। सु पृ. १७८.

● शाखान्तराधिकरणसिद्धसर्वाङ्गोपसंहारानुकल्प विधि 'बहल्प वा स्वगृह्योक्त यस्य यावत् प्रचो दितम्। तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतो भवेत्॥' इति। अत्र गृह्यसूत्रस्य स्वशब्देन विशेषणात् पारम्पर्या गत–एकगृह्यसूत्राध्ययन–नियमप्रतीते.। कौ. १।३।६।१२.

● शाखान्तराध्ययन तावदेकस्य पुंसो नैवेष्यते। किं कारणम्? 'स्वाध्यायग्रहणे नैका शाखा हि परि-गृह्यते' यथैव आकृति प्रतिव्यक्ति समवैति तथैव स्वाध्यायत्व एकैकस्या शाखायाम्। अतश्च 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्य' इति कर्मावबोधन प्रति उपादीयमानत्वात् विवक्षितैकत्वैव शाखाऽध्येतव्या। ननु एव वेदा न्तरस्यापि अध्ययन न प्रसज्यते। न। वचनान्तरेण प्रतिप्रसवात्। 'अनया त्रय्या विद्यया' इति। तथा 'वेदानधीत्य वेदौ वा' इति मानवम्। साकाङ्क्षत्वाच्च वेदान्तराणामतुल्यकार्यत्वकारित समुच्चय अवगम्यते। साकाङ्क्षत्वादेव च एकशाखागतब्राह्मणान्तरसमुच्चया श्रयणम्। वा २।४।२।१९। न हि कश्चित् द्वे शाखे अधीते। 'संप्रदायागता मुक्त्वा स्वा समाख्यानिब-न्धिनीम्। शाखा शाखान्तर युक्त नाध्येतु सदसि श्रमे॥' इति यथाव्यवस्थितशाखाध्ययनमेव। २।४।२।१६। (अत्र सूत्र) 'वाक्यासमवायात्'। नैकस्मिन् पुरुषे शाखान्तरवाक्य समवैति। २।४।२।१७.

● शाखान्तरोच्छेद। 'न च शाखान्तरोच्छेद कदाचिदपि विद्यते। प्रागुक्ताद् वेदनित्यत्वात् चैषां दृष्टमूलता॥' वा. १।३।२।८ पृ १९५.

● 'कस्मादास्नुवादत्वमापन्न परिशेषत्र । न च शाखान्तरन्याय(२।४।२)स्तुल्याध्येतृकतावशात् ॥' शा १।३।६।१३ पृ २४१ ● शाखान्तरन्यायेन (२।४।२।८-३३) एक एव विश्वजित् वाक्यद्वयेन विधीयते इति न आपूरणविश्वजित अस्य (सान्पुरथानविश्वजित) भेद । भाट्ट ६।८।७ ● शाखान्तरन्यायेन पार्वणस्थालीपाकादीना अभेदावगमात् सर्वविषयत्वमनीति । कौ १।३।७।१५, ● अध्ययनस्य उपनयनादीना च शाखान्तरन्यायेनैव अभेदावगमात् तदङ्गानामपि सर्वपुरुषमाधारण्योपपत्ति । १।३।७।१८, ● उपनयनादीना तदङ्गाना च शाखास्वरूपे आनर्थक्येन अध्ययने एव अविघ्न निर्वृत्त्यर्थत्वेन उपयोगस्य द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात् तस्य (अध्ययनविधे) शाखान्तरन्यायेन एकत्वावगमेन भेदेनाप्रसिद्धिरायोग । १।३।७।१५

● वाक्यभेदो— नामादीनामुपसंहारेणान्वा अभावेन शाखान्तरन्यायामानश्च मैत्रायणीयशाखायाम् । भाट्ट ३।४।१५.

● 'बहूना वा स्वल्पोल' इत्यस्य शाखान्तरन्यायसिद्धसर्वशाखोपसंहारावाप्तौ अनुकल्पत्वेन स्वल्पोलमात्रानुष्ठानबोधकत्वम् । कौ. १।३।७।१९

● शाखान्तरीयस्यापि उपसंहारेण एकवाक्यतोपपत्तौ वाक्यभेदविषयोर्न्यायान्तरम् । सकर्ष. २।४।२९.

● शाखार्थमेव छेदन वाक्यात्, न उपवेषार्थम् । शा ४।२।३।८.

● शाखाहरण गवा प्रस्थापन गवा प्रस्तारस्य इत्येव माद्य सानाय्यधर्मा । भा ३।१।४।७, ● शाखाहरण दोहधर्म । ३।६।८।२८. ● शाखाहरण नास्ति सानाय्यरहितस्य । वि. ६।४।१४.

● शाखाहरणादय दध्नो धर्मा पूर्वं पठिता, पश्चादामेयस्य निर्वापादय, याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीत पाठ । तत्र मुख्यक्रमेण प्रैयस्य प्रथममभिघारण पश्चाद्धम । भाट्ट. ५।१।१७. ● शाखाऽऽहरणादयो धर्मा दोहद्वयार्था एव, न केवल सायदोहार्था । ३।६।८।२८-२९. मीको. पृ. २०२३ 'दर्शे शाखाऽऽहरणादयो धर्मा.०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● शाखाहरणादे उभयदोहसयुक्तस्य वचनात् पूर्वेणु करण न दध्यर्थत्वात् । शा ३।६।८।२९.

☞ शाखाचन्द्रन्यायः । यथा शुक्लद्वितीयाचन्द्र दिदर्शयिषुरास आदौ दिगन्तर्गतनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं वारयितु 'शाखाया चन्द्र' इत्यधिकरणत्वेन सम्बन्धविशेषेणादौ शाखायामुपलक्षणमुपादत्ते, ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुपश्चन्द्रसमीपवर्तितारकादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूप प्रकृष्टप्रकाशात्मक बोधयतीत्येव हि सुखेन चन्द्र पश्यतीति । तथा 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्दस्थानेष्वन दर्शनात् मुमुक्षुभिर्ज्ञेय ब्रह्म, तच्च किमिति जिज्ञासाया जगत्कारण बोधयतेन येषु जीवादिषु जगत्कारणत्व न सभवति, तेषा व्युदासभवात्, तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धे प्रधानादिषु ब्रह्मत्व भ्रममपनेतु स्वरूपलक्षणमुपन्यस्यते इति । साहस्री. ४९

● शाखाच्छेदे करणमन्त्र 'इषे त्वा' इति । वि १२।३।१०.

● शाखाच्छेदनस्य उपवेषो न प्रयोजक शाखामनुनिष्पादी हि स । दर्शपूर्णमासयो । ८।२।३।८-९ ● शाखाच्छेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयाजक न तु प्रस्तरेण सह प्रहरण प्रयोजकम् । वि ७।१।१ (प्रस्तावे)

● शाखाच्छेदनाहरणपरिवासनानि अग्रार्थ न तु मूलार्थं दर्शपूर्णमासयो । ४।२।३।८-९. ● शाखाच्छेदन-आहरण-परिवासनादीना अग्र मूल चेत्युभय प्रयोजकम् । शाखाशब्द अग्रमूलोभयवाची । परिवासनस्यैव वा अग्र मूलमित्युभय तत्रत्य प्रयोजक इति पूर्वपक्ष । शाखाशब्द अग्रमात्रवाची । परिवासन शाखामस्कार । न तु अग्रमूलोभयसस्कार । उपवेष परिवासनानुनिष्पन्न । मूल छेदनादीना न प्रयोजक इति सिद्धान्त दर्शपूर्णमासयो । भाट्ट ४।२।३

● शाखाप्रहरण दर्शे प्रस्तरप्रहरणकाले । ६।४।१४।४४-४८ मीको पृ २०२४ 'दर्शे शाखाप्रहरण प्रस्तरप्रहरणकाले' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● शाखा

प्रहरण प्रतिपत्ति. । शाखाया प्रहरण नाम आहवनीये त्याग । नि ४।२।४.

६ शाखाप्रहरणाधिकरणम् । दर्शे शाखाया अग्नौ प्रहरण प्रतिपत्तिकर्म ॥

हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्याद् द्रव्याणां चार्थशेषत्वात् । ४।२।४।१०॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति 'सह शाखया प्रस्तर प्रहरति' इति । तत्र संदेह किं शाखाप्रहरण प्रतिपत्तिकर्म, उत अर्थकर्मेति । किं प्राप्तम् ? हरणे तु जुहोति स्यात्, अर्थकर्मेत्यर्थं । कुत ? योगसामान्यात् । योगोऽस्या समान प्रस्तरेण 'सह शाखया प्रस्तर प्रहरति' इति । सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गुणभाव, यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । प्रस्तरे च विस्पष्टो यजि । शाखाऽपि तस्मिन्नेव यजौ प्रस्तरस्य विशेषणम्, समानयोगित्वात् । आह, ननु तत्रान्न गुणभूता शाखा, तस्या प्रतिपत्तिर्याय्या, इतरथा अनेकगुणभाव प्रस-ज्येतेति । उच्यते । द्रव्याणा चार्थशेषत्वात् । उत्पत्त्या चिकीर्षितस्य शेषभूतान्येव द्रव्याणि उपदिश्यन्ते भूत भव्यायोपदिश्यते इति । तस्मात् अनेकगुणतैव द्रव्याणां न्याय्येति ।

टुप्— त्रिप्रकार सहभाव । एकस्मात् उभावपि प्रधानभूतौ (यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह पूजयितव्य इति) । अपर द्वावपि गुणभूतौ (यथा देवदत्तेन सह शिबिका वहति इति) । अन्य (प्रकार) एक प्रधानभूत इतरो गुणभूत इति (यथा ऋत्विग्भि सह यजमान क्रतु करोति इति तथा इहापि सहभावे सत्यपि प्रस्तरस्य प्राधान्य शाखायाश्च गुणत्व नानुपपन्नम्) । 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति सूक्तवाको न प्रस्तर प्रकाशयति, नापि प्रहरणक्रियाम् । तृतीयानिर्देशाच्च अवश्यमुच्चारयितव्यो मन्त्र (क्रियाया तत्सम्बन्धिनो वा) प्रकाशकत्वमपकरोति । तस्मात् यदनेन प्रकाश्यते तत् क्रियया संबध्यते, तेन च आयुरादीनि फलानि प्रका श्यन्ते, इन्द्राश्च देवता । अत आयुरादीनि फलानि एतस्या क्रियाया, अग्न्यादयश्च देवता । न च द्रव्योद्देशमन्तरेण देवता भवन्ति, न च आयुरादीनि यागमन्तरेण फलानि भवन्ति (इति न प्रहरणमात्रस्य संस्कारकर्मण फलसम्बन्धो युक्त । यस्मात द्रव्योद्देश मन्तरेण देवताऽन्वय) तस्मात् प्रस्तरः प्रतिपाद्य मानोऽपि द्रव्यता प्रतिपद्यते । (यस्मात् अग्न्यादयो देवता, प्रस्तरश्च द्रव्यम्, आयुरादीनि च फलानि) तस्मात् द्रव्यदेवतासम्बन्धेन यजिधातु अनुमीयते, फलवान् हरतिस्तु श्रुतोऽपि अविवक्षित निर्वपतिवत् (सौर्यं चरु निर्वपेत् इत्यादावित्र) ।

(अथ प्रहरति यजि इति सिद्धे पूर्वपक्षमाह—) इह (यागे सहभाव शाखाप्रस्तरयो. श्रूयते, ततश्च) सहभावे श्रुते यत् तृतीयानिर्दिष्टम् (शाखाद्रव्यम्), तत् साधकतमत्वेनैव संबध्यते, प्रमाणान्तरेण प्राधान्या-नवगमात् । यस्य हि प्रमाणान्तरेण (याग प्रति) प्राधान्यमवगतम्, तत् (तृतीयोपात्तमपि) क्रिया निर्वर्त यत् आत्मार्थमेव निर्वर्तयति (इति शक्य वक्तुम् । ननु सहभावात् द्वयोस्तुल्यत्वावगमात् कथमेकस्य प्राधा न्यम्, इतरस्य तु गुणत्वम् ? अत आह—) क्रिया निर्वृत्तौ च सहभाव उपपद्यते । यदि तृतीया न श्रूयेत (किन्तु विभक्त्यन्तरम् 'प्रस्तरेण सह शाखा प्रहरति' इति), तत याग निष्पादयन्ती अपि (शाखा) प्रतिपत्त्यर्था स्यात् प्रस्तरवत् (प्रस्तरस्य हि द्वितीया संयोगात् यागांशे गुणभूतस्यापि प्रहरणाश प्रति प्राधान्यमस्ति तद्वत्) । अत आह (भाष्यकार) 'सहयोगे यत्र तृतीया, तस्य गुणभाव, यत्र द्वितीया, तस्य प्राधान्यम्' इति । कृतार्था सती (शाखा) प्रतिपाद्यते इति चेत्, तन्न । (न त्वेकस्य अनेकगुणभाव उचित इति । कुत. ?) दर्शपूर्णमासयो (उभयो) प्रकरणे श्रवणात् (उभयार्थ मिदम् 'सह शाखया प्रस्तर प्रहरति' इति । तत किम् ? अत आह—) पौर्णमास्या न प्रतिपत्ति (शाखाया तत्र अङ्गत्वाभावात्) प्रस्तरस्तु उभयत्रापि अङ्गत्वार्थ (तेन तस्य प्रतिपत्ति । एतच्च अतिशयार्थमुक्तम्, कृतार्थाया अपि तृतीयात्वेन गुणभाव उपपादित एव) । तस्मात् यत्र तृतीया (शाखायाम्), सा अत्यन्त

साधनभूता। न च एकत्र (अमावास्यायाम्) प्रधानभूता, अपरत्र (पौर्णमास्याम्) गुणभूता, (इति) विवक्षाभेदात् (वैरूप्यापत्तेः)। तस्मात् गुणभूतैव शाखा।

प्रतिपत्तिर्वा, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्॥ ११॥

भाष्यम्-- प्रतिपत्तिर्वा शाखाप्रहरणम्। शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्। शब्दोऽत्र शाखाप्रधानः। कथम्? द्वितीयाश्रवणात्। ननु अन्यत्रैव सा द्वितीया प्रस्तरे, न शाखायाम्। उच्यते। प्रस्तरे द्वितीयाऽर्थः शाखायामपि। कथम्? तुल्ययोगात्, सह शाखया। एवं प्रस्तरः प्रहृतो भवति, यदि शाखाऽपि प्रह्रियते। तेन तुल्ययोगे सहशब्दोऽयम्। यदि प्रस्तरः प्रहरणे प्रधानम्, शाखाऽपि प्रस्तरविशेषणम्, न तर्हि तुल्ययोगः। तस्माद्यः प्रस्तरे द्वितीयाऽर्थः, स शाखायामपि। अतः शाखा प्रधानम्। अपि च तत्रतत्र शाखा गुणभूता। तस्यामन्यत्र उपदिश्यमानायां अनेकगुणभावः स्यात्। तत्र को दोषः? दृष्टं कार्यं हित्वा अदृष्टं कल्प्येत। कृतप्रयोजनायाः शाखाया अपनयनेन वेदिविवेचनात् पुरःप्रचारो दृष्टं कार्यम्, न तु प्रहरणे किञ्चित् सूक्ष्ममपि दृष्टमस्ति। तस्मात् प्रतिपत्तिर्न्याय्या। आह। ननु तृतीयाश्रवणात् परार्थेन शाखोच्चारणेन भवितुं न्याय्यम्। उच्यते। भवेदेतत् न्याय्यम्, यदि निर्ज्ञातकाला शाखा स्यात्। ततः प्रस्तरस्य कालपरिच्छेदाय कीर्त्यमाना परार्थां उच्चार्येत। इह पुनः एतद्विपरीतम्। निर्ज्ञातकालः प्रस्तरः अनिर्ज्ञातकाला शाखा। तस्मात् सत्यपि तृतीयाश्रवणे प्रस्तर एव शाखायाः कालं परिच्छेत्स्यति। यथा द्वितीयानिर्दिष्टा, तथा शाखा द्रष्टव्या। यथा तृतीयानिर्दिष्टः तथा प्रस्तरः। सामर्थ्यं हि बलवत्तरमिति।

टुप्-- प्रहृतौ यदि उभावपि तुल्यौ तत् सहभाव उपपद्यते। प्रस्तरस्य च (तत्र) प्रतिपत्तिः, (अतः) शाखाया अपि (प्रतिपत्तिः)। तत्र अनियतकाले प्रहरणे प्राप्ते 'सह प्रहरति' इति नियम्यते। एवम् (प्रतिपत्तेः) अपेक्षितत्वात् नादृष्टकल्पना (कृता भवति)। अतः अविरोधिता तृतीया, तस्मादन्यथा द्वितीया लक्ष्यते। (प्रस्तरमिति--) द्वितीयाऽपि तृतीयालक्षणार्थैव। (कुतः इत्यत आह--) प्रह्रियमाणयोश्च यत् निर्ज्ञातकालम्, तत् इतरस्य (अनिर्ज्ञातकालस्य) कालं प्रयच्छत् वस्तुतो गुणभूतम्, क्रियायास्तुल्यत्वात्। प्रस्तरश्चात्र निर्ज्ञातकालः। (एवं प्रतिपत्तिरूपत्वे पर्यवसिते शाखा प्रस्तरवत् यागे गुणभूता उत नेति जिज्ञासायामाह--) अनयोश्च प्रहरणे एव साहित्यम्, नानुमिते यागे, शाखायाः तत्राश्रवणात्। प्रत्यक्षेण प्रदीयमानेऽपि (शाखायाः प्रहरणे क्रियमाणेऽपि) यथा मैत्रावरुणग्रहे ('पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति' इति विहिते संस्कारे मिश्रीभूतम्) पयः प्रत्यक्षेण हूयमानमपि न यागसाधनम्, एवं शाखा प्रहरतिना संबध्यमानाऽपि न यागस्य साधिका इति सिद्धम्।

अर्थेऽपीति चेत्॥ १२॥

भाष्यम्-- आह। ननु गुणभावेऽपि द्वितीया भवति। यथा सक्तुमाज्यैककपालेषु।

न, तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात्॥ १३॥

भाष्यम्-- नैतत् सक्त्वादिभिस्तुल्यम्। तस्य सक्त्वादेः अन्यत्रानधिकारात्। इह च शाखया अन्यस्यार्थस्य कृतत्वात् वत्सापाकरणादेः। आह। ननु पुनरुक्तमेतत्-- सक्त्वादीनां प्रदर्शनं समाधिश्चेति। उच्यते। न पुनरुक्तता महान् दोषः। बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्यं भवति। ग्रन्थगौरवभयेन पुनरुक्तं नेच्छन्ति। अर्थाग्रहणाद्धि भवेत् तत् पुनः पुनरभिधीयमानं बहु मन्यन्ते एव। किं चिन्तायाः प्रयोजनम्? यदि अर्थकर्म, पौर्णमास्यामपि शाखा उत्पाद्या, अथ प्रतिपत्तिर्नोत्पादयितव्येति।

शा-- 'तत्र प्रस्तरतुल्यत्वात् शाखा यागस्य साधनम्। निर्वापवच्च हरणं यागस्यैवोपलक्षणम्॥' तस्मात् शाखाप्रहरणं होमः अर्थकर्म द्रव्यकर्मसंयोगन्यायात् (६।२।१)। इति प्राप्ते, अभिधीयते। 'यागे यदि सहत्वं स्यात् स्यादेवं हरणे तु तत्। तत्र च प्रतिपाद्यत्वात् प्रस्तरस्य तथैव सा॥' तस्मात् हरणेन साहित्यं न यागे।

सोम— पौर्णमास्यादिषु शाखा नाहर्तव्या इत्युक्तम्। कर्मान्तरप्रधानार्थे तदनाहरणेऽपि प्रस्तरप्रहरणार्थं तदाहरणावश्यम्भावात्। इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनाक्षेपात् सगति। सूत्रार्थस्तु- प्रहरणेऽपि होम एव स्यात् सहशब्देन तुशेतिसाधनप्रस्तरेण यागसाम्यागमात् द्रव्यागामर्थस्य प्रति द्रव्यकमसंयोगन्यायेन दोष बाधति।

वि— 'प्रस्तर शाखया सार्धं प्रहरत् प्रहृति स्विष्टम्। शाखाया अथकर्मत्व प्रतिपत्तिरनोचिता ॥, विनि प्रस्तरे याग शाखाया साहचर्यत। तथास्याश्च कर्मत्वे इति शाखा प्रयोजयत् ॥, इततियोगवाची नो प्रतिपत्तित्वनो भवेत्। पौर्णमास्या ततो नैव इति शाखा प्रयोजयत् ॥'

भाट्ट— अत्रैव 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति 'सह शाखया प्रस्तर प्रहरति' इति च श्रुतम्। तत्र आद्यवाक्ये तावत् सा वर्गिकदेवतामवघातात् होम विधिरित्युक्तम्। न तु द्वितीयवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन प्रस्तरमुद्दिश्य सूक्तवाकविधिरिति तत्प्रसारोक्तयुक्तम्, यागत्वापि विधौ वाक्यभेदापत्ते, यागविधायकवाक्यान्तरकल्पने गौरवाच। अतश्च द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होममनूद्य शाखासाहित्यमात्रविधि, सह शब्दस्य निपातत्वेन परस्पराचय सुत्पत्तश्च न शाखा साहित्य चेति विधेयानेकता। अतश्च यथैव होमे प्रस्तरो गुणभूत एव शाखाऽपि। तत्र तु एतावान् विशेष, प्रस्तरस्य द्वितीयया प्राप्तत्वात् प्रति प्रतिपत्त्य वगमात् त्यागाच्च तत्प्रधान्येन इत्युक्तम्। शाखायास्तु वत्सापाकरणादावेव गुणत्वस्यैवागमने प्रस्तरहोम प्रयोजक एवेति पौर्णमास्यामपि तदर्थं शाखोत्पादनीया। इति प्राप्ते, आद्यवाक्ये सूक्तवाकान्यानुरोधेन प्रहरतिना होमस्यागमेऽपि द्वितीयवाक्य प्रहरतिना तदवगमाय प्रमाणाभावात् प्रहरणस्यैव शाखासाहित्यसंबन्धमात्र क्रियते। अतश्च यथैव प्रहरण प्रति प्रस्तरस्य कृतार्थस्य संस्कार्यत्वम्, तथा शाखाया, कृतार्थत्वा विशेषात्। न च तृतीयया तस्या करणत्वावगति, सहशब्दयोगेन तस्या करणत्वानभिधायकत्वात्। न चैव शाखा प्रहर्ता येन वक्तव्यतापत्ते प्रस्तरादिवद् वैधर्म्यम्, प्रस्तरप्रहरणकालीनैतत्प्रहरणसिद्ध्यर्थत्वात्। अत एव प्रस्तरप्रहरणकालविशिष्टप्रहरणान्तरस्यैव शाखोद्देशेनात्र विवक्षितगत्या विधानम्, न तु प्रस्तरप्रहरण व्यक्तेरेव शाखोद्देशेन विनियोग, तथात्वे यथाशक्ति प्रयोगादौ प्रस्तराभावेऽपि शाखाप्रहरणानापत्ते। अतश्च प्रतिपत्तित्वात् प्रहरणमपि न शाखाया प्रयोजकम्। तेन पौर्णमास्या न शाखोत्पादनम्। यथा प्रस्तरप्रहरण यत्नावेव शाखाया न गुणत्व तथा पद्ये वक्ष्यते।

मण्डन— 'शाखाप्रहार प्रतिपत्तिकर्म।'

शंकर— 'हतौ प्रतिपाद्या सा।' हतौ अग्नौ प्रक्षेपे। सा शाखा।

* शाखाभेदेन आम्नातौ एकवचनान्त-बहुवचनान्तपाशमन्त्रौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय एव विकल्पेन पठनीयौ, न तु बहुवचनस्य पशुगणे उत्कर्ष। वि ९।३।१० * शाखाभेदेन समाम्नातानां गौरसुपायाना विरूपादीनां विकल्प। ९।१।७।२९ मीको पृ १५६८ 'गौरसुपायाना विरूपादीना०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

* शाखाभेदेऽपि न अग्निहोत्रभेद। एव कर्मा तरेषु। २।४।८-३३ मीको पृ ३८९२ 'शाखा तराधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

* शाखामात्रपुरुषस्पर्शानुगम अशिथयो न कार्य मिति सिद्धान्त। कुमारिलचिन्ता इयम्। भा १०।२। १९।६०

शाखायाद्य । दर्शे 'प्राचीमाहरेत्' इति पलाशवृक्षस्य प्रागता शाखा लक्ष्यते ॥

शाखाया तत्प्रधानत्वात्। ४।२।२।७ ॥

('शाखाया तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभाग स्याद् वैषम्य तत्' इत्यग्रिमसूत्रेणैव प्रथमभाग पृथक् कृत्वैव प्रथमवर्णकात्मकमिदमधिकरणमिति ज्ञेयम्। तथा सोमनाथी- 'इद न पृथक् सूत्रम्, किंतु अग्रिमसूत्रावयव एव अधिकरणान्तरत्वेन भाष्ये व्याख्यात इत्याहु' इति)।

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयो श्रूयते शाखामधिकृत्य 'प्राचीमाहरेत्, उदीचीमाहरेत्, प्रागुदीचीमाहरेत्'

इति (प्राच्याः उदीच्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा प्रागुदीची । ऐशानीत्यर्थः)। तत्र संदेहः किमयं दिग्वादः, उत शाखावाद इति । दिग्वाद इति प्राप्तम् । तथा श्रुतिशब्दः, शाखावादे लक्षणेति । तस्मात् दिग्वाद इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । शाखावाद इति । कुतः ? यदि तावदयमर्थः 'प्राची दिक् आहर्तव्या' इति, ततः अशक्यः अर्थः । अथ प्राचीं दिशं प्रति आहरणीयेति, ततः का आहर्तव्येति, वाक्ये शाखाशब्दस्य अभावात् अनुपपन्नोऽयं संबन्धः । अथ प्रकृता शाखेति, ततः प्राचीशब्देन तस्या एवाभिसंबन्धो न्याय्यः । कुतः ? प्रत्यक्षा हि प्राचीशब्देन हरतेः एकवाक्यता प्रकरणात् शाखाशब्देन भवेत् । उभयथा अत्र प्राचीशब्दो लक्षणया प्रकृता वा शाखा लक्षयेत्, दिशो वा अनीप्सिततरत्वात् विहारदेशं ईप्सिततमं युक्तम् । अपिच प्राची इति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च सर्वे सापेक्षाः, विना पदान्तरेण न परिपूर्णमर्थं अभिवदन्ति । सामान्यपदार्थसंबन्धे च संव्यवहारानुपपत्तिः, सर्वस्यैव देशस्य कुतश्चित् प्राग्भावात् । तथा शाखाशब्दोऽपि संबन्धिशब्दः 'वृक्षस्य' इत्येतदपेक्षते । यदा 'वृक्षस्य' इत्येतदपेक्षते, तदा वृक्षस्य शाखा प्राची उदीची प्रागुदीची वा इति भवति संबन्धः, तथा च ▮ व्यवहारः अवकल्पते । यत्तु शाखावादे लक्षणेति, उच्यते । भवति लक्षणयाऽपि शब्दार्थः । तस्मात् शाखावाद इति ।

टुप्--- प्राची तावत् दिगाहर्तुमशक्या । अशक्यत्वात् प्राचीं दिशं प्रति आहरतीति, तथापि वाक्ये आह्रियमाणस्याश्रवणात् साकाङ्क्षं वाक्यम् । प्रतिशब्दश्च अश्रुतः अध्याहर्तव्यः । अथोच्येत प्राग्देशे आहरतीति, द्वितीयास्थाने सप्तमी (कल्प्यते), एवं अश्रुतो देशः अनीप्सितश्च (परिगृहीतः स्यात्) । आहर्तव्यस्य चानिर्देशात् साकाङ्क्षत्वम् (तदवस्थमेव) । तस्मात् इयमपि (देशवाद-) कल्पना दुःश्लिष्टा । किंच प्राक्शब्दोऽयं संबन्धिशब्दत्वात् अवधिमपेक्षते कस्य प्राचीमिति । न चावधिर्निर्दिश्यते । तस्मात् प्राचीं इत्यनेन यत् ईप्सितं तदुच्यते (द्वितीयासंयोगात्) । तच्च (प्राचीपदं) आहरतेः कर्म पूर्वप्रकृता शाखा शक्नोति वदितुम् (लक्षयितुम्) । तस्मात् 'प्राचीं शाखामाहरति' (इति वाक्यार्थः) । कस्य वृक्षस्य इति अवधिमात्रमपेक्षणीयम्, न किंचिदन्यत् । तस्मात् शाखावादः । (भाष्य व्याचष्टे--) 'प्रकृता वा शाखा लक्षयेत्, दिशो वा अनीप्सितत्वात् विहारदेशं ईप्सिततमं युक्तम्' (इति भाष्ये) दिशो वा अनीप्सितत्वात् इत्ययं हेतुः । यस्मात् दिगनीप्सिता, तस्मात् विहारदेशं वा लक्षयेत् शाखा वा । (तत्र च शाखालक्षणैव ज्यायसी) ।

शा--- 'श्रुत्या दिग्वचनः शब्दः शाखायां लक्षणा भवेत् । आहर्तव्याभिधानात्तु शाखावादस्य निश्चयः ॥'

सोम--- यूपशब्दवत् प्राचीशब्दस्यापि न लक्षणा इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु--प्राचीशब्दः शाखाया स्यात् तत्प्रधानत्वात् तस्याः प्रकृतत्वेन प्राचीशब्दस्य तत्प्रधानत्वात् इति ।

वि--- 'प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक् शाखा वाऽस्तु, दिक्श्रुतेः ।, आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते ॥'

भाट्ट--- दर्शपूर्णमासयोः शाखामधिकृत्य 'प्राचीमाहरति' इति श्रुतम् । तत्र प्राचीशब्दस्तावत् दिग्विशेषवाची 'प्राचीमुदेति सविता' इति प्रयोगात् । देशवाची वा, न तु तद्देशस्थशाखावाची । अतश्चोपक्रमस्थप्रातिपदिके लक्षणापेक्षया वर द्वितीयैव सप्तम्यर्थे व्याख्यातु युक्ता । प्रतिशब्दाध्याहारो वा । कर्मापेक्षाया न प्रकृतत्वादेव शाखा तत्त्वेन संबध्यते । प्राग्देशस्य च पूर्वोत्तरावध्यपेक्षाया प्रत्यक्षोपस्थितत्वात् सामर्थ्याच्च वनविहारदेशौ तत्त्वेन संबध्येते । तेन वनात् विहारोपलक्षितप्राचीं प्रति शाखामाहरतीति वाक्यार्थः । न तु वृक्षस्य प्राचीं शाखामिति । तथात्वे छिनत्तीति स्यात्, न तु आहरति । इति प्राप्ते, प्रधानभूतविभक्तौ लक्षणायाः प्रतिशब्दाध्याहारस्य वा कर्माध्याहारपूर्वोत्तरावध्यध्याहारसहकृतस्य कल्पनाऽपेक्षया एकस्मिन् प्रातिपदिके एव प्रकृतशाखालक्षणया वाक्यार्थोपपत्तेः, प्राक्त्वस्य च वृक्षावयवविशेषत्वरूपशाखात्वेनैव उपस्थितवृक्षावधिक-

तथाऽपि उपपत्ते शाखावाद एवायम्। तेन पूर्वस्य प्राग्देशभवा प्राची शाखा छित्त्वा आहर्तव्येत्यर्थ। प्रयोजनानुरोधात्तु विहारदेश प्रतीति लभ्यते। शाखाया प्राग्देशभवत्वमात्रविधानपक्षस्योऽच्च लाघवम्। तत्र तु शाखाहरणोद्देशेन प्राग्देशभवविहारावधिकत्वविधाने गौरवम्। याज्ञिकास्तु दिग्वादमेव वदन्ति।

मण्डन— 'प्राचीतिशब्दो वदतीह शाखाम्।' शंकर— 'प्राची शाखा न दिग्वाद।'

● शाखावाद। 'दिग्वाद शाखावाद' इति विन्दौ अपि (पृ २१०१) द्रष्टव्यम्।

● शाखायैलक्षण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्यायोगात् अभेद एवावसीयते न भेद। सु पृ ९८६

● शानचा कर्ता अभिधीयते दीक्षिष्यमाण इति। लृट भविष्यत्काल। टुप् १२।१।१२।२४

● शान्तिकर्मणि वेतालोदय। रसायनम् २०८, विवेक २१०.

● शान्तिकाध्याय 'श न इन्द्राग्नी' (ऋक्सं ५।३।२८), 'अग्नेर्मन्वे' (ऋक्सं ५।१।१) इति च। उत्सर्गमयूख पृ ९ (घारपुरे)

● शापानुग्रहसमर्थो मरुत्पदा श्रूयते। शा १।१।१।७ पृ २०८

● शाब्द एव अङ्गत्वेन अतिदेशार्हम्, न लौकिकम्। चतुर्होतृ-पञ्चहोतृमन्त्रयो हविषा स्पर्शन (दर्शपूर्णमासयो) कालभेदेन व्यवस्था आर्थिकी, न शाब्दी। वि ८।१।१५ ● शाब्द प्रमाण कार्यैक विषयम्। ऋजु पृ ७३ ● 'शाब्द शाब्देन अन्वेति'। श्रुतवाक्यप्रतीयमानार्थान्यथानुपपत्तिप्रतिसन्धानेन तदुपपत्त्यै आकाङ्क्षितस्यार्थान्तरस्य तद्बोधकवाक्यनैव समर्पणस्य युक्तत्वात् 'शाब्द शाब्देन अन्वेति' इति न्यायात्। वैद्यनाथी २।१।५ पृ ३८ ● शाब्दे व्यवहारे अशाब्दस्यार्थस्य अन्वयायोग। सु पृ ११९३, ● शाब्दे व्यवहारे शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् सम्बन्धैव विभक्त्या उक्तेन प्रत्ययार्थतया शब्दत प्रधानात् फलहेतुता युक्ता ('दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यत्र)। पृ ८५१, ● शाब्दे व्यवहारे श्रौते वाक्यीये वा प्रतीयमानमिथरत् योग्यत्वापक्षयोरपि अन्वयाद्यग्रहण कारणत्वात् न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्ति। पृ १४०२ ● शाब्दी परिसङ्ख्या निषेधरूपैव इति भट्टसोमेश्वर। एकारणं शाब्दी परिसङ्ख्या इति मिश्रा यथा 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च अत्र ह्यावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति। पाल पृ २४ ● शाब्दी भावना पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलभावक व्यापार विशेष। सा च लिङाद्यर्थ। मीन्या ● शा० भावना। प्रवर्तना- प्रेरणा- विधि- अपरपर्यायभूता भावना नञ्रहितवाक्ये लिङाद्यर्थ। सैव च शब्दनिष्ठत्वात् वदे शाब्दी भावना इत्युच्यते। तस्याश्च शब्दभावनाया अर्थभावनातदेव अशाब्द इति व्यवहरन्ति। तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यो यथाक्रम विधिनिषध प्रयोज्यत्वात् पुरुषार्थानुबन्धित्वाच्च भाव्यत्वम्। लिङादि ज्ञेयविधिनिषेधज्ञान च भाव्यप्रयोजकत्वात् करणम्। अस्य च करणत्वेन व्यवहारमात्र न तु तस्य शाब्दबोधे करणत्वेन अन्वय अनाकाङ्क्षत्वात्। एव प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञान यथाक्रम विधिनिषेधयो इतिकर्तव्यता। तदपि वस्तुत एव, न तु शाब्दबोधे अन्वय अनाकाङ्क्षत्वादेव। तेन च प्राशस्त्याप्राशस्त्ये तत्तद्विधिनिषध संनिधिपठितार्थवादे लक्षणया प्रतिपाद्येते। रहस्य पृ १९-२०

लिङादिवाच्या शाब्दी भावना प्राशस्त्यज्ञानाद्यनुगृहीता इष्टसाधनताद्याक्षेपमुखेन मुख्यविशेष्यभूताया आख्यातार्थकृतौ अन्वेति। रहस्य पृ २५ ● शाब्दी भावना प्रेरणापरपर्याय पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार विशेष। धात्वर्थावगतसमीहितसाधनत्व इत्यन्ये। समीहितसाधनतैव विध्यर्थ। मीन्या ● शाब्दी भावना शब्दनिष्ठा न पुरुषनिष्ठा। वदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाभावात्। मीन्या

● शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्याय। साहस्री २३७

● शाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य पुरुषदोषकृतत्वम्। सु पृ ६३२

* शाब्दत्वं न शब्दवृत्तिविषयत्वं किंतु शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तेन वृत्त्यविषयस्यापि अन्वयस्य शाब्दबोधोपपत्तिः इति नैयायिकाः । मणि पृ. ८२.

* शाब्दबोधः ज्ञानकरणकः । मणि. पृ. १९, * शाब्दबोधस्य फलस्य फलानुरोधात् । पृ. १६३, * शाब्दबोधे ज्ञानस्य अवान्तरवाक्यार्थज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । पृ. ३०, * शाब्दबोधे धात्वर्थव्यापारस्य मुख्यविशेष्यत्वम्, सर्वकारकाणां फलस्य वर्तमानत्वादिकालस्य च व्यापारविशेषणत्वम् । एतस्मादिव्युत्पत्त्याश्च कर्तृकर्मणोः, कर्मणश्च फले अन्वयः । एवं च ' तण्डुलान् पचति ' इति कर्त्राख्याते तण्डुलनिष्ठविक्लित्तिजनकः एकाश्रयको व्यापारः इति बोधः । ' तण्डुलः पच्यते ' इति कर्माख्याते तु एकाश्रयफलजनको व्यापारः इति बोधः । इति वैयाकरणाः । पृ. १०५, * शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितिमात्रं न हेतुः । पचतीत्यादौ प्रत्यक्षदृष्टकलायादेरपि (कपालादेरपि ?) शाब्दबोधापत्तेः । नापि पदजन्यपदार्थोपस्थितिः, पदोपस्थितस्याकाशादेरपि शाब्दबोधापत्तेः । अतो वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः ।

अन्ये तु न पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः, किंतु पदार्थोपस्थितिमात्रम् । आकाशादेः शाब्दबोधस्य आकाङ्क्षायोग्यताभावेनैव वारणात् ।

न च तथापि प्रत्यक्षप्रत्यक्षकलापादेरपि पचतीत्यादौ शाब्दबोधापत्तिः । तात्पर्याभावात् । तत्सत्त्वे शाब्दबोधस्य इष्टत्वात् ।

न चैवं ' घटः कर्मत्वं ' इत्यादिपदजन्यपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधापत्तिः । तादृशस्थलेऽपि वाक्यार्थविशिष्टपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव वाक्यपदानुपस्थितस्यापि क्रमस्य विधानमुपपद्यते इत्याहुः ।

ननु अस्तु शाब्दबोधे आकाङ्क्षादिज्ञानानां कारणता, तथापि युगपत् तावत्पदज्ञानानां तावत्पदार्थस्मृतीनां च असम्भवात् कथं वाक्यार्थबोध इति चेत् । न । क्रमोच्चारितपदजन्यपदार्थक्रमिकोपस्थित्यनन्तरं सर्वेषां पदानां समूहालम्बनरूपमानसोपस्थितिः, ततः समूहालम्बनरूपतत्पदार्थोपस्थितौ तदन्वयबोधोपपत्तेः ।

न च पदसमूहालम्बनं विना अर्थोपस्थितिरेव कल्प्यता इति वाच्यम् । तस्याः पदजन्यत्वाभावेन कल्प्यकार्यकारणभावबाधापत्तेः । अतः पदसमूहालम्बनं आवश्यकम् ।

वस्तुतस्तु अन्यत्रापेक्षया अनन्यथासिद्धत्वस्य अप्रवेशेन मनोन्यत्वस्य लघुतया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः न हेतुत्वम्, किन्तु पदप्रयोज्यपदार्थोपस्थितेरेव । तथा सति पदसमूहालम्बनं नावश्यकम् इति युक्तम् ।

पदार्थानां च खलेकपोतन्यायेन अन्वयबोधः । तदुक्तं ' वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ ' इति ।

कश्चित्तु राजपुरप्रवेशन्यायेन अन्वयबोधः । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधः, यत्र वा ' दण्डी कुण्डली छत्री चैत्रः ' इत्यादौ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबोधे तात्पर्यं तत्र । तदुक्तं ' यत्पदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते । तेनतेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥ ' इति सम्प्रदायः ।

खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं चरमपदस्मृतिः, ततः तत्पदार्थस्मृतिः, तत्र अर्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थबोधनाशात् चरमपदस्मृतिरेव तावत्पदविषयिणी, ततः चरमार्थस्मृतिः तावदर्थविषयिणी, ततः अन्वयबोधः इति नव्याः ।

ननु पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधहेतुः । अन्यथा पचतीत्यादिव प्रत्यक्षदृष्टकलापादेरपि अन्वयबोधापत्ते इत्युक्तम् । एवं सति ' द्वारं ' इत्यादौ शाब्दबोधो न स्यात् । क्रियावाचकपदाभावात् इति चेत् । न, अनुपपत्त्याध्याहारादिना अन्वयबोधात् ।

गुरवस्तु तद्विषयकशाब्दे पदजन्यतदुपस्थितेर्न हेतुत्वम्, किंतु तत्तदन्वयबोधे पदजन्यतत्तदन्वयप्रतियोग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वम् । ' विश्वजिता यजेत ' इत्यादौ तु अर्थाध्याहारेणैव अन्वयबोध इत्याहुः । तेषामयमाशयः । कार्यवाचकपदासमभिव्याहृतवाक्यानां मूकत्वात् शाब्दबोधमात्रे कार्यवाचकपदज्ञानं अर्थोपस्थितिश्च हेतुः । आकाङ्क्षाऽभावात् बोधासत्त्वस्य आकाशादे-

बोध. । उपस्थितकलापादेः आकाङ्क्षाया बोधस्तु इष्ट एव । एवं च तत्तच्छाब्दबोधे तत्तत्पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुता इति लाघवम् । मतान्तरे तु तत्तत्पदज्ञानस्य तत्तत्पदजन्योपस्थितेश्च हेतुत्वकल्पने हेतुहेतुमद्भाव-कल्पना गौरव इति । मणि. पृ. ६९–७०. * शाब्द-बोधे योग्यताज्ञानकारणत्वनिरासपूर्वकं अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनम् । भाट्ट. ३।१।६.

* शाब्दबोधक्रमः । प्रवृत्तिजनकशाब्दबोध-क्रमस्तु ' नियोज्यस्वर्गकामीयं यागविषयकं स्वर्ग-साधनं स्थायि कार्यं मम ' इति प्रथमो बोध. । स्वर्ग-कामे नियोज्यत्वं संसर्गतया प्रकारतया वा भासते ।

' नियोज्यस्वर्गकामीयो याग. कार्यः ' इति द्वितीयः । अन्यथा अतीन्द्रियस्य अफलस्य स्वतन्त्रकृत्यसाध्यतया यागकृतिसाध्यस्य यागे कार्यत्वान्वयबोध विना अनु-पपत्तेः ।

नियोज्यस्वर्गकामः स्वनियोज्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञाय-मानकार्यो यागानुकूलकृतिमान् इति व्यापारवान् इति वा तृतीयः । अन्यथा पूर्वप्रतीतकृते. आश्रयान्वय विना अनुपपत्ते, आख्यातवाच्यव्यापारसामान्यस्य कर्तृसाकाङ्क्षत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वयबोध-नियमाच्च तदन्वय विना अनुपपत्तेर्वा ।

स्वर्गकामो यागजन्यफलभाक् इति चतुर्थो बोध. । अन्यथा अनधिकारिण. कर्तृत्वानुपपत्ते. ।

मत्कृतिसाध्यो यागः, अहं च कर्ता अधिकारी च इति पञ्चमः इति केचित् ।

विवरणकारस्तु अत्र बोधत्रयमेव आवश्यकम्, ताव-तैव प्रवृत्तिसिद्धेरित्याह ।

निबन्धकारस्तु आद्यबोधद्वयोत्तर ' अहं स्वर्ग-कामः कर्ता भोक्ता च ' इति बोधात् प्रवृत्तिमाह । मणि. पृ. ८८.

* शाब्दबोधप्रकारः न्यायमते । आख्यातार्थो यत्नः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यत्वम् । कर्त्राख्याते फलं व्यापारे विशेषणम्, कर्माख्यातेऽपि व्यापारः फले, अत्र आदि च संसर्गः । यत्नश्च प्रत्य-यार्थः । तेन तण्डुलनिष्ठविक्लित्तिजनकयत्नवान् देवदत्तः इति कर्त्राख्याते । देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यफल-शाली तण्डुलः इति कर्माख्याते बोधः । फलमात्मने-पदार्थ. । निष्ठत्वं कृतिश्च द्वितीयातृतीयाद्यर्थः संसर्गो वा । तेन स्मृतिरपि उपपन्ना । इति । मणि. पृ. १०७.

* शाब्दबोधहेतुः न योग्यताज्ञानं अपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामात्रम् । भाट्ट. ३।१।६ पृ. १९०.

* शाब्दभावनायां साध्य आर्थी भावना, साधनं –लिङादिज्ञानम्, इतिकर्तव्यताप्राशस्त्यज्ञानम् । लिङादि-ज्ञानस्य करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन । मीन्या.

* शाब्दसामग्री चाक्षुषादिप्रतिबन्धिका इति सर्व-सम्मतम् । मणि. पृ. ६३.

* शामित्रं आध्वर्यवे समाम्नानात् अध्वर्युणा कर्तव्यम् । भा. ३।७।१३।२९. * ' शामित्र चैव विप्राणां ' अयं क्रत्वर्थमानविषयकः स्मृतिकल्प्यः प्रतिषेध. । बाल. पृ. ३१. * शामित्रोऽग्निस्तत्र प्राजापत्यपशुना सवनीयपशुना च (वाजपेये) । संकर्ष. १।१।९. मीको. पृ. २४४८ ' प्राजापत्यपशुना० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शामित्राः अग्नयः सोमे पशुभेदात् त्रयः । संकर्ष. २।४।७, ३।२।१६. * शामित्रस्य न कथंचित् अब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते । हिंसात्वात् ब्राह्मणो नेच्छेत् इति चेत् तुल्यमेतदब्राह्मण-स्यापि । स हि मन्दप्रतीकारः सुतरां प्रत्यवैति । तेन यथैव शूद्रादिः कथंचित् अनिच्छन्नपि कार्यते तथैव यो दानादिवशीकृतः करिष्यति सोऽनुज्ञास्यति । वा. ३।७।१३।२९. * शामित्रेऽग्नौ अग्नीषोमीयादिपशुः श्रप्यते । वि. १२।१।५.

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् । १२।१।५।१२ ॥

अग्निष्टोमे पशुपुरोडाशः शामित्रे अग्नौ न श्रपयितव्य. स्यात् किंतु शालामुखीये गार्हपत्ये । इतरस्य गार्हपत्यस्य शामित्रात् पशुश्रपणात् प्राक् प्रयुक्तत्वात् । तस्मात् शालामुखीये पुरोडाशश्रपणं इति सिद्धान्तः । के.

* शामित्रे मांसपाकं नाहवनीयादौ । भा. १२।२। १।२.

* शामित्राग्नौ पशुपुरोडाशश्रपणानुष्ठानं किंतु शालामुखीये (ज्योतिष्टोमे) । १२।१।५।१२. मीको. पृ. १०१ 'अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपणं०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

❋ शाम्येदल्पापकारेण नोपकारेण दुर्जन इति न्यायः । स्पष्टार्थः । अयं न्यायः कविकालिदासोक्तिरूपः । साहस्री. ७७१.

* 'शारीरो विग्रहो यत्र तत्र प्रत्येकमिष्टता । हिरण्यशानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते ॥' वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९७.

* शारीरकमीमांसा व्यासपादप्रणीता चातुर्लक्षणी भिन्नमेव शास्त्रम् । संकर्ष. ४।४।१०.

* शालाशब्दो बहुवचनः, तत्र न शालाशब्दसामान्यात् मालाशब्दादयोऽपि बहुवचना भवन्ति । भा. २।२।८।२२ पृ. ५३०.

* शालामुखीयः अग्निः औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तर गार्हपत्यः संपद्यते । संकर्ष. ३।२।१२. मीको. पृ. १७९८ 'ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तर०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीयोऽग्निः निरूढादिपशुष्वपि भवति । संकर्ष. ३।२।२२. मीको. पृ. २४७१ 'निरूढादिष्वपि शालामुखीयो भवति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीयः अग्निः प्राचीनवंशे यः पूर्वमाहवनीयः स एव अग्निप्रणयनोत्तर गार्हपत्यः संपद्यते । स एव शालायाः मुखे भवः शालामुखीयो नाम । वि. १२।१।६, * शालामुखीयः अग्निः प्राचीनवंशशालायाः पूर्वभागे वर्तमानः आहवनीय एव । अयं च महावेदिनिष्पत्त्यनन्तरं गार्हपत्यः संजायते । १२।१।५. * शालामुखीयः पशौ वरुणप्रघासेषु चास्ति । संकर्ष. ३।२।२८. मीको. पृ. २४९२ 'पशौ वरुणप्रघासेषु च शालामुखीयोऽस्ति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीयादेव आग्नीध्रप्रणयनं ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।१४. मीको. पृ. १८३० 'ज्योतिष्टोमे शालामुखीयादेव आग्नीध्रप्रणयनम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीयस्य एकदेश एव औत्तरवेदिकोऽग्निः, न तु कृत्स्नः । संकर्ष. ३।२।११. मीको. पृ. १९ 'अग्निः औत्तरवेदिकः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीयस्यैव समारोपः सोमापवर्गे । संकर्ष. ३।२।२९. 'सोमापवर्गे शालामुखीयस्यैव समारोपः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीये अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपणम्, न तु शामित्रे । १२।१।५।१२. मीको. पृ. १०१ 'अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपण०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीये एव गार्हपत्यकर्माणि ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।१३. मीको. पृ. १७९८ 'ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीये एव पशौ पुरोडाशस्य श्रपणम् । संकर्ष. ३।२।२६. मीको. पृ. २४९२ 'पशौ पुरोडाशस्य शालामुखीये एव श्रपणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शालामुखीये मासाग्निहोत्रश्रपणं न कार्यं किंतु प्राजहिते कार्यं कौण्डपायिनामयने । १२।१।६।१३.

* शालामुखीयादीनां अग्नीनां सोमोत्तरं निरपधारणीयत्वात् सोमान्ते ते समारोपणीया इति पूर्वपक्षः । तेषां सोमार्थत्वात् सोमान्ते न समारोपणीयाः । प्राजहितस्यैव तु समारोपः इति सिद्धान्तः । अग्न्युपस्थेयपक्षे तु शालामुखीयस्यापि समारोपः । गतश्रियामेवमेव । शालाभेदेन नित्याहवनीयधारणेऽप्येवम् । संकर्ष. ३।२।२९-३०.

* शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः गतश्रिय सोमापवर्गे । संकर्ष. ३।२।३०. 'सोमापवर्गे गतश्रियः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च । भा. ४।१।६।१२ पृ. ६८५.

❋ शालिसमृद्धौ कोद्रवाऽन्नमिति इति न्यायः । यथा– शालिरुत्तमधान्यविशेषः, कोद्रव इत्यधमधान्यविशेषः । उत्तमवस्तुसद्भावे यत्र अधमवस्तुसेवनं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १८४.

* शासः– असि. । " दश प्रजापतिरायाऽऽह 'शासमाहर' इति । असिर्वै 'शास' इत्याचक्षते " इति हि ब्राह्मणम् । वि. ९।४।५.

* शास्त्रातिदेशपक्षः पदार्थातिदेशपक्षश्च (इति पक्षद्वयम्) । वा. ३।६।२।८.

* शास्त्रान्तरं हि अनन्यगति दृष्ट्वा मृगतृष्णादिवदेव सामान्यापहृतबुद्धेर्मम इव भ्रान्तिः पूर्वं एतद्विषयपरिज्ञानतया जाता इत्यध्यवस्यति (यत्र प्रासङ्ग) । वा. २।३।७।१४ पृ. ८६१.

* शास्त्रार्थः । न चानुमानेन शक्यः शास्त्रार्थोऽनुष्ठातुम् । टुप्. ६।२।११।४३. * शास्त्रार्थो हि निरूपितरूपो भवति (एकरूपः निश्चितः) । वा. १।३।८।२४ पृ. २५६, * 'स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्फलो भवेत् ।' १।३।४।९ पृ. २१७. * शास्त्रार्थेन च व्यवस्थितेन भवितव्यम् । भा. १०।१।४।६.

* शास्त्रोक्ते च आभिक्रमे दृश्यतो अत्यन्तं शिष्टा गर्हन्ते, देवताश्रये च । भा. ६।२।४।१८.

* शास्त्रैकसमधिगम्येऽर्थे कल्पना न प्रवर्तते । सोम. ७।८।१.

* शास्त्रकाराः हि नैसर्गिकनैमित्तिकबुद्ध्यतिशयसपन्ना लौकिकाः । कणिका. पृ. २३९. * शास्त्रकारस्यापि व्याख्यानेऽप्रमाणत्वमिष्टमेव इत्याशये नाह– ' न शास्त्रकारवचनमपि अस्य इममर्थमुपपादयितुम् ' (भाष्यपङ्क्तिरियम्) । वेदनाथी. १।१।५।५. * शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च अयमारम्भः परप्रत्ययार्थः । बृहती. पृ. १८०.

* शास्त्रकृते देवताव्यापारे उपक्रम्यापरित्यज्यमाने शिष्टविगर्हणं भवति । भा. ६।२।४।१६.

* शास्त्रचिन्तकाः खलु एवं विवेचयन्ति, न तु प्रतिपत्तारः । ते द्रव्यनिरूपणौ अर्थौ एकीकृत्य माधवेन अनुमन्यमाना प्रवर्तन्ते । इति धर्मनीति । ऋजु पृ. ४१.

* शास्त्रप्रवृत्तिः । पुरुषार्था च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । वा. ३।६।३।१० पृ. १०३७.

* शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् । (वि. १।३।०) 'आर्थदेशाधिकरणम्' एवेदम् ।

* शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे विकल्पः स्यात्, समत्वात् । मीन्या

शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात् । ३।७।८।१८॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । दर्शपूर्णमासादिकं कर्म साङ्गप्रधानं सर्वं यजमानेनैव स्वयं कर्तव्यम्, उत हविस्त्यागदक्षिणादानात्मकद्रव्योत्सर्गमात्रं यजमानेन कार्यं अन्यत्तु यजमानेन अन्येन वा कर्तव्यम्, अथवा द्रव्योत्सर्गमात्रं यजमानेन कर्तव्यं अन्यत्तु सर्वं अन्यैरेव ऋत्विग्भिः कारयितव्यं इति विचारे प्रथमं पूर्वपक्षमाह सूत्रम् । शास्त्रफलं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिशास्त्रेण अवगम्यमानं फलं प्रयोक्तरि साङ्गं कर्म कुर्वाणे भवति । तल्लक्षणत्वात् शास्त्रलक्षणत्वात् फलस्य साङ्गप्रधानप्रयोगजोपकशास्त्रागम्यत्वात् । तस्मात् हेतोः स्वयं यजमान एव साङ्गप्रधानस्य प्रयोगे कर्ता स्यात् । दक्षिणादानादिविधिस्तु अदृष्टार्थः 'आत्रेयाय हिरण्यं ददाति' इतिवत् ।

अत्र सुधा— प्रधानभूतेऽपि आधानादौ अन्यकर्तृकत्वाभ्युपगमात् अङ्गभूतेष्वपि च प्रयाजादिषु यजमानकर्तृकत्वाभ्युपगमात् प्रभौ स्वामिन्येव श्रीयते समवैति इति अवश्यत्वात्या प्रधानोक्त्या अनन्यसाध्यव्यापारोक्तेः सर्वस्मिन् प्रयोगे स्वयमेव कर्ता स्यात् इति 'स्वयं प्रयोगे स्यात्' इत्यस्यार्थः प्रतिज्ञा । शास्त्रीयकर्मसाध्यं यत् फलं तत् स्वयं अनुष्ठातरि एव यस्मात् भवति इति 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तस्मात्' इत्यस्यार्थो हेतुः । शास्त्रप्रमाणकत्वात् फलस्य शास्त्रस्य कर्तृगामित्वनियमात्मने इति तल्लक्षणत्वात् इत्यस्यार्थः । इति ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् । १९ ॥

साङ्गप्रधानात्मके दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि हविस्त्यागो दक्षिणादानं चेति द्रव्योत्सर्गरूपं मुख्यं कर्म यजमानेनैव कर्तव्यम्, इतरत्तु तदन्यत् कर्म यजमानेन वा अन्येन ऋत्विजा वा कर्तव्यं इति द्वितीयपूर्वपक्षोपन्यासार्थं सूत्रम् । तु-शब्दः यजमानेनैव सर्वं कर्तव्यं इति प्रथमपूर्वपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थः । अस्तु नाम साङ्गप्रधानप्रयोक्तृ फलं तथापि अङ्गानां ऋत्विक्कर्तृकत्वेऽपि यजमानस्य फलं न विरुध्यते । कुतः ? उत्सर्गे प्रधान-

त्वात् उत्सर्गरूपे प्रधाने अङ्गे वा, प्रभौ यजमाने एव धीयमानत्वाच्छ्रवणात् प्रधानत्वात्, स्वयमेव यजमान कर्ता स्यात्। द्रव्योत्सर्गरूपं प्रधानं यजमान एव स्वयं कुर्यात् इत्यर्थः। शेषकारी द्रव्योत्सर्गाद् यस्य सन्यस्य कर्ता तु प्रधानस्य कर्तुः तस्मात् यजमानात् अन्य ऋत्विक् कर्ता स्यात्, स्वयं यजमानो वा कर्ता स्यात्। अथवा, प्रधानस्य यः शेषः तत्कारी तस्माद्यजमानात् अन्यः कर्ता स्यात् स्वयं यजमानो वा स्यात् इत्यर्थः।

सूत्रगोलार्थस्तु सुधायाम्— आत्मनेपदसमाना धिकरण्याभ्यां प्रधानार्थे फलार्थकर्तृकत्वनियमात् कर्म न्तरनिष्ठया फलार्थिना स्वयकर्तृत्वागमात् पुरोडाशादि द्रव्योत्सर्गात्मके प्रधाने स्वयं अक्रियमाणे अन्यकर्तृकत्वायोगात् परिक्रये वरणे च स्वयं नियमाणेऽपि अत त्कारिणा कृतस्यापि अकृतसमत्वापत्त्या प्रधानं स्वयं करोति, प्रधाने तु स्वयंकृते अङ्गानि परिक्रयवरणाभ्यां अन्येन कारयन् यजमानः कर्तृत्वात् व्याहृयते इति वर्णितं। किंच— आत्मनेपदेन कर्तुरेव फलं इति नियमात् अकर्तृफलार्थे त्व कर्तृनियमाभावेऽपि अकरणे फलाभावापत्ते आत्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वा भावेन स्वयंकर्तरि एव फलनियामकत्वात् साङ्गप्रधान भावनायाश्च फलसाधनत्वात् सर्वत्र स्वयंकर्तृनियमापत्ति शङ्कानिरासार्थत्वेन अङ्गप्रधानविशिष्टभावनाया फल साधनत्वेऽपि परिस्पन्दरूपेषु धात्वर्थेषु आत्मनः साक्षात् कर्तृत्वायोगेन अन्यस्य शरीरेन्द्रियद्वारा कर्तृत्वस्य आश्रयणीयत्वात् भावनाधात्वोः कर्त्रैक्यनियमानुपपत्ते, अन्यकर्तृकेणापि धात्वर्थेन करणतया भावनाविच्छेदो पपत्ते धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानुष्ठानायोगोपालम्भाना पत्ते, परकर्तृककर्मकर्तृनिघात्वर्थानवच्छिन्नायाश्च भाव नाया 'यजेमहि कुरुते' इत्येककर्तृकप्रयोगात् कर्त्रैक्यनियमाभावागमने, करणनिष्ठत्वयतात्वेन च अङ्गप्रधानानां फलभावनाविशेषणतया तस्यामनन्वाया साध्यत्वाभावात् कर्मापेक्षत्वात् स्वरूपमात्र फलभावनया फलार्थिनः कर्तुः क्षेपावगतं आत्मनेपदेन तत्प्रधाने स्वयं कर्तुं फलनियमात् तद्विशेषणेषु अङ्गप्रधानेषु तद्वगात् स्वयंकर्तृत्वनियमात्तत्त आत्मगतशरीरेन्द्रियव्यापाराणा यजमाने फलसाधनत्वनियमोपपत्ते उत्सर्गरूपेषु अङ्ग प्रधानेषु अन्येन कर्तुमशक्यत्वात् स्वयंकर्तृत्वनियमेऽपि, अङ्गगतोर्गन्यर्थत्वात् 'अङ्गति' स्वामिनं त्यक्त्वा अन्यत्रापि गच्छति समवैति इति व्युत्पत्त्या अन्येनापि कर्तुं शक्यस्य अङ्गत्वोक्त्या विवक्षितत्वात् फलार्थिनः स्वामिनः परिक्रयोपात्तऋत्विग्द्वारा फलभावनाविशेषण भूताङ्गप्रधानव्यापारकरणस्य आत्मनेपदाविरुद्धत्वात्, अन्येन कर्तुमशक्येषु सामर्थ्यात् स्वयंकर्तृत्वनियमेऽपि अन्येन कर्तुं शक्येषु अनियम – इत्युक्त (सुधायाम्)।

अन्यो वा स्यात् परिक्रयाम्नानाद् विप्रति षेधात् प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। परिक्रयाद् यस्य कर्मण कर्ता अन्य यजमानात् भिन्न स्यात् दर्शपूर्णमासादौ। वा–शब्द पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ। परिक्रयस्य आम्नानात्। अत एव ऋत्विजां परिक्रय आम्नायते। प्रत्यगात्मनि स्वस्मिन्, परिक्रयस्य विप्रतिषेधात्। न हि स्वस्य स्वयं परिक्रय कर्तुं शक्यते। तस्मात् परिक्रय, याजमान च यज मानेन कर्तव्यम्। इतरत् सर्वं ऋत्विग्भिः। फे

* शास्त्रफल प्रयोक्तरि० ' (३।७।८।१८) इत्यत्र कामिनः स्वयफलसाधनावच्छिन्नभावनाकारित्व मुक्तम्। सु ३।८।५।१३ पृ ६० * 'शास्त्रफल प्रयोक्तरि०' इत्यत्र समधिगत य कात्स्न्येन विधि मुपसंहर्तुं समर्थ ■ एवाधिक्रियते इति। भा ६।७। १३।३६ * 'शास्त्रफल प्रयोक्तरि०' प्रयोक्तृफल साधनत्वावगत्वात् शास्त्रस्य। विधि पृ २७६ * अन्यस्य स्वर्गं कामयमानोऽपि अन्यो यजेत, तत्र पूर्वोक्तो न्याय प्रत्युद्भूतो भवति 'शास्त्रफल प्रयो क्तरि०' इति। भा ६।२।२।७ * तत (३।४। ७।१८ इत्यत पर) चतुर्णां (श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकर- णाना) क्रमेण सह पुन सैव चिन्ता (विरोधाविरोध चिन्ता) यावत् 'शास्त्रफल०' इति। वा ३।१।१।१ पृ ६५३ * यागमेकस्यमानत्व सर्वो यागो यज मानकर्तृक एव। तत्सिद्ध्यर्थमेव ऋत्विज कुर्वन्ति इति न 'शास्त्रफल प्रयोक्तरि' इति न्यायविरोध, सत्र यजैव प्रयोक्तृत्वात्। मन्त्रा श्री १।१।१ चेन

यन्ती. • सहस्रसंवत्सरे सत्रे—'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि०' इति न्यायस्य विना वचनं अपवादे प्रमाणाभावात् समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विकल्पानुष्ठायिनां फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् समारम्भादेव सहस्रायुष्यं मनुष्याणां जायते इति वा कल्प्यम् । (इति पूर्वपक्षः) । भाट्ट ६।७।१२. • होत्रिकर्तव्यतापप्रयोगेऽगते 'करिष्यामि' इति ब्रुवौ तस्या किं ससहाय असहायो वा इत्यस्याम् तस्यां 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्०' इत्यधिकरणन्यायेन तत्प्रयोगे यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते अध्वर्य्वादयोऽपि कर्मणो विधीयन्ते । सु ३।१।१२०। १९ • सौमेन्द्र कर्म वमनोपस्थापितकर्माङ्गतामनुसरदेव सोमवामिन उपकरोति, यजमानस्यैव च सर्वोपकर्तुं शक्नोति नर्त्विजाम्, ततश्च यजमानार्थत्वेन सौमेन्द्रस्य कर्मणः 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इत्यनेन न्यायेन यजमानकर्तृकत्वात् तस्य च वमनसमानकर्तृकत्वनिर्देशात् यजमानवमने एव सौमेन्द्र कर्म । सु पृ १४११.

॥ शास्त्रफलाधिकरणम् । अग्निहोत्रादिकर्मसु उत्सर्गं स्वयं कुर्यात् शेषमन्येन कारयेत् ॥

शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात् । ३।७।८।१८ ॥

भाष्यम्— इह कर्माण्युदाहरणम् । 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः', 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्र संदेहः, किमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठातव्यानि उत उत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात्, शेषमन्यः स्वयं वा उत शेषमन्य एवेति । किं प्राप्तम्? स्वयं प्रयोगे स्यात् । कुतः? यत स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवति । कथमवगम्यते? तल्लक्षणत्वात् । शब्द अस्यार्थस्य लक्षणम्, स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवतीति । कथम् एवं शब्दः? 'स्वर्गकामो यजेत' इति । यः स्वर्गं कामयते स यजेत, यागे कृते भवान् फलं साधयेत् इति । यागे च कृते भवान् फलं प्राप्नोति । तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात् ।

वा— अत्र परं स्वाम्यभावात्, सर्वे तद् विशेषाविशेषविवक्षा वर्ण्यते । होत्रादयः कथं विनियोक्तार इति । तत्र प्रथमं तावत् उपोद्घातः क्रियते । यदि होत्रादयो नानाभूता विद्यन्ते तत कथं ते विनियुज्यन्ता इति विचारो भवति । यदि तु सर्वमेव कर्म यजमानेन कर्तव्यं न कल्पान्तरमभावोऽस्ति, तत तत्समाख्योपस्थापितो विनियोगविशेषविचारो नैव प्रसक्तो भवेत् इति । तत्र दर्शपूर्णमासादीनि फलवदपूर्वसाधनानि कर्माणि उदाहरणम् । तेषु विचारः । किं यजमानेनैव सर्वं प्रयोक्तव्यं उत प्रधानमात्रे यजमाननियमः, किंवा प्रधानेऽप्येव यजमान अनियम अन्ये एव । किं प्राप्तम्? सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमिति । कुतः? प्रयोगवचनस्य हि आत्मनेपदं साध्यसाधनाभ्यां फलार्थिनं कर्तृत्वेन प्रयुङ्क्ते । स यदैव कर्ता न स्यात् तत्कृतमुपकारं न प्राप्नुयात् । तस्मात् स्वयं कुर्यादिति । फलस्य चोपयमानस्य उत्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते । होमादिसमाख्या च तस्यैव तत्तत् कुर्वतस्य 'एकस्य कर्मभेदात्' (३।७।९।२३) इत्यनेन न्यायेन भविष्यति इति मन्यते ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— उत्सर्गे प्राधान्यमस्ति । कथम्? य उत्सर्गं करोति तेन सर्वं कृतं भवति । कथम्? परिक्रय उत्सर्गं । तेन आत्मना सर्वं करोति । तस्मात् यः परिक्रयं करोति, तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मात् उत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् शेषमन्यः स्वयं वा ।

वा— प्रधानमात्रसाधिनो फलं परेण प्रत्ययेन तु आत्मनेपदेन फलार्थिकर्तृकत्वं निरूप्यते । शेषाणां तु निर्वृत्तिमात्रं प्रतीयते न कर्तृविशेषः । तस्मात् तत्र अनियमः । ननु च प्रधानप्रयोगकर्तृत्वादेव अङ्गानामपि स एव कर्ता भविष्यति । न । तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । उत्सर्गे हि अन्यान् क्रियमाणे न किंचित् यजमानेन कृतं स्यादिति न करोति । तत्र कृते परिक्रयणादिना कारयन् न कर्तृत्वात् प्रच्यवते । केचित्तु सुगम अनयदेव प्रयोजकत्वेन अभिधीयते इति समर्थयन्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायां हि आत्मने पदस्य नित्य एव प्रयोजकत्वेन सर्वेषां नामधेये च ...

तथा च यजन्ति याजका इति प्रयोज्यव्यापारे परस्मैपदम्। यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे आत्मनेपदं दृश्यते। न तु एवमुक्तम्। एवं हि सति प्रधानमपि यथाकथञ्चित् अन्यैरेव कारयितव्यं भवेत्। यदेव हि स्वयंकर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात्। न च यत् ऋत्विजः कुर्वन्ति तस्य परार्थत्वात् यजमानगामि फलमुच्यते। कामं तु प्रधानकारिणो यजमानस्य यथाकथञ्चिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वात् ऋत्विग्व्यापारवचनं परस्मैपदं णिजर्थे वर्तेत, नात्मनेपदम्। तस्मात् पूर्वेणैव व्याख्यानेन प्रधानादन्यस्य स्वयं यो वा कर्ता स्यादिति। तत्रापि तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नतया फलार्थिकर्तृत्वेन गम्यमाना कथं करणाद्यमानः एव उपसंह्रियते इति वक्तव्यम्। तेन एवं व्याख्येयम्, नात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृत्वं चोद्यते। किं तर्हि? भावनाक्षिप्तकर्तृकस्य स्वतः फलसंनिधत्वम्। अतश्च फलेन कर्तुरन्वयः न गन्तव्यम्। न तु फलार्थिनः अन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते। तावता च सिद्धम् अङ्गेषु अनियम इति।

अन्यो वा स्यात् परिक्रयाम्नानात् विप्रतिषेधात् प्रत्यगात्मनि। २०॥

भाष्यम्— शेषस्य य एव स्यात् कर्ता। कुतः? परिक्रयस्य आम्नातत्वात्। पुरुषानतिप्रकारेषु बहुषु मासेषु परिक्रयो नियतः। तस्मात् परिक्रयेण आनते सर्वे पदार्थाः कर्तव्या इति। विप्रतिषिद्धश्च आत्मनि परिक्रयः। यदि स्वयं कुर्यात् अपरिक्रीतेन कृतं स्यात्। तत्र परिक्रयाम्नानानर्थक्यम्। अदृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत। तस्मादन्यैः परिक्रीतैः शेषाः पदार्थाः कर्तव्या इति। उत्सर्गे तु स्वयं कुर्वता सर्वं स्वयं कृतं भवति।

वा— ■ यादृग्विधानेन विदार्थः कर्मसंयुक्तस्योऽभिधानात् परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगात्' (१०।२।८।२३) इति दशमे वक्ष्यति। स्वभावतश्च पारक्यं परत्र क्रियते नात्मनि, विरोधात्। तत्र यदि कदाचित् स्वयमेव अङ्गानि यजमानः कुर्यात् ततः परिक्रयासंभवात् परिक्रयो न क्रियेत। तत्रास्य नित्यवदाम्नानं विरुध्येत। तस्मात् परिक्रयतः कर्तुं अन्यस्य परिक्रयार्हाणि कर्मान्तराणि उपादातव्यानि। अतश्च क्वचित् स्वयंकरणात् क्वचित् संनिधानात् यजमानस्य कर्तृत्वम्। आत्मनेपदस्यापि परिक्रयवर्ती भावना आश्रितस्य ईदृशेनैव कर्तृत्वेन फलोपयोगः यजमानकर्तृक इत्यर्थो न विरोत्स्यते।

शा— 'प्रासङ्गिकी कथा वृत्ता, समाख्यायास्ततः परम्। विधिचारयिषु पूर्वैर्विरुद्धत्वाविरुद्धते॥ तदुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु। नानाकर्तृसमावेशं वक्तुमारभतेऽधुना॥'

सोम— 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः' (३।६।७।१८) इत्यारभ्य अधिकरणचतुष्टयेन स्थानस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचारे तत्प्रसङ्गात् 'आराच्छिष्ट' (३।६।११।३२) इत्यारभ्य या प्रासङ्गिकी कथा प्रसक्ता, तत्समाप्तौ क्रमप्राप्त समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचारं 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्' (३।७।१९।३९) इत्यादिना चिकीर्षुः तदुपोद्घातं आरभते। कर्तृनानात्वे सति समाख्यया होत्रादीनां व्यवस्थाविचारो घटते नान्यथा इति उपोद्घातत्वं बोध्यम्।

वि— 'यजमानेन कर्तव्यं निखिलं त्याग एव वा।, कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता॥ प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत् त्रयो वृथा। कार्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता॥'

भाट्ट— तदेवं पूर्वैः सह प्रकरणस्थानयोः विरोधाविरोधविचारे समाप्ते अधुना समाख्यायाः तं कर्तुं प्रथमं तावत् स्वाम्यतिरिक्तकर्तृसद्भावः प्रतिपाद्यते। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु यद्यपि तावत् 'स्वर्गकामो यजेत' इति सामानाधिकरण्यात् साक्षाद्या अपि यागादिकरणिकाया भावनायाः स्वर्गकामकर्तृकत्वं प्रतीयते, तथापि कर्तृत्वस्य 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा. १।४।५४) 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (पा. १।४।५५) इति सूत्रद्वयानुरोधात् 'यद्भिर्देवैः कर्माणि' इति प्रयोगाच्च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्ये नैव अवगते असति प्रमाणान्तरे प्रयोजककर्तृत्वायोगेऽपि प्रकृते दक्षिणाम्नानादिना प्रयोजककर्तृत्वस्यापि अवगते स्वाम्यतिरिक्तस्यापि कर्तृत्वम्। कर्मकरादिसाधनवचनो हि दक्षिणाशब्दः नास्त्येषु कर्मान्तरेषु

पद्यते । नहि अत्रास्ति किंचित् बलवद्बाधकम् । येन 'यदि पत्नी, यजमानश्च कपालमभि जुहुयात् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्मै हविषो गौर्दक्षिणा सं स द्वेष्याय दद्यात्' इत्यत्र द्वेष्यस्य ऋत्विक्त्वप्रतिषेधादेव अदृष्टार्थत्वं दक्षिणाया. कल्प्येत । सामानाधिकरण्यस्य प्रयोजककर्तृत्वेनापि उपपत्ते. । आत्मनेपदस्यापि साक्षात् प्रयोजकसाधारण्येनापि अकर्तरि फलप्रतिषेधकत्वेनैव उपपत्तौ न फलव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् । अत एव 'यजन्ति याजकाः' इति परस्मैपदप्रयोगः । तेन कस्यापि बाधकस्य अभावात् न दक्षिणादानस्य अदृष्टार्थत्वकल्पना । अतस्तद्बलात् 'दर्शपूर्णमासयो-श्चत्वार ऋत्विजः' इति वचनात् होत्रादिसमाख्याबल-मान्नानबलाच्च स्वाम्यतिरिक्ता अपि कर्तारः । न च स्वामिनोऽशक्तौ दक्षिणादिना अन्योपादानम्, दक्षि-णादेः नियतदाम्नानविरोधात् । अतः परकीयस्वत्वस्य परेण उत्पादुमशक्यत्वात् उत्सर्गमात्रे स्वामिना कार्यम् । अन्यत्तु विशेषतः प्रमाणाभावे अन्येनैव इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'स्वामीत्युक्त्यैव नान्यकृत् ।'

शंकर— 'दक्षिणावत्सु (कर्मसु) चर्त्विजः ।' (कर्तारः)।

* शास्त्रलक्षणः हि देवतासंबन्धः । भा. ३।२।१२। ३२.

* 'शास्त्रस्था प्रतिपत्तिर्या सैवात्र ज्यायसी भवेत् । धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् सबाधनफलात्मनः ॥' वा. १।३। ४।९ पृ. २२३, * शास्त्रस्था लक्षणा लौकिकलक्ष-णाया बलवती । ३।३।१।३. * 'शास्त्रस्था वा तन्नि-मित्तत्वात् ।' (१।३।४।९)। अर्थ.— 'वा' शब्द एवार्थः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । शास्त्रस्था शास्त्रानुसारिणी एव विप्रतिपत्ति. विशिष्टा प्रतिपत्ति. (पूर्वसूत्रादनुवृत्त पद) दीर्घशूकाद्यभिधायकता (नीवारादिशब्दस्य) बलीयसी । कुत. । तन्निमित्तत्वात् शास्त्रस्य तन्निश्चायकत्वात् । सु. १।१।२।८. * 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' (१।३।४।९) इत्यधिकरणे 'यदा वा अन्या ओषधयो म्लायन्ते॰' इति तद्विग्धार्थेऽपि शास्त्रीयोऽर्थवाद-

'यवमतीभिरद्भिरौदुम्बरीं प्रोक्षति' इतिविधेः वाक्य-शेषः इत्युक्तम् । बाल. पृ. ५७–५८. * 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' (१।३।४।९) इत्यनेन व्याकरणा-द्यशास्त्रगतप्रतिपत्तिबलीयस्त्वं तदभियुक्तपुरुषबलीयस्त्वं वा स्थापितम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८०। 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इति सिद्धान्तसूत्रं स्वयं तावत् अवतारणपूर्वकं व्याचष्टे— वाशब्देन (लौकिकशास्त्र-स्थयोः प्रतिपत्त्यो.—) साम्यं निराकृत्य पूर्वसूत्रगत-'स्यात्' शब्दानुषङ्गेण शास्त्रस्था स्यात् इत्युक्तम् । शास्त्रा-नुसारागतशब्दार्थगतगुणयोगनिमित्तत्वेनापि अर्थान्तर-प्रतीत्युपपत्तेः नोभयत्र शक्तिः कल्प्या इत्येवमर्थत्वेन 'तन्निमित्तत्वात्' इति सूत्रावयवो व्याख्यातः । सु. पृ. २०९. * सार्वलौकिकादपि प्रयोगात् 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेनैव राजशब्दस्य क्षत्रियवचन-त्वम् । वा. २।३।२।३ पृ. ५८६.

* शास्त्रस्थप्रयोगबलेन लौकिकप्रयोगबाध. यव-वराहाधिकरणे उक्त. । व्यवस्थितशास्त्रस्थप्रयोगबलेन अव्यवस्थितलौकिकप्रयोगबाधः । सु. पृ. २५९

* शास्त्रस्थसर्वशब्दप्रयोगाणां लौकिकशब्दैः अवि-रोध । भा. ११३।८।२४ पृ. २९२.

* शास्त्रहेतुकः शब्दार्थयो संबन्धो नहि भवति । नित्योऽसौ लोकतोऽवगम्यते इत्युक्त 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति (१।१।५।५) । भा. ३।२।१।४.

* शास्त्रीय. नित्य. प्रसक्तस्य पञ्चदशधा— १ नित्यं नैमित्तिकेन, २ क्रत्वर्थं पुरुषार्थेन, ३ पूर्वं परेण, ४ प्राकृत अर्थलोपेन, ५ प्राकृत पर्युदासेन, ६ प्राकृत प्रत्याम्नानेन आरभ्याधीतेन, ७ प्राकृत प्रत्याम्नानेन अनारभ्याधीतेन, ८ सामान्यविहित विशेषविहितेन विधेयभेदे विधेयैक्ये च वाक्यभेदे, ९ सामान्यविहित विशेषविहितेन वाक्यैक्ये, १० निष्प्रयोजन सप्रयोजनेन, ११ अल्प भूयसा, १२ सावकाश निरवकाशेन, १३ अङ्ग प्रधानेन, १४ अङ्गधर्म प्रधानधर्मेण, १५ उपादेयमनु-पादेयेन । बाल. पृ. १३२.

● शास्त्रीयशब्दार्थावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नत्वात् अविच्छिन्नपारम्पर्यागतत्वाच्च । वि. १।३।५.

● शिंशपाशब्दः न तावत् वृक्षत्व–पार्थिवत्व–द्रव्यत्व–सत्ता–प्रमेयत्व–ज्ञेयत्वानां अभिधायकः, अथ च तद्विशेषमेव शिंशपा अभिधत्ते । तेनास्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९४०.

● शिक्ये षडुद्यामे द्वादशोद्यामे वा अग्निसहितां उखामवस्थाप्य, शिक्यं स्वकण्ठे संवत्सरं बिभृयात् ततः चयनं कर्तव्यम् । वि. ६।४।६.

● शिक्षा वेदाङ्गम् । पौरुषेयत्वेऽपि अविच्छिन्नपारम्पर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च । वि. १।३।७. ● शिक्षा साधारणी विशेषविषया चेति द्विविधा । पाणिनीया साधारणी, कात्यायनादिप्रणीता विशेषविषया । सु. पृ. १८३. ● शिक्षायाः (अङ्गस्य) स्वरादिनिश्चयद्वारा वेदोपकारकत्वम् । मणि. पृ. ५. ● शिक्षायां (वेदाङ्गे) वर्णादिस्वरूपकथनम् । सु. पृ. १२९.

● शिक्षाकाराः आहुः 'वायुरापद्यते शब्दम्' इति । नैतदेवम् । भा १।१।६।२२.

● शिखाकर्म कर्तव्यं इत्यादिस्मृतिः धर्मे प्रमाणम् । स्मृत्यधिकरणम् । १।३।१।१–२. ● शिखाकर्म गोत्रचिह्नम् । भा १।३।१।२ । कर्माङ्गभूतं तावच्चतुरवत्तपञ्चावत्तादिविभागसिद्ध्यर्थं अवश्यं स्मर्तव्यं गोत्रम् । वा.

● शिखाकल्पः ‹एकशिखाः› इत्यभिप्रेतं, केचित् त्रिशिखाः, केचित् पञ्चशिखाः इति । भा १।३।७।१५.

● शिखाकल्पव्यवस्थायां गोत्रव्यवस्था दर्शनस्पष्टम् । भा. १।३।७।१७.

● शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः ऐकादशिनेषु पञ्चमः पशुः अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● शिनीनां दार्विहोमिको ब्राह्मणः, अग्नयानां दार्विहोमिको ब्राह्मण इति । यश्च यत् करोति स तेन आख्यायते यथा लावकः पाचकः इति । भा ८।४।२।२.

● 'शिनीना दार्विहोमिको ब्राह्मणः' इति स्मार्ते होमे, 'दर्विहोमं कुर्यात्' इति वैदिके च प्रयोगात्, 'दर्विहोमः' इति श्रौतस्मार्तयोरुभयोः कर्मविशेषयोरपि नामधेयम् । ८।४।२।२–३.

● शिनीनां (शिनीना इति भाष्ये पाठः) पाकयज्ञः इति स्मार्ते एव दर्विहोमे व्यवहारः । संकर्ष. २।४।११.

ஜ शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छति शाकटिक इति न्यायः । अयं न्यायः सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञमते अभिहितः । तथाहि– ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते, नासत्त्वमिति चेत् तदेतत्सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वात् इत्यलमतिप्रसङ्गेन । शाकटिकः शकटेन गमनकर्ता इति यावत् । साहस्री. ६८१.

ஜ शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनन्यायः । ऋजुना मार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनं व्यर्थम् । के.

● शिल्पः वैश्वदेवः ऐकादशिनेषु षष्ठः पशुः अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● शिल्पोपजीवित्वं त्रैवर्णिकस्य प्रतिषिद्धम् । भा. ६।१।१२।४६.

● शिष्टाः इदानींतनाः मन्वादिवत् देशकालविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात् कर्तुं न शक्नुवन्ति । वि. १।३।५ वर्णक २. ● शिष्टाः [illegible] खलु अन्यार्थं कल्पितं अन्यस्मै उपकल्पयन्ति । कणिका. पृ. ४०५. ● शिष्टाः (आरब्धप्रमप्रामाण्यं) न स्वाच्छन्द्येन विगर्हन्ते । अशिष्टा एव ते स्युः, यदि विगर्हयेयुर्विना शास्त्रेण । तत्र शिष्टाचारात् स्मृतिः, स्मृतेः श्रुतिः (अनुमीयते इति शेषम्)। वा. १।३।३।१५. ● शिष्टाः । ये शास्त्रस्थाना (प्रयोगविषयः) [illegible] शब्दार्थे । के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च । तेन शिष्टाः निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । भा. १।३।४।९. ● शिष्टाः । वेदविहितधर्मानुष्ठानकत्वं शिष्टत्वम्, 'प्रत्यक्षवेदविहितधर्मक्रियया हि लब्धशिष्टत्वव्यपदेशाः' इति वार्तिकात् निष्पन्नं भवति । के.

(शा. १।३।२।७ पृ. २०६). * अनन्तरमेवैनं शिष्टाः वर्जयेयुः पतितः धर्मफलेभ्यः इति वदन्तः। महाँश्चैव दोषो यच्छिष्टा वर्जयन्ति। तस्मात् नियोगतः कस्मादि न प्रयुयितव्यमिति । भा. ६।२।५।२०. * न नाम उपलम्भमान्तरेण शास्त्रं प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टाः प्रवृत्ताः, सर्वकालं तु शिष्टव्यवहारशास्त्रयोः अवियोगात् व्यवहारादेव अपोद्धृत्य केचित् स्वर्गादिसाधनत्वेन नियम्यमानाः कादाचित्कत्वपरित्यागेन नित्यप्रयोज्या नियम्यन्ते । तेषां च आर्यावर्तनिवासिशिष्टप्रयोज्यत्व-मेवोपलक्षणं वेदेनापि सरस्वतीविनशनप्लक्षप्रस्रवणादिवत् उक्तमिति शक्यमनुमातुम्। शा. १।३।२।७ पृ. २०६. * शास्त्रोक्ते च सामिद्धने रक्ते अत्यन्त शिष्टा गर्हन्ते, देवताश्रये च । भा. ६।२।४।१८, * शिष्टानां अभियोग. शब्दार्थेषु । ज्ञानाभियोगश्च शब्दार्थेषु अशिष्टाना अभियोगश्चेतरेषाम् । १।३।५।१०. * प्रायेण हि शिष्टानां धर्मानाचरणे हितचेतसा कश्चिदेव प्रमादात् भवति अनाचारो भवति । शा. १।२।८।२८ पृ. २५८.

** शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ।१।३।३।५।।

'यदं कृत्वा वेदिं करोति' इति शिष्टाना श्रुतिविहितानां वेदवेदिकरणादिरूपाणां पदार्थानां 'क्षुते आचामेत्' इत्यादिस्मृत्या अकोपे आबाधे सति स्मृतिवचनमपि अविरुद्धं प्रमाणमेव वेदकरणानन्तरं कदाचित् क्षुतादिनिमित्तप्राप्तौ आचमनादिक स्मृतिविहितमपि कर्तव्यमेव । इति चेत् सिद्धान्ती ब्रूयात् ।

न, शास्त्रपरिमाणत्वात् । ६ ।।

वेदवेदिकरणमध्ये क्षुते जाते स्मृतिविहितमाचमन कर्तव्य श्रुतेः प्रमाणत्वात् इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी आह । श्रौतपदार्थमध्ये स्मार्तपदार्थो न कार्यः । शास्त्रपरिमाणत्वात् श्रुतिविहितपदार्थानाम् । शास्त्रेण 'यदं कृत्वा वेदिं करोति' इति शास्त्रेण प्रयोगवचनप्राप्तिना क्रमेण यत् परिमाणं कालादि परिच्छेदः अव्यवधानादिरूपः तद्बाधात् । तथा च परिमितक्रमसापेक्षत्वेन 'क्षुते आचमेत्' इत्यादि स्मृतिवचनं अप्रमाणम् । शास्त्रेण परिमीयते आगमयते इति शास्त्रपरिमाणम् । कर्मणि ल्युट् । स्मार्ताचमनादिविरुद्धानां क्रमकालपरिमाणानां शास्त्रपरिमाणत्वात् श्रुत्यवगतत्वात् इति वा समासार्थः । शास्त्रागत प्रयोगविध्यवगत परिमाण सख्याविशेषः यस्य अनुष्ठेयपदार्थकलापस्य तादृशत्वात् । प्रयोगविधिना अस्मिन् कर्मणि इयन्तः पदार्था. कर्तव्याः इति नियमितत्वात् मध्ये स्मार्तस्याधिकस्य पदार्थस्यानुष्ठाने शास्त्रविरोध. स्यात् इति वा तात्पर्यम् ।

अपिवा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् । ७ ।।

अपिवा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् इत्येव वा सूत्रम्, वार्तिकोक्त्या 'अपिवा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य' इति वा सूत्रम् । आचान्तेन कर्तव्यम्, यज्ञोपवीतिना कर्तव्य इत्यादयः शिष्टाचाराः धर्मत्वेन न कर्तव्या इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रमिदम् । अपिवा इति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । न कर्तव्यानि इति न किंतु कर्तव्यान्येव । कारणाग्रहणे अकर्तव्यताकारणस्य कस्यचित् दृष्टस्य प्रमाणस्य अग्रहणे ग्रहणाभावे ज्ञानाभावे सति यानि शिष्टैः प्रयुक्तानि अनुष्ठीयमानानि भवन्ति, तानि धर्मत्वेनैव प्रतीयेरन् ज्ञायेरन् । तेषु वेदविरोधस्य अदर्शनात् । वेदाविरोधे च शिष्टाचारोऽपि प्रमाणं इत्यर्थः । वार्तिककारैश्च सूत्रार्थं उक्त एव । यथा 'दृष्टकारणहीनानि यानि कर्माणि साधुभिः । प्रयुक्तानि, प्रतीयेरन् धर्मत्वेनेह तान्यपि ।।' 'धर्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु कानिचित् । वैदिकैः कर्तृसामान्यात् तेषां धर्मत्वमिष्यते ।।' इति ।

विरोधकारणस्य अनुष्ठानबाधस्य अग्रहणे अदर्शने सति शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि श्रौतकर्माविरुद्धत्वेन प्रतीयेरन् । तत्र क्रमकालपरिमाणस्य श्रौतस्मार्तकर्मस्वर्थप्रयुक्तत्वात्स्वरूपव्यक्तिकरत्वात् न विरोध । अविरोधाच्च कर्ममध्ये क्षुतादिनिमित्त आचमनादिस्मरणं प्रमाणं इति सिद्धान्त । के.

* 'शिष्टाकोपे०' (१।३।३।५) । 'दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवद्बाधतो यदा । तदाऽपि विरोधितत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम् ।।' शा. १।३।७।२४ पृ. ८४१.

क्रमप्रमाणं हि न श्रुत्यावगम्यते ॥ ' उक्तपरिमाणस्य क्रमस्य नान्यदपि किंचित् प्रमाणमवकल्पते । तथा श्रुत्याद्यन्तरगत-प्रत्यक्षशिष्टपदार्थपरिमाणं अतश्चयमन्वाद्यादिभिः अविस्मृतसमस्तपदार्थनिर्माणाय अवधारणीयम् । ततश्च प्रथमपरिकल्पित-पश्चादागत-स्मार्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणप्रयत्न समस्तकृताकृतानिरूपणात् अनिष्टत्ववैगुण्याशङ्कया सम्यक्कृताकृतादर्शनिमित्तसंस्कारपाटवाभावात् अपूर्वदौर्बल्येन न्यूनफललाभप्रसङ्गः । ' तथाविशयवत् सर्वं सार्थवादादिविधेर्गतम् । न्यूनत्वाक्षमयाऽप्ययं विरुद्धां बाधते स्मृतिम् ॥' परिमितश्रुत्याद्युपदेशातिदेशात्मकाङ्गशास्त्रपरिमाणत्वाद्वा न तद्व्यतिरिक्ताङ्गशास्त्रावकाशः । तद्व्यतिरिक्तेष्वागतेषु च पदार्थेषु सर्वात्मना स्वात्मावस्थावधानेनात्यन्तायत्तया कालनिष्कर्षी भवति, तावन्मात्रमेव प्रयोगवचनोऽनुमन्यते । यस्तु क्षणमात्रमपि यदि विक्षेपं कुर्यात् तदन्य प्रयोगवचनविधिर्न सहेत । तस्मात् निरिवस्यापि शास्त्रपरिमाणस्य अन्यथाकरणाद्वाचमनाद्यविरुद्धमिति ।

अपिवा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । अप्रत्याम्नायकारणा एवंजातीयकाः प्रमाणम् । ननु क्रमबाधो विरुध्यन्ति । विरुध्यन्तु, नैष दोषः । आत्मन पदार्थः, पदार्थानां च गुणः क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्थो न कर्तव्यो भवति । अपि च प्राप्ता पदार्थानामुपकाल क्रम आपतति । यदा पदार्थः प्राप्नोति, तदा क्रम एव नास्ति, येन सह विरोधो भविष्यतीति । तथा यदि दक्षिणेन नाऽऽचर्यते कालो मा विरोधीदिति, तत्र कालानुरोधेन पदार्थो नाऽभ्यासमभ्युपगच्छेत् । प्रयोगार्हं हि काल. पदार्थानामुपकारकः । अतो न कालानुरोधेन व्यपवर्तितव्य पदार्थः । अपि च शौचं दक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं चैवंजातीयका अर्था व्यवधातारो न भवन्ति, सर्वपदार्थानां शेषभूतत्वात् । तस्मादाचमनादीनां प्रामाण्यम् ।

वा—तदुच्यते । वेदमदर्शनाद्विरोधस्येति वा समाप्तिः (उत्तरसूत्रावतरणम्) । अनन्तरसूत्रे विप्रतिपत्युपात्त विरोधाभावोक्तेरनुपपद्यमानत्वात् , इह च प्रक्रान्तविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वात् । उभयोगवचनावेऽपि च काकाक्षिवदनुषङ्गेण क्रमेण चोभयसंबन्धात् । 'अपिवा कारणं दृष्टं यस्मादेषु न गृह्यते । तस्मान्नाऽऽचमनादीनां क्रतुश्रुतिविरुद्धता ॥ ' विरोधव्याजितश्रुतिविरुद्धता । विरोधव्याजितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य यस्य मूलान्तरमिदं नाप्येतेन समवदुत्प्रेक्षमानेनोपप्लवते, तत्र अल्पेनैव प्रयासेन निराशङ्कमप्रमाणत्वं निश्चीयते । ' यत्र तूत्प्रेक्षयाऽप्यन्यत् कारणं नावलभ्यते । असत्त्वानन्यमूलत्वाच्छ्रुतिवत्तत्प्रमाणता ॥ ' न चाऽऽचमनादिस्मृतेः कामक्रोधलोभमदेषमानलज्जादिकारणं किंचित् संभाव्यते, यन्मूलत्वेन श्रुतिमूलत्वमपह्नूयेत । 'अनन्यमूलिकायां च श्रुतौ मूलेऽवधारिते । विरोधेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न बाध्यते ॥ इयत्ताक्रमकालाश्च श्रौतत्वाद् यद्यपि स्वराः । पदार्थधर्मभावात्तु दुर्बलत्वादबाधकाः ॥ ' ननु पूर्वमविरोधप्रमाणत्वात्कमेव प्रमेयबलाबलावधारणेन प्रतिभाति । उच्यते । ' नैव तावत् श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता । बलाबलपरीक्षा या प्रमेयद्वारिका हि सा ॥ ' प्रमेयगत हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिः भवति । ' तदवस्थामेव वेलायां विरोधो दृश्यते तयोः । प्रमेययोः स्वरूपस्थं तस्मादेव बलाबलम् ॥ येषां पदार्थधर्मत्वाद्दौर्बल्यं पूर्वनिश्चितम् । न तेषां श्रुत्यवष्टम्भात् तत् पश्चादपगच्छति ॥ पदार्थत्वेन येषां च बलीयस्त्वं निरूपितम् । न स्मृतेर्दौर्बल्येन पुनस्तदपनीयते ॥ निरपेक्षप्रमाणं यत्तदेवं बाधमर्हति । आपेक्षिकाप्रमाणं तु स्यात् प्रमाणमपेक्षया ॥ न च प्रमेयदौर्बल्यबलीयस्त्वनिबन्धनम् । (हि शब्दार्थे च-शब्दः) प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणत्वेन बाध्यते ॥ न च प्रमेयदौर्बल्ये सत्यपि श्रुतिबाधनम् । (अबाधे कारणमाह—) तास्वा सन्दतेश्चरत्वात् स्मृतिस्तां नैव बाधते ॥ एतदेव श्रुतेः पार्थाद्बहु यत्र स्मृतिर्मृषा । महास्मृत्याऽपि या काचिन्न शक्या बाधितुं श्रुतिः ॥ (अपिवेत्यादिभाष्यं

व्याचष्टे–) युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकार्ययोः ।
इह तु द्वयमप्येतन्नास्ति तेनाविरुद्धता ॥
कालेयत्ताक्रमाणां हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते ।
सुज्ञचन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमश्रुते ॥

(क्रमविरोधनिरासभाष्यं व्याचष्टे–) प्राप्तेषु हि पदार्थेषु क्रमः पश्चादपेक्ष्यते । यदा प्राप्तेष्वसौ क्लृप्तः केन पश्चाद्विरुध्यते ॥ (इयत्ताविरोधं स्वयं परिहरति–) परिमाणमपि स्मार्थमविस्मरण-सिद्धये । स्वयमालोच्यते प्राप्तैः स्मार्तैः सह तदिष्यते ॥ ' न येनविधप्रमाणेन पद येयत्ता परिच्छिद्यते । तत्र यदि तेन विना अन्ये समस्तपदार्थस्मृति-हेतवो न स्युः, तत एतदप्येकं कारणमिति परिमाणमपि स्यात् । तस्यामपि तत्रस्थाया यथा श्रौतमानपरिमाणं अप्राप्य समाप्त्यपर्यन्तप्राप्तितपदार्थगतपरिमाणाव धारणमाश्रीयते, तथा स्मृत्याचारपर्यन्तावगत परिमाणमा श्रीयते इति निर्दोषम् । (कालविरोधपरिहारभाष्यं व्याचष्टे–) ' कालोऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्ते सोऽपि गृह्यते । स्मार्तैः सह ससाहित्यमाश्रुतं वा प्रपत्स्यते ॥ कालो ह्ययं प्रधानस्य सर्वाङ्गसहितस्य च । अङ्गैरविप्रकृष्टत्वमीदृशस्यैव चेष्यते ॥' तस्मात् यत्किञ्चनप्रमाणगम्यपदार्थप्राप्त्युत्तरकालापेक्षित-मस्य कालोऽपि नैव कर्मोपसंहारविरोधी । (विरोध-निरासे तेषु इति सूत्रावयवं द्वेधा योजयति– इतीति–) तेषु क्रमकालपरिमाणेष्वदर्शनात् विरोधस्येत्युच्यते । यद्वा तेष्वाचमनादिषु क्रियमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रार्थ-योजना । (अपि च श्रौत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे–) अपि च, ' श्रौतयज्ञोपवीतादेर्न स्वतन्त्रपदार्थता । सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यवधायकम् ॥ ' अत दङ्गेन हि तुल्यकक्षेण व्यवधानं भवति न सर्वपदार्थेन ।
' वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाऽऽचामति श्रुते ।
वेदिमेव करोतीति न वक्तुं शक्यते तदा ॥
वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणी भवेत् ।
तामेव सगुणां कर्तुं बुद्ध्या न व्यवधास्यते ॥ '

इममेवार्थमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं ' न चैवञ्जातीयका अर्था पदार्थानां व्यवधातारो भवन्ति ' इति । इतरथा ह्यङ्गप्रधानार्थत्वे अनाश्रीयमाणे श्रुत्यङ्गद्वयवचनमेवैतत् स्यात् । (उपसंहारभाष्यं सिद्धान्ताभिप्रायेण व्याचष्टे–) ' तस्मादाचमनादीनां श्रुतिभिः समङ्गे सति । पश्चात् प्राप्तक्रमेयत्ताकालशास्त्राविरोधिता ॥ '

(एवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्याय उदाहरणानि दूषयति–) न तु इह यज्ञोपवीतमुदाहर्तव्यं दर्शपूर्ण-मासादिषु ' उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ' इति क्रत्वङ्गत्वश्रुतिविधानात् । तथा काठके चानारभ्यवाद-विधिना सर्वयज्ञनयजनयाजनसंबन्धः, अध्यापनाध्य-यनसंबन्धश्च श्रूयते ' प्रसृतेन वै यज्ञेन देवाः स्वर्गं लोक-मायन्प्रसृतेनासुरान् पराभावयन् । प्रसृतो ह वै यज्ञोप-वीतिनो यज्ञोऽप्रसृतोऽनुपवीतिनो, यद्वै किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा, यज्ञस्य प्रसृत्यै ' इति । तथा आचमनविधिरपि ' दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ता-वनिज्य त्रिराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणां महदुपस्तीर्य उपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयीत ' इति यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते, तथापि वेदोच्चारण संबन्धात् तदङ्गत्वेनापि तावत् ज्ञायमानं सर्वयज्ञानां मन्त्रप्रयोगित्वात् तदङ्गं भवति । तथा च ' न होमे-नोच्छिष्टा भवन्ति ' इति प्रसक्ताचमनप्रतिषेधार्थमेवा-यमर्थवत् । दक्षिणाचारस्तु– ' यत्राऽऽहत्य विधा-नेन स्यात् सव्याञ्जलिचोदना । तस्मादेव निवर्तेत नान्यत्राऽऽशङ्क्यतेऽपि तत् ॥ ' ' यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं वेदवचनम् ' इति प्राशुदक्प्रवण-विधिवत् वाक्ये वेदवचनवत् यज्ञाङ्गत्वौचित्याद्गुणमान-मवकल्पते । तेन नाप्येकमपि विरोधपरिहाराद्योग्य-मितरदुदाहरणानि । तस्मात्तैरेवाधिकरणान्तरम् ।

(वेदाविरुद्धशाक्यादिवचसामप्रामाण्यनिरूपणम् ।)

सूत्राणि तु पूर्वाधिकरणाक्षेपपरिहारसूत्रत्वेनैव व्याख्यात-व्यानि । यत्तर्हि वेदविहितं न बाधते, शिष्टान् वा वेदविदो न कोपयति विहाराराममण्डलकरणवैराग्य-ध्यानाभ्यासाहिंसासत्यवचनदमदानदयादि, तत् बुद्धादि-भाषितं प्रमाणेनाविरुद्धमिति चेत् । न । शास्त्रपरि-माणत्वात् । परिमितान्येव हि चतुर्दशाष्टादश वा विद्या-

स्थानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टैः परिगृहीतानि येषां वेदाङ्गोपाङ्गाख्यधर्मसंहितापुराणशास्त्रशिक्षादण्डनीति-शब्दानि, न च तेषां मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्था स्मृता गृहीता वा । 'प्रतिमन्वन्तरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् । यदन्यत् क्रियते तस्य धर्मे प्रत्यप्रमाणता ॥' तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमात्रीयमन्यकल्पितं वा श्लोकं सूत्रं वा उच्चार्य मानवादिप्रायश्चित्तं दद्यात् (स) न कश्चिदपि धर्मार्थं प्रतिपद्येत । 'वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवृत्तता । नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु ॥ तेषां विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिता । वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥' तथा च 'मनोः श्रेष्ठः सान्निध्ये यो भवति' इत्यस्य निर्वाक्यशेषे श्रूयते 'मनुर्वै यत् किंचिदवदत् तद्भेषजं भेषजतायै' इति । प्रायश्चित्ताद्युपदेशवचनं पापपावकभेषजम् । 'न चैतच्छ्रुतिसामान्यमात्रं नित्येऽपि सम्भवात् । यज्ञेऽध्वर्युरिव ह्यस्ति मनुर्मन्वन्तरे सदा ॥ प्रतिमन्वन्तरं चैव स्मृतिरन्या विधीयते । स्थिताश्च मनवो नित्यं कल्पे कल्पे चतुर्दश ॥ तेन तद्वाक्यचेष्टानां सर्वदैवास्ति सम्भवः । तदुत्पत्तिज्ञापनाद् वेदो नानित्योऽतो भविष्यति ॥ प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये सर्वदा षोडशर्त्विजः । आदिमत्त्वं च वेदस्य न तथारित्वधमनात् ॥' उक्तं च, 'यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥' इति । 'इतिहासपुराणं च कृत्रिमत्वेन निश्चिते । तथाप्यकृत्रिमे वेदे तद्विद्यात्वेन सम्मतम् ॥' एष श्रुतिपरस्तु उक्तम्— 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमम्' इति । तेन प्रतिकल्पमन्वन्तरयुगनियतनित्यऋषिनामाभिधेयकृत्रिमविचारपरम्परा ये वेदेऽपि मन्त्रार्थवादेषु श्रूयन्ते, तत्प्रणीतान्येव विचारस्थानानि धर्मज्ञानाङ्गत्वेन सम्मतानि । तथा च ऋग्वेदादिनिर्दिष्टपशाङ्गप्रेषप्रायश्चित्तविशेषाननभिधाय 'यथाविशाते' इति प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिविहितविनष्टो-द्देशेनैव विदधातीति गम्यते । अन्यथा हि प्रत्यक्षवेदविहितं सर्वं विज्ञानमूलविशेषत्वात् अविज्ञातमूलत्वेन अनभिधेयमेव स्यात् । यदि च स्मार्तप्रमाणवेदमूलप्रयत्नैश्च मनानामविज्ञातवेदविशेषपूर्वकत्वेनापि स्थितानां प्रामाण्यं नाऽऽश्रीयेत, तथा सति नैवाविज्ञातमूलं किंचिदत्र क्रियते इति तद्विनष्टप्रायश्चित्तविधिं नैवोपपद्येत । 'तस्माद् यान्येव शास्त्राणि वेदमूलान्यतिक्रमात् । अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥ यथेच्छान्यायविज्ञानाद् वेदाक्षरव्यादिपूर्वकात् । शूद्रेणाधिगताद्वाऽपि धर्मज्ञानं न सम्मतम् ॥ तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाव्यवहारिणाम् । सयादिप्नापि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥ स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविप्लुतिहेतवः । कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥ यथा कृतककर्पूरसुवर्णादिषु दीयते । यद्बीजं तदपि व्यक्तमग्राह्यत्वात् प्रतीयते ॥' तेन कर्मानुरूप्यसामान्यतो दृष्टार्थपवित्रत्वात् तदभिप्रायकल्पितधर्माभासमध्यपतितं समूलमपि अहिंसादि श्वदृतिनिक्षिप्तक्षीरवत् अनुपयोगि अविश्रम्भणीयं च तन्मात्रोपलब्धं भवति इत्यवश्यं यावत्परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो नोपलभ्यते तावदग्राह्यं भवति । 'यश्च शाखान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते । तदा तेनैव सिद्धत्वादितरत् स्यादनर्थकम् ॥' तस्माद्यावत् परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिबन्धनं तत् धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितं यमिति ।

(सदाचारप्रामाण्यनिरूपणम् ।) यन्नैतत् 'अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्' इति सूत्रम् । अत्र सदाचारानुदाहृत्य शिष्टाक्षिद्ध्यर्थं विचार्यते । तद्विपरीतसङ्कीर्णव्यवहारिषु शिष्टेषु अपथ्यकारितेनानुष्ठानत् अविश्रम्भणीयवचनत्वात् सभाश्रमाचारवेदमूलत्वाच्च धर्मसंशयं दर्शयित्वा 'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यम्' इति पूर्वः पक्षः, कश्चिच्च 'विरोधे त्वनपेक्ष्यम्' इत्येतन्न्यायानुसारेण । सदाचारेषु हि दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महताम् प्रजापती इन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनाम्, बहूनामद्यतनानां च । प्रजापतेस्तावत् 'प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहि-

तरम् ' इत्यगम्यागमनरूपादधर्माचरणात्, धर्मव्यतिक्रमः । इन्द्रस्यापि । तत्पदस्थस्य च नहुषस्य परदाराभियोगात् धर्मव्यतिक्रमः । तथा वसिष्ठस्य पुत्रशोकार्तस्य जलप्रवेशात्मत्यागसाहसम् । विश्वामित्रस्य चाण्डालयाजनम् । वसिष्ठवत् पुरूरवसः प्रयोगः । कृष्णद्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य विचित्रवीर्यदारेषु अपत्योत्पादनप्रसङ्गः । भीष्मस्य च सर्वाश्रमधर्मव्यतिरेकेणावस्थानम्, अपत्नीकस्य च रामवत् क्रतुप्रयोगः । तथा अन्धस्य धृतराष्ट्रस्येव्या पाण्डुवर्जितैर्धनैः इत्यनधिकृतक्रिया । तथा युधिष्ठिरस्य कनीयोर्जितभ्रातृजायापरिणयनं आचार्यब्राह्मणवधार्थमनृतभाषणं च । वासुदेवार्जुनयोः प्रतिषिद्धमातुलदुहितृरुक्मिणीसुभद्रापरिणयनम्, ' उभौ मध्वासवक्षीबौ ' इति सुरापानाचरणम् । अद्यत्वेऽपि अहिच्छत्रमथुरानिवासिब्राह्मणीनां सुरापानम् । पैसर्पश्वाश्वतरखरोष्ट्रोभयतोदद्दानप्रतिग्रहविक्रयव्यवहारभार्यापत्यमित्रसहभोजनादि उदीच्यानाम् । मातुलदुहितृविवाहासन्दीस्थभोजनादीनि दाक्षिणात्यानाम् । मिश्रस्वजनोच्छिष्टस्पृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्बूलादनतदवशिष्टानाचमननिर्णेजकधौतगर्दभारूढवस्त्रपरिधानब्रह्महत्यातिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणादीनि उभयेषाम् । अनिरूपितानि प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितनृमस्वधर्मव्यतिक्रमणानि तु अनन्तभेदानि सर्वत्र विगानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव समवन्तीति नैकान्तिकशिष्टसदाचारधर्मत्वाध्यवसानसम्भवः ।

किंच ' के शिष्टा ये सदाचाराः, सदाचाराश्च तत्कृताः । इतीतरेतराधीननिर्णयत्वादनिर्णयः ॥ ' ननु, ' सदाचारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मृतम् । आत्मतुष्टिः स्मृताऽन्या तैर्धर्मे सा चानवस्थिता ॥' यथाभ्यासं हि आशयवैचित्र्येण शुभाशुभोभयहीनक्रियासु आयिनामात्मतुष्टिरपि विचित्रैव भवति । तथा हि, ' कस्यचिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि । शाक्यस्येव शुद्धेतृक्रियेद्ब्राह्मणदूषणे ॥ ' तथा हि, ' पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः । तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः शाक्याः क्षुभ्यन्ति पीडिताः ॥ ' तथा, ' शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः । स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ॥ अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तन्न कुर्वते ॥' ततश्च अनवस्थितत्वात् यथैव 'आत्मनस्तुष्टिरेव च ' इत्येतन्मनुवचनं कथमप्यन्यथा नेतव्यम् । एवं ' आचारश्चैव साधूनां ' इत्येतदपीति । ' स्वयमज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् । वदन्तोऽपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥ ' स्मृतिकाररचनार्थो हि शिष्टैराचरितव्यः शिष्टत्वाय । अन्यथा हि तदनपेक्षाः स्वातन्त्र्येण व्यवहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न शिष्टाः । ' न च तेषां श्रुतिर्मूलं व्यवहारस्य दृश्यते । यदि च स्यात्परोक्षाऽपि स्मर्येतैव ह्यसौ ध्रुवम् ॥ ' तस्मान्निर्मूलत्वादनपेक्षाणि शिष्टाचरणानि ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ' इति । ' दृष्टकारणहीनानि यानि कर्माणि साधुभिः । प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् धर्मत्वेनेह, तान्यपि ॥ शरीरस्थितये यानि सुखार्थं वा प्रयुञ्जते । अर्थार्थं वा, न तेष्वस्ति शिष्टानामेव धर्मधीः ॥ धर्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु कानिचित् । वैदिकैः कर्तृसामान्यात् तेषां धर्मत्वमिष्यते ॥ प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा । शक्रध्वजमहो यात्रा देवतायतनेषु च ॥ (महः उत्सवः) । कन्यकानां च सर्वासां चतुर्थ्यामुपवासकाः । प्रदीपप्रतिपद्दानमोदकापूपपायसाः ॥' (प्रदीपानां कार्तिकशुक्लप्रतिपदि दानम् । मोदकादीनां दानं भक्षणं च) अनग्निपक्वमाघसप्तमीपौर्णमासीफाल्गुनीप्रतिपद्वसन्तोत्सवादीनां (अनग्निपक्वस्य भक्षणस्य नियमः । माघस्य सप्तम्यां पौर्णमास्यां च अनुष्ठेयं कर्म । फाल्गुनपौर्णमास्यनन्तरप्रतिपदि वसन्तोत्सवश्च लक्ष्यते) नियमक्रियाप्रमाणं न साक्षाद्वेदे किंचिदस्ति । स्मृतिकाराश्च ' आचारश्चैव साधूनां ' ' देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणं ' इति वेदाविरुद्धानामाचाराणां सामान्यतः प्रामाण्यमनुमन्यते । तथा अनध्यायाधिकारः, ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवः, इति देशनगरोत्सवप्रामाण्याश्रयणम् । वेदेऽपि च महाव्रते ' प्रेङ्खमारुह्य होता शंसति ' इत्येतद्वाक्यशेषे श्रूयते ' यदा वै प्रजा मह

आविशन्ति प्रेऽन्यं तर्मारोहन्ति' इति मह.शब्दवाच्योरत्नप्रसिद्धिरनूदिता । यत्तु 'परिमितशास्त्रप्रमेयमर्यादयोर्धर्माधर्मयोः, इह च तदसम्भवात्' इत्युक्तम्, तत् वेदमूलत्वानुमानात्पूर्वपक्ष एव (भ्रान्तेरनुभवात्० शा. पृ. १६१ इति रीत्या) प्रत्याख्येयम् । न च स्मृतिनिर्मूला विस्तरवचनानामपि प्रपाठकमात्रेण उपसंहारात् किमुत संक्षेपवचनस्य । शक्यं च स्मृत्यनुरूपमेव वेदवचनमनुमातुम् । तथा हि, '**शिष्टैराचर्यमाणानां सतां गोदोहनादिवत् । फलसंबन्धमप्राप्तं बोधयच्छास्त्रमर्थवत् ॥**' नहि तदेवैकं शास्त्रप्रमाणकम्, तस्य स्वरूपमपि तत एवावगन्तव्यम् । अनेकाकारस्य हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाऽऽकारः केनचित् प्रमाणेन प्रतीयते । तत्र प्रत्यक्षावगतेऽप्याचारस्वरूपे दधिगोदोहनादिवत् फलसंबन्धः शास्त्रेणावगम्यते । यागादिष्वपि च नैव स्वरूपज्ञानेन शास्त्रमपेक्षितम्, फलसम्बन्धमात्रस्यैव अतीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात् । अतो न नाम उपलक्षणान्तरेण शास्त्रं प्रत्यक्षमुपलभ्य शिष्टाः प्रवृत्ताः, सर्वकालं तु शिष्टव्यवहारशास्त्रयोरवियोगात् व्यवहारादेशयोर्वृत्य केचित् स्वर्गादिसाधनत्वेन निबध्यमानाः कादाचित्कत्वपरित्यागेन नित्यप्रयोगा विज्ञायन्ते । तेषां च आर्यावर्तनिवासिशिष्टप्रयोगमात्रमेवोपलक्षणं वेदेनापि सरस्वतीविनशनप्लक्षप्रस्रवणादिवत् उपात्तमिति शक्यमनुमातुम् । (सरस्वत्या विनशनं तिरोभावः । सरस्वतस्मारम्भदेशोपलक्षणमिदम् । प्लक्षात् प्रस्रवणं सारस्वतस्रोतउत्थानदेशोपलक्षणमिदम्) । '**ननु शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्वं गम्यते यदा । शिष्टत्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥ नैव तेषां सदाचारनिमित्ता शिष्टता मता । साक्षाद्विहितकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः ॥**' प्रत्यक्षवेदविहितधर्मक्रियया हि लब्धशिष्टत्वव्यपदेशा यत् परम्परागतमन्यदपि धर्मबुद्ध्या कुर्वन्ति, तदपि स्वर्ग्यत्वात् धर्मरूपमेव । '**तद्यथा शुश्रुवान् विद्वाननूचानश्च वैदिकः । पुनस्तल्लक्षितो वेदे तेनैवाध्ययनादिषु ॥**' तेनाहोरात्रपौर्वापर्यवत् अनादित्वात् वेदतदर्थानामितरेतराश्रयत्वाप्रसङ्गः । स्मृतिरप्याचारवेदवचनबोधस्य अभ्यनुज्ञानायैव प्रवृत्ता इत्यदोषः । '**यत्तु हेत्वन्तरं दृष्ट्वा वेदमूलनिवारणम् । प्रत्यक्षवेदमूलेऽपि तद्दृष्टेस्तदकारणम् ॥**' वेदेऽपि हि बहून्येव दृष्टार्थगन्धस्पृष्टानि विधीयन्ते इति न तावता वेदमूलत्वाभावः । यानि तु म्लेच्छादिष्वमानानि नियतानियतक्रियान्तराणि अर्थसुखसाधनकृषिसेवावाणिज्यादीनि मृष्टाशनपानमृदुशयनासनरमणीयगृहोद्यानालेख्यगीतनृत्यगन्धपुष्पादिकर्माणि प्रसिद्धानि, तेषु नैव कस्यचित् धर्मत्वाशङ्काऽस्ति इति न तत्सामान्यतोदृष्टेन इतरनिराक्रियोपपत्तिः, केषाञ्चिद्वा धर्मत्वाभ्युपगमात् सर्वेषामेव तत्प्रसङ्गः । किंतु, '**देवब्राह्मणपूजादि यत्तेषामपि किंच न । तत्रेष्टमेव धर्मत्वं शिष्टाचारमतं हि तत् ॥ लोके हि कश्चिदाचारः शिष्टत्वेन विशिष्यते । कश्चित्तु प्राणिसामान्यप्रवृत्तैरपि संगतः ॥ तत्र यः कार्यरूपेण शिष्टानेवानुवर्तते । स एव केवलो धर्मो नेतरः प्राणिमात्रगः ॥ एतेन वैदिकानन्तधर्मार्थीसंस्कृतात्मनाम् । आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं प्रसिद्धं धर्मशुद्धये ॥**' तथैव बहुकालाभ्यस्तवेदतदर्थज्ञानाहितसंस्काराणां वेदविषयमार्गानुसारिप्रतिभानां नान्यमार्गेण प्रतिभानं प्रसरतीत्यभिप्रेत्योच्यते 'यदेव किंचनानूचानोऽभ्यूहति, आर्षं तद्भवति' इति । वैदिकाध्ययनाभिनिरतत्वाद्वेदमय एव स भवति । तथाहि, 'यथा रूमायां लवणाकरेषु मेरौ यथा सोमजलस्य भूमौ । यज्जायते तन्मयमेव तत् स्यात्तथा भवेद्वेदविदात्मतुष्टिः ॥ एवं च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥' इति (शाकुन्तले कालिदासेन) । बहुदिनाभ्यस्तधर्मव्यसनिनो हि न कथंचिदधर्मकरणरूपात्मतुष्टिरत्यन्तं सम्भवतीति धर्मत्वेनाभ्यनुज्ञायते । 'यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां वचनादेव धर्मता । पुण्यवृद्ध्यानयन् तस्मादाचारेष्वपि सा तथा ॥ यथा वा वरदानादौ देवताराधनोद्भवे । 'यद्वस्यसि स मन्त्रस्ते निष्फ्र' इति मन्त्रिते । लोकः स्मरति तं मन्त्रं विषापहरणादिषु ॥ यथा वा सर्पसिद्धान्ते नष्टे यां क्रियैषधिम् । इत्ये-

गृह्णाति तामाहुः समस्तनिषहारिणीम् ॥ यथा या या पुनः कश्चिदध्यास्यति पुण्यकृत् । तत्स्पर्शपवित्रत्वात् सेव्यते पुण्यकारणम् ॥ तथाऽऽचारमतुष्ट्यादि धर्म्यं धर्ममयात्मनाम् । वेदोक्तमिति निश्चित्य ग्राह्यं धर्मबुभुत्सुभिः ॥' इति ।

यत्तु 'प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहितरम्' 'अहल्याया मैत्रेय्याभिन्द्रो जार आसीत्' इत्येवमादिदर्शनादितिहासदर्शनाच्च शिष्टाचारेषु धर्मातिक्रमं पश्यद्भिः शिष्टाचारप्रामाण्यं दुरध्यवसानमिति । तत्रोच्यते । 'श्रुतिसामान्यमात्राद्वा न दोषोऽत्र भविष्यति । मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोबलवशेन वा । यथा वा न विरुद्धत्वं तथा तद्गमयिष्यति ॥' प्रजापतिस्तावत् प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुषसं उद्यन् अभ्यैत्, सा तदागमनादेवोपजायते इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते, तस्यां चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः । एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्त इन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव अहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेनैवोदितेन इत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते, न तु परस्त्रीव्यभिचारात् । नहुषेण पुनः परस्त्रीप्रार्थननिमित्तानन्तरकालोपगतशापेनैव आत्मनो दुराचारत्वं प्रकाशितम् । शच्याश्च पतिभक्तिनिमित्तपुण्याभिवर्धनितस्तन्निराकरणासामर्थ्यलाभः स्थान एव । 'वसिष्ठस्यापि यत्पुत्रशोकव्यामोहचेष्टितम् । तस्याप्यन्यनिमित्तत्वान्नैव धर्मत्वसंशयः ॥' यो हि सदाचारः पुण्यबुद्ध्या क्रियते, स धर्मादर्शनप्रतिपत्त्येव । यस्तु कामक्रोधलोभमोहशोकादिहेतुत्वेनोपलभ्यते, स यथानिमित्तविषय वर्णयते । तत्र विश्वामित्रस्यापि यद्याजकत्वपूर्वकमपि तपोबलादस्य चारित्रं सत् 'सर्वं बलवतां पथ्यम्' इत्यनेन न्यायेन, महान्ति च तपांसि कृत्वा तानि क्षयं नयतः उत्तरकाले वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्ते मतिपुर्वं तस्य जीर्यन्ति । मन्दतपसां शनैरिव महाभक्ष्याद्यादिभक्षणं आत्मविनाशायैव स्यात् । द्वैपायनस्यापि, 'गुरुनियोगादनतिलिप्सुर्देवरवद्गुरुपत्नीरिव ह्युपमन्ये यात्' इत्येवमागमात् मातृवचःप्रमाणभ्रातृजायापुत्रजनने (मातृवचनेन मातृद्वारा यो भ्राता विचित्रवीर्यं, तज्जायायाः इत्यर्थः) प्राक्कृतपश्चात्करिष्यमाणतपोबलेन नातिदुष्करम् । अयोऽपि प्रसादहृनयोरपि निर्वहेत्, स कुर्यादेव । रामभीष्मयोस्तु स्नेहपितृभक्तिवशात् । विद्यमानधर्मत्वार्थदारयोरपि शास्त्रावहितावस्यकृत्वपिभ्रातृणयोः याग्रसिद्धिः, हिरण्मयसीताकरणं च लोकापवादभिया त्यक्तसीतागमनादपराभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भीष्मश्च 'भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥' इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपितृऋणत्वः कर्मान्यदाधपत्नीसनाथ आसीदित्यवगत्या अनुक्तमपि गम्यते । 'यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान् । शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैवान्यसौ कथम् ॥' धृतराष्ट्रोऽपि व्यासानुग्रहात् आश्चर्यपर्वणि पुनर्दर्शनवत् अनुकालेऽपि दृष्टवानेव । द्याम्रनुग्रहसमर्था महर्षय श्रूयते । तथैव तद्वचनादसौ अन्धो जातो विज्ञायते, तथा यथानुष्ठानवचनात्तामेति काले हन्यानि स्वयापरा सुखानम् । यद्वा 'यत्र देवपूजासगतिः स्याद्दानपु' इति दानार्थं प्रवाय यनिर्भविष्यति अनुफल्गमानि च दानतपश्चरणादायपि श्रूयते, तत्कारणात् अनुदितदोषश्चार । 'या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता । साऽपि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥ यौवनस्थैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता । सा च श्री श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ॥' अत एव चोक्तम्- 'इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषम् । महानुभावा किल सा सुमध्यमा बभूव कन्यैव गतेगतेऽहनि ॥' इति । न हि मानुष्यास्त्वमुपपद्यते । तेनातीतमानुषमित्युक्तम् । अत एव वासुदेवेन कर्ण उक्तः 'षष्ठे च त्वामहनि द्रौपदी पर्युपस्थास्यति' इति । इतरथा हि कथं प्रमाणभूतः सन् एवं वदेत् । अथवा पञ्च एव ता सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति व्यवहारार्थपरया गम्यते । 'यद्वा नार्यर्जुनस्यैव केवलस्य

स्मार्तधर्माधिकारे हि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् ‘ आम्नायः स्मृतिधारकः ’ इति । ग्रन्थकारगताया. स्मृतेस्तत्कृतग्रन्थाम्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिना स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः । (स्वमतमुपसंहरति–) ततश्च मन्वादिवाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम् । आपस्तम्बवचनं तु बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदुष्टाचारोदाहरणान्येव प्रयच्छता निराकृतम् । स्पष्टकामादिहेत्वन्तरदर्शनाच्च विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वोपपत्ति. । (शङ्कते–) आह । केन वा ब्राह्मणीनां सुरापानं प्रतिषिद्धम् । (परिहरति–) उच्यते– ‘ तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् । ’ इत्यनेन (आशङ्किता स्वाभिप्रायमाह–) ‘ ननु पुंलिङ्गनिर्देशान् स्त्रीणां न प्रतिषिध्यते । सुरापानमतो नात्र स्मृत्याचारविरुद्धता ॥ ’ (पार्श्वस्थ आह–) उच्यते– ‘ हननप्रतिषेधेऽपि भवेत् पुंस्त्वं विवक्षितम् । तथा पुंस्त्ववदेकत्वविवक्षाऽपि प्रसज्यते ॥ अहत्वा कंचिदेवैकं ततश्च स्यात् कृतार्थता । एकेन च सुरापाने वर्जिते पूर्ववद्भवेत् ॥ (आशङ्कितादोषं परिहरति–) आह यत्तावदेकत्वविवक्षागतमुच्यते । प्रत्येकव्यक्तिसंबन्धाज्जातेर्वा तन्न दुष्यति ॥ ’ (एतदेव विवृणोति–) एकैकस्या एव हि ब्राह्मणव्यक्तेर्वधप्रसक्तवधपानयो प्रतिषेधात् विवक्ष्यमाणमपि तावदनूद्यमानत्वात् अग्रक्रियाविशेषण वा संभवति, किमुत यदा जातिरेवैकत्वानुवाद एवात्र विवक्षते । (प्रथममपि प्रसङ्गं परिहरति–) आह । हननप्रतिषेधे कर्मभूतस्य ब्राह्मणस्योद्दिश्यमानत्वात्, सुरापाने च कर्तृत्वेनोपादीयमानत्वात् स्वर्गकामोद्दुम्बरीसंमानार्थयजमानवत् तुल्यविवक्षाविवक्षयोरप्रसङ्गादुदाहरणवैषम्यम् । (वधनिषेधे ब्राह्मणस्य उद्देश्यत्वेनाविवक्षितलिङ्गत्वं प्रकटयति–) तथाहि– ‘ यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते हननप्रतिषेधतः । ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिङ्गं नान्यद्विधीयते ॥ ’ (श्लोकं व्याचष्टे–) प्रतिषेधविधिपरो हि विधायकः शुद्धवधप्रतिषेधार्थत्वात् ब्राह्मणजातिमात्रविशिष्टवधप्रतिषेधं विधाय निवृत्तव्यापारो यदि लिङ्गमपरं ब्राह्मणे, वधे प्रतिषेधं वा विदध्यात् ततः प्रत्ययावृत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गः । (एवं तावत् नञुपहितस्य लिङो निषेधकत्वे प्रवर्तनाप्रतीत्यभावेन तदाक्षितसाध्याभावात् ब्राह्मणस्यानुपयोगित्वेन असंस्कार्यत्वात् अनुपादेयपञ्चकव्यतिरेकेण वास्तविकोद्देश्यत्वाभावेऽपि शब्दवृत्तेः नोद्देश्यत्वादविवक्षितलिङ्गता उक्ता । यदा तु नञ्मात्रेण निषेधसिद्धेः द्वेषाद्यर्थप्राप्तप्रवर्तनाऽनुवादार्थत्वं लिङः अङ्गीक्रियते, तदा प्रवर्तनाऽऽक्षितवैरनिर्यातनादिसाध्यसिद्ध्युपयोगिहननसंस्कार्यत्वोपपत्तेः वस्तुतोऽपि उद्देश्यत्वात् सुतरां लिङ्गविवक्षा इत्याह–) येषां तु विधिप्रतिषेधौ नाम अत्यन्तभिन्नौ वेदवाक्यार्थौ (द्वावेव), तेषां (तेषां मते श्रूयमाणमपि लिङ्गं प्रतिषेधं प्रति अनुपयुज्यमानत्वात् तेनापरिगृहीतत्वात् अविवक्षितं इत्यन्वयः) प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतशक्तिरभावमात्राभिधानादभ्यधिकलब्धव्यापारो नञ् विध्यर्थमपि द्वेषाद्यर्थप्राप्तं पूर्वोक्तन्यायविवक्षितब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्टं चानूदितं प्रतिषिध्य चरितार्थः, न लिङ्गमपरं ब्राह्मणवधविधिषु शक्नोत्यनावर्तमानः प्रतिषेद्धुम्, इति श्रूयमाणमपि लिङ्गं प्रतिषेधं प्रति अनुपयुज्यमानत्वादविवक्षितं भवति । एषां च वचनव्यक्ति, ‘ यत् क्रोधादिवशेन ब्राह्मणं हन्यात्, ब्राह्मणो वा हन्तव्यः ’ तन्नेति । विध्येकत्वपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना ‘ यद् ब्राह्मणहननं तन्न कुर्यादिति, यो वा ब्राह्मणस्तं न हन्यात् ’ इति ब्राह्मणविशिष्टहननप्रतिषेधविधिः शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवधप्रतिषेधविधिर्वेति । ‘ सर्वथा ब्राह्मणोद्देशान्नेह मुच्यामहे वयम् । न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसंख्ये विवक्षितुम् ॥ ’ ‘ ब्राह्मणः सुरां न पिबेत् ’, ‘न पेया ब्राह्मणादिभिः ’ इति निमित्त–देश–काल–फल–संस्कार्यानुपादेयपञ्चकव्यतिरेकात् एकस्य आख्यातप्रत्ययोपात्तगुणीभूतोपादीयमानसंख्यापरिच्छेद्यतद्योग्यसाधनाशविशेषणत्वेन उपादानात्, इतरस्य च तृतीयाविभक्तिश्रुतिवचनं विवक्षितलिङ्गस्यैव प्रतिषेधक इति दर्शयितव्यम् । (एवं पार्श्वस्थप्रतिपादितप्रसङ्गद्वयं परिहृत्य ब्राह्मणीनां सुरापानप्रतिषेधाभावशङ्कामुपसंहरति–) ‘ अतश्चाप्रतिषिद्धत्वान्नैव स्त्रीणां विरुध्यते । सुरापान-

मद्दिच्छन्नत्राह्मण्यात्वेन कुर्वते ॥ ' (सुरापाने ब्राह्मणस्य अनुद्देश्यत्वेऽपि उपादेयत्वात् विशेषणविवक्षा इति परिहरति–) 'नैतदेवमिहाप्येतत् पुंस्त्वं नैव विवक्ष्यते । ब्राह्मणस्यानुवाद्यत्वात् तद्वधप्रतिषेधवत् ॥ नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन संमतम् । विशेषणविवक्षायाः, कारणं हि महद्विधिः ॥ अनूद्यमानः सर्वो हि यथाप्राप्तमनूद्यते । तत्रानाकाङ्क्षितं नान्यद्विधेयेभ्यो विधीयते ॥ ' (माह्वने–) यदि हि ब्राह्मणः सुरां पिबेदित्ययमवान्तरवाक्यार्थः प्राक्प्रतिषेधसंबन्धात् विधिबुद्धिमस्थापयेत् ततो गुणोपादेयत्वविधिसमवायात् ब्राह्मणपदे किंचिद्विवक्षितं नाम स्यात् । (दूषयति–) ' यस्तु रागमोहादेः सुरापानं प्रसज्यते । ब्राह्मणादेरसत्त्विमत्र कश्चिद्विधिसंभवः ॥ प्रतिषेधोपसंहारिमहावाक्यतिरस्कृता । नावान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कथंचन ॥ 'तेनेहापि 'यत् सुरा ब्राह्मणः पिबेयम' इति वा वचनं व्यज्यते, ' यो ब्राह्मणः स न सुरां पिबेत् ' इति वा सुराविशिष्टपानप्रतिषेधेन, प्रतिषेधविधिना वा प्रत्यवायानुवृत्त्या ब्राह्मणोऽनुपलक्षते इति नास्य पानं प्रतिषेधं वा प्रति विधेयत्वोपपत्तिः । ' लोके चैतत्प्रथाप्राप्तं पानं स्त्रीपुंसकर्तृकम् । प्रतिषेधपरे वाक्ये तद्यथाप्राप्तमनूद्यते ॥ ' न च यो ब्राह्मणः पिबेदित्यनूदितं स च सुरामिति विधिव्यापारद्विना लिङ्गविवक्षाऽवकल्पते । 'न चास्य लिङ्गसंबन्धः केवलः सन् विधीयते । न पानप्रतिषेधाद्धि विधिरन्यत्र गच्छति ॥' (उपसंहरति–) तत्रोभयथापि अविवक्षितलिङ्गसंगमकं सिद्धम् ।

(पूर्वोक्तमाक्षेपमाह–) नन्वेवं सति ब्राह्मणस्त्रीवधेऽपि पुंब्राह्मणवधप्रायश्चित्तमिति यद्वाऽन्यत्वेन केवलयो पृथग्व्याप्रायश्चित्तविधानं नोपपद्यते । (परिहरति–) उच्यते (।) 'ब्राह्मणस्त्रीवधे ये वा महापातकं निषेधति । प्रायश्चित्तान्तरं तस्याः स्त्रीत्वमात्रनिबन्धनम् ॥' न च प्रायश्चित्तहान्येन निमित्तस्य महापातकत्वमनीयते, पुंवधेऽपि लघुप्रायश्चित्तविधानेन महापातकत्वाभावप्रसङ्गात् (उपसंहरति–) तस्मान्न वाचनिकप्रायश्चित्तान्यत्वेन ब्राह्मणीवधप्रतिषेध एव नास्ति इत्याशङ्कितव्यम् । सुरापाने पुनः प्रायश्चित्तविशेषोऽपि न कश्चिदाम्नातः , इति दूषणप्रसङ्गाभवात् अस्त्येवास्य स्मृत्या सह विरोधः । सोऽपि च आपस्तम्बस्मृतिवचनानुकूलत्वाशङ्का भवेत् साऽपि ' तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति ' इत्येतेन प्रत्यक्षश्रुतिविधिना निराकृता, इति नैवंविधाचारप्रामाण्यमाशङ्कितव्यम् । (आचाराधिकरणम् । एवं तावत् पूर्वपक्षं कृत्वा सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनपरतया 'अपि वा' इति सूत्रं व्याख्याय इदानीं समस्तं पूर्वपक्षं कर्तुं ' न शास्त्रपरिमाणत्वात् ' (६) इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं आचाराधिकरणपूर्वपक्षेऽपि आवृत्त्या योजयितुमुपक्रमते –अथवेति) अथवा सदाचारप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रद्वयेनापि एतदेकमधिकरणं व्याख्यातव्यम् ।

न शास्त्रपरिमाणत्वात् । ६ ॥

इह यावन्ति कृष्णमृगसंचरणोपलक्षितार्यावर्तनिवासिचातुर्वर्ण्याचरणानि, तानि उदाहृत्य चिन्त्यते । ' धर्मबुद्ध्या सदार्याणां चरित्रमुपलभ्यते । किं तथैव प्रमाणं तत्स्य वा निष्प्रमाणकम् ॥ ' इति (संशयः)। कुतः संशयः । उच्यते, ' स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात् प्रमाणत्वेन गम्यते । अनिबन्धनतायास्तु भवेदप्यप्रमाणकम् ॥ ' ननु च स्मृतिकारैरेव एतत्प्रामाण्यमभ्युपगतम्, ' तद्विदां च स्मृतिशीले ' ' आचारश्चैव साधूनाम् ' ' यस्मिन् देशे य आचारः स सदाचार उच्यते ' (इति) । अतश्च तत्प्रामाण्यादेव सिद्धम् । (अष्टकादिस्मृतीनां मूलश्रुत्यदर्शनेऽपि तद्भावे हेतुदर्शनात् अविरुद्धं श्रुत्यनुमानम् । आचारप्रामाण्यस्मृतौ तु मूलश्रुत्यनुमानसाधनस्य हेतोः आचारमूलत्वलक्षणस्य स्मृत्यन्तरेभ्यः अतिरिक्तत्वात् स्मृत्यनुमानाभावेन आचारप्रामाण्यस्मृतिप्रामाण्यसिद्धेः न स्मृतिवत्त्वात् आचारप्रामाण्यसिद्धिः, इति परिहरति–) न । मूलाभावाहेतु– (मूलाभावहेतु–इति पुस्तकं) दर्शनातिरेकात् । (एतदेव विवृणोति–) शास्त्रान्तरमन्वेदवाक्यदर्शने सन्ति हि स्मरणोपनिबन्धनानि प्रमाणैरधिगतानि, नत्तु (न तु) सदाचारदर्शनात् तन्मूलस्मरणप्रत्य-

स्मरणात् मन्वन्तरानुमानसंभवः । 'यथैव च वयं तेषां द्रष्टारः केवलं, तथा । स्मृतिकारास्ततो नैषां गम्यते मूलदर्शनम् ॥' यदि हि तैर्मूलान्यद्रक्ष्यन्त, ततो यथैवान्यानि निबद्धानि, तथैव एतान्यपि निबद्धान्येव अभविष्यन् । यतस्तु स्वयं उपलब्धानुरूपमनिबध्य परप्रत्ययेनैव सदाचाराः प्रमाणमित्याहुः, अतो न दृष्टमूलत्वेन अध्यवसातुं शक्यम् । (अतः, न्यायमूलत्वात् स्मृतेः, न्यायसाध्यमाधुनैव विचार्या इत्याह–) इति विचार्यैते । (संदेहमुपपाद्य पूर्वपक्षसूत्रगमनन्तर्थं व्याख्यानार्थं सिद्धान्तेन उपक्रमते–) तत्र पूर्वाधिकरणद्वयबलेनैव प्रामाण्यं प्रतिज्ञायते (उपक्रम्यते इत्यर्थः) कर्तृसामान्यात् विधिस्मृतिविरोधरहितत्वाच्च । 'नहि केचित् सदाचाराः श्रौतस्मार्तविरोधिनः । अतस्तत्तुल्यकारित्वात् प्रामाण्येनावधारिताः ॥' (यत्नात् करोते. कारशब्दं व्यापारवचनं व्युत्पाद्य सोऽस्यास्ति इति मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तस्य कारिशब्दस्य कर्तृवचनत्वात् श्रौतस्मार्ते. तुल्याः कर्तारः एषां इति विग्रहः कार्यः ।) 'स्मृतिकाराभ्यनुज्ञानं महदन्यच्च कारणम् । तेषामज्ञातमूलानां नह्यनुज्ञोपपद्यते ॥' इति ।

(उपन्यस्तसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रमवतार्यं व्याख्यातुं अध्याहारेण पूरयति–) तदपाकुर्वन्नाह– 'न शास्त्रपरिमाणत्वाद् धर्माधर्मस्थितेरमी । शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्जिताः ॥' शास्त्रपरिमेयत्वं तावत् परिमाणशब्दवाच्यं धर्माधर्मयोरवस्थितम् । (अन्यथा व्याचष्टे–) परिमितानि च शास्त्राणि वेदोपवेदादीनि । न च तेषां मध्ये सदाचारशास्त्रं किंचिदस्ति । न च सदाचाराः स्वयमेव शास्त्राणि तद्दर्शनमनुज्ञानं वा, अत्यन्तपरायत्तत्वात् प्रमेयत्वाच्च । स्मृतेस्तु एतद्विपर्ययात् निर्मूलत्वमुक्तमेव । (तृतीयप्रकारेण व्याख्यातुं विकल्प्य दूषयति–) 'किं च मूलं भवेदेकमनेकमिति चिन्तिते । नैव द्विविधमित्येतदनुमातुं हि शक्यते ॥' न तावदेकजातिरुन्मेषान् भिन्नानाचारविधिन्यायकमाणमेकश्रुतिमूलत्वम् । 'न हीदृशी श्रुतिर्येतान् सर्वाचारान् प्रदीप्यति । शब्दाभिधेययोस्तेषां व्यक्त्याकृत्योरसंभवात् ॥' यावदाचारं हि (हिशब्दः तुशब्दार्थे) वेदवाक्यानि कल्पयता वेद एवैकः कल्पयितव्यः । एकस्य तु वाक्यस्य नैव कस्यचिदपरिमिताचारविधायित्वमवकल्पते, यत आचाराः प्रवर्तेरन् । न च धर्मसूत्रकारैस्तदेव दृष्ट्वा आचारप्रामाण्यमुपनिबद्धम्, शेषधर्मस्मृतिवाक्यतुल्यनिबन्धनप्रसङ्गात् । न चाऽऽचारदर्शनोत्तरकालप्रवृत्ता स्मृतिः तेषां मूलं भवति, मूलमूलित्वाभावलक्षणविपर्ययप्रसङ्गात् । (तृतीयप्रकारेण सूत्रं व्याचष्टे–) 'अतः परिमितं शास्त्रमनुमातुं यतोऽर्हति । नाऽऽचाराणां च तन्मूलं बहूनामित्यमूलता ॥ न च स्मृतिसरूपाऽपि श्रुतिरत्रानुमीयते । आचाराणामतत्पूर्वप्रसङ्गात् तद्विपर्ययात् ॥' शिष्टाचारः प्रमाणमिति हि श्रुतावनुमीयमानायां आचारः प्रथमं सिद्धो भवेत् तत्पूर्विका श्रुतिः । 'न त्वाचारस्य सा मूलमिति निर्मूलता पुनः ।' (चतुर्थं व्याख्याप्रकारमाह–) शास्त्रपरिमाणत्वादिति वा परिमिते ह्यर्थे शास्त्रं प्रवर्तते । अपरिमितत्वादाचाराणां उच्छास्त्रत्वमिति । (पञ्चमं व्याख्याप्रकारमाह–) परिमितार्थविषयत्वाद्वा शास्त्रस्य 'अमासे शास्त्रमर्थवत्' (६।२।८।१९) इति । 'दृश्यमानान्यहेतुत्वाच्चात्र शास्त्रप्रमाणता । तस्मादर्थसुखार्थत्वात्राऽऽचारेष्वस्ति धर्मता ॥ वेश्यानां सेवकानां वा वैद्यानां नगरेषु वा । चरित्राणां यथा चार्थसुखार्थत्वं तथाऽस्त्विह ॥' (पूर्वपक्षमुपसंहरति–) 'तस्मात् श्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे । शीलाचारात्मतुष्टीनां गोष्ठीहास्यादितुल्यता ॥' (सिद्धान्तोपक्रममपि सूत्रारूढं कर्तुमुपक्रमते–) यद्वा सूत्रभेदेनापि (५–६–७) एतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् । (अधिकरणं रचयति–) [illegible] आर्यावर्तनिवासिशिष्टाचारानेवोदाहृत्य पूर्ववत् प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेहे शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति सिद्धान्तसारदुपक्रम्यते । तथाहि, 'शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योस्तेन यन्न विरुध्यते । तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते ॥ यदि

शिष्टस्य कोपः स्याद्विरुध्येत प्रमाणता । तद्-कोपात्तु नाऽऽचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥ '

शा— ' आचान्तेन कर्तव्यम् ' इत्येवमादीनि अत्रत्यस्मरणानि उदाहरणम् । किं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः । तदर्थं च प्रत्यक्षश्रुत्या विरुध्यन्ते न वेति । तदर्थमपि एभिः क्रतुमध्ये अनुष्ठीयमानैः कस्यचित् श्रुत्यर्थस्य क्रमादेर्भवति बाधो न वेति । अथवा अभ्युपेत्यैव विरोधं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः । तदर्थं च प्रमाणप्रमेयबलाबलविसंवादे किं स्यात् इति चिन्त्यते । तत्र पूर्वः पक्षः ' अत्युत्तमानां क्रमादीनां स्मार्तैराचमनादिभिः । व्याकोपः स्यादतस्तावद् विस्पष्टैव विरोधिता ॥ ततः श्रुतिबलीयस्त्वात् स्मृतेः स्यादप्रमाणता । (द्वितीयपूर्वपक्षं संगृह्णाति–) पूर्वभाविप्रमाणस्थं प्रमेयस्याद्बलाबलम् ॥ न्यायस्, तेनैव निर्णीते न पश्चाद्भिरादरः । नैराकाङ्क्ष्यात् प्रमातॄणामतः स्मृत्यर्थबाधनम् ॥ ' तस्मात् आचमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । सिद्धान्तस्तु– ' पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरविरोधिता । (द्वितीयसिद्धान्तं संगृह्णाति–) विरोधेऽपि च दौर्बल्यं (क्रमादेः) पदार्थेभ्यो गुणत्वतः ॥ ' तस्मात् आचमनादिस्मृतीनामबाधात् प्रामाण्यमिति ।

(एवं यथाभाष्यमधिकरणमुपवर्ण्य अत्र आचार्योक्तमन्यमाह–) न तु इदमेवाधिकरणम्, पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वात्, यज्ञोपवीतादेश्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेन अनुदाहरणत्वात् । तस्मात् यत् पूर्वं शाक्यादिशास्त्राणामानामप्रामाण्यमुक्तं तदेव चोद्योत्तरत्वेन अत्र सूत्रद्वय (५-६) व्याख्येयम् । यत्तु तृतीयं सूत्रं ' अपि वा कारणाग्रहणे० ' इति तत् सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमधिकरणान्तरं व्याख्येयम् । अत्र अनिबन्धनाः सदाचाराः वसन्तोत्सवादिविषया उदाहरणम् । प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहः । तदर्थं च श्रुतिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयम् । तत्र स्मृत्यधिकरणे (१।३।१) कर्तृसामान्यात् आचाराणामपि स्मृतिवत् प्रतिपादितमपि प्रामाण्यं निर्निबन्धनतया व्यतिक्रमसाहसदर्शनाच्च आक्षिप्य समाधीयते । सिद्धान्तस्तु– धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठानं असति वैदिकत्वे अनुपपन्नम् । व्यतिक्रमसाहसदर्शनं तु रागद्वेषादिनिबन्धनत्वात् न धर्मबुद्धिनिबन्धनम् । धर्मबुद्धिनिबन्धनस्य च आचरितस्य अगृह्यमाणकारणत्वात् श्रुतिस्मृतिविरोधादर्शनाच्च धर्मलिङ्गत्वाव्यभिचारः । मन्वादिभिस्तु लाघवेच्छैः यदि नाम स्वल्पेनानिबध्यसामान्यात्मना शिष्टाचारः प्रमाणं इत्युक्तम् । नैतावता कश्चिद्दोषः । तस्मात् स्मृतिवत् आचाराणामपि धर्मे प्रामाण्यं सिद्धम् । १।३।४.

सोम— विरोध एव क्वास्ति क्व नास्ति इति विरोधाधिकरणविषयव्याप्त्यर्थत्वात् अस्य तेन संगतिर्ज्ञेया । हेतुदर्शनाधिकरणस्य तु समनन्तरस्यापि विरोधाधिकरणशेषत्वात् न तेन पृथक् संगत्यपेक्षा । ' अथवा ' इति पक्षे तु विरोधाधिकरणेन आपवादिकी संगतिः । सदाचारप्रामाण्याधिकरणे तु शाक्यादिस्मृतिवत् आचारस्यापि अप्रामाण्य इत्युत्थितेः संगतिः ।

वि— ' आचान्तेनेत्यमा मा वा स्मृतिरेषा, न मा भवेत् । वेद इत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥, आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः । धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता ॥ ' इति । (अथ वार्तिककृत शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्याधिकरण तु) ' शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा, धर्मः श्रुतत्वतः ।, न धर्मो नहि पूतं स्याद् गोक्षीरं श्वदृतौ धृतम् ॥ ' (अथ सदाचारप्रामाण्याधिकरण तु) ' सदाचारोऽप्रमा मा वा, निर्मूलत्वादमानता ।, मधुपर्कादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाणता ॥ ' इति । १।३।४.

भाट्ट— स्मार्तानामाचमनादीनां श्रौतैः क्रमकालपरिमाणादिभिर्विरोधे श्रौतत्वात् क्रमादीनामेव प्राबल्यात् तद्विषयस्मृतीनामप्रामाण्यम् । न हि ' क्षुते आचामेत् ' इति विहितस्य स्मार्ताचमनस्य वेदवेदिकरणमध्येऽनुष्ठाने ' वेदं कृत्वा वेदिं करोति ' इति श्रुतिविहितः क्रमः अनुष्ठातुं शक्यते । स्मार्तपदार्थानां च बहुत्वात् पुरोडाशादिकाल: प्रयोगसिद्धयर्थगतं च परिमाणं न

शक्यते अनुग्रहीतुम् । न च श्रौत वेऽपि क्रमादे पदार्थ-धर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्य. आचमनादिभ्य दौर्बल्यम् । प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथमावगतप्रमाणबला-बलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य दौर्बल्यात् । इति प्राप्ते, पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादे. औत्तरकालिकस्य यावत्प्रमा-णगम्यपदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वात् न तावत् पदार्थ-विरोधित्वम् । परिमाण तु न कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थं इति न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधेऽप्याचमनादीना पदार्थत्वात् प्राबल्यमेव । प्रमाणाना हि न स्वरूपतो विरोध । अपि तु प्रमेयविरोधनिबन्धनः । तदैव प्रमेयविरोध आलो-च्यते, तदैव तद्गतेन बलाबलेन निर्णीते शास्त्रार्थे, न प्रमाणबलाबलस्य नियामकमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः ।

यद्वा पञ्चाकमग्रन्थेषु वेदाविरुद्ध दानादिवचन तस्य भवतु प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, ‘ स्वाध्यायोऽध्येत यः ’ ‘ वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ’ ‘ तद्विदा च स्मृतिशीले ’ ‘ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ’ इत्यादि-वचनैर्नियतप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मत्वप्रतीते , अन्यत-प्रमितस्य धर्मसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ।

(अपि वा कारणा०) अनिबद्धाना वसन्तोत्सवाद्या-चाराणा प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति संदेहे एतेषा वेद मूलकत्वे अष्टकादिवत् मन्वादिभिर्निबन्धनापत्ते सामा-न्यत. ‘ तद्विदा च स्मृतिशीले ’ इत्यादिना निबन्धने-ऽपि विशेषत अनिबन्धनेन तेषा श्रुतिदर्शनाभावाद-प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठीयमान त्वात् स्मृतिवदेव वैदिकत्वम् । विशेषत अनिबन्धन तु गौरवभीत्या न दोष इति । व्यतिक्रमसाहसदर्शन तु धर्मबुद्ध्या वैदिकैरननुष्ठीयमानत्वात्र वैदिकम् । न चैता-वता सर्वस्याप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्माधर्मयो प्रामाण्यमिति ।

मण्डन — ‘ शिष्टकर्म्याचमनाद्य बोध । ’

शंकर — ‘ शिष्टाकोपेऽप्रमाणत्वम् । ’ ५ ‘ शिष्टा-चारप्रमाणता । ’ ६.

● शिष्टाकोपाधिकरणेन वार्तिककारमते प्रमेय बलाबलस्य (प्रमाणबलाबलात्) बलवत्त्वनिरूपणम् । कौ. १।३।५।१०. ● शिष्टाकोपाधिकरणे आचम-नादय. स्मार्तपदार्था. श्रौतक्रमकालपरिमाणैर्न बाध्यन्ते इति व्यवस्थापितम् । अनेन च (२।४।२।३३) ॥ विचार सूत्रकृता कण्ठरवेण कृतः इति शिष्टाकोपाधि-करण विषयान्तरे एव योजित वार्तिके । कु. २।४।२। ३३. ● शिष्टाकोपाधिकरणे क्रत्वङ्गपदार्थविषयाचाराणा क्रमाद्यविरोधात् विरोधेऽपि वा प्रमेयबलीयस्त्वात् अनपवादः अभिहितः । सु. पृ. २०७, ● शिष्टा-कोपाधिकरणे तु ‘ यज्ञोपवीत्येवाधीयीत, अध्यापयेत्, यजेत, याजयेद्वा ’ इत्यनेनैव ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतत्वविद्वा-वपि अभ्युच्चयार्थैतदुदाहृतम् । पृ. १३५६. ● अष्टका-स्वर्गयो साध्यसाधनभावे स्मृत्यन्तरमूलकत्वं शिष्टा-कोपाधिकरणे निराकरिष्यते । कौ. १।३।१।१ पृ. २.

● ऐककर्म्ये सति सर्वशाखास्थाना विधिपदोक्ताना विधेयानामङ्गाना तेनैकेन कर्मणा संयोगावगतेः विरोधिना क्रमकालपरिमाणाना शिष्टाकोपाधिकरणो-क्तरीत्या संयोगाभावात् सर्वशाखास्थाना अङ्गाना एक-कर्माङ्गत्वप्रत्यय । कौ. २।४।२।३३.

● पीलवधिकरण— (१।३।४।८-९) व्युत्पादित-म्लेच्छप्रसिद्धिगतम्लेच्छरूप-आश्रयदौर्बल्यन्याय. शिष्टा-कोपाधिकरणन्यायात् पराहतोऽपि पुनरुज्जीवितो भवति । कौ १।३।५।१० पूर्वपक्षे

● शिष्टोक्तो धर्म । बहुकालाभ्यस्तवेदतदर्थज्ञाना-हितसंस्काराणा वेदनियतमार्गानुसारिप्रतिभाना न उन्मार्गेण प्रतिभान संभवति इत्याभिप्रेत्य उच्यते ‘ यदेव किंचन अनूचानोऽभ्यूहति आर्षं तद्भवति ’ इति । वैदिकवासनाजनितत्वात् वेद एव स भवति । था. १।३।३।७ पृ. २०७

● शिष्टगर्हा । ननु शिष्टगर्हया समापनमुक्तं पूर्वत्र (६।२।२) । शिष्टाश्च गुहेष्वपमालेष्वपि न गर्हन्ते । तत्कथमिह समापनम् ? सत्यमिह शिष्टगर्हा नास्ति, तथापि पूर्वाधिकरणविषये शिष्टगर्हा न स्वय प्रमाण किन्तु वेदानुमानद्वारा । सोम. ६।२।४.

५ शिष्टगर्हाधिकरणम् । काम्यं कर्म आरब्धं सत् समापनीयमेव ॥

प्रक्रमात्तु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रियानिमित्त-त्वात् । ६।२।३।१४॥

भाष्यम्— 'प्रजाकामो यजेत' 'ग्रामकामो यजेत' इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः, किं प्रक्रान्तं नियोगतः समापनीयं उतेच्छया कार्यं हेयं वेति । किं प्राप्तम् ? नियोगतः परिसमापयितव्यमिति । कुतः ? एवं हि श्रूयते इदंकामो यजेतेति । एवं तस्याऽऽख्यातस्यार्थमुपदिशन्ति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमाहेति । उपक्रमादारभ्य यावत्परिसमाप्तिरित्येतावान् व्यापारविशेषस्तस्यार्थः, न यथा पाकस्त्याग इति । तत्र हि पाकसमात्रं निर्दिश्यते, नाऽऽरभ्य परिसमापयितव्यमिति । एवं चाऽऽख्यातार्थं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते । तत्र नाऽऽरम्भे पुरुषप्रयत्नश्चोद्यते इति गम्यते । यतश्चोदिता न नियोगतः आरभन्ते ; नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति । तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः । किं तर्हि ? परिसमाप्तिः शब्दार्थः । परिसमाप्त्यामर्थप्राप्तत्वादारम्भस्य । तस्मात्परिसमाप्तिः शब्दार्थ इति गम्यते । सा चेच्छब्दार्थः, सा कर्तव्यतया चोद्यते । आरम्भे नास्ति कर्तव्यतावचनम् । तेन न नियोगत आरम्भः । नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेनोपक्रान्ते कर्मणि यदि वीतफलेच्छा, अवाप्नोति वा फलम्, तस्यामप्यवस्थायां कर्तव्यमेवोपक्रान्तस्य परिसमापनम् । कर्तव्यमिति चोद्यते यदिष्टफलम् । नन्वर्थिनो योऽर्थः, सोऽस्य कर्तव्यतयोच्यते । नैतदेवम् । वाक्यार्थो हि स भवति । यागस्य तु कर्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् ग्रामादिकामेन याग आरब्धः परिसमापनीयः । ग्रामादिकामनायचनं निमित्तत्वेन तदा भवति । निमित्ते चोदने यत्कर्तव्यमित्युच्यते तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्तव्यमेव । उपक्रान्तस्य समापनं कर्तव्यमिति चोद्यते । तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्तव्यम् । नहि तद्विनष्टमनुत्पन्नं भवति । उत्पन्नं च निमित्तम्, न भावः । तस्माद्वीतायामपि फलेच्छायामुपक्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तमारम्भः । सोऽपि परिसमाप्तेरिति ।

टुप्— विगतायामपि फलेच्छायां समापनीयमेव कर्म । कुतः ? आरम्भो निमित्तं कामश्च । तत्र यथा कामेऽनुष्ठातव्यम्, तथाऽपगते कामे आरम्भस्य विद्यमानत्वान्नैमित्तिकी समाप्तिः कर्तव्या । सा फले विधीयते । यद्यारम्भो विधीयेत, ततः समाप्तिरविहितत्वान्नावश्यं कर्तव्या । समाप्तौ विधीयमानायामर्थाक्षिप्तत्वादारम्भमध्यौ लभ्येते । तस्मात् समाप्तेः शास्त्रचोदितत्वात् वीतायामपि फलेच्छायां कार्या ।

फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथाऽनुपक्रान्ते । १५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अनियमो वा । कस्मात् ? फलार्थित्वात् । फलार्थिनः फलं चिकीर्षमाणस्योपायोऽयं विधीयते, न कर्तव्यता । सा हि विधीयमाना फलस्य वा यागस्य वा स्यात् । फलस्य न तावद्वक्तव्या । नहि यो यत् कामयते तस्य तत्कर्तव्यतोपदेष्टव्या । वेदैवासौ ममैतत्कर्तव्यमिति । उपायं तु न वेद, तमाकाङ्क्षते । इदमुपदिश्यते, याग उपाय इति, यागेन क्रियते इति । न च यागस्य कर्तव्यता । प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षस्तु क्लेशो यागः । यदि यागेनान्यस्य कर्तव्यता, तदा न विरोधः । यागकर्तव्यतायां फलं कल्प्यम् । न च कल्प्यमानस्य प्रमाणमस्ति । कर्तव्योपदेशश्च शक्यादिष्वर्थेषु भवति । तस्मान्न यागः कर्तव्यः । फलकामस्य यदिष्टं तत्कर्तव्यमनूद्य यथाशास्त्रं यागस्य साधनता विधीयते । तेन नावश्यं समापनीयो भवति । यथा अनुपक्रान्तं नावश्योपक्रमितव्यम्, एवमुपक्रान्तं नावश्यं समापयितव्यम् । यत्तु वाक्यार्थः श्रुत्या बाध्यते इति । यत्र श्रुत्यर्थो न संभवति, तत्र वाक्यार्थो गृह्यते इत्युक्तमेव । तस्मादनियमः ।

टुप्— फलमात्मन इच्छतो याग उपायो विधीयते । वीतायामपि नासौ अभ्युपायो भवति । अभ्युपेयाभावात् कथमसौ क्रियते । न चाऽऽरम्भो निमित्तम् । यदृच्छा-क्षतव्योरभावात् । न च केनचिच्छब्देनारम्भो निर्दिश्यते । 'कर्तव्योपदेशश्च शक्येष्वर्थेषु भवति' इति यागः सवश्यं कर्तुमिच्छतिनर्थे कर्तव्यतावचनस्य कल्पना शक्या कर्तुम् । न तु नदीयो यागः कर्तव्य इति ।

नियमो वा तन्निमित्तत्वात् कर्तुस्तत् कारणं स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— आरम्भो हि निमित्तं समाप्तेः । कथम् ? तत् कर्तुः कारणं स्यात् । किं कारणम् ? शब्यमकरणता । यो ह्यारब्धमेवञ्जातीयकं न समापयति, स शिष्टा विगर्हन्ते, 'प्राक्रमिकोऽयम्, असंव्यवहार्य' इति । शिष्टविगर्हणा च दोषः । तस्मादारब्धं समापयितव्यम् । आह, शिष्टाः पुनः किमर्थं विगर्हन्ते इति । उच्यते । विगर्हन्ते तावत्, किं नो निदितेन कारणेनेति ।

टुप्— न स्वाच्छन्द्येन विगर्हन्ते । अशिष्टा एव ते स्युः, यदि विगर्हयेयुर्विना शास्त्रेण । तत शिष्टाचारात्स्मृतिः, स्मृतेः श्रुतिः । तैत्तिरीयाणां चानन्यपरं वचनमस्ति ('देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते, त्रैधातवीयेन यजेत न देवताभ्य आवृश्च्यते' 'यदि सर्वेत्तात्वेन होतव्यम्' इत्यादि)। आरब्धं यत्नेनैवेति सिद्धम् ।

शा— काम्यं कर्म कामार्थेन प्रक्रान्तं वीताया फलेच्छाया अप्राप्ते वा फले किं नियोगतः समापनीयम्, नेति चिन्त्यते । 'तत्राभीप्सितमिद्ध्यर्थं साधनेषु प्रवर्तते । सिद्धे तस्मिंस्तदिच्छाया वीतायां किं प्रवर्तते ॥' शिष्टविगर्हणं तु अन्नत यादभ्रान्तिनिमित्तम् । तस्मात् असमापनीयम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'नहि समापनामात्राद् भ्रान्तिं कल्पयितुं क्षमा । सर्वस्मृतिषु तुल्यत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गनात् ॥ तथा च निन्दावचनं प्रायश्चित्तं च श्रूयते । तस्मात् क्रतुमुपक्रान्तं नियोगेन समापयेत् ॥'

सोम— पूर्वत्र क्रिया फलोद्देश्यत्वेन कामिनो विधीयते इत्युक्तम् । तर्हि सिद्धे फले तदिच्छाविच्छेदे वा फलोपायानपेक्षणात् न प्रकान्तानुष्ठानम् इति प्रयत्नाभावात् समाप्ति । नित्यस्य कर्मणः अनुष्ठानासंभवात् वीप्सा च समाप्तिनैच्छया तत्फलाभावात् नित्यकर्मवत् फलत्पत्त्यादि फलम् । स्पष्टं चेदं तत्र तत्परिस्तरे टुप्टीकायामनयो । सूत्रार्थस्तु— प्रक्रमात् समाप्तिर्नियम्येत आरम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् क्रियायाश्च समाप्तिपर्यन्तत्वात् इति ।

वि— 'असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कर्म निवर्तिते । , आद्यः प्रयोजनाभावात्, द्वयो निन्दादिसंश्रवात् ॥'

भाट्ट— काम्य कर्म कामनया प्रक्रान्तम्, वीताया फलेच्छायामप्राप्ते वा फले प्रयोजनाभावात् न समापनीयम् । इति प्राप्ते, सत्यं नास्ति फलरूपं प्रयोजकम्, तस्येच्छाविषयत्वेन प्रयोजकत्वात् । तथापि प्रारम्भ एव प्रयोगसमाप्तेर्निमित्तम् । न च तत्र प्रमाणाभावः । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणत्वात् । शिष्टा हि प्रारब्धापरिसमापने 'प्राक्रमिकोऽयम्' इति विगर्हन्ते । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतौ प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तिर्नैमित्तिकत्वेन विधानात्तस्या आवश्यकत्वम् । न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादाचारस्यास्य भ्रान्तिमूलत्वमिति वाच्यम् । सर्वथा शिष्टानां भ्रान्तिकल्पने प्रमाणाभावात्, 'देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते, यो यक्ष्ये इत्युक्त्वा न यजते, त्रैधातवीयेन यजेत' इति प्रत्यक्षश्रुत्यैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्तयोर्विधानात्, प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वात् समाप्त । अतः प्रयोजकान्तराभावेऽपि निमित्तवशात् समापनीयमेव । समापिते च तस्मिन् कारणसत्त्वात् फलमपि भवत्येव । एकफलप्राप्तावपि फलान्तरोत्पत्तेः । न च कामनारूपाङ्गाभावाद्वैगुण्यशङ्का । तस्याः प्रवृत्तिरूपावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमात्रत्वेनाङ्गत्वे प्रमाणाभावात् प्रवृत्तिपूर्वक्षणे तस्याः सत्त्वाच्च । अन्यथा समापनोत्तरमिच्छाऽपगमेऽपि फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

मण्डन— 'अवश्यमारब्धसमापनं स्यात् ।'

शङ्कर— 'प्रारब्धस्य समापनम् ।'

● प्राक्कृते देवतायागादौ प्रारब्धापरिसमाप्यमाने शिष्टविगर्हणम् । भा ६।२।४।१६.

● शिष्टाचारः धर्मे प्रमाणम् । मणि पृ ११.

● शिष्टाचारः प्रमाणं प्रत्यक्षानवगतेऽर्थे । भा. १।३। ४।१०. ● शिष्टाचारः मातुलकन्यापरिणयादौ न प्रमाणम् । वि १।३।७ वर्णक २, ● शिष्टाचारः वेदमूलः

रात् प्रमाणम् । १।३।४ वर्णकं ३. ● शिष्टाचार. । 'शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योस्तेन यत्र विरुध्यते । तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते ॥ ' वा. १।३।३।७ पृ. २१६. ● शिष्टाचारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते न तु श्रुतिः । वि. १।३।५ वर्णक. २. ● शिष्टाचारात् स्मृतिः, स्मृतेः श्रुतिः (अनुमीयते इति शेषः) । टुप्. ६।२।३।१९. ● शिष्टाचारस्य प्रामाण्यमुक्तम्, नाशिष्टस्मृतेः । भा. १।३।५।१०. ● शिष्टाचाराणां वसन्तोत्सवादीनां प्रामाण्यम् । भाट्ट. १।३।३ वर्णक ३.

ॐ शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् । १०।८।३।६॥

प्रथमेऽधिकरणे नञः पर्युदासार्थकत्वमुक्तम्, द्वितीये अर्थवादार्थता उक्ता, अत्र प्रतिषेधार्थतामाह । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यार्थः । यत्र कंचिदर्थं शिष्ट्वा विधाय पुनः नञा प्रतिषिध्यते तत्र नञर्थः प्रतिषेधः स्यात् । यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ' इति विधाय ' नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ' इति । के.

● शिष्याणाम् । योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित्परार्थे वर्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्तते । भा. २।१।२।२.

● शिष्यप्रशासंस्कारे शूनकादीनां प्रवर्तमानानां येनैव तद्गुणं यत् कृतम्, तदेव ग्रहीतव्यं नासद्ग्रहः कर्तव्य. । वा. २।१।६।१६.

ॐ शीतकिरणकरावलम्बनन्यायः । अयं स्वशक्तिबहिर्भूतस्य गुरुग्रहणार्थंबाह्यकरणेऽवतरतीति स्पष्टः शङ्करमये । साहस्री. ८८९.

ॐ शीतलाभस्तरन्यायः । यथा शीतलाभस्तरः पूज्यते तोष्यतेऽपि जनैः एवंविधविषयविवक्षया प्रवर्ततेऽयमिति । साहस्री. ९१०.

● शीर्षं स्वच्छन्दम् । बाल. पृ. ६१.

ॐ शीर्षे सर्पो देशान्तरे वैद्य इति न्याय. । उक्तं च – ' शिरसि सर्पो देशान्तरे वैद्यः (?) पिबत्यविषम् । हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥ ' इति । साहस्री. ६८२.

ॐ शीलं हि विदुषां धनमिति न्यायः । साहस्री. ९४६.

● ' तस्मात् श्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे । शीलाचारात्मतुष्टीनां गोष्ठीहास्यादितुल्यता ॥ ' वा. १।३।३।७ पृ. २१५.

ॐ शुकनलिकान्यायः । अयं (महाभारते उद्योगपर्वणि ९६ अ. ' काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा । संतानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ' इति ४२ श्लोकस्य टीकायामभिहितः । तथाहि, काकुदीकमित्यादयोऽष्टौ अस्त्रजातयः । येनाऽस्त्रेणाभिभूता रथगजादीनां कुड्ये शेरते, तत्काकुदीकं प्रस्वापकं नाम । येन शुकनलिकान्यायेन अभयेऽपि भयदर्शिनो हयरथादिपादेषु गाढं श्लिष्यन्ति तच्छुकं मोहनं नामेत्यादि । साहस्री. ७०७.

● ' शुक्तं न भक्षयेत् ' अत्र गुणप्रतिषेध. पुरुषार्थ. । शुक्तं कालपरिवासजाम्लो रसः । बाल. पृ. ३१. ● शुक्तं निष्ठुरं भाषणम् । शु. पृ. ३२२.

● शुक्रः ग्रहः ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने गृह्यते । वि. २।४।१, ● शुक्र ग्रह. महाव्रते ' शुक्रं गृह्णाति ' इति । १०।८।३. ● ' शुक्रं यजमानोऽन्वारभते ' अत्र यथा यजमानस्योपादेयमानता तेन लिङ्गमविवक्षितं तथा ' स्वर्गकामः ' इत्यादौ कामानामुपादेयमानता नास्ति । रत्न. ६।१।६।२४ वर्णकं २.

● शुक्राग्राणि अहानि व्यूढे द्वादशाहे । भा. १०।५।२६।८८, ● शुक्राग्र तृतीय स्वरसामा । १०।५।२५।८५, ● ' शुक्राग्री निशुनान् ' इति तु वाक्यं भविष्यति । अवरसामत्वात् तु आग्रयणाग्रता नियम् । १०।७।१५।५८, ● शुक्राग्रान् गृह्णीयात् अभिचरतः ज्योतिष्टोमे । १०।५।१९।६७, ● शुक्राग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा सोमः स्यात् ज्योतिष्टोमे । १०।५।१९।५८.

● शुक्रामन्थं ज्योतिष्टोमे पृष्ठ्योगे रथन्तरसामत्वे सति कर्तव्यम् । वि २।४।१, १०।५।१५. ● शुक्राग्रे द्वादशाहे छन्दोमवति द्वितीयाग्रहणे तु (३, ६, ९) पुनः भुन समानविधर्मेव । १०।५।२३।७७–७८. ● शुक्राग्रा ग्रहाग्रेषु द्वादशाहे व्यूढे, तृतीये एव-

माध्यमपोथेसि अहस्त्रये, समूढे च तृतीये षष्ठे नवमे च इत्यहस्त्रये । वि. १०।५।२३-२४. * शुक्रामत्यं बृहन्निमित्तकं ज्योतिष्टोमे । वि. १०।५।२३। गर्गत्रिरात्रे च द्वितीये अहनि अनैमित्तिकमेव । भाट्ट. १०।५।२३.

* शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वं सत्रे । १२।४।१३।१४. 'सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रान्वारम्भणं अस्थियज्ञे कर्तव्य मत्वर्थत्वात् । १०।२।१९।५१.

* शुक्रान्वारम्भणादीनां एकतमयजमानकर्तृकत्वं सत्रे । १२।४।११।२२. 'सत्राहीनयो. शुक्रान्वारम्भादीना॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रादिग्राह्यग्रहापकर्षेऽपि तत्सादनापकर्षो नास्ति इति पक्ष. । सादनस्याप्यपकर्ष. इति सिद्धान्तः । सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः । वि. १०।५।२१-२२.

* शुक्रादिग्रहस्य काम्यायां अग्रतायां विधौ ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्ष, न तु उपांश्वोः प्राक् । १०।५।२०।७०-७२. मीको. पृ १३९ 'अग्रतायां काम्यायां विधौ॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शुक्रादिग्रहस्य काम्याग्रताविधौ सर्वादित. प्रतिकर्षः । १०।५।१९।६७-६९. मीको. पृ. १४४४ 'काम्याग्रताविधौ शुक्रादिग्रहस्य सर्वादित. प्रतिकर्ष' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रग्रहेण ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चय मराम्रने । १०।४।२।३-५. मीको. पृ. १६४४ 'ग्रहसमुच्चयन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शुक्रग्रहस्य यजमानस्पर्शः अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षेऽपि न लुप्यते (प्रयोगचिन्ता) । वि. १०।२।१९

* शुक्रग्रहान्वारम्भः सत्रे यजमानैरेकैकेनैव कार्यः न सर्वै., नायं यजमानसंस्कारः । अहीनेऽप्येवम् । वि. १२।४।११.

* शुक्रामन्थिग्रहप्रचारे सवनमुखीयाः (अच्छावाकवर्जं नव) चमसाः ध्रुवचमसाः ऐन्द्रास्ते भवन्ति । भा. ३।२।११।२९.

* 'शुक्लानां चरुम्' इत्यत्र शुक्लत्वस्य नियमविधिः द्रव्यद्वारा क्रियार्थत्वात् । भा. ४।२।१०।२५, * 'सौमारौद्र घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकाम.' । १०।७।१९।६४, * सौर्यं चरुं निर्वपेत् । शुक्लानां व्रीहीणाम् । १०।७।१९।६४.

* शुक्लारुणादिशब्दाः ते कदाचिदेव षष्ठ्यन्तद्रव्यपदसन्निधानात् भावप्रत्ययरहिता गुणेषु वर्तन्ते । 'पटस्य शुक्लः' इति । नित्यं (तु) गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तथा चान्तरेणापि मत्वर्थीयं द्रव्यसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्ते यथा 'शुक्लः पटः' 'अरुणो पटः' इति । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१.

* यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे शुक्लादीनां गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न रूपादीनां एव मम लक्षणा । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८३.

* शुक्लादिगुणो यथा द्रव्येण विना न भवति इति अविनाभावात् द्रव्यं लक्षयति, नैव 'क्षौमे वसानौ' इत्यत्र (आधाने) क्षौमं स्वत.सिद्धत्वात् मलिनत्वं न लक्षयति कार्पासादावपि सत्त्वात् व्यभिचारित्वाच्च । टुप. ६।१।५।२२-२३.

* शुक्लादिगुणविशिष्टव्रीहिभिः सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणे प्राकृतयवानां बाधः । १०।७।१९।६४-७१. 'सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणे.॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्लादिशब्दाः उपसर्जनीभूतमर्थं वदन्ति न रूपादिशब्दा इति लिङ्गसंख्यासंबन्धासंकरः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५.

* शुक्लत्वादिशब्दाश्च भावप्रत्ययनिष्कृष्टविशेषणभूतगुणवचनत्वात् गन्धादेव नित्यं वैयधिकरण्येन संबध्यन्ते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८४.

* 'शुचिना कर्म कर्तव्यम्' इति कर्माङ्गतया शौचं विहितम् । मु. पृ. ११९४.

● शुचिदेवताके हविषि आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः । वि. ८।३।१.

● शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विधान्तः हविर्गणे । ८।३।११-२.

※ शुद्धोदलवणन्यायः । उक्तं च महोपनिषदि- 'यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा । यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा ॥ चोरापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ ॥ ' साहस्री. ८१९.

● शुद्धक्रतुधर्मत्वं नाम प्रतिपदस्य, क्रतुगतवैगुण्यापादकक्रियाविषयत्वम् । भाट्ट. ३।४।८.

● शुद्धत्वम् । 'पापक्षयो हि शुद्धत्वं धर्मयोग्यत्वमेव वा । ' वा. १।३।२।८ पृ. १८९.

● शुनःकर्णो नाम अग्निष्टोमः । सर्वस्वारे द्रष्टव्यम् । तत्र यजमानमरणेऽपि कर्म समापयितव्यम् । भा. १०।२।२३।५७.

● शुनकानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।१.

● शुनकगोत्रीयाणां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । नि. ६।६।१, वा. १।३।७।१७.

● शुनकभृगुवसिष्ठानां सत्राधिकारो नास्ति, विश्वामित्रसमानकल्पत्वाभावात् । वि. ६।६।४.

● शुनासीरीयं नाम चातुर्मास्येषु चतुर्थं पर्व । वि. ७।१।३ । तत्र 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ' (तैब्रा. १।७।१) वैश्वदेवपर्वणि यानि आदितः पञ्च हवींषि तान्येव शुनासीरीयेऽपि आदितः पञ्च हवींषि- १ 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, २ सौम्यं चरुम्, ३ सावित्रं द्वादशकपालम्, ४ सारस्वतं चरुम्, ५ पौष्णं चरुम् ' (तैसं. १।८।२) इति । तदुत्तरं विशेषः - 'ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालम्, वैश्वदेवं चरुम्, इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्, वायव्यं पयः, सौर्यमेककपालम्, द्वादशगवं सीरं दक्षिणा ' (तैसं. १।८।७) इत्येकः पक्षः । पक्षान्तरे तु वैश्वदेवपर्वगतानि तान्येव पञ्च । तदुत्तरं च त्रीण्येव हवींषि न पूर्वपक्षवत् पञ्च । तानि च त्रीणि 'अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । ... वायव्यं पयो भवति । ... सौर्यं एककपालो भवति ' इति (तैब्रा. १।७।१) इति सायणभाष्ये (तैसं. १।८।७) । ● शुनासीरीये पर्वणि नोत्तरवेदिमुपवपन्ति । भा. ७।३।८।२०.

● 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे ' इति मन्त्रः पात्रप्रोक्षणे विनियुज्यते, सन्निधिपाठात् । वि. ३।३।५.

● शुष्केष्टिः । साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकज्ञानावधारणात् कस्यचित् प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्य उपक्रमपूर्वसमाप्त्यसिद्धेः 'इदं कुर्यामिदं वा ' इति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात् प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं शुष्केष्टिः क्रियते । सु. पृ. ८९६ .

● शुष्केष्टिन्यायः । उपाध्यायाः दर्शेष्ट्यादि शिक्षयन्तः प्रत्यक्षाग्निहविरादिवर्जं इष्टिप्रयोगं छात्रान् शिक्षयन्ति सा पद्धतिः । हविरग्न्यादिरहितत्वं शुष्कत्वम् । वि. ९।२।२ .

● शुष्केष्टिवत् । यथा, छात्रः शुष्केष्टीः प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति । भा. ९।२।२।१३.

※ शूकरवाटिकान्यायः । यथा शूकरः पुष्पिताः पुष्पवाटिकाः प्रविश्य तत्रत्यानि विचित्राणि सुरभीणि तरुपल्लवपुष्पाणि परित्यज्य विष्ठामेव चिनुते, तथैव खलः सतां गुणसमुदायमुपेक्ष्य केवलं छिद्रमन्वेषयतीति संक्षेपः । साहस्री. ५१८.

● शूद्रः । असौ तस्मै वैवर्णिकायोपनतः 'इम शुश्रूषमाणो धर्मेण सम-त्स्ये' इति । सोऽन्यस्मै दीयमानो नेच्छेदपि । न चानिच्छतस्तस्य स प्रभवति । न च तस्मात् स्तीर्त्वय । यत्रान्यायेन स्वीकुर्यात् स दद्यादपि । धर्मोपनतमात्रेण तु न शक्यो दातुम् । भा.६।७।५।६.

※ शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् । ६।७।५।६॥

विश्वजिति सर्वस्वं यथा अविद्यमानं न देयं तथा धर्मार्थमुपनतः शूद्रोऽपि न देयः इति चशब्दार्थः । 'इम द्विज शुश्रूषमाणो धर्मेण संभत्स्ये ' इति हेतुना उपनतः शूद्रः विश्वजिति न देयः । धर्मशास्त्रत्वात्

धर्मशासनेन निमित्तेन उपनत वात् । गर्भदासस्तु देय । के.

* शूद्र चतुर्थवर्ण । सु पृ १७२ * शूद्र धर्मार्थसेवक सन् विश्वजिति न देय । ६।७।५।६ मीको पृ ३६८८ ' विश्वजिति धर्मार्थसेवक शूद्रो न देय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * शूद्रो हि असमर्थत्वात् प्रतिषिद्ध आधाने । भा ६।१।१२।४५ * य शूद्र विहित स्वधर्ममनगत्तु सेवते तस्मिन् विप्रादे स्वत्व नास्ति, इति सर्वस्वदाने तादृश शूद्रो दातु न शक्यते । वि ६।७।५. * वेदाभावाद॰ समर्थ शूद्रो यष्टुम् । भा ६।१।७।३३. * शूद्रा द्विविधा गर्भदासास्तद्भिन्नाश्चेति । तत्र गर्भदासा ब्राह्मणादीना स्वम्, तेषा दानादि कर्तु शक्यते । वि ६।७।५ * ' शूद्रेणाधिगतात् (वेदात्) वाऽपि धर्मज्ञान न सम्मतम् । तथाऽनिज्ञातवेदोक्तमर्यादाव्यवहारिणाम् । संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥ ' वा १।३।३।७ पृ २०३ * ' शूद्रेण नाध्येतव्यम् ' इति प्रतिषिद्धमस्याध्ययनम् । भा ६।१।७।३७, * शूद्रात् अयस्मादा पापकर्मण कृत प्रतिग्रह दोषाय (भवति) । ३।४।१०।२८ * शूद्रस्य अध्ययन नास्ति किंतु त्रैवर्णिकानामेव । वि ६।१।७ * शूद्रस्य अध्ययनविधिविद्धज्ञानाभावात् आधानविद्याग्न्यभावाच्च न यागादौ अधिकार । मीन्या * शूद्रस्यापि विद्याधिकाररहितेषु सर्वेषु वैदिककर्मसु अधिकार इति बादरिमतम् (परतु नासौ सिद्धान्त)। भा ६।१।७।२७, * शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति इति अनग्नि शूद्र असमर्थ अग्निहोत्रादि निवर्तयितुम् । ६।१।७।२६ * शूद्रस्य द्रव्यार्जने सेवादिकमेव उपाय । उपायान्तरात् ■ प्रत्यवाय । वि ४।१।२ वर्णक ४ * शूद्रस्य न श्रुत वेदाध्ययन अत अवेदत्वात् असमर्थ शूद्र (वैदिक कर्मणि) । भा ६।१। ७।३८ * शूद्रस्य वैदिक कर्मणि नाधिकार । ६।१। ७।२५–३८. मीको पृ ८०८ ' अशूद्राधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * मन्त्र शूद्रस्य (स्वम्) । भा ६।१।७।३१

* शूद्रादि कथचित् अनिच्छन् कार्यते (शमिता इति शेष) । वा ३।७।१३।२९, * शूद्रादिभ्य लौकिकेऽपि उपादाने, दुष्यत्यपि प्रतिग्रहीतरि, दातु तद्द्वारेण अदुष्टत्वम् । ३।४।१०।२८ पृ ९५९ * शूद्रादे उपनीतकर्तृकाध्ययनजन्यार्थज्ञानरूपाङ्ग संपादनासमर्थस्य क्रतुषु नाधिकार । मणि पृ ४. * शूद्रादीना उपनयनाभावात् विवाहावधि अभ्युत्थानादीनामाचाराणा अधिकार , तस्य तत्स्थानत्वेन विधानात् । भाट्ट ६।२।६ * शूद्रादीना ' श्रावयेत् चतुरो वर्णान् ' इति पुराणश्रवणविधिना तज्जन्यार्थज्ञानसत्त्वात् मुक्तिसिद्धे । मणि पृ ५८

* ' शूद्रानीते क्रयनीते धर्म कुर्वन् पतत्यध ' (दर्भे) । अत्र प्रकृती विकृती उभयविधे च कर्मणि समानविधान निषेध । बाल पृ ३५

* यत्तु धर्मशास्त्रातिक्रमेण क्रियते न तस्य निमित्तत्वम् । यथा शूद्रकृतस्य आधानस्य न आहवनीयादिप्रयोगनिमित्तत्वम् । वा २।१।२।१ पृ ४८२

* शूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । ' पद्यु वा एतत् श्मशान यच्छूद्र । तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येयम् ' इति । भा ६।१।७।३८.

* शून्यवाद । अर्थज्ञानयो आकारभेद नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धि । अतस्तद्भिन्न अर्थरूप नाम न किंचिदस्ति इति पश्याम इति । क्षणिका च बुद्धि उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते, ज्ञापयति चार्थान्तर प्रदीपवत् इति । तत्र । भा (वृत्तिग्रन्थ) १।१।५।५ पृ ३१ * शून्यवाद । एव परोक्तानुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते अधुना प्रत्यक्षस्य यदि प्रवृत्तौ सामर्थ्यमेव नास्ति इत्येव पूर्वोक्ताक्षेपेण स एव शून्यवादी पुन प्रत्यवतिष्ठते । तन्निरासार्थं उत्तरो ग्रन्थ । वैद्यनाथ पृ ३०–३१

' एवमुक्तेऽनुमानस्य ज्ञानाभिन्न दूषणे । ज्ञानग्राह्यशक्त्या तु पर प्रत्यवतिष्ठत ॥ ' श्लोवा १ । प्रत्यक्षादिविरोधेन हि प्राक् अनुमान निरस्तम् । तस्य च यदि प्रवर्तनमेव न तद्विरोधोऽनुमानस्य

संभवति इति पूर्वोक्तविरोधपरिहारेण प्रत्यवस्थान इति । (शून्यवादे) रत्नाकरः.

भाष्यम्— शून्यस्तु कथम् । (इदं नीलं इत्यादिरूपेण बहिस्त्वभासमानस्य कथं ज्ञानाकारत्वं इति शून्यवादिनं पृच्छति) । अर्थज्ञानयोः आकारभेदं नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः । अतः तद्भिन्नं अर्थरूपं नाम न किंचिदस्ति इति पश्यामः ।

स्यादेतदेवं यदि अर्थाकारा बुद्धिः स्यात् । निराकारा तु नो बुद्धिः, आकारवान् बाह्योऽर्थः । स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्ध्यन्तरविषया । क्षणिका हि सा, न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति । (शून्यवादी आह–) उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते, ज्ञापयति च अर्थान्तरं प्रदीपवदिति यदुच्यते, (सिद्धान्ती आह–) तन्न । न हि अज्ञातेऽर्थे कश्चित् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते तु अनुमानादवगच्छति (ज्ञाततालिङ्गकानुमानात्) । तत्र यौगपद्यम् अनुपपन्नम् (अर्थ–ज्ञानयोः ग्रहणयौगपद्यम्) । (शून्यवादी आह–) ननु उत्पन्नायामेव बुद्धौ ज्ञातोऽर्थः इत्युच्यते, नानुत्पन्नायाम् । अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, पश्चात् ज्ञातोऽर्थः । (सिद्धान्ती स्वाशयमाह–) सत्यम्, पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते । भवति हि कदाचिदेतत् यत् ज्ञातोऽप्यर्थः सन् अज्ञात इत्युच्यते । न च अर्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः रूपोपलम्भनम् । तस्मान्न व्यपदेश्या बुद्धिः, अव्यपदेश्यं च न प्रत्यक्षम् । तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिः ।

अपि च नाम एकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावः, नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः । न च वैरूप्यम्, अनाकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे, साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः । तस्मात् अर्थालम्बनः प्रत्ययः ।

अपि च नियतनिमित्तः वस्तुष्वेव उपादीयमानेषु घटप्रत्ययः । इतरथा वस्त्रादानेऽपि कदाचित् घटबुद्धिः अविकलेन्द्रियस्य स्यात् । न चैवमस्ति । अतो न निरालम्बनः प्रत्ययः । अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम् । पृ. ११–१५.

एवं प्रत्यक्षपरीक्षणे क्रियमाणे तस्य बहिःप्रवृत्तौ सामर्थ्यस्य सत्त्वात् तादृशबहिर्विषयविषयकप्रत्यक्षविरुद्धस्य बौद्धाभिमतस्य निरालम्बनत्वानुमानस्यैव अनुपपत्तेः यत्र प्रत्यये दुष्टं करणम्, उत्तरकाले बाधकप्रत्ययो वा, तादृशप्रत्ययस्य असमीचीनत्वेऽपि यत्र तदुभयं नास्ति तादृशः समीचीनः प्रत्यक्षात्मकः प्रत्ययो न व्यभिचरत्येव इति न परीक्षितव्यमेव प्रत्यक्षम् । वैद्यनाथः पृ. ३०.

बृहती— ननु च 'शून्यस्तु' इति सैव निरालम्बनता उपन्यस्ता प्रत्ययस्य अर्थशून्यता वदता । निरस्ता च सा शुक्तिकारजतज्ञानतुल्यताभिधानेन । (उत्तरम्–) स एवाय निरासः पुनराक्षिप्यते । कथं पुनस्त्वा । संवेद्यविषयत्वात् संविदः । सा च आत्मनो वा (धर्मः), बुद्धेर्वा (मनसः), ज्ञाने एव वा (अवस्थितो धर्मः) । स एवास्याः विषयो युक्तः । तस्मात् सा संवित् । एष च स एव संवेद्यः इति प्राप्नोति । तस्मात् न विषयान्तरं संवेदयितुं क्षमः (आश्रयात्) । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकता निःज्ञानस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या । किं 'अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे' इति ज्ञानशब्दः प्रदर्शनार्थं एवाभिप्रेतः । न । संविदाकारे हि सर्वत्रैव ज्ञानमेवाक्षिप्यते, बुद्ध्यात्मनोः शब्दादित्वस्यरूपात् । ज्ञानाभिन्ना च संवित् । सुषुप्त्यवस्थायां संविदः आत्मनि बुद्धौ चादर्शनात् । ज्ञानोपमर्द्दनिर्हि स्यात् । तदिदमालोच्योक्तम् 'अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे' इति ।

क पुनरिदं दृष्टं विषय एव संविदा संवेद्यते इति । संवेद्यतयैव हि संवेद्यता अवगच्छामः, न विषयतया । (उत्तरम्–) केन चोक्तं न संवेद्यतया संवेद्यता अवगम्यते इति । किन्तु संविदः स्वप्रकाशत्वात् तस्याश्च ज्ञानात्मकत्वात् शब्दादिरूपता न घटेतेति मन्यामहे । को हि नाम द्वयोः प्रकाशनात्मकत्वमपि संविदः शब्दादेश्च । तस्मात् संविद्रूपमेव इदं शब्दादिज्ञानं इति स्थितिः । न चात्र किंचन अस्तीति ।

ननु च अयथार्था संवित् प्राप्नोति । शब्दाद्याकारत्वे

हि संविदो ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपपद्यते । तस्मात् कल्पना सा इति कल्पनीयम् । न च सर्वलोकावगम्योऽर्थः कल्पना इति युक्तम् । न च अर्थान्तरानुसंधानानुविद्धं क्वचित् कल्पनानन्दाभिलपनाय लोके दृष्टम् । तस्माद्वर उभयोः प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः । संविदेव हि तदा हीयेत, कस्येयं शब्दादिरूपता । (अत्र समाधिः –) युक्तं यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनं आकारान्तरेण स्यात् । न च आकारान्तरमुपलभामहे, नीलाद्याकारमेव हि उभयं प्रतिभाति । एकाकारं च उभयप्रतिभानम्, किमन्यदत प्रतिमानात् ? तदिदमुक्तम् 'अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे' इति । 'प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः' इति एतदुक्तं भवति, प्रत्यक्षा च न संवित् इति । प्रत्यक्षाय नीलाद्याकारः । अतस्तदाकारैव संवित् उभयथा प्रतिभाति । तस्मात् अर्थशून्या इयं संवित् इति सिद्धम् । अत्र सहोपलम्भनियमात् सहप्रत्यय इति प्रलापोऽयम् । किंनिमित्तं पुनः उभयथा प्रतिमानम् ? आकारभेदं नोपलभामहे इति प्रयुक्तम् । प्रतिमानकारणं तु प्रतिमानदर्शनादेव अतीन्द्रियगन्तव्यम् । सा चेयं वासना अनादिकालीना इत्युक्तं शून्यवादिभिः ।

(ऋजु पृ ६०)— अत्राय पूर्वपक्षसंक्षेपः । संवित् तावत् प्रत्यक्षा । अत्र यदि ज्ञानं अपरं अर्थश्चापरः अभ्युपगम्येत, तत्र अत्र नियमात् आकारा द्वयोः भवेयुः । एकश्चायमाकारो नीलादिः प्रथते । स चेदयमस्य ज्ञानस्य वा आश्रीयेत, तदा निराकारा संवित् अप्रत्यक्षा स्यात् । तत्प्रत्यक्षत्वे च अर्थो ज्ञानं च द्वयं असंवेद्यमानं स्यात् । यदि चेदयमाकारो निरेचित, अप्रमुते तर्हि भवेतां अप्रत्यक्षे । तदोभयथाविरुद्धं संवेद्यमानत्वे । अर्थवेद्यस्य च दुरभ्युपगमता भवति इति ।)

(सिद्धान्तानुक्रमणे–) उच्यते । उभयत्र प्रतिभानं नीलाद्याकारो अभिन्नम्, मध्यन्येव तत् प्रतिभाति, न मतद्वयता । किन्तु मतद्वयम्, मतके इत्यत्र मत्तो, न अन्यत् पैलमिति वा । तदिदमुक्तम् 'न हि बहिरर्थसंवेदनं प्रत्यक्षमुपलभ्यते' इति । 'सा संविदा हि प्रत्यक्षा बुद्धिः न बुद्धिरेव' इति मतादेव रूपप्रतिभासं दर्शयन्ति ग्राहकप्रतिमानं तु न रूपविषयम्, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपान्तरमेव नोपपद्यते इत्युक्तम् । कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः । नहि प्रत्यक्षवादिनः एष दोषः । आनुमानिकज्ञानवादिनस्तु नायं पर्यनुयोगः । नापि अनुमानात् रूपग्रहणम् । सामान्यग्राहि हि अनुमानं भवति ।

ननु च संवित् प्रत्यक्षा इत्युक्तम् । अन्या च संवित्, अन्यत् संवेद्यम् (इति भवान् मन्यते) । द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् । न चाधानस्ति । तस्मात् स एवायं विषयापलापो न्याय्यतां प्रतिपद्यते । (उच्यते–) अविवेकोऽयमायुष्मतः । नहि फले रूपान्तरता इष्यते । रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्वयापत्तिः । एकसंवेद्यविषयैव हि एका संवित् । न वा वेद्यद्वयविषया । किं असंवेद्यैव संवित् ? न ब्रूमो न संवेद्या संविदिति । संविदेव हि संवित् संवेद्या, न संवेद्यतया । केयं वाचोयुक्तिः, 'संवेद्या, न संवेद्या' इति । इयमियं वाचोयुक्तिः, नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । कर्म च संवेद्याभिधेयम्, न संवित् । तस्मात् न पृथक् संवेद्यतया ग्रहीतुं शक्यते । न च असंवेद्यैव संवित्, तन्मूलत्वात् सर्वभावानां संवेद्यमात्रस्य । किं तर्हि आनुमानिकम् ? फलमेव हि प्रमाणं इति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते, न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः ? (उत्तरम्–) एष हि लौकिको व्यवहारः । किमिदं लौकिको व्यवहार इति ? आकारद्वयं हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । सिद्धं तर्हि अर्थद्वयं विज्ञानस्य असंवेद्यत्वात्, अर्थस्य च संवेद्यत्वात् ।

किमसंवेद्यमेव विज्ञानम् ? नात्मप्रत्यक्षम्, न तु अप्रमेयम् । न पुनः प्रमेयसंवेदनयोर्विशेषः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परिच्छिद्यते तत् संवेदनमित्युच्यते । अत्र संवेदना प्रत्यक्ष इति प्रमाणविदः । आत्मवेदना च प्रतिभिद्यते आकारान्तरग्रहणम् (स्वरूपान्तरग्रहणं ज्ञानं अप्रत्यक्षम्, अनुमेयं च प्रमेयम्) । तस्मात् (स्वरूपग्रहणं) ज्ञानं प्रत्यक्षं इति भावुकम् । प्रतिकरणत्वम् (स्वरूपग्रहणात्) प्रत्यक्षं न संभवति

प्रमाणफलयोरव्यवधानात् । तदिदमाह– ' क्षणिका हि सा, न बुद्ध्यन्तरकालं अवस्थास्यते ' इति ।

अथायमभिप्रायः, स्वयं प्रमाणरूपत्वात् न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानं इति । तदुक्तम् ' उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यदुच्येत ' इति । सत्यम्, प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते प्रमितौ (अर्थपरिच्छेदे । किंतु स्वरूपपरिच्छेदे प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमपेक्षत एव) । न च वयं प्रमाणतयैव विजानीमः, तद्धेतुत्वात् विज्ञानस्य (प्रतिपत्तिहेतुत्वात्) । न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया ज्ञानान्तरस्यापि वदामः । किंतु तदवस्था तावदस्ति इति अनुमानस्य विषयः । नहि अवस्थामवस्थाया अवस्थान्तरतोऽस्तितरं शक्यते ज्ञातुम् । तदिदमुक्तम् ' नहि अज्ञातेऽर्थे कश्चित् बुद्धिमुपलभते, ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति । तत्र यौगपद्यमनुपपन्नम् ' इति । ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । सत्यम्, ज्ञातं स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति (ज्ञानं प्रमेयं स्वरूपेण स्मरन्ति, न पुनर्ज्ञानविशिष्टम्) । तदुक्तम् ' अर्थं पूर्वं बुद्धिरुपपद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते ' इति । ननु चेदं लोकविरुद्धम्, ज्ञातो मयार्थ इति (स्मरणं) व्यपदिशन्ति, न घटोऽयमिति । स्यात् विरुद्ध यदि सर्वदैव व्यपदेशः स्यात् । ' भवति हि कदाचित् एतत्, यत् ज्ञातोऽर्थः सन् अज्ञात इत्युच्यते (यदि प्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदा सर्वदैव ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य ज्ञात इत्येव व्यपदेशः स्यात् । आनुमानिकत्वे तु ज्ञानस्य कदाचित् लिङ्गाननुसंधानात् तदज्ञात्वा भवेत् अव्यपदेशः । कदाचित् लिङ्गानुसंधानात् ज्ञानं ज्ञात्वा भवेत् व्यपदेशः इत्युपपन्नम्) । यत्र हि ज्ञात इति स्मृतिः सा प्रमाणद्वयव्यापारजा । तस्मात् विवेकशून्यमिदं वचः ' स्मृतेरुत्तरकालं च ' इति (दिङ्नागस्य वचः ' स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसावविभाविनः ' इति) ।

किंच उभयोः (अर्थज्ञानयोः) प्रत्यक्षत्वे अर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो नोपपद्यते रूपस्पर्शयोरिव । न च अर्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः स्वोपलम्भनम् । तस्मात् बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम् । अर्थविषयं हि तत् । अतः सिद्धं आनुमानिकत्वं बुद्धेः फलतः । यथासौ अविवेकः फलप्रमेययोः प्रमाणान्तराभावात् अतद्विषयो युक्तः । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यो न प्रमेयापलापः । ' अतः ' सामग्येकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न तु अर्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः । न चैकरूप्यम् । निराकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे, साकारं च अर्थं प्रत्यक्षमवगच्छामः । तस्मात् अर्थालम्बनः प्रत्ययः ' ।

किं पुनः कारणम्, तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापः, न तु अर्थस्य प्रमेयस्य, उभयोः फलायत्तत्वात् । मैवम् । उत्पत्तौ हि उभयोः फलायत्तता, न पुनः प्रमितौ । (प्रमाणप्रमेययोः करणकर्मकारकयोः फलोत्पत्तिनिबन्धना कारकतोत्पत्तिः । प्रमितिस्तु प्रमेयस्य प्रत्यक्षतः फलनिरपेक्षा । प्रमाणस्य च आनुमानिकत्वात् फलायत्तैवेति) । कस्योत्पत्तौ ? ज्ञापके हि फले, प्रमेयमेव ज्ञेयं नोत्पाद्यम् । प्रमाणायत्ता च प्रमितिः इति उत्पत्तौ इत्यसंबद्धम् । (उच्यते–) प्रमितौ हि क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्य उत्पत्तिवत्का, नावगम्यमानताम् । ज्ञाने तु अवगम्यमानताऽपि फलायत्तैवेति युक्तम् ।

किंच ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावः, न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतः तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते । ' दृष्टश्च नियतनिमित्तः तन्तुष्वेव उपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा हि तन्तूपादानेऽपि कदाचित् घटबुद्धिः अविकलेन्द्रियस्य स्यात् ' । तस्माच्च वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालम् । किं तर्हि ? अर्थनिबन्धनं इति स्थितम् । अत उपपन्नं प्रमाणलक्षणाभिधानम् (बहिरर्थस्य सद्भावात् इन्द्रियार्थसंनिकर्षस्य संभवात् प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य लक्षणमिति) । बृहती. पृ. ५७-६१.

• शून्यवादे संविद्गताः नीलाद्याकाराः सन्ति । बाल. पृ. ६.

• शून्यवाददूषणमपि औत्पत्तिकसूत्रे एव भाष्ये उक्तम् । बाल. पृ. ६.

• शून्यवादी नामरूपप्रपञ्चस्य असद्भावं प्रतिजानीते । तस्य प्रपञ्चविरोधः । रत्नाकरः श्लोवा. ५९ अनुमानपरिच्छेदे पृ. ३६५. • शून्यवादी (विज्ञान-

मात्रवादी योगाचार)। शून्यवादी तु न ज्ञानातिरिक्तो बाह्यो विषयोऽस्ति । ज्ञानस्यैवाकारो विषयो ज्ञान स्वरूपात्मक एव, स्वप्नज्ञानवत् । तेन सविकल्पक न प्रमा । तथाहि, नीलादे किं ज्ञानविषयत्वम् ? न तावत् पदार्थत्व सत्तावत्त्व वा, नीलज्ञाने पीतादेरपि विषयत्वप्रसङ्गात् । न वा ज्ञानहेतुत्वम्, इन्द्रियादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानजनकसन्निकर्षाश्रयत्वम्, रूप ज्ञाने स्पर्शस्य विषयत्वापत्ते । नापि सादृश्यविशिष्ट हेतुत्वम्, विशेषणज्ञानस्य ज्ञानेन सादृश्यात् हेतुत्वाच्च विशिष्टज्ञाने विषयत्वप्रसङ्गात् ।

न च अन्यतसादृश्य विवक्षितम्, तच्च न ज्ञान त्वेन, तस्य साधारणत्वात् । किंतु एकज्ञानविषयत्वेन । तच्च त्रिपुटीप्रत्यक्षाङ्गीकारेण ज्ञाननीलयो एकज्ञान विषयत्वात् हेतुत्वाच्च उभयत्र विषयत्व इति वाच्यम् । धारावाहिकज्ञानेषु पूर्वज्ञानस्य सादृश्येन उत्तरज्ञाने विषयत्वापत्ते । ज्ञानस्य स्वस्मिन् स्वस्य हेतुत्वासंभवेन विषयत्वानुपपत्तेश्च ।

न च ज्ञान नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे सति हेतुत्वम्, तच्च जपाकुसुमस्येव सन्निधिना इति वाच्यम् । विषयस्य नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे मानाभावात् ।

ज्ञानवैचित्र्य मान इति चेत्, न, अर्थं विनाऽपि स्वप्नज्ञानवैचित्र्यदर्शनात् ।

नापि ज्ञानप्रयोज्यहानोपादानादिव्यवहारवत्त्वम् (ज्ञान विषयत्व), चक्षुर्वैद्ये परम्पराणुकाना विषयत्वापत्ते, सुखा दीना स्वज्ञानाविषयत्वापत्तेश्च । न च सुखादिषु 'सुखी' इत्यादिशब्दप्रयोगो व्यवहार इति वाच्यम् । शब्द प्रयोगस्य ज्ञानविषयनिरूपकत्वाभावात् । ज्ञानविषय निरूपकत्वात् शब्दप्रयोगस्य, तत्र विषयनिरूपणे इतरेतराश्रयापत्ति ।

नापि ज्ञानजन्यज्ञाततावत्त्व तत्, भूतभविष्यतो तदसंभवात्, तत्र मानाभावाच्च ।

अतो ज्ञानाकारत्वमेव तत् (विषयत्वम्) ।

किंच विषया ज्ञानात्मक, ज्ञानेन सह उपलभ्य मानत्वात्, ज्ञानवत् । सहोपलभ्यमानयोर्घटपटयो भेददर्शनं प्रत्युदाहरणं ।

न च 'घटोऽय' इति ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वेन असिद्ध सहोपलम्भ इति वाच्यम् । उत्तरकाल 'ज्ञातो घट' इति ज्ञानघटयो स्मरणदर्शनेन पूर्वानुभवस्य आवश्यकतया 'घटोऽयम्' इति ज्ञानस्य ज्ञानविषय कत्वकल्पनात् ।

स्वप्नादिज्ञानाना साकारत्वमिव सर्वेषा साकारत्वेन ज्ञानातिरिक्तविषयाभाव इति स्वमत परिष्करोति । (वस्तुतो नेद मत शून्यवादिन । किंतु विज्ञानमात्र वादिन योगाचार)।

तच्चिन्त्यम् । नीलादेर्ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानस्य स्वविष याकारत्वे मानाभावात् । उक्तानुमानस्य अप्रयोजक त्वात् । समूहालम्बने सहोपलभ्यमानयोर्घटपटयो अभेदा भावेन व्यभिचाराच्च ।

किंच न ज्ञानात्मको विषय । ज्ञानाभावविषयके ज्ञाने ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकत्वासंभवात्, 'तदेवेद' इति स्थायित्वविषयके ज्ञाने स्थायित्वस्य क्षणिकज्ञाना त्मकत्वासंभवात्, 'इद नानाकार' इति चित्रबुद्धौ अनेकाकारस्य एकस्मिन् असंभवाच्च ।

किंच विषयस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानात्मकत्वज्ञानस्य अपरोक्षत्वनियमेन अनुमितिविषयवह्न्यादे परोक्षत्वा नुपपत्ति ।

किंच अतीतकालसंबन्धानुमानविषयस्य अतीतकाल संबन्धस्य वर्तमानज्ञानात्मकत्वानुपपत्ति ।

न च तत्रातीत ज्ञानमेव विषय इति वाच्यम् । अतीतत्वस्य ज्ञानाकारत्वासंभवात् ।

अत अवश्य ज्ञानभिन्नो विषयो वाच्य । तसिद्ध विषयत्व ज्ञानजन्यव्यवहारत्व नियमतिरिक्त वा इत्युक्त प्राक् ।

न च स्वप्नदृष्टान्तो युज्यते, तस्यापि पक्षान्त र्गतत्वात् ।

तेन अनुभूयमानाना बाह्यार्थाना असत्त्वासंभवात् तद्विषयज्ञान न मिथ्याज्ञानम् । किंतु दुष्टकारणजन्य बाधितम् । मणि पृ २८—२९

꠸ शूरा हि प्रणतिप्रिया इति न्याय । स्मृ० । साहस्री ९८२

■ शूर्पं क्वचित् होमसाधन (यथा विवाहे लाजहोमे) 'शूर्पेण विविनक्ति' इति च । वि १।२।३, ● शूर्पं यज्ञायुधम् । 'यज्ञायुधानि संभरति' 'शूर्पेण विविनक्ति' इति । ३।१।१ ● शूर्पं यमसूते नानाबीजेष्टौ तन्त्रेणैकम् । टुप् ५।२।७।१३. ● 'शूर्पेण जुहोति' अत्र न शूर्पप्रयुक्तो होम किन्तु पूर्वप्रयुक्त चातुर्मास्य-यवणप्रघासेषु । भा ९।१।५।११-१९, ● 'शूर्पेण जुहोति, तेन हि अन्न क्रियते' इत्यादे हेतुवन्निगदानां किं स्तुति कार्यं उत हेतु इति सदेहे स्तुतिरेव कार्यं इति सिद्धान्त । हेतुवन्निगदाधिकरणम् । १।२।३। २६-३० ● 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्न क्रियते' एतादृशा अर्थवादा अपि साधका एवेति धर्मे प्रमाणम् । नि १।२।३.

● शूर्पाधिकरणम् । १।२।३।२६-३०. 'हेतुवन्निगदाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

꠸ शूर्पन्याय । यथा शूर्पो हि तुषादि त्यक्त्वा शुद्धमन्नमवशेषयति, तथा शिष्यो हि गुरुणा गुणानेव गृह्णाति, न तु दोषान् । साहस्री ३२१ ● शूर्पन्याय । य सदा गुणानेव गृह्णाति स एव शिष्यत्वेन स्वीकार्य । शूर्पं हि तुषादि त्यक्त्वा शुद्धमेव धान्यमवशेषयति । समह

● शूलगव अग्नीषोमीयादिपशुन्याय । सकर्प. २।२।१ मीको पृ १११ 'अग्नीषोमीयादिपशुन्यायं शूलगवम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● शूलस्य तन्त्र ऐकादशिनेषु पशुषु सजातीयेषु । ११।४।९। ३४-३९ मीको पृ १३०६ 'ऐकादशिनेषु पशुषु०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● शूल-कुम्भी-वपाश्रपणीना तन्त्र न नानाजातीयेषु पशुषु पाककैवल्यात् । ११।४।१०।४०-४१ मीको पृ १९३९ 'तन्त्र न कुम्भीशूलवपाश्रपणीना०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● शूल-कुम्भी-वपाश्रपणीना तन्त्र वाजपेयगतप्राजापत्यपशुस्वादिश्रपणार्थम् । ११।४।८।३३. मीको. पृ १९३५ 'तन्त्र कुम्भीशूलवपाश्रपणीना०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● शृङ्गग्राहिका । इत्यादस्य दध्यादिवल्लोकप्रसिद्ध-समासस्य उत्पत्तिविध्यनपेक्षतया मानविनियोगपरत्व स्यैव युक्तत्वात् । अस्तु वा उत्पत्त्यपेक्षा तथापि शृङ्ग-ग्राहिकया विनियोगबलादेव उत्पत्तरपि सिद्धे । सोम ९।१।१६

꠸ शृङ्गग्राहिकान्याय । शृङ्गस्य ग्रहण यस्या क्रियाया सा शृङ्गग्राहिका । यत्रैकाङ्गलक्षणेनैवाङ्गी लक्ष्यते, तत्राय प्रवर्तते । यथा– गोत्वे का सद्दीया गौरिति गोप पृष्ट , शृङ्ग गृहीत्वा गां प्रदर्शयति, इय वै गौरिति । यथा च महाभारते (उद्योगपर्व ४७ अ० ९ श्लो० टी०) इमनिरोधिन एव प्रातिकूल्यादयो मददोष-त्वेन सूचिता अपि शृङ्गग्राहिकया प्रकपण विधिमुखेन न प्रोक्ता इत्यर्थं इत्युक्तम् । साहस्री ७४८

● शृतम् । धर्माधिक्यात् शृतमित्युच्यते । श्रपणेन च सहचरिता धर्मा यस्मिन् वत्सापाकरणादय विधन्ते तदिद शृतसहचरितधर्मक पय । टुप् ३।५।१।९ ● 'शृते चरु' इति चरावभ्युदितेष्टौ । तत्र शृते पयसि इत्यर्था पयोधर्मा कर्तव्या । भा ९।४।१०। ४१-४२, ● 'शृते चरु' इति पशुकामेष्टौ । तत्र पयसि प्रदेयधर्मा न भवेयु । ९।४।११।४३-४४, ● शृते चरु दध्यन्न इति प्रदानार्थे दधिशृते प्रणीतार्थे कुर्वति इति धर्मयुक्ते एते । १०।१।९।२०, ● शृते दधनि च प्रदानधर्मानुष्ठान पशुकामेष्टौ । ९।४।११।४३-४४, ● शृते दधनि च प्रदानधर्मा-नुष्ठानमभ्युदितेष्टौ । ९।४।१०।४१-४२, ● शृते प्रणीताधर्मा कर्तव्या अभ्युदयेष्टौ ९।२।१४।४४-४५.

꠸ शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात् सर्वकर्मणाम् । ३।४।९।२५॥

'येन कर्मणेर्त्सेत् तत्र जयान् जुहुयात्, राष्ट्रभृतो जुहोति, अभ्यातानान् जुहोति' इति कमसयुक्ता होमा श्रुता । ते किं सर्वकर्मणा कृष्यादीनामपि शेषभूता उत वैदिकाना अग्निहोत्रादीना इति विचारे पूर्वपक्ष

माह । अप्रकरणे विहित अनारभ्य विहित जयादि होमविशेष सर्वकर्मणा वैदिकाना लौकिकाना चेति सर्वेषा कर्मणा शेष स्यात् । अविशेषात् । एतादृशे एव कर्मणि इति विशेषानभिधानात् । इति पूर्वपक्ष ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसयोगात् ।२६॥

जया , राष्ट्रभृत , अभ्यातान इति होमा वैदिक लौकिकसर्वकर्मसाधनभूता इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त तुशब्देन निरास्यन् सिद्धान्तमाह । होमा 'चित्त च स्वाहा' इत्यादय त्रयोदश जया नाम, 'ऋताषाड्-ऋतधामा ऽग्निर्गन्धर्व' इत्यादय द्वादश राष्ट्रभृत नाम, 'अग्निर्भूतानामधिपति स माऽवतु' इत्यादय अष्टादश अभ्यातान नाम वैदिकष्वेव कर्मसु व्यवतिष्ठेरन् । आहवनीयसयोगात् । आहवनीयाधिकरणकत्वस्य 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यनेन प्राप्तत्वात् । आहवनीयस्य च वैदिकत्वात् । तस्मात् जयादिहोमा वैदिकष्वेव कर्मसु इति सिद्धान्त ।

शेषश्च समाख्यानात् । २७ ॥

जया , राष्ट्रभृत , अभ्यातानाश्च नाम होमा वैदिककर्मणामेव शेष आध्वर्यव इति समाख्यानात् । आध्वर्यव इति समाख्याते वेदे जयादय समाम्नाता सन्त अध्वर्युणा करिष्यन्ते । तस्मात् जयादयो होमा वैदिककर्मणा शेष इति सिद्धान्त । के

● शेष कर्ता यागस्य । (याग प्रधानम्, कर्ता अङ्गमित्यर्थ) । भाट्ट० ३।१।२, ● शेष यागो यागस्य । ३।१।२

शेषस्तु गुणसयुक्त साधारण प्रतीयेत मिथस्तेषामसबन्धात् । ३।१।१४।२६॥

'आमय चतुधा करोति' इति दर्शपूर्णमासयो श्रूयते । इद चतुर्धाकरण अग्नीषोमीयस्य ऐन्द्राग्नस्य आग्नेयस्य चाणि सर्वेषा स्यात् इति पूर्वपक्षमाह । गुणसयुक्त उद्देश्यविशेषणभूतेन आमयत्वादिना गुणेन सयुक्त शेष उपाधिविशिष्ट चतुर्धाकरण साधारण अग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्राग्नपुरोडाशसाधारण प्रतीयेत । तेषा उद्देश्यविशेषणानां आमयत्वादीनां मिथ परस्पर असंबन्धात् आमयत्वात् । चतुर्धाकरणस्य उद्देश्याकाङ्क्षाया वद्धितेन आमयशब्दगतेन हविष उपस्थितौ प्रकरणेन प्रकृतहविर्मात्रस्यैव उद्देश्यत्वोपपत्ते आमयत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वस्याविवक्षणात् । तस्मात् सर्वेषा चतुर्धाकरणम् ।

व्यवस्था वाऽर्थसयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सबन्धा ल्लक्षणार्था गुणश्रुति । २७ ॥

चतुर्धाकरण सर्वेषा पुरोडाशाना इति पूर्वपक्ष वाशब्दो व्यावर्तयति । आमयशब्द अग्नीषोमीयैन्द्राग्न साधारणो न भवति । अत व्यवस्था केवलाग्निदेवत्ये पुरोडाशे तस्य व्यवस्था असाधारण्यम् । अर्थसयोगात् अर्थस्य अग्निरूपासदेवतावत्त्वस्वरूपस्य सयोगात् वद्धित श्रुत्या प्रतिपादनात् । लिङ्गस्य अपूर्वसाधनीभूताग्निरूपात देवतात्वस्वरूपस्य उद्देश्यविशेषणस्य अशक्यपरित्यागस्य अर्थेन आग्नेयेनैव सबन्धात् अग्नीषोमीयादिना असंबन्धात् । 'आमयस्य मस्तक विरुज्य प्राशित्रमव द्यति' इति पूर्वपक्षीयदृष्टान्ते तु गुणश्रुति गुणस्य आमयत्वरूपस्य विशेषणस्य श्रुति लक्षणार्था मस्तक विशेषणार्था, न तु अवदानविशेषणार्था । आमयस्य मस्तक इत्यर्थ । अन्यस्य मस्तकाद्यभावादिति । तस्मात् चतुर्धाकरण आमयस्यैव पुरोडाशस्य न तु अग्नीषोमीयादे इति सिद्धान्त । के

● शेष तृतीयाध्यायस्य द्वितीयतृतीयाभ्या अधिकरणाभ्या (३।१।२-३) उक्त शेषत्व लक्षणम् । इदानीं 'कथ न विनियुज्यन्ते' इत्ययमनो विचार्यते । तत्र त्रिषु अधिकरणेषु क्रमश संस्कार-द्रव्य-गुणाना विनियोग कथ्यते । तत्रापि केचित् प्रथम (४) लिङ्गेन, द्वितीय (५) वाक्येन, तृतीये (६) श्रुत्या विनियोग इति केचित् । तन्न आचार्या मन्यन्ते । यद्यपि अत्र विनियुक्तप्रमाणव्यापारस्तामर्थ्यं तथापि श्रुतिविनियोग एवात्र (प्रथम) पादे, लिङ्गादिविनियोगस्तु द्वितीयपादात् प्रभृति भविष्यतीत्यवधेयम् । भा ३।१।४।७ ● शेष दर्शपूर्णमासयोरङ्ग मनन्तरं च । वि ३।४।८, ● शेष दर्शपूर्णमासयो रवधानापर्वा । ३।४।३

शेषः परार्थत्वात् । ३।१।२।२ ॥

अत्र सूत्रे शेषलक्षण अर्थात् श्रुत्या च शेषपद-वाच्यतावच्छेदकमुच्यते । परार्थत्वात् शेषः । परार्थत्वं शेषपदवाच्यतावच्छेदकम् । तदेव च शेषलक्षणम् । परः अन्यः अर्थः प्रयुक्तुद्देश्यः यस्य इति बहुव्रीहिः । के.

● 'शेषः परार्थत्वात्' । (३।१।२।२) इत्यत्र प्रमाणं विना पारार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् मुख्यादिकमपि प्रमाणमुपक्षिप्तम् । तत्र च श्रुतिवाक्ययोः लिङ्गस्य च तद्भूताधिकरणे (१-१-७) सामर्थ्याधिकरणे च (१-४-१५) स्वरूपेण विनियोजकत्वस्य उक्तत्वात् अङ्गाङ्गितयोः अवच्छेदकमात्रं निरूपितम् । कौ. ३।१।४।११ पृ. ३९९. ● शेषः फलं पुरुषस्य । माट. ३।१।१२. ● शेषः वैदिककर्मणामनारम्यश्रुता जयादि-होमा राष्ट्रभृद्धोमाश्च । वि. ३।४।१२. ● कदाच-माश्रितेन तावत् यो येन विना न भवति स तस्य शेषः । तद्यथा– अङ्कुरः तोयादिभिर्विना न भवति, घटश्च मृत्पिण्डदण्डचक्रादिभिः इति तयो-स्तानि शेषत्वेन ज्ञायन्ते इति केचित् । तन्न, व्यभि-चारात् । 'स्वामिना च विना दासा न भवन्ति कदा-चन । तथा गृहाद्यपन्नेषा, शेषः स्वामी च नेष्यते ॥' वा. ३।१।२।२ पृ. ६५४. ● न च य उपकरोति स शेषः । यस्तु यदर्थं श्रूयते स शेषः इत्युक्तं 'शेषः परार्थत्वात्' इति (३।१।२।२) । भा. ४।१।१।११ वर्णक २. ● नहि शेषमाश्रितः शेषः । किं तर्हि ? उपकारिणमाश्रित उपकरोति, इति सर्वत्र स्थापयि-ष्यामः । शेषत्व तु श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१६. ● 'यदीयो यस्य पक्षान्य स शेष इति निश्चयः' । इति केचित्, तदपि न, 'स्वपरलक्षणयोर्दृष्टो व्यभिचारो द्वयोरपि ॥' ३।१।२।२ पृ ६५५. ● यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद्यथा – ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्ति शेषभूता वयमिह इति । ननु योऽपि प्रधान-भूतः सोऽपि कश्चित् परार्थे वर्तते, यथा उपाध्याय प्रधानभूतः शिष्याणां विद्यानियमाधाने वर्तते । सत्यं वर्तते । यस्तु अत्यन्त परार्थः तं वयं शेष इति ब्रूमः । यथा, गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनोऽनड्वाश्च क्रीयते वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी सविदधानो गुणभावमाप्यात् । नेति ब्रूमः । आत्मन एवासौ सविद-धानो गुणभाव गच्छति । नान्तरीयकत्वात् गर्भदासस्यो-पकरोति अनडुहो वा । यस्तु अत्यन्त परार्थः तं वय शेष इति ब्रूमः । भा. ३।१।२।२ पृ. ६५८-६५९. ● यो यस्योपकरोति स तस्य शेषः । उपकारलक्षण हि शेषत्वं इति अपरे । तदपि न घटते 'एव सति प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । अङ्गाङ्गानां च सर्वेषा सर्वार्थैव शेषता ॥' वा. ३।१।२।२ पृ. ६५६. ● 'शेषं स्विष्टकृते समवद्यति' इत्यनेन दर्शपूर्ण-मासयोः संस्कारसम्बन्धो विधीयते न कर्मान्तरम् । वि. २।३।१३. ● 'शेषाद्व(द्व्यव)दाननाशे स्यात् तद-र्थत्वात्' (६।४।१।१) इतिपूर्वपक्षसूत्रे द्व्यवदाना-वशिष्टात् द्व्यवदानान्तरावदान वक्ष्यते । सु. पृ. १५११.

शेषाद् द्व्यवदाननाशे स्यात् तदर्थत्वात् । ६।४।१।१॥

दर्शपूर्णमासादौ होमार्थं गृहीतस्य द्व्यवदानस्य नाशे सति शेषात् पुरोडाशात् पुनरवदेय स्यात् । तदर्थत्वात् पुरोडाशस्य सर्वस्य अग्न्यादिदेवतार्थत्वात् । तस्मात् शेषाद्वदातव्य इति पूर्वः पक्षः ।

निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् । २ ॥

दर्शपूर्णमासादौ गृहीतस्य द्व्यवदानस्य नाशे पुनः शेषादवदेय इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त वाशब्देन व्यावर्त-यन् सिद्धान्तमाह । शेषान्नावदेयम् । किंतु गृहीतस्य द्व्यवदानस्य नाशे अन्यत् हविः आगमयेत् निर्वाप-मारभ्य हविः पुनः कर्तव्यम् । निर्देशात् 'मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्येत्' इति कृत्स्नस्य मध्यस्य पूर्वार्धस्य च तच्चोदितम् । अवशिष्टस्य तु तन्नोपपद्यते । तस्मात् हविः पुन कर्तव्यम् । अथवा 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुर्वा अपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परि-संख्याय यजेत' इति निर्देशात् हविषो नाशे आज्य प्राप्तम् । तत् अन्यत् आज्य आगमयेत् गृह्णीयात् । इति द्व्यवदाननाशे आज्येन होमः । अय पक्षः भाष्ये उक्तः । के.

वा ३।१।२।२ पृ ६५४. ● शेषत्वं द्रव्य-गुण-संस्काराणामेव न तु फल-पुरुष-कर्मणां इति बादरिमतम्, कर्म-फल-पुरुषा अपि शेषा इति जैमिनिमतम् । तत्र कर्म फलशेष, फलं पुरुषशेषं, पुरुषश्च कर्मशेषः । जै. ३।१।३. ● शेषत्वं द्रव्यगुणसंस्कारेषु एव न यागफलपुरुषेषु इति बादरिः । भा. ३।१।३।३, कर्माण्यपि फलं प्रति शेष इति जैमिनिः । ३।१।३।४, फलं अपि पुरुषं प्रति शेषः । यः स्वर्गो मे भवेदित्येवं कामयते तस्य यागः । ३।१।३।५, पुरुषोऽपि कर्म प्रति औदुम्बरीसंमानादिषु शेषः । अत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिनाय द्रव्यगुणसंस्काराणामेव नियतो यजि प्रति शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानभावः, फलं प्रति गुणभावः । फलस्य यागं प्रति प्राधान्यम्, पुरुषं प्रति गुणता । पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसंमानादि प्रति गुणत्व इति । ३।१।३।६. ● शेषत्वं यागस्य स्वर्गनिरूपितम् । भाट्ट. ३।१।३. ● न चोपकारलक्षणं शेषत्वम् । किं तर्हि ? चोदनालक्षणं तत् । टुप्. ३।१।८।१९. ● पारार्थ्यलक्षणमेव शेषत्वं निर्दोषम् । वा ३।१।२।२ पृ ६५८, ● विध्यादिविहितप्रधानकर्मफलाकाङ्क्षापूरणसमर्थविध्यन्तरविहितत्वलक्षणमेव शेषत्वं इत्यन्ये । तत्र 'उपकारोपग्रहासंभवान्मार्गेषु शेषताम् । विधिश्चेदुपलभ्येत शेषत्वे शेषलक्षणम् ॥' ३।१।२।२ पृ ६५५, ● सर्वैरेव फलवत्कार्यामपि अङ्गविधय अङ्गानि प्रधाने शेषीक्रियन्ते इति यतदेव अतिरेकलक्षणं शेषत्वं युक्तं इति केचित् । तत्र । ३।१।२।२ पृ. ६५५

॥ शेषत्वनिर्वचनम् ॥

शेषः परार्थत्वात् । ३।१।२।२ ॥

भाष्यम्— इह सूत्रे शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुच्यमानमवगम्यते । यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद्यथा, ये परार्थान्ये पदार्थे वर्तन्ते शेषभूतं यथाविहितं । ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कृतानित्यार्थं वर्तते, यथोदासन प्रधानभूतः शिष्याणां विद्यानिष्पादने वर्तते । अतः आह । उपकारेऽन्तः परार्थता यत्र शेष इति ब्रूम. । यथा, गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनोऽनड्वांश्च क्रीयते वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी सविद्यानो गुणभावमापद्यते । नेति ब्रूमः । आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति । नान्तरीयकत्वाद्गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तत्र शेष इति ब्रूमः । अथ तत्र किं सूत्रम्, 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत' (२।१।३।८) इति । तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तिता दृष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते ।

वा— किंच । 'शेषलक्षणमात्रोक्तावनर्थाल्याच्छेपिलक्षणम् । अतः शेषः परार्थत्वादित्युक्तं शेषलक्षणम् ॥' शेषशब्दस्यानेकार्थविकल्पार्थं रतनाराविहाङ्गगुणधर्मादिपर्यायवाचित्वपरिग्रहार्थं हेतुविशेषाभिधानं परार्थत्वादिति । 'यथान्यदविनाभावप्रयोज्यत्वादिकारणम् । तत्र सर्वं निराकर्तुं पारार्थ्यमिह गृह्यते ॥' इत्यपि चार्थौ धूमधर्मावच्छिन्नमुपात्तमिति चोदनालक्षणसूत्रवाक्यभेददोषं परिहृत्य व्याख्येयम् । तथाहि, 'न शेषोऽन्यः' परार्थत्वाच्च हेत्वन्तरेण स । अन्योन्यनियमेनैवं पक्षहेत्वोः परिग्रहः' ॥' (पक्षहेत्वोः परिग्रह इति— अयमनुमानप्रयोगः । प्रयाजादि शेषपदवाच्यं । परार्थत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा यज्ञादि । अत्र च शेषपदवाच्यत्वाभावेऽपि परार्थत्वमेव पक्षतावच्छेदकमिति हेतुसाध्ययोः समानाधिकरणो हेतुरिति व्याप्तिग्रहस्य एव हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे भासमाने समानधर्मित्वेनतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि साध्ये भानात् साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका संभाव्यते तथाऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानेनैव हेतुग्राह्यीकारात् । अथवा व्यतिरेकानुमानतादृशं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानार्थमनुमितिहेतुत्वाद्गी कारादनन्वयादेव हेतोर्विशेष्यत्वेऽपि न काचित्क्षतिरिति भावः) इति । इह च 'शेषत्वं केचिदिच्छन्ति हविनाभावलक्षणम् । प्रयोजनलक्षणं त्वन्ये तदाधिक्येन चापरे ॥ अन्ये त्वन्यतया भाव्य विध्यन्तरपरिग्रहात् । उपकारेण केचित्तु बहुभिश्चैव

लक्षितम् ॥ ' तद्भावभावित्वेन ज्ञायते येन विना न भवति स तस्य शेष. । तद्यथा, अङ्कुरस्तोयादिभिर्विना न भवति । घटश्च मृत्पिण्डदण्डचक्रादिभिरिति तयोस्तानि शेषत्वेन ज्ञायन्ते । तत्रोच्यते । ' अयुक्तमेवं शेषत्वमविनाभावलक्षणम् । व्यभिचारात्तथाहीदमशेषेष्वपि दृश्यते ॥ सर्वदा ह्यविनाभूता रूपस्पर्शादयः क्षितौ । न चैषां तुल्यकल्पत्वाद्भवत्यन्योन्यशेषता ॥ स्वामिना च विना दासा न भवन्ति कदाचन । तथा गृहादयस्तेषां शेषः स्वामी च नेष्यते ॥ प्रधानानां प्रधानैश्च विनाभावो न दृश्यते । तत्र स्याच्छेषशेषित्वं तेषामपि परस्परम् ॥ एवमङ्गप्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । प्रसज्येतैव शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ॥ एतेनाध्ययनाधानकृषिद्रव्यार्जनादिषु । वाच्यं प्रसङ्गिशेषित्वं तैर्विना कत्वसंभवात् ॥ तस्मात्सत्यविनाभावे विनाभावेऽपि वा क्वचित् । प्रयोज्यो यस्य यस्तस्य स शेष इति निश्चय. ॥' न च स्वामी दासेन रूपस्पर्शादिभिर्वा यथोदाहृतैरन्योन्य प्रयुज्यते । येनातिप्रसङ्गः स्यात् । न त्वेतदपि शेषत्वलक्षणं घटते । कुतः ? 'लक्ष्यलक्षणयोर्दृष्टो व्यभिचारो द्वयोरपि । पुरोडाशकपालं हि न च तानप्रयुज्यते ॥ सिद्धेस्तुषोपवापेन शेषस्तत्तस्य चेष्यते । तथा होमाः प्रयुज्यन्ते भेदनस्कन्दनादिभिः ॥ निमित्तैर्न च नेष्वेषां होमानां शेषता मता । तस्माद्यो विहिते यस्मिन्नधिनोऽन्यो विधीयते ॥ तस्य तं प्रति शेषत्वमतिरेकेण लक्ष्यते ॥ ' सर्वेनैव फलवत्प्रधानविधेरङ्गविधयोऽङ्गानि प्रधानेभ्योऽतिरिच्यन्ते इत्येतदेवातिरेकलक्षणं शेषत्वं युक्तमित्युक्तेऽभिधीयते । 'व्यभिचार्यतिरेकोऽपि प्रधानेष्वपि दर्शनात् । तान्यपि ह्यतिरिच्यन्ते शेषेभ्योऽधिकशेषवत् ॥ अन्ये विध्यादिनिर्दिष्टप्रधानेभ्य. परान् विधीन् । दृष्ट्वाऽङ्गान्यध्यवस्यन्ति विध्यन्तपरिग्रहात् ॥ विध्यन्तो वा प्रवर्तेत विकृतौ प्रकृताविव । विध्यन्तविहितां स्तत्र शेषानद्यति जैमिनिः ॥ ' तस्माद्विध्यादिविहितप्रधानकथमाकाङ्क्षापूरणसमर्थं विध्यन्तविहितत्वलक्षणमेव शेषत्वं सूत्रकाराभिप्रेतमित्युक्तेऽभिधीयते । 'उपक्रमोपसंहारमध्याम्नातेषु शेषताम् । विचित्रामुपलभ्यैतन्नेष्यते शेषलक्षणम् ॥ '

यदि हि नियोगतो वाक्यप्रकरणान्तेष्वेव व्यवस्थिताः शेषविषयः समाम्नायेरंस्तत्र एतदव्यभिचाराल्लक्षणमाश्रीयेत । न त्वेवमाम्नायन्ते । त्रिरात्र्यादिमध्यावसानेषु समाम्नानात् । ' प्रधानादौ विधीयन्ते ये शाखाच्छेदनादयः । विध्यादिविहितत्वात्ते नाऽऽप्नुयुर्दर्शशेषताम् ॥ कर्मणा सह चोद्यन्ते ये हविर्देवतादयः । शेषास्तेऽपि न युज्येरंस्तदन्ताम्नानवर्जनात् ॥ '

अथ विध्युपक्रमेषु तावद्वाक्यप्रकरणेषु तदर्थकिंभावाकाङ्क्षिप्रयोजनकल्पनावेलायां कथंभावाकाङ्क्षायुक्तप्रधानविधिदर्शनाच्चदपेक्षितोपकारसिद्ध्यर्थत्वेन तेषामवधार्यमाणत्वात् विध्यादिगतानामपि शेषत्वमस्तीति न विध्यन्तविधानमेवैकं शेषलक्षणत्वेनाश्रयते । ' शेषं तस्यैव तं विद्यादुपकारेण लक्षितम् । भवत्येवं च होमादेर्भिन्नादि प्रत्यशेषता ॥ न हि भिन्नोपकारार्थः स तद्ध्येयोपकारकम् । वेदे च नान्यदङ्गत्वकारणं दृश्यते क्वचित् ॥ ' ॥ अनुपकुर्वत्किंचिदप्यङ्गं कस्यचिद्भवेत् । तस्मादुपपन्नमिदं लक्षणमिति । तथा चोपरिष्टादपि तत्र तत्र प्रदेशे भाष्यकारो वक्ष्यति—' यो यस्योपकरोति ॥ तस्य शेष. । उपकारलक्षणं हि शेषत्वम् ' इत्येवमादि । 'तादर्थ्यमपि नैवान्यदुपकारात्प्रतीयते । तेनोपकार एवैको विज्ञेयं शेषलक्षणम् ॥ ' न त्वेतदपि घटते । कुतः ? ' एवं सति प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । अङ्गाङ्गानां च सर्वेषां संकीर्येतैव शेषता ॥ '

यथैव ह्यङ्गानि प्रधानानामुपकुर्वन्ति तथैवानुष्ठानेनोपकारप्रतिग्रहणं च प्रधानान्यपि अङ्गानामुपकुर्वन्त्येव । कुत. ? ' प्रधानैरप्रयुक्तानि कुर्यान्नाङ्गानि कश्चन । उपकार्यैर्विना तानि नोपकर्तुं च शक्नुयुः ॥ प्रधानान्यप्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युरनुग्रहात् । स्यादन्योन्योपकाराच्च तेषामन्योन्यशेषता ॥ नैकेनापि

प्रमाणानुमाने व्याप्रियते । नोपकारादेव शेषत्वं तादर्थ्यं चेत्यनवद्यम् । एवं च सति श्रुत्यादीन्येव तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनियोजकानीति तद्विवेकार्थं लक्षणमारब्धव्यम् । यद्यपि स्वाङ्गप्रधानादीनामुपकारसंकरेऽतादर्थ्यादसंकरस्थितिसिद्धिः । तस्मात् परार्थत्वलक्षणमेव शेषस्य निर्दोषम् । 'यः परस्योपकारे वर्तते' इति – पारार्थ्यमेवोपकारेण फलेनाभिधीयते इत्यवगन्तव्यम्, न त्वनेन लक्षणोक्तिभ्रान्तिः कर्तव्या । तथा च स्फुटीकरोति 'ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्ति' इति । परः पुनरुपकारलक्षणभ्रान्त्या वदति– 'यथोपाध्याय. शिष्याणाम्' इति । 'दास्य वर्तते' इति– तादर्थ्योपकारव्यतिकरदर्शनादिहाव्यक्षित शेषत्वमित्युपेक्ष्यैतदुदाहरणं ऐकान्तिकपारार्थ्ययुक्तमुदाहरति – 'तथथा गर्भदास' इति । स मुख्येन स्वाम्यर्थेन प्रसिद्धः । अनड्वांश्च वहनार्थत्वात् । न तु स्वामी तादर्थ्येनावगम्यते इति विवेकः । परस्तु तत्राप्युपकारकत्वादस्त्येव कश्चित्तादर्थ्यलेश इति प्रत्यवतिष्ठते– 'ननु गर्भदासस्यापि' इति । सिद्धान्तवादी त्वाह – 'आत्मन एवासौ सविदधान' इति । उद्देशेन (इदमत्राऽऽकूतम् । निरुपकारसंबन्धे यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितकृतिकारकत्वेन विहितत्वम्, तस्य तदङ्गत्वमिति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन दर्शपूर्णमासयो स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितकृतिकारकत्वेन विहितत्वात्तल्लक्षणसंगतिः । अत्र च लक्षणे कृतिकारकत्वं कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमाभिप्रायम् । विहितत्वं च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमत्र येन विधिविहितत्वम् । अत्र करणत्वादीनामेव कृत्यन्वितत्वात् भावनाया एव च विधिविषयत्वात्तदाख्यातादिवाड्कावकाशः इति दिक् ।) हि तादर्थ्यं विविच्यते । न च स्वामिनो गर्भदासाद्युद्देशेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः । किं तर्हि, स्वार्थसिद्धिप्रयुक्ता, नान्तरीयकतत्संनिधानादशेषत्वम् । 'येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इति—पुनरुक्ताशङ्कयोपन्यासः । ननु च तदव्यायोक्तेनैव लक्षणेन गतार्थत्वादनाथ वक्तव्यमत आह– 'तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तिता' इति । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते । तत्र दृष्टार्थानामवहन्त्यादीनां शेषत्वमुक्तम् । इह तु सर्वेषामेव दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां च द्रव्यविषयाणां कर्मविषयाणां च शेषाणां लक्षणमुच्यत इति । एवं तु सति एतस्यापुनरुक्तता स्यात् । तत्पुनरेवेन गतार्थमित्यपह्नुतमेव । तस्मादेवं वर्णयितव्यम्– 'अथ तत्र किं युक्तं येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इति । तदभिधीयते । 'हन्त्यादावपि शेषत्वमेतस्मादेव लक्षणात् । दृष्टार्थत्वादपूर्वं तु ततो नेति पुरोदितम् ॥'

सर्वविषयव्यापि शेषत्वमिह लक्ष्यमेव तत्र नीतमपूर्वभेदनिराकरणार्थम् । अथवा पूर्वोक्तं गुणप्रधानभावलक्षणमनपेक्ष्यापूर्वं न संप्रति कारणान्तरनिरासेन परार्थत्वलक्षणे शेषत्वेऽभिहिते 'येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इत्यनेनोपकारलक्षणाभ्युपगमाद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति । तत्रापूर्वभेदकल्पनानिवृत्त्यर्थमुपकारदर्शनमुक्तं न शेषलक्षणत्वेन । अत्र पुनः सर्वशेषाणां पारमार्थिकं लक्षणमेवोच्यत इति भिन्नविषयत्वादविरोध इति ।

शा— 'तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणम् । परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते ॥'

कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षणं शेषत्वम्? नहि 'सोमेन यजेत' इति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वं सोमस्य उच्यते, करणमात्राभिधानात् । उच्यते । न श्रुत्यादयः पारार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः । किं तर्हि, विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयन्तीति । विधिरपि न अभिधानेन पारार्थ्यं गमयति किन्तु अर्थापत्त्या । स हि चेतनप्रवर्तनात्मा । न च अनुद्दिष्टफले व्यापारे चेतनं प्रवर्तयितुं शक्यते इति अर्थात् विधिविषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तता गम्यते । फलार्थश्च व्यापारः फलत्वदेव पुरुषस्य अभिलषित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्तिसिद्धा भवति । तस्मात् युक्तं श्रुत्यादिगम्यं पारार्थ्यलक्षणं शेषत्वमिति ।

वि— 'स्वरूपहेतुर्न सोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् । पारार्थ्यं शेषतात्वत् रूपं नेनोपलक्षितम् ॥'

भाट्ट— इह आद्यप्रकारद्वयं निरूप्यते । यदेव हि अङ्गत्वलक्षणं तदेव शेषपदशक्यतावच्छेदकं नान्यत् ।

तत्र अङ्गत्वं नाम पारार्थ्यम्। तच्च यदुद्देशप्रवृत्तकृति-कारकत्वेन विहितं यत् तत्त्वं तदङ्गत्वम्। स्वर्गोद्देश-प्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां यागस्य कारकत्वेन विध्य-न्वयात् यागे स्वर्गाङ्गत्वम्। प्रधानोद्देश्यप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रधानानुकूलायां प्रयाजादेः कारकत्वेन विध्यन्वयात् प्रयाजादावपि सः। द्रव्यगुणकर्तृकालदेशादौ च यागा-द्युद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणकर्तृत्वाधिकरणत्वादि-कारकत्वेन विधेयत्वात् यागाङ्गत्वाविघातः। षष्ठीस्थले च शेषसामान्याभिधानेऽपि कारकत्वे एव पर्यवसा-नात् न अव्याप्तिः। निमित्तस्य च क्रियान्वयित्वेऽपि कारकत्वाभावात् न अङ्गत्वापत्तिः, निमित्तस्य अनुष्ठा-पकत्वात् उद्देश्यत्वेऽपि ईप्सिततमत्वोद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्य निमित्ताङ्गत्वम्। लक्षणे तादृश्या एव उद्देश्य-ताया विवक्षितत्वात्। उद्देश्यपदेनैव च कर्मकारक-त्वलाभात् कारकपदं तदतिरिक्तपरम्। क्रत्वादेरपि याग-कृतिकारकत्वात् अङ्गत्वप्रसक्तौ विधेयत्वान्तम्। यथा च अस्य न [illegible] तथा कौस्तुभे विस्तरः। एवं च येनेदं न लक्षणं यथा यागादेः भावनादिकं प्रति, तत्र भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः [illegible]। यद्यपि च नैतावदङ्गत्वं ध्रुवादिविभागकं कारकत्वभावाभिधायितृ-तीयादेः, तथाऽपि वत्सार्थः स्वर्गादिपदात्, तदुद्देश्य-त्वं संबन्धिना, कृतेः आख्यातात्, कारकत्वं तृती-यादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदमनभिव्याहारात्। विधिर्हि विधेयमात्रं विदधत् अर्थात् विशेषणान्यपि विधत्ते इति उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयः। अत एव अङ्गत्वघटकीभूतपदार्थान्तराणां प्रमाणान्तरेण अविद्यमानत्वेऽपि तदङ्गत्वकारकस्य श्रुत्यादिप्रमाणत्वात् तेषां अङ्गत्वप्रमाणव्यवहारः।

मण्डन— 'यो यदर्थः स तच्छेषः।'

शंकर— 'पारार्थ्यं शेषलक्षणम्।'

• शेषत्वलक्षणं पारार्थ्यम्। तच्च परोद्देशप्रवृत्ति-कृति। परोद्देश्यप्रवृत्तिविषयत्वं इति वा। [illegible] त्वं अन्यतरलक्षणम्। भाट्ट. दी. ३.१.

• शेषधारणम्। प्रयाजशेषधारणं तत्रार्थं च न कर्तव्ये आज्यपेये प्राजापत्यपशुषु अभिधारणार्थम्। वि. ४।१।१४.

• शेषप्रतिपत्त्यर्थाः इडाऽऽदिभक्षाः। १०।२।९। ३०–३४. मीको. पृ. १०२९ 'इडाऽऽदिभक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्थाः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

• शेषभक्षः ऐन्द्रादिः ज्योतिष्टोमे द्विदेवत्येषु ग्रहेषु हविषः चोदकप्राप्तः कर्तव्यः संस्कारार्थत्वात्। भा. १२।१।१५।३१. • शेषभक्षः द्विः कार्यः ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवग्रहे। वि. ३।५।५, • शेषभक्षः सोमस्याऽपि ज्योतिष्टोमे। ३।५।६, • शेषभक्षः सोमस्य यजमानं समाप्य ज्योतिष्टोमे। ३।५।७. • शेषभक्षाः अन्वा-हार्येण कल्प्यमानत्वात् नियुक्ते भूयिष्ठे कर्मणि, एते विधीयन्ते। नैते परिक्रयार्थाः। न चाख्यानमनाय। संहरणार्था एते। भा. १२।१।१७।३८.

शेषभक्षाश्च तद्वत्। १०।२।९।३० ॥

दर्शपूर्णमासयोः इडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशंयुवाक-काशाः शेषभक्षाः सन्ति, ज्योतिष्टोमे च वषट्कार-निमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च सोमशेषभक्षाः। ते शेषभक्षाः अपि तद्वत् दक्षिणावत् परिक्रयार्थाः स्युः इति पूर्वः पक्षः। उत्तरः [illegible] एव।

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात्। ३१ ॥

वाशब्दः परिक्रयार्थत्वं व्यावर्तयति। यदि शेषभक्षाः द्रव्यस्य संस्काराः स्युः। द्रव्यस्य परार्थत्वात् यज्ञार्थत्वात्। हुतद्रव्यस्य शेषो भक्षणीयो भवति। स च द्रव्यस्य प्रतिपत्तिरूपसंस्कारार्थः न परिक्रयादि-रूपार्थः इति सिद्धान्तः।

शेषे च समत्वात्। ३२ ॥

हुतस्य द्रव्यस्य च शेषे यजमानस्य ऋत्विजां च समत्वात्। यत् शेषस्य [illegible] यजमानेन, इति न [illegible]। तत्र न ऋत्विजः ईशते नो भवन्ति यजमानाः। तस्मात् परिक्रयार्थं शेषभक्षणम्। किंतु [illegible] इति सिद्धान्तः।

स्थानिनि च दर्शनात् कल्पनान्तरनिर्देशात् भक्षणम्। ३३ ॥

स्वामिनि च यजमाने शेषभक्षाणां दर्शनात् तत्सा मान्यात् स्वामिसमानत्वात् भक्षविषये इतरेषां यजमाना दन्येषां ऋत्विजां तथात्वं परिक्रयाभाव । यजमानस्य तावत् शेषभक्षेण निःसंशयं परिक्रयो नास्ति । ऋत्विजामपि तद्वत् नास्ति शेषभक्षेण परिक्रय । तस्मात् शेषभक्षा प्रतिपत्तिसंस्कारार्था न परिक्रयार्था इति सिद्धान्त ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३४ ॥

कुण्डपायिनामयने मास सत्रे 'मासदर्शेश्चमसे सोमान् भक्षयन्ति' इति श्रुतम् । तत्र श्रुति । तत्र रहितेश्चमसे ऋत्विं मसे प्राप्ते विशेष उक्त । एवं सत्रे भक्षण दृश्यते, सत्रे च परिक्रयो नास्ति । अनेन अन्यार्थदर्शनेन मम तावत् शेषभक्षा न परिक्रयार्था इति निश्चितम् । तत्सामान्यात् दर्शपूर्णमासादावपि शेषभक्षा न परिक्रयार्था किंतु प्रतिपत्तिसंस्कारार्था इति सिद्धान्त । पे

* शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे एष्टिकेषु कर्मसु न परिक्रयार्था । संस्कारार्थं ते कर्तव्या । भा १२।१।१७। ३३–३४, * शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे वषट्कारनिमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च । ते न परिक्रयार्था किंतु संस्कारार्था । १०।२।९।२९–३३

卐 शेषभक्षास्तथेति चेत् । १२।१।१५।३१ ॥

सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा चोदकप्राप्ता अपि सौमिकेन भक्षेन निवर्त्येरन् तथा आरण्याशनवत् (१०।१।१८।३०) इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नान्यार्थत्वात् । ३२ ॥

सोमे एष्टिकेषु एडादय शेषभक्षा सौमिकेन भक्षेन निवर्त्यन्ते इति चेत्, न । अन्यार्थत्वात् इडादि शेष भक्षो न तृप्त्यर्थ किंतु अन्यार्थ संस्कारार्थ उपयुक्त संस्कारार्थत्वात् द्वितीयानिर्देशाच्च । तस्मात् एडादय शेषभक्षा कर्तव्या इति सिद्धान्त । के

* शेषभक्षास्तथेति चेत् । १२।१।१५।३१ ॥ नान्यार्थत्वात् । ३२ ॥ सायमारण्याशनवत् इडादिशेषोऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु दर्शपूर्णमासविकारेषु अतिदेशप्राप्त 'पयो व्रत ब्राह्मणस्य' इति प्रत्यक्षविहि तेन व्रतेन निवर्त्यते इति पूर्वपक्षयित्वा शेषभक्षस्य द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदनुपयुक्तपुरुषसंस्कारार्थात् व्रतात् अन्यार्थत्वात् न शेषभक्षो व्रतेन निवर्त्यते इति सिद्धान्तितम् । सु पृ १५४०

卐 शेषभक्षास्तथेति चेत् । १२।१।१७।३४ ॥

सोमे ऐष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा सौमिकदक्षिणया निवर्त्येरन्, तथा अन्वाहार्यवत् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् । परिक्रयार्थाशङ्कया इदमुक्तम् ।

न कर्मसंयोगात् । ३५ ॥

सोमे ऐष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा सौमिकया दक्षिणया निवर्त्येरन् इति चेत्, न । नैते परिक्रयार्था । नाप्येते आनमनाय । अन्वाहार्येण कर्मार्थ मानतानां निर्वृत्त भूयिष्ठे कर्मणि एते विधीयन्ते, कर्म संयोगात् संस्कारकर्मसंयोगार्थास्तु एते । अत संस्कारार्थं भक्षा कर्तव्या एवेति सिद्धान्त । के

* शेषभक्षा दर्शपूर्णमासयो न परिक्रयार्था किंतु संस्कारार्था । भा १०।२।९।२९–३३ * शेषभक्षा सर्वे कृष्णलचरौ 'पुरुषान्तरस्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीया । १०।२।५।१९–२० मीको पृ १४८२ 'कृष्णलचरौ सर्वे शेषभक्षा ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।,* शेषभक्षाणां सोमाङ्गेष्टिषु सौमिकदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । १२।१।१७।३४–३५

* शेषभक्षणे ऋत्विङ्नियम । ६।४।३।४–९

* शेषभक्षणार्थं चतुर्धाकरणम् । भा १२।४।१५।४६

* शेषलक्षणम् । 'शेष परार्थत्वात्' (३।१।२।२) । ननु परोद्देशप्रवृत्तिश्चेत् पारार्थ्यं तर्हि नाथौ कर्तृ यतिरिक्तेषु शेषेष्वस्ति । अथ परोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्व तत् तर्हि द्रव्यादौ यागादौ फले च क्रमेण यागफलपुरुषोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वसत्त्वेऽपि न पुरुष यागोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वमस्ति, किंतु तादृशप्रवृत्त्यधिकरणत्वैव । उभयमपि वाऽर्थभावनाख्यप्रवृत्तौ नास्ति । यत्तु न्यायरत्नमालायामुक्तम् 'कर्तु समीहित येन सिध्यत्यङ्ग तदुच्यते । इत्यनेन वैधेष्टसाधनत्वमेव शेषलक्षणमुक्तम्, तदपि फले अव्याप्तम् । नहि तस्येष्टसाधनता विधिना

बोध्यते इति । उच्यते । प्रवृत्तिः प्रवर्तना, परं चेष्टम् । तदुद्देशेनैव वैधी या प्रवर्तना, लौकिक्याः इष्टोद्देश्यकत्वनियमाभावात्, सा प्रयोजिका सती पारार्थ्यम् । प्रयोजकत्वं च कारणतत्कारणाद्यनुगतम् । वैधप्रवर्तनैव च साक्षात् प्रवृत्तेः कारणम्, तद्द्वारा फलस्य । पुरुषस्यापि कर्तृत्वं प्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनयैव जन्यते, एवं करणत्वेन व्रीह्यादि कारकान्तर चेति । यद्वा परोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वेन अत्र विवक्षिता । तद्वत्तानियामकश्च संबन्धः पुरुषे अधिकारवाक्यगः, द्रव्ययागफलेषु तु विषयवाक्यगः, नान्या, द्वयोरेव लोके तद्वत्तानियामकत्वात् । न चैवं फलोद्देश्यकयागविषयकत्वधिकरणत्वात् पुरुषस्य फलं प्रति अङ्गत्वापत्तिः, इष्टापत्तेः । साधनत्वमात्रयोर्हि सर्वस्य अपूर्वेदमर्थं न यागस्वरूपमात्रे अङ्गत्वं इत्युक्तम् । तेन यथा अवघातप्रोक्षणादेः व्रीहिलक्षिते अपूर्वसाधनरूपे विशिष्टे विनियोगात् विशेषणे अपूर्वेऽपि अङ्गत्वम्, एवमिहापीति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'परोद्देश्यप्रवृत्तिः' इत्येवोक्तम्, न तद्विषयता तदधिकरणता चेति । तदिदमपि प्रवृत्त्यैव अन्यार्थं इत्युपेक्ष्यम् । तस्मात् भाष्ये विवक्षा युक्तेति । यदि तु न्यायरत्नमालागतमेव लक्षणं समर्थनीयम्, तदा एवं वाच्यम् । यदुक्तं वैधेष्टसाधनत्वं फले अव्याप्तम्, नहि तस्येष्टसाधनता विधिना बोध्यते इति, तन्न, तस्यापि कर्तृगतभोगरूपेष्टसाधनत्वस्य वैधत्वात् । स्वर्गादिभोगेऽपि हि पुंसां स्वर्गादिवदिष्ट एव ।

ननु एवमपि पुत्रेष्ट्यादिफले पुत्रादौ अव्याप्तिरेव, न हि तस्य इष्टसाधनत्वं वैधमिति चेन्न, इष्टसाधनत्वसामान्यस्य अवैधत्वेऽपि पुत्रेः कश्चिदिष्टसाधनता विधिगम्या इति स्वर्गकामाधिकरणे उक्तम् (६।१।१) । एवं च सति पुत्रेः कश्चिदिष्टसाधनता बोधयता विधिना तस्याः पुत्रस्वरूपस्य कर्तृत्वं विना अनुपपत्तेः पुत्रस्यापीष्टस्य कञ्चित्तद्भोगसाधनत्वरूपा कर्तृता बोध्यते इति पुत्ररूपस्य फलस्य विशेषतः इष्टसाधनता विधिगम्यैव इति नाव्याप्तिरिति । इति शेषलक्षणम् । बाल. पृ. ९१–९२.

• शेषलक्षणेन कान्यस्य' साधनानि कानि साधनाभासानि किमर्थमिति व्याख्यातम् । भा. ३।१।१।१ पृ. ९.

शेषलक्षणप्रतिज्ञा ॥

अथातः शेषलक्षणम् । ३।१।१।१॥

भाष्यम्— नानाकर्मलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः । कः शेषः, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यते इति । श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यते । तेषां च बलवदबलवत्ता । एतत्तात्पर्यैर्गान्यद्भ्युपोद्घातादिना ।

वा— 'द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावदिकथनलक्षणम् । तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम् ॥' तथा च प्रथमसूत्रोपात्तप्रतिज्ञाविषयप्रमाणप्रदेशप्रदर्शने धर्मप्रमाणस्वरूपविषयलक्षणद्वयार्थं चोदनालक्षणसूत्रेणैवेनैव सूचितं वर्णयित्वा कानि अस्य साधनानि –अङ्गानि कानि च साधनाभासानि– अनङ्गानीति कस्यार्थं स्वात्तदर्थं साम्या क पुरुषः प्रधानं धर्मस्य क वा पुरुषो गुणभूत इत्यादि यावत्किञ्चन मीमांसितव्यं तत्सर्वं शेषलक्षणेनैव व्याख्यातम् । शेषैः समस्तैरेव लक्षणैरित्यर्थः । इह लक्षणानां बहुत्वेऽपि यदेकवचनं कृतं तल्लक्षणत्वसामान्यसंख्यामात्रविवक्षया । 'यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् । तदङ्गत्वस्य वाच्यत्वाद्वाशी तन्मात्रगोचरम् ॥' यद्यपि हि लक्षणार्थेषु विवक्षितेषु कमात्सादेकत्वाविवक्षारूपः शेष एतल्लक्षणगोचरः परार्थत्वहेतुकः प्रतिपाद्यते । समासश्च द्वेधा विगृह्य द्वयोरन्यतरार्थयोः प्रदर्शनीयः । शेष च तल्लक्षणं च, शेषस्य वाऽर्थस्य लक्षणमिति । षष्ठीसमासमात्राश्रयणेन वा यथान्याय्यमानार्थम् । 'अङ्गलक्षणमेवेदमिहोक्तं शेषलक्षणम् । तद्विशेषप्रपञ्चस्त्वात्तथान्यान्यलक्षणैर्विरिष्यते ॥' यद्येवा हि लक्षणान्तरार्थाना प्रयोज्यप्रयोजकप्रयोक्तृप्रयोजकप्रवृत्तिविषयमनियतफलत्वकर्मविषयकर्माधिकाररूपाणां तावदङ्गत्वशेषविशेषत्वात् लक्षणान्तरयोस्तयोरपि शेषलक्षणान्तर्गतत्वावधारणस्थितिः । तथाहि— 'प्रयोजकः प्रयोक्तारः शेषाणामेव शेषिणः । क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः ॥' एकफलसाधनानामर्थानां लोकवन्मत्प्रकृतोपनिबद्धानां वेदप्रयोगवचनचोदितानां मौगपद्यानुष्ठानादेः सामर्थ्य-

न्यूनभूत क्रम आपद्यमान श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्य प्रावृत्तिकक्रमाख्यप्रमाणषट्कबलेन व्यवस्थाप्यते । 'अधिकारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते । भाव्यानां भावकः कर्ता द्रव्यं को नाम कर्मणाम् ॥ तथा चास्य विशेषेण सूत्रवच्चैव शेषता । पुरुषश्च पुनः शेषः कर्मार्थत्वेन चोदनात् ॥' वदन्ति हि 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति जैमिनिः । 'तथाऽनाज्ञातशेषाणां शेषिणां सप्तमादिभिः । शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः ॥' तत्र तु— 'सप्तमे नातिदेशेन शेषाः सन्तीति साधिते । ततोऽष्टमे नये यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥ नवमेऽर्थप्रधानत्वात्तदधीनाऽन्यरूपता । इयत्ता दशमे शेषबाधाभ्युच्चयचिन्तया ॥ प्रयोगपरिमाणं च तत्तन्त्रावापलक्षणम् । एतदेव प्रसङ्गेन परार्थाङ्गोपजीवनात् ॥ अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैरुपकारेऽल्पकल्पना । प्रसङ्गे तदभावे च स्याद्भूयिष्ठप्रकल्पना ॥ अथवाऽस्त्विदमेवैकं तृतीयं शेषलक्षणम् । तदेव सूचितं वक्तुमथातः शेषलक्षणम् ॥ अन्यानि पृथगारम्भैर्लक्षणानि करिष्यति । इह सपरिवाराणां शेषाणामेव लक्षणम् ॥' तत्र अथशब्द आनन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षाधिकारात्मकः सर्वान् वा विवक्षितान् प्रयुज्यते । प्रागुक्तभेदलक्षणानन्तरोक्तत्वात् पूर्वप्रकृतमपेक्ष्य शेषलक्षणमारभ्यते । कुत इति हेत्वपेक्षायामत इति हेतुव्यपदेशः । 'यस्माद्भेदमविज्ञाय न शक्यं शेषलक्षणम् । विज्ञातुमत एतस्य तदनन्तरमुच्यते ॥ भिन्नानां हि पदार्थानां शेषशेषित्वसंभवः । एकत्वे नापदिश्येत कः शेषः कस्य शेषिणः ॥ भेदानन्तरवाच्यं शेषलक्षणमेव च । प्रयोगक्रमादीनां शेषत्वाधीनचिन्तनात् ॥ अयमेव च संबन्धः समतोऽध्याययो-र्द्वयोः । अस्मिन् हि सति सूत्रोक्ते नान्यो भाष्यकृतोदितः ॥ पूर्वयोर्नास्ति संबन्धः सूत्रोक्तोऽध्याययो-र्द्वयोः । प्रथमेऽध्याये इत्यादिभाष्येणातोऽभ्यधायि सः ॥' अर्थद्वारा ह्यध्यायान्तिसंबन्धो न ग्रन्थरूपाश्रय इति सक्षरोक्तिपिण्डीकृतवृत्तवर्तिष्यमाणाध्यायार्थप्रदर्शनपूर्वं भाष्यकारेणैव संबन्धः पूर्वाध्याययोरभिहितः । इह च सूत्रकारेणैवाथातःशब्दाभ्यामुपनिबद्ध इति स एव व्याख्यातः— 'नानाकर्मलक्षणं वृत्तम्' इति च । 'प्रधानमात्रमेवोक्तं नोपोद्घातादिविस्तरः । नानाकर्मत्वमात्रं हि शेषलक्षणसिद्धिकृत् ॥' प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकः विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिगुणविधिनामधेयवाक्यशेषार्थज्ञानसंदिग्धनिर्णयप्रविभागः प्रत्येकमेवादिलक्षणेषु भेदेनोपयोक्ष्यते इति प्रसङ्गेनानुभाषितः । तथा चाभ्यासाधिकरणे स्थितवेदप्रमाणलक्षणत्वेनोक्तम् 'अविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इति । विधेयान्तररहितश्चानन्यपरो विधिः कर्मस्वरूपमेव निदधत्पूर्वविहितादन्यदेव कर्मान्तरं करोतीति विधिरवनिर्णयफलोपजीवनम् । 'तथाऽर्थवादविज्ञानाद्विध्यादिगुणवाक्यगाः । न कल्पितास्तेषां विधिशक्तेरसंभवात् ॥' आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजसहितानामभ्यासेऽपि 'विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय' इत्येवमादयोऽन्तरालवर्तिविध्येकवाक्यत्वेनार्थवादत्वात् पृथग्विधित्वमलभमाना न देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानार्था विज्ञायन्ते । 'मन्त्राणामपि यत्कार्यं विहितार्थप्रकाशनम् । तेन गोदानगोयागौ नाभ्यासाद्भेदमागतौ ॥' यच्छब्दाम्नाता यममुष्यायुष्मन्त्रिविधशक्तयो हि मन्त्रा धर्मसाधनत्वेनोच्यमाना 'देवाश्च याभिर्यजते ददाति च' इत्येवमादिभिरप्यर्थवादैः पुनः पुनः श्रुतैरपि न कर्मान्तरं कल्पयन्ति । 'तथा शब्दार्थसंबन्धस्मृतितत्त्वावधारणात् । प्रक्षेपाधिकनामाद्याचाराद्धोमस्य भिन्नता ॥ तथा न भिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया । ग्रन्थनामस्मृतर्लोके निमित्तस्मरणादपि ॥ कृतकत्वाभिधानं यद्दूष्यैरादिमदुच्यते । निमित्तप्रभवत्वेन सूत्रकारस्य तन्मतम् ॥ कठेन प्रोक्तमित्येव तेन प्रोक्तमिति स्मृते । ग्रन्थश्च प्रोच्यते नार्थः स ह्यनुष्ठीयते नरैः ॥ तेनानुष्ठितमित्येव यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । कर्म काठकमुच्येत कठैर्नानुष्ठितं हि यत् ॥ कठेनाध्यापितं प्रोक्तमित्यर्थे तद्धितो यतः । स्मर्यते ग्रन्थमात्रस्य तस्याध्यापनसंभवात् ॥ गुणश्चापूर्वसंयोगे नामधेयं च भेदकम् । भेदोपयोगिना तेन गुणनामत्व-

शेषयोः ॥ प्राजापत्येषु यागानामेकानेकत्वसंशये । कृतः प्रकृतिवच्छब्दवाक्यशेषेण निर्णयः ॥ पशुसप्तदशत्वस्य न यागैक्यत्वया विना । सिद्धिरस्तीति चार्थेन सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥ एवमत्र प्रपञ्चेन पूर्वाध्यायार्थवर्णनम् । उत्तराध्यायसिद्ध्यर्थमनुक्रान्तमशेषतः ॥ शेषत्वे कर्मभेदात्तु नाधिकार्थोपयोगिता । तस्मात्स एव सूत्रोऽत्र संक्षेपेणोपसंहृतः ॥ ग्राह्यं न त्वेतदेकान्तात्संक्षेपोक्तिप्रयोजनम् । यतः पूर्ववदेवेह प्रपञ्चोऽप्युपयोक्ष्यते ॥ उपोद्घातोऽङ्गितेनैव शेषत्वमभिधास्यति । भावार्थफलशब्देन कर्मणामपि जैमिनिः ॥ तथा चापूर्वभेदेन धर्मभेदानुसारिणा । आज्योपधादिधर्माणां व्यवस्थां साधयिष्यति ॥' तथा च 'प्रसक्तानुप्रसक्तोक्तमृग्यजुःसामलक्षणम् । श्रुते जाताधिकारः स्यादित्यस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥ तस्माद्विस्तरसंक्षेपार्थभागावुभावपि । व्याख्यायामुपयुज्येते इति कश्चित्कचित्कृतः ॥ एवमर्थद्वये तावदथशब्दस्य वर्णितम् । संबन्धोऽध्याययोरुक्तो यत्नाऽर्थात्सिद्ध एव सः ॥ ततश्चापुनरुक्तत्वाद्वक्ष्यमाणार्थगोचरा । अधिकारार्थता वक्तुमथशब्दस्य शक्यते ॥'

प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञानेच्छाया वक्ष्यमाणध्यायार्थत्वेनानुपन्यासादन्तरानुष्ठेयत्वमात्रेणोपदेश इत्यधिकारार्थत्वं नोक्तम् । यद्यपि तदुपसर्जनत्वेन धर्मज्ञानमुक्तं तदर्थं व्याख्यानकरणात् स्वयमेव शिष्याणां प्रतीतिः न तु प्रकारमात्रव्याख्यानात्तु तत्स्वोपात्ताधिकारत्वमस्यैवास्थापितम् । 'प्रकृताध्यायगतं यत्तु स्यात्किंचिदधिकारभाक् । न जिज्ञासापदं तस्य श्रोतुः स्वार्थनिरूपकम् ॥ इह त्वध्यायरूपं वा तदर्थांशकमेव वा । व्याख्यायामधिकर्तुं हि शक्यते शेषलक्षणम् ॥'

अतः परं शेषलक्षणमधिकृतं तदादरेण श्रोतव्यम् । यतोऽध्यायान्तरगतस्तोऽस्यापि नास्तीति । अतः शेषलक्षणमधिकृतं वेदितव्यमिति वाक्य यत्तु । 'शेषस्यैवाधिकारोऽत्र युक्तो नान्यस्य कस्यचित् । शेषशीसिद्ध्यपेक्षत्वादन्यलक्षणवाग्धियाम् ॥' सक्तमादिपङ्क्तस्त्वावदुपदेशपूर्वकातिदेशविषयत्वादुपदेशविचारार्थप्रथमपङ्क्तसमाप्तिः प्रतीक्ष्यते । तथाऽधिकारोऽपि यथोपदिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुरवधार्यत इति क्रमनियमपर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारप्स्यते । तथाहि 'भारो यो येन वोढव्यः स प्रागालोलितो यदा । तदा कस्तस्य वोढेति शक्यं कर्तृनिरूपणम् ॥ प्रयोजकवशौ चैतौ मुख्यप्रावृत्तिकक्रमौ । चतुर्थलक्षणादूर्ध्वं क्रमश्चिन्तयिष्यते ॥ प्रयोजकोऽपि शेषाणां शेष्यन्यत्वप्रयोजकः । करिष्यते परा तस्माच्चिन्ता शेषलक्षणात् ॥ तेनाद्यैवेदमारभ्यमिति सिद्धेऽभिधीयते । प्रकारैर्बहुभिश्चेदं कर्तव्यं शेषलक्षणम् ॥ स्वरूपहेतुसंबन्धतत्प्रमाणप्रलापकैः । ननु शेषा यथा शेषाः शेषिणोऽपि तथैव नः । नैकस्मिन्नप्यविज्ञाते व्यवहारो हि सिध्यति ॥' उच्यते— 'ज्ञातव्या उभये सत्यं सूत्रणीया न तूभये । अर्थापत्त्या हि सिध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ॥ तत्र सूत्राणि शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् । फलप्रयासतुल्यत्वात्प्रसज्येत यथारुचि ॥ प्राधान्याच्छेषिणां साक्षात्सूत्र्यं वा शेषिलक्षणम् । न तु तत्क्रियते तत्र वर्तव्यं हि द्वयं भवेत् ॥ शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थादेवं शेषी निरूप्यते । न स शेषमविज्ञाय ज्ञातुं शक्येत केनचित् ॥ तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह लक्षणम् । क्रियते शेषिणस्त्वर्थात्तज्ज्ञानेनैव सेत्स्यति ॥ श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वायैव निर्णयः । शेषी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयकः ॥ श्रुत्यादिसमवाये च वक्ष्यते यद्बलाबलम् । तच्छेषिण्यनिरूद्धत्वाच्छेषगोचरमेव नः ॥'

तस्माच्छेषलक्षणमेव समस्ततद्गतप्रकारविशिष्टं वस्तुमिदं प्रतिज्ञातम् 'अथातः शेषलक्षणम्' इति । तत्र 'अ. शेष' इति—स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । 'येन हेतुना' इति—येनासौ शेष इत्युच्यते । तस्य च कारकहेतोर्लक्षणमेव लक्षणं वक्ष्यत इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगप्रकारज्ञाने कः शेषिणि कः शेषः कतमेन प्रमाणेन कतमत्प्रमाणान्तरं बाधित्वा विना बाधेन वा विनियुज्यते । तथा विनियोग-

कश्रुत्यादिषट्कस्वरूपज्ञान तेषा बलाबलज्ञान च । तत्र प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोग किंचिच्च प्रासङ्गिकम् । द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोग । तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुप-यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्यत्वेन सिद्धा-त्स्यापत्तादिनाऽपि वाक्यग्रहणेन ' प्रायदर्शनात् ' इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाख्याभि विनियोग सूत्रोपनिबद्ध एव वक्ष्यते । ततो बलाबलाधिकरणम् । तत पर च श्रुतिलिङ्गवाक्याना प्रकरणेन सह विरोधाविरोधचि ता तावन्नायत् ' तुल्य सर्वेषा पशु विधि ' इति । ततश्चतुर्णा क्रमेण सह पुन सैव चि ता यावत् ' शास्त्रफल प्रयोक्तरि ' इति । तत उपोद्घात पूर्वक पञ्चभि सह समाख्याया विरोधाविरोधविषय विचारेणाध्यायपरिसमाप्ति । एतत्तात्पर्येणा-यदुपोद्घात प्रसक्तानुप्रसक्तैरिति वक्ष्यमाणमनुसन्धीयते । प्रदर्शित मु-यमान पुन माहयिष्यते । सर्व चैतच्छेषलक्षणप्रतिज्ञयैव पिण्डीकृत प्रतिज्ञातमिति न भेदेन सूत्रितम् ।

शा—– बहुप्रकार चेद् शेषलक्षण वक्ष्यते, क शेष इति तत्स्वरूपम्, केन हेतुना शेष इति शेषशब्द प्रवृत्तिनिमित्तम्, कथ विनियुज्यते इति विनियोग-प्रकार । श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहा-न्वयबोधने कारणानि प्रमाणानि । तेषा च विरोधे बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति क्व च नास्ति तदेत त्सर्वमभिसधाय शेषलक्षण वक्ष्याम इति सूत्रितम् । तदनेन सूत्रेण श्रोतृबुद्धिसमाधित्सया वक्ष्यमाणार्थप्रदर्शनमात्र कृतम् ।

वि—– ' द्वितीये कर्मणा भेदे सिद्ध भिन्नक्रिया स्वयम् । बुभुत्सित शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते ॥ अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतित । क्रियाकारकससर्गमात्रे व्युत्पत्तिसम्भवात् ॥ गुणप्रधान भावेन ससर्गोऽ तर्भवत्यतो । व्युत्पत्तिसंभवाच्चात्र शाब्दता स्यात्क्रियादिवत् ॥ '

भाट्ट— तदेव षट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते सपति शेषिनिरूपित शेषत्वापरपर्यायमङ्गत्व निरूप्यते । भिन्नाना हि तत् सम्भवति नाभिन्नानामिति तन्निरूप णस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्रव्यकर्मणोर्मिथो ऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता, तथापि अङ्गत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामादायैव सगत्युपपत्ता-वच्छेदकाव-छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोध । अत एव हेतुत्वम्, अन्यत्र तु तत्प्रसङ्गान्निरूपणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव चाऽध्यायार्थोऽङ्गि च त्वर्थात् । तदपि च श्रुत्यादिषट्प्रमाणकम्, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-विचार्यत्वात् । तच्चानेकप्रकारक विचार्यते । अङ्गत्व लक्षण शेषपदशक्यतावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेद कम्, श्रुत्यादीनि च षट् अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयो विरोधे बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति नास्तीत्यादि ।

मण्डन—– (प्रथम प्रतिज्ञाधिकरण अनुक्रमणि-काया नयोक्त ग्रन्थकृता । तत्र कारण स्पष्टम् । अत्रा-धिकरणस्वरूप नास्ति । द्वितीयतृतीयाध्याययो पौर्वापर्य संबन्धनिरूपकमेवेदमाद्य सूत्रमिति सर्वसमतम् ।)

शकर—– ' तृतीयार्थप्रतिज्ञाऽर्थ । '

* शेषलक्ष्याधिकरणम् । ३।१।३।२–६ ॥ इदमेव बादर्यधिकरणम् । मीको पृ २९५२ ' बादर्यधिकर णम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * शेषलक्षाधि करणम् । न च षष्ठाधिकरणेन अस्य पौनरुक्त्यम् । तदधिकरणसिद्धेष्टसाधनत्व अङ्गीकृत्य इह यागादे र्लक्ष्यत्वमात्रनिरूपणात् । कौ ३।१।३।२

* शेषविनियोग यथासयोग (३।१।४–६) अधिकरणत्रये स्थित । या ३।१।७।१३ पृ ६९९

* शेषस्थितिस्तु द्विप्रकार एव नैयमिक आपेक्षिक श्चेति (तत्र द्रव्यगुणसंस्कारा नियोगतो गुणभूता एव । यागफलपुरुषास्तु आपेक्षिका) । या ३।१।३।६ पृ ६६४.

* शेषशेषित्वात् ऋते प्रयोजकाप्रयोजकत्व नास्ति । या ७।१।१।१ पृ १५२४

* शेषशेषिभाव अन्वये अन्तर्भवति । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेण अन्वय सभवति । वि ३।१।१, * शेषशेषिभाव अपि क्रियाकारकतदन्वयवत् शाब्द एव । ३।१।१ * शेषशेषिभाव , भेदो यावद्भावभूत तावन्नास्ति (अतो द्वितीयानन्तर तृतीयोऽध्याय) । या. ७।१।१।१

* शेषशेषिसंबन्धं सप्तमी नहि वदति । धा. १।३।७।१४ पृ. ८२९.

* शेषषष्ठी विनियोक्त्री द्विविधा गुणत्वे प्राधान्ये च । बाल. पृ. ४५.

* शेष्याकाङ्क्षया क्वचिदुपन्यासः, यथा 'या ते अग्ने रजाशया, या ते हराशया' इत्यादौ 'तनूर्वर्षिष्ठा:' इत्यादेः । वि. २।१।१७.

* शेषिनिरूपित शेषत्वं तृतीयेऽध्याये सिद्धम् । भाट्ट. ४।१।१.

* शैघ्र्यमान्द्यकृततदनुप्रवेशाननुप्रवेशन्यायः । अधिकारानुप्रवेशोपयोग्यर्थप्रतीति-शैघ्र्यमान्द्य०न्यायः सम्मतः । रसायनम् . २९.

* शैलूषीन्यायः । यथा शैलूषी नटी क्रमेण विविधरूपाणि धत्ते, तथा अर्थालंकारेषु एकोपमैव नाना भवीपाद्यलंकाररूपाणि धत्ते । उक्तं च– 'उपमैका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् । प्रीणयति काव्यरङ्गे नर्तयति तद्विदा चेतः ॥' इति । साहस्री. ३६९.

* शोणः इति वर्णवचनोऽश्वजातिगतं वर्णं वदति, नान्यम् । भा. ६।८।१०।४०, * 'शोणमानय' इति (उक्ते) रक्तगुणसंबद्धोऽश्व. शब्देनैव आनयनो विधीयते इति न वाक्यभेदो भवति (अत्र वार्तिकम्– प्रमाणान्तरप्राप्तेऽपि आनयतौ रक्तोऽश्वश्चोद्यमानो न रक्ताश्वशब्दाभ्यामिव अभिहितो वाक्यभेदं जनयति) । २।२।१२।२७ पृ. ५५८.

* शोणादिन्यायः । 'शोणेऽपि नैव वाजिनम नुक्त्वा वर्ततेऽभिधा । अश्वस्य नैव शोणस्य विशेषणतेष्यते । गुणजात्यन्तर स्वेतद्वैत्वात् तत्सगति गतम् ॥' तस्माज्जात्यन्तराण्येव शोणत्वकर्कत्वगौरत्वादीनि (शुक्लत्वावान्तरजातिः कर्कत्वम्) अश्वमनुष्यादिसम्बन्धीनि अभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्ययमादधति, यथा गोत्व साम्नादिमत्सु इति न वाक्यत्वमाशङ्क्यम् । (अथ शोणादिन्याय) । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१९–९२०. * तिष्ठो विशिष्टवाचितायां शोणादिशब्दानां दृष्टान्तत्वे निरस्ते कुमारादिशब्दानां दृष्टान्तत्वाशङ्कानिरासार्थं शोणादिन्यायं तेष्वतिदिशति । एतेनैतेति । सु. पृ. १४१०–११, * चेतनेषु तर्हि प्रतिप्राणिजातिविलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः शोणादिन्यायेन मनुष्यादिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थसमवायि–स्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्व ब्राह्मण्यादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायि स्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वं अभ्युपगम्य मनुष्यत्वादिजातीनां लिङ्गविशेषादेर प्रतीतिसिद्धेः । पृ. १४१२.

* शोणत्व अश्वत्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरसामान्यम् । सु. पृ. ३४२. * शोणत्व नाम रक्तावान्तरजातिः । वा. ३।८।४।१३ पृ. ९१९, सु पृ. ८८६.

* शोणशब्द. अन्येनानुपात्तेऽपि अश्वे तद्गत गुण वदन् आत्मनैव अश्वत्वमपि गमयति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१८.

* शोभनस्य गुरुकुलम् । अयुक्तोऽयं समासः । सम्बन्धिशब्दानां प्रतिसम्बन्धिव्यतिरिक्तार्थान्तरापेक्षाया भवत्येव सामर्थ्यविघातः । रत्नाकरः पृ. ३४७.

* शौचं दक्षिणाचारता, यज्ञोपवीतित्वं च एवंजातीयका अर्था व्यवधातारो न भवन्ति, सर्वपदार्थानां शेषभूतत्वात् । भा. १।३।३।७ पृ. २००.

* शौन शेपाख्यानं अयागरूप राजसूयस्याङ्गम्, नैतत् प्रधानम् । अस्याभिषेचनीययागेऽपकर्षेणानुष्ठानेऽपि महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वमेव न तु अभिषेचनीयाङ्गत्वम् । वि. ४।४।१–२.

* शौन.शेपाख्यानादि अभिषेचनीयसंनिधौ आम्नातम् । तच्च प्रकरणेन सर्वराजसूयाङ्गं न तु क्रमेण अभिषेचनीयमात्रस्य राजसूये । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५८.

* श्मशानवैराग्यन्यायः । अयमपि महाभारते अश्व० प० अ० १ श्लो० १३ टीकायामुक्त. । तत्रेत्थम्– द्वितीये 'यो माम्' इति श्लोके प्रहरणे मनसि श्मशानवैराग्यन्यायेन जितो मया काम इति निश्चित्य प्रयतते संन्यासादिकं करोति, तस्य मनस्येव पुनरहं प्रादुर्भवामि । अन्यत्रापि– 'श्मशानान्ते पुराणान्ते मैथुनान्ते च या मति. । सा मति. सर्वदा काले नरो नारायणो भवेत् ॥' इति । साहस्री. ७२४.

• श्यामो दक्षिणा राजसूये द्वितीये निर्युक्ते। भा. ११।४।१।२.

श्यामरक्तन्याय । यथा घटपटादौ श्यामगुण नाशे रक्तगुणोत्पत्तिः, एवं पूर्वगुणनाशेऽपरगुणसमावेशस्थलस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री ५०६.

• 'श्यामाकं चरुं सोमाय वनस्पतये' नानाबीजेष्टौ द्वितीयं हविः । भा ११।३।७।१५, • 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्चसकामः'। १०।७।१७।४८

• श्यामाग्रयणे मन्त्रः 'अग्निः प्रथम०' इति । सत्कर्षं ३।१।९

• श्यामाकचरुः सोमेन्द्रः वैदिकनामापदि प्रायश्चित्तम्। चि ३१।१६

श्यालशुनकन्याय । यथैषा लौकिकी गाथा— कश्चित्स्कृतकी स्वसदने शुनि श्यालनामकत्वेन कृत्वा स्वस्त्रीकोपोत्पादनाय तं गालीर्ददौ, सा च स भ्रातरमत्याऽतिकोपपरीतास्मनयाऽतिदु खिता बभूव । तथा च यथा शुनि भ्रातृत्वभ्रान्तिमत्या भार्याया कोपनाय भर्त्रा भर्त्सनं क्रियते, तथाऽस्मन्मतानुसारिभिरपि तत्तद्विग्रहावच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रमवता कोपोत्पादनाय शास्त्रगतदिव्यविग्रहावच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रमवता निन्दाव्याजेनाऽप्यविग्रहावच्छिन्ने स्तुतिः क्रियते, अथ वा कार्यब्रह्मणि विराडादौ विष्ण्वादिनामकत्वेन कृत्वा शास्त्रगतन्यूनतानृततया शिवादिस्तुतिः क्रियते इति भावः । साहस्री १२९

• श्यावः अश्वः दक्षिणा उपहव्ये एकाहे । स च ब्रह्मणे देयः । चि १०।३।१८

श्यावाश्वाधिकरणम् । उपहव्ये उक्थ्ये च औपदेशिकाश्वदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाधः ॥

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा सब्रह्मणे इति पुरुषापनयो यथा हिरण्यस्य । १०।३।१८।६५ ॥

भाष्यम्— अस्त्युपहव्यः, 'उपहव्योऽनिरुक्तः, तेनाभिचरन्यमानं याजयेत्, अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा'। 'उपहव्योऽनिरुक्तः, तेनाभिशस्यमानं याजयेत्, उक्थ्यो यज्ञः सप्तदशस्तोमो बृहत्पृष्ठः, अश्वः श्यावो रुक्मललामो दक्षिणा'। तत्र श्रूयते 'स ह्यनिरुक्तः, स ब्रह्मणे देयः' इति । तत्र संदेहः किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्तकः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति । किं प्राप्तम्? ब्रह्मभागस्य निवर्तक इति । कुतः? कर्तृसम्बन्धात्, अवयवार्थत्वात्, निमित्तप्रकृतित्वाच्च गुणेऽन्तविकारः स्यात् । स्रग्वत् । यथा 'स्रजमुद्गात्रे ददाति' इत्युद्गातृभागस्य निवर्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य, एवमिहापीति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । धेनुवदश्वदक्षिणा स्यात् । कृत्स्नस्य निवर्तिकेति । कुतः? दक्षिणाशब्दसंबन्धात् । 'अश्वः श्यावो रुक्मललामो दक्षिणा' इति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वस्य आनमनं कर्तव्यम् । एवं चेत्, आनुमानिकं निवर्तितुमर्हति । ननु कर्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते 'स ह्यनिरुक्तः, स ब्रह्मणे देयः' इति । उच्यते । एतेन वाक्येन देशकालादीनां निवृत्तिः । द्वितीयेन वाक्येन निवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते । यथा हिरण्यस्य, सर्वं ब्रह्मणे परिहरन्तीति । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्तकोऽश्व इति ।

टुप्— द्वितीयमधिकरणं (प्रकृतस्य) कृत्स्नस्य, तृतीयमपि कृत्स्नस्यैव, लिङ्गाशङ्कानिवृत्त्यर्थमारभ्यते । चतुर्थमपि तत्कृत्स्नविकारः, तदन्तविकारोऽध्वर्युभागे नियमार्थः ।

एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत् तस्य लिङ्गविशेषेण । ६६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, एकः अर्थो निवर्तते, कर्तृसंयोगात् लिङ्गविशेषेण स्रग्वदिति । तत्परिहर्तव्यम् ।

अपि वा तदधिकारात् हिरण्यवदविकारः स्यात् । ६७ ॥

भाष्यम्— अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकारात्, दक्षिणाऽधिकारात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्य दानमेव कृतम् । तस्मात् कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽश्वः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ।

शा— उपहव्ये 'अश्वः श्यावो दक्षिणा, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देयः' इति श्रूयते । स चाश्वः कतौ प्रकृतित्वेन विहितः सर्वर्त्विग्दानाय प्राप्तः सन् उत्तरेण

वाक्येन पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे दीयते । तेन पुरुषान्तराणां विनैव दक्षिणया प्रकारान्तरेण आनतिः कर्तव्या इति कृत्स्नक्रतुदक्षिणानिवृत्तिः ।

सोम— श्यावः कपिशवर्णः 'श्यावः स्यात् कपिशः' इत्यमरकोशात् । स श्याववर्णः अश्वः अनिरुक्तः, श्यावस्य वर्णसमाहाररूपत्वेन विशिष्य नीलादिशब्दैः निर्वक्तुमशक्यत्वात्, उपहव्यस्य अस्पष्टमन्त्रगानयुक्तत्वेन अनिरुक्तत्वात् औचित्येन श्यावस्य दक्षिणात्वं युक्तम् इति ग्रन्थार्थः । पूर्वोक्तशङ्कावत् श्यावाश्वेन न कृत्स्ननिवृत्तिः प्रत्युत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—अश्वदक्षिणा धेनुवत् सर्वदाक्षिण्यनिवर्तिका स्यात् । 'स ब्रह्मणे' इति वाक्येन तु तस्य पुरुषान्तरेभ्योऽपनयः, यथा हिरण्यस्य कृष्णलादेरस्य 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इति तद्वत् इति ।

वि— 'श्यावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा ।, आद्यः प्राकरण्य, नैव धेनुवत् सोऽपि नान्यगः ॥'

भाट्ट— 'उपहव्योऽनिरुक्तः' इत्यनेन उपहव्य सहजमेकाहं विधाय 'अश्वः श्यावो दक्षिणा, स अनिरुक्तः, स ब्रह्मणे देयः' इति श्रुतम् । अत्र दक्षिणावाक्य ब्रह्मवाक्ययोः तत्सन्निधमेव, द्वयोः प्रथमान्तत्वच्छन्दसो. एकदेशपदान्वयानुपपत्तेः, 'अनिरुक्त' इत्यर्थवादेन व्यवधानाच्च । तत्र दक्षिणावाक्ये यावत् 'पूर्वैरेव दानान्तरम्, प्राकृतदानमेव वा पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण गुणद्वयविशिष्टं विधीयते, इतरथा वाक्यभेदापत्तेः । अत एव प्राकृतधर्मद्वयनिवृत्तिरपि । उत्तरवाक्ये तु तस्य ब्रह्मोद्देशेन विधानमित्यविवादम् । दक्षिणावाक्ये पर प्राकृतब्रह्मप्रदानकदानाभ्यासे अश्वविधि, उत प्राकृतदाने इति चिन्तायाम्, यद्यपि पूर्ववाक्ये अविशेषेण दक्षिणामात्रश्रवणात् प्रकृतक्रतुसन्निधसर्वर्त्विगानतिसाधनदाने एवाश्वविधिरिति प्रतीयते, तथापि उत्तरवाक्ये तस्य ब्रह्मसम्बन्धावगमात् सर्वर्त्विगानतिजननानुपपत्ते, ब्रह्मानतिसाधनप्राकृतदानाभ्यासे एवाश्वविधिप्रतीतेः, न कृत्स्नदाक्षिण्यस्य निवृत्ति, अपि तु ब्रह्मभागस्यैव । न चैव दक्षिणाशब्दस्य ऋत्विक्सम्बन्ध्यानतिसमुदायवाचिनो ब्रह्मानतिरूपावयवे लक्षणाऽऽपत्तिः, दक्षिणाशब्दस्याऽऽनतिमात्रवाचित्वेन समुदायवाचित्वे प्रमाणाभावात् । अतो विशेषरूपोत्तरवाक्येन सामान्यवाक्यस्यास्य उपसंहारात् ब्रह्मभागमात्रस्यैव प्राकृतस्य निवृत्तिः । इति प्राप्ते, ब्रह्मभागमात्रनिवृत्तौ 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति' इतिवत् अश्वः श्यावो ब्रह्मणे देयः, इत्येतावतैव सिद्धेर्वाक्यद्वयकरणेन दक्षिणापदतच्छब्दयो. वैयर्थ्यप्रसङ्गात् अवश्यं प्राकृतदानस्यैव पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेणाश्वविशिष्टस्य विधिः । अत एवात्र प्राकृतदानकार्ये दानान्तरविधिपक्षो नैव संभवी, तत्कार्यस्य ऋत्विगन्तरानतेरश्वेनासम्भवात् । अतश्च प्रकृतक्रतुसन्निधिपरिज्ञातीयदाने एवाश्वविधानात् सर्वस्यैव प्राकृतदाक्षिण्यस्य धेनुवन्निवृत्तिः । तस्य च तद्वदेव सर्वर्त्विग्भ्यो दाने प्रसक्ते उत्तरवाक्येन ब्रह्मसम्बन्धावगमात् पुरुषान्तरेभ्योऽपनयः । एवं च तेषामुपायान्तरेणानतिः संपाद्या ।

मण्डन— 'अश्वः स्यात् सर्वस्वनिवर्तनाय ।'

शंकर— 'श्यावाश्वे कृत्स्नबाधः स्यात् ।'

• श्यावाश्वं साम आर्षेये पूर्वा अनुष्टुप् 'पुरोजिती वो॰' उत्तरे द्वे गायत्र्यौ 'यो धारया पावकया॰' 'प्र दुद्रोणमभी॰'। अनुष्टुप्कार प्रग्रथनेन आनुष्टुभे तृचे भवति । भा. ९।२।६।२५ वर्णक ३.

• श्यावाश्वान्धीगवसाम्नोर्गानं अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रग्रथनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे ज्योतिष्टोमे । ९।२।६।२५–२८ वर्णक ३ मीको. पृ. १७८१ 'ज्योतिष्टोमे अनुष्टुभो॰' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

• श्येन. इत्यादिशब्दाः कर्मनामधेयम् । १।४।४।५. मीको. पृ. १९०७ 'तद्व्यपदेशन्यायः' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् । • श्येन. इषुश्च एकाहौ आभिचारिकौ । भा. ७।१।२।१३, • श्येन. एकाहः आभिचारिकः ज्योतिष्टोमिकोऽत्र विध्यन्तः. श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वकः । ७।१।२।१३. • श्येन वज्र. इषु इत्येवमादिः निषिद्धफल. अनर्थः । न्यासु. पृ. २९. • श्येन विधिगम्योऽपि अनर्थफलत्वेन अनर्थरूप । यद्यपि श्येनस्य शत्रुवध फलं न तु नरक. तथापि वधस्य नरकहेतुत्वात् वधद्वारा श्येनः अनर्थः । वि. १।१।२, • श्येनः ।

' श्येनेनाभिचरन् यजेत ' । अत्र श्येनशब्द नित्यस्य सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूप गुण विदधाति इति पक्ष । कस्यचित् अभिचारकर्मणो नामधेयमिद ' यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमय द्विषन्त भ्रातृ य निपत्याऽऽदत्ते यमभिचरति श्येनेन ' इति उपमानोपमेयभाव श्येनेन पक्षिणा साक कर्मण । उपमानोपमेययोश्च भेदो भवति । इति कर्मनामधेयमेवैतत् न पक्षिविधायकम् । १।४।५, ● श्येन सोमयागविकार । ३।८।२१ ● 'श्येनमस्य वक्ष कृणुतात्' इति मन्त्र साहश्यविधि-स्तत्र । बाल पृ ६५ ● श्येनाख्य अष्टम्या (उपरतत पश्याम) । भा ६।१।२।४, ● ' श्येनेन अभिचरन् यजेत ' इति श्येनशब्द गुणविधि उत कर्मनामधेय इति सदेहे कर्मनामधेय इति सिद्धान्त । १।४।४।५ ● श्येनेन अनस्य विपदानाद्युपत्ति , तेन वैरिमरणम् न तु श्येनेनैव साक्षात् । भाट्ट ४।१।२ वर्णक २ ● 'श्येनेन यजेत ' इत्य यत्तचोदिते दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्शयति ' दीक्षणीयाया द्वादशमान हिरण्य दक्षिणा, चतुर्विंशतिमान प्रायणीयायाम् ' इति । भा ८।१।१।१६, ● श्येनस्य वैशेषिका लोहितोष्णीषादयो धर्मा इषौ अतिदिश्य ते । ७।१।२।१४, ● श्येनस्य शाखादाज्यसबन्धो न चास्ति, श्येनाङ्गाना तु विद्यते । तच्चाज्य हतिनवनीतम् । ३।८।२०।३६ ● श्येनस्य सामवेदविहितस्यापि कर्तार सर्वे ऋत्विज नोद्गातैव । वि ३।७।१३, ● श्येने अङ्गभूतेष्टिषु चोदकप्राप्ताज्ये हतिनवनीतस्य गुणो विधीयते । हतिनवनीत हतौ चर्मपात्र चिर सपादित नवनीत यस्या ऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्य तदा यम् । ३।८।२१ ● श्येने उपदिष्टलोहितोष्णीषत्वा दिभि आतिदेशिकस्योपवीतस्य न बाध किंतु समुच्चय । भा १०।४।१।१-२, ● श्येने त्रयाणामपि पशूना सवनीयस्य न प्रारम्भ ' सह पशूनालभते ' इति वचनात् । ३।८।२१।३९ ● श्येने हतिनवनीत सर्वेषा मेवाङ्गानाम्, न मुख्याकालीनानामेव । ३।८।२१। ४०-४२ मीको पृ २११४ ' हतिनवनीत श्येने॰ ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● श्येने हति नवनीतमाज्यम्, तच श्येनाङ्गानां न प्रधानस्य ।३।८। २०।३७-३९. मीको पृ. २११५ ' हतिनवनीताधि करणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● श्येने धर्मत्वा पत्तिरिष्टा, प्राणवियोगरूपहिंसाया श्येनफलत्वेन श्येने हिंसात्वाभावात् । यदि च प्राणवियोगानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वमुच्यते तदाऽपि अदृष्टाद्वारकव्यापारस्य हिंसात्वात् श्येने तदभाव सुवच । अस्तु वा हिंसात्व तथापि अग्नीषोमीयहिंसावत् विधेयतया निषेधाप्रवृत्ते धर्मत्वोपपत्ति । मणि पृ ८ ● श्येने निवीतोपवीत योर्वासोभ्या समुच्चय कृत्स्नाचिन्ता वा । वि १०।४।१. ● श्येने प्रधानस्य सोमद्रव्यकत्वम् । भा ३।८। २०।३६ ● श्येने प्राकृताङ्गेषु उद्गातु कर्तृत्व नान्यर्त्वि- क्कर्तृकत्वेन बाध्यते । बाल पृ १४१ ● श्येने लोहितो ष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विज प्रचरन्ति ' । अत्र निवीतेन प्राकृतमुपवीत बाध्यते इति पक्ष । प्राकृत वैकृतयो समुच्चय इति सिद्धा त । समुच्चयश्च वासोद्व येन संपाद्य । कृत्स्नाचिन्ता वा । तथा च पूर्वपक्ष एव सिद्धान्त । वि १०।४।१ ● श्येने लोहितोष्णीषादिक सर्वेषामृत्विजां न [illegible] उद्गातृणामेव । ३।८।४।१२ मीको पृ ३३८९ ' लोहितोष्णीषाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● श्येने ' शरमय बर्हि भवति ' इति शरा कुशान् निवर्तयन्ति । भा १०।४।१।१ ● श्येने श्रूयते ' लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विज प्रचरन्ति ' इति । १०।४।१।१ ॥ भाष्यम्— अस्ति प्रकृतौ ' निवीत मनुष्याणा, प्राचीनावीत पितृणा, उपवीत देवाना, उप ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते ' इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशय किमुप वीतस्य निवृत्ति उत अनिवृत्ति समुच्चय इति । किं प्राप्तम् ? तस्य निवृत्तिरिति प्रत्यक्षश्रुत निवीत चोदकप्राप्तस्यानुमानिकस्य निवर्तकम् । अपि च प्रकृति लिङ्गसयोगो भवति ' निवीता प्रचरन्ति ' इति । एव प्राप्ते ब्रूम । अनिवृत्ति समुच्चय इति । नास्ति प्रकृति लिङ्गसंयोगोऽत्र । उपवीतमदृष्टार्थे, कथ तस्य कार्ये निवीत वर्तेन इति गम्यते । तस्मान्नास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोग । अत एवजातीयक धर्मसंस्कार विकृतौ अधिक स्यादिति ।

टुप्.— 'निवीता ऋत्विजः' इत्येतदनुदाहरणम्। कथम्। ज्योतिष्टोमे उपवीताभावात्। न प्रत्यक्षेण, न चोदकेन ज्योतिष्टोमे उपवीतम्। तत्प्रकृतिकश्च श्येनः न दर्शपूर्णमासप्रकृतिकः। 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' (३।१।१।१८) इति न्यायोऽत्र नास्ति। प्रधाने हि असंभवन् अङ्गेषु अर्थात् क्रियते। संभवति चात्र प्रधाने एव निवीतम्। तस्मात् भिन्नविषयत्वात् निवीतोपवीतयोर्व्यवस्था।

वि.— न च निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः, वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः। तस्मात् समुच्चयः। इत्यास्तां चिन्ता वा अस्तु।

भाट्ट.— यत्तु अत्र भाष्यकारेण श्येने 'निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्याम्नातेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारत्वेन निवीतेन अतिदेशप्राप्तस्य सर्वकर्मार्थत्वेन विहितस्य चोपवीतस्य बाधमाशङ्क्य अदृष्टार्थत्वात् समुच्चय इति सिद्धान्तितम्, तत् अस्यादृष्टार्थत्वे आधानादावपि प्राचीनावीतेन सह उपवीतस्य समुच्चयापत्तेः वार्त्तिककारैः — नवतन्तुक — यज्ञोपवीतधारणाभिप्रायकत्वेन विरोधरूपवीतत्वनिवीतत्वादेः वस्त्रकर्माङ्गतया विहितस्य समुच्चयासंभवादुपेक्षितम्।

● श्येने 'षड् पशूनालभते'। तत्र साहित्यं सुत्याकालीनैकस्मिन् सवनीयपशुषु आश्रयितव्यम्। वि. ३।८।१५. ● श्येने। वाजपेये सर्वे अग्नीषोमप्रणयनादि सौम्येऽहन्येव क्रियते। वचनातिदेशाच्च श्येनेऽपि। भाट्ट. ५।१।६. ● श्येने सौमिको विध्यन्तः अपवादचोदकत्वात्। भा. ८।१।१।१६.

● श्येनाग्न्याधानयोः संबन्धो नास्ति। अग्नीनामाधानम्, आधानश्च श्येनस्य। भा. ३।८।२०।३८.

● श्येनाङ्गानां नवनीताज्यता। वि. ३।८।२१, ● श्येनाङ्गेषु यत् इतिनवनीतमाज्यं तत्र केवल सुत्याकालीनपशुपुरोडाशादिषु किंतु दीक्षणीयादिषु सर्वत्रैव ग्राह्यम्। ३।८।२२.

■ श्येनाधिकरणन्यायः। साहस्री. ८४७.

● श्येनाकृतिः अग्निचयने काम्यैव। संकर्ष. २।१।४०, मीको. पृ. ४८ 'अग्निचयने श्येनाकृतिः काम्यैव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● श्येनादौ आतिदेशिकनानाऋत्विक्त्वादिवदेव आतिदेशिकपाठक्रमप्रापितक्रमस्यैव बलीयस्त्वम्। भाट्ट. ५।१।१०. ● श्येनादौ वाग्दिष्टेन निवीतेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य समुच्चयः। १०।४।१।१–२, मीको. पृ. २२२७ 'नाग्निहोत्रादीनां आतिदेशिकत्वा०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● श्येनादौ औद्गात्रादिसमाख्याप्राप्तस्य कर्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्वम्। सु. पृ. ११८१. ● श्येनादौ प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वम्। ३।७।१३।५०–५१. ● श्येनादयः कर्तव्या इति विधिना नैव प्रतिपाद्यन्ते, फलार्थितयैव प्रवृत्तेः। यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि वेदानुवादः। ऋजु. पृ. २९.

● श्येनाद्यभिचारकर्मणः अनर्थफलत्वेन अनर्थरूपत्वाच्च अधर्मत्वम्। वि. १।१।२.

● श्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावात् अतिदेशेन धर्मप्राप्तिः। वि. ७।१।१.

● श्येनादिशब्दानां यागनामधेयता। वि. १।४।५.

श्येनकपोतीयन्यायः। यथा कपोतोऽतर्कितागतेन श्येनेन गृहीतस्तथा काकतालीयवत् ज्ञेयमिति। साहस्री. ६८८.

● 'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' अयं गुणफलतया पुरुषार्थे विधिः। बाल. पृ. २७. ● 'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' इति फलार्थो चितिक्रिया। संकर्ष. १।१।५.

● श्येनधर्माणां इषौ यागे अतिदेशः। ७।१।३।१३–१६. मीको. पृ. १९६ 'अतिदेशः इषौ श्येनीयविशेषधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● श्येनधर्मजातं इषौ नाम यागे अतिदिश्यते 'समानमितरच्छ्येनेन' इति। वि. ७।१।२.

● श्येनन्यायः (१।४।४।५)। ज्योतिष्टोमे चतुर्विनियोगविध्यनुसारेण मानान्तरस्थले प्राप्ते दर्शपूर्णमासप्रकृत्यङ्गविधये श्येनन्यायेन प्राकृतेन स्थलेन तस्य बाधः। पौ. १।३।३।१९ पृ. २२४.

● श्येनफलस्य अभिचारस्य रागप्राप्तत्वात् 'न हिंस्यात्' इति निषेधविषयत्वम्। भाट्ट ४।१।२ वर्णक २

● श्येनयागः न धर्मः। यदि कामाधिकारेऽपि नियोगो यागस्य कर्तव्यतां वदेत्, स च यागः फलसाधनभूतः अवर्तते फले न कर्तव्यः स्यात्, इति फलस्यापि अर्थात् नियोग एव कर्तव्यतां वदेत्, ततश्च फलेऽपि विध्याश्रिता औपादानिकी प्रवृत्तिः इति श्येनफलं हिंसा 'न हिंस्यात्' इत्यनेन प्रतिषेद्धुं न शक्यते, प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वात्। औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे च अनर्थप्रसक्तेः 'नानृतं वदेत्' इतिवत्। तथा अप्रतिषिद्धपुरुषाभिलषितत्वानुपपत्तेश्च श्येनादिनियोगो नानर्थः स्यात्। स हि नियोगः अनर्थः, यः प्रतिषिद्धफलः। न च कामाधिकारे नियोगो यागस्य कर्तव्यतां वदति, फलस्य एव कर्तव्यतासिद्धेः। यद्यपि नियोगः कर्तव्यतया प्रतीयते तत्साधनतया च यागः, तथापि कामाधिकारेषु काम्यमानफलसिद्धिपर्यन्तत्वात् शास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्धयर्थं पुरुषं प्रयुङ्क्ते। रागाश्रितप्रवृत्तित्वात् पुरुषाणां फलं एव प्रवृत्तिसिद्धं। तथा च यागे फले च प्रवृत्तिः नौपादानिकी इति तत्प्रतिषेधो न अनर्थः स्यात् इति श्येनफलस्यापि प्रतिषेधो नानुपपन्नः इति निषिद्धफलत्वात् अनर्थः श्येनादिनियोगः चोदनालक्षणः न धर्म इति न किंचिदनुपपन्नम्। ऋजु पृ २९ ● श्येनयागस्य सामवेदविहितत्वेऽपि न केवलमुद्गातृकर्तृकत्वं किंतु ज्योतिष्टोमवत् नाना ऋत्विग् कर्तारः। सू ३।७।२२

● श्येनयागे दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम्। भा ८।१।९।१६.

● श्येनशब्दे श्येनशब्दस्य यागनामत्वात् ज्योतिष्टोमनाम्न इव प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षागुणयोगेनैव वाक्यदोषोपदर्शनमादरणीयं गमनं गौणत्वाङ्गीकारः। पराक्रम ४४।१

● श्येनराजपेययोः अध्वर्य्वादिसर्वयागकर्तृत्वम्। सू. ३।७।२३।५१-५२

☒ श्येनराजपेययोः प्राकृताङ्गेषु नानार्त्विक्कर्तृत्वम् ॥

वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ।३।७।२३।५०॥

भाष्यम्— अस्ति औद्गात्रे समाख्यातः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेयः। तत्र संदेहः, किं श्येने उद्गातृभिरेव पदार्थाः कर्तव्याः, वाजपेये अध्वर्युभिः, उत उभयत्र नानर्त्विग्भिरिति। किं प्राप्तम्? वेदोपदेशात्। समाख्यानादित्यर्थः। पूर्ववत्। यथा, आध्वर्यवमिति समाख्यानात्पदार्थानध्वर्युः करोति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः। यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टस्तस्य पदार्थस्तेनैव कर्तव्यः। साङ्गः स तत्रोपदिश्यते। तस्मात् श्येने उद्गातृभिर्वाजपेये चाध्वर्युभिः पदार्थाः कर्तव्या इति।

वा— 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' (३।३।३।९) इत्यत्र व्याख्यातं यथाऽङ्गानि प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्ते इति। तस्मात् श्येने सर्वे पदार्थाश्चोदकप्राप्ता उद्गातृभिः कर्तव्या इति।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात् सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे। ५१ ॥

भाष्यम्— तद्ग्रहणात् प्राकृतधर्मग्रहणाद्वा, स्वधर्मः स्वैर्धर्मैश्चोदकप्राप्तैः संयुक्तः स्यात्। चोदकसामर्थ्यात् सहाङ्गैः कुर्यादिति श्रूयते। तानि चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे ऋत्विक्ष्वपेक्ष्यन्ते। तत्र ज्योतिष्टोमे नानर्त्विजः तैरस्य सहैकवाक्यता। ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिकः। उच्यते। सत्यं प्रत्यक्षा समाख्या, लौकिकी तु सा। तदनुमाय वैदिकं शब्दं तेनैकवाक्यता स्यात्। चोदके पुनर्विप्रकृष्टापीदं प्रत्यक्षेतिकर्तव्यतया सहैकवाक्यता। तस्मात् चोदको बलवत्तरः।

यत्तु समाख्यानादिति। तत्रोच्यते। अव्यक्तः शेषः, समाख्यातो भविष्यति। यः पदार्थो न चोदकेन प्राप्नोति, तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति। यथा, श्येने कण्टकैर्वितुदन्तीति, उद्गातारो वितोत्स्यन्ति, वाजपेये चोप पुरोऽर्पयन्तीत्यध्वर्यवोऽर्पयिष्यन्ति।

वा— उक्तम् (३।३।२। इत्यत्र), वक्ष्यते (५।१।१०।१८ इत्यत्र) चैतद्यथा वाक्यपारतन्त्र्यात् प्रयोगवचनचोदनात् दुर्बल इति । प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा यद्यपि प्रत्यक्षतो दुर्बला । यावच्चा तिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यन्ते तावदस्य कर्तारं नियच्छति । यदा तु यानि भवन्ति तदैषा कल्पककर्तृकत्वात् कदा- चिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्रत्ययाघो भवति, श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विप्रकृष्टत्वात् । उक्तं चैतद्यथा कल्प्यमूलाना प्रमाणाना प्रत्यवायो भवति न कल्प्यमूलानामिति । तस्मात् प्रातरनुग्रहणेन तदधिकार सामर्थ्यात् ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृक स्यात् । यद्यपि च प्रकृतावपि समाख्यैव नानाकर्तारस्तथापि कल्प्य- त्वेन परत्वादिह श्रुतितुल्यता । यत्तु प्राकृतं किंचिदाम्नायते तस्य प्रधानसमाख्यात कर्ता भविष्यतीति दर्शयन्नाह— 'अन्यस्य शेषे' इति । अकल्प्यत्वात्परत्वादव्यक्तोऽस्य कर्तृ संबन्ध कल्पकादन्यत्र भवितुमर्हति । न त्वस्य विषय प्रदर्श्यते । कण्डूयितोदनादीनि यदा प्रधानसमाख्याते वेदे पठ्यन्ते, वेदान्तरे वा । यदि तावत्तत्रैव तत् समाख्यैव तेषा कर्तृसंबन्धो न प्रधानद्वारेण । अथ तु वेदान्तरे पठ्यन्ते तत प्रत्यक्षत्वे तथापि तत्रैव विशेष- समाख्यया बलीयस्या भवितव्यम् । अत्रापि ' गुण मुख्यव्यतिक्रमन्याय ' (३।३।२) आश्रीयते तत सोमप्रवाहादीना ज्योतिष्टोमस्य आध्वर्यवसमाख्यानाद् ध्वर्युकर्तृकत्वप्रसङ्ग । न चात्र ' मन्द्र प्रात सवने ' इत्यादिवत्समाख्यानमस्ति । तस्मात्प्रधानेनाङ्गेषु सम मात्रैवा प्राप्यते । सा चौत्पत्तिकेन कर्तृसंबन्धेन विनि युक्तार्था सती प्रधानेन गृह्यते । न चाङ्गाना प्रधान द्वारेणाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रधानाया ध्वर्यवादिसमाख्यामियुक्ते, गुणभूतेषु कर्तृव्यापारात् । या च प्रधानेषु न व्याप्ता या तद्द्वारेणाङ्गेष्वन्तरिष्य तीति युक्त एतत् । ऋग्वेदादिसमाख्या प्रधानेष्वङ्गेषु चाविरुद्धा । तेन नियत इति च तत्र व्यपदेश । स च प्रधानप्रयोगवचनेन विधेयत्वादङ्गेषु युज्यते । पाठक्रमा चाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या । सा यथापाठमेव भवितु- मर्हति । न चात्र गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनाभ्युपगतेन किंचिद्दुष्यति । कण्डूयितोदनादयश्च प्रधानवेदसमानो त्पत्तय एव द्रष्टव्या । तदात्मना च नकथम् ' अन्यस्य शेषे ' इति वक्तुम्, नावश्य प्रधानादेवान्तरन्ती समा ख्याऽनुगृह्यते । साक्षादनुग्रहेऽप्यननुग्रहेऽपि वाऽन्याङ्गेषु कृतार्थत्वेनाविरोधात्तेन प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तेषु समाख्या विनियोक्त्रीति सिद्धम् ।

वा— औद्गात्रे समाख्यात श्येन, वाजपेयश्च आध्वर्यवे । द्वावपि ज्योतिष्टोमविकारौ । तत्र किं प्रधानवेदसमाख्यात उद्गाता अध्वर्युश्च इतरेतरात्र च सर्वपदार्थानतिदिष्टान् कुर्यात् उत प्रकृतिवत्नाना कर्तार इति । तत्र प्रधानविधिविधेयत्वादङ्गाना तत्समाख्या- लाभात् तस्याश्च उपदेशरूपत्वेन अतिदेशाद्बलीय स्त्वात् तत्समाख्यात एक एव कर्ता सर्वं कुर्यात्, प्रकृतौ तु प्रत्यक्षवचनैरेव नानाविधविधानात् तस्यामपि प्रधानद्वारेण आध्वर्यवसमाख्याया नैव कर्तार, न तु वाक्यदौर्बल्यात् तद्वत्वेन समाख्यायाम एव कर्ता स्यात् । 'अत्रोच्यते भवेदेव चोदको यदि दुर्बल । स तु प्रथमभावित्वात्समाख्या बाधते बलात् ॥ अङ्गाना हि समाख्यात प्रयोगवचनाश्रयम् । चोदकप्राप्त्यपेक्षस्तु प्रयोगविधिसंग्रह ॥' प्राकृता नामङ्गाना वैकृतप्रयोगविधिसंस्पर्शोत्तरकाल तत्समाख्या भवेत्, तत्संस्पर्शश्च चोदकप्रापिताना स्यात्, तेन च ते प्राप्यमाणा सकर्तृका एव प्राप्य त इति कर्त्रपेक्षाभावात् अपेक्षानिबन्धनश्रुतिकल्पनासमाख्यानन्तरमल कल्प यितुम् । न चात्र ' शरमय बर्हि ' इतिवत् प्रत्य क्षम्, कल्प्यत्वात् समाख्याविनियोगस्य, कल्पनायाश्च अपेक्षाधीनाया तदभावेऽनुदयात् । अपि च पाठ निमित्ता आध्वर्यवादिसमाख्या न विधिनिमित्ता । न च औद्गात्रे पदार्थाना पाठ । ' तेन नास्ति समाख्यैषा विद्यमानाऽपि दुर्बला । श्येनादौ तेन नानैव कर्तार प्रकृताविव ॥ '

सोम— चमसहोमस्य समाख्यया अध्वर्युकर्तृकत्वम् इहापि समाख्यया कर्तृ परिग्रह इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गति । सूत्रार्थस्तु— वेदोपदेशादौद्गात्रादिसमा

ख्यानात् प्रधानवेदस्य अन्यत्वे इति यथासमाख्य पदार्थाना कर्तारः स्युरिति ।

वि— ‘ श्येन उद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्यम् । उद्गात्राऽध्वर्युणा कार्यौ यथाप्रकृति वाऽग्रिमः ॥ आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः । प्रकृताविव कर्तारस्तत्तद्धर्मे व्यवस्थिताः ॥ ’

भाट्ट— औद्गात्रे सामवेदे श्येनः श्रुतः ज्योतिष्टोमधर्मवान् । तत्र प्राकृताङ्गेष्वतिदेशेन नाना ऋत्विजः प्राप्ताः औपदेशिकया औद्गात्रसमाख्यया बाध्यन्ते इति तेषु उद्गाता एव कर्ता । समाख्या हि कर्तृप्रापिका । कर्ता च प्रयोगाङ्गम् । प्रयोगश्च प्रयोगविधिना साङ्गस्य एको विधीयते इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्तृविधि उपदेशेन । अतश्च यथैव ‘ अप्स्ववभृथेन चरन्ति ’ इत्यत्र अपां देशत्वात् साङ्गभावनाविषयत्वप्रतीतेः प्राकृतेषु प्रयाजादिषु अभिबाधकत्वं तथा प्रकृतेऽपि । न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे श्रुताया अपि अङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याश्रितत्वात् तस्य अतिदेशप्रापिताङ्गविषयत्वेन तदपेक्षत्वात् उपजीव्यचोदकप्रापित–नानाकर्तृत्व–बाधानुपपत्तिरिति वाच्यम् , सत्यपि तृतीयाश्रवणे अपामपि अङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेनोक्तविधया अभिबाधकत्वानापत्तेः । न हि तृतीयायाः साङ्गकृतिकरणत्वे शक्तिः , अपि तु प्रधानकरणत्वे एव, तत्तु अङ्गवैशिष्ट्यं विना अनुपपन्नमिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव । अतश्च शरादौ कल्प्योपदेशस्येव कल्प्योपदेशस्यापि अतिदेशबाधकत्वं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतावेव सोमक्रयादौ वेदान्तरीये विधौ समाख्यानपेक्ष उपदेशेनैव कर्त्रन्तरप्राप्तिः तत्र अङ्गविषये कल्प्यायाः प्रधानसमाख्यायाः बाध इष्ट एव । वक्ष्यति चैतद् गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे (३।३।२) । प्रकृते तु आतिदेशिकत्वात् प्रधानसमाख्याया एव प्राबल्यम् । इति प्राप्ते,

इहापि प्रयोगविध्यभिप्रायायामप्यङ्गविषये कल्प्यत्वेन उपजीव्यातिदेशाबाधकत्वम् तेन च कर्तृविशिष्टानामेव च प्रधानेन कर्मैकवाक्यत्वात् समाख्याया आश्रयादिविषये श्रुतकल्पकत्वात्, कल्पकत्वेऽपि वा प्रकृताङ्गविषयत्वाभावात् न प्राकृतकर्तृबाधकत्वम् । न च एवमप्स्वपि तथात्वापत्तिः, अब्विधेः प्रत्यक्षत्वात् तासां च धात्वर्थान्वयस्य अव्युत्पन्नत्वात् तृतीयया अवभृथकरणकभावनायामन्वयावगतेः देशत्वेन च भावनोत्पत्त्यन्वयित्वाभावेन तत्प्रयोगान्वयित्वात्, प्रयोगस्य च अङ्गप्रधानसाधारणत्वात् भावनान्वयद्वारा पाश्चात्यतद्विशेषणान्वये अविशेषेण उभयान्वयतात्पर्यावगत्या उपदेशेनैव प्रधान इव अङ्गेष्वपि अभिबाधात् । अत एव यत्र तृतीयाश्रवणाभावः यथा ‘ यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्याः ’ इत्यादौ तत्र प्रधानकर्मकभावनायामेवान्वयात् तस्या च अङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राकृतस्वराविबाधकत्वम् । प्रकृते तु समाख्यायाः प्रधानमात्रविषयत्वात् तस्य च स्वामिकर्तृकत्वेनान्यकर्तृकत्वानुपपत्तेः स्वनिर्विषयत्वान्यथानुपपत्त्या कथंचित् आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन (३।१।९) अङ्गमात्रविषयत्वकल्पनेऽपि सकलकर्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्रमाणाभावात् कण्टकवितोदनाद्यौपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते । वस्तुतस्तु तेषामपि विशिष्य स्वसमाख्ययैव कर्तृप्राप्तेर्न प्रधानसमाख्याविषयत्वम्, अपि तु यानि वेदत्रयाविहितानि स्मृत्यनुमितवेदविहितानि अङ्गानि तद्विषयैव सा इति ध्येयम् । अतः प्राकृताङ्गेषु नानैव कर्तारः । किञ्च समाख्यायाः पाठमात्रनिबन्धनत्वेन ‘ उपैशेत ’ इत्यादिवत् विधाननिबन्धनत्वाभावात् प्राकृतानां च सामवेदेऽपठितत्वादपि तद्विषयत्वाभावः ।

मण्डन— ‘ श्येने सर्वत्विजां धर्मः । ’

शंकर— ‘ समाख्या चोदकात्परा । ’

● श्येनविनियोग भवति चोदनाभ्यासः । तद्विदधात् प्रत्येकशात् श्येनं भे. । श्येनयागश्च प्रतिषिद्धाभिचारफलसाधनपरः. इति सिद्ध प्रत्युदाहरणम् । ऋजु. पृ. १२.

● श्येनशब्दः अभियुक्तैरत्र कारण्डवचनः न तु पक्षिवचन. । भा. १।३।५।२५–२७.

● श्येन-शलाऽऽदिशब्दाः अभियुक्तैरगताः कृष्णोदरत्वप्रत्ययः. । १।३।५।२५–२७, भावो.

पृ. ३४१ ‘ अग्निगुप्रैपगताः श्येनशलादिशब्दाः० ’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

ह्र श्येन-शला-कश्यप-कवष-सेकपर्णश्वा-कृतिवचनं प्रसिद्धसंनिधानात् ।९।४।५।२५॥

अग्निगुप्रैषे ‘श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्, शला दोषणी, कश्यपेवांसौ, कवषोरू, सेकपर्णाऽष्ठीवन्ता ’ इति । अत्र-त्येषु श्येनादिशब्देषु आकृतिवचनं स्यात् । एभिः शब्दैः सा सा आकृतिरुक्ता, प्रसिद्धसंनिधानात् । प्रसिद्धा एषां शब्दाना अर्थाः । तस्मात् आकृतिर्गोच्येत । यथा ‘अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्’ इति सिंहाकाराः इत्यर्थः, तद्वत् । वक्षः श्येनाकारं कर्तव्यम्, दोषणी प्रकोष्ठौ शला शलाकाकारौ, अंसौ अंसौ कश्यपा कच्छपाकारौ, ऊरू कवषा कपाटाकारौ, सेकपर्णा करवीरपत्राकारौ अष्ठीवन्ता जानुसहिते जङ्घे इत्यर्थः । इति पूर्वः पक्षः ।

कार्त्स्न्यं वा स्यात् तथा भावात् । २६ ॥

अग्निगुप्रैषे ‘ श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्, शला दोषणी, कश्यपेवांसा, कवषोरू, सेकपर्णाऽष्ठीवन्ता’ इति पठितम् । तत्र श्येनः, शला शलाके, कश्यपः कच्छपः, कवषा कवषौ कपाटौ, सेकपर्णा सेकपर्णौ करवीरपत्रे इत्येते शब्दाः तत्तदाकारं बोधयन्ति इति पूर्वः पक्षः । तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । श्येनादिशब्दाः आकारं न बोधयन्ति किंतु कार्त्स्न्यं कृत्स्नतां बोधयन्ति । श्येनं अस्य वक्षः कृणुतात् अस्य पशोः वक्षः कृत्स्नं उद्धर इत्यादयर्थः । एव इति तथा वक्षआदयः पदार्थाः कृत्स्नो यदाकृतिका भवन्ति तदाकृतिका एव उद्धृता भवेयुः । आकृतिवचनतायां तु वक्षआदीना विकृतता स्यात्, तथा च चोदनोपरोधः । तस्मात् कृत्स्नवचनता श्येनादिशब्दाना इति सिद्धान्तः ।

(ननु श्येनाकारं यत् वक्षः, शलाकाकारे ये दोषणी तत् उद्धरत इति रीत्या अर्थकरणे को दोषः ? । के.)

अधिगोश्च तदर्थत्वात् । २७ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह । अधिगो. अधिगुमन्त्रस्य तदर्थत्वात् कृत्स्नाङ्गोद्धरणार्थत्वात् । अत एव अन्ते ‘ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् ’ अस्य पशोः उद्धरणी-यानि सर्वाणि अङ्गानि न्यूनानि न कर्तव्यानि इत्युक्तम् । तस्मात् श्येनादिशब्दाः वक्षआदीना कार्त्स्न्यं बोधयन्ति इति सिद्धान्तः । के.

● ‘श्येनशलाकश्यप०’ (९।४।५।२५) इत्यधि-करणे वक्षसः कर्तनादिना श्येनसादृश्यं कर्तव्यं इति ‘ श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् ’ अनेन मन्त्रेण अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पितो विधिर्विधत्ते इति पूर्वपक्षं कृत्वा अदृष्टार्थताप्रसङ्गात् कर्तने च वक्षसो वैकल्यात् हविर्विनाशापत्तेः साकल्यमेवात्र प्रकाश्यं दृष्टार्थत्वात् इति सिद्धान्तितम् । बाल. पृ. ६५.

ह्र श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात् प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् । १२।१।६।१३ ॥

कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रस्य अग्निहोत्रद्रव्यस्य श्रपणं च शालामुखीये नवीने गार्हपत्ये न स्यात् किंतु प्राचीने गार्हपत्ये प्राजहिते स्यात् । तस्य प्राक् विद्यमानत्वात् । सिद्धान्तसूत्रम् । के.

● श्रपणं पशुपुरोडाशस्य ज्योतिष्टोमे शामित्रेऽग्नौ न कर्तव्यं किंतु शालामुखीये । १२।१।५।१२. ● श्रपणं पाक. कृष्णलेषु अदृष्टार्थं कर्तव्यः । अत्र यदि औष्ण्योत्पादनं तदा तु कर्तव्यमेव । वि. १०।१।१. ● श्रपणं मासाग्निहोत्रस्य कौण्डपायिनामयने प्राजहिते कार्यं न शालामुखीये । १२।१।६।१३. मीको. पृ. १४६३ ‘ कुण्डपायिनामयने प्राजहितेऽग्नौ० ’ इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● श्रपणं हविषो गार्हपत्ये नियते । (‘ गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति ’ इति) । वि १२।२।१, ● श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनः तुषोपवापेन प्रयुक्तिः संभवति । ४।१।११.

● श्रपणार्थं अङ्गादीना कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं प्राजापत्यपशुषु वाजपेये । भा. ११।४।८।३०.

● श्रपणादौ भूयोऽवपतिग्रहे काण्डानुसमयः, अल्पावपतिग्रहे पदार्थानुसमयः, निर्वापादौ तु उभयत्रापि पदार्थानुसमय एव । सोम. ५।२।१.

● श्रपणक्रिया आधारपरिस्पन्दप्रभृतिपरम्परान्त-च्छिदिपर्यन्तक्रियासमुच्चयात्मिका । सु. पृ. १३६१.

● श्रयणानि, दृष्टोपकाराभावात् अदृष्ट सोम मिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते। भा. ९।४।१२।४७.

ஐ श्रयणानां त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधान स्यात्। ९।४।१२।४५॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थिन, धानाभिर्हारियोजन, हिरण्येन शुक्र, आज्येन पात्नीवतम्' इति श्रूयते। पय-सक्तु-धानादीना यानि सोमे श्रयणानि तेषां अपूर्वत्वात् प्रमाणान्तरेण अप्राप्तत्वात् प्रदानार्थे प्रदानरूपे अर्थे विधान स्यात्। प्रदेयत्वाच्च प्रदानधर्मा कर्तव्याः। तस्मात् श्रयणविषये पयसि वत्सापाकरणादय कर्तव्या. इति पूर्वपक्ष.।

गुणो वा श्रयणार्थत्वात्। ४६॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदेयधर्मा कर्तव्या. प्रदानार्थत्वात् इति पूर्वपक्ष वाशब्दो व्यावर्तयति। नैतत् पय प्रदेय द्रव्य किंतु श्रयणार्थे मिश्रणार्थम्। श्रयणार्थत्वात् सोमस्य गुण पय.। तस्मात् अस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या.।

अनिर्देशाच्च। ४७॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। पयस· सोमे मिश्रणे सोमसंस्कारो भवति। पय श्रयणे गुणभूतम्। तस्य देवतासंबन्धेन अनिर्देशात् निर्देशाभावात्। तत् श्रयणे निर्दिष्टम्। तस्मात् तत् पय· प्रदेयधर्मैर्न संबध्यते।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात्। ४८॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति' अत्र मैत्रावरुणं इति द्वितीयाश्रुति तत्प्रधाना मैत्रावरुणग्रहस्य सोमप्रधानता। पयसा श्रयणेन सोम एव ईप्स्यते। पय सोमार्थम्। सोम. प्रधानम्। तस्मात् तस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा वत्सापाकरणादयो न कर्तव्या इति सिद्धान्त.।

अर्थवादश्च तदर्थवत्। ४९॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। 'स मित्रोऽब्रवीत् पयसैव मे सोम श्रीणन्' इत्यर्थवाद· श्रयणस्य तदर्थत्वात्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। तदर्थत्व सोमार्थत्व अभिप्रेत्य भवति। 'पयो मे दद्यु.' इति नोक्त मित्रेण किंतु सोम पयसा संस्कुर्युरिति। तस्मात् सोमार्थं श्रयणम्। ततश्च पयसि प्रदानधर्मा नानुष्ठातव्याः।

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात्। ५०॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। संस्कार प्रति सोमसंस्कारप्रकरणे 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति' इत्यस्य वचनस्य भावात् विद्यमानत्वात् पयसा श्रयण सोमस्य संस्कार इति गम्यते। तस्मादपि हेतो. पूर्वेभ्यश्च हेतुभ्य. पय सोम अप्रधान गुणभूत स्यात्। तस्मात् तस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या. वत्सापाकरणादयः। इति सिद्धान्त.। कें.

● श्रयणाना 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्यादीना प्रदेयधर्मा न भवन्ति। भा. ९।४।१२।४५-५०.

● श्रयणेन एकेन सकृत् कृतार्थो ग्रहो द्वितीय गुणार्थे श्रयण भवति। भा ३।३।१४।१०.

● श्राद्धम्। 'यथैवाश्राद्धभोजित्व यथा चाऽमांसभक्षणम्। श्रेयसे विहित धर्म्यं न कर्यम निषिध्यते॥ श्राद्धमन्तर्दशाह हि नियोगेन निषिध्यते। एकोद्दिष्टदैवेषा न तु निन्द्य कदाचन॥' तत्र अश्राद्धभोजित्वनियम. स्वर्गायेति विज्ञायते। (सदा सपिण्डीकरणात् प्राक्पूर्वं न। निन्द्य पार्वणश्राद्धम्)। भा ३।३।९।४ पृ. ११९.

● श्राद्धवासरे मैथुननिषेध अयं पुरुषार्थमात्रनिषेधकः क्रत्वर्थ स्मार्तादिप्रतिषेध। पाल. पृ ३१.

ஐ 'श्रिय हि सततोत्साही दुर्घटोऽपि समश्नुते' इति न्याय·। इति भारवि। सादरी. १६६.

● श्रीसूक्तं 'हिरण्यवर्णा हरिणीम्' इत्यादि पञ्चदशर्चम्। सत्कर्मनयूरव (मयूखे) पृ. ९.

● श्रुताः अपि अनुरबारस्त्वात कर्तव्याः सर्वे धर्माः, ये अर्थवन्त ते एव कर्तव्याः । भा. ३।१।४।७, ● श्रुतेन (द्रव्येण) सह प्रतिनिधेर्न सहविकल्पभावः । ६।३।१४।३७-३८, ● यागेन श्रुतस्य अवर्जने दोष. त्यागात् अश्रुतकल्पनायाम् । १०।२।२६।६२, ● श्रुते द्रव्ये अपचरति प्रतिनिधिर्भवति । ३।६।१४।३७ ● श्रुते विशेषे सति आक्षेपानवकाशः । पराक्रमः. ४२।१. ● श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानम् । वि. ३।६।१४.

※ श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलीयानिति न्यायः । श्रुतेनैव संबन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः, प्रकरणादितः श्रुतेः बलवत्त्वादिति भावः । साहस्री. ५४५.

● श्रुतद्रव्यापचारे सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम् । 'सदृशन्यायः' ६।३।११।२७ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● श्रुतद्रव्यापचारे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४।१३-१७. मीको. पृ. २७१८ 'प्रतिनिधिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । -

● श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम्, प्रतिनिधौ पशुनियोजनोत्तरम् । वि. ६।३।१८.

● श्रुतद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वे प्रतिनिध्यपचारे न तु प्रतिनिधेः प्रतिनिधिः । ६।३।१४।२२.

● श्रुतप्रतिनिध्यपचारेऽपि मुख्यद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न तु प्रतिनिधिसदृशस्य । ६।३।१५। २३-२४.

● 'तस्माच्च श्रुतमात्रत्वं विधिग्रहणकारणम् ।' (विधिना ग्रहणस्य) । वा ३।१।७।१४ पृ ७०१.

※ श्रुतयौगिकलाभे मत्यनन्वितस्तदर्थस्त्याज्य इति न्यायः । अयं हि विशेषविषयतया पूर्वन्यायस्य बाधको दृश्यते । मन्दस्य मोक्षवर्तीत्यत्र यत्र विदीति यौगिकार्थलाभे अनन्वितशक्यपदार्थत्यागः. इति । साहस्री. २३४.

● श्रुतमात्रमिषेणोपादानस्याप्यतु विकृतिषु पर्याप्तविचार. । ६।६।७।३१-३९.

● श्रुतहानि अश्रुतपरिकल्पना दोषः । य एव श्रुतस्योत्सर्गे दोष. स एवाश्रुतपरिकल्पनायाम् । भा. ३।८।१७।४८, १०।७।१२।३९। यागाश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषसामानश्रुतपरिकल्पनायाम् । ३।३।७।१४ पृ. ८४६, ३।४।१७।१०, १०।८।६।१५,१६.

● श्रुतार्थापत्तिः 'अर्थापत्तिः दृष्टः श्रुतो वा' इति शब्दो (मीको. पृ. ६६३) ग्रा. ग्रन्थे द्रष्टव्या । ● श्रुतार्थापत्तिः यद्यपि क्वचिदपि स्थिरस्था नास्ति, शब्दस्य शब्दान्तरानुमितिनिरूपणत्वात् तस्याः । ऋजु. पृ. ८९. ● श्रुतार्थापत्तिः द्विविधा लौकिकी वैदिकी चेति । बाल. पृ ८. ● श्रुतार्थापत्तिः प्रमाणम् । 'स्वर्गकामो यजेत' अत्र स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावः श्रुतः अपूर्वकल्पना विना न सिध्यति इत्यस्ति अपूर्वं इति श्रुतार्थापत्त्या सिध्यति । (के.)

● श्रुतिः अनुस्वरं निवर्तयितुं न शक्नोति । (अर्थात् उत्पत्ति. अपेक्षितत्वात्) । टुप्. ५।१।१७।५१. ● श्रुतिः अभिधात्री पञ्चविधा- धातु-प्रातिपदिक-प्रत्यय-वशगत-निपातभेदात् । बाल. पृ ४१. ● श्रुतिः । 'अभिधात्री श्रुतिः काचित् विनियोक्त्र्यपरा तथा । विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यत्निबन्धनः ॥' प्रकृतिप्रत्ययभूत्यो. स्वस्वार्थाभिधातृत्वम् । पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वम् । लिङ्-लोट्-तव्य-प्रथमलकाराणां तु विधायकत्वम् । वा ३।१।७।११ पृ. ७००. ● श्रुतिः अवघातादिविनियोगविशेषकारणत्वेन 'एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्' (३।१।७।१३) इति अधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे उक्ता । सु पृ. ११५१. ● श्रुतिः । असंदिग्धश्रुतिः संदिग्धश्रुतेर्बलीयसी । यथा- अत्र श्रुतेः पृथश्रुतिर्दुर्बलीयसी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०. ● श्रुतिः आचारात् बलीयसी । वणिका. पृ. ४०५. ● श्रुतिः आनुमानिकी, प्रत्यक्षादपि लिङ्गात् बलीयसी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१, ● श्रुतिरेव हि अत्र (श्रुतिलिङ्गादिषु) एकं प्रमाणम्, इतरेषां तु स्वनियत् श्रुत्यनुमानद्वारा प्रामाण्यम् । सा तु प्रत्यक्षायश्रुत्यनुरोधेन षोडशधा विभज्यते । ३।३।७।१४

प्रयुक्ताना पदम्-स्थानाख्यप्रमाणकृता प्राप्तबुद्धि (समिधो यजति तनूनपातं यजति-) उपसृत्य निषेधरूपम् कर्मान्तरं कल्पयति। स चेद्विधिः श्रुतिमनुरूप्येन कर्मान्तरमभ्यनुमन्यते अथ संनिधिं ततो न कर्मान्तरत्वम्। शा. २।२।१।२ पृ. ४७०, ● श्रुतिः विधि–विनियोग–अभिधानादिरूपा। १।१।८।११. ● श्रुतिः विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसरन्त्येव विनियुङ्क्ते। वि. १।१।७. ● श्रुतिः समाख्याया बलवती। शा. ३।३। ७।१४ पृ. ८३६. ● श्रुतिः समाख्यानात् प्रबला। दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रथमपठितस्य क्रियाविशेषरूप्यत्वेन अस्पष्टलिङ्गतया स्वतन्त्रप्रकरणानिर्णीतविनियोगस्य मन्त्रस्य तत्सहन्त्रनसमाख्याबलेन दार्शिकप्रथमपुरोडाशयागाङ्गत्वं प्राप्नुवत् सानाय्याङ्गशाखार्थत्वं बोधयन्त्या ‘इषे त्वेति शाखां छिनत्ति’ इति श्रुत्या बाध्यते। मीन्या. भाट्टालंकारः. पृ. १५४–१५५. ● श्रुतिः समानाभिधानरूपा। यथा ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र एकत्वपुंस्त्वयोः कारकाङ्गत्वम्, ‘यजेत’ इत्यत्र संख्याया भावनाङ्गत्वम्, तच्च कर्तृपरिच्छेदद्वारा। मीन्या. ● श्रुतिः स्थानात् प्रबला। दर्शमपीत्यादिविशिष्टस्थानायाः क्रमेण अग्नीषोमीयाङ्गत्वम्, पशुसाधारणयूपार्थत्वं बोधयन्त्या ‘रशनया यूपं परिव्ययति’ इति श्रुत्या बाध्यते। मीन्या. भाट्टालंकारः. ● श्रुति. स्मृतिभ्यो बलीयसी। शा. १२।३।७।१९, ● अयथाभ्यादूरेण्य दोषः अयमन्य इत्यत्र श्रुतिः एव प्रमाणं लभते, न प्रत्यक्षादीनामन्यतमम्। ७।१। १।१, ● त्रिविधा श्रुतिः –– विधि–उक्ति–विनियोगाख्या। उक्तिः अभिधानम्। शा. ३।१।७।१४ पृ. ८२४. ● श्रुतयः अपि परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते (न च तासामप्रामाण्यम्)। उदितानुदितहोमहोमविधिवत् अभिरामगनरोडादिग्रहणस्य ग्रहणाः श्रुतयोऽपि असंभवद्गुणवदनुष्ठानार्थतया परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते। ...तावतैव सर्वदाभ्यासपरकर्मव्यवहारिणा स्वयमश्रुतानर्थान्तरमात्रेण दृष्टफलोपकारित्वपुरुषान्तरप्रतिनियमग्रं न शोभते। सर्वश्रुतीनां सर्वपुरुषान् प्रति प्रामाण्यात्। शा. १।३।७।२ पृ. १७०, ● श्रुत्य. प्रकरणादिस्था-

र्थानुवादेन गुणानां विधानम् इष्टः। ३।५।१०।३१, ● श्रुतिं अकल्पयित्वा लिङ्गादेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं नास्ति। २।२।८।३४ पृ. १५१. ● श्रुतिं न च वाक्यमपबाधितुमर्हति। भा. २।२।१।१।२६ पृ. ५४७, ● श्रुत्या अर्थेन च क्रमेण पाठक्रमो बाध्यते। ५।४। १।१. ● श्रुत्या असंदिग्धया, श्रुतिः संदिग्धा बाध्यते। यथा– आमिक्षायागे वैश्वदेवी इत्यसंदिग्धतद्धितश्रुत्या वाजिभ्य इति पञ्चमीत्वेन संदिग्धायाः श्रुतेर्बाधः गुणाधिकरणे उक्तः। बाल. पृ. ११५. ● श्रुत्या आचारो बाध्यते। यथा अपशब्दप्रयोगरूप आचारः ‘तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै’ इति निषेधरूपश्रुत्या। बाल. पृ. १३८. ● श्रुत्या क्रमः सत्रे दीक्षाया आर्त्विज्यम्। भा. ५।१।१।११, ● श्रुत्या क्रमस्यैव विधानं न पदार्थानाम्। यथा सत्रे दीक्षाक्रमः। ५।१।१।१२ वर्णक ३. ● श्रुत्या क्रियामात्रसंबन्धे श्रुते वाक्येन विशेषसंबन्धः ‘अरुणया क्रीणाति’ इत्यत्र। शा. ३।१।७।११ पृ. ८१७. ● श्रुत्या कदाचित् देवानां देवतात्वम्। तद्धितनिर्देशे (‘वैश्वदेवी आमिक्षा’ इत्यत्र) श्रुत्या (सिध्यतीति शेषः)। भा. २।२।९।२१. ● श्रुत्या (अभिधया) गौणी बाध्यते। यथा बर्हिर्मन्त्रप्रकाश्यं गौणं कुशसदृशं उलपादि मुख्यकुशरूपार्थेन। बाल. पृ. १४१. ● श्रुत्या परस्मैपदरूपया वाक्यस्य बाधः ‘यः कामयेत पर्जन्यः वर्षेत् इति स नीचैः सदो मिनुयात्’ अत्र वृष्टिकामनाया यजमानगतत्वम्, सदोनिर्माणं तु आर्त्विज्यम्, पर्जन्यस्य ऋत्विग्गततरं वाक्येन प्राप्नोति तत् बाध्यते। वि. ३।८।६, ● श्रुत्या पाठक्रमस्य बाधः। एकत्रिकस्य यागस्य माध्यंदिने पवमाने त्रयाणां तृचानां आद्यादित्रयः क्रमो भाव्याः, किंवा अगमतृचस्याः क्रमपठितास्तिस्र, इति संशये, ‘त्रिच्छन्दा आवापः’ इति प्रबलया त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो भाद्रः इति पूर्वपक्षः। १०।६।१२. ● श्रुत्या प्रकरणस्य बाधः। अहीनश्रुत्या ज्योतिष्टोमप्रकरणं बाधित्वा द्वादशोपसत्त्वा अहीनस्यैवेति निश्चीयते। न ज्योतिष्टोमस्य। शा. ३।३।८।१९–२१, ● श्रुत्या प्रत्यक्षया विरुद्धा स्मृतिः न प्रमाणम्। १।३। २।३–४. ● श्रुत्या (अभिधया) लक्षणा बाध्यते।

यथा उद्भिदादौ नामत्वे श्रुत्या यजिसामानाधिकरण्यात् गुणविधौ प्रसक्ता मत्वर्थलक्षणा । बाल. पृ. १४१. ● श्रुत्या लक्षणा बाध्येत । भा. १०।८।८।१६ पृ. २०७३, ● श्रुत्या वाक्यं बाध्यते । ४।१।५।१४. ● श्रुत्या श्रुतिः (प्रबलया दुर्बला) बाध्यते । यथा— ' तथा परवङ्गमेकरवं पदश्रुत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥ ' इति । बाल. पृ. १३४ –१३५. ● श्रुत्या सन्निधेर्बाधः । ' समिधो यजति... तनूनपातं यजति ' अत्र यजतिपदे विधित्वं श्रौत अनुवादत्वं तु संनिधिना, संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः । वि. २।२।२. ● श्रुत्या स्मृतिः बाध्यते, अभ्यासबाधः । वा. १।३।७।१४ पृ. ८६०. ● श्रुत्या स्मृतिर्बाध्यते । यथा– ' औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत् ' इति श्रुत्या, ' औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या ' इति स्मृतिर्बाध्यते । बाल. पृ. ११८. ● अस्मिन्नधिकरणे (५।१।५।११–१९) लिङ्गवाक्यसंयुक्ता नैवोदाहरणम्, निराकुलत्वात् । श्रुत्या तु सैषा तादर्थ्ये त इहोदाहरणम् । तान् श्रुत्या तदर्थान् मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । टुप्. ५।१।२।११. ● न च श्रुत्या अन्येन संबध्यमानं वाक्येन आच्छिद्य अन्येन संबन्धमर्हति । भा. ३।१।८।१४ पृ. ७२४. ● न हि श्रुत्या उपयुक्तानां लक्षणया उपयोगान्तरं युज्यते । वा. ३।३।५।१८. ● शूर्पेण (' शूर्पेण जुहोति ') इति तावत् करणविभक्तिश्रुत्या एव अजरुद्धो होमो नानुमानिकैः दर्विपिठरादिभिः सह बाधविकल्पसमुच्चयान् प्रतिपद्यते । १।२।३।२७. ● सर्वत्र हि परिसंख्याशब्दात् एवकाराद्वा विना न श्रुत्या परिसंख्या नियमो वा लभ्यते । विधिरेव तु एवंजातीयकस्य फलेन एव व्यपदेशः । १।२। ४।१४. ● श्रुतिभ्यां द्विशब्द-बहुशब्दरूपाभ्यां ' युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः ' इति ज्योतिष्टोमप्रकरणं बाधित्वा यथोक्तप्रतिपदो कुलायय‍ज्ञे सत्रे चौत्कर्षः कर्तव्यः । वि. ३।३।१४. ● ' श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं संनिधेरेककर्मता । सत्र भूमिवर्जीयस्त्वं आनना कथनेक्ता ॥ ' इति न्याय । श्रुतिकृतस्य दीक्षादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण संनिधिना ' श्रुतेः कर्मैकता '

इति न्यायेन बाधायोगात् हेत्वन्तराभावाच्च न प्रकृतनियमः स भवति इति वैषम्योक्त्या परिहरति । सु. पृ. ८८१.

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् । ३।३।१।१॥

ज्योतिष्टोमे ' प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति, स तपोऽतप्यत, तस्मात् तेपानात् त्रयो देवा अजायन्त अग्निर्वायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यः (तप. कुर्वभ्यः) त्रयो वेदा अजायन्त, अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेदः ' इत्युपक्रम्य ' उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना, उच्चैर्निगदेन ' इत्याम्नाते वाक्ये जाताधिकारः जातस्य जातेः ऋक्त्वादेरेव अधिकारः उद्देश्यतया परिग्रहः स्यात् । श्रुतेः ऋगादिपदानां ऋक्त्वादिजातावेव शक्तत्वात् । इति रङ्गाचार्याः । जातानां ऋगादिमन्त्रगतजातिविशेषाणां ऋक्त्वादीनां अधिकारः शेषित्वविशेषापरपर्यायं प्राधान्यं तात्पर्यविषयत्वं स्यात् श्रुतेः ऋगादिशब्दानामेव श्रवणात् इति कुतूहलम् । जाते ऋक्त्वादिजातौ अधिकारः स्यात् उच्चैस्त्वादिधर्माः ऋक्त्वादिजात्यवच्छिन्नाः इत्यर्थः श्रुतेः ऋगादिशब्दानां ऋक्त्वादिजातौ शक्तत्वात् इति सुबोधिनी । ऋगादिशब्दस्य श्रुतित्वलाभाय ऋगादिजातस्यैव उद्देश्यत्वेन अधिकारः स्यात् इति तु कौस्तुभः ।

वेदो वा प्रायदर्शनात् । २ ॥

' उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' इति ऋगादिशब्दाः ऋक्त्वादिजातिपरा न वेदपरा इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । वेदो वा तत्तद्वेदः एव ऋगादिशब्दवाच्यः स्यात् । प्रायदर्शनात् वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे ऋगादिशब्दानां पाठस्य दर्शनात् इति भाष्यम् । उद्देश्यवाचकपार्श्वे वाक्योपक्रमे वेदशब्ददर्शनात् इति कौस्तुभः । वेदः त्रिष्वपि वेदेषु मन्त्रब्राह्मणसमुदायरूपवेदधर्म , प्राये वाक्योपक्रमे वेदशब्ददर्शनात् । इति सुबोधिनी । वेद इति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । उच्चैस्त्वादिविधिषु ऋगादिशब्दे वेदा एव लक्षणया विवक्षिताः न तु ऋगादिमन्त्राः । प्रायदर्शनात्

प्रभृतीन् इगुपधात् मावे घञि भायशब्दः उपसर्गपराभूत् उपक्रमवाची । इद्धिश्च यजणे । उपक्रमे वेदशब्दश्रवणात् इत्यर्थः । इति कुतूहलम् ।

लिङ्गाच्च । ३ ॥

' उच्चैरृचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' इति ऋगादयः शब्दाः वेदमभिवदितुं शक्नुवन्ति इत्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमपि भवति । ' ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यैस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ ' इत्यत्र द्वौ वेदौ ऋग्शब्दं च संकीर्त्य त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पादे उपसंहरति बहुवचनेन ' वेदैरशून्यैस्त्रिभिरेति सूर्यः ' इति ऋक्शब्दं वेदवाचकं दर्शयति । तस्मात् ' उच्चैरृचा ' इति ऋगादिशब्दाः वेदाधिकारा इति ।

धर्मोपदेशाच्च नहि द्रव्येण संबन्धः । ४ ॥

' उच्चैः साम्ना ' इति साम्नः धर्मोपदेशात् ' उच्चैरृचा, उपांशु यजुषा ' इति ऋगादिशब्दोऽपि वेदपर एव । जात्यधिकारे तु ऋच उच्चैस्त्वेन साम्न उच्चैस्त्वं सिद्धम् । नहि साम्न उच्चैस्त्वस्य द्रव्येण साम्ना संबन्धः उपपद्यते । तस्मात् ' उच्चैरृचा, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' इति ऋगादिशब्दाः वेदाधिकाराः ।

त्रयीविद्याऽऽख्या च तद्विदि । ५ ॥

तद्विदि तान् त्रीन् वेदान् वेत्ति इति तद्वित् तस्मिन् ऋग्यजुःसामवेदत्रयविदि त्रयीविद् इति आख्या त्रयीविद्याख्या प्रसिद्धा लोके । तस्मात् ' उच्चैरृचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' इति ऋगादिशब्दाः वेदाधिकारा इति । त्रयो वेदरूपा विद्या यस्य सः त्रयीविद् ।

व्यतिक्रमे यथाश्रुति इति चेत् । ६ ॥

ऋगादिमन्त्राणां व्यतिक्रमे स्ववेदातिक्रमे वेदान्तरविहितकर्माङ्गत्वे सति यथाश्रुति ऋग्यजुःसामशब्दानतिक्रमेण उच्चैस्त्वम् उपांशुत्वं च भवति । तत्र ऋगादिशब्दानां मन्त्रपरत्वे उपपन्नेऽपि न वेदपरत्वे । तस्मात् ऋगादिशब्दाः मन्त्रपरा न वेदपराः इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् । आशङ्क्यान्तं सूत्रम् ।

न सर्वस्मिन्निवेशात् । ७ ॥

ऋगादिमन्त्राणां यजुर्वेदविहितकर्माङ्गत्वे उपांशुत्वम् ऋक्सामवेदविहितकर्माङ्गत्वे तु उच्चैस्त्वम् इति वैरूप्यं प्रसज्येत, तस्मात् ऋगादिशब्दाना न वेदपरत्वम् इति पूर्वपक्षिणः शङ्कां निरस्यति सिद्धान्ती । न वैरूप्यं प्रसज्यते । सर्वस्मिन् तत्तद्वेदविहिते कर्मणि अङ्गभूतानां स्ववेदान्तर्गतानामपि ऋगादिमन्त्राणां विधिवशादेव स्वरान्तरस्य निवेशात् । तस्मान्न दोषः वचनबलात् ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत । ८ ॥

ऋगादिमन्त्राणां वेदवाचिपदसमभिव्याहाररूपात् वाक्यात् तत्तद्वेदविहिते सर्वस्मिन् कर्मणि स्वरनिवेशः प्राप्तः प्रकरणेन ज्योतिष्टोमप्रकरणेन न बाध्यते वाक्यस्य प्रकरणात् बलीयस्त्वात् । बाध्येत इति पाठे तु स्वरनिवेशः प्राप्तः उच्चैस्त्वादिधर्मः प्रकरणेन प्रकरणानुरोधेन न बाध्येत इत्यर्थः । तस्मात् ' उच्चैरृचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' इति ऋगादिशब्दाः वेदोपक्रमात् वेदपराः इति सिद्धान्तः । के.

● ' श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ' । ३।३।१।१ ॥ उपक्रमस्थाया वेदश्रुतेः लक्षणया जातिविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षणयाऽपि अधिकारः, विपरीतः संभवति इति धातुरूपा सूत्रयोजना । सु. पृ. ११६८, उच्चैस्त्वादीनां ऋगादिमन्त्रस्वरूपशब्दार्थजातिधर्मत्वात् वेदविषयत्वपक्षे अनेकवेदविहितानां ऋगादीनां उच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तौ अदृष्टोपत्तिकल्पापत्तेः जातिविषयत्वेन युक्ता इत्येव धातुरूपा अन्यथा सूत्रव्याख्या । पृ. ११६९, उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेः वेदविषयत्वे च प्रकरणेन बलीयसा योगात् प्रकरणबाधापत्तेः जातिविषयता एव युक्ता इत्येव अन्यथा सूत्रव्याख्या । पृ. ११६९. ● ' श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ' (३।३।१।१) । ' प्रकरणानुग्रहलोकमूलत्वं साम्यम् । श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादित्यस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥ ' वा. ३।१।१।१ पृ. ६५०-६५१, ● यत्तु अर्थं इत्य निषिद्धाक्षिप्तानां शाखान्तरनिधानात् गृह्यते एव, न तु तदा सर्वथैव तत्र निरूपणेऽनपेक्षत्वात् । तदेतत् ' श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् '

इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ३।४।११।२४ पृ. ९६७. * श्रुतेः द्रव्यान्वये व्यापाराभावः । सु. पृ. ११९२. * श्रुतेः लिङ्गविनियोगाभ्यनुज्ञामन्तरेण अग्निसेकादिवत् असामर्थ्यम् । वा. ३।२।५।१२ पृ. ७६१. * श्रुतेः सामान्यमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वम् । सु. पृ. ११९२. * 'न श्रुतेर्विनियोक्तृत्व लिङ्गाधीनं प्रतीयते । विज्ञाते विनियोगे तु तद्वशात् शक्तिनिर्णयः ॥' विनियोगोत्तरकालं हि कथमेतत् साधयिष्यति इत्यपेक्षिते यथा शक्नोति इत्यवधारणा भवति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ८२०–८२१, * 'न हि प्रमादपाठरवं शक्यं कल्पयितुं श्रुते.' ।१।२।२।३ पृ.१८३, * 'श्रुतीनामपि भूयिष्ठ विगीतत्वं हि दृश्यते ।' १।३।८।२७ पृ. २८६. * श्रुतीनां प्रवृत्तिः परप्रतिपत्त्यर्था, न हि केनचित् आत्मार्थं शास्त्रं प्रणीयते । ऋजु. पृ. १८०. * श्रुत्योः पौर्वापर्यविरुद्धयोः उत्तरश्रुतिः पूर्वश्रुतेः बलीयसी, यथा अपच्छेदोदाहरणे । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०. * श्रुत्योर्विरोधे कारकश्रुतिः तद्धितश्रुतेः प्रबला । ('ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र–) उभयमध्यरत्वात् तद्धितश्रुतेरेव (कारकश्रुत्यपेक्षया) प्राबल्य इति प्राप्ते, प्राधान्येन प्रकाश्यत्वस्य तद्धितार्थत्वेऽपि प्राधान्यस्य विशेष्यतया तद्धितादनुपस्थितेः न तस्य वस्तुतो मुख्यश्रुतिलक्षणाभावान्तरम् । प्राधान्यमपि च नाङ्गत्वपर्यवसितश्रुतेर्ष्विव वाच्यं तदर्थः, अपि तु भावनावत् शाब्दबोधे विशेष्यत्वमात्रम् । अतश्च उक्तप्राधान्येन ईप्सिततमत्वं तत् लक्षयित्वा विनियोगः तद्धितश्रुत्या बोध्येत इति कारकश्रुतितो दौर्बल्यम् । अन्यानि च दौर्बल्यकारणानि ऐन्द्र्यधिकरणे एव निरूपितानि (निरूपितप्रायाणि स्पष्टमनुक्तत्वात्) । तत् सिद्धं श्रुत्योर्विरोधे कारकश्रुतेर्बलीयस्त्वम् ।

कारकश्रुत्योरपि विरोधे 'आग्नेय चतुर्धा करोति' 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादौ बलाबल सामान्यविशेषभावादिना द्रष्टव्यम् ।

तथा दौर्बल्यहेतौ विजातीयश्रुत्योर्विरोधे 'सोमेन यजेत' इत्यादौ पदश्रुत्यपेक्षया कारकश्रुतेरुपजीवकत्वेन दौर्बल्यं भावार्थाधिकरणे व्याख्यातम् ।

समानजातीयश्रुत्योर्विरोधे एकस्मिन्नेव पदहोमे सप्तमीश्रुत्या पदेन आहवनीयस्य बाधः । तदेवं श्रुत्योर्विरोधे बलाबल वर्णितम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०–३५१, * विजातीयश्रुत्योर्विरोधे शेषानेकत्वे 'सोमेन यजेत' इत्यादौ पदश्रुत्यपेक्षया कारकश्रुतेरुपजीवकत्वेन दौर्बल्यम् । ३।३।७।१४.

* श्रुत्यनुमानस्य शिष्टत्रैवर्णिकदृढस्मरणान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वम् । वा. १।३।१।२.

* श्रुत्यनुरोधेन कर्मणि मन्त्राणां अनध्यायेऽपि प्रयोगः प्राप्नोति । अनध्यायस्मृत्यनुरोधेन अप्रयोगः । श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । भा. १२।१।७।१९.

* स्मृत्यनुमितश्रुत्यपेक्षया वैदिकं अन्यार्थदर्शनरूपमनन्यथासिद्धं लिङ्गं प्रबलम् । कौ. १।३।७।१४ पृ ३६७.

* श्रुत्यभावे लक्षणयाऽपि व्यवहारो भवति । यथा 'अग्नौ तिष्ठति, अवटे तिष्ठति' इति । भा. ६।६।२।१५.

* श्रुत्यर्थाभ्यां किं तुल्यबलः पाठः उत दुर्बलः इति चिन्तायां दुर्बलः इति सिद्धान्तः । भा. ५।४।१।११, * श्रुत्यर्थे असति लक्षणायां प्राप्तः । ७।३।२।५, * श्रुत्यर्थे सति वाक्यार्थो नावकल्प्यते । २।२।५।१६, * श्रुत्यर्थे संभवति न वाक्यार्थो ग्राह्यः, श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । यथा श्रुत्या निर्धारित फल वाक्येन विद्ध्यात् । ११।१।२।३.

* श्रुत्यर्थासंभवात् लक्षणया धर्माणां ग्राहकः कल्प्यते (अग्निहोत्रादिशब्दो यथा) । भा. ७।३।६।१७.

* श्रुत्यर्थक्रमौ पाठक्रमात् बलवन्तौ । ५।४।१।१. मीको. पृ. १५०७ 'क्रमकोपाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* श्रुत्यर्थपाठक्रमाणां चोदकाश्रितत्वात् बलीयस्त्वम्, मुख्यप्रवृत्तिक्रमो प्रयोगवचनाभिव्यक्तो धर्मो । टुप. ५।१।१०।१८.

* श्रुत्यर्थपाठक्रमाः उपदेशविषया एव (न ते चिन्तनीयाः.) । प्रवृत्तिस्थानमुख्यक्रमास्तु अतिदेश-

त्रिविधा अपि प्रधानभूताः पदार्थाः । कर्ता गुणभूतः । सत्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वत. क्रमः सिद्ध एव । अतः तेऽपि न चिन्तनीयाः । क्रमनियमस्तु चिन्त्यते । टुप् ५।१।१।१.

● श्रुत्यर्थविप्रकर्षात् श्रुतिलिङ्गादिषु परं परं बाध्यते । शा. ३।३।७।१४ पृ. ८३०.

● श्रुत्यवगतं हि श्रवणादवगतम्, पदान्तरसंबन्धं वाक्यादवगतम् । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । भा. ६।१।५।२९.

● श्रुत्यसंभवे च लक्षणापरिग्रहः । शा. १।२। २।२०, ● श्रुत्यसंभवे वाक्य क्रमते न संभवन्त्यां श्रुतौ । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१४.

● श्रुत्यादीनि एव तादर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण शेषस्य विनियोजकानि इति तद्विवेकार्थं लक्षणमारभ्यते । शा. ३।१।२।२ पृ. ६५८. ● श्रुत्यादीनि श्रीण्येव तादर्थ्यशेषाख्ये विनियोगे कारकानि (पूर्वपक्षे) । सु. पृ. ११९६. ● श्रुत्यादयः अतिदेशप्राप्ताः प्रत्यक्षैः श्रुत्यादिभिः विकृतिषु बाध्यन्ते । शा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. ● श्रुत्यादयः स्वसामर्थ्यात् संबन्धं प्रतिपादयन्तो विधिप्रतिपादितं पारार्थ्यं विशेषे व्यवस्थापयन्तः पारार्थ्यं प्रति प्रमाणमुच्यन्ते । फणिका. पृ. ३८८. ● श्रुत्यादिभिः आनुमानिकैः आनुमानिकानां श्रुत्यादीनां बाधः । यथा पशौ अनुमेयैः प्रयाजादिविनियोजकैः श्रुत्यादिभिः पशुपुरोडाशे तद्विनियोजकानां आनुमानिकानां श्रुत्यादीनाम् । बाल. पृ. १४६, ● श्रुत्यादिभिः प्रत्यक्षैः आनुमानिकानां श्रुत्यादीनां बाधः । यथा श्येनादौ ' शरमयं बर्हिः ' इति प्रत्यक्षश्रुत्या ' बर्हिर्दिवीभ्यासादयति ' इत्यानुमानिकश्रुतेः । पृ. १४६. ● ' श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वस्यैव निर्णयः । शेषी तद्विषयत्वेन लभ्यते नान्तरीयकः ॥ ' (यद्विना यदनुपपन्नं तत् तस्य नान्तरीयकम्) । वा. ३।१।१।१ पृ. ६५२. ● श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाधयोग्यता । वि. ३।३।१२. ● श्रुत्यादीनां आनुमानिकानां लिङ्गादिभिः प्रत्यक्षैः बाध. । बाल. पृ. १४६. ● श्रुत्यादीनां पूर्वं पूर्वं उत्तरोत्तरनिरपेक्षं प्रवर्तमानं बलवद् भवति, परपरं तु पूर्वपूर्वाधीनप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव बाध कर्तुम् । न हि श्रुतिमननुमाय लिङ्गादेः प्रामाण्यमध्यवसीयते । शा ३।३।७।१४ पृ. ८३०, ● श्रुत्यादीनां बलाबलम्– ' नि.श्रेण्यारोहणप्राप्यं प्रासिमात्रोपपादि च । एकमेव फलं प्राप्नुमुभावारोहतो यदा ॥ एकसोपानवर्त्यैको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः । उभयोश्च जरत्तुल्य. प्रतिबन्धश्च कान्तरा ॥ विरोधिनोस्तदैको हि तत् फल प्राप्नुयाच्चयोः । प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन् पश्चिमोऽवतरेन्मुधा ॥ तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं सिद्धमन्यदा । तथापि युगपद्भावे बाधन्यस्य निराक्रिया ॥ ' (एवं श्रुतिलिङ्गादिषु विनियोगे भवति) । ३।३।७।१४ पृ. ८३४, ● श्रुत्यादीनां षण्णामपि इदानीं बलाबल विचार्यते । ३।३।७।१४ पृ. ८१२, ● श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव आनर्थक्यप्रतिहतानां दुर्बलैरपि बाध्यत्वमिष्यते । तद्यथा– व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादीन् प्रति श्रुत्या शेषित्वं प्राप्नुवदपि अतिलङ्घ्य प्रकरणसम्याक्पूर्वसाधनत्वकृतः संबन्धो भविष्यति । पृ. ३।३।७।१४ पृ. ८३३, ● श्रुत्यादिषु अप्राप्तबाधः । ३।३।७।१४ पृ. ८९१.

● श्रुत्यादिकं आनुमानिकं प्रत्यक्षेण लिङ्गादिना बाध्यते । शा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● श्रुत्यादित्रयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचार । शा. ३।४।१।१, ३।४।४।१२.

● श्रुत्यादिपेटिका । ३।३।७।१४.

● श्रुत्यादिप्रमाणकमेव शेषत्व भविष्यति । शा. ३।१।७।१४ पृ. ७१६.

● श्रुत्यादिप्रमाणषट्कविचारः । तत्र प्रकरणविचारो विस्तरेण । तत्रैव शब्दशक्तिनिरूपणम् ॥ श्रुतिरपि चतुर्विधा– विधि', प्रतिषेध, अभिधात्री, विनियोक्त्री च । लिङ्ग द्विविधम् – शब्दसामर्थ्यं अर्थसामर्थ्यं च । शब्दसामर्थ्यमपि द्विविधम्– मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यं एकशक्यतोपपादनसामर्थ्यं च । तत्रोत्तर लिङ्गाबाधविरोधाधिकरणे (३।१।७।१४ भा. पृ. ८४७) भाष्यकृता व्यवहृतम्, पूर्वलिङ्गबाध्यता च दर्शिता, "ननु 'स्योनं ते' इत्यस्य यथैव उपस्तरण-

भिधानसामर्थ्यं एवमुत्तरेण एकवाक्यतामुपगन्तु सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्मात् भिद्यमाने वाक्ये लिङ्गमेव बाधितं भवति इति । सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि खलु एतदेकवाक्यत्वगतं विप्रकृष्टार्थकमेव भवति । लिङ्गादेव वाक्यता, तस्मादभिधानसामर्थ्यम् । ततः श्रुत्यर्थः । इति विप्रकृष्टार्थता " इति ग्रन्थेन (भा. पृ. ८५०) ।

वाक्यमपि द्विविधम्– महावाक्यमवान्तरवाक्यं चेति । तदुक्तं ' स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥ ' इति (वा. २।४।१३।२४ पृ. ३६६) । तत्राद्य प्रयोगविधिरूपं नित्यानुमेयमेव कल्पिताङ्गवाक्यैकवाक्यताको हि प्रधानविधिरेव प्रयोगविधिरिति । द्वितीयं ' समिधो यजति ' ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्यादि । अवान्तरवाक्यमपि द्विविधं विधिर्मन्त्रश्च । अर्थवादस्तु तात्पर्याभावेऽपि स्तुतिलक्षणवाक्यार्थप्रतिपादकत्वमात्रेण पृथक् व्यपदिश्यते ।

प्रकरणमपि द्विविधम्– महाप्रकरणं अवान्तरप्रकरणं च । तत्राद्यं प्रधानस्य, द्वितीयं प्रधानस्याङ्गस्य वा । तथा आद्यं प्रकृतेर्विकृतेश्च, एवं द्वितीयमपि । तत्र प्रकृतेः असंदंशोद्भूतिरम्, यथा दर्शपूर्णमासादेः । विकृतेर्महाप्रकरणं तु संदंशेनापि भवति, असंदंशेनापि । तत्राद्यं यथा– राजसूये ' राजसूयाय सेनामुत्पुनाति .. राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति ' इति संदंशेनोद्भूतं प्रकरणबलाबलाधिकरणे शास्त्रदीपिकायामुक्तम् (पृ. २४६)। असंदंशेऽपि विकृतेर्महाप्रकरणं यथा– यत्र विकृतौ प्राकृतक्रियानुवादेन किंचित् विहितं तत् तत्प्रकरणेन गृह्यते यथा 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति । अहीनात्मकद्वादशाहे च द्वादश दीक्षा. द्वादशोपसदः इति द्वादशत्वं च । तदुक्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे ' इतिकर्तव्यताग्रस्तं येनोद्दिश्योपसत्क्रियाम् । द्वादशत्वविधिस्तेन कथमाद्येन गृह्यते ॥ ' इति (वा. पृ. ८३६) । अत्र च क्रियामुद्दिश्य इषुवत् विकृतौ द्रव्योद्देशेन वाक्यादिविधौ ' औदुम्बरो यूपो भवति ' इत्यादौ न प्रकरणग्राह्यता इत्युक्तम् । अत एवोक्तं विध्यधिकरणेऽपि ' नान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् । गुणद्रव्ये कथंभावैरङ्गत्वेन प्रयुज्यते ॥ ' इति (वा. १।४।२।१ पृ ३३१) । न च औदुम्बरवाक्ये यूपलक्षितनियोजनसंबन्धो वाक्यीयः इति वाच्यम्, आनर्थक्यपरिहारस्य संनिधिनैव सिद्धेः । यूपपरिच्छेदिकायाश्च औदुम्बरजातेः आर्थापत्तिकनियोजनान्वयात् । अन्यथा अवघातादेरपि व्रीहिलक्षितयागान्वयस्य वाक्यीयत्वापत्तेः । यत्र तु प्रमाणान्तरात् क्रियान्वयालाभः तत्रैव लक्षितक्रियान्वयं यावत् विधिर्वाक्यस्यते पर्णमय्यादिवाक्ये इति । एवं च वक्ष्यमाणेषु वार्तिकादिग्रन्थेषु यत् प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते इत्यादिषु अङ्गशब्दः क्रियापर एव इति ध्येयमिति ।

संदंशेन च विकृतेर्महाप्रकरणं राजसूये इव न केवलं वाचनिक विकृत्यङ्गं संदंशेनैव भवति, किंतु संदंशस्यानेकविधत्वात् अनेकविधम् । तथाहि [१] प्राकृताङ्गानुवादेन विहिताभ्यां संदष्टं यदसंयुक्तमपि विकृतौ श्रुतम्, तदपि प्रकरणेन गृह्यते, प्राकृताङ्गानुवादेन विहितयोः पूर्वपश्चात्तनयोः प्रकरणग्रहणोक्तेः मध्ये च तद्विच्छेदकहेत्वभावात् । [२] तथा विकृतेः पूर्वं असंयुक्तं किंचिद्विहितम्, ततः पूर्वं तु प्राकृताङ्गानुवादेन यत् विहितं ततः असंयुक्तं यत्, तत् विकृतिप्रकरणेन गृह्यते । [३] तथा विकृतेरनन्तरं असंयुक्तं किंचिद्विधाय प्राकृताङ्गानुवादेन कस्मिंश्चिद्विहिते तत् पूर्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते । तदिदं भेदत्रयं बलाबलाधिकरणवार्तिके उक्तं ' यथा तु विकृतौ प्राकृतं किंचिदङ्गं संकीर्त्य तस्य पुरस्तात् परस्ताद्वा वैकृतमङ्गं आम्नायते, तत्र कथमावगृहीताङ्गमध्यवर्तित्वात् प्रकरणपाठो विज्ञास्यते ' इति (३।३।७।'४ पृ. ८५१) । तदेतद्वार्तिकं सोमेश्वरेण अनन्तरभेदत्रयपरत्वेन योजितम् ।

तथा विकृतेः पूर्वमसंयुक्तं किंचिद्विहितं पूर्वं ततः विकृत्यनुवादेन यदि विहितम्, ततः असंयुक्तं यत्, तत् विकृतिप्रकरणेन गृह्यते । तथा विकृतेरनन्तरं असंयुक्तं किंचिद्विधाय विकृत्यनुवादेन कस्मिंश्चिद्विहिते तत् पूर्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते । तदिदं भेदद्वयं विकृत्यनुवादेन विहितस्य प्रकरणग्राह्यत्वोक्त्यैव अर्थादुक्तं

भवति । अस्य च भेदद्वयस्य, पूर्वोक्तस्य च भेदत्रयस्य उदाहरणानि मृग्याणि

तथा साग्रहणीं विधाय तदङ्गप्राकृतपरिधिपरिधाने 'ध्रुवोऽसि' इत्यादींश्च त्रीन् मन्त्रान् वैकृतान् विधाय 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यामनहोमा असंयुक्ता विहिताः । तत्र. तेषां 'यत् प्रयाजानां पुरस्ताज्जुहुयात् बहिरात्मानं सजातानां दध्यात्, यदनुयाजानां परस्तात्, स्वर्गं लोकमन्वमेत्, मध्ये जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मनं धत्ते' इति प्रयाजानुयाजैः सह क्रमो विहितः । तेन प्राकृताङ्गसंबन्धित्वेन विधानात् साग्रहणीप्रकरणानुवृत्तेः आमनहोमाः प्रकरणेन गृह्यन्ते । तदेतत् चतुर्थतन्त्रसारे 'फलवद्दोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात्' इत्यधिकरणे उक्तं (४।४।८।७) । 'माहेन्द्रस्तोत्रं प्रति अभिषिच्यते इत्यत्र तु अभिषेकादेः अभिषेचनीयप्राकृताङ्गसंबन्धित्वेन विधानेऽपि न तेन प्रकरणमनुवर्त्य तन्मध्यविहितमभिषेकादि गृह्यते इति सम्भवति, तन्मध्ये अभिषेकादिविध्यभावात्' इति तत्पूर्वाधिकरणे अभिहितमिति । अत एव मिश्रा अपि न्यायरत्नमालायां आमनहोमानां प्रकरणग्राह्यतामाहुः 'विकृतिष्वपि यत् प्राकृताङ्गमध्ये पठितं यथा आमनहोमादि, तस्य प्रकरणेन ग्रहणम्' इति ग्रन्थेन । (विकृतिवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विचारः इति चिन्दौ मीको. पृ. ३३६२ द्रष्टव्यम्) । भट्टसोमेश्वरस्तु बलाबलाधिकरणे "क्रमत्वे सत्यपि साग्रहण्यादेः 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यादिभिः एकवाक्यत्वोपपत्ते" इति ग्रन्थेन क्रमादेव आमनहोमानां अङ्गतामाह । तदपि शब्दाद्भ्युपेत्यवादमात्रं इति ज्ञेयम् । यदपि मिश्रैः शास्त्रदीपिकायां चतुर्थे 'फलवद्दोक्तहेतुत्वात्' इत्यत्र संनिधिमात्रत्वमुक्तं तदपि अभ्युपेत्यवादमात्रम् । अत एव तन्त्ररत्ने प्रकरणप्राधान्यमुक्त्वा संनिधिनाऽपि तदधिकरणसिद्धिरुक्ता । तदेवं यत्र प्राकृताङ्गानुवादेन दशमीत्यत्र न विधिः, तत्रैव विकृतौ प्रकरणं विनियोजकम्, अन्यत्र संनिधिरेवेति सिद्धम् ।

एव प्रधानस्य महाप्रकरण प्रकृते: असंदंशोद्भूतिकम्, विकृतेषु संदंशोद्भूतिकमपि निरूपितम् । अवान्तरप्रकरण तु सदंशोद्भूतिकमेव, तच्च प्रकृतेर्नास्त्येव । प्रकृत्यन्तरस्य तु प्रयाजानां अभिक्रमाधिकरणे उक्तम् (३।१।१०।१९–२०) । विकृतेषु अवान्तरप्रकरण संदंशोद्भूतिकं सप्तमे प्रणयनाधिकरणे (७।३।८।२०–२२) वरुणप्रघासानामुक्तम् । तत्र हि 'उपाश्रवपन्ति' इति वरुणप्रघासावान्तरप्रकरणाधीतमपि 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति, न शुनासीरीये' इति पर्युदासैकवाक्यताबलादेव अवान्तरप्रकरण बाधित्वा चातुर्मास्यानामेव भवेति वादः, इत्युक्तम् ।

क्रमोऽपि द्विविधः पाठसादेश्यं अनुष्ठानसादेश्यं च। पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः संनिधिपाठश्च । समाख्याऽपि द्विविधा लौकिकी वैदिकी च । पुनरपि समाख्या द्विविधा सामान्यसमाख्या विशेषसमाख्या च । बाल. पृ. ९–१२.

* श्रुत्यादिविरोधाविरोधविचारः प्रकृताविव विकृतिष्वपि द्रष्टव्य । वा. ३।८।१५।३०.

* श्रुत्युपादाने अदृष्टं फलमपि नय इति लक्षणाशब्दः परिकल्प्यते । यथा काशिकेषु शालयो (शालितण्डुलाः) भुज्यन्ते, गाव (गोपय.) पीयन्ते इति । भा. ९।१।१२।३९

* श्रुतिकल्पना । अन्धपरम्परान्यायापत्त्या स्मरणेन नित्यानुमेयश्रुतिकल्पनस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ... । सु. पृ ११८.

* श्रुतिक्रमः । प्रातिस्विकविधिविहितः क्रमः श्रुतिक्रमः । अर्थादिक्रमस्तु प्रातिस्विकविध्यभावात् केवलप्रयोगविधिविधेय । सोम. ५।१।१ वर्णक २, * यत्र क्रमः तद्विशिष्टपदार्थान्तरं वा विधीयते तत्र श्रुतिक्रमः, न तु यत्र क्रमाभिधायकः शब्दः तत्र श्रुतिक्रमः । ५।१।१ वर्णक २. * वर्मा. श्रोत्रेण गृह्यमाणा ये क्रमं प्रतिपादयन्ति स एव विधीयमानत्वात् श्रुतिक्रमोऽभिधीयते । टुप् ५।१।१।१. * श्रुतिक्रमयोर्विरोधे – 'उच्यते रचनाधर्मा टर्मस्थ्यादयः क्रमात् । अग्नीषोमीयदशेषा. स्तु. श्रुत्या यूपाङ्गतां गताः ॥

एतत्प्रयत्नक्रियाणशेषो हि रचना श्रुता । यद् घमनं सा याति क्रमेण पशुदीपनाम् ॥' वा. ३।३।७।१८ पृ. ८३६ । केचित्तु– 'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इति द्वादशत्वस्य अक्रियात्वात् अनिर्दिष्टकर्तव्यतारम्भकत्वे सति कर्मान्तरस्य प्रकरणाख्यत्वानुपपत्तेः संनिधिमात्रेण प्रकरणकल्पनापूर्वकसंबन्धाप्यप्रसंगानात् श्रुतिस्थानविरोधोदाहरणार्थं युक्तमिति । तत्र । ३।३। ७।१४ पृ. ८१५–८३६ । शेष्यनेकत्वे इदम् । शेष्यानेकत्वे तु 'पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसाङ्गता । श्रौताद् गोदोहनात् तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥' इति । पृ ८३८.

● श्रुतिनिरूपणम् । अथ केयं श्रुतिर्नाम ? न तावत् शक्तशब्दमात्रम्, अङ्गत्वप्रमाणविभाजकोपाधिभूतश्रुतित्वस्य उक्तप्रमाणान्तरव्याप्यत्वात्, निरुक्तशब्दस्वरूपश्रुतित्वस्य च तद्व्याप्यत्वासंभवात् । नहि शब्दमात्रं अङ्गत्वे प्रमाणम्, घटशब्दादेस्तथात्वात् । न च वेदस्थपदादिशब्दस्य उद्देश्यविधेयान्यतरबोधकत्वेन अङ्गत्वे प्रमाणत्वात् लोकवेदाधिकरणन्यायेन (१।३।९) तद्भेदादेव लौकिकघटादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः, श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् । तथापि शब्दमात्रस्य वेदघटकत्वे प्रमाणाभावेन वेदाघटकलौकिकशब्दे विध्यघटकार्थवादादिशब्दे च अङ्गत्वप्रमाणत्वासंभवात् उक्तश्रुतित्वरूपेण तद्व्याप्यत्वात्, यौगिकलाक्षणिकयोरपि शक्तत्वेन अतिप्रसङ्गाच्च । नहि तयोः श्रुतित्वमिष्टम् । तथात्वे 'सक्तून् जुहोति' इत्यादौ सक्तुना श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तेः । किंच श्रुतित्वस्य प्रातिपदिकादिसाधारण्ये 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यादिवाक्यीयविनियोगस्थले श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तिः ।

नापि यौगिकलाक्षणिकनामान्तरविभक्तित्वम् । 'सक्तून् जुहोति' इत्यादौ गौण्या लक्षणया वा करणत्वादिपरद्वितीयायाः श्रुतित्वाभावात् अमावस्यान्तम् । प्रातिपदिकादिषु श्रुतित्वव्यवहाराभावात् विभक्तित्वोपादानम् । 'निरपेक्षो रवः श्रुतिः' इति प्राचीनप्रवादेऽपि एतदर्थतात्पर्यग्राहकः एव । इति वाच्यम् । (नापि वाच्यमित्यन्वयः) । संकर्षकाण्डपाठे अतिव्याप्तेः ।

'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति वाक्ये व्रीह्यादिपदोत्तरद्वितीयायाः अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लाक्षणिकत्वेन अव्याप्त्यापत्तेश्च ।

इति चेत्, अत्र नव्याः । अङ्गत्वघटकीभूतशेषित्वकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः श्रुतिः । स च 'व्रीहीनवहन्ति' 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादौ द्वितीयातृतीयादिः । 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यत्र कर्मत्वविशिष्टवाचकक्तप्रत्यये अतिव्याप्तेः प्राधान्येनेति । इत्याहुः (नव्याः । स्वयं परिष्करोति–) अत्र कृतिकारकत्व कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमम्, न तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम्, तृतीयादेः तद्वाचकत्वेन अव्याप्त्यापत्तेः । असंभवस्तु नास्ति, कर्मत्वरूपोद्देश्यतावाचकद्वितीयाया लक्षणसत्त्वात् । अङ्गत्वैकदेशोक्तान्यतरबोधकत्वात् द्वितीयादेः अङ्गत्वप्रमाणत्व इति फलितं अङ्गत्वघटकीभूतेति, न तु अङ्गत्वघटकत्वस्य लक्षणघटकत्वम्, वैयर्थ्यात् । अत्र अङ्गत्वलक्षणे कर्मत्वरूपोद्देश्यतायाः, तदितरकर्तृत्वाद्यन्यतमस्य च स्वातन्त्र्येण निवेशात् श्रुतिलक्षणे तयोरन्यतरत्वेन निवेशः । वस्तुतस्तु, उद्देश्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकर्तृत्वादिप्रत्येकभेदघटितकर्तृत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितान्यतरत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्येकभेदघटितकर्मत्वसाधारणान्यतमत्वस्य लघुत्वात् कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः श्रुतिः इत्येव एतल्लक्षणनिष्कर्षः । उक्तान्यतमवाचकत्वं च उक्तान्यतमनिष्ठसंबन्धतानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वम् । अतः संबन्धत्वेन उक्तान्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपिकायामपि षष्ठ्यां नातिव्याप्तिः । न च 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पश्वङ्गत्व इति व्यवहारात् षष्ठ्याः श्रुतित्वे इष्टापत्तिः इति वाच्यम् । तथात्वे 'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः' इत्यत्र सप्तदशारत्नित्वस्य श्रौतविनियोगलिप्सया वाजपेयाङ्गत्वापत्तौ वाक्यीययूपाङ्गत्वसिद्धान्तानुपपत्तेः ।

अथ (इति चेत् इति दूरतोऽन्वय) तत्र श्रौत-विनियोगसंभवेऽपि यूपपदानर्थक्यभिया तदनङ्गीकार । तदधिकरणे हि (आनर्थक्यतदङ्गाधिकरणे) वाजपेयस्य यूपस्य वा उद्देश्यत्व इति संदिह्य (पूर्वपक्षयित्वा, सिद्धान्तित इत्यन्वय) यूपस्योद्देश्यतायां बहुव्रीहे उद्देश्यसमर्पकत्वे एकप्रसरताभङ्ग । यूपपदस्य तत्त्वे तु यूपोद्देशेन सप्तदशारत्निताविधौ समासार्थपूर्वपदैकदेशस्य भूतद्वयन्विन अनन्वयात् समासभङ्गापत्ति । सप्तदशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्य अभेदसम्बन्धेनैव विधिस्तु विशेष्यांशस्य अतिदेशेन प्राप्तत्वादसंभवी । अत्र षष्ठीश्रुत्या सप्तदशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्य वाजपेयोद्देशेन विधि । तथा सति अपरहितान्वय प्रकरणानुग्रहश्च संभवति । तद्द्रव्यस्य वाजपेयासाधारणषोडशिपात्ररूपतया खादिरत्वसादेशेन गौण्या यूपपदमनुवाद । इति पूर्वपक्षयित्वा यूपपदीयस्वार्थत्यागापत्तिभिया न वाजपेयस्योद्देश्यत्वम् । यूपस्योद्देश्यतायां तु वाजपेयपदस्य यूपनिष्ठवाजपेयसंबन्धरूपस्वार्थानुवादकत्वात् न स्वार्थपरित्याग । अत अतिदेशत पूर्वप्राप्ता यूपोद्देशेन अभेदसंबन्धेन सप्तदशारत्नित्वविधि । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन च विशेषणांशे विधेयतात्पर्यम् । व्यवहितान्वयो गुणानन्वयश्च पदानर्थक्यभिया स्वीक्रियमाणो न दोषमावहति । षष्ठीश्रुतिपरित्यागोऽपि अत एव । प्रकरणानुग्रहस्तु यूपस्योद्देश्यतायामपि यूपलक्षणस्य तदधीनोपपदपूर्वस्य च प्रकृतौ सप्तदशारत्नित्वं विनाऽपि जायमानत्वेन आनर्थक्यात् वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात् नानुपपन्न । अतो यूपपदीयस्वार्थपरित्यागभिया न षष्ठीश्रुत्या वाजपेयस्योद्देश्यत्व इति सिद्धान्तितम् । वस्तुतस्तु यूपोद्देशेन अभेदसंबन्धेन तत्तद्द्रव्यविधानस्य पारक्यात् परस्परान्वयासंभवेन असंभवात् यूपपदे यूपपदार्थलक्षणया तदुद्देशेन तद्विशिष्टद्रव्यविधिर्वाच्य । एवं च यूपपदस्य स्वार्थपरित्याग सिद्धान्तेऽपि अविशिष्ट । अत उक्तरीत्या सिद्धान्तानुसरणे यूपपदवैयर्थ्यभियैव वाजपेयस्य उद्देश्यत्वाऽनङ्गीकार । यूपपदार्थस्योद्देश्यत्वे तु वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन वाजपेयपदस्य उपयोगात् न वैयर्थ्यम् । न च प्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात् तस्य वैयर्थ्यम्, एकतात्पर्यग्राहकानुपस्थितिदशायां अपरतात्पर्यग्राहकस्य साफल्यसंभवात् ' युगपदुपस्थितावपि उभेदे नान्यतरवैयर्थ्यम् ' इति न्यायेन तयो परस्परवैयर्थ्यानापादकत्वात् । इदं तु वक्तव्यम्— वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधे असंभव एव, वाजपेयासाधारणपात्रस्य अतिदेशत एव संभवेन तत्र पूर्वं एतद्विधिप्रवृत्त्यसंभवात्, इतरथा परेङ्कर्तुं समारम्भादिप्रमाणान्तरप्रमितमष्टस्यैव प्राथम्यविशिष्टस्य विधानेन एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गासंभवात् तद्रिया भङ्गान्तरविधिविशिष्टतानुपपत्ते । अतस्तत्र उपदेशत पूर्वं प्रवृत्त्यसंभव एव बीजम् । तच्च तुल्य प्रकृतेऽपि । सप्तदशारत्नित्वस्य द्रव्यपरिच्छेदकतया विधिस्तु पूर्वोक्तदूषणग्रस्त । अतो वाजपेयोद्देशेन उक्तद्रव्यविधेरसंभवेनैव षष्ठीश्रुते अविनियोजकत्वम् । पदानर्थक्यापत्तिमात्रेण षष्ठीश्रुते अविनियोजकत्वोदाहरण तु अन्यत् मृग्यम् । सर्वथा षष्ठ्या श्रुतित्वेऽपि सप्तदशारत्निवाक्ये वक्ष्यमाणविनियोगस्य उक्तप्रकारैरसंभवात् न तत्परित्यागानुपपत्ति यथा श्रुतिरत्र बाधिका । इति चेत् (अथ इति चेत्) । सत्यम्, तथापि ' श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ' इति सूत्रे श्रुतिपदस्य पदविध श्रुतिसाधारण पदानर्थक्यापादकविनियोगप्रयोजकश्रुतिभिन्नश्रुतिपरतया गौरवेण षष्ठ्या श्रुतित्वे बाधक इति तद्व्याख्याय तत्र षष्ठ्यादिप्रत्ययस्य अपि तत्त्वप्रसक्तावुक्तावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वरूप निर्बाध्य इति मद्गुरीतो नयानामाशय । अत एव न पनये ' दाक्षाहीनस्य ' इति वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणम्, न श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणम् । तथाहि, ज्योतिष्टोमे उपसदो विधाय ' तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ' इति श्रुतम् । तत्र किं द्वादशत्व प्रकृतावेव निविशते, उत द्वादशाह इति संदिह्य, निरा तावत् उपसदुद्देशेन निधीयते, साह्नोद्देशेन विधौ उपसदां द्वादशसामानाधिकरण्यानुपपत्ते, साह्नपदसंनिधेयस्योद्देश्यस्य ज्ञाप्यत्वासंभव । उपसत्स्वरूपे आनर्थक्यपरिहारो दीक्षापाशाह्नियमपर्वेण उपसद् पूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि वस्तुत उपसदा प्रकरणेन

ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् तस्य चाह्ना समाप्यमानत्वात् साह्नस्य इति पदं उपसदां ज्योतिष्टोमसंबन्धानुवादः, न तु उद्देश्यविशेषणं वैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशत्वमपि तदुद्देश्य उपसदुद्देशेन विधीयमानं प्रकृतावेव निविशते, अहीनपदं तु 'न हीयते' इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमानुवादकम्, विकृतित्वात् हि एष अन्ये क्रतवो न जहति । 'तस्य समूहः' इत्यनुवृत्तिसहितया 'अह्नः खः क्रतौ' इति स्मृत्या अहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्वविधानात्, तस्य च ईनादेशविधानात् अहीनशब्दनिष्पत्तावपि अहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्य अहीनपदप्रवृत्त्यवच्छेदकस्य अध्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात् तदनुवादोपपत्तिः इति पूर्वपक्षयित्वा, उपसन्मात्रोद्देशेन द्वादशत्वविधौ संसर्गद्वयस्य अहीनपदवैयर्थ्यापत्तेः. तदङ्गीकारे च संख्यान्तरसाधनतामात्रानुवादत्वेनाकारानुपपत्तेः साह्नाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयोगात् अहीनपदनोक्ताहःसाध्यक्रतुविशेषसमूहात्मकाहीनसंबन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधिः इति प्राञ्चः सिद्धान्तयामासुः । नव्यास्तु, सुबर्थमात्रस्य भावनान्वयनियमेन षष्ठीस्थलेऽपि परस्परान्वया(य)नुपपत्तेः. अहीनसम्बन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविध्यनुपपत्तेः. अहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेव अतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते 'ता चतुर्भिः' इतिवत् द्वादशत्वविधिरेव फलं इत्याहुः ।

वयं तु ब्रूमः । 'पञ्चदशान्या-यानि' इत्यत्रेव द्वादशपदार्थोपसत्पदार्थयोः अन्वयस्याक्लृप्तत्वात् ज्योतिष्टोमस्य अहीनोद्देशेन द्वादशत्वविधेरपि असंभवः । 'ता चतुर्भिः' इत्यत्र ■ अर्थप्राप्ते पूर्वप्रवृत्त्या आदानमात्रस्यैव विधेयत्वात् अत्र तु पदार्थवैशिष्ट्यस्य व्युत्पत्तेः समुच्चयफलकविशिष्टविधिसम्भवः इति वैषम्यम् । अतः उपसदुद्देशेनैव द्वादशत्वविधिः । उपसत्स्वरूपे च आनर्थक्यप्रसक्तौ दीक्षणीयाशाङ्गनियमन्यायरूपतात्पर्यग्राहकस्य न्यायस्यैव दुर्बलत्वात् उपसदन्यापूर्वसाधनत्वलक्षणामुपेक्ष्य अहीनपदसमभिव्याहाररूप—वाक्यस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वमुपेत्य अहीनापूर्वसाधनीभूतोपसल्लक्षणा आश्रीयते । यत्र तु दीक्षणीयाशाङ्गनियमन्यायेन सम वाक्यस्य विरोधो यथा त्रिवृद्वाक्ये साह्नपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य, तत्र न तन्न्यायबाधः । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्रतत्र, यथा 'अभिक्राम जुहोति' इत्यत्र होमोद्देशेन अभिक्रमणविधौ होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात् प्रधानहोमापूर्वसाधनलक्षणा इति पूर्वपक्षं विधाय महाप्रकरणापेक्षया प्रबलप्रयाजीयावान्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात् प्रयाजहोमापूर्वसाधनत्वलक्षणा इति सिद्धान्तितं तृतीये (भाट्ट. ३।१।१०) । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतजुहोत्युपसत्पदयोः अपूर्वाव्यभिचार एव अपूर्वसामान्यसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकं, तथापि अपूर्वविशेषसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन शाङ्गनियमन्यायादीनामुपन्यासः । यद्वा उपसदाश्रितद्वादशत्वस्य अहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेनोपस्थितत्वात् उपसदामेव आश्रयत्वम् । उपसत्तदाश्रयत्वमात्रादपि एवमेव युक्तम् । सर्वथा षष्ठ्याः श्रुतित्वाभावात् इदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्याभावं कृत्वा चिन्तया । वस्तुतस्तत्र तद्वाक्यसत्त्वात् तेन सत्रात्मकद्वादशाहे इव अहीनात्मकद्वादशाहेऽपि तत्प्राप्तिसम्भवात् 'द्वादशाहीनस्य' इति त्रिवृद्विधेरेव अर्थवादः । महतो द्वादशाहस्य महती संख्या उचिता, ज्योतिष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात् त्रित्वमेव प्रशस्तं इति स्तुतिः । प्राचां मते षष्ठ्याः श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौणः । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपन्यासः । वस्तुतस्तु नव्योक्तवाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमपि अयुक्तम् । तथाहि, किं विनियोजकप्रकरणेन सम अत्र वाक्यस्य विरोधोऽभिप्रेतः, उत अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकप्रकरणेन ? विनियोजकत्वाऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य, उत उपसदवान्तरप्रकरणस्य ? नाद्यः, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य उपसत्तद्वादशत्वग्राहकत्वायोगात्, ज्योतिष्टोमस्य द्वादशत्वमात्रव्याप्तेश्च । न द्वितीयः, पूर्वापरवाचनिकाङ्गसंदंशरूपोपसदवान्तरप्रकरणे मानाभावात्, पक्षद्वयेऽपि सिद्धरूपत्वात् द्वादशत्वस्य प्रकरणमात्रत्वायोगाच्च, उपसत्पदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव त्रिस्त्वे इव द्वादशत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण विनियोजकत्वोपपत्तौ

प्रकरणस्य अविनियोजकत्वाच्च । दीक्षणीयावाद्नियमन्यायेन उपसदन्यापूर्वसाधनत्वे लक्षणीये ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकता तु न सम्भावितैव । उपसदन्तप्रकरणस्य तस्य तात्पर्यग्राहकताऽपि, उपसदामपूर्वाव्यभिचारस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात् निराकार्या । उद्देश्यस्य अपूर्वाव्यभिचारे हि प्रकरणस्य अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वं यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ । अत एव आधानप्रकरणे 'वारणो यज्ञावचरः' इति यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणादीनां साक्षाद्यज्ञरूपे आधाने निवेशायोगात् आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन आधानाङ्गपवमानेष्टिरूपयज्ञे एव निवेशः इत्याशङ्क्य पवमानेष्टीनां 'यदाहवनीये जुहोति' इति स्वप्रकरणस्थवाक्येन आग्न्यङ्गत्वात् आधानाङ्गत्वस्यैवाभावे क्व आनर्थक्यतदङ्गन्यायावकाशः इति भाष्यकारमतेन सिद्धान्तमभिधाय वार्तिककारमते वाक्यवाक्यानङ्गीकारात् प्रकरणेन पवमानेष्टीनां आधानाङ्गत्वेऽपि यज्ञोद्देशेन वारणादिविधौ यज्ञस्य अपूर्वाव्यभिचारेण इह अपूर्वसाधनत्वावगमात् तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशस्यैवाभावे वारणादीनां आधानाङ्गत्वे एव प्रमाणाभावात् न तदङ्गपवमानेष्टिषु अवतार इति सकलपक्षान्तरं न धैरेव सिद्धान्तितं तृतीये (माह. ३।१।१२) । अतो द्वादशाहविनियोगविधौ प्रकरणस्यापाराभावात् नेदं श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणम्, न वा वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणम्, अपि तु वाक्ययोः परस्परविरोधोदाहरणम् । पूर्वपक्षिमते वस्तुतः उपसदां ज्योतिष्टोमीयत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशाहस्य निवेशः, सिद्धान्ते न, इत्यतः प्रकरणविरोधोदाहरणत्वेन प्राचीनैर्नवीनैश्च व्यवह्रियते इति तत्त्वम् । वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं तु तदवसरे प्रदर्शयिष्यामः । तत् सिद्धं पञ्चम्याः श्रुतित्वाभावात् तद्व्यवच्छेदार्थविशेषणोपादानम् (उक्तान्यतमनिरूपितसम्बन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं इति विशेषणम्) ।

इदं तु बोध्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वादिपदानां नानार्थत्वेनाननुगमात् तदतिव्याप्त्यसंभवेऽपि कर्तृत्वादिपरतद्धितपदादौ अतिव्याप्तिर्दुर्वारा । न च कर्तृत्वत्वादीन्येव अन्यतमत्वेन अनुगमय्य तदन्यतमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं लक्षणम्, तद्धितेषु बुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्नतदन्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्व इति न दोषः इति वाच्यम् । तद्धितेऽपि विशेष्यस्यप्रकारकबोधानुरोधेन विशेष्यत्वावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तत्राभ्युपगमात्, कर्मत्वे कर्मत्वत्वस्य शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन शक्यताऽवच्छेदकत्वाभावात् अतिव्याप्तिवारकप्राधान्येनैतस्य वैयर्थ्याच्च । सक्तून् इति द्वितीयायाः करणत्वलक्षणायामपि वस्तुतः तादृशान्यतमत्वानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वान्पायात् अतिप्रसङ्गश्च ।

अतोऽत्र इदमाकलयामः— स्वशक्यताऽवच्छेदककर्तृत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकप्रमाणस्य श्रुतित्वम् । 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यादिवाक्येषु द्वितीयादिश्रुतीनां स्वशक्यताऽवच्छेदककर्मत्वाद्यवच्छिन्न—तात्पर्यकत्वस्य संमार्गाधिकरणादौ निर्णीतत्वात् लक्षणसमन्वयः । सक्तून् इति द्वितीयायास्तु स्वशक्यताऽवच्छेदककर्मत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य सक्त्वधिकरणे निरस्तत्वात् नातिव्याप्तिः । अत्र स्वशक्यकर्तृत्वाद्यन्यतमतात्पर्यकत्वघटितस्य शेषपदस्य अतिव्याप्तेः अवच्छेदकानुधावनम् । तदतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणत्वनिवेशः । कर्तृत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकविभक्तित्वस्य सक्तूनित्यादिकरणत्वादिपरद्वितीयादौ अतिव्याप्तिवारणाय स्वशक्यतावच्छेदकेनेति । अत एव 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्' इत्यत्र करणत्वस्य कर्मत्वविशिष्टे शक्तेः कर्मत्वत्वस्य शक्यताऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यताऽवच्छेदकत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । 'आग्नेयः' इत्यादिदेवतातद्धितस्य समभिव्याहृते कर्तृत्वाद्यन्यतमत्वे देवतात्वमपि स्थापनीयम् । न च देवतात्वविशिष्टद्रव्यवाचकस्य तद्धितस्य देवतात्वस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वात् देवतात्वत्वं न शक्यताऽवच्छेदक इति वाच्यम् । आकृत्यधिकरणन्यायेन देवतात्वे एव तद्धितस्य शक्तेः, द्रव्ये लक्षणाङ्गीकारात् । न च 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादौ राजादिपदोत्तरप्रथमायाः साधुत्वार्थत्वेन कर्तृत्वाद्यन्यतमार्थत्वाभावात् अव्याप्तिः, 'अभिहितकारकवाचिनी प्रथमा' इति मते प्रथमायाः अपि आख्यातार्थकर्तृत्वाद्यर्थकत्वात् 'समभेदेनान्यतर-

ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् तस्य चाह्ना समाप्यमानत्वात् साह्नस्य इति पदं उपसदां ज्योतिष्टोमसंबन्धानुवादः, न तु उद्देश्यविशेषणं वैयर्थ्यात्। अतश्च द्वादशत्वमपि तद्वदेव उपसदुद्देशेन विधीयमानं प्रकृतावेव निविशते, अहीनपदं तु 'न हीयते' इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमानुवादकम्, विकृतित्वात् हि एनं अन्ये क्रतवो न जहति। 'तस्य समूहः' इत्यनुवृत्तिसहितया 'अह्नः खः क्रतौ' इति स्मृत्या अहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्वविधानात्, तस्य च ईनादेशविधानात् अहीनशब्दनिष्पत्तावपि अहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्य अहीनपदबोध्यतावच्छेदकस्य अभ्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात् तदनुवादोपपत्तिः इति पूर्वपक्षयित्वा, उपसन्मात्रोद्देशेन द्वादशत्वविधौ संख्याद्वयस्य अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः तदङ्गीकारे च संख्यान्तरसाधनत्वाभावानुवादकैकत्वारानुपपत्तेः साह्नाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयोगात् अहीनपदबोध्याहःसाध्यक्रतुविशेषसमूहात्मकाहीनसम्बन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधिः इति प्राञ्चः सिद्धान्तयामासुः। नव्यास्तु श्रूयमाणस्य भावनान्वयनियमेन षष्ठीस्थलेऽपि परस्परान्वया(य) युपपत्तेः अहीनसम्बन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविध्यनुपपत्तेः अहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेव अतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते 'ता चतुर्भिः' इतिवत् द्वादशत्वविधिरेव फलं इत्याहुः।

वयं तु ब्रूमः। 'पञ्चदश सान्नाय्यानि' इत्यत्रैव द्वादशपदार्थोपसत्पदार्थयोः अन्वयस्याक्लृप्तत्वात् न योग्यस्य अहीनोद्देशेन द्वादशत्वविधेरपि असंभवः। 'ता चतुर्भिः' इत्यत्र तु अथप्राप्तपूर्वप्रवृत्त्या आदानभावनाया एव विधेयत्वात् तत्र चतुःपदार्थवैशिष्ट्यमुत्पत्तिसमुच्चयफलकविशिष्टविधिसंभवः इति वैषम्यम्। अत उपसदुद्देशेनैव द्वादशत्वविधिः। उपसत्स्वरूपे च आनर्थक्यप्रसक्तौ दीक्षणीयाद्यहर्नियमन्यायरूपतात्पर्यग्राहकस्य न्यायत्वेन दुर्बलत्वात् उपसन्नयापूर्वसाधनत्वलक्षणामुपेक्ष्य अहीनपदसमभिव्याहाररूप—वाक्यस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वमुपेत्य अहीनापूर्वसाधनीभूतोपसल्लक्षणा अङ्गीक्रियते। यत्र तु दीक्षणीयाद्यहर्नियमन्यायेन सह वाक्यस्याविरोधो यथा निरुक्तवाक्ये साह्नपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य, तत्र न तन्न्यायबाधः। तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्रतत्र, यथा 'अभिक्रामं जुहोति' इत्यत्र होमोद्देशेन अभिक्रमणविधौ होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात् प्रधानहोमापूर्वसाधनलक्षणा इति पूर्वपक्षं विधाय महाप्रकरणापेक्षया प्रबलप्रयाजीयावान्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात् प्रयाजहोमापूर्वसाधनत्वलक्षणा इति सिद्धान्तितं तृतीये (भाट्ट ३।१।१०)। यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतजुहोत्युपसत्पदयोः अपूर्वाव्यभिचार एव अपूर्वसामान्यसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकः, तथापि अपूर्वविशेषसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन अहर्नियमन्यायादीनामुपन्यासः। यद्वा उपसदाश्रितद्वादशत्वस्य अहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेनोपस्थितत्वात् उपसदामेव आश्रयत्वम्। उपसत्पदावृत्त्यभावादपि एवमेव युक्तम्। सर्वथा षष्ठ्या श्रुतित्वाभावात् इदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणम्। तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्याभावकृत्वाचिन्तया। वस्तुतस्तु तद्वाक्यसत्त्वात् तेन सत्रात्मकद्वादशाहे इव अहीनात्मकद्वादशाहेऽपि तत्प्राप्तिसंभवात् 'द्वादशाहीनस्य' इति नित्यविधेरेव अर्थवादः। महतो द्वादशाहस्य महती संख्या उचिता ज्योतिष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात् त्रित्वमेव प्रशस्तं इति स्तुतिः। प्राचां मते षष्ठ्या श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौणः। अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणस्योपन्यासः। वस्तुतस्तु नव्योक्तवाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणमपि अयुक्तम्। तथाहि, किं विनियोजकप्रकरणेन सह अत्र वाक्यस्य विरोधोऽभिप्रेतः, उत अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकप्रकरणेन? विनियोजकत्वेऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य, उत उपसदवान्तरप्रकरणस्य? नाद्यः, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य उपसद्गतद्वादशत्वग्राहकत्वायोगात् ज्योतिष्टोमस्य द्वादशवारमावृत्त्यापत्तेश्च। न द्वितीयः, पूर्वापरवाक्यनिकाङ्क्षैकदेशरूपोपसदवान्तरप्रकरणे मानाभावात् पक्षद्वयेऽपि सिद्धरूपत्वात् द्वादशत्वस्य प्रकरणग्राह्यत्वायोगाच्च, उपसत्पदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव विरोधो इव द्वादशत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण विनियोजकत्वोपपत्तौ

कर्मवाचकपदोत्तरद्वितीयायाः कारकत्वप्रत्यायनात् कर्मत्वावच्छिन्नतात्पर्यकत्वाभावेन न श्रुतिलक्षणातिप्रसङ्गः । 'आचान्तेन कर्म कर्तव्यम्' 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'व्रीहिभिर्यजेत' 'विप्राय गां ददाति' 'उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यति' 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यादीनि क्रमेण कर्तृत्वादिविषयकश्रुत्युदाहरणानि । 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्यादौ षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पश्वङ्गत्व इति षड्धाः श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौण इति ध्येयम् ।

केचित्तु अङ्गत्वप्रमाणान्तर्भूता श्रुतिः त्रिविधा— विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति । विधात्री लिङादिश्रुतिः, अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः । विनियोक्त्री त्रिविधा— विभक्तिरूपा, समानपदरूपा, समानाभिधानरूपा च । एतत्सकलसाधारणस्य 'निरपेक्षो रवः श्रुतिः' इति प्रवादस्य यच्छब्दज्ञानं शब्दान्तरव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थज्ञानं जनयति, सा तस्मिन्नर्थे श्रुतिरित्यर्थः । न च विनियोजकमात्रप्रस्तावे विधात्र्यभिधात्रीसाधारणलक्षणकथनं तन्निर्देशश्च असङ्गतौ इति वाच्यम् । विधिविनियोज्योपस्थापनेन विधिसहकारित्वस्य त्रयोरपि तुल्यत्वात् । शेषशेषित्वाभिमतयोः तत्तद्रूपेणानुपस्थितयोः सम्बन्धबोधो व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छब्दज्ञानेन जन्यते, सा विनियोक्त्री । संबन्धश्च अङ्गत्वात्मना, साधनत्वात्मना, संबन्धत्वात्मना वा प्रतीयताम् । न तद्विशेषो लक्षणे निवेश्यते । तेन 'दीक्षिष्यमाणः' इत्यादौ लृट्, तृतीयाषष्ठीपदश्रुतीनां च संग्रहः इत्याहुः । तदतीव मन्दम् । एतत्स्वरूपाभिधात्रीत्वस्य तत्र श्रुतित्वव्यापकतया तदवच्छिन्नविभाजकोपाधित्वानुपपत्तेः । न च समानपदश्रुतेः 'यजेत' इत्यादिरूपायाः यागभावनयोः सम्बन्धरूपार्थे श्रुतित्वेन तत्र शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वाभावात् न तस्य श्रुतिव्यापकत्व इति वाच्यम् । तथापि श्रुतिविभाजकोपाध्यन्तरसमानाधिकरणत्वेन अभिधात्रीत्वस्य तद्विभाजकोपाधित्वासंभवात्, समानपदश्रुत्या शेषशेषिणोः संबन्धरूपार्थज्ञाने जननीये स्वघटकपदार्थज्ञानस्य अपेक्षणीयत्वेन त्वदुक्तश्रुतिलक्षणस्य समानपदश्रुतौ अभावेन अभिधात्रीत्वस्य तद्व्यापकत्वस्यापि दुर्वचत्वात् । अत एव श्रुतिलक्षणस्य समानपदश्रुतौ अव्याप्तेः तस्याः तद्व्यत्वकथनमपि असंगतम् । न च पदार्थोपस्थित्यतिरिक्तव्यवधायकानपेक्षत्वं उक्तलक्षणघटकं इति नाव्याप्तिः इति वाच्यम् । 'तद्वेश्चा क्रियते' इत्यादौ संसर्गमर्यादया भासमानशेषशेषिसंबन्धके वाक्ये अतिव्याप्तेः । किंच 'सक्तून्' इत्यत्र प्राथमिकद्वितीयाज्ञानेन करणत्वज्ञाने जननीये शब्दोपस्थितिलक्षणाज्ञानादिरूप—व्यवधायकापेक्षणे अपि कारकत्वम्, शक्यसंबन्धेन द्वितीयावत् इति ज्ञानेन करणत्वज्ञाने जननीये व्यवधायकान्तरानपेक्षणात् द्वितीयायाः करणत्वे श्रुतित्वापत्तिः, अनपेक्षान्तर्यस्याप्यर्थाच्च । यत् शक्त्या पदार्थज्ञानं जनयति, यत् यत्र शक्तं तत् तत्र श्रुतिः इत्यस्यैव सुवचत्वात् । अपि च श्रौताङ्गव्यवहारविषयीभूतश्रुतित्वस्य विधात्र्यभिधात्रीसाधारणे 'सक्तून् जुहोति' 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यादौ वाक्यीयाङ्गत्वबोधेऽपि विधिविनियोज्योपस्थापनेन विधिप्रातिपदिकरूपविधात्र्यभिधात्र्योः सहकारितया अङ्गत्वप्रमाणताऽवच्छेदकं श्रुतित्वं विधिप्रातिपदिकादिव्यावृत्तमेव वाच्यम् । एवं विनियोक्त्रीलक्षणे समानाभिधानसमानपदश्रुतिसमुदाय स्वघटकपदार्थोपस्थितिभिन्नस्य व्यवधाने विशेषणमावश्यकम् । तथा च संसर्गमर्यादया भासमानशेषशेषिसंबन्धके 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यादिवाक्ये अतिव्याप्तिः । 'सक्तून् जुहोति' इत्यत्र करणत्व द्वितीयार्थ्यं इति द्वितीयाज्ञानेन व्यवधानमनपेक्ष्य करणत्वरूपसंबन्धबोधात् द्वितीयादेः विनियोजकश्रुतित्वापत्तिश्च इति न किंचिदेतत् । अतः समानाभिधानसमानपदश्रुत्यादिषु श्रुतित्वव्यवहारस्य गौणत्वमङ्गीकृत्य कारकविभक्तिसाधारणं अस्मदुक्तलक्षणमेव उचितम् । इत्यलं पल्लवितेन । (इति श्रुतिनिरूपणम्) । मुरारि. पृ. ११६२–११७१.

● श्रुतिनिरूपणम् (श्रुतिलिङ्ग०) । 'तत्र श्रुतिस्त्रिधा भिन्ना विध्युक्तिविनियोगकृत् । विनियोक्त्री त्रिधा भिन्ना तुल्यशब्दादिभेदतः ।' ५ ॥ तत्र विधात्री लिङाद्या । अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः । विनियोक्त्री त्रिधा एकाभिधानं एकं पदं विभक्तिरिति ।

यस्य हि शब्दस्य श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोगश्रुतिः । तत्रानेकार्थाभिधानमेकेन शब्देन युगपद्भवति विभक्त्येव लिङ्गसंख्याकारकाणां तत्र तेषामन्वितानामेवाभिधानं अनन्वितानामनेकेषामर्थानामेकेन शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमन्तरेणासंभवात् । अक्षशब्देनेव विदेवनादीनाम् । अन्यथा 'गामानय' इति वत् या काचिद्व्यक्ति 'अक्षमानय' इति नियुक्तो विदेवनादीनामन्यतममानयेत संदिहीत संदिग्धे च किंपरोऽयं प्रयुक्त इति । तस्मात् अन्विताभिधानम् । तथापि प्रतीतिबलेन कारकं प्रधानतो लिङ्गसंख्ये गुणतः । तथा चोक्तं यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तदैकत्वादयो विशेषणानीति । एतेन विभक्तिवाच्यायाः संख्याया विध्याक्षेपेण कारकविशेषणत्वमभिदधाना निरस्ताः । अनन्वितानामप्यभिधाने प्रथममेकशब्दोपात्तेन प्रधानभूतेन च कारकेणैव संख्या संबध्यते न प्रातिपदिकार्थेन विप्रकृष्टेन गुणभूतेन च । प्रातिपदिकार्थान्वितैव साऽभिधीयते न कारकान्वितेति तु स्वसमयसंतमसतिरस्कृतार्थतत्त्वानां श्रद्धामात्रं न प्रामाणिकं प्रतीत्यविशेषात् । यथा 'पशुना' इत्युक्ते पशुः करणं प्रतीयते तथैकं करणमित्यपि प्रतीयते एव । न चैकमभिधानमर्थान्तरान्वितमर्थान्तरमभिदधानं न दृष्टम् । लिङ्प्रत्ययस्य कृत्यप्रत्ययस्य च कृत्यवच्छिन्नापूर्वाभिधानाभ्युपगमात् । कथं च नित्याक्षेपः ? तादर्थ्यादिति चेत् । न । प्रातिपदिकार्थं कारकं वा प्रति विशेषणभूतस्यैकत्वस्य तदवधीरणेन विध्यैदमर्थ्यासंभवात् । संभवे वा क्षेपिष्ठादीनामपि विध्यर्थत्वं स्यात् तदुपपत्तये च देवताभूतवायुविशेषणता कल्प्येतेति क्षेपिष्ठगुणविशिष्ट एव वायुर्देवता स्यान्न वायुस्वरूपमित्यलमनेनालौकिकनिर्बन्धेन । तदेवं संख्यादेरेकशब्दोपादानलक्षणया श्रुत्या कारकान्वयः । प्रातिपदिकार्थस्य तु पदश्रुत्या । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हि श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते न पदद्वयवदर्थपरामर्शमपेक्षते इति पदमपि श्रुतिपक्षे निक्षिप्यते तदेवमेककारकान्विताना जातिलिङ्गसंख्याना अरुणैकहायनीन्यायेन परस्परनियम इति । विभक्तिस्तु संबन्धमेव साध्यत्व साधनत्व वा प्रतिपादयन्ती विनियोगकारणम् । तत्र द्वितीया साध्यत्वं प्रतिपादयति, तृतीयादयस्तु साधनत्वम् । तत्र 'व्रीहीनवहन्ति' इति द्वितीया साध्यत्वेन व्रीहीनभिदधाना अवघातस्य तेषु विनियोगकारणं भवति कथं तर्हि सक्तुषु होमस्याविनियोगः । तेषामसमीहितत्वात् । 'समीहितं स्वशब्देन व्रीहयो न समीहिताः । अपूर्वसाधनत्वेन व्रीहयस्तु समीहिताः ॥ ६ ॥' सक्तवो हि द्वितीयया साध्यत्वेन प्राप्ता अपि समीहितत्ववैधुर्यात् त्यज्यन्ते । न हि द्वितीया समीहितत्वं प्रतिपादयति, अपि तु साध्यत्वमेव वदति तेन सक्तूनां शेषित्वं न संभवतीति परित्यज्य होमभावना भाव्यान्तरमपेक्षते, अवघाते तु नैव परित्यक्तिकारणमस्ति । तथाहि । अवघातभावना भाव्यं समीहितमपेक्षमाणा द्वितीयाप्रतिपादितसाध्यत्वान् व्रीहीन् भाव्यत्वेन स्वीकर्तुमभिप्रस्थिता स्वरूपेण तेषामसमीहितत्वाद्विलम्बते । तत्र यदि कथंचिदपि तेषां समीहितत्वं सक्तुवन्न लभ्येत ततो विपरिहृत्य भाव्यान्तरमपेक्षेत संभवति च तेषां प्रकृतापूर्वसाधनविशेषरूपेण समीहितत्वम् । तथाहि 'व्रीहिभिर्यजेत' इति यागसाधनत्वेन व्रीहयो विहिताः । न च तेषां साक्षाद्यागसाधनत्वमुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधादुपपत्तिमत् । तेन पुरोडाशप्रकृतित्वेन तेषां साधनत्वमिति तेन रूपेण समीहिताः सन्त एव भाव्या भवन्ति । व्रीहिशब्दश्च तदुपलक्षणार्थः । एष च यवेष्वप्यौपदेशिक एवावघातः सिद्धो भवति तद्रूपस्य तेष्वप्यविशेषात् । तदेवं प्रकरणसहितया श्रुत्या अवघातविनियोगस्तदधीनत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाः । तथाहि दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्यावघातस्य श्रुतिसंयुक्तव्रीहिमात्रेण प्रयोजनापर्यवसानात् 'व्रीहीनवहन्ति' इति वाक्यं साकाङ्क्षं प्रकृतेन दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्यत्वं प्रतिपद्यते दर्शपूर्णमाससंबन्धिनो व्रीहीनवहन्ति इति तत्संबन्धिनश्च प्रयोजनाविनाभूताः स्वसाध्यं प्रयोजनमुपस्थापयन्ति । तस्मिंश्चोपस्थिते तदर्थत्वमवघातस्य व्रीह्यर्थतापरित्यागेन संपादयितुं व्रीहिशब्दस्य तत्साधनलक्षणार्थता भवति । नन्वेवं सति 'बर्हिर्लुनाति' इत्यस्यापि दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्यत्वात्तत्साधने बर्हिषि लवनस्य विनियोगादङ्गप्रधानार्थता न सिध्येत् । न सम्यगवगतमस्मन्मतमायुष्मता । न

हि दर्शपूर्णमासाभ्यां व्रीहिर्यदि हि प्रकृतयागतादर्थ्येन विधीयन्ते दर्शपूर्णमासार्थान् व्रीहीनिति किं तर्हि तत्संबन्धमात्रेण तत्संनिधित्वं चाङ्गानामपि उपकारकत्वात्तदर्थत्वेव तत्संनिधिभिश्च तत्प्रयोजकं प्रधानापूर्वमन्यद्वा अपूर्वमुपपाद्यते तत्साधनरूपे व्रीहिर्व्रीह्यादिशब्दैर्लक्षिते तत्र विनियुज्यमानं कत्वादि तस्य सर्वस्याङ्गं भवति । अत एव स्थानादग्नीषोमीययागेन विशेषितेऽपि यूपे विनियुज्यमानानां रशनातद्धर्माणामग्नीषोमीयप्रधानतदङ्गापूर्वव्यतिरेकेण तत्पशुव्यसवनीययागाङ्गत्वमपि । ततश्च तदीयद्वितीयपरि यागेऽपि रशना तद्धर्माश्चोपदेशिका भवन्ति । यद्यङ्गेष्वपि तद्धर्मा भवन्ति वैमृधाङ्गेष्वपि तर्हि व्रीहितद्धर्मा उपदेशेनैव भवेयुः । न, तदभावात् । न हि वैमृधस्य व्रीहय उपदिष्टा भवन्ति यदा तु तत्र चोदकेन प्राप्नुवन्ति तदा तद्धैवातिदेशेन प्राप्नुवन्तीति द्विरुक्तस्यान्तोपदेशसमः । अत एव सवनीयस्य वैशेषिके द्वितीये एव परिव्याणे रशनादीनामुपदेशो नान्यत्र द्विरुक्तिदोषादिति । तदिदं प्रकरणसनाथया श्रुत्या अवघातादीनां विनियोग इति । तदत्र प्रकरणवशेन श्रुतस्यैव शब्दस्यार्थविशेषलक्षणपरत्वं कल्प्यते । प्रयाजादिषु तु शब्दस्वरूपमेव विनियोजकं कल्प्यते इत्येतावान्विशेषः प्रकरणाधीनत्वं तूभयत्राविशिष्टम् । यत्र तु प्रकृतसम्बन्धाव्यभिचारः स्रुगादेस्तत्संबन्धित्वेन विनियुज्यमानस्य तादर्थ्यादेस्तद्द्वारेण प्रयोजनाकाङ्क्षया जुह्वादिपरिवर्तमानमपि पूर्वमपूर्वं तेनैवाव्यभिचारिणा लिङ्गेन इदं यमागच्छतीति विनाऽपि प्रकरणं तत्साधनरूपलक्षणया विनियोगोपपत्तिः । यत्र द्वयं नास्ति तत्र साधनलक्षणा न घटते इति प्रकरणसहिता श्रुतिरवघातविनियोगे कारणम् । स्यादेतत् द्वितीयया व्रीहीणां साध्यत्वमात्रमभिधीयते अवघातसाध्यत्वं तु तत्पदसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्यादेव तत्कथं श्रुत्याऽवघातस्य व्रीह्यङ्गत्वमिति । सत्यं यथा आह भवान् किंतु विनियोगः श्रुतेरेव । संबन्धो हि विनियोगः । [illegible] च समीहितासमीहितयोः साध्यसाधनभावरूपः । तत्र द्वितीया व्रीहीणां समीहितानां साध्यत्वं प्रतिपादयन्ती प्रतियोगिनः शेषत्वमाक्षिप्य तद्विशेषमात्रं पदान्तरसमभिव्याहाररूपाद्वाक्यादवगम्यते । तृतीयादिरपि साधनतां प्रतिपाद्य प्रतियोगिनः शेषित्वमाक्षिप्य तद्विशेषमात्रार्थं वाक्यमपेक्षते तेनोभयत्रापि श्रुतिरेव विनियोगकारणमुच्यते । यत्र पुनः शेषिशेषयोः साध्यसाधनभावो न श्रुतः पदद्वयसमभिव्याहारादेव शेषशेषित्वयोग्यत्वमालोच्य कल्प्यः यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति तत्र वाक्येनैव विनियोग इति । न हि तत्र स्वर्गकामस्य यागस्य वा साध्यस्य साधनस्य वा केनचित्पदेन पदद्वयसमभिव्याहारादेव तु संबन्धे कल्पयितव्ये अबाधकं तु तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन कामिनः प्राधान्यं यागस्य गुणत्वं कल्प्यते । आह— "स्वर्गकामस्य भूतस्य भाव्यत्वं संभवेत्कथम् । भूतिरत्र हि भाव्यत्वं भवतस्य न भूतिषु ।" ७ ॥ भवतश्च पुरुषस्यापराधेयस्य कर्ता भावो भवति स्वर्गकामस्तूत्पन्नो नोत्पत्तुमर्हति इति न साध्यः स्यादिति तदुच्यते । 'भूतस्यापि स्वरूपेण स्वर्गकामस्य भाव्यता । धर्मान्तरविशिष्टस्य क्रतुव्रीह्यादिवद्भवेत् ।' ८ ॥ स्वर्गकामस्य साध्यत्वाभावात् शेष इति वाक्याद्गम्यते शेषत्वं च द्वेधा भवति यदि तावत्स्वरूपमेव समीहितस्य साधयति तद्गतं वा कंचिद्धर्मभेदं उभयथाऽपि च साध्यं शेषि भवति यथा प्रयाजादिभिरननायाः क्रतुः । न हि प्रयाजादिभिः क्रतुस्वरूपमुत्पाद्यते तदुपकार एव तु साध्यते अथ च क्रत्वर्था एव प्रयाजादयः संकल्प्यन्ते इति वक्ष्यामः । यथा च व्रीहयो निष्पन्नाः अवघातस्य भाव्या भवन्ति न हि स्वरूपेणोत्पाद्यं भाव्यमिति नियमः समस्ति । धर्मान्तरोपेतेनापि रूपेण भाव्यत्वोपपत्तेः । तत्र प्रथमं भाव्यत्वभाव्यत्वमात्रके शेषित्वेऽवधृतेऽपि कमुपकारं कृत्वा अस्याय शेषः किं स्वरूपोत्पत्तिं किं धर्मान्तरमिति विशेषापेक्षायां सामर्थ्येन विशेषः कल्प्यते । तत्र स्वर्गकामस्य भूतस्य स्वरूपेण भाव्यत्वं न संभवतीति फलविशिष्टत्वेनैव रूपेण भाव्यत्वं भवति । अत एव फलपरं स्वर्गकामपदं मीमांसकवरिष्ठा मन्यन्ते । यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति दण्डविशिष्टेऽनुवचनाङ्गत्वेन चोद्यमाने विशेष्यस्य पूर्वमेव लब्धत्वाद्विशेषणभूतस्य दण्डस्यानुवचनाङ्गत्वप्रतिपादनपरं वचनं संभवति । तथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति विधिनैव यागभावनायाः पुरुषार्थत्वे

प्राप्ते पुरुषस्य शेषित्वं न स्वरूपेण संभवतीति किंचित्फलमिच्छतस्तद्विशिष्टेन स्वरूपेण शेषित्वमिति सामर्थ्यादवगते फलविशेषमात्रे चानवगते स्वर्गकामस्य शेषित्वमुच्यमानं स्वर्गाख्यविशेषणपरमेव भवति तेन स्वर्गसाधनद्वारेण यागस्य पुरुषशेषत्वमिति । यथाऽऽहुः 'अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः । विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥' इति । तदेतदेकादशाद्ये विस्पष्टमेव भगवता भाष्यकारेणोक्तम् ।

ननु नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते इत्यादिना फलस्य वाचकाभावं चोदयित्वा अनेन स्वर्गकामशब्देनेत्युक्त्वा ननु पुरुषविशेषस्यायं वक्तेत्यादिना चोद्यपूर्वकं पुरुषपरत्वं फलपरत्वं च स्वयं निरस्य निमित्तपरत्वं चाख्यातोपात्तकर्तृसंख्याविवक्षाप्रतिपादनावसरे षष्ठे स्पष्टं सूत्रकारेणैव 'फलकामो निमित्तमिति चेन्न नित्यत्वात्' इति परिहृतमित्युक्त्वा परिशेषात्फलसंयोग एवायं इत्युपसंहृत्य कथं पुनरनेन शक्यते फलमभिधातुमिति पृष्ट्वा वचनव्यक्तिद्वयमुपन्यस्य 'मलिनः स्नायात्' इतिवत् शेषित्वेनान्वयं पुरुषस्य स्वर्गकामाय याग उपदिश्यते इति दर्शयित्वा तत्र च स्वर्गाख्योपकारविशेषप्रतिपत्तिपरत्वमेव संपत्स्यते इत्यन्ते अभिहितम् । अन्तरेणापि तद्वचनं पुरुषमानमाख्यातादेव गम्यते तस्माद्यागात् स्वर्गो भवति इत्येवमर्थं वचनमिति । तदेवं यत्र साध्यसाधनभावप्रतिपादकविभक्त्यभावस्तत्र वाक्येन विनियोगः । यत्र तु शेषिणि साध्यत्वप्रतिपादिका यथा व्रीहीनिति, शेषे च साधनत्वप्रतिपादिका विभक्तिर्यथा 'सोमेन यजेत' इति, तत्र श्रुतिविनियोगः । यत्राप्यन्यतरत्र संबन्धमात्रप्रतिपादिका षष्ठी यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति शेषिणि यजमानस्य याज्येति शेषे तत्रापि योग्यतालोचनया सैव संबन्धविशेषे वर्तते इति श्रुतिविनियोगः । यत्रापि शेषिणि चतुर्थी मैत्रावरुणाय दण्डमिति तत्रापि संप्रदानस्य कर्मणा अभिप्रेयमाणस्य स्फुटमेव साध्यत्वश्रुतिरेव । तादर्थ्यचतुर्थ्यां तु स्फुटतर एव श्रुतिविनियोगः । यथा 'यः सोमवामी स्यात् तस्मा एतं सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेत् सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति च । यत्र तु श्रुतिविपर्ययः यथा 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिम्' इति शेषिणि सप्तमी 'सक्तून् जुहोति' इति शेषे द्वितीया तत्र लक्षणया साधनवाचिन्या साध्यत्व तद्वाचिन्या च साधनत्वं प्रतिपाद्यम् । लक्षणा च सर्वत्र वाक्यनिमित्ता इति वाक्यविनियोग इति । एवं तावत् श्रुतिविनियोगः प्रदर्शितः । आह, कथं पुनर्विनियोगश्रुतेस्त्रैविध्यमुक्तं पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वमिति हि द्वैविध्यमेव दर्शयति । पदग्रहणं तुल्याभिधानश्रुतेरपि दर्शनार्थमित्यदोषः । तथा च— 'कारकेण गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियार्थता । कारके श्रुतिगम्यत्वाद्बाधते द्रव्यशेषताम् ।' ९ ॥ तथा— 'यथा पश्वङ्गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥' १० ॥ इति । तत्र समानाभिधानश्रुतिं दर्शयति । तस्मात् त्रिविधा विनियोक्त्रीति सूक्तम् । रत्नमाला. पृ. १२९–१३०.

* श्रुतिन्यायः । याऽपि हि लौकिकी समाख्या, तस्याः श्रुतिन्यायेन मूलश्रुतिकल्पकत्वेऽपि न स्थानादिकल्पकत्वम् । वैदिक्यास्तु न तदपि । कौ ३।३।६।१२.

* श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । यदि 'अहीनः' इति अहर्गणनामधेयं ततः श्रुत्या संयुक्तत्वात् असंयुक्तग्रहणस्वभावेन प्रकरणेन अग्रहणम्, अस्ति हि तदानीं श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । शा. ३।३।८।१५. * श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणात् एकविंशत्याद्यनुवचनानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्यैव प्रतिष्ठाकामादिषु पुरुषार्थावधारणात् प्रकरणबाधः । अनुवचनानां च क्रियाक्रमकत्वात् इतिकर्तव्यतारूपत्वात् प्रकरणग्राह्यत्वेन तद्विरोधोदाहरणत्वम् । शा. ३।३।७।१४ पृ. ८३५ । इद शेष्यनेकत्वे । शेष्यनेकत्वे तु प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रकरणात् पञ्चदशसंख्याभिधेयनुवचने अङ्गत्वेन प्राप्ते श्रुत्या एकविंशतिसंख्यानुवचनान्तराङ्गत्वावगमात् प्राकरणिकनित्यानुवचनबाधः । पृ. ८३८ * श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे शेष्यनेकत्वे एकविंशत्याद्यनुवचनानां प्रकरणाद् दर्शाद्यङ्गत्वप्रसक्तौ प्रतिष्ठाकामस्य इति गौण-

षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वम् । दोपानेकत्वे तु प्रतिज्ञासम-दर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रकरणात् पाञ्चदश्यानुवचने अङ्गत्वेन प्रसक्ते षष्ठीश्रुत्या एकविंशत्यनुवचनविधानम् । वार्तिक-कारोक्तमिदमुदाहरणम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५४ –३५५.

● श्रुतिप्रकाराः अष्टौ पदार्थैर्ज्ञेयत्वतः आधाराग्नि-होत्राधिकरणे वार्तिककृता निराकृताः । सु. पृ. ४५९.

● श्रुतिप्रकाराम् अष्टौ पदार्थैर्ज्ञेयत्वतः केचिद्दर्शयन्ति– १ धात्वर्थविधाने यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' । २ सगुणं धात्वर्थविधानं (वा.) विशिष्टधात्वर्थविधिः, गुणविशिष्टधात्वर्थविधिः (सुधा.) । ३ किंचिदुद्दिश्य धात्वर्थविधानं (वा.) धात्वर्थस्य अन्यत्र विधिः, (सुधा.) यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' । ४ विशिष्टविधानं (वा.) अन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानम्, अन्योद्देशेन विशिष्टधात्वर्थविधानं (सुधा.) यथा 'दध्नापविनेश मह संमार्ष्टि' । ५ धात्वर्थोद्देशेन अन्यस्य विधानं (वा.) धात्वर्थे अन्यविधिः (सुधा.) यथा 'दध्ना जुहोति' । ६ धात्वर्थेन अन्ययोः संबन्धः (वा.) धात्वर्थे अन्यसंबन्धविधिः (सुधा.) यथा 'प्राकाशा-वध्वर्यवे ददाति' धात्वर्थे प्राकाशाध्वर्युसंबन्धो विधी-यते । ७ धात्वर्थविशिष्टेन प्रत्ययेन अन्ययोः संबन्ध. यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेत' । ८ प्रकरणा धात्वर्थं अन्ययो-रेव संबन्धः यथा 'इन्द्रियकामस्य जुहुयात्' । वा. २।२।५।१६, सु. पृ. ७६७–७६८.

● श्रुतिप्रत्ययो बलीयान् । भा. १०।८।८।१६ पृ. २०७३

● श्रुतिप्रभवया स्मृत्या लिङ्गादिप्रभवा अर्थवाद-प्रभवा च बाध्यते । अप्राप्तबाधः । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८९०.

● श्रुतिप्रमाणका: हि वैदिका अर्थाः । नेयमन्यत् प्रमाणमस्ति । भा. ५।१।१।१.

■ श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्या-शिष्टत्वात् । ६।३।४।१३॥

निषेधेषु कर्मसु शिष्टाभावे शिष्टस्य विहितस्य द्रव्यस्य अलाभादिना अभावे सति अन्यस्य प्रतिनिधिभूतस्य द्रव्यस्य अनागमः आगमाभावः ग्रहणं न कर्तव्यम् । किंतु, तदन्तमेव कर्म उत्स्रष्टव्यम् । अशिष्टत्वात् अन्यस्य अविहितत्वात् । श्रुतिप्रमाणत्वात् मुख्यमेव द्रव्यं श्रुतिप्रमाणकं प्रतिनिधिस्तु न श्रुतिप्रमाणकः । तस्मात् मुख्याभावे कर्मोत्सर्गः इति पूर्वः पक्षः ।

क्वचिद्विधानाच्च । १४ ॥

नित्यकर्मणि मुख्यद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिधिर्न ग्राह्यः इति पूर्वपक्षे लिङ्गं हेत्वन्तरमाह । 'यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयात्' इति क्वचित् प्रतिनिधेः विधानात् ज्ञायते यत्र न विधीयते न तत्र प्रतिनिधिः इति । हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः चकारः ।

आगमो वा चोदनाऽर्थाविशेषात् । १५ ॥

अग्निहोत्रादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिर्ग्राह्यो न वा इति विचारे न ग्राह्यः, श्रुतस्य द्रव्यस्य नाशे सति तदन्तः प्रयोग उत्स्रष्टव्यः इति पूर्वपक्षे सूत्राभ्यां प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमिदम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त-नार्थः । प्रतिनिधिभूतस्य द्रव्यस्य आगमः कर्तव्यः । चोदनायाः अर्थस्य चोदनाविषयत्वस्य मुख्ये प्रतिनिधौ च अविशेषात् विशेषाभावात् । प्रतिनिधिग्रहणेऽपि यागचोदनया विरोधो नास्ति इति ।

नियमार्थः क्वचिद्विधिः । १६ ॥

नित्ये कर्मणि श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना कर्तव्य इति सिद्धान्तः । तत्र 'क्वचिद्विधानाच्च' (६।३।४।१४) इति पूर्वपक्षाशङ्कायाः निरासार्थं सूत्रमिदम् । 'यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयात्' इति य: क्वचित् विधिः स नियमार्थः । सोमाभावे पूतीका एव ग्राह्या नान्यत् इति नियमार्थः स विधिः इति न तत् प्रति-निध्यभावे लिङ्गम् ।

तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि । १७ ॥

श्रुतद्रव्यालाभे नित्ये कर्मणि प्रतिनिधिग्राह्यः । सोमालाभे पूतीकविधानं पूतीकनियमार्थं इत्युक्तं सिद्धा-न्तिना । तत्र कथं नियमार्थता अवगम्यते ? इत्यत आह । हि यस्मात् तच्चिकीर्षा तस्य यागस्य चिकीर्षा नित्या तस्मात् तत् पूतीकद्रव्यं सोमालाभे नित्यं

स्वीकार्यं इति पूतीकविधानं नियमार्थमिति । अथवा चिकीर्षा सादृश्यमित्यर्थः । हि यस्मात् तच्चिकीर्षा सोमसादृश्यं पूतीकेषु दृष्टं इति सोमाभावे तत्प्राप्तिरेव भवति, तथापि पूतीकद्रव्यस्य पुनर्विधानात् इतरत् सोमसदृशमपि किंचित् द्रव्यं त्यक्त्वा पूतीकद्रव्यमेव ग्राह्यम्, इति तत् पूतीकद्रव्यं नियमः । तस्मात् श्रुत द्रव्यापचारे प्रतिनिधिर्ग्राह्यः । इति सिद्धान्तः ।

वार्तिककृन्मतेऽयमां इदं सूत्रं न लक्ष्यते इति कुतूहलम् । के

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाऽधिकारं भावः स्यात् । ७।१।१।१ ॥

मुख्यानां अपूर्वाणां प्रधानानां भेदे शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः सिद्धे सति शेषाणां भावः विद्यमानता यथाधिकारं अधिकारं प्रकरणं अनतिक्रम्य स्यात् । ये यस्य अपूर्वस्य प्रकरणे विधीयन्ते ते तस्यैव भवेयुः । श्रुतिप्रमाणत्वात् । अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयमस्य इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणम् । तस्मात् यथाप्रकरणं शेषाणां व्यवस्था इति सिद्धान्तः ।

उत्पत्त्यर्थाविभागाद् वा सत्त्ववदैकधर्म्यं स्यात् । २ ॥

अङ्गानां यथाप्रकरणं व्यवस्था इति सिद्धान्ते सूत्रेणोक्ते वाशब्देन तं निरस्य पूर्वपक्षी आह । न यथाप्रकरणं व्यवस्था किंतु ऐकधर्म्यं स्यात् एन्द्राग्नादीनामपि प्रयाजानां दर्शपूर्णमासप्रयाजैः समानधर्मता स्यात् । सर्वे धर्माः सर्वार्थाः स्युः । उत्पत्त्यर्थाविभागात् । उत्पत्तिरिति कर्मि ग्रहः उत्पद्यते अनेन इति व्युत्पत्तेः । यागेन अपूर्वस्योत्पादनात् । अर्थ इति अपूर्वं ग्रहः । उत्पत्तिश्च अर्थश्च उत्पत्त्यर्थौ । तयोः अविभागात् अविनाभावात् । यतो श्रूयमाणा धर्मा यस्मिन्नपि भवेयुः अपूर्वे स्युः । स सत्त्ववत् । सत्त्वशब्देन लक्षणया सत्त्वधर्मो ग्राह्यः । सत्त्वधर्मवत् इत्यत्र वा पाठः । सत्त्वधर्मः गवादिप्राणिनि धर्मः पदा स्पर्शनाभावः तद्वत् । 'गोर्न पदा स्पृशेत्' इति गोत्वसंबन्धेन श्रूयमाणो धर्मः गोत्वे अर्थवत्त्वात् सर्वव्यक्तिषु विधीयते तद्वत् । तस्मात् सर्वे सर्वार्थाः इति पूर्वपक्षः ।

चोदनाशेषभावाद् वा तद्भेदाद् व्यवतिष्ठेरन्नुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् । ३ ॥

सर्वे धर्माः सर्वार्थाः इति पूर्वपक्षसूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् पुनः सिद्धान्तमाह । शेषाणां चोदनाशेषभावात् । चोद्यते इति चोदना भावना । भावनाशेषभूताश्च धर्माः । ते च धर्माः तद्भेदात् भावनाभेदात् यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठेरन् व्यवस्थिताः स्युः । उत्पत्तेः यागस्य अपूर्वजनकस्य गुणभूतत्वात् धर्माणां यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठेरन् । चोदनाशेषभावात् चोदनाभेदे धर्मव्यवस्था, उत्पत्तेर्गुणभूतत्वाच्च धर्मव्यवस्था । तस्मात् यथाप्रकरणं धर्मव्यवस्था ।

सत्त्वे लक्षणसंयोगात् सार्वत्रिकं प्रतीयेत । ४ ॥

पूर्वपक्षिणा सत्त्ववत् (७।१।१।२) इति उक्तदृष्टान्तं वैधर्म्येण निरूपयति सिद्धान्ती । सत्त्वे गोत्वाद्याकृतौ श्रूयमाणः 'गोर्न पदा स्पृशेत्' इत्यादि धर्मजातं सार्वत्रिकं सर्वगोव्यक्तिगतं प्रतीयेत इति युक्तम् । लक्षणसंयोगात् सर्वासां व्यक्तीनां गोत्वरूपेण लक्षणेन संयोगात् संबन्धात् । प्रकृते तु न तथा । तस्मात् यथाप्रकरणं धर्मव्यवस्था ।

अविभागात्तु नैवं स्यात् । ५ ॥

प्रयाजादयो धर्माः सर्वक्रतुगाः इति प्रतिपादयति पूर्वपक्षी । तुशब्देन अपूर्वसंयुक्ततां निवारयति । एवं न स्यात्, धर्माणां अपूर्वसंयुक्तता न स्यात् । अविभागात् धर्माणां यागेन अविभागात् । केचिद्धर्मा द्रव्ये श्रूयन्ते कचिद्देवतायां केचिन्मन्त्रेषु । देवतामुद्दिश्य मन्त्रेण द्रव्यत्यागश्च यागः । तस्मात् यागेन अविभागात् धर्माः । यागाधारत्वात् सर्वे धर्माः सर्वार्थाः ।

द्व्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् । ६ ॥

यदि सर्वे धर्माः सर्वार्थाः स्युः, तत एव सौर्ये कर्मणि प्रयाजानां द्व्यर्थत्वमनुपपद्यते । 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति । अन्यथा प्रयाजाश्च विधातव्याः प्रयाजेषु च कृष्णलहोमः । तथा च 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति वाक्यं द्व्यर्थं स्यात् । द्व्यर्थत्वं च

विप्रतिषिद्धम् । तस्मादाजिप्रयुक्ताः धर्माः सर्वे सर्वार्थाः इति पुनः पूर्वपक्षः ।

उत्पत्तौ विध्यभावाद् वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च कर्मभेदः स्यात् । ७ ॥

यज्ञिप्रयुक्ता धर्मा इति पूर्वपक्षनिरासार्थो वाशब्दः । उत्पत्तौ विध्यभावात् यागे धर्माणां न विधिः । यद्यपि यागे श्रूयन्ते क्रियन्ते च तथापि तेषां चोदनाया अपूर्वे अपूर्वनिमित्ता प्रवृत्तिः स्यात् । अपूर्वार्था धर्माः । ततश्च अपूर्वार्थत्वात् कर्मभेदः कर्मणो यागस्यैव भेदः स्यात् । तस्मात् प्रतिप्रकरणं धर्मव्यवस्था इति सिद्धान्तः ।

यदि वाऽप्यभिधानवत् सामान्यात् सर्वधर्मः स्यात् । ८ ॥

धर्माणां अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वार्थता इति पूर्वपक्षी शङ्कते । यदि वा अपि यद्यपि अपूर्वं धर्माणां प्रयोजकं तथापि सर्वधर्मः स्यात् सर्व पदार्थः । अभिधानं तावत् सर्वेषां समानं अपूर्वमिति । अभिधानवत् धर्मेणापि अस्य समानेन भवितव्यम् । किंच अभिधानवत् वाहीक इति अभिधानवत् । यथा 'वाहीकोऽतिथिरागतः यवागूमस्मै प्रक्रियताम्' इत्युक्ते योयो वाहीकः तस्मै तस्मै यवागूं क्रियते । एवमिहापि एकस्य अपूर्वस्य ये धर्माः श्रुताः ते सर्वापूर्वाणां भवितुमर्हन्ति । तस्मादपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वार्था इति पुनः पूर्वपक्षः ।

अर्थस्य त्वविभक्तत्वात् तथा स्यादभिधानेषु, पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य, कर्मणः शब्दभाव्यत्वाद्, विभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् । ९ ॥

प्रयाजादयो धर्माः प्रकृतिमात्रार्था इति सिद्धान्तः । प्रकृतिविकृतिसर्वार्था इति पूर्व. पक्षः । पूर्वपक्षिणा च सर्वार्थत्वे अभिधानवत् इति शब्देन वाहीकदृष्टान्त उक्तः । तुशब्देन तस्य वैधर्म्यं सूचयन् सिद्धान्ती स्वपक्षं साधयति । अर्थस्य देशविशेषसंबन्धस्य सर्वेषु वाहीकेषु अविभक्तत्वात् अनुगतत्वात् अभिन्नत्वात् अभिधानेषु 'वाहीकाय यवागूं क्रियताम्' इत्यादिशब्देषु तथा स्यात् यवागूस्य सर्ववाहीकार्थता स्यात्, तथा स्यात् सर्वार्थता स्यात् । सर्वे हि वाहीकदेशस्थाः यवागूमेव भुञ्जते । प्रयोगस्य यवागूपभोगस्य सर्वेषु पूर्ववत्त्वात् पूर्वसिद्धत्वात् । अर्थस्य अविभक्तत्वात् प्रयोगस्य च पूर्ववत्त्वात् अभिधानेषु तथा स्यात् । प्रकृते तु कर्मणः प्रयाजाद्यङ्गस्य शब्दभाव्यत्वात् श्रौतेनैव शब्देन विधेयत्वात् विभागात् अपूर्वाणां विभक्तत्वेन ज्ञानात् शेषाणां प्रकृतेरङ्गानां प्रयाजादीनां अन्यत्र विकृतिषु सौर्यादिषु अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मान्न सर्वे धर्माः सर्वार्थाः । किंतु यथाप्रकरणं व्यवस्था ।

कुतूहले तु— अभिधानेषु वाहीकोऽयं इत्याद्युपदेशेषु अर्थस्य यवागूप्रियत्वस्य अविभागात् साधारण्यात् तथा स्यात् वाहीकान्तरेऽपि यवागूपरिवेषणं स्यात् । कुतः ? प्रयोगस्य वाहीकोऽय इत्यादिप्रयोगस्य पूर्ववत्त्वात् यवागूप्रियत्वावधारणपूर्वकत्वात् । कर्मणस्तु शब्दैकप्रमाणकत्वात् तद्विभागात् कर्मभेदात् अन्यत्रोपदिष्टानां शेषाणां अन्यत्र अप्रवृत्तिः स्यात् इति व्याख्यातम् ।

स्मृतिरिति चेत् । १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः न यज्ञिप्रयुक्ताः इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । अरुणपराशराणां नाम शाखिनां परिचरेषु नाम ग्रन्थेषु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति 'ये दर्शपूर्णमासयोर्धर्माः ते सर्वेष्टीनां अग्नीषोमीयस्य च' इति । तेन प्रयाजाद्यो धर्माः सर्वे सर्वार्थाः इति सिध्यति । इति चेत् ।

न पूर्ववत्त्वात् । ११ ॥

'ये दर्शपूर्णमासयोर्धर्माः ते सर्वेष्टीनां अग्नीषोमीयस्य च' इति अरुणपराशरशाखिनां स्मृत्या सर्वे धर्माः सर्वार्थाः इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत् न । पूर्ववत्त्वात् । विकृतयः प्रकृतिपूर्विकाः । सर्वेष्टीनां च अग्नीषोमीयस्य पशोश्च दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः । प्रकृतिधर्माश्च विकृतिषु चोदकेन प्राप्नुवन्ति । तथा च विकृतियागाः प्रकृतियागपूर्वकाः । चोदकन्यायसिद्धं च अरुणपराशराणां स्मृतौ प्रकृतिपूर्वकत्व अनूदितम्, न तत्र अपूर्वं विधानम् । तस्मान्न सर्वे धर्माः सर्वार्थत्वेन विधीयन्ते ।

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात् प्रतिप्रकरणं च निबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥
प्रयाजादयो धर्माः किं अपूर्वप्रयुक्ताः दर्शपूर्णमासयोरेव विधीयन्ते अथवा सर्वे धर्माः सर्वार्थाः विकृतिष्वपि विधीयन्ते इति विचारे सर्वे सर्वार्थाः इति पूर्वपक्षं निरस्य अपूर्वप्रयुक्ताः यथाप्रकरण व्यवस्था इति साधितं सिद्धान्तं निगमयति । अर्थस्य धर्मजातस्य शब्दभाव्यत्वात् शब्देन भाव्यत्वात् शब्दैकप्रमाणत्वात् प्रतिप्रकरणं च प्रकरणे प्रकरणे तत्तत्प्रकरणे निबन्धनात् व्यवस्था स्यात् ये धर्मा यस्मिन् प्रकरणे विहिताः ते तत्रैव स्युरित्यर्थः । ननु तर्हि सौर्यादौ प्रयाजादयो न स्युः इति चेत् , तत्राह– शब्दात् ' प्रकृतिवत् विकृतिः कर्तव्या ' इति चोदकशब्दात् अन्यत्र सौर्यादावपि विकृतियागे भावः स्यात् विद्यमानता स्यात् अनुष्ठेयता स्यात् । किंच शब्दात् ' एतया राष्ट्रभृतो जुहोति' 'अभ्यातानान् जुहोति ' इति विधानात् अन्यत्र विवाहादावपि भावः स्यात् । शब्दादेव अन्यत्र भावः स्यात् विना तु विशेषवचनं अन्यत्र भावो नैव स्यात् । के.

* श्रुतिप्रामाण्यानां नियमेन निवर्तयितुमशक्यत्वम् । वा. २।२।१३।२८ पृ. ५६४.

* श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् । वि. ११३।२.

* श्रुतिबाधः लिङ्गेन क्वचित् । बाल. पृ. १४५.

* श्रुतिबाध्यैः लिङ्गादिभिः यानि बाध्यन्ते तानि श्रुत्या बाध्यन्तेतराम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२३.

* श्रुतिभेदाः अभिधीयन्ते । अभिधात्री श्रुतिः पञ्चविधा । धातुः , प्रातिपदिकम्, कृदादिः प्रत्ययः, उपसर्गः, निपातश्चेति ॥ धातुरपि द्विविधः ' भूवादयो धातवः ' इति विहितधातुसमः ' सनाद्यन्ता धातवः ' इति च ॥ प्रातिपदिकमपि द्विविधं ' अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' इति कृतसंस्ं ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' इति च ॥ प्रत्ययश्चतुर्विधः सुप्-तिङ्-कृत् तद्धितभेदात् ॥ उपसर्गनिपातयोस्तु वाचकत्व इत्येकः पक्षः । नञ्प्रदीपकाया नञो निवर्तनारायितोक्तेः, पर्युदासे च नञो लक्षणोक्तेः मुख्याभावे च गाम्यादौ नानिर लक्षणानुपपत्तेः । तयोर्द्योतकत्वं इत्यपरः पक्षः ।

आकृत्यधिकरणे ' यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते । ' इत्युक्तेः । द्योतकत्वपक्षेऽपि द्योत्यस्य तदन्वयानुविधानात् तयोः वाचकत्वकल्पनैव इति न श्रुतित्वाविघातः पदस्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः अनन्वितयोरभिधानपक्षेऽपि विनियोजकश्रुतित्वाविघातः ॥ विनियोजकी श्रुतिस्तु अष्टधा– १ विधिश्रुतिः, २ परस्मैपदश्रुतिः, ३ आत्मनेपदश्रुतिः, ४ सुबन्ततिङन्तायेकपदरूपा या उपश्लेषलक्षणा इति गीयते, ५ एकप्रत्ययरूपा, ६ कारकविभक्तिः, ७ उपपदविभक्तिषु तादर्थ्यचतुर्थी, ८ शेषषष्ठी चेति ॥ तत्र विधिश्रुतिर्यथा– ' यजेत ' इत्यादौ सा स्वविषयीभूतां भावना अपुरुषार्थरूप यागमुपेक्ष्य पुरुषार्थरूपे स्वर्गादौ भाव्ये विनियुङ्क्ते ॥ परस्मैपदरूपा तु श्रुतिः तृतीये ' तथा कामोऽर्थसंयोगात्' इत्यधिकरणे (३।८।५।१३-१४) सिद्धान्तसाधकतया उक्ता मिश्रैः । ' मिनुयात् ' इति परस्मैपदश्रुत्या अध्वर्युव्यापारः परार्थः श्रूयते, तथा श्रुत्या विरोधात् ' यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदो मिनुयात् ' इति तत्सामानाधिकरण्यं कामयतेर्बाध्यते इति ॥ आत्मनेपदश्रुतिर्यथा ' आदधीत ' इत्यात्मनेपदश्रुत्या आधानसाध्याग्निसाध्यकर्मफलाना आधामर्थता भवति इत्युक्त षष्ठे ' प्रयोगे पुरुषश्रुतेः ' इत्यधिकरणे (६।२।२) तन्त्ररत्ने ' अन्यार्थे नाभिसंबन्धः ' (९ सू.) इति सूत्रे ' सौर्यादीनां तु आधानगतेन आत्मनेपदेन आधानकर्तुरेव फल ' इत्यादिना ॥ सुबन्तात्मकैकपदरूपा एकप्रत्ययरूपा च विनियोक्त्री क्रमेण बाध्यबाधकभावेन उक्ते यथा ' तथा यदवदन्नमेकत्र पदश्रुत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥ ' इति (वा पृ. ८४०)॥ तिङन्तात्मकैकपदरूपा विनियोक्त्री श्रुतिर्यथा ' यजेत ' इत्यादिका श्रुतिर्भावनाया धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपादयति ॥ एकप्रत्ययरूपा तु श्रुतिर्यथा ' पशुना ' इति प्रागुक्ता सुरूपा, ' यजेत ' इति तिङ्रूपा च ॥

कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिर्निरूप्यते । ननु सुप्तिङ्प्रत्यययोः कारकविभक्तेश्च को भेदः येन सा पृथक् निरूप्यते ? उच्यते । सुबादिश्रुतिः स्वोक्तानामेव

अर्थानां अन्योन्यं विनियोक्त्री, कारकविभक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थक्रिययोरस्वार्थयोरपि विनियोक्त्री इति भेदः । तत्र कारकविभक्तिः अनेकधा । तत्र 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनुशिष्टा 'व्रीहीन् अवहन्ति' इत्यादिः कर्मणि द्वितीया ॥ 'तृतीया च होश्छन्दसि' इत्यनुशिष्टा 'यवाग्वा जुहोति' इत्यादिः कर्मणि तृतीया ॥ 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इत्यनुशिष्टा 'ग्रामाय याति' इत्यादिः कर्मणि चतुर्थी ॥ 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्युदिता 'सोमेन यजेत' 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इत्यादिः करणे कर्तरि च तृतीया ॥ 'संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि' इत्युदिता 'पित्रा पितरं वा संजानीते' इत्यादिः कर्मणि तृतीया ॥ 'चतुर्थी संप्रदाने' इत्युक्ता 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यादिः संप्रदाने चतुर्थी ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्युक्ता 'फलेभ्यो याति' इत्यादिः कर्मणि चतुर्थी ॥ 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इत्युक्ता कर्मणि चतुर्थी ॥ 'अपादाने पञ्चमी' इति विहिता 'अग्ने स्तृणान्यपविनोति' इत्यादिः अपादाने पञ्चमी ॥ 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' इति विहिता 'स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः' इत्यादिः करणे पञ्चमी ॥ 'दिवस्तदर्थस्य' इति चोदिता 'शतस्य दीव्यति०' इत्यादिः, 'विभाषोपसर्गे' इति च चोदिता 'शतस्य प्रतिदीव्यति' इत्यादिः, 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने' इति च विहिता 'अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्यानुब्रूहि' इत्यादिः, 'यजेश्च करणे' इति च विहिता 'आज्यस्य यजते' इत्यादिः करणे षष्ठी ॥ 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति चोदिता 'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्' इत्यादिः संप्रदाने षष्ठी ॥ 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति चोदिता 'पञ्चकृत्वः द्विर्वा अह्नो भुङ्क्ते' इत्यादि. अधिकरणे षष्ठी ॥ 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति चोदिता 'कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता' इत्यादिः कर्तरि कर्मणि च षष्ठी ॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति चोदिता 'चित्रमगोपेन गवां दोहः' इत्यादि. कर्मणि षष्ठी ॥ 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्युपदिष्टा 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादि. अधिकरणे सप्तमी ॥ इति कारकविभक्तिरूपा श्रुतिः निरूपिता ॥

तादर्थ्यचतुर्थी यथा 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादिः ॥

शेषषष्ठी द्विविधा गुणत्वे प्राधान्ये च । तत्राद्या यथा 'आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इत्यादिः ॥ प्राधान्ये षष्ठी यथा 'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इत्यादिः ।

भट्टसोमेश्वरमते तु अन्या अपि विनियोक्त्र्यः श्रुतयः ॥ इतिकरणः 'इषे त्वेति शाखां छिनत्ति' इत्यादिः ॥ तथा धातुसम्बन्धविहितो णमुल् 'अभिक्रामं जुहोति' इत्यादिः ॥ तादृश एव क्त्वाप्रत्ययोऽपि । तथापि द्वयी गतिः, पूर्वस्योत्तराङ्गत्वम्, उत्तरस्य वा पूर्वाङ्गत्वम् । तत्र आद्योदाहरणं यथा 'मूलतः शाखां परिवास्य उपवेषं करोति' इति । उपवेषकरणाङ्गं परिवासनम् । द्वितीयोदाहरणं यथा 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति ॥ एवं तदादेशो ल्यबपि 'तस्मात् प्रारभ्य' इत्यादिः ॥ एवं 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' 'भाववचनाश्च' 'अण् कर्मणि च' इति विहितास्तुमुनादयः ॥ एवं 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति विहितः कृत्वसुच् ॥ एवं 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुच्प्रत्ययोऽपि 'वेदिं त्रिः बर्हिषे त्वेति निर्वपति प्रोक्षति' इत्यादिः ॥ एवं लृट् 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः' इति । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे अनुशिष्टेन लृटा श्रुत्यैव आरम्भाङ्गत्वादिशेः ॥ पार्थसारथिमते तु इतिकरणादिप्रत्ययस्तु वाक्यीयो विनियोगो न श्रौतः । तत्र इतिकरणस्य तावत् 'तथाऽऽख्यानमपीति चेत्' इत्यधिकरणे (३।२।३।५-९) सिद्धान्ते श्रुतित्वं निरस्तं शास्त्रदीपिकायाम् । क्त्वाप्रत्यये तु वाक्यीयमङ्गत्वमुक्तं चतुर्थे तन्त्ररत्ने 'तथाफलं सप्तदशवाजपेयसमभिव्याहृतं वाक्यात् वाजपेयाङ्गं' इति । तथा चतुर्थे एव उपवेषाधिकरणे (४।२।३।८-९)

श्रुतिलक्षणम् । आनुपूर्व्ये श्रुतिलक्षणं शास्त्रम् । तत्प्रमाणत्वात् श्रुतिप्रमाणकत्वात् वैदिकानामर्थानाम् । अनेन थोनः क्रम उक्तः । के.

● श्रुतिलक्षणाधिकारे च श्रुतिर्न्याय्या (उपायसी) । भा. १।४।१।२, ४।२।१।२३, ४।१।१७।४६, ६।४।१२।३७, ७।३।५।१६, ९।१।६।२२, ९।४।२।२०, १०।६।२।३ पृ. १९८५. ● श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । भा. ३।२।१३।२८, ३।२।५।२५, ३।७।६।१२, ४।२।१४।२०, ४।३।१९।२९, ४।३।१४।३६, ४।३।१५।३७, ४।४।९।२२, ६।१।१।३।९।१, ६।२।५।२०, १०।४।१६।३३.

● श्रुतिलिङ्गे । ननु, 'विशेषो बाधका लिङ्गे स्याच्छ्रुतेरनुमापके । लिङ्गानुमानभूताया बाधतैव श्रुतापि ॥' सर्वथा हि शब्दस्यमानानुमानेन प्रत्ययविप्रकर्षो भवति । तत्रोभयत्रापि समानम् । बाध्यबाधकत्वमात्र न तु तद्व्यापारो नस्तुपयुज्यते । कुतः ? 'विनियोगाभिधानस्य दूरत्वाद् दुर्बलत्वधीः । तत्र पूर्वानुमाया स्याच्छ्रोत्तरत्र कथंचन ॥' लिङ्गे हि प्राग्भाविना श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानाभावात् दूरत्वं भवति । श्रुतौ पुनरयं गते विनियोगाभिधाने यस्मादेतदेवं तस्मान्नूनं किमपि सामर्थ्यमस्ति इति पश्चात् प्रवर्तमानमनुमानं न विनियोगप्रत्ययविक्षेपं करोति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३१. ● श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे– एकस्मिन् दीपिणि दीपाने-करत्वले– एकस्मिन् दीपिणि गार्हपत्ये चयनाधेयताद्यर्थे स्वरूपापेक्षे, लिङ्गेन प्राप्नुवत्याः प्रकरणपठिता-संयुक्तायेन्द्राः श्रुतिप्राप्तया ऐन्द्र्या बाधः । कौ ३।३।७।१४. ● श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे दीपालेकस्ये 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इतिमन्त्रकरणव्यापारविधानक्रमे लिङ्गात् कस्मिंश्चिदाग्नेये मन्त्रे दीपत्वेन प्राप्नुवति श्रुत्या ऐन्द्री विनियुज्यते इति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३८. ● श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकः । 'एकत्रास्ति सामर्थ्ये मन्त्रः दीपोऽभिधीयते । अन्यत्रानुक्तदीपत्वं सामर्थ्यं संप्रतीयते ॥' अविद्यमानमेव ऐन्द्र्याः गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यं अभिहितविनियोगविधानात् कल्पनीयम् । विनियोगस्तु प्रथममेव कल्प्यः । इन्द्रं प्रति तु सामर्थ्यं करणमालोच्य विनियोगोऽभिहितो विहितो वेत्येतत् कल्पनीयम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२६ । सुधा— श्रुतौ ज्ञानस्वरूपेण असत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्य अङ्गता उच्यते । लिङ्गं तु अनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रे प्रतीयते इति श्लोकार्थः । सु. पृ. १२१२. ● श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसी । कुतः ? अर्थविप्रकर्षात् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४४.

● श्रुतिलिङ्गाधिकरणेनैव मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रगौणत्वं सिद्धम् । तु. पृ. १०९०. ● तदुक्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे– 'इति कर्तव्यताशास्त्रं वेनोदितयो-पसंस्थितम् । द्वादशस्त्रिविधिस्तेन कथमावेन गम्यते ॥' बाल. पृ. ९.

● श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन केवलस्य लिङ्गस्य दौर्बल्ये अपि तद्गतश्रुत्यानुकूल्यात् इन्द्राङ्गत्वोपपत्तिः (ऐन्द्र्या गार्हपत्य) इति विशेषाशङ्काबलात् न तेन यौनरुक्त्यम् । कौ. ३।२।१।३ पृ. २३०.

● श्रुतिलिङ्गादयः शब्दप्रमाणाः स्वभावसिद्धे वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं न भवन्ति कस्यचित् । वा. २।१।१।९ पृ. ३९०. ● श्रुतिलिङ्गादिभिः विनियुक्ताः पदार्थाः प्रयोगविधिना विधीयन्ते तथा श्रुत्यर्थादिभिर्विनियुक्तत्वात् क्रमोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते । सोम. ५।१।१ वर्णक १, ● श्रुतिलिङ्गादिभिर्विनियोगः पदार्थमात्रस्य, पाठक्रमिकश्रुत्यर्थादिभिः विनियोगस्तु पदार्थविशेषणीभूतक्रमस्य । ५।१।१. ● श्रुतिलिङ्गादीनां आनर्थक्याभावेऽपि उत्तरोत्तरेण अन्यथानुपपत्त्यादिलक्षणेन पूर्वस्य पूर्वस्य बाधो भवति । बाल. पृ. १४८. ● श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये पूर्वपूर्वस्यानुमानितत्वे उत्तरोत्तरस्य च प्रत्यक्षत्वे विपरीतं बलाबलम् । यथा वैदिकं अन्यार्थदर्शनरूपं अन्यथासिद्धं लिङ्गं स्मृत्यनुमितश्रुत्यपेक्षया प्रबलम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३६७. ● श्रुतिलिङ्गादीनां हि पूर्वपूर्वं शीघ्रतरं प्रवर्तते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२९. ● श्रुतिलिङ्गादौ उत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण विरोधे सति उत्तरस्योत्पत्तिरेव नास्ति इति उत्तरविप्रतिबन्धरूप एव बाधः । अयमेकाधारबाधः । वि. ६।५।१९. ● श्रुतिलिङ्गादिषु अननुमितश्रुतिभावेन हि अप्रमाणबाधः स्थितः । वा.

३।३।७।१४ पृ ८५९, * श्रुतिलिङ्गादिषु– तस्मा दर्थविप्रकर्षात्तु परपर (पूर्वेणपूर्वेण) बाध्यते इति सिद्धम् । आह च (श्लोकपञ्चकेन) "नि श्रेण्यारोहण प्राप्य प्रासिमासोपपादि च । एकमेव फल प्राप्नुमुभा वारोहतो यदा ॥ १ ॥ एकसोपानवर्त्येको भूमिष्ठश्चा परस्तयो । उभयोश्च तत्रतुल्य प्रतिबन्धश्च नान्तरा ॥ २ ॥ विरोधिनोस्तदैको हि तत् फल प्राप्नुयात्तयो । प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन् पश्चिमोऽवतरेन्मुधा ॥ ३ ॥ तेन यद्यपि सामर्थ्ये प्रत्येक सिद्धम् यदा । तथापि युगपत्प्राप्ते जघन्यस्य निराक्रिया ॥ ४ ॥ अन्यथैव हि दृश्येषु दुर्बलैरपि चर्यते । अन्यथा बलवद्भ्रान्ते सर्वशक्तिक्षये सति ॥ ५ ॥" तस्मान्नैतदालम्बन युक्त यत् क्वचित् उत्तरेषा प्रामाण्यमिष्टम् । तस्मात् बलवद्विरोधेऽपि तेन भवितव्यमिति ।

यत्तु प्रमाणाभासो बाध्यते न प्रमाण इति, तत्र ब्रूम । अयमपि प्रमाणाभास एव । कथम् ? ' नैवैतेषा प्रमाण त्वमासीदत्र कदाचन । अन्यत्र दृष्टमेतत्तु समारोपेण कल्पितम् ॥' नहि यत्र विषये बाध तत्रैषा प्रमाणत्वम् । किं तर्हि ? प्रदेशान्तरे केवलानामुपलक्षित सामान्यतो दृष्टरूपेण अत्रापि प्रतिभाति । तत्तु बलीयसा अपहृत विषयत्वात् सीदतीति पश्चात् भ्रान्तित्वेन अध्यवसीयते ।

अथवा यत्तत्रास्य व्यापार आसीत् तमिहापि प्रक्रमत एव । स तु जघन्यत्वा‌ऽन्येन विषयेऽपहृते मूलच्छेदात् यदा त न गच्छति तत् किं क्रियताम् । तेन मृगतृष्णादिवदेव अप्राप्य प्रमाणमेव बाध्यते । अनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्य भावात् दोषज्ञान बाध्यते आन्तरालिकज्ञानमिथ्यात्व कल्पनया इति नोत्पत्तिन्यायेन तुल्यत्वम्यम् । अतश्च ज्ञानसंकरोच्छेदनाभिरूपो बाधो नैवाशङ्कितव्य । योऽपि च उत्पन्नबाध तमपि पर्युदासयोगात्मना उपपादयिष्याम । ३।३।७।१४ पृ ८३४–८३५, * श्रुति लिङ्गादिषु– सर्वत्र हि परस्य पूर्वमननुमाय विनियोगानुप पत्ति । पूर्वेण तु पुनः विनियोगे परस्य नान्तरीयक सद्भावमात्रकल्पन इति प्रतिपत्ति । आह, श्रुते स्तावत् प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गात् बलीयस्त्व युक्तम् । अथ लिङ्गवाक्यादीना अनुमीयमानश्रुतित्वात् अविशेष सति किंकृत बलाबलमिति ? तदुच्यते । ' एकद्वित्रिचतुष्पञ्च वस्त्वन्तरणकारितम् । श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्य लिङ्गादीना- मपीष्यते ॥ ' ३।३।७।१४ पृ ८३१.

* श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना पूर्वं पूर्वं यत् कारणम् , तत् पर पर प्रति बलीयो भवति । नैतत्सोपत्तस्य विमृश्यमानस्य बाधक विज्ञानान्तरमस्ति, तस्मात्तेषा समवाये विरोधे परदौर्बल्य अर्थविप्रकर्षादिति । भा ३।३।७।१४ पृ ८६२

* श्रुति लिङ्ग वाक्य प्रकरण स्थान समाख्याना समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् । ३।३।७। १४ ॥

श्रुति लिङ्ग वाक्य प्रकरण स्थान समाख्या चेति षण्णां विनियोगबोधकाना प्रमाणाना समवाये एकविषये विरोधे सति पारदौर्बल्य ज्ञेयम् । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्य परस्य दौर्बल्य परदौर्बल्यम्, तदेव पारदौर्बल्यम् । परस्य परस्य दुर्बलत्व पूर्वस्य पूर्वस्य प्रबलत्व इति ज्ञेयम् । अर्थविप्रकर्षात् । अर्थस्य विनियोगस्य विप्र कर्षात् व्यवहितत्वात् । लिङ्ग श्रुतिकल्पना विना स्वार्थे विधातु न शक्नोति इति लिङ्गविनियोग श्रुतिकल्पनया व्यवहित । वाक्य च लिङ्ग श्रुतिं च कल्पयित्वा विनि योगमाह । प्रकरण च वाक्य लिङ्ग श्रुतिं च कल्पयित्वा विनियोजक नान्यथा । स्थान च प्रकरण वाक्य लिङ्ग श्रुतिं च कल्पयित्वा विनियोजकम् । एव समाख्या स्थानादिश्रुत्यन्तानि कल्पयित्वा विनियोजिका नान्यथा इति सा पञ्चभिर्व्यवहिता । अनेन व्यवधानेन हेतुना परस्य परस्य दुर्बलत्व भवति ।

श्रुत्यादीनां लक्षणानि तद्विरोधोदाहरणानि अन्यत्र विस्तरेण उक्तानि इति नेह विस्तर । के

* श्रुतिलिङ्गाविरोधाधिकरणे मन्त्रवर्णसामर्थ्या लोचनेन पूर्वपक्ष , ऐन्द्र्यधिकरणे तु तद्वितश्रुत्यालोचन येव पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यम् । मु पृ १०८६

* श्रुतिवचन स्मृतिवचनेन बाधितु न युक्तम् । भा ६।२।४।१७ पृ १३६२

* श्रुतिवाक्य अनुवादत्वेन ' शाखान्तरे अस्ति ' इत्यभिधाने यस्मै यद्रोचते तत् सर्वं सिध्येत् । मु

पृ. ७५५। अनुदाहरणात् अस्फुटमेवमभिधाय नहि किंचिदसाध्यं स्यात्। वा. २।२।४।१० पृ. ४९५.

● श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी। भा. २।१।१।४, २।२।१।१, २।२।९।२३.

● श्रुतिविनियुक्तप्रोक्षणादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वम्। भा. ९।१।५।११–१९.

● श्रुतिविरुद्धं (स्त्रीणां) स्मार्तं विक्रय नानुमन्यन्ते। भा. ६।१।३।१५, ● श्रुतिविरुद्धा स्मृतिः रयमाणम्। १।३।२।३ पृ. १८९.

● श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां अप्रामाण्यम्। भा. १।३।२।३–४.

● 'नैव तावत् श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता। बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि सा॥' वा. १।३।३।७ पृ. १९९.

● श्रुतिस्मृत्यवधारणे शिष्टाः प्रमाणम्। भा. १।३।४।९.

● 'श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्' इति वशिष्ठस्मृतिः। सु. पृ. २१३.

● 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने। लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते श्रुतौ॥' (वा. १।४।२।३)। विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणावाक्यभेदौ। आधिक्याभ्युपगमे तु आदिशब्दोक्तमानर्थक्यम्। अथवा न्यूनस्य अधिकार्थविषयत्वकल्पने लक्षणावाक्यभेदौ गौणत्वाध्याहारदोषौ इत्यर्थः। न्यूनत्वे लक्षणावाक्यभेदौ आधिक्ये तु आनर्थक्यम्। अन्यथात्वकल्पने विपरिणामव्यवहितकल्पना व्यवधारणकल्पना दोष इति वा योज्यम्। अनुमिते तु विवक्षितार्थाभिधानशक्तस्यैव अनुमानात् न कश्चिद्दोषः। सु. पृ. ४१७–४१८, ● 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने। लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते श्रुतौ॥' चितधिकरणे इद वार्तिकम्। इति वार्तिकोक्तन्यायेन (१।४।२।३) अध्ययनविधौ स्वाध्याय इति द्वितीयया गुणत्वमेव लभ्यते अन्यथा स्वाध्याये वाजपेयवाक्ये इव यागे गुणविधौ वैरूप्यापत्तेः इति भवदेवोक्तेः परिहारः। बाल. पृ. २.

● 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि' इति न्यायः। यत्र शुभे कर्मणि विघ्नबाहुल्यं भवेत् तत्रायमवतरतीति। साहस्री. ५३४.

● श्रेयस्करभाष्यम्। चोदनासूत्रस्य 'एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः' इत्यादि शाबरभाष्यम्। बाल. पृ. १. ● श्रेयस्करभाष्यं नाम। तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः। एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्य. किं धर्मजिज्ञासया। उच्यते, य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते इति। भा. १।१।२।२.

● श्रेयःसाधनाक्षेपकत्वं प्रवृत्तिविषयत्वस्य कथमिति चेत्, पश्य। प्रवर्तना तावत् प्रयत्नरूपभावनाविषया सर्वैरवधार्यते। 'गामानय' इत्युक्ते गवानयने प्रयतमानस्य कुतश्चित् कारणात् गवानयनासिद्धावपि 'महाशामर्य कृतवान्' इति आशप्तुर्व्यवहारदर्शनात् 'इतोऽपसर' इति चोक्ते स्वयमप्रयतमानस्य बलात् केनचिदपसारितस्य जातेऽपि अपसरणे 'नाय मदाज्ञा कृतवान्' इति आज्ञप्तुः व्यवहारदर्शनात्, चेतनाप्रवर्तकस्याच प्रवर्तनायाः, तस्य च प्रयत्नमन्तरेण अन्यत्र अप्रवृत्तेः प्रयत्नविषयत्वसिद्धिः। प्रयत्नश्च इच्छाकारणकत्वात् तां विना नोपपद्यते। सा च स्वरसतः पुरुषार्थे एव स्वर्गपुत्रपश्वादौ भवन्ती साधनमन्तरेण तदसिद्धेः तत्सिद्ध्यर्थं तत्साधने सङ्क्रामेत्। तेन स्वयमपुरुषार्थस्य यागादेः पुरुषार्थसाधनत्वं विना इच्छाविषयत्वानुपपत्तेः प्रवृत्तिविषयत्वासंभवेन तत्र लिङादेः प्रवर्तकत्वायोगात् तन्निर्वाहार्थं पुरुषार्थसाधनत्वाक्षेपकत्वसिद्धिः। सु. पृ ३०–३१.

● श्रेयःसाधनत्वाधिगमेऽपि बहुव्ययायासदर्शनात् द्वेषोत्पत्तेः स्तुतिमन्तरेण अनिराकरणात् दुर्वारा स्तुत्याकाङ्क्षा। सु. पृ. ५०.

● श्रोत्रं आकाश इत्यभ्युपगमः। बृहती. पृ. २०२, ● श्रोत्रमाकाशम्। सत्य सर्वत्र आकाशमेकम्, किन्तु तस्य श्रोत्रभावः श्रोतृदेशे एव, कर्तृमिसंबन्धेन करणत्वात्। कर्तुः भोगायतनवशेन शरीरदेश एव कर्तृत्वात् (इति) न शब्दाभिव्यक्तितुल्यता। पृ. २१७. ● श्रोत्र आकाश–अहं-

कार–दिगन्यतमरूपम् । मणि. पृ. १६८. • श्रोत्रं आकाशात्मकम् (इति काणादा मीमांसकाश्च) । श्रोत्रं च कर्णशष्कुली एव । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाशमेव वा श्रोत्रम् । वैद्यनाथः १।२।६।१३. • श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दमात्रग्राहकतया शब्दवत्त्वानुमानेन आकाशात्मकं इति अक्षपादीयाः । अभिशुप्रैषान्तर्गतदिशःश्रोत्रमितिलिङ्गात् दिगात्मकत्वं युक्तम् । मणि. पृ. १९. • श्रोत्रं बाह्येन्द्रियत्वेन प्राप्यकारि । ऋजु पृ. २३०, • श्रोत्रं यद्यपि देशं स्वातन्त्र्येण न गृह्णाति तथापि शब्दं गृह्णदेव शब्दाभिव्यञ्जकमूलदेशमपि गृह्णाति इति अनुभवबलेन कल्प्यते । पृ. २३०, • श्रोत्रस्य अभिव्यक्तिर्न कार्यनिरोपनिष्ठा किंतु स्वरूपमात्रेणैव । ततश्च सस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् शृणुयादिति । अयमेव भवतां मीमांसकानां राद्धान्तः यदुत श्रोत्रसंस्कार इति । पृ. २०३. • न च शब्दादन्यत् श्रोत्रस्य ग्राह्यमस्ति । बृहती. पृ. २२५.

• श्रौतः क्रमः पाठक्रमाद्बलवान् । यथा ' आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोति ' इति श्रुत्या दशमस्यैव ग्रहणं न पाठेन तृतीयस्य । भा. ५।४।१।१, • श्रौतः पदार्थानुष्ठानक्रमः । यथा सत्रे दीक्षाक्रमः ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इति । ५।१।१।१. • श्रौतेन अर्थादाक्षिप्यमाण (यथा) निवर्त्यते तथा परोक्षवृत्त्याऽपि । वा. २।२।१३।२९.

॥ श्रौतक्रमाधिकरणम् ॥

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् । ५।१। १।१ ॥

भाष्यम्— चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तम्, तत्र प्रसक्तं यत् । इदानीं क्रमनियमलक्षणमुच्यते । तत् श्रुति–अर्थ–पाठ–प्रवृत्ति–काण्ड–मुख्यैः परस्यते, श्रुत्यादीनां च बलाबल्म् । आदितस्तु श्रुतिक्रमः चिन्त्यते । किं यथाश्रुति पदार्थानां क्रम आस्थेयः उत अनियमेनेति । किं प्राप्तम् ? एकत्वात् कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानां अवश्यंभाविनि क्रमे लाघवात् प्रयोगप्राशुभावाच्च अनियम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् इति । श्रुतिः श्रवणं अक्षराणाम्, तत् निमित्तं यस्य क्रमस्य स साधुः क्रमः । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः । नैषामन्यत् प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । किमिहोदाहरणम् ? सत्रे दीक्षाक्रमे ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इत्युक्त्वा तेषां दीक्षाक्रमं विधत्ते, ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः ' इति । अनियमेन क्रमः कर्तव्यो यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः एष एव क्रमः कर्तव्य इति । ननु अन्याय्यं श्रुतिवचनमिति । उच्यते । किमेष न साधुः ? न न साधुरिति ब्रूमः । न्याय्य तर्हि । न ब्रूमो न साधुः क्रम इति । किं तर्हि ? उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यमिति । उच्यते । साधोर्वचनं बहुशोऽपि उच्यमानं न्याय्यमेव । असाधोस्तु सकृदपि अन्याय्यम् । आह । सकृद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमस्ति इति । उच्यते । भवति अस्मरणमपि प्रयोजनं इत्युक्तम् । वृत्तिकारेण तत् कार्यमिति चेत्, सूत्रकारस्यापि अविशेषो वृत्तिकारेण ।

अथवा अर्थान्तरमेवेदम् । तत्र हि अन्य एव संशयो विचारो निर्णयश्च । श्रुतिप्रमाणको धर्म अन्यप्रमाणक इति संशयः । प्रत्यक्षादीनां अधिगम्य निमित्तत्वात् न तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वात् चोदनालक्षणः इति विचारः । चोदनालक्षण एवेति निर्णयः । इह तु सिद्धे तत्प्रामाण्ये व्यवहारः क्रमस्य साधुत्वावधारणम् ।

अथवा श्रुतिक्रमविचारोऽयम् । किं पदार्थाः कर्तव्याः इति विधानं किंवा क्रमो विधीयते इति । अनेकार्थविधानानुपपत्तेः क्रमः अनुवादः, दीक्षादीनां पदार्थानां विधिः । अवदानवाक्येष्विव पदार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं वाक्येन । तस्माच्च क्रमो विधीयते इति

पूर्वः पक्षः । ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते । सत्यं विधीयते पाठेन, न श्रुत्या । 'य ऋत्विजस्ते यजमानाः' इति तु दीक्षायाः प्रासत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिरिति सिद्धान्तः । तस्मादपुनरुक्तमिति ।

वा— भाष्यकारेण चतुर्थे अध्याये प्रयोजकाप्रयोजकरूपाणां स्मर्तमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । कुतः । क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा हि सूत्रकारेण प्रतिज्ञाता । सैव तत्रवक्तव्या । उच्यते । प्रयोजकाप्रयोजकत्वमपि प्रतिज्ञातम् 'अर्थे समवैषम्यम्' (४।१।८।२१) इत्यत्र । द्वयोरेकस्मिन्नपि उपसंह्रियमाणे इतरत् लक्ष्यते एव । अथवा प्रयोजकाप्रयोजकत्वेनैवोपसंहृतं यत् । यतः असाधारण्येन लक्षणभेदः । इतरथा द्वादशपादे (तृतीयस्य अष्टौ चतुर्थस्य चत्वार इति) एकं लक्षणं स्यात् । यावच्च (तन्त्र-रत्नानुसारेण) दोषो नावधार्यते न तावच्छेदप्रायः । नहि सामान्येन व्यवहारः । 'कर्माण्यपि जैमिनिः' (३।१।३।४) इत्यनेन कर्मणां फलदोषभाव उक्तः । अतः दोषनाशकत्वेनैव अस्य पुरुषार्थत्वाशाः सिद्धत्वात् पुरुषार्थजिज्ञासया अध्यायभेदो नोपपद्यते । तेन सा तेनैव गतत्वात् नाध्यायान्तरेण कार्या । 'असंयुक्तं प्रकरणात्' (३।३।४।११) इति न्यायेन क्रत्वर्थलक्षणमुक्तम् । श्रुत्यादिभिः यद्धर्मयुक्तं फलवता च क्रतुना प्रकरणेन गम्यते तत् क्रत्वर्थम् । प्रयोजकाप्रयोजकत्वं तु नोक्तम् । तदिहोच्यते । 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इति सूत्रं विपरतया उपादीयते । क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्हि अनन्तरं प्रयोजकाप्रयोजकत्वे, तयोर्लक्षणार्थम् । श्रुत्यर्थपाठक्रमा उपदेशविषया एव । प्रवृत्तिकाण्डमुख्यक्रमास्तु अतिदेशविषया अपि प्रधानभूताः पदार्थाः । कर्मा गुणभूताः । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वीत. क्रमः सिद्ध एव । क्रमनियमस्तु चिन्त्यते ।

श्रुतिक्रमस्तावत् चिन्त्यते । तस्मिन् 'आश्विनो दशमो गृह्यते' इत्येतदपि उदाहरणं नोपन्यस्तम्, गुहानन्तरात् । दीक्षावाक्यं तु विषय इति चिन्त्यते । तदुदाहरणं व्याख्येयत्वेन । 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इत्यध्वर्योः कर्तृत्वम्, दीक्षा, सा च यजमानानां इति विवक्षति अविशेषम्, प्राप्तत्वात् । 'ये यजमानास्ते ऋत्विजः' इति यजमानत्वादेव ब्रह्मादीनामपि अविशेषा दीक्षा । 'ततः प्रतिप्रस्थाता' इति प्रतिप्रस्थातुर्विधान इति चेत्, उच्यते । अध्वर्योः कर्मकर्तृत्वमापद्यते तत्र विशेषः । विशेषे च प्रधाने प्रवर्तने, अन्तरङ्गत्वात् प्रत्यक्षशिष्टत्वाच्च कर्मत्वस्य । तत्र कः कर्ता इति 'इतरमन्यलोपा यतो विशेषः स्यात्' (३।८।१०।२१) इति अन्यगुंसदृशः प्रतिनिधित्वेन प्रतिप्रस्थाता प्राप्तो न विधीयते । इतरेषु अध्वर्योरविशेषः । इतरेषु प्रतिप्रस्थातृविधिरिति चेत्, उच्यते । 'न पूतः पावयेत्' इति प्रतिषेधात् अध्वर्योः कर्तृत्वम् । एष सर्वत्र योज्यम् । तस्मात् सर्वस्य प्राप्तत्वात् पदार्थोच्चारणात् यः क्रमः प्रतीयते स एव विधीयते ।

ननु क्त्वा—अतःशब्दौ क्रमस्य विधातारौ । उच्यते । क्त्वाशब्दः पूर्वकालता समानकर्तृकतामात्रं च वदति, नानन्तर्यम् । पूर्वं गृहपतेर्दीक्षा, उत्तरं ब्रह्मणः इत्येतावदाह । अन्तराले तु यदि पदार्थसहस्रमपि करोति, नास्ति पूर्वोत्तरबाधः । तत्र शब्दोऽपि परमार्थमात्रमाह, नानन्तर्यम् । प्रयोगवचनश्च आनन्तर्यमाकाङ्क्षति न पौर्वापर्यम् । अतस्तदेव विधेयम् । तद्विधौ च पौर्वापर्यमनुवादः । तस्य च विधौ प्रयोगवचनेन अनाकाङ्क्षितत्वात् अदृष्टं कल्प्यम् । आनन्तर्यं पुनरपेक्षणीयम् । तस्मात् यत्र श्रोतेन शब्दमात्रेण च क्रमः प्रतिपाद्यन्ते स एव विधीयमानत्वात् श्रुतिक्रमोऽभिधीयते । अन्यस्य पदार्थान्तरस्य अविधानात् । यत्र आनुपूर्व्येण पदार्था विधीयन्ते स पाठक्रमः । यथा 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इति । ननु अथशब्देन श्रुत्यैव क्रमो विधीयते । उच्यते । हृदयाद्यवदानं विधीयते, अतः पाठक्रमादेव आनन्तर्यस्य सिद्धत्वात् अथशब्दः अनुवादः । आह, अथशब्दश्रवणात् आनन्तर्यं अवगम्यते तस्मात् पाठक्रमो नानुवादः । उच्यते । इत्याद्यनन्तरस्य प्रतिपाद्योऽयम् । यावच्च पूर्वोत्तरपदार्थौ नावधृतौ तावन्नास्ति । तौ चेदवधृतौ, पाठादेव क्रमः सिध्यति । श्रुतिर्यदि च सापेक्षत्वात् दुर्बला । तस्मात् एकोपयोगवचनपरिगृहीतानां पाठादेव सिद्धत्वात् अथशब्दः अनुवादः । यत्र तु प्रमाणान्तरेणा-

यधूतः कर्तव्यः पदार्थः, अपरोऽन्येन, तत्र अथशब्दः आनन्तर्यं ब्रवीति, यथा वेदमधीत्य इतिवत् ।

शा— द्वादशाहे सत्रभूते श्रूयते 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इति । तदिदं किं दीक्षा विधीयते क्रमस्तु पाठतो लभ्यते, अथवा क्रम एव विधीयते श्रुतिक्रमोऽयमिति । तत्र 'वाक्यार्थविधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे । तस्माद्दीक्षाविधिः पाठाद् दीक्षाणां लभ्यते क्रमः ॥' उच्यते । 'सर्वेषां यजमानत्वाद् दीक्षा प्राप्तैव चोदकात् । क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते ॥'

सोम— प्रयोजन— पाठक्रमत्वे पाठस्य श्रुतितो दुर्बलत्वात् यत्र एतादृशस्थले विपरीतक्रमबोधकश्रुतिरस्ति तत्र पाठक्रमस्य बाधः, श्रुतिक्रमत्वे तु तुल्यबलत्वात् विकल्प इति ।

वि—वर्णकं १— 'पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते ।, अमानत्वादनियतिः, नियतिर्वेदमानतः ॥'

वर्णकं २— 'न निवेशो विधेयो वा क्रमो, नैवानियामकः ।, क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवत्त्युज्यते विधिः ॥'

वर्णकं ३— 'दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति । क्रमः पाठाद्विधेयो वा, पाठाद्दीक्षाविधिः श्रुतेः ॥, द्वादशाहस्य सत्रत्वात् सर्वेषां यजमानतः । चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥'

भाट्ट— तदेवं अङ्गप्रधानसाधारण्येन प्रयोज्यवर्गे निरूपिते अधुना प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते । एकादशे हि अङ्गानां प्रधानानां चैकेनैव प्रयोगविधिना विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चैकविधिविधेयत्वेन सर्वसाहित्यस्य विवक्षितत्वादेकेन कर्त्रा युगपत्सर्वकरणाशक्तेः क्रमस्यावश्यंभाविनि कस्मिंश्चित्क्रमे नियामकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि षट् प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते । तत्र क्रमो नाम अव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् । तच्चैकप्रतियोगिकमेकवृत्ति । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्ति । अत्र च दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि सोमाङ्गत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमासपूर्वकालिकत्वमात्रं कत्वाप्रत्ययार्थः । न च व्यवहितत्वांशोऽपि । न च सोमविधेस्तदपेक्षा, येन अव्यवधाने एव तत् पर्यवस्येत्, सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्षत्वात् । अतः तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयम्, न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्रोत्तरपदार्थाङ्गम्, तस्यैव 'क्वाहं कर्तव्यः' इत्यपेक्षणात्, न तु पूर्वपदार्थाङ्गम् 'मदुत्तरं कः पदार्थः कर्तव्यः' इत्यपेक्षायाः क्वचिदप्यनुदयात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणम्, दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः । एतेन उभयपौर्वापर्यरूपोऽपि क्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति केषाचिदुक्तमपास्तम्, प्रमाणाभावात् । अस्तु वा 'प्रथमभक्षः' इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव क्रमपदार्थः । तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपविततिरेव क्रम इति तु मूलोक्तः पक्षोऽशाब्दत्वात् विकृतौ क्वचिदेकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्यासंभवात्, व्युत्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्तेरुपेक्षितः ।

अस्य च क्रमस्य प्रयोगनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः । तन्नियमे च षट् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्तन्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिस्विकविधिना विधीयते, आर्थादिक्रमास्तु प्रयोगविधिनैवेति मूलानुयायिनः । वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्थले क्त्वादिनाऽवगतेरुत्पन्नस्य वाक्येन विनियोगः, क्रमान्तरे तु अर्थादिनोत्पन्नस्य प्रकरणादिकल्पितश्रुत्या विनियोगः । प्रयोगस्तु सर्वत्रैवाङ्गान्तरवत् प्रयोगविधिनैव । इदं च तत्रतत्र स्फुटीकरिष्यते । युज्यते च क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत् पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् ।

तदिह श्रुतिर्नाम यथा क्रमबोधकः स्वतः शब्दः । स च अथशब्दादिः । तत्र अथशब्दस्य आनन्तर्यवाचित्वं शक्त्यैव । क्त्वाप्रत्ययादीनां तु पूर्वकालादिवाचिनां अपेक्षानुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया । अर्थादिषु कल्प्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् स्वत इति विशेषणम् । तत्र 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यादौ क्रमविशिष्टभक्षविधानात् प्रथमशब्दोक्तक्रमस्य वाक्यात् भक्षाङ्गत्वम् । 'वेदं कृत्वा' इत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधानात्

वाक्यादेव तदङ्गत्वम्। यत्र तु क्रमस्य पाठादिप्रमाणेन संनत्प्रासिक्ता, धात्वर्थश्च संनत्प्रासिकोऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयोजनान्तरार्थं विधीयते तत्र क्रमबोधिका श्रुतिरपि अनुवाद एव, न तु क्रमे प्रमाणम्, विशिष्टविधिगौरवापत्तेः। यथा 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यादौ। अत्र हि ग्रहणावदानादिरेव फलार्थं हृदयादिमात्रहविष्ट्वसिद्ध्यर्थं च विधीयते इति वक्ष्यते। यत्र तु धात्वर्थस्य वचनप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथंचित् सम्भवप्रासक्तिकस्य पुनर्विधाने न किंचित् प्रयोजनम्, विधेयान्तरं च नान्यत् किंचित्, तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते। यथा सत्रात्मके द्वादशाहे 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ... आचार्यप्रेषितः' (आ. वत्) इति वाक्ये। अत्र हि न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्संस्कारकत्वेन वा विधिः, अतिदेशप्राप्तत्वात्। प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षा अतिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते। सत्रे च 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वचनेन ऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानविधानात् ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्र तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः। न च ऋत्विक्कार्ये यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्मत्वाद्यप्राप्तिः, तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि ऋत्विक्त्वनिवृत्तौ प्रमाणाभावेन अध्यवसायमात्रेणैव ब्रह्मत्वादेः उपपादितत्वात्। न च तेन प्राप्यमाणाया अपि दीक्षायाः अपूर्वत्वाद्यर्थं पुनः श्रवणम्, ब्रह्मादिप्राप्त्यर्थं अतिदेशस्यानवश्यकतया निवारयितुमशक्यत्वात्। न च दीक्षासु अध्वर्युविधिः, अतिदेशादेव सिद्धेः। न च दीक्षान्तरे अध्वर्युनिवृत्त्या प्रतिप्रस्थात्रादिविधानम्, अध्वर्युदीक्षायामध्वर्योः 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इति मन्त्रवर्णविरोधादेव अप्राप्तेः। न वा अध्वर्युकर्तृकत्वानुरोधेन ऊहेन मन्त्रप्रयोगः, कर्तुः साङ्गप्रधानाङ्गत्वेन चरमापेक्षितत्वेन च कर्मानुरोधेन त्वा-पदबाधायोगात्। अतो मन्त्र अनूहितमेव प्रयुज्य अध्वर्युकर्तृकत्वबाधावश्यंभावे 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति न्यायेन अध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थात्रैव अध्वर्युदीक्षायाः प्राप्नोति। ब्राह्मणाच्छंस्यादिदीक्षासु तु अध्वर्योः 'न पूतः पावयेत्' इति वचनेन सत्रप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षाख्यसंस्काररहितपुरुषकर्तृविधायकेन पर्युदासात् प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सुलभैव। एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थात्रनन्तरस्य, नेष्ट्रादिदीक्षासु च उन्नेतुः नेष्ट्रनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेव, इति न विधेयान्तराशङ्का। अतः क्रम एव अत्राप्राप्तः तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते श्रौतत्वात्प्रत्ययोक्तः ततःपदोक्तश्च। अत एव एतानि द्वादश वाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि। अधित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य पदैव वा। उन्नेतृदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानात् हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेः 'ततः' इत्यनुवादः। निपातत्वाच्च वा-शब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेऽपि न वाक्यभेदः। अभावपक्षे च ब्राह्मणानामेव आर्त्विज्यविधानात् 'ब्राह्मण' इत्यनुवादः। ब्रह्मचारिणश्च आचार्याधीनत्वस्मृतेः आचार्यप्रेषित इत्यपि।

यत्तु मूले विततिरूपक्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्यापि अस्य एकवाक्यत्वमित्युक्तम्। तत् अशब्दायाः विततेः विधेयत्वायोगात् अनेकदीक्षोद्देशेन विधाने च वाक्यभेदापत्तेः, उन्नेतृदीक्षायाः कर्तृविशेषावबोधकत्वाच्च उपेक्षितम्। वस्तुतस्तु आनन्तर्यरूपक्रमपक्षेऽपि तत्तत्संस्कार्यविशिष्टदीक्षोद्देशेन क्रमविधाने वाक्यभेदापत्तेः तत्संस्कार्यमात्रोद्देशेन विधौ च दीक्षानिष्ठत्वालाभात् उन्नेतृवाक्ये इव तदुद्देशेन कर्तृविधिः। इतरस्तु सर्वोऽपि पदसमुदायः औचित्येनैतत्स्तुत्यर्थोऽनुवादः। कर्तुः दीक्षानिष्ठत्वलाभस्तु अनुवादबलात् इडापदस्येव नानुपपन्नः। एवं च सर्वस्यापि एकवाक्यत्वलाभः। क्रमस्तु अनुवाद एव तादृशपाठादवधेयः। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन श्रूयमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेकवाक्यकल्पनस्य अदोषत्वात्। अन्यथा हृदयादिवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः। न च पाठक्रमस्य श्रुतिक्रमस्य च कश्चिदनुष्ठाने विशेषः। अतो मूलोक्तश्रुतिक्रमोदाहरणं अनादरणीय इति ध्येयम्।

मण्डन— (१) ' श्रुत्या क्रमः स्याद् (२) दीक्षासु क्रम. श्रुत्या विधीयते । '

शंकर— (१) ' क्रमः श्रुत्या नियम्यते । (२) क्रमो वेधः पाठमिकः (३) सत्रे दीक्षाक्रम. श्रुतेः । '

● श्रौतलिङ्गेन आचारः बाध्यते । यथा ' यदा वा अन्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवो-त्तिष्ठन्ति ' इत्यर्थवादलिङ्गेन प्रियङ्गुषु यवशब्दप्रयोगरूप आचारो बाध्यते, इद यवराहाधिकरणे (१।३।५) उक्तम् । बाल. पृ १३८, ● श्रौतलिङ्गेन स्मृति-र्बाध्यते । यथा— मातुलकन्योद्वाहनिषेधस्मृति. श्रौत-लिङ्गेन । लिङ्गानि तु १ ' गर्भे नु नौ जनिता० ' २ 'आयाहीन्द्र पथि०' ३ वाजसनेयके 'समानदेवपुरुषा दत्ता चान्नश्च श्रायते अत तृतीये संगच्छामहे चतुर्थे संगच्छामहे ' इति ■ श्रौतलिङ्गस्य सोमेश्वरेणोक्तम् । तदर्थः तन्निरासश्च शास्त्रदीपिकाप्रकाशे द्रष्टव्यौ । उदा हरण तु सूर्याख्याया नववध्वाः आशसन-विशसन-विकर्तनाख्यवस्त्रत्रयधारणविषयश्रौतमन्त्रलिङ्गेन ' सूर्या-विदे वधूवस्त्र दद्यात् ' इति स्मृतेः एकवस्त्रधार-णार्थाया. बाध । पृ. १३८.

● श्लक्ष्णता पुरोडाशे जलेन क्रियते दर्शपूर्ण-मासयो. । ' सं ते तन्वा तनू सृज्यता इति त्रि परि-मार्ष्टि ' । भा. १०।१।१७।५५.

● श्लक्ष्णीकरणस्य सौर्ये चरौ बाध । १०।१। १७।५८. ' सौर्ये चरौ प्रथनश्लक्ष्णीकरणयोर्बाधः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● श्लोकमप्युदाहरन्ति— ' विस्तीर्य हि महज्ज्ञान मृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् । इष्ट हि विदुषा लोके समासव्यासधारणम् ॥ ' इति । भा. ८।१।२।२, ● श्लोकेन (नाम साम्ना) पुरस्तात् सदसः स्तुवते महाव्रते । १०।४।८।१६.

● श्लोकादिसामभिः महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनी-भूतै. प्राकृतसाम्ना समुच्चय. । १०।४।८।१६-१७. मीको. पृ ३११४ 'महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतै.०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ श्व. कर्तव्यमद्यैव कुर्वीतेति न्यायः । ' श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चाऽऽपराह्णिकम् । न हि मृत्युः प्रतीक्षेत कृत वाऽप्यथ वाऽकृतम् ॥ ' इति । साहस्री. ३४५.

● शुनः चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः । श्येनाश्चाह-न्याम् । न चैषा व्याघ्राशङ्का, नियतनिमित्तत्वात् । समानाऽऽहाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात् । समाना-हाराणामपि अन्यस्मिन् काले अदर्शनात् । भा. ६।१। २।४.

■ श्वपिशुनन्याय. । यथा श्वा तथा पिशुनः, यथा पिशुनस्तथा श्वेति विषयविवक्षायामयमवतरति । अयं पद्येनापि विवृतः । तथाहि— ' अस्थिरतया प्रकृत्या ग्रामध्यासक्ततया च वक्रतया । ज्ञातिविरोधेन पुनः सदृशाः सदृशः शुनः पिशुनः ॥ ' इति । साहस्री. ९७१.

■ श्वपुच्छोन्नामनन्यायः । स्पष्टार्थः । यत्र क्रिया निष्फला तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ३०१.

■ श्वशुष्कास्थिन्याय. । लौकिकगाथारूपोऽयम् । यथा श्वा कुक्कुरः शुष्क नीरसमस्थि मुखे धृत्वा चर्वति । स्वमुखोत्थरक्तास्वादं विना किञ्चिदपि तृप्ति-कारक फल न भवति तस्य । न जहाति स तदस्थि, तथा मूर्खोऽपि निष्फल वस्तु गृहीत्वा फलाभावेऽपि न त्यजतीति विषयेऽस्य न्यायस्य संचार. इति । साहस्री. ८११.

■ श्वश्रूनिर्गच्छेतिन्यायः । यत्र परकृतनिषेध निराकृत्य स्वय निषेधति, तत्र अयं प्रवर्तते । यथा— भिक्षामटते वटवे भिक्षा प्रत्याचष्टेणा स्नुषा भर्त्सयित्वा अथ पुनस्तमाहूय समागते तस्मिन् नास्ति भिक्षा निर्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. २६७.

● ' श्वेतो धावति ' इत्यत्र अर्थप्रकरणादिना गौरो वर्णेनेकि इत्येव वाक्यार्थपरत्वावधारणे श्वेत इत्येक-पदस्य धावतेश्च निर्णेजनार्थता अवधार्यते । अस्मात् देशात् शीघ्र गच्छति इत्येतद्वाक्यार्थपरत्वे ' श्वा इत ' इति पदद्वित्व गत्यर्थत्व च धावते. निश्चीयते । एव यथा जातिवाच्यत्वनिरूपणरूपेण व्यक्तिवाच्यत्वनिरूपणरूपेण

वा पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययार्थता भवति तथा पदार्थानां जात्यात्मकस्य व्यक्त्यात्मकस्य वा रूपस्य निरूपणं कार्यम्, न शक्त्यनुरोधेन, कार्यानुरोधेनैव तस्याः (शक्तेः) तदानुगुण्येन कल्प्यत्वात्। (इद व्यक्तिपक्षे उक्तम्)। सु. पृ. ३५५. * 'श्वेतो धावति' सारमेयः इतो द्रुतं गच्छति इति, श्वेतः पुरुषः वस्त्राणि शोधयति इति च। रत्नाकरः शब्दपरिच्छेदः २६ श्लोक. * श्वेतगुणेन वायव्यपशौ उपदिष्टेन प्राकृताजद्रव्यस्य न बाधः। १०।२।३०।७०. मीको. पृ. २१५४ । 'द्रव्यस्य गुणेन न बाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। * श्वेतगुणस्य वायव्ये पशौ नियमविधिः 'वायव्यं श्वेतमालभेत'। वि. ४।२।१०.

* श्वेतशब्दः प्रत्यक्षोऽपि 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इति छागमेव परिच्छिन्द्यात् नान्यं पशुमिति। भा. १०।२।३०।६९.

* श्वेतशुक्लकृष्णवर्णानां पशुनीहिषु नियमविधिः नानुवादः। भा. ४।२।१०।२५.

ष

* 'षडुपसदः' इत्यादिनाऽपूर्वोपसत्कर्मविधानम्। वृ. १०।७।१४।४३–४६.

ᳵ षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात्। १०।३।४।२३॥

अग्निचयने 'आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा' इत्यादयः षट् प्राकृत्यो दीक्षाहुतयः। 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः षट् वैकृत्यो दीक्षाहुतयः। एताः प्रकृत्य 'षड्भिर्दीक्षयति' इति श्रुतम्। तत्र षड्भिर्दीक्षयति इति श्रुते सति तासां प्राकृतीनां दीक्षाहुतीनां मन्त्रविकारः स्यात्, प्राकृतमन्त्राणां वैकृतमन्त्रैर्बाध स्यात्। श्रुतिसंयोगात् वैकृतानां प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगात्। तस्मात् प्राकृतानां वैकृतैर्बाधः न समुच्चयः। इति पूर्वः पक्षः।

अभ्यासात्तु प्रधानस्य। २४॥

अग्निचयने 'आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा' इत्यादयः षट् प्राकृत्यो दीक्षाहुतयः। 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः षट् वैकृत्यो दीक्षाहुतयः। अत्र वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृतानां बाधः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं तुशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह। नात्र प्राकृतानां बाधः किंतु प्राकृतवैकृतयोः समुच्चयः। प्रधानस्य अभ्यासात् समुच्चयः। आवृत्तिश्च प्रधानस्य होमस्य श्रूयते 'द्वादश जुहोति' इति। तस्मात् वैकृताहुत्यनन्तरं प्राकृताहुतिषट्कस्य आवृत्तिः इति समुच्चयः।

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्। २५॥

'द्वादश जुहोति' इति वचनात् प्राकृतानां वैकृतानां मन्त्राणां समुच्चयः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते। वैकृतानां मन्त्राणां आवृत्त्या मन्त्रकर्म आहुतयः स्यात्। न प्राकृतानां समुच्चयः किंतु बाध एव। द्वादशत्वं तु वैकृतानां द्विरावृत्त्या सेत्स्यति इति।

अपिवा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानं स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः। २६॥

वैकृतानामेव मन्त्राणां द्विरावृत्त्या द्वादशत्वं संपादनीयं न तु प्राकृतानां वैकृतानां च समुच्चयः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं अपिवाशब्देन निरस्यन् उत्तरमाह। प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतीनां षण्णां वैकृतीनां च षण्णां इति द्वादशानां दीक्षाहुतीनां प्रत्येकं पृथक् मन्त्रो विद्यते। प्रति प्रत्येकं मन्त्रो यासां ताः प्रतिमन्त्राः। आहुतीनां प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानां मन्त्राणां अहानं स्यात् हानं बाधो न स्यात्। यथा वैकृता मन्त्रा गृह्यन्ते तथा प्राकृता अपि समुच्चयेन ग्राह्या एव। 'द्वादश जुहोति' इति आहुतीनां द्वादशत्वमुक्तम्। वैकृतीभिश्च षड्भिः दीक्षितत्वे कृते संपादिते, पुनः तासामेव द्वादशत्वसंपादनार्थं अभ्यासः अन्यायः नास्ति न्यायः यस्य सः अभ्यासः अन्यायः न्यायशून्यः। तस्मात् प्राकृतीभिर्द्वादशत्वं संपादनीयम्। एवं च वैकृतानां प्राकृतानां च मन्त्राणां समुच्चय एव।

पौर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् । २७ ॥

'आकूतिमग्निं प्रयुज स्वाहा' इत्यादयः षट् प्राकृता दीक्षाहुतिमन्त्राः । 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः षट् अग्निचयने वैकृता दीक्षाहुतिमन्त्राः । 'द्वादश जुहोति' इति च दीक्षाहुतीनां द्वादशत्वमुक्तम् । तस्मात् प्राकृतीनां वैकृतीनां समुच्चय इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । 'षट् पूर्वान् जुहोति' 'षडुत्तरान् जुहोति' इति च तत्र पौर्वापर्यं पूर्वापरशब्दैः भवत । न च वैकृतानां केवलानां अभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते । पूर्वापरतायाः नैमित्तिकत्वात् पूर्वनिमित्तो हि उत्तरशब्दः उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मात् प्राकृतानां न बाधः ।

तत्पृथक्त्वं च दर्शयति । २८ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । तत्पृथक्त्वं तासामाहुतीनां पृथक्त्वं दर्शयति 'उभयीर्जुहोति आग्निकीश्च आध्वरिकीश्च' इति । यदि उभयेषां मन्त्राणां समुच्चयः । तनद्वैधा आग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येव निर्देशः । वैकृतानामेव आवृत्तौ तु सर्वा एव आग्निक्यो भवेयुः । तस्मात् समुच्चयः ।

न चाविशेषाद् व्यपदेशः स्यात् । २९ ॥

हेत्वन्तरमाह । 'अध्वरस्य पूर्वं अथाग्नेः, उभाभ्यां प्रेतत् यम पदमिदम्' इति व्यपदेशो भवति । वैकृतीनामेव द्विरावृत्त्या द्वादशत्वसंपादने तु 'पूर्वमध्वरस्य, अथाग्नेः' इति अविशेषात् सर्वासामेव आग्निकत्वेन विशेषाभावात् अयं व्यपदेशो न स्यात् । अस्ति तु व्यपदेशः । तस्मात् न वैकृतीनामेव द्विरावृत्तिः । किन्तु प्राकृतीनां वैकृतीनां च आहुतीनां समुच्चय इति सिद्धान्तः । पे

● 'षड्भिर्दीक्षयति' (१०।३।८) इत्यधिकरणे 'आकूतिमग्निं प्रयुज स्वाहा' इत्यादिभिर्गायत्र्योपदिष्टैः षड्भिः मन्त्रैः अतिदिष्टाः 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादीनां षण्णां समुच्चय उक्तः । शाल पृ. १३३ ● 'षड्भिर्हलैः कृषति' इति संविधानं कुर्वन् विशेषणं आकुर्वन् अपि उच्यते, वलनाशमाचर-तीति । भा ३।४।११।३१ । 'षड्भिर्हलैः कृषति' इति विलेखनवचनं सत् कृषिः षड्हलोपादानसामर्थ्यात् विलेखितृविषयासंभवात् तत्प्रयोजकव्यापारे वर्तते । न हि हलषट्केन एकः कर्ता विलेखितुं शक्नोति । तेन षण्णामेव विलेखितॄणां [?] संनिधानेन प्रयोजकः स तद्व्यापारेण कृषेरपि कर्ता भवतीत्येवमभिधीयते । शा पृ १६८ ● 'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥' अयं प्रतिप्रसवमिश्र अभ्यनुज्ञाविधिः । बाल पृ १५ । 'षण्णां तु ... प्रतिग्रहः' अयं च यादृच्छिकविषयः अभ्यनुज्ञाविधिः । पृ १६

■ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति न्यायः । मन्त्रः मन्त्रणाकार्यम् । षट्संख्याकाः कर्णाः यस्मिन् तथाभूतः, तृतीयपुरुषश्रुत इत्यर्थः । भिद्यते प्रकाशतीति स्पष्टं । साहस्री ६५४

● 'षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥' (मनु ४।९) इति उत्तरोत्तरस्य उत्कृष्टता उक्ता । ३।७ पृ २८ (एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चित् गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स बहुभिः ऋतायाचितभैक्षकृषिवाणिज्यैः षड्भिः कुसीदेन च इत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति । अन्यः त्रिभिः याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः । अपरः द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्याम् । उक्तप्रयापेक्षया चतुर्थः पुनः ब्रह्मसत्रेण अध्यापनेन जीवति । इति कुल्लूकः) ।

■ षट्चिति पूर्ववत्त्वात् । ४।४।७।१४ ॥

'योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं चिनुते' इति श्रुतम् । तत्र किं योऽयं नित्योऽग्निः स एव षट्चितिकः उत एकचितिको नैमित्तिक इति विचारे अग्निः (चयनं) षट्चितिरेव नित्यः स्यात् । नित्य इति पदं पूर्वसूत्राद् अनुवर्तते । पूर्ववत्त्वात् । पूर्वो योऽग्निः पञ्चचितिकः तमनूद्येव षष्ठ्यभिधानात् षष्ठ्याभिधौ पूर्ववत्त्वं पूर्वपञ्चचितिकाग्निमत्त्वं भवत एवेति । षट् चितयो यस्य सोऽग्निः षट्चितिः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्

कम् । किञ्च षष्ठीशब्दः पूरणप्रत्ययान्तः । षण्णां पूरणी षष्ठी । तथा च पञ्चचितिपूर्वकत्वं षष्ठ्याश्चितेरावश्यकं इति षष्ठ्याः पूर्वग्रहणम् । तस्मात् षट्चितिकोऽग्निः नित्यः इति पूर्वः पक्षः ।

ताभिश्च तुल्यसंख्यानात् । १५ ॥

अग्नि. (चयनं) षट्चितिको नित्यः इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । ताभिः पूर्वाभिः पञ्चभिश्चितिभिः षष्ठ्याश्चितेः तुल्यं सङ्ख्यानं गणना कृता दृश्यते । षष्ठत्वेन षष्ठी निर्दिष्टा । तस्मात् षट्चितिकत्वं नित्यं मन्यामहे । गणनं च इत्थम्, 'इयं वाव प्रथमा चितिः, ओषधयः पुरीषम् । अन्तरिक्षं वाव द्वितीया चितिः, वयांसि पुरीषम् । असौ वाव तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । यज्ञो वाव चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाव पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषम् । संवत्सरो वाव षष्ठी चितिः, ऋतवः पुरीषम् ' इति । तुल्यत्वं च तुल्यवदनुक्रमणं भवति ।

अर्थवादोपपत्तेश्च । १६ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरार्थं सूत्रम् ' षट् चितयो भवन्ति, षट् पुरीषाणि, तानि द्वादश, द्वादश मासाः संवत्सरः, संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ' इति अर्थवादो भवति । तस्य उपपत्तिः षट्चितिकत्वे एव नान्यथा । तस्मात् षट्चितिकत्वं नित्यम् ।

एकचितिर्वा स्यादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन । १७ ॥

अग्निः (चयनं) पञ्चचितिक एव नित्यः इति सूत्रप्रयेण पूर्वपक्षे प्राप्ते वाशब्देन तं निरस्य सिद्धान्तमाह । नैमित्तिकः अग्निः एकचितिः स्यात् । हि यस्मात् आरब्धे समाप्ते यागे ततः प्रतिष्ठाया अप्राप्तौ प्रतिष्ठाप्राप्तिरूपेण निमित्तेन षष्ठी चितिश्चोद्यते । तेन षट्चितिकत्वं संपादयितुमेव न शक्यते । षष्ठीशब्दश्च पञ्च चितीरपेक्ष्यावकल्पते । तस्मात् पञ्चचितिको नित्यः एकचितिकश्च नैमित्तिकः ।

विप्रतिषेधात् ताभिः समानसंख्यत्वम् । १८ ॥

' ताभिश्च तुल्यसंख्यानात्, अर्थवादोपपत्तेश्च ' (४। ४।३।१५–१६) इति पूर्वपक्षसूत्रद्वयस्य उत्तरं अनेन सूत्रेणोच्यते । षष्ठ्याश्चितेः नित्यत्वस्य 'यो ऽग्निं चित्वा ' इत्युपक्रमगतयच्छब्देन निमित्तसमर्पणेन विप्रतिषेधात् नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोः विरोधात् ताभिः पूर्वचितिभिः समानसंख्यत्वं तुल्यत्वेन षष्ठ्याः परिगणनं अतुल्यत्वेऽपि स्यात् । यथा ' देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन् ' इति अतुल्यानामपि तुल्यत्वेन परिगणनं कृतं तद्वत् । तस्मात् पञ्चचितिक एवाग्निर्नित्यः षट्चितिकश्च नैमित्तिक इति सिद्धान्तः । के.

● षड्जादिस्वरसमाहाररूपा गीतिः । सु. पृ. ८५५.

● षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्मातिदेशः । ८।३।३।६–७. मीको. पृ. २२६ 'अतिदेशः षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्माणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते ' षडहा भवन्ति ...... चत्वारो भवन्ति ' इति षड्भिरहोभिः निष्पाद्यः कर्मविशेषः षडहशब्दवाच्यः । तादृशाश्च कर्मविशेषाश्चत्वारः । तथा च षट्त्रिंशद्रात्रे षडहनामकस्य कर्मविशेषस्य विध्यन्तोऽतिदेष्टव्यः षडहत्वलिङ्गात् न तु द्वादशाहस्य । वि. ८।३।२.

● षट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्त्यानामयनम् । भा. ६।८।१२।३९ वर्णकं २, ● षट्त्रिंशत्संवत्सरे मांसमया एव पुरोडाशाः पर्यग्निकर्तव्याः सिद्धान्ते । पिष्टमयः पुरोडाश उत्पादयितव्यः पर्यग्निकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षे । २।१।४।१२.

● ' षडशीतिरेषा षड्क्रयः ' इति समाम्नायान् अश्वमेधे अश्वतद्वितीयपशुप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे अश्वतूपरगोमृगाणामयेम् । भा. ९।४।२।१७–२१.

● षडहाः द्विविधाः अभिप्लवाः पृष्ठ्याश्चेति । वि. १०।६।११. ● ' षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति' इति कर्मविशेषे (षट्त्रिंशद्रात्रे – भा.) षडहाभ्यासः, न तु द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः । भा ८।३।३।६–७, ● षडहस्य पृष्ठ्यस्य कर्मान्तरत्वप्रधानेनावृत्तौ मध्यमानादेरप्यावृत्तिर्गवामयने । १०।६।११।२१, ● षडहे पृष्ठ्ये उपदिष्टेन मध्वशनेन आतिदेशिकपयोभक्षणादीनां न बाधः किंतु समुच्चयः । १०।४।११।१–२, ● षडहे पृष्ठ्ये गवामयनगते बृहद्रथन्तरयोः प्रत्येकमेकैकस्यैवानुष्ठा-

नम् । १०।६।३।४–५. ■ षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं निहितम् । तानि च षट् पृष्ठानि । रथंतर–बृहत्–वैरूप–वैराज–शाक्वर–रैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । वि. ७।३।३. ● 'षडहे सञ्चिते मध्वाशयेत् घृत वा' । भा. ९।२।१२।४०.

● षडहान्ते मध्वशनघृताशनयोर्वैकल्पिकयोरनुष्ठान गवामयने । भा. १०।६।९।२७–२८.

● षडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते मध्वशनादेः सकृदेवानुष्ठानम् । भा. १०।६।१०।२९–३०. ● षडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते सकृदेव मध्वशनम्, न प्रतिषडहान्ते । भा. १०।६।१०।२९–३० । गवामयने ■ अभिप्लवषडहैर्व्यवधाने सति प्रतिमास पृष्ठ्यषडहान्ते मध्वशन कर्तव्यम् । १०।६।११।३१ । सत्रिणां ब्रह्मचारित्वेऽपि ब्रह्मचारिणां च मधुमांसनिषेधेऽपि यज्ञार्थत्वात् सत्रिभिर्मध्वशन कर्तव्यम् । १०।६।१२।३२–३३.

● षडहगतपृष्ठानां विश्वजिति अतिदेशः । ७।३। ३।७–१२. मीको. पृ. २२० 'अतिदेशः विश्वजिति षडहगतपृष्ठानाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● षडहगतरथंतरादिसाम्ना मध्ये, विश्वजिति होतुः पृष्ठस्तोत्रे वैरूपस्यैव निवेशः । भा १०।६।५। १३–१४.

● षडहधर्मो मन नियमो वा मध्वशने भवति द्वादशाहे । भा. ९।२।१२।४०, ● षडहधर्माः स्तोमशस्त्रादयः षडहावृत्तौ आवर्तन्ते ते हि अहःसंयुक्ताः । तेषामह्नामावृत्ति. इति स्तोमादीनामावृत्तिः इति युक्तम् । न हि ते अह.सु अवस्थानसंयोगेन चोद्यन्ते । १०।६।१०।३० ● षडहधर्माणां अतिदेशः षट्त्रिंशद्रात्रे । ८।३।२।६–७. मीको. पृ. २२६ 'अतिदेशः षट्त्रिंशद्रात्रे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● षड्ढोतृमन्त्र 'सूर्य त चक्षु० । वात प्राण । द्यां पृष्ठम् । अन्तरिक्षमात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् । पृथिवीं शरीरैः' इति । अत्र चक्षु इत्यत्र चक्षुषी, प्राण. इत्यत्र प्राण इति पाठभेद सुधायाम् । सु. ३।७। ५।१२ पृ. १०.

● षड्रात्रे चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

● षड्रात्रादिषु अहीनेषु एकस्तोमका आम्नाताः 'त्रिवृदग्निष्टोमो भवति' 'पञ्चदश उक्थो भवति' इत्यादयः । वि. ५।३।१५.

Z षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्, गुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकार्त्स्न्येनाभिसंबन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः । ९।४।१।१ ॥

ज्योतिष्टोमान्तर्गते अग्निषोमीये 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति पठ्यते । तत्र द्विपशुकादीन् पशुगणान् चोदकेन प्राप्तम् । तत्र किं षड्विंशतिशब्दः अभ्यसितव्य०, अविकारेण वा प्रयोक्तव्यः, किं वचनमात्रमूहितव्यम्, अथवा अस्यपदाभ्यासः उत समस्य वचन (द्वापञ्चाशत् इति रीत्या) इति विचारे एक पक्षमाह । पशुगणे द्विपशुके षड्विंशतिः इतिपद अस्य इतिपदं च अभ्यासेन प्रयोक्तव्यम् । तत्प्रकृतित्वात् अग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात् । अग्नीषोमीयस्य च पशोः वङ्क्रयः षड्विंशतिः । द्विपशुके च पश्वोर्द्वित्वात् 'षड्विंशतिः षड्विंशतिरनयोः' इति अभ्यासं विना वङ्क्रीसत्ताप्रकाशनासंभवात् । गुणस्य प्रविभक्तत्वात् षड्विंशतिसंख्यात्मकगुणस्य प्रतिपशु वङ्क्रिद्वारा भिन्नत्वात् । अविकारे अभ्यासात्मके विकारे अकृते हि अकृते तु तासां वङ्क्रीणां अकार्त्स्न्येन असंपूर्णतया अभिसंबन्धः स्यात् कार्त्स्न्येन अभिसंबन्धो न स्यात् संपूर्णत्वेन अभिधान न स्यात् । ननु तर्हि द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः इति समासो वक्तव्य इति चेत्तत्राह– प्राकृतस्य षड्विंशतिपदस्य विकारात् सर्वथा विकारप्रसङ्गात् न समास. स्यात् । सर्वाभि. द्विपञ्चाशद्वङ्क्रीभि. असंयोगात् प्रतिपशु संयोगाभावाच्च न समासः । तस्मात् 'षड्विंशति. षड्विंशतिरनयोः' इत्येव ऊहः द्विपशुके प्रयोगे कर्तव्य इति प्रथम पक्ष । वङ्क्रिः पर्शुः (बरगडी इति भाषायाम्) ।

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् । २ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय.' इति पठितम् । द्विपशुके यागे द्विपश्वाग्रदनयोर्वङ्क्रयः इति समासे कृते यदि अप्राकृतत्व दोषः तथा प्रथमपूर्वपक्षोक्ते 'षड्विंशतिः षड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रय.' इति अभ्यासे स्वीकृतेऽपि अप्राकृतत्वमेव प्रसज्येत । न हि प्रकृतौ समास इव अभ्यासोऽप्यस्ति । इति चेत् ।

न गुणादर्थकृतत्वाच्च । ३ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य' इति भागस्य द्विपशुके प्रयोगे अभ्यासे स्वीकृतेऽपि अप्राकृतत्व दोषः भवत्येव इति चेत्, न, गुणात् अभ्यासस्य गुणत्वात् 'द्विपश्वाग्रदनयोः' इति समासपक्षे तु द्वयस्यैव शब्दस्य अप्राकृतत्वं स्यात् अभ्यासपक्षे तु गुणस्यैव अप्राकृतत्वम् । 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इत्युक्तम् । अभ्यासश्च अर्थकृत. प्रतिपशु प्रविभक्त गुणं वक्तुं अर्थात् कृतः समासे तु न तथा । तस्मात् अभ्यासपक्षे न दोषः चोदकानुग्रहश्च समासे च न चोदकानुग्रहः ।

समासेऽपि तथेति चेत् । ४ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति पठितम् । द्विपशुके पशुगणे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्यः एवं वङ्क्रिवचनार्थं चोदकानुग्रहश्च अभ्यासे 'द्विपश्वाग्रदनयोर्वङ्क्रयः' इति समासपक्षे तु दोषः इति यदुक्तं अभ्यासवादिना तत्र समासवादी आह । समासेऽपि तथा चोदकानुग्रहोऽस्ति कार्त्स्न्येन वङ्क्रीणामभिधानात् । गौणपक्षेण वचनाच्च प्रयोगवचनानुग्रहः । तस्मात् समासपक्ष एव श्रेयान् इति चेत् ।

नासंभवात् । ५ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इत्यत्र द्विपशुके प्रयोगे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्य इति अभ्यासवादी ब्रूते । 'द्विपश्वाग्रदनयोः' इति समासः कर्तव्य. कार्त्स्न्येन वङ्क्रीणामभिधानात् प्रयोगवचनानुग्रहाच्चेति समासवादी वदताम् तत्र पुनः अभ्यासवादी आह । न समासपक्षो युक्त., अभ्यासपक्षे चोदकानुग्रहो भवति । समासपक्षे तु चोदकानुग्रहस्य असंभव. । प्रयोगवचन तु चोदकात् दुर्बलम् । तस्मादभ्यासपक्ष एव प्रबलचोदकानुग्रहात् युक्तः ।

सामिधेनी वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् । ६ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय.' इति श्रुतम् । द्विपशुके विकारे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्य. न समासः इति अभ्यासवादी स्वमतसाधिकां अपरां उपपत्तिमाह । प्रकृतौ अभीषोमीये सामिधेः वङ्क्रीभिः पशुरुपलक्षितः, तथा इह द्विपशुकेऽपि उपलक्षयितव्यः । तच्च अभ्यासवचने शक्यते । समासवचने तु समुदायस्य संख्या उक्ता स्यात् न पशोः । प्रकृतौ एकपशौ षड्विंशतिवङ्क्रयः विशेषणत्वेन श्रूयन्ते अभ्यासपक्षे तदनुग्रहो भवति । समासपक्षे तु समुदायस्य विशेष्यत्वेन एकगुणप्राधान्यबाध. । तस्मात् अभ्यासपक्षः श्रेयान् ।

वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात् प्राधान्यमध्रिगोस्तदर्थत्वात् । ७ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय.' इति पठितम् । द्विपशुके पशुगणे 'द्विपश्वाग्रदनयोर्वङ्क्रयः' इति समासवचन कर्तव्य इति समासवादी अभ्यासवादिपक्ष तुशब्देन निरस्यन् समाससिद्धान्तमाह । वङ्क्रीणा प्रधानत्वात् समासेन अभिधान स्यात् । षड्विंशतिः इति वङ्क्रयो गणिताः, न सामिधेनीभिः पशुरुपलक्षितः । वङ्क्रीभिर्गणिताभि. इव प्रयोजन समस्तानां वङ्क्रीणामुद्धरणम् । पशौ उपलक्ष्यमाणे तु न किंचित् दृष्टमभ्यधिक भवति । एव अध्रिगो. तदर्थत्वात् वङ्क्र्यर्थत्वात् वङ्क्रीणा प्राधान्यम् । प्रकृतौ वङ्क्रीणा इयत्ता उक्ता विकृतावपि इयतीर वङ्क्र्या कुर्त्स्नपार्श्वोद्धरणार्थो । तस्मात् समस्त सर्वपशुगता वङ्क्रिसंख्या मेकीकृत्य वचन कर्तव्यम् । पदाभ्यासो न कर्तव्यः ।

तासां च कृत्स्नवचनात् । ८ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय.' इति वचनेन तासा वङ्क्रीणा कृत्स्नवचनात् । कृत्स्नानां वङ्क्रीणामिदं वचनं न पदानाम् । अत एव 'अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' इत्याह । ता. वङ्क्रय अनुष्ठ्या प्रयत्नेन उद्धर्तव्या. इति तदर्थः । तस्मात् वङ्क्रीणां प्राधान्यम् । तस्मात् समासवचनम् ।

अपित्वसंनिपातित्वात् पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् । ९ ॥

अध्रिगुप्रैषे ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः ता अनुष्ठया उच्च्यावयतात् ’ इति वाक्ये वङ्क्रीणां प्राधान्यमुक्तम्, तेन तासां द्विपशुकादिविकृतौ समस्य वचनं कर्तव्य इति सिद्धान्तिना समासवादिना उक्ते अभ्यासवादी पूर्वपक्षी पुनराह । अपितु इति शब्देन समस्यवचनपक्षनिरासः । न वङ्क्रीसंख्यासमास: कर्तव्यः अध्रिगुमन्त्रस्य असंनिपातित्वात् । नाय अध्रिगुमन्त्रः संनिपाती करणमन्त्रः । तस्मात् आम्नातेन यथापठितेनैव मन्त्रेण द्विपश्वादौ अभ्यस्तेन पशुवङ्क्रीणां अभिधानं स्यात् । पत्नीवत् यथा द्विबहुपत्नीके प्रयोगे सनहनमन्त्रे पत्नीशब्दः न विनियते तथा षड्विंशतिशब्दोऽपि न विनियेत इति ।

विकारस्तु प्रदेशत्वाद् यजमानवत् । १० ॥

अध्रिगुप्रैषे ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः ’ इति पठितम् । तस्य करणमन्त्राभावात् द्विपशुकादिविकृतौ अभ्यासेन प्रयोक्तव्य न समस्य वचनं कर्तव्यं इति अभ्यासवादिना उक्तं तुशब्देन निरस्यन् पुनः समासवादी सिद्धान्ती आह । विकार एव स्यात् समस्य वचनम् । प्रदेशत्वात् प्रदिश्यते अतिदिश्यते इति प्रदेशः कर्मणि घञ् । प्रकृतौ विकृतावपि वङ्क्रीसत्ताप्रकाशनार्थं श्रमितॄन् प्रति प्रैषमन्त्रोऽयम् । समस्तवङ्क्रीसत्ताप्रकाशन च समासं विना नोपपद्यते तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् । प्रकृतिवत्प्रकारेणैव अतिदिश्यमानत्वात् । यजमानवत् । यथा द्वियजमानके इन्द्राग्न्यो कुलायाख्ये क्रतौ बहुयजमानके सत्रे च ‘ आशास्तेऽयं यजमानः ’ ‘ उपहूतोऽयं यजमानः ’ इत्यादिषु होतुः निगदेषु यजमानशब्द ऊह्यते तद्वत् ।

अपूर्वत्वात् तथा पत्न्याम् । ११ ॥

अध्रिगुप्रैषे ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय ’ इति वङ्क्रीसत्ताप्रकाशनार्थो मन्त्रः । अपूर्वमिदम्. इति अभ्यासवादी ‘ पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् ’ (९।४।११९) इत्याह । तत्र समासवादी सिद्धान्ती ब्रूते पत्न्यां तथा नोहः पत्नीशब्दस्य द्विबहुपत्नीकेऽपि प्रयोगे सद्भावात् । अपूर्वत्वात् । ‘ पत्नी संनह्य ’ इति पत्नीमन्त्रस्य एक द्विबहुपत्नीकत्वेऽपि प्राकृते प्रयोगे विद्यमानत्वात् नोहः । पशुवङ्क्रीषु तु न तथा इति वैषम्यम् ।

आम्नातस्त्वविकारात् संख्यासु सर्वगामित्वात् । १२ ॥

अध्रिगुप्रैषगतः ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः ’ इति मन्त्रः यथा आम्नातः तथैव अविकारात् विकारं अकृत्वैव द्विपशुकादिविकृतियागे प्रयोक्तव्यः । संख्यासु विकारः वचनोहस्तु सर्वगामित्वात् पशुद्वयादिसर्ववङ्क्रीसत्ताव्यापकत्वात् केवलं वचनं ‘ षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रयः ’ इतिरीत्या ऊह्यते । एवं संख्यासु विकारः कर्तव्यः । विकारशब्दः दशमसूत्रात् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तस्मात् वचनोहः कर्तव्यः । इति तृतीयः पक्षः ।

संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद् वङ्क्रयः पुनः प्रधानम् । १३ ॥

अध्रिगुप्रैषे ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय. ’ इति मन्त्रे द्विपशुकादियागे ‘ षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रयः ’ इति रीत्या वचनमात्रोहः कर्तव्यः इति पक्ष उक्तः । तत्र समासवादी सिद्धान्ती आह । एवं तु वचनमात्रोहे कृते संख्या प्रधानं स्यात्, संख्याप्रधानो निर्देशः कृतः स्यात् षड्विंशतिरिति गुणस्य प्राधान्येनोक्तत्वात् । तद्विशेषणत्वेन तु वङ्क्रीणामुच्चारणं भवेत् । वङ्क्रयः पुनः वङ्क्रयस्तु प्रधानमत्र । तासां हि प्रत्येकोद्धरणं कर्तव्य ‘ ता अनुष्ठयोच्च्यावयतात् ’ इति मन्त्रशेषात् । संख्याप्राधान्ये स्वीकृते तु न प्रकृतिवदभिधानं पुनः भवेत् । तत्र चोदको बाध्येत । तस्मात् ‘ द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः ’ इतिरीत्या समस्य वचनमेव कर्तव्यम् ।

अनाम्नातवचनमवचनं नहि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः । १४ ॥

अध्रिगुप्रैषे ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय ’ इति मन्त्रे द्विपशुकादियागे ‘ षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रय ’ इति वचनमात्रोहे यथाम्नात एव प्रयोगो भवति इति वचनमात्रोहवादिना उक्तं तत् तुशब्देन अनाम्नातवचनमवि भवति । यद्यपि प्रतिनिर्दिष्टमन्त्रमाम्नानं तथापि वचनं अनाम्नातमेव पठितं स्यात् । तस्मात् आम्नातवाक्याभि-

मानो व्यर्थ एव । अथ द्विवचनेन बहुवचनेन वा षड्कीणामवचने सर्वासां षड्कीणां निर्देशः नहि स्यात् इति तत्रापि दोष एव । तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् ।

अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् । १५ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति मन्त्रे द्विपश्वादियागे 'षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रयः' इति वचनमात्रादिपरं यथाम्नातवचनाभिमानपूर्वकं यदुक्तं तत्र समासवादिना वचनविपरिणामेऽपि अनाम्नातवचनापत्तिदोषः प्रदत्तः । तेन प्रसङ्गेन अभ्यासवादी पुनराह । 'षड्विंशतिः षड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रयः' इति अभ्यास एव कर्तव्यः न वचनोहः, न च समासवचनम् । वाशब्दः इतरपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अविकारात् अत्र पक्षे न विकारः क्वापि भवति । आर्थः यथाम्नातपाठश्चानुग्रहीष्यते चोदकानुग्रहश्च भविष्यति । तस्मात् अविकारात् 'षड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रयः' इति अस्यशब्दः अभ्यसिष्यते इत्यस्याश्च वङ्क्रयः अभिहिता भविष्यन्ति । न चानाम्नातं किञ्चिदाम्नास्यते ।

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात् तस्मात् समासशब्दः स्यात् । १६ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति मन्त्रः द्विपश्वादिविकृतौ 'षड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रयः' इति अस्येतिपदमात्राभ्यासेन यथाम्नात एव प्रयोक्तव्यः इति पक्षे एव अस्येतिपदमात्रस्य अभ्यासेन प्रयोगे कृते पशुस्तु प्रधानं स्यात् न वङ्क्रयः । अभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात् पशुनिमित्तकत्वात् । पश्वोः संख्यासम्बन्धे अभिधित्सिते पश्वोः पश्वोः षड्विंशतिः षड्विंशतिर्वङ्क्रयो भवन्ति न कश्चित् पशुः अषड्विंशतिवङ्क्रिः इति पशुः प्राधान्येन निर्दिष्टः स्यात् । प्रकृतौ तु वङ्क्रीणामभिधा भवत्या । विकृतावपि सैव चोदकेन अतिदिश्यते । ततश्च वङ्क्रय एव प्राधान्येन निर्देष्टव्याः । तेन नाभ्यासः । तस्मात् वङ्क्रीणां समासशब्दः समासस्य संकलनस्य वाचकः शब्दः स्यात् समस्य संकलस्य वचनं स्यात् । द्विपश्वादावनयोर्वङ्क्रयः इति द्विपशुके, अष्टचत्वारिंशत् वङ्क्रयः इति त्रिपशुके इत्यादि । न 'षड्विंशतिरस्य' इति पदद्वयस्य अभ्यासः, न षड्विंशती अनयोः इति वचनमात्रोहः, नापि षड्विंशतिरस्यास्य इति अस्यपदमात्राभ्यासः । इति सिद्धान्तः । के.

• 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति गुणविधिरूपो मन्त्रः । बाल. पृ. ६४. • 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति चतुस्त्रिंशद्व्यावृत्त्यर्थं एवकारः, न षड्विंशतिविधानार्थम् । टुप्. १०।७।२०।७३.

• षष्ठेऽध्याये 'अधिकारोऽपि यत्रेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते' । भा. ३।१।१।१ पृ. ६४८.

• षष्ठाधिकरणसिद्धान्तावयवसूत्रेण द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकत्वेन उपपादिता । सु. पृ. ८१२.

• षष्ठाध्यायस्य पूर्वेणाध्याये. अवसरः संगतिः । तदाह विधिविवेकः 'क्रमपर्यन्तात् परा (अधिकारविशेषस्य) निरूपणा' इति । अत्र कणिका — 'एतेन शास्त्रसाफल्यावसरकथाशिक्षण्यस्य अवसरलक्षणे संबन्धे येनाधिकारलक्षणस्य आचक्षते ते निरस्ता वेदितव्याः । पूर्वेषां अधिकारगोचरविचारद्वारेण ज्ञापकत्वात्, एतस्य ज्ञाप्यत्वात्' इति । पृ. ३६९. • षष्ठाध्यायस्य षष्ठे पादे प्रधानयोः प्रकृतिविकृत्योः समानविधित्वं विचारितम् । कु. ३।७।१।१, • षष्ठाध्यायस्य सप्तमे पादे अङ्गप्रधानविषयं समानविधित्वं प्राधान्येन विचार्यते । ६।७।१।१.

• षष्ठाध्यायार्थः । 'अधिकारी, तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने । दीक्षा सत्र देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥' षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे— कर्माधिकारः कर्तुरस्ति, अन्धादेर्नास्ति, स्त्रिया अस्ति, स च पत्या सह, इत्येवमादिना अधिकारी निरूपितः । द्वितीये— सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्, दर्शपूर्णमासयोः कर्तैक्यनियमः, आरब्धं कर्म समापनीयम्, इत्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये— द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति, देवादीनामग्न्यादीनां अधिकारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे— पदार्थलोपन विचारितम्, 'अवत्तनाशे सति आज्येन यजेत्, इदाभ्यस्य नाशे सति दोषाय भवति' इत्यादिकम् । पञ्चमे— कालपर्ययेन

चन्द्रोदये सति अभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्य एकादशो दीक्षाः, द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षाः, इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे– सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव, सत्रं विप्रस्यैव, इत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे– पित्रादिकं न देयम्, महाभूमिर्न देया, इत्येवमादिर्देयविचारः। अष्टमे– लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः, स्थपतीष्टिस्तत्रैव, इत्येवमाद्यग्निविचारः कृत। वि. प्रस्तावनाश्लोकः १८.

* षष्ठाध्यायार्थः कोऽधिक्रियते इति। शा. ७।१।१।१.

* षष्ठाध्यायार्थनिरूपणम्। 'तदेवं पञ्चलक्षण्या कार्यवर्गे निरूपिते। कोऽनेनाधिक्रियेतेति षष्ठेऽध्याये निरूप्यते ॥११॥ निरूपिते ह्यनुष्ठेये शक्यं शक्तिनिरूपणम्। तस्यां निरूपितायां तु तदधीनाऽधिकारधीः ॥' १२ ॥ न ह्यनवगतेऽनुष्ठेये तच्छक्तिरवगन्तुं शक्या। तथा चाधिकारनिरूपणमिति मतस्य पुष्ठेयप्रतिपादकस्याध्यायपञ्चकस्याधिकारविचारहेतुत्वम्। न चैकस्यैवाध्यायस्य हेतुत्वम्। तत्संघातस्याप्येककार्यप्रतिपादकस्य पूर्वषट्कस्येव उत्तरषट्कं प्रति तदुपपत्तेः। एकस्याप्यध्यायस्य नानानयसंघातात्मकस्य एककार्योपपादनादेवैकत्वम्। तदध्यायपञ्चकस्यापि अनुष्ठेयप्रतिपादनादैकरूप्यमापादितस्य अधिकारहेतुत्वमुपपन्नम्। तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेनाधिकारसद्भावः प्रतिपाद्यते। सति हि तस्मिन् कस्यायमिति विचारः संभवति नान्यथेति। तत्र 'स्वर्गकामो यजेत' इति भावना भाव्याकाङ्क्षिणी समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्योपनीतमनन्योपसर्जनं च धात्वर्थमेव पदान्तरोपनीतपुरुषविशेषणीभूतस्वर्गप्रहाणेन भाव्यत्वेन स्वीकरोति श्रुतेर्वाक्याद्बलीयस्त्वात्, स्वर्गादिद्रव्येण यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः। कामशब्दश्च कर्म कुर्वाणस्य तत्साधने तदिच्छार्थं कामना भवत्येव इत्यनुवाद इति श्रुतिलिङ्गाभ्यां वाक्यबाधेन यागस्य प्रधानत्वाय विधिवदनेन फलं साध्यते इति नाम्नैवाधिकार इत्युक्तो विधिश्रुतिबलेन सिद्धान्त कथितः। विधिर्हि समानपदोपात्तादात्मार्थभावनायाः संनिकृष्टः प्रथममेव तामवरुध्य पुरुषार्थाय नयति प्रवर्तनात्मकत्वादपुरुषार्थे च प्रवर्तयितुं पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् तेन प्रवर्तनात्मकविध्यन्वयादेव समीहितरूपे भाव्ये अपेक्षिते

तद्विशेषमात्रं वाक्यादवगम्यते, तस्मिंश्चावगते समानपदोपात्तो धात्वर्थः प्रत्यासत्तेः करणतया स्वीक्रियते द्रव्यादि त्वितिकर्तव्यतया। आह– 'विधेर्भावनया योगः पूर्वं यद्यंशसंगतेः। पश्चात्संबध्यमानानां ततो न स्याद्विधेयता ॥ १३ ॥ अथ सर्वांशसंपूर्णा भावना विधिगोचरः। विधिहीना ततो न स्यात्पुरुषार्थफला क्रिया ॥' १४ ॥ यदि तावदशान्वयात्प्रागेव केवला भावना विधीयते ततो विशिष्टभावना विध्यधीनविधानाभावात् पश्चात् भावनाऽन्वये सत्यपि केवलाया एव विधिसंस्पर्शान्न विधेयत्वं स्यात्। अथ तु नाशान्वयात्प्राक् भावनाया विध्यन्वयः, ततो विधिविधुरा सती धात्वर्थमेव प्रत्यासत्तेर्भाव्यमवलम्बते इति न पुरुषार्थस्य भाव्यत्वं सिध्येदिति। नैतदेवम्। 'विधिभावनयोः श्रुत्या संगतिः पूर्वमीयते। अयोग्यत्वात्तदा त्वेषा निर्वृतिं नैव विन्दति ॥ १५ ॥ संगतिप्रतिपत्तेश्च तदेवैवं प्रतीयते। यादृशैः परिपूर्णेयं भावना विधिसंगतिम् ॥ १६ ॥ लभेत तादृशैरंशैः पूरणीयेति तद्धयेत्। पुरुषार्थस्य भाव्यत्वमंशानां च विधेयता ॥' १७ ॥ प्रथमं तावदेकपदोपात्तयोः विधिभावनयोः श्रुत्या संबन्धोऽभिधीयते तस्यां व्यवस्थायां भावनायाः केवलाया अननुष्ठेयत्वात् प्रतीताऽपि संगतिर्नैव निष्पद्यते। अनिष्पद्यमानापि च तस्या संगतिस्तया तदेव पुरुषो निरूपयति अम्लानावद्विध्यन्वयेन भवितव्यम्। ततो यादृशैरंशैः संयुक्तेयं विध्यन्वयं भजते तादृशैः पूरयितव्या। न चापुरुषार्थफला तदन्वयमर्हति, तस्मात् पुरुषार्थफलत्वव्यवसाय तद्विशेषमपेक्षमाणा समानपदस्थं धात्वर्थमपुरुषार्थत्वादुल्लङ्घ्य पदान्तरोपात्तमपेक्षते। तत्र स्वर्गकामादिशब्देन तद्विशेषस्य प्रतिपादितत्वेन सैव भावना संबध्यते, तदन्विता च करणापेक्षा सती प्रत्यासत्तियत्नाद्भावार्थाधिकरणन्यायेन समानपदोपात्तं धात्वर्थं करणतया स्वीकरोति, तत्र कथंभावापेक्षायां प्रत्यासत्तिक्रमाद्यद्वाक्यप्रमाणेन गृह्णाति तत्। सर्वांशपरिपूर्णा भावना विधीयते। तदेव प्रथममेव विध्यन्वयप्रतीतेः पुरुषार्थस्य भाव्यत्वं सिध्यति। प्रतीयमाने च विध्यन्वयप्रत्ययान्तर-

प्रकृतोत्तरकाल एव निर्वृत्तेरज्ञानामपि नियोगस्य सिध्यति। अतो न कश्चिद्दोष इति।

प्रकृतमनुसरामः। तदेव विधित्वेन पुरुषार्थस्य भावनायेऽवधारिते तद्विशेषापेक्षायां कामसंबन्धादवगत-प्राधान्यस्य स्वर्गादेर्भावार्थे पुरुषोपसर्जनस्यापि भवति न पूर्ववच्च इव साधनत्वम्। न हि पूर्वपक्षेऽपि स्वर्ग-कामशब्दः पुरुषपरः किन्तु स्वर्गादेरेव द्रव्यस्य क्रिया-साधनत्वप्रतिपत्तिपरः। कथं पुनः पुरुषवचनशब्दस्य उभाभ्यामपि वादिप्रतिवादिभ्यां तत्परत्वमवधार्यते? उच्यते। पूर्वपक्षवादी तावदेवं मन्यते क्रियासामर्थ्यादेव तावत् गुणभूतः पुरुषः प्राप्त. तत्र स्वर्गकामशब्देन न कश्चित्पुरुषविशेषो राजशब्देनेव दीक्षादिशब्देनेव वा द्रव्यविशेषः समर्प्यते य एव हि स्वर्गकामः स एवा-स्वर्गकामोऽपि भवति। यदा तु काम इति कर्तोपलक्ष-णत्वे वा स एव दोषः। तस्माच्च स्वर्गकामनाविशिष्टस्य पुरुषस्यान शेषत्वेनान्वय.। तत्र विशेष्यांशस्य प्राप्त-त्वाद्विशेषणमात्रं लोहितोष्णीषादिवद्गमयति। तथापि स्वर्ग-कामनायाः शेषत्वेनोपदेशे अदृष्टार्थता स्यात्। न हि स्वर्गकामनायाः कर्मणि दृष्टोपकारः संभवति। गौरवं च स्वर्गविशिष्टस्य कामस्य अन्तरोपदेशे विधे स्यात्। स्वर्गस्य तु द्रव्यरूपस्य कर्मसाधनत्वेन दृष्टार्थत्वात्-स्यामश्च आख्यातविधाने लाघवात् द्रव्योपदेश एवायम्। कर्तृवचनात्तु णमुल्प्रत्ययः सह कामयतिनाऽनुवाद इति। सिद्धान्तस्तु विधित्वेनैव व्यापारस्य भावनायाः पुरुषा-र्थत्वमवगम्यते न क्रत्वर्थे कर्मणि कश्चिद्विशेषावान् प्रवर्तते। तादर्थ्यं च तदपेक्षितोपकारसाधनत्वात्। तेन विधित एवापेक्षितोपकारसाधनद्वारेण पुरुषार्थत्वे भाव-नायाः समधिगते तदुपकारविशेषापेक्षायां स्वर्गकाम-शब्देन पूर्वोक्तन्यायावधारितानुपपन्नपुरुषविशेषप्रति-पादकभावेन विशिष्टफलापेक्षिणः पुरुषस्य शेषित्वम-भिधीयमानं विशेषणभूतस्वर्गाद्यङ्गीकारविशेषप्रतिपत्तिपरं भवति। तत एव स्वर्गकामशब्दः पक्षद्वयेऽपि न पुरुष-परः किन्तु स्वर्गपरः। गुणप्रधानभावे तु विवादः। अत एवोक्तं किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः उत कर्म गुणतः स्वर्गः प्रधानत इति। किमिदानीं शेषित्वेन फलकाम-स्यान्वयः। बाढम्। कथं तर्हि 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादिषु राजादिशब्देन शेष-प्रतिपादनेन कामशब्दस्य सामानाधिकरण्यम्। उच्यते। उभयोरपि कर्तृपरत्वात्। कर्तृत्वेन हि राज इव फलकाम-स्यान्वयः समर्थ्येत। स एवमयं कर्मणा पुरुषस्योप-कारः कथं भवतीत्ययमर्थः 'मलिनेन स्नातव्यम्' 'क्षुधितेनाशितव्यम्' इतिवत्। यत्र हि तृतीयाश्रुत्या निरपेक्षेऽपि कर्तृत्वे अभिहिते शेषित्वमेव मलिनादे-र्भवति तत्र स्वर्गकामादेः फलसमभिव्याहारकल्प्यकर्तृत्वस्य न भावीति कुत एतत्। न खलु कर्तृत्वान्वयः शेषि-भावस्य परिपन्थी सर्वकारकाणां शेषित्वसंभवः प्रधान-शेषाधीनः प्रागेव दर्शितो यत.। यद्येवं कथं तर्हि द्वितीया शेषिविभक्तिः तृतीयादयस्तु शेषविभक्तय इति नियमसिद्धिः। उच्यते। साध्यसाधनभावप्रतिपाद-नादुभयतो विशेषः। द्वितीया हि साध्यभावं प्रतिपाद-यति साध्यत्वं च शेषित्वप्रत्यासन्नम्। न ह्यसाध्यस्य शेषित्वं संभवति तेन तदभिधायिन्या द्वितीयया तदप-गतिर्युच्येत। तृतीयादयस्तु शेषभावप्रत्यासन्नसाधनत्वा-भिधानाच्छेषमात्रतयोच्यन्ते यत्र तु तत्प्रतिपादितसाधन-भावस्यैव शेषित्वं भवति तत्र साध्यत्वमशब्दाभिहितमपि कल्पयितव्यमिति विशेषसिद्धिः। तेन कर्तृत्वान्वितयोः राजस्वाराज्यकामयोर्विधिबलेन स्वाराज्यकामस्य शेषित्वं राजस्तु द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन साधनत्वानुगुण्याच्छेष-त्वमेव भवति। योऽपि केश्चिन्नियोज्यत्वेनान्वयः फल-कामस्येष्यते सोऽपि विविच्यमानः शेषित्वान्वय एव यथोक्तो भवति। इतरथा तु न कर्तृवाच्यत्वाविशेषात्। तथाहि— 'नियोज्यो नाम यः कार्यमात्मीयत्वेन बुध्यते। तदीयत्वं च कार्यस्य तत्कृतिव्याप्यता-त्मकम् ॥ २३ ॥ यत्कृत्या व्याप्यते यत्र ध्रुवं तत्कर्तृकं हि तत्। तत्कर्तृत्वनियोज्यत्वे शेष-शेषित्वकारिते ॥' २४ ॥ स्वर्गकामस्य कर्तृत्वान्वय पूर्वपक्षीकृत्य नियोज्यत्वेनान्वयः सिद्धान्तीक्रियते इति यस्य दर्शनं सोऽपि शेषशेषिभावव्यतिरेकेणान्वयस्य भेदं वक्तुं न क्षमते। तथाहि। यो मन्येत कार्यमिति बुध्यते स नियोज्यः ततश्च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन

स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति प्रतिपादयितव्यम् । स्वर्गकामकृतिव्याप्यमित्यर्थः । तथा हि सत्यसौ 'ममेदं कार्यम्' इति बुध्यते यच्च यस्य कृत्या व्याप्यते तत्तत्कर्तृकमेव यथा भावार्थः । तस्मात् राजस्वाराज्यकामयोः कर्तृत्वेनान्वयात् स्वाराज्यकामस्य नियोज्यत्वं राज्ञस्तु कर्तृत्वमित्ययं विशेष एव समर्पयितव्यः । कर्तृत्वेऽपि स्वाराज्यकामस्य शेषित्वं कार्यं प्रति राज्ञस्तु शेषत्वमिति । ननु बोद्धृत्वेन नियोज्यत्वं न शेषित्वेन किमिदानीं कामशब्दः कामिनः कार्यं विषयावच्छिन्नं प्रति बोद्धृत्वमभिधत्ते स्वर्गकामबोद्धृकं यागावच्छिन्नं कार्यमिति । यद्येवं बोद्धृत्वव्यतिरेकेण कामिनः कार्यो यथाभावाद्यजेतेत्यनेन योऽर्थोऽभिहितस्तमेव केवलं बुध्येत कार्यमेतदिति न तु ममेदं कार्यमिति ममशब्दाभिधेयस्य सम्बन्धस्य नियोगेन सहात्मनः कस्यचिदप्यभावात् । ततश्चानियोज्यत्वमेव । न हि यः कार्यमिति बुध्यते स नियोज्यः किंतु यो ममेदं कार्यमिति बुध्यते । न च प्रवृत्तिः सिध्येत् । न हि कार्यमित्येव कश्चित् प्रवर्तते अपि तर्हि ममेदं कार्यमिति । अनर्थकश्च नियोज्यप्रतिपादकः शब्दः स्यात् अन्तरेणापि तच्छब्दमाख्यातार्थं व्युत्पन्नः स्वर्गकामो बुध्यत एव । तत्र परिसंख्या स्यात् । स्वर्गकाम एव व्युत्पन्नो बुध्येत नान्य इति सा चाशक्या परिसंख्यातुमानेऽपि व्युत्पन्नानां बोधस्यानिवार्यत्वात् । पितृयज्ञादौ च सर्वेषामेव व्युत्पन्नानां बोद्धृत्वलक्षणनियोज्यत्वसद्भावात् तदध्याहारः स्यात् । तस्मात् स्वर्गकामस्य ममेदं कार्यमिति एवंविधबोद्धृत्वलक्षणनियोज्यत्वमिच्छताऽवश्यमस्येदं कार्यमित्येवमेव वचनेन प्रतिपादयितव्यमिति वक्तव्यम् । तथा च कर्तृत्वेनैवान्वयप्रसङ्गः । यदुच्येत तावन्मात्रमेवान्वयः तथाऽपि तु न कर्तृत्वनियोज्यत्वयोरविषयभेदात्कर्तृत्वं हि भावार्थे नियोगे च नियोज्यत्वमिति । 'तदयुक्तं न भावार्थव्यतिरेकेण किंचन । कार्यं प्रसिद्धमन्यापि नियोज्यत्वे स्थिते हि तत् ॥' २५ ॥ एतन्निवेदनमिदं एव हि नियोज्यत्वाय विशेषणमिति कार्याभिधानस्यानावीजम् । अत प्राक् तदिवद्विरिति न विषयभेदादर्शनं शक्यतेऽभिधातुम् । लोके च तदभावात् 'देवदत्त गामानय' इत्यादिषु सम्बोधनविभक्तिसद्भावेऽपि देवदत्तादीनां नियोज्यत्वं न स्यात् । तस्मात् कार्यं प्रति शेषित्वमेव नियोज्यत्वं च कर्तृत्वमित्येव वाच्यम् । यत्तु ब्रूते— 'शेषशेषित्वभेदेन सत्यं कर्तृनियोज्यते । कृतिं प्रति त्वसौ भेदः कार्ये [illegible] गुणता द्वयोः ॥' २६ ॥ यद्यपि कर्तृत्वनियोज्यत्वयोः शेषशेषित्वभेदादेव विशेषस्तथाऽपि न नियोगं प्रति नियोज्यस्य शेषिता, तस्य सर्वप्रधानत्वात् । यथाऽऽह 'नियोगसिद्धौ सर्वं तदनुगुणमिति केन नेष्यते' इति । किं तर्हि कृतिं प्रति शेषित्वं नियोज्यत्वम् । तां च प्रति शेषत्वं कर्तृत्वमिति तेनात्मार्थकृतिव्याप्यं कार्यं बुध्यमानोऽपि नियोज्य इत्युच्यते न तु कार्यमेवात्मार्थं तेन 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्य कोऽर्थः । यागावच्छिन्नं स्वर्गकामार्थकृतिव्याप्यं कार्यमित्यर्थः । तेन कार्यं प्रत्युभयोः कर्तृनियोज्ययोः शेषत्वे सत्येव कृतिं प्रति शेषशेषिभावाद्व्यतिकर इति । सोऽपि वृथैव क्लिश्यति, तथाहि— 'कृतिर्हि कार्यशेषत्वान्नान्यशेषत्वमश्नुते । कार्ये तच्छेषभूतेऽस्यास्तद्द्वारेण भवेदिदम् ॥' २७ ॥ न खलु नियोगशेषभूता अभिधानत एवावगम्यमाना कृतिः पुरुषशेषभावमनुभवितुमर्हति । अन्यार्थस्यान्यार्थताऽनवकल्पनात् । यदि तु तत्कार्यं पुरुषशेषो भवेत् तत तद्द्वारेण कृतेरपि संस्काराणामिव कारकद्वारेणापूर्वशेषता पुरुषशेषता भवेन्नान्यथा । न चास्त्यपि नियोगस्य पुरुषशेषत्वे फलस्य तच्छेषत्वात्तस्यापि तथैव कृत्या व्याप्यत्वात्तद्द्वारेण कृते पुरुषशेषता भविष्यतीति । का वार्ता नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोः । न हि तत्र फलान्तरमस्ति यद्द्वारेण कृते पुरुषशेषता भवेत् । अस्ति च तत्रापि निमित्तविधिविषयमाननियमद्वत्तश्च नियोगः स कथमात्मार्थकृतिव्याप्यं कार्यं जानीयात् । तस्मात् नियोगरूपस्यापि कार्यस्य पुरुषार्थत्वमवश्यमभ्युपेयम् । युक्तं चैतत् । न ह्यनात्मार्थं कश्चिदपि ममेदं कार्यमित्यवगन्तुमर्हति । यदि नैव फलस्यापि तर्हि [illegible] पुरुषार्थता मिध्येत्, तस्यापि हि ममेदं कार्यमित्यवगन्तव्यत्वात् । तस्मादकामनापि कार्यस्य प्रति पुरुषस्य शेषित्वं नियोज्यत्वं शेषत्वं च कर्तृत्वमित्येव विवेको भवितव्यः ।

एवं च सम्बोधनविभक्तिर्नियोज्ये प्रमाणमित्ययुक्तम् । 'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्यादिषु अग्नीदादीनां कृतिं कार्यं वा प्रति शेषित्वाभावाच्छेषिणश्चानियोज्यत्वात् । आह— 'विध्यर्थे कार्यरूपे स्याच्छेषित्वेन नियोज्यता । प्रवर्तनात्मकत्वे तु प्रवर्त्यस्य नियोज्यता ॥' २८॥ प्रवर्तनात्वसौ अहमिदं कुर्यामित्येवंविधान्तःसंकल्पमूलत्वा विधिरिति भवतां सिद्धान्तः । स च प्रवर्त्यं भाव्यमिव भावना अपेक्षते प्रवर्त्यश्च नियोज्यः, तत्र स्वर्गकामशब्दः किं भावनापेक्षितं भाव्यं समर्पयेत् आहोस्विद्विध्यपेक्षितं नियोज्यं उभयपरत्वानुपपत्तेरेकव्यापारादन्यतरेण अन्यतरसिद्धेः । न हि स्वर्गफले कर्मण्यतदर्थी नियोज्यः सम्भवतीति फलेन नियोज्यसिद्धिः स्वर्गकामस्य चान्यफले कर्मणि नियोज्यत्वायोगात्तद्विषयविशेषणफलसिद्धिः । तत्र स्वर्गकामशब्दस्य पुरुषपरत्वान्नियोज्यपरत्वेन युक्तेति । उच्यते । 'विधेरपेक्षितः सत्यं नियोज्यो न त्वसौ तदा । अवधारयितुं शक्यः फलस्य त्वस्ति योग्यता ॥' २९ ॥ यद्यपि फलवन्नियोज्योऽपेक्षितः तथाऽपि नासावनुष्ठेयकर्मावधारणात् प्रागवधारयितुं शक्यते । न हि फलकाममात्रस्य नियोज्यत्वम् । कस्य तर्हि अनुष्ठानशक्तियुक्तस्य । सा चानुष्ठेयावगमाधीननिरूपणा । अङ्गप्रधानरूपेण च क्रिया अनुष्ठेया तस्याश्च यथा विधिर्वाक्यसंबन्धोत्तरकालमेव भवति न प्रथमं अयोग्यत्वात् तथा नियोज्योऽपि । फलं तु प्राग्वाक्यान्तरसंबन्धात् अवगन्तुं शक्यते इति तत्परमेवेदम् । अवगते च तस्मिन्वाक्यान्तरे चावधारिते सर्वविशेषणविशिष्टाया भावनाया तत्फलकाम तदनुष्ठानसमर्थं पुरुषं विदधद्विधिर्नियुङ्क्ते । आह च 'अङ्गप्रधानरूपाया च भावनाया युगपत्पुरुषनियोगः' इति । किंच नियोज्यान्वयेऽपि न पुरुषपरत्वं कामशब्दस्य किंतु फलविशेषपरत्वमेव । तथा हि विधित्वावगमने नास्ति हि कश्चिदिह व्यापारे नियोज्यः स नासौ योग्यस्य व्यापारस्य शेषी न चास्वार्थे व्यापारे कश्चिन्नियोक्तुं शक्यते । एवं शेषी योऽस्य भाव्यं फलविशेषं भोक्तुमभिलषतीत्येवमवगते फलविशेषमात्रेऽवगते तत्परत्वमेव स्वर्गकामशब्दस्य भवति । किं नियोज्यत्वेन स्वार्थमपि दधत्तत्परः उत शेषित्वेन इति चिन्तायामशक्यावगमनियोज्यपरित्यागेन शक्यप्रतिपत्तिशेषित्वप्रतिपादनमेव वरम् । न हि नियोज्यत्वावच्छेदकत्वं शक्तिविशिष्टस्य अनुष्ठानोपयोगिनी हि सा न शेषित्वोपयोगिनी, अननुष्ठातुरेव शेषित्वादशक्तानामनधिकारो राजसूय इत्याद्यः । न हि तत्र राजत्वमधिकाराद्यपाति तदुच्छक्तेरप्यधिकाररूपशेषित्वानुपपत्तेः शक्यत्वे पश्चादङ्गनिरूपणस्य पुरस्तादेव शेषित्वं निरूपयितुमिति शेषित्वेनैव स्वर्गकामस्यान्वयः । स च फलविशेषप्रतीतिपर इति तस्मात्स्वर्गादेः फलत्वेनान्वयात्तत्साधने कर्मणि पुरुषस्य सिद्धोऽधिकार इति तद्विशेषनिरूपणमारभ्यते । तत्र प्रधानवाक्येऽविशेषेण सर्वेषामधिकारावगमात् तदनुसारेण अङ्गानां विनियोगाद्यो यच्छक्नोति कर्तुं स तद् कुर्यादिति । तद्यथा— 'द्रव्यसंहृतमांसानामवदानेऽवधारिते । स्रुवेणावद्यतीत्येतत्सामर्थ्याद् द्रवगोचरम् ॥' ३० ॥ तथा स्वर्गकामशब्देन सर्वेषामधिकारेऽवगते सत्यङ्गविधयः समर्थगोचरा भवन्ति तस्मात्तिर्यगादीनामप्यधिकार इत्युक्तेऽभिधीयते । नित्यवदङ्गानामन्वयावगमात् फलित्वे तद्गावप्रसङ्गात् अङ्गोपेतस्यैव फलसाधनत्वं नान्यादृशस्य । ननु एकार्थत्वादङ्गानां व्रीहियववद्विकल्पे सति येनकेनचिदङ्गेनापि युक्तं प्रधानं फलसाधनं स्यात् । नैवं योगः । न ह्येकार्थत्वमात्रं विकल्पे हेतुः, किं तर्हि निरपेक्षाणामेकोपकारसाधनत्वम्, न च समिदादीनामेकार्थत्वं परस्परनिरपेक्षैः समिदादिविधिभिः पृथगेवावान्तरापूर्वाख्योपकारपरिकल्पनात् । यथाऽऽह भाष्यकारः "न च यत्समिन्मन्त्रेण क्रियते तत्तनूनपात्संबन्धेन" इति । ननु च सर्वैरेवैक उपकारः क्रियते इति दर्शने तत्कथमुपकारभेदाभ्युपगमः । सत्यमेक उपकारः न तु तत्र नैरपेक्ष्यं यदि हि पूर्वप्रसिद्धमुपकारमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन समिदादयो विधीयेरंस्तदा सर्वेषां नैरपेक्ष्येण तत्साधनत्वावगमाद्विकल्पः स्यात्, न त्वेतदस्ति, तादर्थ्यमात्रेण अङ्गेषु प्रधानान्वितेषु पश्चादुपकारकल्पनादिति प्रागेवावेदितम् । येनाष्टदोषदुष्टविकल्पपरिहारार्थं समुदिताङ्गविशिष्टप्रधान-

भावनाविधानादसहैव सर्वेषामेवोपकारसाधनत्वेन आग्नेयादीनामिव फलसाधनत्वं समिदादीनामवगम्यते येन यत्रैकार्थ्यं न तत्र नैरपेक्ष्यं यत्र नैरपेक्ष्यं न तत्रैकार्थ्यमिति न विकल्पसंभव इति । व्रीहियवयोस्तु पुरोडाशप्रकृतित्वादेककार्ययोर्वाक्यद्वयेन निरपेक्षयोरवगमाद्युक्तो विकल्पः । तस्मात्साङ्गस्यैव फलसाधनत्वादनुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकारः । यत्तु प्रधानवाक्ये सर्वेषामधिकारावगमात्तदनुरोधेनाङ्गानामसमर्थविषयत्वमिति । तदयुक्तम्, विरोधाभावात् । न हि प्रधानवाक्येन सर्वेषामधिकारो निश्चितः, सामान्येन त्ववगम्यते सत्यसति विशेषप्रमाणे सर्वेषां स्यात् । अङ्गानुरोधात्तु विशेषावगमान्न सर्वेषामतो भवति । यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधे नैमित्तिकाधिकारे तत्र यथा यात्तयज्ञोपसंहारो भवत्येवेति दर्शितं यथा शक्तिनिर्णये । तस्मात् तिर्यगादीनां शूद्राणामनाहिताग्नीनामसमाधेयाङ्गवैकल्यानां राजसूयादिषु च ब्राह्मणादीनामनधिकारः । अवदानं तु द्रव्यादीनां विशेषरूपेणैव तत्र विहितमिति न वस्तुवशेन संकोचनम् । तस्मात् 'यथाऽधिकारमङ्गानां विनियोगो न वर्ण्यते । यथाऽङ्गविनियोगं स्यादधिकारस्य वर्णनम् ॥' ३१ ॥ रत्नमाला. पृ. १५६–१६८.

• पशावन्त्यं अधिकरणम् । 'पशुमालभेत' इति सामान्यपर्यवसितस्यापि विधे 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति मन्त्रवर्णानुरोधेन संकोचो विधिमन्त्रयोरेकविषयत्वात् सामान्यस्य च कृत्स्नस्य छागेऽपि विभावेनाविरोधात् नियमसंभवे चानियमानुपपत्ते पशावन्त्ये वर्ण्यते । सु. पृ. ५२५.

¶ पशावन्यायः । अत्र न्याय न्यायप्रकाशे उदाहृत । तथाहि 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र आख्यातांशेन आर्थी भावना अभिधीयते 'भावयेत्' इति । सा च अंशत्रयमपेक्षते– १ किं भावयेत्, २ केन भावयेत्, ३ कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां पशुन्यायेन स्वर्गो भाव्यतया अन्वेति 'स्वर्गं भावयेत्' इति । भाट्टदी. ८५०.

• पश्वाद्यसिद्धान्तन्यायः । पशुकामशब्दस्य फलपरत्वेनावधारितस्य उपादानाङ्गत्वप्राप्त(?)पशुकामानुवादकत्वायोगात् फलत्वेन पशून् कामयमानः पशुकामशब्देन वाच्यः पश्वाद्यसिद्धान्तन्यायेन । सु. पृ. ४२१.

• षष्ठी अप्राणिनः पञ्चम्यर्थे, क्वचित् तृतीयार्थे, द्वितीयार्थे वा भवति । भा. ४।२।१।३. भीको. पृ. ५३८ 'अप्राणिनः षष्ठी' इति चिन्हो द्रष्टव्यम् । • षष्ठी गुणसंबन्धविभक्तिः । शा. ३।१।६।१२ पृ. ६८७. • षष्ठी चितिः नाम एकचितिक एव प्रयोगः वाम्नि चित्यप्रयोगोत्तरभावी अर्थवादिकफलको नैमित्तिक प्रयोगान्तरमेव न तु षट्चितिक प्रयोगः । भा. ४।४।७।१४–१८. • षष्ठी (भणिगता) । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (पा० २।३।५१) ज्ञानभिन्नार्थकज्ञानातिसमभिव्याहारे करणत्वे षष्ठी । 'सर्पिषो जानीते' सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २।३।५२) स्मृत्यर्थकदयेशधातुसमभिव्याहारे कर्मत्वे षष्ठी । मातुः स्मरति, सुवर्णानां दयते, दिशामीष्टे ॥ 'कृञः प्रतियत्ने' (पा० २।३।५३) सतो गुणान्तराधान प्रतियत्न । कर्पूरेण उदकस्य उपस्कुरुते ॥ 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' (पा० २।३।५४) पीडार्थकज्वरभिन्नधातुसमर्थकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे । दुष्कर्मणो रोगस्य रुजा ॥ 'आशिषि नाथः' (पा० २।३।५५) आशीरर्थकनाथधातुसमभिव्याहारे कर्मणि । राज्ञो नाथते ॥ 'जासि-निप्रहण-नाट-क्राथ-पिषां हिंसायाम्' (पा० २।३।५६) हिंसार्थकस्य जासधातोः, व्यस्तसमस्तनिप्रपूर्वकहन्धातोः, नाट-क्राथ-पिषोश्च समभिव्याहारे कर्मत्वे । चौरस्य उज्जासते, चौरस्य निहन्ति प्रहन्ति प्रणिहन्ति, नाटयति, क्राथयति, पिनष्टि ॥ 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' (पा० २।३।५७) समानार्थव्यवहारपणार्थकयोः धात्वोः समभिव्याहारे करणे । शतस्य व्यवहरति, शतस्य पणते । व्यवहारः क्रयादानम् । पणो द्यूतम् ॥ 'दिवस्तदर्थस्य' (पा० २।३।५८) व्यवहारपणार्थकदिव्धातोः समभिव्याहारे । शतस्य दीव्यति ॥ 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने' (पा० २।३।६१) प्रेष्यद–ब्रूहिपद–सम-

भिव्याहृतहविर्वाचकपदे कर्मणि । मेदसः प्रेष्य, मेदसोऽनुब्रूहि । हविषः प्रेष्य, हविषोऽनुब्रूहि ॥ ' यजेश्च करणे ' (पा० २।३।६३) यजिसमभिव्याहृतहविर्वाचकपदे । सोमस्य यजति ॥ ' कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ' (पा० २।३।६४) सुच्कृत्वसुच्प्रत्ययान्तसंख्यावाचकपदसमभिव्याहृतक्रियापदसमभिव्याहृतकालवाचकपदे अधिकरणत्वे षष्ठी । द्विरह्नो भुङ्क्ते । द्विसंख्याकं अहरधिकरणकं भोजनं इत्यर्थः ॥ 'कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा० २।३।६५) कृदन्तपदसमभिव्याहृतकर्तृकर्मवाचकयोः । कृष्णस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् ॥ ' उभयप्राप्तौ कर्मणि ' (पा० २।३।६६) कृत्समभिव्याहृतयोः कर्तृकर्मणोः कर्मण्येव । गवां दोहः अगोपेन ॥ ' न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ' (पा० २।३।६९) लादेशयोः शतृशानचोः उप्रत्यय–उकप्रत्यय–अव्यय–निष्ठाप्रत्यय–खल्प्रत्यय–खलर्थप्रत्ययानां तृन्प्रत्याहारोक्तशानजादीनां समभिव्याहारे कर्तृकर्मणोः षष्ठी न । अरिं जिगीषन् जिगीषमाणः । पपिवान् सोमं पपिश्च । सोमं चिकीर्षुः । दैत्यान् घातुको हरिः । अरिं जित्वा । सोमं भक्षितवान् ॥ ' अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ' (पा० २।३।७०) भोजका ओदनं गच्छन्ति ॥ ' कृत्यानां कर्तरि वा ' (पा० २।३।७१) कृत्ययोगात् नित्यप्राप्तषष्ठ्याः कर्तरि विकल्पः । भवतः कर्तव्यम्, भवता कर्तव्यम् । इदं सूत्रं तृतीयाप्रतिप्रसवफलम् ॥ ' तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ' (पा० २।३।७२) तुलोपमाभिन्न–सदृशार्थक–पदसमभिव्याहारे उपमानत्वादिसम्बन्धे उपमेयोत्तरप्राप्तषष्ठ्या तृतीयाविधिः । यथा कृष्णस्य तुल्यश्चन्द्रः मुखेन वा इति । अत्र तृतीयायाः उपमानत्वादौ लक्षणा इति केचित् । आनुशासनिकी शक्तिः इत्यन्ये ॥ ' चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ' (पा० २।३।७३) आयुष्यादि–पदकथ्यमानाशीरर्थक–लिङादिसमभिव्याहारे संबन्धमात्रषष्ठ्यां चतुर्थी अपि भवति । देवदत्तस्य आयुष्यं देवदत्ताय आयुष्यं भूयात् इत्यादि ।

सर्वत्र षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचकतया सम्बन्धप्रकारको बोधः । कर्तृत्वकर्मत्वादिबोधस्तु लक्षणयैव अनुशासनबलात् । अन्यत्र लक्षणाऽपि नास्ति इति तत्त्वम् । मणि० पृ. १२६–१२८. ❀ षष्ठी ' षष्ठी शेषे ' (पा० २।३।५०) इति सूत्रेण विहिता न कारकविभक्तिः । शेषे उक्तकर्मत्वादिद्वितीयाद्यर्थभिन्ने सम्बन्धमात्रे षष्ठी इति सूत्रार्थः । एवं च सम्बन्धे षष्ठ्याः शक्तिः । संबन्धत्वं शक्यतावच्छेदकम् । 'चैत्रस्य धनं ' इत्यादौ संबन्धप्रकारक एव बोधः । स्वत्वस्वामित्वविषयत्वसाध्यत्वजनकत्वादिविशेषे लक्षणा । एवं ' सर्पिषो जानीते ' ' मातुः स्मरति ' इत्यादौ सम्बन्धत्वप्रकारक एव बोधः । तात्पर्यग्रहाच्च विशेषबोधो लक्षणया मानसो वा इति जीर्णाः ।

नव्यास्तु षष्ठ्याः स्वत्वादौ शक्तिः । ' चैत्रस्य धनं ' इत्यत्र निरूपितस्वत्वादिप्रकारक एव बोधः । एवं ' चैत्रस्य न धनं ' इत्यत्र ' चैत्रनिरूपितस्वत्वाभाववत् धनं ' इति बोधः । स्वामित्वं वा षष्ठ्यर्थः । ' चैत्रनिष्ठस्वामित्वनिरूपकं धनं ' इति बोधः । ' चैत्रस्य न धनं ' इत्यादौ ' चैत्रनिष्ठस्वामित्वनिरूपकत्वाभाववत् धनं ' इति बोधः । एवं ' घटस्याभावः ' इत्यादौ प्रतियोगित्वादिकम्, ' घटप्रतियोगिकोऽभावः ' इति बोधः । एवं स्वत्वादिविशेषे आनुशासनिकीं शक्तिमाहुः । तन्न । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । अनुशासनानां लाक्षणिकत्वेनापि उपपत्तेः । समभिव्याहारविशेषे लक्षणानियामकानि च अनुशासनानि । तेन अन्यत्र लक्षणयाऽपि न प्रयोगः । मणि पृ. १२५.

भाट्टरहस्यम्–षष्ठ्यर्थोऽपि मानत्वामेव अभ्येति । स च ' षष्ठी शेषे ' (पा० २।३।५०) इति सूत्रानुशिष्टः । तथाहि, उक्तादन्यः शेषः । उक्तानि च पूर्वं कर्मत्वादीनि । तद्भिन्नाश्च सजातीयत्वात् स्वस्वामिभावादयः सम्बन्धाः । तेषु षष्ठी स्यात् इति सूत्रार्थः । तेषु च न प्रत्येकं शक्तिः अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । अपितु संबन्धत्वेन । संबन्धत्वं च सम्बद्धौ इतिप्रतीतिसाक्षिको धर्मविशेषः । एवं च शक्यतावच्छेदकस्य सम्बन्धत्वस्य कर्तृत्वकर्मत्वादिषु अपि सत्त्वात् तेषामपि संबन्धेन रूपेण षष्ठ्यर्थता अस्त्येव । अत एव ' सतां गतं ' ' सर्पिषो जानीते ' ' मातुः स्मरति ' ' एध. दकस्य उपस्कुरुते '

'शंभोर्भजे चरणयोः' 'फलानां तृप्तः' इत्यादयः प्रयोगाः। अत एव उक्तशक्यतावच्छेदकातिरिक्तशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धा एव शेषपदार्थः। स च यथैव 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ स्वस्वामिभावः, तथैव 'सतां गतं' इत्यादौ कर्तृत्वादिकमपि। संबन्धत्वं च सर्वत्र शक्यतावच्छेदकम्। अत एव कर्तृत्वादिना तद्बोधे लक्षणा इति वक्ष्यते। न चैवं संबन्धेन रूपेण संबन्धानां शक्यत्वे 'एकशते षष्ठ्यर्थाः' इति महाभाष्यकारीयवचनानुपपत्तिः। पार्थशब्दस्य अर्जुन इव प्रचुरप्रयोगेण तत्संबन्धग्रहणे संभवति अन्यसंबन्धग्रहणस्य अत्यल्पत्वम् इति सूचनार्थत्वात्। तदिह 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र सेवकत्वं षष्ठ्यर्थः। तत्र निरूपकतासंसर्गेण राज्ञः अन्वयः। आधेयत्वसंसर्गेण च तस्य पुरुषे अन्वयः। 'सर्पिषो जानीते' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या संबन्धत्वेन करणत्वं षष्ठ्यर्थः। तस्य धात्वर्थे, इत्येवं तत्तत्र योग्यतानुसारेण समभिव्याहृतमात्रे एवान्वयः इति नात्र कारकविभक्तिवत् क्रियान्वयः इति तार्किकाः शाब्दिका मीमांसकाश्च।

वस्तुतस्तु योग्यतानुसारेण साक्षात्परंपरासाधारण्येन क्रियान्वयिपदजन्योपस्थितिः कारणम् इत्येव कार्यकारणभावेन अन्वयोपपत्तेः। इतरथा षष्ठीभिन्नसुबर्थस्थले एका व्युत्पत्तिः, षष्ठीस्थले चान्या, इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनाऽऽपत्तेः। दृश्यते च परैरपि 'स्थाल्यां तण्डुलं पचति' 'गृहे चैत्रः पचति' इत्यादौ सप्तम्यर्थस्य तण्डुलचैत्रद्वारकः क्रियान्वयः, न तु तण्डुलादावेव। ततश्च राज्ञः षष्ठ्यर्थे तस्य च पुरुषद्वारकः अस्त्यादिक्रियायां इत्येव युक्तमुत्पश्यामः।

एवं करणादिकमपि यत्र संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः, तत्र परम्परयैव क्रियान्वयः। अत एव स्वरविधायकं 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (पा० २।३।५१) इति सूत्रम्। अत्र भाष्यव्याख्यानात् शेष इत्यनुवर्तते। तेन ज्ञानभिन्नार्थस्य जानातेर्धातोः करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इति सूत्रार्थः। सर्पिषो जानीते, सर्पिषो ज्ञानम्। अत्र ज्ञानात्मका ज्ञानपूर्विका प्रवृत्तिर्धात्वर्थः। तस्यां यत्र सर्पिषः करणत्वमेव शेषत्वेन विवक्षितं तदा सर्पिष इति षष्ठी। करणत्वेन करणत्वविवक्षायां तृतीयैव। ज्ञानार्थके तु विषयत्वार्थिका द्वितीया। तस्य संबन्धत्वेन बोधे तु षष्ठ्येव। न चैवम्, 'शेषे षष्ठी' इत्यनेनैव सिद्धेः पृथक्सूत्रवैयर्थ्यम्, षष्ठीपुनर्विधिः षष्ठ्येव, न तु लुक् इत्येवंपरः। तेन तद्व्याप्यः समासो निवर्तते। ततश्च संबन्धत्वेन उक्तधात्वर्थकरणत्वविवक्षायां न षष्ठीसमासः। एवं उत्तरेष्वपि सप्तसु सूत्रेषु षष्ठीपुनर्विधिः 'मातुः स्मरणं' इत्यादौ शेषषष्ठीसमासनिषेधार्थ एव। तत्र हि 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २।३।५२) इति सूत्रात् एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् मातुरध्येति, मातुः स्मरति, मातुः स्मरणम्, सर्पिषो दयते, सर्पिषो दयनम्, जगतामिष्टे, जगतामीशनम् इत्यादौ षष्ठी विहिता। अधीगर्थाः (अधि + इक्) स्मृत्यर्थाः। अत्र शेषत्वादेव षष्ठीप्राप्तौ पुनः षष्ठीविधिः षष्ठीसमासप्रतिषेधार्थः। न चैवं 'हरिस्मरणं' इतिप्रयोगानुपपत्तिः। तस्य कृद्योगे कर्मत्वेन कर्मत्वबोधकषष्ठीसमासत्वेन उपपत्तेः। तत्फलं च कारकपूर्वपदत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। शेषषष्ठीसमासत्वे अन्तोदात्तत्वापत्तेः। तथा च स्वरार्था इयमष्टसूत्री इति फलितम्।

किंच यत्र 'मातुः स्मृतं' इत्यादौ 'न लोकाव्यय०' (पा० २।३।६९) इत्यनेन कर्मषष्ठी प्रतिषिद्धा तत्र शेषषष्ठ्या समासप्रवृत्तौ तन्निषेधार्थं षष्ठीपुनर्विधिः।

एवं 'कृञः प्रतियत्ने' (पा० २।३।५३) इति सूत्रात् गुणाधाने विद्यमानस्य करोतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'एधो दकस्योपस्कुरुते' 'एधो दकस्योपस्करणं' इत्यत्र षष्ठी। प्रयोजनं पूर्ववत्।

एवं 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' (पा० [illegible] ३।५४) इति सूत्रात् रुजा व्याधिः, तदर्थानां भाववचनानामेव यत्र कर्ता तेषां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'चोरस्य रुजति रोगः' 'चोरस्य रोगस्य रुजा' इत्यादौ चौरे षष्ठी। अत्र रोगस्यापादानत्वेन व्याध्यन्तरं प्रति कर्तृत्वात् भाववचनत्वम्।

तस्य कर्मणि चोरे संबन्धत्वेन विवक्षिते कर्मत्वे षष्ठी। कर्मत्वत्वेन विवक्षिते तु तिङन्ते द्वितीयैव, कृदन्ते तु षष्ठीसमासोऽपि। संबन्धत्वेन विवक्षाया न षष्ठीसमास इत्यादि पूर्ववत्। अत्र 'ज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्' इति वार्तिकात् 'रोगस्य चौरज्वरः' 'चौरसंतापः' इत्यादौ समासो भवत्येव। भावकर्तृकत्वग्रहणाच्च 'नद्याः कूलरुजा' 'नदी कूलं रुजति' इत्यादिः प्रयोगः।

एवं 'आशिषि नाथः' (पा० २।३।५५) इति सूत्रात् आशीरर्थकस्य नाथतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'सर्पिषो नाथते' 'सर्पिषो नाथनं' इत्यादौ षष्ठी। 'सर्पिस्ते बहुलं भूयात् इत्याशास्ते' इत्यर्थः। आशीरर्थकत्वाभावे तु माणवकनाथनं इति समासः।

एवं 'जासि-निप्रहण-नाट-क्राथ-पिषां हिंसायाम्' (पा० २।३।५६) इति सूत्रात् हिंसार्थानामेषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'चौरस्य उज्जासनम्'। निप्राभ्यां उपसर्गाभ्यां समस्ताभ्यां व्यस्ताभ्यां वा युक्तः हनः निप्रहणः। 'चौरस्य निप्रहणनम्, प्रणिहननं निहननं प्रहणनं वा' 'चौरस्य उन्नाटनं' 'चौरस्य क्राथनं' 'चौरस्य पेषणं' इत्यादौ षष्ठी। हिंसार्थत्वाभावे तु धानापेषणं इति समासः पूर्ववत्।

एवं 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' (पा० २।३।५७) इति सूत्रात् एकार्थयोरनयोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'शतस्य व्यवहरणं' 'शतस्य पणनं' इत्यादौ षष्ठी। अत्र हि व्यवहृधातोः पणनापरपर्यायं द्यूतमपि अर्थः। पणधातोश्च क्रयविक्रयव्यवहारोऽपि। अतः द्वयोस्तुल्यार्थकत्वम्। अर्थान्तरत्वे तु षष्ठीविध्यभावात् न समासप्रतिषेधः। शलाकाव्यवहारः गणना इत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः।

एवं 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' (पा० २।३।६४) इति सूत्रात् कृत्वोऽर्थानां शब्दानां प्रयोगे कालवाचिनि अधिकरणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'पञ्चकृत्वः अह्नो भुङ्क्ते' 'पञ्चकृत्वः अह्नो भोजनं' 'द्विरह्नो भोजनं' इत्यत्र षष्ठी। अत्र षट्सूत्र्या (५८-६३) विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं व्याख्यानतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते। अधिकरणत्वत्वेन विवक्षाया तु 'द्विरहनि भुङ्क्ते' इति सप्तम्येव। तत् सिद्धं इयमष्टसूत्री (२।३।५१-५७,६४) शेषत्वविवक्षायां समासप्रतिषेधार्था इति।

यानि तु 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' (पा० २।३।२६) इत्यादीनि अनुशासनानि तानि लाक्षणिकानुशासनानि। तथाहि, 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति सूत्रात् हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वेन हेतौ बोध्ये षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'अन्नस्य हेतोर्वसति' इत्यत्र षष्ठी। अत्र हेतुत्वत्वेन हेतुत्वं लक्षणया षष्ठ्यर्थः। हेतुशब्दप्रयोगः तात्पर्यग्राहकः। तदुत्तरषष्ठ्याः सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं स एवार्थः। अन्नहेतुकवासाश्रयत्वं इत्यादिः शाब्दबोधः। अत्र हेतुशब्दप्रयोगाभावे तत्त्वेन हेतुत्वविवक्षायां पूर्वोक्तविधया तृतीयैव। शेषत्वेन हेतुत्वविवक्षायां तु हेतुशब्दप्रयोगाभावेऽपि शक्त्यैव षष्ठ्यन्तः प्रयोगः।

सर्वनाम्नस्तु हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वत्वेन हेतुत्वविवक्षाया षष्ठी वैकल्पिकी। 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' (पा० २।३।२७) इति सूत्रात् केन हेतुना वसति, कस्य हेतोर्वसति। तृतीया इत्युपलक्षणं 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकात्। तेन को हेतुः वसति चैत्रः, कं हेतुं वसति, कस्मै हेतवे वसति, कस्माद्धेतोः वसति, कस्मिन् हेतौ वसति इत्यादयोऽपि प्रयोगाः साधवः। अत्र सर्वत्र हेतुत्वमेव विभक्त्यर्थः अनुशासनबलात्। कीदृग्हेतुकं वासाश्रयत्वं इत्यादिरेव च शाब्दबोधः। वसति चैत्रः इत्यत्र को हेतुः, कं हेतुं [illegible] वसति [illegible] इत्यादिक्रियापदाध्याहारेण व्याख्याने तु विभक्तीनां [illegible] इति ध्येयम्। एवं [illegible] [illegible], केन निमित्तेन वसति, [illegible] [illegible]' इत्यादि। किं कारणं वसति, केन कारणेन इत्यादि। [illegible] एकार्थकत्वे [illegible] [illegible], तेन प्रयोजन[illegible] [illegible]। असर्वनाम्नोऽपि हेत्वादि[illegible] [illegible] विकल्पः 'अन्नाद्धेतोः [illegible] [illegible]

कारणेन वसति' । वृत्तिकारेण 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' (पा० २।३।२७) इति सूत्रे पठितस्यापि अस्य वार्तिकस्य 'हेतौ' (पा० २।३।२३) इति सूत्रे भाष्यकारेण पाठात् । प्रायग्रहणं असर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः इत्येतदर्थकं तेन 'अत्र कारणं वसति' इत्यप्रयोगः । (वसति इत्यत्र अत्र कारणं इत्यध्याहारेण तु प्रयोगः स्यादेव । के)।

एवं 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' (पा० २।३।३०) इति सूत्रात् अतसर्थप्रत्ययः अतसुच्-प्रत्ययादिः 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (पा० ५।३।२८) इत्यादिसूत्रविहितः । तेन योगे षष्ठी इत्यर्थकात् 'ग्रामस्य दक्षिणतः, उत्तरतः, ग्रामस्योपरि, ग्रामस्योपरिष्टात्' इत्यादौ षष्ठी । अत्र प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः (ग्रामप्रतियोगिकदक्षिणदिक् इति शाब्दबोधः । के)। तत्त्वेन बोधार्थं पृथगनुशासनम्, न तु पञ्चम्यपवादार्थम्, 'चिन्त्यात् दक्षिणतः' इत्यादिप्रयोगस्य दृष्टत्वात् । अत एव 'हत पश्चात् सन्ने' इत्यादि भाष्यप्रयोगः सामान्येन ज्ञापक इति केचित् । तन्न । 'प्रकृतायाः पञ्चम्याः द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः' इति 'पृथग्विना०' (पा० २।३।३२) इतिसूत्रभाष्यविरोधात् । अतः पञ्चम्यपवादार्थमपि एतदनुशासनं 'चिन्त्यात्' इत्यादिप्रयोगस्तु अपप्रयोगः । ज्ञापकं च पश्चाच्छब्दमात्रविषयम् । श्रुतस्यैव चात्र अतसुच्प्रत्ययस्य निमित्तता न तु ष्टस्य 'प्राग् ग्रामात्' इत्यादौ प्रत्ययलोपे षष्ठ्यभावस्य भाष्ये प्रसिद्धत्वात् ।

एवं 'एनपा द्वितीया' (पा० २।३।३१) इति सूत्रात् एनबन्तेन योगे द्वितीया, योगविभागात् षष्ठी च इत्यर्थकात् 'दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा' इत्यत्र षष्ठी । प्रतियोगित्वं विभक्तिद्वयार्थः । पञ्चम्यपवाद इति पूर्वलिखितभाष्यात् । अत एव 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं' इत्यादि अपप्रयोगः । हरदत्तादयोऽप्येवम् ।

एवं 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' (पा० २।३।३४) इति सूत्रात् एतैर्योगे षष्ठी वा स्यात् पञ्चमी वा इत्यर्थकात् 'दूरमन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा' इत्यत्र पञ्चम्या सह वैकल्पिकी षष्ठी । अत्र प्रतियोगित्वमेव तदर्थः ।

एवं 'दिवस्तदर्थस्य' (पा० २।३।५८) इति सूत्रात् 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इतिपूर्वसूत्रोक्तपरामर्शितच्छब्दबलेन द्यूताद्यर्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि कर्मत्वत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'शतस्य दीव्यति' इत्यादौ षष्ठी । स्तुत्यादिरूपार्थान्तरपरत्वे तु 'ब्राह्मणं दीव्यति' इति द्वितीयैव । अत्र न शेषत्वेन कर्मत्वविवक्षा । अन्यथा दिवेः पूर्वसूत्रे एव पाठापत्तौ पृथक्सूत्रारम्भवैयर्थ्यात् । दिवेः उपसर्गयोगे तु विकल्पेन षष्ठी 'विभाषोपसर्गे' (पा० २।३।५९) इति सूत्रात् । 'शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति' । इदं च लोके । ब्राह्मणे तु 'द्वितीया ब्राह्मणे' (पा० २।३।६०) इति सूत्रात् छन्दसि उपसर्गयोगाभावेऽपि द्वितीयैव 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' इत्यादौ ।

एवं 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने' (पा० २।३।६१) इति सूत्रात् देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणः हविर्विशेषस्य वाचकात् षष्ठी इत्यर्थकात् 'अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहि, प्रेष्य वा' इत्यत्र कर्मत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अत्र शेषग्रहणं ■ संबध्यते, प्रेष्य इति लोडन्तेन समासस्य अप्रसक्तत्वेन तन्निषेधार्थतानुपपत्तेः । 'हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकात् प्रस्थितत्वेन विशेषणे द्वितीयैव । (अत्र 'हविषोऽप्रस्थितस्य' इति वार्तिकम् । हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्य इति भाष्यम् । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशिष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थ इति कैयटः । भाष्टरहस्यपठितं तु मनोरमायां वर्तते । के) अत एव 'इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपा मेदः प्रस्थितं प्रेष्य' इति प्रयोगः । इदं च लोकवेदसाधारणम्, उत्तरत्र छन्दोग्रहणात् ।

यत्तु 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (पा० २।३।६२) इत्यनुशासनं 'दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्' इत्यादौ वनस्पतिभ्य इत्यर्थे षष्ठीविधायकं तत् व्यत्ययवचनादेव सिद्धेः प्रत्याख्यातम् । एवं 'कर्मणि यज' (पा०

३।२।८५) इति सूत्रमपि 'छन्दसि बहुलं' इत्यनुवृत्त्या धुनस्य धूनेन वा यजेत इत्यादौ षष्ठीविधायकं प्रत्याख्यातमेव (इदं असंगतत्वाच्चिन्त्यम् । के.) ।

एवं 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा० २।३।६५) इति सूत्रात् कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता कृष्णः' इत्यादौ षष्ठी । अत्र कर्तृत्वेन कर्तृत्वम्, कर्मत्वेन कर्मत्वं च लक्षणया षष्ठ्यर्थं न तु शेषत्वेन । व्याख्यानवशेन शेष इत्यस्य निवृत्तिप्रतीतेः । अतोऽत्र कर्तृत्वकर्मत्वयोः कृदुपात्तकृत्यर्थेन अन्वयः । ओदनस्य पक्ता इत्यादिवत्, न तु धात्वर्थे प्रधानक्रियायां वा । एतच्च अनुपदमेव स्पष्टीकरिष्यते । धातुस्तु साधुत्वार्थः । ओदनस्य पाकः इत्यादौ तु धात्वर्थस्य कृदर्थद्वारैव अन्वयः इत्यपि वक्ष्यते । न चैवमपि सूत्रे कृद्ग्रहणवैयर्थ्यं 'न लोकाव्यय०' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण लादेशरूपतिङादियोगे षष्ठीनिषेधेन परिशेषादेव कृद्योगे षष्ठीविधिप्राप्तेः इति वाच्यम् । 'कृतपूर्वी कटं' इत्यादौ पूर्वी इति तद्धितयोगे षष्ठी वारणार्थं तदुपपत्तेः । अत्र 'कृतं पूर्वं कटोऽनेन' इति कृतपूर्वी देवदत्तः 'सपूर्वाच्च' (पा० ५।२।८७) इति सूत्रेण सोपपदात् पूर्वशब्दात् कर्त्रर्थे इनिप्रत्ययविधानात् । अतस्तत्र षष्ठीव्यावृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमर्थवत् ।

ननु एवं न तत्र द्वितीयाऽपि निष्ठाप्रत्ययेन कर्मकारकस्य अभिहितत्वेन तस्याप्राप्तेः । अत एव अनभिहिताधिकारविहितषष्ठ्या अपि तत्र अप्रसक्तत्वेन न तद्व्यावृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणं वैयर्थ्याच्च । किंच कृतादिशब्दस्य कटादिरूपविशेषणत्वेन पूर्वशब्देन समासानुपपत्तिः । 'सविशेषणानां वृत्तिर्नेष्यते' इति निषेधात् । इति चेत् । अत्र वैयाकरणनव्याः । पूर्वं कृतशब्दः कर्मविशेषरूपकटान्वयं अप्रतिपद्यमान एव कर्मसामान्यमभिदधत्स्वार्थे तथा भावार्थकक्तप्रत्ययान्ततया वा व्युत्पादितः पूर्वशब्देन समस्यते इति न तावत् समासानुपपत्तिः । पश्चाच्च 'कटं कृतवान्' इतिवत् 'कटं कृतपूर्वी' इत्यत्रापि द्वितीयान्तस्य कृतार्थे अन्वयः । कृतपदेन तस्य अनभिधानाच्च द्वितीयोपपत्तिः इति । तत्र । तथात्वे राजपदस्यापि ऋद्धपदार्थस्य पुरुषपदेन समासे कृते पश्चादेव तस्मिन् ऋद्धपदान्वयापत्तेः, क्तप्रत्ययस्य कर्मसामान्याभिधानमात्रेण कटानभिधानात् द्वितीयान्तोपपादने 'ओदनः पक्ततमा' 'गुरुर्गरिष्ठी क्रियतेतरां त्वया' इत्यादावपि द्वितीयान्ततापत्तेश्च । क्तप्रत्ययस्य भावार्थकत्वे कृतः अविवक्षितकर्मकतया पश्चादपि कर्मान्वयानुपपत्तेश्च । इतरथा 'ओदनः पच्यते' इति भावाख्याते द्वितीयापत्तेः (?) । अनयैव दिशा 'ओदन पाचकतमः' 'ओदन पाककृत्' इत्यादिप्रयोगाणामपि आपत्तेश्च । सविशेषणत्वेन षष्ठ्यन्तप्रयोगस्यापि अनापत्तेश्च । अतः कट इत्यस्य कथमपि न धात्वर्थान्वयः संभवी । एतेन कारकाणां धात्वर्थान्वयवादिनो नैयायिका अपि परास्ताः ।

अतोऽत्र एवं समाधेयम् । न कटस्य कृतार्थे अन्वयः । धात्वर्थान्वयस्य कारकाणां व्युत्पन्नत्वात् । नापि क्तार्थे प्रथमान्तत्वापत्तेः, असमर्थसमासापत्तेश्च । अपितु तद्धितार्थे एव । कर्तृत्वं हि अत्र तद्धितार्थः । अतश्च पाचकादिष्विव इह विशेषणत्वेन स्वातन्त्र्येण वा स्थितया कृतिरपि तद्धितार्थः । तस्यां च लिङ्गानन्वयिन्या विशेष्यवाचकपदोपस्थाप्यया वा अन्वयः । व्युत्पत्त्यन्तराभावेन गौरवाभावात् । तद्वाचकपदे कर्मकारकस्य अनुक्तत्वेन प्रथमाया अप्रवृत्तेः । विशेष्यवाचकपदोपस्थाप्यया अन्वयाच्च ओदनस्य पाचक इतिवत् न समासभङ्गः । यत्र तु 'ओदनः पक्ष्यतेतरा' इत्यादौ तद्धितेन अतिशयमात्राभिधानात् न कृतेः अभिधानं तत्र लकारार्थकृत्यैव कारकान्वयात्, तेन च कर्मत्वस्य उक्तत्वेन न द्वितीयापत्तिः । पचतितरा इत्यादिषु तरा इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारात्, पचधातुनैव विशिष्टपाकलाभात्, तरां इत्यस्य निरर्थकत्वेन विशेषणतापेक्षायामपि तेन सह कृत्युपपत्तिः । 'अस्माकं गुरवः' इतिवत् वा निष्कर्षापेक्षतया तदुपपत्तिः । एवं ओदनस्य पाचकतम. इत्यपि द्रष्टव्यम् । (तरां तमः इत्यस्य निरर्थकत्वोक्तिस्तु चिन्त्या । के.) । 'कृतपूर्वी कटं' इत्यादौ तु कर्तृत्वस्य इनिप्रत्ययेनैव उक्तेः तदुप-

कृतौ कटं इत्यस्य अन्वयात् द्वितीयोपपत्तिः । एवं 'व्याकरणं प्राप्त.' इत्यत्रापि तद्धितेन स्वार्थविहितेन कृदर्थकृतैरपि उपादानेन तत्र अन्वयोपपत्तेः । अत एवोक्तं हरिणा 'ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् । अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ॥ क्रिया संबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥' इति । अविग्रहा विशेष्यत्वेन अनुपस्थिताऽपि इत्यर्थः । गतादिस्था गतं इत्यादिकृत्पदस्था । धात्वर्थान्वयं आदाय षष्ठ्यन्तशब्दबोधोपपादन वैयाकरणनव्यानां असंगतमेव, कारकाणां धात्वर्थान्वयस्य क्वापि अनुपपद्यमानात् ।

ननु एवं 'ओदनस्य पाकः' 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यादौ क्व कारकान्वयः । न तावत् धात्वर्थे पाके, तस्मिन् तत्रापि अप्रधानत्वात् । नापि घञर्थे, तस्य लिङ्गान्वयित्वात् । लिङ्गान्वयिन्यामपि अन्वये वस्तुपदाभिधेयायामपि अन्वयापत्तेः । इति चेत् । पक्ता इत्यादिवत् तथापि कारकान्वयार्थं घञैव कृतिविशिष्टपाकस्य स्वातन्त्र्येण, शक्तिलक्षणाभ्यां कृतिपाकयोर्वा अभिधानेन कृतौ कारकान्वयोपपत्तेः । पाकानुकूलकृतिसाध्यः पाकः इति च बोधः ।

केचित्तु न घञा कृतेर्लक्षणा । तद्योगे षष्ठी च न कारकपरा अपितु शेषषष्ठ्येव । तस्या अपि अध्याहृतास्तिरूपप्रधानक्रियायामन्वयः परंपरासंबन्धेन इति न कश्चित् दोषः । एवं च 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यत्रापि बोधाङ्गत्वम् । न चैवं कृद्योगनिमित्तकषष्ठीविधिवैयर्थ्यम्, तस्य तृजादिकृद्विषयत्वेनापि उपपत्तेः इत्याहुः ।

अतः सिद्धं कृद्योगे एव कर्तृकर्मणोः षष्ठी, न तु स्वार्थकतद्धितयोगे कारकवाचितद्धितयोगे वा, इत्येतदर्थकं कृद्ग्रहणमिति । अत एव कृतपूर्वी इत्यत्र सापेक्षत्वात् प्रत्ययार्थेन अन्वयं अङ्गीकृत्य 'कृतपूर्वी कटः' इत्यस्यापि आपत्तिरपास्ता । उक्ततद्धितयोगे कारकाणां कृतौ अनन्वयः इत्येतज्ज्ञापनप्रयोजनकत्वात् कृद्ग्रहणस्य । अतः सिद्धं तादृशतद्धितासमभिव्याहृतकृद्योगे एव षष्ठी, न तु तादृशतद्धितयोगेऽपि इति ।

कर्तृत्वं स्वतन्त्रकर्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वं च इति उभयं विवक्षितम् । तेन 'राज्ञो याजकः' 'चैत्रस्य पाचनी स्थाली' इत्यादौ उभयत्र षष्ठी । द्विकर्मके तु मुख्यकर्मणि षष्ठी नियता, द्वितीये गुणभूते अनियता । अत एव 'नेता अश्वस्य ग्रामं ग्रामस्य वा' इति उभयथापि प्रयोगः । इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अयं च षष्ठीविधिरनित्यः, 'तदर्हं' (पा० ५।१।११७) इति निर्देशात् । अत 'एव धाये रामोदमुत्तमम्' इति भट्टिः इति केचित् ।

एवं 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (पा० २।३।६६) इति सूत्रात् यस्मिन् कृति उभयोः प्राप्तिः तद्योगे कर्मण्येव षष्ठी स्यात् कर्तरि तु तृतीयैव इत्यर्थकात् 'आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन' इत्यादौ कर्तरि न षष्ठी । अत्र दोहः इत्यत्र भावे कृत् । स च सकर्मकाकर्मकधातुसाधारणः, न तु लकारनिष्ठादिवत् अकर्मकधातुपर एव इति तत्र उभयप्राप्तिः । अतस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारेणैव कृतिबोधोऽनुसंधेयः । शेषषष्ठीप्रकारस्तु 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यादावेव इति ध्येयम् ।

अथवा सर्वत्रैव घञन्ते धात्वर्थेनैव कर्माद्यन्वयः । न चैवं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाभिया सर्वत्रैव तदापत्तिः । 'कृतपूर्वी कटं' इत्यादौ तत्र तदनन्वयस्य उपपादितत्वात् । न चैवं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । सुबर्थधात्वर्थाद्यनेकसाधारण्येन लिङ्गानन्वयिभावनाविशेष्यतासंबन्धेन पदजन्योपस्थितेः हेतुत्वं इति एकस्यैव तत्सिद्धेः । तत् पदं च यथा आख्यातकृन्निपाततद्धितादि, तथा घञन्तो धातुरपि इति युक्तः तस्यामपि तत्र कर्माद्यन्वयः । अत्र हि भावनापदं फलप्रयोजककारकभिन्नव्यापारपरम् । नातो सुबाद्यर्थे लिङ्गाद्यर्थे वा विशेष्यत्वापत्तिः । सा च आख्यातादौ कृत्यादिरूपा भावना, घञन्तादौ तु धात्वर्थ एव, उभयोः फलप्रयोजकत्वात् । 'कारकभिन्न'–इत्युपादानात् यत्र घञन्तभिन्ने आख्यातादौ धात्वर्थस्य कारकत्वं विवरणसिद्धम्, तत्र धात्वर्थे कारकान्वयनिवारणम् । तत्र अनन्वये च 'पचत्योदनं' इत्यस्य 'पाकेन ओदनं करोति' इति विवरणे द्वितीयान्तौदनपदस्य करोत्यर्थान्वय एव बीजम् । करोत्यर्थस्य आख्यातार्थत्वेन स्थापितत्वात् । अत्रापि धात्वर्थान्वये 'ओदनं पचति' इत्यस्य 'ओदनस्य पाकं करोति'

इत्येव नियमेन निरासापत्तिः । घञन्तस्थले च धात्वर्थस्य अभावकत्वात् लिङ्गानन्वयाच्च । तथापि घञा अभिहितस्य तस्य उभयस्थले धात्वभिन्नित्वे तस्मिन् कारकान्वयो न विरुद्धः । धातुप्रत्ययाभ्यां पाकाभिन्नः पाकः इति बोधात् । अतश्च अनुभवानुरोधेन एकत्रैव व्युत्पत्त्या तत्र तत्र आख्यातार्थे धात्वर्थे वा व्यवस्थया कारकान्वयोपपत्तेः 'आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन' इत्यत्रापि धात्वर्थे कारकान्वयः निराबाधः ।

वस्तुतस्तु लिङ्गानन्वयित्वं न कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टं अपितु प्रत्ययजन्योपस्थितित्वम् । अतश्च घञर्थेऽन्नादेव अन्वयः वस्तुपदाभिधेयाया च अनन्वयः कारकाणां इति न कोऽपि विरोधः ।

अयं च उभयप्राप्तौ कर्तरि षष्ठ्या निषेधः अकप्रत्यय-अकारप्रत्ययरूपयोः स्त्रीप्रत्यययोः योगे न भवति 'अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्' इति वचनात् (पा० २।३।६६ सूत्रे वार्तिकम्) । भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । भेदिका भेदनम् । भावे ण्वुल् । बिभित्सा इत्यत्र भावे अकारः । 'शेषे विभाषा' इति काशिका । तथा सुरा इति करणत्वे तृतीया । उक्तविधप्रत्ययभिन्नकृति उभयप्राप्तौ [illegible] विकल्पः कर्तरि 'शेषे विभाषा' इति वचनात् (पा० २।३।६६ इत्यत्रैव भाष्ये) । शोभना व्याकरणस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा । स्त्रीप्रत्ययविषयमेवेदम् । केचित् अविशेषेण विकल्पमिच्छन्ति । शब्दानामनुशासन आचार्यस्य आचार्येण वा । तन्मते 'आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन अगोपस्य वा' इत्यपि भवतीति ध्येयम् ।

एवं 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा० २।३।६७) इति सूत्रात् वर्तमानार्थकक्तान्तस्य योगे षष्ठी स्यात् इत्यर्थकात् 'राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा' इत्यत्र षष्ठी । अत्र 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा० ३।२।१८८) इत्यनेन वर्तमाने क्तः । तद्योगात् राज्ञां इति कर्तरि षष्ठी, कर्मणः क्तप्रत्ययेन अभिहितत्वात् । 'राज्ञो मतं' इत्येवं नपुंसके भावेऽपि च अनेनैव सूत्रेण षष्ठी । न च 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन गतार्थत्वम् । 'न लोकाव्ययनिष्ठा०' इति वक्ष्यमाणवचनेन निष्ठाविषये पर्युदस्तायाः निष्ठाविशेषप्रतिप्रसवार्थत्वात् । न चैव 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति तृतीयानापत्तिः । तत्र्य-क्तप्रत्ययस्य भूतार्थकत्वेन उपपत्तेः । न हि मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः वर्तमाने एव क्तः । अतीतार्थे धात्वर्थे तत्तद्धातुना क्तान्तानां लोके प्रयोगदर्शनेन तद्वचनस्य भूतार्थकक्ताबाधकत्वायोगात् । न चैव वर्तमानार्थक-मत्यादिधातूत्तर-क्तप्रत्ययभिन्न-क्तप्रत्यययोगे 'छात्रस्य हसितं' इत्यादौ षष्ठ्यनापत्तिः । तस्याः शेषषष्ठीत्वेन उपपत्तेः । अत एव कर्तृत्वस्य कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयैव ।

भूतार्थक-क्तप्रत्ययस्यापि अधिकरणवाचित्वे पूर्ववत् षष्ठीप्रतिप्रसवः 'अधिकरणवाचिनश्च' (पा० २।३।६८) इति सूत्रात् । तत्रापि अकर्मकेभ्यः कर्तर्येव षष्ठी 'इदमेषां शयितं' इति । शयितं शयनाधिकरणम् । क्तप्रत्ययेन उक्तत्वात् इदं इति प्रथमा । सकर्मकेभ्यस्तु अधिकरणे क्तप्रत्यये कृते कर्तृकर्मणोः द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितत्वाविशेषात् । 'इदमेषां भुक्तमोदनस्य' । भुक्तं भोजनस्थानम् । न तु कर्मण्येव 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येतदुत्तरपाठेन तत्सूत्रविहितषष्ठ्या एव तेन नियमात् ।

तदेवं कृद्योगे सर्वत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन षष्ठीप्राप्तौ 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (पा० २।३।६९) इति सूत्रेण तत्पर्युदासः । लः तदादेशाः । ते च कृत्संज्ञकाः शतृशानजादय एव इह गृह्यन्ते, तिङः कृद्ग्रहणेनैव निवृत्तत्वात् । तेन ओदनं पचन् पचमानः इत्यादौ न षष्ठी अपितु द्वितीयैव । अत्र च लकारग्रहणेन लकार्यादेशानामपि ग्रहणम् । तेन किकिनोः लादेशत्वाभावेऽपि लिड्वद्भावप्रवृत्त्या विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशस्य आवश्यकत्वात् तयोरपि ग्रहणम् । अत एव च 'अग्निर्ददिर्ग्रन्‌' इत्यादिप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते । उ, 'कटं चिकीर्षुः' 'कन्यामलंकरिष्णुः' । उक, 'दैत्यान् घातुकः' । 'कमेर्भाषायामनिषेधः' ('०प्रतिषेधः' इति वार्तिकपाठः न लोकेति सूत्रे । के.) इति वचनात्तु 'लक्ष्म्याः कामुको हरिः' इत्यत्र षष्ठी । अव्ययम्– कटं कृत्वा । 'तोसुन्कसुनोःप्रतिषेधः' (न लोक० इत्यत्रैव वार्ति०

कम्) इति वचनाच्च ‘ पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः ’ ‘ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् ’ इत्यादौ षष्ठी । निष्ठा, ‘ ओदनं भुक्तवान्, चैत्रेण कृतम् ’ । खलर्थः, ‘ सुकरः प्रपञ्चो हरिणा ’ । तृन् इति प्रत्याहारः । स च शतृशानचौ इति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात् (पा० ३।२।१२४-१३५) तेन शानन्प्रभृतीनामपि ग्रहणम् । (शानच् शानन् चानश् शतृ तृन्) । शानन्, ‘ सोमं पवमानः ’ । चानश्, ‘ आत्मानं मण्डयमानः ’ । शतृ, ‘ वेदमधीयन् ’ । तृन्, ‘ लोकान् कर्त्ता ’ । द्विषधातूत्तरशतृयोगे तु विकल्पेन षष्ठी । ‘ द्विषः शतुर्वा ’ (न लोक० इत्यत्र वार्त्तिकम्) इति वचनात् । ‘ मुरस्य मुरं वा द्विषन् ’ । सर्वश्चायं कारकषष्ठ्याः पर्युदासो न तु शेषषष्ठ्याः । आनन्तर्येण तदेकवाक्यताया एव न्याय्यत्वात् । अत एव ‘ ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नरकस्य जिष्णु, छात्रस्य हसितम् ’ इत्यादिप्रयोगा अपि संगच्छन्ते ।

एवं ‘ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ’ (पा० २।३।७०) इति सूत्रात् भविष्यति-अकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थ-इनश्च योगे षष्ठी न स्यात् इत्यर्थकात् ‘ एधानाहारको व्रजति, व्रजं गामी, शतं दायी ’ इत्यादौ द्वितीयैव न षष्ठी । अत्र भविष्यत्कालविहित-अकस्यैव ग्रहणात् न कालसामान्यविहित-अके ‘ ओदनस्य पाचक ’ इत्यादौ द्वितीया । अत्र च व्याख्यानवशात् न यथासंख्यं अन्वयः । अपितु अकस्य भविष्यत्येव, इनस्तु उभयोः । तेन गामी इति भविष्यति इनिः, दायी इत्यत्र आधमर्ण्ये णिनिः ।

एवं ‘ कृत्यानां कर्त्तरि वा ’ (पा० २।३।७१) इति सूत्रे भाष्यकारेण योगविभागकरणात् कृत्यानां इत्यस्य भिन्नसूत्रत्वनीतेः तत्र च उभयप्राप्तौ न इति पूर्वसूत्रस्थपदद्वयानुवर्त्तनात् उभयोः कर्त्तृकर्मणोः अनभिधानप्रयुक्तषष्ठीप्रसक्तौ ‘ कृत्यानां योगे षष्ठी न ’ इत्यर्थकात् ‘ नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन ’ इत्यत्र न षष्ठी, अपितु द्वितीया तृतीया च । अत्र हि नयतेर्द्विकर्मकत्वात् मुख्यकर्मणः कृत्येन अभिधानात् गोषु प्रथमा । अमुख्यकर्मणो व्रजस्य तु अनभिधानात् तत्र द्वितीया । यत्र तु कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये अन्यतरस्य कृत्प्रत्ययेन अभिधानात् न उभयत्र प्राप्तिः तादृशकृत्यस्य योगे कृद्योगनिमित्तकषष्ठ्या नियमेन प्रसक्तौ ‘ कृत्यानां कर्त्तरि वा ’ इति सूत्रेण कर्त्तृषष्ठ्याः विकल्पविधानं ‘ कर्त्तव्यमिदं कृष्णेन कृष्णस्य वा ’ । न च भावकर्मणोरेव कृत्यविधानात् तत्र च कर्मणः कृत्येन अभिधानादेव तत्र षष्ठ्यप्राप्तेः परिशेषात् कर्त्तर्येव विकल्पविध्युपपत्तेः कर्त्तृग्रहणवैयर्थ्यम् (इति वाच्यम्) । ‘ भव्यगेय० ’ (पा० ३।४।६८) इति सूत्रेण कर्त्तर्यपि यत्प्रत्ययादिकृत्यविधानात् तद्योगे कर्मणि अनभिहितत्वेन षष्ठीप्राप्तेः तत्र विकल्पव्यावृत्त्यर्थं कर्त्तृग्रहणोपपत्तेः । यथा ‘ गेयो माणवकः साम्नाम् ’ । अत्र गेयः इति कर्त्तरि कृत्यः, सामकर्मकगानकर्त्ता माणवकः इति शाब्दबोधः ।

एवं ‘ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ’ (पा० २।३।७२) इति सूत्रात् तुल्यार्थकैः तुलोपमाशब्दभिन्नैः शब्दैर्योगे तृतीया स्यात् पक्षे षष्ठी इत्यर्थकात् ‘ तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णेन कृष्णस्य वा ’ इत्यत्र पक्षे षष्ठी । अत्र अतुलोपमाभ्यां इति द्विवचनं छान्दसम् । अन्यथा विशेषणविभक्तित्वेन बहुवचनापत्तेः । अयं च मण्डूकप्लुत्या शेषषष्ठ्या एव पाक्षिकत्वकल्पको विधिः, न तु कारकषष्ठ्याः । तुल्यशब्दस्य तद्धितान्तत्वेन कारकषष्ठ्या अप्राप्तेः । तुलोपमाशब्दयोगे तु शेषषष्ठ्येव । अत एव ‘ तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ’ इत्यत्र शेषे तृतीयाया अविधानात् न तृतीया । कथं तर्हि ‘ तुलां यदारोहति दन्तवाससा ’ ‘ स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ’ इत्यादिकाव्ये तुलादिशब्दयोगे तृतीया इति चेत् । तस्याः तोलनोपमानादिरूपधात्वर्थं प्रति करणत्वेन उपपत्तेः । सहयोगनिमित्तिका वा इयं तृतीया । साहित्यं च निरूपकत्वम्, तस्य च तत्त्वेन तृतीयातो बोधः । प्रकृते तु शेषमात्रे तृतीयायाः पर्युदास इति न कश्चिद्विरोधः । अत्र बहुवचननिर्देशेन तुल्यपर्यायाणां ग्रहणेऽपरत्वे अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षेण बोधकत्वम् । तेन ‘ गौरिव गवयः ’ ‘ यथा गौः तथा गवयः ’ इत्यादौ न षष्ठ्यादि । प्रथमेत्यादिप्रयोजकं तु पूर्वमेवोक्तम् ।

पश्य' इत्यादावपि लुप्तविभक्त्यसंभवात् लक्षणा स्यात् । यदि च तत्र लुप्तविभक्त्यसद्भावेऽपि अध्याहृतविभक्तिसंभवात् न लक्षणा, तदा समासेऽपि अध्याहृतविभक्तिरेव अस्तु । 'नील च तदुत्पल च' इति समुच्चयवाचिचशब्दश्रवणेनापि अन्यत्र समुच्चयस्य अभेदपर्यवसानेन कर्मधारयविग्रहवाक्येऽपि अभेदः पदार्थ एव । निपातत्वेन चशब्दस्य अवाचकत्वेऽपि तदुपसंदानेन तत्समभिव्याहृतपदान्तरस्य तत्र शक्तेरवर्जनीयत्वात् । पर्वतो वह्निमान्, दण्डी पुरुषः इत्यादौ मत्वर्थोपस्थित संबन्धवत् विग्रहवाक्ये षष्ठ्युपस्थितसंबन्धस्यापि संसर्गमर्यादयैव भानं च उपपद्यते । सोम. ६।१।१३. अत्र 'निषादस्थपतिन्यायः' मीको पृ. २३९२ इति बिन्दौ भाष्यमध्ये द्रष्टव्यम् । ● षष्ठीसमासः । यत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया सामानाधिकरण्य तत्र षष्ठीसमासः । यत्र तु षष्ठ्यर्थलक्षणा विनैव सामानाधिकरण्य तत्र कर्मधारयः । सोम. ६।१।१३. ● षष्ठीसमासात् कर्मधारयो बलीयान् । 'दीर्घसोमे संतृन्द्यात्' दीर्घश्चासौ सोमश्चेति विग्रहः । न तु दीर्घस्य सोम इति । 'निषादस्थपतिं' निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति विग्रहः न तु निषादानां स्थपतिरिति । वि. ३।३।१६.

※ षाष्ठतिर्यगधिकरणन्यायः । (मीमांसाग्रन्थेषु बहुशः स्पष्टं विवृतत्वात् अत्र न व्याख्यानं कृतम्) । साहस्री. ८४६.

※ 'षोडशाग्र्याणि गृह्णाति' इति समस्तसंख्या ॥

'चतुर्गृहीतानि गृह्णाति' इत्यादि विधाय 'षोडशाग्र्याणि भवन्ति' इति श्रुतानि षोडशगृहीतानि । चतुर्गृहीतानि चतुर्गृहीतादिभिः सह विशेषाद्विकल्प्यन्ते । इति प्राप्ते, गुणत्वप्रदर्शितानां समस्यमानेऽयं 'चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते' इतिवत् । विकल्पस्याश्रयणात् । संकर्ष. २।२।१२.

● षोडशि नाम अङ्गिरसां द्विरात्रे उत्तरेऽहनि भवति । भा. १०।५।१३।५३. ● षोडशी अग्निष्टोमस्य धर्मः संस्थाविशेषः । अग्निष्टोमानुष्ठानात् ग्रह नत्वेऽनेन । वि. ५।३।१३-१४, ● षोडशी 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये ग्राह्यः' इति स्तुतशस्त्रवर्जितो भविष्यति इति पूर्वपक्षः । पूर्वसंस्थाहानिं अन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुक्तत्वमेव द्रष्टव्यं इति सिद्धान्तः । संस्थान्तरं चेदं अत्यग्निष्टोमो नाम । १०।५।१२. ● षोडशी अग्निष्टोमोक्थ्ययोर्गृहीतश्चेत् सस्तुतशस्त्र एव । १०।५।१२।४९-५२. मीको. पृ. ७५ 'अग्निष्टोमोक्थ्ययोः षोडशी०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● षोडशी अङ्गिरसां द्विरात्रे एव उत्तरे गृह्यते । नान्यत्र द्विरात्रे । इति वृत्तिकारमतम् । परिसंख्यार्थं वचनम् । भा. १०।५।१३।५३-५४. ● षोडशी आम्नानादेव ग्राह्यः नोक्थ्यात्, न च उभाभ्याम् । १०।५।१०।४२-४३, ४५-४८. ● षोडशी उक्थ्योत्कर्षे उत्कृष्यः । भा ५।१।१८।३५, ● षोडशी । 'एकविंशः षोडशी वैराजसामा' इति प्रकृतिलिङ्गेन सामशब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । ३।८।२२।४४, ● षोडशी (यागः) ऐन्द्रः । ३।६।७।१८. ● षोडशी ग्रहः अङ्गिरसां द्विरात्रे नित्यः । इतरद्विरात्रे विकल्पित इति चेन्न । सर्वत्र विकल्पित एवायं इति सिद्धान्तः । अङ्गिरसां द्विरात्रे नित्यः इतरत्र तु नास्त्येव इति वृत्तिकारमतम् । वि. १०।५।१३, ● षोडशी ग्रहः । 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' । अत्र विकल्प एव स्वीकार्यः । वचनयोः समबलत्वात् । १०।८।३, ● षोडशी ग्रहः 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य' इद वाक्यं अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्ष्याय च । राजन्यस्य तु अग्निष्टोमेऽपि गृह्यते षोडशी ग्रह (तदा च 'अत्यग्निष्टोम.' नाम संस्थान्तरमेव निष्पद्यते तदेव राजन्यस्य नियतमित्यन्यदेतत्)। १०।५।९, ● षोडशी ग्रहः ज्योतिष्टोमविकृतौ इति पक्षः । राजन्यार्थमग्निष्टोमेऽपि इति सिद्धान्तः । १०।५।९, ● षोडशी ग्रहः सवनत्रयेऽपि ग्राह्य इति पक्षः । 'तृतीयसवने ग्राह्य । न पूर्वेषु सवनेषु गृह्णाति' इति तृतीयसवने एव ग्राह्य इति सिद्धान्तः । १०।५।११.

ॐ षोडशी चोक्थ्यसंयोगात् । ५।१।१८।३५॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिग्रहं प्रकृत्य 'तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णाति' इति श्रूयते। तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागेव उक्थ्यग्रहास्त्रयो गृह्यन्ते। तेभ्यः परस्तादयं षोडशीग्रहो विहितः। 'समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इति च षोडशिस्तोत्रस्य काल उक्तः। यदा तु केनचित् प्रतिबन्धेन उक्थ्यग्रहाः अस्तमयादूर्ध्वं उत्कृष्येरन् तदा षोडशिग्रहस्यापि उत्कर्षोऽस्ति न वा इति विचारे नोत्कर्षः, स्वकालातिक्रमकारणाभावात् इति तत्सूत्रे पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह। चशब्दः तुशब्दस्थाननिवेशी पूर्वपक्षं निराचष्टे। न अनुत्कर्षः। किंतु उक्थ्योत्कर्षे षोडशी उत्क्रष्टव्यः। उक्थ्यसंयोगात् 'पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णाति' इति षोडशिनः उक्थ्यैः संयोगस्य विहितत्वात्। उक्थ्योत्तरकाले षोडशियागस्य प्रधानस्य कालः। षोडशिस्तोत्रकालस्तु समयाध्युषितत्व अङ्गकालः। नहि अङ्गकालानुरोधेन प्रधानकालविरोधो युक्तः। तस्मात् षोडशी उत्क्रष्टव्यः। के.

● षोडशी 'चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते' इति अन्यतमस्यैकस्यैव अहीनस्य आदितश्चतुर्थेऽहनि, पुनः पञ्चममारभ्य चतुर्थेऽहनि (अर्थात् आदितः अष्टमेऽहनि) ग्राह्यः इति पूर्वपक्षः। कस्मिन्नपि अहीने आदितश्चतुर्थेऽहनि एव एकदा ग्राह्यः न पुनरष्टमादौ अहनि इति सिद्धान्तः। वीप्सा तु अनेकाहीनार्था। वि. १०।५।१४. ● षोडशी ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषः। स च एकविंशः वैराजसामा। वैराजं च पृष्ठार्थमेव, न सर्वार्थम्। भा. १०।६।६।१५, ● षोडशी ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव ग्रहीतव्यः, न सवने सवने। 'तृतीयसवन आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनम्' इति वचनात्। १०।५।११।४४, ● षोडशी ज्योतिष्टोमे प्राकृतः। १०।५।९।३४–४१. ● षोडशी तृतीया संस्था। तत्र उक्थ्यस्तोत्रोत्तरं षोडशिस्तोत्रमधिकम्। इति तत्र षोडश स्तोत्राणि। भाट्ट. ३।६।१६. ● षोडशी नाम अग्निष्टोमविकृतिः यागविशेषः, पञ्चदशस्तोत्रेभ्यः (द्वादशस्तोत्राणि अग्निष्टोमे, उक्थ्ये अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं त्रीणि अन्यानि उक्थ्यस्तोत्राणि, अतः पञ्चदशस्तोत्राणि) ऊर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेण समाप्यते। वि. ८।३।५. ● 'षोडशी वैराजसामा' इति श्रुतम्। अत्र विकृतिरूपे षोडशियागे एकमेव वैराजं साम सर्वोत्तरसामस्थाने निविशते इति पक्षः। पृष्ठस्तोत्रे एव वैराजस्य निवेशः। इतराण्यपि सामानि यथायथं सन्त्येवेति सिद्धान्तः। माहेन्द्रस्तोत्रस्थाने एव निवेशः इति। भाट्ट. १०।६।६. ● षोडशी सर्वेष्वेव द्विरात्रेषु उत्तरेऽहनि भवति, अनारभ्यविधानात्। (शाबरमतमिदम्)। 'वैखानसं पूर्वेद्युः साम भवति षोडश्युत्तरे' इति वाक्यं तु वैखानसविधानार्थम्। षोडशिनस्तु प्राप्तत्वादनुवादः। भा. १०।५।१३।५४ वर्णकं २. ● षोडशी स्तुतशस्त्रसहितः संस्थारूपः उक्थ्याग्निष्टोमसंस्थोपमर्देन राजन्यस्य स्यात्। भाट्ट. १०।५।१२.

ॐ षोडशिनः आग्रयणपात्रादेव ग्रहणम्॥
तस्याऽऽग्रयणाद्ग्रहणम्॥ १०।५।१०।४२॥

भाष्यम्—अस्ति षोडशी। 'य एव विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति। तत्रायमर्थः समधिगतः। प्राकृतः षोडशीति। अथेदानीमिदं संदिह्यते, किमसौ आग्रयणात् उक्थ्याच्च ग्रहीतव्य इति, उत आग्रयणादेवेति? किं प्राप्तम्? तस्य आग्रयणाद् ग्रहणम्। कुतः? वचनात् 'आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनम्' इति।

उक्थ्याच्च वचनात्। ४३॥

गृह्णीम एतत्, आग्रयणात् ग्रहीतव्यः षोडशीति। किंतु उक्थ्याच्च ग्रहीतव्यः। कुतः? वचनात्। वचनमिदं भवति 'उक्थ्याद् गृह्णाति षोडशिनम्' इति। किमिदं वचनं न कुर्यात्। तस्मात् उक्थ्याग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति। (इति स्थितं तावत् मध्ये अन्तरागर्भिणी)।

अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात्। ४५॥

भाष्यम्— स्थितादुच्यते। इतश्च पश्यामः। उक्थ्याच्च ग्रहीतव्य इति। कुतः? 'पराञ्चमुक्थ्याद्विगृह्णाति षोडशिनम्' इति। उक्थ्याद्विगृह्णातीति संबन्धो नोक्थ्यात्पराञ्चमिति। कुतः? अनभ्यासे पराक्शब्दो

पश्य' इत्यादावपि लुप्तविभक्त्यर्थभानात् लक्षणा स्यात् । यदि च तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेऽपि अध्याहृतविभक्तिसंभवात् न लक्षणा, तदा समासेऽपि अध्याहृतविभक्तिरेव अस्तु । 'नीलं च तदुत्पलं च' इति समुच्चयवाचिचशब्दश्रवणेनापि अन्यत्र समुच्चयस्य अभेदपर्यवसानेन कर्मधारयविग्रहवाक्येऽपि अभेदः पदार्थ एव । निपातत्वेन चशब्दस्य अवाचकत्वेऽपि तदुपसंधानेन तत्समभिव्याहृतपदान्तरस्य तत्र शक्तेरवर्जनीयत्वात् । पर्वतो वह्निमान्, दण्डी पुरुषः इत्यादौ मत्वर्थोपस्थित संबन्धवत् विग्रहवाक्ये षष्ठ्युपस्थितसंबन्धस्यापि संसर्गमर्यादयैव भानं च उपपद्यते । सोम. ६।१।१३. अत्र 'निषादस्थपतिन्यायः' मीको. पृ. २३९२ इति हिन्दी भाष्यमन्थे द्रष्टव्यम् । ● षष्ठीसमासः । यत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं तत्र षष्ठीसमासः । यत्र तु षष्ठ्यर्थलक्षणां विनैव सामानाधिकरण्यं तत्र कर्मधारयः । सोम. ६।१।११. ● षष्ठीसमासात् कर्मधारयो बलीयान् । 'दीर्घसोमे संतृन्द्यात्' दीर्घश्चासौ सोमश्चेति विग्रहः । न तु दीर्घस्य सोम इति । 'निषादस्थपतिं' निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति विग्रहः न तु निषादानां स्थपतिरिति । वि. ३।३।१६.

पाष्ठतिर्यगधिकरणन्यायः । (मीमांसाग्रन्थेषु बहुधः स्पष्ट विवृतत्वात् अत्र न व्याख्यानं कृतम्) । साहस्री. ८४९.

'षोडशाज्यानि गृह्णाति' इति समस्तसंख्या ॥

'चतुर्जुह्वां गृह्णाति' इत्यादि विधाय 'षोडशाज्यानि भवन्ति' इति श्रुतानि षोडशगृहीतानि । चतुर्गृहीतानि चतुर्गृहीतादिभिः सह विरोधाद्विकल्प्यन्ते । इति प्राप्ते, सर्वत्रयगृहीतानां समस्तवादोऽयं 'चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते' इतिवत् । विकल्पस्यान्याय्यत्वात् । सङ्क. २।२।१२.

● षोडशि साम अङ्गिरसां द्विरात्रे उत्तरेऽहनि भवति । भा. १०।१।३।९३. ● षोडशी अग्निष्टोमस्य काम्यः संस्थाविशेषः । अग्निष्टोमानुष्ठानात् प्राक् नानुष्ठेयोऽयम् । वि. ५।३।१३-१४, ● षोडशी 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये ग्राह्यः' इति स्तुतशस्त्रवर्जितो भविष्यति इति पूर्वपक्षः । पूर्वसंस्थारक्षार्थं अन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुक्तत्वमेव द्रष्टव्यं इति सिद्धान्तः । संस्थान्तरं चेदं अत्यग्निष्टोमो नाम । १०।५।१२. ● षोडशी अग्निष्टोमोक्थ्ययोर्गृहीतश्चेत् सस्तुतशस्त्र एव । १०।५।१२।४९-५२. मीको. पृ. ७५ 'अग्निष्टोमोक्थ्ययोः षोडशी०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● षोडशी अङ्गिरसां द्विरात्रे एव उत्तरे गृह्यते । नान्यत्र द्विरात्रे । इति वृत्तिकारमतम् । परिसंख्यार्थं वचनम् । भा. १०।५।१३।५३-५४. ● षोडशी आग्रयणादेव ग्राह्यः नोक्थ्यात्, न च उभाभ्याम् । १०।५।१०।४२-४३, ४५-४८. ● षोडशी उक्थ्योत्कर्षे उत्कष्टव्यः । भा ५।३।१८।३५, ● षोडशी । 'एकविंशः षोडशी वैराजसामा' इति प्रकृतिलिङ्गेन सामशब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । ३।८।२२।४४, ● षोडशी (यागः) ऐन्द्र. । ३।६।७।१८. ● षोडशी ग्रहः अङ्गिरसां द्विरात्रे नित्यः । इतरद्विरात्रे विकल्पित इति चेन्न । सर्वत्र विकल्पित एवायं इति सिद्धान्तः । अङ्गिरसां द्विरात्रे नित्यः इतरत्र तु नास्त्येव इति वृत्तिकारमतम् । वि. १०।५।१३, ● षोडशी ग्रहः । 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' । अत्र विकल्प एव स्वीकार्यः । वचनयोः समबलत्वात् । १०।८।३, ● षोडशी ग्रहः 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य' इदं वाक्यं अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्ष्याय च । राजन्यस्य अग्निष्टोमेऽपि गृह्यते षोडशी ग्रहः (तदा च 'अत्यग्निष्टोम.' नाम संस्थान्तरमेव निष्पद्यते तदेव राजन्यस्य नियतमित्यभ्यधेतत्) । १०।५।९, ● षोडशी ग्रहः ज्योतिष्टोमविकृतौ इति पक्षः । राजन्यार्थमग्निष्टोमेऽपि इति सिद्धान्तः । १०।५।९, ● षोडशी ग्रहः सवनत्रयेऽपि ग्राह्य इति पक्षः । 'तृतीयसवने ग्राह्य । न सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति' इति तृतीयसवने एव ग्राह्य इति सिद्धान्तः । १०।५।११.

स्तुब्धेभ्य इत्यपि पञ्चमी अपादानत्वार्थिकैव। पराञ्चमिति 'पराचीः शमिधेनीरनुब्रूयात्' इतिवत् अनभ्यासयाचित्वाद्वित्यनुवाद इति वाच्यम्, उभयपदविभक्तिस्थले प्रायः परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पदस्तुब्धस्य तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वे पञ्चम्या एव तदर्थकत्वेन वाक्यभेदाप्रसक्तेश्च। उक्थ्यपात्रस्य एकत्वेनापादानत्वे बहुवचनानुपपत्तेश्च।

अतः उक्थ्यप्रचाराणां बहुत्वात्तदुरकाल एव पञ्चम्यर्थोऽनेन विधीयते इति तदेकवाक्यतयाऽस्यापि तद्विधायकत्वाद्वोक्थ्यापादानकत्वं षोडशिग्रहणस्येति सिद्धम्। याथोपयोगिता च पक्षे आग्रयणस्य पूर्वपक्षे चाभाव् द्रष्टव्या।

मण्डन- 'स गृह्यते चाग्रयणात्तु वक्थ्यात्।'

शंकर- 'स च आग्रयणतो ग्राह्यः।'

* षोडशिनः ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव ग्रहणम्। १०।५।११।४४. मीको. पृ. १८०१ 'ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव षोडशिनो ग्रहणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। * षोडशिनः नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थे चतुर्थे दिवसे ग्रहणम्। १०।५।१४।५५-५७. मीको. पृ. २३११ 'नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। * षोडशिनः रात्रौ समाप्तिः। वि. ६।५।१४.

※ षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात्। १०।५।९।३४ ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य 'य एवं विद्वानेवं षोडशिनं गृह्णाति, भ्रातृव्यात्मना परोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति षोडशी नाम आम्नातः। स विकृतौ ग्राह्यः (वैकृतः) प्रकृतौ (प्राकृतः) वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह। षोडशिनो ग्रहस्य वैकृतत्वं स्यात्। तत्र विकृतौ कृत्स्नविधानात् शान्ताकाङ्क्षो यथा स्यात् तथा विधानात् 'मध्यमेऽहन् त्रिरात्रस्य गृह्यते' इति। एतद्वाक्यानुसारेण 'अतिरात्रे आग्रयणस्य' इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते। तस्मात् वैकृतः षोडशी।

प्रकृतौ चाभावदर्शनात्। ३५ ॥

षोडशिग्रहस्य वैकृतत्वे हेत्वन्तरमाह। प्रकृतौ च षोडशिनः अभावस्य दर्शनात्। 'द्वे संस्तुताना विराजमतिरिच्येते' इति, अभावे षोडशिनः द्वे स्तोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये 'विहितप्रतिषेधात्' इत्यत्र (२।४।२।२७)। तस्मात् षोडशी वैकृतः।

अयज्ञवचनाच्च। ३६ ॥

'न षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीत्याहुः' इति प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वचनम्। एवं अयज्ञवचनात् षोडशी वैकृत एव।

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात्। ३७ ॥

षोडशी ग्रहो वैकृतः इति पूर्वपक्षं सूत्रत्रयेण प्राप्तं वाशब्दो व्यावर्तयति। न वैकृतः षोडशी, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे 'षोडशिनं गृह्णाति' इति शिष्टत्वात् विहितत्वात् ग्रहो प्राकृतः।

प्रकृतिदर्शनाच्च। ३८ ॥

इतश्च षोडशी प्राकृतः स्यात् 'तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते' इति लिङ्गस्य दर्शनात् ('विहितप्रतिषेधात्०' २।४।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम्) प्रकृतौ प्रकृतिगतत्वे लिङ्गस्य दर्शनात्।

आम्नानं परिसंख्यार्थम्। ३९ ॥

'मध्यमेऽहन् त्रिरात्रस्य गृह्यते' इति पूर्वपक्षोक्तस्य वचनस्य गतिः प्रदर्श्यते। इदं आम्नानं परिसंख्यार्थं स्यात्। 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति वचने षोडशिनो राजन्यनिमित्तकता उक्ता चोदकेन च विकृतौ षोडशिनि प्राप्तौ राजन्यनिमित्तकत्वमेव च प्राप्नुयात् तत्परिसंख्यार्थं 'मध्यमेऽहन् त्रिरात्रस्य गृह्यते' इत्याम्नानम्। तथा च ब्राह्मणस्यापि प्रकृतौ षोडशी स्यादेव।

उक्तमभावदर्शनम्। ४० ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षे 'प्रकृतौ चाभावदर्शनात्' (१०।५।९।३५) इति तत्राह। अभावदर्शनं उक्तं प्रत्युक्तम्। अभावदर्शनात् वैकल्पिकः षोडशी। विहितप्रतिषेधात् पक्षे स्तोत्रीयातिरेकः ('विहितप्रतिषेधात्०' २।४।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम्)।

वर्तते । कुतः ? तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं ह्यस्यावगम्यते । पराचीः सामिधेनीरन्वाह । अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति । तथा, अनभ्यासवचनः सन् नोक्थ्येन संबध्यते । न हि भवति संबन्धः, उक्थ्यादनभ्यस्तमिति । कथं तर्हि ? उक्थ्याद्गृह्णाति, समनभ्यस्तमिति । तस्मादप्युक्थ्याग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ।

उक्थ्यविच्छेदवचनत्वात् । ४६ ॥

भाष्यम्— इतश्चोक्थ्यादपि ग्रहीतव्य इति । कुतः ? उक्थ्यविच्छेदवचनं भवति । 'विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति । प्रणयतिना संबन्धात् विस्पष्टमपादानं दर्शयति । तस्मादप्युभाभ्यां ग्रहीतव्य इति ।

आग्रयणाद्वा, पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात्पुनराधेयवत् । ४७ ॥

भाष्यम्— आग्रयणादेव वा ग्रहीतव्यः । न उक्थ्यात् । कुतः ? 'यदाग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनम्' इति वचनात् । न शक्य आग्रयणात्कृत्स्नो गृह्यमाण उक्थ्याद् ग्रहीतुमिति । अगतिका ह्येषा गतिः । यत्कृत्स्नसंयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम् । अन्यथा हि गतौ न तावाश्रयणीयौ स्तः । अस्ति चात्र गतिः । कथम् ? पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् । दिग्देशकालवचनो हि पराक्शब्दो भवति । तथा सति, उक्थ्यात्पराञ्चमिति संबन्धो भविष्यति, न कृत्स्नसंयोगो विरोत्स्यते । यथा, 'पराञ्चमन्वाधेयात्पुनराददाति' इति कालसंयोगे पञ्चमी, नापादाने । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादाग्रयणादेव ग्रहीतव्यः इति ।

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् । ४८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, विच्छेदवचनादपादानदर्शनमिति । नैतदेवम् । विच्छेदः स्तोमसामान्यात् भवति । 'विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति । एकविंशस्तोमत्वादुक्थ्यमह इव षोडशीति । तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एवोच्यते, ततः प्रणयन्तीति । इयमपि कालसंबन्धे एव पञ्चमी, नापादाने । तस्मादाग्रयणादेव ग्रहीतव्यः षोडशी ।

शा— षोडशिन्येव संदेहः किं असौ आग्रयणात् उक्थ्यात् वा ग्रहीतव्यः उत आग्रयणादेवेति । तत्र 'आग्रयणात् गृह्णाति, उक्थ्याद्गृह्णाति' इति वचनद्वयात् विकल्पेन समुच्चयेन वा द्वाभ्यां गृह्यते, इति पूर्वपक्षः । 'कृत्स्नस्याग्रयणादेव ग्रहणं नित्यवच्छ्रुतम् । न युक्तं बाधितुं तस्मान्न विकल्पसमुच्चयौ ॥'

वि— 'उक्थ्याग्रयणतः स स्यात्केवलाग्रयणादुत ।, आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधित्वतः ॥'

भाट्ट— षोडशिन्येव किमाग्रयणादेव ग्रहणं उत उक्थ्यादपीति चिन्तायां 'आग्रयणाद् गृह्णाति' इति वचनात् आग्रयणापादानकत्ववत् 'उक्थ्याद् गृह्णाति' इति वचनादुक्थ्यस्याप्यपादानत्वश्रुतेस्तस्मादपि विकल्पेन समुच्चयेन वा ग्रहणम् । न च 'उक्थ्याद् गृह्णाति' इत्यत्रोक्थ्यात्परस्ताद्गृह्णातीत्यर्थाङ्गीकारेण उक्थ्यपरभावमात्रविधानात् नापादानविधानमिति वाच्यम्, दिग्योगनिमित्तकत्वे पञ्चम्या उपपदविभक्तित्वेन कारकविभक्तेः बलीयस्तया अपादानार्थकत्वस्यैवावगतेः । परस्तादित्येवंविधदिक्शब्दयोगाभावे पञ्चम्याः दिग्योगनिमित्तकत्वानुपपत्तेश्च । 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' (पा० २।३।२९) इति सूत्रेण शब्दयोग एव पञ्चमीविधानात् । इति प्राप्ते,

नेयमपादानपञ्चमी, तथात्वे अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । समुच्चये नैरपेक्ष्यबाधापत्तेश्च । अपि तु 'सं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णाति' इति शाखान्तरवचनैकवाक्यतया दिग्योगनिमित्तैव, विकल्पाद्यपेक्षया उपपदविभक्तेः दुर्बलत्वस्यापि स्वीकारे बाधकाभावात् । न च शब्दयोग एव सा 'मासात् प्रवत्स्यामि' इत्यादौ शब्दयोगाभावेऽपि अर्थयोगमात्रेण तद्दर्शनात् । अत एव 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (पा० ४।१।१) 'वृत्तादनन्तरस्य' इत्यादिसूत्रभाष्यकृद्व्यवहारोऽपि संगच्छते ।

अतश्च यथैव महच्छब्दाभावेऽपि 'वृद्धो यूना' इत्यादिप्रयोगदर्शनादर्थमात्रविषयत्वेऽपि तृतीया । तथैव दिगर्थविषयैव पञ्चम्या अपि नानुपपत्तिः ।

न च 'सं पराञ्चम्' इत्यनेन प्रागुक्तस्यानुवादेन पराक्शब्दार्थस्य उक्थ्यशब्दार्थस्य विधौ वाक्यभेदापत्ते-

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैवदस्ति वैकृत. षोडशीति । प्राकृतः स्यात् । कुतः ? प्रकृत्या हि ज्योतिष्टोमे आम्नातः । प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेन एकवाक्यता स्यात् । सा विकृतौ अपि उच्यमानस्य नापैति । नहीद वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि ? विकृतानुपदेशकम् । तस्मात् प्रकृतौ शिष्टप्रतिपिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हतीति । अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकम् । किं तर्हि ? वाक्यमपि तथा 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इति । न चेदं प्रकृतौ संभवत् वैकृतेऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ।

टुप्— 'नहीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम्, किं तर्हि ? विकृतानुपदेशकम्' इति । वास्युत्तरम् । 'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्रापि शक्यं वक्तुम् । गार्हपत्यसम्बन्धं श्रुतिः ब्रवीति इति न इन्द्राभिधानं निवर्तयति इति । सर्वत्रैव इदमुत्तरं घटते । अत इदमुत्तरं न्यायेन (बलाबलाधिकरणन्यायेन) विरुद्धम् । तस्मादयमसमञ्जसम् । कथ तर्हि अय ग्रन्थः ? उपचयत्वेन । (मूल्युक्तिस्तु अन्यैव । तामाह—) यदुक्तं वाक्येन उत्कर्षः षोडशिन इति, तन्न । कथम् ? प्रकृतौ षोडशी विधीयते 'षोडशिनं गृह्णाति' इति । तत्र विधीयमानस्य त्र्यंशा भावना, किं केन कथमिति । तत्र त्रिमंशं करणोपकारो विपरिवर्तमानो निराकाङ्क्षं करोति । केनेत्यत्र षोडशी । कथमत्र षोडशिन इतिकर्तव्यता या आम्नायते सा निराकाङ्क्षं करोति । तत्र वाक्य परिसमाप्तं (प्रकृतौ), न केनाप्यंशेन अपरिपूर्णम् । परिपूर्णत्वात् वाक्यस्य प्रकृतावेव निवेशः । यत्र स्ववाक्य एव विधीयमानस्यैव त्र्यंशपूरण पदान्तरेण उपनीयते, यथा 'युवं हि स्थः स्वर्पती' (इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपद कुर्यात्) इति प्रतिपत् विधीयमानेन वाक्येन द्वियजमानेन क्रतुना संबध्यते, तत्र प्रकरणबाधो युक्तः । यथा च द्वादशोपसत्त्वस्य विधीयमानस्यैव त्रिंशपूरणं अहीनशब्दः करोति । एवं नात्र त्र्यंशस्य पूरणं वाक्येन, येन प्रकरणात् उत्कर्षः स्यात् । तस्मात् प्रकरणे एव निवेशः ।

प्रकृतिदर्शनाच्च । ३८ ॥

भाष्यम्— प्रकृतौ भवति दर्शनं अस्य षोडशिनः । 'तिस्रः सस्तुताना विराजमतिरिच्यन्ते' इति । उक्तमेतत् (२।४।२।२७) षोडशिनि गृह्यमाणे तिसृणा स्तोत्रीयाणा दर्शनमवकल्पते इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ।

आम्नानं परिसंख्यार्थम् । ३९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं वैकृतस्तत्र कृत्स्नविधानात् इति । तदुक्तं प्रकृतौ अप्रतिषेधकं तद् वचनमिति । अथ चोदकेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्यत इति । अविशेषेण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय अग्निष्टोमे राजन्यस्य ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति वाक्येनोक्तम् । तद्विकारार्थं एवं प्राप्नोति परिसख्यानम्, तदर्थमुच्यते । अनतिरात्रेऽपि अनग्निष्टोमेऽपि कथ गृह्येत 'मध्यमेऽहन् निरात्रस्य गृह्यते' इति ।

उक्तमभावदर्शनम् । ४० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, 'द्वे संस्तुताना विराजमतिरिच्येते' इति । तदुक्तम्, अभावदर्शनात् वैकल्पिकः षोडशी निहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेक इति ।

गुणाद्यज्ञत्वम् । ४१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं अयज्ञवचनात् न प्रकृतौ षोडशीति, तदुक्तम् । शिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथ तु अयज्ञवचनम् ? वैकल्पिकत्वात् । पक्षे स यज्ञो नास्ति इति भक्त्या अयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ।

शा— अस्ति ज्योतिष्टोमे षोडशी । स च 'षोडशिना वीर्यकामः' इति पुरुषार्थतया विहितोऽपि पुनः क्रत्वर्थतया श्रूयते 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये ग्राह्य., अतिरात्रे ब्राह्मणस्य, उत्तरेऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य, चतुर्थेऽहन्य हीनस्य गृह्यते' इति । तत्र क्रत्वर्थं षोडशिन प्रति

गुणादयज्ञत्वम् । ४१ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ' अयज्ञवचनात् ' (सू० ३६) इति तदपि उक्त प्रत्युक्त इत्यनुवर्तते । षोडशिग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे अयज्ञत्वं इति गुणात् भक्त्या अयज्ञत्वम् । तस्मात् प्राकृतः षोडशी, चोदकाद्वैकृतः । इति सिद्धान्तः । के.

● षोडशिनः सस्तुतशस्त्रता । भा. १०।५।१२।४९–५२. ● षोडशिनि अतिरात्रे च पितृदेवत्यप्रदाने श्रूयमाणं ' अनुष्टुप्छन्द इति मज्जमन्त्रं नमति ' इति वाक्यम् । भा. टिप्पणी ३।२।११।२९ पृ. ७८८. ● षोडशिनि ऐन्द्र वृष्णि तृतीयम् । त्रयः क्रतुपशवः । (अग्निष्टोमे आग्नेयः अज., उक्थ्ये ऐन्द्राग्नः द्वितीयः, षोडशिनि ऐन्द्रः वृष्णिः तृतीयः ।) । भा. ३।६।१६।४२, ३।६।७।१८, ● षोडशिनि क्रतौ क्रतुपशवः त्रयः । आग्नेयः ऐन्द्राग्नः ऐन्द्रो वृष्णिश्चेति । ९।१।१६। ४५. ● षोडशिनि सर्वस्तोत्राणि एकविंशानि भवन्ति । टुप्. ९।२।५।२४ वर्णक २. ● षोडशिनि सवनीयाः पशवस्त्रयः । ' आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यः, ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः, ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः ' इति विधानात् । तत्र षोडशिनि सवनीयपशूनां भिन्नेऽपि अग्निगुणत्वे ' प्रास्मा अग्निं ' इत्यत्र ' प्रेभ्यो अग्निं ' इति नारयूहः । कृत्वाचिन्ता, वस्तुतस्तु ऊहः कर्तव्य एव । वि. ९।१।८.

● षोडशिक्रतौ वैराजसाम्नः होतुः पृष्ठे निवेशः । न कृत्स्ने क्रतौ ' षोडशी वैराजसामा ' । भा १०।६।६।१५–२१.

■ षोडशिग्रहो ज्योतिष्टोमाङ्गम् ॥

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् । १०।५।९।३४ ॥

भाष्यम्—अस्ति षोडशी ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याम्नातः ' य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, सर्वेणात्मना सर्वोऽस्य प्रत्नो भवति ' इति । तत्र संशयः, किमेषः प्राकृतो वैकृत इति । कथं प्राकृतः ? ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आम्नानात् । वैकृतो विकृतौ वचनात् ' मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते ' इति । प्रकृतावपि वचनमस्त्येव इत्याशङ्क्य ' अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अतिरात्रे ब्राह्मणस्य ' इति, विकृतावपि वचनसामर्थ्यात् विकृतौ अतिरात्रे स्यात् इत्याशङ्क्यते । प्रकृतौ आम्नानात् प्रकृतौ चातिरात्रस्य भावात् प्राकृत इत्याशङ्का । तस्मात् संशयः । किं प्राप्तम् ? षोडशिनो वैकृतत्वं स्यात् । कुतः ? तत्र कृत्स्नविधानात् । विकृतावसौ कृत्स्नो विधीयते । कथम् ? ' य एवं विद्वान् एतं षोडशिनं गृह्णाति ' इत्यभिधाय ' मध्यमेऽहस्त्रिरात्रस्य गृह्यते ' इति विधीयते । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । एव वाक्येन प्रकरणे बाधिते ' अतिरात्रे ब्राह्मणस्य ' इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते । तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानात् विकृतावसौ न कृत्स्न आम्नातः, तथापि कृत्स्न एव विकृतौ विहितो भवति । तस्मात् विकृतिषु परिगणितासु षोडशी ग्रहीतव्यो न प्रकृताविति ।

टुप्— ' य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णाति ' इति । अत्र पूर्वः पक्षः । ' मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते ' इति प्रत्यक्षेण वाक्येन विकृतिसंबन्धः । प्रकृतौ प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येन संबन्धः स्यात् । तच्च प्रत्यक्षे सति वाक्ये दुर्बलमिति ।

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् । ३५ ॥

भाष्यम्— इतश्च वैकृत इति । कुतः ? प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथम् ? ' द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते ' इति । अभावे षोडशिनो द्वे स्तोत्रीये विराजं अतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (२।४।२।२७)। तस्मादपि वैकृतः षोडशी इति ।

अयज्ञवचनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— इतश्च वैकृतः स्यात् । एवं हि भवति वचनं ' न षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति इत्याहुः ' इति । न तावदस्ति षोडशी । ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ इदं भवति वचनम् । यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते । तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ।

मण्डन— ' स्यात् षोडशी तु प्रकृतौ प्रयोगे । '
शंकर— ' षोडशी प्रकृतावेव । '

● षोडशिग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे उपसंहारः इति वृत्तिकारमतम् । ' षोडश्युत्तरे ' इत्यस्य वैराजसाम-विध्यर्थवादत्वमिति भाष्यमतम् । १०।५।१३।५३–५४. मीको. पृ. १८१ ' अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिग्रहस्योपसंहारः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● षोडशिग्रहस्य उत्कर्षः, उक्थ्यानां वैगुण्येऽपि सति, कर्तव्य एव । ' तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो निरगृह्णात् ' इत्युक्थ्योत्तरं षोडशिनो विधानात् । वि. ५।१।१८. ● षोडशिग्रहस्य मुख्यस्य उक्थ्योत्तरत्वरूपकालं अबाधित्वा उपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्कष्टव्यः । ५।१।१८. ● षोडशिग्रहे क्रतुशब्दो अग्निष्टोमादौ गृहीते सत्यान्यार्थं स्यात् । वचनात्तु अग्निष्टोमे उक्थ्ये वा गृहीतः सन् न संस्थान्यत्वं करोति । भा. १०।५।१२। ४९–५२.

● षोडशिग्रहणस्य अतिरात्रे प्रतिषेधः । भा. १०। ८।३।६.

● षोडशिग्रहणनिषेधस्य विकल्परूपता अतिरात्रे । वि. १०।८।३.

● षोडशिपात्रं चातुरं क्रियमाणं च वाजपेये । भा. ३।१।९।१८.

● षोडशिग्रहग्रहणस्य कालः उक्थ्यपात्रा-ग्रहोत्तरकालम् । शा. ५।१।१८।३५.

● षोडशिशस्त्रे ' व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति ' इत्युक्तम्, तेन अभ्यासः श्रौतः क्रमः अतिरात्रे । भा. ५।१।४।७.

● षोडशिसंस्थे (ज्योतिष्टोमे) प्रातरग्निहोत्रप्रभृति प्रतिहोमानुष्ठानम् । भा. ६।५।१४।४४.

● षोडशिसंस्थायाः चयनाङ्गं भवति । (न भवतीति सत्याषाढः– के.) । वि. २।३।१०. ● षोडशिसंस्थायां उक्थ्यस्तोत्रोत्तरं षोडशिस्तोत्रं न तु तस्मात्पूर्वं अतिरात्रादि । भाट्ट. १०।९।१२.

ङ्क षोडशिसंस्थायां प्रातरग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमानामनुष्ठानम् ॥

प्रातस्तु षोडशिनि । ६।५।१४।४४॥

षोडशिसंस्थे ज्योतिष्टोमेऽतिपन्नेषु होमेषु संदेहः, किं सायमग्निहोत्रेण प्रतिहोमप्रभृत प्रातरग्निहोत्रेणेति । किं प्राप्तम् ? सायमग्निहोत्रेणेति पूर्वस्मिन्नधिकरणे उक्तम् । उत्सर्गेण सर्वमेतदिति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते, उच्यते । प्रातस्तु षोडशिनि । षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृतीन्यतिपन्नानीति प्रातरग्निहोत्रादेव समारम्भणीयेति ।

[सोम–वि – भाट्ट – व्याख्यानानि मीको. पृ. २७४० ' प्रतिहोमपक्षे सायमग्निहोत्रमारभ्यानुष्ठानम् ' इति बिन्दौ द्रष्टव्यानि ।]

मण्डन— ' प्रातरथाः षोडशिनि । ' षोडशि-संस्थायाः रात्रौ समाप्तिः भवति । तस्मात् तत्र अति-पाते प्रातर्होम एव प्रथमः । तस्मात् प्रतिहोमेषु अपि प्रातर्होम एव आदौ कर्तव्यः इति ।

शंकर— ' षोडशिनि प्रातरादि । '

● षोडशिसंस्थाया ' सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम भवति ' इति नित्यतया विहितम् । पुनश्च तत्रैव ' यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकाम.० ' इत्यादिना फलमुद्दिश्य सौभरं विधीयते इति काम्यमपि । कौ. ३।४।१२।२७.

● षोडशिसंस्थाविषयः सौभरस्य नित्यविधिः । सु. पृ. ८७३.

● षोडशिस्तोत्रस्य उक्थ्योत्तरत्वरूपकाल–समया-ध्युषितकालयोर्मध्ये प्रधानकालः उक्थ्योत्तरत्वरूप एव प्राप्तः, अन्यस्तु बाध्यः । तस्मादुत्कष्टव्यः षोडशी । टुप्. ५।१।१८।३५. ● षोडशिस्तोत्रस्योत्कर्षः उक्थ्य-स्तोत्राणामुत्तरम् । ५।१।१८।३५. मीको. पृ. १०८४ ' उक्थ्यस्तोत्राणामुत्कर्षे षोडशिस्तोत्रस्यापि उत्कर्षः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● षोडशिस्तोत्रस्य उपा-करणकाल. समयाध्युषितः सूर्ये. । समयः अस्तमयः तं अधि उषितः प्राप्तः समयाध्युषित. । वि. ५।१।१८.

स

* 'सं'। आर्भवीयगायत्रीगतगायत्रानन्तरसाम्नः तेन (कात्यायनेन) 'सं' इति संज्ञा कृता। या. १।३।६।११ पृ. २३१। यत्र आर्भवपवमाने गायत्रानन्तरं साम तत्र तस्य 'सं' इति संज्ञा। सु. पृ. २३०. * 'सं ते प्राणो वातेन०' इत्यादौ एकवाक्यार्थं वाक्यशेषाध्याहार एव कर्तव्यः न त्वनुषङ्गः, व्यवेतत्वात्। अग्नीषोमीयपशौ। वि. २।१।१८. * 'सं ते वायुर्वातेन गच्छताम्, सं यजत्रैरङ्गानि, सं यज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र गच्छताम् इत्येष शब्दः 'सं यजत्रैरङ्गानि' इति बहुवचनान्तेन व्यवहितत्वात् 'सं यज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र नानुषज्यते। लौकिकाध्याहारेण तु वाक्यसमाप्तिः। भा. २।१।१७।४९.

* संयवनं चरौ न कर्तव्यम्, पुरोडाशे तु पिण्डार्थं कर्तव्यम्। भा. १०।१।१३।५१. * संयवनं पिष्टस्योदकेन मिश्रणम्। वि. १०।१।११. * संयवनं पिष्टानां दर्शपूर्णमासयोः क्रियते 'प्रणीताभिर्हवींषि संयौति'। भा. १०।१।१३।५१, * संयवनं प्रणीतानां प्रयोजनम्, निनयनं तु प्रतिपत्तिः। 'अपः प्रणयति दर्शपूर्णमासयोः'। ४।२।५।१४-१५. * संयवनस्य बाधः शौर्ये चरौ। १०।१।१३।५४. 'शौर्ये चरौ संयवनस्य बाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

* संयवनप्रयुक्ताः प्रणीताः दर्शपूर्णमासयोः। भा. ४।२।५।१४-१५.

* संयाज्ये त्रिष्टुभौ काम्ये नित्ये च संयोगपृथक्त्वेन दर्शपूर्णमासयोः। संकर्ष. ४।३।१२. मीको. पृ. २०४५ 'दर्शपूर्णमासयोः त्रिष्टुभौ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

* 'संयुक्तान्येकार्थकर्माणि' इति न्यायात् विहव्यान्वाधानं प्रधानेन एकेन सह कार्यम्। सत्या.श्रौ. १।२।६ वैजयन्ती.

सू संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात्। २।३।७।१८॥

अग्निचयने 'नैवारश्चरुर्भवति' इत्युक्त्वा 'यदेनमुपदधाति' इति समामनन्ति। किमयं चरुः यागार्थः याग कृत्वा अवशिष्ट उपाधातव्यः उत उपधानार्थ एवायं इति विचारे वाक्यशेषे 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः' इति देवतावचनेन एकवाक्यतया देवतासंयुक्तत्वात् यागार्थं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। अर्थः कार्यं उपधानम्। अर्थवाचकशब्देन उपदधातिना संयुक्तः चरुः तदर्थः उपधानार्थं एव स्यात्, न यागार्थः। श्रुतिसंयोगात्। उपदधाति इति श्रुत्या चरोः साक्षात् संबन्धात्। बृहस्पतिना देवतया तु नीवारद्वारा परोक्षया संबन्धः। तस्मात् कृत्स्नः चरुः उपधानार्थ एवेति सिद्धान्तः। के.

* 'संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः०' (२।३।७।१८) इत्यधिकरणे उपक्रमस्य नैराकाङ्क्ष्यात् 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः' इत्यस्य वाक्यशेषस्य देवतासमर्पकत्वं निराकृत्य बृहस्पतिपदस्य ब्राह्मणपरत्वाङ्गीकारेण मुख्यत्वतया नीवारस्तुतिपरत्वनिर्णयात् अग्निचये 'नैवारं चरुमुपदधाति' इत्यस्य स्थण्डिलनिर्वृत्त्योपयिकतया श्रुतचरूपधानविधानेन निराकाङ्क्षस्य 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः' इत्युपधानरूपगुणकर्मान्वयिदेवतासंबन्धप्रतिपादकवाक्यशेषानुसारेण यागविधायकत्वं नाङ्गीक्रियते। परास्म.. ४४।२. * संयुक्तस्य हि पृथग्भावः अपच्छेदः। भा. ६।५।१७।५०.

सू संयुक्ते तु प्रक्रमात् तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात्। ५।२।४।६॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति विधानात् द्वित्वसंख्याविशिष्टमेकमवदानम्। तथा च आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्धोमात् प्रागेव अग्नीषोमीयस्य द्विरवदानं कार्यं इति अवदानमात्रेण अनुसमयः कार्य इति उत्सूत्र पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह। प्रदानान्तमवदानं एकः पदार्थः। तेन अनुसमयः कर्तव्यः

इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, संयुक्ते चतुरवत्तसंबद्धे होमे विधीयमाने प्रक्रमात् चतुरवत्तेन उपक्रमात् इतरस्य अवदानस्य तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् तदन्तं (तदङ्गं इत्यन्न पाठः) होमान्तं एकः पदार्थः स्यात् इति-- सू. ।

संयुक्ते चतुरवत्तसंयुक्ते होमे इतरस्य इतरस्य अवदानस्य प्रक्रमात् आद्यावयवत्वेन विधानात्, तदर्थत्वात् चतुरवत्तस्य होमार्थत्वात् तदन्तं होमान्तं एकः पदार्थः इति वा, संयुक्ते अवदानसंयुक्ते होमे विधीयमाने इतरस्य अवदानस्य तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् अवदानेनैव होमप्रक्रमात् तदन्तं अवदानादिहोमान्तं एकः पदार्थः स्यात् इति वा कुतूहलम् ।

अवदानसंयुक्ते होमे विधीयमाने अवदानस्य होमार्थत्वात् अवदानेनैव होमप्रक्रमात् होमान्तमवदानं स्यात् इति सोमेश्वरः ।

वृत्ति-कुतूहल-सोमेश्वरेषु तदन्तं इत्येव पाठः । तन्त्ररत्ने च तथैव पाठः । भाष्यमूले तु तदङ्ग इत्यनूदितं न च व्याख्यातम् । तत्र तु तदङ्ग अवदानं होमाङ्गं होमस्य आद्योऽवयवः । तस्मात् प्रदानान्तमवदानं इति व्याख्येयम् । के.

● ‘ संयुक्ते तु प्रक्रमात्० ’ (५।२।३।६) इत्यत्र अवदानस्य चतुरवत्तं जुहोति इत्येतदवयवत्वे विधानात् न पृथक्पदार्थत्व इत्युक्तम् । सोम. ५।२।६.

● संयोगः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजश्च भवति । ऋजु. पृ. २४२. ● संयोगः । एकदेशसंयोगेऽपि संयोगप्रसिद्धिः । सु. पृ. ५११. ● संयोगः परमाणुषु व्याप्यवृत्तिः स्वीक्रियते । तत्तद्देशस्य अवच्छेदकत्वसंभवेन अव्याप्यवृत्तिसंयोगस्यापि नानुपपत्तिः । इति तार्किकाः । मणि. पृ. ४६. ● ‘ संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते ’ । वा. ३।७।१९।४०. ● ‘ संयोगाः विप्रयोगान्ताः ’ इति न्यायेन कृतकस्यानित्यत्वप्राप्तिः । उपदेशसाहस्री. पद्यं १६।८२ रामतीर्थः.

● संयोगानुसारेण रूपादीनां व्यवस्थितत्वं दर्शपूर्णमासयोः । नि. ३।१।५.

● संयोगादयः सद्वितीयं पदार्थमाश्रयन्तो नैकत्र निरूप्यन्ते, न च समुदायाश्रयाः । न च भवतः ‘ समूहः संयुक्तः ’ इति प्रत्ययव्यपदेशौ । अपितु ‘ अनेन एतत्संयुक्तं ’ इति वा, ‘ संयुक्ते एते ’ इति वा । समुदायैकार्थसमवायस्तु संयोगादीनाम् । कणिका. पृ. ४१६.

● संयोगादिवत् । पदार्थाः यद्यपि प्रत्येकं न क्रममनुलभन्ते, परस्परं मिलितास्तु संयोगादिवत् चित्रविरूपं क्रमं बिभ्रति । शा. ५।१।१.

● संयोगजसंयोगो नाङ्गीक्रियते । मणि. पृ. २०.

● संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च मुष्टीकरणवाग्यमयोः हस्तावनेजनस्य च कृत्स्ने प्रकरणे निवेशः सिद्धान्तः । भा. ३।१।१४।२४-२५.

● संयोगपृथक्त्वात् स्नानस्य बर्हिःसंस्कारकत्ववत् वेदिसंस्कारकत्वमपि । भाट्ट. ११।४।१४.

संयोगपृथक्त्वन्यायः । खादिरत्वादिन्यायः । दधिन्यायः । संयोगान्तरन्यायः । अग्निहोत्रे दध्नः नित्यत्वं काम्यत्वं च संयोगपृथक्त्वेन ॥

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ।४।३।३।५।।

भाष्यम् — अग्निहोत्रे श्रूयते ‘ दध्ना जुहोति ’ इति । पुनश्च ‘ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ’ इति । तथा अग्नीषोमीये पशौ आम्नायते ‘ खादिरे बध्नाति ’ इति, पुनश्च ‘ खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात् ’ इति । तत्र संदेहः किमनापि अन्यद् नित्यार्थं उत नैमित्तिकमेवेति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन अन्यदिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । एकस्य उभयत्वे -नित्यत्वे नैमित्तिकत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणम् । तदिह संयोगपृथक्त्वमस्ति । एकः संयोगः ‘ दध्ना जुहोति ’ इति, एकः ‘ दध्नेन्द्रियकामस्य ’ इति । तथैकः ‘ खादिरे बध्नाति ’ इति, अपरः ‘ खादिरं वीर्यकामस्य ’ इति । तस्मात् नित्यार्थे काम्ये च दधिखादिरत्वेति ।

टुप् — संयोगपृथक्त्वं हि एकस्यापि उभयरूपत्वे कारणम् । तस्मात् ईदृशमर्थम् ।

शेष इति चेत् । ६ ॥

भाष्यम् — इति चेत् पश्यसि, कस्मान्न पूर्वस्यामपि शेषो भवति । यदेतदुक्तं ‘ दध्ना जुहोति ’

'खादिरे बध्नाति' इति । तस्यैव तु दध्नः फलमिन्द्रियम्, तथा खादिरस्य वीर्यम्। तच्चेद् चैकं वाक्यमिति ।

टुप्— यथा प्रणयनमनूद्य चमसे विधीयमानेऽपि एकवाक्यत्वम्, एवं यद्दध्ना जुहोति तदिन्द्रियकामस्येति । एवं च आकाङ्क्षोपरमार्थं उभयोरप्येकवाक्यतेति ।

नार्थपृथक्त्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । पृथगेतावर्थौ– यश्च दधिहोमसंयोगः यश्च दधीन्द्रियसंयोगः । तथा खादिरस्य बध्नातिना संयोगो वीर्येण च द्वावेतावर्थौ । द्वावपि च विधित्सितौ । अर्थैकत्वाच्च एकं वाक्यं समधिगतम् (२।१।४६) । इह अर्थद्वयेन भिद्येत वाक्यम् । कथम् ? जुहोतिसमभिव्याहृता विधिविभक्तिः असंभवे श्रौतहोमविधानस्य गुणं समभिव्याहृतं विधातुमर्हति, तदसंभवे गुणफलसंबन्धम् । तत्र हि अत्यन्ता श्रुतिरुपरुद्धा वाक्यानुरोधेन स्यात् । न च युगपत्संभवासंभवौ संभवतः । तस्मात् यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थमिति ।

टुप्— प्रणयन विधीयमानमेव पात्राकाङ्क्षं सत् विधीयते । तत्र यत् प्रणयति येनापि पात्रेण तत् चमसेनेति तस्याऽऽकाङ्क्षा निवर्तयति । अतश्चमसस्य युक्ता एकवाक्यता, प्रयोजनैकत्वात् । इह तु 'दध्ना जुहोति' इति होमप्रयोजनेनैव निराकाङ्क्षत्वात् नान्यत् प्रयोजनमपेक्षते । एतदपि इन्द्रियेण साध्येन निराकाङ्क्षीकृतम् । तस्मात् द्वयोरपि भिन्नसाध्ययोः परस्परसंबन्धो नास्ति, अर्थभेदात् ।

वा— 'पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन श्रुतं दधि । ■ नित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यदित्यमिष्यताम् ॥ नैवमेतस्य वाक्यस्य कामवाक्यैकवाक्यता । गम्यतेऽतो न नित्यार्थे पृथग् दधि विधीयते ॥ द्वयोरेकस्य वाऽऽकाङ्क्षा भवेद्यदि तदन्ययोः । प्रधानेनैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षत्विदोभयम् ॥'

वि— 'दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यद्धुत तद्धि । अन्यत् स्यात्, पूर्ववत्, मैवं संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥'

भाट्ट— यत्र तु विध्यन्तरं 'दध्ना जुहोति' इत्यादि श्रुतम्, तत्र काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । द्रव्यान्तरविध्यभावे तु तस्यैव ग्रहणम् । न च 'दध्ना जुहोति' इत्यादि दध्यादेः उत्पत्तिविधिः, उपघ्न्युद्धादिवत् अस्य अलौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदध्यादेः आश्रयविधिः, तस्य प्रकरणलभ्यत्वेन वैयर्थ्यात् । अतो नित्यप्रयोगे अङ्गतावोधार्थमेव ■ विधिः इति तस्य उभयप्रयुक्तत्वम् ।

मण्डन— 'नित्ये काम्ये च दध्यादि ।'

शंकर— 'दध्यादेरुभयार्थता ।'

* ('पशुकाममग्निं चिन्वीत, प्रजाकाममग्निं चिन्वीत' इत्यादिवाक्यैः) अग्नेः काम्यत्वावगमेऽपि 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेन' इत्यादिवचने. संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थत्वमपि वक्ष्यते । कौ १।२।१।५. * आधानोत्तरं क्रतुकरणात्प्राक् यजमानमरणे दाहकरणम्, दाहस्य संस्कारेषु पाठेन पुरुषार्थत्वस्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन सत्वात् बोध्यम् । भाट्ट. ११।३।१३ * 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इति वचनेन उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन साक्षात् अग्निधारणार्थत्वेनापि विनियोगः । कौ. २।१।१०।२२. * दर्शपूर्णमासयोः 'त्रिष्टुभो वीर्यकामस्य' इति श्रुतम्, तत्र त्रिष्टुप्-शब्देनापि द्व्यवचनेन संनिहितयोर्ऋचोः परामर्शसंभवात् संयोगपृथक्त्वेन उभयार्थता । संकर्ष. ४।३।१२. * पवमानेष्टीनां नित्यप्रयोगे शरावविधानेऽपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन फलार्थे शरावं दध्यादिवत् विधीयते । भाट्ट. ११।४।४, * प्रतिप्रहादेरपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थत्वस्य स्थापितत्वात् प्रयाजादिवत् क्रतुना तदाक्षेपोपपत्तेश्च अदक्षोऽपि नरः द्रव्यमार्जयितुं अधिक्रियते एव । ६।१।८, * 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति वचनाभ्यां संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वफलार्थत्वम् । ४।३।८.

* संयोगप्रत्यक्षे वाक्यात्मकप्रत्यय हेतुः । मणि. पृ. १६.

● **संयोगविचारः** क्रियांश्रित् । संयोगस्य संयोगिषु कथं वृत्तिः ? किं जातिवत्, किंवा अवयविवत् ? उभयविलक्षणा इति ब्रूमः । स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे वर्तते नानपेक्ष्य इति न जातितुल्यत्वम् । एकैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिं 'इदमनेन संयुक्तम्, इदमनेन' इति । तेन अवयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वं इत्युभयवैलक्षण्यम् ।

अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः उत प्रतिसंयोगि भिन्नावेव संयोगौ । काश्यपीयास्तावत् संयोगं उभयोर्व्यासक्तं एकं मन्यन्ते । वयं तु यथा 'इदमनेन सदृशं इदमनेन' इति प्रतियोगिनमपेक्ष्य इतरेण इतरस्य अवगम्यमानं सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति तथा संयोगस्य सादृश्यबुद्धिविषयत्वात् भेदमेव रोचयामहे । शा. ३।१।५ पृ. १०१.

● **संयोगिनोऽन्यतरो** दृश्यमानः इतरं अदृश्यमानमपि अनुमानाद् बुद्धौ संनिधापयति । अभिधानवत् । शा. ८।१।२।२.

● **संवत्सरात्** पुरा पवमानहवींषि निर्वपेत् आधानक्षमनन्तरं सोमेनायक्ष्यमाणः । 'यः सोमेनायक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, स पुरा संवत्सरात् हवींषि निर्वपेत्' इति । शा. ५।४।३।८. ● 'संवत्सरादि एतदधि भवति' (व्रीहिमयं यवमयं वा) इति । संकर्ष. ३।१।८. ● **संवत्सरेषु** पयसु मिश्रनमेषोर्णा आवपनं वह्न्याक्ये कर्मदोषप्रतिषेधविधानात् पञ्चशारदीयेऽहीने । पञ्चशारदीयाधिकरणम् । शा. ११।२।१३।५४-५६.

● **संवत्सरादिकालः** पवमानेष्टीनां सोमेनायक्ष्यमाणस्य । सोमाधानपक्षे तु तासां सद्यः एव करणम् । भाट्ट. ५।४।३.

● **संवत्सरव्यवहारः** पक्व सस्यपाकादिः, द्वैधमः सस्यपाकावधिकाले भवति लोके । संकर्ष. ३।१।१७.

● **संवत्सरशब्देन**—'सहस्रसंवत्सरं सत्रं' इत्यत्र—गौणत्वेन मास उच्यते 'यो मासः स संवत्सरः' इति वचनात् । द्वादशरात्रीणां वा संवत्सरत्वं 'संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रयः' इति वचनात् । इति पूर्वपक्षः । संवत्सरशब्दो दिनपरः इति सिद्धान्तः । सहस्रसंवत्सरं सहस्रदिनम् । वि. ६।७।१३. ● **संवत्सरशब्दस्य** दिवसपरत्वात् विश्वसृजामयने सहस्रसंवत्सरसत्रे मनुष्याणामेवाधिकारः । ६।७।१३।३१-४०. मीको. पृ. २९८ 'अधिकारः विश्वसृजामयने॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● **संवत्सरसत्रे** 'पत्नय उपगायन्ति' । 'ऋत्विज उपगायन्ति' इति सहस्रसंवत्सरे । शा. ८।१।१।११८. ● **संवत्सरसत्रेषु** गवामयनधर्माणामतिदेशः । ८।१।११।१८. मीको. पृ. २२७ 'अतिदेशः संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● **संवत्सरसत्रत्वं** सोमप्रकृतिलिङ्गम् । बाल. पृ. ११९.

● **संवपनं** उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । तत् चरौ न कर्तव्यम्, पुरोडाशार्थं हि तत् । वि. १०।१।१४.

सू. संवपनं च तादर्थ्यात् । १०।१।१४।५५ ॥ सौर्ये चरौ संवपनं न कर्तव्यं संवपनस्य तादर्थ्यात् पिण्डार्थत्वात् । इति **सिद्धान्तः** । के.

● **संवपनस्य** सौर्ये चरौ बाधः । १०।१।१४।५५. 'सौर्ये चरौ संवपनस्य बाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ **संवादाधिकरणम्** । रजस्वलया संवादस्य निषेधः पुरुषार्थः ॥

प्राग्अपरोधान्मलवद्वाससः । ३।४।७।१८ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'मलवद्वाससा न संवदेत्, नास्या अन्नमद्यात्' इति । तत्र संदेहः किं मलवद्वाससा सह दर्शपूर्णमासाङ्गस्य संवादस्य प्रतिषेधः उत पुरुषस्य सर्वत्र प्रतिषेधः इति । किं प्राप्तम् ? प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । मलवद्वाससा सह संवाद उत्कृष्येत, प्रकरणात् । कस्मात् ? प्रागपरोधात् । एवं श्रूयते 'यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत' इति । पत्न्या च सह संवादः अध्वर्योः दर्शपूर्णमासयोरस्ति 'पत्नि पत्न्येष ते लोकः' इति । प्रयुज्यमानः प्रतिषिध्येत । स चायम् एव प्रागपरोधादपनीय तां यागमनुतिष्ठतो

 संवादाधिकरणम्

कथं संवादः प्रसज्येत । यतः प्रतिषेधमर्हेत् । तस्मात् उपपद्येत मलवद्वाससा सह संवादः ।

वा-- 'नास्या अन्नमद्यात्' इति वाक्यान्तरमपि तदन्यार्थदर्शनोपाधिकरणात् सहोदाहृतम् । मलवद्वासाः ऋतुमती स्त्री । तत्संवादप्रतिषेधेऽपि स एव पक्षः । तत्र यच्छब्द-उच्चार्यमाणशब्द-तुल्योपादानशब्दाभावात् संवादस्य च क्रतौ पुरुषे चाविशेषप्रसक्तेः अभिहितेनानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन 'पत्नि पत्न्येष ते लोकः' इत्यादेः क्रत्वर्थस्य संवादस्य प्रतिषेध इति प्राप्तेऽन्यथा प्रत्यवस्थीयते । 'निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं प्राप्तिश्च पुरुषे स्थिता । न हि प्रागपरुद्धायाः प्राप्तिरस्ति क्रतुं प्रति ॥' 'तामपरुध्य यजेत' इति हि सामान्यतः सर्वस्मादेव क्रतोरनुष्ठानात् असौ निवर्तिता कथं संवादे प्रसज्येत । पुरुषस्य तु स्वातन्त्र्यात् सर्वकालसंवादे प्राप्ते, निषेधस्यार्थवत्ता । यदि च स्मृतिरेवमर्था विद्यते, ततो मूलश्रुतिभाव एवाभ्युपगन्तव्यः । न हि केनचिन्निमित्तानुवादत्वमुक्तम् ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १९ ॥

भाष्यम्-- अन्नप्रतिषेधश्च भवति 'नास्या अन्नमद्यादभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नम्' इत्युपगमनप्रतिषेध एव विधीयते । स च प्रकरणे न प्रसक्त इति, प्रकरणादुत्कृष्टः पुरुषधर्म एव निश्चीयते ।

वा-- इतश्च पुरुषमात्रधर्मः । कुतः ? 'प्रायोवचननिर्णेयं संदिग्धं यत्तु वर्णितम् । (२।३।६) असंदिग्धश्च पुंधर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतेः ॥' 'नास्या अन्नमद्यात्' इति 'अभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नम्' इति वाक्यद्वयादुपगमनप्रतिषेधः । तथाहि, स्नातानामभ्यञ्जनपर्यायान्तरवाच्यस्योपगमनं प्रसिद्धम् । तत्र न कदाचित्संवादपर्यायो क्रत्वर्थे प्रसक्तम् । पुरुषार्थं [illegible] सर्वत्र निषिद्धम् । यदर्थं च प्राप्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इत्युक्तम् । क्रत्वनर्थविधानाच्च न क्रतुकाले पुरुषार्थस्यापि सदप्यप्रसक्तिरेव स्वकाले निषिध्यते । तस्मादुत्कृष्य सामर्थ्यक्रमेण तस्य पुरुषधर्मो भवति । ततश्च उपगमनादिकेषु तथात्वमिति संवादतादर्थ्यसिद्धिः ।

शा-- दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'मलवद्वाससा न संवदेत्' इति । किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थः उत पुरुषार्थः इति । प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते, अभिधीयते । 'तामपरुध्य यजेत' इति वचनात् सर्वस्मादेव क्रतुव्यापारान्निवृत्ता रजस्वला, तेन न अनया सह संवादस्य प्रसक्तिः । प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानस्य रजस्वलया प्रसज्यते संवादः । तेन यत्र प्रसक्तिः तत्र प्रतिषेधः इति पुरुषार्थता ।

सोम-- मलवद्वाससा रजस्वलया इत्यर्थः । पूर्ववत् इहापि फलाभावात् क्रत्वर्थत्वमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-- मलवद्वाससः संवादनिषेधनमपि पुरुषार्थः, तस्याः प्रयोगारम्भात् पूर्वमेव अवरोधादिति ।

वि-- 'न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।
पुमर्थः स्यात्क्रतौ क्वापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥'

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयोरेव 'मलवद्वाससा न संवदेत' इति श्रुतम् । मलवद्वासाः रजस्वला । अस्य प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात् क्रत्वङ्गत्वे नानुपपत्तिः । न च 'यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत' (तैब्रा. ३।७।१) इति वचनेनैव अनालम्भुकापदवाच्यरजस्वलाऽपरोधोत्तर क्रत्वाप्रत्ययेन यागप्रयोगकर्तव्यताविधानात् क्रत्वङ्गभूतस्य लौकिकस्य च याजमानस्य आर्त्विज्यस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेः कथं प्रतिषेध इति वाच्यम्, अन्यस्याप्रसक्तावपि साधारणाङ्गतया श्रौतार्थस्योऽनुमतिरूपस्य तस्य प्रसक्तेः । आनुमतेरपि परंपरया क्रतुं प्रकपरनेन संवादाप्रसक्तौ [illegible] पत्न्यतिरिक्तरजस्वलान्तरसंवादस्य क्रतुमध्ये रागतः प्रसक्तस्यापरोधवचनाविषयस्य स्मृतौ निषिद्धस्यापि क्रत्वर्थतया प्रतिषेधोऽनुवादनप्रतिषेधादिति प्राप्ते, मनुना 'रजस्वला च षण्ढश्च' इत्यादि प्रक्रम्य 'होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते । दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथायथम् ॥' इत्युक्त्वा 'तानप्यनपेक्षतः' इत्यनेन रजस्वलामात्रस्य दैवकर्ममात्रे वाक्येन श्राद्धप्रकरणपाठितस्याऽपनयविधानात् तया सह संवादाश्रवणेन क्रत्वर्थत्वम् । न च इदमेव श्रुतिवाक्यं मूलम् । स्मृतेरेव-

कर्ममात्रविषयत्वेन सामान्यरूपत्वात् । न च रजस्वला साक्ष्यापनयेऽपरोधनाक्येनैयर्थ्यं अपरोधवाक्यस्य पत्न्या सहैव पत्युरधिकारात् रजस्वलायाश्च अनधिकारेण तां विना यागाकरणप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासक्रमविध्यर्थत्वात् । अत एव तत्न्यायपदन्य इति अनुवादः । अतश्चा-प्रसक्तत्वात् पुरुषार्थं एवायं निषेधः । श्रौतक्रियाविघ्न-प्राप्त्यर्थं इति तु शक्यते वक्तुमिति ध्येयम् ।

मण्डन— ' सर्वार्थताऽभवद्तेमेंऽस्त्रिया । ' सर्वार्थता दक्षसाधारणपुरुषार्थत्वं इत्यर्थः ।

शंकर— ' उदक्या भाषा हान च । '

• संवादत्वं तद्भिन्नविषयकत्वम् । मणि. पृ. १४.

• संवादिभ्रमन्यायः । यथा कश्चिद् मणिप्रभां मणिबुद्ध्या पश्यन् भ्रान्त एव, तथापि तद्ग्रहणकाले मणिं लभतेऽतः स संवादिभ्रमः, एवं व्यपदार्थं तत्पदार्थ-मणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् व्यवहारतो भ्रान्त एव, तथापि तत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति नीलकण्ठः । संवादिनी सदृशी धर्मः । तथा भ्रमः संवादिभ्रम इत्यर्थः । साहस्री. ९२१.

• संवित् । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित्, न बुद्धिविषया । बृहती. पृ. १२८, • संवित् । एक संवेद्याविषयेन हि एषा संवित् । न सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्येन संवित् । न ब्रूमो न संवेद्या संविदिति । संवित्त्वेन हि संवित् संवेद्या न संवेद्यतया । पृ. ६४. • संविदेव तेनतेन रूपेण अनुभूयते न व्यतिरिक्तं किंचित् विज्ञानवादे । ऋजु. पृ. १६५. • संवित् । न च असंवेद्यैव संवित्, तन्मूलत्वात् सर्वभावानां संवेद्यभावस्य । बृहती. पृ. ६४. • संवित् । स्वप्रकाशरूपत्वात् संविदः न पराधीनप्रकाशः इति न वर्तते । प्रत्यक्षशब्दोऽपि संविदा अपरोक्षतया, न पुनः इन्द्रियज्ञानवेद्यतया । ऋजु. पृ. ६४. • संविदः प्रत्यक्षत्वम् । बृहती. पृ. २६.

• संवित्स्वप्रकाशता । स्वप्रकाशत्वं नाम स्वसंबद्धव्यवहारे संविदन्तरानिरपेक्षत्वम् । ननु संविदो व्यवहारः शब्दप्रयोगरूपः, तस्य संविच्छब्देन सह वाच्यवाचकसंबन्धज्ञानसापेक्षत्वादसंभवि लक्षणम् । नैवं स्वसंबद्धव्यवहारे ग्रहणान्तरनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । संविद्व्यवहारस्तु वाच्यवाचकसंबन्धस्मरणमेवापेक्षते । ग्रहणापेक्षा च स्मरणार्था, गृहीतेऽपि संबन्धे स्मृते शब्दप्रयोगाभावात् । अतः प्रमातृप्रमेययोः स्वव्यवहारे संविदपेक्षत्वात् अस्वप्रकाशत्वमिति नातिव्याप्तिः । प्रमाणं च अनुमानं अर्थापत्तिर्वा । अनुमानं तु– घटादिसंविद् व्यवहारो घटादिसंवित्तिमूलकः तदनन्तरमुपजायमानत्वात्, घटव्यवहारवदित्यादि । अर्थापत्तिस्तु– घटसंविद्व्यवहारो घटज्ञानहेतुं विना नोपपद्यते इति घटसंविद्विषयसंविद एव सिद्धेः । न चान्योपपत्तिः वक्तुं शक्यते ।

ननु सर्वत्र व्यवहार्यातिरिक्तसंविद्धेतुक एव व्यवहारो दृष्टः, कथमत्र संविद्व्यवहारे संविद्धेतुकत्वं व्यवहारस्य त्यज्यते ? नैवम्, व्यवहार्यातिरिक्तहेतुकत्वं यदि दर्शनाद् वैयाङ्गीक्रियते तर्हि व्यवहार्यविजातीयहेतुकत्वं व्यवहारस्य दृष्टमिति तदप्यङ्गीक्रियताम्, ततश्च संविद्व्यवहारस्य संविद्धेतुकत्वमपि न स्यात् । व्यवहार्यविजातीयहेतुकत्वमत्र त्यजता कः पक्षपातहेतुः ? कॢप्तेन कारणेनोपपत्तौ संविद्द्वितयकल्पनमनुचितम् ।

एवं चाऽनुमानम्, संवित् स्वगतिवद्व्यवहाररूपकार्ये सजातीयपरानपेक्षा, तथाभूतपरगतकार्यकारित्वात्, यद्यथाभूतपरगतकार्यकारि तत् स्वगततथाभूते कार्ये सजातीयपरानपेक्षं यथा रूपं रूपान्तरानपेक्षं परिमाणं वा परिमाणान्तरानपेक्षम् ।

ननु लिङ्गलिङ्गित्वेन लिङ्गेनानैकान्तिकः, यथा धूमेन अग्निरनुमीयते, अग्निना धौम्यम्, तत्र अग्निः परगतानुमानज्ञानकार्यं करोति, स्वानुमाने च धूमं अपेक्षते, नैवम्, तत्रापि विजातीयलिङ्गापेक्षत्वात् । न हि सजातीयशब्देन अन्यन्तापरज्ञातिरभिप्रेता, एवं सति घटज्ञानस्य घटज्ञानान्तरापेक्षाऽसम्भवेऽपि नास्ति, ज्ञानविषयज्ञानमेवापेक्षते, अतश्च सिद्धसाधनमिति चेत्, नैवम्, ज्ञानं सर्वमेकजातीयम्, घटज्ञानं पटज्ञानमित्युपाधिभेदात् भेदः, यत्र तूपाधिमन्तरेण स्वत एव भेदो

निरूपयितुं शक्यते तत्र भेदाभ्युपगमः, अतश्च न सिद्धसाधनता ।

ननु अङ्गुल्यग्रेऽनैकान्तिकत्वं यथा च अङ्गुलिः परगतस्पर्शकार्यं करोति अथ स्वगते स्पर्शेऽङ्गुल्यन्तरमपेक्षते । तथा चोक्तम् ‘ अङ्गुल्यग्रं यथात्मानं नात्मना स्प्रष्टुमर्हति । स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥ ’ इति ।

नैवम्, यस्य पदार्थस्य यदसाधारणं कार्यं तस्य कार्यस्य स्वस्मिन्नुत्पत्तौ सजातीयपरानपेक्षत्वं साध्यम्, इह तु स्पर्शकार्यं अङ्गुल्या नैवासाधारणं अवयवान्तरेणापि स्प्रष्टुं शक्यत्वात् । व्यवहाराख्यं तु कार्यं ज्ञानस्यैव, रूपव्यवच्छेदोऽपि रूपस्यैव, मानव्यवहारोऽपि परिमाणस्यैव, अतो न कश्चिद्दोषः ।

परप्रकाश्यत्वे यदनुमानम्– परापेक्षत्वात् गुणत्वात् व्यवहार्यत्वात् आत्मगुणत्वादित्यादि, तत् सर्वं धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धत्वात् बाधितविषयम्, ज्ञानस्य स्वत एव सिद्धिः न ज्ञानान्तरेणेत्युक्तत्वात् । तदुक्तम् – ‘स्वत एव यदुत्पद्यते न तत्र परापेक्षा’ इति, ‘धीकर्मणः सिद्धिमभ्युपगच्छताऽवश्यं धीत्वेनापि सिद्धिरुपेया’ इति । परप्रकाश्यत्वनिराकरणेऽपि अनुमानं व्यतिरेकिरूपमस्ति, अनुभूतित्वात् प्रकाशत्वात् ज्ञानत्वात् व्यवहारहेतुत्वादित्यादि, एतच्च नासाधारणम्, सपक्षाभावाद्विपक्षाभावाच्च ।

यच्चोक्तम्– किं स्वस्य प्रकाशः स्वप्रकाशः किंवा स्वश्चासौ प्रकाशश्च इत्यादि, तदतिमन्दम्, प्रकाशशब्देन व्यवहारहेतुत्वमुच्यते ‘ घटप्रकाशः ’ इति घटव्यवहारहेतुरित्यर्थः । ‘ स्वप्रकाशः ’ इति स्वयमेव स्वव्यवहारहेतुरित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशा संविदिति सिद्धम् । प्रवि पृ. २६–२९.

● संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैव अनन्यत् कारणात् कार्यम् । यथा संवेष्टितः पटः प्रसारितात् पटात् न भिन्नः न वा प्रसारितात् संवेष्टितः । तद्वत् । शांभा. २।१।६।१९.

● संशयः । धर्मिज्ञानाभावेऽपि धर्मीन्द्रियसंनिकर्षमात्रेण संशयोत्पत्तिः तथापि प्रामाण्यज्ञाने द संशयोत्पत्तिः । मणि. पृ. १८. ● संशयः सर्वप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामायं पर्वतः, का नामेयं नदी, किमिदं फलं इति । भा. १०।२।२४।५९. ● यत्र संशयः, तत् प्रत्याय्यं भवति । वा. १।३।९।२२ पृ. २०४. ● संशयात् संस्कारो न जायते । मणि. पृ. १२.

● संशयार्थो मन्त्रः यथा– ‘ तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ’ इति । अत्र येषां ‘ कवयो मनीषा ’ इति पूर्वस्यामृचि निर्दिष्टानां कवीनां रश्मिः तिरश्चीनो विततः किमध आसीत् उतोपरीति विसन्देहः । अधःस्विदासीदिति, उपरिस्विदासीदिति च विचार्यमाणार्थयोर्वाक्ययोष्टेः क्रमेण उदात्ताया अनुदात्तायाश्च ‘ विचार्यमाणानाम् ’ (पा. ८।२।९७) ‘ उपरिस्विदासीदिति च ’ (पा. ८।२।१०२) इति सूत्राभ्यां विहितात् प्लुताच्च संशयो गम्यते । बाल. पृ ६१.

● संशयार्थवादः– ‘ होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यम् ’ इति । बाल. पृ. ५०.

፠ संशयात्मा विनश्यतीति न्यायः । साहस्री· ७६५.

● संशयापादनात् परपक्षे जितेऽपि स्वपक्षसिद्धिर्दुर्लभैव । वा. १।३।८।२६ पृ. २७७.

● संशयोत्थापनोपयोगः । ‘ संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये । इष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना ॥ ’ दृढविपर्ययज्ञानानन्तरं सहसैव च सम्यग्ज्ञानोत्पादातिभारात् मार्गैकदेशावतारणार्थं संशयोत्पादनमेव तावदुक्तम् । वा. १।३।८।९५ पृ. २७५.

● संशयवादः । असंशयितेऽपि संशयवादो भवति । यथा ‘ इंजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युर्प्राप्तास्ते परमां गतिम् ॥ ’ इति । तथा यद्यपि वैकृत एव पशुः तथापि ‘ वैकृतश्चेत् ’ इति सूत्रकारेण अर्थसंशये अपि संशयवादः उदितः । भा. १२।२।१२।१०.

● संशयहेतुरेव न हि निर्णयहेतुर्भवति । शा. २।१।५ पृ. ७७.

• संशरः । यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋचः उपादास्यामहे, गीतिं संशरणीयाम (गीतिः अपूर्णा स्यात्, संशरणाशः स्यात्) । संशरः हिंसा नाशः । भा. ९।२।४।११. • संशरः साम्नो हिंसा, यदि अधिकच्छन्दस्कायामृचि उत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कायामृचि गीयेत, तदा केनचिदेव साममात्रेन कस्त्रूतैः अवशिष्टसाममात्रः आश्रयाभावात् हिंस्येत । रत्नमालम् . पृ. ४६.

• 'संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम्' । वा. २।१।१४।४६, • संसर्गः पदार्थान्तर्गत एव न वाक्यार्थो भवति । २।१।१४।४६ पृ. ४४७. • संसर्गः वाक्यार्थः नैयायिकमते । बाल. पृ. ७३. • संसर्गः विशेषणविशेष्यभावाभिव्याहारसामर्थ्यात् संसर्गमर्यादया लभ्यः । इति नैयायिकाः । मणि. पृ. १७३.

न्या संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति न्यायः । यथा 'संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते, मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते । स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते, प्रायेणाऽधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥' इति श्लोकेन निष्पन्नोऽयं न्यायः । साहश्री. ९९.

• संसर्गिणोऽर्था नोह्यन्ते पशुगणेषु । ('सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' इत्यादौ सूर्यं चक्षुषी इति, सूर्यं चक्षूंषि इति वा नोहः) । भा. ९।३।१०।२७-२८.

[redacted] संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । ९।३।१०।२८ ॥

अग्नीषोमीये पशौ अध्रिगुप्रैषे 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्ववसृजतात्' इति पठ्यते । अथ द्विपशुआदिषु पशुगणेषु 'सूर्यं चक्षुषी गमयतात्, वातं प्राणौ अन्ववसृजतात्' इतिरीत्या ऊहः कर्तव्यो न वेति विचारे सिद्धान्तमाह । संसर्गिषु शरीरसंसृष्टेषु चक्षुः प्राणः इत्यादिषु द्रव्येषु प्रतिनिधिवत् ऊहो न स्यात् । च-शब्दात् ऊहो नेत्यस्य अनुकर्षः । तत्र हेतुमाह । अर्थस्य तेजसः क्रियायाश्च अस्थितपरिमाणत्वात् तत्र स्थितसंख्याकत्वाभावात् नियतसंख्याकत्वाभावात् एकस्य पशोः चक्षुर्गोलके द्वे, द्वयोः पश्वोः चत्वारि । चक्षुस्तेजस्तु एकमेव । एकस्मिन्नेव तेजसि एकीभूताः । तस्मात् एकवचनान्तः तेषां चक्षुरादीनां वाचकः शब्दः इति अनूहः । एवं प्राणादयोऽपि ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २९ ॥

अध्रिगुप्रैषे 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्ववसृजतात्' इत्यत्र चक्षुः प्राणः इत्यत्र पशुगणे ऊहो न कर्तव्यः इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । संसर्गिणोऽर्थाः चक्षुःप्राणादयो नोहितव्या इत्यत्र 'न माता वर्धते न पिता, न नाभिः प्राणो हि सः' इति प्राणस्य सिद्ध ऊहाभाव हेतुत्वेनोपदिशति । तदेतत् लिङ्गस्य दर्शनं संसर्गिणो नोह्यन्ते इत्यत्र प्रमाणम् । तस्मात् पशुगणे चक्षुःप्राणादेर्नोहः इति सिद्धान्तः । के.

• संसर्गिद्रव्यवाचकचक्षुरादिपदानां पशुगणस्याध्रिगुप्रैषगतानां नोहः । ९।३।१०।२८-२९. मीन्यो. पृ. २४३ 'अध्रिगुप्रैषगतानां संसर्गिद्रव्यवाचक०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• संसवः नाम 'परस्परमात्सर्येण प्रवृत्तयोर्यजमानयोः कश्चिन्निमित्तः प्रयोगः' । 'मात्सर्येण सोमयागं कुर्वतोर्द्वयोर्यजमानयोः' नैमित्तिकः प्रयोगः । तैसं. ३।१।७ सायणः. • 'संसवे उभे कुर्यात्' अत्र बृहद्रथंतरे उभे सामनी पृष्ठस्तोत्रे एव समुच्चेये सामनी. तद्यथार्थोऽस्य समुच्चयः, तत्रापि आदौ रथन्तरं पश्चात् बृहत् । कल्पसूत्रकारास्तु संसवादानि एकस्य पृष्ठस्तोत्रे, अपरस्य च पवमाने निवेशमामनन्ति । शाखान्तरेषु केषुचित् 'बृहद्रथन्तरयोः पर्यायभेदेन, एकं मध्येऽपरमुभयतः' इति । केषुचित् तु 'एकस्यामेव बृहतोनी रथन्तरयोनी वा पूर्वार्धे एकम्, अपरमुत्तरार्धे' इत्येवम् । नि., भाट्ट. १०।६।८ । सामसमुच्चयमुखेन पृष्ठसमुच्चय एवात्र । सोम. • 'संसवे उभे कुर्यात्' इति बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः समुच्चयः । तत्र 'उपवती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्, अग्निवती बृहत्पृष्ठस्य' इति प्रतिपदी संसवे न कर्तव्ये, बृहद्रथन्तराभ्यामेकस्यैव पृष्ठस्य निष्पादनात् । शा. १०।५।१६. • संसवे उभे (बृहद्रथन्तरे) कुर्यात्, एकाहत्वात् विभागासंभवात् समस्ते सामनी । भा. १०।६।३।४-५, • संसवे उभे (बृहद्रथन्तरे) कुर्यात् । तत्र प्रतिपत् वर्धितव्यमाने

न उपवती न अग्निष्वती वा कर्त वा किन्तु अन्वैव। भा १०।७।१६।५९-६१.

संसवादौ उभयसामके क्रतौ बृहद्रथंतरयो. पृष्ठस्तोत्र एव समुच्चित्य निवेशः ॥

उभयसाम्नि विश्वजिद्वद्विभागः स्यात् ॥१०।६। ८।२४ ॥

भाष्यम्— सन्त्युभयसामानः क्रतवः । 'संसवे उभे कुर्यात्, अपचितावप्येकाहे उभे कुर्यात्' इति। तत्र संशय· किं बृहद्रथंतरे विभक्ते भवतः, उत समस्ते इति। पुन. समस्तता अवगम्यते, कुतो वा व्यस्ततेति । उच्यते। एतदेव वचनमुभयमर्थं उद्भासयति । कथम् ? उभाभ्यां क्रतु· संबन्धयितव्य·। ते यदि समस्ते, अथवा व्यस्ते भवत, उभयथाऽपि क्रतुस्ताभ्यां सबद्धो भवति। तत्रोभयथा प्रतिभाति वचने किं युक्तम्। उच्यते इति। कुतः ? महती हि बृहद्रथंतराभ्यामन्यतरेण पृष्ठ साधितम्, इहापि प्रकृतिवचोदकानुग्रहाय अन्यतरेण साधित यमवगम्यते। एव च पृष्ठसंबद्धाना कर्मणा कारन्येन प्रवृत्तौ चोदकोऽनुगृहीष्यते, उभयोश्च पृष्ठ साधयतोरन्योन्येन विहतत्वा त्प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथंतर पृष्ठ न बृहत्पृष्ठमिति। उभयथाऽपि वचनार्थोपपत्तौ न चोदकबाधाया कारणमस्ति। तस्माद्यथा न विश्वजिति बृहदादीना सर्वेषामेकत्र निवेश, एवमिहापीति ।

पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, विभक्ते इति। किं तर्हि ? समस्ते सामनी स्याताम्। कुत ? महती हि बृहद्रथंतराभ्यां विकल्पमानाभ्या पृष्ठ साधितम्। इह इदानीं विहृतौ तयोरधिगतदेशयो. विकल्परूपेणैव प्राप्तयो र्वैकल्पमेतद्वचन सामन्यविधानार्थम्, उभे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति। एवं च सामस्त्य भवति, यदि ते सामनी परस्पर न जहीत । उपादेयत्वेन चानयो. श्रुतत्वात् द्विरश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षिते । तेन यत्र बृहत्, तत्र रथंतरसहितम्, न केवलमिति ।

तत्रेतरस्मात्। प्रधानाभिप्रायेणमनयो साहित्यम्। तत्र व्यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते। यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाठेन समस्तयोरपि सयोगे उच्यमाने, एक· किंचित्करोति, अपरोऽपि किंचित्। न यदेकेन कृत तदेवापरः करोति । तद्वदेक साम किंचित्स्तोत्रमभिनिर्वर्तयिष्यति, द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोपकारापेक्ष साहित्यमिति समस्तसयोगो न विरोत्स्यते इति ।

तत्राभिधीयते। यत्र परस्परस्यापेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेवं न्याय्यम्। येन क्रियावयवेनाऽऽरम्भेण मध्येन अवसानेन वा योग. , तेन सहितयोः न पृथक्त्वः। कुतः ? यथैतानेनोपकर्तव्यमित्यवगम्यते, एवमितरसहितेनेति। यत्तु, लोके कारकसामस्त्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमिति । अर्थाभिप्रायादसौ । न स्थाल्यामधिश्रीयमाणाया भूयोऽधिश्रयण शक्यते कर्तुमित्यर्थविरोधात्र करोति, न शब्देनासौ तत्र न चोदितः। यत्प्रकर्त य तत्तत्सहिताभ्यामेव, नान्यथा। इह तु नास· भव.। बृहद्रथंतरयोर्हि शब्दसंस्कारत्वेन विनियोगः। ते च शक्नुतः सहिते पृष्ठ संस्कर्तुमिति । अतस्तयो. साहित्यमेव युक्तम्। यदुक्तम्, उभयथा समवे चोदकानुग्रहो न्याय्य इति। धर्मैकार्त्स्न्ये निमित्तविघातश्च न भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात्समस्तविधानाच्चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति।

लिङ्गदर्शनाच्च । २६ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च दर्शयति, यथा समस्तयो. प्रयोगो न व्यस्तयोरिति। किं लिङ्गम् ? एवमाह, महावृक्षौ वै बृहद्रथंतरे निधनेन समाप्येते, यन्महावृक्षौ समुच्छ्रयेते । न ह्यत्र विभव प्रभवमिति निधनभेद· वचनादेकस्थानताऽवगम्यते। यदि भिन्नदेशौ स्याताम्, अर्थादेव तत्र निधनभेद. सिद्ध.। अथ तु सहिते भवतस्ततो निधनभेदवचनमर्थवद्भवति। तस्मादप्यभेद.। तथाऽपर लिङ्गम्, पूर्वाह्णे वै रथंतरम्, अपराह्णे बृहदिति, एवेनाह्नोऽभिसम्पादेकस्थानता दर्शयति । तस्मात्समस्तयो. पृष्ठदेशे निवेश इति ।

शा— यत्र संसवादौ 'उभे बृहद्रथन्तरे भवत' इति श्रुत तत्र किं उभयो पृष्ठसाधनत्व उत एकेन पृष्ठ इतरेण स्तोत्रान्तर साधयितव्यमिति संशये चोदकेन वैकल्पिकपृष्ठप्राप्तेस्तदनुग्रहाय एकमेव पृष्ठसाधन इतरत्तु

साम विश्वजित्स्तोत्रान्तरेऽपि स्यात्, नैवं विश्वजिति वाचनिकः कार्यान्तरे निवेशः न त्विह तादृक् वचनमस्ति येन धर्मान्तरे निवेशः स्यात्, तेन विकल्पेन प्राप्तयोः पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन क्रियते, चोदकप्राप्तस्तु स्तोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात् पृष्ठ एव निवेशः ।

सोम— चोदकानुग्रहोक्तयैव पूर्वोक्तन्यायस्तोत्रीया-सरणाभावनिरासत्वे इत्यादि येषु संख्याप्राप्तचोदकानुग्रह एव इहापि तदनुग्रहाय नोभयोः साधनं इत्युत्थानात् संगतिः ।

नि— 'संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठ यद्वा समुच्चितम् । एक प्रत्निविद्विश्वजिद्वदन्यत्र चेतरत् ॥ वचनाद्विश्वजि-त्येवे सामनी स्तोत्रयोर्द्वयोः । नेहास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्य स्यात्पुनर्विधेः ॥'

भाट्ट— संसवादौ यत्र बृहद्रथंतरयोः समुच्चयविधिः तत्र किमुभयोः माध्यन्दिनपृष्ठस्तोत्र एव निवेशः ? अथवा एकस्य पृष्ठेऽपरस्य स्तोत्रान्तरे ? इति चिन्तायां न तु-सन्निधानेन श्रुतस्य सामद्वयसमुच्चयस्य एकस्तोत्रनिवे-शाभावेऽप्युपपत्तेः प्रकृतिप्राप्तनैरपेक्ष्यानुरोधेन स्तोत्रभेदे-नैव निवेशावगतेः तत्रापि एकस्याप्यवगतपृष्ठसम्बन्धेनैव निवेशोपपत्तौ उभयोस्तद्भावे प्रमाणाभावात् एकस्य पृष्ठस्तोत्रे निवेशोऽपरस्य स्तोत्रान्तरे, तत्रापि पवमान एव । इति प्राप्ते,

नात्र समुच्चितसामद्वयविधिः, गौरवात् । अपि तु प्राप्तसामानुवादेन समुच्चयमात्रविधिः । प्राप्तिश्चातिदेशतः पृष्ठस्तोत्र एवेति तत्रैव समुच्चयः । यन्मते तु प्रकृतौ सामद्वयसाध्यपृष्ठस्तोत्रभेदः तन्मतेऽपि साम्नोः प्रकृतौ भिन्नकार्यत्वेन नैरपेक्ष्यस्याप्रसक्तेः स्तोत्रयोरेव निरपेक्ष-योर्विकल्पेन साधनत्वात् उभयोः साम्नोरेकपृष्ठापूर्वरूपा-वगतावान्तरकार्यभावे प्रमाणाभावेनावश्यवैकपृष्ठस्तोत्र एव समुच्चयविशिष्टसामद्वयविधानम्, अन्यथा सामान्तरस्य स्तोत्रान्तररूपद्वारान्तरस्याक्लृप्तस्य कल्पनापत्तेः ।

अतश्च उभयमतेऽप्येकस्मिन्नेव पृष्ठस्तोत्रे द्वयोः साम्नोस्तदाधारयोश्च समुच्चयः । तत्रापि 'पूर्वाह्णे वै रथन्तरमपराह्णे बृहत्' इत्यर्थवादात् 'आद्या अष्टौ रथंतरेण अन्त्या नव बृहता' इति प्राप्तेऽपि साम्न-स्तृचपाठक्रमपरत्वं पर्यायभेदेन 'केषुचित् प्रथमतो रथंतर पश्चात् बृहत्' इति ध्येयम् ।

कल्पसूत्रकारास्तु— संसवादावपि एकस्य पृष्ठस्तोत्रे अपरस्य पवमाने विश्वजिद्वदेव निवेशमामनन्ति— क्रत-न्तरेषु केषुचित् 'बृहद्रथंतरयोः पर्यायभेदेन एक मध्येऽपरमुभयतः' इत्येवगर्भम् । केषुचित्तु 'एकस्मा-मेव बृहद्योनौ रथंतरयोनौ वा पूर्वार्धर्चे एक अपरमुत्त-रार्धर्चे' इत्येव समुच्चयम् ।

मण्डन— 'द्वैपृष्ठ्यमुभयश्रुतौ ।' उभयश्रुतौ उभय सामनि यागे 'द्वैपृष्ठ्यम्' द्वे पृष्ठे इति द्वैपृष्ठ्यम्, द्वयोरेव साम्नोः समुच्चयेन प्रयोगः न विकल्पेन इत्याशयः ।

शंकर— 'पृष्ठे संसवगे उभे ।'

• संसवादिविकृतौ उपवत्यप्रवत्योः नैमित्तिकयोः प्राकृत्योः पृष्ठप्रतिपदोः नानुष्ठानम् । १०।५।१६।५१-६१. मीको. पृ. ११६४ 'उपवत्यप्रवत्योर्नैमित्ति कयोः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• संसारः अनादिः । मीन्या., रत्नाकरः आत्मवादे ८९. • न च अनादितया संसारस्य आदिशब्दता कस्यचित् कल्पयितुं शक्यते । बृहती. पृ. २३८.

• 'धर्मोऽपि च वृणोत्येव नरं संसारवर्तिनम् । न हि येनाल्पायेन देहेनाच्छाद्यते नरः ॥' वा. ३।४। १०।२९ पृ. ९६२.

• संसारहेतवः । अनित्ये नित्यबुद्धिः अशुले शुभबुद्धिः अनात्मनि आत्मबुद्धिः इति उपप्लवाः संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । बृहती. पृ. ४१.

• संसृतः नाम दश हवींषि राजसूये । तेषु अष्टम-नवम-दशमानि त्रीणि उपसदामादिमध्यावसानेषु कर्तव्यतया विहितानि, तथापि न तानि उपसदामङ्ग किन्तु अनुमत्यादिवत् राजसूये प्रधानान्येव । वि. ४।४।३.

• संसृपः नाम दश इष्टयो राजसूये । वि. ११।२।१४.

* 'संसृष्टस्यान्यतरत्यागमात्रान्न स्वत्वं निवर्तते किन्तूभयत्यागेन' इति न्यायः। अत एव दम्पत्योः दानादिकर्तृत्वं व्यासज्यवृत्ति, तयोः संसृष्टद्रव्यत्वात् संसृष्टस्य स्वत्वनिवृत्तेश्चोभयत्यागाधीनत्वात्। सोम. ६।१।४.

* संस्कारः अग्नेः चयनम्। 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति। संस्कारः चयनमग्नेः, न तु कर्मान्तरं चयनं नाम। भा. २।३।१०।२१-२३, * संस्कारः अदृष्टोऽप्यस्ति इत्यवगम्यते लोके, यथा-ग्रामान्तरादागतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेन अदृष्ट उपकारः क्रियते इत्युच्यते। लोके च नानुपपत्तिः। २।१।४।१२. * संस्कारः अदृष्टोपकारजनकोऽपि सम्भवति (यथा ग्रामान्तरादागतानां अग्निभ्रमणादिना परिष्करणम्। 'दृष्ट काढणे इति भाषाया प्रसिद्धम्')। सु. पृ. ६१३. * संस्कारः। अनुभूते एव वस्तुनि स्मरणं भवति नाननुभूते। तत्र यदि अनुभवः कञ्चिदतिशयं आत्मनि नादध्यात् तदा अनुभूताननुभूतयोः अविशेषात् उभयत्रापि स्मृतिः स्यात्। न चोभयत्रापि। अतश्चेयं व्यवस्थया स्मृतिः उपजायमाना अनुभवाहितसंस्कारं प्रकल्पयति। सोऽपि यदि अनुभववत् क्षणिकः स्यात्, कालान्तरे स्मृतिर्नोत्पद्यते। तस्मात् कालान्तरावस्थायी संस्कारोऽस्ति इति गम्यते। ऋजु. पृ. ११४. * संस्कारोऽपि शेषः। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो योग्यो भवति कस्यचिदर्थस्य। तेनापि क्रियाया कर्तव्यया प्रयोजनं इति सोऽपि परार्थः। भा. ३।१।३।३, * संस्कारोऽयं उपाकरणादिः पशुयागप्रयुक्तः न ज्योतिष्टोमप्रयुक्तः। ३।६।७।२५. * संस्कारः अर्थप्रयुक्तः। संकर्ष. ३।२।६. * संस्कारः अवघात-प्रोक्षणादिकः। स च शेषभूतः। वि. ३।१।१. * संस्कारः अवहननादिः यागसाधनपुरोडाशादिनिर्वृत्तये चोदितानां व्रीह्यादीनां स्वरूपेणायोग्यत्वात् अवहतानां योग्यत्वात्, अवहतानां योग्यत्वमापादयन् उपकारको भवति। धा. १।१।३।३.

§ संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात्। ३।३।५।१२॥

दर्शपूर्णमासयोः 'ईषामालभेत' 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति श्रूयते। ईषा शकटावयवः कश्चित्। (धुराड्या इति भाषा)। ईषाया आलम्भनं स्पर्शः निर्वापकाले। तथा अनारभ्य श्रूयते 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इति 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति च। किमत्र वायव्यवाक्ये दार्शपौर्णमासिकं ईषालम्भं अनूद्य ईषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते, तथा सौर्यवाक्ये दार्शपौर्णमासिकं निर्वापमनूद्य चरुर्गुणो विधीयते अथवा भूतिब्रह्मवर्चसफले वायुसूर्यदेवश्वेतत्वचरुगुणके आलम्भनिर्वापरूपे कर्मान्तरे यावदुक्तेतिकर्तव्यताके विधीयेते किंवा उक्तगुणफलविशिष्टौ यागौ विधीयेते इति त्रिकोटिको विचारः। तत्र प्रथमः पक्षः अस्मिन् सूत्रे, द्वितीयः पक्षः 'यावदुक्त' (१३) इति सूत्रे, तृतीयः पक्षः 'यजतिस्तु' (१४) इति सूत्रे सिद्धान्तत्वेन वक्ष्यते। प्रकृतसूत्रार्थस्तु, चशब्दः पूर्वाधिकरणोक्तदाक्षायणयज्ञादिवैधर्म्यार्थः। अप्रकरणे कस्यचित् प्रकरणमनारभ्य श्रुते वायव्यादिवाक्ये ईषायाः संस्कारः आलम्भः, व्रीहिसंस्कारश्च निर्वापः क्रमेण श्वेतत्वचरुरूपगुणविधानाय अनूद्यते। अकर्मशब्दत्वात् वायव्यादिवाक्यद्वये आलभतिनिर्वपत्योः अपूर्वालम्भनिर्वापकर्मशब्दत्वाभावात्। विशिष्टविधानापेक्षया गुणविधानाय अनुवादस्यैव युक्तत्वात्। तस्मात् दार्शपौर्णमासिकालम्भनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुरूपगुणविधिः। इति प्रथमः पूर्वपक्षः।

अत्र वार्तिकम्— यथैव अयनेषु गुणसंबन्धपरे वाक्ये कर्मविधिशब्दाभावात् अकर्मान्तरत्वं तथा इहापि भविष्यति इति चशब्देन अन्वादिश्यते। स चासौ गुणविधिः इति विषयावधारणार्थं अप्रकरणग्रहणम्। (सुधा— अनारभ्याधीतत्वेन अयनवैलक्षण्यात् कथं निर्वापालम्भश्रुत्योः गुणार्थता इत्याशङ्कानिरासार्थः अप्रकरणशब्दः इति अन्यथा व्याचष्टे—) अथवा यद्यप्येतावता पूर्ववैलक्षण्येन अप्रकरणे श्रूयते तथापि कर्मणो विधिशब्दानवरोधात् गुणार्थैव पुनः श्रुतिः इति। (सुधा— यद्यपि अप्रकरणे श्रूयते इत्येतावता कारणेन आलम्भो निर्वापश्च अयनवैलक्षण्येन युक्तः तथापि

निर्वापालम्भाद्येन कर्मणा निधायकस्य गुणमचरितत्वेन अनवरोधात् गुणार्थेन आलम्भनिर्वापश्रुति विरुध्येत) दर्शपूर्णमासयो चरुदेशा (चूर्णादिना) पेषीकृतस्य आख्यया । (सुधा- व्रीहिनिर्वापे कथ ओदनाख्यस्य चरोर्निर्देश इत्याशङ्क्य स्थालीपाका चरुशब्दमङ्गीकृत्य गुणत्वात् श्रुतिगुणत्वाविरहितस्य प्रयमेन द्वितीया सप्तम्यर्थे कल्प्या । 'पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इत्यादौ वा शरावादिशब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनात् चरुशब्दस्यापि तत्परिमितलक्षणार्थत्वोपपत्ते, यथा चरुपरिमिता व्रीहयो मान्ति तथा चरवो मुख्य कार्या इत्यर्थस्यागमात्, उत्पत्तिशिष्टचतुर्मुष्टिपरिमाणाविरोधोपपत्ते, परिमितलक्षणार्थतया चरुशब्दस्यापि वाक्यार्थान्वयेन अत्यन्ताबाधात्, सप्तम्यर्थकल्पनाया तु द्वितीयार्थबाधापत्ते प्रातिपदिकमेव लक्षणया व्याख्येय इति द्वेधा परिहरति-) निर्वाप्य चरौ कर्मण्य चरुपरिमितो वा । भूतिब्रह्मवर्चसकामयोश्च 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्येव प्राप्तयोरनुवाद । तथा वायव्यमिति सर्वेषां वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वात् कथंचित् ईषाया एव अनुवाद । (सुधा- 'ओषधिवनस्पतयोऽत्र प्राणभृतोऽन्नादम्' इति प्राणभृतां वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्वे श्रुते भोक्तृत्वरूपदेवतात्वागमात् प्राणाख्यस्य वायो देवतात्वमुपचर्य वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वात् तत्प्रभवत्वेन ईषाया वायुदेवत्यत्वानुवाद, वायुगुणस्पर्शवत्त्वाद्वा वनस्पतीनां वायुदेवत्यता) सौर्यमिति च आग्नेयस्यैव तेजोदेवत्व सामान्यादनुवाद । तस्मात् गुणो विधीयते इति । - इति ।

यावदुक्त वा कर्मण श्रुतिमूलत्वात् । १३ ॥

('संस्कारश्चाप्रकरणे०' २।३।५।१२ इति सूत्रस्य वृत्ति बुद्धौ निधाय एतत्सूत्रार्थो विज्ञेय)। यावद् प्रथम पूर्वपक्ष व्यावर्तयति । आलम्भान्तर निर्वपणान्तर च गुणफलविशिष्ट विधीयते । ननु तत् किं-प्राकृतिक इति चेत् दर्विहोमवत् अपूर्व इद इत्याह- यावदुक्त इति । यावत् उक्त तावदेवेद कर्मान्तरम् । यदि कश्चित् श्वेतद्रव्य आपने सफल्य भूतिकामेन स्पष्टं वम् । चरुश्च सूर्याय सकल्प्य ब्रह्मवर्चसकामेन निर्वपत्य इति । ननु द्रव्यदेवतासम्बन्धाभावात् याग पुनोऽत्र न कल्प्यते अत आह- कर्मण श्रुतिमूलत्वात् श्रुतिप्रमाणक श्रुतिमूलक कर्म इत्युक्तम् । तस्मात् यावदुक्तौ आलम्भनिर्वापौ गुणफलविशिष्टौ वायव्यसौर्यवाक्ययो विधीयेते इति द्वितीय पूर्वपक्ष ।

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषा कर्मसम्बन्धात् । १४ ॥

('संस्कारश्चाप्रकरणे०' २।३।५।१२ इति सूत्रस्य वृत्ति बुद्धौ संस्थाप्य एतत्सूत्रार्थो विचार्य)। सिद्धान्त पूर्वपक्ष-व्यावर्तक । यजति याग एव आलम्भनिर्वपति-पदोपलक्षित 'वायव्य श्वेतमालभेत' 'सौर्य चरु निर्वपेत्' इति वाक्ययो विधीयते । द्रव्यस्य भोक्तृसंयोगात् तद्धितोपात्तद्रव्यस्य, भोक्तुर्देवताया तद्धितप्रत्ययोपात्ताया, फलस्य भूतिकामब्रह्मवर्चसकामपदोपात्तस्य च संयोगात् सम्बन्धात् । एतेषा द्रव्यफलभोक्तृणा कर्मसम्बन्धात् कर्मण्येव सम्बन्धसम्भवात् । तथा च वायव्य सौर्य इति तद्धितोपात्तद्रव्यदेवतासम्बन्ध यस्य यागमन्तरा असम्भवात् याग एतेन लक्षितो विधीयते नालम्भमात्र निर्वपमात्र वा । अत्र सुधा- यावदुक्त सूत्रस्य (२।३।७।१३) आद्यपक्षनिराकरणत्वात् तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुणफलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिरासमूचनार्थं च फलपदे 'फलसंयोगाच्च' इति प्रयोक्तव्ये द्रव्यदेवतयो यागकर्मणि सति सम्बन्धोपपत्ते, फलस्य च कर्मान्तरे प्रधानभूते सति सम्बन्धोपपत्ते, यागोऽयम् अपूर्व प्रधानभूतो विधीयते, न तु प्रकृते कर्मणि संस्कारके गुणविधि इत्यर्थस्य स्फुटतया सूत्रेण उक्तिसम्भवे सूत्रगौरवस्य अनादरणीयत्वात् इह सूत्रे फलपद प्रयुक्तम् । फलसंयोगमात्रेण वाक्यभेदापत्ते द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये फलपदप्रयोग । सूत्रादौ देवतासंयोगेऽपि यागाकल्पनात् द्रव्यस्यैव देवतासंयोगो यागकल्पको नान्यस्य इति सूचनार्थं फलपदरहितस्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विवक्षित । देवताया भोक्तृत्वाभावेऽपि स्तुतिभोक्तृत्वरूपस्य देवतात्वस्य याग-

त्वात् तद्यागत्वा त्यज्यमानहविरुद्देश्यदेवतात्व-कहविर्भोक्तृत्वरूपस्य देवतात्वस्य यागफलभोक्तृत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः । इति ।

अनेन सूत्रेण सिद्धान्त उक्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

'वायव्यं श्वेतमालभेत' 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति आलभतिनिर्वपतिभ्यां लक्षणया यागो विधीयते इत्यत्र 'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'परिश्रिते याजयेत्' इति सोमारौद्रे चरौ परिश्रयण-विधिपरे वाक्ये यागानुवादो दृश्यते तत् लिङ्गं भवति । के.

● संस्कारश्चाप्रकरणे० ' २।३।७।१२-१९ ॥ द्वितीये 'वायव्यं श्वेतमालभेत' 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इत्यालम्भनिर्वापौ अनूद्य श्वेतचरुगुणौ विधीयेते, वायव्यं इति ईषाया वृषभयत्वात्, मृगस्य च वायुदेवत्यात् । सौर्यमिति च चरोः स्थाल्याः तेजस्वित्वेन सूर्यसादृश्यात् कथंचित् अनुवादः इति पूर्वपक्षिते, आलम्भनिर्वापयोः लोकेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारात् न दारापौर्णमासिकयोरेव उपस्थितिः सम्भवति इति सिद्धान्तिना उक्ते लिङ्गा विहितौ यौ आलम्भनिर्वापौ इति विशेषणात् नाय दोषः इत्याशङ्क्य, एवं तर्हि लिङ्गः अनुवादकत्वात् गुणविधिर्न लभ्यते, उभयाश्रयणे च युगपद्विध्यनुवादविरोधः इत्युत्तरितं इति । बाल पृ. १८२-१८३. ● संस्कार पशुयागीयदेवतया पशुपुरोडाशयागः । पशुपुरोडाशन्याय (मीको. पृ. २५१८) । १०।१।९।१९-३५. ● संस्कारः शेषभूतस्योपकार्यते नान्यथा । भा. ३।८।८।२१. ● संस्कारः सविषयकः । अन्यथा घटविषयकानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारेण स्मृतिहेतुत्वे घटस्मरणानुभवात् तद्विरोधकसंस्कारो-त्पत्तिः । अतः समानप्रकारकसमानविशेष्यकसंस्कारस्य तादृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वात् नानुपपत्तिः । मणि. पृ. ११. ● संस्कारः क्रियमाणः प्रधानहविषां न कर्मान्तरम् । भा ११।३।१३।२६. ● संस्कारो हि नाम स भवति यः स्वकार्ये शक्तिमुपजनयति । बृहती पृ. २०७. ● अग्निहोत्रदेहाधिकारस्यो यशालम्भ स्वार्थ-मानरूपः संस्कारः । यत्नालम्भाधिकरणम् (मीको. पृ. ३४०१) । २।३।६।१६-१७. ● अञ्जनं च गुणोः संस्कारः क्रत्वर्थः याजमानार्थः, न फल-प्रयुक्तः । तत्र फलश्रुतिः अर्थवादः । वि. ४।३।१. ● 'दृढज्ञानगृहीतेऽर्थे संस्कारोऽस्तीति गम्यते' । श्लोवा. स्फोटवादे ९९ । यथा आहुः 'वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान् स्मृतिबीजमाधत्ते' इति । रत्नाकरः. ● द्रव्याश्रितो यः संस्कारः स तद्द्रव्याभावे न भवति (प्रतिनिधौ तु भवत्येव) । शा. ६।३।४।१६. ● न च स्मृतिविज्ञानशून्यः संस्कारोऽस्ति इति प्रमाणमस्ति । बृहती. पृ. ११४. संस्काराः कार्यसामर्थ्या-धानार्थाः । सु. ३।८ पृ. ५४. ● संस्काराः गुणान्तर-मुपजनयन्ति । शा ३।८।३।९, ● संस्काराश्च केचित् प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते, केचिदूर्ध्वम्, केचि-द्युगपत् । ३।४।१४।४१ पृ. ९८३. ● संस्काराश्च संस्कर्तुर्वीत्युच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनं तत्र सामर्थ्यं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनम्, न यागमभिनिर्वर्तयितुम् । तस्मात्ते पुरुषसंस्काराः ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्ति-समर्थम् । आह, यदि यागनिर्वृत्तौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मा इति भवन्ति । उच्यते । यागस्य स्वार्थे यावता साहाय्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः ? यदस्य कर्ता फलेन सम्बध्यते । भा. ३।७।२।६. ● संस्कारा-स्तत्र यूपस्य पशुबन्धे ज्योतिष्टोमे । ११।३।४।५-९. मीको. पृ. ७४ 'अग्निषोमे पश्वथार्थं०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकाल-त्वात्' । ११।३।८।५॥ इत्यनेनादरो 'दीक्षायां यूपं छिनत्ति' इत्यनेन छेदनग्रहणस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेषां यूपधर्माणां अपकर्षविधिः इत्यकर्मकालत्वात् तन्मुक्त्वा, अस्तु वा छेदनमात्रापकर्षः, तथापि यूपस्य साधारण्यात् अग्नीषोमीयकाले अनुष्ठीयमानानामपि प्रोक्षणादीनां सवनीयानुकम्प्योपकारकत्वं इति यत् पक्षान्तरमुक्तं (शा) तत् द्रव्यसाधारण्ये संस्काराणां एकस्मिन् कर्मणि क्रियमाणानां कर्मान्तरे प्रसङ्गादुपकारकत्वस्य एतदधि-करणसिद्धस्य कथनमिति बोध्यम् । सोम. १२।१।१९.

☸ संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् । ११।३।४।५॥

ज्योतिष्टोमे पशुनियोजनार्थस्य यूपस्य प्रोक्षणादयः संस्काराः प्रतिपशु भेदेन कर्तव्याः तन्त्रेण वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । यूपस्य संस्कारास्तु प्रोक्षणाञ्जनादयः आवर्तेरन् प्रतिपशु । अर्थकालत्वात्, अर्थः पशोः नियोजनम् । तस्य काले एते संस्काराः क्रियन्ते । तथा च नानापशूनां नियोजनकालस्य भेदात् यूपसंस्काराणामावृत्तिः कर्तव्या । तुशब्दः यूपैकत्वव्यावृत्त्यर्थः, यूपो नावर्तेत, संस्कारास्तु आवर्तेरन् इति ।

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्, तस्य धर्मविधानात्, सर्वार्थानां च वचनादन्यकालत्वम् । ६ ॥

सिद्धान्तमाह । तुशब्दः संस्काराणां नियोजनार्थत्वं व्यावर्तयति । प्रोक्षणाञ्जनादयः संस्काराः तत्कालाः स्युः, तस्य यूपस्य कालः दीक्षाकालः स एव कालो येषां ते तत्कालाः । तथा च दीक्षाकालाः यूपसंस्काराः । यूपकर्मत्वात् क्रियते इति कर्म कार्यम् । यूपः कर्म येषां ते यूपकर्माणः संस्काराः । यूपकर्मत्वात् तत्कालाः यूपकालाः दीक्षाकालाः । अथवा तत्कालाः, तस्य अग्नीषोमीयस्य कालः एव कालो येषां ते तत्कालाः संस्काराः तन्त्रेण सर्वेषामुपकर्षन्ति इति । तस्य यूपस्य धर्मविधानात् धर्माणां विधानात् यूपधर्मत्वेन संस्काराणां विधानात् न तेषां नियोजनधर्मत्वम् । तस्मात् दीक्षाकालाः यूपसंस्काराः । सर्वार्थानां तन्त्रेण अर्थानां यः कालः तस्मात् तेषां अन्यकालत्वमपि वचनात् वचनबलात् स्यात् । वचनाभावे तु तत्कालत्वमेव युक्तम् ।

सकृन्मानं च दर्शयति । ७ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । मानं निखननम् । 'त्रिवृता यूपं परिवीय' इति परिव्याणेन यूपधर्मत्वानुक्रमणम्, यूपस्य मानं सकृदेवेति दर्शयति । एवं निखननस्य यूपधर्मस्य सकृत्त्वात् इतरेषामपि संस्काराणां सकृत्त्वं गम्यते । तस्मात् यूपसंस्काराणां तन्त्रमिति सिद्धान्तः ।

आनन्तर्यार्थमिति चेत् । ८ ॥

पूर्वपक्षी आह । न परिव्याणानुक्रमणेन सकृत्त्वं सिध्यति । परिव्याणादनन्तरं उपाकरणं स्यात् इति परिव्याणोपाकरणयोरानन्तर्यार्थं परिव्याणानुक्रमणम् । इति चेत् ।

न प्रकृतितः सिद्धत्वात् । ९ ॥

नानन्तर्यार्थं परिव्याणानुक्रमणं कर्तव्यम् । तादृशानन्तर्यस्य प्रकृतित एव सिद्धत्वात् । अग्नीषोमीये प्रकृतावपि परिव्याणादनन्तरमेव उपाकरणं भवति । तत् सवनीये चोदकेन प्राप्तमेव । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः । के.

☸ संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् । ३।८।१।३॥

ज्योतिष्टोमे 'केशश्मश्रु वपते, दतो धावते, नखानि निकृन्तते, स्नाति' इति संस्काराः वपनादयः पुरुषसामर्थ्ये निमित्ते, कर्तुः पुरुषस्य कर्मसामर्थ्यसम्पत्त्यर्थं विहिताः । ते यथावेदं त्रिविधवेदानुसारेण समाख्यया व्यवतिष्ठेरन् व्यवस्थिताः स्युः । कर्मवत् यानि कर्माणि यस्मिन् वेदे विधीयन्ते तानि तद्वेदसंबन्धिना पुरुषेण क्रियन्ते, आध्वर्यवाणि कर्माणि अध्वर्युणा, हौत्रकर्माणि होत्रा इत्यादि तद्वत् । कर्माणीव कर्मवत् इति प्रथमान्ताद्वतिः । तुशब्दः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षात् वैलक्षण्यार्थं ।

अत्र सुधा– पुरुषाणां कर्तृणां स्नानादिवत् अपूर्वसाधनत्वसामर्थ्ये जनयितव्ये तज्जननार्थं संस्कारापेक्षा इति ।

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्मवत् । ४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । तु–शब्दः पूर्वपक्षं निरस्यति । संस्कारा इति पदमनुवर्तते । संस्काराः वपनादयः ज्योतिष्टोमे याजमानाः यजमानकर्तृकाः स्युः नार्त्विक्कर्तृकाः । तत्प्रधानत्वात् यजमानप्रधानत्वात्, क्रियाफलस्य यजमानगामित्वेन संस्कारेषु यजमानस्यैव प्रधानत्वात् । कर्मवत् प्रधानभूतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि यथा यजमानकर्तृकाणि तद्वत् । क्रियते इति कर्म फलमित्यर्थः । एवं यथा यजमानः तथा पत्न्याः संस्कारा अपि याजमानाः ।

अत्र सुधा– संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वात् यजमानस्यैव च तज्जननापेक्षत्वात् भोक्तृशक्तिलक्षणेन लिङ्गेन तदर्थत्वनिश्चयात् न समाख्यया अध्वर्युसंस्कारार्थता शङ्कितुं शक्या इति ।

व्यपदेशाच्च । ५ ॥

ज्योतिष्टोमे वपनादयः संस्काराः याजमानाः नाध्वर्यवाः इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । 'तमभ्यनक्ति' 'शरेषीकया अनक्ति' इति यजमानस्य अभ्यञ्जने अञ्जने च अध्वर्युकर्तृके परस्मैपदेन व्यपदेशात् 'वपते, दतो धावते' इत्यत्र च आत्मनेपदेन व्यपदेशात् ज्ञायते वपनादयो याजमाना संस्कारा इति । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

अत्र सुधा– धावतिवपतिनिकृन्ततीनां स्नातिनेत्वात् दन्तधावनादीनां कर्तृभिप्रायक्रियाफलत्वात्आत्मनेपदात् दन्तधावनस्य च लोकतोऽपि तत एव स्नानस्यापि स्वयंकर्तृत्वप्रसिद्धेः वपन–नखनिकृन्तनयोश्च नापितकर्तृत्वनियमप्रसिद्धेः कर्मनाशङ्का युक्ता । अनक्तेः अनुदात्तेत्त्वात् परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्तृविशेषानवगमेऽपि 'तमभ्यनक्ति' इति परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तं इति स्वामिपरामर्शितच्छब्दव्यपदेशात् तदानन्तर्यात् 'शरेषीकयाऽनक्ति' इत्यत्रापि अनुषक्ततच्छब्दव्यपदेशावगते. कर्मन्तरावगमे सति तद्विशेषाकाङ्क्षायां समाख्यया अध्वर्युनियमोपपत्तिः । व्यापारद्वयविधिं विना विधिद्वयानर्थक्यापत्तेः व्यापारद्वयावगमे सति भिन्नविषयत्वेन अविरोधात् समाख्यया अध्वर्युनियमोपपत्तौ अभ्यञ्जनस्य अध्वर्युसंस्कारत्वं कल्पयित्वा कर्मान्तरकल्पनाऽयोगात् परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तं इति अभ्यङ्क्तृ–अभ्यञ्जनीययोः भेदव्यपदेशात् तद्विहिते अभ्यञ्जने लिङ्गाविरुद्धया समाख्यया अध्वर्युव्यापारत्वेन अवगते वाक्यान्तरस्थः अभ्यञ्जनविधिः यजमानस्येति गम्यते ।

सूत्रे च तं इति भेदव्यपदेशात् अभ्यङ्क्ते आङ्क्ते इति च विध्यन्तरात् व्यापारभेदावगमेन अविरोधात् अभ्यञ्जनाञ्जनयो अध्वर्युकर्तृकता यजमानकर्मता च युक्ता इति वपनादिशाम्यशङ्का निरस्ता भवति, इति ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः । ६ ॥

ज्योतिष्टोमे वपनादिसंस्काराः अध्वर्योः आध्वर्यवमिति समाख्यानात् इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तन्नोत्तरार्थं सिद्धान्तपक्षीय सूत्रमिदम् । कर्माणि प्रति ऋत्विजां गुणत्वे सति तस्य परिक्रयस्य निर्देशः परिक्रीतैः ऋत्विग्भिः कर्माणि कारयेदिति । दीक्षणीयादिकर्माणि प्रति गुणभूतत्वेनैव ऋत्विजामनुवादेन परिक्रयविधिः इति निर्विवादम् । ततश्च वपनादिसंस्कारकर्माणि प्रति प्रधानत्वेन ऋत्विजामनुवादेन परिक्रयविधिर्न सम्भवति इति कुतूहलम् । तस्य संस्कारस्य निर्देशः गुणत्वे पर्यवस्यति इति वृत्तिः । परिक्रयस्य निर्देशः पुरुषाणां गुणत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय इति वार्तिकम् ।

अत्र सुधा– आध्वर्यवं इति निर्देशः समाख्यायाः पूर्वपक्षे वपनादिषु अध्वर्युनियमाय उक्तः, सः अन्येषु पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेषु कर्तुः गुणत्वे तेनैव तस्य नियामकः इति सूत्रव्याख्या इति ।

तस्मात् वपनादयः संस्कारा याजमाना एव ।

चोदनां प्रति भावाच्च । ७ ॥

चोदना इति अपूर्वं ब्रूमः इति भाष्यम् । चकारो सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरः । चोदनां प्रति, अपूर्वं प्रति, संस्काराणां भावात् विद्यमानत्वात् प्रधानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्कारा अपि सन्निकृष्टस्य यजमानस्यैव न तु अपूर्वं प्रति विप्रकृष्टस्य अध्वर्योः । तस्मात् वपनादयः संस्काराः ज्योतिष्टोमे याजमाना एवेति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा– फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्या फलापूर्वाश्रयत्वयोग्यता चोदनोक्त्या निर्धारिता फलापूर्वाश्रयत्वयोग्यतोद्देशेन संस्कारविधानात् इति सूत्रव्याख्या, इति ।

चोद्यते विधिना गम्यते इति चोदना परमापूर्वम्, तां प्रति वपनादिसंस्काराणां विधिसद्भावादपि याजमानास्ते भवन्ति इति कुतूहलम् ।

अनुत्पत्त्यादसमानविधानाः स्युः । ८ ॥

ज्योतिष्टोमे वपनादयः संस्काराः याजमानाः सन्तु नाम, आध्वर्यवसमाख्यानबलात् अध्वर्योरपि ते स्युः इति चेत्तत्राह सिद्धान्ती । ऋत्विग्यजमानयोः समानं

कार्यार्थत्वेन यावत्कार्यमेव तदवस्थानम् (इति) शास्त्रादवगम्यते । संकर्ष. ३।२।९ ● संस्काराणां कार्येन एव सम्बन्धोऽपि कल्पनीयः । बृहती. पृ १२१. ● संस्काराणां सवनादीनां नानुष्ठानं साद्यस्के सलेखारयाम् । १०।२।३२।७२–७३. मीको. पृ १५३५ ' सलेखाख्या सवनजोपणादिधर्माणां बाधः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● संस्काराणां नातिदेशो यूपशब्देन एकादशिनीगते उपशये । भा. ७।३।१३।३३–३४. मीको. पृ. २४८ ' अतिदेशो न उपशये यूपसंस्काराणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● संस्काराणां – पर्यूहण सेचन दृढीकरण अञ्जन– इत्यादीनां अनुष्ठानं साद्यस्के सलेखाख्याम् । १०।२।३३।७४. मीको. पृ १५३६ ' सलेखाख्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● संस्काराणां वरनादीनां याजमानता । भाट्ट ३।८।२. ● संस्काराणां वरनादीनां लोपोऽस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।१८।५०. मीको. पृ. ७६० (८) ' अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणां अवहन्त्यादीनां व्याख्यात (५।१।७ इत्यत्र) एककर्मत्वम्, आतण्डुलनिर्वृत्तेरेकमिदं कर्मेति । भा. ११।४।१२।४२. ● न हि समानद्रव्याश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति, संस्काराणामपि (संस्कारत्वेन अङ्गभूतानामपि) प्रधानद्रव्यवर्तित्वोपपत्तेः । भा. ३।१।८।७, ● यजमानसंस्काराणां च यागगुणभूतकर्मातिरिक्तेन फलप्रतिग्रहणयोग्यपुरुषकरणात् भोक्तृत्वोपपातिनामपि यागाङ्गत्वं वक्ष्यते (३।७।२ इत्यत्र) । ३।१।७।१४ पृ. ७१८. ● यथा स्नाता कन्याऽनलङ्कृता, मालागुणेनापि अलङ्कृतेति । एवं एकदेशेनापि संस्कारेण संस्कृत इति स्तुत्याऽभिधीयते । भा. ७।३।१३।३४, ● एकेन भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात् । १०।३।७।२१.

☞ संस्कारे चान्यसंयोगात् । १०।४।६।१० ॥

एकोनपञ्चाशद्रात्रे अञ्जनाभ्यञ्जने नाम स्तः ' गौग्गुलवेन प्रातःसवने समञ्जते अभि वाऽञ्जते, पैतुदारवेण माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवने ' इति, प्रकृतौ च नवनीतेनाभ्यञ्जनं दीक्षायाम् । अत्र वैकृतेन प्राकृतस्य समुच्चयः बाधो वेति विचारे सिद्धान्तमाह । संस्कारे अञ्जने अभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः स्यात् अन्यसंयोगात् अन्यस्मिन् काले कार्यान्तरार्थं संयोगात् । दीक्षाया नवनीतेन, सवनेषु गौग्गुलवादिना । स्नेहनार्थं नवनीतम्, विरूक्षीकरणार्थं गौग्गुलवादि इति । तस्मात् समुच्चयः इति सिद्धान्तः ।

प्रयाजवदिति चेत् । ११ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने स्तः सवनत्रये अञ्जनाभ्यञ्जनद्रव्येण गौग्गुलवादिना प्राकृतस्य चोदकप्राप्तस्य नवनीतस्य समुच्चय. इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । प्रयाजवत् अन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यम् । कालमानमन्यत्, पदार्थस्तु स एव । यथा 'तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ति' इति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति तेन प्राकृतप्रयाजानां पाशुकैः प्रयाजैः बाध एव न समुच्चयः । एवं अञ्जनादिद्रव्ययोरपि ■ समुच्चयः इति ।

नार्थान्यत्वात् । १२ ॥

' प्रयाजवदिति चेत् ' इति सूत्रेण प्राप्ता पूर्वपक्षिण. शङ्का निरस्यति । न प्रयाजवत् भवितुमर्हति । अर्थान्यत्वात् अर्थस्य प्रयोजनस्य भिन्नत्वात् । स्नेहनार्थं नवनीतं दीक्षाया सुत्यप्रत्यासाय । प्रवृत्ते कार्ये सुत्याया गौग्गुलवादिना अभ्यञ्जनं विरूक्षीकरणार्थम् । इति प्रत्यक्षं कार्यान्तरं वर्तते इति प्राकृतस्य नवनीतस्य न बाधः । इति सिद्धान्तः । के.

● ' संस्कारे चान्यसंयोगात् ' (१०।४।६।१०–१२) इत्यत्र अञ्जनाभ्यञ्जने ' गौग्गुलवेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जते ' इत्युपदिष्टगौग्गुलवाभ्यञ्जनस्य अतिदिष्टनवनीताभ्यञ्जनेन सह समुच्चयः उक्तः । बाल. पृ. १७८.

☞ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । ४।२।११।२६ ॥

अधिकरणमिदेशोऽयम् । दर्शपूर्णमासयोः " व्रीहीनवहन्ति ' ' तण्डुलान् पिनष्टि ' इति श्रुतम् । अत्र

अवहननपेषणयोरनुवादोऽयं लोकत प्राप्तत्वात् इति पूर्व. पक्ष । अवहननवत् दलनपर्पणादेरपि पक्षे लोकत प्राप्तौ नियमार्था अवहननश्रुति । तथा पेषणवत् दलनस्यापि लोकत प्राप्तौ पिनष्टि इति नियमार्था श्रुति । तस्मान्नानुवाद. किंतु नियमविधिरिति सिद्धान्त । सूत्राक्षरार्थस्तु, चशब्द अतिदेशसूचनार्थ । संस्कारे अवहननादिरूपे श्रुति नियमार्था । तत्प्रधान त्वात् अवहननादिनियमस्य यागप्रधानत्वात् इति कुतूहलम् । दृष्टस्य नियमप्रधानविधित्वभजात् इति सुबोधिनी । ■ नियम प्रधान यस्या सा श्रुति तत्प्रधाना । संस्कारश्रुते संस्कारनियमप्रधानत्वात् । लोकत पक्षे प्राप्तौ अवहननादिश्रुते नियमपरत्व स्पष्ट प्रतीयते इति । के

● 'संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्' (४।२।११।२६) अत्र अवहननादीनां दृष्टार्थत्वेन प्राप्तत्वात् अविधेयत्व माशङ्क्य नियमादृष्टार्थत्वेन देशादिवत् विधान माविभवति इति वक्ष्यते । सु पृ ५२९.

■ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । १२।४।४।८ ॥

ऐकादशिनेषु पशुषु गुदानां उपयाजहोम. प्रतिपत्ति रूप संस्कार । तस्मिन् उपयाजहोमे संस्कारे तत्प्रधान त्वात् उपयुक्तद्रव्यसंस्कारप्रधानत्वात् उपयाजहोमस्य गुदानां समुच्चय स्यात्, न विकल्प । इति सिद्धान्त । के

● संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्' (१२।४।४।८) अत्र 'गुदेनोपयजति' इति श्रुत पशुगणे प्रतिपत्ति त्वात् गुदानां समुच्चय उक्त । बाल. पृ १७८

■ संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् । १०।३।३।१८ ॥

सौमिकचातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासादयन्ति' 'परिधौ पशु नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इद आसादन नियोजन च धर्ममात्र अदृष्टार्थं क्रियान्तर इति पूर्वपक्ष माह । वाजिनस्य पशोश्च संस्कारे सति आसादन नियोजन च प्राकृतात् आसादनादे. क्रियान्तर स्यात् । तस्य तद्वाक्यस्य विधायकत्वात् ।

प्रकृत्यनुपरोधाच्च । १९ ॥

सौमिकेषु चातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासादयन्ति' 'परिधौ पशु नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इद आसादन नियोजन च धर्ममात्र अदृष्टार्थं क्रियान्तर विधीयते । एव सति प्रकृत्यनुपरोधात् प्रकृते प्राकृतस्य चोदकस्य उपरोध प्रकृत्युपरोध , न प्रकृत्युपरोध प्रकृत्यनुपरोध , तस्मात् । 'वेद्यां हवींष्यासादयति' 'यूपे पशुं नियुञ्जन्ति' इत्यस्य प्राकृतस्य न विरोध । तस्मात् प्रकृता सादनादे क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमुक्तम् ।

विधेस्तु तत्र भावात् सदेहे यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात् । २० ॥

सौमिकेषु चातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासाद यन्ति' 'परिधौ पशु नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इद मासादन नियोजन च धर्ममात्र क्रियान्तर इति पूर्वपक्ष प्राप्त तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । विधे प्राकृतस्य वैकृतस्य च आसादननियोजनविधे ■ चातुर्मास्य प्रकरणे भावात् विरोधेन सदेहे सति यस्य शब्द यमुद्दिश्य विधायक शब्द स्यात् तदर्थ स्यात् स शब्द तदर्थ एव स्यात् । तथा च प्राकृत वाजिनासादन मुद्दिश्य उत्कररूपस्य गुणस्य विधिरत्र । एव प्राकृत पशुनियोजनमुद्दिश्य परिधिरूपस्य गुणस्य विधि इति विज्ञेयम् । तस्मादत्र प्राकृतयोरेव आसादननियोजनयो उत्करपरिधिरूपगुणविधि दृष्टार्थ एवेति सिद्धान्त ।

संस्कारसामर्थ्याद् गुणसयोगाच्च । २१ ॥

सौमिकेषु चातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासाद यन्ति' 'परिधौ पशु नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । अत्र प्राकृतयोरेव आसादन-नियोजनयो उत्करपरिधिरूप गुणविधिर्दृष्टार्थः इति सिद्धान्त उक्त । ननु उत्कर. तीक्ष्णाग्रो मृदा राशिर्भवति तत्र वाजिनासादन कर्तुं शक्येत, एव पशुगतिप्रतिबन्धनरूप नियोजन मस्थूले कृशायामे परिधौ कर्तुं न शक्येत इति गुणविधिरयुक्त इति । अत्रोच्यते । गुणसंयोगाच्च संस्कारसामर्थ्यात् संभवति गुणविधि इति । यादृशेन गुणेन संयोगे सति उत्करे आसादन परिधौ नियोजन कर्तुं शक्यते

तादृशगुणकं उत्करं परिधिं च करिष्यामः । पृथ्वग्र उत्करं करिष्यामः । स्थूलं च परिधिं करिष्यामः । एतादृशेन गुणेन संयोगात् आसादननियोजनरूपसंस्कार-सामर्थ्यं उत्करपरिध्योर्भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरं किंतु गुणविधिरेव ।

विप्रतिषेधात् क्रिया प्रकरणे स्यात् । २२ ॥

सौमिकेषु चातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासादयन्ति' 'परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । अत्र प्राकृतयोरेव आसादननियोजनयोः उत्करपरिधिरूप-गुणविधिरदृष्टार्थ इति सिद्धान्त उक्तः । ननु यथा सौत्रामणीप्रकरणे 'ब्राह्मणस्य मूर्धन्नासादयति' (सुराग्रहान्) इति धर्ममात्रमासादनं एवमिहापि स्यात् इति चेत् । तत्राह । प्रकरणे चरकसौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात् सुराभाण्डस्य होमपर्यन्तचिरकालीनासादनस्य ब्राह्मण-मूर्धनि अशक्यत्वात् क्रिया क्रियान्तरं धर्ममात्रं अदृष्टार्थं स्यात् । इह प्रकृते तु नाशक्यम् । तस्मादत्र गुणविधि-रेव इति सिद्धान्तः । के

● संस्कारे फलश्रुतिः 'यदाङ्क्ते, चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति । इयं फलश्रुतिरर्थवादः । मीन्या.

● संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात् तत्प्रयुक्तं स्यात् । ९।१।२।२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' 'प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि' इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणं किं हननपिषिप्रयुक्तं उत अपूर्व-प्रयुक्तं इति विचारे पूर्वपक्षमाह । संस्कारे अवहनन-पेषणादिरूपे प्रयुज्यमानानां प्रोक्षणादिधर्माणां तत्प्रयुक्तता संस्कारप्रयुक्तता स्यात् । तादर्थ्यात् अवहननपेषणादि-संस्कारार्थत्वात् । यद्धि यदर्थं कर्तव्यं भवति तत् तस्य प्रयोजकम् । तस्मात् प्रोक्षणादीनां हननपिष्याद्दिप्रयुक्तत्व इति । अथवा । ज्योतिष्टोमे 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्यायां, उपांशूपसत्सु' इति श्रूयते । तत्र किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ता इति विचारे पूर्वपक्षमाह । संस्कारे परमापूर्वरूपे युज्यमानानां दीक्षणीयाद्यपूर्वे युज्यमानानां धर्माणां तादर्थ्यात् परमापूर्वार्थत्वात् तत्प्रयुक्तता परमापूर्वप्रयुक्तता एव स्यात् । परमापूर्वं हि फलवत् नान्यापूर्वम् । इति द्वितीयं वर्णकम् ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद् धर्मसंबन्धस्तस्माद् यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् । ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । यदुक्तं प्रोक्षणादीनां अवहननपेषणादिप्रयुक्तत्वमिति, तन्न । तेनावहननादिना यज्ञस्य अपूर्वस्य संयोगात् अवघातस्य प्रकरणात् अपूर्वार्थत्वात् धर्मसंबन्धः अवहननस्य अपूर्वसाधनस्वरूपेणैव प्रोक्षणेन धर्मेण संबन्धः । तस्मात् नखनिर्भिन्नचरावपि नखेषु प्रोक्षणं यज्ञप्रयुक्तं अपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य प्रोक्षणादेः तदर्थत्वात् अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् द्रव्यादि-संस्कारः न अवहननादिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्त एवेति सिद्धान्तः । इति प्रथमं वर्णकम् ।

अथवा । 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्यायां, उपांशूपसत्सु' इति दीक्षणीयादौ स्वरविशेषः परमापूर्वप्रयुक्तः न तु दीक्षणीयाद्यवान्तरापूर्वप्रयुक्त इति यदुक्तं तन्न इति तुशब्दार्थः । सिद्धान्तमाह– तेन अर्थेन दीक्षणीयापूर्वेणैव धर्मसंबन्धः तत्तत्स्वरसंबन्धः । यज्ञस्य संयोगात् दीक्षणीयेष्ट्यादिवाचकशब्दसंयोगात् । तस्मात् यज्ञप्रयुक्तं दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्तं स्यात् धर्म-जातम् । संस्कारस्य यथाकामस्वरादेः तदर्थत्वात् दीक्षणीयाद्यर्थत्वात् । ततश्च यथाकामस्वरादेः दीक्षणीयाद्य-वान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । दीक्षणीयादि-नियमन्यायोऽयम् । इति द्वितीयं वर्णकम् । के.

● संस्कारानुरोधात् शक्तेरुद्बोधः इत्युक्तम् । वृहती. पृ २१३.

● संस्कारायोग्यस्यापि (एकस्य संस्कारायोग्यस्यापि) मुख्यस्यैवोपादानम् । भाट्ट. ६।३।१९.

● संस्काराणां कर्मणां सत्रे अहीने च यदुक्तं के चोक्तं कर्तार. न तु यष्टृनियम । भा. १२।४।१४।१५.

● संस्कारोद्बोधकं न सप्तदशमेवैकम्, नाना-प्रकारत्वात् उद्बोधकेनाम् । न्यायानु. पृ. १११.

* संस्कारकर्म नाम अध्याय् । ९।२।४।३-१३.
* संस्कारकर्माणि प्रोक्षणावेक्षणपर्यग्निकरणादीनि । भा. ७।२।१।१, * संस्कारकर्मणः सामशब्दो वाचक । ९।२।२।३.

* संस्कारकर्मेदं उत्तमप्रयाजस्य दर्शपूर्णमासादौ । १०।१।७।१४-१५. * संस्कारकर्मत्व याज्यानुवाक्ययोः । १०।४।२०।३९-४१.

* संस्कारनामातिदेशः । बाल. पृ. ११७-११९.

* संस्कारनिमित्तत्वं कल्पजातिवाचित्वेन बाध्यते । यथा बर्हिराज्यपुरोडाशादौ । बाल. पृ १४५.

* संस्कारभेदे कर्मभेदो न हि भवति । भा. १०।६।१३।३८, * संस्कारभेदे हि विकारपृथक्त्वदृष्टम् । तद्यथा-अवहननात्तण्डुलीभावः, पिपेश्चूर्णनम् । न तु एकस्य तण्डुलीभावश्चूर्णनं च । ७।२।१।१.

* संस्कारलक्षणानां गुणानां गुणिनाशमन्तरेणाऽपायः । संकर्ष. ३।७।९.

* संस्कारलोपः अस्थिदाहस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।१८।९०. मीको. पृ. ७६० (४) ' अस्थिदाहस्य मृताधिकारित्वपक्षे० ' इत्यत्र बाधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* संस्कारशब्दस्तु अयम् (ऋत्विक्), वरणभरणे हि संस्कारौ । ते येषा न स्तो न ते सत्यपि क्रियायोगे तच्छब्दवाच्या भविष्यन्ति । ते च वरणभरणे ससदस्यानामेव यजमानेन क्रियेते । भा. ३।७।१६।३३.

* संस्कारसंबन्धः दर्शपूर्णमासयोः 'शेष खिष्टकृते समवद्यति ' इति विधीयते न कर्मान्तरम् । वि २।३।१३.

* संस्कारहेतुः क्रिया न द्रव्यम्, तत्तु व्यञ्जक स्यात् । वि. ५।३।११.

* संस्कारकः तृतीयोऽनुयाजः दर्शपूर्णमासगतस्विष्टकृद्देवतानाम्, अतः सन्निपत्योपकारकः । भा. १०।४।१९।३८, * संस्कारकः हि मन्त्रः । सोऽसति संस्कार्ये अनर्थकः स्यात् । ३।२।१।२.

* संस्कारफला मन्त्राणां स्मृतिहेतुसंस्कार्यबोधकत्वाख्या । सु. पृ. ११०८-११०९.

* संस्कार्ये अनुपादेय कर्मभेदकम् । ' दैक्षतवीक्षा दीक्षणीया ' इत्यादि, यजमानसंस्कारार्थत्वेन उपादानात् । वा. २।३।१२।२५ पृ. ६१८. * संस्कार्यं ईप्सित कर्म । अदृष्टविशेषोत्पादन संस्कारः । यथा ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' । मणि. पृ. १२९. * संस्कार्य देशः कालः फल निमित्त इत्यनुपादेयपञ्चकम् । बाल. पृ. ८८. * संस्कार्यः प्रधानम्, संस्कारो गुण । वि १०।१।८. * ' भूतभाव्युपयोग हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते ' । वा २।१।४।१२ पृ ४११. * संस्कार्यस्य फलस्य च कर्मभेदकत्वम् । (फलसंस्कारार्थाधिकरणम् । मीको. पृ. २१०८) । २।३।१२।२५.

* संस्कार्यतः वाचनिक. व्यवस्थाविधि यथा– आधानपवमानादिधर्माणाम् । स्मार्ते तु ' गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ' इति । बाल. पृ १९, * संस्कार्यंत व्यवस्थारूप. प्रतिषेधो यथा-आश्वलायनसूत्रे होमकर्मसु सर्वत्र परिस्तरण विधाय ' कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ' इति अकृतशब्देन अन्यत्र व्यवस्थया निषेध उक्त. । पृ. १५.

※ संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् । ७।३।१३। ३३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते 'उपशयो यूपो भवति' इति । एकादश यूपा. उच्छ्रिता भवन्ति । द्वादशोऽथ उपशयो नाम । स च नोच्छ्रीयते किंतु दक्षिणत. उप समीपे अथ शेते इति व्युत्पत्तेः उपशयोऽयम् । तदिदं उपशयद्रव्य छेदनादिधर्मसंस्कृत स्यात् असंस्कृतमेव वा स्यात् इति विचारे पूर्वपक्षमाह । उपशयद्रव्य संस्कृत स्यात् छेदनतक्षणादिभि. संस्कारैः । कुतः ? तच्छब्दत्वात् । स यूप. इति संस्कृतत्वविशिष्टबोधकः शब्दः यस्य स तच्छब्दः । संस्कारनिमित्तकयूपशब्दोचितत्वात् अस्य उपशयस्य ' उपशयो यूपो भवति ' इति । अत्र हि यूपशब्दोऽस्ति । तस्मात् उपशयद्रव्य संस्कृत स्यात् ।

भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वात् गुणानामभिधानत्वात् । ३४ ॥

यूपैकादशिन्याम् 'उपशयो यूपो भवति' इति श्रुतम् । यूपानां दक्षिणतः भूमौ अयं उप शेते इति उपशयो नाम द्वादशः यूपः । अयं संस्कारैः संस्कृतः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् अर्थात् असंस्कृत इति सिद्धान्तमाह । यद्यपि उपशये यूपशब्दः संस्कारवाची प्रयुक्तः तथापि अयं यूपशब्दो भक्त्या स्यात् स्तुत्यर्थः । अयज्ञशेषत्वात् अस्य । नहि अस्मिन् पशुर्नियुज्यते, तेन अयं यज्ञशेषो न भवति । कथं तर्हि यूपशब्दस्तत्रेति ? आह । गुणानां अभिधानत्वात् । अभिधत्ते इति अभिधानम् । छेदनादीनां केषांचिदेव संस्काराणां अभिधायकः यूपशब्दोऽयम् । गुणानामभिधानत्वात् यूपशब्दयोग्यत्वमस्य । परंतु अयज्ञशेषत्वात् भक्त्यैवाय यूपः । तस्मात् इतरयूपवत् नायं मन्त्रसंस्कृतः इति सिद्धान्तः । के.

ई संस्कृतेषु कर्माणि संस्काराणां तदर्थत्वात् । ५।३।९।२१॥

आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु अग्निहोत्रादीनि नियतानि कर्माणि ऐन्द्राग्नादीनि च अनियतानि कर्माणि प्रवर्तेरन् उत पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु (इति) विचारे आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि प्रवर्तेरन् । यथा 'आहिताग्निः न किल्न्नं दारु अभ्यादध्यात्' इत्यादीनि आहिताग्नेः व्रतानि आहितमात्रेष्वेव भवन्ति तद्वत् । इति तत्सूत्रे पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । संस्कृतेषु पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि अग्निहोत्रादीनि ऐन्द्राग्नादीनि च प्रवर्तेरन् । कुतः ? संस्काराणां पवमानेष्ट्यादीनां तदर्थत्वात् अन्यार्थत्वात् कर्मार्थत्वाद्वा । आहवनीयादिषु सिद्धेषु कर्माणि भवन्ति, आहवनीयादिसिद्धिश्च आधानेन पवमानेष्टिभिश्च । तस्मात् पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि ।

अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात् । २२ ॥

आधाने पवमानेष्टीः कृत्वा अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्यात् । 'आहिताग्निर्न किल्न्नं दारु अभ्यादध्यात्' किल्न्नं आर्द्रम्, दारु काष्ठं अग्नौ आहिताग्निः न अभ्यादध्यात् इत्यादिव्रतं तु अनन्तरं एव आधानानन्तरमेव पवमानेष्टिभ्यः प्रागपि स्वीकुर्यात् । आहितेष्वेव अग्निषु यजमानस्य तद्भूतत्वात् आहिताग्नित्वेन निष्पन्नत्वात् ।

पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् । २३ ॥

पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु अग्निहोत्रादीनि कर्माणि न पवमानेष्टिभ्यः पूर्वं इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षमाह । चकारो दृष्टान्तार्थः । यथा पवमानेष्टिभ्यः परस्तात् कर्माणि तथा पूर्वमपि पवमानेष्टिभ्यः स्युः । 'अग्निं वै सृष्ट अग्निहोत्रेणानुद्रवन्ति' इति आहितमात्रेषु अग्निषु अग्निहोत्रं दर्शयति । एतस्य लिङ्गस्य दर्शनात् पवमानेष्टिभ्यः पूर्वं कर्माणि स्युः ।

अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् । २४ ॥

आधानानन्तरं संवत्सरोत्तरं वा द्वादशदिनोत्तरं वा आधानाङ्गभूताः पवमानेष्टयः कर्तव्याः । अन्तराले च तूष्णींहोमरूपा अग्निहोत्रहोमाः कर्तव्या भवन्ति । पूर्वपक्षी तु पवमानेष्टिभ्यः प्रागपि मुख्योऽग्निहोत्रहोमः दर्शपूर्णमासादयश्च कर्तव्या इति मन्यते । 'पूर्वमिष्टिभ्यः' इति च तत्र प्रमाणमाह । तन्निरासार्थं सिद्धान्तपक्षीयं सूत्रमिदम् । वाशब्दः शङ्कानिरासार्थः । अर्थस्य तूष्णींहोमरूपस्य अर्थस्य विद्यमानत्वात् 'पूर्वमिष्टिभ्यः' इत्ययमर्थवादः प्रत्येतव्यः । तस्मात् पवमानेष्ट्युत्तरमेव मुख्याग्निहोत्रादीनि कर्माणि कर्तव्यानि ।

न्यायविप्रतिषेधाच्च । २५ ॥

आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु पवमानेष्टिभ्यः प्राक् यदि अग्निहोत्रादीनि ऐन्द्राग्नादीनि च कर्माणि स्युः तदा 'न वा तासां तदर्थत्वात्' (३।६।४।१२) इति यो न्याय उक्तः, तेन विप्रतिषेधः विरोधः स्यात् । तस्मात् पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि इति सिद्धान्तः । के.

● संस्कृतत्वाच्च । ३।४।१५।४३ ॥ दर्शपूर्णमासयोः शेषकार्याणि एकस्मादेव हविषः कर्तव्यानि इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।

तुषोपवापकपालवत् शेषस्य अन्यार्थत्वेन प्राप्तस्यापि शेषकार्याणि प्रति उपादेयत्वेन विवक्षितैकत्वपरत्वात्

एकशेषसाधितैरेव शेषकार्यैः प्रधानस्योपकृतत्वात् न शेषान्तरेभ्य कार्याणि । इति यथाभाष्य सूत्रार्थः ।

पर्यग्निकरणादिभिरेव शेषस्य संस्कृतत्वात् शेष कार्याणां संस्कारानुपपत्ते न तत्सद्गुणसिद्ध्ये शेषेभ्य कार्याणि इत्येवं पूर्वसूत्रस्थशेषपदानुषङ्गेण सूत्र व्याख्या (वार्तिककारीया) ।

प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थसंस्कारसंस्कृतस्यापि शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थोऽपि संस्कारो न विरुद्ध इत्या शङ्क्याभिप्रायार्थत्वेन कृतकार्यद्रव्यसंस्कारानर्थक्यापत्ते अतीतसंस्कारासम्भवात् इत्येव आकुरवा व्याख्या । (अतिक्रान्तसंस्कारासम्भवात् इत्यपि व्याख्येयम् । कृत प्रयोजनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यात् इति तदर्थ ।) । सु पृ. १५३८

* सारहृतिरूप वैदिक कर्म यथा– ' ब्रीहीन् प्रोक्षति ' इति । अदृष्टरूपसंस्कारार्थं प्रोक्षणम् । बाल पृ ८४.

* सस्तारपङ्क्ति पङ्क्ति । पादेषु अक्षराणि १२।८।८।१२ । उदा॰ ' पति सहसा ' (ऋस. ८।४६।१९) ।

* संस्था च प्रहृष्टोमाध्याहनिपाकव्यापारोपरमात्मकत्वेन अभावरूपा । बाल पृ १६३ * संस्था नाम क्रतुप्रयोगवृत्तिलोभोपरम । भाट्ट ३।६।१६. * संस्था । संतिष्ठते– तदुत्तरकालोदासीनवचनत्व सम्पूर्णस्य स्थिते । शा ३।६।१६।४२ पृ १०६१. * संस्था हि क्रिया प्रति औदासीन्यम्, व्यापारान्तर करण ॥ पूर्वस्मात् कर्मण । संस्थान पर्यवसानम्, व्यापारोपरम । भा १०।६।१०।३० * संस्था हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वात् अभावभूता । शा ३।६। १६।४१ पृ १०६१. * संस्था अग्निष्टोम , उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्र इति चतस्र । यास्तु अत्यग्निष्टोम– वाजपेय–अप्तोर्यामाख्या अन्यास्तिस्र संस्था गण्यन्ते ता एतास्वन्तर्भूता । भाट्ट ३।६।१६ * 'संस्थाश्च समानविधाना प्रकरणाविशेषात्' (३।६।१६।४१) इत्यधिकरणे उक्थ्यादिसंस्थाना प्रकरणं निराकरिष्यते । इति चेत् , सत्यम् । तत्र हि अग्निष्टोमसंस्थस्य नियतत्वात् तदीयप्रकरणेन अविशेषसंयुक्ता नित्यवदाम्नाता एव धर्मा गृह्यन्ते । उक्थ्यादीनां तु काम्यत्वेन अनित्यत्वात् न तद्धर्मा गृह्यन्ते, नित्यानित्यसंयोगात् इति वक्ष्यते । कु ३।३।१६।२६

सूत्र संस्थास्तु समानविधाना प्रकरणाविशेषात् । ३।६।१६।४१ ॥

ज्योतिष्टोमस्य चतस्र संस्था समाम्नाता । अग्निष्टोम , उक्थ्य , षोडशी, अतिरात्रश्चेति । तस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भवन्ति । ते किं सर्वसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य उत अग्निष्टोमसंस्थस्यैवेति सन्देहे पूर्वपक्षसूत्रम् । तु–शब्द प्रयोदशाधिकरणोक्तपक्षव्यवच्छेदार्थ वैचित्र्यार्थ । अग्निष्टोमादय ज्योतिष्टोमस्य संस्था दीक्षणीयादिधर्मं निशिष्टत्वेन समानविधाना स्यु , न तु पञ्चमवत् असमानविधाना । कुत ? प्रकरणाविशेषात् । प्रकरणस्य विशेष भेद प्रकरणविशेष । न प्रकरणविशेषः प्रकरणाविशेष तस्मात् प्रकरणभेदाभावात् । चतसृष्वपि संस्थासु एकहेलया दीक्षणीयादयो विधीयन्ते न तु तत्र कश्चित् प्रकृतिविकृतिभाव ।

व्यपदेशाश्च तुल्यवत् । ४२ ॥

ज्योतिष्टोमस्य चतस्र संस्था – अग्निष्टोम , उक्थ्य , षोडशी, अतिरात्रश्चेति । दीक्षणीयादयश्च तत्र धर्मा । ताश्च संस्था समानविधाना न तु प्रकृतिविकृतिभाव कश्चित्तत्र इति पूर्वपक्षस्य उपोद्बलक सूत्रमिदम् । तुल्य एव तुल्यवत् । स्वार्थे वति ' अविद्धत्वदभावात् ' (पा ६।४।१२) इत्यादिवत् । व्यपदेश ज्योतिष्टोमप्रकरणे विशिष्य धर्मोपदेश सर्वसंस्थाना तुल्य । ' यमसे पृश्नु मर्त्यं इति प्रकरणोपात्त भ्रूकरण जुहोति यद्यग्निष्टोम , अथ यद्युक्थ्यो मध्यमपरिधिमनक्ति, यदि षोडशी द्रोणकलशमुपस्पृशति, यद्यतिरात्र यजुर्वदन् हविर्धानं प्रपद्यते ' इति । सोऽयं व्यपदेश समानविधानत्वे उपपद्यते । तथा ' आग्नेयमजं सवनीयमग्निष्टोमे आलभते, ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयं, ऐन्द्र वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वती मेषी चतुर्थीमतिरात्रे ' इति व्यपदेशोऽपि ज्ञेय । तस्मात् सर्वा संस्था समानविधाना ।

विकारास्तु कामसंयोगे सति नित्यस्य समत्वात् ॥ ४३ ॥

ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्था आम्नाताः । अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्रश्चेति । तस्य दीक्षणीयादयश्च धर्मा आम्नाताः । ताश्च सर्वाः संस्थाः समानविधाना इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमिदम् । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । न संस्थाः समानविधानाः । किन्तु उक्थ्यादयः अग्निष्टोमस्य काम्या विकाराः । कामसंयोगे सति उक्थ्यादीनां भणनात्, 'पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्', 'षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत', 'अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति । काम्यो गुण भूयमाणो नित्यमर्थं विधूय निविशते । तस्माच्च साधारणी इतिकर्तव्यता । साधारणत्वे दोषमाह– नित्यस्य समत्वात् इति । नित्यस्य धर्मजातस्य आश्रयभूतज्योतिष्टोमक्रियान्वये सत्येव समत्वात् एकरूप्यात् । काम्यसंस्थान्वये च वैरूप्यप्रसङ्गात् । किञ्च यदि नित्य आम्नातः अनित्यस्य स्यात्तदा नित्यस्य धर्मस्य अनित्येन समत्वप्रसङ्गात् अनित्यत्वप्रसङ्गादिदोषश्च । नित्यानित्यसंयोगो हि विरुद्धः । तस्मात् संस्था न समानविधाना ।

अपि वा द्विरुक्तत्वात् प्रकृतेर्भविष्यन्ति ॥ ४४ ॥

इदं सूत्रं वृत्तौ कुतूहल च नास्त्येव । वार्तिककारस्यादपि नेदं सूत्रं सिध्यति । अत्रत्यमपि सूत्रं विनैवोपपद्यते । कथञ्चिदेव तु सूत्रव्याख्यानरूपेण भाष्ये योजनीयं भविष्यति । तथापि अपि वा इतिशब्दो नैव संपद्यते । एवं सत्यपि प्रायः सर्वेषु पुस्तकेषु अस्य सूत्रत्वेन पठितत्वात् अस्माभिः व्याख्यायते । 'अपि वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यत्र शब्दार्थश्च । तदुक्तौ वैशद्यम्, ननु अग्निष्टोमसंस्थाऽपि नित्या काम्या चेति द्विरूपा स्वीकर्तव्या । तत्र 'वसन्ते यजेत' इति उत्पन्नस्य सोमयागस्य 'एष वैव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इति ▮ वसन्तविहितार्थो नित्या । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति काम्या । तथा च अग्निष्टोमसंस्थाया अपि द्विरूपत्वात् द्विविधत्वेन उक्तत्वात् न नित्यत्वसमत्वं [illegible] । [illegible] — प्रकृतेर्भविष्यन्ति इति । द्वयोर्वचनयोः [illegible] नित्ये एव स

कामो भविष्यति, तावता च नित्यताविघातो नास्ति । तस्मात् दीक्षणीयादयो धर्मा प्रकृते प्रकृतिभूतस्य अग्निष्टोमस्यैव भवितुमर्हन्ति न विकृतिभूतानां उक्थ्यादीनाम्, तेषां तु चोदकेन स्युरिति ।

वचनात्तु समुच्चयः ॥ ४५ ॥

अग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी अतिरात्रश्चेति ज्योतिष्टोमस्य चतस्रोऽपि संस्थाः समानविधाना इति पूर्वपक्षे 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्णिं तृतीयं षोडशिनि' इत्यत्र द्वितीयस्य तृतीयस्य दर्शनं समानविधानत्वे एव घटते इत्युक्तनिरासार्थमिदं सूत्रम् । तुशब्दः पूर्वपक्षयुक्तिनिरासार्थः । न तावता समानविधानत्वसिद्धिः । द्वितीयतृतीयशब्दाभ्यां यद्यपि प्रथमेन समुच्चयः उच्यते तथापि स समुच्चयः वचनाद् भविष्यति न समानविधाननिमित्तकः । नहि विशिष्टविधानस्य अतिभारः आश्रयाद्यनुवादेन समुच्चयविधानोपपत्तेः ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्रश्चेति ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः । तत्र अग्निष्टोमः प्रकृतिः इतराः काम्याः । अतो न तासां समानविधानम् । तासां प्रकृतिविकारभावश्च पूर्वलिङ्गानां प्रतिषेधात् सिध्यति अतो न तासां समानविधानम् । 'यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने अनुकरणं जुहोति यदग्निष्टोमः, अथ यदुक्थ्यः परिधिमनक्ति, न जुहोति । यदि षोडशी होमसम्बद्धभ्यसूयति, न जुहोति, न परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्र एतदेव यजुर्जपन् हविर्धानं प्रपद्यते, न जुहोति, नानक्ति सोमस्य पूर्वा' इति पूर्वेषां होमादीनां लिङ्गानां प्रतिषेधानुवादः ▮ विकारार्थे एवावकल्पते । तस्मात् न समानविधित्वम् ।

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

अग्निष्टोम, उक्थ्य षोडशी अतिरात्रश्च इति ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः समानविधाना इति पूर्वपक्षे 'एकदेशश्च गुणवत्' (३।६।४२) इत्यत्र यो हेतुरुक्तः तन्निरासार्थं सिद्धान्तसूत्रम् । एकस्य [illegible] कल्पान्तरधर्मविशेषस्य आश्रयविशेषात्मापि अध्ययन

व्यपदेशः संभवः गुणविशेषात् ‘यज्ञक्थ्यः परिधिं भवति’ इत्यादि गुणविधायकवाक्यवशात् युज्यते । न तु तावता सर्वाङ्गसम्बन्धोऽपि आपतति ।

ननु उक्थ्यादिसंस्थानां अप्राकरणिकत्वे ‘यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति, यदि षोडशी यदि अतिरात्रः’ इति यदिशब्दप्रयोगस्य अनुपपत्तिः तस्य संनिहितानेकविषयत्वात् इति शङ्कायां इदमेव सूत्रमुत्तरम् । एकशब्दः कैवल्यार्थकः । एकस्य केवलस्य धर्मविहीनस्य उक्थ्यादेः पाठः संनिहितत्वसम्भवगुणविशेषात् व्यपदेशः यदिशब्दोपबन्धः युज्यते ।

ननु धर्माम्नानस्य अग्निष्टोममात्रविषयत्वे ‘यदग्निष्टोमः कनुक्ष्णं जुहोति’ इत्यनर्थक इति शङ्कायां एतदेव सूत्रमुत्तरम् । गुणविशेषात् इति पञ्चमी फलस्य हेतुत्वनिरुक्त्या । एकशब्दो मुख्यवाची । ‘कनुस्यः परिधौ निमार्ष्टि’ इत्यादेर्गुणविशेषस्य विधानार्थं ‘यदग्निष्टोमः’ इति एकस्य मुख्यस्य अग्निष्टोमस्य व्यपदेशः नित्यानुवादः । तस्मादुक्थ्यादिसंस्थाः न समानविधानाः । के.

* संस्थया प्रतिषेधानुमानम्, तेन कार्यापत्तिः । ‘तस्मीया मा एतर्हि वाग् भवति, यर्हि पृष्ठ्यः षडहः प्रतिष्ठते’ इति संस्थया प्रतिषेधः, तेन तत्कार्यम् । तस्मिन् मध्यमाह्नप्राशने । एवमन्न लक्षितलक्षणया स्वशब्दः । टुप्. ३।२।१२।४० पृ. १०३०–३१. * संस्थानां ज्योतिष्टोमादीनां क्रतुभावनान्तर्भावो नास्ति, फलभेदात् । अग्निष्टोमसंस्था तु क्रतुभावनान्तर्गता । शा. ५।२।१३. * संस्थानां असमानविधानत्वम् । चा. ३।६।१३।३१ पृ ८७८, * संस्थानां च (ज्योतिष्टोमसंस्थानां) विरोधात् अन्योन्य समावेशो नास्ति । ३।६।१६।४१.

संस्थाधिकरणम् । सोमसंस्थाः न समानविधानाः ॥

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् । ३।६।१६।४१ ॥

भाष्यम् — अस्ति ज्योतिष्टोमः । तस्य संस्थाः समाम्नाताः — अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्र इति । तत्र दीक्षणीयादयो धर्माः । तेषु संदेहः किं सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा उक्ताः उत अग्निष्टोमसंस्थमभिप्रेत्य इति । किं प्राप्तम्? सर्वसंस्थासु समानं विधानम् । कुतः? प्रकरणाविशेषात् । नास्ति प्रकरणे विशेषो येन ज्ञायेताग्निष्टोमसंस्थस्य प्रकृत्येति । तस्मात् समानविधानाः संस्था इति ।

वा— अनेकग्रह–चमसयागाम्नानात्मकस्तु संस्थो ज्योतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वसंस्थासु तु ज्योतिष्टोमरूपमनुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयनाद्यवस्थाभेदेऽपि देवदत्तत्वं नापैति तथा ज्योतिष्टोमात्मनः संस्थान्तरोपजननापाये तदत्र नापैति । संस्थानां च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति । ज्योतिष्टोमरूपं तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्तते । स च ज्योतिष्टोमः फलाय चोदितः ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । तथोक्थ्यादिसंस्थानामपि ‘पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्’ इत्यादि फले विधानम् । तमेतमेव ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः समाम्नाताः । ते संदिह्यन्ते, किं सर्वसंस्थज्योतिष्टोमोद्देशेनाऽऽम्नाताः केवलाग्निष्टोमसंस्थोद्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः । न हि धर्मसम्बन्धवेलायामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य काचित्संस्था विशेषणत्वेन श्रूयते । यद्यपि कथंचित् श्रूयेत तथाऽप्युद्दिश्यमानविशेषणत्वाद्विवक्ष्येत । न चोक्थ्यादिग्रहणेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राह्यत्वम्, फलसाधनभावाद्धि तथोक्थ्यादय एवेतिकर्तव्यतावन्तो भवन्ति । ज्योतिष्टोमस्तत्र आश्रयत्वेन उपलक्षणमात्रत्वात् धर्मसम्बन्धयोग्यो विज्ञायते । ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः’ इति चैतद्वाक्यगतस्य ज्योतिष्टोमस्य धर्मसम्बन्धः सर्वसंस्थासु अविशिष्ट इत्यग्निष्टोमसंस्थस्यैवेत्ययुक्तम् । अत एव वक्तव्यम् । किं ज्योतिष्टोमस्यैवैतद्धर्माम्नानं उतोक्थ्यादीनामपि संस्थानामिति । तथैव समर्थनीयमेतदेव अन्येनोक्तमिति । यद्यपि संस्थाभिर्धर्मा गृह्यन्ते तथाऽपि तासां स्वयमक्रियात्मकत्वात् ज्योतिष्टोम एवाऽऽश्रयत्वाद्द्वारं भवतीति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह । किं द्वारभूतं फलवत्त्वं च प्रकृत्येति फलवत्त्वमेवेत्यर्थः । यदा च केवलाग्निष्टोमार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वात् परिशेषादग्निष्टोम-

संस्थस्यैव जायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्थ्यादिषु हि यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथाऽपि तत्र व्यज्यते किमुक्थ्यादिगृहीता धर्मा एतस्य द्वारत्वात् भवन्त्युत आत्मीयफलसाधनत्वादिति । अग्निष्टोमसंस्था चास्य निजमङ्गम् । अतस्तत्संस्थो गृह्णन् गृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात् सम्यगुपन्यस्तम् । धर्मसाधारण्य चोपदेशातिदेशाभ्यां पक्षद्वयेऽपि अभ्युपगम्यत एवेति विधानग्रहणम् । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमेन सह समान संस्थानां धर्मविधानम् । कुतः ? प्रकरणाविशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फलवत्त्वादुपजातकथंभावस्तदनुवृत्ति संनिधौ समाम्नातान् धर्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन । तथोक्थ्यादीनामेतेष्वेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टम् । उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ।

व्यपदेशश्च तुल्यवत् । ४२ ॥

भाष्यम्— तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । 'यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्युक्थ्यः, परिधिमनक्ति, यद्यतिरात्र एतदेव यजुर्जपन् हविर्धानं प्रतिपद्येत' इति सर्वावस्थस्य विशेषवचनादवगम्यते । यदपि सामान्य तदपि सर्वावस्थस्यैवेति । यदि हि (न) समान विधानमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्यात् नेहाग्निष्टोम संकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंबन्धो भवतीति, सर्वावस्थस्य कीर्तनात्सर्वावस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छाम । अपि च श्रूयते 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्णिं तृतीयं षोडशिनि' इति । द्वितीयस्य तृतीयस्य च दर्शनं समानविध्ये घटते । उक्थ्ये हि द्वे निमित्ते भवतः, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ नैमित्तिकौ, आग्नेयः पशुः, ऐन्द्राग्नश्चेति । तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते । एवं षोडशिन्यतिरात्रे च । प्रकृतिविकारभावे तु प्रत्यक्षश्रुतेरैन्द्राग्नादिभिरतिदेशेन प्राप्त आग्नेयो बाध्येत । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्येत । भवति च । तस्मात्सर्वावस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा इति ।

वा— अग्निष्टोमस्य प्रतिवचसि विशेषवचनसंस्थानुवादमुपक्रम्यसंबन्धित्वेन कीर्तयति । 'यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यस्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्र, एतदेव होमयजु, यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येत' इति । अतो विज्ञायते सर्वोऽङ्गविधिः साधारण इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किंचित्प्रकरणाम्नातं संस्थाभिः संबध्यते तत्र किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न हि 'द्वादशाहीनस्य' इत्यादिषु शेषधर्माणामप्यहीनार्थत्वमाशङ्कितम् । यावद्वचनं क्षयित्वाद्वचनानामित्येव व्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्याद्विनाऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेः नात्राग्निष्टोम संकीर्तयेत् । यतस्तु संकीर्तयत्यतो मन्यामहे नूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैव न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोम प्रकरणपक्षे तु पुनः श्रुतिरनार्थिका स्यात् । तथोक्थ्यादीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणार्थं यदिशब्दोपबद्धं ग्रहणं युक्तम् । अप्रकृतत्वे तु 'द्वादशाहीनस्य' इतिवद्विनैव यदिशब्देन संबन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैव वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुकमिति । अनेकसंनिहितापेक्षं ह्येतद्वचनं भवति । अतोऽपि समानं प्रकरणम् । इदमपरं लिङ्गम् 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयम्' 'ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयम्' इति । समानविधानत्वे पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरत्र प्रत्यक्षश्रुतत्वान्नियत इति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । विकारपक्षे तु प्रत्यक्षश्रुतेरैन्द्राग्नादिभिराग्नेये बाधिते सर्वत्रैक एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षश्रुतत्वेऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवादनिमित्त पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टोमस्तोत्रे समाप्यते सोऽग्निष्टोमो न सर्वमात्रम् (मात्रशब्दः कार्त्स्न्यवाची । तेनोक्थ्यादिसंस्थायामग्निष्टोमस्तोत्रसत्त्वेऽपि नाग्निष्टोमस्तोत्रेण क्रतुसमाप्तिरिति नोक्थ्यादीनामग्निष्टोमसंस्थात्वमिति शेषम्) । यस्त्वोक्थ्यादिषु समाप्यते नासौ पूर्वत्र समस्तो भवति । तेन द्वितीयदर्शनं पक्षद्वयेऽपि तुल्यम् । सत्यं संस्थानिमित्तत्वे तुल्यम् । स्तोत्रनिमित्तत्वे तु स्फुटम् । तथा च

भाष्यकार आह— 'द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमश्चोत्रमुख्यस्तोम च' इति सिद्धवदेवद्ब्रवीति । कथं पुनः संस्थास्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिशब्दाभिव्याहारे तुल्ये स्तोत्रनिमित्ततामेवाङ्गीक्रियते न संस्थानिमित्तत्वम् । सत्य हि फलवत्त्वेन यथोक्तनवत्त्वादङ्गत्वेनैव निमित्तत्वमापद्यते । तत्र केचिदाहुः । सत्यपि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वानुग्रहार्थं स्तोत्रनिमित्तत्वाश्रयणमिति । अथवा स्तोत्रविशेषितार्थ एव संस्थाया एवशब्दकरणात् पूर्वतरप्रतीतविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्यविशेष्यनिमित्तत्व कल्पना न युक्ता । यद्वा आनुल्यविकरणन्यायेनैव (१।३।९) स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थायां लाक्षणिकः । मुख्यसंभवे च लक्षणा आश्रयितव्या । शक्नोति च स्तोत्रमपि सप्तमीनिर्देशात् निमित्तत्व प्रतिपत्तुम् निष्क्रयणाम्नानादीनां वचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिदम् । अथवा 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' (१।४।१३। २४) इत्येवं स्तोत्राश्रयणम् । तत्रापि वा संस्थाना मुख्यत्वे व्यवधारणकल्पनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः । एवं हि श्रूयते 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः' इति । कत्तरस्मिन्नग्निष्टोमे, स आग्नेयः । स्तोत्रस्य च स्तुतिभागनिर्देवता विद्यते न संस्थायाः । सा हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावभूता । न चाभावस्य देवतया कार्यमस्ति । भागन्यासेऽपि हि या देवता सा तस्यैवाऽऽग्नेयत्व करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तर काशेषादीन्यवस्थानस्यासंपूर्णस्य निवृत्तेः । न चान्यगतया देवतयाऽन्यस्य व्यपदेशो भवति । तयोरन्ययोऽवदिनोऽपि दर्शयितव्यम् । अपि च 'ऐन्द्राग्नान्युक्थ्यानि' इति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम् । न हि तस्या, उक्थ्यानीत्यनेन (उक्थ्यसंस्थाया एकत्वात् बहुवचनविशेषणत्वेऽनिरिति शेषः) शब्देनोच्यते । तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति । ननु विकल्पपक्षेऽप्यदृष्टार्थत्वात्प्रयाजानामन्योन्यप्रयोगासंभवादुपपन्न एव समुच्चयः । तथा हि 'नानुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण बाध्यते ।
विरोधे सति बाधो हि विरोधश्चैकगोचरः ॥'
यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात्ततो न किंचिन्न बाध्यते क्रत्वन्तरगतं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा तुल्यकल्पमतुल्यकल्पं वा । न चैतदिष्टम् । अत उभयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम् । तथा च वक्ष्यति 'प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्' (१०।४।१) इति । तथा 'प्राचापरेषु चाऽऽम्नानात्' (१०।४।४।६) इत्यादावेवंजातीयकानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चयं वक्ष्यति । तत्रैव समाधिमाहुः । अस्त्येवं अत्र प्रकृतिलिङ्गसंयोगः स्तवनीयसमाख्यानिमित्त । सर्वे ह्येते स्तवनीयशब्देनोक्ताः । तस्मात्समाख्यानात्तुल्यकार्यत्वे सति, अस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवम्, ततः समानविधानत्वेऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः । पूर्वपूर्वो हि पञ्चमहाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवति । उत्तर उत्तरोऽल्पावकाशत्वाद्विशेषविहितः । बाध्यते च सामान्यं सावकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । केचित्तु आहुः । सर्वान्त्यस्य केवलस्य निरवकाशत्वादन्यत्वविशेषत्वात् बाधकत्वं भवेन्न मध्यमयोः । सत्यपि बहुविषयत्वे प्रमाणगतिस्तुल्या । यथैवाऽऽग्नेयः सर्वेषाचतुष्टयविषयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नोऽपि संस्थात्रयसाधारणः । यावता च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोऽपि । मैवास्तु संस्थानिमित्तत्वेऽप्यदोष । न हि तद्विका ज्योतिष्टोमे संस्थाऽस्ति । तस्मादबाध इति । उच्यते । यद्यपि न बाधस्तथाऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति । न हि तुल्यार्थानां क्वचित् समुच्चयो दृष्टः । सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । यदि तावत्किंचिदपि कार्यान्यत्व समुच्चयसिद्ध्यर्थमभ्युपगम्यते ततो विकल्पपक्षेऽपि समुच्चयः । अथ तत्र बाध समर्थयितुं कार्यैकत्व कल्प्यते ततः सामानविध्येऽपि (सामानविध्य इति पूर्वपक्षे अपि इत्यर्थः) व्रीहियवादिवदसमुच्चय इति । न चैतत्पूर्वपक्षवचनमात्र सिद्धा तेऽपि दर्शनमेवागत्या वचनीकृत्य समुच्चय वक्ष्यति 'वचनात्तु समुच्चयः' (३।६।१६। ४५) इति । तदवदय वक्तव्यो विशेषः । स उच्यते ।
'समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गभाविनः ।
तन्निमित्तत्वप्राप्तान्न समाख्या निवर्तयेत् ॥'

सर्वे हि पशवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यपूर्वेषस्वपु परे न भवन्ति तन्निमित्ताभावात् । प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन

पूर्वं पूर्वं परेण बाध्यमानाति । तत्र किं समाख्ययैक कार्यत्वं कल्पयित्वा बाधविकल्पयोरन्यतर आश्रीयतामुत वाक्यप्राप्तसमुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्व कल्पनामिति वाक्यबलीयस्त्वात्समुच्चयेन भवितव्यम् । यथा प्रयाजानुयाजादीनां सत्यपि समाख्यैकत्वे वाक्यसामर्थ्यात् कार्यान्यत्वं समुच्चयश्च । अनिर्देशो पुनः, समाख्यया कार्यैकत्वम्, अनिर्देशेन कार्यान्यत्वं (तेनापि समुच्चयः) । तस्याचोपदेशान्तर्गतता ('कल्पितानिर्देशापेक्षया' इति तस्मात् इत्यस्य अर्थः) समाख्यैव बलीयसीति तत्कृत कार्यैकत्वमाश्रित्य विरोधाद्बाध पारगृह्यत । विकारे च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् वा नियत इति बाधापत्तिर्निर्धार्यते । न तु समानविधित्वे प्रकृतिलिङ्गसंयोग कश्चित्, येन कार्यापत्तिरवधार्येत । कचिदाह । समानविधित्वे परस्परनपेक्षं यदेवनात्सयागे क्रमभेदोऽवसीयते । विकार पुनरतिदेशप्राप्तयागानुवादेन गुणमात्रं विधीयते । तत्रैक एव याग स्यात् द्वितीयादय इति । स त्वत्र गुणविधिरेवाग्रे समनन्तरमवस्थितो । अनेकद्रव्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गादेकान्तेन कर्मान्तरता । तेनैव समर्थनीयम्, कर्मान्तरमेव विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिपद्यतामुत प्राकृतसंवर्णनीयमपूर्वमेव साधयतीति । पूर्वकल्पनापूर्वविनियोगमात्रे समवति नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा तत्साधनत्वाश्रयणं युक्तम् । यथाऽतिदेशप्राप्तसंवर्णनीयमपूर्वमपि साधनापेक्षावेलायां श्रुतसंवर्णनीयपरित्यागेन न संवर्णनीयान्तरं गृह्णाति । सर्वाश्चानुप्रकृत्याश्रमनेनाप्रकृतग्रहणं तु यागस्याऽपि व्यापारं प्राकृतेनैवापूर्वेण कृतसंबन्धो न शक्नोत्यपूर्वान्तरसंबन्धं प्रतिपत्तुम् । कथमकल्प्यसामर्थ्यं संवर्णीयान्तरं प्राकृतमपूर्वं साधयतीति चेत् । यथा इतरस्मिन्पक्षेऽपूर्वान्तरं यागगतव्यापारमित्यदोष । कस्तर्हि अनयो विशेष । उच्यते । यदा यागस्य व्यापारणापूर्वाण्यपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसंवर्णीयापूर्वं कल्प्यन्, यत्तस्मिन्नदो निवर्तेत् । यदा पुनरपूर्वेण कर्मोपदिश्यते तदा संवर्णीयत्वप्रकृतिलिङ्गसंयुक्तं कर्मान्तरं विद्यमानमवगम्य प्राकृतं निवर्तयेति । प्रकृतौ चापूर्वकल्पनावशात् विधीयमानसंवर्णीयवशानुनिष्पाद्यापूर्वं चतुष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र शक्यते करणत्वपूर्वतरं कल्पनं यस्य साधनान्तरमेव च स्यात् । कर्माण्येव नवैकाय हि क्रमरूपाण्येव दृश्यन्ते । अपूर्वकल्पनाऽपि युगपदेव वीति न शक्यते विशेष । विकारपक्षे तु शक्यते प्राकृतस्य पूर्वतरं कल्पितत्वादपवादपेक्षयेऽन्यतरस्मिन्कर्मणि विप्रकृष्टं प्राकृतं हातव्यं भवतीति बाधप्रसङ्गः । ननु न विकारपक्षेऽग्निष्टोमसंस्थाया एव विकारभूता परा संस्था भवन्ति न परस्परेणेति केवलस्य आग्नेयस्य प्राप्तस्य परेणांघात् सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं न स्यादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते तृतीयस्य दर्शनं न प्राप्नोतीति । नैष दोष । यदि स्वयमेवाग्न्यादीनां परत्र प्राप्तानां बाधाद दर्शनं ब्रूयात्ततो निष्प्रमाणकं वदेत् । अथ त्वदर्शनमात्रं वदति । तथाऽऽग्नेयस्य बाधात् मध्यमयोश्चाप्राप्ते वरं पतनमेव । तेनैव चाऽऽश्रया बाध्यतेत्याह— न पूर्वं पूर्वं परेणेति । तस्मादसमानविधाना ।

विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वात् । ४३ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, समानविधाना इति । किं तर्हि । उक्थ्यादय संस्था विकारभूता स्यु । अग्निष्टोमसंस्थामूलाकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा समाम्नाता । कुत । उक्थ्यादीनां कामसंयोगेन श्रवणात् । 'पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्' । 'षोडशिना वीर्यकाम स्तुवीत', 'अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति । काम्यो गुण श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । कथम् । गुणदेवतादीयते काम्ये फलनिवृत्ति । पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् ज्योतिष्टोमेन उक्थ्यग्रहणकामो वा । यथा पशवो भवन्ति तथा गृह्णीयादित्यर्थ । कथमिति तस्मा बहुमिनिवर्तयता ऽपेक्षितत्वात्, संनिधानात् नित्यस्येति कल्प्यतयति गम्यते । कथं पुनर्या इयमिनिवर्तयता सा नित्यस्यैवावधार्यते, न पुन अन्यस्यैव काम्यस्य साधारणी वेति । उच्यते । यत्र यत्र गुणे कामो भवति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायाम्, नान्यथा । सा तत्रनिवर्तयता याऽन्तिकमुपनिपतति । सा साधनस्य वा साध्यस्य वेति संदिह्यमाना साध्यस्य भवितुमर्हति । नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनं संपद्यते । एव हि स इतिकर्तव्यताविशेषश्चोद्यते । अनेन साधन

साधकं कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारः, येनासाध्यमानाया क्रियाया तेन साधकः कृतो भवेत् । तस्मात् साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेष अभ्युपगच्छता साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः साधिकाः संस्थाः । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य तावत्ता इतिकर्तव्यतेति सिद्धम् । अथ कस्मात् न साधारणी । नियतवदाम्नानात् । यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा । यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामस्तदोक्थ्यसंस्था । सर्वदा ज्योतिष्टोमे धर्माः कर्तव्याः । एकदोक्थ्यसंस्था । तत्र सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः कर्तव्याः । ते चोक्थ्यादिसंस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते, यदि सर्वदा, नोक्थ्यादीनामर्थेन । अथोक्थ्यादीनामर्थेन, न सर्वदा, उभयं विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्न साधारणी । नियतवदाम्नानं च यत्रनित्यस्य स्यात्, नित्यवदाम्नानं तदनित्य क्रियेत । तत्र नियतवदाम्नानं बाध्येत । तस्मान्नित्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्योक्थ्यादिसंस्थस्येति ।

या— उक्थ्यादयः समाप्तिविशेषाः फलसाधनत्वेन चोद्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयं अपेक्षमाणाः प्रकृत ज्योतिष्टोमं समाश्रयन्तस्तस्य निजामग्निष्टोमसंस्थां निरुध्य निविशन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चोक्थ्यादीना समाप्तित्वे सिद्धे समाप्तिमदपेक्षा भवति । न चैषा प्राग् ज्योतिष्टोमसंबन्धात्समाप्तित्वसिद्धि., आरम्भमप्यपेक्षस्तत्समाप्तिशब्दप्रवृत्ते. । अथ प्रथमं तत्संबन्धात. प्रथम फलार्थत्वे अवधारिते फलसंबन्धाभावात् 'स नित्यस्य समत्वात्' इत्येवमविकारत्वप्रसङ्ग. । किंच 'ग्रहणादौ च विस्पष्टे चोद्यमाने फलं प्रति । संस्थानां फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥' तत्र केचिदाहुः । ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धेऽधिकरणं गच्छत्येव (अधिकरणविचारः संगच्छते एव इत्यर्थः) किं ज्योतिष्टोमार्थो धर्मविधिरुत ग्रहणाद्यर्थोऽपीति । संस्थाशब्दः कथमिति चेत् । तेषां ग्रहणादीनामन्ते विधानात्समाप्तिसंबन्धोऽस्तीति तच्छब्दलाभः । 'पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्' 'षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' इति पूर्वसमाप्त्युत्तरकाल चोद्यमानाना समाप्त्यन्तरव्यपदेशभाक्त्वं भवति । अन्ये त्वाहुः । ग्रहणादयोऽप्यत्र फलवत्समाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता एव साध्यसाधनसंबन्धविधिपरे वाक्ये निर्वपत्यादिवदनूद्यन्त इति । कुतः ।

'संक्रान्तविधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरुच्यते ।
तस्मान्नाम्नः फलं ह्येतद्भवेदिन्द्रियकामवत् ॥'

ननु च 'उक्थ्यं गृह्णीयात्' इति सामानाधिकरण्यप्रयोगान्नाम्नापि ग्रहणादीनामेव स्यात् । नैतदेवम् । उक्थ्यस्तोत्रसंबन्धाद्धि समाप्तिरेव उक्थ्यशब्देन उच्यते, तत्संबन्धाद्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यसंभवे गौणः परिगृह्यते । नित्य तु यज्ञसामानाधिकरण्येनोक्थ्यादीना प्रयोगो दृश्यते, 'उक्थ्येन यजेतोक्थ्यो यज्ञः' इति । तथा 'षोडशिना यजेत षोडशी यज्ञः' । स वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीति । स च अत्यन्ताव्यतिरिक्तसमाप्तिवचनत्वेऽवकल्पते न ग्रहस्तोत्रवचनत्वे । षोडशीति च पुलिङ्गः समाप्तिवचन एवोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुलिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे क्वचित् दृश्यते यथा 'एकविंशः षोडशी' इति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्यशेषे पुंलिङ्गः षोडशी प्रतीयत इति संस्थावचनः । 'अतिरात्रेण प्रजाकामम्' इति निरपेक्षेण संस्थावचनत्वम् । न हि तत्र क्रियान्तरमुपात्तम् । यजिरपि च व्यर्थोपसर्जनत्वेन श्रुतः क्लेशेन प्रधानीकर्तव्य. । तस्माद्ग्राप्रतीत्य या समाप्ति सा फलेन संबध्यते । यदि च ग्रहणस्तोत्रयोः फलसंबन्धः स्यात्ततस्तयोः क्रियात्वादाश्रयापेक्षा नास्तीति स्वतन्त्रयोरेव प्रयोगः प्राप्नोति । तत्र च प्रकरणाम्नानप्रयोजनमुक्थ्यादिशब्दप्रयोगश्च न ज्ञायेत । तस्मादपि समाप्तेः फलसंबन्धः । कथं तु प्राक् फलसंबन्धात्समाप्तित्वमिति । केचित्तावदाहु. (प्रथमं तावदाशिक्षमतमाह) 'सप्त सोमसंस्थाः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रो वाजपेयोऽप्तोर्यामः' इति स्मरणात्सोममात्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे कर्मान्तराण्यनादृत्य सोमयागमात्रेऽपेक्षिते प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्वसिद्धिरिति । अन्ये तु मन्यन्ते । ज्योतिष्टोमस्य क्वचित् अभ्यासविशेषे समाप्त्यन्तर निशायते यदुत्पद्यमानमेव उक्थ्यादिव्यपदेशं लभते फलसंबन्धं च तत्र श्रुतिबली-

यत्त्वारप्रकरणलभ्य क्रत्वर्थत्व बाध्यते । यस्त्वाश्रयाश्रयि-सम्बन्ध. सोऽनुगुणत्वादाश्रीयते ।

अपरं दर्शनम् । उक्थ्यादिशब्दवाच्य त्रिमपि प्रथम मेव फलेन संबध्यते । किंपुनस्तदित्यपेक्षाया वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्त्यन्तर विज्ञायते । यद्वा अभ्यास-विशेष एवाय वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमान. फलाय चोद्यते । तेन वा तस्मिन्वा क्रतुः संतिष्ठते इति संस्थाशब्देन अभिधीयते । केचित्पुनर्मन्यन्ते । सस्था नामान्त्ययागाभ्यासानन्तर या क्रियोपरति साऽभिधीयते । न चाक्रियात्मकत्वात् तस्या फलसाधनत्व युक्तमनस्तदु-पलक्षितोऽभ्यासश्चोद्यते इति । अन्ये त्वाहु । वचन स्यातिभ राभावात् अभावोऽपि चोद्यमान. फलसाधन त्वेन नैव विरुध्यते इति । यथा ' अकुर्वन्विहित कर्म ' इत्यत्र अकरणस्य अभाव प्रत्यवायहेतुत्वम् । अथवा अस्त्येवात्र औदासी यप्रतिपत्तिरूप सफल इत्यविरोध. । इह च यथा गुणात् फल भवति यथा च काम्यो गुणो नित्य अर्थं निकरोति तदिन्द्रियकामाधिकरण गोदोहनाधिकरणाभ्यामुपसहर्तव्यम् । तद्दर्शयति—' गुणा देवजातीयके फलनिष्पत्ति ' । एव हि श्रूयते— ' पशुकाम उक्थ्य गृह्णीयात् ' । ' न ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा ' इत्यनेन क्रत्वर्थत्व निराकरोति । क्रत्वर्थत्वे हि सति, अन्तरेणापि कामपदोपबन्ध तदुप कारकमेवैतत्कर्तव्यमिति विज्ञायते । यदि चोक्थ्यग्रहण-स्वरूपमात्र चिकीर्षेत ततोऽर्थात् उक्थ्यग्रहणकामस्यैव विधिर्भवेत्तस्यैव प्रार्थनमुक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्र कथ निर्व र्तेतामिति । तत्तु द्वयमपि पशुकामोपादानादनवक्लृप्तम् । अत काम्यत्वात् अस्ति गोदोहनन्यायेन विकारत्वम् । ' तत्र कथमिति '— इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया ज्योतिष्टोम गृहीतेतिकर्तव्यता अतिदिश्यते । क पुनरिह प्रकारो येनेतिकर्तव्यता गृह्यते । यदि तावत्संनिधान तत समान विधानमेवाभ्युपगत भवति । न ह्यतिदेशस्य संनिधि कारणम्, सारूप्यप्रमाणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अथ कार्यापत्त्या, तत्रापि कारणान्तरत्व निराकृतम् । न च दीक्षणीयादय संस्थाधर्मा । यत कार्यापत्त्ये संस्था-न्तरे भवेयुः । न ज्योतिष्टोमस्य उक्थ्यादय कार्ये वर्तन्ते । यतस्तद्धर्मान् प्रतिपद्यन्ते । एतेनातिदेशपक्ष प्रत्युक्त । यो हि मन्यतेऽतिदेशेन धर्मा भविष्यन्तीति, तस्याप्यतिदेशकारण सारूप्य नास्तीति । यद्यपि अग्नि ष्टोमस्य संस्थया सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न किंचिदुक्थ्यादिसारूप्यमित्यप्रकृतित्वम् । अत एव च भाष्यकारोऽपि 'संनिधानात्' इत्येतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णी-भूत । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते । 'अतिदेशोऽय मित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् । न च सारूप्य-मेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥ ' यथा ' दर्शेन्द्रिय-कामस्य ' इत्यत्र व्याख्यातम्, विनाऽपि सारूप्येणान्यथा तत्फलप्राप्तेरतिदेशो भवति । सारूप्य हि प्रकृत्युपस्था पनद्वारेण उपयुज्यते नादृष्टोपकारनिर्वृत्त्या । तदिहा-न्तरेणापि सारूप्य आश्रयत्वप्रतिपत्ति संनिधानादस्त्येव । भाष्यकारोऽप्येतदेव संनिधानमाह, न दीक्षणीयादिसामी-प्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोम. शक्नोति दीक्षणीयाद्यपूर्वजनित स्वगत व्यापार बोधयितुमिति सिद्धोऽतिदेश । आह — ' कथ पुनर्ज्ञेयमितिकर्तव्यता सा नित्यस्य, न पुनस्तस्यैव काम्यस्य, साधारणी वा ' इति । ' तत्र साधारणीत्येप न्याय्य. पक्षोऽस्य संमत. । काम्यस्यैवेति सोल्लुण्ठं पूर्वोक्ताक्षम-चोदितम् ॥ यदि युक्त्या विनैवेय नित्यस्येत्यभि-धीयते । काम्यस्यैवेति किं नैतदयुक्ततरमुच्यते ॥ अथ त्वयुक्तियुक्तत्वान्नैवमभ्युपगम्यते । हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिकमिहोच्यताम् ॥ ' यदि विनैव प्रमाणेन केवलनित्यार्थत्व त्वमिच्छसि हन्त मदिच्छया अपि केवलकाम्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरि दमप्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते तत प्रमाणवत्साधारण्य-मिष्यतामिति । तत्र अतिशयोक्तिमसहमानो भाष्यकारः साधारणपक्षे चोपकरिष्यतीति निष्प्रमाणकमपि केवल काम्यपक्षमेव तावत् न्यायेन निराकरोति— ' यत्र यत्र गुणे कामस्तत्र तत्र क्रियाया साध्यमानाया नान्यथा ' इति । यदि नाम गुण (काम्यो गुण.) स्वातन्त्र्येणे-तिकर्तव्यतां गृहीतु शक्नुयात्तत एव स्यात् । स च कथ शक्नुयात्, यदि करणैरेवेतिकर्तव्यता संबध्येत । यदि च गुणानां स्वत एव भावनाविशेषणत्व भवेत् । न

दर्शवदेवैतद्दोषः । किं भवति प्रयोजनम् । फलचमसवदेवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यम् । सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वधर्मेषु । यावन्तो हि अदोमानादिषु गुणकामास्ते सत्यप्यतिदेशे स एव औपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तरवद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयस्याभावाद्गुणकामा यथाश्रुता न भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्थासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वधर्माधारपुरुषस्य विक्रियमाणस्य गुणोपादित्सया यथाश्रुताश्रयसंभवे नानुपपत्तिर्गुणकामानाम् । अतो यन्नाम गुणकाम्यादिसंस्थानिमित्तमुक्थ्यग्रहस्तोत्रशस्त्राधमाह्लं तत्र यदितरग्रहस्तोत्रशस्त्रधर्मातिदेशेन किंचिद्गुणकामगतं प्राप्नोति तत्र भवतीति प्रयोजनम् । सर्वेदमपरम्, यदि समानविधानं तत् 'अन्यत्रापि तु सोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविशेषा विधीयन्ते तेषु सर्वा संस्था विकल्पेन, सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवैका प्रवर्तते । यत्र चोक्थ्यादिविशेषचोदना तत्रैव केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ।

शा—— किं दीक्षणीयाद्यङ्गविधानं ज्योतिष्टोमस्य संस्थानां च समानं उत ज्योतिष्टोमस्यैव इति इह विचार्यते । तत्र—'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वतः । तुल्यमङ्गविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ वैरूप्यमङ्गवाक्यानां प्रसज्येतोभयान्वये । स्वभपत्येकरूपत्वे नानारूपं न युज्यते ॥ न च क्रतुमनादृत्य संस्थाभिर्घटतेऽन्वयः । संस्थावधारणेनैव युज्यते क्रतुसंगतिः ॥'

सोम—— पूर्ववत् इहापि सामानविध्यमिति प्रत्यवस्थानासंगतिः ।

वि—— 'उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा । एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ उक्थ्यादय कामयोगाद्विकाराः प्रमिता ततः । अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोमाङ्गे च तद्विधिः ॥'

भाट्ट—— ज्योतिष्टोमे चतस्रः संस्था:, अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्राख्याः । संस्था नाम क्रतुप्रयोगपरिसमाप्तिरुपरमः । [redacted] द्वादश स्तोत्राण्यग्निष्टोमे, तत्र अग्निष्टोमस्तोत्रमन्त्यम् । सा अग्निष्टोमसंस्था नित्या काम्या च, संयोगपृथक्त्वात् दध्यादिवत् । उक्थ्ये अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं त्रीण्यन्यानि उक्थ्यस्तोत्राणि, सा उक्थ्यसंस्था । षोडशिनि तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रम्, सा षोडशिसंस्था । अतिराने तदुत्तरं द्वादशस्तोत्रात्मकाः त्रयः रात्रिपर्यायाः आश्विनस्तोत्रं च, सा अतिरात्रसंस्था । यास्तु अत्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाख्याः अन्यास्तिस्रः स्मृतौ गण्यन्ते, ता एतास्वेवान्तर्भूताः । यत्र अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरमुक्थ्यानि अकृत्वा षोडशिस्तोत्रं क्रियते, सा अग्निष्टोमसंस्था एव अत्यग्निष्टोमपदवाच्या । यथाऽऽ षोडशिस्तोत्रोत्तरं यत्र वाजपेयस्तोत्रं क्रियते, सा षोडशिसंस्थैव वाजपेयपदवाच्या । यत्र अतिरात्रे चतुर्थो रात्रिपर्यायः स्तोत्रचतुष्टयात्मको वर्धते, तत्र अतिरात्रसंस्थैव अप्तोर्यामपदवाच्या । तत्र अत्यग्निष्टोमो राजन्यस्य नित्यः 'अत्यग्निष्टोमेन राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति वचनात् । अन्यास्तु उक्थ्यादयः काम्याः, 'पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्' 'षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' 'अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति वचनेभ्यः । अत्र अग्निष्टोमादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् संस्थास्वेव शक्तिः, तद्वति ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणा, तद्वति क्रत्वन्तरे सादृश्यगौणी, तद्ग्रहे स्तोत्रे च गौणी इत्येव कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतश्च संस्थानामेव फलसंबन्धः । ग्रहणस्तोत्रादिकं तु तत्प्राप्ये वाक्यान्तरेण समनूद्यते । संस्थापदार्थतृप्तिप्रयोगस्य प्रतिसंबन्ध्यपेक्षायां च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमक्रतुरेव आश्रयत्वेनान्वीयते । तदेतत्सर्वमिन्द्रियकामाधिकरणे स्थितमेव ।

इह तु सर्वगुणकामानामाश्रयसामानविध्यचिन्तायां फलवत्त्वेन संस्थादीनामपि ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकरणाविशेषात् दीक्षणीयादिधर्माणां उभयार्थत्वमिति प्राप्ते, फलवत्त्वज्ञानं विना धर्माणामङ्गत्वबोधानुपपत्तेः, तस्य च गुणस्थले आश्रयसंबन्धव्यतिरेकेण अनुपपद्यमानत्वादाश्रयस्य च स्वविधिविहितस्य लाभसंभवे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणामनाक्षेपात् धर्माणां गुणार्थत्वात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधिपर्यवसानात्परस्य वाक्यभेदेन विरम्य व्यापारत्वापत्तेः न उभयार्थत्वम् । न होमाश्रयविप्रकृष्टव्यापारस्थानं गुणान्तराधीनम्, तद्बोधव्यतिरेकेणापि यागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तेः । गुणे तु

सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविप्रतिषेध । प्रयोगवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषेत्स्यन्ते । तेन एषा नित्यत्वाविघातमिच्छताऽवश्य ग्राहकमपि तद्भूयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चाव्यभिचाराज्ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव युक्तमिति । ' नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्येति '— यदा सर्वसंस्थानामनित्यत्वम्, न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किंचिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा ज्योतिष्टोमेन नित्यवद्ग्रहणात् तद्द्वारभूतेन तुल्यकल्पमेव सर्वासां धर्मोपनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग इत्यनवधारणात् केवलानित्यार्थं वस्त्वन्तरं वैकल्पिकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह— स नित्यस्य समत्वादिति । समौ हि क्रत्वर्थपुरुषार्थौ विधी । तौ हि द्वावालोच्य ' एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ' (४।३।३।५) इत्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यत्वेन काम्यसंयोग इति । इतरस्य तु केवलकामसंयोगादनित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेण इयमनित्या तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्याश्च तं प्रति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृहीतधर्मपरम्परागत्याऽऽद्य अग्निष्टोमस्येत्येवं धर्माणां व्यपदेशः । अथ षोडश्यादिष्वपि प्राप्तिद्वये सति ज्योतिष्टोमांशेन या प्राप्तिः सोपदेशेन, या उक्थ्यांशेन साऽतिदेशात्मिकेति विवेकः ।

अपि वा द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भविष्यन्तीति । ४४ ॥

भाष्यम्—— नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्या श्रूयते । द्वे हि तथाऽऽम्नाते । एकं नित्यवदेकं काम्यम् । तत्र द्वयोर्वाक्ययोः सामर्थ्याज्ज्योतिष्टोम एव स कामो भविष्यति । नित्यताविघातो नास्तीत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति ।

वचनात्तु समुच्चयः । ४५ ॥

भाष्यम्—— अथ यदुक्तम्, द्वितीयतृतीयदर्शनमसमानविधित्वेऽवकल्पते नान्यथेति । वचनं तद्भविष्यति, न दर्शनम् । ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयो विधीयते । तथैन्द्रः षोडशिनि तृतीयः ।

वा—— विनिवेशविधानस्य नातिभारः ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् । ४६ ॥

भाष्यम्—— इतश्च पश्यामः प्रकृतिविकारभाव इति । कुतः ? प्रतिषेधात् पूर्वलिङ्गानाम् । ' यदग्निष्टोमो जुहोति, यदुक्थ्यः, परिधिमनक्ति, न जुहोति ' इति होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचनप्रामाण्यात्सामानविध्ये ।

वा—— क्रत्वनुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स विकारपक्षेऽवकल्पते । चोदकप्राप्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामानविध्ये हि प्रत्यक्षनिमित्तसंनिधानात् प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यमिति समुच्चयः स्यात् । तत्र प्रतिषेधः पृथग्विधेरुपपद्यमानो वाक्यं भिन्द्यात् । न चात्र द्वितीयतृतीयादिवद्विशिष्टविधिरवकल्पते । विधिप्रतिषेधयोः विप्रतिषेधात्, पर्युदासासंभवाच्च । सर्वश्चेह सवनीयपशुविषयः पूर्वपक्षयुक्तो न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः । संस्थानिमित्तत्वे हि सामानविध्येऽपि निमित्ताभावादभावदर्शनमुपपद्यतैव । सिद्धान्तेऽपि चादृष्टार्थत्वात् समुच्चयप्रसङ्गे सति क्रत्वनुकरणसमाख्या प्रकृतिलिङ्गमिति योग्यम् । केचित्पुनराहुः । प्रचरणीहोमशेषप्रतिपत्तिवद्धोमस्य परिध्यञ्जनेन प्रतिपादिते सामानविध्येऽप्यभावः स्लिष्यतीति । तत्र तु वाक्येन स्वतन्त्रे विधीयमाने कथमप्रस्तुत प्रतिपत्तित्वमवगम्यते इति वक्तव्यम् । सत्यपि च होमेन प्रतिपादने यावता परिध्यञ्जनशब्दार्थो निर्वर्तते किंचिच्च श्रुत्योच्यते तावत्पुनः संभवत्येव । तस्माद्यथोक्तेन न्यायेन दर्शनमेवेदमभावदर्शनार्थम् ।

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः । ४७ ॥

भाष्यम्—— अथ यदुक्तं व्यपदेश इति । एकस्यैवाधिकृतस्य यथोक्तेन न्यायेन अयमनधिकृतेन गुणेन व्यपदेशः । अग्निष्टोमग्रहणं चानुवाद इति ।

वा—— यत्प्रकृतस्य परिच्छेदोपलब्धौ द्वादशाहादिवदवकल्पते इति । नोक्थ्यादीनामन्येषां प्रकृतेस्तुल्यता । यद्यपि चैषां नित्यानित्यसंयोगविशेषात् प्रकरणमग्राहकमिति कर्तव्यतायामन्यादि संनिहितत्वाद्विशेषव्यपदेशं लभन्ते । प्रस्तुतगुणद्वारेण चाप्रस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतव्यवहारः संभवति । प्रकरणगत एवाग्निष्टोमग्रहणं नित्यानुवादः । अथवा स्तोत्रनिमित्तधर्मातिदेशत्वाप्राप्त्या·

दर्शवदेवेत्यदोषः । किं भवति प्रयोजनम् । फलचमसवदेवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यम् । सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वपर्वसु । यावन्तो हि सदोमानादिषु गुणकामास्ते सत्स्वपि चेतो स एव औपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तरवद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयस्याभावाद्गुणकामा यथाश्रुता न भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्थासु तु यज्ञाङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वधर्मित्वात्पुरुषस्य चिकीर्षमाणस्य गुणोपादित्सायां यथाश्रुताश्रयसंभवे नानुपपत्तिर्गुणकामानाम् । अतो यत्प्रकृतावुक्थ्यादिसंस्थानिमित्तमुक्थ्यग्रहणस्तोत्रशस्त्रायपूर्वं तत्र यदितरग्रहस्तोत्रशस्त्रधर्मातिदेशेन किंचिद्गुणकामगतं प्राप्नोति तत्र भवतीति प्रयोजनम् । सर्वेदमपरम्, यदि कपालविधानं तत् 'अव्यक्तासु तु सोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा विज्ञायन्ते तेषु सर्वाः संस्था विकल्पेन, सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवैका प्रवर्तते । यत्र षोडश्यादिविशेषचोदना तत्रैव चैतासां तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं भिदम् ।

न्या०— किं दीक्षणीयाद्यङ्गविधानं ज्योतिष्टोमस्य संस्थानां च समानं उत ज्योतिष्टोमस्यैव इति इह चिन्त्यते । तत्र— 'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वतः । तुल्यमङ्गविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ वैरूप्यमङ्गवाक्यानां प्रसज्येतोभयान्वये । संस्थास्वेकरूपत्वे नानारूपं न युज्यते ॥ न च क्रतुमनादृत्य संस्थाभिर्घटतेऽन्वयः । संस्थाधारणेनैव युज्यते क्रतुसंगतिः ॥'

सोम०— पूर्ववत् इहापि सामान्यविषयमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिः ।

वि०— 'उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा । एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ उक्थ्यादयः कामयोगाद्विकाराः प्रमिता ततः । अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोमाख्ये च तद्विधिः ॥'

भाट्ट०— ज्योतिष्टोमे चतस्रः संस्थाः, अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रसंज्ञकाः । संस्था नाम क्रतुप्रयोगपरिसमाप्तिरूपम् । तत्र द्वादश स्तोत्राण्यग्निष्टोमे, तत्र अग्निष्टोमस्तोत्रमन्त्यम् । सा अग्निष्टोमसंस्था नित्या काम्या च, संयोगपृथक्त्वात् दध्यादिवत् । उक्थ्ये अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं त्रीण्यन्यानि उक्थ्यस्तोत्राणि, सा उक्थ्यसंस्था । षोडशिनि तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रम्, सा षोडशिसंस्था । अतिरात्रे तदुत्तरं द्वादशस्तोत्रात्मकाः त्रयः रात्रिपर्यायाः आश्विनस्तोत्रं च, सा अतिरात्रसंस्था । यास्तु अत्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाख्याः अन्यास्तिस्रः स्मृतौ गण्यन्ते, ता एतास्वेवान्तर्भूताः । यत्र अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरमुक्थ्यानि अकृत्वा षोडशिस्तोत्रं क्रियते, सा अग्निष्टोमसंस्था एव अत्यग्निष्टोमपदवाच्या । यथाऽवस्थितषोडश्युत्तरं यत्र वाजपेयस्तोत्रं क्रियते, सा षोडशिसंस्थैव वाजपेयपदवाच्या । यत्र अतिरात्रे चतुर्थो रात्रिपर्यायः स्तोत्रचतुष्टयात्मको वर्धते, तत्र अतिरात्रसंस्थैव अप्तोर्यामपदवाच्या । तत्र अत्यग्निष्टोमो राजन्यस्य नित्यः 'अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति वचनात् । अन्यास्तु उक्थ्यादयः काम्याः 'पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्' 'षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' 'अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति वचनेभ्यः । अत्र अग्निष्टोमादिशब्दानां प्रभुप्रयोगात् संस्थास्वेव शक्तिः, तद्वति ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणा, तद्वति क्रत्वन्तरे साम्प्रतिकी, यद्वा स्तोत्रे च गौणी इत्येवं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतश्च संस्थानामेव फलसम्बन्धः । यद्ग्रहस्तोत्रादिकं तु तत्तद्वाक्ये वाक्यान्तरप्राप्तमनूद्यते । संस्थापदार्थस्तु प्रयोगस्य प्रतिसंबन्ध्यपेक्षायां च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमक्रतोरेव आश्रयत्वेनान्वीयते । तदेतत्सर्वमिन्द्रियकामाधिकरणे स्थितमेव ।

एवं तु सर्वगुणकामानामाश्रयलाभमविप्रतिपन्नत्वात्- फलवत्त्वेन संस्थादीनामपि ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकरणाविशेषात् दीक्षणीयादिधर्माणां उभयार्थत्वमिति प्राप्ते, फलवत्त्वेन विना धर्माकाङ्क्षारोपानुपपत्तेः, तस्य च गुणार्थत्वे आश्रयत्वस्य व्यतिरेकेण अनुपपद्यमानत्वाद्- आश्रयस्य च स्वविधिविहितस्य लाभसंभवे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाकाङ्क्षाक्षेपात् धर्माणां गुणान्वयात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधिपर्यवसानार्थमवश्यं वाच्यत्वेन विरुध्यमानत्वाच्च न उभयार्थत्वम् । न केवलमाश्रयनिरपेक्षतयोत्पन्नं गुणान्वयाधीनम्, तदाश्रयव्यतिरेकेणापि वाक्यस्य क्रियान्वयस्य फलवत्त्वोपपत्तेः । गुणे ॥

फलवत्त्वज्ञापकविधेयस्यांशस्यैव कृतिसाध्याश्रयान्वयस्य धर्मान्वयात् पूर्वभवत्त्व वाच्यत्वम् । अत एव आश्रयो गुणनिष्ठकरणतासंपादको गुणकरणतावच्छेदककोटिप्रविष्टो वा इति करणाकाङ्क्षैव वितताऽऽश्रयाकाङ्क्षा इति मूलप्रवादः । अतो धर्माणामाश्रयाङ्गत्वमेव । गुणभावनाया तु आश्रयतो धर्मातिदेशः इति सिद्धम् ।

प्रयोजन यद्यपि न गुणकामप्राप्तिरूप ममति. संस्थाना निवृत्तिपक्षेऽपि तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य सत्त्वेनैव मदोमान्नाद्याश्रितगुणकामानाम्, षोडश्यादयभ्यासाङ्गभूतग्रहणाद्याश्रितानां चा गुणकामाना प्राप्त्युपपत्ते. । नापि उद्भिदादीना वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतिकत्वरूपम्, यागस्वाहृदयाधिक्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वस्यैनापत्तेः, तथाऽपि यत्र ' अथैव भूरेश्वदेवः ' इत्यादौ न यागस्वरूपविचायकपदश्रवणम्, तत्र वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतिकत्व पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वमेव इति द्रष्टव्यम् । संस्थाऽङ्गभूतधर्मभ्रेषे याजुर्वैदिकादिप्रायश्चित्त पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु अनिश्चातमपि । तथा ' यज्ञस्याशीदहचमशीय ' इत्यादियज्ञपदोपेतमन्त्रे अविकृतप्रयोगः पूर्वपक्षे, संस्थायामस्य लोपात् । सिद्धान्ते त्वस्य संस्थायाश्चाशीः इत्येवं ऊहितव्यम् ।

मण्डन— ' संस्थासु नाङ्गान्युपदेशभाञ्जि । ' ' अङ्गानि ' दीक्षणीयादीनि, ' संस्थासु ' सर्वासु सतसु, ' न उपदेशभाञ्जि ' न विधिप्राप्तानि, अपितु एकस्यामेव संस्थायां अग्निष्टोमनाम्ना प्रसिद्धायां प्राप्तानि इत्याशयः ।

शंकर— ' संस्थाना न समो विधि. । '

● संस्थाधिकरणेन (३।६।१६।४१–४७) संस्थाना ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्यत्व निराकरिष्यते । सु. पृ. १३०५. ● संस्थाधिकरणे (३।६।१६) उक्थ्यादौ उपदिष्टस्य ऐन्द्राग्नादेः अतिदिष्टस्य चाग्नेयस्य समुच्चय उक्तः । बाल. पृ. १७७, ● संस्थाधिकरणे वार्तिके– ' आग्नेयमजमग्निष्टोमे आलभेत, ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयं, ऐन्द्र वृष्णि षोडशिनि तृतीयं, सारस्वती मेषीमतिरात्रे चतुर्थीम् ' इत्यत्र तत्तद्देवताविशिष्टद्रव्याणा समुच्चयो विधीयते अन्यथा सवनीयसमाख्यया एककार्यतावगमात् उक्थ्याद्युत्तरसंस्थासु विकृतिषु उपदिष्टैः ऐन्द्राग्नादिभि. अतिदिष्टस्य पूर्वस्य आग्नेयस्य बाधापत्तेः इत्युक्तम् । पृ १७०. ● संस्थाधिकरणे संस्थाना विकारत्व वक्ष्यते । सु. पृ. ११५८ ● षोडश्यादिशब्दास्तावत् अनेकेषु प्रयुज्यमाना अपि संस्थायामेव शक्ताः, तद्वज्ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणया, तद्वति क्रत्वन्तरं गौणलक्षणया, ग्रहणे स्तोत्रे च तथैव इत्यादि संस्थाधिकरणे कौस्तुभे च द्वितीये क्षुण्णम् । भाट्ट. १०।५।१९.

● संस्थाधिकरणन्यायेन सर्वेषां गुणानां काम्याना आश्रये. सह सामानविध्यनिरास. । सु पृ. ८४७.

● संस्थाधिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नायाः भावनायाः धर्मान्वय. निराकरिष्यते । सु पृ १२१६, ● ' नासौ साध्यस्य भवति इति साधनेन सबध्यन्ते ' इत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्थान्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्य इतिकर्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् गुणस्य साक्षात् इतिकर्तव्यतान्वयायोग्यत्वावगतेः, कर्तव्यताविशेषत्वाच्च इतिकर्तव्यतायाः कर्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैव अन्वययोग्यत्वप्रतीतेः । पृ. ८४८.

● संस्थान्तरे संस्थान्तरासभवः । या ३।६।१६। ४२ पृ. १०६२. ● संस्थागणः — पञ्चाग्निष्टोमः । अग्निष्टोमस्य पञ्चकृत्वोऽभ्यासेन जायमानो गण. पञ्चाग्निष्टोमः । तत्र द्वादशाहस्य विध्यन्त· । स्तोत्राणि तु ज्योतिष्टोमादेव ग्राह्याणि न द्वादशाहात् । वि. ८।३।४–५.

ॐ संस्थागणेषु तदभ्यास. प्रतीयेत कृतलक्षणग्रहणात् ।८।३।४।८।।

पञ्चोक्थ्य , शताग्निष्टोम भवति, शतातिरात्र भवति इति संस्थागणा श्रूयन्ते । तेषु तत्तत्संस्थाना गणेषु तदभ्यासः तस्यास्तस्या. संस्थायाः अभ्यास. प्रतीयेत । पञ्चवार उक्थ्यस्य प्रयोगे पञ्चोक्थ्यः स्यात् । एवं अग्निष्टोमस्य शतवारमभ्यासे शताग्निष्टोमः स्यात्, अतिरात्रस्य तु शतवारमभ्यासे शतातिरात्रः संस्थागणः स्यादिति । कृतलक्षणग्रहणात् । अग्निष्टोमः उक्थ्यः

अविराम: एतेषां लक्षणानि नाम्नैव कृतानि । तथा च कृतानि लक्षणानि येषां ते कृतलक्षणाः ज्ञातस्वरूपाः यागाः । तेषां कृतलक्षणानां स्वरूपतो ज्ञातानामेव पञ्चोक्थ्यादिशब्दैः ग्रहणं कृतम् । कृतलक्षणानां ग्रहणात् तेषां अग्निष्टोमादीनां अभ्यासः प्रतीयते, नात्र द्वादशाहिकानामह्नां अतिदेशः इति पूर्वः पक्षः ।

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः इति उक्तम् (८।१।१०।१७) । अतः अत्र प्रकृतिशब्देन द्वादशाह उच्यते । तद्विशिष्टा इति शब्देन अधिकरणविषयगतः उक्थ्यादिः प्रतिनिर्दिश्यते । प्रकृतिः द्वादशाहः, द्वादशाहस्य दशाहानि, तद्विशिष्टा उक्थ्यादिसंस्थाविशिष्टा पञ्चोक्थ्यादिषु प्रयतेत । तद्विशिष्टा प्रकृतिः स्यात् । अधिकारात् चोदकेन तस्याः प्राप्तत्वात् । न च अग्निष्टोमादिनाम्ना तत्तत्संस्थाकज्योतिष्टोमः प्रत्यभिज्ञायते इति वाच्यम् । अभिधानस्य अग्निष्टोमादिशब्दस्य तन्निमित्तत्वात् अग्निष्टोमादिसंस्थामात्रनिमित्तत्वात् । तथा च पञ्चोक्थ्ये द्वादशाहस्य यः प्रथमः पञ्चाहः तस्यातिदेशः । शताग्निष्टोमे शतसंख्यापूरणं द्वादशाहस्य दशाहानामावृत्तिः इत्यादि । परन्तु शताग्निष्टोमे द्वादशाहिकोक्थ्यानां उक्थ्यस्तोत्रलोपं कृत्वा, शतोक्थ्ये च द्वादशाहिकाग्निष्टोमयोः उक्थ्यस्तोत्रोपचयं कृत्वा आवृत्तिः इति विशेषः । इति सिद्धान्तः । के.

● संस्थागणेषु पञ्चोक्थ्यशतोक्थ्यशताग्निष्टोमशतातिरात्रादिषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशः परंतु तत्र तत्र तत्तत्संस्थत्वम् । भा. ८।३।४।८–९.

● संस्थाजपेन वैदिककर्मसमाप्तिः । सु. पृ. १५३९.

● संस्थापदस्य तद्विषयकव्यापारोपरमे शक्तिः । मणि. पृ. १६४.

● संस्थाविशेषः उक्थ्यः षोडशी च ज्योतिष्टोमस्य । भा. १०।६।६।१५.

● संस्थासप्तकरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य ' य एतेनानिष्ट्वा० ' इत्येतच्छब्देन न परामर्शः, किंतु अग्निष्टोमरूपस्यैव । भा. ५।३।१२।३७–३८.

● संस्थानं आकृतिः । अग्निहोत्राख्यशास्त्राणां पार्थिवद्रव्यपरिग्रहवशात् आकारानुवृत्तिः कल्प्येत न स्वातन्त्र्येण, दिक्कालमनसां तु गुणकर्मणां च न कथंचिदपि संस्थानं संभवति । वा. ११२।९।१० पृ. २९९. ● संस्थानं पर्यवसानं व्यापारोपरम. । न च पुनः कुर्वाणः तद्व्यापारादुपरत इत्युच्यते । संस्था हि क्रियां प्रति औदासीन्यं व्यापारान्तरकरणं वा पूर्वस्मात् कर्मणः । भा. १०।६।१०।३०.

● संस्थितं च न लङ्घयेत् ' (मस्मृ. ५।१५१) इत्यनेन न्यायेन (संस्थितं मृतं पतिं स्त्री न लङ्घयेत् नातिक्रामेत् अन्यासक्तिं न कुर्यात् – इत्यक्षरार्थः) पुंसः अन्यया सह पुनः प्रवृत्तिकर्म नेह । मेधा. ५।१६४. ● ' संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वा ' अत्र षडहधर्मो व्रतनियमादिः मध्वशनैः कर्तव्यः । वि. ९।२।१२.

● संस्पर्शादीनि । अङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शादीनि च प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११।२।१०।५५.

● संहितं (साम) साम सापने सूक्ते आर्भवे । भा. ९।२।६।२५ वर्णक १.

[तच्छब्दस्य ' सः ' ' सा ' इति तच्छब्दरूपारब्धानि अधिकरणादीनि तच्छब्दे संग्राह्याण्यपि प्रमादात् न संगृहीतानि, तानि अत्र सकाराक्षरे संगृहीतानि ।]

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् । १२।४।८।२६ ॥

सः उखायां स्थापितः आग्न्यादिरग्निः आहवनीयः स्यात् । आहवनीयनामा आहवनीयधर्मा स्यात् । आहुतिसंयोगात् आहुत्या संयोगो हि आहवनीयस्य भवति आग्न्यादौ च उखायां स्थापिते हूयते । तस्मात् स आहवनीयः स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अन्यो वोद्धृत्याऽऽहरणात् । २७ ॥

नासौ आहवनीय । आहवनीयादन्य एव स्यादसौ । भ्राष्ट्रात् प्रादाय्यात् वा उद्धृय आहरणात् । असौ हि भ्राष्ट्रादे उद्धृत्य आह्रियते, न तु आधानादिना संस्क्रियते । तस्माद्यासौ आहवनीय , न चात्र आहवनीयधर्मा इति सिद्धान्त । के

● ' स एष औपवसथ्येऽहन् द्विदेवत्य पशुरालभ्यते ' इति । अथ क्रयसंनिधौ उत्पन्नस्य उत्कर्षं विधि । बाल पृ २१

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । १०।१।११।४७॥

' सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम ' इति श्रुतम् । तत्र श्रुत स चरु प्रकृत्या दर्शपूर्णमासानुसारेण कपाले पक्तव्य स्यात् । अन्यस्य च कपालादितरस्य कस्यचित् द्रव्यस्य पाकाधिकरणत्वेन अश्रुतित्वात् । नास्ति श्रुति यस्य तत् अश्रुति । अन्यस्य च अश्रुतित्वात् कपालस्य च चोदकेन प्राप्तत्वात् कपाले एव चरु पक्तव्य इति पूर्व पक्ष ।

सख्या चापि कपालवत् । ४८ ॥

यथा चरुश्रपणार्थं चोदकेन कपाल प्राप्त तद्वत् कपालसंख्याऽपि अष्टत्व प्राप्ता भवति । यदि तु अष्टसु कपालेषु चरु पक्तु न शक्यते इति संख्या बाध्येत तदा कपालमपि बाधनीयम् । एकपदोपात्तत्वादुभयो । इति शङ्का ।

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् । ४९ ॥

'सौर्यं चरु निर्वपत्' इत्युक्त चरु कपाले पक्तव्य इत्युक्त पूर्वपक्षिणा । तत्र कपालवत् अष्टत्वसंख्याऽपि प्राप्नोति । यदि संख्या बाध्येत कपालमपि बाध्यता इति शङ्का प्राप्ता, ता निरस्यति पूर्वपक्षी । वाशब्द शङ्काव्यावृत्त्यर्थ । एकस्मिन्नेव कपाले पक्तव्यश्चरु । अष्टत्व संख्या तु विप्रतिषेधात् बाध्यते । नहि अष्टसु कपालेषु चरु पक्तु शक्यते । तथा च विरोधात् संख्या बाध्यते, कपाल तु अविरोधात् न बाधनीयम् । तस्मात् सौर्यं चरुः एकस्मिन् कपाले पक्तव्यः इति पूर्व पक्ष ।

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्त धारणार्थं चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभ स्यादनियमोऽविशेषात् । ५० ॥

सौर्यश्चरु कपाले पक्तव्य इति पूर्वपक्षनिरासार्थं वाशब्द । सौर्यश्चरु कपाले न पक्तव्य । पुरोडाशादर्थान्तर चरु । तस्य पाकेन संयोगात् चरुपाकस्य कपाले असंभवात् कपाले न चरु पक्तव्य । अपूपे पुरोडाशे तु कपाल पाकसंयुक्तम् । कपाले अपूप पक्तु शक्यते इति । चरौ तु श्रपणीये उदकस्य धारणार्थं कपालमुपादेय भवति । तत्तु न संभवति तस्मात् अर्थात् उदकधारणाद्यर्थं तत्र चरौ पात्रलाभ स्यात् । किंचित् पात्रमेव लब्धव्य स्यात् । तस्मिंश्च पात्रे अविशेषात् चरुपाके विशेषाभावात् अनियम स्यात् । अद एव पात्र ग्राह्य इति नियमो न स्यात् । चरुपाकोपयुक्त किंचित् पात्र अनियमेन ग्राह्यम् ।

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् । ५१ ॥

सौर्यश्चरु पात्र कस्मिंश्चित् पक्तव्य न कपाले इत्युक्तम् । तत्र कीदृशे पात्रे इति चेत् चरौ स्थाल्या [illegible] चरु पक्तव्य नान्यस्मिन् पात्रे । चरुशब्दोऽत्र स्थाली वाचक । ' यासु स्थालीषु सोमा स्युस्ते चरव स्यु ' इद लिङ्ग सोमस्थाली चरुपाकार्था इति दर्शयति । स्थाल्यामेव च चरुपाक उत्कृष्टो भवति । तस्मात् चरु स्थाल्या पक्तव्य इति सिद्धान्त । एव चरुर्हविर्विकारः न कपालविकार , सौर्यश्चरुश्च ओदनशब्दवाच्यः न स्थाली । चरुपाकश्च स्थाल्या कर्तव्यो न कपाले इति सिद्धम् । के

स तद्धर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् । ६।३। १०।२६ ॥

सत्रे अपचरितस्य अन्यतमस्य यजमानस्य स्थाने योऽन्य प्रतिनिहित स तद्धर्मा स्वामिधर्मा स्यात् न ऋत्विग्धर्मा । कर्मसंयोगात् स्वामिकर्मसंयोगात् । यश्च यस्य कार्यमधितिष्ठति स तद्धर्मैं संबध्यते । तस्मात् स स्वामिधर्मा इति सिद्धान्त । तस्य धर्मा एव स्वामिनो धर्मा एव यस्य स तद्धर्मा । अग्निच् समाधान्त ।

कर्मसंयोगात् इत्यत्र तत्संयोगात् इति पाठः कुतू- हले । प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत्वे सत्येव इष्टेषु फलितस्वाम्यसंयोगात् प्रयोगसंभवात् इति तदर्थः ।

तत्कर्मसंयोगात् इति वृत्तिपाठः । स्वामिधर्मभिः संयोगात् इति तदर्थः । के.

● 'स देवतार्थस्तत्संयोगात् ।' ३।२।५।१३॥ स सूक्तवाकः देवताकल्पनार्थः अङ्गत्वेन रूपेण प्रहरणं प्रति संयोगात् (इति अक्षरार्थः)। आग्नेयादियागेषु अग्न्यादीनां प्रत्येकं देवतात्वेऽपि एतद्यागान्तर्गतोद्देश- निरूपितदेवतात्वस्य ज्ञापनेन व्यासज्यवृत्ति-एकस्यैव कल्पनम् । अतश्च परप्रयुक्ताग्न्यादिवृत्तिना एकेन देवतात्वेन एकस्यैव एतत्प्रस्तरद्रव्यकस्य त्यागस्य कल्प- नम् । शब्दत्यार्थं अजहत्स्वार्थलक्षणया आहवनीय- वत् प्रहरतिना लक्षणात् होमत्वसिद्धिः । तृतीयायाः ('सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति') ज्ञापनात् प्रयुक्तप्रयोगाच्च करणत्वे एव शक्त्यङ्गीकारात् उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन प्रहरतौ जघन्ये होमलक्षणायाः फल्गुत्वेनादोषत्वाच्च । कौ. ३।२।५।१२-१३. ● '० स नियमस्य समत्वात्' (३।६।१६।४१) प्रथमं क्रत्वर्थत्वेऽप्यधारिते फल- संबन्धाभावात् 'स नित्यस्य समत्वात्' इत्येवं अधि- कारत्वप्रवाहः (तत्त्वावेः) । वा. ३।६।१६।४१ पृ. १०६५-६६.

● स प्रत्याम्नेत् स्थानात् । ६।४।१०।३०॥ दर्शे 'यस्योभय हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशराव- मोदनं निर्वपेत्' इत्युक्तः कर्मान्तररूपः पञ्चशरावः सः अमावास्या प्रत्याम्नेत् । अमावास्यायागस्य प्रत्याम्नाय- रूपः स्यात् नाङ्गं अमावास्यायागस्य । स्थानात् । यागे विनष्टे तस्य स्थाने पञ्चशरावस्य विधानात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् । ३१ ॥

दर्शे 'यस्योभय हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशराव- मोदनं निर्वपेत्' इत्युक्तः कर्मान्तररूपः पञ्चशरावः अमावास्यायागस्य नाङ्गं किंतु प्रतिनिधिः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन प्रत्याख्याय सिद्धान्तमाह । अङ्गविधिरेवायं पञ्चशरावः । दर्शाङ्गमयम् । निमित्त- संयोगात् । हविरार्तिरूपेण निमित्तेन यागस्य संयोगात् संबन्धस्य विधानात् । तस्मात् नैमित्तिकं कर्माङ्गं पञ्चशरावः । के.

● स लौकिकः स्याद् दृष्टप्रवृत्तित्वात् । ७।४।१।१॥

अविहितेतिकर्तव्यताकेऽपि सौर्यादिषु काचिदिति- कर्तव्यता स्यादिति पूर्वाधिकरणे अवगतम् । अथ कोऽसौ इतिकर्तव्यताविशेषः इत्याकाङ्क्षायां आह । स इतिकर्तव्यताविशेषः लौकिकः स्यात् । लौकिक इति यथोक्त उच्यते । यतश्च 'पार्वणस्थालीपाकादौ यस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा स दृष्टप्रवृत्तित्वात् यथोक्त इतिकर्तव्यता- विशेषः स्यात् सौर्यादौ । स हि स्थालीपाकादौ फल- साधकतया सिद्धः इति सौर्यादावपि ग्रहीतुं योग्यः । तस्मात् लौकिकः इति पूर्वः पक्षः ।

वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् । २ ॥

सौर्यादौ अपेक्षितः इतिकर्तव्यताविशेषः लौकिको प्राप्त इत्युक्तम् । ततो वैलक्षण्यार्थं तुशब्दः । यत्र तु वैदिकस्य इतिकर्तव्यताविशेषस्य विशेषवचनं स्यात् तत्र वचनात् ततः लौकिकात् अन्यत्वं इतिकर्तव्यता- विशेषस्य । यथा उपसत्सु गृहमेधीये च । यथाकथं- चित् वचनाभावे तु लौकिकः स्यात् ।

लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् । ४ ॥

यत्र इतिकर्तव्यता न पठिता तत्रापि सा कुतश्चित् प्राप्तैव । सा च क्वचित् वचनात् इति पूर्व- मुक्तम् । ततो वैलक्षण्यार्थो वाशब्दः । लिङ्गेन वा क्वचित् वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्येत । यथा सौर्ये चरौ 'प्रशाखे प्रशाखे कृष्णलं जुहोति' इति । कृष्णलमिति कृष्णगुञ्जापरिमितं सुवर्णमिति । तथा ऐन्द्राबार्हस्पत्ये 'अर्धं बर्हिषो लुनाति अर्धं न, स्वयं- दितमर्धं वेदा करोति अर्धं न' इति । तथा पितृयज्ञे 'न होतारं वृणीते, नार्षेयम्' इति । एतैर्लिङ्गै- र्ज्ञायते एतेषु वैदिकी इतिकर्तव्यतेति । लिङ्गस्य तद्गुण- त्वात् । प्रशाखादयो हि तस्य वैदिकस्य अपूर्वस्य गुणाः । तस्मात् क्वचित् लिङ्गेन नियमः ।

अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाद् यत्र नित्यानुवाद-वचनानि स्युः । ५ ॥

सौर्यचर्वादौ लिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्यते इति सिद्धान्तिना उक्तं तत् व्यावर्तयितुं अपिवाशब्दः । न सौर्यादौ लिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता सिध्यति । अन्यायपूर्वत्वात् नात्र न्यायपूर्वकत्वम्, न्यायाभावात् । का तर्हि लिङ्गानां गतिः ? उच्यते । यत्र नित्यानुवाद-वचनानि स्युः नित्यस्य सिद्धस्य अनुवादो यत्र वचने दृश्यते तत्र उक्तैः लिङ्गैः किंचित् बोध्येत । तदर्थानि तानि । तद्यथा । यत्र प्रयाजाः सिद्धाः तत्र तदनुवादेन कृष्णलविधिः इति कृष्णलवाक्यस्य सौर्यात् उत्कर्षः । अथवा कृष्णलविशिष्टप्रयाजविधिरयम् । ' नार्षेयं वृणीते ' इति वचनं तु नित्यानुवादः. ' नान्तरिक्षे न दिवि अग्निश्चेतव्यः ' इतिवत् । ' अर्धं बर्हिषो लुनाति ' इत्यादिवाक्य च यत्र बर्हिः सिद्धं तत्र ऐन्द्राग्नाद्यर्थत्वात् उत्कष्टव्यम् । तस्मात् सौर्यादिषु लौकिकी एव इति-कर्तव्यता न वैदिकी । इति पूर्वः पक्षः ।

मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात् । ६ ॥

सौर्यादिषु लौकिकी इतिकर्तव्यता ग्राह्या इति पूर्व-पक्षिणा उक्ते कश्चित् ब्रूयात् ननु लौकिकी च वैदिकी च इत्युभयं प्रवर्तताम् इति । तत्राह पूर्वपक्षी । एकत्र कर्मणि लौकिक्या वैदिक्याश्च सह प्रवृत्तिर्न संभवति, मिथो विप्रतिषेधात् । तस्मात् गुणानां अङ्गानां यथार्थं अर्थं अनतिक्रम्य प्रकृतिसिद्धं प्रयोजनं अनतिक्रम्य कल्पना स्यात् । यथार्थकल्पना स्यात् एकस्या एव इतिकर्तव्यतायाः फलजनिकायाः प्रवृत्तिः स्यात् । यदा च एकस्याः तदा लौकिक्या एव दृष्टप्रवृत्तित्वात् इति ।

भागित्वात्तु नियम्येत, गुणानामभिधानत्वात्, संबन्धादभिधानवद्, यथा धेनुः किशोरेण । ७ ॥

सौर्यादिषु लौकिकी इतिकर्तव्यता स्यात् इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ती आह । भागित्वात् अपूर्वं भजते इति भागिनी वैदिकी अपि इतिकर्तव्यता । लौकिक्या वैदिक्याश्च उभयोः समानेऽपि भागित्वे गुणानां प्रयाजादीनामङ्गानां वैदिकानामेव अभिधानत्वात् —अभिदधति इति अभि-धानानि– अभिधायकत्वात् । कथं गुणा वैदिकाभिधा-यकाः ? संबन्धात् प्रयाजादीनां वैदिकेतिकर्तव्यतयैव संबन्धात् । नहि लौकिके स्थालीपाकादौ प्रयाजाः सन्ति । अभिधानवत्, यथा कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रं इत्यभि-धानं नित्यस्य अग्निहोत्रस्य सहचरितान् धर्मान् आनयति तद्वत् । एवं भागित्वात्, संबन्धात् गुणानां अभिधान-त्वात् अभिधानवत् वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्येत । अत्र भागित्वात् इति न्यायः, इतरत्तु लिङ्गम् । यथा धेनुः किशोरेण । तद्यथा ' कृष्णकिशोरा धेनुः ' इति । *अत्र धेनुशब्दो यद्यपि धयन्त्यां गवि दृष्टप्रवृत्तिः* तथापि अभिधानसामान्यात् धयन्त्यामश्वायामपि भागी इति किशोरेण लिङ्गेन धयन्त्यामश्वाया विज्ञायते । किशोरशब्दो हि अश्वस्यैव बालके रूढः । एवमिहापि यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः तथापि इतिकर्तव्यता-सामान्येन भागित्वात् लिङ्गेन वैदिकी विज्ञेया ।

उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाऽधिकारं भावः स्यात् । ८ ॥

सौर्यादौ प्रयाजकृष्णलादिलिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता इति सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । पक्ष-विपरिवर्तने वाशब्दः । अथवा नैव लिङ्गेन नियम्येत । प्रयाजादीनां धर्माणां या उत्पत्तयः उत्पत्तिविधयः, तासां समत्वात् । आमेयाग्नत्वेन ताः सर्वाः समानाः । तेन येनकेन प्रयाजाः तद्धर्मका अनुमीयेरन् न तु अनु-याजादीनि इतराण्यङ्गानि । अतो न सर्वा वैदिकी इति-कर्तव्यता सौर्यादौ गृहीतुं शक्यते । एतस्मात् हेतोः यथाधिकारं यत्रयत्र ये ये धर्माः श्रुताः तेषां भावः सत्त्वं स्यात् न तु अन्येषाम् । अतः स्मार्तानां सर्वेषां श्रुत-मात्रस्य प्रयाजादेश्च सौर्यादौ अङ्गत्वं स्यात् ।

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् । ९ ॥

लौकिकी इतिकर्तव्यता, श्रुतं च प्रयाजरूपं वैदिक-मङ्गं सौर्ये चरौ स्यात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते इयं शङ्का— ननु इतिकर्तव्यताशून्यप्रधानयागासंभवात् सेतिकर्तव्य-ताकं प्रधानं प्रधानविधिरेव विधत्ते । अतश्च सौर्यस्य साङ्गप्रधानस्य वेदेन विहितत्वात् वैदिकी एव तत्र

इतिकर्तव्यता स्यात्। न लौकिकी इति। तत्राह पूर्वपक्षी। चकारः शङ्कानिरासमूचकः। उत्पत्तिश्च शेषवचनं च तयोः समाहारः उत्पत्तिशेषवचनम्। एकस्मिन् वाक्ये शब्दे वा प्रधानस्य उत्पत्तिः, शेषाणां अङ्गानां वचनं विधिश्च विप्रतिषिद्धं विरुद्धम्, न संभवति। यदि च 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति आख्यातेन प्रधानवत् अङ्गान्यपि विधीयेरन् ततः तेषामपि प्रधानवत् फलसंबन्धः स्यात्। ततश्च अङ्गत्वमेव व्याहन्येत। तस्मान्नोभयविधिः। एवं च लौकिकी एव इतिकर्तव्यता सौर्यादौ।

विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत तथाहि लिङ्गदर्शनम्। १०॥

सौर्यादौ लौकिकी इतिकर्तव्यता ग्राह्या इति पूर्वपक्षं वाशब्देन निरस्यन् पुनः सिद्धान्तमाह। सौर्यादिचोदनाया कथंभावाकाङ्क्षिण्या विध्यन्तः कथंभावो वैदिक एव प्रकृतिवत् दर्शपूर्णमासयोरिव प्रवर्तेत। तथाहि लिङ्गदर्शनं वैदिककथंभावप्रवृत्तौ एव सम्यग् उपपद्यते। प्रयाजादिप्राप्तौ च अनूयाजादीनामपि चोदकतः प्राप्तिर्वर्तनीया इति मत्वा प्रयाजादिदर्शनं वैदिककथंभावप्राप्तौ लिङ्गम्। तस्मात् सौर्यादौ वैदिकी एव इतिकर्तव्यता।

लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात्। ११॥

पूर्वपक्षी मते। वैदिक्या इतिकर्तव्यताया लिङ्गहेतुत्वात् लिङ्गं हेतुः साधको यस्याः तादृश्यात् अलिङ्गे यत्र किंचिदपि लिङ्गं नास्ति 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद् यस्य सजाता वीयुः' इत्यादौ, तत्र लौकिकं एवोक्तं अङ्गजातं स्यात् इति।

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन। १२॥

वैदिकस्य कथंभावस्य लिङ्गहेतुकत्वात् लिङ्गशून्ये वैदिके कर्मणि लौकिकः कथंभावः स्यात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते आह सिद्धान्ती। लिङ्गस्य लिङ्गसामान्यस्य पूर्ववत्त्वात् न्याययुक्तत्वात् न्यायस्य च सलिङ्गेषु अलिङ्गेषु च तुल्यत्वात् अलिङ्गेषु 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सजाता वीयुः' इत्यादावपि वैदिक एव कथंभावः स्यात्। न्यायस्य तुल्यत्वे तु चोदनाशब्दसामान्यात् विधिप्रत्ययस्य तुल्यत्वात्। चोदनाशब्दसामान्येन लिङ्गस्य न्यायपूर्वकत्वात् एकेनापि वैदिकेन लिङ्गेन लिङ्गरहितेष्वपि यागेषु वैदिकः कथंभावो निरूप्येत। यथा स्थाल्यां पच्यमानस्यौदनस्य स्थाली पुलाकेन एकेनापि निरूप्यते तद्वत्। तस्मात् ऐन्द्राग्नादावपि वैदिके कर्मणि विध्यन्तेन वैदिक एव कथंभावः स्यात् न लौकिकः इति सिद्धान्तः। के.

स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वात्। ८।४।२।२॥

दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयमिति सिद्धान्तितम्। तत्र किमयं दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां कर्मणां नामधेयं उत सर्वेषां स्मार्तानां श्रौतानां च कर्मणां इति विचारे पूर्वपक्षमाह। सः दर्विहोमशब्दः लौकिकानां–स्मार्तानामित्यर्थः– कर्मणां अभिधानं स्यात्। कर्तुः दर्विहोमानां कर्तुः तदाख्यत्वात् दर्विहोमघटितदार्विहोमिकनामकत्वात्। तथा आख्या येषां, सा आख्या येषां इति समासः। 'शिक्षिता दार्विहोमिको ब्राह्मणः, अस्यठाना दार्विहोमिको ब्राह्मणः' इति तदाख्यत्वम्। तस्मात् दर्विहोमशब्दः लौकिकानां कर्मणां नामधेयं इति। प्रथमे अन्तर्यामिणीन्याये पूर्वपक्षसूत्रमिदम्।

सर्वेषां वा दर्शनात् वास्तुहोमे। ३॥

दर्विहोमशब्दः स्मार्तानामेव कर्मणां नामधेयं इति पूर्वपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थो वाशब्दः। सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयं दर्विहोमशब्दः। वास्तुहोमे तथा दर्शनात्। वास्तूनि नाम वास्तुशाकबीजानि। वास्तु वास्तुक (चन्दनबटवा, चन्दनबथुआ इति भाषादेशे) वास्तूनां होमः वास्तुहोमः नाम वैदिकं कर्म। तत्र दर्विहोमत्वं दर्शितम्, 'यदेकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यात् पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय' इति। इदं च लिङ्गम्। होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वाच्च प्राप्तिः। तस्मात् लौकिकानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयं दर्विहोमशब्दः इति सिद्धान्तः। प्रथमे अन्तर्यामिण्यधिकरणे सिद्धान्तसूत्रमिदम्। के.

● 'स चैव स्यात्' इति प्राकृतिवादो ज्योतिष्टोमे। सकर्ष ३।२।२१ मीको पृ १८३० "ज्योतिष्टोमे 'स चैव स्यात्●" इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● 'स ये (येमध) पौर्णमासेन हविषेष्ट्वा अनु निर्वाप्य' अनेन वाक्येन पूर्णमासप्रयोगोत्तरकालीनता वैमृधस्य प्रतीयते। सकर्ष १।२।१६, ● 'स यै वाजिनो नावाहयति'। वैश्वदेवे पर्वणि। ४।४।८.

स स्वर्ग स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्। ४।३।७।१५ ॥

'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेद्यु करोति' 'य सम्राधानुरते स विश्वजिता यजेत' इत्यादिक कर्म एकमेव फल साधयति इति पूर्वाधिकरणे अवगतम्। तत् एक किंनाम स्यात्। इति विचारे यत् एक फल स स्वर्ग स्यात्। विधेयानुसारेण 'स' इति पुल्लिङ्गता। स्वर्ग एव कुत ? तत्राह, सर्वान् पुरुषान् प्रति निरतिशय प्रीतिरूपस्य स्वर्गस्य अविशिष्टत्वात् समानत्वात्। सर्वश्च प्रीतिं कामयते। एव स्वीकारे यजेत इत्यादिरविशेष-वचन शब्द न विरोधे ऽवचस्यापितो भवति।

प्रत्ययाच्च। १६ ॥

'विश्वजिता यजेत' इत्यादौ एकमेव स्वर्ग फल इति सिद्धान्त उक्त, तत्र हेत्वन्तरमाह सूत्रम्। चकार समुच्चयार्थ। अनादिष्टफले कर्मणि स्वर्ग फल इति प्रत्ययो भवति लोके। 'आरामकृद्देवदत्त' इति केन चिदुक्ते 'नियतोऽस्य स्वर्ग' इत्यपर आह। 'तडाग-कृद्देवदत्त' इत्युक्ते 'नियतोऽस्य स्वर्ग' इत्यपर आह। एवमत्रापि। के

स स्वामी स्यात् तत्संयोगात्। ६।३।६। २३ ॥

सत्रे अन्यतमे यजमाने अपचरिते तस्य स्थाने प्रति-निधि कर्त्तव्य इति अवगतम्। स च प्रतिनिहितोऽन्य स्वामी स्यात्। तत्संयोगात् स्वामित्वेन संयोगात्। यो हि अधी अन्य आनीयते स स्वामी क्रियते। तस्मात् प्रतिनिहित स्वामी स्यात् इति पूर्व पक्ष।

कर्मकरो वा भृतत्वात्। २४ ॥

सत्रे अन्यतमे यजमाने अपचरिते योऽन्य प्रति निधीयते स स्वामी स्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त वादान्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह। स प्रतिनिधीय-मान न स्वामी स्यात् किंतु कर्मकर, दर्शादौ ऋत्वि ग्वत्। कुत ? भृतत्वात् भृतिदानेन परिक्रीतत्वात्। परिक्रीयमाणश्च न स्वामी भवति। नैवासौ सत्रफल प्राप्नोति।

कुतूहले 'भृतत्वात्' इत्यस्य स्थाने 'अकृतत्वात्' इति पाठ। प्रतिनिहितेन आदित आरभ्य कर्म न कृतम्। अकृतत्वात् कर्मण नासौ सत्रफल प्राप्नुयात् इति नासौ स्वामी। कृतत्वात् इति वा पदच्छेद। नियुक्तत्वात् इति तदर्थ।

क्रीतत्वात् द्रव्यदानेन परिक्रीतत्वात् इति वृत्ति।

तस्मिंश्च फलदर्शनात्। २५ ॥

सत्रे अन्यतमे यजमाने मृतेऽपि तस्मिन् मृते यजमाने फलदर्शनात् 'यो दीक्षिताना प्रमीयेत अपि तस्य फलम्' इति सत्रफलस्य दर्शनात् स एव स्वामी। तस्य स्थाने प्रतिनिहितस्तु कर्मकर एव न स्वामी इति न तस्य सत्रफलम्। इति सिद्धान्त। के

● 'साऽस्य देवता' इति तद्धितस्य देवताविशिष्ट द्रव्याभिधायित्वम्। वस्तुतस्तु तद्धितस्य द्रव्यविशेष वाचित्वाभावेऽपि चतुर्थ्यंशेनापि बलवत्त्व सभवति, द्रव्यस्य सामान्यरूपेणापि प्रतीत्या द्रव्यस्य देवताया संबन्धस्य च तद्धितादेवावगते। चतुर्थ्यां द्रव्यसामान्यस्य अप्रतीते द्रव्यदेवतासंबन्धस्य सुतरामप्रतीतेश्च। सोम २।२।१९. ● 'साऽस्य देवता' (पा ४।२। २४) इति सर्वनामार्थे तद्धितप्रवृत्ति। मु पृ. ८०९

सैषा महतो वशात्सम्भाषाद्वाऽनुकृष्यते इति न्याय। अथ यत्र वृथा कार्यकरणे स्वल्पफल कर्मणि च महाश्रमकरणम्, तत्र प्रवर्तते। 'ऋत्क्'-सूत्रमहाभाष्ये द्रष्टव्यश्च। तथाहि– "स एष सूत्रभेदेन लकारोपदेश प्रयत्यायम सन् प्रत्याख्यायते 'सैषा महतो वशात्सम्भाषाद्वाऽनुकृष्यते" इति। 'लृत्वा करणभेदे

स्यात् घने बाधे समान्वरे ' इति मेदिनी । ' स्पृष्टा मामचटके ' इति वा । साहस्री. ३१२.

● ' सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ' ३।४।११।३१ ॥ यो नाम यदेत् फलेऽपि (अवदाने) अचोदित मेतत् कर्मभेदे सति निर्णयकारणाभावादिति तस्योत्तरं ' सा लिङ्गा० ' इति । यत् ऋत्विग्भ्योऽवदानं तत् स्यात्, वैदिकस्यक्रियस्य लिङ्गविशेषात्, निमित्तस्योपयुक्तस्यापि लिङ्ग एव लिङ्गत्वात् । वा. ३।४।११।३१ पृ. ९६८, ● ' सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ' । ३।४।११।३१ ॥ सा खलु भक्षप्रतिग्रहेष्टिः आर्त्विजे स्यात्, यजमाने स्यादित्यर्थः । न हि ऋत्विक्सामर्थ्यं इत्येव आर्त्विज्योऽभिधीयते । अथवा ' स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ' (३।७।२८।३८) इति यजमानस्यापि ब्रह्मादिवत् ऋत्विक्त्वं प्रकाशते । तेन शक्यं यजमानमपि प्रधानं आर्त्विजं इत्यभिधातुम् । लिङ्गं चात्र पूर्वपदाना उत्तरैः पदैर्यथार्थमभिसम्बन्धः । ३।४।११।३१ पृ. ९६५.

● सकर्मकाकर्मकयोर्भेदः. (लक्षणम्)– ' साक्षाद्व्यभिचारेण फलं यो यत्र कर्मभाक् । सकर्मक. स धातुः स्यात्, पारवर्ये त्वकर्मकः ॥ ' पचिगम्यादयः, आसनशयनादय । वा. २।१।१।१ पृ. ३८५.

● सकर्मकत्वं धातोः फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वम् । रहस्य. पृ. ४९ । अविवक्षितहविर्विशिष्टकर्मकाद्द्धातुत्वर सकर्मकत्वम् । मणि. पृ. १०३, रहस्य. पृ. ५१.

● सकृदनुष्ठानमभ्यासतन्त्रस्य दर्शपूर्णमासयोः । ११।४।१२।४५. मीको पृ. ६८१ ' अभ्यासन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सकृदनुष्ठान दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयायाः । ११।१।११।१४–१५. मीको. पृ. ९७९ ' आरम्भणीयान्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सकृदनुष्ठान स्विष्टकृदिडादीनां सर्वपृष्ठेष्टौ । वि. ३।५।४.

■ सकृदुच्चरित. शब्दः सकृदेवार्थमवगमयतीति । साहस्री ५७.

● सकृदुच्चरितस्य अनेकार्थपरत्वायोगः । सु पृ. ८६६, ● सकृदुच्चरितस्य अनेकतात्पर्यायोगः । पृ. ७०२.

● सकृदुच्चरितस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्व इति नियमः । भाट्ट. १।३।१२. ● ' सकृदुच्चरिते चास्मिन् विवक्षैकैव दृश्यते ' इत्यनेन न्यायेन अनेकार्थस्यापि शब्दस्य सकृदुच्चारणेन एकार्थपरत्वायोगात् पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः अनेकयागनामत्वायोगमाशङ्क्य सकृदुच्चरितस्यापि अन्योन्यसापेक्षानेकार्थपरत्वोपपत्त्यै... । सु. पृ. ७३१, ● एतेऽपि दुर्वर्णत्वमतापेक्षया सुवर्णत्वसंभवेऽपि एकजातीयसर्वरजतव्यक्तिप्रत्ययबाधापत्तेः दुर्वर्णत्वनप्राकृत्यायोगात् जातिद्वयेऽपि साधारणस्यापि हिरण्यशब्दस्य ' सकृदुच्चरिते चास्मिन् विवक्षैकैव दृश्यते ' इत्यनेन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य जातिद्वयपरत्वायोगः । पृ. १४७९. ● सकृदुच्चरिते च उपादीयमानोद्दिश्यमानत्वे न सम्भवत., विवक्षाभेदात् । टुप्. १।१।२।१.

● सकृदुच्चरितन्यायः । ' गोतो णित् ' इत्यादौ गोशब्देन अनेकार्थानामुपस्थितावपि ' सकृदुच्चरितन्यायेन ' गोशब्दे एकस्यैवार्थस्य अन्वयात् तद्वाचकगोशब्दे एव ' गोतो णित् ' इत्यस्य प्रवृत्त्या अपरार्थवाचकगोशब्दे तु प्रवृत्त्यर्थं आवृत्तिः कल्पनीया स्यात् (सा तु न युक्ता)। भूतिः पृ. ८३ । ' गोतो णित् ' इत्यत्र गोपदस्य नानाशक्तिमत्तया सकलार्थोपस्थितावपि सकृदुच्चरितन्यायेन (सकृदुच्चरित शब्दः सकृदर्थं गमयति) एकस्यैवार्थस्य अन्वयेन तदर्थतात्पर्योपचरितस्यैव गोशब्दस्य णित्प्रयुक्तं कार्यं स्यात् नान्यस्य । अत्र, भाष्यस्य तन्त्राद्यन्याश्रयणे भाष्यमते गौरवम् । सूत्रमते तु आत्मीयत्वेन सामान्यतः अर्थोपस्थापकस्वपदोपादानेन सामर्थ्यस्य संनिधिरवगमनात् न सकृदुच्चरितन्यायविरोध, नापि तन्त्राद्याश्रयणकृतं गौरवम् । तत्त्वप्रकाशिका. पृ. ८३. ● सकृदुपात्तस्य पुनरुपादानानुपपत्तेः । वा ३।७।९।२४. ● ' सकृत्कृत. शास्त्रार्थः ' इति न्यायेन सकृदनुष्ठानेन अपवर्गः (विराम) स्यात् । सू. १२।१।६।२८. ● सकृत् क्रियया कृतः शब्दार्थः । भा. १२।१।६।२८. ● ' सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव ' (परिभाषा ४०) । गतौ शास्त्रयोः

प्राप्तौ विप्रतिषेधे सति सकृत् यद् बाधितं तत् बाधितमेव ज्ञेयमित्यर्थः ।

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्य इति परिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा इत्यत्र परत्वात् तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेश आशङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यसङ्गतिः । परिभाषेन्दुः पृ. ५९, ● सकृद्गतिन्यायः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव । पृ. १५४, क्वचित् चरितार्थयोः एकस्मिन् युगपदुभयोः कार्ययोः असंभवेन बाधकाभावात् पर्यायेण तृजादिवत् शास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रं इति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः ॥ 'व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवात् उभयोरपि शास्त्रयोः लक्ष्यविषययोः अचारितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेव इति नियमार्थमिदं इति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः' । इति कैयटादयः । (शेखर. पृ १५४-१५५) । ● तिसृणामित्यत्र सकृद्गतिन्यायेन त्रयादेशवारणपरं भाष्यम् । भूतिः पृ. ६२ ● 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । अथ शब्द एव प्रथमं विषयतया (धात्वर्थं) अभिधाय पुनः करणतयाऽपि अभिधत्ते । कथं सकृदुच्चरितो द्विरभिदध्यात् ? अभिधाने वा सामर्थ्यमपि पुनरभिदधीत । नहि नियामकमस्ति द्विरेवाभिधत्ते न त्रिरिति । सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन इति न्यायात् । (या स्त्री सकृत् अवगुण्ठनं विना आपणमार्गादौ प्रवृत्ता तस्याः पुनर्गमने अवगुण्ठनेन नास्ति कर्तव्य प्रथमप्रवृत्तिवत् -इति न्यायाक्षरार्थः) । शा. १।४।४।४ पृ. ६८. ● 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । एकहायनीशब्दस्यापि क्रियासंबन्धात् स्वातन्त्र्यमपनीतम् । अत्र पदान्तरसंबन्धेऽपि 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इतिवत् तस्य तात्पर्येव भूनिपीडा । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९, ● 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । 'बुद्धौ संनिहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः संबन्धयितुमिति । नैतदेवम्, यो हि असंबध्यमानः अनर्थको भवति स संबध्यते नान्यः' इति भाष्यम् । अत्र वार्तिकम्- यावद्यावत् हि पदार्थो विशेष्यते तावत्तावत् श्रुतेः स्वरसभङ्गः । तेन 'सकृत् प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इत्येवं एकेन केनचित् विशेषितः परेणापि विशेष्यतां इत्यभ्युपगन्तव्य इति । ३।१।६।१२ पृ. ६९० । या हि कामिनी सकृत् परपुरुषे प्रवृत्ता सा पुनरपि प्रवर्तेतैव, तथा सति लोका मा द्राक्षुरिति किं जवनिकया अवगुण्ठनेन कार्यम् ? नावगुण्ठनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । के. ● 'सकृद्भक्षिते कृतः शास्त्रार्थः' । द्रव्यैकत्वात् ऐन्द्रवायवग्रहे 'सकृद्०' इति न्यायेन सकृत् भक्षणे प्राप्ते 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति' इति वचनात् द्विर्भक्षणम् । वा. ३।५।५।१८. ● 'सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात्०' (९।१।१०।३५) इति न्यायेन 'कृतस्य यावज्जीविकस्य प्रयोगस्य अर्थेन आदौ कृता आरम्भणीया' इति (पूर्वपक्षे) । भा. १२।२।६।१९.

● सक्तुषु (पयःसक्तुधानादिषु) प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः ज्योतिष्टोमे । ९।४।१२।४५-५०. मीको. पृ. १८२४ 'ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादिग्रहेषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

卐 सक्त्वधिकरणम् । सक्तुन्यायः । 'सक्तून् जुहोति' इति द्वितीया न प्राधान्यबोधिका ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् । २।१।४।११॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, द्वितीयादर्शनात् प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति । नैतदेवम् । गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथाहि दृश्यते 'सक्तून् जुहोति', 'माषान् जुहोति', 'एककपालं जुहोति' इति ।

वा— (द्वितीयाविभक्तिविचार.) परस्तु आह (पूर्वपक्षी) 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारानुसारिता । शेषत्वस्य, द्वितीया तु प्राधान्यव्यभिचारिणी ॥' नचाम प्रमाण युक्त यदैकान्तिकम् । अनैकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्योपदेशेऽपि दर्शनात् 'सक्तून् जुहोति' इति । तथा 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इति अन्तरेणापि द्वितीयां आज्यप्राधान्यं दृष्टम् । अतो 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यत्र उभयधर्मत्वेऽपि उपकारदर्शनकृतमेव द्रव्यप्राधान्यम्,

रन्। स एव तु सर्वार्णे वादस्फुट स्मरणेन प्रतिपाद्यते। स्मर्यते च द्वितीयाया प्राधान्यमर्थ., 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति। तथा लोकवेदयो प्रयुज्यते 'घट करोति' 'व्रीहीनवहन्ति' इति। यानि च लोके व्यभिचाराशङ्कास्थानानि तान्युदाहरति (भाष्यकार.) 'तण्डुलानोदन पच, वस्त्रात् शिखण्डकान् कुरु, तण्डुलानद्य जुहुधि' इति। तण्डुले वस्त्रे इति च प्रयोक्तव्ये या द्वितीया प्रयुज्यते तन्नून तृतीयासमानार्था वा इति गम्यते। तत्रोच्यते। 'सर्वे पाकादिसंबन्धे द्वयाकारास्तण्डुलादय। प्राधान्याशमुपादाय द्वितीया तत्र वर्तयति॥' यदा पदार्थान्तरभूतौदनशिखण्डकसाधनत्वेन तण्डुलवस्त्रा विवक्ष्यन्ते तदा तृतीयान्तपदभाजो भवति। यदा तु भोजनयोग्यौदनावस्थापरिणतिरूपेण तण्डुला, मार्दवोत्पत्यर्थं च शिखण्डकाकारेण वस्त्रा दृश्यन्ते, तथा वेदवाक्येष्वाप गतगुणभावाश्च ते द्रव्यसाधनत्वे अग्निहोत्रे सुगन्धिताग्निदग्धो रमणीयत्वात् कस्याश्चित् प्राप्तप्राशस्त्यमात्रशोभादर्शनार्थे तण्डुला होमसबन्धित्वेन अभिप्रेता। स एव प्रेष्यति गुणसामा वा 'यजमान तण्डुलानद्य जुहुधि' इति, तदा द्वितीयार्थभाजस्त्व भवति। 'भवति हि लोके बहुप्रकारा विवक्षा' इति। गुणभूतेऽप्यर्थे क्वचित् कारणेन कश्चित् प्राधान्याशो विवक्ष्यते, तथा प्रधानभूतेषु गुणाश., कदाचिदुभौ कदाचिन्नोभौ। न च यद्विवक्ष्यते तत् शब्देनाभिधात य इत्यस्ति प्रमाणम्। विवक्षासंपत्त्यर्थं तु लक्षणागुणवादाश्रयणम्, न स्वार्थत्याग। तस्मात् प्राधान्यमेव द्वितीयार्थ। (इति द्वितीयाविभक्तिविचार)।

(अथ सक्तुन्यायः–) कथ [illegible] सक्त्वादिषु गुणत्वमिति। तदुच्यते। 'प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति स्वत। विरोधात्तेन सक्तूनां गुणभावस्तु लक्ष्यते॥' द्वितीया तावत् कर्मत्व प्रधानत्व आत्मशक्त्या वदति। तत्तु इह बलवता कारणान्तरेण विरुध्यमानत्वात् नाश्रीयते। तेन [illegible] कारकविशेषात्मकत्वात् यत् कारकसामान्य अविनाभूत लक्ष्यते तद्विरुद्धत्वात् विवक्ष्यते। तत्र एतावानर्थो विज्ञायते, होमस्य कारक सक्तव इति। न च सामान्य निर्विशेष व्यवहारक्षमम्, इति विशेषापेक्षाया करणत्व भविष्यति, 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' (६।१।१) इति भूतभव्यसमुच्चारणन्यायात्।

कथ पुन सक्तुप्राधान्यविवक्षा विरुध्यते? तत्राह 'भूतभाव्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते। सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्॥' यस्य हि द्रव्यस्य क्वचित् उपयोगो निर्वृत्तो भविष्यति इति वा अवधार्यते, तत् संस्कारार्हत्वात् कर्म प्रति प्राधान्य प्रतिपद्यते। यत् पुनर्नोपयुक्तम्, नोपयोक्ष्यते वा, तस्य संस्कारो निष्प्रयोजन., इति तद्विधानवाक्यानर्थक्यप्रसङ्ग। ते चामी सक्तवः, न होमात् प्रागुपयुज्यन्ते, नोर्ध्वं भस्मसाद्भावात्, भस्मविनियोगवचनाभावाच्च। तत्र समस्त वाक्य अनर्थक भवतु, द्वितीया वा लक्षणा वृत्त्या इति (चिन्ताया) स्थितत्वात् वेदप्रामाण्यस्य लक्षणा गृहीत वा। मुख्यार्थप्रयोगो हि औत्सर्गिकत्वात् अपवाददर्शनेन भ्रान्तित्व प्रतिपद्यते। सर्वैव लक्षणाश्रयण आनर्थक्यप्रसङ्गनिमित्तम्, अन्यथा मुख्यार्थोपपत्ते। तेन विरोधात् सक्तुसाधनकहोमविधान प्रकरणसबन्धि गृह्यते। 'ननु सक्तूनामपि' इति (भाष्य) होमान्त सक्तवोऽपि ज्योतिष्टोमस्य उपकृत्य अर्थवन्तो भविष्यन्ति इत्याह (पूर्वपक्षत्वेन)। सिद्धान्तवादी तु छलेन होमसाधनीभूतानामेव अर्थवत्त्वमभ्युपगच्छति 'को वा ब्रूते नेति' (इति भाष्येण)। सर्वैव च 'द्रव्याणां वाक्यसयुक्तक्रियानिर्वर्तनाद्विना। न प्रयोजनमस्त्यन्यत् कथभावाद्यसगते॥' यथा होम क्रियात्मकत्वात् 'कि' इत्यपेक्षमाण प्रधानकथभावेन इत्थ अनुग्राहकत्वेन गृह्णाते, नैव द्रव्यम्। न च तस्मात् अदृष्टकल्पना, क्रियानिर्वर्त्यत्वादपूर्वाणाम्। यत्रापि तावत् द्रव्य साक्षात् फलाय चोद्यते, यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति, तत्रापि अन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति, किमुत यदा, न कस्यचिदङ्गत्वेन सक्तव श्रूयन्ते। न च किंचित् कल्पनाप्रमाणमस्ति। द्वितीयेति चेत्, 'नहि' इति (भाष्य) उत्तरम्। द्वितीया हि सक्तूना प्राधान्य वदन्ती होम तदर्थं कुर्यात्, न 'सक्तुभ्योऽपूर्व' इति

प्रतिपत्तिम्। तेन द्वितीयाश्रवणात् भवेत् होमः सक्त्वर्थः, 'कथं नाम होम भावाः सक्तवः स्युः' इति, नान्यस्मै प्रयोजनाय, अश्रवणात्। ते चामी 'भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसंस्काराः' (भाष्यं) इति प्रयोजन-श्रवणात् पर्यवसिता द्वितीया, निष्प्रयोजनेऽपि, होम प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्मसंज्ञासिद्धेः। तत्र सिद्धे वाक्यार्थे, पश्चात् न पुरुषस्य क्रतोर्वा उपयुज्यन्ते इति ज्ञात्वा, तद्वचनाद्वा अदृष्टं कल्प्येत, प्राधान्यज्ञानं वा भ्रान्ति-रिति। तत्र आह (भाष्यकारः) 'न च तद्वचनात् वाक्यमन्यत् कल्पयितुम्' इति। (तत्र) प्राधान्यविरोधेन व्याख्या। तस्य तृतीयार्थसिद्धिः इति मत्वा महा-भाष्यकारेण (तन्त्रवार्तिक- मु. पृ. ६३२) उक्त 'तृतीयायाः स्थाने द्वितीया' इति। तेन वैधर्म्यं होम-संमार्गयोः, सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वेन तदर्थत्वात्, पुरो-डाशादेश्च अन्यहोमभावेन पर्यग्निकरणादिसंस्काराईत्वात्। दृष्टे च शास्त्रार्थे अनन्विते दृष्टोपकाराभावेऽपि अदृष्टकल्पना भविष्यति। लोकेऽपि अदृष्टार्था. संस्कारा आचाराद्गम्यन्ते यथा 'प्रभान्तरादागमना' (इति भाष्यं) दात्व्यर्थं अक्लिष्टमद्व्यसनमूतेः शिरस उपरि भ्रामणं शुचिवेष्टनतिरोधापन च (इह कार्ष्ण्ये इति भाषा)। न चास्य अनुपपत्तिः, आचारप्रामाण्यात्। तेन अदृष्टा-र्थानामपि तुल्यश्रुतित्वात् सिद्धो गुणभावः (सक्तूनाम्)।

ननु एवं सति सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वात्कर्मत्व द्रव्य-प्राधान्यम्, इति न वक्तव्य 'तुल्यश्रुतित्वात्' (२।१।४।१० सू.) इति, दर्शयितव्य वा यत्र प्रयोजनवत्ता-निरपेक्षं द्वितीयाश्रुत्यैव प्राधान्यम्, केवलतृतीयाश्रुत्यै वा गुणभाव इति। तदुच्यते। प्राधान्ये तावत् 'उन्था गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र लिङ्गात् इन्द्रार्थत्वावगतेः गार्हपत्यैकवाक्यत्वात् च तत्साधनत्वेऽपीन्द्रस्यावगम्यते केवलद्वितीयाश्रुत्यैव गार्हपत्यप्राधान्यम्। तथा 'मूल-दर्भेण प्रस्तरं' इति उभयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषे केवल-तृतीयाश्रुत्यैव मूलदर्भस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वम्। तेन विभक्तिविरोधे अङ्गाङ्गिभावे अभिधीयमाने निष्प्रयो-जनत्वं अपवादः, न तु प्रयोजनवद्द्रव्यसद्भावेन अङ्गाङ्गित्वं इति विवेकः। (इति सक्तुन्यायः)।

प्रयोजनं तु अधिकरणस्य न सम्यगनुमन्यन्ते। तथाहि, 'स्रुङ्मार्जनानुवादेन शमीमय्यादि-चोदितम्। ज्ञायतेऽङ्गप्रधानार्थं पूर्व-सिद्धान्त-पक्षयोः॥' प्रियङ्गवो हि उत्पत्तिवाक्यात् केवल-प्रधानार्थत्वेन ज्ञायमानाः, युक्तं यदङ्गेषु न भवन्तीति। शमीमयत्वादि तु स्रुगादिमात्रानुवादेन विधीयमानं 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' (३।७।१।२) इत्यनेन वाक्यप्रयोगवशीयस्त्वात् प्रकरणगम्यप्रधानार्थ-त्वबाधेन अङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते। न चात्र विशेषणं किंचिदुपात्तम्, येन प्रधानगतस्रुगादिमात्रप्रतीतिः स्यात्, सत्यपि वा उद्दिश्यमानविशेषणत्वात् न विव-क्ष्येत। तस्मात् पूर्वपक्षे अपि यानि च प्रधानसम्बन्धीनि स्रुगादीनि, यानि च आरादुपकारकप्रयाजादिसम्बन्धीनि तानि सर्वाणि शमीमयीत्वादियुक्तानि इत्युक्तो नाना-त्वमयुक्तमर्थः।

स्यादेतत् 'गुणार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात्' (३।८।१९।३६) इति वैकृतविशेषाणां केवलप्रधानार्थत्वात् न इह अङ्गप्रधानार्थता भविष्यति इति। तद-युक्तम्। 'वाक्योपात्तप्रधानार्थसंबन्धो यत्र गम्यते। तत्रैतद् वक्ष्यते, नात्र तादृगस्य प्रती-यते॥' 'यथार्थेन ये काम्या इष्टयः ता उपांशु धर्मं स्युः' इति हि प्रधानेनैव काम्यसंयोगात्तेः तासामुपांशुत्वं संबध्यमानं अङ्गस्याचोदितं इति वक्ष्यते (३।८।१९।३५-३६)। न चात्र तादृशः प्रधानसंयोगः इति वैषम्यम्।

ननु च आतिदेशिकत्वात् अत्र तावत्स्वेषु अङ्गेषु शमीमयीत्वाद्युपदिश्यमानं प्रधानमात्रार्थं भवेत्। नाई-त्वेवं भवितुम्। एवं हि न्याय्यमिति 'कल्प्योपकार-मात्राङ्गाः प्रथमं प्राकृतैः सह। संपद्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोक्तं चोदितम्॥' अतस्य च अनेकार्थत्वानुपपत्तेः स्रुगादीनि अनुवदि-तानि। तेन तस्योऽपि यत् वचनैः अतिदेशं तथा सर्वाणि। तत्र वाक्येन वाक्येन प्रधानगुणादीनि

प्राप्नुवन्ति तावतैव अङ्गस्रुगादीन्यपि इति अविशेषः । किंच 'यदि प्रधानमात्रेण शमीमय्यादिसंगतिः । प्राकृत्यस्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिस्रुचस्ततः ॥' य एव हि संमार्गस्रुचां वर्जनोपायः तेनैव प्रयाजादिस्रुग्वर्जनमपि प्राप्नोति । न चैतदिष्टं युक्त्यभावात् । यद्यपि च किंचित् प्रधानमात्रसंबन्धकारणं भवेत् तथापि लौकिकवेदिदक्षिणान्यायेन प्रत्यक्षसिद्धे न प्राकृतजात्युपसंग्रहो युज्यते ।

किंच 'परिध्यादेश्च कार्येण स्वरूपमुपलक्षितम् । अतत्कार्यस्य समार्गं परिधेर्न कुतो भवेत् ॥' परिधि इति अग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते । यथा होमार्थाः जुह्वादयः । तत्र संमार्गस्य 'अर्थाभिधान कर्म च०' (४।१।१२।२६) इति अप्रयोजकत्वमपि शक्यं वक्तुम् । ततश्च याज्ञवल्क्यपरिधिश्रवणे यदि तावत् अपरिहितानेव पलाशादीन् संमार्ष्टि, अपरिधय एव संमृष्टा भवेयुः । अथ तानपि परिदधीत, तत कृते परिधाने प्राकृतापत्ता न स्यात् । न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः । तस्मात् परिध्यन्तरमुत्पादनीयम् । अत्र भूयस्य तु अपूर्वत्वात् यावदुक्तमात्रपर्यवसायिनः शास्त्रस्य च अप्सु चोदितस्य केन समार्गं अग्निर्वा प्राप्नोति येन उत्पाद्येत । तस्मात् अप्रयोजनान्येतानि ।

तस्योदाहरणं तु एकं सत्यम् । तत्र हि 'माष [illegible] सवनीयानाम्' (३।८।२२।४३,४२ भा) इति सिद्धान्तात् पुरोडाशमात्रेण असंबध्यमानः तत्समयस्य असवनीयत्वात् न पर्यग्निकरणपुरोडाशेन संबध्यते । नहि सवनीयाङ्ग सवनीयशब्दप्रयोगः सवनसंबन्धिविषयत्वात् । सवनीयाङ्गस्य च असवनार्थत्वात् तत्रापि तु व्रीहिमयत्वं दुर्लभम् । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति प्रधानपुरोडाशमात्रेण तेषां संबन्धात् । एवं तर्हि अनियतद्रव्यकता पर्यग्निकरण पुरोडाशस्य इति प्रयोजनम् । तदप्ययुक्तम् । तथा सति कांस्यभोजिन्यायेन तत्समवाय पर्यग्निकरणेनैव शास्त्रार्थोपपत्ते सिद्धान्ताविशदानुष्ठानप्रसङ्गः । तस्मात् कथंचित् प्रकृतौ व्रीहिमयपुरोडाशग्रहणात् तत्साधनत्व शास्त्रकृतत्वात् प्राप्नोति इति वाच्यम् । तथापि तु एकहायनीन्यायेन अप्रयोजकत्वात् तदभाव लोपलक्षः । तेन एतदेव (लोप) प्रयोजनं इत्याश्रयणीयम् । अनियतद्रव्यकत्व वा । न चात्र कांस्यभोजिन्याय संभवति, मासेन पुरोडाशस्यानभिव्यक्तः । सवनीयपुरोडाशे कथमिति चेत्, नैव तत्र पुरोडाशत्वमिष्टम् । वचनात् अपुरोडाशात्मकमेव माषं पुरोडाशस्य स्थाने विधीयते यथा धानादीनाम् । नहि कथंचिदपि मासेन धानादयो भवन्ति । अतश्च प्रैयङ्गवन्यायेन प्रधानमात्रे मासेन पुरोडाशो निर्वर्तित । पर्यग्निकरणं तु पुरोडाशसाधनकमेव । स तु अनियतद्रव्यको वा कथंचिद्वा प्रकृति दर्शनेन व्रीहियवद्रव्यक इति स्थितम् ।

एतानि च प्रयोजनानि स्रुक्संमार्गस्य प्रकृतौ बहुसाधनत्वात् कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वस्य शास्त्रीयत्वात् पात्रविवृद्धावपि पशुचातुर्मास्येषु तिस्र एव संमार्ष्टव्या पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सर्वा, संस्कारस्य प्रतिप्रधानवर्तित्वात् । तथा पशुन्यायेन विवक्षितैकसंख्यत्वात् एक एव संमार्ष्टव्य परिधि पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वे । यत्र च परिधिविवृद्धि तत्र विशेष । एवं एकपुरोडाशे पर्यग्निकरणम्, सर्वपुरोडाशे च वक्तव्यम् । तथा 'विशये लौकिकः स्यात्' (७।३।१२।३०) इत्येव 'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इतिवत् लौकिकाग्निसंमार्गकरणं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनत्वेन अदृष्टकार्यत्वात् सर्वेषां आहवनीयादीनां इति विशेषः ।

भा— सक्तूनां तु भूतभाव्युपयोगरहितत्वात् न समीहितत्वमस्ति इति समीहितसाध्यापेक्षिण्या भावनाया भाव्यत्वेन अन्वयस्य अयोग्यत्वात् साधनत्वमेव लक्षणया द्वितीया अभिधत्ते । स्रुगादीनि तु क्रतुसाधनत्व रूपेण ईप्सितत्वात् योग्यान्येव समीहितमात्रापेक्षिण्या संमार्गभावनया अन्वेतु इति साध्यत्वमेव श्रुतिबलेन गृह्यते । तत्र दृष्टोपकाराभावेऽपि अदृष्टसंस्कारकल्पनात् सिद्धं गुणकर्मत्वम् ।

[समार्गाधिकरणान्तर्गतोऽयं न्यायः ।]

नि— 'द्वितीया सक्तुवद्दृष्टा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया । साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्याभोपरतितः ॥'

• सक्त्वधिकरणे (२।१।४) अनीप्सिततरस्य द्वितीयावाच्यत्वनिषेध । [illegible] पृ १०८७,

सक्तुन्यायः । साहस्री. ८७३.

● सक्तुन्यायः । 'सक्तून् जुहोति' इत्यादौ द्वितीयायाः करणत्वे प्रयोगात् करणत्वमपि द्वितीयार्थ इति चेन्न । साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः । ... अत एव यत्र नोपयोगः वस्तुनः, न वा कल्पयितुं शक्यः यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयया करणत्वलक्षणामङ्गीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न च अनीप्सितकर्मत्वेन अपि अन्वयोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारकस्यापि भावनायाः कर्मत्वेन अन्वयापत्त्यभावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्या उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुकरणकहोमस्य भावानुपकारकत्वम् । भाट्ट. २।१।४, ● 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति । नात्र द्वितीयान्तार्थद्रव्यस्य उद्देश्यतया निर्वापं प्रति कर्मत्वम्, अपि तु द्वितीयया सक्तुन्यायेन करणत्वं लक्षयित्वा प्रातिपदिकार्थद्रव्यस्यैव संख्यापरिमाणरूपस्य निर्वापसाधनान्वयित्वम् । १०।२।२७. ● 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपेत्' इत्यत्र द्वितीया सक्तुन्यायेन भङ्क्त्वा चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निर्वपेत् इति संख्यागुणयुक्तमुष्टिविशिष्टनिर्वापविधिः । सोम. ५।२।१. ● 'दधि पयसि' इत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा, द्वितीयया च सक्तुन्यायेन करणत्वलक्षणा । भाट्ट ८।२।४, ● 'योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति' इति द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधानमेतत् । अदाभ्यशब्देन हिंसानर्हसोमात्यद्रव्यस्य अंशुत्वेन च निर्वासद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया चोभयत्र सक्तुन्यायेन । देवता तु द्वयत्र सोमः अन्यत्र च प्रजापतिः । २।३।९, ● 'यवाग्वा जुहोति' इत्यत्र यवाग्वास्तृतीयया कर्मत्वावगमेन होमस्य प्रयोजनत्वसिद्धिः । तथात्वे यवाग्वा उपयोगाभावेन होमसंस्कार्ये एव सक्तुन्यायेन विनियोगमङ्गीकारः । ५।१।२, ● 'सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्' इति । कृत्यप्रत्ययलभ्या एव अत्र भाव्यता । तस्याः प्राधान्यात् भार्यत्वादिकस्य फलस्यैव भाव्यत्वं न तु सुवर्णस्य, उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गात् । अतः सक्तुन्यायेन विनियोगमङ्गात् सुवर्णहिरण्यविशिष्टधारणस्य अर्थकर्मता प्रतीयते । ३।४।१२. ● 'होमेन यजेत' इत्यत्र न सोमविशिष्टयागविधिः । तथात्वे उत्पत्तिशिष्टस्य सोमाख्यस्य लताद्रव्यस्य अभिषवादिसंस्कारैः विनाशप्रसङ्गेन तद्वाक्येषु सक्तुन्यायेन विनियोगमङ्गापत्तिः । पूर्वपक्षे इदम् । कौ. २।२।६।१७. ● सक्तुन्यायस्य स्वरूपम्— 'भूतभाव्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते । सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित् ॥' इति । वा. २।१।४।१२ पृ. ४११. ● सक्तुन्यायस्य स्वरूपम्— 'सक्तुप्राधान्यस्य द्वितीयोक्तस्यापि असम्भवाद् बाधः' इति । सु. पृ. ६३२.

● सक्तुवत् साधनान्तरं अधिकरणापादानादि लक्षयिष्यति । वा. ३।२।२।३.

● सगुणात् अपि प्रतिनिधेर्विगुणोऽपि मुख्य एव वरम् । वि. ६।३।१९. ● सगुणस्य अपि निर्गुणदेवताके कर्मण्यपि विनियोग उपपद्यते । 'पीवोऽन्नां रयिवृधः' इत्यादेः । सोम. १।२।१ वृ. ५.

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् । १०।४।१८।३६ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृति 'अग्निं यजति' इति गुणस्य स्विष्टकृत्त्वस्य लोपः श्रूयते । तथा च स्विष्टकृतः अग्नेः सगुणस्य सतः गुणलोपे गुणस्य लोपे श्रूयमाणे सति निगमेषु मध्ये यावदुक्तं तावत् स्यात् । यागे गुणलोपः श्रुतः इति यागे एव गुणलोपः न तु त्यागे अनुब्रूहि इत्यादौ गुणलोपः । याज्यादन्यत्र तु स्विष्टकृच्छब्दो वक्तव्यः । इति पूर्वः पक्षः ।

सर्वस्य वैककर्म्यात् । ३७ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृति 'अग्निं यजति' इति गुणस्य स्विष्टकृत्त्वस्य लोपः श्रूयते स सर्वेषु स्विष्टकृन्निगमस्थानेष्वपि गुणो लुप्येत । ऐककर्म्यात् । एककर्मेदं कर्म स्विष्टकृद्यागवदवदानम् । 'अग्निं यजति' इति प्रयोगवचन एव शब्दः । तस्मात् सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत । अन्येऽपि हि स्विष्टकृन्निगदाः स्विष्टकृद्याग एव । तस्मात् सर्वत्र गुणलोपः । इति सिद्धान्तः । के.

• सगुणधात्वर्थविधिः प्रत्यक्षविधिः । वाल. पृ. २२.

• 'सगोत्रा न परिणेया' अयं स्मृतिकल्प्यः प्रतिषेधः । वाल. पृ. २९.

• संकरजातानामपि च पुनः उत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वा अन्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । तत्र [?] एतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यम्, नहि अयं पुरुषेयत्तानियमः लौकिकप्रमाणगम्यः । वा. १।२।१।२ पृ. १०९.

• संकर्षे 'व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत आ यवेभ्यः, यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत आ व्रीहिभ्यः' इतिवाक्यमुदाहृत्य किमनेन आग्रयणाभ्यासो विधीयते दर्शपूर्णमासयोर्वा द्रव्यनियमः इति संदिह्य आग्रयणप्रकरणे पाठात् यजेस्तद्विषयत्वप्रतीतेः व्रीह्याग्रयणेन इष्ट्वा पुनः व्रीह्याग्रयणेन यजेत इति आग्रयणाभ्यासविधिरयं इति 'व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत आ यवेभ्य इत्याग्रयणाभ्यासः प्रकरणात्' इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा अभ्यासविधौ प्राप्ते कर्मणि अभ्यास–द्रव्यरूपानेकगुणविधानेन वाक्यभेदापत्तेः, कर्मान्तरविधौ च गौरवापत्तेः, प्रकृताग्रयणप्रकृतित्वेन उपस्थापिते दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणि व्रीहियवयोः विकल्पेन प्राप्तयोः यत्र व्रीह्याग्रयणावधि यवस्याविधानार्थं एतद् वाक्यं इति 'दर्शपूर्णमासयोर्वाऽन्तरालसंयोगाद्भक्षन्यत् प्रयश्च विद्यते' इति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते । सु पृ. १४५–१४६. • यथा पत्नी तुल्यवत् श्रूयते इति संकर्षे वक्ष्यति । भा. १२।२।३।११, • स्विष्टकृद्विकारो वनस्पतिः इति संकर्षे वक्ष्यते । १०।४।१६।३२.

• 'प्रकृतिवत् इत्याश्मरथ्यः' (संक. ४।२।१) इति संकर्षचतुर्थद्वितीयपादाधिकरणन्यायेन अनुवचनस्य सामान्यात् निगमाभिधेन्यनुवचनप्रकृतित्वस्य काम्यानुवचनेषु सत्त्वेन चोदकतः धाय्याना ऋचां प्राप्तिः । सु. ३।१।११।२२.

• संकल्पः ज्योतिष्टोमस्यैव, न दीक्षणीयादीनाम् । टुप्. १०।१।२।८. • संकल्पे वैकल्पिकाङ्गाद्युल्लेखः कर्तव्यः । सु. पृ. ९९६.

• संकल्पापरपर्यायप्रक्रमवशेन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदेव संकल्पितं तदेवानुष्ठेयं इति नियमात् तदतिक्रमे कर्मैक्येऽपि प्रायश्चित्तमविरुद्धम् । ... कर्मोपक्रमकाले एव वैकल्पिकानामङ्गानां 'इदमेव करिष्यामि' इत्येवं अङ्गीकरणीयत्वात् अङ्गीकृतसंकल्पस्य अङ्गस्य अतिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्तः । सु. पृ. ९९६.

• सकृत् संकल्पितस्य पुनः संकल्पयितुमशक्यम् । वा. ३।२।१२।३२.

• संकृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।१, वा. १।३।७।१७.

• संकोचः नाम (श्रुतेः) श्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययस्य विशेषे अवस्थापनम् । सोम. ३।१।१०. • स्वत एव आकाङ्क्षितः संकोचः अन्यानुसारेण क्रियमाणोऽपि न तत्कृतो बाधः । पराक्रमः. २९।१.

• संक्रमयज्ञः । 'संक्रमयज्ञेन यजेत अन्नाद्यकामः' इति गुणविशिष्टौ दर्शपूर्णमासावेव । तयोरेव गुणात् फलं न कर्मान्तरम् । भा. २।३।४।५–११.

• संक्षेपः । 'तस्माद् निस्तरसंक्षेपार्थमार्गाक्षुभावपि । व्याख्यायामुपयुज्येते इति कश्चित् क्वचित् कृतः ॥' वा. ३।१।१।१ पृ. ६५१.

• संख्या आख्याताभिहिता कर्त्रैव संबध्यते न कारकान्तरेण । मीन्या. • संख्या आख्यातवचनस्याङ्गभूता प्रतीयते । यथा पशुमानय इत्युक्ते, एक एवानीयते । पशू इति द्वौ, पशून् इति बहव आनीयन्ते । भा ४।१।५।१३. • संख्या उद्दिश्यमानस्य विवक्ष्यते उत नेति संशय । नेति सिद्धान्तः । वा. ३।१।७।१३–१५. • संख्या उपादेयपश्वादिगता विवक्षिता 'पशुना यजेत' 'पशुमालभेत' इति । नि. ४।१।५. • संख्यैव कर्तृविशेषणम् । धात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेऽपि अन्योत्पादानुकूलत्वलक्षणक्रियात्वाभावेन यत्नैकाश्रयत्वात् आश्रयकत्वेऽपि वा धात्वर्थज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात् कर्तृज्ञानस्य च संख्याज्ञानसमकालधात्वर्थाविनाभावस्मृति यत्तदितरत्वेन संख्याज्ञानोत्तरकालत्वात् कर्तृविशेषणत्वानुपपत्तिः । संख्यान्वयाच्च प्राक् कर्तृज्ञानाभ्युपगमे

ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुः अवि(धि?)करा-वगमात् एकस्य अशक्तौ अङ्गान्तरवत् एकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेः यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वबहुत्वयुक्त-प्रतिपदुत्कर्षसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् संख्यैव कर्तृविशेषणं न तु कर्ता संख्याविशेषणम् । सु. पृ. १४०१. ● संख्या कर्मभेदकं प्रमाणम्, वैदिक व्यपदेशः शब्द प्रमाणम् । बाल. पृ. ८. ● संख्या कर्मभेदिका । 'व्यासज्यसमवायाच संख्या भिन्ना गुणान्तरात्' । संख्या युगपदनेकोत्पद्यमानकर्मनेका पूर्वासंभवद्गुणा-न्तरात् भिद्यते । वा. २।३।१३।२६ पृ. ६२०. ● संख्या । क्वचिदाख्याते कर्ता वाच्यः, क्वचित् कर्म इति व्यवस्थावत् क्वचित् कर्मान्विता संख्या वाच्या क्वचित् कर्त्रन्विता इति व्यवस्थाऽपि शब्दशक्तिवशा-युक्ता । सु. पृ. १४००. ● संख्या तु एषामेव (शब्दान्तरादीनां षण्णां) अन्यतमेन उत्पत्तिपरत्वे विधेरवगते सति अनेकोत्पत्तिपरता विधेर्बोधयन्ती स्व-वाक्यविधेयानामेव कर्मणां मिथोभेदमावहति इति वेदितव्यम् । शा. २।१।१. ● संख्या तु व्यासज्य वृत्तित्वेन एकनिष्ठत्वाभावात् संख्यान्तरानवरुद्धेष्वपि कर्मसु उपजनाद्यभावेन उपपत्तेः स्वविशिष्टकर्मोत्पत्ति-माक्षेप्तु अशक्नुवन्ती प्रमाणान्तरेण कर्मोत्पत्तौ अवधा-रितायां अनेकत्वमात्रं बोधयति । सु. पृ. ५४१. ● संख्या द्रव्यगता भिन्नद्रव्यैरेव पूर्यते न तु एकद्रव्या-वृत्त्या । वि. १०।५।६. ● संख्या द्वित्वादिः व्यासज्य-वृत्तिः । सु. पृ. १६४. ● संख्या कर्मभेदे प्रमाणम् । मणि. पृ. ११. ● संख्या पृथक्त्वनिवे-शिनी । तत्र द्रव्याणां पृथग्भिन्नरूपाणामेकक्रियया संबध्यमानानां युज्यते संख्या, 'दश घटा आनीयन्ताम्' इति । वा. ५।३।१।२. ● संख्या यथा 'अहं समाप्ति' इत्यादिविशिष्टा, तथा 'स्वर्गकामः' इत्यत्र लिङ्ग अविवक्षित विधायते इति । शा. ६।१।३. ● संख्या विधीयमाना योग्यत्वात् परिच्छेदकतया विधी-यते । सु. पृ. ९६. ● संख्या शब्दार्थत्वात् विवक्षिता 'पशुना यजेत' इत्यत्र । भाट्. ४।१।६. ● संख्या संख्यान्तरं न विरुणद्धि । अष्टानां हि संख्यानामी-च्छिन्नेष्वक्षरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये । यस्य दश गावः तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम् । तस्मात् संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति । भा. ८।३।६।१८. ● संख्या । सर्वत्रैव लक्षणया लिङ्गसंख्ये प्रवर्तेते । टुप्. १२।१। १।१, ● संख्या हि केनचिदेकेन अर्थान्तरधर्मसंयोगेन प्रवर्तते । १०।७।३।११. ● अविवक्षितेऽपि वचने या संख्या अनूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा लक्षणत्वेनापि उच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति । न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति, ब्राह्मणौ न हन्तव्यौ इति । भा. १०।३।११।८०, ● उपचिता हि संख्या भेदिका भवति, 'तिस्र आहुतीः' इत्यादिषु । वा. २।२।५।१६ पृ. ५०७. ● कर्तृगतैव संख्या आख्याते गम्यते नान्यगता । सु. पृ. १३९९. ● क्रियाविधौ च तद्वाक्षितकर्तुः परिच्छेदापेक्षाया तत्परिच्छेदकत्वेन संख्या विवक्षिता । सोम. ६।२।२. ● न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपसमर्था इत्युक्तम् । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२९, ● न च पृथक्त्वेन विना संख्यायाः आत्मलाभः संभवति । न च अभ्यास-पूरिता संख्या समञ्जसा भवति । अगत्या हि सा नियतपरिमाणप्रयाजोपसदादिविषयत्वेन आश्रयिष्यते । २।२।७।२१ पृ. ५२२. ● न च संख्या संख्यान्तरे वर्तते । गुणो हि संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते । भा. ८।३।६।१४, ● पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या । यथा अष्टौ पश्व इति । १०।५।६।१७, ● यदि एका च षट् च समुच्चीयेरन् संख्यान्तरं सप्तसंख्या उपरचयेत । १२।४।०।१९. ● या हि उद्देशिपदे संख्या, कर्तुं तत्तु सा भविष्यति न भावनापरत्वार्थयो. । वा. २।३।७।२१ पृ. ५२२. ● देवान्तरेण केनचित् सम्बन्ध. तेषां तनेक संबन्धिनमपेक्ष्य संख्या निविशते । स तत्र एकः संबन्धी वक्तव्यः, महतो वा महीयान् । अर्थाद्वा स आश्रयेत स उपादेय. । भा. १०।३।११।४८, ● स्थापन परि-च्छिन्दती संख्या कर्माणि अभीप्सति । ८।३।६।१५. ● संख्यया कर्मभेद (२।२।७।२१) इत्यनेन न्यायेन द्वादश यज्ञ इति (द्वादशाहयज्ञाः) । टुप्. ५।१।८।१२, ● 'संख्यया कर्मभेदः' (२।२।७।

२१) इत्यनेन न्यायेन संख्याशब्दः द्वादशाहे द्वादश यागान् प्रतिपादयति । ११।४।५।१८. * ' संख्यया कर्मभेदः ' ' तिस्र आहुतीर्जुहोति ' इति । चा. २।२। ५।१६ पृ. ५०७. * संख्यया विहितानां मन्त्राणां समुच्चयः अग्निचयनादौ । १२।३।१४।३०. मीको. पृ. ५१ ' अग्निचयने संख्यया० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * इह च प्रकृताः नानाजातीयाः । तेषाम- न्यतम. संख्यया सम्बद्धः स्यात् । यथा ' शतमाम्या दीयताम् ' इति एकजातीयानां शतम्, न भिन्न जातीयानाम् । यथा द्रव्य गुणः कर्म अवयव इत्येव मादीनाम् । भा. १०।३।११।४४. * प्रमाणान्तरेण उत्पत्तिविषयत्वेन अवगतस्य विधे अनेकविषयत्वमान संख्यया अवगम्यते । सु. पृ. ९६१. * संख्यायाः इदमेव स्वाभाव्य यदुत भिन्नेषु इतरेतरयुक्तेषु वर्तते । योऽन्यो गुणः स इतरेतरनिरपेक्षैरेव सम्बध्यते एकैकेन च प्रधानेन परस्परनिरपेक्षेण यद्वा क्रियते । संख्यायामुभयमपि नास्ति, अतोऽय गुणोऽपि सन् इतरगुणविसदृशः । टुप्. ५।३।१।२. * संख्याया- उद्देश्यगताया अविवक्षा । वृ. ३।१।७।१२-१४. * संख्यायाः एकत्वातिरिक्तायाः अपेक्षाबुद्धिहेतुकत्वेन संख्येयसमूहापेक्षत्वम् । सु पृ. १६४. * संख्याया. गुणादिसापेक्षाया अपि शब्दान्तरादिभि. सह परिगण- नम्, लिङ्गस्य क्रमप्रकरणादिसापेक्षस्यापि श्रुत्यादिभि. सहैव न विरुध्यते । सोम. २।१।१ पृ ९५. * संख्या- यास्तिङुक्ताया. कर्त्रन्वये एव योग्यत्वं न कारका न्तरान्वये इति शब्दशक्तिकृतयोग्यतायोग्यताव्यवस्था । सु. पृ. १४०२. * संख्यायाः द्वादशशतरूपाया. निवेश. दक्षिणान्तर्गतगोष्वेव ज्योतिष्टोमे । दक्षिणाऽ- धिकरणम् । १०।३।११।३९-४९. * संख्याया. द्वित्वादिरूपायाः अपेक्षाबुद्धिर्जनिका । अपेक्षाबुद्धे. अभिव्यञ्जकत्वमेव इति मते तु द्वित्वादीनां नित्यतैव । मणि. पृ. १७, * संख्यायाः पदार्थान्तरत्वेन सम- वायेन उपरमाभावेन समानाधिकरण नावश्यकम् । ' अमावो द्वौ ', ' चतुर्विंशतिर्गुणा. ' इति प्रतीत्या अभावगुणादिनिष्ठतया स्वरूपसंबन्धेन उत्पत्ति. । पृ १७. * संख्यायाः प्रत्ययार्थत्वम् । सु. पृ. ७३९. * संख्याया सर्वत्र परिच्छेदात्मकत्वम् । वा. ३।४।४। १३ पृ. ९२०. * संख्यायाः स्वसमानाधिकरण स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्यतारूप-पृथक्त्वनिवेशितत्वात् भेदकत्वम् । कौ. २।२।८।२१. * एकत्वादिसंख्यायाः अपि तिङाद्युक्ताया. सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भावनाया- मेवान्वयः । न तु साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्रादौ । ' भाव- प्रधान ' इति स्मृतिसंकोचे प्रमाणाभावात्, कार्यकारण- भावादिकल्पनागौरवापत्तेश्च । तथापि कर्त्राख्यातस्थले स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन, कर्माख्यातस्थले च स्वाश्रय भूतकर्मवृत्तिफलप्रयोजकत्वसंबन्धेन । ' चैत्रेण ओदनः पच्यते ' इत्यत्र हि ' चैत्रेण पाकेन ओदन. क्रियते ' इतिविवरणानुसारात् कृतिरेव आख्यातार्थः । पाकस्य करणत्व चैत्रस्य च कर्तृत्व प्रतीयते, आत्मनेपदेन च लक्षणया कर्म, उक्तानुशासनानुरोधात् । फलं तु विक्लित्त्यादि न कस्यापि पदस्यार्थः, तस्य अन्यलभ्य त्वात् । अत एव ' फल आत्मनेपदस्यार्थ. कृति- स्तृतीयार्थ. ' इत्यपि अपास्तम् । ' चैत्र: पचते ' इत्यादौ कृतावपि शक्तेः आवश्यकत्वेन अनेकशक्तिकल्पने गौर- वात्, ' चैत्रेण ओदनः क्रियते ' इति तृतीयातः कृतेः पृथक् विवरणाच्च । अतश्च तत्र कृतेरेव आख्यातार्थ- त्वात् तस्या एकत्वान्वय. स्वाश्रयीभूतोदनवृत्तिविक्लित्ति- रूपफलजनकपाकजनकत्वसम्बन्धेन नानुपपन्न. ।

एवं भावाख्यातेऽपि ' चैत्रेण सुप्यते, गगनेन स्थीयते ' इत्यादौ आख्यातेन ' स्वाप. क्रियते ' इति विवरणात् भावनैवोच्यते । स्थीयते इत्यत्रापि आश्रय- त्वम् । न च तत्र लक्षणायां प्रमाणाभाव. । ' चैत्रो जानाति ' इत्यादौ विशेषणीभूतधात्वर्थान्वयस्येव ' गगनेन स्थीयते ' इत्यादौ विशेषणीभूतधात्वर्थान्व- यस्यापि लक्षणाबीजत्वोपपत्ते । न च तत्र धात्वर्थ विशेष्यक एव बोध. । भावनाप्रकारकबोधत्वावच्छिन्न प्रति आख्यातश्रवणत्वेन कारणत्वस्य अन्यत्र क्लृप्ततया ' समिधो यजति ' इत्यादौ प्रथम-उपस्थाप्यादारभ्यैव धात्वर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति धातुश्रवण त्वेन कारणत्वस्य अन्यत्र क्लृप्ततया तद्विरोधार्थं भावा-

ख्यातेऽपि आश्रयत्वलक्षणोपपत्तेः । तथापि 'भावप्रधानं' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्या च भावनाया एव प्राधान्यम् । अनुशासनबलाच आख्यातेन कर्तृकर्मत्वशभावत् भावरूपधात्वर्थस्य अपि गुणत्वेन लक्षणा । तथा च गगननिष्ठ स्थितिमत् स्थित्याश्रयत्व इति शाब्दबोधः । द्वितीयपक्षे स्थितिनोपन्तु अनुवादः साधुत्वार्थः । अतः स्थीयते इति एकत्वमपि स्वाश्रयीभूतभावरूपधात्वर्थनिरूपितत्वसंबन्धेन आश्रयवादौ एव अन्वेति, 'भावप्रधानं' इति स्मृतिविरोधे प्रमाणाभावात् । न चैव धात्वर्थस्य द्वित्वादिविवक्षाया द्विवचनाद्यापत्तिः, प्रयोगाभावसहकृतानुशासनबलेन एकवचनेनैव द्वित्वादिलक्षणात् । अत एव 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते' इति महाभाष्यकारवचनात् भावेऽपि बहुवचनं प्रामाणिकम् । (इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि इवार्थावगतिर्भवति । तदयमर्थः– याद्दशानि उष्ट्राणां अनेकप्रकाराणि आसनानि, तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्ते इति । एवं च इह आसिका इति द्वितीयाबहुवचनान्त क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । केचिदिह कर्माणि ल्यप्रत्ययमिच्छन्ति । एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येव । भाष्यकारेण तु भावेऽपि अभिधाने बहुत्वमुपपादितम्) । रहस्य पृ. ४५-४६. ● संख्यायां कर्तृगतायामेव तिङ. अभिधानशक्ति. मान्यमतमयम् । मु. पृ. १३९९. ● 'संख्याया कारके या धीर्विभक्त्या हि प्रतीयते' इति न्यायः । 'पचति देवदत्त.' इत्यत्र कर्तृत्वं तावत् धात्वर्थेन बोधितम् । काऽपि संख्या काऽपि निष्ठा । किमर्थ इयविष्यते यदर्थं विभक्तिरूपयेत । पा. १।४।५।११ । सिद्धान्ते अभिहतुसीयपक्षि. 'संख्याया०' इत्यादि पारिशेष्यन्यायनिरस्ता । ■ पृ. १४५५. ● संख्याया परस्परमुपादीयमानायां अत्रा संख्या अनुशयाने । भा १।७।१२।२७, ● नोत्तरस्यां संख्यायामुत्तरायां पूर्वाः संख्या उपाया भवन्ति । ८।२।८।१५.

■ संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिविप्रतिषेधात् । १२।४।५।९ ॥

'एका देया', 'षड् देयाः', 'द्वादश देया.' इत्येवमादयः आधाने दक्षिणाविधयः । तत्र दक्षिणासंख्यासु विकल्पः स्यात्, न समुच्चयः । समुच्चये हि संख्याश्रुतीनां परस्पर विप्रतिषेधः प्राप्नोति । यदि एका च षट् च समुच्चीयेरन् तदा संख्यान्तरं सप्तत्वं उत्पद्येत । अपरिच्छिन्नेन च द्रव्येण परिक्रयः कृतः स्यात् । तत्र एकश्रुतेः षट्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् आधाने दक्षिणानां विकल्पः । के.

■ संख्याधिकरणम् । तिस्र आहुतीर्जुहोति इति संख्यया कर्मभेदः ॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् । २।२।७।२१ ॥

भाष्यम्— अस्ति वाजपेयः 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै दशामास्त्वपरा एकरूपा भवन्ति, एवमेव हि प्रजापतिः समृद्ध्यै' । तत्र संदिह्यते किं सप्तदशैतानि कर्माणि, अथ सप्तदशपशुगुणमेकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् । एकं कर्मेति । कुतः । प्रजापतये सप्तदश पशवः संकल्प्यन्ते । किमेकं यागमभिनिर्वर्तयितुम्, उत बहूनिति संशये, एकमिति न्याय्यम् । यो हि बहून् यागान् कल्पयति, कल्पयन्त्यसावेषम् । तत्र एकस्मिन्नेव परिकल्पे सप्तदशानामेव पशूनां परिकल्पनमुपपन्नं भवति । येन च द्वितीयादीन् यागान्कल्पयेम । एवमल्पीयसी अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवति । तस्मादेको यागः सप्तदशभि. पशुभिर्निर्वर्तयितव्य इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संख्यया कर्मभेदो भवेत् । पृथक्त्वे पशूनां सति सप्तदशसंख्या निविशेत । यदि पशूनां पृथक्त्वं बहुषु यागेषु अवकल्पते, नैकस्मिन् । कथम् । एकादशभिः रशनाभिः यागो निर्वर्तयितव्य. इत्येव चोदकः प्रतिदिशति । तानि चैकस्मादेव पशोः अवाप्यन्ते । तत्र द्वितीयादेरालम्भो भारद्वाजीयादनात भवितुं अर्हति । एकस्मादल्प्यमानमत्वाम्नेदसदद्यापांशाश्वरे । तथा सति, अतद्धर्मतया ते प्राजापत्या भवेयु. । तत्र प्राजापत्यानिति अवाग्नुपपद्यते । तेन एकस्मिन् पशौ पृथक्त्वनिवेशिनी सप्तदशसंख्या नावकल्पेत । बहुषु यागेषु बहुनिवेशावकाशानैः प्रयोजनम् । तेन सप्तदशानो यागेभ्यः

सप्तदश पशुनुपाददीरंस्तत्र संख्यासामञ्जस्यं भविष्यति । तस्मात् सप्तदश यागाः ।

नन्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यक्ष्यते, वचनात् । नैतदेवम् । पशुषु हि सा संख्या श्रूयते, नावदानगणेषु । अवदानानि हवींषि यागसाधनानि न पश्वाकृतिः । सा ह्यवदानप्रकृतिद्रव्यं निर्दिशन्ती प्रकृतौ प्रधानस्योपकृतवतीति विकृतावप्यवदानप्रकृतिद्रव्यं निर्दिशन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति । तत्र च पशोः सप्तदशसंख्या विशेषिका, नावदानगणस्य । तस्मादेकस्मै अवदानगणाय एकः पशुरालम्भनीयः प्राप्नोति । तत्र सप्तदशसंख्या नोपपद्यते । एवमेतावकल्पिष्यते, यदि शृङ्गाभिप्राया वर्णाभिप्राया रूपाभिप्राया वाऽभविष्यन् सप्तदश पशवः श्वेतः कृष्णो रोहित इत्येवमादयस्तेषामन्यतमो गृह्यते इति । अथवा तूपराः शृङ्गिण एकशृङ्गा इत्येवमादयस्तेषामन्यतम इति । ते हि श्यामास्तूपराः एकरूपाः श्रूयन्ते । तदेषु बहुषु यागेषूपपद्यते नैकस्मिन् । तस्मात् सप्तदश यागा इति । प्रयोजनम्— एकस्मिन्नष्टे दुष्टे कृत्स्नः पशुगण आवर्तेत । एकमालभ्यमानमन्यालभेरन् पूर्वपक्षेऽदृष्टार्थेन । सिद्धान्त एक एव पशुरावर्तेत । न हि कर्मभेदे पशुः पश्वन्तरमाकाङ्क्षतीति ।

धा— यतोऽभ्यासान्नादप्रसङ्गः । संख्यया भेदः इदानीं अभिधीयते । तत्र 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इत्येवमादयः उत्पद्यमानकर्मसामानाधिकरण्यचोदिताः ससंख्यायुक्ता उदाहर्तव्याः । यद्यन्जुहोतिश्रवणात् कर्मैकत्वे सति संख्यानुग्रहोऽभ्यासेन भविष्यतीति प्राप्ते, अभिधीयते । उत्पद्यमानस्यैवात्र होमस्य संख्यासंबन्धः श्रूयते नोत्पन्नस्य पश्चात् 'एकादश प्रयाजान्' इतिवत् । न च पृथक्त्वेन विना संख्याया आत्मलाभः संभवति । न चाभ्यासवृत्तिता संख्या समञ्जसा भवति । अनन्या हि सा नियतपरिमाणद्रव्याद्योरसङ्कीर्णत्वेन आश्रयिष्यते । संभवति चात्र प्रागवस्थापरिसंख्यानात्स्वरूपत एव भेदः । तस्मात् कर्मस्वरूपनिर्वेदिन्यैवैषा नाभ्यासरूपतया अयाऽवधिर्या । तथा च वक्ष्यति 'आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतत्वात्' (१०।८।६।१६) इति । ननु च जुहोतिशब्दात् प्रथममेको होमोऽवधारित इत्यभ्यासेन पूरणमेव प्राप्नोति । न, जुहोतिशब्दाभिहितस्य कर्मणोऽसत्त्वभूतत्वेनासंख्येयत्वात् । या हि तत्र जुहोतिपदे संख्या, कर्तुः खलु सा भविष्यति न भावनाधात्वर्थयोः । तत्र सङ्ख्याश्रवणवशात् अर्थादेकसङ्ख्यं होममुत्प्रेक्षितुमारभमाण एव स्ववाक्यश्रुतया संख्यया वार्यमाणस्तत्परिच्छिन्नमेवाङ्गीकुर्वन् स्वरूपभेदं सर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात् कर्मभेद इति । यत्तु भाष्यकारेण 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इत्युदाहृतं तत्र द्रव्यगताऽपि संख्या कर्मभेदं करोतीत्येतद्दुष्प्रतिपादं प्रतिपादयामीत्यनेनैवाभिप्रायेण । कुतः संशयः ? उच्यते । 'किं न्वयं तद्धितान्तानामेकशेषः कृतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धितसंगतिः ॥' यदि प्रजापतिरेतेषां देवतेति कृतैकशेषेण सर्वनाम्ना निर्दिश्य तद्धितः क्रियते तत एक एव संबन्धः सप्तदशानां द्रव्याणामेकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वम् । अथ तु प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्य प्राजापत्या इति सरूपैकशेषः क्रियते ततः सप्तदशैव द्रव्यदेवतासंयोगाः पृथक्प्रदर्शिता इति प्रतिसंयोगं यागानुमानात्कर्मभेदः । किं तावत्प्राप्तम् । एककर्मेति । कुतः ? 'प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तत्कथं चैकशेषपरमिति न प्रकृतौ भवेत् ॥' यो हि प्राजापत्यः प्राजापत्यश्चेत्येवमेकशेषं करोति तेनोभयोः प्रकृतिप्रत्यययोरस्याभ्युपगतो भवति । तस्य च निमित्तं बहुवचनान्यथानुपपत्तिः । न च तत्प्रातिपदिके बहुवचनमुपलभ्यते तेन तस्याप्येकशेषः क्रियते । न च तदेकशेषमन्तरेण प्रत्ययार्थस्य दर्शयितुं न शक्यते । विग्रहप्रकारेऽन्यथा सर्वनाम्ना कल्प्यमानत्वात् । तस्मात् बहुर्भूत एव प्रजापतिर्बहुभिर्द्रव्यैः संबध्यते । किंच—

'कर्माण्यश्रूयमाणानि तदपूर्वाणि चात्र मे । न कल्प्यानि भविष्यन्ति सिद्धेऽर्थे स्तोककल्पनात् ॥' कृदन्ताऽपि हि तद्धितान्तेनैव चैकशेषं न तावन्मात्रेण मुच्यते । पुनरश्रूयमाणानि कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि । न च तानि परं कल्पयितुं

सम्पन्ने इत्युक्तं शब्दान्तराधिकरणे (२।२।१)। यस्मादेव नित्या चोदितद्रव्यदेवतार्थसम्बन्धानुसारविज्ञायमानापेक्षाद्यर्थान्तरभावा कल्पयितुं शक्यते नान्यत् । तेनाभ्यधिकं न लभ्यते । अवश्यं दोषादिश्रवणेन सहद्रव्यकर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितुं यानि । तत्र प्रथमकल्पने-नैवानुष्ठानलक्षणत्वद्रव्यमात्रविशेषपरत्वसंबद्धानि यागपत्नि कालानीति नोपरिष्टात् गन्तुं शक्यते । किंच— 'न चान्यभेदेनान्यस्य भेदो भवितुमर्हति । द्रव्यदानपरत्वाद्यालोकं न भेदात्कर्म भिद्यते ॥' यदि हि द्रव्यभेदात् क्रियाणां भेदः स्यात् ततो द्रव्यादिभेदेन द्रव्यदानभेदेनापि वा भेदः स्यात् । न च अर्हति भवितुम् । वक्ष्यति हि— 'अपि वाऽऽवृत्तिरशक्यत्वाद्विभागाय' (६।२।३।१२) इति । प्रकृतौ च कृत्स्ने पशौ यागदानद्वयेन चोदिते तथैवोत्पत्त्यर्थे प्रते द्रव्यान्तरदयादानप्रवृत्तिरेवेन पशुना यागः साधयितव्य इति वाक्यान्तरत्वादवगम्यते । तेनासौ पशोर्धर्मो न यागस्य । इहापि एतद्द्रव्यं यागयागान्तरेऽवगमनेऽतिदेशेन प्रत्येकं सर्वधर्मा प्राप्यन्त इत्येकोऽपि यागः [illegible] नतिदेशः शक्यते विद्यते । तस्मादेकं कर्मेति प्राप्ते, उच्यते । 'एककर्मत्वपक्षे स्यादेकं प्रयाजचोदकं । तदर्थैरगणप्राप्त्या न सर्वपशुसम्पदः ॥' न चैवदेवतात्वेन वाक्यं पर्यवस्यति प्राकरण्यात् पदानि, किं तर्हि । प्रकृतिवद्भावो वाक्यशेषः । एककर्मत्वे चात्र स्वतन्त्रः प्रवृत्तिर्भवेत् । तत्र च एकोऽवदानगणो यागस्य [illegible] एव प्राप्नोति । सोऽपि [illegible] सकृद्एव कर्तव्य । तस्मादेवेन पशुना [illegible] पशूनामपि प्रदातव्या भवन्ति इति एकस्मिन् पशुना [illegible] ग्रहणमपि नानुष्ठीयेत । यदा तु एकस्य यागस्य इति बुद्धिः क्रियते तदा प्रति [illegible] तद्वर्गे यागप्रयोगमपि [illegible] क्रियते, किं पुनः [illegible] । ननु च [illegible] न पुनः [illegible] तत्राप्यन्वयितुम् । यत्र । 'यागोपदेशकल्पना

भेदात्मैव च कल्पना । तद्भूयोत्रातिदेशस्य नोपदेशसमाश्रयः ॥' कथंचिदेकत्वे हि धर्मेणानेकानेकपर-निर्णयो भवति । तत्रचित्तु सर्वोपदेशेन गम्यते नातिदेशेन । न ह्यनुपन्ने धर्मे ग्रहणभावो भवति । न च तस्मिन्नन्यातिदेशः प्रवर्तते । तस्माद्धिकप्रवृत्तभेदाभेद-ज्ञानासामर्थ्यादनातिदेशवशेन भेदज्ञानं युक्तम् । अभीष्यते—

'सन्दिग्धे वाक्यशेषेभ्यो निर्णयः प्राक्समर्थितः (१।४।२३)। सामर्थ्याच्च तदत्रास्ति द्वयं निर्णयकारणम् ॥' नास्माभिः अतिदेशेनैव धर्मभेदोऽभ्युपगतः । केन तर्हि । प्राप्तानि पुनरुपदेशेनैव । स तु द्रव्यदेवतावाक्यविश्वद्धावसायरूपेण निर्णीतः । परिमाणमप्यविधिनसामर्थ्यविरोधः अनुपरि [illegible] तद्विनिर्णयोपर्येकस्य सन् अतिदेशात्मकेन वाक्यशेषेण तद्ग्रहणानुरूपसामर्थ्येन च निर्णीयते । यद्यपि च पश्चात्तनोऽतिदेशस्तथाऽपि सोऽत्र गणिकर्तासादित एव शास्त्र [illegible] । तस्य यद्यपि प्रयाजातिदेशेनैवापि [illegible] वाक्यार्थो [illegible] प्रकरणे, तथाऽप्यते [illegible] प्रयाजो [illegible] इति न बुद्धिपूर्वकारी [illegible] । न चाप्यत्र प्रयोजोऽपि ([illegible] सोऽत्र [illegible].) येन अतिदेशः पर पूर्वशास्त्रानुरोधेन [illegible] । न ह्यसौ प्रकृतावदृष्टत्वात् [illegible] समानेऽस्मिन् कर्मणि [illegible] समर्थः । [illegible] [illegible] समर्थः । न [illegible] संदिग्धो [illegible] । न च [illegible] [illegible] । न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । न [illegible]

भेत्स्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ! 'न हि द्रव्यकर्थंभावादतिदेशोऽत्र कल्पते । कर्मोद्भूतकर्थंभावः कर्मधर्मान्प्रतीच्छति ॥' प्राजापत्यपशुयागेन भावयेत्कथमिति ह्यपेक्ष्यते, न पशुना कथमिति, श्रूयमाणत्वेन द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात् । प्रकृतावपि च एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाध्यत्वं यागधर्मो न पशोः । निष्फलत्वात् । तद्धर्मत्वपक्षे ह्यवदानैरसौ संस्क्रियेत । न च तेन प्रयोजनम्, विनाशित्वात् । यागेन तु सिद्धेनार्थसत्संबन्धिनाऽपूर्वेण चेति सर्वमिदं तन्निर्वृत्तिप्रकारत्वेनाऽऽश्रीयते । तस्माद्येको यागोऽनेकगण समर्थो ग्रहीतुम् । न च तद्ग्रहेऽनेकपशुग्रहणम् । यद्यपि चावदानप्रकृतेरेकत्वं सप्तदशसंख्यया बाध्यत इति नानापशुनिष्पन्न एक एव गणो गृह्यतामिति बुद्धिर्भवेत् । तथाऽप्येकादश पशव उपयुज्येरन् सप्तदश । 'ननु एकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यक्ष्यते' इति अनेकादृष्टकल्पनाभयात् पशुशब्देनावदानगण यागप्रत्यासत्तेर्लक्षयित्वा तत्परिच्छेदार्था सप्तदशसंख्या विधास्यत इति मन्यते । नैतदेवम् । लक्षणाकारणाभावात् । न ह्यसति विरोधे लक्षणा युक्ता । तेन एतत्संकटमापद्यते— सप्तदश पशवः कर्तव्या एकेन चावदानगणेनैकपशुनिष्पन्नेनैको यागः साधयितव्य इति । न चैतत्कथंचिदनुष्ठातुं शक्यम् । अथ अन्यत्रापि श्रुता संख्या अन्यत्रापि नीयते ततोऽपूर्वप्रत्यासन्नतरेषु पर यागेष्वेव कल्पिता । न चाविशेषसंभवात् किंचिदपि चोदकस्य बाधनीयमित्युक्तम् । प्रमाणवशाच्चानेकादृष्टकल्पनाऽपि निर्दोषा । कृत्स्नवाक्यगमनिकार्थं सूत्राभिप्रायानुसन्धानः । एतदुक्तं भवति । ये सप्तदशवर्णादिभेदभिन्नाः पशवस्तेषां भिन्नप्रायाः कर्तव्य इति । तथाऽऽह— 'ते हि श्यामास्तूपरा एकरूपाः श्रूयन्ते तस्मात् सप्तदश यागाः' इति । प्रयोजनं यद्यपि पूर्वपक्षवादिनो नाभिमतं तथाऽप्येकस्यैव साध्ययागसाधनत्वनिर्भरं तदेकत्वाश्रयतत्त्वार्थमुपादीयन्ते, इत्येकस्मादवदानात्कृत्स्नम् । तद्विनाशे चेतरेऽप्यावर्तेरन् । अथ याऽपंकृतेषु संस्कारेषु य एव नष्टस्तस्यैव समस्तानामावृत्तिः । ननु च यथैव सप्तदशसु यागेषु सह नियमनेषु एकविनाशे सति 'अहर्गणे तु यस्मिन्नपच्छेदः' (६।५।२२।५६) इत्यनेन न्यायेनेतरेषु प्रतीक्ष्यमाणेषु स एवाऽऽवर्तते तथैव द्रव्यसाहित्येऽपि स्यात् । नैतदेवम् । तथाहि, सप्तदशसंख्यैकार्थसमवायिन्याश्च यागसाधनत्वमिति तादृशस्यैव उपाकरणादिभिर्भवितव्यम् । तत्र यदेव द्रव्यं नष्टं तेनैव विना यथाश्रुतसाधनविनाशो जात इति सर्वे संस्कारास्तिष्ठत्स्वपि द्रव्येषु साधनात्प्रच्युता इति पुनरावृत्त एव कर्तव्याः । तथा यस्याप्यभिनवानीतस्य ते क्रियन्ते तस्यापि ते साधनभूतस्य श्रुताः । न च सप्तदशत्वेन विनाऽस्य साधनत्वमस्तीति तत्सिद्धये अवश्यमितरेऽपि अपेक्षितव्या इति । सिद्धान्ते तु अन्योन्यनिरपेक्षसाधनत्वप्रत्तियुक्तानां सहप्रयोगमात्रं क्रियत इत्युपपन्ना तन्मात्रावृत्तिः । नन्वेवं सति पूर्वपक्षन्यायेन स्तोत्रशस्त्रेषु 'ता चतुर्भिरादत्ते' इत्यादिषु चैकमन्त्रविनाशे समस्तावृत्तिः प्राप्नोति । न, तत्र प्रत्येकं साधनत्वे सति वचनेन समुच्चयाभ्यपणात् । यत्पुर्नोणा हि ते मन्त्राः स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैषां प्रत्येकमाकाङ्क्षानिवर्तनसामर्थ्यम् । अन्यथा (संख्यायुक्तवचनविनियुक्तानां स्तोत्रादिमन्त्राणां प्रत्येकं यदि वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनशक्तिर्नाभविष्यत्तर्हि विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामेकमन्त्र्यं स्यादित्यभिप्रायः) एकमन्त्रतैव स्यात् । भिन्नैरेव च प्राप्यादिभिर्मन्त्रकार्यैः संहत्य कार्यान्तरमारभ्यते न मन्त्रेषु व्यासक्तिं साधनत्वम् । पशूनां तु व्यासक्तीत्युक्तम् । मन्त्रकार्याणां तर्हि संहत्यकारित्वादेकविनाशे समस्तावृत्तिः स्यात् । नैतदस्ति । साधनविनाशव्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावात् । साधनेष्वेव पुरुषस्य व्यापार इति तद्विनाशानुरोधेनैवानुष्ठानमिति विशेषः ।

शा— गतः अर्थवादप्रसङ्गः । संख्यया भेद इदानीं अभिधीयते । अत्र कर्मोत्पत्तिवाक्यगता कर्मसमानाधिकरणा संख्या उदाहरणम् । यथा 'तिस्र आहुतीर्जुहोति', 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' । तत्र एको होमो विधीयते बहवो वा इति संदेहः । आख्यातस्य श्रुत्या एको होम (धर्म) विधीयते इति पूर्वस्मिन् पक्षे— 'यदि धर्म भवेदेकमेवः स्यात्

चोदकत्वात् । तेन चैकगणप्राप्तेः पशुसंख्या विरुध्यते ॥'

सोम-- अभ्यासस्थले आख्यातस्य पुनःश्रुत्या कर्मभेदे अपि संख्यास्थले न कर्मभेदः, पुनःश्रुत्यभावात् इति अभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात् संगतिः ज्ञेया । सूत्रार्थस्तु– एकाधिकायाः संख्यायाः पृथक्त्वैकार्थ्यसमवायात् तथा कर्मभेदः स्यादिति ।

वि-- 'आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता । एकत्वं सकृदाख्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता । आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गम्यभावतः ॥ पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् । विचारमाह पूर्वत्र क्रियाभिरस्फुटत्वतः ॥ बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता । रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः । बहुत्वसंगमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥'

भाट्ट-- 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' (तैसं. २।३।९) 'आज्यभागौ यजति' (तैसं. २।६।२) इत्यादौ एकत्वातिरिक्तसंख्यायाः स्वाश्रयप्रतियोगिकस्वाश्रयवृत्तिभेदव्याप्यत्वेन न तावत् साक्षाद्भावनाभेदबोधकत्वम् । तस्या उक्तसंख्याश्रयत्वाप्रतीतेः । नापि धात्वर्थभेदबोधकत्वम्, तस्य पूर्वप्रमितैकत्वसंख्यावरुद्धत्वेन 'एकादश प्रयाजान् यजति' 'विराड्वत्पत्नमग्निहोम जुहोति' इत्यादिवत् संख्यान्तरसंबन्धानुपपत्ते एतत्संख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतेर्न कर्मान्तरत्वम् । इति प्राप्ते,

नात्र संख्यान्तरावरोधः । सा हि न तावद्विहुपात्ता, तस्याः कर्तृवृत्तित्वात् । न चानवच्छिन्नस्यान्वयानुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् धात्वर्थे एकत्वसंख्यानुमानमिति वाच्यम् । भुनस्संख्याश्रवणे कारणाभावस्यासिद्धत्वेन अनुमानाप्रसरात् । अत एव प्रयाजैकादशत्वस्थले यत्र प्रत्नौ अनुमानप्रसरः, तत्राभ्यासविषयत्वम् । न चैवं विराट्संपत्तिवाक्यादावपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानापत्तिः । तादृशस्थले सोपत्ती योत्पत्तिवाक्यजन्यशाब्दबोधनिर्वाहार्थं पूर्वप्रवृत्तस्याप्य अनुमानस्यो-

त्तरकालीनेन संख्याश्रवणेन बाधायोगात् तस्याभ्यासविषयत्वप्रतीतेः । प्रकृते तु शाब्दबोधात्पूर्वमेव इतरपदार्थवत् संख्याया अपि प्रतीतेः युक्तः शाब्दबोधोत्तरकालीनानुमानप्रतिबन्ध इति कौस्तुभे विस्तरः । अतश्च सिद्धं उत्पत्तिवाक्यगतकर्मसमानाधिकरणविधेयसंख्यायाः कर्मभेदबोधकत्वम् । भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव ।

प्रयोजनं– वेदिप्रोक्षणमन्त्रवत् पूर्वपक्षे सकृन्मन्त्रः, सिद्धान्ते तदावृत्तिरिति ।

भाष्यकारेण तु 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' (तैब्रा. १।३।४) इति वाक्ये यागभेदाभेदचिन्ता कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेषवाची तद्धितः, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकशेषः । तथाऽपि तदुत्तरविभक्त्युपात्तायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविशेष्य एवान्वयः । न तु विशिष्टे । द्वौ अत्र इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम् । सोऽपि च न द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिसन्धिनि द्रव्ये साहित्यानवगमेन प्रत्येकवृत्तिपशुत्वावच्छिन्न एव तत्संबन्धप्रतीतेरनेकत्वानगमात् संबन्धभेदेनानेकयागादिकल्पनागौरवापत्तेः । अतो लाघवात् देवतात्वान्वयात्पूर्वमेव संख्याऽन्वयः । तदा हि बहुत्वावच्छिन्न एवैकदेवतासंबन्धादेकयागादिकल्पनाल्लाघवम् । न च प्रकृतिप्राप्तैकपशुनिष्ठैकादशावदानगणैकत्वानुरोधेन संख्यायाः देवतात्वान्वयोत्तरमन्वयः । पशुगतैकत्वस्य श्रुतसप्तदशत्वेन बाधात् अवदानगणैकत्वस्य च प्रकृतार्थिकत्वेन ह्रासातिदेशात् । अतो देवतासंबन्धभेदे प्रमाणाभावात् न यागभेदः । अस्तु वा– समानाभिधानश्रुत्या बहुत्वान्वयात् प्राक् देवतात्वान्वयेन संबन्धभेदः । तथापि लाघवात् यागैकरम् । यथैव सिद्धान्ते अनेकयागाः [illegible] पपद्यन्ते, तथा मन्मतेऽप्येकेन यागेनानेके द्रव्यदेवतासंबन्धाः । इति प्राप्ते,

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गत्वात् संख्यान्वयात् सर्वान्वयित्वम् । पशूनां प्रत्येकं स्वत्वाश्रयत्वेन स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारात्मकयागकरणत्वरूपहविष्ट्वस्य प्रत्येकवृत्तितया 'सूक्तहविषो.' इत्यादिस्मृत्यनुसारेण हविष्ट्वावच्छेदकपशुत्वावच्छेदेनैव देवतासंबन्धोचि-

त्वाच्च । अतश्च यद्रूपानवच्छिन्नस्यैव प्रतिसंबन्धित्वात् प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रतिसम्बन्धिभेदप्रतीतेः तद्भेदेन सम्बन्धभेदसिद्धिः । न च संबन्धभेदेऽपि यागैक्यम् । संबन्धानामेकत्वानेकत्वाभ्यामुभयथाऽप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया पश्वेकताप्रापिचोदकस्य शास्त्रतया बलवत्त्वेन नियामकत्वात् । अतस्तदनुरोधेन सर्वत्र यागभेदो भावनाभेदश्चेति सिद्धम् ।

प्रयोजनं च यागैक्ये एकपशुविस्मरणेऽपि तस्य जातत्वात् न पुनर्यागकरणम् । सिद्धान्ते तदिति ।

मण्डन— 'भेत्री यजेर्भवति सप्तदशत्वसंख्या ।'

शंकर— 'संख्यया धर्मभेदोऽथ ।'

● संख्याधिकरणम् (४।१।५।११–१६) । अग्नीषोमीय पशु इत्यत्र एकत्वसंख्या विवक्षिता । एव 'अनड्वाही युनक्ति' 'कपिञ्जलानालभते' इत्यत्रापि । ● संख्याधिकरणं अभ्यासाधिकरणस्य प्रत्युदाहरणम् । कौ. २।२।७।२०. ● संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणे अतिदिश्यते । भा. ४।१।६।१७. ● संख्यायाः यथा न गुणान्तर्भावः तथा संख्याधिकरणे वक्ष्यते । कौ. २।२।१।१.

● संख्याधिकरणन्याय:— उत्पद्यमानकर्मसमानाधिकरणा विधेया संख्या कर्मभेदिका इति । कौ. २।२।७। २०. ● संख्याधिकरणन्यायस्य स्वरूपम् (२।२। ७।२१) – 'यत्र गुणद्वये अन्योन्यविरुद्धे कर्मोत्पत्तिवाक्योपात्ते भेदाश्रुतौ. अन्यतराक्षेपमन्तरेण कर्मान्वयोऽनुपपन्नः तत्र भेद एवाक्षिप्यते, नावृत्ति' ' इति । बाल पृ. ८९.

● संख्याधिकरणपूर्वपक्षे सप्तदशानां पशूनामेकसाधारण्येन प्रत्येकं प्रत्येक साधनत्वाभावात् इतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वम् । सु. पृ ७९७.

● संख्याधिकरणन्यायविषयाविषयविवेकनिरूपणम् । संख्याधिकरणे (२।२।७।२१) 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इत्युदाहरणे एकस्य हृदयाद्येकादशावदानगणस्य प्रापको यश्चोदकः तदभावात् कर्मभेद प्रतिपादितः । यत्र पुनः यत्र चोदको नास्ति तत्र तदपवादः, यथा नवमोऽध्याये (९।४।१३।५१–५७) अश्वमेधे श्रुत 'ईशानाय परस्वत आलभते, तान् पर्यग्निकृतान् आरण्यानुत्सृजन्ति' इत्युदाहृत्य प्रतिपादित "'तान् पर्यग्निकृतान्' इति गुणवाक्येन तदन्ताङ्गरीतिविधानात् अपूर्वत्वम् ।" इति । ततश्च हृदयाद्येकादशावदानगणप्रापकस्य चोदकस्याभावात् एक एव याग अनेकपशुद्रव्यकः प्राजापत्येषु पूर्वपक्षे इव । इयांस्तु विशेषः, तत्र आलम्भविशसनाद्यभावात् वपाहृदयादि अनिष्काल्यैव कृत्स्ना एव पशवावयविनो देवतोद्देशेन त्याज्या इति । तदुक्तं सर्वप्रदानाधिकरणे (३।४।१८) मिश्रे. "त्यागमात्रेण होमाभावेऽपि 'पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति' इतिवत् देवतासंबन्धोपपत्तेः" इति (पृ. २७७) । अतश्च संख्याधिकरणे न्यायसुधाकृता आरण्येषु यो यागभेद उक्तः (पृ ८१२) स भ्रान्त्यैव इत्युपेक्षित य. ।

एवं सति केचिदाक्षिपन्ति । एकादशे 'पञ्चशारदीयास्तथेति चेत्' इत्यत्र (११।२।१३।५२–५४) उदाहृतं 'वैशाख्याममावास्या सप्तदश मारुतीर्वत्सतरीरुपाकरोति, सप्तदश पृश्नीनुक्ष्ण, तान् पर्यग्निकृतान् (प्रोक्षितान्) इतरा आलभन्ते, प्रेतरानुत्सृजन्ति' इति । तत्र च सिद्धान्तित 'पर्यग्निकृतवाक्येन तदन्ताङ्गरीतिविधि., उपाकरणवाक्ये च मारुतत्वदाशुणत्वेन सप्तदशोक्षयागा विधीयन्ते इति त्रिरात्रयागे सप्तदशभिः सह चतुस्त्रिंशत् कर्माणि इति । तदनुपपन्नम् । अत्रापि हि उपाकरणवाक्येऽपि एक एव याग प्राप्नोति तदन्ताङ्गरीतिविधिना आरण्यवत् चोदकाभावेन प्राजापत्यन्यायाभावात् इति (५।२।१) । अत्र ब्रूम । उपाकरणे आख्याताश्रवणात् विधायकवाक्यश्रुत 'उपाकरोति' इत्यनुषज्यते । तच्च अनेककर्मविधायि इत्युपाकरणे अनुषज्यमान अवैरूप्याय अनेकमेव कर्म विधत्ते । अन्यथा अप्रकृतप्राम्नातं 'उपाकरोति' इत्याकृष्टत त्रिरात्रवाक्ये सप्तदश कर्माणि विधत्ते उपाकरणे नैकं कर्म विधत्ते इति वैरूप्यमापद्येतेति । बाल. पृ ८६–८७.

● संख्याधिकरणसिद्धान्त. (२।२।७।२१)— 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशून्' इति । 'पिशङ्गाले तद्धितादस्य [illegible] आवरिपूर्णेर [illegible]

नार्थविग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतबहुवचनालोचनाऽभावात् तन्निमित्तैकशेषानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्य इतरेतरयोगवाचित्वात् सर्वनामपरामृष्टानां द्रव्याणां इतरेतरसापेक्षत्वेन असामर्थ्यापत्तेः तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तद्धितापेक्षत्वे वा इतरेतरयोगासंभवेन एकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गात् इतरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथंचित् बहुवचनोपपत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरपि एकशेषवत्त्वनापत्तेः सर्वनामैकशेषत्वायोगात् एकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहाव गतेः प्रत्येक देवतान्वयावगमेन द्रव्यभेदात् यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सिद्धान्तोक्तिः समवति। तथापि यत्र एकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तयदोक्तानां पशूनां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसिद्ध्यर्थं भाष्यकृता सिद्धान्त (अन्यथा) उक्तः। (सु. पृ. ८१२) एकवचनान्तेनैव सर्वनाम्नो विग्रह तद्धितानामेकशेषत्वनिश्चयात् द्रव्यदेवतान्वयभेदेन यागभेदसिद्धिः इति सिद्धान्तः। सु. पृ. ८१४.

• 'संख्याऽभावात्' १।१।६।२० ॥ अतो गोशब्दा इति संख्या व्यवहाराभावात् एक एव नित्यः शब्दः इति सूत्रार्थः। सु. पृ. ९६०, • 'संख्याऽभावात्' इति न्यायेन (लौकिकवैदिकशब्दार्थयोः) अभेदः सिध्यति। पृ. ३७१. • 'तेन प्रतीतशब्दार्थे निर्णयार्थमिदं पुरा। एकत्वं विद्यते नेति चिन्त्य शब्दाभिधेययोः ॥ संख्याऽभावादिति द्योतस्तु स्पष्टं निरूपितम् ॥' वा. १।३।५।३३ पृ. २०८, • नहि पञ्चदशोऽभ्यस्तो यजतिः शब्दान्तरत्व प्रतिपद्यते, शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानात्। तथा चोक्तं 'संख्याऽभावात्' इति। २।३।१३।२६ पृ ६२०.

• संख्यादि (द्रव्यविशेषण) स्वविशेषणविशिष्ट क्रियान्यथानुपपत्तिलक्षणयैव अर्थापत्त्या विधातुमिष्यते। (स्व द्रव्यम्)। सु. पृ. १०१२, • संख्यादेः कारकत्वेन श्रुतस्य साक्षात्कारकत्वायोगेऽपि कारकीभूतद्रव्य द्वारा कारकत्वसंभवे विधेयत्वानपह्नव। पृ. १००६.

• निरपेक्षैकपदताशालिन्यो. विधिमानवतोः युगपदेकशब्दोपस्थापितयो. संख्याकारकन्यायेन अभिताभिधाने अवश्यं वाच्ये मूलोपन्यस्तप्रतीतिमनुसृत्य आख्यातार्थस्य लिङ्गं प्रति प्रकारतौचित्यम्। भाट्टालंकारः २६.

• संख्यातः विशेषग्रहण अस्ति। यथा एकादशसंख्याकैः पाशुकैः प्रयाजैः पञ्चसंख्याकानां आनिर्देशिकानां प्रयाजानां प्रसङ्गसिद्धौ। बाल. पृ. १४७–१४८.

• संख्यानिबन्धनस्तु भेदः इत्यादिकारकात्मकव्यञ्जकभेदोपाधिकः वर्णस्य इव द्रुतादिभेदोपाधिकः। सु. पृ. ७१४.

• संख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्नां आगमेन अतिरात्रे एकविंशादौ। १०।५।६।१५–२५. मीको. पृ. २५६ 'अतिरात्रे एकविंशादौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। • संख्यापूरणं प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य अवशिष्टानां ऋचामागमेन सामिधेनीनिवृद्धौ दर्शपूर्णमासयोः। १०।५।८।२७–३१. मीको. पृ. २०६२ 'दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीनां०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। • संख्यापूरणम्। यस्मिन् कस्मिंश्चित् अपगते येन प्रथमेन मध्येनान्त्येन वा संख्या पूर्यते, तत् पूरणम्। यथा पञ्चो भ्रातृणां न दृश्यते इति। कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति। भा. १०।५।१।१५. • संख्यापूरण साम्नामभ्यासेन त्रिवृद्दस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने। १०।५।७।२६. मीको. पृ ३६७१ 'त्रिवृद्दस्तोमके क्रतौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। • संख्यापूरणे आगमेन कर्तव्ये सति पाठक्रमेणैव ऋच आगमयितव्याः। एकविंशे त्रिणवे त्रयस्त्रिंशे चातिरात्रे। भा. ५।१।६।१३.

• परिधि. त्रित्वसंख्याप्रयुक्तो न भवति ('त्रीन् परिधीन्' इति मन्त्रे) दर्शपूर्णमासयोः, किन्तु अपूर्वप्रयुक्त। भा. ९।१।५।११–१९.

• संख्याप्राधान्यपक्षे 'तदेके मन्यन्ते' इत्येकत्वप्राधान्यात् एकवचनप्रसङ्गो यश्चोदितः सः अन्यत्ववाच्यत्वेन परिहृत। वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२५.

• न च संख्याभेदेन द्रव्यभेदेन वा अपूर्वान्तर भवति। किं तर्हि? प्राकृती संख्या प्राप्त च द्रव्य अपनीयते, उपकारस्तु स एव। टुप्. १२।१।१।४.

• संख्यामन्त्रः यथा- 'एको मम एका च तस्य' इति। बाल. ▮ ५९.

☞ संख्यामुष्टिन्यायः। वाजपेये सप्तदशशरावे चरौ मुष्टिलोपेन चतुःसंख्यानुग्रहः॥

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात्। १०।२।२८।६५॥

भाष्यम्-- अस्ति वाजपेयः 'शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति। तत्र श्रूयते 'नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवति' इति। अस्ति तु प्रकृतौ संख्या मुष्टयश्च 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' इति। उभयं चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः, किं संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्ट्यनुग्रहः संख्यालोपः, अथवा किं संख्याया मुष्टीनां च लोपः, अथवा अन्यतरलोप इति। किं प्राप्तम्? अन्यतरलोप इति। यदि वा मुष्टिषु, यदि वा संख्यायाम्। कुतः? नियमकारिणः शब्दस्याभावाद् अनियम इति।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः। मुष्टिलोपः स्यात्, संख्यानुग्रहश्चेति। कुतः? मुख्यत्वात् संख्यायाः। पूर्वं हि संख्या निवर्तते। सा पूर्वमेव अवगम्यते, न तदवगमकाले संख्याविज्ञानस्य परिपन्थि किंचिद्विज्ञानमस्ति। तस्मिन्निष्पन्ने संख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति। तत् संख्याविज्ञानपरिपन्थिना नाऽऽपतितुमर्हति। तस्मात् जघन्यत्वात् मुष्टीनां लोपः। मुख्यत्वात् संख्यानुग्रहः। तदुक्तम् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति (१२।४।८।२९)।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः। मुष्टिलोपेन संख्या लोपमर्हतीति। कुतः? तद्गुणत्वात्। मुष्टिगुणो हि संख्या श्रूयते 'चतुरो मुष्टीन्' इति। चतुःसंख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति सम्बन्धोपायो, न स्वार्थः। तस्मात् संख्या पूर्वनिर्दिष्टाऽनिर्दिष्टा। सा हि परिशेषणार्थमेवोपादीयते। तेन नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः। मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा संख्या अधिकरणाभावात् निवर्तते। अनधिकरणायां क्रियमाणायां न प्रकृतिवत्कृता स्यात्। अन्यस्मिन्नपि पुनर्मुष्टौ निरधिकरणा श्रूयमाणा अधिकरणानिवृत्त्या न निवर्तयति। तस्मात् मुष्टिगुणत्वात् संख्या निवर्तेत, न मुष्टयः। तदुक्तम् 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति (१२।२।९।२७)।

न निर्वापशेषत्वात्। ६६॥

भाष्यम्-- नैतदेवम्। न संख्या मुष्टिषु श्रूयते। यदि मुष्टिषु श्रूयेत, तद्गुणत्वान्निवर्तेत। क्व तर्हि श्रूयते? निर्वापे। कथम्? नैवमभिसम्बन्धः क्रियते 'चतुरो मुष्टीन्' इति। कथं तर्हि? चतुरो निर्वपतीति। मुष्टिगुणः संख्या गुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते। क्रियासम्बन्धे हि द्वितीयाविभक्तिर्भवति। कथम्? कारकविभक्तिर्हि सा। कारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य। अतश्चतुःसंख्या श्रुत्या अवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनाम्। वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी। तस्मात् मुख्यानुग्रहात् मुष्टिलोप एवेति।

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः। ६७॥

भाष्यम्-- तुशब्दः एवं पक्षं व्यावर्तयति, न संख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति। किं तर्हि? संख्यया संख्या निवर्तते, शरावैश्च मुष्टयः। कथम्? सामान्यात्। निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः। तासां परिच्छेदिका चतुःसंख्या। इह सप्तदशसंख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुर्भवतीति श्रूयते। तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः शरावैर्निवर्त्यते। तत्परिच्छेदनार्था चतुःसंख्या परिच्छेदार्थया सप्तदशसंख्यया निवर्त्यते। तद्यथा, ▮ दधि घृतं चाश्नन्ति इमे ब्राह्मणाः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तश्चाशक्तस्तैलेनेति, भोजने यद्घृतेन शक्यते कर्तुं तत्तैलेन क्रियते। यद्यपि न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यमिति, तथाऽपि समानकार्यत्वात् घृतस्य विनिवर्तकं भवति। एवं संख्या परिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव संख्याया निवर्तिका भवितुमर्हति। परं च शरावद्रव्यं मुष्टिनिवर्तकम्, संयोगात्। तस्मात् प्राकृती संख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्तते।

न चोदनाभिसम्बन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात्। ६८॥

भाष्यम्-- नैतदेवम्। चोदनेति यागं ब्रूमः। यागसम्बद्धा हि सप्तदशसंख्या, शरावद्रव्यं च। प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसम्बद्धा चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च। न चान्यत्र

क्रियमाणं समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्तकं भवति । यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यमभिनिर्वर्त्यते, तत्तेन निवर्त्यताम् । न च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्त्यते । प्रत्यक्षनिर्वापप्राप्तं किंचिदप्यनेन न निवर्त्यते इति । विशेषात्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न शतदशशरावं भवति । तस्माद्विरोधादन्यतरत् निवर्त्यते, द्रव्यं संख्या वा । तत्र चतुःसंख्यानुग्रहात् मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ।

शा०— वाजपेये श्रूयते ' बार्हस्पत्यो नैवारः शतदशशरावः क्षीरे चरुर्भवति ' इति । अस्ति तु प्रकृतौ ' चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ' इति चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च, तदुभयं इह चोदकेन प्राप्तम् । न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः शतदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं शक्यते । अतोऽवश्यं बाधितव्ये सति किं उभयं बाधितव्यं— शरावद्रव्येण मुष्टिद्वयम्, शतदशसंख्यया च चतुःसंख्या किंवा अन्यतरत् । तत्राऽपि किं अनियमः अथवा मुष्ट्यनुग्रहः संख्यालोपः, विपरीतं वेति । तत्र अविशेषात् उभयोर्बाधः । तत्राऽपि समानकार्यत्वात् द्रव्यं द्रव्येण, संख्या संख्ययेति एकः पक्षः । शतदशसंख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गम्, चतुःसंख्या मुष्टिश्च निर्वापाङ्गम्, अतो न साक्षादेकविषयत्वं येन उभयं उभयेन बाध्येत । चतुर्भिर्मुष्टिभिः शतदशशरावश्चरुर्न संपादयितुं शक्यते इति अर्थाद्बाधः । तत्र एकबाधेन उपपत्तौ न उभयबाधनं युक्तम् । तस्मात् अन्यतरबाधः । तत्र अविशेषात् अनियम इति द्वितीयः । संख्याया द्रव्याङ्गत्वात् प्रधानस्य मुष्टिद्रव्यस्य अनुग्रहः, संख्यायास्तु बाध इति तृतीयः । न सत्याश्च मुख्याङ्गत्वं वाक्यलक्षणसमानाधिकरणद्रव्यसंबन्धबाधेन द्वितीयाभूता निर्वापाङ्गत्वावगमात् उभयोरपि क्रियाङ्गत्वावगमात् तुल्यत्वम् । तत्र मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहो जघन्यत्वान्मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ।

सोम०— इहापि पूर्ववदेव गुणभूतायाः संख्याया बाधेऽपि प्रधानभूतमुष्टीनां न बाध इत्युक्तेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— मुष्टिलोपे संख्यालोप आवश्यकः मुष्टिगुणत्वात्संख्यायाः तस्मात् आवश्यकत्वात् संख्याया एव लोपो न तु मुष्टिलोपः इति ।

चि०— ' शरावैः शतदशभिर्यत्र तत्र मुष्टयः । चत्वारः सन्ति नो चेत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ तदिक-माद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः । द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् । क्रियायोगात्त तद्धर्मः प्राधान्यात्साऽनुरक्षताम् ॥ '

भाट्ट०— वाजपेये ' बार्हस्पत्यो नैवारश्चरुः शतदशशरावो भवति ' इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्ते निर्वापे किं मुष्टिचतुःसंख्ययोरुभयोरप्यतिदेशप्राप्तयोः बाधः तत्र चतुःसंख्याया एव उत मुष्टीनामेवेति चिन्तायां ' चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ' इति प्रकृतौ विहितस्य मुष्टिसंख्योभयविशिष्टनिर्वापस्याङ्गभूतयोः मुष्टिसंख्ययोः आतिदेशिकयोरौपदेशिकाभ्यां शतदशसंख्याशरावपरिमाणाभ्यां बाधः प्रत्याम्नानेन । निर्वापाङ्गभूतयोरपि मुष्टिसंख्ययोर्निर्वापस्वरूपे वैयर्थ्येन फलतो यागार्थतया समानविषयत्वोपपत्तेः । तथापि संख्यया संख्यायाः परिमाणेन परिमाणस्येति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु मुष्टिसंख्ययोर्यागोपकारकत्वेऽपि निर्वापसंबन्धित्वेनैव श्रवणात् यागाङ्गभूताभ्यां संख्यापरिमाणाभ्यां निर्वापाङ्गभूतयोः संख्यापरिमाणयोर्बाधो युक्तः । शतदशशरावपरिमितद्रव्यस्य तु चतुर्मुष्टिपरिमितनिर्वापेण संस्कारायोगादर्थात् विरोधावश्यंभावे अन्यतरबाधेनैवोपपत्तौ उभयबाधे प्रमाणाभावः । न च चतुर्मुष्टिपरिमितद्रव्यनिर्वापस्यावृत्त्याऽपि विरोधपरिहारोपपत्तौ नावश्यमन्यतरस्यापि बाधो युक्त इति वाच्यम्, चतुःसंख्यायाः प्रकृतौ यागीययावद्द्रव्यसंस्कारकनिर्वापावृत्तिमुष्टिपरिच्छेदकत्वेन आवृत्त्या तदनुपपत्तावन्यतरबाधस्यावश्यकत्वात् । तत्रापि मुष्टीनां प्राधान्यात् तदङ्गभूतसंख्याया एव बाधः ।

तथाहि चतुःशब्दो विशेषणनिघ्नो न स्वतः संख्यायाः क्रियान्वयं गमयति विशेष्यं च मुष्टिपदोपात्तं परिमाणमेव, न तु तद्विशिष्टं व्रीहिद्रव्यं तथैवानुभवात् विशेष्ये बाधाद्य । अत एव मुष्टिशब्दस्य परिमाणविशिष्टद्रव्यपरत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वेऽपि संख्याया एकदेशान्वयोऽपि

नानुपपत्तेः । अतश्च संख्यायाः परिमाणं प्रत्यङ्गत्वात् तस्या एव बाधः ।

पूर्वपक्षस्तु— द्वितीयान्तमुष्टिपदसमानाधिकरणसंख्यापदं परिमाणविशिष्टव्रीह्यादिनैव विशेषणतया समर्पयतीति यद्यपि न परिमाणस्य संख्यां प्रति प्राधान्यम्, तथाऽपि संख्यायाः परिमाणपरिच्छेदद्वारैव तत्परिमित द्रव्यपरिच्छेदकत्वात् परिमाणस्य अन्तरङ्गतया बाधानुपपत्तेः, अतो मुष्टिगता चतुःसंख्या बाधित्वा शतदशशरावपरिमितव्रीहीणां यावन्मुष्टि निर्वापः कार्य इति ।

सिद्धान्तस्तु— नात्र द्वितीयान्तार्थद्वयस्योद्देश्यतया निर्वापं प्रति कर्मत्वे उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेः । अपि तु द्वितीयया तत्तुल्यत्वेन करणत्वं लक्षयित्वा प्रातिपदिकद्वयार्थद्वयस्यैव संख्यापरिमाणरूपस्य निर्वापसाधनत्वमित्यम् । अत एव नानयोः अरुणान्यायेन विशेष्यनिष्ठतयापि । गुणद्वयविशिष्टनिर्वापसाधनताविधानाच्च न वाक्यभेदः । गुणद्वयस्य वैशिष्ट्यमात्रं तु द्रव्यपरिच्छेदद्वारेणेति न कश्चिद्विरोधः ।

एवं च संख्यापरिमाणयोः परस्परं अङ्गाङ्गिभावे अन्तरङ्गबहिरङ्गभावे वा प्रमाणाभावादन्यतरबाधे नियामकापेक्षायां प्राथम्यात् संख्याया अबाधः मुष्टिपरिमाणस्य तु बाधः । न च प्राथम्यज्ञानमात्रादेः प्रकृतौ विद्यमानत्वेऽपि निर्वापनिर्देशेन युगपत्संबन्धोत्पत्तेः तस्याभावात् कथं तस्य नियामकत्वमिति वाच्यम्, विरोधाभावेऽपि प्रवृत्तिदशायामेव तस्य नियामकत्वाभावे नियामकत्वोपपत्तेः । अतः संख्यानुरोधात् शतदशशरावपरिमितं चरुं कृत्वा तेन चतुर्वारं निर्वापः ।

अयं न्यायो भाष्यकारादिभिः कर्कादिभिश्च दर्शितः । मम तु प्रतिभाति— बाधात् साधनीभूताग्निहोत्रहवण्याः मुष्टिना च बाधापेक्षया संख्याया एवैकस्या मुष्टिपरिच्छेदद्वारा निर्वापसाधनीभूताया बाधः उचितः ।

वस्तुतस्तु— चतुःसंख्याकमुष्टिसाधनकनिर्वापनिर्वापेण पूरणात् उभयसंपादनसंभवे न तस्या अपि बाधः । मुष्टिचतुष्ट्यसहकारेण निर्वापेऽपि मुष्टिपरिच्छेदकत्वस्य प्रकृताविधायकत्वेन सह कर्तव्यत्वोपपत्तेः । अत एव जैमिनिसूत्रे कात्यायनादिसूत्रेषु चोभयोरपि बाध्यसंख्यापरिमाणयोर्बाधनिर्देशेऽपि तदुभयबाधं पूर्वपक्षयित्वा तदभाव एव सिद्धान्तितः । तत्त्वं तु ईश्वरो वेत्ति ।

मण्डन— ' संख्या स्यान्मुष्टिलोपनम् ।'

शंकर— ' मुष्टेर्लोपो न संख्यायाः ।' २९.

● संख्यामुष्टिन्यायः । (१०।२।२८।६५-६८)

' बार्हस्पत्यो नैवारः शतदशशरावश्चरुर्भवति ' इति विहिताया विकृतीष्टौ प्राकृते चतुर्मुष्टिनिर्वापे चोदकतः प्राप्ते चतुर्भिर्मुष्टिभिः शतदशशरावपूरकस्य चरोः संपादयितुमशक्यत्वेन तत्र संख्यामुष्ट्योरन्यतरबाधे कर्तव्ये 'मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् ' (१०।२।२८।६५) इति सूत्रेण मुष्टिगुणभूतसंख्याबाधः कार्यः इति पूर्वपक्षं कृत्वा ' न निर्वापशेषत्वात् ' (१०।२।२८।६६) इति सूत्रेण संख्यामुष्ट्योरुभयोरपि निर्वापशेषत्वेन तयोर्गुणप्रधानभावविशेषाभावात् चरमश्रुतस्य मुष्टेरेव बाधः कार्यः । अतः चतुर्भिः महाशरावैः शतदशशरावचरुसंपादनापेक्षितव्रीहिनिर्वापः कार्य इति दशमे सिद्धान्तितम् । परिमल. ३।३।३।७ पृ. ७५६ वम्.

ॐ संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात् स्यात् । ३।३।१२।३२ ॥

प्रकरणे श्रूयते 'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्, द्वितीये तृतीये वा प्रवृञ्ज्यात्' इति श्रूयते । अत्र संख्यायुक्तं संख्याविशेषणवाचकप्रथमशब्दघटितं प्रथमयज्ञपदं अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यादीनां यज्ञानां यः प्रथमो यज्ञः अग्निष्टोमो नाम, तस्य क्रतोः अग्निष्टोमस्य बोधकं स्यात् । प्रकरणात् अग्निष्टोमप्रकरणानुसारात् । न तु अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगपरम् । द्वितीये तृतीये वा इत्यस्य उक्थ्यादौ द्वितीयादौ क्रतौ इत्यर्थः । इति पूर्वः पक्षः ।

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् । ३३ ॥

'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इति प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यनिषेधः श्रुतः । प्रथमयज्ञशब्दश्च यज्ञानां मध्ये यः प्रथमः अग्निष्टोमः तत्परम्, न तु प्रथमप्रयोगपर इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । प्रथमयज्ञपदं नैमित्तिकं प्रथमप्रयोगनिमित्तकं प्रथमप्रयोगनिमित्तकम् । तथा च प्रथमप्रयोगपरं न क्रतुपरम् । कर्तृ-

संयोगादिति ह्यस्मीये पञ्चमी कर्तृसंयोगं अपेक्ष्य लिङ्गस्य प्रतिषेधोपलक्षणभूतप्रथमपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् मुख्य-वृत्तिनिमित्तत्वात् । प्रथमशब्दो हि अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः आद्यप्रवर्तने एव मुख्यवृत्त्या वर्तते । तेन अग्नि-ष्टोमस्य अतिरात्रप्रथमाहारे तु अतिरात्रस्य प्रथमप्रयोगे प्रथमसंस्थायां निवेशः न तु तस्यैव द्वितीयादिप्रयोगे इति सिद्धान्तः । के.

● 'संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात् स्यात् ।' ३।३।११।३२ ॥ ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रतिपादनार्थस्य क्रतुशब्दस्य आवृत्त्या ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबन्धित्वात् इति द्वैत्यर्थकं आवृत्तं क्रतुपदम् । तथा च प्रथमशब्दोपात्तसंख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिवेशनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोः अङ्गं स्यात् ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबन्धित्वात् प्रकरणादपि च इति सूत्रार्थः । सु. पृ. १३११–१३१२. ● 'संख्या-युक्तेषु तु समुच्चयः०' (१२।३।१४।३०) इति न्यायः 'सो चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' इत्यत्र मन्त्रसमुच्चयाय उक्तः । बाल. पृ. १६६.

● संख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयः । (अग्निचयने अभ्र्यादाने चतुर्णाम्, दाने द्वयोः, पुरोहरणे पञ्चानाम्) । भा. १२।३।१४।३०.

● संख्यावचनं रागस्य कार्ये पशुगणे अग्निगुणेषु सारस्वतस्तुतीयत्वप्रकाशनार्थम् । ९।४।१।१–१६. मीको. पृ. १४६ 'अग्निगुणैरे पशुगणे०' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

● संख्याविशेषपरिगमः ऋत्विजां कार्यानुसारेण । ३।७।५।२१–२४. मीको. पृ. १२४८ 'ऋत्विजः कर्मानुसारिसंख्यया वरीतव्याः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् । १२।३।१४।३० ॥

अग्निचयने 'चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' 'द्वाभ्यां दानति' 'षड्भिराहरति' इति संख्यया मन्त्राः विहिताः । तेषु समुच्चयः स्यात्, न विकल्पः । प्रतिमन्त्रं कर्मादिसंनि-पातासंभवात् असंनिपातित्वात् समुच्चयः । इति सिद्धान्तः । के.

● 'संख्याविहितेषु०' (१२।३।१४।३०) अत्र चतुर्भिरभ्रिमादत्ते इति मन्त्रचतुष्टयसमुच्चय उक्तः । बाल. पृ. १७८. ● 'संख्याविहितेषु तु समुच्चयः०' (१२।३।१४।३०) । 'विशत्संपन्नं' इत्येतस्मादेव वचनात् 'संख्या०' इत्यनेन न्यायेन समुच्चयः (अग्निहोत्रे दशानामाहुतीनां) । वा. २।२।५।१६ पृ. ५०६. ● पाठादेव चतुष्ट्वसिद्धौ चतुर्भिरिति वचनं समुच्चय-सिद्ध्यर्थम्, अन्यथा विकल्पः स्यात् इति द्वादशस्य तृतीये 'संख्याविहितेषु०' इत्यधिकरणे व्यक्ती-भविष्यति । कु. १।२।४।३१.

● संख्यासृष्टिपाकाभाव्यं तुल्यजातीयेषु । वा. ३।५।२०।५२.

● संख्याशब्दः । यस्य शब्दस्य संनिधाने संख्या-शब्द उच्चरितः, सोऽर्थः संख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरगुणितेन हि सह एकवाक्यता भवति । अन-न्तरसंबद्धं हि विशेषणं विज्ञानं विशेष्टुं शक्नोति, न हि व्यवहितम् । भा. १०।३।११।४१, ● संख्याशब्दाः हि अनियतगुणाः भवन्ति । ते येन येन संबध्यन्ते संख्येयेन, तं तं परिसंख्याययन्ते । १०।६।७।२१, ● संख्या-शब्दाः हि द्वेधा । प्राग् विंशतेः संख्याप्रधानाः । ऊर्ध्वं विंशतेरुभयप्रधानाः । तत्र यदा संख्या आत्मानमुपसर्ज-नीकृत्य संख्येये वर्तते, तदा विना पष्ठ्या सामानाधि-करण्यं भवति । टुप्. १।४।१।१ पृ. १०६७. ● 'शतायुर्वै पुरुषः' इति । अशीत्यर्थे, शतानि आयुरस्येति विग्रहीष्यामः । नैवं संख्याशब्दानां समास इष्यते । न च समासानि भवन्ति । द्विवचनबहु-वचनान्तानामसमास इति स्मार्तपुरुषवचनात् । भा. १।७।१३।२२, ● लोके हि निर्विशेषिते संख्याशब्दे उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः ? अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । १०।३।११।४४. ● संख्याशब्देषु प्राक् विंशतेः संख्येयगुणवचनाः । पञ्च गावो दश गावः इति । विंशत्यादयस्तु उभयवचनाः । टुप्. १।४।१। १२.

● समाने हि कस्मिंश्चित् आश्रीयमाणे संख्या-संव्यवहारो भवति । भा. ९।२।४।११.

● संख्याने प्रकृतिलिङ्गयोग । न हि सख्या मात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित् काचित् सख्या न भवति । भा. १०।४।८।७.

☒ सङ्गगुणदोषन्याय । अयं पद्येन विवृत । तथाहि– 'सततायपि सरिसजस्य पयसो नामापि न ज्ञायते, मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते । स्वात्या सागरशुक्तिसम्पुटगतं तज्जायते मौक्तिकम्, प्रायेणाऽधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥' इति । साहस्री. ६३५.

● संगतिः । 'शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसगतय त्रिधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सगतिरुह्यताम् ॥' शास्त्रसगति, अध्यायसगति, पादसगतिश्चेति त्रिधा संगति । वि. प्रस्तावना श्लो १० । 'ऊहित्वा सगतीस्तिस्रस्तथाऽवान्तरसगतिम् । ऊहेनाऽऽक्षेपदृष्टान्तप्रयुदाहरणादिकम् ॥' शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसगमितया अधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसगतिः, अध्यायसगति, पादसगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तथा पूर्वोत्तराधिकरणयो परस्पर अवान्तरसगतिरूह्नीया । सा चानेकरूपा–आक्षेपसगति, दृष्टान्तसगति, प्रत्युदाहरणसगति, प्रासङ्गिकसगतिः, उपोद्घातसगति, अपवादसगतिश्चेत्येवमादिरूपा । वि. प्रस्तावना श्लो. २७.

● संघ । प्रधानयागसघस्य प्रकृतिगतस्य विकृतौ नातिदेश. । वि. ८।१।१२.

● संघात. । 'सघातस्याचोदितत्वात्' (९।१।६।२९) 'सघातस्य गुणत्वात्' (७।४।३।१७) इत्येवमादिषु समुदायित्वचनत्वमभ्युपगतम् । भा ३।२।३।३ पृ. ४८०. ● '०सघातस्याचोदितत्वात्' ('सहेदाना वा सघातस्याचोदितत्वात्' ९।१।६।२९)। यथा अङ्गप्रधानाना समुदितानां फलसिद्धिहेतुत्वेऽपि समुदायस्य शब्दवाच्यत्वाभावात् तत्प्रयुक्तत्वेन उपादानस्य अचोदनात् प्रधानानां समुदितानामपि फलसाधनत्वे तत्समुदायस्य शब्दवाच्यत्वाभावेन अचोदना इत्यर्थ. । सु. पृ ७२१.

☒ सच्छिद्रघटाम्बुन्यायः । पूर्वोक्तन्यायसदृश- (मण्डूकतोलनन्याय – यथा मण्डूकतोलने तुलास्था: मण्डूकास्तुलात उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पतन्ति) विषये अय प्रवर्तते । साहस्री. ९१.

● सजाता ज्ञातय । वि. ३।२।७.

● सजातीयेनैव सख्यापूरणन्याय । अस्य गौः द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते । नाश्व इति सजातीयेनैव संख्यापूरणन्यायः । के.

● सजातीयकलहनिवारणकामः 'ऐन्द्राग्नमेककपालं निर्वपेत् यस्य सजाता वीयु.' । भा. ३।२।७।२० पृ ७७१.

☒ संचिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य । ५।३।१०।२६॥

'वर्षति न धावेत्, न स्त्रियमुपेयात्, पक्षिणो नाश्नीयात्' इत्यादीनि अग्निचित. व्रतानि श्रूयन्ते । तानि किं चयनमात्रे कृते प्रतिपत्तव्यानि उत क्रत्वन्ते इति विचारे पूर्वपक्षमाह । तुशब्द. पक्षान्तरनिरासार्थ. । अग्निं चितवान् अग्निचित् । अग्निचिता युक्त संबद्धम्, तेन आचरणीयं व्रत अग्निचिद्युक्तम् । तत् संचिते सचितमात्रे अग्नौ क्रतुसमाप्ते प्रागेव आरब्धव्यम् । निमित्तस्य व्रताचरणनिमित्तभूतस्य चयनस्य प्रापणात् प्राप्तत्वात् सिद्धत्वात् । प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यम् । तस्मात् सचितमात्रे अग्निचिता व्रतानि प्रतिपत्तव्यानि ।

क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् । २७ ॥

अग्निचिद्व्रतानि सचितमात्रे प्रतिपत्तव्यानि इति सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष वाशब्देन व्यावर्त्य सिद्धान्तमाह । क्रत्वर्थाना हि प्रयोगवचनो ग्राहको भवति । व्रतानि [illegible] पुरुषार्थानि, न क्रत्वर्थानि इति तत्र प्रयोगवचनाभावः । प्रयोगवचनाभावात् अग्निचिद्व्रतानि क्रत्वन्ते स्यु, न चितमात्रे । चयन साङ्गक्रतुपरिसमाप्त्युत्तरकाल निमित्ततां प्रतिपद्यते । तस्मात् साङ्गे कृते यागे अग्निचिदुच्यते । तस्मात् क्रत्वन्ते व्रतानामारम्भ ।

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् । २८ ॥

ननु वर्षति पर्जन्ये धावनाभावादीनि व्रतानि पुरुषार्थानि चयनानन्तरमेव स्युः इति पूर्वपक्षिशङ्कानिरासार्थं द्वितीयं सिद्धान्तसूत्रम् । 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति वचने अग्नेः कर्मत्वेन निर्देशात् चयनस्य अन्यार्थत्वं सिध्यति । तथा च क्रत्वर्थमेव व्रतानि न चयनोत्तरम् । के.

● संज्ञपनं पशुधर्मः । भा. ३।६।७।१८.

● संज्ञप्तहोमः अग्नीषोमीयादिपशौ, मरणवेलाया पशुना शब्दाकरणेऽपि कर्तव्यः अपूर्वार्थत्वात् । चि. ६।८।७. ● संज्ञप्तहोम. पशौ नित्यः । भा. ६।८।८।२८.

● संज्ञा अपि गुणवत् भेदिका । यथाहि उत्तरत्रगतस्य गुणस्य पाक्षिकबाधं अष्टदोषदुष्टं च विकल्पं परिहर्तुं गुणान्तरं वाजिनादि कर्मान्तरं कल्पयति तथा संज्ञायामपि अस्त्येव पाक्षिको बाधो विकल्पोऽपि, कदाचित् कस्यचित् शब्दस्य उपादानात् । रत्नाकरः. शब्दार्थसंबन्धे श्लो. १३. ● संज्ञा उत्पत्तिसंयोगे पूर्वासंबन्धे च भेदिका भवति । वा. २।३।४।१० पृ.५१६. ● संज्ञा कर्मभेदकं प्रमाणम्, वैदिक उपदेशः शब्दप्रमाणम् । बाल. पृ. ८. ● संज्ञा कर्मभेदिका । 'स्वरूपानभिधानत्वात् संज्ञा शब्दान्तरात् पृथक्' । संज्ञा हि द्रव्यरूपापन्नामपि क्रियामभिदधाना विच्छेदमात्रात् भिनत्ति । वा. २।३।१।२६ पृ. ६२०.

सू संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।८।२२ ॥

शब्दान्तरेण अभ्यासेन संख्यया च कर्मभेद उक्तः । इदानीं संज्ञया कर्मभेद उच्यते । 'अथैष ज्योतिः' 'अथैष विश्वज्योतिः' 'अथैष सर्वज्योतिः' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति श्रूयते । किं एभिर्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं संकीर्त्य तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणो विधीयते अथवा कर्मान्तराणि उपदिश्यन्ते इति विचारे सिद्धान्तमाह । संज्ञा च संख्यावत् कर्म भिनत्ति । उत्पत्तिसंयोगात् ज्योतिः विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः इतीय संज्ञा उत्पत्तिसंयुक्ता उत्पत्तिवाक्ये विद्यते । उत्पत्तिशिष्टा संज्ञा कर्मभेदिका । अत्र संज्ञया धात्वर्थो भिद्यते धात्वर्थभेदाच्च भावनाभेदः ततः कर्मभेद इति ज्ञेयम् । के.

● 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्' (२।२।८।२२)। इदमेव संज्ञाधिकरणम् । पदभेदादेव च अर्थोऽपि भिद्यते 'संज्ञा' इति द्वैतीयीकाधिकरणन्यायात् । कु. १।३।१०।२७. ● 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्' (२।२।८।२२)। एष न्यायः यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थः तथा कर्तृभेदमपि । वा. ३।७।९।२२ पृ. १०८९. ● 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्'। संख्यावत् (व्यतिरेकेण दृष्टान्तः) संज्ञायाः स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्यतरूपपृथक्त्वविनिवेशित्वाभावात् न भेदकता इति पूर्वपक्षन्यायः । संख्याधिकरणेन प्रत्युदाहरणरूपा संगतिः संज्ञाधिकरणस्य । कौ. २।२।८।२१. ● 'संज्ञा चोत्पत्ति०'। 'नामान्तरे श्रुते चार्थस्तद्भिन्नोऽन्य प्रतीयते । संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यनेतद्दिश्यते ॥' वा. १।३।८।२६ पृ. २७८. ● संज्ञा तु न स्वेन भावनानुरञ्जकव्यापाररूपेण धात्वर्थं वदति, नाम्ना निष्पन्नरूपाभिधानस्वभावत्वात् नासौ धात्वर्थमात्रभेदे व्याप्रियते, तद्द्वारा तु शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदसिद्धिः । सु. पृ. ५८१. ● संज्ञा धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि पृ १३. ● संज्ञा । भाविसंज्ञा भूतत्वेन उपमत्तौ न स्वीक्रियते, अगत्या हि सा अन्यत्र आश्रीयते । वा. २।३।२।३ पृ ५८२. ● संज्ञा व्यवहारार्थं कार्या, यथा पुत्रस्य पित्रा चैत्र इति । ऋजु पृ. १५६. ● संज्ञा संज्ञिव्यवहारार्था । सु पृ. ३९५. ● 'विशेषप्रतिपत्त्यर्थं संज्ञा सर्वा प्रवर्तते' । वा. २।२।५।१४, ● संज्ञया (काठकादया) शाखा एव भिद्यन्ता न कर्माणि, संबन्धाभावात् । २।४।२।१०. ● संज्ञायाः अप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावात् नाम्यामन्यायविषयता । सु पृ. ८२०. ● संज्ञायाः विशेषाश्रयत्वम् । भा. २।२।५।१४, ● संज्ञायाः व्यवहारार्थत्वात् एकेन व्यवहारसिद्धेः नापरेणार्थः । ८।३।६।१८.

ॐ संज्ञाधिकरणम् । ज्योतिः विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः इति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।८।२२॥

भाष्यम्— 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति श्रूयते। अत्र संदेहः, किमेभिर्नामधेयैः प्रकृते ज्योतिष्टोमे संकीर्त्य तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणो विधीयते, अथवा वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तराण्युपदिश्यन्ते इति। किं प्राप्तम्? प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति। ननु वाक्यसामर्थ्याज्ज्योतिरादीनामेते गुणा विधास्यन्ते। नैष दोषः। ज्योतिष्टोमस्यैव एतानि वाचकानि। ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक उपादीयते, विश्वज्योतिरिति। त्रिवृदादीन्यस्य ज्योतींषि वाक्यशेषसंकीर्तितानि। तानि सर्वाण्यस्य। तेनासौ विश्वज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योतिष्टोम इत्येवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। संज्ञा हि तिस्रो भेदिकाः। तेषां ज्योतिराद्याः। उत्पत्तिवाक्ये ह्येताः श्रूयन्ते। नाप्तामिमाः पुनः श्रुतयः। तस्मादथैष ज्योतिरित्यपूर्वस्य कर्मणो विधायकं वाक्यम्। अनुवादे हि सत्यप्रवृत्तिविशेषकरमनर्थकं स्यात्। प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत्। तत्र पक्षे बाधः। न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितारः। समुदायान्तराणि ह्येतानि। न चावयवेन समानेन समुदायान्तरं तदर्थमेव भवति। यथा शालाशब्दो गृहवचनः, तेन न शालाशब्दसामान्यान्मालाशब्दादयोऽपि गृहवचना भवन्ति। यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति। प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैकवाक्यता भवेत्। सा प्रत्यक्षं ज्योतिःशब्देन सहैकवाक्यतां बाधेत। न चैतन्न्याय्यम्। वाक्यं हि प्रकरणाद्बलीयः। अथ पुनरयं द्योतनात्वाद्वा ज्योतिष्मत्त्वाद्वा कर्मान्तरे वर्त्स्यतीति। यश्च त्रिवृदादीनि ज्योतींषि तेषां साकल्यवचनौ विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति चेन्नेति ब्रूमः। न हि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दः प्रसिद्धः। एवं ब्रुवन् प्रसिद्धिं बाधेत। यत्तु वाक्यशेषाज्ज्योतिःशब्दस्त्रिवृदादिवचन इति। तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति गम्यते प्रमाणान्तरेण ('एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः' इत्येवं श्रुतिनिर्दिष्टत्रिवृदादिनामस्तोमशब्दसामानाधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योतिःशब्दः स्तोमवाची गौण्या न शब्दशक्त्या इत्यर्थः ।) न शब्देन। यत्र तु तत्प्रमाणान्तरं नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति। यथा सिंहो देवदत्त इति सिंहशब्दो देवदत्तवचनः प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तरं नास्ति। तस्माच्च विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारौ। न चेज्ज्योतिष्टोम उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि इति।

वा— बहुविचारत्वाद्गुणप्रकरणभेदावुपेक्ष्य संज्ञा तावदुदाह्रियते। तत्र 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिषु अथ शब्दैषशब्दयोः पूर्वप्रकृतापेक्षत्वात् प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनदोषभयात् एकस्यापि च दाक्षायणयज्ञादिवद्वक्ष्यमाणेन गुणयोगेन अनेकनामधेयत्वसिद्धेः। न च गुणफलसमवायेवाक्ये सति कर्मान्तरं कर्मानुसारि चापूर्वसत्त्वाद्यर्थानि चान्यत्राश्रुतेतिकर्तव्यतादीनि कल्पितानि भविष्यन्ति। कथंभावापेक्षया च ज्योतिष्टोमः सहस्रदक्षिणादि गृहन् वारितो भविष्यति। न च कर्मान्तरविधावथशब्देन पूर्वापेक्षेण किंचित्फलमस्ति। न हि क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षते। न च क्रतुना क्रमविवक्षेति वक्ष्याम (५।२।१२)। तेन क्रमार्थमपि नाथशब्दश्रवणम्। न च संज्ञा भावनां ब्रवीति। नापि धात्वर्थो यजत्यादिवत्तदुपश्लिष्टः, येन तद्भेदबुद्धिः स्यात्। न चैव विधात्री श्रुतिर्येन विहिते कर्मान्तरे पुरुषं प्रवर्तयेत्। न चाप्रवर्तिते पुरुषे भेदः प्रतीतोऽपि प्रदेशत्ववद्विप्रलभ्यते। यस्त्वत्र विधायकः स गुणान्याक्षेपात् कर्मस्वरूपे निपतति। न चेद्गुणाक्षिप्तस्तत्तोऽभ्यासादेव भेदः स्यान्न संज्ञातः। 'फलसंबन्धोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन न्यायेन न कर्मान्तरबुद्धिं करोति। यद्वा दधिगोदोहनादिवत् प्रकृतकर्माश्रयात् सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेवैतत्फलमित्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वम्। ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेषः। यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशत्वेन तद्बुद्ध्यनपायः। तथा 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगो दृश्यते। तस्मात् शब्दान्तराभ्याससंख्यापूर्वकर्मायोग्यगुणप्रकरणान्तराणामभावात् अभेद इति प्राप्तेऽभि-

धीयते— ‘अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्तते। न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथंचिदपनीयते ॥’ या ह्युत्पन्ने पूर्वोच्चारित आख्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्तते, सा पूर्वमेवाऽऽख्यातेन भेदाभेदयोः अन्यतरस्य निश्चये कृते पश्चात् प्रवर्तमाना न भिन्द्यात्। इह पुनरुत्पत्स्यमानप्रयुक्ता संख्यावच्च पृथक्त्वनिवेशिनी। कथम्? सर्वत्रैव तावदेकार्थानेकशब्दयोरन्याय्यत्वादर्थान्तरदर्शनात् संज्ञान्तरमपेक्षते। संज्ञान्तरदर्शनाच्चार्थान्तरम्, तदुभयमपि बलीयस्तद्बाधकप्रत्ययाभिधानात् बाध्यते। यावत्तु तादृग्बाधकविज्ञानं नास्ति तावदनपोदितमौत्सर्गिकं भेदज्ञानमास्ते। तदिह पूर्वप्रस्तुतज्योतिष्टोमनिरूपणमनन्तरम् ‘अथैष गौः’ इति संज्ञान्तरमुच्चार्यमाणमेव पूर्वसम्बन्धानुभवादृते तत्र बुद्धिमनादधदाख्यातानुरञ्जितमप्याख्यातार्थान्तरबुद्धिं करोति। तत्र प्राक्पूर्वं वा संज्ञी स्यादित्यविमृश्य माणे यावन्तः प्रागुच्चारिता यजतयस्ते सर्वे ज्योतिष्टोमबुद्ध्यानविच्छिन्नाया प्रवृत्तत्वात्तद्विषयत्वेनावधारिता नार्थान्तरत्वं संज्ञान्तरभाक्त्वं वा लभन्ते। यस्तु प्रस्तूयमानः स यद्यपि फलगुणोपबन्धादन्यत्र व्याप्रियते विधायके तद्रूपेण न भिद्यते तथाऽप्यसम्बद्धपदद्वयन्यायेन गोशब्दे पूर्वज्ञानिरोधाने तद्बुद्धावननुवर्तमानाया प्रकरणविच्छेदे ज्ञाते अर्थान्तरकल्पिताया च बुद्धौ निपततसंज्ञान्तरानिरुद्ध च ज्योतिष्टोमं गन्तुमशक्नुवन् विच्छिन्नानुसन्धानादर्थान्तरे वर्तते। तथाहि— ‘संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यजिः पूर्वं न गच्छति। न च पूर्वस्तमित्येवं बलादर्थान्तरं गतः ॥’ एवं च सति अथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षणानन्तर्यासम्भवात्कर्मान्तराधिकारार्थ एवावगम्यते। एषशब्दोऽपि सन्निहितप्रत्यक्षवचनः सन् यथैव च पूर्वप्रकृते तद्रूपवत्प्रवर्तते तथोत्तरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः। प्रकृतविच्छेदापूर्वप्रक्रिये च संज्ञाश्रुतिवशादाश्रीयमाणे निर्दोषे। ‘नासामिमाः पुनः श्रुतयः’ इति। प्रथमोच्चारितत्वाचैव पुनः श्रुतिरनाशङ्क्याऽस्तीत्येवं वर्ण्यते। नोत्पन्ने कर्मणि पुनः श्रूयन्ते इत्यभिप्रायः। समस्तमेव च वाक्यमनर्थकं भवेत्। अथैष ज्योतिरिति ह्यनुवादाऽपि शक्यन्ते सहस्रदक्षिणादयो गुणा विधातुम्। कर्मैकत्वपक्षे च द्वादशशतप्रभृतीनां सहस्रदक्षिणादीनां च तुल्यार्थत्वाद्विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः। कर्मान्तरत्वे तु नैष दोषः। न च गुणात्फलमवसीयते, संज्ञाविच्छिन्नाश्रयत्वाभासम्भवात्। प्रस्तूयमानकर्मसंबन्धश्च संज्ञागुणफलादीनां वाक्येन, पूर्वकर्मसम्बन्धः प्रकरणेन। तस्मादपि कर्मान्तरम्। न च ज्योतिरादीनां ज्योतिष्टोमावयवत्वम्। न हि बृहद्रथन्तरावयवो रथंतरमिति निश्चीयते। यत्तु ‘वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमवशाद्गौण इति द्रष्टव्यम्। न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमस्ति, येन तद्विषयत्वमवगम्येत।

योऽपि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तत्रैव वाक्ये सामानाधिकरण्यात् औपचारिक इति न सर्वत्र लभ्यते। तथाहि— ‘सिंहशब्दः क्वचिद्गौणो माणवकादौ निरूपितः। नाऽऽलम्भे श्रूयमाणोऽपि तदर्थः परिगृह्यते ॥’ तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहाद्भेदिका एवेति सिद्धम्।

शा— संज्ञातो भेदोऽभिधीयते। ज्योतिष्टोम प्रकृत्य श्रूयते— ‘अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत’ इति। तत्र एतच्छब्दपरामृष्टानां ज्योतिरादीनां यजिना सामानाधिकरण्यात् यागनामत्वं तावत् सिद्धम्। तत्र संशयः, किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते उत कर्मान्तराणि एवंनामकानि एवंदक्षिणानि विधीयन्ते इति। तत्र प्रकरणादेतच्छब्दस्य च प्रकृताभिधायित्वात् तत्सामानाधिकरण्याच्च ज्योतिरादीनां प्रकृतहान्यप्रकृतकल्पनागौरवाच्च पूर्वस्यैव गुणविधिरिति प्राप्ते, ब्रूमः— ‘नामान्तरश्रुतावर्थभेदस्तावत्प्रतीयते। बलवद्बाधकाभावात्तस्यान्यथात्वं प्रपद्यते ॥’ अतः कर्मान्तराणि।

सोम— सूत्रार्थस्तु— संज्ञा अपि भेदिका, पृथक्त्वनिवेशित्वात्। पूर्वपक्षेऽपि ज्योतिरादिशब्दाः यद्यपि संज्ञाः तथाऽपि उत्पन्नकर्मगोचरत्वेन उत्पत्तिसंयोगाभावात् न तासां भेदकत्वम्। सिद्धान्ते तु उत्पत्तिसंयोगात् भेदकत्वं इत्याशयेन उक्तम् ‘उत्पत्तिसंयोगात्’ इति।

ॐ **संज्ञाधिकरणम्** । ज्योति. विश्वज्योति. सर्वज्योति इति संज्ञाभेदात् कर्मभेद ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।८।२२॥

भाष्यम्— ' अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योति एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत ' इति श्रूयते। अत्र संदेह , किमेभिर्नामधेयै प्रकृत ज्योतिष्टोम संकीर्त्य तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणो विधीयते, अथवा वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तराण्युपदिश्यन्ते इति । किं प्राप्तम् ? प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति । ननु वाक्यसामर्थ्याज्ज्योतिरादीनामेते गुणा विधास्यन्ते । नैष दोष । ज्योतिष्टोमस्यैव एतानि वाचकानि । ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक उपादीयते, विश्वज्योतिरिति । त्रिवृदादीन्यस्य ज्योतींषि वाक्यशेषसंकीर्तितानि । तानि सर्वाण्यस्य । तेनासौ विश्वज्योति सर्वज्योतिश्च ज्योतिष्टोम इत्येव प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संज्ञा हि तिस्रो भेदिका । तेषा ज्योतिराद्या । उत्पत्तिवाक्ये संज्ञा श्रूयन्ते । नासामिमा पुन श्रुतय । तस्मादथैष ज्योतिरित्यपूर्वस्य कर्मणो विधायक वाक्यम् । अनुवादे हि सन्प्रवृत्तिविशेषकरमनर्थक स्यात् । प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत् । तत्र पक्षे बाध । न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितार । समुदायान्तराणि ह्येतानि । न चावयवेन समानेन समुदायान्तर तदर्थमेव भवति । यथा शालाशब्दो गृहवचन , तत्र न शालाशब्दसामान्यान्मालाशब्दादयोऽपि गृहवचना भवन्ति । यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैकवाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्ष ज्योति शब्देन सहैकवाक्यता बाधेत । न चैतन्न्याय्यम् । वाक्य हि प्रकरणाद्बलीय । अथ पुनरय द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिष्मत्त्वाद्वा कर्मान्तरं वक्ष्यतीति । यच्च त्रिवृदादीनि ज्योतींषि तेषा सकलवचनो विश्वज्योति सर्वज्योतिरिति चेन्नेति ब्रूम । न हि त्रिवृदादिषु ज्योति शब्द प्रसिद्ध । एव ब्रुवन् प्रसिद्धिं बाधेत । यत्तु वाक्यशेषाज्ज्योति शब्दस्त्रिवृदादिवचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति गम्यते प्रमाणान्तरेण ('एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा ' इत्येव श्रुतिनिर्दिष्टत्रिवृदादित्रिवृत्स्तोमशब्दसामानाधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योति शब्द स्तोमवाची गौण्या न शब्दशक्त्या इत्यर्थ ।) न शब्देन । यत्र तु तत्प्रमाणान्तर नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति । यथा सिंहो देवदत्त इति सिंहशब्दो देवदत्तवचन प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमात्रमेवेति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तर नास्ति । तस्मान्न विश्वज्योति सर्वज्योतिरिति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारौ । न चेज्ज्योतिष्टोम उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि इति ।

वा— बहुविचारसाद्गुणप्रकरणभेदानुपेक्ष्य संज्ञा तावदुदाह्रियते । तत्र ' अथैष ज्योति. ' इत्यादिषु अथ शब्दैषशब्दयो. पूर्वप्रकृतापेक्षत्वात् प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनदोषभयात् एकस्यापि च दाक्षायणयज्ञादिवद्दृश्यमाणेन गुणयोगेन अनेकनामधेयत्वसिद्धेः । न च गुणफलसम्बन्धपरे वाक्ये सति कर्मान्तर कर्मानुसारि चापूर्व तस्यिद्धयर्थानि चाम्नाताश्रुतेतिकर्तव्यतादीनि कल्पितानि भविष्यन्ति । कथभावापेक्षया च ज्योतिष्टोम सहस्रदक्षिणादि गुणक वारितो भविष्यति । न च कर्मान्तरविधायकशब्देन पूर्वापेक्षेण किंचित्फलमस्ति । न हि क्रतु क्रत्वन्तरमपेक्षते । न च क्रतूना क्रमनियमेति वक्ष्याम (५।३।१२) । तेन क्रमार्थमपि नाथशब्दश्रवणम् । न च भेदा भावना भवीति । नापि धात्वर्थो यजत्यादिवत्तदुपस्थित , येन तद्भेदबुद्धि स्यात् । न चेय विधात्री श्रुतिर्येन विहिते कर्मान्तरे पुरुष प्रवर्तयेत् । न चाप्रवर्तिते पुरुषे भेद प्रतीतोऽपि प्रहैकत्वनद्विरक्ष्यते । यस्त्वत्र विधायक स गुणाद्याक्षेपाद्य कर्मस्वरूपे निपतति । न चेदसावाक्षिप्तस्तेऽभ्यासादेव भेद स्यात्र संज्ञात । 'फलश्रुतिर्वाऽपि च संनिधौ त्वविभागात् ' इत्यनेन न्यायेन न कर्मान्तरबुद्धि करोति । यद्वा दधिगोदोहनादिवत् प्रकृतकर्माश्रयात् सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेवैतत्फलमित्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वम् । ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेष । यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशत्वेन तद्बुद्धयनपाय । तथा ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा ' इति तत्र तत्र प्रयोगो दृश्यते । तस्मात् शब्दान्तराभ्याससंख्यापूर्वकर्मयोग्यगुणप्रकरणान्तराणामभावात् अभेद इति प्राप्तेऽभि-

धीयते—'अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्तते। न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथंचिदपनीयते ॥' या ह्युत्पन्ने पूर्वोच्चारित आख्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्तते, सा पूर्वेणाऽऽख्यातेन भेदाभेदयोः अन्यतरस्य निश्चये कृते पश्चात् प्रवर्तमाना न भिन्द्यात्। इयं पुनरुत्पत्स्यमान-समुच्चा संज्ञास्य पृथक्त्वनिवेशिनी। कथम्? सर्वत्रैव तावदनेकार्थत्वे शब्दयोरन्याय्यत्वादर्थान्तरदर्शनात् संज्ञा-न्तरमपेक्षते। संज्ञान्तरदर्शनाच्चार्थान्तरम्, तयोरुभयमपि प्रतीयमानत्वादर्थभेदाभिधानात् गम्यते। यावत्तु तद्-ग्राहकविज्ञानं नास्ति तावदनपेक्षितमौत्सर्गिकं भेदज्ञान-मास्ते। तदिह पूर्वप्रस्तुतज्योतिष्टोमविलक्षणमनन्तरम् 'अथैष गौः' इति संज्ञान्तरमुच्चार्यमाणमेव पूर्वप्रकृत्या-नुपपत्तेः तत्र बुद्धिमनादधदस्मात्तु रक्षितप्रत्याख्यातार्था-न्तरबुद्धिं करोति। तत्र प्राक्पूर्वं या सर्वा ज्यादिरविष्य-माणे यावन्तः प्रागुच्चारिता यजन्याने सर्वे ज्योतिष्टोम-बुद्ध्यनवच्छिन्नाया प्रवृत्तत्वात्तद्विषयत्वेनाऽवधारिता नार्था-न्तरत्वं संज्ञान्तरभाक्त्वं वा लभन्ते। यस्तु प्रस्तूयमानः स यद्यपि फलगुणोपबन्धाद्यत्र व्यापृते विधायके नद्रोन न भिद्यते तथाऽप्यर्थपदपदान्तरोपन्यासेन गोशब्दे पूर्वमवि-च्छिद्यमाने तद्बुद्धावननुप्रसज्यमानायां प्रकरणविच्छेदे जाते अर्थान्तरकल्पितया च बुद्धौ निपतत्संज्ञान्तरनिरुद्धं च ज्योतिष्टोमं कल्पयन्नन्वयन् विच्छिन्नानुसंधानादर्थान्तरे वर्तते। तथाहि—'संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यज्ञिः पूर्वं न गच्छति। न च पूर्वसमित्येवं यज्ञादर्थान्तरं गतः ॥' एवं च सति अथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षा-नन्तर्यविषयमयारकर्मान्तराधिकारार्थ एवावगम्यते। एष-शब्दोऽपि सन्निहितप्रत्यक्षवचनः सन् यथैव च पूर्वप्रकृते तद्रूपत्वादवर्तते तथोत्तरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः। प्रकृतविच्छेदप्रकृतप्रवृत्तिविषये च संज्ञाश्रुतिवशादाश्रीयमाणे निर्दोषे। 'नामभिमाः पुनः श्रुतयः' इति। प्रथमो-च्चारितत्वेनैव पुनः श्रुतिराशङ्काऽऽलीयेव वर्ण्यते। गौणत्वे कर्मणि पुनः श्रूयन्ते इत्यभिप्रायः। समस्तमेव च वाक्यमनर्थकं भवेत्। अथैष ज्योतिरिति चानुवादाऽपि शक्यन्ते सहस्रदक्षिणादयो गुणा विधातुम्। कर्मैकत्वपक्षे च द्वादशशतप्रभृतीनां सहस्रदक्षिणादीनां च तुल्यार्थत्वाद्विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः। कर्मा-न्तरत्वे तु नैष दोषः। न च गुणात्फलमवसीयते, सम्बन्धविच्छिन्नाश्रयत्वाभावात्। प्रस्तूयमानकर्मसंब-न्धश्च संज्ञागुणफलादीनां वाक्येन, पूर्वकर्मसंबन्धः प्रकरणेन। तस्मादपि कर्मान्तरम्। न च ज्योतिरादीनां ज्योतिष्टोमावयवत्वम्। न हि कण्वरथन्तरयो रथन्तर-मिति निश्चीयते। यत्तु 'वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमवशाद्गौण इति द्रष्टव्यम्। न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमस्ति, येन तद्विषयत्वमवगम्येत।

योऽपि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तत्रैव वाक्ये सामानाधिकरण्यात् औपचारिक इति न सर्वत्र लभ्यते। तथाहि— 'सिंहशब्दः कश्चिद्गौणो माणवके निरूपितः। नाऽऽलम्भे श्रूयमाणोऽपि तदर्थः परिगृह्यते ॥' तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहाद्भेदिका संज्ञेति सिद्धम्।

शा— संज्ञातो भेदोऽभिधीयते। ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते— 'अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति। तत्र एतच्छब्दपरामृष्टानां ज्योतिरादीनां यजिना सामाना-धिकरण्यात् यागनामत्वं तावत् सिद्धम्। तत्र संशयः किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्र-दक्षिणाख्यो गुणो विधीयते उत कर्मान्तराणि एतन्नाम-कानि एतद्दक्षिणानि विधीयन्ते इति। तत्र प्रकरणादेत-च्छब्दस्य च प्रकृताभिधायित्वात् तत्सामानाधिकरण्याच्च ज्योतिरादीनां प्रकृतस्यान्यप्रकृतस्य नामधेयत्वाच्च पूर्वस्यैव गुणविधिरिति प्राप्ते, ब्रूमः— 'नामान्तरश्रुतावर्थभेद-स्तावत्प्रतीयते। अतस्तद्बाधकाभावात्तावदन्यथात्वं नापद्यते ॥' अतः कर्मान्तराणि।

सोम— सूत्रार्थस्तु— संज्ञा अपि भेदिका, पृथक्त्वनिवेशित्वात्। पूर्वपक्षेऽपि ज्योतिरादिशब्दाः यद्यपि संज्ञाः तथाऽपि उत्पन्नकर्मगोचरत्वेन उत्पत्ति-संयोगाभावात् न तासां भेदकत्वम्। सिद्धान्ते तु उत्पत्ति-संयोगात् भेदकत्वं इत्याशयेन उक्तम् 'उत्पत्तिसंयो-गात्' इति।

वि— 'अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् । गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ अथेति प्रकृते छिन्ने एतच्छब्दोऽन्यं वदेत् । संख्यये-वान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥'

भाट्ट— 'ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति श्रुतेषु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषे प्रसिद्ध्यभावात् द्योतनात्मकत्वेन प्रसिद्धगुणवादत्वे कर्मण्युपपत्तेः । एतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदापत्तेर्नैषा नामत्व बाधकविरहात् । एष न प्रकृतस्य यागस्य, ज्योतिष्टोमप्रकारत्वेन समानार्थस्य व्यवहारस्यैकेनैव सिद्धेरितरवैयर्थ्याच्च । न च विनिगमकाभावाद्विकल्पः । अथ शब्दस्य पूर्वकर्माधिकारविच्छेदकस्य विनामकत्वात् । अत एव 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र नात्याविकारत्वाशङ्का । तस्माद्विच्छिन्ने अधिकारे समाम्नातेन तथाऽङ्गीकारात् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदादिसंज्ञातो भेदानापत्तिः । ज्योतिष्टोमसंज्ञाया उत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन द्वयोरपि विकल्पो वैयर्थ्यं वा किं न स्यादिति वाच्यम् । सोमयागे कल्पसूत्रोक्तनिमित्तज्योतिष्टोमसंज्ञानवरुद्धे उद्भिदसंज्ञायाः कथमपि निवेशानुपपत्तेः तस्या भेदकत्वात् । अत एव यत्र न किञ्चिन्नियामकमस्ति तत्र वैश्वदेव्यादौ संज्ञयोर्विकल्प एव । प्रकृते तु अथशब्देन विच्छेदात् भेदकत्वमेव संज्ञायाः । 'सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्येतावतैव प्रकृतयागानुवादेन गुणविध्युपपत्तौ एतच्छब्दान्तस्य ज्योतिरादिवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतः द्योतनादियोगेन ज्योतिरादिसंज्ञं कर्मान्तरं सोमयागप्रकृतिकं तत्तद्वाक्यैस्तत्र सहस्रदक्षिणाकं 'य एतेन ऋद्धिकामो यजेत' इति वाक्येन फले विधीयते इति सिद्धं. संज्ञया कर्मभेदः ।

मण्डन— 'ज्योतिःप्रभृतिषु भवेत् यजिभेदः नाम ।'

शंकर— 'संज्ञया च स इष्यते ।' सं. इति कर्मभेदः ।

● संज्ञाधिकरणम् । अन्यनियमकत्वासम्भवनिश्चयाभावदशायां संज्ञया पूर्वं प्रमित बाधकाभावेनानिश्चीयमान पूर्वविषयासम्भवात् विषयान्तरं स्वसंगतये कल्पयति इति युक्तः संज्ञाप्रमाणको भेदः । (अयमेव संज्ञाधिकरणन्यायः) । कौ. २।२।८।२१ पृ. २५१.

● संज्ञान्तरं उच्चार्यमाणमेव पूर्वसम्बन्धानुसन्धाने तत्र बुद्धिमनादधत् आत्मानुरञ्जितप्रत्ययार्थान्तरबुद्धिं करोति । वा. २।२।८।२२ पृ. ५२९. ● सर्वत्रैव तावत् अनेकार्थानेकशब्दयोः अन्याय्यत्वात् अर्थान्तरदर्शनात् संज्ञान्तरमपेक्षते । संज्ञान्तरदर्शनाच्च अर्थान्तरत्वम्, तच्चोभयमपि बलीयसः तद्बाधकप्रत्यभिज्ञानात् बाध्यते । यावत्तु तादृग्बाधकविज्ञानं नास्ति तावत् अनवोदितं औत्सर्गिकं भेदज्ञानमास्ते । वा. २।२।८।२२. ● संज्ञान्तरेणाख्यातं अनीप्सितं कर्म यथा– 'गां दोग्धि' । मणि. पृ. १३०.

● संज्ञाग्रहणे पुनर्न पदान्तरमपेक्षते । श्रुत्यैव परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मात्र सपिण्डशब्दोऽध्यवसानीयः । उच्चारणेनैव उपादाययेति । न हि संज्ञासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तरं अपेक्षितत्वं भवति । भा. ६।२।५।२३ पृ. १७११.

● संज्ञाव्यवस्था धर्मभेदात् । सत्रं अहीनः इति वा । ब्राह्मणः परिव्राट् वानप्रस्थ इति यथा । भा. ८।२।५।२४.

● सतामपि प्रतिबन्धात्, कारणान्तराभावात्, अन्यतो वा सिद्धेः, कार्यानारम्भाविरोधात् । वा. १।४।४।१३ पृ. ९२९. ● 'एवं च निर्वचनाद्विनिर्गत प्रसिद्धरूप कविभिर्निरूपितम् । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥' इति । बहुदिनाभ्यस्तधर्मयाथात्म्यो हि न कथंचिदधर्मकरणरूपारम्भानुष्ठितस्य समाचारीति धर्मत्वेनाभ्यनुज्ञायते । भा. १।३।३।७ पृ. २०७. ● सत्यपि विधिभेदे अन्यत्वं नास्ति, अनन्यत्वेन विधानात् इति नानाबीजेष्टिन्यायः । राजसूये नानाबीजेष्टौ कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणपर्यन्त एकः पदार्थः, तेन उद्वासादौ अनुसमयः । शा. ५।२।६. ● सत्यपि संस्कारयोग्येऽमुख्ये मुख्यस्यैवोपादानम् । भा. ६।३।१८।३८.

सति कुड्ये चित्रमिति न्यायः । स्फुटः । साहस्री. ४३२.

● सति निमित्ते नैमित्तिकस्य न्यायायोगः । वि. २।४।१. ● सति पुष्कले हेतौ कार्यं भवत्येव इति-न्यायानुगृहीत श्रुत्यन्तरमेव बलवत् । न्यायमि. ३।३।१६।२७ भ्रष्. ● सतां (इतिकर्तव्यता—) आकाङ्क्षायां संनिहितैः धर्मैः अविप्रतिपितैः संबन्धः प्रकृतौ । विकृतौ तु आनुमानिकैः । भा. ७।४।१।१.

सदसतोरुत्पत्तिनिवृत्त्यसंभवेन परस्परविरोधे च प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायः । स्फुटः । साहस्री. ३८१.

● ' सन्मूलस्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि वरं स्थितम् । न सिद्धमप्यसन्मूलमाश्रयेण हि दूषितम् ॥ ' वा. १।३।५।१० पृ. २१४.

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । १।१।४।४॥

प्रत्यक्षं तावत् अनिमित्तं (धर्मस्य) । किं कारणम् ? एवंलक्षणकं हि तत् सत्संप्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् (इति) । सति इन्द्रियार्थसंबन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत् प्रत्यक्षम् । भविष्यश्च एषोऽर्थः (धर्मः) न ज्ञानकालेऽस्ति । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्च अनुमानोपमानार्थापत्तीनामपि अकारणत्वमिति ।

वृत्तिकारस्तु— किं तर्हि प्रत्यक्षम् ? ' सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत् प्रत्यक्षम् ' । यद्विषयं ज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म (यत् तत्) सत् प्रत्यक्षम् । यदन्यविषयज्ञानं अन्यसंप्रयोगे भवति न तत् प्रत्यक्षम् । तस्मात् प्रसिद्धत्वात् न परीक्षितव्यं निमित्तम् । इति ।

' अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । ' (इति पृथक् पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्य निरासः पञ्चमसूत्रे) शब्दस्तु न प्रमाणम् । अनिमित्तं अप्रमाणं शब्दः । यो हि उपलम्भनविषयो नोपलभ्यते स नास्ति यथा शशस्य विषाणम् । उपलम्भकानि इन्द्रियाणि पश्वादीनाम् । न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । (प्रमाणानां विद्यमानोपलम्भनत्वात् । शब्दस्तु न विद्यमानोपलम्भनः तस्मान्न प्रमाणं इति पूर्वपक्षः ।) इति भाष्यम् । पृ. ११ । इन्द्रियाणां सत्संप्रयोगे (सता विद्यमानेन संनिकर्षे) विषयसंनिकर्षे सति पुरुषस्य बुद्धिजन्म प्रत्यक्षस्योत्पत्तिर्भवति । तत् प्रत्यक्षं धर्मस्य अनिमित्तं स्वरूपनिश्चायकं न भवति । कुतः ? विद्यमानमात्रग्राहित्वात् । अनुमानादेरप्युपलक्षणमेतत् । इति कुतूहलम् । के.

● ' सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । ' १।१।४।४॥ इदं सूत्रं 'यो धर्मः स चोदनैव प्रमाणम्' इति नियमस्य फलमुपपादयितुम् । तत्र श्रुत्वा प्रत्यक्षमात्रस्य अप्रामाण्यमुक्तं अर्थादितरेषाम् । अत्र सर्वज्ञनिरासः प्रत्यक्षनिरासायैव । भाट्ट. पृ. ५ ● 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । ' १।१।४।४ ॥ इदानीं प्रत्यक्षस्य धर्मप्रामाण्यनिराकरणाय प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं सूत्रकारेण । इन्द्रियार्थसंबन्धजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं इति सूत्रार्थः । मणि. पृ. १९. ● ' सत्संप्रयोगे पुरुषस्य० । ' १।१।४।४ ॥ (अत्र वृत्तिकारव्याख्याने) सत्सतोर्व्यत्ययः लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् । बृहती. पृ. १८ । अनिमित्तपरे हि सत्संप्रयोगसूत्रे पूर्वव्याख्याने (शाबरे) सत्सतोर्व्यत्ययो न लभ्यते । ततश्च अन्यसंप्रयोगेऽपि अन्यविषयविज्ञानप्रत्यक्षत्वात् निरालम्बनपक्षसिद्धेः पूर्वोक्तं सर्वमेव न सिध्येत्, लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानां पूर्वोक्तव्याख्याने हि न लक्षणपरता, किंतु अनिमित्तपरता । अस्मिंस्तु व्याख्याने (वृत्तिकारीये) लक्षणपरत्वेन तत्संप्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं सिध्यति । सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्तु अव्यभिचारप्रदर्शनेन निरालम्बनत्वनिरासः । ऋजु. पृ. ३८.

● सतः इति दारुमयं पात्र परिमण्डलं सुतच्छिद्रम् । भा. ११३।५।१०.

● सतोबृहती पङ्क्तिः । पादेषु अक्षराणि १२।८। १२।८ । उदा० ' आ म नरः सुदानवो ' (ऋसं. ५।५३।६) ।

* सत्कार्यवादः साधितो भाष्यकारैः असत्कार्यवाद निरस्य । संकर्ष ३।३।११.

* सत्ता । देशकालाद्यपेक्षायामपि नैव सत्ताया नास्तित्वं अभिधातुं युक्तम् । विभुत्वनित्यत्वाभ्यां सर्वदेशकालव्यापित्वात् । वा. १।३।१।२० पृ २९७ । द्रव्यादिसामान्यं सत्ता इत्येतत् युज्यते । न तु वैशेषिकपरिभाषया 'यतो द्रव्यगुणकर्मसु सत् इति प्रतीतिः सा सत्ता' इत्येव लक्षणा जातिः प्रतिपत्तव्या । तार्किकैः कल्पित सच्छब्दवाच्या सत्ता महासामान्य इति तन्न । पृ. २९८. * सत्तायाः उपलम्भप्रतिबन्धक किंचिन्नास्ति । सु पृ. ३८७. * सत्तायाः प्रत्येकवर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । वा. १।४।२।३ पृ. ३३२, * सत्तायाः वस्तुस्वरूपमात्रापवर्गीत्व साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्च उपकाराऽसंबन्धात् नेतिकर्तव्यतात्वम् । १।४।२।२ पृ ३३१.

* सत्तामहासामान्यस्य निरासः प्राभाकरमतेन । एतेन सत्त्वादिसामान्यानि प्रत्युक्तानि । नहि जातिगुणक्रियाद्रव्येषु साधारणाकारप्रमर्शोऽस्ति । सदादिशब्दाना प्रमेयादिशब्दवत् प्रवृत्तिसंभवात् । किं पुनः सच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ? प्रमाणसंबन्धः । ननु एवं तर्हि प्रमाणसंबन्धस्य अपरिस्फुरणे अप्रमीयमाणावस्थाया सच्छब्दानुविद्धा बुद्धिर्न स्यात् अस्ति घटः, आसीत् घटः, भविष्यति घटः इति । न खलु पचिक्रियासंबन्धानवबोधे पाचक इति कश्चित् व्यपदिशति । यदि तु प्रमाणोत्तरकालभाव्येव वाय व्यपदेशः स्यात् तथापि त्रिधा भेदो नोपपद्यते । सर्वस्य प्रमाणस्य अतिवृत्तत्वात् आसीत् इति भवेत् । सत्ताख्ये तु महासामान्ये तस्य च अतीतत्वात् आसीदित्युच्यते, तथा वर्तमानत्वात् अस्तीति, आगामित्वाच्च भविष्यतीति । अत्र प्रतिविधीयते । यद्यपि सामान्यं व्यतिरिक्तमस्ति तथापि तत् किमिति क्वचित् विचलितं आगमिष्यति वा । विनष्टत्वात् आश्रयभूतस्य द्रव्यस्य उत्पद्यमानत्वाच्च इति चेत्, कः पुनर्विनाशः ? सत्तापगम एवेति चेत् । सूक्तमिदं सत्तापगमात् सत्तापगम इति । अथ स्वरूपापगमो विनाशः, तथा भावित्वमपि स्वरूपस्यैव भावित्वमिति, अङ्गीकृत तर्हि स्वरूपसत्ताऽपि भावानामस्तीति । सा चेदभ्युपगता, तदा तस्या एव त्रैकाल्यात् आसीदस्ति भविष्यति इत्युपपन्नः त्रेधा व्यपदेशः । महासामान्यं च सत्ता अवजानीमहे । न स्वरूपसत्तामपि । एतेन इदमपि निराकृतम्, यदुच्यते निवृत्तसकलप्रमाणसंबन्धे वस्तुनि सत्तासंदेहो न स्यात्, प्रमाणसंबन्धस्य निरस्तत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः इति । यतः अस्तमितसकलप्रमाणव्यापारे स्वरूपमेव संदिह्यते । भिन्नेषु तु पदार्थस्वभावेषु सच्छब्दप्रवृत्तौ प्रमाणसंबन्धयोग्यतैव निमित्त इत्युच्यते, न पुनः प्रमाणसंबन्ध एव सच्छब्दवाच्यः । यथा बहुषु पुरुषेषु परस्परभिन्नेषु एकपचिक्रियोपाधिवशेन पाचकशब्दो निविशते इति नानुपपन्नम् । ऋजु. पृ. १२०–१२१.

* सत्ताशब्दो यौगिक एव न रूढः । अस्तीत्यस्यार्थे सत् इति शब्दः । ततश्च सतो भावः सत्ता इत्यस्मिन्नर्थे सच्छब्दात् तल्प्रत्ययोदयेन सत्ता इति शब्दः प्रवर्तमानो यौगिक एव । सु. पृ. ३४८.

* सत्तासामान्यनिराकरणम् । इदानीं सत्तासामान्यं निराक्रियते । न हि द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु द्रव्यगुणकर्मसु वा 'सत्' इत्यनुवृत्ताकारप्रतिपत्तिः । ननु अनुवृत्तिप्रत्ययमन्तरेणैकशब्दप्रयोगो नोपपद्यते । तथा हि, नानाभूतेषु वृक्षघटलोष्टादिषु 'सत् सत्' इत्येकशब्दप्रयोगो दृश्यते, एकशब्दप्रयोगश्चैकनिबन्धनमन्तरेण नोपपद्यते इत्यर्थापत्त्या अनुमानेन वा एकनिबन्धनत्वे सिद्धे तत्प्रतीतिपूर्वकत्वमेकशब्दप्रयोगस्य । नैवम्, व्यभिचारित्वात्, एको हि गोशब्दः सास्नादिमति, भूमौ रश्म्यादौ च ।

गोशब्दस्य भिन्नशब्दवशस्यैव वृत्तिः एकत्र, गृहीतसंबन्धस्यान्यत्र प्रयोगाभावात् । सच्छब्दस्य [illegible] न प्रतिविषय व्युत्पत्त्यपेक्षा गवादिशब्दानामिव । तन्न, तथात्वयथोपपन्नत्वात्, उपाधिरपि एकशब्दप्रयोगस्य कारणं भवत्येव, यथा पाचकः, याचकः, मीमांसक इत्यादि । एव तर्ह्युपाधिविशेषो वक्तव्यः । श्रूयताम्– क्वचिद् गुणयोगः शुक्लादिशब्देषु, क्वचिच्च क्रियायोगः पाचकादिशब्देषु, अत्र तु प्रमितिक्रियायोग एवोपाधिः । अतश्च

सर्पपमहीधरादिषु प्रयोगः, शशविषाणादिष्वप्रयोगश्चेति नान्यथासि. । ननु एवं भूतभविष्यतोरपि सत्त्वप्रसङ्गः, तयोरपि प्रमाणसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । 'सत्' इत्यत्र प्रकृतिमात्रस्योपाधिः, न प्रत्ययपर्यन्तस्य, भूतभविष्यतोरपि प्रकृत्यर्थो विद्यत एव, न वर्तमानप्रत्ययार्थः, अतो यस्य स्वरूपं वर्तमानं तत् 'वर्तते' इत्युच्यते, यस्य स्वरूपं विनष्टं तत् 'भूतं' इत्युच्यते, यस्य स्वरूपमुत्पत्स्यते तत् 'भविष्यत्' इति त्रिधा व्यपदेशोपपत्तिः ।

यत्तु मिथ्यादिषु प्रमाणाभावात् सदसत्संदेहो न स्यादिति, तत्रापि यस्य कस्यचित्प्रमाणसंबन्धोऽस्तिनास्ती तीदं इत्युपेक्षणीयम् । ननु प्रमितिक्रियायोगः संविदि नास्ति, स्वयंप्रकाशत्वादेव, अतः संविदोऽसत्त्वप्रसङ्ग इति, नैवम्, यद्यपि संवित्स्वयंप्रकाशा, तथापि स्वयंप्रकाशत्वग्राहकप्रमाणसंबन्धोऽस्तीति नासत्त्वम्, परेण परसंविदनुमानाच्च ।

ननु प्रमितिनानात्वेन नैकं निबन्धनमस्ति, तद्वदभिमानामेव स्वरूपाणामुपाधित्वम्, नैवम्, यद्यपि प्रमितीनां स्वरूपतो नानात्वम्, तथापि प्रमितिसामान्यमेकमस्तीति तदेव निबन्धनमस्तु । प्रमितिसामान्यं नास्तीति येषां पक्षः तेषामपि प्रमात्रैक्यनिबन्धनमेकत्वम् । प्रमातॄणामपि नानात्वात्तदुपाधित्वं नोपपद्यते इति चेत्, नैवम्, प्रमातृत्वं हि जातिरुपाधिर्वा एकमिति निश्चितं संप्रतिपन्नं च. अतस्तेनैकत्वेन प्रमितीनामेकत्वमिति न दोषः । सत्तासामान्याभ्युपगमे स्वरूपसत्ता हि स्वीकर्तव्या । वैशेषिकास्तु द्रव्यगुणकर्मसु सत्तासामान्यमिच्छन्ति सामान्यविशेषसमवायेषु स्वरूपसत्त्वमेव । वार्तिककारीयाश्च द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु सत्तासामान्यमिच्छन्ति, सत्तासामान्यस्य स्वरूपसत्त्वमेव, अतः सर्वत्र स्वरूपसत्त्वमेवास्तु, किमर्धजरतीयेन । किंच, सत्तासामान्यं कुत्र वर्तते ? इति पर्यनुयोगे स्वरूपेषु वर्तते इति वक्तव्यम्, स्वरूपाणां किं सत्त्वम्, असत्त्वं वा ? इति विकल्पिते सत्त्वमेव इति वक्तव्यम्, अन्यथा शशविषाणादिष्वपि सत्तासमवायप्रसङ्गात् । अतः सत्तासामान्ययोगव्यतिरेकेणापि स्वरूपसत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । एवं च सति स्वरूपसत्त्वमेव कृताकृतप्रसङ्गविरोधादास्थेयम् । अतोऽनुवृत्तिप्रत्ययाभावादेव सत्तासामान्यं नास्तीति स्थितम् । प्रवि. पृ. ६२-६५.

• सत्त्वाभूतं नाम अनृतम् । बाल. पृ. ७२.

• सत्प्रतिपक्षन्यायः । यथा सत्प्रतिपक्षस्थले न कस्याप्यनुमितिः परस्परप्रतिबन्धात् । भूतिः. पृ. १५५.

• सत्यं द्विविधम्, शब्दसत्यं अर्थसत्यं च । तत्र साधुशब्दोच्चारणं शब्दसत्यम्, यथावस्थिताविप्लुतार्थवचनं अर्थसत्यम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८७, • सत्यं वदतः स्वर्गो भवति । ३।४।४।१३ पृ. ९११, • 'सत्यं ब्रूयात्' इति स्मृतौ धर्माय सत्यनियमः श्रूयते । ३।४।४।१३ पृ. ९११.

• सत्यवचनं च सर्वश्रुतिस्मृतिषु स्वर्गसाधनत्वेन यागसाधनत्वेन च नियतम् । वा १।३।८।२७ पृ. २८७. • सत्यवचनं व्रतं पुरुषधर्मत्वात् अनुवर्तमानं अपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयते । संयोगपृथक्त्वात् पुरुषार्थमुपेतं क्रत्वर्थे पुनरुपेयते । भा. १२।१।११। २२-२३.

• सत्यवचनव्रतस्य कर्मार्थत्वे ज्ञाते प्रयोजनं प्रायश्चित्तविशेषः तृतीये अध्याये व्याख्यातः । भा. १२।१।११।२३.

• 'सत्यभाषां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि च । ज्ञातसत्यानि तान्येवं कोऽन्यथा कल्पयिष्यति ॥' वा. १।३।६।११ पृ. २३२.

• सत्यशब्दः परमार्थस्य वाचक न तु अबाधितशब्दवदनेकार्थः । रत्नाकरः निरालम्बनवादे श्लो. ६ पृ. २१८.

• सत्यवत्यां अनूढायां पराशरात् द्वैपायनो जात. । सु. पृ. १९१.

※ सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैकशब्द्यात् । ८।२।५।२५॥

द्वादशाहो नाम अहर्गण. । प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृष्ठ्यः षडहः, त्रयः छन्दोमाः, अविवाक्यमहः, उदयनीयोऽतिरात्रः इति तस्य अहःक्लृप्तिः । स च

सत्रं अहीनश्च इति द्विविधः । तस्य द्विरात्रादिषु अहर्गणेषु प्रवृत्तिः इत्युक्तं प्राक् 'गणेषु द्वादशाहस्य' (८।१।१०।१७) इत्यत्र । स यदा विकृतौ प्रवर्तते तदा किं उभयरूपः प्रवर्तते उत क्वचिदहीनभूतः, क्वचित् सत्ररूपः इति व्यवस्थया प्रवर्तते इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सत्रमहीनश्च इति द्विविधो यो द्वादशाहः, तस्य विकृतौ उभयथा द्विविधस्यापि प्रवृत्तिः स्यात् । ऐककर्म्यात् । द्वादशाहस्य एककर्मत्वात् । सत्रं वा अहीनो वा कर्म समानमेव । तस्मात् उभयथा प्रवृत्तिः स्यात् । अर्थात् तु विकल्पः । सत्रस्य वा अहीनस्य वेति ।

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात् प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् । २६ ॥

सत्रं अहीनश्चेति द्विविधस्य द्वादशाहस्य विकृतौ उभयथा विकल्पेन प्रवृत्तिः इति पूर्वपक्षं अपि वा शब्देन व्यावर्तयति । नोभयथा प्रवृत्तिः किंतु यजतिश्रुतेः अहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात् । यत्र यजतिश्रुतिः तत्र विकृतौ अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः स्यात् । परिशेषात् यत्र आसनोपायिश्रुतिः तत्र विकृतौ सत्रभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् विकृतेः । अहीनेषु यजतिशब्दः, सत्रेषु उपायिशब्दः आसनशब्दो वेति । एतच्च अधुनैव उत्तरसूत्राभ्यां वक्ष्यते । तस्मात् यथायथं प्रवृत्तिः ।

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजतिचोदनात् । २७ ॥

अस्मिन् सूत्रे अहीनोदाहरणान्याह हेतुत्वेन च अहीनलक्षणमाह । द्विरात्रः आदिर्येषां ते द्विरात्रादयः आ एकादशरात्रात् एकादशरात्रमन्तर्भाव्य ये यागाः, तेषां अहीनत्वं स्यात् । ते अहीना नाम । कुतः ? यजतिचोदनात् 'द्विरात्रेण यजेत' इति तत्र यजधातुना चोदनं विधानं भवति । एवं च यजतिचोदनात् अहीनत्वम् । तेषु अहीनेषु अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः ।

त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेष्वासनोपायिचोदनात् । २८ ॥

अस्मिन् सूत्रे सत्राणामुदाहरणानि तद्धेतुत्वेन सत्रलक्षणं चाह । त्रयोदशरात्रादिषु संवत्सरपर्यन्तेषु यागेषु सत्रत्वं स्यात् । आसनचोदनात् उपायिचोदनाद्वा । आसधातुना उप+इ धातुना वा यत्र चोदनं तत्र सत्रत्वम् । तादृशेषु च सत्रेषु सत्रभूतः द्वादशाहः प्रवर्तते ।

लिङ्गाच्च । २९ ॥

द्विरात्रादीनां अहीनत्वे लिङ्गमाह । 'अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेतं द्विरात्रादय अहर्गणा ऊचुः त्वमस्मान् मा हासीः इति । तदेषामहीनत्वम्' इति अर्थवादः, प्रजापतिना अग्निष्टोमेन न हीनाः अहीनाः द्विरात्रादयः इत्याह । तस्मात् ते अहीनाः । के.

● सत्र उभयतोऽतिरात्रम् । संकर्प. ११४।२७.

● सत्रमेकः प्रकृतिवत् । १०।६।१४।४५॥

द्वादशाहः गवामयनं इत्यादि सत्रं एकः कर्ता प्रयुञ्जीत । प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतिं ज्योतिष्टोमं एक एव प्रयुङ्क्ते तद्वत् । 'य एवं विद्वांसः सत्रमासते' इति बहुवचनं तु एकैकश्येन करणेऽपि युक्तम् । यथा लोके 'देवश्रेष्ठेवैत् बहवः कृषिं कुर्युः' इति पृथक्त्वेनापि कृषिं कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते तद्वत् । इति पूर्वः पक्षः ।

वचनात्तु बहूनां स्यात् । ४६ ॥

तुशब्दः सत्रस्य एककर्तृकत्वपूर्वपक्षं व्यावर्तयति । 'आसीरन्' 'उपेयु' इति वचनात् बहुत्वसंबद्धात् वचनात् सत्रं बहूनामेव कर्म स्यात् नैकस्य । वचनात् कर्मैकत्वचोदकबाधः । इति सिद्धान्तः ।

अपदेशः स्यादिति चेत् ।

आसीरन्, उपेयुः इति बहुवचनप्रयोगात् सत्रे बहूनामेव संभूय कर्तृत्वं इति सिद्धान्तिना उक्ते आह । अपदेश व्यपदेशः शब्दप्रयोगः । 'कृषिं कुर्युः', 'पुरुषमनीयेन यजेरन्' इतिवत् सामान्यक्रियासंबन्धमभिसमीक्ष्य आसीरन् उपेयुः इति अपदेशः बहुवचनशब्दप्रयोगः स्यात् । तस्मात् सत्रे न बहूनामेव कर्तृत्वं इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नैककर्तृव्यपदेशात् । ४८ ॥

'अपदेशः स्यादिति चेत्' (१०।६।१४।४७) अत्रोच्यते । सत्रे न एककर्तृकत्वम् । एकव्यपदेशात् । 'एष वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति, एक एव यजेत' इति सत्रमध्येऽत्र एककर्तृकता निषेधन् सत्रस्य बहुकर्तृकता गमयति । आसीरन् उपेयुः इति शब्द-प्रामाण्यात् उपादीयमानाया क्रियाया बहुत्व विवक्षित इति बहव एव प्रयुञ्जीरन् । इति सिद्धान्त ।

सन्निवाप च दर्शयति । ४९ ॥

'पशुभि पशुभिर्यक्ष्यमाणा सन्निवपेरन्' 'खानि भाणि होष्यन्त सन्निवपेरन्' इति सत्रकर्तृणा ये विहारा तेषा संनिवाप एकीकरण दर्शयति । तस्मात् सत्र बहव एव आसीरन् नैक इति गम्यते । इति सिद्धान्त ।

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचन व्यर्थम् । ५० ॥

'यो वै बहूना यजमानाना गृहपति स सत्रस्य प्रयेता स हि भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति बहूना इति वचन एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमाने सह प्रवृत्ते फलविशेष ब्रुवन् बहूना सह प्रयोग दर्शयति । इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्य विशेषभावानुपपत्ते विशेषवचन फलविशेषवचन व्यर्थं स्यात् । तस्मात् बहव एव सत्रेण यजेरन् नैक । इति सिद्धान्त । क्वे

● सत्र कामिना विधीयते । भा १०।६।१८।४५, ● सत्रम् । 'बृहस्पतिस्सप्तदशा सत्रमृत्विजो ब्राह्मणा सत्रमुपेयु' इति सत्रस्य धर्मा आम्नाता । ८।२।०।२४ ● सत्र सत्रस्य, अनुष्ठातृ कश्चित् प्रवृत्त कश्चिदप्रवृत्त, तयोरन्यतरस्य विश्वजिद्याग इत्येक पक्ष । प्रवृत्तस्यैव विश्वजिद्याग इति द्वितीय पक्ष । सङ्कल्पानन्तरमनुष्ठातुरेव प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्याग इति सिद्धान्त । 'य सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत' इति । वि ६।८।११, ● सत्राणि अभिधानानुष्ठानात् प्राक् नानुष्ठातु शक्यन्ते । ५।३।१४. ● सत्राणि ज्योतिष्टोममपेक्ष्य कालतो दीर्घाणि भवन्ति । भा ३।३।११।२५

मी. को ५१३

ॐ सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् । ६।६।३। १६ ॥

गवामयनादीनि सत्राणि सर्ववर्णाना सर्वेषा त्रयाणामपि वर्णाना स्यु । अविशेषात् 'अमीषा वर्णाना सत्राणि भवन्ति, नामीषाम्' इति विशेषस्य अनुक्तत्वात् । इति पूर्व पक्ष ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १७ ॥

द्वादशाहे 'गार्हपतिर ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्म राजन्यस्य, रायोवाजीय वैश्यस्य' इति वचने राजन्यवैश्ययोरपि निर्देश सत्रे त्रयाणामपि वर्णाना सबन्धे लिङ्ग दृश्यते । तस्मात् त्रयाणामपि वर्णाना सत्रेऽधिकार इति पूर्व पक्ष ।

ब्राह्मणाना वेतरयोरार्त्विज्याभावात् । १८ ॥

सत्रे त्रयाणामपि वर्णानामधिकार इति पूर्वपक्ष सूत्राभ्या प्राप्त वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । न राजन्यवैश्ययो सत्रेऽधिकार किंतु ब्राह्मणानामेव । इतरयो ब्राह्मणाद् अन्ययो क्षत्रियवैश्ययो आर्त्विज्याभावात् आर्त्विज्याधिकारस्य अभावात् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव सत्रेऽधिकार ।

वचनादिति चेत् । १९ ॥

राजन्यवैश्याना नास्ति सत्राधिकार इति सिद्धान्तिना उक्ते पुनर्पूर्वपक्षी शङ्कते । यजमानत्व तावत् राजन्यवैश्यानामविरुद्धमेव । आर्त्विज्य तु 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति वचनात् स्यात् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न स्वामित्व हि विधीयते । २० ॥

'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति वचनात् राजन्यवैश्याना यजमानाना सता आर्त्विज्य विधीयत इति तेषामपि सत्राधिकार इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त वाक्यार्थविचारेण निराचष्टे । यजमानानुद्दिश्य संस्कारत्वेन आर्त्विज्यविधौ अप्राकृतकार्यतापत्ति । तस्मात् ऋत्विज उद्दिश्य यजमानत्वविधि । तेन अन्यकर्तृकत्वस्य बाध । ब्राह्मणकर्तृकत्वस्य तु न बाधकमस्ति । तदेतदाह— न वचनात् राजन्यवैश्ययो सत्रेऽधिकार प्राप्नोति । हि यस्मात् 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति वाक्ये स्वामित्व

निर्धार्यते, नार्त्विज्यम् । ये ऋत्विजः ते यजमाना इति वचनव्यक्तिः । न राजन्यवैश्ययोः सत्रे अधिकारः ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् । २१ ॥

आर्त्विज्यमुद्दिश्य स्वामित्वविधानात् राजन्यवैश्ययोश्च आर्त्विज्याभावात् न तयोः सत्रेऽधिकारः इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते । वाशब्दः प्रचनस्थाने । राजन्यवैश्यौ गार्हपते गृहपतेः पदार्थे स्याताम् । न च तत्र आर्त्विज्येन प्रयोजनम् । तस्मात् गृहपतिकर्मणि आर्त्विज्यरहिते राजन्यवैश्यौ अविप्रतिषेधात् प्रतिषेधाभावात् तावपि सत्रे अधिकारिणौ स्याताम् । इति ।

न वा कल्पविरोधात् । २२ ॥

राजन्यवैश्ययोरपि सत्रे सहाधिकारः, गृहपतिकर्मणि तयोरधिकारसम्भवात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती आह । वाशब्दः पूर्वपक्षिशङ्कानिरासार्थः । गृहपतिकर्मण्यपि राजन्यवैश्ययोः नाधिकारः संभवति, कल्पविरोधात् । ब्राह्मणानां यजमानत्वमतः सोमभक्षः । क्षत्रियवैश्यानां च फलचमसभक्षः । एवं ब्रह्मसाम बार्हद्गिरं ब्राह्मणानाम्, पार्थुरश्मं राजन्यानाम्, रायोवाजीयं वैश्यानाम् । तस्मात् राजन्यवैश्ययोः गृहपतिकर्मण्यपि न निवेशः ।

स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् । २३ ॥

सत्रप्रसङ्गे राजन्यवैश्ययोः सत्राधिकाराप्रदर्शनार्थं यत् लिङ्गमुक्तं 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य' इति, तत् लिङ्गदर्शनं अहीने स्यात् । सत्रे तु इतरेषां ऋत्विजां स्वामित्वात् राजन्यवैश्ययोश्च ऋत्विक्त्वासम्भवात् । अहीने तु राजन्यवैश्ययोरपि अधिकारोऽस्त्येव । तस्मात् ब्राह्मणानामेव सत्रे सहाधिकारो न राजन्यवैश्ययोः इति सिद्धान्तः । फे.

* सत्राणि सोमविकारः । वि. ५।३।१४ * सत्राणि स्वयंकर्तृकाणि । १०।६।१५।६१–६९. * 'सत्रायागूर्य विश्वजिता यजेत' अत्र भावे पुरुषार्थो विधिः । बाल पृ २०.

▣ सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य साम्युत्थाने विश्वजिद्विधानम् ॥

साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् । ६।५।७।२५ ॥

भाष्यम्— इदमामनन्ति 'यदि सत्राय दीक्षिताना साम्युत्तिष्ठेरन्, सोममपभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्' इति । तत्र संदेहः किं क्रीतराजकस्योत्थाने विश्वजित् उत प्रवृत्तमात्रस्येति । किं प्राप्तम् ? साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते स्यात् । कुतः ? विभागसंयोगात् । 'सोममपभज्य विश्वजिता यजेरन्' इति । ये ह्यक्रीते राजन्युत्तिष्ठन्ति, तेषां सोमविभागाभावाद्वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् क्रीतराजका उत्तिष्ठन्तो विश्वजितं कुर्युः ।

वा— विश्वजिदयं सत्रफलार्थः, सत्रापरिसमाप्तिदोषोपघाताय वा, न तु स्वर्गफलाय, अश्रवणात् ।

प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य । २६ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने स्यात् । कुतः ? प्रापणान्निमित्तस्य । साम्युत्थानं निमित्तं विश्वजितः । तच्च प्राप्तम् । न च तच्छक्यं विशेषयितुम्, क्रीते यदि साम्युत्थानमिति ।

आदेशार्थेतरा श्रुतिः । २७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'अक्रीते राजन्युत्तिष्ठन्तो विभागाभावाद्विगुणं कुर्युः' इति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न विभागो विधीयते । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । साम्युत्थाने विश्वजिता यजेरन्, सोमस्य तु विभागं कुर्वीतेति । तेन अपभज्येत्यनुवादः । कथं प्राप्तिरिति चेत् ? अर्थादुत्थिता विभागो भवति धनस्य । सोऽयं सर्वद्रव्याणां विभागः सोमविभागेन लक्ष्यते । सोमं विभज्य अन्यानि च द्रव्याणीति, आदेशार्थेतरा श्रुतिर्भवति । तस्मात् क्रीते चाक्रीते च राजन्युत्तिष्ठता विश्वजिदिति ।

शा— 'यदि सत्राय दीक्षिताना साम्युत्तिष्ठेरन्, सोममपभज्य विश्वजिता यजेत' इति । किमयं विश्वजित् क्रीतराजकस्यैव उत्थाने उत अक्रीतराजकस्यापि इति विचारः । तत्र– 'नैमित्तिकमिदं सोमविभागेन

विशेषितम् । नाक्रीतराजकस्यैतच्छक्यं क्रीते भवेद्यतः ॥' उच्यते— 'यदि सोमविभागोऽयं अङ्गत्वेन विधीयते । तत्र एवं भवेदेष त्वर्थप्राप्तो न चोद्यते ॥' तस्मात् यागासद्यविभागानुवादमात्र इदम्, सोमग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम्, विश्वजिन्मात्रं तु विधीयते इति अक्रीतराजकस्यापि स्यात् ।

सोम— यथा अप्रजननेऽपि अभ्युदयेष्टिः एवं अक्रीतराजकस्यापि विश्वजित् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।

वि— 'सत्राय दीक्षिताना चेत् साम्युत्थानामिदं स्मृतम् । यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत्पुरोऽपि वा ॥ आद्यः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसम्भवात् । अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत् ॥'

भाट्ट— 'यदि सत्राय दीक्षिताना साम्युत्तिष्ठेरन् सोममपभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्' इति श्रुतम् । तत्र विश्वजिदयं सोमक्रयोत्तर उत तत: पूर्वमप्युत्थाने भवेदिति चिन्तायाम्, यद्यपि व्युत्थानपर्याय व्युत्थानमात्र निमित्त न तु साभिप्रायमपि विशेषणम्, नापि सोमक्रय. । तथाऽपि सोमविभागस्यापि विश्वजिदङ्गत्वेन विधेयत्वात्पुनराधानवदेव नैमित्तिकस्वरूपपर्यालोचनया सोमक्रयोत्तरमेव विधीयते । न हि पूर्वं सोमोऽस्ति येन सोमविभागरूपमङ्गमनुष्ठीयेत । न च बौधायनादिकल्पपर्यालोचनया पूर्वमपि सोमसत्त्वाद्विभागोपपत्ति. किन्तु सोमस्यैव क्रयात्पूर्वमुपकल्पनेन तस्मिन् यजमानस्वत्वाभावात् । अतः सोमक्रयोत्तरमेव व्युत्थाने विश्वजित् । इति प्राप्ते—

नात्र विभागविधि. सोमसद्भावात् व्युत्थाने द्रव्यविभागस्यार्थप्राप्तत्वात् । अत एव सोमपद सम्प्रदानत्वमात्रपरम्, यतश्च सोममपभज्य इत्यस्यानुवादत्वात् विश्वजिन्मात्र नैमित्तिकं सोमक्रयात् पूर्वमपि व्युत्थानस्य निमित्तस्य सत्त्वात्कर्तव्यमेव । किञ्च यद्यपि विभागो विधीयते तथाऽपि तस्यादृष्टविधया विश्वजिदाद्युपकारकाहरावसानस्य क्रीतस्यैव सत्यैव वा सोमस्य विभाग, किन्तु लौकिकस्यैव सत्रासम्बन्धिनो यस्य कस्यचित् सोमस्य प्रत्येक· विभाग., अतश्च साद्गुण्यनैमित्तिकस्य पूर्वमपि समत्वादविशेषः । अथ विश्वजित् गुणाद्यकर्मान्तर सत्रार्थं विश्वजिदपेक्षया, आवरणविश्वजिदपेक्षयाऽपि । तयोस्तदपेक्षया यागान्तरत्वेऽभ्यास. प्रकरणान्तर च प्रमाण बोध्यम् । एत पञ्चमावरणविश्वजिद्देव द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् शाखान्तरन्यायेन एक एव विश्वजिद्वाक्यद्वयेन विधीयते इति नावरणविश्वजितोऽस्य भेदः । प्रकृतस्य विश्वजित् अन्यप्रवृत्तस्येति विचारस्त्वेतद्वचनाभाव कृत्वाचिन्तया इति ध्येयम् ।

मण्डन— 'साम्युत्थानेऽक्रयेऽपि स्यात् ।'

शंकर— 'अक्रीतेऽपि च विश्वजित् ।'

● सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य (क्रीतराजकस्य अक्रीत राजकस्यापि च) साम्युत्थाने विश्वजिद्विधानम् । 'साम्युत्थाने विश्वजिति क्रीते विभागसंयोगात्' इत्यधिकरणे (६।५।७।२५–२७) 'यदि सत्राय दीक्षिताना साम्युत्तिष्ठेत् सोममपभज्य विश्वजिता यजेत' इत्युदाहृत्य विमृश्य विश्वजित् क्रीतराजकस्यैव उत्थाने उत अक्रीतराजकस्यापि इति संशय्य तदर्थं च सोममपभज्य इति विधि. अनुवादो वा इति संशय्य, विधिः । ततश्च तद्विशिष्ट नैमित्तिक क्रीतराजक एव शक्नोति कर्तुं नाक्रीतराजक इति तस्य न विश्वजित् । इति प्राप्ते, सोममपभज्य इत्यनुवाद. अर्थसिद्धत्वात् । सत्रार्थं हि एकीकृतधनाना सत्रत्यागे दक्षिणाद्रव्यस्येव सोमस्यापि विभज्य ग्रहण प्राप्तमेव । न विधि· । ततश्च विश्वजिन्मात्र नैमित्तिकम् । तच्च शक्यमेव अक्रीतराजकेन कर्तुं इति तस्याप्यधिकार इति सिद्धान्तितम् । बाल पृ ११५–११६. ● सत्रे अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये कौशुम्भादिभिस्तैलै. अभ्यञ्जन क्रियते । भा १२।१।१।४.

● सत्रे अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये समाम्नातेन कौशुम्भाभ्यञ्जनादिना प्रकृतनवनीताभ्यञ्जनस्य समुच्चयः । १०।४।६।१०–१२. ● सत्रे अञ्जनादौ काण्डानुसमय एव, वचनोक्तस्यादृष्टदीर्घोत्तरकालत्वविधानात् । भाट्ट ५।२।२. ● सत्रे अञ्जनादिसंस्काराणां सर्वेषामिष्टत्वम् । वि १२।४।

१४ ● सत्रे अधिकार वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव । ६।६।४।२४-२८ मीको पृ ३०४ ' अधिकार सत्रे वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रे अधिकार समानकल्पानामेव (कल्प प्रयोग , न तु सूत्रम्) । ६।६।१।१-११ मीको पृ ३०० ' अधिकार सत्रे समानकल्पानामेव ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रे अध्वर्य्वादय सन्तीति तृतीये दर्शितम् । शा ७।१।१ वर्णक ३. ● सत्रे इडोपाह्वानमन्त्रे ' ये च यजमानाः यजमानाः ' इत्यत्र यज्ञ पतिशब्दे बहुवचनस्येनोहो न कर्तव्य , प्रयोजनाभावात् । वि. ९।१।१४. ● सत्रे ऋतुयाज्याचरणमात्रेयाय दान च कर्तव्यम् । भाट्ट १०।२।२५ ● सत्रे ऋतुयाज्याचरणहिरण्यदानयो अदृष्टार्थयोर्न बाध । १०।२।२।६ ६१ मीको पृ. १२८६ ' ऋतुयाज्याचरणहिरण्य दानयो अदृष्टार्थयो सत्रे न बाध ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रे ऋत्विजामेव यजमानत्वात् न कापि दक्षिणा देया । ' अदक्षिणानि सत्राण्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम् ' इति । वि १०।२।८, १०-११.

सत्रे ऋत्विक्परिक्रयस्य बाध ॥

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् । १०।२।११।३६ ॥

भाष्यम्— परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आम्नात ' गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ' इति । तद्दाक्षिण्य सत्रे चोदकेन प्राप्त किं कर्तव्य निवृत्त वेति संशय । किं प्राप्तम् ? कर्तव्य परिक्रय , चोदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादय प्रतिषिध्यन्ते ' न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यम् ' इति । तत्रापि परिक्रये अवकल्पते । एव प्राप्ते, ब्रूमः । परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति । परिक्रयश्च न कर्तव्य । उत्तमपक्षस्य दूषण सत्रेषु न कर्तव्यमिति । परिक्रयश्चेति चशब्दे नान्वादेश क्रियते, न कर्तव्य परिक्रय । कुत ? आत्मार्थत्वात् । न कश्चिदात्मान परिक्रीणाते इति ।

प्रतिषेधश्च कर्मवत् । ३७ ॥

भाष्यम्— प्राप्तौ सत्या प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तम्, तत्परिहर्तव्यम् ।

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् । ३८ ॥

भाष्यम्— प्रतिषेध उपपद्यते इत्यर्थ । कस्य ? प्रासर्पिकस्य दानस्येति । धर्ममात्र हि तत् सत्रेषु चोदक प्राप्तम् । तन्निवर्तते । तस्मादुपपन्न प्रतिषेध इति ।

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवाद' स्यात् । ३९ ॥

भाष्यम्— नाय प्रासर्पिकस्य प्रतिषेध । दक्षिणाशब्दात् । दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति । ' अदक्षिणानि सत्राण्याहु । न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यम् ' इति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते 'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशत दक्षिणा ' इति । ऋत्विग्दान दक्षिणा, न प्रासर्पिकम् । तस्यैवायौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मात् नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणेति ।

शा— दक्षिणादान परिक्रयार्थं न अदृष्टार्थमित्युक्तम् । इदानीं परिक्रय एव सत्रे किं कर्तव्यो नेति संशय । आनमनार्थत्वात् वरणवत् परिक्रयो निवर्तते ।

सोम— सूत्रार्थस्तु– परिक्रयश्च सत्रे न कर्तव्य , तस्य आत्मार्थत्वादिति ।

नि— ' क्रय कार्यो न वा सत्रे निषेधात्कृति कल्पनम् । नित्यानुवादेनाकल्प्यतेर्न क्रयो वरण यथा ॥ '

भाट्ट—परिक्रयणवत् वरणमपि ऋत्विक्त्वानर्थक्यत्वात् सत्रे न कार्यमेव । न हि तत् अदृष्टरूपऋत्विक्त्वसंपत्त्यर्थम्, ऋत्विक्त्वस्य दृष्टरूपत्वे प्रमाणाभावस्य तृतीये साधितत्वात् । न वा ऋतुयाज्याचरणवत् स्वतन्त्रादृष्टार्थम् , प्रमाणाभावात् । सिद्धमपि च एवमादि बाध लक्षणे शिष्यहितार्थे कथ्यते इति विवेक ।

मण्डन— ' सत्रेषु दक्षिणा न स्यात् । '

शंकर— ' दक्षिणायाश्च बाधोऽत्र । '

● सत्रे ऐकादशिनपशुक्रम — आग्नेय–सारस्वत–सौम्य–पौष्ण – बार्हस्पत्य –वैश्वदेव – ऐन्द्र– मारुत–

ऐन्द्राग्न-सावित्र-वारुणाः इति । संकर्ष. ११।८।२७. ● सत्रे औदुम्बरीसंमानं एकेनैव यजमानेन, न सर्वैः, न ह्यत्र यजमानप्रस्तरः । अहीनेऽप्येवम् । वि. १२।४।११. ● सत्रे कर्तृभेदात् व्याख्यप्रवृत्ति कर्तृत्वं न स्वीक्रियते, अतो बहुवचनोपपत्तिर्यथा तथा 'यजेत' इत्यत्र न । 'यजेत' इत्यत्र तु दर्शपौर्णमासवदेव एककर्तृत्वम् । भाट्ट. ६।१।१४. ● सत्रे कस्यचित् एकदेशमनुष्ठाय सोमस्योत्सरणे प्रायश्चित्तार्थो विश्वजित् निमज्जनक्रीतेन सोमेन स्यात् । प्रागुत्थाने तु नूतनक्रीतेन सोमेन स्यात् । वि. ६।५।७.

■ सत्रे कस्यचित्स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिर्भवति ॥

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ।६।३।८।२२॥

भाष्यम्— सत्राण्युदाहरणम् 'सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति । तेषु कस्मिंश्चित् स्वामिनि, अपवृत्ते संदेहः किं तत्र अन्यः प्रतिनिधातव्य उत नेति । किं प्राप्तम् ? न स्वामिनः प्रतिनिधिरिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । बहूनां यजमानानां प्रवृत्ते कर्मणि, अपवृत्ते कस्मिंश्चित्स्वामिनि, अन्यमागमयेत् । कुतः ? एवमवैगुण्यं भवतीति । स्वामिगता सप्तदशादिसंख्या तदङ्गम् । तया विना कर्म विगुणम् । तत्संपादनाय अन्य आगमयितव्यः । ननु स्वामिगता संख्या, न चागम्यमानः स्वामीति वक्ष्यामः । तेनाप्यवरैव सा सप्तदशोपादानमिति । उच्यते । स्वामिगता न हि भविष्यति । न हि सा शक्या कर्तुमिति । इदं तु शक्यं कर्तुम् । ये स्वामिनः पदार्थास्ते इह सप्तदशभिः कर्तव्या इत्येतत् संपादितं भविष्यति । तस्मात् प्रतिनिधातव्य इति ।

वा— आसीरन्निति कर्तृगता अनियमेन संख्या प्राप्ता 'सप्तदशावराः' इत्यनेन नियम्यते । फलेन व्याप्यमानः कर्ता भवति । तत्रान्य आनीयमानः क्रियाफलेन न संबध्यते । अतस्तत्स्वाम्यभावात्कर्तृगतसंख्यापूरणं नास्ति । अपि च— देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वत [illegible] संपत् । [illegible] चाऽऽनीयमानो द्रव्यत्यागं करोति । तस्य प्रधानेन युक्तत्वात् । अत आनीयमानः स्वामिगतां कर्तृगतां संख्यां च सम्यगसमर्थं पूरयितुम् । तस्मान्न प्रतिनिधिः । आरब्धसमाप्तिस्त्वविशिष्टैव ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । आरब्धमवश्यं समापनीयं यथाश्रुतमेव । तत्र आनीयमानः स्वामिगतां संख्यां न पूरयति । यस्तु म्रियते, तस्य पदार्थे कर्तृत्वं गतमिति प्रतिपत्तुमिति । तस्मादन्येनादीनामवश्यमुपादेयः ।

शा— 'सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति सप्तदशसु प्रवृत्तेषु यदा कश्चिन्म्रियते तदा तत्स्थानेऽन्यः प्रतिनिधेयः उत नेति (संशये) न स्वामिनः प्रतिनिधिरित्युक्तम् । एवं प्राप्ते, अस्ति प्रतिनिधिरित्याह । काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्तं भवति तदा अवश्यं समापनीयमित्युक्तम् । अतस्तत्कर्मापि यथाशक्ति प्रयोक्तव्यम् । अतो यद्यपि 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति यजमानशब्दस्य स्वामिभूतकर्तृवचनत्वात् एकदेशेवाचयोश्च स्वामिकर्तृवरयोः आर्त्विज्योद्देशेन विधिसंभवात् स्वामिभिरेव आर्त्विज्यं कर्तव्यम्, आनीयमानश्च उपरितनाधिकरणन्यायेन स्वामी न भवति तथापि तन्मात्र क्रिया कर्तरि साप्तदश्यस्य समापयितुम् आगमयितव्यं पुरुषान्तरम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— बहूनां सत्त्रिणां कर्मणि प्रवृत्ते कस्मिंश्चिद्यजमानेऽपवृत्तेऽन्यमागमयेत् तथा सति अवैगुण्यादिति ।

वि— 'मृते सत्त्रिणि नान्यः स्यात् स्याद्वा नानापि पूर्ववत् । स्यादस्वाम्येऽपि कर्तृत्वे साप्तदश्यस्य सिद्धये ॥'

भाट्ट— एवं शास्त्रमूलाचारप्रामाण्यात् कचित्कर्तृस्वत्वेऽपि न्यायेन तत्प्रतिनिधिरिति स्थितेऽपवादः क्रियते— सत्रमध्ये कस्यचिद्यजमानस्य मरणे तत्प्रतिनिधिरन्यः कार्य एव । काम्यस्यापि प्रारब्धस्यावश्यं समापनीयत्वात् । यद्यपि च मुख्यकर्तुः प्रयोगविध्यविषयत्वान्न प्रतिनिधिः न वा मृतेन तदुपादानसंभवः । तथाऽपि साङ्गकर्तरि 'सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति वाक्येन साप्तदश्यविधानात् साप्तदश्यरूपाङ्गसंपत्त्यर्थमन्योपादानं अवशिष्टे कार्यम् । न च तस्य आरब्धत्वोपपत्त्यधिकारिसत्त्वविशेषणादानीयमानस्य च यजमानरीत्या फलभोक्तृत्वाभावादधिकारित्वानु-

पत्तेः कथं तमादाय सामद्वर्थशक्तिः । फलभोक्तृत्वा-भावेऽपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव सामर्थ्योपपत्तेः । अत एव आर्त्विज्येऽपि ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इत्य नेन चतुर्व्यक्तविवक्षावदे आर्त्विज्यलक्षणमङ्गीकृत्य तदु द्देशेन यजमानानां कर्तृत्वविधानात् यजमानपदस्य च सानजन्तत्वया आत्मनेपदत्वेन फलभोक्तृत्वविशिष्ट कर्तृवाचित्वेऽपि यथाशक्ति प्रयोगेण भोक्तृत्वाभावे-ऽप्यानीयमानस्य कर्तृत्वत्वात् सत्यासत्त्वनिघातः । ततश्च सत्त्वासत्त्वये न्यायेनैवात्र प्रतिनिध्युपादानम् । एवं च न्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन ' यदि सत्राय दीक्षि-तानां प्रमीयेत योऽस्य नेदिष्ठः स्यात् । तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ' इत्यनेन वचनेन नैदि-ष्ठत्वविधानार्थं पुनर्विधि । अत एवेदमधिकरणं शिष्य-व्युत्पत्तिमात्रार्थम्, तदभावेऽपि वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः । अत्र च पत्नीमरणेऽपि ' तेन सह यजेरन् ' इति पुल्लिङ्गनिर्देशात् यजमानशासद्द्येनैव च सत्याया अपि सप्तत्वे. तत्कर्तृयजमानार्थानां च फलान्तरेण यज-मानैरेव वा सिद्धेः नान्यानयनम् । अत एव तादृश-स्थले पत्न्या नाभिनिर्देशः । निन्त्वन्यन्तरेणैव । यज मानस्य तु मृतस्य पृथक्फलस्याभिनिर्देशेऽप्यनाहिताग्नि-साधारण्येन आनीतस्याभिसंसर्गो प्रमाणाभावात् ऋत्वि-ग्वदेव कर्तृत्वोपपत्तिः ।

मण्डन-- ' सत्रेऽसौ स्वामिनो भवेत् । ' ' सत्रे ' सहस्रस्वामिके यज्ञे, ' स्वामिनः ' यजमानस्य अपि ' असौ ' प्रतिनिधिः ' भवेत् ' इति सम्बन्ध. ।

शंकर-- ' सत्रे स च मृतस्य तु । '

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् । १२।४।१४।३५ ॥

सत्रे यानि याजमानानि कर्माणि संस्कारार्थानि वपनाञ्जनादीनि तानि गृहपतिरेव कुर्यात्, तत एव हि गृहपतिसमाख्याया अर्थवत्त्वम् । नेतरे यजमाना. तानि कुर्युः, असंयोगात् । नहि इतरैः संस्कारकर्मणा संबन्धो युज्यते । हौत्रवत् । यथा हौत्र इति समाख्यायाः अर्थ-वत्त्वात् तस्य होतैव कर्ता, तथा सत्रे संस्कारार्थानां कर्मणां गृहपतिरेव कर्ता नेतरे । इति पूर्वः पक्षः ।

आम्नायवचनाच्च । ३६ ॥

' यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रयेता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोति ' इति आम्नाये वचनात् सत्रे गृहपतेः फलभूयस्त्वं गम्यते । तस्मात् संस्कारार्थानां याजमानानां कर्मणां सत्रे गृहपतिरेव कर्ता नेतरे । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमुक्तम् ।

सर्वे वा तदर्थत्वात् । ३७ ॥

सर्वे यजमानाः संस्कारार्थानि कर्माणि कुर्युः, न गृहपतिरेव । तदर्थत्वात् यजमानसंस्कारार्थत्वात् कर्म-णाम्, सर्वेषां च यजमानत्वात् । तस्मात् सर्वे कुर्युः इति सिद्धान्तः ।

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ।३८॥

ननु यदि याजमानान्यपि कानिचित् कर्माणि सर्वेषां स्युः तर्हि मुख्यस्य गृहपतिरिति समाख्या कथं युज्यते । तत्राह । गृहपतिः इति या समाख्या, सा सामान्यात् । यथा लोके गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये कर्मकराः कुर्वन्ति, एवमस्यापि इत्येतस्मात् सामान्यात् सत्रे गृहपतिः गृहपतिरित्युच्यते ।

विप्रतिषेधे परम् । ३९ ॥

सत्रे पुरुषार्थस्य क्रत्वर्थस्य च विप्रतिषेधे विरोधे सति परं परार्थं क्रत्वर्थं कर्तव्यम्, न पुरुषार्थम् ।

हौत्रे परार्थत्वात् । ४० ॥

सत्रे हौत्रे होतुः परार्थत्वात् क्रत्वर्थत्वात् हौत्रं एकेन कर्तव्यं भवति न सर्वैः । तत्र समाख्या नियाम-िका । संस्कारकर्मसु तु गृहपतिरिति समाख्या इतरान् निवर्तयितुं न शक्नोति । तस्मात् संस्काराणां सर्वा-र्थत्वम् ।

वचनं परम् । ४१ ॥

यदुक्तम् ' आम्नायवचनाच्च ' (सू. ३६) इति, तत् वचनं परं परार्थः गृहपतेः स्तुत्यर्थः अर्थवादः । न तस्य फलभूयस्त्वम् । तस्मात् सत्रे याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि सर्वेषां स्युः इति सिद्धान्तः । के.

• सत्रे गृहपतिराम्नातः । भा. ८।२।६।३२, • सत्रे गृहपतेः फलभूयस्त्वम्, वचनात् । १२।४।

१४।३६. ● सत्रे च यजमाना एव कर्तारः । टुप् ११।४।५।१७. ● सत्रे जुह्वादिपात्राणि साधारणानि पृथगेव संपादनीयानि । वि. ६।६।६. ● सत्रे दीक्षाक्रमो विहितः ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा० ' इत्यादिना । श्रौत. क्रमोऽयम् । भा. ५।१।१।१. ● सत्रे पृष्ठ्यषडहान्ते सनिमिर्मधु भक्षयितव्यं श्रवणात् । १०।६।१२।३२-३३. ● सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामिस्वामाय: । ६।३।९।२३-२५. ' सत्रे स्वामिस्थले० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत्वं भवति ॥ स तद्धर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् । ६।३।१०। २६ ॥

भाष्यम्-- बहूनां कस्मिंश्चिदपचरिते प्रतिनिधेयोऽन्य इत्येतत्समधिगतम् । इदमिदानीं तत्र संदिग्धं किमसौ स्वामिधर्मा स्यात् उत ऋत्विग्धर्मा । किं प्राप्तम् ? ऋत्विग्धर्मा । कुतः ? परार्थं हि स यजति । यश्च परार्थे यजति, स ऋत्विगिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स तद्धर्मा स्यात् । स्वामिधर्मा । तस्य हि कार्ये श्रूयते । यश्च यस्य कार्यमधितिष्ठति स तद्धर्मैः संबध्यते । यथा सुतधर्मैः स्थपतिरिति ।

शा-- किमानीतस्य फलिसंस्काराः कर्तव्याः नेति विचारः । फलप्रतिग्रहणयोग्यताजननार्था हि ते । न च आनीतस्य फलमित्युक्तम् । अतो नास्य फलिसंस्कारा इति । सत्य नास्ति फलम्, इतरेषां तु सप्तदशकर्तृके संस्कारैर्योग्यता जन्यते, सर्वत्र कर्मणि सप्तदशनिवेशात्, ततस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रतिनिधिरपि संस्कारान् कुर्यात् ।

सोम-- सूत्रे ' तत्संयोगात् ' स्वामिकार्यसंयोगादित्यर्थः ।

वि-- ' नास्य स्यु फलिसंस्काराः कार्या वा नाफलित्वत । अन्येषां साप्तदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥'

भाट्ट-- फलिसंस्कारा, ब्रह्मचर्यपयोव्रतादयः आनीतस्य फलित्वाभावादप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेर्न कर्तव्याः । अवशिष्टानां तु स्वफलाभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकपापक्षयस्य सत्त्वात् कर्तव्याः । अत एव फलिसंस्काराणां प्रधानफलधानयोग्यताजननार्थत्वात् यदा प्रधानकरणात्पूर्वं मृतिस्तदैव तेषां फलिसंस्काराः । पापक्षयस्य प्रधानजन्यत्वात् न तद्धर्ममिति ध्येयम् । दीक्षाकरणं त्वानीतस्य वाचनिकमप्राकृतं कार्यम् । इति प्राप्ते, यद्यपि न तस्य फलित्वं तथाऽप्यन्येषां फलिसंस्कारकर्तरि साप्तदश्यसंपत्त्यर्थमानीतस्यापि ते कार्याः । न च ब्रह्मचर्यादिषु पुरुषस्य संस्कार्यत्वेन कर्तृत्वस्यार्थिकत्वात्साप्तदश्याभावः वैधानैधसाधारणावश्यककर्तृत्वद्वारेणैव लाघवात् साप्तदश्यस्य सत्त्वात्संख्योपपत्तेः । अतस्तत्संपत्त्यर्थं कर्तव्या एव फलिसंस्काराः । ननु ' सप्तदशावरा. ' इत्यनेन सत्रप्रयोगकर्तृपरिच्छेदकत्वेन साप्तदश्यं विहितं न तु प्रत्येकम्, तत्तत्पदार्थे । प्रत्येकपदार्थानां सप्तदशभिरकरणात् । न चानुमतिद्वारा सप्तदशानां सर्वत्र कर्तृत्वम्, तथात्वे फलिसंस्कारेष्वप्यनुमतिद्वारेणैव साप्तदश्योपपत्तेरानीते फलिसंस्कारकरणानापत्तेः । किञ्चैवं मृतस्यैव पूर्वकालेऽनुमतिसत्त्वात् सप्तदश्यसंपत्तिसंभवेनानयनवैयर्थ्यम् । मृतकर्तव्यपदार्थानुष्ठानार्थमानयनमिति चेत्तेषां कर्मान्तरेष्विव आनन्तर्यादिप्रमाणाद्यथा ' इतरमन्यस्तेषाम् ' इति न्यायेन वा कर्मान्तरैरेव सिद्धेः । अतश्चानयने एव प्रमाणाभावे कुतस्तस्य संस्कारकल्पनमिति चेत्, तत्र, न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तत्सिद्धेः । अत एवोक्तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिष्ठसाहित्याधनेकगुणविशिष्टनैमित्तिकव्याप्यतावत्पदार्थप्रयोगस्य एव विधानात् न वाक्यभेदः । दीक्षा चाप्राकृतकार्याऽपि वचनादेव निधीयते । तस्याश्च यमनियमपरिग्रहरूपत्वात् ब्रह्मचर्यादिसिद्धिः । एवं च ये केचिच्चिह्नाः संस्कारास्ते न कार्या इति प्रतिभाति । सत्राय दीक्षितानामिति श्रवणाच्च नाहीने तदानयनम् ।

मण्डन-- ' स्वामिधर्मा त्वसौ भवेत् । '

शंकर-- ' फलिसंस्कारभाक्तु सः । '

● सत्रे प्रत्येकं कृत्स्नेन फलेनार्थिनामधिकारः । ६।२। १।१-२. मीको. पृ २८०५, ' प्रयोजनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धः । भाट्ट ६।२।१, ● सत्रे प्रैषानुवचने एक एव दण्डः । ४।२।६,● सत्रे बहूनां कर्तृत्वम् । १०।

६।१४. * सत्रे ब्रह्मा वेदत्रयाध्यायी । वि. ६।३।१४. * सत्रे ब्राह्मणानामेवाधिकारः । ६।६।३।१६-२३. मीको. पृ. ३०२ ' अधिकारः सत्रे ब्राह्मणानामेव ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * सत्रे यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुष्ठाय सत्रं परित्यज्य गन्तुमिच्छेत् तेन सोमादिद्रव्येषु स्वीयांशस्य विभागः कर्तव्यः । वि. ६।५।७, * सत्रे यः कोऽपि सोमक्रयात् प्राक् पश्चाद्वा सत्रं परित्यज्य गन्तुमिच्छेत् तेन विश्वजियागः कर्तव्यः । ६।५।७. * सत्रे यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये । भा. १०।६।१५।५२.

** सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् । १०।६।१५।५१ ॥

भाष्यम्— इह सत्राण्येवोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्तार इत्युक्तम् । इदमिदानीं संदिह्यते किं त एव सत्रिण ऋत्विज, उत अन्ये उपादातव्या इति । किं प्राप्तम् ? अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः ? ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतावन्ये कर्तार उपादेयाः समाम्नाताः । तद्वदिहापि सत्रिभिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैश्चोदकानुग्रहायान्ये एवोपादेया इति । एवं प्रकृतिवत्कृतं भविष्यतीति ।

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् । ५२ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विजः इति । यजमाना एव ऋत्विजः स्यु । कुतः ? ऋत्विजामभिधानसंयोगात् । यजमानसंस्कारो हि दीक्षाशब्दार्थोऽध्वर्य्वादिसमाख्यानयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धरूपेण अभिधाय विधीयमानो यजमानाना तेषामाध्वर्यवादिसम्बन्धमवबोधयति । कथम् ? यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति, एव ते नैमित्तिकीभिराख्याभिर्युज्यन्ते, नान्यथेति । अतोऽवगम्यते, अस्ति तैः पदार्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् ? ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, ततो होतार तत उद्गातारम् ' इत्युपक्रम्य सर्व ऋत्विजः उपक्रान्ता दीक्षासम्बन्धेन । तस्मात् गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये इति ।

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ।५३॥

भाष्यम्— इति चेत् मन्यसे यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति । तन्न युक्तम् । प्रकृतौ हि यजमानादन्ये श्रूयन्ते । प्रकृतिवत् इहापि यजमानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्व एव पक्षो व्यपदिश्यते । केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्य. । स उच्यते । कर्तृसंस्कारो वचनात् आधातृवत् भविष्यति । कथम् ? एतावदेव श्रूयते ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इति । तद्यदि भिन्ना अपि कर्तारो भवन्ति, तान् आत्मीयाभिः संज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नम् । आधातृवत् । यथाऽन्यत्राप्यृत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने ' यस्तं श्वोऽग्निमाधास्यन्त्स्यात्स एतां रात्रिं व्रतं चरेत् ' इति । ' न मांसमश्नीयात् , न स्त्रियमुपेयात् ' इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधीयते । तथा ज्योतिष्टोमे ' सर्वर्त्विज उपवसन्ति ' इति ऋत्विजामुपवासो विधीयते । तद्वदिहापि ऋत्विजामेव संस्कारो भविष्यति ।

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् । ५४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, अन्य ऋत्विज इति । किं तर्हि ? यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? एतस्मिन् संशये त एव वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्ना इति । त एवेति न्याय्यम् । उक्तोऽत्र न्याय. ' अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् ' इति । अनेन न्यायेन पश्यामस्ते एवेति । यदुक्तम्, आधानवत् संस्कार ऋत्विजां भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कथम् ? अप्राकृतप्रयोजना वा दीक्षा ऋत्विजां विधीयते । प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्येण सर्वा यजमानबहुत्वात् क्रमपरतया संकीर्त्यैव । प्राप्तायाः संकीर्तनं लघीयः । क्रममात्रविधानात् । ऋत्विक्संस्कारे त्वदृष्टकल्पना, अधिकार्थविधानं च । तस्मात् प्राप्तायाश्चोदकेन संकीर्तनम्, नाप्राप्तविधानमिति । यत्तु, यथा ऋत्विजामुपवासविधानम्, आधातुश्च व्रतविधानं तद्वदिहापीति । तन्न युक्तम् । विस्पष्टं वचनम् ' ऋत्विज उपवसन्ति, स एतां रात्रिं व्रतं चरेत् ' इति । न च तत्रापूर्वत्वात् प्राप्त्याशङ्का । तस्मात्तत्र विधानम् ।

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

भाष्यम्— परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् स्वाम्याख्या एव अध्वर्य्वाद्या भवन्ति गृहपतिवदिति । किमेवं भविष्यति । एवं चोदकप्राप्ता अन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्य्वाद्याश्च समाख्या गृहपतिवद्यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति, स्थितेऽर्थे सूत्रेण परिचोदयति ।

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥

भाष्यम्— नैतदुक्तम्, स्वाम्याख्या एव गृहपतिवदिति । कुतः । प्रसिद्धग्रहणत्वात् । आध्वर्यवादिकर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु । यजमानास्त्वाभिः क्रियाभिरसंयुक्ता न भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृहपतिरित्याख्या । उच्यते । असंयुक्तस्य ऋत्विग्धर्मेण स्वामिन एषाऽऽख्या गृहपतिरिति । अपि चावयवप्रसिद्ध्याऽपि गृहपतिशब्दस्य पतिर्गोप्ता इति यजमानाभिधेयतोपपत्स्यते । प्रवृत्तावपि स्वामिनि चाय प्रयुक्त, गृहपतिर्यजेतेति । न त्वध्वर्य्वाद्याः स्वामिनि केनचिदपि प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् भिद्यन्त इति ।

बहूनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ॥ ५७ ॥

भाष्यम्— इतश्च आर्त्विज्येषु यजमाना एव । कुतः । एवमाह 'यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, तस्य प्रणेता स हि भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति, एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनमयजमानत्वे सत्युपपद्यते, नान्यथा । यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्युर्न कर्मान्तरम्, ततो विशेषाभावाद् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् । अथ त्वितरे उभयं कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति । तस्मात् विशेषवचनात्ते एव ऋत्विज इति गम्यते ।

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यतेऽर्थयोर्नित्यभावित्वात् ॥ ५८ ॥

भाष्यम्— इतश्च स्वयंकर्तृकाणि सत्राणि इत्यवगम्यते । कुतः । दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात् । एवमाह 'दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनैर्याजयन्ति' इति । एतौ च नियतौ एवार्थौ । दीक्षिताः स्वार्थं यजन्ते । याजकाः अप्यदीक्षिता याजयन्तीति । अहीने सत्रे चैतयोरर्थयोर्विशेषाभावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु सत्रे यावत्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव, क्रियते । अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, नान्यथा । अतो व्यपदेशादवगच्छामः, अस्ति सत्रे स्वयंकर्तृत्वमिति ।

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५९ ॥

भाष्यम्— इतश्च स्वयंकर्तृकं सत्रम् । कुतः । अदक्षिणत्वात् । 'अदक्षिणानि सत्राण्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यम्' इति दक्षिणाभावदर्शनं स्वयंकर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा । परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो नोपपद्यते । न हि कश्चिदृते स्वार्थात् परार्थे परः प्रवर्तते । तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीति ।

शा— सत्रेषु अपि किमन्यैरार्त्विज्यं उत यजमानैरेवेति संदेहे चोदकानुग्रहादन्यैः । 'ये यजमानास्ते ऋत्विजः' इति वचनं यजमानोपलक्षितयजमानोद्देशेन तत्संस्कारार्थतया आर्त्विज्यविधिः, न तु आर्त्विज्ये यजमानविधिः । तेन आर्त्विज्यं अन्यैः कार्यम् । यद्वा 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इत्यनेन ऋत्विजां संस्कारार्थत्वेन दीक्षा विधीयते इति तद्योगात् ऋत्विगेव यजमानशब्दगोचरः इत्यनुवादः । नैवम्, अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गात्, वचनानर्थक्याच्च । न च आर्त्विज्यस्य यजमानसंस्कारत्वम् । अप्राकृतत्वं वचनाद्धेव । तस्मात् प्राकृतकार्यस्यैव आर्त्विज्यस्य यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते, अतः अन्येषां चोदकप्राप्तानां बाधः ।

सोम— पूर्वत्र बहुकर्तृकत्वविधिनाऽऽदेककर्तृकत्वस्य बाधेऽपि इह आर्त्विज्ये यजमानकर्तृकत्वविधेरभावात् अन्यकर्तृकत्वं चोदकप्राप्तं न बाधनीयमित्युत्थानात् संगतिः ।

वि— 'ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एतेव चोदकात् । अन्ये, यष्टार एव स्यु प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥'

भाट्ट— तत्र यजमानैरार्त्विज्यं कार्यं 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वचनेन अपन्यऋत्विक्पद

लक्षितऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानानां कर्तृत्वेन विधानात् प्राकृतं यजमानभिन्नकर्तृकत्वं वरणभरणादिकं च बाध्यते इति। इदमप्यधिकरणं पूर्ववत्। न ह्यत्र यजमानसंस्कारार्थतया आर्त्विज्यविधिः, अप्रकृतकार्यकारिता- पत्तेः।

मण्डन— 'ऋत्विजस्त्विह नार्ये स्युः।'

शङ्कर— 'बाधस्तत्रर्त्विजामिह।'

॥ सत्रे यजमाना बहवः॥

सत्रमेकः प्रकृतिवत्॥१०।६।१४।४५॥

भाष्यम्— इह द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राण्युदाहरणम्। तत्र संशयः किं सत्रमेकः प्रयुञ्जीत, उत बहवः। किं प्राप्तम्? एकः। कुतः? प्रकृतिवत्। ज्योतिष्टोमे एकः कर्ता। तत्प्रकृतित्वात् चोदकानुग्रहाय सत्रमेक एव प्रयुञ्जीतेति। ननु बहवः श्रूयते 'य एवंविद्वांसः सत्रमासते। य एवंविद्वांसः सत्रमुपयन्ति' इति। उच्यते। कामिना सत्रं विधीयते। ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव। ते यद्येकैकश्यनापि कुर्वन्ति तथाऽपि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहवः एवं कुर्वन्तीति बहुवचनं भविष्यति। यथा लोके पृथक्त्वेनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते 'देवदत्तयज्ञदत्तौ कूर्पिं कुर्युः, सत्ये चेल्लपत्रेत बह्नो ब्राह्मणा यजेरन्' इति। तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनम् 'सत्रायुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इति। एवमत्रापि, आसीरन्, उपेयुरिति बहुवचनं भविष्यतीति।

वचनात्तु बहूनां स्यात्॥४६॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, एको यजेत, न बहव इति। किं तर्हि? बहवो यजेरन्। कुतः? वचनात्। वचनमिदं भवति आसीरन्, उपेयुरिति। बहुत्वसंबद्धः प्रयोगो विधीयते। स प्रत्यक्षवचनात् चोदकप्राप्तमेककर्तृकतां बाधेतेति।

अपदेशः स्यादिति चेत्॥४७॥

भाष्यम्— यदुक्तम् सामान्यक्रियासंबन्धमभिसमीक्ष्य लोकवद्बहुवचनप्रयोगो भविष्यति। यथा 'कूर्पिं कुर्युः' इति। वेदेऽपि दर्शनम् 'पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इति बहुवचनं भवति, एवमत्रापीति। तत्परिहर्तव्यम्।

नैकव्यपदेशात्॥४८॥

भाष्यम्— नैतदुपपद्यते, एककर्तृकमिति। कुतः? एकव्यपदेशात्। कथम्? एवमाह 'एष वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति, एक एव यजेत' इति, सत्रप्रयोगे यस्यैककर्तृकता विदधत्तस्य बहुकर्तृकतां गमयति। यत्तु लोकवदिति। तत्र युक्तम्। लोकेऽन्यत प्रवृत्तस्यायस्यानुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्यक्रियासंबन्धाभिसमीक्षयोच्चरित इति गम्यते। यदपि, उदवसानीयवदिति। तदप्युदवसानीये युक्तम्। तत्र हि भिन्नानुदवसानानुपलक्ष्य क्रियमाणं विधीयते, तदङ्गत्वं च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूद्यते इत्युक्तमेव। इह तु शब्दपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः। शब्दश्च बहुत्वविशिष्टं प्रयोगं सन्निभिरभिसंबध्नाति। अतः शब्दप्रामाण्यादुपादीयमानायां क्रियायां बहुत्वं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्निति।

सन्निवापं च दर्शयति॥४९॥

भाष्यम्— इतश्च बहव एव यजेरन्निति। कुतः? सन्निवापदर्शनात्। बहूनामग्नीनामेकत्र संनिवापमाह 'पञ्चभिः पशुभिरेष्यमाणाः सन्निवपेरन्, सावित्राणि होष्यन्तः सन्निवपेरन्' इति। यदि सहत्य कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते। अथ त्वेकैकश्येन कुर्युः, सन्निवापदर्शनं नोपपद्यते। तस्मादपि गम्यते बहूनां सत्रमिति।

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम्॥५०॥

भाष्यम्— इतश्च पश्याम संभूय प्रयोग इति। कुतः? एवं श्रूयते 'यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सत्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति। एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सह प्रयोगं दर्शयति। इतरथा, एकस्मिन् यजमाने कर्तैकत्वात्फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात्। अस्ति

तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ।

शा— सत्राणि किं कामिन एवैकैकशः कुर्युरुत बहवः सहत्य इति (विचारे) चोदकानुग्रहाद्बहुवचनस्य च एवैकशोऽपि लोके बहवः कामिनः सत्रं कुर्वन्ति इत्यनेन अभिप्रायेण अनुवादत्वोपपत्तेः एकैकशः कुर्युः । नैवम् । आख्यातगता हि कर्तृसंख्या प्रकृतिवदिहापि प्रयोगाङ्गतया विवक्षिता । न हि तस्या. किंचित् अविवक्षाकारणमस्ति । सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं बाधते, तस्मात् बहवः प्रयुञ्जीरन् ।

सोम— मानसस्य निवृत्तिषु अबाधेऽपि सत्रे न एककर्तृकत्वबाध इत्युत्थिते. संगतिः ।

वि— 'सत्रमेकः करोत्याहो बहव. प्रकृताविव । एकः कुर्यादिहासीरन्नित्युक्त्या बहवो मता· ॥'

भाट्ट— सत्रात्मकद्वादशाहे अतिदेशप्राप्तकर्तृगतैकत्वबाधेन 'ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्' इति औपदेशिककर्तृबहुत्वविधानात् बहवः कर्तार इति सिद्धमेव बाधप्रसङ्गाच्छिन्द्येऽस्य उपदिश्यते ।

मण्डन— 'सत्रं स्यात् बहुकर्तृकम् ।'

शंकर— 'बहूना सत्रकर्तृता ।'

✿ सत्रे यजमानैः साधारणानि पात्राणि संपादनीयानि । ६।६।६।१३–१४. मीको. पृ. १०५ 'अधिकारः सत्रे संपादितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

☸ सत्रे यजमानसंस्काराः सर्वयजमानार्थाः ॥

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् । १२।४।१४। ३५ ॥

भाष्यम्— अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि, तान्यपि किं सत्रे गृहपतिनैव कर्तव्यानि, उत सर्वैरिति । उच्यते । गृहपतिना कर्तव्यानि । कुत ? असंयोगात् । एव गृहपतिरिति समाख्याया अर्थेन असंयोगो न भविष्यति । अर्थवत्ता भविष्यतीत्यर्थः । कथं पुनः ? तत्रोच्यते । इहानेन गृहशब्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामभिधीयमानायामविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालायाः पतयः । ननु च कर्मणोऽपि ते सर्वे एव पतयः । सत्यमेवम्, समाख्यानात् प्रकर्षात्रगतिर्विज्ञायते । यथा देवदत्तो मथुराया ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वाद्वा स्यात्, फलभूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वं नोपपद्यते । यत इतरेषां बहुतरं कर्म । फलभूयस्त्वं तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां तस्याधिक्यात् । तस्मात् गृहपतिसमाख्याया अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्तेति । हौत्रवत् । तद्यथा हौत्रमिति समाख्याया अर्थवत्त्वात् होता हौत्रस्य कर्ता भवति, एवमिहापि ।

आम्नायवचनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— आम्नायिकं वचनं गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति 'यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येता । स हि भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोति' इति । तच्चैतस्मादेव कारणात् स्यात् ।

सर्वे वा, तदर्थत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— सर्वे वा यजमाना. पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुत. ? तदर्थत्वात् । सर्वार्थमेव हि कर्म, अविशेषेण हि श्रुतं 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु·' इति । यस्तेषां संस्कारैर्न युज्यते, तस्य गुणहीनमफलं कर्म भवेदिति । तत्राविशेषश्रुतिर्बाध्येत ।

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् । ३८ ॥

भाष्यम्— यथा गृहपति. स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकरा भवन्ति, एवं अस्यापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षः, न फलप्रकर्षः, फलप्रकर्षाभावात् ।

विप्रतिषेधे परम् । ३९ ॥

भाष्यम्— ननु स्वार्थलाभेन यजमाना. क्रत्वर्थं परिहापयन्ति । अत्रोच्यते । यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थस्य विप्रतिषेध., तत्र स्वार्थं करिष्यन्ति । विप्रतिषेधे तु परकीयं क्रत्वर्थम् । किं कारणम् ? क्रत्वर्थे ह्यक्रियमाणे क्रतुरेव न संपद्यते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो बलवान् । तस्मात् कर्तव्यः ।

हौत्रे परार्थत्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— यत्तु हौत्रवदिति । हौत्रे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम् । तदेतेन येनचित् कर्तव्यम्, न सर्वै. । तत्र समाख्या नियामिका स्यात् । इह पुन र्गृहपतिरिति समाख्या निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । यतोऽन्यथाऽपि युज्यते । अयुज्यमानाऽपि काममनर्थिका स्यात् । नैव निवर्तयितु शक्नुयात् । निवर्तकस्य वचनस्याभावात् ।

वचनं परम् । ४१ ॥

भाष्यम्— यत्र दर्शनमुक्तिं 'स सत्रस्य प्रवेत्ता' इति । न तद्दर्शनम् । किं तर्हि ? वचन तत्, फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ।

सोम— परार्थवत् गृहपतिरेव स्वामिसंस्कारानपि कुर्यात् इत्युदियतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सत्रे गृहपतिरेव यजमानसंस्कारान् कुर्यात् । गृहस्य कर्मणः पतिः इत्यस्य सयोगात् तनैव समाख्याया अन्वर्थत्वात्, यथा हौत्रसमाख्यानात् होता हौत्रकर्मसु कर्ता तद्वत् इति ।

वि— 'अङ्गनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा, समाख्यया । आद्यो, नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिता मता ॥'

भाट्ट— ये पुनर्यजमानसंस्काराः ते सर्वेषामेव । सत्यपि गृहपतेः फलभूयस्त्वे अन्येषामपि फलभोक्तृत्वानपायाभावात् कर्तृत्वाविशेषाच्च द्विविधानामपि संस्काराणामविशेषप्रतीतेः । यत्र तु आर्त्विज्यसंस्कारयोर्विरोध, तत्र द्विविधस्यापि संस्कारस्य आर्त्विज्यं प्रति गुणत्वात् अङ्गगुणविरोधन्यायेन आर्त्विज्यस्यैव अनुग्रहो न संस्काराणाम् । 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति प्रत्यक्षवचनेन आर्त्विज्ये यजमानकर्तृकत्वस्य प्रत्यक्षविहितया चोदकप्राप्तसंस्कारबाधोपपत्तेश्च ।

मण्डन— 'संस्काराः सर्वकर्तृषु ।' सत्रे ।

शंकर— 'स्वाम्यर्थे सर्वकर्तृता ।'

● सत्रे याजमानार्त्विज्ययोः आर्त्विज्यं बलवत् । तेन क्वचित् आर्त्विज्येन याजमानबाध. । वि १२।४।१५. ● सत्रे यूपगणे येन केनापि यजमानेनाध्वर्युसहायार्थे यूपधारणसंभवात् अञ्जनादिपरिव्याणान्तधर्मेषु पदार्थानुसमय एव । सत्रातिरिक्ते तु परि याणान्तकाण्डानुसमयः । भाट्ट. ५।२।५. ● सत्रे 'रश्मिरसि क्षयाय त्वा०' इत्यादिस्तोमभागसंज्ञकमन्त्रान् अधीयानः अवासिष्ठोऽपि ब्रह्मा भवितु अर्हति । वि. ६।६।४. ● सत्रे वरणं ऋत्विक्कृत्यार्थं कार्यमित्येकः पक्षः । वरणग्रहणार्थं कार्यमित्यपरः पक्षः । दानवत् सत्रे वरण लुप्यते इति सिद्धान्तः । वि. १०।२।१०. ● सत्रे (ऋत्विजा) वरणं नास्ति । १०।२।१०।३५ मीको. पृ. ३४२० 'वरण सत्रे नास्ति' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रे वेदत्रयाध्यायी ब्रह्मा । तस्मिन् दैवान्मृते तादृशालाभात् स्ववेदमात्राध्यायी प्रतिनिधापितः । पुनश्च तस्मिन् प्रतिनिधौ स्ववेदमात्राध्यायिनि मृते यः पुनः प्रतिनिधिर्ग्राह्यः स सति सम्भवे वेदत्रयाध्यायी एव ग्राह्यः न तु एकवेदाध्यायी । वेदत्रयाध्यायिनोऽलाभे तु एकवेदाध्यायी ग्राह्यः । वि. ६।३।१४, ● सत्रे 'शुक्र यजमानोऽन्वारभते' नात्र यजमानसंस्कारः । तत एक एव यजमानोऽन्वारभ्म कुर्यान्न सर्वे । एकश्चायं गृहपतिरेव । अहीनेऽप्येवम् । १२।४।११.

सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वम् ॥

मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् । १२।४।१३।३४ ॥

भाष्यम्— सत्रे तु मुख्यः कुर्यात् गृहपतिः । कुतः ? अविप्रतिषेधात् । कुर्वतः अविप्रतिषेध । नहि तेनाऽऽर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्तव्याः । ऋत्विजां तु स्वपदार्थसंनिपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एव तर्हि गृहपतेरर्थवत्त्वम्, ऋत्वर्थानि याजमानानि करिष्यतीति ।

शा— सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्यात् नानियमः । कस्मात् ? इतरेषामार्त्विज्यविरोधात् ।

सोम— न च एवं येषु परार्थयाजमानेषु आर्त्विज्यसंनिपातो नास्ति तेषु आर्त्विज्येन साकं विरोधाभावात् अनियमः स्यादिति वाच्यम् । आर्त्विज्येन सह संनिपातिषु परार्थयाजमानेषु गृहपतेरेव कर्तृत्वावश्य-

भावात् अन्येष्वपि कृत्स्नगृहपतिनैव उपपत्तौ अनियमस्यायुक्तत्वात् ।

वि— 'कश्चिद् गृहपतिर्वा स्यात् सत्रे, कश्चिदहीनवत् ।, इतरेषां तदाऽऽर्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः ॥'

भाट्ट— सत्रे तु गृहपतिरेव तानि कुर्यात्, इतरेषामार्त्विज्यावरोधात्, गृहपतिसमाख्याया नियामकत्वाच्च । 'यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां प्रत्येता, स भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति तस्य फलाधिक्यश्रवणेन यजमानश्रेष्ठत्वावगमाच्च । १२.

मण्डन— 'सत्रे गृहपतिः कुर्यात् ।' शत्वर्थम् ।

शंकर— 'सत्रे गृहपतिः स स्यात् ।'

● सत्रे शुनान्वारम्भणादीनां एकतमयजमानकर्तृकत्वम् । १२।४।११।३२. 'सत्राहीनयोः शुनकान्वारम्भादीनां०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे संस्कारार्थानां पुरुषार्थानां कर्मणां सर्वे यजमानाः कर्तारः, न गृहपतिरेव । १२।४।१४।३५. ● सत्रे सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः । ८।२।५।२५–२९ मीको. पृ. १२८ 'अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनो०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सत्रिभिर्निहितकाले मध्ये ... कर्तव्यमेव । भा. १०।६।१२।३२–३३. ● सत्रे साम्युत्थाने प्रयोगः । जैभा. १।३४८–३४९. ● सत्रे सारस्वते कामेष्टौ दानमदृष्टार्थम् । १०।२।१५। ४५–४६. 'सारस्वते सत्रे दक्षिणादानमदृष्टार्थम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सारस्वतभिन्ने आहिताग्नीनामिष्टप्रथमयज्ञानामधिकारः । ६।६।२।१७–१२,१९. मीको. पृ ३०८ 'अधिकारः सारस्वतभिन्नसत्रेषु आहिताग्नीनामेव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सूक्तवाकमन्त्रे 'अथ यजमानः आयुराशास्ते०' इत्यत्र 'इमे यजमानाः आयुराशासते' इत्यूहः कार्यः, फलप्रकाशकत्वात् सूक्तवाकमन्त्रस्य, सत्रे च फलिनां बहुत्वात् । नि. ९।२।१५.

ॐ सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् ॥

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् । ६।३।९।२३ ॥

भाष्यम्— तस्मिन् आनीयमाने इदानीं संदेहः किमसौ स्वामी, उत कर्मकर इति । किं प्राप्तम् ? स स्वामी स्यात् । कस्मात् ? तत्संयोगात् । तेन स्वामित्वेन संयोगः । यो ह्यसावानीयते, स स्वामी क्रियते । स्वामिनि अपचरितेऽन्यो यदि स्वामी क्रियते, ततः स प्रतिनिधिः कृतो भवति । तस्मात् स्वामीति ।

टुप्— एतस्मिंश्च स्थिते उत्तरेऽधिकरणे यो विचारः स नैव ।

कर्मकरो वा भृतत्वात् । २४ ॥

भाष्यम्— कर्मकरो वा स स्यात् । कुतः ? भृतत्वात् । भृतो ह्यसौ तैः शिष्टैः स्वामिभिः प्रयुक्तः । परिक्रीयमाणो न स्वामी भवति । यः फलं प्राप्नोति, स स्वामी । यः परस्योपकारे वर्तते, स कर्मकरः । नैवासौ फलं प्राप्नोति । कुतः ? यो ह्यारभ्य परिसमापयति, स फलवान् । एष ह्याख्यातार्थः । स ह्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमाह । ननु तेऽपि तत्र विगुणं कुर्वन्ति । सप्तदशानां स्वामिनामभावात् । तस्मात्तेऽपि न स्वामिनः । नो चेत्स्वामिनः, न फलं प्राप्नुवन्ति । उच्यते । न सप्तदशावराः फलसमवाये भवेयुरिति श्रूयते । न सख्या फलपरिग्रहे गुणभूता । किं तर्हि ? पदार्थेषु । सप्तदशावरैर्यजमानैः पदार्थाः कर्तव्या इति । ते च प्रतिनिहितेन क्रियन्ते । अफलत्वेऽपि च तस्य सकलं कर्तुमन्यमानयन्ति । आनीयमानस्य च न तेन प्रयोजनम् ।

तस्मिंश्च फलदर्शनात् । २५ ॥

भाष्यम्—तस्मिंश्च दिष्टां गतिं गते फलं दर्शयति, यो दीक्षितानां प्रमीयेत, अपि तस्य फलमिति । तस्मात्कर्मकर इति ।

टुप्— 'तस्मिंश्च फलदर्शनात्' इति । फलस्तुतिरूपोऽयमर्थवादः । सत्यपि फले मृतस्य प्राप्त्यभावादितरस्य कर्मकरत्वादपि नास्ति फलसंबन्धः ।

शा— योऽसौ आनीतः स किं स्वामी फलभागी स्यात् उत कर्तृमात्रमिति संशये स्वामिस्थानोपनिपातात् स्वामित्वं मन्यमानस्य उत्तरं यो हि आरभ्य समापयति तस्य फलम् । अथ पुनर्मध्ये प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति । न चासौ विधिवशात् प्रवृत्तो येन विधिप्रामाण्यात् फलं लभेत, इतरैरिह स्वामिभिः असौ धनादिभिः

संख्यासंपत्त्यर्थं आनीतः, तस्मात् नास्य स्वामित्वम् ।

सोम— योऽपि प्रतिनिधिः स्यात् सः फलभागपि स्यादिति । तस्मान्नास्ति प्रतिनिधिरिति पूर्वाक्षेपे पूर्व पक्षपर्यवसानात् संगतिः ।

वि— ' ॥ स्वाम्यप्युत कर्तैव, स्वामी तस्यान गरततः । अनारब्धुः फलाभावादस्वामी कर्तृमात्रता ॥ '

भाट्ट— पूर्वाक्षेपेणेद आनीयमानस्य न कर्तृत्व मात्रम्, अपि तु स्वामित्वमपि तस्यानापन्नत्वात् दीक्षारूपफलिसंस्कारश्रवणाच्च । इति प्राप्ते, न तावदत्र सत्रफल तस्य वैगुण्ये सत्यनुपपत्ते. । तद्धि न तावदानीतस्य साङ्गकर्तृत्वाभावात् । अत एव न मृतस्यापि । नाप्यवशिष्टाना सतदगस्वामिकत्वनेकर्तृत्वाभावात् । अवशिष्टैस्तु शिष्टविगर्हणादोषपरिहारार्थं अवश्य कर्तव्ये क्रतुसमापने सामान्युपाये संख्यासंपत्त्यर्थमन्य. समानीयते । अत एव प्रारम्भनिमित्तकसमापनसाध्यपापक्षयोऽप्यवशिष्टानामेव नानीतस्य, प्रारम्भरूपनिमित्ताभावात् । अतस्तस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' न त्वसौ फलभागी स्यात् । '

शंकर— ' आनीतोऽसौ न च स्वामी । '

● सत्रे स्वामित्वस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत्व भवति । ६।३।१०।२६. मीको. पृ. ४१०३ ' सत्रे प्रतिनिहितस्य० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रेषु इडाचमसादिभक्षाः सन्त्येव प्रतिपत्तिरूपत्वात् । वि. १०।२।९, ● सत्रेषु 'परस्य उपगायन्ति' । ८।२।११, ● सत्रेषु संवत्सरादर्वाकालसाध्येषु सत्ररूपद्वादशाहमध्यपतद्दशाहविकृतिस्वरूपातिदेश. । ८।२।१८, ● सत्रेषु संवत्सरसाध्येषु गवामयनस्य नियमतो ग्राह्य, संवत्सर साध्यत्वात् षडहपूर्वकत्वत्र्यहदिवससाध्यत्वात् परन्तु पगानाच्च । ८।१।११. ● सत्रेषु संवत्सरसाध्येषु गवामयनधर्माणामतिदेशः । ८।१।११।१८. मीको. पृ २२७ 'अतिदेशः संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्रानङ्गत्वादुदवसानीये दक्षिणादान ऋत्विक् परिक्रयार्थम् । १०।२।१२।४०-४१. मीको. पृ ११९५ 'उदवसानीयन्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्राहीनयोः अनेकयजमानसमवाये शुक्रान्वारम्भादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वम् । भा. १२।४।११। ३२. ● सत्राहीनयोर्लक्षणम् । १०।६।१६।६०-६१.

सत्राहीनयोः शुक्रान्वारम्भादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वम् ॥

परार्थान्येको यजमानगणे । १२।४।११।३२॥

भाष्यम्— सत्राहीनयोर्यजमानाना गणे यानि परार्थानि कर्माणि यथा ' शुक्र यजमानोऽन्वारभते ' ' यजमानसंमितौदुम्बरी भवति ' इति । तान्येको यजमानः कुर्यात्, न सर्वे । कस्य हेतो. ? परार्थत्वादेव । न तत्र कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते । यदि क्रियेत, तत. स्वस्मै उपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते । तदेकेनैव कृतमिति द्वितीयाना प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति । तस्मादेकः कुर्यात् ।

सोम— धारणस्य विकल्पाभाववत् यजमानानामपि शुक्रान्वारम्भणादौ न विकल्प. इत्युत्थितेः संगतिः । यजमानाना फलित्वेन प्राधान्यात् अन्यत्र गुणभावासमवात् यजमानसंस्कारार्थं औदुम्बरीसंमानन इति शङ्कायां. शब्दतो यजमानाना गुणाभाववोधनेन स्वकीयफलसिद्ध्यर्थमेव तेषा गुणभावाभ्यनुज्ञाऽवश्यंभावेनैव अनुल्लेख्यत्वात् उत्तरत्र अनियमप्रतिपादनाय प्रातिभासं अत्र क्रियते ।

वि— ' शुक्रस्पर्शादिक सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित् ।, अविशेषादादिमो,ऽन्त्यस्तावतैवार्थसिद्धितः ॥ '

भाट्ट— सत्राहीनादौ अपि अनेकयजमानसमवाये यानि न यजमानसंस्कारार्थानि शुक्रान्वारम्भौदुम्बरीसमानादीनि तान्येकेनैव यजमानेन कर्तव्यानि, कर्तुर्गुणत्वेन विवक्षितसंख्यात्वात्, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च, इतरेषां तेनैव प्रसङ्गात् फलसिद्धिः । तेन अहीनादौ अनियम एव ।

मण्डन— ' गणे कथर्थमेकस्य । '

शंकर— ' यष्टैकस्तु परार्थानि । ' कुर्यात् ।

● सत्राहीनादौ अनेकयजमानके कर्मणि औदुम्बरी केनचित् यजमानेन संमिता भवति, शुक्रान्वारम्भण केनचित् यजमानेन कर्तव्यम् । भा. ९।१।

१३।४०, * सत्राहीनादौ बहुयजमानके इडानिगदे यजमानपतिशब्दः । ९।१।१३।४०, * सत्राहीनादौ बहुयजमानके सूक्तवाके यजमानशब्दः । ९।१।१४।४१.

* सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः व्यवस्थया सत्रे अहीने च । ८।२।५।२५-२९. मीको. पृ. २२८ ' अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनो० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रात्मके द्वादशाहे सत्रिभिर्मन्त्रवचनं कर्तव्यमेव (निहितकाले) । १०।६।१२।३२-३३. मीको. पृ. २२०३ ' द्वादशाहे सत्रात्मके० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च । ८।२।६।३०-३३. मीको. पृ. २१२ ' अतिदेशः पञ्चदशरात्रे० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रेतरकर्मणि एक एव कर्ता, न द्वौ बहवो वा । (अहीनेऽपि क्वचित् द्वौ कर्तारौ) । त्रि. ६।२।२.

* सत्रकर्तॄणां प्रत्येकं पृष्ठशमनीयकर्तृत्वं ऋत्विगन्तरसम्पादनेन । १०।२।१३।८२,४४. मीको. पृ. २६१० ' पृष्ठशमनीयन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ सत्रत्वं आसनोपायिचोदनत्वम्, अहीनत्वं तु यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम् ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् । १०।६।१६।६० ॥

भाष्यम्— द्वादशाह एवोदाहरणम् । उक्तं च पूर्वं सत्रमहीन च द्वादशाह इति । तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमन्वाख्यायते, एवंलक्षणको द्वादशाहः सत्रम्, एवंलक्षणकोऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिदमुच्यते, आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्रतामवगम्यते । एते चोदने, आसते, उपयन्तीति हि नित्यसम्पदे दृष्टे । य एव विद्वांसः सत्रमासते, य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । यजमानबहुत्वेन च, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति । तत्सद्-चरितलिङ्गदर्शनात् सच्चरिते प्रत्ययो भवतीति ।

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वात् । ६१ ॥

भाष्यम्— अथ किंलक्षणकोऽहीन इति । तदुच्यते । यत्र यजतिचोदना, अनियतं च कर्तृपरिमाणं तत्राहीन इति निश्चीयते । अहीनानां यजतिचोदनया विधानम्, ' द्विरात्रेण यजेत ' इत्येवमादि । कर्तृपरिमाणं चैषामनियतम् । सत्राणां तु नियतं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणस्य च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नान्यनूद्यमिति ।

सोम— आसनोपायिचोदनाचोदितत्वे सति बहुयजमानकत्वं सत्रत्वम् । यजतिचोदनाचोदितत्वे सति अनियतसंख्याकयजमानकत्वं अहीनत्वम् । यद्वा, यजमानकर्तृकार्त्विज्यकाहर्गणत्वं सत्रत्वम्, यजमानभिन्नर्त्विग्युक्ताहर्गणत्वमहीनत्वम् ।

वि— ' अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा नहि । आद्यश्चित्राभ्यासाद्यैः स्यादिज्यासिभ्यां तयोर्भिदा ॥ '

भाट्ट— त्रयोदशरात्रादिषु आसनोपायिचोदनात्वेन वैदिकैः सत्रशब्दप्रयोगात् द्वादशाहेऽपि तत्त्वेन सत्रत्वम् । द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु यजतिचोदनात्वे उत्पत्तिनियतसंख्याकर्तृकत्वेन वैदिकानां अहीनशब्दप्रयोगात् द्वादशाहेऽपि तत्त्वेनाहीनत्वमित्यपि प्रसङ्गात् व्यवहारसौकर्यार्थमुच्यते ।

मण्डन— ' सत्रं स्याद् द्वादशाहकम् । '

शंकर— ' सत्रलक्षणमेव च । '

* सत्रत्वम् । तदाधिक्यमेव (द्वादशाहाद्यधिकमेव) च आयदुपसर्गस्य सत्रत्वप्रयोगनिमित्तं सत्रत्वम् । धा. २।२।२।२ पृ. ४७१ * सत्रत्वं सोमप्रकृतिलिङ्गम् । बाल. पृ. ११९.

* सत्रन्यायः (रात्रिसत्रन्यायः) । ४।३।८।१७-१९. मीको. पृ. ३३२१ ' रात्रिसत्रन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रफलं संभूयकर्तृणामपि मध्ये एकैकस्यापि संपूर्णमेव लभ्यते । ६।२।१।१–२ मीको पृ २८०५ ' प्रयोजनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रशब्दोपाधित्वम् । आसीरन् इति आसिचोदितगतस्य, उपेयु इति उपैतिचोदितगतस्य या सततानुष्ठानस्य सत्रशब्दोपाधित्वम् । ▪ पृ ७१७

▪ सत्रसंकल्पानन्तरं सत्रमकुर्वतः सत्रफलार्थतया विश्वजिद्विधानम् ॥

विश्वजित् त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् । ६।४।११।३२ ॥

भाष्यम्— एतदाम्नायते ' सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य सर्वेभ्य पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते, य सत्राया ऽऽगुरते, स विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्ववेदस दक्षिणेन यजेत, सर्वाभ्य एव देवताभ्य सर्वेभ्य पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते ' इति । सत्राय आगूरणं निमित्ते विश्वजित् श्रूयते । तत्र संदेह किं सत्रायाऽऽगूर्य य सत्रं प्रयुङ्क्ते तस्य विश्वजित्, उत यो न प्रयुङ्क्ते तस्येति । किं तावत् प्राप्तम् ? यश्च प्रयुङ्क्ते, यश्च नेत्यविशेषात् । अथवा प्रयुञ्जानस्येति । कुत ? निमित्ते कर्माङ्गमेवजातीयकम्, इत्युक्तम् । तत् अप्रयुज्यमानस्य कथमङ्गं स्यादिति । एवं प्राप्ते, ब्रूम । विश्वजित्तु अप्रवृत्ते भवेत् । सत्रस्य क्रियाया अभावे विश्वजित् । किं कारणम् ? एवं हि श्रूयते ' य सत्रायाऽऽगुरते, ▪ विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत ' इति । य सत्रं करिष्यामीत्येवमागुरते स विश्वजिता यागेन साधयेदिति । यदर्थमसौ सत्रं कर्तुमिच्छति, तदर्थमिति गम्यते । कथम् ? य आगुरते, स तेन यजेत, यागेन निर्वर्तयेदिति वाक्यार्थो गम्यते, न यागं निर्वर्तयेदिति । कुत ? यागस्य गुणत्वेन श्रवणात् । कथं तस्य गुणत्वम् ? तृतीयानिर्देशात् । प्रधाने हि फलं कल्प्येत । इतरस्मिंस्तु पक्षे प्रत्यक्षात् वाक्यात् फलागम ।

टुप्— (एकेषां मतेन सिद्धान्तमाह–) फलमात्मसंबन्धि (स्यात्, तदर्थं च) कर्मापि इत्येव अभिसंधाय पुमान् प्रवर्तते । सत्रमागूर्य सत्रफलमागूर्य इत्यर्थ । तत्र फले आगूर्ते (अभिसंहिते) विश्वजित् उपायत्वेन विधीयते ' सत्रफलमागूर्य (अभिसंधाय) विश्वजिता तत् साधयेत् ' इति । एवं च यदि विश्वजिता तत् साधितम्, न सत्रेणार्थ । अथ सत्रेण (साधितम्) न विश्वजिता (अर्थ । तस्मात्–) तुल्यकार्यत्वात् विकल्प (एवं च सत्रे अप्रवृत्तस्यैव विश्वजित् इति) ।

(' पक्षान्तरमाह ' इति तन्त्ररत्नम् , ' स्वाभिमतमाह ' इति भा–टिप्पणी) अथवा य ' सत्रेण फलं करिष्ये ' इति संकल्पयति, तस्य सत्रकर्तव्यताऽशक्तौ यत् फलमभिप्रेतम्, तस्मिन् विश्वजित् विधीयते । फलमागूर्य (तदशक्तौ) विश्वजितं कुर्यात् इति वाक्यार्थं । (प्रथमं पूर्वपक्षं दूषयति–) आगोरणमात्रे (निमित्ते सति) एकस्य (वाक्यस्य) द्वे भिन्ने प्रयोजने स्याताम् । तत्र विवक्षाभेददोष (स्यात्), सत्राय (विश्वजित्) इत्येका (विवक्षा), फलाय (विश्वजित्) इत्यपरा । (द्वितीयं पक्षं दूषयति–) अङ्गपक्षे न आगोरणस्य (नित्य–) प्राप्तत्वात् आगूर्य इत्यवाच्यम् (स्यात्), यथा अ येष्वङ्गेषु ' ▪ सत्रायागुरते ' इति नोच्यते, तथा अत्रापि (नोच्येत । तस्मात् सत्रमागूर्य अशक्नुवतो विश्वजित् इति) ।

निष्क्रयवादाच्च । ३३ ॥

भाष्यम्— एवं तत्र श्रूयते ' सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य सर्वेभ्य पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते ' इति । निष्क्रयद्वारेण च संस्तव प्रवृत्ते न युज्यते । तस्माद् अप्रवृत्ते विश्वजिदिति । अथ कस्मात् नैवमभिसंबन्ध क्रियते आगूर्य सत्राय विश्वजिता यजेतेति । विश्वजित सत्रस्य च संबन्धो विज्ञायते, आगूरणवेलायामिति । नैवम् । आगूरणविशेषणं हि सत्रम् , सत्रविश्वजित्संबन्धे व्यवहितकल्पना स्यात् । श्रुतिश्च पुरुषेण विश्वजितं संबन्धयति ' विश्वजिता यजेत पुरुष ' इति । न सत्रेण, ' सत्रस्य विश्वजिद्याग ' इति, आगूर्येति च एवं श्रवणं अर्थवद्भवति । सत्राङ्गत्वे ▪ अर्थप्राप्तं न वक्तव्यम् । ▪ च आगूर्य यजेत इत्यागूरणानन्तर्यं शक्यं विधातुम् । अशब्दार्थो हि तदा आश्रीयेत । समानकर्तृकता हि

शब्दवती । पूर्वकाल्पभाग्य च अर्थप्राप्तत्वान्न चक्र-
ल्पना । तस्मादागूर्यं इत्यनेन विश्वजितोऽभिसन्ध । स
चेत्, य आगूर्य (अत्रवन्था) न सत्रेण यजेत, तस्य विश्वजिदिति ।

शा— किमागूर्य प्रवृत्तस्य विश्वजित्, उत अप्रवृत्तस्य, उभयोरिति संशय: । 'द्वयोरपि भवेत्, कस्माद् ? निशेषस्याश्रुतत्वत: । प्रवृत्त एव या कुर्यात् सत्राद्ध हि तथा भवेत् ॥ निमित्तश्रुतिवैयर्थ्यान्न दोनदपि युज्यते । साधारण्ये च वैरूप्यं क्रत्वर्थपुरुषार्थत: ॥' तस्मात् सत्रमागूर्यं अकुर्वत प्रायश्चित्तमिदम् ।

सोम— पूर्वत्र क्वापि अप्रवृत्तमिति प्रत्यवस्थानात् संगति: । सूत्रार्थस्तु— अप्रवृत्ते विश्वजित् स्यात् यत भाव. सत्रफलमनं कर्माणि विश्वजिति स्यादिति ।

नि— 'सत्रायाऽऽगुरते योऽत्र यजेद् विश्वजितेत्यसौ । स कोऽप्युत प्रवृत्त, स्यादप्रवृत्तोऽथवा, ऽपिम. ॥ अविशेषात् प्रवृत्तोऽस्तु सत्राद्ध हि तथा भवेत् ।, निमित्तोक्तेरप्रवृत्त: प्रायश्चित्त चोदितम् ॥'

भाट्ट— सत्रप्रकरणे 'य सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत' इति श्रुतो विश्वजित् । सत्रप्रवृत्तस्य मागूरण इत्वा य सत्र न करोति, तस्यैव सत्रफलार्थत्वेन विधानम्, न तु सत्राङ्गतया, तथात्वे आगूरणस्य निमित्तत्वश्रवणवैयर्थ्यात् । न च एव सत्राकरणस्यापि निमित्तान्तरत्वात् गौरवापत्ति । अत सत्रत्यागे निमित्ते नैमित्तिकमिदं फलान्तरार्थं विधीयते इति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया सत्रफलमेव साधनान्तरस्य फलान्तरकल्पने लाघवात् । तथ एव यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादि फलत्वेन कल्पयितु शक्यम्, तथापि वीतायां फलेच्छाया गतस्य सत्रस्य निमित्तस्य त्यागेन नैमित्तिकानुष्ठाने निमित्तवशोपायचे., तथापि प्रारब्धाकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थं नैयायिकीयाख्याने विधीयते । अत एव तादृशफलाभावादकल्पनयैव अकरणनिमित्तदिविहितं तस्यापि निमित्तात् प्रयोग । अत एवैकदापि अकरणे अपि कर्तव्य इत्याह, अत

पात्रैव वा सत्रप्रयोगेऽपि अनेनैव विश्वजित् कार्यं इत्येकवचनमप्युपपद्यते. ।

मण्डन— 'सत्रोज्झे विश्वजिदप्रवृत्तौ ।'

शंकर— 'सत्रत्यागे च विश्वजित् ।'

● सत्रसमाप्ति: पृष्ठशमनीयेन । सु पृ १०१९.

● सत्रस्यार्धं नाम साम अनृकम् । वाल. पृ ७२.

● सत्रिण. प्रत्येक कृत्स्न फल लभन्ते 'पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्० ' (६।२।१।१) इति न्यायात् । सु. पृ. ५४४. ● सत्रिभि. मध्यान्न मत्सर्यत्वात् कर्त समेव तत्रे । १०.६।१।२।३२-३३. मीको. पृ. २२०३ 'द्वादशाहे सत्रात्मके० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्रिभ्योऽन्ये ऋत्विज. पृष्ठशमनीये । १०।२।१४।४३. मीको पृ. २६०९ 'पृष्ठशमनीये सत्रिभ्योऽन्ये ऋत्विज.० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्रिणस्तु द्वयो कर्तृभेद. यागाधिकारस्तु सहैव । ६।१।४।१७-१८.

● सत्यश्चत्वं परिधिधर्म । भा. १२।२।१।१।२८.

● सत्त्ववत् (७।१।१।२ सूत्रे) सत्त्वधर्मवत् । यथा— सत्त्वधर्मा 'गौर्न पदा स्पृश्य (०या)' इति गोत्वसंबन्धेन श्रूयमाणा तत्तद्व्यक्तौ तदंशभेदेषु पिण्डेषु विशाम्यन्ते । तत्र च गोत्वसंबन्धस्याविशेषात् सर्वासु गोषु शुक्लनीलकपिलशोणितासु भवन्ति । भा ७।१।१।२

● सत्वनाभूतं नाम साम अनृकम् । वाल पृ ७२

● सदनाद्धं ' स्योन ते० ' इति पूर्वार्धम्, सादनान्न 'तस्मिन् सीद० ' इत्युत्तरार्धम्, लिङ्गस्य वाक्यात् प्राबल्यात् दर्शपूर्णमासयो । पि. ३।३।८.

● सदनकरणमन्त्रे नीवाराणा मेध इत्यूह कार्यं यत्र नेवार एव चरु विहित, न तु प्रतिनिधि । भा ९।१।१।१-२.

● सद: ऐन्द्रा उपतिष्ठते प्रकृत्या न तु सादनवीन्यायात् ज्योतिष्टोमे । भा. ३।२।८।२१-२४ ● सद: ज्योतिष्टोमे शालाविशेष । यत्र औदुम्बरी शाखा मध्ये निखन्यते । यस्मिन्य ऋत्विज स्थित्वा स्तोत्राणि गायन्ति शस्त्राणि शंसन्ति । के. ● सदस. पुरस्तात्

श्लोक नाम साम महाव्रते गीयते, अनुश्लोक च पश्चाद्देशे गीयते । वि १०।४।९. ८ महाव्रते 'श्लोकेन पुरस्तात्सदस स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्सदस क्रोशेन चात्वालमवेक्ष्यमाण' । भा १०।४।८।१९, ● सदसि औदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति, ता स्थूणया उद्गाता गायति । ०।२।२।११ ● सदसि होत्रादीना कर्मप्रवृत्ति । वा ३।०।११।३२

● सदोनीचमानादौ पुण्यादिकामना याजमानी, नार्त्विजी । ३।८।०।१३–१४ मीको पृ १४३५ 'कामाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सदोमण्डपस्योपस्थान (अभिमर्शन) ज्योतिष्टोमे ('ऐन्द्रा सद' इति) मन्त्राभिरैन्द्रीभि (कर्तव्यम्) । नि ३।२।८, ● सदोमण्डपस्य नीचमानादिना वृष्टिकामनादिक अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे न सभवति । कुतूहलवृत्ति । १०।२।२०, ● सदोमण्डपे औदुम्बरी शाखा निखन्यते । ता स्पृष्ट्वा उद्गाता गायति । सा च अहतेन वाससाऽऽवेष्ट्यते । १।३।२

● सदस्य सदसि अवस्थित सदस्य । स च नर्त्विक् । तस्य यजनक्रियाभावात् । वि ३।७।१८ ● सदस्यो भेदेन वरीतव्य एव । न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते । वचनसामर्थ्याद्देवानो क्रियते न तु कश्चित् परार्थस्तदधीन । वा ३।७।१८।३८, ● सर्वेषु उपहवादिषु ब्रह्मण व्यतिरेकेण अस्य मन्त्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तिसन च उपद्रष्टा सदस्येन अवश्य भवितव्यम् । सोऽपि च सन्येक्षणात् ऋत्वो यजति इति वाक्योक्तम् । ऋत्विक्य तु इतरवदस्य । ३।७।१८।३८ ● सदस्यस्य ब्रह्मातिरिक्तस्य आप्यर्तुदनिष्टता । सु ३।७ पृ ३८.

● सदाचार । 'उपकुर्वता नोपकार कर्तव्य' इति सदाचार । भा १०।३।११।४७ ● सदाचार मन्वादिभि विशेषरूपेणानुपदिष्टोऽपि सामान्याकारेणोपदिष्ट 'श्रुति स्मृति सदाचार' इति । स च प्रमाणम् । वि १।३।४ वर्णक २ ● यो हि सदाचार पुण्यबुद्ध्या क्रियते, स धर्मोद्देशेन प्रतिपद्यते । यस्तु कामक्रोध लोभमोहशोकादिहेतुनैवोपलभ्यते स यथाविधिप्रतिषेध वर्तिष्यते । वा १।३।३।७ पृ २०८. ● सदाचारात् स्मृति प्रमाण । वि १।३।९ वर्णक २ ● सदाचारेषु हि दृष्टो धर्मव्यतिक्रम साहस च महता प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीना बहूनामस्मत्माना च । वा १।३।३।७ पृ २०३ । तत्रोच्यते 'श्रुतिसामान्यमात्राद्धा न दोषोऽत्र भविष्यति । मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोबलवशेन वा ॥ यथा वा न विरुद्धत्व तथा तद्गमयिष्यति ॥' (इति सामान्येन उत्तरम्, विशेषतस्तु तत्र तत्र ग्रन्थे द्रष्टव्यम्) । पृ. २०७

● 'सदाचारप्रमाणत्व मन्वादिभिरपि स्मृतम्' । वा १।३।३।७ पृ २०४

● सदाचारप्रामाण्याधिकरणम् । वा १।३।३। ५–७

● सदृश अपि साधकमसाधक वेति परीक्षितव्यम् । भा २।२।११।४९ पृ ५४४ ● सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम्, न वैकल्पिक प्रतिनिधिर्नाम भवति । नि ६।३।१२

♣ सदृशन्याय । श्रुतद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम् ॥

सामान्य तच्चिकीर्षा हि । ६।३।११।२७ ॥

भाष्यम्— श्रुते द्रव्येऽपचरति प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्यमिति स्थितम् । तत्र सदेह किं यत्किंचिद् द्रव्यमुपादाय प्रयोग कर्तव्य उत सदृशमिति । किं प्राप्तम् ? यत्किंचिदुपादायेति ? एव प्राप्ते, ब्रूम । सामान्य यत्र गृह्यते, तदुपादातव्यम्, सदृशमिति । कुत ? सर्वे ह्याकृतिवचना शब्दा । आकृतिश्च यद्यपि अङ्गभावेन श्रूयते तथाऽपि न साक्षात् तस्या क्रियां प्रत्यङ्गभाव । यत्तु, क्रियासाधन द्रव्यमर्थादङ्गभूत प्राप्त तत्परिच्छिन्दती क्रियायामङ्गभाव याति । व्यक्तेश्च आकृत्या विशेषा परिच्छिद्यन्ते । ते विशेषा अङ्गभूता । अथ तस्यामाकृतावपचरितायामर्थप्राप्त द्रव्य गृहीतव्यमेव । यस्मिंश्च सदृशे गृह्यमाणे तेषा विशेषाणा केचित्संगृहीता भवन्ति, स तत्र लाभो लभ्यत इति तत्सदृश

ऽप्यनुपादानस्य भावात् । तस्माद्व्रीहीणामभावे नीवारा प्रतिनिधेया इति ।

टुप्.--- अग्न्याधानादिचोदना येन येनाभिनिर्वर्तते । तत्र किं सादृश्योपादानेन ? अथोच्येत-- व्रीहिचोदनानुग्रहार्थं सादृश्योपादानम् । उच्यते । व्रीहिचोदनायाः फलार्थिनं प्रतीमहे, न तथा व्यत्ययानुग्रहार्थं शक्यं वक्तुम्, नीवारास्तत्फलं साधयन्तीति । यदि साधयेयुः विधीयेरन् । तस्मात् सादृश्योपादानम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । फलार्थिना यथाश्रुतं प्रयन्तव्यम्, तत्र व्रीह्यभावे ऽनुपादानस्य फलोत्सर्गे प्राप्ते वचनादारभ्य यत्नेनैति समाप्तिर्विधीयते । सा च सादृश्य प्रत्यासत्तादृष्टम् । तत्र नीवारादिषु आकृतिमात्रसाधनं द्रव्यं परिच्छिन्नत्वदृष्टा प्रतिपद्यते यथा, एव दृष्टा विशेषा दीर्घह्रस्वादयस्तानपि परिच्छिन्दन्ति । तत्र यद्यपि नीवारादिष्वाकृतिश्रुत्या (व्रीह्याकृति-परित्यागा) तथाऽप्यन्ये बहवो धर्मा समानाः । ते गुणभूतत्वात्पदार्थानुग्राहका । तदधिक तमानन्तरीयकत्वादुपादीयते । तत्र धर्मयत्नोपदेशात् स्नेहेन भवितव्यम् । सोमयागस्य यत्फलं प्रयुक्तं तदनेनाप्यनु पश्यते । अदृष्टार्थत्वे च तौर्याथत् (बुद्धिस्थनिधाना दित्यर्थः) । निरूपतिः दर्शपूर्णमासफलानुपपत्तेः । अनारभ्याधीतत्वाच्च ।

अपरा--- धर्मत्वानियम । स च गुणस्य चाऽनपेक्षितं निरवस्थाने प्रत्यापत्ति । कीटाया फलेच्छाया पारम्पर्यादि । अनीतायां तु फलविहितम् । स चानाधिनी न शक्नोति साधयितुमिति प्रथमा धर्मोऽत्र यति । तथा चाह प्रत्ययम् । तत्र व्रीह्याकृतिनिर्वृत्ति केवलधर्मान्तरीयकपरिग्रहीतव्येषु परिगृह्यते । शिष्ट तु यथाश्रुतमेवाऽऽश्रयत्वेन गृहीतम् ।

शा--- श्रुतापचारे प्रतिनिध्युपादान स्थितम् । तत्र यत्किंचित्प्रतिनिधानीय उत सदृशमेवेति संशय । तत्र ' यागश्चोदना यावत्किंचित् द्रव्यमाक्षिपेत् । व्रीहिशास्त्रं पुनर्व्रीहिविषयं नान्यगोचरम् ॥ अतः केन प्रमाणेन सदृशस्योपसंग्रहः । व्रीहिचोदनया सत्यं व्रीहिजातिर्विधीयते ॥ सा च द्रव्यपरिच्छेदद्वारेणाद्रव्यमृच्छति । तत्र द्रव्यं परिच्छिद्यमानं शातयत्नात्मकम् ॥ ' अवयवा एव हि एक द्रव्यतामापन्ना अवयविशब्दाभिधेया जात्या परिच्छिद्यन्ते न अन्यत् अर्थान्तरम् । अतस्तेष्ववयवेषु जात्याश्रयभूतैकमर्थं साधनीयम् । तत्र यदि सदृश उपादीयते तत तेषां अवयवानां कतिपये लभ्यन्ते कानिचिन्न अवयवान्तरमात्रं च परित्यक्तं भवति । विसदृशोपादाने पुनः समस्तपरित्याग स्यात् । अतो व्रीहिमात्रमपि यथासम्भव उपपादयितु सदृशोपादानम् । एवं च बहुसदृशलाभे मन्दसदृश नोपादेयं किन्तु बहुसदृशमेव, तत्र बहुवयवानुग्रहात् ।

सोम--- पूर्वोक्तप्रतिनिधौ विशेषविचारात् सङ्गतिः । सूत्रार्थस्तु-- यत्र सामान्यं सादृश्यं अस्ति नीवारेषु तदेव द्रव्यं प्रतिनिधेयम्, यस्मात् व्रीहि विकारपदार्थविशेषा इति ।

वि--- ' किंचित्प्रतिनिधेय स्यात् अतत्तुल्यगुणान्वितम् । आक्षेपात्र सदृश्ये गुणानामनुगमो यत ॥ '

भाट्ट--- एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं यत्किं भवेत् सदृश एव प्रतिनिधिरित्यनियम इति चिन्तायाम्, कर्मचोदनया यत्किंचिद्द्रव्यमात्राक्षेपात् द्रव्यशास्त्रस्य च नीवारेषु व्रीहित्वाभावेन सदृशनीवारादिनियामकाभावात् न सदृशनियम । न च व्रीह्यवयवेन स्मारकत्वे ऽवयवभेदाभावात्स्वरूपमात्रस्यैव कतिपयानां नीवारोपादानेनापि नीवारावयवेन व्रीहिशास्त्रेणैव सन्निधानमिति वाच्यम् । तथात्वे व्रीहिकल्पेऽपि नीवारोपादाने वैगुण्याभावप्रसङ्गात् । इति प्राप्ते--

व्रीहिशास्त्रेण व्रीहित्वजाते साधनत्वे प्रमितेऽमूर्तायाः जात्याः साधनत्वासम्भवात् अर्थात्तु परिच्छिन्नस्यावयविन साधनत्वमवगम्यते तस्यापि व्यवयवोपादानं विना साधनत्वासम्भवात् । तदवयवानामपि साधनत्वमवगम्यते । सजातीयावयवानामेव च कतिपयानां विजातीयावयवान्तरयोगेना नीवारस्यारम्भकत्वमिति यथा शक्ति प्रयोगे जातेरवयविनोऽवयवान्तरस्य च साधनत्वा सम्भवेऽपि कतिपयावयवानां । तत्र सादृश्यमूलकत्वं नीवारादिजातीयावयवत्वेन सादृश्यनिमित्तं प्रतिनिधिनियमसिद्धि । अत एव सादृश्य सजातीयावयवा-

स्थत्वेनैव नियामकः न तु समानजातीयधर्मान्तरेण तस्य व्रीहिशास्त्राविषयत्वात्। एवं च व्रीह्यभावे सुसदृश तदभावे मन्दसदृशमित्यादिक्रमेण बोध्यम्।

मण्डन—' सदृक् प्रतिनिधिर्मतः।'

शंकर—' सदृगेव प्रतिनिधिः।'

* 'पूतिकानभिषुणुयात्' अत्र पूतिकानां मन्द सदृशत्वेन सोमाभावे सुसदृशस्यैव प्राप्त। तथापि कर्मचोदनया यत्किंचित्प्रतिनिधिप्रसक्तौ सदृशन्यायेन नियमकरणात् पूर्वमेव एतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्ते। भाट्ट ६।३।१३

सद्यार्द्र फलति न चिरेणोपकारो महत्स्विति न्याय। अस्यार्थः — महत्सु गुणसिद्धेषु विषये योऽसौ उपकारः स चिरेण दूरेण न फलति, किन्तु तत्कालमेव फलति। यथाभूत उपकारः — सद्यार्द्रं सम्यक्स्नेहरससहित इति अन्वय, इति कालिदासः। साहस्री ९७५

* सद्यस्काला विकृतय। भा ५।४।७।२४

सद्यस्कालताऽपि साङ्गप्रधानस्य॥

उक्तरीत्येव अग्न्याधानस्य तदितरक्रमस्य च कालभेदे नियम प्राप्त यजनीयेऽप्यहनि वैकल्पिकस्तु क्रमः। यथेत् तदेतत्स्मृतिष्वेव व्याख्यातम्। सधि श्लोकगताद्धूर्ध्वं प्राक्पर्वसंततिद्वये। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथि॥' इति कात्यायनवचनात्। 'आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम्' इति संग्रहादिषु द्रष्टव्यम्। भाष्ये त्वेतत्सूत्र रात्र्यामधिकरणगुणसूत्रत्वेन व्याख्यातम्। अहर्यजनीय काले न रात्रिरित्युक्तम्। तदहरेव यजेतेति तच्चि न्त्यम्। सकर्ष ३।१।५

* सद्यस्कालता ऐन्द्राग्नादीनां विकृतिरूपाणामिष्टीनाम्। ५।४।७।२२-२४ मीको पृ १३२०

'एन्द्राग्नादीनां विकृतिरूपाणा०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * सद्यस्कालता साकमेधीयानां अनीकवत्यादीनाम्। ५।४।१।१९-२० 'साकमेधीय याग' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

* सद्यस्कालत्वं विकृतीनां सर्वासाम्। या ५।४।११।१९

* सधस्थं नाम साम अनुरूपम्। बाल पृ ७२

* सनाद्यन्त धातु अभिधानी श्रुति। बाल पृ ८१

* सन्प्रत्यय। उपचारेण इच्छाव्यतिरिक्ते सन्प्रयोगोपपत्तिः। सु पृ १००६

* सनकादय। अलौकिकसनकादिमनुष्यप्रधानस्य कर्मण (इत्यादि)। सु पृ १३५०.

* सन्निवन्यम्। सन्निवनिप्राप्त सन्निवन्यम्, याच्ञाप्राप्तमित्यर्थः। भा १०।२।८।२७

* 'सततमाधारयति' इति द्रव्याभिप्राय सतत शब्द। सतत धारयति इति दीर्घधारया जुहोति इति दीर्घधारत्वात् सततशब्द। भा १२।३।१२।२८, * सततम्। 'ऋजुमाधारयति, सततमाधारयति, प्राञ्चमाधारयति' इति। सतत व-ऋजुत्व-प्राक्त्वानामाघारे समुच्चय, भिन्नकार्यत्वात्। १२।३।३।९ * सतत वसोर्धारां जुहोति। सकर्ष ११३।१

सततवचनाद् धारायामादिसंयोग। १२। ३।११।२६॥

अग्निचयने 'सतता वसोर्धारा जुहोति' इति वसोर्धारा श्रुता। तस्या धाराया सततवचनात् सततत्व विशेषणात् मन्त्रकर्मणो सातत्यसिद्ध्यर्थं मन्त्रादिना कर्मादेः संयोग कर्तव्य। आदिसंयोगोऽत्र, नान्त संयोग। इति पूर्व पक्ष।

कर्मसंतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात्। २७॥

वाशब्द पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ। वसोर्धारा नैक कर्म, कर्मसंतानोऽयम्। नानाकर्मत्वात् 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति वचनेन नानाभूतानां कर्मणामुक्तत्वात्। तथा च नानाकर्मसंतान एवात्र एकमिव कर्म। तेन सादृश्येन कर्मणा मन्त्रादे सन्निपात। एतादृश एवात्र मन्त्रकर्मणो संतान। इतरस्य अन्यादृशस्य मन्त्रकर्मणो संतानस्य वक्तुं अशक्यत्वात् कर्मण क्षणिकत्वात्।

तस्मात् बसोर्धारायामपि मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः इति सिद्धान्तः । के.

● संततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिबन्धना । हेतुहेतुमद्भावास्थितानि वस्तूनि निरन्तरोत्पन्नानि संततिशब्दाभिधेयानि । ऋजु. पृ. १५१.

● संतनोति । सं इत्येकीभावः । तनोतिर्विस्तारे । द्वयोर्यत्र सह तननं भवति, तत्र सपूर्वस्तनोतिर्वर्तते । भा. १२।३।११।२६.

● संतर्दनं अग्निष्टोमप्रकरणात् उत्कृष्टं सर्वथान्यत्र भवति । सु. पृ. ११९, ● संतर्दनं अधिषवणफलकयोः । द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषणार्थं संश्लेषप्रदेशो भेदनेन तनूकृत्य एकस्योपरि अपरं स्थापयित्वा संश्लेषणम् । पृ. ११०२. ● संतर्दनम् । दीर्घकाले सोमे पुनः पुनर्ग्रावभिरभिहन्यमाने सोमाभिषवफलकयोः दारणशङ्कायाम्, 'धृत्यै' इत्यर्थवादः उपपद्यते । भा. ३।३।११।२७. ● संतर्दनं दृढः संश्लेषः । दीर्घसोमेषु अधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम्, तस्य प्रकृतौ न निवेशः, किंतु विकृतिषु । वि. ३।३।१६. ● संतर्दनं नाम द्वयोः फलकयोः संश्लेषप्रदेशतनूकरणेन एकोपरि अपरस्य दृढः संश्लेषः । भाट्ट. ३।३।११.

☙ संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात् स्यात् । ३।३।११।२४ ॥

'दीर्घसोमे संतृद्याद् धृत्यै' इति अधिषवणफलके ग्रहण्य श्रूयते । इदं संतर्दनं किं अग्निष्टोमे एव निविशते उत अन्यत्र उत्कृष्यते । उत्कर्षपक्षेऽपि किं द्विरात्राद्यहीनक्रतुषु उत्कर्षः उत उक्थ्यादिसंस्थास्वेव अथवा संस्थासु च अहीनादिषु च इति विचारे पूर्वपक्षमाह । संतर्दनं नाम अधिषवणार्थयोः काष्ठफलकयोः मध्ये एकस्य अन्तरा द्वितीयस्य दृढः संश्लेषः । तदेतत् संतर्दनं सम्यक् तर्दनं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे स्यात् अनर्थलोपात् अर्थलोपाभावात् दीर्घत्वाभावे सोमत्वेन कर्मधारये इष्टायपेक्षया दीर्घत्वस्य सोमत्वस्य च ज्योतिष्टोमे संभवेन दीर्घसोमपदार्थबाधपरिहारात् । क्रयणवत् यथा गोमध्ये गोवाग्घिरण्यादिक्रयद्रव्याणां विकल्पः पूर्वपक्षे तथा संतर्दनासंतर्दनयोः विकल्पोऽस्तु । अथवा

'धृत्यै' इति वाक्यशेषश्रुतधारणशक्तेः संतर्दनप्रयोजनस्य प्रकृतौ संभवात् संतर्दनं नोत्कृष्यते । क्रयणवत् इति प्रयोजनलोपाभावे दृष्टान्तः इति । तस्मात् संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमान्नोत्कर्षः ।

उत्कर्षो वा ग्रहणाद् विशेषस्य । २५ ॥

'दीर्घसोमे संतृद्यात् धृत्यै' इति ज्योतिष्टोमे श्रुतं संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् नोत्कृष्यते इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । उत्कर्षः संतर्दनस्य स्यात् ज्योतिष्टोमात् । विशेषस्य ग्रहणात् । दीर्घसोमशब्देन विकृतिभूतसोमस्य ग्रहणात् । न च इष्टाद्यपेक्षया दीर्घत्वं दीर्घसोमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । सर्वेषामेव सोमानां इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वात् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे दीर्घसोमत्वाभावात् संतर्दनस्य तस्मादुत्कर्षः इति सिद्धान्तः ।

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् । २६ ॥

'दीर्घसोमे संतृद्यात् धृत्यै' इति विहितं संतर्दनं ज्योतिष्टोमान्नोत्कृष्येत । दीर्घसोमत्वं च कर्तृतो भवति । दीर्घस्य उन्नतस्य यजमानस्य सोमः दीर्घसोमः इति । तन्निमित्तत्वात् तस्य कर्तृदैर्घ्यस्य कादाचित्कत्वेन निमित्तत्वसंभवात् । तस्मात् संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् नोत्कर्षणीयम् ।

क्रतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्यात् । २७ ॥

'दीर्घसोमे संतृद्यात् धृत्यै' इदं दीर्घसोमत्वं कर्तृतः स्यात् दीर्घस्य उन्नतस्य सोम इति पूर्वपक्षिणः सूत्रप्राप्तां शङ्कां वाशब्देन निरस्यन् आह सिद्धान्ती । क्रतुतः एवेदं दीर्घसोमत्वं स्यात् न कर्तृतः । दीर्घेण कालेन क्रियमाणः सोमः दीर्घसोम इति । कर्तृतः दीर्घसोमत्वे तु 'धृत्यै' इति अर्थवादस्य अनुपपत्तेः । उन्नतस्य वामनस्य वा यजमानस्य धृतिः समानैव । दीर्घकाले तु सोमे पुनः पुनर्ग्रावभिः अभिहन्यमाने सोमाभिषवफलकयोः दारणशङ्कायां धृत्यै इत्यर्थवादस्योपपत्तिः । तस्मात् संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमादुत्कर्षः ।

संस्थासु च कर्तृवद् धारणाऽविशेषात् । २८ ॥

'दीर्घसोमे संतृद्यात् धृत्यै' इति विहितं संतर्दनं उक्थ्यादिषु संस्थासु भविष्यति अग्निष्टोमापेक्षया उक्थ्या-

दिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घकालत्वात् । तस्मात् संस्थासु संतर्दनं स्यात् । इति पूर्वपक्षिणः शङ्कायां आह सिद्धान्ती । संस्थासु च धृत्यै इत्यर्थवादो नोपपद्यते । अग्निष्टोमे इव उक्थ्यादिष्वपि तावानेव सोमः 'दश मुष्टीर्मिमीते' इति वचनात् । तथा च तत्रापि धारणे न कश्चित् विशेषः । तस्मात् संतर्दनस्य अहीनसत्रेषु उत्कर्षः । कर्तृवत् यथा उन्नतस्य वामनस्य वा यजमानस्य विद्यमानत्वेऽपि सोमाभिषवधारणे न कश्चिद्विशेषः तद्वत् ।

उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् । २९ ॥

'दीर्घसोमे संतृन्द्यात् धृत्यै' इति उक्तस्य संतर्दनस्य अहीनादिषु नोत्कर्षः, वाशब्दः उत्कर्षपक्षव्यावृत्त्यर्थः । उक्थ्यादिषु अर्थस्य दीर्घसोमशब्दार्थस्य विद्यमानत्वात् । अग्निष्टोमात् उक्थ्यादिषु अधिकः सोमः । ग्रहाणानि हि विवर्धन्ते । अनिवृद्धे प्रदेये सोमे न तानि शक्यानि विवर्धयितुम् । पूर्णे च ग्रहे ग्रहशब्दो भवति । तेन न शक्यानि अपूर्णानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्मात् फलकयोः दारणाशङ्कायां धारणमाशंसितव्यं भवति । तत्र धृत्यै इति अर्थवादोपपत्तिः । अतः संस्थासु संतर्दनं निविशेत इति सिद्धान्ती आह स्म ।

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् । ३० ॥

'दीर्घसोमे संतृन्द्यात् धृत्यै' इति उक्तं अग्निष्टोमप्रकरणे संतर्दनं प्रदेयविवृद्ध्या उक्थ्यादिषु संस्थासु उत्क्रष्टव्यं 'धृत्यै' इति स्तुतत्वात् इति सिद्धान्तसूत्रेणोक्ते पूर्वपक्षी आह । स्तुतिर्व्यर्था अविशेषात् यावानेव अग्निष्टोमे सोमः तावानेव उक्थ्यादिषु संस्थासु । स च दशमुष्टिः सन् कथं शक्यते विवर्धयितुम् । त्रिपर्वा इति च पर्वसंख्यानियमात् न शक्यो बहुपर्वा ग्रहीतुम् । जलस्य आधिक्येन प्रक्षेपणात्तु प्रदेयरसवृद्धिः । न च तावता संतर्दनस्यावश्यकता । एवं सोमस्य अविशेषात् 'धृत्यै' इति स्तुतिर्व्यर्था इति चेत् ।

स्यादनित्यत्वात् । ३१ ॥

अग्निष्टोमात् उक्थ्यादिषु संस्थासु सोमस्य अविशेषात् समानत्वात् 'धृत्यै' इति स्तुतिर्व्यर्था संस्थापक्षे इति पूर्वपक्षिणा शङ्किते सिद्धान्ती आह । स्यात् संस्थासु संतर्दनम् । प्रदेयविवृद्ध्या दारणाशङ्कायां 'धृत्यै' इति अर्थवाद उपपद्यते । ननु प्रदेयविवृद्धिर्नोपपद्यते दशमुष्टित्रिपर्वत्वयोर्विधानात्, अत आह— अनित्यत्वात् पर्वणः आयामपरिमाणस्य अनियतत्वात् । तेन विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सवने अंशुरेकः अभिषूयते तस्य प्रमाणं नाम्नातं तमनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं दीर्घपर्वाणं च ग्रहीष्यति । किंच 'प्रजाभ्यस्त्वा इति अयचितानंशून् उपसमूहति' इति उपसमूहनविधानेन यावदपेक्षितसोमविवृद्धिः संभवति । एवं सोमपरिमाणस्य अनित्यत्वात् अर्थवादोपपत्तिः । तस्मात् संस्थासु निवेशः संतर्दनस्य । सत्राहीनेष्वपि तुल्यम् । इति सिद्धान्तः । के.

* संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमात् दीर्घसोमेषूत्कर्षः । वि. ३।३।१६.

संतर्दनाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे श्रुतं संतर्दनं संस्थासु अहीनेषु सत्रेषु च निविशते न प्रकृतौ ॥

संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात् स्यात् । ३।३।११।२४ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे अधिषवणफलके प्रकृत्य श्रूयते 'दीर्घसोमे संतृन्द्याद् धृत्यै' इति । तत्र संदेहः किं संतर्दनं ज्योतिष्टोमे एव, आहोस्विद्दीर्घकालेषु सोमेष्विति । उच्यते । नैतत् प्रकृतौ, तस्मान्नोत्कृष्येतेति । आह । ननु असंतर्दनमपि श्रूयते 'असंतृण्णे भवतः' इति । उच्यते । क्रयणवत् विकल्पिष्यते । यथा 'हिरण्येन क्रीणाति' 'गवा क्रीणाति' इत्येवमादीनां विकल्पः । एवमत्रापि विकल्पो भविष्यति । संतर्दनं असंतर्दनं वा भविष्यतीति ।

वा— वाक्यप्रकरणयोः विरोधाविरोधचिन्ता । ज्योतिष्टोमे सोमाभिषवाधारत्वेन फलकद्वयमाम्नातम् । तत् प्रकृत्य श्रूयते 'दीर्घसोमे संतृन्द्यात् धृत्यै (धृत्यै)' इति, भित्त्वा संघातयेत् इत्यर्थः (द्वयोः समीभूतयोः फलकयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशौ तक्षणेन तनूकृत्य एकस्योपरि अपरं स्थापयित्वा कीलकादिना दृढं संश्लेषयेत्) । तत्र दीर्घसोमशब्दः किं प्रकृतावेव कथंचित् उपपद्यते ततश्च अविरोधः प्रकरणस्य, अथ दीर्घकाल-

सत्राहीनयाहिनात् अनुपपद्यमानः उत्कर्षेत् इति संशय.। एते चात्र पक्षा भविष्यन्ति। किं शुद्धे एव ज्योतिष्टोमे निवेशः दीर्घयजमानके वा, अथवा उक्थ्यादिसंस्थास्वेव, अथवा सत्राहीनयोरेव, अथवा अग्निष्टोमान्यमात्रे इति। किं प्राप्तम्? दीर्घसोमशब्दस्य इष्टिपशुदर्विहोमापेक्षया प्रकृतारेर उपपत्तेः, संतर्दनप्रयोजनस्य च दार्ढ्यस्य संभवात्, (म?)संतर्दनविधिना च सह व्रीहियववत् विकल्पसिद्धेः प्रकरणानुग्रहाय अनुत्कर्ष। इति 'क्रयणवत् विकल्पः' इति उपरिष्टात् (११।४।३५–७। क्रयद्र याणा) समुच्चयस्थापनात् पूर्वपक्षेण दृष्टान्त इति व्याख्येयम्। न चावश्यं सर्वत्र सिद्धान्त एव दृष्टान्तो भवति, यस्य कस्यचित् निदर्शनस्य प्रतिपत्तिकारणानसिद्धेः। असंतर्दनवाक्यमनुपक्रयवत् (क्रयणवत्) इति समर्थनीय.। तत्र एव योजना भवति– ननु अल्पकालत्वात् सोमस्य प्रकृतौ मन्दफल संतर्दनम्। नैष दोषः। क्रयणवत् अर्थत्वात् (अर्थवत्त्वात्)। यथा अल्पमूल्यत्वात् सोमस्य वाक.प्रभृतीनामेकेन केनचित् क्रये सिद्धे शेषाणि वचनसामर्थ्यात् दीयमानानि तस्यैव आनतस्य पुनरानतिं कुर्वन्ति इति न कृतार्थानि भवन्ति, स्वानतात् क्रीतः सोमः अभ्युदयकारी भवति इति च शास्त्रार्थो विज्ञायते, तथा अत्र सत्यपि असंतृणत्वेऽपि प्रकृताभिप्रसृमते वचनसामर्थ्यात् दृढतरकृतः अभिषवः श्रेयस्करः इत्यवगमात् अकृतार्थत्वम्। तस्मात् अनुत्कर्ष इति।

उत्कर्षो वा, ग्रहणाद् विशेषस्य। २५॥

भाष्यम्— उत्कृष्यते वा संतर्दनम्। गृह्यते हि विशेषः 'दीर्घसोमे संतृन्द्यात्' इति। ज्योतिष्टोममपेक्ष्य सत्राणि कालतो दीर्घाणि भवन्ति।

वा— वाक्यप्रकरणाद्वा दीर्घसोमसंयोगादुत्कर्षः। कुतः?

'दृष्ट्वा ह्रस्वं सजातीयं दीर्घबुद्धिः प्रवर्तते।
तस्मात् सोमस्य दीर्घत्वं भवेत्सोमान्तराश्रया॥'

न हि इष्टिपशुदर्विहोमापेक्षया सोमस्य दीर्घत्वं युक्तम्, विजातीयत्वादनुपात्तत्वाच्च। सर्वत्र प्रतियोगिनि उपात्ते दीर्घह्रस्वादिविभागो भवति। न चात्र इष्ट्यादय उपात्ताः, यानालोच्य ज्योतिष्टोमो दीर्घ इत्युच्येत। ननु सोमयागभेदोऽपि अनुपात्त एव। यद्यपि अनुपात्तः तथाऽपि तुल्यजातीयत्वं तावदस्ति अपेक्षाकारणम्। विशेषणविशेष्यभावाच्च सोमत्वे सति दीर्घत्वमुपादीयमानं सोमान्तरस्य व्यवच्छेदार्थमेव विज्ञायते। तेषां कः पुनर्दीर्घः कुतो वा दीर्घ इत्यपेक्षिते, ज्योतिष्टोमस्तावत् न कुतश्चिद् दीर्घ. इति ततोऽन्ये गृह्यन्ते। तेषां च प्राप्यत्वात् स एवापेक्षाकारणं भवति।

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात्। २६॥

भाष्यम्— नोत्कृष्येत वा संतर्दनं ज्योतिष्टोमात्। एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति। दीर्घसोमशब्दश्च कर्तृतो भविष्यति। दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति।

वा— यथाकथंचित् दीर्घसोमशब्दे अवकल्प्यमाने न युक्त. प्रकरणबाध। स च कर्तृद्वारेणोपपत्स्यते। न च स्वरतः कश्चित् समासे विशेषोऽस्ति। उभयथाऽपि अन्तोदात्तत्वात्। अतः षष्ठीसमास इति।

क्रतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्यात्। २७॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, ज्योतिष्टोमे संनिवेश इति। दीर्घकाले सोमे क्रियेत। क्रतुत एव दीर्घत्वम्, न कर्तृतः। कुतः? अर्थवादानुपपत्तेः। धृत्यै इत्यर्थवादो भवति। धारणायेत्यर्थः। दीर्घकाले सोमे पुन पुनर्ग्रावभिरभिहन्यमाने सोमाभिषवणफलकयोर्दारणशङ्काया 'धृत्यै' इत्यर्थवादः उपपद्यते। तस्मादुत्कर्ष इति।

वा— क्रतुत एव दैर्घ्यम्, समानाधिकरणसमासः इत्यर्थः। किं कारणम्? एवमुभयोः स्वार्थः एव वादो भविष्यति, अन्यथा एकस्य परविशेषणत्वात् स्वप्रधानभूतार्थवादानुपपत्तिर्भवेत्। एव च बहुसोमाभिषवात् दृढतासाकाङ्क्षाया सत्यां दृष्टार्थोऽयं वादो भविष्यति, अन्यथा मन्दत्वात् दृढताकाङ्क्षायाः तदनुपपत्तिः स्यात्। तथा 'धृत्यै' इत्यर्थवादः अमुमेवार्थं द्योतयति। (एव अर्थवादानुपपत्तेः इति पदं मेधा योजितम्।) तस्मादत्र फलकयोर्दारणशङ्का तत्रैव एतद्विधानम्। इतरथा दीर्घेण कर्त्रा विशेषणं अयत्नादपार्थं भवेत्। दीर्घे ह्रस्वे च कर्तरि कर्मणस्तुल्यरूपत्वात्। यत्र चैव-

त्कर्षो विशेषणम् । स्वतो विशेषण त्वेतत्कर्तृम् । तस्मा दुत्कर्ष ।

सत्त्रासु च कर्तृनद्धारणाऽविशेषात् । २८ ॥

भाष्यम्— इद पदोत्तर सूत्रम् । कानि पदानि ? अथ किमर्थं सत्त्रासु न निवेश । तथा सति प्रकरणमनु गृहीत भविष्यति । दीर्घसोमशब्दश्च । दीर्घकाल हि अग्नि ष्टोममपेक्ष्य उक्थ्यादिषु सत्त्रासु सोम इति । उच्यते । न सत्त्रासु दीर्घकालत्वेऽपि सोमे अपवाद उपपद्यते । तावानेव हि तत्र सोम 'दश मुष्टीर्मिमीते' इति वच नात् । तत्र धारणे न विशेष कश्चित् । तस्मादुत्कर्ष एव ।

वा-- परिचोदनापदोत्तरभूतमेतत् सूत्रम् । मा नाम अग्निष्टोमसंस्थाया निवेशोऽभूत् उक्थ्यादिषु तु अग्निष्टोमापेक्षया दीर्घसोमशब्द उपपत्स्यते, प्रकरण चानुग्रहीष्यते । तस्मात् निकृष्टापि सत्त्रासु निवेश इति । प्रकरणाविशेष सत्त्राधिकरणेन अत्रापि न निराकृत इत्येव युक्तम् । अथवा अस्त्येव सत्त्राणा प्रकरणम् । तत्र चैषा धर्माणामग्निष्टोमाधता सम्भवति, तेषु नित्या नित्यसंयोगविरोधात् व्यावर्तते । सतर्दनस्य पुनर्नित्येना ग्रहणात् कैश्चन्नानित्यविषय न निरुध्यते । तस्मात् सत्त्रासु निवेश इत्युक्तेऽभिधीयते । 'सत्त्रास्वपि तु तावत्त्वात् सोमस्याभिषव सम । कर्तृपक्षश्च देवानां धृत्या इति वृथा स्तुति ॥' यद्यपि अत्र कर्मकाल्योर्दीर्घत्वे तावानेव अविशेषाम दशमुष्टि सोम अभिषूयते । धारणस्य तु तुल्यत्वात् दृष्टार्थत्वार्थे वादयो अनुपपत्ति स्यात् । ('उक्थ्यादिषु चाऽर्थस्य' इतिसूत्रभाष्यतात्पर्यार्थमाह-) प्रदानविवृद्धया पूत पात्राग्रहणाच्च सोमवृद्धि भविष्यति इति चेत् । ('अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्था' इति सूत्रभाष्याभिप्राय माह-) दशमुष्टिनिपर्वपरिमाणतो शब्दत्वात् प्रदान विवृद्धि तोयादिविवृद्धया सपादनीया । तस्मात् आवशिष्ट धारण इत्युत्कर्ष ।

उक्थ्यादिषु चाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् । २९ ॥

भाष्यम्-- न चैतदस्ति उत्कर्ष इति । प्रकरणानु ग्रहात् अनुत्कर्ष । दीर्घसोमशब्दश्च दीर्घकालत्वादुप पद्यते । तत्रापि अधिक अग्निष्टोमात् सोम । प्रदानानि हि निर्वर्तते । तानि अविवृद्धे प्रदेये न शक्यानि निर्वर्तयितुम् । पूर्ण च ग्रहे ग्रहशब्द भवति । तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्मात् दारणा- शङ्काया धारण आश्रमित य भवति । तत्र 'धृत्यै' इत्युपपद्यते इति ।

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् । ३० ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि । सत्त्रास्वपि अर्थ वाद अवकल्पते प्रदेयविवृद्धया इति । नैतदेवम् । व्यर्थैव हि स्तुतिर्भवेत् । कुत ? सोमाविशेषात् । यावानेव अग्निष्टोमे सोम, तावानेव उक्थ्यादिष्वपि सत्त्रासु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्य । ननु अर्थात् प्रदेय विवर्धयिष्यति इति । दशमुष्टि स, कथ शक्येत विवर्धयितुम् । 'मिपर्वा' इति च पर्वसंख्या नियमात् न शक्यो बहुपर्वा ग्रहीतुम् । तस्मात् धारणा विरोधात् अर्थवादानुपपत्ति सत्त्रासु स्यात् । तस्मात् उत्कर्ष ।

स्याद्वनित्यत्वात् । ३१ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति उत्कर्ष इति । सत्त्रासु स्यात्, प्रकरणानुग्रहात् । अर्थाच्च प्रदेयविवृद्धया दारणशङ्काया अथवाद उपपद्यते । कन प्रकारेण प्रदेय विवर्धिष्यते इति । विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सवने अंशुरकोऽभिषूयते । तस्य प्रमाण च नाम्नातम् । तमनेकपर्वाण स्थूलपर्वाण च ग्रहीष्यन्ति । तेन प्रदेय विवृद्धिर्भविष्यति । अत अर्थवाद अवकल्पिष्यते । तस्मात् सत्त्रासु निवेश इति सिद्धम् ।

वा — स्याद्वा तेनैव हेतुना सत्त्रासु निवेश । प्रदानविवृद्धया प्रदेयविवृद्धो सत्या अर्थवाद उप पत्स्यते । तोयेन विवृद्धिरिति चेन्न । सोमश्चावनत्वे इति वचनाद्विना द्रव्यान्तरप्रक्षेपानुपपत्ते । तस्मात् सोम एव वर्धनीय । स च स्थौल्यबहुपर्वत्वयोरसंभवात् दीर्घपर्वा ग्रहीष्यते । तथा सति प्रदानविवृद्धिर्यथोक्त च परिमाण सम्मित भविष्यति । प्रकरणदीर्घसोमशब्दौ चोपपत्स्येते । शक्य चेदानां स्नादैर्घ्येणापि सोमो दीर्घ इति वक्तुम् । अनित्यत्वादिति- नियतपरिमाणत्वस्य अनियतत्वादिति

संतर्दनाधिकरणम्

मन्यते । शक्य हि उपायान्तरेण पूर्वपरिमाणमतिक्रमितु-मित्यर्थः । न तु एतत् युक्तम्, सत्राहीनेष्वसम्भवात् । अत. 'अवशिष्टानभ्युपत्म्यूहेत्' इत्यम्यूहो य. अनियतपरिमाण., तदभिप्रायम् 'स्यादनियत्वात्' इत्येतत् व्याख्येयम् । संस्थाधिकरणन्यायेनैव वा प्रकरणविरोधमुवाणस्य नित्येन अग्रहणादिति अनियत्वमुत्तरमभिधीयते । 'तृतीयसवने अंशुरेक.' एष्यते इत्यत्र विकृत्दन्ते । तस्यापि तत एव सोमादुपादानात् अतोऽप्यपि विप्रकृष्टपर्वत्वमाप्रमेव कारण वक्तव्यम् । तस्मादपि संस्थासु निवेश इति ।

न स्वत्र संस्थास्वेव इत्यवधारयितव्यम् । कुत. ? 'अग्निष्टोमान्यमात्रे हि दीर्घशब्दोऽवकल्पते । अथान्येनेतिवत् तस्मात् संस्थाकल्पनान्तरग्रहः ॥' यथैव 'य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत' इत्येतच्च संस्थास्वेव स्थास्यति (५।३।१३।२७)। किं तर्हि अग्निष्टोमव्यतिरेकमात्रे, तथा दीर्घत्वमपि अग्निष्टोमातिरिक्तमात्रावलम्बनमशक्य प्रकरणेन संस्थास्वेव स्थापयितुम् । प्रकृतिवच्छन्दपूर्णत्वाच्च न तासा प्रकरणमस्ति । न ह्येतत् गृहीतं प्राकृत किंचिदङ्ग पुनरुच्चार्य विधीयते, प्रथमोपदिश्यमानज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात् । इतश्च न संस्थाना प्रकरणमस्ति । कथम् ? 'असंबद्धन्यनाये हि सति तद् विनिवर्तते । तेनासां ज्योतिषेधर्मैर्विच्छिन्ने नानुषङ्गधीः ॥' यदि हि संतर्दन उक्थ्यादीन् विधाय अनन्तरप्रकरणे श्रूयेत, तत स्यादपि प्रकरणग्रहणम् । इदं तु संस्थाधिकरणन्यायेन (३।६।१२) तदग्राह्यं ज्योतिष्टोमधर्मैः अन्तरितत्वात्, न संस्थाकथभावानुपङ्गेण सम्बध्यते । तस्मान्न प्रकरण संस्थान वा संस्थासु विनियोजकम् । किं तर्हि ? वाक्यमेव । तच्च दीर्घसोमत्वाविशेषात् सत्राहीनेष्वपि तुल्यमिति सर्वधर्मता । (दीर्घसोमशब्दस्य कर्मधारयेण यागवाचित्वसंभवे दीर्घ सोम. अस्मिन् अस्ति इति बहुव्रीह्याश्रयणायोगात् दीर्घकालसोमयागमात्रवाची अय शब्द. इत्याशयः । सूत्राणि तु [इत्येव व्याख्येयानि इति उपरिष्टादन्वय. ।] पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेव इत्यवधारणा निरस्य, 'उक्थ्यादिषु वा' इति सूत्रेण अपिशब्दार्थे वाशब्दमङ्गीकृत्य

'उक्थ्यादिषु चार्थस्य' इति चशब्दयुक्तमेव वा पाठ कृत्वा, उक्थ्यशब्देन वा संस्थास्तिस्रोऽपि [उक्थ्य-षोडशी-अतिरात्रान्], आदिशब्देन च सत्राणि अहीनांश्च उक्त्वा संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घसोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात् संतर्दनं स्यात् इति द्वितीयपूर्वपक्षोक्ते, सत्राहीनमात्रविषयतया उत्कर्षनिरासेन अग्निष्टोमान्यमात्रविषयतया उत्कर्षे सिद्धान्तिते, संस्थासु प्रदेयस्य सोमस्य दशमुष्टिनिर्वापनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावात् निरालम्बनत्वापत्तेः अग्निष्टोमान्यमात्रविषयसिद्धान्तायोगं 'अविशेषात्' इति सूत्रेण आशङ्क्य अवशिष्टाद्यनभ्यूहपरिमाणस्य [क्रीतात् सोमात् दशमुष्टिषु पृथक् कृतासु अवशिष्टा· ये अंशवः, तेषा अभ्यूहस्य समाहारस्य यत् मुष्टिदशकात् अधिक परिमाणम्, तस्य] अनियतत्वात् संस्थास्वपि प्रदेयस्य वृद्ध्याख्यो विशेष· स्यात् इति अन्त्यसूत्रेण परिह्रियते इत्येव व्याख्येयानि । सिद्धान्तसूत्रस्थ अनुत्कर्षभाष्य प्रकरणानुग्रहभाष्य चोपेक्षणीयम् । सुधा. पृ १२१०)।

शा— अवशिष्टानामशुना उपसमूहनवचन श्रूयते 'यदा एतावानेव सोम. स्यात् यावन्त मिमीते, यजमानस्यैव स्यात् नापि सदस्याना प्रजाभ्यस्त्वा इत्यवशिष्टान् अंशूनुपसमूहति, सदस्यानेवान्वाभजति' इति ।

सोम— पूर्ववत् इहापि अनुत्कर्ष इति प्रथमस्थानात् संगतिः ।

वि— 'संतृन्द्येद् दीर्घसोमे तत् प्रकृतौ विकृतासु वा ?, दीर्घस्य सोम इत्युक्ते प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥, सामानाधिकरण्यस्य पष्ठीतो बलवत्तरत्त्वात् । दैर्घ्ययुक्तोक्थ्यसंस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥' १६.

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे अधिषवणफलके प्रकृत्य 'न संतृणत्ति' इत्यनेन असंतर्दन विधाय 'अथो खलु दीर्घसोमे संतृन्द्येद् धृत्यै' इत्यनेन संतर्दन विहितम् । संतर्दन नाम द्वयोः फलकयो. संश्लेषप्रदेशतनूकरणेन एकोपर्यपरस्य संश्लेष. । तदेव संतर्दन किं प्रकरणे एव निविशते, उत अग्निष्टोमादन्यत्र उत्कृष्यते इति चिन्तायाम्, प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्ष· । न च वाक्यविरोध, ज्योतिष्टोमस्यापि इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वात् सोमद्रव्य

त्वाच्च दीर्घसोमत्वोपपत्तेः । अतश्च व्रीहियवादिवत् संतर्दनासंतर्दनयोः विकल्पः । यत्तत्र सूत्रे क्रमगतादिति क्रमदृष्टान्तो विकल्पे दत्तः, स द्वादशे 'दशभिः क्रीणाति' इति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वात् वचनाभाव कृतो बोध्यः । अस्तु वा इत्यादेः इहानुपादानात्, तदपेक्षया दीर्घत्वस्य च नित्यत्वेन दीर्घसोमपदवैयर्थ्यापत्तेः अदृष्टोपपत्तिपरिहारस्य च अन्याय्यत्वात्, दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं षष्ठीतत्पुरुषमपि प्रकरणानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदैर्घ्ये निमित्ते संतर्दनविधानम् । यदि तु निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव न्याय्यत्वात्, यजमानदैर्घ्येण च फलकविदारणाप्रसक्तेः तद्द्वा(? द्रा, द्वा)रकत्वेन संतर्दनस्तुतेरसंभवेन 'धृत्यै' इत्यर्थवादानुपपत्तेः, दीर्घश्चासौ सोमश्च इति कर्मधारय एवाङ्गीक्रियते । तदाऽपि ज्योतिष्टोमे एव उक्थ्यादिसंस्थान्तरयुक्ते प्रदानवृद्ध्या प्रदेयसोमवृद्धेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमत्वोपपत्तेः वाक्यप्रकरणयोरविरोधान्निवेशः । न च प्रदानवृद्धेः लेपादिना संपादनम्, सोमद्रव्यकस्य यागस्य विना वचनं द्रव्यान्तरसंसृष्टेन सोमेन करणायोगात् । न च त्रिवर्गदशमुष्टिपरिरूपसोमपरिमाणबाधः, स्थूलदीर्घसर्वसोमग्रहणेन तद्बाधाभावात् । अत एव सोमपदेन यागलक्षणाया प्रमाणाभावात् सोमदीर्घत्वमेव संतर्दने निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

वस्तुतस्तु— त्रिवर्गदशमुष्टिपरिमितसोमग्रहणोत्तर 'अथ शिष्टान् अंशून् उपसमूहति' इत्युपसमूहनविधानात्, तत्र चार्थवादे 'यदि तावानेव सोमः स्यात् यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेनमुपसमूहन् उपसमूहति' इति पूर्वोक्तमाननिन्दया उपसमूहनवत् यावदपेक्षितपरिमाणार्जने, अविशिष्टाधिकरणन्यायस्य अति अपकृष्टा परिमाणाभावात् प्रदेयविवृद्धिः सुलभैव । न च एवमपि अग्निष्टोमसंस्थया अङ्गत्वात् अन्यासां काम्यानां नित्यानां संस्थानां च विकृतित्वेन सर्वत्र प्रकरणाभावात् ज्योतिष्टोमे च प्रदानवृद्ध्यभावेन प्रदेयवृद्ध्यभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध इति वाच्यम् । काम्यसंस्थानु प्रयोगविधिवृद्ध्या आश्रयभूतज्योतिष्टोमाख्यसविधेगवत्त्व-कत्वात्, संस्थानां च नित्यानामपि स्वतः प्रकरणाभावे च ज्योतिष्टोमस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात्, काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे संतर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः । अत एव अग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे असंतर्दनम्, प्रदानविवृद्ध्यभावात् न विकल्पोऽपि । अत एव च दीर्घत्वस्यानुयोगिनः काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रतियोगिनश्च नित्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव लाभादिति लाघवम् । न च एवमितरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजते गर्तपत्यमेव तद्भवति' इत्यत्रापि एतच्छब्देन इतरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेः अग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रकरणात् ग्रहणं वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलत्वेन प्रकरणाङ्गीकारात्, अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वेन इतराङ्गवत् प्रकरणविच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्य तत्रापि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचकेन संस्थानामपि उक्तत्वात् तासामपि ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधिप्रतीतेः अर्थात् अग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रथमकरणोपपत्तेः । अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरणे एव संतर्दनस्य निवेशः । इति प्राप्ते,

भाष्यकारेण तावदिहापत्त्यैव सिद्धान्तितम् । पूर्वपक्षश्च प्रकारद्वयेनैव कृतः । वार्तिककारेण तु विकृतिमात्रे अग्निष्टोमातिरिक्तविवृद्धसोमके निवेश इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः । दीर्घत्वं तावत् ग्रहणविवृद्धियुक्तयोगविवृद्धिरूपमिति भवतोऽप्यविवादम् । विवृद्धग्रहणानि च संस्थाङ्गानि वचनात् न तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च दीर्घसोमत्वस्य ज्योतिष्टोमसंबन्धाभावात् विकृतिमात्रप्रकरणमिति । न चोक्तग्रहाणां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्थाद्वारा तत्संबन्धसत्त्वात् तस्य दीर्घसोमत्वोपपत्तिः, सर्वतोमुखादौ पूर्वादिदिक्षु अग्निष्टोमादिनानासंस्थाके विगन्तरे दीर्घसोमत्वस्य सत्त्वात् अग्निष्टोमसंस्थकेऽपि संतर्दनापत्तेः । यदङ्गग्रहणविवृद्धियुक्तविवृद्धप्रदेयकत्वं यत्सुक्तविवृद्धप्रदेयकत्वमेव वा यत्र, तत्र तदपूर्वसाधनीभूतफलकसंस्कारकतया संतर्दनविधिस्वरसात् उक्तविवृद्धश्च संस्थासंबन्धेन ज्योतिष्टोमसंबन्धाभावात् तदङ्गत्वेन

संतर्दनविध्यनुपपत्ते, वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा उक्तविपर्ययविहितत्वेन निवेशः, न तु उत्कर्षेण, तथा विकृतित्वेन प्रकरणाभावादिति । अत एव संतृणत्तीति धातो. सकर्मकत्वात् अनुपक्तद्वितीयान्तपदेन फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमात् दीर्घसोमत्वस्य उद्देश्यत्वादिदोषापत्त्योरभावेन निमित्तत्वमेव । अत एव नात्र बहुव्रीहि', न वा सोमपदेन सामान्यलक्षणया स्वप्रकान्तोऽपि तत्पुरुषः । अपि तु तेन स्वामेवोक्त्वा तत्पुरुष । समासत्वाच्च न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेद. ।

मण्डन— ' दीर्घसत्रासु तर्दनम् । ' १६.

शंकर— ' असत्ये संतर्दने मत । ' १६.

● संतर्दनादि– (संतर्दन–प्रवर्ग्य)न्यायेनैव वाक्यप्रकरणविरोधे सति (वाक्यात्) निकृष्यबोधनं भवति । भा ३।३।१३।२४, कु. ३।३।१८।२९.

● संतानं नाम उपासोपादकक्रमेण अवस्थिता पुरुषा एव । सु पृ १०. ● सतानः संततत्वम् । पूर्वोत्तरोच्चारणयो मध्ये मौनरूपकालव्यवधानाभाव. । संकर्ष. ४।१।६.

सतापनमघ.श्रपणात् । १०।१।१५।५६ ॥

संतापनं कपालानां पुरोडाशश्रपणार्थं क्रियते अघ.श्रपणात् अधस्तात् पाकार्थम् । शौर्ये चरौ तु अघ.श्रपणाभावात् सतापन न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्त. । के.

● संतापन कपालानामङ्गारै. प्रतापनम् । इद चरौ न कर्तव्यम्, पुरोडाशे तु कर्तव्यम् । भा. १०।१।१५।५३, ● संतापन कपालानां दर्शपूर्णमासयो क्रियते । १०।१।१५।५३. ● सतापनस्य शौर्ये चरौ बाध । १०।१।१५।५६. ' शौर्ये चरौ संतापनस्य बाध ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● संदंश' अवान्तरप्रकरणाभिव्यञ्जक । सु. पृ ८९१. ● संदंश: एकविषयकवाक्यद्वयमध्ये स्थितत्वम् । संदंशेन चावान्तरप्रकरण सिध्यति । वि ३।१।१० वार्तिकमतम् . ● संदंश. नाम एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वम् । यथा अभिक्रमणस्य प्रयाजेषु । मीन्या. ● सदंश । प्राकृतैरङ्गैर्यदङ्गं समभिव्याहृियते, तदपूर्वमपि तदङ्गस्य एव आकाङ्क्षया अन्वावृत्तया अर्थवद्भे. पदैर्व्यवहितमपि । टुप्. ४।४।४।७, ● सदंश. । प्राकृताङ्गसंबन्धेन श्रूयमाणा. कथमावाकाङ्क्षाया अन्वावृत्ताया ये पदार्था उपनिपतन्ति ते सन्निधिबलेन (अवान्तरप्रकरणेन) गृह्यन्ते । ४।४।२।३. ● संदंशः विनियोजकप्रमाणान्तरप्रकरणोत्थापक । मीन्या. ● सदंश. सन्निध. 'श्रुत्यादिप्रमाणषट्क०' इति बिन्दौ बाल प्रघट्टके द्रष्टव्य । बाल. पृ. ९–१२. ● सदंशं विना अवान्तरकथभावाऽनिष्पत्ति. । सु. पृ १०६९. ● 'सदंशेन अभिचरन् यजेत' इति संदंशशब्दः कर्मनामधेय न गुणविधि । भा. १।४।४।५, ● 'संदंशेन अभिचरन् यजेत ' इति सदंशशब्द., संदंशेन यथा दुरादानमादत्ते इति सादृश्येन यागे, तस्मात् कर्मनामधेयम् । १।४।४।०. ● 'परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभि' । शाते, पुनश्च तैरेव सदंशेन तदिष्यते ॥ ' (दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्थाना प्रयाजादीना श्रुत्यादिभिस्त्रिभि कस्मिंश्चिदङ्गे ज्ञाते, पुनश्च तैरेव प्रमाणैरपरस्मिन्नङ्गे ज्ञाते, संदंश संदंशसंभवेन तदिष्यते अवान्तरप्रकरणमिष्यते । न अन्येन, इति कारिकार्थ.) । सर्वेषा हि प्रयाजादीना अङ्ग किंचिदुक्त्वा पुन. परामर्शोऽस्ति इति तत्पर्यन्तावान्तरप्रकरणकल्पना गतवि । वा. ३।१।१४।१४ । क्वाचित्क प्रमाणेन प्रधानकथभाव बाधित्वा अङ्गगुणत्वापत्ति सदंशाभाव. । सर्वेषा च अवान्तरप्रकरणित्वेन अभिमतानां श्रुत्यादिभि. प्राक् तदङ्गमुक्त्वा पश्चादपि तदङ्गपरामर्शसद्भावात् न क्वचित् संदंशाभाव. शङ्कनीयः । सु पृ. १०७०.

● संदंशन्यायः । न च आत्मशब्दस्य ('आत्मेवास्य करोति.' इत्यत्र) परमात्मपरत्वम्, पूर्ववाक्ये आत्मनि नाडीसंबन्धप्रतिपादनात् उत्तरवाक्ये च 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि अन्तर्ज्योतिः' इति पर्यालोचनया संदंशन्यायेन जीवपरत्वम् । अद्वैत. ३।१२ (१३) । २०–२१.

सदशपतितन्याय । सदश 'सनासी' इति यस्य प्रसिद्धि । तद्वयवयो मध्यपातिन पदार्थस्य यथा ग्रहणमेव पूर्वोत्तरयोग्रहणेन त मध्यस्थपदार्थस्य ग्रहण यत्र विवक्ष्यते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री ७०७

* सदशरूपत्व अवान्तरप्रकरणस्य । भाट्ट ३।१।१०

* सदष्टन्यार मीको पृ ३६७८ 'विशिष्टविधि संदष्टन्याय' इत्यत्र द्रष्टव्य ।

* सदिग्ध असदिग्धेन निर्णीयते । वा ३।४। १३।२०, * सदिग्ध असदिग्धेन बाध्यते, अप्राप्तबाध । ३।३।७।१४ पृ ८६० * सदिग्ध असदिग्धेन बाध्यते । यथा शर्कराञ्जन घृतस्तुत्या । बाल पृ १४०

सदिग्ध सप्रयोजन च विचारमर्हतीति न्याय । यथा– विचारविषयत्व हि नाज्ञातस्य नापि निश्चितस्य, किन्तु सदिग्धस्येति भाव । साहस्री १८७

* सदिग्धस्य उपक्रमस्य वाक्यशेषात् निर्णय । १।४।१३।२४ मीको पृ ७ 'अक्ताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * सदिग्धाना अर्थाना वाक्यशेषात् अर्थाच्चाध्यवसायमुक्तम् । भा २।१।१।१ पृ ३७०,

सदिग्धे तु व्यवायाद् वाक्यभेद स्यात् । ३।१।११।२१ ॥

तैत्तिरीयक दर्शपूर्णमासयो सप्तमाष्टमयोर्ब्राह्मणानुवाकयो सामिधेन्य उक्ता, नवमे निविद, दशमे काम्या सामिधेनीकल्पा, एकादशे च यज्ञोपवीत माम्नातम् 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति, तत पुनरपि सामिधेनीगुणा । तत्र किं उपवीतस्य अत्रा न्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गत्व उत महाप्रकरणात् दर्शपूर्ण मासाङ्गत्व इति विचार उपवीत सामिधेन्यङ्ग इति पूर्वपक्ष सिद्धान्तमाह । उपवीतवाक्य सामिधेनीवाक्येन एकवाक्य न भवति सदिग्धे वाक्यभेद इति निर्णय स्यात् । उपक्रम पूर्वपक्षग्राहकत्वं । न तस्य तेन एकवाक्यत्व व्यवायात् निविदा निधायका वाक्येन सामिधेनीभिरसंबद्धा व्यवधानात् । तथा च न सामिधेनीभि एकवाक्यता उपवीतस्य । तस्मात् कृत्स्ने दर्श पूर्णमासप्रकरणे यदनुष्ठेय तत् यज्ञोपवीतिना इति सिद्धान्त । के

* 'सदिग्धे तु व्यवायाद् वाक्यभेद स्यात् ।' ३।१।११।२१ ॥ निविदधिकरणमिदम् । * 'सदिग्धे वाक्यशेषाभ्यो निर्णय प्राक् समर्थित' (१।४।१३। २४ इयत्र) । वा. ३।२।७।२१ पृ. ५२५

* सदिग्धेषु उपक्रमेषु वाक्यशेषात् निर्णयो भवति । 'अक्ता शर्करा उपदधाति' अत्रोपक्रमे अञ्जनद्रव्यस्य सदेह । 'तेजो वै घृतम्' इति वाक्यशेषे घृतस्य स्तुतत्वात् घृतेनाञ्जन इति निर्णय । वि १।४।१९ 'सदिग्धेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्णयम् ।' (वक्ष्यति) । वा १।३।४।९ पृ २१८,

सदिग्धेषु वाक्यशेषात् । १।४।१३।२४॥

'अक्ता शर्करा उपदधाति, तेजो घृतम्' इति 'वाससा दीक्षयति सौम्य वै क्षौम देवतया' इति 'ओषधीर्वपति, सप्त ग्राम्या ओषधय सप्ताऽऽरण्या' इति च श्रूयते । चातुर्होत्रचयनेषु क्षुद्रपाषाणा शर्करा उपधेया भवति । ताश्च शर्करा अक्ता इत्युक्त विधि वाक्ये अञ्जनद्रव्य तु नोक्त इति उपक्रम संदिग्ध । एव किं तत् वास , काश्च ता ओषधयो वप्या इति उत्तरमपि वाक्यद्वय सदिग्धम् , एतादृशेषु सदिग्धेषु उपक्रमेषु खलु वाक्यशेषात् निर्णयो भवति । 'तेजो घृतम्' इत्यनेन घृतस्य स्तुतत्वात् घृतेन अक्ता इति निर्णय । एव क्षौमस्य अतसीतृणवस्त्र (अतसी–आळशी–जवस) स्तुतत्वात् , ग्राम्यारण्याना च धान्याना वाक्यशेषे स्तुतत्वात् तत् वास क्षौम स्यात्, ओषध यश्च ग्राम्या आरण्याश्च स्यु इति निर्णय । एव संदिग्धोपक्रमस्थले असंदिग्धवाक्यशेषेण निर्णय कर्तव्य इति सिद्धान्त । के

सदिग्धेषु वाक्यशेषात् । १।४।१३।२४ ॥

'अक्ता शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इति श्रूयते । तत्र सदेह किं घृततैलवसानामन्यतमेन द्रवेण अक्तव्या शर्करा उत घृतेनैवेति । अत्र प्रभाकरेण संगति लोभात् इदमधिकरणमुपवर्णितम्–' अक्ता ' इत्युपक्रमे

अञ्जनाक्षेपात् घृततैलवसानामन्यतमं अञ्जनसाधनमव-गम्यते । 'तेजो वै घृतम्' इत्युपसंहारे घृतं स्तूयते, तयोरुपक्रमोपसंहारयोः परस्परं बाधेन इति विरोधात् व्यवसायात् अप्रामाण्य इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु यथाप्राप्यमेवेति । तदुक्तम्, वक्ष्यमाणपूर्वपक्षन्यायेन विध्युद्देशगतस्य बलीयस्त्वेनैव अध्यवसायात्, इति यथा-र्थार्थिक्यमेवाधिकरणं प्रस्तूयते । स्तुतिस्तुत्ययोर्यथार्थवादस्या-भिधाय इदानीं प्रसङ्गात् सन्दिग्धनिर्णयोपयोगः प्रति-पाद्यते । अथाच पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । विध्युद्देशो हि प्रथममञ्जनसाधनं घृततैलवसासाधारणं स्नेहद्रव्यमात्रमुप-स्थितम् । न तदवसानस्थितजघन्यार्थवादानुरोधेन संकोच-मधिकुरुते, किन्तु प्रत्यक्षमुख्यविध्यनुरोधेन अर्थवाद एव तदनुगुणतयाऽवस्थापयितुमुचितः । शक्नोति च घृतपद लक्षणया विध्युद्देशगतं स्नेहमात्रं स्तोतुम् । तदुक्तम् 'स्तुतीनां विध्यधीनत्वादनुवादाच्च लक्षणा । मुख्यत्वाच्च (तु) विधेर्नास्य विरोधाच्च कल्प्यते ॥' (वा. १।४।१३ पृ. ३६६) इति । तेन बलवद्विध्यनुरोधेन तैलवसयोरपि विकल्प एव । इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यदि घृतस्तुति-दर्शने सति विध्युद्देशगतं अञ्जनपदं द्रव्यान्तरमञ्जन-साधनं स्वीकर्तुमुत्सहते । तथाहि, सर्वेष्वेव 'गामानय शुक्लाम्' इत्यादिवाक्येषु उपक्रमावगतसामान्यसम्बन्ध उपसंहारगतविशेषसम्बन्धवशादेवार्थविशेषनिर्णयो भवति । एवं चार्थवादानां विधिवाक्यशेषत्वम् । तेन यद्यपि अवतारदर्शनसमये अञ्जनसाधनद्रव्यमात्रवचनम्, तथापि तद्विशेषाकाङ्क्षया घृतस्तुतिदर्शनात् विधिस्तुत्योश्च समानविषयत्वनियमात् घृतमेव निर्णीयते, तदुक्तं 'विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते । तस्मादेवात्र सन्दिग्धमितरेणावधार्यते ॥' (वा. १।४।१३ पृ. ३६५) इति । किंच शब्दभावना हि विधिः, तस्य चाङ्गं विधेयस्तुतिरूपा प्ररोचना । इह च तैलानुपादानपक्षे विधेयविशेष [illegible] प्ररोचनावाचितः कल्प-नीया । कल्प्या च घृते प्ररोचना समस्ति । तथा च सति यत्र कल्प्या सहज इतरत्र कल्पयन् विधिः वैरू-प्येण भिद्येत । तेन यत्रैव प्ररोचना स एव विधीयते इति निर्णयो भवति । तदुक्तम् 'समाप्यते विधिः कश्चित् कदाचित्राप्ररोचितः । घृते प्ररोचनां दृष्ट्वा विधिस्तत्रानुमीयते ॥' (वा. १।४।१३ पृ. ३६७) इति । किंच 'अक्ताः शर्करा उप-दधाति' इति नात्र विधिः श्रूयते किन्तु अर्थवादवशा-दुन्नेयः, अतोऽपि घृतविषयार्थवाददर्शनात् घृतमेव विधीयते । न च 'छागो [illegible] मन्त्रवर्णात्' इत्यस्य (६।८।१०।३१) षष्ठान्त्याधिकरणस्थानेन पुनरुक्तत्वम्, मन्त्रस्य भिन्नवाक्यत्वेन पूर्वपक्षोत्थानोपपत्तेः । न च तेनैवास्य दण्डापूपीयितत्वम्, अनुष्ठेयार्थप्रतिपादकत्वस्य विनिगमनाहेतोरभावेनात्र पूर्वपक्षोपपत्तेः ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे स्नेहद्रव्यानियमः । सिद्धान्ते घृतमेवेति । सूत्रं तु–एकवाक्यत्वे सति उपक्रमोपसंहार-स्थयोः सामान्यविशेषशब्दयोः कस्य विषयेणा प्रवृत्तिः इति सन्देहे उपसंहारस्थ वाक्यशेषादेवोपक्रमस्थशब्दा र्थनिर्णयः इति । तौवा. (१।४।१९।२४).

'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायः । अथ निर्णयसिन्धावनन्तचतुर्दशीप्रकरणेऽभिहितः । तथा हि– तत्र तु विध्यर्थवादयोः भिन्नार्थत्वेऽप्येकवाक्यता योगात् 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापित्वेन मुख्येत्युक्तम् । साहस्री. ५८८.

● अर्थवादाना अन्यथार्थपरत्वाभावे 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यधिकरणविरोधः । तत्र 'अक्ताः शर्करा उपदध्यात्' इति विधिस्थसामान्यागतं अञ्जनसाधन 'तेजो घृतम्' इति वाक्यशेषात् घृते व्यवतिष्ठते इति व्यवस्थापनात् । कु १।२।१।१८. ● कश्चिज्जाति-विधिरर्थवादः । 'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल' इति विधिः 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यधिकरणे सन्दिग्धोत्पत्तेः भवदन्ये प्राप्ते सप्तदशादिप्रसक्तौ 'ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा प्रस-र्पन्तमपश्यन्' इति वाक्यशेषः पुरोडाशस्य जातिमात्र-प्रापकः । इदं 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायादेव सिद्धम् । बाल पृ. ५८. ● वाक्यप्रकरण—अनादिपर-योरेकविषयत्वेन अनारभ्यस्य विध्यादिवाक्योत्कर्ष-निषयत्वात् जातित्वस्यापि उपक्रमस्थस्य 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यनेन न्यायेन तद्विषयत्वावगतेः

उपसंहारस्थस्य विधेः उपक्रमानुसारित्वस्य न्याय्यत्वात् विष्ण्वादियुक्ता एव विषयः । सु. पृ ७४६. ● न चात्र 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' (१।४।१३।२४) इत्येतेन तुल्यार्थत्वम्, (लौकिक-वैदिक-)प्रतिपत्तिद्वयस्यापि असंदिग्धत्वात् । वा. १।३।४।९ पृ. २२३, ● यदि तर्हि वाक्यशेषात् दातुः प्रतीयते (वारुण-श्चतुष्कपालः) 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् अधिकरण (३।४।११) नारब्धव्यम् । उच्यते । ३।४।११।३० पृ. ९६३. ● 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यात्' सायंप्रात शब्दौ अन्तराशब्दार्थनिरूपकौ 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायात् । आचारमयूखः पृ. ८१ (घारपुरेसंपादितः).

● संदिग्धार्थोपादाननिर्णायकः अर्थवादः यथा– 'एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत् सरस्वती च सरस्वांश्च' इति शास्त्रदीपिकायाम् (५।१।७) । बाल पृ. ५७.

● संदिग्धार्थनिर्णायकत्वं यथा वाक्यशेषस्य (१।४।१८।२४) तथा सामर्थ्यस्यापि (१।४।१९।२५) । सु. पृ. ५२९.

● संदिग्धार्थशक्तिग्राहकार्थवादो यथा– 'यव-मयीभिरद्भिरौदुम्बरी प्रोक्षति' इति विधेर्वाक्यशेषः 'यदा वा अन्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति' इति तदुक्तम् 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यधिकरणे (१।३।५) । बाल. पृ ५७–५८.

● संदिग्धपक्षेतरत्वं नोपाधि. । सम्प्रदायात् इति केचित् । मणि. पृ. ३५.

● संदिग्धश्रुतेः असंदिग्धश्रुतिर्बलीयसी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.

● 'संदेहः क्रियते सर्वैः साधारणपदे स्थितः ।' (नासौ पूर्वपक्षगतः नापि उत्तरपक्षगत.) । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५.

● संधिश्चेत् संगवादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥' कात्यीये । संकर्ष. ३।१।५.

● संधिदिने एव सोमे सुत्या । संकर्ष. ३।१।६. 'सोमे सुत्या संधिदिने एव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● संध्योपासना नित्यत्वेन आदिष्टा । धा. ४।१।३।२.

● संनयदसंनयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्तम् । वि. ६।५।६.

● संनयदसंनयदुभयसाधारणता बर्हिषेत्याद्युक्तकालस्य वत्सापाकरणस्य । भा. ६।४।१३।४१–४२.

सू संनहनं च वृत्तत्वात् । १२।१।११३।२९॥

'योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति' इति दर्शपूर्णमासयोः पत्न्याः संनहनमुक्तम् । तत् सोमाङ्गेषु देष्टिषेषु कर्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्तव्यम् । वृत्तत्वात् दीक्षाकाले पत्न्याः संनहनं वृत्तम् । तत् वाससो धारणार्थं प्रसङ्गेन सिध्यति । इति सिद्धान्तः । के.

● संनहनं सर्वासां यजमानपत्नीनां दर्शादौ । संकर्ष. १।२।१ वर्णक २. मीको. पृ. ३१८३ 'यजमानपत्नीनां सर्वासां॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सू संनहनादौ यजमानस्यैव पत्नी, नाध्वर्योः ॥

'पत्नीं संनह्यावेनोदेहि' इत्यध्वर्युकर्तृकमेव पत्नी॰ शब्दस्य प्रतिसम्बन्धिबोध अपेक्ष्य स्वार्थोपस्थापकत्वेन 'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' इत्याम्नानात् दम्पत्योरेककारकत्वेन च गृहकर्मसु पत्न्येव निपुणा मदपेक्षयेति लौकिकवाक्य इव वक्तुर्भार्याया एव बोधादध्वर्युभार्याया एव संनहनम् । ऋत्विक्संस्कारवत् अनुपकारकत्वप्रसंगात् । इति प्राप्ते, 'संपत्नी पत्या सुकृतेन गच्छताम्' इति मन्त्रवर्णाद्यजमानपत्न्या एव फलभोक्तृत्वादध्वर्युवत्सूत्येऽपि तस्मिन् पत्नीपदेन यजमानाया एव बोधदर्शनात्तस्या एव संस्काराः । 'यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेत' इति लिङ्गाच्च । अध्वर्युभार्याया बोधस्य स्वभावसिद्धत्वेन पुनर्विधानायोगात् । संकर्ष. १।२।१ वर्णकं १.

● संनहनमन्त्रस्य (बर्हिषः) आतिथ्याबर्हिषि अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थं संनद्ध आह्रियमाणे आवृत्तिर्न कार्या ज्योतिष्टोमे । भा. १२।१।२१।४५–४६.

सु संनहनहरणे तथेति चेत्। १२।१।२१।४६॥

आतिथ्यायामुपयुक्तस्य बर्हिषः अग्नीषोमीयार्थं उत्तरवेदिसमीपे नयने 'पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु' इति संनहनमन्त्रः, 'बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि' इति हरणमन्त्रश्च आतिथ्यायाः सकाशात् भेदेन प्रयोक्तव्यौ। संनहनहरणे संनहनहरणमन्त्रौ तथा स्तरणमन्त्रवत् आवर्तनीयौ इति पूर्वः पक्षः।

नान्यार्थत्वात्। ४७॥

आतिथ्याबर्हिषः आतिथ्यादेशात् अग्नीषोमीयार्थं उत्तरवेदिसमीपे नयने 'पूषा ते ०' इति 'बृहस्पतेर्मूर्ध्ना०' इति च संनहनहरणमन्त्रौ भेदेन न प्रयोक्तव्यौ। अन्यार्थत्वात् दर्भच्छेदनदेशात् यागदेशे संनहनाहरणार्थौ तौ मन्त्रौ। मन्त्रयोः अयमर्थः। अत्र तु न सोऽर्थः। तस्मात् संनहनहरणमन्त्रौ न आवर्तनीयौ इति सिद्धान्तः। के.

● संनहनहरणे स्तृतस्य बर्हिष उपादानार्थे। तत्र मन्त्रौ स्वीक्रियमाणस्यैव उपवर्णनात्मकौ। भा. १२।१। २१।४६.

सु संनहनहरणमन्त्राधिकरणम्। आतिथ्याबर्हिषि अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थं संनहनाऽऽह्रियमाणे संनहनाहरणमन्त्रयोर्नावृत्तिः॥

संनहनहरणे तथेति चेत्। १२।१।२१।४६॥

भाष्यम्— अग्नीषोमीये पुनः देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः संनहनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ नेति चिन्त्यते। तत्राऽऽह। संनहनहरणमन्त्रौ तथा, यथा स्तरणमन्त्रः। भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः। कुतः? उक्तो न्यायः। संनहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गे। ते च कर्मणी आवर्तेते। अतो मन्त्रयोरावृत्तिर्न्याय्या। तस्मादेवम्।

नान्यार्थत्वात्। ४७॥

भाष्यम्— नैतदुक्तम्। कुतः? अन्यार्थत्वात्। स्तृतस्य बर्हिषो ये संनहनहरणे ते उपादानार्थे। तत्र हि मन्त्रौ स्वीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनात्मकौ, 'पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु' 'बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि' इति। इमे पुनः स्वीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थे, अन्यार्थत्वादप्राकृतार्थे न मन्त्रं गृहीतः। यथा तथैवाऽऽतिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं प्रोक्षणाय बर्हिर्नीयते, न तदा आहरणमन्त्रः प्रयुज्यते। एवमिहापि।

शा— यदेव बर्हिः प्राग्वंशे स्तीर्णं पुनः संनह्य उत्तरवेदिसमीपे स्तीर्यते। प्रकृतौ संनहनमन्त्रः 'पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु' इति। तथा हरणमन्त्रः 'बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि' इति। तौ किमस्मिन् संनहने हरणे च प्रयोक्तव्यौ नेति संदेहे संनहनहरणयोरावृत्तेः मन्त्रयोरपि पूर्ववदावृत्तिः स्यात्। नैवम्। प्रकृतौ हि स्तृतस्य बर्हिषो यद्विहारदेशप्रापणार्थं संनहनं हरणं च तदर्थाविनौ मन्त्रौ, विहारदेशं प्रापितस्य बर्हिषो वेदिदेशप्रापणार्थमेतत्। अतः अन्यार्थत्वात् कार्यप्रयुक्तत्वाच्च मन्त्रयोः, न प्रसङ्गः। यथा च प्रकृतावेव गार्हपत्यादाहवनीये नीयमाने बर्हिषि मन्त्रो न प्रयुज्यते तथेहापि।

सोम— तन्त्रत्वापत्तिन्याऽपि इदं पूर्वाधिकरणोक्तमन्त्रावृत्तिप्रसङ्गात् अत्र कृतेति ध्येयम्। सूत्रे स्तरणतोक्तं यथासङ्ख्यार्थः।

वि— 'संनहने हरणे मन्त्रावावर्त्यौ किं न वा, ऽग्रिमः। पूर्ववत्, नैतस्य कार्यं प्रकृतौ तदभावतः॥' प्रकृतौ ऽन्यदेशादानयने कार्ये तौ मन्त्रौ दृष्टौ, न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति आनयने। अतोऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रति आनयने तौ मन्त्रौ न चोदकात् प्राप्नुतः।

भाट्ट— तस्यैव बर्हिषः प्राग्वंशे स्तीर्णस्य उत्तरवेदिसमीपे स्तरणार्थं पुनः संनहनमाहरणं च क्रियते। तत्र प्राकृतौ वा मन्त्रौ 'पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु' 'बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि' इत्येतौ किं पुनः प्रयोक्तव्यौ न वेति चिन्तायाम्, पूर्ववत् क्रियावृत्तौ आवृत्तिः। इति प्राप्ते, नेदं प्राकृतं संनहनं स्तरणोत्तरकालविहितसंनहनस्यैव तत्त्वात्, किंतु आर्थिकम्। अतश्च वैपरीत्येन संनहनाङ्गभूतौ मन्त्रौ नात्रैव प्रवर्तितुमर्हतः। याज्ञिकास्तु अत्र मन्त्रं पठन्ति, तेषामयमाशयः, यद्यपि आर्थिकमिदं संनहनं तथापि तस्य प्राकृतकार्यकरत्वमेव। प्राकृतस्य संनहनस्य वेदिस्तरणार्थाहरणसिद्धिरेव। प्रयोजनं न त्वन्यत्। अतश्च उपस्थितस्य अपूर्वसाधनसंनहनाङ्गं मन्त्रः तत्रापि आर्थिकेऽपि संनहने स्यादेव। नहि मन्त्र प्रति

तस्य वैधत्वादिना स्तनोत्तरकालीनत्वादिना वा उद्देश्यता, प्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु 'बर्हिः सनह्यति' इति वचनेन उक्तप्रयोजनार्थं विहितस्य सनहनस्य अत्र प्रयोजनानुरोधेन आवृत्तिरेव स्मारयन् इति मन्त्रावृत्तौ न किंचित् बाधकमस्ति । आहरणे तु प्रवृत्तौ विहारदेशप्रापणानुकूल एव मन्त्रो विहित, न तु गार्हपत्यात् वेदिदेशप्रापणानुकूल । इह च वेदिदेशप्रापणानुकूलस्यैव आवृत्ति इति क मन्त्रावृत्तिशङ्का । अत एव वस्तुत उभयत्रापि अत्र प्रवृत्तामानेऽपि आवृत्त्यमानमात्रेण प्रासङ्गिकी अध्याय सङ्गति ।

मण्डन— 'तेषां पशौ सनहन न मन्त्रवत् ।' तेषां बर्हिषाम् ।

शङ्कर— 'नाहृतिमन्नेत्रम् ।' नाहृ सनहनम् हृति हरणम्, तयो मन् मन्त्रो, एव मित्रौ न, नावृत्तनीयौ इत्यर्थ ।

● सन्निकर्ष । न हि अत्यन्तसन्निकर्ष एव एकसंबन्धकारणम् । यथा यथा हि सन्निकृष्य न लभ्यते तथा तथा विप्रकृष्टे वेदशक्ति सञ्चरति । वा ३।३।४।११. ● सन्निकर्ष (प्रत्यक्षज्ञानहेतु) संयोग, संयुक्तसमवाय, संयुक्तसमवेतसमवायश्चेति (त्रिविध)। द्रव्य संयोगेन, तद्गतगुणकर्मजातयो द्वितीयेन, गुणकर्मगतजातय तृतीयेन ।

केचित्तु, समवायरूपसंबन्धस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यगता सत्ता गृह्यते । सत्ता च तत्कालसंबन्ध इति तस्य जातिगतत्वं नानुपपन्नमित्याहु । तेषां मते नावश्यम् ।

शब्दस्य च द्रव्यत्वात् तत्रापि संयोग एव संबन्ध । न च शब्दश्रोत्रसंयोगासंभव, तस्य सर्वत्रोपलम्भेन विभुतया दिगात्मकश्रोत्रस्यापि विभुतया संयोगासमवायिकारणकर्माभावात् इति वाच्यम् । न तावत् संयोगमात्रं प्रति कर्मणो जनकता, संयोगजसंयोगव्यभिचारात् । किंतु विजातीयसंयोग, तत्र वैजात्यकार्यतावच्छेदकं जन्यसंयोगे कर्मत्वेन कारणता युक्ता । संयोगजसंयोगव्यावृत्तजातिकारणत्वाच्च न व्यभिचार ।

विभुनी मिथ संयुक्त, निरन्तरद्रव्यत्वात्, घटाकाशवत्, इत्यनुमानेन विभुसंयोगसिद्धेश्च । मणि पृ २० ● सन्निकर्षस्य सन्निधित्वेन स्थानत्वात् तस्य च प्रकरणात् दौर्बल्यम् । सु पृ ११८६

● सन्निकर्षविप्रकर्षौ तन्त्रापेक्ष्येते यत्र विरोध कश्चित् । वा ३।५।१०।३१

● सन्निकृष्टानुवादासंभवे विप्रकृष्टानुवादोऽपि आश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षो हि स भवति । वा ३।४।१।१-२

● सन्निधानम् । असत्यां हि आकाङ्क्षायां सन्निधानमकारणं भवति । यथा 'भार्या राज्ञ, पुरुषो देवदत्तस्य' इति । एकस्मिन्नपि वाक्ये तदवयवभूतस्यानपेक्षितस्य नैव भवति संबन्ध । यथा अश्वेन व्रजति, श्वेतेन पटेनावृत इति । नानपेक्षितस्याश्वस्य श्वैत्य विशेषणं भवति । भा ६।४।८।२३ ● आकाङ्क्षा-योग्यता सन्निधानानि हि अन्विताभिधाने प्रयोजकानि न तु शब्दोपात्तत्वमपि । सोम ५।१।१ वर्णक ३ ● सत्येवाकाङ्क्षितविशेषणतरे सन्निधानस्य अपि आकाङ्क्षाजनकत्वात् विशेषक(र)त्वम् । के (संकष)

⌘ सन्निधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् । ३।८।२०।३७ ॥

श्येन 'हविर्नवनीतमाज्यं भवति' इति श्रूयते । हवि चमसाज्यम् । तस्मिन् चिरकालं संगृहीतं यत् नवनीतं तत् आज्यस्थाने भवेत् इति वाक्यार्थं । तदिदं नवनीतं प्रधानस्य स्यात्, इति उक्त्वा पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । ज्योतिष्टोमविकारे श्येने संनिधानविशेषात् चोदकेन प्राकृतस्य सोमस्य सन्निधानं भवति, तादृगात् सोमस्य चोदकप्राप्तसंनिधानविशेषात् श्येनप्रधाने नवनीतस्य असंभवे सति आनन्दवल्लयादिन्यायेन तदङ्गानां श्येनाङ्गानां दीक्षणीयादीनां हविर्नवनीतमाज्यं स्यात् । यत्र चोदकप्राप्तं प्राप्तं तत्र आज्यस्थाने हविर्नवनीतं स्यात् । तथा च श्येने हविर्नवनीतं न प्रधानस्य किंतु अङ्गानां इति सिद्धान्त ।

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३८ ॥

श्येनयागे 'हविर्नवनीतमाज्यम्' इति श्रूयते। हविश्शब्देन पात्रम्। तत्र प्राक् स्थापितं नवनीतम् आज्यार्थेषु ग्राह्यम्। तत्र शङ्का, आधानेऽपि आधानगतपवमानेष्टि-ष्वपि तथा श्येनाङ्गेषु इव हविर्नवनीतमेव आज्यार्थेषु स्यात्। दर्शादिवत् श्येनाङ्गत्वं सामान्यतः पवमानेष्टि-ष्वपि विद्यत एवेति। इति चेत्।

नाप्रकरणत्वादङ्गस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ ३९ ॥

श्येनयागे 'हविर्नवनीतमाज्यं भवति' इति श्रुतम्। हवि. धर्मपुटकम्। तस्मिन् विद्यमानं नवनीतं आज्यस्थाने भवति इति वाक्यार्थः। तद्यदि श्येनाङ्गेषु भवेत् तथा सति आधाने पवमानेष्टिष्वपि श्येनाङ्गत्वाविशेषात् स्यात् इति पूर्वसूत्रेण शङ्कायां उच्यते न पवमानेष्टिष्वपि हविर्नवनीतं प्राप्नोति। न हि पवमानेष्टयः श्येनाङ्गम्, अप्रकरणत्वात्। न प्रकरणं श्येनप्रकरणं यासु ताः पवमानेष्टय. अप्रकरणा.। आधानस्य पवमानेष्टीनां वा श्येनप्रकरणस्थत्वाभावात् तास्वपि हविर्नवनीतं न स्यात्। पवमानेष्टीनां यत् अङ्गत्वं तत् न तन्निमित्तं श्येननिमित्तकम्। किंतु कर्म-सामान्यसम्बन्धनिमित्तकं अग्निनिमित्तकं वा। तस्मात् पवमानेष्टिषु न हविर्नवनीतम्।

अत्र सुधा— पवमानेष्टीनां श्येनप्रकरणानधीतत्वात् अङ्गत्वस्य उपकारनिमित्तत्वाभावात् अनङ्गत्वेन आनर्थक्यतदङ्गन्यायाविषयत्वात् न तत्र नवनीतप्राप्तिः इत्येवमर्थतया सूत्र भाष्यात् भासते। पवमानेष्टिस्थस्य आज्यकार्यस्य असंनिहितत्वेन नवनीतविधौ अनुवादा-योगात् नवनीतस्य च श्येनोपकारिकर्माङ्गतायाः संनि-ध्यनपेक्षोपकारित्वमात्रनिमित्तत्वाभावात्। पवमानेष्टीनां श्येनोपकारित्वमात्रेण तदङ्गत्वस्य आज्यकार्यस्य असंनि-हितस्य अनुवादायोगात् न नवनीतेन सह अङ्गा-द्यन्वयः किंतु संनिधानात् इति वार्तिकमतेन सूत्रार्थः। इति। के.

■ संनिधानविशेषात् यो गम्यते स विनश्यति भवति। अविनश्यथा कारणाभावात्। मा. ११।१।११।३.

• संनिधिः। अपेक्षितसंनिधिर्हि (पदार्थानां) संबन्धकारणं न संनिधिमात्रम्। शा. ३।२।८ पृ. २२०. • संनिधि. बुद्धौ विपरिवृत्ति.। सा च आनन्तर्ये समस्तपद्यमाये च भवति। समस्तपद०पर स्थितिरपि आनन्तर्यप्रकार एव। वा. २।१।१६।४८ पृ. ४५५. • संनिधि. वाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादने सहकारी। वि. १।१।७. • संनिधिः शाब्दबोधहेतुः। मीको. पृ १०१९ 'आसत्तिः' इत्यत्र द्रष्टव्यम्। • न हि अतिदेशस्य संनिधिः कारणम्, सारूप्यप्रभावत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् (सप्तमेऽध्याये)। वा. ३।६।१६।४३ पृ १०६७। न च सारूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम्। पृ १०६८. • संनिधिना समाख्याया बाधः। यथा श्येने सामवेदोक्ते लोहितोष्णीषत्वस्य सर्वैरनुष्ठेयता न हौत्रगणमेव। वि. ३।८।५. • संनिधेः महाप्रकरणं प्रबलम्, तेन अक्षविदेवनादीनां राजसूयाङ्गत्वमेव, न तु अभिषेचनीयाङ्गत्वम्। वि. ४।४।२. • संनिधेः सादेश्यनिमित्तस्य विनियोगहेतुत्वं अवसीयते। सु. पृ. ११९३. • संनिधौ अनुपादेयगुणानां (देशकाल-निमित्तफलसंस्काराणां) कर्मान्तरत्वाबाधकत्वम्। भाट्ट. २।३।१३.

॥ संनिधौ त्वविभागात् फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २।३।१३।२६ ॥

अवेष्टिं प्रकृत्य 'एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्' इति श्रूयते। राजसूयस्थावेष्टे. कर्मान्तरमिव अवेष्टिः विधी-यते इति पूर्वपक्षं सूत्रकारो व्यावर्तयति। नैव कर्मान्तरं किंतु फलान्तरप्रतिपादनार्थं प्रकृताया एव अवेष्टेः पुनर्विधानम्। इति सिद्धान्तः। अयमर्थस्तु संनिधौ कर्मणः संनिधौ सति अविभागात् धातो. संनिहितकर्म-परामर्शकत्वस्यैव युक्ततया तदर्थस्य विभागाभावात् संनिहितकर्मविषया भेदाप्रतीतेः फलार्थेन अनुपादेय गुणसंबन्धरूपप्रयोजनानुरोधेन पुनः श्रुतिः संनिहितकर्मण एव पुनःश्रवणम्। न कर्मान्तरविधानार्थम्। अत्र फलपदं अनुपादेयमात्रोपलक्षणम्। अनुपादेयानि च 'देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च। इति मीमांसकाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥' इति। के.

● नापि अनुपादेयगुणयोगरूपं प्रकरणान्तरं तद्भेदकम्। तस्य 'सनिधौ त्वविभागात्०' इति न्यायेन सनिधौ अप्रवृत्तेः। कौ. २।२।३।२ पृ. १६४. ● 'पौर्णमास्या यजेत' 'सायं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्यादौ कालोद्देशेन कर्मविधावपि न कर्मान्तरत्वमिति 'संनिधौ त्वविभागात्०' इत्यधिकरणेऽनुपदमेव वक्ष्याम। कु. २।३।११।२४. ● प्रकरणान्तरत्वाच्च विना फलादीनां भेदकत्वमुक्तमपि न दृष्टं (मन्यान्तरवृद्धि.) 'सनिधौ त्वविभागात्०' इत्यादौ। या. २।३।११।२६ पृ. ६२०, ● फलसंबन्धोऽपि च 'सनिधौ त्वविभागात्०' इत्यनेन न्यायेन न कर्मान्तरबुद्धिं करोति। २।२।२।२, ● तथापि फलं प्रति विधाने 'सनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेनाकर्मान्तरता। २।३।४।८ पृ. ५९६, ● सति हि यथाप्रकारेण उत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रयोगमध्ये निरविवृत्ते कालं प्रति उपादानप्रत्यभिज्ञानात् कल्प्येत। यथोक्तं 'सनिधौ त्वविभागात्' इति। ३।६।७।२२ पृ. १०४९-१०५०. ● सनिधौ फलादेः कर्मभेदकत्वाभावः (देश-काल-निमित्त-फल-संस्काराणाम्)। भा. २।३।११।२६ पृ. ६२०.

● संनिधिपाठः पाठसादेश्यरूपक्रमस्य अपरः प्रकारः। बाल पृ. १२. ● संनिधिपाठात् वैकृतानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां अङ्गानां सदंशपतितानां नियम्यमर्थत्वं सिध्यति। मीन्या. ● सनिधिपाठात् 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः सानाय्यपात्रशोधने विनियुज्यते। ३।३।१०।१२ मीको. पृ. १५०९ 'क्रमाधिकरणम्' द्रष्टव्यम्।

● संनिधिप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्। सनिधिः अविरोधे विनियुङ्क्ते। विरोधे तु विदेवनादिवत् (राजसूये 'अक्षैर्दीव्यति, शौनःशेपमाख्यापयति') प्रकरणेन बाध्यते। वा. ३।३।११।२१ पृ. ७३६.

● संनिधिमन्त्राः आमनहोमाः सांग्रहणीयप्रकरणम्। नि. ४।४।८.

● संनिधिमात्रेण कर्मानुपादेयता च। सु पृ. ७७७.

● संनिधिलक्षणलौकिकप्रकरणस्य यौगिकश्रुतिजनितविशेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वम्। या. ३।२।८।२१ पृ. ७७४.

● संनिधिविषयः विकृतिषु सर्वास्वेव। वा. ३।३।१२।२१ पृ. ७३६.

● संनिधिसत्त्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि न कर्मान्तरम्। भाट्ट. २।३।१३.

● संनिपत्योपकारकं अङ्गाङ्गम्। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधानात्। मीन्या. ● संनिपत्योपकारकमपि प्रोक्षणादि अपूर्वप्रयुक्तम्। भा. ९।१।२।२।-३. ● सनिपत्योपकारकं आरादुपकारकाद् बलीयः। 'स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति विहिता स्थाण्वाहुतिः यूपखननस्थाणुद्वारा यूपसंस्कारार्था। नासौ आरादुपकारिका। मीन्या. ● संनिपत्योपकारकं उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तं द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपोपयोगात्। तथापि पूर्वाङ्गानां उत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ उपयोगः, उत्तराङ्गानां तु तत्स्थितावुपयोगः। मीन्या. ● संनिपत्योपकारकमेव आश्रयिकर्म इत्युच्यते। बाल. पृ. ८३, ● संनिपत्योपकारकं त्रयर्थं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म त्रिविधम्-दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टोभयार्थं चेति। पृ. ८२. ● संनिपत्योपकारकं दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति त्रिविधम्। तत्र दृष्टार्थं अवघातादि, अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। मीन्या. ● सनिपत्योपकारकं द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालि कर्म। यथा प्रोक्षणावघातादि। यत्तु द्रव्यदेवतान्यतरसंस्कारकं कर्म इति लक्षणं तन्न। यजमाननिष्ठप्रयाजादिजन्यादृष्टव्यावृत्तदृष्टादृष्टसंस्कारमात्रवृत्तिसंस्कारत्वस्य एकस्याभावेन तद्घटितलक्षणासंभवात्। केचित्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं इति लक्षणमाहुः। तन्न। यूपाद्युद्देशेन विधीयमानच्छेदनादौ अव्याप्तेः। मुरारिः म-पृष्ठ ११६२. ● संनिपत्योपकारकं द्विविधं उपयोक्ष्यमाणार्थं उपयुक्तार्थं चेति। तत्रोपयोक्ष्यमाणार्थं अवघातप्रोक्षणादि, उपयुक्तार्थं च प्रतिपत्तिकर्म। मीन्या. ● संनिपत्योपकारकाणि

अवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण उत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते, आरादुपकारकाणि प्रयाजादीनि तु फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते । वि. २।१।२. * संनिपत्योपकारकाण्येव 'गुणकर्माणि' 'आश्रयिकर्माणि' इति चोच्यन्ते । कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकं यथा अवघातप्रोक्षणादि । मीन्या. * संनिपत्योपकारकाणि अनिविष्टाङ्गानि । टुप्. ९।१।१।१, * संनिपत्योपकारकः तृतीयोऽनुयाजो दर्शपूर्णमासयोः । १०।४।१५।३८, मीको. पृ. ४११ 'अनुयाजस्य तृतीयस्य०' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् । * संनिपत्योपकारकाः आरादुपकारकाश्च धर्माः अपूर्वार्था इति स्थितं प्रकरणेन प्रमाणेन । टुप्. ९।१।१।१ वर्णक २, * इह च संनिपत्योपकारकाः सर्वे आम्नायमानाः नियमादृष्टीकरणसमर्थाः । ८।१।३।५. * संनिपत्योपकारकेण आरादुपकारकस्य बाध्यते (अयं) अयथान्यायः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * संनिपत्योपकारकाणां अङ्गानां अनेकप्रधानसाहित्यस्थले प्रधानविशेषे काण्डानुसमयः विशेषाभावे तु पदार्थानुसमयः । प्राजापत्यपशुषु उपाकरणादीनां पदार्थानुसमयः । दर्शपूर्णमासयोः पदार्थानुसमयः । वारुणचतुष्कपालेना निर्वापादौ पदार्थानुसमयः अवदानादौ तु काण्डानुसमयः । तेषामेकस्थ्यत्वे तु अवदानादावपि पदार्थानुसमयः । सोम. ५।२।१. * संनिपत्योपकारकेषु पदार्थानुसमयः प्राजापत्यपशुषु । टुप्. ५।२।१।१–२. * संनिपत्योपकारकेषु यावद्विनियुक्तेषु प्रोक्षणादिषु अपूर्वप्रयुक्तत्वम् । भा. ९।१।२।२–३.

* संनिपत्योपकारकाङ्गजन्यानि अपूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते । वि. २।१।२.

* संनिपत्योपकारकाङ्गविचारः (अङ्गपारायणम्) — 'व्याख्याविकल्पसंभ्रमभङ्गान्यविकल्पसंशयं छेत्तुम् । परमं प्रभाकरगुरोर्गम्भीरं भावमभिधास्ये ॥' इह चतुर्विधमङ्गजातं जातिगुणद्रव्यभावार्थात्मकम्, तत्र भावार्थात्मकमपि द्विविधं संनिपत्योपकारकमारादुपकारकं च । तत्र संनिपत्योपकारकं चतुर्विधम्, साध्यभूतोत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतिभेदात् । यथाक्रमं कण्डनदोहनविलापनप्रोक्षणादिरूपम् । कण्डनेन ग्रामभूतः पिण्डः उत्पद्यते । तदेव क्षीरं दोहनेन प्राप्यते । विलापनेन प्राची संहतावस्थामपहाय द्रवावस्था आज्यस्योत्पद्यते । पार्थिवं ह्याज्यं गन्धवत्तया रसवत्त्वात् संहतरूपमग्नियोगेन द्रवीभवति । तथा च भगवान्काश्यपः — 'सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यम्' इति । तथा च शाबरेऽप्युक्तम् । अग्निसंयोगेनाज्यं द्रवीभवतीति च्विप्रत्ययप्रयोगादिति । प्रोक्षणं तु द्रव्यस्य न प्रागवस्थान्तरेण दशान्तरमादधातीति । श्लोकश्चात्र भवति 'पूर्वावस्थाग्रहणेन दशान्तरपरिग्रहः । विकारमाहुः संस्कारं केवलातिशयोदये ॥' इति । किं पुनरेषां चतुर्णामपि संनिपत्योपकारित्वे लक्षणम्, यत्कारकविध्यपेक्षं फलं जनयति तत्संनिपत्योपकारकम् । यथा कर्तरि स्थानम्, कर्मणि अवघातादि, अधिकरणे दध्यानयनपरिव्यूहनीयम् । तत्र संनिपत्योपकारकाङ्गतायामेव केचित् पृथग्विधीनभ्युपगच्छन्ति । ते हि मन्यन्ते — यत्र न पृथग्विधयो नाभ्युपगम्येरंस्तदा अधिकृताधिकारादङ्गत्वेनावघातादीनां न स्यात् । न च द्रव्यसंबन्धमुखेन प्रकृताधिकारापूर्वसंबन्धादङ्गत्वसिद्धिः । व्रीह्यादिशब्दानामाकृतिवचनत्वात्, यद्यपि कार्यसंबन्धवशतया व्यक्तीनां लक्षणार्थौ व्रीहिशब्दः, तथापि व्यक्तिमात्रलक्षणेन नापूर्वविशेषणतया व्यक्तिः । न च प्रकृताग्नेयीवत् तदपूर्वसंबन्धावगति-शैलापूर्वसंबन्धस्य तथापि यथा आग्नेयीन्यायेन संनिहितव्यक्तिपरिग्रहः, तथापि स्वरूपेणैव तासां प्रकृतापत्तिपरिग्रहेण प्रतीतिः, न पुनरपूर्वविशेषणतया तस्य स्वरूपस्य लाक्षणिकत्वात् । न च लिङ्गतः प्रकरणात् प्रामाण्यमस्ति । तथाहि, कस्या व्यक्तेः लक्ष्यते । व्यक्त्या च साधनविशेष इति लिङ्गस्य प्रकरणाभावात् अयुक्तम् । अत एव च 'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति तस्यापि प्रकृतपरिग्रहे न प्रत्यक्षेण आग्नीध्र उपस्थानं च । अत एव च न तत्र विनियुक्तविनियोगविरोधः । कार्यान्तरसाधनतया च आग्नीध्रोपस्थानेऽविनियोगात् । एवं च स्वरूपमात्रेण अवघातादीनां संबन्धात् नापूर्वविशेषणत्वसिद्धिः । दीक्षणीयाद्-

नियमनवत्। यथा स्वर्गान्तरापूर्वसंबन्धात् वाङ्नियमो नाधिकारापूर्वानुप्रवेशी तथा अवघाताद्यपि स्यात्। ततश्च अधिकारापूर्वे प्रत्यवघातादीनामङ्गता न स्यात्, तदनङ्गत्वे च तत्प्रयुक्त्यभावात् अवघातादीनामनुष्ठानं न स्यात्। अतः अवघातादिपूरुत्पत्तिनियोगोऽङ्गीकरणीयः। तस्मिन् पक्षाश्रिते अधिकाराभावेन तस्यानुष्ठानानुपपत्तेरधिकारिणि कल्पयितव्ये प्रकृताधिकारापूर्वोऽधिकृत एव प्रयाजादिष्विवाधिक्रियते इति उपायोपेयभावात् तदङ्गत्वसिद्धिरिति। तदिदं तत्र भवानुपाध्यायो न मृष्यति। अनभिज्ञो भवान् विषयनियोज्यानामिति। अवघातादिषु शब्दतो वस्तुतो वस्तुस्वभावतश्च प्रोक्षणादिषु शब्दत एव तुषकणविमोचनादि दृष्टमदृष्टं च कार्यमङ्गीक्रियते। तत्र यदि नियोगोऽप्यपर आश्रीयते कार्यभूतस्तदा कार्यद्वयमेकस्मिन् कार्ये नान्वीयते। न च यथा स्वर्गादिकं फलं तथा भूतमेव तद्भवितुमर्हति। तस्य च नियोज्यविशेषणत्वेनान्वयसंभवात्। न च तुषकणविमोचनादि नियोज्यविशेषणं क्रियाफलत्वात् यदेव नियोगात् फलं तदेव नियोज्यविशेषणतामनुभवति। साध्यविशिष्टो हि नियोज्यस्तदेव कार्यतया प्रतिपत्तुमर्हति यदेव तस्य साध्यं साधयति इति नियोज्यविशेषणस्य सिद्धिरश्नीयते। यच्च क्रियाफलं न तन्नियोगान्निष्पद्यतीति न तद्विशिष्टो नियोगे नियोज्यतामश्नुते। न च प्रतीततुषकणविमोचनादिकार्यत्यागो युक्तः, प्रतीतहानादेव। ननु च नियोगाभिधायिलिङादिप्रयोगवशेन नियोगोऽपि प्रतीत एवेति तुल्यो दोषः। उच्यते। संनिहिते विधौ विधिरवगम्यमानः स एव तावदवगन्तुमुचितः। तत्र यदि तद्विधानुप्रवेशिता विषयस्य न स्यात्। भवद्विध्यन्तरम्। अनुप्रविशन्ति चावघातादिप्रकृतविषये तदर्थव्रीह्यादिसंबन्धात्। तथाहि संनिहिताधिकारनियोगपरतयैव अवहन्त्यादिभिः पदैः अवघातादय उच्यन्ते। तथाभूतानां तेषां क्रियाकारकभावोपदेशात्। यदि स्वरूपमात्रावस्थितैर्व्रीह्यादिभिः सह संबन्धः स्यात्तदा तदधिकारसंबन्धो न स्यात्, तदीयसाधनविशेषलक्षणया व्रीह्यादिभिः पदैरवस्थापितोऽवघातादिभिरन्वीयते

न स्वरूपमात्रमेव चोपदेश एव यत्रेष्वप्यवघातादयः सिद्धा भवन्ति, साधनभावस्याविशेषात्। अत एव चावघातादयो नियोगसाधनतयाऽप्राप्ता एव विधीयन्ते। नियमस्तु प्रयोजनम्। यदि नियोगाङ्गतया अवघातादयो न विधीयेरन्। तदा पुरोडाशमात्रसिद्ध्यर्थतया नखदलनाद्यप्याक्षिप्येत, नियोगाङ्गतया त्ववघातादिषु विहितेषु तैर्विना नियोगसिद्ध्यनुपपत्तेर्नियमेन त एवाक्षिप्यन्ते नियोगाङ्गता तु पक्षेऽप्यप्राप्ता। नियोगस्यालौकिकतया तदङ्गस्यापि शब्दादन्यतोऽनवगमात् नियोगाङ्गत्वाच्च अवघातादीनां नियोगसंबन्धः प्राप्तः स लिङादिभिरनूद्यते। ननु यद्यवघातादीनां नियोगसंबन्धोऽस्ति कथं तर्हि तेषां नियोगाविषयत्वम्? उच्यते। किंतु यस्य नियोगस्य सिद्धिरेव कार्यं स विषयः, अवघातादीनां च तुषकणविमोचनाद्यवान्तरकार्यं कुर्वतां नियोगाविषयत्वम्, तेन नियोगाविषयत्वमङ्गता चेति सिद्धम्। विधेयास्त्ववघातादयो नियोगसिद्ध्यर्थं तयोपादीयमानत्वात्तदुक्तम् 'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते तद्विधेयमिति तत्र व्यवहारः' इति। तदेव नियोगप्रत्यभिज्ञोपबृंहितसंनिधानमात्रेणैवावघातादीनां नियोगाङ्गता न पदार्थान्वयमुखेनेति सिद्धम्। येषां पुनः पदार्थान्वयमुखेनानुप्रवेशोऽभिमतस्तेषां प्रकरणाधीतस्य पात्रद्वयस्यानारभ्याधीतस्य च वाससद्वयस्य सामिधेनीसंबन्धमुखेनानुप्रवेशयोरविशेषात् उभयोरपि प्रकृतावेव नियोगे विकल्पश्च स्यात्। संनिधानमात्रेण तु प्रकरणाधानस्य ग्रहणे सति पात्रद्वयमधिकारानुप्रविष्टमिति तदवरुद्धे वाससद्वयमधिकारविधौ नानुप्रविशति तेन विकृतावेव तस्य निवेशः इति। यदि संनिधानतोऽधिकारविधावनुप्रवेशः तर्हि पर्णतादीनाम् अनारभ्याधीतानां कथमनुप्रवेशः। उच्यते। जुह्वादयोऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धा इति तत्संबन्धमुखेन क्रतुसंबन्धसिद्धिः। तस्मात् येनैव च जुह्वादिषु पर्णतादिसंबन्धात्। अत एव 'हिरण्यं भार्यम्' इति स्वतन्त्रमेवाधिकारनियोगविषयः। हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धव्यभिचारात्। ये च पदार्थस्वरूपानर्थक्यापत्तेस्तस्यैव न्यायस्यान्यथापूर्वकं प्रत्यवस्थानमाहुः। तेषामिदमेव तावत्कथ्यम्। आनर्थक्येन न भवितव्यमिति, वेदवाक्यत्वादिति चेत्, वेदेनानर्थकेन न भवितव्यमिति न

यथा ज्ञापितम्, यस्यार्थो गम्यते तस्य मा भूदानर्थक्यम् । अनवसीयमानार्थस्य तर्थवत्त्व मनर्थकमात्र निर्भूमितम् । एवमवान्तरप्रकरणेनाप्यर्थवत्ता भवत्येवेति पर संनिधानवशेन नियोगाङ्गत्वमभ्युपगमः । संनिधानमपि संबन्धे कारणमिति यावत्सिद्धः । संबन्धश्च गुणप्रधानभावमन्तरेण न स्यात् । अत न च कार्यमन्यथा भवतीति नियोग एव प्रधानम् । अङ्गमवघातादयः । यदि वाऽनर्थको न नियोगस्य, तदा च पुच उत्तमः पर्याप्तः इति द्वादशाहविधिविशेषास्य अनुबन्धे येन पर्याप्त उच्यते । तेन तत्र पदार्थमात्रसंबन्धे एकातिरात्रमिति आनर्थक्यं नास्ति । तथा ' हिरण्मयः पुरुषो भवन्ति ' इति, सुवासमभिचरितमनुवदन्धानां धर्मविधितनर्थक्यं नास्तीति न प्रकृताधिकारस्थ स्यात् । किंच आनर्थक्यपरिहाराय पूर्वसम्बन्धोऽभ्युपेयेत किमिति अविहितपूर्वसंबन्धे च आश्रीयते । यदि संनिधानमात्रेण, तत्र अथ गुणान्वयविनोति नाशिष्ट एव व्यवतिष्ठेत । अथ संनिधानविशेषात्तद्पूर्वसंबन्धितानन्वादीनां परिग्रहः तदा पर सन्निधानविशेषात्पूर्वसम्बन्ध एवास्तु । किं परपदाश्रयणेन । यथा क्रियाकारकभावेनान्वितानामभिधानम्, यथा प्रयोजनप्रयोजनिभावेन लोके प्रसिद्धम् । नहि व्रीह्यादयः प्रयोजनतां प्रतिपत्तुमर्हन्ति इति कर्तारं यागेनापूर्वेण सह प्रयोजनप्रयोजनिभावेन संबन्धः । ये चावघातादिष्वदृष्टान्तरापूर्वाणि कल्पन्ते तेषां मते ' प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति प्रोक्षणीयत्वाद्नियमवत् अवान्तरापूर्वप्रयुक्तः स्यात्तत्र तु वैतुषीकाधा नाद्नियमो न स्यात्तथा नखनिर्भिन्नैः प्रोक्षणं न स्यात्तत्प्रयोजकं रूप तत्र नास्तीति । न चैतद्वाच्यम्, तुषकणविवेचनाधिकार्यमुखेनाधिकाराद्पूर्वमेव प्रयोजकमिति । नाद्नियमेऽपि तथा प्रसङ्गाद्दीयमाणायामपि कन्वपेक्षितत्वोत्पत्तिरिति तदधिकार्यं नास्तीति ज्योतिष्टोम एव प्रयोजको नाद्नियमस्य स्यात् । तदीक्षितदोषादिकायां वैधादर्शायामपि स्यात् । ननु चावघातादिष्वदृष्टान्तरविषये नेष्यन्ते, कथं तर्हि ' न चाविहितमङ्गं भवति ' इति अङ्गत्वेऽवधान्तरनियमो भाष्यकारस्य । उच्यते । अवघातकारणेऽदृष्टान्तरविशेषे चावान्तरविधिरङ्गीकृतः । तद्व्यतिरेकेणाङ्गत्वानुपपत्तेः । स्वरूपेण सांनिध्यात्कर्मणामुपकारकत्वकाले तदवस्थानादङ्गत्वं न घटते इति इदैव वक्ष्यामः । अत एव ' संनह्यमानमन्त्रवचनोऽसंनिपत्योपकारिणि न पुरुषप्रयत्नश्रवणमनुवदति ' इति वदति भाष्यकारो यत्र द्रव्यान्तरविधिरस्ति तत्र पुरुषप्रयत्नश्रवणं नानुवादः । यदेव तदवान्तरापूर्वं तत्कार्यतया लिङादिवाच्यम् । न च कृतिरूपपुरुषप्रयत्नाभिधाने कृत्यवच्छिन्नसमान्वया कार्याभिधानोपपत्तिरिति तदर्थं पुरुषप्रयत्नाभिधानं युक्तमिति नाविवक्षितः पुरुषप्रयत्नः । एव नियोगफलमितीपरहितसंनिधिसमाम्नानादवघातादयः अवहन्त्यादिपदैरभिधाननियोगैकार्थ्येनान्विता नोऽपगताः तन्त्वन्तरान्वितावस्तीर्णादिभिः सह क्रियाकारकभावेनान्विता न प्रतिशेषता प्रतिपद्यन्ते । किं पुनरवघातस्य व्रीह्यादिशेषत्वे प्रमाणम् ? कार्यमिति ब्रूमः । तदा हि न कर्मान्तरार्थं भवति । कार्यत्वादेव । तेन यत्कार्येण संबद्धं तदर्थं तदर्थम् । यद्यपि च कार्यैकसम्बन्धेन संबद्धं तेनापि सह यस्य साध्यसाधनभावस्तदपि तदर्थमेव कार्यैकसम्बन्धस्थान्वैकमर्थे प्रमाणाभावात् । एव च सर्वेष्वस्तेष्विपि शेषित्व नम् । यदि कार्येण एवैकसम्बन्धावगमः । कथ तर्हि श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वम् । द्वारविशेषसमर्पकतया कार्यविशेषपरतया हि शेषाः शेषिणि शेषतामापद्यते । अन्यथा अकिंचित्करस्य शेषत्वानुपपत्तेः । तत्र श्रुतिः 'व्रीहीनवहन्ति ' इति द्वितीयात्मिका व्रीह्यादिगत तुषकणविमोचनादिरूपमभिप्रायतः यद्धतक्रियासाध्यभूत समर्पयन्ती नियोगकरणतामनुमापति । न पुनरन्वितस्यैव शेषिता व्रीह्यादीनामवघातस्य च शेषतामाह । ' गां ददाति ' इत्यादिषु व्यभिचारात् । क्रियाजन्यफलभागिता हि कर्मत्वाव्यभिचारिणी द्वितीया वाच्या । न शेषिता, व्यभिचारित्वात् । क्रियाजन्यस्य फलस्य भागि कारकमेव कर्म तच्च किंचिदीप्सितं भूतभाव्युपयोगात् । किंचिच्च अनीप्सितमनुपयोगात् । तेनैव विशेषेण भगवत पाणिने सूत्रद्वयम् ' कर्तुरीप्सिततमं कर्म ' ' तथायुक्तं चानीप्सितम् ' इति । येषां मते शेषितैव द्वितीयादीनामर्थः, तेषां मते

‘सुवर्णं भार्यम्’ इति क्रतुधर्म एव स्यात्। श्रुतानुगुणाधिकारानुप्रवेशितैव न्याय्या, यतः न स्वतन्त्राधिकारकल्पना एवमतः सुवर्णशेषित्वत्यागप्रसङ्गात्। क्रियाजन्यफलभागित्वे तु शब्दार्थे न श्रुतहानिरिति स्वतन्त्रकर्तृतावगमात्, तत्कारणभूताधिकारत्वेनैव न्याय्या प्रकृतनियोगाप्रत्यभिज्ञानाद् नियोगान्तरे स्थिरे प्रजापतिव्रताधिकारवत् कल्पनेनाधिकारकल्पनैव उचितेति स्नानादिषु वस्तुस्वभावपर्यालोचनया लिङ्गारकर्तृसंस्काररूपकार्याङ्गीकारः। तेन कर्तरि शेषितामानादीनां सामर्थ्यासामर्थ्यमात्रं च लिङ्गम्। नाभिधानसामर्थ्यमेव सति ‘आज्यं जुहोति’ इत्यादिषु वाक्यादतिक्रमस्य होमः कार्यतया प्रतीयते इति वाक्येनापि न विनियोगः संनिपत्योपकारकारणम्। न च प्रकरणेन विनियोगः संभवति येषां प्रकरणं कल्पयति तेषां प्रकरणाधीनो विनियोगः। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम्। तया च करणोपकारः कार्यभूतः कल्प्यते, तथाऽसौ संनिपत्योपकारिणां द्वारमिति न तेषां प्रकरणेन विनियोगः। स्थानसमाख्ययोरपि संनिपत्योपकारकारिणि प्रति न कार्यकल्पकतेति न विनियोगकारणत्वम्। एवं संनिपत्योपकारकाणां नियोगेदमर्थ्यमभिदधानतो विनियोगतश्च कारकेदमर्थ्यमुपादानतश्चाधिकारनियोगकरणीभूतयागार्थेदमर्थ्यं विनियोगाक्षेपो ह्युपादानम्। तत्कृत प्रोक्षणादेः नरार्थत्वम्। यदि यदीयप्रकरणोपकारता प्रोक्षणादेर्न स्यात् तदा केनापरेण प्रकारेण तदन्विता विनियोगप्रतीतिर्निर्वहतीति नियोग एव तदन्वित प्रतिपन्नस्वरूप करणोपकारक सावकाश्य करणेदमर्थ्यमाक्षिपतीति तत्कृतमेव प्रोक्षणादेः नरार्थत्वं विनियोगात् पुनः करणेदमर्थ्यमेवेति। कथं पुनस्तेषां करणोपकारकता तुषकणविमोचनादिकार्यपरंपरादानेनोपकार्यविशेषादायकतया। ननु एवं सति कारकानुप्रवेशादीनामवघातादीनां करणशरीरविशेषादायकतया करणोपकारकत्वम्, प्रयाजादीनां व्यतिरिक्तकारकानुग्रहजनकतेति न सर्वैरेक उपकारः क्रियते। ततश्च सर्वैरेकैकं निवर्तयतेति न स्यात्। उच्यते, उपकार्यविशेषायत्तत्वात् उपकारसिद्धेरपपन्नमुपकार्यस्य हि विशेषस्योपकारकं कल्पयितुं शक्यते। नान्यस्येत्यवघातादिविनियोगादवगम्यते। एवं चेदुपपन्नमवघातादेरपि प्रयाजादिभिः सह करणोपकारजनकत्वम्। कस्मात् पुनः प्रयाजादिवदवघातादयोऽप्युपकारका नाभ्युपेयन्ते। प्रकृताधिकारनियोगप्रत्यभिज्ञानात्। संभवति च अत्र नियोगैक्यं तदीयव्रीहिसंस्कारगुणेनेत्युक्तम्। प्रयाजादितुल्यत्वे हि अवघातादीनामङ्गीक्रियमाणे उत्पत्तिनियोगान्तरमाश्रयणीयमिति वक्ष्यामः। तत्र संग्रहश्लोकाः—

‘संनिधानवशोत्पन्ना प्रकृता पूर्वभाविनी। भावाधिप्ता स्वमिहेति तदनुग्रहकाङ्क्षया॥ अवहन्त्यादिभिः शब्दैः कार्यान्वितपदार्थकैः। प्रकृतापूर्वसंबन्ध एव स्वार्थोऽभिधीयते॥ तथा सति तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता। व्रीह्यादिभिः पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा॥ क्रियाकारकसंबन्धो ह्येतत्साधनगोचरः। शेषिबोधोऽपि तस्यैव श्रौतत्वाद्यनुसारतः॥’ पञ्जिका. पृ. २०२–२१०.

• संनिपत्योपकारकत्वे (सामवायिकत्वे) संभवति न आरादुपकारकल्पना युक्ता। तद्यथा ‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति’ इत्यत्र अग्नीषोमयोरेव संनिहितयोः संस्कार्थत्व विधीयते, न पशोः आरादुपकारकत्वेन कल्प्यते। वा. ३।४।४।१२ पृ. १०२.

• संनिपत्योपकारिणः (मन्त्राः)। आज्यग्रहणे प्रोक्षणे अभिमर्शने च मन्त्राः उपस्थित कर्म अभिदधति। भा. ११।१।९।१८. • संनिपत्योपकारिणः संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्पनाऽभावः। सु. पृ. १२७८.

• संनिपत्योपकारित्वेन समवेतार्थत्वसंभवे आरादुपकारित्व बाध्यते, नान्यथा। सु पृ. ७२८.

• संनिपत्योपकार्यं यागापूर्वं प्रधानोत्पत्त्यपूर्वं एव व्याप्रियते इति सार्वत्रिकम्। क्वचित्तु अगत्या तदुत्पत्त्यस्यैव प्रधानापूर्वस्य धारणे व्याप्रियते। बाल. पृ. ८४.

संनिपातश्चेद् यथोक्तमन्ते स्यात् । ५।२।१२।२३ ॥

अग्निचयने दीक्षणीयहोमानन्तरं चोदकेन वचनाद्यो दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः प्रत्यक्षवचनपाठक्रमेण च रुक्मधारणं प्राप्तम् । तयोर्मध्ये आदौ किं कार्यं इति विचारे रुक्मधारणं पूर्वं इति पूर्वपक्षे उत्पन्ने प्राप्ते सिद्धान्तमाह । संनिपातश्चेत् प्राकृतवैकृतयोः युगपत्प्राप्त्या क्रमविरोधश्चेत् यथोक्तं प्रत्यक्षश्रुतं रुक्मधारणं अन्ते स्यात् । आदौ दीक्षितसंस्काराः कर्तव्याः पश्चात् रुक्मधारणं कर्तव्यम् । तथा कृतेऽपि दीक्षणीयोत्तरत्वस्य अविघातात् । के.

* संनिपातः सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थानम् । संकर्ष. १।१।१.

संनिपातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत् तुल्यकल्पा यजेरन् । ६।६।१।१॥

बहूनां यजमानानां संनिपाते समवाये सत्रे इत्यर्थः । तुल्यकल्पाः ये स्युः ते एव समेत्य यजेरन् । तथा सति कस्यापि वैगुण्यं न स्यात् । यथा प्रयाजेषु केचित् नराशंसकल्पाः केचित् तनूनपात्कल्पाः । तत्र यस्य कल्पो नोपसंह्रियेत तस्य वैगुण्यं स्यात् । अवैगुण्यार्थं तु तुल्यकल्पानामेव संभूय यजनम् । प्रकृतिवत्, यथा प्रकृतावेक विना साद्गुण्येन फलाभावः एवं सत्रेऽपि । तस्मात् समानकल्पानामेव सहाधिकार इति सिद्धान्तः ।

वचनाद्वा शिरोवत् स्यात् । २ ॥

सत्रे नराशंसादिसमानकल्पानामेव सहाधिकारः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी आह । वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । न चेदस्ति भिन्नकल्पानां न सहाधिकार इति । वचनात् 'सत्रमुपेयुः' इत्यादिसामान्यवचनात् भिन्नकल्पानामपि सहाधिकारः स्यात् । शिरोवत् । यथा 'पुरुषशीर्षमुपदधाति' इति वचनात् शवशिरसा स्पर्शनं स्मृतिविप्रतिषिद्धमपि क्रियते तद्वत् ।

अथवा 'वचनाद्वाऽऽशिरवत् स्यात्' इति सूत्रपाठः । आशिरवत् । यथा ऋतपेये नाम यागे 'घृतग्रहो भवति' इति वचनात् ऋतदुह इति निवृत्तायामपि, आशिरार्थं अन्या गा कल्पयन्ति तद्वत् ।

न वाऽनारभ्यवादत्वात् । ३ ॥

भिन्नकल्पानां न सहाधिकारः सत्रादौ यजमानसमवाये इति न वा इति शब्दयोरर्थः । 'सत्रमुपेयुः' इत्यादिवचनं तु न भिन्नकल्पान् अधिकृत्य उच्यते । अनारभ्यवादस्तु सः सामान्यवचनं तत् इत्यर्थः । समानकल्पेषु तद्वचनं सार्थकं भविष्यति । इति न तेन भिन्नकल्पानां सहाधिकारः सिध्यति । तस्मान्न भिन्नकल्पानां सहाधिकारः इति सिद्धान्ती ब्रवीति ।

स्याद्वा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत् । ४ ॥

पुनः पूर्वपक्षी ब्रूते । स्याद् वा भिन्नकल्पानामपि संभूयकर्तव्ये सत्रादौ सहाधिकारः । वसिष्ठादीनां नराशंसादिकल्पस्य यज्ञार्थत्वात् । सोऽपि कल्पो यज्ञसाधक एव तनूनपात्कल्पोऽपि । तस्मादुभयकल्पानामपि सहाधिकारः स्यात् । औदुम्बरीवत् । यथा 'यजमानेन संमितामौदुम्बरीं परिवासयन्ति' इति कस्यचिद्यजमानस्य परिमाणेन संमिताऽपि सर्वेषां यज्ञसाधिका, तद्वत् नराशंसादिकल्पोऽपि । तस्मात् भिन्नकल्पानामपि सहाधिकारः स्यात् इति ।

न तत्प्रधानत्वात् । ५ ॥

'स्याद्वा यज्ञार्थत्वात्०' इति पूर्वपक्षिशङ्कां निराकरोति सिद्धान्ती । औदुम्बरीदृष्टान्तं तु उत्तरसूत्रे विघटयिष्यति । न वसिष्ठादीनां नराशंसादिकल्पो यज्ञार्थः किंतु पुरुषार्थः पुरुषप्रधानः । यच्च यस्य यथाक्रमम्, तेन सहितं कर्म तस्य फलदम्, नान्यस्य । तेन नराशंसकल्पो न वसिष्ठादिभिन्नानां यज्ञसाधको भविष्यति । तस्मात् तत्तत्कल्पस्य तत्तत्प्रधानत्वात् न भिन्नकल्पानां सहाधिकारः संभूयकर्तव्ये सत्रादौ ।

औदुम्बर्याः परार्थत्वात् कपालवत् । ६ ॥

सिद्धान्ती चतुर्थसूत्रोक्तं औदुम्बरीदृष्टान्तं विघटयति । सत्रादौ केनचिदेकेन यजमानेन संमिता औदुम्बरी सर्वेषां यज्ञं साधयति इति यदुक्तं तदुक्तम् । औदुम्बर्याः सामान्याः परार्थत्वात् । औदुम्बर्यां पुरुषो गुणः, न प्रधानम् । तस्मात् सा परार्था न पुरुषार्था । कपालवत् । यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति तुषोप-

वापात् परस्य पुरोडाशस्य कृते कपालं इति परार्थं तथा औदुम्बरी पुरुषात् परस्य यज्ञस्य कृते इति परार्था। वासिष्ठादीनां नराशंसादिकल्पास्तु न परार्थः किंतु पुरुषार्थः। तस्मात् वासिष्ठादेरेकस्य नराशंसादिकल्पे संगृहीते न सर्वेषां कल्पः संगृहीतो भवति। अतः भिन्नकल्पानां सत्रादौ न सहाधिकारः।

अन्येनापीति चेत् ॥ ७ ॥

सत्रे अनेकेषां यजमानानां मध्ये केनापि एकेन यजमानेन संमिता औदुम्बरी शाखा यदि प्रकृतं यज्ञं संपादयेत् तर्हि अन्येनापि प्रयोगान्तरस्थेनापि यजमानेन संमिता सती यज्ञं संपादयेत् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात्।

नैकत्वात् तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य चाविभक्तत्वात् ॥ ८ ॥

एकप्रयोगस्था औदुम्बरी शाखा अन्यप्रयोगस्थेन यजमानेन संमिता न स्यात्। न सा आत्मीयं यज्ञं उपपादयेत्। यजेत इत्याख्यातार्थेन अन्वितस्य यजमानस्य एकत्वात्, तस्य चान्यप्रयोगस्थस्य यजमानस्य पूर्वप्रयोगे अनधिकारात्। 'यजमानेन संमिता' इति विशिष्टव्यक्तिवाचकस्य शब्दस्य च अविभक्तत्वात् विभक्तत्वाभावात् भिन्नव्यक्तिवाचकत्वाभावात् प्रकृतप्रयोगेण असंबद्धस्य यजमानव्यक्तिविशेषस्य बोधकत्वाभावात्। तस्मात् प्रयोगान्तरस्थेन अन्येन यजमानेन प्रकृतयज्ञस्था औदुम्बरी समातुं न शक्यते। सर्वथाऽपि औदुम्बरीदृष्टान्तो न युज्यते। तस्मात् भिन्नकल्पानां सत्रादौ न सहाधिकारः इति सिद्धान्तः।

संनिपातात्तु निमित्तविघातः स्याद् बृहद्रथंतरवद् विभक्तशिष्टत्वाद् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥

सत्रादौ भिन्नकल्पानामपि सहाधिकारः इति पूर्वपक्षवादी अन्यदृष्टान्तेन शङ्कते। तुशब्दः सिद्धान्तपक्षनिरासार्थः। संनिपातात् भिन्नकल्पयोः द्वयोः संनिपातात् समवायात् हेतोः निमित्तस्य एकैकस्य विघातः अभावः स्यात्। प्रयाजेषु नराशंसकल्पः वासिष्ठत्वनिमित्तकः, तनूनपात्कल्पः वसिष्ठादिभिन्नकश्यपादिनिमित्तकः। अथ एकस्मिन् सत्रे वासिष्ठकाश्यपसमवाये नराशंसतनूनपात्कल्पयोः निमित्तस्य अभावः संपन्नः। तत्र इच्छया अन्यतरः कल्पः स्यात्। तेन अविरोधः। बृहद्रथंतरवत्। पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम्नि शुक्राग्रता, रथंतरसाम्नि ऐन्द्रवायवाग्रता। अथ 'बृहद्रथंतरं पृष्ठं भवति' इति यत्र विकृतिविशेषे उभयसामत्वमुक्तं तत्र निमित्तद्वयं परस्परेण बाधितम्। इच्छैव तत्र अग्रताया निमित्तं तद्वत्। वसिष्ठनिर्वर्त्ये कश्यपनिर्वर्त्ये च प्रयोगे नराशंसस्य तनूनपातश्च द्वितीयस्य प्रयाजस्य विभक्तशिष्टत्वात् विभागेन विहितत्वात् वसिष्ठकश्यपसंनिपाते एकैकस्य निमित्तस्य परस्परेण विघातात् इच्छयैव प्रयाजः स्यात् कश्चिदेकः। तेन भिन्नकल्पानामपि सत्रादौ सहाधिकारो न विरुध्यते। वसिष्ठनिर्वर्त्ये कश्यपनिर्वर्त्ये च प्रयाजस्य विभक्तशिष्टत्वात्, संनिपातात् निमित्तविघातात् न विरोधः बृहद्रथंतरवत् इति सूत्रपदान्वयो ज्ञातव्यः। इदं सूत्रं पूर्वपक्षिणः।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविघातः प्रतीयेत स्वामित्वेनाभिसंबन्धात् ॥ १० ॥

अपि वा इति अखण्डेन पदेन पूर्वपक्षं व्यावर्तयति सिद्धान्ती, निमित्तविघातो न भवति इति। स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् कृत्स्नसंयोगात्। नराशंसप्रयाजविशिष्टे निखिले कर्मणि सफले वसिष्ठादीनां स्वामित्वेन अभिसंबन्धः। एवं तनूनपात्प्रयाजविशिष्टे निखिले सफले कर्मणि कश्यपादीनां स्वामित्वेन अभिसंबन्धः। एवं स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् हेतोः कृत्स्नसंयोगः कृत्स्नेन कर्मणा एकैकस्य संयोगो विज्ञायते। तस्मात् स्वामित्वेनाभिसंबन्धात् कृत्स्नसंयोगात् निमित्तस्य अविघातः विघातो न भवति। न चात्र वसिष्ठकश्यपयोः संनिपातो विहितः। तस्मान्न निमित्तविघातः। एवं च सति भिन्नकल्पानां सहाधिकारस्वीकारे विरोधो भवति। तस्मात् न भिन्नकल्पानां सहाधिकारः।

किंवा। कृत्स्नसंयोगात् कृत्स्नेन प्रयोगेण सह एकैकस्य यजमानस्य संयोगात् संबन्धात् निमित्तानां तनूनपान्नराशंसादीनां अविघातः विघाताभावः प्रतीयेत। विघातो न स्यात्। अथवा कृत्स्नानां सर्वेषां यजमानानां निमित्ते सत्रे संयोगात् निमित्तविघातो न प्रतीयेत। कृत्स्नसंयोगश्च स्वामित्वेन अभिसंबन्धात्।

सर्वेषां यजमानानां कर्मणा सह स्वामित्वेन फलभोक्तृत्वरूपेण सम्बन्धात् कृत्स्नसंयोगो ज्ञायते। तथा च समानकल्पानामधिकारे स्वीकृते सर्वेषामेव यजमानानां तेनतेन एकेनैव केनचिन्निमित्तेन संयोगस्य समानत्वात् निमित्तविघातप्रसङ्ग एव न स्यात्। निमित्तविघातस्तु एवं स्यात्– कस्यचित् यजमानस्य नराशंसप्रयाजे स्वीकृते अन्यस्य यजमानस्य यदि तनूनपात् प्रयाजः स्यात्, स न क्रियेत इति। अन्यस्य यजमानस्य यन्निमित्त तनूनपात् प्रयाजः, तस्य विघातो भविष्यति। स च विघातः समानकल्पत्वपक्षे न प्राप्नोति। इति असमानकल्पानां सत्रे नाधिकारः इति।

साम्नोः कर्मवृद्ध्यैकदेशेन संयोगो गुणत्वेनाभिसंबन्धस्तस्मात् तत्र विघातः स्यात्। ११ ॥

सत्रे समानकल्पानामेव सहाधिकारः इति सिद्धान्तः। यथा प्रयाजेषु मध्ये येषां सप्तदशानामपि नराशंस एव द्वितीयः प्रयाजः तेषामेव सहाधिकारः। येषां वा सप्तदशानामपि तनूनपादेव द्वितीयः प्रयाजः तेषामेव सत्रे सहाधिकारः। (कल्पशब्देन कल्पसूत्रमत्र न ग्राह्यम्)। पूर्वस्मिन् 'संनिपातात्तु' इति नवमे सूत्रे भिन्नकल्पानां समवाये बृहद्रथंतरवत् निमित्तविघातः स्यात् इति दृष्टान्तेन आपादितम्। तं दृष्टान्तमत्र वैधर्म्येण परिहरति सिद्धान्ती। बृहद्रथंतरयोः साम्नोः नैमित्तिक्या कर्मवृद्ध्या कर्मवृद्धिनिमित्तेन एकदेशेन स्तोत्रैकदेशेन संयोगो भवति। तत्र हि उभयोः साधनत्वम्, नैकैकस्य। स्तोत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नोः सम्बन्धः न कृत्स्नेन स्तोत्रेण। नराशंसतनूनपात्प्रयाजयोस्तु नैकदेशेन संयोगः किंतु कृत्स्नसंयोगः। इति एकं वैधर्म्यम्। गुणत्वेन अभिसंबन्धः। गुणत्वेन च तत्र साम श्रूयते, स्तोत्रं प्राधान्येन। नराशंसः तनूनपाद्वा न गुणः, किंतु प्रधानं इत्यपरं वैधर्म्यम्। तस्मात् तत्र बृहद्रथंतरयोः निमित्ततो विघातः स्यात्। नराशंसतनूनपातोस्तु न निमित्तविघातो भवति। तस्मात् समानकल्पानामेव सत्रे बहुयजमानके अहीने च सहाधिकारो न भिन्नकल्पानाम् इति सिद्धान्तः। के.

卐 संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात्। ५।२।१।१ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः सप्तदश पशवः समाम्नाताः। तेषु अग्नीषोमीयपशुधर्माः उपाकरणनियोजनादयः चोदकेन प्राप्ताः। तत्र सर्वेषां उपाकरणं कृत्वा ततः सर्वेषां नियोजनं इतिरीत्या धर्माः कर्तव्याः उत एकस्य पशोः उपाकरणादीन् सर्वान् धर्मान् कृत्वा ततो द्वितीयस्य पशोः सर्वे, तृतीयस्य सर्वे इतिरीत्या कर्तव्याः इति विचारे पूर्वपक्षमाह। प्रधानानां अनेकेषां संनिपाते सहप्रयोगे सति गुणानां उपाकरणनियोजनादिधर्माणां एकैकस्य प्रधानस्य पशोः सर्वकर्म सर्वेषां कृत्स्नशः काण्डशः कर्म अनुष्ठानं स्यात्। काण्डानुसमयोऽत्र कर्तव्यः, न पदार्थानुसमयः इति पूर्वः पक्षः।

सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात्। २ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुषु अग्नीषोमीयात् पशोः चोदकेन प्राप्ता उपाकरणादयो धर्माः। तेषां काण्डशः कर्म इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तयति। वाशब्देन पूर्वपक्षं निरस्यति। सर्वेषां प्रधानानां प्राजापत्यानां पशूनां धर्माणां कर्म अनुष्ठानं एकजातीयं स्यात् न सर्वजातीयम्। सप्तदशस्वपि उपाकरणं कृत्वा ततः सप्तदशस्वपि नियोजनं कर्तव्यम्। एवमेव उत्तरो धर्मः एकजातीयः सर्वेषु पशुषु कर्तव्यः। एवमेव हि धर्माणां आनुपूर्व्यं क्रमः प्रकृतौ अग्नीषोमीये पशौ कृतम्। कृतं आनुपूर्व्यं येषां ते धर्माः कृतानुपूर्व्याः। तेषां भावः कृतानुपूर्व्यत्वम्।

कारणादभ्यावृत्तिः। ३ ॥

सप्तदशसु पशुषु पदार्थानुसमयेन अनुष्ठानं कर्तव्यं इति सिद्धान्ते उक्ते, पूर्वपक्षिणः शङ्का एवम्। यथा अश्वप्रतिग्रहजन्यदोषनिरासार्थं क्रियमाणेषु पुरोडाशेषु एकजातीयानुसमयो न भवति तथा अत्रापि एकजातीयधर्मानुसमयो न स्यादिति। तत्रोत्तरं सिद्धान्ती आह। अश्वप्रतिग्रहजन्यदोषपरिहारार्थेषु पुरोडाशेषु अभ्यावृत्तिः अभितः आवृत्तिः प्रत्येकं भेदेन सर्वधर्मानुष्ठानं कारणात् भवति। तत्र पदार्थानुसमये स्वीकृते पूर्वपूर्व-

पुरोडाशाः शुष्काः भस्मीभवेयुः । अतः कारणात् काण्डानुसमयः । प्रकृते तु न तथा कश्चिद्दोषः । तस्मात् प्राजापत्येषु धर्माणां पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानम् । के.

* संनिपाती । कर्मसंनिपाती मन्त्रः नाम कर्मणि करणभूतो मन्त्रः । यत्र मन्त्रान्तेन कर्मादिर्संनिपातो भवति । ९।४।१।९ सूत्रम् । * संनिपातिनोऽपि अङ्गस्य अङ्गान्तरं न विप्रतिषिद्धम्, स्पंतस्याङ्गस्य वरदानस्य दर्शनात् । संकर्ष. २।१।६ . * संनिपातिनां अङ्गानां आरादुपकारकाङ्गवत् अपूर्वप्रयुक्तत्वं न वेति चिन्ता । अपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । शा. ९।१।१ वर्णके २. * संनिपातिना अङ्गानां प्रधानविरोधे सति काण्डानुसमयः । भा. ५।२।२।३, * संनिपातिनां अनेकप्रधानेषु पदार्थानुसमयः । ५।२। १।१-३. * संनिपातिषु बहुधा पदार्थानुसमय एव । प्रधानविरोधे तु क्वचित् काण्डानुसमय, अनेकप्रधानसाहित्ये । भाट्ट. ५।२।२.

* संनिपातित्वेन आरादुपकारित्वं बाध्यते, यथा पशुपुरोडाशादौ । बाल पृ. १४०.

☞ संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्याय । तद्यथा– देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यमित्यादेशे देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति, तथा प्रकृतेऽपि । अयम् ' पूतक्रतोरै च ' (पा० ४।१।३६) इति सूत्रमहाभाष्ये अभिहितः । साहस्री. ४८४.

* संनिहितश्च बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ संनिहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः संबन्धयितुमिति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९०.

☞ संनिहिते बुद्धिरन्तरङ्गमिति न्याय । संनिकृष्टविप्रकृष्टयोरुभयोः यत्रान्वयसंभावना तत्र संनिहितस्यैवासंनिहितान्वयो न विप्रकृष्टस्येत्येव विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०९.

* संनिहितवचनः हि सर्वनामशब्दः । उच्चरितमात्रो यः पदार्थः शब्देन संनिहितः, तेन संबध्यते । अथ तदिदमपि लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण (स्वसामर्थ्येन) संनिहिते प्रयुज्यते । संनिधाने नैकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिं अभिवदितुं शक्नोति । भा. ९।१।१६।४९ । संनिहितवचनत्वं सर्वनामशब्दानां स्वभावः । उच्चरितमात्रः सर्वनामशब्दो यत्पदान्तरेण संनिधाप्यते तेन सह शीघ्रं संबध्यते । वा.

* सन्मानपूर्वको नियोगः अध्येषणम् । वा. ३।२।१५।३७.

* सपत्नद्रोहकामः ' अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् ' । भा. ३।२।७।२० पृ. ७७१.

* सपिण्डीकरणं प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थम् । सु. पृ १६६, * सपिण्डीकरणात् प्राक् पार्वणं नास्ति । पृ. १६६.

* सपिण्डीकरणोत्तरकालं एकोद्दिष्टमपि अन्येषां मतेन अनिषिद्धम् । सु. पृ १६६.

* ' सप्त वृणीते ' इति अग्नीषोमीये पशौ वषट्कर्तृनुवादः, न ▯ वरणान्तरम् । संकर्ष. ३।४।१२. मीको. पृ. १२३. ' अग्नीषोमीये पशौ सप्त वृणीते० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * ' सप्तभिराधुनोति ' इत्यनेनाग्नौ धूननार्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानम् । पृ. १०।५।५।१४.

* सप्तदश प्रजापतिः ' आश्रावय ' इत्यादिः दृष्टार्थ एव । संकर्ष. २।३।१. मीको. पृ. २६९९ ' प्रजापतिः सप्तदशो दृष्टार्थ एव ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * ' सप्तदशः स्तोमः ' अत्र सप्तदशशब्दः सप्तदशत्वसंख्यारूपगुणविधायकः । वि. १।४।३, * सप्तदशः स्तोमविशेषः, अष्टाने पञ्चसप्तमाष्टमेषु अहःसु । ७।३।१०, ज्योतिष्टोमे । ५।३।१५.

* सप्तदश प्राजापत्याः पशवः ऐकादशिनपशुगणविकृतिः । वि. ३।२।७. * ' सप्तदश वैश्यस्य (सामिधेन्य) ' । संकर्ष. ४।३।२. * ' सप्तदश पृश्नीनुक्षः ' इत्यस्य सापेक्षत्वात् निराकाङ्क्षीकरणेन भवितव्यम् । तत्र ' मारुतीरालभते ' इति मनसि विपरिवर्तमानेन निराकाङ्क्षीक्रियते । टुप्. ११।२।१३।५५.

* ' सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते ' अत्र पशुषु प्रोक्षणादयो धर्मा कर्तव्याः । तेषु प्रथमे यः इच्छया क्रमः स्वीकृतः तेनैव क्रमेण द्वितीयादयः पदार्थाः

कर्तव्याः । सोऽयं प्रवृत्त्या क्रमो नाम । भा. ५।१।५।८.

* ' सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते ' इति संख्यापि पशुनिष्ठा, चोदकप्राप्तं चैकत्वं बाध्यते इत्यत्र द्रव्यदेवता-संयोगात् यागचोदनैषा । टुप्. ११।२।१३।५५.

* सप्तदशातिरात्रः अन्नाद्यकामस्य इति कातीय-सूत्रे । यास्त. पृ. ३४.

* सप्तदशारत्निता यूपद्वारा पश्वङ्गम् । वि. ३।१।१९. * सप्तदशारत्निता वाजपेयाङ्गभूतस्य पशो रङ्गे यूपे निविशते, न तु ऊर्ध्वपात्रे षोडशिनि । भा. ३।१।१९।१८.

* सप्तदशारत्नित्वम् । वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगात् वाजपेयस्य च साक्षात् परिमाणेन उप-कारासंभवात् यथा वाजपेयस्य उपकर्तुं शक्नोति सप्त-दशारत्नित्वं तथा उपकरिष्यति इत्यध्यवसानात् वाज-पेयाङ्गपशुयागाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारा उपकरोति इत्यवधार्यते । सु. पृ. ८५६, * सप्तदशारत्नित्वम् । स्वरूपे कार्ये वा उपयोगिनः अङ्गस्यापेक्षायात् यूपस्य च प्रकृतौ विहितो स्वविशेषणत्वेन स्वरूपोपयोग्यङ्गानपेक्षणात् कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य पशुयागस्य च अतिदेशादेव प्राप्तोपाय-परिमाणत्वेन तदुपयोगिनोऽपि अङ्गस्य अनपेक्षणात् सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वोपयोगित्वोपकर्षे वाजपेय-विशिष्टस्य यूपस्य उद्देश्यता अङ्गीकार्या । पृ. १०५०.

* सप्तदशारत्निन्यायः (३।१।९।१८) । आन-र्थक्यतदङ्गन्याय प्रख्यम् । ' एतानि वै दश यज्ञायु-धानि ' इत्यत्र वाजपेयस्य इतिवत् संनिधानसामर्थ्याभिधायिनी षष्ठ्यन्तसाकल्ययुक्ता षष्ठी दृश्यते । तेन नाम सप्तदशारत्नि-न्यायः अवलम्ब्यते । मा. ३।१।५।११.

* ' सप्तदशान्यानि पशुकामस्य ' इति काम्य-गुणाग्निहोत्राङ्गत्वाभिप्रायम् ॥

अग्निहोत्रप्रकरणे ' सप्तदशान्याज्यानि पशुकामस्य गृह्णीयात् ' इति श्रुते कामस्य मादार्थभवात् पय.प्रभृति-द्रव्याणां तदवदानसंख्यायाश्च पशुकामाग्निहोत्रप्रयोगे निरासः । इति प्राप्ते, पशुकामस्य पञ्चदशीनं मुख्याया यथा मङ्गलीतरयोरिति दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थवचनमूलानुमित-श्रुत्यनुवादकत्वादयमपि कामस्य वादः प्रकरणादुत्कृष्येत । संकर्ष. २।२।११.

* सप्तदशादिस्तोमेषु आवृत्तगानम्, ऋचामा-वृत्त्या स्तोमसंख्या पूर्यते । वि. ५।३।४.

* सप्तदशशरावे चरौ चतुःसंख्यामुष्टिनिष्ठ-प्राथम्यादन्यतरस्येव संभवति विकृतौ नियामकान्तरा-सत्त्वे प्राकृतस्यापि क्रमस्य नियामकता । भाट्ट. ५।२।८. * सप्तदशशरावे चरौ मुष्टिलोपेन मनुसंख्या-नुग्रहः वाजपेये । १०।२।२८।६५-६८. मीको. पृ. ४०८४ ' संख्यामुष्टिन्यायः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः । तिस्रः एव ऋचः पर्यायत्रयेण आवृत्त्या गीयमानाः सप्तदशसंख्याका भवन्ति । तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमा ऋक् त्रिवार द्वितीया तृतीया च एकैकवार मिलित्वा प्रथमे पर्याये पञ्च जाताः । द्वितीये पर्याये प्रथमा तृतीया च ऋक् एकैकवार द्वितीया ऋक् तु त्रिवार गेया इति द्वितीये पर्याये पञ्च जाताः । तृतीये पर्याये प्रथमा ऋक् एकवार द्वितीया त्रिवार तृतीया च त्रिवार इति तृतीये पर्याये सप्त जाताः ५+५+७=१७ इति सप्तदशत्वं सिद्धं भवति । वि. ११।४।१३,९।२।६ वर्णक २.

* सप्तदशस्तोमकानि पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि माध्यंदिने सवने ज्योतिष्टोमे । वि. ११।४।२.

* सप्तमेन अध्यायेन सामान्यतः अतिदेशलक्षण-मुक्तम् । भा. ८।१।१।१, * सप्तमेन तावत् ऐन्द्राग्नादीनां कर्मणां धर्माः कल्पेरन्नित्युच्यते । ते चातिदेशेनेति । अतिदेशो नाम ये यत्र विहिता धर्मास्तमतीत्यान्यत्र तेषां देशः । स च नाम्ना वचनेन वा । तत्र नाम त्रिविधमाति-देशकम्, कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकमिति । वचन पुनर्द्विविधम्-प्रत्यक्षश्रुतं आनुमानिकं च । तयोरानुमानि-कमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । प्रत्यक्षश्रुतं तु इदानीमेव चिन्त्यते । ७।१।१।१२, * सप्तमेन (अध्यायेन) यावत् सन्ति धर्माः इत्युच्यते । अष्टमेन येषेऽभ्यन्ति । इत्थं प्रयो-क्तव्या इति नवमेन । दशमे त्वदनादाद्येः एतावन्तः प्रयोक्तव्याः, नातोऽधिकाः इति । ७।१।१।१.

० सप्तमाध्यायार्थ । एवं तावत्षष्ठेनाध्यायेन सामान्यतः अतिदेशलक्षणमुक्तम्, अविहितधर्मकेषु एन्द्राग्नादिषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते इति । भा ८।१।१।१ ० सप्तमाध्यायार्थ । 'प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् । नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥' सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे– 'समानमितरच्छ्येनेन' इत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेश । द्वितीये– रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैव अतिदेश्यत्वमित्येतादृश पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो निचारित । तृतीये– अग्निहोत्रनाम्नाऽतिदेश । चतुर्थे– इतरशेषधर्मादि लिङ्गातिदेश । वि प्रस्तावना श्लो १९

० सप्तमाध्यायादि उत्तर षट्क । 'उत्तरेण इदानीं' (षट्केन) अविहितेतिकर्तव्यताकेषु एन्द्राग्नादिषु विकृतिषु किमेषां धर्मा सन्ति उत नेति । यदा च सन्ति तदा के कियन्तो वा कथं चानुष्ठातव्या इति । तदर्थमुत्तरं षट्कं प्रवर्तनीय । तत्र सप्तमेन सन्ति धर्मा इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे अस्येति । इत्थं प्रयोक्तव्या इति नवमेन । दशमैकादशद्वादशै एतावन्त प्रयोक्तव्या नातोऽधिका इति । भा ७।१।१।१ । पूर्वे षट्के उपदेशविचारं परिसमाप्य इदानीं उत्तरे षट्के अतिदेशविचार हेतुहेतुमद्भावसंगत्या प्रस्तूयते । 'इत्थं कुर्यात्' इत्युपदेशपूर्वकत्वात् 'तद्वत्कुर्यात्' इत्यतिदेशस्य तद्विचारयोरपि हेतुहेतुमद्भाव । सोम ७।१।१ । अतिदेशविचारश्च सप्तमादिभिर्षड्भिरध्यायैः समाप्त । शा ७।१।१ । शेषादय प्रकृतौ धर्मरूपेण निरूपिताः, प्रकृतिवत् विकृतिः कर्तव्या इत्यनेन प्रसङ्गेन सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । इदानीं विकृतिषु अतिदेशोऽस्त्यधिकाराणामारम्भ । पयनुयोगान्त्रिदाषाच दशमान्तर तत्रापि प्रसङ्गा प्रस्तूयन्ते । टुप् ७।१।१।१

० सप्तमाष्टमनवमाध्यायार्थविचार । एवं तावदुपदेशिकान्सर्वधर्मान् प्रथमपादे पूर्वाध्यायषट्केनाचार्य प्रदर्शित । इदानीं आतिदेशिकान्सर्वधर्मान् सप्तमाद्युत्तरषट्कप्रतिपाद्यानभिधीयन्ते । द्विविध हि धर्मजात उपदेशात्मकमतिदेशात्मक च । इदमिदं कर्तव्यमिति उपदेश, तद्वदिदं कर्तव्यमिति अतिदेश । तत्रानुपदिष्टधर्मकेषु एन्द्राग्नादिषु अतिदेशेन तत्प्राप्ति सविशेषा सप्तमादिषु चिन्त्यते । तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेन व्यवस्था धर्माणां प्रतिपाद्यते । तस्यां हि सत्यामतिदेशविचार कर्तव्यो नान्यथेति । तत्र दर्शपूर्णमासादिप्रकरणपठिता प्रयाजादय सर्वयागेष्वेव उपदेशेन संबन्धं लभन्ते । कथम् । इतिकर्तव्यता हि करणानुग्राहिणा तेनैव संबन्धमर्हति । न च तद्विधीयमानं फलं प्रतीतिनिरत्तव्यतया सहसा क्षमते, वैरूप्यापत्ते । तस्माद्यागे फलं प्रति विहिते सन्निहितेन वाक्येन यागमनूद्य धर्मा विधीयन्ते । ततश्चाविशेषात्सर्वेष्वेव यागेषु विहिता भवन्ति । ननु प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येन प्रकृतस्यैव यागस्यानुवादात् कथं पारिप्लवत्वम् । नैष दोष । प्रकरणाम्नानादपि यजिशब्दस्यैव प्रधानानुवादकस्य परिकल्पनात् । तेन च स्वशक्त्या सर्वयागानामनुवादात् । यद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येव फलेनेऽपि उद्दिश्यमानस्य विशेषणविवक्षाऽसंभवात् सर्वार्था धर्मा इति पूर्व पक्ष । सिद्धान्तस्तु भावनैव प्रत्ययार्थ करणेतिकर्तव्यताविशिष्टा विधीयते । तस्याश्च शब्दभाव्यरूपापूर्वेण धात्वर्थादिभिर्भेद साधित । तत्रैकस्यामितिकर्तव्यताविशिष्टायां विधीयमानायामन्यस्या कुतस्तत्प्राप्ति । विधीयमानेन भावना निमित्तैरवैरूप्येण संबध्यते । इदमनेनेत्थं कुर्यादिति तस्यां ▮ विशिष्टायां विहितायां पश्चादङ्गोपकारकत्वात् न्यायेन अङ्गानां परस्पर संबन्ध । यथोक्तम्– 'एकभावनयोपात्ताङ्गयोऽप्यङ्गाः परस्परम् । उपकार्योपकारित्वं पश्चादनुभवन्ति ते ॥' इति । यद्यपि करणानुग्राहिण्येवेतिकर्तव्यता तथाऽपि न तेन साक्षात्संबध्यते न हि भवतीत्थं याग इति किंचित्थं कुर्यादिति । तस्मात् भावनासंबन्धाद्वा यदपूर्वविशेष प्रयुक्तमङ्गजात न पारिप्लवमिति यद्यपि यजिप्रयुक्त तथाऽपि प्रकृतयागानुवादेन विधानान्न पारिप्लवं स्यात् । सामान्यवचनोऽप्यधिकारवशाद्विशेषे वर्तते तस्माद्यजिप्रयुक्तत्वपक्षेऽपि न पारिप्लवम् । तथा च नवमाद्ये भाष्यकारो वक्ष्यति । किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्मा उत सर्वे सर्वत्रेति । तत्पूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति ।

यदेवं किमिति तर्ह्यपूर्वप्रयुक्तत्वमत्र साधितम् । यजिप्रयुक्तत्वेऽपि तद्विशेषप्रयुक्तत्वाच्छक्यते एव व्यवस्थापयितुम् । तत्रैव तूत्तर विवक्षता अपूर्वभावनया सम्बन्धः कथित इत्याक्षेपः । युक्त तावत् भाष्यनिर्देशेन संबध्यमान धर्मजात भाव्यप्रयुक्तमिति भाष्य तु नापूर्वं स्वर्गं भावयेदिति ब्रूमः । भावना च फलस्योच्यते इति तत्र तत्र भाष्यकारवचनात् । स्वर्गकामाधिकरणे अपि यागस्य कर्तव्यतोच्यते कामस्य वेति भाव्यविशेषविचार दर्शयन् सिद्धान्ते यागस्यैव भाव्यतेति दर्शयति । विश्वजिदधिकरणे च पूर्वपक्षे न चापूर्वस्य कर्तव्यतामाह फलकर्तव्यतायां हि सत्यां तदन्तरमुच्यते इति वदन् फलभाव्यतोपाकालमपूर्वकल्पनं दर्शयति । सिद्धान्तेऽपि फलविशेषापेक्षा दर्शयन् न व्यापारस्य कर्तव्यतोच्यते, कस्य तर्हि व्यापारेणान्यस्य कस्येति भवति तदानीं साकाङ्क्षमित्याह । तत्कथमिह यजेर्गुणभावः श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यामेव यागसमुदायेनान्य कुर्यादिति यत्र कर्तव्यतया चोद्यते न यजिः अपूर्वं तदित्याह । तस्मात् व्याख्येयमेतत् । किमिति व्याख्यातं स्वयमेव भाष्यकारेण । ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते 'स्वर्गकामो यजेत' इति तत्कर्तव्यं स्यादिति चोदयित्वा तस्य श्रूयते न तु तदाश्रिता क्रियते, किंतर्हि यज्ञो तद्भवति अपूर्वं तु तेन क्रियते तस्मात्तस्य कर्तव्यतोच्यते इति परिहृतम् । अस्यार्थः, न साक्षाद्यजिर्विनाशात्वात्फलं साधयति किंतु अपूर्वप्रणालिकया । तेनापूर्वे कृते तेनैव फलं भविष्यतीत्येवं कारणाद्यजिस्तदर्थं तत्कर्तव्यं भवति, तेन भाव्यप्रयुक्तमङ्गजातम् । आन्वयिकभाव्येऽपूर्वे वाङ्नियमवदवान्तरापूर्वे पर्यवस्यतीति एतदेव पुनश्चोद्यपूर्वकं प्रपञ्चितम् । यद्यपि यजेः प्रत्ययः फले गुणभावः, आनानुपूर्व्या पूर्वं संभवतीति प्रणालिको विज्ञायते इति । एतेन भवमात्रभाष्यमपि भावप्रत्ययार्थे न हीतिकर्तव्यता आकाङ्क्ष्यते कर्तव्य कथमिति, न यजिः कीदृश इति, तस्मात्कर्तव्यतस्येतिकर्तव्यता संबन्धोऽपूर्वं च तदित्येतद्व्याख्यात कर्तव्यमिति भाव्यनिष्ठ व्यापार विधियुक्त प्रत्ययार्थं दर्शयति । तस्मात्कर्तव्यमिति यत्तस्य व्यापारस्य भाव्य तदर्थं इतिकर्तव्यतावानित्यर्थः । अपूर्वं च तदिति फलस्य भाव्यत्व साक्षादसंभवदपूर्वे संक्रान्तमतस्तदेव साक्षाद्भाव्यमित्यपूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । यदि पुनरनेन भाष्येणापूर्वस्य प्रत्ययवाच्यत्वमुच्यते, ततो विश्वजिदधिकरणे व्यापारेणान्यस्य कर्तव्यतोच्यते, कस्येति भवति साकाङ्क्षं तत्राध्याहारोऽपेक्ष्यते इति न युज्यते । यदा ह्यपूर्वाख्यस्य भाव्यविशेषस्य स्वशब्देनैवाभिधान तदा कस्य भाव्यत्वमित्याकाङ्क्षा न जायेत यत्र तद्विशेषाध्याहारो भवेत् । यदा तु भाव्यनिष्ठो व्यापारः सविधिकः कर्तव्यमिति भाव्यविशेषापेक्षनिमित्तोऽध्याहारः । एवमन्यत्रापि यागे वा कर्तव्यतोच्यते कामे वेति न तावदपूर्वं कर्तव्यमित्युक्तत्वा, ननु च फलं कर्तव्यं स्यादित्यनेन तदेवोपपाद्यते नापूर्वस्य भाव्यविशेषशब्दार्थत्वम् । तस्मात् एवमादिना लोचनेन प्रत्ययार्थत्वमपूर्वस्य भाष्यकारेणोक्तमिति कल्पनानुपेक्षैवोचितेति ।

किमर्थं पुनः प्रत्यक्षप्रतिपन्नभाव्यभावकफलपरित्यागेन आनुमानिकभाव्यभावस्यापूर्वस्य प्रयोजकत्वमङ्गीक्रियते । एतदपि भाष्यकारेणैव फले यजेः प्रत्यक्षो गुणभावः आनुमानिकोऽपूर्व इति चोदयित्वा प्रत्यक्षोऽपि नाऽनानुपूर्व्यां संभवतीति प्रणालिको विज्ञायते । न चैतावता प्रत्यक्षश्रुतबाधकत्वहानिः । यतः प्रणाल्याऽपि येन क्रियते तत्करणं भवति यथा 'सोमेन यजन्ति' 'पशवः भवन्ति' इति अनेन परिहृतम् । कथमनेनैतत्परिहृतम् ? उच्यते । प्रत्यक्षोऽपि यागस्य फलसाधनभावः क्षणिकस्य न साक्षात्संभवतीत्यानुमानिकापूर्वप्रणाल्या समाश्रीयते । अनुमिते चापूर्वे न फलापूर्वयोः कश्चिद्विशेषः, द्वयोरपि भाव्यावस्थावगतत्वात्, अविशेषोपायत्वाच्च । नास्ति कश्चिद्धेतुर्यस्य यद्व्यवहितभाव्यमपूर्वमुल्लङ्घ्य फलं यावदितिकर्तव्यता गच्छेत् । एतेनाज्योपघसनाद्यधर्माणां वाङ्नियमादीनां चावान्तरापूर्वप्रयुक्तिर्व्याख्याता । अतः सिद्धमवान्तरापूर्वभावनासंबन्धाद् व्यवस्थिता एव धर्मा न परिप्लवा इति । तेनानुपदिष्टधर्मकेष्वैन्द्राग्नादिष्वतिदेशेन धर्माः सिध्यन्तीत्येतत्साधनार्थं सप्तमादिकमारभ्यते ।

तत्र सप्तमे प्रत्यक्षवचनेन नामधेयेन च सापवादोऽतिदेशः कृत्स्नः साध्यः । आनुमानिकवचनेनातिदेशो-

ऽपि सामान्येन । तद्विशेषस्त्वष्टमे चिन्तितः । नवमे त्वतिदिष्टानां पदार्थानां दशमाद्यसाध्यं कार्यप्राधान्यं सिद्धं कृत्वा प्रयोगविशेषविचार ऊहाख्यः क्रियते, यद्यपि चोहशब्दस्तर्कमात्रवचनः तथाऽप्यस्मिन् शास्त्रे अन्यथाऽवगतानां पदार्थानामन्यथाभावविषयो यस्तर्कः स ऊहशब्देनोच्यते । यद्यपि चाद्योपदेश एव चिन्त्यते । किं प्रकृतौ हविष्पिष्टिप्रयुक्तं प्रोक्षणम्, उत अपूर्वप्रयुक्तम् । प्रयोगाजीयाप्रयुक्तं प्रायश्चित्तप्रयुक्तं वा निरवम् । सविशादिशब्दाः समवेताभिधायिनो न वा यज्ञपतिशब्दः स्वार्थः परार्थो वा । अग्निस्वरूपप्रयुक्तं मन्त्रोच्चारणं देवताविशेषप्रयुक्तं चेति । तथा विकृतौ अपि अर्थान्तराणां नीवारनखावपनपरिधिप्रस्तरादीनां पञ्चधा प्राकृतनीवारादिकार्यापत्तिः उपदेशार्थ एव तथाऽप्यष्टमानन्तरमेवास्य सङ्गतिः । न हि प्रकृतिमात्रालोचने प्रवृत्तिविशेषजिज्ञासा जायते, कारणाभावात् । यदा तु विकृतावतिदिष्टा धर्मास्तदा कथमत्रैते प्रयोक्तव्या इति चिन्ता जायते तदुपायत्वेन च किंप्रयुक्ता एते प्रकृताविति जिज्ञासा तेन उपदेशविचारोऽप्यतिदिष्टेष्वेव विशेष फलतीति विशेषातिदेशानन्तरमारब्धः । तदुपोद्घाततया चापूर्वप्रयुक्तत्वं सप्तमाद्यसाधितं स्मारितम् । अथवा अत्रैतत् साध्यते धर्मान्तरस्य तु यजिविशेषप्रयुक्तत्वेऽप्युपपद्यते इत्युक्तम् । ऊहस्तु नापूर्वप्रयुक्तत्वमन्तरेण सिध्यतीति इह तत्साध्यते तत्र तु यजिमात्रप्रयुक्तत्वनिराकरणपरेण सता अवश्यमपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तम् । अथवा तत्रारादुपकारिणा इह सन्निपातिनां तत्प्रयुक्तत्वमभिधीयते । तत्र तु चोद्यनिराकरणमात्रार्थं सन्निपातिपरामर्शः । निमित्तमात्रं वा तत्र, अत्र तु प्रयोजकं विचारितमित्यपुनरुक्तत्वम् । दशमाद्यसाध्यं चोपकारपुरोधानं पदार्थानामूहसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यम् । अन्यथा तददर्शनात् । यदा ह्यनादृतोपकाराः पदार्थाः प्रकृताविव विकृतौ संबध्यन्ते तदा तद्देव यथाऽवस्थितानामेवाङ्गानां दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं परिकल्प्य लक्षणया वाऽविकृतानामेव प्रयोगः स्यात् । यदा तु यथा प्रकृतावुपकृतं तथा विकृतावपि तदुपकारं पूर्वं प्राप्तस्तथाविधश्चोपकारस्तैरेव पदार्थैर्नोत्पत्तिरिति तत्सिद्ध्यर्थं तेषामतिदेशः पश्चाद्भवति । तदा येन यथोपकृतं तेन तथैवोपकर्तव्यमिति विकृतावपि आरादुपकारकाणां परमापूर्वोत्पत्तावदृष्टोपकारसाधनत्वं सन्निपातिनामपि स्वकार्ये दृष्टमदृष्टं वा कुर्वतां यागसामर्थ्यजननद्वारेण उत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वम् । मन्त्राणामपि देवतादिप्रकाशनद्वारेण उपकारकत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं ऊहः सन्निपातिनां मन्त्रसामसंस्काराणां सिद्धो भवति । न हि व्रीहिषु क्रियमाणं प्रोक्षणं नैवारचरोः प्राकृतमुपकारं साधयतीत्यूहितव्यम् । एवं साम्नामप्यूहान्तरसञ्चारे द्रष्टव्यम् । मन्त्राणामपि देवतान्तरद्रव्यान्तरवत्यां विकृतावधिकृतानां प्रकृतिवदुपकारकत्वं न सम्भवतीति प्रातिपदिकलिङ्गवचनानामेकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्वा समस्तानां वा अन्यथाभावात्तथाऽवस्थितानामेव वा अभ्यासादष्टधा अधिकार ऊहः सिध्यति । तदूहस्यापि कार्यप्राधान्यमपेक्षितव्यमिति द्वयोरप्यूहबाधयोः साधारणं मध्ये समारब्धमिति वेदितव्यम् । रत्नमाला, पृ. १६९–१७४.

* सप्तमादिभिः अध्यायैः 'तथाऽनाम्नातशेषाणां शेषिणा सप्तमादिभिः । शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः ॥' शा. ३।१।१।१ पृ. ६४८, * सप्तमादौ 'सप्तमेनातिदेशेन शेषाः सन्तीति साधिते । ततोऽष्टमे नये यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥ नवमेऽर्थप्रधानत्वात्तदधीनाऽन्यरूपता । इयत्ता दशमे शेषबाधाभ्युच्चयचिन्तया ॥ प्रयोगपरिमाणं च तन्त्रावापलक्षणम् । एतदेव प्रसङ्गेन परार्थाङ्गोपजीवनात् ॥' । ३।१।१।१ पृ. ६४८.

* सप्तमादिषट्कः उपदेशपूर्वकातिदेशविषयत्वात् उपदेशविचारार्थप्रथमषट्कसमाप्तिं प्रतीक्षते । शा. ३।१।१।१ पृ. ६५१.

* सप्तमाद्याधिकरणे सर्वेषां भावनान्वयः व्युत्पाद्यते । कौ. २।१।१।१.

* सप्तमपदम् । सोमक्रयण्याः गोः सप्तमं पदं यत्र पतितं तत्र भूमौ हिरण्यं निधाय आज्येन जुहोति । आज्यसंसृष्टं च सर्वं रजः अध्वर्युर्गृह्णाति तदीयतृतीयांशेन शकटाक्षः उपाञ्ज्यते । वि. ४।१।१०.

० सप्तमी (शाब्दरहस्यमते) । एवं सप्तम्यर्थोऽपि तत्रैव (आख्यातार्थे एव) अन्वेति । स च 'सप्तम्यधिकरणे च' (पा० २।३।३६) इतिसूत्रानुशिष्ट अधिकरणत्वम् । तच्च 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १।४।४५) इतिसूत्रनिरुक्तम् ।

ननु अधिकरणत्वं नाम न येन येनचित् संबन्धेन संबन्धित्वम्, रूपत्वादीनामपि परस्पराश्रयत्वापत्तेः । नापि स्वाधेयसंबन्धित्वम्, आधेयत्वस्यैव निर्वक्तुमशक्तेः । तस्य स्वाश्रयसंबन्धित्वरूपत्वे अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च । नापि कारणत्वम्, निमित्तकारणादौ अतिव्याप्तेः । नापि समवायिकारणत्वम्, संयोगेन घटाद्याश्रये कालाश्रये समवायाश्रये च भूतलादौ अव्याप्तेः ।

"यत्तु तद्विषये सति तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवन्मूर्तत्वं पतनप्रतिरूपिताधिकरणत्वम् । पतमानपर्णादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । ब्रह्माण्डादिधारकसंयोगाश्रयेश्वरवारणाय मूर्तपदोपादानम् । वस्तुतस्तु 'यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्' 'येनेदं धार्यते जगत्' इत्यादिवचनात् ईश्वरेऽपि अस्त्येव अधिकरणत्वम् । इतरथा ब्रह्माण्डादिधारकत्वस्यैव अनुपपत्तेः । अतो मूर्तपदं नैव देयम् । तदेव द्रव्यनिरूपिताधिकरणत्वम् । आकाशादीनां तु समवायाभावादेव न द्रव्याधारत्वे आधेयत्ववत् । ईश्वरे तु तद्वचनात् आधारत्ववत् आधेयत्वेऽपि 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यमयति' 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशात् न क्षतिः । गुणादिनिरूपिताधिकरणत्वं समवायित्वम् । समवायादिनिरूपितं च तत्तत्स्वरूपसंबन्धित्वम्" इति मतम् । तदपि न, अननुगमात् सप्तम्या नानार्थकत्वापत्तेश्च । इति चेत् । न । अनुगताकारप्रतीत्या प्रतियोगित्वादिवत् अधिकरणत्वाधेयत्वयोश्च अखण्डोपाधिरूपेण स्वीकारात् । तद्धर्मावच्छेदकैक्यानुरोधेनाधिकरणत्वादेरप्येकत्वादिना पदार्थान्तरत्वेऽपि बाधकाभावात् । यत्र हि समवायादिसंबन्धेनैव तद्धर्मावच्छेदकविषया प्रतीतिरनुभविकी, न तत्र स्वरूपं यथा विशिष्टादिपदेषु । यत्र तु तत्तत्पदार्थात्मकतायामपि तत्प्रतीतिः, तत्र शाब्द-व्यवहारानुरोधतः तादृश्या अखण्डतयैवेदम् ।

तत्र आधेयत्वमेव आधेयत्वेन सप्तम्यर्थः, तत्र च निरूपकतासंबन्धेन प्रातिपदिकार्थस्य भूतलादेरन्वय, तस्य च अनुयोगितासंबन्धेन घटादौ अन्वय. । तेन 'भूतले घटः' इत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटः इत्येव शाब्दबोधः इति तार्किकाः । तन्न । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यनुशासनविरोधात् । 'भूतले घटः, गृहे पचति' इत्यादौ सर्वत्र ऐकरूप्येण अन्वयानङ्गीकारेण अनेकव्युत्पत्तिकल्पनापत्तेश्च । अतः अधिकरणत्वमेव सप्तम्यर्थः । यद्यपि संयोगसमवायाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानि नाना, तथापि अधिकरणत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य एकत्वात् न नानार्थकत्वम् । तत्र च आधेयत्वसंसर्गेण प्रातिपदिकार्थस्य अन्वयः, तस्य च निरूपकत्वघटितसंसर्गेण आख्यातार्थभावनायां अन्वयः । तत्र 'भूतले घटः' इत्यत्र अस्तीति अध्याहारात् सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य स्वनिरूपकघटवृत्तित्वसंसर्गेण आख्यातार्थे सत्ताश्रयत्वे अन्वयः । भूतलनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकघटवृत्तिवर्तमानसत्ताश्रयत्वं घटवृत्ति इति च शाब्दबोधः । न च पूर्वं घटे भूतलस्थे संप्रति च अधिकरणान्तरस्थे 'भूतले घटोऽस्ति' इति प्रयोगापत्तिः, तादृशशाब्दबोधकप्रत्यययोग्यक्रियायां सप्तम्यर्थाधिकरणत्वान्वयः सहैव तादृशकालावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव व्युत्पत्तिविशेषेण सप्तम्या बोधनात् । 'गृहे चैत्रः पचति' इत्यत्र स्वनिरूपकचैत्रवृत्तित्वसंसर्गेण आख्यातार्थे कृतौ । 'स्थाल्यामोदनं पचति' इत्यत्र स्वनिरूपकौदनकर्मत्वसंसर्गेण तस्यामेव । अत एव सर्वत्र सप्तम्यर्थस्य स्वनिरूपककर्तृकर्मान्यतरद्वारक एव आख्यातार्थान्वयः, न तु कारकान्तरद्वारकः साक्षाद्वा । (तत्र कारकान्तरद्वारकत्वनिषेधे आह—) 'काश्यां ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति' इत्युक्ते कर्तुरेव काशीस्थत्वप्रतीतेः । यत्र तु 'पाटलिपुत्रे स्थितो राजा काश्यां ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति' इत्यादौ ब्राह्मणेषु काशीवृत्तित्वप्रतीति । तत्र 'स्थितेभ्यः' इतिपदाध्याहारेण स्थितिकर्तृद्वारेव इति न विरोध । अत एव 'भूभृति भूभृत् पर्णे पतति' इत्यत्र "स्थितात्" इति पदाध्याहारं विना न भवति भूभृद्वृत्तित्वप्रतीति । (साक्षात् इत्येतन्निरासे आह —) साक्षात् सप्तम्यर्थस्य भावनान्वयो यद्यपि

बाधित एव (गृहादौ इत्यस्यानन्तरं अधिकरणत्वेन विवक्षिते इति पूरणीयम् । 'गृहे चैत्रः पचति' इत्यत्र चैत्रवृत्तेः भावनायाः गृहे वृत्त्यभावात् गृहनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकत्वं भावनाया न भवतीति भावः । ननु चैत्रस्य भावनाश्रयत्वात् चैत्रपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य साक्षात् भावनायाः संभवत्येव इत्याशङ्कायां भावनाश्रयस्य कर्तृसंज्ञावश्यंभावात् तत्पदोत्तरं प्रथमाविभक्तिरेव भवेत् , न सप्तमी । तस्मात् तत्रापि अधिकरणस्य न साक्षात् भावनान्वयः इति समाधत्ते–) चैत्रादौ तु परया कर्तृसंज्ञया बाधितः । अतः सिद्ध कर्तृकर्मान्यतरद्वारक एव सप्तम्यर्थान्वयः इति ।

ननु एवं कर्माविवक्षायां 'ग्रामे गच्छति, ग्रामे गम्यते' इति प्रयोगानापत्तिः , ग्रामाधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मद्वारकत्वासंभवात् । 'लक्षणया उद्देश्यत्वं तत्र सप्तम्यर्थः' इति चेत् , 'ओदने पचति' इत्यपि प्रयोगापत्तिः । अत एव धात्वर्थतावच्छेदकफलद्वारक एवान्वयः इत्यपास्तम् , ओदनस्यापि तदापत्ते । इति चेत् । तत्रापि कर्तृद्वारकत्वस्य संभवात् । ग्रामाधिकरणकचैत्रवृत्तिगमनानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैत्रे सम्भवात् अन्यावच्छेदेन ग्रामप्राप्तिफलकक्रियावत्यपि चैत्रे ग्रामाधिकरणकत्वस्य भावित्वात् ग्रामाधिकरणकचैत्रवृत्तिगमनानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैत्रे नानुपपत्तिः । पाककर्तुस्तु ओदनाधिकरणकत्वाभावात् न तथा प्रयोगः ।

ननु एवमपि 'अग्नौ पचति, आतपे तिष्ठति, आकाशे पक्षी गच्छति, आकाशे तिष्ठन् आकाशमन्तरो यमयति' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः , अग्न्याद्यधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकत्वायोगात् । न च 'अग्नौ पचति इति प्रयोगो नास्त्येव' इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् , 'यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते' इति बहुतरप्रयोगदर्शनात् । न हि वृत्तिनियामकसंयुक्तसंयोगादिसंबन्धस्य अधिकरणतानिरूपकत्वं सम्भवति । अन्यथा 'आकाशे मनुष्यस्तिष्ठति, चैत्रः मैत्रात्मनि तिष्ठति' इत्यादिप्रयोगापत्तेः । इति चेत् , तादृशस्थले 'गङ्गायां घोषः' इतिवत् अग्न्यादिपदे तत्संबन्धिस्थाल्यादिलक्षणया तन्निष्ठाधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारा अन्वयोपपत्तेः । तेन 'अग्नौ पचति' इत्यादेः अग्निसंयुक्तस्थाल्यां पचति, आतपसंयुक्तगृहे तिष्ठति इत्यर्थः । आकाशपदेन गमनप्रतिबन्धकभूप्रदेशानवच्छिन्नप्रदेशो लक्ष्यते, यं अन्तरिक्षमिति व्यवहरन्ति । सप्तम्या अवच्छेदकत्वम् । विषयत्वादिवत् तस्य विभक्त्या लक्षणायामपि न दोषः । तस्य उद्देश्यत्वादिवत् सप्तम्यर्थस्यापि साक्षात्संबन्धेनैव गमनसंबन्धित्वम् । नहि सप्तम्यर्थमात्रे तन्नियमः । अपितु सप्तमीवाच्ये एव । तच्च प्रचुरप्रयोगात् अधिकरणत्वमेव इति तत्रैवायं नियमः । धातुना च निराधारं गमनम् । तथा च उक्तविधभूप्रदेशानवच्छिन्ननिराधारगमनानुकूलकृतिः पक्षिनिष्ठा इति शाब्दबोधः । 'आकाशे तिष्ठन्' इत्यादौ संयुक्तसंयोगावच्छिन्नसंबन्धित्वं लक्षणया सप्तम्यर्थः । षष्ठ्यर्थस्यापि 'सुपां सुलुक्॰' (पा॰ ७।१।३९) इत्येव लक्षणा । तस्यापि पूर्ववत् धात्वर्थद्वारकः कर्तृद्वारक एव वा संसर्गः । वस्तुतस्तु आकाशस्यापि ईश्वरोपादानकत्वात् उपादानत्वमेव सप्तम्यर्थः उपादानकर्तृद्वारकः अन्वेति । आकाशे उपादानकारणत्वात् अनुगतस्तिष्ठन् इत्यर्थः । अस्तु वा एतद्वचनबलादेव आकाशेऽपि शब्दनिरूपिताधारत्ववत् अन्तर्यामिनिरूपिताधारत्वमपि इति न तत्र लक्षणाऽपि । न चैवं 'अग्नौ पचति' इत्यादिप्रयोगाणां लक्षणया उपपादने 'आकाशे मनुष्यस्तिष्ठति' इत्यादि प्रयोगापत्तिः । तथात्वे 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गापदेन गङ्गासंबन्धितीरलक्षणायाः सर्वसम्मतत्वेन भवदुक्तप्रयोगापत्तेरनिवारणात् । अतः सिद्धं सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकः अन्वय इति ।

यत्तु गृहात् बहिः स्थितेन कर्त्रा दीर्घदण्डादिना काष्ठचलनद्वारा गृहमध्ये पाककरणे 'गृहे पचति' इति प्रयोगः, स कर्मकारकस्य तण्डुलादेः परम्परया गृहाधिकरणत्वाद् अनुपपन्नः ।

ननु एवमपि 'भूतले घटो नास्ति, चैत्रो गृहे न पचति' इत्यादौ कथं कर्तृकर्मान्यतरद्वारकोऽन्वयः । नहि तत्र भूतलनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकघटवृत्तिसत्ताश्रयत्वं अभावप्रतियोगि इत्येव शाब्दबोधः संभवति, भूतले

घटद्दशायामपि तथा प्रयोगापत्तेः । उक्ताश्रयत्वस्य घटातिरिक्तवृत्त्यभावप्रतियोगितात्, नञा घटादिनिष्ठाभावलक्षणायामपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनः अप्रसिद्धेश्च । तद्वाक्यात् अनुभूयमानघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभूतलनिष्ठाभावबोधस्य असम्भवापत्तेश्च । न हि 'तत्प्रतियोगिकाभावोऽस्ति' इति एतादृश एव बोधः अनेन जनयितुं शक्यः, भूतलनिष्ठाधिकरणत्वस्य सप्तम्यर्थस्य अभावद्वारकत्वापत्त्या कर्तृकर्मद्वारकत्वनियमभङ्गापत्तेः । घटस्य प्रतियोगितासंसर्गेणान्वये धात्वर्थाश्रयत्वाभावेन कर्तृत्वाभावात् प्रथमानुपपत्तेश्च । भूतलवृत्तिघटप्रतियोगिताकाभावस्य कर्तृत्वोक्तौ तस्य एकत्वात् 'घटौ न स्तः' इति द्विवचनानुपपत्तेश्च । 'घटौ नास्ति' इति प्रयोगापत्तेश्च । घट एव प्रतियोगितासंबन्धेन अभावान्वये, अभावे च भूतलाधिकरणत्वमङ्गीकृत्य 'भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्ति' इति शाब्दबोधाङ्गीकारे तु अतीते भाविनि वा 'घटोऽस्ति' इति वर्तमानकालान्वयानुपपत्तेः 'घटो नास्ति' इति प्रयोगानुपपत्तिः ।

एतेन 'भूतलाधेयाभावाभाववान् घटोऽस्ति इत्यादि शाब्दबोधः' प्रत्युक्तः ।

"अथ एतद्दोषपरिहारार्थं सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थे कालसंबन्धे अन्वयः, तस्यैव लडर्थोऽन्वयोऽपि, तस्य च आश्रयत्वे आख्यातार्थे, तस्य च प्रतियोगितासंसर्गेण नञर्थे अभावे, तस्य च प्रथमान्तार्थे घटादौ इति भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवर्तमानकालसंबन्धाश्रयत्वप्रतियोगिताकाभाववान् घटः इति शाब्दबोधः । भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिनि च संख्यान्वयः नञः समभिव्याहारस्थले इति मतम्" तदपि न । सप्तम्यर्थस्य साक्षाद्धात्वर्थान्वयाव्युत्पत्तेः । अन्यथा कर्तृत्वाविवक्षायां चैत्रे पच्यते इति माने प्रयोगापत्तेः । अत एव सप्तम्यर्थस्य धात्वर्थान्वये परस्परदोषादान कर्तृकर्मान्यतरद्वारकत्वोपादान वा प्रामाणिकानाम् ।

न च नञ्समभिव्याहारस्थले साक्षात्संबन्धेन अन्वयव्युत्पत्तिकल्पनं इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम्, चैत्रे न पच्यते इति प्रयोगस्य एवमपि निवारयितुमशक्यत्वात् । आख्यातार्थभानानङ्गीकारादेः नञ्समभिव्याहारस्थले अन्यान्वयबोधकव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेश्च ।

एतेन नञ्समभिव्याहारस्थले धातुना शक्यार्थाभावो लक्ष्यते । नञस्तु द्योतकत्वात् तात्पर्यग्राहकत्वमेव । सप्तम्यर्थस्य च व्युत्पत्तिविशेषकल्पनया धात्वर्थभूताभावे प्रतियोगिनि शक्यार्थे कालसंबन्धादौ अन्वयः । भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपक--वर्तमानकालसंबन्धप्रतियोगिकाभावाश्रयत्वं घटवृत्ति इत्यादिश्च शाब्दबोधः । भावनासंख्यादेश्च न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम्-- इति केषाञ्चिदुक्तं अपास्तम्, कल्पनागौरवस्य तदवस्थत्वात् । 'चैत्रे न पच्यते' इति प्रयोगापत्तेश्च, 'गृहे न पचति' इति प्रयोगानापत्तेश्च गृहस्य साक्षात् पाकाधिकरणत्वाभावात् ।

अथ — तत्र कर्तृद्वारकान्वयस्वीकारेऽपि 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्रैव सप्तम्यर्थस्य धात्वर्थभूताभावप्रतियोगिकालसंबन्धे अन्वयः — इति मतम्, ततः अन्यत्रान्वयानुपपत्तिव्युत्पत्तिकल्पनात् अतिगौरवम् । 'गृहे न पचति' इत्यादौ च गृहाधिकरणकत्वेन वृत्तिपाकस्य अप्रसिद्धेः न तदभावो धातुना बोधयितुं शक्यते इति तत्र शाब्दबोधानुपपत्तिः तदवस्थैव । इति चेत् । न । 'इदानीं भूतले घटो नास्ति' इत्यादावपि भूतलाधिकरणकघटवृत्तिसत्ताश्रयत्व घटनिष्ठाभावप्रतियोगि इत्येव शाब्दबोधात् । प्रसिद्धं हि घटस्य भूतलाधिकरणकत्वं कालान्तरे । अतो न प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिः । न वा व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम् । तथाहि । सप्तम्यर्थस्य तावत् निरुक्तसंसर्गेण आख्यातार्थे अन्वयः । प्रथमार्थस्यापि कर्तृत्वसंसर्गेण तत्रैव । नञा एव लडर्थवर्तमानकालावच्छिन्नघटनिष्ठाभावस्य लक्षणा, लडादिश्च तात्पर्यग्राहकमात्रम् । इदानींपदस्य च निपातत्वात् नञर्थान्वयेऽपि न क्षतिः । संभवति हि उक्तसत्ताश्रयत्वाभाव एव तत्कालावच्छेदेन घटे एतस्मिन् काले एतद्भूतले घटाभावात् । अत एव भूतलवृत्तिघटाभावस्यापि अर्थात् अनुभूयमानस्य नापलापः । यत्र तु अधिकरणे कदाऽपि न कर्मादित्वेन प्रसिद्धिः, तत्रापि न कर्तुः घटत्वादिना सम्बन्धघटकत्वं, येन प्रतियोग्यप्रसिद्धिः आपद्येत, अपि तु प्रकृतक्रियाश्रयत्वेनैव । तथा च

भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपक — वृत्तिवर्तमानसत्ताश्रयत्व भूतलवृत्तित्वमात्रादादेव प्रसिद्धम् । अयमेव प्रकारः पूर्वत्र अनुसंधेयः । एवं लडाद्यर्थस्यापि धात्वर्थान्वयो न त्यक्तो भवति । तात्पर्यग्राहकत्वस्यापि च स्वीकारात् तत्कालावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्व उक्तविधाश्रयत्वे अत्याहतम् । यदि तु अस्मिन् पक्षे घटस्य आख्यातार्थे साक्षात्संबन्धेन अनन्वयात् कर्तृत्वानुपपत्तिः आशङ्क्येत, तत्र अस्त्याख्यातस्यैव उक्ताश्रयत्वप्रतियोगिकोक्तविधा भावे सप्तमीनञुभयसमभिव्याहारे लक्षणा, नञ्पदं च तात्पर्यग्राहकम् । तस्मिश्चाभावे घटस्य आधेयत्वसंबन्धेनैव अन्वयात् कर्तृत्वोपपत्तिः । सप्तम्यर्थस्य च तस्मिन्नेवा-भावे कर्तृघटितपरम्परासंबन्धेनैव अन्वयात् न व्युत्पत्त्य-न्तरकल्पना । उक्तविधाश्रयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावश्च घटे न घटस्य भूतलवृत्तित्वादृशाया इत्यर्थात् भूतलाधिकरणकघटाभावबोध ।

एवं 'वायौ रूपं नास्ति, हृदे वह्निर्नास्ति, जातौ सत्ता नास्ति' इत्यादिप्रयोगा अपि उपपादनीयाः । न च समवायसंबन्धेन जातिवृत्तेः अप्रसिद्ध्या समवाय-संबन्धावच्छिन्नजातिनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवृत्तिविद्यमान कालसंबन्धाश्रयत्वाप्रसिद्धेः कथं तदभावस्य सत्तायां बोधः इति वाच्यम् । जातावपि साक्षात् स्वरूपसंबन्धेन वृत्तेः प्रसिद्धत्वात् सत्तायामपि निरुक्तसामान्याभावो-पपत्तेः । 'जातौ समवायेन सत्ता नास्ति' इति प्रयोग स्तु निरुक्ताश्रयत्वस्यैव व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभाव-मादाय उपपादनीयः । (जातिनिष्ठाधिकरणतानिरूपक वृत्तिविद्यमानकालसंबन्धाश्रयत्वनिष्ठा या समवायसंबन्धा-वच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकवृत्तिविद्यमानकालसंबन्धाश्रय त्वत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावमादाय इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदककोटौ व्यधिकरणस्य समवायसंबन्धस्य घटकत्वात् अभावे व्यधिकरणसंबन्धा-वच्छिन्नत्वोक्तिः इति ध्येयम्) । समवायेन इत्यस्य च आख्यातार्थे अभावे स्वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन अन्वयः इति न काऽप्यनुपपत्तिः ।

एवं 'गृहे चैत्रो न पचति' इत्यादावपि पूर्ववदेव एवं प्रकारे बोधोपपादनं द्रष्टव्यम् । तत्र तु अयं विशेषः । चैत्रस्य गृहस्थत्वे पाकाश्रयत्वाभावमादाय पाकाश्रयत्वे गृहस्थत्वाभावमादाय उभयाभावे च उभया-भावमादाय विशिष्टाभावः संपादनीयः । तत्तद्भावबोध एव च तात्पर्यभेदेन फलम् ।

एवं 'स्थाल्यां तण्डुलं न पचति चैत्रः' इत्यत्रापि स्थाल्या तण्डुलवृत्तित्वाभावे, तण्डुलस्य पाककर्मत्वाभावे, पाकस्य चैत्रवृत्तित्वाभावेऽपि च तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः । तात्पर्यग्राहकान्तराभावे तु स्थालीपदवैयर्थ्यभिया आधा-भाव एव झटिति अर्थात् प्रतीतेः । अत एव 'न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम्' इत्यादौ कृष्णत्वाभावे एव तात्पर्यम्, न तु तिलतर्पणाभावादौ इति व्याचक्षते वृद्धाः । 'नान्तरिक्षेऽग्निश्चेत यः' इत्यादौ तु सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मद्वारकत्वासंभवेन प्रति-योग्यप्रसिद्ध्यापत्तेः अगत्या नञ्सप्तम्यन्ताभ्यां अन्तरिक्ष-वृत्त्यभावलक्षणया तत्प्रतियोगित्व आख्यातार्थः अनूद्यते इति तस्य निषेधानुवादता । तत्र सप्तम्यर्थस्य स्वातन्त्र्येण अन्वयाभावादेव न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । (पदद्वय-लक्षितार्थस्यापि आख्यातार्थान्वये निपातोपसर्गप्रातिपदि-कातिरिक्तशब्दजन्यत्वात् वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्यैव निर्वाहोप-पत्तेः न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम् । इत्यधिकः पाठः क्वचित्) अत्र प्रभाकरवादवाक्यव्यपदेशत्वस्याप्यनयैव व्युत्पत्त्या आख्यातार्थभावनान्वयः । 'अन्तरिक्षे घटो न पचति' इत्यादौ च सप्तम्यन्त–नञ्–धातुभिः अन्तरिक्षवृत्तित्वरूप-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभावो लक्ष्यते । आख्यातेन च आश्रयत्वम् । तथा च उक्तविधाभावा-श्रयत्वं घटवृत्ति इति शाब्दबोधः । अतः अत्रापि न सप्तम्यर्थान्वयः इति न कुत्रापि सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मान्य-तरद्वारकत्वव्यभिचारः । यत्र तु न सप्तम्यन्तपदसमभि-व्याहारः 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ, तत्र नञर्थस्य चैत्र-वृत्त्यभावस्य चैत्रवृत्तित्वे प्रतियोगितासंबन्धेन अन्वयः । अथवा वर्तमानपाकानुकूलकृत्यभाव आख्यातेन लक्ष-यित्वा तस्मिन् चैत्रान्वय इत्यादि बोध्यम् ।

एवं लिङादिसमभिव्याहारेऽपि 'चैत्रो न कलञ्ज भक्षयेत् (पचेत्)' इत्यादौ यत्र चैत्रवृत्तित्वप्रसिद्धिः तत्र तस्या 'न कलञ्ज भक्षयेत्' इतिवदेव निषेधार्थस्य

स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंसर्गेणैव नञर्थस्यापि चैत्र-वृत्त्यभावस्य प्रतियोगितासंसर्गेण अन्वयः । मध्यसिद्धौ तु व्याख्यातेन पाकानुकूलकृत्यभावं लक्षयित्वा तस्मिन् विषयार्थस्य प्रयोज्यत्वेन चैत्रस्य च आधेयत्वेन अन्वयः इति सर्वमनवद्यम् ।

तच्च अधिकरणत्वं त्रिविधम् – औपश्लेषिकं वैषयिकं अभिव्यापकं चेति । 'कटे आस्ते, घटे ज्ञानमस्ति, मोक्षे इच्छाऽस्ति, सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति, तिलेषु तैलमस्ति' । उपश्लेषः कायस्थिकसंयोगः । वैषयिकं विषयतासंबन्धावच्छिन्नम् । अभिव्यापकं अवच्छेदका-वच्छेदेन वृत्तिमत् ।

'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्' इति वार्तिकात् (सप्तम्यधिकरणे च इत्यनेन पठितात्) इनः शब्दः विषयो वर्तमानभूमिर्यस्य, यदुपरि इन् – शब्दः इत्यर्थः, तादृशक्तप्रत्ययस्य वस्तुनो कर्मणि तस्मिन् सप्तमी । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेन इति विग्रहः । 'इष्टादिभ्यश्च' (पा० ५।२।८८) इति कर्तरि इन् – प्रत्ययस्य विधानात् । एतस्य च तद्धितत्वेन 'कृतपूर्वी कटम्' इतिवत् द्वितीयायां प्राप्तायां कर्मणि सप्तमीविधि-रनेन । शाब्दबोधश्च तद्वदेव । कर्म चात्र मुख्यमेव न तु मासादि । तेन 'मासमधीती व्याकरणे' इत्यत्र काले द्वितीयैव ।

'सप्तम्यधिकरणे च' (पा० २।३।३६) इति चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्योऽपि सप्तमी । 'वनस्य दूरे अन्तिके वा ग्रामः' । दूरे दूरत्वावच्छिन्नप्रदेशे । प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः । यद्यपि अत्र अधिकरणत्वादेव सप्तमी प्राप्यते, तथापि द्वितीयादिविभक्तित्रयेण विशेष-विहितेन बाधप्रसक्तौ प्रतिप्रसवार्थः चकारः ।

एवं 'साध्वसाधुप्रयोगे च' इति वार्तिकात् (२।३।३६ अत्र सूत्रे) 'साधुः कृष्णो मातरि भवति, असाधु-र्मातुले' इत्यत्र सप्तमी । अत्र वैषयिकत्वादिना अधि-करणत्वेनैव सिद्धौ पुनर्वचनं षष्ठीनिषेधार्थम् । न च 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' (पा० २।३।४३) इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव साधुशब्दप्रयोगे सप्तमीसिद्धेः एतद्वार्तिके साधुशब्दग्रहणवैयर्थ्यम् । अनर्चायां प्रतिना योगेऽपि साधुशब्दयोगे सप्तमी इत्येवं सार्थक्यात् । न चैवं 'साधुर्भृत्यो राज्ञः' इति षष्ठीप्रयोगानापत्तिः, तत्र राज्ञो भृत्यद्वारकान्वयस्वीकारेण साधुत्वद्वारकान्वया-नङ्गीकारात् । न चैवमपि अर्चानर्चाविशेषाग्रहणेन साधुशब्दयोगे सप्तमीविधौ वक्ष्यमाणसूत्रे (पा० २।३।४३) अर्चाग्रहणवैयर्थ्यं निपुणपदयोगे अर्चायामेव सप्तमी इत्येवं सार्थक्यात् । न चैवं एतद्वाक्येनैव साधुशब्दयोगेऽपि सप्तमीसिद्धेः उक्तसूत्रे (पा० २।३।४३) साधुशब्दग्रहणवैयर्थ्यम्, उत्तरभाविवार्तिकेन पूर्व-भाविसूत्रे वैयर्थ्यशङ्काया अनुचितत्वात् ।

एवं 'निमित्तात् कर्मयोगे' (पा० २।३।३६ सूत्रे) इति वार्तिकात् 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥' इत्यादौ सप्तमी (सीम्नि कस्तूरियुक्ताण्डकोशनिमित्तं पुष्कलकः गन्धमृगः हतः । सीम्नि सीमाज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुः हतो निखातः इति हरदत्तः) अत्र निमित्तं फलत्वादिना क्रियाप्रयोजकम् । अत एव प्रयोज्यत्वं सप्तम्यर्थः साक्षा-त्संबन्धेन क्रियान्वयी । तस्य च कर्मकारकयोगः संयोग-समवायादिः वास्तव एव सप्तमीप्रयोजकः न तु शाब्द-बोधे भासते । अत एव तद्भावे 'वेतनेन धान्यं लुनाति' इत्यादौ 'हेतौ' (पा० २।३।२३) इत्यनेन तृतीयैव । तृतीयापवादत्वेनैव चायं सप्तमीविधिः, तादर्थ्यचतुर्थ्यप-वादत्वेन वा तदा 'वेतनाय धान्यं लुनाति' इत्यपि वा प्रयोगः । अत्र त्रिषूदाहरणेषु समवायाख्यः कर्म-कारकसंबन्धः अवयवावयविभावात् । चतुर्थे संयोगः, सीम्नो ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुः निखातः इति तदर्थात् ।

एवं 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा० २।३।३७) इति सूत्रात् यत्संबन्धिन्या निर्ज्ञातकालया यया क्रियया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदात्मकं लक्षणं क्रियते तस्याः क्रियायाः कर्तुः कर्मणो वा स्वक्रिया-द्वारके इतरक्रियालक्षणत्वे विवक्षिते तद्बोधकात् सप्तमी स्यात् इत्यर्थकात् 'ब्राह्मणेषु अधीयानेषु गतः, गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यादौ सप्तमी । अत्र कर्तृरूपकर्मरूपा-

'पञ्चमी विभक्ते' (पा० २।३।४२) इति सूत्रात् 'माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः' इत्यादौ पञ्चमी।

एवं 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' (पा० २।३।४३) इति सूत्रात् 'मातरि साधुर्निपुणो वा' इत्यत्र सप्तमी। अर्चाऽभावे 'निपुणो राज्ञो भृत्यः' इति षष्ठी। अप्रतिग्रहणमुपलक्षणम्। 'साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा'। पूर्वमेव च व्याख्यातप्राय इदं सूत्रम्।

एवं 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' (पा० २।३।४४) इति सूत्रात् आभ्यां योगे तृतीया स्यात् सप्तमी चा इत्यर्थकात् प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा इत्यत्र विकल्पेन सप्तमी। प्रसितः आसक्तः, न तु प्रकर्षेण शुक्ल'। विषयत्वं विभक्त्यर्थः। तृतीयायाः पाक्षिकत्वार्थं वचनम्।

एवं 'नक्षत्रे च लुपि' (पा० २।३।४५) इति सूत्रात् नक्षत्रप्रातिपदिकात् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (पा० ४।२।३) इत्यनेन अण्प्रत्ययस्य 'लुबविशेषे' (पा० ४।२।४) इति लुपि कृते नक्षत्रयुक्तकालप्राति-पदिकात् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ स्तः इत्यर्थकात् 'मूलेन मूले वा देवीमावाहयेत्' इत्यादौ सप्तमी। कालिकाधिकरणत्वं विभक्त्यर्थः। अण्प्रत्ययाकरणेन शुद्धनक्षत्रपराभावे 'पुष्ये शनिः' इत्यादौ सप्तम्येव, न तृतीया। कालपरत्वेऽपि अधिकरणत्वाविवक्षायाम् 'अद्य पुष्यः' इत्यादौ प्रथमाऽपि।

एवं 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' (पा० २।३।७) इति सूत्रात् सजातीययोर्विजातीययोर्वा कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ तत्र सप्तमीपञ्चम्यौ स्त इत्यर्थकात् 'अद्य भुक्त्वा अयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता, इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्' इत्यादौ विकल्पेन सप्तमी। अत्र यद्यपि भोजनद्वयेऽपि एक एव पुरुषः कर्तृकारकं तथापि अद्यतनकालीनभोजनक्रियानिरूपितकर्तृत्वात् द्व्यहकालीनभोजनक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य भेदात् कारकद्वयमध्यत्वम्। द्वितीयोदाहरणे तु अयं इति कर्ता, लक्ष्यं इति कर्म, इह इत्यधिकरणम्, इति विजातीय-मध्यत्वम्। सर्वत्र अधिकरणत्वं विभक्त्यर्थः। अपादानत्वाद्यसंभवात् पक्षे पञ्चमीप्राप्त्यर्थः विधिः।

एवं अधिकशब्देनापि योगे 'लोके लोकाद्वा अधिको हरिः' इत्यादौ पञ्चमीसप्तम्यौ ज्ञेये, 'तदस्मिन्नधिकं०' (पा० ५।२।४५) 'यस्मादधिक०' (पा० २।३।९) इति च सूत्रीयद्विविधनिर्देशात्। निरूपितत्वं विभक्त्यर्थः। स्वप्रकृत्यर्थनिरूपिताश्रयवृत्तित्व-संसर्गेण क्रियान्वयी।

एवं 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' (पा० २।३।९) इति सूत्रात् आधिक्यार्थककर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् इत्यर्थकात् 'उप परार्धे हरेर्गुणाः' इत्यादौ सप्तमी। प्रतियोगित्वं सप्तम्यर्थः। स्वप्रकृत्यर्थनिरूपिताधिक्याश्रयगुणवृत्तित्वेन क्रियान्वयी। उपपदं तात्पर्य-ग्राहकम्।

एवं 'अधिरीश्वरे' (पा० १।४।९७) इति सूत्रात् ऐश्वर्ये अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तद्युक्ते ऐश्वर्यप्रति-योगिनि तदनुयोगिनि च 'अधि रामे भूः, अधि भुवि रामः' इत्यादौ पर्यायेण सप्तमी। अत्र क्रमेण अनुयोगित्वं प्रतियोगित्वं च सप्तम्यर्थः। स्वप्रकृत्यर्थैश्वर्य-संबन्धीतरवृत्तित्वं आख्यातार्थसत्तायाः। अधि. तात्पर्य-ग्राहकः। रामप्रतियोगिकस्वत्वाश्रयो भूः, भूवृत्तिस्वत्व-प्रतियोगी रामः इति च फलितोऽर्थः।

तत् सिद्धं सप्तम्यर्थः शक्यो लाक्षणिको वा सर्वोऽपि भावनान्वयी इति।

तदेव लिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तसुबर्थमात्रस्य सिद्धो भाव-नान्वयः। रहस्य. पृ. १४३–१५८.

० सप्तमी (मणिकृत)। सप्तम्याः अधिकरणत्व-मर्थः। 'सप्तम्यधिकरणे च' (पा० २।३।३६) इति सूत्रात्। अधिकरणत्वं च आधारत्वम्। 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १।४।४५) इति सूत्रात्। तच्च आश्रयत्वम्। तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम्। परम्परा कर्तृकर्मद्वारा। तेन 'स्थाल्यां पचति, भूमौ वसति, कटे शेते' इत्यादिप्रयोगः। अधिकरणं च त्रिविधं औपश्लेषिकम्, वैषयिकम्, अभिव्यापकं चेति। तेन 'गुरौ वसति, घटे ज्ञानम्, तिलेषु तैलम्' इत्यादिः

प्रयोगः । ‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ति’ इत्यत्र निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्तं हन्ति इत्यर्थः । निमित्तत्वं च धात्वर्थजनकेच्छादिविषयत्वम् । ‘गोषु दुह्यमानासु आगतः’ इति सतिसप्तमी ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ (पा० २।३।३७) इति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्र अन्या क्रिया तद्वाचकपदोत्तरं सप्तमी इति तदर्थः । तेन क्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्तम्यर्थः । उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरव्याप्तत्वकरत्वम् । एवं मुख्यक्रियाप्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा ‘रुदति प्राव्राजीत्’ इति रोदनमनादृत्य इत्यर्थः । अत्र षष्ठ्या अपि लक्षणा ‘षष्ठी चानादरे’ (पा० २।३।३८) इति सूत्रात् । एवं ‘गोषु गवां वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः’ ‘वैश्वामित्राणां विश्वामित्रेषु वा दायादो देवरातः’ इत्यादिषु च । ‘साक्षी चैत्रस्य चैत्रे वा प्रतिभूः, गवां गोषु वा प्रसूतः’ इत्यादौ षष्ठीसप्तम्योः उपपदविभक्तित्वम्, श्रूयमाणस्वामित्वादिक्रियासंबन्धेन मुख्यक्रियासंबन्धित्वात् । ‘गोषु प्रसूतः’ इत्यत्र कल्पितज्ञानक्रियाया अन्वयाच्च । गोज्ञानार्थं प्रसूत इत्यर्थः । एवं ‘हरिपूजने आयुक्तः, आसक्तः, कुशलः’ इत्यत्रापि । एवं निर्धारणमपि षष्ठीसप्तम्यर्थः । जातिगुणक्रियानामभिः अभिधीयमानभेदनिरूपकत्वं निर्धारकत्वम् । अत्र भेदाधिकरणभेदनिरूपकयोः व्याप्यव्यापकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन ‘नराणां नरेषु वा क्षत्रियः शूरः, गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरा, गच्छत्सु धावन् शीघ्रः, छात्रेषु मैत्रः प्रियः’ इति प्रयोगः, न तु ‘नरेषु क्षत्रियः शूरः’ इत्यादिः प्रयोगः । नरत्वावच्छिन्ननिरूपितभेदासमानाधिकरणत्वे सति क्षत्रियत्वावच्छिन्ननिष्ठमन्यनरभेदसमानाधिकरणं शूरत्वम् इति बोधः ।

न चैवं ‘इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥’ इत्यत्र, ‘मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥’ इत्यत्र च निर्धारणषष्ठी न स्यात् अभेदाभानात् इति वाच्यम् । धर्माभेदस्य आत्मदर्शने निर्धारणसंभवात् । द्वितीये तु सर्वस्येति षष्ठ्या निर्धारणत्वसंभवात् । अत एव ‘माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः’ इत्यत्र निर्धारणैकदेशे पञ्चम्या लक्षणा, अभेदभानाभावात् । एवं ‘मातरि साधुर्निपुणो वा’ इत्यत्रापि । ‘हरिं हरौ वा उत्सुकः, प्रसितः’ ‘मूलेनावाहयेत्’ इत्यत्रापि लक्षणा इति दिक् ।

अत्र च उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेः बलीयस्त्वम्, कारकविभक्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्वयित्वात् । उपपदविभक्त्यर्थस्य कल्पितक्रियान्वयित्वात् इति दिक् । मणि. पृ. १४०-१४४.

* सप्तमी प्राधान्यमपि द्योतयति । अगारे गावो बाध्यन्ताम्, अगारे कुसुमानि इत्यादिवत् प्राधान्येऽपि सप्तम्यविरोधः । सु. पृ. १०६०. * सप्तमी ‘भिन्ने जुहोति’ इतिवत् निमित्तार्था भविष्यति । वा. २।४।१७. * सप्तमी विभक्तिः आधारे भवति । आधारश्च क्रियायाः तत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्तते । भा. ११।२।१६।६८. * सप्तमी विभक्तिः क्वचित् निमित्तत्वबोधिका । ‘भिन्ने जुहोति’ अत्र कपालादिभेदो होमे निमित्तम् । वि. ४।४।५. * सप्तमी विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । भा. ११।२।१६।६७, * ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति--यथा आगारे गावो वास्यन्ताम्, प्रागारे कुसुमानि इति । भवति, यत्र प्रमाणान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थस्तत्र गुणभावो युक्तः । ११।२।१६।६६-६८. * न हि सप्तमी शेषशेषिसंबन्धं वदति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३९.

* सप्तम्यन्तेन निमित्तमुच्यते, यथा ‘भिन्ने जुहोति’ इति । टुप्. ११।१।१।१ पृ. २०९८.

* सप्तम्यन्तस्थले शेषत्वमेव श्रौतं न तु शेषित्वम्, नहि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः अधिकरणत्वमात्रस्य तदर्थत्वात् । कौ. ३।३।७।१४.

* ‘सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये’ (पा० २।३।७) शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ । ‘अद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता ।’ ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ (पा० २।३।१०) एतैः कर्मप्रवचनीयैः योगे पञ्चमी । अप हरेः संसारः । मणि. पृ. १३१.

● षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानः असत्त्वभूतश्च प्रत्याय्यते न तादृक् मत्वर्थीयेन । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७६.

● सप्तरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।२३। ७८, १०।८।११।२३. ● सप्तरात्रे नाम अहीने चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

● सप्रयोजनेन निष्प्रयोजनं बाध्यते । प्रासङ्गिको ऽप । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, बाल. पृ. ११२.

● सफं नाम साम 'इन्द्रमच्छ सुता०' इति उष्णिक्-छन्दस्के सूक्ते गेयं तृतीये सवने आर्भवपवमाने । परंतु सफस्य गानं तृचे न कर्तव्यं किंतु 'उष्णिहि' इत्येकवचनेन विशेषविधानात् एकस्यामेव ऋचि । वि. ९।२।३ वर्णक ३. ● सफं साम उष्णिहि औभेथे । भा. ९।२।६।२५ वर्णक ३, (तदपि) एकस्यामृचि । ९।२।६।२८ वर्णक ३.

● समाप्रपादीनां यद्यपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्प्यते तथापि परोपकारभूतेन समस्तानामुपादानात् प्रामाण्यम् । वा. १।३।१।२ पृ. १६६.

● सभागविभागशब्दौ चोदना निकायप्रसिद्ध्या सजातीयविजातीययोर्वर्तेते । ऋजु. पृ. १५१.

● सभ्यः नाम अग्निः, सभाया गृहमध्ये भवः । के.

● सभ्यावसथ्यौ आधाने लौकिकाग्निरूपौ, न तु आहवनीयात् प्रणीतौ । संकर्ष. ३।२।३ मीको. पृ १२७ 'आधाने सभ्यावसथ्यौ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

※ समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायः । अयं न्यायः पारस्करगृह्यपरिशिष्टकण्डिकायां धृतः । तथाहि— ततश्च 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेण एकैकाहुतिरिति । साहस्री. ५७१.

※ समं स्यादश्रुतत्वात् । १०।३।१३।५३ ॥

ज्योतिष्टोमे दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो यजमानेन विभज्य देया इत्युक्तम् । तत्र दानं सर्वेभ्यः समं देयं स्यात्, विशेषस्य अश्रुतत्वात् । यत्र विशेषो न श्रूयते तत्र समो विभागो भवितुमर्हति । तस्मात् समं देयम् ।

अपि वा कर्मवैषम्यात् । ५४ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशभ्यः ऋत्विग्भ्यः सदस्याय चेति या दक्षिणा देया सा समं विभज्य देया इति प्रथमं पूर्वपक्षं वाशब्देन निरस्यन् द्वितीयं पक्षमाह । न समं विभागः किंतु कर्मवैषम्यात् विषमो विभागः । यदि कर्मसाम्यमभविष्यत् विभागोऽपि समोऽभविष्यत् । कर्मणा तु न्यूनाधिकत्वेन वैषम्यात् विभागोऽपि विषमः स्यात् इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अतुल्याः स्युः परिक्रये, विषमाऽऽख्या विधिश्रुतौ, परिक्रयाच्च कर्मण्युपपद्यते, दर्शनाद्विशेषस्य तथाऽभ्युदये । ५५ ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विजः दक्षिणादानेन परिक्रये अतुल्याः स्युः । तुशब्दः पूर्वसूत्रद्वयोक्तपक्षद्वयनिरासार्थः । सर्वेषां दक्षिणा समाना न भवति इत्यर्थः । यतः परिक्रयस्य विधिश्रुतौ विषमाख्याः भवन्ति ऋत्विजः । अर्धिनः तृतीयिनः पादिन इति विषमा वैषम्यबोधिका आख्या येषां ते विषमाख्याः भवन्ति । तस्मात् अतुल्याः । षोडशानां ऋत्विजां मध्ये चतुर्णां चतुर्णामेकैको गणः । तत्र प्रथमगणस्थेभ्यो द्वादशद्वादश गावो दक्षिणा । द्वितीयगणस्थेभ्यः अर्धमर्धं षट् षट् गावो दक्षिणा, तस्मात्ते अर्धिनः उच्यन्ते । तृतीयगणस्थेभ्यः तृतीयः अंशः चतस्रश्चतस्रो गावो दक्षिणा इति ते तृतीयिनः इत्युच्यन्ते । चतुर्थगणस्थेभ्यस्तु पादः पादः तिस्रस्तिस्रो गावो दक्षिणा इति ते पादिनः इत्युच्यन्ते । सैषा तेषां विषमा आख्या । एतावता सूत्रभागेन प्रथमपूर्वपक्षस्य दक्षिणासाम्यरूपस्य निरासः कृतः । कर्मवैषम्यनिमित्तकं दक्षिणावैषम्यं इति द्वितीयपूर्वपक्षस्य निरासार्थं 'परिक्रयात् न कर्मणि उपपद्यते' इति सूत्रांशः । एतादृशात् विधिविहितात् परिक्रयात् हेतोः कर्मणि कर्मनिमित्तकं दक्षिणावैषम्यं नोपपद्यते । तस्मात् विध्यनुसारादेव दक्षिणावैषम्यम् । अभ्युदये अभ्युदयफलके सत्रात्मके द्वादशाहे तथा विशेषस्य दक्षिणानिमित्तकस्याविशेषस्य दर्शनात् ज्योतिष्टोमेऽपि वैषम्यं स्वीकार्यम् । के.

प्रयोगः । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इत्यत्र निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्तं हन्ति इत्यर्थः । निमित्तत्वं च धात्वर्थजनकेच्छादिविषयत्वम् । 'गोषु दुह्यमानासु आगतः' इति सतिसप्तमी 'यस्य च भावेन भाव लक्षणम्' (पा० २।३।३७) इति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्र अन्या क्रिया तद्वाचकपदोत्तरं सप्तमी इति तदर्थः । तेन क्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्तम्यर्थः । उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरव्यावर्तकत्वम् । एवं मुख्यक्रियाप्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा 'रुदति प्राव्राजीत्' इति रोदनमनादृत्य इत्यर्थः । अत्र षष्ठ्या अपि लक्षणा 'षष्ठी चानादरे' (पा० २।३।३८) इति सूत्रात् । एवं 'गोषु गवां वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः' 'नैश्वामित्राणां निश्वामित्रेषु वा दायादो देवरातः' इत्यादिषु च । 'साक्षी चैत्रस्य धने वा प्रतिभूः, गवां गोषु वा प्रसूतः' इत्यादौ षष्ठीसप्तम्योः उपपदविभक्तित्वम्, श्रूयमाणस्वामित्वादिक्रियासमन्वयेन मुख्यक्रियार्थसंनिधानात् । 'गोषु प्रसूतः' इत्यत्र कल्पितज्ञानक्रियाया अन्वयश्च । गोज्ञानार्थं प्रसूत इत्यर्थः । एवं 'हरिपूजने आयुक्तः, आसक्तः, कुशलः' इत्यत्रापि । एवं निर्धारणमपि षष्ठीसप्तम्यर्थः । जातिगुणक्रियानामभिः अभिधीयमानभेदनिरूपकत्वं निर्धारणत्वम् । अत्र भेदाधिकरणभेदनिरूपकयोः व्याप्यव्यापकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन 'नराणां नरेषु वा क्षत्रियः शूरः, गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीरा, गच्छत्सु धावन् शीघ्रः, छात्रेषु मैत्रः प्रियः' इति प्रयोगः, न तु 'त्रिषु क्षत्रियः शूरः' इत्यादिः प्रयोगः । नरत्वावच्छिन्ननिरूपितभेदासमानाधिकरणत्वे सति क्षत्रियत्वावच्छिन्ननिष्ठमन्यतरभेदसमानाधिकरणं शूरत्वं इति बोधः ।

न चैवं 'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं [illegible] परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥' इत्यत्र, 'मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य [illegible] पिता न पितामहः ॥' इत्यत्र च निर्धारणे षष्ठी न स्यात् अभेदाभावात् इति वाच्यम् । कर्माभेदस्य आत्मदर्शने निर्धारणसंभवात् । द्वितीये तु सर्वस्येति षष्ठ्या निर्धारणत्वसंभवात् । अत एव 'माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः' इत्यत्र निर्धारणैकदेशो पञ्चम्या लक्षणा, अभेदभानाभावात् । एवं 'मातरि साधुर्निपुणो वा' इत्यत्रापि । 'हरिं हरौ वा उत्सुकः, प्रसितः' 'मूलेनावाहयेत्' इत्यत्रापि लक्षणा इति दिक् ।

अत्र च उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेः बलीयस्त्वम्, कारकविभक्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्वयित्वात् । उपपदविभक्त्यर्थस्य कल्पितक्रियान्वयित्वात् इति दिक् । मणि पृ. १४०-१४४.

● सप्तमी प्राधान्यमपि बोधयति । अगारे गावो बाध्यन्ताम्, अगारे कुसुमानि इत्यादिवत् प्राधान्येऽपि सप्तम्यविरोधः । सु. पृ. १०६०. ● सप्तमी 'मित्रे जुहोति' इतिवत् निमित्तार्था भविष्यति । वा. २।४। १।७. ● सप्तमी विभक्तिः आधारे भवति । आधारश्च क्रियायाः तत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्तते । भा. ११।२।१६।६८. ● सप्तमी विभक्तिः क्वचित् निमित्तत्वबोधिका । 'भिन्ने जुहोति' अत्र कपालादिभेदो होमे निमित्तम् । वि. ४।४।५. ● सप्तमी विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । भा. ११।२।१६।६७, ● ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति–यथा आगारे गावो बाध्यन्ताम्, आगारे कुसुमानि इति । भवति, यत्र प्रमाणान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थस्तत्र गुणभावो युक्तः । ११।२।१६।६६–६८. ● न हि सप्तमी शेषशेषिसंबन्धं वदति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३६.

● सप्तम्यन्तेन निमित्तमुच्यते, यथा 'भिन्ने जुहोति' इति । टुप्. ११।२।१।१ पृ. २०९८.

● सप्तम्यन्तस्थले शेषत्वमेव श्रौतं [illegible] शेषित्वम्, नहि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः अधिकरणत्वमात्रस्य तदर्थत्वात् । कौ. ३।३।७।१४.

● 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' (पा० २।३।७) शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ । 'अद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता ।' 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० २।३।१०) एतैः कर्मप्रवचनीयैः योगे पञ्चमी । अप हरेः संसारः । मणि. पृ. १३१.

● षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानः भक्तत्वभूतश्च प्रत्याय्यते न तादृक् मत्वर्थीयेन । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७६.

● सप्तरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।२३। ७८, १०।८।११।२३. ● सप्तरात्रे नाम अहीने चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

● सप्रयोजनेन निष्प्रयोजनं बाध्यते । प्राप्तबाधो ऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, बाल. पृ. १३२.

● सफं नाम साम 'इन्द्रमच्छ सुता०' इति उष्णिक् त्र्यात्मके सूक्ते गेयं तृतीये छन्दे आर्भवपवमाने । परंतु तत्कस्य गान तृचे न कर्तव्यं किंतु 'उष्णिहि' इत्येकवचनेन विशेषविधानात् एकस्यामेव ऋचि । वि. ९।२।६ वर्णक ३. ● सफं साम उष्णिहि ऑर्भवे । भा. ९।१।६।२९ वर्णक ३, (तदपि) एकस्यामृचि । ९।२।६।२८ वर्णक ३.

● सभाप्रपादीनां यद्यपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्प्यते तथापि परोपकारश्रुत्यैव समस्तानामुपादानात् प्रामाण्यम् । वा. १।३।१।२ पृ. १६६.

● सभागविभागशब्दौ भेदाना निकायप्रसिद्ध्या सजातीयविजातीययोर्वर्तेते । ऋजु पृ. १५१.

● सभ्यः नाम अग्निः, सभाया गृहमध्ये भवः । के.

● सभ्यावसथ्यौ आधाने लौकिकाग्निरूपौ, न तु आहवनीयात् प्रणीतौ । संकर्ष. ३।२।३ मीको. पृ. १२७ 'आधाने सभ्यावसथ्यौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

※ समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायः । अयं न्यायः पारस्करपक्षपरिशिष्टकण्डिकाया धृतः । तथाहि— ततश्च 'सम स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेण एकैकाहुतिरिति । साहस्री. ५७३.

※ समं स्यादश्रुतत्वात् । १०।३।१३।५३ ॥

ज्योतिष्टोमे दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो यजमानेन विभज्य देया इत्युक्तम् । तच्च दानं सर्वेभ्यः समं देयं स्यात्, विशेषस्य अश्रुतत्वात् । यत्र विशेषो न श्रूयते तत्र समो विभागो भवितुमर्हति । तस्मात् समं देयम् ।

अपि वा कर्मवैषम्यात् । ५४ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशभ्यः ऋत्विग्भ्यः सदस्याय चेति या दक्षिणा देया सा समं विभज्य देया इति प्रथमं पूर्वपक्षं वाशब्देन निरस्यन् द्वितीयं पक्षमाह । न समं विभागः किंतु कर्मवैषम्यात् विषमो विभागः । यदि कर्मसाम्यमभविष्यत् विभागोऽपि समोऽभविष्यत् । कर्मणां तु न्यूनाधिकत्वेन वैषम्यात् विभागोऽपि विषमः स्यात् इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अतुल्याः स्युः परिक्रये, विषमाऽऽख्या विधिश्रुतौ, परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते, दर्शनाद्विशेषस्य तथाऽभ्युदये । ५५ ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विजः दक्षिणादानेन परिक्रये अतुल्याः स्युः । तुशब्दः पूर्वसूत्रद्वयोक्तपक्षद्वयनिरासार्थः । सर्वेषां दक्षिणा समाना न भवति इत्यर्थः । यतः परिक्रयस्य विधिश्रुतौ विषमाख्याः भवन्ति ऋत्विजः । अर्धिनः तृतीयिनः पादिनः इति विषमा वैषम्यबोधिका आख्या येषां ते विषमाख्याः भवन्ति । तस्मात् अतुल्याः । षोडशानां ऋत्विजां मध्ये चतुर्णां चतुर्णामेकैको गणः । तत्र प्रथमगणस्थेभ्यो द्वादशद्वादश गावो दक्षिणा । द्वितीयगणस्थेभ्यः अर्धमर्धं षट् षट् गावो दक्षिणा, तस्मात्ते अर्धिनः उच्यन्ते । तृतीयगणस्थेभ्यः तृतीयः अंशः चतस्रश्चतस्रो गावो दक्षिणा इति ते तृतीयिनः इत्युच्यन्ते । चतुर्थगणस्थेभ्यस्तु पादः पादः तिस्रस्तिस्रो गावो दक्षिणा इति ते पादिनः इत्युच्यन्ते । सैषा तेषां विषमा आख्या । एतावता सूत्रभागेन प्रथमपूर्वपक्षस्य दक्षिणासाम्यरूपस्य निरासः कृतः । कर्मवैषम्यनिमित्तक दक्षिणावैषम्य इति द्वितीयपूर्वपक्षस्य निरासार्थं 'परिक्रयात् न कर्मणि उपपद्यते' इति सूत्रांशः । एतादृशात् विधिविहितात् परिक्रयात् हेतोः कर्मणि कर्मनिमित्तक दक्षिणावैषम्य नोपपद्यते । तस्मात् विध्यनुसारादेव दक्षिणावैषम्यम् । अभ्युदये अभ्युदयफलके सत्रात्मके द्वादशाहे तथा विशेषस्य दक्षिणानिमित्तकाल्याविशेषस्य दर्शनात् ज्योतिष्टोमेऽपि वैषम्य स्वीकार्यम् । के.

* 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इतिन्यायेन एकस्मिन् पात्रे विद्यमानसोमस्य सर्वैः समानतया भक्षणीयत्वात् कस्य-चिद्भागाधिक्यं न युक्तम्, तत्सहनार्थं अनुज्ञापनम्। सोम. ३।५।१६. * अथवा 'समं स्यादश्रुति-त्वात्' इति न्यायेन दशदश (पात्राः) प्राप्ता मुख्ययैव वृत्त्या अनुवदिष्यन्ते। वा. ३।५।२०। ५३ पृ १०२२। कर्तृसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावत् विभागप्राप्त्या 'समं स्यात्०' इति दशदशैव इति प्राप्नुयात्। पृ. १०२३ * एकादशानां ऋचां (सामिधेनीनां) प्रथमोत्तमयोः यावत्संख्यासंपत्त्यभ्यासे 'समं स्यात्०' इति न्यायेन प्रत्येकं त्रिरभ्यासः एव संपद्यते। भाट्ट. १०।५।८. * एकादशसु अनूयाजेषु 'समं स्यात्०' इति न्यायेन सैकीकरणेन विभज्य प्रकृतिविकारभावः। बर्हिर्नरा-शंसयोः चत्वारश्चत्वारः विकाराः, स्विष्टकृतः तु त्रयः इति। संकर्ष. २।३।४. * 'द्वे आहवनीये' इति वाक्येन अभ्यासद्वयस्यापि आहवनीयाधिकरणत्वे विहिते अव शिष्टाभ्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्यां गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-रूपाधिकरणमात्रविधानात् 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन च एकैकस्मिन् गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपे अधि-करणे अभ्यासचतुष्टयप्राप्तेः दशधा अभ्याससिद्धिः। कौ. २।२।५।१६ पृ. २०१. * द्रव्योद्देशेनापि च त्यज्य-मानस्य 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन अर्धं पूर्णो भागः इति गम्यते (सोमापौष्णादौ)। वा. ३।३।१९।४१ पृ. ८८५. * न च 'समं स्यात्०' इति न्यायात् (एकादशानां सामिधेनीनां पञ्चदशत्वार्थं) समविभाग एव प्राप्नोति न द्विश्चतुरभ्यास इति वाच्यम्। यत्र हि एकेन वाक्येन एकार्थे अनेकस्य विधीयते तत्रैव समविभागः। एकस्मिन् विधेये, विभागं विना तस्यानेकसम्बन्धाभावेन विभागपर्यन्तत्वात् तत्र विधिव्यापारस्य, तत्र चैकस्य एवोभयत्र विधि व्यापारो वाच्य इति समविभागविधिः। यत्र तु वाक्यद्वयेनानेक-मनेकस्य विधीयते तत्र विधिद्वयव्यापारयोरैकरूप्य-प्रमाणाभावात् न समविभागस्य प्रसक्तिः। सोम. १०।५।८. * पञ्चशारदीये 'पञ्चोत्तमेऽहनि' इत्यत्र उत्तमेऽहनि पञ्चत्वविधौ अवशिष्टानां द्वादशानां 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन अन्वहं त्रयाणां त्रयाणां प्राप्तिः। 'त्रींस्त्रीनन्वहं' इत्यनुवाद इत्यपास्तम्। भाट्ट. ११।२।१२. * पशौ एकादश प्रयाजाः तत्र प्राकृतानां पञ्चानां मध्ये चतुर्थोत्तमयोरेव, षडपि अप्राकृतदेवत्याः 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन क्रमशोऽङ्गं इति तयोरेवाभ्यासः। सोम. ५।३।१०. * प्रयाजा-नूयाजयोर्मिलित्वा पञ्चसंख्याकत्वात् 'समं स्यादश्रुत-त्वात्' इति न्यायेन प्रयाजद्वयार्थं किंचिदधिकस्रुवप्रय-स्यैकशकल प्रक्षेपेण। कौ. १।२।३।२९. * 'यदाहव-नीये जुहोति' इत्यनारभ्यवादेन सर्वहोमानां आहवनी-याधिकरणत्वप्राप्ते. 'आहवनीये द्वे' इत्यस्य आहुत्य-न्तरपरिसंख्यार्थत्वात् अष्टानामाहुतीनामधिकरणापेक्षाया गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाधिकरणत्वविधौ 'समं स्यात्०' इत्य-नेन न्यायेन एकत्र चतुष्टयस्य प्राप्तस्यानुवादात् 'गार्हपत्ये जुहोति' 'अन्वाहार्यपचने जुहोति' इति वाक्यान्त-राभ्यां वा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनप्राप्तेश्चतुरावृत्तिलक्षणगुण-मात्रविधानार्थत्वात् तत्संयोगस्य आहवनीयसंयोगस्य च द्विरावृत्तिलक्षणगुणमात्रविधानार्थत्वात् न वाक्यभेदा-पत्तिः। शु पृ. ७८१. * यूपैकादशिन्या यूपानामन्तराल-भागदशके समपरिमाणतायाः 'समं स्यात्०' इति न्यायेन लाभः। संकर्ष. १।४।२३. * विराट्संपत्तिवाक्य-विहितेऽपि दशधाऽभ्यासे गार्हपत्यादिवाक्ययोः होमानु-वादेन अधिकरणमात्रविधाने 'समं स्यात्०' इति न्यायेन एकैकस्मिन् पञ्चहोमाभ्यासापत्तेः चतुःपदानुवादायोगः। कौ २।२।५।१६ पृ. २०१. * संधिकालस्याल्पत्वेन साङ्गप्रयोगभावनापर्याप्तत्वाभावेन तत्पर्याप्तये 'समं स्यात्०' इति न्यायेन तत्पूर्वापरभागयोः समयोराक्षेपः इति पूर्वपक्षः। संकर्ष. ३।१।१२. * समानपात्राणां तु 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन सम-विभागे सति वैषम्यप्रसक्तौ अनुज्ञाप्य (चमसभक्षणं) कार्यम्। वा. ३।५।१७।४३ पृ. १०१३. * 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति देशस्य नियमविधिः, नानुवादः। भा. ४।२।९।२३–२४. * 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इयं अधिकरणे सप्तमी, कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः। बाल.

पृ. ४५, ● 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' अथ प्रयोगविधिः पुरुषार्थः महाप्रयोगविधिः । पृ. १३. ● 'समे यजेत' इत्यनेन दर्शपूर्णमासकर्मणा देशसम्बन्धो विधीयते न कर्मान्तरम् । भा. २।३।१३।२६.

※ समेषु कर्मयुक्तं स्यात् । २।२।१२।२७ ॥

'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः तस्य वायव्यासु एकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत' 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति श्रूयते । तत्र किं तस्यैव अग्निष्टुत. वारवन्तीयाद्गुणात् पशवः फलम्, 'एतेन यजेत' इत्यनुवाद., अथवा 'एतेन यजेत' इति कर्मान्तरं इति विचारे सिद्धान्तमाह । समेषु एकजातीयेषु भिन्नवाक्येषु फलं कर्मयुक्तं भवेत् । कर्मान्तरेण फलं भवेत् । न गुणात् फलम् । 'एतेन यजेत' इति नानुवादः किंतु कर्मान्तरम् । के.

※ समेषु वाक्यभेदः स्यात् । २।१।१५।४७ ॥

'इषे त्वा' 'ऊर्जे त्वा' इत्येवंजातीयकेषु परस्परनिराकाङ्क्षत्वेन समेषु तुल्येषु पदसमूहेषु वाक्यभेदः यजुर्भेदः स्यात् । 'इषे त्वा' इति एकं यजुः, 'ऊर्जे त्वा' इत्यपरं यजुः इति । के.

● न वा एकापूर्वकल्पनातः एकवाक्यता आपद्यते 'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' (२।१।१५।४७) इत्यत्र प्रत्यासन्नत्वात् । भा. २।२।१।१ पृ. ४६५. ● मनुष्यप्रधाने (निषीदादिनामये) पुनः पक्षी भविष्यति, सम्बन्धश्चैव अवकल्पिष्यते, फलं चैव न कल्पनीयम्, तदुक्तम् 'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' इति । भा. ३।४।१।७ पृ. ८९३ . ● 'समा विप्रतिपत्तिः स्यात्' (१।३।४।८) । यववराहाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् । यवयवराहादिशब्दार्थविधारणे आर्याणां म्लेच्छानां च विप्रतिपत्तिः समा इत्यर्थः । कल्पतरुः. ३।४।१।११ ४२ मसू. ● समास्वेव त्रिषु ऋक्षु गानम् । नि. ९।२।४, ● 'समासु गानम्' 'समासु गायेत्' । श्रुतिश्च बहुत्वलिङ्गात् 'समासु गानम्' इति न्यायाच्च बलीयसी । ९।२।५ वर्णक २.

● समसंख्याकानां धर्मविप्रतिषेधे प्रथमस्य धर्मानुष्ठानम् । विन्दु. १२।२।८।२३–२४.

● समसंख्याकविरोधे मुख्यधर्मानुष्ठानम् । भाट्ट. १२।२।८.

● समप्रप्रवाहन्यायः । समप्रप्रवाहन्यायेन मुख्यासम्प्रयोगार्थं अमुख्यार्थविवेकोऽविरुद्धः । श्रीकर. १।३।१३, ● श्रुतिशतेषु उपास्तिशब्दानां बहूनां अधिकारिभेदेन समप्रप्रवाहन्यायेन भूयमाणत्वात् परस्परविरोधः सिद्धम् । ३।३।५६.

● समन्वयसूत्रम् । (इदमेव समन्वयाधिकरणम् । १।१।४।४) । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' इत्यादिसूत्रेण वेदस्य क्रियार्थत्वेनैव प्रामाण्यं मत्वा अविशेषेण अक्रियार्थानां अप्रामाण्यमाशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इति सूत्रेण वेदान्तसिद्धार्थविषयत्वेन भासमानानां वाक्यानां विध्येकवाक्यतया क्रियार्थतामुपपाद्य जैमिनिना यत् प्रामाण्यसमर्थनं कृतं तदपि बादरायणेन समन्वयसूत्रे ब्रह्मविषयाणां वाक्यानां अनपेक्ष्य विधिशेषतां अक्रियार्थानामेव सतां प्रामाण्यसमर्थनेन व्याख्यातम् । परिमल. १।१।१।१ पृ. ५० मसू.

● समभिव्याहारश्च सति सम्बन्धे भवति । यथा पाचको लावकः इति । समभिव्याहारात् सम्बन्धमनुमास्यामहे । भा. ३।२।१।१७.

● समभिव्याहारमात्रकल्प्यं सामान्यं बौद्धस्याधिकरणे निरस्तम् । सु. पृ. ४९०.

● समभिव्याहारशब्दः सन्निधुच्चारणवाची । सु. पृ. ११३७.

● समय । यदा अयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा अयं शब्दः प्रयोज्यः इति योऽयं प्रयोगनियमः स समयः । समयेन निर्वृत्तं सामयिकं । ऋजु. पृ. २०९.

● समयाध्युषित – समयः अस्तमयः, समध्युषित भासः सूर्यः । समयाध्युषितः सूर्यः । नि. ५।१।१८.

● समर्थः अधिकारी । सामर्थ्यं च काम्ये कर्मणि अङ्गप्रधानोभयविषयम् । नित्यकर्मसु तु अङ्गेषु यथा-

शक्तिन्याय. । तथा च नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थोऽधिकारी । मीन्या. ● समर्थः । अर्थी समर्थश्चाधिक्रियते इत्युक्तम् (६।१।२।५) । भा. १०।२।२२।५६. ● ' समर्थः पदविधि ' (पा० २।१।१) । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादि, समर्थ. विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तिं प्राप्त इति सूत्रार्थ. इति वैयाकरणा. । मणि पृ १४६ । पदोद्देशेन विधीयमान समासादि समर्थ. स्वार्थवाचकपदनिष्ठ इति सूत्रार्थ. इति गौतमीयाः । पृ. १४८. ● समर्थस्यैव सर्वाङ्गोपसंहारे काम्ये अधिकार. । भा. ६।३।२।८–१०, ● समर्थानां हि तद्धित उत्पद्यते । ६।१।३।९, ● समर्थानां हि पदानां समासो भवति । सामर्थ्यं च भवति विशेषणविशेष्यभावे । असाधारणं च भवति विशेषणम् । २।३।११।११ पृ. ५७२

● समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपाऽनुपपत्ति. । कणिका. पृ. ४५६.

● समर्हणं संस्तर । भा ५।३।३।४.

● समवत्तशब्द अन्यतरहितात् अवदीयमान वचन । वा. ३।५।१।३.

● समवत्तधानी यस्यां पात्रविशेषः इडापात्र सदृश । वि. १०।७।४.

● समवद्यति । अनेकेभ्यो हविर्भ्यः अवदाने वक्तव्ये समवद्यति इतिशब्द. प्रयुज्यते । एकस्मादेवावदाने तु अवद्यति–शब्दः । के (सू. ३।५।१।३)

● समवायः एकार्थीभावनिपात. । वा ३।३।७।१४ पृ ८२२. ● समवायश्चैक । येन संबन्धेन आधेय आधारस्य स्वानुरक्तबुद्धिजनक ॥ संबन्ध. समवाय । न तु अयुतसिद्धसंबन्ध स । युतसिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथक्चलनवत्त्वस्य वृक्षशाखयो सत्त्वेन तयो समवाय संबन्धो न स्यात् । मणि पृ २२–२३. ● ' आश्रयी येन भिन्नोऽपि संबन्धेनाश्रये धियम् । स्वानुरूपां सदा कुर्यात् समवाय. स कीर्त्यते ॥ ' सु. पृ ३७५. ● इह प्रत्ययात् समवाय इति पदार्थविदामुद्गार । ऋजु. पृ. १९७. ● ' समानविषयत्व हि समवायोऽभिधीयते ' । न शेषत्व संभवमात्र समवाय । किं तर्हि । विषयैकत्वम् । . प्रमाणयो. परस्परापहार्यसमानविषयत्वलक्षण. समवाय. । तथा यत्र शेषभेदेऽपि एकस्मिन्नेव शेषिणि तुल्योपकारनिबन्धनः एकेन प्रमाणेन अन्य शेषः साधनत्वेन प्रतीयते अन्येनापरः । न च एकसाधितोपकार शेषी शेषान्तरमपेक्षते, तत्रापि एकविषयापहारित्वात् समवाय । स च विरोधे एव सति भवति इति समवायग्रहणेनैव सिद्धो विरोध. । ... तस्मात् विरोधविषयमेव समवायग्रहणम् । वा. ३।३।७।१४ पृ ८२२–८२३. ● न वय (प्राभाकरा:) वैशेषिका इव नित्य समवायं अभ्युपेम । ऋजु. पृ. १८८.

सू समवाये चोदना संयोगस्यार्थवत्त्वात् । ४।३।१२।२९ ॥

' अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत ' ' वाजपेयेन इष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत ' इत्यत्र अग्निचयनसौत्रामण्योः वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्वा किं अङ्गाङ्गिसंबन्ध उच्यते अथवा कालार्थः संयोग इति विचारे सिद्धान्त यति । इय चोदना समवाये अङ्गाङ्गिसंबन्धे स्यात् । अग्निचयनसौत्रामण्यादे. अङ्गाङ्गिसंबन्धविषयिणी इय चोदना स्यात् । कुत· ? संयोगस्य अर्थवत्त्वात् ' चित्वा यजेत ' इति संबन्धस्य सफलत्वात् । अङ्गाङ्गिसंबन्धाभावे तयोरुक्त. संबन्धो निष्फलः स्यात् । तस्मात् अग्निचयनस्याङ्ग सौत्रामणी । वाजपेयस्याङ्ग बृहस्पतिसव. ।

कालश्रुतौ काल इति चेत् । ३० ॥

' अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत ' इत्यनेन अग्निचयनस्याङ्ग सौत्रामणी, ' वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत ' इत्यनेन च वाजपेयस्याङ्ग बृहस्पतिसव इति ज्ञायते इति सिद्धान्तिना पूर्वसूत्रेणोक्ते पूर्वपक्षमाह । चित्वा इष्ट्वा इति क्त्वाशब्द कालश्रुति । क्त्वा प्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वात् । अस्या कालश्रुतौ सत्या बृहस्पतिसवस्य काल. कालमात्रमुक्त नाङ्गाङ्गिभाव· । तस्मादय कालार्थ संयोग । इति चेत् ।

नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् । ३१ ॥

सिद्धान्ती आह । न कालार्थ संयोग· स्यात् । प्रयोजनेन फलेन असमवायात् संबन्धाभावात् । केवल

कालार्थे संयोगे सति सौत्रामण्याः बृहस्पतिसवस्य च स्वतन्त्रं फलं वाच्यम्, तच्चेह न श्रूयते इति अङ्गत्वमेव स्वीकार्यम्। इति वृत्तिः।

अथवा प्रयुज्यते इति प्रयोजनं कर्मणि ल्युट्। बृहस्पतिसवसमवायात् यतः प्रयुज्यमानेन प्रत्ययेन वाजपेये बृहस्पतिसवपूर्वकालस्य विधेयतया अबोधनात्। न हि केवलकालार्थत्वे वाजपेयबृहस्पतिसवयोः नियतः पूर्वापरीभावो ज्ञातुं शक्यः। तस्मान्न कालार्थः संयोगः। इति कुतूहलम्।

किंवा प्रयोजनेन शब्दस्यार्थेन वचनेन सौत्रामण्याः, वाजपेयेन च बृहस्पतिसवस्य असमवायात् संबन्धाभावात् प्रकरणबाधः स्यात्। तस्माच्च कालार्थः संयोगः किंतु अङ्गाङ्गिभाव एव। के.

• समवायनित्यत्वस्य परिमाणाप्रमाणम्। कु. १।१।६।४.

• समवायलक्षणः संबन्धः अयोग्यः व्यक्तेः जात्या सह, क्रियायाः कारकैः सह, अवयविनां अवयवैः सह, गुणानां गुणिभिः सहेति। अयुतसिद्धयश्चैते व्यक्त्यादयः। जातिक्रियागुणावयविनः व्यक्त्यादिभ्यः अन्यत्र अनाश्रिताः। व्यक्तिगुणिकारकावयवास्तु यद्यपि अन्यत्राश्रिताः तथापि अपृथग्गतिमन्तः इति अयुतसिद्धाः। ऋजु. पृ. १८८.

• समवायसंबन्धेन भावकार्योत्पत्तौ तादात्म्यसंबन्धेन द्रव्यस्य जनकता इति समवायिकारणनियामकः कार्यकारणभावः। मणि. पृ. १७.

• समवायिकारणं तदेव भवति, यत्रैव कारणं तत्रैव कार्योपलब्धिः इति युक्तम्। बृहती. पृ. २१६. • समवायिकारणं यत्र तत्रैव कार्योपलब्धिः यथा, यत्र तन्तवः तत्रैव पटोपलब्धिः। ऋजु. पृ. २१६, • समवायिकारणम्। समवायिकारणप्रत्यासन्नं हि असमवायिकारणं भवति। यथा तन्तुसंयोगः तन्तुसमवेतस्य पटस्योत्पत्तौ निमित्तम्। पृ. २६१. • समवायिकारणस्य आधारत्वप्रसिद्धिः। गु. पृ. ६६०.

• समवेतगुणग्राही हि भावप्रत्ययः। वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७७.

• समस्तं प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणम्, व्यस्ताः प्रैषा आध्वर्यवाः, व्यस्तानि अनुवचनानि हौत्राणि। वि. ३।७।२१.

• समस्तपञ्चशरावन्यायः। मीको. पृ. ९९२ 'आर्तिन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यः।

• समस्तवचनं कपालविषये 'आग्नेयमष्टाकपालम्' इति। भा. १०।५।२।११, • समस्तवचनं सामिधेनीविषये 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति। १०।५।१।१.

• समस्यमानपदलक्ष्यार्थगतस्वार्थबोधपरत्वं व्युत्पत्तिः। मणि. पृ. १४९.

• समस्यवादः 'षोडशाज्यानि भवन्ति' इति दर्शे। संकर्ष. २।२।१२, 'सप्तदशाज्यानि पशुकामस्य गृह्णीयात्, पञ्चदशीर्वं ध्रुवाया यथाप्रकृतीतरयोः। २।२।१३.

• समाख्या अपि पृथक् प्रमाणम्, अज्ञोपत्व-बाधितत्वयोः प्रामाण्यकारणयोरभावात्। वि. ३।३।५. • समाख्या अपि विनियोगकारणम्। भा. ३।१।६।१३. • समाख्या उत्पत्तिगता चोदिका भवति। वा. १।७।१३।२९. • समाख्या काठक-कौथुमादिरूपा अध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेनोपपद्यते। तेन कठादेः काठकादिवेदकर्तृत्वं नास्ति। वि. १।१।८. • समाख्या कामं विप्रकृष्टत्वात् दुर्बला स्यात्, साऽपि तु अनन्यकार्यत्वात् अवश्यमङ्गीकर्तव्या। तथा सति प्राप्तिमात्रेऽसौ व्याप्रियते नान्यविपर्यये। वा. ३।५।१२।३४, • समाख्या काम्ययाज्यानुवाक्या इति। यद्यपि समाख्या यजमानधर्मान् कुर्यात् तथापि बलीयसा क्रमेण बाध्येतैव। ३।२।७।२०. • समाख्या क्रमात् (स्थानात्) दुर्बला। तथा क्रमसमाख्ययोः क्रमे वेदकल्पितमेव अङ्गाङ्गिनोः देशसामान्यमिति परस्परमुपस्थापनम्। सर्वत्र हि केनचित् अभिचारदेशेन संबन्धोऽवकल्पते। न च समाख्यानवतः किंचित् देशसामान्य वेदकल्पितमुपलभामहे, येन संबन्धाभिमुख्यसंभवः। ननु च समाख्या संबन्धमेवाभिदधाना प्रवर्तते इति श्रुतितुल्यता प्राप्नोति। नैतदेवम्। 'अन्य एव हि संबन्धः कल्प्यते यः समाख्यया। अन्यश्च शेषशेषित्व यच्छुत्या प्रतिपाद्यते॥' अर्थाना प्रथमं केनचित् प्रकारेण अनन-

गतप्रधाना समाख्या ...र्नते । सा च शेषशेषित्वं तावत् नैव प्रतिपादयति । येनचित् सम्बन्धेनोपपद्य मानत्वात् सम्बध्यमानमपि नैवाभिधत्ते । नहि यौगिकै सम्बन्धोऽभिधीयते इत्युक्तम् । समाख्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या अनुमीयते । सम्बध्यमानस्य चैतद्रूपम्, किंचिदभिन्नमेषामस्ति इत्यनगम । ततश्चापत्र क्रमात् जघन्यतरम् । नहि किंचित्तत्र सामान्यमनुमानं यम्, देशसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । इह तु तदनदस्याप्रत्यक्षत्वात् आनुमानिकत्व इति विप्रकर्ष । समाख्या हि यावत् किंचित् सामान्यमस्तीति कल्पयति, तावत् क्रमेण नूनमनयो कश्चिदपेक्षाऽस्ति येनेम समानदेशौ पठितौ इति प्रकरणं कल्प्यते । यावच्च किंचित् सामान्य अपेक्षा कल्पयति, तावदितरत्र एकवाक्यता कल्प्या । तथा यावदिह एकवाक्यता भवति, तावदितरत्र उपकारसामर्थ्यसिद्धि । यावच्चेह उपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण श्रुतिकल्पनादिता । ततश्च यावदिह श्रुतिमनुमातुमुपक्रमते तावदितरत्र विनियोगे सिद्ध निराकाङ्क्षीभूते प्रकरणपाठे, सर्वमेतत् प्रवितमपि अपरिपक्वविच्छेदात् आमलवमिव इत निर्बीजं भवति । तस्मात् अर्थविप्रकर्षात् परपर बाध्यते इति सिद्धम् । शा. ३।३।७।१४ पृ ८३४. ❀ समाख्या निकालिपया । टुप्. १०।२।२७।६३. ❀ समाख्या द्विविधा– लौकिकी वैदिकी चेति । पुनरपि समाख्या द्विविधा– सामान्यसमाख्या, विशेषसमाख्या च । बाल पृ. १२ ❀ समाख्या द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम् 'होतृचमस' इति वैदिक्या समाख्यया । अध्वर्यो तत्तत्पदार्थाङ्गत्व च लौकिक्या 'आध्वर्यवम्' इति समाख्यया । मीन्या ❀ समाख्या धर्माङ्गतावोधक प्रमाणम् । मणि. पृ १३ ❀ समाख्या निरपेक्षा प्रबला यथा– 'अध्वर्यु' इति । सापेक्षा च दुर्बला यथा– 'चमसाध्वर्यु' इति । प्रयोगवचनाधीना समाख्या अध्वनजपया, तेन स्वेनम्य सामनेगे त्वनत्वेऽपि ज्योतिष्टोमविकारत्वात् न केवलमुद्गातृभिरेव तत्र्य कर्मकलाप कर्तव्य । वाजपेयस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वेऽपि च आग्रयणादिभिर्भेदवत्वात् नाध्वर्युभिरेव कर्तव्य किंतु सर्वै । नि. ३।७।२२–२३. ❀ समाख्या।

प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला । यावच्च अतिदेशेन नाङ्गानि प्राप्य ते तावत् कस्य कर्तार नियच्छति । शा. ३।७। २३।०१. ❀ समाख्या मन्त्रारण (चमसिसमाख्या) । वषट्कारश्च भक्षणे निमित्तम् 'वषट्कर्तु प्रथमभक्ष' इति वचनात् । अत्र प्राथम्यविशिष्ट भक्षण विदधाति । भा ३।०।१०।३१ ❀ समाख्या भक्षविशेषानुसरणमेव करोति । 'उद्गातृचमस' इति समाख्या । शा. ३।०। ८।२१

❀ समाख्या निरूप्यते । समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिक शब्दत्व समाख्यात्व इति तु निष्कर्ष । स्वघटकपदार्थनिरूपितस्वघटकपदार्थनिष्ठाङ्गत्वबोधके द्वन्द्वे अतिव्याप्तिवारणाय घटितान्तम् । 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यादिवाक्ये अतिव्याप्तिवारणाय यौगिकशब्देति । अथ यौगिकत्व न अनेकपदघटितत्वम्, 'धेनुर्दक्षिणा' 'शुक्लो घट' इत्यादिष्वस्तत्र व्यसाधारण्यात् । अत एव न विग्रहत्वम्, स्वसमानार्थकवाक्यान्तरकत्वरूपस्य तस्य 'गौर्भृति' 'श्वेत कलश' इत्यादिवाक्यान्तरमादाय उक्तस्थलद्वयेऽपि सत्त्वात् । न च स्वघटकपदघटितविग्रहकत्वस्य तत्त्वात् नोक्तदोष, 'गौर्दक्षिणा' 'श्वेतो घट' इत्यादिवाक्य आदाय उक्तदोषात् । स्वघटकपदघटितविग्रहकत्व 'आध्वर्यवम्' इत्याद्यस्वघटविग्रहकसमाख्यासु अव्याप्तम् । इति चेत् । न, अनुशासनिकानुपूर्वीकपदघटितत्वस्य प्रकृते यौगिकत्वरूपत्वात् । कृदन्ततद्धितायानुपूर्वी चानुशासनिकी इति न दोष । अत्र 'यजेत' इत्यादिपदश्रुतौ अतिव्याप्तिवारणाय सुबन्तत्व परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदविशेषणं बोध्यम् । 'आध्वर्यव' इत्यादौ सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः 'होतृचमस' इत्यादौ 'सुप्सुपा' इत्यनेन सुबन्तयोरेव समासविधानात् अस्ति सुबन्तपदघटितत्वम् । 'यजेत' इत्यादौ न तत्, इति न दोष । वस्तुतस्तु परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे सति सुबन्तत्व समाख्यात्वम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा० १।२।४६) इत्यनेन कृदन्ततद्धितान्तसमासेषु प्राति

पदिकसशाऽग्रमाचेणा सुप्प्रकृतित्वरूपसुबन्तत्व इति स्युत्पत्तमन्वयः। सुबन्तसोमादिपदे द्वन्द्वे च अतिव्याप्तेः पदितान्तम्। 'सोमेन यजेत' इति सुप्तिङ्घटितसमुदाये अतिव्याप्तेः सुबन्तेति, 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति सूत्रे (पा० १।२।४५) अप्रत्ययपदस्य प्रत्ययतदन्तान्यपरतया सुप्तिङ्घटितसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावेन तदुत्तर सुप. अनुत्पत्तेः। 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यत्र दक्षिणाप्रातिपदिकस्य सुप्प्रकृतित्वेऽपि धेनुर्दक्षिणाशब्दघटितसमुदायस्य अतत्त्वात् नातिव्याप्तिः इति न तद्वारकतया यौगिकत्वनिवेश. इति सारम्।

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति। याजुर्वैदिकपदार्थेषु 'आध्वर्यवं' इति, आग्वेदिकेषु 'होत्रं' इति, सामवेदिकेषु 'औद्गात्र' इति, तथा 'होतृचमस.' इति पात्रविशेषे। 'पौरोडाशिक' इति दार्शपूर्णमासिकपदार्थेषु या समाख्या सा, 'आध्वर्यवमधीते' इत्यादिवेदप्रयुक्तत्वात् वैदिकी। 'सोमचमसः' इत्याद्या याज्ञिकप्रयुक्ता लौकिकी। अत्र विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य सिद्धवत् निर्देशात् तदन्यथाऽनुपपत्त्या अपदार्थसम्बन्धबोधक वाक्य आकाङ्क्षायोग्यतादिवशेन कल्पयित्वा कर्तृत्वादिरूपः सम्बन्ध प्रतीयते, इति सा विशेषणस्य विशेष्याङ्गतायां प्रमाणम्। तत्राङ्गत्वस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वात् समाख्यानिरूपणम्। अत एव यत्र वाक्यादिप्रमाणान्तरेण समाख्याघटकीभूतपदार्थस्य अङ्गत्वागमः, तत्र न समाख्यानिको विनियोग., यथा 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम् अवहन्ति' इत्यादौ मन्थनप्रोक्षणादे.। तत्र मन्थनकर्मभूताग्नेः प्रोक्षितोलूखलमुसलयोश्च विध्यन्वयेऽपि प्रकाशकविधेरेव मन्थनप्रोक्षणयोरेव विधितात्पर्येण विनियोगस्य वाक्यीयत्वात्। 'आध्वर्यवमधीते' इत्यादौ तु अध्वर्यादेः विधितात्पर्यविषयत्वात् समाख्याविनियोज्यत्वमेव। अत्र च समाख्याघटकीभूतपदार्थयोः संसर्गविधादिना सम्बन्धे बुद्धे तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या न स्वतन्त्रो विधि कल्प्यते, 'अध्वर्युणा अन्वाधानादि कर्तव्यम्' इति गौरवात्। अपि 'तु अध्वर्युं वृणीते' इति अध्वर्युवाक्यस्य अन्वाधानादिवाक्यस्य च एकवाक्यतासम्पादकपदमात्रं 'य अध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीन् अन्वादधाति' इति। तत्र द्वयोर्विध्योः एकबुद्धिस्थतारूपस्थानकल्पना विना न सम्भवति इति कल्पयित्वा, अध्वर्यादेश्च व्यापारविषयतया इतिकर्तव्यतात्व प्रकल्प्य तदाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया द्वयोर्विध्यो. महावाक्यैकदेशत्वरूपवाक्यभावित्वपदद्वयान्तयोः सन्निधिरूपं वाक्य कल्प्यते, ततश्च अध्वर्युनियोग्यतारूपलिङ्गं प्रकल्प्य एकवाक्यतासम्पादकपदरूपश्रुतिकल्पनात् समाख्याया. विनियोजकत्वम्। अत एव पञ्चान्तरितप्रामाण्यकत्वेन समाख्यायाः चतुरन्तरितप्रामाण्यकस्थानापेक्षया दुर्बलत्वम्। अत एव पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाम्नातस्य 'शुन्धध्वं' इति मन्त्रस्य समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गत्वेऽपि सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वे प्रसक्ते सान्नाय्यसन्निधानरूपस्थानात् सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्व इत्युक्त बलाबलाधिकरणे। यद्यपि अत्र लिङ्गस्य विनियोजकत्वेन स्थानसमाख्ययोः अपूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव, तथापि विनियोगप्रमाणसहकारित्वात् उदाहरणत्वोपपत्ति.। तयोरेव विनियोजकत्वोदाहरण तु मृग्यम्। इत्यलमत्र श्रुत्यादिप्रमाणकप्रपञ्चेन। इति समाख्यानिरूपणम्। मुरारि. पृ. ११८८–११९०.

● समाख्या यौगिक शब्दः। मीन्या ● समाख्या। यौगिकत्वलक्षण समाख्यानम्। सु पृ. ११४०. ● समाख्या लौकिकः शब्द। यद्यपि लौकिकः (भ्रमानुवाकः) तथापि अनादिः तस्य अनुपायेन सम्बन्धः। भा. ३।२।१।२५, ● समाख्या सति सम्बन्धे भवति, यथा 'पाचको शावक.' इति। तत्र पाचकशब्दमुपलभ्य पचतिनाऽस्य सम्बन्ध इति गम्यते। एव वेदेऽपीति। ३।३।६।१३, ● समाख्या सन्निधानो बुद्धौ सन्निधिमुपनेष्यति। ३।२।९।२५. ● समाख्या 'होतुश्चमस.' इत्यादि. सोमभक्षहेतुः। वि. ३।५।११. ● अनादिसमाख्याप्रमाणकस्य सम्बन्धस्य अनादित्वम्। सु. पृ १२०२. ● इह तु समाख्या बलीयसी (लिङ्गात्)। न हि एता (ऋचः) समाख्यानादृते

एवा काम्याना कर्मणा प्राप्नुवन्ति न भिन्नदेशाना कर्मणाम् । समाख्यामन्तरेण आसामृचा याज्यानुवाक्यात्वमेव न विज्ञायते । भा. ३।२।७।२० पृ. ७७१. ● कल्पितातिदेशापेक्षया उपदेशान्तर्गता समाख्यैव बलीयसी । वा ३।६।१६।४२ पृ. १०६०, ● गुणभूते हि कर्तरि अपेक्षिते समाख्या नियामिका भवति । ३।८।२।४. ● तेन ज्ञायते पूर्वं समाख्या, पश्चात् सम्बन्धः इति । (वा ३।३।७।१४ पृ. ८२१) । कल्पनावयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन अवयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनाऽयोगात् सम्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृस्था समाख्या ज्ञायते, पश्चात् सम्बन्धो ज्ञायते । सु पृ. १२०३. ● प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तेषु समाख्या विनियोक्त्री । वा. ३।७।२३।५१. ● यत्र पुरुषस्य गुणभावः तत्र समाख्या नियामिका । पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । भा. ३।८।४।१२. ● 'यौगिकी या समाख्या सा सम्बन्धप्रतिपादिनी । सोऽपि वृद्धानुपस्थाप्य शेषसम्बन्धबोधकः ॥' वा ३।३।६।१३. ● लौकिकश्च शब्दः समाख्या । भा. ३।३।७।१४ पृ ८५६. ● विशेषसमाख्याऽपि विशेषश्रुतिवदेव शीघ्रतरप्रवृत्तेः बाधिका भवति । वा. ३।७।२०।४१, ● वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन् सति समाख्या प्रवृत्ता । वयं तु तं संबन्धं प्रमाणान्तरेण अप्रतिपद्यमाना, समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन ज्ञायते पूर्वं समाख्या पश्चात् संबन्ध इति । यस्तु तन्तु प्रथममेव संबन्धः । स त्वप्रतीतोऽपि सत्तामात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितवान् । ३।३।६।१३, ● या नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या बाधते या तन्निरपेक्षा प्रवर्तते । ३।७।२२।४७, ● सा नाम समाख्या विनियोक्त्री युक्ता या वेद एव पठ्यते, 'मध्वनुवाकसमाख्या' तु असमाम्नानात् कथं विनियोक्ष्यते इति चोदयन्ति । ३।२।९।२५ पृ. ७८३ ● सामान्यविशेषसमाख्ये तुल्यबले विशेषसमाख्या वा बलीयसी इति सन्देहे यौगिकत्वेन द्वयोः विशेषविषयत्वसाम्यात् तुल्यबलत्वमपि सामान्यसमाख्यायाः विशेषविषयत्वेऽपि अनेकविशेषविषयत्वेन सावकाशतया विशेषसमाख्याऽनवरुद्धेष्वपि विशेषेषु भूम्ना प्रवृत्त्युपपत्तेः तदवरुद्धेषु अन्यथाऽनुपपत्त्यभावेन श्रुत्यकल्पकतया अनवरुद्धविशेषालोचनाऽपेक्षत्वेन मान्द्यात् विशेषसमाख्या निरपेक्षत्वेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात् बलीयसी इति सिद्धान्तः । सोम. ३।७।१९. ● दाक्षिणात्याः, प्राच्याः, उदीच्याः इति पुरुषसमाख्याः 'संबन्धैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते । निवास–भव–जातत्व–तदागमनहेतुभिः ॥' 'सोऽस्य निवासः, तत्र भवः, तत्र जातः, तत आगतः' । वा १।३।७।२१ पृ. २५१. ● समाख्यां शक्नोति लिङ्गं बाधितुम् । भा. ३।२।७।२०. ● तत्र वयं समाख्यां नियामिकामिच्छामः, यत्र कर्मणः प्राधान्यं यदर्थं मेलयाः पुरुषाः प्राप्ताः तत्र समाख्यया नियमः । भा. ३।८।२।६ । तत्र समाख्या नियामिका भवति, यत्र कर्तुरपेक्षा । कार्ये ? यदर्थं परिक्रयः । वा. ● तत्र वयं विशेषसमाख्या बलीयसीमिच्छामः यत्र तद्वदाम्नानम् । वा. ३।८।७।१७. ● स च (सम्बन्धः) अप्रतीतोऽपि सत्तामात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितवान् । (वा. पृ. ८२१) संबन्धस्य अप्रतीतावपि असत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण कल्पितावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनाऽयोगात् प्रयोक्तृस्थायाः समाख्यायाः श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिर्युक्ता । सु. पृ. १२०३. ● समाख्यया अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्राः न नियम्यन्ते । याजमाना एव ते नार्त्विजाः । वा. ३।८।६।१५. ● समाख्यया अन्वन्वाधानं आध्वर्यवम् । भा. ३।८।१३।२६, ● समाख्यया अध्वर्य्वादीनां नियतपदार्थकर्तृता । ३।७।१९।४० पृ. ११०५. ● समाख्यया क्रमस्य बाधः । ज्योतिष्टोमे वरणोपात्तानां ऋत्विजां संनिधानात् सर्वत्र अव्यवस्थया कर्तृत्वे प्राप्ते समाख्यया व्यवस्था । बाल. पृ १४६. ● समाख्यया 'चमसिन्' इत्येतया ऋत्विजां यजमानस्य च सोमभक्षसिद्धिः । वि. ३। ५।७. ● समाख्यया ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमशेषभक्षः । ३।५।७।२२. मीको. पृ. १७९९ 'ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमशेषभक्षः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समाख्यया यौगिकयैव विनियोगः ।

शा. ३।३।६।१३. ● समाख्यया समाख्या बाध्यते । यथा विशेषसमाख्यया सामान्यसमाख्या । यथोक्तं तृतीये ३।७।२१ इत्यत्राधिकरणे । बाल. पृ. १३५. ● ऋत्विगुद्देशेन दृष्टे (लोहितोष्णीषत्वादयः) विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् सर्वेषां भवन्तो न शक्याः समाख्यया बाधितुम् । वा. ३।८।४।१२. ● समाख्यायाः क्रमो बलवान् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५६, वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३४. ● समाख्यायाः क्रमो बलीयान्, अर्थविप्रकर्षात् ।... उपदिश्यते हि क्रमे समाम्नानात् सामर्थ्यसम्बन्धः, नोपदिश्यते समाख्यायाम् । शब्दमुच्चार्यमाण उपलभ्य अर्थापत्त्या मूलमस्तीति कल्प्यते । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५८, ● समाख्याया. चोदको बलवान् । ३।७।२३।५१. ● समाख्यायाः प्रकरणं बलवत् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३७, ● समाख्यायाः लिङ्गं बलवत् । पृ. ८३७, ● समाख्यायाः वाक्यं बलवत् । पृ. ८३७, ● समाख्यायाः श्रुतिर्बलवती । पृ. ८३६. ● समाख्यायाः आध्वर्यवादिरूपायाः अनुरोधेन ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाया विभागः । भा. १०।३।१३।५३-५८. ● समाख्याया. पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचारपेटिका । के. ३।७।८-३।८।१४. ● समाख्याया. रूढिशब्दरूपायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वं नाभ्युपगम्यते । सु. पृ. ११५२. ● समाख्याया. विप्रकर्षः । समाख्या हि यावत् किंचित् सामान्यमस्तीति कल्पयति तावत् क्रमेण नूनमनयोः काचिदपेक्षा अस्ति येनेमौ समानदेशौ पठितौ इति प्रकरणं कल्प्यते । यावच्च किंचित् सामान्यं अपेक्ष्य कल्पयति तावदितरेण एकवाक्यता कल्प्या । तथा यावदिह एकवाक्यता भवति तावदितरस्य उपकारसामर्थ्यसिद्धिः । यावच्चेह उपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण श्रुतिरुत्पादिता । तस्य यावदिह श्रुतिमनुमानुमुपगम्यते तावदितरस्य विनियोगे सिद्धे, निराकाङ्क्षीभूते प्रकरणपाठे सन्निधेः प्रबलमपि अपरिपक्वनिष्ठेरन् सामर्थ्यमपि च्छन्नं निर्दिष्टं भवति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३४. ● समाख्यायाः श्रुत्यपेक्षया अर्थविप्रकर्षः । तथाहि यावत् समाख्यया किंचित् सामान्यं कल्प्यते तावत् श्रुत्या विनियुक्तत्वात् प्रकरणादिप्रमाणसामर्थ्यभुक्तिषु अकल्पितत्वेनैव श्रुत्या समाख्यायाः बाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३६. ● सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्यया बाधः । सु. ३।८ पृ ६१, ● पौरुषेय्यामपि तावत् दीक्षानुवाकादिसमाख्यायां अनादित्वात्र दोषोऽस्ति । आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्का अपि नास्ति । सु. पृ. १२००. ● समाख्ययोः विरोधे विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्याया बलवती यथा । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. ● समाख्ययोर्विरोधे होत्रनेकत्वे होतानेकत्वे च सामान्यविशेषभावादिना विरोध उदाहर्तव्यः । कौ. ३।३।७।१४.

§ समाख्याऽधिकरणम् । समाख्या अपि विनियोजकं प्रमाणम् ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् । ३।३।६।१३॥

भाष्यम्— अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानीति ? नेत्युच्यते । किंच, समाख्या चैव स्यात् । कथं विनियोगकारणमिति ? समाख्या अपि सम्बन्धे भवति, यथा 'पाचको लावकः' इति । तत्र पाचकशब्दमुपलभ्य पचतिनाऽस्य संबन्ध इति गम्यते । एवं वेदे अपीति । अकृतकार्यसम्बन्धं समाख्यानं शब्दमुपलभ्य भवति संबन्धे तस्मिन् संप्रत्ययः । किमिहोदाहरणं प्रयोजनं च ? आध्वर्यवमिति समाख्यातानि कर्माण्यध्वर्युणा कर्तव्यानि । हौत्रमिति च होत्रा । एतदुदाहरणं प्रयोजनं चेति ।

वा— 'यौगिकी या समाख्या सा संबन्धप्रतिपादिनी । सोऽपि बुद्धानुपस्थाप्य शेषसम्बन्धबोधकः ॥' आध्वर्यवादिसमाम्नानां वेदे एव प्रयोग इति न लौकिकत्वदोषः क्रियते । तत्र अध्वर्युरित्यताव गेवापेक्षते । किं मया कर्तव्यमिति । तदर्थप्रमाणस्य च यदि न कुतश्चिद्विशेषोऽवगम्यते ततो यत्किंचिदिति भविष्यति । तथा आध्वर्यवलक्षितं कर्म, यो मे कर्ता भविष्यतीत्येवमेव नेदमपेक्षते । तत्र शब्दसामर्थ्यादिति एवैषा अपेक्षा प्रत्येकं भवति यदस्य अध्वर्यो कर्म तदाध्वर्यवशब्दवाच्यं भविष्यति । तथाऽप्यस्य आध्व-

र्यस्य य कर्ता तस्याऽध्वर्युर्नामेति प्रकृतेर्वा विकारस्तद्नुरूपोऽनुमीयते विकाराद्वा प्रकृतिः। यद्यपि शब्दान्तर विकार इत्युभावप्येतौ परस्परनिरपेक्षौ नित्यसंबन्धौ च तथाऽपि नित्याया एव शब्दप्रवृत्तेर्नित्य संबन्धो निमित्तमिति सर्वयौगिकनामैवमन्वाख्यानम्। न हि राज्यशब्दस्याप्यादिमती प्रवृत्तिरित्युक्तम् (२।३।१२)। निमित्तनैमित्तिकभावस्यानादित्वेऽपि शब्दार्थयोरिवेह अविरुद्धः। तत्र केचित् वदन्ति। प्रागेतस्मात्समाख्याविनियोगादध्वर्य्वाद्यर्थयोरसंबन्धादशक्य यौगिकत्वं समाख्याया विज्ञातुम्। अथ तु प्रथम सिद्धे संबन्धे पश्चात्समाख्यायाः प्रवृत्ति। ततो न समाख्या विनियोजिका स्यात्। अत परस्परनिरपेक्षयोरेव रूढयो, सारूप्यादुपनिपतमानयोरेव विनियोग इति। न त्वेदयुक्तम्। न हि रूढानां सारूप्यादुपस्थापनसामर्थ्यं धर्मसंबन्धेऽप्यस्ति। यथा बृहद्रथन्तरे रथन्तरधर्माभिशब्दरिष्यन्ति (१०।४।२३), क्रियानाम क्रियाकर्तृसंबन्धे। पाचकाद्युदाहरणं वा युक्तं स्यात्। तस्माद्यौगिकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्। यत्तु प्राक्प्रयोगात्प्रमाण नास्तीति। सत्यं प्रत्यक्ष नास्तीति। समाख्ययैवानुमीयमान भविष्यति। वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसम्बन्धो निष्पन्न। तस्मिन् सति समाख्या प्रवृत्ता। वयं तु तं संबन्धं प्रमाणान्तरेणाप्रतिपद्यमाना समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे। तेन ज्ञायते पूर्वं समाख्या पश्चात् सबन्ध इति। वस्तु रस्तु प्रथममेव सबन्ध.। स चाप्रतीतोऽपि यथा-मानेनैव समाख्या प्रवर्तितवान्। यदि देवा आदिमती स्यात्तत प्रयोक्तु प्रथम सम्बन्धावगत्या भवितव्यम्। न च ता तथा भवतीति न पर्यनुयुज्येमहि। नित्य संबन्धाश्रयणे तत्र नियमयुक्तया समाख्यया नूनं कश्चिदस्ति संबन्ध इति प्रतिपादितेऽन्यथानुपपत्त्या दोषदोषिभाव पश्चाद्विज्ञायते। तस्माद्यौगिकयैव समाख्यया नूनं कश्चिदस्ति संबन्ध इति प्रतिपादिते अन्यथानुपपत्त्या दोषदोषिभाव. पश्चाद्विज्ञायते। तस्माद्यौगिकयैव समाख्यया विनियोग इति सिद्धम्।

शा— दर्शपूर्णमासादिषु आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रादिसमाख्याना. पदार्था किं आध्वर्य्वादिभिरेव कर्तव्या. उत अनियमेन इति श्रुत्यादिभि. नियमाभावात् समाख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेन अविधायकत्वेन अप्रमाणत्वात् अनियम। इति प्राप्ते, उच्यते। अनादित्वात् अपौरुषेयी समाख्या। तेन आध्वर्यवादिशब्दाः पदार्थाना वाचका इति तावत्प्रमाणम्। संबन्धनिमित्ता च समाख्या न असति सम्बन्धे अवकल्पते इति अस्ति नूनं कर्तृणा पदार्थाना च कश्चित् सम्बन्ध इति निश्चिते सत. कर्तृणा कार्यापेक्षत्वात् पदार्थाना च कर्त्रपेक्षत्वात् समाख्यया मिथ. पर्यवस्थापिताना योग्यतया क्रियाकर्तृसम्बन्धमेव प्रयोगविधि विधत्ते इति सिद्ध. समाख्यया नियम।

सोम— सूत्रार्थस्तु— समाख्या अपि क्रमवत् विनियोजिका, तस्याः सम्बन्धार्थकत्वात् विनियोज्यप्रयोजकत्वोपपत्तेरिति।

वि— 'वेदप्रयोक्तृधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभि'। अनियत्या नियता वा नियतिर्नानिरूपणात्।। हौत्रादिसमाख्यान नियतेर्गमक स्वत.। निर्बाध चान्यथातस्तेनात्र विनियोजकम्।।'

भाट्ट— ऋग्वेदादिविहितपदार्थेषु हौत्राध्वर्यवादिसमाख्या वेदे याज्ञिकैश्च प्रयुज्यते। साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम्। तथाहि— सर्वत्र सन्नावयवशक्तिक द्विविधं पद प्रकृतिगं वाक्यार्थान्वय्यर्थकं तद्भिन्न चेति। तत्र आद्य 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यादौ निर्मन्थ्यादिपदम्। तत्र वाक्येनैव मन्थनादीना पाकाद्यङ्गत्वात् समाख्यानिको विनियोगः। द्वितीयं तु 'आध्वर्यवमधीते' 'मैत्रहोतृकमसः' इत्यादौ। तस्य विशेष्यस्य काण्डस्यैव प्रकृतिगे अन्वये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृकत्वादेः सिद्धवन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या विनियोग कल्प्यते इति तत्र समाख्यया विनियोग। अत्र समाख्ययाऽध्वर्य्वादेर्यो संबन्धे सम्बन्धमर्यादया बुद्धे न तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या सम्बन्धविधिकल्पना गौरवापत्ते.। किं तु अन्वाधानादिवाक्यस्य 'अध्वर्युं वृणीते' इति वाक्यस्य चैकवाक्यतावादकल्पनमात्र 'यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीन्वादधाति' इति तद्द्वयोर्विध्यो कथञ्चिदप्येकबुद्धि-

स्यता इत्येतद्विधानकल्पनापूर्वकं अध्वर्योरिन्निकर्तृ यता-ध्याङ्गारूपप्रकरणकल्पनया तद्विध्योर्महावाक्यैकदेशतना-ख्यपदसंनिधिरूप वाक्यं प्रकल्प्यते । तेन च अध्वर्यु मानविध्योरपनारूपलिङ्गकल्पनया एकवाक्यतासंपादकपद-रूपश्रुतिकल्पनादुक्त तस्याः षष्ठप्रमाणत्वम् ।

मण्डन— ' समाख्या विनियोजिका । '

शंकर— ' समाख्या विनियोजिका । '

* समाख्यास्वरूपमेव आनिदेशिकं सम्बन्ध बाधित्वा समवायविशेषात् होमा करणः प्रयोक्तव्यः । वा. ३।८।१०।२१.

* समाख्यामात्रकर्तृत्वस्य क्वचिद् बाधः । भा. ३।७।२०।४१.

* समाख्याभक्षः वषट्कारनिमित्त भक्षण कृत्वा कर्तव्यः । वा. ३।५।१०।३१. * समाख्याभक्ष, समुपहूतभक्षणानां उद्गातृणां अस्ति । अपमुक्तभक्षणानां इति वार्तिकमतम् । भा. ३।५।८।२३–२६.

* समाख्याहेतुकात् विनियोगात् प्राक् अध्वर्युणा आध्वर्यवानुष्ठानात् अध्वर्वाध्वर्यवयो सम्बन्धे प्रत्यक्ष प्रमाणं नास्ति, तथापि ' अध्वर्युणा आध्वर्यवं कर्तव्यम् ' इत्येतस्य श्रुत्याख्य प्रमाण समाख्यया कर्मादिपारपर्येण अङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधकत्वात् विनियोगात् प्राक् अनुमाय सम्बन्धे प्रमाण भविष्यति । सु पृ १२०२.

* समाख्यातं सर्वं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यम् । भा. ३।७।२०।४१.

* समाख्यानम् । न हि संबन्धादृते समाख्यानम् । भा. १।१।८।२७.

समागमाः सापगमा इति न्यायः । सर्वमुत्पादि भङ्गुरमिति विषये अस्य प्रचार इति । साहस्री. ८०६.

* समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वोपविष्टाननुपमृद्यैव निविशन्ते । भा. १०।५।१।१ । समाजेषु समासेषु च आगन्तुर्जनो वास्तव्याननुपमृद्यैव निविशते । युक्त यत् वास्तव्यैराक्रान्ते देशे आगन्तुर्जनः अवभावात् अन्ते निविशते । १०।५।१।४.

* ' समानमितरच्छ्येनेन ' इत्यनेन श्येनगतं लोहितोष्णीषादि वैशेषिकं धर्मजात इषौ अनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते, न तु अनुवादकं वाक्यम् । वि. ७।१।२. * ' समानमितरच्छ्येनेन ' इति किमनुवादो विधिर्वा । यदि विधिस्तदा अतिदेशः । अथानुवादस्तर्हि नातिदेशः । विधिरिति सिद्धान्त. । भा. ७।१। २।१३–१६ । टुप्— ज्योतिष्टोमात् चोदकेन यत् प्राप्त तत् इतरशब्देन परामृश्यते । यदितरत् ज्योतिष्टोमात् प्राप्त तत् श्येनेन समान कर्तव्यम् (इत्यर्थ.) । इषौ वषट्कारनिधन–इडाकारविधुनित्व–सप्तदशसामत्वानि भवन्ति ।

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् । ७।१।२।१३॥

इषुर्नाम एकाहः सोमविकारः आभिचारिकः । तत्र काश्चिद्धर्मान् विधाय ' समानमितरत् श्येनेन ' इत्युक्तम् । अयमनुवादो विधिर्वा स्यात् तथा नातिदेशः अतिदेशो वा इतिविचारे पूर्वपक्षमाह । समाने समानपदघटिते वाक्ये ' समानमितरत् श्येनेन ' इति वाक्ये उत्पन्नाधिकार· श्येने उत्पन्नस्य धर्मजातस्य अधिकारः अनुवादः स्यात् । पूर्ववत्त्वात् इषोः ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् । ज्योतिष्टोमस्यैव विकृती यस्मात् इषौ प्रवर्तते । तस्मादनुवादः ।

श्येनस्येति चेत् । १४ ॥

इषुर्नाम एकाहः सोमविकार. आभिचारिक । तत्र ' समानमितरत् श्येनेन ' इत्युक्तम् । अयं तावदनुवाद ज्योतिष्टोमिकाना धर्माणा इति पूर्वपक्ष उक्तः । तत्र सिद्धान्ती आह । ननु यद्यपि अनुवादः तथापि श्येनस्य धर्माणामनुवादः, न ज्यौतिष्टोमिकस्येति । इति चेत् ।

नासंनिधानात् । १५ ॥

' समानमितरत् श्येनेन ' इति यो धर्माणामनुवादः स न श्येनधर्माणा असंनिधानात् इषुनामके यागे श्येनधर्माणामसंनिहितत्वात् । श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमस्य विकारः, इषुरपि तथैव । न च विकारो विकारस्य

संनिहितो भवति । प्रकृतिः ज्योतिष्टोमस्तु विकारभूतस्य श्येनस्य यथा संनिहितः तथा इषोरपि । तथा च इषौ श्येनस्य असंनिधानात् ज्योतिष्टोमस्यैव संनिधानात् न श्येनधर्माणामनुवादः किंतु ज्योतिष्टोमधर्माणामनुवाद एषः इति पूर्वः पक्षः ।

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थे ज्योतिष्टोमिकाद् विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

इषुर्नाम ज्योतिष्टोमविकारः सोमयागः आभिचारिकः । तत्र ' समानमितरत् श्येनेन ' इत्युक्तम् । सः ज्योतिष्टोमिकानां धर्माणामनुवादः, न श्येनधर्माणां इति पूर्वपक्षं सूत्रस्थ ' यदि अपि वा ' इति अक्षरसमुदायेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । ' यदि इति असंदिग्धे संदिग्धवचनम् ' इति 'यदि अपि वा इति विपर्यस्य पश्चात् यावृत्तौ व्याख्येयम्' इति च तन्त्ररत्नम् । ' समानमितरत् ' इति विधिरयं नानुवादः अपूर्वत्वात् अपूर्वार्थत्वात् । मानान्तरेण अप्राप्तार्थको हि विधिर्भवति । ननु समानमितरत् इति इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेन संनिहितवाचकत्वात् अनुवादो ज्ञायते । उच्यते । इतरत् अन्यत् इत्यर्थः । तत् कस्मादन्यत् इत्यपेक्षायाम्, इतरत् अधिकार्थे ज्योतिष्टोमिकात् विधेः इत्युच्यते । ज्योतिष्टोमगतात् विधेः ज्योतिष्टोमगतधर्मेभ्यः अधिका ये श्येनवैशेषिका धर्माः इति अधिकार्थे ' इतरत् ' इति शब्दो भवति । समानमितरत् इति इतरशब्दः ज्योतिष्टोमधर्मेभ्यः अधिकानां श्येनधर्माणां बोधकः इत्यर्थः । तद्वाचकं समानं स्यात्, समानशब्दः तद्वाचकः स्यात् । समानमितरत् इति समानशब्दोऽपि अधिकधर्मवाचकः स्यात् । ते च ज्योतिष्टोमधर्मेभ्यः अधिकाः श्येनधर्माः लोहितोष्णीषता-लोहितवसनता-निवीततादयः कण्टकविनोदनादयश्च ।

वार्तिकानुसारेण तु- अधिकार्थे श्येनात् अधिके अर्थे, श्येनविकारे इषौ इत्यर्थः । अधिकार्थे ज्योतिष्टोमिकात् विधेः इतरत् विधीयते इति श्रोत्रवदाना अन्वयार्थौ भवतो । सर्वथाऽपि ' समानमितरत् श्येनेन ' इति विधिरयं नानुवादः इति सिद्धान्तः । के.

समानाऽपि देवता अन्येन व्यवहिता चेत् भेदेन आवाहनं प्रदानं च ॥

' एतामिष्टिं निरवपदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम् ' इति विहितायां चक्षुष्कामेष्टौ अग्निं भ्राजस्वतमावाहयेत्यावाहनं तन्त्रेण स्यात् । संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन प्रदानस्यापि तन्त्रेण संभवात् । इति प्राप्ते, सौर्यपूर्वोत्तरत्वरूपकालभेदस्य विवक्षिततया तन्त्रेण प्रदाने तदन्यतरबाधापत्तेः । पार्थक्येनैव प्रदानादि । दधिपयसोस्तु सौविष्टकृताग्नेयपूर्वोत्तरत्वयोरबाधात् तन्त्रतोपपत्तिः । संकर्ष. ४।४।९.

• समानाधिकरणसमासस्तु (षष्ठीतत्पुरुषात्) बलीयान् । भा. ६।१।१३।५१.

• समानकल्पानामेव सत्रेऽधिकारः । ६।६।१।१-११. मीको. पृ. ३०५ ' अधिकारः सत्रे समानकल्पानामेव ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • 'अपि वा नानागोत्राः स्युः ' इत्यादेः तनूनपान्नाराशंसकल्पवैगुण्याय ' समानकल्पानामेव सत्रेऽधिकारः ' इति वेदोक्तेन न्यायेन विघातादर्शनात् कल्पसूत्रकारवाचा वेदादेव अकृतत्वावगतिः । सु. पृ. २४२.

• समानच्छन्दस्कास्वेव तिसृषु ऋक्षु गानं (ज्योतिष्टोमे) । भा. ९।२।४।२१-२२. • समानच्छन्दस्कास्वेव तिसृषु ऋक्षु साम गातव्यम्, न विषमच्छन्दस्कासु । अन्यथा हि संहारविश्लेषप्रसङ्गः । संहारः हिंसा । विश्लेषः अल्पत्वम् । अधिकच्छन्दस्कायां योनौ गीतस्य साम्नो न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गाने सामभागस्य विनाशप्रसङ्गः । अधिकच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गाने तु साम्नो न्यूनत्वप्रसङ्गः । वि. ९।२।४.

• समानतन्त्रप्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानुष्ठानम् । वि. १२।२।१३.

• समानप्रवरा कुमारी न परिणेया । वि. १।३।९ वर्णकं २.

• ' समानबर्हींषि भवन्ति ' पवमानहवींषि इत्यनुवादः । भा. ११।४।८।१८.

• समानविधानाः न भवन्ति ज्योतिष्टोमे वरुणादय गौणयाग कारियजमानानाम् । भा. २।८।२।८.

■ समानविधिः न भवति निगमैर्मिश्रितैः । भा. ३।६।१३।३६, ● समानविधिर्नास्ति गुणकामानामाश्रयेण सह । ३।६।१६।४२–४७.

● समानविधित्वं मुख्यप्रतिनिध्योः (नीवारैर्व्रीहिभिः) । भा. ३।६।१४।३७–३९, ● समानविधित्वं मुख्यमन्दस्वदृष्टप्रतिनिध्योरपि (पूतीकाना सोमेन) । ३।६।१५।४०.

● समानविभक्त्यन्तानां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावो भवति । वा. ३।४।८।१३ पृ. ९२३.

● समानविषयमात्रे बाधो विज्ञायते । वा. १।६।१।५.

● समानसंख्येषु प्रधानेषु धर्मविरोधे प्रथमपठितस्यैव धर्मानुग्रहः । भा. १२।२।८।२१–२४.

● समानयनं आज्यस्य धर्माणां न प्रयोजकम् । आज्यसमानयनाधिकरणम् । ४।१।१५।४०–४१. मीको. पृ ८७८ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

※ समानयनं तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् । ४।१।१५।४०॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयति जुह्वामौपभृतम्' इति । इडान्तकप्रयाजोत्तर बर्हिःसंज्ञकप्रयाजात् पूर्वं औपभृताज्यस्य जुह्वां समानयनमुक्तं तत्र वाक्ये । इदं समानयनं किं औपभृताज्यस्य प्रयाजार्थस्य प्रयोजकं न वेति सन्देहे औपभृताज्यस्य अनुयाजार्थत्वात् इति उत्तसूत्रे पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रमिदम् । तुशब्दः पाक्षिकपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः, प्राजापत्यपशावेवम्यार्थो वा । प्राजापत्यपशौ प्रयाजशेषाभिघारणस्य न प्रयोजकः, समानयनं तु प्रयोजकमिति । औपभृताज्यस्य जुह्वां समानयनं मुख्यं प्रधानं प्रयोजकम्, न संस्कारकर्म स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । आतिथ्याप्रकरणे 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति, न ह्यत्रानूयाजान् यक्ष्यन् भवति' इत्यत्र चतुर्गृहीतानि इति बहुवचनं लिङ्गम् । आतिथ्यायामनूयाजाभावेन अनूयाजार्थचतुर्गृहीतं निवृत्तम् । जुह्वां एकं चतुर्गृहीतं प्रयाजत्रयार्थम्, उपभृति द्वितीयं चतुर्गृहीतं प्रयाजद्वयार्थम्, ध्रुवायां च एकं चतुर्गृहीतं इति बहुवचनमुपपन्नं भवति । तत्र यदि औपभृतं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थं न स्यात् किंतु अनूयाजार्थमेव स्यात् तदा आतिथ्यायां अनूयाजाभावेन औपभृतं चतुर्गृहीतं नैव स्यात् इति बहुवचनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात् दर्शादावपि औपभृतं एकं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थमेव स्यात् । तस्य च जुह्वां समानयनम् । औपभृतं अपरं चतुर्गृहीतं ■ अनूयाजार्थं काम स्यात् । एतस्मात् बहुवचनलिङ्गात् जुह्वां औपभृताज्यसमानयनं प्रयोजकमेव आज्यतद्धर्माणाम् । लिङ्गदर्शनात् इत्यत्र लिङ्गं च दर्शनं च, अनयोः समाहारः लिङ्गदर्शनम्, तस्मात् । तत्र लिङ्गं व्याख्यातम् । दर्शनं च न्यायः । स च भाष्ये इत्थमुक्तः– 'ननु लिङ्गमुपदिश्यते, का प्राप्तिः ? उच्यते । दृष्टं तत्र प्रयोजनम् । प्रयाजौ द्वौ यष्टव्यौ, तत्र जुह्वामाज्येन प्रयोजनम्, नोपभृति रिक्तायाम् । उपभृतो रेचनमदृष्टार्थं जुह्वां च निधानं दृष्टार्थमेव' इति । अत्र दृष्टप्रयोजनरूपो न्याय उक्तः ।

वचने हि हेत्वसामर्थ्यम् । ४१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः तृतीयप्रयाजोत्तरं उपभृति वर्तमानस्य आज्यस्य अर्धं जुह्वामानेतव्यम् । तत्समानयनं अवशिष्टप्रयाजद्वयार्थं सत् आज्यतद्धर्माणां प्रयोजकम् । तत्र च लिङ्गं आतिथ्यायां 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति, न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवति' इत्यत्र बहुवचनमुक्तं 'समानयनं तु०' इति पूर्वसूत्रे सिद्धान्तिना । तत्रैव शङ्का– ननु 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि' इति वचनमेव कस्मान्न भवति । अनेन वाक्येन त्रीणि चतुर्गृहीतानि विधास्यन्त इति । तत्र सिद्धान्ती उत्तरयति । हि यस्मात् अस्मिन् वचने विधिरूपे स्वीकृते सति हेत्वसामर्थ्यम्, 'न हि अत्र (आतिथ्यायां) अनुयाजान् यक्ष्यन् भवति' इत्युत्तरवाक्ये आतिथ्यायामनुयाजाभावः हेतूक्तः, तस्य सामर्थ्यं साधकता न स्यात्, हेतुरसमर्थः स्यात् । नहि विधिः हेतुमपेक्षते । तस्मात् प्रयाजार्थं समानयनं प्रयोजकं औपभृतस्य आज्यस्य । के.

● समानयनं दाशतपीम्यः उत्सन्नयागयोर्बृहस्पतिसवादौ । ८।३।६।१२–३६. मीको. पृ. २९८० 'बृहस्पतिसवादौ दाशतपीम्यः●' इत्यत्र अधिकरण

द्रष्टव्यम् । ० समानयने औपभृत जुह्वा अर्धं समानेतव्यम् । भा. ८।१।१७।४६-४८.

● समापनं सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यजमानमरणोत्तरमपि । १०।२।२३।५८-५९. 'सर्वस्वार. यजमानमरणोत्तरमपि समापनीयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● समाप्तिः न नियता प्रारब्धस्यापि लौकिककर्मणः । भा. ६।२।४।१६-१८. ● 'समाप्तिः शब्दार्थः' इति न्यायः । 'नोभे आरम्भपरिसमाप्ती (आरम्भ-) शब्दार्थः । किं तर्हि ? परिसमाप्तिः शब्दार्थः । परिसमाप्त्या अर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थ. इति गम्यते' । भा. ६।२।३।१३ । 'समाप्तिः शब्दार्थ.' इत्यनेन न्यायेन पूर्वं लभ्यमानकर्मतिरोधानेन परपूज्यमानकर्माविर्भावात् एककर्मरूपावधारणेन समप्रधानशक्तिमभिभूयैव निर्देशो भवति 'विष्णु यजति' 'विष्णुर्द्रष्टव्यः' इति, न तु तत्र देवतात्वमभिधीयते । वा २।२।८।१० पृ. ४९१. ● यद्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य कर्मप्राधान्यस्य भावनाकाङ्क्षाकाले प्रतीतेः भावनास्वरूपावगतिकालकर्तृप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया 'समाप्ति' शब्दार्थ.' इति न्यायात् विरुद्धोचित्यम् । सु पृ १४०७.

● समाम्नायस्य समस्तस्य वेदस्य ऐदमर्थ्ये अर्थवादाधिकरणे अध्ययनविधिवशात् व्यवस्थापितम् । कु. १।८।२।१.

● स्मृतिषु समाम्नायशब्दाभाव. । ऋजु. पृ. ८.

● समारोपः । सोमान्ते शालामुखीयादीनां नास्ति लौकिकस्य प्राप्तत्वात् प्रजहितस्यैव ॥ समारोप. । संकर्ष. ३।२।२९ । अवसाथे तु शालामुखीयस्यापि समारोपः । गर्ताश्रयानिवमेव । यथानुसारेण निष्पादनीयधारणेऽप्येवम् । ३।२।३०. ● समारोपं कृत्वैव अग्नयो नेत ध्रा. सोमान्ते । संकर्ष. ३।२।२४.

● समारोपोत्तरं अग्नेः परिह्रियमाणस्यापि लौकिकत्व सम्पद्यते । संकर्ष. ३।२।१९.

॥ समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् । १०।६।४।६॥

'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्' इति श्रूयते । तत्र उच्यते । तुशब्दः संशयनिवृत्त्यर्थः । ऐकादशिनेषु समासः समासता स्यात् । सर्वे प्रायणीये पुनः सर्वे उदयनीये स्युः । तत्प्रकृतित्वात् सः ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः ययोः प्रायणीयोदयनीययोः तौ तत्प्रकृती तयोर्भावः तस्मात् । ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वात् । ज्योतिष्टोमे च एकस्मिन्नेवाहनि समस्तानामैकादशिनानामालम्भात् , प्रायणीये उदयनीयेऽपि तथैव चोदनात् । तस्मात् समास इति सिद्धान्तः ।

विहारप्रतिषेधाच्च । ७ ॥

'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्' इत्यनेन विहारस्य प्रतिषेधात् । विहारः विहरणं पृथक्करणम् । 'अन्वहमेकैकमालभेत' इति ऐकादशिनानां पशूनां विहारः प्राप्त. तस्य प्रतिषेधः कृतोऽत्र । तस्मात् सर्वे प्रायणीये, सर्वे च उदयनीये स्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

श्रुतितो वा लोकवद् विभागः स्यात् । ८ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः प्रत्येकं सर्वे ऐकादशिनाः पशव आलब्धव्याः इति पूर्वपक्षं वाशब्दो व्यावर्तयति । ऐकादशिनानां प्रायणीयोदयनीययोः समासो न कर्तव्यः किंतु विभागः स्यात् । श्रुतितः प्रायणीयोदयनीययोः इति द्विवचनश्रुतितः, द्वित्वश्रुतिश्चाद्देया न लक्षणतया । तस्मात् विभागः । लोकवत् यथा लोके शतं देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां दीयतां इत्युक्ते न प्रत्येकं शतं दीयते किंतु विभज्य दद्यात् । इति सिद्धान्तः ।

विहारप्रकृतित्वाच्च । ९ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशूनां विभागेनानुष्ठानं न समासेन इत्यत्र हेत्वन्तरमाह । विहारः प्रकृतिर्यस्य स विहारप्रकृति. प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनपशुविभागः । एकादशिन्याम् 'अन्वहमेकैकमालभेत' इति विहार. प्रकृतः, तस्य विकारः विभागः समासो वा तत्र यात्स्वस्य विहारस्य अनुग्रहीतव्यम् । तस्मात् विभाग. इति सिद्धान्तः ।

विशये च तदासत्तेः । १० ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशूनां विभागेनानुष्ठानमित्युक्तम् । प्रायणीयोदयनीययोः इति द्विवचनानुसारात् एकादशानां द्वेधा विभागे कर्तव्ये सर्वथा समत्वेन विभागासंभवात् प्रायणीये कति, कति च उदयनीये इति विशये-संशये सति तदासत्ते. समविभागस्य आसत्ते. प्रत्यासत्तेः सांनिध्यात् पञ्च प्रायणीये षट् उदयनीये इति निर्णयः ।

त्रयस्तथेति चेत् । ११ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशूनां तथा द्वेधा विभागे कर्तव्ये सति प्रायणीये त्रयः स्युः शेषा अष्टौ उदयनीये इति विभागः कर्तव्यः । बहुत्वसमानाधिकरणसंख्यानां त्रित्वस्य प्राथम्यात् प्रथमोपस्थितस्य च त्यागे कारणाभावात् । इति चेत् कश्चित् ब्रूयात् ।

न समत्वात् प्रयाजवत् । १२ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशूनां द्वेधा विभागे कर्तव्ये त्रयः अष्टौ इति विभागः स्यात् बहुषु त्रित्वस्य प्राथम्यात् इति शङ्का निषिध्य सिद्धान्तमाह । नैतदेवम् । किंतु पञ्च षट् इत्येव विभागः कर्तव्यः । समत्वात् ईषदसमासमत्वात् । समत्वं च प्राथम्यात् बलवत् । प्रयाजवत्, यथा पञ्च पञ्चाम्नाताः प्रयाजाः दार्शिकप्रयाजयोः प्रथमोत्तमयोः विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावच्छक्यं साम्येन विभज्य अभ्यधिक एक उदयनीये आलभ्यते । तस्मात् पञ्च षट् इति विभाग इति सिद्धान्तः । के.

● समासः । देवदत्तस्य गुरुकुलं इत्यत्र नित्यसापेक्षत्वात् समासः । (देवदत्तस्य यो गुरुः तस्य कुलं गृहं इत्यर्थः) । गुरुशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात् शिष्यसंबन्धिरूपं विना स्वार्थप्रतिपादनाशक्तेः तद्रूपसम्बन्धेन स्वार्थाभिधानापर्यवसानात् अपर्यवसितस्वार्थाभिधान(त्वे ?) एव शब्दान्तराभिधानसंयोगात् स्वार्थाभिधानवेलायामेव संबन्ध्यन्तरशिष्यमात्रप्रतीतौ निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेः तद्विशेषापेक्षायामपि पर्यवसितस्वार्थाभिधानव्यापारस्य शब्दस्य संबन्धि-तदन्तरसिद्धौ व्यापारान्तराभावेन सामर्थ्याविघातात् समासो युक्तः । सु. पृ. २५२. ● समासः । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास इति चाभियुक्तवचनात् । भा. ६।७।१३।३३ । सर्वेषु समासेषु अभियुक्तवचनं प्रमाणं इति वार्तिककारचरणाः । संख्याशब्दविषयकमेवाभियुक्तवचनं स्यात् इति केयटः । ● समासः नोपपद्यते असामर्थ्ये । भा. १०।७।३।११. ● समासः वाक्यम् । यदा वाक्यं तदा अन्यपदार्थसंबन्ध एव भवति नार्थान्तरसंबन्धः । यदा समासः तदा अर्थान्तरसंबन्धो लभ्यते । टुप्. १०।६।३।४. ● समासः । वृत्तिपक्षे समासस्य नियतत्वात्, पूर्वपक्षीभूते । भा. १०।६।३।४ । न चैव नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति । विभाषा हि भगवान् पाणिनिः अधीते इति सिद्धान्ते । १०।६।३।५, ● समासः । समानाधिकरणसमासस्तु बलीयान् (कर्मधारयः तत्पुरुषाद् बलीयानित्यर्थः.) । ६।१।१३।५१. ● समास. सापेक्षस्यापि प्रधानस्य भवति । वा. २।१।५।१७ पृ. ४२१ । भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । पृ. ४२४, ● समासः । सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तिः । ३।५।१०।३१. ● अर्थप्रयुक्तो हि समासः । टुप्. १०।१।६।१२. ● असति सामर्थ्ये समास एव न स्यात् । भा. ९।२।३।१४, ● द्वंद्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः । १०।६।४।८. ● प्रधानस्य पदान्तरं अपेक्षमाणस्यापि भवति समासः । यथा, राजपुरुषो दर्शनीयः इति प्राधान्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्षमाणस्य अपि राज्ञा सह समासो भवति । एवं प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनान् अपेक्षमाणयोरपि भवति समासः । टुप्. १०।६।४।८. ● 'भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति स्मृतेः (महर्षिपतञ्जलिवाक्यरूपायाः) 'राजपुरुषः शोभनः' इति पुरुषशब्दस्य शोभनशब्दसापेक्षस्यापि राजानं प्रति प्राधान्यात् राजशब्देन सह समासो युक्तः । सु. पृ. २५१. ● समर्थानां हि पदानां समासो भवति । भा. २।३।१।११ पृ. ५७२. ● समासाः । सर्वे च समासाः संबन्धोत्तरकालम् । यथा राजपुरुष

इति स्वस्वामिभावे अवगते, चित्रगुरिति चित्राभिर्गोभिः संबन्धेऽवगते, पञ्चमूलीति समाहारसंबन्धोत्तरकालम्, उपकुम्भमिति समीपसंबन्धोत्तरकालम् । दुप् ६।१।६।२४ पृ १३७३ ॰ समासेन च विदधतो नानेकगुणविधानं दुष्करम् । भा ३।५।१३।३८, दुप् ७।३।१।७ ॰ समासस्य ऐकपद्यम् । सु पृ ७८४ ॰ समासस्य तद्धितवत् सापेक्षत्वप्रवृत्तिः । वा ३।२।१७।४१ ॰ समासे साकाङ्क्षेणासंबन्धः । भा ३।२।१७।४१ ॰ समासेषु शक्तिरङ्गीकार्या इति वैयाकरणाः । मणि पृ १४६–१४७ । लक्षणा इति नैयायिकाः । १४८–१४९ । न शक्तिर्न वा लक्षणा । किंतु समासोपस्थितविग्रहवाक्यादेव बोधः इति भाट्टचिन्तामणिकारः । 'समासवाद' इति विद्रष्टव्यम् ।

॰ समासान्तर्गतयोः एकमुद्देशकं इतरद्विधायकं भवितुं न तु अर्हति (एकप्रसरताभङ्गापत्तेः इति शेषः) । दुप् ४।१।४।७

॰ क्रियया च संबन्धः समासोत्तरकालभावी । दुप्. ६।१।६।२४ पृ १३७३.

॰ समासोपात्तविशिष्टविधौ वाक्यभेदो नास्ति । बाल पृ १०१

॰ समास-प्रातिपदिकावृत्तिलक्षणं वाक्यभेदः । बाल पृ १८१

॰ समासवाक्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या बोधजनकत्वं युक्तम् । अत एव विग्रहसंदेहे बोधसंदेहोऽपि उपपद्यते । मणि पृ १५०

॰ समासवाद । समासः चतुर्विधः, अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः । यद्वा अव्ययार्थप्रधानः अव्ययीभावः । तेन सूपप्रति इत्याद्यव्ययीभावे नाव्याप्तिः । उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । इति लक्षणानि । उपकुम्भम्, राजपुरुषः, धवखदिरौ, चित्रगुः इत्याद्युदाहरणानि । नीलोत्पलं इति कर्मधारयः, पञ्चमूली इति द्विगुश्च तत्पुरुषस्यैव भेदौ ।

ननु उन्मत्तगङ्गं इत्यव्ययीभावे तल्लक्षणं अव्याप्तम्, अतिव्याप्तं च बहुव्रीहिलक्षणम् । एवं सूपप्रति इत्यादौ अव्ययीभावे 'सुप् प्रतिना मात्रार्थे' (पा० २।१।९) इतिसूत्रविहिते तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिः, उत्तरपदार्थप्राधान्यात् । एवं 'अर्धं नपुंसकम्' (पा० २।२।२) इत्यादिसूत्रविहिते अर्धपिप्पली, पूर्वकाय इत्यादितत्पुरुषे अव्ययीभावलक्षणातिव्याप्तिः । एवं द्वित्राः इति बहुव्रीहौ तल्लक्षणाव्याप्तिः, द्वन्द्वलक्षणातिव्याप्तिश्च । एवं शशाङ्कुशपलाशं इति समाहारद्वन्द्वे समाहारप्राधान्यात् द्वन्द्वलक्षणस्य अव्याप्तिः, बहुव्रीहिलक्षणस्य च अतिव्याप्तिः । इति चेन्न । तेषां प्रायिकत्वेन लक्षणत्वाभावात् । तत्तदधिकारपठितत्वमेव तत्तल्लक्षणं इति वैयाकरणाः ।

वस्तुतः अव्ययार्थप्रधानत्व-अविद्यमानावयवार्थत्वविशिष्टान्यपदार्थप्रधानत्वान्यतरत्वं अव्ययीभावत्वम् । तेन उन्मत्तगङ्गं, सूपप्रति इत्याद्यव्ययीभावे नाव्याप्तिः, न वा तत्पुरुषलक्षणातिप्रसङ्गः । समस्यमानान्यतरपदार्थप्रधानत्वे सति सुब्लोपाभाववत्पदान्तत्वं तत्पुरुषत्वम् । तेन राजपुरुषः, अर्धपिप्पली इत्यादितत्पुरुषे न लक्षणाव्याप्तिः, न वा अव्ययीभावे लक्षणातिप्रसङ्गः । एवं अन्यपदार्थप्रधानत्वं बहुव्रीहित्वम् । द्वित्राः इत्यत्र अपि समस्यमानपदार्थसंख्याप्राधान्येन द्वन्द्वत्वेऽपि अन्यपदार्थसंख्येयप्राधान्येन बहुव्रीहित्वम् । अन्यपदार्थतावच्छेदकं चात्र अल्पत्वम् । एवं च 'संख्ययाऽव्यया०' (पा० २।२।२५) इति सूत्रं संख्येयप्राधान्यगमकसंख्यावाचकान्ययादिपदानां बहुव्रीहिविधायकं इति संगच्छते । एवं 'दिङ्नामान्यन्तराले' (पा० २।२।२६) इत्यादिसूत्राणि अन्यपदार्थप्राधान्येन बहुव्रीहिविधायकानि भवन्ति, यथा उत्तरपूर्वा, केशाकेशि, मुसलामुसलि, सपुत्रः इति । अत्र अपि तुल्ययोगविवक्षायां अन्यपदार्थतावच्छेदकम् । अत एव 'एकद्वित्रैरथवा द्वित्रैर्भ्रमरा मधुलीकेरे । कुक्षिंभरा परं तेऽपि न सन्ति खलु केतके ॥' इत्यादौ अल्पत्वपरिच्छिन्नव्यक्तीनां बोधः । एवं 'उपदशाः' इत्यत्र अन्यपदार्थेन दशासन्नव्यक्तीनां बोधः । अत अत्रापि अन्यपदार्थप्राधान्यं न्याय्यम् । एवं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा० २।२।

२८) इतिसूत्रविहिते 'सपुत्रः' इति बहुव्रीहौ तुल्यक्रियान्वयी पिता अन्यपदार्थः इति बहुव्रीहित्वं युक्तम् । समाहारद्वन्द्वे तु समाह्रियमाणानामेव क्रियान्वयित्वेन समाहारस्य अप्राधान्यात् न द्वन्द्वलक्षणव्याप्तिः बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च इति युक्तम् ।

अन्ये तु 'उन्मत्तगङ्गं' इत्यादीनां बहुव्रीहित्वम्, द्विगौ इत्यादौ द्वन्द्वत्वादिकमेव । अव्ययीभावबहुव्रीह्यधिकारपाठस्तु तद्धर्मनपुंसकत्वस्वरादिप्राप्त्यर्थः । अन्यथा अधिकारसूत्रविरोधापत्तेः । न च तथापि प्रकरणविरोधापत्तिः, अधिकारसूत्रश्रुत्यनुरोधेन प्रकरणबाधस्य न्याय्यत्वात् । 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' (पा० २।१।२१) इत्यव्ययीभावस्य समाहारविशेषे अन्यपदार्थे च विधानात् तेन प्रकरणबाधात् । अतः उक्तान्येव लक्षणानि इत्याहुः ।

(अथ समासार्थविचारः-) अत्र वैयाकरणाः । राजपुरुषः इत्यादितत्पुरुषादीनां राजविशिष्टपुरुषादौ शक्तिः । न तु समासघटकराजादिपदलक्षणया राजादिबोधः । 'समर्थः पदविधिः' (पा० २।१।१) इति महाधिकारेण एकार्थीभावलक्षणे सामर्थ्ये समासादिसकलवृत्तिविधानात् । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः समर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तः स्यात् इति सूत्रार्थः । एकार्थीभावश्च समस्यमानपदद्वयस्य स्वार्थपरित्यागेन एकार्थप्रतिपादकत्वम् । स च अर्थः अवयवार्थाभिन्नः राजसम्बन्धश्च अपि इति भेदरूपः संसर्गरूपश्च । न च पङ्कजादिपदशक्तित एव तादृशोपस्थितिसंभवे किं समासशक्तिकल्पनेन इति वाच्यम् । राजपुरुषादिपदे तत्संबन्धित्वेनोपस्थितये चित्रग्वादिपदे स्वामित्वेनोपस्थितये च तत्कल्पनात् । अन्यथा पङ्कजादिपदेऽपि पद्मत्वेन उपस्थितये अतिरिक्तशक्तिकल्पनं न स्यात् ।

किंच समासगतराजपदेन राज्ञः स्वतन्त्रोपस्थितेः राजा पुरुषः इत्येवं विशेषणान्वयापत्तिः । न च 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' इति निषेधेन तदनापत्तिः, तस्य विशिष्टशक्तिसिद्धपदार्थैकदेशानन्वयानुवादकत्वात् । अपिच एवं पङ्कजसमासयोः तुल्यार्थत्वेन विभाषावचनस्य समासनियमनिवारणार्थत्वं कल्प्यं इति गौरवम् ।

किंच, कृतनिश्चयः, भक्तोदकः, उद्धृतौदनः इत्यादिबहुव्रीहिषु निश्चयकर्तृकत्वम्, उदककर्तृकभक्तिकर्म, ओदनोद्धरणावधिः इत्याद्यर्थकेषु कृतादिपदानां लक्षणासंभवात्, चित्रग्वादिपदे च निर्णीयमानादिरूपेण चित्रपदे गोपदे वा लक्षणासंभवात् उभयत्र लक्षणाया दोषावहत्वात् । न च अन्यपदार्थान्वयानुरोधेन चरमपदे लक्षणा इति वाच्यम् । अनेकपदानां अन्यपदार्थप्रतिपादकत्वाभावेन बहुव्रीहित्वभङ्गापत्तेः । न च तात्पर्यग्राहकतया अन्येषां तत्प्रतिपादकत्वम्, घटादिपदेष्वपि आद्यवर्णानां तात्पर्यग्राहकतया अन्त्यवर्णे शक्त्यापत्तेः ।

किंच, शिवो नाम गायको यस्य इति शिवनामगायकः इति बहुव्रीहौ शिवकर्तृकगानकर्मीभूतनामवान् इति बोधस्य शक्तिस्वीकारं विना दुर्वचत्वानुपपत्तिः । अतः समासेषु विशिष्टशक्तिः स्वीक्रियते ।

किंच, तत्र शक्त्यनङ्गीकारे अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । न च 'चित्रगुमानय' इत्यादिषु कर्मत्वाद्यर्थबोधकत्वं समस्यमानोत्तरपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं वा समासोत्तरविभक्तीनां इति वाच्यम् । अर्धपिप्पली इत्यादौ व्यभिचारात् कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च ।

किंच, समासस्य प्रातिपदिकतया तदेकदेशपुरुषादिपदार्थस्य पुरुषादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन तत्प्रकारकबोधो न स्यात् । न स्याच्च समस्यमानपदार्थयोः परस्परान्वयः, विभक्तिजन्योपस्थित्यभावेन राजपदार्थप्रकारकबोधायोग्यत्वात्, अभेदातिरिक्तसंबन्धेन नामार्थप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् ।

किंच, राजपदस्य संबन्धिनि संबन्धे वा लक्षणा । नाद्यः, राज्ञः पुरुषः इति वाक्यस्य समासविग्रहार्थकतया तेन विरुद्धविरोधात् । नान्त्यः, निरूढविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोः अभेदान्वयव्युत्पत्त्या राजसंबन्धवान् पुरुषः इति बोधापत्तेः ।

अत समासेषु शक्तिरङ्गीकार्या इत्याहुः ।

अत्र गौतमीयाः । समासेषु चरमराजपदादेरेव सम्बन्धिलक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषः इति बोधसंभवे न शक्तिकल्पनं युक्तम् । महाभाष्यकारस्यापि अजहत्स्वार्थलक्षणापेक्षारूपसामर्थ्ये समासादिविधानेन उपपत्तेः । पदोद्देश्येन विधीयमानः समासादिः समर्थः स्वार्थवाचकपदनिष्ठः इति सूत्रार्थः ।

एतेन— राजपदार्थे शोभनादिविशेषणान्वयापत्तिः, निष्कौशाम्बिः, गोरथः इत्यादौ क्रान्तयुक्तादिपदकल्पनाऽऽपत्तिश्च—परास्ता । राज्ञः पदार्थैकदेशतया तत्र विशेषणानन्वयात् लक्षणया क्रान्ताद्युपस्थितिसंभवाच्च । लक्षणाशक्तिभ्यां बोधेच्छाया समासविग्रहनियमेन विभाषासूत्रोपपत्तेः । राजादिपदशक्यग्रहे राजपुरुषः, चित्रगुः इत्यादौ बोधाभावेन तत्र शक्तिग्रहस्य आवश्यकतया पङ्कजादिपदेषु अवयवशक्यग्रहेऽपि बोधोदयेन तच्छक्तिग्रहस्यानावश्यकतया पङ्कजादिपदवैलक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् ।

किंच, 'चित्रगुः' इति समासस्य न स्वामित्वादौ शक्तिः संभवति, तत्पदेन सेवकदेशादिप्रतीत्या नियमेन तदप्रतीतेः तत्रतत्र शक्तिकल्पनाया नानार्थताऽऽपत्तिः, पङ्कजस्य तु नियतप्रतीत्या तत्र शक्तिः इति वैलक्षण्यम् ।

किंच, 'प्राप्तोदक' इत्यादावपि उदकपदे लक्षणा, प्राप्तादिपदस्य धातुप्रत्ययतदर्थज्ञाननिरूप्यत्वेन तत्र लक्षणाया विलम्बितत्वात् । प्रत्ययार्थस्य संनिहितपदार्थगतत्वानुरोधाच्च । अत एव चित्रग्वादिपदेऽपि गोपदे लक्षणा । विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोः अभेदान्वयव्युत्पत्त्यङ्गीकाराच्च चित्रपदार्थान्वयसिद्धिः । न च एकपदलक्षणाया 'अनेकमन्यपदार्थे' (पा० २।२।२४) इति व्याकरणविरोधः । तेन अनेकस्य अन्यपदार्थे वर्तमानस्य समासानुशासनात् इति वाच्यम् । सर्वपदस्यापि तात्पर्यग्राहकतया परम्परया अन्यपदार्थबोधकत्वात् । अतः अन्य(न्त्य)पदे लक्षणा । घटादिपदशक्तिस्तु विशिष्टस्य संकेतितत्वात् विशिष्टे कल्प्यते । अस्तु वा अन्त्यपदे शक्तिः । अत्र चरमराजादिपदादेव लक्षणया तात्पर्यार्थबोधसंभवे शक्तिकल्पनमन्याय्यम् ।

यत्तु समासे अर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति । तन्न, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा० १।२।४६) इति तद्विधानात् । 'शशशृङ्ग' इत्याद्यनर्थकेषु तद्विधानस्य सप्रयोजनकत्वात् ।

एतेन तत्र कर्मत्वानन्वयदूषणं अपास्तम् । समस्यमानपदलक्ष्यार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारे उक्तरीत्या उक्तस्मृतिविरोधः । विशिष्टस्य अतिरिक्ततया अनेकत्वासंभवात् । अतो लक्षणैव युक्ता इत्याहुः ।

आचार्यादयस्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव, तस्य मतुबर्थसमानार्थकत्वात्, मतुपः 'गोमाञ्चैत्रः' इत्यादौ अभेदान्वयाय संबन्धिवाचित्वनिश्चयात् । अत एव इन्द्रपीताधिकरणे तत्पुरुषात् बहुव्रीहौ लाघवं अङ्गीकृतं इत्याहुः ।

अत्र मीमांसकैकदेशिनः । 'सर्वत्र यौगिकैः शब्दैः द्रव्यमेवाभिधीयते' इति वार्तिकात् (वा. पृ. ६७५) सर्वेषां कृत्तद्धितसमासरूपयौगिकशब्दानां द्रव्ये शक्तिं आहुः ।

परे तु अनिर्ज्ञातशक्तिकैकदेशयौगिकपदपरं इदं वार्तिकम् । तेन पाचकः, गोमान् इत्यादिकृत्तद्धितानां द्रव्यवाचित्वेऽपि बहुव्रीहेः न तद्वाचित्वम् । तत्रापि विशेष्ये द्रव्याविनाभूतगुणवाचकपदबहुव्रीहेः एकहायनी पिङ्गाक्षी इत्यादेः द्रव्यवाचित्वे द्रव्याक्षेपकत्वे वा चित्रगुः इत्यादौ तदसंभवेन द्रव्यलक्षणाया आवश्यकत्वात् । अतः क्वचित् बहुव्रीहौ लक्षणा । न चैवं इन्द्रपीताधिकरणविरोधः, इन्द्रपीतपदे तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदलक्षणया पीतपदे कुत्राप्युत्तरपदलक्षणया लक्षणाद्वयापत्त्या लाक्षणिकबहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वात् सिद्धान्तसिद्धिः । अत एव निषादस्थपत्यधिकरणे लक्षणापत्त्या तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य प्राबल्यमुक्तम् । अन्यथा तत्र ज्ञानोपायाश्रितस्थापनेन बहुव्रीह्यपरोदुरुद्धरत्वात् । अतः क्वचित् बहुव्रीहौ लक्षणा इत्याहुः ।

ये तु सर्वत्र बहुव्रीहौ शक्तिं मन्यन्ते तेषां मतं वाक्ष्यामः ।

अन्ये तु मत्वर्थोऽपि संबन्धो वाच्यः । तस्य येषे प्रकारतया अन्वयः, संबन्धिनि या लक्षणा । तेन बहुव्रीहिः न मत्वर्थकत्व इत्याहुः ।

अहं तु ब्रुवे । समासेषु न शक्तिः, न वा लक्षणा, किंतु समासोपस्थितविग्रहवाक्यादेव बोधः, श्लोकादौ अन्वयवाक्यादिवत् । अत एव 'रामेश्वरः' इत्यादौ 'रामस्तत्पुरुषं प्राह बहुव्रीहिं महेश्वरः । अन्ये तु ऋषयः सर्वे कर्मधारयमूचिरे ॥' इत्यादौ तादृशविग्रहवाक्योपस्थित्यैव बोधः । एवं च विग्रहसंदेहे बोधसंदेहोऽपि उपपद्यते । अतः समासवाक्यस्य विग्रहवाक्ययोरविशेषेण बोधजनकत्वं युक्तम् । न च बहुव्रीहौ विग्रहवाक्यात् पुरुषप्रकारको बोधः, समासे तु पुरुषस्य विशेष्यत्वेन भानम् इति कथं वैषम्यं इति वाच्यम् । चित्रागावो यस्य, प्राप्तम् उदकं यम्, कृतस्य विश्वस्य यः इति विग्रहवाक्यस्यापि तादृशस्य अङ्गीकारात् । न चैवं सर्वत्र षष्ठीबहुव्रीह्यापत्त्या 'शेषो बहुव्रीहिः' (पा० २।२।२३) इति सूत्रानुपपत्तिः इति वाच्यम् । तस्य तत्तात्पर्यकोपस्थापकत्वसमासविधायकत्वात् । अत एव 'निषादस्थपति' इत्यादौ व्यधिकरणतत्पुरुषात् समानाधिकरणतत्पुरुषस्य ज्यायस्त्वं संगच्छते । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोः विग्रहवाक्यार्थाधीनत्वादिति । विशेषणपदे सामानाधिकरण्यं च विशेष्यसमानलिङ्गरूपत्वानुरोधकृतसमानविभक्तिविशेषकत्वम् । तेन 'देवदत्तस्य पत्न्याः' इत्यत्र विशेष्यलिङ्गकत्वाभावात् 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ समानविभक्तिकत्वाभावात् नातिप्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यं च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां एकत्र प्रवृत्तिः । अथ लिङ्गनियमानुविहितविभक्त्यन्तरं विवक्षणीयम् । तेन 'देवदत्तो मित्रं' इत्यादौ न व्यभिचारः इति दिक् ।

अथ 'राजपुरुषः' इति तत्पुरुषे पूर्वपदे लक्षणा । न च तत्र षष्ठ्यर्थस्यैव संबन्धलोपात् न शक्तिः, न वा लक्षणा इति वाच्यम् । षष्ठीलोपे अन्यतरोऽपि अर्थप्रत्ययात् । किंचैवं साधुशब्दस्मारकत्वेन अपभ्रंशोपयोगवत् विग्रहस्मारकत्वमात्रेण समासोपयोगः स्यात् । न च संबन्धस्य संसर्गतया भानोपपत्तेः न लक्षणा इति वाच्यम् । विग्रहसमासयोः भिन्नार्थत्वापत्तेः । विग्रहवाक्ये संबन्धस्य प्रकारतया भानेन समासे संसर्गतायोगात् । अतो लक्षणा आवश्यकी ।

अत्र पक्षधरः । राजपदेन राजसंबन्धी लक्ष्यते, राजसंबन्धी पुरुषः इत्यनुभवात् । विरुद्धार्थकविभक्त्यवरुद्धयोः प्रातिपदिकार्थयोः भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । एवं 'घटो न' इत्यत्रापि घटपदेन घटप्रतियोगिकत्वस्य घटप्रतियोगिकाभावयोः अभेदान्वयानुभवः । अतो राजपदेन संबन्धी लक्ष्यते इत्याह ।

अन्ये तु राजपदेन संबन्ध एव लक्ष्यते, लाघवात् । न चात्र अभेदस्य नियमतः प्रतीतिः । नीलोत्पलम् इत्यादिसमानाधिकरणतत्पुरुषेऽपि नीलस्यैव समवायेन प्रकारत्वात् भेदान्वयः । नीलमुत्पलं इति वाक्ये तु समानविभक्त्यवरुद्धत्वस्य विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वापेक्षया लघुतया तन्त्रत्वात् अस्तु अभेदान्वयः । एवं च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति एकधर्म्युपस्थापकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं नीलघटयोरभेदः इत्यादि यत्र हारस्थ युज्यते । नीलरूपघटत्वयोः आश्रयाभेदः इति वाक्यार्थः । तेन समासे समानविभक्तिकत्वाभावात् अभेदान्वयायोगेन संबन्धमात्रं लक्ष्यते । 'अर्धपिप्पली' इत्यत्रापि पिप्पलीपदेन संबन्ध एव लक्ष्यते इत्याहुः ।

परे तु नीलोत्पलम् इति कर्मधारये नीलपदस्य नीलवति लक्षणा । अभेदश्च तत्र प्रकारतया भासते, व्यस्तसमस्तयोः समानप्रकारकभानजनकत्वनियमात् । यदि च समासेऽपि कर्मधारयार्थकद्वितीयापा. अभिन्ने लक्षणा, तस्य च उत्पले अभेदेन अन्वयः तदा समासेऽपि अभिन्ने लक्षणा इति समानार्थकत्वोपपत्तिः इत्याहुः ।

अन्ये तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वात् अभेदस्य व्यासे समासेऽपि संसर्गतयैव भानम् । अन्यथा अभिन्नलक्षणाया नीलाभिन्नाभिन्नम् उत्पलम् इति बोधः स्यात् । अभेदलक्षणायामपि लक्षणैव दोषः । अतः कर्मधारये न लक्षणा । अत एव निषादस्थपतिशब्दे तत्पुरुषबहुव्रीह्यपेक्षया लक्षणाऽभावलाघवेन कर्मधारयः अङ्गीकृतः । अङ्गीकृतं च फल्गुणां अल्पतन्त्रस्य गौरवं इत्याहुः ।

'चार्थे द्वंद्वः' (पा० २।२।२९) इति विहिते द्वंद्वे पदद्वये लक्षणा । तथाहि । समुच्चय–अन्वाचय–इतरेतरयोग–समाहाराः चार्थाः । तत्र-

यदुभयोः क्रियाप्रयोजकत्वे समुच्चयः । अन्यतरस्य अप्रयोजकत्वे अन्वाचयः । चकारसमभिव्याहारे एव एतद्द्योतक इति न तयोः समासः । 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रेण चकारमात्रबोधितेऽर्थे द्वंद्वविधानात् अनयोः चकारं विना अपिशब्देनापि बोधनाच्च । इतरेतरयोगसमाहारयोस्तु चकारमात्रार्थत्वात् तत्रैव समासः । यथा 'धवखदिरौ छिन्धि, कुशपलाशमानय' इति । अत्र इतरेतरयोगद्वंद्वस्थपदोपस्थितयोः धवखदिरयोः छिदिक्रियान्वयेन द्वित्वान्वयेन च कुत्रापि न शक्तिसंभवात् लक्षणा वा । घटौ घटाः इत्यादिस्वरूपैकशेषेऽपि न लक्षणा । घटपदाच्च शक्त्यैव युगपदनेकघटोपस्थितौ द्वित्वबहुत्वान्वयसंभवात् । 'पितरौ' इत्यादिविरूपैकशेषेषु पितृपदेन जनकद्वयस्य लक्षिते द्वित्वान्वये लक्षणैव । 'पाणिपादं' इत्यादौ समाहारद्वंद्वेऽपि एकत्वान्वयानुरोधेन तावत्पदार्थवृत्तिः एकबुद्धिविषयरूपः समाहारो लक्षणया उपस्थाप्यते इति सिद्धान्तः ।

अत्र केचित् । इतरेतरयोगे विभक्त्युपस्थिते द्वित्वादिसंख्यायाः धवे खदिरे चान्वयः । तत्र च न धवत्वाद्यन्वयितावच्छेदकं द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वानवच्छेदकत्वात्, विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यसंख्याभिधायकत्वनियमात् । अतो धवपदं साहित्याश्रयतया धवखदिरौ लक्षणया उपस्थापयति इति साहित्यावच्छिन्ने द्वित्वान्वयः । न चैवं खदिरपदवैयर्थ्यम्, साहित्याश्रयविशेषलाभतात्पर्यकत्वात् । क्वचिद्द्वयविशेषापरत्वे घटेऽपि लक्षणैव । अतः इतरेतरयोगद्वंद्वे लक्षणा आवश्यकी । एवं च मित्रावरुणशब्दे मित्रश्च वरुणश्च इति विग्रहोपदर्शकं वाक्यं उपपद्यते, अन्यथा द्विवचनानुपपत्तेः । एवं समाहारद्वंद्वेऽपि एकत्वान्वयार्थं साहित्ये लक्षणा आवश्यकी । परंतु इतरेतरयोगद्वंद्वे साहित्याश्रये लक्षणा । एवं च विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्यार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः अपरित्यक्ता भवति । एवं सरूपैकशेषस्थलेऽपि साहित्योपस्थित्या द्वित्वान्वयार्थं लक्षणा इत्याहुः ।

तन्न । प्रत्येकमेव पदद्वयेनोपस्थिते अर्थद्वये द्वित्वान्वयसंभवात्, बोध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानाभावात्, विभक्तेः पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणसंख्याभिधायकत्वाच्च । अत एव 'घटेन जलमाहरति' इत्यत्र सच्छिद्रेतरत्वेन न घटोपस्थितिः, किंतु घटत्वेनैव, 'घटश्च पटश्च स्तः' इति द्वित्वान्वयश्च ।

एतेन सुप्तिङोः एकसंख्याभिधायकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यनियमात् एकत्वेन उपस्थिते द्वित्वान्वयासंभवात् 'चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः' इत्यादौ चकारोपात्तसाहित्यान्वयिनि द्वित्वान्वयेन, क्रियाया वा द्वित्वान्वयेन बोधः । अन्यथा एकत्वेन उपस्थिते द्वित्वान्वये 'एको द्वौ' इति प्रतीत्यापत्तिः । इति परास्तम् ।

वस्तुतो यत्र सुबुपस्थाप्यसंख्या तिङुपस्थाप्यसंख्याविरोधिनी तत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । सुब्द्वयोपस्थाप्यैकत्वद्वयस्य तिङुपस्थाप्यद्वित्वेन विरोधाभावात् 'घटश्च पटश्च स्तः' इति प्रयोगो युक्तः, न तु 'एको द्वौ' इति, तत्र एकत्वस्य विरोधित्वात् इति ।

न च समाहारलक्षणायां पाण्यादीनां क्रियान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । परंपरासंबन्धेन पाण्यादौ क्रियान्वयाङ्गीकारात् ।

केचित्तु । एवं नञ्तत्पुरुषेऽपि 'अघटः पटः' इत्यादौ घटप्रतियोगिकान्योन्याभावे नञो लक्षणा, तत्रापि अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वात् अन्योन्याभावमात्रे लक्षणा । एवं च घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् पटः इति बोधः । एवं 'न घटः' इति वाक्येऽपि लक्षणैव, नञः संसर्गाभावे शक्तत्वात् इति दिक् । मणि. पृ. १४४–१५४.

* समासव्यासयोः समानप्रकारकभानजनकत्वनियमात् । मणि. पृ. १५२.

* समासस्थमुपसर्जनं विशेषणैर्न संबध्यते । वाक्यस्य तु 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः' इतिवत् संबध्यमानं दृष्टम् । वा. ३।४।८।१३ पृ. ९१८.

* समाहारद्वन्द्वे चरमपदं समाहारत्वपरम् । वि. १०।४।१ वर्णकं २.

* समित् । मासिरी अग्निहोत्रमिद् भवति । आ. ७।३।१।८. * 'समिधो यजति' अत्र न्यायः

अपूर्वविधिः । बाल. पृ. २२, ● 'समिधो यजति' अयं क्रत्वर्थः उत्पत्तिविधिः । पृ. १३, ● 'समिधो यजति' अयं पञ्चप्रकारः विधिः श्रौतः । पृ. ४०, ● 'समिधो यजति' इत्यग्रान्तरवाक्यम् । पृ. ९. ● 'समिधो यजति' इत्याद्याः प्रयाजाः दर्शपूर्णमासाङ्गं प्रकरणात् । भा. ३।१।४।११. ● 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति क्रमेण पठितानां यागानां अनियमेनानुष्ठानमुत पाठक्रमेण । पाठक्रमेणात्र क्रमनियमः इति निर्णयः । शा. ५।१।१४. ● 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति यजतिशब्दः पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तः । तत्र मध्यमपार्थं अदृष्टभेदः, न तु पञ्चभेदः एकमपूर्वम् । भा. २।२।२।२. ● 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादीनि कर्मनामधेयानि । वि. १।२।२०. ● 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादौ यजतिशब्दाभ्यासः कर्मभेदके प्रमाणम् । २।२।२।२. मीको. पृ. ५६८ 'अभ्यासाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादिविधिवाक्यपाठेन प्रतीतः क्रमो नियतो गृह्यते प्रयाजानाम् । वि. ५।१।४ । अत्र समिधः इति बहुत्वं 'समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु' इति मन्त्रवर्णप्राप्तं देवतागतमनूद्यते, न तु कर्मगतत्वेन विधीयते, उत्पत्तिवाक्ये विधानाभावात् । सोम. २।२।७.

● समिदादयः शब्दाः यागवचनाः । भा. १०।१।७।१४ पृ. १८१०. ● समिदादीनां अङ्गानां यथा प्रयोगवचनैक्यं न तथा नैमित्तिकप्रायश्चित्तादियागानां प्रयोगवचनैक्यम् । सोम. ५।३।१२. ● समिदादिषु प्रत्यययागपुनःश्रुतेर्भेदकत्वम् । बा. २।३।१४।२८.

● समिदादिपदानां नामधेयत्वेन प्रयाजानामारादुपकारकत्वम् । ९।२।२०।५८–५९. मीको. पृ. २०५२ 'दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजाः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● समिदादियाज्यासु अनूचानि याज्यामन्त्रविधिः । बा. ३।२।५।१२ पृ. ७६०.

● समिदादिवाक्यानि वाक्यान्तरविधिप्रकरणेन इति वेदार्थज्ञानकुशला मीमांसकविशेषज्ञा निराकुर्वन्तु । कु. २।२।२।२. ● समिदादिवाक्यानां उत्पत्तिविनियोगप्राप्तत्वम् । कणिका. पृ. २८३.

● समिदादिशब्दानां देवताविधित्वं नवमे निराकरिष्यते । सु. पृ. ७१८.

● समिदाधानं प्रत्याहुति प्राक् कर्तव्यम् । संकर्ष. २।४।८.

● समिद्घृतन्यायः । आज्यभागयोः 'जुषाणो अग्न आज्यस्य वेतु' 'जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु' इति निगदरूपौ मन्त्रौ । तत्र अर्थप्रतिपादनरूपद्वारभेदे अपि मुख्यविशेष्यभूतप्रधानप्रकाशनरूपकार्यैकत्वात् जुषाणनिगदयोर्विकल्पः । याज्यानुवाक्ययोस्तु प्राप्ते अपि वाचनिकः समुच्चयः । हरि.–पर्यायपक्षे तु अहविः–सहविः– पदयोः समिद्घृतन्यायेन एककार्यत्वेन निगदयोः प्रयोगसमवायानुवादमात्रम् । संकर्ष. ४।३।११, ● इडाया चतुरवद्यत्वे इति विधिः । इडोपहूता इति पदे एव प्रहृत्य अस्य पाठात् एकविषयिणी एवाश्रुतिः समिद्घृतन्यायेन अत्र प्रमादः । ४।३।१८.

ॐ समिद्बर्हिर्वनस्पत्यादीनां अलौकिकानां देवतात्वम् ॥

वनस्पतियागे समिद्बर्हिःप्रयाजादिषु च या देवताः श्रा. प्रयाजा यूपसमिद्बर्हिरादय एव । 'यूपमेवैनं भागधेयं करोति' इति वचनान्तरे यूपस्यैव वनस्पतीनामाभिरूप्यात् । अप्रसिद्धलौकिकार्थान्तरत्वात्ने मानाभावाय । इति प्राप्ते, नामधेयमात्रेण तत्प्रत्यक्षतो देवतात्वम् । अलौकिकप्रमाणैकसमधिगम्यायाः अपूर्वतदलौकिकत्वानवसंभावात् । भावनायाः करणत्वेनान्वयदशायामेव देवतोद्देश्यकरणेन सामान्यरूपेणोपात्तत् पश्चात्क्रियमाणाकाङ्क्षा अन्वीयमानलालिमबर्हिरादीनां देवतास्वरूपपदाकाङ्क्षायोगात् सरस्वतीविशिष्टदेवतानामसामर्थ्येन 'एका चेत् सरस्वती नदीनाम्' इति मन्त्रे नदीत्वावगमात् सोमलतायामुक्तसहायनसामर्थ्येन 'सोमः पवते जनिता मतीनाम्' इति मन्त्रे द्यावापृथिव्यादिजनकत्वोक्तिवत् स्वाध्यायमात्रं यूपस्य हविर्भागित्वादः । अत एव

प्रयाजेषु देवताविप्रतिपत्तौ निर्णायिका स्मृतिः । 'आग्नेया इति ■ स्थितिर्भक्तिमात्रमितरत्' इति । कौषीतकी श्रुतिरपि । 'यदुत्तमे प्रयाजे देवता. समावपति प्रयाज भाज एवैनास्तत्करोति तद्यथाऽग्निः सर्वेषु भागी भवत्येव तदग्नेर्भागे देवताभागिनीः करोति' इति पञ्चस्वपि प्रयाजेष्वग्नेर्भागित्व सिद्धवत्कृत्याह । संकर्ष. ३।२।२.

● 'समिद्वती घृतवती चानूच्येते' । सामिधेनी 'त त्वा समिद्भिः०' इयमेव सा नान्या काचित् । संकर्ष ४।१।१०.

ऋ समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण धाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् । ५।३।३।४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः । 'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य', 'चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्चसकामस्य' इत्यादयः काम्या. पक्षाः । तत्र संख्यापूरण दाशतयीतः ऋचामागमेन इति वक्ष्यते (१०।५।८।२७–३३) । आगन्तूना च क्व निवेश इति विचारे पूर्वपक्षमाह । संख्यापूरणार्थं आगमितानामृचा धाय्याशब्दो वाचक. । धीयन्ते आधीयन्ते आगमय्य स्थाप्यन्ते इति धाय्याः । 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्याः ०' (पा० ३।१।१२९) इति निपातनात् साधुत्वम् । ता एता धाय्याः ऋचः समिध्यमानवती समिध्यमानशब्दघटिता 'समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥' इति ऋचम्, समिद्धवती समिद्धशब्दघटिता 'समिद्धो अग्न आहुत देवान् यक्षि स्वध्वर । त्व हि हव्यवाडसि ॥' इति ऋच च अन्तरेण मध्ये, अनयोर्ऋचोर्मध्ये स्यु , न सर्वा सामन्ते । कुतः ? द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् स्मरनात् स्तुतत्वात् । 'इय वै समिध्यमानवती (पृथिवी), असौ समिद्धवती (द्यौः) यदन्तरा तद्धाय्याः' इति अन्तरिक्षत्वेन स्मरणात् उभयोरन्तराले धाय्या विधीयन्ते । इति पूर्वः पक्षः ।

तच्छब्दा वा । ५ ॥

दर्शपूर्णमासयो. पञ्चदश सामिधेन्यो नियताः । एकविंशतिचतुर्विंशत्यादिसंख्यास्तु काम्या. । तत्र काम्यपक्षे संख्याया. पूरणं दाशतयीतः ऋचामागमेन । आगन्तवश्च ऋचः समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले स्युः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाशब्देन पूर्वपक्ष. निराक्रियते । याः ऋचः तच्छब्दा. सः शब्द यासा बोधकत्वेन श्रुतः ताः तच्छब्दाः । धाय्याशब्दोक्ताः ऋच एव समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले स्युः, न सर्वा आगन्तव. ऋचः । यद्यपि पाणिनिवचनात् सर्वा एव सामिधेन्यो धाय्याशब्दिताः भवेयुः तथापि 'पृथुपाजवत्यौ धाय्ये' 'उष्णिक्ककुभौ धाय्ये' इति यासु धाय्याशब्दः श्रूयते, ता एव धाय्याः । ता एव च मध्ये निवेशनीयाः, इतरास्तु अन्ते । इति सिद्धान्तः ।

'तच्छब्दो वा' इति पाठे तु तच्छब्दः धाय्याशब्दः यस्यामृचि श्रुत स्यात् सैव मध्ये निवेशनीया, इतरास्तु अन्ते इति सूत्रार्थः ।

उष्णिक्ककुभोश्चान्ते दर्शनात् । ६ ॥

मैत्रावरुणीयाशिष्टौ 'उष्णिक्ककुभौ धाय्ये' इति वचनेन ककुप्छन्दस्काया. 'प्र वो अग्ने तवोतिभि.' इति ऋचः, उष्णिक्छन्दस्कायाः 'प्र होत्रे पूर्व्यं वच.' इति ऋचश्च 'समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तरालदेश दर्शयित्वा' इति शेष. । 'अग्ने त्री ते वाजिना' इति अधाय्याया. त्रिष्टुप्छन्दसः 'त्रिवत्या परिदधाति' इति वचनेन सामिधेनीपरिधानीयात्वमुक्तम् । तेन च 'अग्ने त्री ते' इत्यस्या. अन्ते दर्शनात् धाय्याशब्दिताना मध्ये निवेश., इतरासा तु अन्ते निवेशः इति सिध्यति । इति वृत्तौ व्याख्यातम् ।

भाष्ये कुतूहले च उष्णिक्ककुप्शब्देन सूत्रकारः त्रिष्टुममेव ब्रूते 'त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यदुष्णिक्ककुभौ' इति कारणे कार्यवदुपचारः कृत. इत्युक्तम् । तथा च उष्णिक्ककुभो. त्रिष्टुम इत्यर्थः, अन्ते दर्शनात् इति सूत्राक्षरार्थ. सपद्यते ।

अत्र वृत्तिपक्षे अध्याहारदोष, भाष्यादिपक्षे तु लक्षणादोषः, इत्युभयत्र दोषेऽपि भूय सु सूत्रेषु अध्याहार विना अर्थसामीचीन्याभावदर्शनात् वृत्तिपक्ष एव साधीयान् इति मन्यामहे । अत्र 'प्र वो अग्ने इत्युष्णिक्ककुभौ धाय्ये अग्ने त्री ते वाजिना इति त्रिवत्या परि-

दधाति' इति सत्याषाढीयं श्रौतसूत्रं (२५।६।२७) द्रष्टव्यं बुद्धिपक्षोपयोगि। के.

● 'समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं च'। सामिधेनी। संकर्ष. ४।१।१०.

● समिध्यमानवती–समिद्धवतोरन्तराले धाय्याशब्दितानामेव निवेशः। भा. ५।३।३।४–६.

● समिष्टयजुः। यत्तु समस्तकार्यनिर्वृत्युत्तरकालं साधारणः शेषो भविष्यति तस्य तस्य समिष्टयजुराख्यं प्रतिपत्त्यन्तरं आम्नातम्। यदा तु इदमपि तपस्तरणादिवदेव अर्थकर्म अवधार्यते तदा सुतरां शेषाभावः। शक्यं तु तैत्तिरीयवाक्यापेक्षया प्रतिपत्तित्वमवधारयितुम्। वा. ४।५।१।६. ● समिष्टयजूंषि अग्निष्टोमे तृतीयसवनान्ते। 'क्षीणे वेदे नवगृहीतमाज्यं अध्वर्युर्गृहीत्वा 'यज्ञ यज्ञं गच्छ०' इति अन्तर्वेदि ऊर्ध्वस्तिष्ठन् जुह्वा आहवनीये नव समिष्टयजूंषि जुहोति'। सत्याश्रौ. ९।४।६०. ● समिष्टयजूंषि दर्शपूर्णमासयोः। 'देवा गातुविदः' इति अन्तर्वेदि ऊर्ध्वस्तिष्ठन् स्रुवया आहवनीये त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति। सत्याश्रौ. २।६।२०। एकं द्वे त्रीणि वा, संततं विग्राह्य वा। २१–२२। मध्ये स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति। २५। बर्हिर्मुष्टिं वा। २६। हुते वा अनुप्रहरति। २७। प्रहृत्य वा अभिजुहुयात्। २८। ● समिष्टयजूंषि न जुहोति अग्निष्टोमे। भा. ११।२।७।२५. ● समिष्टयजुषः अपि गौणकार्यत्वमेव न प्रतिपत्तिकर्मत्वमित्याहुः। तत्र। समिष्टयजुर्होमस्यैव दृष्टार्थत्वाय गौणप्रतिपत्तित्वात्। सोम. ३।५।१.

● समिष्टयजुःपत्नीसंयाजानां पाशुकप्रयोगविधिविहितानां क्रमः श्रवणपाठकामानविशिष्टप्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यादेव सिध्यति। भाट्ट. ५।१।१५.

ॐ समीपस्थश्रुतशब्दगृहीतस्य तदर्थः क्रियते इति न्यायः। अयं ज्योतिःशास्त्रे व्यवहृतः। साहस्री. ५६९.

● समुच्चयः। अगतिका ह्येषा गतिः। यत् कृत्स्नैकदेशयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम्। अन्यथा हि गवां न तौ आश्रयणीयौ स्तः। भा. १०।५।१२।४७.

● समुच्चयः अग्नीषोमीयस्योत्पत्तिवाक्यगतयोराधानस्य पवमानेष्टीनां च (भाष्यमते)। वि. ५।३।९. ● समुच्चयः अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः। १०।३।४।२३–२९. मीको. पृ. ४९ 'अग्निचयने श्रुताना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः अग्निचयनादौ संख्यया विहितानां मन्त्राणाम्। १२।३।१४।१०. मीको. पृ. ५१ 'अग्निचयने संख्यया विहिताना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये कर्मे गौग्गुल्वादितैलेन नवनीतस्य। १०।४।६।१०–१२. मीको. पृ. १८६ 'अञ्जनाभ्यञ्जने सने०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः। अदृष्टार्थत्वे सति अनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन प्रधानस्य एकाङ्गविधानेन नैराकाङ्क्ष्याप्रतीतेः समुच्चयः स्यात्। सु. पृ. १४१. ● समुच्चयः अनुवाक्यासु याज्यासु च गायत्रीपुरस्ताल्लक्ष्मत्यादिधर्माणां विकृतिषु यथायथम्। संकर्ष. ४।३।११. मीको. पृ. १५५६ "गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति' इत्येवमादिलक्षणानि०" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः अश्वमेधोपदिष्टचोदनाप्राप्तमहाभ्या अनिर्दिष्टेन्द्रवायव्यादिग्रहाणाम्। भा. १०।४।२।३–५. ● समुच्चयः अहर्गणगते विश्वजिति धस्सत्वगहनयोः, वत्सत्वचः तारिशाखत्वात्। ११।३।२।१–२. मीको. पृ. ७५१ 'अहर्गणगते विश्वजिति०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः आतिदेशिकोपगानकर्तृणामृत्विजां उपगानकर्त्रीभिः पत्नीभिः गवामयने महाव्रते। १०।४।५।८–९. मीको. पृ. ११४२ 'उपगानकर्त्रीभिः पत्नीभिः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः आध्वरिकाहुतीनां दीक्षाहुतिभिः। संकर्ष. २।४।२७. मीको. पृ. १३५ 'आध्वरिकाहुतीनां दीक्षाहुतिभिः समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुच्चयः उभयोरेकार्थत्वे न भवति। भा. ८।१।१५।२६. ● समुच्चयः उभयोर्भिन्नकार्यत्वे। भा. १२।३।१. ● समुच्चयः एकस्मिन् कर्मणि विहितानां गुणानाम्। यथा आघारे 'ऋजुमाघारयति, संततमाघारयति, प्राञ्चमाघारयति' इति। भा. १२।३।३।९. ● समुच्चयः ऐकादशिनेषु पशुषु उपाद-

होमे अनेकगुदानाम्, न विकल्पः । १२।४।४।८. ■ समुच्चयः क्रतुपशूनां प्राजापत्यैः पशुभिर्वाजपेये । १०।४।३।६. मीको. पृ. ३४९२ 'वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापत्यैः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः महच्चमसाना अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु । संकर्ष. ३।३।१६. मीको. पृ. २६१ 'अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः चतुष्पर्थेकोल्मुकयोः त्र्यम्बकेषु । संकर्ष. २।४।१५. मीको. पृ. १९८९ 'त्र्यम्बकेषु चतुष्पथैकोल्मुकयोः समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः जपमन्त्राणाम्, स्तुतिमन्त्राणाम्, आशीर्मन्त्राणाम्, अभिधानमन्त्राणां च प्रत्येकम् । १२।४।१।१–२. मीको. पृ. १७४४ 'जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

ꣻ समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु । १२।३।६।१७ ॥

यानि तु प्रायश्चित्तानि अदोषार्थानि न दोषस्य निर्घातार्थानि 'यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियात् मैत्रं चरुं निर्वपेत् सौर्यमेककपालम्' इत्यादीनि निमित्ते सति विहितानि तेषु समुच्चयः स्यात् । यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । इति सिद्धान्तः । के.

● 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' (१२।३।६।१७) इत्यत्र नैमित्तिकपरस्परनियासमुच्चयः उक्तः । बाल. पृ. १६६, ● 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' (१२।३।६।१७) इत्यत्र 'भिन्ने जुहोति' इति मरवर्थः अधिकारविधिः नैमित्तिकः सन् अदोषनिर्घातार्थः इत्येतदुदाहरणं शास्त्रदीपिकायामुक्तम् । पृ. १४, ● 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' (१२।३।६।१७) इत्यधिकरणे अनियत अदोषनिर्घातार्थं प्रतिपादितम् । पृ. ८५, ● समुच्चयः त्रिविधः– न्यायगम्यः, वाचनिकः, ऐच्छिकः इति । तत्र सजातीय–विजातीय–विषयत्वेन जातिद्रव्यगुणक्रियासु द्विक–त्रिक–चतुष्कविषयत्वेन पञ्चदशविधः । तत्र सजातीयविषयः चतुर्विधः । विजातीयद्विकविषयः षोढा, जातिद्रव्ययोः, जातिगुणयोः, जातिक्रिययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणक्रिययोश्चेति । विजातीयत्रिकविषयः चतुर्धा । चतुष्कविषयस्तु एकः । एते पञ्चदश भेदा न्यायगम्याः । उदाहरणानि 'न्यायगम्यः' इति शब्दे द्रष्टव्यानि । मीको. पृ. २४०५ । ते च पुनः क्रत्वर्थजात्यादिविषयाः पुरुषार्थजात्यादिविषयाश्चेति प्रत्येकं द्विविधाः । पृ. १६६, ● समुच्चयः न आधाने दक्षिणासंख्यासु भिन्नासु, किंतु विकल्पः । भा. १२।४।५।१९. ● समुच्चयः न ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य, किंतु विकल्पः । १२।४।२।३–४. मीको. पृ. ११२२ 'ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः न काम्यनित्ययोः चयने उख्येऽग्नौ । भा. १२।४।७।१७–२५, ● समुच्चयः न किंतु विकल्पः, पशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु जाघनीनाम् । जाघन्या पत्नीसंयाजनं च न प्रतिपत्तिः किंतु अर्थकर्म । १२।४।६। १०–१६. ● समुच्चयः न दाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयीनां याज्ञसेनीभिः सावत्सरिके अग्निचयने । संकर्ष. ३।१।२३. मीको. पृ. ५४ 'अग्निचयने सावत्सरिके दाशतयीभ्य आहृताना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः न दोषनिर्घातार्थेषु प्रायश्चित्तेषु किंतु विकल्पः 'यदि शक्तो यश आर्तिमियात् भूः स्वाहेति जुहुयात्' इत्यादिषु । भा. १२।३।५।१६, ● समुच्चयः न ब्राह्मणविहितानां एकार्थानां मन्त्राणाम्, किंतु विकल्पः । १२।३।१५।३१–३५, ● समुच्चयः न विकृतिषु कौत्सादिभिः सामभिः प्राकृतानां साम्नाम् । १०।४।८।१७ वर्णकं २, ● समुच्चयः न संभवति, एकार्थत्वात् । ८।१। १५।२६. ● समुच्चयः नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकानां नक्षत्रेष्ट्यादौ उपदिष्टैरुपहोमादिभिः । १०।४।१।१–२. मीको. पृ. २३२७ 'नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकाना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः निवीतोपवीतयोः दर्शने । भा. १०।४।१।१–२, ● समुच्चयो नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानां यथानिमित्तम् । १२।३।६।१७. ● समुच्चयः पशुगणे उपयाजसाधनानां गुदानाम् । १२।४।८।८. मीको. पृ. ११५८ 'उपयाजगुदसमुच्चयन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः प्रथमे पटले उपदिष्टेन मध्वदानेन अतिदिष्टस्य पयोमानादेः । भा. १०।८।१।१–२ वर्णकं १.

* समुच्चयः प्रत्येकं एकक्रियान्वयः इति शाब्दिकाः । साहित्यसामान्यं इति मीमांसकाः । बाल. पृ. १६३. * समुच्चयः प्राकृताहुत्यासङ्गः साप्यांविधिभिः महाव्रते । १०।४।७।१३-१५. मीको. पृ. ३१३२ 'महाव्रते साप्यांविधिभिः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः प्राकृतसाम्नां स्तोमान्तरसाधनीभूतैः स्तोकादिसामभिः महाव्रते । १०।४।८।१६-१७. मीको. पृ. ३१३४ 'महाव्रते स्तोमान्तरसाधनीभूतैः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः प्रायश्चित्तानामदोषनिर्घातार्थानाम् । समुच्चयाधिकरणम् । १२।३।६।१७. * समुच्चयः बृहद्रथंतरधर्माणां अविरुद्धानां वैश्वस्तोमे कण्वरथंतरे । ९।२।१६।४७. मीको. पृ. १३५१ 'कण्वरथंतरे अविरुद्धानां०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः बृहस्पतिसवादिविकृतौ औपदेशिकैः आर्हस्पत्यादिग्रहैः आतिदेशिकानामैन्द्रवायवादिग्रहाणाम् ।१०।४।२।३-५. मीको. पृ. १६४४ 'ग्रहसमुच्चयन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः भिन्नकार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि । १२।३।३।९. मीको. पृ. १२६८ 'एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः मन्त्राणां संख्यायुक्तवचनविहितानाम् । अभिघारणे अभ्यादाने चतुर्णाम्, हवने द्वयोः, मृदाहरणे पञ्चानाम् । भा. १२।३।१४।३०, * समुच्चयः महाव्रते शुक्रग्रहस्य प्राकृतैर्ग्रहैः । १०।४।२।३-५, * समुच्चयः याज्यावषट्कारयोः । 'याज्यया अपि वषट्करोति' इति नानार्थत्वात् । १२।२।१५।३२. * समुच्चयः कल्पगाहतयागयोः अग्ररात्रगते विश्वजिति । १२।३।१।१-२. मीको. पृ. ७५१ 'अग्ररात्रगते विश्वजिति०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * 'समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ।' (१२।४।३।६) इत्यनेन सूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां समुच्चयः सिद्धान्तितः । सु. पृ. १२०२. * समुच्चयः वाजपेये श्रुतेन यजुर्युक्तरथेन अन्ययोः दाम्यादिमायान्तरस्य । १०।३।२१।७४-७५. मीको. पृ. ३१८५ 'यजुर्युक्ताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः वाजपेयोपदिष्टप्राजापत्यपशुभिः आतिदेशिकक्रतुपशूनाम् । १०।८।३।६. मीको. पृ. ३४९२ 'वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापत्यैः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः त्रिवृति अंशुग्रहस्य प्राकृतैर्ग्रहैः । भा. १०।४।२।३-५, * समुच्चयः शाखानुवचनयोः । १२।४।१।२. * समुच्चयः श्येनादौ उपदिष्टेन निवीतेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य । १०।४।१।१-२. मीको. पृ. २१२७ 'नारिष्ठहोमादीनां आतिदेशिकाना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः श्येनोपदिष्टलोहितोष्णीषत्वादिभिरातिदेशिकस्योपवीतस्य । भा. १०।४।१।१-२. * समुच्चयः संतान च याज्यावषट्कारयोः । संकर्ष. ४।३।१. मीको. पृ. १२४४ 'याज्यावषट्कारयोः समुच्चयः संतानं च' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः साग्रहणेष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकानामनूयाजानाम् । १०।४।४।७. * समुच्चयः सोमक्रयणार्थानां दशानां द्रव्याणाम्, न तु विकल्पः । १२।४।३।५-७. 'सोमक्रयन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः होममन्त्राणाम् । १२।३।१६।३६-३८. 'होममन्त्राणां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * तुल्यरूपयोः क्रियाप्रयोजकत्वे समुच्चयः । मणि. पृ. १५२. * न च तुल्यार्थानां समुच्चयः । भा. १।२।१।७ पृ. ११६, * न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः । ३।१।४।१२ पृ. ४१४, * नहि तुल्यार्थानां क्वचित् समुच्चयो दृष्टः । ३।६।१६।४२ पृ. १०६४. * याज्यानुवाक्ययोः 'गायत्र्यौ' स्वत्पुरलाडशमत्वादिधर्माणां विकृतौ यथासंभवं समुच्चयः । संकर्ष. ४।३।१२. * समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति । भा. १२।३।१५।३२, * न च संभवति समुच्चये विकल्पो न्याय्यः, पक्षे बाधः स्यात् । ५।१।११।२९.

☞ समुच्चयाधिकरणम् । अदोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां समुच्चयः ॥

समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु । १२।३।६।१७ ॥

भाष्यम्— यानि तु न दोषनिर्घातार्थानि, तेषु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि ? यानि अनन्ताभिक्षया प्रतिषिद्धसेवनानि, तान्युच्यन्ते । यथा 'यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियात्तं चरुं निर्वपेत्, सौर्यमेक-

कपालम् ' ' यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियात्, अग्निं समाधाय वाचं यत्वा दम्पती सर्वाहमुपासीयाताम् ' इति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावान्निर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते । तन्नैमित्तिकं कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विज्ञायते । यावन्ति चोद्यन्ते, तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तेषां समुच्चयः ।

शा— यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि, निमित्ते कर्माङ्गानि ' भिन्ने जुहोति ' इत्यादीनि, तेषां प्रयाजादिवत् अपर्यायविधानात् समुच्चयः । इति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ।

सोम— एकैकस्मिन्निमित्ते श्रूयमाणानामपि बहूनां तत्तद्विधिषु तत्तद्वाक्यशेषे वा दोषश्रवणाभावेन पूर्ववत् वाक्येन निरपेक्षतया दोषनिर्घातार्थत्वेन विधानाभावात् न विकल्पः, किंतु निमित्ते विधीयमानानामपि प्रयाजादिवत् क्रत्वङ्गतया तद्वदेव अपर्यायव्यापारेण प्रकरणेन युगपत् ग्रहणात् समुच्चयः ।

वि— ' भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ।, विकल्पः पूर्ववत्, मैवमदोषे विहितत्वतः ॥ '

भाट्ट— यानि दोषग्राहकप्रमाणाभावान्न दोषनिर्घातार्थानि, अपि तु केवलं निमित्ते नैमित्तिकानि अदृष्टार्थानि, तत्र एकनिमित्तकानेकनैमित्तिकस्थले प्रयाजादिवत् समुच्चय एव । यथा अन्वाधानोत्तरं चन्द्रसूर्योपरागे इष्टाप्रसङ्गात् पूर्वमपि ' उद्वय, उदुत्यं, चित्रं ' इति मन्त्रत्रयकरणकहोमत्रयविधौ । नहि तत्र कश्चिद्दोषः वेधादिप्रयुक्तस्यापि इष्टाप्रसङ्गात् पूर्वमप्रवृत्तेः । एतादृशविषये प्रायश्चित्तसमाख्या तु प्रायश्चित्तकाण्डपठितत्वमात्रेण औपचारिकी, यजमानकर्तव्यतामात्रे वैदिकपदार्थेषु औद्गात्रसमाख्यावत् । न हि पापविशोधकत्वेन, पापादेरेवाप्रसिद्धेः । यत्तु अत्र भाष्यकारेण सूर्योदयात् पूर्वमग्निहोत्रहोमाकरणे प्रायश्चित्तद्वयाम्नानमुदाहृतम्, तत् ' रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता भरतस्तथा । आदौ ये विघ्नाः पश्चात्ता इमे सर्वत्र स्मृताः ॥ ' इति छन्दोगपरिशिष्टानुसारात् अनुदितहोमिनां कालातिक्रमनिमित्तदोषनिर्घातार्थं चोदनात्, इतरथा उदितहोमिनां सर्वदा प्रायश्चित्तकरणापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि पार्थसारथिना ' भिन्ने जुहोति ' इत्याद्युदाहृतम्, तदपि क्रत्वङ्गकपालभेदननिमित्तवैगुण्यसमाधानार्थत्वोपपत्तेः द्वितीयप्रायश्चित्तालिङ्गनाच्च उपेक्षितम् ।

मण्डन— ' नैमित्तं चेत् तत् समुच्चेयमेव । '

शंकर— ' दोषाभावे समुच्चयः । '

● समुच्चयासंभवे च बाधविकल्पौ, न संभवति समुच्चये । भा. १०।३।४।२६.

● समुच्चयभेदाः निरूप्यन्ते । यद्यपि शाब्दिकैः ' प्रत्येकमेकक्रियान्वयः समुच्चयः ' इति विशेषतोऽसौ लक्षितः, तथापि मीमांसकव्यवहारः साहित्यसामान्ये एव दृश्यते । ' परेणावेदनात् ' (५।३।११।२९) इत्यत्र हि समुच्चयप्रमाणाभावोऽपि ऐकार्थ्यवत् विकल्पहेतुरुक्तः । ' समुच्चयप्रमाणं च एकः प्रयोगविधिः ' इत्युक्तम् । न च प्रयाजादिषु प्रत्येकं एकस्याः दर्शपूर्णमासक्रियायाः अन्वयोऽस्ति । प्रत्येकत्वाधिकरणे (३।१।७।१३-१५) हि वार्तिककृता प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्ति–समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्याययोः एवं विषयभेद उक्तः– प्राधान्ये पूर्वः, गुणत्वे तु उत्तरः । यथा ' ग्रहं संमार्ष्टि ' ' अरुणयैकहायन्या क्रीणाति ' इति । प्रयोगविधौ च प्रयाजादेर्गुणत्वात् न प्रत्येकं एकक्रियाऽन्वयोऽस्ति, अस्ति च समुच्चयप्रमाणत्वव्यवहारः इति साहित्यसामान्ये एव मीमांसकानां समुच्चयव्यवहारः सिद्धः ।

सोऽयं समुच्चयोऽपि विकल्पवत् प्रथमं तावत् त्रिविधः, न्यायगम्यो वाचनिक ऐच्छिकश्चेति । तत्र न्यायगम्यः समुच्चयो विकल्पवत् नाष्टविधः, द्रव्यादीनां तद्भावानां च समुच्चयायोगात् । नापि चतुर्विध एवासौ जात्योः द्रव्ययोः गुणयोः क्रिययोश्चेति, किंतु सजातीयविजातीयविषयत्वेन द्विकत्रिकचतुष्कविषयत्वेन च पञ्चदशविधः समुच्चयः ॥ तत्र सजातीयविषयश्चतुर्विध उक्त एव ॥ विजातीयद्विकविषयस्तु षोढा, जातिद्रव्ययोः जातिगुणयोः जातिक्रिययोः, द्रव्यगुणयोः द्रव्यक्रिययोः, गुणक्रिययोश्चेति ॥ विजातीयत्रिकविषयः चतुर्धा, चतुष्कविषयस्तु एकः ॥ एवं पञ्चदशानां न्यायगम्यसमुच्चयभेदानां क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । तत्र

(१) न्यायगम्यो जात्योः समुच्चयो यथा, सोमेश्वरमते क्रयैकत्वात् तत्रैव गवाश्वादीनां न्यायेन समुच्चयः साधितो द्वादशे 'क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्' इत्यधिकरणे (१२।४।३) ॥ (२) न्यायगम्यो द्रव्ययोः समुच्चयो यथा, आधाने 'समारान् समरति' इत्यत्र सम्भ्रियन्ते इति संभाराः इति संभारशब्दस्य यौगिकत्वेन, 'परिधीन् परिदधाति' इत्यत्र च परिधीयते अग्निः तदायतन वा यैः इति, परि समन्तात् धीयन्ते इति वा परिधिशब्दस्य यौगिकत्वेन द्रव्यवाचित्वात् 'संख्यायुक्तेषु तु समुच्चयः' इति द्वादशाधिकरणन्यायात् (१२।३।१४।३०) 'स चतुर्भिरग्निमादधीत' इत्यत्र मन्त्रसमुच्चयाय उक्तात् आधाने संभाराणां दर्शपूर्णमासयोश्च परिधीनां समुच्चयः इति ॥ (३) न्यायगम्यो गुणयोः समुच्चयो यथा 'अरुणया एकहायन्या' इत्यत्र अरुणाधिकरणन्यायेन (३।१।६।१९) 'ऐकश्रुत्यं नियमः स्यात्' इत्यनेन आरुण्यस्य एकहायन्येकहायन्येकत्वस्य योश्च अन्योन्यनियमात् समुच्चयः ॥ (४) न्यायगम्यः क्रिययोः समुच्चयो यथा, एकादशे हि 'अङ्गानां तु शब्दभेदात्' इत्यादिसूत्रमूले द्वितीयेऽधिकरणे (वार्तिकमतेन अधिकरणस्य पञ्चदशसूत्रात्मकम् । ११।१।२।५–१९) प्रयाजानुयाजादीनामङ्गानां विकल्पः, अल्पभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं वेति पूर्वपक्षद्वयं निरस्य एकप्रयोगविधिविधेयत्वात् समुच्चय उक्तः । तथा द्वादशे 'क्रयणेषु तु' (१२।४।३।५) इत्यत्र संनिपातिक्रयसमुच्चयो न्यायगम्य उक्तः । तथा द्वादशे 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' इत्यधिकरणे (१२।३।६।१७) नैमित्तिकप्रायश्चित्तक्रियासमुच्चयो न्यायगम्य उक्तः ॥ (५) न्यायगम्यो जातिद्रव्ययोः समुच्चयो यथा 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति' इति गोपदमाम्नातं इति आरुण्याधिकरणे 'अर्थैकत्वाद्' (३।१।६।१२) इति सूत्रव्याख्याने वार्तिककृता उक्तम् । तत्र एकहायनीपिङ्गाक्षीशब्दाभ्यां यौगिकाभ्यां उक्तस्य द्रव्यस्य गोशब्दोक्तायाश्च जातेः अरुणाधिकरणन्यायेन समुच्चयः ॥ (६) जातिगुणयोरपि न्यायगम्यः समुच्चयः अत्रैव गोत्वारुण्ययोः ॥ (७) न्यायगम्यो जातिक्रिययोः समुच्चयो यथा– 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' इति । नहि अरुणाधिकरणे (३।१।६।१२) नियम्यमानस्य स्वशब्देनोपादानं न्यायशरीरान्तर्गतम्, किंतु यथाकथंचित् उपादानमपेक्षते । अस्ति चात्र पाकेन आक्षेपतः अग्निजातेरुपादानम् । तेन निर्मन्थ्यशब्दविहिताया मथनक्रियायाः पाकाक्षिप्ताया अग्निजातेरैककर्म्यात् अरुणान्यायेनैव समुच्चयः इति ॥ (८) न्यायगम्यो द्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा– एकहायनीपिङ्गाक्षीशब्दाभ्यामभिहितस्य द्रव्यस्य आरुण्यस्य च समुच्चयः ॥ (९) न्यायगम्यो द्रव्यक्रिययोः समुच्चयो यथा– निर्मन्थ्यशब्देन यौगिकेन द्रव्योपादानात् तस्य मथनक्रियायाश्च अन्योन्यनियमात् अरुणान्यायेनैव समुच्चयः ॥ (१०) न्यायगम्यो गुणक्रिययोः समुच्चयो यथा– 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । अत्र हि वस्यते परिधीयते तत् वसनं इति यौगिकोऽयं वसनशब्दो निर्मन्थ्यवत् न वस्त्रजातिवचनः । तथा सति उष्णीषस्यापि वस्त्रत्वात् लोहितवसना इत्यनेनैव सिद्धे लोहितोष्णीषा इत्यनर्थकं स्यात् । ततश्च निर्मन्थ्यशब्देनेव वसनशब्देनोक्तायाः परिधानक्रियायाः लौहित्यगुणस्य च प्रचरन्ति इत्येकक्रियान्वयात् अरुणान्यायेनैव समुच्चयः ॥ तदेवं न्यायगम्यानां द्विकसमुच्चयभेदानां दशानामुदाहरणान्युक्तानि ॥

एवं जातिद्रव्यगुणानां, जातिद्रव्यक्रियाणां, जातिगुणक्रियाणां, द्रव्यगुणक्रियाणां इति त्रिकविषयाश्चत्वारः, चतुष्कविषयश्चैकः इति पञ्चानां न्यायगम्यसमुच्चयभेदानामुदाहरणानि ऊह्यानि । यथा– अरुणावाक्ये गोत्वजाति–एकहायनीद्रव्य–अरुणागुणानां इत्यादि । त एते पञ्चदश न्यायगम्यसमुच्चयभेदाः क्रत्वर्थजात्यादिविषया एवोदाहृताः । एवं पुरुषार्थजात्यादिविषया अपि पञ्चदश न्यायगम्यसमुच्चयभेदा ऊह्यन्ते । (१) तत्र पुरुषार्थयोर्जात्योर्न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— मनुः– 'तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥' इति । अत्र हि व्रीहियवैरिति द्वन्द्वोपात्तं समुच्चितं जातिद्वय प्रकृतश्राद्धाश्रित पक्षे विधीयते । एव मूलफलेनेति । (वस्तुतस्तु छन्दोभङ्गो मा

मी. को. ५२३

भूदिति द्रव्यद्वय स्वीकृत इति नात्र समुच्चयो विवक्षित इति प्रतीयते। के) ॥ (२) पुरुषार्थद्रव्ययोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा-- मार्कण्डेये-- ' भक्ष्यभोज्यैस्तु संस्कृतैः ' ' रागखाण्डवचोष्यैश्च ' 'दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ' इति। अत्र हेमाद्रिणा व्याख्यातम् --दन्तैरवखण्ड्य यद् भुज्यते तद् भक्ष्यम्। यत्तु अनतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्खण्डनानपेक्षं चर्वयित्वैव निगीर्यते तद् भोज्यम्। यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिर्निष्पीडितस्य समूत्कारेण मुखमारुतेन रसो निष्पीयते तत् चोष्यम्। यथा इक्षुखण्डादिकम्। मुद्गादक्याादिरसाः काण्यगृहीताः शर्करादियुक्ताः रागाः। अम्लादियुक्ताः खाण्डवाः इति। तत्रैते सर्वे न जातिवचनाः। किंतु द्रव्यवचनाः। तत्र भक्ष्य-भोज्य-चोष्यशब्दाः उक्तार्थविशेषवचनेभ्यो धातुभ्यः कृत्प्रत्यये कृते निष्पत्तेर्यौगिकत्वात् द्रव्यवचनाः। रागखाण्डवशब्दौ तु रूढावपि कुलालादिशब्दवत् आकृत्यधिकरणाविषयत्वात् रूढ्यैव उपाधिविशिष्टद्रव्यवचनौ इति द्रव्याणामेवात्र द्वन्द्वोपात्तानां प्रकृतश्राद्धाश्रितानां फले न्यायगम्यः समुच्चय इति। (अत्र कु भूमिं मृत्तिकां लालयति संस्कारैर्निष्पादयति इति यौगिकत्वेन कुलालशब्दो द्रव्यवचन इति युक्तं मन्यामः-- के.) ॥ (३) पुरुषार्थयोर्गुणयोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा--- वायुपुराणे-- ' स्निग्धमुष्णं च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ' इति। न च चशब्ददर्शनात् वाचनिकोऽयं समुच्चय इति भ्रमितव्यम्, ऐकार्थ्याभावात्, एकवाक्योपादानादेव समुच्चयसिद्धौ चशब्दस्यानुवादत्वात्। न च स्निग्धोष्णशब्दौ द्रव्यविधौ, लोहितोष्णीषादिवत् अप्राप्तगुणस्यैव विधानात्। द्रव्यस्य तु श्राद्धविधिना प्राप्तस्यैवानुवादात् ॥ (४) पुरुषार्थक्रियासमुच्चयो न्यायगम्यो यथा-- ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इति। अत्र हि यजिरूपैकशब्दोपादानात् आग्नेयादीनां यागानां फले निरपेक्षं इष्टैकदेशत्वे साधितम् ॥ (५) पुरुषार्थयोः जातिद्रव्ययोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा--- पद्मपुराणे-- 'शंखरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ' इति। अत्र हि चशब्दोऽनुवादः, एकवाक्योपादानेन न्यायादेव समुच्चयसिद्धेः। न च भिन्नपदोपात्तयोः पयःपायसयोः विधौ वाक्यभेदः, इन्द्रियकामाधिकरणे (२।२।११) गुणफलसंबन्धविधौ भावनान्तरविध्यभ्युपगमेन उभयविशिष्टैकफलभावनाविधानात् अवाक्यभेदात् ॥ (६) पुरुषार्थयोः जातिगुणयोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा-- 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इति। इहापि हि खादिरप्रातिपदिकोपात्तया जात्या एकवचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टं यत् एकं करणकारकं द्वितीयालक्षितं तद्विशिष्टा एका फलभावना विधीयते। तत्र खदिरत्वजातेः एकत्वसंख्यायाश्च एकपदोपादानात् ' पशुना यजेत ' इतिवत् समुच्चयः ॥ (७) जातिक्रिययोः पुरुषार्थयोः समुच्चये उदाहरणं मृग्यम् ॥ (८) पुरुषार्थयोः द्रव्यगुणयोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा-- ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इति। अत्रापि हि खादिरपदवत् यौगिकगोदोहनप्रातिपदिकोक्तेन द्रव्येण एकवचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टमेकं करणकारकं फले विधीयते। तयोः द्रव्यसंख्ययोः एकपदोपादानात् ' पशुना ' इतिवत् समुच्चयः।

ननु ' चमसेनापः प्रणयेत् ' इति चमसैकत्वं चमसस्थानापन्ने गोदोहनेऽपि प्राप्तमेवानूद्यताम्, न च प्रणयनाङ्गमेव एकत्वस्य द्वारमपेक्षितमिति वाच्यम्, अभ्युदयेष्टौ इज्यार्थत्वेन श्रपणानङ्गभूतयोरपि दधिपयसोः प्रणीतास्थानापत्त्या प्रणीताधर्मप्राप्तेः नवमे स्मरणात् (९।४।११।४३-४४)। मैवम्। प्रणीताधर्माणां हि प्रणीताङ्गत्वात् प्रणीतास्थानापन्नयोः दधिपयसोः युक्ता प्राप्तिः, चमसैकत्वं तु न चमसस्याङ्गं पदैकत्वमिव पशोः 'तथा पदबद्धमेकत्र पदश्रुत्या प्रतीयते। समानप्रत्ययश्रुत्या कर्मयत्या क्रियाङ्गता ॥ ' इति न्यायात् (वा. ३।१।७।१४ पृ. ८६०)। तेन चमसाधर्मत्वात् न चमसैकत्वं चमसस्थानापन्नेऽपि गोदोहने प्राप्नोति।

ननु एवं स्थानापत्तिरूपेणातिदेशेन मा प्राप्त् चमसैकत्वं गोदोहने, उपदेशेनैव तु प्राप्नोतु। 'चमसेन' इति हि चमसः एकत्वं च प्रणयनाङ्गम्, प्रणयनं च गोदोहनाश्रयम्। तत्र गोदोहनेन एकवाक्यत्वात् चमस-

मानत्वेऽपि भिन्नार्थत्वात् नैकत्वं आप्यते इति तदङ्गकस्येव प्रयाजमात्रप्रयोगो भवति इति एकत्वानुवाद एव स्यात् । न च 'नानृतं वदेत्' इति पुरुषार्थनिषेधेऽपि क्रत्वर्थे संयोगान्तरमर्थवत् इत्युक्तं कर्मधिकरणे, तद्वदत्र क्रत्वर्थत्वेऽपि एकत्वस्य पुरुषार्थे संयोगान्तरमर्थवत् इति वाच्यम् । तत्र हि पुरुषार्थनिषेधेन नैतत् सिध्यति यत् 'तदतिक्रमे क्रतुफलं न भवति' इति तदर्थं संयोगान्तरम् । इह तु फलार्थसंयोगान्तराभावेऽपि एकत्वस्य, प्रणयनाङ्गत्वात्तदतिक्रमे निगुणप्रणयनाश्रितात् गोदोहनात् फलं न भवति इति सिद्धमेव एतेनैव क्रत्वर्थसंयोगेन ज्ञापनार्थकं संयोगान्तरम् । तस्मात् 'गोदोहनेन' इत्येकत्वानुवाद एव स्यात् । नैवम् । चमसेनैकत्वं हि प्रणयने उपदिश्यमानं द्वारमात्राद्भवमाप्य प्रणयने यत् विधितो नित्यं चमसादि, तद्द्वारेव प्रणयने उपदिश्यते, अन्यथा नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तस्मात् गोदोहनाश्रयीभूते क्रत्वङ्गेऽपि प्रणयने नित्यद्वाराभावात् नोपदेशलक्षणमैकत्वं प्राप्नोति इति 'गोदोहनेन' इत्येकत्वानुवादासंभवात् गोदोहनं तदेकत्वं चेत्युभयं समुच्चितं फलार्थं विधीयते इति सिद्धम् ॥ (९) द्रव्यनियमयोः पुरुषार्थयोः व्यापकत्वे समुच्चये उदाहरणं मृग्यम् ॥ (१०) गुणनियमयोः पुरुषार्थयोः व्यापकत्वः समुच्चयो यथा– 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । अत्र हि 'अरुणयैकहायन्या' इतिवत् एकवाक्योपात्तं ज्योतिष्टोमेन इत्येकत्वम्, करणं यागश्च 'यजेत' करणत्वेन कथितः फलसाधनतया समुच्चित्य विधीयते इति ॥ (११–१५) एवमेव जात्यादिभिःनियमेषु चतुर्षु भेदेषु, अनुष्ठानियमे चैकस्मिन् भेदे उदाहरणान्यन्वेष्याणि । तदेवं व्यापकत्वः नियादिभिः समुच्चयो निरूपितः ।

वाचनिकस्यापि समुच्चयस्य तावन्त एव भेदाः, ते उच्यन्ते । यद्यपि दर्शपूर्णमासादिसमुच्चयोऽपि प्रागुक्तः, कश्चित् एकप्रयोगाभिधानश्रुतिगम्यः, कश्चित् एकवाक्यगम्यः इति वाचनिक एव, तथापि चशब्द–उभयशब्दादिश्रुतिगम्य एव इह वाचनिकत्वेनाभिप्रेत इति भेदः । (१) तत्र क्रत्वर्थजातिसमुच्चयो वाचनिको यथा–– 'गोश्चाश्वश्च' इत्यादिः । न चात्र एकवाक्योपादानादेव समुच्चयसिद्धौ चशब्दः अनुवादमात्रमिति वाच्यम् । 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति' इति प्राप्तदक्षिणोद्देशेन अनेकद्रव्यविधौ वाक्यभेदापत्तेः चशब्दार्थविशिष्टानेकद्रव्यविधिं विना एकवाक्योपादानस्यैव असिद्धेः । (२) क्रत्वर्थद्रव्यसमुच्चयो वाचनिको यथा– मरुतीयेषु 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' इत्युक्त्वा 'ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयं, ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं, सारस्वतीं मेषीमतिरात्रे चतुर्थीम्' इति द्वितीयादिशब्दैः चशब्दस्थानीयैः यौगिकैन्द्राग्नादिशब्दोक्तानां तत्तद्देवताविशिष्टद्रव्याणां समुच्चयो विधीयते । अन्यथा उपनीयसमाख्यया एकार्थत्वाभावात् उक्थ्यानुसवनेष्वासु निवृत्तिषु उपदिष्टैः ऐन्द्राग्नादिभिः अतिदिष्टस्य पूर्वस्याग्नेयस्य बाधापत्तेः । तदिदं संस्थाधिकरणे (३।६।१६) वार्तिककृतोक्तम् ॥ (३) क्रत्वर्थगुणसमुच्चयो वाचनिको यथा–– ब्रह्मपुराणे– 'मृदूनि स्निग्धानि यानि स्तुतीनि कटुकाम्लानि च । स्वादूनि देवयोग्यानि तानि श्राद्धे नियोजयेत् ॥' इति । अत्रापि स्निग्धकटुकाम्लशब्दैः अरुणादिवत् गुणवचनैः अनेके गुणाः प्राप्तश्राद्धोद्देशेन चशब्दात् समुच्चिता एव 'गोश्चाश्वश्च' इत्यादिवत् विधीयन्ते ॥ (४) क्रत्वर्थक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा– 'संस्थ उभे कुर्यात्' 'गोसव उभे कुर्यात्' इति वार्तिककृन्मते अतिदेशतो विकल्पेन प्राप्तयो. रथन्तरसामक–बृहत्सामकयोः पृष्ठयोः समुच्चयो निवृत्तौ समुच्चयविशिष्टपदार्थेनान्विता उभयशब्देन विहितः ॥ (५) क्रत्वर्थजातिद्रव्यसमुच्चयो वाचनिको यथा–– देवल– 'ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमच्युतम् । चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥' इति । अत्र श्राद्धोद्देशेन ओदनजातिः अन्नशब्देनोक्ता, यौगिकचोष्यपेयशब्दोक्ते च द्रव्ये वाक्यभेदपरिहाराय चशब्देन समुच्चित्य विधीयते । (६) क्रत्वर्थजातिगुणसमुच्चयो वाचनिको यथा–– देवलः –'अथ शिष्टान्निवेद्य भोजयेत् प्रयतो द्विजान् । भोजनैः सर्वैः स्नेहैर्मधुपूरितैः मितैः ॥' इति । अत्र स्नेहैरिति गुण. निरुक्तश्च तद्वारेणोपन्यसित-

शब्देन चशब्दसमानार्थेन प्राप्ते श्राद्धे समुच्चित्य विधीयते ॥ (७) अरनर्थजातिक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा—शङ्खलिखितौ– 'ततस्तिलैर्मांसैः शाकैः सूपैः कृसरपायसापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टमन्नं दद्यात्' इति । अत्र निर्मन्थ्यशब्दवत् पयसा शृतं पायसं इति शृतार्थतद्धितोपात्ता श्रपणक्रिया पयआदिजातिश्च चशब्देन प्राप्ते श्राद्धे समुच्चित्य विधीयते ॥ (८) अरनर्थद्रव्यगुणसमुच्चयो वाचनिको यथा— ब्रह्मपुराणे– 'पूरिका च रसाला च गोक्षीरं च नियोजयेत् । यानि चाभ्यवहार्याणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः । ईषदुष्णान्यपूर्वाण्येव देयानि श्राद्धकर्मणि ॥' इति । अत्र रसालाशब्दः कुलालशब्दवत् रूढोऽपि न जातिवचनः । किंतु 'सिताचतुर्जातमधूपगाढ्यं दधिप्रभूतं मरिच रसाला ।' इत्युपाधिपुरस्कारेण द्रव्यवचनः । चशब्देन च तद् द्रव्य स्निग्धोष्णादिश्च गुणः समुच्चित्य प्राप्ते श्राद्धे विधीयते ॥ (९) अरनर्थद्रव्यक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा— पूर्वोक्ते शङ्खलिखितवाक्ये पायसशब्दः श्रपणक्रियाविधिः निर्मन्थ्यवत् इत्युक्तम्, भक्ष्यशब्दो यौगिको द्रव्यवचनः इत्यप्युक्तम् । अतस्तत्र क्रियाद्रव्ये चशब्देन समुच्चित्य प्राप्ते श्राद्धे विधीयेते ॥ (१०) अरनर्थगुणक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा— सौरपुराणे– 'विविधं पायसं दद्यात् भक्ष्याणि विविधानि च । लेह्यं चोष्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना ॥' इति । अत्र पायसशब्दे प्रत्ययोपात्ता श्रपणाक्रिया उष्णगुणश्च चशब्देन समुच्चित्य प्राप्ते श्राद्धे विधीयते ॥

एव अरनर्थजात्यादिविषया वाचनिकसमुच्चयभेदा दश सोदाहरणा उक्ताः । एवमेव दश पुरुषार्थजात्यादिविषया वाचनिकसमुच्चयभेदास्तत्र स्युः यद्युदाहरणानि लभ्येरन् । न तु तानि लभ्यन्ते । यानि तु 'श्यामाकैश्चणकैः नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः । गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन् ॥' इत्यादीनि कूर्मपुराणादिवाक्यानि प्रकृतश्राद्धाश्रितनीवारादिजातीनां चशब्देन समुच्चितानां फलसंबन्धबोधकानीव दृश्यते, तत्र सर्वत्र अनेकनीवारादिविशिष्टफलभावनाविधाने वाक्यभेदाभावात् एकवाक्योपादानेनैव समुच्चये सिद्धे चशब्दस्यानुवादत्वात् न क्वापि वाचनिकः पुरुषार्थजात्यादिसमुच्चयोऽस्ति । पुरुषार्थपयआदिजातेः पुरुषार्थगयाश्राद्धक्रियायाश्च चशब्देन फले वाचनिकसमुच्चयोदाहरणं दृश्यते, पाद्मे– 'वार्ध्रीणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु । दुहित्रामिषमन्नं च दत्तान्यपि कुलोद्भवैः ॥ अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा । पितॄणां नात्र संदेहो गयाश्राद्धं च भो द्विजाः ॥' इति । न चात्र पयआदिना गयाश्राद्धेन च विशिष्टा एका फलभावना विधीयते इत्यवाक्यभेद इति वाच्यम् । रेवतीवारवन्तीयसंबन्धेन यागेन च विशिष्टाया एकस्याः फलभावनायाः विधानेन वाक्यभेदोद्धारात् रैवत्यधिकरणसिद्धान्तभङ्गापत्तेः (२।२।१२) । तस्मात् चशब्देनैव अत्र वाक्यभेदपरिहारो वाच्यः इति । यदा तु अत्रापि प्रकृतश्राद्धाश्रितजात्यादि तत्प्रकृतश्राद्धाश्रितैव गयाऽपि देशः फलाय विधीयते आश्रयश्राद्धानुवादेन, 'सप्तदशेन यजेत' 'सारस्वतीयेन यजेत' इतिवत्, तदा नास्त्येव वाचनिके पुरुषार्थजातिक्रियासमुच्चये उदाहरणम् । एवमेव जात्यादिमिश्रविषयेषु चतुर्षु भेदेषु चतुष्कविषये चैकस्मिन् भेदे पञ्च उदाहरणानि अन्वेष्याणि ।

इति वाचनिकसमुच्चयभेदाः विंशतिः निरूपिताः । इदानीं ऐच्छिकसमुच्चयभेदाः तावन्त एवोच्यन्ते । तत्र तु अरनर्थजात्यादिविषयेषु पञ्चदशसु ऐच्छिकेषु समुच्चयभेदेषु प्रायशः उदाहरणानि न सन्ति, अरनर्थानां जात्यादीनां प्रयोगविधिना नित्यवत् समुच्चयस्यैव सिद्धेः । पुरुषार्थजात्यादिविषयेषु तु पञ्चदशसु ऐच्छिकेषु समुच्चयभेदेषु उदाहरणान्युच्यन्ते । तेषां च एकफलत्वे न्यायेन विकल्पावश्यभावात् फलभेदे एवोदाहरणानि संभवन्ति । तथा एकाश्रयत्वे फलभेदेऽपि ऐच्छिको विकल्प एव भवति, यथा– आश्वलायनसूत्रे 'यवागूः ओदनः दधि सर्पिः ग्रामकाम–अन्नाद्यकाम–इन्द्रियकाम–तेजस्कामानाम्' इति । अत्र यवाग्वादीनां चतुर्णां क्रमेण फलचतुष्टयकामनायां ऐच्छिको विकल्पः एव भवति, न समुच्चयः । तस्मात् फलभेदवन्ति आश्रयभेदवन्ति

च इहोदाहरणानि प्रायशः । तत्र (१) पुरुषार्थजातिसमुच्चयः ऐच्छिको यथा– 'कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेत्' 'आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्वीत' इति दर्शपूर्णमासयोः ब्रह्मवर्चसपशुरूपफलद्वयकामनया प्रणयनपात्रप्रकृतिपरिच्छेदककांस्यजातेः वेदिप्रकृतिपरिच्छेदकपुरीषजातेश्च ऐच्छिकः समुच्चयः । ननु 'वेदिं खनति' इति नित्यप्रयोगे खननोत्थाय मृदात्मकं पुरीषं प्राप्तमेव, तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन आहरणमेव 'आहार्यपुरीषा' इत्यत्र विधीयते न मृज्जातिः । न । आहरणस्य आहार्यसापेक्षत्वात् पुरीषमपि अवश्यं विधेयम्, तत्र अप्रतीतं विशेषणत्वं हित्वा प्रतीतविशेष्यत्वेनैव विधियुक्तः । तथा च वेद्याश्रयानुवादोऽपि उपपन्नः, अन्यथा क्रियाया आश्रयानपेक्षत्वात्तदनुपपत्तिरिति ॥ (२) पुरुषार्थद्रव्यसमुच्चय ऐच्छिको यथा– आश्वलायनसूत्रे अथ आधानाग्निनौ गुणकामौ श्रूयेते 'आजमन्नाद्यकामः, तैत्तिर ब्रह्मवर्चसकामः' इति । अत्र तद्धितान्तत्वेन यौगिकाभ्यां द्रव्यवचनाभ्यां आजतैत्तिरशब्दाभ्यां अजमय तित्तिरिमांस पदार्थं विधीयते, तत्र फलद्वयकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः । अत्र यद्यपि एकाश्रयत्वं तथापि वृत्तिकृता 'यथाजातेनैव मांसस्य लोके मत्स्यादिप्रसिद्धेः अजमपि देयम्' इत्युक्तत्वात् व्यक्तीनां च लोके समुच्चयस्यापि संभवदर्शनात् समुच्चयाविरोधः ॥ (३) पुरुषार्थगुणयोः ऐच्छिकः समुच्चयो यथा– 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यात् नीचैः सदो मिनुयात्' इति ज्योतिष्टोमाङ्गसदोमानाश्रितः काम्यो गुणः, 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति ज्योतिष्टोमाश्रितातिरात्रसंस्थाख्यकाम्यगुणाङ्गस्तोमाश्रितः त्रिणवादिसंख्याविशेषात्मकः काम्यो गुणः, तयोर्ज्योतिष्टोमप्रयोगे ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (४) पुरुषार्थक्रिययोः ऐच्छिकः समुच्चयो यथा– दर्शपूर्णमासयोः प्रस्तरप्रहरणं प्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थत्वात् नित्याङ्गमपि सत् करणीभूतसूक्तवाकप्रकाशितफलसमवायकल्पनात् काम्यमपि, 'एकविंशतिमनूच्यात् प्रतिष्ठाकामस्य' इति च क्रियान्तरं काम्यं अनुवचनरूपात् दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गत इत्युक्तं तृतीये 'संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात्' इति निविदधिकरणे (३।१।११।२१)। अतः 'आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते' इति सूक्तवाकोक्तफलकामनया प्रस्तरप्रहरणानुष्ठाने प्रतिष्ठाकामनया च एकविंशतिसामिधेन्यनुवचनानुष्ठाने पुरुषार्थक्रिययोः ऐच्छिकः समुच्चयः ।

ननु सूक्तवाकोक्तफलकामनया प्रस्तरप्रहरणानुष्ठाने इत्युक्तिरयुक्ता, नित्यं हि सूक्तवाकस्य करणत्वात् आयुरादीनि आनुषङ्गिकाणि अकाम्यमानान्येव नित्यकर्मफलवत् तद्रूपकारणत्वेन अनुष्ठीयमाने प्रहरणे उत्पद्यन्ते । नैवम् । नित्यकर्मणा हि यावज्जीवं नियतमनुष्ठानं नियतं फलं विना अनुपपन्नं इति अकाम्यमानमपि फलं विधिरनुमन्यते । प्रहरणविधिस्तु नित्यप्रवृत्तोऽपि नित्यकॢप्तकारफलार्थतयैव उपपन्नो नायुरादीनां फलानां अकाम्यमानत्वमनुमन्यते । यथा जातेष्टिविधिः यावज्जीवं नियतमनुष्ठापयन् नियतप्रत्यवायपरिहारादिफलार्थतयैव उपपन्नो न पूतत्वादेः फलस्य अकाम्यमानत्वमनुमन्यते । दशमे च आदिपक्षे कृत्स्नचिन्तया उक्तेन 'ईहार्थाश्चाभावात् सूक्तवाकवत्' इति न्यायेन (१०।२।२१।५३) सर्वस्यापि तेषामेव सूक्तवाकफलानां अकाम्यमानत्वेन अवचने प्राप्ते 'तीर्थस्य वचनमायुराशीर्वचनसमर्थत्वात्' (१०।२।२५।६१) इत्यायुरादीनां अपवादोक्तेः इतरसूक्तवाकफलस्य काम्यमानस्यैव फलत्वसिद्ध इति गम्यते इति । न चेच्छया कर्तव्यताक्षेपो विरुद्धः, अधीतस्वाध्यायस्य अवश्यकर्तव्यविचारार्थं धर्मजिज्ञासाकर्तव्यता अध्ययनविधिना आक्षिप्ता तन्मूलेन 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण कर्तव्यपदाध्याहारसहितेन उच्यते इत्युक्तेः ॥ (५) पुरुषार्थजातिद्रव्यसमुच्चय ऐच्छिको यथा– 'आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्वीत' 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति दर्शपूर्णमासयोः ऐहिकामुष्मिकादिभेदभिन्नपशुफलकामनया आहार्यपुरीषजातेः गोदोहनद्रव्यस्य च ऐच्छिकः समुच्चयः । न च पुरीषगोदोहनयोः अन्यतरेणैव सर्वपशुफलसिद्धौ अनर्थकः समुच्चयः । पुष्यादौ हि अयं दोषः । इहैहि

शुष्यत्सस्यानुकूल्येन लोके काम्यते । तादृश्याश्च एकेन साधनेन सिद्धौ अपरमनर्थकम् । यथा ' सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ' (२।२।१३।२८) इत्यत्र ' हीष् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् , ऊर्क् इत्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति सौभरफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो भिन्नानि हीषादिनिधनफलानि इति पूर्वपक्षे, यदा वृष्ट्यर्थं सौभरप्रयोग. तदा वृष्ट्यन्तरार्थे हीष्निधनप्रयोगः अनर्थकः इति । न तु एतादृशी ऐहिकादिभेदभिन्नवर्षपशुकामना लोकत. सिद्धाऽस्ति । तेन उभयोः पश्वर्थयोः समुच्चयो युक्तः । अन्यथा चित्रेष्ट्यादेरपि पुन.प्रयोगो न स्यात्, एव स्वर्गाद्यर्थकर्मणामपीति ॥ (६) पुरुषार्थजातिगुणसमुच्चयः ऐच्छिको यथा —' खादिरं वीर्यकामस्य यूप कुर्वीत' इति ज्योतिष्टोमाङ्गाग्नीषोमीयपश्वङ्गयूपाश्रितखादिरजातेः , वीर्यफलार्थायाः ' यदि कामयीत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात् ' इति वृष्ट्यर्थं नीचैः परिमाणस्य च उभयकामनाया समुच्चयः ॥ (७) पुरुषार्थजातिक्रियासमुच्चयः ऐच्छिको यथा— दर्शपूर्णमासयोः ' आहार्यपुरीषा पशुकामस्य वेदिं कुर्यात् ' इत्याहार्यपुरीषजातेः 'एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य' इति च अनुवचनान्तरक्रियायाः उभयफलकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (८) पुरुषार्थद्रव्यगुणसमुच्चयः ऐच्छिको यथा— ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इति गोदोहनद्रव्यस्य ' वत्सजानुं पशुकामस्य वेदिं कुर्यात् ' इति वत्सजान्वाकारस्य अवयवसंयोगात्मन. तत्परिमाणस्य वा गुणस्य पशुफलार्थं विहितस्य उभयफलकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (९) पुरुषार्थद्रव्यक्रियासमुच्चयः ऐच्छिको यथा— गोदोहनस्य एकविंशत्यनुवचनस्य च उभयफलकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१०) पुरुषार्थगुणक्रियासमुच्चय ऐच्छिको यथा— वत्सजान्वाकारस्य एकविंशत्यनुवचनस्य च उभयफलकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (११) पुरुषार्थजातिद्रव्यगुणत्रिकस्य ऐच्छिकः समुच्चयो यथा— दर्शपूर्णमासयोः आहार्यपुरीष–गोदोहन–वत्सजान्वाकाराणां त्रयाणां पशुत्रयकामनाया समुच्चय ऐच्छिकः ॥ (१२) पुरुषार्थजातिद्रव्यक्रियात्रिकस्य ऐच्छिकः समुच्चयो यथा— आहार्यपुरीष–गोदोहन–एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्वय–प्रतिष्ठाकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१३) पुरुषार्थजातिगुणक्रियात्रिकस्य ऐच्छिकः समुच्चयो यथा— आहार्यपुरीष–वत्सजान्वाकार–एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्वय–प्रतिष्ठाकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१४) पुरुषार्थद्रव्यगुणक्रिया(त्रिक)समुच्चयः ऐच्छिको यथा— गोदोहन–वत्सजान्वाकार–एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्वय–प्रतिष्ठाकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१५) पुरुषार्थचतुष्टयसमुच्चयो यथा— आहार्यपुरीष–गोदोहन–वत्सजान्वाकार–एकविंशत्यनुवचनानां चतुर्णामपि पशुत्रय–प्रतिष्ठारूपफलचतुष्टयकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥

एवं ऐच्छिकसमुच्चयभेदाः त्रिंशत् निरूपिताः । तदेवं न्यायगम्याः त्रिंशत्, वाचनिकाः त्रिंशत्, ऐच्छिकाः त्रिंशत् इति नवतिसमुच्चयभेदा उक्ताः । एते च जात्यादिसमुच्चयाभावविषया एवेत्युक्तम् ।

ते च पुनः पञ्चधा । केचित् प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् विकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् प्रकृतिविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टपदार्थविषयाः , केचित् विकृतौ अतिदिष्टपदार्थविषयाः , केचित् विकृतावेव उपदिष्टातिदिष्टपदार्थविषयाः इति । तत्र आद्योदाहरणं यथा— क्रये गवारुण्यादीनां क्रयाणां च ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च अदोषनिर्घातार्थप्रायश्चित्तानाम् । तत्र उत्तरद्वयं द्वादशे उक्तम् (१२।३।६।१७) । तथा द्वादशे याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय उक्तः (१२।४।२।४) ॥ द्वितीयोदाहरणं यथा— दशपेये ' शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति ' इत्युपदिष्टायाः ब्राह्मणजातेः ' दशदश एकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति ' इत्युपदिष्टायाः शतसंख्यायाश्च समुच्चय इति ॥ तृतीयोदाहरणं यथा— आधाने पवमानेष्टीनां समुच्चयः । तत्रापि भाष्यकृन्मते तासां आधानेन समुच्चयो वाचनिकः ' संवत्सरे निर्वपेत्, द्वादशसु रात्रिषु, सद्यो वा ' इति । वार्तिककृन्मतेऽपि अङ्गत्वात् प्राकरणिकः तासामेव तिसृणां अन्योन्यम् ' अग्नये पवमानाय , अग्नये पावकाय,

अग्नये शुचये ' इति ॥ चतुर्थोदाहरणं यथा— ' संभवे उभे कुर्यात् ' ' गोसवे उभे कुर्यात् ' ' अपचितावपि एकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात् ' इति ॥ पञ्चमोदाहरणं यथा— संस्थाऽधिकरणे (३।६।२६) संस्थापत्योः ' ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयम् ' इति उक्थ्याग्निष्टोमौ उपदिष्टस्य ऐन्द्राग्नादेः, अतिदिष्टस्य चाग्नेयस्य सवनीयस्य समुच्चय उक्तः । तथा दशमे ' द्वैध्ये चाक्षोदनाद् दक्षिणाऽपनयः स्यात् ' इत्यधिकरणे (१०।३।१६।४६) प्राकृतैः कृतदक्षिणासमुच्चय उक्तः । तथा ' नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृते स्यात्तदापत्तेः ' इत्यधिकरणे (१०।२। १०।३०) धाय्याऽऽदिषु उपदिष्टश्वेतगुणस्य प्राकृताश्वादिजातेश्च समुच्चय उक्तः । तथा ' षड्भिर्दीक्षयति ' इत्यधिकरणे (१०।३।४।२३–२९) अग्नौ ' आकूतिमग्निम् ' इत्यादयः ' षड्भिर्दीक्षयति ' इति दीक्षार्थतया उपदिष्टाः षण्मन्त्राः अतिदिष्टैर्दीक्षार्थैः ' आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये ' इत्यादिभिः षड्भिः मन्त्रैः सह समुच्चीयन्ते, ' द्वादश जुहोति ' इति दीक्षाऽऽहुतिविधेः इत्युक्तम् । तथा ' षड्भिर्दीक्षयति ' (१०।३।२२।७४) इत्यधिकरणे वाजपेये ' षड्भिः रथमध्वर्यवे ददाति ' इति षड्भिरुपदिष्टेन अतिदिष्टस्याश्वत्थभागस्य समुच्चयः इत्युक्तम् । तथा तदुत्तराधिकरणे (१०।४।१) नक्षत्रेष्टौ ' षोडश जुहोति ' इत्युपदिष्टाना उपहोमाना अतिदिष्टानां च नारिष्ठहोमाना समुच्चय उक्तः । तथा तदुत्तराधिकरणे बृहत्सामिन्यामधिकृत्य ' बार्हस्पत्यं गृह्णाति ' इति ग्रहान्तरस्य उपदिष्टस्य अतिदिष्टानां च ग्रहाणां समुच्चय इत्युक्तम् । तथा तदुत्तराधिकरणे वाजपेये उपदिष्टानां प्राजापत्यपशूनां अतिदिष्टानां च संस्थापशूनां समुच्चय उक्तः । तथा तदुत्तराधिकरणे सामग्र्यामुपदिष्टानां सप्ताना आमनहोमाना अतिदिष्टैः विघनिनुयाजैः सह समुच्चय उक्तः ॥ तथा ' वरुणेषु ' इत्यधिकरणे (१०।४।५।८–९) गवामयने महाव्रते ' दिवु दुन्दुभयो नदन्ति ' इति प्रकृत्य ' पत्नय उपगायन्ति ' इत्युपदिष्टानां पत्नीनामतिदिष्टैः उद्गातृभिः ऋत्विग्भिः समुच्चयः उक्तः ॥ तथा ' संस्कारे च ' इत्यधिकरणे (१०।४।६।१०–११) अश्वमेधप्रकरणे ' क्षौमेण

प्रातःसवनेऽभ्यञ्जने ' इत्युपदिष्टस्य गुडनाम्भ्यञ्जनस्य अतिदिष्टनवनीताभ्यञ्जनेन सह समुच्चय उक्तः ॥ तथा तदुत्तराधिकरणे (१०।४।७।१३–१५) महाव्रते ' तार्प्यं यजमानः परिधत्ते ' इत्युपदिष्टस्य तार्प्यस्य अतिदिष्टस्य वाहतस्य समुच्चय उक्तः ॥ तथा तदुत्तराधिकरणे (१०। ४।८।१६–१७) महाव्रते एव उपदिष्टस्तोत्रादिसाम्ना अतिदिष्टाना च गायत्रादीना समुच्चय उक्तः ॥ तथा 'स्तोमविवृद्धौ' इत्यधिकरणे (१०।४।१०।२०) ' द्वात्रिंशत् पवमानोऽभिषेचनीयः' इत्यादिविवृद्धौ उपदिष्टाना राजसाम्ना अतिदिष्टाना च समुच्चय उक्तः ॥ तथा द्वादशे (१२।४।४।८) ' गुदेनोपयजति ' इति प्रतिपत्तिरोन् पशुगणे अनेकेषां गुदाना समुच्चय उक्तः ॥

अत्र च ये केचिदन्ये समुच्चयभेदा दृश्यन्ते यथा द्वादशोक्तः (१२।४।२।१–४ वर्णक २ वि.) याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयः ॥ यथा वा द्वादशोक्तः एव (१२।३।१४।३०) ' ता चतुर्भिरभ्रिमादत्ते ' इत्यादौ मन्त्रसमुच्चयः ॥ यथा वा अग्निहोत्रे अग्निसूर्यप्रजापतीनां देवताना समुच्चयः ॥ यथा वा ज्योतिष्टोमे सांस्कारिकमनूद्यसमुच्चयात् अर्थात् सिद्धो यागे अन्याङ्गभूतानामपि इन्द्रवाय्वादीना समुच्चयः । तदुक्तं पशुसोमाधिकरणे (३।२।६।१७–१०) वार्तिके ' देवतानामन्यसंयुक्तत्वात् अभिधानपरत्वाच्च न प्रकरणेन यागार्थत्वं विज्ञायते (बा. पृ ७.१९) इति यागान्तरादेव इमाः पुनर्मदवाप्यवृक्षाः भूताः प्रकरणेन यागसंबन्धं प्रतिपद्यन्ते इति प्रथ्योपचारितेन यागान्यमार्थं उपमये उक्तम् । उपसंहारेऽपि ' तद्रूपेण देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः ' (वा. पृ. ५११) इत्येवोपसंहृता मात्रम् । एव तात्पर्यार्थः प्रतिभाति । सोमेश्वरेण तु तदनुसारेणैव अङ्गान्तरतया व्याख्यातम् ॥ यथा वा सत्रे ' चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन् ' इति कर्तृसमुच्चयः ॥ यथा वा आधाने पावमाने च कार्ये दर्शपूर्णमासयोः धारणादिषु ' यावत्या वा प्रयोगेण ' इत्यादिमन्त्रेषु समासेन विशिष्टसमुच्चयः सूर्ये ' इत्यादावपि इत्याद्यनेकमन्त्र (' (३।८।३।१७) इत्यादिः ॥

यथा वा जातेष्टौ नैमित्तिकत्वान्यथाऽनुपपत्तिकल्पितस्य प्रत्यवायपरिहाररूपाभावात्मकस्य फलस्य आर्थवादिकेन पूतत्वरूपपापक्षयात्मकाभावत्वेन सह भावात्मकैश्च तेजस्वित्व–अन्नादत्व–इन्द्रियावित्व–पशुमत्त्वरूपैः फलैः सह तेषामपि वा अन्योन्यं समुच्चयः ॥ यथा वा स्वर्गादिकाम्यस्वफलार्थं विविदिषार्थं वा अनुष्ठितैरग्निहोत्रादिभिः प्रसङ्गात् नित्यप्रयोगफलसिद्धौ फलसमुच्चयः ॥ यथा वा द्वादशे 'एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात्' (१२।३।३।९) इत्यनेन 'ऋजुमाघारयति, ऊर्ध्वमाघारयति, दीर्घमाघारयति, संततमाघारयति' इति विहितानां ऋजुत्व–ऊर्ध्वत्व–दीर्घत्व–संततत्वानां चतुर्णामाघारे समुच्चयः ॥ यथा वा 'दशाष्टू पात्नीवतमालभेत' 'अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्' 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' 'विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' 'इन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुम्' 'अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये' इत्यादौ एकवाक्योपादानात् देवतातद्विशेषणानां तत्तन्नोक्तः समुच्चयः ॥ ते यथासम्भवं जात्यादिसमुच्चयैर्नैव अन्तर्भवन्ति इति केचित् । ऋजुत्व–ऊर्ध्वत्व–दीर्घत्व–संततत्वादीनामपि क्रियाधर्मत्वात् धर्मधर्मिणोश्च अभेदात् समुच्चयः क्रियासमुच्चयभेदेष्वेवान्तर्भवति । तथा क्वचित् समुच्चयस्यापि समुच्चयव्यतिरिक्तेन केनचिद्भावेन सह समुच्चयो भवति यथा– 'संतने उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्' इत्यादौ द्वंद्वोपात्तस्य इतरेतरयोगात्मकस्य समुच्चयस्य द्विवचनोपात्तया बृहद्रथन्तररूपसमुच्चेयव्यतिरिक्तया द्वित्वसंख्यया समुच्चयः । तदुक्तं दशमपञ्चे भाष्यकारेण (१०।६।८।२७) 'उपादेयत्वेन चानयोः द्वित्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव' इति (चानयोः श्रुतत्वात् द्विव० इति पाठो मूले)। अत्रोदाहरणान्तरं लिङ्गपादे मुख्यशब्दाभिधानाधिकरणे वार्तिके उक्तम् (३।२।६।१९ पृ. ७६७ पं. १९) । 'ननु चाग्नीषोमेतरेतरयोगः फलार्थं वियुज्यमानः इत्यिन्द्रवत्ताद्येकैकत्वेनायं गम्यते प्रसज्यमानो न शक्यते वर्जयितुम्' इति । ननु एकपदोपादानादगर्नरेतरयोगस्य एव द्वंद्व वार्तिकमस्तु, न द्वंद्वात्मकतेतरेतरयोगपर इति चेन्न, 'तेन सहापि नाम्ना इतरेतरयुक्तत्वमात्रमेव धर्मोऽभ्यधिकः, न समुदायः फलवान्' इत्युपक्रमवार्तिकात् (वा. पृ. ७६७ पं. १३) द्वंद्वसमासोपेतदर्शपूर्णमासनामगम्यस्यैव इतरेतरयोगस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वचिन्ताविषयत्वावगमात् । एवं च वदतो वार्तिककृतोऽपि भाष्यवदेव अयमर्थोऽभिप्रेतो गम्यते " द्वंद्वे ' चार्थे द्वंद्वः ' इति स्मृतिबलात् वाच्य एव इतरेतरयोगः, तस्मिंश्च शाब्दे सति एकपदशब्दोपादानार्थो न विवक्षितः, तस्य सन्निकृष्टप्रमाणद्वंद्वागतस्य एकशब्दोपादानेन लक्षणया विप्रकृष्टेनानुवादात् " इति ।

एतत्तु उदाहरणं मिथ्याणां न संमतम्, षष्ठेऽध्याये 'प्राधान च' (६।१।५।२२) इत्यत्र द्वंद्वे इतरेतरयोगो न वाच्यः प्रधानभूतेन कारकेण आदौ अन्विताः समस्यमानपदार्थाः गुणभावेन च कारकं प्रति विवक्षितसाहित्याः तथैव क्रियान्वयिनो भवन्ति । यत्र तु प्रधानभूताः पदार्थाः तत्र द्वंद्वस्थानामपि साहित्यं न विवक्ष्यते इति प्रतिपादनात् (तात्पर्यनेनोऽनुवादोऽयम्) । तदा च न्यायादेव समुच्चयावगमसिद्धेः 'चार्थे द्वंद्वः' इति स्मृतिः शब्दानुशासनमात्रपरा नार्थानुशासनमात्रपराऽपि । तस्मात् एकपदेन समुच्चयसमुच्चये 'बृहद्रथन्तरे' इत्येवोदाहरणम् । एकवाक्योपादानात्तु द्वित्वसमुच्चययोः समुच्चये 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्यपि उदाहरणमेव । यदा हि न द्वंद्ववाच्य इतरेतरयोगः, तदा पदान्तरलभ्यत्वेन विप्रकृष्टात् समासलभ्यात् इतरेतरयोगात् भावार्थाधिकरणन्यायेन (२।१।२) फलसंबन्धिना 'यजेत' इत्येकशब्देनोपादानात् लभ्यमेव साहित्यं संनिकृष्टमिति विधीयते, द्वंदस्तु तदंशेऽनुवादः । लिङ्गपादवार्तिक तु (३।२।६।१९ पृ ७६७) परमतमभ्युपेत्य वादः एव । तदाऽपि तु 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति समुदायगत द्वित्वं विवक्षितमेव, अन्यथा पौर्णमास्यधिकरणे (२।२।३) दर्शपूर्णमासनाम्नोः प्रत्येकवाचितोक्तेः, एकरूपे यजेर्विशेषणापेक्षायां 'दर्शे पूर्णमासे च यक्ष्ये' ('दर्शाभ्यां पूर्णमासाभ्यां च यक्ष्ये') इति संकल्पयेत् । तस्मात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये' इति

इष्टसंवत्सरसिद्धये द्विकमपि विवक्षितं इत्येकवाक्योपादानात् द्विकसमुच्चययोः समुच्चये 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यप्युदाहरणं इति सिद्धम् ॥ इति समुच्चयभेदनिरूपणम् ॥ बाल पृ. १६५-१८०.

● समुच्चयशब्दः प्राधान्येन निर्दिशति, न अन्यत्र गुणभावेन। टुप्. १०।३।१४।७६.

● समुच्चितयोः अनुवचनप्रैषयोः मैत्रावरुणकर्तृत्वम्। प्रैषानुवचनाधिकरणम्। ३।७।२१।४३-४५. मीको. पृ. १८८० इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● समुच्चितानामङ्गानां प्रधानोपकारकत्वम् (काम्ये)। ११।१।३।११-१९. मीको. पृ. १५१ 'अङ्गानां समुच्चितानामेव प्रधानोपकारकत्वं काम्येषु' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

■ समुदायः पुनर्निष्कृष्य शब्देन अर्थान्तरात्मना उच्यमानः शक्यः साध्यत्वेनाभिधातुम्, यथा ओदनपाकं पचतीति विशेषः सामान्येन ईप्सिततमः कर्मत्वेनोच्यते। वा. १।३।७।१४. ■ समुदायो हि यत्किंचित् देशादिकं यत्किंचित् एवमुपाधिमाश्रित्य भवति। रत्नाकरः स्फोटवादे श्लो ४९. ● समुदायो हि विनियुज्यमानो नावयवान् अविनियुज्य विनियोक्तुं शक्यते। वा. ३।१।७।१४ पृ ८३१. ● अनारभ्यफलानामपि कर्मणां' एकप्रकरणविधानत्वात् एकधर्मातिशायकत्वात् प्रत्ययात् साहित्याख्यः समुदायः सेत्स्यति। सु पृ. ७७९. ● दानं च एकैकं प्रति कर्तव्यम्। यदि समुदायमङ्गीकृत्य परिगणयेत् तथा सति त्याग. एक एव कृतो भवेत ददाति'। टुप्. १०।३।१२।५०. ● समुदायेन अनुक्रमणं। ५।२। ३।४-५. 'समुदायानुक्रमणन्याय' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।● समुदायस्य अन्वयव्यतिरेकौ। भा. ११।२।३।१८. ● समुदायस्य दार्शपौर्णमासिकस्य सौर्यादिषु नातिदेशः। ८।१।१३।२०-२२. मीको. पृ. २५० 'अतिदेशो न फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्य दार्शपौर्णमासिकस्य' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● समुदायस्य एकत्वात् एकः प्रयोगः। भा. ११।२। ३।१४. ● समुदायस्य समुदायिभ्यः अन्यत्वे भेदाभावः। सु. पृ ७६२. ● समुदायस्य समुदायिभ्य अन्यतिरेकः। वा. १।२।५।१४. ● प्राणमन्त्रसहचरितमन्त्राणां समुदायस्य लक्षकः प्राणभृच्छब्दः 'प्राणभृत उपदधाति' इति। वि. १।४।१८.

§ समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः। अयम् 'हलोऽनन्तराः संयोगः' १।१।७ इत्यादिसूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। तद्यथा– 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति' इति। साहस्री. ४४०.

● समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः। वा. १।४।५।८ पृ. ३३८. ● समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः। 'प्रायणीयोदयनीययोः' इति। तत्र द्वद्वभाविनोः प्राधान्यात् तया अपेक्षया भवति समासः। समासे च इतरेतरयोगात् न एकादशिनी केवले प्रायणीये। सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति। तद्वदुदयनीयेऽपि। तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। यदि पुनः नोपादेयत्वेन अश्रोष्येताम्, तत्र द्वद्वभाविनोरप्राधान्यम्। अप्राधान्ये अवस्थामात्राद्द्वाया न समासो भविष्यति। तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात्। भा १०।६।४।८. ● क्रियाप्राधान्ये तु तद्वशीकृतविशेषणसमुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। वा ३।१।६।१२ पृ. ६९६. ● प्रधानक्रिया हि विशेषणानि पिण्डीकरोति, सत्तायास्तु प्रत्येकवर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः अतश्च परस्परसम्बन्धाभावः। १।४।२।३ पृ. ३१९. ● यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। तथा अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति। समुदाये एव वाक्यपरिसमाप्तिः न प्रत्यवयवम्। भा. ३।१।६।१२ पृ ६९७. ● 'समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इत्येष न्यायः। ग्रामशब्दो हि प्रसिद्धभूयिष्ठप्रयोगः समुदाये एव, 'ग्रामो दग्धः' इत्यादिपदसम्बन्धात् तदवयवे वर्तते। मेधा. २।५.

● समुदायानुरागकल्पनस्य अपूर्वकल्पनालाघवार्थत्वात् पदान्तरकल्पनायाः अपूर्वस्य फलान्वयस्य परस्परैकवाक्यतापन्नप्रयोगवचनीयताधीनत्वात्

समुदायानुरागकल्पनस्य प्रयोगवाक्यशेषत्वहेतुकता । मु. पृ. ७०८.

* समुदायानुवादाधिकरणम् । २।२।३।३-८. मीको. पृ. २६२७ 'पौर्णमासीन्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* समुदायानुवादापवादः अधिकरणत्रयेण (२।२।४-६) क्रियते । वा. २।२।४।९.

* समुदायानुसमयः । 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' अत्र चतुर्णां मुष्टीनामेकः समुदायः । अनेकहविष्के पूर्णमासादौ एकस्मिन् समुदाय कृत्वा द्वितीयस्मिन् समुदायः कर्तं यः इति । वि. ५।२।१.

☸ समुदायानुसमयन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिपुरोडाशयोः मुष्टिकपालोपधानावदानेषु, अनेकयजमानके क्रतौ अञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु च समुदायेनानुसमयः ॥

मुष्टिकपालोपधानावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेन । ५।२।३।४ ॥

भाष्यम्— मुष्ट्यादिषु संशयः । किं मुष्टिनाऽनुसमय उत चतुर्भिः मुष्टिभिरिति । किं प्राप्तम् ? मुष्टिनेति । कुतः ? एकमुष्टिनिर्वापो ह्येकः पदार्थः, न चतुर्मुष्टिनिर्वापः । कथम् ? एकस्मिन् मुष्टौ निरुप्ते निर्वपतिमानः पर्यवस्यति । न शक्यं वदितुं न किंचि निरुप्तमिति । न च निरुप्ते निर्वापो न कृतः स्यात् । न च मुष्टिमात्रेण निरुप्तेन न प्रयोजनम् । न ह्येकस्मिन् अनिरुप्ते चत्वारः भवन्ति । मुष्टिसमानाधिकरणो हि चतुःशब्दः । तस्मात् मुष्टिनाऽनुसमयः कार्यः । एवं 'कपालान्युपदधाति' इति । तथा 'मध्यादवद्यति' 'पूर्वार्धादवद्यति' । तथा अङ्क्ते, अभ्यङ्क्ते, वपति, पावयति इति ।

टुप्— 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यस्य विधीयमानत्वात् अवदानादिः प्रदानान्त एकः पदार्थः । तस्मात् 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति संख्याविशिष्टमवदानं विधीयते इत्येतदयुक्तम् । 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यनेन अर्थप्राप्तावदाने उद्देश्यमात्र विधीयते । तस्मादुभयोः पक्षयोः पदार्थत्वयोऽयम् । एकमुष्टिग्रहणे कृते पर्यवसानभावः पर्यवस्यति । द्वितीयादयोऽपि पुनःप्रयत्नेनैव आरभ्यन्ते । तस्मात् प्रयत्नभेदाद्भिद्यते निर्वापः । पृथक्करणं सामर्थ्यादेव प्राप्तं न विधीयते । नह्यपृथक्कृते यागः सम्प्रवर्तते । अतो निर्वापे यः प्रत्ययः, स संख्यामुष्टिसम्बन्धं विधत्ते । मुष्टिसंख्ययोः सामानाधिकरण्यादन्तरङ्गः संबन्धः ।

सर्वाणि त्वेककार्यत्वादेषां तद्गुणत्वात् । ५ ॥

भाष्यम्— सर्वाणि तु परिसमाप्य अनुसमेयात् नैकमुष्टिनिर्वापः पदार्थः । चतुःसंख्यत्वात् निर्वापस्य । कथं चतुःसंख्यता ? चतुः शब्दस्य निर्वपतिना सम्बन्धात् । एवं सह कर्मणा अनेकगुणविधानं न्याय्यम् । इतरथा, मुष्टिसंबन्धे सति वाक्यभेदः प्रसज्येत, अनिर्वापाङ्गं च स्यात् । तथा उपधानादिष्वपि, अष्टाकपालं एकादशकपालं निर्वपतीति निर्देशात् । 'द्विरवद्यति', 'त्रिरभ्यङ्क्ते', 'एकविंशत्या पावयति' इति संख्यादीनां क्रियागुणत्वं भवति । तस्मात् समुदायेनानुसमय इति ।

टुप्— चतुःसंख्याविशिष्टो निर्वापो विधीयते । न च नियोगतो निर्वापः प्राप्नोति, येन न विधीयते । कारकाणां क्रियासंबन्धः श्रौतः । यदि च संख्या क्रियां प्रति न विधीयेत, अक्रियार्थत्वात् अनिर्वापाङ्गं स्यात् । निर्वापे चाविधीयमाने वाक्यभेदादिदोषो भवति । तस्मादुभयविशेषणविशिष्टो निर्वापो विधीयते । एवं सर्वेषु योज्यम् । (संगतिमाह—) पूर्वस्मिन् पदार्थानुसमये स्थिते, प्रसङ्गेन पदार्थस्वरूपनिरूपणमाश्रितम् ।

शा— दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमयोः पदार्थानुसमये स्थिते संशयः किमेकैकेन मुष्टिना अनुसमयः, उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति । (अथ पक्षसंशयः । अधिकरणान्तरमप्यन्तु किमेकमुष्टिनिर्वापः पृथक् पदार्थः, उत चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः इति । पक्षफलितमाह) यदि एकैको मुष्टिः पृथक् पदार्थः, तत एकैकेनानुसमयः । अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः, ततश्चतुर्मुष्टिभिरिति । 'प्रतिमुष्टि यती भावः (समाप्तिः) पर्यवस्यन् हि दृश्यते । मुष्टिना मुष्टिरेवातोऽनुसमयो, न संशयः ॥' उच्यते । 'अशक्यं चोदनागम्यं पदार्थाग्रहमेव नः । (ननु

निर्वापस्य धान्यराशितः यागोपयुक्तद्रव्यपृथक्करणात्मकस्य अर्थादेव प्राप्त्या तद्विध्यसंभवात् न शास्त्रगम्यमङ्गत्वं संभवति । 'चतुरो मुष्टीन्' इति वाक्यं तु यथा कारकविभक्तौ 'वत्साय एका गा दद्यात्' इत्यादौ यथा गवानुवादेन संख्यामात्रविधिः, एवं मुष्ट्यनुवादेन संख्याया, संख्यानुवादेन मुष्टेर्वा विधायकम् । इत्यत आह—) चतुर्णामिह मुष्टीनां निर्वापः शास्त्रचोदितः ॥' (यत्र यागोपयुक्तमात्रा एव व्रीह्यो नाधिकाः, तत्र निर्वापस्याप्राप्ते. धात्वर्थो निर्वाप एव विधेयः । न चैतमपि द्वितीयया मुष्टीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन चतुर्षु मुष्टिषु चत्वारो निर्वापा विहिता. एवञ्च इति मुष्ट्यनुसमय एवेति वाच्यम् । मुष्टीनामप्राप्तत्वेन तदर्थतया निर्वापविध्यसंभवात् । एवं च संख्याया अपि अप्राप्ततया अन्यतरानुवादेनान्यतरविधिर्न संभवति । तस्मात् द्वितीया सक्तुन्यायेन (२।१।४) महत्त्वा चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निर्वपेत् इति संख्यामुष्ट्युभयविशिष्टनिर्वापविधानात् चतुर्मुष्टिनिर्वाप एव शास्त्रार्थः, इति तावानेकः पदार्थः इत्यर्थः) । अङ्गपर्यायो पदार्थशब्द, तेन ययोः प्रधानयोः सहानुष्ठानम्, तयोर्यदङ्गम्, तदेकस्य कृत्वा परस्य कर्तव्यम्, 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति शास्त्राच्च चतुर्मुष्टिनिर्वापोऽङ्गम् । एकैकस्तु मुष्टिस्तदवयवो न पदार्थः, तथा अविधानात्, पदार्थेन चानुसमय, न तदवयवैः, अतः चतुर्भिस्तु समयः ।

एवं कपालोपधानेऽपि न एकैकेनानुसमयः, किंतु आग्नेयकपालानि सर्वाण्युपधाय अग्नीषोमीयस्योपधानम् । एवं 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यादि नैकावदानेनानुसमयः । एवमञ्जनादिष्वपि योज्यम् । ('त्रिरङ्क्ते' 'त्रिरभ्यङ्क्ते' 'क्षुरेण निर्वपति' 'एकविंशत्या पावयति' इति तत्तत्संख्यायुक्तानामेव अञ्जनादीना यजमानसंस्कारत्वात् द्विबहुयजमानकज्योतिष्टोमादिषु तावत्संख्याकाञ्जनाद्यनुसमय., न प्रत्येकम्) । ५।२।२.

सोम— पदार्थानुसमयप्रसङ्गात् कियानेकः पदार्थः इति चिन्ता, इति संगतिः ।

वि— 'निर्वापे किमेकैकमुष्टेरस्त्यङ्गता न वा ।, अस्त्यैकैकप्रविधानात् कपालादिषु तत् समम् ॥, चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिति निर्वापसंश्रवात् । एकैकमुष्टेरङ्गत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये ॥'

भाट्ट— पदार्थानुसमयप्रसङ्गात् कियानेकः पदार्थः इति चिन्त्यते । किमेकैकमुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तेन चाग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः अनुसमयः, किंवा चतुर्मुष्टिनिर्वाप. एकः पदार्थस्तावता चानुसमय इति चिन्तायाम्, एकैकमुष्टिनिर्वापे प्रत्येकमावृत्तेर्मन्त्रवत्त्वाच्च तस्यैवैकपदार्थत्वम् । इति प्राप्ते, अङ्गपर्यायः पदार्थशब्दः, तस्यैव प्रयोगविधिना विधानात्, विहितस्यैवाङ्गत्वम् । न चैकमुष्टिनिर्वापो विहित., किन्तु चतुर्मुष्टिनिर्वाप एव, 'चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' इति विधानात् । अत हि अर्थप्राप्तनिर्वापानुवादेन न गुणमात्रविधान सख्यामुष्ट्युभयविधाने वाक्यभेदात्, पुरोडाशमानपर्याप्तव्रीहिमतः पृथक्करणरूपनिर्वापस्य नियमेनाप्राप्तत्वाच्च । अतश्चतुर्मुष्टिनिर्वापेणैवानुसमयः । अत एव वीप्साऽप्युपपद्यते । एवं 'कपालान्युपदधाति अष्टौ दक्षिणत. एकादशोत्तरतः' इति संख्यादिविशिष्टोपधानविधानात् सर्वकपालोपधानेनानुसमय. । यद्यपि च कपालगतबहुत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितम्, तथापि अष्टत्वादिसंख्याया उपधानविशेषणत्वाद्विवक्षोपपत्तिः । यद्यपि च तत्तन्मन्त्रादिभेदादेकैकोपधानविधिरपि कश्चिदुन्नीयेत, तथापि वक्ष्यमाणकृष्णाजिनास्तरणन्यायेन (५।२।७) एकपदार्थत्व सर्वोपधानस्य द्रष्टव्यम् । अतः आग्नेयस्य सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधेयानि । एवं 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यत्रापि द्वित्वविशिष्टावदानविधानात् द्विरवदानेनानुसमयो न स्वैकैकावदानेन । न च 'मध्यादवद्यति' 'पूर्वार्धादवद्यति' इति वाक्याभ्यामेव द्विरवदानप्राप्तेस्तद्विधिरनर्थकम्, एतद्विध्यभावे चतुरवत्तवाक्यस्थचतुःसंख्या मध्यात् द्विः पूर्वार्धात् द्विः इत्येवं हविष एव प्राप्येत । एतत्सत्त्वे तु तद्विरोधादुपस्तरणाभिघारणाभ्यामिति तद्वाक्यस्था चतुःसंख्या अनुवाद एव । इदं च सांनाय्यविषयं द्विरवदानानुसमयकथनम्, आग्नेयादौ तु अवदानादिप्रदानान्तेन अनुसमयस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

सानाय्ये तु उपस्तरणाभिघारणयोस्तन्त्रत्वात् दध्नो द्विरवदानं गृहीत्वा पयसो मध्यम्। कल्पसूत्रेषु तु पयसो द्विरवदानं गृहीत्वा पश्चाद्दध्न इत्युक्तं तत्तिरीयश्रुतौ तादृशक्रमस्य श्रावणिकत्वात्। होमस्त्वनेनैव सप्रति पत्तदेवताकत्वात्। एवं अञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेष्वपि तत्तद्विधिमन्त्रावृत्त्वैवैतेन नैवैष शरीरावयवेन वाऽनुसमयः, अपि त्वनेकयजमानके अहीने एकत्र नेत्रद्वयेऽप्यञ्जनं कृत्वा यजमानान्तरे तत्कार्यं सर्वावयवोपेताभ्यञ्जनादिना च प्रत्येकमनुसमयः। सत्रे तु 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इत्यादिना तत्तत्संस्कारकदीक्षोत्तरकालत्वविधानात् काण्डानुसमय एव।

मण्डन— 'मुख्यादयः स्युर्गणशः क्रमेण।',

शंकर— 'मुख्यादौ स च वर्णितः।' सः काण्डानुसमयः।

* समुदायापूर्वं अङ्गापूर्वं प्रधानापूर्वं परमापूर्वं इति अपूर्वावान्तरभेदाः। वि. २।१।२, * समुदायापूर्वम्। दर्शपूर्णमासयोर्भिन्नकालवर्तिनोः समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प्यते, तच्च द्वयं फलापूर्वजनकम्। २।१।२.

* भवति हि बहूनां एकवचनान्तः शब्दः समुदायापेक्षः, यथा यूथं वनं कुलं परिषद् इति। तथा विद्वद्वाक्यस्थौ पौर्णमासीशब्दः अमावास्याशब्दश्च। भा. २।२।३।३.

* समुदायाभीज्या पार्वणो होमो, न कालाभीज्या। भा. ९।२।१८।५१–५६.

* समुदायत्वापादनं एकशब्दसंयोगात् समुदायानुवादरूपेण वा भवति, यथा– 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' इति। फलादिसंबन्धेन वा यथा 'राजसूयेन स्वाराज्यकामः' इति। वा. २।२।३।३ पृ ४६३.

* समुदायप्रयुक्तं– पौर्णमासी–अमावास्यासमुदायप्रयुक्तं नामिमर्थेन दर्शपूर्णमासयोः नित्यपूर्वप्रयुक्तम्। द्रव्यद्वयादिनुसमुदायन्याय । ९।२।५।११–१९. मीको. पृ २१७२.

* समुदायप्रसिद्धिः अवयवप्रसिद्धेः बाधिकैव समधिगता। भा. ६।७।१०।२२, सु. पृ. ६४८.

* समुदायप्रसिद्धिस्तत्र भवति यत्रावयवार्थौ तिरोधाय त्वत्कमेव समुदाय एव प्रतीयते। वा. ३।२।१।१ पृ ७८७, * समुदायप्रसिद्धिः नावयवप्रसिद्ध्या बाध्यते इत्युक्तमेव। भा. ६।८।१०।४२,४३. * समुदायप्रसिद्धिं रूढ्यात्मिका अवयवप्रसिद्धिं बाधते। न च समुदायस्य अपूर्वशक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणं विद्यते। भा. २।१।५।१७ पृ. ४२१, * समुदायप्रसिद्ध्या अवयवप्रसिद्धेः निराकरणात्। अहीनशब्दः अहर्गणवाचकः न तु न हीनः अहीनः इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमार्थकः। रूढिर्योगमपहरति। योगात् रूढिर्बलीयसी। ३।३।८।१६, * अवयवप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्ध्या बाध्यते। ६।१। ६।२३ पृ. १३६९, * समुदायप्रसिद्धेः अवयवार्थप्रसिद्धिः दुर्बला। वाक्यार्थवत् अवयवार्थौ समुच्चित्य सबन्धं कल्पयित्वा सा (अवयवार्थप्रसिद्धिः) भवन्ती प्रतिमानोपनिपातलब्धायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला भवति। २।२।९।२३ पृ. ५३७, * समुदायप्रसिद्धेः अवयवप्रसिद्धिर्दुर्बला। 'अक्षरैरेव कुध्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु। अर्थभागोपसंहारादितरा विप्रकृष्यते॥ अतस्त्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते। तत्रानन्यगतित्वेन समुदायप्रसिध्यति॥ रूढ्यात्मिका हि समुदायप्रसिद्धिः अवयवप्रसिद्धिं बाधते। तस्यास्तु आत्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्वानुभूतावयवार्थरहितेऽर्थे शब्दप्रयोगो दृश्यते यथा अश्वकर्णत्वरहिते वृक्षे अश्वकर्णशब्दस्य। १।४।८। ११ पृ. ३४४. * समुदायप्रसिद्धेः अवयवप्रसिद्धितो बलीयस्त्वं रथकाराधिकरणे (६।१।१२।४४–५०) वक्ष्यते। सु पृ ४६६. * समुदायप्रसिद्धौ संभवन्त्यां नावयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता, उद्गातृणा इत्यत्र। वा ३।५।८।२६.

* समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः गुणत्वविषयकः। यथा 'अरुणयैकहायन्या क्रीणाति' इत्यत्र। बाल. पृ १६५.

* समुदायवाची च नावयवे प्रवर्तितुमर्हति। भा १।४।१२।२३–१ पृ. ३५६. * समुदायवाचिना एकदेशेषु न गौणत्वसंभवः। भा. १।४। १२।२३–१ पृ. ३५७.

* समुदायशब्दानां एकदेशेऽपि उपलब्धे । यथा 'ग्राम आयातः' इति । तथा च अध्येतारस्तनैव सुतरा प्रयुञ्जते 'वेदमधीमहे' 'वेदो वर्तते' इति । न च ब्राह्मणमधीयानास्तथा वदन्ति । वा. १।३।१।१.

* समुदायशब्दतया एकवचनान्तो बहूना वाचकोऽवकल्पिष्यते । भा. २।२।३।३ पृ. ४७९.

* समुदायसमुदायिनोः अव्यतिरेकः । वा. २।२।३।३ पृ. ४७७. * समुदायसमुदायिनोः अत्यन्तभेदाभावः । सु. पृ. ७२१,११६१.

* एकफलत्वात् समुदायसिद्धिः । सु. पृ. ८७९.

* समुद्धरणं प्रादुष्करणं वा अग्नीना प्रतिकर्म अरणीभ्यामिति पूर्वपक्षः । गार्हपत्यादेवेति सिद्धान्तः । संकर्ष. ३।२।७.

卐 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वदिति न्यायः । यथा समुद्रं आपः गङ्गानर्मदागोदावरीकृष्णाकावेरीसिन्ध्वादिमहानदीनदाना नानामुखेभ्यः समागताः नानाविधवर्णरसगन्धगुणफलवत्यः स्वकीयशुक्लनीलारुणपीतादिगुणविशेषम्, मधुराऽम्लतिक्तकषायादिरसविशेषम्, परिमलपूत्यादिगन्धविशेषम्, लघुगुरुत्वादिगुणविशेषमेकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टनवदशशतकृच्छ्रसमानपुण्यविशेषम्, तत्तन्नामविशेषं च परित्यज्य समुद्रभावमेव गच्छन्ति, समुद्रं प्राप्य तत्तन्निम्नमहिम्ना नामरूपगुणविशेषैः समुद्राच्च भिद्यन्ते इत्यर्थः, तथा महत्त्वेऽपि । साहस्री. ५२६.

* समुद्रतरङ्गादिन्यायः । "समुद्रादुदकात्मनः अनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणा फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीना इतरेतरविभागः इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहारः उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनः अनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणा फेनतरङ्गादीना इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनः अन्यत्वं भवति" अनेन न्यायेन भोक्तृभोग्ययोः ब्रह्मणः अनन्यत्वेऽपि न तेषामितरेतरभावापत्तिः, न च परस्मात् ब्रह्मणः अन्यत्वं भविष्यति । शांभा. २।१।५।१३ ब्रसू.

* समुद्रतरङ्गन्यायः । शिवजीवयोः समुद्रतरङ्गन्यायवत् भेदाभेदभावो निष्प्रत्यूहः । श्रीकर. ३।१।७ ब्रसू.

* समुद्रमनोध्यानादिवत् । यथा मनसि समुद्रस्वध्यानमदृष्टार्थं तथा स्वर्गकामनाया गुणत्वेन विधानेऽदृष्टार्थत्वं स्यात् । पूर्वपक्षप्रघट्टके इदम् । सोम. ६।१।१.

卐 समुद्रवृष्टिन्याय. । वैयर्थ्यबोधकोऽयं न्यायः । यत्र क्रिया निष्फला तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः । साहस्री. २१६.

* समुपहूय भक्षणं सोमधर्मः । 'उपह्वयस्व' इति पृष्ट्वा 'उपहूत.' इत्युक्ते भक्षणं सोमधर्मः वाजिनस्य तुरायाश्च । भा. ८।२।१।२.

* समूढो द्वादशाह. । 'ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः । अथैतरेषा नवानामह्ना ऐन्द्रवायवाग्र प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम् । अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम् । अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्' इति । भा. १०।५।२४।७९. * समूढ. । यत्र ऐन्द्रवायवाग्रशुक्राग्राग्रयणाग्राणा नि: परिवर्तमानाना समूहन अस्ति क्रमभङ्गो नास्ति स समूढः द्वादशाहः । यत्र तु उक्ताग्राणा व्युत्क्रमेण आवृत्ति. स व्यूढः । कु १०।५।२४।७९, * यथा तर्हि सिद्धान्त. यत्र वचनं लिङ्गं च तत्र व्यूढः प्रवर्तते, अन्यत्र अविशेषेण समूढः इति । भा. १०।५।२४।८२, * समूढस्य विकारो व्यूढ । १०।५।२४।८०. * समूढस्य व्यूढो द्वादशाहो विकारः । १०।५।२४।७९–८२. मीको पृ. २१८९ 'द्वादशाहो व्यूढः समूढस्य विकारः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

卐 समूहालम्बनन्यायः । या उपस्थितपदार्थाना विशेषणविशेष्यभावेनान्वयासंभवस्तत्र उपस्थितपदार्थाना समूहमालम्ब्यैव बोध । यथा– घट. पटश्चेत्यादौ घटपटयोरुभयोरेव विशेष्यता, समूहालम्बनबोधे च विशेष्यताद्वयम्, संशये त्वेका विशेष्यतेति भेदः । साहस्री. ५१०.

* समूहावृत्तिः द्वेधा दण्डाकलितवत् प्रपाठकाध्ययनवच्चेति । एकदा कृत्स्नस्यानुष्ठानम्, पुनः कृत्स्नस्य, पुनः कृत्स्नस्येति क्षेत्रमापने दण्डस्येवावृत्तिः प्रथमा । प्रपाठकाध्ययने तु एकं वाक्यं सप्तवारमावर्त्य, द्वितीयं वाक्यं सप्तवारम्, एवं तृतीयमिति प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमावर्त्यते सा द्वितीया (संथा, गुडिका– इति मराठीभाषायाम्) । वि. १०।५।२५.

* समूहलेख्यानि । आत्मरक्षणार्थमेव (वर्णसंकरात्) राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपारंपर्यविस्मरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथा च प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते । वा. १।२।१।२ पृ. १०९.

* संपत्नीयहोमः । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु अग्निं गृहपतिमिष्ट्वा ' सं पत्नी पत्या सुकृतेन० ' इति स्रुवेण गार्हपत्ये संपत्नीयं जुहोति पत्न्या समन्वारब्धायाम् । सत्याश्रौ. २।५।११.

* संप्रतिपन्नदेवताकत्वे प्रदाने तन्त्रत्वमेव । भाट्ट. ५।२।२.

* संप्रदानं च कारकम् । टुप्. १०।३।१२।५०. * संप्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमात् अभिप्रेततरम् । भा. ९।१।४।६. * प्रतिग्रहे व्यापृतं च कारकं संप्रदानं भवति । वा. २।२।९।२२ पृ. ५३६. * संप्रदानस्य त्यागद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायात्मकत्वम् । सु. पृ. ७५१. * संप्रदानस्य विशेषधर्मैरेव यागशरीरघटकत्वम् । संकर्ष. २।४।२. * संप्रदाने चतुर्थी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा ' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' । बाल पृ. ४४, * संप्रदाने षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा ' पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा–कालका–दार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम् ' । पृ. ४५.

* संप्रदानत्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिग्रहीतृत्वम् । भाट्ट. २।२।९ पृ. १२९.

* संप्रदायः वेदाध्ययनम् । सु. पृ. ५२. * संप्रदायान् येदं व्याचक्षते याज्ञिकाः । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७०१.

* संप्रदायप्रवर्तकाः । ' अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः ' । मणि. पृ. ५३.

* संप्रवेधः । शकृत्संप्रवेधः पश्वालम्भस्य न प्रयोजकः किंतु प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशौ । भाट्ट. ८।१।१२, * संप्रवेधस्य लोपः शकृतः अभावे नाशे वा । प्रायश्चित्तं तु लोपनिमित्तं स्यात् अग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१२.

* संबन्धः अनेकविधः वाक्यात् गम्यते । क्वचित् क्रियाकारकसंबन्धः । क्वचित् विशेषणविशेष्यसंबन्धः । क्वचित् लक्ष्यलक्षणसंबन्धः । इत्येवंप्रकाराः संबन्धविशेषाः इति । भा. १०।६।२।३, * संबन्धोऽपि शब्दार्थयोर्नित्यः । १।१।५।५. * संबन्धः आकाङ्क्षापूर्वकः । वा. २।१।१।१ पृ. ३७६. * संबन्धः देशकालनिमित्तफलसंस्काराणां दर्शपूर्णमासादौ विधीयते । वि. २।३।११. * संबन्धः प्रधानेन, न गुणेन इत्युत्सर्गः । वा. २।१।१।१. * संबन्धः यत्र विधीयते, तत्र अन्यतरस्यान्यत्र विधानम् । संबन्धो नान्तरीयकः । यद्वा संबन्धस्य विधानम्, नान्तरीयकौ संबन्धिनौ । यत्रोभौ लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र तु अन्यतरो लक्षणत्वेन तत्र एकं लक्षयित्वा अन्यतरो विधीयते । भा. ३।३।१०।२१. * 'संबन्धो विधीयमानः संबन्धिनं तावदाक्षिपेत् ' इति वार्तिकोक्तन्यायेन संबन्धाक्षिप्तयोः संबन्धिनोः अक्रियाङ्गत्वेन अननुष्ठेयत्वात् अनुष्ठेयत्वसिद्धये क्रियाङ्गत्वेन तयोरपि विधानापत्तेस्तुल्यो वाक्यभेदः । सु. पृ. ७७३, * ' संबन्धो विधीयमानः संबन्धिनं तावदाक्षिपेत् ' । वाक्यान्तरप्राप्ते यागे द्रव्यदेवतासंबन्धविधौ ' संबन्धो विधीयमानः ' इत्याद्याग्निहोत्राधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेन (वा. पृ. ५०१ पं २२) द्रव्यदेवतयोरपि विध्यापत्तिः । पृ. ७४१. * संबन्ध सर्वत्रैव आकाङ्क्षापूर्वको भवति । वा. २।२।३।२ पृ. ४७९, पराक्रमः १. * संबन्धः हि विधीयमानो न शक्यते संबन्धिनौ अविधाय, ' विहितः ' इति वक्तुम् । भा. १।४।६।९. * अर्थद्वारो हि अध्यायादिसंबन्धः न ग्रन्थस्वरूपाश्रयः । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९, * उभयापेक्षा-

लक्षणश्च संबन्धः शीघ्रं निर्वर्त्यते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९३. ● प्रसिद्धसंबन्धो हि शक्नोति लक्षयितुम् । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१५. ● संबन्धौ विरोधिनौ तुल्यकक्षौ परस्परं सापेक्षौ, न गुणप्रधानभूतौ । वा. ३।४।४।१२ पृ. ९०१. ● न हि द्वौ संबन्धौ एकस्मिन् वाक्ये विधीयेते, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । भा. ३।४।१।७. ● संबन्धेन अर्थाश्रितेनैव भवितव्यम् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७५, ● संबन्धस्य अर्थान्तरव्यापाराधीनत्वम् । ३।१।६।१२ पृ. ६९३. ● '०संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्' ('गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्') ३।२।२।४ इति न्यायेन वेदस्य विशिष्य शक्तत्वनिर्णायकतरम् । पूर्वपक्षे । कौ. ११३।८।२७. ● '०संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्' (३।२।२।४) । वैयधिकरण्येन अपि यजिसंबन्धोपपत्तेः (उद्भिदादिशब्देषु) सामानाधिकरण्येन यागार्थत्वस्य अवगन्तुमशक्यत्वात् अग्नीषोमीयार्थकल्पना पारिभाषिकी आपद्यते । सा च '०संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्' इति ऐन्द्रयधिकरणसूत्रावयवेन निरस्तत्वात् अयुक्ता । सु. पृ. ३९९, ● संबन्धस्य आकाङ्क्षानिबन्धनत्वम् । पृ. ५२५. ● संबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वम् । वा. २।१।५।२७ पृ. ४३०. ● संबन्धस्य विशिष्टार्थप्रतीतौ नान्तरीयकत्वात् संबन्धशब्देन लक्षणया वैशिष्ट्याभिधानम् । सु. पृ. ७९१, ● संबन्धस्य संबन्धिद्वयनिष्ठत्वम् । पृ. ७६५, ● संबन्धस्य संबन्धिनिरूपणाधीननिरूपणस्य संबन्धिभेदेन भेदः । पृ. ७०४, ● संबन्धानां सर्वेषां 'न क्रियाकर्तृसंबन्धादृते संबन्ध क्वचित्' इति न्यायेन क्रियागर्भत्वम् । पृ. ४६३. ● सम्भवति साक्षात्संबन्धे परंपरासंबन्धो न ग्राह्यः । कु. ३।७।५।११.

● संबन्धासिद्धिः हेत्वाभासः, 'हेत्वाभासाः' इति शब्दो द्रष्टव्यः । मणि. पृ. ४१.

● नहि अगृहीतयोः संबन्धिनोः संबन्धग्रहणं संभवति । रत्नाकरः अनुमानं श्लो. १४६.

● संबन्धतः व्यवस्थितता रूपादीनां दर्पणमात्रयोः । विन्दु. ३।१।५।११.

● संबन्धद्वयकरणात् वाक्यं भिद्येत प्राप्ते कर्मणि । वा. ३।१।११।२१ पृ. ७३४.

● संबन्धमात्रविवक्षायां अविवक्षितकारकैः षष्ठी । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.

● संबन्धविधिः । उभयप्राप्तौ अनुभयप्राप्तौ वा संबन्धविधिः इति हि आघन्यधिकरणे उक्तम् (३।३।१०) । बाल. पृ. ११४. ● संबन्धविधिः । उभयप्राप्तौ संबन्धविधिः आघन्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. पृ. ८८३.

● संबन्धिपदव्यवायेऽपि हि संबन्धादेव पूर्वसंस्कारो नापैति । यत्रापि अपरेण साकाङ्क्षेण व्यवायः तत्राप्यस्ति संबन्धः । अव्यवधाने, विच्छेदेऽपि भवति संबन्धः । भा. २।१।१६।४८.

● संबन्धिशब्दाश्च सर्वे सापेक्षाः विना पदान्तरेण न परिपूर्णमर्थं अभिवदन्ति । सामान्यपदार्थसंबन्धे च संव्यवहारानुपपत्तिः । भा. ४।२।२।७.

■ संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतदिति न्यायः । तद्यथा– संबन्धिशब्दाः–मातरि वर्तितव्यं, पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति । संबन्धाद्गम्यते– या यस्य माता, यो यस्य पितेति 'आदिरन्त्येन सहेता' १।१।७१ इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टम् । साहस्री. ६००.

● संबन्धिशब्दानां प्रतिसंबन्धिनं अपेक्षमाणानामपि न सामर्थ्यविघातो भवति, देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत् । रत्नाकरः पृ. ३४७, ● संबन्धिशब्दानां प्रतिसंबन्धिव्यतिरिक्तार्थान्तरापेक्षया भवत्येव सामर्थ्यविघातः । नहि भवति शोभनस्य गुरुकुलम् इति शोभनस्य गुरोः कुलं इति विवक्षायाम् । पृ. ३४७.

● संबोधनं अभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । कु. १।२।४।४३ पृ. ४८. ● संबोधनं चेतने एव मुख्यम् । अचेतने तु ज्ञानवत्त्वारोपेण गौणो व्यवहारः । रहस्य. पृ. ५८, ● संबोधने अभिमुखत्व– प्रकृतशाब्दबोधाश्रयव्यापारजनककृतिमत्त्वविशेष्यकशाब्दबोधविषयीभूत–शाब्दज्ञानवत्त्वम्, प्रकृतशाब्दबोधनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयकृतिमत्त्वनिष्ठज्ञानविषयत्वं वा । पृ. ५८.

कर्ममात्रं एवंजातीयकं अपर्याप्तं यत् प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तत् धर्ममात्रमिति ब्रूम. । तत्र प्रधानकर्मैव स्यात् । कस्मात् ? अनिर्वृत्तोपकारत्वात् । न हि एवंजातीयकं द्रव्यस्योपकारकम् । द्रव्यं तु एवंजातीयकं अभिनिर्वर्तयत् गुणभूतम् । तस्य गुणभूतत्वात् इदं प्रधानभूतम् ।

प्रा— स्रुचःपरिध्यग्निपुरोडाशसंमार्गाश्च उपयोक्तृप्रधानगुणभावविभेदेन उदाहरणमूचकम् । एतदुक्तं भवति 'दूरेणापि प्रधानानां यद् द्रव्यमुपकारकम् । तेनापि कर्मसंबन्धात्र प्राधान्यं प्रपद्यते ॥' तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तेनैव 'येषां तु न चिकीर्ष्यते' (२।१।१।७) इत्यनेन प्रधानकर्मलक्षणेन आह— द्रव्येण निष्पादितं कर्म, न किंचित् तस्य प्रत्युपकारं दृश्यते । तस्मात् प्रधानकर्म संमार्गप्रोक्षणादि इति ।

तुल्यश्रुतित्वाद् वेतरैः सधर्म स्यात् ॥ १० ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मा स्यात् एवंजातीयकः । यथा व्रीहीनवहन्ति तथा । कुतः ? तुल्यश्रुतित्वात् । तुल्या हि द्वितीयाश्रुतिरेषु द्रव्येषु यथा व्रीहीनवहन्ति इति । एवं अग्निं संमार्ष्टि, पुरोडाशं पर्यग्नि करोति इति । किं गुणकर्मणि द्रव्ये द्वितीया दृष्टेति । यतो द्वितीयादर्शनात् इहापि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मता । नेति ब्रूमः । द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे स्मर्यते । सा नेह द्वितीया विभक्तिः । तत एव तदीप्सिततममिति गम्यते । तदीप्सिततमम्, कर्म गुणभूतम् । यद्यपि प्रत्यक्षादिभिः गुणभावो न गम्यते, प्रमाणान्तरेण शब्देन गम्यते । तस्मात् गुणभूतं एवंजातीयकमिति ।

प्रा— (सिद्धान्ती आह—) नैव हि एतत् गुणकर्मलक्षणम्, यत् द्रव्यचिकीर्षा नाम, उपकारलक्षणशेषत्वप्रतिषेधात् । तादर्थ्यलक्षणं हि श्रुत्यादिप्रमाणकं तत्, न प्रत्यक्षानुपकारनिमित्तं इति वक्ष्यामः (३।१।१।२) ।

किमर्थं तर्हि द्रव्यचिकीर्षा उपन्यस्ता ? तदुच्यते । 'अन्यतः सिद्धरूपाणां येषां दृष्टोपकारिता । तेषां नापूर्वमस्तीति हन्त्यादीनामुदाहृतिः ॥' यत्र द्रव्यचिकीर्षया गुणभावः तत्र नापूर्वभेदः प्रतिपत्तव्य इति यावत् । पूर्वपक्षवादी तु एतदेव गुणकर्मलक्षणं मत्वा संमार्गादिषु तदपश्यन् प्रधानत्वमाश्रितवान् । सिद्धान्त्यभिप्रायस्तु, सर्वत्र श्रुत्यादिभिरवधृते तादर्थ्ये पश्चात् उपकारदर्शनं तदभावे अदृष्टकल्पनं वा । तत्र ईप्सिततमत्ववाचिन्या द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण क्रियाशेषत्वे प्रतिपादिते हन्त्यादीनां दृष्टार्थत्वात् नैवापूर्वं कल्प्यम्, न तु संमार्गादीनां इत्यदृष्टार्थता । न च तावता पूर्वोक्तशेषत्वहानिः । ['द्रव्योपदेशः०' (२।१।४।११,१२) इत्यादिसूत्रद्वय मीको. पृ. ४०६८ इत्यत्र 'सक्त्वधिकरणे' द्रष्टव्यम् ।]

शा— यत्र न किंचित् दृष्टमस्ति कर्मोपयिकं गुणद्रव्य द्वितीयया संयुज्य निर्दिश्यते 'स्रुचः संमार्ष्टि' इत्यादिषु तत्र विचार्यते, किं प्रधानकर्म उत गुणकर्म इति । तदर्थं च किं साध्यवाचिनी द्वितीया अथवा साधनवाचिनी इति । यद्यपि चात्र सिद्धान्तेऽपि द्रव्यगतादृष्टसंस्काररूपापूर्वद्वारात् न अपूर्वभेदाभेदयोः कश्चिद् विशेषः तथापि पूर्वोक्तगुणकर्मलक्षणस्य अव्यापकत्वम्, प्रधानकर्मलक्षणस्य अतिव्याप्तिं चाशङ्क्य समाधीयते इति संगतिः । अत्र पूर्वपक्षाभिप्राय — दृष्टप्रयोजनत्वमेव गुणकर्मलक्षणम्, न द्वितीयेति । कुतः ? 'व्यभिचाराच्च साध्यत्वमुच्यते लोकवेदयोः । साधनत्वं द्वितीयार्थः सर्वत्राव्यभिचारतः ॥' ततश्च प्रधानकर्मैव संमार्गादि इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'स्मृत्या साध्याभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते । कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथायुक्तमनीप्सितम् ॥ तत्र कर्म तद् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनेः स्मृतिः । बलीयसी च साऽऽचारात् प्रयोगोऽप्यस्ति तादृशः ॥' विधिविशेषणीभूतया क्रियया ईप्सिततमत्वं स्रुगादीनां द्वितीयया प्रतिपादितसाध्यभावानां विधिवशाद्गम्यते इत्युच्यते । स्वरूपेण तु तेषां समीहितक्रतुसाधनत्वादेव सिद्धम् ।

सोम— अव्याप्त्यादिशङ्कापूर्वकं पूर्वाधिकरणोक्तलक्षणवर्णनेन आपाततः प्रसक्तं समार्गादेः प्रधानकर्मत्वं अपोद्यते इति संगतिः ।

वि— 'समार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानात्य-कर्मता । गुणकर्मत्वमथवा, दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ गुणत्वं नहि संभाव्य प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।, अदृष्ट-कल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥'

भाट्ट— 'व्रीहीन् प्रोक्षति', 'स्रुचः समार्ष्टि' इत्यादौ दृष्टोपकारकत्वासंभवात् द्वितीयायाश्च साध्यत्ववत् करणत्वेऽपि 'सक्तून् जुहोति', 'वत्सजान् शिरश्छेदान् कुरु' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत् अर्थकर्मत्वमेव । वत्सजाना हि करोतेः द्विकर्मकत्वापत्तेः न साध्यत्वम् । अतः करणत्वमपि द्वितीयार्थः । अतश्च व्रीहिकरणकप्रोक्षणमेव अदृष्टार्थं विधीयते । इति प्राप्ते, 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनुशासनात् 'घटं करोति' इत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः, न करणत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । कर्मत्वं च 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रात् न ईप्सिततमत्वरूपमेव । अपितु 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति सूत्रात् ईप्सितानीप्सितसाधारणं साध्यत्वमेव । अतश्च व्रीहीणां द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन च ईप्सिततमत्वप्रतीतेः तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयते । दृष्टद्वारासंभवेऽपि च अदृष्टमेव द्वारं व्रीहिनिष्ठं कल्प्यते । अत एव यत्र नोपयोगः कल्प्यः, न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयया करणत्वलक्षणाम् अङ्गीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न च अनीप्सितकर्मत्वेनापि अन्वयोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनायां कर्मत्वेन अन्वयावश्यंभावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्या उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुकरणकहोमस्य आरादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः संनिपत्योपकारकत्वमेव ।

मण्डन— 'संमार्जनं संस्करणं स्रुगादेः ।'
शंकर— 'संमार्गो गुणकर्म न ।'

● न च भावनाया द्विकर्मकत्वम् । करोतिपर्यायत्वेन प्रतीत्यनुसारेण च एककर्मकत्वस्य संमार्गाधिकरणे स्थापितत्वात् । कौ २।२।१२।२६ पृ. २८८.

● संमार्गादीनां प्रकृधर्माणां सन्नपदार्थत्वम् । सू. ३।६।१।२०.

● संमार्गवत् । पवमानेष्टयः आधानसिद्धेष्वेव अग्निषु स्वोत्तरभाविक्रतूपयोगितया समार्गवत् संस्कारविशेषाधायकाः भाष्यमते । भाट्ट. ५।३।९.

● संमार्जनं परिधिधर्मः । भा. १२।२।१०।२६,
● संमार्जने परिधीनां मन्त्रः सकृत् पठनीयः । नात्र परिधिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्तः । ९।१।५।११-१९.

● संमार्जनाधिकरणम् । ३।१।७।११-१५. मीको. पृ. १६२९ 'ग्रहन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● संमार्ष्टि गार्हपत्यौ (प्राजहितशालामुखीयौ)। संकर्ष. ३।२।१२.

● संमीलनं वीक्षणं च- रथंतरे साम्नि 'अभि त्वा शूर...ईशानमस्य जगतः' इति भागे गीयमाने नेत्रसंमीलनं कर्तव्यम्, 'स्वर्दृशं' इत्यादिशब्दगानकाले तु वीक्षणं कर्तव्यम् । 'रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' । वि. १०।६।२.

● सम्यग्जरणार्थता- सम्यक् परिणतः शक्नोति गात्राणि प्रीणयितुं नाभेश्चाधस्तात् अगन्तुं इति सम्यग्जरणार्थता । शा. ३।२।९।२५ पृ. ७८१.

● सम्यग्जरणग्रहणावेक्षणेषु मन्त्रानुवाकः यथालिङ्गं विनियोक्तव्यः । शा. ३।२।९।२५-२६ पृ. ७८२.

● सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अनुपहतेषु हि (इन्द्रियमनोऽर्थेषु) सम्यग् ज्ञानम् । वृत्तिकारः । भा १।१।५.५. पृ. २८.

● सरस्वत्यां आज्यभागाया प्राप्तं पौर्णमासवत्त्वं आग्नावैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राग्नविकारत्वात् अमावास्यातन्त्रेण बाध्यते अध्वरकल्पायाम् । बाल. पृ. १४१.

● सरस्वत्याज्यस्य उपांशुयाजविकारस्य धर्माः पश्चात्, बार्हस्पत्यस्याग्नेयविकारस्य धर्मास्तु पूर्वं कार्याः, चोदकस्य प्रयोगवचनात् अध्वरकल्पाया बलीयस्त्वात् । भा. ५।१।१०।१७-१८.

● सर्पः । 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्' तत्र दोषदर्शनात् । भा. ६।२।५।२०.

● 'यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो वा निलौषधिम् । दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् ॥' शा. १।३।४।७ पृ. २०७.

● सर्वं (वैदिक) कर्म सफलम् । शा. ४।३।५.

सर्वं कार्यं सकारणमिति न्यायः । कार्यं प्रागभावप्रतियोगि, कार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणमिति सर्वं कार्यजातं घटादिज्ञानं सकारणं मृदादिज्ञानपूर्वकं भवति । उक्तं च— 'कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि सोऽभवत्' इति । उक्तं च— 'जगतो यदि नो कर्ता कुलालेन विना घटः । चित्रकारं विना चित्रं स्वत एव भवेदिति ॥' साहस्री. ३७.

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोतीति न्यायः । स्पष्टार्थः । उक्तं च— 'प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् । छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥' इति । साहस्री. ६४६.

सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायः । यत्र महति लघ्वारोपणाय प्रवर्तते इति । साहस्री. ५११.

● सर्वं फलं यजमानस्य इति फलोत्सर्गन्यायः । परिमल. ३।४।१३।४४ प्रभृ. ● सर्वं बलवतः पथ्यम् । विश्वामित्रस्यापि यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तपोबलारूढस्य चरितं तत् 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इत्यनेन न्यायेन महान्ति च तपांसि कृत्वा तानि क्षयं नयतः उत्तरकाले वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिकुर्वाणस्य जीर्यत्यपि । चा. १।३।३।७ पृ. २०८. ● सर्वं बलवतः पथ्यम् । व्यासवसिष्ठविश्वामित्रादीनां तु तपोबलेन 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इति न्यायात् विरुद्धाचरणेऽपि न क्षतिः । सौ. १।३।४।७. ● 'सर्वं अशने परिहरति' इत्यत्र अशपदं विधेयम् । टुप्. १०।३।५।१९.

सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायः । यथाऽवधारणार्थक एवकारस्त्रिविध.— (१) क्रियान्वितः, (२) विशेषणान्वित., (३) विशेष्यान्वितश्च । तत्र प्रथमस्य अत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति । द्वितीयस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा शंखः श्वेत (एव) इति पूर्वं उक्तमिति । तृतीयस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्येवमन्यत्रापि बोध्यम् । साहस्री. ९६.

● सर्वं वाक्यं सावधारणम् । वाक्यमानस्यासति बाधके सावधारणपरत्वम् । इमौ न्यायौ समानार्थकौ । दत्तकमीमांसाटीका पृ. ८१.

सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायः । यथा शङ्ख. श्वेत एवेत्यर्थः, एवमन्यत्रापि बोध्यमिति । साहस्री. १५.

● 'सर्वं विशेषणं सावधारणम्' । 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र 'सर्वं विशेषणं सावधारणम्' इति न्यायेन विशेषणस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकार्यकतया व्रीहिरूपविशेषणेन तदितरव्यावृत्त्या इतरनिरपेक्षत्वमार्थिकम् । कु. १।४।२०।२१.

● 'सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरैः सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं वितन्वते ॥' इति न्यायेन 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिवत् 'ल. कर्मणि०' इत्यस्यापि 'शेषयोः' इत्यादेरेकवाक्यतावश्यभावात् । कु. ३।४।८।१९.

सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते इति न्यायः ॥ सर्वः स्वार्थं समीहते इति न्यायः ॥ ननु स्वार्थपरो लोक इति न्यायः ॥ इमे त्रयः समानाभिप्रायकाः । 'हेतुमति च' ३।१।२६ इति सूत्रमहाभाष्योक्त. । तथाहि— "ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह च न. प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, भक्तं चेलं च लप्स्यामहे, परिभाषाश्च नो भविष्यन्ति । तथा य एते शिल्पिनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, मित्राणि नो भविष्यन्तीति वेतनं च लप्स्यामहे" इति ।

वि—– 'संमार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता । गुणकर्मत्वमथवा, दृष्टाभावेऽप्रधानवत् ॥ गुणत्वे नहि सम्भाव्य प्राधान्यं ■ प्रयाजवत् ।, अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्व स्याद् द्वितीयया ॥'

भाट्ट—– 'व्रीहीन् प्रोक्षति', 'स्रुचः संमार्ष्टि' इत्यादौ दृष्टोपकारस्यासंभवात् द्वितीयायाश्च साध्यत्ववत् करणत्वेऽपि 'सक्तून् जुहोति', 'बहवजान् शिखण्डकान् कुरु' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत् अर्थकर्मत्वमेव । बहवजाना हि करोतेः द्विकर्मकत्वापत्तेः न साध्यत्वम् । अत. करणत्वमपि द्वितीयार्थः । अतश्च व्रीहिकरणकप्रोक्षणमेव अदृष्टार्थं विधीयते । इति प्राप्ते, 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनुशासनात् 'घट करोति' इत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः न करणत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । कर्मत्व च 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' इति सूत्रात् न ईप्सिततमत्वरूपमेव । अपितु 'तथायुक्त चानीप्सितम्' इति सूत्रात् ईप्सितानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव । अतश्च व्रीहीणा द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन च ईप्सिततत्वप्रतीतेः तदुद्देशेन प्रोक्षण विधीयते । दृष्टाद्यसम्भवेऽपि च अदृष्टमेव द्वार व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते । अत एव यत्र नोपयोग. क्लृप्त., न वा कल्पयितु शक्यः यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयया करणत्वलक्षणा अङ्गीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न च अनीप्सितकर्मत्वेनापि अन्वयोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनाया कर्मत्वेन अन्वयात्दर्थभावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्या उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्ते. । अत. सक्तुकरणक होमस्य आरादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सन्निपत्योपकारकत्वमेव ।

मण्डन—– 'संमार्जन सस्करण स्रुगादेः ।'
शंकर—– 'संमार्गो गुणकर्म न ।'

● न च भावनाया द्विकर्मकत्वम् । करोतिपर्यायत्वेन प्रतीत्यनुसारेण च एककर्मकत्वस्य संमार्गाधिकरणे स्थापितत्वात् । कौ २।२।१२।२६ पृ. २८८.

● संमार्गादीनां ग्रहधर्माणा सप्तनग्रथार्थत्वम् । वृ. ३।६।१।३०.

● संमार्गवत् । पञ्चमानेष्टयः आधानसिद्धेष्वेव अग्निषु स्वोत्तरभाविकर्मनूपयोगितया संमार्गवत् संस्कारविशेषाधायकाः भाव्यन्ते । भाट्ट. ५।३।९.

● संमार्जनं परिधिधर्मः । भा. १२।२।१०।२६,
● संमार्जने परिधीना मन्त्रः सकृत् पठनीय. । नाय परिधिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्तः । ९।१।५।११–१९.

● संमार्जनाधिकरणम् । ३।१।७।१३–१५. मीको. पृ. १६१९ 'ग्रहन्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● संमार्ष्टि गार्हपत्यौ (प्राजहितशालामुखीयौ) । संकर्ष. ३।२।१२.

● संमीलनं वीक्षण च– रथतरे साम्नि 'अभि त्वा शूर...ईशानमस्य जगतः' इति भागे गीयमाने नेत्रसंमीलन कर्तव्यम्, 'स्वर्दृश' इत्यादिशब्दगानकाले तु वीक्षण कर्तव्यम् । 'रथतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्दृश प्रति वीक्षेत' । वि. १०।६।२.

● सम्यग्जरणार्थता– सम्यक् परिणतः शक्नोति गात्राणि प्रीणयितु नाभेश्चाधस्तात् अगन्तु इति सम्यग्जरणार्थता । वा. ३।२।१।२५ पृ. ७८३.

● सम्यग्जरणग्रहणावेक्षणेषु मन्त्रानुवाकः यथालिङ्ग विनियोक्तव्य. । वा.३।२।१।२५–२६ पृ.७८२

● सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतु । अनुपहतेषु हि (इन्द्रियमनोऽर्थेषु) सम्यग् ज्ञानम् । वृत्तिकारः । भा. १।१।५।१ पृ. २८.

● सरस्वत्यां आज्यभागायां प्राप्त पौर्णमासतन्त्रं आग्नावैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राग्नविकारत्वात् अमावास्यातन्त्रेण बाध्यते अध्वरकल्पायाम् । बाल पृ.१४१.

● सरस्वत्याज्यस्य उपांशुयाजविकारस्य धर्मा. पश्चात्, बार्हस्पत्यस्याग्नेयविकारस्य धर्मास्तु पूर्वं कार्या., चोदकस्य प्रयोगवचनात् अध्वरकल्पाया बलीयस्त्वात् । भा. ५।१।१०।१७-१८.

● सर्पः । 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्' तत्र दोषदर्शनात् । भा. ६।२।५।२०.

● 'यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो या विलौषधिम् । दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् ॥' वा. १।३।३।७ पृ. २०७.

● सर्वं (वैदिकं) कर्म सफलम् । शा. ४।१।५.

※ सर्वं कार्यं सकारणमिति न्यायः । कार्यं प्रागभावप्रतियोगि, कार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणमिति सर्वं कार्यवत्तं घटादिज्ञानं सकारणं मृदादिज्ञानपूर्वकं भवति । उक्तं च— 'कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि सोऽब्रवत्' इति । उक्तं च— 'जगता यदि नो कर्ता कुलालेन विना घटः । चित्रकारं विना चित्रं स्वत एव भवेदिति ॥' साहस्री. ३७.

※ सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोतीति न्यायः । स्पष्टार्थः । उक्तं च— 'प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् । छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥' इति । साहस्री. ६४६.

※ सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायः । यत्र महति अध्यारोपस्वभाव प्रवर्तते इति । साहस्री. ५११.

● सर्वे फलं यजमानस्य इति फलोत्सर्गन्यायः । परिमल. ३।४।१३।४४ प्रभृ. ● सर्वं बलवतः पथ्यम् । विश्वामित्रस्यापि यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तपोबलारूढस्य चरितं तत् 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इत्यनेन न्यायेन महान्ति च तपांसि कृत्वा तानि यथ नवधः उत्तरकाले वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिकुर्वाणस्य जीर्यत्यपि । वा. १।३।३।७ पृ. २०८. ● सर्वं बलवतः पथ्यम् । व्यासवसिष्ठविश्वामित्रादीनां तु तपोबलेन 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इति न्यायात् विरुद्धाचरणेऽपि न क्षतिः । कौ. २।३।४।७. ● 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इत्यत्र ब्रह्मपदं विधेयम् । टुप्. १०।२।५।१९.

※ सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायः । यथाऽवधारणार्थक एवकारस्त्रिविधः— (१) क्रियान्वितः, (२) विशेषणान्वितः, (३) विशेष्यान्वितश्च । तत्र प्रथमस्य अत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति । द्वितीयस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा शङ्खः श्वेत (एव) इति पूर्वं उक्तमिति । तृतीयस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्येवमन्यत्रापि बोध्यम् । साहस्री. ९६.

● सर्वं वाक्यं सावधारणम् । वाक्यमात्रस्यावधारणे साधके सावधारणपरत्वम् । इमौ न्यायौ समानार्थकौ । दत्तकमीमांसाटीका पृ. ८१.

※ सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायः । यथा शङ्खः श्वेत एवेत्यर्थः, एवमन्यत्रापि बोध्यमिति । साहस्री. ९५.

● 'सर्वं विशेषणं सावधारणम्' । 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र 'सर्वं विशेषणं सावधारणम्' इति न्यायेन विशेषणस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकार्थकतया व्रीहिरूपविशेषणेन तदितरव्यावृत्त्या इतरनिरपेक्षत्वमार्थिकम् । कु. ११४।२०।११.

● 'सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरैः सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं वितन्वते ॥' इति न्यायेन 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिवत् 'अ. कर्मणि०' इत्यस्यापि 'द्व्येकयो.' इत्यादिनैकवाक्यतावश्यभावात् । कु. ३।४।८।१५.

※ सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते इति न्यायः ॥ सर्वः स्वार्थं समीहते इति न्यायः ॥ ननु स्वार्थपरो लोक इति न्यायः ॥ इमे त्रयः समानाभिप्रायकाः । 'हेतुमति च' ३।१।२६ इति सूत्रमहाभाष्योक्तः । तथाहि— "ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, भक्तं चैलं च लप्स्यामहे, परिभाषाश्च नो भविष्यन्ति । तथा य एते शिल्पिनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, मित्राणि नो भविष्यन्तीति वेतनं च लप्स्यामहे" इति ।

द्वितीयस्तु पञ्चनन्दोक्त. । तृतीयस्तु श्रीमद्भागवतोक्त. । साहस्री. ६२६, ६२७, ६२८.

❀ सर्वे गुणा. काञ्चनमाश्रयन्तीति न्याय. । प्रसिद्धाभिप्रायकोऽयम् । साहस्री. ९८६.

✱ 'सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशे स्यात्' (३।५।८।२६)। अथवा 'सर्वे तु' इत्यवान्तरपूर्वपक्ष परित्यज्य 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूत्रान्तर स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् । वा. ३।५।८।२६ पृ. १००८. ✱ 'सर्वे तु वेद०'। वात्सरिके चयने सर्वेषामपि आग्नेयीना 'गायत्रीणामाग्नेय छन्दः' इत्युद्देश्यकोटौ निवेशनविनियोगात् सर्वेषामेवाङ्गत्व 'सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणादेकदेशस्य' (३।५।८।२६) इति न्यायात् । संकर्षभाट्टदीपिका. २।१।२८. ✱ 'सर्वे द्रव्यनिषयो नियमविषय.' इति चातुर्थिकन्यायेन व्रीह्यादिसाधनकावघातादिविधानपि विशेषणभूतव्रीह्यादिद्रव्यविधेर्नियमार्थतया नियमादृष्टस्य अवर्जनीयत्वात् । कु २।१।३।६.

❀ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति न्यायः । यथा– सर्वस्यापि शास्त्रस्य महत्तात्पर्यं निर्विशेषे एव ब्रह्मणीति पर्यवसितमिति । साहस्री. ५२४.

❀ 'सर्वान् वर्णान् इष्टकासु' इति रेखावादः ॥

'सर्वान् वर्णान् इष्टकाना कुर्यात्' इति श्रुतः वर्णशब्दः श्वेतादिरूपपर एव । अन्यथान्येनरूपाणा अन्यत्र कर्तुमशक्यत्वादेव तादृशवर्णसमर्पकगुणगैरिकादिद्रव्यलेप. आक्षेप्यत्व, न तु वर्णशब्द एव तत्पर. शब्दसंयोगात् इति सूत्रस्वरसात् । रेखासामान्ये वर्णशब्दस्य शक्तिनिरूढयोरभावात् । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ' इति कोशेन न्युनत्वापत्तेश्च । इति प्राप्ते, 'ऋजुरेखा. पश्चाच्च पुरस्ताच्च शालिखिता मध्ये' इत्यन्तेन नानारेखाणामालिखितानां देशविशेषविधानोत्तर 'सर्वान् वर्णान्' इत्यस्य पाठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वप्रक्रान्तविधिविहितरेखानुवादकत्वात् सति तस्मिन्नेव तदनुवादकतया स्वयमपि नानाविधरेखाणा वर्णादिद्रव्याणा विनियोगविधिभिरेव सर्वरेखाक्षेपे सति तदनुवादके वाक्ये तस्या अदोषत्वाच्च उक्तकोशे चकारेण पुलिङ्गपदस्यापि अनुकर्षात् रेखापर एव । संकर्ष. २।१।५.

✱ 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इयं तादर्थ्यचतुर्थी उपपदविभक्तिः विनियोक्त्री । बाल. पृ. ४५. ✱ 'सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ।' (३।४।१५।४४)। दर्शपूर्णमासयो. शेषकार्याणि एकस्मादेव हविष. कार्याणि इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

शेषात् शेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेषु अविशेषात् सर्वेभ्यः कार्याणि इत्युक्तेः किं तत् कारण इत्यपेक्षाया प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थः संस्कारस्य तदर्थत्वात् इत्यशः ।

'शेषस्य गुणभूतत्वात्' (३।४।१५।४२) इति पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाङ्गत्वात् इत्येव 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्' इति सूत्रावयवो व्याख्येय ।

प्रतिपाद्यत्वस्य अविशेषोपपादनार्थत्वेन तैः सर्वैः संस्कारस्य अर्ध्यमानत्वात् अपेक्ष्यमाणत्वात् इत्यपि संस्कारस्य तदर्थत्वात् इति योज्यम् ।

अप्रयोजकत्वस्य पूर्वपक्षसाधकत्वोक्त्यर्थत्वेन अपि संस्कारस्य तैः हविर्भिः एव अर्थ्यमानत्वात् प्रयुज्यमानत्वात् इत्येवं संस्कारस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्या ।

'संस्कृतत्वाच्च' (३।४।१५।४३) इति सूत्रस्य अतिक्रान्तसंस्कारावसरत्वात् इति व्याख्याया कृतप्रयोजनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यस्य उक्तस्य परिहारार्थत्वेनापि कारणाविशेषात् संस्कारस्य इत्येतावता संस्कारस्य यत् कारण तस्य प्रधाने निष्पन्नेऽपि अविशेषात् इत्युक्तम् । किं तत् कारण इत्यपेक्षाया च तदर्थत्वात् इत्यनेन हविष. प्रधानार्थता उक्ता । यथा, हविष. प्रधानार्थत्वात् प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यत्वसिद्ध्यर्थं प्राक् संस्कारार्थयत्ता तथा निष्पन्नेऽपि प्रधाने तदीयस्य हविषः अग्रिमकार्योदिना उपधाने अनुपयुक्तस्य निष्पन्नस्यापि प्रधानापूर्वस्य नाशोऽस्ति. तदीयत्वानिवृत्तेः प्रतिपत्त्यपेक्षाऽस्त्री-

स्यायः। सु. पृ. १५३८–१५३९। सत्कारस्य सर्वप्रकृतहविरर्थत्वेन सर्वहविषा 'कार्यते प्रयुज्यते अनेन' इति व्युत्पत्त्या कारणशब्दोक्तस्य प्रयोजनत्वस्य अविशेषात् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषकार्याणि क्रियेरन् इति सिद्धान्तप्रयोजनार्थत्वेन सूत्रयोजना। सु. पृ. १५४०. ● 'सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्०' (३।४।१५।४४) इत्यस्य अतिप्रसक्तस्य अपवादः क्रियते ('आज्याच्च०' ३।५।१।१ इत्यादिना)। वा. ३।५।१।१ पृ.९८९. ● सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानम्। भा. ३।४।१५।४५ पृ. ९८५. ● '० सर्वस्य वचनार्थत्वात्' (१२।३।१०।२५)। न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषां मन्त्राणां अन्तैः कर्मादिसंनिपातः कर्तुं शक्यः। किं वचनमेतत्? नहि। न्यायः, सर्वस्य वचनार्थत्वात् इति। भा. १२।३।१३।२९. ● 'सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वाद्दक्षिणार्थस्य गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात् तत्समवायो हि कर्मभिः'। १०।३।१४।५७॥ भूनाम्नि क्रतौ 'धेनुर्दक्षिणा' इत्युक्तया एकया धेन्वा ज्योतिष्टोमिकीनां गवामेव निवृत्तिः नाश्वादीनां इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः। सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य धेनुर्निवारः बाधिका। कुतः? 'तस्य विश्वतयस्तोनिपाः' इति तच्छब्दानुषङ्गेण तस्य भूनाम्नः क्रतोः 'धेनुर्दक्षिणा' इति कृत्स्नक्रतुसंयोगात् विकृतौ भूनाम्नि क्रतौ प्राकृते अर्थे दक्षिणात्मके कार्ये श्रुतिभूत प्रत्यक्षश्रुत्या प्राप्त धेनुद्रव्य आनुमानिकसर्वदक्षिणाबाधकं स्यात्।

ननु ज्योतिष्टोमे बहुद्रव्यानतानां ऋत्विजां कर्मसम्बन्धावगते, तद्विकृतौ श्रुते अपि एकद्रव्यानतानां कर्मसम्बन्धो न युक्तः इत्याशङ्क्य 'तत्समवायो हि' इत्युक्तम्। तथा दक्षिणया ऋत्विजां कर्मसम्बन्धावधारणात् एकेनापि द्रव्येण दक्षिणात्वेन श्रुतेन आनतानां कर्मसमवायो युक्त इत्यर्थ.।

ननु गवादिद्रव्यजन्यानामानतीनां भेदात् न गोजन्यानत्यर्थं विहितया धेन्वा अश्वादिनिवृत्तिर्युक्ता इत्याशङ्क्य 'एकत्वात् दक्षिणार्थस्य' इत्युक्तम्। ऋत्विगानत्युपायापेक्षाया 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति' इत्यानतिसाधनवाचिदक्षिणाशब्दस्य ददात्यन्वयात् दक्षिणायाश्च उपादेयत्वेन विवक्षितैकसंख्यत्वात् तदर्थस्य प्रयोजनस्य आनमनस्यापि एकत्वमित्यर्थः।

ननु 'दक्षिणा ददाति' इत्येकवचनश्रवणेऽपि 'गौश्चाश्वश्च' इत्यादिवाक्ये दक्षिणासमुच्चयप्रतीतेः तत्प्रयोजनानविभेदोऽवसीयते इत्याशङ्क्य 'गुणानां चार्थैकत्वात्' इत्युक्तम्। चशब्देन इतरेतरसहितानामेव गवादीनां दक्षिणात्वप्रतीतेः 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्येकवचनाच्च समुच्चितानामेव दक्षिणात्वम्। गवादीनां उद्देश्यत्वात् साहित्याविवक्षाशङ्कानिरासाय उपादेयत्वज्ञापनार्थं गुणशब्देनाभिधानं दक्षिणात्वं च गवादीनां प्रत्युद्देश्य इति ज्ञापयितुं अर्थशब्देनोक्तम्। सु पृ. ४३५. ● 'सर्वेषामभिगमयन्नवत्यच्छंवट्कारम्' इति वचनात् सहैवानदान 'इन्द्राय राज्ञे ... इन्द्रायाधिराजाय इन्द्राय स्वराज्ञे' इत्यत्र। संकर्ष. २।२।१४.

सर्वेषामविशेषात्। १०।४।९।२८॥

विकृतिसोमेषु 'कौत्सं भवति', 'काण्वं भवति' इति एकवचनान्तेन शब्देन साम श्रुतम्। 'वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः' 'क्रुञ्चाक्रुञ्चीये भवतः' 'भार्गवयशसी भवतः' इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि श्रुतानि। 'क्रौञ्चानि भवन्ति' इति तु बहुवचनान्तेन शब्देन सामानि श्रुतानि। तास्वेव विकृतिषु प्राकृतान्यपि गायत्रादीनि सामानि प्राप्तानि। वैकृतानि तु तेषां प्राकृतानां निवर्तकानि इत्यवगतम्। तत्र किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि उत एकवचनान्तशब्दोक्त एकस्यैव प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तशब्दोक्ते द्वयोः निवर्तके, बहुवचनान्तशब्दोक्तानि तु बहूनि बहूनां प्राकृतानां इति स्वसंख्यासमसंख्याकानां साम्नां निवर्तकानि इति विचारे पूर्वपक्षमाह– सर्वेषां प्राकृतानां साम्नां सर्वाणि वैकृतानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशेषाभावात्। तस्मात् एकं सर्वस्य निवर्तकं इति पूर्वपक्षः।

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ।१९ ॥

'सर्वेषामविशेषात्' इति सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । न सर्वे सर्वस्य निवर्तकम् । किंतु एकस्य प्राकृतस्य एक वैकृत निवर्तकम्, द्वयो. द्वे, बहूनां बहूनि इति नियम. । श्रुतिसामर्थ्यात् एकवचनादिश्रुतेः एवमेव सामर्थ्यात् । एव सति प्रकृतेरविकारात् प्रकृतेः प्राकृताना चोदकप्राप्ताना साम्ना अविकारात् विकारो बाधो न भवति । तथा च कौत्सेन काण्वेन च प्राकृतमेकैकमेव बाध्येत प्राकृतानामितरेषां तु कौत्सादिना समुच्चयः । एव शुद्धाशुद्धीयाभ्यां प्राकृतयोः द्वयोर्बाध. इतरेषां तु समुच्चयः । एवमन्यत्रापि । इति सिद्धान्तः । के.

* सर्वेषामृत्विक्शब्दावाच्यता । भा. ३।७।१६।३९ पृ. १०९९. * सर्वेषामेकानेकस्तोमकाना अग्निष्टोमपूर्वकता । पि. ५।३।१९. * सर्वेषामेवाङ्गाना श्येने हतिनवनीतम्, न सुत्याकालीनानामेव । मीको. पृ. २११४ 'हतिनवनीतं श्येने०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * 'सर्वेषां त्वैक(चैक)मन्त्र्यं स्यात्' (३।२।११।४४) इति सिद्धान्तन्यायेन प्रकृतौ अग्निष्टोमसंस्थाया अनूहितप्रयोगः । सु. पृ. ११४२. * 'सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि' । ३।२।११(१९)।४४ ॥ मन्द्रादिमन्त्र. लिङ्गेन ऐन्द्रसोमभक्षणेषु न विनियुज्यते इति प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थं एतत् सूत्रम् । एकशब्देन एकरूपत्ववाचिना ऊहो निरस्त. इत्येव ऐकमन्त्र्यशब्दव्याख्या । सवनाधिकारो हि इति अवयव. 'तत्पुरुषबलीयस्त्वेन इन्द्रपीतशब्दस्य ऐन्द्रसोमवाचितया अनैन्द्रेषु अप्राप्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोगः' इत्याशङ्कानिरासार्थः । इन्द्रपीतशोक्तेः बहुव्रीहित्वेन इन्द्रपीतसवनवाचित्वात् अनैन्द्रस्यापि च सोमस्य इन्द्रपीतसंबन्धितया प्रकाशयितुं शक्यत्वात् तत्रापि विनियोगोपपत्तिः इति तदर्थ. । लिङ्गेन अनैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः इति सिद्धान्तः । अधिकारोक्तेः विषयवाचित्वात् इन्द्रपीतशब्दः सवनविषयो हि इति 'सवनाधिकारो हि' इत्यस्य व्याख्या वार्तिककृता । समुदायस्य इन्द्रदेवत्यस्य इन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितत्व अवयवहोमेन नष्टस्य प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वात् हुतशेषे च भक्त्या पानोक्त्यापत्ते. तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहेरपि स्त्रीशार्यत्वात् कण्ठेकालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि संभवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाच्च बहुव्रीहित्वावगते न इन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्ता इत्येव भक्तिपानत्वात् इत्यवयवव्याख्या । सोमविषयत्वे अभक्तपानप्रसङ्गात् इन्द्रपीतोक्ते. सवनविषयत्वं गम्यते इति सूत्रावयवयोजना । सु. पृ. ११६३–६४. * 'सर्वेषां वा०' । अथ स्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदत्वेन एकरूपत्वेऽपि प्रधानस्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणात् कार्यात् अङ्गस्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणस्य कार्यस्य अन्यत्वात् विकृतौ प्रयाजादिस्रुग्वर्जनम्, तत. प्रकृतावपि अपूर्वसाधनाशे धर्मविध्यभ्युपगमात् प्रधानापूर्वसाधनस्रुगर्थैव पर्णतादे., बर्हिषश्च प्रधानहविर्मात्रसादनार्थता स्यात् इति 'सर्वेषां वा' इति न्यायो बाध्येत । अथ प्राकृताङ्गबाधेन वैकृताङ्गनिवेशात्, एकत्र च बाधेन चरितार्थस्य वैकृताङ्गविधेः सर्वत्र बाधकत्वायोगात् न विकृतौ असौ न्यायः । सु. पृ. ६१५. * 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' ।३।७।१।२॥ शमीमयत्वादि तु स्रुगादिमात्रानुवादेन विधीयमानं 'सर्वेषां वा०' इत्यनेन वाक्यसंयोगबलीयस्त्वात् प्रकरणगम्यप्रधानार्थत्वबाधेन अङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते । वा. २।१।४।१२ पृ. ४१३ । नवासौ (फलचमसभक्ष) प्रधानेन विशेष्यते 'सर्वेषां वा०' इत्येवमङ्गप्रधानार्थत्वप्रतीतेः । ३।५।२०।५३ पृ. १०२३ । (श्येने नवनीतं अङ्गप्रधानाना सर्वेषां इति सिद्धान्ते उक्ते आह–) तदुक्तं 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' (३।७।१।२) इति । ३।८।२६।४०. * 'सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः' । ३।२।१८।४२ ॥ आक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थं सूत्रम् । मन्त्रस्याविधायकत्वेन अपूर्वयागकल्पकत्वायोगात् बृहस्पतिसवे अपि गायत्रत्वश्रुतेः अविहितच्छन्दोविशेषाग्न्यादिविषयत्वेनापि संभवे प्रात॰

स्तुवाकादौ अनिर्देशप्राप्त (अतिदेशप्राप्त ?) यतच्छन्द-स्त्वादिनाधायोगात् 'यस्तस्तम्भ धुनेत यः' इति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाछन्दोविधानाच्च केवलगायत्री-छन्दस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसोमयागाभावात् सर्वेषु सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रः स्यात् इत्येवं 'ऐन्द्राग्ने लिङ्गा-भावात् स्यात्' (४०) इत्येतत्सूत्रस्थस्य स्याच्छब्दस्य 'एकस्मिन् वा०' (४१) (स्यात्) इत्येव तदनन्तर सूत्रे अनुपक्तस्य 'छन्दश्च०' (४२) इत्याक्षेपसूत्रे अस्य बुद्धिस्थीकृतस्य अनुषङ्गेण योज्यम् । सु. पृ. ११६२.

꣸ सर्वासां गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् । १०।७।१७।५८ ॥

सर्वासा 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेद्रुक्कामः' इत्या-दीना काम्येष्टीना ये गुणाः द्रव्यदेवतारूपाः तेपा ग्रहण अर्थवत्त्वात् सफलत्वात् अप्रवृत्ते एव चोदके स्यात् । काम्यचोदनाना उत्पद्यमानाना द्रव्यदेवतेन सहैव उत्पत्तिः । तदुत्तरकाल चोदकेन अनशिष्टानामङ्गाना प्राप्ति. । तस्मादत्र प्राकृतं द्रव्यदेवत न प्रवर्तते । इति सिद्धान्तः ।

अधिकं स्यादिति चेत् । ५९ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । काम्येष्टिषु काम्यचोदनाचोदितं द्रव्यदेवतं स्यादेव चोदकप्राप्तमपि प्राकृत द्रव्यदेवत अधिकं स्यात् । तथा च समुच्चय । इति चेत् ।

नार्थाभावात् । ६० ॥

सिद्धान्ती आह । न अधिक द्रव्यदेवत कर्तव्य अर्थाभावात् प्रयोजनाभावात् । एकेन हि विशेष विहितेन द्रव्यदेवतेन यागे निर्वृत्ते नापरस्य किंचित् कार्यम् । तस्मात् चोदको द्रव्यदेवत न प्रापयति इत्येव सिद्धान्तः । अप्राप्तबाध. । के.

● सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः । भा. ११।१।३। ११–१९.

● सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव काम्येषु अधिकारः । ६।३।२।८–९. 'सर्वशक्त्यधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । भा. १२।३।१५।३१, १२।४।३।६.

꣸ सर्वापेक्षन्यायः । यथा बहुषु निमन्त्रितेषु एकस्मिन् आगतेऽपि तस्मै भोजन न दीयते अपेक्ष्यन्ते च सर्वे, एवं यत्र सर्वापेक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५११.

꣸ सर्वार्थमप्रकरणात् । ३।६।१।१ ॥

अनारभ्य श्रूयते 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' 'यस्य खादिरः स्रुवो भवति' इति । इय जुह्वा. पालाशता, स्रुवस्य वा खादिरता किं प्रकृतौ निविशते उत प्रकृतौ विकृतौ चेति सर्वत्रेति संशये पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । इदं पालाशत्वादि सर्वार्थं प्रकृतिविकृत्युभयार्थं स्यात् । अस्मिन् वाक्ये प्रकृतेः अप्रकरणात् प्रकरणाभावात् । अनारभ्याधीतत्वेन कस्यचित् प्रकरणस्य अभावात् सर्वार्थता न्याय्या ।

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् । २ ॥

'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' 'यस्य खादिरः स्रुवो भवति' इति कस्यचित् प्रकरण विना अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्व खादिरत्व च प्रकृतौ विकृतौ च निविशते इति पूर्वपक्षनिरासार्थो वा–शब्द । न सर्वत्र निविशते किंतु प्रकृतौ एव निविशते न विकृतौ, तथा सति अद्विरुक्तत्व भवति द्विरुक्तत्वदोषो नायाति । प्रकृतौ विधाने सति चोदकेन विकृतौ प्राप्नोत्येव । विकृतौ पुन. विधाने तु द्विरुक्तत्वं स्यात् । तथा च पूर्वपक्षे द्विरुक्त-त्वदोषप्रसङ्ग । सिद्धान्तिमते तु अद्विरुक्तत्वं द्विरु-क्तत्वदोषाभाव सिध्यति । तस्मात् प्रकृतौ एव निवेशः । अत्र द्विरुक्तत्वात् अद्विरुक्तत्वात् इत्युभयथा पाठो वार्तिकमतेन । अस्माभिस्तदनुसारेण उभयथा व्याख्यातम् ।

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते । ३ ॥

अनारभ्याधीत 'यस्य पर्णमयी जुहू.' 'यस्य खादिरः स्रुवः' इति पालाशत्वादिक प्रकृतौ एव निविशते न विकृतौ इति सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी ब्रूते । तु–शब्दः सिद्धान्तपक्षनिरासार्थः सन् विशेष बोधयति । वचनप्राप्ते अनारभ्यवचनेन पालाशत्वादिकत्वे विकृतावपि प्राप्ते सति तद्वर्जं अनारभ्यविधि वर्जयित्वा चोदक

प्राप्तिः। यत्र तु विकृतौ न विधिः तत्र चोदकेन प्राप्तिः। तस्मात् सर्वार्थमेव पर्णतादिकम्।

दर्शनादिति चेत्। ४॥

अनारभ्यविधिना अप्राप्ते चोदकः प्रवर्तते। अनारभ्य वचनेन प्राप्ते तु न चोदकाकाङ्क्षा इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती शङ्कते। यदि अनारभ्यविधिना विकृतिः चोदकनिराकाङ्क्षा स्यात् तदा शतकृष्णले 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति प्रयाजदर्शनं नोपपद्येत। शतकृष्णले हि प्रयाजाः चोदकेनैव प्राप्नुवन्ति। शत कृष्णले प्रयाजानां दर्शनात्तु विकृतौ चोदकः सिद्धो भवति। तस्मात् जुहूपालाशतादिकं अनारभ्याधीतं प्रकृतौ एव निविशते विकृतौ तु चोदकेन।

न चोदनैकार्थ्यात्। ५॥

'दर्शनादिति चेत्' (३।६।१।४) इति सिद्धान्तिकृतशङ्कायाः निरासार्थं पूर्वपक्षसूत्रमिदम्। अनारभ्यविधिना विकृतेः निराकाङ्क्षीकरणे चोदको न प्रवर्तेत इति सिद्धान्तिना यदुक्तम्, तन्न। कुतः? चोदनैकार्थ्यात्। चोदनायाः अनारभ्याधीतजुहूपालाशत्वचोदनायाः एकार्थत्वात् पालाशत्वरूपस्य एकस्यैव अर्थस्य विधायकत्वात्। एकः अर्थः विधेयः यस्याः सा चोदना एकार्था। एकार्थायाः भावः ऐकार्थ्यम्। अनारभ्यचोदनायाः ऐकार्थ्यम्। तस्मात् सिद्धान्त्युक्तं न युक्तम्। विकृतौ चोदकेन जुहू. प्राप्नोति। तत्र केवलं पालाशत्वं अनारभ्यविधिना विधीयते। तथा च अनारभ्य विधिना विहितं वर्जयित्वा चोदकः प्रापयति। ततश्च अनारभ्यविधौ सत्यपि चोदकः प्रवर्तते एव। तस्मात् अनारभ्यविधिः सर्वार्थः।

उत्पत्तिरिति चेत्। ६॥

अनारभ्यविधिः प्रकृतिविकृत्यर्थः इति पूर्वपक्षिणा उक्ते पुनः सिद्धान्ती शङ्कते। प्रकृतौ तावत् अङ्गानि संक्षेपेण विस्तरेण च उत्पाद्यन्ते। 'पञ्च प्रयाजान् यजति' इति संक्षेपः। 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' इत्यादिर्विस्तरः। एवं प्रकृतौ उत्पत्तिः संक्षेपविस्तराभ्यां भवति। एवं 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' 'यस्य खादिरः स्रुवो भवति' इत्यादिः विस्तरः,

'यस्यैवंरूपाः स्रुचः' इति संक्षेपः। तथा च प्रकृतौ यादृशी अङ्गानामुत्पत्तिः तादृशी एव अनारभ्यवाक्ये 'यस्य पर्णमयी' इत्यादौ उत्पत्तिः। तस्मात् इयमपि प्राकृती एव उत्पत्तिः इति प्रकृत्यर्थैव न विकृत्यर्था। तस्मात् अनारभ्यविधि. प्रकृत्यर्थ एव। इति चेत्।

न तुल्यत्वात्। ७॥

प्रकृतौ अङ्गानां उत्पत्तिः संक्षेपविस्तराभ्यां भवति इति जुहूपर्णमयीत्वादेरपि उत्पत्तिः प्राकृती इति सिद्धान्तिना यदुक्तं तन्न। विकृतौ अपि उत्पत्तेः संक्षेपविस्तरोक्तत्वस्य तुल्यत्वात्। विकृतावपि अङ्गानामुत्पत्तिः संक्षेपेण विस्तरेण च उच्यते एव। यथा साम्रहण्यामिष्टौ 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति संक्षेपः। 'आमनमस्यामनस्य देवाः' इति विस्तरः (आमन असि आमनस्य देवाः इति श्रुतौ पदच्छेदः)। तथा च संक्षेपविस्तरवती उत्पत्तिः प्रकृतिविकृत्योः तुल्या। तस्मात् अनारभ्यविधि. प्रकृतिविकृत्युभयार्थः।

चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः। ८॥

अन्तिमं सिद्धान्तसूत्रमिदम्। 'न चोदनैकार्थ्यात्' (३।६।१।५) इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तस्यात्र विशेषतः उत्तरम्। चोदनायाः चोदकस्य यावान् अर्थः तस्य सर्वस्य कार्त्स्न्यं कृत्स्नता एव विकृतौ, न एकदेशपरत्वम्। जुहूश्च पालाशत्वं च, स्रुवश्च खादिरत्वं च चोदकेन विकृतौ प्रापणीया अर्थाः। तान् सर्वानेव चोदकः प्रापयति न केवलं जुहूमेव स्रुवमेव वा, येन पालाशत्वार्थं खादिरत्वार्थं वा अनारभ्यविधिमपेक्षेत। समर्थश्चोदकः सर्वं प्रापयितुम्। तस्मात् विकृतौ पालाशत्वादिकस्य प्राप्त्यर्थं न अनारभ्यविधेरपेक्षा। मुख्यविप्रतिषेधात्, मुख्यस्य चोदकस्य विकृतौ प्रवृत्तस्य सतः अनारभ्यविधिना पुनः पालाशत्वादेर्विकृतौ विधाने विप्रतिषेधः स्यात् 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' (३।६।१।२) इति पूर्वोक्त द्विरुक्तत्वदोषवत्त्वं स्यात्। तस्मात् न चोदकस्य अनारभ्यविध्यपेक्षा। एवं चोदनार्थकार्त्स्न्यात् मुख्यविप्रतिषेधप्रसङ्गाच्च अनारभ्यविधिः प्रकृत्यर्थः एव, न विकृत्यर्थोऽपि।

अथ कुतूहले 'न चोदनैकार्थ्यात्' इति पञ्चमे सूत्रे चोदना–पदस्य पाठः। अष्टमे च प्रकृते सूत्रे 'चोदकार्थे०' इति पाठः। मादिपुस्तकेषु तु अष्टमेऽपि चोदना–शब्दस्यैव पाठः। उभयत्र एकस्यैव शब्दस्य तु पाठो युक्त इति मत्वा अस्माभिरपि अष्टमेऽस्मिन् सूत्रे कुतूहलपाठो न स्वीकृत.। अर्थतस्तु चोदनापदेन चोदक एव ग्राह्यो भवति। अत एव 'कृत्स्नं चोदकः प्रापयति' इति भाष्य 'सर्वत्र यदि भेदेन प्रकृत्य- हेतु चोदकः' इति वार्तिक च सगच्छते। के.

० 'सर्वार्थं पाऽऽपानस्य स्वकालत्वात्'। ३।६। ५।१५॥ अमयः प्रकृतिविकृत्यर्थाः स्वतन्त्रोत्पत्तिक- त्वात्। तदेतत् वर्णित 'सर्वार्थे वा०' इत्यत्र। वा. ३।७।१९।३५ पृ. ११०४, यत्तु 'सर्वार्थं वा०' इति वक्ष्यति तत् सर्वकर्मार्थाभ्यर्थत्वात् इति व्याख्यास्यते। २।३।३।४ पृ. ५९०. ● 'सर्वार्थानां च वचना- दन्यकालत्वम्'। ११।३।४।६ सूत्रांशः। सर्वार्थानां च सता केषाञ्चित् अन्यकालत्व कृतम्। यथा 'आग्नि- मारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति। भा. ११।३।४।६.

ऊ 'सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवा- ऽऽवृताः' इति न्याय.। स्पष्टार्थोऽयं भगवद्गीता- वाक्यात्मकः। साहस्री. ९२९.

● सर्वौपधेषु इष्टकाधर्मा. अग्निचयने न कर्तव्याः। संकर्ष. १।१।१०. मीको. पृ. ११ 'अग्निचयने इष्टकाधर्मा चरुसर्वौषधेषु न भवन्ति' इत्यत्र अधि करणं द्रष्टव्यम्।

● सर्वौपधात्रधातस्य नाभ्यास. अग्निचयने। ११।१।६।२८. मीको. पृ. ५३ 'अग्निचयने सर्वौप धावघातस्य नाभ्यास.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● सर्वकर्मणां आधानं तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्म पृथक्। ११।३।२।१. मीको. पृ ९१३ 'आधान सर्वकर्मणा०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● सर्वकामार्थत्वा दर्शपूर्णमासादीना 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम.'। ४।३।१०। २५–२६. मीको. पृ. २०७५ 'दर्शपूर्णमासन्याय.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः इति न्यायः। कुत उत्तार्थैरेव त्यागनियमः इति चेत् नेतिनेतीति निषेधान्यथानुपपत्त्या तन्मिथ्यात्वावधारणात् इति। के.

● 'सर्वत्राऽऽख्यातसंबद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे। विधिशक्त्युपसक्रान्ते स्याद्धातोरनुवादता॥' इति न्याय.। जायते च 'सोमेन यजेत' इति श्रवणात् सोमेन याग कुर्यात् इति प्रथमबोध सर्वेषा 'सर्वत्राख्यातसबद्धे०' (वा. पृ ३२८) इति न्यायात् तुतीयाध्यानाय। भाट्टालङ्कारः पृ. ६३. ● सर्वैव लक्षणया भिन्नपक्ष्ये प्रवर्तेते। टुप् १२।१।१।१ पृ २२१७. ● 'सर्वैव हि विज्ञान संस्कारत्वेन गम्यते। पराङ्ग चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणात्॥' वा. १।३।८।२७ पृ २८८, ● सर्वत्र च कृत्वार्थयो. संबन्धे आलार्यस्य स्यास्यति। ३।१।८।१२.

ऊ सर्वत्र तु ग्रहाम्नानमधिकं स्यात् प्रकृति- वत्। १०।४।२।३॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते 'बार्हस्पत्य ग्रह गृह्णाति' इति। विषुवति 'अर्कं ग्रह गृह्णाति' इति। महाव्रते 'शुक्र ग्रह गृह्णाति' इति। अश्वमेधे 'सौवर्णराजताभ्या महिमानौ ग्रहौ गृह्णाति' इति। प्रकृतौ ऐन्द्रवाय वादयो ग्रहाः विहिताः। ते बृहस्पतिसवादौ प्राप्ताः। तत्र प्रत्यक्षश्रुताः येऽन्या ग्रहाः चोदकप्राप्तान् प्राकृ- तान् निवर्तयेरन् प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहशब्देन सयोगात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह। सर्वत्र बृहस्पति सवादौ ग्रहाम्नान यत् ग्रहाणामाम्नान तत् अधिक स्यात् प्राकृतेभ्यश्चोदकप्राप्तेभ्यो ग्रहेभ्य.। प्राकृतैरन्तराना समुच्चय स्यादित्यर्थ.। उभयेषा प्रमाणवत्त्वात् चोदकेन प्रत्यक्षश्रवणेन चेति। प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ 'अंशु गृह्णाति' 'अदाभ्य गृह्णाति' इति अप्राकरणिकौ प्राकरणिके. समुच्चीयेते तद्वत्।

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात्। ४॥

बृहस्पतिसवविषुवदादौ बार्हस्पत्यार्कादिग्रहाणा प्राकृतै. ऐन्द्रवायवादिभि. ग्रहैः समुच्चयः इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह। अधिकैः प्राकृतग्रहभिन्नैः नि संदिग्धैः

अधिके. सुराग्रहैः सोमग्रहाणां एकवाक्यत्वात् समुच्चय एव बार्हस्पत्यादीनां ऐन्द्रवायवादिभिः समुच्चय. इति सिद्धान्तसिद्धिः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

बृहस्पतिसवविषयवादौ बार्हस्पत्यादीनां वैकृतानां ग्रहाणां ऐन्द्रवायवादिभिः प्राकृतैः ग्रहैः समुच्चयः इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । लिङ्गदर्शनाच्च समुच्चयः । " विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद्वाजपेयः, अतीव ह्यग्निष्टोमं क्रामति, अत्युक्थ्य, अति षोडशिन, नातिरात्रमाप्नोति " इति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णे भवति, यथा ' विरण्यान्यरण्यानि ' विस्तीर्णानि इति गम्यते । यदि समुच्चय एवं विस्तीर्णता । अस्माल्लिङ्गात् समुच्चयः । के.

● ' सर्वत्र तु ग्रहाम्नानं० ' (१०।८।२।३-५) । अत्र बृहस्पतिसवे ' बार्हस्पत्य ग्रहानि ' इति उपदिष्टस्य अतिदिष्टानां च ग्रहाणां समुच्चयः उक्तः । बाल. पृ. १७७. ● ' सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ' । (वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७५) इति न्यायेन पवमानशब्दस्य पवनक्रियाकर्तरि योगेन निरूढत्वम् । कौ. १।४।३।३, सु. पृ. ४११. ● ' वेदादेवानृत्वं च तद्वाचामवगम्यते । विसंवादो हि भूयिष्ठस्तन्यायेन च दृश्यते ॥ सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्श्यते । संनिधानाच्च शास्त्रस्य विसंवाद: स्फुटः स्फुटः ॥ ' वा. १।३।६।१४ पृ. २४२-२४३.

● ' सर्वत्वमाधिकारिकम् ' । (३।२।१।१६) । ' सर्वाणि हवींषि पर्यग्नि करोति ' इत्यापस्तम्बवचनस्य सर्वत्वस्य उद्देश्यविशेषणत्वेन अविवक्षितत्वात् विवक्षितत्वेऽपि वा ' सर्वत्व० ' इति न्यायेन वचनान्तरानुरोधेन (' पुरोडाशं पर्यग्नि करोति ') पुरोडाशमात्रविषयत्वोपपत्तेः श्रुतिदर्शनोत्तरमपि एतस्याप्रामाण्यमेवेति केश्चिदुक्तम् । तदयुक्तम् । कौ. १।३।६।१४ पृ. ९६, ● ' सर्वत्वमाधिकारिकम् ' । विश्वेदेवशब्दस्य कस्यमपि देवताविशेषरूढि परित्यज्य विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्याय त्वाङ्गीकारेण ' सर्वत्वमाधिकारिकम् ' इति न्यायात् प्रकृतसर्वविषयत्वमाश्रित्य देवशब्दस्य च देवतापर त्वमङ्गीकृत्य प्रकृताग्न्यादिसर्वदेवताकत्वस्यैव अन्यस्वपि यागेषु प्रवृत्तिनिमित्तं अङ्गीक्रियते । १।४।१३।१४ पृ. २५१.

ह्व सर्वत्वं च तेषामधिकारात् स्यात् । १०। २।५।१९ ॥

शतकृष्णले चरौ शेषभक्षविषये ' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इति श्रूयते । तत्र तेषां ब्रह्मर्त्विग्भागानां अधिकारात् उद्देश्यत्वात् सर्वत्वं विहितं स्यात् ' यद् ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वं ' इति वचनव्यक्तिः । इति पूर्वः पक्षः ।

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् । २० ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । शतकृष्णलचरौ शेषभक्षविषये ' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इति श्रुतौ ' यद् ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वम् ' इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तम्, तन्न । किंतु अत्र ब्रह्मभिन्नेभ्य. पुरुषेभ्य. शेषस्य अपनयः पुरुषापनयः क्रियते । तेषां ब्रह्मभागानां प्रकृतित एव सिद्धत्वेन अवाच्यत्वात् अविधेयत्वात् । तस्मात् पुरुषाणां इतरेषां ऋत्विजां ये भागाः ते सर्वे ब्रह्मणे एव परिहर्तव्याः इति विधीयते । ' यत् सर्वं परिहरति तत् ब्रह्मणे ' इति वचनव्यक्तिः । इति सिद्धान्तः । के.

ह्व ' सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः । अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ' यथा- मूढा. शिष्टाचारमहो विगीत दृष्ट्वा कृत्स्नमपि त्यजन्ति, स्वभाववाद चानुरुध्यन्ते । सुधास्तु श्रुत्यन्तरविरुद्ध विरुद्धाचारमात्र त्यक्त्वा तेनैव तेनैव सदाचारेण युज्यन्ते इति । साहस्री. २४१.

● ' सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः । अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ' (वा. १।३।२।३ पृ. १७६) । एक विनाशयितु शील येषां, देवा चानेके, तेषां मध्ये ' सर्वनाशे० ' इत्ययं लोकप्रवादः प्रसिद्धः इत्यन्वय. । सु पृ. १४०.

● सर्व-पदस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन बुद्धयवच्छिन्ने शक्तिः । ' सर्वेषु घटेषु द्वयत्वम् ' इत्यत्र घटपर्याप्तिमानम् । ' सर्वेषु घटेषु रूपम् ' इत्यत्र व्यापकत्वे लक्षणा, कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्तित्वाभावात् । ' सर्वेषु साव,

प्रमेयत्वं ' इत्यादौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे लक्षणा। एवं ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' ' सर्वे वक्षणे परिहरन्ति ' इत्यादावपि इति दिक्। मणि. पृ. १६४.

● सर्वपरिदानाधिकरणम्। ३।४।६।१७. मीको. पृ. ६७७ ' अवगोरणन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● ' सर्वपाकादिसंबन्धे द्वाभ्यामण्डुलादयः ' इत्यनेन न्यायेन पूर्वाङ्गतस्याङ्गत्वस्य उत्तरकालावगतेन प्राधान्येनाविरोधात् पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशुयागवमनैतावग्नीषोमसहकारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते। सु. पृ. २२७०–७१.

● सर्वपुरोडाशक्षामे प्रायश्चित्तम्। ६।४।५। १७–२१. मीको. पृ. १५३१ ' क्षामेष्टिन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

※ सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्। ३।४।१४। ३७॥

दर्शपूर्णमासयोः ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ' इति श्रुतम्। किं कृत्स्नं हविः अग्नये प्रदातव्यं उत किंचित् दत्त्वा इतरत् शेषयितव्यं इति विचारे पूर्वपक्षमाह। सर्वप्रदानं सर्वस्य पुरोडाशस्य अग्नये प्रदानं स्यात्। हविषः तदर्थत्वात् ' आग्नेयोऽष्टाकपाल. ' इति तद्धितेन सर्वस्य पुरोडाशस्य हविषः अग्न्यर्थत्वावगमात्। तस्मात् सर्वं प्रदातव्यं इति पूर्वः पक्षः।

निरवदानात्तु शेषः स्यात्। ३८॥

पुरोडाशादिहविः सर्वं प्रदातव्यं इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह। निष्कृष्य अवदानं निरवदानम्। ' द्विर्हविषोऽवद्यति ' इति निरवदानं श्रूयते। किंच ' अवदानं जुहोति ' इति श्रूयते। प्रवचनात् निरवदानश्रवणात् शेषः स्यात्। अवदानमात्रं होतव्यं अन्यत् अवशेषणीय इति गम्यते। ततश्च सशेष होतव्य इति सिद्धान्तः।

उपायो वा तदर्थत्वात्। ३९॥

अवदानमात्रं हविर्होतव्यं अन्यत् शेषयितव्यं इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी आह। ' द्विरवद्यति ' इति द्विरवखण्डनं उपाय उच्यते, पुरोडाशादि हविः न सर्वमेव एकदैव अग्नौ प्रक्षेप्तव्यं किंतु द्विः द्विः कृत्वा इति उपायेन सर्वं हविः अनेकवारं मिलित्वा प्रक्षेप्तव्यम्। तदर्थत्वात् सर्वस्य हविषस्तु देवतार्थत्वात् सर्वं प्रदातव्यमेव परंतु द्विः खण्डयित्वा खण्डशः प्रदातव्यमिति। वाशब्दः सिद्धान्तपक्षव्यावृत्त्यर्थः।

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत् स्याद् द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्। ४०॥

पुरोडाशादि हविः द्विरवदाय खण्डशः सर्वं होतव्यं न शेषयितव्यं इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती पुनराह। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। अवदानं सकृत् एकदैव होतव्यं स्यात् न खण्डशः। तथैव कर्मणः होमस्य कृतत्वात् कृतत्वसिद्धेः। द्रव्यस्य पुरोडाशादेः होमं प्रति गुणभूतत्वात्। होमः प्रधानम्, द्रव्यं गुणः। न च गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः संभवति। तस्मात् द्विरवदाय द्वावपि भागौ स्रुचि गृहीत्वा सकृत् होतव्यम्। तावता शास्त्रं कृतार्थं भवति। तस्मात् सशेषं होतव्यम्।

शेषदर्शनाच्च। ४१॥

सशेषं होतव्यं इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। ' शेषात् स्विष्टकृतं यजति ' इत्यादिशेषकार्यदर्शनादपि न सर्वहोमः। स्विष्टकृत्, इडा, चतुर्धाकरणम्, प्राशित्रं इति शेषकार्यस्य दर्शनं सर्वहोमपक्षे नोपपद्येत। तस्मात् सर्वप्रदान इति पक्षो न युक्तः। सशेषमेव होतव्यं इति सिद्धान्तः। के.

※ सर्वप्रदानाधिकरणम्॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्। ३।४।१४।३७॥

भाष्यम्— स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्र समाम्नायते ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ' इति। तत्र संदेहः किं कृत्स्नं हविरग्नये प्रदातव्यमुत शेषयितव्यं किंचित्, किंचिद्दातव्यमिति। किं प्राप्तम्? कृत्स्नं हविः प्रदेयमेव। कुतः? तदर्थत्वात्। पुरोडाशः आग्नेयः कर्तव्य इति वचनम्। तस्मात् सर्वं प्रदातव्यमिति।

वा— अष्टाकपालादिशब्दैः समस्तं द्रव्यं देवतार्थमवगमितम्, आहवनीयप्रक्षेपेण च हविषो देवतार्थता

भवति । 'यदाह्वनीये जुहोति' इति विधे 'अग्निमुखा वै देवाः' इति चार्थवादात् । एवं च सति तत्रैव किंचिदपनीयेत तदा अश्रुतं श्रुतमयं दिक्शेत । तस्मात् सर्वप्रक्षेप । किं पुनरत्र पूर्वपक्षवादी शेषकार्याणां स्विष्टकृदिडाप्राशित्रशयुवाकलाम्भक्षचतुर्धाकरणानां विधिं न पश्यति । सत्यम्, न पश्यति इति केचित् । न चैवमुक्तमिति । न ह्येवं कश्चित्पूर्वपक्षो न भवेत् । अतः परवचनगतेनाभिप्रायेण मन्त्रयते इति वक्तव्यम् । 'विद्यमानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयोजकाः । भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयोजकाः ॥' यदा हि द्व्यवदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः सशेषाः क्रियन्ते तदा 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति' इत्येवमादिचोदनावशेन 'एकदेशद्रव्य चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्' (४।१।१२।२८) इत्येव स्विष्टकृदादीनामप्रयोजकत्वं भवति । यदा तु पुनः सर्वप्रदानमवगम्यते तदा विद्यमानसंयोगासंभवाच्चोदितैकदेशानुष्ठानानुपपत्त्या शक्यमेकदेशमुत्पादनमध्यवसातुमिति स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराण्युत्पाद्येरन् । शेषशब्दः 'शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति' इत्यादिषु कथमिति चेत् ? उच्यते । 'हविरन्तरमालोच्य शेषशब्दो भविष्यति । आज्येन शेषमितिवत्तच्छेषेणेति यद्वा न ॥' यथैव 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति पूर्वकर्मणः पर्यवसानादधिके पूर्वदृष्टो वा शेषशब्दः प्रयुज्यते । यथा च 'ततः शेषेण त्रिविष्टदेशवात्यादिमन्तो जनाः प्रतिपद्यन्ते' इति स्वर्गफलकर्मणा निःशेषोपभोगादन्यफलस्य चाप्यत्र भावाभासमात्रपेक्षोऽन्येनेति वक्तव्य ततः शेषेणेति गौणमाचार्येणोक्तम् । एवमिहापि यत्प्रधानहविर्भ्योऽन्यद्धविरन्तरेणायत्नेन आधिक्येन वा भविष्यति । अथवा गुणत्वेन वा शेषादित्येवमभिधास्यते । शेषशब्दो ह्ययमुपयुक्तेतरद्विद्यमानं ब्रवीति । न च प्रधानहविषां किंचिद्विद्यते । अन्येषां च सर्वमेतद्रूपं भवति । तस्मात् द्रव्यान्तराणि क्रियेरन् । यथा वक्ष्यति 'निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत्' इति । अथाप्यन्यत्र शेषदानानुगेण कृत्वा तेषामेव किंचिच्छिष्यते । तथाऽप्यन्येषां यद्विचारस्य प्रयोजनं नादृश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् । इदमपि संभवति । यदा प्रधानवाक्याद्दशेषप्रदानप्रसक्तौ सत्यां शेषकार्यवशेन शेषाः स्थाप्यन्ते, तदा यथैव प्रधानं तस्य हविषः प्रयोजकमेव स्विष्टकृदादीन्यपि इति । तदर्थावदानानादोषापहारेऽपि प्रधानवदेव हविरन्तरमुत्पाद्येत । यदा पुनः प्रधानचोदनाक्षिप्तस्यैव शेषस्य स्विष्टकृदादीनि ग्राहकाणि भवन्ति तदा तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति नाशदोषापहारेऽप्यप्रक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात् सत्यप्युभयोः पक्षयोस्सर्वप्रदानेऽस्ति प्रयोजनम्, इत्यथवान् विचारः ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् । ३८ ॥

भाष्यम्— निष्कृष्यावदानं निरवदानम् । तद्धि श्रूयते 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति । अपरमपि वचनं 'द्व्यवदानं जुहोति' इति । तेन द्व्यवदानमात्रं होतव्यम् अन्यत्परिशेषणीयम् ।

वा— यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादेव भवेत्तत्र सर्वप्रदानमेवावधार्येत । अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादेर्निष्कृष्य किंचिदेव होतव्यं श्रूयते 'द्विर्हविषोऽवद्यति' 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति' 'अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति' 'द्व्यवदानं जुहोति' इत्येवमादिवाक्यालोचनेन हि किंचिदेव होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किंचित् ।

उपायो वा तदर्थत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति द्व्यवदानमात्रं होतव्यमिति । यज्जुहोति तद्द्विरवखण्डनेन संस्कर्तव्यमिति होतव्यमिति होतव्ये द्विरवखण्डनमात्रं विधीयते, नाद्विरवखण्डितस्य होमः प्रतिषिध्यते । कृत्स्नं च होतव्यमिति तदेव न्याय्यम्, नान्यथा ।

वा— यद्येतानि वाक्यान्युत्पत्तिवाक्यावगतमशेषहोममबाधमानानि न निविशेरन्, यदि चैतानि प्रधानस्य प्रत्यासन्नतराणि भवेयुस्ततो बाधेरन् । एतानि तु संस्कारवाक्यानि अविरोधेनैवोपपद्यन्ते । शक्यते ह्यङ्गुष्ठपर्वमात्रैर्मध्यपूर्वार्धोद्धृतैर्द्विः प्रवृत्तैरवदानैः संहृत्य संहृत्य निःशेषं हविः प्रदातुम् । अतः सर्वशक्यत्वेनैव शास्त्रार्थो भवति । यच्छेषं हविर्जुहोति तदेवमुपायमिति । तेन न कस्यचिद्धोमः प्रतिषिध्यते । तस्मा-

सर्वप्रदानं कर्तव्यम् । यत्तु यथाश्रुतेनिकर्तव्यताको गुणत्वं शक्यते कर्तुमवदानहोमप्रसङ्गादिति । ज्योतिष्टोमवदभ्यसितव्यो होम । तदर्थत्वात् । देवतार्थत्वाद्वा नार्थत्वाद्गुणार्थत्वात् वा कुम्भस्याधानपात्रस्य । नैकदेशावहोमेनोपरतिसाकल्यार्थसम्भावना भवेत् । अवदानसंस्कारस्य द्रव्यार्थत्वात् ।

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत् स्याद् द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४० ॥

भाष्यम्— उच्यते । यदा हिरण्यखण्डनविशिष्टे होमे श्रुतम्, तदा सकृदवदानेन यावत् श्रुतं तावत्कृतम् । तदा नापरं द्रव्यमस्तीति पुनर्होमो नाऽऽवर्तितव्य । कथम् ? तद्धि द्रव्यं यागनिर्वृत्त्यर्थम्, न द्रव्यं यागेन संस्कर्तव्यमिति । यदि हि यागेन हविः संस्कर्तव्यं स्यात्ततो यागेन द्रव्यावदाने सर्वस्मिन्नेऽपरमपि संस्कर्तव्यमस्तीति तत्संस्कारार्थं पुनर्योग आवर्तेत । न तु यागो द्रव्यसंस्कारार्थः । किं तर्हि ? द्रव्यं यागे गुणभूतम्, यागः कथं निर्वर्तेतेति द्रव्यमुपादीयते । तेन निर्वृत्ते यागे सिद्धे च पुरुषार्थे न नियोगेन गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्तेति ।

कथं न द्रव्यं प्रधानम्, येनाऽऽवृत्तिर्भवेत् । यतो यागात् फलम् । 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति । न च यागेन द्रव्यस्योपकारो निर्वर्त्यते प्रत्यक्षः कश्चित् । तस्माद्द्रव्यावदानं द्रव्यं शेषभूतमिति । यदुक्तम् 'आग्नेयं हविः' इति वचनात् सर्वं हविर्यष्टव्यमिति गम्यते इति । तत्र आनुमानिको होमः सर्वस्य । इह तु प्रत्यक्षो हिरण्यदाने । अपि चाऽऽग्नेयत्वेऽपि तद्धितस्योपपत्तिः । ततो ग्रहीतव्यमिति । श्रामा च गम्यतामेव इति, द्रव्यदानं जुहोतीति विशेष । तस्मात्सेवयिता च निविदिति ।

वा०— नैतदस्ति । पुनः पुनर्हिरण्यखण्डन तदाश्र होमोऽभ्यसितव्य इति । कुतः ? 'खण्डनं गुणभूतत्वादभ्यसेतेदं यद्यपि । होमः प्रधानभावात्तु नाऽऽवृत्तिं प्रतिपद्यते ॥' 'हिरण्यनिष्ठोऽग्निः' इत्येतस्य संस्कारमात्रसंयोगकार्यं भिद्यते तावत् आवृत्तिर्भवतीति गम्यते यतः । होमस्य प्राधान्यात् 'येषु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि' (२।१।१७) 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः' (६।१।१।१) इति च प्रागान्यायवशमादेशेन द्रव्यावदानेन निवृत्तस्य न द्रव्यमस्तीति न पुनरावृत्तिर्युक्ता । तस्मिन्क्षणान्तरेऽपि भावाद्यद्यपि नाऽऽवर्तते । सर्वे हि प्रवर्तमानं द्रव्य संस्कारं गृह्णाति नोदासीनम् । न च द्रव्यावदानव्यतिरिक्तस्य हविषः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । तस्मात्सोऽपि नाऽऽवर्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो भवेत्ततस्तद्दोषे स्वभावेनाऽऽवर्तते खण्डनं चाऽऽवर्तयेत् । अतदर्थस्य नाऽऽवृत्तिः । न चैव वाक्यार्थो यज्जुहोतीति हूयमानस्य हिरण्यखण्डनमुपायो विधीयते इति । न हि जुहोतिशब्देन द्रव्यमुपादीयते । न चैव कर्मणि लकारो यतो हूयमानानुवादत्वं प्रतिपद्यते । क्रियायामेव त्विदं द्रव्यदानं विधीयते । योऽपि यज्जुहोतीति यच्छब्दात् द्रव्यप्रत्ययो भवति सोऽपि यच्छब्दस्याविशेषणात् क्रियाविशेषणभूतस्य अनुवादत्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यातृभिरुच्चारितस्य परमार्थानालोचनाद्भ्रान्त्यनुपेक्षणीय । यत्तु ज्योतिष्टोमवत् उत्पत्तिवाक्यावगतस्य समस्तद्रव्यप्राप्त्यर्थमावर्तिष्यते इति । तदयुक्तम् । कुतः । 'अहोमग्रहणे सिद्धे भवेत्सोमेन तुल्यता । अपवादादेवेह न तु सिद्धं कथंचन ॥' आग्नेयचोदनाया ह्यानुमानिको होमग्रहः सर्वगुणोदाहरणयक्सामान्यप्रवृत्तश्च स यावदेव निवर्तते तावदस्यैव 'द्रव्यदानं जुहोति' इत्यनेन निष्कृष्य सम्बन्धः कल्पितः । तस्मिंश्च सिद्धे नाऽऽनुमानिकोऽवकल्पते । तेन यथा सामान्यप्रवृत्तानामपरतः तद्द्रव्यदानचोदनया साक्षाद्दयमिव प्राकरणिकैर्दर्शपूर्णमासविषयमेव उपसंह्रियते । तथैवोऽर्थो विशेषे द्रव्यदानमात्रमयमपैति । अतोऽन्यपदान्तराणामचोदितत्वान्न होमग्रहः । किञ्च । 'न चाऽऽग्नेयस्य प्रदानेन हविराग्नेयमिष्यते । द्रव्यदाने गृहीते हि सर्वाग्नेयत्वसम्भवः ॥' तद्धितेन हि तादर्थ्यमात्रमुक्तं न प्रदानम् । देशादि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन प्रदानार्थं प्रकाशनत्वेन वा । यथा 'व्रीहिभिर्यजेत' इति वचनात् तान् व्रीहीन् यागसाधनत्वेऽपि अथ च प्रदेयप्रकृति चावेक्षुपरिस्मते । तस्मात् यथा पुरोडाश.

समस्त. साक्षान्न प्रदीयते तथाऽपि द्व्यवदानप्रकृतिरा-दाग्नेयो भविष्यति । तेन द्व्यवदानेनैव तावद्दीयमानेन तस्याऽऽग्नेयत्वं कृतं भवति । द्वावेव च तौ व्याख्या-प्रकारौ । एको देवतासंबन्धस्य द्व्यवदाने संक्रान्तिरिति । अपरं पुनरिदमेव पुरोडाशस्य आग्नेयत्वं द्व्यवदानं ततो गृह्यते इति । तस्मान्न सर्वहोमः ।

शेषदर्शनाच्च । ४१ ॥

भाष्यम्—— शेषादिडामवद्यति, शेषात् स्विष्टकृतं यजति, इत्यनुवादादस्ति शेष इति पश्यामः ।

वा—— एवं च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्य-मानवचनो भविष्यति । उत्तरार्धादिशब्दश्च नावयवि-निधिकल्पनार्थापत्तिक्लेशमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं साक्षाद्द्रव्यवदाग्नेयत्वं द्व्यवदानमात्रे उपसंहृत-मिति । तन्न घटते । कथम् ? ‘ सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुप-संहारसंभवः ॥ ’ साक्षाद्द्रव्यं (अस्पष्टस्य तु विधेरुदा-हरणं दर्शयति ‘ साक्षाद्द्रव्यं ’ इत्यादिना) हि सामिधेनी-नामुक्तमनारभ्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्ध-स्तद्द्वारेणाऽऽनुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसंबन्धे सत्यानुमानिकः कल्प्यते इति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टा-कपालस्यास्फुटो देवतासंबन्धः । तद्धितश्रुत्या अभिहित-त्वात् । स हि द्व्यवदानस्यैवाऽऽनुमानिकः स्यात् । उत्पत्तिवाक्ये च कर्मणोऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते । द्व्यवदानेन पुनरुत्पन्नवाक्ये । तन्नैतत्स्यात् । कर्मसंबन्धो-ऽष्टाकपालस्याऽऽनुमानिको द्व्यवदानस्य प्रत्यक्षस्तद्भावे वाऽऽनुमानिककल्पनं न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एवं सति ‘ द्व्यवदानं जुहोति ’ इत्येतदेवोत्पत्तिवाक्यमभ्यु-पगतं भवेत् । यदि हि अष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्ये-नोपसंहृतं ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्च आग्नेयवाक्ये ‘चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत’ (२।२।३।६) इत्येव वाक्यभेदः प्राप्नोति । न चाननुमाय यागं आग्नेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा तत्संबन्धो वाऽवकल्पते इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिक-संबन्धस्तथाऽपि स्वार्थपर्यवसायित्वान्यथानुपपत्तेः प्रथम-तरमनुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षत्वेनाप्य-न्यथात्वं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति । अवयवावयविनोः सामान्यविशेषव्यवहाराभावात् । अष्टाकपालचोदनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उप-दिश्यते । द्व्यवदानचोदनयाऽपि, ततस्तुल्यबलत्वम् ।

ननु द्व्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सामान्येन पुरोडाशशब्देन क्रियमाणा दुर्बला स्यात् । उच्यते । ‘ यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते । ततः सामान्यवृत्तिः स्यात्स तु साक्षाद्विधीयते ॥ ’ आकृतिशास्त्राणि आकृतावसंभवन्ति व्यक्तिलक्षणार्थानि भवन्ति । तानि व्यक्तिषु परोक्षत्वाद्दुर्बलानि जायन्ते । न त्वनवयवियुक्तिः कर्म साधयितुं न शक्नोति । यतस्त-च्छब्दस्य अवयवलक्षणार्थता कल्प्येत । अथ विनैव कारणेन लक्षणाश्रयणम् । ततोऽवयवशब्दस्याप्यवयवा-न्तरलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यं स्यात् । तस्माद्यथैव द्व्यवदानं स्वावयवनिरपेक्षमात्मनैव केवलेन विधीयते तथैवाष्टा-कपालस्य द्व्यवदानमवयवान्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्ष-विधानात् प्राप्तिस्तस्य सो च यदाऽवयवान्तराण्यनुगच्छन्ते को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना संबध्यन्ते तत्परा वा चोदना । न चात्यन्तमवयवावयविनोर्व्यतिरेक इति यदा आश्रीयते तदा अवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षाण्येव भवन्ति । तेनाष्टाकपालचोदना द्व्यवदानचोदनावशेनैव कर्म प्राप्नोति द्व्यवदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् ।

अथवा विकल्पः कदाचित्सकलस्य प्रदानं कदाचित् द्व्यवदानमात्रस्य । अथवा अष्टाकपालस्योत्पत्तिवाक्य-शिष्टत्वादामिक्षावद्बलीयस्त्वे सति द्व्यवदानं तेन सह बाधविकल्पसमुच्चयाश्च प्रतिपद्यते इति ‘ गुणश्चापूर्व-संयोगे ’ (२।२।१।२३) इत्येव कर्मान्तरं कल्पयेत् । यतः कुतश्चिच्च द्रव्यान्तरादुपादीयेत, अष्टाकपालसंबन्धा-भावात् । पूर्वकर्मसंबन्धेऽपि च पुनर्द्रव्यान्तरादेवोत्पन्नस्या-ष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयावुपन्यस्येते ।

अथवा कृत्स्नपुरोडाशग्रहणेऽवधारिते द्व्यवदान-चोदनायाश्च गुणपरत्वात् कर्मान्तरनिष्पत्तेरष्टाकपाल-विषयत्वावगमात्संस्कारस्य यावत्संस्कार्यमावृत्तेः प्रधानस्य च यथाश्रुतगुणसंपादनाय ज्योतिष्टोमवदावृत्तेरिष्टत्वात् ‘ उपायो वा तदर्थत्वात् ’ (३।४।१४।३९) इत्ययमेव

पशः प्राप्नोति निरवदानप्रमाणाभावात् । निरवदाना-श्रयणे चात्यन्ततुच्छा परिसंख्या स्यात् । न ह्यत्र नियम उपपद्यते, सर्वपुरोडाशावयवानां नित्यत्वप्राप्तेः । यदि हि कतमोऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं नियमापेक्षायां मध्यात्पूर्वार्धाच्चावदानं विधीयते ततः स्यान्नियमार्थत्वम् । नित्यप्राप्ते त्ववयविनि अवदानपुनःश्रुतेरवयवान्तर-निवृत्तिपरत्वात् अस्वार्थग्रहणमित्यादिदोषत्रयमपरिहार्यं (आदिपदेन स्वार्थपरित्यागप्राप्तबाधयोः परिग्रहः) स्यात् । तत्र हि तत्परिहर्तुं शक्यते यत्र परि-संख्यायमानप्राप्तिरप्यत्यन्तमप्रत्यक्षमुपेक्षामिव वर्तेत । न चाम्नातरूपात्प्राप्तत्वमनल्पम् । न च रूप्यते इति दोष-परिहारः सम्भवति । तस्मान्न निरवदानम् । यदि च निरवदानशास्त्रादप्येवं तु यागार्थावदानविषयमुपसंह्रि-येत ततः शेषावयवानामदेवतार्थत्वात् न स्वत्वमपैत स्यात् । ततश्च ' भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ' (३।४। १७।५०) इत्यादिषु यदृत्विग्भिः शास्त्रशेषस्वामित्व यजमानस्य तत्र तन्नोच्यते तदेव विरुध्यते । नैतत् स्यात् । देवतोद्देशावच्छेद्यो ह्यवदानस्यैव त्यागः पुन-समस्तस्य हविषः । त्यागकृता च स्वत्वनिवृत्तिर्न देवतासम्बन्धकृता । तस्मादविरुद्धं तदभिधानमिति । तद्वत् । कुतः ? ' निर्वपणेन जानाति होमात्तदिह धार्यते । तत्राधिकपरित्यागः कल्प्यते केन हेतुना ॥ ' देवतायै हि दातुं द्रव्यं त्यजन्ति न विभ-ागेन । तत्र यद्देवतार्थादन्यदधिकं तद्ग्रहणविभक्तद्रव्या-न्तरवत्परित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य भेदेन विधान मस्ति । देवतासम्बन्धकरणविधिनैव ह्यसौ अर्थापत्त्या आक्षिप्यते । सा चार्थापत्तिः यावता विना देवतायै दानं न संभवति तावन्तमेवाक्षिपति नान्यत् । न हि शेषद्रव्यपरित्यागाद्विना अनुपपत्तिः । सर्वेण च संभवति विधानमिष्यते तेनापि यावत एव यागसमाप्त्यर्थस्य तावत एवाऽऽक्षिप्तस्य यागविधिनिरवयवान्तराणाम् । अतो यथा चतुर्मुष्टिव्यतिरिक्तानामपि स्थितानां व्रीहि-यवानां न निर्वापवेलायामन्यायादस्वत्वमेवमिहापि याग-यागान्तराणां तत्स्यादिति । अथोच्येत निर्वापवेलाया-मनुपजातमध्यपूर्वार्धादिविभागं द्रव्यं अनभिप्रेतत्यागमपि वत्सरपरित्यक्तव्यम् । न हि तदानीं विज्ञायते केभ्यो व्रीहिभ्यो द्रव्यवदानं निष्पत्स्यते केभ्यो नेति, अगम्य-माने विशेषे शनैर न त्यजेत्तेभ्य एव कदाचिदवदीयेत । त्यक्तानामवदानादत्यक्तानां च दानादयथाश्रुतकरण-प्रसङ्गः । तस्मात् सर्वत्याग इति । नैतदेवम् । ' न हि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति । विशेष-शास्त्रावसरस्तस्मादादित एव सः ॥ ' यदा हि सामान्यशास्त्रप्रवृत्तव्यवहारं भवति तदा न शक्यं केनापि व्यावर्तयितुम् । तद्यदि समस्ताष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्थं व्रीहयो देवतोद्देशेन निरूप्यन्ते सर्वे दातव्यत्वेन प्रसज्येरन् । य एव न दीयेरन्, तत्रैव प्रक्रान्तापरिसमाप्तिदोषो भवेत् । ततश्च सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति । यदि द्रव्यवदानशास्त्रेण विशेषमिष्यते तत आदित एवैवमवधारयितव्यम्, अष्टा-कपालनिर्वृत्त्यर्थेषु चतुर्मुष्टिषु ये द्रव्यावदाननिर्वृत्त्यर्थास्तान् अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । यद्यपि च विशेषो न गम्यते तथाऽप्येतेषां मध्ये येऽत्र द्रव्यवदानं साधयन्ति तावन्तो न ममेति शक्यं संकल्पयितुम् । तद्यथा लोके कश्चित् बहुद्रव्यसमुदायेऽर्थिने कश्चिदभिधत्ते ' इतस्तव यावत् तृप्ति गृहाण ' इति । तत्र न तद्द्रव्यविशेषो गम्यतेऽथ च न सर्वत्यागोऽध्यवसीयते तथेहापि द्रष्टव्यम् । यत्तु तावन्मात्रमेव न निरूप्यते तत्र ' चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ' ' अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ' इत्यादिवचनसाम-र्थ्याद्दीक्षपरिमाणाद्गृहीतं द्रव्यवदानं देवतार्थता प्रति-पद्यते इत्यनवगम्यते । यत्तदन्यत्तत्सदनुप्रसारार्थं नाधिक-त्यागार्थमिति द्रष्टव्यम् । अतो यथैव ' अनसोऽपि निर्व-पति ' इत्युक्ते निर्वापपरिच्छेदार्थमुपाचेष्वपि शकटस्थ-तेषु व्रीहिषु न स्वत्वमपैति तथैव द्रव्यावदानापादानभूते पुरोडाशेऽपीति स्वत्वे सति शक्यं परिश्रयाद-यस्तेन भर्तुमिति समत्वगमनविशेषः । एतेन द्रव्य-दानप्रकृतित्वादेवाष्टाकपाल आग्नेयः कृतो भवतीत्ये-षोऽपि पक्षः प्रत्युक्तः । तथापि शेषपरित्यागानुप-पत्तेः । न च व्रीहिकपुरोडाशस्य प्रकृतित्वमुक्तम् । व्रीहयो ह्यवदानीया वाक्यान्तरशिष्टाश्च प्रकरणाद्-त्पत्तिवाक्यविहितप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरोडाशावदानवाक्यानुरा-देन निधीयमाना न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्ति-

मन्तरेण यागसाधनत्वं प्रतिपत्तुम् । अष्टाकपालत्वेन यद्यपि नीय उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च शक्नोति साक्षाद्यागं साधयितुम् । न च पूर्वेतरप्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि द्व्यवदाने चोद्यते । तस्मान्न तत्प्रकृतित्वेन यागं साधयति । कस्तर्हि सर्वप्रदानस्य परिहारः ? उच्यते । ' यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ । तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषोऽभिधीयते ॥ ' यद्याग्नेयादिचोदनयैव हविःप्रक्षेपोऽभिधीयते ततो द्व्यवदानचोदनया परिसंख्यातुमशक्यत्वात् सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति । तदा च तयाऽऽग्नेयचोदनयैव प्रक्षेपश्चोद्येत यदा यागहोमयोरभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायसिद्धः । ' तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ' (४।२। १०।२८) इति सूत्रकारेण उच्यमानं तेनैव समर्थयिष्यामहे । यथा देवतोद्देशेन स्वत्वत्यागमात्रं यागो देवतोद्दिश्यत्यज्यमानस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपो जुहोति । तत्र ये दोषा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वहोमत्वादाहवनीयो न भवेदित्यादयस्तानपि तत्रैव परिहरिष्यामः । उभयोश्च भेदे सति ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इत्यनेन तावद्वाक्येन यावता विनाऽष्टाकपालस्याऽऽग्नेयत्वं न भवति तावदेव चोद्यते । तस्य च स्वत्वपरित्यागदेवतोद्देशौ केवलावन्तरेणाऽऽग्नेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि । तत्र यदि वाक्यान्तरं (अवदानप्रक्षेपविधायकम् इति शेषः) न स्यात्ततः ईदृशं कर्म (अनुष्ठानं) भवेत् । सुपक्वमविकलमष्टाकपालमासाद्य शुचौ देशे निधाय देवतामुद्दिश्य नाद्य ममेति संकल्पः कर्तव्यः । तत्परिपालनार्थं च पुनः कदाचिदपि न स्वयं द्रव्ये गृह्णीयात् । यदि हि गृह्णीयात्तत्र पूर्वसंकल्पं विनाशयेदनृतं च वदेत् । यो हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमत्र स्वत्वमाधास्यामीति तस्य न ममैतद्देवताया एवैतदिति संकल्प एव न भवेत् । तेन देवतोद्देशत्यागोत्तरकालं यदस्य भवति तद्भवत्वित्यवधार्यं न कश्चिद्व्यापारो चोदयो भवेत् । तथा प्राप्ते तु वाक्यान्तराणि भवन्ति ' उपस्तृणाति' 'द्विर्हविषोऽवद्यति ' 'अभिघारयति' 'चतुरवत्तं जुहोति ' इत्येवमादीनि । तैः तावदिदमवधार्यते द्व्यवदानं हविषो होतव्यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रकृत-

द्रव्यालम्बितात्तदुपादाय प्रवर्तन्ते नापूर्वद्रव्यप्राहित्वेन । तथाहि । ' चतुरवत्तं जुहोति ' इत्यत्र होमस्याप्राप्तत्वात् तमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । चतुरवत्तं न पूर्ववाक्यकल्पितं (पूर्ववाक्यकल्पितमिति— ' उपस्तृणाति' ' द्विर्हविषोऽवद्यति ' इत्यादिवाक्यविहितमित्यर्थः) प्रयोजनापेक्षमस्ति । तस्मात्तत्स्थानेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं विधातुमिति न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधानमवकल्पते । होमस्यापि च त्यागस्य समाप्तिवर्तित्वात् सर्वनिर्वेऽशेषे प्रक्षेपे चोद्यमाने त्यागदेवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापत्त्या विधिः कल्प्यतामुत पुनश्चित्प्राप्तयोरेवाऽऽश्रयणं क्रियतामिति । तत्राऽऽग्नेयाधिकरणन्यायेन (१।२।८) प्राप्ते सति गौरवस्याप्रमाणकत्वादवगतत्यागोद्देशानद्रव्याण्यष्टाकपालादीन्येव गृह्यन्ते । न च तेषामौत्पत्तिक यागसाधनत्वं विरुध्यते । प्रक्षिप्यमाणानामपि यागसाधनत्वाविघातकत्वात् । देवतान्तरसंबन्धेन हि यागविपरीतक्रियासंबन्धेन वा विरोधः स्यात्, न त्वेतावदस्ति । तेनैषोऽर्थो भवति, अष्टाकपालेन यत्र कचित्प्रदेशे स्थितेन यजेत तदीयं च द्व्यवदानं यत्र कचित्प्रक्षिपेदिति । तत्र ' वेद्यां हवींष्यासादयति ' ' बर्हिषि ' इति वचनात्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेज्यते । ' यदाहवनीये जुहोति ' इति वचनात्तत्र द्व्यवदानं हूयते । स तु होमः किं पूर्वस्माद्यागात् अर्थान्तरमिति कर्तव्यतां भवति, उत तस्यैव यागस्यावस्थान्तरनिवृद्धया रूपान्तरं जातमिति चिन्तनीयम् । तत्र रूपान्तरोपजननमिति ब्रूमः । कर्मान्तरत्वे हि द्रव्यान्तरं देवतान्तरं च नारिष्टहोमादिवत् प्राप्नोति । यथोक्तेन न्यायेन एव यागं प्रतिनयो जुहोतिनाभिधीयते । न चैतावतौत्पत्तिकयजिरूपनिधानं आशङ्क्यं, जुहोतेर्यजिविशेषत्वात् । सामान्ये हि कश्चिद्विशेषो भवत्यपि । न तु निःसामान्यः कश्चिद्विशेष उपपद्यते । ततश्च यथा वृक्षमानयेत्युक्ते शिंशपामित्यविरोधात् पश्चादुच्यमानं न विरुध्यते तथा यजेतेत्युक्ते जुहोतीत्यविरोधोऽवगन्तव्यः । सोऽयं याग एव द्व्याकारः सम्पन्नेन पुरोडाशेन क्रियते । द्व्यवदानेन जुहोत्यवस्थानीतः शेषेण तु सामान्यरूपः एकस्मिन्नपि च क्षणे द्व्याकारोऽपि निष्पद्यते । यदैव

सर्वप्रदानाधिकरणम्

हि द्रव्यप्रदानमाहवनीये निक्षिप्यते तत्रैव याज्यानुवाक्याभ्यां समस्तहविर्यागदेवताध्यानोत्थापनं क्रियते । तेन नैव भ्रमितव्यं यस्मात् जुहूस्थद्रव्यप्रदानमाश्रावणप्रत्याश्रावणाभ्यां (आश्रावणमिति— देवताभ्यो द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्यर्थक 'आश्रावय' इत्याग्नीध्रं प्रत्यध्वर्युणोच्यमानः प्रैष इत्यर्थः । प्रत्याश्रावणमिति— यदाश्रावयेति यत्नेनाध्वर्युणोक्तं तदा श्रावितमस्तीत्यर्थक 'अस्तु श्रौषट्' इत्याग्नीध्रेणोच्यमानो मन्त्र इत्यर्थः ।) त्यागाश्चोद्धृतं च तस्मात्तदेव केवलं देवतायै सङ्कल्पितं नेतरदिति । किन्त्वाश्रावणप्रत्याश्रावणाभ्यां वेदार्थमनुसृत्य समस्तहविर्यागदेवतोद्देशौ यथार्हं कर्तव्यौ । अध्वर्युणा द्रव्यप्रदानप्रक्षेप अतिरिक्तोऽनुष्ठेय इति । न चैतावता यागस्य वैरूप्यमशोभनं मन्तव्यम् । वचनसामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनत्वप्रतीतेः । यथा कस्यचित्पुरुषस्यैकः पादः पुरस्कृत इति न तावता किंचिद्वैरूप्यं भवति । तथाऽत्र द्रव्यदानकालेऽधिकमपि प्रक्षेपाख्यं मते वस्तूत्पत्तिवाक्यशिष्टं यागसाधनत्वं समस्तेनाष्टाकपालेन प्रतिपन्नमेवेत्यविरोधः । तस्मात् द्रव्यत्यागमेवैतत्प्रधानं द्रष्टव्यम् । अथवा यस्तावत् यागलक्षणं प्राधान्यं यस्तु प्रक्षेपः सोऽङ्गमेव । तथाहि— 'यजत्यर्थे यजेरेव सत्त्वं श्रूयते स्फुटं । तत्सन्निधौ समाम्नानाज्जुहोतिरङ्गमिष्यते ॥' यद्यपि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमोऽप्याश्रितस्तथापि प्रोक्षणादिवदस्याङ्गत्वमविरुद्धम् । न हि समानद्रव्याश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति । संस्काराणामपि प्रधानद्रव्याश्रितत्वोपपत्तेः । संस्काराश्च केचित् प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते केचिदूर्ध्वं केचिद्युगपत् । तत्र केचिदाहुः । परस्तात्संस्कारोऽयं होमः । निर्वापवेलायामेव देवतोद्देशत्यागात्मकस्य यागस्य निर्वृत्तत्वात् । तदयुक्तम् । तदानीं यागस्यैवोत्पत्तिर्हि पुरोडाशसाधनत्वे यजिः शक्यं भावयितुम् । यदि च निर्वापवेलायामेव यागनिर्वृत्तिर्भवेत्तदा सति तदुत्तरकालं नाशदोषापत्त्यादिषु द्रव्यान्तरं नोपादीयेत । तत्र 'निर्दिष्टाद्यऽपद्यमानमपयेत्' (६।४।१।१) इत्यादि विचार्यते । भाष्यकारोऽपि उपाकृते पशावाह (६।३।१२।२६) 'परकीयोऽसौ रक्ष्यते कालेन देवतया संभन्त्स्यते' इति ।

तेन निर्वापवेलायामेतस्मै दास्यामीत्येतावन्मात्रं संकल्पत्यागः केवलं क्रियते न यागः । स तु पूर्वनिर्वृत्तत्यागापेक्षया यथाश्रुतेतिकर्तव्यताकदेवतोद्देशरूपप्रक्षेपवेलायामेव निर्वर्तते । तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समस्तेन पुरोडाशेन यागः साध्यते । तत्साधनैकदेशश्च द्रव्यप्रदानं यागस्याङ्गेन प्रक्षेपेण संस्क्रियते । तदुपलक्षिततयैव यागनिर्वृत्तेः प्राक्प्रक्षेपादनिर्वृत्तयागसाधननाशादिष्वन्यद्रव्यान्तरागमनम् । तथापि होमस्य संस्कारकत्वे नाप्रयोजकत्वम् । निर्वृत्तयागभावित्वात्तु स्विष्टकृदादीनां स्फुटमेव अप्रयोजकत्वं भविष्यति । यदि चैष प्रक्षेपः प्रधानं भवेत्ततो दर्शपूर्णमासादिषु जुहोतिव्यवहारः एव स्यात् । विकृतिषु च प्रधानानामनतिदेशात् जुहोतावगति अप्रकृतानामेव होमादीनां दानं स्यात् । अङ्गत्वे तु तेषामप्याहवनीये प्रक्षेपः सेत्स्यति । ये तु जुहोतिचोदनोत्पन्नास्तेषु पूर्वापरीभूतोऽपि यजिरात्मा वा भविष्यति । अथवा तेषामपि सोऽङ्गम् । तत्र हि त्यागदेवतोद्देशावपि तेनैवाऽऽक्षिप्येते । यजतिचोदनोत्पन्नेषु पुनः सिद्धयोस्त्यागदेवतोद्देशयोः जुहोतिः प्रवर्तमानः 'आहवनीये यूपहवनं होतव्या' इतिवत्प्रक्षेपमात्रवचनो विज्ञायते । ततश्च सिद्धमङ्गत्वम् । एवं च सति पुरोडाशो यागे श्रूयते न होमे । सोऽपि द्रव्यप्रदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाशस्येति तन्मात्रस्य । समस्तस्य पुरोडाशस्य देवता प्रत्युत्सृष्टत्वादिनाऽपि प्रक्षेपादनन्तरं व्यवहार उपपद्यते । न च परिसंख्यादोषो भविष्यति । निरवद्यात्र शेषसिद्धिः । 'अथवा नैव भिद्येते यागहोमौ परस्परम् । पूर्वापरौ हि सदृशौ सद्भागौ नर सिद्धवत् ॥'

भा— वचनस्य हविःशेषविषयत्वात् तत्सम्बन्धात् हविःशेषो द्रव्यभाग इति अत प्रभृति आपद्धर्मवाद परिसमाप्त हविःशेषविषया कथा प्रवर्तिष्यते । प्रथमं तावच्छेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति । तथा 'उपस्तृणाति, अभिघारयति, द्विर्हविषोऽवद्यति, चतुरवत्तं जुहोति' इति । तत्र संशयः किं सकलस्य पुरोडाशस्य आहवनीये प्रदानं उत द्रव्यप्रदानमात्रं प्रदाय अन्यत्

शेषयिन्यमिति । यदि आग्नेयचोदना सकलहोमेन विना नोपपद्यते ततः सकलस्य, अथ अवदानमात्रेणापि तदुपपत्तिः तत. तन्मात्रस्य होमः । तत्र अष्टाकपालशब्दस्य अवयवपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् तच्छ्रुत्या पुरोडाशावयवी एव अनेन देवता संबन्धीक्रियते । न च प्रदानमन्तरेण देवतासंबन्धोपपत्तिरिति सकलस्य प्रदानम् । यद्यपि अवदानस्य प्रत्यक्षश्रुतं होमसाधनत्वं अष्टाकपालस्य तु अनुमेयम्, तथापि अनिवार्यं अनुमानम् । अन्यथा अष्टाकपालसंबन्धस्य श्रुतस्य अनुपपत्तेः । उत्पत्तिशिष्टत्वाच्च पुरोडाशस्य अवदानादुत्पन्नशिष्टात् बलीयस्त्वम् । अतो बलात् अवदानवाक्यं उपायपरं व्याख्येयम् । यत् सकलं जुहोति तत् द्विरवदाय इति । न च अभ्यासमन्तरेण सकलपुरोडाशसाधनको यागः शक्यते द्व्यवदानेन कर्तुमिति अर्थात् अभ्यस्यते सोमयागवत् । कथमिदानीं शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि विद्यमानसंनिहितशेषाभावात् हविरन्तरमाक्षेप्स्यन्ति । यद्वा भवतु यत् शेषकार्यवशात् अवदानमात्रं हुत्वा अन्यत् शेष्यते, तदभावे तु सकलहोमो न्याय्यः इत्येतावान्पूर्वः पक्षः । कः पुनरयं पक्षद्वयस्य अनुष्ठाने विशेषः ? पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजकत्वात् तदर्थावदाननाशेऽपि प्रधानवद्धविरन्तरोत्पादः, सिद्धान्ते तु अप्रयोजकत्वात् लोपः इति । अत्राभिधीयते– 'याग-प्रधानमेकेन व्यवदानेन साधितः । द्रव्यमस्तीति कृत्वाऽसौ नावृत्तिं प्रतिपद्यते ॥ आग्नेयत्वं च कृत्स्नस्य वाचनैवोपपद्यते । अग्नये व्यवदानं यत् तत उद्धृत्य दीयते ॥' प्रधानभूते हि यागो न युक्त यत् द्व्यवदान आवर्तते । न च सोमयागवदभ्यासमन्तरेण अनुपपत्तिः । उत्पत्तिशिष्टं हि पुरोडाशस्य आग्नेयत्वं एतावतैवोपपन्नम्, यत्ततो गृहीत्वा अवदानं अग्नये दीयते । अग्निदेवत्ययागसाधनता हि आग्नेयता, साधनत्वं च प्रदेयप्रकृतितयाऽप्युपपन्नं व्रीहीणामिव पुरोडाशद्वारम्, सोमस्येव रसद्वारम्, पयोरिव हृदयादिद्वारम्, अतो अवदानद्वारं पुरोडाशस्य साधनत्वमिति न सर्वप्रदानमिति **सिद्धान्तः** ।

सोम— करिष्यमाणविचाराणामनारभ्यवादप्रस्तावासंगतिं आशङ्क्य आह— **यमनस्येति** । तथा च उपोद्घातरूपा **संगतिः** । **सूत्रार्थस्तु**—सर्वस्य हविषः प्रदानं कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थत्वादिति भाष्यकारपक्षे प्रदानशब्दो देवतोद्देशेन दानपरः । वार्तिककारपक्षे तु प्रक्षेपपरः ।

वि— ' यागे हविरवजेरकृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा । , देवार्थत्वाज्जेत्स्नं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥ '

भाट्ट— शेषभूतहोमवमनप्रसङ्गात् किमाग्नेयादौ कृत्स्नस्य पुरोडाशादेर्यागसाधनता होमश्च, उत अवदानादेरेव तत् पुरोडाशादिस्तु तत्प्रकृतिकः उत कृत्स्नः पुरोडाशादिः यागसाधन होमस्तु अवदानस्यैव इति चिन्तायाम्– उत्पत्तिवाक्ये कृत्स्नस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न तावत् अवदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि ' चतुरवत्तं जुहोति ' इत्येतदुत्पत्तिवाक्यम्, तथात्वे आग्नेयादिवाक्ये यदेवतायनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । अतश्च उत्पन्नशिष्टत्वेन पुरोडाशावरुद्धे यागे चतुरवत्तविधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूद्य अवदानाख्यः संस्कार एव ' निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ' इतिवत् विधीयते । न हि यागाद्धोमो भिद्यते येन जुहोतिना नानुवाद इत्याशङ्क्येत । जुहोतिचोदितानामपि ' स एष यज्ञः पञ्चविधः ' इत्यादौ यजिनाऽनुवादात् । यजतिचोदितानां च प्रयाजादीनां ' अभिक्राम जुहोति ' इति जुहोतिना अनुवादाच्च । यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानूयाजगृहमेधीययागादौ प्रक्षेपे प्रमाणाभावाच्च । अतो यागहोमयोरभेदात् युक्तो जुहोतिना यागमनूद्य प्रदेयपुरोडाशसंस्कारकतया अवदानविधिः । अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्यावदानेन संस्कार्यत्वात् पुनः पुनरवदाय याग इति ज्योतिष्टोमवद्यागाभ्यासेऽपि न दोषः । वस्तुतस्तु सर्वं पुरोडाशं पुनः पुनरवदाय सकृदेव हृदयादिवत् याग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि तु प्रकृते विद्यमानशेषाभावाद्धविरन्तराक्षेपकाणि । तद्वाक्यस्थशेषशब्दस्तु अवशिष्टवचनत्वासंभवात् ' आज्येन शेषं संस्थापयति ' इतिवत् अन्यपरः । दृष्टश्च शेषशब्दोऽन्यत्रापि ' ततः शेषेण

विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इति गौतमस्मृतौ स्वर्गारम्भकसुकृतातिरिक्तसुकृतपर । न हि स्वर्गारम्भकसुकृतशेषेण देहान्तरप्राप्ति , अन्यथाऽन्यस्य व्यापारायोगात् । अतस्तत्र शेषशब्दोऽन्यवाच्येव इति प्रकृतेऽपि हविरन्तरमेव पूर्वंसदृश शेषशब्दवाच्य भवति । अस्तु वा शेषकार्यानुरोधात् यस्य कस्यचित्प्रकृतस्य एकस्य हविष शेषस्थापनम् , इतरेषां तु सर्वहोम एव । तथा च तद्विषयमेव मध्यपूर्वार्धवाक्यम् । इति प्राप्ते—

न चतुरवत्तवाक्येन अवदानविधि ‘ द्विर्हविषोऽवद्यति ’ इत्यनेनैव प्राप्ते । अनेनैव विधानेऽपि वा नियामकयोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गेन अवदानसंस्कृतस्यैव द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावत्तस्यैव हविष्ट्वेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्ये अष्टाकपालपद पशुसोमवत् प्रकृतिद्रव्यविधायकम् । अतश्च द्व्यवदानस्यैव यागसाधनत्वादवशिष्टस्यानुनिष्पन्नप्रतिपत्ति शेषकार्याणि इति भाष्यकार ।

वार्तिककारस्तु— न यागहोमयोरभेद याज्ञिकाना देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे प्रक्षेपाङ्गके यजिपदप्रयोगात्, देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिपदप्रयोगात्, प्रक्षेपाङ्गकक्रियाप्रवृत्तिजातिर्यागत्व क्रियात्रयवृत्तिजातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् । अत एव न यजिना अङ्गभूतोऽपि प्रक्षेप शक्त्योच्यते । अपि तु प्रमाणान्तरलभ्य एव । तदत्र आग्नेयादिवाक्ये यागमात्रानुमानेऽपि अङ्गभूतस्य प्रक्षेपस्याप्राप्तत्वात् चतुरवत्तवाक्येनैव अवत्तोद्देशेन तद्विधानम् । अत एव तत्र द्वितीयाऽप्युपपद्यते । यागे तु अष्टाकपाल कृत्स्न एव हवि , प्रक्षेपस्तु त्यागसमकालीनस्तदुत्तरकालीनो वा द्व्यवदानस्य प्रतिपत्ति । अत एव अग्न्यनुहोतिना उद्देशत्यागयोरुत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तेर्लक्षणया प्रक्षेप एव प्रतिपाद्यते । एव च यत्र प्रकृतौ विकृतौ वा प्रत्यक्षवचनेन अतिदेशेन वा प्रक्षेप प्राप्ति तत्र न आक्षेप प्रक्षेपस्य । अयत्र तु प्रयाजादौ प्रमाणान्तराभावात् यत्र न प्राप्ति तत्र यजिनैवाक्षेप, तदङ्गक एव शक्तिग्रहात् । पात्नीवतादौ तु देवतासंबन्धेन उद्देशत्यागयोरव कल्पनात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन च प्रक्षेपानतिदेशात् न प्रक्षेप । गृह मेधीयादौ तु आज्यभागयुन श्रवणात् यजिश्रवणाद् वा तत्करणमिति विशेष । अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्य देवतायै त्यागादुपयुक्तस्य च द्व्यवदानस्य प्रक्षेपण प्रतिपत्ति । उत्तरार्धादेश्च स्विष्टकृदिडादिना । न च त्यक्तस्य स्विष्टकृते पुनस्त्यागानुपपत्ति । वचनवशेन त्यक्तस्यापि पुन स्वीकारेण त्यागोपपत्ते । अत अस्ति शेष इति सिद्धम् ।

मण्डन— ‘ न सर्वदान हविषोऽवत्तपञ्च्य । ’ ‘ अवखण्ड्य ’ पुरोडाशात् पवद्ध्यमान अवच्छिन्नैर त्यक्त यमिति शेष ।

शकर— ‘ नाग्नेये सवदानता ’ । (२०)

* सर्वप्रदानाधिकरणे वार्तिके होमत्रयप्रकारा प्रतिपत्ति प्रतिपादिता । बाल पृ ८२

* सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजन शेषकार्याणा सर्वहवि प्रयोज्यत्वात् सर्वेभ्योऽनुष्ठयत्व प्रति॰पत्तिरूपम् । सु पृ १५४०

* सर्वयज्ञाङ्गता वारणादीनाम् । ३।१।१२।२२. मीको पृ ३४१८ ‘ वारणाधिकरणम् ’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* ‘ सर्ववाक्येषु चाख्यात तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् ’ इत्यनेन न्यायेन अश्रुताख्यातकेषु वाक्येषु तत्कल्पनेन आख्यातवत्त्वम् । सु पृ ७११

* सर्वविचाराणा प्रतिज्ञापूर्वकत्वम् । बृहती पृ १५

※ सर्ववेदान्तप्रत्यय इति न्याय । यथा सर्वेभ्यो वेदान्तेभ्य एकमेव पर ब्रह्म प्रतीयते, एवमभिप्रायक प्रकृतेऽप्र प्रवर्तते इति । साहसी ७८८

* ‘ सर्वव्याख्याविकल्पाना द्वयमेव प्रयोजनम् । पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥ ’ वा १।३। २।४ पृ १८६.

※ सर्वशक्तौ प्रवृत्ति स्यात् तथाभूतोपदेशात् । ६।३।१।१ ॥

नित्यस्य अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादे कर्मण सर्वाङ्गसंयुक्तस्य सर्वस्य अनुष्ठान शक्तौ सत्यामेव तस्मिन्

कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात् । पुरुषस्य सर्वानुष्ठानशक्तौ एव प्रवृत्त्या भ वयम् । तथाभूतस्य उपदेशात् काम्यस्य अग्निहोत्रादेः कर्मणः यथाभूतस्य उपदेशः तथाभूतस्यैव नित्यस्यापि उपदेशः । काम्ये यथा कृत्स्नानुष्ठाने प्रवृत्तिः तथा नित्येऽपि इति पूर्वः पक्षः ।

अत्र टुप्टीकायां ' तथाभूतोपदेशात् ' इत्यस्य नानाविधा योजना कृता । सा उदाह्रियते । [अत उत्तरं कोष्ठस्थं तन्त्ररत्नं कर्माद्युद्दिश्य टुप्टीका इति ज्ञेयम ।]

१ सर्वैरङ्गैः क्रतुः (' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्येवमुपपन्नः) निराकाङ्क्षीक्रियते, तादृश एव (सर्वाङ्गीण एव क्रतुः) कर्तृधर्मत्वेन (यावज्जीववाक्येन) चोद्यते तदिदमुक्तं ' तथाभूतोपदेशात् ' (इति) ।

२ (योजनान्तरमाह–) अथवा यथा काम्ये धातो. (धात्वर्थस्य) पूर्वापरीभूतभावनाकरणता सर्वैः अङ्गैः निराकाङ्क्षीक्रियते (काम्ये न तु कतिपयैरेव) तथा नित्येऽपि (' विधेरत्वेकश्रुतित्वात्० ' ११।१।२।१६ इत्यस्य न्यायस्य काम्ये नित्ये वा अविशेषात्) इत्यतः तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । यथाभूतं काम्यं तथाभूतमेव नित्यमपीति) ।

३ (व्याख्यानान्तरमाह–) अथवा नामविशिष्टं (दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म) सर्वैः (अङ्गैः) निराकाङ्क्षीक्रियते, यथा काम्ये तथा नित्येऽपि (कुतः) तन्नाम्नः प्रत्यभिज्ञानात् (यदि हि नामान्तरं श्रूयेत तत. काम्यात् नित्यं कर्मान्तरं स्यात् । ततश्च प्रकरणान्तरधर्मा इव प्रकरणान्तरेषु, काम्यस्य धर्मा नित्ये न प्रवर्तेरन् । तन्नामकमेव तु निमित्तं प्रति उपदिश्यते) इत्यतः तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम्) ।

४ (व्याख्यानान्तरमाह–) अथवा यथा काम्यस्य संनिधौ इतिकर्तव्यता (आम्नाता) तथा नित्यस्यापि (द्वयोरपि) संनिधानाविशेषात् इत्यतः तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । इतिकर्तव्यतासंनिधिः द्वयोरपि तुल्य इत्यर्थः) ।

५ (व्याख्यानान्तरमाह–) अथवा भावनात्मनैवदेतरेतरयोगकारणाना तुल्यत्वात् (नामधेयगतेतरेतरयोगकारणविभक्त्यो. आख्यातपदस्य च काम्यनित्यसमानरूपत्वात् स्पष्टं कर्मैक्यमित्युच्यते । कर्मैक्ये च सति धर्माणामपि ऐकरूप्यमेव युक्तम्, न तु क्वचित् साकल्यं इतरत्र वैकल्यं इति वैचित्र्यं युक्तमिति) तथाभूतोपदेशात् ।

६ (व्याख्यानान्तरमाह–) अथवा पुरुषार्थस्य (भाव्यस्य) उभयत्र (काम्ये नित्ये च) विद्यमानत्वात् तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । यदि हि निमित्ते निष्फलं कर्ममात्रमेव कर्तव्यं स्यात् तत्स्वरूपस्य अङ्गैर्विनापि सिद्धत्वगमात् हीनाङ्गस्यापि प्रयोगः स्यात् उभयत्रापि फलसमानात् । तस्य च यथाश्रुतसामग्र्यधीनसिद्धित्वात् समस्तेतिकर्तव्यतोपेतस्य करणस्य फलसाधनत्वेन श्रवणात् काम्यवत् नित्येऽपि सर्वाङ्गोपसंहारः इति । यथा काम्यं फलायोपदिष्टं तथाभूतमेव नित्यमपि इति सूत्रार्थः ।) इति ।

अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् । २ ॥

दर्शपूर्णमासादि नित्यं कर्म किं कृत्स्नैरङ्गैः सहितं सगुणमेव कर्तव्यं यथाशक्ति वा कथंचिद्विगुणमपि कर्तव्यमेवेति विचारे सगुणमेवेति पूर्वपक्षनिरासार्थः अपिवाशब्दः । अङ्गाना एकदेशे सत्यपि स्यात् नित्यः प्रयोगः । हि यस्मात् प्रधाने कृते सति अर्थनिर्वृत्तिः अर्थस्य फलस्य प्रत्यवायाभावरूपस्य निर्वृत्तिः भवत्येव नित्ये कर्मणि । इतरत् प्रधानात् अन्यत् अङ्गजातं तु गुणमात्रं गुणभूतमेव । अङ्गजातस्य तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् प्रधानशेषत्वात् । साङ्गं तु प्रधानं उत्कृष्टमेव । यजमानस्य कथंचित् अशक्तौ उपस्थाया विगुणमपि फलदम् ।

सूत्रस्थैकदेशपदविषये वार्तिककारैरुक्तम्, 'साङ्गस्य (प्रधानस्य) वाचकः कृत्स्नशब्दः, प्रधानमात्रापेक्षया एकदेशशब्दः । अथवा दृष्टार्था (कर्मस्वरूपोपकारका) वा पुरोडाशनिर्वृत्तिः तामपेक्ष्य एकदेशशब्दः ' इति । अन्ते चोक्तम्, ' साङ्गं यावज्जीवं न शक्नोति कश्चिदपि कर्तुं इतिकृत्वा यावच्छक्त्यनुष्ठानात् इति निश्चयते । शक्तस्य कामतो वैगुण्यं स्यात् ' इति ।

वृत्तौ तु इतरत् इत्यत्र इतरत्र इति पाठः । इतरत्र इतरफले स्वर्गादौ यावदङ्गानुष्ठान इति तदर्थः ।

'अप्येकदेशो स्यात्' इत्यत्र 'अप्येकदेशेन स्यात्' इति कुतूहले पाठः । एकदेशेनापि कृते नित्ये इति तस्यार्थः ।

तद्कर्मणि च दोषस्तस्मात् ततो विशेषः स्यात् प्रधानेनाभिसंबन्धात् । ३ ॥

नित्ये अग्निहोत्रादिकर्मणि अशक्त्या केषाचिदङ्गानां लोपेन अनुष्ठितेऽपि प्रत्यवायपरिहारो भवति इति उक्ते सिद्धान्ते, ननु अङ्गानामप्रयोजकत्वे प्रधानस्यापि अप्रयोजकत्वं स्यात् इत्याशङ्का निरसितुमाह । तद्-कर्मणि तस्य प्रधानस्य अकर्मणि अननुष्ठाने च दोषः स्यात् प्रत्यवायरूपः । तस्मात् प्रधानात् अन्यस्मात् ततः अङ्गात् अङ्गानुष्ठानात्तु विशेषः स्यात् । अङ्गानां प्रधानेन अभिसंयोगात् । साङ्गप्रधानानुष्ठाने तु प्रत्यवाय-परिहारे फलेऽपि विशेषः स्यादेव । परं तु अशक्त्या अङ्गलोपेऽपि नित्ये न दोषः । प्रधाने तु कर्तव्यमेव ।

'तस्मात्' इति पदं कुतूहले नास्ति ।

कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वेषामुपदेशः स्यात् । ४ ॥

काम्ये कर्मणि सर्वाङ्गसाहित्यमावश्यकम्, नित्ये तु अशक्त्या कतिपयाङ्गलोपेऽपि न दोषः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । नित्यकाम्ययोः कर्मणोः अभेदं जैमिनिराचार्यः मन्यते । तुशब्दः सिद्धान्तपक्षव्यावर्तनार्थः । प्रयोगवचनैकत्वात् एकमेव प्रयोगवचनं ययोः ताद्दशत्वात् काम्यनित्ययोरभेदः । 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्ययाऽमावास्यया यजेत' इति सर्वेषां साङ्गप्रधानानां उपदेशः स्यात् । तस्मात् काम्यवत् नित्येऽपि साङ्गता समाना । इति ।

अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्याद् यथा क्रत्वन्तरेषु । ५ ॥

काम्यनित्ययोरभेदम् नित्येऽपि सर्वाङ्गपूर्णतैव इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्ती आह । अर्थस्य पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरर्थस्य प्रधानस्य अङ्गेभ्यो व्यपवर्गित्वात् भिन्नत्वात् एकस्यापि केवलस्यापि विगुणस्य प्रधानस्यापि नित्ये प्रयोगे प्रत्यवायाभावरूपं फलं स्यात् । यथा क्रत्वन्तरेषु प्रकृतिषु विकृतिषु च । प्रकृतौ कृताया विकृतेरकरणेऽपि यथा न प्रत्यवायस्तद्वत् । तस्मान्न नित्ये कर्मणि सर्वाङ्गोपसंहारनियमः ।

विध्यपराधे च दर्शनात् समाप्तेः । ६ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । चशब्दः अप्यर्थकः । विध्यपराधे विधेः विहितस्य अपराधे अशक्त्यादिना अकरणेऽपि, अग्निहोत्रद्रव्यस्कन्दनरूपे विध्यपराधेऽपि समाप्ते दर्शनात् 'तदेव याद्दक् च यादृक् च होतव्यम्' इति वैगुण्येऽपि समाप्तिं दर्शयति । तस्मात् नित्यकर्मणि वैगुण्येऽपि न दोषः ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च । ७ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । विध्यपराधे इति पूर्वसूत्रा-दनुवर्तते । चकारः हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः । 'भिन्ने जुहोति' 'स्कन्ने जुहोति' इति विध्यपराधे प्राय-श्चित्तस्य विधानात् लिङ्गात् नित्ये कर्मणि वैगुण्येऽपि दोषाभावः । यदि विगुणे निष्फले एव सति तस्य अङ्ग-भूतेः प्रयोजनं स्यात् । तस्मात् विगुणानामपि नित्य-कर्मणां प्रयोगः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । कि.

इ॰ सर्वशक्त्यधिकरणम् । अधिकारः काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव । काम्येषु सर्वाण्येवाङ्गान्यनु-ष्ठेयानि ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ६।३।२।८॥

भाष्यम्— 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामः' इत्येवमादिषु संदेहः किं विगुणमपि फलवत् उत अविगुणमेव फलव-दिति । किं प्राप्तम् ? काम्येषु चैवं स्यात्, विगुणमपि फलवदिति । कुतः ? अर्थित्वात् । यदि विगुणमपि फलवत् एव अर्थिमात्र अधिकृत भविष्यति । अन्यथा सामान्यशब्दः अन्तरेण विशेषम्, विशेषे अवस्थापितो भविष्यति । असमर्थत्वात् नाधिक्रियते इति चेत्, साङ्गं न समर्थः कर्तुम्, प्रधानमात्रं तु शक्नोति, (इति) प्रधानमात्रेऽधिकरिष्यति ।

असंयोगात्तु नैवं स्याद्विधेः शब्दप्रमाणत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैवं स्यात् । यदुक्तं विगुणमपि फलवदिति, असंयोगात् प्रधानमात्रस्य फलेन । साङ्गाद्धि फलं श्रूयते प्रधानात्, न केवलात् । तेन यद्यपि वचनमुच्यते, तथापि नैवंजातीयकं तत् कुर्यात् । न केवलस्य फलेन संयोग इति । शब्दप्रमाणकश्च अयमर्थो विधीयते । शब्दश्च साङ्गात् फलमाह इति वक्ष्यामः । तस्मात् न विगुणं कर्म कर्तव्यमेवंजातीयकमिति ।

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् । १० ॥

भाष्यम्— न चात्र प्रधानमात्रस्य अकर्मणि प्रत्यवाय उच्यते, यथा दर्शपूर्णमासयोः । तस्मादपि न विगुणं एवंलक्षणकं कर्म प्रयोक्तव्यमिति ।

शा— प्रजाकामादिशब्दाः समर्थेऽप्यविरुद्धाः । न च कामनानिमित्तं येनावश्यकत्वं शाब्दं स्यात्, अङ्गानि तु शाब्दानि न शक्यन्ते बाधितुम् । नैमित्तिके पुनः शाब्दमावश्यकत्वं प्रधानस्य इति तदविरोधेन अङ्गानि यथाशक्ति क्रियन्ते इति विशेषः ।

सोम— भाष्ये विकृत्युदाहरणं न्यायसाम्यादुपलक्षणम्, प्रकृतावपि काम्यप्रयोग उदाहरणमेव । सूत्रार्थस्तु— काम्येष्वपि यथाशक्तिप्रयोगः स्यात् अशक्तस्यापि अर्थित्वाविशेषादिति ।

वि— 'काम्ये शक्त्योत सर्वाङ्ग, शक्त्या लोपस्य संभवात् ।, नैव लोपे निष्फलत्वाच्छब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ प्रधानानुष्ठितौ यद्वज्जीवनस्य निमित्तता । काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्यं त्यक्तुं च शक्यते ॥ '

भाट्ट— काम्ये तु यद्यपि फलसंबन्धोत्तरमेव अङ्गान्वयः, तथापि साङ्गस्य प्रयोगविधिना अनुष्ठानावगमोत्तरं प्रवृत्तिकारणत्वेन उपस्थितायाः कामनाया अधिकारिविशेषणत्वकल्पने शक्त्या अवच्छिन्नाया एव तत्कल्पनात् अकरणे प्रत्यवायाभवणाच्च सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

मण्डन— 'काम्यं सर्वाङ्गसंयुक्तं ।'

शबर— 'काम्ये तु न तदिष्यते ।' तत् अङ्गहानम् ।

* सर्वशक्त्यधिकरणम् । नित्याधिकारेऽपि यः समस्तधर्मोपेतं कर्तुं शक्नुयात् सोऽवश्यं कुर्यात् इति वाक्यशेषकल्पनया सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव अधिकारो पद्यते सर्वशक्त्यधिकरणविरोधः स्यात् इत्याशङ्क्य, जीवने सत्यपि अकरणे जीवितस्य निमित्तत्वव्याघातापत्तेः पौर्णमास्यादिकालस्य आज्यावेक्षणादेरुपादेयत्वेन अनुपादेयनिमित्ततावच्छेदकत्वायोगात् निमित्तपरत्वभावाच्च प्रयोगविधेः तदनुरोधेन निमित्तश्रुतिबाधायोगात् निमित्तश्रुत्यवगतावश्यकर्तव्यतानुरोधेन यावज्जीवादिप्रयोगविधेः शक्यमात्राङ्गविषयतया संकोचकल्पना युक्ता इत्याह । सु पृ ५३२ * उपपादितं च पापक्षयफलकस्य नित्यनैमित्तिकानां सर्वशक्त्यधिकरणे मिश्रैः । भाट्टालंकार पृ १२

* यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयंसिद्धानि वा प्रयोगविधिः अङ्गत्वेन परिगृह्णाति, तानि तु स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणतां प्रतिपद्यन्ते, न तु तत्र सर्वशक्त्यधिकरणन्यायः । कु ३।४।१३।१२

* सर्वशब्दः अधिकृतापेक्षो गम्यते, सर्वस्यैव परमसर्वेण व्यवहाराभावात् । वा ३।५।१।१०
* सर्वशब्दः प्रकृतापेक्षः – सर्व ओदनो भुक्तः, सर्वे ब्राह्मणा भुक्तवन्त इति । भा ३।५।१।१०

* सर्वशब्दन्यायः । ३।५।९।२७–३० मीको पृ १६४९ 'ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजने सोमभक्षः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * सर्वशब्दन्यायः । (३।२।९) । अर्थवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तौ हारियोजनगतसर्वशब्दन्यायेन 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति सर्वशब्दसंकोचकत्वानुपपत्तेः । भाट्ट ४।३।८

※ सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायः । यथा– सर्वशाखासु प्रतीयते इति सर्वशाखाप्रत्ययमिति । यथा– नानावेदशाखाविहितमप्यग्निहोत्रं न भिद्यते इति स्थितम् । केचित्– 'उदिते जुहोति' इति श्रुतिमाश्रित्योदितेऽर्के होमं कुर्वन्तीति । केचित्– 'अनुदिते जुहोति' इति श्रुतिमाश्रित्यानुदितेऽर्के जुह्वति,

अत्र केवलमल्पभेदोऽस्ति । वस्तुतः कर्मैकमेव, एवं प्रकृतेऽपीत्यन्यत्र विस्तरः । साहस्री. १३८.

• सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति, शाखान्तरविहि ताङ्गानुवादेन तदङ्गविधानं शाखान्तराधीतस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनं अन्योन्य- धर्मग्राहकं सूत्रकृत् द्योतयति । सु. पृ १०००. • सर्वशाखाप्रत्ययं चैकं कर्म । भा.२।४।८।१०।१०.

• सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः । २।४।२।८-३३. मीको. पृ. ३८१२ 'शाखाऽन्तराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः । (२। ४।२।८-३३) । उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणैः त्रिभिः स्वरैः कचित् शाखायां मन्त्राः पठ्यन्ते । कचित्तु प्रचयेन सह चतुर्भिः । तत्र त्रैस्वर्यचातुःस्वर्ययोः (सर्वशाखाप्रत्यय- न्यायेन) समुच्चयः, विकल्पो वा अथ उभयहानेन एकश्रुत्या प्रयोगो वा इति संशयः । शा. ९।२।८. • यथा मीमांसकानां दर्शार्थतया सर्वशाखाप्रत्ययन्यायं शाखित्वा विकल्पः एवमिहापि त्रैस्वर्यादीनां अक्षराभि- व्यञ्जकधर्मत्वात् एकेनैव तत्सिद्धेर्विकल्प एव (पूर्व पक्षः) । सोम. ९।२।८.

• सर्वशेषैः लिङ्गहृदनुज्ञानम् । त्रि. ३।४।१९.

• सर्वसाधारणात् सौभाग्यात् सर्वानुयाजार्थे- ऽपपातिते परिशिष्टमन्यदेवतार्थं भवति । भा.१२। १।१।५.

• सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्याङ्गप्रचारः वाजपेये । ११।१।१५।४८-५४. मीको. पृ. ३४८५ 'वाजपेये सर्वसोमोत्तरं०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सर्वजनीनशब्दस्य हितार्थे व्युत्पन्नस्यापि विदितार्थे लाक्षणिको निरूढः प्रयोगः । सोम. १।२।१ पृ. ७.

• सर्वज्ञता च न कदाचिदुपलब्धा । वा. ४।३। १०।२६.

• सर्वज्ञतावादः । न च सर्वज्ञो नास्ति । तथाहि, तदभावव्यवहारो बाधकप्रमाणसद्भावाद्वा साधक- प्रमाणाऽभावाद्वा भवेत् । न तावद्बाधकप्रमाणसद्भावः । न खलु प्रत्यक्षमस्य बाधकं रजतस्येव समारोपितस्य शुक्तितत्त्वं विषयः संभवति । तद्विरुद्धोपस्थानाऽसं- भवात् । सर्वज्ञताया अत्यन्तपरोक्षायाः केनचिदपि सह प्रत्यक्षप्रतीतेन विरोधानवगतेः । नापि अनुमानं अस्य बाधकम् । तद्धि विधिनिषेधसाधनतया द्विविधम् । तत्र विधिसाधनं स्वभावहेतुकं कार्यहेतुकं वा न निषेधे साध्ये प्रभवति । अन्यसाधनत्वे अन्यसाधनस्याऽप्रसङ्गात् । अनुपलब्धिलिङ्गकं प्रतिषेधसाधनं भवेत् । तत्र स्वभावाऽनुपलम्भसाधनादन्यत् इह सर्वज्ञविरुद्धार्थान्तर विधानेन वा तत्कारणव्यापकनिषेधेन वा सर्वविदभावं साधयेत् । न तावत्स्वभावविप्रकर्षिणा सर्वविदा सह कस्यचिदपि प्रतीयमानस्य विरोधो दुरपूर्वः । विरोधि प्रतिपत्तिनान्तरीयकतया विरोधावगतेः । विरोधिप्रति- पत्तो वा नात्यन्ताय तन्निषेधः । न च प्रत्यक्षाऽनुप- लम्भसाधनं कार्यकारणभावः स्वभावविप्रकर्षिणि सर्वविदि शक्यावगमः । अत एव व्यापकत्वमपि कस्यचित् दुरवगममेव सर्वविदि । नापि विपक्षे बाधके प्रमाण- प्रवृत्तिः क्षणिकत्वस्येव सत्त्वे सर्वविद्व्यापकाभावावगम निबन्धनम् । तदभावात् । भावे वा निषेधो नास्ति अत्यन्ताय तस्य । न खलु रूपेण कस्यचित् व्याप्यं संभवति व्यापकं वा । न चान्यस्यानिवृत्तावन्यस्य निवृत्तिः, अतिप्रसङ्गात् । यथा आहुः— 'अन्यथैव निवृत्त्याऽन्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् । नाऽश्ववानिति मर्त्येन न भाव्यं गोमताऽपि किम् ॥' इति । न च तत्त्वज्ञेयत्वादयो सर्वज्ञतासद्भुवः सत्त्वादयः उपलब्धा व्याप्ता विपक्षाभ्यासितस्य पुरुषधौरेयस्य विरुद्धोपस्थापनेन सर्वज्ञतां प्रतिक्षिपन्तीति साम्प्रतम्, सत्त्वादेरसर्व- विद्व्याप्त्यसिद्धेः । न खलु दर्शनादर्शनमात्रनिबन्धनं व्याप्तिविज्ञानम्, मा भूत् चैत्रः श्यामो मैत्रीतनयत्वात्, परिदृश्यमानमैत्रीतनयत्वोपवदित्यनुमानम् । तत्तनयताया अश्यामतया विरोधाभावेन संदिग्धव्यतिरेकित्वादानुमान मेतदिति चेत्, न, इहापि समानत्वात् । नहि सर्वविदा सह सत्त्वादेः कश्चिद्विरोधः, येनासौ न संदिग्धव्यति- रेकः स्यात् । द्वयी हि विरोधावगतिः— सहानवस्थान वा छायाऽऽतपवत्, परस्परपरिहारो वा भावाऽभाव- वत् । न तावदविकलकारणस्य सर्वज्ञत्वस्य आलोकस्येवा-

भाव सत्त्वादेः सततमस्येव भावेऽभाव । यत सहानवस्थितिलक्षणविरोधसंगति स्यात् । तथा च भावे वा नात्यन्तभाव सर्वज्ञताया इत्युक्तम् । नाप्युत्तर । न खलु सर्वज्ञता सत्त्वादिपरिहारेण सत्त्वादयो वा तत्परिहारेण भावाऽभाववत् प्रत्यक्षपथमवतरति । न च सर्वज्ञतया तेषां व्याप्तिरस्ति इत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । उपदेशप्रणयनमेव बाधक सकलवस्तु तत्त्वदर्शनस्य । तथाहि– उपदेशो विकल्पविज्ञानयोनि, विकल्पश्च समारोपितगोचरतया मिथ्येति न तथा तथागतविज्ञान भवितुमर्हति । तदयमुपदेशो निर्विकल्पकतत्त्वविषयतत्त्वविज्ञानविरुद्धसमारोपितगोचरविकल्पविज्ञान कार्यं इति विरुद्धकार्योपलब्ध्या बुद्धादीना सर्वज्ञत्वाऽभावसाधनम् । उपदेशाऽभावे वा वृथा तत्प्रसाधन तत्संनिधानमात्राद्वा चैत्यवन्दनादिचोदनाना अनियत त्वाभ्युपगमे अनाश्वास इति । तन्न । विकल्पस्य सर्वविज्ञानेनाऽविरोधात् । द्विविधो हि विकल्पो विपर्यासपूर्वोऽतत्पूर्वश्च । तत्र विपर्यासपूर्वो भवादृशाम् अतत्पूर्वस्तत्रभवत सर्ववेदिन । न खल्वसौ भ्रान्तो विकल्पवान् अपि तु विदितसमस्तवस्तुतत्त्वविस्तार करुणापराधीनमानसो दुःखिन उपदेष्टुकाम । न चान्तरेण तदनुपपत्ति विकल्प विना तदसंभवात् तथा तात्त्विकत्व विद्वानपि समाहरति । यथा नैरात्म्यवाद विद्वानपि विकल्प्य समारोपितमात्मान निषेधति, नास्त्यात्मेति । यथा वा वैयाकरणप्रवरो गावादिशब्दान साधून् जानानोऽपि पृथग्जनप्रतिपादयिषया प्रयुञ्जानोऽपि नापशब्दवादी । तदिदमाहायमन्य एव न तात्त्विकमिति तत्त्वविदो नोपदेशविरोध । न च रागादिमत्ता । न खलु कृपा रागपक्षे वर्तते । नन्विय परदुःखप्रहाणेच्छेति राग एव । नैवम् । न हीच्छामात्र राग, अपितु चित्तमन्यस्मात्मनो दर्शनावरणमभूतगुणाभिनिवेश रागमाचक्षते । न ह्यमति नित्यात्मदर्शन स्वार्थतृष्णापरिप्लुत कश्चित्परिस्पन्दते । यथा हि चैत्र स्वतो मित्र मैत्रमुपेक्षमाण स्वगतगुणतृष्णा परिप्लुतो न मैत्रगुणाय यतते । तथा पृथग्जनोऽपि विविक्त विज्ञानमात्रमात्मान रागादीश्वमण सन् अति

पतितद्विपरीतलक्षणावरोपकारकर्मणि प्रवर्तते, प्रवर्तते च स्वार्थतृष्णापरिप्लुत । तेनायमत्रोच्छाम, अवगच्छति नूनमयमहमिति विभिन्नानपि स्वचित्तक्षणानेकतया । तदिद सहजमात्माऽदर्शन निदान रागादीनाम् । यथाऽह सुखी भवेय दुःखी च मा भूवमिति च मा भूवमिति च तृष्णा यैवाहमिति धी सैव सहज सत्त्वदर्शनमिति । न च सर्वविद करुणाऽहमुपकुर्यां परान् इत्येवमाकाराऽपि सत्त्वदर्शनानवधा, यस्माज्जन्मगामी करुणाभिलाषोऽयमपितु स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छयुक्तम् । न च सर्वे चित्तक्षणा प्रत्येक परमुपकुर्या महमहमिति अहमहमिकया उत्पद्यमाना अपि आत्म दर्शनावचरा । परोपचिकीर्षायास्त विना अपि उपपत्त । तत्त्वदर्शने चोपदेशसंभवात् स्वगतकामतरेणापि परोपकारस्य समीहितत्वादपेक्षितलक्षणत्वाच्च फलस्य तमन्तरेण प्रवृत्ते प्रेक्षावत्ताऽविघातात् । तस्मात् उपदेशतत्त्वविज्ञानयोरविरोधात् संदिग्धव्यतिरेकित्वाद्वचनमपि न सर्वज्ञताया बाधकमिति न बाधकप्रमाण सद्भाव तदभाव व्यवहारसाधनम् । नापि साधकप्रमाणाभाव । तथाहि प्रत्यक्षाभावो वा सकलप्रमाणाभावो वा स्यात् । प्रत्यक्षाभावोऽपि चात्मन सर्वेषा वा, यदा आत्मनस्तदापि दृश्यताविशेषणो निर्विशेषणो वा । न तावदात्मप्रत्यक्षनिवृत्तिर्दृश्यताविशेषणा सर्वज्ञाभाव साधनी । तस्य स्वभावविप्रकर्षिण सत्त्वानुपपत्ते । प्रसिद्धत्वात्, निर्विशेषणायाश्च व्यभिचारात् समस्त प्रत्यक्षनिवृत्तेश्चासिद्धत्वात् । न खल्वर्वाग्दृशा सकलप्रत्यक्षनिवृत्ति, असिद्धत्वात् । न च प्रमाण प्रमेयस्य व्यापक कारण वा, येन तन्निवर्तेत । तस्मान्न तदभाव सिद्धि । नापि तद्भावसंदेह । तत्साधनेन च तद्भावस्य निवेदयिष्यमाणत्वात् । तस्मात् अनुविधेयपुरुषधौरेय नियोगादेव प्रवृत्तिनिवृत्ती इति साम्प्रतम् । पञ्जिका १११–११४

० सर्वज्ञतावादार्थ । अस्तु तर्हि अनुविधेयो नियोक्ता भूताना साक्षात्कृतानुभविकश्रेय साधनो हित काम सर्वज्ञ । (पञ्जिका– प्रक्षीणरागावरणत्वाज्ज्ञान प्रत्यय आत्मवत निश्च करतलामलकमिव साक्षादीक्ष

माणः । निराचष्टे-) न । तस्य (अनुमितेयस्य सर्वविदः) अनुपपत्तेः, अज्ञानाच्च । तथाहि ' हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणे सति न प्रमा । चक्षुराद्यक्षविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः ॥ ' १५ ॥ यद्यपि आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिः विप्रकृष्टानां अभावं व्यभिचरति (त्रिविधेन काल-देश-स्वभावविप्रकर्षेण तद्वतां राम-सुमेरु-परमाण्वादीनां अभावं व्यभिचरति) सर्वप्रत्यक्षनिवृत्तिरसिद्धा, असर्वदृशः (अस्मदादेः) सकलप्रमाणनिवृत्त्या च नार्थाभावसिद्धिः, अव्यापकनिवृत्त्या अव्याप्यनिवृत्तेरनियमात् । अव्यापकस्य चाहेतुत्वात् तन्मात्रानुबन्धाभावाच्च । (हेतुधर्ममात्रानुबन्धे हि साध्यधर्मोऽस्य व्यापकः, यथा वृक्षत्वं शिंशपात्वस्य । न च प्रमेयमात्रानुबन्धि प्रमाणम्) अन्यथा (प्रमेयमात्रानुबन्धित्वे प्रमाणस्य अस्मदादेः) सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् (प्रमेयमात्रानुबन्धिप्रमाणशालिता हि सर्वज्ञता, सा चास्मदादेरपि इति) अविशेषाच्च (सर्वविदा अस्मदादेः) । वचनादयश्च यद्यपि अविरोधात् अनिवर्तकाः, तथापि कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिप्रतीतेः प्रमाणानुपपत्त्या तत्कार्याणां सर्वार्थेषु संविदः अभावमनुमिमीमहे । तथाहि, न प्रत्यक्षं चक्षुरादिजन्म साक्षात् सर्वार्थेषु, (संभवति) तेषां (चक्षुरादीनां) विषयनियमात् । किंचिदेव हि वर्तमानं संबद्धं च तद्विषयः, न सर्वे अर्थाः (देशकालस्वभावविप्रकर्षशालिनः) । यद्यपि च अनेकविधप्रमेयसंवेदनात् रूपतो नियमो दुर्निरूपः (न तावत् रूपवत् चाक्षुषम्, अरूपस्यापि संख्यादेश्चाक्षुषत्वात् । नापि रूपिसमवेतम्, तदसमवेतस्य नीरूपस्य वाय्वादेरपि चाक्षुषत्वात्) । पटुमन्दतादिभेदतश्च नानादेशपरिमाणार्थपरिच्छेदात् न देशतः संबन्धनियमः । (चक्षुः एतावति देशे संनिकृष्यते, नैतावति इति नात्र नियमः संभवति, तुल्यवद्भूम्यादिगतकुम्भादिवच्छनैश्चरादिग्रहणदर्शनात्) परिमाणतो नियमश्च (दुर्निरूपः, सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमगोचरतरस्योपलब्धेः) । कालतस्तु निरूप्यते (नियमः । तथाहि, इन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि न वा, उभयथाऽपि तेषां वर्तमानविषयता एषितव्येत्याह-) प्राप्यकारित्वे अवर्तमानस्य प्राप्त्यभावात् । अप्राप्यकारित्वेऽपि अर्थसामर्थ्यसव्यपेक्षत्वात् (यद्यपि प्राप्याश्रयत्वेन नापेक्ष्यते अर्थः, तथापि इन्द्रियाणां असत्यर्थे विज्ञानाजननात्) । ज्ञानोत्पत्तौ अजात-निवृत्तयोः अनुपाख्येयत्वात् (हेतोः) असामर्थ्यात् । तथा च अतिशयवतामपि (योगिनां) चक्षुरादयः, (सिद्धाञ्जनादिभिः अर्वाग्दृशामिन्द्रियाणि च) स्वविषयमेव देशतः परिमाणतः स्वरूपतो वा अधिकं बोधयेयुः, नाविषयं अजातं अतिवृत्तं (वा) । तदुक्तं ' विद्यमानोपलम्भनत्वात् ' (इति १।१।४।४) । तथाहि- प्रत्यक्षे रूपादिवेदने चक्षुरादिपरतन्त्रं तन्नियमादेव नियतम् । अन्यथा अन्धाद्यभावप्रसङ्गादिति । मानसमपि प्रत्यक्षं आन्तरसुखादिविषयं (न सर्वं बोधयति) । बहिः मनसः अस्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्ये (रूपादौ मनसः) अन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् (न खलु अन्धादयो निर्मनस्काः, तेषां स्मृत्याद्यभावप्रसङ्गात् । मनश्चेत्, चक्षुरादिनिरपेक्षमीक्षेत रूपादीन्, न कश्चिद् अन्धबधिरादिः प्रसज्येतेति । तथाहि, प्रत्यक्षे रूपादिवेदने तत् मनः चक्षुरादिपरतन्त्रं तन्नियमादेव नियतम् । अन्यथा नियमाभावे अन्धाद्यभावप्रसङ्गात्) इत्युक्तम् । (शङ्कते-) तज्जन्मसमनन्तरप्रत्ययसहकार्यपेक्षणात् यदि नान्धाद्यभावः । (निराकरोति-) सर्वथा (इन्द्रियान्तर-)पारतन्त्र्यं न निवर्तेत (स्वोत्पत्तौ मानसस्य प्रत्यक्षस्य), तद्विषयत्वात् (यदिन्द्रियजविज्ञानविषयानन्तरक्षणो ग्राह्यः, तदिन्द्रियविषयजनियमत्वात्) । अन्यथा (तदिन्द्रियजविषयानपेक्षणे स्वोत्पत्तौ मानसस्य) इन्द्रियान्तरज(विज्ञान)सहकारिणोऽपि (अर्थात् प्रवर्तमानस्य रूपविज्ञानस्य) प्रवृत्तेः स एवान्धाद्यभाव (प्रसज्येत । यदि उच्येत, तुल्यजातीयविषय एव समनन्तरप्रत्ययो भवति, नातज्जातीयविषयः, तेनायं प्रसङ्ग इति, तत्राह-) न च तुल्यजातीयविषय एव समनन्तरप्रत्ययः, जात्यन्तरसंचाराभावात् (संचाराभावप्रसङ्गात्) । न खलु एष ज्ञानधर्मः, जात्यन्तरसंचारात् । न प्रत्ययधर्मः (न प्रत्ययधर्मः), अविशेषितरूपाद्यपेक्षणात् (अविशेषित-

रूपार्थापेक्षणात्) । न मानस(प्रत्यक्ष)धर्मे, सुखादिषु तददर्शनात् (तद्विषयपूर्वज्ञानादर्शनात्) ।

(एवं तावत् सहकारिविशेषापेक्षया क्षणान्तरविषयत्वेऽपि पारतन्त्र्यमापादितं मनसः । संप्रति विमर्शपूर्वकं इन्द्रियविषयत्वेनैव पारतन्त्र्यं अवधारयति–) अपि च विषयनियमात् पारतन्त्र्यमस्तु सहकारिविशेषापेक्षया वा इति (विमर्श) पारतन्त्र्यं युक्तम् (यः एव यदिन्द्रियविषयः तत्रैव मनः तदिन्द्रियतन्त्रं प्रवर्तते इति युक्तम्), स्मरणे तथा दर्शनात् । (अपि च तुल्यजातीयविषयसमनन्तरप्रत्ययं मानसप्रत्यक्षकारणं ब्रुवाणो न तावत् एकेन्द्रियग्राह्यतया तुल्यजातीयतां वक्तुमर्हति अति प्रसङ्गात् इत्याह–) एकेन्द्रियग्राह्ये च सजातौ (अभ्युपगम्यमाने) रूपान्तरग्रहणप्रसङ्गः (पीतदर्शनमपि चाक्षुषं मानसप्रत्यक्षं चक्षुरसन्निकृष्टेऽपि नीले प्रसुवीत, तदिन्द्रियग्राह्यत्वस्य उभयत्राविशेषात्) । अवान्तरजात्यपक्षणे (तु) भिन्नसंतानापातः (भिन्नसन्तानज्ञानापातः । एकनीलो पलसंतानवर्त्येकनीलोत्पलक्षणविषयं इन्द्रियासंनिकृष्टसंतानान्तरवर्ति–नीलोत्पलक्षणविषयमपि विशदं मानसं जनयेत्), तदन्तसंतानयोरपि जात्यभेदात् । (उपसंहरति–) तस्मात् एकसन्तानक्षणे समनन्तरप्रत्ययतां वदता चक्षुरादिविषयग्राहित्वमेव उक्तं भवति, क्षणविवेकप्रतिभासनात् । (ननु मा नाम क्षणभेदः प्रतिभासताम्, तदभेदस्तु कुतः ? इत्यत आह–) अभेदप्रतिभासनात् ('सोऽयं स्फटिकः' इति प्रत्यभिज्ञैव भगवती स्थापयिष्यति [अभिन्नं] स्फटिकम् । सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धबुद्धयस्तु क्षणानामन्योन्यस्य भेदमपश्यन्तः अज्ञादिवत् अर्वाग्दृशः तदेवेदं स्तम्भादि इत्यध्यवस्यन्ति इत्याशङ्क्याह–) क्षणिकत्वप्रतिक्षेपात् । अपि च मनोवैगुण्ये चक्षुरादिभ्य एव च रूपाद्यवेदनात् उभयत्रैवताऽवसीयते । केवलमनोवेद्यता तु युक्ता ? (शङ्कते । प्रथमे एव क्षणे इन्द्रियसामर्थ्योपक्षयात्) द्वितीयक्षणोपलब्धे (केवलमनोवेद्यता अनुमीयते) इति चेत् । (निराकरोति–) न, तत्र चक्षुरादीनां सामर्थ्यक्षयक्षये हेत्वभावात् । तु ज्ञानधाराद्यक्षिकत्वदर्शनाच्च । (ननु स्मरणे केवलमेव मनः

प्रवर्तते, अन्धादीनामपि रूपादिस्मरणोपलब्धेः इत्यत आह–) स्मरणे तु प्रतीतमेव पारतन्त्र्यं (मनसः, प्रमाणान्तराधिगतगोचरत्वात्) । न चानुमानादिज्ञानेषु मनः स्वतन्त्रमित्याह–) अनुमानादिषु लिङ्गाद्यभावे अप्रत्ययात् पारतन्त्र्यम्, इति न क्वचिदपि अनान्तरे मनः साक्षात् स्वतन्त्रं प्रवर्तते इति आन्तर एव साक्षाद्विषय (सुखादि) । तत्रैव साक्षात् युक्त्या प्रकर्षमनु भवेत् नाऽविषये (बाह्ये) ।

(ननु मा भूत् इन्द्रियजं मानसं च प्रत्यक्षं सर्वविषयम्, भावनामयं तु भविष्यति इति चेत्तत्राह–) भावनामयमपि विज्ञानं श्रुतानुमितविषयं अकस्मात् भावनाऽयोगात् आगमानुमानपरतन्त्रं पूर्वज्ञानभूतार्थत्वे विपर्ययानुविधानात् (च) सापेक्षत्वादप्रमाणम् ॥ १५ ॥

(सम्प्रति व्यवस्थापितो मूलने कश्चित् प्राभाकरगन्धी प्रत्यवतिष्ठते–) ननु न कालतो नियमश्चक्षुरादीनां (इदं रजतं इत्यत्र), अवर्तमानरजताद्युपलब्धेः । न हि सा शुक्तिकाद्युपलब्धिः, अन्याकारसंविदः अन्यविषयत्वायोगात् (तद्योगे विषयत्वस्यानियमात्), अनाश्वासात् (यदि हि अन्याकारा संवित् अन्यविषया भवेत् तदा संविदः स्वार्थव्यभिचारात् सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गः, इति न प्रेक्षावान् कश्चित् प्रवर्तेत कुतश्चिद्वा निवर्तेत तस्मादपि रजतविषयैव) । ('परतन्त्रं बहिर्मनः' इत्याक्षिपति–) अधिगतत्वात् अन्यच्च मनः स्वप्न । न च स्वप्नज्ञानं स्मृतिः, अतद्रूपत्वात् (अनुभूतविषयासंप्रमोषो हि स्मृतेः रूपम् । असंप्रमोषश्च अनुभूततया अनुभाव्यस्यानुसंधानम् । न चैवंविधं स्वप्नज्ञानम् । तत् सिद्धमेतत् बहिः मनः स्वतन्त्रमिति । तदेतत् प्राभाकरगन्धिनो मतं निराकरोति–) नैतत् सारम् । तथाहि, 'अर्थापेक्षा मुधा तुल्यमन्याकारप्रवेदनम् । देहिनो वर्तमानाभा स्वप्ने स्पष्टाऽपि हि स्मृतिः ॥' १६ ॥ चक्षुरादयस्तावत् वर्तमानमेव शुक्तिकाशकलादर्थे दर्शयन्ति, तदपेक्षणात् । अन्यथा (शुक्तिकाद्यनपेक्षणे) वैफल्यात् तत्संनिधे, तदसंनिधावपि रजतवेदनप्राप्तेः । (यच्चोक्तं अन्या

कार्य सज्जित् नान्यविषयेति, तत्राह–) रजतावभासन यदि न शुक्तिविषयं वर्तमानावभासनमपि तर्हि नावर्तमानगोचरम्। (दोषवशात् अवर्तमानमपि वर्तमानतया प्रतीयते एवेत्याह–) दोषतस्तथात्वं (अवर्तमानगोचरस्य विज्ञानस्य वर्तमानावभासन) इतरस्यापि तुल्यम् (शुक्तिकागोचरस्यापि रजतावभासन तुल्यमेव। एवमापाततस्तुल्यतामभिधाय स्वाभिमतस्यास्य विशेषमाह–) वर्तमाने च (शुक्तिशकले) अवर्तमाना(रजता–)भासः, नावर्तमाने (रजते) वर्तमानाभासः (पुरोवर्तिवस्तुविषयं नातीतविषयं 'रजतमिदं' इति विज्ञानमित्यर्थः)। अर्थमनिवेशापत्त्यात्। 'नेदं रजतम्' इति च प्रबलतरस्य प्रतिषेधोपपत्तेः। (अङ्गुलीनिर्देशेन शुक्तिकाशकलमेव रजततया प्रतिषेधन्ति विप्रतिपत्तारः। तत्र रजतं प्रबाधितपूर्वविज्ञानेन इति गम्यते)। तैमिरिकस्य केशोण्डुकाभभान (तु) आलोकांशेषु इति नार्थापेक्षो व्यभिचारः। (यथोक्तं अधिगतस्वातन्त्र्य मनः स्वप्नावस्थायां बाधे इति तत् विमृश्य स्वपक्षं प्रतिजानीते–) स्वप्नेऽपि किं स्मृतेर्वर्तमानावभासत्वम्, तत्र (तस्मिन्) मनसः स्वातन्त्र्य इति (विचारे) स्मृतेर्वर्तमानावभासिता युक्ता, अनन्तरविषयानुभूतस्य अविकलाऽनधिकस्य विस्पष्टस्मृतेः [अविपन्न ...: स्मृतेः इत्यत्रस्थाने कणिकाया –कल्पनाधिकस्यापि स्पष्टस्मृतेः– इति पाठः। मूलपाठ एव तु शुद्धः] वर्तमानवद्वेदनाद्दोषोपप्लवेन। न तु अतश्च मनसः स्वातन्त्र्यम् (बाधे युक्तम्)। दोषतश्च न सामर्थ्यातिरेकः (येन मनः स्वतन्त्रं बाह्ये वस्तुज्ञान प्रसुवीत। विपर्यासस्तु संस्कारतन्त्रादेव मनसः), दोषस्य तदपचयहेतुत्वात् (तच्छब्देन सामर्थ्यपरामर्शः)। (ननु क्वचित् सत्यमपि स्वप्नदर्शनं भवति, तस्मात्तत्र मनसः स्वातन्त्र्यमभ्युपेयं इति चेत्, तत्राह–) सत्यस्वप्नदर्शनं तु यदि वर्तमानस्य तथा ग्रहणात् तददुष्टम्। (आशङ्कते–) प्रबोधे स्वप्नोपलब्धार्थसंवाददर्शनात् दृष्टम्, इति चेत् (निराकरोति–) न, आख्यानसंवादाऽभावात्। आख्यानसंवादस्तु काकतालीयः। भविष्यतस्तु वर्तमानवत् दर्शनं कथं सत्यम्। (चोदक आह–) मा भूत् सत्यम्, अस्ति तावत् स्वातन्त्र्यं मनसः (संस्कारस्य भविष्यति असंभवात्। समाधाता स्वाभिप्रायमाह–) तदपि तद्विधस्य (अन्यत्र) अनुभूतस्य स्मरणम् (नहि सर्वथा अननुभूतमुपलभ्यते स्वप्ने, परस्परविरुद्धानामपि क्वचित् कदाचित् कथंचिदुपलब्धानां सहानुभवविभ्रमसंभवः)। इतरथा मनसः अदृष्टसामर्थ्यस्य कल्पनात् (कल्पनाप्रसङ्गात्)। धर्मविशेषश्चेत् (स्वप्ने शुभोपलब्धौ कारणं स्यात्, तदा–) यथार्थदर्शनप्रसङ्गात्। तस्य (धर्मविशेषस्य, मनःस्वातन्त्र्यरूप) कार्यं प्रति अदृष्टसामर्थ्यस्य कल्पनात् (कल्पनाप्रसङ्गात्)। यदि च न स्मृतिः स्वप्नज्ञानं प्रमाणं तर्हि, न प्रमाणमपि बहिस्तथा ग्राह्यस्य अभावात् [स्वप्नज्ञानस्य स्मृतित्वाभावे अनुभवत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गः इति चेत्, न, बहिर्ग्राह्यस्याभावात् प्रामाण्याभावात्]। (यदि चेत्यादेरुत्तरमाह–) न तर्हि बहिरर्थे स्वतन्त्रं मनः, स्वप्ने तस्य (तथाविधस्य) अग्राह्यत्वात्, ग्राह्यत्वे वा अनुभूतस्य ग्रहणम्, तथा दृष्टत्वात्। न (तु) दोषतः अदृष्टसामर्थ्यातिरेककल्पना इति उभयथा (ग्राह्यस्य ग्राह्यत्वे अग्राह्यत्वे चेति) न स्वतन्त्रं बहिर्मनः। एतेन (मनसः स्वप्नविज्ञानेऽस्वा-[शुद्धिने तु अवग्रहो नास्ति] तन्त्र्यप्रदर्शनमार्गेण) निमित्त केशादिदर्शनं (मानसं इति) प्रत्युक्तम् (आलोकाद्यालम्बनतया तद्विज्ञानस्य दोषरोचननिमित्तत्वात्)॥ १६॥

(संप्रति नैयायिकाभिमतयोगिज्ञानविषयत्व विश्वस्य निराकरोति–) 'लिङ्गाद्याभासजं लोके प्रतिभातमनिश्चयः। सर्वतः पूर्णविज्ञानं पूर्णे न्यूने न कश्चन॥' १७॥ यदपि किल 'श्वो मे भ्राता आगन्ता' इति प्रतिभाया अप्रलिङ्गाद्यपेक्षाऽभावात् बहिः स्वतन्त्रं मनो दृष्टम्। तत्रैव 'सर्वे' इति वा सदसत्पदार्थाः द्रव्यादयः, प्रकृतिपुरुषौ, पञ्च स्कन्धाः, इत्यादिना वा भेदेन (प्रकारेण) लोकप्रमाणरहितेन मनसो विषयः (भावनामयस्य स्फुटाभासस्य योगोत्तरस्य प्रत्यक्षस्य विषयः) इत्यपि (मनसः) स्वातन्त्र्ये पक्षेः, सर्वज्ञत्वसिद्धिः। (इति चेत्) अत्रोच्यते। लोकोत्तर तावत् प्रतिभानं (तत्तया) निर्विषयम् (इति न तत्र

मनसः स्वातन्त्र्य स्वरूपेण प्रतिषेधनीयम्) । लौकिक तु प्रियाप्रियगोचर (न स्वतन्त्रमनोजन्यम्, यत.) प्राय-स्सम्प्रवृत्तहृदयप्रसादोद्वेगादि-(लक्षण)लिङ्गाद्याभास-प्रभवम्, अत एव अनिश्चयात्मकम्, तथा च व्यपदिशन्ति ' एष प्रतिभान न तु निश्चय ' (इति)। उभय कोटिसंस्पर्शस्यानुल्यत्वाच्च न संशयात्मकम्। [०संस्पर्शित्वात् तुल्यत्वाच्च० इति मूलपाठो मुद्रितः, कणिकामुद्रितपाठस्तु अस्माभिर्गृहीतः] (किंतु) प्रतिभैव (अतः) न प्रमाणम् , अनिश्चयफलत्वात् , प्रमाणान्तरापेक्षनिश्चयत्वात् । (उपसंहरति–) एव लिङ्गादिजातीयापेक्षत्वात् (लिङ्गाद्याभासापेक्षत्वात्) तत्रापि पारतन्त्र्यम् (प्रतिभानेऽपि मनसः पारतन्त्र्यम्) । अन्यथा तदनपेक्षमनोमानसाधनो बहिरर्थसम्बन्धः सर्वस्य सर्वस्मिन् सर्वदा स्यादिति (सर्वः सर्वज्ञ. स्यात् । ननु अदृष्टविशेषात् बाह्ये मनः स्वतन्त्र कदाचित् कस्यचिदेव इति नातिप्रसङ्ग. इति चेत्तत्राह–) अदृष्टविशेषात् अक्षलिङ्गाद्यपेक्ष मनः कस्यचित् (कचित्) बाह्येऽप्यर्थे सति चक्षुराद्यारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः, तत एव (मनसः) अदृष्टविशेषाभिसस्कृतात् [० षाभिसम्भृतात् – इति कणिकापाठः] सर्वप्रतिपत्तिसिद्धेः (सर्वरूपादिप्रतीतिसिद्धेः) तस्यापि (मनसोऽपि) वैयर्थ्यात्, अकरणस्यैव कर्तुरात्मनः अदृष्टविशेषादेव (रूपादि–) परिच्छित्तिक्रियासिद्धेः । (यदि च–) न खलु अनुपायमदृष्टमपि अर्थं साधयति, शरीराद्यारम्भात् तेन तर्हि अक्षलिङ्गाद्यनपेक्षा मनसः (बहिः) प्रवृत्तिः (न स्वतः) । अत एव योगजाद्धर्मात् सर्वार्थेषु न मानसं प्रत्यक्षम्, (इन्द्रियार्थ–) संनिकर्षो पायत्वात् (बाह्यविषयप्रत्यक्षत्व–) सिद्धे. । संयुक्तसयोगानभ्युपगमात् (भवद्भिः योगजधर्मवादिभिः) । अन्यथा कुड्यादि व्यवहितार्थोपलब्धिप्रसङ्गात् (असदादीना इति सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । तथा–) अनुमानेऽपि प्रत्यक्षत्वापातात् । अजातातिवृत्तेषु तस्याप्ययोगात् । अत एव नेन्द्रियार्थयोः सद्भावः [सिद्धयोः इति मूलपाठ.] संनिकर्षः (ज्ञानजनन प्रति परस्परानुकूल्येनावस्थान), अतीतानागताना तदा (विज्ञानसमये) अपि असत्त्वात् व्यवहितार्थोपलब्धिप्रसङ्गात्, अनुमानादिषु च प्रत्यक्षत्वापातात्, संनिकर्षग्रहणानर्थक्याच्च ।

ननु अतीतानागतानां देशादिविशेषणत्वेन ज्ञानात् (इयमतीतानागतमहुराजा जगती इति) ज्ञानस्य च (तज्ज्ञानस्य च) विशेष्यदेशाद्यालम्बनत्वात् तैः (देशादिभिर्यथायथं–) चक्षुषो मनसो वा संनिकर्षसंभवात्, तेषा च (देशादीना) सत्त्वात् संनिधानादव्याहतं अनुत्पन्नातिवृत्तज्ञानस्य इन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वम् । (संनिकर्षजत्वाविशेषणानवभासोऽपि विशेष्यस्यैवार्थत्वादिति भावः) । अनुमानादिलक्षणमपि च इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञान इति नानुमानादिषु तत्त्वम् (पृथक् अनुमानादिलक्षणप्रणयनसामर्थ्यात् अनुमानादिलक्षणाभावे इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्न इति प्रत्यक्षलक्षणमिति नानुमानादिषु तत्र प्रत्यक्षत्व तल्लक्षणविरहात्) । (दूषयति–) यदि तावत् यः कश्चिदर्थः (तेन सह इन्द्रियासंनिकर्षात् यद्विज्ञानं तत् प्रत्यक्षं–) ततः स्मृतौ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । (शङ्कते–) अथ प्रमेयः (देशादिः), (दूषयति–) देशादिमानज्ञानं भवतु प्रत्यक्ष तत्सांनिकर्षात्, न तु विशेषणज्ञानम् । (शङ्कते–) विशिष्टज्ञान प्रत्यक्षमिति तदाक्षेपात् विशेषणमपि प्रत्यक्षं इति चेत् । (निराकरोति–) न तस्य (अविद्येयस्य विशेषवत्) असंनिकर्षात् । नहि असति विशेषणे विशिष्टो वर्तमानोऽपि भवति । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् (असंनिधानाविशेषात्) । (चोदयति–) कथ तर्हि (अवर्तमाने विशेषणे विशिष्टस्य वर्तमानत्वाभावे) अविद्यमानाया मातरि ' देवदत्तापुत्रो यज्ञदत्तः ' उच्यते ! (समाधातु निगूढाभिसंधिः पृच्छति–) किमत्र ! (किमत्र कथम् । चोदक आह–) न स तथा तदा (देवदत्तापुत्रः इति) विशिष्टतया व्यवहारमनुपतेदिति (अवर्तमानस्य व्यवहारानङ्गत्वात् । समाधाता आह–) यदि तर्हि अवर्तमान न व्यवहाराङ्गम्, देवदत्ताऽपि विशेषणतया न व्यवहाराङ्गं स्यात् । (चोदक आह–) अथ भूतपूर्वेण विशेषणेन व्यवहारः, (समाधाता आह–) विशिष्टतयाऽपि तादृश्या (अतिवृत्तया मात्रा) न दण्डवारितः (व्यवहारः । परमार्थतस्तु–) न चेदं

विशेषणम् । उपलक्षणं तु, रूपतो भिन्नस्य (स्वलक्षणस्य आश्रयिणः) असंनिधानात् (विशेषणस्य आश्रितस्वरूपाकारत्वात्) संनिधानसंनिधिकृत एव च एतयोः (विशेषणोपलक्षणयोः) भेदः । तस्मात् नासंनिहितविशेषणो विशिष्टः संनिहितः । यदि च (विशिष्टप्रमेयज्ञानसिद्धयर्थं) विशेषणं (अपि) प्रमेयम्, ज्ञातार्थश्च प्रमेयः । (ततः–) अनर्थसंनिकर्षजमपि (ज्ञानं) प्रत्यक्षं प्राप्तम् (विशेषणस्य तत्र संनिकर्षाभावात्), न च तथा (संभवति)। तल्लक्षणविरहात् (नैयायिकोक्तप्रत्यक्षलक्षणविरहात्। ननु मा भूत् लक्षणम्, विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षमात्रात् तज्जनिष्यते, लप्स्यते च प्रत्यक्षं वैशद्यात् इति चेत् तत्राह–) इन्द्रियस्य अर्थापेक्षत्वात् ।

(शङ्कते–) अथ देशविशेष एव प्रमेयो न तद्विशेषणम्, तथा च न तल्लक्षणविरहः (प्रत्यक्षलक्षणविरहः), अर्थसंनिकर्षात् । (उत्तरम्–) न तर्हि देशाद्यालम्बनं ज्ञानेन अनुत्पन्नादिविशेषितो व्यापिनः [न तर्हि देशाद्यालम्बनेन ज्ञानेन अनुत्पन्ना० इति कणिकापाठः] । प्रमेयैकदेशसंनिकर्षाच्च (कथंचिद्विशेषणीभूतवर्तमाननिश्चयविषयक–) प्रत्यक्षज्ञानोदये (स्वीकृते) सर्वः सर्वप्रत्यक्षदर्शी स्यात्, सर्वस्य इन्द्रियसंनिकृष्टं प्रति कथंचिद्विशेषणत्वोपपत्तेः । अनुमानलक्षणाऽभावेऽपि प्रत्यक्षविद्यमानार्थस्मृतौ प्रत्यक्षप्रसङ्गः (अनुमानलक्षणानवरुद्धे विषये प्रत्यक्षलक्षणे व्यपदिश्यमाने, प्रत्यक्षे कस्मिंश्चित् शब्दे गवयादौ दृष्टे संस्कारोद्बोधात् शब्दान्तरस्य गवादेरर्थस्य विद्यमानस्य स्मृतौ प्रत्यक्षप्रसङ्गः । शङ्कते–) संस्कारस्तत्र कारणं नार्थसत्ता, असत्यप्यर्थे (स्मृतेः) भावात् । (उत्तरम् –) इतरत्रापि तुल्यम् । (अर्थसत्तानिरपेक्षस्य) योगजधर्मस्य हेतुत्वात् । नहि तत्र अर्थोपेक्षो प्रमाणम्, संनिहिते असंनिहिते, व्यवहिते अव्यवहिते, वर्तमाने अवर्तमाने च सर्वत्र योगिप्रत्यक्षोत्पादाभ्युपगमात् । 'वर्तमानदेशाद्यालम्बनत्वं लिङ्गाद्यभावे' इति वदता ऽंशो निरस्तः स्यात् (न्यायभाष्यकारेण, प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैश्च एकस्यैव प्रमेयस्य आत्मादेः प्रमितिः इति यः प्रमाणसंप्लवो दर्शितः, स तथा चोदकेन निरस्तः स्यात् तथा च भाष्यविरोधः) । उत्सूत्रं च कल्पितं (स्यात्) । (शङ्कते– लिङ्गाद्यभावपदेन–) अनुमानादिव्यावर्तनात् (प्रत्यक्षलक्षणसूत्रेणापि तत्करणात्) नोत्सूत्रं इति चेत् (निराकरोति–) शब्दनिवृत्त्यर्थं अव्यपदेश्यपदव्याख्यानं (भाष्यगतं) अयुक्तं (स्यात्) । पञ्चविधसंनिकर्षाभ्युपगमः इन्द्रियग्रहणं न (इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं इति न्यायसूत्रगतम्) अनुमानादिनिवृत्त्यर्थं इत्यादि (सूत्र-भाष्योक्तं) पराहतं स्यात् । तस्मात् अप्रलिङ्गादिपरतन्त्रं (बहिः) मनः ।

(अपि च) एवं च परिपूर्णं चेत् लौकिकं प्रमाणगोचरः, लौकिकप्रमाणव्यवहारी अपि परिपूर्णज्ञानः एव इति न ततो लोकोत्तरज्ञानाभिमतस्य विशेषः । (शङ्कते–) स्पष्टाभासं (लोकोत्तरं) ज्ञानं यदि (विशेषः । निराकरोति–) न तत्र (सर्वस्मिन् संपूर्णगृहीते) तस्य (स्पष्टाभासस्य) उपयोगः । (शङ्कते–) अथ निश्चयः (लोकोत्तरेण जायमानो विशेषः, नासौ लौकिकेन इति चेत् । निराकरोति–) स इतरस्यापि (लौकिकस्य प्रमाणत्वेन) तुल्यः । (शङ्कते–) प्रमितेः प्रत्यक्षदर्शिनः (सर्वार्थप्रत्यक्षदर्शिनः सर्वेषां प्रमिते प्रत्यक्षपरत्वात्) सर्वार्थेषु नैराकाङ्क्ष्यम्, नेतरस्य (प्रमाणान्तरेण सर्वार्थप्रत्यक्षदर्शिनो लौकिकस्य । निराकरोति) अप्रत्यक्षमपि यदि परिपूर्णम्, (तर्हि) मानान्तरेण मितं किमन्यदाकाङ्क्षेदिति । नहि प्रमाणान्तराऽऽकाङ्क्षा (अलौकिकज्ञानवतः), प्रमेयसिद्ध्यर्थत्वात् तदाकाङ्क्षायाः (अलौकिकज्ञानवतश्च सर्वस्य प्रमेयस्य सिद्धत्वात् । प्रमेयसिद्धावपि तस्या आशुतरविनाशित्वेन–) पुनः प्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तराकाङ्क्षा, (इति चेत्) न, पूर्वस्मादपि (योगजज्ञानात्) असकृत् तदिच्छेदः, सिद्धस्य पुनः सिद्ध्यपेक्षाहेत्वभावाच्च । (यदि विचित्राभिसंधित्वात् प्रतिपत्तृणां) उपायान्तरसद्भावः (चेत् बुभुत्सितः स्यात्, तर्हि–) उपायान्तराऽऽकाङ्क्षैव स्यात्, (न प्रमेयान्तराऽऽकाङ्क्षा । अथ) प्रीतिविशेषेण (उपायान्तरेण आकाङ्क्षेत, तर्हि–) पूर्वप्रमाणजादर्शनात् तृप्यति इति व्यर्थं प्रमाणान्तरम् । उपायान्तरसद्भावाच्च पुन-

जिज्ञासमान (प्रत्यक्ष–) दृष्टमपि इतरैः (प्रमाणैरनुमानादिभिः अथ विचिनाभिर्वाधि. प्रतिपत्ता) जिज्ञासेत, (न प्रत्यक्षपरा सर्वप्रतीतिः। अथ–) विशेषनिश्चयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनिश्चयात्मकमनुमानादि व्यभिचारात् (इति विशेषश्चेत्), तदिदमनुपपन्नम्, अनुमानादेरपि यथोक्तलक्षणोपपन्नस्य व्यभिचाराभावात्। आभासव्यभिचारस्तु प्रत्यक्षेऽपि तुल्यः। (स्थूलनिराकरणान्तरमाह–) अप्रमितत्वादेव तर्हि आकाङ्क्षा, व्यभिचारिणः (अत एव) अनिश्चयात्मकस्य अप्रमाणत्वात्। (शङ्कते–) मानादियोग्यं प्रत्यक्ष संनिकर्षात् (संनिहितत्वात्) नानुमानादि (*तस्य देशकालविप्रकृष्टवस्तुगोचरत्वात्। निरा*करोति–) संनिकर्षसाधन तर्हि गमनादि अपेक्षताम्, न तु प्रमासाधनम्, (अनुमानादेरेव हेतोः) सिद्धत्वात् प्रमायाः। (न च प्रमेव मानादिहेतु इत्याह–) प्रमितौ च संनिकर्षस्य मानादिहेतुत्वात्। प्रकृत च (अलौकिक) प्रत्यक्ष असंनिकृष्ट (वस्तु) गोचर इति न नैराकाङ्क्ष्यात् इत्यविशेष एव लौकिकलोकोत्तरयोः प्रमाणोः (सर्वप्रमायाम्)। (शङ्कते–) अनुमानादेः सामान्यविषयत्वात् प्रत्यर्थनियतात्मविशेषानवधारणात् साकाङ्क्षत्व लौकिकस्य प्रमातु, लौकिकोत्तरस्य तु अविकल्परूपावधारणात् (अप्रमितस्य वस्तुनः अभावात्) नैराकाङ्क्ष्य इति नाविशेषः। (दूषयति–) यदि तर्हि लौकिक प्रमाण विकल्पवस्तुविषयं (नाविकल्पवस्तुविषय) लोकोत्तरमपि भावनामय (भावनया कृत) तत्परतन्त्र (भावना च विकल्पविषयकलौकिकप्रमाणपरतन्त्रा इति) न तत् (अविकल्प) गोचरयितुमर्हति। स्वातन्त्र्य तु बहिर्मनसो नेत्यावेदितमेव। तस्मात् 'सर्वं मनसो विषय.' इति प्रलाप ॥ १७ ॥

अपि च 'मिथ्यैव वर्तमानाभं न तु प्रत्यक्षमन्यथा। क्रमाक्रमौ न कल्पेते न प्रमेयं निरूप्यते ॥' १८ ॥ (यथालोकप्रतीति–) कालत्रयपरिवृत्त्यर्थगोचराणि मानान्तराणि, वर्तमानविषयं प्रत्यक्षम्। तत्र (सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षेण सर्वं) वर्तमानात्मना पश्यतो मिथ्याज्ञान (स्यात्), सर्वस्य तथाभावात् (वर्तमानत्वाभावात्)। यथार्थं तु (अतीतत्वादिना) पश्यतो न (अतीतादिविषय ज्ञान) प्रत्यक्ष (स्यात्), अतीतानागतविषयत्वाभावात् तस्य (प्रत्यक्षस्य)। अथवा ('न तु प्रत्यक्षमन्यथा' इति श्लोकचरणस्य द्वितीया व्याख्या–) अवश्यमनेन बहुविधस्य प्रत्यक्षस्य एक लक्षण वाच्यम्, अन्यथा (अनुमानादिभ्य) प्रमाणान्तरत्वाभिधानं अप्रत्यय (अविश्वसनीय स्यात्) प्रमाणान्तराभ्युपगमो वा (प्रत्यक्षादितरेषामनुमानादीनामभ्युपगमो वा अप्रत्ययः स्यात्) परिभाषाप्रयोजनाभावात्। भिन्नलक्षणेष्वपि केषुचित् लौकिकाः प्रत्यक्षशब्द प्रयुञ्जते इति (अपि) मिथ्या, लोकोत्तरे (मतदभिमते) तदयोगात् (*लौकिकप्रयोगायोगात्*)। तत्र (*प्रत्यक्षसामान्यलक्षणे वक्तव्ये*) न अक्षजत्व लक्षण मनस [मानसे इति युक्तः पाठ.] अतिव्याप्तेः (अनुमानादेरपि मनोजन्यत्वात्, मनसोऽपि अक्षत्वात् अनक्षत्वे तु सुखादिज्ञाने अव्याप्तेः)। तस्मात् इन्द्रियार्थसंनिकृष्टार्थजत्व तल्लक्षणम् (प्रत्यक्षलक्षण सर्वैरास्थेयम्)। यथोक्त "अर्थसामर्थ्येन समुद्भवात्' 'इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं' 'सत्संप्रयोग." इति। मनसः अक्षत्वे सुखादिज्ञानव्याप्ते (नाव्याप्ति, नाप्यतिव्याप्ति–) अर्थसामर्थ्यजत्वेन अनुमानादिव्यवच्छेदात्। (एव लक्षणे च सर्वज्ञत्व न सिध्यतीत्याह–) न च सूक्ष्मविप्रकृष्टवस्तुना ज्ञानोत्पत्तौ सामर्थ्यम्, इति न सर्वविषयप्रत्यक्षस्योपपत्तिः।

(बौद्धदिङ्नागसमत लक्षणमाह–) कल्पनाऽपोढत्व प्रत्यक्षलक्षणं इति चेत् (विकल्प्य दूषयति–) कैव कल्पना? (यस्या अपोढत्व प्रत्यक्षत्वमुच्यते) यदि शब्दाभासा (शब्दाकारा) प्रतीतिः, श्रोत्र ज्ञान (शब्दविषयकं) अप्रत्यक्ष (प्रसज्येत इत्यव्याप्तिः)।

अथ अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा (अभिलापसंसर्गयोग्य प्रतिभास आकारो यस्याः सा प्रतीति कल्पना नाम, इति चेत्। ज्ञानसाकारवादिना कल्पना दूषयति–) सामान्याकारस्वसंवेदनेऽपि अप्रत्यक्षत्वम् (ज्ञानाकारसामान्यस्य स्वसंवेदनेऽपि विकल्पनीयतया अप्रत्यक्षत्व स्यात्। निराकारज्ञानवादिना मतमाशङ्कते–) अथ वस्तुनि वस्त्वन्तरयोजना (वस्तुनि पुरोवर्तिनि

शुक्तिकादौ वस्त्वन्तरस्य रजतादेः योजना 'रजतमिदं' इति विज्ञानं कल्पना नाम। निराकरोति-) सामान्याकारप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वम्। (सामान्यं आश्रियते स्पृश्यते यया सा सामान्याकारा प्रतीतिः, तस्याः प्रत्यक्षत्वं स्यात्) । सामान्यस्य वस्त्वन्तरस्यानभ्युपगमात्। (प्रकारान्तरेण कल्पना शङ्कते-) अथ अभिधानयोजना (अभिधेये अभिधानस्य योजना कल्पना नाम इति चेत्। निराकरोति-) अव्युत्पन्नाभिधानस्य तथा स्यात् (अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः शब्दयोजनारहिता सा तथा प्रत्यक्षं स्यात्, न चेष्यते। अन्यथा कल्पना शङ्कते-) अथ असतः रूपस्य (अलीकस्य) आरोपः (कल्पना नाम। ततश्च-) कल्पनापोढ रूपमात्रवेदनं प्रत्यक्षम् (तथा च नोक्तदोषप्रसङ्गः। निराकरोति-) न तर्हि अजाताऽतिवृत्तेषु योगिनः अन्यस्य वा ज्ञानं प्रत्यक्षम्। ज्ञानप्रतिभासिनो रूपस्य तेषु (अजातातिवृत्तेषु) अभावात्, भावे वा प्रत्युत्पन्नत्वात्। (ननु आरोपितरूपानुकारिणी कल्पना। न चातीतानागतेषु विज्ञानं योगिनस्तथा, इति न तत् कल्पनेति अत आह-) आरोपितरूपानुकारित्वात् तत्र (अजातातिवृत्तज्ञाने) कल्पनात्वप्राप्तेः। (ननु आरोपितरूपानुकारित्वमेव योगिज्ञानस्यासिद्धम् अत आह-) नहि अविद्यमानरूपानुकारादन्यो ज्ञानस्यारोपः (न चेदं विद्यमानम्। चोदयति-) ननु निरधिष्ठान आरोपः, अतो वस्तुनः अन्यरूपप्रतीतिः कल्पना (नाम। एकदेशी परिहरति-) निरधिष्ठानं तर्हि तैमिरिकस्य केशादिज्ञानं प्रत्यक्षं (प्रसज्येत। चोदक आह-) अथ तत्र किंचिदधिष्ठानमुच्यते। (परमार्थदूषणमाह-) 'खपुष्पं' इति तु ज्ञानं अकल्पना (अतः) प्रत्यक्षं स्यात्। (अपिच) सामान्ये च सामान्याकारा प्रतीतिः स्वार्थवित्ताविव तत्र (सामान्ये) समारोपरूपत्वात्। (शङ्कते-) अथ (अविद्यमानस्वरूपसामान्यादेः) रूपमात्रकल्पना (कल्पना नाम। न चैव सति स्वार्थवित्तौ कल्पनात्वप्रसङ्गः, स्विकल्पविज्ञानस्वरूपस्य विद्यमानत्वात्। निराकरोति-) अतीताऽजातादिषु ज्ञानं कल्पनापोढम् (तत्प्रतिभासिनो रूपस्य खाद्यादेरिवाविद्यमानत्वात्)।

(शङ्कते-) अथ सामान्याकारप्रतीतिः वस्तुनि कल्पना (समारोपरूपत्वात्) तत् प्रत्यक्षम्, सामान्ये तु भ्रान्तत्वात् (असत् खलु सामान्यम्। तदेतत् विकल्प्य दूषयति-) का पुनरियं भ्रान्तता? यदि असदर्थता, तुल्येयं सर्ववेदने (अजातातिवृत्तयोरसत्त्वात्)। अथ अत्यन्तासदर्थता, तैमिरिकस्याप्यादिज्ञानं प्रत्यक्षम् (प्रसज्येत तस्य अर्थस्यात्यन्तासत्त्वाभावात्)। अथ अर्थक्रियासंवादित्वं अभ्रान्तता (तद्भिन्नं भ्रान्तत्वम्। एतद् विकल्प्य दूषयति-) यदि अर्थनिबन्धनौ (ज्ञानविषयनिबन्धनौ) सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ (अर्थक्रियासंवादित्वमिष्यते ततः) उपादानपरित्यागायोग्यवेदनस्य (चन्द्रतारकादिविषयस्य विज्ञानस्य) भ्रान्तत्वप्रसङ्गः। अथ वस्तूपादानिर्वृत्तिः (एकस्मिन्नर्थे संवादः, स चास्ति चन्द्रतारकादिविषयस्यापि विज्ञानस्य इति तदपि अभ्रान्तं प्रत्यक्षं चेति न व्यभिचारः। दूषयति-) क्षणिकविज्ञानस्य (क्षणिकविषयस्य विज्ञानस्य भवताम्, अस्माकं च आशुतरविनाशिविद्युदादिविषयस्य विज्ञानस्य) तथात्वं (भ्रान्तत्वं प्रसज्येत)। तस्मात् (पारिशेष्यात्) अतद्रूपेऽस्मिन् तद्रूपप्रतीतिर्भ्रान्तिः। तथा च (भ्रान्तिकल्पनयोः समारोपरूपेण ऐक्ये सति) सर्वज्ञज्ञानं न कल्पनापोढं अभ्रान्तं इति न प्रत्यक्षलक्षणमन्वेति।

(प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरं शङ्कते-) अथ अनुभवाकारप्रवृत्तं ज्ञानं (प्रत्यक्षम्) अतः अन्येरपि (अतीतानागतविषयं सर्वज्ञज्ञानम्)। यथोक्तं 'मानसमपि अनुभवाकारप्रवृत्तं प्रत्यक्षम्' इति। (विकल्प्य दूषयति-) अथ केयमनुभवाकारता? यदि बोधात्मकता (ततः) सर्वं तथा (बोधात्मकं) ज्ञानम् (इति अनुमित्यादिकमपि प्रत्यक्षं प्रसक्तम्)। अथ व्यक्त्यन्तरावभासता (ततः) प्रथमोपनिपातेऽपि (निर्विकल्पकं) दूरत्वादिना (दोषेण) अव्यक्तपीतादिपरिच्छेदं न प्रत्यक्षं स्यात्। अथ अदूरान्तरानिरोहितवेदना (अदूरान्तरस्य अनिरोहितस्य च वेदना अनुभवा-

कारप्रवृत्तिर्नापि। दूषयति–) सामान्यवेदनस्य प्रत्यक्षत्व प्रसङ्गः। यदि मन्येत संनिहितवर्तमानाऽवभासा अनुभवाकारप्रवृत्तिः (न च सामान्यं अलीकम्, संनिहितं च वर्तमानं च) तथाभूतं च सर्वार्थेषु योगिनां (कतिपयभूमिकासमारूढानां) तथागतानां च (दशमभूमिकागतानां) दर्शनमिति। (दूषयति–) तदसत्, पूर्वदोषाऽनतिवृत्तेः। (यद्यपि सामान्यं अपरमार्थकतया असंनिहितमवर्तमानं च, तथापि तथा अवभासते इति अनुभवाकारप्रवृत्त्या तत्प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षं प्रसज्येत इति पूर्वदोषापत्तिः)।

(अनेन दूषणान्तरं १८ कारिकायाः पूर्वार्धेनाह–) अपि च तथाभूते (वर्तमाने अतीते अनागते च) तथाभूतदर्शनात् [अतथाभूतदर्शनात् इति युक्तं भाति] वर्तमानं मिथ्याज्ञानमेव, तैमिरिकदर्शनवत्। न हि प्रत्यक्षमन्यथा भवति, तदिन्द्रियार्थसामर्थ्यजन्यलक्षणम्, इतरथा तिमिराद्युपप्लवजकेशादिदर्शनं कस्य हेतोरनाकीर्येत (प्रत्यक्षत्वात् अभ्रान्तत्वात्)।

(साकारवादी प्रत्यवतिष्ठते–) सर्वमेव प्रत्यक्षमसंनिहितावभासम्, अर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावेन (नाम यथासंख्यम्) कालभेदात्। (दूषणवादी गूढाभिप्रायः पृच्छति–) किं तर्हीदं प्रकाशते (नीलादि संनिहितदेशकाल चोदक आह–) ज्ञानाकारम्। (प्रष्टा अभिप्रायमाविष्करोति–) न हीदानीं सर्वैकदेशस्यापि (अर्थरूपस्य) प्रत्यक्षदर्शी (जिनो)। (सर्वार्थ प्रत्यक्षदर्शी चोदयति–) ज्ञानाकारे अर्थवेदनाऽध्यवसायेनैव व्यवहारदर्शनात् नार्थदर्शनहानिः। (दूषयति–) कथमन्यवेदने (स्वाकारवेदने) अन्याध्यवसायः। (अन्यवेदनस्य अध्यवसायः। चोदक आह–) निरन्तरात् अनादेः अर्थग्रहाभिनिवेशावस्मारलक्षणाया अविद्यायाः [षष्ठी इयम्]। (सोपहासं दूषयति–) स्वस्ति तर्हि सर्वज्ञवाद भूमिकाविशेषसमारोपाय, परं कनीयोऽविद्य [कनीयसी अविद्या यस्मिन् तत्] एव देशदर्शित्वमेव। अपि च परिमाणशोऽपि तावत् एकदेशे एव प्रत्यक्षं स्यात्। मात्रं दिङ्मात्रमेव ज्ञानाकारादर्शनमिति, न पुनः सर्वं, तस्याहेतुत्वात् देशतः कालतो वाऽसंनिधानात्। अन्यथा (संनिधिविरहिणोऽपि हेतुत्वे) सर्वस्य (अस्मदादेरपि) सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात्। (पूर्वार्धस्य अन्या व्याख्या–) अथवा प्रत्युत्पन्नाकारमेव ज्ञानम्, अतीतानागताकारमपि वा? पूर्वत्र (पूर्वकल्पे) सर्वस्यातथाभावात् मिथ्या। उत्तरत्र (कल्पे) अतीतादिरूपकल्पनाप्रवृत्तत्वात् न प्रत्यक्षम् (कल्पनारहितस्य तत्त्वात्। यस्तु मन्यते 'अस्तु वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षं तथापि सर्वविषयम्, अतीतानागतयोरपि अतीतानागतत्वाभ्यां वर्तमानत्वात्' इति, तन्निरासाय १८ कारिकापूर्वार्धस्यैव व्याख्यान्तरमाह–) सर्वं वा ज्ञानकाले प्रत्युत्पन्नात्मना ज्ञायेत, तथाऽवस्थं वा (यो यदवस्थः ॥ तथैवार्थः)। पूर्वस्मिन् (पक्षे) मिथ्यात्वम् (अन्यावस्थस्य अन्यथाग्रहणात्)। उत्तरत्र (पक्षे) न सर्वं प्रत्यक्षम्, अवस्थान्तराप्रत्यक्षीकरणात्।

(उत्तरार्धं विवृणोति–) अपि च सर्वं न क्रमेण शक्यावगमम्, आनन्त्यात्। नहि पूर्वापरकोटिविरहिणो ज्ञेयस्य उत्पादवतः परिनिष्ठा अस्ति। (नित्यस्यापि तावत् परमाण्वादेः व्यवस्थितरूपस्यापि नैयत्ता, किमङ्ग पुनः अव्यवस्थितरूपस्योत्पादवत) न यौगपद्येन, आनन्त्यादेव। इयत्ताऽनवधारणे सर्वैकदेशप्रतिपत्त्योरविशेषात्। (चोदयति–) ननु अनवधारयन्नपि इयत्तां रूपतो यौगपद्येन सर्वमवैति। (निराकरोति–) नैतत् सारम्। नहि इयत्ताऽनवधारणे सर्वमवधारितं भवति एकदेशो वा, अन्यतराव्यवच्छेदात् (अन्यतरस्यैकदेशस्य परिमितरूपमात्रग्रहणे अव्यवच्छेदात्)। एतावता व्यतिरेको दर्शितः। (अन्वयमाह–) वस्तुद्वयगमनाये इयत्ताऽवधारणादेव सर्वप्रतिपत्तिः। सा च (इयत्तानिःशेषता) परिमिते संभवति, नापरिमिते। ज्ञानाकाराधीनश्च ज्ञेयाधिगमः (सौत्रान्तिकनये)। न चैकविज्ञानवर्ति नानाकाराणां युगपद्भुवां आनन्त्यं सम्भवति, सर्वेषां प्रत्युत्पन्नत्वात्। अपरिच्छिन्नदेशकाला हि भावा इत्थं युगपद्वा अनन्ता सहापेक्ष्यमाणा, अतीताश्च (अनन्ता), पूर्वकालकोटेरनवच्छेदात्, अनवच्छेदेऽपि पुराणाः। [पुराणानामनवच्छेदेऽपि पूर्वकालकोटेरनव-

च्छेदात् इत्यर्थः] प्रत्युत्पन्नास्तु उभयकोट्यवच्छिन्नाः यावन्त उत्पन्नाः, तावन्त एव इति कथमानन्त्यम् ? अतः नानन्ताकारमेकं ज्ञानम्, अनन्तानि वा युगपत् ज्ञानानि (उभयत्रापि उभयकोट्यवच्छेदात् । 'न प्रमेयं निरूप्यते' इति चतुर्थचरणं विवृणोति–) किंच इदं सर्वम्, यत् विद्वान् सर्ववित् । न तावत् प्रत्येकं अर्थाः (प्रत्येकं अन्यनिरपेक्षेषु सर्वशब्दाप्रयोगात्) नापि अन्यसहिताः (एकस्मिन् देवदत्तपुत्रे यं कंचिदन्यमपेक्ष्य सर्वशब्दाप्रयोगात्) । अपि तु येनचित् सामान्येन वशीकृताः कियन्तोऽपि (सर्वं नाम) । न चेत्थंभावः अनन्तेषु संभवति । (आशङ्कते–) पुरुषमनन्तमेव सर्वं (नाम) इति चेत्, (निराकरोति–) न । अन्यतरकालकोटिभाजामानन्त्येऽपि (अतीतया एकया कोट्या उपहितानां) अपर्यन्तात् पूर्वापराभ्यवच्छिन्नानां च (प्रत्युत्पन्नकोपहितानां) अपर्यन्तात् । अपि च आनन्त्यमेव सर्वत्वे [आनन्त्ये एव सर्वत्वे– इति युक्तः पाठः] तदवधारणं न संभवति । तथाहि, सर्वा व्यक्तयः (अवधारिता न वा) अवधारिताश्चेत् तावत्य एव, नानन्ताः । अनवधारणे हि अनन्तत्वं तासाम्, तदनवधारणं चानन्त्यम्, इति कथं तदवधारणम् ? (काशिकायां तु 'अनवधारणं चानन्त्यमिति कथम् ? तस्य सर्वस्यावधारणात् । न चानवधार्यमाणं प्रमेयं इति भावः' इति) । (शङ्कते–) कालत्रयानवच्छिन्नास्तर्हि अर्थाः सर्वे, (न वयं अनन्ततामेव सर्वतां ब्रूमः, किंतु एकेनैव कालेन उपाधिरहितत्वातीतप्रत्युत्पन्नादिभेदेनावच्छिन्नत्वाभावात् सर्वे इत्यर्थः । निराकरोति–) न, तेषु अवच्छेदाभावात् एकदेशानिर्देशात् (सर्वप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । कारिकायाः पश्चार्धं प्रमाणमनुसंदधाति–) तस्मात् क्रमाक्रमातिरिच्यमानविधाऽभावात् ताभ्यां व्याप्तेर्ज्ञानस्य तदनुपपत्तौ अनुपपत्तिः । प्रमेयाभावाच्च (प्रमेयं न निरूप्यते । प्रमेयानिरूपणादेव च सर्वग्रहणसामर्थ्याभावेन सर्वज्ञता प्रत्युक्ता वेदितव्या । ननु मा नाम सर्वं प्रत्यक्षेण ज्ञासीत्, अनुमानादिभिस्तु ज्ञास्यति इत्यत आह–) प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानादीनामपि सर्वविषयत्वाकारणत्वम् (अप्रमाणान्तरम्) । प्रत्यक्षेण साक्षात् पारंपर्येण वा संबन्धग्रहणाभावात् नानुमानम्, न शब्दः अत एव (प्रत्यक्षसंबन्धग्रहणपूर्वकत्वात् । ननु अगृहीतसंबन्धं सर्वं मा भूत् पदार्थः, वाक्यार्थस्तु भविष्यति, इत्यत आह–) पदार्थान्तरोपहितविशेषपदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वात् । नार्थापत्तिः, तदभावे (सर्वस्याभावे) अनवकल्पमानदर्शनानुपपत्तेः । नोपमानं (दृष्टस्य– सदृशस्य– स्मृत्यारूढस्य गवादेः दृश्यमानेन गवयादिना उपमेयत्वात् सर्वस्य च क्वचिददर्शनात्), सादृश्यविषयत्वात् (च । सर्वस्य चासादृश्यरूपत्वात्) [चासदृशरूपत्वात्] । नाभावः, अभावविषयत्वात् । [अत्र काशिका तु–न प्रमाणाभावः, तस्य प्रमेयाभावविषयत्वात् । सर्वस्य च सद्रूपतया तदनुपपत्तेः– इति व्याचष्टे] प्रत्यक्षस्यैव चेतरेषामपि प्रमाणानां क्रमाक्रमौ न कल्पेते, प्रमेयं च न निरूप्यते । एवं तावदनुपपत्तिः ।

[पञ्चदशकारिकाया अवतरणे सर्वज्ञवादानुबन्धस्य 'न तस्यानुपपत्तेः अज्ञानाच्च' इति यदुक्तम्, तत्र अनुपपत्तिः पञ्चदशादिभिः अष्टादशान्ताभिः कारिकाभिः परिशोधिता । अथ अज्ञानं परिशोधनीयम्, तत्र–] ज्ञानमपि (परिशोध्यते) 'सर्वादृशामन्यचित्तमिन्द्रियाणां न गोचरः । अत एव न सर्वज्ञज्ञानकार्यं प्रसिध्यति ॥' १९ ॥ न तावत् अनतीन्द्रियदृशः सदपि परवर्ति संवेदनं प्रत्यक्षम् । [सर्वादृशः सर्वे पश्यन्ति इति सर्वादृशः । 'आ सर्वनाम्नः' इति सर्वशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः । सर्वादृशः न भवन्ति इति असर्वादृशः । नञः मध्यनिवेशोऽत्र । अस्यैवार्थः 'अनतीन्द्रियदृशः' इतिपदेन व्याख्यातः । अन्यचित्तं अन्येन पुरुषेण ज्ञातमित्यर्थः । अयमर्थः 'परवर्ति संवेदनं' इत्यनेन व्याख्यातः । इन्द्रियाणां गोचरः इति पदयोरर्थः 'प्रत्यक्षं' इति पदेन स्पष्टीकृतः] अत एव (अत्यन्तापत्यक्षत्वादेव) नानुमेयम् । तदसिद्धौ तत्कार्यासिद्धेः (सर्वज्ञानस्यासिद्धौ च प्रत्यक्षेण तत्कार्यासिद्धेः) ॥ १९ ॥

(त्वयाभ्युपगतं सार्वज्ञं निरसितुमुपन्यस्यति–) ननु सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिः, परिमाणानामुपलब्धा,

सातिशयं च ज्ञानं (उपलभ्यते) अतः क्वचित् काष्ठाप्राप्तं सर्वविषयमिति । (उत्तरमाह) उच्यते 'काष्ठा यद्यवधिः कामं परं यस्मादसंभवि । कार्यद्रव्यैरनेकान्तो गुणैश्च गरिमादिभिः ॥' २० ॥ (विकल्प्य दूषयति—) यदि यतः परं नास्ति सा काष्ठा, भवतु तत्प्राप्तिः, न च तया सर्वविषयत्वसिद्धिः । भूयिष्ठविषयत्वं तु भवेत् । पार्थिवस्येव गोलकस्य पार्थिवान्तरापेक्ष (पर्वताद्यपेक्षं) बहुतराकाशावकाशव्यापित्वम्, न सर्वव्यापिता । (कल्पान्तरमाशङ्कते—) अथ यतः परं न सम्भाव्यते (सा काष्ठा । दूषयति—) कार्यद्रव्ये व्यभिचारः । नहि सातिशया अपि घटादयः [कुटकुम्भमणिकादय — इति कणिका] परिमाणतः परासंभवनीयाऽ(नीयकल्पदेशाऽ)तिशायिनः, अन्यानवकाशप्रसङ्गात् एकेन (द्रव्येण) सर्वव्याप्ते । (गुणत्वे सति इति विशेषणाच्च व्यभिचार इति चेत्तत्राह—) न च गुणधर्मोऽयमिति वाच्यम् । तद्गतानां (कार्यद्रव्यगतानां) गरिमादीनां तदनन्ताऽसम्भवात् (काष्ठाया असंभवात्) सर्वैर्गुरुत्ववद्भिः एककार्यारम्भाभावात् । प्रयत्नविशेषाच्च अन्तिरदूरप्राप्तिः मनुष्य—वात—हरिण—हरि—पतत्रिणाम् । न च तस्य (विशेषस्य) असम्भवनीयपरातिशय अतिशय', अनन्तत्वात् नभसः । केषाञ्चित् निरतिशयप्रतानां पातप्रसङ्गात् । निरवशेषगन्तव्यदेशप्राप्त्या हि प्रयत्नो निरतिशयः स्यात् । तदनन्ततया क्वचिदोऽस्य निरतिशयता । तस्मात् प्रयत्नेनैवासाधारणगुणेन बुद्धिगुणेन वा व्यभिचारः । ऐश्वर्यकल्पस्य धर्मस्य न सा काष्ठा । तद्देश्वर्यजननात् धर्मस्यापि (तद्वत्तया व्यपदेशः) । ईश्वरैश्वर्यस्य धर्मफलत्वाभावात् (धर्मफलत्वाभावात् इति पाठान्तरम्) क्लेशकर्मविपाकाशयापरामर्शात् [ईश्वरस्य क्लेशादिशून्यत्वात्] (यत्तु परमेश्वरैश्वर्यस्यापि धर्मजनितत्वमभ्युपैति, ■ प्रत्याह—) अनेकेश्वरप्रसङ्गात् (सर्वेषां) ऐश्वर्यव्याघातात् ॥ २० ॥

(यच्च ' काष्ठाप्राप्तिरुपलभ्यते परिमाणानाम् ' इत्युक्तम्, तद्विकल्प्य दूषयति—) अपि च ' नासभाव्य परावर्त्तं नभः परिमितं यदि । अथानन्ततया तस्यं न त्वेषां परिमाणता ॥२१॥ [यदि परावस्थ असंभाव्य नभः परिमितं न इत्यन्वयः] (परिमितं चेदाकाशं इति ततोऽधिक मिमिति न सम्भाव्येत, सातिशयपरिमाणदर्शनादेव सम्भावनीयमेतत् । शङ्कते— ' अथानन्तया तस्य '—) अनन्तत्वादिति चेत् (शङ्कां निराचिकीर्षुः पृच्छति—) किमिदं आनन्त्यम् ? (शङ्कितो ब्रूते—) अपरिच्छिन्नता । (उत्तरं—) ननु एष परिमाणाभावः (एव वचनव्यक्त्यन्तरेण आश्रित.) । एतावत् तर्हि परिमाणम् (तद्विपरीतता तु तदभावः) । ईदृशीं च काष्ठाप्राप्तिं ईश्वरज्ञानस्य वदन् अज्ञानं (ईश्वरस्य) आविर्भावयति (आत्मीयस्यैव विज्ञानस्य साकल्येनापरिज्ञानात्) । सोऽयं शान्तिकर्मणि वेतालोदय । (ईश्वरज्ञानस्य आनन्त्येन समर्थने ईश्वरस्यैव वस्त्वज्ञानलक्षणः) ।

(नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते—) सर्वकार्याणां कर्तृत्वादेव तर्हि सर्वज्ञत्वम् । उपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञा हि कुलालादय कर्तारः । (उपादानम परमाणुजातिचतुष्टयम् । उपकरणं समस्तक्षेत्रज्ञसमवायिनौ धर्माधर्मौ । सम्प्रदान क्षेत्रज्ञा., यानयं भगवान् स्वकर्मभिरभिप्रैति । प्रयोजनं सुखदुःखोपभोगः । क्षेत्रज्ञानां कुलालादिकर्तृव्यापारविषयस्तु उपादानादिः प्रसिद्ध एव) । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्ता, इति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः, तथा च सर्वज्ञ इति । (एत परतन्त्रसिद्धान्तं दूषयितुमुपक्रमते—) किमेते (कुलालादय.) स्वकार्यस्य निरवशेषोपकरणवेदिनः कतिपयोपकरणवेदिनो वा ? न तावत् अशेषोपकरणवेदिनस्ते (अन्ततः) अदृष्टस्याज्ञानात् । नापि संप्रदानप्रयोजनविशेषवेदिनः तस्यानेकस्यापि सम्भवात् । (ईश्वरस्यापि) तन्मात्रज्ञाने न सर्वज्ञतासिद्धिः । बालोन्मत्तादयश्च सर्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनः (इति तन्निदर्शनेन ईश्वरस्य तन्मात्रज्ञानमपि न सिध्यति) । साध्य चेत् कर्तृत्व तत् कथ अन्तर्भावितसर्वज्ञत्व हेतुमन्तरेण सेद्धुमर्हति ? ॥ २१ ॥

ननु सिद्धमेव, संनिवेशादीनां बुद्धिमत्पूर्वकत्वात्। (तदेतत् दूषयति–) वार्तमेतत्। 'संनिवेशादिमत् सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि। प्रसिद्धेः संनिवेशादेरेककारणता कुतः॥' २२॥ प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसंनिवेशवैलक्षण्येऽपि च इतरेषां तरुगिरिसागरादीनां यद्यपि संनिवेशमानसामान्यात् (चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात् इति परेण संबन्धः) तथा असति विभक्तैश्वर्यतया स्वार्थे परानुग्रहे वा दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् प्रयोजनाभावनिराकृताऽपि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात्, एकत्वं तु तस्य (ईश्वरस्य) कुतस्त्यम्? नहि घटरथादयः एकबुद्धिमत्पूर्वकाः। (शङ्कते–) ईश्वरपूर्वकत्वेन [ईश्वरकर्तृकत्वेन– इति पञ्जिकायाम्] (सर्वस्य कार्यजातस्य) तथा (एककर्तृकत्व) इति चेत् (उत्तरमाह–) साध्यं तत् (ईश्वरपूर्वकत्वम्, तत् कथं साधनतयोपादीयते। पुनः शङ्कते–) चेतनमात्राव्यभिचारित्वात् संनिवेशस्य केषाञ्चित् (घटरथादीनां) तथा दर्शनात् अन्यत्रापि (क्षित्यादौ) तथाभावः (इति सिद्धमीश्वरपूर्वकत्वम् एककर्तृकत्वं च) इति चेत्। (निराचष्टे–) दृष्टान्तसाध्याभ्यामनैकान्तः, (दृष्टान्ते हि घटादौ एकः कर्ता कुलालादिः, साध्ये च क्षित्यादौ ईश्वरः, इति व्यभिचारात् नोत्पत्तिमत्त्वम् अचेतनोपादानत्वं वा चेतनात्मानं कर्तारं तनुभुवनादीनां साधयितुमर्हति, अनेककर्तृकत्वस्य दृष्टान्तसाध्ययोर्दर्शनात्। यदि तु सर्वमेव ईश्वरपूर्वकत्वेन साध्येत ततो घटादीनाम् ईश्वरपूर्वकत्वेन पक्षविनिवेशात् दृष्टान्ताभाव इत्याह–) सर्वसाध्यत्वे दृष्टान्ताभावः। द्विकर्तृकत्वे च घटादेः [ईश्वरश्च कुलालश्चेति द्वावपि घटादेः कर्तारौ इति चेत्] भुवनाद्यपि तथा इति ईश्वरेश्वरप्रसङ्गादनवस्था [यथा घटकर्तारं कुलालमधिष्ठातुमीश्वरः तथा जगत्कर्तारमीश्वरमधिष्ठातुं अन्य ईश्वरः, तस्याप्यपरः इत्यनवस्था]। (चोदयति–) अत एव (अनवस्थाप्रसङ्गादेव) न द्वितीयानुमानम्। (परिहरति–) एकानुमानमपि तर्हि मा भूत्, तथापि (एकानुमानेऽपि) अनवस्थायास्तुल्यत्वात् (त्वत्परिभाषाऽदृष्टसंयोगादेव क्षित्यादिलक्षणकार्योत्पत्तौ प्रतस्यापीश्वरस्यानुमाने तुल्यैवानवस्थेत्यर्थः। शङ्कते–) अथ न ह्यधिष्ठातृका घटादयः (किंतु) सर्वमेकाधिष्ठातृकम्। (निराकरोति–) इति सर्वज्ञत्वसिद्धिः। (शङ्कते–) रथाङ्गावयवाः नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्योपकारकाः, एवं च 'रथाङ्गादि एकतक्षपूर्वकं दृष्टम्, तस्मात् जगदपि एककर्तृपूर्वकम्' इति (यत् परस्परोपकार्योपकारकत्वेन व्यवस्थितं तत् एककर्तृकं दृष्टं यथा रथावयवाः एकतक्षपूर्वका दृष्टाः, तथा च तनुभुवनादि इति)। (दूषयति–) तदेतद् व्यभिचारि, नानातक्षपूर्वकस्यापि दर्शनात्॥ २२॥

'हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते। हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका॥' २३॥ नहि कर्माशयाऽभावे तस्य (ईश्वरस्य) शरीरेन्द्रिययोगः, बुद्धिः, ऐश्वर्यं वा संभवति इति प्रमाणविरुद्धस्तदुपगमः, हेत्वभावे कार्यानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा न संनिवेशात् तदनुमानम् (बुद्धिमतोऽनुमानम्)। कर्माशयपूर्वकत्वे वा तज्ज्ञानमन्यतः स्यात् (येन कर्माशयेन अस्य शरीरादयो जनयितव्याः। चोदयति–) ननु अत एव (हेत्वभावे कार्याभावादेव) तदनुमानं (तस्य बुद्धिमतः तनुभुवनादिहेतोः अनुमानं) अन्यथा (हेत्वभावेऽपि कार्यभावे) दूषणमपि (कारिकोक्तं) न स्यात्। वक्तव्यो वा विशेषः, यतो दूषणम्, न साधनमिति (उभावपि हि दूषकसाधनवादिनौ कारणाभावे कार्याभावं वक्तुं प्रवृत्तौ, तत् कथमेकः पर्यनुयुज्यते? स्वपक्षे विशेषमादर्शयन् परिहरति–) उच्यते। प्रत्यक्षेण विलक्षणा हि अप्रत्ययपूर्वाः संनिवेशाः अतद्धेतवः स्युः (अप्रत्ययवद्धेतवः स्युः)। न चैवं बुद्धिरनुमेया दृष्टसालक्षण्येनाऽनुमानात् (सा च नित्या असर्वविषया उपलब्धा अस्मदादौ इति तद्विधैवानुमातव्या, तथा च नित्यत्वसर्वविषयत्वव्याहतिः। इति दूषणस्य विशेषः)। अपि च तुल्यत्वेऽपि [साधनदूषणयोः स्वीकृतेऽपि] प्रतिबन्धमात्रात् दूषणं साधनमपि (सत्प्रतिपक्षतया), साधनं तु निरस्तप्रतिपक्षं साध्यसिद्धौ (साधनतायामवतिष्ठते, न तु सप्रतिपक्षं प्रतिबन्धमात्रादिति) इति।

(कारिकायाः पश्चार्धं व्याचष्टे–) न च बुद्धिमात्रसन्निवेशहेतुः (किंतु) विन्यासप्रयोजनविचारनिर्णयात्मिका प्रेक्षा (विन्यासप्रयोजनयोः यौ विचारनिर्णयौ तदात्मिका प्रेक्षा बुद्धिविशेषः)। न च सा तत्र (ईश्वरे) संभवति, स्वार्थपरार्थाभावादिति ॥ २३ ॥

[एतावता ग्रन्थेन सर्वज्ञः कश्चिन्नियोक्ता इति मतं निराकृतम् । तत्र बौद्धनैयायिकयोगिसिद्धमतानि निराकृतानि । अथ योगसिद्धः कश्चित् साक्षात्कृतधर्मा नियोक्ता इति मतं निराकरोति । तत्र पूर्वपक्षोपन्यासं करोति–]

ननु मा भूत् सर्वज्ञो नियोक्ता, धर्मज्ञस्तु भवतु नाम । नहि रूपतश्चक्षुरादीनां विषयनियमो निरूप्यते इत्युक्तम् । फलतस्तु नियमे यदा वर्तमानत्व तदा अतिशयवच्चक्षुरादिविषयभावो न विरुद्धः । आयत्यां फले चावर्तमानत्वे अस्त्वसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् । तत्र ' कुरु ' इत्यर्थो धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात् । तत्साधनत्वात् तस्य अप्रत्यक्षत्व इति चेत् (निराकरोति परः–) उपपन्नं प्रत्यक्षत्वम् (प्रत्यक्षत्वम्)। ननु उत्पन्नमपि (न) स्वरूपेण धर्म. श्रेय.साधनत्वेन तु (धर्मः), तच्चातीन्द्रियम् । (विकल्प्य दूषयति परः–) किं पुनरिदं श्रेयःसाधनत्वम् ? यदि तावत् शक्तिः, सा चातीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा, (स्वरूपतो वा,) विषयनियमस्तु निरूपित इति । अथ तदा (यागादिसमये) असत्त्वात्, कालान्तरभावित्वात् श्रेयस. (आमुष्मिकस्य स्वर्गादेः) । (उत्तर–) भवतु (कालान्तरभावि श्रेयः, तत्साधनत्व तु अतिशय यागादिसमवेतो यागादिकाले) अन्यथा (यागादीनां) धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानं इति नाशङ्क्य (अतिशयवत्ता श्रेय.साधनरूपो धर्मः) अतिशयः । ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मस्वरूपानिष्पत्ते अनुपलब्धि. । तथा च सन्निधिरत्यादयुक्तमनिश्चयः । (परिहरति–) नैव अधिष्ठानुग्रहाय धर्मं ब्रूम., अपि तु उपदेष्टुमपि- [देष्टुमपि– इति युक्तम्] शक्यत्व । स च (अस्य) अतिशयः इत्यभावितो भवत्येव व्योम्न. उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा इत्यदोषः । (कस्यचिदाप्तोपदेशात् अष्टाङ्गयोगमभ्यस्य तदनुष्ठानात् तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञातसमाधिप्रभावादेव अयमतिशयो ज्ञायते इति । ' ननु मा भूत् ' इत्यादिना प्राप्तं निराकरोति–) उच्यते– ' अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः । चिरकालफलायाऽऽहुर्न तदप्यक्षमीक्षते ॥ ' २४ ॥ (आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः–) प्रतीयमानकर्मलक्षणोपजनः पूर्वापरीभावादितावस्थान्तरः देशकालाद्यासादितपरिणतिभेदः आनन्तर्यमपि (अनन्तरमपि) कर्मणः अतिवर्तमानः कोऽपि अतिशयः कर्तरि (नित्यात्मनि आश्रितः), कर्मणः चिरभाविनः फलस्य साधन कथ्यते (वृद्धे.)। तदसौ न कर्मकाले वर्तमानः । स्वकाले वर्तमानोऽपि, कर्मणः अतिवृत्तत्वात् न कर्मसम्बन्धितया अप्यक्षमीक्ष्यते । तदुक्त ' फलसाधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसौ ' इति । विवि. पृ. ११४–२३१.

● सर्वज्योतिः । इदं स्वतन्त्र कर्म, सत्रभेदात् । ' अथैष ज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः ' इति । वि. २।२।८.

● सर्वनाम च पूर्वोक्तेन शब्देन एकवाक्यतां याति । भा. ४।१।५।२१. ● सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम् । अथवा सर्वनाम गुणवचनवत् यत्परमभृति तदीय लिङ्ग संख्या च भजते इति केचित् । सर्वनाम सन्निहितस्य प्रातिपदिकार्थस्य वाचकं (इति तत्त्वम्) । टुप्. ८।१।१९।४०, ● सर्वनाम प्रकृतप्रधानपरामर्शि । भाट्ट. ४।१।९. ● सर्वनामानि निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकानि । सु. पृ. ५. ● सर्वनामानि प्रकृतवाचीनि भवन्ति । भा. ५।३।१३।२७. ● सर्वनाम्नः पदान्तरमभिधापितार्थविषयत्वम् । सु. पृ. ८०९, ८२९, ● सर्वनाम्नः सन्निहितालम्बनत्वात् प्रत्यभिज्ञां च विना सन्निधानयोगात् । पृ. ९११.

● सर्वनामप्रातिपदिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकत्वशक्तिः । टुप्. १२।२।१।११.

● सर्वनामशब्दः संनिहितवचन. । उच्चरितमात्रो य. पदार्थ. शब्देन सन्निहित, तेन संबध्यते । भा.

१।४।१६।४९. ● सर्वनामशब्दानां संनिहितार्थविशेषवाचित्वाच्च जातिवाचकत्वम् । वार्तिकमते तु तेषामपि जातिवाचकत्वम् 'गवादिशब्दानां सर्वनामाख्यातशब्दानामन्तर्भावार्थम्' । सु. पृ. ३३१.

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात् तेषां स्यादेकदेशत्वम्, पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् । १०।६।५।१३॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तेषां पृष्ठानां साम्नां एकदेशत्वं स्यात् एकस्मिन्नेव देशे निवेशः स्यात् । एको देशो येषां, तेषां भावः एकदेशत्वम् । पृष्ठशब्दात् 'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इति सर्वपृष्ठशब्दात् एकदेशत्वम् । पृष्ठस्य च पृष्ठानां च कृतदेशत्वात् कृतो निश्चितो देशः 'माध्यंदिनपवमानादूर्ध्वं मैत्रावरुणसाम्नः प्राक्' इत्येतरूपः कृतो निश्चितः । तस्मिन् एकदेशे सर्वेषां पृष्ठसाम्नां निवेशः स्यात् विश्वजिति इति पूर्वः पक्षः ।

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् । १४ ॥

पूर्वपक्षं तुशब्दो व्यावर्तयति । विश्वजिति सर्वपृष्ठे नैकस्मिन् देशे सर्वेषां साम्नां निवेशः किंतु विप्रकर्षं स्यात् एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशः इतरेषां परिशामकार्ये इति । विधेः 'पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्य इतराणि, वैरूपं होतुः पृष्ठं, वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम' इति विधेः । तस्मात् एकस्य साम्नः पृष्ठकार्ये अन्येषां परिशामकार्ये निवेश इति सिद्धान्तः । के.

● सर्वपृष्ठे षण्णां पृष्ठस्तोत्राणां देशव्यवस्था एवम्—'पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्य इतराणि, वैरूपं होतुः पृष्ठं, वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम' इति । वि. १०।६।५.

● सर्वपृष्ठा नाम इष्टिः । भा. ११।२।४।२३.

● सर्वपृष्ठायां किं सकृदुत्तरार्धात् स्विष्टकृते अवदेय उत भेदेन इति चिन्तितम् (३।५।४।१६) । टुप्. ७।१।१।१.

● सर्वपृष्ठायां 'न बृहत्या वषट् कुर्यात्' इति अक्षरव्यूहनविध्यर्थवाद. । संकर्ष ४।४।४ मीको. पृ. ३२६३ "न बृहत्या वषट् कुर्यात्' इति अक्षरव्यूहनविध्यर्थवादः" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वपृष्ठायां 'न बृहत्या वषट् कुर्यात्' इति बृहतीपदवाक्यतावच्छेदकीभूताक्षरसंख्यावच्छेदकधर्मस्य बृहतीत्वस्य प्रदानकरणतावच्छेदकत्वप्रतिषेधोऽयं न तु वाक्यान्तिमाक्षरचतुष्टयस्य याज्याया अभ्यूहनविधेरर्थवादः । संकर्ष. ४।४।४.

सर्वपृष्ठायां न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ॥

बहुपुरोडाशानामेक एव पिण्डो यत्र विहितः, तत्र प्रदानकाले हविर्विभागस्यावश्यकत्वात् चरुपुरोडाशाधिकरणन्यायेन तदैव विभागमन्त्रः प्रयोक्तव्यः । इति प्राप्ते, प्रदानकालेऽप्यविभक्तानामेव हविषां प्रतिदेवतं प्रदीयमानतया हविर्विभागस्यैवाभावाच्च तदङ्गमन्त्रप्रवृत्तिः । संकर्ष. १।३।२४.

● सर्वपृष्ठादिषु आनुमानिकवचनोपदिष्टानामुपदेशः । टुप्. ७।१।१।१.

● सर्वपृष्ठेष्टिः । 'इन्द्राय राथंतराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाक्वराय, इन्द्राय रैवताय' इति विशेषणभेदात् भिन्नाः षड् इन्द्राः षड् देवताः । हविर्द्रव्यं तु द्वादशकपालः पुरोडाशः, स च रथचक्रमात्रः महान् । 'प्रचरणकाले तस्य पुरोडाशस्य पूर्वार्धात् प्रथमां देवतां यजति । एवमितराः प्रदक्षिणम् । समन्तं पर्यवद्यति इति विज्ञायते' इति सत्याषाढः । के.

सर्वपृष्ठेष्टि. । शेषकार्यं तन्त्रेण ॥

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेरन् । ३।५।४।१६॥

भाष्यम्— अस्ति सर्वपृष्ठेष्टि — 'इन्द्राय राथंतराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाक्वराय' इति । तत्र पुरोडाशो बहूनां कर्मणां साधारण । तत्र संदेह: किं प्रतिकर्म स्विष्टकृदिडं कर्तव्य सकृदेव वेति । किं प्राप्तम् ? चोदनानुग्रहात् प्रतिकर्म कर्तव्यम् । एकस्मिन्नपि द्रव्ये बहुत्वात् कर्मणाम् ।

वा— इदानीं तत्तु शेषकार्येषु तद्विशेषाश्चिन्त्यन्ते । तत्र सर्वपृष्ठायां अन्योन्यनिरपेक्षचतुर्थ्यन्तपरिकल्पितैः षड्भिर्गुणै. भिन्नद्रव्यदेवतासंयोगैः देवतान्तरावच्छेदेन

देवतान्तरासंभवात् गुणेन भेदकेन षट् कर्माणि । तेषु केषांचिद्भिन्नान्येव हवींषि । अन्येषां पुनरेक एव रथचक्रमात्रः पुरोडाश आम्नातः । स यदाऽङ्गीक्रियते तदा विचारः, किं कर्मभेदात् शेषकार्याणां भेदः उत द्रव्यैकत्वात्तन्त्रमिति । ननु चैकादशविचारोऽयं तत्र निर्णेष्यते 'एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्' (११।४।१२।४२) इत्यत्र । अत इह न विचारणीयम् । उच्यते । 'प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् । खण्डशश्च प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति तन्त्रता ॥' यद्यप्ययमेकादशानुगुणो विचारस्तथाऽपि अत्र शेषकार्यं प्रसङ्गाच्छेषदोषविचारारम्भत्वाच्च क्रियते । तत्र चैकद्रव्यत्वात्तन्त्रत्वं सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्वकर्मणामुपकरोति । भेदकरणे च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते न च कर्तुं शक्यते । खण्डशस्तस्य प्रधानोपयोगित्वं तदुपकारद्वारश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेदं प्रतिपद्यमानो न द्रव्यैकत्वात्तन्त्रीकर्तुं शक्यते । भवति चैकदेशे प्रतिपादितेऽपि एकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अवदानदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्धदक्षिणदेशभेदोऽप्यस्तीत्यावर्तनीयं स्विष्टकृदिड गम्यते ।

अविभागाच्च शेषस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

भाष्यम्— सकृदेव कर्तव्यमिति ब्रूमः । अविभागाच्छेदस्य । नात्र विभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य । उत्तरार्धात् स्विष्टकृदवदातव्यम् । एकश्चासावुत्तरार्धः, तस्मिन्नवदीयमाने न गम्यते विशेषः । कस्य भवत्वम्, कस्य नेति । एवमिडायामपि । तस्मात् सकृदवदातव्यमिति ।

शा— सकृत्करणम् । कुतः । 'न शेष कर्मसंस्कारो हूयमानस्य चेष्यते । हुतशेषसमानत्वात्तन्त्रत्वं तु प्रतीयते ॥' कर्मसंस्कारपक्षे हूयमानसंस्कारपक्षे वा सन्देहान्देशो भवेत् । शेषसंस्कारस्त्वयम् । स च शेषः साधारणः । तस्य च दक्षिणोत्तरार्धे गृह्येते । न प्रधानावदानदेशः । तस्य प्रधानाचोदितत्वात् । तत्रश्च यथयथाप्रधानमार्गस्तिष्ठरत्नं यस्तुम् । यद्यपि क्षेत्रप्रधानोद्देशेनोत्तरार्धे गृह्णीयुस्तथापि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधानान्तराण्यपि कृतार्थानि भवेयुः । तस्मात् तन्त्रम् । यत्तु प्रतिपाद्य विभवतीति, प्रतिपत्त्यन्तरे चतुर्धाकरणे तदुपयुज्यते ।

शा— सर्वपृष्ठायां 'इन्द्राय राथन्तराय' इत्यादीनि षट् कर्माणि विहितानि । तत्र किं प्रतिकर्म भेदेन स्विष्टकृदिड अवेदय उत सकृदिति संशयः । 'तत्र कर्मबहुत्वेन प्रतिकर्मावसायिभिः । चोदकैः शेषकर्मापि प्रतिकर्म प्रदिश्यते ॥' तस्मात् प्रतिकर्म अवदेयम् । इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह– 'सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदवद्यते । तावतैव हि सर्वेषां कृतं स्यादविशेषतः ॥'

सोम— शेषकार्यप्रसङ्गात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु– द्रव्यैकत्वेऽपि कर्मभेदात् स्विष्टकृदादीनि प्रतिकर्म भेदेन क्रियेरन् इति ।

वि— 'रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते । पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥', भिद्यते कर्मणां भेदात् चोदकैः पृथगुक्तितः । शेषस्य सर्वतुल्यत्वात् तत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥'

भाट्ट— सर्वपृष्ठायामिष्टौ 'इन्द्राय राथन्तराय निर्वपति, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय' इत्यादि षड्विधायां षड्भ्योऽपि निरुप्य सहावघातपेषणे कृत्वा प्रकृतिवत् विभागे प्राप्ते, तमकृत्वा वचनादेकमेव रथचक्रमात्रं पुरोडाशं कृत्वा 'समन्ततः पर्यवद्यति' इति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते । अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदतात्पर्यग्राहकम् । अन्यथा 'अग्नये पथिकृते' इतिवत्कर्मैकत्वे सकृदवदानापत्ते । याज्याभेदाद्वा कर्मभेदः । तत्र च स्विष्टकृदिडादिप्रधानभेदात्प्रत्येकं भवति । न च द्रव्यैकत्वात्तन्त्रता, अवदानप्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धादीनां भेदात् । [illegible] च संस्कारवाक्यानां परस्परान्वये प्रमाणाभावेन उत्तरार्धस्य अवदानप्रदेशप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःप्रतियोगिकत्वप्रतीतेः तस्य च पुरोडाशैक्येन साधारणत्वात् द्रव्यैकत्वमिति वाच्यम्, तत्तद्देवताये चतुर्मुष्टिपरिमित-

स्यैव निरस्तस्य हविष्ट्वेन पुरोडाशस्य अत्र हविःप्रकृतितया हविष्ट्वाभावात् । न च तथाऽपि हविषः संसृष्टत्वेन साधारणत्वात्यागकाले इन्द्राय राथन्तराय यजिष्ठं तस्मै न मम इति प्रत्येकं संकल्पेऽपि संसृष्टोच्चाराधादेः अवयवभागविशेषत्वात् तन्नार्थं शेषकार्याणामिति वाच्यम्, तथाऽपि 'न प्रधानानुयाजान्' इतिवत् 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विरेतस्य वषट् करोति' इत्यनेन प्रदानभेदस्य शेषकार्यभेदे हेतुत्वावगमात्तदन्यथाऽनुपपत्तिकल्पितश्रुत्याश्रितत्वेन भेदोपपत्तिः । इति प्राप्ते, 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत् विधौ लटो भूतकाललक्षणापत्तेरपेक्षितस्तुतिमात्रपरत्वावगमात्, गमकमात्रस्य च न्यायमात्रतन्त्रत्वबाधकत्वानुपपत्तेः सकृदेव शेषकार्याणि । 'न प्रधान' इत्यत्र तु लक्षणाभावाद्धेतुविधित्वमिति विशेषः । ऐन्द्रवायवे तु वचनादेव भक्षावृत्तिरिति वैषम्यम् ।

मण्डन— 'सर्वपृष्ठेष्टितः सकृत् ।' सर्वपृष्ठेष्टिकर्मणि प्रदत्तात् पुरोडाशात् 'सकृत्' एकमेव भवति शेषकार्यमिति शेषः ।

शंकर— 'तन्त्रं तत् सर्वपृष्ठायाम् ।'

* सर्वपृष्ठेष्टौ राथन्तर–बार्हत–वैरूप–वैराज–शाक्वर–रैवताः षट् इन्द्राः । एक एव च द्वादशकपालः पुरोडाशः । 'समन्तं पर्यवत्ति' इति श्रूयते । अत्र प्रदानानां भेदः, परंतु शेषकार्यं सकृदेव कार्यम्, न षट्कृत्वः पृथक् । वि. ३।५।४.

* सर्वपृष्ठनाम्ना षडहपृष्ठानां विश्वजिति सर्वपृष्ठे अतिदेशः । ७।३।३।७–१२. मीको. पृ. २२० 'अतिदेशः विश्वजिति षडहगतपृष्ठानाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सर्वस्वमपि (अधिकमपि) ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणया ऋत्विग्यानलाभे दातव्यम् । वि. ६।७।९. * सर्वस्वस्य विद्यमानस्यैव विश्वजिति दानम् । ६।७।४।५. मीको. पृ. ३६८९ 'विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सर्वस्वदाक्षिण्य–अदाक्षिण्ययोः अपच्छेदयौगपद्ये विकल्पः । ६।५।१८।५१–५३. मीको. पृ. ४९७ 'अपच्छेदयौगपद्ये अदाक्षिण्य०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सर्वस्वदानं अहरागतेऽपि विश्वजिति । ६।७।८।१४–१७. मीको. पृ. ७५० 'अहरागतेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * सर्वस्वदानं अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति । वि. ६।७।८. * सर्वस्वदानमेव (न द्वादशशतं) उद्गात्रपच्छेदस्य परस्मै तन्निमित्तकपुनःप्रयोगे । ६।५।१०।५५. मीको. पृ. ११२२ 'उद्गात्रपच्छेदस्य परस्मै०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * सर्वस्वदानेऽपि विश्वजिति, प्रतिषिद्धत्वात् अश्वादीनामदानमिति वक्ष्यति (६।७।३।४) । बा. ३।४।१०।२८ पृ. ९६१.

☞ सर्वस्वदानन्यायः । विश्वजिति सर्वस्वदाने पित्रादयो न देयाः ॥

स्वदाने सर्वमविशेषात् । ६।७।१।१ ॥

भाष्यम्— इदं आमनन्ति 'विश्वजिति सर्वस्वं ददाति' इति । तत्र संदेहः किं यावत्किंचित् स्वशब्देनोच्यते, यथा माता पितेत्येवमाद्यपि, तत्सर्वं देयं उत यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दस्तदेव देयमिति । किं प्राप्तम् ? अविशेषात् माता पितेत्येवमाद्यपि दातव्यम् । ननु दानमित्युच्यते स्वत्वनिवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च । तत्र पित्रादीनामशक्यं स्वत्वं निवर्तयितुम् । न हि कथंचित्पिता न पिता भवति । उच्यते । सत्यं नासौ न पिता भवति । शक्यते तु परविधेयः कर्तुम् । परस्वत्वापादनं च दानं ददातेरर्थः । अर्थाच्च स्वत्वत्यागः । तस्मात् सर्वं देयमिति ।

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— वाशब्देन पक्षो विपरिवर्तते । यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयम्, नेतरत् । कस्मात् ? प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् । इतरस्य चाशक्यत्वात् । न हि पित्रादीनां शक्यते स्वत्वं परित्यक्तुम् । ननु चोक्तं परविधेयीकरणं तस्य शक्यमिति । उच्यते । प्रभुत्वयोगिनः स्वस्यात्र दीयमानस्य सर्वत्वमुच्यते । नाप्रभुत्वयोगिनः स्वस्य दानम् । न चैतन्न्याय्यम्, पत्नीनादीनां परिचारकत्वम् । यस्य चैतन्न्याय्यमपि मनेत्य दद्यादपि ।

अत्राऽऽह । ननु यत्र स्वशब्दो वर्तते तद्देयमित्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते । तस्मात् तान् प्रति प्रभुत्वाय स्मृतिं बाधित्वाऽपि यतितव्यमिति । अत्रोच्यते । स्वशब्दोऽयमात्मीयधनजातीनां प्रत्येकं वाचको न समुदायस्य । तत्रात्मीये सर्वतायां कृतायां कृते शास्त्रार्थे, नाप्यन्येषु ज्ञातिषु सर्वता कल्पनीया, नापि स्मृतिर्बाधितव्या । अपि च गवादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तौ सत्यामनद्यमात्मीयगता सर्वतोपादेया । तस्यां चोपात्तायां कृतः शास्त्रार्थ इति ज्ञातीनामुपादाने न किंचित्कारणमस्ति । तस्मान्न पित्रादयो देयाः । तस्माद्यथैव प्रभुत्वयोगेन स्वत्वम्, तदेव देयमिति ।

सोम— पूर्वेषु पादेषु एकपदपर्यालोचनादविशेषतः प्रसक्तस्याधिकारस्य पदान्तरवाक्यान्तरादिबलात् व्यवस्था कथिता । इह तु यत्पदपर्यालोचनात् अविशेषतः प्रसक्तिः तत्पदन्यादेव विशेषे व्यवस्थाप्यते इति पादान्तरत्वमस्य सूक्ष्मत्वात् आनन्तर्यं च ।

वि— 'सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्दान एव वा ।, स्वत्वाभावात्, पितुरन्यादावत्यागादन एव तत् ॥'

भाट्ट— विश्वजिति 'सर्वस्वं ददाति' इति श्रुतम् । तत्र पित्रादीनामपि ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात् धनवदेव दानम् । न च पित्रादिषु यथेष्टविनियोग्यत्वरूपस्वत्वस्य 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु' इत्यादिस्मृत्युक्तहेत्वभावेनालाभात्, पितुरात्मातिरेकेण आत्मीयत्वाभावात् स्वत्वत्यागघटितदानकर्मत्वानुपपत्तिः । कन्यापुत्रदानादेरपि स्मृतिपूर्वकत्वेन तथापि स्वत्वाङ्गीकारात् । अस्तु वा तदनुरोधेन परस्वत्वापादनमेव दानपदार्थः । इति प्राप्ते, परकीयीकरणमात्रेण लोके दानशब्दप्रयोगाभावात् स्वत्वत्यागपूर्वकपरस्वत्वापादनमेव दानपदार्थः । न च पित्रादौ स्वत्वे प्रमाणमस्ति, स्वत्वहेतूनामभावात् । कन्यादानादौ दधातेर्गौणत्वात् । न चेह तदाश्रयणं युक्तम्, स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपरत्वेनापि उपपत्तेः । किंच अत्र स्वशब्दः प्रत्येकमात्मीयधनजातिधनेषु प्रवर्तते, सर्वानुगतैकस्वत्वाद्यवच्छेदकाभावात् । अतश्चैकस्मिन् प्रयोगे एकस्मिन्नर्थे वा प्रयुक्तः स्वशब्दो यद्वनुरोधेन धनस्यैव ग्रहणम् ।

मण्डन— 'सर्वस्वे ज्ञातयो न स्युः ।' सर्वस्वे विश्वजिति देयत्वेन विहिते, ज्ञातयः पित्रादयः न स्युः, अपितु गवादिधनमेव इत्याशयः ।

शंकर— 'सर्वस्वे जनकादि न ।'

* सर्वस्वारः क्रतुर्मरणकामस्य । 'मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति । स च यजमानमरणोत्तरमवशिष्टः ऋत्विग्भिः समापनीयः । वि. १०।२।२३. * सर्वस्वारः नाम क्रतुः. शुनःकर्णः अग्निष्टोमः । शुनस्करणस्तोमः इति सोमनाथी । शुनःकर्णस्तोमः इत्येके शाखिन इति कुतूहलम् । 'मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति विधिवाक्यम् । तत्र च 'आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्ट्य, ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ इति संप्रेष्य अग्निं प्रविशति' इति भाष्ये वचनमुक्तम् । 'दक्षिणेनौदुम्बरीं पलोदशेन वाससा संवृतो दक्षिणाशिराः संविशन् ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ इति संप्रैष्य म्रियेत' इति वचनं कुतूहले । 'आर्भवपवमाने औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेन अहतेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ इति संप्रेष्य अग्नौ संविशति' इति वचनं सुबोधिन्याम् । के. * सर्वस्वारः नाम यागः मरणकामस्य । सकर्प. ४।३।५.

※ सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि समापनीयः ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् । १०।२।२३।५८ ॥

भाष्यम्— अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः 'मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति । तत्र संशयः किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्मोत्स्रष्टव्यम् उत परिसमापयितव्यमिति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वस्वारे दिष्टगते यजमानस्य सर्वां तदन्तं कर्मोत्स्रष्टव्यम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यम्, नाजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगस्य च यज्ञेनेति ।

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५९ ॥

भाष्यम्— स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः । उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टं क्रतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो ह्येतेन यजेतेति— आरभ्य परिसमापयितव्यमित्याख्यातार्थः । तेन समाप्तिरारभ्यतेनैवोक्ता भवति । अपि चेदमाम्नायते 'आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्याग्निं विशति' इति । यदि प्रैषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात् उभयमाख्यातलक्षणया परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, 'यदि सोममपहरेयुः, विधावतेच्छतेति ब्रूयात्' इति । अथ यदुक्तम्, जीवन् कर्ता भवति, न मृतः इति । नैतदुच्यते । जीवता वचनं प्रोक्तम् । आरभ्य परिसमापयतेति । अतस्तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः । अत्राह । यदा असौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत्परिसमाप्तिस्तेन न कृता । यदा परिसमाप्तिस्तदाऽसौ नास्ति । कः परिसमाप्तेः कर्तेति । अत्रोच्यते । मुक्तसंशयेनैवतुल्यम् । यद्यपाम् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्तारं मन्यते तेनैतत्तुल्यम् । योऽपि परिसमापयतेति प्रैषं परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवन परिसमापनकालेऽनुपकारकम्, पूर्वप्रैषादेवास्य कर्तृत्वमुपपद्यते इति । स च पूर्वप्रैषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निवाप्यमपि करोति । अथोच्येत । जीवतः सत्त्वात् कर्तृत्वमुपपद्यते इति । एतदपि तुल्यमेव । जीवतोऽपि, पुरुषः कर्ता, न शरीरम् । स च पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात्स एव परिसमाप्तौ कर्तेति । अथोच्येत । यजमानासंभवादशक्य हि दिष्टगतावुत्तरं तस्य कर्तुम् । अन्यस्योद्देशो न प्राप्स्यतीति । नैतदेवम् । याजमानत्वं प्राप्स्यति सः । तस्माददोषः । अथवा, प्रत्यक्षमेव परिसमाप्तेर्वचनम् 'ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञम्' इति । तत्सामर्थ्यादेव याजमानं भविष्यति ।

शा— सर्वस्वारो नाम एकाहः स्वर्गकामस्य विहितः । तत्र आर्भवस्तोत्रकाले 'ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञम्' इति प्रैषं ऋत्विग्भ्यः प्रदाय यजमानो म्रियते । तस्मिन्मृते शेषं कर्म समापनीयं न वेति संशये न समाप्यम्, मृतस्य कर्तृत्वासंभवात् इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह— 'यद्यसंभवि कर्तृत्वं तत एवं भवेदिदम् । जीवन्नेव तु संप्रैषात् शिष्टे कर्तृत्वमृच्छति ॥' वरणभरणादिसमाचरणमेव जीवदवस्थायामपि यजमानस्य कर्तृत्वम्, तच्च मरणोत्तरकालभाविन्यपि कर्मशेषे जीवदवस्थायामिव संनिधानेन संभवति । प्रत्यक्षमेव च 'समापयत' इति प्रैषेण समाप्तिश्चोद्यमाना न शक्या अपह्नोतुम् ।

सोम— कामनामात्रादीक्षारम्भादिनिवृत्तौ किमु वक्तव्यं कामयितुरभावे इत्युचितैः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— दिष्टगतौ यजमानस्य मरणे सर्वस्वारस्य समापनं न विद्यते, सर्वस्यापि कर्मणः जीवदधिकारकत्वेन मृतस्य अधिकारासंभवात् इति ।

वि— 'सर्वस्वारो मृतेरूर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ।, त्यज्यतां स्वाम्यभावेन, प्रैषादन्यैः समाप्यताम् ॥'

भाट्ट— अस्ति सर्वस्वारो नाम यज्ञः 'मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति वाक्येन स्वर्गार्थतया विहितः । अत्र हि न मरणं फलम्, तस्यानिष्टत्वात् । अनेनोद्देशो वाक्यभेदाच्च । अतो मरणकाम इत्यस्य अङ्गीकृतमरण इत्यर्थः । 'आर्भवे प्रस्तूयमाने अग्निं प्रविशति' इत्यनेन चोपायविधानात् मरणमङ्गतया विधीयते । अतश्च मरणोत्तरकाले स क्रतुः समापनीयो न वेति चिन्तायां मृतस्याधिकारत्वात् कर्तृत्वासंभवात् मरणान्तस्यैव स्वर्गसाधनत्वात् न समापनीयः । इति प्राप्ते, 'आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्याग्निं प्रविशति' इति वचनेन समापनप्रैषविधानात्तस्य च दृष्टार्थत्वलाभाय लैङ्गिकसमाप्तिविधिकल्पकत्वावगतेस्तद्बलेन च मृतस्यापि ऋत्विक्प्रयोजकत्वोपपत्तेः समापनीय एव क्रतुः ।

यत्तु केश्चित् प्रैषस्यैवास्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इतिवत् समापनविधायकत्वमित्युक्तम्, तत् ब्राह्मणा इति संबोधनेन विधिशक्तिप्रतिबन्धात् कर्मकाले प्रयोज्यत्वानुपपत्तेश्चोपेक्षितम् । वस्तुतस्तु समापनप्रैषाभावेऽपि

फलैः क्रत्वर्थतयैव वरणमरणयोः प्रकृताविवानुष्ठानात् तद्बलेन च जीवदवस्थायामिव मृतावस्थायामपि ऋत्विजा कर्तृत्वोपपत्तिः। अत एव ज्योतिष्टोमादिकर्मान्तरेष्वनयैव दिशाऽन्तरामरणे ऋत्विग्भिः समापनम्। एवं च प्रैषस्य विधिकल्पकत्वाभावेऽपि समापनसारकत्वेनैव दृष्टार्थतेति ध्येयम्। २२.

मण्डन—'सर्वस्वारः समाप्यते।' २४.

शंकर—'सर्वस्वारः समाप्यते।'

● सर्वस्वारात् परेषु यथा। ('यथा परेषु सर्वस्वारात्' ५।३।१२।३६ सूत्रांशः) सर्वस्वारनामकात् क्रतोः परस्तात् यानि कर्माणि स्वाध्याये विहितानि, तेषां पाठः पूर्वपक्षे केवलमदृष्टार्थः स्वीकर्तव्यः स्यात्। तथाप्युक्तम्। भा. ५।३।१२।३६.

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात्। १०।२।२३।५८॥

सर्वस्वारः नाम शुन:कर्णः अग्निष्टोमः 'मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति विहितः। तत्र आर्भवे प्रस्तूयमाने 'औदुम्बरी सद्दशेन वाससा परिवेष्टय ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञं इति संप्रेष्य अग्निं विशति' इत्याम्नातम्। 'शुन:कर्णस्तोमोऽग्निष्टोमः' इति स्तोमनामधेयपाठः। शुन:कर्णस्तोम इत्येके व्याचिख्यासुः आहु. इति, 'दक्षिणेनौदुम्बरीं पत्तोदशेन वाससा सद्दशो दक्षिणाशिराः संविशन् ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञं इति संप्रेष्य म्रियेत' इति च श्रुतमुल्लम्। अस्मिन् सर्वस्वारे यजमानमरणे तदूर्ध्वं कर्म ऋत्विग्भिः परिसमापनीयं वेति विचारे पूर्वपक्षमाह। यजमानस्य दिष्टगतौ मरणे सर्वस्वारस्य क्रतोः समापनं न विद्यते। तदन्तः प्रस्तुतस्य. पूर्णाहुतिं हुत्वा। कुतः? कर्मणः जीवसंयोगात् जीवेन जीवता यजमानेन संयोगात्। अत्र च यजमानस्य मृतत्वात् समापनं नास्ति इति पूर्वः पक्षः।

स्याद्वोभयो: प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। ५९॥

मरणकामस्य विहिते सर्वस्वारे क्रतौ 'आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं दक्षिणेन पत्तोदशेन वाससा संवृतो दक्षिणाशिराः संविशन् ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञं इति संप्रेष्य अग्नौ संविशति' इत्युक्तम्। तत्र यजमानमरणेऽपि क्रतुशेषः ऋत्विग्भिः समापनीयः स्यात्। उभयोः क्रतोः परिसमापनस्य चेति, प्रत्यक्षशिष्टत्वात् वचनेनैव विहितत्वात्। 'मरणकामो ह्येतेन यजेत' इत्यारभ्यतेनैव आरभ्य परिसमापयितव्यं इत्युक्तम्। 'ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञम्' इति जीवता यजमानेनैव क्रतोः परिसमाप्तिः प्रेषिता। तस्मात् यजमानमरणे सत्यपि सर्वस्वारस्य समापनं स्यात् इति सिद्धान्तः। के.

● सर्वस्वारे अग्निचयनवत् बाध्याबाध्यविवेकः। भा. १०।२।२४।५९, ● सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य तदर्थं शनैन कारयितव्यं शुश्रान्वारम्भण औदुम्बरीसमानमिति। नान्यत्। १०।२।२४।५९.

सर्वस्वारे यजमानजीवद्दशायां क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तर्गताऽऽयुराशासनादेर्न बाधः॥

जीवत्ववचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात्। १०।२।२५।६१॥

भाष्यम्—सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येवं संशयः 'आशास्ते यजमानः' इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत नेति। किं प्राप्तम्? जीवत्ववचनमायुराशिषः। कुतः? तदर्थत्वात्। यत्राऽऽयुराशास्ते यजमानस्तत्र प्रत्यक्ष प्रयच्छत एव, एवंकामो यजमान इत्यावेदयितव्य भवति, तद्यजमानः कथं प्राप्नुयादिति। स चायमत्र यजमानो विपरीतकामः मरणकामः। तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या।

वचनं वा भागित्वात् प्राग्यथोक्तात्। ६२॥

भाष्यम्—उच्यते। वक्तव्याऽऽयुराशीः। भागी ह्यायुराशीर्भिः। आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयितव्या भवति। प्रागार्भवकालादायुराशास्ते यजमानः 'आर्भवकालं यावज्जीवासम्' इति। चोदकक्षेममनुप्रदीप्यते। तस्मादवाच्यायुराशीरित्यचैति।

शा—सर्वस्वारे एव मरणात्प्राक् जीवदवस्थायां 'आयुराशास्ते' इत्यायुराशीर्वक्तव्या न वेति संशयः। तत्र मरणाभ्युपगमेन प्रवृत्तस्य न आशासितं युक्तम्। प्रागपि तु आर्भवकालात् मरणाभावात् तथापि क्रतोः

वैगुण्यात् यावदार्भवकाल आशासित यमायु । तस्य दायुराशीर्वक्तव्या ।

सोम— मरणानन्तरमस्थियज्ञवत् ' आयुराशास्ते ' इत्यस्य निवृत्तिस्तथा मरणात्पूर्वमपि इत्युच्यते सगतिः । सूत्रार्थस्तु— आयुराशिषो जीवत्यपि यजमाने अवचन स्यादायुरर्थत्वात्तस्य, प्रकृते च यजमानस्य मरणार्थतया आयुष अनपेक्षितत्वादिति ।

वि— ' मृते प्रागायुराशीर्नो स्याद्, नो मृति कामनात् । प्रागार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासन भवेत् ॥ '

भाट्ट— अथ तत्रैव प्रायणीयादौ जीवद्दशायां मृत्यर्थत्वे आयुराशासनादे कार्य न वेति चिन्तायाम्, आयुषो मरणान्युपगमेनाप्रार्थनीयत्वाल्लोप । इति प्राप्ते, आर्भवकालपर्यन्त जन्मान्तरे वा आयुष आशासन-संभवादलोप । एवमन्येषामपि फलानां ' उत्तरा देवयज्याम् ' इत्यादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वा आशासनसंभवादलोप । २४.

मण्डन— ' जीवत्यायुरिहाशास्यम् । ' इह सर्वस्वारे, यजमाने ' जीवति ' सति तृतीयसवनात् प्राक् यावत् यजमानो जीवति तावत् आयु ' ' आशास्यम् ' आयुराशासनरूपो मन्त्रभाग पठनीय एव ।

शङ्कर— ' आयुराशीस्त्वत्र जीवति । '

☞ सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर न्यत्वर्थ कर्तव्यम्, इतरन्न कर्तव्यम् ॥

गते कर्मास्थियज्ञवत् । १०।२।२४।६०॥

भाष्यम्— अस्ति सर्वस्वार क्रतु, शुन कर्णोऽग्निष्टोम । ' मरणकामो ह्येतेन यजेत, य कामयेतानामय स्वर्ग लोकमियाम् ' इति । तत्र दिष्टगतौ यजमानस्य सत्या कि कर्तव्यमिति प्रश्न । भवति चाद्दर्शयित्वाऽपि द्वौ पक्षौ, प्रश्नोपक्रम । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति, भवति संशय । सर्वप्रसिद्धावपि भवति । यथा, को नामाय पर्वत ? का नामेय नदी ? किमिद फलमिति ? तदभिधीयते । गते कर्मास्थियज्ञवत् । दिष्टा गति गते यजमाने, अस्थियज्ञवत् कर्म भविष्यति । यथा, अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं क्रियते, नान्यदस्मिन् । एव दिष्टामपि गति गते क्रत्वर्थं अनेन कार-यितव्यम् । नान्यत् । यथा, शुक्र यजमानोऽन्वारभते, यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ।

शा— अथ मृते यजमाने कर्मशेषे क्रियमाणे किं कार्य किं नेति प्रश्नेनैवोपक्रम । अत्रोत्तर— अस्थ्ना अधिकारपक्षे यथोक्त तथा इहापि द्रष्टव्यम् ।

सोम— पूर्वोक्तकार्यनोपजीवनेन कार्यविशेष निरूपणात् सगति । सूत्रे ' गते ' इत्यस्य दिष्टगतिं गते यजमाने इत्यर्थ ।

वि— ' किं कार्यमत्र किं वाच्य, मिति प्रश्ने तदुत्तरम् । क्रत्वर्थमस्थिवत्कार्यं वाच्यते मृतकर्तृकम् ॥ '

भाट्ट— मृते यजमाने अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे यथा वाच्यावाच्यविवेक स सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्य ।

मण्डन— ' सर्वस्वार समाप्यते । '

शङ्कर— ' मृतेऽस्थियज्ञवत् कर्म । '

☞ सर्वस्वारे शुन कर्णो नाम अग्निष्टोम ' आर्भवे स्तूयमाने औदुम्बरीं सदसीन वाससा परिवेष्टय ब्राह्मणा समापयत मे यज्ञ इति संप्रेष्य अग्निं विशति ' इति । तत्र यजमाने दिष्टगतौ अपि कर्म समापयितव्यमेव । १०।२।२३।५८-५९ ॥ सर्वस्वारे सूक्तवाके ' आयुराशास्ते ' इति भागो होत्रा पठनीय एव, सूक्तवाकोत्तर आर्भवपवमानपर्यन्त जिजीविषुत्वात् (वि) जन्मान्तरे वा फलस्य संभवात् ' आयुराशास्ते, उत्तरा देवयज्यामाशास्ते ' इत्यादि सर्वमेव पठनीयम् (भाट्ट) । वि १०।२।२५

• सर्वानुक्रमणिका (शाकलसंहिताया) कात्यायनप्रणीता । कु ११२।१।१८ पृ २८

☞ सलिलादग्निरुत्थित इति न्याय । अयमपि पद्येनोपनिबद्ध । तथाहि— ' विद्या हि विनयाऽवाप्त्यै सा चेदविनयावहा । किं कुर्मः कुत्र वा याम सलिलादग्निरुत्थित ॥ ' इति । साहस्री ९३५.

☞ सलिलभास्करन्याय । ' यथा सलिलमाविश्य बहुधा भाति भास्कर । तथा शरीराण्याविश्य बहुधा स्फुरतीश्वर ॥ ' इति । साहस्री ९०९

• सवनानि त्रीणि पशुमन्ति कर्तव्यानि । तदेद वचन ' वशया प्रात सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्य-

दिने सवने, अग्नेस्तृतीयसवने ' इति । टुप् १२।२।१२।३२

* सवनत्रयसम्बन्धिग्रहार्थता ग्रहधर्माणाम् । ३।६।९।३० मीको पृ १६२८ ' ग्रहधर्माधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सन्ति ज्योतिष्टोमे दश चमसाः । तत्र मध्यतःकारिसमाख्याकानां होतृब्रह्मोद्गातृयजमानानां चत्वारश्चमसाः, मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकाग्नीध्राणां होत्रकाणां षट् । तत्र प्रातःसवने शुक्रामन्थिप्रचारे अच्छावाकचमसवर्जं नव चमसाः सवनमुखीया प्रथममिन्द्राय हूयन्ते । कु ३।२।१२।२७

* सवनवत् (५।१।१७।३० सूत्रे भाष्ये च) । यथा प्रातःसवनं दैव्यामानुष्याद्या प्रतिबन्धात् उत्कृष्यमाणं माध्यन्दिनं सवनमुत्कर्षेति तथा सावनीया उत्कृष्यमाणा प्रातरग्निहोत्रमुत्कर्षेत् इति पूर्वपक्षः । भा ५।१।१७।३०

* सवनीयः पशुरग्निष्टोमे । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति । सवनीये च परिव्याणान्तरं (अग्नीषोमीयार्थपरिव्याणात्) अप्राकृतम्, यत्र निवृत्तं दृश्यते । भा ३।६।१०।३१, * सवनीया अग्नीषोमीयश्च यदा समानविधानास्तदा अध्रिगुप्रैषे 'पार्श्वे ' इत्यस्य न विकारः । ९।३।८।२२, * सवनीयाः पशवः अश्वमेधे त्रयः -- अश्वः तूपरो गोमृगश्च । ९।४।२।१७, * सवनीयाः पशवः (क्रतुपशवः)-- आग्नेयः पशुः अग्निष्टोमे आलभ्यः । ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्ये आलभ्यः । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि आलभ्यः । सारस्वती मेषी अतिरात्रे आलभ्या इति । ३।६।७।१८, * सवनीयाः पुरोडाशाः अनुसवनं निरुप्यन्ते इति । १२।२।१२।३२, * सवनीयाः पुरोडाशाः ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनम् । ११।४।२०।५४, * सवनीयाः पुरोडाशाः न तावत् पशुकर्म उद्दिश्य विधीयन्ते । अथ च पशुतन्त्रमध्ये विहिता भवन्ति । यस्मिन् स्थाने विहिताः तत् स्थानं पशुतन्त्रमध्ये इति । १२।२।८।१७ * सवनीयस्य धर्मा आतिदेशिकाः, पुरोडाशदर्शनात् । भा ३।८।७।२६ * सवनीयस्य प्रथममुपाकरणं स्थानात् । तदुत्तरं देशस्य, तदुत्तरमनुबन्ध्यस्य, प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्यैव नियामकान्तराभावे नियामकत्वाङ्गीकारात् । सारस्के । भाट्ट ५।१।६ * सवनीयानां प्रस्तरः प्रासङ्गिकः । यदर्थश्च प्रस्तरस्तदर्थं प्रहरणम्, प्रहरणाङ्गं च सूक्तवाकः । टुप् ११।३।१६।५४ * न च सवनीयानां सूक्तवाकोऽस्ति । पाशुक एव सूक्तवाकस्तेषां प्रसङ्गसिद्धः । भा ११।३।१६।५४

छ सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् । १२।२।३।८ ॥

सवनीये पशौ पशुपुरोडाशो न स्यात् न कर्तव्यः । छिद्रापिधानार्थत्वात् वपोद्धरणेन पशौ यच्छिद्रमुत्पन्नं तस्य अपिधानार्थं पुरोडाशः श्रुतः ' सुषिरो वा एतर्हि पशुः यर्हि वपामुत्खिदति, यद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवति, अपिधानायासुषिराय ' इति । परन्तु अन्येषां सवनीयपुरोडाशानां एवमर्थत्वात् छिद्रापिधानार्थत्वस्य श्रुतत्वात् छिद्रापिधानं सवनीये पुरोडाशे सिद्धम् । तथा ' अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्तेऽपिहित्यै अच्छिद्रतायै ' इति । ततश्च कृतार्थत्वात् सवनीये पशौ पशुपुरोडाशो न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।

क्रिया वा देवतार्थत्वात् । ९ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । सवनीये पशौ पशुपुरोडाशस्य क्रिया स्यात् । स कर्तव्यः देवतार्थत्वात् देवतासंस्कारार्थोऽयम् । नासौ पशुच्छिद्रापिधानार्थः । प्रत्यक्षविरोधात् । छिद्रापिधानवाक्यं तु पुरोडाशविधानार्थं अर्थवादमात्रम् । सवनीयपुरोडाशीयच्छिद्रापिधानवाक्यमपि अर्थवाद एव । तस्मात् सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १० ॥

लिङ्गस्य दर्शनाच्च सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्यः । ' वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति तत्रविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति अतः तल्लिङ्गम् । तस्मात् कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के

* सवनीये पशौ अग्नीषोमीयपशुधर्माणामतिदेशः । ८।१।६।१३ मीको पृ २१४९ ' देशयाय '

इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सवनीये पशौ अग्नीषोमीयस्थस्य लाक्षस्य बर्हिषः नोत्कर्षः । संकर्ष. १।३।१४. ● सवनीये पशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति । तत्र नानुयाजमात्रस्योत्कर्षः किंतु अनुयाजादेः सूक्तवाकशंयुवाकादीनामुत्कर्षः । वि. ५।१।१२. ● सवनीये पशौ 'त्रिवृता यूपं परिवीय' इति द्वितीयपरिव्याणं त्रिवृता विदधीत । भा. ११।३।३।४.

☞ सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्यः ॥

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् । १२।२।२।८ ॥

भाष्यम्— सवनीये पशौ पुरोडाशो न स्यात्, न कर्तव्यः । कुतः ? छिद्रापिधानार्थत्वात् । पशोश्छिद्रापिधानार्थः सः । एवं श्रूयते 'सुषिरो वा एतर्हि पशुः, यर्हि वपामुत्खिदति, यद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधानायासुषिरत्वाय' इति । अन्येषां चैवमर्थत्वात् । तत् छिद्रापिधानमन्यैरेव क्रियते, सवनीयैः पुरोडाशैः । तथापि श्रूयते 'अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्तेऽपिहित्या अच्छिद्रतायै' इति । अतः कृतार्थत्वात् पशुपुरोडाशो निवर्तते ।

क्रियेत वा, देवतार्थत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— कर्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः ? देवतार्थत्वात् । देवतासंस्कारार्थोऽयं इत्येतदुक्तम्, 'अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगात्' इति (१०।१।९।२३–२८) । न च पुरोडाशः छिद्रापिधानार्थः, प्रत्यक्षविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् । पुरोडाशविधानार्थं वादमात्रम् । सवनीयेष्वपि एवमेवार्थवादमात्रम् । तस्माच्चोदकप्राप्त्या कार्यः पुरोडाशः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १० ॥

भाष्यम्— 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति तन्त्र निष्कर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति । तस्मादपि कार्यः ।

सोम— यथा अग्नीनां श्रौतविनियोगविरोधात् न सामर्थ्यात् सर्वकर्मार्थत्वम्, तथा पुरोडाशस्यापि श्रौतच्छिद्रापिधानार्थत्वविरोधात् न सामर्थ्यात् देवतासंस्कारार्थत्वं इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रे अन्येषां सवनीयपुरोडाशानां एवमर्थत्वात् छिद्रापिधानार्थत्वात् इति ।

वि— 'सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नोत विद्यते ।, अन्यैः पिधानतो न स्यात्, देवसंस्कृतये भवेत् ॥'

भाट्ट— सवनीये पशुपुरोडाशः अतिदेशेन प्रातःसवनीयहविर्भिः प्रसज्यते । प्रकृतौ विहितस्य 'सुषिरो वा एतर्हि पशुर्यर्हि वपामुत्खिदति यद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवति छिद्रस्यापिहित्यै' इत्यर्थवादात् छिद्रापिधानार्थत्वम्, सवनीयहविषामपि च 'अनुसवनं सवनीया निरुप्यन्ते अपिहित्या अच्छिद्रतायै' इत्यर्थवादादेव छिद्रापिधानार्थत्वम् । अतश्च पशुपुरोडाशकार्यस्य छिद्रापिधानस्य सवनीयहविर्भिरेव प्रसङ्गात् सिद्धेः सवनीयपशौ पशुपुरोडाशो न कार्यः । 'वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यंदिने' इति लिङ्गाच्च विकल्पः । इति प्राप्ते, उभयत्र प्रत्यक्षविरोधात् अर्थवादिकछिद्रापिधानार्थत्वस्यानपेक्षितस्यानुपपत्तेः, पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारार्थत्वस्य दशमे स्थापितत्वाच्च आरादुपकारकैः सोमाङ्गैः सवनीयहविर्भिः पुरोडाशकार्यसिद्धेरभावात् प्रसङ्गानुपपत्तिः । एवं च 'पुरोडाशेन माध्यंदिने' इत्यस्यापि न पाक्षिकत्वकल्पनेति न विकल्पः । सिद्ध एव चायमर्थः कल्पसूत्रकाराणां न्यायोपन्यासपूर्वकं विकल्पमभिदधानानां मतनिराकरणायोक्तः ।

मण्डन— 'पुरोडाशः क्रतोः पशौ ।' कार्यः ।

शंकर— 'नित्यः पशुपुरोडाशः ।' सवनीये ।

● सवनीये पशौ सूक्तवाकप्रैषः विक्रियते 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः सुतासुती' इति । टुप्. १२।२।१२।३१. ● सवनीये पुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमयोः आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टैरनुयाजैः सह नोत्कर्षः, अनुयाजानां पशुधर्मत्वात् होमयोः पुरोडाशार्थत्वात् उभयोः प्रयोगभेदात् सम्बन्धाभावात् । वि. ५।१।१५. ● सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यं पश्वर्थेन प्रसङ्गसिद्धत्वात् । १२।२।३।११.

● सवनीयाग्नीषोमीयपशुसाधारणं त्रिवृत्त्वादीनां रशनाधर्माणाम् । भाट्ट. ३।६।१०.

* अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः पशव ज्योतिष्टोमे । तेषां यूपस्तन्त्रम् । यूपन्यायः । भा. ११।३।३।३-४.

* सवनीयादौ स्तोत्रादौ च सवनान्तर्गते यथासवन स्वरः । सु. पृ. ११८०. * सवनीयादिषु पशुषु अग्नीषोमीयस्य धिष्ण्यान्तः, आलभतिचोदनासामान्यात् पशुत्वचोदनासामान्यात् च । भा ८।१।६।११. * सवनीयादिषु यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । सु. पृ. ११८०.

☸ सवनीयादिन्यायः । सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्ग. ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वात् । १२।२।१२।३० ॥

भाष्यम्-- सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु प्रसङ्गे विकल्प. स्यात् । पाशुकं वा तन्त्र सवनीयेषु प्रसज्यते, सवनीयतन्त्र वा पशौ । कुतः ? विशेषाभावात् । नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते, न पशुः पुरोडाशतन्त्रे । उभये स्वतन्त्रा । 'आश्विन ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूप परिवीय आग्नेय सवनीय पशुमुपाकरोति ' ' अनुसवन सवनीया. पुरोडाशा निरुप्यन्ते ' इति । तत्र यदि कस्यचित् प्रत्यक्षशिष्ट स्यात् कस्यचिदानुमानिकम्, तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टम्, स तन्त्री स्यात्, इतर. प्रसङ्गभाक् । उभयोश्चाश्रुतिभूतत्वम् । पशुरपि वैकृत., पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो नास्ति । अत उभयोस्तुल्यप्रातिरूप्यतरेण कृतार्थत्वाद्विकल्प. । ननु वैकृत एवाय पशुः । तत्र वैकृतश्चेदिति संशयवचन न युक्तम् । अत्रोच्यते । असंशयितेऽपि संशयवादो भवति । यथा 'ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगा. । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युर्यातास्ते परमां गतिम् ॥'

टुप्-- सवनीयपशो. सवनीयाना च (पुरोडाशाना) इतरेषु वा (पुरोडाशेषु) इतरस्य तन्त्रं प्रसज्यते, इतरेषां वा (पुरोडाशाना) इतरस्मिन् (पशौ तन्त्र प्रसज्यते) । कुतः ? यतो नास्ति ईदृशी चोदना सवनीयमुपाकृत्य (सवनीय पशुमुपाकृत्य) सवनीयाः (पुरोडाशाः) निर्वप्तव्या. (इति), यथा पशुपुरोडाशस्य (पशौ उपक्रान्ते श्रवणम्, येन तन्मध्यपातात् पशुतन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते । ननु असत्यपि श्रवणे तन्मध्यपतितत्वात् निशीष्टिवत् प्रसङ्गः स्यात्, अत आह--) निशीष्टिन्यायोऽपि (१२-२-५) अत्र नास्ति । तत्र हि प्रक्रान्ते दर्शे कतिपयैः पदार्थैः कृते (सति) ततो निमित्ते (सति) नैमित्तिकी निशीष्टिरापतति (तेन) साऽपि तन्मध्ये पतत्येव (असत्यपि श्रवणे) । इह तु प्रातरनुवाककाले पशुसवनीययोः समानकालः प्रक्रमः । तस्मात् विकल्पः (तन्त्रस्य) ।

पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नानात्, तदनर्थकं विकल्पे स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्-- पाशुकं वा तन्त्र पुरोडाशेषु प्रसज्यते । न विकल्प स्यात् । कुतः ? तस्य वैशेषिकाम्नानात् । पशोर्वैशेषिको धर्मस्तत्राऽऽम्नात. सूक्तवाकप्रैषः ' अग्निमद्य ' इति । तदाम्नातमनर्थकं विकल्पे सति स्यात् । अन्तरेणापि ह्याम्नान पक्षे भवत्येव स. । अत आम्नानसामर्थ्यान्नित्योऽसौ । न च पौरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्यते । स हि मैत्रावरुणेन प्रैषो वक्तव्य. । न च तत्र मैत्रावरुणोऽस्ति । ' दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज. ' इति नियमात् । पशौ तु सोऽस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न किंचिद्वैगुण्यम् । पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्धयितव्या, अमैत्रावरुणेन वाऽय प्रैषो वक्तव्य. । उभयथाऽपि प्रकृतिविरोधः । तस्मात् नियमेन पाशुकं तन्त्र प्रसज्यते ।

टुप्-- (' इषिता दैव्या होतारः ' इत्यय-) दार्शिक सूक्तवाकप्रैषः अग्नीषोमीये पशौ (' अग्निमद्य होतारमवृणीत ' इत्येव) विकृतः । पुनः सवनीये पशौ (' अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमान सुतासुती ' इति) विक्रियते । यदि (पशौ) पौरोडाशिक तन्त्र स्यात्, तत इद नित्यवदाम्नान पाक्षिकं स्यात् । तस्मात् नित्यवदाम्नानसामर्थ्यात् नित्यमसौ (प्रैष.) प्रयोक्तव्य. । (ननु प्रयुज्यतामसौ पौरोडाशिकेऽपि तन्त्रे, अत आह--) तस्य च मैत्रावरुणेन कर्त्रा क्रियमाणस्य (साद्गुण्यम्, तादर्थ्येन च) पशोः

स्याद्गुण्यम् । न च सवनीयाना मैत्रावरुणोऽस्ति (तस्मात् वैगुण्यपरिहाराय पशुस्तन्त्री) ।

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

भाष्यम्— अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षः 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति । तस्य विप्रकृष्टत्वात् तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते । प्रातःसवनीयानां तु पुरोडाशानां तन्त्रं प्रातःसवने एवापवृज्यते, 'अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते' इति वचनात् । तन्मध्ये पशोः पातो न घटते, पुरोडाशानां प्रचारयोर्व्यतिरेकात् । इह च प्रातःसवनीयैरेव सह पशोः संदेहः । इतरे पुनः पुरोडाशाः असंशयं पशोः प्रातःसवनीयानां वा तन्त्रमध्ये पतिताः ।

ननु 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इत्यनुयाजानामुत्कर्षात् पौरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रनतम् । नैतदस्ति । अथवापि पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । कथं ज्ञायते ? सोमान्ते स्तयोः प्रतिपत्तिदर्शने, 'संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्राप्नोति सूक्तवाकम्, अवभृथेऽवसाय' इति । सा पश्वनुयाजैश्चाङ्गस्य युज्यते, न पौरोडाशिकैः । तदुत्कर्षो न प्राप्नोति । 'प्राकृते च नोत्कर्षः, दर्शनाभावात्' (५।१।१५।२८) इति । तेषां हि हविःप्रचारादूर्ध्वमवकाशः । तद्देशोत्कर्षोऽनाद्यः । प्रातःसवनीयानां तु येऽनुयाजा न ते तद्देशाः । अतो न तेषामुत्कर्षः । तस्मात् पाशुकं तन्त्रम् । अथ वचनमिदं भवति ? परिहृतमेतत्, द्विरुक्तं वाक्यं स्यात्, प्रतिपत्तिविशेषः चात्र न विद्यते । तस्मात् पाशुकं तन्त्रम्, पुरोडाशेषु प्रसज्यते, न विरुध्यते इति ।

टुप्— अनुमन्ति त्रीणि सवनानि (कर्माणि सवनीयशब्दवाच्यानि उर्वशनीयार्थेऽसत्तमात्), तत्र इदं विप्रकर्षवाक्यं 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति । अत्र पशोर्विप्रकर्षः (प्रातःसवनादारभ्य) आ तृतीयसवनात् विहितः । पुरोडाशेषु (पुनः) 'अनुसवनं सवनीया निरुप्यन्ते' इति (वचनम्) । (तत्र) माध्यंदिने सवने ये सवनीयाः, ते तस्मिन्नेव प्रचर्यन्ते, परिसमाप्यन्ते च, प्रातःसवनकाले (तेषां) प्रचारस्याविधानात् । तार्तीयसवनिकानामपि अयमेव न्यायः । तस्मादेषां तयोरेव सवनयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती तेषां तु पशुना सह चिन्तैव नास्ति प्रसङ्गं प्रति । तेषां पशुरेव तन्त्री (इत्यर्थसिद्धं तन्मध्यपातित्वात् तेषाम्) । येऽपि प्रातःसवने सवनीयाः, तेऽपि नैव तन्त्रिणः । कथम् ? तेऽपि हि प्रातःसवने एव प्रक्रम्यन्ते परिसमाप्यन्ते च, न (तु ते) पशुवत् दीर्घकालाः, वचनाभावात् । दीर्घकालस्तन्त्री भवति । पशुश्च दीर्घकालः (इत्युक्तम्) । तस्मात् स एव तन्त्री । यदि चैषां (प्रातःसवनीयपुरोडाशानां) दीर्घकालता विधीयेत (तथा सति), अनुयाजाः तृतीयसवने कर्तव्याः इति विधातव्यं स्यात्, ते च आग्निमारुतादूर्ध्वं कर्तव्याः, नानियमेन (इत्यपि विधातव्यं स्यात्) इति वाक्यं भिद्येत । पशोः पुनस्तन्त्रित्वे (सति) 'अङ्गैस्तृतीयसवने' इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षात् अनुयाजा अपि (तृतीयसवने) उत्कृष्यन्ते । तेषां अनियतकाले (प्रचारे) प्राप्ते नियमार्थं (इदं) विधीयते 'आग्निमारुतादूर्ध्वं' इति । (यत्तु अत्र भाष्यकारेण कारणान्तरमुक्तं 'सोमान्ते स्तयोः प्रतिपत्तिदर्शनात्' इति तदयुक्तम्) ।

भा— भवनीय. पशुः प्रातःसवने प्रारभ्यते तृतीयसवने समाप्यते । 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति सवनीयाः पुरोडाशाः प्रतिसवनं विहिताः । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः निरुप्यन्ते इति माध्यंदिनीयानां तार्तीयसवनिकानां च पुरोडाशानां तन्त्रमध्यपातादुभयविधं प्रत्यन्तरम्, प्रातःसवनिकानां पशोश्च मिथश्चिन्ता किं पुरोडाशास्तन्त्रिणः पशुः प्रसङ्गी, अथवा तन्त्री । ते प्रसङ्गिणः पशुरेव तन्त्री विपरीतं येन । यस्य पूर्वमुपक्रमो यस्य वा पश्चात् समाप्तिः स तन्त्री इतरस्तु प्रसङ्गी, यथेह कस्य प्रथमोपक्रमः इति विशेषः नावगम्यते । ननु अवगम्यते विशेषः पशोस्तृतीयसवने समाप्तेः स एव तन्त्री स्यात् । प्रातःसवनीयाः पुरोडाशा हि प्रातःसवने समाप्यन्ते । अतस्ते प्रसङ्गिनः । नैवम् । तेऽपि तृतीयसवने समाप्यन्ते । 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति पौरोडाशिकानुयाजोत्कर्षविधिरस्ति अतो न सवनः-

विशेषः । उच्यते । पशुरेव तन्त्री । तत्र हि 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान.' इत्यादिसूक्तवाक्प्रैषो मैत्रावरुणकर्तृकोऽग्नीषोमीयात् पशोश्चोदकेन प्राप्त. पुनः 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुती यजमानः' इत्यादिरूपेण विकृतः प्रत्यक्षेण सवनीये पशौ पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरोडाशानां तन्त्रित्वे स्यात् । नहि तेषामयमङ्गं नापि मैत्रावरुणस्तेषामस्ति येनायमुच्यते । विकल्पेऽपि नित्यवचनानर्थक्यम्, तस्मादनेन पशुविशेषविध्याम्नानेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते । किंच 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति' इत्ययमपि पाशुकानामेव अनूयाजानामुत्कर्षः, तेषां हि अङ्गैस्तृतीयसवने इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादेव तृतीयसवनसम्बन्धे प्राप्ते प्रदेशविशेषमात्र मुखेन विधीयते, पुरोडाशानां त्वनुसवनं निरुप्यन्ते इति वचनात् प्रातःसवनसमाप्त्यवगमात्तद्विरोधेन अयुक्त तदीयानूयाजोत्कर्षविधानम् । तस्मादीक्षाकालत्वात् पशोस्तन्त्रित्व तन्मध्यपातात् पुरोडाशाः प्रसङ्गिनः ।

सोम— परिधित्वपुरस्कारेण नियोजने निधिवत् इह सवनीयं पशुमुपाकृत्य सवनीयाः पुरोडाशा निर्वप्याः इत्येवं यदि पशुतन्त्रपुरस्कारेण पुरोडाशविधिः स्यात्, तदा परिधिधर्मप्रसङ्गवत् पाशुकतन्त्रप्रसङ्गनियमः स्यात् । न त्विह तथा विधिरस्ति । तस्मादनियमः इत्युदियतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु– सवनीयपशौ सवनीयपुरोडाशेषु च प्रसङ्गे विकल्पः स्यात्, यतः पशुरपि वैकृतः, ततश्च पुरोडाशानामपि वैकृतत्वेन उभयोरपि प्रत्यक्षश्रुतधर्मकत्वाभावेन अविशेषात् एकस्य तन्त्रे परस्य विधि, इत्यत्र प्रमाणाभावादिति ।

वि— 'सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनगास्त्रयः । सवनीयः पशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्प्यते ॥, पशोदेवेति नियमो हेत्वभावाद् विकल्प्यते ।, पुन. प्रैषात् स्वप्राप्तात् पशोरेव हि तन्त्रिता ॥'

भाट्ट— सवनीयपशु. वपाप्रचारादिभेदेन सवनत्रयेऽपि वितत:, सवनीयपुरोडाशाश्च 'अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते' इति वचनेन विहिताः । तत्र माध्यंदिनसवनिकतार्तीयसवनिकानां तावत् पशुतन्त्रमध्यपातात् विस्पष्टमेव प्रसङ्गित्वम् । प्रातःसवनिकानां तु यद्यपि सहैव पशुनोपक्रमः इति न तदालोचनया कस्य तन्त्रित्वं कस्य प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम् । तथापि पशुयागस्य तृतीयसवने समाप्यमानत्वात् निशीथिवत् तन्त्रमध्यपातावगतेर्युक्तमेव पशुयागस्य तन्त्रित्वम्, पुरोडाशानां च प्रातःसवने एव समाप्यमानत्वात् प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम् । पशुयागस्य हि प्रधानमेव तृतीयसवने । अनूयाजा आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यन्त एव । न चानूयाजानां पुरोडाशीयत्वस्यापि संभवात् पशुयागीयमात्रत्वे प्रमाणाभावः, प्रातःसवनिकपुरोडाशाङ्गभूतानूयाजानां तृतीयसवने अप्रसक्तानामेव आग्निमारुतोत्तरकालत्वविधौ गौरवात् । पाशुकानां तु प्रधानोत्कर्षेणोत्कृष्टानां आग्निमारुतोत्तरत्वस्य अध्वरकल्पावद्विधाने लाघवोपपत्तेः । अत एव तदुत्तरकालीनस्य 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः' इति सूक्तवाक्प्रैषस्यापि दैक्षादतिदेशेन प्राप्तस्य 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुती यजमानः' इत्यादिविविधविकारयुक्तस्य पाठोऽपि पशुतन्त्रस्यैव विततत्वं गमयति । नह्यस्य पुरोडाशाङ्गत्वं युज्यते, तेषु दार्शिकस्य 'वीता देव्या होतारः' इत्यस्यैव प्राप्तेः तस्यैव दैक्षवद्विकारविधौ 'अग्निमद्य' इत्यादिपदानामपि विकारतया विधानापत्तेः । अस्मन्मते तु दार्शिकस्य दैक्षे अतिदेशप्राप्तस्य 'अग्निमद्य' इत्यादिविकारस्य दैक्षप्रकरणे एव विधानात्ततोऽतिदेशप्राप्तस्य सवनीयपशौ 'सुतासुती' इत्यादिविकारमात्रस्यैव विधाने लाघवात् । यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते 'हरियते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति सस्वदम्' इति पाशुकस्यैव प्रतिपत्तिदर्शनादपि सवनीयपशुतन्त्रस्य विततत्वमित्युक्तम्, तत् स्वरो. पशुप्रयसाधारण्यादेव अन्ते प्रतिपत्तिदर्शनोपपत्तेनसाधारण सवनीयतन्त्रविततत्वे लिङ्गमित्युपेक्षितम् ।

नन्वेवं 'दीक्षासु यूप छिनत्ति' इत्यादिना पशुत्रयार्थयूपच्छेदनाद्यारम्भेण तन्त्रेण पशुत्रयप्रयोगारम्भात् अन्ते च स्वरप्रतिपत्तिदर्शनेन तथैव समाप्तेः पशुत्रयार्थे तन्त्रेणाङ्गानि प्रयाजादीनि तन्मध्यपतित-

प्रायणीयादौ च प्रसङ्गसिद्धिरस्त्विति चेत्, आतिथ्यादौ 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानूयाजान् यक्ष्यन् भवति' इत्यादौ अनूयाजाभावमात्रस्य चतुर्गृहीतत्वविधे हेतुत्वानुवादात् प्रयाजादिसत्त्वाप्रतीतेर्न तावत् प्रायणीयादौ प्रयाजादिप्रसङ्गापत्तिशङ्का। समकालत्वापि नैवं-विधान्यन्यान्यपि उदाहरणीयानि। अतश्च यूपच्छेदनादि पशुप्रयोगबहिर्भूतमेव। यौपकल्प्येऽहन्येव च दैक्षप्रयोगारम्भ इति न पशुत्रयस्य तत्प्रयोगमध्यपाठाऽपि। न च एवमपि दैक्षप्रयोगस्य स्तम्बति-पात्रैव समाप्तेः तन्मध्यपतितानां सवनीयपश्वादीनामपि प्रसङ्गसिद्ध्यापत्तिः, पशुपुरोडाशस्य तत्तद्देवता-सहकारत्वेन भेदेनानुष्ठेयतया, पुरोडाशेन माध्यंदिने इत्यस्याविरोधात्, अनूयाजानां च दैक्षसम्बन्धिनामैवाग्निमारुतोत्तरत्वविध्युपपत्तेरिति वाच्यम्। प्रस्तरभेदे प्रमाणाभावेन सूक्तवाकप्रैषस्य द्विविधस्य द्विः पाठवैयर्थ्यात्। 'पत्नीसंयाजान्तो दैक्षः पशुः', 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते' इत्यादिवाक्यशतानुपपत्तेश्च। अत एव स्वप्रतिपत्तिरपि दैक्षादिप्रयोगबहिर्भूतेन तयोरङ्गं तत्परमापूर्वस्याधिका ज्योतिष्टोमोपकारजननानुकूलत्वनियोगयत्ताजनिका वेत्यपि ध्येयम्। इतरथा दैक्षपरमापूर्वोत्पादकत्वे प्रसङ्गानिवारणात्।

मण्डन— 'सवनीये पयोस्कन्नम्।'

शंकर— 'सवने पशुतन्त्रिकम्।'

* सवनीयदेवताः सोमाङ्ग न पश्वङ्गम्। भा. ११।३।१६।९१.

* सवनीयनिर्वापोत्तरं प्रोक्षणादय ऐष्टिकाः पदार्थाः कर्तव्याः, पश्चात् सौमिकाः प्रचरणीनिर्वापादयः ज्योतिष्टोमे प्रातरनुवाककालादौ। वि. ५।१।११२.

* सवनीयपशुः अग्निष्टोमे एक एव आग्नेयः। उक्थ्ये आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति द्वौ। षोडशिनि पूर्वौ द्वौ ऐन्द्रो वृष्णिस्तृतीयः। अतिरात्रे तु पूर्वे त्रयः सारस्वती मेषी च चतुर्थी। वि. ९।३।८. * सवनीयपशुरेव पूर्वमाम्नानस्य स्थानात्, सान्नाय्ये 'सह पशूनालभते' इति सवनीयदेशे पशुनामालम्भे कर्तव्ये सति सवनीयः, अग्नीषोमीयः, अनुबन्ध्य इति क्रमः। भा. ५।१।६। १३ वर्णकं २. * सवनीयपशुः तन्त्री, सवनीयपुरोडाशास्तु प्रसङ्गिनः पशुसमाप्तिपूर्वभावित्वेन पशुमध्यपातित्वात्। यदीयतन्त्रमध्ये अर्थान्तर स तन्त्री, अर्थान्तरं च प्रसङ्गि। वि. ११।३।१६, १२।२।१२। सवनीयपुरोडाशेषु सवनीयपशुतन्त्रं प्रवर्त्यते। सोम. ११।३। १५. * सवनीयपशुः सौत्यो नाम। सुत्याया भवः सौत्यः। वि. ८।१।७, * सवनीयपशुः सौत्येऽहनि क्रियते। 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति'। ५।१।६, ३।६।७, * सवनीयपशोः अग्नीषोमीयपशुः प्रकृतिः। ततश्चाग्नीषोमीयविध्यन्तस्यैव अतिदेशो न तु ऐष्टिकस्य। ३।६।७, ८।१।६, ९।१।१७, * सवनीयपशोः अनुयाजाः 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति उत्कृष्यन्ते। तत्रापि अनुयाजान्ताङ्गकलापोत्कर्षः। वानुयाजाः पश्वङ्गम्। तत्रानुयाजेषु द्रव्य पृषदाज्यम्। ११।३।१६, * सवनीयपशोः ऐककर्म्यात् प्रयोगाद्वयस्य तन्त्रस्य विप्रकृष्टकालत्वेऽपि अङ्गानावृत्तिः। पृ. ७७९, * सवनीयपशोः विध्यन्तः ऐकादशिनेषु अतिदेष्टव्य., रशनाद्वय-सुत्याकालीनत्वलिङ्गाभ्याम्। वि. ८।१।७, * सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे 'प्रास्मै अग्निं' इति मन्त्रे अनूहः। कृत्वाचिन्ता। वस्तुतस्तु लिङ्गवचनयोरूहः। ९।३।८, * सवनीयपशूनामग्निगुप्रैषे, उक्थ्ये द्विवचनत्वेन, षोडशिनि अतिरात्रे च बहुवचनत्वेन नास्त्यूहः। कृत्वाचिन्तेयम्, अस्त्येवोहः। ९।३।८, * सवनीयपशौ मैत्रावरुणप्रैषे पाठविकारः 'अथ यजमानः' इत्यत्र 'अथ सुतासुती यजमानः' इति। १२।२।१२, * सवनीयपशौ रशनाद्वय चोदकप्राप्तैका, वाचनिकी च द्वितीया। द्वितीया चेयं रशना न पश्वर्था किंतु यूपार्था। वि. ८।१।७। द्वितीयरशनायाश्च कालः 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय' इत्युक्तः। ४।४।९, * सवनीयपशौ 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति पशोरेकत्वेऽपि वपादिप्रचाराणां कालभेदेन विधानम्। ११।२।३.

* सवनीयपशूपाकरणं, आश्विनग्रहोत्तरं द्वितीयरशनया यूपपरिव्याण पुनः कृत्वा कर्तव्यम् । वि. ४।४।९.

* सवनीयपशुधर्माणां ऐकादशिनेषु पशुषु अतिदेशः । ८।१।७।१४. मीको. पृ. २०० ' अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सवनीयपशुविध्यन्तः ऐकादशिनेषु, दैवतान्यस्य दर्शनात् । भा. ८।१।७।१४.

* सवनीयपुरोडाशः अष्टाकपालः प्रातःसवने, एकादशकपालो माध्यंदिनीयः, द्वादशकपालः तार्तीयसवनिकः । भा. १०।५।२६।८८, * सवनीयपुरोडाशाः नाम धाना, करम्भ, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या चेति पञ्च हवींषि प्रतिसवन ज्योतिष्टोमे । (एषां पञ्चहविषां पुरोडाश इति नाम पुरोडाशस्य एकत्वेन अल्पत्वाख्यगौणीनिमित्तेन गौण ज्ञेयम्) । ३।८।२२।४२. * सवनीयपुरोडाशाः शाक्त्यानामयने तरसमयाः । ३।८।२२।४३–४४. मीको पृ. ११२६ ' मासाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * सवनीयपुरोडाशानां देवताः सूक्तवाकस्य उत्कर्षे उत्कृष्टा एव प्रकाशयिष्यन्ते । टुप्. ११।३।१६।५४. * सवनीयपुरोडाशाना निर्वापः हविर्धानशकटाभ्या भिन्ने शकटे । न हविर्धानशकटयोरन्यतरस्मिन् । भा. १२।१।७।१४–१६. * सवनीयपुरोडाशाना प्रस्तरः प्रसङ्गसिद्धः । प्रस्तरश्च पश्वर्थः । यदर्थश्च प्रस्तरः तदर्थमेव प्रहरणम्, प्रहरणाङ्ग च सूक्तवाकः । टुप्. ११।३।१६।५४. * सवनीयपुरोडाशाना सूक्तवाकः पाशुकसूक्तवाकेन प्रसङ्गसिद्धः । भा. ११।३।१६।५४, * सवनीयपुरोडाशाना होमः दार्शपौर्णमासिकैरेव पात्रैः स्यात् न सौमिकैः ग्रहचमसैः ज्योतिष्टोमे । १२।१।४।१०–११. * सवनीयपुरोडाशे चोदकप्राप्तौ पिष्टलेपफलीकरणहोमौ अनुयाजैः सह नोत्कृष्टौ, अनुयाजाना तु आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कर्षः, होमयोस्तु नोत्कर्षः, अनुयाजानां पश्वर्थत्वात् होमयोश्च पुरोडाशार्थत्वात् । वि. ५।१।१५, * सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानस्य पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन प्रसङ्गसिद्धिः । १२।२।१, * सवनीयपुरोडाशयोः पशोरेव तन्त्रिता । १२।२।१२. * सवनीयपुरोडाशेषु तार्तीयसवनिकेषु हविष्कृत् पश्वर्थतया प्रसङ्गसिद्धा भेदेन नाह्वातव्या । भा. १२।२।४। १२–१३, * सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गः । १२।२।१२।३०–३२, * सवनीयपुरोडाशेषु प्रतिसवनं क्रियमाणेषु हविष्कृदाह्वानस्य आवृत्तिः ज्योतिष्टोमे । ११।४।२०।५४–५६. * सवनीयपुरोडाशेषु येषां माध्यंदिनतृतीयसवनयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती तेषां तु पशुना सह चिन्तैव नास्ति प्रसङ्गं प्रति । तेषां पशुरेव तन्त्री । टुप्. १२।२।१२।३२. * सवनीयपुरोडाशेषु शाक्त्यानामयनगतेषु येषणार्थमधिनायस्य मन्त्रे धन्यशब्दस्य स्थाने मासशब्दो ग्राह्यः । ९।१।१३।३८–३९ वर्णक २. * सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानस्यावृत्तिः ज्योतिष्टोमे । ११।४।२०।५४–५६.

§ सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः ॥

हविष्कृत् सवनीयेषु न स्यात्, प्रकृतौ यदि सर्वार्था, पशुं प्रत्याहूता, सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् । १२।२।३।११॥

भाष्यम्— सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । कुतः ? पशुं प्रत्याहूताऽसौ । पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः । तेषु सैव विद्यमानत्वात् प्रसङ्गादुपयोक्ष्यते । नार्थः पुनराह्वानेन । ननु नैव पशोर्हविष्कृदस्ति औषधार्था, अवहननार्था वा । यथा पत्नी तुष्वत् श्रूयते इति संकर्षे वक्ष्यति । प्रकृतौ यदि सर्वार्था, आज्यौषधसान्नाय्यार्थैव कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वाचिन्तेयम् ।

वा— सवनीयपश्वर्थेन तदीयवपाश्रपणानन्तर आहूता हविष्कृत् सन्निपातिना सवनीयपुरोडाशानां प्रसङ्गसिद्धेन पुनराह्वातव्या इति सिद्धमेन उत्तरविवक्षया प्राप्यते ।

सोम— यद्यपि एककार्यत्वे भिन्नकालत्वात् पृथगनुष्ठान इत्युक्तिपूर्वः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— यदि हविष्कृत् प्रकृतौ आज्यौषधसान्नाय्यार्था, तदा हविष्कृत् पश्वर्थमाहूतैव विद्यमानत्वात् सवनीयपुरोडाशेऽपि उपकरिष्यति इति न पृथक् स्यादिति ।

वि— ' सवनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः । न वा, ऽतिदेशात् स्या, न्मैव पदत्याह्वानात् प्रवर्त्तितः ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदाह्वानमवघातार्थं उत्करदेशप्रापणफलकं विहितम्, न तत् सान्नाय्यार्थम् । पुरस्ताच्चिन्तया तत्रापि सर्वार्थं तदा पश्चादपि पात्र-प्रोक्षणानन्तरमतिदेशेन प्राप्यते, अतश्च तदतिदेशेन सवनीयपशावपि पात्रप्रोक्षणानन्तरं आहूता हविष्कृत् तन्मध्यपातिना प्रातःसवनिकमाध्यन्दिनसवनिकसवनीय हविषामपि उपकरोतीति न तदर्थं पृथगाह्वातव्या । सर्वार्थत्वपक्षे हि हविष्कृदाह्वानं नोत्करदेशप्रापणफलकम्, अपितु विहारदेशप्रापणफलकम्, अतश्च विहारप्रापिता-यास्तस्याः कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तं तत्रावस्थानं युक्त एव प्रसङ्गः । यदि हि अन्यान्तःप्रकरणादवघातमात्रार्थं हविष्कृदाह्वान मुत्करदेशप्रापणफलकम्, हविष्कृत्समाप्त्या च अवघात-करणमात्रेणोपयुक्ता, तदा एकावघाते कृते पुनः जघनेन गार्हपत्यमुपविष्टायास्तस्याः द्वितीयावघातापेक्षया पुन-रुत्करदेशप्रापणफलकमाह्वानमावर्तते इत्युक्तमेवैतादृशे । सर्वार्थत्वपक्षे तु विहारदेशप्रापणफलकस्याह्वानस्य सकृ-त्करणेनैव कार्यसिद्धेर्युक्तः प्रसङ्गः ।

मण्डन— ' सवनीये हविष्कृन्न । ' पशौ ।

शंकर— ' हविष्कृच्चेत् पशौ सकृत् । '

• सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानम् नः आवर्त-नीयो न तन्त्रम्, कालभेदात् सवनीयपुरोडाशानाम् (प्रातःसवनीयपुरोडाशगतहविष्कृदाह्वानेन माध्यन्दिन-सवनीयपुरोडाशगतहविष्कृदाह्वानस्य न सिद्धिः इत्यर्थः) । वि. ११।४।२१.

• सवनीयपुरोडाशादीनां सौम्यचरोश्च होमो ज्योतिष्टोमे ध्रुवाधारेण पात्रैः, न तु सोमिकैश्चमसा-दिभिः । वि. १२।१।४. • सवनीयपुरोडाशादिषु सोमिकपात्रैर्होमः प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति ज्योतिष्टोमे । १२।१।४।१०–११. मीको. पृ. २८२८ ' प्रसङ्गो न ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशादिषु० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सवनीयपुरोडाशदेवतानामप्युत्कर्षः आग्नि-मारुतादूर्ध्वमनुयाजोत्कर्षेणोत्कृष्यमाणे सूक्तवाके । ११। ३।१६।५५–५६. मीको. पृ. ८२७ ' आग्निमारुता-दूर्ध्वं अनुयाजोत्कर्षेण० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सवनीयपुरोडाशदेवतानां हरिवदिन्द्र-पूषण्वदिन्द्र-सरस्वतीवदिन्द्राणाम्, आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टानामनु-याजानामपि उत्कृष्टे सूक्तवाके उत्कर्षः कार्यः । वि. ११।३।१६.

• सवनीयपुरोडाशशकलमेव ऐन्द्रवायवग्रहे निधेयं न तु निधानार्थं अपूर्वपुरोडाशोत्पत्तिः । वि. ३।८।११

• सवनीयपुरोडाशशब्देन धाना-करम्भ-परि वाप-पुरोडाश-पयस्याख्यानां पञ्चानामपि हविषां अभिधानात् पुरोडाशशब्दस्य लिङ्गसमवायात् धाना-दिष्वपि प्रवृत्तिः । सु पृ. ६३८.

• सवनीयवत्– यथा सवनीयाः पुरोडाशाः न स्वात् पशुकर्म उद्दिश्य विधीयन्ते । अथ च पशुतन्त्र मध्ये विहिता भवन्ति । यस्मिन् स्थाने विहिताः, तत् स्थानं पशुतन्त्रमध्ये इति । भा. १२।२।५।१७.

• सवनीयहविषां मानमशक्य शक्यानामपने । भा ३।८।२२।४४ पृ. ११४०.

• सवर्णेन च (मर्तुमिश्रेण) उत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । या. १।२।१।२ पृ. १०९.

• सविकल्पकं ज्ञानं द्विविधं लौकिकं अलौकिकं च । लौकिकमिन्द्रियजन्यमाद्यम् । सामान्यलक्षणा-ज्ञान-लक्षणाजन्यं द्वितीयम् । मणि पृ २७. • सविकल्पकं ज्ञानम् । सविशेष्यकं सप्रकारकं ससंसर्गकं च ज्ञानं सविकल्पकम् । तच्च जातिद्रव्यगुणक्रियानामविषयकतया पञ्चधा । चाक्षुषादिभेदेन षोढा च । मणि. पृ. २१, ' घटो रूपवान् ' ' नीलघटमिति ' ' डित्थोऽयम् ' इति सविकल्पकं ज्ञानम् । पृ. २२. • सविकल्पकस्यापि ज्ञानस्य प्रमाणत्वं इष्यते मीमांसकानां सिद्धान्ते । ऋजु. पृ. ४१.

• सविकल्पकज्ञानं निर्विकल्पकेन सह पूर्वानुभूत वस्तु स्वलक्षणं तस्य वस्तुसमानं अर्थान्तरघटनं योजन येनोत्पद्यते । निर्विकल्पके तु न पूर्वानुसन्धानेन उत्पद्यते । इति बौद्धाः । ऋजु. पृ. ४०.

● सवित्रादिपदानां निर्वापमन्त्रगतानां नोहः । ९।१।१२।३६-३७. मीको पृ २११९ 'देवस्य त्वेतिमन्त्रन्याय' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सवित्रादिशब्दा निर्वापमन्त्रगता कर्मणि समवेतार्थका न सन्ति । भा ९।१।१२।३८.

● 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य च विशेषण योगो न' । इदं विशिष्टशक्तिसिद्धपदार्थैकदेशत्वकृतान्वयानुवादकम् । मणि पृ १४६

※ सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति न्यायः । साहस्री ६८६.

● 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायः । गोविन्दभाष्ये १।४।२६ ब्रसू.
● 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणे सङ्क्रामतो विशेष्यबाधे' इति न्यायेन 'स्वर्गी ध्वस्तः' 'लोहितोष्णीषाः' इत्यादिवत् विशेषणीभूतेऽपि रथंतरसामत्वे सङ्क्रमणं नानुपपन्नम् । कौ. २।३।१।२ पृ ११.

※ सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यबाधे विशेषणमुपसङ्क्रामतः इति न्यायः । यथा घटाकाशमानय न मण्याकाशमित्यानयनविषयौ विधिनिषेधौ विशेष्याकाशे बाधात् घटादिरूपं विशेषणमुपसङ्क्रामतः, तथा प्रकृतेऽपि इति । साहस्री. १५६.

● सविशेषणे हि विधिनिषेधौ, सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामतः इति न्यायः । स्वर्गकामस्य भाव्यत्वेन अन्वये विशेष्ये पुरुषे भाव्यत्वासंभवेऽपि 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन स्वर्गे भाव्यत्वोपपत्तिः । सु. ६।१।१।२. ● द्वैधीभावानुकूलव्यापारे उद्यमनादौ कुठारं करणं इत्युक्ते 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन द्वैधीभावनिष्पत्तौ कुठारः करणं इति पर्यवस्यति । एवं 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्रापि दृष्टादृष्टोपकारविशिष्टतया यागस्य अवघातप्रयाजादिरूपे कर्तृव्यापारे स्वर्गानुकूलव्यापाररूपभावने साधनत्वे 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन स्वर्गोत्पत्तौ पर्यवस्यति । एतन्मूलक एव भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वं इति प्रवादः । इति यत्तु तन्न । कु २।१।१।२ पृ. १२६, ३।३।४।१०.

● सव्यशब्दः रूक्षे भाष्यते । सव्या वपा इति अनभिघृतता दर्शयति । भा ४।१।१४।३६.

● 'सस्यं नाश्नीयात्' (आग्रयणाकरणे) । सकर्ष. ३।१।११.

● सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिकृतो भूयानुपकारः फलं वर्धयति । वि ११।१।७.

● सस्यभेदेन आग्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे भेदेन कर्तव्यम् । सकर्ष. ३।१।८. मीको. पृ ८०२ 'आग्रयणं एकस्मिन्नपि संवत्सरे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' । अत्र एतावानेवार्थो निश्चीयते— सत्स्वपि दशसु पुत्रेषु सैव वहतीति । (अत एतदवगम्यते विनाऽपि कार्ययोगित्वेन सहशब्दप्रयोगो भवतीति) । शा ३।२।१४।३६ ● 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र पुत्राणां वोढृत्वादर्शनात् । वि. ३।२।१४। अयुक्तमिदं प्रत्यक्षविरोधादिति केचन । ● 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' सहयोगि या तृतीयया समन्वयलाभः । सु पृ. ४१२. ● 'सह पशूनालभते' इति साद्यस्के सवनीयकाले त्रयाणामालम्भे सवनीयपशुरेव पूर्वमालब्धव्यः, स्थानात् । सवनीयः, अग्नीषोमीयः, अनुबन्ध्य इति क्रमः । भा. ५।१।६।१३ वर्णक २ ● 'सह भोजनं भार्यायास्त्यजेत्' अनाचारः उदीच्यानाम् । शा १।३।३।७ पृ. २०४. ● 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति' इति शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिः, न अर्थकर्म, दर्शपूर्णमासयोः । शाखाप्रहरणाधिकरणम् । ४।२।४।१०-१३.

※ सहाधिकाराधिकरणम् । दम्पत्योः कर्मणि सहाधिकारः । पत्नीन्यायः । पत्न्यधिकरणम् ॥

स्ववत्तोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् । ६।१।४।१७॥

भाष्यम्— स्ववन्तावुभावपि दम्पती इत्येतत् समधिगतम् । तत्र संदेहः किं पृथक् पत्नी यजेत, उत सह

यजमानः, उत संभूय यजेयातामिति। किं प्राप्तम्? पृथक्त्वेन। कुतः? एकवचनस्य विवक्षितत्वात्। उपादेयत्वेन कर्ता यजेतेति श्रूयते। तस्मादेकवचनं विवक्ष्यते। यथा न द्वौ पुरुषौ संभूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम्। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। स्यात्तोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्। वचनात् तयोः सहक्रिया। एवं हि स्मरन्ति 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति। तथा 'सह धर्मश्चरितव्यः, सहापत्यमुत्पादयितव्यम्' इति। उच्यते। स्मृतिवचनेन न श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। नेति ब्रूमः। इह किंचित्कर्म स्त्रीपुंसकर्तृकमेव, यथा दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोम इति। यत्र पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आज्येन होम उच्यते, तत्रान्यतराभावे वैगुण्यम्।

ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यम्, स्त्रिया यजमानायाः पत्न्यवेक्षितं भविष्यतीति। नेत्याह। नायमीक्षितुसंस्कारः। ईक्षितुः संस्कारो यदि, तदैव स्यात्। आज्यसंस्कारश्चायम्। गुणभूतौ ईक्षितारौ। तत्रान्यतराभावे नियतं वैगुण्यम्। सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनः। तन्नैतत् स्यात्। स्त्री यजमाना पुमांश्च परिक्रेष्यत्याज्यस्यवेक्षितारम्, पुमांश्च स्त्रियं त्ववेक्षित्रीमिति। तच्च न। पत्नीति हि यज्ञस्य स्वामिनीत्युच्यते, न क्रीता। पत्नीति संबन्धिशब्दोऽयम्। यजमान इति च स्वामी, न क्रीतः। तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेककमेवेदमार्त्विजीयकं कर्मेति। [illegible] श्रुतिसामर्थ्याद्‌ कश्चित्तया कयाचित्संभूय यजेत। इति प्राप्ते, इदमुच्यते। यस्तया कश्चिद्धर्मः कदाचिदपि कर्तव्यः सोऽनया सहेति। तेन न श्रुतिविरोधः स्मृतेरिति गम्यते। अथ यदुक्तम्, केवलस्य पुंसोऽधिकारः, केवलायाश्च स्त्रियाः। यजेतेत्येकवचनस्य विवक्षितत्वादिति। तत्परिहर्तव्यम्।

इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यजेतेत्येकवचने विवक्षिते, कथं षोडशभिर्ऋत्विग्भिः सह यागो भवतीति। एवमुच्यते, प्रतिकारकं क्रियाभेदः। याजमानानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन्, यजत इत्युच्यते यजमानः। आध्वर्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजतीत्येवमुच्यते। यथा संमरणमेव कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। यस्य च कारकस्य य आत्मीयो व्यापारः, न एकवचने विवक्षिते, एकेन कर्तव्यो भवतीति। एवं चेयावान् व्यापारो यजमानस्य, तावान् न संभूय कर्तव्यः। एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः। द्वादशे वा शते, एकेन षट्पञ्चाशत् अपरेणापि षट्पञ्चाशदिति। इह तु पत्नीव्यापारोऽन्य एव। न तत्र पत्नी प्रवर्तमाना यजमानस्यैकत्वं विहन्ति। यथा अध्वर्युराध्वर्यवेषु प्रवर्तमानः। अवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यम्। मध्यगं हीदं दंपत्योर्धनम्। तत्र यागोऽवश्यं सह पत्न्या कर्तव्यः। इतरथा अन्यतरानिच्छाया त्याग एव न संवर्तेत। तथा हि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते। यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र कस्त्यागम् एका करिष्यति। कर्तृसंस्कारार्थेषु नैव दोषः। संभवन्ति हि तानि सर्वेष्वेति।

तुप्— पत्नी आज्यमवेक्षते, यजमानश्चेति तस्मात् द्विरवेक्षणसंस्कृतमाज्यं प्रयोगाङ्गम्। एकावेक्षणे वैगुण्यं स्यात्। पत्नी च न या काचित्। किं तर्हि? यज्ञस्वामिन्यां पत्नीशब्दं स्मरन्ति। एवं यजमानशब्दमपि। तस्माद्यादृशा कर्तृत्वमिति कर्तव्यतापेक्षायामवगतम्, तादृशं प्रयोगवचन उपसंहरतीति। अध्वर्योरुपन्यासस्त्वयुक्तः। कथं व्यापारान्तरे अध्वर्य्वादीनां कर्तृत्वात्तनैकवचनस्य नास्ति विघातः। पत्नीयजमानयोस्तु य ऋत्विगानयने देवतोद्देशे च व्यापारः स एक इत्येकसंख्या विरुध्यते। तस्माद्यद्येको देवतोद्देशेन परित्यागं कुर्यादितरो याजमानम्, नैव विरोधः स्यात्। तस्मात् द्वयोः कर्तृत्वतुल्यत्वाद्विरोधः। 'अवश्यं च पत्न्या सह यष्टव्यम्' इत्यादिरस्त्ययुक्तो ग्रन्थः। कथम्? उद्वाहकाले एवानयोर्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम्। 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति प्रतिपादितत्वात्। यस्त्यागः स इतरेतरसंसृष्टयोरेव। कथमेकवचनम्। द्वयोश्चैतयोः संसृष्टकर्तृता। तत्रैकवचनमुपपद्यते एव संसर्गाभिप्रायं मिथुनकारकाभिप्रायं वा। तयोश्च विभागः प्रतिषिद्धः 'न भर्त्रा सह विभजेत' इति। तस्मान्नास्ति भिन्नयोः कर्तृता।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं खल्वपि दृश्यते 'योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति, मेखलया यजमानं मिथुनत्वाय' इति । यदि स्त्रीपुंसावेकत्र, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वचनात् गम्यते, मिथुनत्वं तत्र । तदेतत्स्त्रीपुंसयोः साधनत्वे कर्मण्युपपद्यते, नान्यथा ।

सोम— पत्न्या न प्राभाकरमत इव अनुमतिमात्रेण कर्तृत्वं (वस्तु), अनुमतौ यजिधात्वर्थत्वाभावेन अनुमत्या तदनुकूलाचरणेऽपि अपत्यार्थादिवत् याग कर्तृत्वानुपपत्तेः । अतो न केवलं यजमानेनैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः कर्तव्यः, किंतु पत्न्या अपि इति व्याख्यानेन तयोः कर्तृत्वम् । सहत्वस्य अन्यतरत्याग मात्रात् न स्वत्वं निवर्तते, किंतु उभयत्यागेनेति प्रत्येकं तदनेन त्यागस्य अन्यतरत्वतया वाक्यान्तरेण कल्पनाया क्रियायाः प्रत्येककर्तृत्वाभावेन तस्या उभयत्र व्यासज्यत्वात् कर्तृत्वस्यापि ऐकत्वोपपत्तेः । सूत्रार्थस्तु— स्त्रीपुंसौ द्रव्यत्यागे आधानेक्षणान्वारम्भादिवचनात् ऐककर्म्ये सह प्रयोगः स्यादिति ।

वि— 'दम्पतिभ्यां पृथक् कार्यं सह वा, ऽऽधानसत्त्वात् । अथ, द्वयोः समभिगुणत्वात् कर्मैक्यं देवतैक्यतः ॥'

भाट्ट— सिद्धे द्वयोरप्यधिकारे, किं दम्पती पृथक् पृथक् यजेयातां उत सह इति चिन्तायां स्वर्गकामपदोपात्तस्य एकस्य पुंसत्वं अविवक्षितत्वेऽपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षितत्वात् एकैकस्य प्रयोगः । इति प्राप्ते, प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकाधानेक्षणान्वारम्भणादिपदार्थलोपेन वैगुण्यापत्तेः, अन्यतरेण अन्यतरस्य परिक्रयादिना उपगमे च परभोगत्वाभावात् स्वामित्वानिवृत्तेः यजमानाधिकारयोगानुपपत्तेः अङ्गप्राकृतार्थं सहैव प्रयोगः । न हि आख्यातैकत्वश्रवणमात्रं कर्तृसंख्याविवक्षितत्वम्, येन तत्प्रयोगे व्यवस्था स्यात् । अनुपपत्तेस्तु उभयकर्तृकत्वेऽप्यदृष्टविषया कल्पना । यत्र तु अङ्गसंयोगनिरूपणार्थमेव द्वयोर्द्विवचनं तत्र इतरस्य पत्नीत्वाभावेऽपि 'गुणत्वे च' (१०।२।२७।६३) इत्यनेन परिक्रयपुरःसरकर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनायाः प्रमाणमस्ति । साहित्यस्य पुण्यफलेष्वपि स्मृत्यादिप्रमितत्वात्, 'धर्मे च' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया च तयोः संसृष्टद्रव्यत्वात् विभागप्रतिषेधाच्च सहैव प्रयोगः । अत एव उभयस्वत्वस्य संसृष्टत्वात् द्रव्यत्यागे दक्षिणादानादौ च उभयोरेव कर्तृत्वम् । यत्तु भाष्ये द्वादशशते षट्पञ्चाशदेकेन अपरेणापि तावदेव इत्येवं विभागः कथितः, स द्वादशशतस्यैव निहितत्वात् तत्रापि उभयोः संसृष्टस्वत्वोपपत्तेः उपेक्षितः । द्वादशशतद्वयनिवृत्तौ वा भाष्यतात्पर्यम् । यदपि तत्संस्कारस्यात् पुंस एव त्यागे कर्तृत्वम्, तस्या अपि अनुमतिद्वारा तत् इति केषांचिन्मतम्, तत् अनुमतेः फलमात्रश्रवणात् तद्द्वारकत्वे प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरणपुंस्त्वादिविवक्षाभङ्गाच्च उपेक्षितम् । यत्तु आख्यातोपात्तं एकत्वं सहाधिकारे नावकल्पते इति, तत्र, एकवचनश्रवणादेव दम्पत्योः व्यासज्यवृत्त्येकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात्, इतरथा कर्तृभेदात् तन्नव द्विवचनाद्यापत्तेः । अत एव क्रियाश्रयत्वयोः कर्तृत्वदाशब्दनामेध्ये आवश्यकत्वात् कर्तृत्वांशे एव शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणामङ्गीकृत्य तत्रैव पार्थिकैकत्वान्वयः, 'क्षौमे वसानौ' इत्यादौ तु अगत्या, क्वचित् तदाश्रयेऽपि । अत्र च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतं अन्यत्रोपाधिरूपं द्रष्टव्यम् । न तु कृत्याश्रयत्वमेव, तस्य प्रत्यात्मं कृतिभेदेन भेदात् व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । तस्मात् सह प्रयोगः ।

मण्डन— 'दम्पत्योश्च यजिः सह ।'

शङ्कर— 'दम्पत्योश्च सहैकता ।' अतो अधिक्रिया ।

• सहानुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु धर्मविरोधे भूयसां स्याद्धर्मत्वम् । १२।२।७।२२. मीको ६ ३०६७ 'भूयोऽनुग्रहन्याय' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सहकारिन्याय । एककार्याद्युक्तं तदाश्रयत्वं अन्यदपि पञ्च प्रयच्छति । न्यायसमद् •

• सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायः । यथा रामलक्ष्मणाविति । अत्र दाशरथेः रामस्य ग्रहणं न तु पाशुपतसम्प्रदायस्य,

लक्ष्मणसाहचर्यात् इत्यन्यत्रापि बोध्यमिति संक्षेपः । साहस्री. ६६.

• सहजा शक्तिः, 'शक्तिवादः' मीको. पृ. ३८१० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. ४१.

• सहत्वानुग्रहाय वाजपेये प्राजापत्यपशुषु एकजातीयधर्मानुसमयः कर्तव्यः । पदार्थानुसमयन्यायः । भा. ५।२।१।१–२.

• सहभावः त्रिप्रकारः । एकस्तावत् उभावपि प्रधानभूतौ । अपरः द्वावपि गुणभूतौ । अन्य. एकः प्रधानभूत. इतरो गुणभूत इति । वा. ४।२।४।१०.

• सहभोजनम् । छोमेनानुच्छिष्टत्वे, तद्वृत्ते च अशक्तदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनात् स्थलीकोन्मत्ते-ऽपपत्तेः अनुमानछत्तो भवति । वा. १।५।१०।४२.

• सहभोजनादि (एकपात्रे) आचरितुकाम. चित्तमन्यस्य अनुकूलयति, तदेवप्रानापात्रेषु नैव सम वति । भा. ३।५।१७।४२.

• सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गुणभाव. । यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । भा. ४।२।४।१०.

• सहवासी तु पञ्चम । महाहत्यातिरिक्तमहापापकारिणः अपरिहरण अनाचारः उदीच्यानां दाक्षिणात्यानां च । वा. १।३।३।७ पृ. २०४.

• विनापि कार्ययोगित्वेन सहशब्दप्रयोगात् । अन्यथा 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' । तत्र हि एतानैकार्थ्यौ विज्ञायते, सत्स्वपि दशसु पुत्रेषु भारं वहतीति । वा. ३।२।१४।३६.

• 'सहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः' । संकर्ष. २।१।१२. • 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्द. न क्रतुपरः अग्निचयने । संकर्ष. २।१।१२. मीको. पृ. ५१ "अग्निचयने 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः न क्रतुपरः" इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• 'सहस्रस्य प्रमा असि' इति मन्त्र. सर्वचित्यग्न अग्निचयने । संकर्ष. २।१।१४. मीको. पृ. ५३ "अग्निचयने 'सहस्रस्य प्रमा असि' इति मन्त्र.०" इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सहस्राधिकस्य आधाने दानस्य अपरिमितत्वं नाम । ६।७।११।२३–२५. मीको. पृ. १२२ 'आधाने दक्षिणाना अपरिमितत्व सहस्राधिकत्वम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सहस्राश्वप्रतिग्रहणस्थले एकैकस्य एकदा सर्वधर्मानुष्ठानम् । वि. ५।२।२.

• सहस्रमण्डपः इति पदप्रयोग सहस्रस्तम्भघटिते मण्डपे ज्ञेयः । संकर्ष. २।१।१३.

• सहस्रवत् । यथा अतिरात्रः सहस्रमहानि । 'अतिरात्रेण सहस्रसाध्येन यजेत' इति अभिकेऽपि सहस्रे सहस्रशब्दो दृष्टः । भा. १०।६।११।३७. (तत्र हि प्रमाणान्तरेण संख्येयानागमात् अधिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निश्चीयते । के)

• सहस्रसंवत्सरं कर्म दिनसंख्येनैव कल्पयितव्यम् । भा. ६।१।२।५.

ॐ सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु । ६।७।१३।३१ ॥

'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत संवत्सराः' इत्युक्त्वा तावन्त पञ्चदशाः, तावन्तः सप्तदशा, तावन्त एकविंशाः इति चोक्त्वा 'विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरं' इति विश्वसृजामयन नाम सत्रं सहस्रसंवत्सरं प्रतिपादितम् । (पञ्चपञ्चाशत नाम २५० । तत्र २५० त्रिवृत + २५० पञ्चदशाः + २५० सप्तदशाः + २५० एकविंशा = १०००) मनुष्येषु तावत आयुषः असंभवात् ये तदायुषः तत् तावत् सहस्रसंवत्सरपरिमाण आयुर्येषा तेषा तदायुषां गन्धर्वादीनां सहस्रसंवत्सरं सत्रं स्यात्, न मनुष्याणा इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्म. स्यात् । ३२ ॥

'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत. संवत्सरा.' इत्यादिना उक्तं सहस्रसंवत्सरं सत्र तादृशायुषां गन्धर्वादीनां स्यात् इति पूर्वपक्ष मुखेन प्राप्त 'अपि वा' इति शब्देन निरस्यन् द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । शास्त्रीये कर्मणि तदधिकारात् तस्य मनुष्यस्यैव अधिकारात् मनुष्यधर्म. मनुष्याणामेव धर्म. सहस्रसंवत्सरं स्यात् । गन्धर्वादीनां तु नाभा-

धिकार । वैद्यकोक्तरसायनसेवनेन तु मनुष्या दीर्घमायुर्लप्स्यन्ते तत्र च करिष्यन्ति ।

नासामर्थ्यात् । ३३ ॥

सहस्रसंवत्सरं सत्रं रसायनसेवनसिद्धानां मनुष्याणामेव धर्म इति द्वितीयं पूर्वपक्षं निषेधति । न मनुष्यधर्मं सहस्रसंवत्सरम् । असामर्थ्यात् मनुष्याणां तावज्जीवितुं सामर्थ्याभावात् । नापि रसायनानां एतावत्सामर्थ्यम् । येन सहस्रसंवत्सरं जीवेयुः ।

सम्बन्धादर्शनात् । ३४ ॥

सहस्रसंवत्सरं सत्रं रसायनसेवनसिद्धानां मनुष्याणां धर्म इति द्वितीयपूर्वपक्षे निषिद्धे रसायनसिद्धानां तावदायुष्ट्वं से स्यादिति इत्यत्र विशेषकथनार्थं सूत्रम् । सम्बन्धादर्शनात् रसायनानां तावदायुषा सम्बन्धस्य अदर्शनात् । रसायनानां जठराग्निवर्धनादिसामर्थ्येऽपि सहस्रायुष्ट्वप्रदानसामर्थ्यं नास्तीति भावः ।

स कुलकल्पः स्यादिति कार्ष्णाजिनिरेकस्मिन्नसंभवात् । ३५ ॥

सहस्रसंवत्सरं सत्रं मनुष्यधर्मं एव । परन्तु स कुलकल्पः स्यात् । एकस्मिन् पुरुषे असंभवात् । सत्रारम्भकमनुष्याणां कुलेषु जनिष्यमाणैः पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिभिः सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं तत्सत्रमनुष्ठेयम् । एवं कुलानां कल्पः सहस्रसंवत्सरं सत्रं इति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते स्म । यथा अन्येऽपि कुलपरंपरागता धर्मा भवन्ति तद्वत् । वृत्तौ तु स कुल्यः इति पाठः । तत्र कुले भवः कुल्यः, कुलधर्मः इत्येवार्थः । अथ तृतीयः पक्षः ।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् । ३६ ॥

सहस्रसंवत्सरं सत्रं मनुष्याणामेव, परन्तु कुलधर्मं स्यात् इति तृतीयः पक्षः पूर्वसूत्रेण प्राप्तः अपिवाशब्देन निरस्यन् तत्र विशेषमाह । एकस्यैव कृत्स्नसंयोगात् एकस्यैव प्रयोगः स्यात् इत्यन्वयः । कृत्स्नेन यागेन एकैकस्य यजमानस्य संयोगो विधीयते 'य कार्त्स्न्येन विधिमुपसंहर्तुं भवति स एनमभिश्रियते' इति । तस्मात् एकस्यैव व्यक्तिभूतस्य प्रयोगः अनुष्ठानं स्यात्, न कुलस्य इति तृतीयोऽपि पक्षः अयुक्त एव ।

अत्र भाष्ये अन्येऽपि केचित् पक्षा आशङ्क्य निराकृताः । तद्यथा- एवं तर्हि एतदध्यवसेयम्, वचनप्रामाण्यात् एतत् कर्म कुर्वता आयुर्वर्धते इति । तच्च न प्रमाणाभावात् । नहि एतस्मिन्नर्थे वाक्यं श्रद्धा प्रमाणमस्ति । ननु अर्थापत्तिः प्रमाणम्, अन्यथा विध्यानर्थक्यं भविष्यतीति । नानर्थक्यम् । सत्प्रतिपादकवाक्याध्ययनादेव सत्रादृष्टं भविष्यति । तथाहि सामान्येन अदृष्टं कल्पयितुं लघीयः, न तु कर्मणा आयुर्वर्धते इति विशेषादृष्टकल्पना । अथवा आनर्थक्यमेव अभ्युपगम्येत कामम्, न युक्तिशून्यं फलकल्पनम् ।

अथोच्येत । अर्धतृतीयानि शतानि (२५० मनुष्याः सम-) दीक्षिष्यन्ते, चतुर्भिर्वर्षैः समाप्स्यते इति । एवमपि नियतपरिमाणं हीयेत, 'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति । वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं ह्रापयिष्यते इति चेत् । तदयुक्तम् । अध्ययनात् फलमस्ति इत्युक्तम् । तस्मान्नैषा कल्पनेति । इति ।

'अपि वाऽकृत्स्नसंयोगात्' इत्येतावदेव सूत्रं कुतूहले । न कुलकल्पः, केनापि एकेन यजमानेन यागस्य कृत्स्नसंयोगः न संभवति इति । इति तदर्थः ।

विप्रतिषेधात्तु गौणोऽन्यतरः स्यादिति लावुकायनः । ३७ ॥

सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये पञ्च-पञ्चाशच्छब्दः संवत्सरशब्दश्चेत्यनयोः अन्यतरः शब्दः गौणः स्यात् । विप्रतिषेधात् । नहि कथाऽपि युक्त्या मनुष्येषु सहस्रसंवत्सरपरिमितमायुः कर्मानुष्ठानयोग्यं संभवति । तस्मात् संवत्सरशब्दो वा संवत्सरपर्यायवाची स्यात्, पञ्च-पञ्चाशच्छब्दः चतुष्टयं वा अन्यसंख्यावाचि स्यात् इति लावुकायन आचार्यो मन्यते । जैमिनेरपि संमतमेवेदं गौणत्वम्, लावुकायनग्रहणं तु पूजार्थम् । पूर्वसूत्रयोः संवत्सरशब्दो मुख्यार्थकः स्वीकृतः । तन्निरासार्थं चात्र तुशब्दः ।

संवत्सरो विचालित्वात् । ३८ ॥

सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये पञ्च-पञ्चाशच्छब्दः संवत्सर

शब्दो वा अन्यतरो गौणः इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । तयोः कतरो गौण इति अवधारणार्थं विचारे क्रियमाणे संवत्सरः संवत्सरशब्द एव गौणः स्यात् । विचालित्वात्, विचलनशीलः न्यूनाधिकसंख्याकदिनघटितः संवत्सरो भवति । यथा सावनः षष्ट्यधिकशतत्रयदिनैः, सौरः पञ्चषष्टयधिकशतत्रयदिनैः, चान्द्रः चतुष्पञ्चाशदधिकशतत्रयदिनैः इत्यादिः । पञ्च-पञ्चाशत्-शब्दस्तु एकेनाप्यूने न भवेत् तस्मात् स मुख्यार्थक एव । तस्मात् संवत्सरशब्दो गौणः स्यात् ।

मासाः प्रकृतिः स्यादधिकारात् । ३९ ॥

सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये संवत्सरशब्दो गौणः स्यात् इत्युक्तं पूर्वसूत्रे । अथ कोऽसौ गौणोऽर्थः इति विचारे प्रकृतिः संवत्सर. स्यात् । किंरूपः स्यात् ? मासाः, मासरूपः स्यात् । संवत्सरशब्देन मासा ग्राह्या इत्यर्थः । 'यो मासः स संवत्सर.' इति अधिकारात् गवामयनप्रकरणे उक्तत्वात् ।

नैषोऽपि पक्षो युज्यते । माससहस्रेण त्र्यशीतिर्वर्षाणि चत्वारश्च मासाः भवन्ति । दार्शिकालभोगपूर्वतापेक्षया अनुष्ठानाय समर्थ एतावदायुः पुरुषस्य पक्षो न संभवति ।

एवं तर्हि संवत्सरशब्देन द्वादशाहानि ग्राह्याणि, पञ्च-पञ्चाशतो द्वादशाहा भविष्यन्ति । तथा च 'द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमाः' इति श्रूयते ।

अस्मिन् पक्षे यद्यपि सहस्रेण द्वादशाहैः त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणि चत्वारश्च मासा. स्युः इति अनुष्ठानयोग्यमायुः संभवते, तथापि उक्तवाक्ये संवत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात् सहस्रं द्वादशाहा ग्रहीतुं न शक्यन्ते । त्रिवृत्पञ्चदशादिशब्दाश्च दिवसे दृष्टाः, न द्वादशाहे । इति अयमपि पक्षो न युक्तः ।

अहानि वाऽभिसंख्यत्वात् । ४० ॥

सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चाशतः त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये संवत्सरशब्देन मासो वा द्वादशरात्रिसमुदायो वा ग्राह्य इति पक्ष वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । सहस्रसंवत्सरशब्देन सहस्रसंख्याकानि अहानि ग्राह्याणि । अभिसंख्यत्वात् । 'अभिसंख्यं त्रिवृदहः' इति भाष्यम् । त्रिवृति अहनि संवत्सरशब्दो दृश्यते 'आदित्यो वा सर्वे ऋतवः । स यदैव उदेति अथ वसन्तः, यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मः, यदा मध्यंदिनोऽथ वर्षाः, यदाऽपराह्णोऽथ शरत्, यदा अस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ' इति । अत्र सर्वे ऋतवः अहनि संपादिताः । सर्वे च ऋतवः संवत्सरः । तस्मादहः संवत्सरशब्देनोच्यते । अह्नां सहस्रेण च वर्षद्वयं नव मासाः दश अहानि च भवन्ति । तस्मात् सहस्रसंवत्सरं नाम सहस्राह सत्र इति सिद्धान्तः । के.

● 'सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवात् मनुष्येषु' (६।७।१३।३१) इत्यत्र सहस्रसंवत्सरशब्दस्य अहःसहस्रवाचिता कथ्यते । [illegible] पृ. ७१७. ● सहस्रसंवत्सरे 'ऋत्विज उपगायन्ति'। संवत्सरसत्रे 'पत्नय उपगायन्ति'। भा. ८।२।१।१८.

● सहस्रसंवत्सरसत्रे मनुष्याणामेव अधिकारः, संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१३।३१-४०. मीको. पृ. २९८ 'अधिकारः विश्वसृजामयने०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सांवत्सरिके चयने आग्नेयसूक्तानां चयने एव विनियोगः, न तूपस्थाने (संकर्ष. २।१।३६)। तत्रापि ब्रह्मवर्चसकामस्य गायत्रचिते गायत्रसूक्तान्येव ग्राह्याणि, नेतरच्छन्दस्कानि । एवं वीर्यकामस्य त्रिष्टुप्चिते त्रिष्टुप्छन्दस्कान्येव, एवं पशुकामस्य जागतान्येव सूक्तानि, नेतराणि । संकर्ष. २।१।३७.

● सांविशायिकानि नामपदानि, यानि निरूढानि तेषां चिन्ता तद्व्यपदेशाधिकरणे । वा. १।४।३।४ पृ. ३३२, सु. पृ. ४३०.

● साकमेधं नाम चातुर्मास्येषु तृतीयं पर्व । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवादीनि चत्वारि पर्वाणि । वि. ७।१।२. ● साकमेधे अनीकवती, सांतपनीया, गृहमेधीया चेति इष्टयः क्रमेण प्रातर्मध्यंदिने सायं च कर्तव्याः, सद्यस्काला एव । चातुर्मास्येषु । भा. ५।१।११।१९-२२. ● साकमेधे श्रूयते 'एतद्ब्राह्मण

एककपाल ' इति । तत्र वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इह ग्रहण उत वारुणप्राघासिकस्येति । वैश्वदेविकस्य ग्रहण मिति प्राप्त, वारुणप्राघासिकस्य एककपालस्य ग्रहण इति सिद्धान्त । ७।१।४।१३ ● साकमेधेषु अग्निप्रणयनमपूर्वं ' आहवनीयाद्दाऽग्निं प्रणयन्ते (त) ' इति विहितम् । न प्राकृत नापि सौमिकम् । अतिदेशप्राप्त प्राकृत पुनरपूर्वं कर्तव्यम् । वि ७।३।९ वर्णक २ ● साकमेधेषु अनीकवत्यादीना सद्यस्कालत्वेन न द्व्यह कालता । (सोम) औपदेशिककालबलात् उपदेशस्य चोदकात् बलवत्त्वात् , औपदेशिककालिकत्वबाधभयात् , ' प्रात मध्यदिने साय ' इत्येक वचिशेषणस्य विवक्षितत्वात् चोदकप्राप्तस्य आनुमानिकस्य द्व्यहकालत्वेन प्रत्यक्षेण वाक्येन बाध । टुप् ५।१।११।१९–२२ ● साकमेधेषु अनीकवतीष्टि प्रात काले ' अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपाल निर्वपेत् ' इति । नि ५।१।११, ● साकमेधेषु (वरुणप्रघासे च) उत्तरवेदिरस्ति 'उत्तर वपन्ति ' इत्यनारभ्यश्रुतेन वाक्येन उत्तरवेद्याम्नानस्य विहितत्वात् । ७।३।९, ● साकमेधेषु ' एतद्ब्राह्मण एन्द्राग्न , एतद्ब्राह्मण एककपाल ' अत्र वैश्वदेववरुणप्रघासोभयस्यैककपालब्राह्मणस्य वरुणप्रघासस्यैन्द्राग्नब्राह्मणस्य च साधनाङ्गविधिकाण्डस्य अतिदेश , न तु अर्थवादमात्रस्य । ७।१।४–७ ● साकमेधेषु पूर्वदिनकर्तव्यानि त्रीणि कर्माणि किं द्व्यहकालानि उत सद्यस्कालानि इति क्रमविशेषविवक्षया सदेहे सद्यस्कालानि इति निर्णय । भाट्ट ५।१।११ ● साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपाल । भा ७।१।४।२२

● साकमेधपर्वगतसान्तपनीयो कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्ष । ५।१।१७।३०–३४ ' सान्तपनीयान्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● साकमेधवरुणप्रघासयो चातुर्मास्यगतयो अग्निप्रणयन अपूर्वमेव, न दार्शिक न सौमिकम् । वा ७।३।८।१९–२८

● साकमेधीयैककपाले वारुणप्राघासिकैककपाल धर्माणामतिदेश । ७।१।५।२३ मीको पृ २३० ' अतिदेश साकमेधीयैककपाले वारुण० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● साकमेधीयैन्द्राग्नैककपालयो वारुणप्राघासिक साधनाङ्गविधिकाण्डस्य अतिदेश । ७।१।४।२२ मीको पृ २३० ' अतिदेश साकमेधीयैन्द्राग्नैक-कपालयो ० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

¶ साकमेधीयन्याय । चातुर्मास्येषु साकमेधीयानामनीकवत्यादीना सद्यस्कालता ॥

विकृति प्रकृतिधर्मत्वात् तत्काला स्यात् यथाशिष्टम् । ५।१।११।१९॥

भाष्यम्— चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीय पर्व । तस्याम्नाय (पूर्वेद्यु) ' अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपाल , मरुद्भ्य सान्तपनेभ्यो मध्यदिने चरु , मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य सर्वासा दुग्धे सायमोदनम् ' इति । तत्र सदेह किमेता द्व्यहकाला इष्टय उत सद्यस्काला इति । किं प्राप्तम् ? विकृतिस्तत्काला भवितुमर्हतीति । यथा शिष्टम् । यथा प्रकृतिकाला, तथा विकृति स्यात् । प्रकृतिधर्मा हि सा । तस्मात् या विकृति सा द्व्यह काला भवितुमर्हतीति ।

टुप्— सर्वविकृतीना सद्यस्कालत्व वक्ष्यति (५। ४।७।२२–२४) । अतस्तेनैव गतत्वादनारम्यमिदम् । उच्यते । द्व्यहकालत्वमनुगृह्णन् पौर्णमासीश्रवण बाधते । यदि हि तत्र द्वे पौर्णमास्यौ स्याताम् , स्यादेव द्व्यह कालत्वम् । इह तु द्वौ प्रात काली विद्येते । तमनुगृह्णन् चोदकप्राप्त न शक्नोति बाधितुम् । अतो द्व्यहकालत्व भविष्यति ।

अपि वा क्रमकालसयुक्ता सद्य क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोप स्यात् । २० ॥

भाष्यम्— अह कालेषु ये पदार्था उच्यन्ते प्रातर्मध्यदिने सायमिति, क्रमेण ते एकस्मिन्नहनि इति प्रतीयन्ते । यथा देवदत्त प्रातरपूपं भक्षयति, मध्यदिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्ने मोदकान् भक्षयतीति, एकस्मिन्नहनि इति गम्यते । तस्मात् सद्यस्काला एवजातीयका विकृतय । द्व्यहकालत्व हि चोदकप्राप्त आनुमानिक प्रत्यक्षश्रुत्या सद्यस्कालतया बाध्येत ।

टुप्— प्रातर्मध्यंदिने साय इति वाक्यात् उच्चारितात् एकस्मिन्नेव अहनि इति प्रतीतिर्भवति । अनुच्चारितात्तु न भवति । तस्मात् प्रत्यक्षेण वाक्येन चोदकप्राप्तमानुमानिकं बाध्यते द्व्यहकाल्यम् ।

कालोत्कर्ष इति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि प्रातः साङ्गं श्रूयते, तथा मध्यन्दिने सायं चेति । उत्कर्षो भविष्यति । यथा एतेषु कालेषु साङ्गम् । न च द्व्यहकालता बाध । एवम्प्राङ्ग प्रातः अनीकवन्तमुपक्रम्यते, द्वितीयस्य प्रातर्यक्ष्यते । एवं सान्तपनीया पूर्वेद्युर्मध्यंदिने उपक्रम्यते, अपरेद्युर्मध्यंदिने यक्ष्यते । तथा गृहमेधीये सायमुपक्रमणं पूर्वेद्युः, सायं याग अपरेद्युरिति । ननु वाक्यात् एकमहर्गम्यते इत्युक्तम् । उच्यते । पदार्थसामर्थ्यजनितो हि वाक्यार्थो भवति । न चात्र पदार्थसामर्थ्यमस्ति, येन एकमहर्गम्येत ।

टुप्— इतर आह, उपपदप्रकरणार्थं तस्मिन्नहनि इत्यनुपात्तत्वात् भ्रान्तिरेषा ।

न तत्सम्बन्धात् । २२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कस्मात् ? तत्सम्बन्धात् । एककालसम्बद्धानि प्रधानानि अह्नि सह श्रूयन्ते । कथम् ? साङ्गं हि प्रधानं प्रातःकाले श्रूयते तथा मध्यंदिने सायं च । साङ्गानि प्रातःकालादिषु । तत्र अन्यकालेषु अङ्गेषु अन्यकालेषु च प्रधानेषु न साङ्गतेषु कालेषु कृतं स्यात् । तस्मात् सद्यस्काल एव एता विकृतय इति । अपि च ' द्व्यहं साकमेधैः ' इति श्रूयते । तत् सद्यस्कालत्वे उपपद्यते ।

टुप्— प्रातर्मध्यंदिने इति प्रयोगवचनश्रुतिः । स च प्रयोगः प्रातःकाले विधीयते । तत्र यदि पूर्वस्मिन् प्रातःकाले प्रक्रम्य उत्तरस्मिन् परिसमाप्येत, तथा सति प्रातर्मध्यंदिनापराह्णेषु साङ्गानि न कृतानि स्युः । तत्र अङ्गानां प्रधानकालता बाध्येत । तस्मात् यस्मिन्नहनि प्रातरारम्भः तस्मिन्नेव परिसमाप्तिः ।

शा— ' तत्रातिदेशतस्तासां प्राप्नोति द्व्यहकालता । प्रातःश्रुतेर्विरोधश्च नामावाप्त्यावगुते रिव ॥ ' इति प्राप्ते, ब्रूमः । ' साङ्गं प्रारिप्सितं कर्म प्रातःकाले विधीयते । स चाविशेषात् तन्त्रेण सर्वस्यैको भविष्यति ॥ ' तस्मात् अस्य देशात् सद्यस्कालता ।

सोम— इहापि चोदक एवानुग्राह्य इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । सति प्रमाणे कर्ममध्येऽपि कर्मान्तरारम्भो युज्यते, दर्शममध्ये अनुष्ठितनिर्वाणेष्टिवत् इति पूर्वपक्षः । कालस्य प्रयोगापरनामधेयसाङ्गप्रधानभावनया अन्वयेन अङ्गप्रधानयोः एककालत्वं प्रकाशते वदन्ते । तदिह द्व्यहकालत्वे बाध्येत । तस्मात् औपदेशिककालबलात् आतिदेशिकद्व्यहकालत्वं बाध्यम् । सूत्रार्थस्तु— यथा प्रकृतिः द्व्यहकाला दृष्टा तथा अनीकवत्यादिविकृतिरपि तत्काला स्यात्, विकृते प्रकृतिधर्मत्वादिति ।

नि— ' साकमेधष्वनीकवतो द्वे स्य ऋत एव वा । , प्रातरादेर्द्व्योरह्नो सङ्गात्, प्रकृतिवत् द्व्यहे ॥ साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः । भीन सद्यस्त्वमध्यस्तु चोदकात् तेन दुर्बलम् ॥ '

भाट्ट— चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वे । तत्र कार्तिक्यां पौर्णमास्यां काश्चिदिष्टयो विहिताः । तास्तु च प्रमाणेनैव यायेन ' य इष्ट्या ' इति वाक्यदर्शनेन अपटितेन सद्यस्कालां एवैतस्येति स्थितम् । यानि तु ' द्व्यहं साकमेधैर्यजेत ' इति वचनेन तत्पूर्वविकल्पानि यानि कर्माणि ' अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यंदिने चरुम्, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम् ' इत्येवंविधवाक्यप्रविहितानि, तानि किं द्व्यहकालानि उत सद्यस्कालानि इति कर्मविशेषोपयिकतया सन्देहे प्रकृतिप्राप्तत्वात् द्व्यहकालताम् । न चात्र अयविकृतीष्टिन्याय (५।४।७) । तत्र हि य इष्ट्या इत्यादिवाक्येन साङ्गप्रयोगस्य पौर्णमास्यादिकालविधानात् आतिदेशिकद्व्यहकालत्वानुग्रहे च तद्बाधप्रसङ्गात् युक्तं सद्यस्कालत्वम् । प्रकृते तु प्रातरादिकालकत्वस्य दिनद्वयेऽपि सम्भवात् द्व्यहकालत्वमेव । अतश्च त्रयोदश्यां प्रातरादिकालेषु प्रधानामपि अन्वाधानं कृत्वा चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु यागः इति द्रष्टव्यम् ।

कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भस्तु 'द्व्यह साकमेधेन' इति वचनात् नैव दुष्यति । यदि तु प्रसङ्गसिद्धिराशङ्क्येत तदा अस्तु त्रयोदश्या प्रात सकृदेव अन्वाधाय चतुर्दश्या प्रातरादिकालेषु यागा । अङ्गानुष्ठान तु पूर्वाङ्गाना अनीकवत्या सह, उत्तराङ्गाना तु सातपनीयया सह । गृहमेधीयस्य तु अपूर्वत्वादेव नाङ्गापेक्षा । अन्वाधान तु आज्यभागार्थं इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एकादशीप्रभृति द्व्यहकाल पृथक्प्रयोग इष्टित्रय पूर्वपक्षे कर्तव्य इति वदन्ति । तेषा 'द्व्यह साकमेधेन' इति वचनानुपपत्ति । इति प्राप्ते, एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गतत्तत्प्रयोगस्य द्व्यहकालत्वपक्षे औपदेशिककालैकत्व बाधापत्ते सन्त्रकालत्वम् । न च सायप्रात शब्दयो अव्ययत्वेन एकवचनान्तत्वे प्रमाणाभाव । एकवचनान्तमध्यदिनपदप्रायपाठादेव एकवचनान्तत्वनिर्णयोपपत्ते । 'द्व्यह साकमेधेन' इति साङ्गस्यैव द्व्यहकालत्वश्रुतेश्च । अतश्च विशेषणस्य एकत्वस्य विवक्षितत्वात् सद्यस्काला एव एता इष्टय ।

मण्डन— 'प्रातरादियजि सद्य ।' १३.

शकर— 'प्रातरादिश्रुतौ सद्य ।' १४

* साकप्रस्थायीय दर्शपूर्णमासविकार । तत्र स्विष्टकृदिड नास्ति । भा ३।५।२।१३ * साकप्रस्थायीय सानाय्यस्य गुणविकार । वा ३।५।२।१३ * 'साकप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम' इति गुणविशिष्टौ दर्शपूर्णमासावेव । तयोरेव गुणात् फलम्, न कर्मान्तरम् । भा २।३।४।७–११ * साकप्रस्थायीयेऽपि सह प्रस्थान गुणसबन्ध । भा २।३।४।१० । साकप्रस्थायीयेऽपि सानाय्यमनवदाय कुम्भीभ्यामेव साक प्रस्थीयते इति एवमभिधीयते । भा * साकप्रस्थायीये अमावास्याविकारे उपाशुयाजो न श्रूयते । भा १०।८।१७।६१ * साकप्रस्थायीये चतसृभिर्दधिपय कुम्भीभि सह आहवनीयमभिप्रस्थ कुम्भीभिरेव होम कार्य, न जुह्वा । सर्वहोमश्च, न तु शेषोऽवस्थापनीय । अर्थात् स्विष्टकृदादिक शेषकार्यं नास्ति । वि ३।५।२

※ साकप्रस्थायीये उपस्तरणाभिघारणे स्विष्टकृच्च न सन्ति ॥

तेनैव शेषकार्याण्युपस्तरणाभिघारणे च कर्तव्यानि, कुम्भीतो दारुपात्रेषु ग्रहणसमये उपस्तरणादिसंभवात्, सावशेषस्यैव चोदकानुग्रहाय ग्रहीतु युक्तत्वाच्च । इति प्राप्ते, 'अभिक्राम माहेन्द्रायानुब्रूह्याश्रावयेन्द्र यज' इति प्रैषो ह्यभिक्रमणकाल एव विधानादुपस्तरणादे सशेषाऽऽदानस्य च कालातिक्रान्तेर्न कार्याणि । सकर्प १।३।४.

※ साकप्रस्थायीये कुम्भीभिरिति सायप्रातर्दोहयोरनुवाद ॥

कुम्भ्या प्रदानकरणत्वपूर्वपक्षोत्तरमेतन्निरूप्यते । दोहयो द्वित्वेन दोहनकाले कुम्भ्याधिक्याभावात्सह कुम्भीभिरिति प्रदानकाले कुम्भीबहुत्वश्रवणाद्दोहेऽन्ये कुम्भ्यौ प्रदाने चान्ये । अत एव दोहकालीन कुम्भ्या संस्कारान्तरविधान संगच्छते । तयोरेव प्रदानार्थत्वे तु सकृत्संस्कारस्यैव प्रकृतित प्राप्तेस्तदानर्थक्य वैकृतेन प्राकृतबाधो वा स्यात् । पात्रभेदे तु समुच्चय । इति प्राप्ते, 'सायदोहाभ्या चरति प्रातर्दोहाभ्या चरति' इति वचनात्प्रतिदोह द्वे द्वे कुम्भ्याविति दोहकाले एव तावता धारणार्थं कुम्भीबहुत्व सामर्थ्यात् प्राप्त प्रदानकाले शेषकार्यापनयार्थमनूद्यते । इद च चतुर्णामपि दोहाना प्रातरेव प्रचार इति पक्षे, कालभेदेन प्रचारे तु प्रचयशिष्टत्वस्याऽनुवाद । सकर्प १।३।३

※ साकप्रस्थायीये दारुपात्रैरेव होमो न कुम्भीभि ॥

स्रुचोराग्नीध्रहस्तेऽवस्थापनपूर्वक कुम्भीग्रहणात्ताभिरेव प्रदानकरणत्व तेन 'मध्यमेन पलाशपर्णेन जुहोति' इत्यादाविव स्रुच प्रत्याम्नाय । भाष्ये तु सह कुम्भीभिरभिक्रामन् इति वाक्ये उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कुम्भीना प्रदानकरणत्वमुक्त तत्प्रौढिमात्रम्, यत्तु वाक्यम् 'यावत्य कुम्भ्य स्यु तावन्ति दारुपात्राण्युपकॢप्तानि स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुरध्वर्योराहुतिमनुजुहुयु' इति, तत्र दारुपात्राणा करणत्वेनाश्रवणात्तदुपकॢप्तिरदृष्टार्था । परस्तु 'यत्कुम्भैर्जुहोति तच्छिष्टूयं दारुमयेण होतव्यमनिष्टूर्यताये' इति कुम्भनिन्दापूर्वक दारुमयस्य

होमकरणत्वेन विधानादुपकल्पनात् पात्राणामितरथाब्राह्मणकर्तृकानुहोमेष्वेव करणत्वम् । अध्वर्युकर्तृके तु होमे कुम्भ्य एव करणं कुम्भीसंख्यातोऽधिकस्य दारुपात्रस्यानुपकल्पनात्, कुम्भनिन्दा तु ब्राह्मणकर्तृकानुहोमपरा, तस्मात् कुम्भीभिर्दारुपात्रैश्च होतव्यम् । इति प्राप्ते, 'दारुमयेण होतव्यम्' इति वाक्ये ब्राह्मणकर्तृकत्वादिविशेषणविशिष्टोद्देशादनुशब्दाश्रवणाच्च, होमेऽनुहोमे च दारुपात्रमेव करणम्, तावन्तो ब्राह्मणा इति त्वध्वर्युसाहित्येनाप्युपपन्नम् । तेष्वेकोऽध्वर्युः जुहुयादन्येऽनुजुहुयुः । पलाशपर्णस्य तु होम एव करणत्वेन श्रवणात् स्रुक्प्रत्याम्नायत्वम् । संकर्ष. १।३।२.

§ साकंप्रस्थायीये दोहयोरेव सह प्रदानम् ॥

'साकंप्रस्थायीयेन यजेत' इति श्रुतस्य कर्मनाम्नः सहप्रदाननिमित्तकत्वादाग्नेयस्य दोहयोश्च सहैव प्रदानम् । 'आग्नेयेन पुरोडाशेन प्रचर्याग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाह' इति पौर्वापर्यस्योक्तत्वादिष्टत्वेऽप्यानर्थक्याद्विकल्पो वा । इति प्राप्ते, कुम्भीभिः सह परतः प्रस्थानस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वेन नामधेयोपपत्तौ आग्नेयस्य सह प्रदाने मानाभावाद्दोहयोरेव सह प्रदानम् । संकर्ष. १।३।१.

§ साकंप्रस्थायीये प्रैषत्रयं यथाकालं विभज्य प्रयोक्तव्यम् ॥

तदिति प्रैषत्रय 'इन्द्रायानुब्रूहि, आश्रावय, इन्द्र यज' संततं वक्तव्यं न विरम्य 'सतत वसोर्धारा शृणोति' इत्यादौ विरामादर्शनात् । इति प्राप्ते, यथाकालमेव वक्तव्य सामर्थ्यलक्षणात् लिङ्गात् । तस्य च वाक्याद् बलवत्त्वात् अभिक्रमणसमकालिकत्वं तु पूर्वेऽनुवाक्याप्रैषस्यैव, अन्ययोस्त्वनुवादमात्रम् । 'संततमाह' इति ▮ समासवचन 'तस्यैव व्रतं प्रयाजा इज्यन्ते' इतिवदिति मूले स्थितम् । संकर्ष. १।३।५.

§ साकंप्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् । ३।४।२।१३ ॥

दर्शविकारः साकंप्रस्थायीयो नाम यागविशेषः । तस्मिन् साकंप्रस्थायीये तद्वत् उपांशुयाजवत् स्विष्टकृच्च इडा च तयोः समाहारः स्विष्टकृदिडम्, तच्च भवति । सर्वप्रदानेन शेषाभावात् । 'आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन च पुरोडाशेन, अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय, सह कुम्भीभिः (चतसृभिः) अभिक्रामन्नाह' इति तत्र वचनम् । तस्माच्च शेषकार्यम् । सिद्धान्तसूत्रम् । के.

§ साकंप्रस्थायीयाधिकरणम् । साकंप्रस्थायीये सर्वस्य हविषो हुतत्वेन शेषाभावात् न शेषकार्यम् ॥

साकंप्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् । ३।५।२।१३ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'साकंप्रस्थायीयेन यजेत' इति । तत्र संदेह किं स्विष्टकृदिडमस्ति, नास्तीति । अस्तीति ब्रूमः । कुतः ? दर्शपूर्णमास विकारो हि साकंप्रस्थायीयमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नास्तीति । कुतः ? अशेषत्वात् । सर्वादानाच्चाशेषता । कथम् ? एवं तत्र श्रूयते 'आज्यभागाभ्यां प्रचर्याऽऽग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाह' इति । तस्माच्च तत्र शेषकार्यमिति ।

वा— अमावस्यायां नित्य स्विष्टकृदिडं सान्नाय्यादवदीयते । तद्गुणविकारश्च साकंप्रस्थायीयः । अतः इहापि अवदातव्यमित्येतावता विशेषेणानुद्दिश्य चोदकप्राप्तमतिदेशः क्रियते । तद्देशाशेषत्वात्तैरं स्यात् । सर्वदानादशेषतेति । एव ह्यत्र सर्वदानम्, होमार्थे प्रसर्पतः सह कुम्भीभिरिति, आनयतस्यैव दोहस्य कुम्भीभ्यां सहेति विदधच्छेषहोम विदधाति । अतो न शक्यं किंचिच्छेषयितुम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— साकंप्रस्थायीयेऽपि स्विष्टकृदादिक उपांशुयाजवदेव न कर्तव्यमिति, 'तद्वत्' इत्यनेनैव व्यातिदेशिकी संगतिः स्फुटा ।

वि— 'आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ।, जुह्वावदानादग्न्यादिव शेषक्रियोचिता ॥, कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय्यकर्मणि । न स्विष्टकृदिडं कार्यमग्नीध स्रुक्प्रदानतः ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयो 'साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः' इत्यत्र महत्त्व फलाय विधीयते । तस्य च 'आग्नेयेन प्रचर्याग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभि-

रभिक्रामेत्' इति वाक्येन सानाय्याङ्गभूतमभिक्रमण-माथपत्वेनोच्यते, कुम्भ्यौ निरूपकत्वेन, अन्यत् सर्व मनूद्यते । वाक्यभेदश्च न, निशातत्वाद्विशिष्टभावना विधानाद्वा इत्युक्त द्वितीये । तदत्र सानाय्याङ्गतया स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि कर्तव्यानि न वेति चिन्तायाम्, अभिक्रमणे कुम्भीवाहिरयेऽपि आहवनीयदेशं गत्वा चतुरवत्त आदाय एव होमानुष्ठानात् शेषसद्भावेन कर्तव्यानि । इति प्राप्ते, न अत्र अपूर्वमभिक्रमणमाथय, भेदकप्रमाणाभावात्, अपि तु सानाय्यप्रक्षेपाङ्गभूत मेव । तादृशाभिक्रमणस्तु कुम्भीना साहित्य च पर्नेभिक्रमणकालीननयनसंस्कार्यत्वम्, नान्यत् । नयन मपि च नेदमपूर्वम्, अपि तु दृष्टार्थ तत्लाभाय स्रुक् स्यागानुवादाच्चोक्तप्रक्षेपाङ्गभूतस्रुग्दण्डनयनमेव । अतश्च कुम्भीना उक्तसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या अभिघवयुक्त-पूतीकवत् स्रुक्कार्यप्रक्षेपार्थत्वावगत्या तत्सत्त्व हविषो ऽपि प्रत्यदानवत् प्रत्यक्षप्रतिपाद्यत्वावगते सर्वहोमाव-गमात् न साकप्रस्थायीयप्रयोगे सानाय्यस्य शेषकार्याणि ।

मण्डन-- ' साकप्रस्थाय्ये च न । '

शकर-- ' साकप्रस्थाय्ये न तद्वत् । '

* साकाङ्क्ष त्वेकवाक्य०' ('साकाङ्क्ष त्वेकवाक्य स्यादसमाप्त हि पूर्वेण' ३।१।११०।२०) इत्यत्र च नवधमामाभिप्रायम् । वा ३।८।७।२२ पृ १०५०

* 'साकाङ्क्ष त्वेकवाक्य स्यात्०' इत्यधिकरणे, (विस्तरे तु सूत्रमेतत् गुणसूत्रम् । कुतूहले तु अधिकरणसूत्रमिति भाति, कुमूलेऽपि गुणमेवैतत् । तथा तर्हि अत्र 'साकाङ्क्ष त्वेक०' इत्यधिकरणे इति कथमुक्तम् ? सिद्धान्तसूत्र तया तु अस्य सूत्रस्य, कथचित् समाधेयम्—केवल ।) अङ्गविधिष्वपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणाया तत्प्रकरणस्य प्रथमपादे 'साकाङ्क्ष०' इत्यधिकरणे वार्तिके प्रपञ्चि तत्वेन अङ्गानामपि धर्मप्रदिरम् । कु ३।३।२।८

* साकाङ्क्षस्य तद्धितार्थेन असबन्ध । एव समासे ऽपि । भा ३।२।१७।४१

* ' साकारा बुद्धिः' इति बौद्धाः, ' निराकारा ' इति मीमासकाः । भा (इतिग्रन्थे) १।१।५।-पृ ३१

※ साक्षात् प्रकृतौ विकारत्वम् इति न्यायः । यथा घटादेर्मृदो हि कपालादावेव न तु परमाणुषु, तथैवानुभवादिति तदर्थः । एव हि विकारस्य स्वप्रकृति त्वो यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति । अयमपि न्यायो न लौकिक । साहस्री ४६

* साक्षात् विधेयप्रशसार्थ अपवाद यथा- 'प्रजा पतिरात्मनो वपामुदखिदत्, तामग्नौ प्रागृह्णात्, ततो ऽजस्तूपर समभवत्, तेनायजत्, ततो वै स प्रजा पशूनसृजत, य प्रजाकाम पशुकाम स्यात् स एत प्राजापत्यमज तूपरमालभेत ' इति । बाल पृ ५२

* साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारक तत्संस्कारार्थं भा सुपयोगसंस्कारार्थं अदृष्टार्थं सनिपत्योपकारकं क्रत्वर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा- ' दर्भैर्वाभ्या स्थाण्वा हुति ' (इद तु अयुक्तमुदाहरणम्) । बाल पृ ८३

* साक्षाद्विनियुक्तोपकारकभा सुपयोगद्रव्यसंस्का रार्थ अदृष्टार्थ संनिपत्योपकारक क्रत्वर्थ प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा- ' दर्भैर्वाभ्या स्थाण्वाहुति ' । इय न कर्तॄ वा यूपीयो अवमागभवनस्थाणु तत्संस्कारद्वारा यूप संस्कारार्थत्वादिति सिद्धान्तित दशमे । बाल पृ ८३,

* साक्षाद्विनियुक्तोपकारक-भा सुपयोग-द्रव्यसंस्कारार्थं दृष्टार्थ संनिपत्योपकारक क्रत्वर्थ प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा- ' वत्समालभेत ' इति । अत्र वत्सस्य विनियुक्त-दोहाङ्गगोद्रव्योपकारकतया आलम्भसंस्कार्यत्व इति पशुसोमाधिकरणे भवदेव । पृ ८२, * साक्षाद्विनि युक्तोपादानानुपङ्गसिद्धप्रतिपाद्यविषयप्रतिपत्तिविधिर्नि यमविधि यथा- ' शकृत् प्रविध्यति ' इति । पृ २४,

* साक्षाद्विनियुक्तप्रतिपाद्यविषयप्रतिपत्तिविधिर्नियमविधि यथा- 'चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यति' इति । पृ २४,

* साक्षाद्विनियुक्तभा सुपयोगद्रव्यसंस्कारार्थं अदृष्टार्थं संनिपत्योपकारक क्रत्वर्थ प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा- ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' इति । पृ ८३, * साक्षाद्विनि युक्तभासुपयोगद्रव्यसंस्कारार्थं दृष्टार्थं संनिपत्योपकारक क्रत्वर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा- व्रीहीनवहन्ति ' इति । पृ ८२

* साम्य' नेताग्न्याधानवत् । वि ६।८।१

● साभिचित्ये क्रतौ एकादिदीक्षापक्षाः प्रकृतितः प्राप्ता न बाध्यन्ते । संकर्ष. २।१।१९.

● सांख्याः कर्मनिमित्तो बन्धः, कर्म तु अज्ञाननिमित्तम्, उत्पन्ने तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञाने कारणाभावात् कर्मानुत्पत्तौ बन्धाभावात् मोक्षसिद्धिः इत्याहुः । रत्नाकरः संबन्धाक्षेपपरिहारे श्लो. १०१. ● सांख्याः ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वत एव निर्णीयते इति मन्यन्ते । वैद्यनाथः १।१।२।२ पृ. १४. ● सांख्याः । निरीश्वरसांख्याः प्रकृतिरचेतना सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रधानशब्दवाच्या चेतनात्मनामुपभोगाय महदादिविशेषप्रपञ्चरूपेण परिणमति इत्याहुः । तत्र । 'सृष्टिप्रक्रमे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. ५१–५३. ● सांख्याः– पुरुषो न कश्चित् कर्ता, भोक्ता तु केवलम् । गुणास्तु सत्त्वरजस्तमांसि अव्यक्तप्रधानप्रकृत्यादि महदादिरूपेण परिणताः महाभूतान्तं प्रपञ्चमारभन्ते इत्याहुः । रत्नाकरः संबन्धाक्षेपपरिहारे श्लो. ८७. ● सांख्याः सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोरूपं प्रधानं जगत्कारणं मन्यन्ते । मु. पृ. १३१. ● सांख्याः । सेश्वरसांख्याः प्रकृतिरेव अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं सर्वव्यापिनं पुरुषशब्दवाच्यं ईश्वरं अधिष्ठाय महदहंकारपञ्चतन्मात्रादिक्रमेण जगत् सृजति इत्याहुः । तदपि न । मणि. पृ. ५१–५३.

● सांख्यानां एषा प्रक्रिया– प्रकृतिः महदादिरूपेण विपरिणमते । तथाहि, प्रकृतिः महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपतया विपरिणमते । महतोऽपि अहंकारो विपरिणामः । अहंकारस्य पञ्च तन्मात्राणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि, तथा एकादश इन्द्रियाणि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुस्त्वग्रसनश्रवणनासिकात्मकानि, कर्मेन्द्रियाणि च उत्सर्गानन्दादानगमनालापकारणानि पायूपस्थहस्तपादवाग्रूपाणि । साधारणं च मनः । तन्मात्राणि च पृथिव्यादीनि भूतानि । यथाक्रमं पञ्चानामपि पृथिवी, चतुर्णामपः, त्रयाणां तेजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनमिति । सुखदुःखमोहात्मिका प्रकृतिः एवंविधपरिणामा । तद्व्यतिरिक्तः पुरुषः । यदाहुः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥' इति । ऋजु. पृ. १६३. ● सांख्यानां सर्वं जगत् नित्यमेव इति नित्यत्वैकान्तप्रतिपादनम् । मु. पृ. १३१.

● सांख्याधिकरणम् (२।२।१।१–१० ब्रह्म.) । ननु सांख्याधिकरणे कारणानि, चेतनाधिष्ठानमन्तरेण कार्याणि न जनयन्तीत्यनुमानेनेश्वरसिद्धिरङ्गीकृता, इह कथं तद्दूषणं क्रियते ? नैष दोषः, तत्र (२।२।१) पूर्वपक्षे मृद्घटादिषु दृष्टं कार्यानुसारिणा कारणेन भाव्यं इति नियममवलम्ब्य सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतस्तथाभूतं कारणमनुमिमानं सांख्यं प्रति मृदादिदृष्टान्तेनैव अचेतनस्य जगत्कारणस्य चेतनेनाधिष्ठानमपि सिध्येत्, स्वतन्त्रं प्रधानं जगत्कारणं इति निरीश्वरसांख्याभिमतं न सिध्येत् इत्येतावन्मात्रमुक्तम्, न तु स्वतन्त्रमीश्वरानुमानमनवद्यमिति । परिमल. २।२।७।४१ ब्रह्म.

● सांख्यादिकल्पितप्रधानादिनिषेधे बौद्धादेः विनाप्यारोपेण प्रयोगासंभवः । इति चेत्, न । धा. १।४।१२।१३–१ पृ. ३५९.

● सांख्यकृतं अद्वैतिमतखण्डनम् । ऐकात्म्यवादिनस्तर्हि औपनिषदाः कथम् ? अवैलक्षण्येनेति ब्रूमः । भेदशब्दो हि वैलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः । तथाहि सुसदृशेषु वक्तारो भवन्ति 'नास्त्यस्य च कश्चिद् भेदोऽस्ति' इति । तथा आत्मनामपि नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नशरीरवर्तिनां शरीरसंबन्धमपोह्य केवलं चैतन्यरूपेण निरूप्यमाणानां पद्मरजःपरमाणुद्वयवत् न किंचिदपि वैलक्षण्यमस्ति इत्यनेनाभिप्रायेण एकत्ववादाः नानात्वनिषेधवादाश्च । एतदभिप्रायमेव चैतदपि भगवद्वासुदेववचनं 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥' इति । तथैव 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति स्वयमविलक्षणोऽपि आत्मा नरपश्वादिविचित्रशरीरसंपर्कवशात् भ्रान्त्या स्वयमपि विलक्षणरूपः प्रतीयते इत्यर्थः । ये च मुक्तानां क्लेशज्ञानामीश्वरेण सह एकत्ववादाः तेऽपि अत्यन्तसाम्यात् वैलक्षण्याभावाच्च । तथा च श्रुत्यन्तरं 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे

विधूय निरञ्जन. परम साम्यमुपैति ॥ ' इति ईश्वर सादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति । तथा भगवता वासुदेवेनाप्युक्तम् ' इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य मागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ' इति । यत्तु ' ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन. ।' इति भगवद्वचन तत् स्वामिभृत्यभावपरम् । यथा खलु अमात्याः राज्ञोऽशाः व्यपदिश्यन्ते तथा जीवोऽपि ईश्वरांश इत्युच्यते । अन्यथा जीवत्वनाशात् सनातनत्वानुपपत्ति. । यान्यपि 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाश-मात्यन्तिक गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त कः करिष्यति ॥ ' इत्यादीनि पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थ, वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्च अन्यत्र अत्यन्तमविद्यमानमेव अज्ञाननिमित्त अज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयते इति । निरस्त हि परापरपुरुषयोः भेदः गीतादिषूपदर्शितः ' उत्तम पुरुषस्त्वन्य. परमात्मेत्युदाहृत ' ' उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता (भर्ता) भोक्ता महेश्वर. । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुष. परः ॥ ' इति । अलमतिदूर गत्वा । (अस्य अनुवादात् इदं पार्थसारथिसम्मतमेव स्यात् साङ्ख्यकृत अद्वैतिमतखण्डनम् । के.) शा. ११।९ पृ ११२.

* सांख्यमतं तत्खण्डनं च– आत्मभेदं प्रकृतिपरिणाम च जगत् साङ्ख्या मन्यन्ते । द्विविध च साङ्ख्य निरीश्वर सेश्वर च । निरीश्वरवादिनस्तावदाहु – प्रकृतिरचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमतीति । सेश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः । इयांस्तु विशेष., पुरुषशब्दाभिधेय ईश्वर क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट आश्रित्य प्रकृतिर्जगत् सृजति इति । यथा हि संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठाय तत्संपर्कवशात् बीज अङ्कुरादिक्रमेण महान्त वृक्षमारभते, तथा सर्वव्यापिनमीश्वर अधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृति. तत्सम्पर्कवशात् महदहङ्कारतन्मात्रादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्त प्रपञ्चमारभते इति । इतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणैतदेव मतम् । सेय प्रकृत्युपादाना सृष्टि., ईश्वरस्तु निमित्तमात्रम् । क्षेत्रज्ञास्तु भोक्तारः । प्रकृतिरेव तु सर्वकार्याणां कर्त्री इति भोग्या । सा च सर्वत्रैका । भोक्तृणा च भेदात् बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्ति । तथा च ' अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपा । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ' इति व्यक्तमेव भोग्याया. प्रकृतेः रजःसत्त्वतमोरूपाया एकत्वम्, भोक्तृणा भेदात् बद्धमुक्तव्यवस्थान च दर्शितम् । ..... तस्मात् प्रकृत्युपादानेव प्रपञ्चसृष्टि· इति न अनुपादानोपालम्भ । (अथ खण्डनम्–) अभिधीयते । कथ खलु एकरूपा प्रकृतिः नरपशुतिर्यग्भेदभिन्न प्रपञ्चमारभते । नहि अविलक्षण कारण विलक्षण कार्य निर्मातुमर्हति । क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहायवैचित्र्यात् वैचित्र्यमिति चेत्, न, अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्माधर्मयो·, अन्तःकरणस्य च कार्यवर्गान्त पातित्वात् सर्वस्य महदादे कार्यस्य प्राकृतप्रतिसंचरे (प्रकृतौ सर्वेषा प्रलये) प्रकृतौ विलीनत्वात् धर्माधर्मावपि तस्यामवस्थाया अविद्यमानावेव इति न तद्बलेन वैचित्र्यम् । महदादिविकारारम्भे च अस्या किं कारणम् ? स्वरूपमेवेति चेत्, सर्वदा आरम्भप्रसङ्ग , तत प्रलयानुपपत्ति । ईश्वरेच्छया विक्रियते इति चेत्, न, ईश्वरस्य समस्तक्लेशरहितस्य अपास्तसमस्तकामस्य इच्छाऽसंभवात् । इच्छायाश्चापि अन्त.करणधर्मत्वात् तस्मिन् काले तदसंभवात् ।

किंच प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते, सर्वे चात्मानो निर्विशेषा , सर्वेषा चैतन्यमात्ररूपत्वात् । न च धर्माधर्मकृतमपि वैलक्षण्य आत्मना संभवति, तयोरात्मधर्मत्वाभावात्, अन्तःकरणवृत्तित्वात् तस्य च तदानीमभावात् इत्युक्तम् । एवं च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेषु अवस्थितेषु सर्गकाले प्रकृति. शरीरारम्भेण आत्मनो बध्नातीति चेत्, ये पूर्वसृष्टौ मुक्ताः ये चामुक्ता तान् सर्वान् बध्नीयादविशेषात् । तथा ये अश्वमेधमनुष्ठाय फलमनुभवन्तः पूर्वसृष्टौ स्थिता., ये च ब्रह्महत्याकारिण , तेषा सर्वेषामेकविधमेव स्यात्, पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्नष्टत्वात् ।

ननु नाशो नाम नात्यन्ताभावः किंतु कारणे कार्याणां तिरोभावमात्र विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव

कारणे कार्याणां आविर्भावमात्रम् । नहि अत्यन्तासतः उत्पत्तिः संभवति, शशविषाणस्यापि उत्पत्तिप्रसङ्गात्, असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यात् नियमो न स्यात्, तन्तुभ्यः पटः, मृदो घट इति । यथाहुः— 'असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥' इति । तथा 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।' इति भगवद्वासुदेववचनम् । तस्मात् प्रलये धर्मादेः शक्त्यात्मना अवस्थितत्वात् तद्वशेन युक्तं सृष्टिवैचित्र्यम् । नैतदेवम् । नहि मृत्पिण्डावस्थायां वा कपालावस्थायां वा घटत्वमस्ति, तद्वदर्शनविरोधात् । यत्तु 'नासतो विद्यते भावः' इति वचनं तदात्माभिप्रायम् । पूर्वत्र हि 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥' इत्यात्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रान्तमेव अनेन उच्यते । नाविद्यमानस्यात्मनः उत्पत्तिः, न विद्यमानस्य विनाशः, सर्वे एव भावः अनुत्पत्तिविनाशधर्माणः नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्वाभिप्रायं अवगतत्वात् अनुपलब्धिविरोधाच्च इत्युक्तम् । यदि पर उपादानोपादेययोरभेदमाश्रित्य मृदात्मना आदौ घटो व्यवस्थित इत्युच्यते, न च तावता कार्यसिद्धिः । नहि मृदात्मना घटेन उदकाहरणं क्रियते । तथा धर्माधर्मावपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मना स्थितावपि न स्वकार्याय पर्याप्तौ इति न तद्वशेन वैचित्र्यसंभवः । प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे किंचिन्नास्ति, पुरुषवचनं प्रमाणान्तरागोचरार्थे प्रमाणत्वासंभवात् । वेदानामपि पौरुषेयत्वात् इतरपुरुषवचनवदप्रामाण्यात् । यदि तु सृष्टिप्रलयपरंपरां अनादिं अङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि 'सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥' इत्यादिवचनैः कल्पान्तरस्थायेन नामरूपव्यवहारसमर्पकतया शब्दानां अनाद्यर्थसंबन्धानां वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते तथापि एकस्य प्रजापतेः संप्रदायप्रवर्तकत्वे कुलकाद्या स्यादेव । अथ पुनः 'अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः' इत्यादिवचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां गुरुपरम्पराधीतं वेदं स्मरतां गुरुशिष्यन्यायेन संप्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कुलकादृष्कां निरस्य नित्यता समर्थ्येत, तथापि अनुपादानं जगन्निर्माणं अशक्यं अभ्युपगन्तुम् । प्रकृत्यादीनां हि उपादानत्वं निरस्तम् । औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्च अर्थवादतया नेतव्याः । भवतु च एवं तथापि नास्माकं काचित् क्षतिः । संबन्धनित्यत्ववेदप्रामाण्ययोरविघातात् । शा. १।१।५ पृ. ११३–११५.

• सांख्यमतखण्डनं भाट्टचिन्तामणिकृतं 'सृष्टिप्रलयौ' इति बिन्दौ अन्ते द्रष्टव्यम् । भचि. पृ. ५१–५३.

• सांख्ययोगादिशास्त्रेषु वैदिकपरिग्रहो यदंशे अस्ति उपासनादिविषये तदंशे प्रामाण्यमिष्टमेव । यदंशे तु प्रपञ्चसत्यत्वमिथ्यात्वद्वैताद्वैतादिविषये, विहितस्य हिंसादोषापादनादिविचारविषये च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोऽस्ति तदंशे अप्रामाण्यमेव । कु. १।३।३।४.

• साङ्गः अवभृथः अप्सु अनुप्रैषः । ११।१।८।३१–३४. मीको. पृ ६९६ 'अवभृथः साङ्गः अप्सु अनुप्रैषः' इयम अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

• साङ्गकर्मणि त्यागमात्रं यजमानेन कर्तव्य इत्यत् सर्वसूरिभिः । वि. ३।७।८.

• साङ्गप्रधानस्यैव मधुरकालता । संकपं. २।२।५. मीको पृ. ४११६ 'मधुरकालत्वाऽपि साङ्गप्रधानस्यैव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सांग्रहणी इष्टिः । तत्र आमनहोमाः 'आमनमस्यामनस्य देवाः इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' । प्रकृतौ अनुयाजाः । तेऽत्र चोदकप्राप्ताः । तत्र आमनहोमैः प्राकृतानुयाजानां समुच्चयः । भा. १०।४।४।७.
• सांग्रहणी इष्टिः । 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामः' इति । तत्र च आमनहोमाः श्रुताः (तैस. २।३।९) 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । एते होमा न समप्रधानाः किंतु सांग्रहणीष्ट्यङ्गभूताः । वि. ४।४।४. • 'सांग्रहण्या ग्रामकामो यजेत' । यास. पृ. ३. • सांग्रहण्यां

आमनहोमैः त्रयाणामनुयाजानां बाध इति पूर्वपक्षः । आमनहोमानां कर्मान्तरभूतानामनुयाजैः समुच्चयः इति सिद्धान्तः । आमनहोमा अनुयाजमध्ये कार्याः । वि. ३।७।२०, १०।४।९, १०।७।९. ॰ सांग्रहण्यामिष्टौ 'आमनमस्यामनस्येति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । वि. २।२।७.

॰ सांग्रहण्यादिवाक्याः निवृत्ताकाङ्क्षाया विकृतेः संनिधावाम्नातानां अश्रुतफलानां आमनहोमादिकर्मणां संनिहितफलवत्कर्मोपकारकत्वाध्यवसाने कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलकत्वकल्पनाऽयोगः । सु. पृ. ११९७.

॥ सांग्रहणीष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकानामनूयाजानां समुच्चयः ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् । १०।४।४।७ ॥

भाष्यम्— अस्ति सांग्रहणी इष्टिः 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामः' इति । तत्र श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा निवर्तन्ते उत तैः समुच्चीयन्ते इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुतैः आमनहोमैः आनुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हीममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् ? 'बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजाः, आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मानं सजातानामादधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते' इत्यनुयाजानामनिवृत्तिं दर्शयति । आह । ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित् काचित् संख्या न भवति । तस्मान्न संख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदमपदिष्टम्, प्राप्तिस्तु वक्तव्येति । उच्यते । 'आहुतीर्जुहोति' इति श्रुत्या आहुतिरुक्ता, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ।

शा— सांग्रहण्यां श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः, ते किं आमनहोमैर्बाध्यन्ते उत समुच्चीयन्ते । प्रत्यक्षश्रुतत्वात् त्रित्वस्य च प्रकृतिलिङ्गत्वात् निवृत्तिः । अथवा 'यत्तिस्रो जुहोति तदामनमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः' इत्यनुयाजेषु एव मन्त्रविधिः, त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, तस्मात् कर्मान्तराणि । न च त्रित्वमात्रमनेकसाधारणं अनुयाजकार्यं शक्नोति उपस्थापयितुमिति समुच्चयः ।

सोम— पूर्वत्र सप्तदशत्वसंख्यायाः प्रकृतौ अविद्यमानतया प्रकृतिलिङ्गत्वाभावेऽपि इह त्रित्वसंख्यायाः लिङ्गत्वं संभवतीत्युदिषत्वेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— आमनहोमेऽपि समुच्चयः 'यत्प्रयाजानां पुरस्तात् उपरिष्टाद्वा जुहुयात् बहिरात्मानं सजातानां दधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानां धत्ते' इत्यनूयाजानिवृत्तिलिङ्गादिति ।

वि— 'आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः । त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— सांग्रहण्येष्टयाम् 'आमनम्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्रापि मन्त्रसंख्योभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानावश्यंभावे तेषामदृष्टार्थत्वात् न त्रित्ववत्त्वमात्रेणानुयाजकार्योपजल्पयागहोमयोरत्यन्तवैसादृश्याच्च । अतश्चात्रापि नानुयाजानां बाधः । 'यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादुपरिष्टाज्जुहुयादात्मानमेव सजातानामादधीत मध्ये जुहोति' इति लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्वधिकरणान्तरम् ।

मण्डन— 'अनुयाजाः स्युः सहाऽऽमनैः ।'

शंकर— 'अनुयाजास्तथाऽऽमनैः ।' समुच्चय इत्यर्थः ।

॰ सांग्रहणीष्टौ निर्वापमन्त्रे विश्वदेवपदोहः । भा. ९।३।१।१–२, ४–८.

* सांग्रहणीन्यायः । साग्रहण्यर्थं आमनहोमाः । ४।४।४।७. मीको. पृ. ९४९ 'आमनहोमन्याय.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* 'साण्डः निर्वत्सरः सोमक्रयणः' प्रथमे साद्यस्के । उत्तरेषु तु 'स्त्री गौः सोमक्रयणी' । भा. ८।१।१२।१९. * साण्डः सोमक्रयणः त्रिवत्स. (त्रिवर्ष.) साद्यस्के । तेन च द्वयानामपि सोमक्रयसाधनाना बाधः । वि. १०।३।१६. * साण्डे त्रिवत्से सोमक्रयमन्त्रे 'तस्मै शृतं' इत्यादिपदानामूहो न कर्तव्य. । साद्यस्के । ९।१।१५।४२–४४ वर्णकं २.

* सादनं ग्रहणशेष. । ग्रहण हि प्रदानार्थम् । सादनेन ग्रहण होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणशेषः सादनम् । भा. १०।५।२१।७३.

§ सादनं चापि शेषत्वात् । १०।५।२१। ७३ ॥

ज्योतिष्टोमे फलविशेषार्थं आश्विनाग्रता– शुक्राग्रता– मन्थ्यग्रताः श्रुताः । तेषा चाश्विनादीना ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्ष इत्युक्तम् । एव प्रतिकर्षेण गृहीताना आश्विनादीना सादन चापि सादनमपि प्रतिकष्टव्यम् । शेषत्वात् सादनस्य ग्रहणशेषत्वात् । तस्मात् सादन स्यापि प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ७४ ॥

काम्याना ऐन्द्रवायवात् प्राक् गृहीताना आश्विन-शुक्रादीना ग्रहाणा सादनमपि ग्रहणवत् ऐन्द्रवायव-सादनात् प्रतिकष्टव्यं इत्यत्र लिङ्गदर्शनं पूर्वतरसूत्रे उक्तमेव ज्ञातव्यम् । के.

* सादनस्यापि प्रतिकर्षः ग्रहणप्रतिकर्षे ग्रहाग्रतासु । १०।५।२१।७३–७४. मीको. पृ. १६४८ 'ग्रहणप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सादनार्थं 'तस्मिन् सीद०' इत्युत्तरार्धम्, सदनार्थं 'स्योन ते०' इति पूर्वार्धम्, लिङ्गस्य वाक्यात् प्राबल्यात्, दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।३।८.

* सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्ष. ग्रहाग्रतासु । १०।५।२२।७५–७६. मीको. पृ. १६२५ 'ग्रहाग्रतासु सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सादनादीनां ग्रहधर्माणा अनारभ्याधीताश्वदाभ्यग्रहार्थताऽपि । ३।६।११।३२–३४. मीको पृ २ 'अश्वदाभ्ययोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * सादनादीना ग्रहधर्माणा सवन त्रयधर्मता । वि. ३।६।९.

* सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादन प्रतिकृष्यते (एव) । भा. १०।५।२२।७५.

* सादनसंमार्गादयः ग्रहधर्मा. प्रातःसवने पठिता अपि सवनत्रये सबध्यन्ते । वि. ३।६।९.

* सादृश्यमेव सामान्य इति मतनिरासः 'आकृतिवादः' इति बिन्दौ न्यायदीपिकाप्रघट्टके मीको. पृ. ७८४ इत्यत्र द्रष्टव्यः । * सादृश्यं धर्मसामान्यभूयस्त्व-लक्षणम् । भूयस्त्वस्य तु आपेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षाया भूयसोऽपि अभूयस्त्वापत्ते. सुसदृशापेक्षाया मन्द-सादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एव । सु. पृ ८४१.

* सादृश्य भूयोऽवयवसामान्यम् । वि. ६।३।११.

* सादृश्यम् । 'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत्' । १८ ॥ 'सदृशावयवत्व तु यत्र पद्मदलाक्षि-वत् । तत् स्वावयवसामान्यभूम्ना तेषा भविष्यति ॥ १९ ॥ एव जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः । एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य भिन्नता ॥' २० ॥ श्लोवा. उपमानम् । रत्नाकरः:— वस्त्वन्तरस्य स्वावयवेषु गुणेषु कर्मसु वा समवेतैर्यैः सामान्यैः येनैव प्रकारेण योगः तेनैव प्रकारेण वस्त्वन्तरस्य योगः सादृश्यम् । न तु अवस्तु, नापि तत्त्वान्तर प्रमाणा-भावात् । सर्वत्र सादृश्यबुद्धेः ईदृशसामान्ययोगान्वय-व्यतिरेकात् । यदपि गुणयोः सादृश्य यथा केतकी-गन्धस्य सर्पगन्धस्य च, तत्रापि अवयविगुणाना अवयवगुणसामान्ययोगः सादृश्यम् । कर्मणामपि स्वसंबन्धिद्रव्यदेवतासामान्ययोग इति । पद्मदलस्य अक्ष्णोश्च स्वावयवसामान्ययोगः सादृश्यम् । पृ. ४३९.

आमनहोमैः त्रयाणामनुयाजाना बाध इति पूर्वपक्षः । आमनहोमाना कर्मान्तरभूतानामनुयाजैः समुच्चयः इति सिद्धान्तः । आमनहोमा अनुयाजमध्ये कार्याः । वि. ३।७।२०, १०।४।९, १०।७।९. * सांग्रहण्यामिष्टौ 'आमनमस्यामनस्येति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । वि. २।२।७.

* सांग्रहण्यादिकायाः निवृत्ताकाङ्क्षाया विकृतेः सन्निध्याम्नातानां अश्रुतफलानां आमनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलत्वकर्मोत्पत्त्यावाक्यमध्ये कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलकल्पनाऽयोगः । सु. पृ. ११९७.

ह्र सांग्रहणीष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकानामनूयाजानां समुच्चयः ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् । १०।४।४।७ ॥

भाष्यम्— अस्ति सांग्रहणी इष्टिः 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामः' इति । तत्र श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा निवर्तन्ते उत तैः समुच्चीयन्ते इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुतेः आमनहोमैः आनुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हीममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् ? 'बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजाः, आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मानं सजातानामादधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते' इत्यनुयाजानामनिवृत्तिं दर्शयति । आह । ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित् काचित् संख्या न भवति । तस्मान्न संख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं सिद्धमपदिष्टम्, प्राप्तिरत्र वक्तव्येति । उच्यते । 'आहुतीर्जुहोति' इति श्रुत्या आहुतिरुक्ता, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ।

शा— सांग्रहण्यां श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः, ते किं आमनहोमैर्बाध्यन्ते उत समुच्चीयन्ते ? प्रत्यक्षश्रुतत्वात् त्रित्वस्य च प्रकृतिलिङ्गत्वात् निवृत्तिः । अथवा 'यत्तिस्रो जुहोति तदामनमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः' इत्यनुयाजेषु एव मन्त्रविधिः, त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, तस्मात् कर्मान्तराणि । न च त्रित्वमात्रमनेकसाधारणं अनुयाजकार्यं शक्नोति उपस्थापयितुमिति समुच्चयः ।

सोम— पूर्वत्र सप्तदशत्वसंख्यायाः प्रकृतौ अविद्यमानतया प्रकृतिलिङ्गत्वाभावेऽपि इह त्रित्वसंख्याया लिङ्गत्वं संभवतीत्युदाहरणेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु- आमनहोमेऽपि समुच्चयः 'यत्प्रयाजानां पुरस्तात् उपरिष्टाद्वा जुहुयात् बहिरात्मन्सजाता दधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता धत्ते' इत्यनूयाजानिवृत्तिलिङ्गादिति ।

वि— 'आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः । त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— सांग्रहण्येष्ट्याम् 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्रापि मन्त्रसंख्योभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानावश्यभावे तेषामदृष्टार्थत्वात् न त्रित्वसत्त्वमात्रेणानुयाजकार्यापन्नत्व यागहोमयोरत्यन्तवैसादृश्याच्च । अतश्चात्रापि नानुयाजाना बाधः । 'यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादुपरिष्टाज्जुहुयादात्मानमेव सजातानामादधीत मध्ये जुहोति' इति लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्वधिकरणान्तरम् ।

मण्डन— 'अनुयाजाः स्युः सहाऽऽमनैः ।'

शंकर— 'अनुयाजास्तथाऽऽमनैः ।' समुच्चय इत्यर्थः ।

* सांग्रहणीष्टौ निर्वापमन्त्रे विश्वदेवपदोहः । भा. ९।३।१।१-२, ४-८.

यूपः' इत्याश्वलायनः । आश्वौ. ९।७. ● साद्यस्के पूर्वस्मिन् 'शण्डः शितिरन्ध्रः सोमक्रयणः स्पर्धमाना-नाम्' इत्याम्नाय उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति 'स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता क्षेपा स्पर्धिता' इति । भा. ८।१।१२।१९. ● साद्यस्के विहितेन मैत्रावरुणेन पुरोडाशेन प्राकृतस्यैकयूपस्य बाधः । १०।३।१६। ६०-६१. मीको. पृ. १९७१ 'नित्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

☒ साद्यस्के सवनीयमालभ्य इतरयोरालम्भ इति साहित्यम् ॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् । ५।१।६।१३ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— समाम्नायपाठक्रमादेवात्र (एकविंशा-धिकरणे) नियम इति पुनरुक्तता गम्यते इति अन्यथा (सूत्रं) वर्ण्यते । साद्यस्के श्रूयते 'सह पशूनालभते' इति । तत्र एषोऽर्थः समधिगतः, सवनीयकाले त्रयाणा-मालम्भः इति (३।८।२१।३९-४१)। अथात्र पाठक्रमात् किं अग्नीषोमीयः पूर्वमालब्धव्य उत स्थान-क्रमात् पूर्वं सवनीय इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वं अग्नीषोमीय इति । कुतः ? पाठक्रमात् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सवनीयः पूर्वं स्थानात् । यदि पूर्वमग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीयस्थानं व्याहन्येत, 'आश्विनं ग्रहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय' इति । ननु इतरत्रापि पाठक्रमो बाध्येत । बाध्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः समाम्नातः । अप्रतिषिद्धं च आश्विनग्रहस्थानम्, तस्य बाधितव्यम् ।

टुप्— 'सह पशूनालभते' इति श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्ती-नामभावात् अनियम । अथास्य प्रयोजनं नियमेन तत्र अग्नीषोमीयप्रकृतौ प्रथममनुष्ठानं पाठाद्वगत इहापि तथैव भवितुमर्हति इत्येवं प्राप्ते, ब्रूमः । आग्नेयस्य प्रथममुपाकरणम् । कथम् ? 'आश्विनं ग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सव-नीयं पशुमुपाकरोति' इति । (ननु) अयुक्तमिदं व्याख्यानम् । न हि शाखाणि अतिदिश्यन्ते । यद्यपि अतिदिश्येरन् तथापि पाठक्रमो वा स्यात् श्रुति-क्रमो वा । पाठक्रमे पुनः उक्तमेव । क्त्वाशब्देन पूर्वकालता अभिधीयते, नानन्तर्यम् । आनन्तर्याभावात् अग्नीषोमीयेऽपि प्राकृते पूर्वकालताऽपि घटत एव । उच्यते । 'सह पशूनालभते' इति न्यायात् (३।८। २१।३९-४१) सवनीयस्थाने । तत्र आश्विनो ग्रहमाण आग्नेय शक्नोत्यन्यचोदयितुम् । स्वस्थानाद्धि चलितत्वात् नास्त्यन्यचोदकं प्रमाणं अग्नीषोमीयस्य । तस्मात् नानेन वाक्येन शाखातिदेशं भाष्यकार आह, न च वचनेन कृतं क्रमम् । किं तर्हि ? अनेन आश्विनकालं लक्षयति । स च शक्नोति सव-नीयमेव चोदयितुं इत्येतावदेव अभिप्रेतम् । अग्नीषोमी-यानुबन्ध्ययोः अनियमे प्राप्ते प्रकृतौ अनुबन्ध्यात् पूर्वं अग्नीषोमीयो दृष्ट इहापि तथैव भवितुमर्हति । 'नन्वि-तरत्रापि पाठक्रमो बाध्यते । बाध्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः' इति । कोऽभिप्रायः— पूर्वः पदार्थः समाप्यमानः उत्तर बुद्धौ अभिनियस्यति इत्यय पाठक्रमः । अग्नीषोमीयसवनीययोश्च पौर्वापर्यमात्रं तत् बाध्यते । यत्रेयमिदं पाठक्रम ब्रवीति स बाध्यते । सहशब्दश्रवणात् सवनीयस्य उत्थापकमस्ति, नेतरयोः ।

शा— 'आश्विनग्रहणेनासौ पर्युपस्थाप्यते यतः । इतरश्चलितः स्थानान्नोपस्थाप्येत केन-चित् ॥' अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यं इतरयोस्तु मिथःक्रमे अनियम एव, तयोरुपस्थाने विशेषाभावात् । अथवा प्रकृतिदृष्टं पौर्वापर्यमात्र अत्रापि भवेत् अनुष्ठी-तव्य इति अग्नीषोमीयमुपाकृत्य अनुबन्ध्योपाकरणम् ।

सोम— प्रधानक्रमावगतत्वात् अग्नीषोमीयानुबन्ध्य-स्थानयोः पुरोडाशाभ्यामनुग्रहवचनाच्च सवनीयस्थाने एव इदं साहित्यं इति तृतीयोपान्त्ये स्थितम् । वार्तिककारैः अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः क्रमविषयं विचारान्तरं कृतम् ।

वि— 'प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्क्रेऽस्य तावुत । सवनीये, ऽग्निनो यस्मात् प्रकृतौ तद्दर्शितम् ॥, आश्विनग्रहसामीप्ये सवनीयस्य संस्थितिः । निवर्तते तत्क्रमे स्थानाच्चलितयोः प्राकृतो नयः ॥'

* सादृश्य यत्र तत्र धर्माः प्राप्यन्ते । असति सादृश्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः । टुप्. ८।१।२।२. * सादृश्यम् । सामान्यमेव कैश्चित् सादृश्यमुक्तम् । न तत् सादृश्यम् । किं तर्हि ? अन्यदेव हि तत् । गोत्वादेरेकत्वात् । बृहती. पृ. ८४ । उक्तं तावत् सादृश्यज्ञानग्राह्यं सादृश्यमस्तीति । इदानीं किं सामान्यमेव उत अन्यत् इति विवेक्तुं परमतमुपन्यस्यति ' अत्र सामान्यमेव कैश्चित् सादृश्यमुक्तम् ' सामान्यमेव गुणावयवकर्मत्वादिकं धर्म्यन्तरगतं ज्ञायमानं सादृश्यमुक्तम्, सामान्यानि च भूयांसि गुणावयवकर्मणाम्, भिन्नप्रधानसामान्ययुक्त सादृश्यमुच्यते इति । तथाह— ' न तत् सादृश्यम् ' सादृश्यं भिन्नम् । अन्यदेव हि गवि गवये सादृश्यम्, अन्यच्च गवये गोसादृश्यम् । गुणत्वादिकं तु तदेव तद्धर्म्यन्तरे । ऋजु. पृ. ८४. * सामानाधिकरण्येन हि भवति सादृश्यं यथा सिंहो देवदत्त. इति । टुप्. ६।१।८।२२ पृ. १३६९. * देवताघटितसादृश्यापेक्षया द्रव्यघटितसादृश्य बलीयः। भा. ८।१।१७।२२–२४. * सादृश्येन विध्यन्तो नियम्यते । टुप्. ८।१।३।५, १०।७।९।२५. * सादृश्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्तते । भा. ८।२।११, * सादृश्यात् यज्ञसाधनत्वरूपात्, ऐश्वर्याद्वा इन्द्रशब्दः गार्हपत्ये गौणः । ३।२।२।४. * सादृश्यस्य आपेक्षिकत्वात् सुसदृशोऽपेक्षिते विप्रकृष्टं विसदृशमेव भवति । शा. २।२।११।२५ पृ. ५४३.

* सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा न प्रकृतिर्विकृतिर्वोच्यते । न हि दधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । भा. ११।१।६।१६.

* सादृश्यविधिसरूपः मन्त्रः— ' श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् ' इति । बाल. पृ. ६५.

* सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्माणामतिदेशः । ८।१।२।२. मीको. पृ २०९ ' अतिदेशः धर्माणां सादृश्य० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* साद्यस्कस्य पूर्वस्य धर्माणामुत्तरसाद्यस्केष्वतिदेशः । भा. ८।१।१२।१९, * साद्यस्के अपरस्मिन् स्त्री गौः सोमक्रयणी । सा कृत्स्नस्य क्रयद्रव्यसंघस्य निवर्तिका । १०।३।१६।६१. * साद्यस्के अग्नेरश्चैव पशोः प्रथममुपाकरणं न त्वग्नीषोमीयस्य । टुप्. ५।१।६।१३. * साद्यस्के खलेवाली एव यूपः । तत्र गादिरत्न्यादिनियमो नास्ति । तक्षणजोषणादयः पदार्था न कर्तव्याः । मैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समन्त्रिया, अग्निरथसेचनं इत्यादयः पदार्थाः कर्तव्याः । भा. १०।२।३२–३३।७१–७३. * साद्यस्के खलेवाल्या जोषणतक्षण–उच्छ्रयणानि न कर्तव्यानि । वि. १०।२।३२ (जोषणं नाम प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य हस्तलक्षिततया सेव्यत्वनिश्चयः । यूपार्थवृक्षलक्षणानि च ' समे जातं अशालाग्रं, बहुपर्णशाखं, अप्रतिशुष्काग्रं, असुषिरं इत्यादीनि) । पर्यूहणं, परिबृंहणं, परिषेकः, अञ्जनं, प्रोक्षणं इत्यादयस्तु यूपधर्माः खलेवाल्या कर्तव्याः कार्यकरत्वात् अविरुद्धत्वाददृष्टार्थत्वाच्च । खलेवाली नाम खले बलीवर्दबन्धनाय निखातो मेढिः । १०।२।३३. * साद्यस्के खलेवाल्या तक्षणादीनामननुष्ठानम् । १०।२।३२।७२–७३ मीको. पृ. १५१५ ' खलेवाल्या तक्षणजोषणादिधर्माणां बाधः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * साद्यस्के खलेवाल्यां पर्यूहणसेचनादीनां संस्काराणामनुष्ठानम् । भा. १०।२।३३।७४. मीको. पृ. १५३६ ' खलेवाल्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * साद्यस्के खलेवाल्या यूपाहुतेः बाधः । १०।१।५।९. मीको. पृ ३२६३ ' यूपाहुतिन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * साद्यस्के चयनं नैव कर्तुं शक्यते, सद्यः समाप्तेः । सत्याश्रौ. ११।१।२ प्रयोगचन्द्रिकायाम्. * साद्यस्के ज्योतिष्टोमगतसोमक्रयाङ्गमन्त्रे ' इय गौस्तया ते क्रीणामि ' इत्यत्र ' अय गौ. साण्डस्त्रिवत्सस्तेन ते क्रीणामि ' इत्यूहं कृत्वा ' तस्ये शृतं ' इत्येवमादिपदानां ऊहो न कर्तव्यः । भा. ९।१।१५।४२–४४. * साद्यस्के ' त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः ' अनेन दशानामपि सोमक्रयसाधनानां बाधः । वि. १०।३।१६. * साद्यस्के पशुशास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा. वेदि–उत्तरवेदि–यूपाः ग्राह्याः । ' साद्यस्केषु उर्वरा वेदिः, खलं उत्तरवेदिः, खलेवाली

पृ. ३६१. ● साधने कामना गौणी, साध्ये च मुख्या । टुप्. ११।१।१।१.

● साधनानुरूपत्वं साध्यानाम् । वा. ३।२।१।१७ पृ. १३०.

■ साधनाऽनुष्ठानतन्त्रा हि साध्यसंसिद्धि-रिति न्यायः । यथा, साधनानि चत्वारि– १ नित्यानित्यवस्तुविवेकः, २ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, ३ शमदमादिषट्कसंपत्तिः, ४ मुमुक्षुत्वं च । एतत्साधनानुष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यस्यात्मज्ञानस्य संसिद्धिर्भवति, तथा प्रकरणान्तरेऽपीति बोध्यम् । साहस्री. ४२२.

● साधनाभासः । ' अन्यसाधनमन्यस्य साधना भास उच्यते ' । श्लोवा. १।१।१।१२२.

● साधनग्रहणम् । कार्यार्थं हि सर्वत्र साधनग्रहणम्, न स्वरूपमात्रसंभावनार्थम् । वा. ३।६।३।१० पृ. १०२६.

● साधनता । न चैकस्वरूपेण सर्वेषां साधनता । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९२.

● साधनत्वम् । न हि अविधीयमानानां अर्थानां साधनत्वं संभवति । वा ३।२।१।१।२६ पृ. ५४७.

● साधनत्वमात्रं धर्मशास्त्रे तत्त्वं न तु वाचनिकत्वम् । सोम. ९।३।१४.

● साधनभेदेन साध्यस्य नियमो भवति, तद्यथा आहवनीयादिभेदेन अग्निहोत्रादेः । वा. ३।२।१।१।२९.

● साधनविनाश व्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावः । वा. २।१।७।२१ पृ ५२८.

● साधारणानि पात्राणि पृथगेव सर्वे कर्तव्यानि । ६।६।६।३३–३४. मीको. पृ ३०५ ' अधिकारः सत्रे गृहपतिसाधारणस्त्वागमेव यजमानानाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साधारणे वस्तुनि कस्यचित् देवस्य भागाधिक्ये अपराधो भवति । वि. ३।५।१७. ● साधारणेषु च परिवहनोपहारगोष्ठीभोजनादिषु इदं स्थितं, यदेकस्य भागे अपहृते तस्यामात्मेव तस्य, अवशिष्ट ■ तत्समयमात्रा अपहार्यमाणं न पूर्वेणैवः इत्येवमनुमानार्थे येन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यथा गुणैः प्रधानमाग्निर्वेधपोष्यप्रयुक्ता भागा भवन्ति तदा तस्य साधारण्यानुगुणा एव प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति । वा. ३।५।१।६. ● साधारणी न दीक्षा दक्षिणा च अङ्गेषु प्रधानेषु च, किंतु प्रधानमात्रार्थे ते ज्योतिष्टोमे । भा. ३।७।५।११–१२.

● साधारणधर्मेण गम्येन उपमानोपमेयभावनिर्देशोऽपि न काचिदनुपपत्तिः । पराक्रमः . ४५।२.

● साधारण्यं अभिमर्शनादेः अङ्गप्रधानहविषाम् । ३।७।४।८,१०. मीको. पृ. ५५९ ' अभिमर्शनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साधारण्यं न यजमानसंस्काराणां किंतु प्रधानमात्रार्थत्वम् । भा. ३।७।२।६, ● साधारण्यं बर्हिरादीनां अङ्गेषु प्रधानेषु च । वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः । ३।७।१।१–५, साधारण्यं लौकिक्या वेदेः अङ्गप्रधानेषु । ३।७।१।७,९.

● साधारण्यविधिः क्रिया–गुण–जाति–द्रव्यविषयकत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उद्देश्यांशे विधेयांशे उद्देश्यविधेययोरुभयांशे चेति त्रिविधः इति संहत्य द्वादशविधः । बाल पृ. २१, ● साधारण्यविधिः द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च । क्रत्वर्थः दृष्टार्थः, पुरुषार्थः अदृष्टार्थः । पृ. २१, ● °साधारण्यविधिः द्विविधः– विनियोगसाधारण्यविधिः अनुष्ठानसाधारण्यविधिश्चेति । पृ. २०.

● साधुः शब्दः ' गौः ' इति, गावी–गोणी–गोपोतलिका इत्येवमादयः स्वस्वदेशभाषामनुसृत्य ये प्रयुज्यन्ते लोकैस्ते अपभ्रंशाः । वि. १।३।९, ● साधवः एव सर्वे शब्दाः । साधुत्वासाधुत्वे नियामकं नास्तीति चेन्न, व्याकरणस्य नियामकत्वात् । गवाद्या एव साधवः, न तु गावी इत्यादयः इति व्याकरणेन नियम्यते । ' एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति ' इति श्रुतिवचनम् । ' ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ' इति दोषवाक्यम् । १।३।९. ● साधोः वचनं यदुक्तोऽप्युच्यमानं न्याय्यमेव । अप्रार्थेऽस्तु शङ्कृद्यन्याय्यम् । भा. ७।१।१।१. ● साधूनामेव शब्दानां प्रयोगः कर्तव्यः । भाट्. १।३।८ । ' अत्र शेषोऽपि नोऽवश्य

भाट्ट-- स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तच्च क्रमकमपूर्वपदार्थयोरवस्थितिः । सा च ' एकसंबन्धिदर्शनेन अपरसंबन्धिस्मरणम् ' इति न्यायेन उत्तरपदार्थस्य झटिति उपस्थापिका । अतः तत्साहित्येन विहितानामन्येषां पदार्थानां तदनन्तरानुष्ठानसिद्धिः । यथा प्रकृतौ अग्नीषोमप्रणयनानन्तरं औपवसथ्याहे दैक्षः पशुः, आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकाले च सौत्येऽहे सवनीयः, उदयनीयानन्तरं सुत्योत्तरमनूबन्ध्यः । साद्यस्के च सर्वं अग्नीषोमप्रणयनादि सौत्येऽहन्येव क्रियते । सद्यस्कालविकृतिदेशात् श्येनेऽपि । तत्र च ' सह पशूनालभते ' इति श्रुतम् । तच्च प्रधानेन अत्यन्तप्रत्यासत्तिलाभात् आश्विनोत्तरमेव इति स्थितं तृतीये (उपान्त्येऽधिकरणे) । अतश्च आश्विनस्य उपस्थापकस्य सत्त्वात् सवनीयस्यैव स्थानात् प्रथमत उपाकरणम्, न तु दैक्षस्य, तदुपस्थापकस्य प्रकृतत्वेन स्थानाभावात् । प्राकृतपाठस्य च व्यवधायकपदार्थान्तरसत्त्वेन नियामकत्वाभावात् । अत एव उपाकरणोत्तरभाविनियोजनादिपदार्थेषु प्रधानसहितेष्वपि प्रवृत्त्यैव क्रमसिद्धेः न स्थानोदाहरणता । प्रधाने स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाशङ्का । अतः स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपाकरणम्, तदुत्तरं दैक्षस्य, तदुत्तरं अनूबन्ध्यस्य । प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्यैव नियामकान्तराभावे नियामकत्वाङ्गीकारात् । अत्रापि स्थानावगतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगे अवगते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ।

मण्डन -- ' साद्यस्के तु पशुक्रमः । ' स्थानात् ।

शंकर-- ' स्थानात् साद्यस्कपशुषु । क्रमश्चेतरयोस्ततः ।'

● साद्यस्के ' सह पशूनालभते ' इति अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सहालम्भः । तत्र सुत्यादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहोत्तरं आदौ सवनीयः पशुः, ततः पश्चादग्नीषोमीयः, ततश्चानुबन्ध्यः इति क्रमेण साहित्यं इति स्थानरूपः क्रमोऽयम् । वि. ५।१।६, ● साद्यस्के सोमक्रये ' इयं गौः सोमक्रयणी, तया ते क्रीणामि' इति ज्योतिष्टोमिकमन्त्रस्थाने 'अयं षण्डः सोमक्रयणः तेन ते क्रीणामि ' इति ऊहः कार्यः । परन्तु ' तस्यै शृतं, तस्यै शरः ' इत्यादिस्थाने ' तस्मै शृतं, तस्मै शरः ' इत्यादिरूहो न कर्तव्यः किंतु यथाश्रुतो मन्त्रो ग्राह्य. । अविद्यमानधर्मैरपि स्तुतिर्भवति परम्परया वा । ९।१।१६ वर्णकं २. ● साद्यस्के सोमक्रयसाधने षण्डे पुंस्त्वेऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य ' तस्यै शृतम् ' इत्यादेर्नोहः । ९।१।१६।४२-४४ वर्णकं २. मीको. पृ. १३३० 'ऊहः न साद्यस्के सोमक्रयसाधने० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साद्यस्के स्थाण्वाहुतेर्बाधः । १०।१।६। १०-१३. ' स्थाण्वाहुतिन्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साद्यस्के स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपाकरणम्, तदुत्तरं दैक्षस्य, तदुत्तरमनूबन्ध्यस्य, प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्यैव नियामकान्तराभावे नियामकत्वाङ्गीकारात् । भाट्ट. ५।१।६, ● साद्यस्के स्थानगम्यबलवत्क्रमकउपाकरणस्य वाचनिकातिदेशवत्त्या कस्यांचित् विकृतौ वाचनिकोपाकरणप्रत्यये व्यत्यस्तोपाकरणप्रवृत्त्यैव नियोजनादिक्रमः । ५।१।१०.

● साद्यस्कादिनिकायिषु तत्तत्प्रथमनिकायिधर्माणामतिदेशः । ८।१।१२।१९. मीको. पृ. २११ ' अतिदेशः निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साधकम् । यदि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे, तदेतस्मिन्नप्यसिद्धेऽपि कारणभूतमित्यवगम्यते, भवति तत्तस्य साधकम् । यत्र साध्यते कारणभूतमिति तत् सदृशमपि साधकम् । भा. २।२।११।२५ पृ. ५४४.

● साधकतमत्वं प्राधान्यलक्षणम् । सु. पृ. ७४४. ● यदेव हि तदुपयोगिमात्रम्, तदेव शक्यते कथंचित् साधकतमत्वेन विवक्षितुम् । भा. १।२।३।२६ पृ. १३९.

● साधनम् । न किंचित् साधनं अप्रदर्शितविषयं स्वार्थं साधयति (साधन हेतुः, विषयः साध्यम्) । वा. २।३।६।१६. ● साधनम् । स्वयमनुमितार्थे परस्यापि अनुमानबुद्धिः येन वाक्येन उत्पद्यते तत् वाक्यं साधनमित्युच्यते । तच्च वाक्यं प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैः साधनम् । रत्नाकरः अनुमानपरिच्छेदे श्लोकः ५३

पृ. ३६१. • साधने कामना गौणी, साध्ये च मुख्या । टुप्. ११।१।१।१.

• साधनानुरूपत्वं साध्यानाम् । वा. १।२।१।१७ पृ. १३०.

ॐ साधनाऽनुष्ठानतन्त्रा हि साध्यसंसिद्धिरिति न्यायः । यथा, साधनानि चत्वारि– १ नित्यानित्यवस्तुविवेकः, २ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, ३ शमदमादिषट्कसंपत्तिः, ४ मुमुक्षुत्वं च । एतत्साधनानुष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यस्यात्मज्ञानस्य संसिद्धिर्भवति, तथा प्रकृतान्तरेऽपीति बोध्यम् । साहस्री. ४२२.

• साधनाभासः । 'अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते' । श्लोवा. १।१।१।१२२.

• साधनग्रहणम् । कार्यार्थं हि सर्वत्र साधनग्रहणम्, न स्वरूपमात्रसंभावनार्थम् । वा. ३।६।३।१० पृ. १०३६.

• साधनता । न चैकस्वरूपेण सर्वेषां साधनता । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९३.

• साधनत्वम् । न हि अविधीयमानानां अर्थानां साधनत्वं संभवति । वा.२।२।११।२६ पृ. ५४७.

• साधनत्वमात्रं धर्मप्राप्तौ तन्त्रं न तु वाचनिकत्वम् । सोम. ९।२।१४.

• साधनवशेन साध्यस्य नियमो भवति, तद्यथा आहवनीयादिवशेन अग्निहोत्रादेः । वा. ३।२।११।२९.

• साधनविनाशव्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावः । वा. २।१।७।२१ पृ. ५२८.

• साधारणानि पात्राणि पृथगेव सत्रे कर्तव्यानि । १।६।६।३१–३४. मीको. पृ. ३०५ 'अधिकारः सत्रे संहतिसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • साधारणे वस्तुनि कथंचिदेकस्य भागाधिक्ये अपराधो भवति । वि.३।५।१७.

• साधारणेषु च परिषद्वनोपहारगोष्ठीभोजनादिषु इयं स्थितिः, यदेकस्य भागे अपहृतिते तावन्मात्रमेव तस्य, अवशिष्टं तु तत्समानभाजां अवधार्यमाणं न पूर्यतेऽपि इत्येवमभ्यन्तार्थ येन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यदा तु सर्वैः समानभागिभिर्यथायोग्यमुपभुक्ता भागा भवन्ति तदा तस्य साधारण्यानुगुणा एव प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति । वा. ३।५।१।६. • साधारणी न दीक्षा दक्षिणा च अङ्गेषु प्रधानेषु च, किंतु प्रधानमात्रार्थे ते ज्योतिष्टोमे । भा. ३।७।५।११–१२.

• साधारणधर्मेण गम्येन उपमानोपमेयभावनिर्देशोऽपि न काचिदनुपपत्तिः । पराक्रमः. ४५।२.

• साधारण्यं अभिमर्शनादेः अङ्गप्रधानहविषाम् । ३।७।४।८,१०. मीको. पृ. ५५९ 'अभिमर्शनाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • साधारण्यं न यजमानसंस्काराणां किंतु प्रधानमात्रार्थत्वम् । भा. ३।७।२।६, • साधारण्यं बर्हिरादीनां अङ्गेषु प्रधानेषु च । चेदिबर्हिर्धर्मन्यायः । ३।७।१।१–५, साधारण्यं सौमिक्या वेदेः अङ्गप्रधानेषु । ३।७।१।७,९.

• साधारण्यविधिः क्रिया–गुण-जाति–द्रव्यविषयकत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उद्देश्यांशे विधेयांशे उद्देश्यविधेयोभयांशे चेति त्रिविधः इति संहत्य द्वादशविधः । बाल. पृ. २१, • साधारण्यविधिः द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च । क्रत्वर्थः दृष्टार्थः, पुरुषार्थः अदृष्टार्थः । पृ. २१, • °साधारण्यविधिः द्विविधः– विनियोगसाधारण्यविधिः अनुष्ठानसाधारण्यविधिश्चेति । पृ. २०.

• साधुः शब्दः 'गौः' इति, गावी–गोणी–गोपोतलिका इत्येवमादयः स्वस्वदेशभाषामनुसृत्य ये प्रयुज्यन्ते लोकैस्ते असाधवः । वि. १।३।९, • साधवः एव सर्वे शब्दाः । साधुत्वासाधुत्वे नियामकं नास्तीति चेन्न, व्याकरणस्य नियामकत्वात् । गवाद्या एव साधवः, न तु गावी इत्यादयः इति व्याकरणेन नियम्यते । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति' इति श्रुतिवाक्यम् । 'ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इति दोषवाक्यम् । १।३।९. • साधोः वचनं बहुशोऽभ्युच्यमानं न्याय्यमेव । असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् । भा. ५।१।१।१. • साधूनामेव शब्दानां प्रयोगः कर्तव्यः । भाट्ट. १।३।८ । 'अत्र येषोऽपिनोऽक्षरं

साधुभाषा नियम्यते । नियोगेन हि ता कुर्वन्नपूर्वं साधयिष्यति ॥ ' वा १।३।८।२७ पृ २८२.

● साधुत्वं (शब्दस्य) अनादिवृत्तिप्रमाप्रयोज्यार्थप्रतिपादकत्वम् । पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टत्वं साधुत्वम् इत्याह । अदृष्टजनकतावच्छेदक. व्याकरणाभिव्यङ्ग्यः जातिविशेष एव साधुत्वं इत्यपि कश्चित् । मणि. पृ. ७२. ● साधुत्वं (शब्दस्य) – ' न हि वाच्य मविज्ञाय साधुत्वमवधार्यते ' । वा. १।१।९।३३ पृ. ३०७.

● साधुत्वासाधुत्वविचारः– अत्राहुः । असाधुपदेन अर्थप्रत्ययाभावात् साधुत्वज्ञानमपि शाब्दबोधे हेतु. । साधुत्वं च अनादिवृत्तिप्रमाप्रयोज्यार्थप्रतिपादकत्वम् । तेन भाषाशब्देषु अनादिशक्त्यभावात् शक्यार्थाभावेन लक्षणाया असंभवात् न साधुत्वम् । लाक्षणिकगङ्गादिपदे च न क्षतिः । आधुनिकसंकेतितडित्थादिपदेषु पाणिनिसंकेतितवृद्धिटिघुमादिपदेषु च ' पिता नाम कुर्यात् ' इति विधिना पुनर्नामत्वोपाधिना ' व्याकृता साधुत्वं ' इति विधिना व्याकरणोपाधिना च अनादिवृत्तिप्रमासंभवात् साधुत्वम् ।

वृत्तिभ्रमेण अर्थप्रत्यायकत्वं असाधुत्वम् । तद्यथा, भाषाशब्दाना प्रयोगभ्रमयोः करणापाटवशक्तिभ्रमाभ्या उत्पत्तेः शक्त्यभावादेव वृत्त्यन्तरस्य चासंभवात् न वृत्तिप्रमा इति न साधुत्वम् ।

रागकस्तु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टत्वं साधुत्वम् । व्याकरणसंकेतिताना असाधुत्वं इष्टमेव इत्याह । तन्न । टिघोरपि विभक्त्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

टिघुमादिशब्दाना उभयबहिर्भूतत्वं इति केचित् ।

अदृष्टजनकतावच्छेदकः व्याकरणाभिव्यङ्ग्य. जातिविशेषः एव साधुत्वं इत्यपि कश्चित् । तदुक्तम्– ' अनपभ्रंशताऽनादिर्येनाऽभ्युदययोग्यता । व्याक्रिया व्यञ्जनीया सा जातिः काऽपीह साधुता ॥ यास्त्वेताः स्वेच्छया सृष्टाः क्रियन्ते टिघुमादयः । कथं नु तासां साधुत्वं, नैव ताः साधवो मताः ॥ अनपभ्रंशरूपत्वाद्व्याप्त्यभावान्न ता इमाः ॥ ततश्चासां नाभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत् । साधनेनार्थबोधाय प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥ ' इति ।

वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न कारणम्, नापि असाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम् । किंतु तादृशासमभिव्याहारस्य तादृशाकाङ्क्षाया वा हेतुत्वात् नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्तम् । मणि. पृ. ७२.

● साधुभाषणस्य सर्वदा नियमे मौने दोष अपरिहार्यः । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारा अर्थज्ञापनं मौनिना अक्षिनिक्षेपादिना क्रियमाणं न श्रेयःसाधनम् । भोजनादौ मौनविधाने श्वादेः निवारणादि हस्तसंज्ञादिना न कार्यम् । शिष्टाचारविरोधपरिहारार्थं वा मौनविध्यभावविषयत्वं साधुभाषणनियमस्य कल्पनीयम् । सु. पृ. ३१८.

● साधुमैत्रीन्यायः । आदौ लघुः पश्चाद्महती । संग्रहः .

● साधुशब्दाधिकरणम् । (१।३।८।२४-२९) । अमंत्रारिरूपसगुणनिर्गुणात्मज्ञानस्य अभ्युदयनिःश्रेयसार्थतया साधुशब्दाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् सिद्धार्थप्रतिपादनपराणामप्युपनिषदां उपासनाविधिशेषतया चोदनाशब्देन उपादानसंभवात् चोदनासूत्रप्रतिज्ञातप्रामाण्यसाधनं सुगतम् । सु पृ. २५. ● साधुशब्दाधिकरणम् (कर्मसु साधवः एव शब्दाः प्रयोज्याः.) । १।३।८।२४–२९ मीको. पृ. ३७६६ ' व्याकरणाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● गाव्यादिशब्दाना अवाचकत्वे अप्रामाण्यस्यातिप्रसिद्धत्वात् अनादरे लौकिकाना वाचकावाचकेषु समदृष्टिरापत्ते. तत्कथन साधुशब्दाधिकरणे करिष्यते । सु पृ १७१.

● साधुशब्दोच्चारणं उच्चारयितुरर्थं फलवत् च यद्यपि न भवति तथापि तद्गतनियमप्रतिषेधयोरेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वे भविष्यतः । वा. १।३।८।२७ पृ. २८८.

● साधुशब्दप्रयोगस्य फलसाधनत्वेन अवगम्यमाना प्रयोक्तुः फलभाक्त्वं आश्रियति । सु पृ. ३२१.

● साध्यस्य साधनवशेन नियमो भवति, तद्यथा आहवनीयादिवशेन अग्निहोत्रादेः । वा. ३।२।११।२९.

* साध्ये कामना मुख्या, साधने तु नान्तरीयकी, साधनेन विना साध्याभावात् । टुप्. ११।२।१।१.

* साध्यसाधनभावलक्षणसंबन्धविशेषः व्यवधाने न संभवति । सु पृ. ८५६.

* साध्यसाधनसंबन्धस्य (वैदिककर्मस्वर्गादिफलयोः) वैदिकत्वम् । टुप्. ७।४।१।१. * ' साध्यसाधनसंबन्धे विधिना प्रतिपादिते । लक्ष्यमाणस्तुमयोः ' । फलस्य विधेयनिषेध्यत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात् तद्भेदनिमित्तविषयभेदायोगमाशङ्क्य ' साध्य,...... मुभयोः ' इत्यनेन न्यायेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूचयति । सु. पृ. ११९२.

* साध्यसिद्धये साधनं स्वयमेवोपादीयते । भा. ३।४।१३।११.

* साध्यस्वभावः धात्वर्थः ' करोति ' इत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गसंख्याद्यपेतः । वि. २।१।१ वर्णकं २.

* साध्यस्वभावधात्वर्थद्योतनाय आख्यातप्रत्ययो विहितः । वि. २।१।१ वर्णकं २.

* सांतपनीयस्य माध्यंदिने निरुप्यते इति वचनात् मध्यंदिनकालान्येव अङ्गानि भवन्ति । भा. ११।४।५।१६, * मदनीयवतो महिस्वत् सांतपनीयस्य । ११।२।३।१७, * सांतपनीया इष्टिः चातुर्मास्यगतसाकमेधपर्वणि मध्यंदिने कर्तव्या कालस्याङ्गत्वात् । साकमेधीयन्यायः । ५।१।११।१९-२२.

■ सांतपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद् वैगुण्यात् । ५।१।१७।३०॥

चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणः माध्यंदिने सांतपनीया नाम इष्टिः ' मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो माध्यंदिने चरुं निर्वपति ' इति । सा दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् सायमादिकाले उत्कृष्यमाणा सायमग्निहोत्रहोमं उत्कर्षेत्र वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । पूर्वं प्रासङ्गिकस्य उत्कर्षाभाव उक्तः, तद्व्युदासार्थः तु-शब्दः । सांतपनीया इष्टिः उत्कृष्यमाणा सायमग्निहोत्रं उत्कर्षेत् । सवनवत् । यथा प्रातःसवनं केनचित् प्रतिबन्धेन उत्कृष्यमाणं सत् माध्यंदिनं सवनं उत्कर्षति तथा । उत्कर्षाभावे तु वैगुण्यात् वैगुण्यप्रसङ्गात् । योग्यकाले उदयाभावादिना अग्निहोत्रं विगुणं स्यात् । तस्मात् अग्निहोत्रस्य उत्कर्षः ।

अव्यवायाच्च । ३१ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि सांतपनीया नाम इष्टिः माध्यंदिने विहिता । तत्र दैवात् मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् यदि कालात्ययः स्यात् तदा सायमग्निहोत्रस्यापि कालात्ययः प्रसज्येत । तथा सति अग्निहोत्रस्य उत्कर्षः कालात्ययः कर्तव्यः इति पूर्वः पक्षः । तत्र हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । चकारः हेतुसमुच्चयार्थः । उत्कर्षे कृते आदौ सांतपनीया ततः सायमग्निहोत्रं इति क्रमः संगच्छते, अव्यवायात् व्यवायाभावात् । उत्कर्षाभावे तु सांतपनीयामध्ये एव अग्निहोत्रं कर्तव्यं भवेत्, ततश्च व्यवायो व्यवधानं स्यात् । तस्मात् उत्कर्षः । संपूर्णसांतपनीयोत्तरं अग्निहोत्रं कर्तव्यं इति ।

असंबन्धात्तु नोत्कर्षेत् । ३२ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि सांतपनीया नाम इष्टिः माध्यंदिने उक्ता । दैवात् मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् तस्याः कालात्यये सायमग्निहोत्रमपि सा उत्कर्षेत् न वा । नोत्कर्षेत् इति सिद्धान्तः । सांतपनीया कालातीता सती सायमग्निहोत्रं नोत्कर्षेत् । कुतः । असंबन्धात् । तयोः अङ्गाङ्गिभावाभावात् । तथा च तादृशस्थले सांतपनीयायाः मध्ये अग्निहोत्रकाले किंचिद्विरम्य अग्निहोत्रहोमं कृत्वा सांतपनीयायाः अवशिष्टं कर्म कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

प्रापणाच्च निमित्तस्य । ३३ ॥

साकमेधेषु प्रथमदिने माध्यंदिने विहिता सांतपनीया नाम इष्टिः केनचित् प्रतिबन्धेन सायंकालादौ उत्कृष्टाऽपि सायमग्निहोत्रहोमं नोत्कर्षेत् इति उक्ते सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह सूत्रम् । अग्निहोत्रे कालरूपं यन्निमित्तं ' सायं जुहोति ' ' प्रथमास्तमिते जुहोति ' ' संधौ जुहोति ' इति, तस्य प्रापणात् प्राप्तत्वात् तदतिक्रमे कारणाभावात् होमस्य नोत्कर्षः । चकारः हेतुसमुच्चये ।

संबन्धात् सवनोत्कर्षः । ३४ ॥

साकमेधेषु प्रथमदिने माध्यंदिने विहिता सांतपनीयेष्टिः केनचित् प्रतिबन्धेन सायंकालादौ उत्कृष्टा सती

सायमग्निहोत्रमपि उत्कर्षेत् इति पूर्वपक्षे सवनवत् इति यो दृष्टान्त उक्त., त निरसितु सिद्धान्तपक्षीय सूत्रमिदम् । सवनेन प्रात.सवनेन प्रतिबन्धबलात् माध्यंदिनादिकाले उत्कृष्टेन माध्यदिनं सवनमुत्कृष्यते इति य· सवनोत्कर्ष उक्तः स सम्बन्धात् एकक्रतुसंबन्धात् युक्तः । अग्निहोत्रहोमस्य तु न साकमेधैः न वा सांतपनीयया संबन्ध. । तस्मात् सांतपनीयया अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः । के.

* सांतपनीयोत्कर्षे अग्निप्रणयन कालेन बाध्यते । बाल. पृ. १३२.

* सांतपनीयान्यायः (५।१।१७) । ' द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेत् ' इति द्वादशदिनात्मककालविधिरेवायम्, अतश्च सांतपनीयान्यायेन आतिदेशिककालबाधात् सत्राणां द्वादशसुत्यानां द्वादशदिनसमाप्यत्वावगतेः, इत्यादिः द्वितीयः पूर्वपक्ष. । भाट्ट. ११।४।५.

* सांतपनीयान्यायः । सांतपनीयोत्कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्ष. ॥

सांतपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद् वैगुण्यात् । ५।१।१७।३०॥

भाष्यम्— चातुर्मास्येषु साकमेधावयवः सांतपनीया नामेष्टिः ' मरुद्भ्य सांतपनेभ्यो माध्यदिने चरु निर्वपति ' इति । सा दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धादुत्कृष्यमाणा अग्निहोत्रमुत्कर्षेन्न वेति संशये । उच्यते । सांतपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्र सवनवत् वैगुण्यात् । यदि नोत्कर्षेदग्निहोत्र अनग्निहोत्रकाले उद्धृतेऽसौ अग्निहोत्र निर्गुण स्यात् । तस्मादुत्कष्टव्यम्, सवनवत् । यथा प्रात सवन दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धादुत्कृष्यमाण माध्यदिन सवनमुत्कर्षतीति । एवमस्यापि द्रष्टव्यम् ।

टुप्— भिन्नप्रयोगवचनपरिगृहीतानामपि पौर्वापर्यं चिन्त्यते । यथा प्रोक्षणादिभि. प्रणयनीहोमादय उत्कृष्यन्ते । पूर्वो हि पदार्थः उत्तरमभिनिवर्तयति, एवमिहापि ।

अन्यवायाच्च । ३१ ॥

भाष्यम्— एवं सांतपनीयमग्निहोत्रेण न व्यवहित भविष्यतीति । तत्र क्रमोऽनुग्रहीष्यते । क्रमभेदे च दोषः श्रूयते ' अप वा एतद्यज्ञस्य छिद्यते, यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्र प्रतायते ' इति ।

असंबन्धात्तु नोत्कर्षेत् । ३२ ॥

भाष्यम्— नाग्निहोत्रस्य सांतपनीया अङ्गम्, न सांतपनीयाया वाऽग्निहोत्रम् । तेन नासावग्निहोत्रस्य पुरस्तात् कर्तव्या । अतो नाग्निहोत्रमुत्कष्टव्यम् ।

टुप्— एकप्रयोगवचनपरिगृहीतानामुत्कर्ष· ।

प्रापणाच्च निमित्तस्य । ३३ ॥

भाष्यम्— प्रात चाग्निहोत्रस्य निमित्तम् । ' साय जुहोति ' ' प्रातर्जुहोति ' ' उदिते जुहोति ' ' अनुदिते जुहोति ' ' प्रथमास्तमिते जुहोति ' ' सर्पो जुहोति ' ' नक्षत्राणि दृष्ट्वा जुहोति ' इति । तस्मातिक्रमितव्यम् । तस्मादपि नोत्कर्ष. । यदुक्त वैगुण्यमिति, उत्कर्षेऽपि वैगुण्यम्, कालान्यत्वात् । अङ्गप्रातेर्बन्ध कालविधि र्बाध्यतामिति चेन्न, कालस्य निमित्तत्वात् । तदपाये अश्रुतमेव सर्वं क्रियेत तन्निमित्तस्य चानुपादेयत्वेन श्रवणात् । सप्तमी च्याधारादिष्वसंभवान्निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या ।

टुप्—काले हि निमित्ते कर्म विधीयमान तस्मिन्नेव काले कर्तव्यम् । ' अङ्गप्रातेर्बन्ध कालविधिर्बाध्यतामिति चेत् ' सेतिकर्तव्यताकेऽत्र प्रयोगेऽवधृते पश्चात् कालसंयोगः । तस्मात्जघन्यत्वादसौ बाध्यताम् । इतरस्त्वाह, नाङ्गमात्र काल । किं तर्हि ? निमित्तम् ।

संबन्धात् सवनोत्कर्षः । ३४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्त सवनवदुत्कष्टव्यमिति । तदुच्यते । संबद्धं हि सवन सवनेन । एकक्रतुसंबन्धात् तदुत्कृष्यते ।

शा— सायकाले द्वयोः संनिपतितयोः अस्त्रभाविनि पौर्वापर्ये, सांतपनीयां पूर्वया क्रियमाणमग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिप्रसङ्गे सति किं न्याय्य इति पुना चिन्ता । तत्र सांतपनीया सायं स्वकाल मप्राप्ता भविष्यन्ति, न तस्या. कश्चित् उभयथाऽपि विशेष· ।

अग्निहोत्रस्य तस्मिन् काले क्रियमाणस्य प्रणयनलोपः स्यात्, उत्कर्षे तु काललोपः। तत्र कस्यानुग्रहः, कस्य लोपः इति चिन्त्यते। तत्र मुख्यत्वात् प्रणयनानुग्रहे साङ्गप्रयोगावधारणोत्तरकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाधः, इति प्राप्ते, उच्यते। कालस्यानुपादेयत्वेन निमित्तविशेषणत्वात् तस्मिन् प्राप्तमग्निहोत्रं किंचिदङ्गमपहायापि कर्तव्यम्। तस्मात् अग्निहोत्रं कृत्वा सांतपनीया समापनीया।

सोम——पूर्वत्र जघन्यपाठक्रमवत् इह जघन्यकालस्य बाध इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। न च कालस्य अधिकारिविशेषणत्वात् तदभावे अधिकाराभावात् कथमग्निहोत्रानुष्ठानमिति वाच्यम्। कालस्य अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रवणात्, इति चेन्न, अश्रवणेऽपि कालस्यानुपादेयतया यदा स्वयमेव काल आपतति, तदा कर्म कर्तव्यम्, इत्यर्थात् शास्त्रतः अधिकारपर्यवसानात् कालस्याधिकारिविशेषणत्वस्य आर्थिकत्वात्। सूत्रार्थस्तु—यथा प्रातःसवनमुत्कृष्यमाणं माध्यंदिनं सवनमुत्कर्षति, एवं सांतपनीयाऽपि उत्कृष्यमाणा अग्निहोत्रमुत्कर्षेत्, तदा अग्निहोत्रस्य प्रणयनाभावेन वैगुण्यात् इति।

वि—— 'दैवात् सांतपनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम्। उत्कर्षति न वा,—स्यर्षः पौर्वापर्यस्य भावतः॥ भिन्नप्रयोगमात्रत्वादग्निहोत्रं स्वकालके। इष्टिमध्येऽपि कृत्वाऽथ यागशेषः समाप्यताम्॥'

भाट्ट—— दैवात् प्रातःपाद्य प्रतिबन्धात् मध्यंदिनक्रियमाणसांतपनीयाया उत्कर्षे स्वकालेऽग्निहोत्रहोमः कर्तव्यो न वेति चिन्तायाम्, स्वकालकरणे सांतपनीयाऽर्थं प्रणीतस्याग्नेः पुनः प्रणयनासंभवात् मन्त्रवत्प्रणयनलोपेन वैगुण्यापत्तेः, कालस्य च पदार्थगुणत्वेन प्रयोगविधिविशेषणतयोत्तरकालप्रतीतिकत्वेन च लोपेऽपि वैगुण्याभावात् उत्कर्षः। इति प्राप्ते, अनुपादेयत्वात् कालस्य नित्ये यथाशक्ति उपादेयाङ्गलाभस्यैव तदनुरोधेन षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् (६।३।१) प्रणयनलोपेनापि कालानुग्रहः एव न्याय्यः। सायंप्रातःकालस्य जीवनरूपनिमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुग्राह्यत्वाच्च। वस्तुतस्तु, अग्निहोत्रस्य अन्यतः प्रणयनजन्योपकारलाभे तदनाधेयकत्वस्य दर्शादौ क्लृप्तत्वात्तल्लोपेऽपि न वैगुण्यम्। अतः स्वकाले एवाग्निहोत्रं कृत्वा सांतपनीया कर्तव्येति सांतपनीयाङ्गानां नैव क्रम आदरणीयः। अत्र च सांतपनीयेत्युपलक्षणं प्रारब्धकर्ममात्रस्य। अग्निहोत्रेत्यपि आवश्यकमात्रस्य। अनावश्यकविषये 'अप वा एतस्माद्यज्ञस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं प्रतायते' इति निषेधात्। न चैवमनीकवत्युत्कर्षेऽपि मध्यंदिने सांतपनीयापत्तिः, तथात्वे सांतपनीयाया अनीकवत्युत्तरकालत्वस्यैकप्रयोगविध्यवगतस्य प्रणयनस्य च बाधेन वरमेकस्यैव मध्यंदिनकालस्य बाधः। केचित्तु निमित्तविशेषणीभूतकालस्यैवानुग्राह्यत्वम्, न तु कालमात्रस्येत्यङ्गीकृत्य सांतपनीयायाः काम्यवत् मध्येऽनावश्यकत्वादकरणमिति वदन्ति। तत्तु चातुर्मास्यानामपि नित्यत्वात् माध्यंदिनस्यापि निमित्तविशेषणत्वापत्तेरुपेक्षितम्।

मण्डन—— 'उत्कर्षो नाग्निहोत्रस्य।' १९.

शंकर—— 'अग्निहोत्रोत्कर्षणं न च।' ११.

● सांनाय्यं असोमयाजिनोऽपि भवति 'तद्दु संनयेत्' इति। यथा 'तथेह स्माह कौत्सायनः सांनाय्यमेवासोमयाजिनः' इति (बादरायणमतेन)। भा. १०।८।१४।४४, ● सांनाय्यं एकेन वाक्येन सोमयाजिनः विधीयते, अपरेणापि वाक्येन असोमयाजिनः। १०।८।१४।४५. ■ सांनाय्यं ऐन्द्राग्नपुरोडाशेन विकल्प्यते सोमयागात् प्राक्, सोमयागात् पश्चात् ■ सांनाय्यमेव इति न सिद्धान्तः। सोमयाजिन एव सांनाय्यम्, असोमयाजिनस्तु पुरोडाशावेव आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च नित्यौ इत्येव सिद्धान्तः। वि. १०।८।१४. ● सांनाय्यं नाम दधिपयसी। मीन्या. ● सांनाय्य प्रकृतिः अग्नीषोमीयपशोः। भा. ८।२।२।१०–१४। तत्रापि पयः, न दधि। ८।२।३।१५–१८. ● 'सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्' (८।२।२।१२) इत्यनेनैव न्यायेन अयमवद्यतिः (हृदयस्याग्रेऽवद्यति) धारूप्यात् सांनाय्यावद्यतिप्रकृतिः। शा. २।२। ६।१७ पृ. ५११. ● 'सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्'

(८।२।२।१३) । पशुसांनाय्ययोः पशुप्रभवत्वसाम्येन द्रव्यसारूप्यात् पशुयागस्य अष्टमे सांनाय्ययागविकारत्वाभिधानात्, तेनैव न्यायेन हृदयाद्यवदानस्य द्रव्यसारूप्यात् सांनाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः, सांनाय्यावदानस्य च यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेन अस्यापि तथात्वावसायात् हृदयादीनां संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पूतीकफलचमसवत् यागान्तरप्रतीतेः प्रत्यवदानं यागकल्पनात् पशुनामधेये यागसमुदायानुवादोपपत्तिः । सु. पृ. ७९१. * सांनाय्यं सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते 'नासोमयाजी संनयेत्' इति निषेधात् । सांनाय्यविकार आमिक्षा अपि सोमादूर्ध्वमेव । वि. ५।४।८. * सांनाय्यात् अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः । टुप्. १०।७।१।१. * सांनाय्यात् स्विष्टकृदिडं नित्य अमावास्यायामवदीयते । था. ३।५।२।१३, * सांनाय्यस्य गुणविकारः साकंप्रस्थायीय. । ३।५।२।१३. * सांनाय्यस्य विध्यन्तः आमिक्षे पयसि । भा. ८।१।१७।३४. * सांनाय्यस्य स्विष्टकृदवदान प्रयाजशेषाभिघारणं वेद्यामासादनं च प्रवृत्तिक्रमात् पूर्वं न कर्तव्यं किंतु मुख्यक्रमात् आग्नेयपुरोडाशस्यैव, अन्यथा बहुविप्रकर्षप्रसङ्गः । तस्मात् मुख्यक्रमो बलीयान् । दर्शपूर्णमासयोः । शा. ५।४।२. * सांनाय्ये अप्रवृत्तस्यापि व्रतनियमः । भा. ६।४।१३।४१-४२. * सांनाय्ये अवदानादिप्रदानान्तः एकः पदार्थः । भाट्ट. ५।२।६, * सांनाय्ये उपस्तरणाभिघारणयोरन्तरत्वात् दध्नो द्व्यवदानं गृहीत्वा पयसो ग्राह्यम् । कल्पसूत्रेषु पयसो द्व्यवदानं गृहीत्वा पश्चाद्दध्न इत्युक्तम् । तैत्तिरीयश्रुतौ तादृशक्रमः याचनिकः । ५।२।३. * सांनाय्ये उपस्तरणाभिघारणसहितं चतुरवत्तम्, 'द्विर्हविषोऽवद्यति' । वि. १०।८।१३ । सांनाय्यपात्रशोधने 'शुन्धध्वं०' इति मन्त्रः संनिधिना विनियुज्यते । ३।२।५ । सांनाय्यपात्राणि कुम्भीशाखापवित्रादीनि । क्रमेण समाख्यया बाधिता 'शुन्धध्वं०' इति मन्त्र. सांनाय्यपात्रशेष. । ३।३।११ । योऽयं व्रतकालः ६।४।१२, स सांनाय्यरहितस्यापि । तथा च असंनयन यजमानस्याप्यमावास्यायामाग्नेयेऽपि तदुपलक्षिते काले व्रतोपायनम् (भोजनम्)। ६।४।१३। 'यद् शाखया वत्सान् अपाकरोति' इति सनयत एव, सांनाय्यरहितेन तु दर्शे शाखाग्रहणं न कर्तव्यम्, न च तदर्थं शाखा संपादनीया । ६।४।१४। संनयतः दर्शभ्रान्त्या हविर्निर्वापे ततश्चन्द्रोदये सति अभ्युदयेष्टिर्विहिता, तत्र सांनाय्यस्यापि पूर्वदेवतात्यागेन 'ये स्थविष्ठाः (तण्डुलाः) तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यत्र दधिपयसोर्विनियोगः । ६।५।१। सांनाय्यं सोमोत्तरमुत्कृष्यते 'नासोमयाजी संनयेत्' इति निषेधात् । सांनाय्यविकारस्यापि 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यस्यापि सोमोत्तर मुत्कर्षः । (५।४।८) । सांनाय्यरहितस्यापि अभ्युदयेष्टिः कर्तव्या भवति । तत्र सांनाय्यिनः चरू दधनि पयसि च स्याताम्, सांनाय्यरहितस्य तु पूर्वं दधिपयसोरभावात् अपूर्वयोरविधानाच्च उदके एव चर्वोः श्रपणम् । ६।५।३ । सांनाय्यावदानप्रदानात् आग्नेयस्यावदानप्रदानं पूर्वं कार्यम् । ५।४।२. * सांनाय्ये दोहनं स्वीयानां सर्वासां गवाम् । भा. ११।१।१९।४७-५३. * सांनाय्ये द्विरवदानं मध्यात् पूर्वार्धात् इत्येकः पदार्थः । भाट्ट. ५।२।३.

सांनाय्ये पुरोडाशविधिवाक्यं दारुपात्रस्तुत्यर्थम् ॥

सांनाय्यं प्रकृत्य श्रूयते 'न दारुपात्रेण दुह्यादग्निवदै दारुपात्रम्, यद्दारुपात्रेण दुह्यायातयाम्ना हविषा यजेत । अथो खल्वाहुः पुरोडाशमुखानि वै हवींषि नैतः इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति काममेव दारुपात्रेण दुह्यात्' इति । अत्राग्नेयपुरोडाशोऽभिधेयत्वः । दारुणोऽन्तरग्नेः सत्त्वेन दारुसंबद्धपयसोऽपि अग्निसंबन्धात्तथा दनूचीनात्राग्नेयावेव यागौ संपन्नौ । तस्य यातयामत्व दकरत्वात् तत्परिजिहीर्षया 'पुरोडाशमुखानि वै' इति वाक्येनाग्नेयसांनाय्ययोर्मध्ये यागान्तरं पुरोडाशद्रव्यमुपांशुयाजवद्विधीयते । तस्यापि पयोद्रव्यकत्वे उक्तरीत्या अग्निसंबन्धाभिप्रायाद्दयावत्त्यापत्त्या तत्तुष्टिः । तुल्यन्यायेन मध्यमयागस्याग्निदेवताकत्वेऽपि यातियामत्वापत्तेः तदितरदेवताकत्वे सिद्धे 'इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' इति प्रकरणाम्नातमन्त्रानुरोधादिन्द्र एव

देवतेति नियम्यते । सप्रतिपन्नदेवताकत्वाच्च सानाय्येन सहास्य प्रदानम् । ‘ आग्नेयोऽष्टाकपालः ’ इति वाक्ये इव विधिकल्पनाऽपि न दुष्यतीति बोधायनकल्पानुगुणे पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तस्तु जातेष्टिवाक्ये इव उपक्रमोपसंहारयोः दाक्षायणप्रकरणस्य दोहकीर्तनादेकवाक्यत्वम् । तत्र च दोहोद्देशेन दाक्षायणमेव विधीयते । दाक्षायणे च दोषसद्भावादयुक्तामिवाशङ्क्यायो रक्षित्यादिना तदभावं समर्थ्य कामगिति निगमनवाक्ये विधेः स्पष्ट प्रतीतेः । एवं सति मध्ये यागान्तरविधाने वाक्यभेदः स्यादेव, आग्नेयवाक्ये देवतातद्धितादिना द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतीत्याऽऽमिक्षावाक्य इव यागकल्पनसंभवेऽपि द्रव्यमात्रश्रवणेन कथ तत्कल्पना । आग्नेय यागस्य स्पष्टमकीर्तनात् कथमनूचीनताऽवगमः । उपांशुयाजे ‘ यदन्यद्वो पुरोडाशान्तरा यजति ’ इत्यादिपदश्रवणाद्वैयम्यम् । अनुत्कर्षमात्रलिप्सया देवताकल्पने पूषादिदेवताः कुतो न नियम्यन्ते । पूषानुमन्त्रणमन्त्रादेरनुत्कर्षसंभवात् । यागान्तरकल्पनापक्षे या इव इतः पुरोडाशपदेनोभयतः पुरोडाशवत उपांशुयाजस्यैव परामर्शः कुतो न स्यात्, पदद्वयत्राहाणेनैकवाक्यत्वसंभवात् । तस्मादर्थवादवाक्ये आग्नेयपदसंबन्धमात्रेण दोषमाशङ्क्यायातयामरूपपुरोडाशस्य प्रथम सत्त्वादुत्तर क्रियमाणं धर्मयातयाममेवेति परिहृत्य पश्चादूपान विधीयते इत्येव युक्तमिति । संकर्ष. १।२।४.

● सानाय्ये भक्षः राजन्यवैश्ययोः प्रतिषिद्धः । ‘न राजन्यो न वैश्यो वा सानाय्य पिबेत्, अग्नीषोमीयो भवेत् ’ । भा. १२।४।१८।४५, ● सानाय्ये यावत्त्वं उत्तरगोदोहनम् । उत्तरागोदोहाधिकरणम् (मीको. पृ. १०९८) । ११।१।९।४७–५३.

■ सांनाय्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवत् । ५।४।८।२५ सिद्धान्तसूत्रम् ॥

सानाय्य घृत दधि च अमावास्यायाम् । तद्विकाराः आमिक्षा पशुश्च इति । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य विकाराः ‘ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकम् ’ इत्यादयः सोमात् अग्निष्टोमानुष्ठानोत्तर स्यु. न प्राक् । प्रकृतिवत् । दर्शगतसानाय्यरूपा प्रकृतिः । पौर्णमासीगताग्नीषोमीयपुरोडाशरूपा प्रकृतिश्च यथा इष्टिपूर्वाधानपक्षे सोमादूर्ध्वं भवति तद्वत् । प्रकृतिवत् विकृतिः इति न्यायात् । के.

● सांनाय्यार्थे उत्पन्नयोर्दधिपयसोः अभ्युदयेष्ट्या चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य श्रपणहेतुत्वात् प्रणीताधर्मा उत्पवनादय एवाभ्युदयेष्ट्या कर्तव्याः । वि. ९।२।१४. ● सानाय्यार्थं नियम्योऽधिकाः सर्वाः स्त्रीया गावो दोग्धव्याः । ११।१।९।४७–५३. मीको. पृ. १०९८ ‘ उत्तरागोदोहाधिकरणम् ’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सांनाय्य–आज्य–औषध–धर्मा. न सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः, किंतु यत्र क्रियमाणा अर्थवन्तः तत्र ते कर्तव्याः (दर्शपूर्णमासयोः) । भा. ३।१।४।७–१०.

● सांनाय्यादौ एकप्रयोगविधिपरिग्रहेऽपि संप्रतिपन्नैकदेवतात्वेन सहानुष्ठानात् न क्रमापेक्षा । भाट्ट. ५।१।४. ● सानाय्यादौ संप्रतिपन्नदेवताके अवदानस्य न प्रधानान्वता इति चतुरवदानमात्रस्यानुगमः । सोम. ५।२।५.

● सांनाय्यादिविकृतिवत् । यथा सानाय्यादिविकृतीना ज्योतिष्टोमोत्तरत्वं तथा सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासोत्तरत्वम् । सू. ५।४।९।२६.

● सांनाय्यदोहे ‘ अनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयति ’ अत्र प्राप्त सर्वोत्तरदोहनमनूद्य अपूर्वमनन्वारम्भण विधीयते । वि. ११।१।९, ● सानाय्यदोहे (सार्थ) ‘वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयति ’ । अत्रोत्तरास्तिस्र एव दोहनीया इति पक्ष. । हविर्बाहुल्यार्थं उत्तराः सर्वा दोहनीया इति सिद्धान्त. । ११।१।११.

● सांनाय्यधर्माः वत्सापाकरणादय पूर्वमाम्नाताः पुरोडाशधर्मा निर्वापादय. पश्चात् । अनुष्ठानमपि तथैव प्रवृत्तम् । तत्र अवदान (अभिघारणासादन च) प्रवृत्तिक्रमेण सानाय्यस्य पूर्वं न कर्तव्य किंतु आग्नेयस्यैव ततः सानाय्यस्य, मुख्यक्रमस्य प्रावृत्तिकक्रमात् बलवत्त्वात् । अन्यथा अङ्गाङ्गिविप्रकर्षप्रसङ्गात् । दर्शपूर्णमासयोः । वि. ५।४।२. ● सानाय्यधर्मा. शाखाहरणं

गवा प्रस्रापनं गवा प्रस्नावनं इत्येवमादयः । भा. ३।१।४।७. ● सांनाय्यधर्माणामतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ । ८।२।२।१०–१४. मीको. पृ. १०० 'अग्नीषोमीयः पशुः सानाय्यविकारः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सानाय्यधर्माणा वाजिनयागे अतिदेशः । भा. ८।२।२।१–९.

● सांनाय्यपक्षे शाखा सती हि प्रतिपाद्यते । सर्वेषोपवेषो नान्यत्रेति । भा. ६।४।१४।४७.

● सांनाय्यपयोधर्माणां आमेये पयसि अतिदेशः । वि. ८।१।१७.

● सांनाय्यपयोधर्मातिदेशो वैश्वदेव्यामिक्षायाम् । ८।२।४।१९–२४. मीको. पृ. २२२ 'अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सानाय्यपयोधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सांनाय्यपात्राणां शुन्धने 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः विनियोक्तव्यः, न तु पुरोडाशपात्राणां शुन्धने । समाख्यानात् क्रमस्य बलीयस्त्वात् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५५.

● सांनाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गं 'शुन्धध्वं०' मन्त्रः, संनिधिक्रमात् । वि. ३।३।५.

● सांनाय्ययागः अग्नीषोमीयपशोः प्रकृतिः । तत्रापि पयोयागः प्रकृतिर्न दधियागः इति सानाय्यगतपयोधर्मातिदेशः, न तु पुरोडाशधर्मातिदेशः पशौ । वि. ८।२।२–३.

● सांनाय्ययाजिनः एव उपवेषो नान्यस्य । भा. ११।३।१३।३८.

● सांनाय्यवत् आमेयाग्नीषोमीयादौ भिन्नदेवत्येऽपि द्यावदानेन अनुसमयः इति पूर्वः पक्ष. । भाट्ट. ५।२।४.

● सांनाय्यविकाराः आमिक्षा पशुः इति । तत्र संदेहः किमेते प्रागूर्ध्वं सोमात् उत ऊर्ध्वं (एव) इति । किं प्राप्तम् । प्रागूर्ध्वं च, विशेषानवगमात् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । ऊर्ध्वं सोमात् स्युः इति । प्रकृतिर्हि एषां ऊर्ध्वं सोमात् । चोदकेन एभिरपि ऊर्ध्वं सोमात् भवितव्यम् । सानाय्यस्य ऊर्ध्वं सोमात् वचनं 'नासोमयाजी संनयेत्' इति । तद्विकृतिरपि ऊर्ध्वं सोमात् भवितुमर्हति । भा. ५।४।८।२५. ● सांनाय्यविकाराणां सोमोत्तरकालता । ५।४।८।२५. मीको. पृ. ११० 'अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणा०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सांनाय्यविध्यन्तः ऐन्द्रपुरोडाशे प्राप्तः आग्नेयपुरोडाशविध्यन्तेन बाध्यते । बाल. पृ. १४१.

● सांनाय्यशून्यस्यापि चन्द्राभ्युदयेष्टिः, तत्र तु चरुद्वयं 'अप्सु प्रणयिष्यते' । भा. ६।५।६।२४.

सू सांनाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात् । ६।५।६।२१ ॥

चन्द्राभ्युदयेष्टिः असंनयतः सानाय्यमकुर्वतः न स्यात् । येन सोमयागो न कृतः नासौ सानाय्यं करोति । तस्य चन्द्राभ्युदितेष्टिर्न स्यात् । तस्या इष्टेः 'शृते चरुं, दधनि चरुम्' इति वचनेन सानाय्येन संयोगात् सानाय्यसंयोगस्य उक्तत्वात् इति पूर्वः पक्षः । सानाय्यसंयोगात् संनयतः स्यात् इति वृत्तिपाठः साधीयान् ।

औषधसंयोगाद् वोभयोः । २२ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टिः संनयत एव स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । अभ्युदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेति उभयोः स्यात् । औषधसंयोगात् । 'ये मध्यमाः, ये स्थविष्ठाः, ये क्षोदिष्ठाः' इति औषधसंयोगः तण्डुलसंयोग उक्तः । स च उभयोः समानः । तस्मादुभयोरिष्टिः प्रायश्चित्तम् ।

वैगुण्यान्नेति चेत् । २३ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेति उभयोः स्यात् इति सिद्धान्ते सूत्रेण उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । न उभयोः अभ्युदितेष्टिः । वैगुण्यात् तण्डुलरूपौषधस्य असंनयतः विद्यमानत्वेऽपि दध्नः शृतस्य च चरोरधिकरणस्य अभावेन वैगुण्यात् । इति चेत् ।

नातत्संस्कारत्वात् । २४ ॥

असंनयतोऽपि चन्द्राभ्युदितेष्टिः इति सिद्धान्ते असंनयतः दधिशृतयोरभावात् वैगुण्यं इति पूर्वपक्षिणः शङ्कां निराकरोति सिद्धान्ती । असंनयतः दधिशृतयोः

मायेऽपि न वैगुण्यम् । अतत्संस्कारत्वात् दध्नः शृतस्य च चरुसंस्कारत्वाभावात् । 'दधनि, शृते' इति न विधिः किंतु संनयत्पक्षे अनुवादः । असंनयतस्तु चरु द्रव्यं अप्सु प्रक्षिप्यते । तस्मात् अभ्युदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेत्युभयोरपि इति सिद्धान्तः । 'अतत्संस्कारार्थत्वात्' इति कुतूहलपाठः । दधिशृतयोः चरुसंस्कारार्थत्वस्य अभावात् इति तदर्थः । कुतूहलपाठस्तु इतरस्मात् साधीयान् । के.

● सांनाय्यिनः इष्टप्रथमयज्ञाः । भा. २।४।२।८.

● सांन्यासिकम् । स्वार्थार्थात् संन्यासप्रातिपदिकात् 'तदर्हति' (पा० ५।१।६३) इत्यस्मिन्नर्थे (लब्धु योग्यो भवति इत्यर्थे इति श्रीभट्टोजीदीक्षिताः) ठगुत्पत्तेः सान्यासिकपदव्युत्पत्तिः । सु. पृ. ३३२.

● सापेक्षमसमर्थं भवति । (महाभाष्यम्) । अत्र कैयटः— न्यायोऽयम् । वृत्तौ हि उपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यम्, इति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इति । महाभाष्यम् २।१।१. ● 'सापेक्षमसमर्थम्' इति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति स्मरणात् तद्धितः सामर्थ्यमपेक्षते, 'सापेक्षमसमर्थम्' इति न्यायात् । सोम. १।१।१५.

☒ सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायः । व्याकरणशास्त्रविषयकोऽयं न्यायः । साहस्री. ६८७.

● सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तिः । वा. ३।५।१०।३१.

● साप्तदश्यं (सामिधेनीनां) अनारभ्याधीतं परिगणितासु विकृतिषु पुनःश्रूयमाण वाक्यशेषात् तास्वेव नियम्यते । भा. १०।८।१३।३३, ● साप्तदश्यं अनारभ्याधीतं 'सप्तदश सामिधेनीरन्वाह' इति । अनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् दर्शपूर्णमासौ आगतम् । ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन बाधितं सत् विकृत्यर्थं भवतम् । ८।४।५।१४. ● साप्तदश्यं न सामिधेनीस्वरूपार्थं किंतु सामिधेन्युपलक्षितकस्यपूर्वार्थम् । सोम. ११।२।२. ● साप्तदश्य पाञ्चदश्येन (प्रकृतौ) बाधितम् । क्वाचित् विकृतिषु साप्तदश्यं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते प्रत्याम्नातेन । टुप्. ९।१।१७।५३, ● साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन बाध्यते । ६।४।४।१३. ● साप्तदश्यम् । 'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकल्पादिषु' इति वाक्यशेषात् नान्यासु इष्टिषु साप्तदश्यम् । भा. १०।७।९।३२. ● साप्तदश्यं सामिधेनीनां यासु श्रुतं तासु विकृतिषु वर्णत्रयस्याधिकारो न वैश्यमात्रस्य । ६।६।७।३६–३९. मीको. पृ. १८३ 'अधिकारः अध्वरकल्पादिषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साप्तदश्यं हि सामिधेनीनामुक्तं अनारभ्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्धः तद्द्वारेणानुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसंबन्धे सति आनुमानिकः कल्प्यते इति युक्त उपसंहारः । वा. ३।४।१४।४१ पृ. ९७८, ● साप्तदश्यस्य अनारम्यवादेन सामिधेनीसंबन्धितया उत्पत्तेः, प्राकरणिकैश्च वचनैर्विनियोगात् अर्थवत्त्वम् । २।३।९।२०. ● साप्तदश्यस्य वैमृधादिषु पुनःश्रवण अनारभ्याधीतसाप्तदश्योपसंहारार्थम् । १०।८।९।१७–१९. मीको. पृ. ३७४० 'वैमृधादौ सामिधेनीसाप्तदश्यपुनःश्रवणस्य०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साप्तदश्यस्य सामिधेनीगतस्य अनारभ्याधीतस्य प्रकृतौ न निवेशः । भा. ३।६।२।९, ● साप्तदश्ये पथो श्रूयमाणेऽपि न दार्शपौर्णमासिकी प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । वचनिकत्वात् साप्तदश्यस्य । ८।४। ५।१४.

● साप्तदश्यादेः सामिधेनीविषयस्य नैमित्तिकस्य प्रकृत्यर्थता । भा. ३।६।३।१०.

☒ साप्तदश्यन्यायः । अनारभ्याधीत सामिधेनीसाप्तदश्य विकृतौ निविशते ॥

प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् । ३।६।२।९ ॥

भाष्यम्— अनारभ्य किंचित् सामिधेनीनां परिमाणमाम्नातं 'सप्तदश सामिधेनीरनु ब्रूयात्' इति । तत्र संदेहः, किं एतत् प्रकृतौ उत विकृताविति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन प्रकृतौ इति प्राप्तम् । प्रकृतौ च पाञ्चदश्यमाम्नातम्, तेन विकल्प इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकृतौ एवंजातीयको विधिः स्यात् । कस्मात् ।

प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम्, प्रकरणविशेषात् पाञ्चदश्येन न विकल्प, विषमशासनात् । विकृतौ तु आनुमानिकं पाञ्चदश्यं बाधित्वा अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवेक्ष्यते । अतिरिक्तं चैतत् प्रयोगवचनमुपसंहरिष्यति । तस्मात् एवजातीयकं विकृत्यर्थम् ।

वा— अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसाप्तदश्यानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे, प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाशङ्का निवर्तयति । कथं पुनः प्राकरणिकेन विशेषविधिना सह अतुल्यबलस्य विकल्पोऽभिधीयते ? आह । ‘तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र सम्बन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥’ तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति, न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगादन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते । तस्मात् क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या । ततश्च किं प्रकरणमधिकं करिष्यति ? द्वयोस्तुल्यबलयो प्रमाणयो. विरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्य । न च प्रकरण वाक्यात् बलवत्तरम् । अतो यावत् प्रकरण व्यापारो नैव भवति तावत् वाक्यद्वयेन तुल्यबलेन विकल्पोऽवधार्यते । तेन न्यूनबल यद्यपि प्रकरणमङ्गत्वमपि च सहायीभवति तथापि न तदनुरोधः कर्तव्य । तस्मात् प्रकृत्यर्थं साप्तदश्यम् । इति प्राप्ते, ब्रूम. । ‘तुल्यो यद्यपि संबन्ध. सामिधेनीः प्रतीष्यते । तथापि क्रतुसंबन्धवैषम्यान्न विकल्पते ॥’ सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वे अनर्थिका संख्या स्यादतः यागापूर्वसाधनत्वकारित. संबन्ध अभ्युपगन्तव्य । न च यागापूर्वसाधनत्व प्रकरणादृते लब्धुं शक्यते इति नवमे (आद्याधिकरणे उपोद्घाते) वक्ष्याम । तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात् पाञ्चदश्य अपूर्वसंबन्धप्रमाणप्रत्यासत्त्या बलीय । विधिरपि हि पूर्वं प्रयोजनवति पुरुषं नियुङ्क्ते । साप्तदश्याच्च पाञ्चदश्य शीघ्रतर प्रयोजनवत् अवधार्यते, इति विधिबलेनैवास्मात् अनुग्रहतरम् । अपि च, क्रतु अविगुण कर्तुं पुरुष प्रवर्तते, न सामिधेनी । प्रकरणे च साप्तदश्यस्य न किंचित् श्रुत्यादि प्रमाणमुपलभामहे, यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम् । तस्मात् एतत् पाञ्चदश्य सामिधेनीना दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणाभ्यामवधार्यते । साप्तदश्य तु केवल सामिधेन्यर्थमेव । तस्येदानीं आनर्थक्यपरिहाराय न्यायविदितवत् क्रतुसंबन्ध. कल्प्यते, यदि तु असौ प्रतीच्छेत् । न तु असौ संख्यान्तरावरुद्ध क्रतु प्रतीच्छति । तत्र सामिधेनीना उभयथाऽपि अवैगुण्य भवति । क्रतोः पुनः पाञ्चदश्येन । ततश्च काम्य भोजिवत् (१२।२।१४।३४) अनुग्रहेऽपि अविरोध स्यात्, किमङ्ग पुन. यत्र अङ्गगुणविरोध एव स्पष्ट । तस्मात् प्रकरणावष्टम्भदर्पितेन पाञ्चदश्येन उत्कालित साप्तदश्यम् । क्लिष्टेन यावत् अतिदेशेन पाञ्चदश्य विकृतौ. प्राप्नोति तावत् औपदेशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतरावरुद्धत्वात्तास्वो निराकृत पेवलप्रकृतिविषयत्वे नैव अवधार्यते । इति व्यवस्थायामुक्तायां उच्यते । ‘न साप्तदश्यं बलवत् विकृतिष्वौपदेशिकम् । अनारभ्यविधेस्तद्धि सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥ विकृतीनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे । अतिदेशेन हि प्राप्ति. पाञ्चदश्यस्य तास्वपि ॥ यथा प्रकरणप्राप्त प्रकृतौ बलवत्तरम् । तथाऽतिदेशनिष्पातं कल्पतं विकृतिष्वपि ॥’ न च सामिधेनीषु अनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्य विकृतीरनुप्रवेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामिधेन्य. अतिदेशेन प्राप्स्यन्ते, तदा पाञ्चदश्यमपि कल्पितोपकारसंबन्ध तामिरेव सह पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तदश्यबाधकं भविष्यति । तस्मात् यावदेव पशु-मित्रविन्दा-अध्वरकल्पादौ साप्तदश्य प्रकरणविहित तावदेव तत् अतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निविशते । ‘नानारभ्यविधिप्राप्त्या सर्वास्वेव भविष्यति । पश्वादिव्यतिरिक्तासु पाञ्चदश्येन बाधनात् ॥ स्वाङ्गेन पाञ्चदश्येन व्याप्तास्ता ह्यतिदेशतः । विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्णते ॥ एवं च दशमेऽप्येतद् विविक्तं स्थापयिष्यते (१०।८।१७) । तेन नैतद् मन्तव्यं सर्वत्र बलवत्तरम् ॥ सूत्रकारोऽपि विकृतौ विरोधीति यद्ब्रवीत् (प्रकृतसूत्रे) । प्रकृतौ नैतदस्तीति तदेवा पद्विवक्षया ॥ सामिधेनीः प्रति प्राप्तिस्तुल्या

वाक्येन यद्यपि । विशेषः पाञ्चदश्यस्य क्रतौ प्रकरणेन तु ॥ अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात् प्रकरणस्य नः । तथापि विषयान्यत्वात् क्रतौ तद्विनियोजकम् ॥ समानविषयत्वे हि वाक्यात् तद् दुर्बलं मतम् । क्रतौ त्वप्रतिपक्षत्वान्न तद् वाक्येन बाध्यते ॥ विशेषश्चायमेवास्य यदसाधारणं क्रतोः । सामिधेनीषु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते ॥ क्रतुं प्रत्यसमानत्वात् साप्तदश्यस्य बाधकम् । न श्रुत्याद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु ॥ एवं च प्रकृतावेतत् पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम् । विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥'

शा— 'वाक्यात् तत् (प्रकरणं) दुर्बलं यस्मात् तस्मात् प्रकृतिगामिता । पूर्ववत् साप्तदश्यस्य तथा भावेऽभिधीयते ॥ सामिधेनीस्वरूपेण संबन्धो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसंगते चैते संख्ये स्यातामनर्थिके ॥ अपूर्वसाधनत्वांशे लक्षिते संगतिर्भवेत् । तल्लक्षणावबोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद् भवेत् ॥' साप्तदश्य विकृतिषु निवेक्ष्यते । तत्रापि न सर्वासु, किंतु श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेव इति दशमे (१०।८।५।१७-१९) वक्ष्यते ।

के— दृष्टान्तसंगतिश्च ।

वि— 'सामिधेनी. सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।, पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्प्यते ॥, विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् । पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥'

भाट्ट— 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति अनारभ्याधीतं सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं साप्तदश्यं प्राकरणिकपाञ्चदश्यावरोधात् न पूर्ववत् प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्निविशते, सामिधेनीस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ लक्षणीयस्य अपूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरणेन झटिति उपस्थापनात् । साप्तदश्ये तु अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धेन कथंचित् अपूर्वसाधनत्वस्य उपस्थितावपि तद्विशेषस्य दित्त्वदर्शन्यायेन (३।६।१।१२) उपस्थित्या विलम्बितत्वात् । किंतु विकृतौ । न च तत्रापि फलचमसोपकारपाञ्चदश्यावरोध, औपदेशिकत्वेन प्राबल्यात् बाधकत्वोपपत्तेः । न च अनारभ्याधीतत्वेन दौर्बल्यम्, निरवकाशत्वरूपप्राबल्ययुक्तेः उभयत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव 'य इष्ट्या' इत्यनेन अनारभ्यपठित सप्तदशारत्न्यादि सर्वविकृतिषु निविशते एव । अत एव सर्वविकृतिषु साप्तदश्यप्राप्तौ कासुचित् मित्रविन्दादिविकृतिषु तत्पुनःश्रवणं अन्यविकृतिषु तत्परिसंख्याफलकोपसंहारार्थम् । न च वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः, एकेन सामिधेनीसंबन्धः अपरेण क्रतुविशेषसंबन्धः इति विषयभेदात् । न च एवमपि प्राकरणिकेनैव उभयसंबन्धसिद्धौ इतरवैयर्थ्यम्, वाक्यद्वयाम्नानबलेन अभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनात् इति दशमे (१०।८।९) वक्ष्यते ।

मण्डन— 'न साप्तदश्य प्रकृतौ विरोधात् ।'

शंकर— 'साप्तदश्य तु विकृतौ ।'

● साप्तदश्यपूर्वपक्षन्यायः । (३।६।२)। यद्यपि उत्पत्तिवाक्यविहित कृष्णसारङ्ग-लोहितसारङ्गादिगुणान्तरं पुनर च (मित्रवत्सीत्वषो.) बाधक समाम्नते तथापि पूर्ववदेव बाधविकल्पौ वक्तव्यौ । साप्तदश्यपूर्वपक्षन्यायश्चात्र द्रष्टव्य । वा. ३।४।२।३.

● साप्तदश्यवत् । यथा विकृतिषु साप्तदश्यं निविशते । भा ९।१।१८।५३.

● साप्तदश्यवन्नियम्येत । १०।८।१३।२३॥

अनारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदश्य कासुचिदेव विकृतिषु पुनः श्रवणात् तास्वेव नियम्यते तद्वत् चतुरवत्त उपस्तरणाभिघारणमात्रे एव औपभृतानाज्ययो. नियम्येत उपांशुयाजे तु चतुरवत्त न स्यात् । इति पूर्वः पक्ष. ।

हविषो वा गुणभूतत्वात् तथाभूतविवक्षा स्यात् । २४ ॥

वाशब्द पूर्वपक्ष व्यावर्तयति । हविष. चतुरवत्तस्य होमे गुणभूतत्वात् उपांशुयाजहोमेऽपि तथाभूतस्य होमशेषभूतस्य चतुरवत्तस्य विवक्षा स्यात् । अवदानमुद्दिश्य चतु संख्याविधानाभावात्, चतुरवदानरूपसंस्कारविशिष्टद्रव्यस्य होमोद्देशेन विधानात् । तस्मात् उपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्तव्य उपस्तरणाभिघारणे तु न स्त. । के.

* साम— अनुश्लोक, अभीवर्त, आन्धीगव, आमहीयव, औशन, काण्व, कालेय, काव, कौत्सं, क्रौञ्चानि, गायत्रं, नौधसं, पौष्कल, यज्ञायज्ञीय, योघाजय, रथंतर, रौरव, वामदेव्य, वासिष्ठस्य जनित्रे शारीर, श्यावाश्वं, श्लोक, सहितं, सफम्। वि. ९।२।६ वर्णक २–४; १०।४।६, ९,१०,११. * साम अर्थतः परिपूर्णे एकस्मिन् वाक्ये गातव्यम्। तदाहुः शबरा-चार्याः — " प्रत्यृच गान कर्तव्यम् । अर्धर्च-प्रगीतेष्वपि ऋच्येव गान कर्तव्यम्। अपरिपूर्णं वाक्यं अर्धर्चे भवति। ऋचि तु परिपूर्यते इति। पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्तव्यमिति। पाद एव हि तत् परिपूर्णं वाक्यम्। यथा गोष्ठः वासिष्ठः इति (नामनी द्वे सामनी)। एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं तावति साम परिसमापयितव्यम्। क्वचित् पादेऽपि पूर्णं वाक्यं ऋच्यपि, क्वचिदर्धर्चेऽपि परिपूर्णम्। यत्र यथा परि-पूर्णं तत्र तथा गातव्यमिति" इति। भा. ९।२।२।१८, * साम–अवभृथसाम–ऐन्द्या गायति। ९।२।१०।२४. * साम ऋगक्षराभिव्यक्त्या दृष्टोपकारि। टुप्. ९।२। १५।४६.

सू साम एकं समानच्छन्दस्के एव तृचे गेयम्॥ तदभ्यासः समासु स्यात्। ९।२।४।२१॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-कामो यजेत' इति। तत्रैतत्समाम्नायते 'तस्मादेक साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति। तत्रैतत्समधिगतम्। प्रत्यृचं परिसमाप्त गेयमिति। इदमत्रसांशयिकम्, समासु विषमासु वा गेयमुत समास्वेवेति। किं तावत्प्रतिभाति? नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। समास्वेव गेयम्, न नानाच्छन्दस्का-स्विति। किमेवं भविष्यति। गीतेः संस्कारविशेषो न भविष्यति। यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यामहे गीतिं संकुचितां करिष्याम। अथ, अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीतिं विच्छेत्स्याम। उभयथा चाऽऽर्षं बाधेमहि। समासु तु गीयमानासु न किंचिद् दुष्यति। तस्मात् समासु गान कर्तव्यमिति। अपि च, विशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति। समाने हि कस्मिंश्चिदाश्रीयमाणे संख्याव्यवहारो भवति।

लिङ्गदर्शनाच्च। २२॥

भाष्यम्— लिङ्ग खल्वप्यस्मिन् अर्थे पश्याम। 'शाल्या सक्थि अवधीयत इत्याहुः, यद्बृहद्गायत्रीषु क्रियते' ककुब्वेनान्तरुजतीति (?) न चास्या समव तीति विच्छन्दस्कासु दोषं ब्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गान दर्शयति।

सोम— यदि गिरव न सामाङ्गं किंतु स्तोत्राङ्ग नीभूतऋक्परिच्छेदद्वारा स्तोत्राङ्गम्, तर्हि तस्य प्रधान गततया प्राबल्यात् संस्कारविशेषकृतं वैगुण्यं गुणभूतसाम गतत्वेन दुर्बलमुल्लङ्घ्य समासु विषमासु वा गानं स्यु रित्यते. संगतिः। साम्नो गुणत्वेऽपि तदनुसरणेऽपि तृच शास्त्रस्योपपत्तेः अत्यन्तानुपपद्यमानगुणानुसारेण शास्त्र-भोजिन्यायेन तृचशास्त्रवर्णनमेव युक्तम्, इति संस्कार विशेषदोषपरिहारार्थं समानच्छन्दस्कास्वेव गानमिति सिद्धान्तः। अयं च विचारो यत्र सामनि उत्तराग्रन्थे योनेरुत्तरे ऋचौ न पठिते तद्विषयो बोध्यः। अन्यथा 'ययोन्या तदुत्तरयोः' इति वचनेन विषमच्छन्दस्क योरपि उत्तरयोरेव गानावश्यम्भावेन विचारानवकाशात् इति ध्येयम्।

वि— 'तिसृष्वृक्षूदितं साम विषमासु समासु वा।, यथेच्छाऽनियमा,दन्त्यः शास्त्रेषु शापनुत्तये॥' शा. संस्कार हिंसा साम्नः। लेशः विशेषः अक्षरं साम्नः।

भाट्ट— तिसृषु प्रत्येक गीयमानमेकं साम समा-स्वेव गेयं न विषमासु, न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य लोपापत्तश्रुत्यबाधापत्तेः। अधिकपरिमाणासु गाने ऋगंशे सामादर्शनरूपविशेषापत्तौ तत्र सामैकदेशस्याभ्यासापत्ते। तस्मात् समासु गानम्। इदं चाभिष्टुदादिविषयमेव। तत्र आगम्यमानानां ऋचां सामपरिमितछन्दस्कानां मेवानयनात्। न त्वन्यत्र, समयोर्विषमयोर्वा उत्तरग्रन्थ पठितोत्तरयोः योनेश्च क्रमप्रकरणादिविनियुक्तत्वेन त्यागायोगात्तत्र साम्यवैषम्यचिन्तानुपपत्ते।

मण्डन— 'समासु गान कर्तव्यम्।' ५.

शकर— 'समासु च वदिष्यते।' ५ तत् साम।

● साम। 'एकं साम तृचे क्रियते'। वि १०।४। २५, ● साम कृत्स्न स्तुतिनिष्पादकम्। ९।२।३, ● साम। 'कौत्सं भवति' 'पाष्ठिहस्य जनित्रे भवत' 'क्रौञ्चानि भवन्ति' इत्येकवचनादियुक्तेन वैकृतेन साम्ना प्राकृतसर्वसामबाध इति पूर्वपक्ष। एकवचनेन वैकृतेन एकमेव प्राकृत बाध्यम्, द्विवचनेन द्वे, बहुवचनेन च बहूनि प्राकृतानि बाध्यानि इति सिद्धान्त। १०।४।११, ● साम गीतिविशिष्टा मन्त्रा तत्रापि गीतिरेव मुख्या। २।१।११, ● साम। ज्योतिष्टोमे 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत'। योनिगाने सामगा 'गायीरा गिरा' इति गायन्ति। प्रयोगे तु 'आयीरा यीरा' इति गातव्यम्। ९।१।१८, ● साम। ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये 'ऐर कृत्वोद्गेय' इत्यत्र 'गिरा'-पदधर्म आयीभावादि इरापदे कर्तव्य इत्युक्तम्। ९।२। १२, ● साम। ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये सामनि 'गिरा गिरा' इत्यस्य स्थाने 'आयीरा यीरा' इत्यूह कर्तव्य। तथापि तत् गातव्यम्, न तु गानरहित अक्षरपाठ। ९।१।१९ ● साम तृचे गेयम्, तथ प्रत्यृच समापनीयम्। ९।२।३।१४–२० मीको पृ १९५७ 'तृचे गेय साम प्रत्यृच समापनीयम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● साम नानास्वरसमाहारात्मकम्। [illegible] पृ ८५५ ● साम पृष्ठस्तुतौ विनियुज्यते 'रथतर पृष्ठ भवति' इति। तथ सामपदाना स्तुति निर्वर्तयता संश्लेषादि भिर्विशेषै, स्तुतिपदाक्षराणि उपदर्शयत् स्तुतिमपि निर्वर्तयतीत्युच्यते। भा १०।६।२।३ पृ १९८६ ● साम। प्रत्यृच कृत्स्न साम समापनीयम्, तदेव च द्वितीयतृतीययो ऋचोरावर्तनीयम्। वि ९।२।३, ● साम। बहिष्पवमानशब्दो नामधेय स्तोत्रविशेषस्य 'त्रिवृद्-बहिष्पवमान' इति। १।४।३ ● साम महासामगान गवामयने द्वयोर्द्वयो ऋचो प्रगय नेन। ९।१।६।२५–२८ वर्णक ४ मीको पृ १५४७ 'गवामयने द्वयोर्द्वयोर्ऋचो०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● साम। रथतरादिशब्दाना गीतिविशेष वाचित्वम्। ७।२।१।१–२१ मीको पृ ३१९४ 'रथतराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● साम वैखानस अङ्गिरसा द्विरात्रे पूर्वेषु, षोडशि उत्तरेषु। भा १०।५।१३।५३ ● साम श्लोक नाम महाव्रते सदस पुरस्तात् गीयते, अनुश्लोक च पश्चात्। रथतर-वामदेव्यादिभिश्चानयो समुच्चय। वि १०।४।९ ● साम समच्छन्दस्के तृचे गेय न विषमच्छन्दस्के। भा ९।२।४।२१ ● साम स्तोत्रप्रयोगे तृचे गेय नैकस्यामेव ऋचि। वि १०।६।१ ● स्तोभादिविशिष्टा ऋक् साम इति मन्त्रद्रष्टृभि शिष्येभ्य शिष्टम्। भा ७।२।१।१ ● सामनी बृहद्रथतरे उभे यत्र तत्र क्रतौ (गोष्टवे संष्टवे आयुष्टोमे) रथतरादिधर्माणा प्रकृतिवत् व्यवस्था। ५।२।१०।४८–४९ मीको पृ २१७५ 'बृहद्रथ तरोभयसामके क्रतौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● सामानि अष्टकाणि पञ्चत्रिंशत् = १ अर्कपीत एकम्, २–४ पञ्चानुगानमध्ये सामत्रयम्, ५ हा उ हो वा साम एकम्, ६–८ हा उ वाक् सामानि त्रीणि, ९–१० वाचो व्रते द्वे, ११ यज्ञस्पृधि एकम्, १२ परमेष्ठिसाम एकम्, १३ आङ्गिरसव्रतमेकम्, १४ इन्द्रस्य एकम्, १५ सधस्थ एकम्, १६–१८ देवव्रतानि त्रीणि, १९ कस्यपग्रीवमेकम्, २० प्रजापतेर्हृदयमेकम्, २१ अनड्‍डुद्व्रत एकम्, २२–३० महादिवाकीर्त्यानि नव, ३१ सत्याभूत एकम्, ३२ यमयोचन एकम्, ३३ आदित्य आत्मा एकम्, ३४ इन्द्ररोचन एकम्, ३५ इडाना संक्षार एकम्, इति। याल पृ ७२–७३ ● सामानि आज्यदोहानि नाम गर्भशिरात्रे। भा ७।३।१२।३०, ● सामानि आज्यदोहानि नाम प्रकृत्य श्रूयते 'अभिमुपनिधाय स्तुवते' इति सोऽयमग्नि र्लौकिक एव। ७।३।१२।३०, ● सामानि आधान उपाङ्ग गेयानि नोच्चै। ३।३।२।९, ● सामानि। 'दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश। साष्टानि सहस्राणि यानि गायन्ति सामगा॥ अशीतिशत माग्नेय पावमान चतु शतम्। ऐन्द्र स्यात् षड्विंशानि यानि गायन्ति सामगा॥' १०।५।६।२३, ● सामानि बहूनि गायत्रादीनि ज्योतिष्टोमस्य। २।३।८।१ पृ ५७२.

ॾ सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् । ९।२।१।१॥

किं प्रगीतं मन्त्रवाक्यं साम उत गीतिमात्रं साम इति उत्तरविचारोपोद्घातत्वेन स्मारणार्थं विचारे पूर्वं पक्षमाह । मन्त्रं प्रगीतं सामानि इति एके मन्यन्ते । स्मृत्युपदेशाभ्याम् । प्रगीतं मन्त्रवाक्यं साम इति हि स्मरन्ति च्छान्दसाः । ' अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय, यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि ' इति मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानि इति उपदेशश्च भवति । तस्मात् स्मृतेः उपदेशाच्च प्रगीता मन्त्राः सामानि इति पूर्वः पक्षः ।

अथवा ऊहसामानि नित्यानि अपौरुषेयाणि उत अनित्यानि पौरुषेयाणि इति विचारे ऊहसामानि मन्त्रभूतानि नित्यानि आर्षाणि इत्येके मन्यन्ते । स्मृत्युपदेशाभ्याम्, ' मन्त्रभूतान्येतान्येतानि आर्षाणि नित्यानि ' इति स्मृतेः । ' ऊहश्चिकीर्षितः ' इति ब्राह्मणोपदेशाच्च । निर्कीर्षित इति च इष्ट इत्यर्थः । यदि चायं पौरुषेयः स्यात् न प्रमाणं स्यात् । तस्मात् ऊहग्रन्थो नित्यः इति पूर्वः पक्षः ।

तदुक्तदोषम् । २ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ऋचः सामानीति तत् उक्तदोषं उक्तः प्रथमं दोषः यस्य तदेतत् उक्तदोषम् । ऋचः सामत्वे ऋचि प्रदेशो नोपपद्यते ' कवतीषु रथंतरं गायति ' इति देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोति इत्युक्तं (७।२।१।१३) तस्मात् गीतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति । इति सिद्धान्तः ।

अथवा यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ऊहग्रन्थो नित्य इत्यादि तत् भगवतो वचनं उक्तदोषं भगवद्वचनेनैव तस्य दोष उक्तो भवति । ऊहश्चिकीर्षित इति भगवतो वचनम् । इच्छाया हि सन् विधीयते । यदि कर्तुमिष्टं भवति तत् क्रियते । तस्मादनित्य ऊहः । यदुक्तं स्मृतेर्नित्यत्वेति, नैषा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्टमूला ह्येषा । भवति हि वचनं ' कवतीषु रथंतरं गायति ' इति अतिदेशवचनात् न्यायेन एवं गातव्य इति वाचनिकं प्रथम विधानम् । तत एषा स्मृतिः । तस्मात् कृत्रिम ऊहः अप्रमाणम् । तेन न्यायविरोधे अप्रामाण्यम् । इति सिद्धान्तः । के.

● सामानि– रथंतरम्, बृहत्, वैरूपम्, वैराजम्, शाक्वरम्, रैवतम्, त्रैशोकम्, गायत्रम्, आमहीयवम्, रौरवम्, यौधाजयम्, औशनम्, वामदेव्यम्, नौधसम्, कालेयम्, संहितम्, श्यावाश्वम्, आन्धीगवम्, सफम्, पौष्कलम्, कायम्, यज्ञायज्ञीयम्, सिमा–संतनि–यतय–एवागपत्य–शाक्वरवर्णम् इति । भा. ९।२।१।१, ९।२।५–६।२१–२८, १०।६।१।१. ● सामानि । रथंतरं, बृहत्, वैरूपं, वैराजं, शाक्वरं, रैवतं, एतानि सामानि द्वादशाहगतपृष्ठ्ये षडहे क्रमेण षट्सु अहःसु गीयन्ते । वि. १०।६।१. ● साम्ना एकेन ज्योतिष्टोमे पृष्ठं साधितम् । विकृतौ (गवामयने पृष्ठ्ये षडहे) अपि एकेन साधितव्यं चोदकानुग्रहाय । भा. १०।६।३।५.

ॾ साम्नैव स्तोतव्यम् । प्रगीताया एव ऋचो वैकृतापूर्वसाधनत्वम् ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् । ९।२।८।२९॥

भाष्यम्— क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते ' ऋचा स्तुवते ' ' साम्ना स्तुवते ' ' यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत ' इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं ऋचा वा स्तोतव्यं साम्ना वा, उत साम्नैवेति । किं तावत् प्राप्तम् ? विकल्पः, ऋचा वा साम्ना वा (इति) । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते ' यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् ' इति । ऋचा स्तवे क्रियमाणे असुरा अन्ववगता इति । परिपूर्णं एतावति वाक्यं पश्यामः । एवमर्थमिदं संकीर्त्यते, कथं नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् ? यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति । ननु असुरसंकीर्तनात् निन्देषा, नेत्याह । न वयं निन्दितान् अनिन्दितान् वा असुरान् विद्मः । संकीर्तनात् कर्तव्यतामवगच्छामः । एवं ' साम्ना स्तुवते ' इति पृथक् वाक्यम् ।

तस्मात् विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वात् उभयोरप्येकं कार्यम् । स्तुतिर्हि निर्वर्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यति इति विकल्पः ।

टुप्— ऋचा स्तोतव्यम्, साम्ना वा । कुतः ? उभयत्र वर्तमानापदेशात् । यदि साम्नि विधायकः श्रूयेत, तथा सति काचित् निन्दा प्रकल्प्य साम्ना स्तुत्येकवाक्यता स्यात् । न तु विधायकः श्रूयते । तस्मात् स्तुत्यैव उभयत्र विधायकं कल्पनीयम् । ननु ऋचि निन्दा श्रूयते । उच्यते । विपरीतमिदं कस्मात्र भवति । इयं ऋक् शोभना यदसुरा अपि अनागत पूर्वाः तत्रागच्छन्तीति ।

वचनाद्विनियोगः स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, विकल्प इति । साम्नो विनियोगः स्यात् । कुतः । तस्येह विनियोजकं वचनमस्ति । 'यदृचा स्तुवते, तदसुरा अन्ववायन्' 'यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्, य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्प्या स्यात्, 'ऋचा स्तुवते असुरा अनुगताः, तस्मात् ऋचा स्तोतव्यम्' इति । अथ साम्ना स्तवः प्रशस्यते, ततो 'यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्' इति इतरप्रशंसार्था निन्देषा, न किंचित् कल्पयिष्यते इति । अथ निन्दावचनमेतदिति गम्यते ? इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यमिति ।

टुप्— 'साम्ना स्तुवते' इति साम्नः स्तुतौ विधान असुराणामनागमनार्थवादेन । असुरागमननिन्दाद्वारेण साम्ना सह एकवाक्यतां याति 'यदृचा स्तुवते' इत्येतत् । इतरथा निन्दया निन्दितायाः प्रशंसां कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाच्च अदृष्टद्वयं प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे श्रवणात् 'य एव विद्वान् साम्ना स्तुवते' इति ।

शा— क्वचिद्विकृतिविशेषे कानिचित् अप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि । तेषां च न प्रकृतितः किंचित् साधनं प्राप्नोति । प्राकृतानां गायत्ररथंतरादिसाम्नां प्राकृतेषु बहिष्पवमानादिस्तुतिषु नियतानां अप्राकृतेषु प्राप्त्यभावात्, तेन तानि साकाङ्क्षाणि । तत्रेदं श्रूयते 'यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्, यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्, य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति । तत्र ऋग्ग्रहणं अप्रगीतऋक्परम् । प्रगीतायाः सामोपदेशेनैव सिद्धत्वात् । साम्ना हि अक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तुतिः क्रियते, न साक्षात् । तेन 'साम्ना स्तुवीत' इति सामाभिव्यक्तैः ऋगक्षरैः स्तुवीतेत्यर्थः । एवं चेत् अप्रगीतपरं ऋग्वचनम् । तत्र संशयः, किमृचा साम्ना वा स्तोतव्यं उत साम्नैवेति । द्वयोर्वचनात् विकल्पप्राप्तौ, उच्यते । साम्न उपसंहारे विस्पष्टप्रशंसावचनेन विधेयत्वावगमात् ऋक्कीर्तनं असुरागमनिन्दया सामप्रशंसार्थम् । तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यम् ।

सोम— पूर्ववदिहापि विकल्प इत्युत्थितेः संगतिः ।

वि— 'ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वा, ऽग्रिमः । पुरेव, मैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥'

भाट्ट— सामवेदे शाखाभेदेन एकस्यैव स्वरसमूहात्मकस्य साम्न. आरोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आम्नाताः, एकस्यैव रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषां च प्रकाराणां एकगीत्यर्थत्वात् व्रीहियवादिवदेव विकल्पः सिद्ध एव प्रसङ्गात् स्मार्यते ।

एव वा, विकृतिविशेषे कानिचिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि । तेषु च यूपावटास्तरणबर्हिर्न्यायेन न प्राकृतानां रथंतरादिसाम्नां ऋचां वा प्राप्तिः, प्राकृतस्तोत्रविशेषेष्वेव तेषां नियद्धत्वात् । तत्प्रकरणे चेदं श्रुतम्— 'यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्, तस्मात् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति । तत्र ऋक्शब्दः अप्रगीतऋक्परः । प्रगीतायाः सामविधिनैव प्राप्तेः । नहि ऋगाश्रयत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता संभवति । स्तोत्रानामर्थशून्यत्वेन तदभितानुरूपाम्ना गुणाभिधानरूपस्तोत्रसाधनत्वासंभवात् । अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतऋचोर्विकल्पेन साधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्तायाम्, अन्तिमस्यास्यातस्य मध्यन्दोपवदत्वेन सामविधायकत्वाभावात्

आद्ययोरेव अप्राप्तार्थत्वादिना लिट्त्वनिश्चयात् ऋक्सा-मयोः उभयोरपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वसिद्धौ विकल्पः । न चासुरागमनेन ऋचो निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः ? निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्यैवा-प्रतीतेः । अतः अत्यन्तदुराराध्यानामपि ऋचां वशीकरणात् विध्येकवाक्यतया अस्य स्तुतित्वमेव । इति प्राप्ते, वाक्यभेद–विषमशिष्ट–विकल्पादिदोष-भिया यच्छब्ददोषयुक्तस्यापि लिङ एव सामविधायक-त्वम्, न तु लट्त्वेन संदिग्धयोः । एवं च साम्न एवेयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि 'नहि निन्दा'-न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थेन इति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्वम् ।

इदं चाधिकरणं यत्र स्तोत्रावान्तरप्रकरणे साम, तद्योनिरुत्तराश्च न पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साम्नः ऋचां च प्रकरणादिनैव अङ्गत्वोपपत्तेः सामविधि-वैयर्थ्यात् । अत एव प्रकृतोदाहरणे साम्ना इत्येकवच-नोपादानात् एकमेव साम सामवेदादानेयम् । ऋक् च तत्र योनिरूपैव । 'एकं साम तृचे क्रियते' 'यद्योन्यां गायति' इत्यादेः दीक्षणीयावाङ्नियम-न्यायेन प्राकृततत्तत्स्तोत्रीयर्चामेव उद्देशेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः । ऋतुगतप्राकृतचतुःस्तोमत्वादिगुणानुरोधात्तु एकस्या एव प्रगीताया ऋचः तावद्वारमभ्यासः ।

ननु एवं यत्र अप्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिः उत्तरा च आम्नाता तत्रोत्तरयोः साम्नि प्रमाणाभावः । यत्र च संख्यादिभिन्नं स्तोत्रान्तरमुपात्तम्, न च प्रकरणे ऋचः पठिताः, न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधिः, तत्र स्तोत्रनिष्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामा-नयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभि-धानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रनिष्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यैव सामानय-नम्, ततः अत्रापि तत एव सामप्राप्तेः 'साम्ना स्तुवीत' इति विधिवैयर्थ्यापत्तिः इति चेत्, 'साम्ना स्तुवीत' इत्यस्य अनारभ्याधीतत्वेन प्रकृतौ आनर्थक्येन अनिवेशे सर्वत्रैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वो-पपत्तेः । माध्यन्दिनादिलिङ्गेन स्वारभ्यात् अस्य विकृति-विशेषप्रकरणपठितत्वाङ्गीकारे तु नायं वस्तुतः साम-विधिः, अपितु स्तोत्रपदशक्तिग्राहकयाज्ञिकप्रसिद्ध्युपो-द्बलकः सन् अनुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थः एकत्वविधानार्थो वेति ध्येयम् ।

मण्डन— 'साम्नैव क्रियते स्तोत्रम् ।' १३.

शंकर— 'यद्वेत्यादिका स्तुतिः ।' १३.

* सामभिः अविवृद्धक्लृप्तदिष्टैः प्राकृतसाम्नां बाधः । भा. १०।४।१०।२०, * सामभिर्युक्त रथ उद्गात्रे ददाति वाजपेये नान्यं न चान्यस्मै । १०।३। १२।७५, * सामभिः विवृद्धस्तोमकक्लृप्तदिष्टैः, प्राकृत साम्नामबाधः । १०।४।१०।२०.

☸ साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा-शिष्टम् । ७।२।१।१ ॥

'रथंतरमुत्तरयोर्गायति' 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति रथंतरशब्देन किमुच्यते इति विचार्यते । यद्यपि 'गीतिषु सामाख्या' (२।१।११।३६) इत्यत्र रथं-तरादिशब्दः गीतिवाची इति सिद्धं तथापि स्थूणानिख-ननन्यायेन दार्ढ्यार्थं पुनर्विचार्यते । तत्र केवला ऋचः रथंतरादिशब्देन अभिधेयाः इति उत्सूत्रः प्रथमः पूर्व-पक्षः । इमं पक्षं अयुक्तं मत्वा द्वितीयं पूर्वपक्षमाह सूत्रम् । साम्नः अभिधानशब्देन रथंतरबृहदादि-शब्देन यथाशिष्टं प्रवक्तृभिः शिष्येभ्यः यथा शिष्टं उप-दिष्टं तदनतिक्रम्य यथाशिष्टं रथंतरादिशब्दस्य प्रवृत्तिः स्यात् । सस्तोभस्वरकालाभ्यासविकाराया हिंकारप्रणव-प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्या ऋचि सामशब्दः अभियुक्तैरुपचर्यते । तस्मात् सैवोच्यते इति ।

शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात् पृथग्भावात् क्रियाया ह्यभिसंबन्धः । २ ॥

'रथंतरमुत्तरयोर्गायति' इति रथंतरादिशब्दस्य स्तोभस्वरादिविशिष्टायां ऋचि प्रवृत्तिः इति पूर्वसूत्रोक्तं पक्षं निरस्यति । तुशब्देन पक्षनिरास एव सूच्यते । शब्दैः शब्दानामित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे तृतीया छान्दसी । शब्दानां अर्थविधित्वात् अर्थविधानपरत्वात् अर्थाभि-धानपरत्वात् रथंतरशब्दः 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इति अभिवतीसंज्ञकऋग्वाचकः । 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति वचनात् 'कया नश्चित्र आभुवत्'

इत्यस्यां ऋचि गातव्यम् । परंतु कवती ऋक् अन्यार्थाभिधायिनी । अभीवती च अन्यार्थाभिधायिनी । तेन अर्थान्तरे अप्रवृत्तिः स्यात्, कवत्या अर्थं अभीवती वक्तुं न शक्नुयात् । अर्थान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यात् । पृथग्भावात् कवत्याः अभीवत्याश्च अर्थभेदात् । तथा च अभीवत्याः कार्ये कवत्या अतिदेशो न घटते । तस्मान्न कार्यातिदेशोऽयं 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति । नापि कवत्यां अभीवत्या आधेयत्वं वक्तुं शक्यते, पृथग्भावात् । नहि शब्दः शब्दे समवैति पृथगेव तु अवतिष्ठते । तस्मात् 'कवतीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र हि यस्मात् क्रियायाः गानक्रियायाः रथंतरशब्देन अभिसंबन्धः स्यात्, अभीवत्या यद्गानं तत् कवत्यां कर्तव्यं इति, तस्मात् रथंतरादिशब्दस्य न ऋचि प्रवृत्तिः । रथंतरादिशब्दो न ऋग्वाचकः । 'क्रियायां' इति पाठे तु रथंतरादिशब्दस्य क्रियायां गानक्रियायां अभिसंबन्धः इत्यर्थः ।

स्वार्थे वा स्यात् प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोपदिश्येरन् । ३ ॥

वाशब्देन पक्षान्तरं परिगृह्यते । 'कवतीषु 'रथंतरं गायति' इत्यत्र स्वार्थे वर्तमाना अभीवत्यः ऋचः तदङ्गभावेन कवतीनामङ्गभावेन अङ्गत्वेन उपदिश्येरन् । तत्र प्रयोजनं अदृष्टं स्यात् । क्रियायाः, क्रियार्थात् इत्यर्थः । क्रिया हि प्रयोजनार्था । ऋगुच्चारश्च क्रिया । प्रयोजनस्य अदृष्टस्य कल्प्यत्वात् नायमपि पक्षः साधुः ।

शब्दमात्रमिति चेत् । ४ ॥

'कवतीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र यदि रथंतरशब्दः न केवलऋग्वाचकः, न स्वरादिविशिष्टऋग्वाचकः नापि अभीवतीनां कवत्यङ्गभावः, तर्हि शब्दमात्रं स्यात् । 'कया नश्चित्र आभुवत्' इति कवतीषु ऋक्षु रथंतरशब्दः प्रयोक्तव्यः इति वाक्यार्थः स्यात् । शब्दमात्रं विधीयते । इति चेत् ।

नौत्पत्तिकत्वात् । ५ ॥

'कवतीषु रथंतरं गायति' इत्यस्य "कया नश्चित्र आभुवत्' इत्यादिषु कवतीषु ऋक्षु रथंतरशब्दः प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः इति यदुक्तं तन्न, औत्पत्तिकत्वात् संज्ञासंज्ञिनोः संबन्धः औत्पत्तिकः उत्पत्तिसिद्धः अनादिः । रथंतरशब्दश्च कवतीषु प्रयोक्तुं न शक्यते, तयोरसंबन्धात् ।

शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात् । ६ ॥

'शब्दमात्रमिति चेत्' (७।२।१।४) इति सूत्रोक्तस्य पक्षस्य 'नौत्पत्तिकत्वात्' (७।२।१।५) इति सूत्रेण निषेधः कृतः । तदर्थमेव इदमपि सूत्रम् । एवं 'शब्दमात्रस्य प्रयोगः' इति पक्षे च शास्त्रं अनर्थकं स्यात् 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति अतिदेशशास्त्रं व्यर्थं स्यात् अदृष्टार्थत्वात् ।

तपस्वर्यवृत्तिकारस्तु मेने– 'गानशास्त्रं औदिच्यकं अनर्थकं स्यात् इति । तस्यायमभिप्रायः, सत्यां गतौ नैतावान् प्रयासः शिष्टानां अफल्गोऽभ्युपगन्तुं न्याय्य इति' इति भाष्यम् । चोऽत्रश्चकारः शब्दमात्रत्वपक्षनिरासे हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

स्वरस्येति चेत् । ७ ॥

'कवतीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र को रथंतरशब्दार्थः कश्च वाक्यार्थः इत्यत्र पञ्चमः पक्षः उच्यते । अस्मिन् वाक्ये स्वरस्य अतिदेश उच्यते । सामशब्देन लोके स्वरोऽभिधीयते, सुसामा देवदत्त इति सुस्वरो देवदत्त इत्यर्थः । स्वरो घोषो नाद इत्यनर्थान्तरम् । रथंतरं च साम । तस्मात् 'कया नश्चित्र आभुवत्' इत्यादिषु कवतीषु रथंतरस्वरस्यातिदेशः । इति चेत् ।

नार्थाभावात् श्रुतेरसंबन्धः । ८ ॥

'कवतीषु रथंतरं गायति' इति वाक्ये रथंतरस्य नाम स्वरस्य 'कया नश्चित्र आभुवत्' इति कवतीषु ऋक्षु अतिदेशः इति पक्षस्य निषेधार्थं सूत्रम् । नायं कवतीषु रथंतरस्वरस्यातिदेशः । अर्थाभावात् । 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इति अभीवत्याः अर्थस्य स्वरस्य कवतीषु अभावात् । नापि तथा भावयितुं शक्यते । नहि अभीवत्याश्रयो अभिव्यक्तो नादः कवतीषु भावयितुं शक्यते । एवं श्रुतेः 'कवतीषु रथतरं गायति' इति श्रुतिपदानां असंबन्धः परस्परं संबन्ध एव न स्यात् स्वरातिदेशपक्षे । तथा च मानर्थ बाधितं स्यात् । तस्मान्न स्वरस्यातिदेशः ।

स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् । ९ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यदि 'अभि त्वा शूर नोनुम' इति अभिवत्या स्वरस्य 'कया नश्चित्र आभुवत्' इति कवतीषु उपदेशो नोपपद्यते, अनुवादस्तर्हि भवतु 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति । कवतीषु यत् रथन्तरं तत् गायति इति वचनव्यक्तिः । तदित्थम् । स्वरः अभिवतीस्वरः कवतीनाम् उत्पत्तिषु उच्चारणेषु स्यात् । स्वर उत्पत्तिषु स्यात् । मात्रावर्णाविभक्तत्वात् अभिवतीषु कवतीषु च बह्व्यो मात्राश्च वर्णाश्च अविभक्ताः समाना विद्यन्ते । सोऽयम् अभिवतीस्वरः कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते । तस्य स्वरस्य अनुवादोऽयं 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति । तस्मात् स्वरस्यानुवादः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १० ॥

'अभि त्वा शूर नोनुम' इत्यभिवत्या ऋचः 'कया नश्चित्र आभुवत्' इति कवत्याश्च ऋचः बह्वीनां मात्राणां वर्णानां च समानत्वात् कवतीषु विद्यमानस्य अभिवतीस्वरस्य अनुवादोऽयं 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्युक्तम् । तस्मिन्नर्थे च लिङ्गदर्शनं भवति । 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इति वचनं तावत् भवति । 'रथन्तरमुत्तरयोर्न पश्यामि इति विश्वामित्रस्तपस्तेपे, बृहदुत्तरयोर्न पश्यामि इति वसिष्ठः' इति तल्लिङ्गम् । यच्च विद्यमानमपि न दृश्यते तद्दर्शनाय यत्नः क्रियते, यथा घटं न पश्यामीति प्रदीपं करोति । न, शशविषाणं न पश्यामीति प्रदीपं करोति । तस्मादस्ति उत्तरयो रथन्तरं बृहच्च । तयोः अनुवादः 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इति 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति च ।

अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु यथाश्रुति । ११ ॥

रथन्तरादिशब्दः स्वरस्यानुवादक इति पक्षस्य पक्षस्य व्यावृत्त्यर्थं सूत्रम् । तुशब्दः स्वरपक्षव्यावृत्त्यर्थ एव । यदि 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति रथन्तरशब्दः स्वरस्यानुवादः स्यात् तदा, उत्तरासु योनेरुत्तरासु ऋक्षु विकारस्य अपूर्वस्य विहितस्य धर्मस्य अश्रुतेः अश्रवणात् यथाश्रुति स्वाध्यायकाले इव उत्तरा ऋचः पठनीयाः स्युः । तत्र 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इति अनुवादमात्रम् अनर्थकं स्यात् । अतो न स्वरस्यानुवादः । योनिः नाम सामाधारभूता प्रथमा ऋक् । उत्तरा नाम योनेरुत्तराभूता एका द्वे वा ऋचौ । यथाश्रुति इत्यत्र श्रुतिमनतिक्रम्य इति अव्ययीभावः समासः ।

शब्दानां चासामञ्जस्यम् । १२ ॥

'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति रथन्तरशब्दः स्वरस्यानुवादक इति पक्षस्य निराकरणार्थं हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । रथन्तरशब्दः आनुपूर्वीविशेषविशिष्टस्वरसमुदायवाची । तत्र केवलस्वरानुवादकत्वे रथन्तरबृहदादिशब्दानाम् असामञ्जस्यम् अयुक्तत्वं स्यात् । नहि समुदायवाचकस्य एकदेशवाचकत्वं समञ्जसम् । तस्मात् न स्वरस्यानुवादः ।

अपि तु कर्मशब्दः स्याद् भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद् विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः । १३ ॥

'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्यादौ रथन्तरादिशब्दः न ऋग्वाचकः, न स्तोभस्वरादिविशिष्टऋग्वाचकः, नापि अभिवत्या ऋचः कवतीष्वनुषङ्गः, न रथन्तरशब्दस्यातिदेशः, न स्वरस्यातिदेशः, नापि स्वरस्यानुवादः । अपि तु रथन्तरशब्दः कर्मशब्दः स्यात् कर्मणः गानकर्मणः वाचकः स्यात् । कर्मशब्दोऽयम्, न ऋग्रूपद्रव्यशब्दः । ततश्च रथन्तरशब्दस्य भावः अर्थः । गैधातोर्भावोऽर्थः । एवं रथन्तरादिशब्दार्थः । गैधातोर्गानं प्रसिद्धोऽर्थः । प्रसिद्धग्रहणत्वात् प्रसिद्धम् अर्थं गृह्णाति इति प्रसिद्धग्रहणः । रथन्तरादिशब्दस्य प्रसिद्धार्थग्रहणत्वात् प्रसिद्धार्थग्राहकत्वात् तस्य भावोऽर्थः ततश्च कर्मशब्दोऽयम् । किं यस्मात् रथन्तरपदार्थः विकारः अन्यैः अविशिष्टः समानः । लोकेऽपि व्याकरणे पचतेर्भावः विकार एव प्रसिद्धः । अवहननेन व्रीहीणां तण्डुलीभावो विकारः, पेषणेन तण्डुलानां पिष्टीभावो विकारः । तथा ऋचामपि गानं विकारः । इति समानम् । तथा च शब्दविकारकत्वात् प्रसिद्धार्थग्राहकत्वाच्च रथन्तरादिशब्दः गानकर्मवाचक एव, न ऋग्वाचकः, इति सिद्धान्तः ।

अद्रव्यं चापि दृश्यते ॥ १४ ॥

सामशब्दः गीतिवाचकः रथन्तरादिशब्दाश्च गीतिविशेषवाचकाः इति अवगतम्। अनेन हेत्वन्तरमाह सिद्धान्ती। अद्रव्यं द्रव्यरहितं ऋग्रहितम्। अपि च साम अद्रव्यं अनृक्कं दृश्यते। द्रव्यशब्दः छन्दोगैः ऋक्षु प्रयुक्तः। ऋग् द्रव्यं गीतिश्च तस्य गुणः इति। 'प्रजापतेर्हृदयं अनृचं गायति' इति। प्रजापतेर्हृदयं नाम साम। तत् अनृचि उत्पन्नम्। यदि ऋचि साम शब्दः स्यात् कथं प्रजापतेर्हृदयं नाम साम अनृचं स्यात्। तस्मादपि गीतिः साम। 'चापि' इति अपिच इति शब्दः हेत्वन्तरसमुच्चये।

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु निरूपितत्वा दर्थो ह्यासां न लौकिके विधानात्। १५ ॥

सामशब्दार्थो गीतिः ऋचां संस्कारकर्म इति, इति सिद्धान्त उक्तः। तत्रैवमाशङ्क्यते। ननु संस्कारकर्मत्वे अकर्मकाले गीतिप्रयोगः अनर्थकः स्यात् इति। तत्रोच्यते। अकर्मकाले शिक्षाकाले अभ्यासकाले च तस्य गीतिरूपस्य साम्नः क्रिया उच्चारणरूपा ग्रहणार्था ज्ञानार्था। नानार्थेषु निरूपितत्वात् नानाभूतेषु भिन्नेषु अर्थेषु विनियुक्तत्वात्। लौकिके गाने एकस्मिन्नपि श्लोके यथा भैरवभैरवीमालकोशाख्यो रागविशेषा गीयन्ते तथा एकस्या ऋचि नानाविधानि गीतिरूपाणि सामानि गातव्यानि भवन्ति। तानि च पूर्वाभ्यासं विना यज्ञे कर्मणि अकस्मात् गातुं न शक्यन्ते। तस्मात् अकर्मकाले गानक्रिया ग्रहणार्था। सा तस्य प्रयोगकाले सौकर्यमुत्पादयति। यथा भूमिभिक भूमौ रथमालिख्य अभ्यासं करोति तद्वत्। अर्थो हि यस्मात् आसां रथन्तरादिसंज्ञानां न लौकिके व्यवहारे सिद्धः। नापि सामगानं नाम लौकिकः पदार्थः। विधानात् विधीयमानत्वात्। विधीयते हि अमी शिष्योपाध्यायसंवादेन 'एवंरूपं रथन्तरं भवति, एवंरूपं बृहत्, एवंरूपं वामदेव्यं' इति। तस्मात् अकर्मकाले गानक्रिया ग्रहणार्था।

तस्मिन् संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

ननु रथन्तरं बृहत् वामदेव्यं इत्यादिसंज्ञाभेदात् ऋग्विशेषा एव रथन्तरादिशब्दवाच्याः स्युः इति। तत्राह— तस्मिन् एकस्मिन्नपि गानाख्ये संस्कारे रथन्तरबृहदादयः संज्ञाविशेषाः भिन्नाः ईदृशाः स्युः। विकारपृथक्त्वात् विकाराणां भिन्नत्वात्। गानत्वे तुल्ये गानविशेषा भवन्ति। गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वम्। न तु ऋग्भेदात् संज्ञापृथक्त्वम्। यथा आसारितकगीतिः, वर्धमानकगीतिः, इति। अन्यथालक्षणा आसारितकगीतिः, अन्यथालक्षणा वर्धमानकगीतिः। एवमिहापि अन्यथालक्षणा रथन्तरगीतिः, अन्यथालक्षणा बृहद्गीतिः। तस्मात् गीतिभेदात् संज्ञापृथक्त्वं न ऋग्भेदात्।

योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥

यस्यां ऋचि साम्न उत्पत्तिर्भवति सा योनिर्नाम ऋक्। योनिः सती या ऋक् शस्यते शस्त्रे अप्रगीतत्वेन पठ्यते सा योनिशस्या ऋक्। 'यास्वा शंसति' 'शिपिविष्टवती शंसति' इत्येवं या ऋक् विहिता सा न कस्यचित् साम्नः योनिभूता। तादृशी ऋक् शस्या सती अयोनिभूता इति अयोनिशस्या इत्युच्यते। योनिशस्या ऋच इतराभिः अयोनिशस्याभिः ऋग्भिः तुल्यवत् विधीयन्ते। तुल्यवत् शंसतिशब्देन विधानम्। 'यास्वा शंसति' 'शिपिविष्टवती शंसति' 'रथन्तरस्य योनिमनु शंसति' 'बृहतो योनिमनु शंसति' इति। एवं च शंसतिशब्देन विधानात् अप्रगीतामृचं रथन्तरस्य योनिं दर्शयति। यदि च रथन्तरं गीतिरूपम्, तत एव तस्य अप्रगीता ऋक् योनिः संभवति नान्यथा। तस्मात् रथन्तरादिशब्दः सामशब्दश्च गीतिवाचक एव। सिद्धान्ते हेत्वन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः।

अयोनौ चापि दृश्यतेऽतथायोनि ॥ १८ ॥

सामशब्दो गीतिवाचकः, न ऋग्वाचकः इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरस्य प्रदर्शनार्थं सूत्रम्। चकारः समुच्चयार्थः। साम अयोनौ अपि दृश्यते। साम प्रायः तृचे गीयते। तत्र प्रथमा ऋक् योनिर्नाम। तथाश्च योनयः सामवेदे पूर्वार्चिके नाम योनिग्रन्थे पठिताः।

उत्तरे द्वे ऋचौ उत्तरार्चिके नाम उत्तरग्रन्थे पठिता किंचिच्च साम क्वचित् अयोनौ योनिभिन्नाया मपि ऋचि पठ्यते। तथा च श्रुतिः बृहद् गायत्रीषु क्रियते' इति। तथा समानच्छन्दस्के तृचे साम प्राय गीयते। तद्दृशं साम तथायोनि इत्युच्यते। क्वचित्तु योनिच्छन्दस भिन्नेऽपि च्छन्दसि गीयते तादृशं साम अतथायोनि। तथा च श्रुतिः 'यो वै त्रिष्टुप्छन्दसि साम ऊहति' इति। एवं सति साम्न क्वचित् अयोनिकत्वात्, क्वचिच्च अतथायोनिकत्वात् सामशब्द नियत ऋग्वाचको भवितुं नार्हति। तस्मात् स गीतिवाचक एव।

ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत्। १९ ॥

'तस्य च क्रिया ग्रहणार्था०' इति सूत्र (७।२। १।१५) सिद्धान्तिना यदुक्तं तत्र पूर्वपक्षी शङ्कते। रथन्तरबृहदादिसंज्ञाभेद गानभेदात् स्यात् परतु रथन्तरगानं सर्वत्र एकरूपमेव। तस्य च स्वयोनिभूताया 'अभि त्वा शूर' इत्यस्या ऋचि अभ्यासेन दृढीकरणे उत्तरयोरपि ऋचो प्रयोगवेलाया गातु शक्यत्वेन प्रयोगात् बहि पठन व्यर्थम्। तथाहि, रथन्तरगानस्य ऐकार्थ्ये एकरूपत्वे सति उत्तरयोर्गानस्य वैरूप्य भेदो नास्ति इति ग्रहणार्थाया क्रियाया नापेक्षा। तस्मात् संस्कारकर्म छे अकर्मकाले प्रयोग अनर्थक एवेति। इति चेत्।

स्यादर्था तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके। २० ॥

रथन्तरगानस्य एकरूपत्वात् योनिगाने अभ्यस्ते उत्तरागानस्य अकर्मकाले प्रयोगो वृथा इति शङ्काया उत्तरमाह सिद्धान्ती। स्यात् वैरूप्य एकस्यामृचि रथन्तरगानात् अन्यस्यामृचि रथन्तरगानस्यैव। एकस्यामृचि अभ्यासेऽपि अथान्तरेषु ऋगन्तरेषु अभ्यस्त रथन्तरगानस्य अनिष्पत्ते ऋगन्तरेष्वपि पुन पुनरभ्यास साधक। रथन्तरगानस्य एकरूपत्वेऽपि आश्रयभेदात् क्रियाभिव्यक्तौ भवत्येव। तस्यमभ्यास प्रयगावश्यक। यथा पाक। एक एवाश्रयः पाको नाम। परतु अन्यथाऽऽलम्बनः ओदनस्य पाक, अन्यथालम्बन सूपस्य, अन्यथालम्बना गुडस्य। येन ओदनपाको गृहीत नासौ अशिक्षितः सूपं गुडं वा पक्तुं जानाति। तस्मात् रथन्तरगानस्यापि आश्रयभेदाद्विभिन्न अकर्मकाले अभ्यास उपपन्न। तस्मात् संस्कारकर्मत्वपक्ष अकर्मकाले प्रयोगो नानर्थक।

शब्दाना च सामञ्जस्यम्। २१ ॥

यदुक्त 'शब्दानां चासामञ्जस्यम्' (७।२।१।१२) इति तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती। एवं च सामशब्दस्य एव तदादिशब्दाना च गीतिवाचकत्वे सामशब्दाना ऋक्शब्दानां च सामञ्जस्य भवति। 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति कवतीशब्द 'कया नश्चित्र आभुवत्' इत्यादीकृच एव वक्ष्यति रथन्तरशब्दश्च साम वक्ष्यति। तथा च न विरोध। तस्मात् गीतौ सामशब्द इति सिद्धान्त। के

* साम्न आधारभूते तृचे प्रथमा ऋक् योनिर्नाम, सा च 'योनिग्रन्थे पूर्वार्चिके' विहिता। उत्तरे द्वे ऋचौ 'उत्तरे' नाम, ते च 'उत्तरग्रन्थे उत्तरार्चिके' विहिते। वि १०।४।२५, * साम्न कर्तृसंस्कारकर्मता। ९।२।२ * साम्न वैतानसस्य विपर्यये 'पोडश्युत्तरे' इति प्रमाणानुवाद अङ्गिरसा द्विरात्रे। १०।६।१३५३–५४ वर्णक २ मीको पृ १८१ 'अङ्गिरसां द्विरात्रे०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * साम्न सौभरस्य हीष् इत्यादिनिधनस्य च फलव्यवस्थादि। अत्र निधनविशेषनियमविधि। वि २।२। १३ * साम्नो गेयत्वयोर्याज्ययो गान बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन सपादिते बार्हते तृचे, ज्योतिष्टोमे। ९।२।६।२५–२८ वर्णक २ मीको पृ १८१९ 'ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * साम्ना अभ्यासिव्यक्ति प्रयोजनम्। मणि पृ ५ * साम्ना अप्राकृताना आगमेन अतिरात्रे एकविंशादौ काम्ये अधिकसंख्यापूरण कर्तव्यम्। १०।५।६। १५–२५ मीको पृ २५६ 'अतिरात्रे एकविंशादौ काम्ये०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * साम्ना मध्यमो त्रिवृद्दस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने। १०।५। ७।०६ मीको पृ ३६७ 'त्रिवृद्दस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * साम्ना-

अवभृथसामादीनां तद्धर्म्यम् । स्तुतग्रहणाभावात् यथा-वेदमेव स्वरः । वा ३।३।२।९ पृ ८१३. ● साम्ना-मानन्तूना माध्यन्दिनार्भवपवमानयोः गायत्र्यादिष्वेव निवेशः । भा. ५।३।५।१३-१४ । बहिष्पवमाने तु सामानां पर्यासोत्सम् । ५।३।४।११-१२. ● साम्नां प्राधान्यमताना उभयत्र उदाहृतेन ज्ञायते । बाल. पृ १४०. ● साम्नां-आधानसाम्नां- प्रधानसंस्कारत्वमिव उपाहरन् इति प्रधानधर्मता । वा ३।३।१।८ पृ ८११, ● साम्नां- आधानसाम्नां- याजुर्वैदिकप्रधानविधिविहितत्वात् उदाहरणम् । ३।३।२।९ पृ. ८१३. ● साम्नां-मासोयोद्यापो कस्मिंश्चित् स्तोत्रे पवमानेष्वेव गायत्री-बृहत्यनुष्टुप्सु कर्तव्यो न तु कस्यांचिदपि । वि १०।४।११. ● साम्नामासोयोद्यापो त्रिवृदाद्यवृद्धस्तोमक-क्रतुषु माध्यन्दिनार्भवपवमानयोरेव । १०।४।११।२१-२६. मीको पृ. ३६६८ 'त्रिवृदादिवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यन्दिनार्भव०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साम्नां मूलं प्रति गुणत्वम् । भाट्ट ९।२।२.

साम्नां संस्कारकर्मत्वेन प्राधान्यं नास्ति ॥
कर्म वा विधिलक्षणम् । ९।२।२।३॥

भाष्यम्-- तान्येवोदाहरणानि । तेष्वयमर्थः समधिगतः, गीतिः सामशब्देनोच्यते इति । तत इदमिदानीं संदिह्यते, किं सा गीतिः ऋचः प्रति प्रधानभूता, उत गुणभूतेति । ननु सिद्धं संस्कारकर्मेण सामशब्दो वाचक इति, अपितु कर्मशब्दः स्यात्तत्रोऽर्थः, प्रसिद्धग्रहणादिति । उच्यते । सत्यम्, आशङ्कैव प्रवर्तते । स एव निर्णयो भविष्यति । किं प्राप्तम् ? तेनैवाधिकरणेन संस्कारकर्मेति । तथा प्राप्ते, ब्रूमः । प्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यते इति । किं कारणम् ? प्रधानविधिलक्षणा ह्यत्र द्वितीया विभक्तिः-- 'रथन्तरं गायति, बृहद्गायति' इति । तस्मात्प्रधानकर्मेति । अपि च, अकर्मकाले गानं भवति । यदि द्रव्यसंस्कारार्थम्, सकृत् द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण, न कर्मकाले पुनः संस्कर्तुं शक्यम् । न हि स्निग्धस्य स्नेहेन शक्यं कर्तुम्, निर्मलस्य वा वैमल्यम् । न चर्चोऽधीताभिरानुपूर्व्यम्, अकर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवतीति । असत्यपि पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति । तस्मादप्रतिषिद्धमकर्मकाले गानम् । अपि च 'श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रधान्युपाकृत्य, अर्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यायमधीयीत' इति । तदेतत् फलाय भविष्यति । इतरथा पुरुषाणामुपदिष्टमानं कर्मणा कल्प्येत । तस्मादपि प्रधानकर्मेति ।

टुप्-- ननु सप्तमे निर्णीतं संस्कारकर्म सामेति । उच्यते । यदि प्रधानकर्म, सर्वथाऽप्यतिदेशस्य सिद्धिः । इह गुणप्रधानताऽस्य विचारणीया । यदि प्रधानं ततो गीत्यनुरोधेन वर्णाः । अथ गुणभूता, ततो विपरीतम् ।

तद्वद्द्रव्यवचनात् पाकयज्ञवत् । ४ ॥

भाष्यम्-- आह । प्रधानकर्मेत्युच्यते । न चैतत्प्रधानकर्म । न हीदं फलवत् । फलकल्पनायां चाश्रुतं कल्प्येत । तेन मागं प्रति गुणभूतम् । यदि न गुणभूतम्, किमस्य द्रव्यम्, यत्प्रति प्रधानभूतमेतत् । तदुच्यते । ऋग्द्रव्यम् । ऋगस्य द्रव्यस्थानीया । यथाऽन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकम्, एवमस्य ऋक् साधिका । तस्मादृचं प्रति प्रधानभूतमेतत् । भूतं हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतदृग्द्रव्यम् ? वचनात् । वचनमिदं भवति 'ऋचि साम गायति' इति । यथा, पाकयज्ञेषु ससद्रव्यनिर्देशो भवति, लाजान्, धानाः, तण्डुलाः, आज्यमिति । एवमिहापि ऋग्द्रव्यम्, वचनादिति ।

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च । ५ ॥

भाष्यम्--- आह । या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्द्रव्यमेतद्भवति । कथं द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरप्रदेशो च तदिदं सामेति । अत्रोच्यते । अविप्रतिषिद्धमेतत् । गीतिमात्रं हि सामेति । द्रव्यमस्य निर्वर्तकं साधनं च । एतत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदत्र द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रम्, तदेव बृहद्रथन्तरं चेति न दोषो भवति । तस्मात् प्रधानकर्म सामेति ।

शब्दार्थत्वात्तु नैवं स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्-- तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति । गुणकर्म स्यात् । कुतः ? शब्दार्थत्वात् । शब्दस्योपकारकं साम प्रयुज्य-

मुपलभ्यते । साम्नि क्रियमाणे ऋगक्षराण्युच्चार्यन्ते । तस्मिन् सति नादृष्टं कल्पनीयम् ।

पदार्थत्वाच्च शब्दानाम् । ७ ॥

भाष्यम्— परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः । स्तुतिर्हि चोदिता, 'आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते' इति । सा ऋगर्थेऽस्च्चार्यमाणे प्रत्यक्षाऽवगम्यते । तत्र स्तुत्यर्थता ऋचः सत्या सामार्थता परिकल्प्येत । कल्पनायां च प्रमाणं नास्ति । तस्मादपि साम गुणभूतमप्रच इति ।

असम्बन्धश्च कर्मणा, शब्दयोः पृथगर्थत्वात् । ८ ॥

भाष्यम्— इतश्च गुणभूतं साम । कुतः ? अस म्बन्धश्च साम्नः स्तोत्रेण स्यात् । तत्प्रधानभावेन स्तुति साम्न उपदिश्येत, न साम स्तुते । तत्र 'बृहत् पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति वचनं नाप्येत । रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवति बृहद्गुणकं पृष्ठं भवतीत्यतदेव सुपदिश्यते । तदर्थं साम्नोऽवकल्पते । प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं साम करोति । यदस्य वाचकं प्रकाशयति शब्दम्, तद्रथन्तरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे वाक्यं विज्ञातुम् । पृथगर्थत्वे ह्यसम्बन्धः स्यात् । तस्माद्व साम गुणभूतमिति ।

संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्निवत् स्यात् प्रयुक्तत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अकर्मकाले गानमत्र संस्कारकमग्न्याधानमिव कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत । १० ॥

भाष्यम्— यदि ह्यकर्मकाले गानं कृतं कर्मकाले यावत्तिष्ठेत्, न विनश्येत् । तत पुनरप्रयोगः प्रतीयेत । यदि वा पुनर्न शक्यते कर्मकाले गानं कर्तुम्, तथा प्यप्रयोगः स्यात् । शक्यते तु प्रगीता ऋग्भ्यः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता अप्रसाधका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ।

आश्रितत्वाच्च । ११ ॥

भाष्यम् – अपि च कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाऽन्यथा अथ उद्गातोद्गायेत्' इति । सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति । तां स्पृष्ट्वेति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मात्कर्मकाले गानं मग्न्याधानवत् कल्पयितव्यमिति ।

प्रयुज्यत इति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अर्थवत्सामाध्यास्ययन प्रयुज्यते, तत्फलाय भविष्यतीति । तत्परिहर्तव्यम् ।

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत । १३ ॥

भाष्यम्— न हि फलाय भवितुमर्हति । तथा ह्यदृष्टं कल्प्येत । दृश्यतेऽत्र प्रयोजनम् । यत्तावद्गुरा ध्याय शिष्यसन्निधावधीते, तत् ग्रहणार्थम् । यच्छिष्य स्तद्धारणार्थम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थे भूमिविभक्तवत्, शुक्लपिवद्वा । तद्यथा भूमिरर्थितो भूमौ रथमन्विष्य भिक्षां करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति । यथा च छात्र शुक्लपी प्रारभ्य, प्रयोगे प्राशुकर्मा भवताऽस्मीति । एवमेतत् द्रष्टव्यम् । तस्मात् दृष्टे सति नादृष्टार्थाध्ययनम् । तस्मात् संस्कारकर्म सामेति ।

शा— सामानि किं ऋचं प्रति प्रधानभूतानि उत तत्संस्कारार्थानि गुणभूतानि इति विचारः । तत्र अकर्मकालेऽपि (अध्यायकाले) प्रयोगात् प्राधान्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते– 'अक्षराणामभिव्यक्तिः साम्ना दृष्टं प्रयोजनम् । अक्षरश्चाप्यभिव्यक्तैः स्तुतिः स्वर्ऋ चोदिता ॥ एवं दृष्टे फले लब्धे नादृष्टफलकल्पना । ननु चाविनियुक्तत्वादक्षराणां न सत्क्रिया ॥ सक्तूनामिव होमेन नैव दृष्टफलं त्वतः । प्रयोजनं न सक्तूनां दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥' तस्मात् संस्कारकर्माणि सामानि इति सिद्धान्तः । यत्तु अकर्मकाले गानं वाचनिकं तत् शिक्षार्थं रथस्याटियोगवत् ।

सोम— यदर्थं गीतिः सामेति विचारितं तदिदानीं विचार्यते इति अवसरलक्षणा संगतिः । सूत्रार्थस्तु– साम प्रधानकर्म यतः प्रधानविधिलक्षणं द्वितीया रथ न्तरादिषु विद्यते इति ।

वि— 'सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा बध्य पाठतः । मुख्यमस्वसितुः पाठो गुणो गीतापरः स्तुते ॥'

भाट्ट— साम्ना किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उत गुणत्वमिति सन्देहे सत्यपि क्रमप्रकरणाभ्याम् ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन विनियोगे साम्नामपि तत्र एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेः परस्परं गुणप्रधानभावः । यदि तु योग्यताख्यलिङ्गं पुरस्क्रियते तत्र स्तोत्राश्रयत्वं ऋगक्षरात्मकस्यैव ... परिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वम् । न च साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यञ्जकत्वलिङ्गेन ऋगङ्गता, उभयोरपरत्वे 'ऋच्यध्यूढं साम गायति, यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्यादौ सप्तमीश्रुत्या ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतेः । संयुक्ताधारत्वेन गुणाभिधानरूपस्तोत्रत्वेन विशिष्टाक्षराभिव्यञ्जकत्वसाम्ना प्रयोजनवियोजितत्वाऽभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेश्च । अत एव प्रयाजदोषन्यायेन सप्तम्याः प्राधान्यलक्षणेत्यप्यपास्तम् । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायविरोधेन प्राचीनप्रवाजशेषवाक्यस्य अपराङ्गत्वात् । एवं च स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्यम् ।

किञ्च क्रमप्रकरणमहत्त्वलिङ्गेनैव साम्ना ऋगक्षराभिव्यञ्जकत्वात् स्तोत्रप्रयोगे 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत, बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति' इत्यादिस्तोत्रे विनियोगसामर्थ्यम् । अतश्च वैयर्थ्यपरिहाराय प्रत्यासन्नोपकारकतया साम्ना स्तोत्राङ्गत्वम् । न चैव करणत्वनिर्देशानुपपत्तिः, आरादुपकारकस्यापि बृहत्पृष्ठमित्यत्रापूर्वद्वारा स्तोत्रं प्रति करणत्वोपपत्तेः । ऋचां तु सामाङ्गभूतानामपि पृथगुच्चारणाभावेऽप्यानुषङ्गिकं स्तोत्रोपकारकत्वमित्यपि सुवचम् । इति प्राप्ते, स्तोत्रशब्दस्य प्रसिद्धगुणिवाचकत्वेन प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानवाचित्वं गम्यते इतरथा गानापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेश्च गान... विशेषपक्षानभ्युपगमात् गुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वात्, तादृशस्तोत्रस्य ... गानाभिव्यक्ताक्षराभ्यां विना गानं विना नुपपत्तेः युक्तमेव साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरणमहत्त्वान्नैव ऋचां स्तोत्राङ्गत्वमपि साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यक्तत्वम् ।

अत एव ऋगक्षराभिव्यञ्जकत्वस्यैव साम्न आनुषङ्गिकतया ऋगाधारस्यापि प्रत 'ऋच्यध्यूढं साम गायति' इत्यनुवादः । आवश्यकं चाम्यानुवादकत्वं तत्साम्ना तत्तदृगाधारत्वस्य पाठादिनैव प्राप्तं ऋचां सामाङ्गत्वादिनोऽपि । 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोः' इत्यादौ तु सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा, अन्यथाऽतिदेशानुपपत्तेः । न ह्युत्तरयोः साम्नाधारत्वविधिः सम्भवति । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् । 'एकं साम तृचे क्रियते' इत्यनेन तृचाधारत्वस्य प्रापणे विधानेन ऋग्रूपस्य विकल्पानुपपत्तेश्च । 'एकं साम' इत्यनेन तृचाधारत्वसिद्धे पाठादिना च विवक्षितत्वप्राप्त्यनुपपत्तेः 'यद्योन्यां' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतोऽतिदेशप्रयोजनोत्तरत्वविधेः इति तथा प्राधान्यविवक्षयैव सप्तम्याऽऽवदर्शी ।

एवं ऋगानुक्तत्वेन सामाङ्गत्वेऽप्यानुषङ्गिकया अभ्यासाभिव्यक्त्यपि आयमानत्वात् सामाद्यैव स्तोत्रत्वाद्यनिर्वाहोपपत्तेः साम्ना ऋचं प्रत्यङ्गत्वमिति पराम्तम् । ऋगङ्गत्वाभावे साम्न ऋगन्तरेऽतिदेशानुपपत्तेः । अत ऋचां [illegible] प्राधान्यात् तदनुरोधेन साम्नोऽ यथाप्राप्तस्य ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो नानुपपन्नः ।

मण्डन— 'ऋच सहकारकं साम ।'

शङ्कर— 'साम उत्कारकम् च ।'

● साम्ना– प्रत्यक्षसाम्ना– 'उभे प्रवर्ग्येण' इ ये यजुर्वेदम् । शा ११।२।१९ पृ ८११ ● साम्ना प्रकृताना कौमादिनप्रसाध्यानामत्र विकृतिविशेषगत कौमारिमित्रांशा न सर्वेषाम् । भा १०।८।१९।१८–१९, ● साम्ना प्राकृताना बाधो विकृतिविशेषे श्रूयमाणै कौत्सादिसामभिः । १०।४।८।१७ वर्णक २ ● साम्ना प्राकृताना महानाम्नतस्तोमान्तरसाधनीभूतकौत्सादिसामभिः समुच्चयः । १०।८।८।१६–१७ ● साम्ना रथन्तरादीना तृचे गानम् । १०।८।१।१–२ मीको पृ ३२०० 'रथन्तरादिसाम्नां तृचे गानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● साम्ना– सर्वस्तोत्रगसाम्ना द्वितृचप्रयोगार्दीयते । शा ३।५।१०।३१ ● साम्नाम् । सुत्योत्तरकालेषु अनुबन्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये

अवभृथाङ्गभूताना साम्ना अनुव्याख्यादिसाम्ना परिसामाख्याना च स्वरूपत प्रसौ यथावेदमेव स्वरो युक्त । सु पृ ११८३

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकार प्रतीयेत । १०।४।८।१६ ॥

महाव्रते श्लोकेन पुरस्तात् सदस स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चात्, क्रोशेन चात्वालमवेक्षमाणा ' इति श्रूयते । प्राकृतानि सामानि चोदकेन प्राप्तानि । तत्र वैकृते प्रकृताना बाध समुच्चयो वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । सामसु श्लोकादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृताना अविकार प्रतीयेत । अर्थान्तरश्रुते सदस पुरस्तात् श्लोक नाम गातव्य सदस पश्चात् अनुश्लोकम् । तथा च प्राकृताना वैकृताना च अपदेशत्वात् समुच्चय एव न बाध इति ।

अथ त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकार स्यात् । १७ ॥

म० व्रते श्लोकानुश्लोकादिभि साम्ना प्रकृते चोदकप्राप्तै सामभि समुच्चय इत्युक्त पूर्वसूत्र सिद्धान्तिना । तत्र शङ्का – ननु यथा ' कौत्सं भवति काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रं भवति ' इत्येवमादिभि वैकृते सामभि प्रकृताना बाधो भवति एव श्लोकादिभि सामभिरपि प्रकृताना बाध स्यात् इति । तुशब्द शङ्का बाध स्यर्थ । अर्थे प्राकृते फले अश्रूयमाणे सति शेषत्वात् प्राकृतस्यापि साम्न विकृतिशेषत्वात् प्रकृतस्य प्रकृतिगतस्य विकृतौ चोदकप्राप्तस्य विशेषविहितेन विकार बाध स्यात् । महाव्रते तु वैकृतानामर्थान्तरश्रवणात् तै प्राकृताना न बाध ।

एव पूर्वाधिकरणगुणसूत्रतया इद व्याख्यातम् । अधिकरणान्तरपरतयाऽपि इद व्याख्यातम् । उदाहरणं अक्षरार्थस्तु स एव । रचनाविशेषस्तु इत्थं कुतूहले– विकृतिविशेषेषु ' कौत्सं भवति ', ' काण्वं भवति ' इति श्रुतम् । तत्र साममात्रश्रवणात् स्तुतेरश्रवणात् दीक्षणीयादिपरिसामवत् अदृष्टार्थत्वात् न तै प्राकृतस्तुतिसाम्ना निवृत्ति । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति । तुर्वैपरीत्ये । श्लोकादिसाम्ना स्तुत्यनुवादेन विधानाभावात् विशिष्टस्तुत्यन्तराणा अदृष्टार्थतया विधानात् न तै प्राकृतसाम्ना निवृत्ति । अर्थे स्तुतिलक्षणकार्ये श्रूयमाणे तु कौत्सादिविधौ प्राकृतस्य गायत्रादिसाम्न विकार बाध स्यात् । शेषत्वात् प्राकृतगायत्रादिसामवत् कौत्सादिसाम्नामपि स्तुत्यर्थत्वात् । इति । कै

* ' सामस्वर्थान्तरश्रुते० ' (१०।४।८।१६) इत्यत्र महाव्रते उपदिष्टाना श्लोकादिसाम्ना अतिदिष्टाना च गायत्रादीना समुच्चय उक्त । बाल पृ १७८

* सामसु दीक्षणीयादिपरिसामसु– ' प्राचीनमग्नीषोमीयात् ' इत्यनेन उपांशुत्वम् । शा ३।३।२।९ पृ ८११

* सामान्तरागम विवृद्धस्तोमके क्रतौ श्रुतसंख्यासम्पत्तये । १०। ।६।१९–२९ मीको पृ २५६ 'अति रात्रे एकविंशादौ कार्य्ये० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सामार्थं ऋचोऽध्ययन गम्यते । न हि अन्तरेण ऋच सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋङ्निर्वर्त्यते । न ऋक् साम आकाङ्क्षते इति । भा ९।२।८।२१ वर्णक १ * ' सामार्थो य कश्च गीतेषु स्वर ' इति श्रुते सामशब्दस्य षड्जादिस्वरसमूहवाचित्वमवगति । मु पृ ८६१

* सामान्योऽपि ननु प्रवर्तनोपाया । न ब्रूमो न प्रवर्तनोपाया इति परिक्रयस्तु यत्र आम्नात । भा १० २।८।२५

* सामादिशब्दाना गीतिवाचित्वम् । ९।२।१।१ २

* सामाधारभूतामृच उच्चैरुच्चारयन् सामानि अन्यथा उच्चारयितु न हि कश्चित् समर्थ । शा ३ ३।१।८

सामोह्न्याय । साम्नोऽन्यायेन आर्षभावदर्शने उत्तरयोस्तद्गतवर्णदर्शनेन कर्तव्य ॥

सामप्रदेशो विकारस्तदपेक्ष स्याच्छास्त्रकृतत्वात् । ९।२।९।२१ ॥

भाष्यम् – इदमाम्नायते ' रथंतरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायति, ककुप्सु रथंतरं गायति, विराट्सु वामदेव्य गायति ' इति । तत्र संदेह किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यम्, किं योनिवर्णवशेन ।

कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति, कथं वा योनिवर्णवशेनेति ? उच्यते । किंचिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः । यदा तावत् वृद्धं तालव्यमाईं भवतीति योनौ यस्मिन् भागे आईभावः कृतस्तस्मिन्नेव भागे उत्तरास्वाईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति । अथ भागान्तरे वृद्धं तालव्यं दृष्ट्वा आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति । किं पुनरत्र कर्तव्यम् ? योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? यावति भागे एकारस्य योनौ आईभावः कृतस्तं विचारयाम । किं तत्र कृतमिति ? एकारो नोच्चारित, इकाराकारौ आगमिताविति । एवं चेदुत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स नोच्चारयितव्यः । इकाराकारौ आगमयितव्याविति । एवं, यथोन्या तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्मात् योनिवर्णवशेन गानं युक्तमिति । अपि चैवं गीतिर्न प्रणङ्क्ष्यति । इतरथा हि चित्रमवदर्येत् । यत्र महती गीतिरल्पेष्वक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते । तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्तव्यम् । अपि च क्वचित्क्रमं उपलभ्यते, यथाक्रमं आईभावमापन्नम् । आर्षं च क्वचिदुपलभ्यते । यत्र प्राकृतं भागमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकाले गानमविरुद्धं कर्तव्यम् । तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्तव्यमिति । साम प्रदेशे विकारः आईभावादिः । तद्वेषा योन्यपेक्षः । एतच्छास्त्रेण कृतम्, यथोन्या तदुत्तरयोरिति । यावति सामभागे योनावाईभावः कृतः, तावत्येव उत्तरासु कर्तव्यः ।

टुप्— 'आम्नातादन्यत्' इत्यारभ्यौहिकं प्रासङ्गिकं वृत्तम्, प्रासङ्गिकं च । प्रकृतमिदानीमभिधीयते । सामोह प्रतिज्ञातः । सोऽभिधीयते । अत्र पूर्वपक्षः । नोह आम्नानात् । कुतः ? वचनादेतदानर्थक्यते 'यथोन्या तदुत्तरयोः' इति । यद्यपि साम ऋगक्षराणामुपकारकमिति समधिगतं तथाऽप्युपकारस्यानतिदिष्टत्वात् । यादृशं योनौ तादृशमेव उत्तरयोरपि यदि (मन्यसे)। नात्र यथा तथाभाव (पाठा-यथाभाव)। यथा, देहिकानां विकृतिषु । वचनादिदं साधारणीकृतम् । तस्मादुभयथा समे पूर्वपक्षे साधारणा धर्मा इति तथेहापि । उच्चनमान्यथोच्च यत्र भागे योनावाईभावः कृतः उत्तरयोरपि तत्रैव कर्तव्यः ।

वर्णे तु बादरिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् । ३२ ॥

भाष्यम्— उत्तरावर्णवशेन कर्तव्यं बादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन । कुतः ? योऽसौ प्रकृतावाईभावः कृतः, नासावागमः । न च तत्रैकारलोपः । किं तद्दकारो नाम ? अवर्णम्, इवर्णं च । अवर्णं संवृतम्, इवर्णं विवृतम् । उभे अपि च दीर्घे । ताभ्यामसाधुभ्यां संध्यक्षरं साधु जन्यते । तत्र प्रकृतौ अकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ । गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वेत्रार्न प्रमाणं प्रत्यक्षम् । यत्र, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न संध्यक्षरम् तत्र सश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्तुम् । अन्यस्मिन् भागे यत्र संध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्विश्लेषः क्रियते । एवं, यथोन्या तदुत्तरयोः कृतं भवति । योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः । इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः । इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् । अथ यदुक्तम् गीतिः प्रणङ्क्ष्यतीति । न प्रणङ्क्ष्यतीति । विराम ह्रस्वाऽनक्षरं गास्यते । संश्लेषाभावाच्च शक्यो विश्लेषः कर्तुम् । आर्षक्रमो नोपगास्यते ।

टुप्— एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैतद्वचनमुपकारस्य नियामकम् । किं तर्हि ? उत्तरयोः कर्तव्यमित्येतावत्स्थाने कृतार्थम् । तदुत्तरयोः क्रियमाणं यथोपकरोति ऋगक्षराणां तथा कर्तव्यम् । नेदमदृष्टेनोपकरोति । तस्मात्तस्य यत्नेन येन प्रकारेणोपकारकत्वमवगम्यते तस्मिन्नेव प्रयत्नकृतमन आह– 'सर्वेत्रार्न प्रमाणं प्रत्यक्षमिति । विराम ह्रस्वाऽनक्षरं गास्यते' इति । एतदयुक्तम् । ऋगक्षराणां साम संस्कारकं समधिगतं योनौ । तत्र यद्यनक्षरं गीयतेऽप्रकृतिकं स्यात् । अदृष्टार्थं च स्यात् । सर्वं चैतदन्याय्यम् । तस्मादल्पाक्षराण्यपि महती गीतिस्तत्रापि तथाऽक्षराण्येव संस्कर्तव्यानि । तथा यथाल्पा गीतिर्बह्वक्षराणि तथापि सैव तेषां संस्कारिकाऽऽगता सा । न तत्रैकस्य पृथक्त्वं वा कर्तव्यम् । एतदेव साम्नामृचं प्रति गुणभावस्य प्रयोजनम् ।

शा— उपोद्घात समाप्य प्रकृतमिदानीं साम्नामूह चिन्तयति 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यादिभि । ऋगन्तरे गीयमानानि सामानि किं ऊहितव्यानि नेति । यदि योनिवर्णवशेन गानं यस्मिन् प्रदेशे योनौ आयीभाव तस्मिन्नेव अस्यापि संध्यक्षरे उत्तरयो आयीभाव, ततो नोह । अथ तु उत्तरावर्णवशेन गाने यस्मिन् प्रदेशे संध्यक्षरवशेन आयीभावो योनौ तत प्रदेशान्तरे यत्र संध्यक्षर तत्र आयीभावः तत ऊह । किं प्राप्तम् ? योनिवर्णवशेन । कुत ? योनावेकार निरन्त्यीकार ईकारश्चोच्चारित तत उत्तरयोरपि तद्भाग-पतित वर्णौ निरन्त्यीकारेकारावुच्चार्यौ । किंच नात्र कार्य-मुखेन साम्न प्राप्ति रथन्तरादिस्वरूपस्यैवातिदेशात्तेन दृष्टमात्रपूर्वस्वरूपावेन सामस्वरूपमुत्तरयो प्रापितमवि-कृतस्वरूपमेव सप्राकृतमप्राकृत दृष्टमदृष्ट वा कार्यं कुर्यात् तस्मान्नोह साम्नामिति प्राप्ते, ब्रूम । यदि हि एकार लुप्त्वा अवर्णेवर्णौ उच्चारितौ ततो भवेत् यथा अत्र भवान् आह । न त्वेतत् । किं तर्हि ? एकारो नाम न वर्णान्तरम्, अवर्णेवर्णौ सहतौ एकभावमापन्नौ आयीभावेन विश्लेषितौ दर्शितौ प्रत्यक्ष हि अवर्णेवर्णौ एकार प्रत्यभिज्ञायेते, तस्मादुत्तरयोरपि एकार एव यत्र तत्रस्थोऽप्यायीभावेन विश्लेषणीय । एव ऋगक्षराभि-व्यक्त्या स्थान साम्ना सपाद्यते नान्यथा । यद्यपि च सामस्वरूपस्य अतिदेश तथापि स्तोत्रसाधनतया अतिदिश्यते । 'एक साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति वचनात् । स्तोत्रसाधनता च अक्षराभिव्यक्तिद्वारा । न च संध्यक्षरादन्यस्यायीभाव क्रियमाणोऽक्षराभिव्यक्ति करोति एव सर्वत्र । तस्मात् योनिवर्णवशेन गानात् अस्ति ऊह साम्नाम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सामातिदेश आयीभावादि-लक्षणो विकारो योन्यपेक्ष. स्यात्तस्य यद्योन्यामिव्यातिदेशशास्त्रप्रकृतत्वादिति ।

वि— 'आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथ वा ।, नीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्यो वर्णाभिव्यक्तये ॥'

भाट्ट— एव सामोहोपोद्घात सप्रसङ्ग निरूप्याधुना सामोहो निरूप्यते । 'कवतीषु रथन्तरं गायति, यद्योन्यां गायति' इत्यादौ यत्र सामातिदेशस्तत्र साम्न ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात् यत्र स्थाने योनौ एकाराद्यक्षरसत्त्वादिना आयीभावादिरूपा गीति श्रुता तत्र स्थानान्तरे यद्यैकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव आयीभावरूपा गीतिर्विहित वा, न तु प्राकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे कर्तव्या, तत्र गीतेस्तदक्षराभिव्यञ्जकत्वासंभवेनाद्युपकारकत्वप्रसङ्गात् । आयीभावो हि प्रकृतौ अवर्णेवर्णात्मकस्य संध्यक्षरस्यैकारस्य विश्लेषरूप संस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णान्तरम्, प्रमाणाभावादपितु स्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेणावर्णेवर्णात्मक एव । अतश्च तद्विश्लेषरूपस्याईभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरविशेष-कत्वासंभवात् यत्रैवोत्तरादावेकारस्तत्रैवाईभाव कार्य । यद्यपि चाय विश्लेषादिरूप संस्कारो नार्थाभिधानोपयोगितया दृष्टार्थ, तद्व्यतिरेकेणैव संध्यक्षरेणार्थाभिधानस्य जायमानत्वात् । तथाऽपि गानसंस्कृतमन्त्रकरणकगुणाभिधान यत्करेण स्तोत्रतया स्तोत्रत्वसिद्ध्यर्थतयैवोपयुज्यते । न चैव न विश्लेषादिरूप एव संस्कार, प्रमाणाभावादननुगमाच्च । न हि विश्लेष एव सर्वत्र संस्कार 'ए इ ऐ ई इत्येतानि तालव्यम्' इति स्मृत्या इईकारयोरपि तालव्यत्वात् 'तालव्यमाई यद्वद्दम्' इति स्मृत्या च तथापि आईभावविधानेन तत्र संध्यक्षरत्वाभावेन विश्लेषासंभवात् । अत सर्वानुगतो वर्णान्तरागमेन पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कार स्तोत्रत्वघटक । तस्य चैकारस्थानस्थितवर्णान्तरेऽपि संभवान्नोहसिद्धिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्याक्षरान्तरेष्वभावेनोहोपपत्ते । वस्तुतस्तु-परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापत्तेर्गौरवस्य क्वापि संस्कारस्यादर्शनाच्च विश्लेषादिरेव सामप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध ऊह । एव च प्रधानभूतोत्तरादिऋगक्षरानुरोधेन यत्र ऋगक्षरगतस्वरा तत्रावशिष्टगीतर्लोपः । यत्र वा ऋगक्षराधिक्य तत्र गीतिविशेषस्यावृत्ति इत्याद्यापद्यमानमपि न दुष्यति ।

मण्डन— 'योनिवर्णक्रमो न हि ।'

शंकर— 'उत्तरादिषु सामोह ।'

* सामकाले–ब्रह्मसामकाले– प्राजापत्याना पशू नामालम्भोत्कर्षप्रमाणविधाने वाजपेये। ११।२।१२।५१–५३. मीको. पृ. २८४५ ‘प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मसामकाले०’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

* सामगानं आधाने कर्तव्यम्। २।३।२।९. मीको. पृ. १५८८ ‘गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। * सामगानस्य निष्कर्षः आधाने। १०।८।६।९–११. मीको. पृ ११६६ ‘उपवादाधिकरणम्’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * सामगाने ‘यथाऽऽचितानि पदानि निरर्तन्ते, स्तोभा गेहूमाश्चानुयन्ति’ इति। गेहूमाः स्वराः (मगरिता)। भा. ९।२।१०।३६.

* सामगानकाले ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्थया अनुष्ठानम्। ९।२।१५।४५–४६. मीको. पृ. २९७७ ‘बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्था०’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

* सामतः यज्ञस्यार्तौ स्व स्वाहा इति आहवनीये जुहुयात्। भा. १२।३।५।१६. * सामतो यज्ञस्य प्रायश्चित्तार्थं ‘स्व स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्’ इति। वि. १२।३।५.

* सामप्रकारभेदानां शाखाप्रकारभेदेन विकल्पः। भाट्ट. ९।२।७.

ॐ सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात्। ९।२।९।३१॥

इदमाम्नायते ‘यद् योन्या तदुत्तरयोर्गायति’ इति। किं योनिवर्णवशेन गातव्य उत्तरावर्णवशेन वा। ‘कया नश्चित्र आभुवत्’ इत्यसौ ऋक् वामदेव्यस्य साम्नो योनि। तस्यामृचि ‘कया’ इत्यक्षरद्वयं आद्यो भाग। ‘नश्चित्र आभुवत्’ इत्यक्षरषट्क द्वितीयो भाग.। तस्मिन् भागे द्वितीयाक्षरे श्चकारस्य उपरितन इकार विलोप्य तस्य स्थाने आयीभाव आम्नाय गीतिर्निष्पाद्यते (चायीत्रा)। ‘कस्त्वा सत्यो मदाना’ इत्यनन्तरभाविनी ऋक् उत्तरा तस्या योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्य उपरितन यकार ओकार च लोपयित्वा तयो. स्थाने आयीभाव. कर्तव्य. (सतायी)। ‘अभीषुणः’ इत्यसौ अपरा उत्तरा, तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्य उपरितन अकार लोपयित्वा तस्य स्थाने आयीभावः कर्तव्यः (षुणायी) इति पूर्वः पक्ष.। तदाह सूत्रम्, सामप्रदेशे योनौ उत्पन्नस्य साम्न. ऋगन्तरे अतिदेशे विकारः आयीभावादिः तदपेक्ष योन्यपेक्ष स्यात्। योनेर्यत्र भागे विकार. उत्तरयोरपि तत्रैव भागे स विकारः स्यात्। ‘यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायति’ इति शास्त्रेण विकारस्य कृतत्वात्। तस्मात् योनिवर्णवशेनैव उत्तरयोः विकारः कर्तव्यः इति पूर्वः पक्षः।

वर्णे तु बादरिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्। ३२॥

योनौ उत्पन्नस्य साम्नः उत्तरयोरतिदेशे आयीभावादिविकारः योन्यनुसारेणैव कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं तुशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह। बादरिः आचार्यस्तु यथाद्रव्य वर्णे विकारः इति मन्यतेस्म। द्रव्य इति उत्तरा ऋक् प्राह्या। तामनतिक्रम्य वर्णे विकारः स्यात्। योन्या तावत् इकारस्य स्थाने आयीभावो ज्ञातः उत्तरयोरपि यस्मिन् कस्मिन्नपि भागे इकारः शुद्धतालव्य स्यात् तस्यैव आयीभावः स्यात्, न तु चतुर्थे एवाक्षरे। तेन ‘अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणाम्’ इति द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्य उपरितन इकारः आयी भवति (जरायि)। न तु चतुर्थे एवाक्षरे षुणायी इति, द्रव्यव्यतिरेकात् योनिगतचतुर्थाक्षरस्थात् शुद्धतालव्यात् इकारात् अभीषुणः इत्यत्रत्यणकाराकारस्य द्रव्यव्यतिरेकात् शुद्धतालव्यत्वरूपधर्मात् भिन्नत्वात्। द्रव्यशब्दो वर्णवाची अत्र। एव ‘कस्त्वा सत्यो’ इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। तस्मात् न योनिवर्णवशेन गीत भवति किंतु उत्तरावर्णवशेनैव गीतम्। इति सिद्धान्तः। के.

* सामभक्तिः अन्त्या निधनमित्युच्यते। भा. २।१।१३।२८. * सामभक्तयः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः। सु पृ. ८७९.

* साममन्त्राणां अशब्दतायामपि शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन शब्दानुग्राहकत्वात् शाब्दप्रमाजनकसामग्र्यन्तर्गतत्वेन शब्दप्रमाणान्तर्भाव.। शाब. पृ. ७२.

● सामरूपं हि समाम्नायादवगम्यते । तच्च अत्येन अन्यत्वेन अप्रत्यभिज्ञानादन्यदेव भाति । 'प्रतीयते रूपविनाशभीतेर्गीतिर्न गीत्यन्तरभक्तियोगम् । अतः समस्तैव विकल्प्यमाना यथासमाम्नायमसौ नियम्या ॥' वा. २।२।१३।२९ पृ ५७०. ● सामरूपाः मन्त्राः । बाल पृ. ५८.

● सामलक्षणं अस्तिनास्तीति विचारे अस्तीति निर्णयः । गीतिः साम । गीतिविशिष्टो मन्त्रः साम । भा. २।१।११।३६.

सामलक्षणम् ॥

गीतिषु सामाख्या । २।१।११।३६ ॥

भाष्यम्— अथ साम्नः किं लक्षणम् ? विशिष्टा काचित् गीतिः सामेत्युच्यते । प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामान्यधीमहे, सामान्यध्यापयाम, सामानि वर्तन्ते इति । अभियुक्तोपदेशश्च न प्रमाणम् । यथा अम्लं दधि, मधुरो गुड इति । गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीतिशब्दः । गीतिसम्बन्धात् मन्त्रे सम्प्रत्ययः इत्यवगन्तव्यम् ।

वा— तेषामित्यनुवर्तते । अत्रापि च एवाभियुक्तोपदेशोपन्यासः । प्रायम्यात्, 'यथाऽम्लं दधि' इति । पूर्ववैव वाच्यं सदनादरादिहोदाहृतम् । अथवा यथाऽनेकधर्मसमाहारे सति दधिगुडयोः रसविशेषमात्रमम्लमधुरशब्दाभ्यामुच्यते । तथा सामशब्दो गीतिमात्रनिमित्तोदाहरणम् । ननु च प्रत्यक्षगम्यत्वाद्रसविशेषस्याभियुक्तोपदेशोऽनुवादत्वादेव प्रमाणम् । नैष दोषः । प्रत्यक्षेणैव इतिकरणाद्विच्छिन्नं निदर्शनम् । एतदुक्तं भवति । यथाऽम्लं दधि मधुरो गुड इत्येतद्विज्ञानं प्रमाणमेवमभियुक्तोपदेश इति । गीतेर्विशेषणत्वात्पूर्वेणाप्राप्तावपि सत्याकृतिवदभिधेयत्वं निर्णेतव्यम् । आह च— 'एकखण्डेन शब्देन विशिष्टो यत्र गम्यते । विशेषणस्य चान्यत्र तत्र सर्वत्र जायते ॥'

शा— यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभियुक्तानां तथापि नागृहीतविशेषणेति न्यायात् 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्यादिनिर्देशोपपत्तेश्च गीतिरेव सामेति एतत्सूत्रमेव सूत्रकारो वक्ष्यति । इह तु मन्त्रविभागमात्रं विवक्षितम् । तद्यदि प्रगीतो मन्त्रः साम यदि वा गीतिमात्रं उभयथापि ऋग्यजुर्भ्यामन्यत्सामेति विभागसिद्धेः विभागाय न प्रयस्यते । सप्तमे तु 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यादिनिर्देशोपयिकत्वात् विभागेन प्रयोजनमस्तीति तत्रैव वक्ष्यमाणावष्टम्भेन 'गीतिः साम' इत्युक्तम् । यत्तु अत्र भाष्यवार्तिकयोः गीतिवाचित्वं साधितम्, तत् वक्ष्यमाणमेव प्रसङ्गात् इति द्रष्टव्यम्, न सूत्रार्थतया । मा भूत् सातनिकस्य पौनरुक्त्यम् ।

सोम— मन्त्रप्रसङ्गात् ऋगादिलक्षणस्य संगतिः ।

वि— 'नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साकर्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः ॥'

भाट्ट— मन्त्रत्वसमानाधिकरणगीतित्वं सामत्वम् ।

मण्डन— 'मन्त्रस्य गीतिं प्रवदन्ति साम ।'

शङ्कर— 'सामलक्षणमप्युक्तम् ।'

● सामविकल्पः आधाने विहितत्वात् निन्दितत्वात् च । १०।८।६।९-११. मीको. पृ. ११६६ 'उपरोधाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सामशब्दः ऋक्-स्तोभ-स्वर-काल-अभ्यास-विशिष्टायाः गीतेः वाचकः । भा. ९।२।१०।३५, ● सामशब्दः गानकर्मणो वाचकः इति सिद्धम् । ९।२।११, ● सामशब्दः गीतौ । ७।२।१।२१. ● सामशब्दः गीतिविशेषवाचकत्वेन निर्णीतः । परास्मः. २।१.

सामशब्दो रथंतरादिशब्दाश्च गीतिवाचकाः ॥

सामानि मन्त्रमेके, स्मृत्युपदेशाभ्याम् । ९।२।१।१॥

भाष्यम्— सन्ति सामानि, रथंतरं, बृहत्, वैरूपं, वैराजं, शाक्वरं, रैवतमिति, 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इत्येवमादिषु । तत्रैषोऽर्थः सन्दिह्यते किं प्रगीता एव मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानीति । ननु सिद्धं 'गीतिषु सामाख्या' (२।१।११।३६) इति । उच्यते । तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकं प्रति विचार्यमाणे, मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रगताशोधनाय, 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या' (२।१।७।३२), इति इते

लक्षणे, 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि' इति ऋगादीनां विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्तं लक्षणम्, 'गीतिषु सामाख्या' इत्युक्तम् । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीतिमात्रं उभयथाऽपि, ऋग्यजुर्भ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभावात् । इह तु प्रगीते मन्त्रे अन्यत्कर्म, गीतिमात्रे अन्यदिति विवेकाय प्रयत्यते । आह । नन्वेतदपि सिद्धम्, गानकर्मणो वाचकः सामशब्द इति । उच्यते । तदेव पुनरभिधीयते स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् । गीतिः सामेति स्थिते इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधानभूता उत गुणभूता इति । आह । नैव स्मरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् । नहि मन्त्राः सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्तव्यः । अत्रोच्यते । पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते । यत् प्रगीतं मन्त्रवाक्यम्, तत् सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीतिमात्रं सामेति स्थापितम् । तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्तव्यः, गीतिषु किमृचः प्रधानभूता उत गुणभूता इति । किं प्राप्तम् ? एके मन्यन्ते प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः ? स्मृत्युपदेशाभ्याम् । एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति तत्रभवन्त उपाध्यायाः, एवं चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति । नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरमिति । उच्यते । बाढम् । अन्यथा तर्ह्युपदेशं वर्णयामः । अयमुपदेशः 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि' इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेशात् मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ।

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

भाष्यम्— तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः शसमे (७।२।१।१३) । ऋचः प्रदेशो नोपपद्यते 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति, देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोतीति । तस्माद्गीतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ।

सोम— सामोद्देशोपोद्घातत्वेन अवान्तरसंगतिः । सूत्रार्थस्तु– प्रगीतमन्त्रः साम इत्यध्यायकस्मरणात् 'अहे बुध्निय मन्त्र मे गोपाय–ऋचः सामानि' इति मन्त्रे सामशब्दोपदेशाच्च प्रगीतमन्त्रमेव सामान्येके मन्यन्ते इति ।

वि— 'सामोक्तिवृहदाद्युक्ती गीतायामृचि पेयले । गाने वा, गान एवेति स्मार्यते समर्थोदितम् ॥'

भाट्ट— रथन्तरादिशब्दानां सामादिशब्दानां च गीतिमात्रवाचित्वम्, गीतिविशेषरथन्तरादिधर्ममात्रवाचित्वं वा सिद्धमेव उत्तरविवक्षया स्मार्यते ।

मण्डन— 'गीतिमात्रं भवेत् साम ।'

शंकर— 'गीतेः सामादिरूपता ।'

* सामशब्दः संस्कारकर्मणो वाचकः (७।२।१)। भा. ९।२।२।३, * सामशब्दः । स्तोभस्वरकालाभ्यासविकारवान् हिंकार–प्रणव–प्रस्ताव–उद्गीथ–प्रतिहार–उपद्रव–निधनवत्यामृचि सामशब्दोऽभियुक्तैरुपचर्यते । ७।२।१।१, * स्वर. सामशब्देन लोकेऽभिधीयते– सुसामा देवदत्त इति, सुस्वरो देवदत्त इति । स्वरो घोषो नाद इति समानार्थाः । इति शङ्का । ७।२।१।७, * सामशब्दस्य षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवताख्य(धैवतनिषादाख्य ?)स्वरसमूहवाचित्वम् । सु. पृ. ८६१, * सामशब्दस्य साममात्रप्रयोजनलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात् साधननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता । पृ. ८७२.

* सामतुल्यार्थः अयशशब्द. 'अयशो वा एष योऽसामा' इति । वि. १।४।१६.

* सामगानां ऊहग्रन्थः पौरुषेय एवेति न्यायविरोधे सति अप्रमाणम् । वि. ९।२।१ वर्णके २, * सामगानां द्वौ ग्रन्थौ छन्द., उत्तरा चेति । तत्र छन्दोनामके ग्रन्थे नानाविधसाम्नां योनिभूता एव ऋचः पठिताः । उत्तराग्रन्थे तु तृचात्मकानि सूक्तानि प्रायः पठितानि । एकस्मिंस्तृचे प्रथमा ऋक् छन्दोगता योनिर्नाम, इतरे द्वे उत्तरे नाम । 'उत्तरयोर्गायति' इत्यत्रोत्तराशब्देन उत्तराग्रन्थस्थयोर्ऋचोर्ग्रहणं न तु छन्दोग्रन्थस्थयोनिभूताया ऋचः परतो विद्यमानयोर्ऋचोः ।

९।२।५. ● सामगाना रथंतरादिसामयोनीनामेव पाठात्मकः एको ग्रन्थः छन्दोनामकः। तथा एकस्य साम्नो योनिपाठानन्तरमपि अयोनिभूतऋग्द्वयपाठः क्वचिदेकऋक्पाठोऽपि, ततः समनन्तरयोनिपाठः, इत्येवं योनितदुत्तरऋक्पाठात्मकः अपरो ग्रन्थः यः, स एव उत्तराग्रन्थः इत्युच्यते। सोम. ९।२।५ वर्णक १.

● सामर्थ्यं अप्रापकं भवति प्रत्यक्षवचने। वा. २।३।३।१ पृ. ५८९. ● सामर्थ्यम्। अशक्यार्थानुष्ठानायोगात् प्रवर्तकस्य व्याघातापत्तेः सर्वैर्विधिभिः सामर्थ्यस्यावश्यापेक्षणीयत्वात् सामर्थ्यस्य च प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि विषयस्य अन्यतोऽनवगतेः वेदस्य नैरपेक्ष्याविघातात् सामर्थ्यात् व्यवस्थितविषयत्वकल्पना युक्ता। सु. पृ. ५३०. ● 'सामर्थ्यं कर्मणस्तावदेकं लिङ्गं विवक्षितम्। अपरं वाक्यसामर्थ्यं पौर्वापर्यनिरीक्षणात् ॥' वा. ३।४।११।२१ पृ ९६५. ● सामर्थ्यं च भवति विशेषणविशेष्यभावे। असाधारणं च भवति विशेषणम् (समर्थः पदविधिः)। भा. २।३।१।१ पृ. ५७२, ● सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते। ३।३।७।१४ पृ. ५८०. ● सामर्थ्यं च व्यपेक्षा। विशेषणविशेष्ययोः च व्यपेक्षा निरपेक्षसाधनत्वमित्यर्थः। (समर्थः पदविधिः) इति महेश्वरः। बाल. पृ. १५०. ● सामर्थ्यं च सर्ववस्तुविषयम्, लिङ्गं केवलं मन्त्रगतमेव अवगन्तव्यम्। वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. ● सामर्थ्यं नाम लिङ्गम्। भा. ६।५।९।३२. ● सामर्थ्यम्। मुख्यसामर्थ्यसमवे गौणसामर्थ्यस्य अग्रहणम्। सोम. १।२।१ पृ. ७. ● सामर्थ्यम्। 'समर्थः पदविधिः', 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यम्। वा. २।१।५।१६ पृ. ४१८, ● सामर्थ्यम्। सर्वपदार्थानामिव कार्यार्थापत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति। २।३।९।२० पृ. २९९. ● सामर्थ्येन अव्यवस्थितानां व्यवस्था। वि. १।४।२०. ● सामर्थ्येन विना समासो नावकल्पते। वा. २।३।१।१ पृ. ५७२. ● सामर्थ्यस्य ऐकार्थ्याधीनत्वात् विशेषणविशेष्यत्वं च विना ऐकार्थ्यायोगात् विशेषणत्वापेक्षा। सु. पृ. ८८७.

● सामर्थ्याधिकरणम्। १।४।१४।२५. मीको. पृ. ३८०८ 'शक्त्यधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● सामर्थ्याधिकरणम्। अत्र सामर्थ्यकल्पितस्य द्वन्द्वादिपदस्य सन्दिग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यं अभिहितम्। कौ. १।४।२०।३०, ● सामर्थ्याधिकरणे लिङ्गस्य विशेषकत्वं व्युत्पादितम्। ३।१।८।७, ● सामर्थ्याधिकरणे लिङ्गस्य स्वरूपेण विनियोजकत्वमुक्तम्। ३।३।४।११, ● सामर्थ्याधिकरणे सामर्थ्यकल्पितद्वन्द्वादिपदस्यैव स्वार्थोपस्थापनद्वारा निर्णायकत्वोपपत्तिः। १।४।१।१.

● सामर्थ्यानुसारी विनियोगः। वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२९.

🟊 सामर्थ्ययोगन्यायः। अयं न्यायः 'इको यणचि' (पा० ६।१।७७) इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। तथाहि– 'जनत्र न सिद्ध यणमत्र, पश्य यथाप्रदान्तो हलचश्च पूर्वः। दीर्घश्च यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संकल्पुत्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ नित्ये च यः शाकल्यभावसमासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार। सामर्थ्ययोगान्न हि किंचिदस्मिन्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥' इति। साहस्री. ४८१.

● सामर्थ्यवान् मन्त्रः यथा 'देवस्य त्वा०' इति निर्वापप्रकाशनसमर्थो मन्त्रः। बाल. पृ. ६०.

● सामवायिकं आराद्दुपकारकाच्च गरीयः। टुप्. १०।१।६।१२. ● सामवायिकं कल्पसम्बन्धं अदृष्टसंस्कारद्वारकमपि आराद्दुपकारकात् फलप्रत्यासत्त्या प्रबलम्। सोम. १०।१।६. ● सामवायिकानि अङ्गानि आराद्दुपकारकेभ्यो गरीयांसि। तत्र हि साक्षात् बाधयन्। आराद्दुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेण एकवाक्यता स्यात्। भा. १०।४।१९।३८, ● सामवायिकान्यङ्गानि आराद्दुपकारकेभ्यः गरीयांसि भवन्ति। १०।१।९।२३. ● सामवायिकानि आराद्दुपकारकेभ्यो गरीयांसि। टुप्. ९।४।६।२८.

● सामवायिकत्वेन (संनिपत्योपकारकत्वेन) आराद्दुपकारकत्वं बाध्यते। अप्राप्तबाधः। वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, ● सामवायिकत्वस्य आराद्दुपकारकत्वात् अभ्यर्हितत्वम्। ३।३।१०।२०.

● **सामवेदः** आदित्यादजायत । भा. ३।३।३।२. ● **सामवेदेन** यत् किंचित् कार्म्यं नैमित्तिकं वा चोद्यते तत् उच्चैः कर्तव्यम् । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१३. ● **सामवेदस्य** उच्चैः स्वरः । भा. ३।३।१।१. ● **सामवेदे** आज्यस्तोत्र– पृष्ठस्तोत्राख्यौ धर्मौ विहितौ । वि. ३।३।६. ● सामवेदे उपतिष्ठते वा स्तौति वा इत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि समन्वयो भवति, नाप्रगीतायाम् । भा. ९।२।८।३१ वर्णक २, ● सामवेदे कृत्स्नेऽपि जगत्–नाम साम न हि अस्ति । १०।६। १५।५८. ● सामवेदे गानमेव प्रकृतम्, ऋचां संहितापाठस्तु अत्र गानार्थेन । वि. ९।२।८ वर्णक २. ● सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावः । सु. पृ. ९९७. ● सामवेदे तलवकारादिशाखाभेदः, तेन गीतिहेतुस्वर-विकारादिवैलक्षण्यम् । तेषां चानुष्ठाने विकल्पः, न समुच्चयः । वि. ९।२।७, ● सामवेदे न हि ज्योतिष्टोमस्य विधानम् । भा. २।४।२।२५, ● सामवेदे सहस्र गीत्युपायाः । ९।२।७।२९.

● **सामवेदोत्पन्नः** श्येनः । वि. ३।७।२१.

● **सामस्त्यव्यवहारः** । किंचिदपचयेऽपि सामस्त्य-व्यवहारोपपत्तिः (एकदेशविकृतमनन्यवत्‌म्) । सु. पृ. ७९२.

● **सामानाधिकरण्यं** अन्तरेणापि षष्ठीं एक-विभक्तिनिर्देशात् अवगमिष्यामः, यथा नीलमुत्पलमिति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५. ● सामानाधिकरण्य– भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः तात्पर्येण । सु. पृ. ४०९, १४४०. ● सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्ति-निमित्तकत्वे सति एकधर्म्युपस्थापकत्वम् । मवि. पृ. १५१. ● सामानाधिकरण्य– यदा संख्या आत्मानमुप-सर्जनीकृत्य संख्येये वर्तते, तदा विना षष्ठ्या सामानाधि-करण्यं भवति, यथा विंशतिर्गावः इति । यदा संख्या प्रधानभूता, तदा षष्ठीमन्तरेण संख्येयशब्देन सामानाधि-करण्यं नास्ति, विंशतिर्गवां इति यथा । टुप्. ९।४। १।१ पृ. १७६७. ● **सामानाधिकरण्येन** विशेषण-विशेष्यभावो भवति समानविभक्त्यन्तानाम् । वा. ३। ४।४।१३ पृ. ९२३, ● सामानाधिकरण्येन शब्दानां समन्वयः । यदा उभाभ्यां उभयार्थोपादानं तदा सामा-नाधिकरण्यं भवति । ३।१।६।१२ पृ. ६८५. ● सामानाधिकरण्येन हि भवति सादृश्यम्, यथा सिंहो देवदत्त इति । टुप्. ६।१।६।२३ पृ १३६९.

● **सामानाधिकरण्यनिबन्धना** विशेषणविशेष्यता अरुणैकहायन्यादौ । सु. पृ. ४०९.

● **सामानाधिकरण्यप्रयोगात्** आत्मवाच अर्था-ध्यवसानं भवति । यथा ‘ अयं देवदत्तः ’ इति । भा. १०।६।७।२३.

● **सामानाधिकरण्यबोधकवाक्यात्** निमित्त-विशेषसंयोगबोधक वाक्यं बलीयः. वाक्ययोर्विरोधे । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.

● **सामानाधिकरण्यबोधकश्रुतेः** विशेषसंयोग-बोधकश्रुतिर्बलवती । वा. ३।३।७।१४ पृ ८४०.

● ये तु **सामानाधिकरण्यविकल्पाः** तान् ‘ नियमो वैकार्थ्ये हि ’ (६।८।१०।३५) इत्यत्र सामानाधिकरण्ये सर्वानेव वक्ष्यामः । वा. ३।१।६। १२ पृ. ६८८.

● **सामान्यं** अनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न निरूप्यते । शिंशपाशब्दो हि न यावत् वृक्षत्व-पार्थि-वत्व–द्रव्यत्व–सत्ता–प्रमेयत्व–ज्ञेयत्वानां अभिधायकः । अथ च तद्विशेषमेव शिंशपां अभिधत्ते । वा ३।४।४। १३ पृ ९४०, ● सामान्य अनित्यत्व अगत्वेऽपि चक्षुषः रूपग्रहणशक्तिः न निरूप्यते । ३।४।४।१३ पृ ९४०. ● सामान्य आकृतिः जाति. । भा–– द्रव्यगुण-कर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिः । १।३।९।३० पृ. २९८ । वा–– ‘ द्रव्यादीनां च सामान्यं परापरविभागवत् । वस्तुत्वं प्रथमं तत्र द्रव्यत्वाद्यपरं तथा ॥ पुनश्चापृथ्व-तेजस्त्वजलत्वात्मत्वभिन्नता । पृथिवीत्वाद् घटत्वं च तद्व्यक्तिषु समाप्यते ॥ वृक्षत्वात् परत्वं च शिंशपात्वादि केवलम् । शरीरत्वाच्च गोत्वाजित्वहस्तिपुंस्त्वादि गम्यते ॥ वाजित्वादि चाश्वत्वात् कर्कादिस्तु गुणो मत. । हस्तित्वाद् भद्रमन्द्रादिदिङ्नागकुन्जातयः ॥ पुंस्त्वाद् ब्राह्मणत्वादिकत्वकठ आदि समाप्यते । तथा गुणत्वकर्मत्व-रूपत्वा चलनत्वादि यत् ॥ तत शुक्लादि तद्व्यक्तिगुणेषु

प्रतितिष्ठति । कर्मणामपि यागत्वहोमत्वादिविभागत ॥ अपर्यायस्मृतैस्तैः धातुभिः प्रविभज्यते । पुनर्विधान संख्याख्या गुणप्रकरणान्तरैः ॥ अन्ये तु भेदमाचार्या कर्मणामेव मन्वते ॥ ' पृ २९५ । परसामान्यापेक्षया च सर्वाण्येव अवान्तरसामान्यानि विशेषव्यपदेश प्राप्नुवन्ति । पृ २९६ । केचित् गोत्वादिषु विशेषत्वमङ्गीकृत्य सामान्यशब्देन शब्देन अनभिधेयत्वात् यदेव महासामान्य सत्तावस्तु–भावशब्दाभिधेय तदेव शब्दस्वरूपावच्छिन्न गोत्वादि विशेषव्यवच्छिन्न वा गोसत्ताख्य आकृत्यभिधानपक्षे वाच्यमिति मन्यन्ते । यथा आहु – ' अस्त्यर्थं सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् । अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥' इति । ' तत्तु कक्षाविभागेन सामान्याना निरूपणात् । अयुक्त न गवादीना तत्र वाचकशक्तता ॥' पृ २९७. * सामान्य जाति । तस्या पट घट इत्यादि प्रमा । ननु नैव प्रमा, अलीकघटत्वादिजातिविषयकत्वात् । तथाहि, न तावत् व्यक्तिभिन्ना जाति प्रत्यक्षत उपलभ्यते ' इह गवि गोत्व ' इति प्रतीत्यभावात् । भिन्नाऽपि सा सर्वगता व्यक्तिगता व्यक्तिमात्रनिष्ठा वा ? अन्तराले अनुपलब्धेर्नाद्य । द्वितीयेऽपि नित्यायाः उत्पत्त्ययोगात् । अमूर्ताया व्यक्त्यन्तरात् आगमनासभवात् भविष्यति घटे सा न स्यात् । न चागत आगमनम्, निरवयवत्वात् । एव एकस्या व्यक्तौ कृत्स्नाया अशेन वा न वृत्ति सभवति इत्यवगन्तव्यम् । अतो न व्यक्तितो भिन्ना जाति सभवति । व्यक्त्यात्मकत्व तु नित्यत्वानित्यत्वाभ्या निरुद्धधर्माभ्या अपहस्तितम् । भेदाभेदश्च अत्यन्तविरुद्ध । एव च स्वलक्षणरूपशुद्धविषयकमेव निर्विकल्पक प्रमा इति चार्वाकैकदेशिन । तत्र, पाणकृष्णाश्मप्रदगोव्यक्तिषु एकाकारप्रत्ययानुपपत्ते । किंच सामान्यस्य अलीकत्व वदता वस्तुत्वव्यापकभेदाभेदाभमनेन सामान्ये वस्तुत्व निराक्रियते । सिद्ध तर्हि वस्तुत्वसामान्यम् । तेन सिद्ध सामान्य जातिरूपम्, तद्बाधके तु उपाधिरूपम् ।

सामान्य च नित्यमेकमनेकानुगतम् । तद्बाधकानि च ' व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व संकरोऽथानवस्थिति । रूपहानिरसबन्धो जातिबाधकसमपीष्यते ॥ ' इति । एकव्यक्तिगत न सामान्यम् । यथा आकाशत्वम् । तुल्यव्यक्तिगत न सामान्यद्वयम् । यथा घटत्वकलशत्वादि । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरण एकव्यक्तिवृत्ति न सामान्यद्वयम्, यथा भूतत्वमूर्तत्वे । अनवस्थित न सामान्यम्, यथा जातित्वम् । अनित्य न सामान्यम्, यथा पृथुबुध्नोदराकारत्वम् । असमवेत न सामान्यम्, यथा अभावत्वादि । आश्रिक न सामान्यम्, यथा उपेक्षात्वम् । इति दिक् । तत्रापि आश्रिकत्व सकरान्तर्गतम् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य जातिनिष्ठस्वस्वाभावोभयसामानाधिकरण्यकत्वस्य भेदाभेदगर्भस्य दूषकतानीजस्य तुल्यत्वात् । मणि पृ. २२ –२३.

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि । ६।३।११।२७॥

कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्य इत्यवगतम् । यत्तु प्रतिनिधेय द्रव्य तत् सामान्य श्रुतेन मुख्येन सदृशमेव उपादातव्य न तु यत्किंचित् । हि यस्मात् चिकीर्षा यद्विषयिणी इच्छा, तदलाभे तत्सदृशस्यैव इच्छा लोके दृष्टा । तच्चिकीर्षा मुख्यद्रव्योपादित्सा सदृशद्रव्येण पूर्यते, न विसदृशद्रव्येण इति कुतूहले ।

तस्मात् मुख्यसदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति सिद्धान्त । के

* ' सामान्य तच्चिकीर्षा हि ' (६।३।११।२७) । नहि नीवारेभ्यो व्रीहिबुद्धि व्यावर्तते इति वक्ष्यति ' सामा य० ' इति । वा. ३।६।१४।३८ पृ १०५८ * सामान्य (सादृश्य) देवतासामान्यात् इति सामान्य बलीय । शृ ८।१।१७।३२–३४. * सामान्य नि शेष सामान्यायोगात् विशेषापेक्षाया सबन्धविशेष बोधयति । सु पृ १२०० * सामान्य परापररूप द्वेधा । मणि. पृ २१ * सामान्य यत् शब्दार्थभूत तस्यानुष्ठेयत्वेनाविधेयत्वात् सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । ' व्यक्तयो हि विधीयन्ते सामान्येनोपलक्षिता. ' इति । वा २।२।२।२ पृ ४७१, * सामान्य विशेषो बाधते एकविषयत्वे सति । ३।८।७।१७, * सामान्य विशेषेण

बाध्यते । ३।६।१६।४२ पृ. १०६३. ● सामान्यं विशेषेण बाध्यते । भा. १२।४।७।२०. मीको. पृ. २६७१ 'विशेषेण' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम् । ● सामान्यं सर्वविशेषेषु अन्तर्गतम् । वा. ३।२।८।२२. ● अन्या च व्यक्तिः, अन्यच्च सामान्यम् । भा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. ● 'अवयवमेव सामान्य विशेष प्रति गच्छति । गवमात्र च तत्तेन विशेषे साध्यते ध्रुवम् ॥' वा. ३।१।१५।२७. ● तत्र हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्धं अभेदग्रहणम् । यथा गवादिषु । यत्र पुनः भेदग्रहो नास्ति, तत्र भेदाग्रहणनिबन्धनः अभेदाव-साधारणदेशः शुक्तिरजतवत् इति न सामान्यकल्पनोप-पत्तिः । ऋजु पृ. १८९. ● यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनप्रत्यवमर्शो भवति तत् सामान्यम् । बृहती. पृ. १२०. ● सूक्ष्ममपि किंचित् सामान्य शब्दो वा (यथा– निर्वपतिशब्दः) अर्थो वा (एकदेवताकत्व द्विदेवत्यावत्वं इ.) हविः (यथा– ओषधिः) देवतादि वा तद्गुणा ॥ रूपादयः उपलभ्येरन् यत्र तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्य. । भा. ८।१।२।२. ● 'सामान्या-न्यपि चैतानि नदन्त्याश्रयनाशतः ।' सु. पृ. १३२६. ● सामान्येन यत् प्राप्नोति त्वदर्थेषु लक्षणया, यत्तु विशेषेण, तत् प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणाया बलीयसी, प्रत्यक्षं च परोक्षात् । भा. ३।६।३।१०. ● सामान्येन व्यवहारो न भवति किंतु विशेषेण । टुप्. ११।४।७।२८, ● सामान्यात् विशेषो बल-वान् । सामान्येन शुनासीरा द्वितीयेऽहनि, विशेषेण ऐन्द्रावरुणश्च । १०।१।२९।८५. ● सामान्यात् विशेषो बलीयान् । भा. ३।६।३।१०. ● सामा-न्यस्य अनुग्राहक शास्त्र सामान्ये मुख्य सत् विशेषे लाक्षणिकतया दुर्बलम् । विशेषशास्त्रं तु व्यावृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलम् । 'आहवनीये जुहोति' 'पदे जुहोति' इति । नि. १०।८।८. ● 'सामान्यस्य प्रति-व्यक्ति समाप्तिः' । वा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. (अत्र मन्त्रदेवतार्थयन्धरूप सामान्यम् । प्रतिव्यक्ति प्रतिमन्त्र-व्यक्ति । आग्नेय्या ऐन्द्या इत्यादि– टिप्पणी.) । ● सामान्यस्य प्रत्यक्षादन्यमानिश्चयतः अनुमानैक-गम्यत्व मन्यन्ते शाक्याः । रत्नाकरः अनुमानं श्लो. १४९. ● सामान्यस्य । 'प्रत्यक्षविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् । वस्तुत्वं च...॥' श्लोवा. अनुमान १४६. ● सामान्यस्य प्रवृत्तौ अनुपयोगः (देवता-नाम्) । संकर्ष. २।४।२. ● सामान्यस्य विशेषेण– 'तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र सम्बन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥' तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति, न दुर्बलप्रमाणकः । वा. ३।६। २।९ पृ. १०३०. ● सामान्यस्य विशेषेण बाधः यथा– आहवनीयस्य वर्त्मना, आहवनीयस्य वल्मीकवपया इत्यादि । भा १०।८।८।१६. ● सामान्यस्य व्यक्तिव्या-वृत्त्यात् व्यक्तेः सामान्याश्रयत्व मुख्यम् । समुदाय्या-श्रयत्वं तु वृक्षाश्रयो वन इतिवत् समुदायस्य तन्मध्ये समुदायिप्रतीतेः औपचारिकम् । सु. पृ. १४६. ● सामान्यस्य साक्षात् कार्यान्वयाभाव. (साक्षात् विशेष विना) । रत्न. ६।२।१९।५४. ● 'सामान्यानां न वा नाशः कश्चिदभ्युपगम्यते ।' श्लोवा. उपमान २९ । सामान्यं नित्य इति सिद्धान्तः । रत्नाकरः. पृ ४४१. ● सामान्ये प्राप्ते विशेषो विधीयते । टुप्. १०।३।२।१५. ● सामान्ये हि कश्चिद् विशेषो भवति । न तु नि सामान्यः कश्चिद् विशेष उप-पद्यते । वा. ३।४।१४।४१ पृ. ९८२.

☐ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायः । अय भावः– सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा– ब्राह्मणवत् अस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति । सामान्य यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रियेऽति-दिश्यते, यद्विशिष्ट माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते, एवं प्रकृतेऽपि । अय न्याय. 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा॰ १।१।५६) इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्ट । साहस्री. ४३८.

● 'सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेष गमयन्ति हि ॥' श्लोवा. अर्थापत्तिपरिच्छेदः ७०.

● सामान्यावगमात् विशेषानवगमाच्च संशयः । भा. ३।१।७।१४ पृ ७०६.

प्रतिनिधुति । कर्मणामपि यागत्वहोमत्वादिविभागेन ॥ अपर्यायस्मृतैरुक्त धातुभि प्रतिभज्यते । पुनर्विधान सख्याख्या गुणप्रकरणान्तरे ॥ अन्ये तु भेदमाचार्या कर्मणामेव मन्वते ॥ ' पृ २९५ । परसामान्यापेक्षया च सर्वाण्येव अवान्तरसामान्यानि विशेषव्यपदेश प्राप्नुवन्ति । पृ २९६ । केचित्तु गोत्वादिषु विशेषत्वमङ्गीकृत्य सामान्यवाचिना शब्देन अनभिधेयत्वात् यदेव महासामान्य सत्तावस्तु–भावशब्दाभिधेय तदेव शब्दस्वरूपावच्छिन्न गोत्वादि विशेषावच्छिन्न वा गोसत्तादिव आकृत्यभिधानपक्षे वाच्यमिति मन्यन्ते । यथा आहु – ' अस्त्यर्थं सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् । अपूर्वदेवतास्वर्गैं सममाहुर्गवादिषु ॥ ' इति । ' तत्तु कक्ष्याविभागेन सामान्याना निरूपणात् । अयुक्त न गवादीना तत्र वाचकशक्तता ॥ ' पृ २९७. ● सामान्य जाति । तस्या पट घट इत्यादि प्रमा । ननु नेय प्रमा, अलीकघटत्वादिजातिविषयत्वात् । तथाहि, न तावत् व्यक्तिभिन्ना जाति प्रत्यक्षत उपलभ्यते ' इह गवि गोत्व ' इति प्रतीत्यभावात् । भिन्नाऽपि सा सर्वगता व्यक्तिगता व्यक्तिमात्रनिष्ठा वा । आद्ये अन्तराले अनुपलब्धेर्नाद्य । द्वितीयेऽपि नित्याया उत्पत्त्ययोगात् । अमूर्ताया व्यक्त्यन्तरात् आगमनासम्भवात् सनिध्यति घटे सा न स्यात् । न चाशेन आगमनम्, निरवयवत्वात् । एव एकस्या व्यक्तौ कृत्स्नाया अशेन वा न वृत्ति सभवति इत्यवगतमेयम् । अतो न व्यक्तितो भिन्ना जाति सभवति । व्यक्त्यात्मकत्व तु नित्यानित्यत्वाभ्या विरुद्धधर्माभ्या अपहस्तितम् । भेदाभेदश्च अत्यन्तविरुद्ध । एव च स्वलक्षणरूपशुद्धविषयकमेव निर्विकल्पक प्रमा इति चार्वाकैर्देशित । तत्र, यावत्सामान्यसदृशो व्यक्तिषु एकाकारप्रत्ययानुपपत्ते । किन्तु सामान्यस्य अलीकत्व वदता वस्तुत्व व्यापकभेदाभेदासम्भवेन सामान्ये वस्तुत्व निराक्रियते । सिद्ध तर्हि वस्तु स्वसामान्यम् । तेन सिद्ध सामान्य प्रतिरूपम्, इतरथा तु दुरधिगम्यम् ।

सामान्य च नित्यमेकमनेकानुगतम् । तदुपदानि च ' स्वतन्त्रमेदतुल्यत्व सकरोऽथानवस्थिति । रूपहानि- रसबन्धो ह्याश्रितत्वमपीष्यते ॥ ' इति । एकव्यक्तिगत न सामान्यम् । यथा आकाशत्वम् । तुल्यव्यक्तिगत न सामान्यद्वयम् । यथा घटत्वकलशत्वादि । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरण एकव्यक्तिवृत्ति न सामान्यद्वयम्, यथा भूतत्वमूर्तत्वे । अनवस्थित न सामान्यम्, यथा जातित्वम् । अनित्य न सामान्यम्, यथा पृथुबुध्नोदराकारत्वम् । असमवेत न सामान्यम्, यथा अभावत्वादि । आश्रित न सामान्यम्, यथा उपेक्षात्वम् । इति दिक् । तत्रापि आश्रितत्व सकरान्तर्गतम् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य जातिनिष्ठस्वस्याभावोभयसामानाधिकरण्यकत्वस्य भेदाभेदगर्भस्य दूषकतावीजस्य तुल्यत्वात् । मणि पृ २२ –२३

§ सामान्य तच्चिकीर्षा हि । ६।३।११।२७॥

कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्य इत्यवगतम् । यत्तु प्रतिनिधेय द्रव्य तत् सामान्य श्रुतेन मुख्येन सदृशमेव उपादातव्य न तु यत्किंचित् । हि यस्मात् तच्चिकीर्षा यद्विषयिणी इच्छा, तदलाभे तत्सदृशस्यैव इच्छा लोके दृष्टा । तच्चिकीर्षा मुख्यद्रव्यविषया सदृशद्रव्येण पूर्यते, न विसदृशद्रव्येण इति कुतूहले ।

तस्मात् मुख्यसदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति सिद्धान्त । के

● ' सामान्य तच्चिकीर्षा हि ' (६।३।११।२७) । नहि नीवारेभ्यो व्रीहिबुद्धि व्यावर्तते इति वक्ष्यति ' सामान्य० ' इति । वा. ३।६।१४।३८ पृ १०५८ ● सामान्य (सादृश्य) देवतासामान्यात् इति सामान्यमीय । पृ ८।१।१७।३२–३४. ● सामान्य निर्दोष सामान्यायोगात् विशेषापेक्षाया सर्वधविशेष बोधयति । सु पृ १२००. ● सामान्य परापररूप द्वेधा । मणि पृ २१ ● सामान्य यत् शब्दार्थभूत तस्यानुवृत्तत्वेनानिर्धारणात् सर्वत्र व्याप्य एव विधीयन्ते । ' स्वव्रतदो हि विधीयते सामान्यतोपलक्षिता ' इति । पा २।२।३।२ पृ ४७१, ● सामान्य विशेषो बाधो एव विषये सति । ३।८।७।१७, ● सामान्य विशेष

घटध्वंसाधिकरणकालत्वस्यानुत्पत्त्यापादनात् वर्तमानप्राग-भावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् वा घटः इति बोधः, उत्पत्त्यार्थश्च इति वा । एवं नङ्क्ष्यतीत्यत्र नाशो धात्वर्थः वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपं भवि-ष्यत्त्वं प्रतियोगितासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वेति । तेन वर्त-मानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकध्वंसाधिकरणकालाश्रयप्रति-योगी घट इति बोधः । एवं चात्र वर्तमानोत्तरकालीनत्वं न प्रागभावेन, तत्प्रतियोगिना घटेन वा, नाशेन वा अन्वेति । तदन्वये 'परश्वो भविष्यति' 'परश्वो नङ्क्ष्यति' 'श्वो भविष्यति' 'श्वो नङ्क्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिः । गृहाङ्गणे आगमिष्यति देवदत्ते श्व उत्पत्स्यति 'गृहाङ्गणे भविष्यति' इति प्रयोगापत्तिश्च । तेन वर्तमानोत्तरकालस्य उत्पत्तौ एवान्वयः, इति न तदर्थं सामान्यलक्षणापेक्षा ।

वस्तुतः प्रागभावे प्रमाणाभावात् सर्वमिदं गर्भस्राव-गलितमिति ।

वस्तुतः सिद्धगुणविषयकप्रवृत्त्यभावात् असिद्धगुण-लाभार्थं, अरण्यस्थस्वकादौ प्रवृत्तिजनकघटहेतुलाभार्थं, शक्तिग्रहार्थं च सामान्यलक्षणा आवश्यकी इति युक्तम् । मणि. पृ. २७-२९.

• सामान्यवचनः शब्दो न विशेषे अवस्थापितो भवति । भा. ४।३।६।२०, • सामान्यवचनेन विशेषविधानं परोक्षं भवति, प्रत्यक्षं तु विशेषवचनेन विशेषविधानम् । प्रत्यक्षं परोक्षात् प्रबलम् । विशेष-वचनं सामान्यवचनात् प्रबलम् । ३।११।५।११ पृ. ६७२, • सामान्यवचनात् विशेषवचनं प्रबलम् (भवेत्) । ३।११।५।११ पृ. ६७२.

☞ सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुरोधा-द्विशेषे पर्यवसानमिति न्यायः । यथा 'पुरोडाश-चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोति' इतिवत् । तेन न वैश्वदेवाद्यपुरोडाशानां चतुर्धाकरणमिति । साहस्री. ५७८.

• सामान्यवाची शब्दः विशेषानभिवदति । यदि चाभिवदेत् अत्र जाते भवेत् नावकल्पेत । पूर्वं दर्शनाभावात् । सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते । तस्माद् सामान्यं विशेषानभिवदति । भा. १०।८।८। १६ पृ. २०७३. • सामान्यवाची ब्राह्मणशब्द, विशेष-वाचिनो बृहद्रथन्तरादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते न तु गानविशिष्टायां ऋचि । वि. ७।२।१, ९।२।१.

• सामान्यवाचिता (शब्दानां) आकृत्यधि-करणसिद्धा । वा. १।४।१२।२३-१ पृ. ३५६.

• सामान्यविधिः अदृष्टार्थः 'आहवनीये जुहोति' इति । बाल पृ. २१. • "सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेरन्यैस्सर्वसंहार-संभव. ॥" वा ३।४।१४।४१ पृ. ९७७. • सामान्य-विधि. नन्वर्थः यथा— 'यदाहवनीये जुहोति' इति । बाल पृ. १५, • सामान्यविधि. क्रिया-गुण-जाति-द्रव्यविषयत्वेन चतुर्विध. सन् प्रत्येकं उद्देश्यादौ विधेयादौ उद्देश्यविधेयोभयादौ चेति त्रिविधः इति संहत्य द्वादशविध. । पृ. २१, • सामान्यविधिः दृष्टार्थ.— सोमविधि । पृ २१, • सामान्यविधिः द्विविध.— क्रत्वर्थः पुरुषार्थं इति, दृष्टार्थ. अदृष्टार्थः इति च । पृ. २१, • सामान्यविधि. पुरुषार्थः यथा— पुत्रकामेष्टिः । पृ. १७.

• सामान्यविशेषेषु सामान्याश्रयस्य विशेषे लक्षणया कार्यप्राप्ति., विशेषाश्रयस्य तु श्रुत्या, श्रुत्या च लक्षणायास्तु बाध्यते तत्र सामर्थ्यान्यविधानस्य लक्षणा प्राप्तस्य श्रौतविधानेन बाध । रत्न. ६।५।१९।५४.

• सामान्यविशेषन्यायः । आधाने सामानि विहितानि । उपनयनं क्रियते० । प्रधानप्रयोगविधिरेव सामादौ उत्पत्तिविध्यनुसारेण सामवेदिकः सन् उपेदूषं विधत्ते तत्र विनियोगविध्यनुसारेण याजुर्वेदिक. सन् उपाद्धतं इति संदेह. । तत्र उत्पत्तिविनियोगयोरुभयोरपि एकमात्रविषयत्वात् सामान्यविशेषत्व-सामान्य-विशेषभावाभावयोः इह अवसर. । कौ. ३।३।२।९. • सामान्यविशेषन्याय. । सामान्यत. स्वर्गभिरूपमात्र विषये न्याय., विशिष्ट पशुकामविषये गोदोहन इति सामान्यविशेषन्यायेन गोदोहन प्रवृत्त । रसायनम् पृ. १०७.

* सामान्यविशेषलक्षणो बाध. । वा. २।२।१३। २९ पृ. ५६६.

* सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते । प्रसङ्गबाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * सामान्यविहितं विशेषविहितेन वाक्यैक्येऽपि बाध्यते । यथा वारुण्या निष्कासेन इति द्रव्यविशेषेण अवभृथनाम्ना सामान्यतोऽतिदिष्टः पुरोडाशः । बाल. पृ. १३२, * सामान्यविहितं विशेषविहितेन वाक्यभेदे विधेयैक्ये च सति बाध्यते, यथा– उपसंहारः । 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति । पृ. १३२, * सामान्यविहितं विशेषविहितेन विधेयभेदे वाक्यभेदे च सति बाध्यते यथा आहवनीयः पदेन । पृ. १३२.

* सामान्यवृत्ति पदं विशेषवृत्ति वाक्यम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९.

* सामान्यशास्त्राणि विशेषविधिविषयं परित्यज्य प्रवर्तन्ते । भा. ३।२।८।२१ पृ. ७७४, * सामान्यशास्त्राणि विशेषशास्त्रैरुपसंह्रियमाणानि न कर्मान्तरे. संबध्यन्ते । ३।१।५।११ पृ ६७२, * सामान्यशास्त्रेण । 'नहि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति । विशेषशास्त्रावसरस्तत्प्रसादादित एव स ॥' यदा हि सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तं यत्रहारम्, तदा न शक्यं केनापि व्यावर्तयितुम् । ३।४।१४।४१ पृ. ९८०. * सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध. । सु पृ. ६७८.

* सामान्यश्रुतिः तत्र नाम विशेषे उपसंह्रियते, यत्र सा विशेषशास्त्रात् अतिरिक्तार्था भवति । तद्यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इति सामान्यश्रुतिः आग्नेये उपसंह्रियते 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यनेन । तत्र यदि 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्येतावन्मात्रं न श्रूयेत, अनाग्नेयस्यापि प्रसज्येत, तत् उभयमर्थवत् । कणिका. पृ. ३५४. * सामान्यश्रुति विशेषश्रुतिर्बाधते । भा. १।१।३।२५. * सामान्यश्रुतेः विशेषश्रुतिर्बलवती श्रुत्योर्विरोधे । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.

* सामान्यसमाख्या विशेषसमाख्या चेति समाख्या द्विविधा । बाल पृ. १२. * (समाख्ययोः) सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्या बलीयसी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

* सामान्यसमाख्यातकर्तुः विशेषसमाख्यादिना बाधः । भा. ३।७।२०।४१–४२ पृ. ११०६. मीको. पृ. १२५१ 'ऋत्विजा अनियतपदार्थ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् । ६।५।७।२५॥

'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि उत्तिष्ठेरन्, सोममप्रभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्' इति सामि उत्थाने अर्धादेव केनचित् सत्रस्य त्यागे कृते यो विश्वजित् याग. कर्तव्यतया विहितः, सः क्रीते राजनि इति स्यात् । सोमक्रयोत्तरं कर्त यः । विभागसंयोगात् 'सोममप्रभज्य विश्वजिता यजेरन्' इति सोमस्य विभागेन संयोगात् । सोमक्रयात् प्राक् तु सोमविभागासंभवात् वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् सत्रमारभ्य कुतश्चित् कारणात् यदि कश्चित् यजमानः सत्रं त्यक्तुमिच्छति सः सोमक्रयोत्तरं सोमस्य अंशं विभज्य स्वीकृत्य तेन विश्वजितं यागं कुर्यात् । ततश्च क्रीतराजका उत्तिष्ठन्तो विश्वजितं कुर्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य । २६ ॥

'यदि सत्राय दीक्षिताना सामि उत्तिष्ठेरन् सोममप्रभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत' इति विहितो विश्वजित् राजक्रयोत्तरमुत्थाने कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । प्रवृत्ते प्रवर्तनमात्रे सत्रारम्भोत्तरं राजक्रयात् प्रागपि उत्थाने विश्वजित् कर्तव्यः स्यात् । निमित्तस्य विश्वजिदनुष्ठाननिमित्तस्य साम्युत्थानस्य राजक्रयात् प्रागपि प्रापणात् प्राप्तेः । विश्वजितो निमित्तं साम्युत्थानं अर्धोत्थानम्, न तु राजक्रयः । तस्मात् प्रवृत्तेरनन्तरं सोमक्रयात् प्राक् पश्चाद्वा यदा साम्युत्थानं तदा विश्वजित् इति सिद्धान्तः । प्रवृत्तो इति क्वचित् पाठः । अर्थस्तु स एव ।

आदेशार्थेतरा श्रुतिः । २७ ॥

'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि (अर्थात्) उत्तिष्ठेरन् सोमप्रपमस्य विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत' इति विहितो विश्वजित् सोमक्रयात् प्रागपि साम्युत्थानेन निमित्तेन कर्तव्य इति सिद्धान्तिना उक्ते 'अक्रीते राजनि उत्तिष्ठन्तः सोमविभागाभावात् विगुणं कुर्युः' इति पूर्वपक्षिणा शङ्कितम् । तत्राह सिद्धान्ती । इतरा श्रुति. आदेशार्थो । आदेशः उपलक्षणमत्र । सोमप्रपमस्य इति इतरा 'साम्युत्तिष्ठेरन् विश्वजिता यजेत' इत्यस्याः श्रुतेरन्या क्रमस्य एव पठिताऽपि श्रुतिः आदेशात् सोमादितरेषामपि द्रव्याणां उपलक्षणार्था । यो हि अर्थात् उत्तिष्ठेत स समुदायात् सर्वस्मात् द्रव्यात् स्वीय विभाग पृथक् कृत्वा उत्तिष्ठेत । तत्र सोमोऽपि विभज्येत । परन्तु विश्वजिदनुष्ठाने निमित्तं साम्युत्थानमेव न सोमक्रयो वा सोमविभागो वा । तस्मात् सद्यस्काले इति साम्युत्थाने विश्वजित् इति सिद्धान्तः । इतरा श्रुतिः इत्यत्र इतरश्रुतिः इत्यपि पाठ. । अर्थस्तु न भिन्न । के.

● सामिधेनी ऋक् । अग्निसमिन्धनमात्रार्थत्वा चार्थम् । वि. १०।६।१९, ● सामिधेनी । 'एकां सामिधेनीमन्वाह' इति प्राकृतपञ्चदशसामिधेन्येकदेशग्रहणे आदित. ऋचोऽनुवृत्ति, अन्त्यस्य च लोप. । १०।८।११, ● सामिधेनी । 'प्र वो वाजा अभिद्यव.' इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्य । सम्यगिध्यतेऽग्निर्यया सा सामिधेनी । ३।६।१२, ● सामिधेनी । वामदेवेन दृष्टा. पञ्चदशर्चः । अगस्त्यस्य कयाशुभीयाद्यास्तिस्रः । तत्र प्रथमोत्तमयोस्त्रैरूप्येण पञ्चदश पद्यन्ते. एकादशर्च. सामिधेन्यः, चतस्रो याज्यानुवाक्या. इत्येवं विभज्य विनियोग. । सकर्प. ४।४।३, ● सामिधेन्यः एकादशैव अगस्त्यस्य कयाशुभीयादौ । सकर्प. ४।४।३. मीरो. पृ. १४ 'अगस्त्यस्य कयाशुभी यादौ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामिधेन्य, 'एकादशिनमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' इति दर्शपूर्णमासयोरेव । तत्र पञ्चागमः कार्यः । विशेषश्च तासामाम्नानामन्ते । वि. ५।३।३, (संप्रदायविदस्तु अन्यथा वर्णयन्ति, तैसं. २।५।१० भाष्ये द्रष्टव्यम्) । ● सामिधेन्यः दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । ४।३।१०, ● सामिधेन्य. मनोर्ऋचः यावदर्थं उपादेयाः न सर्वाः । मा. १०।६।१९।७३-७६, ● सामिधेन्यः, 'सप्तदशानुब्रूयाद् वैश्यस्य' । ६।६।७।३६, ● सामिधेन्यः । सम्यगिध्यतेऽग्निः याभिर्ऋग्भि. प्रदत्ताभिः समिद्भिस्ताः ऋचः सामिधेन्यः, तासां चाग्न्यङ्गत्वम् । वि. ३।१।११.

※ सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात् सामिधेनीनाम् । ३।७।७।१५ ॥

ज्योतिष्टोमे 'उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति श्रूयते । हविर्धानयोः शकटयोर्मध्ये यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति सोमरसं निष्पादयन्ति तस्मिन् सामिधेनीनामनुवचनं कर्तव्य इति तदर्थ. । अत्र किं सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्धान चोद्यते उत सामिधेनीनां हविर्धानेन देशो लक्ष्यत इति सन्देहे पूर्वपक्षमाह सूत्रम् । सामिधेनीः तत् अन्वाहु इति तच्छब्देन सप्तम्यर्थेन अन्वयेन हविर्धानयोः मध्ये दक्षिणस्य हविर्धानस्य वचनात् प्रतिपादनात्, तत् सामिधेनीनां अङ्ग इति विधीयते । सामिधेनीनां ऋचां अनुवचनं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र सुधा– 'यत् सुन्वन्ति' इति सप्तम्यन्तार्थयच्छब्देन अभिषवाधारस्य हविर्धानस्य उपलक्षितस्य 'तदन्वाहु.' इति सप्तम्यन्तार्थतच्छब्देन परामर्शात् हविर्धानयोः शकटयोर्मध्ये यस्मिन् हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरन्वाहु इति श्रुत्यर्थप्रतीतेः 'सामिधेनीस्तदन्वाहु. इति वचनात् हविर्धानयोर्मध्ये अभिषवाधारभूत हविर्धानं सामिधेनीनामङ्गम्' इति सूत्रार्थः इति ।

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य । १६ ॥

ज्योतिष्टोमे 'उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहु.' इति श्रूयते । उत इति अथ इत्यर्थ. । यत् हविर्धानशकटयोर्मध्ये यत्र सुन्वन्ति सोमरसं निष्पादयन्ति, तत् तत्र सामिधेनी. अन्वाहु. इति श्रुत्यर्थः । अनेन वाक्येन

सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्धानं चोद्यते इति पूर्वपक्षे पूर्वसूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमिदम्। तेन वाक्येन सामिधेनीनां देशमात्रं दक्षिणहविर्धानशकटसमीपदेश एव सामिधेनीनामनुवचनस्य अङ्गतया लक्ष्यते न तु शकटम्। वा–शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । हि यस्मात् सोमस्य आसादनरूपं दक्षिणशकटस्य अर्थकर्म प्रयोजनरूपं कर्म प्रत्यक्षं श्रुतं 'दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे राजानमासादयति' इति । अक्षदण्डस्य उपरि अन्तरालप्रदेशः फलकास्तीर्णं नीडमित्युच्यते ('गाडीचा मध्यभाग' इति मराठीभाषायाम्) । तत्र नीडं सोमस्थानम् । नीडस्य पुरस्तात् ईषान्तराले स्थापितफलकं होतुः स्थानं संभवति । भाष्ये तु एवमुक्तं "प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसम्बन्धः । 'अपरेण वेदिं' इति होतुर्देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समानः." इति । तेन दक्षिणहविर्धानसमीपदेशे स्थित्वा सामिधेन्यः अनुवक्तव्याः ।

समाख्यानं च तद्वत् । १७ ॥

ज्योतिष्टोमे 'उप यन्ति गृह्णन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इत्यनेन यथा सामिधेन्यनुवचनार्थं दक्षिणहविर्धानशकटसमीपदेशः 'दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे राजानमासादयति' इति वचनानुसारेण लक्षितः तद्वत् समाख्यानं सोमस्य हविः धीयते स्थाप्यते यस्मिन् तत् शकटं हविर्धानं इति समाख्यापि शकटसमीपदेशमेव लक्षयति इति सिद्धान्तः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । के

● सामिधेनीः प्रकृत्य 'अन्तर्वेदि अन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्यः' इति श्रूयते । तत्र पादशब्दः ऋक्पादवाची एकः ऋक्पादः अन्तर्वेदि स्थित्वा अनुवक्तव्यः । द्वितीयः ऋक्पादः बहिर्वेदि स्थित्वा इति पूर्वपक्षः । नात्र पादशब्दः ऋक्पादवाची, किन्तु होतुः पादवाची इति सिद्धान्तः । सकर्ष. ४।१।२. ● 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति अनारभ्य आम्नायते । तथा वैमृध–अध्वरकल्पादौ च पुनः सप्तदशत्वं विहितम्, तेन वैमृधादिकमपूर्वं कर्म इति सिध्यतीति चेन्न, उभयोरुपसंहारः कर्तव्यः तेन नापूर्वसिद्धिः । वि. १०।८।९. ● सामिधेनीनां अग्निसमिन्धनार्थेध्मकाष्ठप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वम् । सु पृ. १०५६. ● सामिधेनीनां अग्निसमिन्धनार्थत्वम् । भा. ३।७।७।१६. ● सामिधेनीनां अनुवचने आद्यायाः ऋचस्त्रिरभ्यासः इति पूर्वपक्षः । एकस्या एव ऋचः अभ्यासः इति सिद्धान्तः । सकर्ष. ४।१।५. ● सामिधेनीनामेकविंशतेरनुवचनं प्रतिष्ठाकामस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम् । ३।११।११।२१. मीको. ११६९ 'उपवीताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामिधेनीनां काम्यसङ्ख्यायाः विवृद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य अवशिष्टानामृचामागमेन सङ्ख्यायाः पूरणम्, नाभ्यासेन दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८।२७–३३. मीको पृ २०६२ 'दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीनां०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामिधेनीनां काम्यसङ्ख्यापूरणं अधिकागमेनैव, परन्तु प्रथमोत्तमयोः पर्वत्वेन सह पञ्चदशत्वं प्राकृतं गृहीत्वा अधिकागमः कार्यः । वि १०।५।८. ● सामिधेनीनां देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् । भा ३।७।७।१५–१७.

● सामिधेनीनां नाहुतिमन्त्ररूपत्वम् ॥

'इध्मः प्रथम आहुतीनां हूयते' इति वचनेन सामिधेनीभिरिध्मप्रक्षेपस्यापि होमत्वावगमात् मान्त्रवर्णिकदेवतात्वं 'सूक्तवाक एव याज्या, प्रस्तर एव हुतिः' इति श्रुते प्रस्तरप्रहरणेऽपि यागत्वस्वीकारात् । प्रस्तरयोपयुक्तत्वेन तत्र प्रक्षेपात्मकस्य प्रतिपत्तित्वस्वीकारेऽपि प्रकृते समिधामतथात्वेन प्रधानादिवदाहुत्यात्मकत्वेन याग । तेन प्रकृतिमन्त्रान्तर्गतातिनिर्दिष्टो प्रयाजादुपकारात् सामिधेनीलोप । इति प्राप्ते, परस्मात् यागोपयोगित्वेन पूर्वमग्निसमिन्धनरूपदृष्टप्रयोजनसंभवेन अदृष्टार्थकत्वकल्पनायोगात् । सामिधेनीषु ज्वलनादेव देवतात्वेन स्तावकसंभवात्स्मार्थवादमात्रेण होमत्वसिद्धि । प्रस्तरप्रहरणे निर्दिष्टदेवताद्यभिधानात् तस्य हविर्भक्षणसम्बन्धिन्द्राद्य यागत्वसंभवेऽपि प्रकृते ज्वलनसमिन्धनरूपेण प्रतिपादनात् निर्दिष्टावपि संनिपातित्वा सामिधेन्यो

मन्येयुः । भाष्ये तु प्रस्तुतप्रकरणस्यापि केनचित्संनिपाति-त्वमेव समर्थ्य पूर्वोक्तमारादुपकारकत्वं कृत्वाचिन्तये त्युक्तम्, सूत्रे 'सूक्तवाक एव यान्या' इति श्रुतेर्ग्रहणं पूर्वपक्षे दृष्टान्तार्थत्वेन सुयोजम् । संकर्ष. २।४।३.

● सामिधेनीनां नित्यस्य पञ्चदशत्वस्य काम्येन एकविंशतित्वेन बाधः । (काम्येन नित्यस्य बाधः—इत्यस्योदाहरणमिदम्) । बाल. पृ. १३३. ● सामिधेनीनां नित्या पञ्चदशसङ्ख्या दर्शपूर्णमासयोः अभ्यासेन पूरिता 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति । भा. १०।५।८।२७. ● सामिधेनीनां प्रथमा दर्शपूर्णमासयोः 'प्र वो वाजा' इति । विकृतौ तु कचिदन्यापि प्रथमा तदा तु तस्या एव त्रिः पाठः । वि. ९।१।१०, ● सामिधेनीनां पञ्चदशत्वादयः विकृतिगामिनः । ३।६।९.

※ सामिधेनीनां सर्वासामेव सांतत्यविधिः ॥

'ता एकश्रुति संततमनुब्रूयात्' इति वचनान्तरेणापि सातत्यं प्रथमोत्तमास्वेव विधीयते । 'त्रिः प्रथमाम्' इति वाक्योत्तरमेवास्य पाठेन तच्छब्देन संनिहितपरामर्शात् । अभ्यस्तानविधिनैव तासु सातत्यलाभात्पुनर्विधिर्न वाच्यः इति चेत्, न, अनवानसातत्ययो भेदात् । पूर्वोत्तरोच्चारणयोर्मध्ये मौनकृतकालव्यवधानाभावः सातत्यं । नि.श्वासमात्रोऽनवानमिति । ननु 'संततमुत्तरमर्धर्चमारभेत' इति विधिनैव सातत्यलाभादवाच्य इति चेत्, न । तेन पूर्वोत्तरार्धद्वयर्चयोः संतानप्राप्तावपि प्रत्यृचं पूर्वोत्तरार्धयोः संतानप्राप्त्यभावेनैकस्मृत्वेन फलभेदात् । ननु 'संततमुत्तरमर्धर्चमारभेत' इति विधौ उत्तरपदेन तत्तदृगुत्तरार्धस्यापि प्रतीतेरविशेषात्सेनैव सातत्यप्राप्तेरयं विधिर्न वाच्य इति चेत्, न । येनायुष्कामप्रयोगे प्राप्तावपि नित्यप्रयोगे साभाय विध्यन्तरस्यावश्यकत्वात् । तथा च सूत्रम् 'अवाच्यत्वान्नेति चेत् स्यात्संयोगपृथक्त्वात्' इति । एवं चैषा संयोगे पृथक्त्वव्याख्यानसमवेऽपि 'यदेकैकामेव संतनुयात्' इति विध्यन्तरसत्त्वादिति भाष्यकृतो व्याख्यानं तदवाच्यत्वान्नेत्याक्षेपनिरसनासमर्थत्वादुपेक्ष्यम् । तस्मात्प्रथमोत्तमयोरेव सातत्यं एकैकामेवेति वचनान्तरमप्यस्यैवानुवादः । इति प्राप्ते, तादृशवचनवैयर्थ्यापत्त्यैव सामिधेनीमात्रोद्देशेनर्चां सर्वासु सातत्य विधिः । प्रथमोत्तमपदेन तासां विशेष्टुमशक्यत्वात् । 'ता एकश्रुति' इत्यत्र तु संततमित्यनूद्यैकश्रुतिमात्रविधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् । 'उत्तरमर्धर्चमारभेत' इत्यत्र त्वारम्भणस्य प्रधानत्वेनोत्तरपदमृगन्तरप्रथमार्धर्चमात्रपरम् । संकर्ष ८।१।६.

● सामिधेनीनां सप्तदशत्वं अनारभ्य आम्नातं तत् विकृत्यर्थम् । भा. ३।६।२९, ● सामिधेनीनां सप्तदशत्वं अनारभ्याधीतं परिगणितासु विकृतिषु पुनः श्रूयमाणं वाक्यशेषत्वात् तास्वेव नियम्यते । १०।८।१३।३३. ● सामिधेनीनां सप्तदशत्वं प्रकृतौ वैदर्थ्यस्य । वि. ३।६।३, ● सामिधेनीनां स्थानं (पठनस्य) दर्शपूर्णमासयोः आहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः । ज्योतिष्टोमे च हविर्धानमण्डपगतदक्षिणहविर्धानशकटसमीपो देशः । ३।७।७. ● सामिधेन्यां निरभ्यासस्य प्रथमोत्तमस्थानधर्मत्वम् । ९।३।१०।३३. ● सामिधेनीषु आगन्तूनामन्ते निवेशः दर्शपूर्णमासयोः । वि. ५।३।३.

※ सामिधेनीषु आद्योत्तमयोरनवानविधिः तृतीये वचने एव ॥

"यं कामयेत सर्वमायुरियादिति 'प्र वो वाजा॰' इति तस्य त्रिरनवानमनूच्य 'अग्न आयाहि वीतये' इति संततमुत्तरमर्धर्चमालभेत" । "यं कामयेत सर्वमायुरियादिति 'आजुहोता दुवस्यत' इति तस्य त्रिरनवानमनूच्य सहोपरमेत्" इति च श्रुतम् । अत्र प्रयोगान्तरीयायाः 'अग्न आयाहि' इत्यनेन सातत्यविधानात् सार्धासु ऋक्षु त्रिरभ्यासः । न चोक्ताक्षरसङ्ख्याविरोधः । काम्येन नित्यबाधसंभवात् । न च तृतीयानुवचने एवोत्तरार्धर्चसातत्यविधिरस्तु, संख्याया अविरोधायेति वाच्यम् । प्रयोगान्तरीयामुद्दिश्य सतानविधेः प्रतिप्रयोगान्तरीय प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । न च 'त्रिरनवानमनूच्य' इति त्रिः पाठोत्तरकालमेव संतानविधानेन चरमानुवचने एव तल्लाभ इति वाच्यम् । 'त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्' इति विधिभ्यामेव त्रिरभ्यासलाभेन प्रकृतविध्योरनुवचनमात्रोत्तरत्वविधानात् । इति प्राप्ते, अन्यतः

प्रात्रिरभ्यासोद्देशेन निरवधानमित्यशेन निरुच्छ्वासत्वविधिः । आवृत्तित्रयसमाप्तिपर्यन्त एकेनैवोच्छ्वासेन ब्रूयान्न मध्ये निःश्वसेदित्यर्थः । ऋङ्मात्रोद्देशेन अनवानविधौ प्रथमाभ्यासमृचो मध्ये निःश्वासाभावेऽप्युक्त मात्रौ निःश्वासाभावो न प्राप्नुयात् । तथा च निरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । अभ्यासमात्रस्य विध्यन्तरेण लाभात् । एवं ' अग्न आयाहि ' इत्यर्धर्चस्य पाठत एवोत्तरत्वगमेन अन्यतरवैयर्थ्यापत्त्या ' ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमग्रहः ' इत्यत्र प्राथम्यस्येवोत्तरत्वमात्रं विवक्षितम् । ऋग्ग्रहणं त्विह पदवदनुवादः । तृतीयानुवचनोत्तरं तस्या एवोत्तरत्वात् । तथा च प्रथमद्वितीयानुवचनयोर्द्वितीयतृतीयानुवचनसंबन्धित्वेनोत्तरीयार्धर्चेनैव सातत्यसिद्धिः । वस्तुतः प्रथमोपस्थितत्वात् ' अग्न आयाहि ' इत्येतदेव विवक्षितमिति तृतीयानुवचने एवोत्तरार्धर्चो सातत्यम् । तेन यावद्ग्रहोपरिधानकल्पादिमामज्जम्यम्, उत्तरमित्येव त्वनुवादः । नैमित्तिक तूत्तरत्वमानन्तर्यात्प्रतीयतेत्युक्तेः । रेवतीवाक्य इह च भावनाविशिष्टभावनान्तरविधानान्न वाक्यभेद इति भाष्यकारः । निरभ्यासोद्देशेनानवानमात्रविधिरिति तु युक्तम् । इतरांशस्य विध्यन्तरेण लाभस्योत्तराधिकरणे एव वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्र सार्धं वाऽभ्यास इति नाक्षरसंख्याविरोधः । संकर्ष. ४।१।५.

☞ सामिधेनीषु आद्योत्तमयोः त्रिरावृत्त्या संख्यापूरणम्, नागमः ॥

सामिधेन्य ऋचः एकादश पठिताः । विहितास्तु पञ्चदश । तत्र चतसृणामन्यासामनिष्पन्नलिङ्गानामागमेन संख्या पूरणीया । तस्याः पृथक्त्वमिति निर्देश्याभावात् । न च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासविधानेन तदभिप्रायेण पञ्चदशत्वानुवादो युज्यते इति वाच्यम् । तथापि ऋचां एकादश गानयेन तासां चतुश्चत्वारिंशत्ताक्षरत्वेन तासां ' त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि भवन्ति तावतीः संवत्सरस्य रात्रयः ' इति श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः । पञ्चदशान्तेनानभ्यासाक्षरनिर्देशेन संख्याप्रतीतेः । तस्मात्त्रयस्त्रयक्षरपूर्त्यर्थमनुष्टुप्त्रय जगतीद्वय गायत्रीचतुष्टयं वाऽऽनेयम् । पञ्चदशेति त्वेकादशानामभ्यासविशिष्टानामनुवादइत्युक्तम् । इति प्राप्ते, अक्षराध्यस्य व्यञ्जनोपसर्जनकस्वरपरत्वेन तेषां च ' स्वरा विंशतिरेकश्च ' इति शिक्षापरिगणितानामल्पत्वेन तदधिकसंख्यायाः सर्वनाम्यासाभिप्रायेणैव कथनावश्यंभावात् ' सप्तदश पृष्ठानि ' इत्यादौ तृचस्याभ्यासेनैव सप्तदशत्वस्य 'पञ्चत्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनम् ' इत्यत्रापत्तेश्च निर्वोढव्यत्वात् प्रकृतेऽपि प्रथमोत्तमयोरभ्यस्तयोर्मेलनेन पञ्चदशर्चत्वस्य षष्ट्यधिकत्रिशताक्षरत्वस्य चोपपत्तेर्नान्यागमः । स्पष्टं च कौषीतकिवचनम् ' एकादश सामिधेनीरन्वाह ' इति प्रकृत्य ' त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया पञ्चदश संपद्यन्ते, पञ्चदश पूर्वपक्षापरपक्षयोरहानि ' इत्यादि । संकर्ष. ४।१।४.

☞ सामिधेनीषु उत्तरार्धपूर्वार्धयोः संधानं कार्यम् ॥

' एकैकामृचं संतन्वन्ति ' इति विधौ ऋचः संतन्वन्तीत्यनुक्त्वैकैकामित्युक्तेरेकैकस्या ऋचो यौ अवयवार्धर्चौ तयोराम्नायपाठेन प्राप्तस्य मध्येऽवसानस्य निषेधः प्रतीयते । ऋङ्मात्रोद्देशेन विधाने त्वेव एकस्या ऋगन्तरेण संतानः प्राप्नुयात् । संततमेकं श्लोकं पठतीत्यादौ अर्धयोः संतानप्रतीतेः । तस्मादर्धर्चयोरिव न मध्येऽवसानम् । ऋगन्ते तु भवेदेव । अत एवाद्यांशस्य 'अग्न आयाहि' इत्यस्या ऋचः पूर्वेण संतानविधिरुपपद्यते । इति प्राप्ते, एकैकामृचमित्यनेन संतानप्रतियोगिनः कीर्तनात्तदनुयोगिनोऽपेक्षायामुपस्थितत्वात्तदुत्तरासामृचामेकैकस्या उपस्थितेरेकैका स्वस्वपरयोः संयोजयेदित्यर्थप्रतीतेर्नार्धर्चयोः परस्परं संतानविधिः । अत एव चरमायाः ऋचः तृतीयावृत्तौ अनुयोगिन्या ऋचोऽभावाभिप्रायेणैव संतानो वचनान्तरेण विहितो युज्यते । ' उत्तमायै तृतीये वचने प्रणवेन निगदमुपसंदधात्यग्ने महाँ असि ' इत्यादिना । ऋगुद्देशेन संतानविधाने त्ववसानसामान्याभाव एव प्राप्येत । न च ' अर्धर्चौ संदधाति ' इति वचनादनुयोगिप्राप्तिः । तस्यर्गुत्तरार्धगन्तरपूर्वार्धमात्रपरत्वात् । ' यदसंयुक्ताः स्युः ' इत्यादिनर्चामसंयोगं विनिन्द्यार्धर्चयोः संधानं विधाय ' संधुनक्त्येवैनाः ' इत्युपसंहारात् । एतेन ' अन्तरा ऋचौ

अन्यन्य पुनरर्धर्चे न्यन्यात्' इति यथासमाम्नायं विरामानुवादः सगच्छते। संकर्ष. ४।२।७.

* सामिधेनीषु त्रिरभ्यासः प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्रयोवाजादिऋग्विशेषधर्मः दर्शपूर्णमासयोः। ९।१। १०।३३. मीको. पृ. २०६४ 'दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीत्रिरभ्यासः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

*** सामिधेनीषु 'त्रिर्निगृह्णाति' इति विग्रहः 'सं त्वा समिद्भिरङ्गिरः' इत्यस्यामेव ऋचि॥**

'राथंतरीं प्रथमाम्' इत्यादिना ऋक्त्रय स्तुत्येद-माम्नायते 'त्रिर्निगृह्णाति अन्तरिक्षेण वा इमे लोकाः संतता अन्तरिक्षं वा अङ्गिरः' इति। एकस्या ऋचस्त्रि-विभागं कुर्यादित्यर्थः। सामिधेनीप्रकरणे चास्य विधेः पाठात्सामिधेनीषूद्देश्यत्वात्प्रत्यृचं त्रिस्त्रिर्विभजेत्। न च 'सं त्वा समिद्भिरङ्गिरः' इत्येतत्संनिधौ पाठात्तस्या एव त्रिविग्रह इति वाच्यम्। संनिधानात् सामिधेनी प्रकरणस्य बलवत्त्वात्। इति प्राप्ते, 'सं त्वा' इत्यत्र एव त्रिविभागः। तस्याः पादं विधाय मध्ये विग्रहं विधाय 'अन्तरिक्षं वा अङ्गिरः' इति पुनस्तस्या ऋचः परामर्शेनावान्तरप्रकरणप्रतीतेः तस्याश्च सामिधेन्यवान्तर-प्रकरणाद्बलवत्त्वात्। यत्तु शाखान्तरीयं वचनं 'सं त्वा समिद्भिरङ्गिर इत्येता त्रिर्निगृह्णाति' इति तन्न्याय-सिद्धानुवादकम्। संकर्ष. ४।१।९.

*** सामिधेनीषु 'त्रीस्तृचाननुब्रूयात्' इति त्रिषिरक्ते प्रथमोत्तमे एव द्वौ तृचौ 'अग्न आयाहि' इत्यादिश्च तृतीयः॥**

सामिधेनीरेव प्रकृत्य 'त्रीस्तृचाननुब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-नेवास्मा अनुकान् करोति' इति श्रुतम्। सन्ति हि गायत्री त्रिष्टुब् जगत्यनुष्टुप् चेति चत्वारि छन्दांसि ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयसंबन्धित्वेन तत्र तत्र स्तुतानि। तदत्र राजन्यातिरिक्तवर्णत्रयस्य स्ववशवदतापादकत्वेन तृचत्रयसस्तवबलात्तृचा अपि गायत्रजागतानुष्टुभा एव राजन्येनोपादेयाः। तुल्यन्यायेन वैश्यस्य गायत्रत्रैष्टु-भानुष्टुभा भवन्ति। 'ता वै गायत्र्यो भवन्ति' इति प्राकृतविधेर्नैमित्तिकेन विकारेण बाधः इत्यालेखनो मन्यते। आश्मरथ्यस्तु 'अष्टावेतानि हवींषि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री' इत्यादिवदर्थवादमात्रेण छन्दो-विशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात् पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्ततृचान्तरपरिसंख्यार्थत्वेन सार्थक्यात् गायत्रा एव प्राकृतास्तृचा ग्राह्या इत्याह। ते च तृचाः प्रथमोत्तमे त्रिषिरक्ते इति द्वौ 'अग्न आयाहि वीतये' इत्यृक्त्रयेण तृतीयः इत्येवरूपाः। प्रथमोत्तमे त्रिरुक्ते 'सहसामन्वता तृचेन' इति वाक्यशेषात्। 'अग्न आयाहि' इत्यृक्त्रयस्य रथंतरवामदेव्यबृहत्सामत्वेन संस्तवनात् सामन्वत्तृचपदेन परिग्रहः। संकर्ष. ४।२।१.

*** सामिधेनीषु पठिते एव आद्यान्त्ये ऋचौ राथंतरी बार्हती च, न तु सामयोनी॥**

'राथंतरीं प्रथमामन्वाह, बार्हतीमुत्तमाम्' इति सामिधेनीष्वेव प्रकृतौ श्रुतम्। तद्वशात् बृहद्रथंतरयो-र्योनी ऋचावागमयितव्ये 'त्रिः प्रथमाम्' इति विधिभिः स्तुतयोरभ्यासादि भवेत्। तेन प्रवोवाजीयायाः विकल्पः। इति प्राप्ते, 'प्रतिरथंतरस्य रूपं करोति' इति वचनेन प्रवोवाजीयाया एव रथंतररूपत्वेन संस्तवनादन्या ऋक् प्रथमा कार्या। उत्तमायास्तूत्तमत्वादेव बृहद्रूप-त्वम्। परमत्वमेव त्रिमितीकृत्य बृहत्सामत्वेन वेदे बहुधा स्तुतिदर्शनात्। यथा 'ऐन्द्रवायवोऽग्रे गृह्यते' 'रथंतरस्यैव वर्णो ध्रुव उत्तमो गृह्यते बृहत एव वर्णः' इति। 'अयसो वा एष योऽग्नामेत्यारभ्याग्न आयाहि' इति तृचं रथंतरवामदेव्यबृहद्वर्णत्वेन संस्तुत्य 'यमे-वैतत्साम्यन्वं करोति' इत्युपसंहाराच्च। अस्मिन्नेव तृचे प्रथमोत्तमयोः सा स्तुतिरित्यपि सुवचम्। अतो नोत्त-माऽप्यन्या ऋक्। संकर्ष. ४।१।८.

*** सामिधेनीषु प्रणवविधाने अन्त्ये ऋगक्षरे एव स्थाने॥**

निवेश्यमानः प्रणवः प्रथमोपस्थितत्वादाद्याक्षर एव निवेश्यः, 'अग्न आयाहि वीतये' इत्यादिरीत्या। इति प्राप्ते, ऋगवसाना ऋगपनिपतति मानाभावेनाप्यन्तरक्त्वा-दन्त्याक्षरस्यैव विकारः 'अग्ने दीद्यत् बृहत्' इत्यादौ तु चरमव्यञ्जनसहितः स्वर एवाक्षरम्। अत एव वषट्-

कारकत्वेन प्रणवस्तुतिरुपपद्यते । 'ऋचमुक्त्वा प्रणौति' इत्यादौ ल्याब्प्रत्ययभावाभावाभ्यामाक्षरविकारः । संकर्प. ४।१।१२.

सामिधेनीषु प्रणवविधानं ऋगक्षरस्थाने एव ॥

तथैव 'ऋचि प्रणवं दधाति' इति विधानात्प्रत्यृचमन्ते प्रणवः प्रयोक्तव्यः, स च यद्यपि कुण्डे बदरन्यायेन ऋगक्षरासंमिश्रो वा दधनि सिक्तान्यायेन तत्संमिश्रो वेति द्वेधाऽपि संभाव्यते तथाऽपि मन्त्रैरुपांशुयाज पुरोनुवाक्ययोरुत्तरमिव कुण्डबदरन्याय एव युक्तः । आम्नातऋगक्षराणां मध्ये एकस्यापि विकारायोगात् । 'यो वै सामिधेन्यां प्रणवः स गायत्र्या नवमम् क्षरम्' इति श्रुत्यन्तरेणाष्टमाक्षरोच्चारणमनीते. । इति प्राप्ते, क्रमेण उच्चरणीययोर्द्वयोः शब्दयोः सम्बन्धस्याङ्गुल्द्वयसम्बन्धस्येव वृत्तिनियामकत्वाभावाद् ऋचि इति सप्तमीनोधितगाधारत्वस्य धारत्ते. वाचनिकत्वेनाक्षर विकारस्यादोषत्वात् 'प्रणवते.' इति विधिविद्धत्वाक्षर विमुर्णेव निश्चिते । दृगाश्रुतेर्धर्मत्वधर्मभेदात्तु नोपाश्रुत्याजीयाक्षरविकारः । ऋनुमध्येऽष्टमाक्षरस्यार्थक्येऽपि भसपदन्दी तस्यापि स्तुतस्य पाठात्तदभिप्रायेण नवमाक्षरमोक्ति, कार्यभेदेन प्रियमाणेऽपि द्वे वज्रयुगे धारयतीति भिन्नितोक्तिदर्शनात् । संकर्प. ४।१।११.

सामिधेनीषु प्रणवशब्दार्थस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्, न तु 'प्रणवः' इति शब्दस्य ॥

'ऋचि प्रणवं दधाति' इति विधानात् प्रणव इत्यक्षरसमुदाय एव शब्दो निक्षेप्यः । विधौ श्रूयमाणशब्दनियमनस्य न्याय्यत्वात् 'वेदहरणौद्देश्यम्' इत्यादौ तथा दर्शनात् । इति प्राप्ते, ओंकारस्यैवान्ते निक्षेपः । इत्यादर्थस्य भूम्यादेः शब्दानुपूर्वीनिष्ठ वदावेनेरेति शब्दस्वरूपस्याग्रहणमपि प्रणवशब्दस्य शब्दविशेष एव शक्तत्वेन वाच्यकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथा दिदेवतावाचकस्यदानां अनियतप्रसक्तौ वेदशब्दनियमनस्य न्याय्यत्वेऽपि नियतशब्दबाधस्यान्याय्यत्वात् । न हि 'वेदाध्ययनानि पठेत्' इत्युक्ते वेदादिशब्दान् पठेदित्यर्थः प्रतीयते । अत एव 'ओमिति प्रणौति' इति बह्वृचाः प्रणवशब्दस्यार्थप्रदर्शनीं श्रुतिमामनन्ति । तस्मादोंकार एव निधेय इति । संकर्प. ४।१।१३.

● सामिधेनीषु मनोर्ऋच. धाय्या इत्युच्यन्ते अग्निवारुण्या इष्टेः क्रमे अवीते सोमारौद्रीणा अनागते । तथा 'पृथुपाजास्त्व समाधो०' इति द्वे धाय्ये । मा. ३।२।७।२० पृ. ७७३.

सामिधेनीषु 'समिद्वती घृतवती चानूच्येते' इति 'तं त्वा समिद्भिः०' इत्येव भाष्या ॥

'समिद्वती घृतवती चानूच्येते' इति श्रुतौ समिद्वतीति स्त्रीलिङ्गशब्दो विशेष्यत्वावगमात् 'समिध्यमानवती समिद्धवती च' इत्यादावित्र समिन्धनप्रतीका ऋक् तादृश्येव घृतवती चान्वेया । 'समिधाऽग्निं दुवस्यत, घृतैर्बोधयत' इत्यादिका । अनूच्येते इत्यृग्द्वयाभिप्राय द्विवचनम् । इति प्राप्ते, 'तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि' इत्यस्या एवायं वाक्यः समिद्घृतयोरग्निसमिन्धनानुगुण्यद्योतनार्थः । 'अनूच्येते' इति द्विवचनं तु छन्दसि वाक्यवैशिष्ट्यभेदेनैकस्या एव द्विरुच्चारः इति तु पदवाद इत्यस्यार्थः । भाष्यकारस्तु 'समिद्वती' इति नपुंसकद्विवचनं पदविशेषणाभिप्राय समिद्घृतपदयोः सूक्तिन्यायेनैकवदाम्नायदेश इत्याह । 'समिद्वती घृतवती च पदे अनूच्येते' इति शाखान्तरवाक्य यतः परे अनूच्येते ततः करणादिप्रमेव ऋक्समिद्वती घृतवती चेति पुरोक्तम् । संकर्प. ४।१।१०.

सामिधेनीषु 'सर्वाणि छन्दांसि अनुब्रूयात्' इति गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्य एव सर्वाणि छन्दांसि ॥

सामिधेनीष्वेव 'सर्वाणि छन्दांस्यनुब्रूयाद् ब्राह्मणिन.' इति श्रुतम् । तत्र सप्ताधिकशतसंख्यानि छन्दांसि सर्वपदेनोच्यन्ते । संकोचे मानाभावात् । यदि गायत्र्यादिसप्तकमेव निरुक्तच्छन्द पदेनोच्यते । तदधिकोनाक्षराणां स्वनिरुद्ध कृतिछन्द पदादिनैव व्यवहारः । अत एव आर्षानुक्रमण्या 'यत्र सर्वाणि छन्दांसीत्युच्यते तत्र गायत्र्यादिजगत्यन्तानि सप्त छन्दांसि प्रतीयात्'

इति सूक्तमिदमग्नेऽभ्यनूच्यते तदा साकल्येन प्रयोज्यानि । इति प्राप्ते, गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनामेव प्रकृतावाम्नातत्वमिहाधिकारिकम् । अत एव मेधातिथीयायामपि 'एतत्त्रितयमेव सर्वाणि छन्दांसि एतत्सामिधेनीष्वनूच्यानि' इत्युक्त्वा 'त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यम्' इत्यादिना त्रिष्वेवेतरचतुष्टयरूपतासंपादनार्था स्तुतिरुपपद्यते । संकर्ष. ४।२।२.

● सामिधेन्यनुवचनं दक्षिणहविर्धानदेशे ज्योतिष्टोमे । ३।७।७।१५-१७.

● सामिधेन्यनुवचनार्थं 'उप यत् सुन्वन्ति' इति वाक्येन हविर्धानदेशो लभ्यते ज्योतिष्टोमे । ३।७।७।१५-१७, मीको. पृ. १७८७ "ज्योतिष्टोमे 'उप यत् सुन्वन्ति' इत्यादिना श्रुतेन०" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेन्यनुवचनादीनां ऋग्वेदे, अन्वाधानमन्थादीनां च यजुर्वेदे विधानात् पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदत्वप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशेषविधयेन मन्त्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपाद्मरशाद्दिबाधपूर्वकं अङ्गेषु तद्बाधः । सु. पृ ११७८.

● सामिधेन्युत्तरं निविदामपि संधानः कार्यः इति पूर्वपक्षः, नेति सिद्धान्तः । संकर्ष. ४।२।४.

● सामिधेन्येकविंशत्यनुवचनानां प्रकरणात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्येव प्रतिष्ठाकामादिषु पुरुषार्थत्वावधारणात् प्रकरणबाधः । श्रुतिः प्रकरणात् बलीयसी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३५.

● सामिधेनीकर्मणा होतुः संयोगः प्रकरणात् 'अहुत. सामिधेनीरन्वाह' इति । भा. १२।१।१८।४१.

● सामिधेनीकार्यं मानवीनामृचां एकादशानामेव दाशतयीभ्य. समानयनं सोमारौद्रेष्टौ । १०।६।१९।७१-७६. 'सोमारौद्रेष्टौ सामिधेनीकार्ये०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेनीकाले 'अन्तर्वेद्यन्यः पादः' इति लक्षणया देशविधिः । संकर्ष. ४।१।३. मीको. पृ. ४५१ 'अन्तर्वेद्यन्यः इति लक्षणया देशविधिः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेनीत्वं अग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वं विना न संभवति । सु पृ १०५८. ● 'सामिधेनीत्वमप्यासां न स्यादग्निसमिन्धनात् । न चाप्रकाशमग्निस्थः शक्यो वह्निः समिन्धितुम् ॥' सामिधेन्यः । अग्निसमिन्धनप्रकाशयन्त्यः (ऋचः) सामिधेन्य इत्युच्यन्ते । स चाग्निः पदप्रयुक्तः सामिः प्रकाशयितव्यः । वा. ३।१।११।२१ पृ. ७३५.

● सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहनबाधः गृहमेधीये । संकर्ष. ४।४।७, मीको. पृ. १६०२ 'गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहनबाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेनीपाञ्चदश्यं प्रकरणानुग्रहविशेषात् अपूर्वमन्त्रप्रमाणव्यासक्तेर्बलीयः । वा ३।६।२।९. ● सामिधेनीपाञ्चदश्यं वारणवाजन्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । वि. ६।६।७. ● सामिधेनीपाञ्चदश्यस्य नियतस्य वैश्यनिमित्तसप्तदश्येन बाधः । बाल. पृ. १३२.

● सामिधेनीपादः चतुर्थस्य प्रथमः । तत्र त्रयोदशाधिकरणानि । संकर्ष. ४।१।१-१३.

● सामिधेनीप्रकरणे 'सर्वाणि छन्दांसि अनुब्रूयात् बहुयाजिनः' इति श्रुतम् । तत्र सर्वाणि नाम गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्य एव, न तु सप्त वा सप्ताधिकशतरूपाणि वा । संकर्ष. ४।२।२.

● सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले देवतानामावाहनम् । वि १०।१।११ वर्णक ३.

● सामिधेनीब्राह्मणं (तैसं. २।५।७-८) दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' इत्यस्मिन् सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः आम्नातम् । वि. ३।१।११.

● सामिधेनीमन्त्राः एकादश पठिताः, विहितास्तु पञ्चदश । तत्र चतसृणामागमः कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । प्रथमोत्तमयोर्ऋचोरभ्यासेनैव पञ्चदशत्वात् नान्यागमः इति सिद्धान्तः । संकर्ष. ४।१।४.

● सामिधेनीमात्रसंयोगेन श्रुतस्य साप्तदश्यस्य अनन्यक्रतुसंयोगात् पाञ्चदश्येन प्रकरणलब्धक्रतुसंयोगेन बाधः । सु पृ. ४१४.

* सामिधेनीविषये एकदेशवचन 'एका सामिधेनीमन्वाह, तिस्रः सामिधेनीरन्वाह' इति । समस्तग्रहणमपि भवति 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति । भा. १०।५।१।२.

* सामिधेनीसंख्यायां काम्यविवृद्धौ आगन्तूनामृचां समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले निवेशः । ५।३।३।८–६ मीको. पृ. २०६६ 'दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीसंख्यायाः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सामिधेनीसाप्तदश्यं अनारभ्याधीतं पशुमित्रविन्दाऽध्वरकल्पादिप्रकरणाधीतैः साप्तदश्यैः पशवादिविषयत्वेन उपसंह्रियते इति दशमे वक्ष्यते । सु पृ. १५२०. * सामिधेनीसाप्तदश्यं विकृतिषु वर्णत्रयस्यापि । वि. ६।६।७. * सामिधेनीसाप्तदश्य विकृतिगामि । ३।६।२।९ मीको. पृ. ४२७१ 'साप्तदश्यन्याय.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * सामिधेनीसाप्तदश्यं १ वैमृधे २ अध्वरकल्पायां ३ पशौ ४ चातुर्मास्येषु ५ मित्रविन्दायां ६ वैघातव्यायां ७ आग्रयणेष्टयाम् । नान्यस्यां विकृतौ । भा. १०।८।९।१७. * सामिधेनीसाप्तदश्य वैश्यस्य दर्शपूर्णमासयो., पाञ्चदश्य तु ब्राह्मणराजन्ययो । वि. ६।६।७. * सामिधेनीसाप्तदश्यस्य अनारभ्यवादेन सामिधेनीसंबन्धितया उक्तत्वे प्राकरणिकैश्च वचनैर्विनियोगात् अर्थवत्त्वम् । वा. २।३।९।२०. * सामिधेनीसाप्तदश्यस्य वैश्यनिमित्तिकस्य काम्येन एकविंशतित्वेन बाध । बाल पृ. १३३.

* सामिधेनीसाप्तदश्यपुन श्रवणस्य अनारभ्याधीतसाप्तदश्येन उपसंहार वैमृधादौ । १०।८।९। १७–१९. मीको पृ. ३७४० 'वैमृधादौ सामिधेनीसाप्तदश्यपुन श्रवणस्य०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सामिधेनीसाप्तदश्यविशिष्टविकृतिषु वर्णत्रयस्याधिकारः, न वैश्यमात्रस्य । ६।६।७।३६–३९. मीको. पृ २८३ 'अधिकारः अध्वरकल्पादिषु०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सामुद्रविद्या (दृष्टमूला तथापि वैदिकसंबन्धि वेदमूलम्) । वा १।३।१।२ पृ. १६७.

* सामुद्रिकविषयः शरीरसंनिवेश । सु. पृ १३०.

* 'साम्नैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥' इति न्यायः । अथ 'वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' (पा० ८।१।८) इति सूत्रमहाभाष्ये प्रोक्तः । तथाहि– 'असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात् पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति, न चाप्यकुपितो भर्त्सयते । ननु च भोः अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमाना । अन्तरस्ते ता शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति । एत तर्ह्याह–'साम्नैः ०' इत्यादि । साहस्री. ८१८.

* सांप्रदायिकशब्दः पारंपर्याध्ययनपरः । सु पृ ५३. (संप्रदायः प्रयोजन यस्य वाक्यस्य, येन प्रवर्तित संप्रदायः तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वचन सांप्रदायिकम् । इति तु वार्तिकम् । वा. १।२।१।८ पृ १२१.)

* साम्यवैषम्यप्रतिपादनप्रतिज्ञा । भा. ४।१।८। २१

* सायं अग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमाः कार्याः प्रतिहोमकरणपक्षे । ६।५।१३।४३. मीको. पृ २७४० 'प्रतिहोमपक्षे सायमग्नि०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* 'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यात् ॥' अत्र कालनियमस्वरूप प्रतिषेध । बाल. पृ ३४.

* सायंहोमस्य अग्निप्रजापती भविष्यतः । प्रात होमस्य सूर्यप्रजापती । वा. २।२।२।१६ पृ. ५०७.

* सायंहोमे कृते यजमानापदि ऋत्विग्द्वारा प्रातर्होम अवश्य कार्यं इति आचार. । [illegible] पृ ७८७.

* सायंहोमोत्तरं यजमानमरणे । यदा सायप्रातरग्न्योऽप्य एक एव प्रयोगो भवति, तदा सायंहोमे कृते यदि नाम यजमानस्य कदाचिदापद्भवति तदा यथाकथंचित् प्रातर्होमः कर्तव्यः, प्रक्रान्तासमाप्तिनिमित्तदोषपरिहारार्थम् । वा. २।२।५।१६ पृ. ५०८.

● सायुज्यकामौ । एतेन (कुम्भ्येन यज्ञेन) राज-पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् । भा. १।२।५।१७. ● सारस्वतं आज्य 'आमानैष्णावमेकादशकपालं निर्वपेत्', 'सरस्वतीमाज्यस्य यजेत' इति उपांशुयाजस्य विकृतिः । वि. १२।२।८, ● सारस्वतं आज्यं उपांशु-याजविकारः अध्वरकल्पायाम् । ५।१।१०. ● सारस्वतः मतिरायः । भा. ३।६।७।१८, ● सारस्वतः मेषः (सरस्वत्यै) चरकसौत्रामण्यां पशुः द्वितीयः । ११।४। १०।६७. ● 'सारस्वतौ भवतः' इति । तत्र सरस्वती च सरस्वांश्च इति स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं याज्याऽनुवाक्ययोः समाम्नानम् 'प्र णो देवी' इति, मुख्यक्रमात् । ५।१। ७।१४. मीको. पृ. ११५९ 'मुख्यक्रमाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'सारस्वतं चरुम्' (निर्वपेत्), द्वितीय हविः प्रातश्च माध्यंदिने च तृतीयसवने च अध्वरकल्पायाम् । भा. ११।२।४।१९.

ऋ सारस्वते सत्रे (कामेष्टौ) दक्षिणादान-मदृष्टार्थम् ॥

कामेष्टौ च दानशब्दात् । १०।२।१५।४५ ॥

भाष्यम्— अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, 'प्लाक्ष प्रस्रवणे प्राप्यापाये कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति, तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा मति यमुनामवभृथ मभ्यवयन्ति' इति । तत्र संशयः किं परिक्रयार्थं दानमुत धर्ममात्रमिति । पृष्ठशमनीये च सत्रस्यानङ्गभूते परि-क्रयार्थं दानमित्युक्तम् । अथेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत् प्राप्तम् ? यथा पृष्ठशमनीये परिक्रयार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिश्यते । कुत. ? दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । 'तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा' इति । दानशब्दः कर्म-करेषु सत्सु परिक्रयार्थं इत्युक्तम् । न चैतत्सत्रम् । सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सत्रस्य स्वयंकर्तृकता, नाङ्गानाम् । तदोदकानाश्रेष्वृत्विग्भिः सगुणं सत् सत्रस्यो-पकारकं भवति । अन्यैकृत्विग्भिर्विना विगुणं सत्सत्रस्य नोपकुर्यात् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ।

टुप्— ननु नैतत्र दानं परिक्रयार्थम्, दक्षिणा-शब्दाश्रवणात् । पृष्ठशमनीये हि विद्यते दक्षिणाशब्दः ('सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति) । तस्मात् (पूर्व-पक्षाश्रयणात्) व्यर्थमेतत् (अधिकरणम्) । उच्यते । 'भक्त्याश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये' (३।४।१७।४८) इत्यत्र दानं परिक्रयार्थं न्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे । (स तर्हि तत्रैव निराकृत, अत आह–) ■ चात्रापि न्यायः । (तत्र 'द्रव्ये समवात्' इति यजमानस्य देवतार्थे द्रव्ये स्वाम्याभावात् परिक्रयार्थता निरस्ता । अत्र तु त्रिमिति परिक्रयार्थता न भवति) तथा च भाष्ये 'दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थः इत्युक्तम्' । (अत्र तु सत्रत्वात् न ते सन्ति, इति आशङ्कापरि-हारार्थः) ।

अत्र (भाष्य-)ग्रन्थः 'न चैतत् सत्रम्' इति । कोऽभिप्रायः ? (यावता गवादिवत् कामेष्टिरपि सत्रमेवेति । उत्तरमाह–) अस्मिन् सारस्वते सत्रे, गोआयुषी (एकाहौ यथाक्रम) यजनीययोरह्नोः (पौर्णमास्यमावास्ययो.), शिष्टेषु अहःसु (अन्तरालेषु पूर्वपक्षापरपक्षयोरहःसु) दर्शपूर्णमासौ (पूर्वपक्षे दर्शः, अपरपक्षे पूर्णमासः इति) एतत् सारस्वतं सत्रम् (यदुत गोआयुषी दर्शपूर्णमासौ चेति) । नात्र कामेष्टि-चोदना । तस्मादाह न चैतत् सत्रमिति । इतरो ब्रवीति (चोदयिता), सत्रस्याङ्गम् (कामेष्टिः) । साङ्गं च सत्रं कर्तव्यम् (यजमानैरेव 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति सर्वास्वित्रेषु यजमानविधानादिति) । तत आह (उत्तरवादी–) 'प्रकरणाच्च सत्रस्य स्वयंकर्तृकता, नाङ्गानाम् ।' (इति भाष्यम् । टुप्टीका तु– प्रकरणाच्च साङ्गस्य सत्रस्य, नाङ्गानामिति) । कोऽभिप्रायः ? द्वादशाहे आर्त्विज्येषु यजमाना. कर्तारो विधीयन्ते, तेष्वेव स्वयंकर्तृकता, प्रकरणाच्च सत्रस्य प्रकृतो स्वयंकर्तृ-कतोक्ता । इह चोदकेन तेष्वेवाङ्गेषु स्वयंकर्तृकता प्राप्नोति । कामेष्टिरपूर्वमङ्गम् । न च प्राकृतस्य कार्यं वर्तते । तस्मात् स्वयंकर्तृकतानिवृत्तिः । यो यूपावटस्तरणन्याय. (३।८।१६), स इहापि । न तु अनेन न्यायेन यूपावट-स्तरणे अध्वर्युः कर्ता न प्राप्नोति । उच्यते, ज्योतिष्टोमे साङ्गे प्रत्यक्षेण कर्तारो विधीयन्ते, यत्र चोदकेन तत्र नियतेष्वेव नाधिकेषु ।

वचनं वा सत्रत्वात् । ४६ ॥

भाष्यम्— वाशब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते । नात्र परिक्रयार्थं दानम्, धर्ममात्रमिति । कुतः ? सत्रत्वात् । सत्रेष्वानतिर्निवृत्ता । आह । नैतत्सत्रम्, सत्राङ्गमित्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम्, सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितम् । सत्रस्थं च भाङ्गस्य स्वयकर्तृकता । तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्र आनत्या न प्रयोजनम् । श्रूयमाणं तु दानं धर्ममात्रं भवितुमर्हतीति ।

टुप्— प्रकृता एव यजमानाः कामेष्टिं करिष्यन्ति, लाघवात् । कामेष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन कर्तारो न प्राप्नुवन्ति । चोदकेनापि न, प्रत्यङ्गेनात्र प्राप्नुवन्ति ।

शा--सारस्वते सत्रे श्रूयते ' प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्य अग्नये कामायाष्टाकपालं निर्वपन्ति, तस्यामश्वा च पुरुषी च धेनुके दत्तः ' इति (सारस्वतं सत्रं सरस्वत्याः नद्यास्तीरे कर्तव्यम् । सा च नदी यस्मात् पर्वतादारभ्य प्रवहति, तत्र प्लक्षमूलेऽपत्र जलप्रस्रवणमस्ति । तद्देशं प्राप्य तत्र देशे इयमिष्टिः कर्तव्या-सोम. । अश्वा पुरुषी धेनुके दत्ता इति तुरग-मनुष्य-गोजातीयानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम्-- इति विस्तरे उक्तम् । आप श्रौ सू. १२.६ नारायणवृत्तौ तु ' अश्वा च पुरुषी च धेनुके दत्तः ' इति स्त्री अश्वा, स्त्री पुरुषी ते धेनुवत्यौ इति प्रथमप्रसूते इति च व्याख्यातम् । धेनुके धेनुवत्स्ये धनवत्यौ इत्यर्थः ।) किमिदं दानमदृष्टार्थम्, उत परिक्रयार्थमिति । तदर्थं चिन्त्यते, किमेतस्या ऋत्विजः सन्ति, उत यजमानैरेव इयमिष्टिः कर्तव्येति । तत्र द्वादशाहे ' ये यजमानास्ते ऋत्विजः ' इति यजमानानामार्त्विज्यं द्वादशाहे अतिदेशेन प्राप्यमाणं प्राकृतेष्वेव अङ्गेषु प्राप्यते, नापूर्वाङ्गेषु यूपावटस्तरणबर्हिःप्रभृति बर्हिर्धर्माः । तेन अपूर्वाङ्गे कामेष्टौ असति यजमानार्त्विज्ये चोदकप्राप्तर्त्विग्भिर्भवितव्यम् । सत्सु च तेषु दानं श्रूयमाणं दक्षिणाशब्दे दृष्टार्थत्वात् परिक्रयार्थमेव । इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ बर्हिर्धर्माः प्रविष्टाना पदार्थानां अङ्गत्वात् युक्तं यत् अपूर्वेषु न भवन्ति, यजमानास्तु कर्तारः, प्रयोगाङ्गत्वात् विकृतावपि प्रयोगद्वारेण प्राप्नुवन्ति । तस्मिंश्च प्रयोगे यत् अपूर्वमप्यङ्गं निपतति, तत्रैव प्रसङ्गसिद्धत्वात् न कर्मान्तरमाकाङ्क्षति । तस्मात् अदृष्टार्थमेवैतद्दानम् ।

सोम— पूर्वत्र अन्ततःचिन्तायां दानं यथा परिक्रयार्थम्, एवमिहापि इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु- कामेष्टौ च दानं परिक्रयः एव पूर्वशमनीये इव । कुतः ? दानशब्दात् । कर्मकरेषु सत्सु दानशब्दस्य परिक्रयार्थदानप्रतिपादकत्वात् इति ।

वि-- ' अश्वा पुरुषी वाऽऽनत्यै धर्मार्थं वा,-ऽऽनतिर्यतः । इष्टिर्न सत्रं, धर्मार्थं सत्रादङ्गं बहिर्नहि ॥ '

भाट्ट— सारस्वते सत्रे ' प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायाष्टाकपालं निर्वपन्ति, तस्या अश्वा पुरुषी च धेनुके दत्तः ' इति श्रुतम् । तत्र न तावदिहोदवसानवत् प्रस्रवणप्राप्तेर्निमित्तता, येन तद्वदेव कामेष्टेः प्रत्येकमेव ऋत्विगन्तरोपादानेन करणमाशङ्क्येत । सरस्वतीविनशनादारभ्य प्लाक्षप्रस्रवणपर्यन्तं सत्रदेशविधानादेव प्राप्तेरर्थप्राप्ताया अनुवादमात्रत्वात् । अतो न तावत् प्रत्येकं करणम् । सत्रवत् सहत्वापि करणे किं ऋत्विगन्तरमुपादेयं न वेति चिन्तायाम्, दानस्यादृष्टार्थत्वकल्पनाभिया ऋत्विगानमनार्थत्वावगतेः ऋत्विगन्तरोपादानम् । न चास्य सत्रत्वेनातिदेशिकस्य ऋत्विक्षु यजमानाभेदस्य प्राप्तेर्न ऋत्विगन्तरोपादानमिति वाच्यम् । अस्य सत्राङ्गत्वेन सत्रत्वाभावात् । अत्र हि सारस्वते सत्रे पौर्णमास्युत्तरप्रतिपदि गोअश्वक एकाहः, अमावास्योत्तरप्रतिपदि च आयुःसंज्ञकः, अन्तरा शुक्लपक्षे दर्शः, कृष्णपक्षे पौर्णमासः, इत्येवंक्रमेण क्लृप्तिः । तत्र च सोमयागस्यैव प्राधान्यम् । अस्तु वा तन्त्ररत्नोक्त्या कौण्डपायिनामयनवत् दर्शपूर्णमासयोरपि । कामेष्टेस्त्वङ्गत्वमविवादमेव । न च तथापि प्रकृतौ द्वादशाहे आर्त्विज्ये एव यजमानविधेस्तस्य चाङ्गमात्रविषयत्वात् कामेष्ट्याद्यङ्गेष्वपि तत्प्राप्त्यविरोध इति वाच्यम् । प्राकृतऋत्विक्कर्तृपदार्थेषु यजमानकर्तृकत्वप्राप्तावपि यूपावटस्तरणबर्हिर्न्यायेन (३।८।१६) अप्राकृतकार्यापन्नाया कामेष्टौ तत्प्राप्त्यनुपपत्तेः । कथंचित्तत्प्राप्तावपि वा कामेष्टयति-

देशेनैष्टिकेन ऋत्विगन्तरस्य विशेषविहितस्य प्राप्तेस्तेन तस्य बाधाच्च । यद्यपि हि अतिदिश्यमानपदार्थविषये द्वयोरप्यतिदेशयोः सामान्यविषयत्वम्, तथाऽपि ऐष्टिकातिदेशे कामेष्टेरेवोद्देश्यत्वात् तस्यैव विशेषविषयत्वम् । एवं सत्यपि यदि ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इत्यस्य सारस्वतसत्रे उपदेशो भवेत्, तदा सौमिकवेद्या दैक्षादिषु ऐष्टिकवेदिकार्यस्येव अवभृथादिषु अङ्गिरहपनीयबाधस्येव औपदेशिकयजमानाभेदेनैष्टिकऋत्विग्बाधो भवेत् । न त्वेतदस्ति, तस्य द्वादशाहे पठितत्वेनेह सत्रातिदेशेनैव प्राप्तेः । न च तथापि तस्य प्रधानीयत्वात् ऐष्टिककामेष्ट्यतिदेशात्प्रबलत्वम्, तस्य स्वरूपेण प्रधानीयत्वेऽपि यजमानाभेदस्यार्त्विज्यपृष्ठभावेन प्राप्तस्याङ्गमात्रविषयत्वेन प्रधानीयत्वाभावात् । अतः कामेष्टौ ऋत्विगन्तरबाधाभावः, इति प्राप्ते, प्राकृतकल्पनादिपदार्थाना आसादनार्थं बर्हिः पृथग्भावेनैव प्राप्ते यूपावटास्तरणबर्हिषि न प्रापकप्रमाणम्, न वा तस्य व्यक्त्यन्तरवर्तिन. अन्यत्र प्रसङ्गेनोपकारकत्वम् । प्रकृते तु यजमानाभेदस्य द्वादशाहिकऋत्विक्कर्तव्यपदार्थमात्रोद्देशेन विधानात्, कामेष्ट्यङ्गभूतऋत्विक्कर्तव्यपदार्थेषु प्रापकप्रमाणाभावेऽपि कामेष्टेः सत्रमहाप्रयोगमध्यवर्तित्वात्, तस्मादौ यजमानै. कृतस्य ऋत्विक्कर्माध्यवसायस्य आसत्रसमाप्तेः, कामेष्ट्युत्तरकर्तव्यसत्रपदार्थसिद्ध्यर्थं मावश्यकत्वात् तेनैव कामेष्ट्युपकारसिद्धेर्न पृथक्तत्सिद्ध्यर्थं वरणभरणाक्षेपः । प्रकृतौ हि न ऋत्विक्षु यजमानभेदः साक्षाद्विहित., अपि तु ऋत्विक्त्वाध्यवसायसिद्ध्यर्थं वरणभरणाम्नानात्तु आर्थिकः । अतश्च तदध्यवसायस्य सत्रार्थमपि सत एव सिद्धौ पशुपुरोडाशचोदकेन प्रयाजादेरिव कामेष्ट्यतिदेशेनापि न वरणभरणादेस्तदर्थमतिदेशः । अत एव यत्र सौमिकवेद्युत्तरमपूर्वो दर्शविकारः श्रुत., तत्र सौमिकवेद्यैव प्रसङ्गसिद्धेर्नैष्टिकवेदिरपि । नहि तत्र सौमिकवेदिरङ्गम्, तस्याः प्राकृताङ्गप्रधानमात्रार्थत्वेन विहिताया. अपूर्वाङ्गे उपदेशातिदेशाभ्यामप्राप्तेः । अतस्तत्र प्रसङ्गसिद्धिरेव । कामेष्टेस्तु देशान्तरीयत्वात् प्रसङ्गसिद्ध्यनुपपत्तेरैष्टिकी वेदिरिति विशेष. । ऋत्विक्षु तु प्रसङ्गसिद्धेर्न ऋत्विगन्तरमिति सिद्धम् । न चैव ऋत्विगन्तरबाधस्य प्रसङ्गसिद्धतया दाक्षिणाबाधस्याप्यानाक्रान्ततया अध्याशा संगतिः, अश्वादिदानस्य प्राकृतान्वाहार्यादिदक्षिणाबाधकत्वस्यापवादात् समत्युपपत्तेः ।

यत्तु ' परिश्रित्प्राचीनम् ' इत्यादौ भागधर्मत्वपक्षे वन्द्यागारम्भके पैतृकेऽपूर्वे पदार्थे बर्हिरुक्तमिव यजमानाभेदस्यापि ऋत्विक्कर्तव्यप्रयोगधर्मत्वात् तत्प्रयोगारम्भके पैतृकेऽमावास्यादिपदार्थेऽपि प्राप्त्युपपत्तिरिति सिद्धान्तोपपादनम्, तत् भागधर्मत्वपक्षेऽपि यत्र स्वातिदेशेन तद्विरुद्धधर्मप्राप्तिः, यथा दीक्षणीयाग्न्यादौ तद्व्यतिरिक्तापूर्वपदार्थेभ्येव तद्धर्मप्राप्तेः, कामेष्टौ च स्वातिदेशेन ऋत्विगन्तरस्यैव प्राप्ततयोपेक्षितम् ।

मण्डन— ' धेनुका दक्षिणा नेष्टौ । '

शंकर— ' ऋत्विजो नैव कामेष्टौ । '

● सारस्वती मेषी अविराधे क्रतुपशु सवनीयः । भा. ३।६।७।१८. ● सारस्वती मेषी ऐकादशिनेषु द्वितीयः पशु, अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । यि. ८।१।७. ● सारस्वतीमनूच्य वाग् यष्टव्या । कोऽयम् । भा. १२।४।१।१. ● सारस्वत्या मेष्या अभिपुमेषस्य बाध. । कृत्याचिन्ता । ९।१।१७।४५–४९. मीको. पृ. ११७० ' मेष्यधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सारस्वतभिक्षसत्रेषु अधिकारः आहिताग्नीनामिक्षप्रथमवयसानाम् । ६।६।५।२७–३२, ३५. मीको. पृ ३०८ ' अधिकारः सारस्वतभिक्षसत्रेषु० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सारस्वतसत्रम् । सरस्वत्यास्तीरे यानि क्रियन्ते तानि सारस्वतसत्राणि । ' त्रीणि सारस्वतानि, मित्रावरुणयोः प्रथम, इन्द्राग्न्योर्द्वितीय, अर्यम्णस्तृतीयम् ' । सत्याश्रौ. १८।४।२१–२२.

● सारस्वतसत्रविशेषः मित्रावरुणयोरयनम् । सु. पृ. ९९९.

● सारूप्यं गौण्या. वृत्तेरेको हेतुः । ' यजमानो यूपः ' इत्यत्र सारूप्यमूर्ध्वत्वम् । ' आदित्यो यूपः ' इत्यत्र तेजस्वित्वम् । शा. १।४।१३.

☒ सारूप्यम् । १।४।१२।२३-३ ॥
'यजमानो यूप.', 'आदित्यो यूपः' अत्र यजमानेन आदित्येन च यूपस्य स्तुति. कृता । आदित्ययजमानशब्दौ च यूपे तेजस्वित्वोर्ध्वत्वगुणेन प्रवृत्तौ । ततश्च सारूप्यं अत्र गौण्या वृत्तेर्निमित्तम् । तस्मान्न गुणविधिः किंतु अर्थवाद. । के.

● 'न च सारूप्यमेवैकमविदेशस्य कारणम् ।' वा. ३।६।१६।४३ पृ १०६८. ● सारूप्येण अशब्देन उपस्थापने शाब्दत्वव्यवहारः । सु. पृ १२०१. ● 'सारूप्यात्' इति जैमिनिसूत्रे (१।४।१२। २३-३) 'आदित्यो यूप' इत्यादिकं शाब्दत्वात् इत्युक्तम् । अद्वैत. २।२९(३०) । १०.

☒ सारूप्याधिकरणम् । 'यजमानो यूप.' इत्यादौ यजमानशब्द सारूप्येण निमित्तेन गौण. यूपस्तुत्यर्थ. ॥

सारूप्यम् । १।४।१२।२३-३ ॥

भाष्यम्— 'यजमानो यूप', 'आदित्यो यूप' इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधि., अर्थवाद', इति संदेह । अर्थवत्त्वात् गुणविधिः । अशक्यत्वात् यूप कार्यसाधने यजमानस्य यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य, विध्यन्तरभावाच्च न विधि । विधिस्तुत्यर्थं वचनम् । गुणवादात् सामानाधिकरण्यम् । को गुणः ? सारूप्यम् । किं सारूप्यम् ? ऊर्ध्वता, तेजस्विता च । तस्मादेवजातीयका अर्थवादा' ।

वा— 'सारूप्यम्' । ननु सर्वत्रैव सारूप्यनिमित्त गौणत्वम् । सत्यमेवम् । इह तु चक्षुर्ग्राह्यशब्दविवक्षया पृथगुपादानम् । चाक्षुषं हि यूपस्योर्ध्वत्वम्, अञ्जननिमित्तं च तेजस्वित्वम् । तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां स्तूयते । यजमानस्य हि पशुधारणे विनियुक्तस्य निरासत्व च स्वपदार्थत्वविरोध. । सहस्ररश्मेस्तु अशक्यमेव यूपकार्यमाधातुम् । यदि च कश्चिन्नास्तिक्यात् दाहप्रतिकृतिमुपादद्यात् तस्यापि गौणतापत्तिर्विधिविषया स्यात् तद्वर स्तुतावेव तदाश्रयणमित्यविविक्त स्यात् ।

सोम— ननु यजमानस्य यूपकार्ये नियोजनादौ विधिसंभवेऽपि आदित्यस्य तत्र विधानासंभवात् तद्वाक्ये ('आदित्यो यूप.' इत्यत्र) कथं गुणविधिप्रसंभव. ? न च 'असावादित्यो यतोऽजायत, ततो बिल्व उदतिष्ठत्' इत्येकदेशजननिमित्तेन आदित्यशब्देन बिल्व एव गौण्या प्रतिपाद्यते । स एव स्थले खादीवत् यूपकार्ये विधीयते इति युक्तम् । तथा सति विधेयसमर्पकादित्यशब्दस्य लक्षणाप्रसङ्गात्, तदपेक्षया अर्थवादत्वस्यैव ज्यायस्त्वात् । एतेन आदित्यशब्द प्रकृतेः अदितिशब्दस्य भूवाचकत्वमङ्गीकृत्य मृन्मयो यूपः कार्य. इति, आदित्यशब्दस्य अर्कवृक्षवाचकत्वमङ्गीकृत्य अर्कवृक्षमयो यूपः कार्यः इति, निम्बवृक्षस्य आदित्यनिवासत्वात् तत्स्वरूपमाश्रित्य निम्बवृक्षमयो यूप कार्य इति, यूपे आदित्यप्रतिबिम्बं संपाद्य तत्र नियोजनं कार्यं इति, आदित्यप्रतिकृतौ वा नियोजनं कार्यं इति, 'इवे प्रतिकृतौ' (पा० ५।३।९६) इति विहितक प्रत्ययस्य 'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥' इति स्मरणात् यूपे लिखितमादित्य आदित्याकारध्वज वा संपाद्य नियोजनं कार्यं इति गुणविध्युपपादनप्रकारा निरस्ता । तेषा प्रसिद्धादित्यशब्दार्थत्यागतद्धितान्तरकल्पनादुष्टत्वात् इति चेत्, आदित्यसाधनककर्माङ्गोपस्थानादौ यूपस्य, 'अन्तरा यूपं चाहवनीयं च दक्षिणऽतिष्ठत्य' इत्यादिकतिपययूपकार्ये आदित्यस्य वा विधिसंभवात् । (इति पूर्वपक्षः) ।

चक्षुर्ग्राह्यसादृश्यस्य उद्भूतत्वात् ■निमित्तत्व शब्दप्रवृत्तेः झटिति प्रतीयते इत्याशयेन, सूत्रे प्रथमान्तस्यापि सारूप्यशब्दस्य उद्भूतशक्तित्वप्रेरणार्थं 'सारूप्यात्' इति पञ्चम्या (शा–दीपिकाकारेण) उपादान कृतमिति ध्येयम् । न्यायसुधाकृतस्तु– 'आदित्यो यूप.' इत्यादौ सारूप्य प्रत्यक्षत्वात् शाब्दबुद्धिविषयः । 'यजमान. प्रस्तरः' इत्यादौ तु वचना सारूप्यमुपयुज्यते । शाब्दबुद्धिस्तु सारूप्यप्रयोजकतत्कार्यकरत्वादे. इति विशेष: इत्याहुः । तन्न । ■ सारूप्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वे हि तत्प्रयोजकतेजस्वित्वोर्ध्वत्वादे. प्रत्यक्षत्वात् वाच्यम् । तथा चेहापि सारूप्यप्रयोजकतेजस्वित्वादेः प्रथमोपस्थितत्वावश्यभावेन शाब्दज्ञानविषयत्वसंभवात् । तस्मात् सर्वथा सारूप्यस्य 'यजमान. प्रस्तर.' इत्यादौ निया-

मकत्वे इहापि तथा स्यात्, इह सारूप्यस्य शाब्दज्ञान-विषयत्वस्वीकारे ' यजमानः प्रस्तरः ' इत्यादावपि तथा स्यात्, इति यत्किंचिदेतत् ।

सुधाग्रन्थस्तु— ' लिङ्गसमवायाः इति द्वंद्वसमासे प्रथमाबहुवचनदर्शनात् तत्सिद्धिश्च जातिश्च सारूप्यं च प्रशंसा च भूमा च लिङ्गसमवायश्च इति प्रथमयैव सर्वत्र विग्रहीतु येऽपि प्रस्तरादेर्यजमानादिसारूप्यं तत्कार्यकरत्वादिधर्मसामान्यात् संभवदपि शब्दस्य तत्कार्यकरत्वादिमात्रे पर्यवसानेन शाब्दबुद्धिविषयत्वाभावात्, अविषयस्य च प्रतिपादनात्मकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । यूपस्य तु आदित्ययजमानसारूप्यं शब्दप्रतीतिविषयत्वात् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं इति वैषम्यं दर्शयितुं पञ्चमी अध्याहृता । ' इति । ' सारूप्यं विना गौणत्वाभावात् तस्य गौणत्वनिमित्तत्वेऽपि बोधकस्यातिरिक्तायाः शब्दस्य वृत्तेरभावात्, निर्विषयायाश्च बुद्धेरसंभवात् शाब्दबुद्धिविषयस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यम् । न च शब्दतात्पर्यावधारणं विना शाब्दबुद्धिविषयत्वं सुवचम् । तत्कार्यकरत्वादिनिमित्ते च सारूप्ये तन्मात्रपर्यवसितस्य शब्दस्य तात्पर्यावधारणमशक्यम् । इह तु प्रत्यक्षेण शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सुवचम् । ' इति । ' चक्षुर्मत्त्वादौ सादृश्ये तात्पर्याऽनवधारणाऽसंभवात् शाब्दबुद्धिविषयत्वरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वविशेषाभिधानार्थं तत्कार्यकरत्वादिहेतुभ्यः सदृशमात्रेण गौणत्वनिमित्तेभ्य, सादृश्येभ्यः अस्य (सारूप्यस्य) पृथक् असाधारण्येन इहोपादानम् (पञ्चम्यन्तत्वेन) । ' इति च ।

वि— ' आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः । द्वारं चाक्षुषसारूप्यं यूपानते तेजसेऽस्ति तत् ॥ ' एवं ' यजमानो यूपः ' इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्य ऊर्ध्वत्वस्य समानत्वात् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते ।

भाट्ट— ' आदित्यो यूपः ' इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनिमित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तम्, कोऽत्र विशेषः । चक्षुर्ग्राह्य तेजस्वित्वादि अत्र निमित्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु— अन्यत्र शक्यनिष्ठगुणस्यैव स्वसमानजातीयगुणवत्तासंसर्गेण प्रकारत्वान्निमित्तता, न तु सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात् । इह तु शक्यनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त्वरूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंसर्गेण प्रकारत्वात् तदेव निमित्तमिति विशेषः ।

मण्डन— ' यूपे सूर्यं इति स्तुतिः । ' १४.

शंकर— ' सारूप्याच्च कश्चिन्मता ।' गौणी मता । १५.

* सारूप्याधिकरणम् । १।४।१५।२३ ॥ अर्थवादानां अवयवार्थपरत्वाभावे सारूप्याधिकरणविरोधः तत्र यजमानशब्दस्य ऊर्ध्वत्वगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या यूपे वृत्ते र्यस्थापनात् । कु १।२।११८ पृ. १०–११.

॥ सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् । ४।३।१०।२५ ॥

' एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽह्रियन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' इति ' एकस्मै वा अन्ये क्रतवः कामायाऽऽह्रियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम ' इति च । अत्र च यत् दर्शपूर्णमासादेः सार्वकाम्यं सर्वफलकत्वं उक्तं तत् अङ्गकामैः अङ्गफलैः सह । अङ्गकामैः अङ्गाङ्गकामैश्च सह सार्वकाम्यं अनूद्यते । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासादिशब्दप्रकरणात् । अङ्गकामानां प्रकरणे विधानात् उक्तवाक्ये सर्वेषां फलानामनुवादः, न विधिः इति पूर्वः पक्षः ।

फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् । २६ ॥

' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति यत् दर्शपूर्णमासादेः सार्वकाम्यमुक्तं सोऽनुवादः, न विधिः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति । वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । नाय अनुवादः सार्वकाम्यस्य, किंतु फलोपदेशोऽयं फलविधिः । कुतः ? प्रधानशब्दसंयोगात् । दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोम इति च प्रधानवाचकशब्देन सर्वफलाना संयोगो विहितः । तस्मान्नानुवादः । प्रतिफलार्थं तु पृथक् प्रयोग इति वक्ष्यते उत्तराधिकरणे । के.

* सार्वकाम्य दर्शपूर्णमासयोः ज्योतिष्टोमस्य च फलविधिरेव, न अङ्गकामैः अङ्गाङ्गकामैश्च सहानुवादः । भा. ४।३।१०।२५–२६, एतच्च सार्वकाम्यं पर्यायेण न युगपत् । ४।३।११।२७–२८.

सार्वजनीनरतुल्याऽऽयव्ययः । साहस्री. ८८.

● सार्वभौमः महाभूमिं गोपथ–राजमार्ग–जलाशयादिसहितां दातुं न शक्नोति, स्वत्वाभावात् । खण्डभूमिं तु स्वकीयां दद्यात् । वि. ६।७।२.

● सार्ष्टिता समानदेहभोगवत्त्वम् । ' ऋच्छत्यतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ' । शरीरनिमित्तको भोगः मूर्तिभावः । तत्र विद्यमानात् ऋच्छेः क्तिन् । ' समानस्य च्छन्दसि० ' (पा० ६।३।८४) इति समानः । तस्य छान्दसं उपसर्गत्वम् । ' उपसर्गादृति धातौ ' (पा० ६।१।९१) इति वृद्धिः । समाना ऋष्टिः दिव्यशरीरायत्तस्रक्चन्दनवनितादिभोगः येषां ते सार्ष्टयः । तेषां भावः सार्ष्टिता । ' न देवानां देवतान्तराभावात् ' ९।१।२।६ सूत्रे कुतूहलम् ।

● सावकाशं निरवकाशेन । अङ्गं प्रधानेन । अङ्गधर्मः प्रधानधर्मेण । उपादेयं अनुपादेयेन । (बाध्यते इति शेषः)। बाल. पृ. १३२. ● सावकाशं निरवकाशेन बाध्यते । प्रातबाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● सावकाशं निरवकाशेन बाध्यते, यथा– ' यत् किंचित् प्राचीन० ' इति वीप्सार्थकयत्किंचिच्छब्देन अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविशेषोद्देशेन विहितं दीक्षणीयादि अन्यत्रापि सावकाशं उपांशुत्वं दीक्षणीयादिमात्रगतेन स्वरेण अन्यत्र निरवकाशेन बाध्यते । बाल. पृ. १३२

● सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः । वि. ३।६।३.

सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायः । सभवद्विषयान्तरः सावकाशः, अतथाभूतो निरवकाशः । तेन निरवकाशेन सावकाशो विधिर्बाध्यते । यथा– ' मा हिंस्यात्सर्वभूतानि ' इति निषेधवाक्यं निरवकाशेन ' श्येनमालभेत ' इति वाक्येन बाध्यते, हिंसायां वैधेतरविषयकत्वसंभवेन तत्र तस्य सावकाशत्वात् । परत्राऽऽलम्भनस्य विषयान्तराभावाच्च तस्य सङ्कोचः । एवमन्यत्र लोकेऽपि चेति । साहस्री. ६४.

● सावकाशनिरवकाशन्यायः । पशुकामातिरिक्तविषये चमसः सावकाशः, गोदोहनं निरवकाशं इति ' सावकाश० ' न्यायेन गोदोहनं बलवत् । रसायनम् पृ. १७७.

● सावनः संवत्सरः गणितदिवसकः (३६०)। भा. ६।७।१३।३८.

● सावनसंवत्सरस्य अनुलक्षणवाक्याः (३६०) दिवसाः । संकर्ष. ३।१।१८.

● सावित्राणि जुहोति अन्तर्वेदि तिष्ठन् अग्निचयने । भा. ८।४।५।२०.

● सावित्रहोमः, तत उखासंभरणम्, ततो दीक्षणीयादिकं इति यथापाठमेवानुष्ठेयम्, प्रत्यक्षपाठक्रमस्य चोदकात् प्राबल्यात् । वि. ५।२।११, ● सावित्रहोमा अग्निचयने, ' सावित्राणि जुहोति ' इति । ५।२।११.

सावित्रहोमन्यायः । अग्निचयने सावित्रहोमाः दीक्षणीयायाः प्राक् कर्तव्याः ॥

प्राकृताच्च पुरस्तात्वत् ।५।२।११।२२॥

भाष्यम्— अस्त्यग्निः ' य एवं विद्वानग्निं चिनुते ' इति । तत्र दीक्षणीयायाः पूर्वं सावित्रहोमाः, उखासंभरणम्, इष्टकाः, पशुश्च इत्येतदाम्नातम् । किं तदेव पूर्वं कर्तव्यं उत दीक्षणीया इति । किं प्राप्तम् ? वैकृतानामन्ते प्रयोगः, ' अन्ते तु बादरायण. ' इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पूर्वं सावित्रहोमाः, इष्टकाः, पशुः, उखासंभरणं च । कुतः ? प्रत्यक्षपाठात् । पुनश्च दीक्षणीया आम्नाता । तस्याश्च पुरस्तात् सावित्रहोमाः, इष्टकाः, पशुः, उखासंभरणं च । तस्मात् तेषां पूर्वं प्रयोगः इति ।

टुप्— सावित्रहोमाः उखासंभरणं इत्यादि विधाय अनन्तरं दीक्षणीयागुणवाक्यानि श्रूयमाणानि तत्स्थानमेव गुणिनमवबोधयन्ति । अतोऽस्य पाठस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रथमं सावित्रहोमास्ततो दीक्षणीया ।

शा— दीक्षणीयादीन् कृत्वा सावित्रादयः, विपरीतं वेति संदेहः । तत्र ' प्रकृतेः पूर्वविज्ञानात् प्राकृतानां पुरः क्रिया । पश्चात्तु वैकृतानां स्याद् बादरायणदर्शनात् ॥ ' उच्यते– ' गुणार्थं श्रूयमाणानामपि

प्रत्यक्षपाठतः । पश्चाद्यगतेस्तेषां युक्ता पश्चाद्नुष्ठितिः ॥ '

सोम— इह प्रत्यक्षोऽपि पाठो न नियामकः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।

वि— ' चयने दीक्षणीयादिसावित्राद्यथवा पुरा ।, प्राकृतत्वादिहाऽऽद्यः स्यात्, अन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥ '

भाट्ट— दीक्षणीया ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाता । चयनं च अनारभ्याधीतं वैकल्पिकं सोमयागाङ्गम्, तत्प्रकरणे च सावित्रहोम-उखासंभरणादयः चयनाङ्गभूता धर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयनज्योतिष्टोमाङ्गदीक्षणीयाप्रयोगोद्देशेन केचित् गुणाः श्रुताः । तत्र दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमप्रकरणाम्नातदीक्षणीयापूर्वपदार्थैः सह पाठेन तदङ्गत्वावगमात् चयनप्रकरणे दीक्षणीयायाः गुणमात्रश्रवणेन पाठाभावाच्च सावित्रादीनामागन्तुकानां दीक्षणीयादिनकृत्यान्ते निवेशः । इति प्राप्ते, गुणेनापि गुणिन उपस्थितेः, तद्वाक्ये गुणिन उद्देश्यतया संकीर्तनाच्च गुणगुणिनोः एकस्थानत्वापत्तेः, प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण च पाठेन सामान्यरूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्वं सावित्रादयः पश्चाद्दीक्षणीया इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' पश्चादुखासंभरणाच्च दीक्षा । '

शंकर— ' दीक्षा सावित्रतः परा । '

● ' सास्नाद्येनार्थसंबन्धियोरप्यमानस्य वाचकः । गोशब्द इति निज्ञातमन्वयव्यतिरेकिणम् ॥ ' इत्यनेन न्यायेन अन्वयव्यतिरेकबलेनैव आकृत्यभिधानस्य अविचारितसिद्धत्वम् । सु. पृ. ३८९.

● ' साहस्रं प्रथम चिन्वानश्चिन्वीत ' इत्यादि अग्नौ नैमित्तिकमेव न नित्यम् । सू. ४।३।२।४. ● साहस्राः नाम षड्त्रो यागाः । तत्र प्रथमसाहस्रधर्मा द्वितीयादिसाहस्रेषु अतिदिश्यन्ते । वि. ८।१।१२ । ' चत्वारः साहस्राः । ' सत्याश्रौ. १७।१।२२. ● साहस्रस्य प्रथमस्य विध्यन्तः उत्तरेषु साहस्रेषु । भा. ८।१।१२।१९, ● साहस्रे सहस्रं दक्षिणा । ८।१।१२।१९.

● साहस्रसाद्यस्क्रादिप्रथमनिकायिधर्माणां द्वितीयादिनिकायिषु अतिदेशः । भा. ८।१।१२।१९.

● साह्नः । एकेनाह्ना निष्पाद्यो (सुत्या) यागः, यथा ज्योतिष्टोमः । वि. ३।३।१३.

● साह्नता । ज्योतिष्टोमे हि साह्नता, अह्ना समाप्यमानत्वात् । वा. ३।३।८।१५–१६.

● साह्नशब्देन अह्ना समाप्यमानत्वात् ' सहैवाह्ना संस्थापयन्ति ' इत्येवं ज्योतिष्टोमो गम्यते इति व्युत्पन्नत्वात् तस्य । वा. ३।३।८।१५.

● सिंहः । अप्रसह्यकारी अपि हि कदाचिद्रोगेणोपहतः सिंहः पुनः सिंह एव । भा. १।४।१२।२३–१. ● ' सिंहो देवदत्तः, अग्निर्माणवकः ' गुणादेष वादः । स्वार्थाभिधानेन (सिंहादिशब्दः) गुणं ब्रूयात् । भा. १।४।१२।२३–१ । सिंहत्वावगत प्रवस्तुपरस्थापितप्रसह्यकारित्वाद्यनेकधर्मप्रत्ययात् देवदत्तप्रत्यय इति पूर्वैव शक्तिः निमित्तम् । अन्येषां तु दर्शन– सर्व एव हि सिंहादिशब्दाः जातिगुणक्रियासमुदायवाचिनः समस्तार्थासंभवे देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगात् उपचर्यन्ते इति । तत्र । आकृतिवाचिन एव शब्दाः । वा. १।४।१२।२३–१ पृ ३५६. ● ' सिंहो देवदत्तः ' इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते । वि. १।४।१३. ● ' सिंहो देवदत्तः ' इति पुरुषस्य तद्भावेन प्रशंसा । भा. ८।१।१६, ● ' सिंहो देवदत्तः ' इति भवति हि गुणाद्भ्यभिधानम् । ३।२।२।४. ● ' सिंहो देवदत्त. ' इति सिंहशब्दो देवदत्तवचनः प्रमाणान्तरेण, न तु ' सिंहमालभेत ' इति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तरं नास्ति । भा. २।२।५।२२ पृ. ५३१ । ' सिंहशब्दः क्वचिद्गौणो माणवादौ निरूपितः । नालम्भे श्रूयमाणोऽपि तदर्थः परिगृह्यते ॥ ' वा. ● ' सिंहो देवदत्तः ' इति सिंहशब्दोच्चारणे सिंहसादृश्यं देवदत्ते (ज्ञायते) । टुप्. ६।१।६।२३ पृ. १३७४. ● सिंहः । न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः । स्वार्थाभिधानेन अर्थसंबन्धात् प्रत्ययव्यवस्था । सिंहार्थः प्रतीतः प्रसह्यकारीति संबन्धात् इतरमर्थं प्रत्याययति । एवं स्वार्थाभिधानेन तद्रूपसंबन्धः प्रतीयते । भा. १।४।१२।२३–१.

¤ **सिंहावलोकनन्यायः** । यथा सिंहः कश्चिन्मृगं हत्वा अग्रे गच्छन्नन्योऽपि चेत्स्यात्तमपि हन्यामिति धिया पश्चात्पश्यति हन्ति च दृष्टिविषयमागतम्, तथा बुद्धिं पश्चात्तत्पक्षपरिपन्थिपरिकल्पितयुक्त्याभासान्तरनिरासाय पुनरुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । साहस्री. १३.

* **सिंहावलोकितवत् क्वचिदनुवृत्तिः** । (सिंहो यथा व्याधभीत्या पलायमानः मध्ये शिरो निवर्त्य पश्चादवलोकते व्याध आयाति न वेति तद्वत् ।) । मणि. पृ. ७१.

* **सिंहादिशब्दानां माणवकादौ शक्यभाव.** । दा. ३।४।४।१३ पृ. ९१३.

¤ **सिंहमृगन्यायः** । शाश्वतिके विरोधेऽयम् । साहस्री. ४००. * सिंहमृगन्याय. । घात्यघातकभावोऽत्र । के.

¤ **सिंहमेषन्यायः** । यथा सिंहशावकोऽपि कथंचित् ग्रामीणवशं प्राप्तो मेषैः सह चरन् युवाऽपि तन्निविधरूपकृतलम्बकर्णालम्बकर्णेतरशृङ्गिराशृङ्गिरनादिकृतं विशेषं पश्यन् आत्मानमपि मेषविशेषं मेने, दूर्वादिकं च बुभुजे, तथा मनुष्योऽपि । साहस्री ३५८. * सिंहमेषन्याय. । स्वस्य सिंहत्वमज्ञात्वा मेषत्वं मेने तथा जीवः संसारित्वं मन्यते । न्यास

¤ **सिंहीक्षीरन्यायः** । यथा सुवर्णपात्रे एव सिंहीक्षीरं तिष्ठति फलाय च भवति, तथा सद्गुरूपदेशो हि शमादिसाधनसम्पन्ने सच्छिष्ये एव प्रतिष्ठां लभते । साहस्री ३१९.

¤ **सिकतासु इष्टकाधर्माः अभिचयने न कर्तव्याः ॥**

सिकतानामपि सकलनिर्वर्तकत्वाविशेषात् इष्टकाशब्दप्रयोगाच्च संख्यान्तर्गत्यसम्भावेन 'तया देवतया' इति मन्त्रेणैव उपधानं भवेत् । इति प्राप्ते, तासां 'अपरिमिताभिः सिकताभिः पूरयति' इति अपरिमितविशेषणेन सहस्रसंख्याबहिर्भावात् चतुर्थाकरणे दक्षिणाशब्दस्येव तासु इष्टकाशब्दप्रयोगस्य स्तुत्यर्थत्वात् न मन्त्र । संकर्ष. २।१।९.

* **सिद्धाः** । ननु चान्ये सिद्धाः केचित् (स्वर्ग) दृष्टवन्तः, ते चाऽऽख्यातवन्त इति चेत् । न तत्र प्रमाणमस्ति, सिद्धा एवंजातीयकाः सन्ति, ते च दृष्ट्वा आचक्षीरन्निति । भा. ६।१।१।१ पृ. १३४८.

¤ **सिद्धमवयुत्यानुवाद इति न्यायः** । समुदायादेकं पृथक्कृत्य अनुवादः अवयुत्यानुवादः । साहस्री. ७९१.

* **सिद्धे सति आरम्भो नियमाय** । यो यदा यत् सपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोति इति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति 'चतुर्थे पुरुषे छेद' इति वचनारम्भः 'सिद्धे सति आरम्भो नियमाय' इति न्यायेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थं । दत्तकचन्द्रिका पृ. २६.

* **सिद्धद्रव्यस्य साधनानाकाङ्क्षत्वेनासाधितं (स्वं) इति न्यायः** । 'तिस्रो यहन्य समिधः इत्येवा सोमं करोति' इति सोमग्रहसन्निधौ श्रूयते । इह करोतेरेव भावनार्थत्वात् तत्र सोमस्य भाव्यतया कर्मकरणत्वेन च अन्वयो भासमानोऽपि न युक्तः, 'सिद्धद्रव्यस्य०' इति न्यायेन यागक्रियायेन तेन स्वभाव्यकभावनान्तरानाक्षेपात् । संकर्ष. भाट्टदीपिका ३।१।१३.

* **सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्प्यो विधिः.** यथा- 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च । अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति । अत्र आवपेत् अत एव उद्वपेत् इति कल्पना । बाल. पृ.१२.

* **सिद्धवत्कीर्तनकृत्स्वतन्त्रार्थवादकल्प्यो निषेधकल्प्यप्रतिषेधो** यथा- अग्निहोत्रप्रकरणे 'तस्माद्वत्सं जातं दशरात्रीणं दुहन्ति' इति दशरात्रं गां न दुह्यात् इति कल्पना । बाल. पृ. १०.

* **'सिद्धसाध्ययोः समभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यते' इति न्यायः** । स्वर्गो द्रव्यरूपः सिद्धः, यागस्तु श्रवणवेलायामसिद्धः इति 'सिद्धसाध्ययोः...... युज्यते' इतिन्यायात् यागस्य साध्यत्वमेवोचितम् । (पूर्वपक्षे) । वृ. ६।१।१।१ । 'तृप्तिकामो भोजनं कुर्यात्' इत्यादौ असिद्धस्यापि भोजनस्य तृप्तिसाधनत्वग्रहणे 'सिद्धसाध्ययोः०' इति न्यायस्य

व्यभिचारः । ६।१।१।२. ० येषां हि यागीयद्रव्यदेवतादिसंस्कारार्थत्व तदङ्गताबोधकप्रमाणाभावेन नेष्यते, तानि कर्माणि स्वतन्त्रात्मनिष्ठादृष्टजनकानि सन्ति द्रव्यादिप्रविप्रधानभूतानि । द्रव्यादीनि च तत्र 'सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यते (सिद्ध साध्यार्थ-पाठः) ' इति न्यायेन, तृतीयाश्रुत्यैव या निया प्रति गुणभूतम् । कौ. २।१।४।८.

० सिद्धस्वभावः धात्वर्थः 'पाकः , पक्तिः, पचनम्' इत्यादिभिः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गसंख्याकारकान्वित । वि. २।३।१ वर्णक २.

० सिद्धस्वभावधात्वर्थद्योतनाय घञादयः प्रत्यया विहिताः । वि. २।१।१ वर्णक २.

० सिनीवालीकुह्वोः सन्निपाते उत्तरस्मिन् दिने एव पिण्डपितृयज्ञ. कार्य. । संकर्ष. १।२।१०. मीको. पृ. २५६६ 'पिण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुह्वो.०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० सीधुः नाम गौडी सुरा । सु. पृ. १३४ । तस्या. क्षत्रियवैश्ययोः न प्रतिषेधः ब्राह्मणस्य तु निषेध एव । या. १।३।१।७ पृ. २०९

० सुखम् । अर्थसुखनिमित्त यत् तत् सोऽप्यरहारपूर्वकम् । या. १।३।१।२ पृ १६७. ० सुखस्य मावत्व निधिश्रुत्या सिद्धम् । कामियोगादपि सुखस्य भावत्व 'स्वर्गकामो यजेत' इति ; नि ६।१।१.

० सुखादयस्तु भ्रमङ्गनेत्रविलासादिगम्या. । बृहती पृ १८१.

० सुखादिगुणितया शरीरादिभिन्नात्मसिद्धिः । मणि. पृ. ५४.

० सुखफलं हि कर्तव्यं भवति । भा. ४।३।५।१०.

० सुखवान् । 'स्वर्गकामो यागं कुर्यात्' इति । स्वर्गकामस्य याग. कर्तव्य इति । कर्तव्यश्च सुखवान् । अकर्तव्यो दुःखवान् । भा ६।१।१।१ पृ.१३४९.

० सुच् प्रत्यय., 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा० ५।४। १८) इति विहितः 'वेदिरसि बर्हिषे त्वेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षति' इत्यादौ त्रिपदोक्ती श्रुति भट्टसोमेश्वरमते । पार्थसारथिमते ॥ नेयं श्रुतिः । मन्त्राद्यन्वयानुचिन्तार्थैकादशाधिकरणे (११।४।१५।४९-५०) 'क्रियाभ्यावृत्तौ हि सुच् विधीयते न क्रियाभेदे' इति शास्त्रदीपिकाग्रन्थ. वाक्यीयक्रियान्वयाश्रय एव । बाल. पृ. ४६,४७.

॥ सुतजननिमृतिन्यायः । कश्चित् एकं देवमाराध्य एकं पुत्रं लब्धवान् । पुनश्च अपरं देवमाराध्य द्वितीयं पुत्रं लब्धवान् । परतु प्रथमदेवकोपात् प्रथमः पुत्रो मृतः इति । न्यासं.

॥ सुतजन्ममृतिन्यायः । यथा कश्चित् कञ्चिद्देवमाराध्य तत. पुत्रं लब्ध्वा पुत्रान्तरलाभाय देवान्तरमाराध्य ततः त लब्धवान् । तज्जन्मक्षणे एव पूर्वदेवकोपात् पूर्वजातमरणं जातम् । साहस्री. ८७.

० सुत्या ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमेऽष्टमे वा दिने भवति । वि. ३।५।१२. ० सुत्या पर्वणि कार्या प्रधानत्वात्, दीक्षा तु अपर्वणि अङ्गत्वात् । १२।२।१।२५. मीको. पृ. १५९ 'अङ्गगुणविरोधन्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० सुत्या सवितिदिने एव सोमे । संकर्ष. ३।१।६. 'सोमे सुत्या सवितिदिने एव' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० सुत्या- सोम लत्याः इत्यादि ग्रावभि कण्डनेन रसनिष्पादनम् । लक्षणया च रसनिष्पादन हवन भक्ष । इति सर्वं सुत्या इत्युच्यते । ज्योतिष्टोमादौ एतत् सर्वं यस्मिन् दिने भवति तत् सौत्यं अहः इत्युच्यते । (के.) ० सुत्याः द्वादश द्वादशाहे । भा. ११।४।७।१५-२२. ० सुत्या. द्वादशाहे द्वादश द्वादशसु अहःसु कर्तव्या । द्वादश दीक्षाश्च, द्वादशोपसदश्चेति षट्त्रिंशदहो द्वादशाहः । नि. १०।४।५. ० सुत्यायाः काल 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा (यजेत) ' इति । भा. १२।२।९।२१. ० सुत्याया. पूर्वं दिनं औपवसथ्यं नाम । वि. ५।१।६. ० सुत्यायां सवनत्रये अग्न्याधानवृत्त्याख्ये सवने क्रमेण गौग्गुल-पौतुद्रव-सौगन्धिक-स्नेहैरभ्यञ्जनः । १०।४।७. ० सुत्यायाः सोमिकपदार्थेभ्य. पौरोडाशिकानां क्रमेण दीक्षा पूर्वभाविनी ज्योतिष्टोमे । भा ५।१।१३।२५-२६.

* सुत्याङ्गमेव सोमक्रयादि कृत्स्नम् । वा ३।३। २।९ पृ ८१२

* सुत्योत्तरकालानि यान्यङ्गानि तेषु सवन ग्रहणाभावात् यथावेदमेव स्वर । वा ३।३।२।९ पृ ८१३

* सुत्याकाल गौग्गुलवेन अभ्यञ्जन निरूढीकरणा र्थम् । भा १०।४।६।१२

* सुत्याकालत्व पशुप्रकृतिलिङ्गम् । बाल पृ ११९ * सुत्याकालत्वात्, हैरण्यस्य दर्शनाच्च ऐकाहिकेषु सौम्यस्य विध्यन्त । भा ८।१।७।१४

* सुत्याकालसवनीयादीनामपि प्रात सवनाद्यन्त र्गतत्वात् यथासवनमेव स्वरा भवन्ति ज्योतिष्टोमे । वा ३।३।२।९ पृ ८१२

* सुत्याकालीनानामङ्गाना आवृत्ति द्वादशाहे । ११।४।६।२६-२९ मीको पृ २२०४ 'द्वादशाहे सुत्याकालीनानामङ्गानामावृत्ति ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य अहर्गणे प्रत्यहमावृत्ति । ११।३।११।२४-३४ मीको पृ ७६६ 'अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्या०' इत्यत्र अधि करण द्रष्टव्यम् ।

* सुत्यादिने आश्विनग्रहात् ऊर्ध्वं सवनीयस्थाने साद्यस्क्र पशुनयस्य सद्भाव । तत्र आदौ स्थानात् सवनीय तत अग्नीषोमीयानुबन्ध्यौ प्रकृतिदृष्टपौर्वा पर्यात् । नि ५।१।६, * सुत्यादिन सवनीय पशु । ५।१।६

* सुत्यादीक्षयो कालैक्ये प्रसक्ते सुत्यैव पर्वणि, दीक्षायास्त्वपकर्ष, प्रधानशेषयोर्मध्ये प्रधानस्य मुख्य त्वात् नि १२।२।९ * सुत्यादीक्षयो पर्वकालकर्त व्यत्वयोर्विरोधे सुत्या पर्वण्येव, दीक्षा तु अपर्वण्यपि । भा १२।२।१०।२०

* सुत्यापर्वकालत्वेन दीक्षणीयापर्वकालत्व बाध्यते । (अङ्गधर्म प्रधानधर्मेण बाध्यते ।) । बाल पृ १३२

■ सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्याया सर्वेषामुप लक्षण प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् । ११।४।७।३० ॥

द्वादशाहे सुत्याविवृद्धौ सत्या उपसत्कालीनाया सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामह्नां उपलक्षण कर्तव्य त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छ मघवन्', द्वादशाहे, एकादशाहे इत्यादि। प्रकृत्यन्वयात् प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे ' चतुरहे सुत्यामागच्छ सुत्याहस्य अन्वयात् विकृतावपि तथाभावात् । आवा हनवत् यथा ' आग्नेय कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्य बभ्रुम्, आग्नेय कृष्णग्रीवम् ' इत्यत्र ' अग्निमावह, सोममावह, अग्निमावह ' इति अग्ने कर्मभेदात् भेदेनावाहन तद्वत् । इति पूर्व पक्ष ।

अपिवेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षण कालस्य लक्षणार्थत्वात् । ३१ ॥

अपिवा-शब्देन पूर्वपक्ष निराकुर्वन् सिद्धान्तमाह । सुब्रह्मण्यामन्त्रस्य इन्द्राभिधानत्वात् इन्द्रसाधकत्वात् सकृत् उपलक्षण स्यात्, अविकारेणैव मन्त्रस्य प्रयोग स्यात् । ' चतुरहे ' इति कालस्य सुत्याल्लक्षणार्थत्वात् । सुत्यायामागच्छ इत्येवात्र प्रार्थ्यते । का सुत्या अस्य कियद्भिर्दिनै इति तु अविवक्षितम् । तस्मात् अविकार । इति सिद्धान्त ।

अविभागाच्च । ३२ ॥

कृष्णग्रीवयो सौम्येन व्यवधानात् अग्नेराह्वाने भेद । द्वादशाहे तु सुत्याना अविभागात् विभागाभावात् व्यवधानाभावात् सुब्रह्मण्या न विकार । तस्मात् विवृद्धसुत्याहानुपलक्षण इति सिद्धान्त । के

■ सुन्दोपसुन्दन्याय । अन्योन्यनाश्यनाशक भावविवक्षायामय न्यायो हि प्रवर्तते । यथा सुन्दोप सुन्दाख्यौ सहोदरौ दैत्यौ तिलोत्तमाप्राप्त्यर्थं परस्पर विरोध्य नष्टाविति भारतादिषु प्रसिद्धम् । तथा ईश्वर कोटिनिविष्टानां द्वैतज्ञापकानि सर्वाणि वाक्यानि अन्योन्य विरोध प्राप्य प्रकृतन्यायेन बाधितानि स्यु । न हि सर्वेषामन्योन्यमिथाना तज्ज्ञातं सर्वेश्वरत्वा ऽद्वयत्वादिक संभवतीत्यन्यत्र विस्तर । साहस्री १३१.

* सुबन्त-एकपदरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः उपश्लेषलक्षणा नाम । बाल. पृ. ४१.

* सुबन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावः । भाट्ट. ४।१।३.

* सुबर्थस्य लिङ्गर्थाभिन्नस्य भावनायामेवान्वयः प्रकारतया इति शेषम् । रहस्य. पृ. ५७.

* सुबर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धात्वादिपदजन्योपस्थितिः कारणं इति कार्यकारणभावः । रहस्य. पृ. ६०

* सुप्तिङ्भ्यां शक्तिमात्रं शक्तिमद्द्रव्यकारकस्य पक्षेऽपि अवश्यं निष्कृष्य एष्टव्यम् । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३४.

* सुप्तिङ्श्रुतिः स्वोक्तानामेवार्थाना अन्योन्य विनियोक्त्री, कारकविभक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थक्रिययोः अस्वार्थयोरपि निनियोक्त्री । बाल. पृ. ४८.

* सुप्प्रत्ययावृत्तिलक्षणः वाक्यभेदः । बाल. पृ. १८१.

* सुब्विभक्तयः । तत्र प्रथमाषष्ठीवर्जं सर्वा विभक्तयः कारकाणि । मणि. पृ. १२४.

* सुपर्णाकृतिरग्निचयने न नियता, बोधकमन्त्रास्तु अर्थवादः । सकर्ष. २।१।२९. मीको. पृ. ५४ ' अग्निचयने सुपर्णाकृतिबोधकमन्त्रः अर्थवादः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

सुपेटिकास्थापनन्यायः । यथा समीचीना पेटिका दृष्ट्वा स्वस्योत्कृष्ट वस्तु सर्वे स्थापयन्ति, तथा भगवत कीर्तिं श्रुत्वा स्वबुद्धिरत्नं भगवति स्थापयन्तीति श्रीवल्लभचरणै प्रथमस्कन्धसुबोधिन्या ध्वनित इति । साहस्री. ६१२.

सुप्तडिम्भमुखचुम्बनन्यायः । सुप्तस्य डिम्भस्य बालस्य मुखस्य चुम्बनं यद्वत् इति अक्षरार्थः । यत्र क्रिया निष्फला तत्र अस्य प्रवृत्ति. । साहस्री. ३११.

* सुप्तप्रतिबुद्धन्यायः । शा ११।१।५ पृ. ११५.

* सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन अनादिरेव वृद्धव्यवहारः । रत्नाकरः संबन्धाक्षेपपरिहारे ११७.

सुप्तप्रबुद्धन्यायः । अयं न्यायः श्रीमद्भागवतीयाऽऽद्यश्लोकीयः ' तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये ' इति वाक्य विवृण्वता श्रीधरस्वामिनोल्लेखि श्रीभागवतभावार्थदीपिकायाम् । तथाहि– ननु सुप्तप्रबुद्धन्यायेन स्वयमेव वेदमुपलभताम्, नेत्याह, यद्यस्मिन् ब्रह्मणि सूरयोऽपि मुह्यन्ति, तस्मात् ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात् स्वत सिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणमित्यादि । साहस्री. ४७०.

* सुब्रह्मण्य· उद्गातुः पुरुषः, चतुर्थवर्गस्थोऽयम्, अयं ' पादी ' चतुर्थांशभाक् तिस्रो गा लभते । ' सुब्रह्मण्यमुन्नेता दीक्षयति ' इति । वि ३।७।१७,

* ' सुब्रह्मण्य· सुब्रह्मण्यामाह्वयति' । ३।५।८, ३।७।९.

* सुब्रह्मण्यस्य उद्गातृचमसभक्षो नास्ति इति वार्तिकमतम्, अस्तीति भाष्यमतम् । भा. ३।५।८।२३–२६.

* सुब्रह्मण्यस्य सदसि प्रवेशो नास्ति । वि. ३।५।८.

* सुब्रह्मण्या अग्निष्टुति आग्नेयी ' अग्न आगच्छ रोहिताश्व ' इत्यादिः । भा. ९।१।१५।४४. * सुब्रह्मण्या आतिथ्यान्ते उपसत्सु च या क्रियते तस्या यथादेशमेव तन्त्रभेद. नास्ति तन्त्रेण उच्चारणम् । तस्मात् द्वे अपि सुब्रह्मण्ये आह्वातव्ये पञ्चदशरात्रे । टुप्. १२।२।७।२२ * सुब्रह्मण्या उपसत्कालीना एकाहरूपे अग्निष्टुति आग्नेयी । पञ्चदशरात्रस्य प्रथमाहेऽग्निष्टुति तु ऐन्द्री उत्तर चतुर्दशसु अह सु ऐन्द्या एव सत्त्वात् । (वस्तुतस्तु पञ्चदशरात्रीयाग्निष्टुति अग्नेरिन्द्रस्य चोभयोः प्रकाशनार्थं उभयविधा) । वि. १२।२।७. * सुब्रह्मण्या ऐन्द्री एव कार्या, पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुति प्रथमाहे एकादशानामङ्गधर्मभूता । न तु आग्नेयी । भा. १२।२।७।२२.

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्याद्दीक्षावदन्यकालत्वात् । ११।३।१०।२३॥

द्वादशाहे उपसत्काला सुब्रह्मण्या तु तन्त्र स्यात् । तन्त्रेण आह्वानम् । अन्यकालत्वात् प्रयोगकालात् अन्यः काल. अस्याः भवति । दीक्षावत् । यथा दीक्षा प्रयोग कालात् पृथक्कालत्वात् तन्त्रं भवति तद्वत् इति सिद्धान्तः । के.

* सुब्रह्मण्या पञ्चदशरात्रे वसतीवरीग्रहणोत्तरकाल प्रतिदिवस क्रियते, यथादेवत च अग्निष्टुति आग्नेयी अन्येषु ऐन्द्री। द्रुपू. १२।२।७।२२. * सुब्रह्मण्याया: ऐन्द्या एव अग्निष्टुति अपि अविकारेण प्रयोगः। याज्ञिकास्तु आग्नेयीमेव पठन्ति । भा ९।१।१५।४२–४४.

* सुब्रह्मण्याख्ये 'इन्द्राऽऽगच्छ' इति मन्त्रे प्रकृत-देवतामात्रोपलक्षणार्थं मुख्यतया इन्द्रः प्रकाश्यते इति एकादशे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते । सु. पृ. ११५८. (११।३।१०–११ इति द्वे, ११।४।७ इदमेकं इति त्रीणि सुब्रह्मण्याविषयकाण्यधिकरणानि, परतु तत्र क्वापि सुधोक्तोऽर्थो भाष्ये टुप्टीकायां वा न दृश्यते। के.)

* सुब्रह्मण्याऽऽह्वानं उपसत्कालीन तन्त्रं अहर्गणे। ११।३।१०।२३. मीको. पृ. ७६० (९) 'अहर्गणे उपसत्कालीन॰' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * सुब्रह्मण्याह्वानं सुब्रह्मण्यस्योद्गातृगणस्थस्य कर्म । वि. ३।५।८. * सुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य सुत्याकालीनस्य अहर्गणे प्रत्यहमावृत्ति.। ११।३।११।२८–३४. मीको. पृ ७६६ 'अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य॰' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * सुब्रह्मण्याऽऽह्वाने उपसत्कालीने विवृद्धसत्याहानुपलक्षण द्वादशाहे। ११।४।७।१०–१२. मीको. पृ. २१९१ 'द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वाने॰' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

* सुब्रह्मण्याऽऽह्वानार्थो निगदः 'इन्द्राऽऽगच्छ, हरिव आगच्छ, मेधातिथेर्मेष, वृषणश्वस्य मेने, गौरावस्कन्दिन्, अहल्यायै जार॰' इत्यादिः ज्योतिष्टोमे। अग्निष्टुति तु 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति' तत्र 'अग्न आगच्छ' इत्येतावानूहः कर्तव्य एव। परतु 'हरिव आगच्छ, मेधातिथेर्मेष॰' इत्यादौ ऊहो न कर्तव्यः, किंतु यथाश्रुत एव मन्त्रः पठनीयः। अविद्यमानधर्मैरपि स्तुति. भवत्येव। वि ९।१।१६. ('तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिका., ऊह कुर्वन्ति– अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो विचर्षणे– इति। भा. ९।१।१५ वर्णकं १)

* सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमन्त्रः उपसत्कालीन. विकारमकृत्वैव द्वादशाहे प्रयोक्तव्यः। वि. ११।४।७.

* सुब्रह्मण्यानिगदः ज्योतिष्टोमे 'इन्द्र आगच्छ॰' इत्यादिः। भा. ९।१।१५।४४. * सुब्रह्मण्यानिगदस्य न देवताप्रकाशनार्थत्वम्, ज्योतिष्टोमे महेन्द्रस्यैव देवतात्वेन इन्द्रस्य देवतात्वाभावात्। अत एव स्तुतशस्त्राधिकरणे (२।१।५) स्तुतशस्त्रयोर्देवताप्रकाशकत्वपक्षे ऐन्द्रस्तुतिरुत्कृष्येत इत्युक्त सगच्छते। इति चेत्, नैवम्। ज्योतिष्टोमे इन्द्रस्यापि देवतात्वावश्यंभावात्। कथमन्यथा भक्षपेटिकायां अनैन्द्रेषु इन्द्रपीतशब्दस्य निवृत्तिपक्षस्य ऊहपक्षस्य चोत्थितिः, कथं वा इन्द्रस्य देवतात्वाङ्गीकारेणैव सिद्धान्ते 'इन्द्राय दत्त. सोम' यस्मिन् सवने' इति सवनविशेषणतामादाय अविकारेण प्रवृत्तिसमर्थन माहेन्द्रग्रहयजिसंनिध्याम्नाताया इन्द्रस्तुतेः तत्कर्मोत्कर्षेण इन्द्रयागशेषता स्यात् इत्यभिप्रायेण उत्कर्षोक्ति. इत्याहुः। सोम. ९।१।१४. * सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादिपदाना अग्निष्टुति नोह.। ९।१।१६। ४२–४४. मीको. पृ. ६२ 'अग्निष्टुति सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादिपदाना नोहः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

* सुब्रह्मण्यासहितानां उद्गातृणा समाख्यया मन्त्रोऽस्ति इति भाष्यम्। अपसुब्रह्मण्याना इति वार्तिकम्। भा. ३।५।८।२३–२६.

卐 सुभगाबालोदिताख्यायिकान्यायः। सुभगा बाल्योदिता आख्यायिका। कथेत्यर्थः। यद्वा सुभगया बालायोदिता सुभगाबालोदिता। यथा– 'बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभा कथाम्। क्वचित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः॥ द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव न च स्थितः। वसन्ति ते धर्मयुक्ता अत्यन्ता॰ सति पत्तने॥ स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गत्य विमलाशयाः। गच्छन्तो गगने वृक्षान् ददृशु. फलशालिनः॥ भविष्यनगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोऽपि ते। सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः॥ धात्र्येति कथिता राम बालका॰ ख्यायिका शुभा। निश्चय निर्ययौ बालो निर्विचारणया

धिया ॥' इति, तथा 'इय संसाररचना विचारे जितचेतसाम् । चारुश्लाघ्यानिव नैवेत्थमन्तरिक्षविभुपा गता ॥' इत्यत्र विस्तर । साहस्री ४५९

☙ सुभगाभिक्षुन्याय । एकत्र विरुद्धानेकधर्मसमावेशासंभवविषयायामत्र न्यायोऽवतरति । एव स्मृतीशास्त्रवचने प्रामाण्याप्रामाण्यलक्षणविरुद्धधर्मद्वय न संभवतीति केचित् । यथा सुभगात्व भिक्षुकत्व पुरुष च यथाविधवदद्वयसामानाधिकरण्या प्रतीयमानमपि विरुद्धत्वादेकस्मिन् युगपत्र संभवति, तथा प्रकृतेऽपीति केचित् । अन्ये तु– यथा सुभगाभिक्षुको प्रवल्घातकभयात् कश्चित् शरण प्रपन्नौ । स च शरणागतत्यागदोषश्रवणात् सर्वप्रयत्नेनोभयो रक्षणे प्रयत्नातिकृष्टभयात भयेन त्यागे या प्राप्तेऽपि सुभगा रक्षति, भिक्षुक त्यजतीति यत्तत्र तत्स्वच्छन्द्र नियामिका न त्वगत्किञ्चिद्विनिगमकमस्ति । तथा प्रकृतेऽपि ईश्वरवचनादुभयो प्रामाण्ये पौरुषेयत्वात् मूलसापेक्षतया धर्माधर्मादौ तद भावादप्रामाण्ये चाप्राप्तेऽपि उक्तविभागे तार्किकैस्तत्र नियामिकेत्यपमाहु । एव स्मृत्यादिग्रन्थमूलकतया प्रामाण्य न तु ऋषिवचनत्वादिना, बृहस्पतिप्रणीतनास्तिकशास्त्राणामपि प्रामाण्यापत्तेरिति यदि स्वमूल मिति । साहस्री २५७

☙ सुभद्रा— न अर्जुनमातुलस्य वसुदेवस्यात्मजा सुभद्रा इति कश्चिदाख्यायते । किंतु 'अनुजा वासुदेवस्य सुभद्रा वरवर्णिनी' । इत्यादिव्यवहारदर्शनात् कल्प्यम्, स तु अ यथाऽप्युपपन्न नेका तत्र सुभद्राया वसुदेवात्मजात्व कल्पयि शक्नोति । सु पृ १९५
☙ सुभद्रा यद्यपि 'वासुदेवस्वसा' इति ख्याता तथापि वस्तुत मातृष्वस्रीया सा तस्याश्च अर्जुनेन परिणयाभ्यनुज्ञात 'मातृ-पितृष्वस्रीया वा' इति । वा १।३।३।७ पृ २१०

☙ सुभाषितवचननिमित्तत्व सूक्तवाकशब्दस्य । सु पृ ११०९

☙ सुमना नामेष्टि । भा ११।२।४।२३

☙ सुरा । अत्रविकारसुरामात्रस्य त्रैवर्णिकाना प्रतिषेध । मधुशीध्वोस्तु क्षत्रियवैश्ययो नैव प्रतिषेध, केवलब्राह्मणविषयत्वात् । 'मद्य नित्य ब्राह्मणस्य' इति वचनात् । 'गौडी पैष्टी माध्वी च' इति त्रिविधाया अपि ब्राह्मणानां निषेध । अन्नसुरा त्रयाणामपि अपेया । सर्वा ब्राह्मणानामपेया । वा १।३।३।७ पृ २०९–२१० ☙ सुरा औषध-(पुरोडाश) विकृति । भा ८।२।१।५ ☙ 'सुरा वै मलमन्नाना पाप्मा च मल-मुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥' (मनु ११।९३) । अय पुरुषार्थक्रियानिषेध स्मार्त । बाल पृ ३१ ☙ सुराया क्रयण (सौत्रामण्या) 'सीसेन क्लीबात् क्रय्या' इति । भा ८।२।१।४, ☙ सुराया पुरोरुक् (सौत्रामण्या)– एका पुरोरुक् एका याज्या । ८।२।१।४, ☙ सुराया वीहि इत्यनुवचन् करोति । ८।२।१।२, ☙ सुराया समुपहूय भक्षण सौत्रामण्याम् । ८।२।१।३

☙ सुराग्रहा पयोग्रहाश्च सौत्रामण्याम् । 'उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति' इति । भा ३।५।३।१४ ☙ सुराग्रहा पयोग्रहाश्च सौत्रामण्याम् । होमावशेषश्च ब्राह्मणाय वा वल्मीकवपाया वा शतातृण्णाया वा अवनेतव्य । तत्र स्विष्टकृदादिक नास्ति । नि ३।५।३, ☙ 'सुराग्रहा सोमग्रहाश्च वाजपेये' । १०।४।३ ☙ सुराग्रहे एष्टिकधर्माणामतिदेश । ८।२।१।१–९ मीको पृ २१८ 'अतिदेश वाजिन सुराग्रहयो एष्टिकधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

☙ सुरानिषेध मानव रागप्राप्तपुरुषार्थपानविषयक पुरुषार्थ स्मृतिकल्प्य प्रतिषेध । बाल पृ ३१

☙ सुरापान वासुदेवार्जुनयो, अविच्छिन्नमधुरा निरासिब्राह्मणीना चाचरितेऽपि अनाचार । वा १।३।३।७ पृ २०४

☙ 'सुरूप वा कुरूप वा पुमानित्येव भुञ्जते ।' इति स्मृत (मस्मृ ९।१४) स्त्रीचापल्य श्रयते । सु पृ १२

☙ सुवर्णधारण पुरुषार्थम् । ३।४।८।२०–२४ 'हिरण्यधारणन्याय' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

☙ सुवर्णधारणादीना पुरुषार्थत्वम् । वि ३।४।१२

☸ सुवर्णन्यायः । यथा सुवर्णं निघर्षणच्छेदनतापनादिकर्मभिरुत्कृष्टता प्राप्नोति, तथा पठितशास्त्रमपि घोषणपरिप्रश्नविचारणादिभिरुत्कृष्टता लभते, एवं प्रकृतान्तरेऽपि । साहस्री ८९२.

* सुसदृशो सति, ईषत्सदृशः पक्षेऽपि न हि प्राप्त० । या. ६।३।४।१६.

* ' सुहृदश्चापि धर्मात्मा (पाण्डु०) धनेन समतर्पयत् । ' सु० पृ. १८५.

* सुहृदुपदेशः अविगीतः सुप्रतिष्ठित. कथमिव उन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । भा. १।१।८।३२.

* सूकरः एव आर्यप्रसिद्ध्या वराहशब्देन वाच्यो न म्लेच्छप्रसिद्ध्या कृष्णशकुनि । भा १।३।४।८–९, * ' सूकरं हि गावोऽनुधावन्ति ' । १।३।४।९.

* सूक्तं च यक्तलिङ्गायामृचि देवताज्ञानहेतुत्वेन अर्थज्ञानोपाय । सु. पृ. १११. * ' सूक्तेन सूक्तेनोपदधाति ' (सारस्वतिके चयने इष्टकाः) । संकर्ष. २।१।३५.

* सूक्तभाज. देवता हविर्भाजश्च । याः सूक्तभाज. । ' इम स्तोममर्हते जातवेदसे० ' इति । हविर्भाजः ' आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेत्० ' इति । भा १०।४।१२।२३

* सूक्तवाकः अनेकवाक्यसमुदायो वा एकमेव वाक्यम् । अनेकवाक्यसमुदाय इति भाष्यम् । ' न हि एतदेक वाक्य ... ' । एकमेव वाक्य इति वार्तिक मतम् । भा ३।२।६।१९ पृ. ७६९ * सूक्तवाक. एव याज्या प्रस्तर एवाहुतिः । संकर्ष. २।४।३. * सूक्तवाकः न स्तूयमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थमुच्यते. , इष्टदेवताभिधानस्वरूपत्वात् । वा. ३।२।५।१२ पृ ७६१. * सूक्तवाक. पौर्णमास्याममावास्याया च विभज्य प्रयोक्तव्य । ३।२।६।१६–१९. * सूक्तवाक. । प्रयोगमध्यवर्तिदेवतापदसहित यस्मिन् श्रूयमाणमन्त्रपदोपेत इष्टदेवताप्रकाशन कुर्वत् वाक्य सूक्तवाक. । ततश्च एकस्मिन् देवतापदे अनेकस्मिंश्च, प्राकृते वैकृते च तन्त्रपदमध्यगे सकल (एक एव) सूक्तवाकः । ' तेन त्रिधैव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः । स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥ सर्वप्राकृतदेवत्यः स्वाध्याये तावदिष्यते । निकृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः ॥ सूर्यादिपदमध्यश्च विकृतावनधार्यते । सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र यादृक् निरूपितः ॥ ' वा. ३।२।६।१९ पृ. ७७०. * सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे मन्त्रत्वेनोपदिश्यते न तु कालार्थः संयोगः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।२।५।११–१५. * सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् । प्रस्तरश्च सवनीयपुरोडाशदेवताना प्रासङ्गिकः (पक्षपर्यंस्तु स.) । टुप् ११।३।१६।५४. * "सूक्तवाकः याज्या प्रस्तर आहुतिः ' ' इध्म प्रथम आहुतीना हूयते ' इत्येतेन व्याख्यातम् " इति सूत्रेण (संकर्ष. २।४।१) प्रस्तरप्रहरण इध्माधान च होमरूप ' सूक्तवाको याज्या, प्रस्तर आहुतिः ' इति ' इध्मः प्रथम आहुतीना हूयते ' इति च वाक्यशेषात् होमत्वावगमात् मन्त्रवर्णतो विशिष्टदेवतात्वभाच्च इति पूर्वपक्षयित्वा ' प्रशंसा वा संस्कारः प्रस्तरस्य सन्निधानात् समिन्धनार्थं इध्म. ' इतिसूत्रेण आहुतित्वेन प्रशंसैषा, यत प्रहरण प्रस्तरस्य प्रतिपत्ति., स्रुग्धारणोपयुक्तस्य प्रस्तर इति द्वितीयान्तेन उपस्थितत्वात्, इध्माधान च अग्निवृद्ध्यर्थत्वात् दृष्टार्थं इति सिद्धान्तितम् । कु. ३।२।५।१३. * सूक्तवाक. याज्या, प्रस्तर द्रव्यम्, अग्न्यादिश्च देवता । याग. सन् प्रतिपत्तिरपि दर्शपूर्णमासयो. । भा ३।२।५।११–१५, * सूक्तवाक. सवनीयपुरोडाशाना पृथक् नास्ति । प्राकृतः एव सूक्तवाक. । सवनीयाना तु प्रसङ्गसिद्धः । ११।३। १६।५४. * ' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति तृतीयाश्रुत्या सूक्तवाकमन्त्र प्रहरणे विनियुज्यते इति प्रहरणाङ्ग मन्त्र । मन्त्रप्रहरणयोश्च देवताद्वाराऽन्वय । वि. ३।२।०. * 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति पौर्णमासीदेवतावाचिना अमावास्यादेवतावाचिना च निष्कृष्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः । भा. ३।३। ७।१४ पृ ८५३. * ' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' ' प्रस्तरे जुहूमासादयति ' इद द्रव्यप्रक्षेपांशेन देवतोद्देशांशेन च दृष्टार्थमेव द्रव्यत्यागांशेन तु केवलादृष्टार्थं एतादृश दृष्टादृष्टोभयार्थं द्रव्यसंस्कारकं संनिपत्योपकारकं

अरत्वं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म । बाल. पृ. ८४. ● सूक्तवाकस्य इष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वम् । सु. पृ. ६३४. ● सूक्तवाकस्य उत्तरार्धे उत्कृष्टा एव मन्त्रोपाता देवताः प्रकाशयिष्यन्ते । टुप्. ११।३।१६।५४. ● सूक्तवाकस्य दर्शपूर्णमासयो विभज्य प्रयोग प्रयोजनत्वात् । शा. ३।२।६ । दृष्टप्रयोजनसम्भवे अदृष्टप्रयोजनस्य अयुक्तत्वात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च इष्टदेवतासंस्कार एव प्रयोजनं न्याय्यं इति प्रयोजनत्वादिभागः । सोम. ● सूक्तवाकस्य पौर्णमास्यां प्रयोगे पूर्णमासीदेवताना निष्कर्षे अमावास्यादेवतानामनन्वयः । इतरत्र चेतरासाम् । इतरेतरस्यानङ्गत्वात् । भा. ११।३।१६।५३. ● सूक्तवाकस्य विभज्य विनियोग. । ३।२।६। १६–१९. ● सूक्तवाकस्य प्रैषेण वैशेषिकेण पाशुकं तन्त्र नियतं सवनीयपुरोडाशेषु । भा. १२।२।१५।३९. ● सूक्तवाकस्य सवनीयपशुप्रयोगिनः उत्कर्षः । स च सवनीयपश्वनुयाजानामनुयाजात्पूर्वं ' आग्निमारुतात्पूर्वमनुयाजैश्चरन्ति ' । वि. ११।३।१६. ● सूक्तवाके आग्निमारुतात्पूर्वमनुयाजोत्कर्षेण उत्कृष्यमाणे सवनीय पुरोडाशदेवतानामप्युत्कर्षः । ११।३।१६।५५–५६. मीको. पृ. ८२७ ' आग्निमारुतात्पूर्वं अनुयाजोत्कर्षेण० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सूक्तवाके ' आयुराशास्ते ' इत्यादियजमान–आशासनभागः ' सर्वं स्वाः ' पठनीय एव । सूक्तवाकोत्तर आशीर्वचनमानपर्यन्तं मन्त्रान्तरे वा तत्फलस्मरणात् । वि. १०।२। २५.

● सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् । ३।२।५।११॥

' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । तत्र किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं प्रति उपदिश्यते उत इदं कालक्षणा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सूक्तवाके सूक्तवाकवाक्ये उत्थानविसर्जनवत् कालविधिः स्यात् । यदा सूक्तवाकः तदा प्रस्तरप्रहरणं इति, न तु प्रस्तरप्रहरणाङ्गं सूक्तवाकः उभयोरपि परार्थत्वात् देवतास्तुतिपरत्वात् सूक्तवाकस्य, स्रुग्धारणार्थत्वाच्च प्रस्तरस्य । तस्मात् कालविधि., इष्टदेवताप्रकाशनार्थः सूक्तवाकः ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाऽकस्मात् । १२ ॥

' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति वाक्ये प्रस्तरप्रहरणकाले सूक्तवाकः इति कालविधिः इति पूर्वपक्षं सूत्रस्थं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । उपदेशः सूक्तवाकमन्त्रस्य प्रस्तरप्रहरणं प्रति स्यात् । प्रस्तरप्रहरणे सूक्तवाकः करणमन्त्रः । एवं च सति ' सूक्तवाक एव याज्या, प्रस्तर आहुतिः ' इति वाक्यशेषे याज्याशब्दः अकस्मात् कारणं विना न स्यात् । याज्याशब्दः अयुक्तो न स्यात् । अन्यथा अयुक्तः स्यात् । तस्मात् प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकस्योपदेशः इति सिद्धान्तः ।

स देवतार्थस्तत्संयोगात् । १३ ॥

' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' इति वाक्ये प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाको विधीयते इति सिद्धान्त उक्तः । ननु देवतासंकीर्तने सूक्तवाकः समर्थः, न प्रस्तरप्रहरणे इति चेत्तत्राह । सः सूक्तवाकः देवतार्थः प्रस्तरप्रहरणके यागे देवताप्रकाशकः । स च देवतार्थः सन् तत्संयोगात् अङ्गत्वेन प्रहरणेन संयोगात् प्रहरणाङ्गमपि । तत्संयोगात् सूक्तवाकेन इति तृतीयाश्रुतिसंयोगात् तस्य प्रहरणाङ्गत्वम् ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । १४ ॥

ननु प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपत्तिः, तथा च तदङ्गत्वं सूक्तवाकस्य नोपपद्यते इति कालार्थ एव संयोगोऽस्तु इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् । १५ ॥

' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' इति प्रस्तरप्रहरणं प्रतिपत्तिः अतो न तदङ्गं सूक्तवाक इति चेन्न । प्रहरणं उभयसंस्कारः स्यात् । यागादौ अदृष्टार्थे प्रयोगात् प्रतिपत्त्यर्थमिति । उभयसंस्कारशब्देन उभयात्मकत्वं निरशिष्यम् । किन्तु प्रयोगादेन प्रस्तरस्य संस्कारः उद्देशादेन उपयुक्तदेवतायाश्च संस्कारः इति उभयसंस्कारत्व बोध्यम् । स्विष्टकृद्वत् यथा स्विष्टकृद्यागः प्रयोगांशेन उपयुक्तहविःसंस्कारः मन्त्रांशेन इष्टयमानदेवतासंस्कारश्च तद्वत् । तस्मात् सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् । अथवा यथा स्विष्टकृत् द्रव्यसंस्कारार्थः,

स्विष्टकृतोऽपि कृतार्थत्वेन शेषत्वात् । अथ च यागत्व न जहाति । एवमुभयो कृतार्थयो संस्कार । परस्परनियमाच्च अदृष्ट साधयन् यागो भविष्यति । उभय संस्कार इत्यस्य उभयरूपश्चासौ संस्कारश्च इति कर्म धारय उक्ते प्रथमेऽर्थे । उभयो द्रव्यदेवतयो संस्कार इति षष्ठीसमास उत्तरेऽर्थे । वै

* सूक्तवाके दर्शपूर्णमासगते यजमानशब्द बहुकर्तृके विचारे ऊहित व । भा ९।१।१४।४१.

ऋ सूक्तवाके यजमाननामनिर्देशे नामद्वय ग्रहणम् , सोमयाजिनस्तु तृतीयमपि ॥

'नामानि गृह्णीयात्' 'नाम गृह्णीयात्' इति च श्रुतम् । यजमानस्य अमुकत्वेन ज्ञापनार्थत्वात् बहुनाम शालिनोऽपि यत्किंचिदेक नाम ग्रहणीयो विधौ बहुत्व मविवक्षितम् । इति प्राप्ते, 'द्व्यक्षरचतुरक्षरनामानि कुर्वीत्' इति विधाय 'सोमयाजी तृतीय नाम कुर्वीत' इति विधिना बहुनामविधे सोमयाजिपरत्वेनोपसंहारा दितरेषा द्वे एव नामनी इति स्थिति । एतेषा च विधीना वैयर्थ्यापत्ते 'नामानि गृह्णाति' इत्येक एव विवक्षितसंख्यो विधि । एकवचनान्तविधिस्तु तदनुयाऽनुवाद । एतद्बलादेव 'असोमयाजिनामपि यज्ञकाम इति तृतीय नाम' इति केचित् । नामानीत्यस्यैव त्वातिरिक्तसंख्यापरत्वेन सु याज्ञिकत्वात्र यज्ञकामपदे प्रमाणमिति भाष्याशय । सकर्प ४।३।२१

* सूक्तवाके सोमयाजिन नामत्रय निर्देष्टव्यम् , इतरेषा द्वे नामनी । इतरेषामपि 'यज्ञकाम' इति तृतीय नाम निर्देष्टव्य इति केचित् । नेति भाष्यम् । सकर्प ४।३।२१

* सूक्तवाकाधिकरणोक्त (३ २।५) स्वार्थसमवायकल्पकत्व तावत् स्मारयति । स्वशक्त्या प्रकाश्यार्थ व्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेनापि विहितो मन्त्र क्रिया तत्समवायार्हं वा किंचित् कारक क्रियान्वयि कल्पयित्वा प्रकाशयन् (मन्त्र) यस्मात् सूक्तवाकाधिकरणन्यायेन ज्ञात यानि तस्मात् नित्यानुग्राहय एकमेवेद वाच्यम् । सु ३।० पृ ७५, * करणत्वेन श्रुतिविनियुक्तस्य मन्त्रस्य अन्यतोऽसिद्धस्वार्थसमवायकल्पकत्वे सूक्तवाकाधिकरणोक्तेऽपि सूक्तवाकन स्वशक्त्या साक्षात् प्रकाशनशक्ते तत्प्रकाश्यस्य च कस्यचित् अन्यत क्रियान्वयासिद्धे तत्र साध्यस्य क्रियान्वयकल्पना युक्ता । ३।७ पृ ७५–७६

* सूक्तवाकान्तर्गतायुराद्याशीःप्रकाशकभागस्य न अनुष्ठान अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।२१। ५३–५५ मीको पृ ७६० (८) 'अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे सूक्तवाका०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सूक्तवाकान्तर्गतायुराशासनादे न बाध सर्वत्वारे यजमानजीवद्दशाया क्रियमाणत्वपक्षेऽऽदौ । १०।२।२५।६१–६२ मीको पृ ४२३४ 'सर्वत्वारे यजमानजीवद्दशाया०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सूक्तवाकादिवत् । अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजेषु उत्कृष्टेषु सूक्तवाकोऽपि यथा उत्कृष्यते तथा विश्लेप फलीकरणहोमावपि उत्कृष्येते इति पूर्व पक्ष । नेति सिद्धान्त । वि. ५।१।१५.

* सूक्तवाकनिगदे 'अग्निर्होत्रेण' इति गार्हपत्यपदात् परं नाहवनीयपदं । सकर्प ४।२।१६. * सूक्तवाकनिगदे 'अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्' इति भाग यत्र इन्द्राग्निशब्द उत्कृष्य नीत तत्र प्रयोक्तव्य न ॥ यावदुक्त ॥ सूक्तवाके समाम्नात तावदुक्त उभयो पौर्णमास्यमावास्ययो प्रयोक्तव्य । भा ३।२।७।१४ पृ ८५३ * सूक्तवाकनिगदे 'सूपायना च स्वध्यासना च' इति, 'सूपचरणा च स्वधिचरणा च' इति च शाखान्तरानुसारेण प्रकृतौ उभयोरपि विकल्पेन निवेश । सकर्प ४।३।१९.

ऋ सूक्तवाकन्याय । प्रस्तरप्रहरणन्याय । दर्शपूर्णमासयो सूक्तवाक प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् ॥

सूक्तवाके च कालविधि परार्थत्वात् । ३।२। ५।११॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयो श्रूयते 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति । तत्र संदेह , किं सूक्तवाक प्रस्तरप्रहरण प्रति उपदिश्यते उत इय कालस्त्रणा

(सूक्तवाकपठनकाले प्रस्तरः प्रहर्तव्यः इति) इति । तदुच्यते, काललक्षणा इति । कुतः ? सूक्तवाकस्य देवताप्रकीर्तनार्थत्वात्, प्रस्तरप्रहरणं च प्रति अशक्तेः, प्रस्तरस्य च स्रुग्धारणार्थत्वात् ।

वा— देवताप्रकाशस्रुग्धारणाभ्यां (सूक्तवाकप्रस्तरयोः) कृतार्थत्वात् अङ्गाङ्गिभावापेक्षा नास्ति इति कालार्थता । सर्वत्र च ('दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यादौ) कृतार्थयोः संबन्धे कालार्थत्वं स्थास्यति (४।३।१२-१५ अधि०) । तृतीया च इत्थंभूतलक्षणार्था मन्यते । प्रस्तरकृतार्थत्वाभिधानं च (भाष्ये) प्रतिपाद्यमानप्रधानत्वात् अस्य सूक्तवाकस्य तद्वाच्यदेवताङ्गत्वं वा न घटते इत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तथा उद्देवत्वस्य सूक्तवाकस्यापि तदङ्गत्वमिति ।

व्यपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

भाष्यम्— व्यपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणं प्रति कर्मत्वं स्यात् । एष श्रुतिविहितोऽर्थो भवति, सूक्तवाकेन इति करणविभक्तिसंयोगात् । इतरथा लक्षणा स्यात्, सूक्तवाकेन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेत् (अग्नौ प्रक्षिपेत्) इति । एवं च कृत्वा याज्याशब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक एव याज्या, प्रस्तर आहुतिः इति ।

वा— 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रत्यक्षात् क्रियासंबन्धात् करणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्स्रष्टुम्, कारकविभक्तिबलीयस्त्वात् । एवं च श्रुतिवृत्तः सूक्तवाक एव कार्येण संभन्त्स्यते । अन्यथा तल्लक्षितकालसंबन्ध एव । तथा च अङ्गत्वे सति साधकत्वात् याज्याशब्दः उपपत्स्यते 'सूक्तवाक एव याज्या' इति ।

किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वम् उत उपचारमात्रम् ? कश्चात्र विशेषः ? सति याज्यात्वे तद्धर्मैः भवितव्यम् 'आसीनो यजति' 'अनवानं यजति' 'याज्याया अधि वषट् करोति' 'पुरोनुवाक्या च प्रथमं प्रयुङ्क्ते' इत्यादिभिः । अथ स्तुतिमात्रम्, ततो नैषां कश्चिदादरणीय इति । किं प्राप्तम् ? भवितव्यं धर्मैः । यया इज्यते सा याज्या । सूक्तवाकेन च इज्यते । तस्मादस्ति याज्यात्वम् । तत्र एतत् स्यात्, अस्त्रीलिङ्गत्वात् अनृचि स्त्रीप्रत्ययः (टाप्) न प्राप्नोति । नैष दोषः । समिदादियाज्यासु अनृक्ष्वपि याज्याशब्दप्रसिद्धेः । अथोच्येत, आध्वर्यवेषु दर्विहोमसाधनेषु सत्यपि यागकरणत्वे याज्यात्वं न दृष्टम्, अतो नैतत् ऐकान्तिकं कारणम् इति । यत्रैव याज्याशब्दः प्रयुक्तः तत्र केवलं याज्या । तेन तर्हि 'सूक्तवाक एव याज्या' इत्यत्रापि प्रयोगात् भवितव्यं धर्मैः । न चास्य औपचारिकत्वम्, मुख्यकारणसंनिधेः प्रत्यक्षत्वात् । अपि च सामान्यशब्दोऽयं याज्या इति । न च शक्यो लक्षणमन्तरेण प्रयोगतो विविक्तविषयः अवधारयितुम् । तत्र एतल्लक्षणं स्यात् 'होमेन येन इज्यते तद्वस्तु याज्या' इति । तथा सति सूक्तवाकेऽपि प्रवृत्तः । तस्मात् मुख्यमेवास्य याज्यात्वम् इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।

'येन मन्त्रेण यागाङ्गं होता यजति देवताम् ।
प्रसिद्धेस्तस्य याज्यात्वं सूक्तवाके हि नेदृशः ॥'

प्रवृत्तौ हि सर्वमेव तादर्थ्योत्पत्त्या वस्तु निरूप्यते । याज्यात्वं च लभ्यमानहविर्दानदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वेन अवधारितम् । न च सूक्तवाकः लभ्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थं उत्पन्नः, इष्टदेवताभिधानस्वरूपत्वात् । लिङ्गं श्रुत्या बाध्यते इति चेत्, न, श्रुतेर्लिङ्गविनियोगाभ्यनुज्ञामन्तरेण अभिषेकादिवत् असामर्थ्यात् । तथा च उत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तेन सतः तावत् याज्यात्वम् । न चान्या काचिद्देवविषया याज्याऽस्ति, यस्याः कार्ये वर्तमानो याज्याधर्मान् लभेत । प्राक् च यस्य यागत्वमवधारितं तस्य साधनं पश्चाच्चोद्यमानं याज्या इत्यवगम्यते । न तु अत्र प्राक् सूक्तवाकसंबन्धात् केनचित् यागत्वमवधारितम् । तदितरेतराश्रयत्वं प्राप्नोति, याज्यायोगात् यागः, यागसंबन्धात् याज्या इति । अथ एवं परिह्रियेत, विनैव तावत् याज्याव्यपदेशेन सूक्तवाकमात्रतया प्रक्षमाणो यागे विनियुज्येत, ततो याज्यात्वः तदभिधेयदेवतासंबन्धलभ्य– यागत्वप्रधानग्रहणसंबन्धात् याज्यात्वं लभ्यते इति । तदुच्यते । 'येनोत्पत्तौ

न याज्यात्वं विनियोगे च लभ्यते । तस्य पश्चात् कथं नाम तल्लाभोऽध्यवसीयते ॥' यो हि यूपादिशब्दो न क्वचित् प्रसिद्धः स एव प्रसिद्धिं लभते । अथ पुनर्याज्याशब्दः उत्पत्तिवेलायामेव विनियोगवेलाया वा अर्थं लभमानो नोत्तरकालमात्रं अपेक्षते । येऽपि च याज्याधर्माः तेऽपि प्रथमसिद्धेषु यागेषु लब्धात्मानो नेद कर्मशेषेण लभ्यमानं याज्यात्वं प्रतीक्षन्ते । यदि तु विकृतिर्भवेत् ततः परिधिमात्रेवास्योरिव यूपत्वम्, कार्येण याज्यात्वमध्यवसीयेत । प्रकृतिस्तु इयम्, नात्र कार्यपूर्वकं धर्मनिरूपणम्, अतोऽपि न याज्याधर्माः । तथा च 'सूक्तवाक एव याज्या' इति एवकारः उपचारं द्योतयति । अयाज्याया हि याज्योपचारे सति एवमुपपद्यते, न मुख्ये एव याज्यात्वे । मुख्यायां तु आहुतौ न एवकारः प्रयुक्तः । तदाहुतिः पारमार्थिकी । 'न च प्रहरणं यागमात्ररूपेऽवतिष्ठते । होम एव स्वयं स्पष्टः प्रक्षेपाधिक्यचोदनात् ॥ आघारादि यथा द्रव्यक्षारणाद्धोमता गतम् । तथा प्रक्षेपरूपस्याद्धरणस्यापि (प्रहरणस्यापि) होमता ॥ होमाङ्गस्य च याज्यात्वं न कस्यचिदपीष्यते । निगदत्वाद्विशेषेण सूक्तवाके निषिध्यते ॥ नितरां गद्यमानत्वान्निगदो हि प गद्यते । निगदानां च याज्यात्वमाहत्य प्रतिपिध्यते ॥ अयाज्या एव निगदा ऋचैव यजतीति हि । निषिद्धमपि याज्यात्वं प्रशंसार्थमिहोदितम् ॥' तस्मात्तु सूक्तवाको याज्यात्वेन स्तूयते । न चोभयोः स्तुतिः, अत्यन्त विसदृशत्वाप्रसङ्गात् ।

न देवतार्थत्वस्तसंयोगात् । १३ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, देवतासङ्कीर्तने सूक्तवाकः समर्थः, न प्रस्तरप्रहरणे इति । उच्यते । स देवतावचनं प्रहरणेन संबध्यते । प्रहरणं हि यजिः । मन्त्रगणितो देवताविधिः । एवमभिसंबन्ध । 'अग्निरिद हविरजुषतावीवृधत' इत्येवं देवतामनुकृत्य 'आशास्तेऽयं यजमानः' आयुराशास्त इत्यादिमाशास्ते इति च, 'यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदस्य स्यात्' इति प्रस्तरं हविर्निर्दिशति, अग्न्यादींश्च देवताविशेषान् । तेन प्रहरतिर्यजतिः । एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहर्तुं शक्यते यदि प्रहरतिर्यजतिः अग्न्यादिदेवताकश्च । तस्मात् सूक्तवाकस्य प्रहृतिसंयोगेऽपि देवतार्थता घटते एव । यदि 'अग्निरिद हविरजुषतावीवृधत' इत्येवमाद्येव श्रूयेत, न 'आशास्तेऽयं यजमानः' इत्येवमादीनि अपराणि, ततः अग्न्यादय एव इष्टाः, नान्तरिताः इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतस्तु खलु 'आशास्तेऽयं यजमानः' इत्येवमादीनि अपराणि श्रूयन्ते, तेन इह पर्यवसानम् । अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिः इष्टाः, अपरं तु यजमान आशास्ते, तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुयादिति ।

ननु सत्स्वपि एतेषु देवतासंकीर्तने एव पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरिष्टा अग्न्यादयः, तत एव यजमान आयुरादीन्यपि आशासानः प्राप्नुयादिति । उच्यते । उभयथा संबन्धे सति प्रहरणे विनियोक्तव्यः । लिङ्गं च न बाधितं भविष्यति, वाक्यं च अनुग्रहीष्यते इति । अथवा 'अग्निरिदं हविरजुषत' इति प्रस्तर एव हविर्निर्दिश्यते एवमिदमिति सन्निहितवचनं उपपन्नं भविष्यतीति ।

वा— यत्तु इष्टदेवतासंकीर्तनेन सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वात् न भूयो विनियोगः संभवतीति । तत्राभिधीयते । 'भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्यां सूक्तवाकाङ्गता यदि । स्याद् विरोधस्ततः, किंतु तुल्यार्थत्वेन नास्त्यसौ ॥' यत्तु अस्य सामर्थ्येन देवताप्रकाशनसाधनत्वम्, प्रस्तरप्रहरणेऽपि विनियुज्यमानस्य तथैवापनक्ष्यति, तथापि प्रकारान्तरेण अनुपयुज्यमानत्वात् । इह हि यत् इष्टदेवताऽभिधानसामर्थ्यं तत् मूलवाक्येन इत्यनया श्रुत्या सह अविरोधं प्रार्थयते । श्रुतिरपि च प्रस्तरप्रहरणानभिधायिनं सन्तं असति सामर्थ्ये विनियोक्तुं अशक्नुवन्ती सामर्थ्यान्तरं चानुपादयन्ती 'यदयं अभिधातुं समर्थः, कथं नाम तदेवाभिदधन्मदर्थं कुर्यात्' इत्येवमपेक्षते । सर्वत्र क्रिया तत्साधनं वा अभिदधन्मन्त्रः अङ्गभावं गच्छति । तत्रापि प्रथमं तावदियं मतिः,

यत् प्रसिद्ध दैविकं रूपं तन्मन्त्रेणाभिधातव्यमिति । यदा तु असामर्थ्यात् तादर्थ्यं न प्रतिपद्यते तदा अर्थात् विपर्ययो भवति, यद्यपभिधत्ते तन्मूलमन्या क्रियायामस्तीति । नहि अन्यथा तस्य श्रुतमङ्गत्वमुपपद्यते । तस्मात् 'सूक्तवाकेन' इत्यनया श्रुत्या एतत् प्रतिपाद्यते, 'यत् त्व अभिधत्से तदेवाभिदधान. प्रस्तर-प्रहरणं साधय' इति । मन्त्रोऽपि च इत्यमेव ब्रवीति, 'इष्टदेवताभिधानं कुर्वन्नहं यत् करोमि तत्त्वं करोमि' इति । तत्र यदि इष्टा देवता. पूर्वयागसम्बन्धिन्य. एव केवला भवन्ति ततो न किंचित् प्रहरणस्य कृतं स्यात् । अथ तु ता एतस्यापि अङ्गभूताः सत. तत्प्रकाशन द्वारेण सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । न च तासां देवतात्वात् अन्येन प्रकारेण उपयोगो विज्ञायते इति अत्रापि देवतात्वम् । अतश्च प्रस्तरप्रहरणस्य हविष्ट्वसंकीर्तनात् अग्न्यादीनां च देवतात्वात् यागोऽय विज्ञायमान. 'हरणे तु जुहोतिः' (४।२।८।१०) इति प्रक्षेपाभिधानात् होम. इत्यवधार्यते । एवमादिविरोध. श्रुतिलिङ्गयोः । एवं च सूत्र इहापि, उ देवतार्थ एव । कृत. । ताभिः अन्यापि हवि: संयोगात् कालार्थताऽपि च प्रसङ्गात् भविष्यत्येव । मन्त्रपाठक्रमेण सूक्तवाकस्य कालकालत्वात् ।

'यदि अभिविद हविरजुषत इत्येवमाग्नेय भूयेत' इति (भाष्य) यागमपि सूक्तवाकेनेति श्रुतेः अस्त्येव एकदेशस्य प्रहरणं प्रति सामर्थ्यं इति दर्शयति । यद्यपि च साधारण मन्त्रस्य सामर्थ्यं तथापि श्रुत्यनुग्रहार्थं प्रस्तर एव 'यदनेन हविषा' इति निर्देश्य । अथवा आदित एवारभ्य इदंशब्देन प्रस्तरनिर्देश., पुरोडाशादीनां असन्निधानात् । अत्र इत्यनर्थकमिति चेत्, न, पूर्वसेवितप्रसिद्धिद्वारेण स्तुत्यर्थत्वात् । अत उपपन्नमङ्गत्वम् ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । १४ ॥

भाष्यम्— अथ स्रुक्करणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपत्ति. इत्युच्यते ।

वा— अनुभाष्य परिचोदना वा ।

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— तत्र प्रतिवचन स्विष्टकृद्वत् एतत् स्यादिति । यथा इन्द्रार्थात् पुरोडाशात् उपनतप्रमाणात् स्विष्टकृदिज्यते यागश्च स भवति । प्रतिपाद्यते च पुरोडाशः, एवं प्रतिपत्त्यैव हि प्रस्तरे यागश्च निर्वर्त्य-(र्त्य)ते इति न दोषः । प्रतिपाद्यमानोऽपि हि शक्यते, प्रत्यक्ष. प्रतिपाद्यते, वचनादिज्या साधयति इत्येन गम्यते । तस्मात् सूक्तवाकः प्रहरणमन्त्रः इति (न काल-लक्षण) ।

वा— कथं अप्रधानकर्मण. सूक्तवाकः अग्न्यादयो वा अङ्गं इत्यत उत्तरसूत्रं पठति— 'स्विष्टकृद्वदुभय संस्कारः स्यात्' (इति) । आचार्येभ्यो द्वे सूत्रे मन्यामहे । यथैव स्विष्टकृत् प्रतिपत्तिः यागश्च तथा अयमपि भविष्यति । यथा च तत्र यष्टव्याणामङ्गत्वं तथेह । नहि प्रतिपत्तित्वेन यागत्वं विरुध्यते । द्रव्य-देवतासम्बन्धेन हि यागो भवति । तस्य च स्वरूपाव-धारणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यर्थत्वादिविचारे सति 'उत्पत्तौ येन संयुक्त' (४।२।७।१९) इत्यनेन लक्षणेन प्रतिपत्तित्वम् । न च तावता कश्चिद्दोषः । तेन यागप्रति-पत्त्यात्मकत्वं उभयसंस्कारशब्देन उच्यते । अथवा यथा स्विष्टकृत् द्रव्यसंस्कारार्थ., स्विष्टकृतोऽग्ने. कृतार्थत्वेन शेषत्वात् । अयं च यागत्वं न जहाति । एवमुभयोः कृतार्थयो. संस्कारः । परस्परनियमाच्च अदृष्टं साधयन् यागो भविष्यति । अथवा स्विष्टकृत्यपि 'अयाडग्निरग्ने. प्रिया धामानि' इत्येवमादिभि. इष्टदेवताप्रकाशनमस्ति इति उभयसंस्कारत्वेनैव दृष्टान्त. । न च प्रतिपत्तेः मन्त्रः अङ्गं न भवति । निष्प्रयोजनस्य तु अङ्गं नेष्यते । प्रतिपत्ति स्तु दृष्टार्थत्वेन सुतरां प्रयोजनवती । नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं च अपेक्षते वैदिकानि साधनानि इत्यविरुद्धं सूक्तवाक-ग्रहणम् ।

सुधा—वचनविनियोगस्याभावेन अप्रकृतापवाद-विषयत्वाभावेन हविष्कृदादिमन्त्राणां उत्सर्गविषयत्वे अधिकरणद्वयेनोक्ते 'सूक्तवाकस्य वचनविनियोगाभावात् प्रकृतापवादविषयत्वस्यापि उत्सर्गविषयतैव' इत्यभि-

धानाधरेन अम्याधिकरणस्य प्रकृतविषयविषेयसगति, अपवादत्वेन च अत्रा तरसगति ।

शा— ' तत्र द्वयो कृतार्थत्वाताङ्गाङ्गित्व प्रकल्पते । कालार्थस्तेन सयोगस्तयोर्दर्शादिव द्भवेत् ॥ ' एव प्राप्ते, ब्रूम । ' श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्व सूक्तवाकस्य गम्यते । तेन तद्देवतायोगादेष होमो भविष्यति ॥ ' तेन उपपन्न इष्टदेवताप्रकाशन कुर्वत एव सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् ।

सोम— पूर्ववदिहापि कालाथ एव संयोग इति प्रत्यवस्थानात् सगति । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रहरणस्य होमरूपत्वाभावात् उद्देश्यत्यागाभाव, सिद्धान्ते तु तत्सद्भाव इति ।

वि— ' प्रस्तर सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधी । अङ्गाङ्गिता वा, स्यात् कालोऽनुपतेत्याद्यनन्वयात् ॥, प्रहृतेरिष्टदेवाथसंस्कारत्वात् तदन्वय । सपात्तो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयो ' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' इति श्रुतम् । तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य च उपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ' इतिवत् कालार्थे संबन्ध । तृतीया च इत्थभूतलक्षणपरा सती सूक्तवाकस्य कालिकसंबन्धेन प्रहरणोपलक्षणत्वेन अन्वय बोधयन्ती नानुपपन्ना । न चैव लक्षणा, तस्या अपि आनुशासनिकत्वेन शक्यत्वात् । अतश्च अनूयाजोत्तर सूक्तवाक पाठात् तत्कालविशिष्ट प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न तु सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् । इति प्राप्ते, प्रचुरप्रयोगात् लाघवाच्च करणत्वे एव तृतीयाया शक्ति, न तु इत्थभूतलक्षणे, तस्या आनुशासनिकत्वेऽपि लाक्षणिकत्वेनापि उपपत्त । अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्यापि अवगते प्रहरति धात्वर्थनिकदेवता कल्पनया आश्रयिकर्मरूपहोमलक्षणो न विरुध्यते । अत एव ' सूक्तवाक एव याज्या ' इति यागलिङ्गमपि संगच्छते । यद्यपि च नास्य मन्त्रत्वादिवत् अभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वेन मुख्य याज्यात्व संभवति, एवकारोपबद्धत्वेन एतल्लिङ्गस्य याज्याशाधकत्वात्, तथापि यागसाधनत्वमात्रेण याज्यात्वव्यपदेशात् यागलिङ्गत्वम् । अतश्च श्रुत्या मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नात्र बाध, प्रहरणेऽपि तदुपपत्ते ।

मण्डन— ' स्यात् सूक्तवाकेन यजि प्रहार ।'

शकर— ' सूक्तवाकेऽङ्गत्वमिष्टम् । ' ६

* सूक्तवाकन्यायेन ' पूषाऽसि ' इति मन्त्रस्य श्रुत्या करणत्वेन विनियुक्तस्य देवताकल्पनद्वारा याग कल्पकत्वबुद्धिर्भविष्यति । सु वृ ९३२

* सूक्तवाकप्रैष ' अग्निमद्य ' इति पशावैशेषिकधर्म । आम्नानसामर्थ्यात् नित्योऽसौ । स च मैत्रावरुणेन वक्तव्य । मैत्रावरुणश्च पशौ अस्ति पुरोडाशे नास्ति । भा १२।२।१२।३१ * सूक्तवाकप्रैष दर्शपूर्णमासयो ' इषिता दैव्या होतार • ' इति । स अग्नीषोमीये पशौ ' अग्निमद्य होतारमवृणीत ' इत्येव विकृत । पुन सवनीये पशौ विक्रियते ' अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमान सुत्यासुती ' इति । टुप् १२।२।१२।३१

* सूक्तवाकमन्त्र दर्शे पूर्णमासे च लिङ्गबलेन वाक्यबलेन च विभज्य विनियोक्तव्य । वि ३।२।६, ३।३।९, * सूक्तवाकमन्त्रेण प्रस्तरस्याग्नौ प्रक्षेप । ३।२।५, * सूक्तवाकमन्त्रे ' अय यजमान आयुराशास्ते ' इत्यादौ ' इमे यजमाना आयुराशासते ' इत्यादिरीत्या ऊह कर्तव्य, पत्निना बहुत्वात् मन्त्रस्य च फलप्रकाशकत्वात् । ९।१।१५ * सूक्तवाकमन्त्रे ' यजमान आयुराशास्ते ' इत्यत्र सत्रे ' यजमाना आयुराशासते ' इत्यूह । ९।१।१५।४१ मीको पृ १६९ ' आयुरादिफलन्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सूक्तवाकमन्त्रगत यजमान-आशासनपरो भाग ' आशास्तेऽय यजमानोऽसौ आयुराशास्ते ' इत्यादि अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे उच्यते (मृतवाचिन्ता) । वि १०।२।२१

* सूक्तवाकविनियोगः अर्थानुसारेण । वि. ३।२।६.

सूक्तवाकविभागन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकस्य विभज्य विनियोगः ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् । ३।२।६।१६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति श्रूयते । तत्र संदेहः किं पौर्णमास्यां कृत्स्नः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः, कृत्स्नोऽमावास्यायाम् उत यथासामर्थ्यं निष्कृष्य यथायथं प्रयोग इति । तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुतः ? कृत्स्नो हि मन्त्रः सूक्तवाक इत्युच्यते । स पदेनापि विना, सूक्तवाको न स्यात् । तत्र सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्मादुभयत्र कृत्स्नः सूक्तवाको वदितव्यः ।

वा— अधिकारमुपजीवयन् विचारयति किमुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः सकलः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः उत इष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्ष इति । किं प्राप्तम् ? एकैकत्र सकल इति । कुतः ? 'मन्त्रो यथा समाम्नातः सूक्तवाकोऽभिधीयते । तस्य निष्कृष्यमाणस्य नैव स्यात् सूक्तवाकता ॥' ततश्च असूक्तवाकेनैव प्रहृतः स्यात् ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् । १७ ॥

भाष्यम्— ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दाः, ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्याः नामावास्यायाम् । येऽमावास्यादेवतावाचिनः ते अमावास्यायाम्, न पौर्णमास्याम् । शेषभूतमर्थं संस्कुर्वन्तो मन्त्रा उपकुर्वन्ति, नान्यथा इत्युक्तम् । तस्मात् ये यथोपकुर्वन्ति, ते तत्र प्रयोक्तव्याः इति न कृत्स्नः पौर्णमास्याम्, न कृत्स्नश्च अमावास्यायामिति ।

वा— प्रयाजादीनां अपकर्षं इत्युक्तं स्तुतशस्त्राधिकरणे (२।१।५), पूर्वानुमन्त्रणेषु चोक्तम् (३।१।१।२) । यद्येतानि केवलप्रहरणाङ्गभूतानि देवतान्तराणि मन्येयु, तत उभयत्र सकलं प्रयुञ्जीत । न एव तु इहापि अभ्यासदेवताः प्रत्यभिज्ञायन्ते इति न भेदहेतुरस्ति । अतश्च इष्टदेवताप्रकाशनोपजीवित्वात् अप्रयोजकं प्रहरणम्, सूक्तवाकस्य प्रधानप्रयुक्तदेवताश्रयत्वात्तु तदधीनं विज्ञायते । तानि च प्रधानानि यथादेवतं प्रयुज्यन्ते, नाविशेषेण । तस्मादपकर्ष इति ।

वचनादिति चेत् । १८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं वचनमिदं भविष्यति 'सूक्तवाकेन प्रहरति' इति । तत्र पदेनाप्यूनेन, न सूक्तवाकेन प्रहृतं भवेत् । कृत्स्नस्य हि सूक्तवाकस्य उपदेश इति ।

वा— सूक्तवाकशब्दः कथमिति चेदत आह ।

सुभाष्यं इदं वार्तिकं 'इदं द्यावापृथिवी इत्यादौ देवेभ्य इत्यन्ते पौर्णमास्यां देवताप्रकाशनार्थे पदसमूहे सूक्तवाकशब्दप्रसिद्धेः पौर्णमास्या वा अमावास्यादेवतानां अमावास्यायां वा पौर्णमासीदेवतानां आभाषितत्वेन अपयाथीभावात् रुदितासंपदनेन व्याचष्टे' इत्यनेन ग्रन्थेनावतारितम् । (के.)

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः । १९॥

भाष्यम्— तदुच्यते । उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति एष कृत्स्नशब्दः, उभयोः प्रकरणात् । उभयोरसौ कृत्स्न उच्यते, अवयवे अवयव इति । (अथ भाष्यकारः सूत्रं दूषयति) नैतदेवम् । नहि सापेक्षाणां इतिकर्तव्यतया संबन्धः । नहि इतिकर्तव्यता एतद्विशिष्टा श्रूयते । इतिकर्तव्यताविशिष्टास्तु एते गम्यन्ते । कुतः ? नहि इतिकर्तव्यतां प्रति कर्माणि विधीयन्ते, फलं प्रति तेषां विधिः । इतिकर्तव्यता तु कर्मणा विधीयते । तत्र संनिधानाविशेषात् कस्य किं विधीयते कस्य न इति न गम्यते विशेषः । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशात् इतिकर्तव्यताः संनिधानादवचनाच्च । अस्य प्रकरणलिङ्गस्य अविशेषात् एकैकस्य कृत्स्नं प्रकरणं निराकाङ्क्षम्य, न सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेकैकं प्रति कृत्स्नः सूक्तवाक उपदिश्यते । संविभागेऽपि प्रधानानां कृत्स्न एव प्रयोक्तव्य इति यानि तत्र अनर्थकानि पदानि, तान्यपि तत्र प्रयोक्तव्यानि, अदृष्टाय भविष्यन्ति, 'सूक्तवाकेन प्रहरति' इति वचनात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । गुणेन वा केनचित् अभिधानं स्यात् देवतानां निर्वं-

यिष्यतीति । (अथ भाष्यकारीय सिद्धान्त) अत्रोच्यते । नैतदेवम् । उक्त मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां न गौणमिति । मन्त्राणामर्थत्वादेव उत्कर्षो न्याय्य , न गौणमभिधानमिति । कस्तर्हि कृत्स्नसयोगस्य समाधिरुच्यते इति । एष समाधि । नहि एतदेक वाक्य य कृत्स्न सूक्तवाक । बहूनि एतानि वाक्यानि, येषा प्रधान देवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि च पदानि पुरस्तादुच्चार्यन्त, तथा परस्तात् । यथा 'अग्निरिद हविरजुषतावीवृधत महोऽज्यायोऽकृत, अग्नीषोमाविद हविरजुषेतामवीवृधेताम्' इत्येवमादीनि । तेषा पुरस्तात्तन यथा 'इद द्यावापृथिवी' इति । परस्तादपि यथा 'अस्यामृधेत्' इति । तान्येतानि सर्वाणि सूक्तवचनेन सूक्तवाकशब्द लभन्ते । न च तेषा समुदाय कचिदर्थ वदति । तस्मान्न समुदाय सूक्तवाक , न च साक्षात् साधनम् । सूक्तवाकसामान्यस्य एकत्वात् सूक्तवाको वर्तते प्रत्येकवचन भवति । 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति तु येन केनचित् सूक्तवाकेन प्रह्रियमाणे यथाश्रुत कृत भवति । तस्मान्न समुदाय सूक्तवाक । यत्तु अमावास्यादेवतावाचीनि पदानि न पौर्णमास्या प्रयुज्यन्ते, न तत्र सूक्तवाकशब्दो बाध्यते । प्रकरण तत्र लिङ्गेन बाधितम् । तच न्याय्यमेव । तस्मात् पौर्णमास्याममावास्याया च विभज्य सूक्तवाक प्रयोक्तव्य इति ।

वा-- द्वौ हि प्रस्तरप्रहरणप्रयोगौ, भिन्नकाल-पौर्णमास्यमावास्याधीनत्वात् । अतश्च उभे प्रति कृत्स्न सूक्तवाकशब्द , तयोरुभयोरपि सकलसूक्तवाक साधनम्, प्रकरणस्य अविभागत्वात् विज्ञायते । यत्र तु भेदेन प्रहरणमावश्यकत्वोच्यते तत्र प्रायणीयोदयनीययो दर्शितवत् (१०।५।४) चातुर्विध्यवत्त्व (चातुर्विधेभ्य उपा देय इत्यत्र एकैकवेदविदे ग्रन्थस्य चतुर्थचतुर्थो भागो दीयते तद्वत्) अवयवश भेदो भवति । तस्मात् श्रुतिलिङ्गप्रकरणाना अविरोध इति मतम् ।

इदानीं भाष्यकारो दूषयति- 'नैतदेवम्, नहि साधेभ्यानामितिकर्तव्यता संबन्ध' इति । पुन ।

'विधिर्यदि प्रधानानामितिकर्तव्यता प्रति । उभे प्रति तत कृत्स्न सूक्तवाको भवेदयम् ॥'
प्रधानानि हि फल प्रति विधीयन्ते न इतिकर्तव्यतायाम् । अतस्तेषा फले विवक्षित साहित्य नेतिकर्तव्यतायाम् । इतिकर्तव्यता हि प्रति तानि उद्दिश्यमानानि भवन्ति, अविधीयमानायास्तस्या गुणत्वाभावप्रसङ्गात् । सा चेद्विधीयते द्वयोरन्योन्य प्रति विधानासंभवात् असयोगात् अवश्य प्रधानोद्देशेन भवितव्यम् । ततश्च उद्दिश्यमानाना द्वन्द्वावगमित (दर्शपूर्णमासाभ्या इति द्विवचनावगमित) इतरेतरसाहित्य न विवक्ष्यते । तेन प्रत्येक इतिकर्तव्यतावाक्यसमाप्ते एकैक प्रधान समस्तेतिकर्तव्यतायुक्त अवगतम् । तथैवानुष्ठानेऽपि प्राप्ते सहकृतानामेव एककालवर्तिना प्रत्येक कार्त्स्न्यमस्ति इति तन्त्रेणानुष्ठान भविष्यति । तदिहापि प्रयाजेष्वादि प्रधान मा नाम सूक्तवाक आवर्तिष्ट । प्रयाजादिवत्तु पौर्णमास्याममावास्याया च सकलेन भवितव्यम् । इतरथा वा प्रयाजादयोऽपि विभज्यैव प्रयुज्येरन् । न चेद प्रमाणवत् । अत श्रुतिबलीयस्त्वात् लिङ्ग बाधित्वा लोकवत् अवयवार्थवत् तद्विषय वा प्रहरणस्य देवतान्तर मध्यवस्याम ।

कथ पुन समुदाये फलसाधनत्वेन चोद्यमाने साधनत्वरहिताना अवयवाना इतिकर्तव्यतासंबन्ध इति । उच्यते- 'यागस्य फलसम्बन्धात् प्रत्येक-समवायिन । समुदाय फलार्थ स्यादिति केनावगम्यते ॥' यागत्व हि प्रत्येक समवेतम् । तद्वाचिना च धातुना प्रत्येकस्य कृतावनैरपेक्ष्य साधन-शक्तिरभिधीयते । ननु समुदायवाचित्वमविशेषितत्वात् धातुरपि समुदायलक्षणार्थ एव भवेत् । न । नाम्न एव च धात्वर्थीत्वेन प्रत्येकवृत्तित्वात् । तदुक्त पौर्णमास्यधिकरणे (२।२।३) । तेन यद्यपि नाम्ना इतरेतरयुक्तयमाभ्यास धर्मोऽभ्यधिको न समुदाय फलत्वात् । ननु एवमपि यथैव साधनत्व एवं तद्युक्ताना एव लक्षणार्थत्वात् इतिकर्तव्यताऽपि तथैव स्यात् । न । तस्यैव साहित्यस्य उद्दिश्यमानत्वेन इतिकर्तव्यता प्रति अविवक्षितत्वात् । एवमपि हि

यस्तु लक्षणतः (उपादेयोद्देश्यगतस्वरूपलक्षणभेदात्) कश्चिदेव विशेष्यते न सर्वत्र । कथं एकस्य युगपदुद्दिश्यमानोपादीयमानत्वं इति चेत् , अपेक्षाहेतुभेदात् ईदृशान्यपि भवन्ति इत्युक्तम् (२।१।५) ।

ननु वैरूप्यात् वाक्यभेदः स्यात् । यो या प्रधानोद्देशेन इतिकर्तव्यता विदधतः प्रकरणाम्नानानुमितस्य (प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्णमासौ उपकुर्यात् इत्यस्य) श्रुताद् वाक्यान्तरत्वं नेच्छति । ननु च अयमितरेतरयोगः फलार्थमपि विरस्यमाणः इतिकर्तव्यतासंबन्धवेलायामपि तस्मात् प्रतप्यमानो न शक्यते वारयितुम् । सत्यं प्रतीतितो न शक्यते, विधितस्तु शक्यते । कथम् ? इह हि विशिष्टमात्रमानिष्युत्तरकालं अवान्तरविधिषु कल्प्यमानेषु कर्मेण फलसाधनाद्यो पुरुषः प्रवर्त्यमानः कर्मसाहित्येऽपि यथैव तत्र प्रवर्तित प्रधानेतिकर्तव्यतायकस्पायो प्रधानानि प्रति अप्रवर्त्यमानत्वात् तदीयसाहित्येऽपि प्रवर्तितः अङ्गानि तु सहितानि प्रति नियुक्त । तस्मादितिकर्तव्यता प्रति प्रत्येकत्वात् प्रधानसाहित्यमविवक्षितम् । नहि एकेनैव प्रधानशब्देन प्रधानानि अङ्गार्थमुद्दिशता तत्साहित्यमुपादातुं शक्यम् , वचनव्यक्तिभेदात् । तस्मात् प्रत्येकमितिकर्तव्यता । तद्दर्शयति (भाष्य) 'संनिधानाविशेषात्' 'साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशात्' एकस्यापि न इतिकर्तव्यतान्तरानुपदेशात् । 'अस्य' न कर्ममात्रस्यस्य 'प्रकरणसामर्थ्यस्याविशेषात् एकैकस्य कृत्स्नम्' अन्योन्यनिरपेक्षस्य 'प्रकरण' इति । ततश्च 'वचनादिति चेत्' (सू. १८) इत्ययमेव पक्षोऽवशिष्यते ।

एष च भट्टकृता सूत्रं 'अशेषत्वे, नैतदेव' इति (भाष्यं) स्वयमुत्तरपक्षमभिधत्ते । न तावत् यौगपद्यं प्रहृतार्थत्वं देवतान्तरं वा युक्तम्, पुरस्तान्निराकरणात् । अतो यथार्थनिष्कर्षे सति सूक्तवाकशब्द उपपद्यते, सूक्तवाकप्रहरणात् । नहि भिन्नकर्मगतभिन्नदेवताप्रकाशनसमर्थानां अन्योन्यनिरपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तानां 'अग्निरिदं हविरजुषत' इत्येवमादीनां एकवाक्यताल्पीयसमस्ति । तस्मात् पुरस्तात् परस्ताच्च अनुपद्यमाना बहव एते सूक्तवाक्याः देवता इत्यर्थाः । 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायोऽकृत, अस्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायाम्' इति यावत् समाप्तिः । ततः पुनः 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'सोम इद०' इत्युक्त्वा 'अस्यामृधेद्धोत्रायाम्' इति समाप्यते । तेन प्रतिदैवतं भिन्नानां सूक्तवाकानां समानप्रयोगभाजां आम्नानवत् तन्त्रेण कतिपयानां पाठः । 'येन येनचित्' (भाष्य) तु प्रहृते सूक्तवाकेन प्रहृतं भवति, जातिवत् प्रत्येकं सूक्तवाकत्वस्य मुमापितयोगारम्भस्य समासवत् । तथोपरमे सूक्तवाकशब्दे यत् अन्यदेवतावाचीनि अन्यत्र न प्रयुज्यन्ते, न तत्र श्रुतिः पीड्यते । किं तर्हि ? लिङ्गवाक्याभ्यां प्रकरणं (पीड्यते) । तच्च न्याय्यमेव इति निष्कृष्य प्रयोगः ।

इदमपि तु न युक्तमभिहितं (भाष्यकारेण), तत्परैः वैश्वानरवाक्यवत् एकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् । नहि प्रतिपदं परस्पराकाङ्क्षा संबन्धो वा भवति । किं तर्हि केनचिदेकेन संबध्यमानानि सर्वाणि एकवाक्यतां गच्छन्ति । तद्यथा, 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या' इति परस्परेण असंबद्धानामपि क्रीणातिना अभिसंबन्धात् एकवाक्यत्वम् । एवमिहापि 'यदनेन हविषाऽऽशास्ते' इत्यादिभिः संबन्धात् एकवाक्यत्वं भविष्यति । अस्ति च इष्टदेवताप्रकाशनं नाम एकं प्रयोजनं तत्प्रदर्शनेन साकाङ्क्षत्वम् । तस्मात् यद्यपि तावत् अर्थतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः तथापि शब्दतः सिद्धमेव एकवाक्यत्वम् । किमुत द्वारं प्रति उपादीयमानत्वेन समुदाये वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकरणात् । यदि च भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः तत उपनद्धत्वादि मन्त्रवत् प्रयोगकाले देवतापदप्राधान्यात् भेदेनैव प्रयोगः प्राप्नोति । प्रस्तरप्रहरणे च निरङ्क्षिकर्मत्वात् तावता कृतार्थत्वात् एकदेशमात्रस्य अथ कस्यचित् प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मात् समस्तमेकं वाक्यम् । अतश्च भट्टस्य कृत्स्नवचनस्य परिहारः । स उच्यते ।

'बिन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेष्यते ।
संसर्गिद्रव्यरूपत्वात् सूक्तवाकपदं तथा ॥'

सूक्तवाको हि सामर्थ्यतः प्रयोजनतश्च ईदृगवधार्यते, प्रयोगप्रवर्तितदेवताप्रकाशनसहितम्, अभितः श्रूयमाणतन्त्र-

पदोपेतम्, इष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत्, वाक्यं सूक्तवाकः । ततश्च एकस्मिन् देवतापदे सति अनेकस्मिंश्च प्राकृते वैकृते च तत्तत्पदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः । प्रयोगासंबद्धदेवतापदसाहित्ये तु दुरुक्तवाको भवति । तेन पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वदेवतापदोपेतः सूक्तवाकः युक्तिसहितेन पाठेन अनुषङ्गादिपूरितमन्त्रवत् अवधारितः इति असमवेतार्थपदप्रयोगे सति असूक्तवाकत्वात् सुतरां श्रुतिपीडा स्यात् । अतश्च श्रुतिरपि यथाविद्यमानसूक्तवाकशब्दवत्त्वात् कृत्स्नेनैव साधिनो भवति इत्यदोषः । ' तेन त्रिधैव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः । स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥ सर्वप्राकृतदेवत्यः स्वाध्याये तावदिष्यते । पठन्न्यादृशं तत्र तं विनाशयति ध्रुवम् ॥ निष्कृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः । सूर्यादिपदमध्यश्च विकृतावयधार्यते ॥ सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र यादृङ् निरूपितः । जहाति सूक्तवाकत्वं असंगतनिरूपणात् ॥ ' भाष्येऽपि च यावदेतत् सूक्तवाकसंभवात् एकस्यापि बहुत्व अभिहित इति द्रष्टव्यम् । तथा सूत्रमपि उभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रकरणाविभागात् कल्पित. इत्येवमेव गमयितव्यं इति सर्वेषामविरोध ।

सु–– प्रहरणाङ्गत्वेऽपि सूक्तवाकस्य इष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघातात् श्रुतिविनियोगस्यापि मुख्ये एवार्थे विनियोगात् ' वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ' इत्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते, पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचिनां इन्द्रादिपदानां अमावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्रजापत्यादिपदानां असंभवेन अयथार्थत्वात् मुख्येऽर्थे विनियोगो न संभवति इत्याशिष्य असमवेतार्थानामप्रयोगात् अपवादसमर्थनाय इदमधिकरण इत्यनन्तरसंगति. ।

सोम–– काम्यार्थसंयोगे विभज्यविनियोगस्याप्राप्ते. अङ्गाङ्गित्वमुपजीव्य अत्र विचारस्य प्रवर्तनीयत्वात् संगतिः ।

वि–– ' प्रस्तरेणैव सूक्तवाकोऽत्र स्याद् विभज्य वा ।, समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्त्याङ्गता नहि ॥, दर्शपूर्णिमयोर्देवानुसृत्य विभज्यताम् । आख्या लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ '

भाट्ट–– श्रुत्या लिङ्गोपष्टब्धया प्रहरणाङ्गत्वावगमात् न लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्य इष्टदेवतास्मरणार्थत्वम् । न चात्र विरोधोऽपि अध्येतृप्रसिद्धया समस्तानुवाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेन अवयवशो विभज्य विनियोगे अवयवलक्षणापत्त्या श्रुतिविरोधापत्तेः । न चासौ ' सुष्ठु उक्तं वक्ति ' इति व्युत्पत्त्या इष्टदेवतावाचिपदसमुदाये यौगिकः, पारायणाध्ययनादौ कतिपयपदप्रयोगेणापि सूक्तवाकपदार्थसंपत्तिप्रसङ्गेन समस्तानुवाके रूढत्वस्यभावात् । अस्तु वा इष्टदेवताप्रकाशनं आनुषङ्गिक फलम्, प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वानुवाकप्रयोजक इति दर्शे पौर्णमासे च सर्वः प्रयोक्तव्य. । इति प्राप्ते, प्रबलयाऽपि श्रुत्या लिङ्गस्य बाधे प्रहरतिलक्ष्यहोमान्तर्गतदेवतोद्देशस्य आरादुपकारकत्वापत्तेः दृष्टविधया सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थं श्रुतिरेव लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वं मन्त्रस्यानुमन्यते । अत एव श्रुतिबलीयस्त्वात् प्रहरणप्रयुक्तः सूक्तवाकः प्रहरणाभावे अननुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनियोगाद् इष्टदेवताप्रकाशनरूपलैङ्गिककार्यस्यैव प्रयोजकत्व अनुमन्यते । न चैवं सूक्तवाकशब्दस्य अवयवलक्षणार्थतापत्तिः, सूक्तवाकपदस्य ' सुष्ठु उक्त वक्ति ' इति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे योगरूढत्वात् । तेन यत्र यावन्तो देवता इष्टाः प्राकृत्यो वैकृत्यो वा तत्र तावानेव सूक्तवाकः । अतश्च सूक्तवाकप्रातिपदिकश्रुत्यनुरोधेनापि लिङ्गाबाध. । न चाध्ययनादौ योगबाधात् रूढिमात्रकल्पना, तत्र तदानीन्तनवैदिकप्रसिद्ध्यनुरोधेन दार्शपौर्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त एव मन्त्रे निरूढलक्षणाङ्गीकारात् । अश्वकर्णादौ अवयवार्थान्वयप्रतीत्यभावात् समुदायशक्तिबाधेनापि अतिरिक्तशक्तिकल्पन इति विशेषः । प्रयोजन विभज्य विनियोगः ।

मण्डन–– ' गुणाभिधानाद् यद्योऽत्र मन्त्राः । ' (तस्मात् दर्शे पौर्णमास्यां च विभज्य विनियोगः) ।

शंकर— 'विभागः सूक्तवाके।' ७।

● सूक्तवाकविशेषांशस्य वाक्यभेदात् दर्शपूर्णमासयोः विभज्य विनियोगः। वि. ३।२।९.

● सूक्तवाकशब्दः मन्त्रभागे यौगिकः। वि. ११२।६. ● सूक्तवाकशब्दः सुभाषितवचननिमित्तकः। सूक्तवाकशब्दावयवसमुदायशक्त्या सुभाषितवाचित्वमनुद्रवा-चिरात्। सु. पृ. ११०९, ● सूक्तवाकशब्दस्य 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादौ 'नमो देवेभ्यः' इत्यन्ते पदसमूहे अभ्यैतृप्रसिद्धिः। पृ. ११०८.

सूचीकटाहन्यायः। यथा लोहकारं प्रति पूर्वं कश्चित्कटाहोत्पादनार्थी आगतः, पश्चात्सूच्युत्पादनार्थी प्राप्तः, तत्र लोहकारः प्रथमं कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि कटाहं बहुकालसाध्यत्वाच्चरितत्वेन पश्चात्कर्तव्यतया प्राप्तामपि स्वल्पकालसाध्यां सूचीं प्रथममुत्पादयति, तथा अनेकेषु पदेषु वाक्येषु व्याख्येयेषु प्रथमपठितमपि बहुवक्तव्यं परित्यज्य मध्ये अन्ते वा पठितं स्वल्पं पदादि व्याख्यायते, एवं प्रकृतान्तरेऽपि बोध्यम्। साहस्री. १९८.

● तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सूचीकटाहन्यायेन इष्टिप्रकरणात्पूर्वमेव अग्नीषोमीयपशोः निरूपणं पशवः अल्पवक्तव्यतया वर्ण्यन्ते। वैसंभा. २।१।१. ● यद्यपि (वाजनादप्रयाजौ) आमि-क्षेण पूर्वमुक्ता अनुष्ठेयाश्च तथापि प्रयाजयाज्यानामल्प-वक्तव्यत्वात् सूचीकटाहन्यायेन ता एव प्रथमं विधीयन्ते। तैसंभा. ५।१।१८. ● प्रत्यामन्नत्वप्रमाणान्तरसिद्धपा-रम्पर्येऽपि अर्थविशेषेण मानाभेदाभावे सत्यपि सूची-कटाहन्यायेन प्रथमं तदेव (मानादिभेदस्यैव) भेद-कत्वं निरूप्यते। वौ. १।७।१।१.

सूचीमुखन्यायः। अस्य गाथा यथा— कस्मिं-श्चित् वने वानराः हेमन्ते शीतेन वेपमानशरीराः खद्योतमग्निबुद्ध्या आदाय वह्निकामनया परितः स्थिताः। अथ सूचीमुखनाम्नी पक्षी तेषां तं व्यर्थश्रमं दृष्ट्वा आह— भो मूढाः नैष वह्निः, एष खद्योतः, नैव तस्माच्छीतापनोदः भविष्यति, इति पुनः पुनः कथिते तेषामेको वृद्धवानरस्तामुवाच किं तवाऽनेन व्यापारेण, गम्यताम्। सूच्यपि वारम्वारं पुनरेवोवाच। अथ तावदेकेन कुपितकपिना पक्षयोर्गृहीत्वा शिलायामास्फा-लितः उपरतश्च। अयं न्यायः मूर्खोपदेशकरणविषये प्रवर्तते। साहस्री. ८०२.

सूचीमुखीन्यायः। अस्य गाथा यथा— कस्मिं-श्चिद्वने शमीवृक्षशाखायामरण्यचटकदम्पती वसतः स्म। तत्र कदाचिद्धेमन्ते मेघे वर्षत्येकः शाखामृगः शीतवात-वेपमानः शमीमूले उपविष्टः। अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह— भो भद्र हस्तपादसमोपेतपुरुषाकृतिस्त्वं मूढ शीतेन कथं पीड्यसे, 'गृहं कथं न कुरुषे'। एतच्छ्रुत्वा तां वानरः सकोपमाह— 'सूचीमुखी दुरा-चारा रण्डा पण्डितवादिनी। नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत्किमेनां न हन्म्यहम्॥' एवं प्रलप्य स शमी-मारुह्य तस्याः कुलायः शतधा खण्डशः कृत इति। अयं न्यायः मूर्खोपदेशकरणविषये प्रवर्तते। अत्र सूचीव मुखं यस्याः सा इत्यर्थः। साहस्री. ८०३.

सूचीसूत्रविचारन्यायः। सूच्यां सूत्रस्य विचारः प्रवेशः, तादृशी रीतिः इत्यर्थः। 'यादृक् विचारनीतिः स्यात् तादृक् कर्मफलं नृणाम्। परलोक-गतिस्तादृक् सूचीसूत्रविचारवत्॥' गरुडपुराणे प्रेतखण्डे अध्यायः १८ श्लोकः १५.

● सूत्रम्। अल्पतोऽक्षरतोऽर्थं सूत्रं 'पञ्चार्थविदः' इत्यादावुपयते। तेन च एकशः सूचनं इति सूत्रम्। तत्र भिन्नधीरेव वाक्ययोः (चोदनालक्षणो धर्मो वेदितव्यादिरूपयोः, अथैव धर्मो नानर्थः इत्यनयोः) एको (चोदनालक्षणः, अर्थ इति) एकदेशो इत्यप-लक्षणम्। भा. १।१।२।२ पृ. २०. ● सूत्रम्। 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति प्रश्नसूत्रमुपलक्षणम्। उप. ३।११।६।२१. ● सूत्रम्। वेदमूलविशेषे सूत्रसंद-र्भा-पत्वात् नैतानि। वैद्यनाथः ११।१।१ पृ. ३. ● सूत्राणि। अत्र. प्रा. (१।७।१।९) पदसूत्राणि स्मर्तव्येन निश्चितानि। तत्र वाक्यशब्दो विशदः। चे विवाहुर्विधेनुनि। निर्गतो ग्रन्थः प्रतीत इत्याद। यत्पूर्वमुत्पन्नकर्माणि इत्यादि। अनादिनेवत्याद् इत्यादि।

सूत्र तत्कारैस्तु सर्वं व्याख्यातानि । सन्ति च जैमिने एवंप्रकाराणि अपि अनत्यन्तसम्भूतानि सूत्राणि । तत्र कैश्चित् त्रीणि अधिकरणानि कल्पितानि, अपरैश्चत्वारि । वा ३।४।१।९-१ ● सूत्रस्य अपरिपूर्णार्थस्यापि पदव्याख्यानात् पूर्णार्थत्वोपपादनं । सु पृ ९३१
● सूत्रेष्वेव हि तत् सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके । सूत्रयोनिरिहार्थात्मा सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम् ॥' इति ये वदन्ति तान् प्रति उच्यते । वा २।३।६।१६ पृ ६०२
● 'सूत्रेष्वेव हि तत् सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके ।' एतत् च सामान्यतः सर्वोपयोगप्रतिपादनं 'सूत्रष्वेव०' इति न्यायात् 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्०' (१।२।७) इति सूत्रावयवारूढं द्रष्टव्यम् । सु पृ २५ सूत्रेषु- 'प्रसिद्धहानिः शब्दानामप्रसिद्धे च कल्पना । न कार्या वृत्तिकारेण इति सिद्धान्तसम्मते ॥ सूत्रार्थे क्लिश्यतश्चैव दूरे वेदार्थनिर्णयः । तत्र यत्नेन महता प्रवृत्तोऽयं प्रयत्यते ॥' श्लोवा १।१।१।२५-२६ ● सूत्रेषु भाष्यकारेण क्वचित् शब्दतो वा अर्थतो वा विपरिवर्तनं कृतम् । यथा- 'शेषभाजां भवेल्लोप इत्यध्याहारकल्पना ॥ ५४ ॥ विभक्त्यात् षष्ठ्यपि विभक्तिपरिणामने । पदेन व्यवधानं तु लोके सन्निधमादिति ॥ ५५ ॥ सूत्रेण व्यवधानं तु पाठ्यादि कल्पितम् । पष्ठ्य सामान्यविध्यादौ सूत्रमेवं यथा कृतम् ॥ ५६ ॥ अन्यथा स्वशास्त्राद् देवधर्मापघातनम् । व्याख्यानं वाक्यभेदेन गुणकल्पास्त्वमी कृता ॥ ५७ ॥ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्य तथार्थं व्यवच्छेदोरिति । दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽन्युद्य शब्दपि ॥ ५८ ॥ श्लोवा १।१।१ । (अस्य विवरणं तु 'अध्याहारोदाहरण', 'विपरिणामोदाहरण', 'व्यवहितकल्पना', 'अन्यथाकरण', 'वाक्यभेद सूत्र यथा', 'गुणकल्पना' इति विष्टु द्रष्टव्यम् । (पे)

● सूत्रोक्तस्य वाक्यस्य सूत्रेण अपरिहारे सूत्रकृत् एवं द्रष्टव्योऽत्र । सु पृ ८९७

● 'सूत्रवार्तिकभाष्येषु दृश्यते शास्त्रवर्त्मनाम् । अथाप्यत्र यत् पाश्चात् विस्मरेयुः सचेतनाः ॥' वा १।१।८।२४ पृ २६०

● सूत्रवेदविरोधे सति- 'वैदिकं जैमिनीयं च यत्र वाक्यं विरुध्यते ॥ ४७ ॥ यथाश्रुतगृहीतेऽर्थे तत्रैवमुपदिश्यते । अध्याहारादिभिः सूत्रं, वैदिकं तु यथाश्रुतम् ॥ ४८ ॥ नेय । श्लोवा १।१।१।

● सूत्रव्याख्या । 'साधारणी विशिष्टा च सूत्रव्याख्या द्विधा मता । विशिष्टा प्रतिसूत्रं या ॥' श्लोवा १।१।१।२८

ॐ सूत्रशाटकन्याय । अयं हि 'इग्यणः सम्प्रसारणम्' (पा० १।१।४५) इति सूत्रस्थमहाभाष्ये अभिहित । तद्यथा- 'एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा- कश्चित्कञ्चित्तन्तुवायमाह-अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति- यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता । स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यण् स्थाने यस्याभिनिर्वृत्तस्य सम्प्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति ' इति । एवं हि यत्र भाविसंज्ञया निर्देशस्तत्राऽयं प्रवर्तते । यथोक्तरीत्या सूत्रावस्थाया भाविन्या संज्ञया निर्देशस्तथा यथाऽन्यत्रापि वस्तेकादयामित्यत्र दार्ष्टान्तिकेऽपि बोध्यम् । साहस्री १६९

● सूत्रसमुदायात्मकं शास्त्रम् । मणि पृ १०

● सूत्रकारस्यापि अविशेषो वृत्तिकारेण । भा ९।१।१।१

● सूत्रकारादीनां शिष्यप्रत्यासंस्कारे प्रवर्तमानानां यत्नेन तदनुगुणं यत् कृतम्, तदेव प्रतीत्य नावद्यमवगन्तव्य । वा ७।३।६।१६

● सूत्रकारवचनात् आचार्यवचनाद् वा न शब्दार्थो भवति, प्रत्ययादसौ गम्यते । भा ११।४।१।११ पृ ९२३

ॐ सूपावसानाऽधिकरणम् । ('सूपावसाना सूपचरणा' इति प्रकृतायेव विकल्पो निर्देशः) ॥

सूक्तवाकनिगदे 'अग्नेः सूयवत् सूपावसाना च स्वप्वसाना चेति प्रभाषुषो यथभागं स्यादिति विनियोगः सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव प्रयात् ' इत्येवमादयो

विषयः श्रूयते । तेषु श्रुतस्यापि गिरापदस्य निषेधेने-त्यादिविधिना गिरास्थानेऽनन्यस्यान्यत्र विनियोगकल्पन-वदश्रुतस्य पदस्य निषेधेन श्रुतस्थानेऽपि निषेधानु-मितस्याश्रुतपदप्रयोगस्य विकल्पो निवेशः । इति प्राप्ते, शाखान्तरे 'सूपवरणा च' इति पाठं विनिन्द्य 'सूपाव-साना च' इत्यस्यैव विधिदर्शनात् उभयोरपि मन्त्रयो विकल्पेन निवेशः । संकर्ष. ४।३।१९.

● सूर्मिः स्थूणा । के.

● 'सूर्याय शुद्ध०' इति ऋक्स्य न मन्त्रत्वम् । शौर्ये चरौ । मा. २।१।१।३४. ● सूर्यस्य अभि-धानानि– सूर्यः, आदित्यः, भास्करः, सविता, दिवाकरः इति । मा. १०।४।१३।२५.

ॐ सूर्यास्तन्यायः । यथा सूर्येऽस्तं गते सति आस्तोराल्लूचानादयः स्वेच्छानुसारेणाऽभिसरणपरस्वहरण-प्रदावरणादिसमयं मुच्यन्ते, एवं प्रकृतेऽपि ज्ञेयमिति । अयं सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धनये अभिहितः । साहस्री. ६९४.

● सूर्यादिपदेन मन्त्रादिपदस्य अगत्या बाध. । सु. पृ. ८८३.

● सूर्यनानात्वं योग्यानुपलब्ध्या बाधितत्वात् न युक्तमभ्युपगन्तुम् । वैद्यनाथः १।१।६।१५ पृ. ८१.

● 'सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥' (ऋसं. १०।१०६।६) । भूतांशः नाम कश्चित् ऋषिः, ज्ञानमात्मनिराकरणार्थी अश्विनौ देवौ स्तुतवान् । तत्र सृणिः अङ्कुशः गमनसाधनत्वात् (सरणं गमनम्) स यस्मिन्नो तत्र वा साधू सृण्यौ, अर्थात् कुञ्जरौ । आकारः (सृण्या इति) छन्दसि द्विवचना-देशः । तौ इव भल्लर्थं जर्भर्माणौ अन्नाद्यहरण-व्यापृतौ जर्भरी (चत्वारः पादाः द्वौ दन्तौ शुण्डा पुच्छं च इत्यष्टाङ्गानि । भृशं भरन्तौ पचन्तौ च । यद्वा टङ् । छन्दसः अभ्यासस्य जकारः विपरीत-भारश्च । भागुमतसाम्यो अतिशयेन भर्तारौ । तुर्फरीतू शत्रूणां हिंसितारौ । तुर्वं हिंसायाम् । औणादिकं रूपम् । नैतोशेव, नितोशस्यापत्यं नैतोशः । पचत्यश्मान्तत् सार्थे

अण् । प्रथमाद्विवचनस्य आकारश्छान्दसः । नैतोशा इव योधौ इव तुर्फरीतू इत्यन्वयः । तुर्फरी हन्य-मानौ । स्वरेः औणादिकं रूपम् । प्रथमाद्विवचनस्य ईकारश्छान्दसः । पर्फरीका पर्फरीकौ शोभमानौ । पर्फेरौणादिकं रूपम् । प्रथमाद्विवचनस्य आकार-श्छान्दसः । उदन्यजा उदन्या पिपासा चातकस्य निरन्तरा । तया च प्रावृट्काले श्रूयते । प्रावृषि जातौ । विभक्तेराकारश्छान्दसः । उदन्यजा इव चातकौ इव । जेमना– जेमानौ उदकलाभेन पिपासायाः जेतारौ । छान्दसं रूपम् । मदेरू मत्तौ । उदन्यजा जेमना मदेरू चातकाविव खिन्नौ इत्यर्थः । ता तौ प्रसिद्धौ युवा हे अश्विनौ । मे मम । जरायु जरा-धर्मकम् । मरायु मरणधर्मकं शरीरं अजरं जरामरण-रहितं कुरुतम् । इति । ऋ. ८।२।४।२९.

अत्र निरुक्तं (१३।५) 'सृण्येवेति । द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च, तथा अश्विनौ चापि भर्तारौ, जर्भरी भर्तारौ इत्यर्थः, तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतो-शेव तुर्फरी पर्फरीका । नितोशस्य अपत्यं नैतोशं नैतो-शेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेति उदकजे इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा । जेमने जयमने जेमना मदेरू । ता मे जरायु अजर मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् ।' इति ।

● 'सृष्टीरुपदधाति' अत्र मन्त्रानुवादी सृष्टि-शब्दः न गुणविधायकः किन्तु अर्थवादः । लिङ्गप्रकरण-प्राप्तमन्त्रानुवादेन इष्टकोपधानविधिश्च । वि. १।४।१७.
● 'सृष्टीरुपदधाति' अत्र सृष्टयसृष्टिसमुदायपरत्वस्य सृष्टिशब्दे स्वीकृतत्वात् न्यूनस्य अधिकार्थविषयत्व-कल्पने गौणत्वदोषः । बाल. पृ. ३, ● 'सृष्टीरुप-दधाति' अयं गुणस्तावनया मन्त्रार्थः विधिः । पृ. २७.
● 'सृष्टीरुपदधाति' इति अत्र अनुवादोऽर्थवादः न गुणविधिः । भा. १।४।१२।२३-५. ● 'सृष्टीरुप-दधाति' इति बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशः । वि. १।४।१७,
● 'सृष्टीरुपदधाति' इति सृष्टिशब्दः भूमगुणयोगेन सृष्टयसृष्टिसमुदायक. सन् इष्टकापरक. अभिवदने ।

१।४।१२७ * सृष्टिपु असृष्टिपु च सृष्टिशब्द । भा १।४।१३।२४

* सृष्ट्यधिकरणम् । इदमेव भूमाधिकरणम् । (१।४।१२।२३–५ भा) । बाल पृ ५४

* सृष्ट्यधिकरणे (१।४।१२।२३–५) मट्ठोमे श्रेणोक्त ' सृष्टीरुपदधाति ' इत्यत्र भाष्यकृद्वत् नोप धानमात्रविधि मन्त्रानुवादश्च किंतु उपधानमात्रविधा वपि दोषोक्ते विशिष्टविधौ मुख्यानां सृष्टिलिङ्गकानामेव मन्त्राणां विधिप्रसक्तौ ' यत् समदशेष्टका उपदधाति ' इति वाक्यशेषात् गौण्या समदशसंख्याविधि इति । (एतत् तात्पर्यंत अनूदित न तु एतादृशी पङ्क्तिस्तत्र विद्यते) । बाल पृ ५४

* सृष्टिन्याय । (सृजधातुघटितमन्त्राणां बहुत्वात् ' सृष्टीरुपदधाति ' इति इष्टकासमुदायो गृह्यते । १।४। १२।२३–५ मीको पृ २०६४ ' भूमाऽधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* सृष्टिप्रलयौ इत्येते मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामा ण्यात् । प्रतिसृष्टि च ऋतुलिङ्ग न्यायेन तुल्यनाम प्रभावरूपात्वस्तुस्वरूपानित्यताप्रसङ्ग इति । वा १।२। १।१० पृ १२६

* सृष्टिप्रलयौ । प्रसङ्गात् सृष्टिप्रलयौ चिन्त्येते । अत्र नैयायिकवैशेषिकौ– त्रिविध वस्तुजात संप्रतिपन्न चेतनकर्तृक यथा घटादि, संप्रतिपन्नचेतनकर्तृक व्योमादि, विप्रतिपन्नचेतनकर्तृक महीरुहाङ्कुरादि । तत्र तृतीय रात्र्यवस्त्वेन सिद्धकार्यत्वक पक्षीकृत्य बुद्धिमत्कर्तृक कार्यत्वात्, घटवत्, इति ईश्वर कर्तारमनुमापयति । तस्य च परमाणव समवायिकारणम्, तत्संयोगश्च असम वायिकारणम्, धर्मपदवाच्या जीवस्थायी धर्माधर्मौ च निमित्तकारणम् । सर्गकाले पुन ईश्वरेच्छा अदृष्ट च निमित्तमाश्रित्य परमाणुषु कर्माणि उत्पाद्यते । ततो मिथ संयुक्ते परमाणुभि द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादय यविच्चतुष्टयमारभ्यते ।

न च परमाणूनां निरवयवत्वात् अव्याप्यवृत्ति परमाणुसंयोगो न संभवतीति वाच्यम् । तत्र व्याप्य वृत्तिसंयोगस्य अविशेषात् । ततेनास्य अव्याप्यस्य समवेन अव्याप्यवृत्तिसंयोगस्यापि परमाणौ नानुपपत्ति । निमित्तभूतादृष्टवैचित्र्यात् ईश्वरेच्छाजन्यक्रियावैचित्र्य वशाच्च जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजमेद शरीरमारभते– इत्यूचतु ।

इदमेव युक्तम् । असम्मत च । परतु एतावान् विशेष – इच्छाया कार्यमात्रजनकत्वे न किंचि मान- मस्ति । न च आत्मनिष्ठप्रयत्नोत्पादन विना इच्छाया कार्यजनकत्वम् । अचेतननिष्ठक्रियादिजनकत्व च नानु भूतपूर्वम् । अत तादृशहेतुहेतुमद्भावकल्पनेन अत्यन्त गौरवापत्ति । आवश्यकादृष्टहेतुकतया अन्यथासिद्धिश्च । अतो धर्माधर्मयोरेव विजातीयक्रियाजनकत्व नेश्वरेच्छा- प्रयत्नादीनामिति । तेन ईश्वरेच्छाया तस्या कार्यजन कत्वे च ' स ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय ' इति श्रुतिरेव मानम्, तत्र च ' आत्मन आकाश संभूत ' इत्यादाविव ईक्षति अदृष्टे लाक्षणिक । इत्यल पल्ल वितेन ।

ननु प्रलये किं मानमिति चेत्, न । कालकपाला न्यवृत्तिप्रागभाव कार्यद्रव्यानाधारकालाधिकरणवृत्ति, अभावत्वात्, आत्मावृत्त्ययोग्याभाववत्, इत्यनुमानेन, घट कार्यद्रव्यानधिकरणकालाधिकरणवृत्तिध्वसप्रतियोगी भावकार्यत्वात्, शब्दवत्, इत्यनुमानेन च खण्ड प्रलयस्य घट, अदृष्टासमानकालीनध्वसप्रतियोगी, भाव कार्यत्वात्, मुक्तस्य चरहितप्राक्कालीनज्ञानवत्, बुद्धि, प्रागभावासमानकालीनध्वसप्रतियोगिनी, भावकार्यत्वात्, मुक्तस्यचरहितप्राक्कालीनादृष्टवत्, सुखम्, ग धानाधार- समयवृत्तिध्वसप्रतियोगि, जन्यगुणत्वात्, संस्काराजन कानुभववत्, आकाशवदिति व्यतिरेकिणा, एक कालीना सर्वे परमाणव, समयोपादेयप्रव चध्यया, आरम्भकत्वात्, नष्टपवनारम्भकत्वात् नष्टपवनारम्भक परमाणुवत्, दुःखसततिरत्यन्तमुच्छिद्यते, संततित्वात्, प्रदीपसततिवत्, इत्याचार्योपदर्शितानुमानै च महा प्रलयस्य च सिद्धे । एव च नादात्त धर्मिग्राहक ग्रन्थि सार्वदेशिकाऽत्र महाप्रलयसिद्धिरित्याहु ।

अत्र जैमिनीया – उक्तानुमानेन ' धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ' इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन प्रामाण्यमपसिद्धा

यदि महाप्रलये नास्ति प्रमाणम्, उक्तानुमानानामुपाधिग्रस्तत्वात्। तथाहि, अमूर्तमात्रवृत्त्यभावत्वस्योपाधित्वात्। उक्तः पक्षः कार्यद्रव्याधाराधारः, मूर्तमात्रवृत्त्यभाववत्त्वात्, तन्तुनिष्ठपटप्रागभाववदिति सत्प्रतिपक्षाच्च। एवं द्वितीयतृतीययोरमूर्तमात्रवृत्तिभावत्वमुपाधिः। एवं महाप्रलयानुमाने, उक्ताः परमाणवः समवायेनोद्देश्यद्रव्यवन्तः, प्रागभाववत्त्वात्, कपालवदिति सत्प्रतिपक्षः।

आचार्यानुमानं तु 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतिविरोधात्, 'अचन्द्रार्कग्रहा भूमिः कदाचित्तु भविष्यति। अपौरुषा तु पृथिवी कदाऽपि न भविष्यति॥' इति हरिवंशस्थव्यासस्मृतिविरुद्धत्वात्, पक्षैकदेशब्राह्मणस्थानमिति दृष्टान्तप्रसिद्धत्वेऽपि मायादिरूपोपाधिनिरसनाभावाच्चाचार्यानुमानमेव। अन्यथा नरशिरःकपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खवत्, इत्यनुमानस्यापि प्रामाण्यापत्तेः। एवमन्येष्वप्यनुमानेषु दूषणान्यूह्यानीति दिक्।

वेदान्तिनस्तु— 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किंचन' इत्यद्वैतवादश्रुतिभिः 'सदात्मकं जगदासीत्' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिब्रह्मोपादानत्ववेदकश्रुतेः, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति भेदागमस्य मायारूपाविद्यानिरूपकत्वश्रुतेश्च ब्रह्मैव व्योमादिरूपेण परिणतमिति चिदेकरसस्य च ब्रह्मणो जडरूपेण परिणामोऽनेकत्वं च न वास्तवम्, किंत्वविद्योपाधिकम्, स्वप्नवत्। प्रत्यक्षविरोधिश्रुतिजन्यं ज्ञानं चन्द्रतारकादिपरिमाणबोधकवाक्यवत् प्रत्यक्षबाधेनोत्पन्नम्। अत्र च 'लोकस्य पशुरश्वाऽऽत्मनो लोकान् न पश्यति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादयो भेदज्ञाननिन्दार्थवादा उपलभ्यन्ते। तेन प्रपञ्चोऽविद्योपाधिकोऽपारमार्थिकः। अत एव सदसद्विलक्षण इत्याहुः।

तत्र किमिदमपारमार्थिकत्वम्? मिथ्यात्वमिति चेत्, किमिदं मिथ्यात्वम्? न तावत् ज्ञानबाध्यत्वम्, अनन्तत्वात् तत्, अबाधितज्ञानविषयत्वे वदमानात्। नापि ज्ञानबाध्यत्वमज्ञानजन्यत्वं वा, घटादेर्ज्ञानबाध्यत्वाभावात् अज्ञानस्य जनकत्वेऽबाधितमानाभावेन अज्ञानजन्यत्वासंभवाच्च। न ह्यागमेन तद्बोधः, मिथ्याभूतप्रपञ्चान्तर्गतागमेन प्रपञ्चस्य प्रपञ्चे मिथ्यात्वबोधासंभवात्। अन्यथा वेदबोध्ययागस्वर्गसाध्यसाधनभावज्ञाने मिथ्यात्वबोधप्रसङ्गात्। इष्टापत्तौ स्वर्गसाध्यसाधनभावज्ञानेन ब्रह्मज्ञाने मिथ्यात्वबोधापत्तिः, आगमजन्यत्वाविशेषात्। नाप्यनिर्वाच्यत्वं तत्, अनिर्वाच्यपदार्थस्य लोकेऽसंभवात्, प्रपञ्चस्यापि निर्वचनीयत्वेन अनिर्वचनीयत्वाभावाच्च। किंच, एवं श्रुतिबोध्यप्रपञ्चमिथ्यात्वेऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः। तदङ्गीकारे सिद्धं प्रपञ्चस्यामिथ्यात्वमिति दिक्।

इदमत्र वेदान्तिनामाकूतम्। चैतस्य शुक्त्यज्ञानमित्यादौ नेदमिति शुक्तिज्ञानस्याभाव इति न बोधः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, किंतु नेदमिति शुक्त्यज्ञानमिति तदर्थः। तेनाज्ञानं भावरूपः पदार्थः। तस्य च शुक्तिरजते हेतुत्वं लाघवात्, न तु तज्ज्ञाने, गौरवात्। किंच, तत्र रजतं पश्यामीति लौकिकचाक्षुषत्वेऽनुभवसिद्धः। तत्र लौकिकसंनिकर्षस्य विषयस्य च हेतुत्वेति तत्र रजतोत्पत्तिरावश्यकी। एतेन तत्र रजतत्वमेव विषयः, ज्ञानलक्षणा चालौकिकसंनिकर्ष इत्यपास्तम्। अज्ञानं च जीवानां न ब्रह्मणः। एवं चाधिष्ठानाज्ञानस्य शुक्तिरजतादौ हेतुत्वमिव ब्रह्माज्ञानस्य जीवसंबन्धिनः प्रपञ्चहेतुत्वमिति। इदमेव मिथ्यात्वं सदसद्विलक्षणत्वं चेति पूर्वमतोपपत्तिरिति। नेदमपि युक्तम्, अधिष्ठानज्ञानेऽपि शङ्खपीतिमोत्पत्तेः अधिष्ठानाज्ञानस्योत्पादकत्वायोगात्। न च तत्र दोषस्य हेतुत्वेन दोषाजन्यत्वमतादृशत्वानधिष्ठानाज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, तर्हि प्रमाणानुत्पादकाजन्यस्याध्यासादिजन्ये एवाधिष्ठानाज्ञानस्य हेतुत्वमस्तु, न भ्रान्तिमात्रे। किंच, चन्द्रतारकापरिमाणाल्पत्वपीतिमादीनामधिष्ठानज्ञाने सत्यपि कथमुत्पत्तिः। भ्रमं विशेषदर्शने सत्यपि भ्रान्तेरिव दोषवशादिति चेत्, तर्हि अविद्यातिरिक्तस्यापि प्रपञ्चहेतुत्वापत्त्या गत्यन्तराभावनियमेन।

यत्तु रजतं पश्यामीति लौकिकसाक्षात्कारे विषयस्य लौकिकमनिरूपस्य च हेतुत्वसिद्धये रजतोत्पत्त्यङ्गीकार इति, तदपि पुरोवर्त्यंशे लौकिकत्वेन रजतांशे अलौकिकत्वेन दोषजन्यत्वाङ्गीकारेण परास्तम्। यत्तु रजतज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवमिति, तदपि अज्ञानस्य कारणत्वकल्पनमपेक्ष्य लघुभूतमेव। न च एवमधिष्ठानज्ञानेऽपि भ्रमापत्तिः, लौकिकतदभावसाक्षात्कारस्य तद्व्यत्यासं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्। 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिश्रुतेरपि स्वाप्नसृष्टिविषयत्वेन मायापदस्य दोषपरत्वेन वा व्याख्यानादिति संक्षेपः।

केचित् तु परमात्मैव स्वेच्छया परमाणुत एव व्योमादि जनयति। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, तदैक्षत, बहु स्यां प्रजायेय' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति, 'पुरुष एवेदम्, नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतयोऽमुमेवार्थं प्रकटयन्ति।

अत्र हि आद्यश्रुतिद्वयेन आत्मनस्तद्रूपत्वेन प्रागवस्थितस्य बीजस्य हेतुत्वं व्योमादीनां च कुड्यत्वेन तत्कार्यत्वमुक्तम्। अपरश्रुतिद्वयेन धर्मिभेदाभाव उक्तः। नानात्वस्य प्रत्यक्षानेकत्वेन ज्ञातस्य एकत्वबोधनात्। यानि तु 'अजामेकां सत्यम्, इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादीनि ब्रह्मस्य मिथ्यात्ववाचकत्ववादभ्रान्तिजनकानि मायापदबोधकानि, तानि अस्थानित्यत्वमेव प्रतिपादयन्ति। अश्वत्थो वा अग्रे गोअश्वेभ्य इतिवत्। एतेषामपि मुमुक्षूणामनुत्साहजननार्थतया वैराग्यजननार्थतया च प्रपञ्चस्य सत्तानन्त्यार्थत्वप्रतिपादकतयाऽप्यवादकत्वस्य युक्तत्वात्। विरुद्धं चैतत् 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुतौ। मृत्पिण्डमात्रेण सकलतद्विकारज्ञानस्येव आत्मज्ञानेन तस्य सकलप्रपञ्चज्ञानमित्यर्थ। यद्यपि व्याप्यरूपेण न ज्ञानं तथापि समानरूपेणोपपत्तिः। तथा प्रपञ्चस्य सत्यत्वे उपपन्नं। न हि शुक्तिज्ञानेन असत्यस्य ज्ञानम्, सतो विज्ञानं संज्ञानम्। अत्र सत्यत्वमेव प्रपञ्चस्य युक्तमित्याहुः।

निरीश्वरसांख्यास्तु प्रकृतिरचेतना सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रधानशब्दवाच्या चेतनात्मनामुपभोगाय महदादिविशेषपर्यन्तरूपेण परिणमति इत्याहुः।

सेश्वरसांख्यास्तु प्रकृतिरेव अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशक्लेशकर्मविपाकाशयैः अपरामृष्टं सर्वव्यापिनं पुरुषशब्दवाच्यं ईश्वरमधिष्ठाय महदहङ्कारादितन्मात्रादिक्रमेण जगत् सृजति, बीजमिव सस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठाय अङ्कुरादिक्रमेण वृक्षादि। तस्मात् प्रकृत्युपादाना सृष्टिः ईश्वरभिन्नक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यजीवभोग्या। प्रकृतेरैक्येऽपि भोक्तॄणां भेदात् प्रपञ्चवैचित्र्योपपत्तिः। औपनिषदास्तु एकात्म्यवादाः सादृश्यपरत्वेन व्याख्येयाः। एवं नानात्वनिषेधाश्च। एतदभिप्रायेणैव 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥' इति, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति च प्रयोगम्। येऽपि मुक्तात्मना ईश्वरेण सह एकत्ववादाः तेऽपि अत्यन्तसाम्येन वैलक्षण्याभावेन वा उपपादनीयाः। 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥' इति श्रुत्या परमसाम्योक्तेः। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥' इति भगवद्वाक्येनापि साम्योक्तेः।

न च 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति भगवद्वाक्यस्य 'भेदस्य जनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥' इति पुराणवचनस्य च अनुपपत्तिः, तयोः स्वामिभृत्यभावबोधकत्वेन उपपत्तेः। एवं च 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' 'उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः। परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥' इति भेददर्शनमुपपद्यते। तस्मात् प्रकृत्युपादानोऽयं प्रपञ्च इत्याहुः।

तदपि न, प्रकृतेरेकरूपतया हेतुवैलक्षण्याभावेन नरपश्वादिरूपकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेः। क्षेत्रज्ञादृष्टवशात्

वैलक्षण्यं इत्यपि अदृष्टस्य कार्यवर्गान्तःपातितया प्रकृतौ विलीनत्वेन अनारम्भकत्वात् वक्तुमशक्यम् ।

कुतो वा प्रकृत्या महदादिविकारारम्भः ? ईश्वरेच्छयेति चेत्, तस्य अवाप्तसमस्तकामस्येच्छाऽसंभवात् । किंच प्रलये प्रकृतिभावस्य आत्मना च निर्विशेषाणामवस्थितत्वात् धर्माधर्मयोश्च अन्तःकरणधर्मतया तदानीमभावात् पूर्वजन्मनि कृताश्वमेधानां कृतब्रह्महत्यानां च विशेषो न स्यात् । न च असतः शशविषाणादेः उत्पत्तिनाशयोः अदर्शनात् (सतः) नियतोत्पत्तिदर्शनाच्च उत्पत्तिनाशयोः आविर्भावतिरोभावरूपतया सदन्वयाच्च नाऽवस्थितधर्माधर्मवशेन वैचित्र्योपपत्तिः इति वाच्यम् । मृत्पिण्डकपालावस्थयोः घटसत्तायाः अनुपलब्धिबाधितत्वात् । 'नासतो विद्यते भावः' इति तु 'न त्वेवाहं जातु नासम्' इति नित्यत्वप्रतिपादनोपक्रमात् आत्मपरतया अनुत्पत्तिविनाशधर्मत्वप्रतिपादकम्, न तु सर्वस्य कार्यजातस्य । अस्तु वा कारणात्मना अवस्थानं तथापि मृदात्मनाऽवस्थितघटादिना उदकाहरणासंभववत् प्रकृत्यात्मनाऽवस्थितधर्माधर्माभ्यामपि न वैचित्र्यसंभवः । यदि तु सृष्टिप्रलयपरंपरया अनादिरेव शब्दानां अर्थानां संबन्धानां वेदानां नित्यता चाश्रित्य 'सर्वेषां चैव नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथगर्थांश्च निर्ममे ॥' इति वचनानुरोधेन पूर्वकल्पतुल्यनामव्यवहारकल्पनोपपत्तिः अङ्गीक्रियते, 'अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः' इति वचनानुरोधेन वा अनेककर्तृका तादृशसृष्टिरङ्गीक्रियते । तथापि प्रकृतेरुपादानत्वासंभवात् अनुपादाननिर्माणासंभवात् सोपादानत्वसिद्धिः इति संक्षेपः । मणि. पृ. ८५–९२.

* सृष्टिप्रलयौ यथा आत्मवे तथैव अनादिकालमारभ्य भवतः । समस्तजगतः सृष्टिप्रलयौ तु न संभवतः इति मीको. पृ. १७३३ 'जगत् अनादि । न च तस्य कश्चित् स्रष्टा' इति निर्दिष्टे श्लोकवार्तिके द्रष्टव्यम् ।

* सृष्टिप्रलयप्रवाहः अनादिः– वैशेषिका आहुः, अनादिरयं सृष्टिप्रलयप्रवाहः । ब्राह्ममानेन वर्षशतान्ते भगवतो महेश्वरस्य समस्तजगत्संहारेच्छा भवति, तदिच्छावदीश्वरात्मसंयोगात् परमाणुषु विभागकर्माणि उत्पद्यन्ते । तैश्च सर्वेषु मिथो विभक्तेषु यावत् द्व्यणुकसर्वावयविनाशात् परमाणव एव केवलाः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः व्योमकालदिगात्ममनांसि च अवतिष्ठन्ते, धर्माधर्माश्च तावन्तं कालं ईश्वरेच्छाप्रतिबद्धाः फलमप्रयच्छन्तः तेष्वेव आत्मसु अवतिष्ठन्ते । पुनस्तावति काले गते तस्यैव भगवतः कर्मोपभोगशून्यानात्मनो दृष्ट्वा अनुकम्पापरवशस्य सिसृक्षा भवति । ततः सिसृक्षावदीश्वरात्मसंयोगात् परमाणुषु कर्मोत्पत्तेः तद्वशात् मिथः संयुक्तेषु तेषु द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादयः आरभ्यन्ते । ततः तदिच्छावशादेव भगवत्प्रतिबन्धैः अभिव्यक्तसामर्थ्यैः विविधैः कर्मभिः विविधानि नरपश्वादिभेदभिन्नं भूतजातमारभ्यते । ततः स एव महेश्वरो धर्माधर्मप्रतिपादनाय वेदान् सृजति । तदैव प्रतिसर्गं अन्येऽन्ये च वेदाः । प्रवाहतस्तु वेदाः सृष्टिप्रलयाश्च अनादयः । कर्ता च महेश्वरः अनादिरेव । इह च परमाणूनां उपादानत्वात् नानुपादानत्वं सृष्टेः । इति । रत्नाकरः पृ. ६१६–६१७.

* सृष्टिप्रलयवादः –– समस्तजगदात्मसृष्टिप्रलयवचनं अर्थवादः । अवश्यं च स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य उपनिषद्भागस्य प्रयोजनवदर्थपरता वक्तव्या । तेन दैवप्रभावकथनार्थोऽयं सृष्टिप्रलयवादः । समस्तपुरुषकाराभावेऽपि सृष्टिकाले दैववशेनैव सर्वं प्रवर्तते, प्रलयकाले च सत्यपि पुरुषकारे दैवोपरमादेव उपरमति, तस्मात् धर्मानुष्ठाने एव यतितव्यं इत्येतत्परं सृष्टिप्रलयवचनम् । रत्नाकर. संबन्धाक्षेपपरिहारे ११२.

* सृष्टिप्रलयविषयस्य वचनस्य धर्मोपयोगिता–– सति असति वा पुरुषकारे दैववशेन कार्यं प्रवर्तते दैवोपरमे चोपरमति । सृष्ट्यादौ च पुरुषकाराभावेऽपि दैववशात् जगदुत्पत्तेः प्रलयकाले च सत्यपि पुरुषकारे दैवोपरमे जगदुपरमने, तस्मात् दैवस्य अधिकः पुरुषकारात् प्रभाव इति मत्वा श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाने यतितव्य इति ज्ञानात् । सु. पृ. १२२.

• सेचनपर्यूहणादीनां अनुष्ठानं सद्यस्के गलेवारशम् । १०।२।३३।७४. मीको. पृ. १५३६ 'गलेशास्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सेवको यो धर्मार्थं तस्य शूद्रस्य विश्वजिति अदेयत्वम् । ६।७।५।६. मीको. पृ. १६८८ 'विश्वजिति धर्मार्थसेवकः शूद्रो न देयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सेवा राजकुले क्रियते । वा. ३।४।९।२६.

सैन्धवोदकन्यायः । यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते, एवं प्रकृतेऽपि । साहस्री. ७४५.

सोपानावरोहन्यायः । यथा हि येन क्रमेण सोपानमारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततः अवरोहन्तीति लोके प्रसिद्धम् । साहस्री. ४५.

सोपानारोहन्यायः । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । यथा प्रासादमारुरुक्षुर्युगपदारोढुमशक्नुवन् पूर्वांपूर्वां कक्षां परित्यजन्नुत्तरामुत्तरां च आरोहन् क्रमेण प्रासादमारोहति, तथा स्वात्मभूतमपि ब्रह्माज्ञानादन्यत्वेन स्थितं ज्ञातुकामः सहसा ज्ञातुमशक्नुवन् उत्तरोत्तरात्मबुद्ध्या पूर्वपूर्वात्मत्वधीबाधनक्रमेण परब्रह्मोपनाम शिवं अद्वैतं चतुर्थं आत्मत्वेन जानातीति भावः । साहस्री. ४४.

• सोमः अपूर्व एव । स न श्रुतश्चिद्धर्मान् गृह्णाति । भा ८।२।३।१०. • सोमः अव्यक्तचोदनः । तस्मात् सोमे ये एव धर्मा विधीयन्ते ते एव भवन्ति, नान्ये । टुप्. १०।८।१।१२. • सोमः अव्यक्तचोदन । व्यक्तचोदनात् च इत्यदेवतात्वम् । भा. ८।१।५।१०. • सोमः एकच्छन्दस्को भवत्येव, किंतु नानाछन्दस्कः । वि. ३।२।१९.

['वचनादिष्टिपूर्वत्वम्' (५।४।३।५–९) इत्यधिकरणावयवभूतानि 'सोमश्चैकेषां०' इत्यादीनि चत्वारि सूत्राणि तत्रैव (मीको. पृ. २३०४) संग्रहीतुं योग्यान्यपि प्रमादात् न संगृहीतानि । तानि प्रथमसूत्रवर्णानुक्रमानुरोधेन अत्र संगृह्यन्ते ।]

सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात् तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् । ५।४।३।६॥

यद्यपि आधानं कृत्वा ततो दर्शपूर्णमासेष्टिः कर्तव्या ततो यथाकालं सोमः इति आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं वचनादस्त्येव तथापि एकेषां केषाञ्चित् शाखिनां आधानोत्तरं इष्टेः प्राक् सोमः स्यात् आधानोत्तरं आदौ सोमः तत इष्टिः इति । चकारः वैकल्पिकसमुच्चयपरः । कुतः ? सोमपूर्वत्वं अग्न्याधेयस्य आधानस्य तदन्तेन तदन्तत्वेन सोमान्तत्वेन हेतुना सोमस्य आधानानन्तर्यं गृहीत्वा इत्यर्थः । ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् सोमकालस्य वसन्तादेः ऋतो, कृत्तिकादेश्च नक्षत्रस्य, अतिक्रमः उक्तो वचनेन 'यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत नर्तुं प्रतीक्षेत न नक्षत्रम्' इति । सोम आधानानन्तर्याभावे [illegible] ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनं अनर्थकमेव स्यात् । हिशब्दः एवार्थकोऽत्र । तस्मात् सोमपूर्वत्वम् । तदन्तेन इत्यत्र तदर्थेन इति पाठे तदर्थेन पूर्वपक्षसिद्धार्थेन योगे कालबाधकं वचनं अनर्थकमेव स्यात् इत्यर्थः (वृत्तौ) । तदर्थेन अव्यवहितोत्तरकालवाचिना यक्ष्यमाण इति लृटा युक्तं वचनं अनर्थकं स्यात् । यद्वा अद्यतनभविष्यत्कालवाचिना लृटा युक्तं वचनं अनर्थकं विरुद्धं स्यात् इत्यर्थः (कुतूहले) । तस्मात् आधानादानन्तर्यं सोमस्य ।

तदर्थवचनाच्च, नाविशेषात् तदर्थत्वम् । ७ ॥

आधानोत्तरं आदौ सोमः ततो दर्शपूर्णमासौ इति आधानस्य सोमपूर्वत्वं इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । चकारः समुच्चये । 'यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत' इति वचनं सोमार्थमेव । अन्यथा हि सर्वैरपि यक्ष्यमाणः अग्निमाधत्ते सोमेन च अग्निहोत्रादिभिश्च । ततश्च सोमार्थत्वस्य अग्निहोत्राद्यर्थत्वस्य च अविशेषात् विशेषाभावात् तदर्थत्वं विशेषतः सोमार्थत्वं न स्यात् । क्रियते च वचनं सोमार्थम्, तस्मात् [illegible] वचनं

आधानस्य सोमार्थत्वं ब्रवीति । तस्मात् सोमाधानयोरानन्तर्यार्थं वचनम् । इति सोमपूर्वत्वम् ।

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशादानन्तर्यान् विशङ्का स्यात् । ८ ॥

आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा विकल्पेन इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । चकारः समुच्चयार्थः । आनन्तर्यात् अयक्ष्यमाणस्य आधानानन्तरमेव यः सोमेन न यक्ष्यते तस्य, पवमानहविषां पवमानेष्टीनां कालस्य निर्देशात् 'यः सोमेनायक्ष्यमाणः अग्निमादधीत न स पुरा संवत्सरात् हवींषि निर्वपेत्' इति श्रुत्या पवमानहविःकालनिर्देशात् विशङ्का स्यात् सोमपूर्वत्वाभावपक्षस्य शङ्का संशयः न स्यात् । विशब्दोऽत्र नञर्थकः । श्रुतौ अयक्ष्यमाणपदेन आधानादनन्तरमेव यो न सोमेन यक्ष्यते इत्युक्तमित्यर्थः । तथा च इष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः सिद्धान्तः ।

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य, तादर्थ्ये सोमपूर्वत्वम् ।९॥

पञ्चमादिभिः अष्टमान्तैः सूत्रैः सिद्धस्याधिकरणस्य प्रयोजनकथनार्थमिदं सूत्रम् । एवं च सोमेन अयक्ष्यमाणस्य यः इदानीं सोमेन न यक्ष्यते तस्य आधानोत्तरं दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धव्या । तादर्थ्ये आधानस्य सोमार्थत्वे तु सोमपूर्वत्वमेव । य. सोमेनैव आदौ यक्ष्यते तस्य आधानोत्तरं दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रागेव सोमः कर्तव्यः पश्चात् दर्शपूर्णमासेष्टिर्भविष्यति । के.

● सोमः चमसिभिर्भक्षयितव्यः ज्योतिष्टोमे । ३।५।७।२२. ● सोमः दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रागूर्ध्वं वा, सोमविकारास्तु गवादय. एकाहाः ऊर्ध्वमेव । टुप्. ५।८।९।१६. ● सोमः दर्शपूर्णमासोत्तरकालः कर्तव्यः इति निधीयते । ४।३।१५।३७. मीको. पृ. १७७९ 'ज्योतिष्टोमः दर्शपूर्णमासोत्तर कर्तव्यः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमः दशमुष्टिपरिमितः । भा. २।२।६।१९. ● सोमः नैव याग साधनम्, किंतु तद्गुणविशिष्टो यागः । स चाविशिष्टः पूर्वोक्तेष्वपि । तस्मान्नास्ति कर्मभेदः । भा. ६।३।४।१४, ● सोमः भिन्नः । सः राजन्यवैश्ययजमानचमसभात्रावस्थितोऽपि महच्चमसान्तरेषु समवायात् नित्यः । तेन धर्माः तं न व्यभिचरन्ति । ३।६।१३।३६. ● सोमः पवमानेष्टि-आग्नेयपशु-अग्निहोत्राणि कृत्वाऽपि दर्शपूर्णमासयोः प्राक् कर्तव्यः । यथा तु भाष्यकारेणोक्तं (तथा) आग्नेयपशुः सोमाङ्गत्वाद्भवति, पवमानेष्टयोऽपि अग्निसंस्कारत्वात् भवन्त्येव । अग्निहोत्रं तु नास्ति । टुप्. ५।८।३।६. ● सोमः ऋतुचमसस्य प्रकृतिः । त्रि. ३।६।१३, ● सोमः मूलप्रकृतिः । ८।१।३ वर्णकं २, ● सोमः, य. पूर्वं प्राचीनवंशे संस्थापितः, स वैसर्जनहोमोत्तरं हविर्धाने प्रणीयते । ५।१।१४. ● सोम. यज्ञनिचोदनः । भा. ८।४।५।१२, ● सोमः । यावानेवाग्निष्टोमे सोमः तावानेव उक्थ्यादिषु अपि संस्थासु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः । विप्रर्षा इति पर्वसंख्यानियमात् ... । विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते (उक्थ्यादिषु) । अपि च तृतीयसवने अंशुरेकोऽभिषूयते । तस्य प्रमाणं च नाम्नातम् । तमनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं च ग्रहीष्यन्ति । तेन प्रदेयविवृद्धिर्भविष्यति । २।३।११।३०,३१. ● सोमाः ये चमसैः ग्रहैश्च युगपद्धूयन्ते तेषु 'उक्थशा यज सोमानाम्' इति मन्त्रः । 'उक्थशा यज सोमस्य' इति एकवचनान्तमन्त्रस्तु केवलग्रहकरणकहोमे एव । संकर्ष. २।३।११. ● सोमाः वषट्कारसमाख्यानिमित्तभक्षार्थं सदसि आनेतव्या. । धा. ३।५।११।३२. ● सोमं 'एकहायन्या क्रीणाति' ज्योतिष्टोमे । नि. ४।१।१०, ● सोम क्रीतं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशे आनयन्ति । ४।२।१३. ● सोम दक्षिणे हविर्धाने (शकटे) आसादयन्ति । भा. ३।७।७।१६, ● सोमं न आग्नेयेन अभिपारयति । ८।१।३।६, ● 'सोमं यदि न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात्' । ३।६।१५।४०. ● सोमेन अनुष्ठिते तदङ्गे चाष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनात् सम्भोगसंबन्धेऽपि ततः अनुष्ठानमसौ भवति । धा. ३।५।१७।४३. ● सोमेन आधानसमनन्तरमयक्ष्यमाणः पुरा संवत्सरात् पवमानहवींषि निर्वपेत् । भा. ५।८।३।८. ● सोमेन आधानसमनन्तरं यक्ष्यमाणः कर्तुं नक्षत्र च न परीक्षेत ।

क्रतुनक्षत्रपरीक्षाप्रसङ्गेऽस्य आधानविषयक. इति सूत्र भाष्यकारौ वृत्तिश्च, सोमविषयक अथ ' सोमस्य क्रतुं नक्षत्रं न परीक्षेत ' इति वार्तिकं तत्रत्यं च । के. ५।४।३।६. ● सोमेन उच्छिष्टा न भवन्ति इति श्रूयते । भा. ३।२।२०।५२. ● सोमेन विष्णुक्रमाणां परिप्लु पाठेन । संकर्ष ३।२।१९. मीको. पृ १८३१ ' ज्योतिष्टोमे सोमेन धिष्ण्य व्याघारण० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● ' सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत ' ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ' ' सर्वान् पूर्णेन च नक्षत्रम् ' इत्यनेन ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति विहितस्य सोमकालस्यैव बाध । आधानकालबाधस्तु अन्यतरापेक्षेन सिद्ध एव । वि. ५।४।५. ● ' सोमेन यक्ष्यमाण. ' इत्यनुवादोपपत्तिः ऐन्द्रवायवमादाय इत्यत्र । भाट्ट. ५।४।३. ● ' सोमेन यजेत ' अत्र न्यूनत्वाधिकार्थविषयत्व कल्पने लक्षणा दोष. । बाल. पृ ३. ● ' सोमेन यजेत ' इति द्रव्यस्य नियमविधि. । वि. ४।२।९. ● ' सोमेन यजेत ' इति वचनैः अपूर्वस्य कर्मणो विधायकं न तु ऐन्द्रवायवं गृह्णाति इत्यादीना कर्मणा समुदायस्य अनुवादकः । भा २।२।६।१७–२०. ● ' सोमेन यजेत ' इति विधीयते याग । टुप्. १०।४।२।३, ● ' सोमेन यजेत ' इति सोमविशिष्टो यागो विधीयते । १०।२।९।३३. ● ' सोमेन यजेत ' इत्यत्र अप्रसिद्धार्थनामधेयकल्पनातो वर प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाऽऽश्रयण इत्यभिप्रेत्य ' सोमद्रव्यवता यागेन ' इति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । वि १।४।२, १।४।२, ● ' सोमेन यजेत ' इत्यत्र देवता अश्रुता । ८।१।५. ● ' सोमेन यजेत ' इति करणे तृतीया कारकविभक्ति रूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । बाल. पृ. ८५. ● ' सोमेन यजेत ' । दशपूर्णमासाभ्यां इति च प्रकरणे परिमाणश्रुतम् । भा. ' सोमेन यजेत ' इत्येवमादिवाक्येषु विशिष्टे दशपूर्णमासाभ्यां सोमेन यजेत इति । स च नियतपरिमाणेनादर्शनान्नियत. । भा.२।३।६।१९ पृ ५२०. ● ' सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं निर्वपेत् ' इति नानार्थतेत्री द्वितीयं हविः । भा. १०।३।७।१५, ● सोमात् ऊर्ध्वं द्विपुरोडाशा पौर्णमासी, प्राक्सोमात् एकपुरोडाशा । १०।८।१८।६२, ● सोमात् ऊर्ध्वं सानाय्यादिक न आमिक्षादय न प्राक् । ५।४।८।२५. ● सोमात् प्रागूर्ध्वमिति सानाय्यविकाराणां न नियमः । भाट्ट. ५।४।८. ● सोमात् प्राक् पूर्णमासयागे अग्नीषोमीय. पुरोडाशो न कर्तव्यः । किं त्वेक एव आग्नेय पुरोडाश. । उपांशुयाजस्तु भवत्येव । तस्य देवता तु सोमात् प्राक् अग्नीषोमरूपा न कर्तव्या । वि १०।८।१९. ● सोमात् प्राक् ब्राह्मणेन उपांशुयाजोऽपि न कर्तव्यं प्राजापत्य वैष्णव वा कर्तव्यमिति तस्य सोमात्पूर्वं न दर्शपूर्णमासयो. । भा. ५।४।६। १९–२१. ● सोमेभ्यः ऊर्ध्वम्. उत्तर प्राजापत्याङ्ग प्रचारो वाजपेये । ११।३।१५।४८–५४. मीको. पृ. ३४८० ' वाजपेये सर्वसोमोत्तर प्राजापत्याङ्गप्रचारः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● ' सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति ' अत्र वषट्शब्दा उपस्थितस्य यागान्तरस्यैव सोमयागोत्तरकालविशिष्टस्य विधि. । संकर्ष. १।१।१८. ● ' सोमस्य मे वीहि० ' इति मन्त्रः प्रधानभूतद्रव्यविधि । बाल पृ. ६८. ● सोमस्य अपहारे एका गां दक्षिणां दद्यात् । दाहे पञ्च गाः दक्षिणां दद्यात् । भा. १०।३।१५।५९. ● सोमस्यापूर्वत्वम् । ' सोमेन यजेत ' इति । वि. २।२।६. ● सोमस्य अल्पमूल्यत्वात् वास प्रभृतीनामेकेन येनचित् क्रये सिद्धे शेषाणि वचनसामर्थ्यात् दीयमानानि तस्यैव आनतस्य पुनरानतिं कुर्वन्ति । आननात् क्रीतः सोम. अभ्युदयकारी भवति इति शास्त्रार्थो विज्ञायते । भा ३।३।११।२४. ● सोमस्येव वाजिनस्य अपि अनुवषट्कारोऽस्ति । स च स्विष्टकृद्रूपः । संकर्ष. १।४।२. ● सोमस्योपावहरण मात्रे च येनापि साधनेन न कार्यं किंतु ' वाससि निनोति, वाससा चोपावहरति ' इति वाससैव कार्यमिति । वि. १०।६। २०. ● सोमस्य कालविशेषबाधः ' नर्तुं परीक्षेत नक्षत्रम् ' इत्यनेन, न तु आधानस्य । भा. ५।४।५। १५–१६ ● सोमस्य गृह्यमाणस्य मीयमानस्य चैन्द्रत्वं ' इन्द्राय त्वा वसुमते० ' इति ग्रहणमन्त्रादवगम्यते । वि. ३।२।१६, ● सोमस्य जगतीछन्दस्कत्वं चतुरवदानम-

कल्पे माध्यंदिने पृष्ठस्तोत्रे आभरणाय तम् । १०।५।१९. ● सोमस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां सादृश्यं नास्ति अव्यक्तचोदनत्वात् । टुप्. ८।१।३।५, ● सोमस्य द्वौ कालौ प्राग्दर्शपूर्णमासयोरूर्ध्वं च । ५।४।३।६. ● सोमस्य प्रतिनिधि. श्वेत. पूतीकाः । ६।३।१३।३१. मीको. पृ. २५९३ 'पूतीका. सोमस्य प्रतिनिधि श्वेत.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमस्य प्रदेयमहत्त्वविशेषेण साधनता । सु. पृ. ७९७. ● सोमस्य बृहत्सामत्वे–पृष्ठस्तोत्रे, ग्रहाग्रत्वम् । वि. १०।५।१७. ● सोमस्य भक्ष. एकपात्रे प्रथम होतुरेव । ३।५।१३।२६–२९. मीको. पृ. १७९२ 'ज्योतिष्टोमे एकपात्रे॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमस्य भक्षणं सदसि भवति । वि. ३।५।६.११. ● सोमस्य मान उपावहरणं च वाससा कर्तव्ये ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०।३७. मीको. पृ. १८३१ 'ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वाससा कर्तव्ये' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमस्य रथंतरसामत्वे ऐन्द्रवायवाग्रत्वम् । वि. १०।५।१५. ● सोमस्य विक्रयो न श्रूयते क्रयश्रूयते । भा. ३।७।१५।३१, ● सोमस्य श्रुत प्रतिनिधिः पूतीकाः । ३।६।१५।४०. ● सोमानामिष्टिपूर्वत्वमाम्नातम्, 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति । भा. ६।६।५।३०. ● सोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यप्रचार. । भाट्ट ११।३।१४. ● सोमानां मूलप्रकृतिर्ज्योतिष्टोम. । वि ८।१।१ वर्णक २. ● सोमे अभिप्रवयणं घर्मवत् । भा. ७।३।८।१९.

सोमे अग्निचित्कर्तृके उत्तरवेदिपुराणाग्निद्रव्यस्यैव एकविंशतिशर्कराणां च समुच्चयः ॥

उक्तप्रश्ने चयनोत्तरकालीनानां इष्टिपशुसोमानाम् विशेषेण ग्रहणात् सर्वांग पुराणाग्निद्रव्यम् । इति प्राप्ते, 'पुनराधेयं वा एतत्क्रियते पुनर्वा एतदाधेयं यन्ति यश्चाग्निचित् सोमेन यजेत तदेता एकविंशतिशर्करा उत्तरवेदिमुपनिधाय यजेत' इति वचनान्तरेण सोमे द्रव्यान्तरविधानात् सामान्यवचनेन इष्टिपशुसन्धयोरेव पुराणद्रव्यविधि पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु 'यदीष्ट्या॰' इति वाक्येऽपि सोमस्य विशिष्य ग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्योत्तरवेदिपुराणाग्निद्रव्यस्यैवैकविंशतिशर्कराणामपि अग्निचित्कर्तृकसोमे समुच्चय. । सोमान्तर्गतेष्टिपशूनां त्वेकविंशतिशर्कराभाव. इति । संकर्ष. २।३।१२. ● सोमे अग्नीषोमीये पशौ विहितैरेकादशप्रयाजैः प्राकृताङ्गान्तराणां न बाध । १०।३।१।१–१२.

सोमेऽवचनाद् भक्षो न विद्यते । ३।५।६।१९॥

ज्योतिष्टोमे क्रियमाणे सोमे हुते शेषभक्षो विद्यते न वेति सन्देहे पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । सोमे भक्षो न विद्यते अवचनात् भक्षयितव्य. सोम. इति वचनाभावात् ।

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् । २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमशेषस्य नास्ति भक्ष. इति पूर्वपक्षनिरासार्थो वा-शब्दः । स्यादेव भक्षः 'सर्वत. परिहारमाश्विनं भक्षयति' 'भक्षिताप्यायितांश्चमसान् दक्षिणस्यानसोऽवलम्बे सादयन्ति' इति अन्यार्थदर्शनात् । नचात्र अन्यार्थं सत् भक्षं दर्शयति इति अन्यार्थदर्शनमित्युच्यते । आश्विनपात्रभक्षणात् प्राक् तस्य स्वमन्त्रकस्य सर्वतः समन्तात्, परिहरणीय आवर्तयितव्य इति परिहरणविधानार्थं वाक्यं इति भाष्यकारस्य प्रथमवाक्ये । द्वितीयवाक्ये तु भक्षितान्, भक्षणोत्तरं आधिक्येन सोमरसेन आप्यायितान् वर्धितान् चमसान् कुर्यात् दक्षिणदेशस्थस्य अनसः शकटस्य अवलम्बे ईषयोर्मध्ये अधस्तात् सादयेत् इति विधानार्थं इति ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात्, तस्माद् यथोपदेशं स्युः । २१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । पूर्वसूत्रे सिद्धान्तसाधकं अन्यार्थदर्शनमुक्तम् । विधिप्रदर्शनार्थं तु एतत् सूत्रम् । तुशब्द. पूर्वस्माद्विशेषप्रदर्शनार्थः । पूर्वसूत्रे यानि अन्यार्थदर्शनानि उक्तानि तानि वस्तुतः भक्षविधायकानि वचनान्येव 'सर्वत परिहारमाश्विनं भक्षयति' इत्यादीनि । स्वमन्त्रकस्य सर्वतात् आमणविशिष्टं भक्षं तद्वाक्यं विदधाति । भक्षणस्य अपूर्वत्वात् अन्यप्रमाणेनाप्राप्तत्वात् । तस्मात् भक्षवचनसद्भावात् यथोपदेशं येन ऋत्विजा यद्देवताकं

पात्र यथा भक्षणीय उक्त वचने तथा तथा भक्षणानि स्यु । सर्वथाऽपि अस्ति सोमभक्ष इति सिद्धान्त । वि

● 'सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते' (३।५।८।१९) इति सामान्येन भक्षविचार कृत्वा विशेषविचारोऽय ('ऐन्द्रवायवे तु०' ३।५।५।१८ इत्यय) कर्तव्य आसीत् । शा ३।०।५।१८ पृ ९६७ । प्रकृत्यमसेषु हवि प्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोम, तथा 'सोमेऽवचनात्' इत्यत्राधिकरणे वक्ष्याम । ३।५।१।८ पृ ९९२ ● सोमे अविद्यमाने सोमसदृश द्रव्य प्राप्तम् । तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्ते ईषत्सदृश नियम्यते 'यदि सोम न विन्देत पूतिकान् अभिषुणुयात्' इति । भा ३।६।१५।४० ● सोमे आग्निमारुत शस्त्र सवनीय विकारे सोमयागाननुत्वे न कार्यम् । भाट्ट ४।३।१२ ● सोमे आज्यभागप्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वेन, पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम् । १०।८।२।७ मीको पृ २५६० 'पशुकाज्यभागयाश्च' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमे आतिथ्योपक्रमे लूयमान बर्हि आतिथ्योपसदग्नीषोमीयनियमसाधारणम् । त्रिष्वपि एककरवैव विधानम् । तत्र क्रियमाणा धर्मा अपि प्रतिपत्ति (दाह)वर्ज सर्वसाधारणा । न तु आतिथ्यया बर्हिष उपादानमात्र प्रयुज्यते अन्ये धर्मा आस्तरणादिकार्यं च उपसदग्नीषोमीयाभ्या प्रयुज्यन्ते इति । भाट्ट ४।२।११ ● सोमे ऋत्विज षोडश । ३।७।१६।३२–३५ मीको पृ १७०६ 'ऋत्विक्शब्द यागीयसर्वकर्मकरेषु न प्रवर्तते, किन्तु षोडशस्वेव' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमे एकपात्रे साधारणे संस्कर्तव्ये न्यायेन ('सम स्यादश्रुतत्वात्' १०।३।७३) समो विभाग: प्राप्नोति । तत्र अविभज्य पीयमाने कदाचिदन्येन पात्रस्थमन्य पिबेत् । तत्र अनुशासन संभवति । त्वयाऽर्धं पातव्य मयाऽर्धम् । कदाचिदह अभ्यधिक न्यून वा पिबेयम्, तदनुज्ञातुमर्हसीति । भा ३।२।१७।४३ ● सोमे एव साक्षात् 'क्रीणाति' इत्यादय संस्कारविधय प्रवर्तन्ते, फलचमसे तु चोदकेन । वि ३।६।१३ ● सोमे ऐष्टिकधर्माणा नातिदेश । ८।१।३।३–१० मीको पृ २५३ 'अतिदेशो न सोमे ऐष्टिकधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमे 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' 'नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यति' । अत्र अन यथासिद्धप्रतिपत्तिविधित्वादेव दक्षिणादानप्राक्कालभाविकण्डूयनमेव विधीयते । भाट्ट ४।२।७ ● सोमे क्रीते वा दीक्षासु वा यूप छिनत्ति । भा ११।३।३।३. ● सोमे गार्हपत्यकार्याणि सर्वाणि शालामुखीये एव । प्राजहिते तु पशुश्रपणमेव । सकर्ष ३।२।१३. ● सोमे चमसभक्ष, इष्टौ इडाप्राशित्रादिभक्षाश्च सर्वे ऋत्विक्परिक्रयार्था इति पूर्वपक्ष । प्रतिपत्त्यर्थो भक्ष इति सिद्धान्त । 'यजमानपञ्चमा सभूयेडा भक्षयन्ति' इति यजमानस्यापि भक्षसद्भावात् । भक्षमाणेन च परिक्रयस्यासंभवात् । सत्रेषु अपि प्रतिपत्तिरूपत्वात् इडा–चमसादिभक्षा सन्त्येव । वि १०।२।९ ● सोमे 'तस्यैकादश प्रयाजानुयाजाः' इति । भा ८।१।३।४, तद्दीक्षणीयादीना सोमाङ्गभूताना कर्मणा ये प्रयाजानुयाजास्तेषा समुच्चयवचनम् । अङ्गाङ्गमपि च 'तस्य' इति शक्यते वक्तुम् । यथा वाजपेयस्य यूप इति । ८।१।३।१० ● सोमे दाशिकवेद्यकरणम् । वि. १२।१।१ ● सोमे दीक्षणीयादिषु ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्त ब्रह्मवरण प्रतितन्त्र न कर्तव्यम्, आनत्यर्थमेव तत्, सोमिकेन च वरणेनानतोऽसौ तस्मात् ब्रह्मवरण न कर्तव्यम् । ब्रह्मवरण दृष्टार्थम् । भा १२।१।१८।३५–४१, ● सोमे दीक्षणीयादिषु ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्त होतुर्वरणम् । तत् प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्र होतुर्वरण कर्तव्यम् । अदृष्टार्थे तत् नानत्यर्थम् । १२।१।१८।३५–४१, ● सोमे दीक्षणीयादिषु ऐष्टिकेषु दाक्षिकाग्निसमिन्धनाभाव । १२।१।१०।१९. ● सोमे दीक्षणीयोत्तर अग्नि लौकिको न संपद्यते किंतु सोमे समाप्ते एव लौकिकता । सकर्ष ३।२।१० ● सोमे 'प्रहृत्य परिधीन् हारियोजन जुहोति' अत्र न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्व तस्य ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गादिरूपस्य फलस्य सत्त्वात् । भाट्ट ४।३।१२

• सोमे प्रायणीयादिषु दार्शिकं व्रतं नानुष्ठेयम् । १२।१।११।२०-२३. मीको. पृ. १८१८ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सोमे ' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' अत्र दण्डविशिष्टदानस्योपयोगापेक्षायां " दण्डी प्रैषानन्वाह " इति प्रैषानुवचनार्थत्वेन विनियुज्यते इति प्रैषानुवचनं दण्डदानस्य प्रयोजनम् । अतो निरूढपश्वादौ दीक्षाऽसोमकयागान्येऽपि दण्डदानानुष्ठानम् । भाट्ट ४।२।६. • सोमे य एव धर्मा विधीयन्ते त एव भवन्ति नान्ये । टुप्. १०।४।१।१. • सोमे शेषभक्षाविधिम् । ३।५।६।१९-२१. मीको. पृ. १८३६ ' ज्योतिष्टोमे सोमशेषभक्षविधानात् अस्ति सोमभक्ष. ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सोमे प्रस्थिते प्रस्तर प्रहरति स्रुचं च । भा. ११।२।५।१८. • सोमे समाम्नात अग्निप्रणयनं सर्वस्यैवाङ्गजातस्येति पूर्वपक्ष. । न सर्वस्य किंतु एकदेशस्यैवेति सिद्धान्त. । संकर्ष. ३।२।११.

सोमे सुत्या संधिदिने एव ॥

सोमयागे दीक्षादिदेशान्ताङ्गानां कालभेदस्य वाचनिकत्वेऽपि सौत्याहतन्त्रस्य पर्वसंधिदिवसे एव वा दिनान्तरे वा करणमिति विकल्पे प्राप्ते, संधिदिने एव सुत्या सर्वा स्यात् । संधिकालस्याल्पत्वेऽपि तदाश्रितपूर्वापरकालयो. कर्मसंबन्धस्यावर्जनीयत्वात् । तत्रापकमचनस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् तदेतदाह ' विक्रमसंनिपातयोर्व्याप्त्या तत्संयोगाच्च कालात् प्रत्यक्ष विद्यते ' इति । प्रत्युत कौषीतकिब्राह्मण प्रथममेवोक्तं विश्वामित्रकाण्डे दर्शपर्वणि सोमश्चेत् प्रतिपन्निमित्तपर्वणि । सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौषीतकीश्रुतिरिति । भाष्यकृता तु द्वादशाहकालाविति सूत्रेण ' यदहरेव पुरस्तात् पश्चाद् दृश्यते तदहरुपवसेत्सुत्योभूते यजेत या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्योत्तरा सा राका ' इत्यादिवचनैर्दोषपि यागकालावेवेति पूर्वपक्ष प्रत्याख्यानेन सूत्रेण तेषां प्रत्यक्ष. कालादिरोधकत्वाभावात् ' द्वादश वै संवत्सरस्य पौर्णमास्य. ' इत्यादिलिङ्गाच्चैकैक एव काल इति सिद्धान्तितम् । संकर्ष. ३।१।६.

• सोमे सौम्यचरौ ऐष्टिकैः पात्रैरेव होमो न सौमिकैः । भा. १२।१।४।१०-११. • सोमे स्वरोः यावदनुबन्ध्याङ्गन धारणं न तु अग्नीषोमीयाङ्गने प्रतिपत्तिः । सोम. ४।४।१०. • सोमेषु अतिदेशकाणि प्रकृतिलिङ्गानि-- अव्यक्तचोदितत्वम्, अहर्गणत्वम्, अहीनत्वम्, सत्रत्वम्, संवत्सरसत्रत्वम्, निकायित्व इत्यादीनि । याल. पृ. ११९.

• सोमाङ्गेषु इष्टिपशुषु दार्शिकं होतृवरणं कर्तव्यं अदृष्टार्थत्वात् । अध्वर्युवरणं तु न कर्तव्यं दृष्टार्थत्वात् । भा. १२।१।१८।३९-४१.

• सोमाङ्गेष्टिगतशेषभक्षाणां सौमिकदक्षिणया न प्रसङ्गसिद्धि । १२।१।१७।३८-३५. मीको. पृ.२८२९ ' प्रसङ्गो न सोमाङ्गेष्टिगतशेषभक्षाणां सौमिकदक्षिणया ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु दार्शिकाग्न्यन्वाधानप्रवृत्त्याऽऽक्षेपसमाधाने । भा. १२।१।१२।२४-२८. • सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु पत्नीसंनहनानुष्ठानम् । १२।१।१३।१९. मीको पृ. १८३१ ' प्रसङ्गसिद्धि. सौमिकेन पत्नीसंनहनेन० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु शेषभक्षानुष्ठानम् । १२।१।१५।३१-३२. मीको. पृ. २८३१ ' प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकशेषभक्षाणां० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।३।८-९. ' सौमिकवेदिन्याय. ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सोमाङ्गदीक्षणीयादिषु अन्वाहार्यदक्षिणाया अननुष्ठानम् । १२।२।१६।३३. 'सौमिकदक्षिणान्याय.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सोमाङ्गदीक्षायां प्रसहोतृहोमानन्तरं यूपच्छेदनमात्र यूपोत्सादकर्ममात्रं वा अपकृष्य कार्यं न तु तदन्यापरस्य । भाट्ट. ५।१।१४.

• सोमाङ्गप्रायणीयादिषु सौमिकेन व्रतोपेतेन आतिदेशिकस्यारण्याशनस्य प्रसङ्ग. । १२।१।१४।३०. मीको. पृ ९७२ ' आरण्यभोजनन्याय. ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि कृत्स्नदक्षिणानिवृत्तिरित्युदितेः संगतिः । एका पञ्च इत्यत्रापि धेनुवत् कृत्स्नदक्षिणानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः ।

वि— 'एका पञ्चेति कृत्स्ना वा गोसंख्या वा निवर्तयेत् । स्यादाद्यो दक्षिणायोगात्नैव व्यवहितत्वतः ॥'

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानं प्रकृत्य 'यदि सोममपहरेयुरेका गा दक्षिणा दद्यात्, अग्निदग्धे पञ्च गाः' इति श्रुते नैमित्तिकेऽपि तृतीयविधिप्रकारलिप्सया दक्षिणादानोद्देशेन एकत्वगोत्वविशिष्टकारकविधानादेतुत्वात् गोद्रव्येणाश्वादीनां संख्यया च द्वादशशतस्य निवृत्तिः । इति प्राप्ते, 'गा दद्यात्' इत्येतावतैव विवक्षितार्थलाभादाद्यवाक्ये एकामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः द्वितीयवाक्ये च पञ्चत्वस्याप्यानयस्य विधेयत्वाद्गोत्वविधाने वाक्यभेदापत्तेरगत्या चतुर्थविधिप्रकारमङ्गीकृत्य गोत्वद्देशेन संख्यामात्रविधिः । अनान्तरप्रकरणादेव च दक्षिणादानस्याश्वपरत्वोपपत्तेर्न दोहनाद्यर्थगोषु प्रसक्तिः । अतश्च तत्र संख्यया द्वादशशतनिवृत्तावपि नाश्वादीनां निवृत्तिः ।

मण्डन— 'एका च पञ्चेति गवां निवृत्तिः ।'

शंकर— 'एका पञ्चेति धेनुवत् ।'

● सोमाभावे चतुर्षु छन्दोषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते पूतीका एवाभिषोतव्या इति । भा. ६।३।४।१६.

● सोमाभिद्रावे दक्षिणा पञ्च गावः न तु द्वादशशतम्, 'अश्वाश्वावसः०' इत्यादयस्तु सन्त्येव । वि. १०।३।१९.

● सोमाभिधानं ऋत्विग्वरणकाले कर्तव्यम् । 'ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथन्तरसाम्ना यक्ष्ये द्वादशशतदक्षिणेनाह यक्ष्ये, तत्र त्वमुद्गाता भव' इत्यादिरूपं वत् । वि. १०।२।११.

● सोमाभिषवः वेद्याः उत्तरतः प्राचीने हविर्धानमण्डपे दक्षिणहविर्धानशकटसमीपे । त्रि. ३।२।७.

● सोमाभिषवाधारफलकोपरिष्टात् 'उपरवाः' नाम गर्ताः । तत्र 'विमम, मद, तयो वद' इति मन्त्रान् यजमानाध्वर्यू पठतः । तदुक्तं फल्गुमतीरिव । त्रि. ३।८।१६.

सोमार्थं चरणं औपवसथ्येऽहनि ॥

औपानुवाक्यकाण्डे च प्रकरणे अवभृथान्तरतश्चाश्वदाम्यनिषिद्धयं पठ्यते । तन्मन्त्रौ नृपाश्वादिभ्यः पूर्वमाम्नातौ । तथानारभ्याधीते सर्वक्रतूनामुपस्थित्यविशेषेऽपि द्विरुक्तत्वादिदोषपरिहारानुगुणनिवेशानुसंधानकाले यान् तस्मात् प्राकरणिकवाक्यस्य प्रबन्धेन तत्रैवांश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिविधी । एतदनुवादेन औपानुवाक्यकाण्डे गुणविधयः । तेषां प्रधानविधितारतम्येनैव प्रकृतिगामित्वसंभवात् । तस्मादवभृथानन्तरमेव पाठक्रमात् तयोः प्रचारः । इति प्राप्ते, 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इति न्यायेनौपानुवाक्ये एव गुणविधिबाहुल्यात् प्रधानविधिरपि । तत्र न प्राकृताङ्गान्तरैः सह पाठक्रमाभावादितरप्रचारकाले एव तयोः प्रचारः । वस्तुतस्तु औपानुवाक्य एव विधिस्वीकारेऽपि तस्य प्रकृतावन्ते तु बादरायण इति न्यायेन क्रमकालग्रहणे परत एव निवेशे प्राप्ते, प्राकरणिकपुनःपाठवैयर्थ्यपरिहाराय तस्य क्रमार्थकत्वं स्वीकर्तुं युक्तमिति न पूर्वोत्तरपक्षयोः फलभेदः । यदि ब्राह्मणपाठात् प्रबन्धेन मन्त्रपाठेनोपांश्वन्तर्यामादिग्रहेभ्यः पूर्वमेव प्रचार इत्युच्यते तर्हि तत एव पूर्वपक्षेऽपि तथानुष्ठानं सिध्यति । वस्तुतो 'व्यन्तीयाप्योदधिप्रदेण चरिरादाभ्यौ चरति' इति श्रौतक्रमेणैव सिद्धेः प्राप्तिमूलकमेवेदम् । एवं पशुचातुर्मास्यानेऽपि । संकर्ष. ३।३।१४.

● सोमालाभे पूतीका एव प्रतिनिधित्वेन इति नियमः, प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । वि. ६।३।१३, ● सोमालाभे पूतीकाः, पूतीकापचारे च गोमयदर्भ ग्राह्यम्, न पूतीकसदृशम् । ६।३।१५.

● सोमाधानयोरानन्तर्यमपि, क्रतुनस्यातिपन्नवचनात् । भा. ५।४।३।६.

● सोमाधानपक्षे पवमानेष्टीनां सत्र एव करणम् । सोमात्पश्चादग्न्यस्य तु संवत्सरादिकालः । भाट्ट. ५।४।१, ● सोमाधानपक्षे सोमकालबाधे क्रतुवत्पवोरिव पौर्णमास्यादिपर्वसोमेऽपि अनादर इति केचित् । वस्तु.

मादीनि। तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात्। सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते। यथा व्रीहियवौ यागेषु। तथा 'अजया क्रीणाति' 'हिरण्येन क्रीणाति' 'वाससा क्रीणाति' इति। तान्येकार्थानि भवन्ति। तस्मादेषु विकल्पः।

समुच्चयो वा, प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ॥६॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न चैतदस्ति, विकल्प इति। किं तु समुच्चयः। कस्मात्? प्रयोगे द्रव्यसमवायात्। क्रयणस्य प्रयोगे, अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते। तत्र विक्रेतुः मूल्येन आनमनं क्रियते। तद्बहुभिः सुकरतरं भवति। तस्यतस्य द्रव्यस्य आम्नानमपाक्षिकम्। सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते। अपि च विषमाण्येतानि, 'अश्वशफेन क्रीणाति' इति, 'गोमिथुनाभ्यां क्रीणाति' इति समुच्चयेन आनतिं कर्तुं शक्नुवन्ति, न विकल्पेन। विकल्प्यमानानामानर्थक्यमापद्यते। तस्मात् समुच्चयः।

समुच्चयं च दर्शयति ॥७॥

भाष्यम्— 'स वै दशभिः क्रीणाति, दशाक्षरा विराट्, विराजमेव प्राप्नोति' इति क्रीणात्यनुवादोऽयम्। स एतेन न्यायेन प्रमाणं स्यात्। तस्मादपि समुच्चयः। अथ अर्थवादेन विधिः, तस्मात् विधायेन। तथाप्यनुवादरूप यो ध्यते। तत्र सति सम्भवे न पाक्षिकत्वम्। तस्मादनुवादः।

सोम— पूर्ववत् इहापि विकल्प. इत्युदियते. संगतिः।

वि— 'क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्ये वा, इति सौत्र. । कार्यैक्य, मानतेऽर्थाभाद् दशोक्तेश्च समुच्चयः ॥'

भाट्ट— यद्यपि गुणात् क्रयाणां भेदे एकसोमप्राप्त्यर्थत्वाद्विकल्पः। न च विक्रेतानतिरूपार्थानुरोधेन समुच्चयः संभवत्युपपन्नो वा, एकद्रव्यानतस्यैव विक्रेतुः निरपेक्षसाधनतानुरोधेन संपादनीयत्वात्। अन्यथा दक्षिणानामपि प्रभूतानां ऋत्विगानत्यनुरोधेन समुच्चयापत्तौ प्रसङ्गवाधान्नापत्तेः। इति प्राप्ते, 'स वै दशभिः क्रीणाति' इत्यनुवादबलात् समुच्चयः। इदं हि विध्यन्तरैकवाक्यताऽऽपन्नत्वात् अनुवादरूपत्वाच्च अनुवाद एव। अतश्च एतत्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन यावता विक्रेतुरानतिः, तावता समुच्चयः। दक्षिणासु तु एवंविधशापकाभावान्न समुच्चयः। एतदभिप्रायेणैव क्रयवत् संभवत्समुच्चयो विधिविहितपार्थकर्मणामित्युक्तं पितामहैः। यदि तु पाक्षिकानुवादत्वपरिहारार्थमस्यैव उपरिधारणपक्षं विधित्वं निषिद्धस्य च विभाव्यते, तदा अस्तु सर्वसमुच्चय एव। पितामहानां सम्भवत्समुच्चयोक्तिस्तु दार्ष्टान्तिकमात्रविषयिणीति ध्येयम्।

मण्डन— 'समुच्चयः क्रयद्वये।'

शंकर— 'क्रयणेषु तु स न्यायः।' सः समुच्चयः।

• सोमक्रयसमीपे अग्नीषोमीयः पशुः समाम्नायते। शा. ३।६।३।१८.

• सोमक्रयसाधनानां दशानां ज्योतिष्टोमे समुच्चयो न विकल्पः। १ अरुणया, २ अजया, ३ हिरण्येन, ४–५ वत्सतरया धेन्वा, ६ ऋषभेण, ७ अनडुहा, ८–९ मिथुनाभ्यां (गोभ्यां), १० वाससा –क्रीणाति। दश सम्पद्यन्ते (तैब्रा. ६।१।१०)। वि. १०।३।१६, १२।४।२, • सोमक्रयसाधनानां दशानामपि सान्नाय्ये 'निरुप्तः सप्तदशः सोमक्रयणे' इत्यनेन बाधः। १०।३।१६. • सोमक्रयसाधने छागे पुरस्तेऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य 'तस्यै शतम्' इत्यादेः नोहः. शायस्के। ९।१।१६।४२–४४ वर्णक २. मीकौ. पृ. १२३० 'ऊहः न साद्यस्के०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

• सोमक्रयणः सान्द. शिरस्त. साद्यस्के कृत्स्नस्य क्रयसाधिकस्य निवर्तकः। भा. १०।३।१६।६०, • सोमक्रयणं, साद्यस्के प्रथमे सान्द. शिरस्त्वरः। ८।३।१२।१९, • सोमक्रयणी एकहायनी गौ. ज्योतिष्टोमे। ९।१।१६।४२ वर्णक २. • सोमक्रयणी

गो सोम क्रेतुं ज्योतिष्टोमे यत्र नीयते तत्र तथा सप्तम पदं यत्र निहितं तत्र भूमौ हिरण्यं निधाय हुत्वा तद्गतां पांसूनध्वर्युर्गृह्णाति आपस्तम्बश्रुतम्, 'सप्तमं पदमध्वर्युर्यजमानस्य गृह्णाति' इति। वि ४।१।१० ● सोमक्रयणी गौः अपर सोमाङ्गं कृत्स्नस्य क्रयद्रव्यस्य निर्वर्तिका। भा १०।३।१६।६१, ● सोमक्रयणी गौः उत्तरेषु सोमक्रतुषु। ८।१।१२।१९ ● सोमक्रयण्याः सप्तमेन पदेन (रजसा) गृहीतेन हविर्धानमनस्कारं प्रलुम्पन्ति। 'यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यात्' इति। वि ४।१।१०

● सोमक्रयणार्थानां द्रव्याणां दत्तानां समुच्चयः न तु विकल्पः। भा १२।४।३।५–७ मीको पृ ४३४९ 'सामञ्जस्याय' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● सोमक्रयणीनयनं मन्त्रयुक्तं न तु पदमयुक्तं ज्योतिष्टोमे। भा ८।१।१०।७

● सोमग्रहाः क्वचित् नाम्नवन्तः। केचिच्च नाम्ना रहिता वाजपेये। तत्र वैश्वदेवग्रहपर्यन्ता नामवन्तः। वि ११।३।१, ● सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च वाजपेये। १०।८।१ ● सोमग्रहे दधिग्रहविकारे न सोमधर्माः। सङ्कर्ष ३।३।११ मीको पृ २००७ 'दधिग्रहविकारे सोमग्रहे न सोमधर्माः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● सोमग्रहे दधिग्रहविकारे सोमधर्मा मार्जनादि अभिषवस्य अभावात्। सङ्कर्ष ३।३।१२ मीको पृ २००७ 'दधिग्रहविकारे सोमग्रहे सोमधर्माभावः वि०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● सोमग्रहाग्रयणग्रहौ पात्रग्रहौ कर्मान्तरे एव दधिग्रहविकृतिभूतौ न तु पयसः गुणविधिः। सङ्कर्ष ३।३।१०

● सोमचमसः एव ब्रह्मणः दक्षिणा ऋतपेये न तु कृत्स्ना इत्यधिकरणपूर्वपक्षः। वि १०।२।८, १०।३।१० ● सोमचमसः औदुम्बरः दक्षिणा। स ब्रह्मणे देयः। टुप् १०।३।१७।६४ ● सोमचमसः। ऋतपेये ऋत्विक् ब्राह्मणाय दातव्यः अन्यस्मादपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः। भा १०।३।१९।४५ ● सोमचमसेन ऋतपेये विहितेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणाया ब्रह्मभिन्नपुरुषाणां च निवृत्तिः। १०।३।२०।७२–७३ मीको पृ १२४२ 'ऋतपेये सोमचमसेन०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● सोमचमसेन ब्रह्मवर्जदक्षिणान्तरस्य निवृत्तिः। कृत्स्नाचिन्ता। वि १०।३।१९ वर्णक २

● सोमचमसदक्षिणया ऋतपेये विहितया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाधः। १०।३।१९।६८–७३ मीको पृ १२४० 'ऋतपेये विहितया सोमचमसदक्षिणया०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● सोमचिकीर्षायां आधानकाले बाध्यते। सामग्रीसम्पत्तौ तु सोमकालेऽपि बाध्यताम्। वि ५।४।५

● सोमद्रव्यस्य यजुर्वेदेऽधिगतिः। वि ३।३।१

● सोमधर्म अग्नीषोमीयादि पूतीकादिषु श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु तुल्यः। भा ३।६।१७।४० ● सोमधर्माः अभिषवग्रहणादयो नित्याः, फलचमसे चोदकप्राप्ताः। वि ३।६।१३ ● सोमधर्माणां उद्भिदादिषु अव्यक्तयागेषु अतिदेशः। ८।१।९।१६ मीको पृ १९९ 'अतिदेशः उद्भिदादिषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

※ सोमधर्मासमानविधित्वाधिकरणम्। सह धर्मा न फलचमससाधारणाः। नित्यनैमित्तिकयोर्न समानविधित्वम्॥

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात्। ३।६।१३।३६॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य, ताः सम्पिष्य, दधन्युन्मृज्य, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् न सोमम्' इति। ज्योतिष्टोमे सन्ति सोमधर्माः – मानम्, उपावहरणम्, क्रयः, अभिषव इत्येवमादयः। तत्र संदेहः किं समानविधाना इमे धर्माः सोमस्य फलचमसस्य च, उत सोमधर्माः, फलचमसस्य तु तद्विकारत्वादिति। गुणकामानां प्रवृत्तिप्रकृतिर्या प्रयोजनमधिकरणचिन्तायाः। किं प्राप्तम्? समान

विधानाः प्रकरणाविभागात् । इति प्राप्ते, उच्यते । नैमित्तिकमेवंजातीयकमसमानविधानं स्यात् । कुतः ? अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमेन फलचमसः । सोमो नित्यवदाम्नातः, फलचमसो नैमित्तिकः । विमतो यद्येवम्, धर्मा अपि नित्यवदाम्नाताः न शक्या अनित्यवत् कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्रानारम्योऽर्थो विधीयेत । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्मान् गृह्णाति । तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्मादसमानविधानाः ।

वा-— अधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वात् धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि च द्रव्यविकारत्वात् सोमकार्ये वर्तते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्मविधिः साधारणो यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्येवमादिः यवानाम् । इति प्राप्ते, अभिधीयते । युक्तं यत् व्रीहिधर्माः यवेषु क्रियन्ते । द्वयोरपि वैकल्पिकत्वेन अनियतयोस्तुल्यरूपत्वात् । सोमधर्माः पुनर्नित्यज्योतिष्टोमापूर्वेण गृहीताः । ते नित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न फलचमसः । ब्राह्मणपक्षे विधानाभावात् । यदि सर्वसोमोपमर्देन फलचमसो भवेत्, ततो राजन्यवैश्ययक्षयोरभावात् सोमोऽप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् । स तु यजमानचमसमात्रात् निराकृतोऽपि ग्रहचमसान्तरेषु संभवान्नित्यः । तेन धर्मास्तं न व्यभिचरन्ति । तत्प्रयुक्ताः फलचमसस्य इदानीं कथं भविष्यन्तीति । कार्यापत्त्येति ब्रूमः । आह । किं कार्यापत्तिरुपदेशातिदेशाभ्यामन्या, एतयोरेवान्तर्गता वा ? अतिरिक्तेति केचिन्मन्यन्ते । न तु तथा सति प्रमाणत्वाव्यवस्थानम् । अतोऽतिदेशान्तर्गतिरेव वक्तव्या । कथं पुनः प्रकृतावेव अतिदेशः कल्प्यते इति चेत् । सत्यं नावकल्पते, यत्र कर्मधर्मातिदेशो भवति । नह्येकस्य कर्मणः स्वत एव प्रकृतिविकारभाव उपपद्यते । द्रव्यधर्मातिदेशस्त्वयम् । समानेऽपि च कर्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साकाङ्क्षं कर्मान्तरात् धर्मान् गृह्णाति, तथा द्रव्यमपि । तस्मात् फलचमसेन इज्यां भावयेत्, कथम् ? अनन्तरं विपरिवृत्तेः द्रव्यसारूप्यात् सोमवत् इत्यवगतेः अतिदेशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदा उभयोरपि पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते । सत्यपि उभयत्र करणे यथैव अन्यत्र औपदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामप्रवृत्त्यवृत्ती प्रयोजनं भवतः, तथेहापि द्रष्टव्यम्, निवृत्तिवत् द्रव्यभेदात् इत्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि सोमस्य अभिषवमानादिषु आश्रिताः फलसाधनत्वेनावगताः, ते कथं फलचमसस्याः साधयिष्यन्ति (गुणजन्य फलं) । क्रतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो ये एव तदनुपातिनः क्रत्वर्थेन क्रियन्ते, तानेव शक्नोति ग्रहीतुम्, न फलार्थान् । अतः सिद्धा तन्निवृत्तिः । अनेनैव ऊहोऽपि कर्तव्य इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्मप्रकरणे द्रव्यसामानविध्यभावात् कार्यापत्तिपुरःसरं प्राप्नुवतः सोमपदस्य अशक्तेः विक्रिया विज्ञायते ।

शा-— 'अपूर्वसाधनत्वांशे संस्कारविषयो यतः । तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषतः ॥ तेन व्रीहियवा नित्याः समानविधयो यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनी तथा ॥ उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारसंगतिः । सरूपेण त्वसंयुक्ता न विरूपेण युज्यते ॥'

सोम-— यथा अपूर्वसाधनत्वाविशेषात् अनारभ्याधीतानां समानविधित्वम्, तथा फलचमसस्यापि इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे फलचमसे गुणकामानां प्रवृत्तिः, तथा 'व्रीहीणां मेध' इत्यस्य यवेष्विव 'सोमं ते क्रीणामि' इत्यादेर्निवृत्तिश्च । सिद्धान्ते तु गुणकामानामप्रवृत्तिः 'सोमं ते' इत्यादेः ऊहेन प्रवृत्तिश्च इति । सूत्रे अतुल्यत्वात् नित्यधर्मसारूप्याभावात् इत्यर्थः ।

वि-— 'त्रिवयोऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा ।, नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः ॥, नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे । न विधेयाः किंतु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः ॥'

भाट्ट-— सोमधर्मा अभिषवादयः, फलचमसेऽपि समानविधानाः सोमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ लक्षणीयस्य ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतप्रदेयप्रकृतित्वस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकस्य यवेष्विव फलचमसेऽपि अविशेषात् ।

● **सोमपूर्वत्वं** इष्टिपूर्वत्वं इति उभयथा, आधानस्य सोमार्थत्वे सोमपूर्वत्वं सोमार्थत्वाभावे तु इष्टिपूर्वत्वम् । भा. ५।४।३।५–९. ● **सोमपूर्वत्वेऽपि** आधानस्य पवमानेष्टिमात्रपरं अग्निहोत्रादि कृत्वाऽपि दर्शपूर्णमासयोः प्राक् सोमः कर्तव्यः । भाष्यकारमतेन तु पवमानेष्टिमात्रपरं कृत्वा सोमः अथाग्निहोत्र अथ दर्शपूर्णमासौ । टुप्. ५।४।३।५–९.

● **सोमपूर्वत्वकल्पे** सोमस्य विहितकालबाधः । भा. ५।४।५।१५–१६.

● **सोमपूर्वत्वं** दर्शपूर्णमासयोः, दर्शपूर्णमासपूर्वत्वं वा सोमस्य इत्युभयथा । भा., शा. ५।४।३।८–९

● **सोमपूर्वकत्व–इष्टिपूर्वकत्वयोः** सर्वेषां विकल्पः । वि. ५।४।३–४.

● **सोमप्रकरणे** 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' अत्र दर्शपूर्णमासधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन विधेयपूर्वकालविशेषणतया विधानम्, इति प्राप्ते, नेदं कर्मान्तरम्, वाक्यं च स्वफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालकत्वमेव सोमयागोद्देशेन विदधाति इति कालार्थः संयोगो न कर्मान्तरविधानं इति सिद्धान्तः । भाट्ट. ४।३।१३.

● **सोमप्रकृतिरेव** दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक् कर्तुं शक्यते न तु सोमविकृतिः । वि. ५।४।९.

● **सोमप्रकृतिलिङ्गानि–** अग्निष्टोमचोदितत्वम्, अहर्गणत्वम्, अहीनत्वम्, सत्रत्वम्, सवत्सरसत्रत्वम्, निकायित्वं इत्यादीनि । बाल. पृ. ११९.

● **सोमप्रवहणे** 'अनड्वाहौ युनक्ति' इति द्विवचनं विवक्षितमेव ज्योतिष्टोमे । ४।१।५।११–१६. मीको. पृ. २४९४ 'पशुवेकत्वाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● **सोमप्रवहणीयं** नाम सूक्तम् । भा. ९।१।६। २०.

● **सोमभक्षः** अनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणामेव । ३।५। १७।४३. मीको. पृ. १८३२ 'ज्योतिष्टोमे सोमभक्ष अनुज्ञापूर्वकः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षः एकपात्रे अनुज्ञापूर्वकः ज्योतिष्टोमे । ३।५।१४। ४०. मीको. पृ. १७९१ 'ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकैः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षः असमसिनाम् । ३।५।७।२२. 'सोमशेषभक्षः असमसिनाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षः यजमानैरात्योर्नास्ति किंतु न्यग्रोधफलभक्षः फलचमसो नाम तयोः । वि. ३।५।१९. ● सोमभक्षः हारियोजने प्राप्नुतोऽपि वाक्येन ज्योतिष्टोमे । ३।५।९. ● **सोमभक्षाः** ज्योतिष्टोमे यथोपदेशं स्युः । ३।५।६।१९–२१. मीको. पृ. १८३६ 'ज्योतिष्टोमे सोमशेषभक्षविधानात् ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षे अनुज्ञायाः याचने दाने च अर्थानुसारेण मन्त्रक्रमः । ३।५।१६।४२. मीको. पृ. १८३३ 'ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे अनुज्ञायाः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षे अनुज्ञापनं वैदिकमन्त्रेण । ३।५।१५।४१. मीको. पृ. १७९१ 'ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोमभक्षे०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षे ज्योतिष्टोमे उपह्वयस्व इति प्रथममन्त्रः उपहूतः इति प्रतिवचनमन्त्रः । भा. ३।५।१६।४२. ● सोमभक्षे वषट्कारो निमित्तम् । ३।५।१०।३१. मीको. पृ. १८२७ 'ज्योतिष्टोमे वषट्कारोऽपि०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षे होमाभिषवौ समुचितं निमित्तम् । ३।४। ७।२४–२५. मीको. पृ. १८३७ 'ज्योतिष्टोमे होमाभिषवौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● **सोमभक्षनिमित्तानि–** 'समाख्यानात्' (३।५। ७।१२) 'वषट्कारात् च भक्षयेत्' (३।५।१०।३१) 'होमाभिषवाभ्यां च' (३।५।११।३२) सूत्राणि एतानि । के ● **सोमभक्षनिमित्तानां** समुच्चयः । ३।५।११।३३–३५. मीको. पृ. १८३४ 'ज्योतिष्टोमे सोमभक्षनिमित्तानां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● **सोमभक्षमन्त्रे** अनुवषट्कारदेवतायाः अग्नेः नोपलक्षणम् । ३।२।१६।३८. मीको. पृ. ४२६ 'अनुवषट्काराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमभक्षमन्त्रे इन्द्रपीतपदे नास्त्यूहः क्वापि भक्षणेषु । इन्द्रपीतपदं तु सवनभरं बहुव्रीहिणा, न तु तत्पुरुषेण

सोमनरम् । तत्पुरुषः अन्तोदात्तः, बहुव्रीहौ तु मत्स्या पूर्वपदस्वरः । वि. ३।२।११. ● सोमभक्षमन्त्रे गायत्रच्छन्दसः इतिवद् अनेकच्छन्दस्केऽपि सोमे स्यात् । ३।२।१८।४२–४३. मीको. पृ. १७२७ 'छन्दोऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमभक्षहेतवः समाख्या–वाक्य–वषट्कार–अभिपवसहितहोमश्चेति चत्वारः । वि. ३।५।११.

● सोमभक्षणं अपूर्वार्थम् । वि. ३।५।६, ● सोम भक्षणं एकपात्रे अध्वर्योः पूर्वं होतुः, ज्योतिष्टोमे । ३।५।१३, ● सोमभक्षणं सुब्रह्मण्यासहितोद्गात्रादीनामिति भाष्यमतम्, सुब्रह्मण्यारहितानां त्रयाणामेवेति वार्तिककारमतम् । ३।५।८, ● सोमभक्षणे 'उपहूयस्व' इति प्रश्नमन्त्रः, 'उपहूतः' इति चोत्तरमन्त्रः इति लिङ्गेन विभज्य विनियोगः । ३।५।१६.

● सोमभक्षणानुज्ञा 'उपहूतः, उपहूयस्व' इति मन्त्रेणैव । वि. ३।५।१५.

● सोमभागयमाः ऋग्भिरवादयः ज्योतिष्टोमे । वि. ३।६।११.

● सोमभानोपानहरणे ज्योतिष्टोमे 'वाससि मिनोति' 'वाससोपानहरति' इति वचनात् वासःसाधनके । भाट्ट. १०।३।१९.

● सोमयागः । 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' इत्यादिवाक्यविहितानां यागानां समुदायः 'सोमेन यजेत' इत्यनेनानूद्यते इति पूर्वपक्षः । 'सोमेन यजेत' इति यागविधिरेव, ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते इति सिद्धान्तः । वि. २।२।६, ● सोमयागः फलवान्, न [redacted] यवनम् । ५।१।६, ● सोमयागाः (अत्यग्निष्टोमादयः) अग्निष्टोमेनेष्ट्वा अनुष्ठातुं शक्यन्ते, न पूर्वम् । ५।३।१३, ● सोमयागस्य यस्य माध्यंदिने पृष्ठस्तोत्रे रथंतर साम स रथंतरसामा, एवं बृहत्सामा । १०।५।१५. ● सोमयागस्य सोमा अङ्गम्, कर्मभिरध्याहायात् । 'महं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति । भा. ४।४।१२।४०. ● सोमयागानां अश्वानां गवादीनां अनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः, यथाक्रममनुष्ठानम् । ५।३।१२।३२–३६. ● सोमयागे गुणो विधीयते ऐन्द्रवायवाग्रत्वादिवाक्येन (यदि रथंतरसामा) न कर्मान्तरम् । भा. २।३।२।१. ● सोमयागे यस्मिन् वमनात् प्रतिसंचिरेष्टा तन्निमित्तस्यापूर्वस्य सहकार्यभावात् फलापूर्वोत्पादनासामर्थ्यगतेः तस्य फलापूर्वोत्पादनसमर्थानाख्यसंस्कारार्था वमनेष्टिः इति पक्षः । सु. टु. १५.१२. ● सोमयागे सुत्या सर्वा संधिदिने एव स्यात् । संकर्ष. ३।१।६. ● सोमयागेषु 'भक्षं जुहोति' इति वचनात् शेषः सिध्यति । 'आश्विनं भक्षयन्ति' इत्यादिभक्षविधानाच्च शेषभक्षणमस्ति । वि. ३।५।६.

● सोमयागचिह्नानि । ऐकान्तिकसोमयागचिह्नानि उपसदादीनि उभयत्र संबद्धानि श्रूयन्ते । वा. २।३।१०।२१.

ॾ सोमयागप्राधान्याधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे सोमयागः प्रधानं इत्यदन्नत् ॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् । ४।४।१२।३९॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्र दीक्षणीयादयश्च यागा विधन्ते, सौत्ये चाहनि सोमयागः । तत्र संदेहः किमत्र यागमात्रं प्रधानम्, उत सोमयागः इति । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमे तुल्यानि सर्वाणि भवेयुः । कुतः ? अविशिष्टं हि कारणम् । यागात् फलं श्रूयते । सर्वे चामी यागाः । फलवच्च प्रधानम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सर्वे यागाः प्रधानमिति ।

गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन संबन्धात् कारणश्रुतिस्तस्मात् सोमः प्रधानं स्यात् । ४० ॥

भाष्यम्——गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन संबन्धो भवति । केषां गुणानाम् ? ज्योतिषां स्तोमानाम् । कर्मणोत्पत्तिवाक्येन संबन्धो भवति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । ज्योतिष्टोमात् यागात् स्वर्गः श्रूयते, न यागमात्रात् । यत्र च ज्योतींषि स्तोमाः, स ज्योतिष्टोमः । कस्य ज्योतींषि स्तोमाः ? सोमयागस्येति ब्रूमः । एवं ह्याम्नायते— कतमानि वा एतानि ज्योतींषि, य एतस्य स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाः । एतानि

वा ज्योतींषि । तान्येतस्य स्तोमाः इति । सोमयागस्य स्तोमा अङ्गम्, समभिव्याहारात् । 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति । ते च स्तोमास्त्रिवृदादयः । कथम् ? त्रिवृद्बहिष्पवमानम्, पञ्चदशान्याज्यानि इत्येवमादिभिः श्रवणैः । तस्मात् त्रिवृदादिस्तोमकः सोमयागः, स ज्योतिष्टोम इति । यश्च ज्योतिष्टोमः, तत्र फलम् । यतश्च फलम्, तदेव प्रधानमिति । कथं पुनस्त्रिवृदादयो ज्योतींषि ? उच्यते । भवन्तु वा ज्योतींषि, मा (वा) भूवन् । ज्योतिःशब्देन तावदुक्तानि । वचनमात्रेणापि शब्दो भवति, विशेषतो लक्षणायाम् । अपि च द्योतनेर्वा दीप्तिकर्मणः, द्योतयतेर्वा ज्योतिःशब्दं लभन्ते । द्योत्यन्ते हि तैः शब्दैः, द्योतयन्तीति वा स्तुत्यम् । तस्मात् सोमयागो ज्योतिष्टोमः । स च प्रधानम्, गुणभूता दीक्षणीयादय इति ।

टुप्‌— न यागमात्रं विधीयते फले, किं तर्हि ? ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यो यागः फले विधीयते । कुतः ? ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्यात् । कतरोऽसौ ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यः ? यस्य त्रिवृदादीनि ज्योतींषि सन्ति । त्रिवृदादयश्च स्तोत्रेषु सन्ति 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति वचनात् ग्रहचमससंबन्धिनः एव यागस्य, न दीक्षणीयादीनां (स्तोत्रसंबन्धोऽस्ति) । तस्मात् स्तोत्रसंबन्धी यागः फले विधीयते, स च सोमयागः । (यदेतत् स्तोत्रसम्बन्धात् सोमयागस्य प्राधान्यमुक्तं) एतदयुक्तम्, स्तोत्रस्य ग्रहस्य च कालार्थः संबन्धो नाङ्गाङ्गिसम्बन्धः । इतरेतराश्रयं च स्यात् । यस्याङ्गत्वेन ज्योतींष्यवगतानि स फले विधीयते, यश्च फले विधीयते तस्य ज्योतींष्यङ्गानि भवन्ति (इति) । प्राक् फले विधानात् ज्योतिःसंबन्धो यद्यवगतः स्यात्, तत इतरेतराश्रयं न स्यात् । इह तु फलोत्तरकालं ज्योतिःसम्बन्धेन विशिष्टयागग्रहणम् । तस्मात् राजसूयन्यायेन सर्वाणि प्रधानानीति । मृग्योऽत्र परिहारः ।

केचिदाहुः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति फलसंयुक्तो याग उत्पद्यते उद्भिदादिवत् । तद्द्रव्याभिधायिपदमत्र ('सोमेन यजेत' इति), सोमः (द्रव्य) विधीयते । तस्य कथंभावाकाङ्क्षायां ग्रहणमपि अङ्गम्, स्तोत्रमपि (प्रकरणात्) । 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय' इति कालार्थेऽपि सम्बन्धे (सति प्रकरणेनैव सोमयागाङ्गत्वात् स्तोत्राणि–) ज्योतींषि स्तोमा अस्य सन्ति इति मत्वर्थं (पश्चाद्भावोत्तरकालभाविनं) उररीकृत्य नामधेयं प्रवृत्तम् । (स्वमतमाह–) अथवा ('ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति) नेदमुत्पत्तिवाक्यम् । तथापि न सर्वेषां फले विधिः । कथम् ? यदिदं (ज्योतिष्टोमेन इति) नामधेयम्, किमिदं दीक्षणीयाऽऽदीन्यपि वदति, उत नेति । (इति विमृश्य सिद्धान्तं परिगृह्णाति–) नेति ब्रूमः । (कुतः ?) ज्योतींषि स्तोमा यस्य सोऽयं ज्योतिष्टोमः । न च दीक्षणीयादीनां केनचिदपि प्रकारेण ज्योतींषि स्तोमा अवगताः । इतरत्र कालार्थेऽपि सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणत्वेन अस्ति सम्बन्धः । तमभिप्रेत्य ज्योतिष्टोमशब्दः (सोमयागे) प्रवृत्तः । तस्मात् ज्योतिष्टोम-(शब्द-) वाच्यं (सोमयागाख्यं कर्म) फले विधीयते । दीक्षणीयाऽऽदीनां तु ग्रहस्य अनङ्गत्वात् न साक्षात् सम्बन्धः, न लक्ष्यलक्षणतया (सम्बन्धः) । तस्मात् न तेभ्यः फलम् । (विकल्पमात्रं पक्षान्तरमाह–) अथवा विनाऽपि लक्ष्यलक्षणत्वेन अस्ति प्रणाड्या सम्बन्धः । (कथम् ? ग्रह–) ग्रहणं यागाङ्गम्, तस्यापि (ग्रहणस्य फलतो निष्पन्नं अङ्गं) उपाकरणम् । उपाकरणस्तोत्रयोः अङ्गाङ्गिसम्बन्धो नास्ति । अस्ति तु अन्यः सम्बन्धः (आनन्तर्यलक्षणः) इति, (अनया प्रणाड्या स्तोत्रसोमयागयोरस्ति सम्बन्धः) ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४१ ॥

भाष्यम्— 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्दीक्षणीया' इत्येवमादि च लिङ्गं दृश्यते । तथा गुणाश्च ज्योतिष्टोमविकारे दीक्षणीयादयो दृश्यन्ते, 'चतुर्विंशतिमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां दद्यात् । प्रायणीयायां द्वे चतुर्विंशतिमाने' इति । गुणत्वेन प्रवर्तयिष्यन्ती दीक्षणीयादयः । तस्मादपि सोमयागः प्रधानमिति ।

शा— ' तत्राख्यानाविशेषेण सर्वयागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विशिनष्टि हि ॥ ज्योतिराख्या न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद् यजेः । यत्रावयवशो वृत्तिर्नामधेयस्य गम्यते ॥ त्रिवृदादिषु तच्छब्दः स्तुतिमात्रतयोदितः । न तु स्तोमाभिधायित्वं ज्योतिःशब्दस्य तानता ॥ अस्तु वा त्रिवृदादीनां ज्योतिःशब्दाभिधेयता । तथापि सर्वयागानां तत्संबन्धात् प्रधानता ॥ स्तोमा हि सर्वयागानामङ्गं स्युरविशेषतः । सर्वेषां फलवत्त्वेन प्रक्रिया न विशिष्यते ॥ अतः प्रकरणात् स्तोमाः सर्वयागाङ्गतामियुः । सोमयागेन संयुक्ताः स्तोमा वाक्येन चेन्न तत् ॥ ग्रहणस्तोत्रयोर्वाक्ये कालार्थां संगतिर्यतः । द्वयोरपि कृतार्थत्वात् स्तोत्रस्य ग्रहणस्य च ॥ तेनाख्यानाविशेषेण नाम्नश्चाप्यविशिष्टतः । प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ज्योतिष्टोमाभिधानस्य यागस्यात्र फलं श्रुतम् । ज्योतिष्टोमपदं चेदं वाक्यशेषे निरुच्यते ॥ (' त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः, एतानि वाव तानि ज्योतींषि, य एतस्य स्तोमाः ' इति [redacted] वाक्यशेषः) प्रसिद्धरूपे सति सोमयागे न दीक्षणीयाऽऽदिषु वर्तते तत् । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गभूता. ॥ '

सोम— पूर्वेणान्वयेन प्रत्यवस्थानात् संगतिः । फलवाक्यस्य कर्मोत्पादनार्थत्वे द्रव्यवाक्ये नामार्थस्य विधेयता स्यात् । सोमवाक्यस्य द्रव्यविशिष्टकर्मोत्पादकत्वे तु फलवाक्ये फलस्य अविधेयत्वात् कर्मैव विधेयम् इति वैरूप्यं भावार्थाधिकरणसिद्धिः, इत्यतः सोमवाक्ये एव कर्मोत्पत्तिः, न फलवाक्ये । भट्टसोमेश्वरस्तु फलवाक्ये यागविधौ भावनायाः फलं प्रति गुणत्वात् यागं प्रति प्राधान्याच्च वैरूप्यं स्यात् । उद्भिदादौ तु गत्यभावात् इदं वैरूप्यमङ्गीकृतम्, न तु इह गत्यन्तरसंभवात् इत्याह । सूत्रार्थस्तु— यजतिचोदनाया अविशेषात् सर्वाणि कर्माणि समप्रधानानि इति ।

त्रि— ' मुख्या न वा दीक्षणीया, मुख्या स्यात् सोमसाम्यतः । , ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता ॥ ' सोमयागस्यैव प्राधान्यम् ।

भाट्ट— ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इत्यनेन स्वर्गफलसंबन्धो न सोमयागस्यैव, अपि [redacted] प्रायणीयाऽऽदीनां सर्वेषामेव, यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात्, सर्वेषां ज्योतिष्टोमनामत्वाविशेषाच्च । न च स्ववाक्ये विहितस्यैव ज्योतिष्टोमसंज्ञकस्य फलोद्देशेन विधानात् इतरेषां तदङ्गत्वमिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयान्तरस्था अत्र कर्मान्तरे प्रमाणाभावात् । अत एव एतद्वाक्यविहितकर्मणः अप्रसिद्धत्वात् अग्नीषोमीयाद्यनुवादेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोमविशिष्टयागस्यैव विधानम् । न च विशिष्टविधिगौरवभिया लाघवाद् गुणवाक्यमन्तरोपात्तगुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मनिष्पत्त्यङ्गीकारः, तथात्वे नित्यवाक्येऽपि कर्मान्तरस्य विनिगमनाविरहेण आपत्तौ सोमवाक्ये एव उत्पत्त्यन्तनिगुणेन विशिष्टविध्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रकृतत्वाविशेषात् राजसूयवत् सर्वेषां फलसंबन्धः । न च ' एतानि वाव ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः ' इति वाक्यशेषात् सोमयागस्यैव ज्योतीरूपत्रिवृदादिस्तोमसंबन्धेन ज्योतिष्टोमनाम्नस्तस्यैव प्रसिद्धार्थकत्वात् दर्शपूर्णमासपदवत् यत्यव्यच्छेदकस्योपपत्तेः तस्यैव फलसंबन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतस्यार्थवादत्वेन गौणतयाऽपि उपपत्तौ अर्थान्तरवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचित्वाभावात्, ज्योतीरूपस्तोमाङ्गकत्वस्य फलसंबन्धोत्तरकालीनत्वेन अविशेषात् । न च ' ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोममुपाकुर्यात् ' इत्यनेन वचनेन स्तोत्रोपाकरणस्य सोमयागाङ्गभूतग्रहग्रहणाद्यङ्गत्वावगमात् स्तोमानामपि स्वसाध्यस्तोत्रोपाकरणद्वारा सोमयागसंबन्धावगतेः विशेषकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य दृष्टविधया स्तोत्रोपकारकत्वेन द्वितीयया च स्तोत्राङ्गत्वावगतेः अस्य कालार्थत्वात् । न च कालद्वारैव संबन्धेन विशेषकत्वम्, कालस्य फलसंबन्धोत्तरापेक्षत्वात्, तस्य च स्तोत्रगत्यन्तरसद्भावाधीनत्वात्, तस्यापि न यागगतफलसंबन्धोपकारकवाक्याधीनत्वेन

तत्प्रकृते. पूर्वं एतद्वाक्यप्रवृत्त्यभावेनैव तत्संबन्धावगतेः, नाम्नो विशेषकत्वाभावात् । यद्यपि च पदार्थानां प्रमाणत्वेन अस्य वाक्यस्य क्रमविधायकत्वं स्यात्, तथापि ' वेदं कृत्वा वेदिं करोति ' इतिवत् श्रौतक्रमविधायकत्वात् तस्य च प्रातिस्विकविधिविधेयत्वेन इतरक्रमवत् प्रयोगविधिविधेयत्वाभावेऽपि क्रमस्य अनुष्ठानावगमौत्तरापेक्षत्वात्, तस्य च फलवत्त्वानौत्तरकालीनत्वेन उक्तविधया न विशेषकत्वम् । इति प्राप्ते, क्रमादेः उत्तरकालमाकाङ्क्षायामपि निराकाङ्क्षत्वाभावमात्रेण वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्युपपत्तेः, तेन च कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन विशिष्य तद्घटितसम्बन्धस्य सोमयागे अवगमात् नाम्नः प्रसिद्धार्थकत्वेन तस्यैव फलसम्बन्धावगमेन प्राधान्यम्, अन्येषां तदङ्गत्वमिति तद्विकृतौ अतिदेशः । तदेवं प्रयोजनमौ निरूपितः ।

मण्डन— ' सोमयजेरितरे गुणयागाः । '

शंकर— ' ज्योतिष्टोमे सोमयजेः । ' फलम् ।

● सोमयागविशेषवचनः वाजपेयशब्दः । भा. ३।१।९।१८.

● ' सोमयाजी ' इति तृतीयं नाम कुर्वीत । संकर्ष. ४।३।२२. ● सोमयाजी एव बहुयाजी नाम । संकर्ष. ४।२।३. मीको. पृ. २९४९ ' बहुयाजी नाम सोमयाजी एव ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमयाजिनः एकेन वाक्येन सान्नाय्यं विधीयते । अपरेणापि वाक्येन असोमयाजिन. । भा. १०।८।१४।४५. ● सोमयाजिनः सूक्तवाके नामधेय ग्रहणम् । इतरेषां नामद्वयम् । इतरेषामपि ' यज्ञकामः ' इति तृतीयं नामेति केचित्, नेति भाष्यम् । संकर्ष. ४।३।२१. ● आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च पुरोडाशौ असोमयाजिनः प्राप्तौ, सोमयाजिनः सान्नाय्यमपरमपि । भा. १०।८।१४।४५.

● सोमयाजिभिन्नस्य पुरोडाशद्वयश्रवणं अनुवाद. दर्शपूर्णमासयोः । १०।८।१४।३५-४६, मीको. पृ. २०२८ ' दर्शपूर्णमासयो. असोमयाजिनः० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमलता स्त्रीवत्सेनेऽपि वर्धयितुं शक्यते, सोमक्रयस्तु अपूर्वार्थत्वात् पुनः कर्तव्य एव । वि. ६।८।६.

● सोमलताविशिष्टयागविधिपक्षेऽपि अभिषवेण लतास्वरूपनाशात् प्रदेयप्रकृतित्वेनैव यागाङ्गता तुल्या । सु. पृ. ७९५.

● सोमलिप्तानामवभृथे नयनं प्रतिपत्तिः । ४।२।८।२०-२२. मीको. पृ. ६९९ ' अवभृथे ऋजीषादिनयनं प्रतिपत्तिकर्म ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमलिप्तानां द्रव्याणां अवभृथगमनं प्रतिपत्तिः । भा. ११।३।१४।४५.

● सोमवत् पूतीकास्तु फलाधिषवादिविषयः शास्त्रादेव प्रवर्तन्ते, प्रतिनिधित्वात् । वि. ३।६।१५.

● सोमवतोऽपि स्वयम्, ज्योतिष्टोमे सोमक्रयः नित्यः । ६।८।७।२६-२७. मीको. पृ. १८२१ ' ज्योतिष्टोमे भृतिवमनं सोमक्रयश्च नित्यौ ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमवमने यजमाने सौमेन्द्रचरुः प्रायश्चित्त न तु आर्त्विज्ये सोमवमने । नि. ३।४।१७.

● सोमवमनाधिकरणम् । (सोमवमने प्रायश्चित्तम्) । ३।४।१२।३२-३३. मीको. पृ. ३४१७ ' वमनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमविकाराः अग्निष्टोमानुष्ठानात् प्राक् कर्तुं न शक्यन्ते । वि. ५।३।१४, ● सोमविकाराः अत्यग्निष्टोमादयः संस्थाः- एकाहाः, अहीनाः, सत्राणि चेति । ५।३।१४.

¶ सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक् नानुष्ठानम् ॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् । ५।४। ९।२६ ॥

भाष्यम्— सोमविकाराः गवादयः, एकाहाः । तेषु संदेहः किं दर्शपूर्णमासात् प्रागूर्ध्वं च प्रयोक्तव्या उतोर्ध्वमिति । किं प्राप्तम् ? अनियमः, अविशेषात् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं स्युः । ज्योतिष्टोमो दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं

भवति ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ' इति । चोदकेनैव धर्मो गवादिष्वप्येकाहेषु प्राप्नोति । तस्मात्तेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं कर्तव्याः इति ।

टुप्— दर्शपूर्णमासोत्तरकाले सोमस्य काले चोद्यमाने विकृतीनामपि तदूर्ध्वता प्राप्नोत्येव । तस्मात् पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धत्वान्नेदमाऽऽरम्भणीयम् । प्रागपि दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमः श्रूयते इत्यनेन विशेषेण प्रस्तावः । अत्र किं गवादयः ऊर्ध्वं प्राग् भवन्तीति सन्देहे तत्रानियमे प्राप्ते, उच्यते । न हि वचनमस्ति, यस्मात् सोमस्य विकृत्योर्दर्शपूर्णमासयोः । कुतस्तर्हि ? अर्थप्राप्त. । न चार्थप्राप्त चोदकः प्रापयति । अथोच्येत, आधानानन्तरः सोमस्य काले वचनादिति । न शक्यम् । प्रकृत्यवच्छेदो न हि सम्भवति विकृतेः । स हि यदा प्रकृत्याऽवरोधनीयो यदा विकृत्या । तत्र यदि प्रकृतिनाद्यनाद्धि, विकृतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्रकृत्या चेदवच्छेद सामर्थ्यादेवेतरथा नास्ति । तस्मादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोर्गवादयः इति सिद्धम् ।

शा— इष्टिपूर्वत्व सोमपूर्वत्व च उभयमस्तीत्युक्तम् । अत. प्रकृतिवत् सोमविकाराणामपि इष्टे. प्राक् ऊर्ध्व सम्भव मन्यते । न त्वेवम्- ' नहीष्टेः प्रागनुष्ठानं सोमस्याहत्य चोदितम् । आधानानन्तरोक्त्या तु सजाव प्राकत्वमर्थत ॥ आधानानन्तरत्वं च विकृतीनां न सिध्यति । ज्योतिष्टोमोर्ध्वकालत्वात् द्वयोश्च तदसम्भवात् ॥ ' ' अत. सोमविकाराणां दर्शादेः परतः क्रिया । एवं निरूपिता सम्यक् षट्प्रमाणी क्रमस्थितिः ॥ '

सोम— पूर्वेणैकदेश प्रत्यवस्थानात् संगतिर्ज्ञेया ।

वि— ' एकाहानामनियमो दर्शादेरूर्ध्वमेव वा । सोमरूपधर्मो नैयमनुष्ठेः स्यादानूर्ध्वता ॥ '

भाट्ट— सोमे इष्टिपूर्वत्वमाधानानन्तरदितोत्तरत्व च वैकल्पिकमुक्तम् । अतस्तद्विकारेषु तथैवातिदेशप्राप्तावपि इष्टिपूर्वत्वमेव । ' एष वाव प्रथम. ' इति वाक्यविहितज्योतिष्टोमोत्तरत्वेन आधानानन्तर्यदितोत्तरत्वस्य तेषु कर्तुमशक्यत्वात् । अतआधानानन्तर्यस्य प्रकृत्यवच्छेदनेनातिदेशात् इष्टिपूर्वकत्वमेवातिदेशिकं तेष्विति सिद्ध क्रमस्य षट्प्रमाणकत्वम् ।

मण्डन— ' इष्टे. पश्चात् सोमधर्मा विकार: । ' सोमधर्मा विकारः सोमस्य विकारः गवादियागः इष्टेः पश्चात् एव अनुष्ठेयः इति शेषः ।

शंकर— ' दर्शोऽर्वा सोमविकृतिः । '

● सोमविकारकालः यज्ञायज्ञीयसामसमाप्तिः । वि. ११।३।१५.

● सोमविकृतीनामेव सत्राणां एकाहादीनां च अग्निष्टोमानुष्ठानात् प्रागननुष्ठेयत्वानियमः । वि.५।३।१४,
● सोमविकृतीनां दर्शपूर्णमासेष्टिपूर्वकत्वम् । ६।६।५,
● सोमविकृतौ ' यदि जगत्साम आमयणामान् महान् गृह्णीयात् ' इति विधीयते । विधुतत्सामके सोमविकारे जगत्सामत्वं भवति । १०।५।१६ वर्णक २.

● सोमविकृतिमात्रस्य अग्निष्टोमोत्तरकालता । भाट्ट ५।३।१५.

● सोमविक्रयी ऋत्विग्भ्यो भिन्नः । ३।७।१५।११. मीको. पृ. १८३६ ' ज्योतिष्टोमे सोमविक्रयी ऋत्विग्भ्यो भिन्नः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● 'सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात्' (६।२।११) इत्यधिकरणे अनियतनिमित्तक नैमित्तिकं कर्म उक्तम् । बाल. पृ. ८५. सोमविद्याप्रजानां आवश्यकत्व अर्थवादप्रामाण्याधीनम् । सु. पृ. ६६.

☒ सोमविद्याप्रजाधिकरणम् । सोमविद्याप्रज ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ।६।२।११।३२॥

भाष्यम्— इद श्रूयते ' सोमेन यजेत ' ' गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ' ' प्रजामुत्पादयेत् ' इति । तत्र सन्देहः किं नित्यान्येतानि उतानित्यानीति । किं प्राप्तम् ? कामसंयोगादनित्यानि । इति प्राप्ते, उच्यते । ब्राह्मणादीनां सोमादीनि नित्यानीति । कुत ? ऋणवाक्येन हि संयोगो भवति ' जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्य. इति, स वै अनृणो यदा

यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया ' इति । ऋणसंस्तवोऽवश्यकर्तव्यता भवति । तस्मान्नित्यानीति ।

ननु लिङ्गमसाधकम्, न्याय उच्यताम्, यस्यैवद् द्योतकमिति । उच्यते । अकामसंयुक्तान्येषां पृथग् वाक्यानि भवन्ति । ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ' ' यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' । तथा ' विद्यामधीयीत ' । तथा ' प्रजा उत्पादयितव्या ' इति । एवं नित्यतया प्राप्तायाः इदं लिङ्गं भवतीति ।

अथवा— अयमर्थोऽथ । ' ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ' । सोमादयो नियता किं ब्राह्मणस्यैव, राजन्यवैश्ययोरनियता , उत सर्वेषां नियता इति । किं प्राप्तम् ? ब्राह्मणस्यैव नियता नेतरयोरिति । कुतः ? एवं श्रूयते 'जायमानो ह वै ब्राह्मण ' इति । ब्राह्मणस्य नियमो दृश्यते, नेतरयोः , ब्राह्मणसंकीर्तनात् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सर्वेषां नियमः । कुतः ? अविशेषेण नियमविधानं यावज्जीवमसंयुक्तं वचनं नित्यार्थकम् । तदविशिष्टं सर्वेषाम् । तस्मात् सर्वेषां नियम इति । ननु ' जायमानो ह वै ब्राह्मण ' इति ब्राह्मणस्य संकीर्तनम् । उच्यते । भवत्यस्मिन् वचने ब्राह्मणसंकीर्तनम् । न त्वेतद्वचनं नियमस्य विधायकम् । एतैरकामसंयुक्तैर्वचनैर्विहितस्य नियमस्य अनुवादोऽयमवदानस्तुत्यर्थं । तस्मादत्र ब्राह्मणसंकीर्तनेन राजन्यस्य वैश्यस्य वाऽनियमो विधीयते । ब्राह्मणग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम् । जायमानो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यश्चेति । तथा जायमानो जातश्चेति ।

शा— फलश्रवणाभावादमीषां (वाक्यानां) इति प्राप्ते, ब्रूमः , नित्यानीति । कुतः ? ' वीप्सायुक्तो वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते । यावज्जीवं तु सन्तं नियमं सोमस्यागोऽवगम्यते ॥ यावज्जीवं तथाऽऽयाम कामस्यैवात्र चोद्यते । यजेतेतिपदेनैव प्राप्तोऽन्याभ्यामलक्षणा ॥ ' तस्मात् वसन्ते निमित्ते विधानात् आगतागते वसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति नित्यः । अध्ययनमपि अक्षरग्रहणादिना दृष्टेन प्रयोजनेन अध्ययनविध्युपपत्तेः तस्य यावदर्थवत्त्वात् आवश्यकम् । प्रजोत्पादनमपि अनृणत्व-फलश्रवणात् ' अनुत्पाद्य तथा सुतान्गच्छति ' इति प्रत्यवायस्मरणात् आवश्यकम् । तस्मात् नित्यमेव सोमविद्याप्रजम् । न च तत्र ब्राह्मणश्रवणात् तद्विषयमेव आवश्यकत्वम्, विधिवाक्येषु विशेषाश्रवणात् । ब्राह्मणग्रहणस्य उपलक्षणार्थत्वात् । अतः त्रयाणामपि आवश्यकाः सोमादयः ।

सोम— गुर्वनुगमनादेः नित्यत्वेऽपि न सोमादेर्नित्यत्वं इति प्रत्यवस्थानात् (प्रत्युदाहरण-) सङ्गतिः । द्वितीयचरणे ऋणवाक्येन संयोगात् खलु सोमविद्याप्रजं ब्राह्मणस्यैवावश्यकं इति मन्यते । नैतद्युक्तं विधिवाक्येषु अविशेषश्रवणात् इति सूत्रार्थः ।

वि— ' सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा, कामतोऽग्रिमः । , वीप्सानुक्तपरिशानलोकैस्तत्तन्नित्यतेष्यते ॥ '

भाट्ट— सोमस्य ' वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति वचनादेव नित्यत्वम् । न चायं कालविधिः , ' वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति वीप्सारहितवाक्येनैव तद्विधानात् । न च विनिगमनाविरहः । गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेरशक्यतया वीप्सार्थस्यापि विधेयत्वे वाक्यभेदापत्तेः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायप्राप्त वीप्सार्थानुवादकत्वात् तद्वाक्यस्यापि एव वसन्तस्य निमित्तपरत्वावधारणात् । अग्निहोत्रादीनां तु नित्यत्वं स्थितमेव । एवं विद्याया अध्ययनविहितायाः ' स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्, अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ' ' अनधीयाना व्रात्या भवन्ति ' इत्यादिनिन्दार्थवादात् प्रत्यवायकल्पनेन नित्यत्वम् । एवमुपनयनस्यापि षोडशादिवर्णोत्तरप्रकरणे प्रत्यवायश्रवणादेव नित्यत्वम् । यत्तु ' यं ब्रह्मवर्चसकामस्योपनयीत ' इत्यादिफलश्रवणं तदुपनयनाधिकरणादिकालस्यैव शेषम् । यत्तु तत्काले अनुपनयनादि ... फलतो नित्यत्वमुक्तम्, तत् कृत्वा निदानयोजनत्वाय नित्यत्वात् ... प्रत्यवायाभावे विद्यादैरकरणे अनुपनयनादिनावश्यकत्वानुपपत्तिम् । एवं प्रजोत्पादनमपि ' अनुत्पाद्य सुतान्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ' इत्यादिना प्रत्यवायश्रवणात् नित्यत्वम् ।

अत एव 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इत्यपि सङ्गच्छते । न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणात्तस्यैवैते नित्या इतरयोस्त्वनावश्यका इति शङ्क्यम् । अस्यावदानविधिशेषत्वेनार्थवादस्य विधायकत्वाभावेन अत्रत्यब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात् ।

मण्डन— 'यज्ञः प्रजा चाध्ययनं च नित्यम् ।' 'वर्णत्रये नित्यमिदं त्रयं स्यात् ।'

शंकर— 'सोमादेश्चापि नित्यता ।'

• सोमविधि अयं सामान्यविधि इष्टार्थं । बाल पृ ७१

• सोमशब्द आकृतिवचनं, न व्यक्तिवचनं । भा २।२।६।१७, • सोमशब्द क्षीरिण्यां लतायां प्रसिद्धं न रसे । २।२।६।१७ • सोमशब्दं न कर्मनामधेयं अतो नास्ति धर्मातिदेशकः । वि ४।३।१६ • सोमशब्दस्य सोमहविष्ट्वे उपाधि । सु पृ ७१७

• सोमशेषभक्षश्चमसिनाम् । ३।५।७।२२ मीको पृ १७९९ 'ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमशेषभक्ष' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सोमशेषभक्षे होमाभिषवौ समुच्चित्य कारणम् । ३।५।११।३२ मीको पृ १८३३ 'ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे होमाभिषवौ समुच्चितौ कारणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सोमशेषभक्षणं ऋत्विजां यजमानस्य च 'चमसि' समाख्यया सिध्यति । वि ३।५।७

• सोमसंस्कारविधीनां 'क्रीणाति' 'अभिषुणोति' इत्यादीनां सोम एव प्रकृतिः, फलचमसे तु अतिदेशेन संस्कारसिद्धिः । वि ३।६।१३.

• सोमसंस्कारद्रव्य भक्षणस्य । भा ३।५।११।३२.

• सोमसंस्था न समानविधानाः । ३।६।१६। ४१-४७ मीको पृ ८०७१ 'संस्थाऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सोमसंस्थासु अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं प्रकरणाद्विज्ञायते । ५।३।१३।३७-३८. मीको. पृ ७१ 'अग्निष्टोमस्य यज्ञेषु प्राथम्यम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सोमहवि । स्रुचि सोमहविर्नाधीयते । भा. ८।१।३।६.

• सोमहिरण्यादयो द्रव्यशब्दाः, सुवर्णादयो गुणशब्दाः, श्येनाश्वमेधादयः कर्मशब्दाः अपूर्वप्रत्यायका इति पूर्वपक्षः । आख्यातेनापूर्वं प्रतीयते, आख्यातप्रत्ययात् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते इति सिद्धान्तः । वि २।१।१ वर्णक २.

• 'सोमापौष्णं एकादशकपालं' इत्याद्येकत्रिकम्, तत्र श्यामो दक्षिणा । 'आग्नापौष्णं एकादशकपालं' इत्यादि द्वितीयं त्रिकम्, तत्र 'वामनो दक्षिणा' । एतत्सर्वं राजसूये । तत्र त्रिकद्वये दक्षिणाभेदेन कर्तृभेदादङ्गभेदः । वि ११।४।१. • सोमापौष्णं एकादशकपालं राजसूये द्वितीये त्रिसंयुक्ते प्रथमं हविः । भा ११।४।१।२ • सोमापौष्णे पशौ विहितेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य खादिरस्य बाधः यूपार्थम् । १०।७।१८।६१–६३. मीको पृ १५२६ 'खादिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमापौष्णे पशौ॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सोमापौष्णादिद्विदेवत्ये पौष्णं पेषणं नास्ति, एकदेवत्ये एव हि तत् । वि ३।३।२०

• 'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां अभिचरन्, शरमयं बर्हिर्भवति' इति । शरमयेन प्राकृतकुशमयं निवर्त्यते । भा १०।४।१।१–२ वर्णक २ • सोमारौद्रे चरौ आज्यमेव प्रोक्षणम् । तत्र 'प्रोक्षणीरासादय' इति प्रैषमन्त्रे प्रोक्षणीशब्दं संस्कारवाची इतिपक्षे अविकारः । आज्यवाचीति द्वितीयपक्षे 'आज्यमासादय' इत्यूहः । यौगिक इति सिद्धान्ते तु 'प्रोक्षणीरासादय' इति लिङ्गवचनोहेन प्रयोगः । सोम. १।४।९ • सोमारौद्रे यागे उपदिष्टैः शरैः अतिदिष्टानां कुशानां बाधः । १०।४।१।१–२ वर्णक २ मीको. पृ ३८८४ 'शरन्याय' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः शुक्लादिगुणविशिष्टव्रीहिभिः प्राकृतयवानां बाधः ॥

विकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद् ग्रहणस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्टत्वाद् गुणशास्त्रं यदीति स्यात् । १०।७।१९।६४ ॥

भाष्यम्— 'सोमारौद्रं शृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः, सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्, नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणां, सौर्यं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणाम्' इति । तत्र संशयः, किं व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्, उत व्रीहिभिरेव । किं प्राप्तम् ? विकृतौ तु विरोधिनामन्यतमे श्रूयमाणेऽनियमः स्यात्, व्रीहिभिर्यवैर्वेति । कुतः ? ग्रहणस्य गुणार्थत्वात् । तत्र हि व्रीहिग्रहणं गुणार्थम्, न यागसंबन्धार्थम् । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति, यागस्तूभाभ्यामपीति । यथा 'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति आज्यं पृषत्तासंबन्धार्थं भवति । एवमिहापि व्रीहयः शुक्लगुणसंबन्धार्थाः, न यागसंबन्धेनान्यपरिसंख्यानार्थाः । तथा, 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इत्येतत् श्रवणमुपपद्यते । यद्येवंजातीयकेन प्राकृतं न निवर्त्येत, ततः पञ्चावत्तेन चतुरवत्तेऽनिवर्तिते, यद्यपि चतुरवत्तीति दर्शनं युक्तं भवति । न चानर्थको गुणोपदेशो भवति । उभयोः प्रदिष्टत्वात् । उभये व्रीहियवाश्चोदकेन प्राप्ता विकल्पन्ते । यदा व्रीहयः, तदा गुणग्रहणम् । अव्रीहिपक्षेऽसंभवादर्थानिवर्तैव । तस्माद्विकल्प इति ।

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् । ६५ ॥

भाष्यम्— एकार्था हि व्रीहियवाः, तत्र व्रीहीणां श्रुतत्वाद्यवा नैव प्राप्नुवन्ति । ननूक्तं गुणसंबन्धार्था व्रीहय इति । नैतदेवम् । यदि गुणसंबन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः स्यात् । न ■ गुणसंबन्धार्थाः । विकारसंबन्धे हि षष्ठी भवेत्, व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे । तेन विकारविशेषणं श्रुत्या भवति । गुणविशेषणं वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसीति । तस्मात् श्रुत्या व्रीहयो यागेन संबध्यमानाः समानार्थान् यवान्निवर्तयेयुः ।

विरोधित्वाच्च लोकवत् ।६६॥

भाष्यम्— विरोधिनश्चैते । कथम् ? ये ह्येकस्मिन् कार्ये विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परेण विरोधिनो भवन्ति । विरोधिनां च न सह प्रवृत्तिः । लोकवत् । यथा 'मत्स्यान् न पयसा समश्नीयात्' इति । यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति, तथाऽपि पयसा सह न समश्यन्ते । तस्मात् सगुणा अपि व्रीहयो यवान्निवर्तयन्त्येव ।

क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ।६७॥

भाष्यम्— यदि व्रीहीणां विकारेण संबन्धः, कथमेषां गुणेनापि संबन्धो भविष्यतीति ? अथोच्यते । नैवैषां गुणेन संबन्धः श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य व्रीहिभिः । कथं तर्हि ? क्रतोस्तद्गुणत्वात् । क्रतुरयं शुक्लगुणः श्रूयते, कृष्णगुणश्च । तमेकवाक्यत्वादेकस्मिन् क्रत्वर्थेन द्रव्यगुणौ संबध्येते । तेनार्थभेदोऽपि परिहृतो भवति ।

विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्विकल्पः स्यात् । ६८ ॥

भाष्यम्— विरोधिनां चान्यतमे प्रत्यक्षे श्रूयमाणे, अन्यस्मिंश्च चोदकप्राप्ते, अशब्दत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि सति चोदकस्याप्राप्तौ विकल्पः स्यात् । तस्मादपि नियमः ।

पृषदाज्ये समुच्चयाद् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् । ६९ ॥

भाष्यम्— पृषदाज्ये तु युक्तम् । न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य । तेन न पाक्षिकमाज्यम् । ततस्तत्र दध्ना आज्यसमुच्चयः । यतः पृषत्तासंजननार्थं दधि । तेन न पाक्षिकं दधि । आज्येन न समुच्चय इति ।

यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते । ७० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, 'यद्यपि चतुरवत्ती' इति चतुरवत्तदर्शनं नोपपद्यते इति । तत्परिहर्तव्यमिति ।

क्रत्वन्तरे वा तन्न्यायत्वात्कर्मभेदात् । ७१ ॥

भाष्यम्— क्रत्वन्तरे एव वा, दर्शपूर्णमासयो अनुवृत्तदर्शनं भविष्यति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतु रवत्ती यजमानः तथाऽपि पञ्चावत्तैव वपा भवतीति । अन्यस्मिन् कर्मणि चतुरवत्तम् । अन्यस्मिन् पञ्चा वत्तम् । यद्यप्यन्यजातीयकेषु नियमस्तथाऽपि चतुरवत्त दर्शनमुपपद्यते इति ।

शा— ‘सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीही णाम्, नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणाम्’ इति । तत्र संशयः किं व्रीहियवयो विकल्पः, व्रीहिष्वेव च शुक्लकृष्णविशिष्टाः सर्वदा व्रीहय एवेति । तत्र व्रीहि मात्रस्य शुक्लादिगुणसंबद्धस्याप्यत्र अविधायकत्वात् न यवानां बाधः । तस्मात् विकल्पः । नैतत् । नह्येक वाक्येन यागस्य चोदकप्राप्तव्रीह्युद्देशेन गुणस्य च विधानं संभवति, तस्मात् द्रव्यगुणविशिष्टकर्मविधानात् उपदिष्टा व्रीहयो यवान् बाधेरन् ।

सोम— द्रव्यविधिपक्षे बाधेऽपि नात्र बाध इत्युच्यते संगतिः । सूत्रार्थस्तु– सौमारौद्रादिविकृतौ व्रीह्यादेरनियमः स्यात् व्रीहिगणस्य श्रुत्यन्तरेणानुवादा नित्यवदप्रवृत्तत्वात् गुणार्थत्वात् व्रीहियवयोरप्यविशिष्टत्वा दनियमः व्रीहय इत्येव व्रीहिषु गुणश्रवणमुपपन्न स्यादिति ।

वि— ‘किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे चोदकप्राप्तिमान् यवान् । न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोऽत्रोऽयमादिमः ॥ वाक्यभेदो यागयुक्तगुणार्थविधितो भवेत् । विशिष्टस्य विधौ बाधो वा चोदकागतेः ॥’

भाट्ट— यत्र प्रकृतानां वैकल्पिकानां व्रीहियवादीनां कर्मानुवादेन, यत्रास्य शुक्लादिगुणयुक्तस्य भाग तत्र द्रव्योद्देशेन गुणमात्रविधानात् द्रव्यस्य विधानाभावेन नैराकाङ्क्ष्याय । यत्र तूपस्थितानां न तदुक्षेण यथा ‘सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणाम्’ इत्यादौ तत्र चोदकप्राप्तव्रीह्यनुवादेन शुक्लगुणविधौ वाक्यभेदापत्ति भियाऽनेन वैशिष्ट्यमात्राद्वाक्यभेदापत्तेर्नोद्देश्यत्वाति- देशप्राप्तस्य विशिष्टविधिर्न्यस्ततया प्रसक्तानि विदाय स्य विशिष्टविधानाद्विशेषवाक्यत्वमात्रेण निषेधार्थत्वं यवानां बाधनमुचितं ।

वस्तुतस्तु— एतादृशस्थले अतिदेशप्राप्त पूर्वमेव तद्विधिमनूद्य व्रीहीणामपि पक्षे नियमविधि- विषयतया यवबाधवृत्तिसिद्धिः ।

मण्डन— ‘व्रीहिविकारे यवबाधकः स्यात् ।’

शङ्कर— ‘शुक्लव्रीहिविधानम् ।’

५ सोमारौद्रेष्टौ सामिधेनीकार्यं माननीनामृचा एकादशानामेव दाशतयीभ्य समानयनम् ॥

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वप्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य सर्वगामित्वाद्यथेयनत् । १०।६।१९।७३॥

भाष्यम्— क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते ‘मनोक्ता सामिधेन्यो भवन्ति’ इति । तत्र संशयः किं यावत्यो मनुलिङ्गा ऋचः, ताः सर्वा दाशतयीभ्य आनीय सामिधेनीषु विनियोक्तव्याः, उत काश्चिदेव, न सर्वा इति । किं प्राप्तम् ? सर्वा एवलिङ्गा उपादेयाः । कुतः ? लिङ्गस्य सर्वगामित्वात् । इहैतावत् श्रूयते ‘मनोवत्य सामिधेन्यो भवन्ति’ इति । मनुशब्दप्रयोगो हि लक्षणमृचामुपादीयमानानाम् । मनुशब्देन च शब्द उपलक्षयन् यावतीषु संभवेत्, तावतीरविशेषात् शक्नोत्यु पलक्षयितुम् । एतच्च वचनं लिङ्गमात्रश्रवणेन विनि योजकम्, नेयत्तापरिच्छिन्नानां विशेषकम् । तस्माद विशेषात् सर्वास्तल्लिङ्गवत्य उपादेयाः । आग्रयणवत् । यथा ऋतीनामाग्रयणेन संवत्सरमुपधाने आसीत सूक्त सूक्तस्याविच्छेदायेति, आग्रयेण सूक्तं तत्युक्तं यावन्त्याम यानि सूक्तानि दाशतयानि, सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते, एवमिहापि मनुलिङ्गाभिः सामिधेनीकार्यं कर्तव्यमिति । यथा वाऽऽग्रयणे ‘ऋतीयमग्नि प्राप्स्यति’ इति, सर्वेषां महा यदर्थेषु, अविशेषात्सर्वा प्राप्यते । तद्वदिहाप्य विशेषात् सर्वासामुपादानमिति ।

यावदर्थं वाऽर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् । ७४ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, सर्वासां मनुलिङ्गानां दाशतयीनामागम इति । किं तर्हि ? यावदर्थमुपादेया इति । कुतः ? अर्थशेषत्वात् । कार्यार्थभावेन हि सामिधेनीनामुपादानम् । तच्च कार्यं ताभिरपि सिध्य

तीति । सिद्धसंस्कार्यस्य, यद्यपि लक्षिताः सन्त्यपरा ऋचः, तथाऽपि प्रयोजनाभावान्नैवोपादीयन्ते इति । ननु कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचना-ल्लिङ्गपरिच्छिन्नाः 'सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासां विधानं भविष्यतीति । अत्राभिधीयते । सत्यं सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते । किं तर्हि ? चोदकप्राप्तानां इयत्तापरिच्छिन्नानां केवल-मनेन विशेष उच्यते, मनोतावत्यः इति । सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत्य उपन्यस्ताः, ता एव विशेष्य कृतार्थः स्यात् व्यावर्तन्ते, नापरा अपि तल्लिङ्गाः प्रसज्यन्ते । तस्मात् लिङ्गवतीनां निष्फलानामुपादानं न सर्वासा-मिति । न च लिङ्गवतीनां भावाद् गुणानुरोधेन प्रधाना-वृत्तिर्न्याय्या । एवं च त्र्यावर्तं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्य-तीति । अपि चास्मिन् पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव । कथम् ? लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते । तत्र यद्यपि न तल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, याभिरिह प्रयुज्यन्ते तास्तल्लिङ्गाः एव, नान्यलिङ्गाः, तथाऽपि लिङ्गमनु-गृहीतमेव, न बाधितमिति । तस्माद्यावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति ।

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७५ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं यथा 'आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति' इत्युक्ते सर्वाणि लिङ्गविशिष्टान्युपादीयन्ते, न कानिचित् । एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति । तत्परिहर्त-व्यम् । अथोच्यते । युक्तमाग्नेयेषु कृत्स्नविधानम् । कुतः ? इष्टकाबहुत्वात् । प्रतिसूक्तमुपदधातीति वचनात् पञ्चानामुपधेयानां सूक्तासंयोगात् कार्त्स्न्येनोपादानम-विरुद्धम् । इह त्वियत्तापरिमितानां विशेष उच्यते इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्माद्वैषम्यमिहादृष्टान्त इति ।

ऋजीषस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७६ ॥

भाष्यम्— यदप्युक्तमहर्गणे यथा ऋजीषस्य कृत्स्न-स्याप्सु प्रासनम्, एवमत्राप्यविशेषात्सर्वासामुपादान-मिति । तत्परिहर्तव्यम् । अथोच्यते । ऋजीषस्य प्रधान-त्वात् युक्तम् । ऋजीषस्याविशेषात् प्रतिपत्तिरियम-भिधीयते । सा सर्वस्य ऋजीषस्य स्यात् । यस्य न क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात् । तस्मात् सर्वेषामहां यदृजीषम्, तत्सर्वं प्रास्यते । इह त्वयमेषपक्षादित्यप-दिष्टो हेतुः । तस्माद्विषममेतदृजीषेणेति ।

शा— कस्मिंश्चित् विकृतौ श्रूयते 'मनोतावत्यः सामि-धेन्यो भवन्ति' इति । तत्र किं सर्वा एव मनोतावत्यः सामिधेनीत्वेन वक्तव्याः उत यावतीभिः संख्या पूर्यते प्राकृती तावत्य एव इति प्रत्यक्षेण वचनेन सर्वासाम-विशेषेण प्राप्त्यवगमात् चोदकप्राप्तसंख्याबाधेन सर्वा-सामुपादानमित्येतावान् पूर्वः पक्षः । न अवश्यं प्रत्यक्ष-वचनेन सर्वासां प्राप्तिः । न हि इदं ऋक्संस्कारार्थम्, अग्निसमिन्धनार्थं हि अत्र ऋच उपादीयन्ते, तत्र बहुवचनात् त्रित्वे प्राप्ते त्रित्वं अतिक्रम्य पञ्चदशोपा-दीयन्ते अधिकानां तु अनादरादूनयमेव उपादानम् ।

सोम— पूर्वत्र चोदकानुग्रहाय द्वादशाहवत् विभज्य नयनेऽपीह चोदकप्राप्तपञ्चदशत्वबाध इत्युपिष्टेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— 'मनोतावत्यः' इति लिङ्गेन उपलक्षणीकृत्य प्रविधाने लिङ्गस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वासामपि संप्रत्ययः स्यात् यथा 'आग्नेयैः सूक्तैः संवत्सरमुपदधान आसीत' इत्यत्र सर्वेषां आग्नेयसूक्तानां इष्टकोपधाने विनियोगस्तद्-वदिति उपधेयानामिष्टकानां बहुत्वात् आग्नेयसूक्तानां कार्त्स्न्येन उपादानं न विरुद्धमिति आग्नेयसूक्तवैषम्यं आग्नेये तु कृत्स्नविधिः इति गुणसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

वि— 'मनोतावत्यः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ।, अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्याः पञ्चदशैव ताः ॥'

भाट्ट— विकृतिविशेषे 'मनोतावत्यः सामिधेन्यो भवन्ति' इति श्रुतम् । वेदे च पञ्चदशसंख्याधिकास्ताः पठिताः । अतः सर्वासामपि मनोतावत्त्वाविशेषात् प्राकृतक्रमबाधेन प्राकृतसंख्याबाधेन च सर्वासां पाठः । इति प्राप्ते, नात्र मनोतावत्यः संस्कार्या येनाहर्गणे 'ऋजीषमप्सु प्रास्यति' इत्यत्र सर्वाहःसंबन्धिऋजीषप्रासनरूपप्रतिपत्तिवदिहापि सर्वासां पाठो भवेत् । प्रकृति-वदनुवचनानुवादेन तु मनोतावत्त्वविधानात् उपादेयत्वेन बहुत्वस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानप्राप्तौ अतिदेशप्राप्तसंख्यानुरोधेनैकादशैव । प्रथमोत्तमयोस्त्रि-रभ्यासेन तु पञ्चदशत्वसंपत्तिः । इष्यते चोत्तरान्यायेन

प्रमाणान्तरवत्त्वे अन्यत्रापि कपिञ्जलाधिकरणन्यायबाध. । यथा ' आग्नेये. सूत्रैरिष्टका उपदधाति ' इत्यत्र यावदिष्टकमाग्नेयसूक्तग्रहणम्, न तु तत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्ति. ।

मण्डन— ' यावदर्थे मनोर्ऋच. । ' मनोर्ऋचः याः पिष्टी विहिताः ता' यावदर्थे प्रयोजनानुसारेण यावतीभिः अग्निसमिन्धनरूपोऽर्थ. सिध्यति तावत्य एव प्रयोक्तव्या न सर्वा मनुलिङ्गा इति शेष. ।

शंकर— ' यावत्संग्य मनोर्ऋच. । '

१४ सोमेन्द्रश्चरु' यजमानसोमपानव्यापदि ॥

तत् सर्वत्राविशेषात् । ३।४।१३।३४॥

भाष्यम्— तत् एतत् सोमपानव्यापदि सोमेन्द्र कर्म सर्वत्र वमने स्यात् आर्त्विजे याजमाने च । कुत' ? अविशेषात् । न विशेषः कश्चिदाश्रीयते अस्य वमने स्यात्, नास्येति । तस्मात् सर्वत्र भवेत् ।

वा— भक्षप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्माङ्गत्वात् स्वामिकर्तृकत्वे सिद्धेऽपि तस्य किं आत्मीय वमन निमित्त उत आर्त्विजमपि इति विचार्यते । किं प्राप्तम् ? विशेषानुपादानात् उभयत्रापि स्यात् । यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाश. तथा आर्त्विजेनापि, उभयो द्रव्यसंस्कारात्मकत्वात् । तस्मात् यदि दोषनिर्घातार्थमेतत् कर्म अथापि अपूर्वोत्पत्त्यर्थं उभयथा वमनद्वयेऽपि कर्तव्यम् ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् । ३५ ॥

भाष्यम्— स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुत ? तदर्थत्वात् । तदर्थं कर्म यजमानार्थम्, यत्र सोमो वम्यते । यत्तु अत्र सोमेन्द्र कर्म, तदपि तदर्थमेव । इद हि सोमयाजिन' उपकाराय श्रूयते । तत् सोमयाजिनो यजमानस्य सत् उपकर्तुं शक्नोति, न ऋत्विज. । न हि तत् ऋत्विगर्थं कर्म, यत्र सोमो वम्यते । अपोच्येत, सोमयाजिनः अध्वर्यो होतुर्वा आत्मीया ऋत्विज. तदीयेषु अग्निषु निर्वर्तयिष्यन्तीति । तथा सति, यदि वा व्यूढसोमस्य कर्मणो नाङ्गम्, न सोमयाजिनोऽध्वर्योर्होतुर्वा, तत्र अत्यन्तगुणभूता अध्वर्य्वादयः स्वैर्ऋत्विग्भि' कारयन्तो न फल प्राप्नुयन्ति । तदर्थं च क्रियमाण न यजमानस्योपकारे वर्तते इति न ऋत्विजो वमने क्रियेत ।

वा— यद्यपि तावत् आराढुपकारकत्व तथापि स्वामिवमने भवितव्यम् । कुतः ? ' पूर्वं यच्छब्दसंबन्धान्निमित्तत्वं न जायते । तत्संबन्धात् परस्मात्तु कर्त्रैक्यः संप्रतीयते ॥ ' ' यः सोम वमति स निर्वपन् ' इति यच्छब्दतच्छब्दयोगात् यागवमनयोः एक. कर्ता गम्यते । तत्र नैमित्तिकं तावत् स्वामिकर्तृकत्वेन असंदिग्धम् । तेन असंदिग्धेन सदिग्धं वमनं निर्णीयते । तदपि स्वामिकर्तृकमेव सत् निमित्तमिति । न च स्वतन्त्रमेव निमित्तम्, शुद्धेन आख्यातेन निमित्तप्रत्ययानुत्पादात् । यच्छब्दोपबद्ध तत् निमित्तं प्रतिपादयति । तेन चेत् संबद्धम्, पूर्वतरं समानकर्तृकत्वम्, पश्चात् निमित्तत्वप्रतीतिः । अथ ऋत्विज. देवनार्थं ऋत्विक्परिक्रयार्थं च द्रव्यं त्यजन्ति । ततस्तेषा स्वात्मनि परिक्रयविशेषात् अवश्य तैरपि अन्ये अध्वर्य्वादयो वरीतव्याः । आधानगतेन [illegible] आत्मनेपदेन अग्नीना आधातृव्यतिरिक्तपुरुषसंबन्धाभावात् स्वात्मार्थेषु अग्निषु यष्टव्यम् । ततश्च यदि तावत् वान्तसोमकर्मोपकारबुद्ध्या कुर्वन्ति ततो देशकालकर्तृभेदात् विगुणम्, न तेन प्रधानेन गृह्यते । न च आहत्य देशादिभेद आम्नायते, येन तत्सद्भावेऽपि अवैगुण्यमाश्रीयेत । स्वामिवमनेन च कृतार्थत्वात् न अनेनैव शास्त्रेण देशान्तरादीनामनुष्ठानम् । कथ वा एकमेव शास्त्र स्वामिवमनपक्षे समानदेशादिवत् आश्रयेत्, ऋत्विग्वमने च तद्भेदम् ? अथ तु आत्मार्थबुद्ध्यैव ते प्रयुञ्जीरन्, एवमपि क्रत्वर्थेनावधारितस्य पुन पुरुषार्थत्वाभावात् तादर्थ्येन क्रियमाणस्य आनर्थक्यमेव स्यात् । अथ तु एतद्विषयं पुरुषार्थेनैव शास्त्रेणाश्रीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्यागात् असंनिहितस्वर्गादिकल्पनाच्च विप्रकर्ष. । सद्य लौकिकवमनेऽपि एतत् इति न याज्ञे स्यात् । तच्च पूर्वमेव निराकृतम् । तस्मात् स्वामिवमने स्यात् । अथ [illegible] अध्वर्य्वादिवमनेऽपि स्वाम्येव द्रव्य त्यजेत् तथा सति तदैव भिन्नकर्तृकत्व आपद्येत । तत्समर्थने वा

अश्रुतपष्ठ्यर्थकल्पना सामानाधिकरण्यबाधश्च । तथा कल्पनायां च स्वामिवमनस्य अनिमित्तत्वप्रसङ्गः । उभयाश्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वाक्यभेदः स्यात्, 'यः सोमं वमति, यस्य सोमं ऋत्विग् वमति' इति च आश्रयणात् । अन्यतरपरिग्रहे तु स्वामिवमनग्रहणं युक्तम्, शब्दलाभसत्त्वात् । एवं तावत् आरादुपकारकत्वे । यदा तु वाक्यशेषोपनीतयागनोपद्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रंशोपजनितफलस्वाम्यायोग्यत्वं तेन प्रतिसमाधीयते इति कल्प्यते, तदा यजमानफलोत्पत्तेः अत्यन्तादृष्टत्वात् तदाशङ्का (फलस्वाम्यायोग्यत्वाशङ्का) इति तेनैव प्रतिसमाधानेष्टिः कर्तव्या इत्यसन्दिग्धम् । यत्तु दक्षिणाल्पमाध्यकं ऋत्विजां फलं तत् सति च असति च वमने लभ्यमानं दृश्यते इति निराशङ्कत्वात् अनपेक्षितप्रतिसमाधानं नेष्टिं गृह्णाति । यदाऽपि प्रकृतकर्मकर्तृनियमांशेन भक्षयितुमशक्यत्वं भक्षणम्, अतश्च तद्भ्रंशे कर्तृवैगुण्यमुपजातं द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वात् इति कल्प्यते तदाऽपि तद्-भ्रंशकृतयजमानफलविघ्नप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्यर्थत्वात् यत्तच्छन्दनिर्देशाच्च यजमानवमने एव भवितव्यम् । एतेन अपूर्वसंस्कारार्थत्वमपि व्याख्यातम् । यदाऽपि हि सोमवमनात् न विहिताकरणम्, नापि प्रतिषिद्धसेवनमापद्यते इति कृत्वा दोषनिर्घातार्थत्वं इष्टेः अनाश्रित्य नैमित्तिकं कर्मेदम्, तदाऽपि च यच्छब्देन पुरुषस्योपात्तत्वात् लक्ष्यमाणन्यायेन (३।४।९।१४–१६) प्रकरणगतपुरुषसंस्कारता अभ्युपगम्यते तदाऽपि 'यजमानास्तु' (३।८।२।८) इत्यनेनैव तत्कर्तृकता । वमनवमानविषयत्वाच्च यजमानवमनमेव निमित्तम् ।

यत्तु अध्वर्य्वादिवमनेऽपि द्रव्यप्रतिपत्तिभ्रंशः, कर्तृसंस्कारात् विनाशो वा समाधिमपेक्षते इति, यद्यपि अपेक्ष्यते तथापि अविधानात् न ग्रहीष्यते । सर्वेषु च क्रत्वर्थपुरुषार्थपक्षेषु च ऋत्विग्वमने अविकल्पमित्युक्तम् । अतश्च यदि तद्वमनमदुष्टमेव ततस्तूष्णीमेव आसितव्यम् । अथ दुष्टं ततः सामान्यविहितं किञ्चित् कर्तव्यम् । (पुनः स्वाहा इत्याग्नीध्रीये होतव्यं-इति सुधा) । न चात्र क्रत्वर्थान्यत्वमपक्षावधारणप्रयोजनमस्ति इति नातीव आग्रहो वर्तितव्यम् । अथापि तत्त्वज्ञानं प्रयोजनम्, ततो वक्ष्यमाणपक्षः परिग्रहीतव्यः । (क्रतुगतपुरुषार्थत्वपक्षः स्वीकर्तव्यः) । तथा च सूत्रकारः 'स्वामिनो वा तदर्थत्वात्' (३।४।१३।३५) इत्याह ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिन इति । कथम् ? 'सोमपीथेन वा एष व्यृध्यते यः सोमं वमति' इति । यजमानः सोमसंस्कारे विनष्टे विगुणमस्य कर्म इति व्यृध्येत, न कथंचित् ऋत्विजो व्यृद्धिः । 'ऋत्विजो यस्य सोमं वमन्ति' इति वमनेन संबन्धः स्यात्, न 'यः सोमं वमति' इति । तस्मादपि पश्यामो यजमानस्य वमने सौमेन्द्रमिति ।

वा— व्यृध्यते इति यजमानो यस्य सोमपानात् समृद्धिः प्रार्थ्यते । तद्वैगुण्याच्च व्यृद्धिरवकल्पते । स्वामिनश्च तदुभयमपि इति तस्यैवेष्टिः ।

शा— 'तत्राविशेषतः सर्ववमने स्यात्, तदुच्यते । सौमेन्द्रं स चरुं कुर्याद् यः सोमं वमतीति हि ॥ यच्छब्दादिष्टिवमने गम्येते तुल्यकर्तृके । इष्टौ च क्रतुशेषत्वात् स्वाम्येव हि नियुज्यते ॥ कर्तृत्वेनेति वचनमपि तत्कर्तृकं ततः । निमित्तमृत्विग्वमनं न निमित्तमिति स्थितम् ॥'

सोम—प्रासङ्गिकी संगतिः । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतूपजीवनादपि संगतिर्बोध्या ।

वि— 'ऋत्विजां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत, यज्ञेनात् । विशेषस्याश्रुतो, नैवं कर्तुरेव निरूपितः ॥'

भाट्ट— सेयं किं यजमाने एव वमने स्यात् उत ऋत्विजोऽपि इति चिन्तायाम्, ऋत्विग्वमनेऽपि प्रतिपत्तिविलोपादिना वैगुण्यस्यावश्यकत्वात् तत्समाधानार्थं इयमिष्टिः स्यादेव । इति प्राप्ते, इष्टिस्तावदियं क्रत्वङ्गत्वात् यजमानेन कार्या, ऋत्विग्भिः यजमानद्रव्यस्य त्यक्तुमशक्यत्वात्, स्वद्रव्येण स्वामित्व करणे पुनः क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेः । यजमानकर्तृकत्वात् च न ऋत्विग्वमनस्य निमित्तता, 'यः सोमं वमिति' इति यच्छब्द-

चरेत् इष्टे वमनसमानकर्तृकत्वानगते, तस्य च उपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात्। अतश्च समानकर्तृकत्व बलात्, यद्यपीयमिष्टि नैमित्तिकी क्रतूपकारिका, यदि वा अनैमित्तिकी एव अर्थवादवशात् क्रतुवैगुण्यसमाधानार्था सती आरादुपकारिका, यदि वा वमनस्य जृम्भावदेव आर्थिक निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तद्वदेव इयमिष्टि पशुवत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारिका, सर्वथा यजमानवमने एव स्यात्। ऋत्विग्वमने तु सामान्य विहित प्रत्युत्पन्ननिमित्तम् (प्रायश्चित्त कार्यम्)।

मण्डन— 'स्यात् स्वामिनो वै वमने स याग।'

शङ्कर— 'सा यज्वमने कार्या।' १९

● सौगता जातिं न म यन्ते। तन्मत तन्निरासश्च मीको पृ ७८४ 'आकृतिवाद' इति निर्दो शास्त्रदीपिकाग्रन्थे द्रष्टव्य।

● सौगन्धिकेन तृतीयसवने अभ्यञ्जते अञ्जनाभ्यञ्जने नाम सव। भा १०।४।६।१०

● सौम्यमहं यदुपुषान्तम्। भा ९।१।८।२१, ● सौम्य इति सुत्याकालत्वात् सवनीय (पशु) आहु। ८।१।७।१४ ● सौम्य पशुर्नाम सवनीय पशु। सुत्याया भव सौम्य। वि. ८।१।७. ● सौत्यस्य पशोर्धर्माणामतिदेश ऐकादशिनेषु। ८।१।७।१४ मीको पृ २०० 'अतिदेश ऐकादशिनेषु पशुषु०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● सौत्येऽहनि अग्निष्ठमिन्नाना यूपाना मानम्। सकर्ष १।४।१७ मीको पृ २२७९ 'यूपाना अग्निष्ठभिन्नानां मान सौत्येऽहनि' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● सौत्रान्तिका शास्त्रवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं अर्थमपि नीलपीतादिविचित्राकारमेव कल्पयन्ति, न निराकारम्। यदेव च आकारसमर्पणक्षम हेतुस्त तदेव अर्थस्य ग्राह्य इति न ग्राह्यलक्षणायोग। यथा आहु — 'भिन्नकाल कथ ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यता विदु। हेतुत्वमेव, तद्युक्त ज्ञानाकारार्पणक्षमम्॥' इति। ननु एव च यज्ञानसमये जनकस्यार्थस्य अतीतत्वात् कथ वर्तमानावभास? ज्ञानाकारो ह्यत्र वर्तमान प्रथते, अर्थस्तु स्वरूपसमर्पकतया अतीत एव कल्प्यते, अतो न दोष। कथ पुन प्रत्यक्षज्ञानेन अवभासस्य प्रत्यक्षत्वम्? इदमेव प्रत्यक्षत्वमर्थस्य यत् साक्षात् साकारविज्ञानजननम्। यस्तु परम्परया साकार विज्ञान जनयति, सोऽनुमेय। यथा वह्निस्वलक्षण धूमस्वलक्षण तद्दर्शनतद्विकल्पप्रणालिकया अग्निज्ञान जनयत् अनुमेयम्। अत एव प्रत्यक्षमनुमान च द्वे एव प्रमाणे। साक्षाज्जनकस्य प्रत्यक्षत्वात् परम्परया जनकस्य चानुमेयत्वात् अजनकस्य अग्राह्यत्वात्, नातो द्वयादन्यत् संभवति इति। रत्नाकर. (शून्यवादे) पृ २८३–२८४.

● सौत्रामणि। 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' अत्र प्रसिद्धसौत्रामण्यपेक्षया कर्मान्तरमेव तद्धर्मक अग्निपूर्वकालत्वविशिष्ट विधीयते। तच्च अङ्गयज्ञम्। अग्निप्रयुक्त चेदम्। भाट्ट ४।३।१०। अत्राग्निचयनाङ्गत्वेन सौत्रामणियागस्य विधि न तु कालार्थ संयोग। सोम ४।३।११ ● सौत्रामणि अग्निचयनाङ्ग सन् अपि इष्टिप्रकृतित्वात् पर्वणि कार्यं न तु चयनकाले एव। नि ४।३।२०, ● सौत्रामणि चयनाङ्ग 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इति। ४।३।११. ● सौत्रामणि चयनाङ्गभूत यागप्रयोगोत्तरकालीने पर्वणि कार्यं, न तु चयनसमनन्तरमेव। तथा च सौत्रामणि कालप्रयोजक। भाट्ट ४।३।१९

● सौत्रामणी 'अग्निं चित्वा' इति विहित क्रत्वङ्गम्, न चित्यङ्गम्। सकर्ष. १।१।५. मीको पृ १७ "अग्निं चित्वा' इति सौत्रामणी०" इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● सौत्रामणी। 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इति साग्निचित्यक्रतोरेव चिनोत्यर्थ स्यात् अतश्च सौत्रामणी वैमृधवत् क्रतोरनन्तरमेवानुष्ठेया। सकर्ष २।१।८. ● सौत्रामणी अग्निचयनोत्तराङ्ग 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इति। नि १०।२।१२ ● सौत्रामणी चयनाङ्गमपि। ४।३।१२।२९–३१. मीको पृ. २९८४ 'बृहस्पतिसवन्याय' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● सौत्रामणी त्रिपशुका। तत्र पशुषु ऐकादशिनविध्यन्त। सोम ८।१।८. ● सौत्रामणी द्वेधा अङ्गमनङ्ग च। तत्र अग्निचयनाङ्ग प्रसिद्धसौत्रामण्या सकाशात् कर्मान्तरमेव। तत्राङ्गभूते प्रसिद्ध-

पुरोडाशा भवन्ति इति) । न चैव पशुपुरोडाशस्य पुनःकरणापत्तिः । पशुपुरोडाशानामुपपत्तेः । अत एव ऐन्द्रादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टप्राकृतपशुपुरोडाशयागस्यैव अप्राकृतकार्यार्थतया विधेयत्वाङ्गीकारः । न चेह पशुपुरोडाशयागस्यैव प्रत्यभिज्ञाभावः । 'यद्वै सौत्रामण्या व्यृद्धं तदेव समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशाः अन्यदेवत्याः पशवः ' इत्यर्थवादस्यैव प्रत्यभिज्ञापकत्वात् । अतः अप्राकृतकार्ये एव पशुपुरोडाशाः सुरादियागास्तु कर्मान्तरमेव प्राकृतकार्यापन्नम् । अत एव 'नैवैषा पशुना पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशवः' इति लिङ्गमपि पुरोडाशाः तज्जन्यदेवतास्मरणानि न विद्यन्ते अपि तु ग्रहजन्यान्येव तानि इति व्याख्येयम् । १०।१।९. * सौत्रामण्यामैष्टिकधर्मातिदेशः । भू. ८।२। २।१–९. * सौत्रामण्या गोऽजाविषु ग्रहाना वृद्धिर्दृश्यते । भा. ११।४।१०।२८.

☞ सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । ३।५।३।१४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । सौत्रामण्या नाम यागविशेषे आश्विनः, सारस्वतः, ऐन्द्रश्च ये सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च तेषु च स्विष्टकृदिड न कर्तव्यम् । 'उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति' इति होमसंयोगात् ।

तद्वच्च शेषवचनम् । १५ ॥

यद्यपि 'उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति' इति शेष. श्रूयते तथापि तत् शेषवचन तद्वत् शाकम्भरीयकुम्भीवत् न स्विष्टकृदर्थम् । यथापि शेषवचने यथा कुम्भीना स्विष्टकृदर्थः शेषो नास्ति तथा अत्र विद्यमानोऽपि शेष. न स्विष्टकृदर्थः । किंतु तस्य वाचनिकः अन्यत्रोपयोग. । 'ब्राह्मण परिक्रीणीयात् उच्छेषणस्य (शेषस्य) पातारम्, यदि न विन्देत, वल्मीकवपायामवनयेत्' इति वचनात् । अन्योऽपि तस्य विनियोगः 'शतातृण्णाया (शतच्छिद्रायां कुम्भ्या) विक्षारयन्ति' इत्युक्तः । तस्मात् न स्विष्टकृदादि । श्रुतसूत्रे तु शेषविनियोग एवमुक्त', 'अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रश्च आश्विन भक्षयन्ति, होता ब्रह्मा मैत्रावरुणश्च सारस्वत, ऐन्द्र यजमानः । सुराग्रहान् दक्षिणतः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति । अपिवा ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेत्' इति । सिद्धान्तशेषसूत्रम् । के.

* सौत्रामण्या पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च, तत्र सुराग्रहेषु शेषकर्मानुष्ठानं नास्ति, होमावशेषस्तु ब्राह्मणाय दातव्यः वल्मीकवपाया शतातृण्णाया वाऽवनेतव्यः । वि. ३।५। १. * सौत्रामण्या पशुदेवताऽपेक्षया पुरोडाशदेवताया भिन्नत्वात् पुरोडाशाना देवतासंस्कारकत्वासंभवात् आरादुपकारकत्वमेवागत्या । न चैवं संस्कारलोपो मा भूदिति पशुषु या देवताः तद्देवताकपुरोडाशान्तरानुष्ठानमपि स्यादिति वाच्यम् । तद्देवताकग्रहैरेव संस्कारसिद्धे. । सोम. १०।१।९. * सौत्रामण्या प्रधानाङ्गयोः कर्तृभेदः 'षड्ढोता दक्षिणा' इति दक्षिणाभेदात् । भा. ११।३।१।१.

☞ सौत्रामण्यां शेषकार्यं नास्ति । सौत्रामण्या सुराग्रहशेषस्य अन्यत्रोपयुक्तत्वविधानात् स्विष्टकृदादिशेषकार्यं नास्ति ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । ३।५।३।१४ ॥

भाष्यम्— अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहा' श्रूयन्ते आश्विनसारस्वतैन्द्राः । तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिड प्राप्तम् । अथेदानीं संदेह, किं निवर्तते उत नेति । किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूम. । सौत्रामण्या च ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चशब्देनान्वादिश्यते । कुत ? अशेषत्वात् । सर्वादानादशेषता । तत्रापि हि ग्रहैरेवं (च) होतुं प्रतिघ्नन्ते, यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते इति । ग्रहस्य सत्त्वपि तद्ग्रहणम्, अभिगृहीतमभ्युन्नमय्य श्रावितं देवता प्रति । यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज आददते, आश्विनमध्वर्यु', सारस्वत ब्रह्मा, ऐन्द्र प्रतिप्रस्थाता, इति होमार्थमशेषादान भवति । होमसंयोगश्चैषां श्रूयते 'उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति' इति ।

वा— तद्वदित्यनुवर्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च आश्विनादय आम्नाताः । तेषां पृथक् प्रकल्पनमात्रात्मकत्वात् चमसवत् सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति

किमर्थं पुनरेतं कल्प्यते ? यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याम्नायमानानि अनर्थकानि भवेयुः। तस्मात् पशुदेवतानामाम्नातविकाराः पुरोडाशदेवता इन्द्रा इति । ३२ ॥

शा— (सौत्रामण्याम् ।) इमे सूत्रभाष्ये अयुक्ते। अस्यां सौत्रामण्यां पशुयागा आम्नायन्ते। देवतासंस्कारद्वारेण च पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति। तत्र वाचनिकोऽयं देवताविधिः। तस्मात् अप्राकृतकार्याः पुरोडाशयागाः। वचनसामर्थ्यात्। यो ह्यो देवताभेदः स पशुपुरोडाशयागेन न सम्बध्यते। कथम् ? अविपरिवर्तमानत्वात्। कथं न विपरिवर्तते ? अविधानात्। कथमविधानम् ? अतोऽन्यकारा अतिदिश्यन्ते। यत्र प्रकरणं तत्र विपरिवृत्तिः। एतच्च प्रकृतौ। अस्त्वेव भ्रमः। अस्ति ग्रहाणां विपरिवृत्तिश्च। तथापि न संबध्यते। नैतत् सोमवर्जिता तुल्यम्। 'सोमेन यजेत' इति सोमविशिष्टो यागो विधीयते। ऐन्द्रवायवादीनि ग्रहणानि सोमयागस्यैव संस्कारकाणि। तानि च ग्रहणानि प्रकरणेन गृह्यन्ते। अर्थात् तत्र यागान्तरम्। इह पशुपुरोडाशयागस्य ग्रहदेवतया न कश्चित् संस्कारः क्रियते। तस्मात् यागान्तरम्। ननु अभ्युदितेष्टिवत् भविष्यति। नैतत् अभ्युदितेष्ट्या तुल्यम्। तत्र निमित्ते सति विभागो विधीयते यागस्तु विद्यत एव। न तु इह तथा विभागवचनम्। येन अभ्युदितेष्ट्या तुल्यं स्यात्। ननु प्रत्यक्ष पशुपुरोडाशयागः। आनुमानिकस्तु देवतासम्बन्धेन यागः। तस्मात् यागान्तरम्। नैतदेवम्। यदि अस्मिन् यागे येन केनचित् प्रकारेण निवेशः स्यात्, तद्यदि यागान्तरं न लभ्येत। यदि च प्रत्यक्षे यागे सति आनुमानिको न लभ्येत तदा दीक्षणीयादीनि सर्वाणि अकर्मान्तराणि भवेयुः। यदि च एको यागः तदा एक एव विभक्तः प्राप्नोति। द्वितीयस्य द्रव्यस्य चोदकप्राप्तं प्राप्नोति। एकेन प्रधानं भवतु। द्वितीयस्य तु प्रकृतिविधिप्राप्तत्वेन प्राप्नोति। देवतायास्तु यदि निवेशः स्यात्। प्रत्यक्षानुवादेन तु संख्या विधीयते तत्र यागान्तरत्वमेव नास्ति । ३३ ॥

भाट्ट— सौत्रामण्यां आश्विन-सारस्वत-सुत्रामदेवत्येषु पशुषु 'ऐन्द्रवारुणसावित्राः पुरोडाशा भवन्ति' इत्यादिना अपूर्वा विधीयमानाः नोत्कृष्टा भवन्ति। इतरथा यत्र तद्देवत्याः पशुयागाः तत्रोत्कर्षापत्तिः। इति तत्र। इन्द्रादिदेवत्यपशुषु न्यायादेव तद्देवत्यपुरोडाशसिद्धेः विधिवैयर्थ्यात्। अतश्च तद्वाक्ये न पशुपुरोडाशयागोद्देशेन देवतान्तरविधिः। तथात्वे पुरोडाशपदे लक्षणा-द्रव्यकयागलक्षणापत्तेः। किंतु पुरोडाशोद्देशेनैव, अभ्युदितेष्टिवत्। तत्र च योगापेक्षाया योग्यतयैव पशुपुरोडाशयागस्यैव अतिदेशप्राप्तस्य सम्बन्धः। अन्यस्य पुरोडाशद्रव्यकस्याभावात्। अतस्तस्य कार्यतयाभावेन प्राप्तस्यापि वाचनिकदेवतान्तरसंबन्धात् प्राकृतकार्यबाधबाधेऽपि तस्याप्राकृतकार्यान्तरकल्पनया तत्रैव निवेशात् नोत्कर्षः। यानि तु सौत्रामणीप्रकरणे एव तत्तद्देवत्यानि 'आश्विनं गृह्णाति' इत्यादिना सुरापयोद्रव्यकाणि ग्रहणानि विहितानि तेषु ऐन्द्रवायवादिग्रहणेष्विव यागापेक्षाया अतिदेशप्राप्ते पशुपुरोडाशयागे एव देवताविशिष्टग्रहणसंस्कृतद्रव्यविनियोगविधिः नान्यत्र। आश्विनादिदेवत्यत्वस्य अन्यथासंभवात्। प्रधानभूतपशुयागेषु च उत्पत्तिविशिष्टदेवतावरोधेन द्रव्यान्तरनिवेशानुपपत्तेः। अतो विभिन्नद्रव्यदेवतासम्बन्धत्वात् उत्पन्नवाक्यशिष्टात् प्रयाजेष्टादशत्वन्यायेन (५।३।१) पशुपुरोडाशयागस्य अभ्यासः सम्पद्यते। तत्र च आश्विनादिदेवत्यस्य प्राकृतमेव कार्यम्, ऐन्द्रादिदेवत्यस्य तु अप्राकृत इति सूत्रभाष्यकारयोः अभिप्रायः। वार्तिककारस्य तु न तावत् सुरादिद्रव्यस्य पशुपुरोडाशे विनियोगः संभवी। तस्य एव हविष्यभावे देवतान्तरावरुद्धत्वेन आश्विनादिदेवत्यत्वस्य तत्र प्रकृतौ विकृतौ वा अप्रसिद्धेः। वक्ष्यमाणरीत्या तत्र पुरोडाशद्रव्यकत्वस्यापि औत्पत्तिकत्वेन सुरादिद्रव्यस्य निवेशानुपपत्तेश्च। नापि अतिदेशप्राप्तप्रयाजादौ निवेशः। तत्र अङ्गभूतकल्पितदेवताऽवरोधेन ग्रहणाङ्गभूतदेवतायाः सम्बन्धेनोपकारकत्वानुपपत्तेः। अतो गुणात् कर्मान्तरमेव प्राकृतपशुपुरोडाशकार्यारम्भ दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं विधीयते (ऐन्द्रवारुणसावित्राः

पुरोडाशा भवन्ति इति) । न चैवं पशुपुरोडाशस्य पुनःकरणापत्तिः । पशुपुरोडाशनाशोपपत्तेः । अत एव ऐन्द्रादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टप्राकृतपशुपुरोडाशयागस्यैव अप्राकृतकार्यार्थतया विधेयत्वाङ्गीकारः । न चेह पशुपुरोडाशयागस्यैव प्रत्यभिज्ञाभावः । 'यद्वै सौत्रामण्या व्यृद्धं तदेव समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा, अन्यदेवत्याः पशवः ' इत्यर्थवादस्यैव प्रत्यभिज्ञापकत्वात् । अतः अप्राकृतकार्ये एव पशुपुरोडाशाः सुरादियागान्तु -कर्मान्तरस्येव प्राकृतकार्यार्थत्वम् । अत एव 'नैतेषां पशूनां पुरोडाशा भिद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशवः ' इति लिङ्गमपि पुरोडाशा तज्जन्यदेवतास्मरणानि न भिद्यन्ते अपि तु ग्रहजन्यान्येव तानि इति व्याख्येयम् । १०।२।९. ● सौत्रामण्यामैष्टिकधर्मातिदेशः । मृ. ८।२। १।१-९. ● सौत्रामण्यां गोऽजाविषु शूलाना वृद्धिर्दृश्यते । भा. ११।४।१०।३८.

■ सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । ३।५।३।१४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । सौत्रामण्या नाम यागविशेषे आश्विनः, सारस्वतः, ऐन्द्रश्च ये सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च तेषु च स्विष्टकृदिड न कर्तव्यम् । 'उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहति ' इति होमसंयोगात् ।

तद्वच्च शेषवचनम् । १५ ॥

यद्यपि 'उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति ' इति शेषः श्रूयते तथापि तत् शेषवचनं तद्वत् सांनाय्यादीयकुम्भीवत् न स्विष्टकृदर्थम् । सत्यपि शेषवचने यथा कुम्भीनां स्विष्टकृदर्थः शेषो नास्ति तथा अत्र विद्यमानोऽपि शेषः न स्विष्टकृदर्थः । किंतु तस्य वाचनिकः अन्यशेषयोगः । 'ब्राह्मणं परिक्रीणीयात् उच्छेषणस्य (शेषस्य) पातारम्, यदि न विन्देत्, वल्मीकवपायामवनयेत् ' इति वचनात् । अन्योऽपि तस्य विनियोगः 'शतातृण्णया (शतच्छिद्रया कुम्भ्या) निस्रावयन्ति ' इत्युक्तः । तस्मात् न स्विष्टकृदादि । शुल्बसूत्रे तु शेषविनियोग एवमुक्तः, 'अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रश्च आश्विनं भक्षयन्ति, होता ब्रह्मा मैत्रावरुणश्च सारस्वतं, ऐन्द्रं यजमानः । सुराग्रहान् दक्षिणतः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति । अपि वा ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेत् ' इति । सिद्धान्तशेषसूत्रम् । के.

● सौत्रामण्यां पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च, तत्र सुराग्रहेषु शेषकर्मानुष्ठानं नास्ति, होमावशेषस्तु ब्राह्मणाय दातव्यः वल्मीकवपायां शततृण्णया वाऽवनेयः । वि. ३।५। ३. ● सौत्रामण्यां पशुदेवताऽपेक्षया पुरोडाशदेवताया भिन्नत्वात् पुरोडाशानां देवतासंस्कारकत्वासंभवात् आरादुपकारकत्वमेवागत्या । न चैवं संस्कारलोपो मा भूदिति पशुषु या देवताः तद्देवताकपुरोडाशान्तरानुष्ठानमपि स्यादिति वाच्यम् । तद्देवताकग्रहैरेव संस्कारसिद्धेः । सोम. १०।२।९. ● सौत्रामण्यां प्रधानाङ्गयोः कर्तृभेदः ' वडवा दक्षिणा ' इति दक्षिणाभेदात् । मा. ११।३।२।१.

■ सौत्रामण्यां शेषकार्यं नास्ति । सौत्रामण्यां सुराग्रहशेषस्य अन्यथोपयुक्तत्वविधानात् स्विष्टकृदादिशेषकार्यं नास्ति ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । ३।५।३।१४ ॥

भाष्यम्— अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते आश्विनसारस्वतैन्द्राः । तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिड प्राप्तम् । अथेदानीं संदेहः, किं निवर्तते उत नेति । किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सौत्रामण्यां च ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चशब्देनाभ्यादिश्यते । कुतः ? अशेषत्वात् । सर्वाभावादशेषता । तत्रापि हि ग्रहैरेव(च) होतुं प्रतिष्ठन्ते, यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते इति । ग्रहस्य तत्रापि तद्द्वयम्, अभिगृहीतमभ्यनुक्रमश्रावितं देवतां प्रति । यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज आददते, आश्विनमध्वर्युः, सारस्वतं ब्रह्मा, ऐन्द्रं प्रतिप्रस्थाता, इति होमार्थमशेषादानं भवति । होमसंयोगश्चैषां श्रूयते ' उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहति ' इति ।

वा— तद्वदित्यनुवर्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च आश्विनाद्य आम्नाताः । तेषां पृथक् प्रकल्पनमावाहमकरवात् चमसवत् सर्वहोमप्राप्तिनास्तीति

विशेषाशङ्कायामतिदेशात् तथापि यथागृहीतानां होमायैव आदानेन संबन्धो पयोग्रहाणां च होमेन श्रूयते 'यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज उपाददते । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति, दक्षिणे सुराग्रहान्' इति ।

वचनाच्च शेषवचनम् । १५ ॥

भाष्यम्— एतमेव न्यायं शेषवचनमुपोद्बलयति 'उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोति' इति । सर्वहोमे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । वाचनिकत्वाच्च स्विष्टकृदिडं न भवति । तस्यान्यस्योपयोगवचनात् 'ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्' इति । अपरस्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोगः, 'शतातृण्णायां निस्रावयन्ति' इति ।

वा— अनन्यशेषभूतस्य प्रतिषेधोऽनुवादः 'उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति' इति । उच्छिनष्टीति विधिः । तदनुवादस्तु निषेधः, अशेषहोमप्राप्त्या शेषकार्यनिवृत्तिं दर्शयति । वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकर्म वाऽन्यदस्तीति 'ततोऽपि' इति स्विष्टकृदिडं न कर्तव्यमिति ।

शा— सौत्रामण्यां पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च । तत्र श्रूयते 'यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते, उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्' इति । तथापि पूर्ववदेव संशयपूर्वोत्तरपक्षाः । विशेषः सोमग्रहेष्वश्रुतत्वात् । तत्र च शेषकार्याभावात् इहापि स्यात् इत्येतावती आशङ्का व्यावर्तयितुं अतिदेशः ।

वि— 'सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वाऽस्ति तत् । शेषस्य सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥'

भाट्ट— सौत्रामणी नाम पशुयागः । तत्र अतिदेशप्राप्तपशुसंस्कारार्थे पशुपुरोडाशे द्रव्यतया पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च विधीयन्ते इति दशमे सूत्रभाष्यकाराभ्यां वक्ष्यते । तत्र स्थानापत्त्या पुरोडाशाङ्गं स्विष्टकृदिडं कार्यं नो वा । न च ग्रहशब्दस्य नामातिदेशकत्वात् ज्योतिष्टोमिकग्रहधर्मातिदेशशङ्का । ग्रहशब्दस्य ग्रहणीयद्रव्यवचनमात्रत्वोपपत्तेः । इति प्राप्ते, न तावदत्र अतिदिष्टः शेषोऽस्ति । 'यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते, उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्' इति वचनेन अनवदाय एव होमावगमात् । न च 'उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति' इति वचनेन हुतशेषापादनेन शेषकार्यकरणम्, तस्य 'ब्राह्मणं परिक्रीणीतोच्छेषणस्य पातारं यदि न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेत् ततोऽप्यवशिष्टं शतातृण्णायां निस्रावयन्ति' इति विशिष्य प्रतिपत्त्यन्तरविधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिबाधात् । वल्मीकवपा वल्मीकच्छिद्रम् । शतातृण्णा शतच्छिद्रा कुम्भी । इदं च सूत्रभाष्यकारमताभिप्रायेणोक्तम् । यदा तु वार्तिकोक्तरीत्या देवताद्रव्यसंस्कारार्थं यागान्तरमेव सुरापयोद्रव्यकं विधीयते तदाऽप्यौषधद्रव्यकत्वपयोद्रव्यकत्वाभ्यां दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तस्य अष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन स्विष्टकृदादिप्राप्तावपि पूर्ववदेव तदभाव इत्यधिकरणं व्याख्येयम् ।

मण्डन— 'सौत्रामणीग्रहे न स्युः ।' सौत्रामणीयागसम्बन्धिनि ग्रहे न स्युः, शेषकार्याणीति शेषः ।

शंकर— 'सौत्रामण्यां ग्रहेषु च ।'

• सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः 'आश्विनं ग्रहं गृह्णाति सारस्वतं ऐन्द्रम्' इति । तत्र दार्शपौर्णमासिकः पौरोडाशिकः विध्यन्तः न सौमिकः । भा ८।२।१।१-१,
• सौत्रामण्यां सुराग्रहेषु अनुवषट्कारः, समुपहूय भक्षणं, प्रचरणं, श्रपणं, पुरोरुक्, उपयामग्रहणं, आसादनं, वासः, उपनहनं च वचनात् कर्तव्यानि । तेषु विध्यन्तस्तु पौरोडाशिकस्यैव न सौमस्य । ८।२।१।१-७.
• सौत्रामण्यां सुराचमसं 'ब्राह्मणस्य मूर्धनि आसादयति' इति धर्ममानम् । भा १०।२।३।१८ । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात् न शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुम् । तस्मात् क्रियामात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात् । १०।२।३।२२.

• सौत्रामणीगतसुराग्रहेषु ऐष्टिकपुरोडाशधर्मातिदेशः । ८।२।१।१-९. मीको पृ २१८ 'अतिदेशः वाजिनसुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सौत्रामणिन्यायः । दीक्षाविमोकात् पूर्वं प्रयाणप्रसक्तौ अग्नीनां पात्रान्तरे स्थापनेन वहनं स्यात् न समारोपः । 'प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा समारोपयेत्' (सोमान्ते)

इति विधिना समारोपस्य सौत्रामण्यग्निन्यायेन अग्निहोत्राङ्गत्वम् (इत्यादिः पूर्वपक्षः) । संकर्षभाट्टदीपिका, ३।२।३१.

● सौत्रामणियागे अग्निचयनाङ्ग कर्मान्तरसौत्रामणियागधर्मा. सौत्रामणिनाम्ना अतिदिश्यन्ते । सोम. ४।३।१३.

● ' सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरन् ' (६।१।१२।५०) इत्यनेन न्यायेन, ' ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि इति रथकारस्यादध्यात् ' इत्याधानमन्त्रवर्णात् ' सौधन्वना ऋभवः ' इति च सौधन्वनशब्दसामानाधिकरण्यात्, ऋभुशब्दस्य ' तं नेमिमृभवो यथा ' इति मन्त्रवर्णात् रथकारविषयत्वप्रसिद्धिः । सु. पृ. ४६७. ● सौधन्वनस्य नाम रथकारस्य संस्कारातेऽपि आधाने अधिकारः । ६।१।१२।४४–५०. मीको. पृ. ३२८९ ' रथकाराधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौधन्वनापरपर्यायः रथकारः त्रैवर्णिकेभ्यः किंचिद्धीनः जात्यन्तरम् । भा.६।१।१२।५०.

● सौपर्णोपाख्याने विनतया गरुत्मान् अमृतार्थं प्रेषितः । वा. २।१।७।३२.

● सौभरं नाम सामविशेषः, षोडशीसंस्थायां नित्यं काम्यं च, अतिरात्रे नैमित्तिकं च । वि. २।२।१३, ● सौभर— हीष्, ऊर्क्, ऊ । ' यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत ' इत्येकं वाक्यम्, ' हीष् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्क् इत्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति वाक्यान्तरम् । अत्र वाक्यद्वये यत् वृष्टिस्वर्गादिफलं तत् पृथक्पृथक् स्वीकार्यं मत्वे चोभयोः फलभूयस्त्वं स्यादिति पूर्वपक्षः । सौभरस्य फलभूता. ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्ते न तु पार्थक्य वाक्ययोः, हीषादिनिधनानां केवलं नियमनमत्रेति सिद्धान्तः । २।२।१३. ● ज्योतिष्टोमे सौभरं उक्थ्यानां ब्रह्मसाम विहितम् । वा. २।२।१३।२८ । नित्यविधिस्तु षोडशी संस्थाविषयः । सु. पृ. ८७२. ● सौभरस्य एकाश्रसाध्यत्वेन आश्रयत्वायोग्यत्वात् आश्रयत्वयोग्यस्य च निधनस्य प्रकरणाभावात् प्रकृताश्रयालाभेन गुणफलान्वययोगात् श्रुत्यर्थान्वयानुपपत्तेः लक्षणा युक्ता । सु. पृ. ८७८.

※ सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः । २।२।१३।२८ ॥

ताण्ड्यब्राह्मणे षोडशिसंस्थावान्तरप्रकरणे ' सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम भवति ' इति उक्थ्यस्तोत्रमध्यमत्वेन नित्यतया विहितम् । तदेव पुनः ' यदि रथंतरसामा ' ' यदि बृहत्सामा ' इति नैमित्तिकत्वेन अतिरात्रे विहितम् । ततः पुनः ' यो वृष्टिकामः, योऽन्नाद्यकामः, यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत ' इति निम्यन्येन सतः पृथक् फलमपरमन्य इतः । पुनश्च ' हीष् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' ' ऊर्क् इत्यन्नाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति श्रूयते । तत्र किं हीषादयः निधनविशेषाः सौभरफलेः फलान्तरार्थतया विधीयन्ते ? एवं च यदा वृष्टिकामेन सौभरं प्रक्रान्तं तदा इतरयोरपि ऊर्क् ऊ इति निधनयोः तत्तत्फलकामनया प्रयोगः हीष्निधननिवृत्तिश्च, ' वृष्टिकामः सौभरसाम्ना स्तोष्ये ' ' अन्नाद्यकामश्च ऊर्क् इति निधनं सौभरसाम्नि करिष्ये ' इति पृथक् फलकामनं च । उत सौभरस्यैव तत्तत्फलसाधनः तत्तन्निधनं शाखान्तरपठितं नियम्यते, एवं च वृष्टिफलके सौभरे हीष् इत्येव निधनं प्रयोक्तव्यं एकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या । एवं अन्नाद्यकामस्वर्गकामयोरपि द्रष्टव्यम् । इति विचारे पूर्वपक्षमाह । वृष्ट्यादिफलार्थतया श्रुते सौभरे साम्नि, हीषादौ निधने च कामसंयोगः अन्यः स्यात् । पुरुषश्रुतेः वृष्टिकामादिशब्दैः तत्तत्फलकामस्य पुरुषस्य सौभरे निधने च पृथक् श्रवणात् । तस्मात् सौभरात् फलान्तरार्थतया निधनविधिः ।

सर्वस्य वोक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः । २९ ॥

सौभरस्य साम्नः तदीयस्य हीषादिनिधनस्य च वृष्ट्यादिरेकं पृथक् फलं इति पूर्वपक्षं वाशब्देन निवर्तयन् सिद्धान्तमाह । न पृथक् फलम् । सर्वस्य समस्तावयवस्य सौभरस्य ' यो वृष्टिकामः ' इत्यादिवाक्यान्तरैः

उक्तकामत्वात् उक्तवृष्ट्यादिफलकरत्वात्, तस्मिन् सौमरपक्षे एव वृष्ट्यादिलक्षणे कामश्रुतिः 'वृष्टिकामाय' इत्यादिचतुर्थ्यन्त-वृष्टिकामादिपदगत-वृष्ट्यादिफलशब्द सौमरवाक्योक्तफलस्यैव प्रत्यभिज्ञापक स्यात्। ननु यदि सौमरवाक्ये निधनवाक्ये च एकमेव फलं तर्हि निधनवाक्ये वृष्टिकामाय इत्यादि पुनःश्रवणं व्यर्थं स्यात्, इति चेत्तत्राह। पुनःश्रुतिः निधनानां निधनव्यवस्थाविधानार्था। सौभरस्य वृष्टिकामार्थत्वे हीष् इत्येव निधनम्, अन्नाद्यकामार्थत्वे ऊर्क् इत्येव निधनम्, स्वर्गकामार्थत्वे ऊ इत्येव निधनम् इति। तस्मात् तत्तन्निधनविशिष्टस्य सौभरादेव फलं निधनमात्रेण किञ्चित् फलं इति सिद्धान्तः। के

ॐ सौभराधिकरणम्। सौभरनिधनयोः कामैक्यम्॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः।२।२।१३।२८॥

भाष्यम्— 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः, स सौभरेण स्तुवीत, सर्वे वै कामाः सौभरे' इति समाम्नाय तत्र समामनन्ति 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति। तत्र विचार्यते किं सौभरं वृष्टेर्निमित्तं हीषित्येतदपरं वृष्टेर्निमित्तम्, अथ सौभरमेव वृष्टेर्निमित्तम्। यदा तत् वृष्टेर्निमित्तं तदा हीषिति सौभरस्य निधनं कर्तव्यमिति। एवमूर्गित्यन्नाद्यकामस्य, ऊ इति स्वर्गकामस्य च द्रष्टव्यो विचारः। कथं निधनादपरं फलम्? कथं वा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणमिति। यत्रैवमभिसंबन्ध क्रियते हीषिति वृष्टिकामाय कुर्यादिति, ततो निधनादपरं फलम्। अथैवमभिसंबन्ध — हीषिति निधनं कुर्यादिति, तदा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणम्। तदा वृष्टिकामायेति सौभरविशेषण क्रियते, न हीषा संबन्धः। किं तावत्प्राप्तम्? सौभरे निधनेऽपरः कामो विधीयते इति। कुतः? पुरुषश्रुतेः। पुरुषप्रयत्नश्चात्र श्रूयते, कुर्यादिति। तत् वृष्टिकामस्य हीषश्च संबन्धे कर्तव्ये वक्तव्यं भवति, न तु सौभरनिधनसंबन्धे। तत्र हि शाक्तं सौभरं कुर्यादिति प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धम्। तस्मात् कुर्यादिति पुरुषप्रयत्नवचनादवगच्छामो यत्रास्मिन् पक्षे पुरुषप्रयत्नवचनमर्थवत्, ततोऽयं पक्ष इति। तत्रास्मिन् पक्षेऽर्थवत्, निधनादपरं फलमिति। तस्मात्सौभरे एकः कामः। भेदेन निधनादपि द्वितीय काम इति।

अथवा वृष्टिकामायेति पुरुषश्रुतिः। वृष्टिं यः कामयते स पुरुषो वृष्टिकामशब्देनोच्यते। तदस्मिन् पक्षे श्रुतिर्विनियोक्त्री। इतरस्मिन् पक्षे पुनर्वृष्टिकामशब्देन पुरुषवचनेन सता सौभरं लक्ष्येत। तथा लक्षणाशब्दः स्यात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा। तस्मात्पश्यामो निधने द्वितीयः कामः इति। एवं च फलभूयस्त्वं भविष्यति। तस्मान्निधनेऽपर कामः।

वा— ज्योतिष्टोमे सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम विहितम्। पुनश्च तदेव 'यदि रथन्तरसामा' 'यदि बृहत्सामा' इति च निमित्तयोर्विहितम्। तत्र पुनः 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो [redacted] स्वर्गकामः सः सौभरेण स्तुवीत' इति नित्यस्यैव सतः फलत्रयसंबन्ध कृतः। तथा च वक्ष्यति एवञ्जातीयकेषु कामेषु 'नित्यस्य समत्वात्' (३।६।१६।४१) इति। कस्यचित् पुरुषार्थे चैवजातीयकं भवतीति वक्ष्यति 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' (४।३।३।५) इति। एतदपि वक्ष्यति यथा विकल्पेनैतान्यस्य फलानि भवन्ति 'योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्' (४।३।११।२८) इति। तदेव रूपं सौभरं प्रकृत्य पुनः श्रूयते 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्' 'ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय' 'ऊ इति स्वर्गकामाय' इति। निधनमिति चान्त्या साममक्तिरभिधीयते। तत्रैतद्विचार्यते। किं सौभरं निरपेक्षं फलानि साधयति, इमानि वृष्ट्यादीनि हीषादिनिधनफलानि पृथगेव भवन्ति, उत सौभरस्यैव तत्तत्फल साधयतस्तत्तन्निधनं नियम्यते इति। यद्यपि चात्र कर्मभेदाभेदौ न तथापि प्रसङ्गादुपन्यस्येते। अथवा कर्मभेदाभेदवत् फलापूर्वभेदाभेदावपि लक्षणार्थाविति संबन्धः। एवं चानुवादेऽपि विशेषो भवति। यदा वृष्टिकामेन सौभरं प्रक्रान्तं तदैतरयोरपि निधनयोः

स्वफलप्रार्थनावशेन प्रयोगः । अपि च वृष्टिप्रार्थनयोरपि भेदः कर्तव्यो यदि निधनादपरं फलम् । अथ तु निधननियमस्ततो हीषेत प्रयोक्तव्यमेकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या । एवमन्नाद्यकामस्वर्गकामयोरपि दर्शयितव्यम् । कुतः संशयः ? केचित् तावत्प्राप्तवाक्यत्वेन वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानेन वर्णयन्ति किं हीषादिशब्दानां वृष्टिकामादिपदैः संबन्धोऽथ निधनपदेनेति । यद्यपि चोत्तरयोर्निधनमिति न श्रूयते तथाऽप्याकाङ्क्षावशेनानुषज्यमानं सर्वसंबन्धित्वेन कल्प्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? 'पुनर्विधानसामर्थ्यात्स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेः । फलभूयस्त्वलाभाच्च हीषादेरपरं फलम् ॥' यदि हि सौभरकाम्यत्वेनैतत्प्रत्यभिज्ञायेत पुनर्वचनमनर्थकमापद्येत । न हि विधेयं तस्य तदा किंचिदपि लभ्यते । हीषादीनां शाखान्तरेषु सौभरनिधनत्वेन पाठादेव प्राप्तत्वात् । नियमार्था श्रुतिरिति चेत्, न, श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्तयितुमशक्यत्वात् । सर्व एव तावन्नियमोऽन्यप्राप्तिनिवृत्तिफलत्वादन्याश्रयः । तथाऽपि तु यथार्थाधिगतानि वस्त्वन्तराणि भवन्ति तथैकभवनपक्षेनेतरन्निवर्तेत । न त्विह हीषादीनामर्थात्प्रयोगः, येनैकविधानादितरन्निवृत्तिर्गम्येत । सौभरश्रुत्या हि तानि प्राप्यन्ते । तत्र न शक्यं विधिमात्रप्रवृत्तया पुनःश्रुत्या गत्यन्तरे संभवति बाधनं कर्तुम् । असत्यर्थे तु शब्दत्वादन्यतरद्वचनमनर्थकं प्राप्तेतरबाधेनैव भविष्यति । वाक्यान्तरविहितं च वृष्टिहीषादिसंबन्धविरुद्धवाक्यमर्थवत्त्वं स्यादिति । वृष्टिकामशब्दश्च स्वार्थत्वेन संभवन् नियतार्थपरं वाक्ये सौभरविशेषणार्थः कल्पितो भविष्यति । फलभूयस्त्वं च विध्यानर्थक्ये भेदे पुनःश्रवणस्याकार्यादिष्यते । तस्मान्निधनादपरं फलमिति ।

सर्वस्य चैककामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

भाष्यम्—— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, यदुक्तं निधनेऽपरः काम इति । नैवं संबन्धः क्रियते वृष्टिकामाय हीषिति कुर्यादिति । कथं तर्हि ? हीषिति निधनं सौभरस्येति । कथम् ? हीषो वृष्टिकाम संबन्धे क्रियमाणे, निधनं कुर्यादिति संबन्धो न कुतः स्यात् । तत्र हीषिति निधनमिति नावकल्प्येत । तयोरसंबन्धे वाक्यभेदः । तत्र निधनशब्दः प्रमादसमाम्नातः इति गम्यते । न चैवंजातीयकः प्रमादसमाम्नात इत्युक्तम् । तस्मान्न हीषो वृष्टिकामेन संबन्धः । तेन न निधनादपरं फलम् ।

अथ हीषो निधनसंबन्धे कथमवाक्यभेद इति ? उच्यते । वृष्टिकामाय सौभरमस्त्येव । सौभरस्य निधनप्राप्तिरस्त्येव । तत्र हीषिति कुर्यादित्येक एवार्थो विधीयते । तस्मादवाक्यभेद इति । अतो निधनव्यवस्थेति गम्यते । एवमेव ऊर्गिति, ऊ इति च वदितव्यम् । सर्वस्य सौभरस्य ऊर्ग्वृष्टिस्वर्गकामत्वाच्छक्यते कामवचनैः सौभरं लक्षयितुम् । विषये लक्ष्यते इति, निधनार्था पुनः श्रुतिर्निधनव्यवस्थां करिष्यतीत्यर्थः ।

वा—— उच्यते– 'निधनश्रुतिनैरपेक्ष्यान्न हीषः फलसंगतिः । निधनेन तु संबन्धे फलशिष्टं विशेषणम् ॥' हीषा वृष्टिं कुर्याच्च न निधनभूतेनेति वाक्यभेदः । तदसंबन्धे चाऽऽनर्थक्यम् । अस्मत्पक्षे न किंचिदनर्थकम् । सर्वस्य सौभरस्य वचनान्तरैरन्नाद्यवृष्ट्यादिकामत्वेन तत्पदानां च प्राप्तानां हीषादिसंबन्धमात्रे विधीयमाने वाक्यभेदाभावः । न च वचनमनर्थकम्, निधनविशेषनियमार्थत्वात् । विनाऽपि च गुणकामत्वेनात्रैवात्र सामान्यविशेषलक्षणो बाधः, सौभरशब्दस्य सर्वमकिसामान्यवचनत्वात् (सर्वमकीति– सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तीनां यत् सामान्यं तद्वचनत्वादित्यर्थः ।) सौभरश्रुत्या हि परोक्षवृत्त्या निधानान्तरं प्राप्नोति । इदं पुनः प्रत्यक्षम्, तस्माद्बलीयः । यथा चार्थाद्बाधिष्यमाणं श्रौतेन निवर्त्यते तथा परोक्षश्रुत्याऽपीति । अथवा सौभरशब्दस्याम्नाया गीतेनैव निर्दिश्यते । अक्षरविधानेनात्यन्तासंभावनात् । यदि हि गीतस्वरावयवो विधीयेत ततः सौभरावयवोऽपि बाध्येत । स्तोभाक्षरवाक्यस्य निधनविषय इत्यदोषः । तस्मान्निधननियमार्था पुनःश्रुतिरिति ।

एवं तु व्याख्यायमानेऽस्ति किंचिद्वाच्यम् । तदुच्यते 'न तावत्सम्बन्धो युक्तो वचनव्यक्तिभेदतः । हीषो निधनसम्बन्धो नेष्टो हि व्यवधानतः ॥' हीषिति निधनमिति व्यवहितत्वसमानाधिकरण्यदोषादनियम्बन्ध इति । तथो तत्पक्षेऽपि—'निधने हीष्विधानं चेद्वृष्टिकामविशेषिते । विशिष्टार्थानुवादत्वाद्वाक्यभेदः स्फुटो भवेत् ॥' निधनानुवादेन हीषादिविधानं फलपदमनर्थकं पुनः श्रुतिवैयर्थ्यं च स्यात् । सौभरग्रहणेनैव हि निधनमात्रमनूद्य प्राप्त इति तन्मात्रवचनेनार्थः । तत्र यदि वृष्टिकामाय यत्सौभरं तस्य यन्निधनमिति विशिष्टमनूद्य तत्र हीषादि प्रयुञ्जीतेति विधीयते ततोऽनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत । यद्यपि वृष्टिकामसौभरसन्निधानानि ज्ञातानि तथाऽप्यनपेक्षितत्वान्न प्राप्तिरस्तीति व्यवच्छेद्यत्वात्तेषां यत्नः कर्तव्यः । तदयमनर्थकोऽयं इति दुर्बलः सिद्धान्तः । पूर्वपक्षनिराकरणमपि न सम्यग्वृत्तम्, यतः प्रकरणादेव हीषादीनां निधनत्वसिद्धिः ।

तस्मादेव वर्णनीयम् (दूषणमभिधाय व्यवस्थया व्याख्यानमुपक्रमते) 'वृष्टिकामपदेनैव सम्बन्ध्येत सौभरम् । फलेन साधनेनेति वाक्यसामर्थ्यसंभवात् ॥' अत्र हीषिति वृष्टिकामायेत्यवनिर्वाह्यते संदेहः किं साधनत्वेन हीषः संबन्धोऽथ फलेनेति । तेन साधनविशेषणमिति । तत्र च 'हीषिति निधनम्' इति, एतस्मिन्भवतीति वचनव्यक्तिरिति भाष्यकारेण दर्शिता । 'वृष्टिकामायेति सौभरविशेषणम्' इति सौभरस्य निधनवाक्ये स्वपदेनानुपादानादुपस्थापितस्यैव विशेषणत्वम् । 'न हीषा संबन्धः' इति फलस्वरूपार्थसंबन्धाभिप्रायेण । तत्र तथैव विधिपुनःश्रुत्यर्थस्य व्याख्यानम्, प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धं स्यादिति, अपरा व्याख्या । यदि हि स्वार्थप्रवृत्तस्यैव सौभरस्य निधनमात्रं नियम्येत तत्र स्यात् प्रयोगवचनेनैवोपात्तत्वान्नहीषादिविधिनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । फलसंबन्धे तु न प्रयोगवचनसमर्थं इत्यवधार्यम् । किंच 'वृष्टिकामपदेनात्र श्रुत्यैवाभिहितः पुमान् । साधनापेक्षिणस्तस्य हीषादिपदसंगतिः ॥' अन्यथाऽनेन सौभरप्रकरणागतस्यापि वृष्टिसाधनत्वमित्युक्तं स्यादेव । न च तदाश्रयणे किंचिदयोचनमस्ति । तथा 'श्रुतिलिङ्गाधिकारे च' इति नुक्तो भाष्यकारस्याप्येतदेव व्याख्यानमभिप्रेतमिति गम्यते ।

सिद्धान्तस्तु—'सौभरस्य समस्तस्य यः कामोऽभिहितः पुरा । नियन्तुं निधनं तस्य स न्यायमनुधावति ॥' सर्वस्यैव सौभरस्यात्र कामसंयोगः पूर्वोक्त एव प्रत्यभिज्ञायमानः कीर्त्यत इति नापूर्वफलप्रतिपत्तिः । किमर्था तु फलस्य पुनः श्रुतिरित्यत आह—निधनार्था पुनः श्रुतिरिति । कस्मात्पुनः श्रुत्युपात्तेन फलेनैव हीषादयो न संबध्यन्ते । तत्रोच्यते—'यथैव यावदन्तीयं नेष्टमाश्रयमाप्नुयात् । फले तथैव हीषादि नाऽऽश्रयोत्पत्त्याश्रयमीप्सितम् ॥' हीषा वृष्टिं साधयेदिति हि गृह्यमाणेऽवश्यं क्रियाश्रितत्वेनैवाश्रयत्वम् । तत्र यत्सौभरं प्रकृतं तदाश्रयत्वं शक्यमाश्रयितुं प्रतिपत्तुम् । समस्तं हि साम सौभरशब्देनोच्यते । न च तद्धीषा साधयितुं शक्यम्, यथा दध्ना होमः । तद्धि सकलं होमं व्याप्नुं शक्नोति । न तु हीषा सौभरं व्याप्यते । बह्वक्षरसाध्यत्वात् । न च स्वदेशावयवाश्रयवाश्रयत्वं शक्यते । यत्तु तेन व्याप्त्या साधयितुं शक्यते निधनम्, न तस्य प्रकरणमस्तीति न वाक्याद्विनाऽऽश्रयः प्रतिपद्यते । तत्र यदि वाक्येनैव फलसंबन्धेनैव चाऽऽश्रयत्वमसतो वाक्यं भिद्यते । तथा निधनमात्रानुवादेन हीषादिसंबन्धे प्रकरणं बाधितं सर्वथा समर्थवत्प्रसङ्गः पुनः सौभरस्य यदिति कथमपि विशेषणीयम्, तथापि पुनरुक्तिरिति क्लेशमात्रम् ।

किंच—'यद्यप्यनयथद्वारं भवेत्सौभरसाधनम् । तथाऽपि भक्तयनेन वाक्यं हीषिति न गम्यते ॥' न तावत्सौभरावयवेन निधनेन साधितेन प्रकरणस्य सौभरं साधितं भवति । अवयवस्य सौभरत्वेनाप्रतीतेः । न च यथा शक्नुयाच्चयाऽऽश्रयेदित्येवं कल्पनाऽस्तीत्युक्तम् । दृष्टेनापि त्वाश्रयत्वं नेच्छन्त्यादिभिरिति सौभरं कृत्स्नमन्या भक्तौ हीषादयः प्रयुञ्ज्यन्तामिति नैव शक्यते । 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (१२।२।१०।२८) इति न्यायेन वा प्राप्नुवन्ति । तत्र निधनमित्यनुवादो नावकल्पते । अथोच्येत यथोक्त्यादीनां फलाय चोदितानां प्रकरण-

ज्योतिष्टोममात्रभावनामवगमस्य व्यापित्वेनानेकाश्रयत्वेऽपि सति वाक्यान्तरस्थत्वे निवेशो भवति । एवमत्रापि फले विहितानां हीषादीनामाश्रयत्वेन सौभरमुपसर्पतां समाम्नायवशेन लब्धस्थानानां निधनत्वमनूद्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ? 'अनन्यविषयत्वेन स्थानमुक्थ्यादिषु स्थितम् । हीषादिषु बहुस्थानं क्व स्यादिति न गम्यते ॥' मुक्थ्युक्थ्यादीनां प्रदेशान्तरस्थदृष्टेरवैदिकत्वाच्च स्वरान्तरनिवेशितम् । न हि तेषां स्थानान्तरं दृष्टपूर्वम् । न चाविज्ञातस्थानविशेषाणां स्थानधारण सम्भवो वा । न चान्यत्र वर्तमानानां स्वरूपप्रयुक्त उक्थ्यादिव्यपदेशसंभवः । योऽपि वचनान्तरेण स्थान विशेषलाभः सोऽपि पृथक्त्वेनैवावस्थिताद्वचनेन फलयोजनया गृह्यते इति तदर्थं एव विज्ञायते । हीषादीनां च पुनः समाम्नायप्राप्तं स्थानविशेषमनपेक्ष्य साक्षाद् सौभरनिधनत्वेन तत्सर्पत्वेन सौभरफलार्थत्वेन चोपयोगित्वं । इदानीं तु फलं प्रति स्वतन्त्रस्य हीषो विधानात् लोकवेदसाधारणत्वादनवस्थानमुक्तवत्त्वादिविशेषो न शक्यते वक्तुमिति तावत् । यदि हि प्रकृत एव विहित इति विज्ञायेत ततस्तस्य ज्ञातस्थानत्वात् सन्देहो न स्यात् । ननु चैकस्मिन्नेकस्य च एवाय प्रकृत स्यात् स एव लोकादिष्वपीति तद्ग्रहणेऽपि तदेव विशेषस्थानं भविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः ? 'एकत्वेऽपि हि शब्दस्य शक्तिभेदे प्रयोजने । तत्र कार्यान्तरे स्थानं न स्यात्कार्यान्तरेष्वपि ॥' न शब्दैकत्वेन शक्तिविरहार्थे स्थानं दृष्टसामर्थ्ये तदेवान्यत्रापीति शक्यते वक्तुम् । न हि यत्र, देवदत्तस्य भुज्यमानस्य स्थानमवगतं तदेव भुञ्जानस्यापि भवतीति गम्यते । कार्यप्रयुक्ता हि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रयुक्ताः । स्वरूपस्य स्थानान्तरेऽप्यविभागात् । अतः कार्यान्यत्वादेकस्यापि स्थानभेदप्राप्तिः । न च यत्सौभराङ्गभूतस्य हीषः स्थानं तदेव पुरुषार्थस्यापीत्यवधारणं शक्यम् । प्रत्यक्षिक सौभरसाधनत्वादिति चेत्, न, तस्यैव स्थानविशेषस्याभागसिद्धत्वात् । इतरेतराश्रयं हि स्यात्सौभरसाधनत्वेन स्थानविशेषलाभस्य अभावादिति ।

ननु यथाऽभ्युदितेष्ट्या मध्यमादितण्डुला उत्पत्तौ अप्रतीयमानत्वेऽपि प्रकृता गम्यन्ते तथाऽत्र हीषादयो ग्रहीष्यन्ते । युक्तं तत्र प्रकृतगामिविभक्तिवाक्यापेक्षितानां देवतासंयोगवाक्यानां तद्विषयत्वात् तच्छेषवत् मध्यमादिविभागस्य च प्रकृतप्रत्ययानतिरेकादन्येषामग्रहणम् । इह तु न हीषादीनां तादृक्कारणमस्तीति न लौकिकप्रत्ययो निवर्तते । तस्मात् नैव वाक्यार्थं समभ्यर्तात्ययमपरं परिगृह्यते । यदा सर्वप्रकारमन्विष्यमाणोऽपि श्रौतं फल संबन्धो न लभ्यः, तदा मा बाधितां श्रुतिरिति प्रकृत साधनलक्षणा विधीयते । तत्रैषोऽर्थो भवति । प्रकृताय वृष्टिसाधनाय हीषूक्तोऽस्तुमिति । प्रकृतगामी च वृष्टि शब्दस्तत्साधनभूतं सौभरमेव लक्षयति नान्यत् । न चान्यसाधनभूतमभ्यर्णीति । तस्यामपि च हीषादीनां प्रत्तौ नियमार्थत्वादर्थवद्वाक्यमित्युक्तम् । ते च हीषादयो यथा भूताः सौभरेण आक्षिप्तास्तथाभूता एव नियम्यन्त इति विनाऽपि निधनशब्दप्रयोगेन सिद्धं निधनत्वमनूद्यते । तदर्शयति– 'वृष्टिकामाय सौभरमस्त्वेत्' इत्यादि । तदेतदधिकरणं गुणनित्यफलप्रतिपादकयोरनन्तराधिकरणयोरुभयोरप्यपवादभूतम् । वृष्ट्यादिशब्देनैव फल साधनलक्षणयेति प्रतिपादनात् । यस्तु वाक्यभेददोषोदित आसीत्स निधनसंबन्धे सति श्रुत्या वा सौभरे विशेषणत्वेनोपादीयमाने भवेत् । न त्विह तदुभयमप्यस्ति । वृष्टिकामपदेनैव संबन्धात्, प्रकरणलभ्यत्वाच्च सौभरविशेषणत्वस्य । न च प्रकरणलभ्या विशेषा वाक्य भिन्दन्ति । तस्माददोषः । इदं त्विह विचारयितव्यं भवति । किं यत्र क्वचन शाखायामधीतस्य सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनभूतस्य हीषादयो नियम्यन्ते उत यत्र हीषन्निधनं पठ्यते तच्छाखागतवृष्टिकामस्य प्रयोगाय । यत्र ऊर्गिति निधनकम्, ऊनिधनकं चेति सहसा विचारः । तत्रानियमेन शाखान्तरागतसौभरप्रयोगविकल्पे सति वृष्टिकामादिविधिषु हीषादिमात्रनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र हीषन्निधनं पठ्यते तच्छाखागतेन वृष्टिकामादेः समस्ता गीतिराम्नातैवेति । कुतः ? 'प्रपद्यते रूपविनाशमीतेर्गीतिर्न गीत्यन्तरभक्तियोगम् । अतः समस्तैव विकल्प्यमाना यथाम्ना-

प्रायमसौ नियम्यः ॥' सामस्य हि समाम्नायादेव गम्यते दधस्येना यत्नेनाश्रयमिशानाद् यदेव भवति । तत्र यदि शास्त्रीयाया गीतौ शास्त्रान्तरीयनिधन प्रयुज्येत तदा स्यान्तरं स्यात् । न च वचनादेवं प्रेरयद्विकार. (ऐन्द्रदिवि- 'न गिरागिरेति ब्रूयात्' 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इति वचनवशात् यज्ञायज्ञीयसाम्नो गिरापदस्थानेन इरापदे गानेऽपि न भङ्गते, इति व्यतिरेक दृष्टान्तः) । तच्छास्त्रानगीतिग्रहणेनाविशेषोपात्तं सर्वं सौभराद्विकारासम्भवम् । अस्ति चात्र गतिः । विकल्पनो चाप नियम । समस्तस्य च साम्न यथार्थं वाद्विकल्पनासिनं नयनानाम् । अतो नान्यदीय-निधनविधानम् । अत्र एकदेशनियमे सति काम्यभोजि-न्दयेत समस्तनियम । एषोऽपि नात्र वाक्यार्थं संभवति । उभयो प्राप्तयो मध्यमात्र विधीयते । यत्तु वृष्टिकामाय सौभरं तत्र हीषित्येव निधन तदकरणं नियमितमिति । तस्मात् समस्तगीतिनियम इति सिद्धम् ।

शा— 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्ग-काम स सौभरेण स्तुवीत' इति ब्रह्मसामाख्य स्तोत्र मङ्गत्वसमर्थं सौभरं फलत्रयसाधनत्वेन आम्नातम् । फलत्रयसाधनभूतं सौभरं प्रकृत्य आमनन्ति— 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति । तत्र संशय – किं हीषादयो निधनविशेषाः सौभरवशात् फलत्रयार्थेन विधीयन्ते उत सौभरस्यैव फलत्रय साधनत्वे तत्तन्निधन अनिय-मेन प्राप्तं नियम्यत इति । तत्र पूर्वपक्ष सौभ-रस्य तु तदर्थत्वेन हीषादीनां विधाने चतुर्थी । तदुप-पत्तेः च तदनिधनविधानं साधनत्वात् इति फलार्थत्वमेव स्यात् । साधनसंबन्धे च वृष्टिकामादिशब्दे, सौभर स्यार्थः । न च श्रुतिसमर्थे स्वार्थ सम्भवः । तस्मात् हीषादयो गुणाः फलार्थाः । इति प्राप्ते, ब्रूमः । वृष्टयादीनि पूर्वोक्तान्येव सिद्धवत्तया मानानि प्रत्यभि-ज्ञायन्ते इति न फलान्तरत्वम् । 'तस्मात्फलान्तरा-र्थेन नैव हीषादयो गुणाः । विधीयन्ते नियम्यन्ते यथाप्राप्ते तु सौभरे ॥'

सोम— सङ्गतिस्तु रेवतीवाक्ये गुणफलविधि संभवेऽपि इह दुर्लभम् इति प्रत्यवस्थानात् बोध्या । सूत्रार्थस्तु— वृष्टिकाम इत्यादिपुरुषसंयोगात् सौभरा-श्रिते हीषादौ फलयोग इति ।

वि— 'वृष्ट्यन्नस्वर्गकामाना सौभरं स्तोत्रमीरि-तम् । निधनान्यपि हीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते । सौभरे फलसिद्धे निधनं विनियम्यते ॥ फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति । सौभरस्य फलं वृष्टिर्हीषित्युक्त्या विवर्धते ॥ नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्व प्रत्यभिज्ञया । नियमेऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥'

भाट्ट— ब्रह्मसामाख्य स्तोत्र प्रकृत्य समाम्नातं 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकाम स सौभरेण स्तुवीत' इत्येतदुक्तस्तोत्राश्रितं सौभरं साम फलत्रयोद्देशेन विधीयते । उद्देश्यानेकत्वेन स्तुवीत इत्यस्यानुषङ्गेण वाक्यभेदप्रतीते । सौभरे च शाखा-भेदेन निधनात्मकान्तिमभागानवधारणतया 'हीष् ऊ ऊर्क्' इत्यादीन्यनेकान्याम्नातानि तदेव सौभरं प्रकृत्य 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊ इति स्वर्गकामाय, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय' इति श्रुतम् । तत्र वृष्टिकामादिशब्दानां फलपरत्वात् तदुद्देशेनैव हीषादयो गुणा विधीयन्ते । सौभरं च प्रकृतत्वात् तदाश्रय-निधनाधारत्वात् हीषादिशब्दस्यैव नियामकत्वात् भाग-त्वेन सौभाग्यस्तावकत्वापत्तेश्च न निधनानि विभागस्याभावापत्तिः । न च लाघवात् वृष्टिसाधन-सौभराश्रितनिधन अविशेषेण प्राप्तानां हीषादीनां नियम मात्रकरणं व्यवस्थार्थं तत्कल्पनम् । तथा हि वृष्टि-कामादिपदैस्तत्साधनीभूतसौभरलक्षणाप्रसङ्गः । तत्र च निधनविशेषणत्वे त्रिविधोद्देशापत्तेश्च । अत सौभर फलानां फलान्यपि हीषादीनि । इति प्राप्ते, नियम-विधिप्रत्ययानुरोधेन वृष्टिकामादिपदे वृष्टिसाधनसौभर-लक्षणामङ्गीकृत्यापि हीषादिनियमविधिरेवाश्रीयते पक्ष-प्राप्तिश्च पाठान्निधनस्थाने सर्वेषां विकल्पाद् दृष्टत्वात् । वस्तुतस्तु— नियमविधित्वानुरोधेन हीषादे वृष्ट्यादिपर्यन्तत्वेन स्वसाधनसौभरसम्बन्धेना-

श्रीयते इति न लक्षणाऽपि । संबन्धघटकीभूतं च सौभरं न सौभरत्वावच्छिन्नम्, अपि तु सौभरविशेष एव । शाखाभेदेन हि क्वचिद्विजातीयानि सौभराणि निधनान्तरयुक्तानि समाम्नातानि । तत्र हीषः पक्षेऽप्यप्राप्तत्वात् न तस्य सौभरस्य संबन्धघटकत्वम् । अपि तु सजातीयसौभरे हीषादीन्यनियमेन समाम्नातानि सजातीयस्यैव तत् । अतश्च वृष्टयर्थं निरुक्तसंबन्धेन हीषेति नियमकरणात् संबन्धघटकीभूतसौभरे निधनान्तरव्यावृत्तिवत् विजातीयसौभरान्तरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिः । अतश्च तन्नियमयोगविषयमेव संपद्यते इति विवेकः ।

मण्डन---'हीषादि सौभरकर्म नियमाय शिष्टम् ।' सौभरं नाम सामविशेषः, निधनं नाम साम्नः अन्तिमो भागः । 'सौभरफले' सौभरस्य फलमेव फलं यस्य तत् 'हीषादि' निधनविशेषः 'नियमाय' फलविशेषापेक्षया निधनान्तरव्यावृत्त्या हीषादिक्रमाननिधनप्रयोगं नियमयितुं 'शिष्टं' विहितम् ।

शंकर---'हीषादेर्न फलार्थत्वम् । व्यवस्था निधनेषु च ।'

* 'सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यत्र शुक्लवर्णस्य विधिः नानुवादः । भा. ४।१।१०।२५.

* सौमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः शुक्लादिगुणविशिष्टव्रीहिभिः प्राकृतयवानां बाधः । १०।७।१९।६४-७१. मीको. पृ. ४३५९ 'सौमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

ख सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् । ७।३।८।२०॥

सोमे अग्निप्रणयनं धर्मवदाम्नातम् । दर्शपूर्णमासयोः अधर्मकम् । चातुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इति श्रुतम् । इदं द्वयोः पर्वणोः अग्निप्रणयनं सौमिकवत् दार्शपौर्णमासिकवत् वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । प्रणयनं चातुर्मास्येषु द्वयोः पर्वणोः अग्निप्रणयनं सौमिकं सौमिकाग्निप्रणयनधर्मकं स्यात् । हि यस्मात् इतरत् प्रणयनं दार्शपौर्णमासिकं अवाच्यं न निर्वेयं चोदकेन प्राप्तत्वात् । तुशब्दः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः ।

वार्तिके तु "प्राकृतिकं कल्पनं पक्षं कृत्वा 'सौमिकं तु प्रणयनं' इत्यनेन निराक्रियते । एवं तुशब्दः अर्थवान् प्रणयनं तु इति" इत्युक्तम् ।

कुतूहले तु सौमिकं प्रणयनं इदं सिद्धान्तपक्ष एवेत्युक्तम् । सुबोधिन्यां भाष्ये च सौमिकं प्रणयनं पूर्वपक्ष एव । तत्र कुतूहलपक्षं याज्ञिकाः स्वीकुर्वन्ति ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् । २१ ॥

चातुर्मास्येषु द्वयोः पर्वणोः अग्निप्रणयनं सौमिकवत् इत्यत्र पूर्वपक्षी हेत्वन्तरमाह । चकारो हेत्वोः समुच्चये । 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति, न शुनासीरीये' इति प्रथमचतुर्थपर्वणोः उत्तरवेदिप्रतिषेधः उक्तः । प्रतिषेधस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात् सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिसत्त्वात् सौमिकमेव प्रणयनं अतिदिश्यते । तद्वत् यथा प्राकृतप्रणयनस्यावाच्यत्वं सौमिकं प्रणयनं गमयति तथा क्वचिदुत्तरवेदिप्रतिषेधः अन्यत्र सौमिकं उत्तरवेदिविशिष्टं प्रणयनं गमयति इत्यर्थः ।

वार्तिकमतेन इदं सूत्रं प्राकृतप्रणयनपक्षनिरासार्थम्, कुतूहलमतेन सौमिकप्रणयनसिद्धान्तसाधकम्, सुबोधिनीमतेन भाष्यमतेन च सौमिकप्रणयनपूर्वपक्षसाधनार्थं इति विशेषः । अक्षरार्थे तु न भेदः ।

प्राकृतं वाऽनामत्वात् । २२ ॥

'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्युक्तं चातुर्मास्येषु द्वयोः पर्वणोः अग्निप्रणयनं सौमिकं इति पूर्वपक्षं व्यावर्त्य अत्र वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । एतत् अग्निप्रणयनं प्राकृतं दार्शपौर्णमासिकम् । कुतः ? सौमिकस्य प्रणयनस्य अनामत्वात् । नैतत् तस्य नामधेयमित्यर्थः । प्रणयनशब्दोऽयं प्राकृतनयनस्य वाचकः ।

अत्र वार्तिकम्-- "अपूर्वं प्रणयनान्तरं यत्प्रणयनात् सकलमेघयोर्विधीयते । अग्निप्रणयनोत्तरकालं 'आहवनीयात् द्वौ अग्नी प्रणयन्ति' इति श्रूयते । तस्मात् देशलक्षणार्थं आहवनीयशब्दः । एवं चेत् प्रणयनान्तरं विधीयते । प्राकृतं वा इति स्वाभाविकमित्यर्थः । अनामत्वादिति भाष्यव्याख्यानमेव" । इति । अत्र

तन्त्ररत्नम्– शाखान्तरे अग्निप्रणयनोत्तरकाले आहवनीयात् द्वौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अग्नी प्रणयत इति श्रूयते। तदेकवाक्यतया 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यनेनापि आहवनीयात् प्रणयनं विधीयते। तेन चोदकप्राप्तं यत् गार्हपत्यात् प्रणयनं तदो निवृत्तमिदं अदार्शिकं असौमिकं च। इति। कुतूहले तु दार्शपौर्णमासिकप्रणयनं पूर्वपक्षः। तदर्थमिदं सूत्रं इत्युक्तम्। दार्शिकप्रणयनं सिद्धान्त इति तु सुबोधिन्यां भाष्ये च।

परिसंख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा। २० ॥

चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयनं दार्शिकवत् इत्युक्तम्। अथ तु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यस्य सार्थक्यमाह सिद्धान्ती। 'द्वयोः प्रणयन्ति' इति श्रवणं परिसंख्यार्थं द्वयोः प्रणयन्ति न चतुर्षु इति। गुणार्थं प्रदेशानयनरूपगुणार्थं वा, अर्थवादो वा तस्य प्रयोजनम्। 'तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति' इत्यर्थवादार्थम्। स्तुत्यर्थं प्रणयनानुवाद इत्यर्थः।

अथ वार्तिकम्– प्रथमस्य (दार्शिकप्रणयनपक्षस्य) प्रयोजनमुक्तमिदम्। यथाक्रमं एतेषु पुनः श्रुतिर्योजनीया–इति। इदं प्रणयनं सौमिकप्रणयनवत् इति वार्तिकपक्षानुसारं कुतूहलमतम्। दार्शिकप्रणयनवत् इति सुबोधिनीभाष्ययोर्मतं अपूर्वमेवेदं न सौमिकं नापि दार्शिकं इति वार्तिकमतम्। के

• सौमिके होतुः वरणं प्रवराद् दार्शपौर्णमासिकवत् कार्यं स्यादिति इति न। भा १२।१।१८।२५. • सौमिकेन दीक्षाकालीनजागरणेन दार्शिकजागरणस्य न प्रसङ्गः ज्योतिष्टोमे। १२।१।८।१७ मीको पृ १०१ 'जागरणबाध' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। • सौमिकानां हविर्होमद्रव्याणां वैसर्जनादीनां सोमो द्रव्यं इति पूर्वपक्षः। आज्यमेव द्रव्यं इति सिद्धान्तः। सङ्कर्ष ३।२।१०. • सौमिके चाग्निप्रणयने उपयमनी, न दार्शपौर्णमासिके। भा ७।३।८।२०

सौमिके च कृतार्थत्वात्। ४।२।८।२०॥

ज्योतिष्टोमे अवभृथे 'यत् किंचित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति' इति श्रुतम्। अत्र सोमलिप्तानां ऋजीषमन्थपुरोडाशाभिषवग्रावादीनां द्रव्याणां अवभृथगमनं किं प्रतिपत्तिः अर्थकर्म वा इति विचारे अनेन सूत्रेण सिद्धान्त उच्यते। पूर्वसूत्रात् प्रतिपत्ति इति शब्दोऽनुवर्तते। सोमलिप्तानां ऋजीषादीनां अवभृथगमनं प्रतिपत्तिः स्यात् इति प्रतिज्ञा चशब्देन सूचिता। तत्र हेतुः सौमिके कृतार्थत्वात् इति। सौमिके सोमसंबन्धिनि अभिषवादौ कर्मणि ग्रावादीनां कृतार्थत्वात् कृतकार्यत्वात् अवभृथगमनरूपे अर्थान्तरगमने इति प्रतिपत्तित्वमेव न्याय्यम्।

अर्थकर्म वाऽभिधानसंयोगात्। २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम्। ज्योतिष्टोमे अवभृथे सोमलिप्तानां द्रव्याणां गमनं न प्रतिपत्तिः किंतु अर्थकर्म। 'तेनावभृथं यन्ति' इति प्रधानेन अवभृथेन सोमलिप्तानां संयोगात् संयोगस्य उक्तत्वात् गुणभूतत्वं ज्ञायते। तस्मात् अर्थकर्म। वा–शब्दः उत्तरपक्षस्य पूर्वसूत्रोक्तस्य व्यावृत्त्यर्थः।

प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वाद् देशार्थाऽवभृथश्रुतिः। २२ ॥

ज्योतिष्टोमे अवभृथे सोमलिप्तानां ग्रावाभिषवणफलकादीनां गमनं अर्थकर्म इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति। वाशब्दः पूर्वपक्षं निरस्यति। ग्रावादीनां अवभृथगमनं नार्थकर्म किंतु प्रतिपत्तिः। तन्न्यायत्वात् प्रतिपत्तित्वसाधको यो न्यायः 'यद् यत्र कृतार्थं तदन्यत्र प्रतिपाद्यते' इति, तद्वत्त्वात्। अथ यदुक्तं 'अवभृथं यन्ति' इति द्वितीयाश्रुत्या अवभृथस्य प्राधान्यमिति तत्रोच्यते, देशार्था अवभृथश्रुतिः इति। अवभृथशब्दः देशं लक्षयति। यस्मिन् देशे अवभृथः तं देशं यन्तीति। प्रतिपत्तिन्यायात्तु सोमलिप्तानां गमनं प्रतिपत्तिः इत्येव सिध्यति। के

• सौमिके तन्त्रे वषट्कारो निदिष्टः। भा ८।४।४।११, • सौमिकेषु चातुर्मास्येषु उत्करे वाजिनासादनं गुणविधिः। तस्य होमनिवृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम्। दृष्टार्थमुत्करं करिष्यामः। १०।३।३।१८–२२, • सौमिकेषु चातुर्मास्येषु परिधौ पशुनियोजनं गुणविधिः। पशुनयनं दृष्टं प्रयोजनम्। महान्तं परिधिं करिष्यामः। १०।३।३।१८–२२ • सौमिकेषु चातुर्मास्येषु महाय-

सादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यां उत्करपरिधिभ्यां प्राकृतयोः वेदियूपयोः बाधः । १०।३।३।१८–२२. मीको. पृ. १६५४ 'चातुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राकृता-सादननियोजना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकी वेदिः प्रचारार्था । दार्शपौर्णमासिकी हवि-षामासादनार्था । भा. १२।१।२।८. ● सौमिकी वेदिः मुख्य-अङ्गयोः उपकरोतीत्युभयार्था । वि. ३।७।१, ● सौमिकी वेदिः सदोहविर्धानादीनां पर्याप्तो भूभागः । अयं भूभागः, दार्शिकी वेदिं अन्तर्भाव्य योऽयं प्राचीनवंशो नाम मण्डपः, तत. प्राचीन. । ३।७।२. ● सौमिक्याः महावेद्याः पृथक् ऐष्टिकी वेदिर्न कार्या । भा. १२।१।२।८.

● सौमिकाग्निप्रणयनधर्माणां चातुर्मास्यगताग्नि-प्रणयने नातिदेशः । ७।३।८।२०–२३. मीको. पृ. २७०३ 'प्रणयनाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकावभृथधर्माणां अवभृथनाम्ना वरुण-प्रघासावभृथे अतिदेशः । ७।३।४।१३–१६. मीको. पृ. २१६ 'अतिदेश. वरुणप्रघासावभृथे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकातिथ्येष्टिगतवैणवशब्दो राजसूये पूर्व-त्रिकगतवैणवत्रिकपाले धर्मातिदिशति । ७।३।६।१८. मीको. पृ ३७९९ 'वैणवन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकेष्टिपशुषु सौमिकपत्नीसंनहनेन दार्शिक-पत्नीसंनहनस्य प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१३।२९. मीको. पृ. २८११ 'प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीसंनहनेन०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकदक्षिणया सोमाङ्गेष्टिदीक्षणीयाणां न प्रसङ्गसिद्धि. । १२।१।१७।३८–३९. मीको, पृ. २८०९ 'प्रसङ्गो न सोमाङ्गेष्टिदीक्षणीयाणां सौमिक-दक्षिणया' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ सौमिकदक्षिणान्यायः । अन्वाहार्यदक्षिणा प्राकृती सौमिकदीक्षणीयादीष्टिषु न देया ॥

भृतत्वाच्च परिक्रयः । १२।१।१६।३२ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आम्नातः, इह चोदकेन प्राप्तः स न कर्तव्यः । कुतः । भृतत्वात् । भृतास्ते ऋत्विजः सोमार्थेन परिक्रयेण 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इति । एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्गप्रधानानाम् । तस्मात्तैरेवाङ्गानि कर्तव्यानि । अतो न पृथगङ्गानां परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्तते ।

शा— दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्ता अन्वाहार्य-दक्षिणा दातव्या नेति संशये 'दक्षिणा सोमस्य' इति वचनात् द्वादशशतदक्षिणा केवलं प्रधानार्था इत्युक्तम् (३।७।१९) । अतः अङ्गेषु स्वार्थदक्षिणा दातव्यैव । (सिद्धान्तमाह–) प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात्तु न दातव्या । प्रधानार्था ह्येषा आनतिः उपक्रमप्रभृति आसमाप्तेः प्रवृत्ता च अनपवृत्ता च, इति तामेवोपजीवन्तो दीक्षणीयादिविषयः चोदकप्राप्तामपि स्वार्थामानतिं न प्रयुञ्जते । किंच पृथक् दक्षिणाया आनतिभेदात् अङ्ग-प्रधानानामृत्वतः कर्तृभेद आपद्येत । (कर्तृभेदश्च प्रयोग-भेदापादकत्वात् प्रयोगविधिना एकस्यैव प्रयोगस्याव-गमादयुक्तः । क्वचिद्दक्षिणाभेदस्य श्रुतत्वात् कर्तृभेदो न दोषः । वाजपेयबृहस्पतिसवयोश्च श्रुतत्वादेव प्रयोगभेदोऽपि न दोषः) । किंच यैः प्रधानं कर्तव्यम्, तैरेव अवश्यमङ्गान्यपि कर्तव्यानि । नानुष्ठितैरङ्गानि प्रधानं कर्तुं शक्यमिति निश्चिते शास्त्रार्थे प्रधानार्थत्वेन अङ्गाना, बलात् अङ्गान्यपि कर्तव्यानि भवन्ति, इति प्रसङ्गसिद्धानुष्ठानत्वात् नाङ्गेषु दक्षिणा आनयते ।

सोम— केवलप्रधानार्थत्वमस्मात् केवलप्रधानान-तिरेव कार्यम्, इत्यङ्गेऽपि अनुग्राहकत्वात् कर्तव्यं (दक्षिणादान) शेषभक्षणवत् इत्युदियनेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु – सोमदक्षिणयैव भृतत्वात् न पृथक् अन्वा-हार्येण परिक्रय. इति ।

वि— 'अन्वाहार्योऽत्र (सौमिकेष्टिषु) दातव्यो न वा, ऽऽद्यः सोमभाक्त्वा । नान्यद्दक्षिणा यस्मा-दानत्यन्तरवर्जनात् ॥'

भाट्ट— दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तान्वाहार्यदक्षिणा सोमार्थदक्षिणयैव प्रसङ्गादानतिसिद्धेर्न देया । न च 'दक्षिणाः सोमस्य' इत्यस्याङ्गसाधारण्यनिवर्तकत्वात्

प्रसङ्गनिवर्तकत्वमपि शङ्क्यम् । तथात्वे आनति भेदेन कर्तृभेदापत्तेः अङ्गप्रधानानामश्रुतप्रयोगभेदप्रसङ्गात् । अतः सोमाङ्गदक्षिणयैवानततत्वात् तदानत्युपजीवनेऽपि च पशुप्रयाजादीनामिव तन्त्यङ्गत्वान्यायात् न दीक्षणीयादीनां पृथग्दक्षिणाप्रयोजकत्वम् । न चैवमङ्गसाधारण्यनिवृत्तिप्रयोजनाभावः, तद्विकृतौ निरूढपश्वादौ द्वादशशतनिवृत्तिप्रयोजनकत्वात् । अत एव तत्र प्रकृतोऽन्वाहार्यो धाऽर्थाक्षितयत्विग्विदानतिसाधनं द्रव्य दक्षिणेत्यत्र विस्तरः ।

मण्डन— 'स्याद्दक्षिणा नेह च दर्शचोदिता ।' इह सोमाङ्गेष्टिषु ।

शंकर— 'सोमाङ्गे दक्षिणा न च ।'

● सौमिकदक्षिणान्यायः । 'दक्षिणा, सोमस्य' इति वाक्यात् प्रधानमात्रार्थाया अपि दक्षिणायाः अतिदेशप्राप्तान्वाहार्यनिवर्तकत्वम् । सु. पृ ६१६. ● यद्यपि च किंचित् प्रधानमात्रसंबन्धकारणं भवेत् (सोमाङ्गेष्टिषु) तथापि सौमिकवेदिदृष्टिरणान्यायेन प्रसङ्गसिद्धेः न प्राकृतस्याप्युपसंप्रहो युज्यते । वा. २।१।८।१२ पृ ४१४.

● सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः अग्निचयनप्रकरणश्रुतदीक्षाहुतिमन्त्राणां समुच्चयः । १०।३।४।२३-२९. मीको. पृ. ४९ 'अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणां०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकधर्माणां उद्भिदादिषु अयक्तयागेषु अतिदेशः । ८।१।९।१६. मीको. पृ. १९९ 'अतिदेश. उद्भिदादिषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकपदार्थेभ्यः पौरोडाशिकानां प्रोक्षणादीनां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमे सुत्यायाम् । ५।१।१३।२५-२६.

● सौमिकपात्रैर्भक्षचमसैः दार्शिकपात्राणां जुह्वादीनां प्रसङ्गसिद्धिर्न भवति सवनीयपुरोडाशादिषु ज्योतिष्टोमे । मीको. पृ २८२८ 'प्रसङ्गो न ज्योतिष्टोमे सवनीय०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकबर्हिस्तरणार्थः 'अग्नीदग्नीन् विहर, बर्हिः स्तृणीहि' इत्यादि प्रैषः ।' सङ्कर्ष. १।३।१५. मीको. पृ. २९१० '"बर्हिः स्तृणीहि' इति प्रैषः सोमार्थः" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकवेदेः अङ्गप्रधानार्थता । ३।३।३।७,९. मीको. पृ. १७०० 'चित्रीर्णान्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सौमिकवेदिन्यायः । सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गसिद्धिः ॥

नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् । १२।१।३।८॥

भाष्यम्— सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्यां वर्तन्ते, तेषु चिन्ता तेषां वेदिर्भेदेन कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् ? भेदेन कर्तव्या । किं कारणम् ? चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । ननु सौमिक्येन प्रसङ्गात्कार्यं साधयेत् । उच्यते ! न साधयेत् । कस्मात् ? नानार्थत्वात् । नानार्थे एते वेदी । दार्शपूर्णमासिकी हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचारार्था । तत्र प्रसङ्गो नोपपद्यते । यत् तन्त्रिणोऽङ्गमप्यपास्याङ्गेनैकार्थं तत् प्रसज्यते । यथा पाशुकाः प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु । न त्विह तथा । तस्माद्वेदिः कर्तव्या ।

अकर्म वा, कृतदूषा स्यात् । ९ ॥

भाष्यम्— न वा कर्तव्या दार्शिकी वेदिः । कुतः ? कृतदूषा स्यात् । सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्या वेदेः कृतायाः दूषणं स्यात् । न किंचित् स्वार्थं साधयति । ननु हविषामासादनं तत्र करिष्यते । शक्यं [illegible] तत् महावेद्यामपि कर्तुम् । नन्वन्यार्था सेत्युक्तम् । अन्यार्थाऽपि सती हविषामासादने अधिकरणीभवितुं प्रभवति । वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम् । इयमपि च वेदिः । न तत्र तदर्थायामतदर्थायां वेद्येव विशेषः श्रूयते । तस्मान्न कर्तव्या दार्शिकी ।

शा— ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्यां कृतायां दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते, तेषु महावेदेः भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या नेति संदेहे यद्यपि अङ्गप्रधानार्था महावेदिः तथापि प्रचारार्थत्वात् हविरासादनार्थायाः प्राकृत्याः कार्यं साधयतीति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या ।

वेदम् । प्रचारार्थोऽपि प्रसङ्गात् हविरासादनमपि शक्नोति साधयितुम् । नहि तस्यां क्रियमाणं हविरासादनं विगुणं भवति । वेद्यां हि हविरासादनं प्रकृतौ श्रुतं न स्वार्थायामेवेति । तस्मात्प्रचारार्थेन प्रसङ्गात् आसादनेन उपजीव्यते ।

सोम— आज्यभागादिकार्यस्य अन्यतः असिद्धेः यथा तत्करणम्, तथा प्राकृतवेदेरपि इत्युदितवेः संगतिः । सूत्रे नानार्थत्वात् प्रचारहविरासादनरूपगकार्यभेदात् इत्यर्थः ।

वि— 'सोमे वेद्यां कृतायां यदिष्टिप्रकृतिर्भवेत् । तत्र कार्येष्टिकी वेदिर्न वा, वेदिस्तु सौमिकी ॥ प्रचाराय हविःसादनाय कार्येष्टिकी पृथक् ।, भेदः सादनमप्यत्र कर्तुं शक्यं ततो न वा ॥'

भाट्ट— सौमिकमहावेदिः दर्शनेन अङ्गप्रधानार्थेत्युक्तं तृतीये । यदा 'इयति शक्ष्यामहे अग्निं चर्तुम्' इति महावेदिस्तुत्यर्थोऽर्थवाद एव । तेन महावेदिकरणोत्तरं यानीष्टिपश्वादीनि दर्शपूर्णमासविकाराणि सोमाङ्गानि कर्माणि तेषु हविरासादनरूपस्य अङ्गाङ्गस्य महावेदिधर्मत्वेनोपदेशात् आतिदेशिकैष्टिकवेदेः तद्वेदिकरणस्य च बाध इत्यविवादमेव । यदा तु अनेनार्थवादेन गमनागमनादिरूपकर्तृप्रचारमात्रार्थैव महावेदिः, तदा पूर्वाचिन्तया किं सादनकर्मणि हविरासादनार्थैष्टिकवेदिकरणस्य कार्यसिद्ध्यभावात् प्रसङ्गसिद्ध्यनुपपत्तेः ऐष्टिकवेदिकरणेन तां सम्पाद्य तद्धविरासादनीयम्, तेन हि ऐष्टिकसौमिकवेद्योः, तद्वेदिकरणं च कर्तव्यं न वेति चिन्तायाम्, कर्तृप्रचारेण हविरासादनस्य महावेद्या वा ऐष्टिकवेदेः तद्वेदिकरणेन वा तद्वेदिकरणेनोत्पन्नवेद्योर्वा एकत्वप्रत्यभिज्ञापकाभावात् प्रकरणान्तराच्च वेदिकरणभेदप्रतीतेः, सत्यपि च वेदिशब्दमात्रस्य एकत्वे तद्वाच्यानां तत्तत्परिमाणविशिष्टदेशविशेषाणां भिन्नत्वेन तत्तद्वेदिभेदात् भेदः । इति प्राप्ते, सत्यम्, न कर्तृप्रचारेण हविरासादनस्य प्रसङ्गसिद्धिः, तस्य पृथगनुष्ठानावश्यकत्वात् । तथापि महावेदिसंपादकवेदिकरणेनैव ऐष्टिकवेदेरपि सिद्धतया नैष्टिकवेदिकरणस्य पृथगनुष्ठानम् । वेदिर्हि न परिमाणविशिष्टदेशविशेषः, तस्य स्वत सिद्धत्वेन वेदिकरणजन्यत्वानुपपत्तेः, वेदिकरणसमाख्यया तस्य वेदुत्पादकत्वावगतेश्च । किन्तु अदृष्टविशेषावच्छिन्नदेशविशेषः, अदृष्टमेव वा । तत्र च विशेष्यभूतस्य देशस्य वेदिकरणाजन्यत्वात् अदृष्टमेव तज्जन्यम् । तच्च वेदिशब्दस्य नानार्थत्वपरिहाराय एकजातीयमेवेति सौमिकवेदिकरणेन तस्य जातत्वात् अदृष्टविशेषावच्छिन्नाहवनीयप्रत्यग्देशरूपस्य ऐष्टिकवेदिपदार्थस्य सिद्धेः नैष्टिकवेदिकरणानुष्ठानम् ।

न चैवमेकजातीयादृष्टं प्रति वेदिकरणद्वयस्य कारणत्वे व्यभिचारस्तत्रयोरापत्तिः, तत्तत्कर्मपूर्वसाधनीभूतवेदिरूपादृष्टं प्रति तत्तद्वेदिकरणस्य कारणत्वात् दर्शादौ वेदिकरणान्तरप्रसक्तेः । प्रकृते तु अदृष्टमात्रस्यैव लाघवेनातिदिष्टतया तज्जनकवेदिकरणविशेषस्यानतिदेशादिति कौस्तुभे एव सनातोविकरणे क्षुण्णम् ।

मण्डन— 'सोमे न वेदिः पृथगिष्टिकर्मणाम् ।'

शंकर— 'दैक्षादौ सोमवेदिश्च ।' प्रदर्श्यते ।

● सौमिकवेदिन्यायः । 'तदुक्ते तु कर्मप्रतिसत्त्वात् सर्वविकीर्णा स्यात्' (३।७।३।९) इत्यत्र तृतीये 'षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची' इत्यादिवाक्यविहिताया वेदेः साङ्गसोमयागार्थत्वेन उत्तरायाः अपि औपवसथ्याहे क्रियमाणत्वेन तत्प्राचीनाङ्गार्थत्वाभावात् वेदिकरणोत्तरकालभाव्यग्नीषोमीयपश्वाद्युपयागार्थत्वे च सत्यपि तत्प्रकरणात् प्रागेव सौमिकाग्निप्रणयनक्रमे अनुष्ठानेन सोमार्थानुष्ठानावधारणात् सौमिकत्वाभिधानम् । तथा च प्रधानार्थायाऽपि (तया वेद्या) अग्नीषोमीयादिषु अतिदेशप्राप्तदार्शपौर्णमासिकवेदिकार्यस्य हविरासादनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः दार्शपौर्णमासिकी यजमानचलिता वेदिः निवर्तते इति द्वादशे वक्ष्यते (१२।१।३।८-९) । अतः तन्निष्पत्त्यभावेऽपि तत्सम्पादनमात्रेण प्रसङ्गो भवति इत्याशयः । सु. पृ. ६२६. ● सौमिकवेदिन्यायः । स्वरूपं वेदेर्देशविशेषात्मकत्वात् देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात् सर्वार्थत्व इति । या. ३।७।४।९ पृ. १०७९.

● **सौमिकव्रतैः** ज्योतिष्टोमीयप्रायणीयादिषु दार्शिकव्रतानां प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।११।२०-२३. मीको.

पृ १८१८ ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु दार्शिक व्रत०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमित्रनादिभक्षणेन पष्टिकशयमभावो न प्रसङ्गसिद्धि । १२।१।१९।२१–२२ मीको पृ २८११ ' प्रसङ्गसिद्धिन एष्टिकरोयमभावो सौमित्रन भक्षण ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● ' सौमेन्द्र चरु निर्वपत्० ' इत्यत्र तु अग्नी-षोमीयविषयत एव सोमसंयोगात् । बाल पृ १२०

● सौमेन्द्रचरु यजमानस्यैव सोमवमन न तु ऋत्विजामपि । वि ३।४।१७

● सौमेन्द्रश्यामाकचरु वैदिकपान यापदि प्राय श्चित्तम् । ३।४।१३।२४–२६ मीको पृ ४३६२ ' सोमेन्द्रश्चरु यजमानपान यापदि ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● ' सौम्य बभ्रुमालभेत ' इत्यत्र द्रव्यगुणया याग चोदना भवति, आलभनस्य प्रकृतिलिङ्गस्य सत्त्वात् । भा ११।२।९।२९, ● सौम्य बभ्रुम् इति पुरोधा स्यर्यमानयो द्वितीय हवि । ११।४।७।२७, ● सौम्य स्याध्वरस्य यज्ञस्य ऋतद्य ऋत्विज ' इति कर्तृणा नियमविधि, नानुवाद । ४।२।९।२३–२४

● सौम्यादीना काम्याना पशूनामनुष्ठान पाठक्रमो न नियामक काम एव तु तत्र नियामक । ५।३।१२। ३२–३६ मीको पृ १४४५ ' काम्यष्टियाय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौम्यादिपशुकर्मेषु विध्यन्त अग्नीषोमीय पशो । ८।१।६।१३ मीको पृ २१४९ ' देश त्याय ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौम्यचरोर्निर्वाप हविष त्रास्वाम्या मिश्र ३।१२८, न त हविष्पानात्प्रयोज्यत्वासिद्धेः । भा १२।१।३।१४–१६, ● सौम्यचरोर्होम ज्योतिष्टोम दार्शपौर्णमासिकेनैव पात्रे कर्तव्य न तु सौमिक ग्रह नमसे । १२।१।१२० ११

● सौम्यचरु-आश्विनाद्रव्यपाठे तार्तीयसवनिक पुरोडाशेषु च हविरुपयोगेन भेदेन न कर्तव्यम् । १२।२।४।१२–१३ ' हावनुद्दाह्वान तार्तीयसव निक० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

☞ सौम्यवाष्टैष्णवाना पुरोडाशानामुपस त्कालिकत्वम् ॥

प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्ध ह्युभयम् । ३।४।३।५॥

भाष्यम्— यत्तमूव उपसद प्रकृत्य श्रूयते ' पुर स्तादुपसदा सौम्येन प्रचरति अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरि ष्टाद्वैष्णवेन ' इति । तत्र सदेह किमुपसदङ्गं सौम्यादय, उत उपसत्काला इति । उपसदङ्गमिति ब्रूम । कुत ? उप सत्संयोगस्य श्रवणात् । कालविधौ सति लक्षणा स्यात् । तस्मादुपसदङ्गानीति । ननु कालवदङ्गं भविष्यति । तथा सत्युभयमनुगृह्येत । उपसत्संयोगश्च, पुरस्तादिति च कालाभिधानम् । उपसच्छब्दसंयोगादुपसदङ्गता भवि ष्यति । पुरस्ताच्छब्दसामर्थ्याच्च पूर्वादिषु प्रयोग इति । उच्यते । विप्रतिषिद्ध ह्युभयम्, न शक्नोत्युपसदामित्येष शब्द सौम्या दीश्च विशिष्टुमस्मिन् वाक्ये, पूर्वादीश्च । भिद्यत हि तथा वाक्यम् । तस्मान्न कालवदङ्गम् ।

वा – सौम्यानि तृतीयानि आदुपसदामपि पश्चाय तनाद्यायामेव सम्बन्ध सौम्य प्रति । तस्मादङ्गाङ्गि- सम्बन्ध । कालवदङ्ग भविष्यति ' इति भक्तोऽत्राभि प्रायश्चोदयति । यथोपसद भुतास्तथैव पुरस्ताच्छब्द काल प्रतिपादयति । तस्मात्तत्र प्रतिपादिते काले कालाय सम्बन्ध । अङ्गाङ्गित्वं बहु प्रयोजनवत्त्वादितरो ऽप्यनर्थक इत्युक्त ।

अपि वा कालमात्र स्याददर्शनाद्विशेषस्य । ६ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्षव्यावृत्ति । कालमात्र स्यात् । नाङ्गम् उपसदाम् । कुत ? अदर्शनादि शेषस्य । नाहि कालाभिधानेऽस्य कश्चिद्विशेषो लक्ष्यते ' आमिमाहुतस्तद्धैमनुयान्त्यश्नन्ति ' इत्येवमादिभि । अनारभ्य हि सौम्यादयो विहिता, उपसदोऽपि । इदमानुपूर्व्यमविहित तद्विधीयते । तस्मात्कालमात्रमिति ।

वा— उपसदमानान्येतानि अप्रकरणाधीनानि । यत्पुनरुक्त तत्र तु काम्यमितरस्याङ्गत्वात् ।

शा— राजसूये एव ' सौम्यं चरुं वासोदक्षिणा ' इति विधाय श्रूयते– ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति ' इति । किमयं चरुः उपसदामङ्गं अङ्गप्रयोजनसंबन्धोऽयं उत यागान्तरवत् फलार्थः कालार्थोऽयं संयोग इति । ' तत्र प्रकरणाक्षेपात् सामान्यप्रवचनाद्यम् । स्वाराज्ये विनियुज्येत साक्षादुपसदङ्गता ॥ ' ' अत्राभिधीयते नेयं षष्ठी तादर्थ्यवाचिनी । दिग्योगलक्षणा त्वेषा पुरस्ताच्छब्दयोगतः ॥ अङ्गाङ्गिभावमात्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकम् । प्रसज्येत पदं तस्मात्कालतावद्विधीयते ॥ तथा च सति नाङ्गत्वं विधातुं शक्नुयाद्विधिः ॥ नह्युत्पत्तिविधयोऽनेकार्थव्यापृतिक्षमाः ॥ ' तस्मात्कालार्थं एव संयोगः इति फलार्थः सौम्यः ।

सोम— एवं यागानां प्राधान्ये अयागानामङ्गत्वे स्थापिते यागानामपि न सर्वेषां प्राधान्यमित्याक्षेपात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्टाद्वैष्णवेन ' इति सौम्यत्वाष्ट्रादेः प्रकृतयागत्वाविशेषेऽपि उपसदङ्गतैव । उपसदङ्गत्वपुरस्तात्त्वोभयविधानस्य वाक्यभेदप्रसङ्गेन प्रतिपिपादयिषुत्वे सति षष्ठीतृतीयाभ्यामङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति ।

वि— ' किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति । अङ्गाङ्गिभावः कालो वा, वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥ पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः । नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ '

भाट्ट— राजसूये एव ' सौम्यश्चरुर्वासोदक्षिणा ' इति विधाय ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति ' इति श्रुतम् । तत्रापि यद्यप्युपसदां राजसूयान्तर्गतदशपेयाख्यसोमयागाङ्गतया फलवत्त्वे षष्ठ्याः पुरस्ताच्छब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन ' षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ' इति सूत्रानुसारादिग्योगनिमित्ततायास्तादर्थ्यपरत्वाभावात् सौम्यस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः, वैमृधवत् पक्षान्तरकल्पनया तदर्थत्वस्य चानुत्पत्तिवाक्यतयाऽनुपपत्तेः, उत्पत्तिवाक्ये च फलापेक्षायां सामान्यविधिनाऽपि कल्प्तेन स्वाराज्यफलार्थत्वस्यैवावसायात्कालार्थ एव संयोगः ।

वस्तुतस्तु उत्पत्तिवाक्यत्वेऽपि प्रथमान्यायेन उपसन्निहितफलवत्त्वज्ञानस्य स्वाराज्यवाक्याधीनत्वात्तदर्थत्वमेव युक्तम् । अतः सौम्यः फलप्रयुक्त एव पाठक्रमात्पूर्वपठितकर्मानन्तरकर्तव्यत्वेन प्राप्तोऽतिदेशप्राप्तोपसत्पूर्वं विधीयते । ततश्च न तद्विकृतौ कर्तव्यः । पूर्वपक्षेऽस्यापि तद्विकृतौ कर्तव्यता प्राप्ता भवेत्सा इति संगतिः । तेन सुत्यामाशादिदमधिकरणं विदेवनाधिकरणात्पूर्वं द्रष्टव्यमिति तन्त्रसारोक्तिरपास्ता । आचार्योक्तत्वादिति हेतूक्तिस्तु अनुपलब्धिबाधितैव ।

मण्डन— ' नोपसदङ्गमग्नादि हि सौम्यम् । '

शंकर— ' सौम्ये नोपसदङ्गता । '

* सौरैः षष्ट्या मासैः एकषष्टिः सावनाः, द्विषष्टिश्च पार्वणमासा भवन्ति । संकर्ष. ३।१।१८.

* सौरसंवत्सरविषयाः मानुलसंख्याकाः । (म ५, पु ६, ख ३ = ३६५) । संकर्ष. ३।१।१८.

* सौरालअब्दः नाम्नि धर्मशास्त्रकाराणामभिप्रेतः । मु. पृ. ९०३.

* सौराष्ट्रे दीक्षा दक्षिणाश्च प्रधानार्था एव नोभयार्थाः । ३।७।५।११–१२. मीको. पृ. २१०९ ' दीक्षादक्षिणान्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सौर्यः आग्नेयात् उपमितलक्षितप्रापणेन इतिकर्तव्यतां गृह्णाति । आग्नेयस्य च पौर्णमास्याममावास्यायां च विद्यमानत्वात् अतोऽवश्यमवधारयितुं किं पौर्णमास्या इतिकर्तव्यता प्रवर्तते उतामावास्यायाः । तस्मात् अगृह्यमाणविशेषत्वादविकल्पः । शा. ८।१।१५।२६. * सौर्यः आग्नेयवदनुष्ठेयः इत्यनुमितेन चोदकवाक्येन आग्नेयधर्मातिदेशः । अनुमापकं च लिङ्गं एकदेवतात्वं औषधद्रव्यकत्वं निर्वापश्च । वि. ८।१।२. * सौर्यः उपमानेन आग्नेयविध्यन्तं गृह्णाति । टुप्. १०।१।१।२ पृ. १८००. * सौर्यश्चरुः आग्नेयविकारः इत्येतत् समधिगतम् । भा. ८।१।१६।२८, १०।१।१०।३४. * सौर्यश्चरुः ओदनः स्यात्तथैव पक्तव्यः न कपालवदी । १०।१।

११।८७–९१. 'सौर्यचरो. पाक. ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सौर्यश्चरुः साध्य कर्म । वि. ६।३।२. ● सौर्यश्चरुः समुदायिविकारः न समुदायविकारः । भा. ८।१।१५।२६, ● सौर्यश्चरुः हविर्विकारः न कपालविकारः । ओदनेन हविर्निर्वियते न स्थाल्या हविर्विर्क्रियते । १०।१।१०।३८–४४, ● सौर्य. विकृतित्वात् पूर्वमाभिहित विध्यन्तमपेक्षते । १०।१।१६।२८. ● 'सौर्यं चरु' इत्यादौ सूर्यादिदेवतायाः प्रतिनिधिः नास्ति । वि. ६।३।५, ● 'सौर्यं चरु निर्वपेत्' अत्र चरुशब्दस्य ओदन इत्यर्थो न तु स्थाली । 'आदित्यः प्रायणीयश्चरुः' इत्यत्र 'अदितिमोदनेन' इति वाक्यशेषेणार्थनिर्णयात् । अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदनः चरुशब्दार्थः । (शा., सोम. १।३।९) । याज्ञिकाः अनवस्रावितान्तरूष्मपाके जीर्णतण्डुले विशदसिद्धे ओदने चरुशब्द प्रयुञ्जते । १०।१।१०. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेत्' आग्नेयवत् । भा. ८।१।२।२. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेत्' इत्यादीना विकृतीना उपहकालत्वमेव न द्वाहकालत्वम् । वि. ५।४।७. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेत्' इत्यादौ अत्र आरमनेपद नास्ति तथापि आधानगतात्मनेपदादेव फलस्य कर्तृगामित्वसिद्धिः । सोम. ६।२।२. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' अत्र अधिकृत्य स्वर्गस्य कल्पने न्यूनस्य अधिकार्थविषयत्वकल्पने वाक्यभेदः । बाल. पृ. ३. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' अत्र प्रधानविधिरपेक्षितः शेषोऽङ्गकलापः वैदिक एव दर्शपूर्णमासगतो ग्राह्य., न तु स्थालीपाकगतो लौकिकः । वि. ७।४।२. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति अनारभ्य श्रूयते । दर्शपूर्णमासयोश्च 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति श्रूयते । तत्र दार्शपौर्णमासिके निर्वापे गुणविधि सौर्यचरुनिर्वापः उत वस्तुतैव निर्वापान्तर किंवा कर्मान्तरमेवेति विचारे कर्मान्तरमेवेति निर्णय. । भा. २।३।५।१२–१५, ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यस्य फल इहैव लोके सति तु प्रतिबन्धे जन्मान्तरे । ४।३।११। २७–२८ वर्णक २, ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादीना काम्याना कर्मणा काम एव फलं न स्वर्गोऽपि । ४।३।९।२०–२४. ● 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादावनुमानेनावघातादिधर्माणामतिदेशः । 'यागः उपकरणापेक्षः, करणत्वात्, भोजनवत् दर्शपूर्णमासवच्च' इत्यनुमानम् । वि. ७।४।१. ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति । तत्र कथमिति विध्यन्तापेक्षाया निर्वपतिशब्देन दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तसयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते । तत्रापि एकदेवतात्वेन वा ओषधिना वाऽसाधारणेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । भा. ८।१।२।२, ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' तत्र अयाट्—अग्न्यादिनिगमेषु सूर्य शब्द एव वक्तव्यः । १०।४।१३।२५, ● 'सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' तत्र दर्शपूर्णमासाभ्या मन्त्रद्वयेनाभिमर्शनद्वयं प्राप्तम् । तयोर्विकल्पेन प्रवृत्तिः । ८।२।१५।२६, ● 'सौर्यं चरु निर्वपेत् शुक्लाना व्रीहीणाम्' । १०।३। १९।६४, ● 'सौर्यं निर्वपेत्' इति सूर्यसबन्ध कुर्यात् द्रव्यस्य इति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यते इति सनिर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपणशब्देन पैष्टिको विध्यन्तो नियम्यते । १०।३।१४।५६, ● सौर्ये अनुवाक्या 'उदुत्य जातवेदस' इति, तन्नेकरवश्रवणम् । ८।१।१६।३१. ● सौर्ये आग्नेयधर्मा अतिदिश्यन्ते । टुप्. ९।१।२।१ पृ. १६१७. ● सौर्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः । सन्ति तु तत्राग्नेयादीनि कर्माणि । तत्र आग्नेयस्यैव सौर्ये विध्यन्तो न तु यस्य कस्यचित् । भा. ८।१।१९। २७–३१, ● सौर्ये कर्मणि प्रयाजाना दर्शने 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णल जुहोति' इति । ७।१।१।६, ● सौर्ये चरौ 'अगन्म ब्रह्मवर्चसं, सूर्यस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम्' इत्यूहः । ९।१।३।४–५.

§ सौर्ये चरौ अवज्वलनस्य बाधः ॥

तथाऽवज्वलनम् । १०।१।१९।६०॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'दर्भैरवज्वलयति' इति । सौर्ये चरौ संदेहः किं तस्यवज्वलनं

नेति । किं प्राप्तम् ? प्रकृतिवद्वचनात् कर्तव्यम् । उपरिपाकार्थत्वान्निवर्तते इति ।

वि— ज्वाला दर्भपिञ्जूले. प्रज्वालनम् ।

• सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणामतिदेशः । ८।१।१६।२७-३१. मीको. पृ. २३५ ' अतिदेशः सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सौर्ये चरौ आग्नेयद्वयधर्माणामतिदेशः विकल्पेन । ८।१।१५।२६. मीको. पृ. २३३ ' अतिदेशः सौर्ये चरौ आग्नेय० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सौर्ये चरौ उपधानस्य बाधः ॥

उपधानं च तादर्थ्यात् । १०।१।१६।५७॥

भाष्यम्— चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः, कर्तव्यं, नेति । प्रकृतिवद्वचनात्प्राप्तम् । अथ.पाकार्थत्वान्निवर्तते इति ।

शा— उपधानं तु याज्ञिकाः कपालोपधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्थाल्या कुर्वते । न च स्थाली कपालकार्ये वर्तते, उदकधारणार्थत्वात् । अतः उपधानस्य व्यावृत्तिः (चरौ) ।

सोम— उपधानं अङ्गारस्योपरि ' ध्रुवमसि ' इत्यादिमन्त्रैः कपालस्थापनम् । तत् चरौ न कर्तव्यम्, तस्याप पाकार्थत्वात् ।

मण्डन— ' तथोपधानं न विशेषणम् ।' १८. तथा संतापनवत् । अत्र सौर्ये चरौ ।

शंकर— ' सौर्ये बाधः कपालानाम् ।' १३.

सौर्ये चरौ पेषणस्य बाधः ॥

तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् स्यात् । १०।१।१२।५२ ॥

भाष्यम्— एवं वा । पृथगधिकरणानि पेषणादीनि । अस्ति चरुः ' सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ' इति । ओदनेन हविर्विधिरिति इत्येतत्समधिगतम् । तत्रैतत्सन्दिह्यते किं चरौ पेषणं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् ? तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् स्यात् । दृश्यते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्तुम् ।

अकृतत्वाच्च प्रकृतिदृष्टत्वात् । ५३ ॥

भाष्यम्— यद्यपि दृश्यते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेषणेन विना न निर्वर्तते । ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति । अथ पेषणेन व्याहन्यते, पिष्टकः पशुगुद्रो स्यात् चरुर्न । तस्मात् चरौ पेषणं निवर्तेत ।

वि— ' पेषणं भवेत् आपस्तम्बश्चोपहितिः प्रथा । मार्जनाभ्यूहनञ्चाङ्गाराणां क्षुद्भ्रमसादनम् ॥ एतानि मद्धरुजस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः । अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् सूत्रैर्निरूपितम् ॥ ' पेषणं चूर्णनम् ।

सौर्ये चरौ प्रथन-श्लक्ष्णीकरणयोर्बाधः ॥

पृथुश्लक्ष्णे चाऽनपूपत्वात् ।१०।१।१७।५८॥

भाष्यम्— पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरौ सन्देहः । प्रकृतौ श्रूयते ' उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । सं ते तन्वा तनूः सृज्यतामिति त्रि. परिमार्ष्टि ' तदुभयं चरौ कर्तव्यम्, नेति । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति प्राप्ते, अनपूपत्वान्निवर्तते ।

सोम— प्रथनं सर्वेषु कपालेषु अभिव्याप्य स्थापनम्, श्लक्ष्णीकरणं ' रवं गृह्णीष्व ' इति अद्भिः श्लक्ष्णीकरणम् न कर्तव्यम्, उभयोः अपि अपूपार्थत्वात् ।

वि— प्रथा कपालेष्वपस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसम्बन्धेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् ।

सौर्ये चरौ भस्मसहितानामङ्गाराणां अभ्यारोपस्य बाधः ॥

अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् । १०।१।१८।५९॥

भाष्यम्— प्रकृतौ श्रूयते ' वेदेन भस्मनाऽङ्गाराणभ्यूहति ' इति । तत्सौर्ये चरौ कर्तव्यम्, नेति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । उपरि पाकार्थं हि तत्पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति निवर्तते ।

सोम— अभ्यूहनं पुरोडाशस्योपरि अङ्गाराणां स्थापनम्, उपरिपाकार्थत्वात् ।

• सौर्ये चरौ वैदिक्या एव इतिकर्तव्यताया अतिदेशः । विधानाधिकरणम् । भा ७।४।२।२-१२.

• सौर्ये चरौ वैदिकेतिकर्तव्यतापक्षे ' प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति ' इति कृष्णलहोमविधानाय प्रयाजानुवादो लिङ्गम् । वि. ७।४।२.

सौर्ये चरौ व्युद्धरणस्य बाधः ॥

व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतत्वात् । १०।१।२०।६१ ॥

भाष्यम्— प्रकृतौ श्रूयते 'अन्तर्वेद्यां हवींष्यासादयति' इति । तत् प्रकृतौ कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादनं क्रियते । सौर्ये चरौ संदेहः किं स्थाल्या व्युद्धृत्य चरुमासादयितव्य उत व्युद्धृत्य न कर्तव्यमिति । प्रकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतत्वात् । प्रकृतौ न श्रूयते, कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्थात्स व्युद्ध्रियते । यथाप्रकृत न स चोदनार्थः । तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्तव्यम् । अपि चोद्धरणे क्रियमाणे कपिलत्वात् परिशिष्टो नोद्ध्रियेत । तत्र पात्रभेदः स्यात् । तस्मात् व्युद्धृत्याऽऽसादनं चरौ न कर्तव्यमिति ।

सोम— व्युद्धृत्याऽऽसादनं कपालेषु श्रपितस्य पुरोडाशस्य तेभ्य उद्धृत्य बर्हिषि यदासादनं तत्र कर्तव्यम्, प्रकृतावश्रुतत्वात् । यद्यपि व्युद्धरणं न कर्तव्यम् आसादनं च न कर्तव्यमिति सूत्रे प्रतीयते तथापि अश्रुतत्वादिति हेतुपर्यालोचनया व्युद्धरणमेव न कर्तव्यं तस्यार्थिकत्वेन प्रकृतौ श्रुतत्वाभावात् । आसादनं तु 'अन्तर्वेद्यामासादयति' इति श्रुतत्वात् कर्तव्यमेवेति ध्येयम् ।

● सौर्ये चरौ श्रुतमेव फलम्, नेतरत्कल्पनीयम् । ४।३।९।२०–२४. 'श्रुताश्रुतफलानां कर्मणां न स्वर्गः फलम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सौर्ये चरौ संवपनस्य बाधः ॥

पिण्डार्थत्वाच्च संवपनम् । १०।१।२२।५४ ॥

भाष्यम्— चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते 'संवपति' इति । तदिह चरौ संवपनं कर्तव्यम्, नेति । कर्तव्यम् । शक्यते हि कर्तुमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संवपनं न क्रियते । पिण्डार्थं हि तत् । पिण्डेन च पुरोडाशस्य प्रयोजनम्, न चरोः ।

सोम— 'संवपति' इति संवपनं प्रतीतानि. ओदने न कर्तव्यम्, पिण्डीकरणार्थत्वात् । पिण्डश्च चरौ प्रयोजनं न भवति ।

वि— यत्र पिष्टस्योदकमिश्रणम् ।

सौर्ये चरौ संवपनस्य बाधः ॥

संवपनं च तादर्थ्यात् । १०।१।१४।५५ ॥

भाष्यम्— सौर्य एव चरुरुदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते 'सवितुःप्रसूत इत्येवैन देवताभिः संवपति' इति । इह चरौ संदेहः संवपनं कर्तव्यम्, नेति । किं प्राप्तम् ? शक्यत्वाद्योदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संवपनं हि तत्प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवपनेन प्रयोजनम् ।

सोम— 'पवित्रवत्या पात्र्यां पिष्टानि संवपति' इति पात्र्यां यत्संवपनं तदपि न कर्तव्यम्, संवपनस्य संयवनार्थत्वात् तस्येहाभावात् ।

वि— आप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः ।

सौर्ये चरौ संतापनस्य बाधः ॥

संतापनमधःश्रपणात् । १०।१।१५।५६॥

भाष्यम्— चरावेव च संदेहः । प्रकृतौ संतापनं कपालानामस्ति 'वसूनां रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वम्' इति । चरौ संतापनं कर्तव्यम्, नेति संदेहः । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्थं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ।

सोम— 'भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्' इत्यनेन मन्त्रेण कपालानां अङ्गारैः संतापनमपि न कर्तव्यम्, तस्य अधःश्रपणार्थत्वेन पुरोडाशे एव तदुपयोगात्, ओदने अधःश्रपणाभावात् ।

वि— तापः कपालानां अङ्गारैः प्रतापनम् ।

● सौर्ये चरौ 'सूर्याय जुष्टं' इति च ऊहोऽपशब्दत्वान्न मन्तव्यम् । एवमन्यत्रापि । वि. २।१।१९.

● सौर्यादीनि कर्माणि । कर्माणि नारभणीयानि । इति विकृतारम्भे आरम्भणीया पृथक् कर्तव्या । वि १०।२।१६. ● सौर्यादीनि वैश्वानरेष्टौ पार्यन्ते । शा ७।८।२. ● सौर्यादिः आग्नेयेन निर्वापः न तु आग्नेयादिरपूर्वस्य । वि. ९।२।१८. ● सौर्यादीनां काम्यानामनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः । यथा·

कपालेष्वेवेति । अर्थप्राप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चिन् द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपाल चोदकेन प्राप्येत, कपालव चोदकेन सङ्ख्याऽपि प्राप्येत । नहि प्रकृतौ कपालेषु श्रपित यस्मिन्नेव चोदना । किं तर्हि ? अष्टाकपालो भवतीति । सङ्ख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाकपालता अस्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैव सङ्ख्या प्राप्यते । नहि अष्टसु कपालेषु पुरोडाशवत् ओदनः पक्तुं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे याऽसौ अष्टाकपालता चोदिता, सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चि दर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्तव्यश्चरुरिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । 'स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात्' । स एव चरुः कपाले हव स्यात्, एवं प्रकृतिवच्छन्दः अनुगृहीतो भवति । न चान्यत् किञ्चिन् द्रव्यमाम्नायते । तस्मान्नियमः ।

संख्या चापि कपालत्वात् । ४८ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तम्, तत् परिहर्तव्यम् ।

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् । ४९ ॥

भाष्यम्— यदि अष्टसु कपालेषु न शक्यते चरुः पक्तुम्, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पक्तव्यः । यदेतदुच्यते, 'अष्टाकपालो भवति' इति एतदुक्तं भवति अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति । तत्र । यत्रैतत् विरोधान प्राप्यते, तत्कपालमविरोधाच्छ्र्यपेत ।

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभः स्यादनियमोऽविशेषात् । ५० ॥

भाष्यम्— न वा कपालेषु पक्तव्यः । कुतः ? अर्थान्तरसंयोगात् । अपूपार्थे यत् कपालमुपादीयते, तदुलेनोपपन्नाऽपूपस्य निर्वर्तकः पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालम् ओदनस्याऽपाकम् उदकधारणार्थं भवति । यदुपादीयमानेन ओदनपाको निर्वर्त्येत, न ओदनपाको न कपालेन उदकं निर्वर्त्यते । तस्योदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानं न अपूपार्थं स्यादिति चोदको नैवानुमन्ता । तस्मात् स्थालीपाकः स्यादिति । तद्विशेष निमित्तेन, किं करिष्यति ।

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् । ५१ ॥

भाष्यम्— स्थाल्यां वा श्रपणं क्रियेत । लिङ्गं हि भवति । यासु स्थालीषु सोमाः स्युः ते चरवः स्युरिति । सोमस्थालीषु चरुः पक्तव्य इत्युक्त्वा विशेषेण स्थाली चरुसाधनायां दर्शयति । आह, दर्शनमिदं न्यपदिश्यते प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । स्थाल्या स चरुसंज्ञकः पाको निर्वर्त्यते, न कटाहे, कपाले वा । तस्मात् स्थाल्यां चरुः पक्तव्य इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? यदि कपालविकारश्चरुः, यदि वौदनेन हविर्विक्रियते इति, यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् कर्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेषणस्य, अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे कर्तव्यम्, न सिद्धान्ते । संयवनमप्येवम् । संतापनं चाधस्तात् श्रपणार्थं पूर्वपक्षे कर्तव्यम्, न सिद्धान्ते । उपधानं चैवमेव । पृथुश्लक्ष्णे च पूर्वपक्षे कर्तव्ये, न सिद्धान्ते । अभ्यूहश्चाङ्गाराणां पूर्वपक्षे कर्तव्यः, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्थत्वात् । अवज्वलनमप्येवमेव । व्युदूहनासादनं पूर्वपक्षे अर्थात् कर्तव्यम् । अर्थो नास्तीति न सिद्धान्ते । अर्थात्कृतं हि व्युदूहनासादनं न शब्दप्राप्तम् । अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति ।

वा— स एव चरुः किं कपाले पक्तव्यः, उत यत्र क्वचित् उत स्थाल्यां इति संशयः । चोदकप्राप्ते कपाले स्यात् । ननु अष्टत्वपरिच्छिन्नं कपालं चोदकेन प्राप्नोति । न च चरुः अष्टसु कपालेषु शक्यः पक्तुम् । सत्यं अष्टत्वं प्राप्यते, तत्तु असंभवान्निवर्तते, न तु तन्निवृत्त्या कपालमपि निवर्तितुं अर्हति । तस्मात्कपाले स्यात् । नैतत् । अप्राकृतकार्यत्वात् । प्रकृतौ हि कपालगतोष्मणा हवि पाको निर्वर्तते, चरुस्तु उदकगतोष्मणा पक्तव्यः, तत्र कपालम् उदकधारणार्थं उपादीयमानं अप्राकृतकार्यं स्यादिति न चोदकानुग्रहः । तस्मात् यत्र क्वचित् पक्तव्यः । इति प्राप्ते, ब्रूमः । स्थाल्यामेव स्यात्, तस्यां हि चरुशब्दनिमित्तः पाको निर्वर्त्यते नान्यत्र, तस्मात् स्थाल्यां स्यात् । यद्योदनवचने अपि चरुशब्दे स्थाल्यामेव पाकः तत्र पूर्वाधिकरणे स्थालीकपालविकार इति पक्षस्य ओदनेन हविः विक्रियते इति पक्षस्य च

योऽनुष्ठाने विशेषः । उभयथाऽपि स्थाल्या पक्वस्य हविष्ट्वात् इत्याशङ्कय (अग्निमापिकरणेन प्रयोजनमुच्यते इति शेषः) ।

सोम— पुरोडाशकार्ये चरोरिव कपालकार्ये अन्यस्याविधानात् न तन्निवृत्तिः इत्युच्यते. संगतिः । सूत्रार्थस्तु— स पाकः प्रकृतिप्राप्त्या कपाले एव स्यात् इति ।

वि— 'चरु. कपाले पक्तव्य. क्वापि याऽप्युचितेऽपया । , कपाले चोदकप्राप्तेस्तत्पूर्वत्वतः क्वचित् ॥ , स्थाल्या चरुत्वयोग्यत्वात् कटाहे योग्यता नहि । चिन्ताद्वयफल त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् ॥ पेषणं यजनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा । मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा प्युद्वासनम् ॥ एतानि मन्दमतस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः । अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् सूत्रैर्निरूपितम् ॥'

भाट्टमतस्तु पूर्वाधिकरणे एव गतः । स च 'चरुशब्दवाच्येनौदनेन प्राकृतहविषो बाध.' (मीको. पृ. १६८४) इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

मण्डन— 'स्थाल्या चरौ. पाकविधिं प्रकुर्यात् ।' ११.

शंकर— 'सौर्ये बाध कपालानाम् ।' १३.

'पेषणादि च बाध्यते ।' १४.

● सौर्ययागे चरुशब्दवाच्येनौदनेन प्राकृतहविषो बाधः । १०।१।१०।३६–४६. मीको. पृ. १६८४ 'चरुशब्दवाच्येनौदनेन सौर्ययागे०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौवर्णराजताभ्यां अश्वमेधोक्तदिष्टमहिम्ना अतिदिष्टस्य ग्रहण समुच्चयः । मीको. पृ. १६४८ 'महिमसमुच्चयन्याय.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौविष्टकृतैः अवदाने सौविष्टकृतानां (दैवते दैवतानां, ऐडैश्च ऐडानां) एकदेवताकपशुयागे अनुसमयः, प्राजापत्ये प्राजापत्यपशु[1] । भा. ५।२।३।१०–१२.

● सौविष्टकृतञ्यङ्गेषु हविःशब्दाभिधानं नास्त्येव । संकर्ष. २।२।१७.

● स्कन्दनादिनिमित्तकहोमानां दर्शपूर्णमासमात्रसङ्गता । ६।५।१५।४५–४७. मीको. पृ. २०६९ 'दर्शपूर्णमासाङ्ग भेदनादिनिमित्तकहोमा.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्कन्दनभेदनादौ एकदेशस्य जातेऽपि प्रायश्चित्त दर्शपूर्णमासयोः । ६।४।४।१०–१६. मीको. पृ. २०३९ 'दर्शपूर्णमासयोः कपालादेः एकदेश०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्कन्दनहोमादीनां स्कन्दनादिनिमित्तत्वात् न विकल्पः । किंतु समुच्चय. 'स्कन्ने जुहोति' 'भिन्ने जुहोति' इति । नि. १२।३।६.

● स्कन्धघनशब्दः बौद्धपरिभाषया विज्ञानस्कन्धमात्रपर. । मेघनाथः । १।१।५।५ पृ. ६५.

● स्कन्धोग्रीवी बृहती । पादेषु अक्षराणि ८।१२।८।८ । उदा० 'ईशानमिद्' (ऋग. १०।१३२।१)। के.

● 'स्कन्ने जुहोति' इति श्रूयते । तत्र स्कन्ने स्कन्ने होतव्यमिति सिद्धान्त. । भा ६।२।९।२९. ● 'स्कन्ने जुहोति' इति स्कन्दनहोम. निमित्तावृत्तौ आवर्तनीय. । दर्शादौ हि आज्यादिहविःस्कन्दनादौ प्रायश्चित्तार्थं होमो विहितः । वि. ६।२।९.

स्तनन्धयन्यायः । यथा स्तनन्धय. शिशुः आनन्द स्तन पायस्त्वा मृद्वादिगुणयोगिनि तल्पे शायित. स्वकीयादिज्ञानशून्यत्वेन रागादिरहित. सन् गुणमूर्तिरेशायतिष्ठते, तथा प्रज्ञानन्देकतत्पर. पुरुषो प्रज्ञानन्देकमात्रमवतीति । साहस्री ३३६.

● 'स्तनयित्नौ नाध्येयम्' अध्ययनधर्मोऽयं न कर्मणि प्रयोगधर्मः । भा. १२।१।७।१८–१९.

● स्तम्बयजुर्हरणम् । स्तम्बेन तृणमूलेन सह पांसूनां वेदेः पूर्वार्धात् बहिर्हरणम् । सत्याश्रौ. १।६। ६२–८५.

● स्तरणं अनुशिष्टस्य वेदादेः पुरुषार्थमेव । भा. ४।१।२।२ वर्णक २, ● स्तरण देवार्थसंस्कारकम् । १२।१।२०।४४, ● स्तरणे प्रयोजन वेदाच्छादनम् । ११।१।१४।४४.

● स्तरणमन्त्रः 'ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि' इति । भा. १।४।१४।४४, १२।१।२०।४८ ● स्तरणमन्त्रस्य, आतिथ्याबर्हिषः अग्नीषोमीयार्थं स्तरणकाले आवृत्तिः कर्तव्या ज्योतिष्टोमे । १२।१।२०।४५. मीको. पृ. ११२ 'अग्नीषोमीये पशौ आतिथ्याबर्हिषः०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्तरणमन्त्रस्य वेदिस्तरणे प्रतिस्तरणम् आवृत्तिः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११।४।१४।४४-४५ ● स्तरणमन्त्रे (बर्हिस्तरणमन्त्रे) हरितपदस्थाने रक्तपदस्योहो मौद्गे चरौ । ९।३।२।३. मीको. पृ. १२२६ 'ऊहः रक्तपदस्य हरितपदस्थाने०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्तवः साम्नैव । ९।२।८।२९-३०. मीको. पृ. 'साम्नैव स्तोत्रं यम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्तावकेन ब्राह्मणादिसमुक्तस्य विधायकत्वं न निवार्यते तदानुगुण्यात् । भा. २।२।३।८ पृ. ५९३.

● स्तिभिनी- न्यग्रोधस्तिभिनी- वटफलानि । ('जटाग्राणि' इति तु षड्बलानन्दमतम्) । वि. ३।५। १९.

※ स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावत्, देवताऽभिधानत्वात् । २।१।५।१३ ॥

'प्रउगं शंसति' 'आज्यैः स्तुवते' इति स्तवनं शंसनं च श्रूयते । तत् किं देवतां प्रति गुणभूतम् उत प्रधानम् इति विचारे पूर्वपक्षमाह । तुशब्दः पूर्वोक्तप्रमाणादिवैपरीत्यमाह । स्तुतशस्त्रयोः स्तोत्रशस्त्रयोः फलं देवतासु संस्कारः । तद्गतदर्शितादर्शितमन्त्राणां देवताभिधानत्वात् देवतागुणवर्णनपरत्वात् । याज्यावत् याज्यामन्त्राणां गुणप्रकाशनद्वारा गुणिप्रकाशनपरत्वं तद्वत् । तस्मात् संस्कारे देवतां प्रति गुणभूते ।

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनाऽर्थस्य गुणभूतत्वात् । १४ ॥

स्तोत्रशस्त्रे देवतां प्रति गुणभूते इति उक्ते पूर्वपक्षे दूषणमाह । तुशब्दः पूर्वपक्षस्य अनभिमततां द्योतयति । यदि संस्कारे देवतायाः संस्कारकता स्यात् तर्हि अधस्य इन्द्रादिदेवताप्रकाशार्थं प्रति स्तोत्रशस्त्रयोः गुणभूतत्वात् शेषत्वात् देवता नाम-चोदना अर्थेन अपकृष्येत । देवतानां नाम इन्द्रादिपदम् । चोदना विधानम् । देवतानामघटितमन्त्रात्मकस्तोत्रशस्त्रयोः विधानं अर्थेन इन्द्रादिप्रकाशनरूपप्रयोजनवशेन यत्र प्रधानं तत्र नीयेत । प्रधानकर्मत्वे तु तयोः प्रयाजादिवत् अदृष्टद्वारा क्रत्वर्थतया यागीयदेवतार्थत्वाभावात् नोत्कर्षः स्यात् । तस्माच्च गुणकर्मत्वपक्षो युक्तः । अथवा देवतानामरूपः यश्चोदनार्थः तस्य देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् अर्थेन अर्थानुसारेण यत्र प्रधानं देवता तत्र नीयेत स्तोत्रं शस्त्रं चेत्यादि समानम् ।

यथावद् वाऽगुणार्थं स्यात् । १५ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वे माहेन्द्रमहद्यजेः संनिधौ आम्नातयोः यत्र इन्द्रः तत्र उत्कर्षः स्यादिति दोषः सिद्धान्तिना उक्तः । तत्राह पूर्वपक्ष्येकदेशी, वाशब्दः सिद्धान्तिदत्तदोषनिरासं सूचयति । माहेन्द्रे महत्त्वगुणविशिष्टे चोदितेऽपि अगुणार्थं महत्त्वगुणरहितकेवलेन्द्राभिधानं स्यात् मन्त्रेण । इन्द्रमहेन्द्रयोरैक्यात् । ततश्च स्तोत्रशस्त्रयोरुत्कर्षो न प्रसज्यते । यथावत् । 'या या एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेत' इति अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन निगमा भवन्ति तद्वत् सगुणे चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यति । तत्र उत्कर्षो न प्रसज्येत ।

अत्र गुणार्थं इति पदच्छेदः कुतूहलादौ । तस्मिन् पक्षे 'माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति' इत्युक्तेऽपि इन्द्र एव महत्त्वादेवता । महत्त्वगुणकीर्तनार्थं महत्पदम् इति व्याख्येयम् ।

न श्रुतिसमवायित्वात् । १६ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोः गुणकर्मत्वेऽपि माहेन्द्रमहद्यजेः स्तुतशस्त्रयोः केवलेन्द्रस्थले उत्कर्षो न प्रसज्येत इन्द्रमहेन्द्रयोरभेदात् गुणसाहित्यविवक्षया इन्द्रशब्दः गुणसाहित्यविवक्षया तु महेन्द्रशब्दः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्निराकरोति सिद्धान्ती । 'माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति' इत्यत्र महेन्द्रो देवता ... माहेन्द्रः ग्रहः इति महेन्द्रपदस्य श्रुतत्वाच्च । तत्त्वयनद्धितश्रुत्या महत्त्वगुणवान्

महेन्द्रो गायते नेन्द्रः । एवं महेन्द्रस्यैव तद्धितश्रुतिसम- वायित्वात् न निर्गुणेन्द्राभिधानात् अनुकर्षः । अथवा श्रुत्या विधिगतदेवतापदेनैव देवताया. समवायित्वात् कर्मान्वयित्वात् न अनुकर्षः । अथवा श्रुत्या विधि- श्रुत्या च सम्यक् भाव. अवगमः यस्य देवतात्वस्य तत् श्रुतिसमवायि तस्य भाव. श्रुतिसमवायित्वं तस्मात् देवतात्वस्य विधिश्रुत्यधीनज्ञानत्वात् इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदात् न अनुकर्षः । किंतु देवतान्तरभिन्नात् महेन्द्र तेन ऐन्द्रस्य 'अभि त्वा शूर' इत्यस्य प्रगाथस्य उत्कर्ष एव प्राप्नोति स्तुतशस्त्रयो. गुणकर्मत्वपक्षे ।

व्यपदेशभेदाच्च । १७ ॥

इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेद व्यपदेशभेदात् । 'यदु सुन्वीन्द्राय देवेभ्यो हवि.' इति 'यदु सुन्वि महेन्द्राय देवेभ्यो हवि:' इति व्यपदेशस्य भेदो भवति । तेन देवता- न्तरत्वम् । एकदेवतात्वे तु मन्त्रविकल्पः स्यात् ।

गुणश्चानर्थकः स्यात् । १८ ॥

महेन्द्रशब्दे देवतात्वे यदि महत्त्वरूपो गुणो नान्त- र्भवेत् स गुण अनर्थकः स्यात् । यदि वा विधिगत- शब्दात् शब्दान्तरेण निगमादिषु देवतोपलक्षणं स्यात् विधिवाक्य श्रूयमाणो गुण. अनर्थक. स्यात् । यदि वा इन्द्रमहेन्द्रयोः ऐक्यं स्यात् तदा महत्त्वरूपो गुण. अनर्थकः स्यात् । तस्मात् इन्द्रमहेन्द्रयोः भेदः स्यात् ।

तथा याज्यापुरोरुचो. । १९ ॥

पुरोरुक्शब्दस्य शस्त्रगतमन्त्रविशेषवाचित्वे अपि याज्यानुवाक्यार्थ पुरोऽनुवाक्यापरत्वम् । ऐन्द्रे यागे 'एन्द्र सानसिं रयिं, स सजित्वा पुरुहूत शत्रून्' इति ऐन्द्री याज्यानुवाक्ये 'महा इन्द्रो य ओजसा, महा- स्त्वमिन्द्र प्रदाय महान्' इति माहेन्द्री याज्यानुवाक्ये च पृथगुक्ते । एवं याज्यापुरोरुचो भेदात् इत्यनुवर्तते, इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदः तथाशब्देनोक्त. । किंच तथा इति 'यदु सुन्वीन्द्राय' इत्यादिव्यपदेशभेदो दर्शितः ।

पशावपि यथासमवायात् । २० ॥

महत्त्वगुणान्वयेऽपि महेन्द्र इन्द्रान्न भिन्न इत्येव पूर्वपक्षिणा यो पश्वादृष्टान्त उक्त. तमाह सिद्धान्ती । यथाहि पशुशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन निगमा भवन्तीति तदुक्तं यथायात् । यथा पशु- शब्दार्थे विशेषरूपे छागशब्दस्य चोदकप्राप्तस्य सामान्यरूपेण समवायात् समवायात् । महेन्द्रविधिगत- महत्त्वगुणपरित्यागे न किंचित् कारणम् । तस्मात् इन्द्र- शब्दघटितमन्त्रक स्तोत्र शस्त्र च महेन्द्र प्रकाशयितु न शक्नोति इति स्तुतशस्त्रयोः उत्कर्षः स्यादेव गुणकर्मत्व- पक्षे । तथा च प्रधानकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे ।

यजतिवाऽर्थवत्त्वात् स्यात् । २१ ॥

स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वपक्षे माहेन्द्रग्रहमपि त्यक्त्वा यत्र इन्द्रग्रह 'अभि त्वा शूर' इति प्रगाथस्य उत्कर्ष. स्यात् इति दोषः सिद्धान्तिना उक्तः । 'न श्रुतिसमवायित्वात्' इत्यादिना सूत्रत्रयेण पूर्वपक्ष्येक- देशी निरस्त. । इदानीं मुख्यपूर्वपक्षी लिङ्गेन समर्थनीयो वापि वा न्याय्य एवोत्कर्ष. इति प्रतिपादयति । इति- शब्देन संस्कार्यसद्भाव परामृश्य यत्र संस्कार्यसद्भावः तत्र अभि त्वेति प्रगाथ. स्यात् इत्यर्थ. । यत्र इन्द्रः तत्र इन्द्रमन्त्रस्तुतशस्त्रयोः उत्कर्षः स्यात् । अर्थवत्त्वात् ऐन्द्रमन्त्रकस्तुतशस्त्रयो. माहेन्द्रग्रहयजेः अन्यत्रैव याजीय- देवताप्रकाशनसमर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् । अतः स्तुत- शस्त्रयोः गुणकर्मत्वेन स्यात् ।

न त्वाम्नातेषु । २२ ॥

येषु मन्त्रेषु उत्कृष्टेषु अर्थवत्त्व संभवति तत्र उत्क- र्षेऽपि येषु आग्निमारुतशस्त्रादौ आम्नातेषु यमपितृ- देवत्यादिषु मन्त्रेषु अन्यत्र उत्कर्षे अर्थवत्त्व न संभवति तत्र न्यायुत्कर्षः स्यात् । तथा च तल्लाहवत्वात् 'अभि त्वा शूर' इत्यादीनामपि माऽस्तु उत्कर्ष. इति । तत्रत्य पूर्वपक्षाशङ्कार्थः ।

दृश्यते । २३ ॥

आग्निमारुतशस्त्रे आम्नातानां याम्यादिमन्त्राणां आग्निमारुते अवमवेतानां अन्यत्र अर्थवत्त्व न संभव- तीति सिद्धान्तिना दर्शितं पूर्वपक्षी आह । दृश्यते तेषामेव अर्थवत्ता । मण्डूकसूक्तस्य अग्निचयने, अक्ष- सूक्तस्य राजसूये, मृत्तिकासूक्तस्य पैतृदशिन्याम्,

सर्वेषां वाचःस्तोमे 'सर्वा ऋचः, सर्वाणि यजूंषि, सर्वाणि सामानि वाचःस्तोमे पारिप्लवं शंसति' इति। तथा 'यस्मिन्नाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियात् अपि सर्वा दाशतयीः अनुब्रूयात्' इति। तस्मादस्ति अर्थवत्ता उच्चारणानाम्। तस्मात् संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति पूर्वः पक्षः।

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम्। २४॥

स्तोत्रशस्त्रे देवतां प्रति गुणभूते इति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं अपिवाशब्दः। 'आज्यैः स्तुवते' 'प्रउगं शंसति' इति स्तौतिशंसती स्तुवते शंसति इति आख्याते श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे प्रकृते कर्मणि माहेन्द्रयागादौ क्रियोत्पत्तिं क्रियायाः अपूर्वस्य उत्पत्तिं विदध्यातां प्रतिपादयेताम्। श्रुतिसंयोगात् इत्यत्र 'कवतीषु स्तुवते' इत्यादौ सप्तमीश्रुत्या स्तौतिना संयोगः। 'प्रउगं शंसति' इत्यादौ द्वितीयाश्रुत्या शंसतिना संयोगः। 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्' इति षष्ठीश्रुत्या देवताया गुणैः संबन्धः। 'इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा' इति प्रथमया देवताया गुणैः संबन्धः। इति भाष्ये श्रुतिविप्रयोगो व्याख्यातः। प्रकरणे इत्यत्र 'अग्निष्टुते' इति कर्मानुवादः प्रकरणमङ्गीकृत्य प्रकृते माहेन्द्रयागाद्भूते [illegible] संनिधिना वचनया श्रुत्या इन्द्रस्य प्रगाथस्य अङ्गत्वेन संयोगात्' इति कल्पतरुणा सुधायामुक्तम्। किंच इदं पूर्वपक्षसूत्रं [illegible] अश्रुतिसंयोगात् इति अक्षरप्रयोग [illegible] इति सूत्रावयवो वार्तिककारेण योजितः इति सुधायामुक्तम्। इदं सिद्धान्तसूत्रं [illegible]। किंच स्तौतिशंसत्योः [illegible] गुणाभिधानात् [illegible] श्रुतिसंयोगात् [illegible]। तस्मादपि स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी इति सिद्धान्तः।

शब्दपृथक्त्वाच्च। २५॥

[illegible] प्रधानकर्मणी इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। शब्दपृथक्त्वं तु [illegible] इति द्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वं श्रूयते। तच्च तेषां प्राधान्ये युज्यते इतरथा शंसनस्य स्तवनस्य च एकैकत्वात् द्वादशत्वं नोपपद्येत। तस्मात् स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी।

अनर्थकं च तद्वचनम्। २६॥

स्तोत्रशस्त्रयोः आरादुपकारकत्वेन प्रधानकर्मत्वाभावे तद्वचनं अनर्थकं स्यात्। अग्निष्टुति क्रतौ प्राकृतग्रहानुवादेन 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति अग्निसंबन्धविधौ अग्निप्रकाशकत्वेन आग्नेयीनां ऋचां प्राप्तौ पुनः 'आग्नेयीषु स्तुवते' इति विधिः व्यर्थः स्यात्। तस्मात् स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी आरादुपकारके न गुणकर्मणी इति सिद्धान्तः।

अन्यश्चार्थः प्रतीयते। २७॥

'स्तुतमनुशंसति' इति वचनात् स्तोत्रशब्दात् शस्त्रशब्दस्य अन्योऽर्थः प्रतीयते। उभयोरेकस्तुतिपरत्वे तु वचनव्याघातः स्यात्, किंच स्तुतशस्त्रयोः पौर्वापर्यसंबन्धवचनात् इत्यादन्योऽर्थः प्रतीयते। प्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वे तस्य एकत्वेन एकार्थत्वात् विकल्पापत्तौ पौर्वापर्यसंबन्धानुपपत्तिः। तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे आरादुपकारके।

अभिधानं च कर्मवत्। २८॥

'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति कर्मवत् प्रधानकर्मण इव 'प्रउगं शंसति' 'पृष्ठान्युपयन्ति' इति द्वितीयया ईप्सिततमत्वाभिधानं दृश्यते। तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मता।

फलनिर्वृत्तिश्च। २९॥

'स्तुतस्य स्तुतमसि' इत्येवमादि 'इन्द्रवन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् सा मे सत्याऽऽशीर्देवस्य भूयात्' इति फलस्य निर्वृत्तिः निष्पत्तिः स्तोत्रात् दृश्यते, न तु देवतायाः। तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे, न तु देवतां प्रति गुणभूते इति सिद्धान्तः। के.

[illegible] स्तुतशस्त्राधिकरणम्। स्तोत्रशस्त्राधिकरणम्। ज्योतिष्टोमे स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी, न देवताप्रकाशके। [illegible]। इत्यादि [illegible]॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावत्, देवताभिधानत्वात् २।१।५।१३॥

भाष्यम्—'प्रउगं शंसति' 'निष्केवल्यं शंसति' 'आज्यैः स्तुवते' 'पृष्ठैः स्तुवते' इति गुणवचनं स्तवनं शंसनं च । यथा 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्' इति । यदेतद् गुणवचनं श्रूयते किमेतद् गुणभूतं देवतां प्रति, उत प्रधानमिति । तथोच्यते । स्तुतशस्त्रे संस्कारकर्मणी इति । कुतः । देवताभिधानत्वात् । गुणवचनेन निर्दिश्यमाने गुणिनी देवता संकीर्त्यते, नान्यथा सद्गुणवचनं भवति । तत्र प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्यते, देवताप्रकाशनेन च प्रत्यक्ष उपकारो यागसिद्धेः । तस्मात् संस्कारकर्मणी । याज्यावत् । यथा 'याज्यामन्वाह' 'पुरोऽनुवाक्यामन्वाह' इति स्तुतिवचनं देवताप्रकाशनेनार्थवत्, तद्वदेतदपीति ।

वा—'येषु द्रव्यं निर्दिश्यते' इत्यस्यापवादत्वेन स्तोत्रशस्त्रोपन्यासः । गुणिदेव स्तोत्रम्, शस्त्रमपि तैव अप्रगीतमन्त्रसाध्या । गुणगुणिसंबन्धकीर्तनं च स्तुतिः शिष्यते । सा च प्रथमं गुणगुणिभ्यां निर्वर्त्यते । तस्मात् शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुतित्वाभावदेशात् । तत्र गुणानां यावत्कर्माङ्गतया निष्प्रयोजनत्वात् एकान्तेन स्तुत्यर्थता । अनिर्वर्तिता तु स्तुतिः किं गुणस्य स्मारकत्वेन शेषी-भवति, उत व्यापारान्तरेणादृष्टार्था भवतीति । किं प्राप्तम् । 'दृष्टेन क्रतुसिद्ध्यर्थां साधयन्ति यतः स्मृतिम् । स्तोत्रशस्त्राणि तेन स्युः संस्कारा देवताः प्रति ॥'

अर्थेन त्वपकृष्येत, देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्—यदि संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् । देवतार्थस्य गुणभूते मन्त्र इति तत्प्रधानमाने यत्र प्रधानं तत्र नीयेत । तत्र क्रमातिपत्तौ उपकृष्येताम् । अन्यादेव दुष्टः पक्ष इति पर्युदसितव्यः । स्तोत्रं पुनरपि मन्त्रः 'अभि त्वा शूर' इत्येष प्रस्तावो माहेन्द्रस्य ग्रहस्य संनिधानात्, यथा दूरापकृष्येत ।

वा—प्रमाणान्तरविरोधेन दूषणं तावदुच्यते । तथा हि—'यत्राविद्यमानार्थो मन्त्रः स्तोतुं प्रयुज्यते । तत्स्वार्थेनापकृष्टत्वात् प्रमाणबाधः प्रसज्यते ॥' या यद्देवतानामप्रयुक्ता स्तुतिर्नोऽन्ता भवतीति यावत्, चोदकत्वात्, सा तदर्थपरत्वात् तस्मिन्नपि न स्वार्थं करोतीति तद्देन ऐन्द्रीस्तुतिर्माहेन्द्रग्रहसंनिधिप्रवृत्त्य यत्रेन्द्रस्तत्र गच्छेत् । ततश्च क्रमसंनिधिबाधः । क्रमश्चात्र यथासंख्येनोच्चरणस्य पाठः । संनिधिस्तु स्वतन्त्रस्तोत्रयोरेकस्थानं प्रकरणसामर्थ्यात् वा ।

वशावद्वाऽगुणार्थं स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्—न चैतदस्ति यत् इमं पक्षम्, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, देवताभिधानत्वादेव । यदुक्तम्, प्रकाशयोरर्थं इति, तत्र । इन्द्रशब्देन महेन्द्रोऽभिधीयते, स एवेन्द्रो महत्त्वेन गुणेन महेन्द्र इत्युच्यते । समर्थं हि इन्द्रशब्दं देवतावचनमुपलभामहे, महच्छब्दं च महत्त्ववचनम् । यथा राजा महाराजः, ब्राह्मणो महाब्राह्मण इति । वशावत् । यथा 'या वा एषा सर्वदेवत्या यद्वशा यद्वा, वायव्यामालभेत' इत्यवशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन निगमा भवन्ति तद्वत् । सगुणे चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यति । तेन न भविष्यत्युत्कर्ष इति ।

वा—नाय दोषः । किं कारणम् ? 'तत्र मन्त्रोऽपकृष्येत यत्र सोऽर्थान्तरं व्रजेत् । अभिधत्तोऽर्थयत्वात्तु माध्यान्दिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥' स एव हि अभिवर्तीन्द्रः स्तूयते, स एव माहेन्द्रग्रहेऽपि । तत्र मन्त्रेणार्थे विनियोगः स्यात् । न च यावत्कर्म दृष्टेऽर्थे विद्यते, तस्यार्थं मन्त्रेणाभिधानयत्नम्, न्यूनमपि यावती यदभिधानं तत्र्यर्थेनाभिधत्ते । तेन निर्गुणस्यापि गुणवत्त्वाभावात् प्रकाशनमात्रात् निर्गुणशब्दप्रयोगादेव । न च शब्दमात्रं देवतेति तत्तद्वयोगभिधत्ते (९।१।१०,१०।४।२३) । ततश्च य एव महेन्द्रशब्देनाभिधीयते, स एवेन्द्रशब्देनोच्यते इन्द्रशब्द-महच्छब्दसामानाधिकरण्यात् । तस्मात् दृष्टार्थत्वात् संस्कारकर्मत्वेन गुणमिति ।

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

भाष्यम्— नैन्द्रेऽयम्। इन्द्रोऽस्य ग्रहस्य देवतेति तद्धितसंयोगेन विज्ञायते। न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य तद्धितसंयोग उपपद्यते। तद्धितसंयोगापेक्षस्य वा महत्त्वसम्बन्धात् समासस्वरता। न च तद्धितार्थे वृत्तस्य महत्त्वसंबन्धः। न च समासार्थे वृत्तस्य तद्धितसम्बन्धः। न चास्मिन्नेव प्रयोगे समासार्थे वृत्तिरिष्यते, एतस्मिन्नेव तद्धितार्थे। न चायमिन्द्रशब्दः अविहितवत् स्वार्थं तद्धितार्थेन सम्बध्येत, विहितवच्च परार्थं महत्त्वेन संबद्धुमनूद्येत। नित्यश्चायमस्योऽर्थो महेन्द्रो भवति। महानिन्द्रो भवतीति महेन्द्रः। अन्यश्चेन्द्रो हविषो देवता भवतीति सकृदुच्चारणे च नोभयं शक्येत। तस्मान्नेन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः (उकारस्य प्रश्लेषेण प्रख्याभावेन चेति द्वेधा व्याख्यायते वार्तिके)। महेन्द्रशब्दात् तद्धित उत्पन्नः। तस्मात् तत् प्रातिपदिकमर्थवदिति गम्यते, न त्ववयवशस्तेन। तस्मादर्थान्तरमिन्द्रान्महेन्द्रः। तेनैतस्य प्रगाथस्योत्कर्षः प्राप्नोति। अत पर्युदसित एव पक्षः। यदप्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति 'महान् वा अयमभूद् यो वृत्रमवधीत्' इति, तथा वेदस्यादिमत्ताऽपि प्रसज्येत। अतोऽन्य इन्द्रो महेन्द्रात्।

वा— नैवास्ति निर्गुणेन्द्राभिधानानुकर्ष इति। समाधत्ते परोक्तं। कुतः? 'यद्यभेदः प्रमाणेन भवेदिन्द्रमहेन्द्रयोः। ततोऽयं नापनीयेत भेदस्त्वत्र प्रतीयते ॥' यदि अवयवानुसारा महाशब्दार्थविशेषो महेन्द्रशब्दस्य वाचको तद्धितो गुणं त्यजेत, तत इन्द्र एव गुणान्तरविशिष्टोऽस्य ग्रहस्य देवतेति गम्येत, न त्वेवमस्ति। समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन इन्द्रार्थातिरिक्तदेवताभिधायकत्वदर्शनात्। तथाहि, 'व्युत्पादने महेन्द्रश्चेद् वाक्यभेदादि दूषणम्। अव्युत्पत्तौ महेन्द्रार्थं स्फुटं यत्नान्तरं भवेत् ॥' 'न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य' इति भाष्यं प्रथमं विभजते। कथम्? 'वृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्यं समर्थेन हि विशेषणम्। व्युत्पत्त्याश्रयणे चैतदुभयत्रापि दुर्लभम् ॥' 'समर्थः पदविधिः', 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति च समासतद्धितयोर्विशेषणम्। अतस्तदभावे नैकतरोऽपि भवितव्यम्। यदि युगपत् समासतद्धितौ अन्वाख्यायेते, ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं लभ्यते। कुतः? 'तद्धितेन ह्यसंबन्धो महत्त्वेऽपेक्षिते भवेत्। तस्मिन्ननपेक्ष्यमाणे च न महत्त्वेन संगतिः ॥' एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यमुभयथाऽपि सापेक्षस्य नावकल्पते। कथम्? 'अन्यतस्त्वनपेक्षत्वे ह्यन्येनैकार्थतेष्यते। सापेक्षस्त्वन्यनिक्षिप्तो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते ॥' अविक्षिप्यमाणौ हि द्वावर्थौ एकत्र लोलीभावं प्रतिपद्येयाताम्। न च विक्षिप्यमाणौ, नानात्वे बुद्धिकालुष्यात्। यो हि अनयनाभ्यामेकत्रोपसंहृताभ्यामुभयविशिष्ट एकोऽर्थः प्रतिपाद्यते, सोऽपि निरपेक्षाभ्यामेव। सापेक्षत्वे तदायत्तत्वेनानुपसंहारात्। एवं तावदैकार्थ्यलक्षणसामर्थ्याभावः। 'व्यपेक्षा पुनरासन्नविगतापेक्षतोच्यते। सापेक्षत्वे च दूरेऽस्मादित्येवमसमर्थता ॥' नहि सापेक्षो विगतापेक्षशब्देन शक्यो वक्तुम् इत्युभयसामर्थ्याभावात् उभयवृत्त्यभावप्रसङ्गः। एष तावत् युगपदन्वाख्याने दोषः। 'क्रमेणाऽऽख्यायमाने तु वाक्यभेदोऽसङ्गच्छते। कृत्वा समासमुच्चार्य पुनः शब्दद्वयं भवेत् ॥' एतदेवाभिप्रायाऽऽह— 'न च तद्धितार्थे वृत्तस्य' इत्यादि। 'तद्धितार्थे च वृत्तस्य वृद्धिस्यादुत्तरे पदे। महत्त्व द्रव्यसंबन्धि गोपसर्जनसंगतिः ॥' 'महैन्द्र' इति हि स्यात्। न चोपसर्जनविशेषणं महत्त्वम्। नन्वयमर्थसमभिव्याहारवृत्ति विशेषणान्तरेषु यो। 'न च समासार्थे वृत्तस्य' इति वाक्यभेदमात्रमेवोच्यते। तेन समस्तपदानि नावृत्तीनि प्रतिपाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिविरोधः शास्त्रव्याख्यानेनाविरोध्यति। 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनेन स्मार्त (४।१।८२) इन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितार्थौ प्रति वैरूप्यमिति वाक्यभेदप्रसङ्गः। विधत्ते व्याख्याप्रकारद्वये वाक्यभेदः। तथाहि— 'महत्त्वस्येन्द्रसंबन्धं तस्य च द्रव्यसं-

जातं निवृत्तव्यापारया चोदनया प्रमाणान्तरं मृग्यम्, न च तदस्तीत्यप्रमाणता । यथा वक्ष्यति ' स एवाग्नि-रष्टाकपालस्य देवता नाऽऽग्नेयस्य ' (२।२।३।६ भा. पृ. ४८७) इति । तेन वचनस्याभावात् यथैन्द्रे चोदितेऽग्नेर्देवतात्वं न भवति, सोमस्य न चोदिते न पुरोडाशस्य, अभिषुतस्य च न लतायाः, शुद्धे च न सगुणस्य, तथैव गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य । उक्तं च । ' देवता हि विधेयत्वाद्विवक्षितगुणेष्यते । उपा-दाने तु तस्याः स्यादविवक्षा गुणादिषु ॥ ' यदि हि तद्धितसम्बन्धे देवतोद्दिश्यमाना स्यात्, ततोऽस्या गुणाविवक्षा भवेत् । इयं पुनर्विधीयमाना देवतात्वमेव न प्रतिपद्यते, इत्यवश्योपादातव्या । ततश्च विवक्षित-गुणत्वात्तदपाये न कथंचिद्देवतेति गम्यते । यथा ' शुक्लवासा भोजयितव्यः ' ' लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति ' ' दण्डी प्रैषानन्वाह ' इति विशेषणरहिता-नामकर्माङ्गत्वम् । यदा तेऽप्युद्दिश्यन्ते योऽयं शुक्ल-वासास्तमानयेत्यादौ, तदा विनाऽपि विशेषणेनाऽऽ-नीयन्ते । तदिह यद्यपि तावद्देवता स्वरूपेणोपयुज्येत, तथापि न गुणरहिता आश्रीयेत, किमुत यदा अभि-धानोपकारिणी किंचिदतिरिक्ताभिधानाभिहिता नैव प्रत्यभिज्ञायते सैवेयं देवतेति । समासेन च विधीय-मानाया नानेकार्थविधिदोषप्रसक्तिः । तत्र माहेन्द्रग्रहणाद् न कथंचिदिन्द्रशब्देनोच्यते । या तु तेनोच्यते, सा तत्र नैव देवता इति आनर्थक्यमेवास्याः प्रकाशनम् । (शुद्धेन्द्रदेवतात्वनिरासेऽपि विधिश्रुत्या सम्यक् अत्राव-गतो यस्य देवतात्वस्य तत् श्रुतिसमवायि, तस्य भावः श्रुतिसमवायित्वं इत्येवं सूत्र (१६) योजयति–) अतश्च ' न श्रुतिसमवायित्वात् ' इत्ययमपि सूत्रार्थो भवति श्रुतिसमवेतं देवतात्वं भविष्यति तदधीनज्ञान-मित्यर्थः । तच्च तद्धितसंवादे सति ज्ञायते । (अभि-धानाभेदेऽपि देवताभेदमित्युपसंहरति–) तस्मा-दस्ति देवताभेद इति ।

अथ तस्मिन् पक्षे भाष्यगमनिका । तदभिधीयते । पूर्वपक्षवादी तावदनुरूपं ग्रहणस्य वदति, यस्य माहे-न्द्रात् ग्रहादिन्द्राभिधानसमर्थमन्त्रानुरूपं वदति तेना-कर्माङ्गभूतार्थप्रकाशनेत्यादिन्द्र एवात्र शुद्धो देवता-भूतः प्रकाश्यत इत्यभ्युपगतं भाति । तस्य च देव-तात्वं नाभ्युपगममात्रेण सिध्यति, नापि प्रमाणान्तरेणेति स एतद्ग्रहोपरचितवाक्ये देवताभिधानशक्तिस्तद्धितः श्रूयते ' माहेन्द्रं गृह्णाति ' इति तत्संयोगात् निश्चीयते । स च यदि समासाभिप्रायेण केवलादिन्द्रशब्दादु-त्पाद्यते, ततो मन्त्राभिधेयस्येव देवतात्वमुक्तं भवति । सिद्धश्चैतमर्थं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रेतं मन्वानो निष्कृष्य प्रतीति ' इन्द्रोऽस्य देवता ' — इति तद्धितसंयोगेन ज्ञायते, न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य, अङ्गे समासे शुद्धस्योप-सर्जनीभूतस्य ' तद्धितसंयोगः ' ' तद्धितसंयोगापेक्षस्य वा ' इति । यद्यपि सापेक्षप्रधानसमासे प्रातिपदिकाव-स्थायां तद्धितापेक्षा, न च तदानीमसुबन्तत्वात् समासोप-पत्तिः । तेन यथैव पृथग्भूतं सुबन्तं सम्बन्धार्हमेव पदान्तर-मपेक्षते यथा ' राजपुरुषः शोभनः ' इति, तद्विषयमेवै-तत्, ' भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ' इति द्रष्टव्यम् । अङ्गे च समासे तद्धितापेक्षायां वाक्या-त्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपेतं स्यात् । शुद्धस्य वा तद्धित-सम्बन्धाद्विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गः । न मतुप् पुनर्भवतो नाभिप्रेतम्, पूर्वं तद्धितसम्बन्धे पूर्वोक्तावेव द्वयविशेषणो-त्तरपदवृद्धिप्रसङ्गदोषौ । न च समासार्थे वृत्तस्य शुद्धस्य तद्धितसंबन्धः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्सम्बन्धोऽप्यु-पपन्नः । ततश्च ' ऐकार्थ्ये परार्थत्वात् ' (३।४। ५।८) इति तथैव वैरूप्यदोषः ।

' विशेषश्चापमन्योऽर्थः ' इति भाष्यमासादनेकार्थ-विधेः समासवदलभ्यत्वाद्वाक्यभेदमाह । कृते तु समासे नैव दोषः । ' तस्मान्नेन्द्रो देवता अमहत्त्वविशिष्टः ' शुद्धः किं तर्हि, विशिष्ट एव । अथवा नैन्द्री देवता केवलशब्दोपात्तः शुद्ध इत्यभिप्रायः । कथं तर्हि, महत्त्वविशिष्टः, समासप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः । ' न त्वयवचनत्वेन ' इति नावयवप्रसिद्धिनिराकरणपरम्, किं तर्हि, भावपरत्वेन तद्धितोत्पत्ति निष्कृष्टप्रका-शकत्वादित्यभिप्रायः । ' तस्माद्देवतान्तरम् ' इति । यद्यपि द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाश्रयाद्देवतान्तरत्वम् । आह च–

'आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्कृतः ॥' 'यदप्सु चचरे इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकाल' इति । पूर्वं सर्वत्र शुद्धात्मनः प्रतिपन्नदेवतात्वस्य पश्चात्तनोऽयं गुणः स्तुतिमात्रोपयोगी, न देवतात्वेऽन्तर्भवतीति मन्यते । अस्य सूत्रस्य गतार्थम् ।

भिन्ने च देवतान्तरत्वे, शुद्धस्य देवतायाः प्रकाशनम्, गुणेन वा विशिष्टस्य, विशिष्टचोदनायामपि वा शुद्धस्य देवतात्वम्, शुद्धचोदनायामपि वा विशिष्टे देवतात्वप्रतिपत्ति इत्यादि सर्वमन्यत्रानिरीक्षित साहसमात्रेणाभ्युपगम्येन, न चैतदुक्तम् । अतो यत्र विधिमन्त्रयोर्देवताभेदः तत्र प्रमाणं नीयेत । अस्मत्पक्षे पुनः 'यां काचिदप्युपादाय देवता साधिता स्तुतिः । अदृष्टयागमात्रार्थं करोत्याशादवस्थितम् ॥'

गुणश्चानर्थकः स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्— यदा विधिशब्दादवगतमेतद्भवति इन्द्रो देवतेति, तदाऽस्य गुणाभिधाने किं प्रयोजनम्? महत्त्वमानेन्द्रस्य गुणो भवतीति । देवताभिधानं कथं तस्मै देवतात्वं दीयत इति । गुणेऽपि हि विहिते सति तस्यैव देवतात्वं दीयते, अविहितेऽपि । तस्माद् गुणविधानमनर्थकम् । अथोच्येत, योऽस्मिन् यज्ञे इन्द्रः स महानिति । नैवम् । महत्त्व-संबन्धस्याप्रसिद्धत्वात् विशेषणमात्र कल्प्यते, गुणसंबन्धस्य चाप्रसिद्धत्वात् गुणेन विशेषणमपवदतम् । तस्मादपि देवतान्तरम् ।

वा— यदि चाऽऽदिमान् अनादिश्च गुणः केवलमिन्द्रगुणमेवोपादीयते, न देवतात्वेऽन्तर्भवति, ततोऽनर्थक एव सः स्यात् । यतो हि देवता एवमप्यनिर्दिष्टा विधीयते वा, कथं नाम तदुद्देशेन कर्म विधीयते । यदि चाविहितं विहिते च गुणे तत्वेनेन्द्रेण स्वर्वादिनो, ततो नार्थो गुणाभिधानेन । किञ्च 'गुणोऽनन्यभिधानत्र पश्चाद्भाविहितो भवेत् । लक्षणत्वेन योग यज्ञपात्रान्नस्तुति न ॥' नहि महत्त्वस्य इन्द्रः प्रमा, येन स्तूते सद्गुणेन महत्त्वं केवलमेव स्तुत्यर्थमुच्येत । न च महानिन्द्रः प्राप्त, यतो गुणेनोपलक्ष्य विधीयेत । तस्मादशास्त्रविधेर्देवतान्तरता ।

तथा याज्यापुरोरुचोः । १९ ॥

भाष्यम्— एवं खलु याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते । 'एन्द्र सानसिं रयिम्' इत्यैन्द्र्या याज्यापुरोनुवाक्याद्वयम्, 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इति भेदेन माहेन्द्र दर्शयति । तदेकत्वे विकल्प्येत । तत्र पक्षे बाधः स्यात् ।

वा— पूर्वोक्तमन्त्र यथेदमभेद्यवस्था ।

वशायामर्थसमवायात् । २० ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन निगमा भवन्तीति । तत् युक्तम् । वशायामर्थसमवायित्वं वयं प्रत्यक्षमवगच्छामः । 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति । येन वशा सैव छागेति । तस्मात् प्रमाणयोरुत्कर्षः सत्कारपक्षे । अतः प्रधानकर्मणी इति ।

वा— वशादिद्रव्याणामर्थरूपोपकारित्वात् प्रत्यक्षस्य विशेषे सामान्येनापि लिङ्गेन विधिशब्दादरः ।

यतेति चाऽर्थवत्त्वात् स्यात् । २१ ॥

भाष्यम्— चाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे । यदेतत् प्रमाणयोरुत्कर्षं इति । उत्कृष्यतां यत्रेऽग्न्यत्र प्रमाणः । लिङ्गेन हि प्रकरणविधौ बाधितं भवेत् ।

वा— श्रुत्यप्रमाणविरोधे संस्कारपक्षः लभ्येत, न च सोऽस्ति, लिङ्गवशीकरणानुरूपर्णसिद्धेः इत्यपूर्वाणः संस्कारपक्षस्य । अथ चाऽर्थवत्त्वोऽयं समानार्थप्रकाशनम् । करिष्यमाणविरोधाय मनोनात्मा- भिशब्दवत् ॥' अनुक्रम्यमाण एव वा मन्त्रः प्रतिविधानात् अवयवद्वारेण महेन्द्रमधिगमय इत्यर्थस्वाय च प्रकाशयिष्यति, यथाऽग्नीषोमीये मनोतापाम- भिशब्दः प्रकरणात् समाम्नातः परिगमानः साहचर्यात् सोममपि प्रतिपादयन् समुच्चयो विशदते । अतोऽनु- स्मृतेऽप्यदोष इति ।

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥

भाष्यम्— अपरेषां मन्त्राणामुत्कृष्टानामन्यनार्थवत्ता नास्ति, तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा 'याम्याः शंसति' 'शिपिविष्टवतीः शंसति' 'पितृदेवत्याः शंसति' आग्निमारुते, कुसुम्भसूक्तम्, अक्षसूक्तम्, मृगिरासूक्तमित्येवमादीनाम् ।

वा— 'आम्नातेष्वपि मन्त्रेषु नोत्कृष्टेष्वर्थदर्शनम् । सर्वेषु भवतीत्येवं नोत्कृष्टत्वं न दुष्यति ॥' नहि यमादीनां महान्तरेऽपि देवतात्वम्, येनैन्द्रवारुणैर्मन्त्रैः प्रकाश्येरन् । अतस्तेषां तावद्दृष्टानर्थक्यप्रसङ्गात् आवश्यमदृष्टार्थत्वेन भवितव्यम् । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्, तस्मात् सत्कारकमेवमिति ।

दृश्यते ॥ २३ ॥

भाष्यम्— तदुच्यते । उत्कृष्टानामर्थवत्ताऽस्ति । मण्डूकसूक्तस्याग्नौ, अक्षसूक्तस्य राजसूये, मृगिरासूक्तस्यैकादशिन्याम्, सर्वेषां वाजस्तोमे 'सर्वो ब्रह्म, सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाजस्तोमे पठितानि शंसति' इति । तथा 'यस्याऽऽग्निर्वे दह्यमाने मृगो नोद्विगाच्छति(?) सर्वा दाशतयीरनुब्रूयात्' इति । तस्मादस्त्यर्थवत्ता उत्कृष्टानाम् । अतः प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति ।

वा— 'यमादयो न विद्यन्ते यद्यपि मद्देवताः । अन्यधर्मोपयोगित्वान् प्रकाश्याः स्तुत्यथाऽपि न. ॥' मण्डूकसूक्तस्याग्नौ प्रयोगः, तत्र मण्डूकेनाग्निविकर्षणाभावात् । अक्षसूक्तस्य राजसूये, तत्र 'अक्षैर्दीव्यति' इति विधानात् । मृगिरासूक्तस्यैकादशिन्याम्, 'आग्नेयं पशु' इत्युपक्रम्य मन्त्रकीर्तने सति तद्दृष्टार्थत्वेनैव गुणः । कुसुम्भसूक्तादीनां तु यदि प्रत्यक्षविनियोगोऽर्थो नास्ति, तत सामान्यविधानेनार्थवत्ता भविष्यति, वाजस्तोमे सर्वमन्त्रोपदेशात् । तथा आग्नेये मृगोऽप्यायधि समाप्त्यर्थमन्त्रोपलब्धात् । तत्र वचनेनैव समवेतार्थमन्त्रविधानमाशङ्क्य आम्नातदृष्टार्थावश्यम्, न च कश्चिद्दृष्टार्थत्वेन सर्वेषु दृश्यमानमप्यर्थं मोदस्य [illegible]

कल्पना युज्यते । तथाहि, 'न जपादावदृष्टार्थे वैगुण्याद्यादिनिदर्शनात् । याज्यादावपि दृष्टार्थे स्याददृष्टार्थकल्पना ॥'

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्याताम् । कुतः ? श्रुतिसंयोगात् । सप्तमीश्रुतिसंयोगो हि भवति । 'मरुत्वतीषु स्तुवते' 'शिपिविष्टवतीषु स्तुवते' इति । यदि स्तुतिः, ततः करणी अप्रेप्सिता । यदि प्रकाशनम्, ततो देवतायाम् । [illegible] कार्यं करणे तृतीयया अश्रोष्यत, न सप्तम्या । अपि च, श्रुतिसंयोगो भवति 'प्रउगं शंसति' 'निष्केवल्यं शंसति' इति । अतः स्तुतिरभिनिर्वर्तयितव्या तेन मन्त्रेण । गुणवचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्तनार्थो दृष्टमर्थं करिष्यति । तस्मात् प्रधानकर्मणी । अपि च श्रुतिसंयोगो भवति षष्ठीविभक्तिसंयोगः । यथा 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्' इति । तेन देवताशब्दः स्तुतिसम्बन्धार्थः प्रयुज्यते । देवताभिधानार्थे प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रथमा स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तम्, तद्देवतार्थं भवितुमर्हति यथा 'इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा' इति । तेस्तूयते । तदपि वाक्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । ननु वाक्याल्लिङ्गं बलीय । सत्यम् । एतदपि लिङ्गम्, यत् स्तुतिवाक्यस्य साकाङ्क्षस्य निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यम् । तथाऽपि उभयथा लिङ्गे अनुपलभ्यमाने क्रमो निर्णयः, वाक्यशेषादेव, न देवताभिधानार्थ इति । देवताभिधानार्थे ह्येतस्मिन् पक्षे स्तुत्यर्थे साकाङ्क्षवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्माददृष्टार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे । अपि च, 'स्तौति' 'शंसति' इति शब्दात् गुणवचनौ लक्षणया अभिधार्थौ स्याताम् । तस्मात् क्रियोत्पत्तिं अपूर्वोत्पत्तिं विदध्यातामिति ।

वा— यदुक्तं मन्त्राणामभिधानशक्तिशब्दः इन्द्रशब्दः समानार्थे प्रयुज्यतेति । तदयुक्तम् । कुतः ? एतस्मादेव दोषात् । नहि इन्द्रशब्दस्य स्वार्थमभिदधतः कश्चिद्दोषः, येन श्रुतेर्बाधो जायात् । उत्कृष्टार्थानां

च यथाकथञ्चित्प्रकृत्या इष्टार्थप्रतिपादनसम्भवात् अयुक्तमेतत् । यत्तु प्रत्यक्षस्यानुमानवत् । तदनुक्तम् । कुत । 'प्रत्यक्षस्तोत्रदोषेण श्रुत्या सन्निधिक्लृप्तया । विना सामान्यसम्बन्धाल्लिङ्गं चाविनियोजकम् ॥' यदि एकान्तेन प्रथमं दृष्टार्थत्वमवधारितं स्यात्, तत्र नाम सन्निधिकल्प्या श्रुतिर्बाध्येत । यदा तु विनियोगोत्तरकाल प्रयोजनकल्पना, न तद्वशेनैव विनियोग, तेन तत्र सन्निधिकल्प्या विनियुक्ते दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं कल्प्यमानं न विरुध्यते । न चोद्देशस्य प्रमाणस्यान्यत्र विनियोगहेतुरस्ति । लिङ्गं हि देवता प्रकाशयितु सामर्थ्येन तत्र तत्स्वरूपे विनियुञ्जीत, तथा चास्यानर्थकत्वप्रसङ्गः । कर्मसम्बन्धे तु न कश्चिदस्य व्यापार । तदेतल्लिङ्गं यदि सामान्यत केनचित्कर्मसम्बन्धं क्रियते, तत कथं तस्योत्कर्षोऽपि स्वर्गापेक्षते, यथा शक्नोतीत्येतया श्रुत्या देवताप्रकाशनद्वारेणेति विनियुज्यते । न चात्र सामान्यसम्बन्धकारणं पश्याम । तस्मादुक्तप्रमाणान्तरकल्पनैव स्यादिति अदृष्टार्थतैव न्याय्या । किंच 'एवं च सतनी षष्ठी द्वितीया स्तौतिसंसती । श्रुतिदृष्टा भविष्यन्ति त्वत्पक्षेऽन्यार्थवृत्तय ॥' गुणस्याभिधाननियामि अप्रसादत्वात् सततीश्रुतिसंयोगात् षष्ठ्याः । प्रकाशनहेतुत्वात् तृतीयानुक्ता कल्पितस्य श्रुतेः । ननु स्तुत्यादि कर्तीना कर्मत्वात् द्वितीयैव प्राप्नोति । नैव दोष, 'आधारत्वमपि ह्यात्मा कर्मत्वं च विद्यते । कर्तृयोगर्थाभीष्ट निर्देश उपपद्यते ॥' प्रकृते पुन परमार्थत्वात्कर्मत्वस्याधारत्वम् । कर्मत्वप्राप्तस्तुतस्य च व्याप्यत्वादेवमाधारत्वम् । तत्र कर्तृ[illegible]विवक्षया कर्तृत्वमिति वैरूप्यम् । अपि च 'स्तौति' 'शंसति' इति स्तुतिभावना पूर्वपरभूता श्रूयते । तस्या च धात्वर्थ करणभूत देवतादि च कर्मादि नित्य परार्थ नित्यत्वादन्तर्भवन्ति । तत्र यदि तथा स्वार्थनिर्वृत्तयथा भवन्ति, तथाऽपि श्रुत्यर्थप्रकाशनात् तत्प्रतीतेः प्रवर्तन्ते श्रुत्या भवन्ति । प्रकाशन तु द्वितीय अर्थोऽन्तरकरणतया भवेयु । तत्रेय परं स्तुत्यर्थत्वं अदृष्टार्थत्वम् । किंच, 'श्रुत्यैव

षष्ठी पारार्थ्यं देवताना ब्रवीति न । न प्रधान गुणापेक्षा स्तुतेस्तेन प्रधानता ॥' देवताप्राधान्ये हि प्रातिपदिकार्थपरत्वात् अप्रतिरिक्तार्थविषया 'अग्निर्मूर्धा' इतिवत् प्रथमैव श्रूयेत । यदपि किंचित्प्रथमान्तम्, तदपि योग्यतापूर्वकैकवाक्यत्ववशेन गुणसम्बन्धार्थमेव । यथा इन्द्रो यातो जङ्गमस्य, अवसितस्य स्थावरस्य च राजेति । न च गुणानामुपयोगोऽस्तीति तत्प्राधान्यानाश्रयणे स्तुत्यर्थतैव युक्ता । सन्यमिति प्रयच्छेद (स्वतन्त्र वाक्यम्) । तत्रार्थवादन्यायेन शेषपदानर्थक्यप्रसङ्गात् सत्यपि पूर्वत्र प्राधान्यसंबन्धसमवे स्तुत्यर्थेनैव एकवाक्यता युक्ता । न चैव सौनिवसत्यो प्रकाशनस्थानार्थता भविष्यतीति स्तुतेरेव प्राधान्यम् ।

शब्दपृथक्त्वाच्च । २५ ॥

भाष्यम्— शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते । द्वादश स्तोत्राण्यग्निष्टोमे । इतरथा हि द्वादशत्वं न स्यात् स्तोत्राणां शस्त्राणां च । एकमेव शसनं स्तवनं च । अथ भेद आश्रीयते, ततो न द्वादशत्वे अवतिष्ठते ।

वा— पृथक्त्वनिवेशिनी द्विद्वादशसंख्या न प्रकाशनाभेदे सति शक्नोत्यते । सामान्यविवक्षाया वा प्रत्यृच प्रतिपद च तन्निर्वृत्तेर्न द्वादशत्वेऽवतिष्ठते । ननु च स्तुत्यावपि तुल्यमेतत् । तथाहि, 'सामान्यस्तुतिरेकैव भेदोऽपि प्रत्यृचं स्थित । न चान्यथा विवक्षाऽस्ति यतो द्वादशता भवेत् ॥' अथ साम[illegible]समुदायरूपा स्तुतयो गण्यन्ते, तथा प्रकाशनान्यपीत्यविशेष । उच्यते— 'क्रियाफलापवर्गिण्यस्तासां संख्यागणना सदा । अपूर्वद्वादशत्वाच्च द्वादशत्वं निरूप्यते ॥' प्रकाशनार्थत्वे हि प्रत्यृच प्रतिपद च तन्निर्वृत्तिदर्शनात् नियामकं न किंचित्कारणमस्ति, येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत । अपूर्वार्थत्वे तु तथा शास्त्रमप्यत्वात् यथोक्तस्तोत्रशस्त्रावद प्रत्यनिर्वृत्तिप्रमाणाभावात् ऋक्समुदायेनापूर्वनिर्वृत्ते तद्द्वारेण नियमनावगमात् अपूर्वाणां द्वादशत्वेन स्तुतिद्वादशत्वसिद्धि । नहि प्रत्यृच प्रतिस्तोत्रं वा द्वादशत्वस्य किंचित्कारणमस्ति यथा प्रकाशनस्य दर्शनम् ।

अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

भाष्यम्— अग्निष्टुति श्रूयते, 'आग्नेय्या ग्रहान् गृह्णन्ति' इति। तत्र पुनरुच्यते 'आग्नेयीषु स्तुवन्ति' 'आग्नेयीषु शंसन्ति' इति। तत्र विधानमनर्थकम्, यदि संस्कारकर्मणी। तस्मादपि प्रधानकर्मणी इति।

वा— मन्त्रामनूद्यत्वात् आग्नेयग्रहचोदनयैव आग्नेयीनां स्तुतिसाधनत्वसिद्धेः 'आग्नेयीषु स्तुवते' इत्यनर्थकं वचनम्।

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

भाष्यम्— 'स्तुतं वै स्तोत्रशस्त्रे' इति। यदन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रम्, ततस्तयोः संबन्धः। यदि वा अपूर्ववचने ततोऽन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रम्। इतरथा यदेव स्तोत्रं तदेव शस्त्रं स्यात्।

वा— संबन्धस्य भेदनिरूपणात्वात् संबन्धवचनेन स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदः। स च प्रकाशनैकरूपत्वात् प्राप्नोति। ननु स्तुत्येकत्वादितरथापि तुल्यमेतत्, अथ प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाधनत्वेन भेदः, तद्व्यक्तिद्वारेण वा, न पूर्वपक्षेऽप्यविशिष्टः। तथोत्तर इष्टत्वात्। अत्यन्तभेदाद्धि स्तोत्रशस्त्रयोर्देवताद्वारेण क्रिययोर्भेदमुपपन्नं संबन्धवचनम्। न तु प्रकाशनमात्र... भिद्यते।

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥

भाष्यम्— प्रधानकर्मणः इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन। 'प्रउगं शंसति' 'निष्केवल्यं शंसति' इति।

वा— यदिदं द्वितीयाप्रतिपादितकर्मत्वाभिधानम्, इदं चापर प्राधान्ये कारणम्। प्रधानक्रिया हि केनचिद्रूपेणोद्दिश्य 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' इतिवद्भवति, न संस्कारक्रिया, अन्यगुणभूतत्वात्। अथवा स्तोत्रशस्त्रयोर्द्वितीयाभिधानात् तत्प्राधान्यशासनार्थम्। इतरथा हि प्रकाशनमिदेवं समासतः स्यात्। अद्वयत्वाद्विद्या नैव स्यात्।

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

भाष्यम्— फलनिर्वृत्तिदर्शनं च भवति। 'स्तुतस्य स्तुतमसि' 'शस्त्रस्य शस्त्रमसि' 'इन्द्राग्नी वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषं सा मे सत्याशीर्देवेष्वस्तु भूयात्' इति स्तोत्रफलमनूद्यते, न देवतायाः। तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे। अन्यत्र सूत्रवदं प्रयोजनम्। दशमेऽध्याये 'ग्रहाणां देवतान्तरे स्तुतशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वाद्विकारः स्यात्' (१०।४।२४।५०)।

वा— योऽयं मन्त्रे फलशीरर्थवादः स स्तुतेः प्रधानत्वे घटते, सर्वत्र प्रधानविषयत्वात् प्रार्थनानाम्। तस्मात्तु 'देवतैव प्रधानत्वात् फलं याच्येत कर्मवत्। न स्यादिति स्थिते कश्चिद्दासात् प्रार्थयते फलम् ॥'

शा— प्रगीतमन्त्रसाध्यं गुणेन गुणिनः संबन्धाभिधानं स्तवनं स्तोत्रम्। शस्त्रमपि स्तवनमेव अप्रगीतमन्त्रसाध्यम्। 'आग्नेयीः स्तुवते' 'प्रउगं शंसति' इति गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि वेति विचारः। तदर्थं च किं देवतां प्रति गुणभूतानि तत्प्रकाशनार्थानि, किंवा देवतां प्रति प्रधानभूतानि अदृष्टार्थानि इति। तत्र 'देवतास्मरणं दृष्टमुज्झित्वाऽदृष्टकल्पनम्। न युक्तं, तेन तादर्थ्यात् स्तोत्रादेर्गुणकर्मता ॥' उच्यते। 'सत्यं दृष्टार्थता युक्ता श्रुतिश्चैव विरुध्यते। देवतास्मरणार्थत्वे श्रुतत्वं विहन्यते ॥' तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे।

सोम— पूर्वत्रेहापि गुणकर्मत्वं इति प्रत्युदाहरणात् संगतिः। तानि द्वैधाधिकरणोक्त-(२।१।२) प्रधानकर्मत्वापवादकतया तेन संगतिः। प्रकृते न केवलं प्रकरणाम्नानेन लक्षणा किंतु 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इति प्रगाथस्य महेन्द्रमस्वत्यप्रायत्ते शस्त्रान्ते पठितत्वात् ... इन्द्रशब्दस्य महेन्द्रे तात्पर्यग्रहात् संभवति लक्षणा। पूर्वोत्तरपक्षयोः ... प्रयोजनम्।

वि— 'प्रउगं संस्तावाद्यौ गुणत्वेन प्रधानता।, देवता स्मृत्येव गुणता गोदस्यतोः ॥, स्तुत्यर्थे गौणत्वं... ... देवताविस्मृतेमांदि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥'

भाट्ट— 'आज्यैः स्तुवते' 'प्रउगं शंसति' इत्यादिस्तोत्रशस्त्राणां यागीयदेवतादिप्रकाशकतया याज्यामन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वात् अवघातादिवदेव सन्निपत्योपकारकत्वम् । इति प्राप्ते, लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्, प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्यैव स्तोत्रशस्त्रपदवाच्यत्वात्, एषां गुणिप्रकाशनतात्पर्यकत्वासंभवेन नैषां मन्त्राणां गुणिप्रकाशनार्थत्वम्, अपि तु गुणप्रकाशनरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामात्मनिष्ठादृष्टार्थतया आरादुपकारकत्वात् तन्मन्त्राणां तदर्थत्वमेव । न च प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया गुणिप्रकाशनरूपत्वम्, लिङ्गादेव तादर्थ्योपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात् । एवं च माहेन्द्रयागसंनिधौ ऐन्द्री स्तुतिरुपपन्ना भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुम् । अतो यत्रेन्द्र एव देवता तत्रोत्कर्षापत्तिः, सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन वा मनोतास्वग्निशब्दवत् लक्षणया इन्द्रपदेन महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ।

मण्डन— 'न देवतार्थः स्तुतशस्त्रपाठः ।' ६.

शंकर— 'स्तोत्रशस्त्रप्रधानत्वम् ।' ८.

● स्तुतशस्त्राधिकरणम् । इदमेव महेन्द्राधिकरणम् । स्तोत्रशस्त्राधिकरणं चेदमेव । स्तोत्रशस्त्रेषु विनियुक्तानां मन्त्राणां कर्मसमवायिदेवतास्तुत्या देवतास्मरणार्थत्वं नास्ति इति स्तुतशस्त्राधिकरणे उक्तम् । सोम. ११२११ पृ. ८. ● स्तुतशस्त्राधिकरणे आवर्णं उक्त. । वा १।२।६।१७, ● स्तुतशस्त्राधिकरणे लिङ्गक्रमयोर्विरोधो दर्शितः 'अर्थेन त्वपकृष्येत' (२।०।५।१८) इति । १।३।७।१८ पृ ८३६. ● स्तुतशस्त्राधिकरणे स्तोत्रशस्त्रयोरदृष्टार्थत्वं वक्ष्यते तथापि तयोरभिधानात्मकयोरदृष्टार्थत्वेऽपि तन्मन्त्राणां अभिधानरूपदृष्टार्थत्वं न विरुध्यते । कु. १।२।४।८३ पृ. ४६ ● स्तुतशस्त्राधिकरणे स्तोत्रशस्त्रयो. आरादुपकारकत्वं वर्णितम् । सोम. १०।८।२५.

● स्तुतशस्त्राधिकरणोदाहृतवृद्धश्लोके 'आचार्यो मातुलश्चैव द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥' इत्यत्र विरुद्धानामपि अपेक्षाभेदेन एकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वात् वस्तुविरोधशङ्कावकाशो नास्ति । सु. पृ. ११११.

● वाजिशब्दस्य विश्वदेवपरत्वेऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवतात्वं किंतु वाजित्वेन, ततश्च स्तुतशस्त्राधिकरणगतेन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवताभेदात् नास्ति पूर्वकर्मसमवायः इति न च वाच्यम् । कु. २।२।९।२१.

● स्तुतशस्त्राधिकरणवार्तिके 'तदर्थो यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदितः । मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥' इति व्याख्यातम् । सु. पृ. ७४२.

● स्तुतशस्त्रवान् षोडशिग्रहः । भा. १०।५।१२।४९–५२.

● स्तुतिः गुणगुणिसम्बन्धकीर्तनम् । सु. पृ. ३९५. ● स्तुतिः गुणगुणिसंबन्धकीर्तनम् । सा प्रथमं गुणगुणिभ्यां निर्वर्त्यते । तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुतित्वाव्यपदेशात् । तत्र गुणानां तावदकर्माङ्गतया निष्प्रयोजनत्वात् एकान्तेन स्तुत्यर्थता । वा. २।१।५।१३ पृ. ४१६ ● स्तुतिः गुणसंकीर्तनम् । सु पृ. ८८५ । गुणसंकीर्तनपरः पदसमूहः स्तुतिः । वि. १०।५।११. ● स्तुतिः नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम् । वि. ९।२।१, ● स्तुतिः नाम स्तोतव्यस्य स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्तनगानविशिष्टम् । २।१।५, ● स्तुतिः विद्यमानगुणैरिव अविद्यमानगुणैरपि भवति । ९।१।१६. ● स्तुतिः । 'विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते । तस्मादेकत्र संदिग्धनिर्णयाय प्रयत्यते ॥' वा. १।४।१३।२४. ● स्तुतिः साम्नैव, न ऋचा । वि ९।२।८. ● न च प्रत्यक्षविरुद्धा स्तुतिः सम्भवति । वा. १।२।१।२ पृ १०८. ● ननु 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इति स्तुतिरियम् । न खलु, नास्त्यत्र स्तुतिशब्दः । नापि किंचित्स्तोतव्यमस्ति । ननु विष्णुः । न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न स्तुतो विष्णुः कंचिदर्थमभिनिर्वर्तयते । भा. १२।४।१।१ पृ. २२७०.

● न हि तेनैवात्मना तस्य संस्तुतिर्भवति । स्तुत. १ अत्यन्तभेदात् स्तुतिस्तुत्ययोः । न हि देवदत्तो देवदत्तेन स्तूयते । भिन्नैः शिरःपाण्यादिभिः संस्तूयते । भा. १०।६।१३।४५ । अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा । यथा महाव्रतधर्मेण संवत्सरसत्रस्य । 'घ्नन्ति वा एते मिथुनात् ये संवत्सरमुपयन्ति । अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतः (महाव्रते), तेनैव मिथुनान्नयन्ति' इति समुदायदोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाव्रतस्य धर्मेण अनुनिष्पन्नत् समुदायस्यावयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽपि अवयवधर्मेण अवयवी संस्तूयते एव । यथा दीर्घैः केशैः शोभनो देवदत्तः इति । १०।६।१३।४३. ● यस्य स्तुतिर्यस्य विधानं यत्र विधीयते तस्य स्तुतिः इति परिभाषा । वा. ३।४।१३।२० पृ. ९६४. ● यत्र 'आग्नेः स्तुवते' इति चोदना तत्र कानिचित् पदानि गुणं प्रत्याययन्ति कानिचित् गुणिनम् । तत्र गुणगुण्युच्चारणेन स्तुतिर्भवति । स्तुतिचोदनात्तु स्तुतिमात्रस्य गुणाभिधानात्मकस्य चोदितत्वात् विपरिवृत्त्या न गुणार्थत्वाभिनिवेशः शक्यते । करणेषु (अभिधानेषु तु) विपरिवृत्त्या स्तुतिर्गुणिनं स्थापयति । टुप् १२।४।१।१. ● सर्वत्र अर्थवादैर्गुणैर्वा अर्थैः स्तुतयो दृश्यन्ते । श्रोतृप्ररोचनेऽर्थाय कश्चित् कश्चित् अर्थेभ्यो भवन्ति । वा. १।८।१३।२०.

● स्तुत्यर्थः आदित्य इति शब्दो यूपस्य । वि. ११४।१५, ● स्तुत्यर्थः 'ऐन्द्रो राजन्यः' इत्यैन्द्रशब्दो राजन्यस्य । १।४।१४. ● स्तुत्यर्थं गवादीनां अपशुशब्दः 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' । भाट्ट १।४।१६ (११). ● स्तुत्यर्थः छन्दोमस्य अहन् शब्दः 'अहन् वा एतदहश्छन्दोमम्' । वि. १।८।१६, ● स्तुत्यर्थः प्रजापतिशब्दः । १।४।१८, ● स्तुत्यर्थः ब्राह्मणस्य 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्याग्नेयशब्दः । १।४। १४, ● स्तुत्यर्थः यजमानशब्दः एककपालस्य 'यजमान एककपालः' । १।४।१३, ● स्तुत्यर्थः यजमानशब्दः प्रस्तरस्य 'यजमानः प्रस्तरः' । १।४।१३, ● स्तुत्यर्थः यूपस्य यजमानशब्दः 'यजमानो यूपः' । १।४।१५, ● स्तुत्यर्थः वेदस्य वैश्वदेवशब्दः 'वैश्वो वैश्वदेवः' । १।४।१४, ● स्तुत्यर्थः साम्नः अपशब्दः 'अपशो वा एष योऽसामा' । १।४।१६.

● स्तुत्यर्थताऽपि असत्यस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव । वा. १।२।१।३. ● स्तुत्यर्थता आग्नेयस्य श्रुतेः 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' । २।१। १४।२७–२९. मीको. पृ. ८३२ 'आग्नेयस्तुत्यर्थताऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्तुत्यर्थवादः विधायकस्यार्थवादैकवाक्यत्वम् । सु. पृ. ११७१.

● स्तुतिपदवाच्यप्राशस्त्य स्पष्टनिष्ठानुपपत्त्यनयोग्यत्वम् । अर्थवादेषु । भाट्ट १।२।१.

● असताऽपि गुणेन असतोऽपि गुणिनः स्तुतियुक्तयुत्पत्तिसंभवः । बाल. पृ ७२.

● स्तुतिभावस्य लक्षणं देवतान्तरम् । सु. पृ. ७५२.

● स्तुतिमन्त्राः 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इति । भा. १२।४।१।१, बाल. पृ. ५१. ● स्तुतिमन्त्राः — येषु कानिचित्पदानि गुणं प्रत्याययन्ति कानिचित् गुणिनम् । तत्र गुणगुण्युच्चारणेन स्तुतिर्भवति । स्तुतिचोदनात्तु स्तुतिमात्रस्य चोदितत्वात् विपरिवृत्त्या न गुणार्थत्वाभिनिवेशः । टुप् १२।४।१।१. ● स्तुतिमन्त्राणां समुच्चयः । भा १२।४।१।१–२ ● स्तुतिमन्त्रेषु वचनादि. समुच्चयो न विकल्पः । वि. १२।४।१.

● स्तुतिमात्रे यत्र कस्यचिद् विधानार्थं तदनर्थकमिति 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' (१।२।१।१) इति । भा. १।३।१४।२९.

● स्तुतिशब्दस्य गुणस्तावाभिधानापादित्वम् । सु. पृ ५८९.

ञ स्तूयते हन्ते तु यच्छब्दात् परिक्रोशमेतीति न्याय । अथ महान् जनः कष्टं तु अर्थेन व्यापारं करोति, न दुर्बलोऽपि भारविकल्पमापादयतीति । साहस्री. ७०५.

● 'स्तूयते न विधीयते' इति न्यायः । 'ऐन्द्रो वै वृत्रम्' इतीन्द्र सेनान्येन पुरस्य स्तूयमानत्वात् विधेयत्वं

कृत्स्नं सुन्याङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि धनना- नीतवाङ्मयत् ॥ नानावेदस्वरस्थाम्नात् स्तोभादेः प्रात आदितः । प्रधानाङ्गतया पश्चादुपाङ्गत्वेन कथितः ॥ ततो वाचनिरेणैव यथावचनभाविना । मन्त्राङ्गिना समस्तानि सुन्याङ्गानि प्रयुञ्ज्महे ॥ ' वा. ३।३।२।९ पृ. ८१२-१३.

* स्तोत्रशस्त्रादयः पदहधर्माः पदहाश्चौ मार- र्यन्ते । ते हि अह:धर्माः । तेषामह्नामावृत्तिरिति स्तोमशस्त्रादीनामावृत्तिरित्युक्तम् । न हि ते अहःसु अरत्नानप्रयोगेन चोद्यन्ते । भा. १०।६।१०।३०. * स्तोत्रशस्त्रादीनां अदृष्टार्थानां वचनसामर्थ्यात् ग्रहणम् । वा. ३।३।३।१०.

* स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां आधनुपकारकत्वम् । सु. पृ. १०९. * स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानामेव अभिष्टुति मधिकारेण प्रयोगः । भा. १०।४।१८।५०. मीको पृ. ६५ ' अभिष्टुति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणा०' इत्यत्र अधि- करणं द्रष्टव्यम् ।

* स्तोत्रसाधनत्वं विकृत्यपूर्वार्थम् , प्रगीताया एव ऋचः । भा. ९।२।८।२०-२१ वर्णकं १.

* स्तोत्रीयः नाम तृचः ज्योतिष्टोमे रहिष्पव- मानादौ प्रथमः ' उपास्मै गायता० ' इत्यादिः । वि. ५।३।४, * स्तोत्रीया ऋक् । साम्नो योनिभूता प्रथमा ऋक् । ९।२।६. * स्तोत्रीयाः विश्वजित्, भूतोमशते । भा. १०।३।१४।५६.

* स्तोभः गीयुपाय. अन्यतमः । भा. ९।२।७। २९. * स्तोभः नाम अधिकरणे सति ऋगिन्प्रगुण- पर्णीयम् , ऋगिन्नअणवर्णत्वं चार्थानभिधायकत्वम् । वि. ९।२।११. * स्तोभाः सामशब्दार्थैकदेशः इति भाष्यम् , नेति वार्तिकम् । कै. (९।२।१०।३५).

[illegible] स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्वत् । ९।२।१०।३३॥

' यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायति ' अत्र उत्तरार्थवशेन तात्पर्यं न योनिवर्णवशेन इत्यवगतम् । अथ स्तोभाः अतिदिश्यन्ते न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । एके आचार्याः द्रव्यान्तरे ऋगन्तरे उत्तरायां स्तोभस्य निवृत्तिं मन्यन्ते । ऋग्वत् ऋगक्षरवत् । यथा योन्यक्षराणां स्तोभाः उत्तरायां न प्रदिश्यन्ते तथा योन्यां गीतस्य स्तोभस्यापि उत्तरायां नातिदेशः इति ।

सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवत् विकारः स्यात् । ३४ ॥

योनौ गीतानां स्तोभानां उत्तरायां नातिदेशः इति पूर्वपक्षं तुशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । स्तोभानां न निवृत्तिः । किंतु सर्वातिदेशः सर्वस्य साम्नः अति देशः । सामशब्दस्य ऋक्स्तोभस्वरकालाभ्यासविशिष्टस्य गीतिसामान्यस्य वाचकः । सामान्यात् सामान्यवाच- कत्वात् । यद्यपि स्तोभाः ऋक्शब्दार्थैः न सम्बध्यन्ते तथापि नानर्थकास्ते । लोकवत् यथा लोके गायकैः अक्षरस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते तानि गीति- कालगणनार्थानि न अर्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते तद्वदिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्तेरन् । तस्मात् स्तोभोऽपि प्रक्षेपरूपो विकारः स्यात् । ततश्च स्तोभ- स्याप्यतिदेश इति सिद्धान्तः ।

अन्वयं चापि दर्शयति । ३५ ॥

योनिस्थानां स्तोभानां उत्तरयोर्ऋचोः अन्वयं दर्शयति ' यत्र आर्चिकानि पदानि निर्वर्तन्ते स्तोभा गेष्णा- श्चानुयन्ति ' इति । गेष्णा. स्वराः । चापि अपिच इति हेतुसमुच्चयमाह । तस्मात् स्तोभानामतिदेशः ।

निवृत्तिर्वार्थलोपात् । ३६ ॥

योनिगतस्तोभानां उत्तरयोरतिदेशः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी आह । वाशब्दः सिद्धान्तपक्षव्यावृत्यर्थः । स्तोभानां निवृत्तिः स्यात् अतिदेशो न स्यात् । अर्थ- लोपात् । अग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं इति आग्नेय्यां ऋचि गीयते । तत्र च ' अग्नि- दयति प्रतिदहति ' इति स्तोभा भवन्ति । क्वचित् विकृतिसोमे च ' ऐन्द्रासमत्स्यकाम गायति ' इति श्रुतम् । इन्द्रश्च शीतकर्मा दाहकत्वोपादरगम्यते । तेन उक्तानां स्तोभानां तत्र अर्थस्य तपनप्रतिदहनादेर्लोपात् निवृत्तिरेव स्तोभानां स्यात् । तस्मात् अन्यत्रापि स्तोभानां नातिदेशः स्यात् ।

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् । ३७ ॥

' निवृत्तिर्वा ' इति सूत्रेण प्राप्ता पूर्वपक्षिण शङ्का निरस्यति । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिप्लवेति इत्येवमादीयकानामपि स्तोभानां ऐन्द्र्या ऋचि अन्वय स्यात्, इन्द्रस्य गीतकर्मत्वविषयकोऽवाक्यशेषस्तु अर्थवादः स्यात् । सर्वथाऽपि स्तुतिसम्भवात् न वाक्यशेष विरोध । तस्मात् ऐन्द्र्यां अभ्रभ्रूयणामगानेऽपि अभिप्लवनील्यादीनां स्तोभानामतिदेशो न विरुद्धः । एवं सर्वत्र स्तोभानामतिदेश इति सिद्धान्तः । के

* स्तोभानामपि अतिदेशः कर्तव्यः । तथा च वामदेव्यसाम्न योनिस्थस्य ' औ ओ हो हाई ' इत्यस्य स्तोभस्य उत्तरयोरपि अतिदेश । वि. ९।२।१०.
* स्तोभानां सामस्वरूपपूर्ति प्रयोजनम् । मणि पृ ५.
* स्तोभानां हुकारादीनां कात्यायनादिकृतस्तोभभाष्य रीत्या अर्थाभिधानार्थता । अभिधानं तु स्तोत्रशाखा दिवत् अदृष्टार्थम् । यद्यपि नवमे (९।२।११।३८) स्तोभानामनर्थकता वक्ष्यते तथापि सामयोनिभूतया ऋचा एकवाक्यताभावाभिप्रायक तत् इति अदोषः । कु. १।२।४।८३ पृ ४६
* स्तोभाक्षराणि गीतिकालपरिच्छेदार्थानि ऋचि प्रक्षिप्यन्ते । भा. ९।२।१०।३५.

स्तोभाधिकरणम् । अतिदेश. योनिस्थ-स्तोभानां उत्तरयोर्ऋचो ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्वत् । ९।२।१०।३३॥

भाष्यम्— ' यवतीषु रथन्तरं गायति ' ' रथन्तर मुत्तरयोर्गायति ' ' यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति ' इति । तत्र उत्तरावर्णवर्जं गातव्य इत्येतत् समधिगत (९।२।९) । अथेदानीं इदं संदिह्यते, किं स्तोभा प्रदिश्यन्ते नेति । किं प्राप्तम् ? न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः ? गीतिर्हि साम, न स्तोभा । या गीतिः, सा प्रदिश्यते, ' यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति ' इति गायति-शब्दसंबन्धात् । अपि च, ऋग्-शब्दार्थे असम्बध्यमानाः स्तोभा अनर्थकः स्यात् । तस्मादपि न प्रदिश्येत । अपि च क्वचित् भवति वचनं ' ऐन्द्र्यामभ्रभ्रूयणाम गायति ' इति । तत्र अनुपपत्तिर्भवेत् । गीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य ' वपति ' इत्यनेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा ऋगक्षराणां अगीतित्वात् निवृत्ति, एवं स्तोभाक्षराणामपीति ।

सर्वातिदेशात्तु सामान्याल्लोकवद् विकारः स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति स्तोभानां निवृत्तिः इति । सर्वातिदेशो भवति । ऋक्-स्तोभ-स्वर-काल-अभ्यास-विशिष्टायां गीतौ सामशब्दो वाचकः । कथमवगम्यते ? तत्र प्रयोगात् । यदि स्तोभा निवर्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् । तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । यदुक्तम्, ऋक्-शब्दार्थे असंबध्यमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः इति । अत्र ब्रूमः । लोकवत् नानर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा लोके गायनैः अङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते तानि गीतिकालगणनार्थानि नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते । सुखं हि अक्षरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते । तद्वत् इहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्तेरन् इति ।

टुप्— ' ऋक्स्तोभस्वरकालाभ्यासविशिष्टायां गीतौ सामशब्दो वाचक ' इति एतत् (भाष्य) अयुक्तम् । ' गीतिषु सामाख्या ' (२।१।११।३६) इत्युक्तत्वात् । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । यद्यपि स्तोभा न सामशब्दवाच्याः तथापि अतिदिश्यन्ते । कथम् ? साम उपकारक ऋगक्षराणाम् । तस्योपकुर्वीत. दृष्टेन साहाय्यं कुर्वन्तः स्तोभा उपकुर्वन्ति । तदतिदेशे च यदि स्तोभा नागच्छेयुः तत्कृत उपकारोऽपि हीयेत । तस्मादतिदिश्यन्ते ।

अन्वयं चापि दर्शयति । ३५ ॥

भाष्यम्— अन्वयमप्यापि स्तोभानां दर्शयति ' यत्र आर्चिकानि पदानि निवर्तन्ते स्तोभा गेष्णाश्च अनुयन्ति ' इति । स्तोभा स्तोभा एव । गेष्णा स्वरः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ।

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ २६ ॥

भाष्यम्— यासन्दात् पक्षो विपरिवर्तते । निवृत्ति. 'अग्निष्पति' इत्येवंजातीयकानां स्तोमानाम् । गीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते । न तेन एवंजातीयकाः स्तोभा. संबध्येरन् इति ।

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ २७ ॥

भाष्यम्— अन्वयात् सम्पन्ने लोकवत् इति यदुक्तम्, तत् परिहर्तव्यम् । (उच्यते) अन्नीयुर्वा एवंजातीयकाः स्तोभाः । नहि वयं इन्द्रस्य प्रत्यक्षमुपलभामहे । यच्च वाक्यशेषवचनम्, सोऽर्थवादः ।

शा— सामातिदेशे किं स्तोभाना अतिदेशः अस्ति न इति सन्देहे, सामभ्यः अभिन्नत्वात् स्तोभाना ऋगक्षराणामिव नातिदेशः । भिन्नानामपि गीतिकालपरिच्छेदेन सामाङ्गत्वात् तदतिदेशादेव अतिदेशः । सामानि हि योनौ येन अंशेन अक्षराणि अभिव्यञ्जन्ति तेन दृष्टमेव स्तुतेरुपकारं कुर्वन्ति । स्तोभाक्षराभिव्यक्तिनिर्वर्त्येन तु अंशेन स्तुत्योपयिकमेव अदृष्टं कुर्वन्ति । तद्यदि स्तोभा नातिदिश्येरन्, तन्निर्वर्त्यस्य गीत्यंशस्य लोपात् तत्कृतोपकारस्य हान्या वैगुण्यं स्यात्, तस्मादतिदिश्येरन् । ऋगक्षराणां तु प्रधानत्वात् न सामवशात् अतिदेशः ।

सोम— यदि ऋगक्षराभिव्यक्तिरूपोपकारमुखेन सामातिदेशः तर्हि स्तोभानां ऋगक्षराभिव्यक्तौ अनुपयोगात् तेषामनतिदेशः इत्युदितवेः सगतिः । भिन्नत्वेन रथंतरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् अतिदेशाभावेऽपि रथंतरादिशब्दवाच्यगीत्यङ्गतया प्रधानभूतगीत्यतिदेशादेव तदतिदेश' इति सिद्धान्तः । स्तोभनिर्वर्त्यसामभागस्य ऋगक्षरानभिव्यञ्जकतया दृष्टद्वारा स्तुत्युपकाराभावेऽपि अदृष्टद्वारा स्तुत्युपकारकत्वं योनौ क्लृप्तम्, उत्तरयोरपि स्तोभनिर्वर्त्यसामभागानतिदेशे तत्साध्यादृष्टवैकल्येन स्तुतेः वैगुण्यं स्यात्, अतः ऋगक्षरानभिव्यञ्जकस्यापि स्तोभगीत्यंशस्य अदृष्टरूपस्तुत्युपकारार्थं अतिदेशे सिद्धे तन्निर्वर्तकतया स्तोभानामपि अतिदेश आवश्यकः । सूत्रार्थः— स्तोभानामृगन्तरे निवृत्तिमृगक्षरवत् एके आचार्या ब्रुवते इति ।

वि— 'स्तोभा नोत प्रदिश्यन्ते, नागीतित्वेन वर्णवत् ।, स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥'

भाट्ट— साम्न. कश्चित् अंशः ऋगक्षराधिरूढः कश्चिच्च स्तोभाक्षराधिरूढ. । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव । तत्र सामातिदेशे स्तोभानामपि अतिदेशो भवेन्न वा इति चिन्तायां साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नातिदेशः । न च स्तोभाना प्रायशः अनर्थकत्वात् स्तोमसाधनत्वासंभवेन निष्प्रयोजनानां प्राधान्यानुपपत्तेः गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन गीत्यङ्गत्वात् तदतिदेशे अतिदेशोपपत्ति. इति वाच्यम् । 'अग्निष्पति' इत्यादिभाष्यकारोक्तस्तोभाक्षराणां ऋगेकवाक्यत्वासंभवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्वसंभवेन ऋग्वदेव प्राधान्योपपत्तेः । येषामपि हुफडादिस्तोभाक्षराणा अर्थशून्यत्वं तत्रापि तदुच्चारणस्य अदृष्टद्वारा अनुष्ठानसादेश्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वा इति न सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । न च साम्नो वा अदृष्टार्थत्वं स्तोभाना वा इत्यत्र नियामकाभावः, साम्नोऽशे दृष्टार्थत्वं अंशे च अदृष्टार्थत्वं इत्येवंविधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, 'यज्ञायज्ञियेन स्तुवीत' इत्यादौ तत्रतत्र साम्ना सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगस्यैव नियामकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तद्वतो अदृष्टार्थत्वम्, स्तोभाना तु अर्थशून्याना गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव । अन्यथा हि साम्नः प्रकरणादिनैव सर्वस्यापि विवक्षितार्थस्य लाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः । अतो विनियोगवशेन झटिति प्रयोजनलाभे द्वारभूतादृष्टस्यापि तस्यैव इति झटिति कल्पना, न तु स्तोभेषु, स्तोत्रादिसम्बन्धकल्पनासापेक्षत्वात् । अत. स्तोभादीना गीत्यङ्गत्वात् तदतिदेशेन अतिदेशोपपत्ते. न तदंशस्य लोपस्य अन्यथाभावः । अर्थवत्स्तोभाक्षरेषु तु ऋगक्षरवदेव स्तोत्राद्युपयोगोपपत्तेः गीतेरेव तदङ्गत्वं इति ▪ प्रतिभाति । अत एव अनर्थकस्तोभेषु ऋक्त्वाभावे साम्नः आश्रयिकर्मत्वं तदभावे तु दृष्टार्थत्वमेव ।

मण्डन— 'स्तोभस्य चातिदेशोऽस्ति ।' १७

शंकर— 'तत्र स्तोभातिदेशनम् ।' तत्र उत्तरात् । १७.

स्तोभलक्षणम् ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दः स्यात् । ९।२।११।२८ ॥

भाष्यम्— अथ कः स्तोभो नाम, तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते । य ऋगक्षरेभ्योऽधिकः, न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम । ईदृशे हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद्यथा, देवदत्तेन समाया पर प्रलपता बहुस्तोभं कथितमिति । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च, तदालोच्यैवमक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनम्, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं सूत्रितम् । नन्वन्यतरत्पर्याप्तम्, अधिकमिति वा विवर्णमिति वेति । नेत्याह । भवति हि किंचिदधिकम्, न विवर्णम् । यथा, अभ्यासः, आद्रिः आद्रिरिति । तथा किंचिद्विवर्णं नाधिकम् । यथा, विकारः, ओ मा इ इति । तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ।

सोम— सूत्रार्थः— अधिकं च विवर्णं च यस्तु स्तोभः इति जैमिनिर्मन्यते लोके देवदत्तेन वाक्य विप्लावयता बहुस्तोभं कथितं इत्यादौ अर्थाभिधानानुपयुक्ते च विपरीतशब्दभूते स्तोभ व्यवहारादिति ।

वि— 'स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंत्वाऽस्ति, विवर्णता । आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥'

भाट्ट— प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्यते । येऽक्षरेभ्यो ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिकाः ऋगक्षरविलक्षणा वर्णाः ते स्तोभाः । अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि आद्रि-आद्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविलक्षणत्वाभावात् अन्य विशेषणम् । 'ओ मा ई' इत्यादिविकारे ऋगक्षरविलक्षणत्वेऽपि आधिक्याभावादाद्यम् ।

यन्तुवान्तु— विलक्षणत्वस्य अर्थानभिधायकत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अभिष्टरीत्यादिस्तोभेष्वव्याप्तेरन्यस्य च विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्र अभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिः ते स्तोभाः । स्तोभत्वं च मन्त्रत्वादिवदेवाखण्डोपाधिरिति न लक्षणानवच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च येऽर्थवन्तः स्तोभास्तेषां ऋङ्मन्त्रवदेव गुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यम् । गुणाभिधानस्य चादृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणत्वात् दोषाभावेन चाप्रामाण्यायोगात् विषयसिद्धेः प्रमाणत्वाविघातो ऋग्वदेव नानुपपन्नः ।

यदि देवताविग्रहादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयीभूतस्यैवार्थस्य सिद्धिः, प्रकृते तु सदृष्टान्त गुणाभिधानस्यादृष्टार्थत्वात्र तात्पर्यकल्पना, अपितु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव, तदाऽस्तु पदार्थविषया प्रामाण्यमनर्थकस्तोभावत् । अथवा सर्वनैरमादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इति मूलपदस्य जनकत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनाप्युपपत्तेः ।

मण्डन— 'विवर्णश्चाधिकश्च सः ।' सः स्तोभः ।

शंकर— 'स्तोभोऽधिकं विवर्णं च ।'

● ईदृशे हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्ति । तद्यथा— देवदत्तेन समाया प्रलपता बहुस्तोभं कथितं इति । यत् अर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च तदालोच्य एवमक्तारो भवन्ति । भा. ९।२।११।२९.

● स्तोम. त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः ज्योतिष्टोमे । त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः, इत्यादिः विकृतस्तोमश्च क्रतौ । वि ७।३।१०, १०।५।६, ● स्तोमः त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंश इति पृष्ठ्ये षडहे । १०।६।१९. ● स्तोमः । 'स्तुतेर्मान स्तोम.' इति स्मृतेः स्तोमशब्दस्य स्तोत्रीयसंख्याया विनाऽवधारणात् । सु. पृ. ४१७. ● स्तोमः । स्तोत्रसाधनमात्रपरिच्छेदेन स्तुतिमानात्मकः स्तोमः । या. ११४।२।३ पृ ३२९. ● स्तोमाः विवृद्धा अभिवृद्धा वा येषु तेषु क्रतुषु साम्नामावापोद्वापौ भाष्य-

दिनार्भवपवमानस्तोत्रयोरेव । १०।८।११।२१-२२. मीको. पृ. ३६६८ 'विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानस्तोत्रयोरेव० ' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् । * स्तोमा. विवृद्धा यस्मिन् तत्र क्रतौ श्रुतसंख्यासंपत्तये सामान्तरागम । भा. १०।५।६।१५-२५, * स्तोमाः विवृद्धा यस्मिन् तत्र विवृद्धस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने साम्नामभ्यासः श्रुतसंख्यासंपत्तये । १०।५।७।२६, * स्तोमाः विवृद्धा येषु तेषु क्रतुषूपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नामबाधः । १०।४।१०।२०. * स्तोमानामागन्तूना बहिष्पवमाने पर्यासोत्तरकालता । भा. ५।३।४।७-१२ । माध्यंदिनार्भवपवमानयोस्तु साम्ना गायत्र्यादिष्वेव निवेश. । ५।३।५।१३-१४.

* स्तोमत्वं मुख्य स्तुतिमानमिमित्तम् । वा. ३।८।२।३ । स्तोमशब्दो त्रिवृत्स्तोम इत्यादिषु समुदायमात्रवचनः । स्तुतेश्च मान स्तोम. इति व्याकरणात् । ३।३।४।९ पृ. २२३.

* स्तोमपदस्य स्तोत्रसाधनऋक्समुदाये शक्तिः । मणि. पृ. १६४.

* स्तोमभागान् अधीयान एव ब्रह्मा भवेत् । स अधाविष्टोऽपि वाशिष्ठकार्यं समर्थः कर्तुम् । भा ३।८।४।२५.

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वात् । १०।४।१०।२० ॥

विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवो भवन्ति । प्रकृतौ यत्र यावन्त. स्तोमा भवन्ति ततोऽधिका. न्यूना वा स्तोमा क्वचिद्विकृतौ भवन्ति । यत्र प्रकृतेरधिका. स्तोमाः स विवृद्धिमत्. विवृद्धस्तोमक. न्यूनत्वे च अविवृद्धस्तोमकः इति । सर्वास्वेव विकृतिषु प्रकृतिवत्, साम्ना प्राप्तिर्भवत्येव । एवं सति किं विवृतौ स्तोमाना विवृद्धौ हानौ च उभयथाऽपि प्राकृतानां साम्ना निवृत्ति. कर्तव्या किंवा हानौ निवृत्ति, विवृद्धौ तु न निवृत्ति इति विचारे सिद्धान्तमाह । स्तोमविवृद्धौ सख्या प्राकृतं सामजात अधिकं स्यात्, समुच्चय. स्यात्, न निवृत्तिः । अत एव स्तोमविवृद्धौ साम्नामागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । अविवृद्धौ हानौ तु द्रव्यविकारः स्यात्, यावता निवृत्तेन सख्या पूर्येत तावत् प्राकृतस्य सामद्रव्यस्य विकारः बाध. स्यात्, न तु सर्वस्य प्राकृतस्य बाध. । अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । इतरस्य अश्रुतित्वात् हानौ सत्या यावत् किंचित् न्यूनं प्रयोक्तव्यं तस्य आगमे न श्रुति. । तस्मात् तावत् प्राकृतमेव स्यात् । तथा च चोदकस्य सर्वथा बाधो न भविष्यति । तस्मात् स्तोमविवृद्ध्यविवृद्ध्योः प्राकृतस्य व्यवस्थया बाधाबाधौ इति सिद्धान्तः । के.

* ' स्तोमविवृद्धौ० ' (१०।४।११।२०) इत्यधिकरणे द्वात्रिंशत्स्तोमकोऽभिषेचनीयः इत्यादिविवृद्धौ उपदिष्टाना यज्ञसाम्ना अतिदिष्टाना च समुच्चय उक्तः । बाल. पृ. १७८. * स्तोमविवृद्धौ न्यूना सख्या प्राकृतैः सामभिः पूरणीया । न प्राकृताना बाध । भा. १०।४।१०।२०.

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्यापूरणमविकारात् सख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । १०।५।६।१५॥

विवृद्धस्तोमकेषु ' एकविंशेनातिरात्रेण, त्रिणवेन त्रयस्त्रिंशेन ' इत्यादिषु क्रतुषु स्तोमविवृद्धौ स्तोमाना विवृद्धौ प्राकृताना साम्ना अभ्यासेन संख्यापूरणं संख्याया पूर्ति. स्यात् । अधिकारात् एव हि अधिकृताना प्रकृताना ग्रहण स्यात्, इतरथा अप्रकृतप्रक्रिया भविष्यते । ननु एकविंशत्यादिसंख्याविधिप्रसङ्गे सामान्तरविधानात् अप्राकृतसामभिरेव संख्यापूरणमुचितं इत्यत आह । सख्यायाः गुणशब्दत्वात् एकविंशत्यादिः संख्याशब्द. साम्ना गुणबोधक. शब्दः । संख्या हि प्राकृताना प्रधानभूताना साम्ना गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । अन्यस्य च अश्रुतित्वात्, न च प्राकृतादन्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधीयते । अविद्यमाना श्रुतिर्यस्य, तस्य भाव. अश्रुतित्व श्रुतिशून्यत्व तस्मात् । तस्मात् स्तोमविवृद्धौ अधिकसंख्यापूरण प्राकृतसाम्नामभ्यासेन स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् । १६ ॥

एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु विवृद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन इति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो वाशब्दः । स्तोमविवृद्धौ अधिकसंख्यापूरणं साम्नां आगमेन कर्तव्यम्, न प्राकृतसामाभ्यासेन अभ्यासस्य अश्रुतित्वात् विधानाभावात् अविद्यमानश्रुतिकत्वात् । इति सिद्धान्तः ।

संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् । १७ ॥

एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु विवृद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्नां आगमेन इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । एकविंशत्यादेः उक्तायाः संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशात् पृथक्त्वे स्वभावतो निवेशात् । 'अष्टौ घटाः' इत्यादौ संख्या पृथक्त्वनिवेशिनी दृष्टा । अभ्यासे तु पृथक्त्वनिवेशो न स्यात् । तस्मात् आगमेन संख्यापूरणम् ।

पराक्शब्दात् । १८ ॥

एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु विवृद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्नां आगमेन इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । पराक्शब्दात् 'पराग् बहिष्पवमानेन स्तुवन्ति' इति अनभ्यासस्य वाचकः पराक्शब्दो भवति । यथा 'पराचीः सामिधेनीरन्वाह' इति अनभ्यस्ता इति गम्यते । तस्मात् नाभ्यासेन संख्यापूरणम् ।

उक्ताविकाराच्च । १९ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु एकविंशाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । उक्ताविकारात् उक्तानां अविकारात् अपुनर्वचनात् अनभ्यासात् । अभ्यासे हि जामितादोषः उक्तः 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यन्नेकं भूयः क्रियते' इति । तस्मान्नाभ्यासः ।

अश्रुतित्वादिति चेत् । २० ॥

विवृद्धस्तोमकेषु एकविंशाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन, अभ्यासस्याश्रुतित्वात् (१०।५।६।१६) इति सिद्धान्तिना उक्ते, पूर्वपक्षी शङ्कते । आगमस्यापि अश्रुतित्वात् न आगमेन संख्यापूरणम् । इति चेत् ।

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् । २१ ॥

अश्रुतित्वादिति चेत् (१०।५।६।२०) इत्यस्य उत्तरमाह । परिमाणशास्त्रं एकविंशेन त्रिणवेन इति स्तोमपरिमाणविधानं अयचोदितानां संख्याविधिप्रसूतार्थापत्तिलब्धानां प्रापकं स्यात् । नहि सामसु उक्ता संख्या तावतीर्व्यक्तीः विना स्वरसा । तस्मात् आगमेनैव संख्यापूरणम् ।

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते । २२ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु आगमेन संख्यापूरणं इति सिद्धान्तवादी— अभ्यासपक्षं अनुपपत्त्या दूषयति । 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् अत्र ह्येतावपन्ति' इति आवापवचनं अभ्यासे स्वीकृते नोपपद्यते । अभ्यासपक्षे हि आवाप एव नास्ति । तस्मादागम एव । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् । २३ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । सामशास्त्रे साम्नां उत्पत्तेः सामर्थ्यात् आगमेनैव संख्यापूरणं नाभ्यासेन । उक्तं च 'दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश । साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम् । ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः ॥' इति अभ्यासेन संख्यापूरणे एतेषां साम्नां उत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादागमेन पूरणम् ।

धुर्येष्वपीति चेत् । २४ ॥

यदि विवृद्धस्तोमकेषु ऋतुषु साम्नामभ्यासो न स्यात्, धुर्येष्वपि सामसु अभ्यासो न स्यात् । तथा सति प्रागुक्ता धुर्ये आवृत्तिः (१०।५।३।११) विरुध्येत । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात् । २५ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु एकविंशाद्यतिरात्रेषु यदि साम्नां नाभ्यासः धुर्येष्वपि न स्यात् इति पूर्वपक्षिणः शङ्कायां सिद्धान्ती परिहारमाह । न धुरिसामसु विरोधः तेषां

'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठेष्वतिष्ठन्ते' इति वचनेन आवृत्तिधर्मत्वात्। वचनात् तेषामावृत्तिः। त्रिवृद्दस्तोमकेषु च तथा आवृत्तिवचनं नास्ति। तस्मात् आगमेनैव संख्यापूरणं नाभ्यासेन इति सिद्धान्तः। के.

■ सोमत्रिवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात् पर्यासादागन्तवः स्युस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे। ५।३।४।७॥

अग्निष्टोमे बहिष्पवमानं त्रिवृत् नाम तृच-त्रयात्मकं भवति। 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति त्रिवृद्दस्तोमकाः क्रतवः पठिताः। वर्धितसंख्यापूरणं च आगमेनेति वक्ष्यते (१०।५।७।२६) तत्र आगमितानां ऋचां किं अन्ते निवेशः किंवा पर्यासात् प्राङ्निवेशः इति विचारे पूर्वपक्षमाह। एकविंशातिरात्रेषु सोमत्रिवृद्धौ सत्यां बहिष्पवमाने स्तोत्रे आगन्तवः तृचाः पर्यासात् पुरस्तात् स्युः। न अन्ते। तथाहि एवमेव त्रिवृद् द्वादशाहे दृष्टम्। तत्र हि 'सौमीयाजुरूपौ तृचौ भवतः, सुपर्णवत्यस्तृचाः, तृच उत्तमः पर्यासः' इत्युक्तम्। द्वादशाहे षाडहिके द्वितीयेऽहनि सौमीयाजुरूपौ तृचौ पठितौ अपूर्वौ। सुपर्णवन्तः सुपर्णशब्दपठिताः तृचाः पठिताः। तत उत्तमः पर्यासपठितः। तस्मात् पर्यासात् पूर्वं एतेषां निवेशो द्वादशाहे दृष्टः इति प्रकृतेऽपि तथैव भवितुमर्हति।

पर्यास इति चान्ताख्या। ८॥

पूर्वस्मिन् सूत्रे 'पुरस्तात् पर्यासात्' इत्युक्तं तत्र कोऽयं पर्यासो नामेति पर्यासशब्दार्थं उच्यते सूत्रेण। पर्यास इति च अन्तस्य अन्तिमस्य आख्या नाम भवति लोके। यथा केशपर्यासः, नदीपर्यासः इति।

अन्ते वा तदुक्तम्। ९॥

'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इत्यत्र स्तोमानां त्रिवृद्धौ, आगमेन च संख्यापूरणे सति आगन्तूनां तृचानां पर्यासात् पुरस्तान्निवेशः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह। वाशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः। आगन्तूनां निवेशः न पर्यासात् प्राक्, किंतु अन्ते निवेशः पर्यासस्थाने एव तेषां निवेशः। तत् तत्र उक्तम्। तत्साधको न्यायः 'अन्ते तु बादरायणः' इति प्रागुक्तः (५।२।५।१९)। तस्मात् आगन्तूनामन्ते निवेशः।

वचनात्तु द्वादशाहे। १०॥

एकविंशोऽतिरात्रः त्रिणवोऽतिरात्रः त्रयस्त्रिंशोऽतिरात्र इत्यत्र स्तोमत्रिवृद्धौ सत्यां बहिष्पवमाने संख्यापूर्तिः तृचागमेन भविष्यति। आगन्तवश्च तृचाः पर्यासात् तृचात् पुरस्तात् निवेशनीयाः इति पूर्वपक्षे द्वादशाहे सुपर्णवतां तृचानां दृष्टान्त उक्तः 'सोमत्रिवृद्धौ०' इति सूत्रे। तत्र सिद्धान्ती दृष्टान्तं वैषम्येण परिहरति। सत्यं द्वादशाहे षाडहिके द्वितीये अहनि सुपर्णवतां तृचानां पर्यासात् पुरस्तान्निवेशः इति। स तु 'सुपर्णवत्यस्तृचाः, तृच उत्तमः पर्यासः' इति वचनात् भवति। न तु न्यायात्। एकविंशातिरात्रे तु प्रकृते वचनाभावात् न्यायेन निर्णयः कर्तव्यः। न्यायश्च आगन्तूनामन्ते निवेश इति 'अन्ते वा तदुक्तम्' इत्यत्रोक्तम्।

अतद्विकारश्च। ११॥

सिद्धान्तगतं सूत्रम्। द्वादशाहे यद्यपि सुपर्णशब्दयुक्तास्तृचाः पर्यासात् प्राक् भवन्ति तथापि एकविंशातिरात्रादयः न तद्विकाराः न द्वादशाहविकाराः। तस्मात् संख्यापूरणार्थं आगमितास्तृचा अन्ते एव स्युः। पर्यास इति अन्तिमस्य तृचस्य आख्या।

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात्। १२॥

तद्विकारेऽपि अहीनसत्रयोः सुपर्णवदतिरिक्तानां ऋचां अन्ते एव निवेशः न पर्यासात् प्राक्। अपूर्वत्वात् अवरुद्धस्थानत्वात्। सुपर्णवतां पाठक्रमेण स्थानं पर्यासात् प्राङ्निश्चितम्। सुपर्णवद्भिन्नानां तु स्वस्थानाभावात् अन्ते निवेश एव युक्तः। तस्मात् सोमत्रिवृद्धौ बहिष्पवमाने आगन्तूनां तृचानां अन्ते एव निवेश इति सिद्धान्तः। के.

● स्तोमविषये त्रिवृच्छब्दस्य अन्यत्र दर्शनात्, यथा 'त्रिवृद् बहिष्पवमानः' इत्यत्र स्तोमविषयता

परिच्छिन्ना एव 'त्रिवृदग्निष्टोम' इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरित स्तोमेन सम्बन्धित अनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयेत्। भा १०।६।७।२३.

* स्तोमवृद्धौ 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इत्यादौ आगमेन संख्यापूरण दशमे वक्ष्यते। सु पृ. ८०९.

* स्तोमशब्दस्य लोकप्रसिद्धसमुदायमात्रवचनत्वा-तिक्रमेण स्तोत्रीयासमुदायवचनत्व वेदवाक्यव्याकरण प्रसिद्धिबलात्। सु. पृ २१७.

* स्तौति-शंसति। इह एतौ स्तौतिशंसतिशब्दौ समानेऽपि स्तुत्यर्थत्वे व्यवस्थितविषयौ। प्रगीतेषु मन्त्रवाक्येषु स्तौतिशब्द, अप्रगीतेषु शंसतिशब्द। यथा-'प्रउगं शंसति', 'निष्केवल्यं शंसति'। 'आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते' इति। भा ७।२।१।१७

* स्त्री नाम व्यक्तिविशेष। भा १।१।९।३३, * स्त्री पुमान् नपुंसक इति द्रव्यविशेषा द्वेते। ३।१।६।१२, * स्त्री पुंसः अनुज्ञा। यजमान पुमान् विद्वांश्च पत्नी स्त्री चाविद्या च। ६।१।६।२४ * स्त्रिय। क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रिय। पित्रा विनीयन्ते भर्त्रा क्रीयते। विक्रीतत्वाच्च पितृधनाना-मनीशिन्य। क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् (पूर्वपक्षे)। न चैतदस्ति निर्धना स्त्रीति। द्रव्यवती हि सा। अर्थेन चास्या ममत्वेनत्व भवति। एव दानकाले समाह्रियते- धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति स्मार्त च श्रुतिविरुद्ध विक्रय नानुमन्यते 'पत्नी वै पारिणाह्यस्येशे'। (इति सिद्धान्ते) भा ६।१।३।१०-१६। दम्पती उभावपि स्वतन्त्रौ इति स्थितम्। ६।१।४।१७ * स्त्रियाः अध्ययनरहिततया उपस्थाना-नुमन्त्रण इत्यादीन्यङ्गानि कर्तुमशक्यानि तानि तु पुंसैव कर्तव्यानि, पत्न्या तु 'पत्नी आज्यम वेक्षते' आदी नजवर्जं इत्यादि यावदुक्त कर्तव्यम्। वि, भा. ६।१।६।२८. * स्त्रियाः अध्ययननिषेध अय त्रिविधार्तविषयक पुरुषार्थमात्राविषयक पुरुषार्थ कल्प्य प्रतिषेध। वाल पृ ३१-३२. * स्त्रिया अपि कर्माधिकारोऽस्ति 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र पुल्लिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेन एकत्ववदेवाविवक्षितत्वात्। वि ६।१।३. * स्त्रिया अपि क्रत्वधिकार इति बादरायणमत सिद्धान्त.। नास्त्यधिकार इति ऐति-शायनमत पूर्वपक्ष। भा ६।१।३।६-१६, १९-२१. * स्त्रिया अपि क्रत्वधिकार.। ६।१।३।६-१६, १९-२१. मीको. पृ. २८८ 'अधिकार क्रतुषु स्त्रिया अपि' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। * स्त्रिया कर्माधिकारत्वेऽपि न स्वातन्त्र्येणाधिकार। उभयोर्हि सहाधिकार। सहाधिकारत्वेन यजमान नियमत पत्न्या अपि कार्यसिद्धि। मीन्या. * स्त्रिया द्रव्यवत्ता भवति न वेति विचार मीको. पृ २८८ 'अधिकार क्रतुषु स्त्रिया अपि' इति बिन्दौ द्रष्टव्य। * स्त्रिया यद् द्रव्य भर्त्रोपकल्पनेन वा कर्तनादिना वोपार्जित भवति तदपि सा यस्य स्वभूता तस्यैव 'भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते। यत् ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्॥' इत्यैतिशायनमतम्। यत्तूच्यते भार्यादयो निर्धना इति, स्मर्यमाणमपि निर्धनत्व न्याय्यत्वेन श्रुतिविरोधात्। दानकाले च विवाहे समाद्रियते 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति। भा. ६।१।३।१२-१४ * स्त्रीणां अपि वैदिके कर्मणि अधिकार, स च पत्या सहैव। ६।१।३।६-१६, १९-२१. * स्त्रीणां अस्वा तन्त्र्य उच्यते सव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थम्। भा ६।१।३।१४. * स्त्रीणां पत्न्य तरवर्जनाचारस्य मूलभूता श्रुति 'द्वे द्वे रशने ... नैका बहून् पतीन्' इति यूपैकादशिन्याम्। वा १।३।४।९ पृ २२१, सु पृ. २१४. * स्त्रीणां पूर्वं सन्ध्याञ्जनाचारमूलभूता श्रुति 'सन्ध्य हि मनुष्या पूर्वमञ्जते' इति। वा १।३।४।९ पृ २२१, सु पृ. २१४ * स्त्रीणां प्रायेण चक्षुर्न्त्वदर्शनम्। सु पृ १२. * दृश्यते हि अपराधिनीनामपि (स्त्रीणां) स्वभर्तृनिमित्त प्रसव। तदपराधनिमित्तस्तु तासामशुभ फलोपभोगो भवेत् न तु अपत्यानां वर्णसङ्कर। न च

नियोगनो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः । सवर्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । मस्करजातानामपि च पुनरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वा अन्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । या. १।२।१।२. • स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् स्त्रीप्रत्ययो भवति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१-६८९.

• 'इत्युपायमारुमशादि पुरुषार्थमपि स्त्रियः । प्रतिषेधः स्त्रोरङ्गमिष्टः प्रकरणाभयात् ॥' इति व्याकरणाधिकरणे निषेध उक्तः । बाल. पृ. ३९.

• 'स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इतिवत् । स्त्रीकामना यथा प्रायश्चित्तनिमित्तं तथा 'स्वर्गकामो यागं कुर्यात्' इत्यत्र स्वर्गकामना निमित्तम् । पूर्वपक्षे, 'स्त्रीकामः' इत्यादावपि न कामनाया निमित्तत्वम् । प्रायश्चित्तकरणे प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । किंतु प्रमाणान्तरसिद्धकामनाऽनिलप्रयत्नायनाशार्थत्वेनेव सिद्धान्ते । भाट्ट. ६।१।१.

• स्त्रीत्वं लट्वादौ अविद्यमानमेव टावादिप्रत्ययदर्शनेन आरोप्यते । सु. पृ. ४१८.

• स्त्रीदेवत्यः सारस्वतः पूर्वम्, पुंदेवत्यः सारस्वत पश्चात् इति मुख्यक्रमेण नियमः पुरोडाशयोः । भा. ५।१।७।१४.

• स्त्रीपुंसयोः सहाधिकारः । भा. ६।१।६।२८.

• स्त्रीमात्रकर्तृकाणां आज्यावेक्षणादीनां पदार्थानां ज्ञानं तद्विधिनिराक्षिप्यते । मीन्या.

• स्त्रीलिङ्गस्य पौलकाः टाबादयः । या. ३।८।४।१३ पृ. ९२१.

• स्त्रीलिङ्गता गुणवचनस्यापि भवति । यथा—फलगा बुद्धिरिति, तथा फलगा इति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५.

• स्त्रीवास:परिधानरूपात् पापात् स्त्रीहानिर्भवति । बाल. पृ. ६५.

• न केवल एक प्रकारो मुग्धशोभाया. संस्थानं रमणीयता लावण्यं चेति । स्त्रीविषयं चैतत् । विदुषा पुनः पद्मावचनस्याप्युदारि मुखं शोभते । वा. १।२।१।१५.

• प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीशब्दः, स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयः इति । भा. ९।१।९।१३.

• स्त्रीसद्वितीयस्य एकस्यैव पुरुषस्य आधानेऽधिकारः । ६।१।५।२२-२३. मीको. पृ. २२०९ 'आधानाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• स्त्रीसंभोगाभावः अग्निचिद्व्रतं वचनोक्तम् । वि. ५।३।१०.

ॐ स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् । ६।१।१३।५१॥

'रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेत्' इति रौद्री इष्टिर्विहिता । वास्तुमयो नाम वास्तुकाख्यशाकविशेषप्रकृतिकः इति कुतूहलम् । वास्तुशाकबीजप्रकृतिकः इति सोमनाथः । 'रौद्रं वास्तुमयम्' इति भाष्यादौ पाठ. । 'ऐन्द्रं वास्तुमयम्' इति तु पाठः शास्त्रदीपिकायाम् । एतामिष्टिं निश्चय 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इत्युक्तम् । तत्र कोऽयं निषादस्थपतिः इति विचार्यते । निषादा ये आरण्यकाः तेषां स्थपतिः श्रेष्ठः त्रैवर्णिकेषु अन्यतमः इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु अत्र स्थपतिः जातितः निषाद एव स्यात् न त्रैवर्णिकः । षष्ठीतत्पुरुषापेक्षया समानाधिकरण. कर्मधारयः समासो बलवान्, शब्दयो. स्वार्थवृत्तित्वात् । षष्ठ्यर्थकल्पनाया तु लक्षणाप्रसङ्गः । तस्मात् स्थपतिः निषाद एव स्यात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५२ ॥

'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति रौद्र्यामिष्टौ यजमानत्वेन उक्त. स्थपति. जात्या निषाद एव स्यात्, न त्रैवर्णिकः । निषादश्चासौ स्थपतिश्च इति कर्मधारयः, न तु षष्ठीतत्पुरुषः इति उक्ते सिद्धान्ते लिङ्गदर्शनं हेत्वन्तरमाह । 'कूटं दक्षिणा' इति पशुपक्षिणामन्यनार्थः कन्नविशेषः कूटो नाम दक्षिणात्वेन उक्तः । स च निषादस्यैव संभवति न त्रैवर्णिकस्य । तदेतत् लिङ्गं स्थपतिनिषादत्वे दृश्यते । तस्मात् स्थपतिर्निषाद एवेति सिद्धान्तः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थ. । कें.

• स्थपत्यधिकरणन्यायः । तस्य स्वरूपमित्थम्, अत्रैवर्णिकेन निषादेन कृतमपि आधानं आहवनीय-

संस्काराधायक न भवति । तस्य आधाने विशेषवचनाभावात् । इति (६।८।३।२०–२१) । परिमल ३।४।१२।४१–४२ द्रष्टु.

▣ स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत तादर्थ्याच्चापवृज्येत । ६।८।३।२०॥

रौद्रीमिष्टिं विधाय 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति विहितम् । इयं स्थपतीष्टिः निषादस्थपतेः इष्टिः अग्न्याधेयं प्रयोजयेत् । स्थपति इष्टयर्थं अग्न्याधेयं कृत्वा तत्संस्कृतेषु अग्निषु इष्टिं कुर्यात् । नहि अग्न्याधेयं विना संस्कृतानामग्नीनां लाभः संभवति । प्रयाजवत् यथा प्रयाजान् चोदकात् प्रयोजयति तथा अग्न्याधेयं प्रयोजयेत् । तादर्थ्याच्च अग्न्याधेयस्य इष्टयर्थमेव प्रयुक्तत्वात् इष्टयपवर्गे आधानमपि अपवृज्येत समाप्तं स्यात् । अग्नीनाधाय इष्टिं कृत्वा अग्नयो विसर्जनीयाः स्थपतिना इत्यर्थः । तस्मात् स्थपतीष्टिः संस्कृतेषु अग्निषु इति पूर्वः पक्षः ।

अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यादाधानस्यासर्वशेषत्वात् ।२१ ॥

निषादस्थपतीष्टिः आधानसंस्कृतेषु अग्निषु भवेत् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्ते अपिवाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । स्थपतीष्टि लौकिके अग्नौ स्यात् न संस्कृते । आधानस्य असर्वशेषत्वात् सर्वपुरुषकर्तृकयज्ञाङ्गत्वाभावात् आधानोत्पत्तिवाक्ये त्रैवर्णिककर्तृकत्वश्रवणेन त्रैवर्णिकयज्ञाङ्गत्वात् । निषादस्थपतेश्च अत्रैवर्णिकत्वेन आधानाधिकाराभावात् लौकिकेष्वग्निषु एव स्थपतीष्टिः इति सिद्धान्तः । के.

● स्थपतीष्टेः लौकिकाग्निषु अनुष्ठानम् । ६।८।३। २०–२१. मीको पृ २३८९ 'निषादस्थपतीष्टिः लौकिकेष्वग्निषु॰' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

▣ स्थविरलगुडन्यायः । वृद्धहस्तगतिलगुडस्य यथा यथास्थानं न पतनमेवं लक्ष्यस्थानेऽपतनं यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री- ५१२.

▣ स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत । १०।१।६।१०॥

'स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति यूपे श्रुतम् । स्थाणु यूपे छिन्ने अवशिष्टो वृक्षभागः । तत्र आज्याहुतिः स्थाण्वाहुतिः । स्थाणुरयं देशमात्रं होमस्य आधारमात्रमुक्तम् । एवं च देशमात्रत्वात् स्थाणौ आहुतेः अनिवृत्तिः प्रतीयेत । न निवृत्तिः । किंतु स्वावस्के पलेवाल्या यूपे सति स्थाण्वाहुतिः यत्र कश्चित् स्थाणौ कर्तव्या । आरादुपकारकमिदं कर्म । इति पूर्वः पक्षः ।

अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत । ११ ॥

साग्रस्के स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः कर्तव्या न वा, सा आहुतिः आरादुपकारिका वा यूपसंस्कारो वा इति विचारे आरादुपकारिका स्थाण्वाहुतिः, सा च अग्नीषोमीये पशौ इव साद्यस्केऽपि कर्तव्या इति पूर्वपक्षं निराकर्तुं अपिवा इति शब्दः । स्थाण्वाहुतिः अग्नीषोमीये पशौ तावत् तत्संस्कारः यूपस्य संस्कारः प्रतीयेत, शेषभूतत्वात् स्थाणोः यूपशेषभूतत्वात् । स्थाणोः आहुत्याधारत्वात् यूपसंस्कारत्वम् । तस्मात् संस्कारः स्थाण्वाहुतिः । साद्यस्के च तस्य सर्वस्याभावात् स्थाण्वाहुतेर्लोपः इति सिद्धान्तः ।

समाख्यानं च तद्वत् । १२ ॥

तद्वत् यूपसंस्कारप्रकरणवत् स्थाण्वाहुतिः इति समाख्यानं आहुतेः यूपसंस्कारार्थत्वं बोधयति । ततश्च स्थाण्वाहुतिः स्थाणुद्वारा यूपसंस्कारः । साद्यस्के च पलेवाल्या यूपत्वेन उक्तासमवात् स्थाण्वाहुतेर्लोपः इति सिद्धान्तः ।

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् । १३ ॥

'अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह' इति यस्त्वं मया वृक्णः सः अतः आव्रश्चनात् बहुप्रकारो विरोह इति यूप इव स्थाणुराद्रियते । सोऽयं मन्त्रवर्णः तद्वत् समाख्यानवत् स्थाण्वाहुतेः संस्कारकर्मत्वं बोधयति । तस्मात् तत् साद्यस्के पलेवाल्या यूपे न कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के.

● 'स्थाणौ तु देशमात्रत्वात् ॰' (१०।१।६। १०–१३) इत्यत्र पलेवाल्या स्थाण्वाहुतिः कर्तव्या

विनियुक्तयूपसंबन्धत्वेन अविनियुक्तस्थाणुसंबन्धत्वेन वा आरादुपकारित्वादिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितं न कर्तव्या यूपीयो ह्ययमाव्रश्चनस्थाणुः इति तत्संस्कारद्वारा यूपसंस्कारार्थत्वादिति । बाल. पृ. ८३.

● स्थाण्वाहुतिः अग्नीषोमीये पशौ । मी. १०।१।६।१०. ● स्थाण्वाहुतिः । यूपे वृक्णे सति अवशिष्ट वृक्षमूलं स्थाणुः तत्राहुतिः स्थाण्वाहुतिः । 'वनस्पते शतवल्शो विरोहेत्याव्रश्चने जुहोति' । मी. १०।१।६, ● स्थाण्वाहुतिर्यूपसंस्कारार्था । १०।१।६.

☒ स्थाण्वाहुतिन्यायः । खादिरे स्थाण्वाहुतिर्नानुष्ठेया ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत । १०।१।६।१०॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते 'स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति । तत्र खादिरे अयमर्थः सांशयिको भवति किं खादिरे स्थाण्वाहुतिः कर्तव्या नेति । तत्रैतत् तावत् परीक्ष्य किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः उत यूपसंस्कार इति । यदि आरादुपकारकं कर्म तदा कर्तव्या, अथ यूपसंस्कारः निवर्तेतेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति ? यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते यूपमच्छेत्स्यता स्थाण्वाहुतिः कर्तव्येति ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेत्स्यतेति प्रकृतेन न संबध्येत तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् ? आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विशात् कर्मणा प्रयोजनम् । भूतं हि तावत् भव्यार्थमिति । अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना संबध्यमाना आहुतिः किमिव यूपस्योपकरिष्यति ? संवदे हि क्रियमाणे संस्कार्यमुपकुर्यात् । व्यावृत्तो हि यूपात् स्थाणुः । अपि च तत्रमेकादशिन्यां यूपाहुतिर्भविष्यति, यदि आरादुपकारकं कर्म स्यात्, तथाहि नाभ्युनोऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपि च अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते । सा च प्रकरणेन यूपव्रश्चनस्थाणुविशेषे कल्प्येत । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, खादिरे च कर्तव्या चोदकानुग्रहायेति ।

अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत । ११ ॥

भाष्यम्— एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः ? प्रकरणविशेषात् यूपमच्छेत्स्यतः स्थाण्वाहुतिः विधीयते इति गम्यते । यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयते इति, फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणात् आरादुपकारकं अग्नीषोमीयस्य भवतीति, तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः, प्रयोजनाश्रयात् तेन संबध्यमाना अदृष्टार्थाऽपि आरादुपकारिका सती फलप्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिन्यायेन बाध्येत । यथा अश्वकर्णं इति । निवृत्तप्रयोजनं नापि स्थाणौ, यूपात् व्यावृत्ते च यूपीयोऽसौ इति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपाहुतिः यूपसंबद्धा कृता भवति इति तदाव्रश्चने क्रियते । यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽपनीतायाः वैयक्तीयाऽसौ इति कृत्वा शुचिदेशनिधानादिः संस्कारः प्रयुक्तो भवति । एवं स्थाण्वाहुतिरपि । एकादशिन्यां च अन्तिकदेशस्य अविवक्षितत्वात् तत्र यूपाहुतिर्भविष्यत्येव । तस्मात् संस्कारपक्ष एव ज्यायान् ।

समाख्यानं च तद्वत् । १२ ॥

भाष्यम्— स्थाण्वाहुतिरिति च समाख्यानं स्थाणुप्रधानाया इवाहुतेर्भवतीति । कथम् ? षष्ठीसमासोऽयम् । कर्मणि षष्ठी । ईप्सिततमं च कर्म । सप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नादर्तव्यो भवति ।

टुप्— 'स्थाण्वाहुतिः' इति षष्ठीसमासोऽयम्, सप्तमीसमासानुपपत्तेः । कथम् ? सप्तम्यन्तस्य शौण्डादिभिः सह समासः ('सप्तमी शौण्डैः' पा० २।१।४०) । ननु 'संज्ञायाम्' (पा० २।१।४४) इति समासो भविष्यति । उच्यते । तत्र अलुक् प्राप्नोति, यथा अरण्येतिलकाः इति । नैतदेवम् । हलदन्तात् स उच्यते । अकारान्तं चेदम् । तस्मात् लुगेव । एवं तर्हि अन्यथा नियम । अर्थप्रयुक्तो हि समासः । सप्तमीसमासे अधिकरणप्रधानो निर्देशः । तत्राहुतिः आरादुपकारिका ।

षष्ठीसमासे सम्बन्धः प्रधानम्। तत्र आहुति संस्कारिका। आरादुपकारकाच्च सामवायिक गरीयः। ननु उभयथाऽपि अदृष्टार्था, किमत्र गरीयस्त्वम्? उच्यते। सत्यमदृष्टार्था, किंतु समवायसंबन्धः बलवान्। आरादुपकारकत्वे बलीयः संबन्धः। तत्र प्रकरणेन एकवाक्यता।

मन्त्रवर्णश्च तद्वत्। १३॥

भाष्यम्— इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति, यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वत् भवति 'अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह' इति। यस्त्वं मया वृक्णः सोऽतः आव्रश्चनात् बहुप्रकारो विरोह इति यूपमिव आद्रियमाणो मन्त्रवर्णो भवति। तस्मादपि संस्कारकर्म छलेवाल्या न कर्तव्यमिति।

शा— स्थाण्वाहुतिः छलेवाल्या न कर्तव्या।

सोम— यूपाहुतेर्दृष्टार्थत्वेन निवृत्तावपि स्थाण्वाहुतिः अदृष्टार्थत्वात् कर्तव्या इत्युदिथते, संगतिः। सूत्रार्थस्तु— देशमात्रत्वात्स्थाणोः सप्तम्या आधारमात्रत्वात् होमार्थतया होमसंस्कार्यत्वाभावात् अनिवृत्तिः। स्थाण्वाहुतेः छलेवाल्यामिति।

नि— 'तस्या (छलेवाल्या) स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा, स्थाणौ विधानतः। कर्तव्योपकारोत्सारात् पशौ सा प्रकृताविव॥, यूपीयान्वयनस्थाणुद्वाराऽसौ यूपसंस्कृतिः। स्वगत् तदभावात् सेयमयूपाद् विनिवर्तते॥' छलेवाल्याः निवर्तते।

भाट्ट— तत्रैव (छलेवाल्या) स्थाणौ 'स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति प्रकृतौ विहिता स्थाण्वाहुतिः कार्या न वेति चिन्तायाम्, स्थाण्वाहुतेर्यूपत्वोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् आरादुपकारकत्वेन पशुयागाङ्गत्वावगतेः कर्तव्यैव सा। न चात्र 'यूपमच्छैत्यता' इत्यस्य तृतीयान्तस्य कर्माख्याने अनुषङ्गेण यूपत्वोत्पादकत्वकल्पना संभवति, छेदनादिना व्यवायाच्च सुतराम्। न च स्थाणुसंस्कारद्वारा यूपत्वोत्पादकत्वकल्पना, स्थाणोः सप्तम्या गुणत्वावगमेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेः। होमेन तस्य प्रतिपत्त्यननेन प्रयाजशेषन्यायासंभवाच्च (४।१।१४)। न च यूपवियुक्तस्थाणोः कश्चिदुपयोगः, येन संस्कार्यत्वमाशङ्क्येत। अत एव यस्य कस्यचिदेव स्थाणोः अधिकरणत्वेन प्राप्तत्वात् स्थाण्वाहुतिः इत्यपि सप्तमीसमासेनैव नामधेयम्। न च आहुतिशब्दस्य शौण्डादिगणपाठाभावात् सप्तमीसमासानुपपत्तिः, तथात्वेऽपि संज्ञायामपि सप्तमीसमासविधानेन तदुपपत्तेः। न च तदानीं अरण्येतिलकाः इतिवत् अलुक् प्रसङ्गः, हलदन्ते एव तद्विधानेन उकारान्ते तदप्रसक्तेः। अत एव कल्पतप्रवृत्तिनिमित्तेन सप्तमीसमासोपपत्तौ न कर्मषष्ठीमङ्गीकृत्य षष्ठीसमासाङ्गीकारेण संस्कारकर्मत्वकल्पना। इतरथा आघारस्यापि प्रयाजीयचतुर्गृहीतसंस्कारकत्वापत्तेः। अतो यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्थाणौ छलेवाल्यादावपि पश्वङ्गभूता स्थाण्वाहुतिः कार्यैव। इति प्राप्ते, सप्तम्या अधिकरणत्वेन स्थाणोर्गुणत्वेऽपि प्रयोजनाकाङ्क्षायां वैमृधन्यायेन (४।३।११) पदान्तरकल्पनया यूपोपयुक्तस्थाणुसंस्कारार्थत्वावगतेः तद्-द्वारा यूपत्वोत्पादकैवेषा। इष्यते च गुरुधृतायाः अपि स्रजः पूजादिना संस्कारः शिष्यैः। अत एव होमजन्य स्थाणुनिष्ठमेव अदृष्टं स्वजन्यवृत्तित्वसंबन्धेन यूपत्वोत्पादकम्। अत एव यूपानुनिष्पन्नस्थाणौ एवायं होमः, न तु स्थाण्वन्तरप्रयोजक एव प्रोक्षणादिवत् अदृष्टविषयाऽपि संनिपत्योपकारकत्वलाभेन न आरादुपकारकत्वकल्पना युक्ता, प्रकरणकल्प्यश्रुतिकल्पनाया गौरवात्। आघारे च आरादुपकारकत्वेऽपि परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वलाभात् न तत्संस्कारकत्वकल्पना। वस्तुतस्तु प्रकरणकल्प्यश्रुतिकल्पनागौरवभिया तत्रापि 'चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य' इत्यत्र तस्य इति कर्मषष्ठ्यङ्गीकारेण सुतरां संस्कारकर्मत्वाङ्गीकारः इति न्यायसुधोक्तमेव सम्यक्। परन्तु 'अग्नीद् वा एतद्यज्ञस्य यदाघारो वर्म प्रयाजाः' इति प्रयाजाङ्गत्वश्रुतेः प्रयाजाङ्गत्वानङ्गीकारः। अतो यूपानुनिष्पन्नस्थाणोः छलेवाल्यादौ अभावात् उत्पाद्ययूपत्वाभावाच्च न स्थाण्वाहुतिः। यूपाहुतेस्तत्र भवत्यपि संस्कारकर्मत्वे 'यूपमच्छैत्यता' इति वचनेन साक्षादेव यूपत्वोत्पादकतया विहितत्वात् अकरणमिति विशेषः।

मण्डन— 'स्थाण्वाहुतिश्चापि न तत्र कार्या।'
शंकर— 'तत्र स्थाण्वाहुतिर्न च।'

● स्थानं अन्यतराकाङ्क्षा। मीन्या. ● स्थानम्—इतिकर्तव्यतात्वेन अयोग्यसम्बन्धयोः वाक्यार्थयोः संनिधिः इति स्थानलक्षणम्। भाट्ट ३।६।७. ● स्थानमेव विनियोजकम्। कर्मगोचरे अल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरे अल्पमेवोपतिष्ठते मध्यमस्य मध्यमं महतो महत् इति स्थानमेव विनियोजकम्। वा १।२।२।१७. ● स्थानं क्रमः देशसामान्य इत्येकोऽर्थः। मीन्या. ● स्थानं क्रमबोधकं प्रमाणम्। मणि. पृ. १३. ● स्थानं द्विविधं पाठसादेश्यं अनुष्ठानसादेश्यं चेति। मीन्या. ● स्थानं धर्मान्तताबोधकं प्रमाणम्। मणि. पृ. १३. ● स्थानं नाम क्रमे प्रमाणम्। बाल. पृ. ८.

● स्थानं निरूप्यते। सादेश्यं (समानदेशत्वं) स्थानम्। तच्च द्विविधं अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं चेति। पाठसादेश्यं द्विविधं यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति। पशुधर्माणां अग्नीषोमीयपशवङ्गत्वं अनुष्ठानसादेश्यात्। तथाहि, 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति क्रयसंनिधौ आम्नातस्य अग्नीषोमीयपशोः 'स एष द्विदेवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहनि आलभ्यते' इति वचनात् औपवसथ्ये अहनि अनुष्ठानम्। तद्दिने एव च पशुधर्माः श्रूयन्ते। अतस्ते अनुष्ठानसादेश्यात् पशवङ्गम्। ज्योतिष्टोममहाप्रकरणे सत्त्वेऽपि पशुधर्माणां सोमक्रयवज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वायोग्यत्वात् तदनङ्गत्वम्। अत एव आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन ज्योतिष्टोमाङ्गपशवङ्गत्वप्रसक्तावपि स्थानेन उपसंहारन्यायेन (३।१।१९) अग्नीषोमीयमात्राङ्गत्वं पश्वन्तरे तु अतिदेशादेव तेषां प्राप्तिः इति सिद्धान्तः। 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः' इत्यादीनां क्रमाम्नातानां याज्यानुवाक्यानां 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति क्रमाम्नातेषु अङ्गत्वं यथाक्रमपाठात्। नक्षत्रेष्टिसंनिधिपठितोपहोमानां नक्षत्रेष्ट्यङ्गत्वं संनिधिपाठात्, नक्षत्रेष्ट्याद्यङ्गानिराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणात् अङ्गत्वायोगात् इति प्राचीनप्रवादः। स्व-स्वबोधकवाक्यान्तरसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन विशिष्टपदार्थविशिष्टत्वं स्थानं इति निष्कर्षः। उक्तसम्बन्धेन स्वपदार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकम् इति यावत्। एतेन देशसमानत्वं प्राथम्यादिरूपसादृश्यं इत्युक्तौ यथाक्रमपाठस्थलेऽपि अभिन्नदेशताया उपहोमाङ्गताप्रमाणभूतायामव्याप्तिः। 'अभिन्न' इत्युक्तौ तु सदृशदेशभूताया यथाक्रमपाठरूपायामव्याप्तिः इति निरस्तम्। अन्यतमत्वादिना सम्बन्धानुगमसंभवेन संबन्धाननुगमस्य अदोषतया उक्तनिरुक्तौ अव्याप्त्यसंभवात्। यथाक्रमपाठस्थले याज्यामन्त्राणां ऐन्द्राग्नादिषु, सान्नाय्यसंनिधिपठितस्य 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रस्य सान्नाय्ये च स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावात् अव्याप्तिः, अत उभयेति। उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन उपहोमवैशिष्ट्यस्य संग्रहाय स्वबोधकवाक्येति। न च विकृत्युपहोमयोः एकदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसंबन्धेन उपहोमवैशिष्ट्यस्य विकृतौ सत्त्वोपपत्तौ स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्य अर्थप्रवेशेऽपि अदोषः इति वाच्यम्। विकृत्युपहोमयोः अङ्गाङ्गिभावानवगतौ उपहोमानां विश्वजिन्न्यायेन फलार्थत्वापत्त्या भिन्नदेशानुष्ठेयत्वापत्तेः. तयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्य अङ्गताबोधोत्तरकालीनत्वेन अङ्गत्वप्रमाणत्वानुपपत्तेः। उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यैव अङ्गत्वप्रमाणत्वावश्यकत्वेन सम्बन्धत्वात्। उक्तदेशीयत्वं च उक्तदेशवृत्तित्वम्। तच्च अनुष्ठेयत्वपठितत्वान्यतरसंबन्धेन। तेन पशुधर्मबोधकवाक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशपठितत्वस्य च संग्रहः। एतत्संबन्धेन समिद्यागवैशिष्ट्यस्य च तनूनपादादौ सत्त्वेऽपि यथा-मापरीत्या प्रकरणप्राबल्यात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्यैव अवगतेः न समिद्यागस्य तदङ्गत्वम्।

नव्यास्तु इतिकर्तव्यतात्वेन अयोग्यसंबन्धयोर्वाक्यार्थयोः संनिधिः क्रमः। इतिकर्तव्यतात्वेन अयोग्यत्वं च द्वेधा। क्वचित् तदाकाङ्क्षाविरहात् यथा विकृतौ, क्वचिदव्यापारात्मकत्वात् यथा अनुमन्त्रणजपादि-

मन्त्रादौ । एकवाक्योपात्तव्रीहियागादिसंनिधेरपि क्रमत्वापत्तेः वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजाद्यङ्गवाक्यप्रधानवाक्यार्थयोः संनिधौ स्थानत्वापत्तिनिरासाय आद्यं विशेषणम् । वाक्यार्थसंनिधेरुक्तत्वात् नानुष्ठानसादेश्यसंग्रह इत्याहु. (भाट्ट. ३।३।५) । अत्र उपहोमवाक्यार्थस्य व्यापाररूपत्वेन इतिकर्तव्यतात्वेन अन्वययोग्यत्वात्, अन्यथा उपयाप्येतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षयाऽपि तदन्वयानापत्तेः तत्संनिधौ अन्वयात् , संनिधिपाठयथाक्रमपाठस्थलीयसंनिधित्वानिवृत्तेः , व्रीहियागसंनिधेः प्रयाजादिवाक्यप्रधानवाक्यार्थसंनिधेश्च सत्त्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन तदङ्गाङ्गिभावस्य श्रौतप्राकरणिकत्वव्यवहारोपपत्तेः तद्वारकविशेषणद्वयवैयर्थ्यापाताच्च एतदुपेक्षितम् । केचित्तु देशसामान्य इत्यस्य प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वमित्यर्थः । अतः सामान्यपदेन प्राथम्यादिसादृश्यविवक्षया अभिन्नदेशत्वासंग्रहः, अभेदविवक्षया सदृशदेशत्वासंग्रहः इति दूषणमनवकाश इत्याहुः (भाट्टालंकारः पृ. १९९) । तत्र, देशे प्रधानविपरिवृत्तिवैशिष्ट्यानिवृत्तेः , उपहोमदेशे दर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि स्मृत्याद्यात्मिकायाः कदाचित् सत्त्वात् उपहोमानां तदङ्गत्वापत्तेश्च । न च शास्त्रीयत्व विपरिवृत्तौ विशेषणं अतो नोक्तदोषः, दर्शपूर्णमासशास्त्रस्मृतिजन्यायाः शास्त्रीयदर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि तत्र संभवात् । न च प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वं स्वविनियोजकत्वम् । दर्शपूर्णमासयोः उपहोमप्रधानत्वाभावात् न दोषः इति वाच्यम् । अङ्गत्वज्ञानजनकप्रमाणशरीरे अङ्गतानिरूपकत्वरूपप्राधान्यनिवेशे अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतः अस्मदुक्त एव सादेश्यनिष्कर्षो गरीयान् ।

अयं च द्विविधोऽपि क्रमः प्रत्येकं उभयाकाङ्क्षया अन्यतराकाङ्क्षया च विनियोजकः, इत्यतः षड्विधः । तत्र प्रधानस्य विकृतिविधेः अनुष्ठानसादेश्यस्य अन्यतराकाङ्क्षया विनियोजकत्वं यथा उत्तरधर्मस्थलीयानुष्ठानसादेश्यस्य स्वकीयोपकारप्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षतया प्रधानस्य आकाङ्क्षाऽभावात् । प्रधानस्य अङ्गत्वनिरूपकदर्विहोमादिरूपत्वे तु अनुष्ठानसादेश्यस्य उभयाकाङ्क्षया विनियोजकत्वम् । एवं ऐन्द्राग्नादिविकृतिक्रमपठितमन्त्राणां अन्यतराकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठात् तदङ्गत्वम् । यद्यपि याज्यानुवाक्यामन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वेन यथाक्रमपाठस्य तत्र अपूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव, न तद्विनियोजकत्वम्, तथापि विकृतिक्रमपठितलिङ्गाविनियोज्यजपादिमन्त्राणां यथापाठक्रम एव अन्यतराकाङ्क्षासहकारेण विनियोजकः अन्वेषणीयः । अत एव दर्विहोमाद्यङ्गभूतजपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एव उभयाकाङ्क्षया विनियोजकोदाहरणम् । एवं उपहोमीयविकृतिसंनिधिपाठः अन्यतराकाङ्क्षासहकृत तदुदाहरणम् । शुन्धध्वमन्त्रस्य सानाय्यपात्रप्रोक्षणे लिङ्गादेव विनियोगात् तस्य सानाय्यसंनिधिपाठः साक्षाद्विनियोजकोऽपि अपूर्वविशेषसाधनत्वोपस्थापकत्वेन विनियोगप्रयोजकत्वात् उभयाकाङ्क्षासहकृतसंनिध्युदाहरणम् । नहि अन्यदत्र उदाहरणं संभवति । प्रकृतित्वानिरूपकप्रधानसंनिधिपठितारादुपकारकस्य प्रकरणविनियोज्यत्वात् । अत्र अन्यतराकाङ्क्षासहकृतक्रमस्य इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षोत्थापकतया प्रकरणात् दुर्बलत्वं स्पष्टम् । उभयाकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठानुष्ठानसादेश्ययोः विधिसंनिधिघटितप्रकरणात् दुर्बलत्वमपि । एवं विनियोजकप्रकरणसहकृतपाठसंनिधेस्तु स्वतः अविनियोजकत्वादपि दुर्बलत्वम् । प्रकरणापेक्षया क्रमस्य दुर्बलत्वादेव च इष्टिपशुसोमयागात्मकराजसूयान्तर्गताभिषेचनीयसंनिधिसमाम्नातविदेवनादीनां अन्यतराकाङ्क्षासहकृतसंनिधिपाठात् अभिषेचनीयमात्राङ्गत्वप्रसक्तौ राजसूयमहाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वं इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे । न च राजसूयस्यापि विकृतिसमुदायात्मकत्वेन प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात् प्रकरणासंभवः, प्रत्येकजन्यपरमापूर्वाणां प्राकृताङ्गैः नैराकाङ्क्ष्येऽपि सर्वयागजन्यपरमापूर्वस्य साकाङ्क्षत्वेन तदनुकूलप्रत्येकपरमापूर्वनिष्ठयोग्यताजनकत्वेन प्रकरणप्राबल्योपपत्तेः । न च सर्वयागजन्यैकपरमापूर्वे मानाभावः, दर्शपूर्णमासयोः समुदितसाधनताश्रवणस्य समुदायापूर्वं

इत्थं सर्वस्याप्यस्युदाहरणस्य—राजसूयप्रकरणपठितस्थापनका-
धरणस्यैव तत्र मानत्वात्। तदनङ्गीकारेऽपि सा परिभा-
षायाः दशमस्य पूर्वे यावत् अङ्गविधिषु 'राजसूयाय
चैनां अनुजानाति' इत्यनेन उपक्रमात् 'राजसूयेनेजानः
सर्वमाप्नोति' इत्युपसंहारात् आभिषेचनीयस्य राज-
सूयाङ्गेन स्वेनैव सर्वेषामाकाङ्क्षायाः अवेक्षणात् वस्तु-
स्तोमस्यैव। एवमन्यविधक्रमस्यापि मानस्थलेऽन्ये
उदाहरणानि सुधीभिः यथासम्भवमूह्यानि। इति
स्थाननिरूपणम्। मुरारि. पृ. ११८५–११८८.

● स्थानं समाख्यानः प्रकरणम्। गुणप्रधानमन्त्रः सान्ना-
य्याभावेऽपि पाठसादेश्यात् न तु पौरोडाशिकसमाख्यया
पुरोडाशपात्राङ्गम्। भीन्या. ● स्थानादेव सव-
नीयस्य प्रथमनुपाकरणम्, तदुत्तरं दैक्षस्य तदुत्तरमनू-
बन्ध्यस्य, प्रकृतिवदग्नीषोमीयस्यैव नियामकान्तराभावे
नियामकत्वाङ्गीकारात् सायणे। माट्ट.५।१।१६.

※ स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्। ५।१।६।१३॥

साद्यस्क्रे नाम यागे 'सह पशूनालभते' इति
सवनीयपशुकाले सर्वेषां आलम्भः श्रुतः। तथापि तत्र
किं आग्नीषोमीय. पूर्वं सवनीयो पश्चात् इति विचारे
पूर्वं आग्नीषोमीय एव कर्तव्य प्रकृतौ तथाक्रमात् इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः स्यात्। सवनीयपशुरेव प्रथममुपा-
करणमर्हति स्थानात् आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालस्य स्थान-
शब्देन तस्यैव प्रथमप्राप्तिरिति। 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा
त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति'
इति उत्पत्तिवाक्ये तेन क्रमेण सवनीयस्य संयोगात्।
ततः आग्नीषोमीयस्य तदनुष्ठानकाले क्रमः। स्थान-
क्रमोऽयम्। के.

● स्थानात् सवनीयस्यैव पूर्वमालम्भनः। साद्यस्के
'सह पशूनालभते' इति सवनीयकाले पशुत्रयस्यालम्भ-
श्रवणे सति सवनीयः आग्नीषोमीय. अनुबन्ध्य इति
क्रमः। भा. ५।१।६।१३ वर्णक २. ● यद्यपि
प्रकरणं स्थानात् बलवत् तथापि प्रयोगवाक्यानुग्रहत्वा-
त्स्थानेन विप्रकृष्टस्य प्रबलस्य बाधात् सिद्ध्यति।
सा. ३।३।७।१४, ● स्थानस्य लैङ्गेन स्मृति बाधत

धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्योत्ताद कर्षभावं, संबन्धः।
३।८।७।२५. ● स्थानस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोध-
विचारपेटिका। भा. ३।६।७ तः ३।७।७, ● स्थानस्य
प्रथमस्योत्तमस्य च धर्मः सामिधेन्या विरुध्यते।
१।१।९।२१.

※ स्थानक्रमाधिकरणम्। अतिरात्रेषु त्रिरात्रादि-
सोमयागेषु क्रमः स्थानक्रमेणैव विनियोक्तव्यः॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्। ५।१।६।१३ वर्णके
१॥

भाष्यम्—'एकत्रिंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याज-
येत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्'
इत्येवमादि श्रूयते। तत्र आगमेन संकल्पयूरणं इति
वक्ष्यते (१०।८।८।२७)। तत्र आगमे क्रियमाणे
किं अनियतक्रमाः सर्वे भवेः आगमयितव्याः उत
काम्यक्रमेणेति। किं प्राप्तम्? अनियमेनेति। कुतः?
अतिरात्रे त्रिवृदादिशब्दार्थेन एताः प्राप्नुवन्ति। तत्र
एतासां प्राप्नुवतीनां पाठक्रमो नास्तीति। एवं प्राप्ते,
उच्यते। ननु आद्यो समाम्नायं स्थान तेनैताः अत्र
निवर्तन्ते। सा. पूर्वं समाप्ताताः सा. पूर्वमेव
प्रयोक्तव्या.। आनुपूर्व्येण हि एवमेतत् प्रयोजनम्। यत्
उत्तरमनुज्ञा तदपि विप्रतिषिद्धमेवेति। त्रिवृदादिस्तोमैः
अतिरात्रे सोमयागेन आद्यः प्राप्तः पाठक्रमस्य अविरुद्ध-
त्वाभिव्यक्त्यन्तर इति भवति मतिः।

टुप्—यद्यपि प्रथमसन्निधाने अनियम, तथापि
पूर्वो मन्त्र पाठेनैव उक्तं चतुर्दशस्यापरो। यथा
स्वक्रमगुणसमाप्तावारणधर्मो, एवं धर्मविशिष्टमपि अव-
गम्यते। मन्त्रपाठेन तु यथा विप्रीयन्ते इत्येतावत्
विशेष.। क्रमावरोधस्तु स्पष्टो. आधारमात्रम्
गुणः। तस्मात् पाठक्रमेण गुणमिति।

● स्थानधर्माः सामिधेनीषु प्रथमोत्तमयो. त्रिः
पठन न तु 'प्र वो वाजा' इत्यादेः। भा. १।१।
९।२१.

● स्थानविशेषादयः सार्वत्रिकाः न प्रकर-
णस्थाः। भा. २।२।१३।२९ पृ ५६९.

• स्थानापत्तिः उहे प्रमाणम् । मणि पृ. ९३.

• स्थानापत्त्यनिर्देश आनुमानिकवचनातिदेश भेदः । बाल. पृ ११७–११९.

• स्थानापत्तिप्रमाणपञ्चकं भट्टसोमेश्वरेण नामे उक्तं 'प्रत्यक्षविधिना भावे विकारेण विधानतः । समाम्नाय निषेधानुवादात् तत्कार्यकारिता ॥' इति । बाल. पृ. १२६.

सू स्थानिधर्माणामूह' प्रतिनिधौ ॥

धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम प्रतिषेधे चोदनानुबन्ध समवायात् । ९।२।१२।३९ ॥

भाष्यम्— वाजपेये श्रूयते 'बार्हस्पत्यं चरुं नैवारं सप्तदशशरावं निर्वपति' इति । अस्ति च प्रकृतौ व्रीहिषु प्रोक्षणम् । तत् नीवारेषु भवति न वेति संशयः । तथा 'उद्गीथा वा एतर्हि याज्ञभवन्ति यर्हि पूषायं पदहं हन्तिष्ठते, न नद्धुं वदेत्, नान्यं पृच्छेत्, नाचक्ष्मे ब्रूयात् । सरिणते पदहे मध्यादयेत्, धून वा'—इति मध्यदने पुरवाहने च पदहधर्मा भवन्ति वा, न भवन्तीति संशयः । तथा राजसूये श्रूयते 'नैर्ऋतं चरुं नखनिर्भिन्नानां परिवृत्त्यै गृहे' इति । अस्ति प्रकृतावुलूखलमुसलाभ्यां प्रोक्षणम् । प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति । तन्नखेषु भवति, न भवतीति संशयः । तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति । परिधौ यूपधर्मा कर्तव्या न कर्तव्या इति संशयः । तथा 'न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेदैरं कृत्वोद्गेयम्' इति । इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्तीति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? व्रीह्यादिषूक्ता धर्मा, न नीवारादिषु । तस्मात्तेषु न भवेयुरिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नीवारादिषु चोदनानुबन्ध स्यात् । समवैति हि तेषु स प्रकृतौ धर्मः । प्रकृतौ तावत् अपूर्वप्रयुक्तोऽसौ, न व्रीह्यादिप्रयुक्त । येनापूर्वस्य निर्वृत्त्यर्थ साधनविशेषमात्रेण धर्मो न व्रीह्यादावित्यि समधिगतम् । नीवारादयश्च व्रीह्यादि कार्यकारिण इत्यवगम्यते । नीवारस्य तावच्चोदना 'नैवारश्चरुर्भवति' इति । न च नान्येन प्रकारेण नीवारो यागस्योपकरोति यावदिवा तण्डुलनिर्वृत्तिम् । स प्रत्यक्षेणावगम्यते व्रीहिकार्ये वर्तते इति । तस्मात् व्रीहिधर्मा नीवारे भवेयुरिति ।

एव 'पदहेनोपासीत' इति चोदनाया यथा यदा पदहं सन्तिष्ठते, न पदहेनोपास्यते इत्यर्थ । मधुपूर्वाभ्यामहनेनोपासीतेति गम्यते । यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते । पदहनिवृत्तौ मध्यदनं कुर्वन् पदहकार्ये वर्तत इति गम्यते । तस्मात् पदहधर्मो यः नियमो वा मध्यदने भवतीति । यागाभावात् तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्तन्ते । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहचमसाभावात्स्तोत्राभाव । स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्राभावाच्छस्त्राभाव । सवनाभावात्पवनीया न प्रवर्तन्ते, इत्येव मादि न प्रवर्तते । यानि नियमार्थं प्रवर्तन्ते इति । यज्ञाग्न्यन्यवर्यत्वम्, नरारपूजानामिति । नान्यथा नगाव· पूता भवन्ति । यदि न तैस्तुषा विपूयन्ते, तस्मा सुपविमोचने नता धुरा इति गम्यते । अतश्चोद्गान मुसलधर्मे संभव्यन्ते इति ।

तथा 'परिधिर्यूपकार्ये वर्तते' इति विस्पष्टमेव वचनं 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति । तस्मात्तद्धर्मक परिधि स्यादिति । तथा 'न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयम्' इति नैतौ द्वावपि विधी यते– प्रतिषेध इरापदं च । तथाहि वाक्यं भिद्येत । न चेरापदमप्राप्तत्वादनूद्यते । प्रतिषेधे त्वनुवाद संभवति । यदा इरापदं तदा स्यक्तं गिरापदं न भवतीति । एकवाक्यत्वं च गम्यते । यस्माद्गिरापदं· स्याय दोषस्तस्मादिरापदं ब्रूयादिति । भिन्नवाक्यत्वे त्वाश्रीयमाणे भूयसी अदृष्टानुमानकल्पना स्यात् । 'न आत्मानं गिरेत्' इति दोषो विधीयते । गरोर गिरि· तुमसमर्थ । परमात्मप्रदोष । वाक्यभेदस्तु स्थित एव । तस्माद्गिरापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिप्रदर्शनार्थं 'न गिरा गिरेति कृत्वोद्गायेत्' इति । तस्माद्गिरापदधर्मा इरापदे भवेयुरिति । सर्वत्र पर्यवसितम् । परिधानन्तरं कथा वर्णयिष्यते ।

डुप्— यथान्यूर्वमनुगाः धर्मा इति स्थितम्, तथाऽपि कार्यवत्ता निनोद्गिद्धिर्नीयनेनाधिकरणेन कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । शाब्दी सा द्विविधा, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । शब्दात् भेदा । स्वशब्दात्, प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानम्, वैकल्पिका प्रतिषेधानुमानम्, प्रतिषेधश्च शब्दः । तत्र प्रत्यक्षात् 'नैवारो बार्हस्पत्यश्चरुः' । ननु स्वशब्देनैव नीवारा व्रीह्यर्थे विनियुज्यन्ते । उच्यते । नीवारशब्दो नीवारान् वक्ति, तद्धितो विकारम्, देवता बार्हस्पत्यशब्दः, चरुशब्दो द्रव्यम् । कस्तर्हि कार्यापत्तिः । तस्मात् प्रमाणेनात्र कार्यापत्तिः । व्रीहयः पुरोडाशावयवनिर्वृत्त्या यागार्थाः । नीवारा अपि तन्निर्वृत्त्या यागसाधनार्था एव प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तस्मात् व्रीहयो यथाऽपूर्वार्था इति धर्मान् प्रयुञ्जते तथा नीवारा अपि । 'नानाबीजानां चरुः' इत्यत्र दृष्टस्य प्रकरणविप्रयोगे फलं दृष्ट्वा अनुमानं भवति, नूनमपूर्वसाधनकार्ये नाना वर्तन्त इति ।

'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति स्वशब्देनैव यूपकार्ये परिधिर्दृष्टः । 'न विराजितं ब्रूयात्' इति, निषेधवत् प्रतिषेधम् तत्रापि कर्तव्यं । तत्र श्रुतिवत् श्रवणविधिः । तत्र शब्दाद्यो न वाक्यं नियमम् । अत एव प्रतिषेधात् स्वशब्दानुमानम् । तथाऽत्र श्रवणम् । 'यजीत वा यदि यागवति, यदि श्रुयः पशवः प्रतिष्ठे' इति सोमया प्रतिषेध. । तेन तत्कार्यम् । तस्मिन् नवमानपुराणे । एवमत्र श्रुति तथापत्या शब्दः ।

गवेषणस्तुरगम् । कथम् । यदि नवमाननपुराणे पशुकर्मो नाम तदा पशुस्थाने गताम् । तत्र 'द्वादशाहेन प्रजाकाम यजेत' इति वचन विहितम् । यथा द्वैतं पदे निर्दिश्यते । ते च द्वादश पदार्थाविदिताः । न नवमाननपुराणे यागो । तथा फलवत्त्वा चतुर्दशाहाऽतिरिक्तेन । अत्र पूर्वपक्षविदेव । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां वा एष पशुनाऽपुनः' इत्येषां मार्गेण निराशे विरुध्येत् । यदि पावकोऽपार्थकार्याः पञ्चि. ध्यायता सति वहडं निरर्थकम् । तथाप्योत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । लिङ्गविप्रतिषेधस्तु स्थित एव । कर्तृसंस्कारकेऽवगम्यमाने कथं फलाधिके इत्यभ्युपगम्येते । सर्वं चैनद्नाय्यम् ।

तत्र वर्णयन्ति । द्रव्यमिहास्ति फलसाधनत्वं साधनत्वं च । तत्र न फलसाधनत्वाद्धर्मलाभः । किंतु साधनत्वात् । तदप्युक्तम् । यत्रैते पडहकार्यं कुरुतः, तत्रस्तद्धर्मैः सम्बध्येयाताम्, यथा नीवाराः । न चैते पडहकार्ये वर्तन्ते इत्युक्तमेव । तदङ्गत्वाद्धर्मलाभो न भवति । किं तर्हि । कार्यापत्त्या । तस्मादन्यदुदाहरणमुदाह्रियते 'स प्रत्यागमनेन् स्नानात्' इति द्रव्यविनाशात् धर्मविनाशः । धर्मविनाशेन प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधश्च शब्दः । अयमप्यस्मिन्नधिकरणे नैव सिद्धान्तः । तस्मादेतदत्रान्यदुदाहरणं मृग्यम् ।

शा— यदनौ व्रीह्यादिषु श्रुताः प्रोक्षणावघातादयः न तस्मात्संयुक्ताः तस्यात्मार्थत्वादिनः किंतु 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिविहितसाधनविशेषद्वारेण अपूर्वसाधनार्थाः । तथाहि 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इति पुरोडाशद्रव्यकोऽग्निदेवत्यो यागो विहितः, तदनुवादेन व्रीहयो विहिताः पुरोडाशप्रकृतित्वं प्रतिपद्यन्ते । तदयमर्थः— व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति । ततः पुनराह येनैव तान् व्रीहीन् प्रोक्षति अवहन्तीति । तत्र व्रीह्यादिप्रकारेऽयमर्थः सम्पद्यते— प्रोक्षणाद्युपकृतैः स्वयमतिरुपैरेव व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति । अतएव वाक्यार्थः पारमार्थिकः । व्रीह्यादिद्रव्याणां अतैव तन्मत्रभूत. पदार्थेषु तात्पर्यात् । एवं चेत् आग्नेयादिवाक्यावगताः शेषभूताः प्रोक्षणादिसंस्काराः तद्विकारेषु अतिदेशेन सीदन्ते । तत्र नैवारे चरौ पुरोडाशस्थाने नवोन्निवेशात् व्रीहिस्थाने च नीवारनिवेशात् इत्यत्र व्रतस्य एव निदेशाप्रकरणात् नैवार चरु निर्वपेत् आग्नेयवत् इत्यत्र श्रुतानुमितैवदेशनिरुपणात् नैवारचरोः अपवर्गो भवति— प्रोक्षितैरवहतैश्च नीवारैश्चरुं कृत्वा तेन यजेतेति । तेन व्रीह्यादिधर्मसम्बन्धेषु नीवारादिषु सिद्ध कद्धः, स्थानम्

पत्तिस्तु कथमवगम्यते इदं अस्य प्राकृतस्य कार्यं करोति इत्यस्यानि । तत्प्रदर्शनार्थमिदमधिकरणम् ।

सोम— सूत्रार्थ – द्रव्ये नीवारादौ गुणे मध्वशनादौ विकारे च नवनीतपाकादौ व्यतिक्रम यूप व्यतिक्रम्य नियोजनसाधनतया श्रुते परिध्यादौ प्रतिषेधे गिरावद प्रतिषिध्य विहितेरापदादौ चोदनानुबन्ध चोद्यमानप्रोक्षणादिधर्मसम्बन्ध धर्मस्यार्थकृतत्वात् प्रोक्षणादेः कार्यार्थत्वात् तत्कार्यस्य च नीवारादौ समवायादिति ।

वि— ' न स्यु स्युर्वाऽत्र नीवारा व्रीहिस्थानऽमितेर्नहि । विकारतद्धितात्त स्यु, प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ मध्वाद्यशनपूतत्वपरिधीरापदेष्वपि । ये धर्मा पदहादीना ते कार्या स्थानपातत ॥ '

भाट्ट— तदेव त्रिविधस्यापि ऊहस्य प्राकृतदेवतादिस्थानापन्न एव वैकृतदेवतादौ प्रसक्ते स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र मूले तत्कार्यकारित्वरूपा स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्या पञ्चविधत्वमुक्तम् । यद्यपि च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ चोक्तम्, तथाऽपि तत्सहकाराणि पञ्चेति पञ्चविधत्वम् । प्रत्यक्षादनुमानात् श्रुत स्वशब्दात् प्रतिषेधानुमितस्वशब्दात् अभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति ।

तेषा चोदाहरणानि ' नैवारश्चरु ' इति नीवाराणा व्रीहिकार्यकारित्व प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारार्थतद्धितरूपस्वशब्दादेव तदिति शङ्क्यम्, तस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वेनाप्युपपत्तौ चरौ नीवारविकृतित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा ' नखावपूतश्चरुर्भवति ' इत्यत्र नखानामुलूखलमुसलस्थानापन्नत्वमनुमानात्— नखाना हि आवपनमेव प्रत्यक्षेण कार्यमवधार्यते उलूखलमुसलयोश्चावघात । आवपनावघातयोश्चैकवितुषीभावकार्यत्वात् तत्साधनयोरप्येकवितुषीभावप्रयोजनकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्मास्येषु ' परिधौ पशु नियुञ्जीत ' इति श्रुतस्य परिधे यूपकार्यकारित्व श्रुतस्वशब्दादेव । न च पशुप्राकृतनियोजनान्तरविधि, विशिष्टविध्यापत्तिगौरवापत्ते । तथा ' न गिरागिरा ' इति निषेधानुवादबलात् गिरापदकार्यवाचित्वशब्दानुमानेनेरापदस्य गिरापदस्थानापन्नत्वम् । तथा 'संस्थिते पदहे मध्वाशयेत् घृत वा' इत्यत्र पदहाभावे मध्वशनादिविधिना पदहप्रतिषेधमनुमाय तेन पदहकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेन पदहस्थानापत्त मध्वशनादे । इद न भाष्यकारोक्तमपि कृत्वा चिन्तयोदाहृतमिति मन्तव्यम्, पदहसमाप्त्युत्तर तदङ्गत्वेनात्र मध्वशनविधानेन पदहाभावे मध्वशनविधौ प्रमाणाभावात् । स्थिरोदाहरणान्तर मृग्यमित्युक्तम् ।

अत्र प्रतिभाति— न तावत् तत्कार्यकारित्व तत्स्थानापन्नत्व अवघातसादिकस्य सौर्यादिकरणस्य च स्वर्गाग्न्यादिकार्यकारित्वाभावेन स्थानापत्त्यनापत्ते । न चेष्टापत्ति, ' अग्न मुर ' इत्यादौ यागानुमन्त्रणादौ चोहानापत्ते । ' सूर्यस्याह देव यज्यया ' इत्यादियागानुमन्त्रणे यज्ञापदे पदान्तरप्रक्षेपरूपमात्रोहाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावात्मकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । चरुनीवारनखादीनामवान्तरकार्यभेदेन स्थानापत्त्यनापत्तेश्च ।

तथोदाहरणान्यप्ययुक्तानि । तथाहि नीवाराणा चरुविशेषजनकत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदार्थघटितव्याप्तिघटितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्ष संभवति । अलौकिकप्रत्यक्ष तु नखादावपि तुल्यम् । किञ्चैव नखेष्वप्युलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषीभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्ति । तृतीयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिधे पशुनियोजनसाधनत्व श्रुतम्, तथाऽपि नियोजनस्य यूपीयत्व न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य श्रुतस्वशब्दगम्यता । चतुर्थे तु गिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्यस्यैवाप्रसिद्धेरर्थाभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गीत्यादिधर्मग्राहित्वाभावात् सत्यपि तन्निवर्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरित्युक्तमेव । पञ्चमेऽपि सत्यामपि पदहादिकार्यापत्तौ अभावे विधिनैराकाङ्क्ष्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्ये मध्वशनादिविध्युपपत्ते प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् ।

अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरेवं वाच्यम्– यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदार्थाकाङ्क्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तादृशाया भावनायास्तादृशाकाङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य तस्य पदार्थस्य तत्पदार्थस्थानापन्नत्वम् । अस्ति चेदं प्रकृतचरुसादौ, स्वर्गादेर्हि येन रूपेण भावनाकरणत्वादिना 'किमस्या भाव्यं करणं वा' इत्यादि भावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ, तेनैव रूपेण तद्भावनासदृशाया सौर्यादिभावनाया ब्रह्मवर्चसादेः तादृशाकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः । सौर्यस्य चाग्नेयस्थानापन्नत्वम् । नीवारनन्नादीनां च– 'किमस्य प्रदेयप्रकृतिद्रव्यं वैतुष्यसाधनीभूतक्रियासाधनं वा' इत्येवमाद्याकाङ्क्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण व्रीहिमुसलादिवदेव तदानमिति तत्स्थानापन्नत्वसिद्धिः । पदहस्य च येन रूपेण यस्यामेव भावनायां यादृशाकाङ्क्षापूरकत्वं तस्यामेव तेन रूपेण मध्वदानस्येति तस्यापि तत्स्थानापत्तिः. इत्याचिन्तया न निरूप्यते ।

ईदृशस्थानापत्तिघटक च भावनादिकं कथं पञ्चधाऽवगम्यते । क्वचिदनुमानात्, क्वचिच्छ्रुत-स्वशब्दात्, क्वचिल्लाक्षणिकात्, क्वचित्प्रतिषेधानुमितात्, क्वचिदभावेविध्यनुमितात् । तत्राद्योदाहरणं नीवाराः । अनुमानप्रकारश्च — नीवाराः प्रदेयचरुप्रकृतिभूताः चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात् सामान्यमुपजीव्य मृत्पिण्डवदिति । नदोऽप्यपि नैवमेवानुमानप्रकारो नेयः । नत्र वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेककत्वात्, मुसलादिवदित्याद्यपि । द्वितीयोदाहरणं तु– परिधिरेव, यूपैकदेशस्य तत्र शब्दाभावेऽपि परिधिकल्पकत्वात् तद्रूपत्वात् । तृतीयोदाहरणम्–'शर-मय बर्हिः' इत्यत्र बर्हिःपदेन तत्कार्यलक्षणात् शराणां बर्हिःस्थानापन्नत्वम् । चतुर्थोदाहरणम्– 'ऋजुकभोम सस्त्ये' इत्यादिऋचा प्रकृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे कन्तु-कार्यानामुपहन्यात्मनिकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ 'न सोमेति ब्रूयात् इन्दो इति ब्रूयात्' इति निषेधानुवादबलेनेन्दु-पदस्य सोमपदस्थानापन्नत्वम् । एवं 'न मित्रयेति ब्रूयात् यज्ञयेति ब्रूयात्' इत्यादावपि वैकृतमुदाहर्तव्यम् । पञ्चमं तु निषेधकल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया तदेव । स्थितोदाहरणं 'यदि दीक्षिताना सम्पुतिष्ठेरन् सोम-मपमव निश्रमिता यजेत, यः सम्प्रायास्ते स विश्व-जिता यजेत' इत्यादौ सोमाद्यभावे वैश्वानरेष्ट्यादौ ज्ञेयम् । तत्र च स्थानापत्तिकल्पनेऽपि न समादिधर्म-प्राप्तिः, अङ्गापेक्षायामङ्गघटितप्रकृतस्यैव पुरःस्फूर्ति-कत्वेन स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव बलवत्त्वात् ।

मण्डन— 'नीवारे व्रीहिधर्माः स्युः ।'

शंकर— 'प्रत्यक्षात्कार्यतारीता ।' 'अभाव-विधिना तद्वत्, विकारेण च साम्यता । स्वशब्दादपि सा ज्ञेया, सा निषेधानुवादतः ॥'

* स्थाली पचति । स्थाल्यादीनां कर्तृत्वविवक्षया तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्तनोपपत्तेः न कर्मति-प्रयोग अधिकरणादिसंख्यावाचित्वकल्पना युक्ता । सु. पृ. १४५३. * स्थाली यथा सम्भरणमेव कुर्वती पचति करोतीत्युच्यते, तथा अध्वर्युरनेव पदार्थान् कुर्वन् अध्वर्युः यज्वीत्युच्यते । भा. ६।१।४।१७. * स्थाल्यामेव पाकः सौर्ये चरौ । १०।१।११। ४५-४८. मीको. पृ. ४३८५ 'सौर्यचरोः पाकः स्थाल्यामेव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * स्थाल्या (मृन्मय्यां) स चरुसंपाकः पाको निर्वर्त्यते, न कटाहे कपाले वा । भा. १०।१।११।४८.

स्थालीपुलाकन्यायः । यथा प्रत्यक्षितपुलाक-विरोहितस्थाल्यन्तर्गतेष्वेकस्मिन् पके निश्चिते सर्वे पुलाका निश्चीयन्ते, तदन्यत्वेऽपि । यथा वा पाचक-स्थालीपुलाकस्यैकस्य प्रत्यक्षेण सर्वेषामन्येषां पक्वता निजानाति, तथा ब्रह्मविद्यतिः स्वयुक्त्या सर्वान् मुक्तानेव निजानाति, न तु समानमिति शङ्करानन्द-स्वामी । साङ्ख्यसी. १९७.

* एकदेशस्थमपि लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन समस्तद्योतकं भविष्यति । वा. ३।५।६।१९.

* स्थालीपुलाकवत् अग्निहोत्रस्वपि इष्टिषु दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तस्य सिद्धिः । भा ८।१।४।११

* स्थालीपाकः दर्विहोमो लौकिकः । वि ८।४।१

* स्थालीपाकादीनां स्मार्तानां वैदिकस्य च वास्तुहोमस्य नामधेयं दर्विहोमशब्दः । भा ८।४।२।२-३ मीको पृ २०१८ 'दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

※ स्थावरजङ्गमविषन्याय । यथा रजतादिज्ञान तद्बाधज्ञानयोः सर्पज्ञानमादिरूपजङ्गमस्थावरविषयोः क्षेत्रेण पूर्वबाधः प्रसिद्धः, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री २२६

* स्थितिसिद्धान्तापरपर्याया प्रक्रिया नाम्या नाम् । सु पृ १३१

※ स्थूणानिखननन्याय । 'स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः' इत्यमरः । अयिश०दारुलोहप्रतिमायामपि । स्थूणा यथाऽसकृत्सञ्चाल्य निखनने क्रियमाणे दृढा भवति तथोत्तरमन्येन प्राशुक्तादिवार्थदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः । साहस्री १२

* स्थूणानिखननन्याय । 'आरभ्य चैव तदर्थवात्' (३।३।८।१३) इत्यनेनोक्तस्य उभयत्राङ्गत्वस्य विनियोगस्य स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरणार्थं पूर्वपक्षं रचयति । सु ३।७ पृ ४०,

* स्थूणानिखननवत् । यदि स एव निर्णयः किमयं आक्षेपः । दाढ्यार्थ, स्थूणानिखननवत् । भा ७।२।१।१ * स्थूणानिखननवत् फलद्वारेण आक्षेपसमाधानं क्रियते दाढ्यार्थं । शाभा ३।४।१।१२ अमृ * इहैव (७।२।१) अतिदेशविषयनिर्णयार्थं तत्र (२।१।११।३६) अथ द्रव्यमेव गीतिवचनमिति न्यायेन स्थूणानिखननवत् दृढीक्रियते । सोम ७।२।१.

※ स्थूलसूक्ष्मन्याय इति न्याय । यदा तु महापातकस्य स्थितिरूपसूक्ष्मकालज्ञान स्याच्चदा स्थूलसूक्ष्मन्याय इति न्यायेन स एव पातमध्यकाले विवाहादिमङ्गलकृत्येषु त्याज्यः, अन्यथा गणितमध्येषु पातस्थितिकालानयनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति निष्कृष्टोऽर्थ इत्युक्तः । साहस्री ५६०

※ स्थूलारुन्धतीन्याय । स्थूलारुन्धतीनिदर्शनन्याय । अविद्योपाधिकजीवस्य अहंकारस्तोक्ति स्थूलारुन्धतीन्यायेन । अद्वैत पृ ५९८ । अत्र लघुचन्द्रिका— यथा अरुन्धतीनिकटस्था स्थूला तारा अरुन्धती इव इत्युक्त्या प्रदर्श्यते, सूक्ष्मत्वेन अरुन्धत्या प्रथमतो दर्शनाक्षमत्वात् । पश्चात् नैव अरुन्धती किंतु इयं निकटस्था सूक्ष्मतारा इत्युक्त्या अरुन्धतीप्रदर्शनात् पूर्ववाक्यस्य अरुन्धतीज्ञाने तात्पर्यनिश्चयात् प्रदर्शित तारयोः भेदपर्यवसान तथा इति । * स्थूलारुन्धतीन्याय । गौस्तिष्ठति, देवदत्तः पचति, इत्यादयः (शब्दाः) शुक्लमादिकया तावत् सहस्रेणापि नोधयितुं बोद्धुं चाशक्या, आनन्त्यात् । अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपो लघुभूत उपायः समाश्रीयते स्थिपिवत् । आरोपित एव च तत्र संबन्ध । प्रसिद्धो हि स्थूलारुन्धती-शाखाचन्द्रादिन्यायो लोके, पञ्चकोशा वरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायाम् । शब्दकौस्तुभ स्फोट * स्थूलारुन्धतीन्याय । यथा अरुन्धती निदर्शने बह्वीष्वपि तारासु अमुख्यासु अरुन्धतीषु दर्शितासु या अन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैव अरुन्धती भवति इति । शाभा १।१।१२ अमृ

* स्नातक । 'गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते ।' श्रौवा १।१।१।१०४

* स्नाति इति स्नानस्य 'मेध्य एव मेधमुपैति' इति फलश्रुतिः फलार्थवादः न तु फलविधिः ज्योतिष्टोमे । भा ४।३।१।१-३

* 'स्नात्वा उप्त्वा करादमश्रूणि अरणी समारोप्य निर्मथ्योदवसाय' । अनेन पशोः सद्यस्कालत्वमुक्तम् । सक्षं ३।२।२७

* स्नान 'अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते' इति भोजनादिपूर्वभावि नियतम् । सु पृ १४६४ * स्नान ज्योतिष्टोमे यजमानसंस्कार । भा ३।८।२।१-८, * स्नान ज्योतिष्टोमे संस्कार न फलप्रयुक्त, तत्र

फलश्रुतिरर्थवादः । तच्च क्रत्वर्थं यजमानार्थम् । भा. ४।३।१।१–४. * स्नानं मलापकर्षणार्थम् । वा ३।४।५।१४. * स्नानस्य मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वम् । सु. पृ. १४६४.

* स्नानीयम् । यथा स्नानार्थं यत् तत् स्नानीयम्, तथा यत् दीक्षार्थे तत् दीक्षणीयम् । भा. ५।३।११।३१.

* स्निग्धस्नेहनम । न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं पिष्टस्य वा पेषणम् । भा. ९।२।२।३.

☒ स्नेहदीपन्यायः । स्नेहाऽभावे जाते दीपनिवृत्तिः । साहस्री. ३७०.

* स्पर्शः । शीतोष्णस्पर्शौ आप्यतैजसावेव न वायवीयौ । ऋजु पृ. २५३. * स्पर्शे लौकिके यूपस्य पुरुषार्थं प्रायश्चित्तम् । भा. ९।३।३।९.

* स्पर्शमात्रविधिः 'वत्समालभेत' इति अग्निहोत्रे दोहाधिकारे । वि. २।२।६.

* स्पर्शवतां परस्परदेशप्रतिबन्धात् देशान्तरव्याप्त्या विकासो घटते । वा. २।१।२।५ पृ ४०३.

* मिश्रस्वजनोच्छिष्टस्पृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्बूलादनं च अनाचारः उदीच्यानां दाक्षिणात्यानां च । वा. १।३।३।७.

* स्फटिकः उपरागोपधानेन पद्मरागविशेषात् सौगन्धिकात् भेदेन न गृह्यते, उपरागापगमे तु गृह्यते । ऋजु. पृ. २०६.

☒ स्फटिकलौहित्यन्यायः । यथा स्फटिके जपापुष्पादिसन्निधिकृतलौहित्यस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिः, तथाऽऽत्मेत्युपाधिजन्मस्य जीवस्य तद्बाधात्तद्बाध इति । साहस्री. ३५१.

☒ स्फुलिङ्गन्यायः । मन्थनानन्तरं जातस्याग्नेः अभिमन्त्रणात् पूर्वमनुगमने स्फुलिङ्गन्यायेन तमनादृत्य पुनर्मन्थनम् । (स्फुलिङ्गमात्रस्य नाशो यथा न विविच्यते तद्वत्) । के. (हिरण्यकेशिप्रायश्चित्तविवरणम्–गणेशसोमयाजी) ।

* 'स्फोटगोशब्दताङ्कत्वप्रभृतौ पदकल्पना । गकारादिपदव्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥' वा. १।३।८।२४ पृ. २७२ । 'स्फोटशब्दे च संस्कारः सुतरां नोपपद्यते । असन्तौ तत्र हि स्यातां प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥ वाक्यस्फोटश्च यैरिष्टः सर्वावयववर्जितः । नामाख्यातादिसंस्कार्यं तेषां शशविषाणवत् ॥' पृ. २७३.

* स्फोटवादः । भा– अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः । श्रोत्रग्रहणे हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्रहणाः । यद्येवं अर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथम् ? एकैकाक्षरविज्ञाने अर्थो नोपलभ्यते । न च अक्षरव्यतिरिक्तः अन्यः कश्चिदस्ति समुदायो नाम, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदा गकारो न तदा औकारविसर्जनीयौ, यदा औकारविसर्जनीयौ न तदा गकारः । अतो गकारादिव्यतिरिक्तोऽन्यो गोशब्दोऽस्ति, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अन्तर्हिते शब्दे स्मरणात् अर्थप्रतिपत्तिश्चेत्, न, स्मृतेरपि क्षणिकत्वात् अक्षरैस्तुल्यता । (सिद्धान्तमाह–) पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इत्यदोषः ।

नन्वेवं शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिकं वचनं अनुपपन्नं स्यात् । उच्यते । यदि नोपपद्यते, अनुपपन्नं नाम । नहि लौकिकं वचनं अनुपपन्नं इत्येतावता प्रत्यक्षादिभिः अनवगम्यमानोऽर्थः शक्नोति उपगन्तुम् । लौकिकानि वचनानि उपपन्नार्थानि अनुपपन्नार्थानि च दृश्यन्ते । यथा 'देवदत्त गामभ्याज' इत्येवमादीनि, 'दश दाडिमानि, षडपूपाः' इत्येवमादीनि च । ननु च शास्त्रकारा अप्येवमाहुः 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचति इति उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं' (नि. १।१) इति यथा । न शास्त्रकारवचनमपि अलं इमं अर्थं अप्रमाणकं उपपादयितुम् । अपि च नैव एतदनुपपन्नार्थम्, अक्षरेभ्यः संस्काराः, संस्कारात् अर्थप्रतिपत्तिः इति सन्ततानि अर्थप्रतिपत्तौ अक्षराणि निमित्तम् । (ननु–) गौण एव अर्थप्रतिपत्तौ शब्द इति चेत्, न गौणं अक्षरेषु निमित्तमात्रः, तद्भावे

भावात् तदभावे चाभावात् । अथापि गौणः स्यात् । न गौणः शब्दो मा भूत् इति प्रत्यक्षादिभिः अनवगम्यमानोऽर्थः शक्यः परिकल्पयितुम् । नहि अग्निर्माणवकः [illegible] अग्निशब्दो गौणो मा भूत् इति [illegible] एव [illegible] । न च प्रत्यक्षो [illegible] शब्दो [illegible] इति । भेददर्शनाभावात् अभेददर्शनाच्च । [illegible] हि [illegible] । तस्मात् गौः इति [illegible] त्रिभिरक्षरैरेकं पदं [illegible] । अतो न तेभ्यो [illegible] पदं नामेति । ननु संस्कारकल्पना-[illegible] । उच्यते । शब्दकल्पनायां [illegible] च शब्दकल्पना च । तस्मात् [illegible] पदम् । १।१।५।५ पृ. ४५-४८.

[illegible]— वर्णानां [illegible] समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं 'गौः' इत्यत्र वर्णा एव शब्दः [illegible] तेभ्यः [illegible] इत्येतत् प्राधान्येन निरूप्यते । वर्ण-[illegible]-[illegible]–जातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकं वर्णा एव [illegible] इत्येतत्समर्थनार्थम् । ([illegible] [illegible]निराकरणम्–) [illegible] वर्णानामपि पुद्गलवत् [illegible] आर्हताः [illegible] । तत्तु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] नोपलभ्यते, [illegible] । नानुमानेन, तैः [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible], यदि [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] , [illegible] [illegible] । तेऽपि [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] स्युः, अतः [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] स्यात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वर्णो [illegible], [illegible]: [illegible] [illegible]-[illegible] । [illegible] निरवयवाः [illegible]: वर्णाः । ([illegible]–[illegible]जातिनिराकरणम्–) [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] । ([illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) । ननु [illegible]

उदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकनिरनुनासिकयोः ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना जातिः कथं नास्तीति शक्यतेऽभिधातुम् । सत्यं अस्ति प्रत्यभिज्ञा, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वस्तुभेदात्मनः न व्यक्तिभेदमापादयितुमलं भेदाभेदावभासोऽपि द्वेधा भवति । [illegible] धर्मिविषयः अभेदस्तु धर्मविषयः [illegible] 'अयं गौरयं गौरयमपि' इति [illegible] । [illegible] भेदावभासो धर्मात् अभेदावभासश्च धर्मि-[illegible], [illegible] [illegible] देवदत्ते [illegible] [illegible]ऽयं [illegible]ऽयं इति । न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] धर्मिविषयः अभेदः [illegible] भेदः । तथाहि [illegible]: '[illegible] [illegible], अनेन [illegible]' इति, न तु '[illegible] [illegible] [illegible]: अयं तु [illegible]' इति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ननु [illegible] [illegible]-वर्तित्वात् एकस्मिन् देवदत्ते [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] तु वर्णाः [illegible] [illegible] [illegible] समवेतानां [illegible] । नहि [illegible] एको वर्णो युगपद् विभाति । सत्यम् । न [illegible] [illegible] [illegible], ध्वनिधर्मास्त्वेते, [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] युगपत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेति । तस्मात् [illegible] [illegible]ऽपि न विरोधः इति [illegible] [illegible] । ([illegible]निरासः –) एवं [illegible] [illegible] [illegible] सर्वगतत्वाच्च [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] वर्णा एव शब्दः ।

([illegible] –) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] वर्णा एव [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

'नक्षेत्रस्यारविज्ञानादर्थधीः प्रजायते । यत्र च क्रमवर्तित्वात् साहित्यं नावकल्प्यते ॥' उच्यते । 'यथाग्न्यादिकर्माणि क्रमवन्ति सन्त्यपि । संहत्य कुर्वते कार्यमेकं वर्णास्तथैव च ॥' ननु क्रमवतीनामपि उत्तरपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम्, वर्णानां तु कथम् । तेषामपि संस्कारेण भविष्यति (साहित्यम्) । संस्कारे किं प्रमाणम् ? यदेवाग्न्यादिषु । यथाहि तेषां स्वरूपेण संहत्यकारितासंभवात् स्वरूपतश्च तदसंभवात् अपूर्वं द्वारं कल्प्यते, तथा वर्णानामपि एकैकशः अभिधानादर्शनात् सकलोच्चारणे चावगमात् संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणासंभवात् संस्कारकल्पनं युक्तमेव, तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषश्च आश्रियते, विपर्ययेण अर्थाभिधानादर्शनात् ।

(स्फोटनिराकरणम्—) ननु एवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनात् अनेककल्पना स्यात् तद्वरं एकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितम् । (न तावत् वर्णानां प्रत्येकं अर्थबोधकत्वं एकैकस्मादर्थाप्रतीतेः । नापि समुदितानां समुदायानुपपत्तेः । अतः वर्णोच्चारणानन्तरं यतोऽर्थप्रत्ययो भवति सोऽयं स्फोटकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्युच्यते । स एव पदात्मा शब्दः । एवं वाक्यस्फोटोऽपि । अप्रत्यक्षोऽपि अयमर्थः प्रतीतिलक्षणकार्यानुपपत्त्या गम्यते । वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमानस्वरूपं वस्तुतत्त्वमिति चेत् । न । 'एकं पदं' 'एकं वाक्यं' इति चैकरूपप्रत्ययानुभवात् । न चेयं वर्णावगाहिनी, तेषां परस्परभिन्नत्वात् । तस्मान्न वर्णात्मकः शब्दः, किंतु स्फोटरूप एव । इति । सिद्धान्तचन्द्रिका नाम टीका) । नैतत् । दृष्टादर्शनेन निरस्तत्वात् । शब्दो हि प्रत्यक्षतोऽभ्युपगम्यते । न च प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किंचित् प्रकाशते, तेन नास्तीत्यवगम्यते । स्फोटेऽपि हि शब्दस्वरूपं कल्पयिता पुनः संस्कारकल्पना अवश्यं कर्तव्या । ध्वनयो हि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति । साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारेणैव इति तुल्यं कल्पनम् । स्यान्मतम्, प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति । न चैवं उत्तरनादवैयर्थ्यम्, पूर्वे हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति, उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्ति इति नोत्तरेषामानर्थक्यम् । यथैव तथैव च एव उत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थाः तथैव भवितव्यम्, अतः पूर्वे । ननु न कश्चिदपि नाद एव अस्य (शब्दस्य) स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किंतु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः । स तु न झटिति स्फुटमवभासते, प्रथमं अस्फुटावभासितः सन् पुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटो भवति । तद्यथा दूरादवलोकितः सहकारः प्रथमं हस्ति-पलाशगादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते पुनः सहकारात्मना स्फुटो भवति, तद्वदेव द्रष्टव्यम् । यद्येवं य एव ते पूर्वे नादाः तैरेव अभ्यस्यमाने ईदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् उत्तरैर्वा वैजात्यैरभ्यस्यमाने । तत्र विजातीयनादाश्रवणमनर्थकम् । तथा प्रत्येकं हि व्यञ्जकत्वे सति उत्तरैः अस्फुटाभिव्यक्तिः, पूर्वैश्च स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् इति व्युत्क्रमेणापि उच्चारणं स्यात् । अतः अपेक्षितक्रमविशेषानेकविजातीयनादसमुदायश्रवणात् अवश्यं पूर्वनादाहितसंस्कारसहितान्तिमनादाभिव्यङ्ग्यः स्फोट इति अवश्यमङ्गीकर्तव्य इति तुल्या संस्कारकल्पना ।

यद्वा तवैव संस्कारान्तरकल्पना, मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारैः सिध्यति अर्थावगतिः इति न संस्कारान्तरं कल्पयितव्यम् । ननु ममापि त एव भविष्यन्ति । न । तेषां स्मृतेरन्यत्र अव्यापारात् । मत्पक्षे तु स्मृतिमेव जनयन्तः अर्थप्रतिपत्तिं च संस्कारा जनयन्ति । तथाहि, प्रत्येकवर्णानुभवभाविते संस्कारे संहत्य सर्ववर्णगोचरा एका स्मृतिर्जन्यते । तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णाः विनैव संस्कारान्तरेण संहत्य अर्थप्रत्ययं जनयन्ति । ध्वनयस्तु नैवं संभवन्ति । तथाहि, नादा हि न ज्ञायमानतया स्फोटं व्यञ्जयन्ति अश्रावणत्वात् । अगृहीतत्वादेव च न स्मर्यमाणानां व्यञ्जकत्वम्, येन वर्णवत् स्मर्यमाणाः कार्यं कुर्वन्ति इत्युच्येत । तथा हि ते श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दं व्यञ्जयन्ति । न च युगपत् सत्ताऽस्ति क्रमवर्तित्वात् । अतः संस्कारद्वारमेव साहित्यं इत्यवर्जनीयं संस्कारान्तरकल्पनम् ।

अथ मतम् । सत्यं न स्मृतिहेतुभिः स्फोटाभिव्यक्तिः, ये तु वर्णोपलब्धिहेतवो नादजन्याः श्रोत्रगताः संस्काराः तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति । किं संस्कारान्तरकल्पनयेति । तदयुक्तम् । तेषां क्षणिकत्वात् । नहि आद्यवर्णोपलब्धिहेतुः संस्कारः, अन्त्यवर्णश्रवणवेलायामवतिष्ठते । यदि अवतिष्ठेत ततो निवृत्तेऽन्त्यश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तेत । तस्मात् क्षणभङ्गिनस्ते । अतो न तेषां सहत्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं भवति । प्रत्येकाभिव्यक्तौ च उत्तरोत्तरेषामनर्थकत्वं इत्युक्तम् । अथवा ध्वनिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः । तस्य च निस्पष्टमेव भङ्गुरत्वं गत्वरत्वात् ध्वनीनाम् । तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः । तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्यः इति बहु अप्रमाणकमापन्नम् । मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां वाचकत्वात् न किंचिदूनम् । ननु युगपत् स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणापि उच्चारिता वर्णाः वाचकाः स्युः । न । तत्क्रमस्यापि अङ्गत्वात् । कः पुनः क्रमोऽङ्गम्, नहि वर्णानां विभूनां नित्यानां च स्वरूपतः क्रमवत्त्वम् । न प्रतीतिक्रमः, तस्याः स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एवं तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णेषु आरोपितः प्रतिभासते सोऽङ्गं इत्यदोषः । तस्मात् व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु समारोपितेन तद्वन्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचकाः । नान्यः शब्दोऽस्ति इति सिद्धम् । इति स्फोटवादः । पृ. १२–१७.

स्फोटवादः । बृहती— 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः' इति । कोऽयं प्रश्नः ? अयं अयं प्रश्नः, यदि अपरिणता शब्दः अर्थं प्रतिपादयति, कस्तर्हि शब्दोऽभिप्रेतः । यः श्रोत्रेण अवच्छिद्यते स शब्दः ? श्रोत्रमित्युच्यते । 'श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्रहणाः' गकारौकारविसर्जनीयाः । ननु एवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते क्रमवर्तित्वात् वर्णानाम् । क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्धीनाम्, उपलभ्यमानतया च पदादिप्रतीत्या, न तु जन्मावस्था । तस्मादनुपपन्न अर्थप्रत्ययः । (ऋजु— वर्णास्तावत् जन्मावस्था अर्थं प्रतिपादयन्ति । तेषां सर्वगतत्वात् नित्यत्वाच्च सर्वदा सर्वत्र च अर्थप्रतीतेः प्रसङ्गात् । उपलब्धिपक्षे तु प्रत्येकं प्रतिपादकत्वं नास्ति । न च समुदितानाम् । क्रमवर्तित्वात् तदुपलब्धीनाम् । न च क्रमोत्पन्नानां उपलब्धीनां स्थेम्नोपलब्धौ साहित्यम् । तासां क्षणिकत्वात् । न च तत्प्रकारातिरेकि प्रकारान्तरमस्ति इति अनुपपन्नः अर्थप्रत्ययः ।) अयमभिप्रायः— उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहात् अर्थावगम इति । (यद्यपि क्षणिकत्वादुपलब्धयो युगपन्न संभवन्ति तथापि तत्स्मृत्यनुगृहीता वर्णा अवगमं करिष्यन्ति ।) साऽपि न सर्वविषयिणी, उपलब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसारिणी हि सा । अतोऽपि अर्थावगतिर्न घटते । तस्मात् शब्दतत्त्वमेव इदं अर्थरूपतया विपरिवर्तते इत्युक्तं शब्दविद्भिः । (यस्मात् वर्णातिरेकी शब्दः कार्यगम्यः, तस्मात् स विवर्तते अर्थरूपेण इति प्रतीतिविरुद्धता नास्ति । वर्णात्मके हि शब्दे गकारादीनां तद्रूपता विरुध्यते)। किंच अविवर्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारनिरपेक्षेण स्वरूपे अर्थे वा अवगतिः शक्यते वक्तुम् । बाढम् । शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेन एकरूपा अपि अनेकरूपतया प्रतिभान्ति । मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकं अनेकमिव प्रतिभाति तथात्रापि ।

ननु च खड्गादिषु एकं ग्राहकं (चक्षुः) । उपाधयो हि खड्गादयः । तदेकग्राहकत्वात् एकं मुखं इति शक्यते वक्तुम् । भेदाश्च उपाधिनिबन्धनाः । अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशात् श्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्तु इति वर्ण्यते । किमिदं प्रलप्यते एकग्राहकत्वात् एकं वस्तु इति । (अत्रापि नैकग्राहकत्वात् एकं मुखं, किंतु–) एकत्वादेव हि एकत्वम् (एकत्वेनैव प्रतीतेरेकत्वम् । तेन अत्रापि एकत्वेन प्रतीतेः शब्दरूपादीनामेकत्वमिति) । ननु चोक्तं एकत्वमेव न प्रतीयेत इति, (कस्मात् ?) श्रोत्रादयो हि प्रतीतेः कारणम् । ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्ति इति प्रतीतिभेदे सति एकं वस्तु इति दुर्वचः । कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखं इति,

निम्नाकारप्रत्यभिज्ञानात् तदुपाधिनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम् (कथमुपाधिषु नानात्वमात्रे सत्यपि 'तदेवेदं मुख' इति निश्चयः, यावता भेद एव स्यात्। यदि निम्नाकारप्रत्यभिज्ञा स्यात् तदोपाधिनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम्, नान्यथा)। उच्य तर्हि त्वयैव एकत्व 'प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं' इति। अस्ति चेदमेकत्वं शब्दादावपि 'गौरयं, शुक्लोऽयं, सुरभि चन्दनं' इति (गौरयं इति जातिशब्दयोः तुल्यव्यपदेशात् एकत्वावगमः। शुक्लोऽयमिति रूपशब्दयोः। सुरभि चन्दनमिति गन्धशब्दयोः द्रव्यशब्दयोश्च)। तस्माद्-श्रादि एकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन एव भेद इत्युपपन्नम्। श्रोत्रादिभेदः किंनिबन्धनः? विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः। विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम्? श्रोत्रादिभेद इत्युक्तम्। एवं तर्हि इतरेतराश्रयता उक्ता भवति। बाढमुक्ता। अविद्यामातृकेयम्, अत एव अनिर्वचनीयत्वं बुधैः (येयं इतरेतराश्रयता सेयं अविद्या, मातृका मातृसदृशी-इति ऋजु.। अविद्या माता जननी यस्याः इति तु केचन.)। तस्मात् विवर्त एव आश्रयणीयः तत्त्वसिद्धिः अनवगते. कारणम्। तस्मात् अत्रत्यो देवानांप्रियः (मीमांसकः) यो हि भूतसिद्धयोः शब्दार्थयोः सम्बन्धं अर्थावगतौ कारणं मन्यते। पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः अन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः इति कोऽयं संस्कारो नाम? यदि तावत् वर्णानुभूतिः, प्रत्युक्ता सा। स्मरणमपि तथैव (अयोगपद्यात्)। अथ स्मृतिकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या कश्चित् पदार्थः कालान्तरस्थायी विद्यते इति कल्प्यते, अथापि प्रतिवर्णविषय एव इति शक्यते कल्पयितुम्। एकैकवर्णविषयत्वात् उपलब्धेः, तदनुसारित्वाच्च स्मृतेः, तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य। (ऋजु- संस्कारो हि वर्णस्मृतिजनकतया वर्णान् स्मृतौ युगपदुपलम्भयन् अर्थप्रतीतौ कारणतां यायात्। स च एकैकवर्णविषय एव न सकलवर्णविषयः। कस्मात्? उपलब्धिभिराधीयन्ते संस्काराः। उपलब्धयश्च प्रत्येकवर्णविषया एव। तेन कारणमुखेन तावत् एकैकवर्णविषयः संस्कारः। तथा कार्यमपि यत् संस्कारस्य कल्पकम्, तदपि प्रत्येकवर्णविषयमेव उपलब्ध्यनुसारित्वात् स्मृतेः। उपलब्धं हि स्मर्यते, नानुपलब्धम्। न च समुदिता वर्णा उपलब्धा इति न समुदितवर्णविषया स्मृतिः। ('तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य' तेन स्मृतिः कार्यं यस्य स तत्कार्यः, तस्य भावः तत्कार्यत्वं तस्मात्। एतदुक्तं भवति, स्मृतितः संस्कारः कल्प्यमानः कार्यानुरूप्यात् प्रतिवर्णविषय एव कल्पनीय इति)। तस्मात् वर्णोपलब्धिवत् अथापि न कारणम्। न च स्मृतिविज्ञानशून्यः संस्कारः अस्तीति प्रमाणमस्ति। दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं 'पूर्ववर्णजनितविशेषसंस्कारसहितः अन्त्यो वर्णो वाचकः' इति ब्रुवन्। तस्मात् उपलब्धिस्मृतिभ्यां किमधिकं अस्य अर्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः? (ननु यथा अर्थप्रतीतिरनुपपन्ना, तथा स्फोटाभिव्यक्तिरपि अनुपपन्ना। तस्मात् नैकैकेन वर्णेन ध्वनिना वा स्फोटोऽभिव्यज्यते। न च नाभिव्यज्यते इति वाच्यम्। अनभिव्यक्तात् अर्थप्रत्ययप्रसङ्गात्। न च समुदितैः, समुदायासंभवात्। न च भागशोऽभिव्यक्तिः, भागाभावात्। तस्मादर्थप्रतीतिरेव परमस्तु वर्णेभ्यः, किं स्फोटकल्पनयेति। तत्राह-) स्फोटवादिनो वा कथं (स्फोटाभिव्यक्तिः) इत्येतदप्यनुत्तरम् (सिद्धान्तिनः)। नहि अभ्युपगतिः अर्थसिद्धौ हेतुः। (यत् यत्र अनुपपन्नम्, तत् अनुपपन्नमेव। न चाभ्युपगमात् उपपन्नता भवति)। तस्मात् उपवर्णनीयोऽयं पन्थाः।

अथ कालान्तरस्थायिनैव (संस्कारस्य) विशेषः। तत्र। परस्परासंबन्धे हि निमज्जयति करिष्यति। अथ अर्थप्रतिपत्तिरेव संबन्धहेतुः। (उत्तर-) एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति। भवतु इति चेत् (भवतु इतरेतराश्रयता, न च दोषमावहेत् विवर्तवादिन इव)। न तत्त्वावगमे युक्तोऽयं अभ्युपगमः। कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु? दर्शनात् इति यदि उच्येत, तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुम्, विवर्तस्य प्रतिपक्षस्य संभवात् (विवर्तादपि अर्थप्रतीतिसंभवात्)। अर्थावगतिर्हि

कारणमात्रस्य हेतुता प्रतिपद्यते, न सस्कारसन्तत्यैव। बीजाङ्कुरादिषु विशेषदर्शनात् उपपन्नम्। इद तु आनुमानिकत्वात् संस्कारस्य विशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते। तस्मात् विवर्तमेव उपपन्नतर मन्यामहे। अत एव इद मपि अयुक्तम्। किमयुक्तम्? 'सा च शब्दकल्पना च' (भाष्यम्) इति। कथमयुक्तम्? विवर्तपक्षे हि का नाम इय शब्दकल्पना? यस्मात् अभ्यासितोपाधि सर्वप्रमाणानगम्य एक वस्तु इत्युक्तम्। तस्मात् अशब्दशता एवेय यदुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयो औत्पत्तिक संबन्धोऽभिधीयते (इति)।

ननु एक त्वादिनोऽपि नैवाय विभाग शक्यतेऽवगन्तुम्, 'ज्योतिष्टोमोऽयम्, दर्शपूर्णमासाविमौ' इति। एकत्वे हि न वाक्यैकत्व एवावस्थिति। सर्ववाक्याना एकता प्राप्नोति, वर्णानामिव पदे, पदानामिव वाक्ये, एकत्वावगमादेव। भवति हि सर्ववाक्येषु शब्द शब्द इत्येका बुद्धि। सर्ववाक्यार्थेषु च वाक्यार्थ इति। तदिद अभिन्न सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजात प्राप्नोति। दृश्यते च अधिकारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च। विरुद्धा विरुद्धफला अविरुद्धाश्च अविरुद्ध फला। तत्र विरुद्धा कृष्णलचरुवत्सादय, अविरुद्धाश्च अग्निहोत्रादय। न चैतदेकत्वे उपपद्यते। सत्य नैकत्वे उपपद्यते, भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि, एकार्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता। न चात्र एकार्थता अत्र दीयते। तस्मादेकस्मिन् वाक्ये पदत्वापलापो युक्त। वाक्यान्तर तु भिन्नार्थ वाक्य। तस्यापलाप इति। तस्मात् सर्व विरुद्धाविरुद्धभेदाः उपपद्यते। शब्दप्रामाण्यवादिना हि (च) अर्थसंबद्ध शब्द शब्दनोच्यते (अभिमत) न काकवाशितादपि अर्थग्रहणम्।

ननु श्रोत्रादिभिरनुपलभ्यता सर्वमेतत् अविद्या तान्त इत्युक्तम्। किमिदमिदानीं अर्धजरतीयमुपन्यस्यते वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद इति। अनभिप्रायज्ञो देवानांप्रिय। प्रकृति भवतो अभेद उक्त। तद्रूपतया केन भेदोऽभिधीयते? ज्ञस्य चान्यतो च कथ वा भेदोऽपह्नोतु शक्यते श्रोत्रादीनामिव? सत्य नापह्नूयते, अविद्या तु प्राप्नोति। विद्या चेष्यते वैदिकोऽर्थ। कथमविद्यात अभ्युदय शक्यते वक्तुम्। अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम्। सत्य यथा भवानाह। प्रत्यवायस्तु आपेक्षिक। सर्वे हि क्षयि प्रत्यवायायैव। किंतु प्रत्यवाय एवैकत्र (ब्रह्महत्यादौ)। स च उपायश्चान्यत्र (वैदिकोऽर्थ) इति विशेष। तस्मान किंचिदत्र पूर्व परेण विरुध्यते (अभेदाभिधान परमार्थाभिप्राय परेण अविद्यानिबन्धनभेदाभिधानेन)। ननु वाक्य वाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्ये गुणवाक्यानां कथमर्थेन एकता शक्यते वक्तुम्? उक्त भिन्नत्वेऽपि एकानुष्ठानसिद्धिरिति नित्यकाम्यप्रयोगयोरिव। तस्मात् सर्वमुपपन्नम्।

(सिद्धान्तमुपक्रमते–) स्यादेतदेव यद्येका बुद्धि स्यात्। नहि अत्र एका बुद्धिरस्ति। ननु च सर्वशब्देषु 'शब्द शब्द' इत्येका बुद्धिरस्ति। असत्या चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात् सर्वशब्दानाम्। एक निमित्तता हि एकशब्दवाच्यता न पुनरेकवस्तुता। (ऋजु– न वर्णेष्वेकाकारा बुद्धिरस्ति। यस्मादेकेन निमित्तेन विना एकशब्दप्रवृत्तिर्न भवति। तच्च निमित्त कचित् जाति, क्रिया, गुण, द्रव्य वा गौ, गन्ता, शुक्ल, विषाणी इति यथा। क्वचित् वस्तुन एव एकत्व यथा तस्मिन्नेव वस्तुनि पुन शब्दप्रवृत्तौ आकाश आकाश इति। न पुन एकत्वमेव अस्या निमित्तम्। अत अनैकान्तिकत्वात् एकशब्दप्रवृत्ते न सिध्यत्येका बुद्धि)। अत्र च एक निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यता श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थ लोके शब्दश इ प्रसिद्ध। किं पुन कारण श्रोत्रग्राह्यत्वमात्र गृह्यते न पुन गोत्ववत् शब्दत्वमाश्रीयते। (उत्तर–) सामान्यविशेषविषयमशक्य अत्रापराध्यते एव चोदयन। (पृच्छति–) किं पुन सामान्य विशेषविषय ज्ञानम्? (उत्तर–) इद ज्ञान, यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनगतप्रत्यवमर्शो भवति, तत् सामान्यम्। न च गकारादिषु एकवर्णग्रहे सति वर्णान्तरावमर्शो भवति पाचकादिवत्। तस्मात् क्रिया निबन्धनेन इय शब्दशब्दवाच्यता। कस्माय विवर्त,

कस्य वा श्रोत्रादयः उपाधितामापद्यन्ते ? तस्मात् सिद्धमनैषा विनश्यते अर्थभावेनेति। तस्मात् कार्येन एव संबन्धोऽपि कल्पनीयः संस्काराणाम्, नोपलब्धिस्मृत्योः, अनवस्थितेः।

(ऋजु— अत्रापरे परिचोदयाम्बभूवुः । यदि प्रत्येकवर्णोपलम्भसंभूतभावनोपजातसकलवर्णविषयस्मृति निबन्धनः अर्थप्रत्ययः, तर्हि विपरीतक्रमोच्चारितेष्वपि वर्णेषु प्रत्येकानुभवाहितानां भावनानां अविशेषात् योगपद्याच्च मिलितसकलवर्णगोचरस्मरणकारणत्वात् अर्थप्रतीतिः किं न भवेत् ? तथा नानापुरुषसमुच्चारितेष्वपि एकैको पलम्भानां अभेदात्। अत्र इदमेव सदुत्तरं वाच्यम्, कार्येन. साहित्ये कल्प्यमाने यथाकार्यमेव कल्पयितुं न्याय्यमिति । किंतु क्रमविशेषपरिगृहीता एव वर्णाः अर्थप्रतीतिहेतवः ।

स्यान्मतम्, स्वभावतो नित्यानां विभूनां वर्णानां कालनिबन्धनस्य देशनिबन्धनस्य च पौर्वापर्यस्याभावात् उपलब्धिनिबन्धनं तदुपेयम् । एका चेयं सकलस्मरणात्मिका बुद्धिः इति न तन्निबन्धनः क्रम उपपद्यते इति । तदिदमकारणम् । उक्त स्मरणात्मिका धीरियमिति । तेन पूर्वोपलम्भसंबन्धवशेन पौर्वापर्यं पर्यालोचयन्ती जायते इति किमनुपपन्नम् ? ननु एकक्षणभाविनी स्मृतिः कथं भिन्न अवान्तरविषयावं भावयति, प्रमाणदर्शनानासाधारणविषयत्वात् तस्याः स्मृतेः । एतेन नदीदीनादिषु पदभेदबुद्धिः व्याख्याता, क्रमभेदेन तदुपपत्तेः । एवं च विच्छेदोच्चारितेषु अर्थप्रत्ययो न भवति, युगपत्स्मरणाभावात् । भाष्ये च 'पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः अन्त्यो वर्णो वाचकः ' इत्यनाक्षरवादः । परमार्थतस्तु सर्ववर्णेषु स्मरणारूढेष्वेव अर्थप्रत्ययः । अन्विताभिधानस्य अन्यथाऽनुपपत्तेः इति पश्यामः ।)

यदप्युक्तम् 'अपूर्वः सा च शब्दकल्पना च इति' तत्रापि अर्थापरिज्ञानमेव अपराध्यते । इह हि उच्यते परमार्थस्य उपाधिकल्पना, अविद्यमानस्य च कल्पनेति, तदिदं 'सा च शब्दकल्पना च' इति । गुरभिचन्दनादीनां आकृतिमध्ये परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम् ।

ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्येतत् इदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते । किं गकारादयो न शब्दाः ? शब्दास्ते, न शब्दः । 'शब्दात्' इति चैकवचनं पदाभिप्रायम् । न चैतत् पदमस्ति इति उपपन्नैवेयं अनुपपत्तिः । तथा च शास्त्रकारैरपि (यास्काचार्यैः) पदाभिप्रायेणैव उपन्यस्तं 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे' इति (१।१।४) काम सोपपादि, अनुपपन्नार्थमपि हि लौकिकं वचनं दृष्टं 'दश दाडिमानि षडपूपाः' इति । लोके च अनुपपन्नार्थमेव किंचित् दृष्ट्वा शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम् । इह पुनः नैवेयं अनुपपत्तिः समुदायस्य निमित्तत्वात् । कार्यैकत्वात्तु एकत्वोपचारः । तस्मात् शास्त्रकारवचनमपि अनयैव युक्त्या उपपन्नम् । पदवाक्यनिर्देशश्च । गौः पदं, अश्वः पदं, लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यं इति च । तस्मात् गकारादयेव पदं, स एव शब्दः, नान्यत् व्यतिरिक्तमस्ति इति सिद्धम् । बृहती. पृ. १०९–१२१.

● स्फोटवादनिरासः चोदनायाः धर्मप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव । ऊहादिमान् हि धर्मश्चोदनाप्रमेयः, ऊहश्च पदादिधर्मः पदाभावे कथं प्रमीयेत ? एवं पदार्थमूपालेऽपि तदाश्रित ऊहतन्त्रप्रसङ्गादि । शाल. पृ. ६.

● स्फोटवादिभिः निरवयवस्यापि स्फोटस्य क्रमवर्तिभिः नादैः अस्फुटस्फुटस्फुटतरत्वेन अभिव्यक्तिः इष्यते । मु. पृ. ५९७.

● स्फोटविचारः कियाश्चित् मीको. पृ. ३८६२ 'वाक्याधिकरण' इति विन्दो मणिग्रन्थे द्रष्टव्यः । ● स्फोटविचारः मीको. पृ. ३४६४ 'वाक्यार्थे शक्तिः लक्षणा वा' इति विन्दो मणिग्रन्थे द्रष्टव्यः ।

● 'स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि । आ. ४।१।४।७. ● स्फ्यः यज्ञायुधम् । 'यज्ञायुधानि संभरति' 'स्फ्यमोद्धन्ति' इति । स्फ्यः खड्गाकारं काष्ठम् । वि. ३।१।५. ● स्फ्यस्य धारण तावदेव प्रकान्तेन । वा. ३।८।१२।२४.

• स्फ्याधिकरणम् । ३।१।५।११. मीको. पृ. २१५७ 'द्रव्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• स्फ्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वं दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।१।५.

• स्मान्तं यजु – 'वसिष्ठा भूयास्म' इति । श्राद्धमयूखः पृ ५१ धारपुरेणसंपादितः.

• स्मरणं अनादि न शक्यं पर्यनुयोक्तुम् । टुप्. १०।४।१२।२३. • स्मरणम् । असन्निकृष्टावमर्शो हि स्मरणमेव मन्यन्ते । बृहती. पृ. ८०. • 'स्मरणं चोक्तमाचाराद् बलवत्तरम् ।' वा. १।३।८।२७ पृ. २८०. • स्मरणं नाम गृहीतग्रहणम् । ऋजु. पृ. ५२, • स्मरणं पूर्वानुभवोपजीवि विज्ञानम् । पृ. ८०. • स्मरणं प्रमुष्टतत्ताकं अग्रहीनियते । मणि. पृ. २६.

• स्मारकाः मन्त्राः । नियतोच्चारणं च नियमादृष्टार्थम् । भा. ३।२।४।३१–४०.

• स्मार्तं च श्रुतिविरुद्ध (क्रीणा) विक्रयं नानुमन्यन्ते । भा. ६।१।४।१५, • स्मार्तानि अष्टकादीनि कर्माणि लौकिकानि । ८।४।२।२. • स्मार्तापदार्थाः यत्र न प्रमाणान्तरविरोधानुरोधेन बाधिताः तत्र श्रौता बाधिष्यन्ते इति युक्तं एतत् । तेनैव गतत्वाद् गतार्थमिति चेन्न, सूत्रकारस्यानेव प्रथमाभिधानात् । तत्र हि कारणाग्रहणमात्रमुपपत्तिरुक्ता । शेषं लिङ्गसिद्धमनूदितमित्यपुनरुक्तम् । वा. २।४।२।३३. • स्मार्तानां स्थालीपाकादीनां कर्मणां दविहोमशब्दो नामधेयम् । ८।४।२।२–३. मीको. पृ. २०१८ 'दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां श्रौतानां च कर्मणां नामधेयम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • स्मार्तेष्वपि कर्मसु दोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां एकार्थे विकल्प । भा. १२।३।१०।१६.

• स्मार्तादीनामपि उत्तरत्रोत्तरकल्पार्थं यत्नम् । भा. ६।२।६।२१–२७.

• स्मार्तादिकर्मसु उत्पीनाधिकाराः । ६।२।६।२२–२१. मीको. पृ. ११० 'अधिकार स्मार्तादिकर्मसु उत्पन्नस्यैव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• स्मार्तादिनिषेधः दृष्टार्थः यथा विवाहे–'अरोगिणीं' इत्यादि । तदुक्तं विज्ञानेश्वरेण 'रोगिण्यादिषु तु दृष्टविरोध एव' इति । बाल. पृ. ३१.

• 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके' अयं निमित्ततो व्यवस्थारूपः प्रतिषेधः । बाल. पृ. ३५, • 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके' अयं निषिद्धप्रतिप्रसवविधि. स्मार्तः । पृ. १६.

• स्मार्तनियमानां प्राङ्मुखान्नभोजनादीनां उपनयनात् प्राङ्न नियमः । वि. ६।२।६.

• स्मृतिः । 'अनुच्चारणकाले च संस्कारैरेव केवले. । तत्तत्स्मरणैर्वाऽथ वेदोऽप्येतेषु तिष्ठति ॥ तेनार्थं कथयन्त्यां स्मृतायां कल्प्यते श्रुतिः । पठिताभिः समानाऽसौ केन न्यायेन बाध्यते ॥ स्मृतिशास्त्रं च यद्येकं भवेदृश्यमवैदिकम् । तन्मुक्त्वैकं ततोऽन्यानि व्यवहारागतामिषुः ॥ कठमैत्रायणीयादिपठितश्रुतिमूलिकाः । दृश्यन्ते स्मृतयः सर्वा मन्त्रोपनयनादिषु ॥ तदा तन्मध्यपातेयं वाक्यं किंचिदपस्मृतिः । मूलान्तरोद्भवं यत्तु जिह्वा नो न प्रवर्तते ॥ बाधिता च स्मृतिर्भूत्वा काचिन्न्यायविदा यदा । श्रूयते न चिरादेव शाखान्तरगता श्रुतिः ॥ तदा का ते मुखच्छाया स्यान्नैयायिकमानिनः । बाधाबाधानवस्थान भुवनेन प्रसज्यते ॥' वा. १।३।२।४ पृ. १८७–१८८. • स्मृतिः अनुभूतविषयैव । बृहती. पृ. १६५. • स्मृति. अपि आचार वेदवचनं योपलभ्य अप्यनुष्ठानार्थैव प्रवृत्ता । वा. १।३।३।७. • स्मृतिः अर्थवादप्रभवा विधिप्रभवया स्मृत्या बाध्यते । यथा– 'मा गामनागामदितिं वधिष्ट' इति विधिप्रभवया 'गां न हन्यात्' इत्यनया 'तद्यथैतन्मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वाऽर्हति उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इत्यर्थवादप्रभवया 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति । बाल. पृ. १४०. • स्मृतिः अप्रामाण्यमभि । इतः प्रभृति इयं स्मृतिः प्रवृत्ता इत्यनवगमात् अप्रमाणम् । सु. पृ. ११९. • स्मृति. आचाराद् बलीयसी भा १०।६।१०।४२. • स्मृतिः उत्पन्नमात्रस्याऽस्मरणं पुरुषप्रमादकृतं प्रति-

पेषति। वि. ३।८।८, ● स्मृतिः काचित् ‘ औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या ’ इत्यादिः न प्रमाणम्। १।३।२, ● स्मृतिः ‘ क्षुते आचामेत् ’ इत्यादिः प्रमाणम्। १।३।४. ● स्मृतिः गृहीतग्राहित्वमात्रेण अप्रमाणमित्युच्यते, न तु अयथार्थतया। सा हि स्वातन्त्र्येण अर्थपरिच्छेदासमर्थाऽपि यथार्थविषयपूर्वानुभवद्वारा तद्विषयभूतं यथावस्थितमेवार्थं अवस्थापयति। रत्नाकरः अनुमानं श्लो. १५८. ● स्मृतिः ज्ञानकरणिका। मणि. पृ. १९. ● स्मृतिः धर्मे प्रमाणं न भवति पौरुषेयत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, अनुवादत्वे चाप्रामाण्यमेव इति पूर्वपक्षः। अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु च नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्य एकत्र संक्षेपेण कथनार्थत्वात् स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् इति सिद्धान्तः। वि. १।३।१. ● स्मृतिः। नच स्मृतिध्वंसोऽपि स्मृतिजननात् नानुभवत्वेन स्मृतिहेतुता इति वाच्यम्। प्रथमानुभवत्वेन संस्कारद्वारा तस्य हेतुत्वात्। न च स्मरणेन अनुभवजन्यसंस्कारनाशात् स्मरणोत्तरं अस्मरणप्रसङ्गः। चरमस्मृतेरेव तन्नाशकत्वकल्पनात्। मणि. पृ. १९. ● स्मृतिः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा न प्रमाणम्। वा. १।३।२।३-४. ● स्मृतिः प्रमाणम्। ननु नोपलभ्यन्ते एतदर्थीयकं ग्रन्थम् (स्मृतिमूलभूतम्)। अनुपलभ्यमाना अपि अनुमिमीमहे, विस्मरणमपि उपपद्यते इति। तदुपपन्नत्वात् पूर्वविज्ञानस्य त्रैवर्णिकानां स्मरताम्, विस्मरणस्य चोपपन्नत्वात् ग्रन्थानामनुमानमुपपद्यते इति प्रमाणं स्मृतिः। भा १।३।१।२ पृ. १६५। यदा तु शाखान्तरेषु विद्यन्ते एव ताः श्रुतयः, तदाऽपि कस्याः शाखायाः पठ्यन्ते इत्येतावन्मात्रं विस्मरणम्। वैदिकत्वमात्रं तु प्रामाण्यसिद्धये परिपालयन्ति, तद्विशेषविज्ञानं पुनः अनौपयिकत्वात् अनादर्तव्यमेव। वा. ● स्मृतिः प्रमाणं विहितस्य बाधाभावे। १।३।३।५-७. ● स्मृतिर्लोभमूलिका न प्रमाणम्। भा. १।३।२।८. ● स्मृतिः वेदमूला वैदिकमन्वादिप्रणीतत्वात्, उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। वि. १।३।१. ● स्मृतिः शब्दप्रयोगात् बलीयसी। प्रयोगात् स्मृतिरनुमीयते। प्रयोगो दुर्बलः स्मृतेः इत्युक्तम्। भा. २।३।२।३ पृ. ५८६-५८७, ● स्मृतिः श्रुतिविरुद्धा अप्रमाणम्। १।३।२।३ पृ. १८५. ● स्मृतिः श्रुत्या बाध्यते, अप्रतिबाधः। वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● स्मृतिः। समानप्रकारकस्मृतेरेव संस्कारनाशकत्वकल्पनात् समूहालम्बनादितो न एकैकगोचरस्मृतिस्मरणानुपपत्तिः। उद्बोधकसमवधानस्यैव तत्तत्स्मृतिजनकत्वात्। मणि. पृ. १२. ● ‘ ततश्च तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत्। तथापि नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम् ॥ ’ वा. १।३।२।४ पृ. १९३, ● ‘ दृष्ट-श्रुतस्वप्नविज्ञानमूला त्वाप्यते स्मृतिः। ’ १।३।२।३ पृ. १८३. ● न वा अदृष्टपूर्वे स्मृतिर्भवति। भा. १।१।५।५ पृ. ६५. ● ‘ परोक्षश्चानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते। १०३ ॥ प्रमिते च प्रवृत्तत्वात् स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता। ’ १०४ ॥ श्लोवा. शब्द. ● ‘ प्रतिमन्वन्तरं चैवं स्मृतिरन्या विधीयते। स्थिताश्च मनवो नित्यं कल्पे कल्पे चतुर्दश ॥ ’ वा. १।२।६।७ पृ. २०२, ● ‘ या तु वेदविरुद्धेह स्मृतिः क्वचन दृश्यते। सा तु स्याद् भ्रान्तिमूलैव न स्पष्टश्रुतिमूलिका ॥ ’ १।३।२।३ पृ. १७२. ● वेदतुल्या हि स्मृतिः। वैदिका एव पदार्थाः स्मर्यन्ते इत्युक्तम्। भा. ६।२।६।२२. ● ‘ सर्वा तावत् स्मृतिरिह श्रुतिमूलप्रमाणिका। ’ वा. ३।४।४।११ पृ. ९०८. ● स्मृतयः धर्मे प्रमाणम्। मणि. पृ. ११. ● स्मृतयः धर्मे प्रमाणं न वेति संदेहे प्रमाण इति सिद्धान्तः। भा. १।३।२।१-२. ● स्मृतयः। शाखान्तरविप्रकीर्णानि हि पुरुषान्तरप्रत्यक्षाण्येव वेदवाक्यानि पुरुषधर्मानुष्ठानक्रमेणापठितानि वेदसमाम्नायविनाशभयात् स्वरूपेणानुपन्यस्य अर्थोपनिबन्धनद्वारलभ्यानि निशीथदीपस्थानीयेन तेनैव परोक्षाण्यपि व्यज्यमानानि पिण्डीकृत्य स्मर्यन्ते। वा. १।३।२।४ पृ १८७, ● अनाप्तादिविप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूला हि अव्याहतवेदमूलत्वावधारणा. स्मृतयः निर्णीतप्रामाण्याः शक्यन्ते धर्मप्रमाणत्वेन स्थापयितुम्। १।१।२।३

पृ. १६९, ● स्मृत्या अदृष्टार्थया दृष्टार्था बाध्यते, अप्रासबाध. । ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● स्मृत्या अविगीतया विगीतस्मृतिर्बाध्यते, यथा– 'न स्तेनः स्यात्' इत्यनया 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति आप्तस्मृतिरपि । बाधस्तु अत्र दण्डाभावमात्रपरत्वं अल्पदोषपरत्वं वा । बाल. पृ. १३९. ● स्मृत्या आचारो बाध्यते, अप्राप्तबाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● स्मृत्या आचारो बाध्यते, यथा– 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति स्मृत्या मातुलकन्यापरिणयनाचारः दाक्षिणात्यानाम् । बाल. पृ. १३८. ● स्मृत्या– आप्ताविगीतस्मृत्या अनाप्तविगीतस्मृतिः बाध्यते, अप्राप्तबाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● स्मृत्या –आप्तस्मृत्या– अनाप्तस्मृतिर्बाध्यते । यथा– 'नात्मानं घातयेत्' इति मन्वादिस्मृत्या 'केदारे पातयेद्देहम्' इति पाराशर्यादिस्मृतिः । बाल. पृ. १३९. ● स्मृत्या श्रुतिप्रभवया लिङ्गादिप्रभवा अर्थवादप्रभवा च स्मृतिर्बाध्यते, अप्राप्तबाध । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● स्मृत्या श्रुतिप्रभवया लिङ्गप्रभवा स्मृतिः बाध्यते, यथा– 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् निवेदानस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा' इत्यादिना श्रुतिप्रभवया स्मृत्या 'न दोषो अग्ने अन्यजातमस्ति' इति दत्तकपुत्रनिषेधलिङ्गात् तत्प्रभवा 'यस्य ये बीजिनो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु' इत्यादि । बाल पृ. १३९–१४०. ● स्मृतेः प्रमाणान्तरमूलत्वम् । बृहती. पृ. १३०. ● स्मृतेः प्रमेयपर्यायत्वेन अबाध्यत्वमात्र भवति, न तु श्रुतिबाधकत्वम् । सु. पृ. १८०. ● स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वम् । मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमुत्पद्यते इति प्रत्यक्षमवगम्यते । ...... ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति तेषां तत् स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति तेषां तद्बाधितमपि च कस्यचित्स्मृतिमूलं भवति । तस्मात्तत एव स्मृतिः । भा. १।१।४।१ पृ. १६५३. ● स्मृतेर्मूलं न दृश्यते— 'शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥' वा. १।३।१।२ पृ. १६४. ● स्मृतेर्लोभादिदृष्टमूलिकाया अप्रामाण्यम् । वि. १।३।३. ● स्मृतेः वैदिकं लिङ्गं बलवत् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. ● स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायाः अप्रामाण्यम् । भा. १।३।३–४. ● 'अनन्यमूलिकायां च श्रुतौ मूलेऽवधारिते । विरोधेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न वार्यते ॥' वा. १।३।३।७ पृ. १९८. ● सदृशदर्शनात् सदृशे अर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः । बृहती. पृ. ५४. ● 'स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वं स्मृतेस्तावन्न संमतम् ।' वा. १।३।२।३ पृ. १७२, ● 'स्मृतीनामप्रमाणत्वे विगानं नैव कारणम् । श्रुतीनामपि भूयिष्ठं विगीतत्वं हि दृश्यते ॥ विगीतवाक्यमूलानां यदि स्याद्विगीतता । तासां ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूलविपर्ययात् ॥' १।३।८।२७ पृ. २८६, ● स्मृतीनां कासांचित् स्ववेदशाखागतवचनविपरीतार्थशाखान्तरवचनमूलानां अधीतवाक्यविरोधो दृश्यते, तात्रैव दृढतरस्मरणोपस्थापितपुरुषान्तरस्य– (स्मृतिमूलभूत–) श्रुतिनिराकरणं न शोभते, अध्ययनवच्च स्मृतेरपि धारणसामर्थ्यात् । १।३।२।३ पृ. १७०. ● स्मृतीनां धर्मादिविषयाणां वेदैककारणत्वात् प्रामाण्यम् । सु. पृ. ४१. ● स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्वरूपेणैव अप्रामाण्यं इति भाष्यकारमतम् । तत्र अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं न स्वरूपतः इति वार्तिककारमतम् । कु. १।३।४।५ पृ. ५६. ● स्मृतीनां वेदमूलत्वात् वेदतुल्यता । वा. ६।२।६।२२. ● स्मृतीनां शाक्यादीनां अप्रामाण्यम् । भा. १।३।३।५ वर्णक ३, ● स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । १।३।२।४ वर्णक २, ● स्मृतीनां सर्वैर्धर्मत्व अवगति विशेषे । १।३।७।१५–२३. ● स्मृतीनां (मन्वादि) स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्व – दाराद्वृत्तिज्ञानाविषयविषयकत्वरूपागृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्यम् । मणि. पृ. १२. ● 'तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता ।

कदाचुन्यनुमानतोऽन्यमूला हि ता मताः ॥ ' वा. १।३।२।२ पृ. १७४, ● ' तस्माद् वेदविरुद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः । स्मृतीनां न प्रमाणत्वं विद्यन्ते यत् मनागपि ॥ ' १।३।२।३ पृ. १७२, ● ' न हि साक्षात् प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते ' । ' वेदवाक्यानुमानं हि तावदेव प्रवर्तते । यदर्थविषयं यावत् प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु न स्यात्तदनुमानिकम् । न हि हस्तिनि दृष्टेऽपि तत्पदेनानुमीयते ॥ तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः पुरस्तादानुमानिकाः । यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते ॥ ' १।३।२।३ पृ. १७२. ● स्मृतौ ज्ञानस्य अनुभवत्वेन हेतुत्वम् । मणि. पृ. १०. ● स्मृतिषु समाम्नायव्यपदेशाभावः । म्रभु. पृ. ८.

ॐ स्मृत्यधिकरणम् । स्मृतिः धर्मे प्रमाणम् ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् । १।३।१।१॥

भाष्यम्— एवं तावत्कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अथेदानीं यत्र न वैदिकं शब्दमुपलभामहे, अथ च स्मरन्ति, एवमयमर्थोऽनुष्ठातव्य एतस्मै च प्रयोजनायेति । किमसौ तथैव स्यात् नेति । यथा अष्टकाः कर्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः, तडागं खनितव्यम्, प्रपा प्रवर्तयितव्या, शिखाकर्म कर्तव्यमित्येवमादयः । तदुच्यते— 'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्' इति । शब्दलक्षणो धर्म इत्युक्तम् । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति । अतो निर्मूलत्वादपेक्षितुं न क्षममिति । ननु ये विदुः इदमनेन प्रकारेण कर्तव्यम् इति, कथमिव ते वदिष्यन्त्य-कर्तव्यं प्रत्ययमिति । स्मरणानुपपत्त्या । न हि अननुभूतोऽश्रुतो वाऽर्थः स्मर्यते, न चास्य वैदिकस्याऽलौकिकस्य च स्मरणमुपपद्यते पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति । या हि वन्ध्या स्मरेदिदं मे दौहित्रकृतमिति, न मे दुहिताऽस्तीति मत्वा न जातुचिदसौ प्रतीयात्सम्यगेतज्ज्ञानमिति । एवमपि ग्रन्थेन पारम्पर्येणाविच्छेदात् अयं वेद इति प्रमाणमेषा स्मृतिरनियमपि प्रमाणं भविष्यतीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात् अन्यस्य नानुपपन्नं पूर्वविज्ञानम् । अष्टकादिषु स्वदृष्टार्थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावात् व्यामोहस्मृतिरेव गम्यते । तद्यथा, कश्चिज्जात्यन्धो वदेत् स्मराम्यहमस्य रूपविशेष स्येति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानमिति च पर्यनुयुक्तो जात्यन्ध मेवापरं विनिर्दिशेत् । तस्य कुतः ? जात्यन्धान्तरात् । एवं जात्यन्धपरम्परायामपि सत्यां नैव जातुचित्सम्प्रतीयुर्विद्वांसः सम्यग्दर्शनमेतदिति । अतो नाऽऽदर्तव्यमेतज्जातीयकमनपेक्षं स्यादिति ।

वा— एवं तावद्विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य वेदस्य धर्मे प्रत्युपयोगः साधितः, इदानीं पौरुषेयीषु स्मर्यमाणार्थविषयेषु मन्वादिप्रणीतनिबन्धनासु स्मृतिष्व-निबद्धेषु चाऽऽचारेषु चिन्ता । तत्र किंचिदुदाहृत्य विचारः कर्तव्यः. इत्यष्टकादिस्मरणानि मन्वादिस्थानि तद्ग्रन्थसमर्पितानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाह्रियन्ते । संदेहहेतुश्चाभिधीयते । ' पारतन्त्र्यात्स्वतो नैषां प्रमाणत्वावधारणा । अप्रामाण्यविकल्पस्तु द्रढिम्नैव विहन्यते ॥ ' मन्वादिवचन स्मृत्यपेक्षं स्मृतिश्च मूलप्रमाणापेक्षिणीति नैकस्यापि वेदवन्निरपेक्षप्रामाण्य निश्चयः । यतस्तु वेदवादिनामेवाशिष्टानामविच्छिन्नपारम्पर्यपरिग्रहदाढर्यमतो नाप्रामाण्याध्यवसानमिति युक्तः संदेहः । तत्र पूर्वपक्षवादी वदति नैषां प्रामाण्यमेषा-पेक्षितव्यमिति । कुतः ? ' पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते । पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ॥ ' सर्वस्मरणानि हि प्रत्यक्षाद्यनुभवतोऽर्थे तदानुरूप्येणोपजायमानान्यर्थं समर्पयन्ति । तदिहाष्टका-दीनां स्वर्गादिसाध्यसाधनभावं प्रत्यक्षादीनि तावन्न गृह्णन्तीति साधितम् । शब्दोऽपि यथाऽग्निहोत्रादिषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यते नैव तथाः । ' प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे सद्भावकल्पना । धर्मोऽस्तित्वप्रमाणाद्धि विप्रकृष्टतरा भवेत् ॥ ' शब्दस्य तावदेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणम् । स चेत्तेनानवगम्यमानोऽप्यस्तीत्युच्यते ततो वरं धर्मास्तित्वमेव निष्प्रमाणकमभ्युपगतमिति । ' न चाऽऽनुमानमप्यस्मिन्नष्टकाश्रुतिकल्पने । न हि स्मृतिस्तया व्याप्ता दृष्टाऽन्यद्वाऽनुमापकम् ॥ ' यथैव धर्मे संबन्धादर्शनान्न लिङ्गं क्रमते तथाऽष्ट-

कादिश्रुतावपि । 'न चाऽऽगमेन तद्बोधो नित्येन कृतकेन वा । निरालम्ब कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥' यद्यप्यतीन्द्रियत्वादष्टकादिस्मृतीनां पौरुषेयागमगम्यत्वं संभवति । तथापि विप्रलम्भभूयिष्ठत्वादश्रद्धेयवचनेषु पुरुषेष्वनध्यवसानम् । दृश्यन्ते ह्यागमिकानप्यर्थानागमिकत्वाध्यारोपेण केचिदर्थार्थेऽप्यभिदधानाः । तेन मन्वादिभिरपि किमष्टकाश्रुतीरुपलभ्य वेदमूलत्वं स्वनिबन्धनानां प्रतिज्ञातममुनानुपलभ्यैव श्रद्धेयवाक्यत्वार्थमिति दुष्टपुरुषाकुलितचेतसां भवति संदेहः । तावता च प्रामाण्यविघातः । नित्यस्य वचनस्याऽऽदिमत्स्मरणमूलप्रतिपादने व्यापार एव नास्ति । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्वं प्रतिपद्यन्ते । विधिशून्यत्वात् । न च मूलान्तरं न्यायागतं सूचयन्ति । अन्यपरत्वात् । न च सर्वेषां स्मृतिप्रणयिनामविगानम् । येन पौरुषेयागमबलादुपलब्धपूर्वश्रुतिमूलत्वं स्यात् । 'न च विज्ञायते वाक्यं कीदृशं तन्निरूपितम् । अर्थवादादिरूपाद्धि पश्यामो भ्राम्यतो बहून् ॥'

यदि चैकदेशान्तेन गम्येत यथाविधि वाक्यान्येव मन्वादिभिरुपलब्धानीति । तत्र काऽपि कल्पना स्यात् । दृश्यन्ते ह्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्योऽपि भ्राम्यन्तः पुरुषा दृश्यन्ते । तेन तेष्वप्याशङ्का भवति । मृतमासिकव्यवहारवच्च प्रक्षीणशाखामूलत्वकल्पनायां यत्नो यद्योच्यते न तत्प्रमाणीकुर्यात् । तस्मान्नाऽऽगमेनापि मूलोपलब्धिः । 'उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे सदृशो चानिरूपिते । नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसाधनम् ॥ अर्थापत्त्याऽपि यत्किंचिन्मूलमित्यवगम्यते । तथाप्रमाणपक्षेऽपि भ्रान्त्यादि न विरुध्यते ॥' यदि हि श्रुतिकल्पनेन विना स्मृतिर्नोपपद्यते ततः सम्यङ्मूला स्यात् । संभवति तु स्वमूलत्वेन नैनानैकान्त्यादर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य चानवकाशः । तस्मादनुपलब्धिगोचरापन्नायां श्रुतौ सत्यपि मूलान्तरेऽप्यमिथ्येनमूलाभावान्निर्मूलत्वाभिधानम् । 'ननु ये विदुरेवमितिकर्तव्यताकं पञ्चफलकश्यामो पदार्थः कर्तव्य इति । अथवा य कर्तव्योऽयं विधीयते विदुस्ते तथा विना नन्द-

स्तादृशाः कथमिवास्मान्निप्रबन्धुं न कर्तव्योऽसाविति वदेयुः । नन्वन्ये एव वदन्ति कर्तव्य इत्यन्ये न वा कर्तव्य इत्याहुः । कथमन्यत्र यदा तेषामप्येवमश्रवणं सर्वत्र इति कथिते भवत्येव प्रतिपत्तिः । अथवा ये मन्वादयो विदुरकर्तव्योऽयं पदार्थ इति कथमिव ते विनाऽपराधेन लोकं वञ्चयितुं वदिष्यन्ति कर्तव्य एवायमिति । 'स्मरणानुपपत्त्या' इति । ये तावन्मन्वादिभ्योऽर्वाञ्चः पुरुषास्तेषां यज्ज्ञानं तत्पारम्पर्यागतपूर्वार्थत्वात् स्मृतिः । मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किंचित्प्रमाणं संभाव्यते तत स्मरणं भवेन्नान्यथा । कस्मात्पुनः पुत्रं दुहितरं चाऽतिक्रम्य स्मार्तदौहित्रोदाहरणं कृतम् । स्थानतुल्यत्वात् । पुत्रादिस्थानीया हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानदौहित्रस्थानीयं स्मरणमतश्च यथा दुहितुरभावं परामृश्य दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मन्यते तथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षासंभवपरामर्शादष्टकादिस्मरणं मिथ्येति मन्तव्यम् । 'यथैव पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद' इति वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम् ।

इतरस्त्वर्थस्यैवाविच्छेदस्मरणमयमाहेति मत्वा पुनः निर्मूलत्वमाह । वेदं पुनः सविशेषं प्रत्यक्षगम्यत्वात् घटादिवदेव पुरुषान्तरस्थमुपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि स्मृतमुपलभ्यान्येऽपि स्मरन्तोऽन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्तीत्यनादिता । सर्वस्य चाऽऽत्मीयस्मरणात्पूर्वमुपलब्धिः संभवतीति न निर्मूलता । शब्दसंबन्धव्युत्पत्तिमात्रमेव चेह वृद्धव्यवहाराधीनम् । प्रागपि हि वेदशब्दादन्यवस्तु निर्लक्षणं वेदान्तरविलक्षणं वाऽध्येतृसंमृग्वेदादिरूपं मन्त्रब्राह्मणादिरूपाणि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषां चानादयः संज्ञा इति तद्द्वारेणोत्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यभिज्ञत्वं साधितम् । ननु अष्टकादिषु पुरुषान्तरस्थेष्वपि कुम्भकारक्रियास्विव किंचिद्विज्ञानमूलमस्ति । यदि हि कर्तव्यरूपमात्रं स्मर्येत तत पाकादि तदिदं दधैरन्यानुतिष्ठतो दृष्ट्वा परे स्मरेयुः । यतस्त्विह स्वर्गादिसाध्यसाधनसंबन्धः स्मर्यते । नासौ पुरुषान्तरैरुपलभ्यमानो वैश्विदृश्यत इत्यप्यपरम्परा न्यायेनाप्रमाणा । सर्वस्य चादिमत्परम्परारोहेण वेद

कश्चिद्विपर्ययाभिमानो भ्रान्तेरन्यत्र स्मरणानिदर्शनम् । वेदे हि प्रामाण्यस्यानादित्वात्सिद्धप्रामाण्यस्य । कथम् ? 'यो यो गृहीता शास्त्रस्य स स्वयं नोपलब्धवान् । स्वातन्त्र्येणागृहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥' नादृशं चाऽष्टकादिस्मरणम् । न च चोदना मूलभूतोपलभ्यते । न चाननुभूतार्थस्याऽनुमानं शक्यते । यदि च वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्रणीताः स्युस्ततोऽर्थस्मरणवदिदं तस्माच्छास्त्रं मन्वादिभिः प्रणीतमित्यपि पारम्पर्येण स्मर्येत । स्यादेतत् । अर्थस्मरणेन कृतार्थानां निष्प्रयोजनं मूलस्मरणमनादराद्भ्रष्टमिति । तदयुक्तम् । न हि वक्तृत्व प्रामाण्यं तदेव विस्मर्तुं युज्यते । अर्थस्मृतेः स्वतः प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुरुषास्तावदेतज्जानन्ति यथा वेदमूलज्ञानाद्विना प्रामाण्यं न निश्चीयते इति ते कथमिव तत्रानादरं कुर्युः । अपि च— 'येन यत्नेन मन्वाद्यैः शास्त्रमर्थान्वयं प्रपाठितम् । पस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदना न समर्पिता ॥' यदि हि तैरप्यर्थमात्रोपात्ययेभ्योऽधिगतं न वेदो दृष्ट इति तावत्पूर्वेषामप्ययमेव पर्यनुयोग इति निर्मूलत्वप्रसङ्गात् निर्मूलत्वान्न युज्यते । यदि तु प्रलीनशाखामूलता कल्प्येत ततः सर्वासां बुद्धादिस्मृतीनामपि तद्द्वारं प्रामाण्यं प्रसज्यते । यथैव च यदभिप्रेत त एव तत्प्रलीनशाखामस्तके निक्षिप्य प्रमाणीकुर्यात् । अथ विद्यमानशाखागता एवैतेऽर्थास्तथाऽपि मन्वादय इव सर्वे पुरुषास्तत एवोपलप्स्यन्ते । युक्ततरा च व्याख्यातृव्याख्यानविशेषाद्वेदादेव प्रतीतिरिति स्मृतिग्रन्थानर्थक्यं स्यात् । न च तद्दृश्यते । यदि वाप्याक्यादिह मन्वादिभिः प्रतिपन्न किं विधिवाक्यानुसारेणार्थवादरूपादिति । यथा— 'महताऽपि प्रयत्नेन तमिस्रायां परामृशन् । कृष्णशुक्लविवेकं हि न कश्चिदधिगच्छति ॥' न च मन्वादिवचनाद्वेदमूलत्वं निश्चितम् । ते हि निर्मूलमपि विप्रलम्भादिहेतोरुक्त्वा लोके वक्तारमिवैव वदेयुः । तस्मादप्रमाणम् ।

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ।
२ ॥

भाष्यम्— अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते । प्रमाणं स्मृतिः । विज्ञानं हि तदित्यन्यथा भविष्यति ? पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणाभावादिति चेत् । अस्ति, एव स्मृतेर्दृष्टस्य कारणमनुमास्यामहे । तत्तु नानुभवनम्, अनुपपत्तेः । न हि मनुष्या इहैव जन्मन्येवंजातीयकमर्थमनुभवितुं शक्नुवन्ति । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते । ग्रन्थस्त्वनुमीयेत, कर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थयोः । तेनोपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानाम् । ननु नोपलभन्ते एवंजातीयकं ग्रन्थम् । अनुपलभमाना अप्यनुमिमीरन्, विस्मरणमप्युपपद्यते इति । तदुपपन्नतरात्पूर्वविज्ञानस्य त्रैवर्णिकानां स्मरतां विस्मरणस्य चोपपन्नत्वाद्ग्रन्थानुमानमुपपद्यते इति प्रमाणं स्मृतिः ।

अष्टकालिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दृश्यन्ते 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्येवमादयः । तथा प्रत्युपस्थितनियमानामाचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम् । गुरोरनुगमात्प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति ग्रन्थग्रन्थिभेदिनश्च न्यायान् परितुष्टो वक्ष्यतीति । तथा च दर्शयति 'तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेति' इति । प्रपास्तडागानि च परोपकाराय, न धर्मायेत्येवावगम्यते । तथा च दर्शनम् 'धन्वन्निव प्रपा असि' इति । तथा 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति च । लोकविद्विष्टाकर्म, दर्शनं च 'यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव' इति । तेन ये दृष्टार्थास्ते तत एव प्रमाणम् । ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति ।

वा— सर्वथा तावन्मन्वादिप्रणीताः सनिबन्धनाः स्मृतयः शेषाणि च विद्यास्थानानि सार्थं प्रतिपादयन्त्युपलभ्यन्ते । मन्वादीनां चाप्तत्वाच्चविज्ञानमूलमदृष्टं किंनिबन्धनत्वं कल्पनीयम् । तत्र च— 'भ्रान्तेरनुभवाद्वाऽपि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् । दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी ॥' सर्वत्र चादृष्टकल्पनायां तादृशं कल्प्यते यद्दृष्टं न विरुणद्धि न चाऽदृष्टान्तरमपेक्षते । तत्र च यो नाम कल्प्यमानो दृष्टविरुद्धं चादर्शनविशेषापत्तिः । सर्वेषां चाप्युपगतदृष्टप्रामाण्यबाधश्च । इदानीन्तनैश्च पुरुषैर्न भ्रान्तिर्मन्वादीनामनुवर्तिता । तत्परिहारायैकपाक्षश्च मन्वादीनामित्यनेनादृष्टकल्पना । अनुभवेऽपि न एव तावदनुभवः कस्यचि-

तत्र । पुनश्चेदानींतनसर्वपुरुषजातिविपरीतसामर्थ्यकल्पना, मन्वादेस्तच्चैतत्सर्वज्ञवादे निराकृतम् । पुरुषवाक्यपरम्पराऽप्यन्धपरम्परया निराकृता । न हि निष्प्रतिष्ठप्रमाणात्प्रमालाभो दृश्यते । तथा विप्रलम्भेऽपि तत्कल्पना । विप्रलिप्सा प्रयोजनं लोकस्य च तत्र भ्रान्तिस्तस्याश्चेयन्तं कालमनुवृत्तिरित्याद्याश्रयणीयम् । उत्पन्नस्य च दृढस्य प्रत्ययस्य प्रामाण्यनिराकरणाद्दृष्टविरोधः । तस्मात्सर्वेभ्यश्चोदनाकल्पनैव ज्यायसी । तत्र हि तन्मात्रादृष्टाभ्युपगमः । शेषास्तु महाजनपरिग्रहादयः सर्वेऽनुनिधीयन्ते । संभाव्यते च मन्वादीनां चोदनापूर्वविज्ञानकारणत्वेन । तदर्थमेवाऽऽह 'तेनोपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानाम्' इति । यानि पुनरनुपपन्नवदसंभावनानां म्लेच्छादीनामतीन्द्रियार्थस्मरणानि तेषां मूलकल्पनावेलायामेव चोदनासंभावनापदं नाऽऽरूढेति मिथ्यात्वहेतुभूतचतुष्टयपारिशेष्यादप्रमाणत्वम् । संभाविताया पुनश्चोदनाया कारणान्तरनिषेधे कृते निर्मूलत्वासंभवात्परिशेषसिद्धं चोदनामूलत्वम् । यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यन्त इति । तत्र केचिदाहुः । नित्यानुमेयास्ता न कदाचिदुच्चार्यन्ते । यथा लिङ्गादिकल्पिताः । कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिरिति चेत् । नैष दोषः । पाठाविच्छेदवत्पारम्पर्येण स्मरणात्तत्सिद्धेः । यथैव हि ग्रन्थः संप्रदायादविच्छिन्नोऽस्तित्वं भजते तथैव प्रतिज्ञया नित्यानुमेयश्रुतिसंप्रदायाविच्छेदसिद्धिः । तदयुक्तम् । ग्रन्थपरम्परायामेव या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यन्ते तस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसराभावाद्दुर्लभतरमस्तित्वम् । तथा च स्मृतेरपि सैव वन्ध्यादौहित्रतुल्यता । लिङ्गादीनां तु नित्यत्वान्नित्यमनुच्चरितश्रुत्यनुमानकारणत्वमविरुद्धम् । तेन वरं प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव । न च प्रलयो न संभाव्यते । दृश्यते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषक्षयाच्चाल्पविषयत्वम् । न चैवं सति यत्किंचित्प्रमाणमापद्यते । शिष्टत्रैवर्णिकदृष्टस्मरणान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वात् श्रुत्यनुमानस्य ।

यद्वा विद्यमानशाखागतश्रुतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपलब्धिरिति चेदुच्यते— 'शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥' यत्तु किमर्थं वेदवाक्यान्येव नोपसंगृहीतानीति । संप्रदायविनाशभीतेः । विशिष्टानुपूर्वीव्यवस्थितो हि स्वाध्यायोऽध्येतव्यः श्रूयते । स्मार्ताश्च आचाराः केचित्कचित्कस्यांचिच्छाखायाम् । तत्रापि तु केचित्पुरुषमेवाधिकृत्याऽऽम्नायन्ते । ये तु क्रतुप्रकरणाम्नाताः केनचिन्निमित्तेनोत्कृष्यमाणाः पुरुषधर्मतां भजन्ते । यथा 'मलवद्वाससा सह न संवदेत्' 'तस्माद्ब्राह्मणायावगुरेत्' इत्येवमादयः । तत्र यदि तावत्तान्येव वाक्यान्युद्धृत्याध्यापयेयुस्ततः क्रमान्यत्वात्स्वाध्यायविधिविरोधः स्यात् । अनेन च निर्देशेनान्येऽप्यर्थवादोद्धारेण विधिमात्रमधीयीरन् कर्मौपयिकमात्रं वा । तत्र वेदप्रलयः प्रसज्येत । न चावश्यं मन्वादयः सर्वशाखाध्यायिनः । ते हि प्रयत्नेन शाखान्तराध्यायिभ्यः श्रुत्वाऽर्थमात्रं स्ववाक्यैरविस्मरणार्थं निबध्नीयुः । न च वाक्यविशेषो ज्ञायते । यथैव हि स्मृतेर्वेदत्वाद्भ्रान्तिमूलत्वं नास्त्येवमर्थवादमूलत्वमपि । शक्नुवन्ति हि ते विध्यर्थवादौ विवेक्तुम् । तत्र स्मृतेर्विध्यात्मकत्वात्प्रकृतितादात्म्यानुमानं श्रुत्यर्थवादेऽर्थवादपूर्वकत्वं निष्प्रमाणकम् । अपि च 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' 'स सर्वोऽभिहितो वेदे' इति च स्वयमेव स्मर्तृभिरात्मा यद्भुवा समर्पितस्तच्चैतन्नियोगतस्तत्कालैः कर्तृभिर्बुद्धिकारित्वादुपलब्धमेव सिद्धं वेदद्वारं प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्यात्स्वतन्त्रमेव प्रामाण्यं वेदमूलत्वं वाऽनुमानेन साधयति तस्यार्थकामानुसारिभिर्दृष्टार्थैराचारैरनैकान्तः । श्रूयमाणश्रुत्यधीनप्रामाण्यापदेशश्च विरुद्धता तस्मादर्थापत्तिरेवाव्यभिचाराद्युक्तस्तात्पर्या मानादनुमानं वेनोक्ता । 'अस्या एव स्मृतेर्दृष्टिम्' इति । दृष्टत्वात्कारणानुमानमथवा दृष्टत्वस्य । 'न हि मनुष्या इव' इति । निःशेषधर्मावच्छिन्नाः मरणेनान्तरितत्वात्कर्मफलसंबन्धानुसंधाना समवेतोच्यते । 'स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादुपपत्तौ वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानाम्' इति । चोदनामूलसंभावनापदलाभार्थम् । 'विस्मरणमप्युपपद्यते' इति । दृश्यते शाखात्वेऽप्यर्थस्मरणं ग्रन्थनाशश्च । यदा तु

शाखान्तरेषु विप्रकीर्णा एव ताः श्रुतयस्तदाऽपि कस्याः शाखायाः काः पठ्यन्त इत्यस्याशक्यं विस्मरणम्। वैदिकस्मार्तं तु प्रामाण्यसिद्धये परिपालयन्ति। तद्विशेषज्ञानं पुनस्तैरप्रस्तुतत्वादनादर्तव्यमेव। 'तथा प्रत्युपस्थितनियमानाम्' इति। आगतमागतं निमित्तं प्रति ये नियम्यन्ते वृद्धव्यवहारादयस्तेषाम्। 'दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम्' इति।

एतदयुक्तम्। कुतः— 'धर्मं प्रति यतोऽङ्गेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः। तस्माद्दृष्ट्यादिवक्षेपामुपन्यासो न युज्यते॥' न हि यावत्किंचिदाचरणं तस्य सर्वस्य मूलमिह प्रमाणं मिष्यते। धर्मजिज्ञासाधिकारात्। यदि च गुर्वनुगमादीनां केवलं दृष्टार्थत्वमेव स्यात्ततः कृष्यादिवद्धर्मे प्रमाणप्रामाण्यमेवेति नोपन्यसितव्याः। स्यादेतत्प्रमाणत्वेनैवामुपन्यास इति। न। तथा सति 'हेतुदर्शनाच्च' इत्यत्रोदाहर्तव्या भवेयुः। तस्मात् भेषाऽमिति च दर्शनं निष्फलम्। न च नियोगतः शास्त्रादृते प्राप्तिः। शक्यते ह्युपायान्तरेणापि सामदानादिना गुरुरध्यापनादीनि कारयितुम्। तत्रास्ति नियमविधेरवकाशः। यदि च यथाकथंचिट्टीकणच्छिन्नहानोपादानात्मरक्षणप्रीत्युत्पादादिभिर्दृष्टार्थता भाष्यकारोक्ता शक्या वक्तुम्। न चावपातादीनां कृषियमयामादीनां च दृष्टार्थानामवैदिकत्वम्। तस्मादत्यन्तदृष्टार्थत्वे संभाव्यते वेदमूलत्वं नियमादृष्टसिद्धेरनन्यप्रमाणकत्वात्। अतश्च गुर्वनुगमनादेर्नैमित्तिकत्वादक्रियायां प्रत्यवायः करणे च न भवति। इह च श्लोके गुरुरध्यापयिष्यतीत्येवमादि निपात्यते। नियमापाविभक्तमादृष्टार्थपूर्वसिद्धिः। एवं च 'भ्रान्त्यादृष्टप्रमाणेषु तथा स्यात्' (१।३।१०। २१) इत्यत्र सकृदुच्चरितानुष्ठानमिति सिद्धान्ते युक्तः। इतरथा तु दृष्टार्थत्ववर्णनेनैवोदकपानादिवद्व्यवहारः स्यात्। यत्तु भाष्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमित्युक्तं तदपि पद्धात्र्यर्थानन्तरार्थम्। एतदुक्तं भवति, यावत्तद्दृष्टयोः स्मृतयस्ता कश्चिदप्रमाणी कुर्याद्दूषान्, इमाः पुनर्गुर्वनुगमनादिविषयाः कथंचिदप्रमाणं भविष्यन्तीति। उपाकर्मादीनां यद्यपि विशेषश्रुतिः नैव कल्प्यते तथाऽपि धर्मोपकारश्रुत्यैव समस्तानामुपादानात्प्रामाण्यम्। तस्माच्छेषाणामितरपक्षे सर्वेषामनुगन्तव्ये सिद्धवच्छेषाणामेवानुगमनं दर्शयति। यथा धन्वनि निरुदके कृताः प्रपाः परेषामुपकुर्वन्त्येव त्वमिति देवतास्तुतिपरे वाक्ये सिद्धवत्प्रपासद्भावस्तस्याश्च पारार्थ्यं दृश्यते। गोत्रचिह्नं शिखाकर्म तथाप्याचारनियमस्यादृष्टार्थत्वाच्चैव ताक्ष्माप्नमेव प्रयोजनम्। शक्यं ह्युपायान्तरेणापि गोत्रं स्मर्तुं तेनान्य एवाभिप्रायः। कर्माङ्गभूतं तावच्चतुर्वर्णचण्डालादिविभागसिद्ध्यर्थमवश्यं स्मर्तव्यं गोत्रम्। अतश्च तच्चिह्नार्थमपि तावच्छिखाकल्पस्मृतेः प्रामाण्यमस्तु। तन्नियमादृष्टस्य त्वैकान्तेनैवानन्यगतित्वात्पुरुषार्थता सेत्स्यतीति। तेन सर्वस्मृतीनां प्रयोजनवती प्रामाण्यसिद्धिः। तत्र यावद्धर्ममोक्षसंबन्धि तद्वेदप्रभवम्। यत्त्वर्थसुखविषयं तल्लोकव्यवहारपूर्वकमिति विवेक्तव्यम्। एषैवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः। उपाख्यानानि त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि। यत्तु पृथिवीविभागकथनं तद्धर्माधर्मसाधनफलोपभोगप्रदेशविवेकाय किंचिद्दर्शनपूर्वकं किंचिद्वेदमूलम्। वंशानुक्रमणमपि ब्राह्मणक्षत्रियजातिगोत्रज्ञानार्थं दर्शनस्मरणमूलम्। देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं दर्शनगणितसंप्रदायानुमानपूर्वकम्। भाविकथनमपि त्वनादिकालप्रवृत्तयुगस्वभाव — धर्माधर्मानुष्ठानफलविपाकवैचित्र्यज्ञानद्वारेण वेदमूलम्। अङ्गविद्यानामपि अर्थपुरुषार्थप्रतिपादन लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेक्तव्यम्। तत्र शिक्षायां तावद्वर्णकरणस्वरकालादिप्रविभागकथनं तत्प्रत्यक्षपूर्वकम्। यत्तु यथाविज्ञानप्रयोगे फलविशेषस्मरणम्। 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा' इति च प्रत्यवायस्मृतिस्तद्वेदमूलम्। एवं कल्पसूत्रेष्वर्थवादादिभिः प्रकारान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविप्रकृष्टव्यवहारकल्पनामनिरूपणं तत्तत्प्रमाणमहीतव्यम्। लोकव्यवहारपूर्वकाश्च केचित्तदिक्कालादिव्यवहाराः सुखार्थत्वेनाऽऽश्रिताः। व्याकरणेऽपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं साक्षाद्दृष्टादिविभागलक्षणप्र-

निमित्तम् । साधुशब्दप्रयोगात्फलसिद्धिरपशब्देन तु फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकम् । छन्दोविचितिरप्यपि गायत्र्यादिविवेको लोकवदेव पूर्ववदेव प्रत्यक्षं । तज्ज्ञानपूर्वप्रयोगात्तु फलमिति श्रौतम् । तथा चाहिष्ठ श्रूयते 'यो ह वाऽविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वा' इत्यादि । ज्योतिःशास्त्रेऽपि युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागेन तिथिनक्षत्रज्ञानमविच्छिन्नसम्प्रदायगणितानुमानमूलं ग्रहसौस्थ्यदौस्थ्यनिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तद्वत् शान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलम् । एतेन सामुद्रवास्तुविद्यादि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विषये सर्वमानुमानिकम् । ईदृशो गृहारामादिसन्निवेशो शस्यस्तदेतच्च प्रत्ययमिति । मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभिरविच्छिन्नसम्प्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता । नहि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसंहर्तुं क्षमः । एतेन न्यायविस्तरः व्याख्यातः । विषयो वेदवाक्यानां पदार्थैः प्रतिपाद्यते । ते च जात्यादिभेदेन सङ्कीर्णा लोकवर्त्मनि ॥ सुलक्षणविविक्तास्ते प्रत्यक्षादिभिरञ्जसा । परीक्षितापि ते शक्या प्रविवेक्तुं न तु स्वयम् ॥ वेदोऽपि विप्रकीर्णात्मा प्रत्यक्षाद्यवधारितः । स्वार्थं साधयतीत्येवं ज्ञायते न्यायविस्तरात् ॥' तथा च मानवेऽप्यभिहितम्— 'प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥' तथा— 'यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥' इत्यादिभिः तर्कविशुद्धिरभिहिता । श्रवणं च मनुष्याणामधर्मभूयिष्ठत्वाच्च ज्ञानशक्तिरद्य प्रतिहन्यते तु सुतरां तु भवन्ति । तत्र लोकायतादौ पतितस्य स्मृतेन्द्रियाद्यैः सर्वप्रतिपत्तिप्रतिपादनम् । तदुपपादनस्य शब्दान्तरत्वं च शिष्यव्यवहारकल्पनं । अन्यथा पुनः— 'प्रतिभान्त्येव पुंसामपूर्वार्थाः पतन्त्यपि । भ्रान्तिर्बहुमता सत्यं शुद्धस्नानबोधनात् ॥' सर्वासु तु मार्गितासु स्यात् स्वप्न विशेषतस्तु कश्चिदुपयुक्ताः प्रमाणानि करिष्यन्ति । यदि च निगमनिरुक्तव्याकरणमात्रान्नोपपत्तिरेषा व्यकान्तप्रतिपादनं तदपि पक्षपातादृतेऽन्यतरांशनिरूपणाशक्तेः । अन्वयं च सर्वात्मकवस्तुयुगपद्ग्रहणासमर्थत्वादङ्गोपाङ्गप्रतिपदविषयविवक्षार्थमेकैकनिरूपणमादरेण कर्तव्यम् । अन्यथा येऽनवाप्तसामान्यविशेषाद्युपपत्तयः पुरुषास्ते पदप्रतिपाद्यं निष्कृष्टवस्तुभागं लोकमात्रालोचनेन नैवाध्यवस्येयुः । मन्त्रार्थवादोपाख्यानाश्च स्तुतिनिन्दास्तुतिनित्यानित्यैकपृथक्त्वैकान्तमाश्रित्य तत्र तत्र विधिप्रतिषेधाङ्गत्वेन प्रवर्तमानाः पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधर्मवैचित्र्यादृते निरालम्बनाः स्युः । याश्चैताः प्रधानपुरुषेश्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रियाः सृष्टिप्रलयादिरूपेण प्रवृत्तास्ताः सर्वा मन्त्रार्थवाददर्शनादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूलद्रव्यप्रकृतिविकारभावदर्शनेन च द्रष्टव्याः । प्रयोजनं च स्वर्गयागाद्युत्पाद्योत्पादकविभागज्ञानम् । सर्गप्रलयोपवर्णनमपि देवपुरुषकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् । सर्वं हि तद्बलेन प्रवर्तते तदुपरमे चोपरमतीति । विज्ञानमात्रक्षणभङ्गनैरात्म्यादिवादानामप्युपनिषदर्थवादप्रभवत्वं विषयेष्वात्यन्तिकं रागं निवर्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्यम् । सर्वत्र च यत्र कालान्तरफलं तदिदानीमनुभवासम्भवात् श्रुतिमूलता । यद्दृष्टफले तु क्वचिद्विवादो पुरुषान्तरे व्यवहारदर्शनादेव प्रामाण्यमिति विवेकसिद्धिः ।

शा— 'वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः । सम्भाव्यवेदमूलत्वात्स्मृतीनां वेदमूलता ॥'

सोम— साक्षात् निरपेक्षतया धर्मप्रमितिजनकत्वात् चोदनायाः प्रथमं प्रामाण्यं विचारितम्, तदनन्तरं तदेकवाक्यतापन्नानां अर्थवादादीनाम्, इदानीं कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं तन्मूलतया प्रमाणत्वात् स्मृत्यादीनां प्रामाण्यं विचार्यते इति आनन्तर्यमित्यर्थः । सूत्रार्थस्तु—चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति धर्मस्य वेदैकमूलत्वात् मूलभूतवेदरहितं स्मृत्यादिकं धर्मप्रमाणत्वेन अनपेक्ष्यमिति ।

वि— 'अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे न मानं मानताऽथवा । निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥'

वैदिकैः सर्वप्रमाणग्रन्थसमाख्याता वेदमूलता । विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता ॥ मा सात्वतशास्त्रादिराद्या जना इति मन्यथाः । तत्र, स्मृतेर्मूलवेदोऽनुमितो मानत्वसंभवात् ॥ '

भाट्ट— शिष्टैर्वैदिकपरिगृहीतानां मन्वादिस्मृतीनां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति सन्देहे सन्मूलकत्वनिश्चायकाभावात् अप्रामाण्यम् । न ह्यत्र प्रत्यक्षादि मूलम्, तेषां धर्माधर्मयोः अप्रवृत्तेः । वेदस्य च प्रत्यक्षपठितत्वानुपलम्भात् । उपलम्भे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । प्रत्यक्षपठितस्य इदानीमुच्छेदस्य च वैदिकैर्वेदभागपरिगणनं दृश्यमानं भागभागापरित्यागेन पाठ्यमानतया कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च नित्यानुमेयो वेदो मूलम् । स्मृतेर्मूलसामान्यव्याप्तत्वेऽपि वेदव्याप्त्यभावेन अनुमानानुपपत्तेः । मनोरप्यनुमेयवेदवत्त्वे अन्धपरम्परापत्तेश्च । अतश्च कल्पमूलत्वासंभवात् भ्रान्त्यादिमूलत्वेन अप्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, शिष्टानामप्यविगीतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिष्विव अष्टकास्वाचमनादिष्वपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहात् मन्वादीनां त्रैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसंभवाच्च तन्मूलकत्वमेव युक्तम्, न तु भ्रान्त्यादिमूलकत्वम् । तत्कारणस्य भ्रमविप्रलम्भादेः कल्पने गौरवाच्च । श्रुतिश्च प्रत्यक्षपठितैव मूलम् । न च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यम् । शाखान्तरोपसंहारेण अर्थवादार्थोद्धारेण न्यायसिद्धार्थकथनेन च स्मृतिप्रणयनस्य सार्थक्यात् । अतो मूलश्रुत्युपस्थापकत्वेन धर्माधर्मप्रमाप्रयोजकत्वं स्मृतीनामिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' मन्वादिवाक् निरूढवेदमूला । '

शंकर— ' स्मृतीनां च प्रमाणत्वम् । '

• स्मृत्यधिकरणे एव उभयोरपि स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यं स्थापितम् । कौ. १।८।६।८, ० स्मृत्यधिकरणे भ्रान्त्यादिकल्पनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लघुभूतत्वात् वेदमूलत्वमेवाश्रितम् । १।३।६।११. ० स्मृत्यधिकरणे स्मृतीनां वेदमूलकत्वस्य व्यवस्थापनात् अत्र यज्ञादिधर्मविषयस्मृतीनिर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं न शङ्क्यम् । सु. पृ ५१. ० स्मृत्यधिकरणे स्मृत्याचारयोः अनुमानाश्रयत्वं न श्रुत्यनुमापकत्वं किंतु अर्थापत्तिविषयत्वमित्युक्तम् । कौ. १।३।७।१५. ० कल्पसूत्राणां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यं स्मृत्यधिकरणे तुल्यन्यायतया गतगतम् । कु १।३।७।१० पृ ६७. ० यत्र कल्पसूत्राणां मूलभूता श्रुतिर्न प्रत्यक्षा तत्र तावत् पौरुषेयत्वेन लौकिकवाक्यवत् धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि मूलभूतप्रमाणोपस्थापकत्वेन धर्मप्रमाप्रयोजकत्वात् भाक्त एव प्रामाण्यव्यवहारः इति स्मृत्यधिकरणे एव (धर्मप्रमाजनकत्व) निरस्तम् । कौ. १।३।६।१२ पृ. ९१. ० श्रुतोपयोगोपाख्यानमार्गेण सृष्टिप्रलयादिवाक्यानामपि यथायथं धर्मानुपयोगिता दर्शिता । सा च स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यते । सु पृ. ४२.

० कल्पसूत्राणि किं वेदरूपाः एव, किंवा पौरुषेयाः सन्तः स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलतया प्रमाणं इति संदेहः । कौ. १।३।६।१०, ० कल्पसूत्रादीनां स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलत्वोपपत्तेः नाप्रामाण्यम् । १।३।६।१०.

० स्मृत्यधिकरणवक्ष्यमाणप्रामाण्यायाः सदाचाररूपायाः शास्त्रप्रसिद्धेः असन्मूलत्वाशङ्का न युक्ता । सु पृ. ९४.

• विरोधाविरोधयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये स्मृत्यधिकरण-विरोधाधिकरणाभ्यामेव सिद्धे । सोम. १।३।८.

० कल्पसूत्राणामपि शिष्टैर्गोनेकशाखागत-भूयर्थनिबन्धनेन स्मृतित्वस्य स्वात् स्मृत्यधिकरणविषयत्वसंभवेऽपि । सु पृ. २२८, • कल्पसूत्राणामपि स्मृत्यधिकरणे वेदमूलत्वं प्रतिपादितं इत्यभ्युपेत्योक्तम् । इदानीं अभ्युपगमत्वेन तत्र पूर्वपक्षकरणात् कल्पसूत्रेषु च तदसंभवात् एषां स्मृत्यधिकरणविषयत्वाभावात् इत्याह । मूलभूतवेदानुमानेन तत्र सिद्धान्तकरणात् प्रत्यक्षवेदमूलेषु कल्पसूत्रेषु अनुमानायोगाच्च सिद्धान्तासंभवेनापि तेषां स्मृत्यधिकरणविषयत्वं नास्ति इत्याह । पृ. २२७.

● स्मृत्यपेक्षया श्रुतिः प्रबला । १।३।२।३-४ मीको पृ ३९५४ ‘विरोधाधिकरणम्’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ स्मृत्याचारयोर्बलाबलम् ॥ (वार्तिककारमतेन)।

[तेष्वदर्शनाद् विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् । १।३।४।८ ॥ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥]

अथवा स्मृत्याचारविरोधविषयम् एतदधिकरणम् । अत्रायं पूर्वपक्षाभिसन्धिः । यथा हि मन्वादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वं तथा सदाचाराणामपि श्रुतिमूलत्वं निरूपितमेव । तत्र स्मृतिविरुद्धानामपि अदृश्यमानलोभादिमूलानां वेदव्यवहारिभिरेव आचर्यमाणत्वेन सदाचारत्वाविशेषात् ‘अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्’ (१।३।१।२) इत्यनेन न्यायेन स्मृतिविरोधेऽपि वेदविरोधाभावेन विप्रतिपत्तेः समत्वात् सदाचारस्य वेदमूलत्वमेव । अथवा आचारस्यैव बलीयस्त्वम् । स हि श्रुत्यनुमाने लिङ्गभूतः प्रत्यक्षेणैवावगम्यते । स्मृतिः पुनः मन्वादिवचनादनुमिता श्रुतिमनुमापयति इति विप्रकर्षात् दुर्बला । येषामपि मनुवचनमेव श्रुत्यनुमाने लिङ्गम्, तेषामपि वक्तृज्ञानानुमानद्वारेण श्रुत्यनुमानम् इति विप्रकृष्टत्वमेव स्मृतेः, आचारात् इति । तदुक्तं ‘यावद् विस्मरणं दृष्ट्वा श्रुतिस्तस्याऽनुमास्यते । तावद्बुद्ध्यात्मकं पूर्वमाचारः प्रतितिष्ठति ॥ प्रतिष्ठितस्य बाधश्च कीदृक् परिकल्प्यताम् । तेनाचारबलीयस्त्वं समस्तं वेद युज्यते ॥’ इति । (यावद्धि स्मरणं दृष्ट्वा इति वार्तिकमूले पाठः । स एव च युक्तः । वा पृ २२०)। एवं प्राप्ते, अभिधीयते । सत्यमेव यदि स्मृत्याचारयोः तुल्यरूपत्वं भवेत् । किन्तु स्मृतिः प्रत्यक्षश्रुतितत्परमन्वादिप्रणीता लोभानिबन्धना च अनवगीता वेदमेव मूलभूतं कल्पयति इति युक्तम् । आचारस्य तु वेदव्यवहारिभिः अननुष्ठेयत्वात् प्रयुक्तस्यापि कार्मित्वप्रत्ययात् न्यायाभासादिमूलतया च अन्यथाभावसम्भवात् तथा न स्मृतिविरोधे प्रामाण्यम् । दृश्यन्ते च अद्यत्वेऽपि वेदव्यवहारिणामेव धर्मबाधे अनाचाराः स्मृतिविरुद्धाः । यथा दाक्षिणात्यब्राह्मणीनाम् अनुमरणम् । तथा च स्मरन्ति– ‘मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥’ इति । न च स्मृतेः मनुवचनानुमितायाः अनन्यथासिद्धत्वेन आचारस्यैव बलवत्त्वम् इति वक्तव्यम् । यतः स्मृतेः साक्षादेव श्रुत्यनुमानम् । आचारस्य तु असमर्थमाणस्य अनाचरणीयत्वात् तद्विषयं तावत् आचरितृस्मरणम् । ततश्च अपरापरपूर्वपूर्वभाविनानाविधाचरितृस्मृत्यनुमानपरम्परया मन्वादिस्मृत्यनुमानम्, ततश्च श्रुत्यनुमानम् इति बहुतरविप्रकर्षात् न तुल्यबलत्वं नतरां आचारबलीयस्त्वमिति । तदुक्तम्– ‘आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पना । तेन द्व्यन्तरितं तस्य प्रामाण्यं विप्रकृष्यते ॥’ इति (वा पृ २२० । ‘श्रुतिर्निश्चीयते ततः’ इति द्वितीयचरणपाठः आनन्दाश्रमीये)। न च मन्वादिस्मृतेरिव आचरितृस्मृतेरपि साक्षादेव श्रुतिमूलत्वम्, मन्वादयो हि महर्षयः प्रकृष्टज्ञानतया विप्रकीर्णनानाशाखागतां तत्तदाचारमूलभूतां श्रुतिमनुसृत्य स्मृत्वा स्वनिबन्धने प्रतिपादयन्ति इति युक्तम्, न ■ आचरितारः सर्वे नानावेदशाखाऽनुसरणक्षमाः । किंतु मन्वादिमहर्षिसङ्कलितमेव अर्थं पूर्वपूर्वाचरितृपरम्पराऽऽयातमवगम्य स्मृत्वा आचरन्ति इति सम्भवति । तेन यत् पूर्वाधिकरणे शिष्टाचारस्य श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमभिहितम्, तत् मन्वादिस्मृत्यविरुद्धस्यैव इति एतदधिकरणतात्पर्यम् । तेन न वक्तव्यं ‘व्यभिचारादद्यतनाचारस्य क्वचिदपि न प्रामाण्यम्’ इति, एवम्भूताचारस्य अव्यभिचारादिति । प्रयोजनं– पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधेऽपि यथाचारमनुष्ठानं कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु न कर्तव्यमिति । सूत्रं तु– शास्त्रस्था ये मन्वादयः तेषामेव स्मरणं बलवत् तन्निमित्तत्वादेव शिष्टाचारस्येति । ठौना १।३।५

प्रणीता हि स्मृति सोपनिबन्धना । तस्यास्तेन बलीयस्त्वमाचारान्निर्निबन्धनात् ॥' (निबन्धनत्वतो निरूढार्णरत्व – परस्परागततत्त्व–सिद्धवन्निर्देश–कल्प्यत्वादिना निरोहितान् विधीनुपसङ्गृह्य तदनिष्पाद्य कर्मणा कर्तव्यत्वकथनम् । सोम) । प्रत्ययिततरा हि मन्वादय स्मर्तार । तस्मात्तत्र गुणवत्तरकर्तृकत्वात् इतरजनचारिभ्यत् विश्रम्भणीयतरम् । इति न्यायमेतत् । अपि च आचरितृणां जनानां स्वयमितस्ततो विप्रकीर्णं परप्रकरणादिगतश्रुत्युद्धरणेन अर्थं प्रतिपत्तुमसामर्थ्यात् अवश्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्वा समर्पितमर्थं अनुतिष्ठन्ति इत्यङ्गीकार्यम् । अतश्च आचारस्य स्मृतिकल्पनेन श्रुतिकल्पनत्व इति व्यवहितप्रामाण्यात् दुर्बलत्वम् । अपि च आचारेषु कर्मस्वरूपमात्रमेव प्रत्यक्षम्, कर्तव्यता तु निमर्शपूर्वक अर्थमुत्पादिदेहेव तत्रावगत निरूपणेन पारिशेष्यात् कल्पयितव्या । सा च कल्पिता पश्चात् मूलकल्पन इति विप्रकर्षे । सनिबन्धनासु तु स्मृतिषु प्रागेव प्रत्यक्ष कर्तव्यता गम्यते, मूलमात्र तु कल्प्य इति संनिकर्षे । सर्वेषां च स्मृतिविरुद्धाचाराणां मातुलसुतापरिणयनादिविषयाणां क्षमादिहेत्वन्तर स्पष्टमेव दृश्यते इति न कथंचिदपि श्रुतिमूलत्व समाकलनीयम् । न चात्र विकल्पाभ्युपगमेन उभयोरपि प्रामाण्य संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । न हि मातुलसुतापरिणयनात् प्रत्यवायश्चो स्वाचिरतुलचित्र संभवति इत्यवश्य अन्यतरस्याप्रामाण्यमाश्रयणीयम् । तत्र गृह्यमाणनिमित्तस्य आचारस्य अप्रामाण्य इति सिद्ध प्रत्यवायकानां दुराचारत्वम् । १।३।४ पृ ३३–३४

वि— 'सा मातुलविवाहाग्नी शिष्टाचार स मा न सा ।, इत्याचारत्वमात्र – समात्र स्मार्तनाधनात् ॥ स्मृतिमूले हि सर्वत्र शिष्टाचारस्तत्पदत्व च । अनुमेया स्मृति, स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥'

भाट्ट— यत्र मातुलकन्यापरिणयादौ स्मृत्याचारयो र्विरोध स्तोभयोरपि श्रुतिमूलत्वात् तुल्यत्वम् । इति प्राप्ते, स्मृतीनां सद्यस्तन्मूलत्वात् स्मृतीनु कर्तव्यतावितिविधिप्रत्यक्षश्रवणाच्च बलीयस्त्वम् । आचारेषु तु आचरितृणां जनानां मन्वाद्यपेक्षया तथा प्रत्ययितत्वाभावात् इतस्ततो विप्रकीर्णशाखाप्रकरणादिगतश्रुत्यवगमस्याशक्यत्वात्, परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्तव्यतावाविविधिप्रत्ययस्य अवश्यकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् । अत एव इदानींतनाचारदर्शनेन श्रुतिवत् स्मृतिकारस्य स्मृतिं तदुपदेशं वा कल्पयित्वा स्मृतिकल्पनम्, स्मृतीनां तु साक्षादेव इति विशेष । अतश्च स्मृतिविरोधे आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शन स्मृतिदर्शन वा अननुष्ठानम् ।

मण्डन— कुमारिलमतेन अत्राधिकरणे स्मृतिसदाचारयो प्रामाण्यतारतम्य निवारितम् । उभयोरपि वेदमूलत्वात् तुल्यमेव प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे, स्मृते साक्षात् वेदमूलत्वात् सदाचारस्य च स्मृतिद्वारैव वेदमूलत्वकल्पनासंभवात् स्मृतेरेव बलवत्तर प्रामाण्यमिति सिद्धान्त ।

शाबर— 'स्मृत्याऽऽचारस्य बाध स्यात् ।'

● स्मृत्यादिकल्प्य प्रतिषेध द्विविध, क्रत्वर्थ पुरुषार्थश्च । क्रत्वर्थोऽपि द्विविध, पुरुषार्थमात्रविषयक क्रतुमात्रविषयकश्चेति । बाल पृ ११, ● स्मृत्यादिकल्प्य प्रतिषेध पुनर्द्विविध, अदृष्टार्थ दृष्टार्थश्चेति । पृ ११

● स्मृतिकल्प्य प्रतिषेधो यथा– सगोत्रां न परिणेत् । बाल पृ २९

= स्मृतिग्रन्थेऽपि आम्नायशब्दप्रयोग । वा १।३।३।७ पृ २११

● स्मृतिज्ञान बाह्य वस्तु न गृह्णाति, असुगमभासित्वात्, बाह्यस्य च स्फुटरूपत्वात् । न च ग्राहकसमष्टीमेदेन स्फुटास्फुटाभासमेद, यद्यामेदात् । अतो बाह्यमासासामेऽपि तद्व्यवसायिना उपजायमान तदालम्बनमिव माति स्मृतिज्ञानम् । इति बौद्धा । ऋजु पृ ४१

● स्मृतित श्रुतेर्नेदिष्ठी । भा १२।३।७।१९

● स्मृतित्वं ज्ञातविषयज्ञानत्वम्, संस्कारजन्यज्ञानत्वं वा। मणि. पृ. १३.

● स्मृतित्वानुभवत्वयोः विरुद्धयोः एकज्ञानवृत्तित्वं न संभवति। मणि. पृ. ३०.

● स्मृतिपादः प्रथमाध्यायस्य तृतीयः, आचारोऽपि अत्रैव। ‘ विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम्। प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ ’ वि. प्रस्तावना श्लोकः १३. ● स्मृतिपादे (१।३) स्मृतिमूलविचारः प्रकरणार्थः। तथाहि, ‘ स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वं, विरोधे भ्रान्तिमूलता। दृष्टोपनीतस्मृत्यादावविरोधं निरूप्य च ॥ आर्यैर्विरोधे म्लेच्छानां शब्दार्थविषयस्मृतेः। भ्रान्तिमूलत्वमत्रेऽत्र विवादो लोकमूलता ॥ मूलापेक्ष च कल्पादेरप्यनवस्थितगोचरम्। होलाकादिस्मृतेर्मूलमुक्तं चान्दस्मृतेरपि ॥ ’ इति। सु. पृ. ३७०.

● स्मृतिप्रणेतॄणां त्रैवर्णिकत्वं कल्प्यते वैदिकपदार्थकर्तृभिस्त्रैवर्णिकैः, स्मार्तानां पदार्थानां क्रियमाणत्वात् तेषां च अत्रैवर्णिकोक्तपदार्थानुष्ठातृत्वस्याभावदर्शनात्। सु. पृ. १९५.

● स्मृतिप्रामाण्यं तदर्थानुष्ठितशिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहान्यथानुपपत्तिप्रसूतया अर्थापत्त्या वेदमूलत्वकल्पनेन साधितम्। सु. पृ. १२४. ● स्मृतिप्रामाण्ये विचिकित्सा न कार्या ‘ पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ’ इति निषिद्धत्वात्। पृ. १३६.

● स्मृतिप्रामाण्यहेतुः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहादरः। सु. पृ. १७०.

● स्मृतिवचनेन न श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। भा. ६।१।४।१७. ● स्मृतिवचनेन बन्धत्वदार्थ्याश्रयेण, दुर्बलप्रमाणं वेदवाक्यं बाध्यते ‘ क्षुते आचामेत् ’ ‘ वेदं कृत्वा वेदिं करोति ’ इति। बाल. पृ. १४०.

● स्मृतिविरुद्धानां मातुलसुतापरिणयादीनामननुष्ठानप्रतिपादनम्। भाट्ट. १।३।८ वर्णकं २.

● स्मृतिविहितेषु नियमादिषु उपनीतस्याधिकारो नानुपनीतस्य। वि. ६।२।६.

● स्मृतिशब्दस्य धर्मशास्त्रेष्वेव प्रसिद्धिः। सु. पृ. १२१.

● स्मृतिहेतोः संस्कारस्य सर्वदानुच्छेदः। वा. ३।१।७।१४ पृ. ८९९.

■ स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात्। ६।३। १५।३३ ॥

‘ यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयात् ’ इति यत्र प्रतिनिधिः श्रुतः, तत्र प्रतिनिधेरपचारे प्रतिनिधिसदृशस्य उपादानं कर्तव्यं इति पूर्वपक्षी आह। श्रुतिलक्षणे श्रुतिर्लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशे पूतीकद्रव्ये विनष्टे सति प्रतिनिधेः प्रतिनिधिः स्यात्। नियतत्वात् पूतीकानां तत्सदृशमेव द्रव्यमुपादेयं स्यात् न सोमसदृशम्। तस्मात् अत्र प्रतिनिधौ प्रतिनिधिः इति पूर्वः पक्षः।

‘ स्याच्छ्रुतिलक्षणे ’ इत्येतावदेव सूत्रं कुतूहले। अनुवृत्त्या तु अर्थपूरणं भवति।

न तदीप्सा हि। ३४ ॥

सोमापचारे श्रुतिविहिताः पूतीका ग्राह्याः। अथ पूतीकापचारे पूतीकसदृशः प्रतिनिधिः नोपादेयः। हि यस्मात् पूतीकविधिनाऽपि तदीप्सा सोमावयवानामेव कतिपयानामपि ईप्सा आप्तुमिच्छा प्रदर्शिता। तथा च पूतीकापचारे पुनः सोमसदृशमेव पूतीकभिन्नं द्रव्यमपेक्षणीयम्। इति सिद्धान्तः। के.

■ स्युर्वा होतृकामाः। १०।२।२२।५६ ॥

होतृकामाः पठिताः ग्रन्थे ‘ यं कामयेतापशुमान् स्यादिति पराचीं तस्येडामुपह्वयेत, अपशुमानेव भवति ’ ‘ य कामयेत वर्षीयान् स्यादिति उत्तमेनास्य याज्याया वषट् कुर्यात् ’ इत्यादयः। एते होतृकामाः अस्थिरयो स्युर्न वा इति विचारे ‘ स्युः होतृकामाः ’

अस्थियज्ञे चोदकानुग्रहात् । होतुः कामा एत आश्ना नामामानेऽपि होतुः स्युरेव कामाः । तस्मात् कर्तव्या होतृकामा इति पूर्वः पक्षः ।

न तदाशीष्ट्वात् । ५७ ॥

प्रकृतौ पठिता होतुः कामाः अस्थियज्ञे न कर्तव्याः । तदाशीष्ट्वात्, तस्य यजमानस्य आशीरेषा होत्रा क्रियते । होता य यजमान एव कामयते तदर्थं होत्रा एव कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । तस्मात् यजमाना-शीरेवैषा । अस्थ्ना च कृते होता नैव कामयितुं शक्नोति । किंच 'या वै काचन यज्ञे ऋत्विज आशिष-माशासते यजमानस्यैव तामाशिषमाशासते' इति यजमानाशीष्ट्वमेवोक्तम् । तस्मात् अस्थियज्ञे होतृकामा मृतजातकप्रतिकामवत् न कर्तव्या इति सिद्धान्तः । के

● 'स्योनं ते०' इति मन्त्रे नीवारपदस्योहः 'इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालम्' इत्यत्र । भा. ९।३।११-२,४-८ ● 'स्योनं ते०' इति मन्त्रार्धयोः क्रमेण सदने सादने चाङ्गत्वम्, लिङ्गस्य वाक्यात् प्राबल्यात् दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।३।८ ● 'स्योनं ते सदनं कृणोमि० तस्मिन् सीदामृते०' अत्र लिङ्गात् पूर्वार्धं उपस्तरणे, उत्तरार्धं तु पुरोडाशासादने प्रयो-क्तव्यम् । न तु सर्वं क्वचित् । भा. ३।३।७।१४.

● सव्यात् । यथा 'सत्रमुद्रान्ते (दशपेये) ददाति' इव उद्गातृभागस्य निवर्तिका स्रुक् न कृत्स्नस्य सत्रदक्षिणस्य, उद्गातृसम्बन्धात् । भा १०।३।१८। ६५-६८.

● स्रुचः शमीमय्यः हिरण्मय्यो वा वैमार्ग्या वरुणप्रघासेषु सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु नानावृक्षत्वम् । भा ३।१।४।९-१२, ● स्रुचो हिरण्मय्यः शमीमय्यो वा इत्यादयः चातुर्मास्यवरुणप्रघासगतैककपालस्य वैदो विधा धर्माः । ३।१।०।२३, ● 'सत्र समार्ष्टि' इति संमार्जनं गुणकर्म न प्रधानकर्म । २।१।४।९ -१२. ● 'इममुष्य स्रुचोऽग्रा (?) ऽञ्जनो निम्ना (न्यञ्चिता)' इति सुचा इमामुच्यप्रस्तरादि-विधित्वम् .. । ■ पृ ९१४. ● स्रुचि सोमहवि-र्नामाप्यते । भा ८।१।३।८ ● स्रुक्षु आज्यग्रहणम् । तत्र औपभृतस्याज्यस्यानुयाजा प्रयोजकाः चतुर्थपञ्चमौ च प्रयाजौ । वि ४।१।१५.

● स्रुगादापननिगदे 'अग्नीदग्नीन् वेत्तु' इति आहवनीयपाठः । सर्प. ४।२।१९, मीको. पृ ५९ "'अग्निहोता वेत्तु' इति स्रुगादापननिगदे०" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्रुगादापनप्रैषस्य आवृत्तिः पशौ उत्तमप्रया-जार्थमपि । सर्प ४।८।१०, मीको. पृ. २४९१ 'पशौ उत्तमप्रयाजार्थमपि०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-व्यम् ।

⊠ स्रुगादापनमन्त्रे 'इमे वयं' 'रमो वयं' इति पाठौ कर्मान्तरे साधकाशत्वात् न अनयो विकल्पः ॥

स्रुगादापनमन्त्रे शाखाभेदेन 'इमे वयं' 'रमो वयं' इति पाठौ द्वावपि विनिन्द्य 'वेत्तु प्राविश-मित्येव ब्रूयात्' इति विहितम् । तथा 'नमस्याम नमस्यात्' इत्यत्रोऽपि शाखाभेदेन प्रथमतो मध्यतो-ऽन्ततश्च पठितः । तत्र आद्यद्वयं विनिन्द्य 'अन्तत एव ब्रूयात्' इति विहितम् । तत्र निन्दाया विहितस्तुत्यर्थ-त्वेन विकल्पे प्राप्ते, निन्दितस्य गिरापदवत् कर्मान्तरे सावकाशत्वाद्यथाविधानमेवानुष्ठानम् । आपादितयो राम्नातयोर्विकृतौ विकल्पार्थत्वमिति भाष्ये विकृति शब्दो प्रकृत्यादिपरो नेय । (भाष्योक्तमपि युक्तमेव तथानुष्ठानदर्शनात् इति केचन ।) । सर्प ४।३।१.

● स्रुग्धारणार्थः प्रस्तरः । भा ३।२।५।११, ६।४।१४।४४

● स्रुग्व्यूहनमन्त्रा 'वाजस्य मा प्रसवेन' इति अध्वर्युणा यजमानेन च उभाभ्यां पठनीयाः, न केवलं अध्वर्युणा एव दर्शपूर्णमासयोः । भा ३।८। ७।१७

● स्रुक्संमार्गस्य प्रकृतौ चतुष्प्रकारत्वात् कपि-ञ्जलन्यायेन नियमस्य शास्त्रीयत्वात् पात्र विवृद्धावपि

पशुत्वाज्ञुमांस्येषु निम्न एव संमार्ज्यः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सर्वः, संस्कारस्य प्रतिप्रधानावर्तित्वात् । वा. २।१।४।१२ पृ ४१५.

● स्रुवः अपभिचरितक्रतुसम्बन्धवान् । वि. ३।६।१. ● स्रुवः खादिरः, अत्र फलश्रुतिः अर्थवादः न फलप्रयुक्तता, क्रत्वर्थः सः । भा. ४।३।१।१-४. ● स्रुवः खादिरः अनारभ्यविहितः प्रकृतौ निविशते, विकृतौ तु चोदकात् । वि. ३।६।१, ● स्रुवः द्रव्यद्रव्यावदाने करणम्, सामर्थ्यात् । १।४।२०. ● 'स्रुवेणाव द्यति, स्रुवेणाज्यमाज्यावद्यति, स्रुवेण पार्वणौ जुहोति' । वा. ३।६।१।१. ● 'स्रुवेणावद्यति' 'स्वधितिनाऽवद्यति' 'हस्तेनावद्यति' इति । अत्र आज्य–मांस–पुरोडाशेषु हविःषु स्रुवादि अवदानहेतवो नियताः । शक्तिरत्र नियामिका । 'अञ्जलिना सक्तून् प्रदाय जुहुयात्' अत्राञ्जलिः न नमस्कारकालिक इव भाव, अशक्तेः किंतु सक्तुग्रहणशक्ततया प्राप्तोऽञ्जलिर्भावः । वि. १।४।२०. ● 'स्रुवेणावद्यति' 'स्वधितिनाऽवद्यति' 'हस्तेनावद्यति' इति श्रूयते । तत्र संदेहः किं स्रुवेणावदातव्यं सर्वस्य द्रव्यस्य शृतस्य मांसस्य च । तथा स्वधितिना, हस्तेन च उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था द्रवाणां स्रुवेण, मांसानां स्वधितिना, शृतानां हस्तेनेति । तत्र अर्थतो व्यवस्था इति सिद्धान्तः । भा. १।४।१८।२५. ● स्रुवेण दीक्षाहुतयो हूयन्ते । वि. १०।२।४.

● स्रुवाधिकरणम् (स्रुवादिरत्वविधिः प्रकृतिगामी) । ३।६।१।१-८. मीको. पृ. ३७३ 'अनारभ्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्रुवाधिकरणे (३।६।१।१-८) वाक्यशेषवत् सामर्थ्यस्यापि संदिग्धनिर्णायकत्वेन धर्मप्रमोपयोगो व्युत्पादितः । सु पृ ३९८.

● स्रुवादिशब्दानां आकृतिवचनत्वम् । वा. ३।६। ५।१५.

● स्रुवधर्मैः स्वधितिः स्रुवधर्मा भवति । भा. ६।३।१०।२६.

● स्रेनपर्णशब्दस्याभियुपेपगवस्य कात्स्न्येंनोद्धरणप्रकाशकत्वम् । भा. ९।४।५।२५-२७.

▣ स्वं महिमानमावह इति गार्हपत्यवादः ।।

'स्वं महिमानमावह' इत्यत्र स्वशब्दस्य आत्मीयपरत्वेन सर्वोषधीयाहवनीयपरत्वावश्यम्भावात् तन्निष्ठस्य होतृत्वयष्टृत्वादिधर्मनिरस्यैव महिमरूपतया तद्धर्मविशिष्टो भवत्येतदर्थकोऽयं निगद आहवनीयपर एव । इति प्राप्ते, अथ 'यत्त्वं महिमानमावाहयति वायुं तदावाहयति वायुर्वा अग्ने स्वो महिमा' इति श्रौतिके अनन्तरोत्पुरदस्य च 'वायोरग्निः' इत्यादिश्रुत्या जनकपरत्वेनाहवनीयजनकगार्हपत्यपर एवायं निगदः । होतृत्वादिधर्माश्च देवतात्वोद्धुरवेनाहवनीय इव हव्यवोढृत्वेन गार्हपत्येऽपि संभवन्तीति न ते आहवनीयासाधारणाः । 'अग्ने यक्ष त्विषो अध्वरस्य होत. पावकशोचे वेषृत्वं हि यज्वा' इति स्विष्टकृत्यपि प्रयोगात् । तस्मादेकस्यैव गार्हपत्यस्य हव्यवोढृत्वेनाहवनीयजनकत्वेन चावाहनम् । आवाह्यतावच्छेदकभेदादावृत्तेरप्रवृत्ति । तेन पितृमेधे वाक्यद्वयस्यापि स्थाने 'अग्निं च यवाहनमावह' इत्येक एव निगद. । संकर्षे. ४।२।१२.

▣ स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्याय. । स्रुवः । साहस्री. १६०.

▣ 'स्वाङ्गुष्ठमपि चुम्बन्तीक्षुदण्डमयाचत' इति न्यायः । यत्र श्रौतस्मार्तसनातनधर्मानभिज्ञवर्णाश्रमभ्रष्टा मूर्खा जनाः स्वस्वप्रीतिगोचरेभ्यः स्वाभिलषितार्थतृष्णाग्रस्तेभ्यः आचार्याभासेभ्यो निजाभीष्टार्थान् याचन्ते तत्रायं चरितार्थ इति । साहस्री. ८०.

● 'स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमिति अवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामहे' 'अदितिः पाश०' 'अदितिः पाशान्०' इति । प्रकृतौ यथा श्रुत्या एकस्योपस्थितिः न तथा विकृतौ द्वित्वोपस्थितिः इति प्राकृतश्रुतिनाशात् तदुद्दारकस्य बहुवचनस्यापि वाचे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन शब्दद्विवचनप्रक्षेपावश्यम्भाव. । 'स्वाधीने० प्रयोक्ष्यामहे' इति न्यायात् । भाट्ट. ९।३।४, ▣ 'प्रयगा वाहू' इत्यत्र सिद्धान्ते 'स्वाधीने शब्दप्रयोगे०' इति न्यायेन प्रयाजान् वाहून इत्यूहः, पूर्वपक्षे च प्रयाजैः इति द्रष्टव्यम् । ९।४।४.

• स्वार्थं अनुमानं परामर्शेन स्वस्यैव (अनुमातुः) साध्यज्ञानजनकम् । मपि. पृ २९. • स्वार्थे सामान्यतोदृष्टमनुमानम् । स्वार्थं विशेषतोदृष्टमनुमानम् । बाल. पृ. ८. • स्वार्थे प्रवर्तते जन्तुः । को हि परार्थं प्रयत्नमातिष्ठेत् । पुरुषः स्वार्थेन करोति । भा. ११।१।१।१ पृ. २०९९, • स्वार्थे हि सर्वं क्रियते, न परविशेषणार्थेन । भा. ९।४।६।२८.

• 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥' (२।१।११।२८ सूत्रे वार्तिकं पृ. ३६६)। पदानां परस्परमन्वयाकाङ्क्षापर्यवसानेऽपि वाक्यार्थानां परस्परापेक्षया अन्वयो न विरुद्धः इत्याशयः । भावनान्वयेन संबन्धाभिधानात् अङ्गस्य अङ्गिसंबन्धापेक्षया अङ्गिनश्चाङ्गसंबन्धापेक्षया आग्नेयादिप्रधानानामेकफलसंबन्धापेक्षया अङ्गानां च एककर्तृकत्वाद्येकसंबन्धापेक्षया स्वार्थपर्यवसितानामपि वाक्यानां संहत्य एकमहावाक्यार्थप्रतिपादनेन एकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थः । अङ्गप्रधानवाक्यैः सहार्थवादानां चैकवाक्याभिधानेन सूचितमेतत् । सु. पृ. १२५, • 'स्रुग्धारया' इत्येतावतो वाक्यभागमात्रेण श्रवणात् तद्विशेषणार्थोऽपि लिङः कर्मणि च ' इत्येतावत. 'स्वार्थबोधे समाप्तानां०' इत्यनेन न्यायेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वेऽपि वाक्यभेदस्यावधारणात् तद्विशेषोऽस्यावगतेः(समानुरा)प्राप्तिः । पृ. १४२९.

• स्वात्मानं निर्वृतं कृत्वा धर्मानुष्ठाने यजमानो धर्मादेव भेदो लभते । ऋजु. पृ ११७. • स्वात्मनि क्रियाविशेष. । वा. २।२।५।१४.

⁋ स्वकरकुचन्यायः । यथा स्वकरेण स्वकुचयोर्मर्दने युवती सुखं न सुखं लभते, तथा जिज्ञासुरपि न स्वकल्पितचारेण ज्ञानमाप्नोति, किन्तु आचार्यद्वारा तल्लाभं करोति 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेरिति । मादरी. १४६.

• स्वरादावुत्तरो लोप. । इतीच्छन्त्यनुसृत्यापि उत्तरं तदुत्तरं वा न दर्शितमेतत् । सत्याभो. ८।८। २७ स्तोत्रम्.

⁋ स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ।५।४।५।१५॥

यन्त्रराजगर्भिणीरूपस्य अधिकरणस्य पूर्वपक्षसूत्रम् । 'यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, नर्तुं प्रतीक्षेत न नक्षत्रम्' इति किं आधानकालस्य निषेधः उत सोमकालस्येति विचारे पूर्वपक्षमाह । 'उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात्' (५।४।४।१०) इति सूत्रात् सोमः इति पदं अनुवर्तते । सोमः स्वकाले स्यात् । आधानकालस्य तु बाधः स्यात् अविप्रतिषेधात् अङ्गकालबाधे विरोधाभावात् । प्रधानकालबाधे तु विप्रतिषेधः स्यात् ।

अपनयो वाऽऽधानस्य सर्वकालत्वात् । १६ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । सोमपूर्वाधानपक्षे सोमकालस्यैव 'नर्तुं प्रतीक्षेत न नक्षत्रम्' इत्यनेन अपनयः बाधः स्यात् । आधानस्य सर्वकालत्वात् 'यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेत् तदहरादधीत' इत्युक्तत्वेन आधानकालस्य अप्रसक्तत्वात् प्रतिषेधो न कर्तव्यः । सर्वस्मिन् काले आधानं कर्तव्यम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । तस्मात् सोमकालस्यैव बाधः । के.

• 'स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात्' (५।४।५।१५) इत्यधिकरणे तन्त्ररत्ने 'यदा कदाचन कदाचनोपनमेदथादधीत अथ यजेत' इति शतपथवाक्यस्य ज्योतिष्टोमे कालान्तरविधित्वोक्तेः तच्छेषस्य 'अपहतपाप्मानो वा ऋतवः' इत्यस्य कालविधिरूपत्वं अर्थादुक्तम् । बाल. पृ. ५६.

⁋ स्वजातिर्दुरतिक्रमेति न्यायः । अत्र गाथाऽस्ति । यथा- गङ्गातटे कस्यचिन्मुनेरञ्जलौ श्येनमुखात् परिभ्रष्टा मूषिका पतिता, मुनिश्च तां दृष्ट्वा दयार्द्रहृदयो निजतपोयोगबलेन मानवीं कन्यां कृत्वाऽनपत्यायै स्वभार्यायै दत्तवान् । सा तया पालिता युवती यदा जाता । ततस्तत्परिणयाय यत्किंचित् सूर्यपर्जन्यमारुतगिरीनाहूय मुनिः स्वकन्यामुवाच- पुत्रि, एतेष्वन्यतमं वरय । सा तानकुलीनतिरस्कारक-पृथ्वीवर्जनकारक-अतिचलनात्मक-कठिनस्वरूपात्मकत्वात् निरस्य अनुरागं न चकार । ततः स मुनिर्मूषकमाहूय कन्यां प्राह- पुत्रि, एनं वरय । ततः सा मूषकं दृष्ट्वा प्रसन्ना सती मुनि-

मुवाच— भगवन् मा पूर्ववन्मूषिका कृत्वा मूषकाय देहि । मुनिना तथैव कृतम् । उक्तं च— 'सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् । स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥' इति । साहस्री. ८०८.

■ 'स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता' इति न्यायः । अयं श्रीहर्षोक्तिरूपः । अस्यार्थः— हि यतो यस्मात् सतां साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव स्वभावत एव भवतीति शेषः । यथा— ग्रहणानां ज्ञानानां स्वतः यथार्थता प्रामाण्यम् । ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्यं न तु परत इति मीमांसकाः । यद्वा गृह्यन्ते ज्ञायन्ते अर्थाः एभिरिति ग्रहणानि इन्द्रियाणि, तेषां यथार्थता— अर्थाननतिक्रम्य वर्तिता, स्वस्वार्थग्राहकतेत्यर्थः । यथा श्रवणादीनीन्द्रियाणि संनिकृष्टशब्दाद्यर्थमन्यमनपेक्ष्यैव प्रत्यक्षयन्ति, तथा साधवः परस्य प्रेरणमनपेक्ष्यैवोपकुर्वन्तीति भावः । साहस्री. ९७३.

● स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । याथार्थ्यघटितप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । कु. १।१।५।५ पृ. ७.

● स्वतःप्रामाण्यं नाम कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । बाल. पृ. ५–६. ● स्वतःप्रामाण्यं विधेः अबोधकत्व–सापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावात् । वि. १।१।५, ● स्वतःप्रामाण्यं विधेर्धर्मे । १।१।५.

● स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमाद् विधिवाक्यानाम्, क्वचित् फलादौ प्रमाणान्तरापेक्षा नास्ति । वि. १।१।५.

● स्वतःप्रामाण्यवादिनां मते प्रमाणस्य सापेक्षता नास्ति । वि. १।२।३.

● स्वत्वम् । न च स्वाममात्रेण देवतास्वत्वं भवति । परिग्रहणेन हि स्वस्वामिसंबन्ध आपद्यते । भा. ३।१।१५।४४. ● स्वत्वं यथेष्टविनियोगयोग्यत्वलक्षणम् । सु. पृ. १५३४.

● स्वत्वोपायः अनन्यपरिगृहीततृणादिवत् परिग्रहाख्यः । सु. पृ. १५२८.

● स्वत्वपरित्याग–परस्वत्वापादनरूपो विक्रयेऽपि । या. ३।४।१०।२८ पृ. ९६१.

■ स्वदाने सर्वमविशेषात् । ६।७।१।१॥

विश्वजिति यागे श्रूयते 'सर्वस्वं ददाति' इति । तेन यद्यत् स्वस्य स्वीयस्य दानं कर्तव्यं तद्यथा धनं, माता, पिता, भूमिः इत्यादयः यावत्-किंचित् स्वीयम्, तत् सर्वं दातव्यम् । अविशेषात् । इदं देयं इदं न देयं इति विशेषोक्तेरभावात् । इति पूर्वः पक्षः ।

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् । २ ॥

विश्वजिति यागे सर्वस्वदाने पित्राद्यपि स्वीयत्वात् देयं इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । न पित्रादि देयम् । किंतु यजमानः यस्य स्वीयस्य प्रभुः स्यात् तदेव देयम् । इतरस्य यस्मिन्नास्ति प्रभुत्वं तस्य दातुं अशक्यत्वात् न देयता । न च पुत्रः पितुः प्रभुः । तस्मात् पित्रादि न देयम् । अत्र 'यस्य वा प्रभुरनभिस्तरस्याशक्यत्वात्' इति कुतूहलपाठोऽपि साधीयान् । के.

● स्वपरिज्ञानबुद्धिर्हि निःश्रेयसे । बृहती. पृ. १६७.

■ स्वप्रकाशाश्रयन्यायः । यथा स्वेतरादाभित-प्रभारूपद्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्त्वरूपसाजात्येनाऽभेदकथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. १५८.

■ स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् । ६।१।४।१७ ॥

अन्तरायाभिव्यधिकरणे सिद्धान्तसूत्रम् । दंपती उभावपि स्ववन्तौ द्रव्यवन्तौ । तयोः स्ववतोरपि सतोः ऐककर्म्यं स्यात् । उभौ संभूय यजेयातां न पृथक् पृथक् । 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति स्मृतिवचनात् । तस्मादुभयोः सहाधिकारः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १८ ॥

अन्तरायाभिव्यधिकरणस्य सूत्र 'दंपत्योः कर्मणि सहाधिकार.' इति सिद्धान्ते लिङ्गबोधकम् । चत्वारो देवन्तरसमुच्चयार्थाः । 'योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति, मेखलया यजमानं मिथुनत्वाय' इत्यत्र मिथुनत्वेन संस्तुतिः कृता । तदिदं दंपत्योः सहाधिकारे लिङ्गं दृश्यते तस्मात् दंपत्योः सहाधिकार सिद्धान्तः । के.

ह्र स्ववाक्यश्रुतफलानां कर्मणां न स्वर्गः फलम् ॥

काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः । ४।३।१।२०॥

भाष्यम्— काम्यानि कर्माण्युदाहरण 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः किमेषां स्वर्गः फलं कामश्च, उत काम एवेति । किं प्राप्तम् ? काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गः स्यात् । कथम् ? सर्वपुरुषार्थाभिधायी सामान्यवचनः शब्दो न विशेषेऽवस्थितो भवति । शक्यते तस्य दूरस्थेनापि स्वर्गकामशब्देन सम्बन्धः । आह । ननु विशेषकः शब्दः श्रूयते 'ब्रह्मवर्चसकामः' इति । नैव विशेषकः । उपाधिकर एषः । यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थित उच्यते, 'भवता शाकमप्याहर्तव्यम्' इति । काष्ठाहरणे शाकाहरणमुपादि क्रियते इति । किमिदमुपादिः क्रियते इति । काष्ठाहरणाधिकारमपि द्वितीयं कर्मोपदिश्यते । इति काष्ठाहरणे, इदमपरं कर्तव्यमिति । एवमिहापि स्वर्गफले कर्मण्यनुपदिश्यते 'ब्रह्मवर्चसकामो यागेन स्वर्गमभिनिर्वर्तयेत्' इति । न हि तत्र ब्रह्मवर्चसकामवचनं स्वर्गफलस्य प्रतिषेधकम् । यथा यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति । यः पशुकामः स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्तयेदिति ।

टुप्— 'निर्वपेत्' इत्यत्र विधिः पुरुषमात्रं प्रवर्तयति । तत्र यदि स्वर्गः फलं नाभ्युपगम्यते, पुरुषप्रवर्तनमवकल्पते न वाय । प्रीतिमात्रं हि सर्वं एवेच्छन्ति । तस्मात्स्वर्गः फलम् ।

वीते च कारणे नियमात् ।२१॥

भाष्यम्— वीते च कारणे वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते । श्रुतिश्चैषा 'यदि वर्षेत्तावदेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् श्वोभूते जुहुयात्' इति । यदि न स्वर्गः, कि(मर्थं) समाप्तिनियमो भवेत् । तस्मात् नित्यः स्वर्गः इति ।

कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते ।२२॥

भाष्यम्— कामो वा फलं भवेन्न स्वर्गः । तत्संयोगेनास्य चोदना भवति, न स्वर्गकामसंयोगेन । आनुमानिकोऽस्य स्वर्गकामेनैकवाक्यभावः । प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन । प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः । तस्मात्काम एव फलमिति ।

अङ्गे गुणत्वात् ।२३॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'यथा यज्ञाङ्गे' इति । युक्तम्, अङ्गे गुणत्वात् । प्रत्यक्षस्तत्र क्रतुना संयोगः, कामेन च 'यः पशुकामः स्यात्स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्तयेत्' इति । न त्वत्र प्रत्यक्षः शब्दोऽस्ति 'यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स यागेन स्वर्गमभिनिर्वर्तयेत्' इति । कथं तर्हि ? यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स तद्यागेन निर्वर्तयेदिति । तस्मात्तत्र भवितुमर्हतीति ।

वीते च नियमस्तदर्थम् । २४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते' इति । तत्र ब्रूमः । वीते नियमस्तदर्थम् । वीते नियमो भवति, कस्मै प्रयोजनाय । कस्मै ? शिष्टाविगर्हणाय । अवर्षत्यपरिसमापयन्तस्तदनन्तरमेवैनं शिष्टा विगर्हयेयुः, प्राप्तमिकोऽयं कापुरुष इति वदन्तः । ये हि देवेभ्यः प्रश्रुत्य हविः, न यागमभिनिर्वर्तयन्ति, तान् शिष्टा विगर्हन्ते । तस्माद्वर्षत्यपि समापयितव्यम् । तदैतद्दर्शनं युक्तं भवति 'यदि वर्षेत्तावदेव जुहुयात्' इति । तस्मात् काम्यानां काम एव फलमिति ।

शा— यत्र स्वर्गादन्यत् फलं श्रुतं 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति तत् किं स्वर्गार्थं श्रुतफलार्थं च, उत श्रुतफलार्थमेवेति संशयः । तत्र 'विधिः सामान्यरूपेण सर्वेषां हि प्रवर्तकः । स्वर्गस्याभ्यर्थिनः सर्वैरिति तादर्थ्यनिश्चयः ॥' अत्रोच्यते— 'अविशेषप्रतीतिर्या पदमात्रेण जायते । पदान्तरैकवाक्यत्वाद्विशेषे स्थाप्यते हि सा ॥ ब्रह्मवर्चसकामादिविषयोऽयमतो विधिः । स्वार्थेऽन्वाचयतस्य भवेदन्योन्यसंश्रयः ॥' तस्मात् ब्रह्मवर्चसमेव फलम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— काम्ये कर्मणि स्वर्गः नित्यं फलं ब्रह्मवर्चसादिकमन्वाचयफलं यथा प्रणयनहरणादौ

यज्ञाङ्गे क्रतूपकारो नियमः, सूक्तवाकप्रशास्त्रायुरादिकं स्वन्वाचयफलम्, तद्वदिति। भाष्ये तु क्रतौ क्रतुकाम कामयेत यज्ञाङ्गादौ तु यज्ञाङ्गकाममित्यादिकल्पसूत्रकारव्यवहारात् यज्ञाङ्गशब्दो गोदोहनादिपरतया व्याख्यातः।

वि— 'श्रुताश्रुते श्रुतं वेक्षं सौर्ये सर्वप्रयुक्तये। आद्यो मैव श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्तनात्॥'

भाट्ट— यत्र श्रुतब्रह्मवर्चसादिफलकेऽपि शास्त्रस्य महाविषयत्वलाभार्थं स्वर्गकल्पना, ब्रह्मवर्चसादिकं तु आयुरादिवदानुषङ्गिकम्, तत्र किं काम्यं तानि इति शङ्का मन्दविषन्यायेन शिष्यहितार्थं परिहर्तुं सूत्रम्। फलाकाङ्क्षायाः श्रुतफलेनैव शान्तेरुद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गाच्च न स्वर्गकल्पना। महाविषयत्वाभावस्तु विशेषश्रवणे न दोषः। आयुरादौ प्रमाणद्वयसत्त्वादानुषङ्गिकत्वेऽपि प्रकृते तदनुपपत्तेश्च।

मण्डन— 'तत्तत् श्रुत फल काम्ये।'

शंकर— 'न स्वर्गस्तु फले श्रुते।'

● 'स्वव्यापारे हि विधिना पुरुषो विनियुज्यते।' इति न्यायात् विधिः पुरुषव्यापाररूपां भावनामाक्षिपति। को. १।४।३।१ पृ. १७९.

● स्वशब्दः अयं आत्मीयवचनशतीनां प्रत्येकं वाचको न समुदायस्य। भा. ६।७।१।२. ● स्वशब्दः नाम कार्यापत्तिप्रमाणम्। बाल. पृ ८. ● स्वशब्दात् कार्यापत्तिः। 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति स्वशब्देनैव यूपकार्ये परिधिर्निर्दिश्यते। टुप्. ९।२।१२।४०.

● स्वशाखाविहितेन परशाखाविहितं बाध्यते, अप्राप्तबाधः। भा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, ● स्वशाखाविहितेन परशाखाविहितं बाध्यते। यथा उदितहोमादि अनुदितहोमादिना। बाल. पृ. १४१.

● स्वशाखाविहितज्ञानस्य स्वाध्यायाध्ययनजनितस्य कर्माङ्गत्वात् तत्सम्भवे इतरस्यानाक्षेपः। बाल. पृ. ९१.

● स्वसामर्थ्यप्रवृत्तैस्तु ब्राह्मणपदैः शक्त्या शक्त्यनपेक्ष अङ्गत्वं अभिधीयते। वा. ३।१।७।१४ पृ. ८२५.

सू स्वस्थानात्तु विवर्धेरन् कृतानुपूर्व्यत्वात्। ५।३।२।३॥

अग्निष्टोमे तिस्र उपसदः। अग्निचयने तु षडुपसदः। तत्र किं तिसृणां दण्डकलितवदावृत्तिः, एकदा क्रमेण तिस्रः, पुनस्ता एव क्रमेण तिस्र इति उत स्वस्थानविवृद्धिः, प्रथमा द्विवारं मध्यमा द्विवारं तृतीया च द्विवारं इति। इति विचारे दण्डकलितवत् आवृत्तिः इति पूर्वपक्षे तत्सूत्रे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह। तुशब्दः पक्षव्यावृत्तिमाह। उपसदः स्वस्थानात् स्वस्वस्थानात् विवर्धयितुमर्हन्ति। कृतानुपूर्व्यत्वात् प्रकृतौ कृतं क्लृप्तं आनुपूर्व्यं क्रमो याभ्यः तादृशत्वात् चयनेऽपि स्वस्थानविवृद्ध्या अनुष्ठाने एव तदनुसरणसम्भवात्। दण्डकलितवदावृत्तौ तु क्लृप्तं आनुपूर्व्यं बाध्येत तृतीयाया अनन्तरं प्रथमायाः करणप्रसङ्गात्। के.

● स्वस्थानविवृद्धिः प्रपाठकाध्ययनवत्। एकं भागमनेकशस्त्वावर्त्य, द्वितीयो भागोऽनेकशस्त्वावर्तनीयः, एवं तृतीयो भाग. इति। वि ५।३।१, १०।५।२५. ● स्वस्थानविवृद्ध्या अभ्यासो गवामयने व्यनीकायाः। १०।५।२५।८३–८७. मीको. पृ. १९७९ 'व्यनीकाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● स्वस्थानविवृद्ध्या उपसदभ्यासापत्तिः न तु दण्डकलितवत्। भा. ५।३।२।३. ● स्वस्थानविवृद्ध्या प्रयोगो द्वादशाहे दीक्षाणामुपसदां च। टुप्. ११।४।५।१८.

न्या 'स्वशिश्नमपि चुम्बन्तमिक्षुदण्डमयाचत' इति न्यायः। तादृशात् मूर्खात् इक्षुदण्डप्राप्तिः स्वाभिलषितप्राप्तिरित्यर्थः, न भवेदेवेति। न्यासं.

● स्वतन्त्रे महाव्रते ताण्ड्यादिभिरहतवाससः समुच्चयः। १०।४।७।१३–१५. मीको. पृ. ३१३९ 'महाव्रते ताण्ड्यादिभिः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

● स्वतन्त्रार्थवादकल्प्यः प्रतिषेधो द्विविध.— दोषार्थवादकल्प्यः सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्प्यश्चेति। बाल. पृ. १०, ● स्वतन्त्रार्थवादकल्प्य. विधि. (प्रमाण) त्रिविध —फलार्थवादकल्प्यः, सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्प्यः, उपाख्यानार्थवादकल्प्यश्च। पृ. १२.

● स्वतन्त्रकामनायामेव पशूद्देशेन विहितं पशुप्रयोज्य गोदोहनं कर्तव्यम्। भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं १.

* स्वतन्त्रपर्युदासविधिर्यथा– ' नक्षेतोद्यन्तमादित्यम् ' इति । नाल पृ २०

* स्वपिति छन्नहेतु नञ्र (टी) । नि १।४।१२ * स्वपिति सुवर्षे सुषमा भवति । भा ६।३।१०।२६ * ' स्वपितिनाऽस्यति ' । छन्दस्यनुसारेण स्वपितिनिर्माणादाने उपयुज्यते । नि ११।८।२० * ' स्वपता स्वपितिना वा पशु समनक्ति ' । भा ११।३।१०।८

* स्वप्न आत्मविषय । तथाहि, स्वप्ने दिवसानुभूतदेशकालान्तरगता गिरिहस्त्यादयो विषया अदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात् स्मर्यमाणा निद्रारूपदोषवशेन आत्मनिष्ठतया भासन्ते । एवं चाथसंबन्धित्वेन अवगमाना अयमर्थं इत्येन भान गुणिरजतज्ञानवत् । न च बाह्यविषयेषु मनस तदानी असत्त्वात् कथं भानमिति वाच्यम् । ज्ञानलक्षणाया प्रत्यासत्तरङ्गीकारात्, प्रमुप्तत्वात्स्मरणाङ्गीकाराद्वा न दोष । अत स्वप्नज्ञानाना न बाह्यविषयत्व सिद्धम् । मणि पृ २६

☞ स्वप्ने नृप इति न्याय । अय ' यथा स्वप्ने नृपो भूत्वा भुक्त्वा भोगान् यथेप्सितान् । चतुरङ्गबलोपेत नानृत् [illegible] रणाङ्गणे ॥ पराहराजितो भूत्वा वन प्राप्य तपश्चरन् । महूर्तमात्रमात्मान मत्यन्त कल्पजीवितम् । तथैव जाग्रत्कालेऽपि मनोराज्य करोत्यसौ । कालस्यापवेगेन क्षीणमायुर्न पश्यति ॥ ' इति । मान्सी •०७

* स्वप्नार्थो मन्त्र ' स्वप्न प्रतरा अमि ' इति । कृष्णन गनिमुद्दिश्य असौ मन्त्र प्रयुक्त । यदा प्रतिबुद्ध पुन स्वपिति तदा मन्त्रस्य नावृत्ति, ज्योतिष्टोम । भा ११।४।१३।७०

* स्वप्नादावपि हि विना इष्टादिसमवात् । स्वप्नेऽपि हि सुखदु खमनुभूयते । सुखदु खहेतुश्चादृष्टम् । अत अदृष्टवशमेव स्वप्नाद्विज्ञानम्, किंचित् चिन्ताहेतुक इति उपपन्न शुक्तिकादिज्ञानतुल्यत्व स्वप्नादिज्ञानस्य । वृहती पृ ७८

* स्वप्नादिज्ञान तावत् मिथ्येति सिद्धम् । तच्च यदि पदार्थाभावात्, ततो मिथ्यामात्र एव न प्रत्यय । जाग्रत सम्यक्प्रत्ययवत् । न चार्थान्तरे सत्यपि मिथ्यात्वे कारण अन्यत् कल्पयितु युक्तम् । तस्मात् अर्थशून्यतैव मिथ्यात्वम् (इति चोद्य) । ऋजु पृ ५४

* स्वप्नादिज्ञानोत्पादनद्वारेण अदृष्टमेव सुखदु ख जनयत् स्वप्नादिहेतु । ऋजु पृ० ५५

* स्वप्नारम्भप्रभृति स्वप्नावसानपर्यन्त जायमान प्रत्यये करण सनिद्र मन इति करणदोषतया निद्रा मिथ्यात्वस्य हेतु । वैद्यनाथ पृ ३०

* स्वप्नकारणम् । चिन्ता च न तदानींतनी एव स्वप्नकारणम्, किंतु कियत्यपि पुरस्तात्काले निवृत्ताऽपि संस्कारमुखेन । तेन जाग्रद्दशाभाविनी चिन्ताऽपि स्वप्नस्य हेतु, अदृष्ट च । ऋजु पृ ७५

* स्वप्नकृतगङ्गास्नानादाना मिथ्यात्वेऽपि अर्थसाधनतया धर्मत्वम् । मणि पृ १

* स्वप्नज्ञान तावत् प्रत्युत्पन्नकारणाभावात् अनन्तरदिवसानुभूतस्य च स्वप्ने वर्तमानवदाभासात् संस्कारमानज स्मरणमेव । ततश्च यद्यपि अस्मिन् जन्मनि अननुभूत स्वप्नेऽनुभूयते तथापि अन्यथाऽनुपपत्त्या जन्मान्तर अनुभवकल्पनात् सिद्धमस्तित्वम् । रत्नाकर पृ २०७

☞ स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् । ११।४।१७।४३॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नस्य निद्राया प्रतिमन्त्रणे ' स्वप्न प्रतरा असि० ' इति मन्त्र, नदीतरणे ' देवीराप० ' इति अभिवर्षणे ' [illegible] सीरोचो घृत ' इति, अमेध्यदर्शने ' अवद्धं मन ' इति । यदा तु एकस्या रात्रौ प्रतिबुद्ध पुन स्वपिति, अनेकस्रोतसं नदीं तरति, संतानेन अभिवृष्यते, अनकममेध्य एककाले पश्यति वा तदा मन्त्रस्य प्रत्येकमावृत्ति आहो सकृद्वा प्रयोग इति विचारे सिद्धान्तमाह । स्वप्नस्य नदीतरणस्य अभिवर्षणस्य अमेध्यस्य च प्रतिमन्त्रणेषु च एव कण्डूयनवत् मन्त्रस्य सकृत् प्रयोग । वे

* स्वप्नप्रत्यय । अन्यत्र तु स्वप्नज्ञानस्य मिथ्यात्वं विपर्ययादवगत । सनिद्रस्य मनसो दौर्बल्यात्

निद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ, स्वप्नान्ते च सुप्तस्याभाव एव । प्रबुद्धो ह्यवगच्छति निद्राक्रान्तं मे मन आसीदिति । स्वप्नेऽपि सुपरिनिश्चितावासीत् (बुद्धि.) प्राक् प्रबोधात् स्वप्ने विपर्ययदर्शनात् । भा वृत्तिग्रन्थे १।१।५।५ पृ. २९–३०.

स्वप्नव्याघ्रन्याय. । यथा– स्वप्ने दृष्टो व्याघ्रः स्वप्ने विलाप्य तत्र वर्तमानेन व्याघ्ररूपेण स्वयमपि विलीयते, एवं प्रकृतेऽपि । साहस्री २७२.

• स्वप्नसुखं अनिरूपितनिमित्तम् । रत्नाकरः, पृ. २२०.

स्वभावो दुरतिक्रमः इति न्यायः । स्पष्टः । साहस्री. २७१.

स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते इति न्यायः । स्पष्टः । साहस्री. ७४१.

• स्वभावसिद्धः कर्मणा फलं प्रति गुणभावः । भा ७।८।१।१.

स्वभावसिद्धन्यायः । अयम् ' स्थानेऽन्तरतम. ' (पा. १।१।५०) इतिसूत्रमहाभाष्ये भणित.– " तद्यथा– ' सभासु समासेषु समवायेषु चास्यताम् ' इत्युक्ते, नैव कृशा. कृशैः सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभि., येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते । तथा– गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते । तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु, अचेतनेष्वपि । तद्यथा– लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति, नोर्ध्वमारोहति, पृथ्वीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यत. । तथा– या एता आन्तरिक्ष्य. सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः, धूमः आकाशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति, नार्वागवरोहति, अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यत. । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चि. आकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति, नार्वागवरोहति, ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः " इति, तथा प्रकृतेऽपि । उक्तं चान्यत्रापि– ' घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं, छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् । दग्धं दग्धं पुनरपि पुन. काञ्चनं कान्तवर्णं, न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम् ॥ ' इति । साहस्री. ४४१.

स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्याय. । यथा– चाक्षुषदर्शनाभावमितस्य दृष्टौ, मैत्रीं वा शुभाशुभफलज्ञानसामर्थ्यं नास्तीति केषाञ्चित् ज्योतिर्विदां मतम् । साहस्री. १५४.

• स्वयमातृण्णोपधाने वरदानमन्त्रौ. कर्म अग्निचयने । मि. ३।८।२.

स्वयं तीर्णः परांस्तारयतीति न्यायः । यथा संतरणविद्याकुशल. स्वयं तीर्णः परानपि तारयितुं शक्नोतीति, तथा गुरुः शिक्षानुशिष्टः स्वशिष्यान् शिक्षयतीति भाव । साहस्री. ५४४.

• स्वयं यष्टुर्यजमानस्य मधुग्रहाभिः ज्योतिष्टोमे ऋतुयाजेषु । भाट्ट. ३।८।१८.

स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् । १०।६।२।३॥

' रथंतरे प्रस्तूयमाने संमील्येत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत ' इति श्रूयते । रथंतरे साम्नि आरभ्यमाणे नेत्रसंमीलनं उद्गात्रा कार्यम् । ' अभि त्वा शूर नोनुमः ' इति रथंतरस्य योनिभूता ऋक् । तस्या उत्तरार्धे ' ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशं ' इति स्वर्दृशं प्रति स्वर्दृक्शब्दोच्चारणकाले वीक्षेत नेत्रोन्मीलनं कुर्यात् इत्युक्तम् । तथा च इदं स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं तदवसान कालमात्रं स्यात् स्वर्दृक्शब्दोच्चारणकाले वीक्षणं कर्तव्यं इति कालार्थः संयोगः । साम्नः परार्थत्वात् देवतास्तुत्यर्थत्वात् । तस्मात् कालार्थ. संयोग इति सिद्धान्तः । उत्तरयोरृचोरपि आदित आरभ्य संमीलनम्, स्वर्दृक्शब्दो यावति भागे योनौ, उत्तरयोरपि तावति भागे वीक्षणं इति ज्ञेयम् । के.

• ' स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत ' । अत्र सूत्र. । प्रतिशब्द. कर्मप्रवचनीयत्वात् स्वर्दृक्शब्दस्य (वीक्षण प्रति) लक्षणमाचष्टे श्रुतिः । तत्र हि लक्षणभूतप्रत्ययः

(दीक्षण-स्वर्दृग्शब्दयो) प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यते एव दृष्टविशेष । भा १०।६।२।३ पृ १९८७ ● 'स्वर्दृश प्रति वीक्षेत' इति स्वर्दृक्शब्द-वीक्षणयो सयोग कारणम् । स्वर्दृक्शब्दोच्चारण काले उद्गाता चक्षुरुन्मीलयत्, यत् प्रस्तवकाले सम्मीलितम् । १०।६।२।३

● स्वर्दृक्-शब्देन वीक्षणस्य कालावता । वि १०।६।२

● स्वर्दृक्शब्दोच्चारणस्य मीलनकालावधितायोत कत्वम् । भाट्ट १०।६।२

● स्वर्लोके तैजसप्राया देहा पुण्यप्रभान्विता । आप्यायन्त विकारेण भानवीयेन तेजसा ॥' वा ३।१।७।११ पृ ७०२

● स्वर । अनभ्यासाम्ना अनुव व्यादिसाम्ना च स्वरूपत प्राप्तो यथावदमेव स्वरो युक्त । सु पृ ११८३ ● स्वर । आधानमाम्ना याजुर्वेदिकप्रधान विधिविहितत्वात् उपांशुत्वम् । वा ३।३।२।९ पृ ८१३ ● स्वर उपांशु उच्चैस्त्व च चोदकपूर्वप्रयुक्तो न ज्योतिष्टोमपरमापूर्वप्रयुक्त । भा ९।१।२।३ वर्णक २, ● स्वर ऋग्वेदस्य उच्च, यजुर्वेदस्य उपांशु, साम वेदस्य उच्चै । ३।३।१।१ ● स्वर । ऋग्वेदसाम वेदयो यत् किंचित् काम्य नैमित्तिक वा चोद्यते तत् सर्वमुच्चै कर्तव्यम् । एव याजुर्वेदिकमपि उपांशु व मुदाहर्तव्यम् । वा ३।३।२।० पृ ८१३, ● स्वर । क पुनरिह विनियोगस्वरस्याधार ? उच्यते । य आद्यन्तसगोक्तत्वाभ्या विकृती वेदा तदीयमपूर्वमङ्ग माचक्ष इति । या विकृतिर्यस्मिन् वेदे भवति तस्या दीपनस्वरस्तु यथाप्रकृति प्राप्तु यस्मिन् वेदेऽङ्गतरम पूर्वं चोद्यते स विषय इति । प्रधान विषय । ३।३।२।९ पृ ८१३ ● स्वर जपादिमन्त्र ■ प्रसमाम्नायसिद्धो म्राह्य । १२।३।८।२०-२२ मीमां पृ ३०५७ 'भाषास्वराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● स्वर ज्योतिष्टोम उपांशु, याजुर्वेदत्वात् । 'ज्योति ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इतिवाक्यस्य यजु सामवेदयो

राम्नातत्वेऽपि सोमद्रव्यस्य, वाय्वादिदेवतानाम्, अङ्ग बाहुल्यस्य च यजुर्वेदे श्रवणात् सामवेदे गुणविधा नायानुवादात् । वि ३।३।३, ● स्वर ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाया अप्रधानतरापूर्वप्रयुक्त एव न परमापूर्व-प्रयुक्त । ९।१।२ वर्णक २, ● स्वर ज्योतिष्टोमे दीक्ष णीयादौ अग्नीषोमीयात् प्राक् उपांशु । स चाङ्गविषय, न प्रधानविषय । ९।१।६, ● स्वर । ज्योतिष्टोम यजु र्वेदोक्तत्वा ऋचोऽपि उपांश्वेव पठनीया । 'उपांशु यजुषा' । यजुषा यजुर्वेदेनेत्यर्थ । ३।३।१, ● स्वर ज्योतिष्टोमे 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयाया मनुब्रूयात्, मन्द्र प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशूपसत्सु, उच्चैरग्नीषोमीये' इति । ९।१।२ वर्णक २ ● स्वर । ज्योतिष्टोम वाचनिकसवनविभागविहितमन्द्र मध्यमोत्तमोच्चारणावधारणम्, दीक्षणीयादिप्रधानमात्र तु 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनु ब्रूयात्, मन्द्र प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरम तिथ्यायाम्, उपांशूपसत्सु' इति । अग्नीषोमीये तु सवनविभाग स्वरणैव 'मन्द्रयाऽऽज्यभागान्त' इत्यादिप्राकृतस्वर प्रतिप्रसव । सवनविभागतुल्य वा । वा ३।३।२।९ पृ ८१२, ● स्वर । दर्विहोमेषु सर्वेषु 'उपांशु यजुषा' इत्यनेन । ३।३।२।९ ● स्वर । दर्शपूर्णमासयो मन्द्रया आज्यभागा त पर मध्यमया उत्तमया अनु याजादि' इति । ३।३।२।९ पृ ८११ ● स्वर । दीक्षणीयादिपरिसमाप्तु 'प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इत्यने नोपांशुत्वम् । ३।३।२।९ ● स्वर मन्द्र प्रायणीयाया स च प्रायणीयापूर्वप्रयुक्तो न परमापूर्वप्रयुक्त । भा ९।१।२।३ वर्णक २ ● स्वर — 'मन्द्र प्रात सवने चरति' इत्यादिसाम्यया सवनाना आधारत्वप्रतीते, कर्ममध्ये अनुष्ठानादेव च कर्मणामाधारत्वप्रतीते, कर्मकाले च अनुष्ठान विना अनुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा सिद्ध, सवनकाले यत् प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादि विध्यवगमात् सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवति । सु पृ ११८० ● स्वर मन्द्रतर आति थ्याया स चातिथ्यापूर्वप्रयुक्तो न ज्योतिष्टोमपरमा

पूर्वप्रयुक्तः । भा. ५।१।२।३ वर्णके २, ● स्वरः ‘ यावत्या वाचा कामयीत ’ इत्यादिना विहितः अङ्गापूर्वप्रयुक्त एव न परमापूर्वप्रयुक्तः । ५।१।२।३ वर्णके २. ● स्वरः । येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतः स्वरः, तदन्या विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात्, प्रयोगवचनं च विना प्रधानधर्मप्राप्तेः अपूर्वे अङ्गे स्वरभेदस्यानुपपत्तिः । सु. पृ. ११८१. ● स्वरः लोके नास्ति । ‘ न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वरः । ’ वा. १।३।८।२४ पृ. २६७. ● स्वरः वाङ्नियमः । ‘ उच्चैः प्रवर्ग्येण ’ इति करणविभक्तिनिर्देशात् साङ्गस्योच्चैस्त्वम् । टुप्. ५।१।६।२९. ● स्वरः वाङ्नियमः । ‘ यावत्या वाचा कामयेत ’ इत्यनेन दीक्षणीयाशब्दवाच्ये वाङ्नियमो विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रधानमात्रे वर्तते नाङ्गेषु, तस्मादुपांशुत्वमङ्गेषु, प्रधानेषु ‘ यावत्या वाचा ’ । टुप्. ५।१।६।२५ । (यावत्या वाचा इति—) स धर्मः प्रधानेषु भविष्यति, दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबन्धनात् । तथोक्तेन प्रधानवर्जितेषु अङ्गेषु निवेक्ष्यते । भा. ५।१।६।२५. ● स्वरः । विकृतिषु अहीनादिषु नानावेदस्वरस्य अपूर्वमङ्ग विषयः । सु पृ. ११८१, ● स्वरः वैदिकेषु पदेषु नियतः, लौकिकेषु अनियतः । पृ ३३२, ● स्वरः । यज्ञेषु एकाहाहीनसत्रेषु ज्योतिष्टोमिकस्वरन्यायः । पृ. ११८०–८१, ● स्वरः वचनान्तरगते दर्शनीयादौ सोमादौ च यथावचनम् । पृ ११८०. ● स्वरः । गुणोपसंहारानि पान्याङ्गानि तेषु तत्र प्रकरणाभावात् यथावेदमेव स्वरः इति आश्वयुज्यादीनामपि उपांशुत्वसिद्धिः । वा ३।३।२।६. ● ‘ स्वराः त्रिविरेकश्च ’ शिक्षावाक्यम् । संकर्ष. ४।१।४. ● स्वरस्य, आग्नीध्रीयात् भौम्यादिनामवचनमात्रा प्राचीने दीक्षणीयादौ दर्शपूर्णमेव । वि. ५।१।६. ● स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वम् । भा. ५।१।१।२ वर्णके २. ● स्वरस्य भाषिकस्य नियम. श्नौ ब्राह्मणोदयमन्त्रेषु । १२।३।१०।२३–२४. मीको. पृ. १४९७ ‘ षष्ठी ब्राह्मणोत्पन्नानां प्रत्याख्या॰ ’ इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

● स्वराभावात् नैतत्सम्यङ्निबन्धनम् (कल्पसूत्राणि) । भा. १।३।६।१२.

● स्वरोच्चारणे दोषाः । ‘ ग्रस्तं निरस्तं निहतावलम्बिते अम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् । संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः ॥ ’ इति स्पृष्टप्रयत्नप्रयुक्तादिदोषवर्जित–नियतह्रस्वादिकालाभिव्यङ्ग्यवर्णाभिव्यक्तिक्रमाद्येषु धर्मेषु अभियुक्तानां साधुशब्दप्रयोगात्, तद्विपरीतेषु च असाधुशब्दप्रयोगात् अवश्यं तत्रानेन किंचित् व्यवस्थितं वक्तव्यम् । सु. पृ. ३०६ । (‘ ग्रस्त ’ इत्यादेरर्थः— ग्रस्तं जिह्वामूले निगृहीतम् । निरस्तं निष्ठुरम् । निहतं रूक्षम् । निर्हतं इति महाभाष्ये कैयटे च पाठः । अवलम्बितं वर्णान्तरसंमिश्रम् । अम्बूकृतं यो व्यक्तोऽपि अन्तर्मुख इव श्रूयते । ध्मातं श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते । विकम्पितं कम्पयुक्तम् । संदष्टं वर्धितमिव । एणीकृतं अविशिष्ट विभय ओकारः अथ ओकार इति यत्र संदेहः । अर्धकं दीर्घमपि ह्रस्वमिव । द्रुतं झटिति उच्चारितम् । विकीर्णं वर्णान्तरे प्रसृतम् । एकोऽपि अनेकनिर्भासि इत्यपरे । इद कैयटोक्तम् ॥ अत्र केचित् स्वरूपार्थं अन्यथा व्याख्यायते । ग्रस्तं यदक्षरं निगीर्णमिव भाति । निरस्तं यत् मुखाद्बहिः पतितमिव भाति । निहतं बाधितम् । अम्बूकृतं सनिष्ठीवं इत्यपरः । संदष्टं दन्तैः खण्डितमिव । कै.) । अन्येऽपि केचिद्दोषा महाभाष्ये उक्ताः । यथा संवृतः कलः प्रगीत. उपगीतः क्ष्विण्णः रोमशः इति । तत्र एकारादीनां संवृततरं दोषः । कल. स्थानान्तरनिष्पन्नः, काकलीत्वेन (सामशास्त्रे) प्रसिद्धः (यथा चतुर्थश्रुतिस्थः अपि षड्ज. तृतीयश्रुतिस्थत्वेन गीयमानः) । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीतानुरक्तः । क्ष्विण्णः कम्पमान इव । रोमशः गम्भीरः । इति कैयटः । इमौ भाष्यपठितौ वर्णदोषौ ॥ पुनश्च सुपामन्तं आरभटिशीलोच्चारणम् । निरस्त विरोधिवर्णयोगम् । अम्बूकृतं सनिष्ठीवम् । संवृतकलध्मातैणीकृतक्ष्विण्णरोमशादीनां आदिशब्देन (वार्तिकस्थेन) ग्रहणं इति । सु. पृ. ३१८.

* स्वरचर्चा । ' उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' । वि. ३।३।१ । उत्पादकवेदस्वरात् विनियोजकवेदस्वर. प्रबलः । ३।३।२ । उपांशुत्व याज्येष्टिषु प्रधाने एव, अङ्गेषु तु तत्तद्वेदानुसारेण स्वनिः । ३।८।२० । ऋचोऽपि यजुर्वेदगता उपांशु पठनीयाः । ३।३।१. ● स्वरचर्चा । पा— पृ. ८११–८१३ । ननु याजुर्वेदिकज्योतिष्टोमाङ्गानां स्तोत्रशस्त्रादीनामपि अनेनैव न्यायेन उपांशुत्वं प्राप्नोति । सत्यं प्राप्नोति, वचनात्तु सर्वत्र स्वरान्तरलाभः । कथम् ? दर्शपूर्णमासयोस्तावत् वेदद्वयविहितेषु अङ्गेषु नानावेदस्वरे प्राप्ते गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन याजुर्वेदिकप्रधानधर्म. उपांशुत्वं प्राप्नोति, ततो वाचनिकः स्वरो भवति ' मन्द्रया आज्यभागान्तं ', ' परं मध्यमया ', ' उत्तमया अनुयाजादि ' इति । तथा विकृतीनां इष्टिपशुसोमादीनां प्रतिकृतिवत् प्राकृते स्वरत्वे प्राप्नुवति प्रत्यक्षोपदेशवशेन प्रधानवेदस्वरप्रसक्तौ ' तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यात् ' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षितत्वेन दुर्बलत्वात् चोदकप्रापितस्वरग्रहणमेवेष्टम् । एवं ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि दीक्षणीयादीनां प्राकृते स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेशवशेन बाध्यमाने चोदकलभ्यत्वेन पुनरुत्थिते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात् कर्तृकारप्राकृतधर्माग्रहणाच्च गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनैव तद्गतोपांशुत्वधर्मप्रसङ्गे सति ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् ' इत्येते स्वरा गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायबाधेनैव अङ्गानां प्राप्ताः । तत्र ज्योतिष्टोमस्य वाचनिकसवनविभागविहितमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणावधारणात् तदङ्गानामपि सर्वेषां प्राकृततुल्यमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणान्येव प्रधानद्वारेण प्राप्तानि । ततो ' यत्किंचित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेन उपांशु चरन्ति ' इत्युपांशुत्वे साङ्गानां दीक्षणीयादीनां प्राप्ते प्रधानमात्रनाविदीक्षणीयादिवाक्योद्देशेन विहिताः प्रधानमात्रेषु एते स्वरविशेषा भवन्ति ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशूपसत्सु ' इति । तत्र उपांशुत्वस्य पूर्वेणैव सर्वव्यापिना उपांशुत्वविधिना प्राप्तत्वात् दीक्षणीयादिस्वरप्रसार्यः नित्यानुवाद एव । अग्नीषोमीये [illegible] सवनविभागस्वरेणैव ' मन्द्रया आज्यभागान्तम् ' इत्यादिप्राकृतस्वरप्रतिप्रसवः । सवनविभागतुल्यं वा साङ्गं प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणसंपादनं कार्यम् । एतेन अनूबन्ध्या–अवभृथ–उदयनीया–उदवसानीयास्वपि उच्चारणविशेषा व्याख्याताः । सुत्याकालवर्तनीयादीनामपि एव स्वरे प्राप्ते प्रातःसवनाद्यन्तर्गतत्वात् यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । ननु सवनशब्दानां सोमयागावयववचनत्वात् दीक्षणीयाद्यङ्गानाम् तदीयस्वरप्रसङ्ग इति चेत्, न, सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रयुज्यमानत्वमात्राश्रयणात् । ' यदि षष्ठी भवेदत्र सवनेभ्यः परा ततः । तदङ्गमन्त्रमात्रेषु मन्द्रत्वादिविधिर्भवेत् ॥ सप्तम्या तु तदाधारो यावान्मन्त्रः प्रयुज्यते । तस्य सर्वस्य मन्द्रादिस्वरयोगोऽङ्गमाश्रितः ॥ केचिदाहुर्यदाधारमात्रत्वं सवनेष्विह । तदा तेषां न मन्द्रादिः स्यादनाधेयताश्रुतेः ॥ आधारे सवने भिन्नं यद्याधेयतया श्रुतम् । सवनीयादि तस्यैव मन्द्राद्युच्चारणं भवेत् ॥ स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादिदोषस्तु सवनस्य यः । षष्ठ्यभावात्र तस्यैते युक्ता मन्द्रादयः स्वराः ॥ इत्युक्ते नैष दोषोऽस्ति यतः षष्ठ्या विनाऽप्ययम् । षष्ठ्यर्थः संभवत्येव तदाधारत्वकल्पितः ॥ यथा हि शकुनिर्वृक्षे पुष्पाद्यपि तथेष्यते । तत्राधेयधर्मोऽर्थः स वृक्षेऽपि विधीयते ॥ यदि वा स्तोत्रशस्त्रादि कृत्स्नं सुत्याङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि सवनानीतराङ्गवत् ॥ नानावेदस्वरत्वस्मात् स्तोत्रादेः प्राप्त आदितः । प्रधानाङ्गतया पश्चादुपांशुत्वेन बाधितः ॥ ततो वाचनिकेनैव यथासवनभाविना । मन्द्रादिना समस्तानि सुत्याङ्गानि प्रयुञ्महे ॥ ' एतेन सर्वे ज्योतिष्टोमविकाराः (एकाहाहीनसत्राणि) व्याख्याताः ।

क्व पुनरिदानीं नानावेदस्वरस्यावकाशो भविष्यति ? उच्यते । 'तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्याद्यजतः शेषे' इतिवत् कल्पनीयः । यत् प्रकृतस्वरानुगुणतया विकृतौ वेदान्तरीयमपूर्वमङ्गं चोद्यते इति । ननु तथापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्मभाव एव । (पक्षान्तरं शङ्कते–) एवं तर्हि या विकृतिः यस्मिन् वेदे भवति तस्याः शेषेष्वङ्गेषु यथाप्रकृति प्राप्तेषु यत् तस्मिन्नेव वेदे अङ्गान्तरमपूर्वं चोद्यते स विषय इति । (शङ्कते–) सोऽपि प्रधानद्वारेणैव सम्बन्धात् । (पक्षान्तरं शङ्कते–) तदेव तर्हि प्रधानं विषय इति, न, तस्यापि प्राकृतावरुद्धत्वात् ।

न तर्हि प्रधानद्वारेण अपूर्वस्याङ्गस्य प्राप्तिः इति तदेव विषय इति । नैवमपि य. प्रधानस्य धर्मः तस्यैव तत्रापि भावात् ।

अपि च नैषां विभक्तेषु यजमानधर्मे च स्वरे स्थिते यदपूर्वमपि तद्गाग्रगाति भवति तस्य न पृथगुच्चारण-वहिस्तुल्यत्व इति भवितव्यमेव प्राकृतेन धर्मेण । तस्मादपि नास्ति विषयः । प्रैषसमाम्नानं च अत्यन्तमेवानर्थकं स्यात् । (शङ्काद्वयमपि परिहरति–) अत्र समाधिः । 'उच्चानु यजुषा' इति तावत् सर्वदर्विहोमेषु अर्थवत् । ऋक्सामवेदयोरपि काम्यनैमित्तिकेष्वङ्गेषु अर्थवत्ता । 'मन्द्रं प्रातःसवने' इत्यादि हि नित्यप्रयोगात् अनित्यैः काम्यनैमित्तिकैः अभरव्यमानं नित्यानुवियमेव भवति । तेन यत् ऋग्वेदसामवेदाभ्यां किंचित् काम्यं नैमित्तिकं वा चोद्यते तत् तौ उपांशु कर्तव्यम् । तथा 'तं विप्रमभिमृशेत् यदा विद्विष्यित' इत्यादि । एवं याजुर्वैदिकमपि उपांशुत्वमुदाहरणम् । तथा यानि सूत्रोक्तस्वरप्रावानि अङ्गानि तेषु गानप्रयोगाभावात् यथावेदमेव स्वर इति अवभृथसामादीनामपि उपांशुत्वसिद्धिः । अन्यथा हि यथेष्टं प्रयोगः स्यात् । दीक्षणीयादिपरिमाणस्तु 'प्राचीनमवीतेऽधीयत्' इत्यनेन उपांशुत्वम् । प्रवर्ग्यसाम्नां पुनः 'उच्चैः साम्नेति' इत्येवं उच्चैस्त्वम् । आधानसाम्नां याजुर्वैदिकप्रधानविधिविहितत्वादेव उपांशुत्वम् । 'य एवं विद्वान् सामवेदेन गायति' इत्यादीनि यजुर्वेदवाक्यान्येव । शा. ३।३।२।९ पृ. ८११–८१३.

● स्वरनियमः 'यावत्या वाचा कामयीत तावत्या वाचा दीक्षणीयाया॰' इति, न ज्योतिष्टोमापूर्वार्थः किंतु दीक्षणीयापूर्वार्थ एव । बाल. पृ. १४२.

● स्वरविशेषेण उदात्तादिना बहुव्रीहि– तत्पुरुषसमासादिनिश्चये अर्थविशेषोऽवबोद्धुं शक्यते । वि. ९।२।८ वर्णकं १.

● स्वरशब्दस्य 'मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पाणिनीयशिक्षा श्लो. ७) इत्यादिदर्शनात् ताल्वोष्ठसंयोगविभागजनितनादरूपध्वन्यपरपर्यायघोषात्मकशब्दपरत्वं अवगम्यते । सु. पृ. ८६२.

● स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ भवतः (स्याता इति यास्के मूलपाठः) । भा. १०।४।१७।३४.

● स्वरसामा प्रथमः आग्रयणाग्र, द्वितीयः ऐन्द्रवायवाग्र., तृतीयः शुक्राग्रः । टुप्. १०।५।२५।८५.

● स्वरसामानः त्रयः दिवाकीर्त्यमभितः गवामयने, अहरात्रे पृष्ठ्यः षडहः द्वौ स्वरसामानौ । तौ च द्वौ तेषां प्रकृतौ धर्मौ प्राप्नुतो । भा. ७।३।१०।२६.

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् । ७।३।१०।२७॥

स्वरसामा च एककपालश्च आमिक्षा च तेषां समाहारः स्वरसामैककपालामिक्षम् । एते शब्दाः धर्मातिदेशकाः । गवामयने 'अभितो दिवाकीर्त्यमहः त्रयः स्वरसामानो भवन्ति' इति । संवत्सरसत्रस्य मध्यमं अहः विषुवान् नाम । तत्र दिवाकीर्त्यम् । तन्नामकानां साम्नां दिवैव पठनीयत्वात् । तस्य दिवाकीर्त्यस्य अह्नः अभितः पुरस्तादुपरिष्टाच्च त्रयस्त्रयः स्वरसामानो नाम सोमयागविशेषा भवन्ति इति । तेषां 'सप्तदशा भवन्ति' इत्यादयो धर्मा विहिताः । सप्तदशत्वं सप्तदशस्तोमकत्वम् । अन्यत्र च 'पृष्ठ्यः षडहः द्वौ स्वरसामानौ' इति अहरात्रे श्रुतम् । तस्य च वाक्यशेषे 'यत् तृतीयं सप्तमाहमहः तत् त्रयस्त्रिंशस्य

स्तनमभिनिर्यान्ति, स उत्तरेषां स्तोमानां अभ्यवायाय, अवाञ्चः च सप्तदशानां अनूचीनतायै ' इति श्रुतम् । अस्यार्थः कुतूहले— पृष्ठ्ये षडहे त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदश-एकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तानि क्रमेण षट् अहानि भवन्ति । अष्टरात्रे च यत् तृतीयं सप्तदशमहः तत् त्रयस्त्रिंशात्पूर्वं उत्कृष्यते । तथा सति षट्स्तोम-वैषम्येण सर्वेषां स्तोमानां त्रिवृत्-(९) पञ्चदश- एकविंशानां अभ्यवायो भवति । तथा सप्तदशस्य त्रयस्त्रिंशात्पूर्वं उत्कर्षे द्वयमेकं सप्तदशम्, स्वरसामानौ च द्वौ सप्तदशावेव इति त्रयाणां सप्तदशानां नैरन्तर्यं च भवति इति ।

अत्र अष्टरात्रगत स्वरसामशब्दः गवामयनगतस्वरसामधर्माणां अतिदेशक ग्राहक स्यात् । तत्राकर दोषे लिङ्गस्य दर्शनात् । अष्टरात्रगतौ स्वरसाम्नो सप्तदशत्वे एव त्रयाणां सप्तदशानां अनूचीनता नैरन्तर्यं भवति नान्यथेति । एतस्मात् लिङ्गदर्शनात् स्वरसाम शब्दः धर्मग्राहकः । तथा वैश्वदेवपर्वणि ' द्यावापृथिव्य एककपालः ' श्रुतः । तस्य धर्माश्च ' सर्वहुतं जुहोति ', ' अपर्यावर्तयन् जुहोति ' इति । आग्रयणे च द्यावापृथिव्यैककपालं विधाय ' यत् सर्वहुतं करोति सा एका परिधा (होम), हुतोऽहुतं पर्यावर्तते सा द्वितीया, आरम्भेण द्यावापृथिवी ध्यन्ति ' इति आम्नातविधिशेषे वाक्ये ' सर्वहुतम् अपर्यावृत्तिं च वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्तौ दर्शयति । एतस्मात् लिङ्गदर्शनात् आग्रयणगत एककपालशब्दः वैश्वदेवपर्वगतैककपालधर्माणां ग्राहकः ।

तथा वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवी आमिक्षा । तत्र वाजिन प्रचारो भवति । वरुणप्रघासे मैत्रावरुणी आमिक्षा । तत्र च ' न वाजिनेन प्रचरन्ति ' इति वाजिनप्रचारो निषिद्धः । एतस्मात् लिङ्गदर्शनात् मैत्रावरुणामिक्षाशब्दः वैश्वदेवामिक्षाधर्मग्राहकः इति ज्ञायते । एवं स्वरसामशब्दः एककपालशब्दः आमिक्षाशब्दश्च धर्मग्राहकाः इति सिद्धान्तः ।

(चोदनासामान्याद्वा । २८ ॥ सूत्रम्)

उक्तं लिङ्गं च चोदनासामान्यानुगृहीतम् । चोदनासामान्यं च स्वरसामान्तरसामान्यस्य एककपालान्तरसामान्यस्य आमिक्षासामान्यस्य च । के.

९. स्वरसामैककपालामिक्षाधिकरणम् । अतिदेश. कर्मान्तरगतस्वरसामैककपालामिक्षं गवामयनादिगतस्वरसामैककपालामिक्षधर्माणाम् ॥

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् । ७।३।१०।२७ ॥

भाष्यम्— गवामयने श्रूयते 'अभितो दिवाकीर्त्यमह, त्रय स्वरसामानो भवन्ति ' इति । तेषां विशेषधर्मा आम्नाता, यथा ' सप्तदशा भवन्ति, सप्तदशा अनिरुक्ता गृह्यन्ते ' इत्येवमादयः । पुनरन्यत्र श्रूयते ' पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानौ ' इति । तथा वैश्वदेवे श्रूयते ' द्यावापृथिव्य एककपालः ' इति । तत्र आम्नाता विशेषधर्माः ' सर्वहुतं जुहोति, अपर्यावर्तयन् जुहोति ' इति । पुनरपरत्र ' काय एककपालः ' इति । तथा तत्रैव श्रूयते ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इति । तस्यापि विशेषधर्माः केचिदाम्नाताः । पुनरन्यत्र ' मैत्रावरुण्यामिक्षा ' इति । तत्र सन्देहः, किं स्वरसामशब्दः अन्यत्र श्रूयमाणः गवामयनविहितस्य स्वरसाम्नः धर्माणां ग्राहकः उत नेति । एवं एककपालामिक्षाशब्दौ अपि । तत्र 'गुणविधिस्तु न गृह्णीयात् समत्वात्' (७।३।६।१७) इति अग्रहणे प्राप्ते, इदमुच्यते । स्वरसामैककपालामिक्षं च धर्माणां ग्राहकम् । किं कारणम् ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन ज्ञायते सर्वे एते धर्माणां ग्राहका इति । स्वरसामसु तावत् ' पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानौ ' इत्युक्त्वा आह ' तत्र यत् तृतीयं सप्तदशमहः तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थाने अभिनिर्याहरन्ति, स उत्तरेषां स्तोमानामभ्यवायाय, अवाञ्चां च सप्तदशानामनूचीनतायै ' इति । यदि एतौ स्वरसामानौ गवामयनिकानां धर्माणां ग्राहकौ तत एतावपि सप्तदशौ । तथा अत्र त्रयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति । तत्र एतद्वचनं युज्यते 'अवाञ्चां सप्तदशानामनूचीनतायै ' इति । तथा आग्रयणे द्यावा

द्यावापृथिव्यं एककपालं विधाय आह, 'यत् सर्वहुतं करोति सा त्वेषा परिचक्षा, हुतोऽहुतः पर्यग्निते सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यो यजेत' इति आज्यविधिपरे वाक्ये सर्वहोमपर्यग्निकृतं च वैश्वदेविको धर्मौ प्राप्तौ दर्शयति । तथा मैत्रावरुणामिक्षाया 'न वाजिनेन प्रचरन्ति' इति वाजिनेज्या वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधत् ततो धर्मप्राप्तिं दर्शयति । एतेभ्यो लिङ्गेभ्यः एतत् ज्ञायते यथास्वं धर्मा आहृता इति । प्रतिषेधदर्शनं वाजिनेज्या, किमृकर्मपुरुषं मत्वा एतदुक्तम् । आह । लिङ्गमपदिष्टम् । कुतः प्राप्तिरिति । उच्यते । लक्षणया प्राप्तिः, लिङ्गात्तु लक्षणापरिग्रहः ।

(चोदनासामान्याद्वा ॥ २८ ॥)

[अत्र 'स्वरसामैक०' सूत्रोत्तरं 'चोदनासामान्याद्वा' इति सूत्रं सु-पुस्तकयोर्नास्ति । इतरत्र तु सर्वत्र विद्यते एव । आन्येऽपि आनन्दाश्रमीये तत्सूत्रं सदीपभाष्यत्वेन च कियानपि ग्रन्थोऽपि मुद्रितः । एवमेव म-ता पुस्तकयोरपि । परन्तु एतत्सूत्रीयभाष्यत्वेन मुद्रितो ग्रन्थो न कथंचिदपि सूत्रार्थेन संबध्यते । 'लिङ्गात्तु लक्षणापरिग्रहः स्वरसामैकत्वसामान्यात्' इत्यादिरेकः सन् ग्रन्थः संशोधकैर्मध्ये एव च्छेदितः । तदिदं सर्वमप्रधानमूलकमिति मन्यामहे । नेदं सूत्रं भाष्येण व्याख्यातमिति च । सु- सत्रगयो चाननुवृत्ते । तथापि 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' इत्यत्र (८।१।२।२) वर्तमानेन 'चोदकमपश्यमनुमापयता लिङ्गेन' इति विचारकथनेन 'का पुनश्चोदना लिङ्गनिमित्तस्यातिदेशस्य आश्रयितव्य नामधेयस्याप्राप्तेः' इति तन्त्रवार्तिकेन च स्वरसामसूत्रवार्तिकमतात्पर्यतया ज्ञापकेन 'चोदनासामान्याद्वा' इति सूत्रं सार्थकमिति श्रद्धा संभवतीति । तेनैव भाष्यत्रुटितः स्यादिति रसोऽस्यार्थम् । के.]

स्वरसामत्वसामान्यात् एककपालत्वसामान्यात् आमिक्षासामान्याद्वा । 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' (८।१।२।२) इत्यनेन प्राप्तिरिति ।

टुप्— अन्यायादापत्तावशङ्क्य इदमारभ्यते । नामधेयेन अतिदेशः । स्वराणि सामानि अस्येति । यथैव गवामयने गुणविधिः तथा इतरत्रापि 'पृष्ठ्यः षडहः द्वौ स्वरसामानौ' इति । आमिक्षैककपालयोरपि द्रव्यविधित्वात् गुणविधी । एवं गुणविधित्वात् अतिदेशाभावे प्राप्ते 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' (८।१।२।२) इत्यनेन अतिदेशः प्राप्यते ।

भा— अनन्यगतिभ्यो लिङ्गेभ्यः स्वरसामत्वादिचोदनाशब्दोपबृंहितेभ्यः तद्विज्ञानम् ।

सोम— चोदनालिङ्गात् विशेषातिदेशस्य आष्टमिकत्वात् नामधेयापवादप्रसङ्गात् अत्र संगतिः । गुणविधित्वात् स्वरसामादिशब्दानां अतिदेशकत्वाभावेऽपि चोदनालिङ्गात् अतिदेशमादाय गवामयनिकादिविचारदत्तं युक्तं इति सिद्धान्तः । अत्र माधवीये (विस्तरे) 'सवन्विहस्य स्थानमभिव्याहरन्ति' इति लिङ्गात् अतिदेशविधिरित्युक्तम् । तत्रापि स्वरसामत्वोत्कर्षविधानैव तात्पर्यम्, न विनियोगे इति द्रष्टव्यम् । अत्र वाजिनयागस्य प्रधानत्वात् अङ्गत्वाभावेनानतिदेशात् वाजिनयागप्रतिषेधदर्शनरूपं लिङ्गमयुक्तं इति कुतश्चिन्त्यमिदं इति केचिदाहुः, तदयुक्तम् । वाजिनयागस्य वाजिनापत्ते द्रव्यप्रयोजनानत्वा अप्रधानस्य निरपेक्षामिक्षायागविधिः सहाधिकारविधिविषयत्वाभावेन वाजिनस्य प्रतिपत्त्यर्थतया स्विष्टकृदादिवत् अङ्गत्वस्यैव युक्तत्वात् । सूत्रार्थस्तु— स्वरसामैककपालामिक्षा च प्रयुक्तलिङ्गदर्शनात् गवामयनिकवैश्वदेविकधर्मग्राहकमिति ।

वि— 'न विशेषा विशेषा वा स्वरसामादयो, न हि । वैश्वदेवाग्नेयौ, मैत्रावरुणगतिलिङ्गतः ॥'

भाट्ट— पूर्वमुत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेण लिङ्गेन सौमिकप्रणयनातिदेशे निरस्ते अधुना लिङ्गादपि अतिदेशोऽस्ति इत्येवं तदपवादः प्रस्तूयते । गवामयने 'त्रयः स्वरसामानः' इति अतिरात्रसंमता सामानः समाम्नाताः । अन्यत्रापि 'द्वौ स्वरसामानौ' इति । तथा वैश्वदेवे पर्वणि 'वैश्वदेव्यामिक्षा द्यावापृथिव्य एककपालः' इति सधर्मकौ यागौ । अन्यत्रापि 'मैत्रावरुण्यामिक्षा वाय एककपालः' इत्यादावामिक्षैककपालद्रव्यका यागाः श्रुताः । ते किं स्वरसामानः गवामय-

निकस्वरसामप्रकृतिका , अन्ये आभिप्लविकाश्च वैश्वदेविकाग्निष्टोमाग्र, अन्ये एककपालाश्च वैश्वदेविकैककपालस्य उत न इति चिन्तायाम् , गुणत्वादिनैव कल्पितेन अतिदेशेन इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः स्वरसामादिसम्भवता च स्वरसामसामादिरूपगुणविधायकत्वेन अनतिदेशकत्वात् नोक्तयागप्रकृतिकत्वम् । इति प्राप्ते, गुणत्वादिप्रमाणापेक्षया स्वरसामस्याति विशेषणादरेन द्विष्टोमवृद्धिनेन अतिदेशकल्पनात् चोदनालिङ्गातिदेशेन तत्प्रकृतिकत्वम् । लिङ्गानि च स्वरसामसु तावत् 'शृणु पशून्. द्वौ स्वरसामानौ' इत्युपक्रम्य आह, 'तत यत् तृतीय मनड्वामह तत् अग्निष्टोमस्य स्थानमभिसंहरन्ति , स उत्तमो स्तोमानाम वरुणात, मनाणां सतदलानां अनुशासनाय' इति द्वौ स्वरसाम्नो सतदशस्तोमदर्शनम् । वैश्वदेव्यामिक्षाया च 'न वाजिनेन प्रचरन्ति' इति प्रतिषेधवचनम् । आग्रयणे श्यामाकादि यवं विधाय 'यत् सर्वहुत जुहोति सा देवानां परिनशा (निन्दा), हुतोऽहुत पर्यावर्तते सा द्वितीया, आरण्येन वाचापतिश्चो मतेन' इति पशुकपालसंस्थानसर्वहुतत्वादिप्रयुक्त दोषमभिधाय वैकल्पिकापालालक्षणविरह वचनम् । न हि उत्ततिदेशाभावे सप्तदशस्तोम-वाजिनेज्या-सर्वहुतत्वादीनां प्राप्ति सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अत एव तत्तत्प्रमाणकधर्माणां माणावधर्मणां न तत्तत्र प्रवृत्तनयेना दीनां चातिदेशः । मुख्यानां भूयसां न प्रधानानामनुरोधेन तु कचित् निशेषे अल्पानामधर्मणां वा बाधः । यत्रिष्वानु अनाभानेनधर्मानेव अतिदेशः मन्यते ।

मण्डन— 'धर्मातिदेशो स्वरसाम-शब्दः ।'

शंकर— 'स्वरसाम्नामतिदेशकम् ।'

■ स्वरुः अग्नीषोमीये पशौ छेदनादेर्न प्रयोजकः । स्वरुधिकरणम् ॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् । ४।२।१।१ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति । तत्रेदमाम्नातम् 'खादिरे बध्नाति' 'पालाशे बध्नाति' 'रौहितके बध्नाति' इति । तत्सन्निधौ इदमपरमाम्नायते 'स्वरुणा पशुमनक्ति' 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते किं भेदेन यूपात् स्वरुच्छेदादयितव्यः उत यूपं क्रियमाणमनुनिष्पन्नः शकलो ग्रहीतव्य इति । तदेतं तावत् नः परीक्ष्यं किं छेदनादुत्पत्तेः प्रयोजकः स्वरुः, उत अप्रयोजक इति । प्रयोजकश्चेत् भेदेन यूपाच्छिन्द्यात, न चेत् प्रयोजकः यूप निष्पद्यमानमनु निष्पन्नः शकलो ग्रहीष्यते इति । स कथं प्रयोजकः स्यात्, कथं वा न प्रयोजक इति । यदि एषा वचनव्यक्तिः स्वरुशब्दवाच्यं भाव्यते । कथम् ? छेदनादिना इतिकर्तव्यताविशेषेण इति, ततः 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति स स्वरुः इत्यनुगतो ग्रहीष्यते, ततः प्रयोजकः । अथैवं विज्ञायते, 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति, अनवगतः स्वरुः । एतावदस्य विज्ञायते अञ्जनं तेन क्रियते इति । इदमपि 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति यूपैकदेशं स्वरुकार्ये अञ्जने विनियुङ्क्ते इति ततः अप्रयोजकः । किं तावत् प्राप्तम् ? 'स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात्' । स्वरुर्न यूपेनैकनिष्पत्तिः स्यात् । यूपमनपेक्षमाणस्य स्वरोः छेदनादिना उत्पत्तिः । कुतः ? स्वकर्मशब्दत्वात् । स्वो ह्यस्य कर्मशब्दः स्वरुनाम्ना. विधायको भवति 'स्वरुं करोति' इति । एवं च यूपकाष्ठावयवस्य स्वरुत्वं भिद्येत इति । 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति षष्ठ्या यूपशब्दः, स्थितिसम्बन्धनिर्देशार्थः । कुतः ? स्वरुत्वस्य हि श्रुत्या गम्यते । 'स्वरुं करोति' इति स्वरुमुत्पादयति । यूपावयवोपादान वाक्येन । वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी इति । तस्मादेवं सति न निर्देशो यूपस्य स्वरुत्वस्योत्पत्तिः । निर्देशादुत्पत्त्यादि पृथक् कर्तव्यो भेदेनेति ।

टुप् — 'यूपस्य स्वरुं करोति' इत्यत्र करोतिः अनुत्पन्नोत्पादनवचनः । तत्र हि कर्म इत्याह द्रव्यं'

स्वरु इति । तस्मात् स्वरु साधयान । तस्य च करोतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया यूपशब्दो ल्यपध्यादिर्वा इतिकर्तव्यता स्वधयति, तद्दिराद्दि च कार्य करणम् । सा च 'यूप तक्षति' इति इतिकर्तव्यता श्रुत्यापि शक्येत । यदि च यूपशब्द इतिकर्तव्यता न लक्षयेत् अनर्थकमेव शब्दोच्चारणं भवेत् । यत् स्वरु करोति तत् यूपादिति चेत्, तन्न । एवं वाक्यार्थः स्यात्, स्वरु भावयेत् इति तु श्रूयते । करोतिभावयत्यादीनां सामान्यवाच्यत्वात् यद् द्वितीयान्तं तद् धात्वर्थो भवति द्रव्यं क्रिया वा । तस्माच्च कर्तव्यता प्रतिपद्यते । तेन चोदनं 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इत्यनेन विनियुज्यते । तस्मात् प्रयोजक इतिकर्तव्यतायाः । यद्यपि यूपेन सह एकवाक्यता इतिकर्तव्यतायाः तथापि स्वरो साकाङ्क्षत्वात् तदीयेतिकर्तव्यताया निराकाङ्क्षता, संनिधाना विशेषात् । याऽपि वाक्यसंयुक्ता साऽपि शक्या अनुगन्तुम्, स्वरुशब्दस्यानर्थकत्वप्रसङ्गात् । एवं चेत् तथापि यूपशब्दे भवति इतिकर्तव्यताया अ ।

जात्यन्तराच्च शङ्क्यत ॥ २ ॥

भाष्यम्— इतश्च निरपेक्षस्य स्वरोरुत्पत्तिः इति गम्यते । कुतः ? जात्यन्तरादपि आशङ्का भवति, वृक्षान्तरात् । कथम् ? 'नान्यस्य स्वरु कुर्यात्, यत्रान्यस्य वृक्षस्य स्वरु कुर्यात् अन्येऽस्य लोकमारोहेयु, यूपस्य स्वरु करोति' इति । न हि यूपमनुनिष्पन्नस्य प्राप्ते जात्यन्तराशङ्का अवकल्पते । यूपशब्दो हि स्वरुकार्ये तदानीं विनियुज्यते । तस्मादपि मन्दन यूपात् स्वरु उत्पादयितव्य इति ।

टुप्— 'नान्यस्य वृक्षस्य स्वरु कुर्यात्' इति अनुनिष्पन्नपक्षे वृक्षान्तराशङ्काऽपि नास्ति, कुतो जात्यन्तराशङ्का । प्रयोजकपक्षे तु भवति जात्यन्तराशङ्का । तत्र स्वरुकार्यो विधीयते ।

तदेकदेशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । एकदेशो हि यूपमनुनिष्पन्नः शकलो प्रतीयेत इति । कस्मात् ? एवमाम्नायते, 'यत्रान्यस्य वृक्षस्य स्वरु कुर्यात् अन्येऽस्य लोकमारोहेयु, यूपस्य स्वरु करोति' इति । न चात्र अयमर्थो विधीयते स्वरुमुत्पादयेदिति । किं तर्हि ? स्वरुकार्यं कर्तुं मनुपादत्त, स यूपादिति । कुतः ? स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् । स्वरुत्वमत्र श्रूयते स्वरोः, यूपस्य स्वरु करोतीति । कस्यात्मीयम् ? यूपस्येति । आत्मीयश्च समुदायस्यैकदेशो भवति । एकदेशश्चाप्रयोजक इति । तस्मादिदमुच्यते । अप्राणिन षष्ठी पञ्चम्यर्थे भवति, यथा शाकस्य देहि शाकाद्देहि इति । तथा क्वचित् तृतीयार्थे घृतस्य यजति– घृतेन यजति । पञ्चम्यर्थे, घृतात्यजति–घृतस्य यजति इति । द्वितीयार्थे वा, सोमस्य पिबति– सोमं पिबति, सोमात् पिबति इति । ननु उक्तम्, यूपाश्रयोऽस्य वाक्येन विधीयते, श्रुत्या स्वरोरुत्पत्तिः, श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसीति । उच्यते । सत्यमेवम् । यूपस्य इति तु शब्दः अविशब्दितार्थो भवति । तत्र श्रुतिरपि बाध्यते, वाक्यमपि । न तु अस्मत्पक्षे किंचिदविशब्दितार्थम्, स्वरु करोति इति स्वाध एवानुवादो भविष्यतीति । यूपशब्दो विधास्यते । स्वरुशब्दश्च अन्यनार्थेन शकले उपचरित इति गम्यते । अवयवप्रसिद्धिश्च एतमर्थं समर्थयति । भवति हि ब्राह्मण 'अथ कस्मात् स्वरुर्नाम, एतस्माद्धि योऽरण्युच्यते, तदस्यैतत् स्वमिव अरण्यभूत्, तस्मात् स्वरुर्नाम' इति ।

टुप्— 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इत्युच्चरिते अञ्जन समर्थं द्रव्यं प्रतीयते, तत् कुत उपादातव्यमित्याकाङ्क्षिते, यूपात् इति निराकाङ्क्षीक्रियते । यूपस्य इति अवयव लक्षणार्थी षष्ठी । विद्यमाने चावयविनि अवयवा भवन्ति । तस्मात् उत्पन्नादीनामप्रयोजकः स्वरु । अलौकिकत्वात्कथं यवे इति चेत्, नैवायमलौकिक एवमादिनुल्य । यद्यपि अत्र प्रातिपदिकार्थाश्च ज्ञापने, तथापि पूर्वपदोत्तरपदवाक्यार्थ तरे शक्योऽवधारयितुम्, यथा लोके । अश्रुते चायं स्वरुकार्ये अर्थात्सुत्पत्तिर्भवि ष्यति । सोऽयं 'स्वरु करोति' इत्यनुवादः । स्वरु करोति इत्युत्सेपलक्षणया श्रुत्या स्वयं करोति ।

यागमात्, इतिकर्तव्यतापेक्षाया यूपत्वेन तद्धर्मस्थगिता अग्रनिर्देशन्यायो विधीयन्ते । अथवा यथैव यूपावयव- परं सिद्धान्ते पश्वर्थः तथैव मन्यते यूपधर्मकरं संबन्ध. पश्वर्थः इति न स्वत्वाऽपि । एवमुत्पन्नस्य च द्वितीयवाक्येन ('स्वरुणा पशुमनक्ति' इति वाक्येन) विनियोगः । अस्तु वा द्वितीयवाक्याक्षिप्तस्वरुस्वर्थक- भावनानुवादेन यूपधर्मभावनाविधिः इति न विशिष्ट- विधिरपि । न चैव शकलशब्दस्य सर्वसन्निधानादेव उत्पत्त्यधिकरणवत् यूपोत्पत्तेः अप्रयोजकत्वापत्तिः, स्वरुनिष्पादनप्रयोजकत्वेऽपि स्वरुनिष्पादनप्रयोजनादिधर्म- प्रयोजकत्वोपपत्तेः । अत एव धर्मप्रयोजकत्वेन शकलान्तरप्रयोजकत्वशङ्कायां तन्निवर्तकत्वेन ' यदन्यस्य यूपस्य स्वरुं कुर्यात् अन्येऽस्य लोकमन्वारोहेयुः ' इति निन्दाऽपि संगच्छते । धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च यूपैकादशिन्यां ' यथाऽऽनुपूर्व्यं स्वरुभिः पशून् समनक्ति ' इति यूपभेदेन स्वरुभेददर्शनं नानुपपन्नम् । न चैवमपि पक्षे यूपावयवत्वसंबन्धेनापि उपपत्तेः यूपधर्मत्वस्य संबन्धमात्र एव नियामकाभावः, शकल- श्रवणादेव यूपोत्पत्तिसिद्धेः आवश्यकत्वात्स्वर्वर्थत्वेन नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, न यूपधर्मत्वार्थत्वं पश्वर्थः, अनुमितयूपावयवत्वसंबन्धेनैव तदर्थ- त्वोपपत्तेः । न च शकलश्रुत्यैव प्रमाणात् तद्विधिरेव स्यात् (यूपावयवत्वादिति), एतद्विषयभावे यूपस्वरुशकलानां परस्परादान–वनगमन–यूपच्छेदन–स्वाध्यायादीनां यूपार्थत्ववत् स्वर्वर्थत्वमपि समत्वेन शकलश्रुतेः यूप- प्रतियोगित्वेनैव उपपत्तेः । अत एव यथार्थाति- प्रयोगादौ यूपाभावेऽपि स्वर्वर्थमेव वनगमनादिसिद्धिः । यदा तत्र प्रथमयूपच्छेदनार्थं द्वितीययूपच्छेदनादि ' यूप छिनत्ति ' इत्यादिवाक्येन विहितम्, यूपाभावे पर [illegible], [illegible] तु वनगमनादि । अन्यानि- यूपानुनिष्पन्नानि स्वर्वर्थानि यूपावयवत्वाविधिः अर्थत एव । अत एव यूपानुनिष्पन्नत्वशकलस्यानो दैव स्वर्वर्थः [illegible] अथवा पशोः । तेन प्रैषादेः स्वर्वर्थे प्रमाणाभावात् न स्वरुस्तेषां प्रयोजकः ।

सूत्राणि च सुधीभिः अस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि, न तु भाष्यकारोक्ते ।

मण्डन— ' यूपैकदेशः स्वरुप्रयोक्ता । '

शंकर— ' स्वर्वर्थं सादिवादि न । '

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् । ४।४।१०।२५॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते ' स्वरुणा स्वधितिना वा पशुमनक्ति ' इति । अत्र स्वरुः किं यूपाङ्गं पश्वङ्गं वेति विचारे पूर्वः पक्षः । अपिचशब्देन पूर्वाधिकरणोक्त- रशनाया यूपाङ्गत्वं दृष्टान्तं करोति । यथा रशना यूपाङ्गं तथा स्वरुरपि यूपाङ्गं स्यात् । स्वरोः यूपस्य एकदेश- त्वात् । यूपच्छेदनकाले प्रथमः पतितः शकलः स्वरु- र्नाम । तस्मात् स्वरुर्यूपाङ्गम् ।

निष्क्रयश्च तदङ्गवत् । २६ ॥

स्वरु यूपाङ्गं इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरार्थं सूत्रम् । तदङ्गवत् यूपाङ्गमिव स्वरुः यूपस्य निष्क्रयः इति दर्श- यति अर्थवादः । 'अपश्यन् ह स्म वै पुरा ऋषयः , ये यूपं प्रपयन्ति, संभज्य स्रुवम्, [illegible] मन्यन्ते यजमानाय वा इदं कुर्वन्ति । ते प्रस्तर स्रुचो निष्क्रयमपश्यन्, यूपस्य स्वरुं अयज्ञेशवाय ' इति । केचिदत्र यज्ञान्ते यूपं अग्नौ प्रक्षिपन्ति स्म । स्रुचं च संभज्य भित्त्वा अग्नौ प्राक्षिपन् । तदसुरं केचन ऋषयः अपश्यन् अमन्यन्त च इदं कर्मानिष्टफलीभूतं यजमानस्य नाशायैव भवतीति । कथं तर्हि कर्तव्यम् ? स्रुचः प्रस्तरो निष्क्रयः , यूपस्य निष्क्रयः स्वरुः । तथा सति स्रुचः स्थाने प्रस्तर एव अग्नौ प्रक्षेप- णीयः, यूपस्य स्थाने च स्वरुः प्रक्षेपणीयः । तेन अग्नौ प्रक्षेपण च स्वादेव यजमानाय न स्यात् इत्यर्थ- वादार्थः । तस्मात् स्वरुः यूपाङ्गं न पश्वङ्गमिति ।

पश्वङ्गं वाऽर्थकर्मत्वात् । २७ ॥

' स्वरुणा पशुमनक्ति ' इति अग्नीषोमीये उक्तः स्वरुः यूपाङ्ग इति पूर्वपक्षे सूत्रस्थेन वाशब्देन तं निरस्य सिद्धान्तयति । स्वरुः न यूपाङ्गं किंतु पश्वङ्गम् । अर्थकर्मत्वात् । अर्थः प्रयोजनम् । पशोः पूर्वं अञ्जनं स्वरोः प्रयोजनस्य कर्म । पशोरञ्जन स्वरोरपि

प्राप्नुयात् । तथा च स्वरोः पशुप्रयोजनत्वात् पश्वङ्गत्वम् । पशुरञ्जनं च तस्य प्रयोजनम् । यूपाङ्गत्वे तु अदृष्टं कल्प्यं स्यात् । तस्मात् स्वरुः पश्वङ्गम् ।

मकन्या निष्क्रयवाद् स्यात् । २८ ॥

'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति अग्नीषोमीय पशौ श्रुत स्वरुः यूपाङ्ग इति पूर्वपक्षे स्वरुणा यूपस्य निष्क्रयणो हेतुरनेन । तस्य निराकरण सिद्धान्तिना क्रियते अनेन सूत्रेण । योऽयं निष्क्रयवाद उक्तः स प्रशस्त्या उपपत्त्या स्यात् । अतो स्वरो प्रशंसा एव एव अयं इति निष्क्रय इव स्वरुणा यूपः न शा स्तुतिः । तस्मात् पश्वङ्गमेव स्वरु इति सिद्धान्तः । के

● स्वरु शब्दस्यार्थो नादिदर्शस्य प्रत्येक तत्र तत्र सत्यदे नति सिद्धान्त पूर्वमुक्त छन्दःश्रुतिष्व स्वा॰पम् । मोम ४।२।१ ● स्वरु तत्र पशुधर्माय अभिमाने । ११।३।४।१०–१४ मीको पृ ७२ 'अभिमान पशुधर्मस्य स्वरुस्तत्रम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

॥ स्वरुस्तन्त्रापवर्गं स्यादस्यकालत्वात् । ११।३।५।१८॥

'स्वरुणा स्वा पशुगानि' इति स्वरु श्रुत । स किं सर्वेषां पशूनां पशूनां भिन्न वा तत्र इति विचारे पूर्वपक्षवाद । स्वरु तन्त्रापवर्गं स्यात् एकैकस्य पशो प्रयोग आरम्भ अपवर्ग स्यात् । तथा आरम्भ गतानि तन्त्रवत । आरम्भकालत्वात् स्वरो स्वरुणा स्वरुणा न मध्ये तत्रो स्यात् काल । यथा एकधा काल अतो उपदिश्यते । पशुमनक्तुमनः वा तस्य आवृत्ति स्यात् । तस्मात् स्वरु प्रतिपशु भिन्न ।

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिमस्य साधारण त्वात् । ११ ॥

सिद्धान्तवाद । स्वरु पूर्व उपिमनदनुनिष्पादि । अनु [illegible] । तस्य पशुस्य च पशुमद एकत्वात्, साधारण स्यात्, न प्रति पशु [illegible] ।

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् । १२ ॥

सिद्धान्ती आह 'हविष आहवनीये स्वरुं प्रहरति स्वरुं च अस्मैरैतसाय' इति सोमान्ते सोमस्तोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्ति दर्शनात् न प्रतिपशु तन्त्रापवर्गो स्वरोरस्य । तस्मात् पशुगणस्य साधारण स्वरु ।

तत्काले वा प्रस्तरवत् । १३ ॥

पूर्वपक्षी आह । सोमान्ते प्रक्रियमाण स्वरु तत्काल अनुबन्ध्याकाले स्यात् सोमान्ते स्वरो यत् प्रहरणमुक्तं तत् अनुबन्ध्यासम्बन्धि स्वरो न तु सर्व सम्बन्धिन । प्रस्तरवत्, यथा सोमान्ते अनुबन्ध्या कालीनस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं श्रूयते तथा ।

न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा । १४ ॥

सिद्धान्ती परिहरति । न अनुबन्ध्याकालीनस्य स्वरो प्रहरणं 'सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं चास्मैरैतसाय' इति वाक्य उच्यते । अस्य उत्पत्तिवाक्यत्वात्, स्वरो उत्पत्तिवाक्य इदमेव । अनेन च वाक्येन प्रमात् अग्नी षोमीयपशुसम्बन्धिन प्रस्तरस्य प्रहरणं गम्यते । पशुगण साधारणस्य च स्वरो सवनीयता कर्मणि समान सोमान्ते प्रहरणमुक्तम् । प्रस्तर तु तथा स्यात् अनुबन्ध्यासम्बन्धिन एव प्रस्तरस्य सोमान्ते प्रहरणं स्यात् दर्शपूर्णमास प्रस्तरप्रहरणस्य प्रदेश कात इत्यर्थ, 'अग्नीषि प्रस्तरं प्रहरति' इति सिद्ध । कौरिमिषोऽपि पशुप्रस्तर प्रहरणस्य स एव प्रदेश । स च सोमान्ते भवति । तस्मात् विपरीतो दृष्टान्त । तस्मात् पशुसाधारण स्वरु तन्त्र इति सिद्धान्त । के

॥ स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्ति स्वकर्मशब्दत्वात् । १४।२।१।११॥

अग्नीषोमीय पशौ 'खादिरं करोति' इत्यादिना यूप उक्त, पुनश्च 'स्वरुणा पशुमनक्ति' 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति स्वरु उक्त । अत स्वरु किं यूपच्छेदन क्रियाजन्य, उत्पादे [illegible] यदा यूप निष्पद्यते अनु निष्पद्यते स्वरुः, न यत स्वतन्त्र छेदनजन्य इति विचारे पूर्वपक्षसू

मिदम् । तुशब्दः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः । पादान्तरत्व द्योतक इति तु कुतूहलम् । स्वरु अनेकनिष्पत्ति यूपेन सह एकयत्ननिष्पत्तिको न भवति । यूपनिष्पादन प्रयत्नात् स्वरुनिष्पादनप्रयत्नो भिन्न कर्तव्य इत्यर्थः । न एकेन प्रयत्नेन निष्पत्तिर्यस्य इति विग्रह । कुत । स्वरुकर्मशब्दत्वात्, स्व स्वीय कर्मशब्द कर्तव्यता बोधक शब्द स्वरुताया विधायक भवति 'स्वरु करोति' इति । तस्मात् यूपात् भेदेन स्वरुरुत्पादयितव्य ओव्रश्चनच्छेदनादेश्चाय प्रयोजक । स्व कर्मशब्दो यस्य तादृशत्वात् इति विग्रह ।

जात्यन्तराच्च शङ्क्यते । २ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । मु-पुस्तके कुतूहले च सूत्रे शङ्कयते इति पाठ । कुतूहलमूले तु तत् पद न पठित नापि व्याख्यातम् । अन्यत्र तु सर्वत्र शङ्क्यते इत्येव पाठ । 'नान्यस्य स्वरु कुर्यात् यस्य यस्य वृक्षस्य स्वरु कुर्यात् अन्येऽस्य लोकमन्वारोहेयुः' इति जात्यन्तरात् यज्ञजातीयो यूपवृक्ष ततो भिन्नजातीयात् वृक्षात् स्वरो करणे शङ्का प्रदर्शिता । यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणे तु जात्यन्तराशङ्का नावकल्पते । जात्यन्तराशङ्कनात्तु ज्ञायते यूपीयवृक्षात् भिन्नादपि वृक्षात् स्वरु सम्पादित स्यादिति । तस्मात् यूपनिष्पादनप्रयत्नात् भिन्नेन प्रयत्नेन स्वरुरुत्पादयितव्यो वृक्षान्तरादपीति ।

तदेकदेशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् । ३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूप स्वरुश्च श्रुत । स च यूपात् भेदेन उत्पादयितव्य वृक्षान्तरादपि च, प्रयोजकश्चासौ ओव्रश्चनच्छेदनादे इति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह सूत्रम् । वाशब्द पक्षं व्यावर्तयति । स्वरु इत्यनुवर्तते । स्वरु यूपस्य एकदेश स्यात् । यूप क्रियमाणमनु प्रथम निष्पन्न शकल स्वरुर्नाम ग्रहीतव्य । स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् यूपनिमित्तत्वात् । तस्मान्नासौ स्वरु ओव्रश्चनच्छेदनादे प्रयोजक ।

शकलश्रुतेश्च । ४ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । 'य प्रथम शकल परापतेत् स स्वरुः कार्य' इति शकलश्रुते स्वरो यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणम् । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थ । शकल अवयव एकदेश ।

प्रतियूपं च दर्शनात् । ५ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । यूपैकादशिन्यां 'यथा ऽनुपूर्वं स्वरुभि पशून् समञ्ज्य मध्यमे रशनागुणे स्वरुं यूपशकलमुपगूहति' इति प्रतियूपं यूपेयूपे स्वरो दर्शनं भवति । यदि च स्वरु यूपात् पृथङ्निष्पद्येत स्यात् तदा एक एव स्वरु एकादशिन्यां तन्त्रेण कार्यं साधयेत् । यूपमनुनिष्पन्नस्य तु ग्रहणे प्रकृतौ स्वयूप-शकलेन अञ्जन कृत इति एकादशिन्यामपि चोदक स्वयूपशकलमेव प्रापयति इति बहुत्वमुपपन्नं भवति । तस्मात् स्वरु स्वातन्त्र्येण प्रयोजक । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थ ।

आदाने करोतिशब्द । ६ ॥

यूप क्रियमाणमनु निष्पन्न शकल स्वरुर्नाम, न स यूपात् भेदेन छेदनादिना उत्पादयितव्य । न च स उत्पत्तौ प्रयोजक । यत्तु 'स्वरु करोति' इति करोतिशब्द स आदाने भविष्यति । स्वरु करोति स्वरुमादत्त इत्यर्थ, न तु उत्पादयति इत्यर्थ । तस्मात् स्वरु उत्पत्तौ प्रयोजक । के

● स्वरु न प्रयोजक अञ्जनस्य अग्नीषोमीये पशौ । स्वरुनाशे केनचित् काष्ठेन पशवञ्जन कर्तव्यम् । भाट्ट ४।१।११ ● स्वरु पशवङ्ग न यूपाङ्गम् । षष्ठी तु यूपीयच्छेदनजन्यत्वात् 'यूपस्य स्वरु करोति' इति । वि ४।४।१० ● स्वरु पशुगणे सर्वेषामञ्जनार्थ, न तु कस्यचित्पशोरञ्जनेन प्रतिपत्ति । सोम ४।४।१० ● स्वरु पशुभेदेऽपि तन्त्रेण कृत तदेव बहु पूपस्विष्यति 'स्वरुणा स्वधितिना वा पशुमनक्ति' । वि ११।३।८ ● स्वरु । य प्रथम शकल परापतेत् (यूपच्छेदनकाले) स स्वरु कार्य । भा ४।२।१।४, ११।३।७।९ ● स्वरु यूपात् पृथगेव निष्पन्न उत यूपानुनिष्पन्न शकलो ग्रहीतव्य इति संशये द्वितीय पक्ष सिद्धान्त । सोम ४।२।१ ● स्वरु साधारण पशूनां यूपस्य साधारणत्वात् । भा ११।३।७।९, ● स्वरो पश्वञ्जन प्रयोजकम् । ४।४।

● स्वरकार्यं श्रावणे पयोरुपनम् । भा ११।३। ५।८.

● स्वरशब्दस्य तदर्थस्य च अलौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः । वि २।३।१०.

● स्वरूपम् । रूपेण लक्षितं आकार स्वरूपम् । वि. ३।१।२. ● स्वरूपेण यदि वैश्वदेवेऽपि निविष्ट-रूपेण विधेयस्य समवैति । सु पृ. ८६८. ● स्वरूपेण पदार्थानामतिदेश. इति दशमाद्यसूत्रेऽन्याय. । मीम. १।३।९.

● स्वरूपासिद्धिः हेत्वाभास, ' हेत्वाभासाः ' इति शब्दो द्रष्टव्यः । मणि. पृ. ४१.

● स्वरूपव्याख्यानेन आशयव्याख्यानस्य वाक्यार्थ विकल्पाधिकरणे प्रदर्शने । सु. पृ. १७८.

● स्वरूपभेदसमर्थनम् । अथेदानीं स्वरूपभेद-समर्थ्यते । यदिदं द्रव्यगुणादीनामाश्रयात् स्व रूपातिरेकेण भेदो नाम धर्मो नास्ति, स्वरूपमात्रेणैव भेदव्यवहारयोरुपपत्तेः । ननु यदि स्वरूपमात्रमेव भेदः, तर्हि स्वरूपमात्रदर्शनादन्यस्यापि भेदव्यवहारः स्यात्, न च तथा दृश्यते । सत्यम्, स्वरूपमात्रात् भेदव्यवहारो नास्ति, तथापि स्वरूपातिरिक्तो भेदो नास्त्येव किंतु प्रतियोग्यपेक्षो भेदव्यवहारः, स्वरूप-मात्रदर्शने तदभावान भेदव्यवहारप्रसङ्गः । ननु तर्हि प्रतियोग्यपेक्षो भेदः स्यात् तु प्रतियोगि निरपेक्षमेव, स्वरूपमेवेत्यत्राह । नैवम्, भेदस्तु न प्रतियोग्यपेक्षः, किंतु भेदव्यवहार एव, अत एव निरपेक्षके प्रतियोगिज्ञानाभावादेव भेद-व्यवहाराभावः । तर्हि भेदव्यवहारनिमित्तः स्वरूप मात्रमेवेत्युक्तम् । न चैवमपि स्वरूपदर्शनमात्रेण भेद व्यवहारप्रसङ्गः, भेदस्तु स्वरूपमात्रमेव, न हि स्वरूप-मात्रं भेदः । यथा देवदत्तः शिरश्छिन्नः पुत्रः, न तु देवदत्तमात्रं पुत्र, अथ देवदत्तमात्रेऽपि न भाति पुत्र. ।

ननु भिन्नता किमवलम्बनम् । भेदस्यापि ' अयमस्मादन्य. ' इति प्रत्ययेन प्रतीति एव । प्रती-तिरस्ति । न च स्वरूपादिवत् द्रव्यधर्मत्वमुपपद्यते, द्रव्यगुणादिष्वनन्तर्भावात्, गुणादिषु तिरभावात् । न च पदार्थान्तरकल्पनमुचितम् । भेदप्रतीतिव्यवहारयोः स्वरूपमात्रालम्बनत्वेनोपपद्यमानत्वात् ।

ननु तर्हि स्वरूपाणामानन्त्याद्देशमात्राभ्यधिकं न भवेत्, नैवम्, प्रतियोगिसापेक्षं स्वरूपमेवेत्यपि-शक्यत्वेनैकत्वोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोगिसापेक्षं स्वरूपं भेद इत्युक्तम्, कथं प्रतियोगिसापेक्षता नाम । यदि स्वरूपमात्रमेव, तर्हि पूर्वोक्तो दोषः, अथ धर्मान्तर प्रतियोगिसापेक्षत्वम्, तर्हि स एव भेद इति, अङ्गीकृतः स्वरूपातिरिक्तो भेदः । नैवम्, धर्मभेदवादिना भिन्नभेदवादिना च भेदव्यतिरिक्तमेव प्रतियोगि सापेक्षत्वं नाम धर्मान्तरमङ्गी-कर्तव्यम्, इतरथा घटस्वरूपमात्रेण तद्गतभेददर्शनादेव-मितरेतर भेद व्यवहारप्रसङ्गात् । अथ संयोगादिवद्विशिष्ट-स्वरूपस्य द्वयोर्दर्शन एव भेदप्रतीतिः, नैवम्, घटा-द्भिन्नः पट इति भेदव्यवहारः, न संयोगवद्विशिष्ट-तया, तथाप्यसावसंयोगः इति न कदाचिदपि प्रतीतिः । एव मप्रतियोगिदर्शनेन प्रतीयमानस्य भेदस्य पश्चाद् व्यव-हारमात्रमनयोर्भेद इति । तस्माद्भेदव्यतिरेकेण प्रतियोगि-सापेक्षत्वं नाम धर्मभेदवादिभिरङ्गीकर्तव्यम्, तदपेक्षं स्वरूपं भेदव्यवहारकारणमस्तु, किमन्तर्गडुना भेदधर्मेण ।

ननु धर्मवादिना प्रतियोगिसापेक्षत्वाभावे न धर्मे स्वाङ्गीकर्तुमुचितम्, सर्वत्र तदपेक्षादर्शनात् । स्वरूपं तु न, प्रतियोगिनिरपेक्षस्यापि स्वरूपस्य कदाचिद्दर्शनात् । भावे न प्रतियोगिसिद्धिरिति, नैवम्, अस्मादि प्रति-योगिसापेक्षत्वं न स्वरूपस्य स्वभावः, किंतु भेद-व्यवहारस्य ।

ननु भिन्नव्यवहारो भिन्नव्यवहारनिमित्त-कोऽपि दृष्टः, यथा घटव्यवहारात् भेदिनो भिन्नो भेद इति व्यवहारः, तत्र भिन्नत्वे व्यवहारोऽस्ति, न तु भिन्नत्वं व्यवहार्यम्, अतोऽनेकान्तिको हेतुः । अभिन्नो भेदिनो भेद इत्यङ्गीकारे नामान्तरेण स्वरूपभेदवाद एव स्वीकृतः स्यात् । अथ स्वा-

र्थैक्याद्भिन्नगुणव्यवहारस्तथैव नास्ति, तर्हि भिन्नो घट इत्यत्रापि गत्यैक्यात् भिन्नव्यवहारोऽन्यथैव न भवेत्, अतः स्वरूपातिरिक्तभेदाङ्गीकारो न युक्तः ।

ननु स्वरूपस्य प्रतियोग्यपेक्षा वक्तव्या, तत्र विकल्प्यते— किं स्वरूपाद्भिन्नः प्रतियोगी, किंवा अभिन्न इति । न तावदभिन्नः, स्वस्यैव स्वस्य प्रतियोगित्वप्रसङ्गात् । न च भिन्नः, भेदे सति प्रतियोगित्वसिद्धिः, प्रतियोगित्वसिद्धौ च भेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम् । अथ भेदान्तरेण भिन्नः प्रतियोगी, तर्ह्यनवस्थाप्रसङ्ग इति । नैवम्, धर्मभेदवादिनोऽपि प्रतियोगित्वापेक्षत्वमस्त्येव तत्राप्येष विकल्पो दोषश्च समानः, यस्तत्र परिहारः स एवात्रापि ।

ननु स्वरूपभेदवादः प्रतीतिविरुद्धः । तथाहि, 'पटाद्भिन्नो घटः' इति विशेषणत्वेन भेदः प्रतीयते, भवतस्तु स्वरूपातिरेकेण भेदाभावाद्विशेषणभूतोऽर्थो नास्त्येव, अतः 'भेदी घटः' इत्येव व्यवहारः स्यात्, न 'भिन्नो घटः' इति । नैवम्, भेदिनो भिन्नो भेद इत्यत्र भेदव्यतिरेकेण विशेषणभूतो भेदो नास्त्येव, तथापि भिन्नो भेद इति ।

अथ भेदस्य भेदान्तराभावेऽपि प्रतियोगित्वापेक्षस्वरूपं विशेषणम्, भेदमात्रं विशेष्यमिति, तर्हि 'भिन्नो घटः' इत्यत्रापि प्रतियोगित्वापेक्षस्वरूपस्यैव विशेषणत्वं स्वरूपमात्रस्य विशेष्यत्वमिति तुल्यचर्चं, पाचकादिशब्दवत् । यथा 'पाचको देवदत्तः' इत्यत्र पाचकव्यक्तिष्वनुगतमेकं सामान्यं गुणो वा नास्त्येव, तथापि तदन्यभूतपचनक्रियोपलक्षितपाचकव्यक्तिषु पाचकशब्दो वर्तते । न हि पाचकशब्दस्य पचनक्रियार्थः । एवं प्रतियोग्युपलक्षितस्य विशेषणत्वाङ्गीकारादेव प्रतीतिविरोधोऽपि नास्त्येव ।

यदुक्तम्, भेदघटशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्ग इति, तदपि भिन्नो भेद इत्यत्रापि समानम् । तथाप्युच्यते, प्रतियोगित्वापेक्षस्वरूपस्य भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् न पर्यायतेति ।

अयोग्यत्वेन । भेदस्य विदारणात्मकत्वात् स्वरूपस्यैव विदारणात्मकत्वाङ्गीकारादन्यस्यापि तथैव प्रसङ्गात् शून्यवादप्रसङ्ग इति, नैवम्, भेदस्य विदारणात्मकत्वेऽपि यस्माद्यस्य भेदव्यवहारः तस्मात् तस्यैव विदारणात्मकत्वम्, न हि सर्वस्मात् सर्वस्य भेदव्यवहार इति न तत्र विदारणात्मकत्वम्, अतः उपेक्षणीयोऽयं पक्षः ।

यदप्येतदुक्तम्, भेदस्य भेदान्तराभ्युपगमेऽपि नानवस्थादोषः, मूलभेदव्यवहारस्य भेदान्तरापरिज्ञानेऽपि विरोधाभावादिति । तच्च नैवम्, भेदस्य ज्ञायमानतया व्यवहारहेतुत्वात्, यत्र सत्तया हेतुत्वं बीजाङ्कुरादौ, तत्र नानवस्थादोषः, अत्र त्वाश्रयप्रतियोगिभ्यां भिन्नत्वेन ज्ञातो भेदो भेदव्यवहारहेतुः, अन्यथा तयोर्भेदस्य च भेदान्तरानवेक्षणे वस्तुदर्शनमात्रेण स्वरूपभेदव्यवहारप्रसङ्गः । भेदिनो भेदस्य भेदज्ञाने आश्रयधर्मयोर्भेदज्ञानस्यानवस्था भाविस्यात्, तस्मात् स्थैवमिन्यनवस्था दुर्निवारैव । यत्तु कैश्चिदुक्तम्— भेदस्य भेदान्तरापेक्षा नास्त्येव, परगतभिन्नव्यवहारहेतुत्वात्, यत् परगतकार्यकारि तत्तथाभूते कार्ये न परमपेक्षते, यथा रूपं रूपव्यवहारे परिमाणं वा मानव्यवहारे, अतो भेदस्य भेदान्तरापेक्षा नास्त्येवेति, तर्हि सिद्धो नः पक्षः । भिन्नव्यवहारः सर्वत्र भेदधर्मयोगिनः इति स्वपक्षं परित्यज्य भेदस्वरूपमेव स्वस्मिन् भिन्नव्यवहारहेतुरित्युक्तं भवताऽपि, तदेवास्माभिरपि साध्यम्, सर्वत्र स्वरूपं स्वस्मिन् व्यवहारहेतुरित्यास्थेयम्, लाघवात् ।

अथ रूपस्य व्यवच्छेदे रूपान्तरनिरपेक्षत्ववद्घटादयोऽपि स्वव्यवच्छेदं स्वयमेव कुर्वन्तीति रूपापलापप्रसङ्ग इति, नैवम्, यदि रूपव्यतिरेकेण रूपबुद्धिः स्यात्, तदा रूपापलापोऽपि भवेत्, न हि कदाचिद्रूपमन्तरेण रूपबुद्धिरस्ति, अत्र तु भेदमन्तरेणापि स्वरूपस्य कदाचित् ग्रहणमस्तीति भवतैवोक्तम्, अतो यो धर्मभेदवादिभिः आश्रयोऽङ्गीकृतः, प्रतियोगी वा, तस्मिन्नाश्रये तस्मात् भेदव्यवहारः प्रवर्तते इति किं प्रमाणशून्येन भेदधर्मेण ।

यत्तूक्तम्, स्वरूपभेदवादिभिरुक्तेन दूषणेन धर्मभेदवादो दूषितः, धर्मभेदवादिभिरुक्तेन दूषणेन स्वरूपभेदवादो दूषितः, अतो भेदस्य प्रमाणा

तद्विष्णुत्वात् भ्रान्त एव । किञ्च, विवादाध्यासितो भेदो मिथ्या, भेदत्वात्, द्विचन्द्रादिभेदवत् । विवादाध्यासितो भेदो मिथ्या, दृश्यत्वात्, रज्जुसर्पवत् । 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यागमाच्च प्रतीयमानस्य भेदस्य भ्रान्तत्वमवगम्यते, प्रमाणाभावाच्च, न हि प्रत्यक्षं भेदग्राहि, सन्मात्रविषयत्वात्तस्य, तन्मूलत्वादेव नानुमानादिकमपि भेदे प्रमाणं इति ।

अत्रोच्यते । 'घटाद्भिन्नः पटः' इति प्रतीतिव्यवहारौ सर्वैरावालमविवादीकर्तव्यौ, अतः प्रतीतिबलसिद्धो भेदः कथमपह्नोतुं शक्यते ? सत्यं प्रतीतिरस्ति, तथापि कारणाभावात् भ्रान्तत्वमिति चेत्, नैवम् । प्रतीतिरेव हि कार्यभूता यथायोग्यं कारणमुपस्थापयति, न हि कारणादर्शनमात्रेण प्रतीतेरपलापो युज्यते, शून्यवादप्रसङ्गात् । तदुक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम्– 'कार्यं हि प्रतीयमानं कारणकल्पनायां प्रमाणम्, न पुनः स्फुटावधारितकार्यं कारणानिरूपणयाऽपह्नवमर्हति' इति ।

किञ्च एवमङ्गीकारे सति सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । पर्वते धूमदर्शनमात्रेऽग्न्यदर्शनमात्रेण धूमप्रतीतेर्भ्रान्तत्वं न कथञ्चिद्वार्यते, अतोऽनुमानोच्छेद एव । अथ धूमस्य अग्निव्याप्यत्वमतेरन्यथाभावे सति वस्तुहानिरेव स्यात्, अतः कारणकल्पनमेव युक्तमिति पर्वतेऽग्निरस्तीति कल्प्येत, तर्हि कार्यमपि योग्येन कारणेन स्यादिति भेदप्रतीतिकार्यदर्शनात् योग्यमेव कारणमनुमास्यामहे ।

ननु शुक्तिकारजतज्ञानेऽपि रजतज्ञानदर्शनात् तद्नुगुणं कारणमपि कल्प्यं इति सर्वत्र भ्रान्तिर्न स्यात्, नैवम्, तथापि कार्यदर्शनाद्योग्यमेव कारणमनुमीमहे एव, किन्तु अबाधितकार्यदर्शनात् क्वचित् पुष्कलमेव कारणमनुमीयते, क्वचित् बाधितकार्यदर्शनात् अयोग्यस्य कारणदोषादेः परिकल्पनमिति सर्वत्र योग्यकारणानुमानमस्त्येव, अतो न भ्रान्त्यभ्रान्त्यव्यवस्थाऽप्युपपद्यते एव । तदुक्तम्, 'यस्य [illegible] दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य.' – इति । भेदस्य त्वद्वैतस्य तु न साक्षात् बाधकमस्ति नायं भेदः इति । यौक्तिकमपि बाधकं नास्त्येव, कार्येण एव कारणस्य कल्प्यमानत्वात् ।

यत्तु पश्चादद्वैतज्ञानेन बाधो भविष्यतीत्युक्तम्, तदपि नास्ति, उपनिषदां कार्यशेषतया प्रामाण्यवर्णनात्, तस्मादद्वैतज्ञानजनकत्वासिद्धेः तथाविधबाधा न संभाव्यते । प्रमाणप्रमेयव्यवहारिणा सता भेदस्य बाधादर्शनेन तात्विकत्वमुपपद्यते एव ।

यत्तु प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहि, न भेदग्राहीति, नैतदुपपद्यते । यदि सन्मात्रमेव गृह्यते, तर्हि 'सन् घटः' इति प्रतीतिर्न स्यात् । अथ सत्ता व्यतिरेकेण घटोऽपि नास्त्येव, तर्हि सन् इति प्रत्ययः स्यात्, न 'सन् घटः' इति, सन् घट इति पर्यायत्वप्रसङ्गश्च ।

अथ घटाद्यनुवर्तमानं सत्त्वमेव, अतश्चानुवृत्तमेव प्रत्यक्षम्, व्यावर्तमानत्वात् घटादिरप्रत्यक्ष एवेति, केन प्रकारेण अनुवर्तमानमेव प्रत्यक्षमिति ? यदिन्द्रियेण गृह्यते अनुवर्तमानं व्यावर्तमानं वा तत् प्रत्यक्षमिति सर्वजनसिद्धम् ।

यत्तु भेदो मिथ्येत्यनुमानम्, तत्र वक्तव्यम्– यद्यत्यन्तामिथ्याभूतस्य द्वित्वस्य चन्द्रे मिथ्यात्वम्, तदा यत्र अमिथ्याभूतो भेदः तेनानैकान्तिको भेदत्वादिति हेतुः, यदि वा सर्वत्र मिथ्याभूतत्वमभिप्रेत्य चन्द्रेऽमिथ्यात्वम्, तर्हि साध्यविकलो दृष्टान्तः, अन्यत्र पदार्थो अमिथ्याभूतस्यैव चन्द्रमात्रेऽमिथ्यात्वाभ्युपगमात्, अनुमानान्तरेऽपि तथैव दोषः (अतो भ्रान्तिभेदवादोऽपि न युक्त इत्यलमतिप्रसङ्गेन) । प्रनि. पृ. ७०–७५.

• स्वरूपयोग्यत्वरूपं कारणत्वं सहकार्यन्तरसमवधानजन्यकार्यनिरूपितसम्बन्धविशिष्टत्वम् । निश्चयस्य स्वरूपयोग्यस्य फलापादकत्वं सामर्थ्यनियमः इति प्रसिद्धिः । प्रनि. पृ. ४५.

• स्वरूपख्यातिरेव प्रामाण्य इति न्यायः । कस्यचिद्विषयस्य स्वरूपे व्याकृते विवरणेन स्पष्टीकृते सति प्रतिवादिनः पराजयो निग्रहः तावतैव भवति । न तत्र स्वतन्त्रस्य युक्तियादृच्छापेक्षा भवति । इति न्यायार्थः । के.

* स्वर्गादिफलं अपूर्वोत्पत्तेः तत्पालनस्य च प्रयोजनम्, उपादानं तु नास्त्येव इति तस्य अप्रयोजकम्। बाल. पृ. १०७, * स्वर्गादिफलं यागोत्पत्तेः प्रयोजनम्, यागोपादानपालनयोस्तु अप्रयोजकम्। पृ. १०७. * स्वर्गादिफलं रागसिद्धत्वात् विधेयम्। वि. ४।१।२ वर्णक २.

* स्वर्गादिफलसाधनता यागादिकर्मणाम्। भाट्ट. ६।१।१.

* 'स्वर्गकामः चातुर्मास्यैर्यजेत'। भा. १०।८।२५।५०, * स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन यजेत। तत्र सवनत्रये ग्रहाः। ग्रहधर्माश्च सर्वार्थाः। ३।६।९।२०, * स्वर्गकाम. ज्योतिष्टोमे उक्थ्याना बहूनाम्नि सौमरे 'ऊ' इति निधन कुर्यात्। २।२।१४।२८, * स्वर्गकाम· दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत। ११।४।११२. * स्वर्गकामः पुरुषो यागफलं भजमानो यथा प्रधानभूत. तथा आचार्यः उपनयनफलमाचार्यत्वं भजमानः प्रधानभूत.। रत्न. ६।१।६।२४ वर्णक २. * 'स्वर्गकामः यजेत' फलसंयोग एवायम्। यागात् स्वर्गो भवतीति। फलमुद्दिश्य यागो विधीयते स्वर्गं यागेन कुर्यादिति। भा. ११।१।१।१,२। याग एव फले विधीयते। भावना सर्वविशेषणविशिष्टा विधीयते। टुपटीका. * 'स्वर्गकाम. यजेत' स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भावयेत् इति वदेतदेयमापद्यते। भा. ११।१।४।२४. * स्वर्गकामः। स्वर्गमात्रसम्बन्धित्वेन प्रार्थयमानः स्वर्गकामोऽभिधीयते। स स्वर्गमभिलषमाणः उपायमभिप्सति। तस्मात् अनयोरविनाभावात् स्वर्गकाम शब्देन शक्यते तदुपायो लक्षयितुम्। अतः लक्षणेन यागादयस्तदुपायत्वेन विधीयन्ते। टुप्. ६।१।१।३. * स्वर्गकामाः। सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः। प्रीतिर्हि स्वर्गः। भा. ४।३।७।१५, * स्वर्गकामाय कर्मोपदिश्यते न तु स्वर्गकामः कर्मणे उपदिश्यते 'स्वर्गकामो यजेत' इति। ८।१।१२।२१, * स्वर्गकामस्य अनेक उपकार. पशुपुत्रग्रामान्नाद्यादिलाभ.। ११।१।१।१. *·स्वर्गकामस्य आयुरतिशयः— कर्तार्थे। बाल. पृ. ३४, * स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेद कर्तव्य इति यावच्छ्रुत तत् साकल्येन अनुष्ठेय. फलाभावः स्यात्। भा. ११।१।३।१२.

¶ स्वर्गकामाधिकरणम्। स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठाने अधिकारः। अधिकारन्यायः। द्रव्यकर्मसंयोगन्याय· ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः। ६।१।१।१॥

भाष्यम्— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादि समाम्नायते। तत्र सन्देहः किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः, उत कर्म गुणत. स्वर्गः प्रधानत. इति। कुत. संशयः? इह स्वर्गकामो निर्दिश्यते, यजेत इत्यपि। अत्र स्वर्गकामयागयोः सम्बन्धो गम्यते। तस्मिंश्च सम्बन्धे किं यागः साधनत्वेन सम्बध्यते उत साध्यत्वेन इति भवति विचारणा। तत्र यदि स्वर्गकामस्य पुरुषस्य यागः कर्तव्यतया चोद्यते स्वर्गकामेन यागः कर्तव्यः इति स्वर्गेच्छाविशिष्टस्य स सिध्यति इति गम्यते। स्वर्गेच्छा तत्र पुरुषस्य याग प्रति उपदिश्यते। येन तस्य स सिध्यति, नान्यस्येति। यः स्वर्गकामः स शक्नोति पुरुषो याग साधयितुम्। अथ स्वर्गकामस्य कामः कर्तव्यतया चोद्यते, ततो यागविशिष्टा कर्तव्यता इति याग. साधनः अभ्युपगम्यते। स चायं उभयोऽप्यर्थः एकस्मात् उच्चरितात् वाक्यात् अवगम्यते। यागो वा कर्तव्यः, कामो वेति। न चैतद् यौगपद्येन सम्भवति। यदा कामो न तदा यागः, यदा याग. न तदा कामः। वचनव्यक्तिभेदात् उपपन्न. संशयः।

तथा इदमपर सन्दिग्धम्। किं प्रीतिः स्वर्गः उत द्रव्यमिति। यदि द्रव्य स्वर्गः ततः प्रधान कर्म, द्रव्यं गुणभूतम्। अथ प्रीतिः स्वर्गः ततो यागो गुणभूतः, स्वर्ग. प्रधानमिति। कुत. संशयः? नास्त्यत्र कामस्य गुणत्वेन प्राधान्येन वा श्रुतिः। सम्बन्धमात्र तु अस्य यागेन गम्यते। द्रव्यस्य तु कर्मार्थता समाम्नात.। पुरुषप्रयत्नस्य च फलार्थता। किं तावत् प्राप्तम्?

स्वर्गो गुणतः, कर्म प्रधानतः इति । तत्र एव तावत् वर्णयन्ति । द्रव्यं स्वर्ग इति । कथमवगम्यते ? सर्वेषामेव शब्दानां अर्थज्ञाने लौकिकः प्रयोगः अभ्युपायः । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचनः स्वर्गशब्दो लक्ष्यते । कौशेयानि सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्गः, चन्दनानि स्वर्गः, द्व्यष्टवर्षाः स्त्रियः स्वर्ग इति यत्तत् प्रीतिमत् द्रव्यं तत्तत् स्वर्गशब्देन उच्यते । तेन सामानाधिकरण्यात् प्रीतिमत् द्रव्यं स्वर्ग इति मन्यामहे । उपमानात् शब्दप्रवृत्तिः इति चेत्, न हि तस्मिंश्चित् अनुपमितो लोके प्रसिद्धः, यस्यैतत् उपमानं स्यात् । तस्मान्नैव मानम् । अतो द्रव्यं स्वर्ग इति । नेत्याह । प्रीतिः स्वर्ग इति । न द्रव्यम् । व्यभिचारात् । तदेव हि द्रव्यं कस्यांचिदवस्थायां न स्वर्गशब्दः अभिदधाति । प्रीतिं तु न कस्यांचिदवस्थायां नाभिदधाति । तस्मात् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् एतदवगम्यते, प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्तते इति । नैतदस्ति प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्द इति । कुतः ? विशेषणत्वात् प्रीतेः । यद् विशेषणं न तत् शब्देनोच्यते । तद्यथा दण्डीति दण्डनिमित्तं पुरुषवचनं । दण्डोऽस्य निमित्तम्, नाभिधेयं । एवमेष न प्रीतिवचनः । प्रीतिसाधनवचनस्तु एष स्वर्गशब्द इति ।

ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टे देशे । यस्मिन्नोष्णम्, न शीतम्, न क्षुत्, न तृष्णा, नारतिः, न ग्लानिः । पुण्यकृत एव प्रेत्य तत्र गच्छन्ति, नान्ये । अत्रोच्यते । यदि तत्र केचित् अमृत्वा न गच्छन्ति, गत्वा आगच्छन्ति अश्वनिरला वा न तर्हि स प्रत्यक्षो देश एवंजातीयकः । नापि अनुमानात् गम्यते । नान्येन । ननु च अन्ये सिद्धाः केचित् दृष्टवन्तः, ते च आख्यातवन्त इति चेत्, न तत्र प्रमाणमस्ति, सिद्धा एवंजातीयकाः सन्ति, ते च दृष्ट्वा आचक्षीरन् इति । तस्मादेवंजातीयको देश एव नास्ति । ननु च लोकात् आख्यानेभ्यो वेदाच्च अवगम्यते देश एवंजातीयकः स्वर्ग इति । तन्न । पुरुषाणाम् एवंविधेन देशेन असंबन्धात् अप्रमाणं वचः । आख्यानमपि पुरुषप्रणीतत्वात् अनादरणीयम् । वैदिकमपि स्वर्गाख्यानं विधिपरं नास्त्येव । भवति तु विध्यन्तरेण एकवाक्यभूतं स्तुतिपरम् । यद्यपि केवलगुणश्रवणार्थपरता तादृशो देशः स्यात् । तथापि अस्मत्पक्षस्य अविरोधः, प्रीतिसाधने स्वर्गशब्द इति । तेन देशेन व्यवहाराभावात् कुतस्तस्य अभिधायकः स्वर्गशब्दो भविष्यति ।

यदा प्रीतिमत् द्रव्यं स्वर्गः तदा ब्रूमः । 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः' इति (६।१।१।२ सू.) । यागोऽत्र कर्तव्य इति श्रूयते स्वर्गकामस्य । तत्र अवश्यं स्वर्गस्य यागस्य च संबन्धः । तत्र भूतं द्रव्यम् । भव्यं कर्म । भूतस्य च भव्यार्थता न्याय्या, दृष्टार्थत्वात् । न तु भव्यस्य भूतार्थता । तत्र दृष्ट उपकारस्त्यज्येत । कथं पुनरवगम्यते यागः कर्तव्यतया चोद्यते इति । यदा कामस्यापि कर्तव्यता अस्मात् वाक्यात् अवगम्यते । उच्यते । कामस्य कर्तव्यता वाक्यात्, यज्यर्थस्य कर्तव्यता श्रुतेः । श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी । तस्मादयमर्थः स्वर्गकामो यागं कुर्यात् इति । स्वर्गकामस्य यागः कर्तव्य इति । कर्तव्यश्च सुखवान् । अकर्तव्यो दुःखवान् । कर्तव्य इति च एव ब्रूते । तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति । स तु यस्येच्छा तस्य सिध्यति, नान्यस्य इति गम्यते । तेन स्वर्गेच्छा यागस्य गुणभूता । सर्वस्यापि कर्मणो द्रव्येच्छा भवति गुणभूता । तया द्रव्यमानेतुं यतते दृष्टेनैव द्वारेण । इह तु स्वर्गसंज्ञकद्रव्येच्छैव नियम्यते । यथैव सा गुणभूता प्राप्ता, तथैव सती नियम्यते । दृष्टेनैव द्वारेण, नादृष्टेनोपकारेण । तेन स्वर्गेच्छया गुणभूतया स्वर्गद्रव्यं प्रति यतिष्यते यागं साधयितुम् । अथापि अदृष्टेन तथापि न दोषः ।

टुप्— औपोद्घातिकमेतत् । फलवत्त्वे अवगते कः फलैरविनियते इति युक्तो विचारः । अफलवत्त्वे तु विचारानुपपत्तिः । यदि च एव कामशब्दे फलमभिधीयते ततो भावार्थाधिकरणे (२।१।२) चिन्ता, किं भावशब्दाः फलसंबन्धिन उत द्रव्यगुणशब्दा इति । तत्र अपूर्वचिन्ता । तत्र अतिदेशः । फल

सद्भावे च (तद्विचारात्) चोदनालक्षण इति विचारः । अयमेव प्रयत्नः अध्यायस्य । कथम् ? भेदाभेद-शेषशेषि- प्रयोजकाप्रयोजक- एककामयुक्तैः कर्मभि र्योऽधिक्रियते इति विचारस्य अयमेवावसर । ' किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः ' इति (भाष्य) अयुक्तमिदम् । स्वर्गशब्दो यदि आख्यातेन सम्बध्यते, न कामपदेन । अथ कामपदेन, न आख्यातेन । कामपदेन स्वपदोपात्तेन श्रुत्या अस्य संबन्धः । आख्यातेन पदान्तरोपात्तत्वात् वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी । तस्मात् स्वर्गशब्दः पुरुषविशेषण-त्वेन उपक्षीणत्वात् नान्येन संबन्धुमर्हति । यथा राज-जातिविशिष्ट. कर्ता राजसूयसाधनं विधीयते, राजसूयो वा तदर्थत्वेन । राजजातिर्न साध्या, नापि साधनम्, एव न स्वर्गः । तस्मात् स्वर्गेच्छाविशिष्टः कर्ता कर्म संबन्धी । एवं चेत् समाख्यानुपपत्तिः । किंच ' यजेत स्वर्गकाम. ' इति सामानाधिकरण्यात् यागे गुणभूत कर्ता निर्दिश्यते । यथा ' देवदत्तः पचति ' इत्यत्र न देवदत्तार्थः पाकः, एवमिहापि अत्यन्तगुणभूत एव कर्ता प्रतीयते । उच्यते । नायमेकान्तो यत् प्रथमान्त गुणभूतम्, प्रधानमपि भवति क्रियायाम् । यथा ' मलिनः स्नायात् ' इति । सत्यमेऽपि युक्त एव । पदेतरार्थं अनवगते अवदार्थोऽवधार्यते, तदुत्तरकाल वाक्यार्थः । तत्र यदि स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते, ततोऽसौ साधनत्वेन तत्कामयमानो यागे साधनादीनेव संबध्यते । अथास्य प्रीतिरभिधेया, तत. आत्म संबन्धित्वेन कामयमानः स्वर्गकामशब्देन अभिधीयते । तदुत्तरकाल यागेन अभिसंबध्यमानः साध्यांशेनैव संबध्यते । यागस्तु गुणभूत. । एव द्विप्रकारायां काम नायां स्वर्गो गुणभूत, अथ प्रधानभूत. इति उपपन्न संशय' । पदे पदेतरार्थवाक्यानि निर्णेतव्यानि । राज-जात्याऽपि सादृश्यम् । न हि कामयोगिनी जातिः । द्विप्रकारः पूर्वपक्ष' । स्वर्गेच्छाविशिष्टस्य यागे कर्तृता, अतद्विशिष्टेन यागो न कर्तव्यः । यथा राजजाति-विशिष्टेन राजसूयः कार्य. न अतद्विशिष्टेन, तद्वत्

तत्रापि । एव चेत् यागस्य उपादेय प्रीतिमत् द्रव्यम् । तद्विषया तु इच्छा अदृष्टविषयद्वारेण उपकरिष्यति । ' अथापि अदृष्टेन, तथापि न दोष. ' (प्रथमसूत्रान्ते भाष्यम्) इत्यस्मात् ग्रन्थात् अयं द्वितीयः पक्ष अनु-मीयते । शब्दानुसारिण्या च पूर्वः पक्ष. (श्रुतिलिङ्गाख्या इत्यर्थः) । कथम् ? यजेत इति प्रत्ययः यस्यैव परः श्रूयते तस्य श्रुत्या कर्तृं यागमाह । अपि च अनिष्पन्न-त्वात् यागस्य भाव्यत्वम् । यत्र भाव्यं तत् कर्तव्यता प्रतिपद्यते । यत् निष्पन्न तत् करणत्व प्रतिपत्तु शक्नोति दानादि । अनेन प्रकारेण भाव्यमानो याग , न स्वर्ग. । किमुत यदा प्रीतिमद्द्रव्यवचन एव लोके स्वर्गशब्द', तत. तत्साधनादीनेव काम्यते । ' यद्यत् प्रीतिमत् द्रव्य तत्तत् स्वर्गशब्देनोच्यते । तद्यथा दण्डी इत्यनेन ' अस्य ग्रन्थस्य सम्बन्धो व्यवहितस्यापि (तद्यथा दण्डी...स्वर्गशब्द इति, यद्यत् प्रीति... तत्त-त्स्वर्गशब्देनोच्यते इति क्रमेण) ।

अत्र ग्रन्थ. । ' यद्यपि केवलसुखभवनार्थायत्या तादृशो देशः स्यात् तथापि अस्मत्पक्षस्याविरोध' ' प्रीतिसाधनं स्वर्गं इति । ' तेन देशेन व्यवहाराभावात् सुखत्वस्याभिधाता स्वर्गशब्दो भविष्यति ' इति । एकस्य (सिद्धान्तिनः) प्रीति. स्वर्गशब्दवाच्या, अपरस्य (पूर्वपक्षिण) प्रीतिमद् द्रव्यम् । निरतिशयो देश. उभयोरपि असाध्यः । किं कारणम् ? तस्य अप्रत्यक्षत्वेन व्यवहारा-भावः । तेन व्यवहाराभावात् प्रयोगाभाव. । किंतु यस्य प्रीतिरभिधेया तत्साधन च यागः , तेन सा नानुभूयते इति अर्थापत्त्या वाच्योऽपि स कल्प्यते । यथा अपूर्वम् । ननु अस्मिन्नपि देशे शक्या प्रीतिरनुभवितुम् । चन्दना नुलेपनादिभि कृतैः अनन्तर प्रीतिरुपलभ्यते । येषां भोजनादिप्रीति. एषा क्षणिकी । कर्मणा तु अल्पमध्यममहत्ता अल्पमध्यममहत्य एव प्रीतयः । तत्र या प्रीतिः निरतिशया अनुगमितव्या सा न शीतोष्णादिद्वन्द्वरहिते देशे शक्या अनुभवितुम् । अस्मिंश्च (मर्त्यलोके) देशे मुहूर्तशतभागोऽपि दुःखैर्न मुच्यते । तस्मात् निरतिशयप्रीत्यनुभवाय कल्प्यो

विशिष्टो देशः । चन्दनादिषु या तु या प्रीतिः चन्दनादीन्येव तस्या उत्पादकानि न यागः । अस्मिंश्च देशे यावत् जन्ममरणादि तावत् सर्वे प्रीत्यप्रीती अनुभवन्ति । न च ते कर्माणि कृतानि अस्मिन् देशे । अतो ये साधारणे प्रीत्यप्रीती ते स्वभावकृते । अथोच्येत अन्यस्मिन् जन्मनि तैः कृतानि कर्माणि, येन प्रीतिमनुभवन्तीति । यथा अस्मिन् जन्मनि सर्वाणि न कुर्वन्ति, एवमन्यस्मिन् जन्मनि । अनुभवन्ति च सर्वाणि प्रीतिम् । अतो यदि इयं कर्मजा स्यात् कैश्चिदेवानुभूयेत । अक्रमवर्ती न दोषः । तस्मात् स्वर्गशब्दस्य प्रीतिरभिधेया । सा च अशक्या विशिष्टदेशादृते अनुमातुम् । इति विशिष्टदेशोऽनुमीयते । 'यत्रापि केवलसुखभवनार्थपरता' इति अभ्युपेत्यवादेन अयं ग्रन्थः । यत्र स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते । भवता प्रीतिग्रामः स्वर्गात् विशिष्टो देशः कल्प्यते, तथापि प्रीतिमत् द्रव्यं तस्य साधनम् । तस्य देशस्य तु व्यवहाराभावात् स्वर्गशब्देन अवाच्यता भवतोऽपि । तस्मात् निष्प्रमाणको विभ्रमोऽपि नास्मत्पक्षं निरुणद्धि । यथा च स्वर्गशब्दो द्रव्यवचनः तथोक्तं लोकव्यवहारात् इति ।

'स्वर्गकामस्य यागः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च सुखवान् अकर्तव्यो दुःखवान् । कर्तव्य इति चैवं ब्रूते । तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति' इति । अयुक्तोऽयं ग्रन्थः । यदा यागो भाव्यः तदा अन्यत् भाव्यता न प्रतिपद्यते । कतरत् वा फलं तत् आख्यातं दृष्टम्, येन आभावि फलमनुमीयेत । अनुमीयमानमपि (फलम्) द्रव्यवचनता प्रतिपद्यते । तस्मात् अस्य कीदृशी वर्णना । यागस्तावत् वस्तुश्रुतिभ्यां (लिङ्श्रुतिभ्याम् इत्यर्थः) कर्तव्यरूपः । यश्च कर्तव्यरूपः तस्य लोके कर्तव्योत्तरकाल अभ्युदयो दृष्टः । इहापि कर्तव्यरूपत्वात् भवितव्यं तथापि फलेन । तच्च निरीक्ष्यमाणं प्रमाणाभावात् न किञ्चिदवतिष्ठते । तस्मात् अनर्थकत्वात् वर्गीकरणमेव क्रियते । ननु उपनिषद्भक्षयितः पुरोडाशादि आनयनं भक्षितुं निराकर्तुं वा । उच्यते । स्वरूपरीत्यस्य तेषु परिणते स्वर्गशब्दवाच्यत्वाय ।

असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

भाष्यम्—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । एतत्तावत् वर्णयन्ति प्रीतिः स्वर्ग इति । कुतः ? एतदुक्तं भवता, प्रीतिविशिष्टे द्रव्ये स्वर्गशब्दो वर्तते इति । यद्येवं प्रीतौ तर्हि वर्तितुमर्हति । सा हि न व्यभिचरति, व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम् । यस्यैव प्रीतिसाधनस्य द्रव्यस्य वक्ता स्वर्गशब्दः तदेव यदा न प्रीतिसाधनं भवति तदा न स्वर्गशब्देन अभिधीयते । तस्मात् प्रीतिवचनोऽयम् । यत्तूक्तं दण्डिशब्दवदिति, सोऽपि प्रतीते शब्दात् दण्डे दण्डिनि प्रत्ययमादधाति । अन्तर्गतस्तत्र दण्डशब्दः । स दण्डस्य वाचकः । इह पुनः स्वर्गशब्द एव प्रीतेरभिधाता । प्रीतिवचनश्चेत् यागो गुणभूतः प्रीतिः प्रधानम् । कुतः ? तादर्थ्यात् पुरुषप्रयत्नस्य । प्रीत्यर्थं हि पुरुषो यतते । तेन न प्रीतिर्यागसाधनम् इति विज्ञायते । द्रव्यं हि यागसाधनम् । न ऋते द्रव्यात् यागो भवति । यस्मात् द्रव्यदेवताक्रियायां यजतिशब्दो वर्तते ।

असत्यामपि प्रीत्यां भवति यागः । यदि च यागो न प्रीत्यर्थो भवेत् असाधकं कर्म भवेत्, साधयितारं नाधिगच्छेत् । यो हि प्रीत्यर्थं न साध्यते नाय । ननु कर्तव्यतया यागः श्रूयते । उच्यते । सत्यं कर्तव्यतया श्रूयते, कामोऽपि कर्तव्यतया अवगम्यते । आह, श्रुत्या यागस्य, वाक्येन कामस्य । न चोभयोः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उच्यते । यद्यपि यागः कर्तव्यः श्रूयते तथापि न कर्तव्यः । सुखदः कर्तव्यो भवति । दुःखदो यागः । तस्मात् प्रत्यक्षेण अकर्तव्यः । प्रत्यक्षेण च दुःखदः । कर्तव्यतावचनात् अनुमानेन सुखदो भवतीति । उच्यते । अनुमानं च प्रत्यक्षविरोधात् न प्रमाणम् । तस्मात् अकर्तव्यो यागः, यदि न प्रीत्यर्थः । अथ आनर्थक्यपरिहाराय कल्पितेन अयं फलवचनेन सम्बध्यते इति । उच्यते । तत् सम्बध्यमानोऽपि अविधीयमानो न समीपवचनमात्रेण फलवान् विज्ञायते । तस्मात् अनर्थको मा भूत् इति स्वर्गस्य कर्तव्यता गम्यते । पुरुषप्रयत्नश्च यागविशिष्ट

इति यागस्य करणं स्यात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं यागो गुणभूतः स्वर्गः प्रधानभूत इति ।

टुप्— आरभ्याधिकरणन्यायेन (२।३।१९) स्वर्गशब्दस्य प्रीतिरभिधेया । सा साध्या, पुरुषार्थत्वात् । सर्वो हि प्रीत्यै यतते, तत्र प्रीत्यै यागः । न ततो यागः (साध्यः) । न चाभौ साध्यौ । एकेन भाष्येण भवितव्यं अन्येन भावकेन । यद्यपि यागे तृतीया न श्रुता, नापि स्वर्गे द्वितीया, तथापि स्वर्गस्य भाव्यत्वात् यागस्य करणता । ननु पशुकामे द्रव्यवचनत्वात् कामना न प्राप्नोति । उच्यते । यत् ईप्सितं पुरुषार्थत्वेन, तस्यैव कामना मुख्या, तदुपायभूता क्रिया, तत्साधनानि च नान्तरीयकत्वात् काम्यन्ते । साध्यसाधनयोः सर्वं प्रवर्तते, न तु कर्म सेत्स्यतीति । अपि च यत् साधनभूतं द्रव्यं तस्य कामपदोच्चारणं तेनापि कामना अर्थलभ्या इति कामपदोच्चारणमनर्थकम् । यस्य पुनः पशुकामशब्देन फलमभिधीयते तस्य पशुं कामयमानः पशुकाम अभिधीयते । तत्र यदि कामशब्दो नोच्चार्यते पशवोऽस्य अभिप्रेता इति नैव विज्ञायेत । अज्ञानात् पशवः फलम्, यागः साधनम् इति सर्वं नावकल्पेत । साधनपदे कामपदोच्चारणाद्दतेऽपि लभ्यत एव । यथा 'व्रीहिभिर्यजेत' इति । यागे च स्वर्गविधिभिन्नत्वात् पुरोडाशादिभिः सह विरोधो नास्ति । कथम् ? पुरोडाशादिः स्वर्गशब्देन नाभिधीयते । रूपरसादिवत्तद्भावाद्यत्र स्वर्गशब्देन अभिप्रेताः अन्यथा न समवयन्ति इति विद्यते । एतत्प्रयुक्तम् । यदेव स्वर्गशब्दात् श्रवणादिभिः प्रतिभाति तदेव शब्दार्थे पुरोडाशादौ अश्रुते प्रकरणे विधीयमानेऽपि कल्प्यते । किंच मार्गेणापि अश्रुतेन यागः कृतो भवेत् । चन्द्रादिना उपादास्यते इति चेत्, न, तत्र उत्पत्तिवाक्यशिष्टेन अविरोधात् विकल्पसमुच्चयौ न समवतः । संनिधौ च विपरिवर्तमानं उपेक्ष्य कर्मान्तरमवश्यं कल्पयितुम् । विधीयमानेऽपि स्वर्गशब्दे आत्मानमुपलापयत्येव । सर्वप्रसक्तपुरुषार्थत्वेन उपलाप्यमाने यदि अन्यः श्रूयेत, साध्यता न स्यात् । न चान्यः पुरुषार्थः श्रूयते ।

वस्तुतश्चामैव पुरुषार्थता प्रतिपद्यते । तस्मात् कर्मान्तरेऽपि कल्पिते स्वर्गं सिध्यत्येव । तस्मान् निर्विकल्पं फलमिदम् । तत्र च यागेन किंचिद्विधीयते इति वाक्यम् । अयत्र विधाने (मम तु यागस्य विधाने सति इत्यर्थः) श्रुतिः । अतो वस्तुतः गम्यश्च स्वर्गः कर्तैव ।

प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसंबन्धस्तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् । ३ ॥

(अत्र सूत्रे भाष्यं वार्तिकं च विभज्य तत्तद्भाष्यविभागोत्तरं तत्तद् वार्तिकविभागो लिख्यते सुखेन ज्ञानार्थम्—के)

भाष्यम्— न केवलं आनर्थक्यभयात् यागस्य गुणभावः श्रुतः । किं तर्हि ? स्वर्गशब्दस्य अर्थं प्रति करणत्वेन यागो विधीयते । ननु यागः कर्तव्यतया श्रुत्या विधीयते । सत्यमेवम् । आनर्थक्यं तु तथा भवति । स्वर्गं प्रति अविहिते यागे स्वर्गकामः तस्मिन् नियुक्तो विधीयमानोऽपि निष्प्रयोजनः स्यात् । तत्र प्रत्योपदेशवैयर्थ्यम् । द्वयोश्च विधीयमानयोः परस्परेण असंबद्धयोः वाक्यभेदप्रसङ्गः ।

टुप्— आनर्थक्यश्रुत्या यागस्य कर्तव्यता । प्रत्यय पुनः स्वार्थे भावनया पुरुषं प्रवर्तयति । सा च प्रयोज्यादिभिरविनाभूता । तेन यदिवमितं तदेव पुरुषार्थं प्रयोज्यत्वेन आकाङ्क्षति, न यागम् । यश्च भावना व्यापारः सामान्यरूपः तत्र यागादयः विशेषाः साधनत्वेन सम्बध्यन्ते । व्यापारोद्देशेनापादानात् साध्यभूतोऽपि यागः करणमुच्यते, परशुवत् । स हि पुरुषव्यापारसाध्योऽपि करणं भवति । व्यापारोद्देशेनैव भवन् तदधीनमिति । एवमिहापि यागस्य साध्यत्वं करणत्वं च नानुपपन्नम् । सोऽपि प्रयोज्यमुत्पादयन् इति कर्तव्यतामभिलपति । अतः त्वभिधाने परिपूर्णे । तत्प्रत्ययो भावनया पुरुषं प्रवर्तयति । तस्यैव कदाचित् यागे प्रत्ययः उपनिपतति तथाप्यान्तर्यम् । अतो यत्र कर्तव्यतावचनं तत्र पुरुषार्थः साक्षात् पारम्पर्येण वा अविनाभूतः । तस्मात् यागस्य कर्तव्यता प्राप्ता, सा

भावनाशब्दस्य नियतपुरुषार्थप्रयोजनत्वात् बाध्यते । अपि च प्रत्ययोच्चारणानन्तरमेव तिस्र आकाङ्क्षा उत्पद्यन्ते । तत्र यदि प्रथमांशे पुरुषार्थे उपनिपतति, द्वितीये च यागः, ततः वक्तशब्दस्य बाधा कृता । अथ किमंशे यागः उपनिपतति ततो नियतप्रयोजनिका प्रत्ययस्य शक्तिः, सा बाध्यते । कर्मणा चानर्थक्यम् । तस्मात् शब्दानुगुण्या करणभूतो यागः । अथवा अन्यप्रकारेण यागस्य करणता । कथम् ? स्वर्गं आत्मसम्बन्धित्वेन प्रार्थयमानः स्वर्गकामोऽभिधीयते । स्वर्गं अभिलषमाणः उपायमभिलषति । तस्मात् अनयोः अविनाभावात् स्वर्गकामशब्देन शक्यते तदुपायो लक्षयितुम् । अतः शास्त्रेण यागादयः तत्र उपायत्वेन विधीयन्ते ।

भाष्यम्— अतो न स्वर्गकामपदेन स्वार्थो विधीयते । किं तर्हि ? उद्दिश्यते ।

टुप्— 'अतो न स्वर्गकामशब्देन स्वार्थो विधीयते' । अभिधीयते इत्यर्थः । अनेन ग्रन्थेन उपायलक्षणार्थं स्वर्गकामशब्द ब्रवीति ।

भाष्यम्— तत्र वाक्यादवगतस्य कामस्य कर्तव्यता अवगम्यते, यागस्य च करणता । एवं च यागः कर्तव्यतया न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति । तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् (सूत्रावयवः) कर्म स्वर्गं प्रति उपदिश्यते, न स्वर्गं कर्म प्रति । किमतो यदि स्वर्गो नोपदिश्यते ? एतदतो भवति, न हि अनुपदिष्ट अर्थग्रामश्च गुणो भवति । तस्मात् स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणतः इति । अपि च, यस्य स्वर्गं इष्टः स्यात् स यागं निवर्तयेत् इति अर्थवदमिव अभ्यदिच्छति अयत्नं करोति । अथ मतम् ततः स्वर्गो भवति इति सेनं स्यात् गम्यते इति । न शब्दप्रमाणकानां अन्तरेण शब्दं अवगतिर्न्याय्या । वाक्यादेव अस्मात् इम संबन्धमवगच्छाम, यथा 'काष्ठाय हर्तुकाम अरण्यं गच्छेत्' इति यदि ब्रूयात्, ब्रूयादेतत्, दृष्टं तत्र प्रमाणान्तरेण अरण्यगमनस्य काष्ठहरणसामर्थ्यं विद्यते इति । अथ मन्यते उपदेशानर्थक्यं मा भूदिति अर्थापत्तिर्भविष्यतीति । उच्यते । उपदेशानर्थक्यस्य एतत् सामर्थ्यम् । यत्, अन्तरेण फलवचनम्, यागस्य प्रीतिं फलं अवगम्येत, यागः अस्यानर्थक्यं भवेत्, न जातुचित् सामर्थ्यमस्य जायते । न हि दग्धुकामस्य उदकोपादानं भवति दाहे अनर्थक इति दहनशक्तिं अस्य जायेत ।

अथवा स्वर्गकामस्य यागो विधीयते इति पक्षान्तरावलम्बनेन अस्य अर्थवत्ता भविष्यतीति ।

टुप्— 'तत्र वाक्यादवगतस्य कामस्य कर्तव्यताऽवगम्यते, यागस्य (च) करणता' इति । (पूर्व भाष्यविभागस्य आदिम वाक्यम्) । 'अथवा स्वर्गकामस्य यागो विधीयते इति पक्षान्तरावलम्बनेन अस्यार्थवत्ता भविष्यति इति' यागं कुर्यादित्येतस्मात् पक्षान्तरं यागेन कुर्यात् इति । 'अथवा स्वर्गकामस्य' इति 'अत स्वर्गकामस्य' इति द्रष्टव्यम् । उपन्यस्तान्तरस्य अनुक्तत्वात् ।

भाष्यम्— ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गः । नैतदेवम् । तस्मिन् खलु पक्षे स्वर्गं प्रार्थयमानस्य अनुष्ठानमनूद्य यागः तस्य उपायत्वेन विधीयत इति न दोषः । तदनुष्ठानं स्वर्गं प्रति इति नास्ति वचनं इति चेत्, इष्टमर्थं प्रति अनुष्ठानं भवति । स्वर्गकामस्य च स्वर्ग इष्टः । अन्तु प्राणविशेषग्रहणार्थमतः स्वर्गकामविशेषणग्रहणं इति निरर्थकम् । तस्मात् स्वर्गकामस्य यागकर्मोपदेशः स्यात् । अतः स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणतः इति स्वर्गकाममधिकृत्य यजेत इति वचनं इति अधिकारलक्षणमिदं सिद्धं भवति ।

टुप्— 'ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गः' इति, कोऽभिप्रायः ? पदार्थपूर्वकत्वात् वाक्यार्थस्य यागेन स्वर्गं इति यदि श्रूयेत तत इदं साध्यं इदं साधनं इति स्यात् । न च यागेन स्वर्गं इति श्रूयते । तस्मात् पूर्वोक्तो दोषस्तदवस्थ एव । नैतदेवम् । तस्मिन् खलु वै पक्षे स्वर्गं प्रार्थयमानस्य अनुष्ठानमनूद्य यागः तस्य उपायत्वेन

विधीयते इत्यदोषः । स्वर्गं प्रार्थयमानः तत्सम्बन्धितया उपायमपि अभिलषति । नहि उपायादृते उपेयमस्ति । तस्मात् स्वर्गकामशब्दः शक्नोति उपायं लक्षयितुम् । स च लक्षितः सन् उपायत्वेन विधीयते । पदान्तरोपात्तो यागो विशेषः । तेन पदार्थपूर्वक एव वाक्यार्थः । तस्मात् फलवत्त्वे कर्मणां युक्तं अधिकारलक्षणमारब्धुम् । अधिकारी इति कर्मणा उपरिभावेन अवस्थितः, स्वामी इत्यर्थः ।

शा— 'भेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते । कोऽनेनाधिक्रियेतेति सांप्रतं संप्रधार्यते ॥ तदुपोद्घातरूपेण त्वादावेतद् विचार्यते । कर्मभिः पुरुषः कर्ता किमधिक्रियते न वा ॥' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु किं पुरुषस्य अधिकारः स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं अस्ति न वा इति चिन्त्यते । तदर्थं इदं विचार्यते, येयं प्रत्ययोपात्ता भावना तस्याः किं धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधानम्, स्वर्गादि तु साधनतया गुणभूतं उत काम्यमानत्वेन उपात्तः स्वर्गादिरेव भाव्यः तत्साधनं च धात्वर्थ इति । ततोऽपि एतत् विवेक्तव्यं योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः संबन्धः तत्र किं क्रिया प्रधानतः, पुरुषो गुणतः, ततो विपरीतं वेति । इदमपि च चिन्त्यते स्वर्गशब्दो द्रव्यवचनः प्रीतिवचनो वेति । तत्र पूर्वः पक्षः 'धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते । स्वर्गादेः खलु वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं च दुर्बलम् ॥ भूतं च स्वर्गपदवाच्यं द्रव्यं भव्याय कर्मणे । उपदेश्यं न भूताय भव्यकर्मोपदेशनम् ॥' इति प्राप्तेऽभिधीयते 'पदश्रुतेर्बलीयस्या विधिश्रुत्या हि भावना । अवरुद्धा न यागादि भाव्यमालम्बितुं क्षमा ॥ स्वर्गादिः कामनायोगात् फलत्वेनैव गम्यते । स्वरसात् पुरुषाणां हि कामना फलगोचरा ॥'

सोम— सूत्रार्थस्तु— द्रव्याणां स्वर्गपश्वादीनां कर्मभिः प्रयोगे श्रूयमाणे द्रव्याणां कर्मजननसामर्थ्यात् गुणत्वेन संबन्धः इति ।

वि— 'कर्माधिकारः कर्तुर्नो किंवाऽस्ति, न पदश्रुतेः । धात्वर्थभाव्यताभानात् फलभोगविवर्जनात् ॥ बलीयस्या विधिश्रुत्याऽवरुद्धा भावनाऽत्र च । भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात् कामियोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥'

भाट्ट— एवं सकर्मे प्रयोज्यवर्गे निरूपिते अधुना तत्र अधिकारी निरूप्यते । तत्र अधिकारो नाम फलभोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वम् । श्राद्धादौ पित्रादेः ऋत्विजां च अधिकारव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम् । न चैवं जातेष्टौ पितुः फलभोगाभावात् अधिकारानापत्तिः । अन्यत्र अकरणे प्रत्यवाये करणस्य पूतत्वादिफलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाभावात् इति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । जातेष्टिश्राद्धादावपि फलस्य अन्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छाया यजमाननिष्ठत्वात् अधिकाराविघातः । ऋत्विजामपि 'यजमानस्य फलं भूयात्' इतीच्छायाः स्वनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वादधिकारापत्तिः अतः प्रवृत्तीत्युक्तम् । 'दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयात्' इतीच्छाया एव ऋत्विक्प्रवृत्तिजनकत्वेन उक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् । अयं चाधिकारः निष्पादितस्येष्टसाधनत्वसमानाधिकरणस्वकृतिसाध्यत्वस्य लभ्यत्वात् विधिप्रमाणकः । अयमेव अधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र च अधिकारस्य इष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वात् तदेव इष्टरूपं फलं भावनायामस्ति न वा इति प्रथमं विचार्यते । तत्र भावनायाः भाव्यापेक्षाया पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव सर्वत्र भाव्यत्वम्, न स्वर्गादेः, अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात् । पश्वादेरिव स्वर्गशब्दस्यापि 'चन्दनं स्वर्गः' इत्यादिप्रयोगात् द्रव्यवाचित्वमेव सुखविशेषभोगयोग्यदेशविशेषवाचित्वमाहकस्य अन्यपरत्वाच्च । कामशब्दस्तु अर्जनकामनानुवादः । अथवा स्वर्गकामशब्दः कर्तृविशेषणमेव यागाङ्गत्वेन निदधत् विशेषणीभूता कामनामपि तदङ्गत्वेन विधत्ते इति न कश्चित् विरोधः । न च विधिश्रुत्यनुरोधात् इष्टभाव्यकत्वागमः, विधेः प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधानापेक्षाभावात्, प्रवृत्तिविरहेऽपि अरण्यरुदितवत् विधेः

प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः । नहि फलोद्देशेन प्रवृत्तिजनकत्वनियमः, विधिनाऽश्रवणेऽपि केषाञ्चित् प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव प्रवृत्तिविषयस्य इष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वमपि विधेर्न प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रोक्तौ वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिं शङ्क्येत ततो यागस्य समानपदश्रुत्या भावनाकर्मत्वेऽपि यागे भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिकारणइष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव आक्षेपात्, भ्रमात्मकेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धेः नेष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वम् । अथवा अस्तु 'स्त्रीकाम आयश्चित्तं कुर्यात्' इतिवत् स्वर्गकामनाया अपि निमित्तत्वम् । ततश्च निमित्ते नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायमानम्, न तु करणे किञ्चिदिष्टम् । अकरणे प्रत्यवायभियैव च पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेः न विधिवैयर्थ्यमपि । सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वेन इष्टसाधनत्वाभावात् न प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयक फलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वरूपाधिकारसिद्धिः । इति प्राप्ते, न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । नापि इष्टसाधनत्वानुमितेर्भ्रमत्वम्, ज्ञानान्तरेण प्रमाणान्तरेण बाधकं विना भ्रमत्वानुपपत्तेः । अतश्च उत्पत्तिसिद्धभावनानिर्वाहार्थं यागे इष्टसाधनत्वनिश्चयेऽपि वक्तव्य एव इति भावनाया इष्टभावकत्वं यागकरणत्वं च आपन्नमेव । यदपि कामनाया निमित्तत्वमङ्गीकृत्य विधेः अकरणे प्रत्यवायाक्षेपकत्वेन प्रवर्तकत्वं इत्युक्तम्, तन्न, कामनाया प्रवृत्तिजनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । 'स्त्रीकाम' इत्यादावपि न तस्या निमित्तत्वम् प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायानवगमात् । अपि तु प्रमाणान्तरसिद्धकामनानिमित्तप्रायश्चित्तकरणमेव इति तत्रापि इष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वमेव विधेः । अत एव सर्वत्र निमित्तस्थले अकरणे प्रत्यवायाक्षेपकत्वापेक्षया लाघवात् इष्टसाधनत्वमेव विधिना आक्षिप्यते इति लाघवात् भावनायाः इष्टभावकत्वसिद्धिः । यथा चैव सति नैमित्तिकस्थले पापक्षयभावकत्वं तथा यावज्जीवाधिकरणे (२।४।१) निरूपितम् । तच्च इष्टं स्वर्गपुत्रादि स्वर्गकामादिपदे समर्प्यते, योग्यत्वात् कामशब्दयोगाच्च ।

कामनाऽपि स्वस्वफले, द्रव्ये तु औपचारिकी । अत एव स्वर्गशब्दोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवशात् दुःखासम्भिन्नसुखभोगयोग्यदेशविशेषवाची आकृत्यधिकरणन्यायेन (१।३।९) तादृशसुखमात्रवाची वा, न तु चन्दनादिवाची, तत्र हि आधुनिकप्रयोगस्य औपचारिकत्वात् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणया स्वर्गपरं प्रथमा च कर्मत्वपरा इति भावनान्वयोपपत्तेः न्यायोपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य तदनन्वयाशङ्का । स्वर्गकामो वा अधिकारित्वेन अन्वीयते इति स्वर्गादिवाचकद्वितीया तत्पदाध्याहारेण तदन्वय इति केचित् । तन्न, फलापेक्षाया प्राथमिकत्वात् लक्षणाया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च । एवं च फलवत्तरविधिश्रुत्यानुरोधेन स्वर्गादेरेव भाव्यत्वावगते सामान्यप्रवृत्ता पदश्रुतिरपि यागादेः करणत्वमेव लक्षणया प्रतिपादयति इति सिद्धः उक्ताधिकारः । अत्र च उक्तविधेच्छाफलान्यतरसमानाधिकरण (प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयतावफलेच्छाफलान्यतरसमानाधिकरण) कर्तृत्वं अधिकार इति बोध्यम् । तेन नित्यस्थले पापक्षयेच्छाया प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविघातः ।

मण्डन— 'स्वर्गादि फलमिष्यते ।'

शङ्कर— 'स्वर्गं साध्यो न साधनम् ।'

* स्वर्गकामाधिकरणम् । (न्यायस्वरूप) अफलस्य काम्यत्वायोगात् कामशब्दोपबन्धे 'असाधकं तु तादर्थ्यात्' (६।१।१।२) इति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन पशुकामशब्दः फलपरः ('चित्रया यजेत पशुकाम' इति) । पृ ४१९, * स्वर्गकामाधिकरणम् । (न्यायस्वरूप) स्वतन्त्रकर्मविधौ कामशब्दस्य फलपरत्वाभावे नैष्फल्यात् विधानानर्थक्यापत्तेः, फलपरत्वेऽपि व्यतिरेकफलेन फलोपपत्तेः पशुकामशब्दो न पशुयागकं प्रतिपादयति । पृ ४१८, * स्वर्गकामाधिकरणे फलस्य उद्देश्यताया उक्तत्वात् भेदहेतुत्वं संभवति । पृ ९०८ * 'चित्रया यजेत पशुकाम' इति मन्त्र्य [illegible] नादिपशुकामानुवाद इति युक्तम्, तदनुवादत्वस्य

स्वर्गकामाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । कु १।४।२।३

● न च भावार्थाधिकरणे भावार्थस्य करणत्वमुक्तमिति वाच्यम् । तत्रस्यापि तस्य याग स्वर्गकामाधिकरणे (६।१।१) समानपदश्रुत्या भावार्थस्यैव फलं न तु स्वर्गादेरित्याक्षिप्य साधयिष्यमाणत्वात् । ततश्च स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन भावनात् प्रत्युत्पन्नतरमेव भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिः । कु २।१।१।६

● ('चित्रया यजेत पशुकाम' इति) पशुकामशब्दोऽपि स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन अर्थवत्त्वात् अनुवादोऽभिमतः, न यागफलम् । 'न हि पशुयाग पशुमत्त्वमनपेक्षमाणेन अनुष्ठातुं शक्यते, यागानुष्ठाने विशालत्वात् । वा १।४।२।३ पृ ३२८

● स्वर्गकामादिपदतृतीयपक्षस्य पुरुषस्य भावनादौ कर्तृत्वात् स्वर्गकामादिशब्दस्य आहिताग्न्यादिवत् विशेषणपरत्वाभ्युपगमे तदुपात्तस्य स्वर्गादेः याग प्रति गुणत्वेनान्वयः प्राधान्येन वा इति संदिह्य 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः' (६।१।१।१) इति पञ्चमस्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायात् भूतस्य स्वर्गादेः भव्यं कर्म प्रति गुणत्वेन अन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् पशुकामशब्दात् पशौ साधनत्वावगतिः । ▮ पृ ४१७

● स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'असाधकं तु तादर्थ्यात्' (६।१।१।२) इति । कामनाशब्दोपबन्धस्य फलत्वप्रतिपादकत्वे कर्म साधकत्वशून्यं स्यात् फलपरत्वात् प्रवृत्त इति सूत्रार्थः । सु पृ ४२१

● स्वर्गकामादिश्रुत्या देहातिरिक्तात्मसिद्धिः । मणि पृ ५४

● स्वर्गकामवाक्यन्यायः । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र विधिना इष्टसाधनत्वे बोधिते भावनासामान्यरूपद्वयमवगतं भवति साध्यत्वमिच्छाविषयत्वं चेति । तत्र स्वर्गस्य इच्छाविषयत्वं शाब्दम् । भाव्यं तु काम नया अर्पितम्, सिद्ध इच्छाविरहात् । कामनाया तु नोभयम् । अतः कामनामुत्सृज्य स्वर्गपदमेव इष्टविशेषाकाङ्क्षापूरकत्वेनोपगतम् । यद्यपि च यागे साध्यत्वमुपस्थितं तथापि तस्य गौणतया मुख्यतया वा स्वर्गसाधनत्वान्वयात् प्राक् इष्टत्वं न सिद्धं इति सोऽपि तत्र भाव्यत्वेन नान्वेति । आभरणम् ४।८।५।२५ प्रभृ

● स्वर्गकामशब्दस्य ब्राह्मणादिशब्दवत् पुरुषविशेषसमर्पकत्वे आत्मार्थं च स्वर्गमिच्छति ▮ इत्थं स्वर्गकामयज्ञार्थो नान्य । सोम ६।१।१ पृ ८४७

● स्वर्गनरकौ च निरतिशयसुखदुःखानुभवत्वात् देशान्तरजन्मान्तरानुभवनीयौ न कर्मानन्तरं संभवतः (तत अपूर्वमवश्यं वक्तव्य) इति पश्चात् वक्ष्याम । वा २।१।२।५ पृ ३९७, ● स्वर्गनरकौ । न हि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःखस्वभावौ, देशविशेषात्मकौ वा पारिहेय जन्मनि नानुभूयेयाताम् । अलौकिकानां विहारोपादि सानुपपत्ते । (शाबरभाष्यग्रन्थकर्तृत्वतत्कारणमिदम्) । २।१।२।५ पृ ३९२

● स्वर्गफलस्य आमुष्मिकत्वं निषतम् । वि ४।३।१२ ● 'न च स्वर्गफलस्येह कश्चिद्भोक्तोऽनुवर्तते । १५ । नैव सायफलं कर्म साधयेत फलान्तरम् । भौतपीयेऽपि तच्छास्त्रसाधिकान्यवलया ॥'१६॥ श्लोवा चित्राक्षेपपरिहार

● स्वर्गशब्दश्च सुखगुणे रूढ च दनादिद्रव्ये तु लाक्षणिक । देशविशेष स्वर्ग इत्यपि । वि ६।१।१, ● स्वर्गशब्देन फलनिर्देश । 'स्वर्गकाम' इत्यत्र कर्मियोगेन साध्यत्वप्रतीति । १०।२।२१

● स्वस्त्ययन्या इष्टौ हविरन्तरो आज्यभागौ 'अम रक्षा णो अहस ० स्त न सोम विश्वत ०' इति । आश्वश्रौ २।१०।८

● स्वस्थे चित्ते बुद्धयः स्फुरन्तीति न्याय । 'निराऽऽहारं धातुवद्धं शरीरं नष्टे चित्ते धावतो यान्ति नाशम् । तस्माच्चित्त यत्नतो रक्षणीय स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संस्फुरन्ति ॥' माहसी १२८

● स्वाध्याय । अधीयत इति कर्म युत्पत्त्या शाखाविशेष अध्ययनशब्दानुगामी स्वशाखो अध्यायस्व

इति विप्रहाश्रवणात् स्वाध्यायविधिना एव प्रतिचरणं शाखाध्ययनस्यासिद्धिः । सु पृ ९११. ● 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' अयं विधौ श्रूयः श्रौत । बाल पृ ३९. ● 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिः स्वर्गार्थं स्वाध्यायाध्ययनं विधत्ते । अतश्च अध्ययनमात्रेण स्वर्गफलनिष्पत्तेः न धर्मजिज्ञासार्थं गुरुकुलेऽवस्थातव्यं इति पूर्वपक्षः । विधिः अक्षरादिग्रहणपरंपरोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थं अध्ययनं विधत्ते, तस्य च विचारमन्तरेणासंभवात् धर्मजिज्ञासार्थं गुरुकुले अवस्थातव्य इति सिद्धान्तः । प्रथमाधिकरणमिदम् । वैद्यनाथः. १।१।१।१. ● 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति सकलस्य तावद्वेदस्य अध्ययनभावना विधीयते । तत्र किं भाव्यमित्यपेक्षायां अध्ययनमिति आगतमपि पुरुषप्रवर्तनाशक्तियुक्तेन विधायकेनापुरुषार्थेऽध्यायां भावनायां प्रवर्तनाशक्तिप्रसक्तेः तदंशाविरानिषन्नं । ततश्च अध्ययनेनेति अविरोधात् सन्निधेश्च करणादौ निविशते । तेन किमित्यपेक्षिते 'यच्छब्दने' इत्युपलक्ष्याऽक्षरग्रहणं इत्यायाति । तस्यापि अपुरुषार्थत्वात् तेन किमिति पदार्थधारणमित्युपतिष्ठते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेन चानुष्ठानं अनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिः इति फलानि प्राप्ते निराकाङ्क्षी भवति । एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुषार्थलाभात् अपर्यवसानम् । वा. १।२।१।७ पृ. ११३. ● 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत् किमिति ? स्वाध्यायाध्ययनेन यदवगोचरं, तदेव फलम् । पदार्थाश्चानुष्ठाः अनेन नोऽवगन्ते भवश्च । अतः स्वाध्यायेन पदार्थज्ञानं भावयेत् नमश्चानं चेत्यर्थः । टुप्. ७।१।४।६. ● 'स्वाध्याय.' इत्येकवचनेन अनेकशाखाध्ययननिषेध. । सु पृ. ९९०. ● स्वाध्यायो नाम 'शाखान्तराध्ययनं' इति विन्दो मीको. पृ. २९०२ इत्यत्र द्रष्टव्यम् । वा. २।८।२।९. ● स्वाध्यायः । 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रिष्यति ॥' इति स्मृत्यालोचनया, काठकादिसमाख्यालोचनया, स्वाध्याय इति शब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरंपराप्रसंप्रदायागतशाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तम् । सु पृ. ९९१. ● स्वाध्यायः । नियतानुपूर्व्यवच्छिन्नो हि स्वाध्यायोऽध्येतव्यः श्रूयते । वा. १।३।१।२ पृ. १६४. ● स्वाध्यायः । स्वशब्देन आत्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरंपरागतायाः एव शाखायाः कर्मयुक्तया स्वाध्यायशब्दोक्तायाः अध्येतव्यत्वोक्तिः । सु. पृ. ९८५ । स्वाध्यायाध्ययनविधिना एकवेदाध्ययनविधानात् वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तावपि वचनान्तरेण प्रतिप्रसवात् वेदान्तराध्ययनसिद्धिः । पृ. ९८५ । स्वाध्यायपदैकवचनसंख्यया अनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनम् । स्वशब्देन च स्वीयशाखानियमात् शाखान्तराध्ययननिवृत्तिः । पृ. ९८६. ● कर्माणि कर्तुं स्वाध्यायं अभ्यस्यन्ति । भा. १०।६।१।१.

● स्वाध्यायाध्ययनं तु न विनियुक्तम्, अतः प्रयोजनम्, न च अङ्ग इति सिद्धम् । बृहती. पृ. ४. ● स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्मार्थत्वात् यत् कर्मणि उपयोक्ष्यते तदभ्यसितव्यम् । वा. १।२।४।११–७.

● स्वाध्यायाध्ययनविधेः आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वम् । बृहती. पृ. २.

● स्वाध्यायत्वं स्वशाखात्वम् । स्वत्वं च परंपरया अध्ययनविषयत्वं अनुष्ठानविषयत्वं च । तेन वेदत्रयात्मकैकशाखापरः स्वाध्यायशब्दः । तेन अध्ययनानुष्ठानयोः स्वपरंपरापरिगृहीताध्ययनानुष्ठानविषयत्वोपपत्तिः । मणि. पृ. ३.

● स्वाध्यायविधिविचारः प्रसङ्गादागतः मीको. पृ. ६५८ अर्थवादाधिकरणे भाट्टे द्रष्टव्यः ।

● स्वापः । एकस्यां रात्रौ प्रतिस्वापं नावृत्तिमेन्त्रस्य किंतु सकृदेव मन्त्रः । भा. ११।४।१७।५०.

● स्वाभाविकानां स्वभावत एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वमनपेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते । इदं हि चक्षुरादेः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतौ आलोकसापेक्षत्वम्, दहने चानपेक्षत्वं अग्न्यादेः । बृहती. पृ. १०७–१०८.

● स्वामी । परिक्रीयमाणो न स्वामी भवति । यः फलं प्राप्नोति स स्वामी । भा. ६।३।१।२४, ● स्वामी । योऽर्थी स्वत्यागेन ऋत्विजः परिक्रीणीते, यश्च स्वं प्रदेयं त्यजति स स्वामी । स एव हि फलेन संबध्यते । य उत्सर्गं करोति स फलवान् भवति । ६।३।७।२१. ● स्वामिनः कस्यचित् मरणे सत्रे प्रतिनिधिर्भवति । ६।३।८।२२. मीको. पृ. ४१०१ 'सत्रे कस्यचित् स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिर्भवति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्वामिनः न प्रतिनिधिः । ६।३।७।२१. मीको. पृ. २७१० 'प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'स्वामिनो वा तदर्थत्वात्' (३।८।१३।२५) । अयापि सत्रस्थानं प्रयोजनं क्वो जञ्जप्यमानपक्ष परिगृहीतव्यः, तथा च सूत्रकारः 'स्वामिनो वा०' इत्याह । वा. ३।८।१३।२५ पृ. ९७३. ● स्वामिनां अखिलस्वरिमाणत्वात् यज्ञतिचोदनाच्च अहीनत्वम् । भा १०।६।१६।६१.

● स्वामिकर्म ऋत्विजां परिक्रयः । ३।८।१। १–२. मीको. पृ. १२५२ 'ऋत्विजां परिक्रय. स्वामिकर्म०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

☒ स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् । ३।८।१।१ ॥

ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानरूपं कर्म आध्वर्युणा कर्तव्य आध्वर्यवसमाख्याते प्रकरणे पाठात् इति पूर्वपक्षे तत्पूर्वे प्राप्ते सिद्धान्तः । परिक्रीयन्ते आनम्यन्ते ऋत्विजः येन स परिक्रयः दक्षिणादानम् । स परिक्रय. न अध्वर्योः कर्म किंतु स्वामिनः कर्म । ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः तदर्थत्वात् स्वाम्यर्थत्वात् यजमान-फलार्थं हि कर्मानुष्ठानम् । फलकामो हि यजमानः परिक्रयेण कर्म कारयति । तस्मात् स्वामिकर्म परिक्रयः ।

वचनादितरेषां स्यात् ।

ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानरूपः परिक्रयः स्वामिन एव कर्म नाध्वर्योः इत्युक्त पूर्वसूत्रे तत्रैवमाशङ्का, ननु 'य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्' इत्यनेन य. स्वयमातृण्णाख्यां इष्टकां उपदधाति चयने, तेन त्रयो वरा देया इत्युक्तम् । तथा च वरदानस्य कथं स्वामिकर्मत्वं सेत्स्यति । अत्रोच्यते । क्वचित् यजमानादितरेषां कर्म दक्षिणादानरूपं स्यात् वचनात् वचनबलात् । तत्र यद्यपि उपधानकर्ता ददाति तथापि यजमानस्यैव द्रव्यं गृहीत्वा ददाति इति स्वामिकर्मत्वं न हीयते । अत्र कुतूहले 'य एतामनिष्टान् ब्राह्मणः स्वयमातृण्णामुपदध्यात् सोऽध्वर्यवे त्रीन् वरान् दद्यात्' इति वचनमुदाहृतम् । वचनद्वयस्यापि तु एकमेव तात्पर्यम् । के.

● 'स्वामिकर्म परिक्रयः०' (३।८।१।१) । यत्र क्वो. कर्ता स 'स्वामिकर्म परिक्रयः' इत्येव भवस्य दाता । वा. ३।८।१।१।१ पृ. १६५.

● स्वामित्वं फलभोक्तृत्वम्, अधिकारोऽप्ययमेव । वि. ६।१।१।.

● स्वामित्वादेयस्य प्राधान्यस्य शुष्यनुकाम्यापि लक्षणया प्रकाशनम् । सु पृ. ११८२.

● स्वामिफलं आशासितव्यं करणमन्त्रेषु । वि. ३।८।१८.

☒ स्वामिभृत्यादिन्यायः । यथा भृत्यादिः सर्वो जनः स्वाम्यादिकं सर्वं स्वप्रयोजनाय प्रायेणैव स्वाम्यादिरपीति भावः । साहस्री. २१.

● स्वामिभृत्यन्यायः । ननु चेतनमपि अचेतनं चेदं जगत्, चेतनं प्रति कार्यकारणभावेन उपकरण-भावोपगमात् । नहि साम्ये सति उपकार्योपकारकभावो भवति । न हि प्रदीपौ परस्परस्य उपकुरुतः । ननु चेतनमपि कार्यकारणे स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरि-ष्यति । न । स्वामिभृत्ययोरपि अचेतनांशस्यैव चेतनं प्रति उपकारकत्वात् । शांभा. २।१।२।४ अस्.

☒ स्वामियुक्ताधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे वपना-दयो यजमानसंस्काराः प्रधानार्थाः ॥

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।७। २।६ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनं पयो-व्रतानि तत्र आम्नातानि । तेषु संदेहः किमङ्गप्रधाना-

र्थानि, उत प्रधानार्थानि । किं तावत् प्राप्तम् ? अङ्गप्रधानार्थानीति पूर्वेण न्यायेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स्वामियुक्तमेतत् । तस्मात् प्रधानस्य । कस्मात् ? फलसंयोगात् । पुरुषस्य यागेन अयं संबन्धः । यागः अपूर्वस्य दाता पुरुषः प्रतिग्रहीता । ननु अन्योऽपि अस्ति संबन्धः । यागो निर्वर्त्यः, पुरुषः अभिनिर्वर्तक इति । फलेन तु संबन्धो भविष्यतीत्येवमर्थं पुरुषः श्रूयते । नहि यागं स साधयति । यागसत्तया संभवेत इति । किमिति तर्हि ? नियतयत्नं फलं भवतीति । संस्काराश्च संस्कुर्वन्तीत्युच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनम्, तत्र सामर्थ्यं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनम्, न यागमभिनिर्वर्तयितुम् । तस्मात् ये पुरुषसंस्काराः, ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्तिसमर्थम् । आह । यदि यागनिर्वृत्तौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः ? यदस्य कर्ता फलेन संबध्यते । तस्मात् स्वामिसंस्काराः प्रधानार्था इति ।

या— 'याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्मवत्' (३।८।२।४) इत्यनेनाधिकरणेन यथा याजमानत्वं सिद्धम्, ते किं यजमानस्य कर्तृत्वांशेन अङ्गप्रधानार्थाः, उत भोक्तृत्वांशेन फलप्रधानार्था इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेणाधिकरणेन सर्वार्थत्वम् । सर्वार्थं हि यजमानं अवस्थिताः शक्नुवन्ति सर्वमुपकर्तुम् । न च व्यावृत्तिकारणमस्ति । इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'येनैव हेतुनैतेषां स्वामिगामित्वनिश्चयः । तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥' यदि स्वामिकर्तृत्वात्मनापि भवेत्, तत्र सर्वार्थत्वं प्रतिपद्येत । भोक्तृत्वात्मनावस्थानम् । न हि तद्विना नोपपद्यते (भोक्तृत्वात्मकस्याधिकारत्वानिशानप्रकारत्वादिति भावः) । कर्तृत्वं तु तन्मात्रेऽपि यथा भवति तथा सङ्गोक्तं प्रयत्नम् । ऋत्विक्ष्वपि च तद्दर्शनात् नैव तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यताऽऽधानमा काङ्क्षति, यत्र च योग्यत्वमनुपजातम् । न तु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमभीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नम् । योग्यता च आदधाना क्रिया संस्कार इत्युच्यते । तस्मात् भोक्त्रंशं भजते । यस्य च कर्मणः फलं यजमानेन भुज्यते, तद्देशस्था तस्यैवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नान्यस्य । प्रधानस्य फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानाम्, फलाभावात् । तस्मात् प्रधानस्य एतज्जातीयकाः । आह । यदि फलोऽनिर्वृत्तिकारे न पतन्ति, तत् (तदा) फलस्यैव अङ्गं प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । एष एव हि प्रधानस्योपकारः, यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्ता क्रियते । ततश्च यथैव अन्यानि अदृष्टार्थानि अङ्गानि फलयोग्यतामपि कुर्वन्ति (प्रत्यक्षमिदम्) नाङ्गत्वात् प्रच्यवन्ते, तथैव एतेऽपि (याजमानाः संस्काराः) द्रष्टव्याः । प्रयोजनं अग्नीषोमीयादिविकारेषु गमनं वपनादीनाम् अगमनं सिद्धान्ते ।

शा— संस्काराः वपनादयः अङ्गप्रधानार्थाः स्युः, इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वाद् दृष्टत्वाच्च तद्गुणाः । संस्काराः कर्तृभावस्तु गुणो दृष्टश्च सोऽन्यतः ॥'

सोम— पूर्वापवादात् संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अग्नीषोमीयपशुविकारे निरूढपशुबन्धादौ तेषां प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु नेति । सूत्रार्थस्तु— स्वामिप्रयुक्तं वपनयोजनादिकं प्रधानस्य धर्मः फलसंयोगात् फलभोक्तृस्वरूपभोक्तृत्वसंयोगात् इति ।

वि— 'वपनादुपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत । मुख्य एव, द्वयोस्तु स्यात् कर्तृगतत्वतः ॥, मुक्त शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोगिनः । विनाऽपि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥' स वपनादिकृत उपकारः तत्र कर्तृत्वाकारे नास्ति ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः ज्योतिष्टोमादौ च कर्मसु श्रुतवपनादयस्तावत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्थाः, न तु आरादुपकारकाः 'केशश्मश्रु वपते' 'नखानि निकृन्तते' 'दतो धावते' 'स्नाति' 'आङ्क्ते' 'अभ्यङ्क्ते' इत्यादौ आत्मनेपदनिर्देशात् पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रिया

वक्ष्यति। वा ३।८।१।२१ पृ ९६८. ॐ 'स्वामिसत्तदृशा कर्मसामान्यात्।' (३।७।१८।३८) तत्र 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' अत्र न तावत् यजमानानाम् अनुयजनकर्तृत्वरूपऋत्विक्त्वसामान्याय द्वयोः प्रथमान्तयोः सामानाधिकरण्येन अन्वयः 'स्वामिसत्तदृशा०' इति न्यायेन प्रासनया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। भाट्ट ६।६।२

ॐ स्वामिस्थले धने प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम्। ६।३।९।२३-२५ मीको पृ ४१०९ 'धने स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्। ● स्वामिस्थले धने प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मा वपनादिसंस्कारा भवन्ति। ६।३।१०।२६ मीको पृ ४१०९ 'धने स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत्वं भवति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

ॐ स्वायम्भुवमतम्। (कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ) तत्र विधिविवेकग्रन्थः इत्थम्— अपि च निरुपादानकार्यानुत्पादात् तन्त्वादिव्यतिरेकाभावात् उपादेयस्य उपादानरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते। सर्वात्मना तु सत्त्वे तदनुपपत्तेः वैयर्थ्याच्च उपादेयवत्। साध्यं नोपादानम्। कथं तर्हि कर्म कारकम्? नैव कर्म कारकम्, कारकाश्रित इति केचित्। विकार्यप्राप्ययोर्वा सत्त्वात् अदोषः। त्रैविध्यं तर्हि हीयते, कामम्, न तु असतः कारकस्य शक्या व्यवस्थानम्। कथं तर्हि 'घटं करोति' इति प्रयोगः? उपादेयश्रुत्या उपादाननिर्देशात्। बुद्धिस्थस्य वा क्रियासम्बन्धात् युक्ता निर्वर्त्यस्य कारकता, यथाऽऽह 'व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः। कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धिस्थप्रकल्पितम्॥' इति। (अथ न्यायकणिकाभिहितः अस्यैव ग्रन्थस्य विवरणं अवतार्यते। के) (अपि च समानतीर्था अपि स्वायम्भुवा एकान्तानभ्युपगमात् इति वदन्तः न सर्वात्मना सत उत्पत्तिमभ्युपयन्ति, अपि तु उपादेयस्य उपादानरूपेण सत, न पुनः उपादेयरूपेणापि सत इत्याह—) अपि च निरुपादानकार्यानुत्पादात् (निरुपादानात् उपादानात् कार्यं निरुपादान तन्त्वादिभ्यो भिन्नप्रदेश इति यावत्) तन्त्वादिव्यतिरेकाभावात् उपादेयस्य उपादानरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते (एतदुक्तं भवति— यथा कुण्डादिभ्यो भिन्नदेशो दध्यादिरुपलभ्यते, नैवं तन्त्वादिभ्यः, सोऽयं धर्मधर्मिभावः नैकान्तिकभेदे भवितुमर्हति गवाश्वस्येव। नाप्यभेदे एकान्तिके धर्मिरूपस्येव। तस्मात् कथंचिद्भेदः, कथंचिद् भेद एषितव्यः। सोऽयं अनेकान्ताऽभ्युपगम इत्यर्थः। (अथ उपादेयस्वरूपेणापि सतः किमिति उत्पत्तिर्नोच्यते? इत्यत आह—) सर्वात्मना तु सत्त्वे तदनुपपत्तेः (तस्या उत्पत्तेरनुपपत्तेः। हेत्वन्तरमाह—) वैयर्थ्याच्च (साधनानाम्) उपादेयवत्। साध्यं नोपादानम्। (साध्यं साधनार्हं नोपादानम्। यतो निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात्। ननु यदि असत उत्पत्तिः इत तस्य असत्त्वेन क्रियां प्रति निमित्तभावाभावात् कथं कर्म कारकम् इत्याह—) कथं तर्हि कर्म कारकम्? (तदेकदेशिमतेन परिहरति—) नैव कारकं कर्म कारकाश्रितं इति केचित् (यथा आहुः 'कारकादुत्पन्नं कर्म' इति। तदेतत् कारकाधिकारे कर्मसंज्ञाविधानविरुद्धम् इति अनादृत्य पक्षान्तरमुपन्यस्यति—) विकार्यप्राप्ययोर्वा सत्त्वात् अदोषः। (चोदयति—) त्रैविध्यं तर्हि हीयते (वैयाकरणप्रसिद्धमतं कर्मणो हीयेत, निर्वर्त्यस्य असत्त्वेन अकर्मत्वात्। परिहरति—) कामम् (हीयतां) न तु असतः कारकस्य शक्यं व्यवस्थानम् (तत्रभवत अभियुक्तस्य पाणिनेर्विरोधः कात्यायनस्य अश्रद्धानस्य इति भावः। ननु यदि न निर्वर्त्यस्य कर्मता) कथं तर्हि 'घटं करोति' इति (द्वितीया—) प्रयोगः? (तस्मात् लौकिकप्रयोगविरोधात् पाणिनेरव अश्रद्धानत्वमित्यत्र। समाधत्ते—) उपादेयश्रुत्या उपादाननिर्देशात् (उपादेयस्य घटस्य श्रुत्या घटशब्देन इति यावत्, उपादानस्य कपालानां तादर्थ्यनिमित्तमुपचारात्। उपादानस्य च सत्त्वेन कारकत्वोपपत्तेः द्वितीयाप्रयोगसिद्धिः। एतदुक्तं भवति, प्रयोगो लौकिकः 'घटं करोति' इति, न पुनरस्य मुख्यार्थता, औपचारिक

स्यापि तस्य लोके दर्शनात् 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति यथा । तदिह कारके 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' 'कर्मणि द्वितीया' इत्यभियुक्तस्मृतेः औपचारिक इति निश्चीयते । अतो यस्य स्मृत्या विरोधो मुख्यत्वस्य, न तस्य लौकिकत्वम्, यस्य तु प्रयोगस्य लौकिकत्वम्, न तस्य विरोधः इति । अस्तु वा मुख्यत्वं तथापि अविरोधः इत्याह-) बुद्धिस्थस्य वा क्रियाप्रयोगात् युक्तो निर्वर्त्यस्य कारकभावः । यथोक्तम्- 'व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः । कारकत्वं यथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥' (व्याक्तौ हि पदार्थे तस्या निष्पन्नात् ,अन्यथानवधानुपपत्तेः इत्यर्थः) । विवि. कारिका ६ पृ. १२–१५.

● स्वाराज्यकामः वाजपेयेन यजेत । भा. २।२।७।२१, १०।८।३।६. ● स्वाराज्यकामस्य राजसूयसंज्ञको याग उपायत्वेन चोद्यते । स उपाये प्रवर्तमानः आदौ एव ऋत्विजो वृणीते 'राजसूयसंज्ञकेन यागेन याजयत' इति । तत्र अप्रमाणविशेषत्वात् सर्वेषां ऋत्विजां कर्म भवति इति (तन्त्रम्) । टुप्.११।४।२।५.

● 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं०' इत्युत्तमप्रयाजमन्त्रः प्रधानभूतदेवताविधिः । वाल. पृ. ६२.

■ 'स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणाः' इति विशिष्टवादः ॥

उत्तमप्रयाजे 'स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणाः' इत्यत्र होमार्थेति तादर्थ्यस्यानाम्नानात् प्रयाजदेवताया अग्नेरेव वादः तत्प्रकाशनत्वात्, इति प्राप्ते, 'स्वाहा देवानाज्यपान्' इत्यस्योच्चारणादेव प्रयाजस्य 'अग्निष्टोम्यो देवताभ्यः स्वाहा करोति' इति वचनेन प्रत्यक्षमाणदेवत्वेऽग्नीषोमीयहौत्रादित्वेन हव्यावहननिमित्तत्वस्य सौविष्टकृतहविर्मोपणे भविष्यत्प्रतीतिप्रभवात् विशिष्टत्व एवैष वादः । संकर्ष.४।२।१५.

■ 'स्वाहा देवा आज्यपाः' इति प्रयाजानुयाजदेवतावादः ॥

'स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा.' इत्युत्तमप्रयाजयाज्यायां श्रुतं यद्यपि 'देवा आज्यपां आवह' इति आवाहनमन्त्रैः प्रयाजानुयाजदेवता मिलित्वा कीर्तिताः । 'यद्देवा आज्यपा आवाहयति प्रयाजानुयाजांस्तदावाहयति' इति श्रुतेः । तथाऽपि 'तं स्वाहाकारेण प्रयाजेषु समभ्रापयन्' इति श्रुत्या यज्ञसमाप्तेरिव कीर्तनात् 'यदग्निष्टोम्यो देवताभ्यः स्वाहा करोति' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रयाजानामिष्टत्वेनानिष्टानामनूयाजदेवतानामेवेदं कीर्तनम् । तेन आतिथ्यायामस्याशस्य लोपः । अपबर्हिषोर्द्विवचनान्तोहश्च । अस्तु वा अनिष्टत्वाविशेषेणोत्तमप्रयाजदेवताया अप्यभिधानमित्यातिथ्यायामेकवचनान्त ऊह एव । इति प्राप्ते, उत्तमप्रयाजस्याग्न्येकदेवताकत्वेन यदग्निष्टोम्य इत्यर्थवादस्याज्यभागादिदेवतापरत्वेनापि उपपत्तेः मन्त्रवर्णिकदेवतानिर्नमस्य स्मरणरूपसंस्काराधायकत्वेन तस्य च इष्टानिष्टसाधारण्येन अविस्मरणफलकत्वेन आवाहनमन्त्रैकवाक्यत्वयोगेन प्रयाजानूयाजदेवतानां सर्वासामभिधानम् । संकर्ष. ४।३।६.

● 'स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा' इति परिपश्व्ये (? परितप्ये) आहुती अग्नीषोमीये पशौ । वाल. पृ. ३६.

● 'स्वाहा यज्ञं वातादारभे' इत्यादौ स्वाहाकारस्य न होमार्थता, चतुर्थ्या अभावात् सम्प्रदानानिर्धारणात् । संकर्ष. २।४।१७.

■ 'स्वाहाऽत्वमिन्द्राय ते जुहोमि' इत्यादौ स्वाहाशब्दो न प्रदानार्थः ॥

'स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि' 'स्वाहाकृतमिन्द्राय ते जुहोमि' इत्याद्याम्नायेन चतुर्थ्यन्तसमभिव्याहृतानां प्रदानार्थत्वे प्राप्ते, प्रत्ययार्थे उपसर्जनत्वेनान्वितानां स्वाहाकाराणां मुख्यविशेष्यत्वाभावात् द्रव्यस्तुतिद्वारेव वाक्यार्थसमन्वयाच्च प्रदानार्थता । संकर्ष. २।४।१८.

● स्वाहाशब्दः वषट्-शब्दश्च प्रदानार्थे । भा. ८।४।५।१७.

● स्वाहाकार शब्दप्रयोगो न वस्तोनि देवतावचनम् । टुप्. १०।११।३।१४. ● स्वाहाकारः सर्वेषु

दर्विहोमेषु भवति । भा. १०।८।१०।२०–२२. ● 'स्वाहाकारं यजति' इति । पञ्चमप्रयाजस्य कर्मनामधेयम् । वि. १०।१।७. ● स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते । संकर्ष. २।४।२१. ● स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते । भा. ८।४।५।१७, ● स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः 'पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति । ८।४।५।११, ● स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः । लौकिके च तन्त्रे वषट्कारो निर्दिष्टः । ८।४।५।११, ● स्वाहाकारस्य प्रकृतौ एकार्थत्वं नारिष्ठहोमेषु, पार्वणहोमयोश्च । ८।४।५।१५. ● स्वाहाकाराणां पुरस्तात् श्रूयमाणानां 'स्वाहा वाचे, स्वाहा वाचस्पतये' इत्यादौ न होमार्थता इति पूर्वपक्षः । वागादीनां चतुर्थ्यन्तत्वेन देवतात्वावगमात् क्वापि स्थितस्य अर्थप्रकाशकत्वानपायात् प्रदानार्थतैव इति सिद्धान्तः । संकर्ष. २।१४।१७, ● स्वाहाकाराणां प्रदानार्थत्वं 'पृथिव्यै स्वाहा' 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादौ । २।४।१७.

● स्वाहाकारादिमन्त्रेण– आवाहनमन्त्रेण देवतास्मरणेऽपि स्वाहाकारादिमन्त्रेण दानार्थं पुनः स्मरणम् । भाट्ट १०।१।९ पृ. २०५.

● स्वाहाकारनियमः– 'स्वाहाऽग्निं, स्वाहा सोमम्' इत्यादिः । भा. १०।८।१४।२४.

● स्वाहाकारपुनःश्रवणं किञ्चिद्दर्विहोमस्थं अन्तराध्यायीतस्वाहाकारानुपसंहारकम् । १०।८।१०।२०–२२. मीको पृ. ७०१५ 'दर्विहोमेषु कश्चित् स्वाहाकारपुनःश्रवणस्य०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्वाहाकार–पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः होमे करणम् । संकर्ष. २।४।१७. 'होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः करणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्वाहाकारयागः (पञ्चमः प्रयाजः) पवनादायकयागे नास्ति । भाट्ट. ४।१।७, ● स्वाहाकारयागो यागनिष्पत्त्यादिविनियोगस्थले (चयने) । ४।१।७.

● स्वाहाकारविधानं अविहितस्वाहाकारेषु प्रधानेषु । वि. १०।८।१०.

● स्वाहाकारशब्दः (उत्तमप्रयाजः) यागवचनः यथा समिदादयः । भा. १०।१।७।१४.

● स्विष्टकृत् अग्निः आहवनीयादन्य एव न तु आहवनीय एव । स चान्यो गार्हपत्यः । संकर्ष. ४।२।९–१०, ● स्विष्टकृदग्निः श्रप्यमाणो (चरु) न होमार्थं किंतु हव्यश्रापणार्थम् । ४।२।११. ● स्विष्टकृदग्निः गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव । संकर्ष. ४।१।१०. मीको. पृ १९ 'अग्निः स्विष्टकृत् गार्हपत्याधिष्ठाता०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृत् अग्नीषोमीयशेषैः त्रिभिरङ्गैः कर्तव्यः अग्नीषोमीये पशौ । १०।७।३।१०–११. मीको पृ. ११४ 'अग्नीषोमीये पशौ स्विष्टकृत्०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृत् अनुयाजेषु संस्कारकर्म । वि. १०।४।२१.

■ स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् । १०।४।१९।१८॥

दर्शपूर्णमासयोः तृतीयोऽनुयाजः आरादुपकारक इति पूर्वः पक्षः । संस्कारकर्म इति सिद्धान्तः । तथाहि– अनुयाजे तृतीयानुयाजमन्त्रे यः स्विष्टकृदग्निः पठ्यते स आवापिकः स्यात् न आवापपाठः । आम्नातः आवापिकस्विष्टकृतो अन्यथा आवापस्थानम् । तत्र मध्य आवापिकः । तस्मात् बहिर्विधमानस्तु बाधः । अनुयाजे आवापिकस्विष्टकृत्कर्म प्रयोजनवत् इज्यमानप्रधानस्वरूपद्वारा संस्कारकत्ववत् । अङ्गानां आरादुपकारकाणां प्रकरणेन क्रतूपकारलक्षणप्रयोजनेन संयोगात् संनिपातिनां तु श्रुत्यादिना संस्कार्येण अर्थेन संयोगात् संबन्धात् । आरादुपकारकेभ्यश्च संनिपातिनां बलवत्त्वात् । तस्मात् अनुयाजे स्विष्टकृत्पठनं आवापिकत्वेन संस्कारकर्म इति सिद्धान्तः । के.

● स्विष्टकृत् उत्तरार्धात् अवदातव्यम् । भा. ३।४।४।१०. ● स्विष्टकृत् एकदेवताके पशुगणे तन्त्रेण न प्राजापत्यपशुषु । भाट्ट. ५।२।६. ● स्विष्टकृत् अश्वमेधीयेऽस्ति । आज्यभागौ स्विष्टकृत् भवतीति तन्त्रानुरोधेन । वि. १०।७।१०. ● स्विष्टकृत् दर्शपूर्ण-

मासादौ, तेन देवतायामदृष्टं क्रियते न देवतायाः संस्कारः । भा. ४।१।७।१८-२०.

स्विष्टकृद् देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निवर्तेत ॥ १०।४।१७।३४॥

सौमिके अवभृथे 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इति श्रुतम् । स्विष्टकृच्छब्दः अग्नेः वाचकः । अग्नीवरुणयोश्च केवलाग्निदेवतायाः सकाशात् अन्यत्व-व्यापत्त्यवस्थितिदेवतान्तरत्वात् । तस्मात् अग्नीवरुणयोः देवतान्तरे सति स्विष्टकृत् इति शब्दः तच्छब्दत्वात् अग्नीवरुणवाचकत्वात् निवर्तेत । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृत् इति विशेषणं न देयमित्यर्थः । तस्मात् 'अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूहि' इति न वक्तव्यं किन्तु 'अग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहि' इति वक्तव्यं इत्यादि । इति पूर्वः पक्षः ।

संयोगो वाऽर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

सौमिके अवभृथे 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इति श्रुतम् । तत्र अस्विष्टकृच्छब्दकं कर्तव्यं इति पूर्वपक्षं कृत्वा प्राप्त वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । संयोगः स्विष्टकृच्छब्दस्य अग्नीवरुणशब्देन स्यात् । 'अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूहि' इत्यादि सस्विष्टकृच्छब्दकं कर्तव्य इत्यर्थः । अर्थापत्तेः अग्न्यर्थे अग्नीवरुणयोः आपत्ते प्राप्ते । प्रकृतौ यत्र अग्निः स्विष्टकृत् तत्र स्थाने अवभृथे अग्नीवरुणौ प्राप्तौ, तस्मात् स्विष्टकृच्छब्दान्वितौ भवतः । अभिधानस्य कर्मजत्वात् स्विष्टकृत् इति अभिधानस्य 'स्विष्टं करोति स्विष्टकृत्' इति स्विष्टकरणनिमित्तत्वात् । यद्यपि इदानीं अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टं न कृतं तथापि आपत्स्यति इति भविष्यति काले करिष्यतः, इति सौमिकस्विष्टकृच्छब्दस्योपचारः कर्तव्यं सिद्धम् । तस्मात् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं इति सिद्धान्तः । के.

● 'स्विष्टकृद् देवतान्यत्वे०' (१०।४।१७।३४-३५) । अवभृथे 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इति स्विष्टकृच्छब्दार्थत्वे स्विष्टकृद्विशेषणविशिष्टे अग्नीवरुणयोः विधौ विशिष्टविध्यापत्तेः अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कार्यं इति पूर्वपक्षिणे यजतिना प्राकृतस्विष्टकृद्यागमेवोद्दिश्य अग्नीवरुणयोर्विधौ एकविशेष्यस्थानापत्तिरेव द्वयोः, इति विशेषणं प्राप्तमेवानूद्यते स्विष्टकृतौ इति इत्युत्तरं दत्तम् । बाल. पृ. १४१. ● स्विष्टकृत् पितृयज्ञे 'उत्तरार्धात् सकृदवद्यति' इति । भा. ११।१।७।३६. ● स्विष्टकृत् प्रतिपत्तिर्यागश्च । तत्र च मन्त्राणामङ्गत्वम् (४।१।१८ इत्यत्र वक्ष्यते) । वा. ३।२।५।१५. ● स्विष्टकृत् यागद्रव्यशेषसंस्कारको दर्शपूर्णमासयोः । टुप्. १०।७।१।११ पृ २०२८. ● स्विष्टकृत् शेषकार्यम् । वा. ३।४।१४।३७, ३।८।१५।४२. ● स्विष्टकृत् संस्कारार्थः अपूर्वार्थश्च इत्युभयार्थः । वि. ४।१।७, ● स्विष्टकृत् सर्वेषां हविषां 'उत्तरार्धात् सकृत् सकृत् स्विष्टकृतेऽवद्यति' इति । १०।४।२१. ● स्विष्टकृत् शाकप्रस्थायीये नास्ति । सकर्प. १।३।४. मीको. पृ. ४२५.१ 'शाकप्रस्थायीये उपस्तरणाभिघारणे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृत् सौमस्य वाजिनस्य च नास्ति, अनुयाजप्रकरण इति सिद्धि । सकर्प. १।८।११. ● स्विष्टकृत् इति संस्कारापूर्वोभयार्थः । वि. ४।१।७ ● स्विष्टकृतं शेषात् यजति । भा. ११।२।२।१०. ● स्विष्टकृता द्रव्यनिर्वर्तितभिन्नपि न याग इति. । टुप. ६।४।२।१. ● स्विष्टकृतं यद्यपि अवदेयते तदपि प्रधानः एव । वा ३।५।१।४. ● स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहने इ यवद्वायेव इति तत्रैव 'अग्नि होत्राय' इति निगदः । सकर्प. ४।१।११. मीको पृ. १२६ 'अग्नेः स्विष्टकृत आवाहन०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृत. अवदानादिप्रदानान्त धर्मे, आग्नेयादिप्रधानप्रदानानन्तरं कार्यम् । वि. ५।१।१२. ● स्विष्टकृतः आनियाप्राशित्र न बाध । सकर्प. १।८।१२. मीको. पृ. १४९५ 'कालिमानुवषट्कारश्चेव०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृतः पुरोडाशवत्तेजस्ता नास्ति दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।१।१३।१८-१९, ● स्विष्टकृति

पादिभिः) संस्कृतत्वात् । अथमप्यविरोधाद्भविष्यतीति चेत् । तथाप्येष सूत्रार्थः, संस्कारकर्मत्वाविदान्तत्वात् । यावद्यागकृतप्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारमपेक्षते प्रधाननिर्वृत्युत्तरकालं तु कृतं संस्कारैरिति संस्काराणामनवसरः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥

भाष्यम्— सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि कर्तव्यानि । कुतः ? कारणाविशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्यक्रियायां कारणम्, तत्सर्वेषाम् । न हि शेषः प्रतिपादयितव्यः । यस्यैव न प्रतिपाद्यते तस्य तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्यः कर्तव्यानीति ।

वा— 'येन तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' (२।१।३।८) इत्येवं संस्कारकर्माण्येतानि । तथापि 'उत्पत्तौ येन संयुक्तम्' (४।२।७।१९) इति प्रतिपत्तयः । ताश्च सर्वैः कृतार्थत्वाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैताभिर्द्रव्याणि न प्रयोक्ष्यन्ते तथाऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तत्वात्सर्वविषयता । निवृत्तेऽपि च प्रधाने तदीयानां सतामेषां का प्रतिपत्तिरित्यवश्यमपेक्षिते शक्यः प्रतिपत्तिनियमो विधातुम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च दृश्यते 'देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेति तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्तरार्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यात्' इति वीप्सादर्शनम् । तस्मात् सर्वेभ्यः शेषकार्याणीति ।

वा— 'सकृत्सकृत्' इति स्विष्टकृदवदानवीप्सा सर्वेभ्योऽवदाने संस्कारपक्षे नाऽवकल्पते नान्यथा । (एवं तावच्चत्वार्यधिकरणान्तरपरतया सूत्राणि व्याख्याय तत्र चैतादृशविषये प्रतिपत्तिकर्मत्वस्य चतुर्थाध्यायद्वितीयपाद एव व्यवस्थापयिष्यमाणतया पौनरुक्त्यापत्तेरपरितोषात्स्वयं तावत्पूर्वाधिकरणप्रयोजनकथनार्थतया सूत्राणि व्याचष्टे–प्रयोजनमित्यादिना) 'प्रयोजनसूत्राणि चैतानि । यदि नाम शेषकार्यवशेन पूर्वपक्षेऽप्यवदान किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमस्माभिरभिहितोऽर्थस्तत्रैवं सूत्रं योज्यम् । पूर्वपक्षे हवींषि शेषकार्याप्रयोजकानीत्येकस्मात्क्रियेरन् । बलाधारदारः प्रधानेभ्यः, सकृत्कृते समस्तः कृत इति संस्कृतरागान्यत्वोऽपि कर्तव्यः । सिद्धान्ते तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यः । लिङ्गदर्शनं च पौर्णमास्यधिकरणस्य प्रयोजनेऽस्मिन्सिद्धान्तं द्योतयति ।

शा— सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि किं एकस्माद्धविषः कार्याणि उत सर्वेभ्यः इति विचारः । तत्र एकस्मादेव शेषात् स्विष्टकृत् इति शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् एकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्यः । इति प्राप्ते, उच्यते । यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि, ततः स्यादेवम् । शेषस्य तु आकीर्णकरस्य अपेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते । स यस्यैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपात् वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्यः प्रतिपत्तिः ।

सोम— पूर्वोपजीवित्वात् संगतिः विशेषा । सूत्रार्थस्तु– एकस्मादेव शेषकार्याणि क्रियेरन्, शेषस्य शेषकार्यं प्रति गुणभूततया अप्रयोजकस्वभावादिति ।

वि— 'शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृते । शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यं संस्कारसाम्यतः ॥'

भाट्ट— अत्र भाष्यकारेण शेषकार्याणां अर्थकर्मत्वात् एकस्मादेव हविषः शेषकार्याणि कर्तव्यानि इति पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तित्वं प्रसाध्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तितम् । तत् चतुर्थे एव तादृग्विषये प्रतिपत्तित्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः पूर्वाधिकरणप्रयोजनकथनार्थानि एतानि सूत्राणि इति वार्तिककारो व्याचख्यौ । यदि पूर्वाधिकरणे शेषकार्याणां हविरन्तराशेषकत्वं पूर्वपक्षे तदा स्पष्टमेव प्रयोजनम् । यदा तु शेषकार्यानुरोधेन शेषस्थापनं तदा नैषां पञ्चयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन अप्रयोजकत्वेऽपि अर्थकर्मत्वेन तुषोपवापकपालत्वच्छेदस्य गुणभूतत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादुपादेयविशेषणत्वेन उद्देश्यगतसंख्याया विवक्षितत्वाच्च एकस्मादेव करणं शेषकार्याणाम् । 'सकृत्सकृत्'

(तैत्र. २।६।६) इति विशेषश्रवणं तु 'चतुर्थे-चतुर्थेऽहन्यहीनस्य' इतिवत् प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वात् चातुर्थिकन्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वात् अविवक्षितमध्यशेषाख्यसहकार्यानुरोधेन सर्वेभ्यः करणम् । वीप्सा च उपपन्नतरा ।

मण्डन— 'शेषक्रिया सर्वहविर्भ्य एव ।'

शंकर— 'नैकस्माच्छेषकार्यं स्यात् ।'

● स्विष्टकृदर्थावत्तनाशे पुनरवदानाभावः । टु. ६।४।२।३.

● स्विष्टकृदवदानं आग्नेयपुरोडाशस्य पूर्वं कर्तव्यं ततः सानाय्यस्य, प्रवृत्तिक्रमात्मुख्यक्रमस्य बलीयस्त्वात् । दर्शपूर्णमासयोः । टुप्. ५।४।२।२–४.

● स्विष्टकृदादि यावदुक्तं कर्तव्यं गृहमेधीये । १०।७।१०।३४. मीको. पृ. १६०३ 'गृहमेधीये यावदुक्तं कर्तव्यम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृदादीनि प्रधानचोदनाश्रितत्वैव शेषस्य माहकाणि भवन्ति, तेषां पात्रयुक्तद्रव्योपजीवनात् अप्रयोजकत्वे सति नाशदोषापहारित्वेऽपि अक्रिया सिद्धा भवति । भा. ३।८।१४।३०. ● स्विष्टकृदादिः उपयुक्तहविःसंस्कारः । मीन्या. ● स्विष्टकृदादीनां हुतं प्रधानं निमित्तम्, अन्वाहार्यादीनां तु करिष्यमाणम् । टुप्. ५।१।७।१८. ● स्विष्टकृदादीनां निर्वृत्तमात्रमाश्रितत्वात्तु स्तुतशस्त्रप्रदोषवत्त्व भविष्यति । भा. ३।४।१४।४१ पृ. ९८३.

● स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराणि उत्पादयेत् इति पूर्वपक्षः, नेति सिद्धान्तः । भा. ३।४।१४।३७.

● स्विष्टकृदादिशेषकर्म प्राथमिकहविःशेषादेव । ३।४।१६।४६–४७. मीको. पृ. २७५१ 'प्रथमोत्तमयोस्तन्याय.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृदादिशेषकर्मसु धर्मसंस्कारत्वम्, द्रव्यस्य गौणत्वम्, शेषसंस्कारत्वम् । भा. ३।५।४।१७.

● स्विष्टकृदादिशेषकार्यमैन्द्र नास्ति इति आश्विनेऽधिकरणे (३।५।१–३) कथितम् । तत्र उत्तरे आग्नेयादिष्वपि शेषकार्यं नास्ति कौम्भ्यत्र विशेषः चिन्त्यते । भा. ३।५।४।१६. ● स्विष्टकृदादिशेषकार्यं न ध्रौवाज्यात् । ३।५।१।११–१२. ● स्विष्टकृदादिशेषकार्यं साकप्रस्थायीये नास्ति, कुम्भीभिरेव होमे सति हविःशेषाभावात् । वि. ३।५।२.

● स्विष्टकृदिष्टं अमावास्यायां सानाय्यादवदीयते । भा. ३।५।२।१३. ● स्विष्टकृदिष्टं उपांशुयाजद्रव्याद् आज्यात् नावदातव्यम् । ३।५।१।११–१२. मीको. पृ. १२०४ 'उपांशुयाजद्रव्यादाज्यात् ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृदिष्टं शेषकार्यं साकंप्रस्थायीये नास्ति । साकप्रस्थायीयाधिकरणम् । ३।५।२।११. ● स्विष्टकृदिष्टं सर्वपृष्ठेष्टौ सकृदेव कर्तव्यम्, न प्रतिकर्म । सर्वपृष्ठेष्टिः । ३।५।४।१६–१७. ● स्विष्टकृदिष्टं सौत्रामण्यां न कर्तव्यम् । ३।५।३।१४–१५.

● स्विष्टकृद्गुणकः तृतीयोऽनुयाजः दर्शपूर्णमासयोः । वि. १०।४।२१.

● स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षमते पृथक्त्वेन आवृत्तिः । दृश्यते संकर्षे (१।१।३) । सु. पृ. ११५६.

● स्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया दर्शपूर्णमासगततृतीयानुयाजः सन्निपत्योपकारकः । १०।४।१५।३८. मीको. पृ. ८२१ 'अनुयाजस्य तृतीयस्य०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृन्निगदे 'अयाट् देवानामाज्यपानां' इति प्रयाजदेवता अभिधीयन्ते इति प्राप्ते, प्रयाजगुणकदेवतानामभिधानं इति सिद्धान्तः । संकर्ष. ४।३।१४.

● स्विष्टकृत्प्रश्लेषोऽपि प्रधानाङ्गभूतः प्रधानप्रयुक्तश्च सन् स्विष्टकृद्यागस्यास्यैव सामयुक्तश्च । भाट्ट ४।१।१३.

● स्विष्टकृद्यागः अर्थकर्मैव । भाट्ट. ४।१।११. ● स्विष्टकृद्याग. उपयुक्तहविःसंस्कारः । तथा हि आग्नेयादेरानुपूर्व्यनन्तरम् । अन्वाहार्यः, द्रव्यत्यागः, देवतोद्देशेन त्यागश्चेति चत्वारः । तत्र त्यागेन परतः पूर्वेषु परमन्त्यानां स्विष्टकृत् गौणोत्पाद इति सर्वोद्देशः स्विष्टकृत् । वि. ४।१।७. ● स्विष्टकृद्यागः द्रव्यसं-

यागेन दृष्टार्थः देवतोद्देशांशेन तु अदृष्टार्थः । अग्नेः स्विष्टकृतः क्वचिदन्यत्र विनियोगाभावात् । इदं च दृष्टादृष्टोभयार्थं द्रव्यसंस्कारक सन्निपत्योपकारक अन्यर्थं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म । बाल. पृ. ८३. ● स्विष्टकृद्यागो नावयविनो नोत्तरार्धस्य वा प्रयोजकः । आज्यपक्षेऽपस्य तु प्रयोजकः दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ४।१।१३. ● स्विष्टकृद्याग प्रकृतभागोऽपादिपुरोडाश द्रव्यैरेव प्रवर्तते न तु स्वतन्त्रपुरोडाशप्रयोजकः । शेषप्रति-पत्तिविशेषोऽयम् । तेन प्रधानयागोत्तर अवशिष्ट-हविर्नाशे स्विष्टकृदादिशेषकार्यलोप एव । वि.४।१। १३. ● स्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूप. संस्कारोऽपि मन्त्र-याराः प्रतिपत्तिश्चेत्युभयात्मकः इति 'आभिचारविधौ-शेष०' (४।१।७।१८) इत्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. पृ. ११०७. ● स्विष्टकृद्याग. प्रधानहविषा संस्कारः न कर्मान्तरम् । भा. ३।३।५।१३. ● स्विष्टकृद्याग. वनस्पतियागस्य प्रकृतिः । वि. १०।४।१८. ● स्विष्ट कृद्यागः शेषस्य अप्रयोजक. । बाल. पृ. १०७, ● स्विष्टकृद्याग शेषोत्पत्त्युपांशुयाजयोः अप्रयोजक, पाशन-भागस्य तु प्रयोजक । पृ. १०७. ● स्विष्टकृद्यागस्य लोप एव एककपालस्य सर्वहोमे आज्येनापि समापन नास्ति । भाट्ट. ४।१।७. ● स्विष्टकृद्यागे 'अग्नि स्विष्टकृत्' इति मनुष्या देवता । नि. १०।४।१८. ● स्विष्टकृद्यागे, अवभृथे, 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इति विधानात् अविशेषणौ देवी वरुणौ । १०।४।१९.

● स्विष्टकृद्यागलोपेऽपि देवतावाहनलोपो न भवति । संकर्ष. ४।१।९.

● स्विष्टकृद्यागीयनिगमेषु अग्नीवरुणयो. वचनं अग्निस्विष्टकृच्छब्दयोरेव वर्णेन ज्योतिष्टोमे अवभृथे । १०।८।१७।३४-३५. मीको. पृ. ७०१ 'अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमेषु०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृद्याज्यानिगदे 'अयाळग्निरग्नेः' इति गार्हपत्यस्यैव याद्. ॥

स्विष्टकृद्याज्यानिगदे 'अयाळग्निरग्नेः प्रिया धामानि' इत्यत्र आहवनीयस्योपक्रान्तत्वेन 'यक्षदग्नेः' इत्यत्रापि तस्यैव यादः । 'जातवेदा जुषतां हविः' इति हवि-र्लोपलिङ्गेन गार्हपत्यस्य पृथङ्निर्दिष्टत्वात् । इति प्राप्ते, स्थानादेव गार्हपत्यस्यैव यादः तस्यैव 'सोऽध्वर' इत्यनेन प्रकृतहविर्लोपणाभ्यनुज्ञार्थं पुनर्निर्देशोपपत्तेः । संकर्ष.४।२।१७.

● स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् । ३।३।५।१५ ॥ भाष्यकृता यद्यपि इदं सूत्रं पूर्वेण एकसूत्रतया व्याख्यातं तथापि भाष्यकृदभिप्रायः सूत्रद्वयमेवैतत् । उभयरूप-स्यासौ संस्कारश्च इति कर्मधारयः भाष्ये व्याख्यातः । वार्तिके तु षष्ठीसमास. । यथा स्विष्टकृत् द्रव्यसंस्का-रोऽपि याग तथा प्रस्तरप्रहरणमपि उभयोः द्रव्यदेवतयोः संस्कारोऽपि यागत्वं न विरुध्यति । अथवा यथा स्विष्ट-कृत् द्रव्यदेवतयोः उभयोः संस्कार. तथा प्रहरण-मपि इति सर्वथा साम्येनापि व्याख्यातव्यम् । सु. पृ. ११०७. ● स्विष्टकृत् । यथा स्विष्टकृति अंश-भेद तथा प्रयाजशेषे नाशभेद. । भाट्ट ४।१।१४.

● स्विष्टकृद्विकारो वनस्पति. इति संकर्षे वक्ष्यते । भा १०।४।१६।३२.

● स्विष्टकृद्विधिः– प्रतिपत्तिविधि. दृष्टादृष्टो-भयार्थः । बाल पृ २४.

● स्विष्टकृच्छब्दलोप. अग्नीषोमीयपशुपुरोडाश-स्विष्टकृति त्यागे आवाहनादिनिगदेषु च । १०।४। १८।३६-३७. मीको. पृ. १०२ 'अग्नीषोमीयपशु-पुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे०' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृच्छब्दप्रयोगे शेषकार्याणां निवर्तक माप्नु-योर्न्येषु गृहमेधीये पयसि पशौ । १०।७।१२।१५-१७. मीको. पृ. १६०२ 'गृहमेधीये आज्यभागप्रतिप्र-सवस्य०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृद्धोमः दर्शपूर्णमासयोः प्रधानहोम-नान्तिरहोमानन्तरम् सौ, अग्निमादिभक्षणात् (इडादिभक्ष-णात्) प्राचीन , पुरोडाशविष्टायकः । वि.१०।४।२१,

प्रकृतेन एकवाक्यता परोक्षा बाधेत । न च द्वाभ्यामपि सह एकवाक्यता स्यात् । यदा एकेन एकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनापि एकवाक्यता कल्प्यते । तस्मात् प्रकृतेन एकवाक्यताभावात् नापूर्वार्थं प्रोक्षणम् । आह । ननु हन्तिविधौ अपूर्वार्थौ, तदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति । उच्यते । भवति प्रणाड्या उपकारकम् । न त्वपूर्वप्रयुक्तम् । द्विविधं हि अङ्गमङ्गस्योपकारकं भवति । किंचिदपूर्वस्य एतदङ्गं विशिष्टमित्यनेन कारणेन अङ्गेन संबध्यते, किंचित् अनपेक्ष्यैव अपूर्वसंबन्धं स्वरूपेणैव कारणेन संबध्यते । यदपूर्वसंबन्धं कारणत्वेन उपादाय धर्मजातमङ्गविशेषेण संबध्यते, तदपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विकृतौ अर्थान्तरे तत्कार्यापन्ने, कल्पितव्यं भवति ।

यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य धर्मसंबन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते । तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत्प्रयोजकम्, तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृतौ अर्थान्तरे तद्रूपाभावादूहो नावकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः । यदि वाक्यमपूर्वस्य कारणतां वदति, ततः अपूर्वप्रयुक्तम् । अथाङ्गस्य, ततः अङ्गप्रयुक्तम् । तच्च तत्प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । वाक्यात्तु अङ्गप्रयुक्ततेति । तस्मात् हन्तिविधिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । यत्र यत्र हन्तिविधौ प्रयुज्येत, तत्र तत्र एवंधर्मको भवेत् इति ।

उप्०— ननु अपक्षात् अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते हन्तिविधिप्रयुक्तं प्रोक्षणं इति (पूर्व-) पक्षस्य अनुत्थानमेव । सत्यम्, किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्ये प्रयुक्ताः (संनिपातिनः) ते अपूर्वार्था न भवन्ति इति मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति त्रिभिरधिकरणैः (वाक्यलिङ्गश्रुतिभिः इति व्युत्क्रमेण) । अत्र चोदनं किं उलूखलमुसलप्रयुक्तं प्रोक्षणम्, उत अपूर्वप्रयुक्तमिति संशयो युक्तः, न तु हन्तिविधिप्रयुक्तमिति । कथम् ? 'प्रोक्षिताभ्याम्' इति श्रुतेः उभयतः निष्ठाश्रवणात् । निष्ठा च कर्मणि उत्पद्यते । ईप्सिततमं च कर्म । तस्मात् यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति (अत्र) व्रीह्यर्थं (प्रोक्षणम्) एवमिहापि निष्ठाश्रवणात् उलूखलमुसलार्थमेव प्रोक्षणम् (न हन्त्यर्थम्) । उच्यते । 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यत्र व्रीह्यर्थं प्रोक्षणं भवति । (तत्र हि) प्रोक्षति इति भावना विद्यते, तस्याश्च भाव्येन भवितव्यम् । तत्र कश्चित् क्रियमाणतया भाव्यः (यथा अवघातभावनायाः व्रीहयः), कश्चित् संस्कार्यत्वेन (यथा व्रीहयः प्रोक्षणभावनायाः), कश्चित् उत्पाद्यत्वेन (यथा संयवनभावनायाः पुरोडाशः), कश्चित् प्राप्यत्वेन (यथा 'गां पयो दोग्धि' इत्यत्र गो–दोहनभावनायाः पयः) । 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति (भाव्यवाचि–) द्वितीयासंयोगात् व्रीहयो भाव्याः । केन ? प्रोक्षणेन । (प्रकृते आह–) निष्ठाऽन्ते पुनः नास्ति भावना । तदभावात् भाव्यत्वस्यापि अभावः । (ननु द्वितीयया कर्मत्ववाचिन्या भाव्यमुच्येत, तत्राह–) तत्रापि कर्मत्वे प्रोक्षणं उलूखलमुसलार्थमिति केनोक्तम् ? (द्वितीययेति चेत्, तत्राह–) द्वितीयाचतुर्थ्यौ सत्यां भावनायां (एकभावनाऽऽपादितसंबन्धाः) आत्मार्थां क्रियां (धात्वर्थं) कुरुतः । तृतीयाऽन्याश्च सत्यामेव भावनायां (तद्द्वारेण) आत्मार्थं क्रियाऽर्थमेव कुर्वन्ति । अथवा द्वितीया उद्भूतशक्ति कर्म प्रतिपादयति, निष्ठा (तु) न्यग्भूतम् । कथं ज्ञायते ? (अतः) आह, उलूखलमुसले अत्र कर्मभूते । ते च कारके कारकान्तरेण अत्र प्रयुज्यमाने दृश्येते 'उलूखलमुसलाभ्याम्' इति । न च द्वितीयाऽन्तं कारकं कारकान्तरेण प्रयुज्यते, उद्भूतशक्तित्वात् । तस्मात् यत् उद्भूतशक्ति कारकम्, तत् क्रियां वशीकरोति, न तु अनुद्भूतशक्ति, अनुद्भूतशक्तित्वात् । अपि चैव उलूखलमुसलयोः प्रोक्षणस्य च संबन्धार्थं हन्तिरध्याहार्येत, तत्र अन्यत् वाक्यं स्यात् । तस्मात् हन्त्यर्थम् (प्रोक्षणम्, नोलूखलमुसलार्थं इति युक्तो विचारः । इदानीं उलूखलमुसलार्थत्वापरित्यागेनैव अयं विचारः, न तदपह्नवेन इत्याह–) अथवा वाक्यान्तरेण करणतया प्राप्ते उलूखलमुसले अर्थप्राप्ते वा ते अत्र उप-

विशेषात् सर्वाङ्गेषु स्यात् । अपूर्वस्य सन्निकर्षाद्वा इयवदाने । अथोच्येत, व्रीहीणां वाक्ये श्रवणात् । भविष्यति (इति, तदयुक्तम् । यत) स वाक्यसम्बन्धो भवतैव निराकृत । एवं अवहन्त्यादिष्वपि एते दोषा प्राप्नुवन्ति अनेन व्याख्यानेन । तस्मात् वाक्यमबाधित्वा योऽर्थ, स ग्रहीतव्य न तद्बाधेनेति । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्यं भवति । प्रकरणपाठात् तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या शक्यमपूर्वं लक्षयितुम् । ('वाक्ये' इत्यादि 'लक्षयितु' इत्यन्त वन्धरत्ने नास्ति । स्वतन्त्रैव च पङ्क्ति रत्ने उपलभ्यते सा चेत्थम्— "कथं तर्हि सिद्धान्त, यावता वाक्याङ्गीकरणे व्रीहिहन्तिपिंषादिप्रयुक्ता एकवाक्यता कल्प्यते 'प्रकृतापूर्वसम्बन्धिनो व्रीहीन्' इति । ततस्तै तण्डुलनिर्वृत्ति कार्यभूता लक्ष्यते, तद्द्वारेण वा अपूर्वमेव लक्षितलक्षणया लब्ध्वा अपूर्वसाधनव्रीहिरेकार्थसमवायि व्रीहिशब्देन लक्षयित्वा तादर्थ्येन विनियुक्त प्रोक्षणं व्रीह्यर्थत्वापरित्यागेनैव अपूर्वार्थं शक्यमवगन्तुम् " इति । लिखितमुद्रितयोश्च टिप्पणिका समानैव) । शक्यते च व्रीह्यर्थं प्रोक्षण प्रतिपत्तुम् (तदेव वाक्याबाधेनैव श्रुतिलक्षणाभ्यामर्थद्वय सम्भवति । सिद्धान्तमाह—) अत्र लक्षितलक्षणाया गृह्यमाणाया फलकल्पना न भवति । श्रुतिवृत्ते फलकल्पना स्यात् । तस्मात् फलकल्पनाभयात् लक्षितलक्षणया अपूर्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ।

शा— 'अवहन्तिश्रुतेस्तावदवघात प्रतीयते । तत्साधनत्वमेवातस्तृतीयातोऽवगम्यते ॥ सामानाधिकरण्याच्च प्रोक्षणं तद्विशेषणम् । एवं हन्त्यर्थताऽपूर्वशेषत्व प्रक्रियावशात् ॥' एवमासऽभिधीयते । 'अवघातावसाय सत् (अवघातावसाय यस्य) प्रोक्षण स्यादनर्थकम् । विनाऽपि प्रोक्षणं हन्तिरूपनिष्पत्तिदर्शनात् ॥ तद्द्वारेण त्वपूर्वार्थं भवनानर्थकं भवेत् । नहि तेन विना तस्य निष्पत्तिरवगम्यते ॥' तस्मादपूर्वप्रयुक्तं प्रोक्षणम् ।

सोम—पूर्वाधिकरणोक्तापूर्वार्थत्वाक्षेपात् सङ्गति । सूत्रार्थस्तु– संस्कारे इत्यादौ युज्यमानानां साधारत्वेन संबध्यमानानां प्रोक्षणादीनां हन्त्यादिप्रयुक्तता स्यात् तदर्थत्वादिति ।

वि— 'मुसलावुक्षणं हन्त्यै स्यादपूर्वाय वो,— क्षित (वचनात्) । आद्य, प्रकरणाद् त्यो न्वर्थं तत् स्यादिहा यथा ॥'

भाट्ट— अत्र मूले सन्निपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमपि अपूर्वार्थत्व त्रिभिरेभिरधिकरणैराक्षिप्य समाधीयते । तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अग्रिमाधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिप्रयुक्तयोरिति विवेक । तत्रिह दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुते 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यादौ प्रोक्षणं नापूर्वार्थम्, वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमेन प्रकरणमात्रादपूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्ते । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तोलूखलमुसलोद्देशेनैव प्रोक्षणस्य 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इतिवत् विधानात् कथं वाक्येनापि तस्यावघातार्थत्वम्, द्वितीयावत् निष्ठया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्ते कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोरुद्देश्यत्वानुपपत्ते । अतश्च प्रोक्षणस्य आनर्थक्यतदन्न्यायेन उलूखलमुसलयोरवतारेऽपि वाक्यादवघातोद्देशेनैव विधानम् । अस्तु वा उलूखलादावेव अवतार प्रमाणाभावात्, प्रोक्षणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अवघातसाधनीभूतयोरेव तयो प्रतीते प्रोक्षणस्यापि यत् उलूखलमुसलयो कार्यं तदर्थत्वावगते अवघातार्थत्वसिद्धि । यद्वा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च 'नैवारश्चरुर्भवत्यनपूतानाम्' इत्यादौ अवघातस्य उलूखलमुसलयोर्वा अभावात् तत्रेषु न प्रोक्षणम् । इति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैव अवघातस्वरूपे उलूखलमुसलस्वरूपे च आनर्थक्यापत्ते अपूर्वसाधनत्वलक्षणया अपूर्वार्थ वावसायात् ऊहोपपत्तिरित्युक्तम् । तदनुपपन्नम्, आक्षेपप्रकारस्य अधिकरणापावेन पौनरुक्त्यापत्ते । किञ्च, अत्र प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते, उलूखलमुसलविशेषणत्वेनैव प्रतीते । नहि अस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्न, अपि तु निष्ठाक्षिप्तक्रियान्वय एव । नापि अवघातसाधनीभूतोलूखलमुसलोद्देशेन, विशिष्टोद्देशापत्ते । उलूखलमुसलयो विधित्सो शुद्धयोर्वा उद्देश्यत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतो नैव

पूर्वेतरा सम्भवी । अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघातानुवादेन अवघातसम्भवस्य निरपेक्षत्वेऽपि उलूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त प्रोक्षणेन प्रकृतिविधियोरविधौ आर्थिकेन विशेषण-विधिना उलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्य । ततश्च उलूखलमुसलत्वेन उद्देश्यता अपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यं । सोऽपि च तदा भवेत्, यदि सकलपौरोडाशिक-पात्रसाधारण्येन प्रोक्षणविधिर्न स्यात् । न त्वेवमस्ति 'उत्तानानि पात्राणि प्रोक्षति' इति विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात् । नहि मीमांसकमते पौरोडाशिकपात्रप्रोक्षणाभाव, किन्तु मन्त्राभाव, मन्त्राभावस्यैव परं तृतीये साधनात् । अत प्रकारान्तरेण प्राप्तस्यार्थस्य अयमनुवाद अभ्युदयशिरस्कतया उलूखलमुसलविधानार्थ । समानो पाचराच्च नानेकविशेषता दोषाय । अत एव विचारो वाच्य – यत्प्रयोगवचनेनैव उलूखलमुसलयोरपि प्रोक्षण प्राप्तम्, तत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैव उलूखलमुसलनिष्ठ-पूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् । तयोश्च तत्साधनता न साक्षात्, अपि तु याग पुरोडाशाग्नीहितद्रव्यावघातादिद्वारैव प्रत्ये-यत्वात्तद्यथा । तत्र च अग्नितण्डुलनिष्पादनार्थं साधनताऽवच्छेदकमपि च तत्पुरोडाशावघातद्रव्यत्वा-यत्तत्वादिरपि विवक्षा, उत इष्टापूर्वसाधनतामात्रमेव इति चिन्तायाम्, व्यापारवत् विनिगमनाविरहेण साधनताऽवच्छेदकमपि विवक्षा, इतरथा यागे अन्वितप्राप्तत्वेन । अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निरूपयितुमशक्यत्वात् तदेव विवक्षितम्, न तु स्यात्, न त्विदं साधनतावच्छेदकत्वेन निरूपयितु-शक्यत्वात् । अतश्च नैतेषु अपूर्वसाधनत्वाभावात् न प्रोक्षणम् । एवं च यद्यपि श्रुत्या उलूखलादिरपूर्व-साधनतावच्छेदकविवक्षया तदधीनसाधनताविवक्षा स्यात्, तथापि न तावता साधनतावच्छेदकतया साधन-प्रभृतीनां विवक्षा दुर्निवारैव । इति प्राप्ते अपूर्व-निष्ठसाधनतानिरूपितकारणताकार अग्नितण्डुलनिष्पादनार्थं मन्त्र-वत्त्वेन हविर्निष्पादनाकारेणैव साधनता विवक्षा, न तु तदवच्छेदकस्य, तस्य वाक्येन गम्यमानत्वात् दुर-पेतं । अत एव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापार, तत्र कारणतया एव सूत्रग्राह्यतया विवक्षणम्, न तु तदवच्छेदकस्य, गौरवात् । उपपादितं चैतत् कौस्तुभे लेपामयाधिकरणे विस्तरेण । अतः अवघातत्वादेरविव-क्षितत्वात् नैतेषु प्रोक्षणसिद्धिरिति ।

मण्डन— 'न प्रोक्षणं हन्तिविधिप्रयुक्तम् ।'

शंकर— 'वाक्यीयेऽपूर्वशेषत्वम् ।' ७.

• हयः देववाहकोऽश्वजातिविशेष 'हयो भूत्वा देवानवहत्' (बृउ १।१।२) इति । वि. ९।४।२.

• हरणं बर्हिष. 'बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि' इति मन्त्रेण क्रियते । वि. १२।१।११.

✠ हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्याद् द्रव्याणां चार्थशेषत्वात् । ४।२।४।१० ॥

दर्शपूर्णमासयो 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति' इति श्रूयते । प्रहरति अग्नौ क्षिपति । अत्रोक्त शाखा-प्रहरणं प्रतिपत्तिर्वा अर्थकर्म वा इति संशये पूर्वपक्षं सूत्रेणाह । पक्षान्तरनिरासार्थस्तुशब्द । हरणे 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रस्तरस्य प्रहरणे उक्ते सति शाखाया अपि जुहोति होम एव ज्ञातव्य । यथा प्रस्तरप्रहरणं अर्थकर्म तथा शाखाप्रहरणमपि अर्थकर्मैव इत्यर्थ । योगसामान्यात् प्रस्तरस्येव शाखाया अपि प्रहरणपदस्याविशेषेण योगस्य सम्बन्धस्य समानत्वात् । यद्यपि शाखया इति तृतीया, प्रस्तरं इति द्वितीया तथापि उभयो प्रहरणेन समान एव सम्बन्ध । द्रव्याणां च अर्थशेषत्वात् । अर्थशब्देन उपकारो विनियोगो यागो गृह्यते । शाखाप्रस्तरादीनां द्रव्याणां अर्थशेषत्वं यागाङ्गत्वं 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायात् । तस्मात् शाखाप्रहरणं अर्थकर्म ।

प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् । ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति' इति श्रुतं शाखाप्रहरणं अर्थकर्म इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाशब्द पूर्वपक्षं निवर्तयति । शाखा-प्रहरणं नार्थकर्म किन्तु प्रतिपत्ति । सह शाखया प्रहरति इति शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् शाखाप्रधानत्वात् । यद्यपि शाखया इति तृतीया, तथापि तुल्ययोग इयम् । यदि

प्रहरणे प्रस्तरः प्रधानम्, शाखा च प्रस्तरस्य गुणभूता तदा शाखाप्रस्तरयोरनुव्ययोगो न स्यात्। तस्मात् न प्रस्तरे द्वितीयार्थः स शाखायामपि। अतः शाखाऽपि प्रधानम्। अतः प्रस्तरप्रहरणमिव शाखाप्रहरणमपि प्रतिपत्तिरेव नार्थकर्म।

अर्थेऽपीति चेत्। १२॥

दर्शे 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति' इति पलाशशाखायाः प्रहरणं प्रतिपत्तिः इति सिद्धान्तिना उक्तम्। पूर्वसूत्रे च 'प्रस्तरेण शाखा' इति विभक्तिव्यत्ययेन शाखाया द्वितीयान्तत्वेन प्राधान्यमुक्तम्, तत्र पूर्वपक्षिण आह। 'सक्तून् जुहोति' इति अर्थेऽपि होमरूपेऽपि गुणभावेऽपि द्वितीया भवेत्, तथा च द्वितीयायाऽपि प्राधान्यं न लभ्यते इति चेत्।

न, तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात्। १३॥

दर्शपूर्णमासयो. 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति' इति श्रुतम्। तत्र शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिः इति सिद्धान्तिना उक्तम्। शाखा प्रस्तरेण इति विभक्तिव्यत्ययं कृत्वा प्रस्तरस्य शाखाया द्वितीयान्तत्वेन प्राधान्यं सिद्धान्तिना उक्तम्। तत्र 'सक्तून् जुहोति' इत्यत्र गुणभावेऽपि द्वितीयाया दर्शनात् शाखाया. द्वितीयान्तत्वे स्वीकृतेऽपि गुणत्वमेव स्यात् न प्राधान्यं इति पूर्वपक्षिणः 'अर्थेऽपीति चेत्' इति शङ्कितं सिद्धान्ती उत्तरयति। न एतत् सक्तुभिस्तुल्यम्। तस्य सक्त्वादे. अनधिकारात् अन्यत्र विनियोगाभावात् करणत्वेन सक्तो विनियोगार्हा भवन्ति इति द्वितीयान्तत्वेऽपि तेषां करणत्वं स्वीकर्तव्यम्। शाखायास्तु वत्सापाकरणादिरूपस्य अर्थस्य कृतत्वात् विहितत्वात् न करणत्वादि अत्र वक्तव्यम्। तस्मात् उपयुक्तायाः शाखायाः प्रहरणं प्रतिपत्तिरेव नार्थकर्म इति सिद्धान्तः। के.

● 'हरणे तु जुहोति॰' (४।२।४।१०) इति (भाग एव) प्रक्षेपाधिकरणात् होम इत्यापद्यते। या ३।२।५।१३ पृ. ७६३.

● हरणमन्त्रः बर्हिषः, आतिथ्याबर्हिषि संनहनादि अग्नीषोमीयदेशे नीयमाने पृथक् न प्रयोज्य। एकदेशत्वात् संनहन हरणे हि न मन्त्रः। वि. १२।१।२१.

● हरणमन्त्रस्य नावृत्तिः आतिथ्याबर्हिषि संनह्य अग्नीषोमीयदेशे हरणार्थमाह्रियमाणे। १२।१।२१। ४६-४७. मीको. पृ. ४१२७ 'संनहनहरणमन्त्राधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● हरितपदस्य स्थाने रक्तपदस्य सौर्ये चरौ बर्हिःस्तरणमन्त्रे ऊहः। ९।३।७।१३ मीको. पृ १२२६ 'ऊह रक्तादस्य हरितपदस्थाने॰' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● हरियादिशब्दानां यथोनिशेषगत्युत्तमश्मप्रालि-महगतानां अभिश्रुति नोदः। ९।१।१६।८२-४४. मीको. पृ ६२ 'अभिश्रुति मुख्यार्थानिवादे॰' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्।

● हरिवासरे पारणानिषेध. आचारकल्पः प्रति-षेध.। बाल. पृ २१

हलान्तं ब्रह्मवर्चसमिति न्याय.। यथा– 'शरच्चन्द्रीरंसशाखान्ता हलन्ता ब्रह्मवर्चसम्। आशाशे दोषयमान्ता कृष्णस्य प्रियमागत. ॥' इति। उक्तं च श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे नवमाध्याये– 'अभिहृदादिह सखोऽस्मसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः। रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥' इति। अस्य श्लोकस्य टीका– अत्मसि सखो यस्य नाभिहृदादिहासम्, विज्ञाने शक्तिर्यस्य महत्तत्त्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानी, अस्य रूपमिदं विस्तारयतो मे निगमस्य अवयवभूतानां गिरां विसर्गं उच्चारणं मा रीरिषीष्ट 'हलन्तं ब्रह्मवर्चसम्' इति न्यायेन मा लुप्यतामिति। साहस्री. ४१७.

● हविः अत्तु योग्यं भवति। वि. ४।१।१२.
● हवि. आज्य अनादेशे। सकर्ष. ३।७।२०. ● हविः कर्मणः प्रधानत्वम् (देवतापेक्षया)। भा ८।१।१७।३२.
● हवि.। न च यागसम्बन्धात् प्राक् पुरोडाशादीनां

हविश्च अवधार्यते । यद्यपि शब्दो द्रव्य न द्रव्यस्वरूप प्रयुक्त । तदेव हि द्रव्य अयागप्रयुक्त पय प्रभृति न लोके हवि शब्दवाच्य भवति । भा १।८।६।१९ पृ. ३४१. ● हवि. पशुयागे पुरोडाशयागो इति चेन्न । पशोरङ्गान्येव हवींषि, प्रत्यङ्ग हविर्भेद । 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया, अथ वक्षस.' 'दोष्णो रवद्यति' 'पार्श्वयोरवद्यति' इत्यादि । वि. १०।७।१, ● हवि. मुख्यं मध्य. पूर्वार्धश्च, तदाश्र–दोष-अवहार्येषु आज्य प्रतिनिधि । ६।४।१, ● हविः हूयमान द्रव्यम् । १०।७।२ ● अवदीयमान हि हविः । 'मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्यति' 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इति । मीन्या. ● न च अनिर्दृष्टप्रयोजन हविः अन्यत्र प्रतिपाद्यम् । भा ६।४।१।२. ● यस्मात् द्रव्यादवदीयते तत् हवि । टुप्. १०।७।१।२. ● हवींषि अग्निहोत्रहवण्या निर्वपति । भा ८।१।८। ११. ● हविषः आहवनीयप्रदेशेण देवतार्थता भवति । भा. ३।८।१४।२७ पृ ९७३. ● हविष. उत्तरस्य नाशे हविरन्तरोत्पादनम् । भा ६।४।१।१–२ ● हविष एकस्यार्त्यावपि पञ्चशराव ओदन. प्राय श्चित्तम् । हविरार्त्यन्याय । आर्तिन्याय । ६।४।६। २२–२३ ● हविष एव चतुरवत्तसंपत्तिर्दर्शपूर्णमासयो. पशुयागे उपस्तरणाभिघारणयोर्भेदेऽपि । १०।८।१३। ११–३४ मीको पृ ११०९, 'पशुयागे उप-स्तरणाभिघारणयो ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● हविष पृ रूतनाशे दोषे वा आज्यस्य प्रतिनिधित्वम् । टुप्. ६।४।१।१, ● हविष देवतार्थस्य – यजमानस्य परिग्रहोऽस्य लभ्यते । भा. ९।३।१२।३६, ● हविषो नाशे आज्य प्रसम् । 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयु दुष्येयु अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवता परिसंख्याय यजेत्' इति । ६।४।१।२. ● हविष हविःप्रकर्षश्चो धर्म. अवदानम्, होतुमार्जयमान-त्वम् । वि. १०।७।१. ● हविषा आज्यस्नायो दार्शपौर्णमासिको वेदि., ... । भा १०।१।१।८, ● हविषा ... 'स हविषे हवींषि

अपवति' इति । १।१।२।१२, ● हविषि आसन्ने सवनीयपुरोडाशस्य प्रयाजा इज्यन्ते । १२।१।१।१२.

● हविरभिघारणं प्रयाजशेषेण अङ्गप्रधानार्थम् । भा. ३।७।१।९. ● हविरभिघारण प्रयाजशेषेण, तच्च शेषप्रतिपत्ति । वि. ४।१।१४. ● हविरभिघारण प्रयाजशेषेण प्रतिपत्तिश्च हवि.संस्कारश्च इति अभि-घारण उभयुक्त–उपयोक्ष्यमाणोभयसंस्कार. । भा. ४। १।१४.

● हविरभिमर्शनं अङ्गप्रधानोभयार्थम् । ३।७। ४।८,१०. मीको. पृ. ५५९ 'अभिमर्शनाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● हविरभिमर्शन अमावास्याया पञ्चहोत्रा, पौर्णमास्या चतुर्होत्रा । भा. ८।१।१५।२६.

● हविरभिमर्शनकरणमन्त्रयोश्चतुर्होतृपञ्चहोत्रो. पौर्णमासिकदार्शिकयोर्विकल्प । भा. ८।१।१५।२६.

● हविरभिवासनस्य अमावास्यायां पूर्वेद्युरव-कृष्टया वेद्या सह नापकर्ष. । टुप्. ५।१।१६।२९.

● हविरभिवासनान्तान् अमावास्याया पूर्वेद्युरव-कृष्यमाणा वेदि. न अपकर्षति । भा.५।१।१६।२९.

● हविरार्तौ पञ्चशराव ओदन. कर्मान्तरम्, न आज्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।९।२८–२९. मीको. पृ. २०६८ 'दर्शपूर्णमासयो. हविरार्तौ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● हविरार्त्यधिकरणे (६।४।६।२२–२३) 'यस्योभय हविरार्तिमार्छेत् ऐन्द्र पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इति आर्तिनिमित्तकस्य हविष निमित्तत्वेन उद्देश्यत्वात् हविरुभय च प्रकृत्यापूर्वेण प्रत्यासत्त्या प्रतीतिताप्रयोजकत्वात् प्राप्त्या अविवक्षितविशेषणत्व-सिद्धौ अपि उभयपदानर्थक्यापत्तेः उभयपदस्य उद्देश्य अप्यर्थस्थानुरोधेन विवक्षा पूर्वपक्षविचारा साङ्ख्यादिको-त्तरपक्षानुरोधेन उभयपदानर्थक्यपरिहार कृत । मु पृ १०८३.

● हविरार्त्यधिकरणन्याय (६।८।६) । 'सुत हि स्म स्वर्गो इति दर्शपूर्णमासयो. ... सूर्य'

● 'हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ।' (८।३।११) इत्यधिकरणे आग्नावैष्णवे अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः इति साध्ये देशसामान्यात् इति हेतुरसंगतः स्यात् । द्विदेवत्यत्वस्य ऐन्द्राग्नेऽपि तुल्यत्वात्, एवं अग्निसमवायमात्रस्यापि । तद्धितमात्र तु आग्नेयेऽपि तुल्य तदन्तस्य पश्चाच्छ्रुतद्धितान्तपदद्वयत्व अग्निमुक्तद्धितान्तपदद्वयत्वं वा किंचित् चोदनालिङ्गान्तरं इह सिद्धान्तहेतुतया विवक्षित गम्यते । बाल पृ. १२०. ● हविर्गणेषु 'अग्नये पवमानायाग्नये शुचयेऽग्नये पावकायाष्टाकपालम्' (पाठान्तर 'अग्नये पावकाय, अग्नये शुचयेऽष्टाकपालम्') । अत्र यागः आग्नेयविकृतिः न तु अग्नीषोमीयादिविकृतिः । वि. ८।३।१, ● हविर्गणेषु 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्यै चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम्' इत्याग्नावैष्णवादिर्गणः अग्नीषोमीयविकृतिः, द्विदेवत्यसाम्यस्य अर्थसिद्धत्वात्तो बलीयस्त्वात् । न तु आग्नेयविकृतिः । ८।३।२.

● हविर्ग्रहणव्यतिरिक्तं सर्वं कर्म आर्त्विज्यम् । वि. ३।८।१.

● हविष्प्रथं यत्र पुरोडाशा नास्ति किंतु [illegible] [illegible] । वि ४।१।१८. ● हविष्कृत् इत्यादीनामेव तेन इडामुपहृताना हविष्परिग्रहा पशौ अग्नीषोमीये । १०।७।२।३-९. ● हविष्कृत् इत्यादीनामेव अग्नीषोमीये पशौ । १०।७।१।१-२.

● हविर्धानयो संनिधाने हवि सामान्यस्य प्रतीयमानात् । वि ८।१।१०

● हविर्धाने नाम शकटद्वयं ज्योतिष्टोमे [illegible] [illegible] हविर्धानशकटे [illegible] । तत्र हवि[illegible] [illegible] आम्नायते । वि १२।१।७. ● हविर्धाने [illegible] ज्योतिष्टोमे । भा ३।७।८।२१-२४, ● हविर्धानाख्य [illegible] अयनानु ज्योतिष्टोमे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यजमानस्य

'किमत्र' यजमानः 'भद्रं' अध्वर्युः 'तन्नौ सह' इति । अत्र व्यपदेशात् उभयोः फलम् । ३।८।१४।२९. ● हविर्धानस्य दक्षिणस्य देशे सामिधेन्यनुवचनं ज्योतिष्टोमे । ३।३।७।१५-१७. मीको. पृ. १७८७ 'ज्योतिष्टोमे तत्र यत् सुन्वन्ति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● हविर्धानस्य सोमधारणेन नैरपेक्ष्यम् । भा. ३।७।३।१६. ● 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्य आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' अत्र केवलं भक्षणमात्रं विधीयते । टुप. ३।५।१०।३१ पृ १००८. ● 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्य, आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' (तैसं. ६।२।११. अत्र तु 'हविर्धाने चर्मन्नधिग्रावभिरभिषुत्य आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति' इति पाठ.) । अत्र होमाभिषवयोः कर्मा भक्षणं प्रति अङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । वि. ३।४।७. ● हविर्धाने दक्षिणे (शकटे) सोममासादयन्ति । भा. ३।३।७।१९.

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रवृत्तत्वात् । १२।१।७।१४ ॥

अग्निष्टोमे हविर्धानमण्डपे हविर्धानशकटे द्वे स्थापिते । अथ यानि औपवसथ्यान्यहनि ऐष्टिकानि कर्माणि पशुपुरोडाशाः, सवनीया पुरोडाशाः, सौम्य चरु इति । तेषां निर्वाप. कर्तव्य । ॥ निर्वपणार्थं हविर्धाने शकटे द्वे साधयेताम् । प्रयोजनात् शकटे निर्वाप साधयेत् । निर्वापे प्रयोग इत्यत् । प्रयुक्तत्वात् निर्वाप प्रवृत्त प्रयुक्तत्वात् । इति पूर्वपक्षः । हविर्धाने इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । साधयेत् न साधयेत् इति ।

अग्निविधिर्धानोऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् । १५ ॥

अग्निष्टोमे हविःषु [illegible] निर्वापः हविर्धानशकटेऽन्यत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । हविर्धानशकटे निर्वापस्य [illegible] [illegible] । निर्वापस्य [illegible]

देशत्वात् । अपरेण 'गार्हपत्यं प्राचीनमनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्य अनसोऽपि निर्वपति ' इति वचनेन गार्हपत्यस्य पश्चिमदेशः निर्वापदेशत्वेन विहितः । निर्वापस्य हविर्धानशकटात् हविर्धानमण्डपस्थितात् अन्यदेशत्वात् सिद्धिर्न स्यात् । प्रधानवैगुण्यात् यदि हविर्धानशकटं गार्हपत्यस्य पश्चिमे देशे निर्वापार्थं नीयेत तथा सति प्रधानस्य सोमस्य महत् वैगुण्यमापद्येत । हविर्धाने हि समन्त्रकः सोमः स्थापितः । तादृशं च हविर्धानशकटं हविर्धानमण्डपे स्थापितम् । तदन्यत्र विगुणं स्यात् । अवैगुण्ये च कार्यचिन्तायां प्रधानस्य प्रसङ्गः स्यात् । प्रधानस्य हि प्रसङ्गानुसारेण इतरत् सर्वं कर्तव्यम् । तस्मात् हविर्धानशकटे न निर्वापः इति सिद्धान्तः ।

अनसां च दर्शनात् । १६ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । नहि हविर्धानशकटे द्वे एव किंतु तत्र अनसां बहूनां दर्शनात् त्रीणि । तत्र द्वे हविर्धाने महावेद्यां प्रवर्तनीये तृतीयं तु निर्वापार्थं प्राचीनवंशाख्यात् प्राग्वहितात् पश्चिमे देशे प्रवर्तनीयम् । तस्मादेव निर्वापः, न हविर्धानयोः इति सिद्धान्तः । के.

● हविर्धाने प्राचीनवंशात्प्रणीतसोमस्य प्रवपनं वैसर्जनहोमात्पूर्वं कर्तव्यम् । शि. ५।१।१४.

● हविर्धानग्रहणं सामिधेनीनां देशलक्षणार्थम् । भा. ३।७।७।१६.

● हविर्धानमण्डपे द्वे हविर्धानशकटे दक्षिणमुत्तरं च । तत्र दक्षिणशकटसमीपे सोमाभिषवः । उभयोरपि आहवनीयप्रभृतिभ्यो देशत्वात् सामिधेन्यनुवचने चोदकेन प्राप्ते 'उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ' इति वाक्येन दक्षिणशकटदेशो लभ्यते । नि. ३।३।७.

● हविर्धानमण्डपोपस्थानं प्रकृत्या वैष्णव्या ऋचा कर्तव्यम् । न तु दाशतयीस्थया कयाचित् । हिरण्यकेशिन. 'इदं विष्णुः०' अनया कुर्वन्ति, बौधायनास्तु 'दिवो वा नौ०' इत्यनया । शि. ३।२।८.

● हविर्धानशकटाभ्यां गिरौ शकटे ज्योतिष्टोमे इत्यादौ हविर्निर्वापः । १२।१।७।१८–१९. मीको. पृ. १७८९ 'ज्योतिष्टोमे इत्यादौ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● हविर्धानशकटयोः अक्षे पदरजसा संयुक्तं अञ्जनं प्रक्षिप्यते । पदरजः– सोमक्रयणीपदसमवसानीयं रजः । चि. ४।१।१०, ● हविर्धानशकटे अवस्थितात् सोमात् द्वादशाहादौ अहर्गणे प्रत्यहं कियान्चित् सोमभागः उपावहर्तव्यः । तदर्थं पृथक्पृथक् वासः उपायम् । तच्च वास.उपादानं न मानकाले किंतु उपावहरणकाले एव । उत्तमेऽहनि तु मानकालीनोपावहरणम् । १०।६।२१–२२.

● हविःप्रत्यभिघारणं यथा सौविष्टकृतेष्वंशेषु च अस्त्येव, स्नेहार्थत्वात् । संकर्ष. २।२।१७.

● हविर्भाजो देवताः – 'आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इति । भा. १०।४।१२।२३.

● हविर्भोक्तृलक्षणं देवतात्वम् । सु. पृ. ७५२.

● हविर्भूतस्य माषस्य पाके नियमः । नि. १०।७।२.

ऋ हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात् तेभ्योऽवदानं स्यात् । १०।७।२।३॥

यथा प्रत्यक्षं हविर्भेदः इत्यवगतम् । हविर्भेदात् कर्मणः अवदानकर्मणः अभ्यासः स्यात् । तस्मात् तेभ्यः अवदाने संकीर्तितेभ्यः हृदयादिभ्यः अवशिष्टेभ्यश्च अवदाने असंकीर्तितेभ्यः अवदानं स्यात् । इति पूर्व. पक्षः ।

आज्यभागवद्वा निर्देशात् परिसंख्या स्यात् । ४ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । हृदयादिभ्य एकादशभ्य एव अङ्गेभ्योऽवदानस्य नातिरिक्तात् । 'एकादश वैतानि पशोरवदानानि ' इति हृदयादीनामेव निर्देशात् । 'एकादश वैतानि ' इति तु न विधिः प्राप्तत्वात्, नानुवादः आनर्थक्यात्, किंतु एतावद्भिरवदानैः परिसंख्या भवति । तथा च इतरावदानानां प्रतिषेधः । आज्यभागवत्, यथा 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ' इति आज्यभागप्रतिरिक्तानां परिसंख्या तथैव अत्र ।

तेषां वा द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत् पशोः पञ्चावदानत्वात् । ५ ॥

वाशब्दः सिद्धान्तं व्यावर्तयति । नावद्यिताना परिसंख्या । तेषां हृदयादीनां द्व्यवदानत्वं विवक्षन् विधास्यन् 'एकादश दैवतानि पशोरवदानानि' इति निर्दिशेत् 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादिवाक्यमनूद्य । एकादश द्विर्द्विरवद्यति इति वचनव्यक्तिः पशोः पञ्चावदानत्वात् पञ्चाङ्गानि यथा पञ्चावदानत्वं स्यात् तथा अवदानीयानि भवन्ति । एतदङ्गं तु सकृदवदानं स्यात् । तस्मात् अवद्यितव्योऽवदेयम् । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसंख्यानेऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां नित्यदानप्रतिषेधः स्यात् । ६ ॥

इदं पूर्वपक्षसूत्रं परिसंख्यापक्षमेव निवर्तयति । तदन्यपरिसंख्याने तदन्यैः अंसादिभिन्नैः हृदयादिभिः अंसादीनां परिसंख्याने स्वीकृते अंसस्य स्कन्धस्य, शिरसः, अनूकस्य पृष्ठवंशस्य सक्थ्नः वा, ऊरुस्थि-मांसस्य च यः प्रतिषेधः 'नासंशिरोऽवद्यति' इत्यादिवाक्येन कृतः, सः प्रतिषेधः अनर्थकः स्यात् । तस्मात् अंसादीनां परिसंख्या । तेषां अंसादीनामपि यः प्रतिषेधः सः नित्यदानस्य सर्वथा अवदानस्य द्विरवदानस्य प्रतिषेधः स्यात्, न तु सकृदवदानस्य । अंसादीनामपि प्रदानत्वात् प्रदीयन्ते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः प्रदेयत्वादित्यर्थः । तस्मात् नावद्यितानां अंसादीनां परिसंख्या ।

अपि वा परिसंख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् । ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । अंसादीनां परिसंख्यैव स्यात् अनवदानीयशब्दत्वात् । अंसादीन्यङ्गानि अवदानीयानि, न अवदानीयानि इति अनवदानीयानि । 'अनवदानीय' इति शब्दो येषां तानि अनवदानीयशब्दानि तानि विद्यन्ते अंसादीन्यङ्गानि । नहि तेषामवदानं भवति । 'तस्मात् अनवदानीयम् उत्सृजाम शासितुश्चकर्ते हरिं' इति तेषां चाङ्गानां अनवदानीयत्वं उक्तम् । तस्मात् हृदयजिह्वादिभ्य एकादशभ्यः अङ्गेभ्यो भिन्नानां अंसादीनां परिसंख्या स्यात् ।

अब्राह्मणे च दर्शनात् । ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । चकारः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चयार्थः । अब्राह्मणे ब्राह्मणभिन्ने क्षत्रियकुमारे ककुभो भक्षस्य दर्शनात् । 'ककुभो राजपुत्रः प्राश्नाति ध्रुवगोपः' इति ककुभो भक्षं दर्शयति । श्रुतिवाक्ये ककुभ इति द्वितीयाबहुवचनम् । भाष्यवाक्ये ककुभः इति षष्ठ्या एकवचनम् । 'मादस्या ककुद राजपुत्रः प्राश्नीयात्' इति श्रुतिवाक्य कुतूहले । तेन ककुभ्शब्दस्य ककुद् इत्येवार्थः स्यात् । एवं च ककुभः भक्षणार्थत्वात् यागो नास्ति । तस्मात् इतरेषां परिसंख्या ।

शृताशृतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवद्यज्ञशेषत्वम् । ९ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । इतश्च परिसंख्या । शृताशृतोपदेशात् 'द्वयान्यङ्गान्यभिमृशति शृतानि अशृतानि च' इति शृतानां पक्वानां अशृतानां च उपदेशाच्च परिसंख्या । यदि न परिसंख्या सर्वेषां अवधं स्यात्, अशृतदर्शनं नोपपद्येत । तस्मात् हृदयादिभिन्नानां तेषां अशृतानां अयज्ञशेषत्वं गम्यते । उत्सर्गवत् । यथा 'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति' इति उत्सर्गे कृते उत्सृष्टस्य न यज्ञशेषत्वं तद्वत् । तस्मात् हृदयादिभ्य एकादशभ्यो भिन्नानां अंसादीनां परिसंख्या इति सिद्धान्तः । के.

● हविर्भोजनं देवतास्तित्वसाधकं 'अद्धीन्द्र (अद्धि-इत्-अद्धीन्द्र) प्रस्थितेमा हवींषि' इति येन, मन्त्राणां स्वार्थे तात्पर्याभावात् । वि. ९।१।८.

● हविर्योगे क्वचित् प्रकृचमसेन होमो न स्रुचः । भा. १२।१।४।११.

● हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः सर्वपुरोडाशे नास्ति । संकर्ष. १।३।२४. मीको. पृ. ४२२६ 'सर्वपृष्ठापाक्षिष्टी न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● हविःशब्दः यागार्थद्रव्यवाची । सु. पृ. ४५८.

● हवि शब्दः कर्मयुत्पत्त्या होमयोग्य द्रव्यं ब्रूते। वि. १०।७।१.

● हवि.शेषभक्षणं प्रतिपत्तिः। वि.३।८।२१.

● हवि.शेषविषयकविचारः। भा. ३।४।१६-३।५।२०.

● हविःसामान्यं देवतासामान्यात् बलवत्। त्यागरूपे कर्मणि हविषोऽन्तरङ्गत्वात्, देवताया उद्दिश्यमानत्वेन बहिरङ्गत्वात्। वि. ८।१।१७. ● हवि.सामान्य देवतासामान्यात् बलीयः। अत एव ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशस्य विध्यन्त. आग्नेये पयसि च सान्नाय्यस्य विध्यन्त.। भा ८।१।१७।३२-३४.

● हवि.स्वीकारो देवतास्तित्वसाधकः 'अग्निरिद हविरजुषत' इत्यादिः, इति चेन्न, मन्त्राणां स्वार्थे तात्पर्याभावात्। वि. ९।१।४.

● 'हविष्कृत् एहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति'। अवहननकाले अत्र अर्थेन हविष्कृदाह्वानं वा। तत्राप्यैव सम्बन्धोऽनूद्यते। केवलं तु त्रिरावृत्तिर्विधीयते। लौकिकी हि स्वरूपा। मन्त्रोऽपि च रूपादेव आह्वाने प्राप्तः सोऽपि अनूद्यते एव। चोदितश्च वाक्यान्तरेणा-घातः शक्नोति कालं लक्षयितुम्। भा. ३।१।३।१६, ● 'हविष्कृदेहि इति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति' इत्यत्र यदि 'हविष्कृदेहि इति अवघ्नन्' इति सम्बन्ध. क्रियेत तर्हि मन्त्रः हन्ति प्रति उपदिश्येत। अथ 'अवघ्नन्नाह्वयति' इति संबन्ध. क्रियेत तत मन्त्रस्य काल हन्तिः लक्षयेत्। द्वितीयः सिद्धान्तः। ३।२।३।५. ● 'हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन् आह्वयति' या हविः करोति यजमानस्य पत्नी तदाह्वानप्रकाशनसमर्थो मन्त्र.। स तत्रैव विनियुज्येत, अवहन्तिसंयोगस्य कालार्थत्वेनाविरोधात्। अवघ्नन् एतेन आह्वयति इत्येव संबन्ध्य रूपादेव प्राप्तं आह्वानकाले मन्त्रमनूद्य त्रिरिति विधीयते अतः अवघ्नन्नित्यस्य स्वकाललक्षणार्थत्वात् नायथार्थं वचनम्, इति यथार्थ एव मन्त्रः। वा. ३।२।३।५. ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्र आह्वानाङ्गम्। ३।२।३।५-९. मीको. पृ. १०२२ 'आह्वानाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम्। ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रः कस्याचिच्छाखायां सकृत् पठितः कचित् द्विवारं कचिच्च त्रिवारम्। वि. ३।२।२. ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रोक्ता हविष्कृत् पत्नी एव नाध्वर्युः दैवी वाग्वा। संकर्ष. १।१।१२१. ● हविष्कृत्— देवतानामर्थे या हविः सम्पादयति अवहननादिना सा। वि. ३।२।३. ● हविष्कृत् यजमानस्य पत्नी। 'यजमानस्य पत्न्या हविष्कृति दृष्टार्थमाह्वानम्।' भा. ३।२।३।७.

♉ हविष्कृत् सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहृता सा कुर्यान् विद्यमानत्वात्। १२।२।३।११॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृत् न स्यात्, हविष्कृदाह्वान न कर्तव्यम्। असौ पशुं प्रति आहूता, पशुमत्पतिताश्च सवनीया.। तेषु सैव विद्यमानत्वात् अवहननादि कुर्यात्। सा प्रकृतौ यदि सर्वार्था अग्नीषोमीयसान्नाय्यार्था स्यात् तदा इत्युक्तमस्माभि.। अन्यदा तु सवनीयार्थं हविष्कृदाह्वातव्या। कृत्वाचिन्तेयम्। के.

♉ हविष्कृतः अध्रिगोः पुरोऽनुवाक्यामनोत-योश्च आवृत्तिः॥

हविष्कृदध्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः कालभेदात् स्यात्। ११।४।२०।५७॥

भाष्यम्— अथवा अधिकरणान्तरम्। ज्योतिष्टोमे प्रतिसवन सवनीया पुरोडाशा, तेषु हविष्कृदाह्वानम्। वाजपेये ऋतुपशवः प्राजापत्याश्च, तत्र अध्रिगुप्रैषः। कृष्णग्रीवयो. पुरोनुवाक्या मनोतासूक्तं च। तेषु चिन्ता। किं तत्र तस्य सकृत्प्रयोगः, अथवा आवृत्त्येति। तन्त्रत्वानुग्रहाय सकृत्, इति प्राप्ते, उच्यते। आवृत्तिः स्यादिति। कुतः? कालभेदात्। प्रातःसवने यद्धविष्कृदाह्वानमध्रिगुप्रैषश्च, तस्य कालभेदात् गम्यते विशेषः। प्रात.सवनीयानां पुरोडाशानामयं हविष्कृत् ऋतुपशूनां चाध्रिगुरिति। तथा कृष्णग्रीवयोः सौम्येन व्यवायात् पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोनुवाक्या मनोता चेति। सर्वत्र कालो भिद्यते। कालभेदात् गम्यते विशेषः। तस्मादावृत्तिः।

अध्रिगोश्च विपर्यासात् । ५८ ॥

भाष्यम्— अध्रिगोश्चायमपरो विशेषः, विपर्यासः स्यात् । तन्त्रभावे अध्रिगोर्ये पुरस्तादङ्गार्थाः प्राजापत्यानाम्, यथा पश्वालम्भ आश्विनग्रहे गृहीते अजैष्मेति मन्त्रः । ते यदि तावत् प्रातःसवने क्रियन्ते, पर्यग्निकरणान्तं कर्म नोत्सृष्टं भवति । अथ मा भूदेष दोष इति प्रहणाग्नि क्रियन्ते, तथापि विपर्यासः कृतो भवति । पुरस्तादध्रिगोः कर्तव्यानां परस्तात् करणेन । तस्मादप्यावृत्तिः ।

वचनिष्ठवचनाच्च । ५९ ॥

भाष्यम्— किंच या चैव अध्रिगोर्विभक्तिः, आरभध्वमुपनयतेति, सा प्रातःकाल करिष्यमाण उक्ते । स यदि प्रातःसवने उच्यते, अप्राप्तकालत्वात् पदार्थस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रैषणार्थम्, तथा समर्थः स्यात् । प्रैषणं प्रहरणार्थम् । न च प्राजापत्येषु सत् प्रहरणार्थं श्रूयते । पशूनां कर्मादीनां ध्यनायायास्त्तः प्रैषणमप्यवो भवति । तथाप्यसमर्थः । तस्मादध्रिगोरावृत्तिरिति सिद्धम् ।

शा— ज्योतिष्टोमे अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः । तेषु चोदकप्राप्त हविष्कृदाह्वानं तन्त्रं उत प्रतिसवनं भेदेन । तथा वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् सह उपाकृत्य यदा प्राजापत्यान् पर्यग्नि कृत्वा उत्सृज्य प्रहणाग्नि आलम्भेन, तदा किं पशुपरमारम्भकाले प्रातःसवनकाले कृत अध्रिगुप्रैषं प्राजापत्यानामपि तन्त्रम्, उत प्राजापत्यार्थतया ब्रह्मसामकाले पुनरध्रिगुर्वैतव्य. । तथा 'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवम्' इति कृष्णग्रीवयोर्भेदेन प्रदाने क्रियमाणे अवदाने च किमनुवाक्यायाः मनोतामन्त्रस्य च तन्त्रत्वम्, उत आवृत्तिः, इति विचारे, सर्वत्र अभ्यन्तरानिवेशात् प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रत्वम् । न हि एतेषां कश्चन संनिपातोऽस्ति । अनुवाक्यानामपि प्रयोगस्याशक्यत्वात् आनन्तर्यं नेव । तस्मात् अनुमन्त्रविशेषात् प्रधानभेदेनः कश्चित् स्यात्, इत्यादयोऽपि ह्ययम् । (अनेनैव पूर्वसूत्रस्य भाष्यकारकृतं अधिकरणान्तरपरतया व्याख्यानं अयुक्तम्, किंतु प्रयाजादीनामसंनिपातिना तन्त्रत्वं इति पूर्वमुक्तस्य प्रत्युदाहरणतया सनिपातित्वाभावेऽपि हविष्कृदादीनां आवृत्तिप्रतिपादनार्थमिदम्, इति यत् व्याख्यानान्तरं तदेव समीचीन इति सूचितम्) हविष्कृदादीनामावृत्तिः कालभेदेन विशेषग्रहणात् ।

सोम— पूर्ववैपरीत्येण उत्थानात् संगतिः ।

वि— 'हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगानिनाम् । तन्त्र न वा, सहत्वार्थं तन्त्र, नो कालभेदतः ॥'

भाट्ट— सोमे अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशादयः । तेषु प्रतिसवनं भेदेनैव चोदकप्राप्तं हविष्कृदाह्वानम्, कालभेदेन गम्यमानविशेषतया तन्त्रत्वानुपपत्तेः । यद्यपि पत्नीसंयाजान्त नयनेन गार्हपत्यमनस्थितैव पत्नी, तथापि उत्करदेशमवघातार्थं भेदेनाह्वानमेव । तथा वाजपेये पशूनां प्रातःसवनकाले प्राजापत्यानां च ब्रह्मसामकाले पश्वालम्भे क्रियमाणे अध्रिगुप्रैषोऽपि कालभेदादावर्तते एव । सत्यप्यकरणमन्त्रत्वे दृष्टार्थत्वेन तत्तन्त्रस्मृतेर्विच्छेदात् । तथा 'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवम्' इत्यत्र भेदेन प्रदानात् याज्याया समानजातीयायामेनोमवाङ्गभूताया यावत् करणमन्त्रत्वादेवावृत्तिः । अनुवाक्यायामपि करणमन्त्रत्वाभावेऽपि दृष्टार्थत्वाविशेषात् पूर्ववदेवावृत्तिः । एवं मनोतामन्त्रेऽपि । इदं च प्रत्युदाहरणमात्रमिति नात्र विशेषाशङ्का । तदेव निरूपितं तन्त्ररत्ने ।

मण्डन— 'नाध्रिगोस्तन्त्रता कार्या ।' २१.

शंकर— 'कालभेदेऽध्रिगावेवम् ।' न तन्त्रम् । २१.

● हविष्कृत. पत्नीसंयोजे (पत्नीसंयाजानन्तरे) निगमः न प्राक् । भा. १२।२।४।१२.

Ⅱ हविष्कृदध्रिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतास्वाऽऽवृत्तिः कालभेदात् स्यात् । ११।४।२०।५७ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं कर्तव्येषु सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानस्य, अध्रिगोः वाजपेये पशूनां प्राजापत्यानां च अध्रिगुप्रैषस्य, कृष्णग्रीवयोः पुरोऽनु-

वाक्याया. मनोतायाः मनोतासूक्तस्य च कालभेदात् भिन्नकल्पत्वात् आवृत्तिः स्यात् । हविष्कृच्च अध्रिगुश्च पुरोऽनुवाक्या च मनोता च तेषां समाहारः इति द्वन्द्वे नपुंसकत्वम् ।

अध्रिगोश्च विपर्यासात् । ५८ ॥

अध्रिगौ विशेषमाह । अध्रिगोः मन्त्रस्य सकृत्करणपक्षे विपर्यासात् विपर्यासप्रसङ्गात् आवृत्तिरेव । अध्रिगोः प्राकृतानां आश्रुतप्रत्याश्रुतादीनां प्रातःसवने अनुष्ठाने पर्यग्निकरणान्ते विहित उत्सर्गो बाधितः स्यात् । तृतीयसवने करणे च प्राजापत्याध्रिगौ पुरस्तात् कर्तव्यानां परस्तात् करणेन क्रमलोपः स्यात् । तस्मात् अध्रिगोरावृत्तिः ।

करिष्यद्वचनाच्च । ५९ ॥

अत्रापि अध्रिगोरेव विशेषमाह । करिष्यत् उच्चारणात्प्रवहितोत्तरक्षणे अनुष्ठापकं वचनं 'आरभध्वं' 'उपनयत' इति शब्दः यस्मिन् अध्रिगौ स करिष्यद्वचनः । प्रातःसवने अध्रिगौ सकृत् कृते बहुकर्मणा व्यवहितमेव मन्त्रप्रतिपादितस्यार्थस्य अनुष्ठानं स्यात् ततश्च वचनस्य बाधः स्यात् । तस्मात् हविष्कृदाह्वानाध्रिगुप्रैषादीनां आवृत्तिः कर्तव्या इति सिद्धान्तः । के.

※ हविष्कृदाह्वानं तार्तीयसवनिकपुरोडाशेषु सौम्यचरु-आश्विनद्विकपाले च भेदेन न कर्तव्यम् ॥

पशौ तु संस्कृते विधानात् तार्तीयसवनिकेषु स्यात् सौम्याश्विनयोश्चापशुप्रकृतार्थत्वात् । १२।२। ४।१२ ॥

भाष्यम्— तार्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु तु सौम्याश्विनयोश्च भेदेन हविष्कृन् स्यात् । कुतः ? पशौ संस्कृते (संस्कृते) विधानात् । पक्वे पशावेते विधीयन्ते । तस्मिन् काले पाशुकी हविष्कृत् कृतार्थत्वादप्रवृत्ता । तस्मादन्या आह्वातव्या ।

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— न वा अन्या आह्वातव्या । सैव कुर्वीतामानत्वात् । ननु कृतार्थत्वादप्रवृत्ताऽसौ । नापयुज्यते । कुतः ? योगाद्यज्ञाय । यज्ञायासौ यज्ञसम्बन्धाय, युक्ता आहूयते । न केवलं सा यज्ञाङ्गानि सर्वाणि साधयितुम् । 'कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति' इत्येवमादिना मन्त्रेण यज्ञार्थं युक्ता । तस्याः यज्ञविमोके विसर्गो न्याय्यः । कस्मादेवम् । कस्यांचिदापदि पुनस्तया कदाचित् कार्यं भवेत् । तस्मान्न भेदेनाऽऽह्वातव्या ।

सोम— पूर्वत्र समाख्यानत्वात् पशुपाकपर्यन्तं अनपवृक्तत्वात् पाकात् पूर्वभाविषु प्रातःसवनीयमाध्यन्दिनसवनीयकेषु प्रसङ्गसम्भवेऽपि इह नास्ति प्रसङ्गः, पाकानन्तरमपवृक्तत्वात् हविष्कृतः इति पूर्वेणास्यैव उत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— तार्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु सौम्याश्विनयोश्च हविष्कृत् भेदेन न स्यात्, पक्वे पशौ तेषां विहितत्वेन तस्यास्तदानीमपवृक्तत्वात् इति ।

वि— 'अस्त्याहूतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा, पशुपाकतः । निवृत्तत्वादस्ति, नैवमनिवृत्ते पुरोस्थितेः ॥' आहूतिः हविष्कृतः आह्वानम् ।

भाट्ट— कृत्वाचिन्तायामेव तार्तीयसवनिकसवनीयहविःषु सौम्यचरौ आश्विनद्विकपाले च सवनीयपशुपाकोत्तरं क्रियमाणे भेदेन पुनराह्वातव्या, हविष्कृत्समाख्यया तस्या हविष्करणमात्रप्रयोजनकत्वेन कृते पशुपाके तस्या अप्रवृत्तत्वात् । इति प्राप्ते, समाख्याया उपलक्षकत्वात् सहायकरणमात्रार्थे सा । अतः पाके कृतेऽपि आसवनीयपशुतन्त्रं तस्याः सन्नाऽऽह्वातव्या । वस्तुतस्तु उपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् हविष्करणार्थत्वेऽपि कृतेऽपि कार्ये पत्नीसंयाजोत्तरमुत्थानविधानात् आपत्नीसंयाजान्तं तस्या विहारदेशे सत्त्वादुक्त एव प्रसङ्गः ।

मण्डन— 'तार्तीयेष्वपि नैव सा ।' सा हविष्कृत् ।

शंकर— 'सौम्यादावपि सा नैव ।'

* हविष्कृदाह्वानेन सवनीयपशुगतेन पशुपुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिः (औपधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्त्येव एषा तु कृत्वाचिन्ता) । वि १२।२।३, * हविष्कृदाह्वानात् प्राचीनापूर्वप्रयुक्तं एव दर्शपूर्णमासयोः

वाङ्नियम । ९।१।७, ● हविष्कृदाह्वाने प्रणीतासंबन्धिवाङ्नियमस्य त्याग. । वाङ्नियमस्य च मध्यकालीनाह्वानजातापूर्वं प्रयोजकं न परमापूर्वम् । ९।१।७.

● हविष्कृदाह्वानाभाव सवनीयपुरोडाशेषु । ११।२।३।११. मीको. पृ ४२४२ ' सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● हविष्कृदाह्वानकाले अन्त्यबीजसंबन्धिनि एव वाग्विसर्गो राजसूये नानाबीजेष्टौ । ११।३।७।१७. मीको. पृ २३१३ 'नानाबीजेष्टौ अन्त्यबीजसंबन्धि०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● हविष्कृदाह्वानकाले पशुपुरोडाशसंबन्धिनि, वाग्विसर्गोऽग्नीषोमीये पशौ । भा. ११।३।८।१८. मीको. पृ १२२ 'अग्नीषोमीये पशौ वाग्विसर्ग ■ ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● हविष्कृदाह्वानमन्त्रः अवहननकाले पठनीयः । स चाह्वानार्थ नाघाताङ्गम् । वि. ३।२।३, ● हविष्कृदाह्वानमन्त्र निरस्यपठनीयः । ३।२।३, ● हविष्कृदाह्वानमन्त्र सवनीयपुरोडाशेषु आवर्तनीय, न तु तन्त्र कालभेदात् । ११।४।२१.

● हविष्कृन्मन्त्रस्य सवनीयगतपुरोडाशेषु आवृत्ति ज्योतिष्टोमे । ११।४।२०।५७–५९. मीको. पृ. ४००९ ' हविष्कृत अभिगो.० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● हविर्ग्रहणमावापन निर्वपणे प्रयोक्तव्यम् । भा. ११।४।१४।४४.

● हस्त निरुक्तिद्वितयम् । मु. पृ. १२८. ● ' हस्तेनावद्यति ' पुरोडाशावदाने हस्त करण सामर्थ्यात् । वि १।४।११

● हस्तावनेजनं सर्वशेष ' हस्तावनेनिक्ते ' इति । वि. ३।१।१४. ● हस्तावनेजन हस्तसंस्कारार्थम् । भा ३।१।१४।२८.

● हस्तावनेजनाधिकरणम् । हस्तावनेजनादीना कृत्स्नप्रकरणार्थता । ३।१।१४।२४–२५. मीको. पृ. ९३६ ' अ न नप [धिकरण]' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● हस्तामलकन्याय । यथा हस्ते स्थित आमलक फल असंदिग्ध दृश्यते, तथा 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्य कर्तृकर्मवासनाभ्यां प्रतिबन्धरहित सत् पूर्व परोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे अपरोक्षतया तत्त्वाव भासनसमर्थ ज्ञान जनयतीति भाव. । उक्तं च पञ्च दश्याम्– 'वाक्यमप्रतिबद्ध सत्प्राक्परोक्षावभासिते । करामलकवद्बोधमपरोक्ष प्रसूयते ॥' इति । साहस्री २८०.

● हस्तसंज्ञा क्रोर सवेत्यते यदा अयमर्थो मया अभिप्रेतः, तदा अय मया हस्तश्चालयितव्य इति । स यदा तथैव हस्त पुनश्चालयति तदा प्राचीं व्युत्पत्तिं स्मृत्वा हस्तसंज्ञात पुनरभिप्रायविशेषमवधार्य अर्थमवगच्छति । उपाधिमानं हस्तसंज्ञा । ऋजु. पृ १५१.

● हस्तिनो बाल कलभः । शा. ३।४।४।१३ पृ. ९२०.

● हाउवाक्-सामानि त्रीणि अनुष्टुभि । याल पृ. ७२.

● हाउहोवा-साम अनुष्टुभ् । याल पृ. ७२.

● हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव शक्यतेऽवगन्तुम्, न अप्रमितविषयम् । बृहती. पृ २५५.

● हानोपायनाधिकरणम् । (३।३।१५।२६ मधु हाद्यधिकरण चेदमेव) । (शङ्का) सुकृतदुष्कृतयोर्हानोपायने यत्र श्रुते, केवलोपायन वा यत्र श्रुतं तत्रोपायनस्य तद्विद्यान्तरेण निरपेक्षत्वेऽपि, यत्र निर्गुणविद्यायां केवलहान श्रुत ' अश्व इव रोमाणि विधूय पाप' इति, तत्रापि स्तुतिप्रकर्षाभाव विद्यापेक्षया श्रा यत्नशब्दस्यान्वयो माध्यकरीदृश । (उत्तरे) हानोपायनाधिकरणे स्तुतिप्रकर्षो मध्यवर्ती अनुपत्तिश्चदर्शनं तयोस्त न तूपायनशब्दान्वये प्रमाणतया । प्रमाण तथा व्याख्यातम्– गुणविहीन किंचिदुक्तैति इति हानस्योपायनापेक्षा, गुणविहीनमपि सुकृतदुष्कृत पम्बन्धनाय कविदाश्रयमपेक्षते इति तदपेक्षा च हानुमतमेव । आभरणम् . ३।४।३।१९ मधु.

• हारियोजनं अन्यदेव ग्रहणम्, तथा परिधयः पृथग्‍ग्रहः, न तयोः संकरः। भा. ४।३।१४।३६, • हारियोजनं परिधिप्रहरणानन्तरं अग्निष्टोमे। ११।३।१५।४६, • हारियोजनम्। 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम्' इति। ११।२।७।३९, • हारियोजनः ग्रहः अग्निष्टोमे तृतीयसवनान्ते। अत्र सत्याषाढः— प्रहृतेषु परिधिषु सदस्यैश्चाभिहुत्य हारियोजनेन चरन्ति। १।८।४६॥ 'उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनः' इति द्रोणकलशेन हारियोजनं सर्वे आसन्नं गृह्णाति। ४७॥ तं बह्वीभिर्धानाभिः श्रीत्वा न सादयति। ४८॥ शीर्षन्नधि निधाय उन्नेतुः प्रत्यञ्चं 'इन्द्राय हरिवतेऽनुब्रूहि, इन्द्राय हरिवते प्रेष्य' इति संप्रेष्यति। ४९॥ 'हरिः स्थ हर्योर्धानाः' इति त्रिरभ्य (अभितः पुरतश्च पश्चात् पुनः पुनः पुरता) वषट्कृते जुहोति (वषट्कारोत्तरं तूष्णीमेव निगमनं इति ज्योत्स्ना, प्राणेव इति वैजयन्ती) अनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम्। ५०॥ तं सर्वे समन्तः प्रतिनिमन्त्र्य उपनिष्क्रम्य 'इष्टयजुषस्ते देव सोम' इति त्रिभिः पिञ्जूलिकाकारं धाना भक्षयन्ति। ५१॥ संदश्य अनभिमन्त्र्यन्तः धानाना निष्पाणि कुर्वन्तो निरवधयन्तः 'आपूर्याः स्थाऽऽमा पूरयत' इत्युत्तरवेद्या भानान् निधाय उपजुह्वन्ति, 'रय्यै त्वा पोषाय त्वा' इति वा। १।८।५२–५३॥ इति। • हारियोजनः सवनीयविकारे सोमयागान्ते न कार्यः। भाट्ट. ४।३।१२. • हारियोजनस्य परिधिप्रहरणोत्तरकालत्वमग्निविधानं नाङ्गता। भा. ४।३।१४।३६, • हारियोजने मात्रस्तुतोऽपि भक्षप्रतिपादनं ज्योतिष्टोमे। ३।५।९।३० पृ. १००६, • हारियोजने सर्वे एव प्रात्स्तुत्मह्निताः भक्षयितारः इति सिद्धम्। भा. ३।५।९।३०.

• हारियोजनादि बर्हिःप्रहरणान्तं कर्म द्वादशाहे आद्येषु नवस्वहःसु एकादशे च न कर्तव्य किंतु पत्नीसंयाजोत्तर विरामः कर्तव्यः। अवशिष्टं च कर्म द्वादशेऽहनि पत्नीसंयाजोत्तरं कर्तव्यम्। त्रि. ९।१।१९.

• हारियोजनोत्तरत्वं पत्नीसंयाजानाम्। भाट्ट. ९।१।१९.

• हारियोजनगतसर्वभक्षन्यायः ३।५।९।२७–३० मीको. पृ. १६४९ 'मात्रस्तुतोऽपि हारियोजने॰' इत्यत्र द्रष्टव्यः।

• हारियोजनन्यायः। हारियोजने मात्रस्तुतोऽपि सोमभक्षः। ३।५।९।२७–३०, मीको. पृ. १६४९ 'मात्रस्तुतोऽपि हारियोजने सोमभक्षः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

• हारियोजनपरिधिप्रहरणयोः कालार्थः संयोगः नाङ्गाङ्गिभावः। भा. ४।३।१४।३६,

• हारीतादिस्मृतिविशेषाः केचित् कविदेशविशेषे दृश्यन्ते। ततश्च व्यवस्थया प्रामाण्यमिति चेन्न, अनुमितवेदमूलकत्वेन सर्वसाधारणत्वात्। वि. १।३।८.

• हिंसा च प्रतिषिद्धा। भा. १।१।२।२ पृ. १९. • हिंसा प्राणवियोगः, प्राणवियोगानुकूलव्यापारो वा। मणि. पृ. ८, • 'हिंसा हि फलभेदेऽपि भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः। सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनसाध्याद्विनत् पृथक्॥' पृ. ८. • हिंसायाः क्रत्वर्थायाः नानर्थत्वम्। वि. १।१।२.

• हि-शब्दः चार्थे (क्वचित्)। मञ्जु. पृ. १४१. • हि-शब्दः तत्र हेत्वर्थे (क्वचित्)। सु. पृ. २५७, • हि-शब्दः। निपातानामनेकार्थत्वात् (१) तस्मादर्थे हि-शब्दः। (२) हि-शब्दः प्रसिद्धार्थवाची। पृ. ४९०. • हि-शब्दात् अनुवादस्य प्रतीतिः। वि. ३।८।४.

✠ 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः' इति न्यायः। इति भारविः, स्पष्टः। साहस्री. ९६१.

• हिरण्मय्यः शमीमय्यो वा स्रुचः दीक्षणीयाः वरुणप्रघासेषु विहन्ते। भा. ३।१।४।१२.

• हिरण्यं अनग्ना तेजः। भा. ८।१।१८।१५.

✠ हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्त्वात्। ८।१।१८। ३५॥

'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः' इत्यत्र कृष्णलगुञ्जापरिमितं हिरण्यं हविः श्रुतम्। तत् हिरण्यं आज्यधर्मं, आज्यस्य उपांशुयाज-

उपस्य धर्मा. यस्मिन् तत् आज्यधर्म । ' धर्मादनिच् केवलात् ' (पा. ५।४।१२४) इति अनिच् समासान्तः । कुतः ? तेजस्त्वात् । हिरण्यं अश्मना तेजः आज्यं यथा तेजः तद् इत्यर्थः । अथवा हिरण्यं उज्ज्वलं आज्यमपि उज्ज्वलत्वकरम् । तस्मात् शतकृष्णलश्चरुः उपांशुयाजधर्मकः इति पूर्वः पक्षः ।

धर्मानुग्रहाच्च । ३६ ॥

प्राजापत्ये शतकृष्णले चरौ उपांशुयाजाज्यविध्यन्तः इति पूर्ववदेव हेत्वन्तरम् । आज्यस्य धर्माणां अवेक्षणादीनां हिरण्ये अनुग्रहात् औषधधर्माणां च अवहननादीनां हानात् आज्यधर्मा एव ग्राह्याः इति ।

औषधं वा विशदत्वात् । ३७ ॥

प्राजापत्ये शतकृष्णले चरौ आज्यस्य विध्यन्तः इति पूर्वपक्ष सूत्राभ्यां प्राप्तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । औषधीनां अयं औषधः । औषध विध्यन्तः अस्य अस्ति तत् हिरण्यं औषधम् । हिरण्यं औषधं स्यात् । हिरण्ये औषधीनां व्रीहीणां विध्यन्तः स्यात् । विशदत्वात् हिरण्यमपि विशदं औषधयोऽपि विशदाः । तस्मात् औषधविध्यन्तः सिद्धान्तः ।

चरुशब्दाच्च । ३८ ॥

प्राजापत्ये शतकृष्णले चरौ तेजस्त्वसामान्यात् आज्यविध्यन्तः प्राप्तः विशदत्वसामान्याच्च औषधविध्यन्तः प्राप्तः । एवं सति को विशेषः औषधविशेषे इत्याशङ्कायां विशेषहेतुमाह । चरुशब्दात् इति । प्राजापत्यं चरुं इति चरुशब्दोऽत्र भवति । चरुशब्दश्च औषधस्य प्रथमः । तदेतत् प्रसिद्धम् । अस्माद्विशेषात् औषधविध्यन्त एव हिरण्ये स्यात् ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः । ३९ ॥

प्राजापत्ये शतकृष्णले चरौ औषधविध्यन्तो ग्राह्य इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । समुच्चयार्थश्चशब्दः । तस्मिन् शतकृष्णले चरौ घृते श्रपयति ' इति श्रपणस्य श्रुतिः भवति श्रपणं च औषधधर्मः, न आज्यधर्मः । श्रपणधर्मेऽपि औषधधर्मः एव शतकृष्णले स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

* हिरण्यं दक्षिणा प्रथमायामवेष्टौ राजसूये । भाट्ट. ११।४।३. * हिरण्ये शतकृष्णलाख्ये औषधधर्माणामतिदेशः । चि. ८।१।१८.

* ' हिरण्यादानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते ' । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९७.

* हिरण्यदानं द्वादशाहे ' हिरण्यमात्रेयाय ददाति ' इति विहितमदृष्टार्थं कर्तव्यम्, आनन्तर्यता तु नास्ति । चि. १०।२।२६. * हिरण्यदानस्य अदृष्टार्थस्य सत्रे न बाधः । १०।२।२६।६३. मीको. पृ. १२४९ ' ऋत्विग्वरण–हिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* हिरण्यधारणं पुरुषार्थम्, तस्य स्वर्गो वा फलम्, शोभनवर्णप्राप्तिः अर्थवादगता वा फलम् । चि. ३।४।१२.

हिरण्यधारणन्यायः । हिरण्यधारणं पुरुषार्थम् । सुवर्णधारणविधिः पुरुषार्थः ।

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् । ३।४।८।२० ॥

भाष्यम्— अनारभ्य श्रूयते ' तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्, दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति ' इति । ' सुवाससा भवितव्यं रूपमेव बिभर्ति ' इति । तत्र किं प्रकरणधर्म उत पुरुषधर्मः इति संशयः । अभिधीयते । अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् । पुरुषधर्मः एवजातीयकः स्यात् । कुतः ? ततः प्रकरणाधीनात् विशेषोऽस्य । नायं प्रकरणाधीनः । यदि अप्रकरणे समाम्नानात् सर्वप्रकरणधर्मः स्यात् । अप्रकरणे समाम्नानं न कंचित् विशेषं कुर्यात् । तस्मात् एवंजातीयकः पुरुषधर्मः इति ।

वा— इदानीं अप्रकरणाधीनानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणसमवायं लभन्ते न वा इति विचार्यते । ' तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति ' इत्येवमादिषु संदेहः । किं कर्मसु हिरण्यधारणमपूर्वं सुवर्णत्व-विधीयते, वाससोपरिधाने च शोभनत्वम्, उत निरविधानरूपेण नित्यं पुरुषधर्मो विधीयते इति । ०स

अनेकार्थविधिप्रसङ्गात् कर्मस्थहिरण्यग्रहणानुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिरसौ उच्यते पुरुषधर्म इति । कुतः ? ' हिरण्यग्रासस्योर्मिर्गो भवेत्साकदनर्थकः । कर्मणा सह संबन्धे प्रमाणं तु न विद्यते ॥ ' प्रकरणाम्नानस्य हि एतदेव प्रयोजनम्, कथं नाम तदङ्गत्वं विज्ञायेत इति । यदि अप्रकरणाधीतस्यापि कर्माङ्गत्वमेव स्यात् ततः प्रकरणाम्नानं अनर्थकं भवेत् । यतस्तु वेदेनैव प्रकरणाप्रकरणाम्नानविवेकः कृतः । ततोऽवगम्यते नूनं प्रकरणाधीतानां पुरुषधर्मत्वमिति ।

अद्रव्यदेवतत्वात् शेषः स्यात् । २१ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पुरुषधर्मो भवेत् । अग्निहोत्रादीनां शेषः स्यात् । कस्मात् ? अद्रव्यत्वात् । नात्र द्रव्यदेवतं श्रूयते । तच्छ्रवणात् भार्यं, यष्टव्य, इति परिकल्प्येत । भवति तु द्रव्यदेवतासम्बन्धे निर्मितिरयं धारणावचनः संस्कारवाची । संस्कारश्च शेषभूतस्यावकल्पते, नान्यथा । तस्मात् कर्मणां अग्निहोत्रादीनां शेषः । एवं ' सुवासःसा भवितव्यम् ' इति ।

वा— यद्यपि तावत् निर्दिष्टविधानं तथापि कर्मशेष एव स्यात् । अन्यथा हि फलं कल्प्येत । ननु क्रतुसंबन्धोऽपि कल्पयितव्य एव । सत्यम्, प्रमाणवती हि तत्कल्पना । कर्मणश्च सामान्येन प्रयोजनाकाङ्क्षाया कर्मैव उपतिष्ठते । तेन तत्संबन्धः प्रमाणवान्, न स्वर्गसंबन्धः । एवं च मन्यते, यथा यागदानहोमान् मुक्त्वा नान्यत् प्रधानकर्मत्वं प्रतिपद्यते । न चेह यागादित्वमस्ति, संप्रदानाद्यभावात् । अतः औत्सर्गिकेण अङ्गत्वेन कर्मशेषत्वम् । अथवा धारणमेतत् श्रूयते । तच्च उत्पत्त्यैव धार्यमाणशेषभूतम् । न च लौकिकस्य निष्प्रयोजनत्वात् संस्कारार्हत्वम् । अतः कर्माङ्गभूतयो. वासोहिरण्ययोर्विधिः । अथवा त एव अनेकार्थविधिदोषान् सति च संभवे सत्यद्गुणे विधिशक्तिसंचारणात् हिरण्यधारणं ' हिरण्यं हस्तेन भवति अथ गृह्णाति ' ' हिरण्यं हस्ते कृत्वा षोडशिना स्तुवते ' इत्येवमादिग्रहणविहित अनूद्य सुवर्णता विधीयते । ' वासः परिधत्ते ' इति च एतद्विहिते वाससि शोभनत्वम् । एवं च सूत्रकाराणां ' हिरण्यमिति जातरूपं प्रतीयात् ' इत्यादिपरिभाषणस्य एतदेव मूल्यम् । अन्यथा रजतजातरूपयोधारणे सति हिरण्यशब्दे अन्यतरावधारणमूलं अन्यत् कल्प्यं स्यात् ।

' अद्रव्यत्वात् ' इति च (सूत्रे) नात्र द्रव्यं विधीयते, किं तर्हि ? तद्विशेषणमात्रविधानमेतत् । अतश्च यत्र द्रव्यं तद्गतेन गन्तव्यमिति । ' यस्त्वत्र भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम् । तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि ॥ ' अयागानामपि प्राधान्यदर्शनात् न किंचित् देवताग्रहणेनेति ।

वेदसंयोगात् । २२ ॥

भाष्यम्— आध्वर्यवमिति वेदसंयोगः शेषभूतस्य युज्यते । शेषभूतो हि अध्वर्युणा क्रियते, न पुरुषधर्मः । दर्शपूर्णमासादीनां हि कर्मणां साङ्गानामध्वर्युः कर्ता । तस्मादपि कर्मधर्मा एवमादीयका इति ।

वा— कर्माङ्गत्वे च अस्याः क्रियाया. आध्वर्यवसमाख्या विनियोक्त्री भविष्यति । पुरुषधर्मत्वे बाध्येत । यदाऽपि हिरण्यानुवादेन सुवर्णता विधीयते, तदाऽपि तद्विधिसंबन्धित्वात् अक्रियात्मकत्वाच्च नैव समाख्या व्याप्रियते इति वैदिकत्वसामान्यं वेदसंयोगस्यार्थः । तेन यो नाम वदेत् लोकतोऽपि अस्त्येव वासोहिरण्यधारणप्राप्तिः, अतः तदनुवादेनापि शक्यं गुणविधानं इति, सोऽपि व्यावर्तितो भवति ।

द्रव्यपरत्वाच्च । २३ ॥

भाष्यम्— द्रव्यपरश्चात्र भवति निर्देशः, ' सुवर्णं धार्यम् ' इति द्वितीयार्थसंयोगात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्मशेषत्वे प्रयोजनवान्, अनर्थकः पुरुषधर्मे ।

वा— पूर्वं धारणस्य स्वाभाविकमेव शेषत्वम् इत्युपन्यस्तम् । इदानीं तदेव वचनहेतुरुच्यते कर्मत्वनिर्देशात् इति । तत्र हिरण्य इति असन्देहदर्शनात् ' द्वितीयार्थसंयोगात् ' इति च भाष्यात् नीहान् इतिवत् द्वितीयैव इति भ्रान्तिर्भविष्यति । कृत्प्रत्ययेन अभिहितत्वात् नात्र कर्मणि द्वितीया उपपन्ना, प्रथमैवेयम् । द्वितीयार्थस्तु धार्ये इति ण्यत्प्रत्ययेन उक्त इति द्रव्यपरत्वाभिधानम् । अत एव भाष्यकारेणापि ' द्वितीयार्थ

त्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः । अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वाऽस्तु यथेप्सितम् ॥' तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः ।

भाट्ट— अनारभ्य 'सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्, सुवर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति श्रुते न तावत् क्रतुगतहिरण्योद्देशेन सुवर्णत्वविधिः, धारणप्राप्त्यभावेन अनुवादानुपपत्तेः । नापि 'हिरण्यं हस्ते भवत्यथ षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इति विहितक्रतुहिरण्यधारणानुवादेन सुवर्णत्वविधिः, विशिष्टोद्देशापत्तेः । अतः भार्यं इति कृत्यप्रत्ययेन सुवर्णस्य कर्मत्वाभिधानात् तदुद्देशेनैव धारणाख्यसंस्कारविधिः । हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादत्वम् । न च एवमपि क्रतुगतसुवर्णोपस्थितावेव प्रमाणाभावः, सुवर्णस्वरूपे आनर्थक्यात्, लौकिकक्रियासाधनीभूतग्रहणेऽपि च तत्सादवस्थ्यात् । सुवर्णस्यैव श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या स्वर्गार्थवादिकफलकल्पनस्य च आश्रयाभावात् अनुपपत्तेः । पारिशेष्यादेव क्रतुगतसुवर्णोपस्थितिलाभोपपत्तिः । इति प्राप्ते, न तावत् प्रकरणात् क्रतुसम्बन्धोपपत्तिः, अनारभ्याधीतत्वात् । नापि जुह्वादिवत् अव्यभिचरितक्रत्वात्, लोकेऽपि सुवर्णस्यैव व्यभिचारात् । न वा पारिशेष्यात्, श्रुतकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या सुवर्णस्य आर्थवादिकफलसाधनत्वकल्पनाया एव प्रसक्तेः पारिशेष्याभावात् । धारणस्य संस्कारकर्मत्वेऽपि आश्रयापेक्षायां सुवर्णस्य तत्त्वेनापि अर्थाद्न्वये बाधकाभावात् । न चैवमपि, तथात्वे धारणसुवर्णोपकरणयोः द्वयोर्भावनयोः अपूर्वयोस्तत्फलयोश्च कल्पने गौरवापत्तेः, सुवर्णेऽपि अपूर्वविधित्वप्रसङ्गाच्च । 'अध्वर्युं वृणीते' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यादौ तु उभयोरपि दृष्टार्थत्वात् उक्तगौरवाभावेन संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनेऽपि न दोषः । प्रकृते तु धारणेन सुवर्णं संस्कुर्यात् तेन च तदाश्रितेन फलं भावयेत् इति कल्पने गौरवम् । अतः कृत्यप्रत्ययस्य कर्मैवात्र भाव्यता । तस्या च आवश्यकत्वात् आर्थवादिकफलस्यैव भाव्यत्वं न तु सुवर्णस्य, उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गात् । अतः सक्तुन्यायेन (२।१।५ अधिकरणे) विनियोगभङ्गात् सुवर्णहिरण्यविशिष्टधारणमेव अर्थकर्मतया विधीयते । किंच सुवर्णस्वरूपे आनर्थक्ये यथैव तत्कार्ये क्रतुः, एवं लौकिक्यपि क्रिया । तस्मादपि च नैवानर्थक्यम्, होमकर्मणि बलिहरणादिवत् निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेन धारणस्योपकारकत्वोपपत्तेः । अतः पारिशेष्याभावात् न क्रत्वर्थत्वम् । न च उभयार्थत्वम्, एकस्यैव विधेः मते प्रयोजकत्वं अंशान्तरे च प्रधानप्रयुक्तत्वात् अप्रयोजकता इति वैरूप्यापत्तेः । अतः सक्तुवत् विनियोगभङ्गमङ्गीकृत्य धारणस्य अर्थकर्मत्वमेव युक्तम् । न च तथापि वैदिकनियमसामान्यात् क्रत्वङ्गत्वम्, सादृश्येन क्रतुपरिगतो धर्मातिदेशस्यैव अन्यत्रेऽपि बाधकाभावात् इति वाच्यम् । विधिबलेन व्यवस्थितेषु अनियमेन सर्वेषु इष्टेषु तद्वत्निरन्तरदेशावस्थायामपि सर्वपुरुषाभिलषितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया स्वर्गस्यैव कल्पनीयत्वात्, आर्थवादिकफलस्य स्ववाक्योपात्तत्वेन ततोऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्च । क्रत्वर्थत्वे तु स्वगतेन वैदिकक्रियात्वेन क्रतुगतस्य तस्योपस्थितौ क्लेशोपस्थिततदङ्गत्वकल्पने गौरवम् । अत एव विश्वजिन्न्यायादौ न तत्कल्पनम् । प्रकृते तु विशिष्टधारणस्य आर्थवादिकमेव फलं इति पुरुषार्थता । वस्तुतस्तु– सुवर्णस्य कर्मत्वमेव, तस्यैव तु आर्थवादिकं फलम् । 'तेन' इति पदाध्याहारस्य कृतिपक्षेऽपि समानत्वात् । न च अत्र आश्रयापेक्षा, विधिरेष्यर्थस्य संस्कारविधिनैव परिहारात् । 'सुवर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इत्यत्र भविष्यदर्थकत्वमात्रकल्पना तु प्राचीनमतेऽपि अविशिष्टा । स्तुतिरूपता, सुवर्णपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च वाधिका, इति नवैव लाघवमिति । ३।४।१२.

मण्डन— 'पुंसो हिरण्यस्य धृतिः क्रतोर्न ।' ८,
शंकर— 'स्वर्णधारणमेव च ।' (न क्रत्वङ्गम्) ।

● हिरण्यधारणन्याय. (३।४।८) । भाष्यकारादिभिः प्रजापतिव्रतवाक्ये पर्युदासत्वमङ्गीकृत्य पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितं तदपि कलञ्जभक्षणनिषेध–हिरण्यधारणन्यायेन क्रत्वर्थत्वाद्यनुपपत्तेः उपेक्षितम् । भाट्ट. ४।१।३.

आह, ननु एतदुक्तम्, तस्याभावादवयवस्य पक्षपरिप्लवते इति । अत्रोच्यते । नाभावः । प्रत्यक्षा तस्यैकबुद्धिः । सा चान्येषु इष्टकासु नावकल्पते । न च अनयव संघिटयते पुरीषच्छन्नानाम् । तस्मात् पञ्चामसयोगेऽपि एकबुद्धेरुत्पादात् इष्टकाभिष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यं अस्ति निधानार्थमस्ति । यदि वा इष्टकासमूहोऽपि एकबुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु एकाकर्षणे न कृत्स्नाकर्षणमिति, सत्यम्, संस्यूतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधानि हि द्रव्याणि स्थावराणि जङ्गमानि च । तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति यथा वनस्पतौ पर्णे गृहीत्वा कृष्यमाणे न कृत्स्नः कृष्यते स्थावरत्वात्, एवमिदमपि । स्थावरं हीदं अग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति ।

टुप्— 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति शब्दतस्तावत् इष्टकाना (तृतीयान्ताना) पारार्थ्येनावगतत्वात् तदर्थं प्रोक्षणं न भवति, द्वितीयासंयोगात् अग्न्यर्थं प्रोक्षणम् । (अग्निशब्दश्च अग्न्यर्थवचनोऽपि प्रोक्षणादिवाक्येषु तदाधारभूते स्थले लक्षणया वर्तत इति वेदितव्यम् ।) ननु अग्निशब्देन समुदायोऽभिधीयते इत्युक्तम् । उच्यते । प्रत्यक्षेण इष्टकाव्यतिरिक्तः अवयवी उपलभ्यते । न च कालान्तरे पुरुषान्तरे अवस्थान्तरे वा अविपर्यासात् भ्रान्त इति शक्यते कल्पयितुम् । अपि चात्मीयानवयवानपेक्ष्य इष्टकाऽपि अवयविनी भवत्येव । अथोच्येत, इष्टका अपनीय स निदर्श्यतां यदि व्यतिरिक्तोऽस्ति, तस्मादिष्टका एव परमार्थतः सन्तीति । (परिहरति—) एवं वर्ण्यमाने भवता आत्मीयावयवव्यतिरिक्ता इष्टका निदर्शयितव्या, न च शक्यते (भवताऽपि निदर्शयितुम्) । अपि च इष्टकानामवयवान्तराणि, तेषामपि (अवयवान्तराणि) अन्ये, तेन परमाणुषु प्रोक्षणमवतिष्ठेत । न च शक्याः (ते) प्रोक्षितुम् । तस्मात् पूर्वपक्षिणः प्रोक्षणमेवानर्थकम् । अथ अवयवव्यतिरिक्ता इष्टका अस्ति, ततः अग्निरपि इष्यताम् । यदुक्तं एकेष्टकाकर्षणेऽपि न कृत्स्नः कृष्यते इति । तदुच्यते । यत्र यत्र द्रव्यान्तरबुद्धिः तत्र तत्र द्रव्यान्तरम् । न यत्र एकस्मिन्नवयवे कृष्यमाणे कृत्स्नः (अवयवी) कृष्यते । (बुद्धिरेवात्र प्रमाणम्, नापकर्षणमित्यर्थः) । यत्र कृत्स्नः कृष्यते तत्रापि तथा दृष्टम् । यत्र तु एकस्मिन् कृष्यमाणे (स एव) एकः कृष्यते तत्रापि तथा दृष्टम् (न चैतावता अवयव्यपलापः शक्यते कर्तुम्) । न च एकस्मिन् कृष्यमाणे यस्मात् कृत्स्नः कृष्यते तस्मात् द्रव्यान्तरम् । न च द्वितीये कृष्यमाणे द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरस्य कारणम् । (किंतु–) यत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्न विपर्येति (तत्र अवयवैः अवयवी आरभ्यते इति) ।

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथात्वं स्यात् ॥ २८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति, नात्र आग्नेयादिभ्यः किंचिदर्थान्तरम्, तथा इहापीति । उच्यते । युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः । चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म । न च कर्मणोऽन्यत् विद्यते । इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्मात् वैषम्यं पौर्णमास्या इति ।

शा— अग्नौ श्रूयते 'हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षति' इति । किं प्रोक्षणं सकृदेव स्यात् उत प्रतीष्टकं भेदेनेति । यदि इष्टकाव्यतिरिक्तः अवयवी अग्निशब्दाभिधेयः, ततः सकृत् । अथ इष्टका एव संहता अग्निधारणार्थेन स्थापिताः अग्निशब्देनाभिधीयन्ते, ततस्तदर्थं प्रोक्षणं प्रतीष्टकं कर्तव्यम् (यद्यपि वनादिवत् इष्टकासंघ एव अग्निशब्दवाच्य इति पूर्वपक्षेऽपि वक्तुमुक्तम्, न तु संहता इष्टका इति, तथापि संघस्य अमूर्तस्य प्रोक्षणानर्हत्वात् संहतानामिष्टकानां अग्निशब्दवाच्यत्वमुक्तम्) । यत्र एकावयवाकर्षणे अवयवान्तराकृष्यते संधिश्च न दृश्यते तत्रैव देवदत्त-घटादौ अवयवी अभ्युपगम्यते । न चेह एकेष्टकाकर्षणे अन्यासामाकर्षणम्, संधिश्चात्र पुरीषच्छन्नानामपि इष्टकानामनुमानेन दृश्यते । तस्मात् नास्त्यवयवी 'पञ्चामसयोगे च न द्रव्यान्तरम्' इति काश्यपीया. । तस्मादिष्टकार्थं प्रोक्षणं प्रत्येकं स्यात् ।

साकर्यम् । न चेदं उत्तरवेदिधर्माणा अग्नौ अतिदेश-कथन संकर्षे विरुध्येत इति वाच्यम् । देशवत् अग्नौ बहुतरवैशेषिकधर्माम्नानेऽपि अपेक्षितहविर्धानपूर्वदेशवर्तित्वादिकनियमधर्माणां स्थानापत्त्यतिदेशेन उत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तरवेद्या तु यावदपेक्षितधर्मसाकल्यात् न वैपरीत्याशङ्का । अतश्च प्रकृतौ वत्सप्रोक्षणादिधर्माणां अभ्युत्तरवेदिमात्रार्थत्वेऽपि यत्र विकृतौ तदुभयकार्यापन्नं उक्तपरिमाणं स्वतःसिद्धभूमिकं तद्बहिःस्थावभूमिकं स्थण्डिलं अग्न्याधारत्वेन समाम्नातं तत्र प्रोक्षणादीनामूहसिद्धिः । संस्थानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूततद्वस्तुमात्रार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविकृतौ तदभावात् न प्रोक्षणादि इति ऊहविचारोपयोगित्वं चास्याधिकरणस्य । यदि चैवंविधा विकृतिः न समाम्नाता तदा कृत्वाचिन्तया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगः अनुसंधेयः । प्रासङ्गिकं वा इदमधिकरणम् ।

मण्डन— ' द्रव्यैकभावात् तद्धर्मधर्माः । '

शंकर— ' नाग्निधर्मः प्रतीएकम् । ' ५।१।१४.

● हिरण्यशकलाधिकरणम् । ९।१।८।२६–२८ ॥ न चैवं तण्डुलप्रापारकत्वादगत्वस्य धारणानन्तरं उदनीभूतव्रीहिप्रयत्नपात्रस्य प्रतिनीहि भिन्नत्वात् हिरण्यशकलाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन प्रतिनीहि प्रोक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । न्यायप्रकाशकारास्तु ' अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामि ' इतिमन्त्रे बहुवचनश्रवणेन एकप्रोक्षणम् दीते । अत एव तद्वाक्यस्त्रीहिपदे कारणतानुरूपता । जै. ३।१।४।१० पृ. १५२.

● हिरण्यशकलसहस्रेण अग्निचयने अग्नेः प्रोक्षणम्, तत्र प्रत्येकेन न प्रतीएकम् । वि. ९।१।१८.

सू हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । १०।३।२।१३ ॥

वायव्ये पशौ ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमाघारयति ' इति श्रूयते । तत्र हिरण्यगर्भ० हिरण्यगर्भमन्त्रस्य गुणविधिः पूर्वस्य प्रथमस्य आघारस्य गुणविधि. इत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्रः । हिरण्यगर्भो हि प्रजापतिः । प्राजापत्यश्च पूर्वं आघारः । उत्तरस्तु ऐन्द्रः । तस्मात् मन्त्रलिङ्गात् पूर्वस्याघारस्य गुणः हिरण्यगर्भमन्त्रः इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकृत्यनुपरोधाच्च । १४ ॥

प्रकृत्यनुपरोधात् प्रकृतेः प्रकृतिवत् इति चोदकस्य अनुपरोधात् विरोधाभावाच्च ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ' इति मन्त्रः वायव्ये पशौ पूर्वस्याघारस्याङ्गं इति पूर्वपक्षसिद्धिः । इतरथा उत्तराघारस्य मन्त्रः अपनीयेत न चापनीतः ।

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् । १५ ॥

वायव्ये पशौ ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ' इति मन्त्रः आघारे उक्तः । तत्र पूर्वस्य आघारस्य गुणोऽयं मन्त्रः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । न पूर्वस्याघारस्य गुणः किंतु उत्तरस्याघारस्य गुणोऽयं मन्त्रः स्यात् । मन्त्रार्थित्वात् । पूर्वस्याघारस्य प्रकृतावपि नास्त्येव मन्त्रः । इति वायव्ये पशावपि पूर्वः आघारो न मन्त्रमपेक्षते । उत्तरस्य तु अस्ति मन्त्राकाङ्क्षा । तत्र प्राकृतं मन्त्रं बाधित्वा अयं वैकृतो मन्त्रो विहितः । तस्मात् हिरण्यगर्भमन्त्रः उत्तरस्याघारस्य गुणो न पूर्वस्येति सिद्धान्तः ।

विप्रतिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणानामुपदेश्यत्वात् । १६ ॥

वायव्ये पशौ ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमाघारयति ' इति श्रुतम् । तत्र तच्छ्रुतौ आघारश्रुतौ विप्रतिदेशात् गुणविधेरुपदेशात् मन्त्रः उत्तराघारमन्त्रस्य विकारः बाधकः स्यात् । गुणानां उपदेश्यत्वात् । उपदेशो हि मन्त्रविशेषः अत्र उत्तराघारे । तस्मादुत्तरस्य आघारस्य गुणविधिरयम् । इति सिद्धान्तः ।

पूर्वस्मिंश्चामन्त्रत्वदर्शनात् । १७ ॥

वायव्ये पशौ ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमाघारयति ' इति विहितो मन्त्रः उत्तरस्याघारस्य गुणः इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । पूर्वस्मिन् आघारे अमन्त्रत्वस्य दर्शनात् ' न ह्यत्रैति करोति, मन्त्रं च आह ' इति स्पष्टमेव अमन्त्रत्वं दर्शितम् । तस्मात् हिरण्य-

चेत्यर्थं करोतीति, प्राक्तनग्रन्थादेकः । तथा, क उ नु ते महिमनः समस्येति, के अस्य सकलस्य महिम्नः अस्मन्तौ अपि अयमोऽन्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति । यस्मात् पितरावपि तस्माच्छरीरात् जनयतीति, मातापितृभ्यामपि पूर्वः, पितुरप्यस्मात् जनादिति सिद्धमेतदवगतस्येति । सोऽपि प्राक् कर्मोत्सर्गेण एव । अत इष्टाभिधायित्वेऽपाकृत् । तस्मादविरोध. ।

टुप्— आधारश्रुतिसाधनत् उभयोः पक्षयोस्तुल्या (मन्त्रयतस्य प्रमाण भवति), वाक्यं च (तुल्यम्)। लिङ्गं च (भाष्ये) अस्यमामन्त्रायेन तुल्यमेव । ततः किम् ? (इदं ततो भवति,) प्रकृतौ पदार्थस्मरणे सर्वत्र उपायचतुष्टय प्रसक्तं ब्राह्मणाद्-मन्त्र-सूत्र-उपदेशाः । तद उत्तरस्मिन् आघारे मन्त्राम्नानात् (मन्त्राम्नानसामर्थ्यात्) इतरेषां निवृत्तिः । पूर्वस्मिंस्तु (आघारे) मन्त्रो नास्ति (अतः) तत्र त एव (ब्राह्मणादयोऽम्युपायाः) प्राप्नुवन्ति । निवृत्तावपि तथैव (प्राप्तिः) पूर्वः अमन्त्रकः, उत्तरः समन्त्रक इति । एव (सति) उत्तरे (समन्त्रके मन्त्र-)विशेषमात्रं विधातव्यं । इतरथा पूर्वस्मिन् (आघारे मन्त्र-)सामान्य (मन्त्र-) विशेषश्च विधातव्यः । (कथमित्याह-) भेदस्मरणं (विशेषस्मरणं) विधीयते । तत्सामान्यं च (विधानमयत्, तत्र मन्त्रविशेषकल्पिते इति) मन्त्रकार्यं च (सामान्यकार्यं भोः विशेषं पूर्वाघारे) पाक्षिकम् । (वैधात् वैरमन्त्रकल्पितम्यामान्यात् पाक्षिकत्वम् । अत्रस्तदपि विधानम्, तत्र मन्त्रविशेषस्य) तत्र (मन्त्रविशेष-)स्मिन् एव गुणः, न विधिः । 'तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत्' (इति भाष्यं विवरणमुपन्यस्तम् । आनर्थक्यं इति भाष्यस्यार्थमाह-) यदा गान्तरितिः, तदा विशेषविधानमित्यानर्थक्यं भवेत् । कदाचिदपि (मन्त्रस्य) कदाचित् (तेन पक्षे आनर्थक्यम् । 'आसन्नत्वाद्विशेष' इति भाष्यस्यार्थमाह-) यथाऽसौ मन्त्रेण पक्षे (मन्त्रकार्ये विशेषो) निर्दिष्टो । एवं विशेषेण मन्त्रस्य प्रदेशः (मन्त्रविधिः) इतरथा पाक्षिकः स्यात् । ('तदेशस्य चार्थवत्त्वम्' इति भाष्यस्यार्थमाह-) यदि नित्यं समाम्नानं (मन्त्रकार्यस्य) न स्यात्, ततः अनुपपत्त्या पाक्षिकोऽपि मन्त्रोपदेशः कल्प्येत । (अस्ति चोत्तराघारे नित्यसमाम्नानम्, तत्र मन्त्रविशेषोपदेशस्य निरन्तरदर्शनं यथा लभ्यते) तस्मादुत्तरत्र मन्त्रः । तदस्मिन् कार्यमिति प्रतिपादयति 'विपनु तत' (१०।३।३।२०) इति (तत्र हि तन्त्रधर्मागतो धर्मसम्यक्, न कार्यान्तरं तस्य इति । तत्र पूर्वाघारे न विद्यते, तस्मादुत्तराघारे इति)।

निष्पत्तिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्याद् गुणानामुपदेश्यत्वात् । १६ ॥

भाष्यम्— गुणविधिरयमुपदिश्यते आघारभूतो । न तस्मान्त्रस्य विकारः स्यात् । तद्देश्यो हि मन्त्रविशेषोऽत्र उत्तरस्मिन्नाघारे । अन्यच्छ्रौतं मन्त्रविशेषनिदर्शनं 'ऊर्ध्वोऽध्वरो दिविस्पृगमह्रुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान् वृषन्तो हि यजोऽभवत् स्वाहा' इति । तद् अनभूतमुपकारकस्य विशानस्य साधनविशेषत्वात् इतिदर्शितम् । इद तु हिरण्यगर्भ इति विधानं श्रौतम्, श्रौतस्य बाह्यस्य विधानस्य कार्ये विधातुमर्हति, सामर्थ्यात् । 'इदं दधि पूर्वं सायमिमे श्वालय', देवदत्तो गौपति. तस्य, देवदत्तप्रवृत्तयेन' इति भोजने तैलपुरकारकं अनुमान यस्य प्रवृत्तस्य कार्यमिति निर्वेदितुं शक्नोति, तस्य कार्ये विनियुज्यते पुनरपि । सामान्यं तस्य स्नेहनमप्यर्थं प्रत्येति । इत्यपि मन्त्र उपपद्यमानः प्रकृते श्रौतमिह ने विशेषमुत्पादयति । तथोत्तराघारमिदंरूपं तदर्थविधानस्य साधनम्, न पूर्वस्मिन् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

पूर्वस्मिंश्चामन्त्रदर्शनात् । १७ ॥

भाष्यम्— पूर्वस्मिन्नाघारे अमन्त्रकत्वमेव दर्शयति, 'न स्वाहेति करोति, मनसा चाऽऽघारं' इति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ।

इह— न चायं पक्षे प्रयोगे 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याघारमाघारयति' इति । तस्मादाघारगुणार्थत्वमस्तीति निश्चयम् । प्रकृते च द्वौ आघारौ, पूर्वः आग्नेयः अमन्त्रकः, उत्तरस्तु ऐन्द्रः समन्त्रकः । तदिह

किं पूर्वस्य आघारस्य मन्त्रविधि उत उत्तरस्य इति संशये, मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वात् 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय' इति च वाक्यशेषात् पूर्वस्य। इति प्राप्ते ब्रूमः । पूर्वस्मिन् मन्त्राभावात् न मन्त्रकार्यमस्ति। तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यम् अप्राकृतं कल्प्यं स्यात्। उत्तरत्र तु प्रकृतावेव मन्त्रविधानात् अस्ति मन्त्रनियमः न समदृष्टं तत्र मन्त्रविधानं सुकरं मन्त्रलिङ्गं तु इन्द्र अपि अविशिष्टम् इति दर्शितं भाष्ये। वाक्यशेषोऽपि प्रजापतिः प्रजापतिरित्येवं इन्द्र एवोपपन्नः । 'यो हि खलु वाव प्रजापतिः स एवेन्द्रः' इति च प्रकरणात् उपपत्तिर्वाक्यशेषस्य, पूर्वाघारस्य च आहृत्यैव अमन्त्रत्वं दृश्यते- 'न स्वाहेति करोति मन्त्रं न नाह' इति, तस्मादुत्तरस्य मन्त्रः ।

सोम-- पूर्वसिद्ध प्राकृतानुवादेन गुणमात्रविधिमुपवर्णीय प्रवृत्तेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु- 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याघारमाघारयति' इत्यत्र पूर्वस्मिन्नाघारे मन्त्रविधिः स्यात् लिङ्गबलादिति ।

वि-- 'हिरण्यगर्भ आघारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा । लिङ्गाद्याद्यः समं लिङ्गं कल्प्यत्वादन्त्यतोऽन्तिमः ॥'

आघारे तु तस्य क्लृप्तत्वात् तत्र मन्त्रविधौ लाघवमिति वाच्यम् । लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन तद्विरोधे लिङ्गाद्ययानयनस्यानुचितत्वात् । उत्तराघारे हि हिरण्यगर्भस्यैव देवतावक्ल्पनाया तत्रापि गौरवाच्च । किञ्च पूर्वाघारेऽपि सर्वत्र मन्त्राभावे ब्राह्मणस्यैव स्मारकतया नियमस्य पञ्चमे (१।९) उक्तत्वात् ब्राह्मणनियमादृष्टस्यैव तज्जनकत्वेन एव मन्त्रविधानोपपत्तेर्लाघवाविशेषः । न च तददृष्टं प्रति मन्त्रव्यभिचारः, तत्तत्स्मारकपूर्वसाधनीभूतादृष्टं प्रति तस्यान्यथ कारणत्वेनाव्यभिचारात् । इतरथा भवन्मतेऽपि तस्यानिवारणाच्च । इति प्राप्ते, यत्र मन्त्रसामान्यं क्लृप्तम्, तत्र मन्त्रविशेषविधाने लाघवादुत्तराघार एव निवेशः । वस्तुतस्तु प्रकृतौ पूर्वाघारे 'न स्वाहेति करोति मन्त्रं च नाह' इति वचनमेव मन्त्रानाम्नानादेव मन्त्राभावप्रसक्तौ नित्यानुवादरूपमपि स्वरैयर्थ्यपरिहारार्थं हिरण्यमन्त्रस्य तत्रानिवेशतात्पर्यमाहकम् । अत उत्तराघारे प्राकृतमन्त्रस्य बाधः, न तु पूर्वाघारे प्राकृतब्राह्मणस्य । अतश्चायं नित्यानुवादः पूर्वाघारे हिरण्यगर्भमन्त्रस्य परिसंख्यापकः सन् उत्तराघार एव तस्य विधिं गमयति । सोऽपि च मान्त्रवर्णिकहिरण्यगर्भदेवताकल्पनयेति तद्द्वारेणोत्तराघारे प्राकृतेन्द्र

तद् कल्पनीयम्, उत्तराघारे तु तद् क्लृप्तम्, तस्य प्रकृतावपि समन्त्रकत्वात् । अतः क्लृप्ते नियमादृष्टे मन्त्रविशेषमात्रविधानं लघु, इत्युत्तराघारे एव मन्त्रविधिर्युक्तः ' इति । उक्तं च टुप्टीकायां ' मन्त्रनियमादृष्टमदृष्टं कल्पनीयं पूर्वाघारे, तत्तु क्लृप्तमुत्तराघारे, तस्मिन् सति कल्पयितुं न शक्यते ' इति । रसायनम्. पृ १०३. ● कण्वरथंतरस्य बृहद्रथंतरस्थानापन्नत्वेन तद्गतस्तोभाभिनिधनादिसंस्कारजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन (१०।३।२) कल्पनात् तद्धर्मप्राप्त्युपपत्तिः । भाट्ट. ९।२।१८ पूर्वपक्षमघट्टे सिद्धान्ती, ● कण्वरथंतरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकस्यैव ऋगन्तरजन्यतत्तदृष्टाकाङ्क्षुणाविधानशक्तिविधानात् तत्तत्संस्कारसमूहप्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपपत्तिः । ९।२।१४ सिद्धान्तः, ● सामद्वयजन्यनियमादृष्टभेदात् तन्नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तद्धर्मविधौ उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्वरथंतरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तद्भेदाभावात् उभयसाध्यविशेषधर्माकर्षणापत्तिः । ९।२।१४ पूर्वपक्षघट्टे सिद्धान्ती

● हीनस्तोमकेषु यावदर्थं प्रकृत नाम निवर्तनीयम् । भा. १०।४।१०।२०.

● ' हीष् ' इति निधनं सौभरे काम्यं वृष्टिकामस्य विहितम् । वि. २।२।१३. ● हीष्, ऊर्क्, ऊ इति निधनविशेषाणां सौभरे साम्नि एव फलभेदेन व्यवस्था न तु तेभ्यः सौभरात् पृथक् फलम् । सौभराधिकरणम् । २।२।१३।२८–२९.

● हीषादिन्यायः (२।२।१३) । हीषादिन्यायेन सर्वकामवाक्यमात्र–पशुप्रयोजकप्रणयनजनकचमसद्वयेनैव प्रकरणानुरोधेन पशूद्देशेन गोदोहनं विधीयते न तु साक्षात् । भाट्ट. ४।१।२ वर्णक ३ (पूर्वपक्षे).

● हुतहविर्दाहः शिष्टाचारकल्पविधिप्रशः — पूर्वोपयोगद्वारकसंस्कारार्थे अदृष्टार्थे प्रतिपत्तिरूपकारकं कर्तव्यं प्रकृतिभूतं वैदिकं कर्म । धात्व. पृ ८३.

● ' हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ' अत्र अवदानेन हृदयादिमात्रहविष्ट्वसिद्ध्यर्थं विधौ यते । ततश्च क्रमबोधिका श्रुतिरपि अनुवाद एव, न तु क्रमे प्रमाणम् । भाट्ट. ५।१।१. ● ' हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ' अत्र क्रमः पाठकम, न श्रौतः । अथशब्दः श्रुतिरपीयं सापेक्षत्वाद्दुर्बला । टुप्. ५।१।१।१ पृ. १२८९, ● ' हृदयस्याग्रेऽवद्यति ' इत्येवमादीनि न यागं चोदयन्ति इति द्वितीयेऽध्याये स्थितम् (२।२।६।१७) । १०।७।१।१.

● हृदयादीनामेव अवदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्ट्वेन, तदितरावयवानां हविष्ट्वपरिसंख्या । १०।७।२।३–९. ● हृदयादीनां निष्क्रयार्थं पशौ. निगमनकर्म न आवश्यकः । भा. १२।४।६।१३.

● हृदयाद्यङ्गानामेव हविष्ट्वं अग्नीषोमीये पशौ । भा. १०।७।१।१–२. ● हृदयाद्यङ्गेष्वपि यथावत् पञ्चावत्तत्वमेव ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशौ । १०।७। २०।७२–७३. मीको. पृ. १७० ' अग्नीषोमीये पशौ यथायागित्र० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● हृदयाद्यवदानमेव पश्वालम्भस्य प्रयोजनम्, शकृत्प्रवेध लोहितनिरसनं च शेषप्रतिपत्तिः । वि. ४।१।१२. ● हृदयाद्यवदानानि सांनाय्यावदानप्रकृतिकानि । शा. २।२।६.

हृदयादिन्यायः । अग्नीषोमीये पशौ अवदानेषु एकादशानां हृदयादीनां परिसंख्या । पशौ हृदयादीनामेव अवदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्ट्वेन तदितरावयवानां हविष्ट्वस्य परिसंख्या ॥

हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात् तेभ्योऽवदानं स्यात् । १०।७।२।३॥

भाष्यम्— प्रकृतं हविर्भेदः प्रयोगे समधिगतम् । इदमिदानीं संदिह्यते, किं येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्तयितव्य उत सर्वेभ्योऽवदातव्यम्, अथवा परिसंख्या केनचिदिति । किं प्राप्तम् । सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति, अवदानधर्मं अश्नुवन्ति यानि श्रुत । हविर्भेदात् । त्रीणि हवींषि हृदयादीनि यावदवदाने गृह्यन्ते, अवशिष्टानि च यथाकृत्स्नं प्रत्यक्षा परिशिष्टानि तेभ्य. सर्वेभ्योऽवदातव्यम् ।

पशवाङ्गत्या हि न केचित् विशेषा परिच्छिद्यन्ते । यदि एकस्मादङ्गादवद्येत, न पश्वाङ्गतिपरिच्छिन्ना सर्वे विशेषा उपलभ्येरन् । तत्र पश्वाङ्गत्या अङ्गभावो न कृत स्यात् । अनेकविशेषणविशिष्टं हि मांसादि परिच्छिन्दती अङ्गभावं नीता भवति, नान्यथा । एकस्मिन्नङ्गे हि पश्वङ्गनिपरिच्छिन्नाङ्गादेः सर्वावदानानामेकेनैव यथाश्रुतादेवावत्त भवति । पृथक् प्रकल्पितेषु अङ्गेषु एकस्मादङ्गादवद्यन् काश्चिद्विशेषान् जह्यात् । अभ्यस्यस्तु अवदानानि सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति । आह । ननु पश्वाङ्गनिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां यागार्थत्वात् अन्यतमेन यागः सिध्येत् । उच्यते । सिध्येदेवम्, यदि विशेषाणां यागार्थत्वं श्रूयेत । पश्वाङ्गत्वेन तु श्रूयते । तस्मात् विशेषेषु गृह्यमाणेषु अङ्गभावः कृतो भवति इति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते, नावगम्यते विशेष, को वा विशेषो गृहीत, को वा नेति । अत सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय । यश्च विशेषो न गृहीत, तेन विनाऽपि यथाश्रुतमेव भवति इति कल्प्यमाने, तस्य पश्वङ्गत्या परिच्छेदे न कश्चिदपि अधिकोऽपेक्षोऽङ्गीकृतो भवति इति अनादरः । प्रति आश्रित स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेय हृदयादिभ्यः अवखिद्धार्थेति ।

आज्यभागवद्वा निर्देशात् परिसंख्या स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— हृदयादिभ्योऽवदातव्यम्, नावशिष्टात् । कुतः ? तेषां निर्देशात् । निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि ' एकादश वै पशोरवदानानि ' इति । तत्र प्राप्तत्वादेव एतावत् सिद्धं सम्भवति । आनर्थक्यान्नानुवादः । निर्गुणं च पुनःश्रवणं इतरेषामश्रुतानां परिसंख्यायकं भवति । यथा 'न गन्तव्यम्, न भोक्तव्यम्' इति न विस्पष्टः प्रतिषेधः, एवमेव परिसंख्यया प्रतिषेधः क्रियते । आज्यभागवत् । यथा गङ्गमेधीये पञ्चमे पदे आज्यभागग्रहणं परिसंख्यार्थमित्युक्तम् (१०।७। ९।२८) । एवमिहापि द्रष्टेति । तस्मात् परिसंख्येति ।

तेषां वा द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत् पशोः पञ्चावदानत्वात् । ५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति परिसंख्येति । तत्र हि त्रयो दोषाः – स्वार्थहानम्, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्चेति । यदुक्तं निर्देशात् इति, नैतदेवम् । तेषां हृदयादीनां द्व्यवदानत्वं विवक्षन् अभिनिर्दिशेत् । नैव वचनव्यक्तिर्भवति ' एकादशैव पशोरवदानानि, नाभ्यधिकानि, यान्यवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यति ' इति । कथं तर्हि ? ' एकादश द्विर्द्विरवद्यति ' इति । कुतः ? नानावदानमनूद्यते, अप्राप्तत्वात् । कथमप्राप्ति ? पशोः पञ्चावदानत्वात् । पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते । तस्मान्नानुवादः । एतानि द्विर्द्विरवद्यति इति एतेषां द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति । अवशिष्टानां त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ।

अंसशिरोऽनूकसक्थ्यप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसंख्यानेऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां निरवदानप्रतिषेधः स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— इतश्च न परिसंख्या । कुतः ? अंसशिरोऽनूकसक्थ्यप्रतिषेधात् । एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसंख्यानं भवति । भवति च सः । ' नांसयोरवद्यति, न शिरसः, नानूकस्य, नापरसक्थ्योः ' इति । परिसंख्याने अंसशिरोऽनूकसक्थ्ना प्रतिषेधः अनर्थकः स्यात् । अथ तु न परिसंख्या, ततः प्रदानं स्यात्, यान्यंसादीनि तेषां निरवदानं प्रतिषिध्यते । किं निरवदानमिति ? निष्कृष्य तस्मादङ्गात् अवदानं निरवदानं ' द्विरवद्यति ' इति तत् प्रतिषिध्यत इति । अत सर्वैरेवाङ्गैरिज्या क्रियते इति ।

अपि वा परिसंख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । परिसंख्यैव स्यात् । नैव सर्वेभ्योऽवदानव्यम् । कुतः ? पुनःश्रवणस्यार्थवत्त्वात् । ननु विशेषा परिसंख्येयुक्तम् । उच्यते । नायं दोषो भवति । कथम् ? अवदानं हि चोदकेन

होमार्थं प्राप्नोति । इह तस्य हृदयादिभिः सम्बन्धः क्रियते । तेन हृदयादीनि यागस्थेन होमसंबद्धानि भवन्ति, नान्यान्यङ्गानि पश्वङ्गैर्देवतासंबन्धीनि । न च एतस्मिन् प्रयत्ने हृदयादिविषये सति पश्वाङ्गैर्देवतासंबन्धोऽन्येषामङ्गानां होमसाधनत्वेनोपपद्यते । हृदयादिष्वपि पश्वाङ्गेषु ह्रियमाणेषु साङ्गैर्देवतासंबन्ध उपपद्यत एव । तस्मात् अन्यान्यङ्गानि परिसंख्यायन्ते । अपि च अनवदानीयशब्दो भवति 'यान्यन्यान् अनवदानीयान् गुदप्रहांश्च आग्नीध्रेभ्यो हरति' इति । यदि परिसंख्या तत किंचिदङ्गमनवदानीयं भवति । इतरथा सर्वमवदानीयं स्यात् । अनवदानीयशब्दो नोपपद्यते । तस्मात् परिसंख्येति । ननु शूलगुदाभिप्रायमनवदानीयं भविष्यति । नेत्युच्यते अनवदानीयं हि तत् । अनवदानीयहरणे आग्नीध्रेभ्यः इति चतुर्थी नोपपद्यते । नहि शूलगुदेन आग्नीध्रोऽभिप्रेयन्ते । स्यादेतत् परिक्रयार्थं तत् भविष्यतीति । उक्तमेतत्, न देवताद्वयेन स्वकार्याणि कर्तुं यान्तीति । तस्मात् न शूलगुदाभिप्रायम् ।

अब्राह्मणे च दर्शनात् । ८ ॥

भाष्यम्— इतश्च परिसंख्येति । कुतः ? अब्राह्मणे हि गर्भं दर्शयति । कथम् ? 'ककुभो राजपुत्र, प्राश्नाति भुजगोष.' इति ककुभो भक्षं दर्शयति । इतरथा यागे प्रवृत्तस्य अदर्शनं स्यात्, सर्वप्रदानं च भवेत् । निरवदानप्रतिषेधात् । तस्मादपि परिसंख्येति ।

शृताशृतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् । ९ ॥

भाष्यम् — इतश्च परिसंख्येति । कुतः ? शृताशृतोपदेशात् । शृताशृतोपदेशो हि भवति 'अथान्यान्यभिमृशति शृतान्यशृतानि च' इति । यदि न परिसंख्या, सर्वेषां श्रपणं स्यात्, अशृतदर्शनं नोपपद्येत । परिसंख्याने सति हृदयादिभ्योऽन्येषां अयज्ञशेषत्वम् । यथा 'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति' इति । तेषां तत्र श्रपणं न स्यात् । अशृतदर्शनं चोपपद्यते । तस्मादपि परिसंख्येति ।

शा— 'एकेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः । तन्मात्रेणैव यागः स्यात् सर्वेषां युगपन्मतेः ॥' नैतदेवम् । 'अच्छिद्रोपाद्धि सर्वेषां हविष्ट्वमवगम्यते । अवदानवचोभ्यस्तु विशेषोऽवधार्यते ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणोक्तस्यावदानस्य विशेषपर्यवसाननिरूपणात् संगतिः ।

वि— 'एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजि. ।, एकेन यागसिद्धेः, हविषां भेदनोऽन्तिके ॥ , एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेदतः । न विरोधी गम्यमानादश्रुतोक्तिश्च शोभिता ॥' तस्मात् एकादशभिरेव यागः ।

भाट्ट— प्रदेयभूतावयवश्च नैक एव पशोः कश्चित् । विशसनादितादर्थ्यग्राहकसहकृतपशुसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या हि कल्प्यमानं स्वाश्रयसाधनत्वं अवयविनः सर्वावयवेषु व्यासज्यवृत्त्या सर्वावयवद्वारैव कल्पयितुमुचितम् । अतो विनिगमनाविरहात् सर्वेषामेव साधनत्वावगमात् प्रदेयत्वम् । 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादिवचनानि तु क्रमविधानार्थानि । प्रदेयत्वेनैव एतेषु अवदानप्राप्तेः एतेषां क्रमपरत्वात् । अत एव एकादशानामयं क्रमः, अन्येषां तु अनियमः । अथवा 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यनुवृत्त्या 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति श्रवणात् एकादशसु द्विरवदानं अन्येषु तु पञ्चावदानसंपादकतया त्रिरवदाननियमपरत्वेन सार्थकानि । न तु इतरपरिसंख्यार्थानि । अत एव 'नाग्नेरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थ्योः' इति पर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । इति प्राप्ते, यथैव विशसनादिसंस्कारानुरोधात् पशोरवयवप्रकृतित्व कल्पितोऽन्यथानाम्नैव साक्षात् हविष्ट्वमवगम्यते, तथैव 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादिवाक्येषु हृदयादीनामेवावदानानामेव प्राकृतहविःसंस्कारकावदानप्रभवात् तेषामेव हविष्ट्वप्रतीतेस्तत्प्रकृतित्वमेव पशोरिति न सर्वेषामवयवानां साधनता । अत एव हृदयादिवाक्यानि तेषामवदानान्यथासंस्कारविधिद्वारा हविष्ट्वबोधकानि सन्ति इत-

रेण हविष्ट्वपरिसङ्ख्यार्थानि इत्युक्तं पशुसोमाधिकरणे कौस्तुभे । न चैतेषामतिदेशेनैवावदानस्य प्राप्तत्वात् 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इतिवत् क्रममात्रविधायकत्वम्, एतद्वाक्याभावे 'पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति वचनेन एकप्रसरताभङ्गभयेन प्राकृतकार्यापन्नावदानान्तरविधेरावश्यकत्वात् वपारूपावयवद्वारैव पशोः साधनत्वप्रतीतेर्हृदयादीनां साधनत्वस्यैवाप्राप्तौ अवदानस्य सुतरामप्राप्तेः । अतश्च हृदयादिवाक्यैः प्रकृतावदानस्य वपासंस्कारकावदानस्यैव वा हृदयाद्युद्देशेन विधानात् तेषामपि वपावदेव हविष्ट्वसिद्धिः । अत एतदवदानेषु क्रमोऽपि पाठादेव न तु श्रौतः । यत्तु 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विः' इत्यनेनैकवाक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकत्वं हृदयादिवाक्यानामिति, तन्न, तथात्वे 'हृदयं, जिह्वा, वक्षः' इत्येवं गणनयाऽपि तच्छब्दापेक्षितावयवविशेषसमर्पणोपपत्ते 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतद्वाक्याभावे वपाया एव हविष्ट्वेन हृदयादीनां हविष्ट्वाभावात् हृदयादिष्ववदानस्यैवाप्राप्तौ द्विरवदानस्य सुतरां विधानानुपपत्तेश्च । आमनन्ते तु हृदयादिवाक्यैर्हृदयाद्युद्देशेन वपासंस्कारकावदान एव प्रकृतत्वेन विहिते तद्गतपञ्चत्वसंख्याबाधकतया द्विरवदानविधिर्नानुपपन्नः । भिन्नवाक्यता तु आम्नानभेदादेव न दोषः । अतो हृदयादीनामेव हविष्ट्वमिति सिद्धम् । अस्यादि प्रणिधेयन्तु विचारणाह. ।

मण्डन— 'तस्यावदेयं हृदयादि नान्यत् ।' इत्य पशौ. ।

शंकर— 'तच्चैकादशसंख्यं स्यात् ।' तत् पशौ हविः ।

● हृदयशूलं अग्नीषोमीय–सवनीय–अनुबन्ध्यानां त्वन्त्यम् । इति सिद्धान्तः । सवान्ते चोद्वासनम् । अग्नीषोमीये नियमः, सवनीये अभावः, अनूबन्ध्यायां प्रत्यवनियमः. इति पूर्वपक्षः । संकर्ष. ३।२।१.
● हृदयशूलस्य कर्म पात्नीवते [illegible] ।

वि. ११।४।८, एवमेकादशिनेष्वपि । ११।४।९, भिन्नजातीयपशुषु तु भेदः । ११।४।११.

● हेतुः अदृष्टव्यभिचारः अनुमानाङ्गम् । सः यत्र क्वचिदपि दृष्टव्यभिचारः नानुमानज्ञानं जनयति । रत्नाकरः. पृ. २६५ ● हेतुश्चोभयसिद्धो भवति । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५. ● हेतुः— तृतीयान्तपञ्चम्यन्तान्यतरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वम्, यथा 'धूमवत्त्वात्' इति । मणि. पृ. १९.

सू हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् । १।२।३।२६ ॥

वरुणप्रघासेषु 'करम्भपात्राणि जुहोति' इति प्रकृत्य श्रूयते 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्युक्तं अन्नकरणत्वं होमसाधनत्वे हेतुः प्रतिपाद्यः स्यात् । अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्, अर्थवत्त्वात् उपपत्तेश्च । हिशब्दस्य हेत्वर्थकत्वात् निरर्थकार्थवादवाक्यादिव प्रवृत्त्युपपत्तेश्च । इति कुतूहलम् ।

हेतुः हेतुत्वविधिः हेतुत्वांशे अन्नसाधनरूप एव स्यात् । भवति हि तदा अर्थवत्त्वं अर्थबोधकत्वरूपं श्रुतः शक्तिलभ्यकतया 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्येवरीत्या । लटो वा भूतभविष्यत्कालार्थपरतया श्रुतौ यथाश्रुतार्थकतयैव तद्वाक्यस्य अर्थवत्त्वम् । वाशब्देन 'होमकाले वर्तमानकालीनान्नकरणहेतुत्वाभावेन न हेतुत्वविधिपरतया अर्थवत्त्वसंभवः' इति सिद्धान्तिशङ्काया निरासः । उपपत्तिश्च अन्नकरणस्य शूर्पे साक्षात्करणत्वाभावेऽपि परम्परया अन्नकरणसाधनत्वात् लाक्षणिकत्वापेक्षया साधकतमत्वाच्च । तथा करणत्वात् होमस्य भाव्यतया तदन्वितभावनायां अन्नकरणसाधनत्वहेतुकायाः शूर्पनिष्ठकरणतायाः अन्यैर्दर्व्यादिष्वपि अन्नकरणसाधनतया होमसाधनत्वसिद्धिः । इति पूर्वपक्षः । इति वस्तुरिहाचार्याः ।
'विधिर्वा स्यात्' इत्यत्र पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षोक्तैः अपूर्वत्वात् (१।२।२।१९) इत्यस्य अनुषङ्गेण पूर्वपक्षविशेषनिरासार्थत्वात् । वाशब्देन च अन्यथा कल्पनया हेतुपक्षोक्तदूषणपरिहारः । दर्व्यादि-

प्राप्तिफलत्वोपपादनार्थत्वेन अर्थवत्त्वोपपत्त्योः साध्याकाङ्क्षापूरणात् सूत्रस्य अन्यूनत्वम् । इति सुधा. पृ. ८८ ।

विधिः स्यात् इति साध्ये अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् इति साधनस्य नान्वयो भवति इति, विधिः स्यात् इत्यत्र अपूर्वत्वात् इति हेतुः । अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यां इति हेतोश्च दर्वीपिठरादेः प्राप्तिः इति साध्यं द्रष्टव्यम् । इति सुधार्थः ।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य । २७ ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु 'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पं विधाय तस्य हेतुत्वेन 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्युक्तम् । तेन शूर्पेण सह दर्वीपिठरादेरपि प्राप्तिः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह ।

'शूर्पेण जुहोति' इति विधिः । 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति तस्य स्तुतिः न तु हेतुवादः । शब्दपूर्वत्वात् अन्नकरणत्वे होमसाधनता प्रति हेतुत्वस्य वेदैकसमधिगम्यत्वात् । वेदश्च शूर्पस्य होमसाधनत्वे शूर्पगतं अन्नकरणत्वं हेतुः इत्याह, न तु दर्व्यादिगतमपि । अतः तस्य च दर्व्यादिकस्य अपि अचोदना यत् अन्नकरणं तेनतेन होतव्य इति विधेः अभावः । इति कुतूहलम् ।

अन्नकरणतया हेतुत्वस्य प्रमाणान्तरानवसेयत्वेन शब्दैकसमधिगम्यत्वात् शब्देन च शूर्पेण होमकर्तव्यत्वे अन्नकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानात् तस्य च 'शूर्पेण जुहोति' इतिविधिसिद्धत्वेन हेत्वनपेक्षतया स्तुतिमात्रार्थत्वापत्तेः शूर्पस्यैव शब्दविहितत्वात् तदवरुद्धे होमे दर्व्यादेः अचोदना इत्येवं सूत्रं भाष्यकृता व्याख्यातम् । इति सुधा. पृ. ८८ ।

एतदेव सूत्रं अन्नकरणस्य होमसाधनतया स्तुत्येन शब्देन चोद्यमानतया इष्टत्वात् दर्व्यादेरकरणत्वात् अचोदना इत्यर्थपरम् । सुधा. पृ. ८९ ।

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् । २८ ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु 'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पं विधाय 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्युक्तम् । इदं वाक्यं शूर्पस्तुतिपरं इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । ननु प्रकृष्टान्नसाधनत्वं यथा स्थाल्यादौ तथा न शूर्पे इति व्यर्थे प्रकृष्टान्नसाधनत्वरूपेण अर्थेन धर्मेण रहिते शूर्पे विषये स्तुतिः अन्याय्या इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

अर्थस्याभावो व्यर्थम् । अर्थाभावे अव्ययीभावः । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा. २।४।८४) इति अम्भावाभावः । स्तुत्यवलम्बनस्य अर्थस्य अभावे सति स्तुतिरनुचिता । इति कुतूहलम् ।

शूर्पेऽपि अन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोति इति वार्तिकम् ।

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद् यथा लोके । २९ ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु 'शूर्पेण जुहोति' इति विधाय 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति शूर्पस्य स्तुतिः क्रियते न हेतुवादः इति सिद्धान्तोपोद्बलकं सूत्रम् ।

अन्नरक्षे अर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनकरणत्वं नाम । तदा च शूर्पेण जुहोतीति विधेः 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्येष शेषो भवति । यथा लोके बलवान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रवहते इति । प्रकृष्टबलेऽपि बलवत्तया वर्तमानो न सिंहं शार्दूलं वा अपेक्ष्य प्रयुज्यते । ये तु देवदत्तात् निकृष्टबलाः तानपेक्ष्य भवति । एवं 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति प्रकृष्टान्नकरणेन सम्बन्धः शूर्पस्य निकृष्टानि अन्यानि अन्नकरणानि अपेक्ष्य भविष्यति । तस्मात् स्तुतिपरो वाक्यशेषः ।

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् । ३० ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु 'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पं विधाय 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति तस्य स्तुतिः कृता । नात्र हेतुवादः येन दर्वीपिठरादेरपि होमसाधनत्वेन प्राप्तिः स्यात् इति सिद्धान्तिना उक्तम् । इदं सूत्रं तु अभ्युपेत्यवादेन हेतुवादत्वेऽपि दोषप्रसङ्ग इति

रेषा हविष्ट्वविसर्व्याप्यानि इत्युक्तं पशुसोमाधिकरणे कौस्तुभे । न चैतेषामतिदेशेनैवावदानस्य प्राप्तत्वात् ' अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वा ' इतिवत् क्रममात्र विधायकत्वम्, एतद्वाक्याभावे ' पञ्चात्तैव यथा कार्यां ' इति वचनेन एकप्रकरणावमङ्गभयेन प्राकृतकार्या पशावदानान्तरविधेरावश्यकत्वात् यथारूपावयवद्वारैव पशौ साधनत्वप्राप्तेर्हृदयादीनां साधनत्वस्य प्राप्तौ अवदानस्य पुनरप्राप्तेः । अतश्च हृदयादिवाक्ये प्राकृतावदानस्य यथासंस्कारकावदानस्यैव वा हृदयानुद्दीन विधानात् तेषामपि वचनादेव हविष्ट्वसिद्धिः । अत एतावदानेषु क्रमोऽपि पाठादेव न तु मौन । यत्तु ' एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्वि ' इत्यनेनैकवाक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकत्वं हृदयादि वाक्यानामिति, तन्न, तथात्वे ' हृदय, जिह्वा, वक्ष ' इत्येव गणनयाऽपि [illegible] विशेषसमर्पणे पर्याप्ते ' हृदयस्याग्रेऽवद्यति ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतद्वाक्याभावे यथा एव हविष्ट्वेन हृदयादीनां हविष्ट्वाभावात् हृदयादिष्ववदानस्याप्राप्तौ द्विरव दानस्य गुणतः विधानानुपपत्तेश्च । आम्नाने तु हृद य [illegible] यथासंस्कारकावदान एव प्रकृत [illegible] विधिनानु- पपत्तेः । [illegible] न दोष । [illegible] हविष्ट्वमिति सिद्धम् । अन्यादि [illegible] ।

मण्डन— ' तस्मात्तदेव हृदयादि [illegible] । ' तस्य पदं ।

शबर— ' [illegible] स्यात् । ' तत् पशौ हवि ।

● हृदयशूल अग्नीषोमीय–सवनीय–अनूबन्ध्यासु [illegible] । इति सिद्धान्त । सर्वत्र चोदकप्राप्त । अग्नीषोमीये [illegible], सवनीय [illegible], अनूबन्ध्यायां [illegible] इति दूर्वनप्रा । संकर्ष २।२।१.

● हृदयशूलस्य तत्र प्रकरणे [illegible] ।

वि ११।४।८, एवमैकादशिनेष्वपि । ११।४।९, भिन्न जातीयपशुषु तु भेद । ११।४।११.

* हेतु अदृष्टव्यभिचार. अनुमानाङ्गम् । स यत्र क्वचिदपि दृष्टव्यभिचार नानुमानज्ञान जनयति । रत्नाकर पृ ३९५ * हेतुश्चोभयसिद्धो भवति । या ३।१।६।१२ पृ. ६९५ * हेतु — तृतीयान्तपञ्चम्यन्तान्यतरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वम्, यथा 'धूमवत्त्वात्' इति । मणि पृ ३९.

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् । १।२। ३।२६ ॥

यवागूप्रकासेषु ' करम्भपात्राणि जुहोति ' इति मन्त्र श्रूयते ' शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते ' इत्युक्त अतः करणस्य होमसाधनत्वे हेतु प्रतिपाद्य स्यात् । अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यां, अर्थवत्त्वात् उपपत्तेश्च । हिशब्दस्य हेत्वर्थकत्वात् निरर्थकार्थवादवाक्यादिव मन्त्रानुपपत्तेश्च । इति कुतूहलम् ।

हेतु हेतुवन्निगद हेतुवादो अज्ञातज्ञापनरूप एव स्यात् । भवति हि सदा अर्थवत्त्व अर्थबोधकत्व [illegible] शक्तिस्वरूपतया ' तेन हि अन्न क्रियते ' इत्यत्रत्या । [illegible] भूतभविष्यत्[illegible] यथा [illegible] तद्भावस्य अर्थेन [illegible] । [illegible] ' होमकाले वर्तमानकालीनाप्रकरणहेतुता भावेन न हेतुत्वविधिपरतया अर्थवत्त्वसंभवः ' इति सिद्धान्त [illegible] । उपपत्तिश्च [illegible] [illegible] परंपरया [illegible] साधनत्वात् [illegible] साधकतमत्वात् । [illegible] करम्भपात्रहोमस्य [illegible] तदनिष्पन्नभावनायां अभि- करणत्वसाधन हेतुभावा [illegible] [illegible] [illegible] होमसाधनत्व [illegible] । इति पूर्वपक्ष । इति कस्तूरिरङ्गाचार्या ।

' [illegible] स्यात् ' इत्यत्र पूर्वोपदिष्टपूर्वैव [illegible] अधिकरण (१।२।२।१९) इत्यस्य आनुपूर्व्येण पूर्व पक्ष [illegible] हेतुवन्निगदाः [illegible] । [illegible] च अयन [illegible] हेतुवन्निगदानां [illegible] । [illegible]

प्राप्तिपरत्वोपपादनार्थत्वेन अर्थवत्त्वोपपत्तौ साध्या काङ्क्षापूरणात् सूत्रस्य अन्यूनत्वम् । इति सुधा. पृ. ८८ ।

विधिः स्यात् इति साध्ये अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् इति साधनस्य नान्वयो भवति इति, विधिः स्यात् इत्यत्र अपूर्वत्वात् इति हेतुः । अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् इति हेतोश्च दर्वीपिठरादेः प्राप्तिः इति साध्यं द्रष्टव्यम् । इति सुधार्थः ।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य । २७॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु ' शूर्पेण जुहोति ' इति शूर्पं विधाय तस्य हेतुत्वेन ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इत्युक्तम् । तेन शूर्पेण सह दर्वीपिठरादेरपि प्राप्तिः इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह ।

' शूर्पेण जुहोति ' इति विधिः । ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति तस्य स्तुतिः न तु हेतुवादः । शब्दपूर्वत्वात् अन्नकरणत्वेन होमसाधनता प्रति हेतुत्वस्य वैदिकशब्दसमधिगम्यत्वात् । वेदश्च शूर्पस्य होमसाधनत्वे शूर्पगतम् अन्नकरणत्वं हेतुम् इच्छति, न तु दर्व्यादिगतमपि । अतः तस्य च दर्व्यादिकस्य अपि अचोदना भवेत् अन्नकरणं तेनैव ह्यात इति विधेः अभावः । इति कुतूहलम् ।

अन्नकरणतया हेतुत्वस्य प्रमाणान्तरानवसेयत्वेन शब्दैकसमधिगम्यत्वात् शब्देन च शूर्पेण होमकर्मत्वे अन्नकरणत्वस्य हेतुत्वाभिधानात् तस्य च ' शूर्पेण जुहोति ' इतिविधिसिद्धत्वेन हेत्वनपेक्षतया स्तुतिमात्रार्थत्वावगते शूर्पस्यैव शब्दविहितत्वात् तदवच्छेदे होमे दर्व्यादेः अचोदना इत्येव सूत्रं भाष्यकृता व्याख्यातम् । इति सुधा पृ. ८८ ।

एतदेव सूत्रम् अन्नकरणस्य होमसाधनतया कल्प्येन शब्देन चोद्यमानतया इत्यतः दर्व्यादेरकरणत्वात् अचोदना इत्यर्थपरम् । सुधा पृ. ८९ ।

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् । २८ ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु ' शूर्पेण जुहोति ' इति शूर्पं विधाय ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इत्युक्तम् । इदं वाक्यं शूर्पस्तुतिपरम् इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । ननु प्रकृष्टसाधनत्वं यथा स्थाल्यादौ तथा न शूर्पे इति व्यर्थे प्रकृष्टसाधनत्वरूपेण अर्थेन धर्मेण रहिते शूर्पे विषये स्तुतिः अन्याय्या इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

अर्थस्याभावो व्यर्थम् । अर्थाभावे अव्ययीभावः । ' तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ' (पा. २।४।८४) इति अम्भावाभावः । स्तुत्यवलम्बनस्य अर्थस्य अभावे इति स्तुतिरनुचिता । इति कुतूहलम् ।

शूर्पेऽपि अन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोति इति वार्तिकम् ।

अर्थस्तु विधिशेषत्वात् यथा लोके । २९ ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु ' शूर्पेण जुहोति ' इति विधाय ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति शूर्पस्य स्तुतिः क्रियते न हेतुवाद इति सिद्धान्तोपोद्बलकं सूत्रम् ।

असत्यपि अर्थेऽस्मिन् स्तुत्यालम्बनकरणत्वं न्याय्यम् । तदा च शूर्पेण जुहोतीति विधेः ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इत्ययं शेषो भवति । यथा लोके बलवान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रसहते इति । प्रकृष्टत्वेऽपि अन्यस्यैष्यो वर्तमानो न सिंहं शार्दूलं वा अपेक्ष्य प्रयुज्यते । ये तु देवदत्तात् निकृष्टबलाः तानपेक्ष्य भवति । एवं ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति प्रकृष्टान्नकरणेन शकटेन शूर्पस्य निकृष्टानि अन्यानि अन्नकरणानि अपेक्ष्य भविष्यति । तस्मात् स्तुत्यर्थो वाक्यशेषः ।

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् । ३० ॥

वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहोमेषु 'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पं विधाय ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति तस्य स्तुतिः कृता । नायं हेतुवादः येन दर्वीपिठरादेरपि तेन प्राप्तिः स्यात् इति सिद्धान्तिना उक्तम् । इदं तु अभ्युपेत्यवादेन हेतुवादस्वीकारेऽपि दोषप्रसङ्ग

करणस्य समनन्तरं अभ्यर्हितपूर्वं) विरोधाधिकरणा-भ्युच्चय- (१।३।२) हेतुभूतहेतुदर्शनपरस्य स्वातन्त्र्येणापि अप्रामाण्यापादनशक्तिप्रतिपादनपरस्य आ विरोधाधि-करणप्रकारात् न तेन पृथक् सङ्गत्यपेक्षा । सोम. १।३।१.

• ' हेतुमति च ' (पा. ३।१।२६) प्रयोजक-व्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । सि. कौमुदी.

• हेतुवदर्थवादाः धर्मे स्तुतिद्वारा प्रमाणम् । वि. १।२।३.

• हेतुवन्निगदः अर्थवादः ' शूर्पेण जुहोति ' 'तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति । बाल. पृ. ५०. • हेतुवन्निगदः ' स वै मुनामैराम्रेऽभिघारयति ततो हि प्रथमामाज्य-भागौ यक्ष्यन् भवति ' इति । वा. ३।७।१।५, • हेतुवन्निगदानां अर्थवादत्वमुक्तम् । ३।६।७।१७ पृ. १०५२.

[redacted] हेतुवन्निगदाधिकरणम् । हेतुवत् निगद्य-मानमपि वाक्यं स्तावकमेव ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् । १।२।३। २६ ॥

भाष्यम्— अथ ये हेतुवन्निगदाः 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते ' इत्येवमादयः । तेषु सन्देहः, किं स्तुतिस्तेषां कार्यमुत हेतुरिति । किं प्राप्तम् ? हेतुः स्याच्छूर्पकरणे होमस्य । ननु अप्रसिद्धे कार्यकारणभावे न हेतुव्यपदेशः । सत्यमेवं लोके, विज्ञायिष्यते तु वचनेन वेदे । शूर्पेण होमे कर्तव्येऽयमत्र हेतुरित्युपदिश्यते । किं प्रयोजनम् ? अन्यदपि दर्वीपिठराद्यन्नकरणं यत्, तेनापि नाम कथं होमः क्रियेतेति । कुतः ? तस्याप्यन्न-क्रियासामर्थ्यस्य, शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्तुम् । एतद्धि क्रियते इत्युच्यते । न हि वर्तमानकालः कश्चिदस्ति, यस्यायं प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः शब्दः, स्तुतौ लक्षणा । यदि च दर्वीपिठरादि न साक्षादन्नं करोतीति नान्नकरणमित्युच्यते । व्यर्थं तस्मिन् शूर्पस्तुतिरनर्थिका स्यात् । शूर्पमपि हि न साक्षादन्नं करोतीति तेन विना-ऽर्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ।

वा— इह ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न च परमार्थहेतवस्तेषामुदाहरणम् । तत्र यदि तावद्धेतुरत्र विधीयते तत. पूर्वेणैव गतम् । यदिह हेतुत्वं तच्छूर्प-होमसम्बन्धं प्रति न चाविहितोऽस्त्यस्तीति कस्य हेतु-त्वच्यते । अथ भूतानुवादमात्रं तत्तु चायुक्तेऽपिद्धत्वादन-भिमतमेतत् । उच्यते । न तावदनेनैव वाक्येन हेतुत्वं विधीयते । न च भूतानुवादमात्रं किं तर्हि हेतो प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्सिद्धवदुपदिश्यमानं वाक्यान्तरसिद्धस्याध्या-हारात्ततोऽपसिद्धम् । याऽपि चार्थवादा-काङ्क्षा कस्मादिति साऽप्यनेनैव हेतुना निवर्त्यते इति मन्यते । अथाप्यर्थवादत्वं तथाऽपि तदन्तर्निर्णीतहेतुत्व-मेवेति सर्वाधिकरणविषयं विज्ञायते ततश्च हेतुरस्त्य-स्तीति पूर्वः पक्षः । सम्बन्धस्य च विधेयत्वाच्छूर्प-मेव हेतुत्वं होमस्येति वदति । ' नन्वप्रसिद्धे कार्य-कारणभावे ' इति । केचिदाहुः । कार्यकारणयोरे-वानुमानम् । यथा च दर्शनेन्द्रियसामर्थ्येत्यत्रापि वक्ष्यति । तदयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि कृत्ति-कादीनां अविरोदुतयोहि व्याप्तिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । अतो गम्यगमकत्वस्यैव सर्वकारणमात्रं मन्यते । ननु सोऽप्यनुमानोत्तरकालीनत्वादनङ्गम् । सत्यम् । अन्य-स्मिन्नेव तु सम्बन्धे सति पश्चात्प्रसिद्धमन्तरेणानुमि-मानस्यानवधानोपलक्षणत्वेनोपन्यस्यति । यद्वा शक्त्यभिप्राय-योरेव हि व्याप्तिग्रहणकाले गम्यगमकसामर्थ्यात्मना कार्यकारणभावविशेषेण साऽवभूता तत्रैव हेतुता । अथ चोदाहृतविषयहेतुलक्षणमेतत् ।

अविनाभावो ह्यनेककार्यकारणस्वस्वामिसहचरभावा-दिप्रभेदभिन्नः, तत्रान्नकरणता होमे हेतुत्वेनोच्यमाना सम्बन्धान्तराभावात् कारणत्वेन स्यात् । तच्चाप्रसिद्धं तस्मान्न हेतुव्यपदेशः । सत्य लोके हेतुव्यवहारकाल्यप्रथम-प्रमाणान्तरेण सम्बन्धप्रसिद्धिरपेक्ष्यते वेदे [redacted] हिशब्द-प्रतिपादितहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संबन्धाभिधायि दृष्टान्त-वचनं कल्प्येत यद्यदन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति, तेन

चोपपन्न हेतुरयम्। 'किं प्रयोजनम्' इति। यदि न हेतुरवतिष्ठेतेत्यनेनाभिप्रायेण। अपरस्त्वाह स्थालीसिद्धाया सर्वावस्थसाधनसाधनको होम. सिद्धो भवति। 'कुतः' इति। स एव सिद्धान्ताभिप्राय.। अथवा कुतो दर्विपिठरादेः साधकतमत्वम्। इतरस्त्वाह अग्निक्रियायां तावत्तदर्थवत्त्वाऽस्ति तावन्मात्रं चाऽऽश्रयिष्यते। 'शक्यते च तेनापि' इति। उपपत्तिशब्दस्यार्थः। पूर्वेण समानार्थता गम्यते। तेन विवक्षा। शक्यमभिप्रायमेतत्। यदेव हि तदुपयोगिमात्रं तदेव शक्यते कथंचित्साधकतमत्वेन विवक्षितुम्। अथवाऽर्थवत्त्वं करणविभक्तिनिर्देशालम्बनमुपपत्त्या पुनर्वर्तमानाप्रक्रियस्य हेतुत्वाभिधानात्ताद्दशस्य होमं प्रत्यनुपपत्त्याशङ्कयोपपत्तिं वदति। शक्यते च तेनेति। तत्र चोदयति। एतद्धि क्रियत इत्युच्यते तस्य शक्यत इत्यभिधीयते। वर्तमानक्रियत्वात्सम्भवादित्युक्तम्। यद्वा स्वयमेवाऽऽशङ्क्य परिहरति। 'यदि च न दर्विपिठरादि' इति। उभयोः परामर्शः। साधकतमत्ववर्तमानत्वे चेत्तत्र न विद्येते शूर्पेऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् तेन यथा तत्र स्तुत्यर्थ. कथंचित् विद्यते तथा मम हेत्वर्थ इत्यविशेषः। 'हेतौ च श्रुतिः' इत्यादि, अर्थवद्वाक्यमर्थवच्छेषात्ते द्रष्टव्यम्। 'स्तुतो लक्षणा' इति। अप्रकरणत्वेन सर्वजनाभिमतेन प्राशस्त्यं लक्ष्यते। 'शूर्पेण' इति चास्मिन् पक्षे नित्यानुवादोऽप्रकरणसामान्येनैव प्राप्तस्य। इत्थं वा सूत्रगमनिका। तदर्थत्वात्तावत्तदर्थत्वात्प्रयोजनवत्तरत्वमुपपत्तिरित्यप्रसिद्धम्, तत्र चोऽपि वाक्यनिष्ठवाक्याश्रवणात्। तस्माद्धेतुः।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य। २७॥

भाष्यम्— न त्वेतदस्ति, शब्दपूर्वकोऽयमर्थोऽप्रकरणं हेतुरिति। शब्दश्चाप्रकरणं शूर्पहोमे हेतुरित्याह। न च दर्वीपिठरहोमे, तेन शब्दपूर्वं शूर्पम्, न च दर्वीपिठरादेश्चोदना।

वा— शूर्पेणेति तावत्करणविभक्तिश्रवणैवात्यन्तो होमो नानुमानिकैर्दर्विपिठरादिभिः सह वाध्यविकल्पसमुच्चयान्प्रतिपद्यते। होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नान्यत्प्रार्थयते। अनुत्थितायामेव च दर्विपिठरादिश्रुतौ शूर्पं प्राप्नुवच्छ्रुत्यनुमानं प्रतिबध्नाति। तेन ब्रवीति— 'अचोदना च तस्य' इति। हेतुपदेशश्च स्तुत्यैवोपपद्यमानः सत्त्वश्रुतदृष्टान्तकल्पनायै प्रभवति। शूर्पश्रुतिश्च विध्युद्देशपातिन्यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तुं न युज्यते। तस्माद्यद्धाऽप्रकरणत्वादित्येव कर्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वाल्लक्षणयैतत्प्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति। अथवाऽप्रकरणत्वादिति श्रुतिवृत्तमेव। तत्र यथाश्रुतं विध्युद्देशो हेतुतामप्रतिपद्यमान तदनन्तराकाङ्क्षितार्थोपप्लुतहेत्वपेक्षयाऽऽत्यवहेतुत्वधार्यते, अप्रकरणत्वात्प्रशस्त इति। कल्पनाद्ध्येऽपि च लोकप्रसिद्धदृष्टान्ताभावाश्रुतवद्वाक्यानुमानप्रसङ्गो भविष्यति। सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्तव्यत्वमप्रकरणानां च प्रशस्तत्वमिति। अचोदना च तस्येति व्याख्यान्तरम्। तत्र हि यद्यदप्रकरणं तच्चोद्यते न च दर्विपिठरादीनां करणता साधकतमस्य पाकादेः करणत्वात्। एवं चोत्तरसूत्रमापतति।

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत्। २८॥

भाष्यम्— इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्।

वा— यत्पुनः शूर्पेऽप्यप्रकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते।

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद् यथा लोके। २९॥

भाष्यम्— अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति। वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति। संवादश्च स्तुतिवचनत्वेन, यथा वयं शूर्पेणान्नं क्रियमाणं जानीमः, तथा शूर्पेणान्नं क्रियते इत्येव गम्यते। तदा चावर्तमानं स्तोतुं वर्तमानमित्युपदिशति। त्वत्पक्षे एष दोषो यस्य ते हेतुविधिः। विधौ हि न पर. शब्दार्थः प्रतीयते। न च वर्तमानमुपदिशन् वेद. शक्यमर्थं विदध्यात्। अस्मत्पक्षे तु एष परशब्दः परत्र वर्तते। यथा लोके 'बलवान्देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रसहते' इति। प्रकृष्टबलेऽपि बलवच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं शार्दूलं वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निकृष्टबलास्तानपेक्ष्य भवति। एवं तेन

दत्तं क्रियत इति प्रकृष्टसाधकत्वेन सत्त्वतः शूर्पस्य, निकृष्टानि अन्यानि अन्तःकरणानि अपेक्ष्य भविष्यति ।

वा०— असत्त्वे अर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनकरणत्वं नाम, वाक्यशेषो हि भवन्यायतन्त्रप्रत्यक्षतयापि प्रतिपद्यते तदा च विधेयान्तरवशादवश्यमनुवादेन भवितव्यमनु- वादश्च यथाविज्ञातस्य भवति । अतः शब्देनैवाभ्यनुज्ञात यदेतत् करणत्वं शूर्पे यदयामस्ताद्दशमिह संकीर्त्यते इति । अनेन वर्तमानापदेशो व्याख्यातः । तत्रापि हि कृतं वा करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियते इत्युच्यते । कथं स्तुतिः, सर्वलोकस्य भूतभविष्यदनादरेण वर्तमानोपकार- गुणादर्शमानालोचनेनैव च कालान्तरेऽपि तत्र प्रीति- र्न क्रियते इत्यनेनाभिप्रायमित्युच्यते । अथवा अविक्रिया- शब्दैर्वर्तमानत्वमव्यक्रियायामेवोपचर्य स्तौति । तथापि कार्या शक्त्यतिशयेनाभिधानमित्यविचारितमुक्तं इत्युक्तं स्तुतिर्भवति । न शक्त्यभिधानात् । तत्र तु विधिवादि- त्वात् मुख्यसाधकत्वस्य वर्तमानत्वयोग्यग्रहणे दोषः । किं कारणम् ? विधानं हि अनन्तरमर्थविषयम् । तत्र यथाश्रुतादन्यथासम्भवं लिङ्गमात्रकम् । तदुक्तं 'विधौ हि न परशब्दार्थः प्रयोजनम्' इति । पर- शब्दार्थो हि स्वार्थस्तु प्रयोजनम् । तदिह भूतभविष्य- त्क्रियाविषय-शक्तिवर्तमानतावाचिनो या स्वार्थे वर्त- मानक्रियावाची शब्दः कल्पनीयः ।

अविनियमाय शब्दार्थे साधकतमवाचिनी तृतीया । न चैतद् भूतं पुनः सिद्धमिति प्रमाणकम् । अथ मुख्यार्थपरिग्रहः । तदुच्यते । न च वर्तमानं साधकतम- मित्यादि चेद् अवगमं विरुद्ध्यात् । न हि वर्त- मानाभिधानेन शूर्पादिना साधकतमेन वा यागेन होतुं शक्यते तस्मादुपचारादपि विरोधसिद्धम् । अस्मत्पक्षे त्वनुवादत्वात् यथा ऽर्थसङ्ग्रहणम् । 'यथा लोके बन्धा- त्वेदयम्' इति भूम्यतिशायने वा मातृशुचितं च निनेव उपालोऽमुष्मात्सदृशत्त्व इति । तत्र सर्वार्थानां यावी मुख्यः शब्दो न च तथा संभवति विदार्हितां स्वरूपस्याविहितदेवतात्र्यन्यूनतरत्वमनपेक्ष्यैव अभिधीयते स्वाम्य विधिसूद्देश्यत्वमाघनत्वस्य यथेष्टस्य शूर्पं साधकतमपिन्युच्यते । तन्त्रेवमपेक्षितं प्रवृत्तिनिमित्तमेव स्यात्, तथा च दर्शपूर्णमासप्रभृति नैव गौणी मन्यते । सत्यमेवम्, यदा तावन्न्यूनमात्रेणैव प्रयुज्यते तदा सविशेषप्रवृत्तेन तद्विवक्षितम् उपचारस्तथापि तदा स एव शब्दः क्रियाविधिनो गौणो गौणः कल्प्यते । तथा यदि विधुरस्य शूर्पेण गच्छन्ति तत्र भवति तत्तन्न्यूनमात्राविषया या मुख्यस्य न्यूनगुणता- नादि सामान्यत प्रवृत्तस्य सर्वप्रयुक्तस्य तुल्यो गुण्या गौणता । यस्तत्र पूर्वधर्माद्य साधनस्य वर्त- मानत्वयोः क्रिया अप्रयुक्तानां न्यूनवैधर्म्यो गौणत्व- निमित्त नास्तीत्यतिक्लेशः स्यादित्यवगमम् ।

यदि च हेतुवन्निगदेन निर्देशात्, सामान्या- दिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— यदपि च भवेदयमत्र हेतुर्नैव सिद्धः प्रकाशनात्, तथापि शूर्पं प्रकाशयति । अस्मादप्रकरण हेतुरिति विज्ञायते । यस्य च शूर्पस्यार्थ, न दर्वीपि- ठरादीनाम् । तद्धि निर्दिश्यते, यस्मात् शूर्पेण क्रियते, तस्मात् शूर्पेण जुहोतीति । यथा यस्मात् दध्ना इन्द्रियमातो- ऽग्निस्तेन मे दध्ना दधातीति, तावतापि यत्पुरुषायाः दधातीति गम्यते । अथ मतम्, येन येनान्नं क्रियते प्रमाणया शूर्पेणान्येनापि, तेन तेनापि होमं क्रियते इति । अन्यथा तथा विधीनां स्यात् नैयत्यम् । यस्मादन- ऽन्नं क्रियते । तत्र यावत्तु हुत्वा जुहोतीति, तावदेवान करणेन जुहोतीति । अन्नार्थं पुनः शूर्पं स्तूयते । तेन यदन्नं क्रियते इति तुल्यत्वान्न तत्तु शूर्पस्य- स्तवनात्, किं तर्हि प्रयोजनमेव । तस्माद्धेतुवन्निगद- स्यापि स्तुतित्वं वार्थमिति ।

वा०— अप्रवृत्तेस्तावदिदम् । यदपि हेतुविधान- मपि न दर्शितमनेन तत्र । यतः । मुख्ये हि विधानान्तरं हेतुरुच्यते । सोऽपि च न सिद्ध- मपि, तस्मैव हेतुवद्वचनस्यानुष्ठानं प्रत्युपदिश्यते । तदनुच्यते च मुख्यहेतुवत्त्वनुपपत्तिः, प्रमाणम्, स च प्रकारेण हेतुवद्भावेन सोऽपि विधानान्तरं न सर्व- मिति । तत्र च होमद्रव्यविधानेन प्रतीतोऽन्यद्रव्य-

हेतुत्वादवश्यं तद्गतमेवान्नकरणत्वं वक्तव्यम् । सन्निवेशश्च तदवच्छिन्नमेव तद्गम्यते । लोकेऽपि च यं धर्मिणं प्रतिज्ञाय यो हेतुरुपदिश्यते स प्रथमं तावत्तद्गतविशेषात्मनैव प्रतीयते । तदात्मकस्य तु साध्यांशानुगमाभावात्सामान्यमात्रं विवक्षितमिति दृष्टान्तप्रयोगवेलायामेवावधार्यते, येषु हेतूनां पुनर्न सामान्यात्मना साध्यसम्बन्धोऽवगतो न विशेषात्मना सोऽधुनैवार्थापत्त्या कल्पनीयः । तत्र विशेषस्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमित्तस्यासंभवादुपात्तविशेषमात्रोपसंहृतान्यथानुपपत्तिस्तद्गतमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति । तदकल्पने हि हेतुनिर्देशः श्रुतो विरुध्यते । यदि दर्विपिठरादिगतान्नकरणत्वहोमसाधनाविनाभावो न कल्प्यते । न किंचिच्छ्रुतं दृष्टं वा नावकल्पते । तस्मादीदृशं दृष्टान्तवचनं कल्प्यं यच्छूर्पगतान्नकरणं तेन तेन जुहोतीति । तदेतद्विशेषदृष्टमनुमानम् । लोकेऽपि तृणधूमदर्शनात्तृणाग्निरेवानुमीयते नाग्निमात्रम् । यथा च गमनं गोशब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेन उपादीयमानं सास्नादिमत्सामान्यप्रत्ययोत्तरकाले तद्गतमेव निमित्ततां प्रतिपद्यते न गन्तृमात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था तथा शूर्पगतान्नकरणादेरपदेशान्न यत्तद्धेतुत्वप्रसङ्गः । तस्मैतावानर्थः स्यात् । यद्यदन्नकरणसमर्थं शूर्पं तेन तेन होतव्यं न दर्विपिठरादिग्रहणम् । यथा वल्न-दुपक्रमेऽग्नौ दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपध्मातो न दहेन्न तु शष्पादयो वन्यदुपध्माता दहन्ति । तस्माद्यथावस्था । यदि पुनः शूर्पगतान्नकरणव्यतिरेकेण महासामान्यं विवक्ष्येत ततो यद्यद्गृहीतं तस्य तस्य काचिदसन्निमित्तता नियता इत्यव्यवस्थितत्वाद्धोमाक्षिप्तद्रव्यमात्रानुवादः सन्ननर्थकोऽन्नकरणशब्दः । तस्मादन्नहेतुत्वेन स्तुतित्वमेव वरमिति ।

शा— एवम् आनर्थक्यप्रतियोगिनो विधिप्रतियोगिनश्च अर्थवादा विचारिताः । इदानीं हेतुप्रतियोगिनो विचार्यन्ते । एवं श्रूयते 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते' इति । तत्र संशयः किं शूर्पेण होमे कर्तव्ये अन्नकरणत्वं हेतुः उत अर्थवाद इति । तत्र हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वं गम्यते, लक्षणया प्राशस्त्यम् । अनर्थकप्रायश्च अर्थवादः । हेतुस्तु अर्थवान् । कः पुनरर्थो हेतोः ? येन येन अन्नं क्रियते शूर्पादन्येनापि दर्वीपिठरादिना तेन तेनापि होमसिद्धिः हेतोः प्रयोजनम् । कथमप्रसिद्धाया व्याप्तेः हेतुत्वव्यपदेशः ? अत एव हेतुव्यपदेशात् व्याप्तिमन्तरेण अनुपपद्यमानात् व्याप्तिवचनं कल्प्यते, येन येन अन्नं क्रियते तेन तेन होतव्यमिति । तेन वचनेन सर्वान्नकरणविधायिना शूर्पस्यापि होमसाधनत्वसिद्धेः 'शूर्पेण जुहोति' इति अनुवादः । तेन ईदृशमिदं वाक्यं श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नं शूर्पस्य होमसाधनत्वं अन्नकरणत्वात् हेतोः, अतः शूर्पं अन्यत् वा यत् अन्नकरणं तेन होतव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य तृतीयाश्रुत्या करणत्वं गम्यते, न तत् आनुमानिकैर्दर्वीपिठरादिभिर्विकल्पितुमर्हति । न च वेदेन उच्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुमपेक्षते, वेदस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् अर्थवादस्तु अपेक्षितः प्ररोचनार्थत्वेन । तस्मादर्थवादत्वम् । एवं च अप्रसिद्धव्याप्तिवचनकल्पनाक्लेशो न भविष्यति । 'क्रियते' इति च अवर्तमाने वर्तमाननिर्देशः प्ररोचनार्थत्वे युक्तो भवति । नहि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिः यादृशी वर्तमाने । तेन स्तुत्यर्थत्वेन लक्षणया वर्तमाननिर्देशो युक्तः । विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकं लक्षणाश्रयणम् । तस्मात् अर्थवादत्वम् ।

सोम— यदुक्तं सर्वेषां विधिनिगदानां स्तुत्यर्थत्वमिति, तदयुक्तम् । केषुचित् हेतुविधिसंभवात् इति पूर्वाधिकरणोक्ताऽऽक्षेपेण प्रवृत्तेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति हेतुविधिः स्यात्, तथा सति दर्व्यादीनामपि होमसाधनत्वलाभेन अर्थवत्त्वात् हिशब्दश्रुत्युपपत्तेश्च ।

वि— 'तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुवत् स्तुतिः ।, दिना श्रुता हेतुताऽत्र शूर्पमन्यच्च साधनम् ॥, शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतेन सा विकल्प्यते । अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात्प्रवर्तिका ॥'

भाट्ट— चातुर्मास्ये 'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पकरणकहोमं विधाय श्रुते 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यर्थवादे न स्तुतिलक्षणा। अपि तु होमसाधनत्वे साध्ये अन्नकरणत्वस्य हेतुत्वं विधीयते। न ह्यत्र पूर्ववत् मन्यत्र इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति, हिशब्दश्रुत्यैव हेतुत्वाभिधानात्। हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नः यद्यदन्नकरणं तेनतेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति। ततश्च शूर्पादन्यस्यापि दर्वीपिठरादेर्होमसाधनत्वप्रतीतेः विधौ शूर्पपदमुपलक्षणम्, अवयुत्यानुवादो वा। यद्वा—तच्छब्देन शूर्पस्यैव परामर्शात् तद्गतमेवान्नकरणत्वं हेतुः। तेन च विशिष्यैव व्याप्तिकल्पनात् अन्नकरणासमर्थशूर्पव्यावृत्तावपि न विधिरयं शूर्पपदमन्यथा नेयमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु— क्रियते इति लडन्तनिर्देशात् वर्तमानान्नकरणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम्। न च होमकाले अन्नकरणत्वं सम्भवति। अतो लटः भूतभविष्यत्कालान्तरलक्षणा विधौ तथाप्यावश्यकी। यद्यपि चेयं प्राशस्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटकतया समाप्यावश्यकी, तथाऽप्यनुवादस्यत्वात् प्राशस्त्योत्पादकत्वाच्च न दोषः, वर्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः। किंच, अपेक्षितप्राशस्त्यपरत्वे संभवति नानपेक्षितहेतुपरत्वाश्रीकारो युक्तः। अतः सिद्धं सर्वेषामर्थवादानां स्तावकत्वेन प्रामाण्यम्।

मण्डन— 'स्तुतिः शूर्पेऽन्नाहेतुत्वम्।'

शंकर— 'शूर्पे हेतुविधिर्नास्ति।'

● हेतुवन्निगदाधिकरणं अर्थवादाधिकरणस्यैव शेषः। सु. पृ. ९३.

● हेतुविधिः अर्थवादः — 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति, न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवति' इति। वाल. पृ. ५२, ● हेतुविधिर्मन्त्रः — 'इन्द्रो वासुगन्ति हि' इति। पृ. ६१.

● हेतुविधिस्वरूपो मन्त्रः — 'द्वादशार न हि तज्जराय' इति। वाल. पृ. ६२.

● हेतुविपर्यये प्रायेण कार्यविपर्ययो दृश्यते। पा. २।४।२।११ पृ. ६३८.

● हेतुहेतुमतोर्लिङा विधिः — 'यदि ब्राह्मणो यजेत' इति। वाल. पृ. २९.

● हेत्वाभासाः। अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानप्रकारो हेतुनिष्ठो दोषः हेत्वाभासः। भवति च असिद्धत्व–अनैकान्तिकत्व–बाधकत्वादिज्ञानाभावः प्रतिबन्धकाभावविधया अनुमितिकारणीभूतः तत्प्रतियोगिप्रमाप्रकारकत्वं असिद्धत्वादीनाम्, तेन हेतुनिष्ठो दोषो हेत्वाभासः। यादृशविशिष्टविषयत्वेन यथार्थज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्व इति यावत्। यद्वा तादृशप्रमाविषयत्वम्। (तत्त्व इत्यस्य स्थाने) तेन दुष्टो हेतुर्हेत्वाभासः। 'धूमो वह्निव्यभिचारी' इत्यादिभ्रमवारणाय यथार्थेति। उपाधिवारणाय कारणेति। उपाधिज्ञानस्य साक्षात् प्रतिबन्धकत्वाभावेन तदभावस्य अनुमितिप्रयोजकतया हेतुत्वाभावात्।

ते (हेत्वाभासाः) त्रयः असिद्धानैकान्तिकबाधकाः। तत्र असिद्धिः स्वरूपासिद्धिः सम्बन्धासिद्धिः व्यतिरेकासिद्धिः आश्रयासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः इति पञ्चधा। तत्र हेत्वप्रसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः। 'बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वात्' इति। अत्र सर्वज्ञत्वं हेतुः अप्रसिद्धः। पक्षे व्याप्यत्वेन अभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धिः इति अक्षपादीयमते तु ईश्वरे प्रसिद्धिसत्त्वे बुद्धे तदभावात् असिद्धिः।

पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनाभावः संबन्धासिद्धिः। वह्निरदाहकः शीतत्वात् इति।

पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदे व्यतिरेकासिद्धिः। गोशब्दः सास्नादिमद्वाचकः गोशब्दत्वात् इति। असाधारणानैकान्तिक इति अक्षपादीयाः। इदमेव पक्षमात्रवृत्तित्वं असाधारणस्य। अत्र साध्याभावसाधकतया अनुमितिप्रतिबन्धो दूषकतावीजम्।

पक्षाप्रसिद्धिः आश्रयासिद्धिः। आकाशो नित्यः निरवयवद्रव्यत्वात् इति। शौद्धान्तिकं (बौद्धं) आकाशामानवादिनं प्रति आश्रयासिद्धिः। पक्षावच्छेदकाप्रसिद्धिरपि सा। काञ्चनमयपर्वतो वह्निमान् इति।

पक्षैकदेशे हेतोरवृत्तिश्च व्याप्यत्वासिद्धिः । यथा वायुः आकाशश्च अनित्यः, मूर्तत्वात् इति । 'साध्ये साध्यतावच्छेदकस्य, हेतौ हेतुतावच्छेदकस्य अप्रसिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः । काञ्चनमयवह्निमान्, काञ्चनमय धूमात् इति । एवं नीलधूमात् इत्यादावपि नीलधूमत्वस्य गुरुतया हेतुतावच्छेदकत्वेन सोऽपि व्याप्यत्वासिद्धिः ' इत्यप्पदीक्षितीयाः ।

साध्यसंदेहजनको हेतुः अनैकान्तिकः । संदेहजनकत्वं च साध्यतदभावसहचरितत्वज्ञानेन सत्प्रतिपक्षितत्वेन च । यथा नित्यः शब्दः अमूर्तत्वात् इति । अत्र अमूर्तत्वे अनित्यक्रियादिसाधारणत्वात् साध्यसंदेहः जनितः । एवं वायुः अप्रत्यक्षः अरूपिद्रव्यत्वात्, वायुः प्रत्यक्षः महत्त्वे सति उद्भूतस्पर्शवत्त्वात् । अत्र उभयोः समबलत्वात् साध्यसंदेहजनकतेति ।

सत्प्रतिपक्षस्थले साध्यतदभावव्याप्यताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः, न संशयाकारानुमितिः इति अप्पदीक्षितीयाः ।

अन्ये त्वाहुः । स्थाणुपुरुषत्वव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रत्यक्षसंशयवत् सत्प्रतिपक्षस्थलेऽपि संशयाकारानुमितिः अस्तु । यत्र एककोटिव्याप्यदर्शनं प्रबलं तत्र अधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धात् न संशयः । फलबलेन च अधिकबलत्वाभावः कल्प्यः इति ।

अत्र नव्याः । तदभाववत्ताज्ञानस्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि लौकिकसंनिकर्षाजन्यज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, तेन न संशयाकारानुमितिः इत्याहुः ।

बाधकस्तु साध्याभावसाधकः । अयं विरुद्धः इति अप्पदीक्षितीयाः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् इति । अत्र कृतकत्वं अनित्यत्वसाधकं नित्यत्वबाधने । अयं च पक्षसाध्यविपर्ययसाधकः इत्युच्यते इति दिक् । मणि पृ ४०-४२

० 'हेमन्ते शाकमेधैर्यजेत' चातुर्मास्येषु । भा ११।७।३।१२

हेरम्बनरसिंहन्यायः । यथा हेरम्बनरसिंहयोरेकदेशे गजत्वं सिंहत्वं वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावाच्चस्याऽऽर्हतस्यैकस्मिन्देश एव सत्त्वासत्त्वादिना अनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्ताऽनुपपत्तेरिति रामानुजीया इति । साहस्री ७०७

० 'होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यम्' इत्यादावर्थवादः । भाट्ट १०।८।५.

● होता आध्वर्यवं करणमन्त्रं कुर्यात्, हौत्रं तु मन्त्रं कश्चित् होतृपुरुषः कुर्यात् पुण्डरीकाग्निनामधेने यूपपरिव्याणे उद्गिरन्नो वा कश्चित् । भा ३।८।१०।२१ ● होता ऋत्विक् । पशौ इडाया 'अध्यूध्नीं होत्रे हरन्ति' अनया अध्यूध्न्या श्रिश्राण्यया होतुः इडाभागबाधः । वि १०।७।४ ● होता तावत् अग्नेः गार्हपत्यस्य, पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाक्यावचनेन सन्नोधयन् यागस्य कर्ता इत्युच्यते । भा. ११।२।१०।४८ ● होता प्रथमवर्गस्थ ऋत्विक् । अयं पूर्णां दक्षिणां द्वादशगोरूपां लभते । वि ३।७।१७ ● होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते । भा ३।७।९।२२.

'होतर्यज, प्रशास्तर्यज' इति पक्षे विकल्पः ॥

दर्शपूर्णमासे सद्याध्वर्युप्रैषो होतृयाज्यया हुत्वा ततः स्तोत्रा मध्ये होत्रादीनां भक्षयत चमसान्यत्र विनियुज्य अवशिष्टचमसेषु सदोयध्वेन पुनः सोममभ्युन्नीयते क्रमेण मैत्रावरुणादिकर्तृकयहोत्रकयाज्याभिः जुहोतीति स्थितिः । तत्र पुनरभ्युन्नीतहोमस्याध्वर्युकर्तृकप्रैषगणमध्ये 'होतर्यज, प्रशास्तर्यज' इति श्रुतौ प्रैषौ, तत्र होतृशब्देन मैत्रावरुणः प्रोच्यते । 'सोमस्याध्वर्यव यजन्तो सप्तहोत्रा प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति' इति वचनेन तस्यापि याज्यायामधिकारात् । मुख्येन होत्रा प्रथमं वषट्कर्तव्यं प्रशास्तृशब्दस्यापि मैत्रावरुणवाचित्वात्तस्य प्रैषे द्वयोः अनयोर्विकल्पः इति कल्पसूत्रमतेन प्राप्ते, सप्तहोतृप्रैषेषु ये पठितयोर्होतृप्रशास्तृशब्दयोः प्रतिनियतनिर्देशादेव भिन्नार्थकत्वावगमात् मध्यतःकारिचमसहोमीयमैत्रावरुणोक्तप्रैषाध्यायने होतर्यजेत्यत्र होतुरेवान-

सितरयाच मुख्यहोतैवोच्यते । ततश्चैकस्या याज्याया होतृप्रशास्त्रोर्वैकल्पिकत्वः, न त्वेकस्मिन्नेव प्रशास्तरि वषट्कर्तरि प्रैषयोर्विकल्पः । अथवा, मैत्रावरुणेनेवाध्वर्युणाऽपि होता प्रैषणीय इति न कोऽपि विकल्प इति । संकर्ष. २।३।१४.

● ' होतारमध्वर्युर्दीक्षयति ' । वि. ३।७।१७.

※ होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावक इति न्यायः । अयं चण्डकोपाना कश्चिदपि प्रियो न भवतीति द्योतयतीति । साहस्री. ९८७.

● होतारं वृणीते । भा. ३।७।९।२४, ● होत्रा हौत्रं कर्तव्यम् । ३।७।१९।४०, ● होत्रे ऋग्भिर्युक्तं रथं ददाति वाजपेये नान्य न चान्यस्मै । १०।३।२१। ७५. ● होतुः अध्वर्योश्च एकस्मिन् पात्रे यदा भक्षण तदा लिङ्गवाक्याभ्या होतुः प्रथमभक्षणं ततोऽध्वर्योः । न तु अध्वर्योः प्रथमभक्षः । वि. ३।५।१३. ● होतुरपि अध्वर्युवचनात् प्रवरेषु आनुपूर्वीनियमः । संकर्ष. ३।४।८. मीको. पृ. १००५ ' आर्षेयवरणे अध्वर्युवशात्० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होतुरेव ऊर्ध्वज्ञुत्वादिर्वरणधर्मः, न सर्वेषामृत्विजाम् । संकर्ष. ४।२।५. मीको. पृ. १८२१ ' वरणधर्मः ऊर्ध्वज्ञुत्वादिः० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । होतुरेव प्रवर पूर्वः, अध्वर्योरुत्तरः । संकर्ष. ४।२।६. मीको पृ २८१० ' प्रवरः होतुरेव पूर्वः० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● होतुः वरणमन्त्रस्यानुज्ञातृत्वम् । भा. ३।८।१०।२१ पृ. ११२६. ● होतुः कृत्स्नेडाभक्षस्य अप्यूर्ध्वा निवृत्तिः आग्नेयाग्नेये पशौ । १०।७।४। १९-१६. मीको. पृ. ११५ ' अप्यूर्ध्वा-याग. ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होतुः क्रियमाणानुवादी मन्त्र पुरोडाशप्राशे ' भुवा भुवाग्रा० ' इति । भा ३।८।१०। ११, ● होतुर्भक्षः । होता यत्र वदति, वनिष्यति, भनक्षिति, ■ होतुर्भक्षः । ३।५।७।२२. ● होतुर्भक्षणाभावे वषट्कारः कारणम् । वि. ३।५।१०. ● होतुः पुरस्तात्पश्चात् मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ब्रह्मानुगः च । वि. ३।७।१७. ● होतुः पृष्ठ वैरूपं विश्वजिति सर्वपृष्ठे । भा. १०।६।५।१४. ● होतुः पृष्ठे निवेशो वैरूपादिसाम्ना उक्थ्यादिक्रतौ, न कृत्स्ने क्रतौ । १०।६।६।१५-२१. मीको. पृ. १०८६ ' उक्थ्यादिक्रतौ बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टाना० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● होतुः पृष्ठस्तोत्रे एव बृहद्रथन्तरयो समुच्चित्य निवेशः सप्तदशी उभयसामके क्रतौ । १०।६।८।२४-२६. मीको. पृ. ४०३६ ' सप्तदशी उभयसामके क्रतौ० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● होतुः पृष्ठस्तोत्रार्थं पार्ष्ठिकरथन्तरादिसाम्ना मध्ये वैरूपस्यैव निवेशः विश्वजिति । १०।६।५।१३-१४. मीको. पृ. ३६९० ' विश्वजिति पार्ष्ठिकरथन्तरादिसाम्ना मध्ये० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होतुः प्रथम भक्षः एकपात्रे बहुभिः सोमभक्षणे । ३।५।१३। ३६-३९. मीको. पृ. १७९२ ' ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● होतुः प्राग् वरणात् सामिधेनीकर्मणा संयोगः ' अवृतः सामिधेनीरन्वाह ' इति । भा. १२।१।१८।४१. ● होतुर्याज्यापाठनेऽपि यजमानादन्यो नान्यो नायस्यैव ज्योतिष्टोमे क्रतुमद्यागेषु यजमानस्य स्वयं याज्यापाठाय । भा. ३।८।१८।४४-४६. ● होतुः वरण अदृष्टार्थम् । तन् देष्टिकेषु कर्मसु दीक्षणीयादिषु कर्तव्यम् । भा. १२।१। १८।४१. ● होतुः वरण दृष्टादृष्टार्थमेव, वरणात् प्रागपि सामिधेनीषु तस्य प्रवृत्तेः । अत एव ज्योतिष्टोम गौष्ठिकेषु सोमिककरणात् पृथगेष्टिके वरण कर्तव्यम् । वि. १२।१।१८. ● होतुः वषट्कर्तृत्वे भक्षहेतुः सवनमुखं च । निमित्तयोश्च समुच्चयः । प्रतिनिमित्तमभ्यास भिन्नम् । ३।५।१२. ● होतुर्विहारदेशे तन्त्रम् । पद्मप्रयोगेषु । ११।३।१०।४४-४८. ● होतुः नैत्र साम विश्वजिति । भा. ७।३।३।८.

● होत्रादीनां च सदसि धर्मस्थाने. अदरे वषट्कारसमाप्त्यनिमित्तमर्थं सदसि होतारः आनेतव्याः । भा. ३।५।११।१२.

● होतृकामः ' य कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य स्यात् तस्य वषट् कुर्यात् ' इत्यादिः दर्शपूर्णमासादौ

अन्वयेत । अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे तु न संभवति । वि. १०।२।२२. ● होतृकामानामननुग्रान अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।२२।५६–५७. मीको. पृ. ७६० (६) 'अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे होतृकामनया० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● होतृपुरुषः प्रास्तुत् नाम ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।१।२७.

● होतृमैत्रावरुणयोः द्वयोः वरण निरूढपशुबन्धे । संकर्ष. ३।४।१३. मीको. पृ. २३७१ 'निरूढ० पशुबन्धे होतृ० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

⁂ होतृवरणं दार्शिकं ज्योतिष्टोमे इष्टिपशुषु कर्तव्यम्, ब्रह्मवरणं तु न कर्तव्यम् ॥

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत । १२।१।१८।३६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः होतुर्वरण आम्नातम् ' अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यक्षत् ' इति । तत् चोदकेन ऐष्टिकेषु कर्मसु सोमाङ्गभूतेषु प्राप्यते । अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरण ' अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसि इति होतारं वृणीते ' इति । तत्र विचार्यते, किं ऐष्टिकेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिक होतुर्वरण कर्तव्यं उत नेति । किं प्राप्तम् ? न कर्तव्यमिति । कस्मात् ? वरण तावदानन्त्यर्थम् । सौमिकेन च वरणेन आनतो होता । तादृश्य सोमस्य वरणेन च आनतस्य आनमनकार्यमस्ति । तस्मान्न कर्तव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्र वरण होतुः क्रियेत । नैतदस्ति, ' सौमिक वरण प्रमन्त्रान् दार्शपौर्णमासिकस्य कार्य साधयिष्यति ' इति । प्रवृत्ते वरणात् , प्रवृत्ते कर्मणि दार्शपौर्णमासिक वरणं क्रियते । अतस्तन् नानन्त्यर्थम् । किं तर्हि ? कर्ममात्रम् । न चेत् क्रियेत तेन गुणवैगुण्य स्यात् । तस्मात् प्रतिकर्म भेदेन कर्तव्यम् ।

ब्रह्माऽपीति चेत् । ३७ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि प्रवृत्तवरणात् होतुर्वरणं प्रतिकर्म कर्तव्यमिति, ब्रह्माऽपि प्रवृत्ते कर्मणि क्रियते प्रणीताप्रणयनकाले । तस्मात् तस्यापि वरण धर्ममात्रम् । अतस्तदपि प्रतिकर्म कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ।

न प्राङ्नियमात् तदर्थं हि । ३८ ॥

भाष्यम्— न ब्रह्मवरणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? प्राङ्नियमात् प्राग्वरणादित्यर्थः । सत्यम्, प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणम् । प्राग्वरणात् न किंचित् ब्रह्मत्वमस्ति । वरणादुत्तरकाले ब्रह्मणः कर्म, तदर्थं वरणं कर्मार्थम् । तस्मान्न धर्ममात्रम् । किमर्थं तर्हि ? आनत्यर्थमेव । सौमिकेन वरणेन आनतोऽसौ । तस्मात् ब्रह्मवरणं न कर्तव्यम् ।

निर्दिष्टस्येति चेत् । ३९ ॥

भाष्यम्— अथोच्येत, अस्ति अमावास्याया औपवसथ्ये अहनि वेदिकर्म निर्दिष्टम्, ' पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति ' इति । तत्र वेदिपरिग्रहप्रवृत्तः ब्रह्मणा क्रियते । तेन ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवरण इति ।

नाश्रुतित्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिकरणं श्रुतम्, न परिग्रहणम्, अश्रुतत्वात् । यथाकालमेव वृते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्मार्थत्वात् । न प्राक् वेदिकरणात् पूर्वपरिग्रहः । तथापि ब्रह्मणा प्रवृत्तो दातव्यः । बाढम् । अथ तर्हि अन्यः परिहारः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषा अभियासनादूर्ध्वं वेदिकरणमाम्नातम् । ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले प्राक् ब्रह्मत्वप्रवृत्तेः दृष्टार्थत्वात् आनत्यर्थम् । एवं स्थिते अमावास्याया वेदिकरणं वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्नपकृष्यमाणे परिग्रहोऽपि अपकृष्टः, प्रसन्नोऽपि, ब्रह्मवरणमपि, प्रधानदेशकालत्वात् गुणानाम् । एवं सति पौर्णमास्या प्रणयनकाले ब्रह्मवरणम्, अमावास्याया पूर्वेद्युः । उभयत्र अप्रवृत्ते ब्रह्मत्वे । तस्मादुभयत्र आनन्त्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरण कर्तव्य सौमिकेनैव वरणेन आनतत्वात् ब्रह्मणः ।

होतुस्तथेति चेत् । ४१ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, यद्यपि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणम्, न च वरणात् प्राक् किंचित्

ब्रह्मण. कर्मास्ति, तस्मात् न प्रवृत्तवरणो ब्रह्मा इति । होतृस्तथा । होतुरपि प्राक् वरणात् न किंचित् कर्मास्ति । तस्यापि वरणं न धर्ममात्रम् ।

न कर्मसंयोगात् । ४२ ॥

भाष्यम्— अस्ति होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनी-कर्मणा संयोगः 'प्रवृतः सामिधेनीरन्वाह' इति । तस्मात् होतृवरणमदृष्टार्थम् । तत् ऐष्टिकेषु कर्मसु दीक्षणीयादिषु कर्तव्यम्, ब्रह्मवरणं तु दृष्टार्थम्, तत् सौमिकेनैव कृतत्वात् न कर्तव्यमिति ।

शा— होतृवरणं न कर्तव्यं उत अदृष्टार्थत्वात् कर्तव्यमिति संशये, वरणस्य आनर्थक्यात्, आनतिश्च सौमिकेन वरणेन प्रवृत्तात् सिद्धा अतः न कर्तव्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, प्रवृतस्य वरणं न कथंचित् दृष्टार्थ भवति । दक्षिणादानं हि भविष्यद्वस्तुमपि भवति आनतिनिमित्तम्, लोके तथा दर्शनात् न तु वरणेन भाविना भवति आनमनं तस्मात् अदृष्टार्थम् । ब्रह्मवरणं तु अप्रवृत्ते ब्रह्मणि क्रियते । पौर्णमास्यां तावदप्रवृत एव क्रियत इत्यविवादम् । अमावास्यायामपि पूर्वेद्युरपक्रम्यमाणा वेदिः स्यात्प्रवृत्तब्रह्मविषये ब्रह्मणो वरणमप्यपकर्षति । तस्मात् अप्रवृत्तविषयत्वात् ब्रह्मवरणं दृष्टार्थम् । अतः ब्रह्मवरणं न कर्तव्यम् ।

सोम— ब्रह्मणः कृतप्रार्थनाभावेऽपि वरण आनर्थक्यात् कृतार्थं इति उदितेः संगतिः ।

वि— 'ऐष्टासु (सोमाङ्गेष्टिषु) वरणं होतुरस्ति वा, ऽऽनर्थक्यमावतः । नास्त्य, न्वाहार्यवद् धर्मत्वाद-दृष्टवद् भवेत् ॥'

भाट्ट— दार्शिकं होतृवरणमपि सौमायैन समन्त्रकेण वरणेन दीक्षणीयादिषु न प्रकल्पते, प्रकृतौ दृष्टार्थत्वात् । प्रकृतेषु हि केषुचित् पश्वर्थेषु पश्चात् 'अग्निर्होता देवान् यक्षत्' इत्यादिना प्रकृतौ होतृवरणमाम्नातम् । अतस्तस्य प्रवृत्तत्वेन दृष्टार्थतानुपपत्तेः अदृष्टार्थत्वाभावात् अप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपतया दृष्टार्थेन सौमिकेन न प्रवृत्तसिद्धिः । न च प्रवृत्ताभ्यर्थनेऽपि ब्रह्मवरणवत् अदृष्टार्थत्वोपपत्तिः ब्रह्मवरणस्यापि पूर्वेद्युः वैदिकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रवृत्तस्यापि प्रणीताप्रणयनात् पूर्वं करणादिति वाच्यम्, पौर्णमास्यां तावत् वैदिकरणस्य हविरभिवासनोत्तरकालीनत्वेन पूर्वेद्युः-कालत्वाभावात् प्रणीताप्रणयनकालीनब्रह्मवरणस्य अप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपतया दृष्टार्थतोपपत्तेः, अमावास्यायामपि वैदिकरणकर्मणे तदङ्गभूताभ्यनुज्ञानार्थतया ब्रह्मवरणस्यापि अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा अपकर्षणमपि अप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपतया दृष्टार्थतोपपत्तेः । न चैवं होतृवरणेऽपि अर्थक्रमानुसारात् सामिधेनीतः पूर्वं करणमस्ति । 'प्रवृतः सामिधेनीरन्वाह' इति होतृवरणसंयोगेन पाठक्रमबाधकत्वप्रतीतेः । अत हि न स्वतन्त्र सामिधेनीपाठे वरणस्योद्रावः । तथात्वे निविन्मन्त्रेभ्यः पूर्वं करणापकर्षापत्तेः । किंतु एकवाक्यतान्यायात् पाठक्रमबाधमात्रतात्पर्यग्राहकः । अतश्च अप्यासरणानुसरणैः प्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वेन अदृष्टार्थत्वात् न प्रसङ्गः । ब्रह्मवरणस्य तु दृष्टार्थत्वात् युक्त एव प्रसङ्ग इति वैषम्यम् । न च प्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वेऽपि लोके सोमवदेव अदृष्टेऽपि यत्किंचित्कर्मणि प्रवृत्तस्यापि कर्मकरणमध्ये निश्चयकल्पितादेर्दृष्टार्थत्वात् वरणदृष्टेऽपि सलोमेन सामिधेनीषु प्रवृत्तस्यापि होतुः मध्ये वरणस्य दृष्टार्थतोपपत्तिः इति वाच्यम् । संदेहेन प्रवृत्तस्य कदाचित् परिवृत्तौ अङ्गप्रधानयोः दक्षकर्तृत्वानापत्तेः, अवश्य यजमानेनैव सामिधेनीतः पूर्वं सौमिकस्य अप्रवृत्ताभ्यर्थनानुपायस्य करणेन अस्य वैयर्थ्यस्य अदृष्टार्थत्वावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रवृतः' इत्यस्य वैयर्थ्यशङ्कायाः इत्येवार्थः । एवं च अनुदाहरणात् वृतवरणत्वमेव अदृष्टार्थत्वप्रयोजकम्, न तु अप्रवृत्ताभ्यर्थनत्वमपि ध्येयम् । न चैवं सत्यपि अदृष्टार्थके वरणे वरणशब्दस्य औपचारिकत्वापत्तिः । प्रार्थनत्वेन समानाधिकरण्यात् । अतश्च सौमिकेन वरणेन ब्रह्मवरणमेव प्रसज्यते न तु होतृवरणम् इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु सौमिकस्य वरणस्य प्राकृतवरणवदेव अङ्गैकस्थरवतया अङ्गप्रधानार्थत्वात्, दक्षिणावत् प्रधानप्रधानार्थत्वाभावात्, तेन ऐष्टिकब्रह्मवरणादेः बाध एव न

एव । भा. ६।५।११।४०, ● होमाः कर्मसंयुक्ताः यथाद्यः उदाहरणम् । एते हि सर्वकर्मणां क्रत्वादीनां शेषभूता उत वैदिकादीनां अग्निहोत्रादीनां इति संशये वैदिकाना एव शेषभूताः इति सिद्धान्तः । ३।४।९। १९–२७. ● होमाः चतुर्विधाः– ऐष्टिकाः, पाशुकाः, सौमिकाः, दार्विहोमाश्चेति । वि. ११।३।२. ● होमस्य त्यागात्मकत्वम् । भा. २।२।१।२५ पृ. ५४३. ● होमस्य पुरुषार्थस्य दीक्षितकर्तृकत्वपर्युदासः ज्योतिष्टोमे । १०।८।७।१२–१५. 'नदीक्षिताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होमस्य फलार्थत्वम्, अभिषवस्य च होमार्थत्वम् । भा. ३।५।११।३२, ● होमस्य मन्त्रदेवताविशिष्टत्वम् । २।२।१२। २५. ● होमस्य यागात् भिन्नता । 'तथा शब्दार्थसंकल्पस्मृतिविरहावधारणात् । प्रक्षेपाधिकतामात्राद्यागाद्धोमस्य भिन्नता ॥' वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९. ● होमयोः । पिष्टलेपफलीकरणहोमयोः अनूयाजोत्तरत्वं नास्ति । भाट्ट. ५।१।१५. ● होमानामुपनयनादीनां लौकिकाग्नावनुष्ठानम् । ६।८।२।११–१९. मीको. पृ. ११४७ 'उपनयनहोमाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होमानामेव नामधेयं दर्विहोमशब्दः, न यागानाम् । ८।४।१।४. मीको. पृ. १०१८ 'दर्विहोमशब्दः होमानामेव०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होमानां भेदनादिनिमित्तकानां दर्शपूर्णमासमात्राङ्गता । ६।२।१५।४५–४७. मीको. पृ. २०६९ 'दर्शपूर्णमासाङ्ग भेदनादिनिमित्तकहोमाः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होमानां मूलप्रकृतिः अग्निहोत्रम् । वि. ८।१।३ वर्णकं २. ● होमानां लौकिकानामेव वाचकः पाकयज्ञशब्दः । संकर्ष. २।४। ११. मीको. पृ. २५३४ 'पाकयज्ञशब्दः लौकिकहोमानामेव वाचकः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः करणम् ॥

'पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादौ मन्त्रान्ते पठ्यमानस्वाहाकाराणां प्रदानार्थत्वेऽपि 'स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतये' इत्यादौ पुरस्तात्पठ्यमानाना न तदर्थत्वम्, स्वस्थानप्रच्युताना नः पृष्ठस्थादीना कण्डूयनाऽङ्कुरणादिकार्याक्षमत्वदर्शनात् । अत एव इत्पदस्य गिरापदस्थाने एव निवेशो द्विरावृत्तिश्च कल्प्यते । तस्मात् 'स्वाहा यज्ञं वातादारभे' इत्यादावपि ■ होमार्थता । इति प्राप्ते, तत्र चतुर्थ्या अभावात् सम्प्रदाननिर्धारणेन होमार्थत्वाभावेऽपि यागादीना चतुर्थ्यन्तत्वेन देवतात्वावगमात् यत्र क्वापि स्थितस्य दीयस्वेव पदस्याव्यवधानाक्षरस्थानसाम्याद्ब्राह्मणाय देहि देहि ब्राह्मणाय इति वाक्याभ्यामविशेषेण बोधानुभवाच्च प्रदानार्थत्वैव । अत एव 'पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकारा वा अन्ये' इति श्रुत्योभयोरपि प्रदानार्थत्वमनूद्यते । संकर्ष. २।४।१७.

● होमेषु आहवनीयसंयोगो भवति । भा. ३।४। ९।२६. ● होमेषु सर्वेषु । अनारभ्योच्यते 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति सर्वहोमेषु । भा. ४।१।१७।४८ । अनारभ्यविधानात् होममात्रे चतुर्गृहीतम् । या.

● 'होमाङ्गस्य च (मन्त्रस्य) याज्यात्वं न कस्यचिदपीष्यते ।' वा. ३।२।५।१२ पृ. ७६१.

● होमान्तं यावदानमेकः पदार्थः । तेन दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमयोः अनुसमयः । वि. ५।२।४.

● होमाभिषवौ ज्योतिष्टोमे सोमभक्षणे एकं निमित्तम् । ६।८।७।२४–२५. मीको. पृ. १८३७ 'ज्योतिष्टोमे होमाभिषवौ सहितौ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● होमाभिषवौ सोमभक्षे समुच्चित्य निमित्तान्तरम् । ३।५।११।३२. मीको. पृ. १८११ 'ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

■ होमाभिषवाभ्यां च । ३।५।११।३२ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । सोमभक्षस्य निमित्तद्वय प्रागुक्तम् । तृतीयनिमित्तप्रतिपादनार्थमिदं सूत्रम् । सोमस्तो अवहृत्य रसनिष्पादनं अभिषवः । होमश्च अभिषवश्च ताभ्यां उभाभ्यां मिलित्वा एकेन निमित्तेन तृतीयेन सोमं भक्षयेत् । चकारः पूर्वनिमित्तसमुच्चयार्थः । पूर्वसूत्रात् भक्षयेत् इति पदस्यानुवृत्तिः । तृतीयमिदं

निमित्तं अध्वर्योरवयुज्यते । न च अध्वर्युचमस इति समाख्याऽस्ति । नापि तस्य प्रायो वषट्कर्तृत्वम् । के.

• होमाभिषवयोः कर्ता भक्षणं प्रति व्यङ्गत्वेन पूर्वपक्षत्वात् 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा०' इत्यनेन निर्धीयते । वि. ६।४।७, • होमाभिषवयोः सहितयोः भक्षणनिमित्तता न प्रत्येकम् । ६।४।७.

• होमाभिषवनिमित्ताः वषट्कारनिमित्ताश्च सोमभक्षा ज्योतिष्टोमे । ते च न प्रतिपत्त्यर्थाः किन्तु संस्कारार्थाः । भा. १०।२।९।२९.

• होमाभिषवनिमित्तकभक्षप्रतिपादनं ज्योतिष्टोमे । भा. ३।०।११।२२ पृ. १००९.

होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् । ३।४।७।२४ ॥

अग्निष्टोमे 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्य आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' इति भक्षणं श्रुतम् । तत्र भक्षणे होमश्च अभिषवश्च प्रत्येकं निमित्तं यथा पञ्चशरावे प्रत्येकस्य हविषः आर्तिः निमित्त तद्वत् इति पूर्वपक्षमाह । होमश्च अभिषवश्च होमाभिषवौ । होमाभिषवाभ्यां संयुक्तं होमाभिषवसंयुक्तम् । होमाभिषवसंयुक्तं च तत् भक्षणं च होमाभिषवभक्षणं इति शाकपार्थिवादिवत् समासः । तद्वत् हविरार्तिवत् इत्यर्थः । चकारेण दृष्टान्तसंगतिरुक्ता ।

उभाभ्यां वा, नहि तयोर्धर्मशास्त्रम् । २५ ॥

होमाभिषवभक्षणे होमश्च अभिषवश्च प्रत्येकं निमित्तं इति पूर्वपक्षे प्राप्ते वाशब्देन निवारयन् सिद्धान्तमाह उभाभ्याम् । होमाभिषवाभ्यां मिलिताभ्यामेव निमित्तेन सोमभक्षः स्यात्, न प्रत्येकं निमित्तेन । तयोः होमाभिषवयोः धर्मस्य भक्षणस्य शास्त्रं विधानं नहि, नास्त्येव । यदि तयोर्धर्मो विधीयेत ततो होमाभिषवौ प्रधाने इति भक्षणं गुणः प्रतिप्रधानं भिद्येत । अथ पुनः उभाभ्यां निमित्ताभ्यां भक्षणं विधीयते । तस्मिन् विहिते एकोऽर्थो विहितो भवति, तेन एकं वाक्यम् । तदेतावति पर्यवसितं भवति 'अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ति' इति । तेन उभौ मिलितौ निमित्तं इति सिद्धान्तः । के.

• होमावृत्तिः दर्शादौ भेदनादिनिमित्तावृत्त्या । वि. ६।२।९.

• होमतन्त्रत्वम् । युगपदनेककपालभेदने होमतन्त्रत्वम् वारुण्येष्टेः तन्त्रत्वप्रसक्तौ । भाट्ट. ५।२।२.

• होमदानपात्रानामुत्कर्षो दीक्षाकालोत्कर्षे । ६।९।१०।३८–३९. मीको. पृ. २१०८ 'दीक्षोत्कर्षे अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्षः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• होमपाकयोः अर्थतः क्रमः । वि. ५।१।२.

• होमपादः । संकर्ष. २।४।१–३०.

• होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्तः इत्यधिक्रियते, नाविद्वान् । भा. ३।८।८।१८.

• होममात्ररूपेण फले विहितस्य कर्मणः द्रव्यादिग्रहणे विरोधाभावः । सु. पृ. ७१७.

होमलक्षणम् ॥

तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् । ४।२।१३।२८ ॥

भाष्यम्— अथ किंलक्षणको जुहोतिरिति । यदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे जुहोतिः श्रूयते, आसेचनाधिके । तस्मात् यजतिरेवाऽऽसेचनाधिको जुहोतिः । हुतमनेनेत्येवंजातीयके वक्तारो भवन्ति लोके । वेदेऽपि यजतिचोदितं जुहोतिनाऽनुवदति । 'संग्रामिणं चतुर्होत्रा याजयेत्', 'चतुर्गृहीतमाज्यं कृत्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत, पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहुयादुत्तरेणार्धम्' इति । अथ ददातिः किंलक्षणक इति । आत्मनः स्वत्वनिवृत्तिः, परस्य स्वत्वेन सम्बन्धः । यजतिददातिजुहोतिषु सर्वेषूत्सर्गः समानः । तत्र यजतिर्देवतामुद्दिश्योत्सर्गमात्रम्, जुहोतिरासेचनाधिकः, ददातिरुत्सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्बन्ध इत्येष एषां विशेष इति ।

[शा– वि–भाट्ट–मन्येषु इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणे अन्तर्भावितम् ।]

मण्डन— 'प्रक्षेपयुक्तो यजिरेव होमः ।' 'त्याग. परस्वीकरणं च दानम् ।'

शंकर— 'होमलक्षणमेव च ।' 'दानलक्षणमप्येवम् ।' 'प्रभेदो यागहोमयोः ।' 'द्रव्यदेवतात्यागो यागो होम आसेचनाधिकः ।'

• होमवत् । अवदानस्य होमवत् इति संस्कारकत्वात् प्रत्येकानुष्ठानं किं न स्यादिति चेत्, प्रत्येकं साहित्यानवगतेः । भाट्ट. ५।२।७.

• होमसाधनत्वेन पिठरादय. स्रुवेण विकल्प्यन्ते, 'स्रुवेण जुहोति' इति विधाय 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति हेतुसमर्पणात् इति पूर्वः पक्षः । हेत्वर्थवादः, स्तुतिस्तु प्रयोजनोऽभ्युक्ता इति साकाङ्क्षत्वात् 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति वाक्य इति सिद्धान्तः । चि. १।२।३.

• होलाका वसन्तोत्सवः । नि. १।३।८.

§ होलाकाधिकरणम् । होलाका सर्वलोकधर्मः, न प्राच्यानामेव ॥

अनुमानव्यवस्थानात् तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् । १।३।८।१५ ॥

भाष्यम्— अनुमानात् स्मृत्याचाराणां च प्रामाण्यमिष्यते । येनैव हेतुना ते प्रमाणं तेनैव व्यवस्थिता प्रामाण्यमर्हन्ति । तस्मात् होलाकादयः प्राच्यैरेव कर्तव्याः, आह्नीनैबुकादयो दाक्षिणात्यैरेव, उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैरेव । यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठते 'केचित् त्रिशिखाः केचित् पञ्चशिखाः' इति ।

वा— 'देशधर्माननुदाहृत्य संशयेनाद्विचार्यते ॥ किं व्यवस्थितमूलत्वं किं वैषां सर्वधर्मता । विध्यर्थप्रतिषेधार्थाः क्रियावर्जनचिह्निताः ॥ इह सर्वे सदाचारा विचार्याश्च विभागशः । प्राच्या यानाचरन्ति धर्मांश्च साधवः ॥ तेषामेवोपदिष्टास्ते सर्वेषां वेति चिन्त्यते । एवं ये दाक्षिणात्यानां प्रतीच्यानां च केचन ॥ उदीच्यानां तथाऽऽचारा विचार्याः सर्व एव ते । आद्यं सूत्रद्वयं चाद्यदिहाप्यत्र चिन्त्यताम् ॥ गृह्यगौतमसूत्रादिष्वपस्थानमर्थगामिनि ॥' पुरुषमात्रविशिष्ट-सर्वनिरिक्षीनामविशेषस्मृतिनिबन्धहारीतगौतमबौधायनादिनीतधर्मशास्त्रगृह्यग्रन्थानां च प्रतिशाखनियमव्यतिरिक्त पाठ्यमात्रोपलभ्यते । तद्यथा, गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव च परिगृह्येते । वासिष्ठं बह्वृचैरेव, शङ्खलिखितोक्तं च वाजसनेयिभिः । आपस्तम्बीयबौधायनीये तैत्तिरीयैरेव पठ्येते इत्येवं तत्र तत्र गृह्यग्रन्थसम्प्रदायादि दर्शयित्वा विचारयितव्यम् । किं तानि तेषामेव प्रमाणान्युत सर्वाणि सर्वेषामिति । 'किं तावत्प्रतिपत्तव्यं व्यवस्थैवेति पाठतः । न ह्यन्यत्र स्थिताल्लिङ्गाल्लिङ्ग्यन्यत्रानुमीयते ॥' अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गमेवोच्यते । 'तत्र व्यवस्थितं दृष्ट्वा लिङ्गी तत्रैव गम्यताम् । विधिर्वा प्रतिषेधो वा न हि सोऽन्यत्र लिङ्ग्यते ॥' तत्र प्राच्यामहाजनाचारात्मकाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनौ विधिप्रतिषेधावनुमीयमानौ तद्विषयावेवानुमातुं शक्येते नान्यगतौ । कुतः । 'अन्यदेशस्थिताद् धूमाद् देशान्तरगतोऽनलः । प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ॥ यथोपनयनं येषामाधानं च विधीयते । तेषामेवाग्निहोत्रादिविधिरप्यवगम्यते ॥ यथा च जातिवद्वेदगुणधर्मा व्यवस्थिताः । तथैव देशधर्मादिव्यवस्थाऽपि भविष्यति ॥ यदि स्यात् सर्वगामित्वं विधानप्रतिषेधयोः । आचारोऽपि तथैव स्यात् तदाचारस्य संभवात् ॥' सर्वैरेव तावदाचर्यमाणो व्यापारः सर्वदेशगतशिष्टपुरुषैः अग्निहोत्रादिवदनुष्ठीयेत । 'यस्तु तं विनियोगेन कुरुते तद्व्यवस्थितम् । तेन नूनं श्रुतिः काऽपि तेषामेवं विधायिका ॥ अन्यथाऽनुपपत्त्या च श्रुतिरत्र प्रतीयते । तस्मात्तदनुपपत्त्या च सा तावत्यवधार्यते ॥' तस्मादेव देशाचारेऽप्य यत्रादिभ्योऽन्यथा नोपपद्यते यदि श्रुतिमूलत्वं नाभ्युपगम्यते । मूलत्वेन तस्यास्तदव्यवस्थितत्वेनैव साऽभ्युपगन्तव्या । तथा चोक्तम् । यदि च हेतुवन्निगदा निर्देशादिति । 'यथा च हेतुः शूर्पहोमे निर्धार्यते । तस्मात्तत्रैवास्य दृष्टान्तमपि कल्पयेम् ॥ यद्वशकरणं शूर्पं तेन तेनैव इष्यते । तत्राग्निहोत्रम्: स्यात्र दर्विपिठरादिषु ॥' एवं व्यवस्थितान् दृष्ट्वा देशाचारान्

सम्भवतः । तत्कालविषया युक्ता तन्मूलश्रुतिकल्पना ॥ अनुमानव्यवस्थानाद्देशादिनियमात्ततः । तत्संयुक्तं प्रमाणं स्याद्यद्वाक्यमनुमीयते ॥'

अपि वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । १६ ॥

भाष्यम्— अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एवंजातीयकः सर्वधर्मः स्यात् । कुतः ? तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । विधीयते अनेनेति विधानं शब्दः । सोऽनुमीयते स्मृत्या । न च तस्य आकृतिवचनता न्याय्या, न च व्यक्तिवचनता । न सर्वेषामनुगतं यदेकं सामान्यम्, तस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, योऽनुमीयेत । तस्मात् सर्वधर्मता विधेयस्य । कुतः ? पदार्थाः कर्तव्या इति प्रमाणमस्ति, व्यवस्थायां तु न किंचित् प्रमाणमस्ति ।

वा— 'अपि वा सर्वधर्मः स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते । तन्न्यायत्वाद्विधानस्य शास्त्रमात्राधिकारिणः ॥' इह स्मृतीनामाचाराणां च मूलश्रुतिरनुमीयमाना तु कारणानुविधायिकार्यन्यायेन भवत्यनुमीयमानकार्यानुरूपकारणानुमानैर्मतिनियमिति भावनानाम विशेषणावच्छिन्नशब्दाद्यामीमांसादिधान्यविशेष स्वर्गादिफलकधारैर्विकल्पे यथाविषयं तावदनुमातव्या । एवं धर्मीयत्वति देशव्यवस्थानाद्वारव्यवहारेषु प्रतिपन्नविशेषकरूपं नरकादिनिष्फलत्वनिषेधरूपानुमानमवश्यमपि तावता च योग्यत्वमनन्यविषयत्वात् दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषाधिकारविषयप्रतिपत्तिलाभ । कुतः ? 'विधेय ज्ञायते कर्ता विशेषण प्रतिनियमम् । योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपदान्वये ॥' तस्मिह विहितानुगतत्वात्तावत् समस्तार्यावर्तनिवासिवर्णाश्रमधर्मवदृष्टमूलत्वादिवर्जमविदिष्टा । वजनीयतोऽप्यवगम्यमान द्विजत्वगुणाश्रममात्रं वेद वा तदन्यविशेषणानुमितमनन्यविषयवदिति या विशेष्यते । 'न ह्यत्रोपपन्नं किंचिद्यथाचारानुमारि यत् । अनुमीयेत देशस्थदृष्टकर्तृविशेषणम् ॥ येऽपि च प्रतिपद्येरन्देशान्तरनिवासिनः । तद्वाच्यपि पदं किंचिदनुमातुं न शक्यते ॥' योग्यत्वे

नाविशेषप्रवृत्तोऽप्यधिकारः केनचित्कर्तृविशेषणपदेन यथा राजसूयेन, वैश्यो वैश्यस्तोमेन इत्यादिवद्विशेष्येत न चात्र दृश्यमानाचरितृष्वपि किंचिदेकमनेकं समावयितुं शक्यम् । कुतः ? 'सर्वं नामपदं तावद्व्यक्त्याकृतिनिबन्धनम् । यद्यदेवानुमीयेत नैरर्थक्यमपि तद्व्रजेत् ॥' न तावत्प्राच्यत्वदाक्षिणात्यत्वादिजातिः प्राच्योदीच्यादिव्यक्तिव्यापृता सर्वप्राच्यादिव्यक्तिष्वनुगता काचिदुपपद्यते । यद्वचनमनुमापयद् होलाकाधिकारं विदध्यात् । यास्तु मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिजातयः तास्तु विद्यन्ते ता सर्वदेशवासिव्यक्तिष्वविशिष्टा इति नाऽऽचारानुरूपविशेषणसमर्थत्वेन ज्ञायते । 'व्यक्तिवाचि तु यन्नाम तदेकत्रैव वर्तते । देवदत्तादिवत्तेन न सिध्येत् कर्त्रनेकता ॥'

न ह्यनन्तभेदानां प्राच्यादिपुरुषव्यक्तीनां व्यस्तसमस्तानां सम्बन्धानुमानासम्भवादेकमभिधानमवकल्पते । एतेन गुणक्रियाजातिविशिष्टपुरुषव्यक्तिवचनत्वं प्रत्युक्तम् । न हि काश्चिदपि गुणक्रियाजातिव्यक्तयः प्रतिदेशव्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणयोग्याः संभाव्यन्ते । सर्वत्र तत्रापि व्याप्त्यविशेषात् । 'व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च विद्यते । यमाश्रित्य प्रवृत्तः स्यादधिकारिविशेषणम् ॥' एतदेव प्रतिपादयन् भाष्यकार आह । 'उत्तमपुरुषाधिकारप्रवृत्तविधानविशेषण येनोपपदेनानुमीयमानेन क्रियते 'न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनता' इति । न ह्येते होलाकाचाराः काञ्चिदाकृतिमनुविधीयन्ते न व्यक्तिं न हि यावन्तु पुरुषेष्वेवैतेऽवस्थितास्तावन्नामधेयेनापि व्यपदेशोपसंग्रहः संभवति । यथा चित्तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति प्रथमेऽध्याये सामभिप्राय यथैव 'जातिं तु बादरायणोऽविशेषात्' (६।१।८) इति सूत्रकारः स्वर्गकामपदं यौगिकमप्युद्दिश्यमानपुरुषविशेषणासंभवात् फलार्थिमात्रमनुष्यजातिविषयोपत्तेश्च सामर्थ्याधिकजातिमात्राधिकारं वक्ष्यति, 'तथेहापि फलार्थित्वकर्तृशक्त्यवबोधनात् । देशधर्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥' कश्चित्पुराणव्याख्यातृसम्प्रदायमुपवर्णयन् इमं प्रघट्ट

दूषयित्वा पूर्वमेव समर्थयमानः सूत्रगतयावच्छ्रुति-विधानशब्दजनितभ्रान्तिनिविधिभावनयोश्च भेदमनवधानुमय-स्वरूपनिरूपणपर्यनुयोगभावात्तावार्याधिकरणसिद्धान्त-विनाशयनेनमाह भाव इति चाऽनाख्येयः स्वधर्मेणा-न्वत शब्दज्ञानाख्यकारकत्वादिति ।

तेन यः कश्चिदाम्नातमयथार्थतत्त्व जिज्ञासमानः पृच्छति कः पुनरत्र भावो भावना चेति स प्रत्यनन्य-शब्दाख्येयत्वात् केवलप्रत्ययप्रयोगदर्शनाभावाच्च सर्व-धात्वर्थसामान्यवचनकरोतिपदनिर्दिष्टानुचारणमानेनैवोत्तर दाप्यते कुर्यादित्युक्तः इत्यर्थः, सर्वेश्चाऽऽख्यायमानोऽर्थे आकृतिरूपेण चाऽऽख्यातेन व्यक्त्याकृतिगोचरावि-शान्तिश्च क्रियाऽऽख्यातशब्देनोपायरहितत्वादनाख्येयो-ऽप्यर्थ इति । तदेव क्रियानेनापि ग्रन्थेनोक्तं भाष्य-कारेण । 'न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्ति-वचनता ' इति । विधानशब्दो हि सूत्रे पूर्वं प्रकृतस्तमेव तच्छब्देन निर्दिश्य व्यक्त्याकृतिवचनत्वादपनयति । 'कुर्यादित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते । न विधेर्भावना वा या सामान्यव्यक्तिरूपताम् ॥' यदिदमर्थतत्त्वमेवानुपपत्तिकं च श्रुतिसामान्यमात्रेणा-न्यापदेश सत्त्वनु गृह्णादिमन्त्रवद्गाप्यतद्धाभिधेनार्थन्यायेन समत्वाभिलषित प्रकाशयताऽन्यस्मिन्नेवार्थे योजितम् ।

देशान्तरस्थपर्मोपपत्तिविचारणार्थोऽयं ग्रन्थ, स यदि पूर्वपक्षता प्रामाण्योपपदनिराकरणविषयत्वेन वर्ण्यते तत्र प्रत्यक्ष्यमाख्यानेन संबध्यते यथोक्तन्यायमार्गेण । यदि तु तदन्तरितत्वेनाऽऽम्नातप्रत्ययार्थानामनाख्येयत्वापत्ति-मेव व्यक्त्याकृतिरहितार्थत्वेन वर्णयेत्ततोऽन्यन्त्वासम्बन्धानु-पयुक्तमानविचारसिकार्थत्वेन हेय एव स्यात् । यथाहि- 'यथा वा प्रमाणग्रन्थस्य न व्यक्त्याकृतिवाचिता । माभूत्तद्विहितं धर्मं सर्वार्थमिति विस्मयः ॥' यदि नाम होलाकादिप्रत्ययो भावनाया विधेर्वा व्यक्ति-माकृतिं वा पदेषु होलाकादयः प्रतिनियतदेश धर्मो सर्वपुरुषान् व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तोऽन्यपदेशो देशकालादिरहितत्वार्थनिश्चय. सर्वपुरुषधर्म इत्येव वैफल्यानभ्युपगमोदाहरणे स्पष्टमेव स्यात् । 'अनाख्ये-यत्वमुक्त्वा च पर्यायैः स्वविकल्पितैः । अन्वा-ख्यानं कृतं तत्र पूर्वोक्तेन निरुध्यते ॥' विष्णुपदेशकर्त्ययनामाननाशब्दाना प्रत्यन्तादभूतमेव वहुभाषित्वप्रत्यायनापरपर्यायत्वमध्यारोप्य आनन्तर्येण स्वयमनाख्येयत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदा-ख्यातप्रत्यय कर्तृशक्तिप्रत्यायाद् यमात्र वा वदेत्तथापि 'ब्राह्मणो यजमानः ' इत्येवमुपपदार्थीनविशेषाख्या-नेऽपाचदर्शनज्ञात्यादिवृत्तित्वमनुपलभ्यमानो न स्वयत्नप्र-त्यायकवृत्तिवचनत्वविचाराधीनाधिकारित्वनिर्णय, व्यक्तिक-मुत यदा कर्माभिधाननिरपेक्षविधिमात्रतादिमात्रत्वचिरत-मेवाख्यास्यते । यदि चैताकन्मात्रमेव सर्वधर्मत्वकारण भवेत्ततो राजसूयाश्वमेधवैश्यस्तोमादीनामप्येवमाख्या-ख्यातप्रत्ययनिर्देशत्वाविशेषात्सर्वधर्मत्वप्रसङ्गः । अथ तेषामनिर्देश्यार्थप्रत्ययविहितानामपि राजादिपदश्रवणाद-सर्वधर्मत्वम् । एवं तथाप्यसर्वधर्मत्वादिना तदेवो-पन्यसनीयम् । सर्वधर्मत्वादिना च निराकर्त्तव्यम् । यथाऽऽचारानुमानव्यक्त्याकृतिवचनतासंभवात्सामर्थ्यं लभ्यमनुपपत्तिमात्राधिकारनिवर्तेषां निराकृतमेव । तथा चोत्तरसूत्राणि 'लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य' 'आख्या हि देशसंयोगात्' इत्येवमादीन्युपन्यासोप-न्यासमन्यास्यानार्थानि सम्पद्यन्ते । तस्मात्सर्वाधिकार-न्यायस्याद्विधानस्य अवस्थितदेशाचारगृह्यधर्मसूत्रनिबद्ध-धर्माणामपि सर्वधर्मत्वम् ।

दर्शनाद्विनियोग स्यात् । १७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं यथा शिष्टाचारो व्यव-स्थितो इति सोऽयं तदन्यथा शिष्टाचार्यतराणां दर्शनं स्पष्टम् ।

वा— यत्तु जातिगुणोपधर्मवद्व्यवस्थितविज्ञा-नमिति । 'सर्वेष्वशब्दवाच्यानां जात्यादीनां व्यव-स्थया । दर्शनाद्विनियोगः स्यात्पश्वादित्वादिधर्म-वत् ॥' यथैव पश्वादित्वं तु भृगूणां वसिष्ठशुनकादि-कण्वश्वकाण्वादिविराजन्यानां नाराशंसो द्वितीय प्रयाज-स्तनूनपादन्येषामित्यन्वयनो व्यतिरेकतोऽपि श्रुतधर्मप्रव-त्यवस्थितविकल्पवतान तथैव प्रतिज्ञाविशेषानियत-

निमित्तेन लिङ्गादित्वस्य व्यवस्थितविधिविशेषानुमानोपपत्तिरस्तीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् ।

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥

भाष्यम्— इदं पदेऽस्य कस्यचिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि ? अथ किमर्थं न लिङ्गाद् व्यवस्था ? यथा 'शुक्लो होता' इति । नास्ति तन्नित्यमेषां लिङ्गम्, यद्यथादर्शनमनुसरति । येऽपि श्यामा वृद्धा लोहिताक्षास्तेऽपि न सर्वे आह्नीनैबुकादीन् कुर्वते । अनेकलिङ्गा अपि चानुतिष्ठन्ति । तस्मान्न व्यवस्था । शुक्लो होतेति प्रत्यक्षा श्रुतिः ।

वा— 'व्यक्त्याकृत्यभिधेयेऽर्थे प्रत्याख्याते विशेषणे । लोहिताक्षादिचिह्नानामधुनाऽन्या निराक्रिया ॥' जातिव्यक्तिवाच्युपपदाभावेऽपि कर्तृगतसंस्थानवर्णादिगुणविशेषोपलक्षणेन कृष्णकेशाधानवत् अधिकारनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराक्रियते— 'लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य नास्ति कर्तृविशेषणम् । नियतेन हि लिङ्गेन नित्यं कर्तोपलभ्यते ॥ यच्चेह दाक्षिणात्यानां लोहिताक्षादि कल्प्यते । अन्येषामपि तद्दृष्टं तदनाचरतामपि ॥ दृष्टमाचरणं चैतत्तच्चिह्नरहितेष्वपि । तस्मान्नाव स्थितैश्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते ॥' यत्तु लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मन्यते तस्य तत्संबन्धीभूतलिङ्गसापेक्षत्वादसमर्थसमासप्रसङ्गः । ननु लिङ्गशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् स्वार्थाविनाभावत्वेन सामर्थ्यविघाताभावात् भवितव्यमेवेह समासेन देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । नैतत्तुल्यमनेनेष्टमपेक्षान्तरसङ्गतेः । नित्यं नापेक्षते लिङ्गं देवदत्तं यथा गुरुः ॥' गुरुशब्दस्य हि शिष्यापेक्ष एव आत्मलाभ इति देवदत्तसम्बन्धोपात्तशिष्यसम्बन्धाभिधानेन तदीयस्वार्थत्वात्पदान्तरेणापि सामर्थ्यप्रतिघप्रसङ्गः । 'इह चिह्नस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्ग्यपेक्षया । न च लिङ्ग्यभिधायीतन्नित्यस्येति पदं मतम् ॥' यद्यपि चैवं गम्यगमकभावे सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते तथाऽपि गुरुशिष्यपितापुत्रादिशब्दवन्नाम्य तत्प्रवृत्ति-

निमित्तसम्बन्धिशब्दत्वप्रसिद्धिः । 'लिङ्गी यौगिकशब्दत्वात्सदा लिङ्गमपेक्षते । लिङ्गशब्दस्तु धात्वर्थं मुक्त्वा नान्यदपेक्षते ॥' लिङ्ग्यतेऽनेनेति हि क्रियायोगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न सम्बन्धिशब्दत्वेनोच्यते तथाऽपि तु क्रियागतकारकान्तरापेक्षा न मुञ्चतीति कामं 'लिङ्गिनो लिङ्गदर्शनम्' इत्यादौ भवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यस्य पुनर्लब्धसत्ताकलिङ्गापेक्षितं तद्धर्मतया पद्मप्रोपनीयत इति तत्सम्बन्धापेक्षाया अपरिहार्योऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मान्नित्यस्येति नियतचिह्नोपलक्ष्यकर्तृविशेषणमेवाधिकारविशेषणं वा नियतस्य कर्तुर्नियमस्याधिकारस्य वा न प्रतिपादकं किंचिच्चिह्नमस्तीति न तदभिधाय्युपपदविशेषितव्यवस्थितहोलाकादिविधानोपपत्तिः ।

आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— अथ कस्मान्न समाख्यया नियमः । ये दाक्षिणात्या इति समाख्यातास्ते आह्नीनैबुकादीन् करिष्यन्ति, ये उदीच्या इति समाख्यातास्ते उद्वृषभयज्ञादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा, 'राजा राजसूयेन' इति । नैतदेवम् । देशसंयोगादाख्या भवति । दक्षिणदेशान्निर्गत उदक्षु वा प्राक्षु वाऽवस्थित आह्नीनैबुकादीन् करोत्येव । उदीच्याश्च देशान्तरे उद्वृषभयज्ञादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अन्यदेशाश्च देशान्तरगतो न नियोगतः परपदार्थान् करोति । तस्मान्न व्यवस्था । 'राजा राजसूयेन' इति तु नियता जातिः ।

वा— 'इदानीं तु यदाचारमत्यन्तमनुवर्तते । तत्प्राच्यादिसमाख्यानमुपन्यस्तं विशेषणम् ॥' सर्वे हि देशाचाराः प्राच्यदाक्षिणात्यादिसमाख्यातैः पुरुषैः क्रियन्ते समाख्यावर्जितेषु च नोपलभ्यन्ते । तस्मात् समाख्याविशिष्टविध्यनुमानात् तत्संयुक्तप्रमाणत्वमेव न्याय्यमिति । तत्र समाधिः । 'आख्या हि देशसंयोगात्समस्तकर्तृषु वर्तते । आचाराणामतः प्राप्तो विधिर्देशविशेषणः ॥ देशश्च दिग्विशिष्टः स्यादिग्रूपं चानवस्थितम् । न च तद्देशसम्बन्धादनाचारोऽनुवर्तते ॥ निर्गतेष्वपि दृष्टत्वात्तद्गतेष्वप्य

दर्शनात् ॥' समाख्यायाश्चात्र देशादन्यन्निमित्तमस्ति तद्विशिष्टविधिविहिताश्चाऽऽचाराः केवलमेव तद्देशवासिभिरनुवर्तेरन् । उभयथाऽपि तु व्यभिचारान्न देशनिमित्तसमाख्याविशिष्टविधानकल्पना घटते ।

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् । २० ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, यदि देशसंयोगात् आख्या भवेत्, देशान्तरस्थस्य न भवेत् । भवति च देशान्तरस्थस्य, 'माथुरः' इत्यसन्निहितस्यापि मथुरया । तस्मान्न देशसंयोगादाख्या ।

वा— अथवास्त्वनयैवोपपत्त्या स्वनात्मीयपक्षोपपत्तिः प्रत्यवतिष्ठमान आह— 'न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत्' इति । 'यदि देशनिमित्तत्वात्समाख्या दूषिता त्वया । अन्यथमन्यनिमित्तत्वं वक्तुमस्या मया पुनः ॥ सति देशनिमित्तत्वे न स्याद्देशान्तरेष्वियम् । तस्मात्किमपि जात्यादि ध्रुवमस्या निबन्धनम् ॥ अस्तु वा निर्निमित्तैव विशेष्यति तथाऽपि तु । रूढ्याचारनिमित्तानां किं निमित्तान्तरेण नः ॥' तस्मादनिमित्तया समाख्ययैवाधिकारनिवेशविशेषे व्यभिचारिदेशनिमित्तत्वमस्याः कल्पयित्वभियुक्ते अभिधीयते ।

स्याद् योगाख्या हि माथुरवत् । २१ ॥

भाष्यम्— देशसंयोगनिमित्तायामप्याख्यायां देशाभिर्गतस्य तदाख्या न विरुद्धा । यत एषा योगाख्या योगमात्रापेक्षा, न भूतवर्तमानभविष्यत्संयोगापेक्षा । यतो दृश्यते मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति, मथुरायां वसन् मथुराया निर्गतश्च । यस्य त्वतोऽन्यतमः संबन्धो नास्ति न स माथुरः । तस्मात् समाख्यया व्यवस्था ।

वा— 'संबन्धैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते । निवासभवजातत्वतदागमनहेतुभिः ॥' 'सोऽस्य निवासः' तत्र भवस्तत्र जातस्तत आगत इत्येवमादिनिमित्तपरित्यागेन न कदाचिन्माथुरादिसमाख्या वर्तते । न चैषा देशसंयोगं व्यभिचरति । न चैनामाचारोऽनुवर्तते तन्निवासिनामपि केषांचिदनाचरणात् चिरनिर्गतपुत्रपौत्रादीनां च देशान्तरेष्वप्याचरणादिति न समाख्यया नियतविधिसिद्धिः । यत्तु मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति भाष्यकारेणोक्तं तत् 'तद्गच्छति पथि दूतयोः' इति वा दूतविषयं कल्पयितव्यमप्रत्ययिनोक्तत्वाद्वा उपेक्षितव्यम् । सर्वस्मिन्नपि प्रस्थिते तद्धितस्मरणाभावात् ।

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् । २२ ॥

भाष्यम्— अथ यस्मात् कर्माङ्गं देशः । यः कृष्णमृत्तिकाश्रयः, स आह्नीनैतुकादीनाम्, यथा 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति ।

वा— इदानीं कर्तृनिदेशविशिष्टविध्यनुमानासंभवे कर्माङ्गभूतप्राग्देशादिविध्यनुमानसंभवं मन्यमान आह— 'कर्मधर्मो वा प्रवणवत्' इति । 'प्रागुदक्प्रवणो यद्वत्प्राचीनप्रवणोऽपि वा । देशो भवति कर्माङ्गं प्राग्देशादिस्तथा भवेत् ॥' इति ।

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण । २३ ॥

भाष्यम्— यथा कर्तर्य पञ्चस्विह दयामादि न पक्षार्थं तत्रासुपैति, तद्वद्देशादिष्विम पञ्चस्वितम् । कृष्णमृत्तिकायामेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति, तथाऽन्यत्रेऽपि कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवणं तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ।

वा— 'तुल्यं तु कर्तृधर्मेण' तद्विहमनवस्थितम् । दिक्स्वरूपमृत्तिकाश्रयप्रभृतिव्यभिचारतः ॥ प्राग्देशो यो हि केषांचित्सोऽन्येषां दक्षिणापथः । तथोदक्प्रत्यगित्येवं नैकरूप्येण गम्यते ॥ मृत्तिकाद्यपि यच्चेह तत्रान्यत्र च तत्समम् । होलाकादिविधिस्तस्मान्न तेनापि विशेष्यते ॥ पुरुषापेक्षयाऽऽचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते । अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशोऽप्यकारणम् ॥' इति ।

शा— स्मृतीनां आचाराणां च विरोधाविरोधयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये प्रतिपादिते । स्वातन्त्र्यं च स्मृतीनां निरस्तम् । इदानीं केषांचित् आचाराणां स्मृतीनां च व्यवस्था अव्यवस्था वा इति चिन्त्यते । होलाकादयो हि केचिदेव प्राच्याद्यभिमानिभिरनुष्ठीयन्ते न सर्वैः । एवमपि मानवातिरिक्ताश्च स्मृतयः केचिदेव कां

पद्यन्ते न सर्वे । तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य विचार्यन्ते । किमेते तेषामेव धर्मा उत सर्वेषामिति । तदर्थं च किं तेषां स्मृतिमूलभूता व्यवस्थितविषया शक्यते कल्पयितुं उत सर्वसाधारण्येन एव इति । तत्र 'लिङ्गव्यवस्थया लिङ्गी व्यवस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव वह्निर्नान्यत्र मीयते ॥' स्मृत्याचारलिङ्गगम्या श्रुतिर्न प्रत्यक्षा । तच्च लिङ्गं केषुचिदेवोपलभ्यते । अतस्तद्विषयत्वेनैव श्रुतिरनुमातुं शक्यते । नहि तस्याः सर्वविषयत्वे प्रमाणमस्ति । व्यवस्थितविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः । यदि च साधारणी श्रुतिः स्यात् तदा तन्मूलौ स्मृत्याचारावपि सर्वपुरुषगामिनौ स्याताम् । यदि हि आलस्यादिनिमित्तमितरेषां अनाचरणं तदा स्यादपि साधारणानुमानम् । यत्तु प्राच्यात्वभिमानिनामाचरणं इतरेषां च अनाचरणं न तत्साधारणानुमाने उपकल्पते । तस्मात् व्यवस्थितमेषां धर्मत्वम् । इति प्राप्ते, अभिधीयते– 'विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत्सर्वधर्मता । विशेषणाद्व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते ॥' यदुक्तं सर्वधर्मत्वे प्रमाणं नास्तीति तदयुक्तम् । नहि सर्वधर्मत्वादिना प्रमाणमुपन्यसितव्यम् । उभयवादिसिद्धेनैव विधिना श्रुति विशेषोपादाने सर्वधर्मत्वसिद्धेः, व्यवस्थादिना तु वक्तव्यं विशेषे प्रमाणम् । तच्च नास्ति । तथाहि स्मृतयः तावत् साधारण्येनैव निबध्नन्तीति न तेषु कश्चिद्विशेषोपादानमस्ति । स्मृत्यनुमानेन च श्रुतिकल्पनमिति तदपि साधारणं न्याय्यम् । पाठव्यवस्था तु कर्तृसाधारणत्वात् । कर्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगान् स्वग्रन्थं अध्यापयामास । ते अपि अन्यान् छन्दोगान् इत्येवं गौतमीयस्य छन्दोगैः पाठः । तथा आपस्तम्बग्रन्थस्य तैत्तिरीयैरेव ग्रहणधारणे अपि इति व्यवस्थितधर्मविषयत्वं अप्रमाणकम् । आचाराणां तु सदाचारिपुरुषैः अनाचारिभ्यश्च व्यावृत्त आकृतिर्दत्तिगुणसंस्थानादिकं न किंचित् विशेषणं संभवति, यदुपादाय होलाकाद्यधिकारं विदध्यात् । तथा प्राच्यादिसमाख्याऽपि व्यभिचारिणी तद्देशगतानामपि केषांचित् अनाचरणात् । चिरविनिर्गतपुरुषैश्चान्यदीनां च अन्यत्रापि समाख्याया आचरणात् । तस्मात् श्रुति विशेषणे सर्वधर्मत्वं आचाराणां स्मृतीनां च इति सिद्धम् ।

सोम— विषयपरिशोधनेन तत्प्रामाण्यस्य स्थिरीकरणात् प्रामाण्यस्य स्वातन्त्र्याभावस्य च असत्त्वे व्यवस्थाविचारानुपपत्तेश्च संगतिरिति । सूत्रार्थस्तु– अनुमापकस्य व्यवस्थितत्वात् व्यवस्थासंयुक्तमेव श्रुतिरूपं प्रमाणमनुमेयं स्यादिति ।

वि— 'होलाकादेर्व्यवस्था स्यात्साधारण्यमुताग्रिम । देशभेदेन दृष्टत्वात् साध्यमूलसमत्वतः ॥ प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे । अर्थाबोधादमान्यं चेत् न सामान्यानुमाननः ॥'

भाट्ट— अथ यत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौतमीयाः छन्दोगैरेव, तथा आचारेषु कर्तृव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्यात्वभिमानिभिरेव, तत्र तदनुमेयश्रुतिरप्यनुमापकस्य नियतविषयत्वात् नियताधिकारिकैवेति नान्यैस्तदनुष्ठेयम् । इति प्राप्ते, यद्यप्यनुमापकं नियतविषयकं तथाऽपि नानुमेयश्रुतौ विशेषणं प्राच्यत्वादि दातुं शक्यम् । न हि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरितृगतं जातिव्यक्तिगुणसंस्थानादिभिर्निर्वक्तुं शक्यम् । तत्र तद्देशगतानामप्यनाचरणात् चिरनिर्गतपुरुषपौत्राणामप्याचरणाच्च । अतो विशेषणाभावात् सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतेस्तु न छन्दोगाधिकारस्मरणम्, येन श्रुतावपि तत्संभाव्येत । पाठमात्रे तु तेषां स्मृतिकर्तुस्तच्छाखीयत्वादुपपन्नम् । कर्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगान् ग्रन्थमध्यापयामास । तेऽप्यन्यानित्येवं पाठः तत्सामान्ये व्यवस्थित इति तथापि सर्वविषयत्वमेव ।

मण्डन— 'होलाककर्मानियमेन कार्यम् ।' 'होलाककर्म' होलाकाद्याचारानुष्ठानम्, 'अनियमेन' व्यवस्थितविषयत्वाभावेन सर्वजनसाधारण्येन, 'कार्यम्' कर्तव्यमिति योजना ।

शंकर— 'होलाकाद्यव्यवस्थितम् ।'

• होलाकाधिकरणम् । (१।३।८) । दाक्षिणात्यानां मांसभक्षणवर्जनाचारः, प्राच्यादीनां च मांसभक्षणा-

चार. । तत्रोभाभ्यामाचाराभ्यां श्रुत्यनुमानं सामान्यत एव स्यात्, दाक्षिणात्यप्राच्याद्युपपदकल्पनायाः होलाकाधिकरणे निरस्तत्वात् । बाल. पृ. १३९.

𝕏 होलाकाधिकरणन्याय. । साहस्री ८९९.

* होलाकादय. किं प्राच्यानामेव धर्म उत सर्वेषा इति संदेहे सर्वेषामिति सिद्धान्त । भा. १।३।७। १५-२३.

* होलाकाद्याचारा॰ भविष्योत्तरादौ निबद्धा॰ । सु. पृ. १८९.

* होलाकाद्याचारव्यवस्थाकारणं कर्तृविशेष एव न देश. । सु. पृ. २५७

* होलाकोत्सवादि॰ सदाचार शिष्टाचारत्वात् प्रमाणम् । वि. १।३।४ वर्णक ३.

* हौत्रं, आध्वर्यव, औद्गात्र इति समाख्यया धर्मनियम । वि. ३।३।६. * हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्यया होतु॰ अध्वर्यो उद्गातुश्च तत्तत्कर्मभि॰ संबन्ध । ३।३।६।१३. मीको. पृ ४१५९ 'समाख्याऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * हौत्र इति वृद्धिदर्शनात् होतृशब्दात् तस्येदं कर्म इत्येवमन्वाख्यानं इति गम्यते । वा ३।७।१९।४०. * हौत्र इति समाख्याया अर्थवत्त्वात् होता हौत्रस्य कर्ता भवति । भा. १२।४।१४।३५, * हौत्रमिति समाख्याशतानि कर्माणि होत्रा कर्तव्यानि । ३।३।६।१३, * हौत्रं वैष्णवं अमावास्यां प्रकृत्य आम्नायते 'इदं विष्णुर्विचक्रमे॰' 'प्रतद्विष्णु स्तवते वीर्येण॰' इति । १०।८।१७।२३, * हौत्रं होत्रा कर्तव्यम् । ३।७। १९।४०.

𝕏 हौत्रास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् । १२।३। १६।३६ ॥

हौत्रा , होत्रा अनुवचनीया ये मन्त्रा. यूपोच्छ्रयणार्था वा यूपपरिव्याणार्था वा ते एकार्थत्वात् एककार्यकरत्वात् विकल्पेरन् इति पूर्व. पक्षः ।

समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् । ३७ ॥ न विकल्प. किंतु समुच्चय. स्यात् हौत्राणा मन्त्राणाम् । क्रियमाणानुवादित्वात् । अध्वर्युणा क्रियमाण अनुवदन्ति इति क्रियमाणानुवादिन । इति सिद्धान्त॰ ।

समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

'त्रि प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम्' इत्यादि लिङ्गं हौत्राणा मन्त्राणा समुच्चय दर्शयति । के.

* हौत्रप्रवचनाख्य. ऋग्वेद । सु पृ. ७५७, ११००.

𝕏 हौत्रमन्त्राणां समुच्चय. ॥

हौत्रास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् । १२।३।१६। ३६ ॥

भाष्यम्— हौत्रास्तु ये मन्त्रा यूपोच्छ्रयणीया वा 'उच्छ्रयस्व वनस्पते' इति, यूपपरिव्याणार्था वा 'युवा सुवासा.' इति, ते विकल्पेरन् । कुत ? एकार्थत्वात् । एकार्था एते उच्छ्रयणस्य, परिव्याणस्य चाभिधायका । एकैकश्च तेषामितरानपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्प ।

समुच्चयो वा, क्रियमाणानुवादित्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— समुच्चयो वा हौत्राणाम् । कुत॰ क्रियमाणानुवादित्वात् । करणाना विकल्प उक्त. न चैते करणा. । क्रियमाणानुवादिन एते क पुनरनयोर्विशेष ? करणा. करोमीत्येव प्र कुर्वन्ति । क्रियमाणानुवादिन एव कर्तव्यमिति कथं कृत्वा ? उच्यते । अध्वर्योस्तावत् करोमीत्येते प्रत्ययेनार्थ. । असति होतरिसिन् क्रियैव न प्रवर्तते एष च प्रत्यय सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो स्मरति इद मया कर्तव्यमिति, स तत् करोति क्रियमाणानुवादिनश्चाध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवद 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः' इति । सोऽनुवा अलमध्वर्यो स्मृतिं कर्तुम् । अतस्तत्स्वरूप. । तेन कर्मणा आकाङ्क्षितत्वात् स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते स्मरणार्थस्य च मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यात् स्मारित कृ मदृष्टार्थाय भवति यथाप्रेषित कृतम् । ननु वि

देव स्मृतिर्भवति । सत्यम्, विधिशब्दादपि सामर्थ्या-द्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्या-न्मन्त्रेण कर्तव्या । प्रवृत्तेषु च कर्मसु स्मृतिसंतानेनार्थः इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे संभवः इति क्रियमाणानुवादिनां होत्राणां समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

भाष्यम्— ' त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह, ज्योतिष्मतीरनुब्रूयात् ' इति । अनेकसंनिपाते चैत-द्भवति प्रथमा, उत्तमेति । बलात् समुच्चयः ।

शा— ' उरुप्रथस्व वनस्पते ' इत्यादयो ये क्रिय-माणानुवादिनो हौत्रा मन्त्राः तेषामपि करणवत् एकार्थ-त्वात् विकल्पप्राप्तौ उच्यते । करणानि हि कर्मानुष्ठान-करणभूता स्मृतिं पूर्वक्षणवर्तिनीं कुर्वन्ति । न च एकेन तत्सिद्धौ इतरेण कार्यमस्तीति युक्तः तत्र विकल्पः । क्रियमाणानुवादिनस्तु अध्वर्युणा क्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थाः । स्मृत्यविच्छेदश्च आन्तादपेक्षित इति सर्वेषां समुच्चयः ।

फे— ब्राह्मणविहितानां प्रथमादिमन्त्राणामिव हौत्रा-णामपि विकल्प इत्युत्थानात् दृष्टान्तसंगतिः ।

वि— ' उदिदैरुरुप्रथस्वेति विकल्पो वा समु-च्चयः । , विकल्पः स्मारकत्वैक्यात्, दाकारान्यत्वतो-ऽन्तिमः ॥ ' ' कर्तव्य करोति ' इति स्मृतिप्रकारान्य-त्वात् कार्यैक्याभावात् समुच्चयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति— ' उरुप्रथस्व समिद्ध-स्वेत्यादीनां किं विकल्पनम् । समुच्चयो वा, कार्यैक्या-दाद्यो, ऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— ये तु क्रियमाणानुवादिनो हौत्रा मन्त्राः, तेषामपि क्रियमाणकर्मस्मृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत् विकल्पः । इति प्राप्ते, करणमन्त्रजन्यस्मृतेः अनुष्ठान-जनकत्वेन एकेन सिद्धौ इतरस्य वैयर्थ्यापत्तौ विकल्पः । प्रकृते तु अध्वर्युणा क्रियमाणस्य बहुक्षणव्यापकस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनःपुनः स्मरणात् अनेकैरपि मन्त्रैः तत्तद्व्यापाराणां स्मरणोपपत्तेः अष्टदोषदुष्टविकल्पा-योगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव ' त्रिः प्रथमा-मन्वाह त्रिरुत्तमाम् ' , ' ज्योतिष्मतीरनुब्रूयात् ' इत्या-दिकानि लिङ्गान्यपि संगच्छन्ते ।

मण्डन— ' हौत्रो मन्त्रः स्यात् समुच्चेय एव । '

शंकर— ' क्रियमाणानुवादिषु । ' समुच्चयः ।

• हौत्रकाध्यायः । संकर्ष. ३.

⌛ हृदनक्रन्यायः । यथा हृदनक्रयोः परस्पर-वियुक्तयोः धीवरेण प्रधर्षणीयता भवति, संयुक्तयोस्तु परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्षता भवति, तथा प्रकृतेऽपि । (अतः रक्ष्यरक्षकभावे अयं न्यायः) । साहस्री. २९२.

• हूसीयसी गायत्री । पादेषु अक्षराणि ६।६।७। उदा० ' प्रेष्ठमु प्रियाणां ' (ऋसं. ८।१०३।१०) किंवा ७।६।६। उदा० ' इन्द्रः सहस्रदाव्ना ' (ऋसं १।१७।५) ।

देव स्मृतिर्भवति । सत्यम्, विधिशब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्तव्या । प्रवृत्तेषु च कर्मसु स्मृतिसंतानेनार्थः इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे संभवः इति क्रियमाणानुवादित्वाद्धौत्राणां समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

भाष्यम्-- ' त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह, ज्योतिष्मतीरनुब्रूयात् ' इति । अनेकसंनिपाते चैतद्भवति प्रथमा, उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ।

शा— ' उच्छ्रयस्व वनस्पते ' इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो हौत्रा मन्त्रा, तेषामपि करणवत् एकार्थत्वात् विकल्पप्राप्तौ उच्यते । करणानि हि कर्मानुष्ठानकरणभूतां स्मृतिं पूर्वक्षणवर्तिनीं कुर्वन्ति । न च एकेन तत्सिद्धौ इतरेण कार्यमस्तीति युक्तः तत्र विकल्प । क्रियमाणानुवादिनस्तु अध्वर्युणा क्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्था । स्मृत्यविच्छेदश्च आन्तादपेक्षित इति सर्वेषां समुच्चय. ।

के-- ब्राह्मणविहितानां प्रथमादिमन्त्राणामिव हौत्राणामपि विकल्पं इत्युपपादनात् दृष्टान्तसंगतिः ।

वि-- ' उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चय. । , विकल्प स्मारकत्वैक्यात्, दाकारान्यत्वतो ऽन्तिमः ॥ ' ' कर्तव्य करोति ' इति स्मृतिप्रकारान्यत्वात् कार्यैक्याभावात् समुच्चय. ।

द्वितीयवर्णकमारचयति— ' उच्छ्रयस्व समिद्धस्वेत्यादीनां किं विकल्पनम् । समुच्चयो वा, कार्यैक्यादाद्यो, ऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— ये तु क्रियमाणानुवादिनो हौत्रा मन्त्राः, तेषामपि क्रियमाणकर्मस्मृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत् विकल्पः । इति प्राप्ते, करणमन्त्रजन्यस्मृतेः अनुष्ठानजनकत्वेन एकेन सिद्धौ इतरस्य वैयर्थ्यापत्तौ विकल्पः । प्रकृते तु अध्वर्युणा क्रियमाणस्य बहुक्षणव्यासक्तस्य कर्मण स्मृत्यविच्छेदार्थं पुन पुन. स्मरणात् अनेकैरपि मन्त्रै. तत्तद्व्यापाराणां स्मरणोपपत्तेः अदृष्टोपदृष्टविकल्पायोगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव ' त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ', ' ज्योतिष्मतीरनुब्रूयात् ' इत्यादिकानि लिङ्गान्यपि संगच्छन्ते ।

मण्डन-- ' हौत्रो मन्त्र स्यात् समुच्चेय एव । '

शंकर— ' क्रियमाणानुवादिषु । ' समुच्चय. ।

* हौत्रकाध्यायः । संकर्ष. ३.

※ ह्रदनक्रन्यायः । यथा ह्रदनक्रयोः परस्परवियुक्तयोः धीवरेण प्रधर्षणीयता भवति, संयुक्तयोस्तु परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्षता भवति, तथा प्रकृतेऽपि । (अत. रक्ष्यरक्षकभावे अयं न्यायः) । साहस्री. २९२.

* ह्सीयसी गायत्री । पादेषु अक्षराणि ६।६।७। उदा० ' प्रेष्ठमु प्रियाणा ' (ऋसं. ८।१०३।१०) किंवा ७।६।६। उदा० ' इन्द्रः सहस्रदाना ' (ऋसं २।१७।५) ।
